Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 5

Jan Pieter de Bie, Johannes Lindeboom en G.P. van Itterzon

bron
Jan Pieter de Bie, Johannes Lindeboom en G.P. van Itterzon, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland. Deel 5*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1943

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bie_005biog05_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

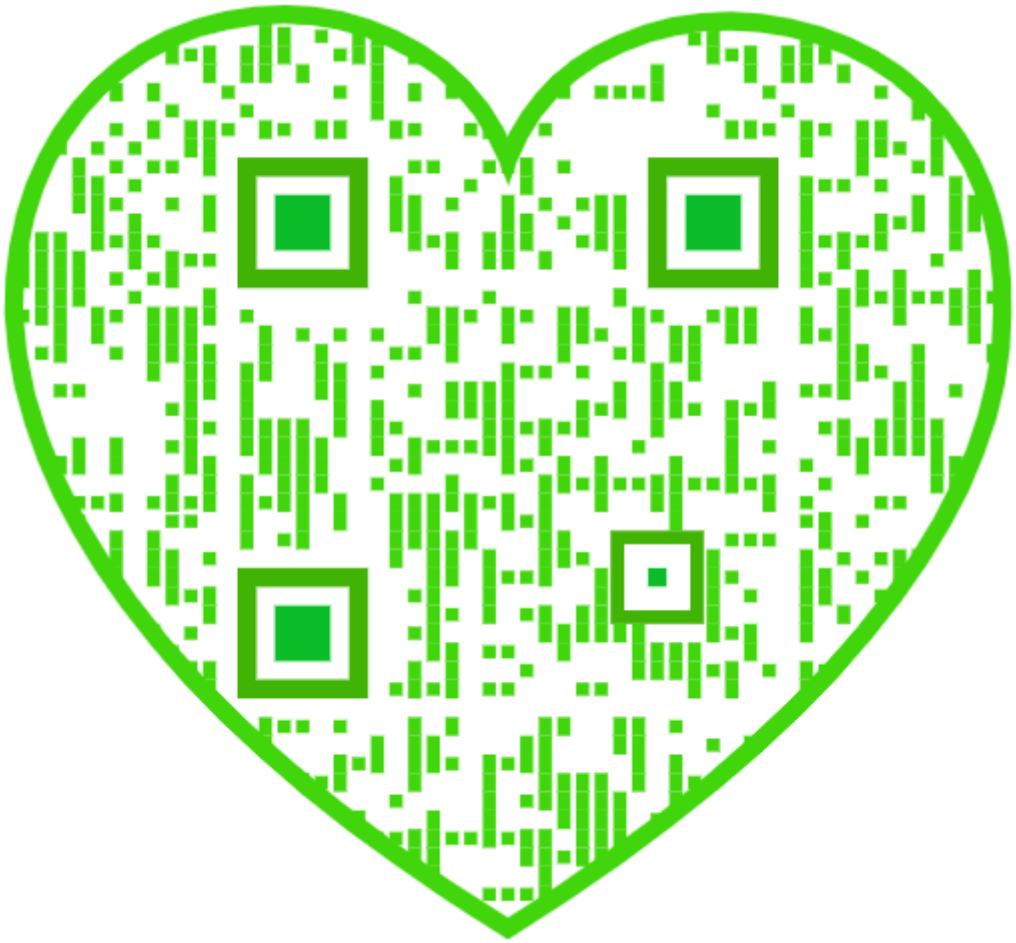

K (Vervolg).

[Hendrik Gerrit Kleyn]

KLEYN (Hendrik Gerrit), werd den 7en Nov. 1859 te Leiden geboren uit het huwelijk van Herman Adolph Kleyn en Joanna Jacomina van den Es. Hij behoorde tot een familie, waarin geslacht na geslacht een Akademische vorming ontving. Zijn grootvader Mr. Gerard Kleyn was advocaat en procureur te Breda (overl. 1853); zijn vader, Doctor in de Letteren, werd in 1854 door de hoogeschool te Leiden, waar hij studeerde, bekroond voor de beantwoording eener prijsvraag, en in 1857 benoemd als praeceptor in het Latijn en Grieksch aan het Gymnasium te Leiden, waar hij reeds op 29-jarigen leeftijd overleed. Zijn grootvader van moederszijde was de geleerde Dr. H.G. van den Es, overl. in 1834 als predikant te Sassenheim (vgl. hiervóór D. II, blz. 776, 777); diens zoon, Kleyns oom, was de bekende Amsterdamsche Rector: Prof. Dr. A.H.G.P. van den Es. Ook de Utrechtsche hoogleeraar Dr. W.G. Brill behoorde tot Kleyns verwanten.

Na het overlijden van Dr. H.A. Kleyn nam diens weduwe met haar eenigen zoon haar intrek bij haar moeder, die als weduwe van bovengen. predikant van Sassenheim, zich met haar ongehuwde zuster metterwoon te Leiden had gevestigd.

Daar de jonge Kleyn te zwak bleek om naar school te gaan, leerde zijn moeder hem lezen. Vervolgens bezocht hij van Oct. 1865 af een Christelijke School voor gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs, eerst nog slechts voor halve dagen. Van 1868 tot 1871 was hij leerling van de openbare jongensschool 1e klasse. Op elfjarigen leeftijd werd hij toegelaten tot het Leidsche Gymnasium, waar hij onderwijs ontving o.a. van Dr. J. Verdam, Dr. W.G.C. Byvanck en den Rector Dr. W.D.H. Suringar. ‘IJverig, leergierig, vlug van bevatting en begaafd met een gelukkig geheugen, - niet zonder eenige neiging tot kamergeleerdheid’, luidde het oordeel over hem van een zijner leeraren. Pas zestien jaar oud werd hij als No. 1 van zes toegelaten tot de hoogeschool, waar hij den 26en Sept. 1876 als student werd ingeschreven. Wat hem in zijn gymnasiale jaren kenmerkte was behalve het genoemde een ontwakende kritische geest; tegenover aanmerkingen, soms op zijn werk gemaakt, waardoor hij zich in zijn eergevoel gekrenkt voelde, maakte hij meermalen den leeraar in de klasse attent op de geringste fout door dezen begaan. In later tijd erkende hij echter tegenover een zijner leeraren dat de preciesheid, waartoe hij tegen zijn zin was gedwongen, hem van vèrstrekkend nut was, omdat zij hem geleerd had zich met juistheid rekenschap te geven van wat hij las. Gedurende al zijn schooljaren bezocht hij onder geleide van zijn moeder geregeld die kerken, waar rechtzinnige Gereformeerde predikers voorgingen. Na het verlaten van de Zondagsschool was hij van zijn twaalfde jaar af catechisant van den Leidschen predikant Joh. Drost. Ook van Dr. Ph.S. van Ronkel, die in Oct. 1883 tot de Leidsche Gemeente was overgekomen, en bij zijn moeder aan huis kwam, onderging hij den merkbaren invloed.

Aan de Universiteit volbracht hij, nog onder de oude wet, in twee jaren zijn propaedeutische studiën; tot de theologische studie ging hij over onder de bepalingen der nieuwe wet; maar tevens bleef hij verschillende litterarische colleges volgen, die van Cobet in het Grieksch, van Oort in het Hebreeuwsch, van Land in het Syrisch, van de Goeje in het Arabisch; in de theologie waren Scholten, Kuenen, Prins, Rauwenhoff en Tiele zijn leermeesters en vooral Acquoy, die meer dan iemand anders op zijn vorming invloed uitoefende. Hierdoor werd hij in toenemende mate geïnspireerd tot bestudeering van de Gereformeerde leer en van de geschiedenis der Gereformeerde Kerk in de Nederlanden. Hij las de beste Gereformeerde schrijvers en maakte zich vertrouwd met Calvijns *Institutie* en Voetius' *Politica ecclesiastica.* Zoo werd Kleyn door opvoeding en studie overtuigd confessioneel Gereformeerd theoloog. Aan Acquoy dankte hij ook zijn vorming tot zelfstandig beoefenaar van de bronnenstudie.

In het studentenleven trad hij niet op den voorgrond; de sociëteit trok hem niet aan; toch gevoelde hij wel voor het gezellig verkeer. Als lid van het dispuutgezelschap ‘Quisque Suis Viribus’ blonk hij uit. Oneerbiedigheid en spot met het heilige duldde hij niet, en hij werd hierom gerespecteerd. Tot zijn beste vrienden behoorden H. Bavinck, C. Snouck Hurgronje en G. Wildeboer. Opmerking verdient dat hij in zijn studententijd deelnam aan de oprichting van het Leidsche comité der Ned. Vereeniging tegen de Prostitutie.

Trouwer dan een zijner medestudeerenden de colleges bezoekend en geregeld tot in den nacht studeerend legde hij nauwelijks 21 jaar oud in twee Faculteiten het doctoraal-examen af. Daarna arbeidde hij aan de voorbereiding voor zijn dubbele promotie; hiertoe begaf hij zich in den zomer van 1881 naar Engeland om er bouwstoffen te verzamelen voor zijn beide dissertatiën; hij leerde er verscheiden buitenlandsche geleerden kennen; zes weken lang was hij bezig met het copiëeren van Syrische handschriften in het Britsch Museum te Londen. Met een schat van wetenschappelijk materiaal keerde hij terug. Den 26en Juni 1882 had zijn bevordering plaats eerst tot Doctor in de Semitische letterkunde, na verdediging van het proefschrift: *Het leven van Johannes van Tella door Elias*, *Syrische tekst en Nederlandsche vertaling*, en onmiddellijk daarop tot Doctor in de Godgeleerdheid na publieke verdediging in het Groot-Auditorium van de tweede dissertatie: *Jacobus Baradaeus*, *de stichter der Syrische Monophysietische Kerk.* Het eerste van deze beide proefschriften, een studie van blijvende waarde en uitnemende bewerking, leverde het bewijs niet alleen van zijn wetenschappelijke bekwaamheid, maar ook van de beteekenis van grondige studie van het Syrisch voor de beoefening van de Geschiedenis des Christendoms. Het tweede proefschrift opent een blik op de kerkelijke toestanden in die landen, waar het Christendom zijn wieg en bakermat had gevonden, maar waaruit het straks door het optreden van Mohammed grootendeels zou verdrongen worden. Zijn lievelingsdenkbeeld, om later op dit speciale gebied verder te arbeiden en er de studie der algemeene Kerkgeschiedenis mee te dienen, is niet verwezenlijkt. Het Syrisch was zijn meest geliefkoosde terrein, en gedurende zijn hoogleeraarschap gaf hij in deze wetenschap een privatissimum. Al schreef hij op dit gebied later niet veel meer, dat hij het niet heeft verwaarloosd, blijkt ook uit een paar bijdragen van zijn hand, nl. in *Theol. Studiën* 1889 en in den *Feestbundel* in 1891 aangeboden aan Prof. M.J. de Goeje.

Onwillekeurig werd Kleyn er toe gebracht zich te wijden aan de bestudeering van de Nederlandsche Kerkgeschiedenis. Bij een tweede bezoek, door hem in Aug. 1882 aan

Londen gebracht met het oog op zijn Syrische studiën werd zijn belangstelling levendig in een kostbare verzameling Nederlandsche Bijbeluitgaven van vóór 1637, het jaar, waarin de Statenvertaling het licht zag. Naar aanleiding daarvan schreef hij in het *Archief v. Ned. Kerkgeschiedenis* een waardevol verslag over de *Nederlandsche Bijbels in het Britsch Museum*.

In Nov. 1882 legde Kleyn proponentsexamen af voor het Prov. Kerkbestuur van Groningen. Hij werd afgewezen. Deze gebeurtenis trok in sterke mate de aandacht; in dagbladen werd er over geschreven, door S.H. Buytendijk in het *Wageningsch Weekblad*, door Dr. A. Kuyper in *De Heraut*. De wijze, waarop laatstgen. het besprak, was Kleyn onwelkom; en een paar ontmoetingen tusschen beide had geen verdere gevolgen. De afgewezene zelf beschouwde het gebeurde wel als gevolg van partijdigheid, maar verklaarde toch in een particulier schrijven aan een predikant-familielid dat er nog veel aan zijn kennis ontbrak!

Zijn werklust was door de ondervonden teleurstelling niet gedoofd. Zijn bedanken in den zomer van 1882 voor een benoeming als leeraar in de Klassieke Talen aan het Christelijk Gymnasium te Zetten, wees er op heen, dat zijn levensdoel was predikant te worden. Ook de hinderpaal, door het gebeurde te Groningen hem daarbij in den weg gelegd, ontmoedigde hem daarbij niet. Het daaropvolgende jaar gebruikte hij door zich grondig voor een hernieuwd examen voor te bereiden maar tevens hield hij zich bezig met ander wetenschappelijk werk, vóóral met bibliographische studiën. Hij werkte, om zijn inkomen te vermeerderen, mede aan het *Repertorium der Verhandelingen en Bijdragen betreffende de geschiedenis des vaderlands* (2e Suppl.), uitgegeven door de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden. In dien tijd beschreef hij ook den *Catalogus der boeken van de abdij te Egmond*, eenige jaren later geplaatst in het *Archief v. Ned. Kerkgeschiedenis*. Minder gelukkig dan met dit werk slaagde hij met de polemiek, die hij over de *Summa der Godliker Scriftvren* voerde tegen Dr. J.J. van Toorenenbergen, den uitgever van dit oudste Nederlandsche boek, dat op den index stond.

In Nov. 1883 onderwierp hij zich opnieuw aan het examen voor het Prov. Kerkbestuur van Groningen. Ditmaal slaagde hij. Dat hij zich thans beter vertrouwd had gemaakt met de Groninger theologie zal aan dit resultaat wel bevorderlijk zijn geweest. Beroepingen bleven niet uit. De keus was weldra gedaan. Wijngaarden werd verkozen boven Stellendam en Gapinge, en den 20en Apr. 1884 werd Kleyn in zijn eerste gemeente bevestigd door Ds. A. van Veelo, pred. te Waarder (m. 2 Tim. IV:2*a*; intr. m. Rom. I:16*a* en *b*).

Te Wijngaarden vond Kleyn geen aansluiting bij zijn gemeente. De meesten verbeeldden zich Gereformeerd te zijn ‘ofschoon Brakel over hen het hoofd zou schudden’. Predikant en gemeente verstonden elkander niet; en de eerste miste de gave om populair te zijn. Voor deze gemeente stond hij te hoog. ‘Ik ben nogal geduldig’, zoo schreef hij aan een vriend, ‘anders zou ik hier den moed verliezen.’ Hij bleef er trouw en ijverig in de waarneming van zijn ambt, en bedankte in Juli 1886 voor een benoeming tot bibliothecaris aan de Universiteitsbibliotheek te Groningen. Maar toen hij eenige maanden later een beroep naar Hooge Zwaluwe ontving, nam hij dit aan. Den 28en Nov. 1886 volgde zijn afscheid te Wijngaarden (m. 1 Petr. I:25) en den 5en Dec. 1886 zijn bevestiging in deze zijn tweede gemeente door Ds. A.W.L. Talma, pred. te Dordrecht (m. Lc. VIII:18*a*; intr. m. 1 Cor. II:1). In haar midden ging er kenne-

lijke zegen van zijn bediening uit. Nog geen twee jaren zou hij daar echter blijven. In 1888 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de Utrechtsche Universiteit.

De naaste aanleiding tot deze benoeming in een Faculteit, waarvan de leden zijn Gereformeerd standpunt niet innamen, was gelegen in den wetenschappelijken arbeid door hem gepraesteerd in den doleantiestrijd van die dagen, waarvan Kleyn zelf in 1891 een kort overzicht gepubliceerd heeft in de 'Evang.-Reformierten Blätter', uitgegeven door zijn vriend J.G. Szalatnay, predikant te Kuttenberg in Oostenrijksch Silezië. Ofschoon op dogmatisch terrein geestverwant van Dr. A. Kuyper, den verwekker en leider der Doleantie, kon hij zich niet vereenigen met diens kerkhistorische opvattingen, noch met diens bedoelingen ten opzichte eener te volgen kerkelijke politiek. De beweging, die Kuyper wakker riep in de Ned. Hervormde Kerk en die gericht was op den ondergang van heel de kerkelijke organisatie, was in zijn schatting te revolutionair. Naar zijn oordeel bestond er een onmiskenbaar verband tusschen den geheelen strijd en Kuypers bedoeling, om, door invoering van een andere organisatie, voor de leerlingen der door dezen gestichte 'Vrije Universiteit' de bediening van het predikambt in de Ned. Gereformeerde Kerk mogelijk te maken. In Januari 1886 brak het kerkelijk conflict te Amsterdam uit en daarna elders in tal van gemeenten. Het recht der plaatselijke gemeenten, om met de bestaande kerkelijke organisatie te breken, werd door twee hoogleeraren aan de Vrije Universiteit, Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. F.L. Rutgers openlijk bepleit in een geschrift: *De Rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke Kerken.* Hiertegen deed Kleyn een gewetenskreet hooren in zijn in ongeloofelijk korten tijd opgestelde lijvige brochure: *Feiten of verzinsels?* (Verschenen in Apr. 1886). In dit 'van kop tot teen geharnaste stuk' legde hij beiden hoogleeraren ten laste, niet slechts dat zij geschiedenis *verzonnen* en *fabriceerden*, maar ook dat het door hen geleverd betoog 'ongereformeerd' was. Hetgeen zij omtrent de autonomie der plaatselijke gemeenten hadden geschreven deed hem uitroepen: Quot verba, tot errores. Bedoelde autonomie, zoo zette hij uiteen in zijn gedocumenteerd tegenbetoog, was nooit zoo groot geweest, als de beide hoogleeraren dit hadden voorgesteld.

Kleyn was intusschen geen voorstander van een haastige rechterlijke uitspraak in zake den eigendom der kerkelijke goederen. In tegenstelling met Ds. S.H. Buytendijk, die hierop in zijn orgaan, het *Wageningsch Weekblad* (26 Jan. 1887) had aangedrongen, ten einde een verder toenemen van de doleantiebeweging tegen te gaan, schreef Kleyn in hetzelfde orgaan (27 Apr. 1887): 'Ik acht niets schadelijker dan een uitspraak, die niet behoorlijk gemotiveerd is, dus een regeling, die van besliste beginselen uitgaat.' Kleyn achtte het daarom veel nuttiger, dat bedoelde quaestie wetenschappelijk zou worden behandeld, waarbij het oordeel van verschillende deskundigen tot een juiste beschouwing zou kunnen leiden. Zelf heeft Kleyn ook verder er het zijne toe bijgedragen om hieraan tegemoet te komen. Toen de HH. de Savornin Lohman en Rutgers in een tweeden druk van hun bovengen. geschrift ondanks hetgeen Kleyn tegen hun betoog had ingebracht hun standpunt in deze quaestie bleken te handhaven, schreef laatstgen. zijn omvangrijk boek: *Algemeene Kerk en Plaatselijke Gemeente.* Deze studie, in Febr. 1888 uitgegeven, was een 'getuigenis van zijn wetenschappelijk talent, van zijn zeldzame kennis der geschiedenis en het kerkrecht der Ned. Herv. Kerk, van zijn kritischen zin en onkreukbare waarheidsliefde.' Hij maakte bij de samenstelling van dit geschrift

gebruik van te voren ongebruikte bouwstoffen, die zich bevonden onder den schat van aanteekeningen, door hem tijdens zijn verblijf te Wijngaarden met volhar-

dend geduld verzameld in het oud archief der Classis Dordrecht. Niet zonder grond is de bewering, dat, toen in de procedures ook voor den burgerlijken rechter gevoerd in zake het eigendomsrecht van de goederen en fondsen, de uitspraak luidde ten gunste van de bestaande organisatie der Ned. Herv. Kerk en de aanspraken van de zijde der doleerenden werden afgewezen, dit voor een deel geschied is onder invloed van het betoog in de beide geschriften van Kleyn. Zijn standpunt heeft echter, óók in later jaren, ernstige bestrijding gevonden, inzonderheid bij Prof. Mr. D.G. Rengers Hora Siccama te Utrecht en diens school.

Dat hij zich gedrongen voelde op deze wijze op te treden tegen hen, die veelszins zijn geestverwanten waren, viel Kleyn niet licht. Maar hij erkende er naar zijn eigen verklaring de hand Gods in, en dit wel heel bijzonder met het oog daarop, dat het hem gegeven was zoo in weinige dagen zijn: *Feiten of Verzinsels?* voor de pers te bewerken. Reeds dit geschrift had allerwege in het land zijn naam bekend gemaakt. Ook door de oprichting (eveneens in April 1886) onder zijn hoofdredactie van *De Maas- en Merwebode* (waarvan na een jaar de redactie in andere handen overging) werd de aandacht op hem gevestigd; hij leverde daarin beschouwingen over 'Staatsregeling', waarbij het verschil met Kuypers *Ons Program* onmiskenbaar bleek, hoewel het Kleyns bedoeling meer was de Christelijk-Historische beginselen te ontvouwen dan bepaald oppositie te voeren. In het volgende jaar verwierf zijn naam nog meer bekendheid onder alle standen door de uitgave, die hij, op aandringen van Dr. A.W. Bronsveld, samen met Dr. S.D. van Veen, zijn opvolger in 1896 als hoogleeraar, ondernam; onder beider redactie nl. verscheen een reeks van *Losse Blaadjes voor de Belangen der Ned. Herv. Kerk* (zie ond. zijn geschr.). Nauwelijks was zijn *Algemeene Kerk of Plaatselijke Gemeente* verschenen of de naam van den schrijver kwam voor op nominatiën voor beroepingen te Rotterdam, te Middelburg en te Leeuwarden. Den 13en Apr. 1888 had (nog onder het ministerie-Heemskerk) overeenkomstig het eenparig verlangen van Curatoren en Theol. Faculteit te Utrecht zijn benoeming plaats tot hoogleeraar met het oog op de a.s. vacature-Doedes.

Den 9en Sept. d.a.v. nam hij afscheid van zijn gemeente te Hooge Zwaluwe met een prediking over Hand. XX:32, en den 25en d.a.v. aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met het uitspreken van een rede over *De Christelijke Archaeologie in hare verhouding tot de Geschiedenis des Christendoms*. Het onderwijs in de beide hier genoemde vakken was hem opgedragen alsmede dat in de Encyclopaedie der Godgeleerdheid, terwijl de door Prof. Doedes gedoceerde Uitlegging van de Boeken des N. Verbonds aan Prof. J. Cramer overging. In den geest van Moll en Acquoy, ofschoon in de formuleering eenigszins van Moll afwijkende, behandelde Kleyn de Christelijke Archaeologie 'als de beschrijving van het kerkelijk leven der Christenen in de verschillende tijdvakken van de Geschiedenis des Christendoms'. Hij was de eerste hoogleeraar, die de Christelijke Archaeologie als leervak aan een Nederlandsche Universiteit doceerde. In 1895 na het overlijden van Cramer stond hij het onderwijs in de Encyclopaedie af aan diens opvolger Prof. Dr. J.M.S. Baljon, en nam in plaats daarvan dat in de Dogmengeschiedenis op zich. Met hoeveel ijver en opgewektheid hij, toen nog in het bezit van een goede gezondheid, zijn arbeid te Utrecht begon, blijkt uit het feit, dat hij na het overlijden van Prof. P. de Jong gedurende een halven cursus diens colleges over de Hebreeuwsche taal waarnam en bovendien in dienzelfden tijd nog een privaat-college in het Syrisch gaf. Daarbij vond hij in dat

eerste jaar nog gelegenheid niet minder dan dertig preekbeurten in en buiten de stad te vervullen.

Ondanks zijn buitengewone bekwaamheid en werkkracht heeft hij echter niet kunnen beantwoorden aan de van hem gekoesterde verwachtingen. Na het eerste jaar bleek steeds duidelijker dat hij zijn hoogtepunt had bereikt. Al spoedig openbaarden zich de verschijnselen van een ziekelijkheid, die wel somtijds scheen te beteren, vooral wanneer hij van zomerreizen uit het buitenland was teruggekeerd, maar die voortging zijn leven te ondermijnen. Reeds in 1885 had hij van deze kwaal een ernstigen aanval doorstaan; thans bleek herstel steeds meer uitgesloten. In toenemende mate belemmerde zij hem zijn werk; dikwijls sleepte hij, de jeugdige grijsaard, zich naar de plaats, waar hij zijn onderwijs gaf of examens afnam, om na volbrachten arbeid overvallen te worden door een gevoel van algeheele uitputting. Maar hij deed wat hij vermocht. Nog tot de laatste weken vóór zijn dood hield hij zijn privatissimum in het Syrisch. Eindelijk kon hij niet meer, en den 11en Juli 1896 overleed hij. Op zijn graf te Utrecht staat gebeiteld: ‘Hier rust de vermoeide van kracht’ (Job 3:17).

Al heeft de buitenwereld in die jaren weinig van zijn werkzaamheid vernomen, toch heeft hij, zijn toestand in aanmerking genomen, veel gepraesteerd en is er invloed van hem uitgegaan. Hij wist tot studeeren op te wekken en methode te leeren. Dit ondervonden vooral diegenen, die in een kleinen kring in nauwere betrekking tot hem kwamen te staan. Verschillende kerkhistorische proefschriften, onder zijn leiding verdedigd, getuigden ervan. Zijn voordracht was niet levendig, vaak mat en moeilijk te volgen. Oratorische gaven miste hij; ook bij zijn doceeren had hij niets boeiends. Men moest naar hem *willen* luisteren. Hij had geen slag zijn gedachtengang eenigszins in het breede mede te deelen. Hij gaf alleen de conclusies waartoe hij gekomen was. Daardoor was hij ook geen man voor het gezellig verkeer. Zijn spreken had iets abrupts en stootends. Maar de inhoud van zijn onderwijs was even helder als wetenschappelijk. Nuchter van zin en kritisch van natuur was hij niet geneigd om onverdeelde instemming te betuigen met eenig persoon of met eenige richting. ‘Handelen was zijn kracht niet; hij was meer een man van studie en wetenschap dan van wil en van daad.’ Te Utrecht voltooide hij het *Patristisch-biographisch Woordenboek op de eerste zes eeuwen der Chr. Kerk* (zie ond. zijn geschr.). Het verscheen in 1889-'91, maar reeds vóór Kleyns vertrek uit Hooge Zwaluwe lag de copie bijna gereed (Paschen 1888). De bewerking was het eerst ondernomen door Ds. A. van Toorenenbergen, predikant te Groningen; toen bij diens overlijden in 1885 nog slechts een klein deel bewerkt was zette Kleyn den arbeid voort op aansporing van Prof. Doedes. Oorspronkelijk was het werk niet; het was bearbeid ‘naar de Real-Encyclopaedie van Herzog, Plitt en Hauck’, maar het werd door Kleyn verrijkt met vele aanteekeningen. De beide deelen tezamen bijna 2400 bladzijden tellende, zijn blijvende getuigen van zijn groote werkkracht.

Onder hetgeen van zijn hand is verschenen zijn, behalve zijn zestal uitgegeven Leerredenen, het meest kenmerkend voor zijn godsdienstig en theologisch standpunt de 22 artikelen, over ‘het leven van Christus in den geloovige’, door hem geplaatst in het weekblad *De Gereformeerde Kerk* (Jrg. 1890, '91). Uit dit standpunt is ook te verklaren zijn gedragslijn in kerkelijk opzicht; dat hij zich tot ouderling verkiezen liet door hetzelfde kiescollege, dat zijn ambtgenoot Valeton had uitgeworpen, mocht hem geheel onbedoeld, veler sympathie doen winnen, het kostte hem ook van de zijde van anderen een vriendschap, waarop hij prijs stelde.

Intusschen was hij, in gedachten en ook wel min of meer metterdaad, bezig met de voorbereiding van een werk, waartoe hij kort na zijn vestiging te Utrecht door de Firma

Kemink & Zoon ald. werd uitgenoodigd, nl. de bezorging van B. Glasius' *Godgeleerd Nederland. Biographisch Woordenboek van Nederlandsche Godgeleerden.* 's-Hertogenb. 1851-'53. Dit Woordenboek, dat uitnemende kwaliteiten bezit en destijds in een bepaalde behoefte voorzag, vertoonde echter bij de uitgave verschillende leemten, en natuurlijk bleek tientallen jaren later een aanzienlijke uitbreiding van den inhoud vereischt. Kleyn ging op de uitnoodiging in, met de bedoeling in plaats van Glasius' werk te herzien, een bijna geheel nieuw woordenboek te leveren. Dat een rijke schat van bouwstoffen en gegevens door hem zou zijn bijeengebracht, zooals Dr. Pijper meedeelt in zijn *Levensbericht* van Kleyn, is veel te sterk uitgedrukt; men zie hieromtrent de Voorrede vóór Dl. I, p. V. De bewerking van het *Biographisch Woordenboek*, die feitelijk nog geheel moest beginnen, werd na Kleyns heengaan overgenomen door Dr. H. Visscher en Dr. J.D. de Lind van Wijngaarden, welke laatste straks vervangen werd door Dr. L.A. van Langeraad, vgl. hierover de Voorrede vóór dit *Biographisch Woordenboek v. Prot. Godgeleerden in Nederland*; deze titel verving, toen de uitgave was overgegaan van de firma Kemink & Zoon te Utrecht naar N.V. Martinus Nijhoff's Boekhandel en Uitgevers Maatschappij te 's-Gravenhage, den oorspronkelijken van *Het Protestantsche Vaderland.* Het geheel is opgedragen als ‘hulde’ ‘aan de nagedachtenis van Prof. Dr. J.G.R. Acquoy, den grooten kerkhistoricus en Prof. Dr. H.G. Kleyn, zijn bekwamen leerling’.

Bij zijn geschiedkundige nasporingen verwaarloosde Kleyn niets; geen minutieuze détails waren te gering voor zijn speurzin. Maar het was hem niet om dat kleine te doen. Hij wilde daardoor komen tot kennis van het geheel. En daarbij volgde hij een vaste methode, terwijl een uitstekend geheugen hem ten dienste stond.

Maar hij was niet alleen iemand van *streng-historischen* zin, hij was ook een *kerkelijk* man, die de kerk in haar geheel, en in het bijzonder de Ned. Hervormde Kerk van harte liefhad en haar welzijn wilde dienen niet het minst door middel van de wetenschap, die, de waarheid ontdekkend en de leugen beschamend, voor zijn besef der Kerk ten goede komen *moet.* En daar alle weten voor hem ten slotte historisch weten was, wierp hij zich in de geschiedenis als het eenige middel om ook de dingen en de toestanden van het heden recht te leeren verstaan.

Een en ander in verband met zijn *dogmatischen* zin deed ook op het gebied der *Dogmengeschiedenis* veel van hem verwachten. Helaas, nauwelijks een jaar heeft hij haar mogen doceeren; maar hoe kort ook zijn arbeid geduurd heeft, hij heeft met zijn gaven en krachten kerk en wetenschap niet vergeefs gediend.

Den 24en Juli 1889 huwde hij te Hooge Zwaluwe met de jongste dochter van den Secretaris en Ontvanger dier gemeente, Mej. T.C. Vos, die hem tot het laatste toe tot een grooten steun is geweest. Uit dit huwelijk, dat in zijn verdere Utrechtsche periode zooveel glans over zijn levenspad bracht, zijn geen kinderen geboren.

Van Kleyn werd nog afzonderlijk uitgegeven: *Geschiedenis v.h. Theologisch Leesgezelschap Veritatis Ergo.* Leiden, 1882. - *Het leven v. Johannes van Tella door Elias*, *Syrische tekst en Nederlandsche vertaling* (Acad. Proefschr.). Leid. 1882. 8°. - *Jacobus Baradaeus*, *de stichter der Syrische Monophysietische Kerk.* (Acad. Proefschr.). Leid. 1882. 8°. - *Feiten of Verzinsels? Beschrijving der rechtsbevoegdheid onzer plaatselijke kerken contra Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. F.L. Rutgers.* Dordr. 1886. 8° - *Prae-advies aan de Classicale Vergadering v. Dordrecht*,

opgesteld uit naam v. eenige predikanten, *nopens het voorgestelde reglement*, *houdende bepalingen tot bevordering v.d. vrede in de Ned. Herv. Kerk.* Dordr. 1886. 8°. - *Algemeene Kerk en Plaatselijke Ge-*

meente. Proeve v. historisch onderzoek, naar de verhouding v. beiden t. opzichte v.d. inwendige en v.d. stoffelijke belangen, n. aanl. v. De Rechtsbevoegdheid onzer Plaatselijke Kerken v. Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. F.L. Rutgers (*tweede uitg.*). Dordr. 1888. 8°. - *De Christelijke Archaeologie in hare verhouding t.d. Geschiedenis des Christendoms.* (Inaug. rede). Utr. 1888. 8°. - *Zes Leerred. tot een aandenken aan de Herv. Gem. te Hooge Zwaluwe.* Harderwijk, 1889. 8°. - [Met A. v. Toorenenbergen] *Patristisch-biographisch Woordenboek op de eerste zes eeuwen der Chr. Kerk, inzonderh. volgens de Real-Encyclopaedie v. Herzog, Plitt en Hauck.* Utr. 1889-'91. 2 dln. 8°. - *Voorrede* (Sept. 1889) vóór: Rud. Sohm, *De Geschiedenis der Kerk in hare grondtrekken geschetst.* Uit het Hgd. door L.H.F. A Faure. Nijkerk (1889). 8°. - *Bijzonderheden uit de Nederlandsche Kerkgeschiedenis.* 's-Gravenh. 1896. 8°. (Uitgave in een brochure van opstellen, onder dezen titel geplaatst in de *Kerkelijke Courant, Weekbl. voor de Ned. Herv. Kerk.* 's-Gravenh. Sept. 1895 - Aug. 1896. St. I-XX). - *De Ned. Herv. Kerk v.d. tegenwoordigen tijd.* Uit het Hoogd. vert. d. Dr. P.J. Kromsigt. Sneek. 1898. 8°. (Zie blz. 9). *De Zoon Gods onder de Wet en Het leven van Christus in den geloovige. Dogmatische opstellen.* Opnieuw uitgeg. d. P.J. Kromsigt, vanwege het Comité t. verspreiding v.d. begins. der Confessioneele Vereeniging. Sneek, 1901. 8°. (Vroeger geplaatst in het weekblad '*De Geref. Kerk*', Jrg. 1890, 1891).

Voorts: in *Studenten-Weekbl. Minerva* v. 12 Mei 1880: Aan den *Heer Houwing*; 12 Mrt. 1881: *Eene vertolking v.h. Hooglied. Aankondiging v. Het Lied der liefde door J.H. Gunning J. Hz.*

In *Theol. Studiën* ond. red. v. F.E. Daubanton, F. v. Gh. Gildemeester e.a.: 1e Jrg. (1883), blz. 110: II Petr. III:10; ald., blz. 313-323: *De auteur der* '*Summa der Godliker Scrifturen*'; ald., blz. 324-331: *Boekaankondiging v. F. Pijper, Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken.* In 2en Jrg. (1884), blz. 447-451: *Nog eens de auteur der* '*Summa*'. In 3en Jrg. (1886), blz. 383-396: *Keizer Justinianus I en de Chr. Kerk.* In 5en Jrg. (1887), blz. 457-481: *Natuurwetten in de geestelijke wereld. Boekaankondig. der Ned. vertal. v. Drummond, Natural Law in the Spiritual World.* In 6en Jrg. (1888), blz. 353-362: *Boekaankondig. v. S.D. v. Veen, De Geref. Kerk v. Friesland 1795-1804.* In 9en Jrg. (1891), blz. 276-285: *Boekbeoord. v. Franciscus Junius der Aelteren, v. Fr. W. Cuno*; ald. blz. 285-289 v. *Dr. F. Pijper, Geschiedenis der boete en biecht in de Chr. Kerk. Eerste dl.*; ald., blz. 289-294 v.: *Michaël Servet, door Prof. Dr. A. v.d. Linde.*

In: *Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis*: Dl. I (1885), blz. 136-161: *De Nederlandsche Bijbels in het Britsch Museum.* Dl. II (1887), blz. 127-170: *De Catalogus der boeken v.d. abdij v. Egmond.* (Een bespreking v. deze waardevolle bibliographie, tot dusverre eenig in haar soort, leverde A.J. Flament, in *De Katholiek*, Dl. 93, 94 (1888); vgl. Dr. S.G. de Vries in: *Centralblatt für Bibliothekwesen.* Leipz. 1887, S. 414.) Dl. V (1895), blz. 323-325: *De Pseudonym Baleus Carfenna Hylander* [Abelus Frankena].

In: *Levensberichten der afgestorven medeleden v.d. Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden 1886-1887*, blz. 112-143: *Levensbericht v. Barend Glasius.*

In: *Losse blaadjes over de belangen der Ned. Herv. Kerk.* ond. red. v. hemzelf en v. Dr. S.D. v. Veen. Amst. 1887; No. II: *Kerkgebouwen en Pastorieën*; No. IV: *Het*

Classicaal Bestuur doende wat des Kerkeraads is; No. VI: *De Kerkenorde, waaronder onze Kerk vóór 1816 gelukkig is geweest.*

In: *Het Eeuwig Evangelie.* Maandschr. ond. red. v. Dr. J. Cramer en Dr. G.H. Lamers. Utr. 1889. No. 9: *Het rechte begin.*

In: *Bijdragen en Mededeelingen v.h. Hist. Genootsch. te Utrecht* Dl. XII (1889), blz. 284-306: *Mededeelingen uit de Handelingen der Classis v. Dordrecht*, *omtrent den toestand v.h. onderwijs binnen hare grenzen in den eersten tijd der Hervorming.*

In: *Evang. Reform Blätter.* Prag. 1891. Jhrg. I, Nr. 1-7: *Die niederländisch-reformirte Kirche der Gegenwart.* (St. I-VII). In het Ned. vert., zie blz. 8.

In den *Feestbundel aan Prof. M.J. de Goeje aangeboden.* Leid. 1891, blz. 57-75: *Bijdrage t.d. Kerkgeschiedenis v.h. Oosten gedur. de zesde eeuw.*

In: *Stemmen v. Waarh. en Vr.* Utr. Jrg. 1884, blz. 813-817: Boekbeoord. v. M.F. v. Lennep, *Gaspar van der Heyden* (*1530-1586*). Proefschr. Amst. 1884; Jrg. 1893, blz. 278-288: *De Herv. Gemeente te Kuttenberg*, *in Bohemen.*

In het *Museum* onder red. v. P.J. Blok, I.S. Speyer, en D. Symons. Gron. 1896. No. 4 (Apr.) Boekaankondig. v. Bruno Gebhardt: *Die Gravamina der Deutschen Nation gegen den Römischen Hof.*

In Herzog's *Realencylopädie für Prot. Theologie und Kirche.* 3ter Bd. Leipz. 1897: *Adam Boreel.*

L i t t e r a t u u r : F. Pijper, *Levensbericht*, in: *Lett. Lb.* 1896-1897, blz. 156-191. - G.H. Lamers, *Het Probleem des Lijdens*, *Woord gespr. ter gedachtenis v. Prof. Dr. H.G. Kleyn*, in: *Theol. Studiën.* 14e Jrg. (1896), blz. 391-406. - J.J.P. Valeton, *In Memoriam Hendrik Gerrit Kleyn*, in: *Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1897*, blz. 317-328 (m. portr.). - Herzog's *Realencykl. f. prot. Theol. u. K.* 3ter Aufl. 23ter Bd. (Ergänz. u. Beil.) (1913), S. 772-775 (art. Dr. S.D. v. Veen). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 694 (art. Dr. J. Herderscheê). - Grosheide e.a., *Chr. Encyclop.* III, blz. 438-440. - G.J. Vos Azn., *Het keerpunt in de jongste Gesch. v. Kerk en Staat*, blz. 367-370. - Rullmann, *De Doleantie* (reg.). - *Stemmen v. W. en Vr.* 23e Jrg. (1886), blz. 611-615 (bespreking door Dr. A.W. Bronsveld in de 'Kroniek' van Kleyns *Feiten of Venzinsels?*). - *Alb. Stud. L. Bat.* II (1875-1925), k. 12, No. 315.

[Cornelis Antonie Klinkenberg]

KLINKENBERG (Cornelis Antonie), werd den 30en April 1801 geboren te Hensbroek, waar zijn vader Cornelis Klinkenberg, destijds predikant was. Hij bezocht het gymnasium te Gouda en werd ingeschreven als student te Utrecht den 25en Aug. 1821. Den 4en Oct. 1826 toegelaten tot de Ev. bediening door het Prov. Kerkbestuur van Overijssel werd hij den 14en Jan. 1827 bevestigd te Nootdorp door zijn vader, toentertijd pred. te Sluipwijk (m. 1 Kron. XXVIII:20; intr. m. Jac. I:21*b*). Den 22en Apr. 1838 preekte hij ald. afscheid (m. Openb. III:3*b*) bij vertrek naar Wassenaar, waar Ds. W.H. Frankamp, pred. te Leidschendam hem den 29en d.a.v. bevestigde (m. Hand. XXVIII:31; intr. m. 2 Cor. V:20). Op zijn verzoek verkreeg hij na zeventienjarigen dienst ald., met ingang van 1 Aug. 1855 eervol emeritaat. Den 5en Aug. d.a.v. nam hij afscheid (m. Hebr. III:13) van de Wassenaarsche gemeente, die hem den 19en d.a.v. vereerde met een mahoniehouten schrijfbureau en boekenkast. Hij overleed te Voorburg den 10en Juni 1885.

Om zijn karakter en christelijken wandel genoot hij de algemeene achting.

Hij was lid van het Classicaal Bestuur van 's-Gravenhage.

Den 14en Aug. 1829 huwde hij met Mej. W.L. de Groot. Drie zoons uit dit huwelijk zijn predikant geworden. Een van hen volgt hierna.

Van C.A. Klinkenberg zag het licht: *Wassenaar in 1850*, *voorgesteld uit kerkelijk oogpunt*. 's-Grav. 1851. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* VII, No. 29366). - *Onderzoek naar*

hetgeen de Bijbel leert over booze geesten, benevens eene beantwoording der vraag: *Hoe moet men de woorden Duivel en Satanas verstaan?* Amst. 1856. 8°. Ook leverde hij een paar artikelen in: *Bijdragen t. bevorder. v. Bijbelsche Uitlegkunde*, verzam. d. B. v. Willes en J. ab Utrecht Dresselhuis. Schoonh. 1846 (Dl. II, 1*e* st.; Dl. IV, 2*e* st.).

L i t t e r a t u u r: *Boekz.* 1855*b*, 218. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 233. - Burgersdijk et Nierm., *Biblioth. Theol. et Philos.*, No. 8406.

[Willem Frederik Karel Klinkenberg]

KLINKENBERG (Willem Frederik Karel), een der drie zoons van Ds. Cornelis Antonie Klinkenberg (zie voorg. art.) werd geboren te Wassenaar den 23en Oct. 1838. Den 3en Nov. 1854 ingeschreven als student te Leiden, den 1en Sept. 1855 te Utrecht en den 1en Mei 1858 opnieuw te Leiden, werd hij in Mei 1861 toegelaten tot de Ev. bediening door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland. Eerst diende hij daarna als hulpprediker de gecombineerde gemeenten Rauwerd en Irnsum, waar hij als zoodanig den 15en Dec. 1861 bevestigd werd door Ds. D. Beeckman, pred. te Joure (m. 1 Tim. IV:14*a*; intr. m. Hebr. XII:3*a*). Nadat de combinatie 1 Jan. 1864 was opgeheven, tot predikant te Irnsum beroepen, werd hij ald. den 3en Apr. d.a.v. bevestigd door zijn vader (m. 2 Cor. I:24*b*; intr. m. 2 Cor. V:20*a*). Nog vijf jaren lang bleef hij daarna in deze gemeente werkzaam; den 11en Apr. 1869 nam hij afscheid van haar (m. 1 Thess. III:8) wegens vertrek naar Bozum, waar hij den 18en d.a.v. bevestigd werd door Ds. P. v. Borssum Waalkes, pred. te IJsbrechtum (m. Ef. II:19-21; intr. m. Hand. I:8*m*). De gemeente, die hij het langst, meer dan een kwart eeuw, diende, was die van Leeuwarden, waar Ds. J.W. Kramers, pred. ald. hem als opvolger van Dr. E.H. Lasonder, die als kerkelijk hoogleeraar te Utrecht benoemd was, Woensd. 27 Nov. 1878 bevestigde (m. Rom. X:15*b*), waarna hij den 1en Dec. intrede deed (m. 2 Cor. IV:5*a*; afsch. te Bozum 24 Nov. m. 2 Cor. I:20). Met ingang van 1 Mei 1904 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat. Als emeritus vestigde hij zich metterwoon te Voorburg, waar hij den 17en Nov. 1921 overleed en waar hij begraven werd.

Al had Klinkenberg reeds zoovele jaren geleden Frieslands hoofdstad verlaten, toch wekte het bericht van zijn overlijden daar groote ontroering. Onvermoeid en met kennelijke vrucht was hij er werkzaam. Voor het gemoedsleven van zeer velen ging van hem iets bijzonders uit en voor menigeen was hij daar, evenals in zijn beide vorige gemeenten een wegwijzer en vraagbaak. Als overtuigd aanhanger en welsprekend woordvoerder van de Evangelische richting ging er vooral in Friesland van hem invloed uit. Uiterst verdraagzaam wist hij zegen te brengen ook buiten den kring zijner nauwere geestverwanten. Met eerbied sloegen velen hem gade, niet het minst om zijn oprechte vroomheid. Geruimen tijd was hij de man van het *Diaconessenhuis* te Leeuwarden, dat vooral door zijn invloed tot stand was gekomen. Gedurende heel zijn bediening toonde hij zich sterk geporteerd voor de *Zending*, heel lang als hoofdbestuurder van het Ned. Zendelinggenootschap, dat aan hem veel te danken heeft. In de vergaderingen van het Hoofdbestuur werd hij zelden gemist. Bij hartelijke sympathie voor de Zending beschikte hij over groote kennis, vooral van het buitenlandsche Zendingswerk. Hoe hoog hij om zijn persoon en bekwaamheid

in het Genootschap geschat werd, kan hieruit blijken, dat ten gevolge van het aftreden van J.C. Neurdenburg als Directeur (1893), de daartoe bevoegde Commissie aan het Hoofdbestuur haar besluit meedeelde, om Klinkenberg voor de benoeming tot Directeur voor te dragen. Maar in verband met het internaat meende hij om den gezondheidstoestand zijner echtgenoote

zeer beslist te moeten bedanken, hoeveel strijd hem dit ook kostte. Inzonderheid de opleiding der a.s. zendelingen bleef zijn aandacht houden. Krachtig werkte hij mede tot de stichting der Ned. Zendingsschool, waarvan hij een der eerste bestuursleden was. Wegens hoogen leeftijd bedankte hij in 1909 als zoodanig. Bij zijn begrafenis te Voorburg werd door Prof. Dr. P.J. Muller vertolkt wat Klinkenberg voor het Zendingswerk geweest is en gedaan heeft.

Ook in de kringen der wetenschap was hij geen vreemde. Gedurende heel zijn loopbaan tot in het laatst van zijn leven gaf hij blijken van onverflauwde belangstelling in theologische, kerkelijke en rechtsgeleerde vraagstukken. De periodieken der Evangelischen: *Geloof en Vrijheid*, de voortzetting hiervan, het *Nieuw Evang. Tijdschrift*, het *Evang. Zondagsblad*, waarvan hij ook eenigen tijd mederedacteur was, en het *Dagboek Brood des Levens* bevatten vele studiën e.a. bijdragen van zijn hand. In het bijzonder getuigen zijn talrijke artikelen in eerstgen. tijdschrift, waarvan hij gedurende 19 jaren een der redacteuren was, van zijn wetenschappelijken zin en veelzijdigheid. De Commissie van Voordracht voor de benoeming van hoogleeraren in de Godgeleerdheid vanwege de N. Herv. Kerk plaatste zijn naam eenmaal op een door haar opgemaakte nominatie.

Onder de predikanten en theologen van de Evang. richting behoorde Klinkenberg tot de meer naar ‘rechts’ dan naar ‘links’ georiënteerden. De Ned. Evangelische Vereeniging erkende zijn verdiensten door hem te benoemen tot haar Eerevoorzitter. Op zijn 80en verjaardag werd hem namens een groot aantal leden en begunstigers dezer Vereeniging een album aangeboden, waarin eenige photo's uit zijn voormalige standplaatsen.

Met groote opgewektheid bleef hij, ook te Voorburg, aan het openbaar leven deelnemen. Menige bijdrage in de *Nieuwe Courant* e.a. organen getuigde van zijn breeden blik op de problemen van den dag. Tot aan zijn dood stond hij met groote belangstelling ook nog in het volle maatschappelijke leven.

De Regeering onderscheidde hem door de benoeming tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Hij was gehuwd met Mej. Neeltje Johanna van Binsbergen, die hem 7 Dec. 1904 te Voorburg door den dood werd ontnomen, waarna hij kinderloos overbleef.

Van hem zag het licht: *Recht voor Indië.* Toespr. bij de Jaarvergader. der Afd. Friesland v.h. Ned. Zendel. Genootschap, geh. te Dokkum 18 Juni 1874. Sneek. 1874. 8°. - *De volksschool, wat zij moet zijn.* Leeuw. 1875. 8°. - *Kalvijn en het Kalvinisme.* Rede, geh. voor de Prot. Vereenigingen te Leeuwarden op 1 Nov. 1886. Leeuw. 1886. 8°. - *Paschen.* In: *Volksblaadjes.* Uitgeg. vanw. de Evang. Vereen. Zutphen. Apeldoorn 1886-1888. No. 13. - *Leerr. over den Heer en zijne Apostelen*, geh. te Leeuw. (uitg. t. voord. v.h. nieuwe Diaconessenhuis ald.). Leeuw. 1892. 8°. (Vgl. *Gel. en Vrijh.* N.S. III, blz. 474, 475). - *Geloof, hoop en liefde. Zeven leerred.* Leeuw. 1895. 8°. (Vgl. *Gel. en Vrijh.* N.S. VI, blz. 319). - *De Evangelische Richting*, in: *Kerk en Secte*, ond. red. v. Dr. S.D. v. Veen. No. XL (S. I, No. 2). Baarn. 1907. 8°.

In het tijdschrift *Geloof en Vrijheid* komen de volgende bijdragen van zijn hand voor:

Een toespraak na den Hervormingsdag. 10e Jrg. (1876), blz. 171-192. - *De Eed.* 14e Jrg. (1880), blz. 275-290. - *Nog iets over den Eed.* 15e Jrg. (1881), blz.

381-393. - *In welke verhouding moet een Predikant zich plaatsen tegenover het staatsleven in onzen tijd?* 18e Jrg. (1884), blz. 42-53. - *Godsdienst en zedelijkheid.* 22e Jrg. (1888), blz.

183-201. - *Hoe heeft het christelijk geweten te oordeelen over de stelling*: *Het doel heiligt de middelen?* 23e Jrg. (1889), blz. 121-142. - In de *Tweede Serie* van *Gel. en Vrijh.* Jrg. I-XXV (1890-1914) komen niet minder dan 85 verhandelingen over verschillende onderwerpen van Klinkenberg voor, terwijl bovendien de rubriek: *Verschijnselen des Tijds* mede zeer vaak door hem werd verzorgd. Vgl. die opgaven in den afzonderlijk uitgeg. *Bladwijzer* op deze *Tweede Serie.* Rott. 1914.

L i t t e r a t u u r : Necrol. in het *Ev. Zondagsblad* 27 Nov. 1921. - *Ned. Zendingsblad.* 5e Jrg. (Jan. 1922). - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 405. - Id. *L. Bat.* k. 1376. - E.F. Kruyf, *Gesch. v.h. Ned. Zend. Gen.*, blz. 465.

[Jacob van Nuys Klinkenberg]

KLINKENBERG (Jacob van Nuys), werd den 20en Febr. 1744 te Westgraftdijk geboren uit het huwelijk van Henricus Jansen Klinkenbergh, als pred. ald. overl. 25 Mrt. 1765, en Magdalena van Nuys. Hij verkreeg bij den vaderlijken ook den moederlijken geslachtsnaam. Toen zich al vroegtijdig bij hem meer lust en aanleg voor de studie openbaarde dan voor den handel, waarvoor hij door zijn ouders oorspronkelijk bestemd was, zonden dezen hem naar de Latijnsche School te Haarlem, waar men op grond zijner buitengewone vorderingen groote verwachtingen van hem koesterde. Zijn kleinzoon B. Glasius, de schrijver van *Godgeleerd Nederland*, verklaart, dat de handschriften van v. Nuys Klinkenberg, uit die jaren, welke hij later onder zijn berusting kreeg, van die vorderingen het bewijs leveren, vooral in de wis- en de aardrijkskunde. Gedurende zijn leertijd aan de Latijnsche School droeg hij ook een *oratiuncula de laudibus geographiae* voor. Nadat hij den 10en Dec. 1760 van die School had afscheid genomen met het uitspreken van een *oratio* (in dichtmaat) *in doctrinae laudem*, werd hij den 12en Jan. 1761 ingeschreven als student aan de hoogeschool te Harderwijk, de geboorteplaats zijns vaders. In de beide jaren van zijn studie daar werd hij door zijn professoren ten zeerste geprezen; zooals eveneens uit zijn handschriften blijkt legde hij zich ook toen bij voorkeur toe op de beoefening der wiskunde, maar ook de andere wetenschappen beoefende hij ijverig. Intusschen rijpte zijn besluit om zijn studiën voort te zetten aan de Leidsche hoogeschool. Zijn inschrijving aldaar had plaats den 13en Sept. 1763, en reeds den 2en Nov. 1764 werd hij er bevorderd tot ‘Artium Liberalium Magister et Philosophiae Doctor’ na het verdedigen van een *Dissertatio physico-philosophica de Aëre ejusque Proprietatibus et Usu.* Vervolgens wijdde hij zich aan de studie der godgeleerdheid, waarbij o.a. de Moor, Schultens en Hollebeek zijn leermeesters waren. Ook op dit terrein was hij zeer voorspoedig, zoodat men, toen hij straks de academie verliet, de grootste verwachtingen van hem had.

Den 23en Juni 1765 doorstond hij met gunstig gevolg het praeparatoir examen voor de Classis van Alkmaar en den 13en Apr. 1766 had zijn bevestiging plaats te Eemnes-Buiten door Ds. Dan. v. Diepen, pred. te Uitgeest (m. Dt. XXXIII:8-11; intr. m. Dt. XXXII:1-3). Zijn tweede gemeente was Overschie, waar hij den 10en Oct. 1773 bevestigd werd door Ds. J.W. Bussing, pred. te Delfshaven (m. 1 Cor. III:11; intr. m. Mal. II:7; afsch. te Eemnes-Buiten 3 Oct. m. Hand. XX:26, 27). Van Overschie nam hij afscheid den 21en Mei 1775 (m. 1 Thes. II:8) om te vertrekken naar

Oudewater, waar hij den 28en d.a.v. intrede deed (m. 2 Cor. IV:1, 2), na bevestigd te zijn door Ds. Herm. Swavinck, pred. ald. (m. 1 Cor. III:9). Reeds tegen het laatst van het volgende jaar beroepen te Deventer, gaf hij hieraan gehoor; zijn jongste ambtgenoot ald. Ds. J.W. Kraals bevestigde hem in deze gemeente den 24en Maart 1777

(m. Rom. IV:19; intr. m. 2 Kron. XX:20; afsch. te Oudewater 10 Mrt. m. Hand. XX:32*a*). Nog korter dan in zijn beide vorige gemeenten duurde zijn verblijf te Deventer. Een jaar na zijn komst ald. ontving hij een beroeping naar Amsterdam, die hij opvolgde. Na den 31en Mei 1778 afscheid te hebben gepreekt te Deventer (m. 1 Thess. II:13), werd hij den 14en Juni d.a.v. bevestigd in de hoofdstad door Ds. Joh. Cuperus, pred. ald. (m. Mt. V:14-16; intr. 17 Juni m. 1 Cor. II:6, 7). Ruim vijf jaar later viel hem de eer te beurt van een benoeming tot gewoon hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan de Leidsche hoogeschool (Nov. 1783), waarvoor hij echter bedankte op aandrang van de Amsterdamsche gemeente, waarop zijn aanstelling volgde tot professor in de Theologie en Kerkelijke Geschiedenis aan het Athenaeum Illustre te Amsterdam (20 Nov. 1783). Nadat hij den 10en Maart 1784 aan de Leidsche hoogeschool bevorderd was tot Theol. Doctor hield hij den 29en d.a.v. zijn inaugureele oratie over de *kuiperijen der ongeloovigen*, *welke zeer verderfelijk zijn voor het Gemeenebest.* (Latijnsche titel en Ned. vert. zie ond. lijst zijner geschr.). Het onderwerp hield verband met de verschijnselen zijner dagen, waarin deïstische en atheïstische theorieën van elders ook hier te lande verbreid werden. Hiertegen had Klinkenberg trouwens reeds een breedvoerig degelijk werk geschreven (in 4 st. uitgeg. 1770-1776), waarin hij tegenover de beweringen van het toenmalig ongeloof ‘de voordeelen van den Godsdienst’ had uiteengezet (zie ond. zijn geschr.). Dit werk, straks gevolgd door de uitgave van andere geschriften van zijn hand, o.a. door zijn in 1775 met zilver bekroonde beantwoording van een prijsvraag, door de ‘Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen, te Haarlem’ uitgeschreven omtrent de beste middelen tot bevestiging en voortplanting van het Evangelie in de Nederlandsche Koloniën’ (door gen. Maatsch. in hare *Verhandelingen* (1776) uitgegeven (vgl. Kruyf, *Gesch. v.h. Ned. Zend. Gen.* blz. 91; de Bie, *Hofstede*, blz. 331) had mede, ook in wetenschappelijke kringen de aandacht op hem gevestigd. Aan zijn werk over *de Voordeelen van den Godsdienst* had de Theol. Faculteit te Leiden het zegel harer goedkeuring en instemming gehecht. De onderstelling ligt dan ook voor de hand, dat een en ander van invloed zal zijn geweest op zijn benoeming tot hoogleeraar aldaar.

Ook de meer populair opgestelde geschriften, die in dien tijd van hem het licht hadden gezien: het (van 1772 tot 1778 anoniem uitgegeven) weekschrift: *De Christen*, waarin hij door beantwoording van belangrijke en soms ongepaste vragen, breede kringen aan zich had verplicht, hadden blijk gegeven van zijn veelomvattende kennis, zijn helderen blik en zijn taai geduld, en het meest bekend geblevene, zijn Bijbelverklaring, waarvan het eerste der 27 deelen in 1780 verschenen was, hadden zijn naam nog verder bekend gemaakt.

Na het overlijden van Petr. Curtenius, wiens nagedachtenis hij den 16en Nov. 1789, gehuldigd had met een lijkrede, werd hem het geheele onderwijs in de Godgeleerdheid opgedragen. Inmiddels bleef hij onafgebroken zijn ambt als predikant te Amsterdam waarnemen, totdat hij tengevolge van de staatsomwenteling van beide bedieningen gedurende eenigen tijd werd beroofd. Toen na de stichting der Bataafsche Republiek in 1795 ook de Gereformeerde predikanten van Amsterdam den 26en Juli 1796 werden opgeroepen tot het afleggen van de belofte van onderwerping aan den nieuwen provisioneel gestichten Regeeringsvorm, die gegrond was ‘op de oppermagt des Volks’ bleek hij te behooren tot de vijftien predikanten, die zich onderling verbonden hadden bedoelde verklaring niet te zullen afleggen dan onder Declaratoir: ‘Ik ben bereid de

Belofte of de gevorderderde Verklaaringe te doen, in dien verstande, dat dezelve niet anders is dan eene belofte van onderwerping, en dat ik derhalven daardoor geen confessie van gevoelen doe, of iets beloof, het welk strijdig zoude zijn met mijn ambt als Leeraar der Hervormde Kerk.' Dit had ten gevolge dat ook Klinkenberg den 27en Juli 1796 provisioneel geschorst werd in zijn bediening, en den 17en Aug. d.a.v. met zijn collega's ontslag kreeg. Als aanvoerder van het verzet stond hij onder hen in het voorste gelid. Vurig Oranjeklant, die hij was, had hij zich reeds te voren onderscheiden door zijn moedig optreden bij de onlusten, die te Amsterdam uit de Staatsomwenteling waren ontstaan.

Gedurende de acht jaren, waarin hij van zijn bediening was beroofd, leidde hij geen werkeloos leven. Verschillende geschriften van zijn hand zagen in dien tijd het licht; zoo stichtte hij week aan week de gemeente door zijn *Zondagsblad.* In 1804 werd ook hij in zijn ambt hersteld; den 5en Febr. van dat jaar preekte hij weer voor het eerst in de Amstelkerk. Van toen hervatte hij met nieuwen ijver zijn bediening, terwijl ook het Athenaeum de vrucht van zijn arbeid als hoogleeraar genoot, o.a. in de dissertaties van zijn leerlingen zooals van E.M. Dorper (*Diss. exegetico-theol. de natione formularum* βασιλε□α τ□ν ουραν□ν et το□ χριστο□. Amst. 1806 en van J. van Aaken en van W. Stroes Jansen (*Diss. hermeneutico-theol. de peccato in Spiritum Sanctum.* Amst. 1815. Fasc. II; hierbij verdient vermeld te worden, dat de laatste twee dissertaties, waarvan de eene het vervolg is op de andere, door Klinkenberg zelf in zijn ouderdom zijn opgesteld (*Chr. Maandschr. v.d. besch. st.* 1822. I, blz. 98). Hoewel in de laatste levensperiode meermalen door aanvallen van beroerte getroffen, kon hij den 21en Apr. (niet 11 Apr., zooals Glasius opgeeft) 1816 zijn vijftigjarigen dienst openlijk in de gemeente herdenken (t. Ps. CXVI:12-14). Den 14en Sept. 1817 maakte een nieuwe aanval plotseling een eind aan zijn leven.

Door zijn achtbare verschijning, zijn innemenden omgang en zijn opgeruimdheid won v. Nuys Klinkenberg de sympathie van wie met hem in aanraking kwamen. In zijn afkeer van alle winstbejag, zelfs van den schijn daarvan, ging hij zelfs zóóver, dat hij als hoogleeraar nooit eenig college-geld wilde aannemen, en van de uitgevers zijner geschriften nooit eenig bepaald honorarium. Lichamelijk zeer forsch gebouwd, nam hij gaarne veel beweging, en nog in het laatst van zijn leven vond men hem vaak aan zijn draaibank. Ook 's winters volgde hij de gewoonte om vroeg op te staan; hieruit is mee te verklaren dat hij nog zooveel heeft kunnen gereedmaken voor de pers, terwijl toch ook zijn ambtsbezigheden zoozeer beslag op hem legden en hij bovendien nog menig uur wist te vinden voor den gezelligen omgang. Groot was zijn belezenheid. Zijn wetenschappelijke verdiensten zouden nog meer gewaardeerd zijn, indien hij beter Latijn had gesproken en geschreven; in meer dan één beoordeeling van zijn werk werd op dit gebrek gewezen; Prof. J. Clarisse deed het op krasse wijze in *De Recensent ook der Recensenten.* (1819. XII. 1, blz. 161, 162); reeds vroeger was om die reden zijn *Oratio funebris in obitum V. Cl. P. Curtenii* aan de kaak gesteld in de toenmalige *Recensent*, het even scherpe als scherpzinnige tijdschrift van v.d. Meersch e.a. (1790, Dl. II, blz. 465-472)[1)]. Sepp t.a.p. laat zich over hem als wetenschappelijk theoloog

1) Vgl. ook de aan dit Dl. toegevoegde: *Brief v. Dicaiophilus aan de Heeren Schrijveren v.d. Recensent*, *of v.d. Bijdragen tot de Letterk. Geschiedenis v. onzen tyd*, *wegens hun stoute Recensie v.d. Lijk-redev. v.d. Hoogl. J. v. N. Klinkenberg*, *op het overlijden v.d. Prof. P. Curtenius gedaan*, *in den Recensent*, *II. Dl. No. VIII*, *Art. VII. geschikt en noodzakelijk om*

niet gunstig uit. Zelfs al is hij bereid om op gezag van Glasius diens loffelijk getuigenis te aanvaarden omtrent hetgeen Klinkenberg in handschrift achterliet, hetgeen deze bij zijn leven in druk uitgaf, draagt z.i. blijk dat hij meer de belangen van het publiek dan van den kleinen kring zijner studenten behartigde[1)]. Althans Sepp onderschrijft het oordeel van Ypey (*Kr. K. 18e e.*, VIII, blz. 444), dat Klinkenberg niet, zooals andere Schriftuitleggers, met het klimmen der jaren, bleef klimmen naar de hoogten der wetenschap, maar dat hij op dezelfde hoogte bleef staan.

Wèl eenigszins anders luidt de verklaring van den Amsterdamschen hoogleeraar D.J. van Lennep, 'dat de luister van het Amst. Athenaeum zeer veel aan hem verschuldigd was en dat uit zijn School vele voortreffelijke predikanten voortgekomen zijn.'

De hiervóór genoemde dissertatie van Dorper, onder Klinkenbergs presidium verdedigd, levert een niet te versmaden bewijs dat deze de noodzakelijkheid erkende, om de Schrift door de Schrift te verklaren. Hij volgde de Coccejaansche richting. Dit blijkt niet het minst in de door hem in 1780 aangevangen uitgave van *De Bijbel*, *door beknopte uitbreidingen*, *en opheldernde aenmerkingen verklaerd*, een arbeid ondernomen samen met zijn ambtgenoot als predikant te Amsterdam G.J. Nahuys, reeds spoedig daarna (9 Oct. 1781) overleden te Leiden, waar hij in Apr. 1780 als hoogleeraar was opgetreden. Na het verlies van zijn medewerker zette Klinkenberg alleen den arbeid voort, dien hij in 1795 mocht voltooid zien. Dit werk mocht veel lof ondervinden, het stond ook bloot aan afbrekende critiek, en werd in de *Recensent* (D. I. 1787, blz. 359-361) met spot en hoon overladen vanwege den gebrekkigen stijl; misschien echter meer uit misnoegen omdat men zich met de voorstellingen van den exegeet niet kon vereenigen. Maar hoe verschillend het oordeel over deze Bijbelverklaring ook luidde, door het publiek werd zij gretig ontvangen. Drieduizend en driehonderd exemplaren werden ondanks den hoogen koopprijs verkocht, en nog in den loop der 19e eeuw vond zij, kompleet voorkomende, veel aftrek. Zooals van Klinkenberg te verwachten was, stond deze van het Hooglied de oude, mystieke verklaring voor, zonder evenwel den geestelijken zin in bijzonderheden aan te wijzen, zooals geschiedde door Corn. v.d. Broek in: *Salomo's Hooglied*, *naar letterlijke opheldering van J. v. Nuys Klinkenberg*, *op eene beknopte wijze verheerlijkt.* Utr. 1790.

Klinkenbergs dogmatisch hoofdwerk was zijn *Onderwijs in den Godsdienst*, van 1780 tot 1794 uitgegeven in elf deelen, waarop zijn vriend W. Chevallereau, pred. te Ommen een register samenstelde. Aan des schrijvers oorspronkelijke bedoeling bleek het niet te beantwoorden; voor eenvoudigen en catechisanten was het veel te wijsgeerig, te theologisch, te diepzinnig; Klinkenberg zelf schijnt dit ook zoo begrepen te hebben, toen hij in 1798 zijn veelgeroemde *Waarschouwing in de allerbelangrijkste zaek* uitgaf, een geschrift, dat voor het beoogde doel zeker heel wat beter geschikt was, en meermalen herdrukt, in vreemde talen overgezet, bij duizenden exemplaren

bij gem. N. VIII gevoegd te worden. Z. pl. 1790 8°. Gevolgd door: *Antwoord der Schryvers v.d. Recensent aan den zogenaamden Dicaiophilus op zijnen Brief Betreff. hunne bevord. der Latijnsche Lykreden v.d. Hr. J. v. N. Klinkenberg*, *op den Hr. P. Curtenius.* Amst. 1791. 8°.

1) Ook deze uitspraak van Sepp is ernstig bestreden door Dr. J.J. v. Oosterzee in zijn doorloopende critiek op diens a.w. (zie: *Geschiedenis onzer Theologie*, in: *N. Jaarb. v. Wet. Theol.* Dl. IV, St. 2 (1861), blz. 202.

werd verspreid. Maar al schoot zijn *Onderwijs in den Godsdienst* uit doel voorbij, het was voor meer ontwikkelden, voor theologen en ook voor a.s. predikanten, die onderwezen waren in de logica en metaphysica, naar het oordeel van Ypey (a.w. VIII, blz. 262) een uitnemend handboek. De stelling, waarvan hij uitgaat is, dat alle woorden in den Bijbel voorkomende de

woorden zijn van den levenden God zelf; welke stelling hij met overtuiging verdedigt tegenover de uitspraken van Doddridge (*Bijbelverklaring der Engelsche Godgeleerden.* Dl. XII), die dit slechts gedeeltelijk aanneemt, niet ten opzichte van het historisch geheel. Voorts behandelt Klinkenberg afzonderlijk zoowel den 'natuurlijken' als den 'geopenbaarden Godsdienst', zoodat zijn werk niet slechts een doordacht dogmatisch stelsel bevat, maar al wat volgens hem behoorde tot een volledig *onderwijs in den Godsdienst.* In de laatste drie deelen bespreekt hij op systematische wijze de christelijke zedeleer. Ypey (a.w. VIII, blz. 369) is van oordeel, dat dit gedeelte wel veel lof verdient en ook populair genoeg is om door het publiek genoten te worden, maar dat het achterstaat bij de zedekundige stelsels van de Zwitsersche godgeleerden en dat van v. Mosheim wegens gebrek aan menschkundige waarnemingen.

Als prediker blonk Klinkenberg niet uit; aan wat men 'kanselgaven' noemt, ontbrak het hem. Zelf was hij zich hiervan zoozeer bewust dat hij niet alleen uitdrukkelijk bepaalde vernietiging na zijn dood van al zijn geschreven preeken, maar dat hij zijn studenten den raad gaf liever het voorbeeld van anderen dan van hemzelf te volgen. Evenwel gaf hij zoowel homiletische als pastorale colleges, waarbij hij zich mocht verheugen in de oprechte sympathie zijner leerlingen. Volgens Glasius beoefende hij ook met ijver de studie der Kerkgeschiedenis naar ouden trant en was hij geen vreemde op het gebied der christelijke archaeologie en in de geschriften der kerkvaders. Gedurende eenigen tijd hield hij voor eenige aanzienlijken in de hoofdstad lezingen over een gedeelte der Vaderlandsche Kerkgeschiedenis. Ook richtte hij in het eind der 18e eeuw aldaar een 'Zondag-school' op (*Chr. Maandschr. v.d. besch. st.* 1822, Dl. I, blz. 118-123; J. Heringa, *Kerkel. Raadvrager en Raadgever*, III. 1, blz. 192-195).

Al schitterde hij niet als een ster van de eerste grootte aan den hemel der geleerden, in zijn mate heeft hij de wetenschap gediend en ook buitendien door zijn geschriften op ontelbaar velen invloed ten goede geoefend, niet het minst door de uitgave van het reeds genoemde weekschrift *De Christen.*

Den 7en Oct. 1783 benoemde het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen hem tot lid. Ook van andere genootschappen vielen hem dergelijke onderscheidingen te beurt.

Tot zijn bijzondere vrienden behoorde de reeds genoemde G.J. Nahuys, van wiens nagelaten leerredenen over Jes. LIII-LV hij een uitgave bezorgde. Met dezen, destijds Predikant en Prof. Histor. et Antiq. Sacr. te Rotterdam, Petr. Hofstede en J. Habbema hield Klinkenberg gedurende zijn Overschiesche jaren geregeld bijeenkomsten, aan de Letteren gewijd, beurtelings in elkanders huizen (de Bie, *Hofstede*, blz. 389).

Als predikant te Eemnes-Buiten huwde hij met Marie Elizabeth Merkman, die hem bij haar overlijden (18 Jan. 1788) vier dochters naliet.

Van hem bestaat o.a. een portret borstb. links, in toga, met bef, in ov. zonder rand. Zw. kunst d. F.L. Bierweiler; en op 36 jar. leeftijd, ter halver lijve, rechts, zittende, een brief in de hand. N.H. Pothoven door J. Houbraken. 4°; een borstb. links. Met 10 reg. Holl. onderschr. Zw. kunst d. F.C. Bierweiler, fol. Zie ook in zijn *Onderwijs in den Godsd.* en bij Dr. F.J. Los a.w. tegenover blz. 100. (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 2938-2940; v. Someren, id. II, No. 2976).

Van hem zag het licht: *De Voordeelen v.d. Godsdienst in tegenstelling v.d. dwaesheid*, *onvoorzichtigheid*, *gevaerlijkheid en schaedelijkheid v.h. Hedendaegsch ongeloof*, *voor-*

gesteld, *en aangedrongen.* Utr. 1770-1776. 2 dln. 4 st. 8°. Als aanhangsel op het 3e dl.: *De noodzaakelijkheid der Openbaaring*, *of een Onderzoek over de uitgestrektheid der menschelijke vermogens*, *in het stuk v.d. Godsdienst* door Archibald Campbell, 2e st. vert. ond. toez. en m. aanteek. v.v. N. Klinkenberg Utr. 1776. 8°. - [Anon.] *De Christen.* Utr. 1772-1778. 355 no's samen in 7 dln. 8°. - Beantw. v.d. vr.: *Welke zijn de beste middelen om de Waare en Zuivere leer v.h. Euangelie onder de bewoners der Colonien v.d. Staat meer te bevestigen*, *en in die Landstreeken voort te planten?* in: *Verhandel.*, *uitgeg. d.d. Holl. Maatsch. der Weetenschappen te Haarlem.* XVIIe Dl. 1e st. (323 blz.). Haarl. 1776. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1776*b*, 436-445). - *Onderwijs in den Godsdienst.* Amst. 1780-1794. 14 dln. 8°. (M. portr.). - *De Bybel door beknopte Uitbreidingen en opheldernde Aanmerkingen verklaerd.* Amst. 1780-1795. 27 dln. 8°. (De eerste 3 dln. samen met G.J. Nahuys bewerkt); de laatste 2 dln. werden uitgeg. en afzonderlijk verkrijgbaar gesteld ond. den titel: *Proeve eener Verklaring v. Johannes' Openbaring.* Amst. 1796. 8°. - *Oratio de machinationibus incredulorum reipublicae valde perniciosis.* Amst. 1784. Vert. v. deze inaug. oratie: *Inwyings Redev. over den verderflyken invloed v.h. ongeloof op het gemeenebest.* Amst. 1784. 8°. - *Aanpryzende Brief* in: *Bybel der Natuur*, *ontworpen door de beroemde Godgeleerden J.J. Scheuchzer en S.G. Donat. Met bygev. Aanmerkingen*, *uit de beste Uitleggeren*, *Nieuwste Historische Schriften en Reisbeschryvingen*, *verm. en uitgeg. d. Dr. A.F. Busching. In 't Nederd. overgezet en m. aanvullende Toegiften*, *en Aanmerkingen voorzien*, door Laurentius Meyer, Lid v.d. Holl. Maatsch. der Weetensch. te Haarlem en Pred. te Twijzel en Kooten. Amst. 1784. 8°. - *Oratio funebris in Obitum Petri Curtenii.* Amst., 1790. 4°. Vert. v. deze lijkrede d. M. Jongeneel, Th. stud., *Lyk- en lofreden ter gedacht. v. wylen .... Petr. Curtenius*, *Th. Dr.*, *Prof. ....* en Pred. te Amsteldam, openb. uitgespr. den 16 Nov. 1789. Amst. 1790. 8°. - *De Geschiedenis v. 's Heilands lyden.* Amst. 1791. 8°. - *Zondags-blad voor de Gereformeerden.* Amst. 1797-1803. 5 dln. - C. Baumgarten Crusius, *De leer der Drieëenheid tegen de nieuwe hervormers verdedigd.* N.h. Hoogd., met aanmerk. en bijvoegs. Amst. 1797. 8°. - *Waarschouwing in de allerbelangrykste zaek. Aen mingeoefenden en jonge lieden.* Amst. 1798. 8°. (Vele malen herdr.). - *De Geref. Godsdienst voor mingeoefenden en jongelieden.* Amst. 4e dr. (zie: *Boekz.* 1827*a*, 532). - *Schets v.d. Chr. Godsdienst*, *voor een Vader des Huisgezins*, *om zijne kinderen het noodige onderwijs te geven.* Amst. (eveneens meerm. herdr.). - *Dissertatio hermeneutico-theol. de peccato in Spiritum Sanctum.* Amst. 1815. II partes. 4° (vgl. hiervóór, blz. 14). Ook bezorgde hij de uitg. v. G.J. Nahuys, *Leerred. over Jes. LIII*, *LIV en LV.* Amst. 1783. 3 dln. 8°. (Vgl. Hartog, *Gesch. Predikkunde*, blz. 257-259).

Klinkenberg is wel gehouden voor den opsteller van: *Brieven van Christianus Sincerus*, *Waar in gevonden wordt*: *eene volledige en naauwkeurige opgaaf v. alle de stukken*, *relatief tot de suspensie en dimissie v.d. meerderheid der Amsterdamsche Predikanten*, *en de redenen en motieven voor het weigeren v.h. onbepaald afleggen der belofte*, *gevorderd door het Prov. Bestuur v. Holland*, *in 1796. Benevens De beoordeeling der bedenkingen hier over gemaakt met de daartoe behoorende Bijlagen. Uitgeg. onder de Zinspr.*: *Uwe bescheidenheid zy allen menschen bekend. Waar agter gevonden wordt de Publicatie v.d. 17 Febr. 1797. v.d. Raad der Gem. te Amsterdam*,

waarin ook aan die Predicanten, het houden v. Godsd. Byëenkomsten verboden, en aan den aanbrenger daarvan eene premie v. Duizend Guldens beloofd wordt, benevens eenige aanmerkingen daarover. Z. pl. en jr.

Knuttel, (*Cat. Pamfl.* VI, No. 22979). Aan v. Doorninck schijnt de volledige titel onbekend te zijn geweest; hij noemt den schrijver *Sincerus* en herinnert daarbij dat J.P. Sprenger v. Eyk wel onder dezen schuilnaam schreef. (Vgl. v. D.'s 1e uitg.: *Anon. en Pseud.*, k. 93, No. 894). In het 'Voorbericht' en aan het slot is dit geschrift gedateerd: 'Uit mijn Kamer 27 Apr. 1797.' Het is echter de vraag of Klinkenberg voor den schrijver moet gehouden worden. Zoo ja, dan doet het vreemd aan dat hij in den aanhef spreekt van de geschorste en ontslagen predikanten als van 'beroemde Leeraren der Herv. Ned. Gemeente'.

Zeker ten onrechte werd hij door velen gehouden voor den schrijver van *De Nieuwe Hervorming onder de Doopsgezinden volgens het Uitlegkundig Woordenboek v.d. Heer G. Hesselink. Door Bibliophilus.* Amst. 1793. 8°. (Blaupot ten Cate, *Holl.* II, blz. 106[2]). Onder den schuilnaam *Bibliophilus* verborg zich J. Klinkhamer Pzn. (zie hierna blz. 26, 27.) (v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 68).

Zijn handschriften, die, zooals reeds vermeld is, na zijn dood in het bezit kwamen van B. Glasius, bevatten volgens dezen o.a. *Collectanea critica et exegetica in N.T.* gevolgd door een breede kritische en uitlegkundige *Commentarius in Euangelium Matthaei*, benevens een eveneens van kritisch onderzoek getuigende commentaar op den *Brief van Jacobus* e.a. In de Bibl. v.d. Maatsch. der N. Lett. te Leiden berust van hem een brief in ms. door hem gericht aan D.U. Heinemeyer. Amst. 1800 (*Cat. N.L.* I. Hs., blz. 62).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII[2], blz. 72. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 270-278. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 376-380; verm. en verbet., blz. 27. - *Naamlijst* (verv. op Croese) (Amst. 1840), blz. 43. - Bouman, *Gesch. Geld. Hoogesch.* II, blz. 412, 413. - Dez., *De Godgeleerdh. en hare beoef. in Ned.*, blz. 265-267. - Ypey, *Kr. Kerk 18e e.*, VIII, blz. 260-264, 369, 446, 447. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* IV (reg.). - D.J. v. Lennep, *Illustris Amstelod. Athenaei memorabilia.* Amst. 1832, p. 252-254. - G.J. Rooyens, *Godsd. Rede*, *geh. bij het 2e Eeuwfeest der Doorl. School v. Amst. den 12den Jan.* 1832, blz. 36. - W.A. v. Hengel, *Gedachtenis a.d. verdiensten v. wijlen den Hr. J. v. N. Klinkenberg*, in: *Chr. Maandschr. voor den beschaafden stand.* 1822. Dl. I, blz. 89-112. - F.J. Los, *Grepen uit de geschied. v. Hervormd Amsterd.*, blz. 100-115 (m. portr.). - Sepp, *Gesch. Pragm. Theol.* (reg.). - *Nav.* XIX (1869), blz. 313. - *Alb. Stud. Ac. Gelro-Zutph.*, p. 117*b*. - Id., *L. Bat.*, k. 1079. - [Anon.], *Treurige en Dankb. Herinnering aan de bij de Herv. Kerk en het Vaderland verdienstelyke Z. Gel. en Wel-Eerw. H.H.J.W. v. Slype tot Boekhorst .... J. v. N. Klinkenberg e.a.* Vryelyk n.h. Lat. gev. Leyd. 1818. 8°; blz. 7, 8. (*Cat. N.L.* I, k. 731).

[Dirk Klinkert]

KLINKERT (Dirk of **Derk)** werd den 3en Mei 1818 uit een gezeten burgerfamilie te Zwolle geboren. Aanvankelijk bestemd om zich in het leerlooiersvak te bekwamen, ontving hij daartoe een degelijke opleiding. Maar nadat bij hem op 23 jarigen leeftijd onder de prediking van den Hersteld-Lutherschen predikant W.H. Thorbecke een ingrijpende verandering van hart en levensrichting had plaatsgegrepen, werd hij in andere banen geleid. Van huis uit behoorende tot de Ned. Hervormde Kerk, sloot hij zich aan bij de Chr. Afgescheidenen. Niet aanstonds lag het daarop in zijn bedoeling naar het predikambt te staan; maar toen zijn zwager W.W. Smitt, leeraar 'onder het

Kruis' te Zalk den 8en Sept. 1846 overleed, werd hij door diens laatste woorden bepaald bij de roeping om den herdersstaf in diens plaats op te nemen. In 1847 metter-

woon te Heino gevestigd, hield hij in de gemeenten van Zalk en Zwolle oefeningen, zonder zich nog te willen onderwerpen aan een onderzoek volgens Art. VIII der Dordtsche Kerkorde. Met zware beproevingen bezocht, vooral door het overlijden den 29en Oct. 1850 van zijn echtgenoote besloot hij eindelijk zijn maatschappelijk bedrijf op te geven, en nog in datzelfde jaar werd hij naar Art. VIII geëxamineerd, waarna hij den 3en Dec. d.a.v. bevestigd werd als herder en leeraar der Zwolsche gemeente 'onder het Kruis'. Geruimen tijd was hij als zoodanig werkzaam, totdat hij den 23en Juni 1864 van haar afscheid nam wegens zijn beroeping naar de gemeente te Rotterdam, die niet was meegegaan, met haar voormaligen voorganger, den populair welsprekenden Cornelis van den Oever. Hij werd er bevestigd door Ds. R. Veldman van 's-Gravenhage (m. 2 Cor. XI:1; intr. m. 2 Tim. II:3). Eerst kwam hij wekelijks over om te preeken; weldra echter vestigde hij zich er metterwoon. Van den beginne af trad hij geregeld op in het kerkgebouw aan de Raampoortlaan, waar v.d. Oever te voren voor groote scharen had gepreekt. Overeenkomstig zijn eigen verlangen bleef Klinkert daar tot het einde toe den dienst waarnemen ondanks het verzet van velen, die het prediken bij toerbeurten voorstonden. Zijn prediking vond hier in sterke mate ingang. Zijn uiterlijk optreden imponeerde niet. Hoewel onvermoeid in den arbeid gaf hij den indruk zwak van lichaam te zijn. Velen, die hem voor het eerst hoorden, hadden moeite hem te verstaan vanwege zijn weinig krachtige stem. Er was echter in die stem iets mystieks. Hij bezat een bijzondere kennis van het geestelijk leven; daarom troffen zijn preeken; vooral zijn Lijdensprediking was vaak treffend; zijn gave om te schilderen kwam daarin uit. In zijn latere periode allegoriseerde hij minder dan in den beginne, maar vraagde hij meer naar den letterlijken zin der Schriftwoorden. Geregeld hield hij zijn studie bij. Ondanks verschillende beroepingen naar elders (o.a. naar Groningen in Maart 1873 en naar Amsterdam in Maart 1876) bleef hij zijn Rotterdamsche gemeente dienen. Hij maakte de vereeniging mee van de Chr. Afgescheidenen en de Gereformeerde gemeenten onder het Kruis op de Synode van Middelburg (1869) en die der Kerken van de Separatie en die der Doleantie (1892), welke zijn volle instemming had. Heel vele jaren overleefde hij deze laatste echter niet. Wegens toenemende zwakte kon hij al spoedig daarna zijn catechisatiën zelf niet meer waarnemen; eindelijk moest de kerkeraad hem voorstellen ook het overige van zijn dienstwerk te verlichten. Nadat hij van zijn ziekbed nog een preek gedicteerd had, overleed hij den 29en Maart 1898.

Hij huwde 1°. 15 Aug. 1845 Petronella Lindeboom; 2°. als weduwnaar in 1856 met Aafke van der Molen, die hem den 9en Mrt. 1864 door den dood ontviel. Uit zijn eerste huwelijk werd hem, behalve een dochter, een zoon geboren, Dr. H. Klinkert, die later een der meest bekende artsen te Rotterdam is geworden; uit zijn 2e huwelijk een zoon, Reindert, die als geneesheer-directeur der Stichting 'Veldwijk' in 1886 overleden is.

Van D. Klinkert zag het licht:

[met W.G. Smitt] *Repliek op de Notulen v.d. Algem. Vergadering der Geref. Kerk in Nederl., geh. 26 Juni - 4 July 1866 te Zwolle.* Zwolle, 1866. 8°. (*Cat. Bibl. Th. Sch. Kampen*, blz. 216).

L i t t e r a t u u r : *Handb t. Dienste v.d. Geref. Kerken.* 1899, blz. 251-258 (Lb. d. P.A.E. Sillevis Smitt). - Grosheide e.a., *Chr. Encyclop.*, III, blz. 444, 445. - J.H.

Landwehr, *Beknopte Gesch. der Geref. Kerk v. Rotterdam*, blz. 44, 48, 49, 54-57, 64, 69-72, 75, 87, 110, 111. - Dez. en A. v. Veelo, *Gesch. der Geref. Kerk*, in: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* 2e dl. 2e st.; blz. 11-17 (m. portr.). Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Hildebrand Cornelis Klinkert]

KLINKERT (Hildebrand Cornelis), den 11en Juni 1829 te Amsterdam geboren uit het huwelijk van Jan Willem Klinkert en Catharina Baptist, deed op jeugdigen leeftijd examen als landmeter. Ook vervulde hij de betrekking van machinist en maakte als zoodanig op een der Rijnbooten tal van reizen mee. Hij dacht er toen nog niet over zendeling te worden; maar zijn ontsnapping aan dreigend doodsgevaar en de omgang met een Christenleeraar te Worms brachten hem tot dieper inzicht in den ernst van het leven. Voor den dienst van Christus gewonnen, werd hij door een gesprek met den Doopsgezinden leeraar Ds. P. van der Goot opgewekt zich voor de Zending te geven. Eerst werd hij daartoe gedurende drie jaren opgeleid in het Zendingshuis van het Ned. Zendelinggenootschap te Rotterdam; daarna werd hij toevertrouwd aan de leiding van Ds. D. Harting te Enkhuizen (zie over dezen hiervóór Dl. III, blz. 534-538). In 1857 vertrok hij als Zendeling van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging naar Java, om voorloopig den bekenden Javanist-zendeling P. Jansz ter zijde te staan en zich onder diens leiding verder te oefenen in de Javaansche taal. Hij vergezelde Jansz., wien hij tot grooten steun was, op diens tochten naar de dessa's, en legde zich ook toe op de geneeskunst. Zijn arbeid te Djapara, met moed, tact en geduld aangevangen, werd echter weldra gestoord; in Aug. 1857 ontvingen bestuurders der Zendingsvereeniging een brief van hem, inhoudende het bericht dat hij al sinds eenigen tijd bezocht was met een aandoening van lever en ingewanden, waarom hij volgens medisch advies òf repatriëeren zou òf in de Sundalanden, en wel te Bandoeng of in de Preanger Regentschappen zich vestigen zou. Men kwam overeen dat hij naar Patti zou verhuizen in dezelfde residentie als Djapara, maar niet in dezelfde afdeeling. Ongesteldheid belette de directe uitvoering van dit plan. Eerst in den loop van 1861 verliet hij zijn standplaats voor Samarang, om daar uit te zien naar een geschikte plaats voor vestiging. Te Samarang bleef de gelegenheid voor levende Evangelieverkondiging voor hem gesloten, al legde hij er zich ijverig op toe, om door geschriften het Evangelie te verbreiden. De aanleiding, die hem had gedrongen naar Samarang te komen, was inmiddels vervallen: er was nl. sprake van geweest dat het Ned. Zendelinggenootschap de gemeente van Zendeling Hoezoo aldaar zou overgeven aan de Doopsgezinde Zendingsvereeniging. Nu dit plan niet was doorgegaan begon Klinkert te Samarang een school op te richten, die hem echter weinig voldoening gaf. Hij volhardde in zijn poging, ook toen de school bleek niet de noodige leerlingen en toehoorders te trekken. Eerst toen zijn geneesheer hem aanried er afstand van te doen, staakte hij dezen arbeid.

In den loop van 1862 besloot hij te vertrekken. Met de op Java uit Europeesche ouders geboren vrouw, met wie hij in Juli 1857 gehuwd was, en hun kinderen vestigde hij zich daarop te Tjandjoer, waar hij ook begon met de stichting van een school, die echter evenmin levensvatbaarheid had.

In hetzelfde jaar 1862 werd hij bekroond voor een door hem geleverde Maleische vertaling van eenige hoofdstukken van het N. Testament, waarvoor het Ned. Bijbelgenootschap in 1861 een prijsvraag had uitgeschreven, omdat de oudere vertalingen niet meer voldeden. Drie antwoorden waren ingekomen. Na bekroning van het zijne kreeg hij van hetzelfde Genootschap de opdracht om heel het N. Testament te vertalen, en straks eenzelfde opdracht voor het O. Testament. Dit werk zou verder zijn voornaamste levenstaak worden, maar grootendeels voerde hij die

uit in Nederland, waarheen hij terugkeerde. In 1876 was hij weer in Indië terug, ditmaal in de residentie

Riouw. In 1879 was zijn Bijbelvertaling voltooid. Steun van particulieren, zoowel als van andere zijde (o.a. *f* 1500 als subsidie van het Ned. Bijbelgenootschap) hadden hem in staat gesteld de uitvoering te bekostigen, terwijl hij zelf zich daartoe bezuinigingen getroost had en een stichtelijke courant had doen verschijnen, waardoor hij tevens hoopte weldadigen invloed op de bevolking te oefenen.

Nadat het werk was ten einde gebracht vestigde Klinkert zich in het vaderland, te Druten, om daar een kleine boerderij te beheeren. Dit verblijf duurde echter slechts kort, want enkele maanden later, in Juli 1879 werd hij naar Leiden geroepen als leeraar der Maleische taal aan de Indische Instelling tot opleiding van Indische ambtenaren. Toen deze in 1894 werd opgeheven, trad hij op als Lector aan de Universiteit aldaar, om de Maleische taal en letterkunde te onderwijzen. Als zoodanig bleef hij werkzaam tot 1904. Bij zijn aftreden, op 75 jarigen leeftijd, decoreerde de Regeering hem met de Officiersorde van Oranje-Nassau. Nog in de laatste negen jaren van zijn leven bleef hij, al was 't zonder aanstelling, onafgebroken werkzaam. Hij overleed te Leiden den 20en Nov. 1913.

Groot is het getal dergenen, die hun opleiding voor den O.I. Archipel aan hem te danken hebben. Aan zijn bescheidenheid en onbaatzuchtigheid paarde hij warmen ijver en liefde tot zijn roeping. Aan het Bijbelgenootschap voelde hij zich nauw verbonden; het deed hem kennelijk goed de jaarvergaderingen geregeld te kunnen bijwonen. Toch is hij ook in later tijd in betrekking gebleven tot het Ned. Zendelinggenootschap. Zijn voornaamste werk was de Bijbelvertaling, waaraan hij het grootste deel van zijn leven heeft gewijd. Deze vertaling, die hij telkens weer is blijven nazien en bijwerken, wordt in Indië behalve in Ambon, tot groote tevredenheid gebruikt.

Maar ook tal van andere werken verschenen van zijn nimmer rustende hand op grammaticaal en litterarisch gebied, o.a. een Maleisch-Nederlandsch en een Nederlandsch-Maleisch Woordenboek; juist toen hij met de herziening ervan bezig was overviel hem de dood. Voorts gaf hij als zendeling een traktaatje uit, door hem uit het Fransch in het Latijn vertaald, en een gezangboekje, waarin zeven bekende Psalmen en even zoovele gezangen uit het Nederlandsch in het Maleisch overgebracht. Ook bewerkte hij het Bijbelsche verhaal van Jozef en gaf hij drie jaar achtereen een Christelijken almanak uit in het Maleisch. Bovendien zette hij de Handleiding bij het Bijbelsch onderwijs van Prof. Dr. J.I. Doedes in die taal over; door vriendelijke hulp van een belangstellende familie in Nederland werden van deze vertaling 6000 exemplaren gedrukt en hem kosteloos toegezonden. Ter verspreiding van deze geschriften nam hij twee colporteurs in dienst, die er eerst in de omliggende kampongs mee rondgingen ter uitdeeling bij kazerne-, hospitaal- en gevangenisbezoek, en daarna in wijder omtrek. Maar meer dan door dat alles zal Klinkerts naam onvergetelijk blijven in verband met de Bijbelverspreiding in den Archipel.

L i t t e r a t u u r : A.A. Fokker, *H.C. Klinkert en zijn werk als malaicus*, in: *De Indische Gids*, 36e Jrg. I. (Amst. 1914), blz. 781-786. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg 1885, blz. 60-63; 1886, blz. 74, 82, 83; 1887, blz. 32-39, 43-45; 1890, blz. 39-48; 1891, blz. 34; 1892, blz. 38. - Kruijf, *Gesch. v.h. Ned. Zendel. Gen.* (reg.). - Voorts dagbladberichten n. aanl. van zijn overlijden.

[Laurens Klinkhamer]

KLINKHAMER (Klinckhamer) (Laurens of **Laurentius),** van Doopsgezinden huize, geboren te Leiden, den 14en Nov. 1626 uit het huwelijk van Willem Klinckha-

mer en Sophia v. Poelgeest. Na voorbereidend onderwijs genoten te hebben bezocht hij de hoogeschool van zijn vaderstad (de datum zijner inschrijving in het *Alb. stud.* in dien tijd wordt niet vermeld; wel staat zijn naam, met toevoeging ‘med. dr.’, genoemd als ingeschr. 28 Apr. 1664). Nog geen vijf en twintig jaar oud werd hij er bevorderd tot Dr. in de medicijnen. Als praktiseerend geneesheer verwierf hij zich een goeden naam. Maar zijn ambtsbezigheden verhinderden hem niet zich te verdiepen in den Bijbel en in de werken van godgeleerde schrijvers. Hij onderzocht die ook met de bedoeling om anderen in geestelijk opzicht van nut te zijn; en onafhankelijk van oordeel als hij was, verkoos hij niet zich te onderwerpen aan eenige menschelijke uitspraak; al wat naar zijn inzicht met den Bijbel in strijd was, verwierp hij als schadelijk; van ‘Pauselijke dwingelandie’ was hij een geslagen vijand, als ‘uytstekend lievhebber van de Reformatie’, zooals hij na zijn verscheiden genoemd is, stond hij sterk op ‘de vrijheid van yders regt, hem van God en de natuur vergund geheel en ongeschonde te bewaren’. Hierin zag hij ‘de wan der ketterijen, de sleutel tot de kennis van veel heylsame en nutte waerheden en het enigste middel tot lievde, vrede en enigheid van 't deerlijk gescheurde Christendom’. Het beste middel om anderen ‘de Godsdienst verstandig te doen begrypen, en de Christelijke deugden heyliglyk te doen beleven’ was naar zijn inzicht ‘de vrijheid van spreken in de gemeynte der gelovigen’. Met bijzondere voorliefde stelde hij zijn gaven ten dienste van de vergadering der Collegianten te Leiden, van wie hij de ziel was, en in wier midden hij, volgens zijn lijkredenaar (allicht wat te sterk uitgedrukt!) bijna een halve eeuw lang op welsprekende wijze de Schrift verklaarde.

Onder de Collegianten nam hij het standpunt in van diegenen, die onder invloed van Joan Hartigveldt (vgl. hiervóór Dl. III, blz. 531-534) oordeelden ‘dat men niet mag komen in vergaderingen, waar geen vrijheid van spreken voor mannen is’; door de wijze, waarop Klinckhamer deze stelling verdedigde waren er niet weinigen, die van het niet ter kerke gaan een gewetenszaak maakten en het ‘preken en kerkelyke beslagh’ een puur menschelijke instelling achtten. Dit was de uitwerking vooral van twee door hem uitgegeven tractaten, waarvan hij het eerste reeds op acht-en-twintig-jarigen leeftijd in het licht zond. Dit geschrift, waarvan nog in 1679 een tweede druk met aanhangsel verscheen, handelde ‘over de apostolise, maar lang onderdrukte waarheyd van het vry spreken’, die hij ‘med geboden, exempelen, redenen, wederlegging van tegenwerpingen’ zocht te bewijzen. Tot dit vrij-spreken werd geleerdheid veel minder vereischt dan geloofsovertuiging. Nog in hetzelfde jaar 1655 verscheen daarop te Haarlem onder de initialen P.D.F. (volgens v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.*, I, k. 468, met verwijzing naar Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, blz. 147: Paschier de Fyne, volgens v. Slee, a.w., blz. 276: vermoedelijk diens zoon Pieter de Fyne) een *Kort ondersoeck of L. Klinckhamers geneesmeesters meyninge*, *aengaende de Vryheyd v. Spreeken in de Gemeynte der gheloovighen warachtich*, *of Godts Woordt regtmatich zij.* In 1660 publiceerde Dan. Zwicker een tegenbetoog tegen Klinkhamers geschrift, getiteld: *Openhartige Vertooning dat de vryheid v. spreken tot hiertoe uit I Cor. XIV heel qualick bewesen is* (verschenen als aanhangsel achter zijn: *Den noch staende sichtbare Kercke Christi* enz.; nogmaals uitgeg. te Amsterdam in 1680). En eveneens in 1660 gaf de Remonstrantsche predikant Isaäc Pontanus te Amsterdam een bestrijding van Klinkhamers betoog in het licht, waarvan de lijkredenaar van laatstgen. later verklaarde, dat het zoo sierlijk en plausibel gesteld was, dat de ‘alleensprekende Predikanten’

geen loozer Advocaat konden verwachten, en de eenvoudige lezer bijna zou meenen dat hij gelijk had. De titel luidde: *Van de Sichtbare Kerke Christi op aerden mitsgaders de Ampten*, *Diensten*, *Ceremonien derselve*, *tot wederlegginge v.h. gevoelen door D. Galenus en David Spruyt*, *voorgestelt in hare XIX Artikelen in de naerdere verklaringe derselve*, *Benevens eene Aenspraecke tot de Vereen. Duitsche*, *Friesche en Waterlandsche Gemeenten. Ook van de vryheid v. spreken in de Gemeente der gelovigen teegen Laurentius Klinkhamer.* Amst. 1660. Sepp (*Godg. Onderw.*, II, blz. 208) ziet in dit optreden van Pontanus vrucht en uitdrukking van 'de bij een deel der Remonstranten' bestaande antipathie tegen hunne Doopsgezinde broeders, die uit gehechtheid aan hunne oude gevoelens nadere aansluiting met de Remonstranten stelselmatig vermeden'. Hierbij ziet Sepp echter het onderscheid voorbij tusschen de Doopsgezinden in het algemeen en de nieuw-radicale fractie onder dezen, waartoe Klinkhamer behoorde, Deze zat niet verlegen met zijn antwoord, dat hij in 1662 uitgaf als een *Verdediging van de vryheid van Spreken in de gemeynte der gelovighen* enz. Het verschilpunt in quaestie achtte men echter algemeen van alle zijden toegelicht. (Eerst tien jaar later bepleitte Pieter Smout het standpunt der Collegianten in deze opnieuw tegen Mr. Dr. Ant. v. Dale, vgl. hiervóór Dl. III, blz. 348). In overeenstemming met het practische doel dat de Collegianten beoogden, de bestaande samenleving, in hun oog 'een wereldt van blindheydt en duisternis in leer zoowel als in leven', te hervormen, werden beide tractaten, van Klinkhamer om hun practische vroomheid in die kringen zoo hoog gewaardeerd dat hun waarde bijna op één lijn werd gesteld met den Bijbel, omdat zij 'nu het Christendom dus vervallen was', naar het oordeel van Klinkhamers vrienden 'het enigste fundament der Reformatie' legden.

Onder de door hem uitgegeven geschriften verdient bijzonder de aandacht de *Sedekonst van Dr. P. Langedult*, die hij voorzag van tal van aanmerkingen en uitbreidingen en in 1684 in het licht zond. Daarin wordt de aanval gericht naar verschillende zijden: tegen 'de brutale afgoderye der Roomse en hunne superstitiën'; volgens zijn lijkredenaar zou een vermaard predikant te Amsterdam in een brief aan Klinkhamer verklaard hebben, dat z.i. geen ander schrijver over deze materie dit zóó overtuigend heeft gedaan, en zou deze hem hebben voorgesteld van zijn aanteekeningen een herdruk toe te staan, om tegen geringen prijs als volksuitgave dienst te doen. Hiervan kwam echter niet, omdat Klinkhamer, die toen reeds met lichaamszwakheid te kampen had, ziek te bed lag. In hetzelfde werk wordt verder bestreden de polygamie; hiervoor bestond aanleiding omdat ook onder de Collegianten zich destijds een strooming openbaarde, die voor het huwelijk de algemeene vrije samenleving in de plaats wilde stellen (vgl. hierover Hylkema, *Reformateurs*, II, blz. 99-106). Verder wijdt Klinkhamer eenige bladzijden aan de verdediging van 'der Christenen Waterdoop'. Er waren er onder de Collegianten, die sterk gekant waren tegen den Waterdoop en dankten dat zij niet anders gedoopt waren dan met den huns inziens echt Christelijken Doop, die niet met water, maar met den H. Geest en met vuur geschieden moest. Tegenover deze radicalen stonden enkele scrupuleuzen, die den Waterdoop door Christus geboden achtten. Tusschen beide uiterste opvattingen in stond het oordeel van hen, die wel de meerderheid vormden. Klinkhamer was hun vertegenwoordiger. Zij hielden voor zichzelf den doop in waarde, maar achtten dien in het algemeen toch niet noodzakelijk; naar hun opvatting kon ieder Christen naar

eigen inzicht hem al of niet ondergaan zonder eenig nadeel voor zijn innerlijk leven
en zonder zich bezwaard te moeten gevoelen met de gedachte

of hij misschien ook gedwaald of eenig gebod van Christus ontbonden had.

Toen er oneenigheid, voortgesproten uit persoonlijke geschillen, was ontstaan onder de Rijnsburgsche Collegianten en dientengevolge eenige hunner voornaamste voorstanders afvielen spaarde Klinkhamer geen moeite om de twistende partijen te bevredigen. Hiervan getuigde ook zijn in het jaar vóór zijn dood uitgegeven traktaatje *Losse en quaede Gronden van de Scheurkerk eeniger*, *sogen. Collegianten tot Rhynsburg naaktelyk ontdekt en verbroken.* Dit was bedoeld als antwoord op een brief van eenige malcontente Rotterdamsche Collegianten gericht aan de Collegianten, waarin zij verklaarden om der conscientie wil een aparte vergadering te hebben gesticht, omdat zij de Rijnsburgsche vergadering, het traditioneel middelpunt voor alle Collegianten met halfjaarlijksche algemeene bijeenkomsten, zooals zij vroeger bestaan had en door tusschenkomst ook van Klinkhamer nog gehandhaafd werd, niet meer konden erkennen. Hiertegenover betoogde Klinkhamer dat er geen enkele reden bestond, om zich van de Rynsburgsche Vergadering af te scheiden en een 'Scheurkerk' te stichten, waartoe de gebroeders Bredenburg uit Rotterdam en hun aanhangers reeds een stap hadden gedaan ook door pogingen in het werk te stellen om te Rynsburg een afzonderlijke vergaderplaats te doen inrichten. Dat onder de vereischten om daar toegelaten te worden werd genoemd instemming met de 12 artikelen des Chr. geloofs verklaarde Klinkhamer niet te begrijpen, omdat deze z.i. niet conform de Schrift waren en er dus geen reden bestond de Christenen daaraan te binden, hetgeen J. Bredenburg trouwens ook niet zoo bedoelde, daar hij verzekerd had, de gemeenschap niet te willen ontzeggen aan wie er niet mede instemden.

Klinkhamer is genoemd een gemoedelijk man, en blijkbaar niet ten onrechte. Toch was hij ontegenzeggelijk een strenge figuur; zijn lijkredenaar kon van hem getuigen, dat hij geduldig in het verdragen van ongelijk en schade was, en 'tegen allen zonder onderscheyd bescheyde, beleevd, vrindelyk, tegen de geringste gespraeksaam'. Behoeftige patienten was hij gewoon op eigen kosten te voorzien van geneesmiddelen. Hij verstond de kunst om 'zig vrienden te maken uyt den onregtvaardigen Mammon'. Maar wanneer het er op aan kwam ontzag hij ook geen mensch, hoe hoog in aanzien en haatte hij alle vleijerij; hierom was hij bij velen gehaat ''t welk evenwel, also hy alle gunst, eer en aansien van mensen kon veragten, syn koude kleren niet en raakte'.

Vooraanstaande in de gelederen der 'rechte' Collegianten stond hij streng tegenover die Collegianten, die gaarne de godsdienstoefeningen in de Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente bijwoonden en kon hij Galenus Abrahamszn. de Haan, 'de pest der Collegianten' noemen, wel op geen anderen grond dan op dien zijner afwijking van een der eerste Collegiantsche grondbeginselen. Zoowel in zijn godsdienstig gevoelen als in zijn godsdienstig denken betoonde hij zich een nieuwlichter, van wien kan gezegd worden dat hij door zijn 'alleszins vrij en independent verstand in het gevoelen veler zaken van den gemeenen trant niet weinig afweek'.

Meermalen door langdurige en pijnlijke ziekten gekweld overleed hij tengevolge van een aanval van verschillende benauwende kwalen den 11en Nov. 1687.

Hij was gehuwd 1°. den 8en Oct. 1667 met Deliana van Hogemade, geb. te Leiden; 2°. als weduwnaar met Hilletje Dirx, geb. te Sneek.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Van L. Klinkhamer zag het licht:

Twaalf Redenen uit 1 Kor. 14 genomen voor de Vrijheyd v. spreken in de gemeente der Christenen. Leyd. 1655. 12°., 2e dr. m. aanhangs. Leeuw. 1679. - *Verdeediging v.d. vryheyt v. Spreken in de Gemeente der gelovighen, ofte een Antw., waar in de argumenten welcke Is. Pontanus .... tegen de selve heeft uytgegeven, worden ondersocht ende de waarheydt der geboden .... van de vryheydt meerder bevestigt.* Amst. 1662. 4°. - *Een praatje over Tafel, behelsende consideratiën over den vrede-handel nu tusschen de Remonstranten en de Waterlandsche Doopsgezinden tot Rotterdam voorgevallen.* Amst. 1671. 4°. (Vgl. voorr. v. Paschier de Fyne, *Verhael v.h. begin der Rynsburgers*). - *Dr. P. Langedult's Sedekonst.* (M. aanteek.). 1784. - *Copye v.e. Brief aan Pieter Smout in welke de afschuwelyke ongerymdheden v.h. nieuws versonnen gevoelen v. Joh. Breedenburg ontdekt en aangewezen worden.* [Leiden, 9 Febr. 1686]. Z. pl. en jr. 4°. - *Losse en quaade Gronden v.d. Scheurkerk eeniger, sogenaamde Collegianten tot Rhynsburg naaktelyk ontdekt en verbroken.* Amst. 1686. (Behalve Dr. Langedult's Sedekonst komen alle genoemde geschriften voor in de Bibl. der Doopsg. Gem. te Amst.).
Aan L. Klinkhamer als auteur is toegeschreven: *Heylzamen Raad tot Christelyke Vreede, ofte aanwysinge v.h. rechte middel tot Christelyke vereeniging volgens de eygen natuur der onderlinge verdraagzaamheid.* Benev. e. narede tot beantwoording v.d. voorr. v.h. *Verhaal der Opkomste* enz. Rott. z.j. (1661). 4°. (Vgl. Boekenoogen, *Catal. d. werken ov. de Doopsgez.* enz. *in de Bibl. d. Ver. Doopsg. Gem. te Amst.*, blz. 160; zie ook v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II, No. 3035). Volgens v.d. Aa, a.w., II, blz. 375 zou het echter van dezelfde hand zijn als *Een praetje over Tafel, tusschen een Remonstrant, Waterlandts Doopsgezinde ende den waerdt. Behelsende consideratiën over den vrede-handel.* enz. Amst. 1671, dat afkomstig is van Joh. Bredenburg. Ook Hylkema (*Reform.* I, blz. 154) noemt niet Klinkhamer als auteur van *Heylzamen Raad*, maar de beide Bredenburgen.

L i t t e r a t u u r : W. Schuyl, *Verklaring over Hebr. XIII vs. 7. Gedenkt uwe voorgangeren, enz. Behelsende een Lijk-reden Over de Dood v.d. seer Gel. en Godvrugt. Laurentius Klinkhamer, der Medicijnen Doctor. Gestorven den 11. Nov., Anno 1687.* Leyd. 1688. 4°. (Bibl. Dpsg. Gem. Amst. en Bibl. N. Lett.). - v. Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (reg.). - Hylkema, *Reformateurs*, I, II (reg.). - Vryheits Vriendt [Elias v. Nymegen], *Hist. der Rynsburgsche Vergadering*, blz. 101, 102, 156, 164, 166, 170 en 173. - Sepp, *Godg. Onderw.* II, blz. 207. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 516.

[Govert Klinkhamer]

KLINKHAMER (Govert), geboren te Amsterdam den 31en Aug. 1702 als jongste der acht kinderen uit het huwelijk van Barent Klinkhamer en diens tweede echtgenoote Cecilia Looten (Loten), en ald. overleden den 11en Aug. (volgens v.d. Aa t.a.p.) of den 11en Juli (volgens een geslachtslijst in hs. v.d. fam. Klinkhamer) 1774, zijdehandelaar van beroep, wordt door Blaupot ten Cate t.a.p. genoemd onder de

dichters uit de kringen der Doopsgezinden van de 18e eeuw, die zich naam hebben gemaakt. Wat hij als gedichten uitgaf is echter niet meer dan stichtelijk rijmelwerk en blijft meestal beneden het middelmatige. Verdienstelijker is het laatste der hieronder genoemde geschriften, dat een navolging is van Gerardt Brandt (de oude): *Daghwyser der Geschiedenissen.* Amst. 1689.

Van G. Klinkhamer bestaat een portret ter halver lijve v. voren, en rechts, een pen in de hand houdende, in a.m. rand. M. 4 reg. vs. v. J. Brak. Naar T. Regters, door P. Tanjé. 8°. (Muller, *Cat. v. Portr.* No. 2941).

Van hem zag het licht in dichtmaat:

De *Kruisgezant of het Leeven v.d. Apostel Paulus.* In 2 boeken. Amst. 1725. 4°. (Bibl. N.L.). - *Zaïre of de koninglyke Slavin.* Treurspel. Gevolgt n.h. Fr. v.d. Hr. Voltaire. Amst. 1734. (Bibl. N.L.); 2e dr. ald. 1742. 8°. (Univ. Bibl. Amst.); 3e dr. ald. 1756. 8°. (id.). - *Stigtelyke Zinnebeelden en Bybel-Stoffen*, *bestaande in Jacobs Sterfbedde*, *uit Job XXXIII.* (M. pl.). Amst. 1740. 8°. (Bibl. N.L.); 2e dr. ald. 1742. 8°. - *Leerzame Zinnebeelden en Bybel-Stoffen*, *bestaande in het leven v.d. Propheet Elias*, *Moses' Aanspraak aan Israel en De verheugde Zacharias* (m. pl.). Amst. 1740. 8°. (Kon. Bibl.); 2e dr. ald. 1756. 8°. - *Gedenk-Zuil*, *opgeregt ter gedagtenisse v.d. Jare MDCCXL.* Amst. 1741. 8°. (Bibl. N.L.). - *Henrik de IV*, *Koning v. Vrankryk en Navarre.* Gevolgt n.h. Fr. v.d. Hr. Voltaire. Amst. 1744. 8°. (Bibl. N.L. en Univ. Bibl. Amst.). - *Keten der Bijb. Geschiedenissen des O. en N.T. bestaande in CCLXXXVIII Prentverbeeld. In Dichtmaat uitgebreidt.* Amst. 1748. 8°. (Bibl. N.L.); ald. 1766. 8°.
Na zijn overlijden verscheen: *Dag-wyzer der Geschiedenissen*, *kortelyk behelzende verscheidene Gedenkwaardige Zaaken*, *Op elken dag v.h. Jaar*, *door de geheele Waereld voorgevallen. Benevens de geboorte- en sterfdagen v. veele Hooge en Laage Standspersonen*, *zoo Geestelyke en Wereldlyke beroemde Helden*, *geleerde en vermaarde Mannen en Kunstenaren.* Amst. 1775. 2 dln. 4°. (Dl. I nog onder K.'s toezicht gedrukt). (Univ. Bibl. Amst.).
Ook bestaat van hem een Lijkdicht (*Gedenk-Zuil*) op H. Schyn en een op C. v. de Walle (*Cat. N.L.*, I, k. 274, 276) en verschillende losse gedichten vgl. (M. Schagen), *Naaml. Dpsg. Schr.*, blz. 57. Voorts leverde hij een bijdrage in: *Dichtkunstig Gedenkteeken voor de Nederl. Vryheid*, *op haar eerste Eeuwgetyde*, *opgerecht door verscheiden Dichteressen en Dichteren*, ond. opzicht v. Phileleutheros. Amst. 1748. 8°. (*Cat. N.L.*, I, K. 454, 455).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 73. - Witsen Geysbeek, *Wdb. Ned. Dicht.* IV, blz. 93, 94. - Vervolg op J. Wagenaar, *Amsterdam* of XXIe st. (Amst. 1794), blz. 97, 98. - Blaupot ten Cate, *Holl.* II, blz. 162.

[Jacob Klinkhamer]

KLINKHAMER (Jacob), geboren te Hoorn den 3en Jan. 1738 als een der negen kinderen uit het huwelijk van Pieter Klinkhamer en Anna Frons, werd ingeschreven als student te Leiden den 1en Juni 1757, en, na den 25en April 1759 praeparatoir geexamineerd te zijn door de Classis van Hoorn, den 7en Juni 1761 bevestigd te Petten door Ds. Sam. Hubert, pred. te Hoorn (m. 1 Thess. V 12-14; intr. m. Fil. I:8, 9). Den 31en Oct. 1762 preekte hij ald. afscheid (m. Lc. IV:43), waarop hij den 14en Nov. d.a.v. bevestigd werd te Wormerveer door Ds. P. Poorterman, pred. te Westzaan (m. 1 Petr. V:2-4; intr. m. Openb. XIV:3). Den 15en Nov. 1767 hield hij een gelegenheidsrede over Jes. LIV:2, 3a bij het in gebruik nemen van de vergroote kerk te Wormerveer. Den 18en Nov. 1787 herdacht hij zijn 25-jarige bediening in die gemeente (m. Hand. XXVI:22). Wegens lichamelijke ongesteldheid verkreeg hij Juli

1790 eervol emeritaat, waarna hij nog langer dan een kwart eeuw leefde; hij overleed te Alkmaar den 8en Juli 1817 in zijn 80ste levensjaar.

Hij huwde 1°. den 3en Nov. 1761 met Anna Eva Erhard (overl. 9 Dec. 1797); 2°. den 24en Aug. 1799 met Elisabeth Schreuder.

Portretten worden van hem niet vermeld.

Van Jacob Klinkhamer zag het licht:

Korte Handleiding tot verstand der Voorbeeldige Zinnebeeldige en Propheetische Godgeleerdheid. Amst. 1775. 8°. (*Boekz.* 1787b, 17-32). - *De Kerk van Jesus gebouwd op het Fundament der Apostelen*, *in Zamenspraken.* Amst. 1793. 2 dln. 8°. - Onder den schuilnaam *Bibliophilus* (zie: v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I, k. 68): *De nieuwe Hervorming onder de Doopsgezinden*, *volgens het uitlegkundig Woordenboek v.d. Heer G. Hesselink.* Amst. 1793. 8°. (Dit geschrift werd door velen ten onrechte toegekend aan J. v. Nuys Klinkenberg, zie hiervóór blz. 18).
Later (in 1809) zond hij nog in het licht: *Aanmerkingen op zekere zoo genoemde Recensie geplaatst in de Bibliotheek v. Theol. Letterkunde*, *voor het Jaar 1809. No. 5*, *Bladz. 793-800.* Alkmaar. 8°. De aanleiding was deze, dat Dr. W.A. v. Hengel in een verhandeling in de *Biblioth. v. Theol. Letterkunde* VII, blz. 454 het een ongerijmdheid had genoemd Psalm VIII:8, 9 Messiaansch te verklaren. Hierover had J. Klinkhamer hem een brief geschreven, hetgeen hem in genoemd tijdschrift zeer euvel werd geduid (VII, blz. 793-800). In zijn *Aanmerkingen* geeft Klinkhamer een verantwoording van zijn uitspraak. (Knuttel, *Cat. v. Pamfl.*, VI, No. 23466).

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Boekz.* 1817b, 94, 97. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1056.

[Le(e)naert Klock]

KLOCK (Clock, Clok) (Le(e)naert of **Leendert** of **Leonhard),** oudste en leeraar onder de Hoogduitsche Doopsgezinden, was afkomstig uit het Keulsche land, maar nam een invloedrijke plaats in onder de Doopsgezinden in de Nederlanden. Hier bevond hij zich waarschijnlijk reeds vóór 1589, want in dat jaar gaf hij te Amsterdam zijn eerste *Liedekens* uit.

Toen hier te lande evenals in Duitschland het verlangen naar meer eenheid en verbroedering levendig werd, kwamen als gevolg daarvan tegen Mei 1591 vijftien afgevaardigden uit een groot getal Overlandsche gemeenten te Keulen bijeen met Lenaert Klock, die zich in elk geval toen weer in Duitschland ophield en nu als onderhandelaar optrad voor de partij der gematigde Friezen. Men zocht er voorwaarden vast te stellen tot een onderlinge verbintenis en stelde daartoe een korte belijdenis op, die den 1en Mei door alle afgevaardigden onderteekend werd in naam hunner gemeenten. Deze confessie (‘Concept van Keulen’) opgesteld door Klock, werd aan verschillende gemeenten toegezonden met een ‘vredespresentatie’. Dit leidde tot een ‘bevrediging’, die ten gevolge had dat de Hoogduitsche, Waterlandsche en sommige der Friesche Doopsgezinden zich vereenigden. Te Haarlem, waar Klock leeraar bij de Hoogduitschen was, kwam de bevrediging tot stand den 8en Mei 1602. In het volgende jaar nam hij een werkzaam aandeel in de mislukte pogingen der vereenigden om ook met de Vlaamsche gemeenten tot overeenstemming te geraken. Toen deze pogingen niet vorderden, werden langdurige onderhandelingen geopend. De brief, dien Klock met nog andere broeders der vereenigde gemeente aan de Vlamingen schreef, werd door deze niet beantwoord; in plaats daarvan verzochten zij hun oudsten tegen midden Mei bijeen te komen. Den 20en Mei 1604 onderteekenden Klock e.a. een geschrift aan de Vlamingen, waarin zij herinnerden

aan het doel der vroegere ‘vredespresentatie’ en er op aandrongen den weg der bevrediging in te slaan. Dit stuk werd echter wegens bijzondere omstandigheden niet aan de Vlamingen overgeleverd; twee dagen na de onderteekening deden de Vlamingen aan de andere partij den voorslag om elkander vragen voor te leggen en tevens bij elke gestelde vraag onmiddellijk zijn eigen antwoord te

voegen. Dit voorstel vond geringen bijval en had geen resultaat. In datzelfde jaar schreef Klock zijn *Christelycke waerschouwinge aan de Vlaemsche Broeders.* (Leyd. 1604).

Eenige jaren later ontstond er weer verschil tusschen Klock en de overige broeders, waardoor hij met een groep der strengere Hoogduitschen tegenover de vereenigde gemeente kwam te staan. Uit nog bestaande brieven blijkt dat Hans de Ries en drie andere leeraars den 3en Sept. 1608 een reis van Amsterdam naar Haarlem ondernamen ter bevrediging van L. Klock en de gemeente, evenwel zonder gewenschten uitslag.

Den 6en Sept. 1608 waren de Nederduitsche leeraren te Amsterdam vergaderd en namen daar het eenparig besluit om bij de uitoefening van den ban met omzichtigheid te werk te gaan. Dit besluit mishaagde ten zeerste diegenen onder de Hoogduitschen, die den strengen ban voorstonden en versterkte de reeds bestaande oneenigheid tusschen deze en het meerendeel der leden van de vereenigde gemeente, waarbij het ging omtrent het stuk der menschwording van Christus, dat de Hoogduitschen scherper bepaald wenschten te zien, en omtrent den Doop, in de Gereformeerde Kerk aan bejaarden toegediend, dien zij niet als geldig beschouwden. In Aug. 1609 schijnt te Haarlem een groote vergadering te zijn gehouden, zonder dat evenwel het doel, het wegnemen der oneenigheid, werd bereikt. Integendeel, de verschillen werden al meer zoodanig toegespitst, dat het in 1613 kwam tot een afscheiding van Klock en nog drie andere Hoogduitsche leeraren met hun volgelingen; waarbij het voornamelijk ging om den ban der buitengetrouwden, d.w.z. van hen wier huwelijk buiten de gemeenten der Doopsgezinden gesloten werd. Klock en de zijnen waren op dit punt van strenger gevoelen dan de anderen. Te Amsterdam werd een nieuwe Hoogduitsche gemeente opgericht, die echter nooit groot is geweest en niet lang heeft bestaan. Klock hield voor haar de eerste vermaning. Het kerkgebouw te Haarlem, dat tot hiertoe gediend had als ‘vermaenhuys’ voor de vereenigde Hoogduitschers, ‘zachte Vriezen’ en Waterlanders werd met het oog op de afscheiding, die thans een feit was geworden, omgebouwd, naar de behoeften van beide gemeenten met twee toegangen, een aan de Groote Houtstraat en een aan het Klein Heiligland. (Over de onderhandelingen en transacties betreffende dit ‘vermaenhuys’ en over heel de afscheidingsbeweging, die hiertoe aanleiding had gegeven bestaan merkwaardige aanteekeningen van een tijdgenoot van Klock, die blijkbaar allesbehalve tot diens aanhangers behoorde; zie *Dpsg. Bijdr.* 5e Jrg. (1865), blz. 13-19). Klock wordt vermeld als eerste voorganger van de ‘afghedeelde gemeente’.

Dat Klock, die eerst zoo sterk tot ‘bevrediging’ had meegewerkt, zich thans aan het hoofd stelde van de beweging, die tot een nieuwe scheuring leidde, is, althans gedeeltelijk, te verklaren uit de overkomst van Claes Wouter Cops. Deze leeraar, door de Hoogduitschen ontboden, oefende grooten invloed op Klock en versterkte zijn neiging tot scheurmakerij. De afgescheiden partij leverde 28 Juli 1615 bij de dienaren der vereenigde gemeente een geschrift in, waarin zij hare bezwaren uiteenzette. Hierop volgde vergeefsche pogingen van de leeraren der vereenigde gemeente, om haar tot hereeniging te bewegen. Een ‘Vreede-Schrift’ (ook ‘Christelycke Vermaaning’ genoemd), dat 30 Dec. 1615 door Reynier Wybrantsz e.a. onderteekend, in het begin van 1616 aan de partij van Klock werd overgegeven, lokte wel een tegenschrift uit, getiteld: *Klaare Vertooninghe tegen de Vreedesvermaninghe der Vereenichde Gemeente* (Amst. 1616), maar miste evenmin de begeerde uitwerking als de daarop gevolgde *Nootwendighe*

Verklaringhe enz. der ‘bevredigden’, waarin deze nog nader hun vredelievende gezindheid en handelwijze verdedigden als in hun vorig geschrift.

Tot 1616 diende Klock zijn gemeente te Haarlem. Volgens de voorrede van zijn *Kleyn Liedeboecxken* hield hij den 28en April verblijf te Schoonhoven, waar hij ook begin Juli d.a.v. nog vertoefde. Omtrent zijn levenseinde ontbreken de gegevens. Blijkens den loop van zijn levensgeschiedenis, hierboven geschetst, was hij in zijn latere jaren strenger van gevoelens geworden; bepaaldelijk ten opzichte van den ban en de wijding der buitengetrouwden was dit het geval.

In den vorm van eeredienst week Klock van bepaalde gebruiken af. Het was onder de Doopsgezinden geen gewoonte den tekst vóór de preek af te lezen en evenmin voor te gaan in luid gebed. Hij was een der eersten, die beide wèl deed; ten opzichte van deze wijze van bidden stemde hij overeen met Hans de Ries, met wien hij op andere punten veel gestreden heeft. Uit den kring der Vereenigde Gemeente werd aan Klocks aanhangers diens overluid bidden voorgehouden, omdat zij dit hadden voorgesteld als een ‘niet Schriftmatig’ gebruik, dat door velen van den voornaamsten in de Vereenigde Gemeente zou zijn voorgestaan. Immers ook velen onder de ‘afgedeelde’ achtten het stichtelijk, en Klock, hun voorganger, paste het toe! In elk geval was het geen reden om te scheuren! (Zie bovengen. *Nootwendighe Verklaringhe*, waar op blz. 35 beweerd wordt, dat Klock ‘wel 16 nieuwigheden had ingevoerd’. Vgl. ook *Dpgs. Bijdr.* Jrg. 1897, blz. 111-114).

Vooral door zijn talrijke geestelijke liederen, hoewel niet van groote dichterlijke waarde, heeft Klock bekendheid verkregen; eenige van deze liederen zijn vertaald en opgenomen in Duitsche en Zwitsersche Doopsgezinde liedboeken (vgl. *Dpsg. Bijdr.* Jrg. 1868, blz. 11). Van Klocks liederen zijn de volgende uitgaven bekend: *Vyftien Schriftuerlicke Liedekens.* Amst. 1589, 1590. 16°. - *Vier en twintigh Schriftuerlicke Liedekens.* Amst. 1590' - [L.K.], *Veelderhande Schriftuerlijcke*, *Nieuwe Liedekens*, *Vermaningen*, *Leeringen*, *Gebeden ende Lofsanghen*, *Die sommige eertijts bij partijen in Druck wtgegaen*, *ende nu wederom t'samen bij een vergadert met noch vele die noyt gedruckt en waren*, *nu op die Letteren vanden Abc*, *ende in een ordentlick Register by malcanderen vergadert.* (Hieronder de spreuk v.d. L. Klock: ‘Volherdende overwindt men’, en 2 Bijbelspreuken). Utr. 1593. 8°. - Hetz. werk. Z. pl. 1598. 8°. - *Het Groote Liede-boeck v. L.C.*, *inhoudende veelderhande Schrift-lied.*, *verman.*, *leeringen enz. Mitsg. het tweede Liedeboecxken*, *ghenaemt een Hell Cymbaelken des Juychens.* Haarl. 1604. 16°. - *Kleyn Liedeboecxken*, *vervatende sommighe voornaemste Geestelycke liedekens*, *gebeden ende lofsangen .... vergadert.* Haarl. 1625. 4°. 24°. (De voorr. is gedateerd Schoonhoven 28 Apr. 1616).

De meest complete uitgave van Klocks liederen, is die van 1625 met 435 liederen, waarvan de grootste eigenaardigheid is dat bijna alle een acrostichon bevatten, dat den naam van personen en gemeenten weergeeft, aan wie deze liederen oorspronkelijk gericht waren; niet minder dan 398 namen zijn zoo terug te vinden, die een blik geven op de menigvuldige betrekkingen, die de auteur onderhield. Men komt er ook door op de hoogte van de leden van Klocks gezin; zeven dochters en een zoon worden aangeduid met hun verschillende beginletters (vgl. *N. Biogr. Wdb.* t.a.p.). De volledige titel luidt: *Het groote Liede-Boeck van L.C. Inhoudende veelderhande Schriftuyrlijcke Liedekens*, *Vermaningen*, *Leeringen*, *Ghebeden ende Lofsangen*, *elcken mensche na*

sijnder ghelegentheyt, totter eeren Gods, syns selves opbouwinge, ende tot stichtinge des naestens te

ghebruycken. Midtsgaders het tweede Liedeboecxken, *van ghelijcken propooste*, *ghenaemt*: *Een Hell Cymbaelken des Juychens. Waer by nu nieuws ghecomen is het derde Liedeboecxken*, *vervatende noch sommighe te vooren noyt ghedruckte Gheestelijcke Liedekens*, *en wordt daerom ghenoemt het nieuwe Hell Cymbaelken des Juychens. Mitsgaders*, *Noch ses uyt het cleyn Liedt-Boeck van L.C. Item*, *veerthien van andere verscheydene personen. Als mede die Form van eenighe Christelijcke Ghebeden. Het onderscheyt der Liedekens in beyde die Boecken*, *die elck een na synder gelegentheyt begeert te ghebruycken*, *salmen in een bysonder Tafel achter aen ghestelt vinden.* Ps. 47, 8. Leeuw. 1625. 8°. (Kon. Bibl.; *Cat*, *N.L.* I, k. 253).

Bovendien verscheen van zijn hand: *Christelycke Waerschouwinge aan de Vlaemsche Broeders.* Leyd. 1604.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* III, blz. 147. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* VI, k. 307, 308 (art. Dr. Fr. K.H. Kossmann). - Schyn-Maatschoen, *Gesch. der Mennon.* II, blz. 672, III, blz. 10, 161. - Blaupot ten Cate, *Gron.* I, blz. 98; *Holl.* I, blz. 323, II, blz. 210. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1864, blz. 2, 26, 40 v., 50 v.; 1865, blz. 13-19; 1868, blz. 11; 1876, blz. 35, 37; 1895, blz. 107; 1897, blz. 109, 111-114, 164[2]; 1900, blz. 74, 76, 77. - Th.J.I. Arnold, *Het Groot Liede-boeck v. Lenaer Clock*, in: *Bibliogr. Adversaria* II (1874, 75), blz. 1-12. - D.F. Scheurleer, *Nederl. Liedboeken*, blz. 24, 25. - Rud. Wolkan, *Die Lieder der Wiedertäufer. Ein Beitrag zur deutschen u. niederl. Literatur.* (Berl. 1903), S. 113, 114, 155.

[Johannes Kloeck]

KLOECK (Cloeck, Kloek), (Johannes) behoorde tot een destijds bekend aanzienlijk Geldersch geslacht. Zijn geboorteplaats en -jaar zijn onbekend. Als proponent beroepen te Puflijk en Leeuwen den 9en Sept. 1669 diende hij deze gemeente tot zijn vertrek naar Ede; hier werd hij bevestigd in 1672 of in 1674 (beide jaren worden genoemd bij de Jongh, *Pred. Gederl.*, blz. 138 en 344). Bij zijn ondertrouw te Arnhem 21 Febr. 1674 met Anna Christina van Vinceler (wier vader Willem v. V. richter te Huissen was) was hij reeds pred. te Ede blijkens de acte van ondertrouw. Hij bleef aldaar werkzaam tot zijn overlijden in 1714.

De door hem uitgegeven ‘geestelycke’ gezangen zijn beneden het middelmatige en meest op in zwang zijnde wijzen ingericht. In zijn *Eedische Verlustingen* vindt men b.v. een navolging van v. Lodensteyns gedicht, dat bekend is uit de omwerking in Gez. 43 uit de Ev. Gezangen der Ned. Herv. Kerk. Kloecks verzen waren van dien aard, dat zij veelal den spotlust opwekten. Dat zij echter ook naar veler smaak waren, blijkt hieruit dat een zijner verzenbundels een zevenden druk beleefde. Ook de door hem uitgegeven preeken werd nog meer dan vijftig jaren na zijn verscheiden herdrukt.

Portretten zijn van hem niet bekend.

De titels der door hem uitgegeven bundels luiden:

Eedische Verlustingen Of Geestelycke Gezangen en Lof-sangen Op verscheyde voorvallen en gelegentheden t'zamengesteldt, *en ten dienste der Zang-lievende in 't ligt gebragt.* Utr. 1677. 8°. (M. opdragt aan Vrouwe Joanna Margareta v. Arnhem, Vrouwe tot den Rosendael en Harsseloo d. 20 Dec. 1676); 2e dr. Utr. 1684. 8°.; 3e dr. ald. 1694. 8°.; 6e dr. verm. m.e. *Aanhangsel .... Alsmede der Swacken Ademtocht v.e. aemechtige Ziele in hare geestelike flaute d. Nic.*

Barenzonius, *pred. te Goes.* Utr. Z.j. 8°. (Bibl. N.L.); 7e dr. ald. Z.j. 8°. (v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 280, waar bovenst. titel ontbreekt, vermeldt van hem *Gezangen.* Utr. Z.j. 8°.; v.d. Aa, t.a.p., noemt dezen

bundel benevens de *Eedische Verlustingen* waarvan de 6e en 7e dr. z.j. verschenen zijn bij denzelfden uitgever als die bij de *Gezangen* wordt vermeld. Waarschijnlijk berust de afzonderlijke opgave van deze *Gezangen* op verwarring en heeft men aan denzelfden bundel te denken). Ook wordt nog van hem (met Ph. v. Sorgen) vermeld: *Gezangen.* Herdr. te Utr. 1717. 8°.
In proza: *Keurlyke Bybelstoffen*, *verhandelt in 13 uitmuntende Predikatiën.* 2e dr. (m. Regist. v. Feesten en Zaken verm.). Amst. 1757 (*Boekz.* 1757*b*, 575), de 1e dr. verscheen te Arnhem in 1706.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII[2], blz. 147. - Dez., *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 323-325. - Schotel, *Letter- en Oudheidk. Avondstonden*, blz. 113, 114. - A.W. Bronsveld, *De Ev. Gezangen.* Utr. 1917, blz. 227, 228. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Balthasar Kloeckhof]

KLOECKHOF (Balthasar) afkomstig uit een niet onaanzienlijk geslacht, werd geboren te Culemborg, waar zijn vader Mr. Balthasar Kloeckhof burgemeester was. Hij werd in 1723 ingeschreven als student te Utrecht, en vertrok den 12en Sept. 1725 naar Jena, waar hij vervolgens de hoogeschool bezocht. Den 5en Nov. 1728 keerde hij naar het vaderland terug. Den 19en Sept. 1829 te Amsterdam getenteerd werd hij tot proponent bij de Luthersche Kerk bevorderd. Nadat in 1729 zijn naam met die van twee andere proponenten geplaatst was op een drietal te Middelburg, zonder dat het beroep op hem was uitgebracht, werd hij in 1731 beroepen te Amersfoort. Hij diende de gemeente ald. van 1731 tot 1734. In laatstgen. jaar werd hij hulpprediker van Ds. C. Heesper, pred. te Gouda, op wiens sterven hij een gedachtenispreek hield (in dr. uitgeg.) en wiens opengevallen plaats door hem werd ingenomen (2 Juli 1736). Den 31en Juli 1740 preekte hij ald. afscheid wegens vertrek naar Utrecht, waar hij den 14en Aug. d.a.v. intrede deed. In Febr. 1742 bedankte hij voor een nominatie te Rotterdam. Te Utrecht werd, evenals in zijn beide vorige gemeenten, zijn arbeid hoog gewaardeerd. Hij beijverde zich sterk voor de stichting van de nieuwe (nòg in gebruik zijnde) kerk in de Hamburgerstraat; bij de ingebruikneming van dit bedehuis op 28 Nov. 1745 werden door zijn Hoogduitschen ambtgenoot des voor- en door hem des namiddags gelegenheidspreeken uitgesproken (in dr. uitgeg.). Toen hij wegens toenemenden ouderdom verzwakte, deed hij, zelf niet onbemiddeld, gedeeltelijk afstand van zijn tractement, om daardoor de beroeping van een jonger leeraar (J.D. Deiman), mogelijk te maken. Hij diende de Utrechtsche gemeente tot zijn overlijden, den 25en Jan. 1763.

In de beide van hem verschenen preeken deed hij zich kennen als niet onverdienstelijk homileet, die zich in dit opzicht gunstig onderscheidde van velen zijner tijdgenooten.

Portretten worden van hem niet vermeld.

De beide door hem uitgegeven preeken zijn getiteld: *De Aanlokkelyke Prys Van Paulus Geestelijke Ridderschap. Voorgedragen in een Lyk-Reede Uit 2 Tim. 4 vs. 7, 8. Ter Nagedachtenisse v.d. WelEerw.*, *zeer Godvrucht.*, *en wel Gel. Heere Casper Heesper*, *In zyn Eerw. Leven getrouw Leeraer*, *in de Gem. der Onveranderl. Augsb.*

Belydenis binnen Gouda. Ald. uitgespr. den 22 July 1736. Amst. 1736. 4°. (Univ.-Bibl. Amst.). - *De zegen der woningen v.h. geestelyke Israël*; *Vertoont*, *in eene Leerr. ov. Ps. LXXXVII vs. 1, 2, 3. Ter Inwydinge v.d. nieuwgebouwde kerk der Ev. Gem.*, *toegedaen der onverand.*

Augsb. Gel. belyd., *Binnen de Stadt Utrecht*, *En op den 28. v. Slagtmaand 1745. Zynde de eerste Sondag des Advents*, *na den Middag*, *voor eene aanzienelyke en zeer volkryke vergadering uytgespr.* Utr. 1745. 4°. (als no. 2 samen met: J.J. Veltgen, *Leer-rede Ter Inwyd. v.d. nieuwgebouwde kerk enz. ov. 2 Cor. VI:16*, 1e dl., uitgespr. op denz. Zondag des voorm.). (Univ.-Bibl. Amst.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 74. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, blz. 278, 279. - *Naamrol Pred. Augsb. Gel.*, blz. 53. - Loosjes, *Biogr. Naaml.*, blz. 148, 149. - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* I, blz. 116-121; II, blz. 104 (waar de jaren van zijn verblijf te Amersfoort onjuist zijn opgegeven); VII, blz. 73, 74. - Schultz Jacobi, *Luth. Gem. Rott.*, blz. 290.

[Johannes Kloeckhof]

KLOECKHOF (Johannes), broeder van Balthasar Kloeckhof (zie vor. art.), maar geboren te 's-Gravenhage, studeerde gedurende twee en een half jaar te Jena, keerde 10 Apr. 1728 te Culemborg terug, werd den 25en d.a.v. te Amsterdam getenteerd, en verbond zich, na drie jaren lang proponent te zijn geweest, den 16en Dec. 1731 aan de Luthersche gemeente te Zutphen. Hier preekte hij afscheid den 5en Juli 1733, om den 19en d.a.v. te Culemborg op te treden als adjunct van den hoogbejaarden predikant G.F. Mitzen, waarbij hem een toelage van 200 gulden werd verzekerd. Toen laatstgen. als emeritus metterwoon de gemeente in het laatst van 1734 verliet werd aan Kloeckhof het geheele dienstwerk opgedragen, dat hij bleef vervullen tot zijn overlijden aan een borstkwaal den 1en April 1757.

In Maart 1753 verzochten de Lutherschen, die zich van lieverlede te Tiel hadden gevestigd, nadat zij de kleine of Ceciliakerk ald. van de Stedelijke Regeering in gebruik hadden gekregen voor eenige godsdienstoefeningen per jaar, aan den kerkeraad te Culemborg, Kloeckhof toe te staan om viermaal per jaar de Sacramenten onder hen te bedienen. Dit werd hem voor driemaal veroorloofd. Tot aan zijn dood diende hij daarmee de kleine gemeente te Tiel, die in deze periode haar toppunt van bloei reeds overschreden had.

Volgens Schultz Jacobi (*Bijdr.* II, blz. 161) was hij iemand ‘van goede gaven, niet zonder dichterlijke verdiensten’. Wat dit laatste betreft luidt het oordeel echter verschillend. Het tweede zijner hieronder genoemde geschriften is trouwens de eenige zijner dichtproeven, die het licht zag.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij gaf uit:

Lyk-reeden over Ps. XVII vs. 15. Ter gedacht. v. wylen .... D^o Georg Frederick Mitzen. In Leven getr. Bedien. des Evang. eerst in de Ev. Luth. Gem. tot Maestricht, *en vervolgens in deselve Gem. tot Culenborgh*, *overl. binnen Rotterdam den 30 Aug. 1736. en ter aarde bestelt binnen Culenborgh den 3. Sept. desselven Jaars. Uitgespr. in de Luth. Kerk ald. voor e. talryke Vergad. op Sondag den 23 Sept. 1736.* Rott. 1736. 4°. (Univ.-Bibl. Amst.). - *Verklaring v.d. Médaille ofte den Gedenkpenning*, *opgedragen aan Syne D.H. Willem Carel Hendrik Friso*, *ter gelegenh. dat S.H. was ingehuldigd als Grave v. Culenborgh.* 1748. (Eerst afzonderl. verschenen; later opgenomen door A.W.K. Voet v.

Oudheusden in zijn *Histor. Beschryving v. Culemborg*. Utr. 1753. I, blz. 412-415.)

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, VII^2, blz. 74. - Schultz Jacobi, *Gesch. der Gem. te Kuilenburg*, *m. insluiting der filiaal-gem. te Thiel en Leerdam*, in: *Bijdr. Gesch. Ev.*

Luth. K. in de Nederl. II, blz. 160-162, 166, 167. - Loosjes, *Biogr. Naaml.*, blz. 149, 211. - *Naamrol Pred. Augsb. Conf.*, blz. 53, 54. - Pont, *N. Bijdragen.* VI, blz. 66, 70. - v.d. Aa, *N. Wdb. Ned. Dicht.*, II, blz. 325, 326. - A.W.K. Voet v. Oudheusden, *Hist. Beschrijv. v.d. Stad Culemborg*, II, blz. 474, 475.

[Hendrikadius Zwaantinus Kloekers]

KLOEKERS (Hendrikadius Zwaantinus), werd te Veenhuizen geb. den 7en Apr. 1828 uit het huwelijk van Jan Hendrik Kloekers, chef van een der gestichten ald., en Marchien Bouman. De geestelijke invloed van deze laatste droeg er zeker toe bij dat hij al in zijn jeugd begeerde zendeling te worden. Na haar overlijden verhuisde zijn vader naar Assen, en werd hij zelf door een oom, die boer was, meegenomen naar Coevorden. In diens bedrijf hield de toenmaals ongeveer elfjarige het niet lang uit. Hij keerde tot zijn vader terug en werd te Assen klerk bij den ontvanger der registratie. Onder invloed van de prediking in de gemeente der Afgescheidenen werd hij beslist voor Christus gewonnen, waarop de overtuiging bij hem versterkt werd, dat hij tot de Heidenen moest gaan. Overal kwam hij uit voor wat zijn hart vervulde; dat hij daarbij den ontvanger diens vloeken onder het oog bracht, kostte hem zijn betrekking; dit laatste had tengevolge, dat zijn vader hem het huis ontzegde. Een ouderling der Afgescheiden gemeente, die hem genegen was, stelde hierna huis en hart voor hem open en verzorgde hem vaderlijk. Toen hij belijdenis zou afleggen bij genoemde gemeente toonde hij zich bij het onderzoek, onzeker ten opzichte van het geloof in den Heiligen Geest; om die reden niet toegelaten tot het Heilig Avondmaal was hij zijn ontroering niet meester in de kerk, terwijl het Avondmaal werd gevierd. Zijn vaderlijke vriend, de ouderling, maakte hierop den predikant attent, die hem wenkte om tòch toe te treden. Deze gebeurtenis maakte een diepen indruk op Kloekers.

Met Mr. J.J.L. van der Brugghen in aanraking gekomen, volgde hij diens raad op om zich voor het onderwijs te laten opleiden aan den Klokkenberg te Nijmegen; maar om vrij te blijven openbaarde hij hem tevens zijn oorspronkelijk plan om zendeling te worden. Als kweekeling aan de Normaalschool leerde hij O.G. Heldring van Hemmen kennen, die blijkens een brief dd. 13 Nov. 1847 aan Mr. G. Groen van Prinsterer, groote verwachtingen van hem koesterde en hem in contact bracht met Groen en met Nic. Beets van Heemstede. In 1846 zond Heldring, die in dien tijd vol plannen was, hem als geleider van een aantal huisgezinnen naar den Anna Paulownapolder, waar zij zich als kolonisten zouden vestigen. Van een ander plan om hem als Christelijk boekhandelaar naar Java te zenden, kwam niets; met Groen en met Beets werd het besproken, maar de laatste zag er geen heil in.

Toen de Chinazendeling Ds. K. Gützlaff in 1850 de voornaamste steden van Nederland bezocht en als gevolg daarvan een Chinacomité werd opgericht, meldde ook Kloekers zich aan om uitgezonden te worden; uit twintig sollicitanten werd hij gekozen en in het Zendingshuis van het Ned. Zendelinggenootschap als kweekeling ongenomen. Hier wijzigden zich door eigen Schriftonderzoek zijn gevoelens omtrent den Doop; toen hij in 1854 naar China vertrok, ging hij met de overtuiging dat de kinderdoop niet overeenkomstig de Schrift was. Na zijn aankomst te Shanghaï arbeidde hij gedurende enkele jaren onder de Chineezen, niet zonder vrucht. Onder invloed van Engelsche Baptisten werd zijn overtuiging in zake den Doop nog

versterkt, en in 1858 onderging hij ‘den Doop der geloovigen’. Daarop liet het China-comité hem los en ontbond zich.

Vervolgens reisde hij naar Engeland, stelde er zich in dienst van het ‘Baptist Mis-

sionary Society', en werd in 1859 door dit genootschap opnieuw afgevaardigd naar China. Verschil van gevoelen over de Avondmaalsviering (open of gesloten Communie) leidde echter tot verwikkelingen met zijn collega-zendelingen, die evenmin als het comité het met hem eens waren en tegenover hem vasthielden aan de open communie. Dit had ten gevolge dat hij in 1865 zijn ontslag kreeg.

Na zijn terugkeer in het vaderland, waar hij zich voorloopig ophield te Hemmen, was hij aanvankelijk nog niet op de hoogte van het Nederlandsche Baptisme. Hij zocht daarop kennismaking met de kleine Baptistengemeenten te Amsterdam en ook te Breda, waar door het optreden van den vroegeren Z. Afrika-zendeling W.A. Groenewoud, velen overtuigd waren geworden van de noodzakelijkheid van den Doop door onderdompeling. Heldring meende dat Kloekers' tegenwoordigheid ten goede op die beweging kon werken en haar bewaren voor buitensporigheden. Op diens aandrang daarheen gegaan had hij geen bezwaar 's Zondags met deze gedoopten Avondmaal te vieren, zonder dat echter van nauwer aansluiting sprake was.

Door H.G. Tekelenburg, invloedrijk Baptist te Amsterdam, werd zijn aandacht gevestigd op de Baptisten in de Groningsche veenkoloniën. Dit bracht hem ertoe in Nov. 1866 een bezoek te brengen aan Stadskanaal en aan Groningen. Zijn prediking daar maakte geweldigen indruk; zij berokkende hemzelf tegenkanting en smaad, maar ook achting en eerbied. Den 28en Nov. noodigde de gemeente te Stadskanaal hem uit zich voor haar beschikbaar te stellen. Eerst weifelde hij in zijn beslissing, maar toen daarop een bepaalde beroeping op hem werd uitgebracht, nam hij deze aan onder deze voorwaarden, dat men een kerk met doopvont zou bouwen en een aantal artikelen van orde aannemen. Den 13en Jan. 1867 verbond hij zich aan gen. gemeente (m. 1 Cor. II:2) ten huize van den oud-onderwijzer Hardenberg. Verschil van inzicht op bepaalde punten veroorzaakte al spoedig moeilijkheden, zelfs van dien aard, dat hij onverwijld de gemeente wilde verlaten; in laatste instantie echter werd de vrede geteekend. Kloekers bleef nog, en reeds den 7en Juli 1867 kon de Baptistenkerk te Stadskanaal, de eerste in Nederland, in gebruik worden genomen, waarbij hij sprak over Neh. II:19, 20. Op de plaats van het spreekgestoelte was de doopvont ingemetseld. Een partij in de gemeente achtte dit een gevolg van zijn doordrijven en verweet hem kerkelijkheid. De partij, die zich tegen hem kantte, bestond uit de volgelingen van den evangelist de Vrieze, die zich uit eigen beweging al vroeger te Stadskanaal had gevestigd, en wiens houding ten opzichte van de gemeente aldaar niet vrij was van dubbelzinnigheid. Na diens vertrek in Dec. 1867 werd de toestand rustiger.

Tengevolge van zijn tweede huwelijk verhuisde Kloekers in 1870 naar N. Pekela, maar tot 26 Sept. 1875 bleef hij ook nog de gemeente te Stadskanaal dienen. Daarop werd onder zijn leiding ook te N. Pekela een gemeente gesticht, die den 9en Sept. 1877 een nieuwe kerk rijk werd. In 1884 rezen er geschillen in verband met zijn op gewichtige punten veranderde inzichten. Op 25 Juni 1884 te N. Pekela in de vergadering der 'Unie van gemeenten van gedoopte Christenen in Nederland' (in 1881 met zijn medewerking gesticht) stelde hij zijn mandaat als president onder groot tumult in handen der aanwezigen; maar bij stemming sprak men zich uit dat hij zou aanblijven. Maar omdat hij bij zoo groot verschil van beginselen geen samenwerking meer mogelijk achtte, terwijl hij zich bewust was niets gedaan te hebben in strijd met de statuten der Unie, bedankte hij in de algemeene vergadering te Stadskanaal

den 24en Juni 1885 als voorzitter en trad met een deel der gemeente uit de Unie. Van zijn gevoelens gaf hij nader

rekenschap in zijn geschrift over Christus' plaatsvervangend lijden naar leer en Schriften (zie ond.). Hierin stelde hij de kerkleer voor als z.i. gevaarlijk en bedriegelijk, omdat de Schriftleer volgens hem geen onweerstaanbare roeping kende, noch plaatsvervangend sterven, evenmin voor enkelen als voor allen, noch geestelijke onmacht, noch eenige verkiezing. Reeds vroeger had hij betoogd (in *De Christen*, no. van 15 Sept. 1883) geen enkelen Bijbeltekst meer te zien, waarin de verkiezing geleerd werd, 'zooals die door de Gereformeerde vaderen in navolging van Calvijn, en, door dezen in navolging van Augustinus, die door de heidensche leer van het fatalisme geleid werd, is vastgesteld geworden.'

Kloekers' geschrift werd van Baptistische zijde bestreden door J. de Hart in een referaat: *De verzoening* (1. juridisch, 2. ethisch, mystisch); in dr. verschenen z. jr. en pl.

De beginselen van Kloekers veroorzaakten in de gemeente te Stadskanaal de uittreding van een kleine groep, in die te N.-Pekela hadden zij een scheuring ten gevolge, waarna Kloekers met zijn aanhangers de kerk behielden en de anderen elders vergaderden, totdat na zijn verscheiden beide partijen zich vereenigden. Kloekers overleed te N. Pekela den 10en Oct. 1893.

Hij was iemand van ijzersterk gestel, dat hem tot veel arbeid in staat stelde. Vlot in het spreken en in den omgang, krachtig in het getuigen, beginselvast in het stuk van Doop en Avondmaal, wist hij invloed te oefenen. Ondanks zijn afwijkende gevoelens, die in den kring der Baptisten zooveel beroering verwekten, was hij een ernstig Schriftonderzoeker. Onder de figuren, die de vestiging van het Baptisme hier te lande bevorderd hebben, bekleedt hij een voorname plaats.

Hij was gehuwd 1°. met Annichje Louman, die zeer kort na beider aankomst te Shanghaï overleed; 2°. den 23en Sept. 1870 met Karsina Hovingh Wichers, weduwe van den eersten Baptistischen leeraar in Nederland, Dr. Johannes Elias Feisser (zie hiervóór Dl. III, blz. 29-32).

Van hem bestaat een portret a° 1854, te halver lijve, rechts. Lith. d. H. Ringeling fol. (vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, N°. 2977.) Ook komt een portret van hem voor in het weekblad *De Christen*, orgaan der Unie van gemeenten van gedoopte Christenen (Feestnummer v. 5 Juli 1906). Van dit orgaan, waarvan het eerste nummer 15 Jan. 1882 verscheen, was hij zelf redacteur geweest. Aan het Baptistisch maandblad *Titus*, *een stem uit de gemeenten van gedoopte Christenen in Ned.*, *gewoonlijk Baptisten genaamd* (1869-1872) werkte hij mede.

Afzonderlijk zag van hem het licht:

Open Brief aan Dr. J.H. Gunning, *Th. Dr. en Pred. te 's Hage*, over 'Waarheid in de taal', Pekela. Z. jr. (N. aanl. v.e. opstel van Gunning get. *Waarheid in de taal* in het Zondagsnummer v. *De Standaard* v. 1 Febr. 1874. Op verontwaardigde wijze bestrijdt Kl. in dezen *Open Brief* de kinderbesprenging, als volstrekt onschriftuurlijk. Hij spreekt hier G. aan met 'Mijn Heer'. Diens antwoord verscheen in *De Standaard*, Zondagsbl. 3 Mei 1874. Vgl. J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning*, *Leven en Werken.* II^2, blz. 557-558). - Voorts: *Jezus alleen.* Pekela. Z. jr. - *Het plaatsvervangend lijden v. onzen Heere Jezus Christus*. Z. pl. en jr. (Burgersd. & Niermans, *Bibl. Theol. et Philos.*, N°. 8411).

L i t t e r a t u u r : G.A. Wumkes, *De opkomst en vestiging v.h. Baptisme in Nederl.* (Sneek. 1912) (reg.) - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, II, k. 687-688 (art. Dr. G.A. Wumkes).

[Johannes Kloppenburg]

KLOPPENBURG (Johannes). Zie: **CLOPPENBURCH.**

[Reinier Klopper]

KLOPPER (Reinier), geboren te Amsterdam, werd ald. als Doopsgezinde den 3en Nov. 1737 in ‘de Zon’ gedoopt, na in Aug. 1736 te zijn ingeschreven van wege de Zonische Societeit in het Album van het Doopsgezind Seminarium. In Mei 1741 bevorderd tot proponent, diende hij eerst de gemeente van den Ilp, en werd van daar den 18en Mei 1746 beroepen te Almelo. Deze beroeping gaf aanleiding tot een conflict met Adolf Philip Zeger, graaf van Rechteren, Heer van Almelo en Vriezenveen, die als unicus collator in zijn heerlijkheid beweerde het recht van approbatie ook bij de Doopsgezinden te bezitten, en aan de gemeente een ordonnantie deed toekomen, dat de intrede van Klopper moest uitgesteld worden totdat hij na tijdelijke afwezigheid zou zijn teruggekeerd. Ook Klopper zelf stond op nadere approbatie en confirmatie van het beroep. Zoowel door den kerkeraad als door den graaf van Rechteren werden daarop adviezen ingewonnen, die verschillend luidden. Dat de Graaf bij laatste beroeping van den vorigen leeraar J. Rijsdijk (die in 1742 voor de tweede maal zich aan de gemeente van Almelo had verbonden) niet op het recht van approbatie had gereflecteerd, en ditmaal wèl, is misschien te verklaren uit vrees voor de afwijkende gevoelens van Klopper, die hem later een beschuldiging van Sociniaansche denkbeelden berokkenen zouden. In de stukken, die op het beroepingsconflict betrekking hebben, is dan ook meermalen sprake van de Socinianen; zelfs van Stinstra wordt melding gemaakt. Toen het geschil op het punt was om voor de Staten te worden gebracht, werd een vergelijk tusschen kerkeraad en ambachtsheer getroffen, waarop Klopper den 20en Nov. 1746 te Almelo intrede deed (m. I Tim III:14, 15). Voor het vervolg schijnt tusschen hem en het huis Almelo een goede verstandhouding te hebben bestaan, getuige de lijkrede over Ps. XXXIX:5, 6, die hij den 1en Maart 1750 hield op den kort te voren overleden Erfheer der heerlijkheid Almelo, Frederik Reinhard Burchard Rudolph, graaf v. Rechteren.

Bij de komst van Klopper te Almelo verkeerde de gemeente, die in 1730 nog 130 leden telde, in een periode van teruggang, mede ten gevolge van het verschil van gevoelens bij elkander opvolgende leeraren. Ook Klopper was niet ééns geestes met zijn laatsten voorganger Jacobus Rijsdijk, die ‘de ware rechtzinnigheid der ware Mennonieten’ verdedigd had. In 1750 achtte Klopper zich genoodzaakt een gerechtelijke vervolging in te stellen tegen diens zoon Isaäc Rysdyk, omdat deze hem beticht had van Socinianisme. Zijn beschuldiger ging onder de bediening van Klopper met eenige anderen tot de Hervormde Kerk over. Van Kloppers Sociniaansche gevoelens is overigens weinig gebleken.

Hij overleed in Juni 1752; den 26en Maart te voren had hij blijkbaar voor het laatst den Doop bediend.

Of hij gehuwd is geweest, kon uit de gegevens in het kerkeraadsarchief der Doopsgezinde gemeente te den Ilp en te Almelo niet geconstateerd worden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij gaf in druk uit:

De zondaar door Christus gezocht en gezaligd, *voorgesteld in XVII Redevoeringen.* 1750. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, *VII*^{2}. blz. 75. - Blaupot ten Cate, *Gron.* I, blz. 221; II, blz. 75-79. - *Doopsgez. Bijdr.* 47e Jrg. (1907). blz. 159. - v. Slee,

Socin. I, blz. 182. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 515. - Meded. v. Ds. J.L. de Wagemaker, Dpsg. pred. te den Ilp en v. Ds. O.T. Hylkema, Dpsg. pred. te Almelo.

[Roelof de Klover]

KLOVER (Roelof de), geboren te Culemborg den 2en Febr. 1792 uit het huwelijk van Jan de Klover en Anna Telbergen, werd op nog geen een-en-twintigjarigen leeftijd, in 1812 aan de hoogeschool te Straatsburg vereerd met den titel van 'bachelier-ès-lettres'. In Oct. 1815 werd hij bevestigd als predikant bij de Luthersche Gemeente te Bergen op Zoom, en den 15en Sept. 1816 bij die te Breda door Ds. J.G.E. Pupke Fortmeijer, pred. te Dordrecht (m. Fil. II:29; intr. m. I Cor. IV:1-5). Hij overleed te Breda aan een uitterende ziekte den 15en Juli 1834. Schijnbaar herstellende hield hij den 9en Maart te voren zijn laatste preek over de woorden: 'Het is volbracht'.

Uit zijn in druk verschenen geschriften blijkt hoe warm hij gevoelde voor vorst en vaderland. Vóór het uitbreken der onlusten was hij ijverig werkzaam als godsdienstleeraar der kadetten aan de Kon. Militaire Academie te Breda. In ruime mate bezat hij de achting van al wie hem kenden. Hij was iemand van bijzondere gaven van welsprekendheid, waarvan ook menige kansel buiten zijn eigen gemeente het bewijs heeft geleverd. Zijn uitgegeven preek ter herinnering aan v. Speyk's heldendood draagt het karakter van een motto-preek; zij heeft naar aanleiding van het woord van den richter Simson: 'Mijne ziel sterve met de Filistijnen!' dit thema: 'Van Speyk, het verhevenst en vereerendswaardigst toonbeeld der onvervalschte voorvaderlijke deugden', hetgeen in drieën wordt toegelicht.

Ook de dichtkunst werd door hem beoefend. De weinige gedichten en vertalingen, die van hem het licht zagen, deden verwachten dat zijn gave in dit opzicht nog wel aan de vaderlandsche letteren zou ten goede zijn gekomen, ware hij langer in het leven gespaard gebleven.

Zijn vroegtijdig heengaan werd door velen betreurd niet alleen om zijn begaafdheden, maar ook om zijn persoonlijke hoedanigheden. Hij liet behalve een weduwe, Henriette Charlotte Tijl, een hoogbejaarde moeder achter.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Hij gaf in druk uit:

Vaderlandsche Opwekkings-leerr. n. aanl. v. Ps. LXXXV:9-14; *ten betooge*, *dat uit het onheil dezer dagen ons waar geluk moet geboren worden.* Breda. 1830. 8° (Kon. Bibl.). - *Leerr. ter gedachtenisvier. v. Jan Carel Joseph v. Speyk*, *Lt. ter Zee*, *op Z.M. Kanonneerboot No. 2.* Rotterd. 1831. 8°. (Kon. Bibl.). - In dichtmaat: *Het Verheugd Breda*, *bij de aannadering v. Neerlandsch Jongen Held*, *Zijne Kon. Hoogh. Prinse v. Oranje en deszelfs Kon. Gemalinne*, *14 Oct. 1816.* Breda, 1816. 8°. (Kon. Bibl.). - [Met J.J.F. Wap], *Lijkzang op den Weleerw. Z. Gel. Heere Paulus Henricus Marron*, *Ridder v.h. Legioen v. Eer en Voorz. v.h. Konsistorie der Hervormden te Parijs*, *door Mr. J.H. Hoeufft*, het Latijn vrij gevolgd. Breda. 1832. 8° (Kon. Bibl.).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^{2}, blz. 75. - Dez., *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 326. - Loosjes, *Naaml. Pred. Luth. K.*, blz. 149. - Hs. Borger. - *Alg. Konst- en Letterb.*

v.h. jr. 1834. Dl. II, blz. 65, 117-120 (hier ook een Lat. vs. van J.H. Hoeufft en een Ned. vs. van J.J.F. Wap aan zijn nagedachtenis gewijd). - *Boekz.* 1834*b*, 262-264. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 382.

[Conradus Klugkist]

KLUGKIST (Conradus), geboren te Eexta (Cl. van 't Oldambt), den 14en Jan.

1670 als oudste der zes kinderen uit het huwelijk van Siwert Klugkist en Trijntje Linthuis, was afkomstig uit een aanzienlijk geslacht te Bremen, waarvan een drietal leden achtereenvolgens ald. Raadsheer waren en een ander Jur. U. Dr. en Prof. De gelijknamige grootvader van Conradus Klugkist was na wèlvolbrachte studie tot S. min. cand. bevorderd, maar miste de vrijmoedigheid om in het openbaar te spreken, en vertrok om deze reden uit Bremen naar de provincie van Stad en Lande, waar hij in 1692 schoolmeester werd te Eexta. Ook diens zoon Siwert (overl. 1722), vader van bovengen. Conradus, bekleedde ald. dezelfde functie. Zijn beide zoons bestemde hij om hun bijzondere bekwaamheid tot het ambt van predikant.

Conradus doorliep de Latijnsche School, en werd den 26en Jan. 1686 ingeschreven als student te Groningen en den 17en Dec. 1691 door de Theol. Faculteit ald. tot cand. bevorderd. Den 10en Sept. 1693 deed hij intrede (m. Col. I:28) te Wirdum (Gron.), waar hij beroepen was op ernstige aanbeveling van zijn leermeester Prof. J. Braunius, die hem bijzonder genegen was. Na zeven jaar werd hij begeerd door de gemeente van Zuidbroek en Muntendam; den 30en Jan. 1701 preekte hij er tweemaal op nominatie; de beroeping werd den 9en Apr. 1701 met één stem meerderheid op hem uitgebracht, en den 13en Nov. d.a.v. had zijn bevestiging te Zuidbroek plaats door Ds. Fr. U. Burger, pred. te Finsterwolde (m. Jes. LXII:6, 7; intr. m. I Cor. II:1, 2; afsch. te Wirdum m. Fil. II:12). Later werd zijn naam tweemaal geplaatst op een nominatie te Groningen (in 1720 en 1721); maar de tweede maal excuseerde hij zich van een preekbeurt aldaar. Met vele en zware ziekten bezocht en bovendien lijdende aan een borstkwaal, die hem belemmerde in zijn ademhaling, moest hij van Sept. 1738 af zijn werk meestal laten waarnemen door naburige predikanten en door proponenten; indien maar eenigszins mogelijk vatte hij het zelf nog op; na 29 Nov. 1739 bleek hij echter ook hiertoe buiten machte; alleen toen den 14en Febr. 1740 het ongunstige weer de overkomst van een plaatsvervanger onmogelijk maakte, nam hij met de uiterste inspanning nog eenmaal zelf den preekdienst waar (t.: I Tim. I:15). Dit was de laatste maal. Hierop verklaarden de Staten van Stad en Lande hem emeritus met toelegging van de gewone 250 Caroli guldens, waaraan Collatoren zijner gemeente nog 400 Car. guldens uit de pastoriegoederen toevoegden, maar kort daarna, den 8en Juni 1740 overleed hij.

Hij wordt geschetst als een ijverig en getrouw dienaar, die ook door zijn vreedzamen, bescheiden wandel zijn gemeenten opbouwde. Daarbij deed hij zich kennen als een zeer geleerd predikant, die evenwel naar de gewoonte van zijn tijd zijn geleerdheid wat al te sterk op den kansel deed uitkomen voor zijn eenvoudige gemeenteleden. Zijn preeken zijn vol Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche aanhalingen, waarvan Glasius t.a.p. merkwaardige voorbeelden geeft; ook bevatten zij uitdrukkingen, die voor meer beschaafd gevoel aanstootelijk zijn.

Hij behoorde tot de examinatoren van den bekenden W. Schortinghuis in de vergadering der classis Winschoten den 14en Aug. 1722, en zal wel niet vreemd zijn geweest aan diens beroeping te Weener (O. Friesl.), waar Henricus Klugkist, zijn jongere broeder, oudste predikant was (vgl. over dezen vertegenwoordiger der mystieke richting en over den indruk, dien hij op Schortinghuis maakte: Heppe, *Gesch. des Piëtism u. der Mystik in der Ref. Kirche*, *namentl. in den Niederl.*, S. 422 en J.Ch. Kromsigt, a.w., reg.).

Conradus Klugkist was voorts een der twee leden van de classis van 't Oldambt, die gecommitteerd werden in zake het geschil dat te Beerta was ontstaan over de leeringen

van den predikant aldaar, Johannes Lubbers, een vriend en geestverwant van Schortinghuis, tengevolge waarvan het hoofd der oppositie, de geneesheer Fabius, door den kerkeraad was gecensureerd. In de vergadering der classis van 13 Sept. 1735 kwam het rapport van Klugkist en diens ambtgenoot ter tafel; hierin werden de voornaamste bezwaren omschreven, die de gecensureerde had ingebracht tegen Ds. Lubbers, wiens gedragingen en leeringen in de lijn lagen van die van Schortinghuis. Het advies van beide gecommitteerden luidde, dat Dr. Fabius zou bekennen wel wat onvoorzichtig te zijn geweest in zijn beschuldigingen tegen Lubbers, en dat daarmee alle geschillen zouden zijn afgedaan (vgl. Kromsigt, a.w., blz. 92, 93). Ook verdient de aandacht, dat Schortinghuis zich een paar malen bij de exegese op C. Klugkist beroept in het geschrift, dat hij vier jaar voor zijn dood deed verschijnen: *De geboren Christus*, *of geestelijke bedenkingen over de verborgenheid der Godsaligheid*, *die groot is*, *tot ontdekking van onbegenadigde*, *opwekkinge en vertroostinge van begenadigde zielen.*

Dat Prof. Cornelius van Velzen te Groningen, die zeker geen onvoorwaardelijk voorstander, maar toch ook allerminst een heftig tegenstander was van al wat naar mystiek zweemde, de uitgever van Smytegelts 89 predikatiën, vóór het tweede hieronder vermelde geschrift van C. Klugkist bij een nieuwe uitgave een voorrede schreef, schijnt te wijzen op de vriendschap, die tusschen beiden bestond.

C. Klugkist huwde in 1695 met Gesina Hofsnyder te Groningen, wier broeder Raadsheer aldaar was en later mede gedeputeerde Staat van Stad en Lande. Zij bleef als weduwe achter. Uit hun huwelijk werden geboren negen kinderen, waarvan vijf hun vader overleefden; onder hen een zoon, die bij den dood zijns vaders predikant te Oostwold was; (Vgl. over dezen vriend van Schortinghuis, J.Ch. Kromsigt a.w. reg.).

Portretten van C. Klugkist zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

Godts beloften Hem tot heerlykheid door ons, *Ja ende Amen in Jesus Christus*, *vertoont in Feest-Kerkredenen over des Heilants Geboorte te Bethlehem met eenige gevolgen*, *Opstandinge en Hemelvaart*, *mitsg. Zendinge des H. Geestes*; *met nog vier Kerkredenen over zulke woorden uit de rolle der Propheten*, *die deze dingen te voren verkondigd hebben*, *ten gemeenen dienste en nutte uitgegeven.* Gron. 1736. 4°. (vgl. *Boekz.* 1736*a*, 257-263); 2e dr. ald. 1743, 4°. - *De Waarheit in Jezus aangewezen uit de zogen. Zondaagsche Evangeliën door het gehele jaar*, *ook enige uitgelezene Schriftuurplaatsen op de Feestdagen*, *verhandelt van L.G. Treviranus*, *Bed. des Godd. Woordts in Nieuwstadt Bremen.* In het Ned. vert. Gron. 1737. 2 dln. 4°; 2e dr. met e. *Nieuwe Voorreden over den Oorsprong en Voortgang v.h. Jaarlijks prediken over de Zondaagze Evangelieën* van Corn. v. Velzen, S. Th. Dr. en Ordin. Prof. op de Univ. v. Stad en Lande. Gron. 1750. 2 dln. 4°. - *L.G. Treviranus*, *Kerkredenen 1. over de stemme der wysheit en verstandigheit uit het agste Hoofdstuk der Spreuken*, *over Abrahams Roepinge uit Ur der Chaldeen en zijne verscheidene Legerplaatzen uit het XII. en XIII. Hooftst. v. Genesis met eene toegifte over de Put des levenden zienden uit Genes. XVIde Hoofdst. Tezamen des Heren Gemeinte te Bremen voorgedragen*, *in het Hoogd.*, *en nu in het Nederlandsch overgezet.* Gron. 1739. 4°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 75. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 279, 280: III, blz. 666 (ten onrechte wordt hier als jaar zijner bevestiging te Zuidbroek 1710 genoemd). - *Boekz.* 1740*b*, 683-689. - Brucherus, *Gedenkb.*, blz. 107, 108, 240. - J.Ch. Kromsigt, *Wilh. Schortinghuis* (reg.). - *Alb. Stud. Gron.*, k. 126.

[Ludovicus Kluit]

KLUIT (Ludovicus), werd geboren te Dordrecht den 8en Aug. 1723 uit het huwelijk van Wilhelmus Kluit en diens tweede echtgenoote Cornelia Louise de la Coste als tweelingbroeder van Pieter Kluit, die reeds in 1729 overleed en als kleinzoon van Ludovicus de la Coste, predikant te Dordrecht. Hij doorliep ald. het gymnasium, waar hij bij de publieke promotie op 18 Apr. 1743 een ‘oratio’ uitsprak (zie ond. zijn geschr.). Den 3en Mei d.a.v. ingeschreven als student te Leiden, werd hij na praeparatoir examen voor de Classis Leiden en Neder-Rhijnland beroepbaar gesteld den 6en Aug. 1748 en den 5en Oct. 1749 bevestigd te Zuid-Beyerland gezegd de Hitzert door Ds. L. v. Toulon, pred. te Gorinchem (m. Col. IV:17, intr. m. 1 Tim. III:1*b*). Den 13en Dec. 1750 hield hij een dankrede na herstelling uit ziekte over Joh. XI:1-4 (een gedicht n. aanl. daarvan komt voor in *Boekz.* 1750*b*, 757), en den 15en Dec. 1765 hield hij wegens een dergelijke reden andermaal een gelegenheidspreek (over Jes. XXXVIII:9). Daarna bleef hij nog werkzaam in zijn gemeente tot zijn overlijden den 9en Juli 1782. Den dag te voren te 's Gravenhage gekomen tot bijwoning van de Z.-Hollandsche Synode werd hij in den nacht plotseling door een doodelijke ongesteldheid overvallen ten huize van Mr. Pieter van Spaen, Lid van den Hoogen Raad, bij wien hij zijn intrek had genomen.

Hij werd na zijn verscheiden geroemd ‘als een man van bijzondere bescheidenheid, bedrevenheid en niet gemeen vernuft’.

Zijn hieronder genoemd geschrift: *Voorloper* enz. verscheen als antwoord op een gedeelte van de *Contra memorie van Joan Barueth*, *pred. te Dordrecht*, *van den 5 Febr. 1763. dienende ter beantwoording van de Memorie van eenige Predikanten van Dordregt*, *van de Maand Maart des voor leden jaars 1762*, *En welke Memorie aan hem door Heeren Burgemeesteren is ter hand gestelt op den 12 January deses jaars 1763*, *met begeerte*, *om alleen hoofdsakelyk op het weesentlijke*, *in deselve Memorie vervat*, *Hun Wel Ed. Groot-Agtbaren te dienen van berigt.* Rott. 1763. Op Kluits *Voorloper* bleef Barueth het antwoord niet schuldig blijkens de uitgave van zijn: *Mondstopper*, *opgemaakt ... Ter Beantwoording van den Voorlooper van D. Ludov. Kluit*, *Pred. op den Hitsert*, *Dienende ter zaake van de Geresene Verschillen tusschen eenige Dordregtsche Predikanten.* Rott. 1763. (Vgl. hiervóór Dl. I, blz. 322). Nadat nog eenige strijdschriften verschenen waren (aanwezig in de Biblioth. der gem. Dordrecht) trachtte de regeering te Dordrecht paal en perk te stellen aan het twistgeschrijf, maar een paar jaren later ontbrandde de strijdlust opnieuw. (Sepp., *Het Staatstoezicht* enz., blz. 134).

Kluit's *Juvenilia* bevatten preeken uit zijn academiejaren, en werden dus ongeveer twintig jaar daarna gepubliceerd, hetgeen wel een zeldzaamheid mag heeten.

Dat hij ook de vaderlandsche dichtkunst beoefende blijkt uit een klinkdicht, waarin hij den lof verhief van de gedichten van J. Badon en K. Ghyben (vóór in de uitgave dier gedichten in 1756), en uit een *Vaarwel aan Woerden*, *wanneer ald. de Chr. Synodus gehouden was in den Jaere 1761.* (in *Boekz.* 1761*b*, blz. 215). Kluit was naar deze synode (7-17 Juli) afgevaardigd geweest. Zijn gedicht werd gevolgd door een *Antwoord aan den Heere Lud. Kluit* enz., get. D. Costerus.

Hij huwde in 1755 met Abigaël v. Driel te Oud-Beyerland, wier vader Jan v. Driel schout ald. was. Zij overleefde hem met drie zoons; twee hunner kinderen waren zeer jong overleden.

Portretten zijn van hem niet bekend.
In proza zag van L. Kluit het licht:

Oratio de Terentiano dicto Ne quid Nimis. Habita Dordraci XVIII Aprilis MDCCXLIII Cum ex Gymnasio Dordraceno publice promoveretur. Dordr. 1743. 4°. (Univ. Bibl. Leid. en Amst.). - *Voorloper of Provisioneel Berigt*, *dienende ter Beantwoordinge v.e. gedeelte der Contra-Memorie v. D. Joan Barueth*, *Pred. te Dordrecht.* Dordr. 1763. (9 blz. fol.). (Bibl. der gem. Dordr.). - *Juvenilia of Zevental der Leerredenen gepred. ond. Voorzitterschap v.d. Hoog Eerw. Heeren J. v.d. Honert*, *B. de Moor en J. Alberti*, *Hoogl. in de Godgel. te Leiden.* Leid. 1766. 4°. (Bibl. N.L.).
Ook bevat de bibliotheek N.L. (Cat. I Hs. No. 409) van hem in handschrift: *Invallende gedachten*, een gedicht (ongedat.), bij gelegenheid van een huwelijk in de fam. v. Spaan.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 75. - Hs. Borger. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, IV, k. 84 (art. J.L. v. Dalen). - Schotel, *Kerk. Dordr.* II, blz. 414, 415. - *Alg. Konst- en Letterbode* v.h. jr. 1848. D. I, blz. 180. (In de hier aangehaalde Litteratuur worden Kluits gymnasiale oratie niet en zijn *Voorloper* òf niet òf zeer onvolledig vermeld). - *Boekz.* 1765*b*, 652; 1782*b*, 104-106. - *Nav.* XLII (1892), blz. 349-352. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 996. - Meded. v.d. Hr. J.L. v. Dalen, archivaris der gem. Dordrecht.

[Adriaan Kluit]

KLUIT (Adriaan), jongere broeder van Ludovicus Kluit (zie vor. art.) werd geboren te Dordrecht den 9en Febr. 1735. Na voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad te hebben genoten, ging hij te Utrecht studeeren, waar zijn naam in het Alb. Stud. niet voorkomt, eerst in de geneeskunde, daarna in de letterkunde en geschiedenis, waartoe hij zich sterker voelde aangetrokken. Reeds in zijn academiejaren onderscheidde hij zich zoozeer door zijn grondige studie van de Nederlandsche taal, dat hij, nog als student, benoemd werd tot Praeceptor aan de Latijnsche school te Rotterdam (1760). In het volgende jaar volgde zijn benoeming als zoodanig te 's Gravenhage; in 1764 werd hij in de zelfde kwaliteit benoemd te Alkmaar; nauwelijks had hij zich hiervoor laten vinden, toen hem het rectoraat in zijn geboorteplaats werd aangeboden, waarvoor hij onder deze omstandigheden en op aandrang van H.H. Scholarchen te Alkmaar, bedankte. In 1768 verwisselde hij het rectoraat te Alkmaar voor dat te Middelburg, waar hij in het volgend jaar tot Lector en in 1776 tot hoogleeraar in de Grieksche taal en de welsprekendheid aan de toen zeer bloeiende Illustre School werd benoemd, waaraan zijn optreden nieuwen luister bijzette. In de Zeeuwsche hoofdstad hield hij van tijd tot tijd voorlezingen, meest in het Latijn, die dan echter daarna in het Nederlandsch werden overgebracht, o.a. zijn intreerede als lector ald., tot lof v. Keizer Juliaan den Afvallige en zijn rede over de zeventig weken van Daniël.

Hoewel men poogde hem als rector te Haarlem te krijgen en als hoogleeraar in de talen en oudheden te Harderwijk, bleef hij Middelburg getrouw, totdat hij benoemd werd om den nieuw gestichten leerstoel voor diplomatie, oudheden en geschiedenis in te nemen aan de Leidsche hoogeschool. Hij aanvaardde dit ambt den 18en Jan. 1779 met het uitspreken van een *Oratio de jure quo Belgae legitimo suo Principi ac Domino Philippo imperium abrogaverint.* (L.B. 1779, in hetz. jaar ald. in Ned. vert.

uitgeg.). Deze oratie ging lijnrecht in tegen den heerschenden tijdgeest en lokte daarom heel wat tegenspraak uit, hetgeen Kluit aanleiding gaf tot de uitgave van *Brieven over deszelfs Inwijdings-Reden*, Leid. 1779). Tegenstander van de veldwinnende leer der volkssouvereiniteit, kende hij de volle souvereiniteit aan den vorst toe, van wien zij na den op-

stand op de Staten was overgegaan. Hij zette deze opvatting nader uiteen in de hoofdzakelijk door hèm geschreven dissertatie van J. Rendorp *de origine ac potestate Ordinum sub comitatibus Hollandiae.* L.B. 1782. Zooals te vermoeden was werd hij, kort na de omwenteling van 1795, met anderen uit zijn ambt ontzet; eerst in 1802 werd hij daarin hersteld. Binnen dit tijdsverloop zette hij behalve zijn wetenschappelijk onderzoek van het Staatsrecht van Holland, ook zijn privaat-colleges voort. Daarmee bleef hij nog werkzaam totdat hij met zijn tweede echtgenoote, den 12en Jan, 1807 jammerlijk omkwam bij de ramp van Leiden.

De levensbeschrijving van dezen vooral als taal-, geschied- en oudheidkundige, als kenner van het Hollandsch Staatsrecht om zijn veelomvattende geleerdheid beroemde geleerde vindt een plaats in dit woordenboek, omdat hij, hoewel geen godgeleerde van professie, toch meer dan één onderwerp heeft behandeld, dat rechtstreeks of zijdelings tot het terrein der Theologie behoort, getuige de naar aanleiding van zijn *Verhandeling over Luc. II*:*2* door hem gevoerde polemiek met J.D. van Hoven (vgl. hiervóór: dl. IV, blz. 340).

Kluit was gehuwd 1°. te Alkmaar 20 Sept. 1767 met Judith Helena van der Streng (overl. einde Mrt 1799), 2°. te Leiden 6 Apr. 1801 met Johanna Oursel, wed. Ds. Carel (van) Alsem v. Lingen (overl. te Leiden tegelijk met haar echtgenoot).

Van hem bestaat een portret a° 1807, borstb. links in toga. In: L. Springer, *Galery v. Leidsche hoogl.* Lith. in kleuren 4°; en een dito, doch kleiner en rechts. In ov. met 1 reg. naamsonderschr. Door L. Portman. 8° (vgl. Fr. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 2942, en v. Someren, id. II, No. 2978).

Van de talrijke door hem uitgegeven geschriften volgen hier, die rechtstreeks of terzijde op de godgeleerde wetenschap betrekking hebben:

Oratio pro Mythica. Alcmar. 1764. 4°. - *Vindiciae articuli* □ □ τ□ in Novo Test. ofte Verhandeling ov. Luc. II:2. Traj. ad. Rh. 1768, 69. 4 tom. 2 vol. 8°. - *Dissert. de genuino anno natali D.N. Jesu Christi ex his vindiciis dijudicando.* Alcmar. 1768, 69. 8°. - *Verhand. over de Schatting-Beschrijving ond. den Stadhouder Cyrenius in Judaea Luc. II*:*2.* Alkm. 1767, 2 dln. - *Oratio pro Imperatore Juliano Apostata.* Mediob. 1769. 4°. Ned. vert. *Inwyings-redev. tot lof v.d. Keizer Juliaan den Afvallige.* Ald. 1772. 8°. - *Vaticinium de Messia Duce primarium sive explicatio LXX hebdomadum Danielis.* Mediob. 1774. 8°. - *Addenda ad Vaticinium Danielis de LXX Hebdomadibus*, *nec non Commonitio ad virum doctum J.D.V.H.* (*Johannem Danielum v. Hoven*). Mediob. 1775. 8°. - *Verklaring der reden*, *waarom hij zich op den Heer Prof. v. Hoven*, *om alle deszelfs woelingen tegen zijn Verklaring over Luc. II*:*2 niet verstoort.* Middelb. 1777. 8°. - *Oratio de superstitiosissimo iuxta atque perniciosissimo in templis et urbibus sepeliundi ritu.* Mediob. 1776. In het Ned. vert.: *Inwyings-reden over den bijgeloovigen oorsprong en schadelijke gevolgen v.h. begraven in de kerken en steden.* Middelb. 1777. 8°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 75-77. - *Boekz.* 1764*b*, 354, 355; 1766*a*, 465; 1769*b*, 743; 1776*a*, 707. - *N. Alg. Konst- en Letterb.* v.h. j 1795. D. III, blz. 73. - *Alg. Konst- en Letterb.* v.h. jr. 1807, I, blz. 50; II blz. 210-215. - *Vaderl.*

Hist. t. verv. op Wagenaar. D. XXXIII, blz. 242. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 547-549. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 696-698 (art. Dr. H. Brugmans). - Groen v. Prinsterer, *Archives ou Corresp. inédite de la Maison d'Or. Nassau.* I, 22, 84, 85, 160 sv.; VIII, 411- 427, 433 sv. - *Nav.* XLII (1892), blz. 352. - Bilder-

dijk en Siegenbeek, *Leidens ramp.* - Saxe, *Onom. Litterar.* T. VIII, p. 320-324. - *Hand. Maatsch. d. Ned. Lett.* 1807, blz. 2. - Siegenbeek, *Gesch. d. Leidsche Hoogesch.*, II (reg.). - O. v. Rees, *Het collegie v. Adr. Kluit over de statistiek in Nederl.* in Mr. B.W.A.E. Sloet, *Tijdschr. v. Staathuishoudk. en Statistiek*, XII, blz. 245-262. - Schotel, *Kerk Dordr.* II, blz. 375, 383. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 103. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1183.

[Wilhelmus à Brakel van der Kluyt]

KLUYT (Wilhelmus à Brakel van der), werd geboren te Alblasserdam den 14en Nov. 1694 uit het huwelijk van Franco (of François) v.d. Kluyt, pred. ald. en Sulamith à Brakel. Hij werd genoemd naar zijn grootvader van moederskant, den vermaarden Rotterdamschen predikant Wilhelmus à Brakel, die op zijn sterfbed dezen stamhouder van zijn geslacht zeer bijzonder zegende. Na de Latijnsche school te Rotterdam doorloopen te hebben, waarbij hij ook de geestelijke leiding van zijn grootvader ald. genoot, werd hij den 30en Mei 1711 ingeschreven als student te Leiden, waar o.a. Joh. à Marck zijn leermeester was. Den 1en Sept. 1716 praeparatoir geëxamineerd door de Classis Dordrecht en den 13en Oct. 1717 peremptoir door de Classis Hoorn, werd hij den 31en Oct. 1717 te Schellinkhout door zijn vader bevestigd (m. Joh. XXI:15-17; intr. m. Hand. I:23-26). Vandaar vertrok hij naar Sommelsdijk, waar hij, evenals in zijn eerste gemeente, bij loting ter beroeping was aangewezen; ald. had zijn bevestiging den 24en Jan. 1723 plaats door Ds. W. Lönis, pred. te Nieuwe Tonge (m. Jes. LX:17*b*; intr. m. Rom. I:11, 12; afsch. te Schellinkhout 10 Jan. m. Jerem. XVII:16). Den 26en Aug. 1748 verkreeg hij eervol emeritaat wegens een hersenziekte, die hem bij het voortdurend studeeren te zeer bemoeilijkte. Onder de behandeling van den Dordrechtschen geneesheer Johannes Eusebius Voet mocht hij na een jaar herstellen. Hij bleef te Sommelsdijk wonen en overleed ald. den 18en Febr. 1762 aan de gevolgen eener beroerte, die hem den 13en Dec. te voren had getroffen.

Als emeritus geraakte hij in conflict met zijn opvolger Johannes Molentiel. Deze laatste was gewoon in zijn prediking te leeren ‘dat de geloovigen ten aanzien van de rechtvaardiging niet alleen, maar ook ten aanzien der heiliging, in Christus volmaakt waren; dat zij volmaakte onderhouders van de wet van God waren, dewijl Christus voor hen de Wet volmaaktelijk had onderhouden’. Aan deze voorstelling nam v.d. Kluyt zoozeer aanstoot, dat hij meende er kennis van te moeten geven aan de deputaten der Classis Schouwen en Duiveland, waartoe Sommelsdijk gerekend werd. De Classis zond het bezwaar ter beoordeeling in bij den kerkeraad van Sommelsdijk, die tegen v.d. Kluyt haar predikant de hand boven het hoofd hield. Zeventien leden der gemeente, die aan v.d. Kluyts zijde stonden, meldden zich aan bij gen. Classis, die daarop, den 21en April 1756 door uit haar midden afgevaardigde predikanten een onderzoek liet instellen naar aard en wezen van het aanhangige geschil. De uitslag was dat Molentiel na zijn verdediging voor rechtzinnig werd verklaard. Bij uitspraak van 30 Nov. 1756 werd dientengevolge aan de klagende medestanders van v.d. Kluyt alle verdere eisch ontzegd, en hun gelast hun predikant als rechtzinnig te erkennen totdat het tegendeel zou bewezen zijn. Uit bescheiden van beide kanten blijkt dat Molentiel zich nogal eens van onvoorzichtige uitdrukkingen placht te bedienen en min of meer de antinomiaansche gevoelens van de secte der Hebreeuwen huldigde, die zich vast hielden aan de leeringen van J. Verschoor, volgens welke de uitverkorene

als gerechtvaardigd van eeuwigheid niet behoeft te bidden om vergeving der zonden, en het ware ge-

loof bestaat in een volkomen overtuiging dat men deel heeft aan de genadeweldaad, zoodat allen, voor wie Christus gestorven is, mogen aangemerkt worden als zonder zonde geboren te zijn. (In de *Kralingiana of Zedige Aanmerkingen over de Kralinger Twistschriften door een Genoodschap van Letterbeminnaars* (Rott. 1757), waarvan Petrus Hofstede de schrijver wel zal zijn geweest, wordt (Eerste Boek, blz. 35) terloops met Molentiels gemis aan kennis de draak gestoken). Aan v.d. Kluyt werden van den kant zijner tegenpartij hoon en spot niet gespaard; zelfs werd een tuchtmiddel op hem toegepast. Het schijnt echter wel vast te staan dat hij in zijn strijdvoeren meer dan eens te vèr ging en ook noodeloos onrust verwekte. (Het verloop van dezen strijd is uitvoerig beschreven in de *Nederl. Jaarboeken.* 1757, blz. 128-171).

Hij huwde den 25en Oct. 1718 met Magtilda Burgwal, dochter van Jan Burgwal, schepen te Schiedam, uit welk huwelijk zes zoons en drie dochters geboren werden.

Portretten zijn van hem niet bekend.

Zijn in druk uitgegeven geschriften, die blijkbaar vele koopers vonden, zijn getiteld: *Kort Begrip der voornaamste Goddelijke Waerheden*, *t. dienste v. eerstbeginnende Leerlingen ende andere Eenvoudige*, *die zich zoeken te bereiden tot de Belydenis des Geloofs*, *met Vragen en Antwoorden.* 3e dr. Amst. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1768*b*, 620; het Naamreg. van v. Abkoude-Arrenberg, blz. 83 heeft: *Kort Ontwerp* enz. 3e dr.). - *Keten der Goddelyke Waerheden ofte Korte Stellingen der gantsche Christelyke Godgeleerdheyd.* 3e dr. Rott. 1769. 12°.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VII^2, blz. 78. - *Boekz.* 1762*a*, 606-613 (m. 2 lijkdichten). - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H. Kerk*, III, blz. 603-605; *Aant.* blz. 265. - F.J. Los, *Wilhelmus à Brakel*, blz. 37. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 821.

[Jan Jakob Knap]

KNAP (Jan Jakob) werd geboren te Amsterdam den 27en Juni 1806 uit het huwelijk van Gerrit Knap, broodbakker, en Catharina Vis. Catechetisch onderwijs ontving hij van Ds. W. Broes, zoon van Petrus, den schrijver van *De Peinzende Christen*, waaruit de jonge Knap al vroeg brokstukken lezen moest en waarop hij in zijn latere leven bijzonder gesteld bleef. Mede onder invloed van deze lectuur begeerde hij reeds in zijn jeugd predikant te worden. Zijn vader zag hierin bezwaar en gaf voorkeur aan den legerdienst, maar na diens overlijden (twee dagen vóór den veertienden verjaardag van zijn zoon) kreeg hij een voogd, die zijn wensch billijkte.

De weg werd hem geopend. Hij bezocht in zijn vaderstad eerst de Latijnsche School, waar hij goede vorderingen maakte en vooral in het vloeiend Latijn spreken uitblonk, en daarna, van 1823, het Athenaeum. Vervolgens liet hij zich den 27en Juli 1825 inschrijven aan de hoogeschool te Utrecht; en den 21en Sept. 1826 aan die te Leiden, waar v.d. Palm, Kist en v. Hengel tot zijn leermeesters behoorden. Bij den studentenkring, waartoe een G.L. Gezelle Meerburg, een S. v. Velzen, een A. Brummelkamp behoorden, gevoelde Knap zich niet thuis; aan hun wekelijksche samenkomsten nam hij geen deel, omdat de geest van Bilderdijk en da Costa daar heerschte; beter kon hij zich vereenigen met wat zijn toenmalige leermeesters hem bijbrachten, die de lijnen der kerkelijke belijdenis minder scherp trokken.

Nog niet ten volle 23 jaar oud werd hij den 7en Mei 1829 door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening. Na bedankt te hebben voor een beroep naar Nieuwkoop, nam hij dat naar Valkenburg (Cl. Leiden) aan,

waar hij den 6en Sept. 1829 bevestigd werd door Ds. J. Verkerk, pred. te Sloten (m. 1 Tim. III:1; intr. m. Rom. I:16).

Zijn tweede gemeente was Heerde, waar Ds. J. v. Allen, pred. te Veessen hem den 11en Maart 1832 bevestigde (m. 2 Cor. III:6; intr. m. 2 Cor. XII:9*a*; afscheid te Valkenburg 26 Febr. m. Fil. I:27*a*). Gedurende zijn verblijf te Heerde bracht het sterven van zijn schoonvader en de prediking van den Hattemschen predikant A. Brummelkamp, zijn vroegeren medestudent, een kennelijke verdieping van geestelijk leven teweeg eerst bij zijn echgenoote en straks bij hemzelf; zijn prediking begon hierdoor ook een ander stempel te dragen. Dit verblijdde velen, maar had ook ten gevolge dat vroegere aanhangers zich tegen hem keerden en hem bedreigden, zoodat hij niet meer veilig was, zoodat zelfs de politie er aan te pas moest komen.

Vier jaren na zijn komst te Heerde vertrok hij naar Aarlanderveen; hij werd er den 6en Maart 1836 bevestigd door Ds. G. Romijn, pred. te Bodegraven (m. Joh. XVII:20, 21*a*; intr. m. 2 Cor. IV:7; afsch. te Heerde 28 Febr. m. Dt. XXXIII:27*a*).

In deze zijn derde gemeente werd hij zoozeer gekweld door aanvallen van benauwdheid, dat hij zijn levenseinde niet vèr waande. In dien tijd stelde hij een geestelijk testament op, zooals hij het zelf betitelde: ‘Legaat aan mijne kinderen’.

Onder de vele beroepingen, die hij ook te Aarlanderveen ontving, nam hij die naar Vollenhove aan, maar toen hij daarna die van Doornspijk nog ontving, nam hij deze aan, en kwam hiermede terug op zijn vroeger besluit omtrent Vollenhove. Den 12en Febr. 1843 had zijn bevestiging te Doornspijk plaats door Ds. H. de Haan Hugenholtz, pred. te Elburg (na. 1 Cor. III:9*a*; intr. m. Mc. XVI:15*b*; afsch. te Aarlanderveen 5 Febr. m. Hand. XX:32).

Reeds in het volgende jaar verwisselde hij Doornspijk voor Fynaart en Heiningen, waarheen hij een tweede beroep had aangenomen. Hij werd er den 4en Aug. 1844 bevestigd door Ds. Th. v. Spall pred. te Klundert (m. 1 Cor. XVI:14; intr. m. 2 Cor. IV:5; afsch. te Doornspijk 21 Juli m. Hand. XVIII:11). Op 30 Sept. d.a.v. beriep Doornspijk hem opnieuw, maar hij bedankte, evenals voor tal van andere beroepingen, totdat hij in Aug. 1845 die naar Heeg aannam, tevens bedankende voor een tweede beroep naar Pijnacker.

Na een verblijf van veertien maanden nam hij den 12en Oct. d.a.v. afscheid van Fynaart c.a. (m. 2 Cor. III:13*a*); den 19en Oct. werd hij bevestigd te Heeg door Ds. C.J. Krafft, pred. te Woudsend (m. Hebr. XIII:17; intr. m. 2 Cor. III:5). Te Heeg droeg zijn arbeid veel vrucht. Door zijn optreden werd er ook de jaarlijksche kermis afgeschaft. Aan een in Nov. 1849 ontvangen beroep naar Oldebroek gaf hij eerst gehoor, maar later trok hij zijn besluit in; de roepende kerkeraad vroeg hem om opheldering hiervan, maar verkreeg deze niet, en legde er zich toen, hoewel onvoldaan, bij neder. Na ook andere beroepingen te hebben afgewezen, nam hij die van Oud-Alblas aan.

Den 3en Apr. 1853 preekte hij afscheid te Heeg (m. 2 Cor. VI:1), om te vertrekken naar zijn zevende gemeente, waar hij tot driemaal toe was beroepen. Hij werd er den 10en Apr. bevestigd door Ds. L.H. Schotsman, pred. te Papendrecht (m. 2 Cor. I:24*b*; intr. m. 2 Cor. IV:5). Te Oud-Alblas had hij veel misvatting omtrent geloof en leven te bestrijden. Dat hij er evenals zijn ringcollega's begon de toga op den kansel te dragen, kwam hem op veler afkeuring en bespotting te staan.

Na o.a. voor een herhaald beroep naar Amstelveen te hebben bedankt, nam hij dat naar Putten o.d. Veluwe aan. Zijn bevestiging had daar den 11en Nov. 1855 plaats door Ds. S.J. de Hoest, pred. te Nijkerk o.d. V. (m. Mt. XXIII:8*b*; intr. m. 2 Cor. IV:7; afsch. te Oud-Alblas 4 Nov. m. 1 Joh. II:18*b*).

Te Putten duurde zijn verblijf niet lang. Hij preekte er den 4en Maart 1857 afscheid (m. Mc. XIV:41) en verbond zich den 8en d.a.v. aan zijn negende gemeente, Opheusden (m. Hand. VIII:5*b*), na bevestigd te zijn door Ds. J. v. der Werff, pred. te Kesteren (m. Lc. XXIV:47).

Nog vóór het eind van 1856 vertrok hij ook vandaar (afsch. 29 Nov. m. Num. XXVII:15-17); het beroep naar Vlissingen, door hem gezocht noch begeerd, meende hij niet te mogen afslaan, hoewel Opheusden hem wenschte te behouden en zijn tractement van *f* 2000 (behalve vrije woning) er tot *f* 1400 door verminderde. Den 6en Dec. 1857 werd hij te Vlissingen bevestigd door Ds. J.J. v. Toorenenbergen, pred. ald. (m. Lc. XIX:13*b*). Bij zijn intrede (t. Openb. I:4*b*-6) verklaarde hij de Formulieren van Eenigheid van harte te zijn toegedaan, en de leer daarin vervat te zullen prediken en waar het moest te zullen verdedigen. Bij merkbaren zegen op zijn arbeid ondervond hij er ook veel verdriet. Zijn echtgenoote, die hem tot zoo bijzonderen geestelijken zegen was geweest, verloor hij door den dood en zelf werd hij gedurig door koortsen aangetast, zoodat hij eraan dacht emeritaat aan te vragen, of althans naar een anderen werkkring om te zien. Nauwelijks was dit bekend geworden of een beroep naar Losdorp volgde, dat hij aannam.

Hij werd ald. den 11en Maart 1860 bevestigd door Ds. R.A. Benthem Sypkens, pred. te Spijk (m. Hand. X:6*b*; intr. m. Hand. IX:20*a*; afsch. te Vlissingen 4 Maart m. Hebr. XIII:20). Zijn gezondheid kwam het verblijf in de afgelegen Noordelijke gemeente zeer ten goede. Heeg begeerde hem in dien tijd weer als predikant, maar hij bedankte ook voor dit beroep.

Toch zou zijn weg nog eenmaal naar Friesland voeren. Den 1en Juni 1862 bevestigde Ds. H.J.P. v. der Linden, pred. te Heeg, hem in zijn twaalfde en laatste gemeente Woudsend (m. 2 Cor. VIII:23; intr. m. Ef. III:8; afsch. te Losdorp 25 Mei m. Pred. XII:13). Naar hartelust kon hij nog eenigen tijd onder zijn Friezen arbeiden, totdat hij den 29en Maart 1865 na een ongesteldheid van weinige uren te Woudsend overleed. Op zijn grafsteen ald. werd het grafschrift geplaatst: ‘Hij wier in barnende en ljochtende kearse’ (Joh. V:35).

Knap behoorde tot de predikers, van wie een groote roep uitging. Niet minder dan 117 beroepingen werden door hem ontvangen, die hem in den regel veel strijd kostten. Overal waar hij den kansel betrad, konden de kerken nauwelijks de scharen bevatten. In zijn prediking, die sedert de geestelijke crisis te Heerde, in zijn leven doorstaan, een belijnd confessioneel karakter droeg, legde hij er zich op toe Schrift met Schrift te vergelijken, terwijl hij haar ook op het leven wist toe te passen. Soms echter dwaalde hij daarbij op zijpaden af om een of ander punt toe te lichten, hetgeen ten gevolge had dat de dienst door hem geleid twee en een half, ook wel bijna drie uren duurde. Hij was een boetprediker, wiens woorden insloegen; de volkszonden placht hij aan te wijzen en te treffen; daarbij was echter in zijn later leven zijn standpunt minder wettisch geworden. Hij verkeerde gaarne onder de menschen, en had veel slag om met kinderen om te gaan. Vriendelijk, deelnemend en oprecht in zijn optreden, verzette hij zich krachtig tegen het kwaadspreken. Een sterk ge-

heugen deed hem meestal een of ander verhaal bij de hand hebben, zoodat ook andersdenkenden graag naar hem luisterden. Bijzonder lette hij op het onderhouden van de huiselijke godsdienstoefening, waaraan hij ook eenmaal een aparte leerrede wijdde over Job I:5 (7 Dec. 1845). Ook het gebedsleven stond bij hem, die zelf bijzondere gebedsgaven had, sterk op den voorgrond. Zijn *Vier Brieven over het eenzaam bidden*, die in 1848 voor het eerst te Sneek verschenen en waarvan na tal van herdrukken nog in 1917 een nieuwe druk, door zijn kleinzoon bezorgd, te Kampen het licht zag, is wel zijn meest bekende geschrift.

Zijn preeken, waarvan hij vele in druk gaf, werden ook graag gelezen. Van de beide door hem uitgegeven preeken ten bate van nagelaten betrekkingen van verdronken loodsen te Hellevoetsluis (waar hij in 1836 ook tweemaal was beroepen), werden meer dan drieduizend exemplaren verkocht.

Hij was zeer gehecht ook aan de Kerk, die hij diende, ofschoon niet blind voor hare gebreken. In Juni 1839 richtte de Afgescheiden kerkeraad van Leiden zich tot hem, den vriend van Brummelkamp, om bij hem aan te dringen op verbreking van de banden, die hem verbonden aan de Ned. Hervormde Kerk om haar bestaande organisatie. Hij vond hiertoe echter geen vrijmoedigheid.

Hij huwde den 29en Aug. 1829 met Catharina Christina van Reenen; vóór hun zilveren bruiloft waren van de twaalf kinderen uit dit huwelijk geboren zes overleden. Een der zoons volgt hierna.

Een portret van J.J. Knap komt voor in zijn *Tweede twaalftal Leerredenen* en in Wumkes *It Fryske Réveil* (tegenover blz. 107).

Van hem zag het licht:

Leerr. ov. Jes XLII:*3a*: *Het gekrookte riet.* Amst. 1835. 8°. - *Iets over de bekeering en den toestand des onbekeerden zondaars.* Amst. 1839. 8°. - *Woorden aan afgedwaalden.* Amst. 1841. 8°. - Voorr. v. A.H. Francke, *De heilige en veilige weg des geloofs v.h. Evang. Christendom.* Amst. 1841. 8°. - *Afscheidspredikatie ov. Hand. XX*:*32*, *geh. te Aarlanderveen*, *den 5en Febr. 1843.* Amst. 1843. 8°. - *Intreêpredik. ov. Mt. XVI*:*15b*, *geh. te Doornspijk*, *den 12en Febr. 1843.* Amst. 1843. - *Het sterven v. Jezus. Herinner. in de laatste dagen der Lijdensprediking.* Amst. 1843. 8°. - *Pinksteren*, *het feest des H. Geestes.* Amst. 1843. 8°. - *Tiental leerred.* Amst. z.j. (1843 of 44). 8°. - *Voorr.* v. Th. v. der Groe, *Des Christens eenige troost in leven en sterven of Verklar. v.d. Heidelb. Catechismus.* 2e dr. Rott. 1844. 8°. - *Gemoedelijke toespraak aan mijne landgenooten* (n. aanl. van het misgewas). Amst. 1845. 8°. - *Het Kerstfeest. Herinneringen voor en op dit feest.* Amst. 1846. 8°. - *Wenken*, *de overweging v. 's Heilands Lijdensgeschied. betreffende.* Sneek. 1847. 8°. - [Met H. v. Griethuyzen en J.C. Eykman], *Leerredenen en Overdenkingen.* 1e Dl. Sneek. 1848. 8°. - *Het eenzaam bidden. Vier Brieven.* Sneek. 1848. 8°; 4e dr. m.e. voorr. v. G.A. Rademaker; Ald. 1873. 8°; n. (5e) dr. bez. d. J.J. Knap Czn. Kampen. 1917 8°, - *Broederlijke woorden.* 1e Jrg. Amst. 1849. 8°; 2e jrg. ald. 1850. 8°. - *Overdenkingen. De 23e Psalm* vs. 1 (I), vs. 2, 3 (II) Sneek. 1849. 8°. - *Voorr.* v. *Een klein gedeelte v. Mr. Brooks werkje getiteld*: *De kostelijke Hulpmiddelen tegen Satans bebedriegerijen.* Sneek. 1849. 8°. - *Christelijke Toespraken.* 1e-6e

Jrg. Sneek. 1850-1855. 8°. - *De veeziekte*, *een gemoedelijk woord aan mijne Friesche landgenooten*, *bij het hier en daar zich openbaren der ziekte in dit gewest.* Sneek. 1850. 8°. - Voorr. v. Anna Dutton, *Aanwijzing v.d. eenigen weg ten leven.* Dord. 1851. 8°. - *Raadgevingen en wenken voor jongelieden. Brieven.* Sneek.

1851, n. uitg. 1852. 8°. - *Hoe bewijst zich de Heer aan hen*, *wier hart volkomen is tot Hem*? *Leerr. ov.* 2 *Kron. XVI*:9. Amst. 1851. 8°. - *Tweetal Leerred.* (ov. 1 Cor. I:18: *Eene kracht Gods*). Dordr. 1852. 8°. - *Wat moeten de Christenen voor de Joden doen*? *Leerr. ov. 2 Sam. VII*:*23a. Uitgespr. in de Zionskapel te Amst. 28 Apr. 1852*, benev. het openb. verslag der Ned. Vereen. t. medew. aan de uitbreid, v.h. Christendom onder de Joden. Amst. 1852. 8°. - *Welk een oordeel rust er op die Christenen*, *welke den Heere J. Chr. niet liefhebben*? *Leerr. ov. 1 Cor. XVI*:*22. Uitgespr. den 23 Oct. 1853*, *in de Oude Kerk te Amst.* Amst. 1853. 8°. - *Noodigst onderrigt voor Gereformeerden.* 2e verm. dr. Sneek, 1853. 8°. - *De cholera is teruggekeerd. Een woord aan mijne Herv. geloofsgenooten*, Gorinch. 1853. 8°. - *Het hoog gewicht der leer v. Christus' waarachtige en eeuwige Godheid.* Amst. 1853. 8°. - *Twee leerred.* (ov. 1 Petr. V:7 en 2 Tim. IV:7, 8). Uitgeg. t. voord. der nagelaten betrekkingen v. negen varensgezellen, verongelukt op de reede v. Hellevoetsluis den 18 Oct. 1853. Sneek. 1853. 8°. - *De heilige waterdoop. Leerr. ov. Hand. X*:*47a. Uitgespr. 12 Febr. bij gelegenh. v.d. Doop v. 3 Israelit. Jongedochters.* Gorinch. 1854. 8°. - *Innerlijke ontferming Leerr. ov. Mc. VI*:*38*, *uitgespr. 23 Juny te Maassluis en 30 Juny te Leiden*, *in bedest. voor Israël.* Rott. 1854. 8°. - *Leerredenen.* No. 1-12. Gorinch. 1854, '55. 8°. - *Voorr.* v. *B. Philpot*, *Leerredenen.* Uit het Eng. vert. d. J. Nieuwland. 1e en 2e zestal. Sneek, 1855, '56. 8°. - *Hebt gij Mij lief*? *Levensvragen*, *wekstemmen en stichtel. verhalen op den dag des Heeren.* 1e-4e Jrg. 1855-1858. 8°. - *Achttal leerred.* Sneek. 1857. 8°. - *Voorr.* v. J. Ziegenmeyer, *De wereldling ontdekt en tot een juichend Christen opgeleid*, *in 6 Zamenspr. tot ontdekking*, *overtuiging en bestiering v. wereldlingen*, *als ook t. versterking en leiding v. begenadigden.* 2e dr. Arnh. 1857. 8°. - *De Heidelb. Catechismus*, *in 52 predikatiën.* Gorinch. 1858-60, 2 dln. 8°, n. uitg. Nijkerk, 1864, 8°. - [Met J.J.A. Ploos v. Amstel], *Praktikale beschouwinge v.d. Lijdensgeschied. v.d. Heer J. Chr.* Sneek. 1864. 2 dln. 8°. - *Tweede Twaalftal leerred.* Sneek. 1863-'65. 8° (m. portr.). - *Achttal nagelatenen leerred.* Uitgeg. en m.e. voorw, voorz, d. Chr. Knap. Sneek. Z.j. 8°.

Voorts: geplaatst in bundels leerred.: *Het onbedriegelijk kenmerk der opregte liefhebbers v.d. H.J. Chr.* (Joh. XIV:23) en: *Wat deed en is de Heere voor de Zijnen*? in: *Verzamel. v. nieuwe*, *onuitgeg. leerred.* 2e twaalftal. Amst. 1840. 8°. - *Vermaning en raadgeving aan te bezorgde Christenen*, in: *Verzamel.* enz. (als boven) 6e Twaalftal. 1844. - *Leerr. ov. Hand. XVIII*:11 (afsch. te Doornspijk) en *Mt. VII*:21-23: *Wie zullen ingaan in het Koninkrijk der hemelen*? in: *Verzamel.* enz. (als boven). 1845. - *Der geloovigen gedurige verzuchting* (Hoogl. I:4*a*) en: *Doodigheid* (Ps. CXIX:25), in: *Maandel. Leerred.* 1e Twaalftal. Nijkerk, 1846. 8°. - *Voorbereidingsleerr.* ov. Jac. IV:8*b*, 9 en: *Het einde veler goddeloozen.* Ov. Ps. LXXIII:19, in: *Verzamel.* enz. (als boven) 9e Twaalftal. 1847. - *Danken* (Ps. L:14*a*) en: *Der geloovigen roeping in bange dagen*, in: *Maandel. Leerred.* Nijkerk, 1849. - *Wat maakt gij hier*? (1 Kon. XIX:9*b*) in: *Verzamel.* enz. (als boven) 13e Twaalftal. 1851. - *Het roemen v. geloovigen in de verdrukkingen*,

in: *Verzamel.* enz. (als boven). 1852. - *De belofte der wedergeboorte* (Ezech. XXXVI:26, 27), in: *Verzamel.* enz. (als boven) 14e Twaalftal. 1852. - *Geloofsroem der uitverkorenen.* (1 Cor. XV:55-57) in: *Maand. leerred.* Nijkerk, 1855. - *Vleeschelijke gerustheid.* (Amos VI:1*a*) in: *Tweede twaalftal Leerred. v. waarheidlievende leeraren uit de N.H. Kerk.* Sneek. Z.j. 8°. - *Gedenkdag v. Waterloo* (Dt. VIII:11*a*), in: *Zestiental Feesten gelegenh. preken* d. eenige leeraars der N.H. Kerk. Heeg. Z.j. (1864) 8°., blz. 181-200. (Deze bundel 'vereerd m.d. inteeken. van Z.M. den Koning' is voorzien v.e. *Voorr.* eveneens v. J.J. Knap.)

L i t t e r a t u u r: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 690 (art. Dr. G.A. Wumkes). - G.A. Wumkes, *It Fryske Réveil yn portretten.* Snits. 1916, blz. 107-125. - D. v. Popta, *Jan Jacob Knap*, Feuilleton in het weekbl. *De Geref. Kerk*, XXIVe Jrg. (1912), No. 1218-1238) (van de datums van intrede zijn in deze levensschets vele onjuist). - *St. v. W. en Vr.* 1865[1], blz. 342, 350, 351. - W.M.C. Regt, *De Herv. Kerk v. Aarlanderveen*, in: *Nav.* LVII (1908), blz. 239-241. -Rullmann, *Een nagel in de heilige plaats*, blz. 204. - *Alb. Athen. Amst.* blz. 225. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 258. - *Id. L. Bat.*, k. 1272. - Mededeelingen van Ds. J.J. Knap Czn. te Groningen.

[Christiaan Knap]

KNAP (Christiaan), zoon van Jan Jakob Knap (zie vor. art.) werd geboren te Heerde den 4en Juli 1836. Hij bezocht het Athenaeum te Amsterdam van 1851 tot in 1852, en liet zich den 30en Maart van laatstgen. jaar inschrijven als student te Utrecht. Den 7en Mei 1858 door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel toegelaten tot de Ev. bediening, werd hij den 13den Oct. d.a.v. te Gerkesklooster bevestigd door zijn vader, destijds pred. te Vlissingen (m. 1 Cor. I:23*a*; intr. m. 2 Cor. XII:9*b*). Den 7en Apr. 1861 nam hij er afscheid (m. Dt. XXIII:27*a*), waarna hij den 14den wederom door zijn vader, destijds pred. te Losdorp, bevestigd werd te Wolsum en Westhem (m. 2 Tim. II:1; intr. m. Rom. I:16*a*). Vandaar vertrok hij naar Oldebroek, waar Ds. H.J. den Boer, pred. te Oosterwolde hem den 18en Juni 1865 bevestigde (m. 2 Cor. IV:5; intr. m. Mc. XVI:20*b*), afsch. te Wolsum 11 Juni (m. Hand, XI:23). Na voor vele beroepingen te hebben bedankt, o.a. voor twee naar Nijkerk o.d. Vel., nam hij die naar IJlst aan, waar hij den 8en Nov. 1868 intrede deed (afsch. te Oldebroek 25 Oct. m. Ef. III.:14-21). Reeds in het volgende jaar verwisselde hij IJlst met Noordwijk-Binnen, waar zijn bevestiging den 15en Aug. 1869 geschiedde door Ds. J. Krull Azn., pred. te Katwijk a. Zee (m. Mc. XVI:15*b*; intr. m. 2 Cor. II:13-17; afsch. te IJlst 8 Aug. m. Fil. IV:23). Voor de derde maal beroepen te Nijkerk o.d. Vel. en andermaal te Wolsum bedankte hij, evenals voor andere gemeenten daarvoor. Van Noordwijk voerde zijn weg naar Oosterbierum, waar opnieuw Ds. J. Krull Az., destijds pred. te Edens, hem den 6en Aug. 1871 bevestigde (m. Mt. XI: 16*b*; intr. m. Joh. I:43*a*; afsch. te Noordwijk Binnen 30 Juli m. 2 Thess. III:16*a*). Slechts ruim een jaar duurde zijn verblijf te Oosterbierum; den 22en Sept. 1872 nam hij er afscheid (m. Jac. I:22-25), waarna hij den 6en Oct. bevestigd werd te Kralingen door Ds. A.H.C. van Senus, pred. ald. (m. Col. IV:3*a*; intr. m. 1 Cor. IX:16*c*). Op Kralingen volgde voor hem Kampen, waar hij den 4en Apr. 1875 bevestigd werd door Dr. C.P. Hofstede de Groot, pred. ald. (m. Hand. I:8 (in dr. verschenen); intr. m. Jes. LV:11; afsch. te Kralingen 28 Mrt. m. Mt. XXVIII:16-20). Te Kampen bedankte hij voor zeven beroepingen; aan die van Rijnsburg gaf hij gehoor. Den 9en Nov. 1879 werd hij er bevestigd door Ds. J.W. Unger, pred. te Katwijk-Binnen (m. 1 Cor. I:24*m*; intr. met Ezech. XXXIII:11; afsch. te Kampen 2 Nov. m. Fil. IV:23). Maar in het volgende jaar beriep Kampen hem opnieuw met gewenscht gevolg. Den 14en Nov. 1880 deed hij er voor de tweede maal intrede (m. 2 Cor. IV:5), na bevestigd te zijn door Ds. W.P. v. Lindonk, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:2*a*; afsch. te Rijnsburg 7 Nov. m. Ef. III:19*a*). Hij herdacht ald. zijn 25 jarige bediening den 14en Oct. 1883 (m. Joh. III:29*b*) en overleed er den 24en Mei 1892.

Als herder en leeraar in zijn verschillende gemeenten geliefd, ging van hem ook als prediker een goede roep naar buiten uit.

Hij was gehuwd met Janna Geertrui Hubers (op 90 jarigen leeftijd overl. te Groningen 26 Jan. 1930).

De volgende door hem uitgesproken preeken verschenen in druk:

Twee leerred. ov. Joh. XX:*11-18 en Luk. XI*:*15*, *uitgesproken op Paasch- en Pinkstermaandag 1867.* Zwolle. 1867. 8°. - *Een verbond met God. Leerr. ov. 2 Kron. XXIX*:*10*a, *uitgespr. op Zond. 22 Maart 1874*, *bij gelegenh. der inzegen. v.n. leden.* Rott. 1874. 8°. - *Gods Woord keert niet ledig tot Hem weder. Intreerede bij de N.H. Gem. te Kampen* geh. *Zond. 4 Apr. 1875.* Kampen. 1875. 8°. - *Zestal leerred.* Kampen. 1876. 8°. - *Geeft gij hun te eten. Bevest. rede*, *uitgespr. den 18en Aug. 1878.* Kampen. 1878. 8°. (Niet in den handel.) - Voorts in: *Viertal leerred.*, ten behoeve v.h. Weeshuis te Katwijk a.Z. door A.C.J. v. Maasdijk e.a. Leid. 1870. 8°. *De overwinning van en over den dood.* - In: *Wekel. Volksleerred.*: *Laat u met God verzoenen* (2 Cor. V:20*b*). Delft. 1876. - *Ons levenslot* (Job XIV:1, 2) Oudejaarsav. Ald. 1876. - *Zalig de reinen van hart* (Mt. V:8). Ald. 1881. - *De taal der bevinding* (1 Kon. X:7*b*). Ald. z.j.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 386. - J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, blz. 276, 277 (m. portret). - Meded. v. Ds. J.J. Knap Czn. te Groningen.

[Jan Knappert]

KNAPPERT (Jan) werd geboren te Schiedam den 11en Febr. 1836 als vijfde van de zeven kinderen uit het huwelijk van Dr. Laurentius Knappert Jzn. arts ald., en Emilie Charlotte Huyser. Reeds in zijn jeugd vervulde hem de gedachte zendeling of arts te worden. Zijn oudere zuster maakte hem klaar voor het admissie-examen op het gymnasium. Den 17en Mei 1853 werd hij ingeschreven als student te Leiden, waar Scholten en Kuenen tot zijn leermeesters behoorden, en Ds. J.C. Schagen v. Soelen en de vroeg overleden Frans Rauwenhoff zijn bijzondere studievrienden waren. Een zijner verdere academievrienden was ook de latere hoogleeraar Dr. F.L. Rutgers. Nadat hij zijn doctoraal examen had afgelegd werd hij den 11en Aug. 1858 door het Prov. Kerkbestuur van N. Holland toegelaten tot de Ev. bediening. Den 3en Juli 1859 volgde zijn bevestiging als predikant te Grosthuizen en Avenhorn door Ds. J.F. Asma, em. pred. van Schiedam (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Hebr. II:12*a*). Hij preekte ald. afscheid den 18en Jan. 1863 (m. 1 Cor. XV:58), en werd den 8en Febr. d.a.v. te Harlingen bevestigd door Ds. J.A. Visser, pred. ald. (m. Lc. VIII:18*a*; intr. m. Rom. I:11, 12). Tot voldoening zijner vele vrienden aldaar bedankte hij in Maart 1865 voor een beroep naar Arnhem. Toen echter in het volgende jaar Deventer hem beriep, gaf hij hieraan gehoor. Hij werd er den 5en Aug. 1866 bevestigd door Ds. G.P. Kits v. Heyningen, pred. ald. (m. Ef. II:18; intr. m. 1 Kon. XXII:14*b*; afsch. te Harlingen 29 Juli m. Ef. III:16-19). Van Deventer vertrok hij naar Leiden, waar Ds. R. Koopmans v. Boekeren, pred. ald., hem den 10en Mei 1868 bevestigde (m. 2 Kron. XX:20, in dr. verschenen; intr. m. 1 Cor. I:24*b*; afsch. te Deventer 26 April m. Fil. IV:7, 8). Te Leiden bleef hij werkzaam tot dat hij in 1882, tegelijk met Dr. J.H. Gunning, benoemd werd tot kerkelijk hoogleeraar aan de Universiteit der

gemeente Amsterdam. Hij preekte afscheid te Leiden den 17en Dec. (m. 1 Cor. XIII:13).

In 1875 had de Senaat der Leidsche hoogeschool hem honoris causa met den doctorstitel vereerd. Den 19en Dec. 1882 aanvaardde hij zijn hoogleeraarsambt met het uitspreken van een rede over *De Ned. Herv. Kerk in het licht van haar Protestantsch beginsel.* Hij overleed onverwachts te Amsterdam den 29en Sept. 1893.

Knappert was iemand, op wien het ‘integer vitae scelerisque purus’ in bijzondere mate van toepassing was. Hij had een instinctmatigen afkeer van alle onreinheid; daarmede ging bij hem gepaard een neiging tot deftigheid, die hem op zekeren afstand deed blijven van het vulgaire. Tevens was hij echter uiterst mild in zijn beoordeeling van personen. Uit volle overtuiging modern theoloog en predikant, wist hij ook andersdenkenden te waardeeren; zijn biograaf Chavannes vermeldt van hem zelfs de uitspraak: ‘Ik dank God dat er nog orthodoxie is; want dáár is het kleinood der religie nog bewaard gebleven’. Maar hoe soepel ook in het bepalen van zijn kerkelijk standpunt en hoe toegefelijk en beminnelijk in den omgang, toch was hij een man van karakter, die beslist wist wat hij wilde, zooals met nadruk bij zijn begrafenis werd getuigd door zijn ambtgenoot te Amsterdam Prof. Dr. P.J. Muller, met wien hij in de beste verstandhouding enkele jaren mocht samenwerken. De invloed, die van zijn persoon en optreden uitging, was niet alleen uit zijn woorden te verklaren, maar uit heel zijn persoonlijkheid. Het is dan ook opmerkelijk dat hij evenals zijn leermeester Kuenen, na zijn verscheiden, meer nog als mensch dan als geleerde geprezen is.

Zijn liefde voor de Theologie bleef hem tot het einde ongeschokt eigen, evenals voor de Kerk, die hij diende. Optimistisch van aanleg bleef ook zijn vertrouwen in haar toekomst tot het einde toe onverminderd. Zijn ideaal in dit opzicht was een Kerk, waarin plaats was voor alle kerkelijke richtingen. Was hij als hoogleeraar bij zijn studenten geliefd, niet het minst als predikant liet hij bij zijn vrienden en catechisanten onvergetelijke herinneringen achter. Als prediker had hij den tijd gekend, dat de Pieterskerk te Leiden vol zat tot aan de allerachterste banken. Voor elken hoorder, ontwikkelden en onontwikkelden, had hij een woord. Het geheim hiervan lag niet zoozeer in uiterlijke welsprekendheid, al was hij ook in dat opzicht niet van gaven ontbloot, het indrukmakende en aantrekkelijke van zijn prediking lag in de vaste overtuiging, in de kalme zekerheid van zijn geloof, die zich onwillekeurig, onbewust bijna, uitte in woordenkeus en stembuiging. Wat hij verkondigde was voor hemzelf realiteit, meer dan het zichten tastbare.

Aan zijn liefde voor Theologie en Kerk paarde zich bij hem van jongs af liefde voor de natuurkundige en wiskundige wetenschappen; gaarne vooral verrijkte hij zijn kennis van de sterrekunde; nog op later leeftijd liet hij daartoe een mooien verrekijker uit München komen.

Als hoogleeraar gaf hij niet veel in geschrifte uit. Hij koesterde zekere vrees iets aan de pers toe te vertrouwen. Bij zijn overlijden liet hij in handschrift na een ‘Leven van Jezus’ en een ‘Goed recht van den Godsdienst’. Het lag in zijn bedoeling dat de drie stukjes van zijn hier onder vermelde *Handleiding*, alle bestemd om gebruikt te worden bij het mede door hem bezorgde vraagboekje, nog door twee zouden worden gevolgd: over de geschiedens van het Christendom en van het Christelijk leven, maar tengevolge van zijn vele ambtsbezigheden te Amsterdam, bleven deze in de pen. Daarbij kwam dat hij ook als hoogleeraar van alle zijden werd uitgenoodigd voor de vervulling van preek- en spreekbeurten. Hieraan onttrok hij zich in den regel niet, zoodat hij heel het land doorreisde. Met ijver diende hij bovendien verschillende vereenigingen; vaak vond hij daarbij zijn plaats onder haar bestuursleden of aan hun hoofd. Vele jaren was hij voorzitter van den Nederlandschen Protestantenbond en van de Vereeniging tot steun van verwaarloosden en gevallenen, waarvan hij een der

oprichters was (2 Nov. 1886); te Leiden gaf hij ook den stoot tot oprichting van een Zondagsschool, uitgaande

van de plaatselijke afdeeling van den Ned. Protestantenbond, waaraan hij ook na zijn vertrek naar Amsterdam zijn zorgen bleef wijden, en die sterk in bloei toenam. Verder was hij secretaris van het Haagsch Genootschap. Bij kerkelijke verkiezingen beijverde hij zich praktisch voor de verwezenlijking van zijn ideaal: vertegenwoordiging van alle richtingen.

Onder het vele verdriet, dat hem niet werd bespaard, behoorde ook dit dat hij zich gepasseerd voelde bij de benoeming van een kerkelijk hoogleeraar te Leiden in de vacature van Prof. Acquoy, die in 1881 tot staatshoogleeraar in de Theol. Faculteit was benoemd. Was niet de uitslag van de loting hem tot tweemaal toe ongunstig geweest en een meerderheid in de Commissie van Voordracht weinig gezind aan een theoloog van moderne richting op de nominatie een plaats te geven, dan zou Knappert een van de drie voorgedragenen zijn geworden, en straks naar alle waarschijnlijkheid benoemd zijn. Teekenend voor Knapperts karakter is dat hij den bij deze gelegenheid benoemden Prof. J. Offerhaus van meet af met groote vriendelijkheid is tegemoet getreden (vgl. hierover Dr. J. Offerhaus in: *Gel. en Vrijh.* N.S. 4e Jrg. (1893), blz. 626-628).

In het volgende jaar werd Knappert echter in gelijke functie benoemd te Amsterdam. Dat na zijn komst aldaar een geliefde dochter hem door den dood werd ontnomen was na de daareven bedoelde teleurstelling een veel grooter verdriet in zijn leven.

Tot de kinderen uit zijn huwelijk met zijn nicht Emilie Charlotte van Gogh, behooren twee zoons, die beiden predikant zijn geworden: Dr. L. Knappert, thans hoogleeraar vanwege de Ned. Herv. Kerk te Leiden, en H.E. Knappert, laatst pred. te Zaandam, thans archivaris der gemeente Haarlem.

Een portret van Prof. J. Knappert met bijschrift komt voor in den *Amsterd. Studentenalmanak*, 64e jrg. (1894).

In afzonderlijke uitgave verscheen van zijn hand:

Wat wij te bedenken hebben. Afscheidsrede uitgespr. te Deventer 26 Apr. 1868. T. voord, der armen v.d. Diac. der Herv. Gem. Dev. 1868. 8°. - [Anon.] Vert. v. Th. Hasche, *De raadselen der natuur en des levens*. Naar de 2de Hoogd. uitg. Dev. 1868. 8°. (vgl. v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II, No. 3039). - [Met H.G. Hagen, W. Scheffer en R. Koopmans v. Boekeren], *Godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden.* Leid. 1870. postf. - *Handleiding bij het Godsdienstonderwijs voor meer ontwikkelden.* Leid. 1873. 8°. 1e st.: *De vóór-christelijke godsdiensten*, *behalve die van Israël.* 2e st.: *De Godsdienst v. Israël.* (2e dr. ald. 1884). (Een Eng. vert. van R.A. Armstrong zag in 1877 in Londen het licht); 3e st.: *De oorsprong v.d. Chr. godsdienst.* Leid. 1880. 8°. - [Met C.G. Chavannes, H.G. Hagen en W. Scheffer], *Leerboekje bij het godsdienstonderwijs.* Leid. 1882. 8°. - *De Ned. Herv. Kerk in het licht van haar Protestantsch beginsel. Rede geh. bij de aanvaard. v.h. Hoogleeraarsambt in de Godgel.*, *van wege de N.H. Kerk*, *te Amst.*, *op Dinsd. 19 Dec. 1882.* Leid. 1883. 8°. - Voorr. v. J. Lubbock, *De genoegens des levens.* Uit het Eng. Utr. 1889. 8°.

Van 1872 tot 1874 vormde hij met H.G. Hagen, H.C. Rogge en W. Scheffer de redactie van *Nieuw en Oud.* Nijmegen. 8°.

In het *Theol. Tijdschrift* komen van zijn hand de volgende bijdragen voor: Jrg. XIII (1879), blz. 36-72, 197-238: *Darwinisme in verband met godsdienst en zedelijkheid* (n. aanl. v.: *Darwinismus*, *Religion*, *Sittlichkeit*, *eine von der Haager Gesellschaft zur Vertheidigung der Chr. Religion gekrönte Preisschrift von Dr. G.P. Weygoldt*, *grosh. Bad. Kreisschulrath in Lorräch.* Leid. 1878); en blz. 577-597: *Matth. 10:23. Bij-*

drage tot kenschetsing v.h. onderling verband der Synoptische Evangeliën. - Jrg. XVI (1882), blz. 514-534: *Das Paulinische Evangelium. Kritische Untersuchung des Evang. nach Lucas u. seines Verhaltnïsses zu Marcus, Matthäus u. der Apostelgeschichte*, von J.H. Scholten, Th. Dr. u. Prof. zu Leiden. Nach eigenhändiger Ueberarbeitung des Verfassers aus dem Holländ. übersetzt von Dr. E.R. Redepenning. Elberfeld. 1881 (Boekbeoordeeling). - Jrg. XXVII (1893), blz. 497-516: *Praktische Theologie* (n. aanl. v. *Grundriss der prakt. Theologie. Ein Hülfsmittel beim Studium der prakt. Theol. für Studirenden u. Kandidaten der Theol. von D. Karl Knoke, ord. Prof. d. Theol. a d. Univ. Göttingen.* Dritte erweit. Aufl. 1892.)
Ook de *Bibliotheek v. Moderne Theologie* (red. J.H. Maronier en M.A.N. Rovers, later: *Bibl. v. Mod. en Theol. en Letterk.* red. Rovers) bevat bijdragen van zijn hand.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* 1894, blz. 261-275 (art. C.G. Chavannes). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 702 (art. van denzelfde). - Weekbl. *De Hervorming* 7 en 14 Oct. (no. 40 en 41) 1893. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 183, 184. - J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en werken.* (reg.). - H.A.M. Roelants Jr., *Gulden Boek v. Schiedam*, 1e Dl., blz. 25. (Over *het geslacht Knappert*, ald. blz. 1-27; Aant. blz. 258). - *Alb. stud. L. Bat.*, k. 1361.

[Johannes Kneppelhout]

KNEPPELHOUT (Johannes), behoorende tot een geslacht, oorspronkelijk uit Saksen afkomstig, waarvan in het begin der 17e eeuw Laurens Kneppelhout zich in ons land had gevestigd, werd den 14en Apr. 1745 te Rotterdam geboren uit het huwelijk van Cornelis Kneppelhout en Alida Klinckhamer. Hij bezocht ald. de Erasmiaansche school en studeerde vervolgens aan de hoogeschool te Utrecht (ingeschr. 1768) Den 1en Juni 1768 verdedigde hij onder voorzitterschap van Prof. Seb. Rau een *dissertatio philolog. exhibens observationes de re cibaria veterum Hebraeorum speciatim de Pane ejusque Praeparatione*, den 9en Mei 1769 onder Prof. M. Tydeman een *dissertatio jurid.-moralis de violenta defensione alterius*, en den 10en Mei d.a.v. wederom onder Prof. Rau een vervolg op zijn eerstgen. dissertatie. Den 6en Maart 1770 praeparatoir geëxamineerd door de Classis Utrecht, en den 27en d.a.v. peremptoir door de Classis Wijk-bij-Duurstede, werd hij den 4en Juni 1770 bevestigd te Doorn door Ds. P. Rutgers, pred. te Utrecht (m. Spr. XXIX:18; intr. m. Hand, XVI:10). Den 10en Mei 1772 preekte hij er afscheid (m. Hand. XVIII:19-21), en den 24en d.a.v. werd hij bevestigd te Barendrecht door Ds. J. Spaan, pred. te Heerjansdam (m. 2 Cor. II:16*b*; intr. m. Hand. V:42). Van Barendrecht (afsch. ald. 18 Dec. 1774 m. Openb. III:3*a*) vertrok hij naar Naarden, waar Ds. H. v.d. Souw, pred. ald., hem den 15en Jan. 1775 bevestigde (m. Jes. LI:16; intr. m. Neh. II:20*b*). Zijn vierde en laatste gemeente was Gorinchem, waar Ds. P. Ameshoff, pred. ald., hem den 18en Aug. 1782 bevestigde (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Mc. XVI:20*a*; afsch. te Naarden 4 Aug. m. 1 Thess. IV:1, 2). Te Gorinchem hield hij den 1en Juni 1794 een dankrede wegens de vijftigjarige bewaring voor overstroomingen in den lande van Arkel en den Alblasserwaard. In den loop van datzelfde jaar verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat wegens lichamelijke ongesteldheid, waarbij hij zich bereid

verklaarde zooveel mogelijk zijn ambtgenooten nog terzijde te staan. In 1800 vestigde hij zich te Leiden, waar hij den 31en Aug. 1803 aan een beroerte overleed.

Door zijn gullen omgang, ijverigen arbeid en liefdadigheid nam hij veler harten in. Over een groot vermogen had hij te beschikken. Van zijn mildheid getuigde bij zijn le-

ven zijn mededeelzaamheid, en na zijn verscheiden het zeer aanzienlijke legaat, door hem besproken voor kerk en armen.

Hij behoorde tot de oprichters en steunpilaren van het *Genootschap tot verdediging van den Christelijken Godsdienst*, bekend als het *Haagsche Genootschap.* Het werd gesticht in een tijd, waarin elders en ook hier te lande de aanvallen in geschriften op het Christendom toenamen. De naaste aanleiding tot de oprichting was de uitgave van een geschrift van G.S. Steinbart en een van J. Priestley, beide in het Nederlandsch vertaald, resp. in 1781 en 1784. Deze geschriften verwekten hier veel opspraak. De '*Brieven*', in 1785 door Jacobus Engelsma Mebius, pred. te Jorwerd, uitgegeven tegen de neologische voorstellingen in Steinbarts *Zamenstel der zuivere wijsbegeerte*, *of leer der gelukzaligheid*, *volgens het Christendom*, troffen Kneppelhout zoo zeer, dat hij ze in de eerstvolgende vergadering der Classis te Gorinchem, hetzij zelf of bij monde van een ander, ter sprake bracht. Dit had ten gevolge dat men algemeen begeerde aan de op handen zijnde Z. Hollandsche Synode te Dordrecht voor te stellen de stichting te bewerken van een vaderlandsch genootschap tot verdediging van den Christelijken (Protestantschen) Godsdienst. De bedoeling was dat een prijs zou worden uitgeloofd voor de beste weerlegging van geschriften in den geest van die van Steinbart en van Priestley. Dit voorstel, door de Gorinchemsche afgevaardigden in de Synode te Dordrecht van 1785 ter tafel gebracht, werd aangenomen, en op gezag dezer Synode werd in dezelfde vergadering, op 14 Juli, voorloopig besloten tot oprichting van een 'Maatschappij van waarheid- en deugdlievende Christenen ter verdediging van de grondwaarheden der Christelijke godsdienst.' Kneppelhout met vier andere Z. Hollandsche predikanten zouden verdere stappen doen. Zij besloten al dadelijk een prijs uit te loven voor de beste weerlegging van Priestley's *Geschiedenis der verbasteringen des Christendoms.* Den 16en Aug. vergaderde het vijftal ten huize van den oudste uit hun midden, J. Heringa te 's-Gravenhage. Deze stad zou de zetel worden van het genootschap, om als zoodanig te worden het middelpunt der zeven vereenigde gewesten. Na dat het genootschap den 19en Oct. 1785 door het vijftal was opgericht, volgde de bekrachtiging van Staatswege, terwijl, eveneens overeenkomstig het bij de oprichting uitgesproken verlangen, de Stadhouder Willem V daarna meermalen de vergaderingen van het genootschap bijwoonde, dat toen den naam droeg van 'Genootschap ter verdeediging der voornaamste waarheden van den Christelijken Godsdienst tegen deszelfs hedendaagsche bestrijders'. Kneppelhout bleef directeur tot 1794, toen hij om gezondheidsredenen voor dezen post moest bedanken, maar behield tot zijn dood den titel van oud-dirigeerend en correspondeerend lid. Bij testament vermaakte hij aan het Genootschap *f* 6000.

Kneppelhout fungeerde als voorzitter der Z. Hollandsche Synode te Gouda in 1789. Hij was curator van de Latijnsche School te Gorinchem van 1791 tot 1795, lid van het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen van 1778 en honorair-lid van het kunstlievend genootschap 'Studium scientiarum genetrix' te Rotterdam van 1784. Nog in het jaar vóór zijn overlijden, den 5en Apr. 1802, liet hij zich inschrijven in het Album Stud. te Leiden.

Hij huwde den 5en Nov. 1777 met Johanna van Ryckevorsel (dochter van Mr. Huibert v. R. en Charlotte Bernaige), die hem te Naarden in haar 29e levensjaar (1780) door den dood ontviel, hem nalatende behalve een dochter een zoon, Cornelius Johannes Kneppelhout, Dr. in de Rechten en in de Medicijnen, geneesheer (zonder

geregelde praktijk) te Leiden, geleerde van veelzijdige wetenschappelijke verdiensten.
Deze was

de vader van Johannes Kneppelhout, als schrijver bekend onder het pseudoniem ‘Klikspaan’.

Van Ds. J. Kneppelhout worden geen portretten vermeld.

Van hem zag het licht:

De re cibaria veterum Hebraeorum speciatim de animalibus apud Hebraeos esu licitis eorumque in cibum praeparatione nec non de cibus lacteis et speciatim de pane ejusque praeparatione. Traj. ad Rh. 1768-69, 2 vol. 4°.

De Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Lett. te Leiden bezit van hem in hs. zes brieven aan M. Tydeman. Naarden. 1776, '78. Gorinchem. 1789. (*Cat. N.L.* I. Handschr., blz. 63).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^{2}, blz. 80. - Hs. Borger. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 280, 281. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 703 (art. Dr. E. Zuidema). - H.J. Royaards, *Het Genootsch. t. verded. v.d. Chr. Godsd.*, blz. 17, 74, 92, 157, 158. - IJpey, *Gesch. Kr. K. 18e e.*, VI, blz. 684, 685. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* V, blz. 51, 52; *Aant.*, blz. 9. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 175, 176. - *Boekz.* 1803*b*, 370, 371. - *Alb. stud. Rh. Traj.*, k. 163. - Id. *L. Bat.*, k. 1199.

[David Knibbe]

KNIBBE (David), vermoedelijk behoorende tot een uit Vlaanderen uitgeweken geslacht, waartoe aanzienlijke kooplieden behoord hebben, werd den 13en Juli 1639 te Middelburg geboren uit het huwelijk van David Knibbe en Petronella Radermacher. Nadat hij zijn studiën had volbracht (aan welke hoogeschool is niet gebleken) werd hij als proponent beroepen te Barsingerhorn, waar hij de bediening aanvaardde in 1663. In 1667 vertrok hij naar Purmerend (ber. 13 Juni) en in het volgende jaar vandaar naar Leiden, waar hij als eerste 11e pred. ald. den 29en Juli 1668 bevestigd werd. In Nov. 1671 naar Amsterdam beroepen, bedankte hij hiervoor. Meer dan dertig jaren lang diende hij de Leidsche gemeente tot den 8en Nov. 1701, toen hij des avonds plotseling overleed aan een beroerte, die hem des namiddags in de Marekerk had getroffen, nadat hij des morgens in dezelfde kerk had gepreekt over Rom. V:14.

Knibbe stond te Leiden in hoog aanzien. Hij werd gehouden voor een der uitnemendste predikers van zijn tijd, niet alleen om zijn uiterlijk optreden, maar ook om vorm en inhoud van zijn preeken. Hij gold als voorbeeld voor aanstaande predikanten, te Leiden studeerende, aan wie hij ook te zijnen huize homiletische lessen gaf. Deze lessen zijn later in druk verschenen in zijn *Manuductio ad oratoriam sacram* etc. Hij wil dat men niet ieder woord van den tekst op zichzelf zal verklaren, maar den zin zal ontwikkelen. Als inhoud en doel der predikatie stelt hij op den voorgrond dat zij leiden moet tot kennis der waarheid, die naar de Godzaligheid is, zooals hij zelf die nog omschrijft in de ‘Voorreden’ van het eerste deel van zijn verklaring van *Den Sendbrief des Apostels Pauli aan de Colossensen.* Eenerzijds verzet hij zich tegen een preekwijze, waarbij men de verklaring verwaarloosde, om terstond over te gaan tot de ‘leering’, d.w.z. tot het voordragen van eigen geliefkoosde meening; anderzijds tegen een langdradig en vaak spitsvondig uitpluizen van den tekst met omhaal van allerlei geleerdheid, maar zonder ernstige en krachtige

toepassing op het leven. Zijn eigen preeken stellen echter in dit opzicht teleur. Ze zijn bijna zonder uitzondering in den stijl der veroordeelde analyse, niet vermijding weliswaar van noodelooze geleerdheid, maar niet van de even noodelooze omslachtigheid, zoo sterk door hem zelf veroordeeld. Het

'Schriftuurlijke' is bij hem ontaard in een opeenstapeling van Schriftuurplaatsen. Dit zal zeker den gunstigen invloed van zijn homiletisch onderwijs hebben geschaad. Zijn Voetiaansche richting kwam sterk uit in wat hij den hoofdregel voor de Homiletiek achtte: 'duo requiruntur ad concionem: studia et praeces', geheel overeenkomstig den zin van Voetius.

Hij was waarschijnlijk de eerste homileet van eenige beteekenis, die begon met de gewoonte om teksten te plaatsen of te behandelen vóór de Catechismuspreeken. (G Keizer, *De Catechismusprediking voor onzen tijd*, in: *Geref. Theol. Tijdschrift* 22e Jrg. (1921), blz. 249).

Zijn *Leere der Gereformeerde Kerk volgens de order van den Heidelb. Kat. verklaart* werd steeds gerangschikt onder de uitstekendste werken over den Catechismus; zij was gedurende de 17e en 18e eeuw algemeen in de vaderlandsche kerk in gebruik en was ook in de tweede helft der 19e eeuw nog niet vergeten. Met het door hem opnieuw uitgegeven *Korte Vraageboekje* van J. Borstius (zie hierna) verdrong zijn eigen *Katechisatie* over het Kort Begrip de in zwang zijnde leerboekjes; door hun eenvoudigheid en bevattelijkheid bleken beide meer geschikt voor de jeugd.

Bij resolutie van Curatoren en Burgemeesteren te Leiden van 26 Febr. 1685 werd zijn naam (naast dien van zijn ambtgenoot J. Trigland) geplaatst op een voordracht van twee, en bij resolutie van 14 Sept. 1699 (met die van Prof. Herm. Witsius te Leiden en van Prof. P. Hulsius te Groningen) op een drietal voor de benoeming van Regent van het Staten-College.

Als afgevaardigde van de classis Leiden en Neder-Rijnland woonde hij de Z.-Holl. synode te IJsselstein bij van 3-13 Juli 1696, waar hij tot kerkvisitator in gen. Classis en correspondent naar N.-Holland werd benoemd.

Hij was gehuwd met Magdalena Vergenst en liet bij zijn overlijden, behalve een dochter (gehuwd met Ds. Abr. Abeingers pred. te Grijpskerke), drie zoons na, van wie één, zijn naamgenoot, hierna volgt.

Van hem bestaat een portret op 49- en een op 56-jarigen leeftijd, het laatste met een 4 reg. Latijnsch onderschrift van J. Trigland. (Vgl. Lantsheer en Nagtglas, *Zelandia illustr.* I, blz. 354; Fr. Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 2947-2950; v. Someren, id. II, No. 2985*.

Van D. Knibbe zag het licht:

Kentekenen der Genade Gods in XVI Predikatiën. Leid. 1678. 4°. - *De hand Gods*, *uytgestrekt in het oordeelen en bewaren van Zijn Kerk*, *aangeweesen in de uytbreidinge v. 1 Petr. Kap. IV*:*17*, *18*, *19*, *Jes. Kap. IV*, *Ps. XLVI*, *nevens eenige Mengelstoffen over verscheyde Texten der H. Schriftuur. Hier is ook by gedaan de Wederlegging v.d. Dwalinge der Schoristen of soo genoemde Hebreën.* Leid. 1682. 4°., ald. 1696. 4°.; ald. 1704. 4°. (In een verhandeling, die in dit werk van Knibbe voorkomt, bestrijdt hij, zooals te voren Fruytier e.a. gedaan hadden, de leeringen der Hebreeuwen en Hattemisten. De *Mengelstoffen* bevatten verschillende vroeger in 8° gedrukte preeken van zijn hand, nl. over Jer. XXX:21; *De Fonteynen en Hoven v.d. Edelen in den Lande*, *geestelyk overgebragt* enz., over Hooglied IV:15, 16; *De dood der Vrienden Christi*, over Joh. XI:11, op het overlijden van J. Godschalk, pred. te Leiden (1676) (Bibl. N.L.); *Israëls Rouwbedrijf over den dood v. Samuel*, over 1 Sam. XXV:1, bij gelegenh. v.h. overlijden v. Josias v.d. Kapelle, pred. te Leiden (1696); *Davids vadervermaan*

aan syn Soon, uyt 1 Kron. XXVIII:9, 10, ter bevest. v. zijn zoon D. Knibbe te Leiderdorp. (Zijn *Weder*-

legging v.d. dwalingen der soo genaemde Hebreën raakende het Bidden was eerst uitgeg. ond. den titel: *Klaar en Sedig Onderwys* enz.). - Voorts: *Noodige Verdediging.*) - *Leere der Genade Gods in Christo Jesu. Uytgebreit in XVI Predicatiën over Col. I vs. 12-23.* Leid. 1687. 8°.; ald. 1694. 8°. - *Katechisatie of Kort Begrip der Chr. Religie*, *getrokken uyt den Heydelb. Katechismus*, *dienstig tot dagelykse Huysoeffening*, *onderwys voor de jeugd*, *en alle die haar ten Avondmaal willen begeeven.* Leid. 1689. 8°. - *Katechisatie over het K. Begrip der Chr. Geref. Religie. Getrokken uyt den Heidelb. Katech.* enz. De 10e dr. verm. en verbet., v.d. drukfouten gesuyverd, ende Lessen v.d. Sondagen v.d. groote Katech. verdeelt. Leid. 1701. 8°. (U. Bibl. Amst.). Verm. dr. m. bijv. v. geestel. gesangen en gebeden. Middelb. 1718. 8°; 22e dr. Leid. 1752. 8°. - *Clarissimi ac Doctissimi D. Johannes Hoornbekii SS. Theol. Doctoris*, *in Ecclesia et Acad. L. Bat. Prof.*, *Socinianismi confutati Compendium*, *ipsissimis Cl. Auctoris verbis concinnatum in usum SS. Theol. Studiosorum*, L. Bat. 1690. 12°. - *Onderwys hoe een gelovige in het N. Test. moet bidden.* Leid. 1690. 8°. - *De Leere der Geref. Kerk volgens de order v.d. Heidelb. Katechismus verklaart*, *bevestigt en tot oeffening der Godsaligheyd toegepast*, *vermeerderd*, *verbeeterd en voor yder Sondag met een ontleedende Tafel verrykt als meede een Kort onderwys om een Predikatie met order te hooren en te herhaalen.* Leid. 1692, 1694. 8°; 9e dr. ald. 1772. 8°. - *Den Sendbrief des Apostels Pauli a.d. Colossensen Schriftmatig verklaart en tot geestelyk gebruik toegepast.* 2e dr. Leid. 1694. 2 dln. 4°. (Hoogd, vert. v. A. Plesken: *Die Kolosser in 108 Pred. erklärt.* Franckf. 1708. 4°). - *De Brief v. Paulus aan de Ephesen schriftmatig verklaart en geestelyk toegepast.* 1694. 2 dln. 4°. (Hoogd. vert. in 1698). - *De Heydelb. Catechismus verklaart.* Leid. 1694. 2 dln., 8°; 9e dr. ald. 1772. 8°. - *Kort onderwys v.d. Predik order.* Leid. 1696. 8°; z.p. en j. (Leyd. 1712). - *Manuductio ad Oratoriam Sacram*, *Doctorum Praeceptis*, *Exemplis perpetuis et Concionibus quibusdam paradigmaticis*, *concinnata et illustrata.* Sexta ed. L. Bat. 1697. 8°. - *Manuductio ad Oratoriam Sacram*, *Pars altera*, *Conciones paradigmaticas continens*, *in Prophetae Jesayae Cap. XXVI et XL*, *in usum SS. Theol. Studiosorum.* L. Bat. 1697. 8°. - *Verdediging omtrent de vergeving der zonden.* Leid. 1699. 8°.

Ook bezorgde hij een latere uitgave van: *Het Korte Vraageboekje over de eerste beginselen der Religie*, *voor kleyne kinderen en eenvoudige menssen door Jacobus Borstius*, *Predt. te Rotterdam. Alwaar by gedaan zijn de bewysjes der H. Schrift op elk Vraagje*, *soo over de Religie*, *als de Bybelse Historiën.* Leyd. 1724. 8°. (Een ex. van deze uitgave in de U. Bibl. te Amsterdam vermeldt als uitgever zonder eenige toevoeging *D. Knibbe.* Daar deze echter reeds in 1701 overleden was, is mogelijk bedoelde uitgave reeds in vroegere drukken verschenen (hoewel dit niet op het titelblad staat aangegeven); is deze uitgave in 1724 voor het eerst verschenen, dan moet Knibbe's gelijknamige zoon haar hebben bezorgd, ofschoon er nergens van wordt melding gemaakt onder diens geschriften. De uitgave ligt bovendien veel meer in de lijn der geschriften van den vader).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII[2], blz. 81, 82. - Glasius, *Godgel. Ned.* II, blz. 281, 282. - Hs. Borger. - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 80-83. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 549, 550. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 81-83. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 245, 274, 275. - Ypey, *Gesch. Kr. K. 18e e.* VII, blz. 292, 295. - E.C. Achelis, *Prakt. Theologie*, *voor Nederl. bew.* d. L.W. Bakhuizen v.d. Brink, blz. 188. - Knuttel, *Acta* VI (reg.). - A. Eekhof, *De Theol. Facult. te Leiden in de 17e e.*, blz. 483, 486. - P.C. Molhuysen, *Bronnen t.d. Gesch. der Leidsche Univ.*, in *R.G.P.* 45. IV (reg.). - Zie ook de beide bundels grafgedichten na zijn overlijden verschenen (on-

der de dichters komen bekende mannen, maar ook een 11- en een 12 jarige voor) (*Cat. N.L.* I, k. 588). Na het overlijden van Knibbe's echtgenoote zag een dergelijke bundel het licht (t.a.p.).

[David Knibbe]

KNIBBE (David), oudste zoon van David Knibbe (zie hiervóór), werd den 11en Maart 1671 te Leiden geboren. Hij ontving onderwijs van zijn vader in de Latijnsche en Grieksche talen en in de geschiedenis en oudheden. Hoewel hij niet onder de ingeschrevenen in het Album Stud. der hoogeschool van zijn vaderstad vermeld wordt, studeerde hij aldaar, waar o.a. Jac. Trigland, Jac. Zn. en J. à Marck zijn leermeesters waren. Den 10en Nov. 1692 na praeparatoir examen beroepbaar gesteld, werd hij te Leiderdorp beroepen en aldaar den 22en Febr. 1693 door zijn vader bevestigd (m. 1 Kron. XXVIII:9, 10; intr. m. Ps. LI:14, 15). Vandaar vertrok hij naar Breda, waar hij den 12en Apr. 1699 intrede deed (m. Ps. CXXXII:9; afsch. te Leiderdorp 5 Apr. m. Deut. XXX:19). Te Breda preekte hij afscheid den 3en Dec. 1702 (m. Openb. III:3) wegens vertrek naar Leiden, waar zijn intrede den 17en d.a.v. plaatshad (m. Ps. CXXII:6, 9). Hij bleef hier werkzaam tot zijn overlijden den 4en Apr. 1748 en dus nòg langer tijd dan te voren zijn vader. Den 9en Mei 1720 werd hij door Curatoren en Burgemeesteren benoemd tot onder-regent van het Staten-college, welke waardigheid hij mede tot zijn dood bleef bekleeden. Wel werd hem door Burgemeesteren ook het uitzicht geopend op het Regentschap, nadat hem de tijdelijke waarneming hiervan in Maart 1729 tengevolge van het ontstaan eener vacature was opgedragen, en hij zich enkele maanden van die opdracht gekweten had; maar hij opperde tegen een benoeming tot Regent bezwaar ‘zo uyt redenen van famielje, als omdat hij niet wel besluyten kon de predikstoel te verlaten’. Een zijnerzijds voorgeslagen compromis werd afgewimpeld. Curatoren en Burgemeesteren wilden niet weten van afwijking van de bestaande resolutie, volgens welke het Regentschap onvereenigbaar was met het predikambt. Op het vervolgens door hen opgemaakte drietal kwam Knibbe's naam wel voor, maar de benoeming ging hem voorbij. Bij resolutie van 5 Oct. 1729 werden hem 300 gulden toegekend voor de tijdelijke waarneming van het Regentschap.

Den 24en Febr. 1743 herdacht hij openlijk in de Marekerk zijn vijftigjarige Evangeliebediening. Hij overleed den 4en Apr. 1748. Drie dagen na zijn verscheiden hield Prof. J.v.d. Honert in zijn leerrede ter bevestiging van A. Munnekemolen als predikant te Leiden een breede inleiding, waarin hij Knibbe herdacht.

Hij huwde den 10en Dec. 1704 met Antonia van den Berg, dochter van Cornelis v.d. Berg, Schepen der stad Rotterdam en van Petronella Ursinus, zuster van de laatste echtgenoote van J. à Marck en afstammelinge van Zacharias Ursinus, een der opstellers van den Heidelbergschen Catechismus. Zij overleed 6 Apr. 1725, hem nalatende dertien kinderen, van wie sommige jong waren gestorven.

Portretten worden van hem niet vermeld.

Van D. Knibbe, den zoon, verscheen in druk:

Historie der Propheeten, *verd. in vier Boeken. I. Ware propheten in het gemeen. II. Elk der zelver in 't byzonder. III. Van de valsche Proph. IV. Van de Heid. waarzeggeryen die de Joden hebben nagevolgd.* Leid. 1708. 4°. (Univ. Bibl.

Amst.). - *De Wonderwerken v. Moses verklaert en beweert tegen het Heidensche ongeloof: zynde eene beschryving der voornaemste v. Gods wonderen, door de dienst v. Moses gewrocht by Israëls leiding uit*

Egypte en desselfs omvoering in de woestyne tot zijnen ingang in Kanaan enz. Rott. 1719. 4°. - *De Republicq der Hebreën*, *of de Joodsche Oudheden*, *behelzende al 't voornaemste 't geen hare Kerkelyke*, *Burgerlyke en Huisselyke Gewoonten en Plegtigheden en Levenswyze betreft. Vervat in tien Boeken*. Leid. 1743. 4°. (Voor de 'dedicatie' van dit werk ontving hij bij resolutie van 8 Nov. 1843 van Curatoren en Burgemeesteren een douceur van 100 gulden).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 82. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 282; III, blz. 667. - J.C. Strodtmann, *Das neue gelehrte Europa.* V.Th.,, S. 137, 138. - *Boekz.* 1748*a*, 453-456. - P.C. Molhuysen, *Bronnen t.d. gesch. der Leidsche Univ.* 48. V (reg.). - Knuttel, *Acta* VI (reg.).

[Albertus Maagh Kniphuisen]

KNIPHUISEN (Albertus Maagh), geboren te Groningen den 26en Aug. 1823 uit het huwelijk van Herman Kniphuisen en Durandina Petronella Maagh, studeerde aan de hoogeschool van zijn vaderstad (ingeschr. 18 Dec. 1839). Toegelaten tot de Ev. bediening door het Prov. Kerkbestuur van Groningen den 8en Oct. 1846, werd hij den 3en Dec. 1848 bevestigd te Abbekerk en Lambertschaag door Ds. J. Leemhuis, pred. te Midwoud (m. 2 Cor. XII:14*m*; intr. m. Ef. III:10). Den 15en Jan. 1871 leidde hij de eerste godsdienstoefening in de vernieuwde kerk te Abbekerk (t. Joh. X:22*ac*). Met ingang van 1 Oct. 1891 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat, waarop hij den 4en Oct. afscheid preekte (m. Joh. XVII:4*b*). Hij vestigde zich daarna te Heilo, waar hij den 9en Dec. 1898 overleed.

De bewering (in *De Hervorming* 24 Dec. 1898) dat hij een der oudste en warmste leerlingen van Prof. J.H. Scholten zou geweest zijn berust op een misverstand; hij volbracht zijn academische studiën trouwens uitsluitend te Groningen. Daar was hij een warm leerling van Prof. P. Hofstede de Groot, en koesterde hij ook oprechte waardeering voor zijn Professoren Pareau en Muurling. Als volbloed aanhanger van de Groninger richting aanvaardde hij ook het predikanbt, en bleef daaraan getrouw tot 1862. Toen ging hij tot de moderne richting over, maar steeds behoorde hij na dien tijd tot de rechterzijde onder de modernen; met Scholtens determinisme en diens hamartologie kon hij zich nooit vereenigen. Hij bleef zich goed op de hoogte stellen van de theologische wetenschap en volgde ten einde toe ook de verschijnselen in het kerkelijk leven, waarvan menige bijdrage van zijn hand o.a. in het weekblad *De Hervorming* (doorgaans onderteekend M.K. of Silvanus) getuigt). Niet het minst trokken de bewegingen in het kamp der Calvinisten zijn aandacht. Maar zijn liefde ging vooral uit naar de studie der klassieke talen; hij was een uitstekend graecus en latinist. Als emeritus bracht hij uit liefhebberij een paar uren daags door met de vertaling uit het oorspronkelijk van Chrysostomus' leerredenen; vóór zijn dood lagen deze persklaar, maar hij kon er geen uitgever voor vinden.

Hij was gehuwd met Sara Maria Catharina van Bronckhorst, die hem 20 Dec. 1878 door den dood ontviel, hem nalatende twee zoons, die beiden predikant zijn geworden. Herman Ludo (overl. te Retranchement 1929) en Gerard Arnold (overl. te Moordrecht 1924).

Van A. Maagh Kniphuisen zag afzonderlijk het licht: *Ter nagedachtenis van eenen vroeg gestorven Evangelie-dienaar. Woorden v. Troost en opwekking n. aanl. v. Luc. XII* :*37a*; *uitgespr. voor de Herv. Gem. te Twisk na het overlijden v. haren leeraar Hermanus Berghege A. Rzn. Op Zond. den 9 Oct. 1859.* Alkmaar. 1859, 8°. - *Het geloof be-*

houden. Toespraak bij vervulling van 25-jarige Ev. bediening, in de Herv. Gem. v. Abbekerk en Lambertschaag; 7 Dec. 1873. Medembl. 1874. 8°.

Voor eigen rekening liet hij drukken een bundeltje *Ter Gedachtenis.* Hoorn. Niet in den handel. Het bevat zijn afscheidspreek bij het ingaan van zijn emeritaat met vier andere zijner preeken. Verder zijn van hem vele preeken verschenen in de Serie *Vrijzinnige Godsdienstprediking.* Een door hem in de Hoornsche predikanten vergadering gehouden referaat, waarin hij een vergelijking maakte van de apocriefe met de kanonieke Evangeliën, moet later afgedrukt zijn in de *Stemmen v. Waarheid en Vrede.* De juiste titel en de jaargang, waarin het werd opgenomen, kon niet meer vastgesteld worden. Het resultaat, waartoe hij bij zijn vergelijking kwam was dat beiderlei Evangeliën in wezen gelijk, doch in graad verschillend zouden zijn.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *De Hervorming*, 24 Dec. 1898. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 299. - Meded. van Ds. Ph.H. Edling, em. pred. te Apeldoorn, stiefzoon van den beschrevene.

[Hermannus Knock]

KNOCK (Hermannus), geboren te Groningen, werd den 10en Sept. 1748 ingeschreven als student aan de hoogeschool van zijn vaderstad. Den 7en Juni 1757 legde hij praeparatoir examen af voor de Classis van Utrecht, den 11en Maart 1760 peremptoir examen voor de classis van Groningen en 't Goorecht, waarop hij den 13en Apr. d.a.v. te Windeweer en Lula bevestigd werd door Ds. J. Bril, pred. te Middelbert (m. Zach. XII:5, 6; intr. m. 1 Cor. II:2). In het laatst van 1763 leidde hij er de eerste godsdienstoefening in het vergroote kerkgebouw (t. Jes. II:3). Beroepingen naar Hoogezand (1776) en naar Bonda (O. Friesl.) (1777) volgde hij niet op. Hij bleef in zijn gemeente werkzaam totdat hij wegens lichamelijke ongesteldheid in 1789 eervol emeritaat verkreeg. Den 1en Nov. van dat jaar preekte hij afscheid te Windeweer (m. Hand. XX:21). Hij vestigde zich daarop metterwoon te Groningen, waar hij den 5en Dec. 1795 overleed.

Hij was een der vier predikanten, die door de Classis van Groningen en het Gorecht gecommitteerd werden om een onderzoek in te stellen naar de in 1771 door Mr. Fred. Adolph van der Marck, hoogleeraar in het Natuurrecht te Groningen, uitgegeven *Lectiones academicae*, *quibus selecta philosophiae practicae iurisque naturae capita et praecipua officia erga Deum pertractantur.* Door deze uitgave werden de bedenkingen versterkt, reeds vroeger tegen v.d. Marck gerezen, als zou hij voorstellingen gehuldigd hebben in strijd met de leer van het Christendom en bijzonder van de Gereformeerde Kerk. De Groningsche Classis had er aanleiding in gevonden een commissie als bovenvermeld te benoemen. Den 10en Sept. 1771 bracht deze haar *Ontwerp van Bezwaaren* uit, waarvan de formuleering vermoedelijk zal geweest zijn van de hand van Petrus Abresch, pred. te Groningen (vgl. over hem hiervóór Dl. I, blz. 8). Deze bezwaren hielden in dat door v.d. Marck geloochend zouden worden het oorspronkelijk en algemeen bederf van den gevallen mensch, diens aangeboren blindheid in geestelijke en goddelijke zaken, diens volslagen dienstbaarheid aan de zonde en onvermogen om door eigen krachten zijn waarachtig en eeuwig heil te bevorderen, voorts de noodzakelijkheid der wedergeboorte en de bijzondere genade en toepassing der verdiensten van Christus en de voldoening daardoor. De Senaat

nam al spoedig, in Oct. 1771, deze ‘Missive’ in behandeling. Ook verscheen zij in druk onder den titel *Bedenkingen en bezwaaren.... uit naam van de weleerw. Classis van Groningen en het Gooregt overgege-*

ven aan den grooten senaat der hoogeschool van Stad en Lande op en tegen de Academische Lessen van Mr. F.A. van der Marck enz. Het was er het viertal predikanten met hun bezwaren kennelijk om te doen dezen hoogleeraar van onrechtzinnigheid te overtuigen, ten einde daarop met hem naar academische en kerkelijke wetten te doen handelen. Dit doel gelukte: het eind van dit geruchtmakend proces is geweest, dat v.d. Marck den 2en Febr. 1773 van zijn hoogleeraarschap ontzet en daarna door den kerkeraad gecensureerd werd.

Van Herm. Knock worden geen portretten vermeld.

Als student zag van hem het licht:

Disputatio Metaphysico-phoronomico-dynamica de Lege Parsimoniae quam.... sub praes. Nicolai Engelhardi.... examini submittet.... ad diem 9 Nov. MDCCLIV.... Gron. 1754. 4° (Univ. Bibl. Amst.).

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - Ypey, *Kr. Kerk 18e e.* VII, blz. 411-416. - S.D. v. Veen, *Uit de Vorige Eeuw*, blz. 182. - de Bie, *Hofstede*, blz. 260-263. - *Boekz.* 1772*a*, 480, 710, 712, 713. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 202.

[Willem Christiaan Knottenbelt]

KNOTTENBELT (Willem Christiaan) werd den 19en Juni 1813 geboren te Mijnsheerenland als jongste der drie zoons uit het huwelijk van Ds. Jan Knottenbelt, pred. ald., en Cornelia Theodora van der Houven, vrouwe van Mijnsheerenland van Moerkerken, wed. van Dirk v. Assendelft de Coningh. Door dit huwelijk was zijn vader, gecommitteerde ambachtsheer van Cromstrijen, in de heerlijke rechten van zijn standplaats getreden.

Na zijn eerste onderwijs in zijn geboorteplaats te hebben ontvangen, bezocht hij van zijn twaalfde jaar het Instituut Noorthey, waar hij opgeleid werd door verschillende in- en uitlandsche onderwijzers, en vele vriendschapsbanden werden aangeknoopt, die ook later ondanks zijn geïsoleerd bestaan werden aangehouden. Den 24en Juni 1831 ingeschreven als student te Leiden, werd hij in Mei 1837 door het Prov. Kerkbestuur van Z. Holland toegelaten tot de Ev. bediening, waarna hij den 16en Maart 1839 te Leiden gepromoveerd werd tot Theol. Doctor na verdediging van een proefschrift over den Apostel der Alemannen, Columbanus, getuigend van degelijke studie. Op collatie van zijn vader, destijds em. pred. van Mijnsheerenland werd hij in dezelfde gemeente beroepen, waar hij den 4en Oct. 1840 bevestigd werd door Ds. A.M. Berkhout, pred. te Heinenoord (m. Hand. XV:26; intr. m. Mt. IV:4). Den 8en Oct. 1865 herdacht hij ald. zijn 25-jarige bediening (m. 2 Cor. IV:7). Met ingang van 1 Juni 1872 werd hij op zijn verzoek salvo honore emeritus verklaard, waarop hij den 2en Juni afscheid preekte (m. 2 Cor. XI:11). Hij vestigde zich daarna metterwoon te Katendrecht, waar hij, ongehuwd gebleven, onverwachts den 12en Oct. 1875 overleed.

Knottenbelt was iemand, die zichzelf durfde zijn, een fijn beschaafde geest met gevoel voor humor, oprecht en hulpvaardig in den omgang met jongere ambtgenooten, voor velen een uitnemend raadsman, onbarmhartig tegen al wat op humbug geleek.

Kanselredenaar was hij niet; zijn voordracht was stijf, gehaast en eentonig, hetgeen ten gevolge had, dat de waarde van wat hij sprak niet tot haar recht kwam; bij het

lezen wonnen zijn woorden meer dan dubbel. Zijn gebrekkige voordracht vond haar oorzaak in zijn totaal gemis aan muzikaal gevoel, waarbij kwam een jarenlange doofheid. Van nature bezat hij echter een groote gemakkelijkheid van spreken en de gave om in een kleinen kring over een of ander onderwerp zóó te improviseeren, dat het

naar vorm en stijl den indruk maakte alsof de improvisatie memorisatie was. Zijn groote bescheidenheid was oorzaak, dat hij, van het besef zijner zwakheid diep doordrongen, zich geen moeite gaf dit gebrek te verbeteren. Om zijn persoon en zijn pastorale trouw was hij in zijn gemeente echter zeer gezien. Daarbij kwam dat hij door en door bekend was met de bevolking van zijn geboorteplaats en met haar wist om te gaan.

Ook buiten zijn gemeente strekte zich zijn arbeid uit, al was in dat opzicht meer van hem te verwachten geweest. Zijn conservatisme op theologisch terrein kwam niet voort uit angstvallige gehechtheid aan het overgeleverde, maar uit zijn gemis van vertrouwen in de stelsels, die hij in zijn tijd elkander vaak snel had zien verdringen tegenover het oude dat de eeuwen door had standgehouden en nog beteekenis had ook voor hen, die er niet mee accoord gingen. Vandaar, zijn sceptische houding tegenover de nieuwere kritiek. Voor een deel werkten tot die houding ook zijn eigen natuur mee, die tot scepticisme geneigd was, en zijn kennis van de geschiedenis der Ned. Hervormde Kerk in de 17e eeuw, waarvan hij met voorliefde studie maakte. De logica, die hem lief was, vond hij meer in het oude stelsel, dat de proef der eeuwen had doorstaan dan in de nieuwere, die hij elkaar had zien opvolgen.

Behalve eenige kleine, stichtelijke opstellen verscheen van hem *Emancipatie en Evangelie* in *De Gids*. Jrg. 1857. I, blz. 250-286. In deze verhandeling bespreekt hij het vraagstuk van de vrijmaking der slaven in Suriname, waarbij zijn conclusiën sterk blijken af te wijken van de publieke opinie. Juist op grond van de zooveel indruk makende voorstellingen in *Uncle Toms Cabin* acht hij den toestand geheel anders dan de schrijfster ze met donkere kleuren geschilderd had. Hij betoogt dat het Evangelie, minder ziekelijk-weekhartig is dan de philanthropie, meestal door heel andere middelen zijn doel tracht te bereiken door de individuën met een nieuwen geest te bezielen, langs dien weg bestaande verkeerdheden geleidelijk ondermijnt en zoo doende zonder revolutie de grootste omkeeringen teweegbrengt.

Afzonderlijk zag van hem het licht:

Disputatio historico-theologica de Columbano. L. Bat. 1839. 8° (gerecenseerd o.a. in *Waarh. in liefde.* 1840. III st., blz. 633-636).

Geschiedenis der Staatkunde van Johan de Witt. Bekroond door de Holl. Maatsch. v. Fraaye Kunsten en Wetenschappen. Amst. 1862. 8°. Het belangrijke van deze studie, opgewekt van stijl en tal van geestige opmerkingen bevattend, is vooral hierin gelegen dat zij aantoont hoe de Witts staatkunde geheel samenvalt met diens persoon, op wien hij helder licht laat vallen. Zonder dat de persoon van den schrijver op den voorgrond komt, blijkt hier duidelijk diens levensbeschouwing.

Voorts: *De Kerkvisitatie en eenige andere kerkelijke Zaken*, *n. aanl. v. Dr. A. Kuyper's Kerkvisitatie te Utrecht in 1868*, *geschiedkundig toegelicht.* Leid. 1869. 8°. De schrijver levert hierin een kritiek op Dr. Kuyper's bekende brochure naar aanleiding van de veelbesproken verklaring, den 4en Mei 1868 door den kerkeraad van Utrecht aan het Classicaal bestuur toegezonden, waarbij de kerkeraad zich buiten staat oordeelt op de vragen bij de Kerkvisitatie gedaan te antwoorden ‘omdat deze vragen hem gedaan worden namens een synode, met wier tegenwoordige waardigheidsbekleeders de kerkeraad geen gemeenschap des geloofs en der belijdenis heeft.’ Dr. Kuyper, die hier de woordvoerder was,

had volgens Knottenbelt de historie beleedigd door zijn beweren, dat de kerkvisitatie in vroeger eeuwen veel meer inquisitoriaal was dan tegenwoordig, nu zij veelal in uiterlijkheden opgaat.

Tegen deze bewering is het gedocumenteerd betoog van den schrijver gericht. Hij bespreekt hier de Kerkinrichting en ook (ofschoon minder uitvoerig) doop, catechisatie, kerkelijke tucht en kerkbestuur, terwijl hij eenige belangrijke bijdragen aan zijn betoog heeft toegevoegd. De stijl is helder en buitengewoon kalm; slechts enkele uitdrukkingen verraden dat het den schrijver veel heeft gekost zijn verontwaardiging in te toomen en niet scherp te worden. (Vgl. Dr. A.W. Bronsveld in: *St. v. W. en Vr.* 1869, blz. 1054-1057).

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb. XII* (*Bijvoegs.*), blz. 10. - Hs. Borger. - *Lb. Letterk.* 1876, blz. 109-116 (necrol. d. H. Pierson). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 848 (art. Dr. H. Brugmans). - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1292. - *Ned. Patriciaat. Rotterd. Geslachten* II (1926), blz. 194. - *St. v. W. en Vr.* 1876, blz. 1318. - R. Fruin, *Verspreide Geschr.* IV (Hist. Opstellen IV), blz. 196, 197.

[Johannes Knottenbelt]

KNOTTENBELT (Johannes), werd geboren te Amsterdam den 4en Febr. 1847 uit het huwelijk van Johannes Knottenbelt, Eigenaar eener Chemische Ververij en Wasscherij, en Alida Margaretha Siblesz. Hij was de oudere broeder van Johannes Wilhelmus Knottenbelt (overl. als emer. pred. van Haarlem 30 Juli 1919).

Hij bezocht het gymnasium, daarna de hoogeschool van zijn vaderstad in 1866 en 1867 en liet zich tevens inschrijven aan die te Utrecht den 13en Oct. 1866 en nogmaals den 11en Juni 1868. Van toen af zette hij daar zijn academische studie voort.

Toegelaten tot de Ev. bediening door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland in Nov. 1871, werd hij den 11en Febr. 1872 bevestigd te Oude en Nieuwe Wetering door Ds. J.P. Hasebroek, pred. te Amsterdam (m. Lc. III:18b; intr. m. 1 Cor. I:23, 24*b*); aan de handoplegging werd deelgenomen o.a. door Nic. Beets. Zijn tweede gemeente was Sluis, waar Ds. H.Q. Janssen, pred. te St. Anna ter Muiden hem den 7en Mei 1876 bevestigde (m. 2 Cor. IV:7*a*; intr. m. Rom. XV:29; afsch. te O. en N. Wetering 30 Apr. m. Ef. VI:10-19). In Aug. 1877 bedankte hij voor een beroep naar Zierikzee. Den 12en Febr. 1882 preekte hij afscheid te Sluis (m. Hand. XX:32) om een beroeping naar Groningen op te volgen. Hier werd hij den 19en Febr. bevestigd door Ds. L.H.A. Bähler, pred. te Groningen (m. Joh. XIV:25; intr. m. Hand. VIII:5*b*). Ruim 20 jaren bleef hij ald. werkzaam, totdat hij wegens zijn benoeming tot secretaris van de Alg. Synode der Ned. Herv. Kerk op zijn verzoek met ingang van 15 Oct. 1902 eervol emeritaat verkregen hebbende, den 12en Oct. afscheid preekte (m. Hand. XX:36). Den 1en Aug. 1914 werd hem uit zijn functie als secretaris eervol ontslag verleend. Onverwacht overleed hij te 's Gravenhage, waar hij na dit ontslag was blijven wonen, den 10en Aug. 1931.

Bij zijn begrafenis aldaar werd hij namens de Synode en de Algemeene Commissie tot de zaken van de Ned. Herv. Kerk in O. en W.-Indië herdacht als een trouw Evangeliedienaar en een goed secretaris, die met voorbeeldigen ijver de Kerk, waartoe hijbehoorde, gediend had. Het was geen lichte taak L. Overman, den hem voorafgaanden secretaris te vervangen, die om zijn kennis en nauwkeurigheid vermaard was, maar Knottenbelt betoonde zich als zoodanig eveneens de rechte man op de rechte plaats. Uitnemend kenner van het Ned. Hervormd Kerkrecht, was hij als weinigen thuis in den kerkdijken Reglementenbundel en wat daarmee samenhangt.

De Regeering erkende zijn verdiensten door hem te benoemen tot Ridder in de Orde van den Ned. Leeuw.

Hij huwde te Amsterdam den 1en Febr. 1872 met Hillegonda Johanna Klees, dochter van Dr. Klaas Klees en Margaretha Claus, die hem den 14en Juli 1926 te 's Gravenhage door den dood ontviel. Hun huwelijk bleef kinderloos.

Van hem zag het licht:

In donkere tijden, 1e en 2e dr. Gron. 1885. 8°. - *Bijbelsch onderwijs*, Gron. 1899. 8°; 2e dr. ald. 1900. 8°.

Voorts verscheen van zijn hand de bewerking van *De Reglementen en Verordeningen der Ned. Herv. Kerk*, *met aanteeken. door J. Douwes en H.O. Feith*, waarvan hij de verdere drukken bezorgde tot en met de 7e uitg. Gron. 1914. 8°.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Ath. Amst.*, blz. 226. - *Alb. Stud. Rh Traj.* k. 481, 4 gr. - *Weekbl. v.d. N. Herv. Kerk* 15e Jrg. No. 31-13 Aug. 1931. - *Ned. Patriciaat.* IX, blz. 199. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Ivo Gaukes Knottnerus]

KNOTTNERUS (Ivo Gaukes) afkomstig uit een geslacht, dat tot stambezitting zou gehad hebben het adellijk goed Obernhausen in de Donaupfalz en tot stamvader Johannes Michaëlis Knottnerus, werd den 18en Juni 1840 geboren te Midlum als vijfde der negen kinderen uit het huwelijk van Ubbo Knottnerus en Johanna Tymstra. Na het gymnasium te Harlingen doorloopen te hebben, werd hij den 3en Aug. 1858 ingeschreven als student te Utrecht en zes jaren later in Aug. 1864 door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht toegelaten tot de Ev. bediening. Den 11en Juni 1865 volgde zijn bevestiging te Soesterberg door zijn oom Ds. C.W. Wychgram, pred. te Buitenpost (m. Mc. IX:7*b*; intr. m. 2 Cor. 1:24*b*). In 1868 bijna gelijktijdig beroepen te Exmorra c.a. en te Hurwenen, nam hij eerstgen. beroeping aan, waarop hij den 23en Aug. 1868 afscheid preekte te Soesterberg (m. 2 Cor. VI:1) en den 30en d.a.v. wederom door zijn oom Wychgram bevestigd werd te Exmorra en Allingawier (m. Joh. III: 30; intr. m. Joh. VI:35*a*). In 1869 bedankte hij voor beroepingen naar Hierden, Hykersmilde, Leimuiden, Alkmaar en Hantum. Den 24en Apr. 1870 nam hij afscheid van Exmorra (m. 2 Petr. III:18*a*) wegens vertrek naar Ylst, waar Ds. J.A.P. Ris Lambers, pred. te Heeg, den 1en Mei als zijn bevestiger optrad (intr. m. Jes. LV:1, 2). Twee jaren later verwisselde hij Ylst met Dordrecht, waar hij den 16en Juni 1872 bevestigd werd door Ds. S. Essenius Greef, pred. ald. (m. Rom. XIV:17-19; intr. m. 1 Tim. I:15); afsch. te Ylst 9 Juni m. Openb. III:11). Nadat hij in 1873 voor een beroep naar Utrecht en in 1874 voor een naar Amsterdam had bedankt, gaf hij in het volgend jaar aan dat van 's Gravenhage gehoor. Den 6en Juni 1875 preekte hij afscheid te Dordrecht (m. Fil. I:27, 28) en den 13en d.a.v. werd hij te 's Gravenhage bevestigd door Dr. J.A. Gerth van Wijk, pred. ald. (m. 1 Tim. III:1; intr. 16 Juni m. Jes. LV:1, 2). In 1877 bedankte hij voor een herhaald beroep naar Amsterdam. Meer dan dertig jaren bleef hij werkzaam in de hofstad, totdat hij, na op zijn verzoek eervol emeritaat verkregen te hebben, den 28en Oct. 1906 zijn afscheidsrede hield (t. Fil. I:27, 28). Hij vestigde zich vervolgens metterwoon te Apeldoorn, later te Heerde, waar hij den 17en Jan. 1917 overleed en begraven werd.

Knottnerus was een gemarkeerde persoonlijkheid, iemand van sterk doorzettingsvermogen; de stoerheid, die zijn uiterlijk kenmerkte, was hem ook eigen in zijn gedragingen en optreden. In zijn beste jaren verzette hij veel arbeid in zijn wijk. Jarenlang, ook nog na het ingaan van zijn emeritaat had hij de leiding in de Ned. Evang. Protestantsche Vereeniging. Waar hij tegenwoordig was, bemerkte men zijn aanwezigheid.

Als prediker was hij door velen geliefd. Zeer sterk legde hij den nadruk op het persoonlijke in het geloofsleven.

Hij huwde te Amsterdam den 20en Apr. 1865 met Margaretha Jacoba Oolie. Uit dit huwelijk werden negen kinderen geboren, waarvan twee een paar jaren na hun geboorte overleden. Twee zoons Ivo Gaukes en Jan George zijn als dienstdoende predikanten in de Ned. Herv. Kerk nog in leven.

Van hem zag het licht:

De blindgeborene. Een levensbeeld op eenvoudige wijze voor zijne leerlingen geteekend. 's Grav. 1881. 8°. - *De Evangelieverkondiging een werk des Geestes, en daarom een persoonlijk getuigenis. Een woord tot zijne gemeenteleden na 25 jar. ambtsbediening.* 's Grav. 1890. 8°. - *Men moet Gode meer gehoorzamen dan den menschen. Gedachtenis-rede bij volbr. 25 jar. Ev. dienst, uitgespr. op Zond. 17 Juni 1900, in de Gr. Kerk te 's Gravenhage.* 8°. (Niet in den handel). - *Afscheidswoord, uitgespr. 28 Oct. 1906 in de Groote Kerk te 's Gravenhage.* (Stenographisch opgeteekend, in gewijzigden vorm op verzoek afgestaan) in: *Jaarboekje voor de N.H. Gem. te 's Gravenhage.* 1907, blz. 139-153 (m. portret). Onder zijn toezicht werd uitgegeven: Andrew Murray, *Zes toespraken*, geh. in de Kloosterkerk te 's Gravenhage op 7 en 8 Nov. 1895, stenogr. opgeteekend en m. toestemm. v.d. schr. uitgeg. 's Grav. 1896. 8°.

L i t t e r a t u u r : D.G. v. Epen, *De Predikantenfamilie Knottnerus. 1615-1897* in: *De Wapenheraut.* Jrg. 1898, blz. 29, 30. - Hs. Borger. - '*s Gravenhaagsche Kerkbode.* 27 Jan. 1917. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 422.

[Jan Boer Knottnerus]

KNOTTNERUS (Jan Boer) werd den 2en Juli 1864 geboren te Vriezenveen uit het huwelijk van Ds. Jan Boer Knottnerus, pred. ald. (in datzelfde jaar overleden) en Johanna Cramer (zuster van Prof. Dr. Jacob Cramer, hoogl. te Utrecht). Hij studeerde te Leiden, waar hij den 27en Sept. 1883 werd ingeschreven. Na in Nov. 1889 door het Prov. Kerkbestuur van Groningen tot de Ev. bediening te zijn toegelaten bevestigde Ds. S.H.J. de Wolff, pred. te Leiden, hem den 23en Febr. 1890 te Cothen (cl. Wijk bij Duurstede) (m. Hand. XX:28; intr. m. 2 Cor. V:20). Den 4en Juni 1893 preekte hij aldaar afscheid (m. Hand. XX:32) wegens vertrek naar Rhoon en Pendrecht, waar hij den 11en Juni d.a.v. intrede deed (m. Jes. XL:6-8). Den 29en Nov. 1896 verbond hij zich aan de gemeente van Vriezenveen (m. Hand. X:29*b*), na bevestigd te zijn door zijn zwager Ds. L.M. v. Noppen, pred. te Scheveningen (m. 1 Cor. IV:1; afsch. te Rhoon 22 Nov. met denzelfden afscheidstekst als te Cothen). Te Vriezenveen bleef hij werkzaam, hoewel op het laatst geruimen tijd belemmerd door de kwaal, die hem had aangetast, waarbij straks nog een ernstige krankheid kwam, die zijn laatste krachten sloopte. Hij overleed den 26en Sept. 1904. Bij zijn uitvaart hield Ds. L.M. v. Noppen een toespraak over Openb. XXII:3*b*, 4 in dezelfde kerk, waar de overledene eenmaal gedoopt was.

In de gemeenten, waar hij met kennelijken zegen arbeidde, was hij zeer bemind zoowel om zijn eenvoudige hartelijke omgang als om zijns werks wil. Zijn besluit om voor een beroep naar Amsterdam te bedanken werd te Vriezenveen met groote

blijdschap vernomen niet het minst door zijn catechisanten. Zijn vrienden, ook buiten zijn gemeenten, bezaten in hem een vriend, op wien het woord van toepassing was: 'Een vriend heeft ten allen tijde lief.'

Pal staande voor de beginselen der Gereformeerde belijdenis en voor de Ned. Her-

vormde Kerk, kwam hij voor beiden op in allerlei kring, vroeger vooral ook in den kring der Chr. Jongelingsvereenigingen door middel van *De Jongelingsbode*, en later gedurende de ruim vier jaren, waarin hij lid en secretaris was van het 'Comité tot verspreiding van de beginselen der Confessioneele Vereeniging.' In *De Gereformeerde Kerk*, het orgaan van dit Comité, verzorgde hij een tijdlang de rubriek *Buitenland*, terwijl ook onder *Schriftbeschouwing* verschillende bijdragen van zijn hand voorkomen. Het tijdschrift *Troffel en Zwaard* bevat van hem ettelijke boekbeoordeelingen.

Hij liet uit zijn huwelijk met Adriana Carolina Verhoef (overl. 7 Apr. 1931), vier kinderen na.

Van hem zag afzonderlijk het licht:

Ter Herinnering: *Twee toespraken*, *n. aanl. v. Zach. 4*:*6b* '*Niet door kracht*, *noch door geweld*' *enz. Betreffende het onschriftuurlijke en ongereformeerde van de scheidingen van onze Vaderlandsche Kerk tot op heden.* Rotterd. 1894. 8°. - *Het Boek der Psalmen verklaard door Johannes Calvyn*, vertaald en uitgeg. ond. zijn toezicht. Utr. z.j. 2 dln. 8°.

L i t t e r a t u u r : *De Geref. Kerk.* XVe Jrg. No. 834. 29 Sept. 1904; XVIe Jrg. No, 835. 6 Oct. 1904. - *Troffel en Zwaard.* 7e Jrg. 1904, blz. 256. - *Alb. Stud. L. Bat.* II, k. 45 (No. 1341).

[Willem Pieter Cornelis Knuttel]

KNUTTEL (Willem Pieter Cornelis), werd den 29en Jan. 1854 geboren te Maassluis uit het huwelijk van Ds. Daniel Pieterszoon Knuttel, pred. ald. en Elisabeth Cornelia Fabius. Hij bezocht er de lagere school, vervolgens te Amsterdam drie jaren lang de bijzondere Latijnsche School van Dr. Epkema en na de opheffing dezer School het Amsterdamsche gymnasium onder het rectoraat van Kappeyne van de Coppello, van wien hij later steeds met dankbaarheid sprak. Den 2en Oct. 1871 werd hij ingeschreven als student te Leiden, waar hij, hoe hoog hij ook zijn leermeesters Scholten en Kuenen vereerde, zich toch nog meer voelde aangetrokken door Rauwenhoff, aan wiens meeslepende welsprekendheid en levendige behandeling van de kerkgeschiedenis en hare problemen hij bijzonder veel had te danken. Al kon hij van Rauwenhoff het dieper inzicht in de algemeene historische problemen evenmin leeren als de eigenlijke historische kritiek, het was echter diens invloed, waardoor de lust tot kerkhistorische studie bij hem werd aangevuurd; hiertoe werkte ook mee, dat hij van jongs af zich steeds had aangetrokken gevoeld door de studie der geschiedenis. Veel genoot hij ook van het 'voordrachtscollege' van Tiele, waar deze na zijn optreden in 1874 als hoogleeraar te Leiden, met eenige studenten van verschillende faculteiten de kunst der welsprekendheid en de nieuwe letteren behandelde. In het drukke studentenleven trad Knuttel niet op den voorgrond; de latere hoogleeraren R.H. Saltet en D.P.D. Fabius behoorden tot zijn academievrienden; van het theologisch gezelschap 'Beresjiet' was hij een gezien lid. Het lag zeker in zijn aard en aanleg dat hij bij voorkeur in de stilte werkte, maar het wordt mede verklaard uit zijn toenemende doofheid. Deze laatste bracht hem terug van zijn aanvankelijk voornemen om predikant te worden.

Den 25en Sept. 1877 promoveerde hij tot Theol. Doctor na verdediging van een dissertatie: *Geschiedenis en kritiek der hedendaagsche Oud-Katholieke beweging in Duitschland*, waar hij krachtig het recht der Oud-Katholieken bepleit en hun optreden van het Vaticaansche concilie af verdedigt. Zijn theologisch standpunt was dat der modernen, maar dat hij zich niet met de 'ethische' richting vereenigen kon die toen bij

de jongeren zeer in de mode was, blijkt uit stelling XIII achter zijn proefschrift: ‘De lijn der zich noemende ethische modernen lijdt, in zoover zij in de godsdienst aan den zedelijken factor het karakter toekent eener objectieve macht, aan een wetenschappelijk onhoudbaar dualisme, dat in den grond der zaak voor eene reproductie is te houden van het dualisme der Gnostieken in de oude Christelijke Kerk.’

Tegen den wensch in van den toenmaligen directeur Dr. M.F.A.G. Campbell, wiens vertrouwen in den gedeserteerden theoloog aanvankelijk gering was, werd hij den 9en Maart 1877 benoemd tot tijdelijk ambtenaar aan de Koninklijke Bibliotheek, maar door Knuttels trouwe plichtsvervulling, zijn aangename omgangsvormen en onbetwistbaren aanleg veranderde de verhouding tusschen beide in oprechte vriendschap. Het was dan ook met Dr. Campbells volle instemming dat hij later als vast ambtenaar werd aangesteld; en wie ooit in de ‘Koninklijke’ zijn advies vroegen, hebben hem bijzonder leeren waardeeren niet slechts om zijn uitgebreide boekenkennis, maar ook om zijn vriendelijke behulpzaamheid en intelligente voorlichting. Intusschen was zijn doofheid, waartegen geen medische hulp mocht baten, hem een oorzaak van blijvenden hinder.

Met 1 Juli 1890 benoemd tot onderbibliothecaris der Koninklijke Bibliotheek, bleef hij als zoodanig werkzaam totdat hij den 1en Jan. 1921 wegens aanhoudende ongesteldheid 's rijks dienst verliet. Bij die gelegenheid werd hij den 29en Dec. 1920 te zijnen huize in het Museum Meermanno Westreenianum gehuldigd bij monde van Mr. S. Gratama, vice-president van den Hoogen Raad, die hem namens een grooten kring van vrienden en vereerders het maken van een bronzen portretrelief aanbood, dat thans in de Kon. Bibliotheek hangt, benevens een eikenhouten boekenkast. De regeering benoemde hem bij deze gelegenheid tot Officier in de orde van Oranje-Nassau.

Dat Knuttel al die jaren in genoemde functie is werkzaam gebleven aan de Koninklijke, was voor hemzelf een groote teleurstelling; bij herhaling ontgingen hem benoemingen, waarnaar hij uitgezien had; toen nl. in 1889 P.A. Tiele te Utrecht, in 1890 Dr. Campbell en in 1895 diens opvolger Dr. Th.C.L. Wijnmalen overleden was, had hij telkens gehoopt in hun plaats te worden benoemd. Tweemaal kwam hij ernstig in aanmerking voor een professoraat te Leiden; bij de vervulling der vacature-Acquoy in 1896 was er, niet zonder reden, ernstig sprake van zijn benoeming, waarbij hij den krachtigen steun had van zijn zwager Prof. Dr. W.C. van Manen te Leiden; maar ook deze verwachting werd verijdeld. Zijn doofheid was hiervan ongetwijfeld een reden. Maar al regeerde hij met groote zelfstandigheid in de kunstzaal der Bibliotheek, bedoelde gebeurtenissen schokten hem diep en verbitterden hem een tijdlang hevig. Hij zette echter zijn stillen en nooit onderbroken wetenschappelijken arbeid met noesten vlijt voort, totdat hij door toenemende verzwakking van lichaam en geest gestadig achteruitging. Den 13en Maart 1921 overleed hij te 's Gravenhage, nog voor hij zijn schoone behuizing aan de Princessegracht, die hij dertig jaren lang te midden der kunstschatten en wetenschappelijke verzamelingen bewoond had, had moeten verlaten. Hoe veelomvattend zijn werkzaamheid was geweest, blijkt zeker niet 't minst hieruit dat hij de rangschikking en beschrijving mocht voltooien van de beroemde pamflettenverzameling der Koninklijke, hem door Dr. Campbell met vertrouwen toegewezen. Veertig jaren van ingespannen arbeid besteedde hij aan de beschrijving

van de meer dan 26000 pamfletten uit de jaren 1486 tot 1830, die van buitengewone waarde zijn voor de studie der geschiedenis van Nederland en van andere landen. Door dit werk, waarvan hij in 1920 het negende deel (dat met bijgevoegd register besluit)

nog mocht zien verschijnen, is de naam van Knuttel als bibliograaf bij uitnemendheid hier te lande gevestigd.

Het vond een bijzonder gunstig onthaal, ook om de aanteekeningen, die, hoe sober over 't algemeen, van zijn groote kennis getuigen. Ook zijn *Nederlandsche Bibliographie van kerkgeschiedenis*, waarvan de uitgave bezorgd werd door het Fred. Muller-Fonds, en zijn *Beredeneerde Catalogus* van *verboden boeken in de Republiek der Ver. Nederlanden*, resultaat getrokken uit lang te voren verzamelde aanteekeningen, geven van zijn bekwaamheid als bibliograaf de sprekende bewijzen. Naast deze beide uitgaven geldt als zijn standaardwerk de met kennelijke sympathie geschreven biographie van den auteur der *Betoverde Waereld*, waarbij zijn kennis zoowel van de pamfletten uit Bekkers tijd als van andere litteratuur hem uitnemende diensten bewezen. Deze studie levert dan ook tal van belangrijke gegevens betreffende het godsdienstig en kerkelijk leven in de Nederlanden gedurende de tweede helft der 17e eeuw.

De uitgave in zes deelen van de *Acta der Particuliere Synoden van Z. Holland* (1621-1700) hem opgedragen door de ‘Commissie voor 's Rijks Historische Publicatiën’ besluit Knuttels arbeid op dit gebied.

Zijn werk over *De toestand der Katholieke Kerk tijdens de Republiek* vond, ondanks den Protestantschen geest, die eruit sprak, ook in R. Katholieke kringen waardeering; zijn artikelen in verschillende periodieken bewijzen hoe de geschiedenis dier Kerk, die hem van den beginne had aangetrokken, hem ook later niet had losgelaten.

In zijn hart bleef Knuttel zijn leven lang kerkhistoricus.

Jaren lang was hij lid en tot eenige jaren vóór zijn dood voorzitter van den intiemen kring van het Historische Gezelschap, waar hij op aangenamen voet ook met de jongere leden verkeerde en door menige belangrijke bijdrage zich verdienstelijk maakte.

Knuttel huwde te 's Gravenhage den 19en Maart 1883 met zijn volle nicht Johanna Christina Frederika Elisabeth Fabius (geb. te Batavia) die zich reeds daarvóór en later als talentvol schrijfster deed kennen. Van de zes kinderen uit hun huwelijk geboren waren bij zijn overlijden nog drie in leven.

Van hem zag het licht in afzonderlijke uitgaven: *Geschiedenis en kritiek der hedendaagsche Oud-Katholieke beweging in Duitschland van Juli 1870 tot Mei 1877.* Acad. proefschr. Leid. 1877. 8°. - *Catalogus v.d. pamfletten-verzameling berustende in de Kon. Bibliotheek*, 's Grav. 1889-1920. 9 dln. 4°. - *De toestand der Nederl. Katholieken t. tijde der Republiek.* 's Grav. 1892-1894. 2 dln. 8°. - *Balthasar Bekker als bestrijder des bijgeloofs.* 's Grav. 1906. 8°. - *Acta der Particuliere Synoden v. Z. Holland*, 1621-1700 's Grav. 1908-1916. 6 dln. 8°.

In periodieken:

Beoordeeling v. Ch. Bühler, *Der Alt-Katholizismus hist. kritisch dargestellt*, in: *Theol. Tijdschr.* 15e Jrg. (1881), blz. 117-131. - *Lijst v. Engelsche vlugschriften betrekking hebbende op de Nederl. geschiedenis tot het jaar 1640*, in: *Bibliogr. Adversaria.* Dl. V (1886), blz. 173-204. - *Reinier Telle. Een libertijnsch Hekeldichter*, in: *De Gids.* 1886. IV, blz. 1-45. - *De verbanning v.d. laatsten Apostolischen Vicaris der Hollandsche missie* [Johannes Bijlevelt], in: *Arch. Ned. K.G.* 1887, blz. 225-279. - *Nederlandsche Bibliographie v. Kerkgeschiedenis.* Amst. 1889, in: *Bijdragen tot e. Nederl. Bibliographie*, uitgeg.

d.h. Frederik Muller Fonds. Derde Dl. - *Levensbericht v. Dr. M.F.A.G. Campbell*, in: *Hand. Mij. N. Letterk.* 1890, blz. 256-303. - *Vergader-*

plaatsen der Katholieken te 's Gravenhage in de 17e eeuw, in: *Arch. Ned. K.G.V.* (1895), blz. 106-110. - *Lijst v. op de Katholieken betrekking hebbende Resoluties v. Gecommitt. Raden v. Hollands Zuiderkwartier*, 1730-1794, in: *Bijdragen voor de geschied. v.h. Bisdom Haarlem.* 22e Dl. (1897), blz. 37-76. - *Uit het verleden der Amsterd. Katholieken.* Ald. 26e dl. (1901), blz. 258-304. - *De strijd voor de armoede* (De Franciscaner beweging), in: *De Tijdspiegel.* 1899, blz. 1-23, 145-161. - *Ericus Walten*, in: *Bijdr. voor Geschied. en Oudheidk.* Vierde Reeks. Dl. I. (1900), blz. 1-16. - *Een vervalscht Nieuw Testament*, in: *Geschiedk. Opstellen*, *uitgeg. t. eere v. Dr. H.C. Rogge.* Leid. z.j. (1901), blz. 1-16. - *De literatuur uit den tijd der Hervorming*, in: *Onze Eeuw.* 5e Jrg. 1e D. (1905), blz. 154-167. - *De Koninklijke Bibliotheek*, in: *Die Haghe. Jaarb.* 1905, blz. 256-266. - *Het Museum Meermanno Westreenianum.* Ald., blz. 267-273. - *De Koninklijke Bibliotheek* (*Moderne Bibliotheken.* IV) in: *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen.* Jrg. III. Nr. 3 (1905), blz. 1-11. - *Kerk en Burgerlijke Overheid*, in: *Uit onzen Bloeitijd.* S. I. No. 7 (1909). - *Kerk en Stadhuis*, in: *Rotterd. Jaarboekje.* 8e Jrg. (1910), blz. 1-24. - *Een bijna verboden boek*, in: *Het Boek.* Tweede Reeks, 3e Jrg. v.h. *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen.* 1e Jrg. (1912). blz. 92-95. - *Levensber. v. P.A.M. Boele v. Hensbroek*, in: *Hand. Mij. N. Letterk.* 1913-1914, blz. 35-58. - *Verboden Boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde Catalogus*, in: *Bijdr. t.d. geschied. v.d. Nederl. boekhandel. Uitgeg. d.d. Vereen. t. bevord. v.d. belangen des boekhandels.* XI (1914). - *Adriaan de Herder*, in: *Rotterd. Jaarboekje*, 2e Reeks. 3e Jrg. (1918), blz. 1-13. Voorts uitvoerige verhandelingen en recensies in *De Nederlandsche Spectator* en tal van korte artikelen in het *Nieuw Nederlandsch Biogr. Woordenboek*; boekbeoordeelingen in *De Amsterdammer* (1878-'86), het *Museum*, *Groot- Nederland* e.a.

L i t t e r a t u u r: P.J. Blok, *Levensber.* in: *Hand. Mij. N.L.* 1922, blz. 17-23. - Sepp, *Staatstoezicht* (reg.). - Hylkema, *Reformateurs* II (reg.). - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1423.

[Frans Knuyt]

KNUYT (CNUYT) (Frans of **Fransçois de)** was in het eerste gedeelte der 17e eeuw vermaner of leeraar en oudste bij de Vlaamsche Doopsgezinde gemeente te Zierikzee. Omtrent zijn geboorte- en sterfjaar en zijn levensloop bleken geen gegevens meer te bestaan. Zijn familienaam kwam in Zeeland meermalen voor.

Van zijn levensgeschiedenis zijn niet vele bijzonderheden bekend.

De gemeente, die hij diende, had reeds vroeger, in een daartoe opzettelijk geschrift (1570) geklaagd over de verdeeldheid onder de Doopsgezinden hier te lande, en aangedrongen op herstel van den onderlingen vrede; zelf wilde zij een onzijdig standpunt innemen ten opzichte van den strijd tusschen de Vlamingen en de Friezen. Dit had ten gevolge gehad dat zij door beide genoemde partijen met den ban was gestraft en dat de Doopsgezinden te Zierikzee zich den naam van *Stilstaanders* moesten laten welgevallen. Ofschoon hun gevoelens bijzonder met die der Waterlanders overeenkwamen, schijnen zij zich bij dezen niet aangesloten te hebben. Al was de Knuyt aan deze vredelievende gemeente verbonden, toch onthield hij zich niet van strijdvoeren. Zoo nam hij deel aan een dispuut tusschen drie Hervormde

predikanten en vier Doopsgezinde leeraars, vgl. *Kort en Waerachtig verhael van een seker gespreck*, *gehouden in Colyns-plate*, *den 5. November 1606*, *tusschen Dierick van Ecke*, *Frans de Knuyt*, *Victor N. Zeemverkooper en Klaas Roone*, *van de zijde der Wederdoopers*, *en Eduardus*

Adriani Booms, *Henricus Brandt Willemsz. en Anthonius Laurentii Stampers*, *respective ministers van Colynsplaat*, *Zierikzee en Dreischor*, *van de zijde der Gereformeerde Gemeente* (*Catal. Bibl. Zeeuwsch Genootsch.* 2e dr., blz. 415). Den 4en, 6en en 23en Sept. 1609 trad hij in zijn eigen woonplaats op bij een ander dergelijk dispuut; vgl. *Corte Notulen van seker gespreck*, *gehouden over den Artijckel v.d. Mensch-werding onzes Heeren J. Chr. tusschen de Predikanten v. Zierikzee ter eene en Cornelis de Cuyper*, *Wederdoopschen Bisschop tot Haarlem*, *Jan v. Voorden*, *Bisschop tot Utrecht en Frans de Knuyt*, *Vermaner. Hier zijn by ghevoecht 1. Sekere Annotatien.... die Frans de Knuyt op deze Notulen ghestelt heeft .... 2. Een corte ende clare verthooninghe v.h. verschil*, *dat tusschen de Gheref. Kercke ende de Wederdooperen is*, *in het stuck v.d. Mensch-werdinghe Christi*; *Noch is hier achter by ghevoecht Een cort en waerachtigh verhael v.e. seker ghespreck*, *geh. in Colijns-plate*, *den 5. Nov. 1606.* enz. Zie boven. Zierikzee. 1620. 4°. (Boekenoogen, *Cat. v.d. Doopsgez.* enz. *in: Bibl. Doopsgez. gem.* Amst., blz. 182 en *Cat. Bibl. Zeeuwsch Gen.*, blz. 415). In 1617 voerde hij nog eens weer een openbaar twistgesprek, ditmaal te Sommelsdijk met den Hervormden predikant aldaar Abr. Stamperius over den wederdoop en den kinderdoop; bij deze gelegenheid bestreed hij zijn tegenpartij met groote felheid. Deze laatste gaf van het toen verhandelde een verslag uit onder den titel *Waerachtigh Verhael van het gespreck ghehouden te Sommelsdyck* enz., waarop de Knuyt van repliek diende in een *Verantwoordinghe.* 1617.

Dat hij in zijn ambtsbediening door oprechten ijver bezield werd was inmiddels ook gebleken te Aardenburg. Aldaar had het plaatselijk bestuur bij plakkaat van 18 Dec. 1614 den Doopsgezinden verboden in de stad of in de jurisdictie daarvan te vergaderen, tenzij zij hiertoe consent hadden verkregen van de Staten. Nadat zij desondanks hadden gewaagd den 2en Maart 1615 een bijeenkomst te houden, werden hun voorgangers, twee in getal, door den baljuw gearresteerd, maar den volgenden dag in vrijheid gesteld. Toen zij echter den 2en Apr. d.a.v. opnieuw zulk een verboden vergadering hielden, verscheen daar de baljuw Wouter van Ysendoorn en nam de Knuyt met nog drie andere Zeeuwsche leeraars gevangen. Zij werden niet meer ontslagen, eer hun door de Burgemeesters van Aardenburg een geldboete was opgelegd. Daarop beklaagde de gemeente aldaar zich over het gebeurde bij de algemeene Staten, die het stadsbestuur gelastten de vervolging te staken, en het alleen toestonden op de bijeenkomsten der Doopsgezinden toe te zien, terwijl zij bepaalden dat dezen het bestuur zouden verwittigen wanneer zij begeerden te vergaderen. Zijn vroeger gehouden disputen met Hervormde predikanten hadden volgens Glasius t.a.p. mede bijgedragen tot de Knuyts gevangenneming.

Het meest maakte hij zich bekend door de uitgave van zijn geschrift, getiteld: *Onder Verbeteringhe*, *eene Corte Bekentenisse onses Geloofs* enz. waarvan onder later eenigszins gewijzigden titel nog verscheiden nieuwe drukken verschenen. (Zie ond. zijn geschr.). In dit werk, waarin de Knuyt zijn gevoelens betreffende eenige punten van geschil uiteenzette, verklaarde hij dat niet twisten zijn doel was, maar uitsluitend stichten. Ondanks deze verzekering vond het bestrijding van de zijde van den bekenden Hervormden predikant te Zierikzee Godefridus Udemans, die er een lijvig werk van ongeveer 380 bladzijden groot tegen schreef: *Noodighe Verbeteringhe d.i. Schriftmatige Aenmerckingen op seker Boecxken van Francois de Knuyt*, *Bisschop*

der Mennisten tot Ziericzee genaemt Onder verbeteringe, Eene Corte Bekentenisse des Geloofs, alwaer den gront van De Knuyt ende syn mede staenders wat naerder ontdeckt wort, niet alleene uyt de

Corte Notulen van het gespreck, *dat de Predicanten v. Ziericzee met de Mennisten ghehouden hebben tot Ziericzee ende Colyns-plate*, *maer oock uyt de prothocollen van Franckenthal*, *Embden en Leeuwarden*, *als oock uyt de Schriften v. Menno Simons*, *D. Philips*, *C. de Cuyper*, *J. Outerman etc. Alles met eene grondighe wederlegginghe uyt de H. Schrift*, *ghestelt tot waerschuwinghe door G.U.C.f. Hier zyn noch bij gevoecht de Corte Not. v.h. gespreck tot Zier.*, *mitsg. dry Registers.* Zier. 1620. 4°; 2e dr. Dordr. 1646. 4°. (U.B. Leid.). Hierin beschuldigt Udemans de Knuyt dat deze in zijn *Bekentenisse* geploegd had met het kalf van Jacques Outerman, den bekenden leeraar der Vlaamsche Doopsgezinden te Haarlem, wiens rechtzinnigheid, bepaaldelijk ten aanzien van de menschwording van Gods Zoon, reeds lang in verdenking was, en tot wiens medestanders de Knuyt behoorde.

Later vond ook de heftige bestrijder der Protestanten Arnout van Geluwe in de Knuyts *Corte Bekentenisse* aanleiding om een aanval te richten op de Doopsgezinden en bij wijze van 'tegen-gift' tegen de gevoelens in dat geschrift ontwikkeld een uiteenzetting te geven van de belijdenis der Roomsche Kerk ten opzichte van de daarin behandelde punten. Hij deed dit in een werk, dat tot titel heeft: *Een onoverwinnelycke Schrift-matighe Roomsche Catholijcke belydenisse des gheloofs*, *van Godt den Vader*, *Godt den Soon*, *Godt den H. Geest*, *den Kinder-doop*, *ende v.h. wettelyck eedt-sweeren*, *ende v.h. ampt der Christlycke Overheydt*, *ofte eene Schrift-matighe teghen-gift*, *ghesteldt teghen die onschriftmatighe belydenisse der nieuwghesinde Wederdooperen*, *voor dezen uytghegheven tot verleydinghe van de eenvoudige onnoosele herten door Françoys de Knuyt.... Hier is nog bij ghevoegt een openbare disputatie ghehouden in de stadt v. Aerdenborgh in de volle vergaederinghe v.d. Kerke der Wederdoopers tusschen Aernout v. Geluwe*, *ende Boudewyn de Meyer den ghepretendeerden Bisschop der Wederdoopers*, *in de Biesen*, *in Oost-Vlaander.* Antwerpen. 1654. (De *Cat. Doopsgez. Bibl. Amst.* II, blz. 127 noemt een uitgave van 1651).

Opmerking verdient nog dat de Knuyt een der trouwste en zuiverste vertegenwoordigers onder de Vlamingen was van hen, die de oude wijze van bidden in de vergadering voorstonden; hij meende dat ieder die daaraan deelnam in en voor zichzelf moest bidden, en was dus een tegenstander van openbare gebeden.

Hij was gehuwd met Grietken Jan Bevelsdr. of Bivelsdr. Portretten zijn van hem niet bekend.

De titels der door Fr. de Knuyt uitgegeven geschriften luiden:

Verantwoordinghe. 1617. (De volledige titel van dit geschrift, dat gericht was tegen het hiervóór genoemde *Waerachtigh Verhael* van Abr. Stamperius, kon niet vastgesteld worden). - *Onder Verbeteringhe*, *een Corte Bekentenisse onses Geloofs. Van Vader*, *Sone*, *ende Heylighen Geest*, *den Heylighen Doop*, *het ampt der Overheijt ende het Eedt-sweren. Met eenige Christelycke gebeden.* Op blz. 146 een afzond. titel: *Onder verbet.*, *een nut en noodich onderrecht tot de godtsalighe oeffeninge des gebedts* enz. Op blz. 195 een afzond. titel: *Onder verbet. Chr. ghebeden*, *die om verscheyden nooden ende oorsaecken connen ghedaen worden.* Achteraan, m. nieuwe pagin. en dezen titel: *Hier volghen sommige Psalmen ende geestelijcke Liedekens.* (Rogge, *Cat. Rem. Bibl. Amst.* St. II. Afd. II, blz. 56, 57). Z. pl. of j. (1618 1e dr.); 2e dr. Amst. 1623; 3e dr. Haarlem. 1635. 12°; 4e dr. Amst. 1642; herdr. Haarlem 1648 en 1684; Gron.

1709. (Van de meeste dezer drukken is een ex. aanwezig in de Doopsgez. Bibl. te Amsterdam).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII[2], blz. 85. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 283. - Nagtglas, *Levensber.*, blz. 551, 552. - Paquôt, *Mémoires.* III. p. 478. -

Schyn-Maatschoen, *Gesch. der Mennon.* III, blz. 234. - Blaupot ten Cate, *Holl.* I, II (reg.). - *Doopsgez. Bijdr.* 1876, blz. 86; 1877, blz. 25, 26; 1897, blz. 106-109, 114, 115, 117; 1898, blz. 57, 73-76, 1908, blz. 106. - *Nav.* 24e Jrg. (1874), blz. 252. - Meded. v.d. Hr. P.D. de Vos, Archivaris der gem. Zierikzee.

[Jan Christiaan Kobus]

KOBUS (Jan Christiaan), den 17en Maart 1793 te Borculo geboren, liet zich op 9 Juli 1812 aan het Athenaeum te Deventer als student inschrijven en studeerde daar gedurende drie jaren. Toen ging hij naar Leiden, waar hij op 4 November 1815 werd ingeschreven en legde op 4 October 1820 met goed gevolg het proponentsexamen af bij het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. Reeds den 3en Januari 1821 bracht de gemeente Ressen een beroep op hem uit, dat hij aannam en den 13en Mei van dat jaar hield hij zijn intreerede. Toen in 1825 de gemeente Bemmel vacant werd, besloot men, die met Ressen te combineeren en beriep Kobus den 24en Augustus ook te Bemmel. Aan deze gemeente verbond hij zich op 2 April 1826 en gedurende zijn geheelen diensttijd bleef de combinatie bestaan, die onmiddellijk daarna (1862) weder opgeheven werd. Kobus, die den 21en December 1834 een geheel vernieuwde en tevens van een orgel voorziene kerk te Bemmel mocht inwijden, bleef de gecombineerde gemeenten dienen, tot hij wegens doofheid emeritaat moest aanvragen en den 26en Januari 1862 afscheid preekte. Hij vestigde zich eerst in zijn geboorteplaats Borculo, daarna te Eibergen, waar hij, bijna 89 jaar oud, den 11en December 1881 overleed. Hij was gehuwd met Anna Lucia Lamberta van Riemsdijk, geboren 1801.

Met den gepensioneerden kapitein Jhr. W.G.H. de Rivecourt, afstammeling uit een Hugenootsch geslacht maar zelf Katholiek, bewerkte Kobus een *Beknopt biographisch handwoordenboek van Nederland*, dat van 1852 tot 1862 in drie deelen te Zutphen het licht zag en waarvan in 1869 een volksuitgave verscheen. Ook werkte hij sinds 1852 ijverig mede aan de *Navorscher*, zijn bijdragen met J.C.K. onderteekenend, en schreef verscheidene artikelen in den *Gelderschen Volksalmanak.*

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, V, 301. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 431. - Van Slee, *Illustre School te Deventer*, 263. - *Alb. Stud. L.B.*, 1241. - *Nav.*, XXX, 570, 571. - *Hs. Borger.*

[Egbert Johannes Wernhard Koch]

KOCH (Egbert Johannes Wernhard) is den 3en Januari 1828 te Amsterdam geboren als zoon van Egbert Jean Koch en Elisabeth Catharina Willeumier. Zijn vader, chef van het administratiekantoor Stadnitski en Van Heukelom, wilde hem eerst voor den handel laten opleiden, zoodat hij gedurende een jaar werkzaam was bij de firma Carp & Co., maar toen Koch's verlangen toch naar het predikambt bleef uitgaan, willigde zijn vader dien wensch in. Voor den cursus 1847-48 liet Koch zich in zijn geboortestad als student inschrijven, maar ook op 9 December 1847 aan de Universiteit te Leiden, waarheen hij later ter voltooiïng van zijn studie vertrok en op 26 April 1849 ten tweeden male werd ingeschreven.

Den 7en October 1852 legde hij met goed gevolg zijn proponents-examen af bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland en, op 9 October 1853 te Oyen en

Megen beroepen, deed hij aldaar den 19en Februari 1854 intrede, om er tot 12 October 1856 werkzaam te blijven. Toen preekte hij afscheid en verbond zich den 19en d.a.v. aan de gemeente Oosterwijk, die hem op 27 Juli 1856 had beroepen. Juist

vier jaren stond hij in zijn tweede gemeente, waar hij den 21en October 1860 zijn afscheidsrede hield, om naar Middelburg te vertrekken, dat den 17en Mei van dat jaar een beroep op hem had uitgebracht. Van 4 November 1860 was Koch te Middelburg werkzaam, tot een later herstelde ziekte der stemorganen hem dwong, tegen 1 Januari 1885 emeritaat aan te vragen en hij op 28 December 1884 met een *Afscheidswoord over 2 Cor. 4*:*13b* (Midd. 1885) zijn bediening nederlegde. Hij vestigde zich te Scheveningen, wijdde zich aan allerlei maatschappelijk werk en werd in 1888, toen zijn stem het hem weer veroorloofde, predikant aan de strafgevangenis aldaar. Vooral was hij een ijverig pleitbezorger voor de geheel-onthouding, wat ook blijkt uit zijn geschrift *Een slachtoffer van koning Alcohol* (Amst. 1891), terwijl hij sinds 1887 voorzitter was van de Nederlandsche Vereeniging tot afschaffing van sterken drank. Hij overleed den 5en Januari (v. Alphen, *N.K.H.*, 1887, Bijl., blz. 138, vermeldt: 5 Juni) 1895 te Utrecht en is in den Haag begraven.

Koch, die een overtuigd aanhanger der moderne richting was, hield den Bijbel in hooge waarde en wilde hem ook meer in het huisgezin brengen. Dit bracht hem tot de bewerking van *De bijbel in het huisgezin. Morgenoverdenkingen* (Midd. 1870; 2e dr. ald., 1894) en van *Huiselijke godsdienstoefening*, in 1886 uitgegeven door de 'Vereeniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes'. Ook uitte hij in de Vergadering van moderne theologen van 1893 den wensch naar een boek, bevattende de schoonste gedeelten uit den Bijbel, voorzien van toelichtingen, waardoor Dr. L. Bähler werd aangespoord tot het schrijven van zijn *Bloemlezing uit de Israëlitische letterkunde uit een aesthetisch oogpunt.*

Verder gaf Koch nog in druk: *Hebben wij vrede met de bevestigingsrede*, *uitgesproken bij de bevestiging van J.P. Nonhebel*, *op 6 April 1862*? door een lid der gemeente (Midd. 1862). - *Het advies aan de Synode inzake de doopsformulieren nader toegelicht door de voorstellers* (Midd. 1870). Deze voorstellers waren H. Boonen, E.J.W. Koch en J.J.L. Luti. - *Veertien jaar uit het leven van een ambachtsman* (Amst. 1877). - *Een woord ter nagedachtenis van Prins Hendrik der Nederlanden* (2 drukken, Midd. 1879). Bovendien vertaalde hij: R. Baxter, *The reformed pastor*, als: *De Evangeliedienaar*, *hoe hij wezen en werken moet.* Met inleiding van Prof. W. Moll (1857), werkte mede aan *Morgenlicht* en schreef artikelen in de *Kerkelijke Courant*, *De Hervorming* en vooral in *De Volksvriend*, orgaan der Vereen. tot afschaffing van sterken drank. Volgens Herderscheê heeft hij ook een vraagboekje voor het katechetisch onderwijs geschreven.

Den 2en Februari 1854 huwde Koch met Cathérine Johanna Diederika Tilanus, in 1827 te Arnhem geboren en dochter van Prof. C.B. Tilanus, uit welk huwelijk vier zoons en één dochter geboren zijn.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, III, 709 en de daar aangehaalde litteratuur. - Nagtglas, *Levensber.*, I, 555, 556. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, II, 349. - Herderscheê, *De Mod. Godsd. richting in Ned.*, 353, 368, 374. - *Alb. Ath. Amst.*, 226. - *Alb. Stud. L.B.*, 1344, 1347. - *Hs. Borger.*

[Jan Karel Koch]

KOCH (Jan Karel, soms **Carel),** niet verwant aan den voorgaande en den volgende, behoort tot een familie, waarvan verscheidene leden de Ned. Hervormde kerk als

predikant gediend hebben. Zijn grootvader, Johann Wilhelm Koch, uit Kleef afkomstig en vóór 1815 Pruisisch ambtenaar te Zevenaar, was gehuwd met Luise Anna

Uhlenbruch en had twee zoons, die predikant werden, namelijk: 1°. Johann Diederich Conrad Koch (pred. te Heeze 1814, Engelen 1817, Valburg 1823, emeritus 1866 en in dat jaar †), vader van Karel Theodoor (1849-1863 predikant te Veessen, daarna schoolopziener) en Johann Diederich Conrad Koch Jr. (hulpprediker te Helenaveen 1863, pred. te Losser 1864, Kuinre 1870, Oosterwolde 1873, Norg 1875, Marssum 1880, Assendelft 1888, Zuid-Zijpe 1891, Egmond-binnen 1894, emeritus 1904, † 1920). 2° Louis Frederik F. Koch, pred. te Berkenwoude 1824-1826 en, beroepen naar Herwen en Aerdt, op reis daarheen in Augustus 1826 overleden. De derde zoon van Johann Wilhelm Koch, namelijk Carel Theodoor, tabakshandelaar te Zevenaar, later te Hemmen, was de vader van Ferdinand Frederik Willem (zie beneden), terwijl de vierde zoon, Gijsbert Albert Georg Theodor Koch, huwde met Maria Margaretha Vigelius en de vader werd van Jan Carel Koch, over wien dit artikel handelt.

Den 23en Februari 1831 te Zevenaar geboren, liet Koch zich reeds op 19 September 1848 te Leiden als student inschrijven, waar hij in 1854 tot doctor in de godgeleerdheid promoveerde op een dissertatie *De Petri theologia per diversas vitae*, *quam egit*, *apostolicae periodos sensim explicata* (Lugd. B. 1854). Den 3den Mei van datzelfde jaar werd hij candidaat tot den H. Dienst bij het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland, maar moest nog twee jaar, tot 1 Mei 1856, wachten, vóór hij een beroep ontving naar Mijdrecht, waar hij den 22en Juni d.a.v., na door zijn neef K.T. Koch predikant te Veessen, bevestigd te zijn, zijn intrede deed. Te Mijdrecht, waar hij op 27 Juni 1858 een nieuwe kerk mocht inwijden, bleef hij tot 23 October 1859 en verbond zich één week later aan Wormerveer, dat hem in Juli 1859 beroepen had. Den 25en October 1864 koos 's-Hertogenbosch hem tot voorganger en, dit beroep aannemend, preekte hij op 7 Mei 1865 te Wormerveer afscheid en diende verder de gemeente 's-Hertogenbosch van 14 Mei 1865 tot zijn emeritaat, dat met 1 Juli 1896 inging. Hij vestigde zich te Ginneken, waar hij op 1 Juni 1903 overleed. In 1894 was hij benoemd tot ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw.

Koch, die de vrijzinnige richting was toegedaan, heeft verscheidene belangrijke functies in de Ned. Hervormde kerk bekleed. Jarenlang was hij lid van de ‘Commissie van Voordracht voor de benoeming van Kerkelijke Hoogleeraren’, meermalen lid der Algemeene Synodale Commissie, in 1882 secundus-lid en van 1884 tot 1889 lid der Synode, waarvan hem van 1884 tot 1888 het voorzitterschap werd opgedragen, juist in den tijd, toen dit ambt bij het uitbreken der Doleantie allerminst een sinecure was.

Wetenschappelijke geschriften heeft Koch na zijn dissertatie niet meer in 't licht gegeven, uitgezonderd een critiek van zijn hand op Straatman's studie: *Paulus*, *de apostel van Jezus Christus*, in het *Theologisch Tijdschrift* van 1875 (dl. IX, blz. 45 vv.) opgenomen. Wel gaf hij een tweetal gelegenheidsredenen in druk, nl.: *Bouwen op het eeuwig fundament. Leerrede over 1 Cor. 3*:*11-15*, *op het zevende halve-eeuwfeest der Kerkhervorming* ('s-Hertog. 1867) en *Neerlands 300-jarige onafhankelijkheid feestelijk herdacht. Feestrede* ('s-Hertog. 1872).

Tweemaal is Koch gehuwd geweest: eerst met Auguste Lambrechts, en na haar overlijden met Françoise Helène Charlotte Pieper, weduwe van den Indischen predikant P.F. Vigelius.

Zijn neef **Ferdinand Frederik Willem Koch** (zie boven) legde het candidaatsexamen in de theologie te Utrecht af, maar door verandering van inzicht

gevoelde hij geen roeping meer voor het predikambt. Hij werd docent in het Hoogduitsch,

eerst in Zuid-Afrika, daarna te Rotterdam, ten slotte aan de H.B.S. te Leeuwarden en overleed in 1901 te Wageningen. Zijn vertaling van Carlyle, *De Fransche Omwenteling. Naar het Engelsch en Hoogduitsch*, *met een voorrede van O.G. Heldring*, 3 dln. (Maarssen 1849-1851) 'verdient alle lof' volgens een beoordeeling in de *Boekzaal* (1849*b*, 425-429). De vertaler voegt hier achter zijn naam den titel 'theol. cand.'

L i t t e r a t u u r : Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, 845. - Herderscheê, *De Mod. Godsd. richting in Ned.*, 160, 185. - *Alb. Stud. L.B.*, 1346. - *Alb. Stud. Rh. Tr.*, 320. Vele bijzonderheden dank ik aan de welwillende mededeelingen van Dr. W.C.G.T. Koch te Wageningen en Dr. P.F.C. Koch te Beek bij Nijmegen.

[Wernhard Christiaan Egbert Koch]

KOCH (Wernhard Christiaan Egbert), zoon van Egbert Jean Koch en Elisabeth Catharina Willeumier, was den 10en December 1826 te Amsterdam geboren en voelde, evenals zijn broeder E.J.W. Koch (zie boven), roeping tot het predikambt. Hij begon zijn theologische studie in 1844 te Amsterdam en bleef daar tot 1847 ingeschreven, maar liet zich op 13 Juni 1845 ook te Leiden en den 17en September 1846 te Utrecht inschrijven, waarna hij in 1848 voorgoed naar Leiden vertrok (wederom ingeschreven op 19 December 1848). In Mei 1851 legde hij met goed gevolg het proponents-examen af voor het Provinciaal kerkbestuur van Zeeland en ontving den 12en November d.a.v. een beroep naar Heinenoord. Van 18 April 1852 tot 22 Maart 1857 was hij aldaar werkzaam en toen hij naar Doesburg vertrok, dat hem op 2 October 1856 beroepen had, roemde Heinenoord hem als 'den man, die in zoo menigvuldig opzigt, en met zoo weinig ophef, onder de beminnelijkste nederigheid, onze gemeente nuttig trachtte te wezen' en dankte 'den Heer, die ons in dezen Leeraar zoo zeer beweldadigde'. Van 29 Maart 1857 tot 4 Augustus 1861 stond Koch te Doesburg, om één week later intrede te doen te Delft, dat hem op 28 Januari 1861 beroepen had. Met ingang van 1 Januari 1873 werd hem eervol emeritaat verleend en reeds op 5 November 1876 overleed hij in den ouderdom van 49 jaar. Hij was op 31 Maart 1852 gehuwd met Dina Catharina Elisabeth van Harencarspel (1832-1905), dochter van den Leeuwarder predikant J.P. van Harencarspel; zij schonk hem vijftien kinderen, waarvan twaalf haar overleefden.

Van zijn hand zag het licht: *Het nut der ketterijen. Christelijke toespraak tot zijne gemeente te Doesborgh*, *gehouden 16 December 1860* (Doesb. z.j.). Deze leerrede heeft tot tekst 1 Cor. 11:19 en is op verzoek van de gemeente uitgegeven.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Ath. Amst.*, 227. - *Alb. Stud. Rh. Tr.*, 346. - *Alb. Stud. L.B.*, 1338, 1347. - *Boekz.*, 1857*a*, 313. - *Hs. Borger.* - Genealogische mededeelingen dank ik aan de vriendelijke bemiddeling van Dr. E.A. Koch, te 's-Gravenhage.

[Johan Rudolph Eilers Koch]

KOCH (Johan Rudolph Eilers) was een kleinzoon van Ds. J.R. Eilers, Luthersch predikant te Pekela (1768-1790), Monnikendam (1790-1800) en Wildervank, tot zijn overlijden in 1814. Een dochter van Eilers huwde Johan Heinrich Koch, koopman te Veendam, en Jan Rudolph, grootvaders naamgenoot, ontving ook diens geslachtsnaam vóór den zijne. Hij werd den 25en Juni 1809 te Veendam geboren en

liet zich, na voorbereidend onderricht genoten te hebben, op 18 September 1827 als student aan de Groninger Universiteit inschrijven, om na drie jaar zijn studie voort te zetten aan het Evangelisch-Luthersch Seminarium te Amsterdam, waar hij op 4 October 1830 staat ingeschreven. In zijn laatste studiejaar liet hij zich nog te Leiden inschrijven (24 September 1832) en legde kort daarna, op 19 October 1832, met goed gevolg

het proponents-examen af. Een paar jaren moest hij wegens het groot aantal proponenten op een beroep wachten, maar op 8 Maart 1835 door de Luthersche gemeente te Wildervank tot voorganger gekozen, verbond hij zich den 10en Mei d.a.v. aan haar en diende haar tot den 3den October 1847. Een beroep naar Rotterdam, in 1846 met algemeene stemmen op hem uitgebracht, nam hij niet aan, maar wel dat naar Pekela, waar hij op 11 Juli 1847 als predikant was gekozen. Van 10 October 1847 was hij daar werkzaam, totdat Rotterdam, na het overlijden van Ds. Hollinghausen, den 8en Augustus 1855 weder een beroep op hem uitbracht. Nogmaals bedankte Koch, maar toen hij op 18 September d.a.v. voor de derde maal het beroep ontving en een commissie uit den kerkeraad naar Pekela kwam, om hem tot aanneming over te halen, gaf hij aan dat zoo nadrukkelijk uitgesproken verlangen toe. Den 15en Juni 1856 deed hij te Rotterdam intrede en mocht op 10 Mei 1886 zijn 50-jarigen dienst als predikant herdenken, een voorrecht dat gedurende het 281-jarig bestaan der Rotterdamsche gemeente slechts aan één harer leeraren (Franciscus Smit in 1778) was te beurt gevallen. Koch memoreerde bij die gelegenheid, dat hij te Rotterdam 278 huwelijken had ingezegend. Een borstkwaal noodzaakte hem, tegen 1 Mei 1886 emeritaat aan te vragen en verhinderde hem, een afscheidsrede te houden; zijn ambtgenoot H.C. Lohr las het door hem geschreven woord voor. Hij vestigde zich eerst te St. Anna bij Nijmegen en in November 1888 te Charlois, waar hij reeds op 9 Januari 1889 overleed.

Eilers Koch was een man van veelzijdige kennis, zijn prediking helder en degelijk, zijn karakter zachtmoedig en vriendelijk. Rechtzinnig van overtuiging, verkondigde hij het Evangelie ‘in den geest des jongers, dien Jezus liefhad’. Warm voelend voor zijn Luthersche kerk, was hij allerminst onverdraagzaam of bekrompen; zoo herdacht hij in zijn gemeente op 29 Mei 1864 Calvijn's sterfdag (27 Mei 1564) met dank aan God, voor hetgeen Calvijn voor het Protestantisme gedaan had.

Jarenlang heeft Eilers Koch zitting gehad in de Synode, ook is hij lid geweest van de Synodale Commissie, doch toen het modernisme in de Luthersche kerk de overhand kreeg, moest hij aan een vrijzinnige zijn plaats afstaan. Tegemoetkomend jegens de Hersteld-Lutherschen, was het zijn werk, dat voor de eerste maal een Hersteld-Luthersch predikant (Ds. Helwig) in de Evang.-Luthersche kerk te Rotterdam een godsdienstoefening leidde. Ook heeft hij met goeden uitslag medegewerkt aan de verwezenlijking van zijn lievelingsdenkbeeld, om den werkkring van het Luthersch Genootschap voor In- en Uitwendige Zending uit te breiden. Oorspronkelijk door Ds. Lentz gesticht, om de heidenzending in Lutherschen geest ter hand te nemen, wilde Koch het maken tot een kring van rechtzinnige Lutherschen (Evangelisch en Hersteld), om zich tegenover het modernisme te handhaven. Deze reorganisatie, die volkomen gelukte, is voor een groot deel het werk van Eilers Koch geweest.

Behalve een uitmuntende fotografie, bestaat er van hem een fotografisch kaartje, beide vervaardigd door G. Hoogwinkel..

Van zijn hand verscheen in druk: *Kleine stukjes voor 't volk* (Amst. 1848). - *Zedeleer in spreuken* (Amst. 1849). - *Eigen brood bovenal* (Amst. 1853). - *De Wartburg*, *Luther's verblijfplaats van 1521-22*, *bezocht en geschetst* (Gron. 1854). - *Humor uit Jean Paul's nagelaten werken* (Gron. 1855). - *Gellert*, *het beeld des opregten vromen Christens* (Wilderv. 1855). - *Uit Luther's leven en tijd* (Gron. 1856). - *Ponticus en Blandina* (Rott. 1861). - *Gelooft in God*, *en gelooft ook in Mij. Vijftal preeken* (Rott.

1870). - *De Hervormer* (Rott. 1871). - *Gezangen voor de openbare vergadering van het Ned. Luthersch genootschap*, *afd. Rotterdam* (Rott. 1874). Bovendien schreef hij in de *Leerredenen voor Evangelische Christenen*: *Godsdiensthaat*, *verkeerde godsdienstijver en godsdienstige verdraagzaamheid*, *die het heil der menschen beoogt. Leerrede over Luc. 9*:*51-56* (Wijk b. Duurst. 1850); verder: met C. Plaat: *De 350e gedenkdag der Hervorming plechtig gevierd in de Ev. Luth. gemeente te Rotterdam* (Rott. 1867) en met zijn neef J.E. Eilers, predikant te Heusden: *Bloemlezing uit de dichterlijke werken der zeventiende eeuw en latere dagen* (Leid. 1847; 3e dr. 1867). Ook is hij de dichter van lied no. 97 der *Christelijke Liederen*, *uitgeg. door het Ned. Luth. Genootschap*, werkte mee aan de *Getuigenissen en Berichten*, door dat Genootschap uitgegeven, en plaatste bijdragen in den *Groninger* en den *Amsterdamschen Studenten-almanak*, in den *Drentschen Volksalmanak*, *De Honigbij*, *Ned. Museum*, *Vergeet mij niet*, *Aurora*, *Nuts-Almanak*, *Gouverneur's Huisvriend*, *Chr. Album*, *Chr. Huisvriend.*

L i t t e r a t u u r : Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 431. - Loosjes, *Naamlijst Luth. Pred.*, 72, 73. - *Een vaste Burg*, 1889, 56-62. - Schultz Jacobi, *Gesch. Ev. Luth. gem. te Rotterdam*, 379, 388. - Lentz, *Erinnerungen aus meinem Amtsleben*, 114, 166. - *Stemmen uit de Luth. kerk in Ned.*, IV, 288. - *Alb. Stud. Gron.*, 282. - *Alb. Stud. L.B.*, 1297.

[Willem Christiaan Henri Kocken]

Kocken (Willem Christiaan Henri), geboren den 17en Januari 1847 te Djocjakarta als zoon van Wilhelmus Petrus Hiëronimus Kocken en Eugenia Maria Frederica Nieuwenhuys, verloor reeds op zesjarigen leeftijd zijn vader, waarna zijn moeder met haar zoon en drie dochters naar Nederland kwam. Oorspronkelijk Roomsch, ging het gezin onder den invloed van een familielid, den straatprediker Esser, tot de Ned. Hervormde kerk over. De jonge Kocken besloot, zich aan het predikambt te wijden en liet zich, na het gymnasium te Utrecht bezocht te hebben, den 5en September 1865 als student aan de Universiteit aldaar inschrijven. Gedurende zijn studietijd tot dieper inzicht in zijn geestelijken toestand gekomen, onttrok hij zich aan het gewone studentenleven en trad meermalen op in evangelisaties. In Mei 1871 door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst toegelaten, ontving hij beroepen naar Westmaas, Leerbroek en Kockengen, waarvoor hij bedankte, maar nam het beroep naar Moerdijk aan, dat op 29 Juni 1871 op hem was uitgebracht en waar Ds. Felix hem had aanbevolen. Na bevestigd te zijn door zijn zwager, Ds. De Gaay Fortman, deed hij den 3en September 1871 zijn intrede.

Al spoedig wekten het ongeregeld kerkbezoek van zijn gemeente en de veelvuldige ontheiliging van den Zondag Kocken's verontwaardiging op, zoodat hij reeds op 19 November 1871 met instemming van zijn kerkeraad afkondigde, dat met 1 Januari 1872 de kerkelijke tucht zou worden toegepast op hen, die ergerlijk leefden of den Zondag ontheiligden; wie zich uit vrees voor broodsgebrek aan dit laatste schuldig maakte, zou alleen van het Avondmaal worden uitgesloten. Tegen dit besluit bracht één der gemeenteleden, nl. de stationschef, zijn bezwaren in bij het Classicaal bestuur, dat een commissie uit zijn midden naar Kocken zond ter nadere bespreking, maar niet met hem tot overeenstemming kon komen. Kocken ging intusschen op den

ingeslagen weg voort en weigerde doopouders, die zich onverschillig toonden omtrent de ontzegging van het Avondmaal, tot beantwoording der doopvragen toe te laten. Nu bracht het Classicaal bestuur de kwestie bij het Provinciaal

kerkbestuur en gaf als zijn meening te kennen, dat Kocken handelde in strijd met art. 29 van het Reglement op de Kerkeraden. Kocken, die tevoren niet op dat artikel was opmerkzaam gemaakt, gaf de juistheid van deze meening toe en liet het gewraakte besluit intrekken, maar verklaarde toch de toediening van den doop te zullen weigeren, als hij meende dit te moeten doen en dit niet in strijd was met Gods Woord en de Synodale reglementen. Het Provinciaal kerkbestuur vond hierin aanleiding, hem den 11en December 1872 in zijn ambt te schorsen; ook Rullmann acht Kocken's houding in dezen in menig opzicht onverdedigbaar en zijn standpunt omtrent het toedienen van den Doop verre van onbetwistbaar. Kocken ging in hooger beroep bij de Synode, die het besluit van het Provinciaal kerkbestuur bevestigde, welk vonnis van verschillende kanten critiek ondervond: het moderne weekblad *De Hervorming* erkende, dat de Synodale wetgeving op dit punt niet volledig was, en Dr. A. Kuyper noemde in het *Zondagsblad* het vonnis kortweg onverdedigbaar.

Kocken zelf kwam thans tegen het hoogste kerkelijk bestuur rechtstreeks in verzet en kondigde op 13 Maart 1873 openlijk af, dat hij de Synode niet zou gehoorzamen. Kerkeraad en stemgerechtigde leden waren op zijn hand, zoodat hij ondanks de schorsing met de wekelijksche prediking in de kerk voortging. Toen volgde op 16 April 1873 Kocken's ontzetting uit het ambt en uit het lidmaatschap der Ned. Herv. kerk, waarna hij over deze zaak in 't licht deed verschijnen: *De vraag*: *Wat is te Moerdijk geschied? beantwoord. Mededeeling der Officiëele bescheiden*, *voorafgegaan van eene Inleiding. Eerste gedeelte* (Utr. 1873), weldra gevolgd door een *Tweede gedeelte* (Utr. 1873) en een *Derde gedeelte. Uitspraken der Synodus contracta en van het Provinciaal Kerkbestuur van Noord-Brabant*, *benevens de processtukken* (Utr. 1874).

In den bestaanden toestand kwam echter geen verandering: Kocken bleef preeken, woonde in de pastorie en wilde het archief niet afgeven. Thans werd de zaak voor de rechtbank te Breda gebracht, waar Kocken zichzelf op 10 Februari 1874 verdedigde, maar bij vonnis van 31 Maart d.a.v. in het ongelijk werd gesteld. De Rechtbank achtte het een zuiver kerkelijke zaak, waarin zij de beslissing der betrokken kerkelijke colleges eerbiedigde. Nog gaf Kocken het niet op en ging in hooger beroep bij het Provinciaal Hof te 's-Hertogenbosch, waarvoor hij zich verdedigde in een *Pleitrede uitgesproken voor het provinciaal Geregtshof van Noord-Brabant op den 5en Januari 1875*, die in 't licht verscheen. Het Hof verklaarde echter wegens den vorm het appèl niet ontvankelijk. Om de proceskosten te kunnen voldoen, werden Kocken's goederen verkocht, waarover hij een *Open brief aan de leden van het Provinciaal Geregtshof te 's-Hertogenbosch*, *bij gelegenheid der regterlijke verkooping mijner onroerende goederen. Met bijlagen* (1875) publiceerde, maar nog wilde hij het archief niet afgeven. Ook deze zaak werd bij de rechtbank te Breda aanhangig gemaakt, die Kocken opriep, om voor haar te verschijnen. Gedachtig aan de reden, waarom hij bij het vonnis dier rechtbank van 31 Maart 1874 in 't ongelijk was gesteld, achtte Kocken het raadzaam, een vruchtelooze procedure te vermijden en leverde thans het archief over. De redenen, die hem daartoe bewogen hadden, zette hij uiteen in: *Waarom ik niet ten tweeden male voor de Regtbank te Breda verschenen ben? Eene vraag volgens belofte per brief beantwoord* (1875).

Toch bleef Kocken zich als de Ned. Hervormde predikant van Moerdijk beschouwen, waarin zijn kerkeraad hem steunde. In 1876 gaf hij dan ook eene

Memorie van toelichting uit naam en op last van den Kerkeraad en van de Kerkvoogdij der

Ned. Herv. gemeente Moerdijk, *Z.E. den Minister van Finantiën toegezonden.* Dit waren kerkeraad en kerkvoogdij, die hem in zijn verzet steunden. Hij wilde dan ook geen vrije gemeente vormen, voelde geen behoefte, zich bij de Afgescheidenen aan te sluiten, en kon zich ook niet vereenigen met de wijze, waarop Dr. Kuyper den strijd wilde voeren. Voor Kohlbrugge's denkbeelden toonde hij veel te gevoelen, niet alleen door de uitgave van *Een brief aan en twee brieven van wijlen dr. H.F. Kohlbrugge*, *ten nutte der christelijke kerk in Nederland uitgegeven* (1879), maar ook door het *Voorwoord*, gegeven bij een werkje van C. Hemmington: *De leer der volmaaktheid of Het hooger Christelijk leven. Eene onschriftuurlijke en zielverdervende leer.* Uit het Engelsch door F.W. Wagner (1876). Hij wijst daarin ook op de overeenkomst tusschen Kohlbrugge's ontzetting uit het ambt en hetgeen hemzelf te Moerdijk geschied was. De vergelijking mist niet allen grond, ook omdat beiden eenzame figuren bleven, maar het is daarbij niet te ontkennen, dat Kocken zijn zaak en zichzelf veel schade heeft gedaan door een scherp oordeel over hen, die het niet met hem eens waren. In zijn *Antwoord aan den Heer M.S. Bromet op zijne circulaire betreffende het werk*: '*D.L. Moody en zijn werk in 's Heeren wijngaard*' (Culemb. 1875) heeft hij over verscheidene vooraanstaande personen op een zoo hatelijke wijze geschreven, dat bij sommigen de sympathie, die zij voor hem voelden, geheel verdween.

Kocken is voor zijn gemeente blijven preeken tot 4 September 1881, toen hij zijn laatste leerrede gehouden heeft over den tekst: 'Zijt gijlieden bereid'. Den 17en Juni 1882 overleed hij in het krankzinnigengesticht te Dordrecht en werd in die stad begraven. Hij was gehuwd met Elize van der Stok (1845-1903).

Behalve het reeds genoemde, gaf Kocken de volgende geschriften in 't licht: *Nog iets over de zoogenaamde geestelijke beweging in Engeland. Antwoord aan 'De Standaard' op eenige artikelen over het gebeurde met den Heer Pearsall Smith*, *benevens eene toelichting der Zaandamsche schutters-kwestie* (Culemb. 1876). - *Leerrede over Matth. 28:18-20. Hemelvaartspreek van Maarten Boos*, *in leven Roomsch Priester en Pastoor. Om hare voortreffelijkheid uit het Hoogduitsch vertaald* (1879). - *De komst van Jezus Christus. Eene leerrede voor Kerstfeest en Nieuwjaar. Uit het Hoogduitsch van Maarten Boos* (1880).

Een portret van Kocken is opgenomen in Rullmann, *De strijd voor kerkherstel* enz.

L i t t e r a t u u r : Rullmann, *De strijd voor kerkherstel in de Ned. Herv. kerk der XIXe eeuw*, Reg. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, 169. - *Alb. Stud. Rh. Tr.*, 469. - Vele gegevens, vooral betreffende Kocken's geschriften, dank ik aan de mededeelingen van Mr. B. de Gaay Fortman, te Amsterdam.

[Adriaan, Gijsbert en Jan van der Kodde]

Kodde (Adriaan, Gijsbert en **Jan van der)** hebben zich wel niet door geschriften bekend gemaakt, maar behooren hier behandeld te worden als stichters van het genootschap der Rijnsburgsche Collegianten. Zij waren gesproten uit een geslacht, dat, naar men zegt, reeds in de 13e eeuw bekend was, en kleinzoons van Willem Jansz van der Kodde, schoenmaker te Rijnsburg, die al kort na 1530 een aanhanger der Reformatie moet geweest zijn. Op zijn stuk land had hij een houten huisje gezet, waar hij tweemaal 's weeks met een roeiboot heenvoer, onder voorwendsel naar de

beesten, die daar weidden, te gaan, maar inderdaad om er ongestoord den Bijbel te kunnen lezen. Toch bleef dit niet onbekend en van Utrecht kwam een bevel, om te letten op een zeker huisgezin te Rijnsburg, dat met gevaarlijke ketterij besmet was. Eén der dochters van Wil-

lem Jansz week later uit naar Emden en een zoon, Jakob, bleef in Rijnsburg, maar schijnt toch de gevoelens van zijn vader trouw gebleven te zijn. Eerst tegen zijn 40e jaar huwde hij en werd vader van één dochter, Maria, en zeven zoons. Drie van hen, namelijk Adriaan, Gijsbert en Jan, die meest 'de Oude' of 'Oude Jan' genoemd wordt, zijn aan het hoofd van dit artikel vermeld. Van de andere wordt één 'de jonge Jan' genoemd, terwijl een tweede, nl. Willem, als buitengewoon hoogleeraar in het Hebreeuwsch aan de Leidsche Universiteit verbonden is geweest (zie over hem: *boven*, dl. II, blz. 161, 162).

De gebroeders, wier geboortejaren onbekend zijn, maar ± 1620 reeds den middelbaren leeftijd overschreden hadden, ontvingen een beschaafde opvoeding, zoodat zij niet alleen Latijn, maar sommige van hen ook Fransch, Italiaansch en Engelsch leerden. Adriaan, Gijsbert en Jan waren lederbereiders en woonden respectievelijk te Rijnsburg, Warmond en Oegstgeest, waar zij als Remonstrantsgezinden bekend stonden en de algemeene achting genoten wegens hun vroom leven, oprechtheid en kennis van den Bijbel. Ook hadden zij de geschriften van Castellio en Coornhert bestudeerd. Toen nu de evenzeer Remonstrantsgezinde predikant van Warmond, Christiaan Sopingius, door de Synode van Zuid-Holland in 1619 was afgezet en de acte van stilstand teekende, stelde Gijsbrecht van der Kodde, die aldaar ouderling was en van de broeders het meest op den voorgrond is getreden, voor, 'altemet eens zonder predikant bij elkander te komen, eenige capittels te lezen, een gebed te doen en iets tot stichting voor te dragen, indien iemand daartoe bereid en bekwaam werd bevonden'. Op zichzelf beschouwd, was dit niet iets bijzonders: in den Hervormingstijd hadden de Protestanten meermalen op die wijze stichting gezocht, en toen Gijsbert aldus het eerst was voorgegaan, hebben ook anderen, zooals Theunis Cornelisz uit de Kaag, zulke bijeenkomsten geleid. De Antwerpsche bestuurders der Remonstranten wilden echter in den regelmatigen dienst der gemeente voorzien en voeling met hun geloofsgenooten blijven houden, waarom zij Henricus Holthenus (zie: *boven*, dl. IV, blz. 182, 183), vroeger predikant te Waddinxveen, naar Warmond zonden. Gijsbert van der Kodde bleek echter niet naar deze geestelijke hulp te verlangen; hij wees Holthenus op het gevaar, dat hij aldus zou loopen, maar voegde eraan toe: 'Daer sijn wel andre middelen, om de gemeente te stichten', en ook: 'Ick soude u raeden om een goedt ambacht te gaen leeren'. Vooral de laatste woorden toonden aan, dat hij het predikambt niet hoog stelde, misschien zelfs overbodig achtte, en toen Holthenus was heengegaan en vervangen door Wouter Cornelisz van Waerder, gaf Gijsbert zijn wensch te kennen, om in de bijeenkomsten ook vrij het woord te mogen voeren. Cornelisz vond dit eerst goed, maar de meerderheid der gemeenteleden was ertegen en daarom kon hij het Gijsbert niet toestaan. Deze bleef echter met zijn broeders en gesteund door een minderheid in de gemeente, zijn standpunt handhaven en toen Cornelisz na eenigen tijd door Paschier de Fijne werd vervangen, stelde deze, om een vergelijk te treffen, aan de Van der Kodde's voor, dat hij eerst zou prediken, maar onmiddellijk daarna een nieuwe samenkomst houden, waar dan een ieder het woord kon voeren en ook De Fijne tegenwoordig zou zijn. Maar hierin wilden de broeders niet treden; Jan van der Kodde zeide zelfs, dat, indien hij een bezwaar had tegen De Fijne's prediking en vóór de tweede bijeenkomst stierf, hij vreesde 'verdoemd te worden, omdat hij niet had uitgesproken hetgeen hij tot stichting der gemeente te zeggen had'. De broeders

vergaderden dus met hun aanhang afzonderlijk en De Fijne woonde zelf die bijeenkomsten meermalen

bij, waarop hij soms het woord voerde. Toen hij bij zulk een gelegenheid deze wijze van godsdienstoefening aan een scherp oordeel onderwierp, wilde Jan van der Kodde hem het woord ontnemen, hierbij in strijd komende met zijn broeder Adriaan, die blijkbaar de meest gematigde der Van der Kodde's was. Eenigen tijd later achtten de broeders het raadzaam, hun vergaderingen naar Rijnsburg over te brengen en zooveel mogelijk geheim te houden, waardoor zij toonden, zich stellig van hun vroegere geloofsgenooten te willen afscheiden.

Aldus bleek het, hoezeer men van de oorspronkelijke bedoeling was afgeweken. Traden eerst de Van der Kodde's op, omdat een predikant ontbrak en de gemeente toch stichting verlangde, gaandeweg achtte men, op grond van het algemeen priesterschap der geloovigen, een vasten voorganger en een godsdienstoefening waar alleen die voorganger het woord mocht voeren, schadelijk en verkeerd. Zóó terugkeerend tot het Christendom uit de dagen der Apostelen, vertoonen zij meer trekken, die op dien tijd terugwijzen, b.v. den doop bij onderdompeling en een zekere samenhoorigheid, misschien ook de toelating tot het Avondmaal van ieder Christen, onverschillig tot welk kerkgenootschap hij behoorde.

Op die wijze kwamen de Van der Kodde's tot de vorming van een afzonderlijk genootschap, dat ‘Rijnsburgers’ genaamd werd naar de plaats der samenkomst, maar ook ‘Collegianten’, omdat hun vergaderingen den naam ‘collegiën’ droegen, of wel ‘Profeten’, naar het vrije ‘profeteeren’, wat iederen bezoeker der bijeenkomsten veroorloofd was. In de leer - inzonderheid wat de vijf betwiste punten betreft - bleven zij met de Remonstranten overeenstemmen, hoewel zij geen kerkelijke vaststelling van de leer in een belijdenis verlangden, maar voor het uiterlijk vertoonden de Rijnsburgers veel overeenkomst met de Doopsgezinden. Zij wilden geen overheidsambt bekleeden, geen krijgsdienst verrichten, verwierpen den kinderdoop - hoewel die bij onderdompeling hen weer van de Doopsgezinden onderscheidde - en achtten iederen broeder bevoegd, voor de gemeente op te treden; dit laatste was echter bij de Doopsgezinden alleen veroorloofd krachtens opdracht der gemeente. Hun godsdienstoefening was eenvoudig: een gedeelte der H. Schrift werd gelezen, dan volgde het gebed en daarna werd gevraagd, overeenkomstig 1 Cor. 14:26, of iemand iets tot stichting had voor te dragen. Soms voerden dan verschillende sprekers achter elkander het woord, zoodat een bijeenkomst uren kon duren.

Het is onjuist, de Rijnsburgsche secte als de aanvang van de geheele Collegianten-beweging te beschouwen en de beginselen dier secte als richting gevend voor de latere Collegianten te achten. Deze werden wel dikwijls naar de Rijnsburgers genoemd en oriënteerden zich naar hen, wat de organisatie betreft, maar de geest was anders. Wilden de Rijnsburgers eigenlijk een zuivere apostolische gemeente stichten, de latere colleges streefden naar reformatie van Kerk en Christenheid, naar een zedelijke hervorming der maatschappij.

Wat den gebroeders Van der Kodde betreft, deelt Brandt nog mede, dat ‘jonge Jan’ zich tegenover De Fijne erop beroemde, ‘dat hij den H. Geest met sulk een kracht hadt ontfangen als d'Apostelen, soo dat selfs het huis, daer hij was, daer van schudde’, terwijl hij bovendien beweerde, dat hij op een tocht over het ijs van Haarlem naar Rijnsburg op wonderdadige wijze beschermd was. De Fijne meende echter, dat Jan ‘met eenige frenesie of krankheit in de herssenen, uit swakheit, door te veel vastens ontstaen, was bevangen’.

De drie gebroeders Van der Kodde zijn waarschijnlijk alle vóór 1640 overleden. Na hun dood is Frans Oudaen, gehuwd met een dochter van ‘ouden Jan’, voorganger der Rijnsburgers geworden.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. Van der Codde. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 285-288. - V. Slee, *Rijnsb. Coll.*, Reg. - Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, Reg. - Lindeboom, *Stiefkinderen v.h. Chr. dom*, 340. - Hylkema, *Reformateurs*, I, 6-11; II, 466. - *De Remonstranten. Gedenkboek*, 145 vv. - Kühler, *Socin.*, 144, 145, 147. - Rademaker, *Camphuysen*, 84, 86, 100. - Rues, *Tegenw. Staet d. Doopsgez.*, 280-284. - Van Vloten, *Paschier de Fijne*, 72 v.v.; aant., 27 vv. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, 573, 574. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, I, 146, 147. - Id., *Herv. te Leiden*, 120. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, II, 284. - Brandt, *Reformatie*, IV, 98-119. - *Dpsgez. Bijdr.*, 1883, 69, 70. - *Geref. Bijdr.*, I, 212 vv. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., XVI, 165.

[Jan van der Kodde]

Kodde (Jan van der) gaf eenige geschriften in 't licht, maar bijzonderheden omtrent zijn leven zijn niet bekend. Zeker is hij een andere dan zijn beide naamgenooten, in het vorig artikel genoemd, daar hij op het einde der 17e en in 't begin der 18e eeuw leefde en uit zijn geschriften kan met groote waarschijnlijkheid iets omtrent zijn persoon afgeleid worden.

Toen *De werken van den hoogverlichten Jakob Bril* in 1705 te Amsterdam waren verschenen (zie aankondiging in *Boekz.*, 1706*a*, 285-291), schreef Kornelis van Eken, die een aanhanger van Bredenburg was geweest tegenover Kuyper en Lemmerman in den onderlingen strijd der Collegianten (1672-1699, zie: Rues, *Tegenw. Staet der Doopsgez.*, 298-303) een ‘pasquilleus’ gedicht, getiteld: *Een Bril-huisje*, *gestoffeerd met eenige uitgelesene Brille-glasen*, *uit de kraam en geslepen van den Hoogverligten Jacob Bril sogenaamd*, *enz.* Hierover werd hij op ‘gematigden, bijna vaderlijken toon’ terecht gewezen door Jan van der Kodde in zijn *Vrindelijke Aanspraak aan Kornelis van Eken. Wegens sijn uitgegeven geschrift*, *genaamd een Brillehuisje enz.* (Amst. z.j.). Deze Van der Kodde vervaardigde ook een *Lykdicht op A. Lemmerman* (Leyden 1700) en zal dus in den pas bijgelegden strijd wel een aanhanger van Lemmerman geweest zijn, hoogstwaarschijnlijk derhalve een Collegiant, mogelijk een nakomeling van één der stichters van de secte. Het vermoeden, dat V.d. Kodde een Collegiant was, wordt versterkt door een ander geschrift, dat hij uitgaf, nl.: *De woorden van Paulus*, *2 Thess. III*:*16 in rijm uitgebreid en toegepast op de vereeniging der beyderzijds doopsgezinden tot Leyden*, *13 Febr. 1701.* Dit heeft betrekking op de vereeniging der Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinden te Leiden; een voorganger, ouderling of diaken van één dezer gemeenten is Van der Kodde niet geweest (vgl. Le Poole, *Bijdr. t.d. kennis v.h. kerkel. leven onder de Doopsg. te Leiden*), maar wel bestond tusschen Collegianten en Doopsgezinden een nauwe band (Le Poole, *a.w.*, 84, 85) en werd zelfs aan eerstgenoemden kort na de vereeniging, namelijk in Januari 1702, het gebruik der kerk voor het houden hunner samenkomsten toegestaan (Le Poole, *a.w.*, 82). Een geschrift als dat van Van der Kodde kan dus verwacht worden van een Collegiant, die voor het Doopsgezind gemeenteleven groote belangstelling koesterde.

L i t t e r a t u u r: Hylkema, *Reformateurs*, II, 387, 388, 394-403. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, II, 93, 145. - *Cat. Letterk.*, I, 569.

[Salomon Sieuwert de Koe]

Koe (Salomon Sieuwert de), den 6en Januari 1842 te Woudsend geboren als zoon van Anne Cornelis de Koe en Wilhelmina Arnolda de Mol Moncourt, werd den 4en Februari 1863 te Groningen als student ingeschreven, maar ging na een paar jaren te Utrecht studeeren, waar hij zich op 5 October 1865 liet inschrijven. Reeds in dien tijd openbaarde zich zijn werkzame geest op verschillend terrein. In zijn geboorteplaats kwamen in den tijd van de hooioogst vele Duitsche maaiers, die de Zondagen in de herberg doorbrachten en De Koe poogde dit kwaad te bestrijden, door in een schuur voor hen in het Duitsch te prediken en aldus hun geestelijke kracht te versterken. Daarnaast speelde hij in het Utrechtsch studentenleven een rol van beteekenis: met eenige andere rechtzinnige theologen richtte hij een kiesvereeniging voor de Senaatsverkiezingen in het Corps op, omdat uitsluitend liberalen in den Senaat zitting hadden. Bij de verkiezing in 1868 behaalde zijn partij de overwinning en werd hij zelf tot ab-actis gekozen, waartegen de andere partij een motie indiende. Kort daarna werd een commissie benoemd ter voorbereiding van een geheele herziening der Corpswet, waarin ook De Koe zitting had.

Na in October 1869 door het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht tot den predikdienst te zijn toegelaten, ontving De Koe den 21en November d.a.v. een beroep naar Lienden, dat hij aannam en waar hij den 6en Maart 1870 door Prof. Valeton van Groningen bevestigd werd. Hij diende deze gemeente tot 6 October 1872, toen hij, in Juli van dat jaar naar Buitenpost beroepen, te Lienden afscheid preekte en zich één week later aan zijn nieuwe gemeente verbond. Hier bleef hij slechts zéér kort, daar hij in November 1873 een beroep naar Utrecht ontving, waar hij, na door Beets te zijn bevestigd, op 1 Februari 1874 intrede deed met een leerrede, in druk verschenen onder den titel: *Jezus' geheel eenige persoonlijkheid*, *de maatstaf voor de bediening des Evangelies in Zijne gemeente. Joh. XIV*:*6* (Sneek 1874). Eén week te voren had hij te Buitenpost afscheid genomen met een insgelijks uitgegeven leerrede: *De afscheidsgroet van een dienaar van Christus aan zijne geliefde gemeente. Coll. II*:*5-7* (Sneek 1874). Doch dit korte verblijf in Friesland, heeft hem, ook Fries van geboorte, mede aangespoord, met kracht op te treden tegen de macht, die de floreenplichtigen in de Hervormde kerk in Friesland uitoefenden (zie over deze kwestie o.a. Vos, *Groen van Prinsterer en zijn tijd*, II, 339 vv.). In de *Christelijke Stemmen* van 1874 vestigde hij de aandacht op dezen door hem ten sterkste afgekeurden toestand, in zijn artikel: *De gevangenschap der Friesche kerk*, dat in hetzelfde jaar ook afzonderlijk uitkwam, terwijl hij het volgend jaar met M.W. Oppedijk en F.J.P. Moquette uitgaf: *De vrijmaking der Friesche kerk. Onderzoek naar recht en roeping der Friesche gemeenten tegenover* '*de floreenplichtigen van den Hervormden godsdienst*' *in zake het beheer der kerkelijke goederen* (Sneek 1875). Dit geschrift is van de hand van De Koe; rechtskundige adviezen van de hoogleeraren Gratama en De Geer zijn eraan toegevoegd. Ook nam hij zitting in het bestuur van den Anti-floreen-bond, in October 1875 opgericht, en na zijn overlijden werd terecht van hem getuigd: 'Dat de onrechtmatige macht der floreenen is gebroken, moet óók aan zijn nadrukkelijk optreden toegeschreven worden.'

Het is niet te verwonderen, dat het predikambt te Utrecht in 't begin De Koe's tijd voornamelijk in beslag nam en dat slechts nu en dan iets van zijn hand in druk verscheen. Een adventspreek: *Lamech's verwachting. Naar Gen. V*:29 (Utr. 1874)

behelsde tevens ‘een Afscheidswoord aan de gemeente van Utrecht van Dr. B. ter Haar, hoogleeraar en academie-prediker’, die vroeger De Koe's leermeester was geweest en

wegens een chronische bronchitis genoodzaakt was, op 68-jarigen leeftijd emeritaat te nemen. Verder gaf hij in de *Christelijke Stemmen* van 1875: *Adviezen over de synodale voorstellen in zake art. 11 Algemeen Reglement en regeling van het beheer*, *30 Juni 1875*, ook afzonderlijk verschenen (Amst. 1875) en in datzelfde tijdschrift een artikel over *Orgelgebruik* (Jaarg. 1876, blz. 764 vv.). Enkele jaren later verscheen zijn *Rouwklacht bij den dood van Z.K.H. Willem*, *prins van Oranje* (Utr. 1879), terwijl hij zijn medewerking verleende aan: *Geloofsgetuigen. Galerij van Christelijke vrouwen*, 3 dln. (Amst. 1879, 1880) en *Bouwsteenen. Tijdschrift voor inwendige zending* (Utr. 1882 en volg. jaren).

Inmiddels had De Koe zich ook op degelijke wijze aan meer wetenschappelijke studie gewijd en zoo mocht den 2en Mei 1883 de Utrechtsche predikant op 41-jarigen leeftijd aan de Universiteit aldaar tot doctor in de godgeleerdheid promoveeren op een dissertatie over *De Conjecturaal-critiek en het Evangelie naar Johannes* (Utr. 1883), die van groote vlijt, nauwkeurige kennis en veel scherpzinnigheid getuigt. ‘Haar resultaten zijn voor de beoefenaars en vrienden der Conjecturaal-Critiek niet bemoedigend, daar zij in de oogen van Dr. De Koe zeer weinig genade vinden’ (Bronsveld, in *Stemmen v. Waarh. en V.*, 1883, I, 658). In hetzelfde jaar gaf hij nog een *Beoordeeling van*: *J.I. Doedes*, *Het gezag en de waarde der handschriften van den Griekschen tekst des N.T.*, en deze geschriften vestigden zoozeer de aandacht op hem, dat, toen de Groningsche hoogleeraar J. Cramer in 1884 als opvolger van Beets te Utrecht benoemd werd, de opengevallen leerstoel te Groningen De Koe werd aangeboden, die op 26 October 1884 zijn inaugureele rede hield over *Het algemeene en het bijzondere in het geschiedkundig deel der christelijke godgeleerdheid* (Gron. 1884). Als hoogleeraar gaf hij onderwijs in de Oud-Christelijke letterkunde, de geschiedenis van het Christendom en de geschiedenis van de leerstellingen van het Christendom. Slechts anderhalf jaar heeft De Koe in dit ambt werkzaam mogen zijn; reeds den 23en Maart 1886 overleed hij, door zijn vroegeren ambtgenoot Dr. Bronsveld geroemd als ‘een degelijk man’, die veel goeds gedaan en gesteund heeft (*Stemmen v. Waarh. en V.*, Jaarg. 1886, blz. 489).

Behalve hetgeen reeds vermeld is, gaf De Koe in druk: *De tijd*, *waarin Jezus optrad*, vrij n.h. Hoogd. van Dr. M. Seydel (Utr. 1885), waarvan een aankondiging voorkomt in *Stemmen v. Waarh. en V.*, 1885, 659. Van zijn *Bijbelverklaring voor het volk*, met E. Barger, G.J. v.d. Flier en J. Groenewegen ondernomen, en evenzeer in de *Stemmen v. W. en V.* aangekondigd (1884, I, 220), verscheen slechts ééne aflevering (Delft 1884). Na zijn dood werden in *Homiliarium. Verzameling van uitgezochte leerredenen*, dl. I, *Feeststoffen* (Utr. 1896), nog preeken van zijn hand opgenomen.

Den 24en Juni 1880 was De Koe te Utrecht gehuwd met Jonkvr. Isabella Antoinette Michielena Cornelia van Asch van Wijck, geb. 1851, die in 1911 overleed, nalatende twee dochters en één zoon.

L i t t e r a t u u r : Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, 815. - Vos, *Groen v. Prinsterer*, II, 343. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, 43, 104, 169. - v. Vredenburch, *Schets v.h. Utr. Stud. leven*, 138. - *Acad. Groningana 1614-1914*, 207. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 472. - *Alb. Stud. Gron.*, 327, 630. - *Hs. Borger.* - Mededeelingen van Ds. Croon te Woudsend en den heer De Regt te Alphen a/d Rijn.

[Rudolf Theodor Johannes Kögel]

Kögel (Rudolf Theodor Johannes), vooral in Duitschland bekend, waar hij in de hoogste kerkelijke bedieningen is werkzaam geweest, mag ook hier niet ontbreken,

daar hij gedurende een zestal jaren de Duitsche gemeente in den Haag heeft gediend en in niet geringe mate tot haar bloei heeft medegewerkt. Uit den aard der zaak zal deze periode hier uitvoeriger beschreven en overigens van zijn leven slechts een kort overzicht gegeven worden.

Den 18en Februari 1829 is Kögel als zoon van den predikant Gottfried Kögel en van Florentine Bartusch te Birnbaum (Posen) geboren, bezocht eerst de Latijnsche school te Halle en werd daar in 1847 student in de theologie, waar Julius Müller en vooral Tholuck zijn voornaamste leermeesters waren. In 1850 studeerde hij gedurende een semester te Berlijn, kwam daar in aanraking met Stahl en werd, na zijne studiën volbracht te hebben, in 1852 godsdienstleeraar aan een gymnasium te Dresden. Hier genoot hij van den omgang met verschillende kunstenaars, als den beeldhouwer Rietschel en de schilders L. Richter en Schnorr von Carolsfeld. Na in 1854 te Berlijn tot leeraar aan een seminarium benoemd te zijn, aanvaardde hij nog op 3 December van hetzelfde jaar het predikambt te Nakel bij Bromberg, maar was ook hier slechts enkele jaren werkzaam, daar hij, na eenige malen in de Duitsche gemeente te 's-Gravenhage gepreekt te hebben, den 24en October 1857 een beroep daarheen ontving, dat hij aannam.

In de vorige eeuwen was het gewoonte geweest, dat zoowel bij de Hervormde als bij de Luthersche gemeente te 's-Gravenhage een Duitsch predikant werd aangesteld, maar in 1820 brak de Hervormde, in 1832 de Luthersche gemeente met deze gewoonte. Ruim 30 jaar later, in 1855 en 1856, poogde een Duitsch comité tevergeefs den Lutherschen kerkeraad te bewegen, een Duitsch predikant te beroepen, en ook een adres aan koning Willem III, op ditzelfde doel gericht, bleef zonder gevolg. Wel wilde men toestaan, dat van tijd tot tijd een Duitsche preek in de Luthersche kerk gehouden zou worden, maar het comité wenschte een geregelde geestelijke verzorging der Duitschers, die in den Haag woonden, en besloot nu, een Duitsch-Evangelische gemeente te stichten. Zij stelde die onder protectoraat van den koning van Pruisen, knoopte betrekkingen aan met de Pruisische Staatskerk en verzocht aan het opperbestuur van die kerk, een geschikt predikant te willen voorstellen. De keus is op Kögel gevallen en de gemeente kon zich, blijkens het uitgebrachte beroep, hiermede ten volle vereenigen.

Op 4 December 1857 te 's-Gravenhage aangekomen, werd Kögel reeds den 6en van die maand bij de gemeente ingeleid door Ds. Taube van Barmen, welke plechtigheid door koningin Sophie, prins Frederik met vrouw en dochter, hertog Bernard van Saksen-Weimar en den lateren Duitschen keizer Frederik III werd bijgewoond. 's Avonds hield Kögel zijn intreerede.

De taak, om de Protestantsche Duitschers in den Haag in een gemeenteverband te brengen en aldus een levende gemeente te stichten, is door Kögel op schitterende wijze volbracht, waarbij hij vooral veel steun ondervond van Dr. Ernst graaf van Bylandt. Totnogtoe was men - ook bij de bevestiging en intrede - bijeengekomen in het gebouw der Loge op den Fluweelen Burgwal, maar daar dit spoedig te klein bleek te wezen, zond Kögel een uitnoodiging rond, om bij te dragen tot den bouw van een nieuwe kerk, waarop uit Duitschland, Zwitserland, Engeland, Frankrijk en Rusland, maar vooral uit Nederland zooveel giften inkwamen, dat reeds den 17en Mei 1860 hertog Bernard van Saksen-Weimar den eersten steen kon leggen voor de kerk op het Bleyenburg, die den 4en Augustus 1861 door Kögel werd ingewijd. Hijzelf had tevoren nog vier lezingen te Amsterdam gehouden, die *f* 750. - opbrachten, en wist

in de volgende twee jaren niet alleen de schuld, die nog op de kerk rustte, af te doen, maar was

bovendien in staat, een pastorie te laten bouwen en een school op te richten, die van de diaconie uitging. Dit laatste geschiedde in 1862 en was de verwezenlijking van één zijner lievelingsdenkbeelden, want bij veel waardeering voor hetgeen hij in Nederland vond, was hem de godsdienstlooze school een doorn in 't oog. Hij was van meening, dat de Nederlandsche jeugd, op zichzelf al tuchteloos, opgeofferd werd aan de theorie van scheiding van kerk en staat, en wenschte een Christelijke school, waar niet alleen godsdienstonderwijs werd gegeven, maar het Christendom invloed zou oefenen op den geheelen mensch. ‘De kerk’ schreef hij in dien tijd, ‘is de school der grooten; de school is de kerk der kleinen’.

Gedurende zijn verblijf in den Haag heeft Kögel zich met de geschiedenis en letterkunde van ons land vertrouwd gemaakt en veel belang gesteld in de kerkelijke en politieke stroomingen. De verschilpunten tusschen Duitschers en Nederlanders trachtte hij zooveel mogelijk weg te nemen door te wijzen op datgene, waarin beide natiën overeenstemden, en hoewel van huis uit een streng Lutheraan, vermeed hij alles, waardoor hij met de Gereformeerden in botsing kon komen, zoodat leden van beide gezindten onder zijn gehoor kwamen. Met Groen van Prinsterer was hij door vriendschap nauw verbonden; na diens overlijden heeft hij hem geëerd door in het tijdschrift *Christoterpe* van 1884 een stuk te plaatsen, getiteld: *Ein Bibelabend in Holland*, waarin hij op waardeerende en geestige wijze een avond-bijeenkomst ten huize van Groen teekende en uitstekend de verschillende bezoekers: da Costa, Capadose, Elout, Heldring en anderen, typeerde. Veel sympathie ondervond hij ook van mannen en vrouwen van aanzien in den Haag, o.a. hertog Bernard van Saksen-Weimar, zoodat zijn Haagsche tijd, volgens Kögel's eigen bekentenis, een goede voorbereiding is geweest voor zijn later hofpredikambt te Berlijn. Koningin Sophie, bekend als tegenstandster van Pruisen, had echter minder met hem op, ook omdat zij vond, dat hij te veel politiseerde. Haar eerste vraag, toen hij aan haar werd voorgesteld, luidde ook weinig tegemoetkomend. ‘Sind Sie auch ein Franzosenfresser?’ vroeg zij, waarop Kögel antwoordde: ‘Ja, Majesteit, en dat ter wille van een onvergetelijke vrouw en vorstin: koningin Louise.’

Aan zijn preeken besteedde Kögel de grootste zorg, terwijl zijn voordracht in dien tijd bijzonder levendig was, zoodat zijn woorden bij zijn hoorders ingang vonden. Dat bovendien een man van zoo algemeene ontwikkeling en groote gaven toch de Bijbelsche waarheden bleef aannemen en verkondigen, heeft juist in die dagen, ook buiten zijn gemeente indruk gemaakt en is in den Haag in breeden kring niet zonder invloed gebleven, met name op de Hervormde gemeente.

In Januari 1863 werd Kögel ernstig ziek en gaf herhaaldelijk bloed op, zoodat hem het preeken voorloopig werd verboden. In dien tijd van ziekte ontving hij een beroep als hof- en domprediker te Berlijn, hoogstwaarschijnlijk op aanbeveling van Prins Frederik's vrouw, die een zuster van koning Wilhelm was. Ofschoon de Berlijnsche lucht voor zijn gezondheid allerminst bevorderlijk heette te zijn, meende Kögel niet te mogen weigeren en nam het beroep aan. Nog niet in staat, een preek te houden, nam hij op den 2en Pinksterdag 1863 met een kort woord afscheid van de Haagsche gemeente, maar bleef later toch met haar en met Nederland in contact. Zoo hield hij in 1867 op de bijeenkomst der Evangelische Alliantie te Amsterdam een preek over ‘Einheit und Einigung der Kirche’ en was het volgend jaar tegenwoordig op een conferentie te Zeist, ter versterking van den band tusschen de Duitsche en

Nederlandsche kerken, waartoe de 300-jarige gedenkdag van het Convent te Wezel (1568) aanleiding gaf. Ook ontbrak hij

niet, toen de Haagsche gemeente haar 25-jarig feest vierde en leidde later zijn schoonzoon G. Blech als predikant bij haar in.

Nog 33 jaar heeft Kögel in verschillende hooge kerkelijke betrekkingen zijn vaderland gediend en gedeeld in de vreugde en droefheid der keizerlijke familie, wier geestelijke verzorger en raadsman hij inderdaad is geweest. Vooral keizer Wilhelm I achtte hem hoog en Kögel heeft zijn vorst in diens laatste oogenblikken met geestelijken troost bijgestaan, ook na zijn overlijden de lijkrede gehouden, gelijk later na het sterven van keizerin Augusta en keizer Frederik III. Diens zoon, Wilhelm II, heeft hij tot lidmaat der gemeente bevestigd en hem in 1889 naar Athene vergezeld, om het huwelijk van 's Keizers zuster Sophia met kroonprins Constantijn van Griekenland in te zegenen. Zoo heeft hij ook het huwelijk van prinses Marie van Pruisen met prins Hendrik der Nederlanden kerkelijk bevestigd; de trouwrede, bij deze gelegenheid door hem gehouden, zag het licht onder den titel: *Zur Vermählung Ihrer Königl. Hoheit der Prinzessin Marie von Preuszen mit Seiner Königl. Hoheit den Prinzen Heinrich der Niederlande am 24 August 1878 im Neuen Palast zu Potsdam. Traurede* (Berl. 1878). Den 2en Juli 1896 is Kögel te Berlijn overleden en vier dagen later onder groote deelneming van de Keizerin, het hof en velen uit alle standen der maatschappij begraven. De Duitsche gemeente van 's-Gravenhage liet op de lijkbaar een lauwerkrans neerleggen, op wiens lint de woorden van Dan. 12:3 gedrukt stonden.

Den 15en Augustus 1855 was Kögel gehuwd met Maria Müller, dochter van den hoogleeraar in de theologie Julius Müller. Zij heeft zich bekend gemaakt door haar godsdienstige liederen, die in *Christoterpe* zijn opgenomen, maar was zwak van gezondheid, zoodat zij ook in 't eerst het vochtig klimaat van Holland niet goed verdragen kon. Zij overleed op 14 April 1883, na haar echtgenoot vijf zoons en vier dochters geschonken te hebben. Eén der zoons, Martin, was als predikant te Brussel werkzaam en overleed op jeugdigen leeftijd in 1894 te Cassel. De oudste dochter Maria huwde met Georg Blech, die van 1886 tot 1892 predikant der Duitsche gemeente te 's-Gravenhage was. Na het overlijden van zijn eerste vrouw hertrouwde Kögel op 18 October 1884 met Lina, barones von Bodelschwingh, een zuster van den bekenden predikant te Bielefeld.

Kögel's kerkelijk standpunt blijkt uit het feit, dat hij met zijn zwager Leopold Schultze de ‘positive Union’ stichtte. Op vele jongere predikanten heeft hij grooten invloed geoefend, ook door zijn wijze van prediking, waarvan E. Frommel getuigt: ‘Wahr reden war ihm mehr als schön reden.’ Men heeft hem weleens streng en ongenaakbaar genoemd en hoewel dit wat al te sterk gezegd is, schuilt er toch een kern van waarheid in. ‘Inderdaad had hij iets koels, had zijn geheele persoonlijkheid iets hoogs’ (Quandt), ‘hij zag dikwijls zijn eigen weg als den eenig juisten en heeft hierdoor aan veel goeds afbreuk gedaan’ (Werdermann) en zijn vriend pastor Schwarz uit Rotterdam noemt hem: ‘een vriendelijk gastheer, die zijn bezoekers met geestrijke gesprekken wist te boeien’, maar: ‘het discours droeg veelal het karakter van een monoloog’.

Zijn uitgegeven werken zijn meest preekbundels, waarvan de volgende moeten genoemd worden: *Der erste Brief Petri in 20 Predigten* (Mainz 1863; 2e Aufl. Berl. 1872; 3e Aufl. 1890). Al deze preeken zijn oorspronkelijk in den Haag gehouden. - *Lasset Euch versöhnen mit Gott.* 3 Bde. (1864-1867; 2e Aufl. 1874-1879). - *Die*

Seligpreisungen der Bergpredigt in Predigten (1869; 2e Aufl. 1874). - *Das Vaterunser in Predig-*

ten (Berl. 1873; 2e Aufl. Bremen 1881). - *Aus dem Vorhof ins Heiligtum. Alttest. Texte.* 2 Bde. (1875, 1876; 2e Aufl. 1878, 1880; 3e Aufl. 1888). - *Der Römerbrief in Predigten* (Bremen 1876; 2e Aufl. 1883; 4e Aufl. 1904). - *Vaterländische und kirchliche Gedenktage* (1887; 2e Aufl. 1893). - *Das Evangelium Johannis.* 2 Bde. (1892, 1893). - *Deine Rechte sind mein Lied* (1895). - *Geläut und Geleit durch's Kirchenjahr.* 2 Bde. (1896; 2e Aufl. 1904). Bovendien gaf hij een bundel gedichten, getiteld: *Dichten und singen* (1891; 2e Aufl. 1925), die 'veel bevatten, wat diep in de ziel grijpt', maar toch toonen, dat hem, 'de eigenlijke gave der dichtkunst ontzegd was. Aan zijne poësie ontbreekt het lyrische element en ook wat het epische betreft, kan hij niet op één lijn met Gerok gesteld worden' (Quandt). Met W. Baur en E. Frommel gaf hij sinds 1880 *die Neue Christoterpe* uit, waarin o.a. van hem is opgenomen: *Ethisches und Aesthetisches* (in 1888 ook afzonderlijk verschenen), *Unwissenheit in christlichen Dingen in ihrer Bedeutung für die Irreligiosität der Gegenwart* en *Zwei musikalische Skizzen.*

In zijn hierbeneden te noemen levensbeschrijving door zijn zoon bevinden zich drie portretten van Kögel, één op jongeren, één op middelbaren en één op lateren leeftijd.

L i t t e r a t u u r : G. Kögel, *Rudolf Kögel*, *Sein Werden und sein Werken.* 3 Bde. (1899-1904). - J.P. Quandt, *Dr. R. Kögel*, *beschouwd in zijne betrekking tot Nederland*, in: *Stemmen uit de Luth. Kerk in Ned.*, III, 25-34. - *De Nederlander*, 28 Mei 1924. - *Religion in Gesch. und Gegenw.*, III, 113 (art. van Werdermann). - Winckel, *A. Kuyper*, 17.

[Johan Nicolaas Köhler]

Köhler (Johan Nicolaas), in 1833 te Rotterdam geboren, ging eerst op lateren leeftijd studeeren, daar hij den 19en September 1865 te Utrecht als student werd ingeschreven. Voor de tweede maal geschiedde dit op 29 Februari 1876, omdat hij op dien dag aldaar promoveerde tot doctor in de godgeleerdheid op een proefschrift, getiteld: *Het Irvingisme. Eene historisch-critische proeve* ('s-Grav. 1876). In datzelfde jaar werd hij door het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland tot den predikdienst toegelaten, ontving in Juni een beroep naar Ravenswaay en stond aldaar van 1 October 1876 tot 29 Maart 1880. Deze standplaats verwisselde hij met Loosduinen, dat hem in October 1879 tot voorganger had gekozen en waar hij verder werkzaam was van 4 April 1880 tot zijn overlijden op 24 Maart 1907.

L i t t e r a t u u r : Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, 170. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 470, 547. - *Hs. Borger.*

[Wernerus Köhne]

Köhne (Wernerus), ook **Köhnen** geschreven, was afkomstig uit Kopenhagen en volgens *Hs. Borger* de zoon van een predikant. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij daar ook voor een deel zijn opleiding gehad, want hij liet zich in 1717 aan de Hoogeschool te Utrecht inschrijven en werd hier nog in hetzelfde jaar tot proponent bevorderd. In 1719 nam hij te Amersfoort den predikdienst waar, doch ontving op 6 September 1720 een beroep naar Jaarsveld, waar hij den 27en October d.a.v. bevestigd werd. Reeds den 4en October 1727 is hij overleden, een weduwe nalatende.

In zijn kort leven heeft Köhne de studie blijkbaar niet verwaarloosd. Eerst gaf hij *Paulus' brief aen Titus ontledender wijze verklaert*, *op des Apostels oogmerk toegepast*, *en vergeleeken met den eersten Brief aen Timotheus* (Utr. 1724). Vooraf gaat een ‘Brief van G. Outhof over den schrijfstijl van Paulus, als ook eene nodige voorbereiding tot ontdekking van de wijsheid, in deezen Brief alleszins doorstralende’. Het oordeel over dit

boek wordt in de volgende woorden geteekend: ‘Het is wel een kunstig, doch mager geraamte’ en nu wilde Köhne toonen, dat hij ook in staat was, een ‘breeder uitlegging en toepassing van een enkele stof’ te geven. Dit deed hij in: *De liefde*, *dewelke is de bant der volmaaktheit enz. Redevoeringe over Coll. 3*:*14* (Amst. 1726), waarvan de Voorrede ook een verhaal bevat van de omstandigheden, waarin de Lopiker Waard zich bevond ‘gedurende den watersnood van den vorigen winter’. Dat hij dus belang stelde in het gewone, dagelijksche leven, blijkt ook uit zijn vertaling uit het Latijn van Th. Haaze's werk: *Naspeuring van den Leviathan*, *beschreven in 't Boek van Job*, *en van den Visch*, *die Jona verslond*, dat op de volgende eigenaardige wijze wordt aangeprezen: ‘In dit werkje zijn veel opmerkelijke zaken voor hun die handel drijven op, en reizen naar de Straat Davids en Groenland, zo in de Walvischvangst, als bijzonder omtrent het vangen van de Cachelot, met veel voorbeelden en getuignissen gestaafd.’ Ook vertaalde hij uit het Latijn een werk van A. Reland: *Verhandeling van het Hanen gekraey*, *van Petrus binnen Jeruzalem gehoort* (Utr. 1724).

Met. J.M. Stochius en K.V.P. maakte hij een gedicht op de bruiloft van M. van de Put en H.E. Klocker, 14 October 1717 (Amst. 1717). Op die van G. Boon en J. van Ostade (25 Juni 1726) maakte hij insgelijks een vers, dat in 1726 te Gouda het licht zag.

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 118. - *Cat. Letterk.*, I, 529, 549. - *Boekz.*, 1724*b*, 378, 379, 539-544; 1726*b*, 265-279; 1769*b*, 620; 1777*b*, 617. - *Hs. Borger.*

[Hendrik Koekebakker]

Koekebakker (Hendrik), zoon van Hendrik Koekebakker, makelaar in effecten te Wormerveer, en van Guurtje Prins, werd aldaar den 5en Februari 1847 geboren. Of hij, van Doopsgezinden huize, tot hetzelfde geslacht behoort als de Anabaptist Gerrit Koekebakker (zie *Doopsg. Bijdr.*, 1909, 109 vv.) is onbekend. Hij bezocht het gymnasium te Deventer, waar hij bij zijn zwager Ten Entel woonde, en studeerde sinds 1865 te Amsterdam, daar hij Doopsgezind predikant wilde worden, maar liet zich ook op 29 Januari 1866 te Utrecht als student inschrijven. In Juni 1870 legde hij met goed gevolg het proponents-examen af en ontving in Juli 1871 een beroep als tweede predikant te Den Burg en Waal op Tessel, waar hij den 1en October d.a.v. intrede deed. In Augustus 1874 te Ouddorp op Goeree tot voorganger gekozen, preekte hij den 18den October van dat jaar te Den Burg en Waal afscheid, waarna hij zijn tweede gemeente diende van 25 October 1874 tot 11 Augustus 1878. Twee weken later verbond hij zich aan Berlicum (Friesland), dat hem in Mei had beroepen en waar hij arbeidde tot 30 October 1881, om den 6en November d.a.v. intrede te doen te Giethoorn. Hier hield hij op 9 Mei 1886 zijn afscheidsrede, daar hij een beroep had aangenomen naar de gecombineerde gemeenten Zwartsluis en Meppel (intrede resp. 16 en 23 Mei 1886), die hij diende tot zijn overlijden op 8 October 1890.

Koekebakker was een ernstig, gemoedelijk, innig godvruchtig man, die over een groote werkkracht beschikte en de kunst verstond, om met zijn tijd te woekeren. Daardoor heeft hij op zeer uiteenloopend gebied kunnen arbeiden en toch veel voor zijn gezin en kinderen kunnen zijn. Op maatschappelijk terrein openbaarde zich zijn werkzaamheid door de oprichting der vereeniging ‘Werkverschaffing’ te Zwartsluis, op politiek gebied streed hij voor de liberale beginselen in het district Steenwijk en

was redacteur van het liberale weekblad ‘Salland’, dat te Zwolle verscheen. Maar meer nog hadden godgeleerdheid en zedekunde zijn liefde. De moderne richting toegedaan, plaatste hij verscheidene stukken over onderwerpen van ethischen aard in het *Theologisch Tijd*-

schrift, die hem als scherpzinnig denker deden kennen, en vooral moet op dit gebied de aandacht gevestigd worden op zijn artikel: *De ontwikkelingstheorie en de zedeleer*, opgenomen in *De Gids* van 1881, no. 8. Meer theologisch was *Het godsdienstig-zedelijk leven der Christelijke gemeente* (Amst. 1878) met een aanbevelende voorrede van I.J. de Bussy, en dat door Herderscheê genoemd wordt: 'een proeve ter populariseering van het ethisch idealisme'. Verder gaf hij nog in druk: *De moderne predikant* (1879), geplaatst in de *Stemmen uit de Vrije Gemeente*, en *Gewetensvrijheid* (Amst. 1879), uitgekomen in de 'Volksbibliotheek vanwege de Vereeniging tot handhaving en voortplanting van het liberale beginsel' (5e achttal, no. 7). Ook schreef hij artikelen in *De Hervorming*, o.a. in de jaargangen 1882 en 1883.

Voor zijn kerkgenootschap heeft Koekebakker zich verdienstelijk gemaakt door mede *De Zondagsbode* op te richten (1887), waarvan hij gedurende de eerste, niet gemakkelijke, jaren redacteur was, een arbeid, die veel tijd in beslag nam, maar blijvend succes heeft gehad, nu *De Zondagsbode* meer en meer het aangewezen orgaan der Doopsgezinde Broederschap is geworden.

Den 24en Juli 1873 huwde Koekebakker met Sina Huizinga († 27 Maart 1901), die hem zes kinderen schonk, waarvan drie vóór hun meerderjarigheid zijn gestorven, twee zoons, Ds. J. en Ds. W. Koekebakker, Doopsgezind predikant zijn, respectievelijk te Middelburg en te Dordrecht, en de jongste zoon, Hendrik, als chef de bureau bij de firma Nijhoff te 's-Gravenhage in 1927 overleed.

Een portret in olieverf van Koekebakker bevindt zich ten huize van zijn oudsten zoon te Middelburg.

L i t t e r a t u u r : *De Zondagsbode*, 3e Jaarg., no. 50, 12 Oct. 1890. - Herderscheê, *De Mod.-Godsd. richting in Ned.*, 349. - *Doopsgez. Bijdr.*, 1901, 30. - *Alb. Ath. Amst.*, 228. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 474. - *Hs. Borger.* - Mededeelingen, welwillend verstrekt door Ds. J. en Ds. W. Koekebakker.

[Philippus Koëller]

Koëller (Philippus) kwam, na approbatie van het beroep op 13 April, in 1644 als proponent te Oudega, Nyega en Opeinde, welke standplaats hij, na op 4 December 1647 te Oudega gedimitteerd te zijn, met Akkrum verwisselde. De approbatie van dit laatste beroep was op 1 December 1647 geschied. Te Akkrum doorleefde hij de moeilijke tijden na 1667, toen de pastoralia aldaar, evenals op vele plaatsen elders, zelfs de belasting niet konden opbrengen en de nood in de pastorieën hoog steeg. Toen in 1672 de Franschen te Utrecht waren en de Munsterschen vóór Groningen stonden, wat tot den ondergang van land en kerk scheen te zullen leiden, hebben de Hervormde predikanten van geheel Friesland te Leeuwarden een groote kerkvergadering gehouden, om elkander te sterken en bij de Overheid op verscheidene maatregelen aan te dringen, o.a. prins Hendrik Casimir II feitelijk als stadhouder en kapitein-generaal aan te stellen. Op deze vergadering, gepresideerd door den bekenden Balthazar Bekker, bekleedde Koëller met twee andere predikanten het assessorschap. Den 1en Mei 1691 verzocht hij, daar hij zich niet meer in staat gevoelde, den dienst waar te nemen, aan de classis, om eenige beurten voor hem te vervullen, waarop hem een zestal werden toegezegd. Reeds vóór deze geëindigd waren, is hij overleden, dus

in Juni of Juli 1691. Zijn zoon Coenraad was van 1670 tot zijn overlijden in 1708 predikant te Mantgum.

Als stichtelijk schrijver maakte Koëller zich bekend door een werk, dat Engelsma betitelt: *Pietas regia pietas orthodoxa*, en waarvan hij mededeelt, dat de approbatie om

gedrukt te worden, den 7en Augustus 1650 gegeven werd. Dit boek is verschenen als: *Pietas regia*, *dat is*: *de coninckIijke godtsaligheyt ontleent uyt het exempel ende gebedt des coninghs Davids* (Leeuw. 1651). Op hetzelfde gebied gaf hij *Driederhande daaglijksche huisgebeden*, in 1671 geapprobeerd en verschenen, terwijl hij 'den verachters van het predikambt onder de beschaafden te woord stond' met zijn *Vindicatio dignitatis S.S. ministerii* (1652). Cuperus vermeldt nog, dat in Januari 1661 en April 1684 approbatie werd gegeven tot druk en herdruk van werkjes, door Koëller vervaardigd, maar de titels worden niet genoemd.

Koëller deed zich ook als dichter kennen door een *Grondgedigt over den inhoud van het boek Ripperti Sixti*: *Troostrijke fonteyne der zaligheid.* Dit boek verscheen in 1644. Bovendien maakte hij een Latijnsch vers op de uitgave van S. Brunsveld, *De leevendige Christen in een doode werelt*, welk werk in 1665 te Leeuwarden het licht zag (zie *boven*, I, 687).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. en de daar genoemde litteratuur. - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.*, I, 207, 208, 216. - Romein, *Pred. Friesl.*, 151, 168, 629. - Ypey en Dermout, *Gesch. N. Herv. k.*, II, aant., blz. 326. - Knuttel, *Acta*, V, 540; VI, 184. - *Cat. Burgersd. en Nierm.*, no. 8509.

[Jacobus Koelman]

Koelman (Jacobus), in 1632 te Utrecht geboren, werd in 1650 als student in de godgeleerdheid en philosophie aan de Hoogeschool aldaar ingeschreven, waar hij Hoornbeek, Essenius en Voetius als leermeesters vond. Vooral aan den laatstgenoemde was hij zeer gehecht, bij wien hij ook om zijn leergierigheid goed stond aangeschreven, terwijl Voetius voor hem 'de meester' was, wiens raad hij inwon, wiens woorden hij aanhaalde, wiens verdiensten hij roemde. Na Koelman's afzetting in 1675 kwam er een verwijdering tusschen beide mannen, vooral van Voetius' kant, maar toch heeft Koelman hem nog na zijn dood tegen De Labadie verdedigd en getuigd van Voetius' 'heyligh leven, onvergelijkkelijcke geleertheydt en arbeijdzaamheyt'.

Den 25en Mei 1655 promoveerde Koelman bij Prof. D. Berchringer tot doctor in de philosophie, nadat een disputatio was gehouden 'de materiis a facultate philosophica praescriptis'. Bij de stellingen en later bij de bespreking schijnen de candidaat en andere studenten zich eenige spotternijen en smadelijke gezegden veroorloofd te hebben, bestemd voor sommige professoren, wat den rector Isbrandus de Diemerbroek aanleiding gaf, later in den senaat zijn ambtgenooten op 't hart te drukken, om mee te helpen tot handhaving van de waardigheid van den academischen senaat. De promotor moest in 't vervolg dergelijke stellingen afkeuren en ze vooral goed nazien, vóór ze gedrukt werden. Kort na zijn promotie vroeg Koelman aan den Senaat vergunning, 'collegia privata metaphysica et pneumatica' te houden, welk verzoek hem met algemeene stemmen geweigerd werd; hetgeen bij zijn promotie geschied was, zal hieraan zeker niet vreemd zijn geweest.

In 1656 tot candidaat in de theologie bevorderd, openbaarde zich reeds toen de richting, waartoe Koelman zich getrokken gevoelde, daar hij in dien tijd den *Strijd tusschen vleesch en geest*[1)] van Love moet vertaald hebben. Het volgend jaar, 1657,

1) Zie den volledigen titel van dit werk en van andere in het artikel genoemde geschriften: beneden bij de bibliographie van Koelman's werken.

ontving hij een aanstelling als predikant bij onze ambassade te Denemarken, waaraan de bekende Koenraad van Beuningen toen als gezant verbonden was. Van Denemarken kwam

Koelman later in gelijke bediening bij den resident Sasburgh te Brussel, maar toen hij op 22 Juni 1662 te Sluis werd beroepen, gaf hij hieraan gehoor en deed den 13en Augustus van dat jaar zijn intrede.

Bijna onmiddellijk daarna moest Koelman stelling nemen in één der belangrijkste strijdpunten van die dagen, nl. of de Overheid al dan niet beslissend gezag had in allerlei kerkelijke aangelegenheden. Koelman ontkende dit ten stelligste en dit standpunt heeft hem veel moeilijkheid bezorgd. Niet zoozeer deze eerste maal: het betrof geen handeling van hemzelf, al was zijn persoon rechtstreeks erbij betrokken. Sluis was in de Generaliteitslanden gelegen en nu meende het dagelijksch bestuur van die landen, nl. de Raad van State, dat Koelman's beroep de goedkeuring van dien Raad noodig had. Kerkelijk stond Sluis echter onder Zeeland en volgens de daar heerschende Middelburgsche kerkorde van 1591 behoefde die goedkeuring niet gevraagd te worden. De kerkeraad weigerde dus eerst, het beroep aan die goedkeuring te onderwerpen, maar toen het bleek, dat dan het tractement zou worden ingehouden, gaf hij toe en vroeg de verlangde approbatie aan, die ook dadelijk verleend werd. Eenigen tijd later ontstond echter een nieuw geschil, dat in hetzelfde twistpunt: de macht der overheid in kerkelijke zaken, zijn oorsprong vond. Volgens de kerkorde moest het beroep van een predikant geschieden door den kerkeraad in overleg met den Magistraat, die dan te Sluis twee afgevaardigden zond, om aldus in een ‘collegium qualificatum’ dat beroep uit te brengen. Toen nu in 1665 in een vacature voorzien moest worden, weigerde het stadsbestuur om particuliere redenen zijn medewerking en ook nadat dit geschil met behulp van Gecommitteerden uit den Raad van State was bijgelegd, deed de Magistraat alle mogelijke moeite, om de keuze van Ds. Witzius van Wormer te verhinderen, zoodat zelfs aan Koelman, die hem tot ambtgenoot wenschte, verboden werd, naar Wormer te gaan, om met Witzius te spreken. Door tusschenkomst van de classis werd dit verbod opgeheven. Witzius weigerde ten slotte te komen, maar de verhouding tusschen Koelman en de overheid was er niet beter op geworden.

Ook op een ander gebied toonde hij zijn strijdvaardigheid, waarbij hij zeker door zuivere beweegredenen gedreven werd. De toestanden in Sluis lieten veel te wenschen over: nachtelijke danspartijen in kroegen, dronkenschap, zelfs van overheidspersonen, een al te getrouw bezoek aan de Brugsche kermis met de gevolgen van dien, waren oorzaak, dat op een gemeente van 1200 zielen gewoonlijk een honderdtal om het geven van ergernis of wegens moedwillige onkunde van het Avondmaal werden uitgesloten. De doop der jonge kinderen werd gewenscht, maar ernst en heiliging ontbraken ook bij die gelegenheid. Een request aan de overheid, om mee te helpen tot bestrijding der openlijke zonden en om het orgel uit de kerk te verwijderen (was dit laatste niet een gevaarlijke vraag, van Koelman's standpunt gezien?) vond algemeen instemming, maar tot krachtig ingrijpen kwam het niet. In die omstandigheden heeft Koelman, niet ten onrechte ‘une espèce de Savonarola hollandais’ (Serrurier) genoemd, met alle kracht de hand aan den ploeg geslagen, getuigd en vermaand waar hij kon, geestelijk leven gewekt en bevorderd, zoodat omstreeks 1671 een geestelijke opwekking te Sluis plaats vond, waartoe ook de tijdsomstandigheden, de dreigende en spoedig uitbrekende oorlog met Frankrijk, zullen hebben medegewerkt. Maar de liefde van kerkeraad en gemeente, die Koelman ook na zijn afzetting mocht ondervinden, getuigen zonder twijfel van de zegen, waarmede hij in dit opzicht is werkzaam geweest.

Koelman's verlangen, om meer echt geestelijk leven te wekken, maakte hem even-

zeer afkeerig van alles wat vorm was, ook al had het inhoud, omdat het kans liep, zonder inhoud te worden. Vandaar zijn strijd tegen de vastgestelde kerkelijke formulieren: zij bevorderden den ‘sleur- en slenderdienst’ en legden bovendien de vrijheid, die den leeraar toekomt, aan banden; voorname theologen, o.a. Voetius, wilden ze alleen als directoria erkend zien en, wat het voornaamste was, ze zijn niet door Jezus of Zijn apostelen ingesteld, de Schrift spreekt er niet van. Dit laatste deed hem ook ijveren tegen de viering der kerkelijke feestdagen: de sabbath moest stipt gehandhaafd worden - en daarin toonde hij zich een leerling van zijn Utrechtsche leermeesters! - maar de feestdagen waren een inzetting van menschen. Wel had de Synode van Dordrecht de viering ervan voorgeschreven, maar in Zeeland gold de kerkorde van 1591, en dat men te Dordt tot dit voorschrift gekomen was, had voor een deel zijn oorzaak in den wensch, om den Magistraten tegemoet te komen, die op zulk een viering gesteld waren. Bij Koelman's denkbeelden over de macht van den Staat in de Kerk, is het te begrijpen, dat deze concessie aan het burgerlijk gezag allerminst zijn sympathie had.

Op 't einde van 1672 meende Koelman openlijk van zijn gevoelens te moeten getuigen. Den 26en December van dat jaar hield hij een preek over Gal. 4:4-11, waarin hij het vieren der feestdagen met nadruk bestreed, en kort daarna, 5 Januari 1673, hield hij een doopsbediening zonder het formulier te gebruiken. Een aanklacht volgde, ingediend door burgemeester Sluymer, die vroeger wegens dronkenschap door Koelman vermaand was en hem geen goed hart toedroeg. De kerkeraad verklaarde, dat hij zijn predikant ‘in dit syn doen dragen’ zou, maar nu daagde de classis Koelman vóór zich. Deze besloot dadelijk, een tweetal preeken, door hem over het betwiste punt gehouden, vermeerderd uit te geven, wat dan ook, ondanks een waarschuwing van de classis, plaats vond, en zij verschenen onder den titel: *Reformatie*, *noodig omtrent het gebruyk der formulieren* (Vliss. 1673). Dadelijk na de verschijning werden zij echter door den baljuw van Sluis opgekocht en verbrand. De classis had inmiddels besloten, de zaak der formulieren door eenige afgevaardigden met Koelman te doen bespreken en het scheen wel, dat deze samenkomst tot eenige overeenstemming zou leiden, toen de magistraat van Sluis onverwachts een schrijven aan de classis zond, waarin werd uiteengezet, hoe Koelman's denkbeelden reeds tot allerlei ongewenschte gevolgen onder de bevolking hadden geleid. Een nader onderzoek werd ingesteld en men besloot, de zaak voor de Provinicale synode te brengen, die haar .... weer naar de classis terugwees. Het einde was, dat deze op 14 September 1673 besloot, Koelman ongemoeid te laten, maar af te keuren, dat hij gehandeld had, zonder vooraf classis of kerkeraad te raadplegen; in 't vervolg moest hij zich echter woordelijk aan de doopvragen houden, die in het formulier waren vervat.

De zaak scheen dus kerkelijk finaal te zijn afgedaan, maar spoedig werd het duidelijk, dat Koelman onder de overheidspersonen tegenstanders had, die met dezen afloop niet voldaan waren. Bij de bespreking van een zuivere bestuursaangelegenheid kwam ‘toevallig’ de zaak van Koelman ook drie leden van de Staten-Generaal ter oore, die haar als een zuiver ‘politieke’ beschouwden en de invoering van nieuwigheden sterk afkeurden; zij verwachtten, dat de magistraat van Sluis daartegen de noodige maatregelen zou nemen. Ongeveer te zelfder tijd had die magistraat ook aan Hunne HoogMogenden over Koelman geschreven, en een en ander had ten gevolge, dat deze de zaak nogmaals in handen der classis stelden. Van haar ontving

Koelman nu een schrijven, om hem tot andere gevoelens te brengen, waaraan de kerkeraad van Sluis, Koel-

man ook welgezind, zich met een gelijke vraag aansloot. Dat deze houding der kerkelijke besturen, die de overheid aldus ter wille waren, hem tegenviel en bedroefde, spreekt vanzelf, maar toch handhaafde Koelman zijn standpunt. Burgemeester Sluymer bleef thans niet in gebreke, Hunnen HoogMogenden hiervan mededeeling te doen, waarna nogeens een uitdrukkelijk bevel der Hooge Overheid aan den weerstrevigen predikant gezonden werd. Nog weigerde deze te gehoorzamen, waarop de resolutie van 13 Maart 1674 afkwam, die Koelman met suspensie dreigde, indien hij zich niet onderwierp; mocht de classis, waarvan de meeste leden de zaak van middelmatig belang achtten, de suspensie niet willen uitspreken, dan zou de overheid zelf de noodige maatregelen nemen. Ook de Staten van Zeeland, blijkbaar door den magistraat van Sluis op de hoogte gebracht, begonnen zich ermee te bemoeien en dit alles schijnt toch op Koelman zulk een indruk gemaakt te hebben, dat hij eenige tegemoetkoming toonde en beloofde, de formulieren als directoria te zullen gebruiken.

Hunne HoogMogenden waren voldaan en de zaak scheen met een sisser af te loopen, toen zij plotseling een onverwacht ongunstige wending nam. In Augustus 1674 doopte Koelman een paar kinderen te Middelburg en zegende tevens een huwelijk in, waarbij hij wel de gebruikelijke vragen stelde, maar niet de formulieren voorlas, terwijl de pensionaris van Zeeland zich onder de toehoorders bevond. Ook diende Koelman op de vergadering der classis een gravamen in over de viering der feestdagen en een en ander wekte zóózeer de verontwaardiging der Staten van Zeeland op, dat zij bij resolutie van 21 September 1674 Koelman verboden te preeken en zitting te nemen in eenige Zeeuwsche classis. Verder werd de verkoop van zijn boekje over de formulieren verboden en hem aangezegd, dat hij, indien hij zich niet onderwierp, bij de Staten-Generaal zou voorgedragen worden voor suspensie en, zoo noodig, deportatie. Krull, in zijn levensbeschrijving van Koelman het *Historisch Verhael* volgende, dat later over deze kwestie is verschenen, laat de Staten van Zeeland alleen hier tegen Koelman optreden, maar de Staten-Generaal hebben dadelijk eenzelfde resolutie genomen, blijkens een gedrukte *Missive van de Staten-Generaal .... aan de Staten van Zeeland behelsende resolutie tegen Jacob Coelman .... wegens het niet gebruik maken van de kerkformulieren*, *Sept. 1674* (*Cat. Burgersd. en Nierm.*, no. 8520). Vergeefsch zijn nu de voorslagen van classis en consistorie, die een middenweg aanwijzen, waarbij aan de wenschen van de overheid en van Koelman beiden wordt tegemoet gekomen; vergeefsch de requesten van gemeenteleden en kerkeraad; zonder resultaat is een tocht van Koelman naar den Haag, waar hij den Prins van Oranje zijn belangen voordraagt en zelfs een nieuwe klacht tegen hem wordt ingebracht, omdat hij in particuliere samenkomsten zijn denkbeelden uiteenzet. Een nieuwe resolutie, die van 1 April 1675, bekrachtigt de vroeger genomen besluiten. Aan den letter daarvan gehoorzamend, onthoudt Koelman zich wel van prediken, maar bedient den doop, bijgestaan door zijn ambtgenoot Montanus, katechiseert en blijft zitting nemen in den kerkeraad. Nu wordt hem bij resolutie van 4 Mei 1675 bevolen, zich van alle functies, het predikambt betreffend, te onthouden. Hij beperkt zich tot godsdienstoefening in huis, maar ook dit wordt hem verboden en met behulp van den sterken arm verhinderd. Hij schrijft erover aan Hunne HoogMogenden, die hem den eisch stellen, zich schriftelijk onvoorwaardelijk te onderwerpen of Sluis en de Generaliteitslanden te verlaten. Koelman kiest het laatste en gaat 17 Juni 1675 de stad uit, door velen met tranen en zuchten begeleid.

Het geheele verloop van deze geschiedenis stempelt Koelman wel als een man van

beginsel, die tot het uiterste zijn standpunt bleef handhaven en alleen voor de overmacht is geweken. Eenige toegevendheid zou hem al die moeilijkheden bespaard hebben, maar hij leed ze ter wille van zijn beginsel, daarin trouw bijgestaan door zijn vrouw, Anna Huss, die tengevolge van de doorgestane spanning en ellende, eenige maanden na hun vertrek uit Sluis overleed (20 November 1675). Aan den anderen kant hebben de Hooge Overheden, zoowel van Zeeland als van de Generaliteitslanden, een bijzondere lankmoedigheid betoond. Overtuigd van hun goed recht, konden zij ten slotte niet anders doen dan den weerspannige veroordeelen, maar telkens hebben zij hem gewaarschuwd en een krachtig ingrijpen uitgesteld.

Vrijwel de eenige, die openlijk Koelman's partij koos, was Jodocus van Lodenstein, die onder het pseudoniem Christianus Alethinus in het licht zond: *'t Samen-sprake*, *nopende de sake der Formulieren van gebeden en onderrichtingen*, *ende poginge van J. Coelman* (Rott. 1675)[1], terwijl bovendien verscheen een *Brief van ... J. van Lodenstein ... aan zijn godzalige vrienden te Sluis ... bij gelegenheid der afzetting van D. Koelman. Utrecht*, *1 Aug. 1675* (Amst. z.j.) en na Lodenstein's dood nog werden uitgegeven: *Twe samenspraaken*, *over 't geval van D. Jac. Koelman en de handelingen der leeraren*, *en overheden omtrent hem ... Hier is bijgevoegt een overtuigende aanspraak aan de ernstige leeraars van Nederlandt* (Amst. 1679). Insgelijks enkele jaren na het gebeurde gaf Theophilus Parresius een *Historisch verhael van de proceduuren tegen D.J. Koelman* (Rott. 1677). Proost meent, dat Koelman zelf de schrijver van dit werk was, maar deze heeft nergens het auteurschap erkend, zoodat alle zekerheid hieromtrent ontbreekt.

Koelman trok van Sluis over Middelburg naar Rotterdam, waar hij zich vestigde en huis-godsdienstoefeningen begon te houden. Dit was den Hollandschen predikanten in die stad een steen des aanstoots, omdat het tot separatisme kon leiden, waarvan Koelman echter een verklaard tegenstander was; met de Schotsche predikanten ging hij daarentegen vriendschappelijk om, wier theologische zienswijze blijkens de vertalingen, die Koelman vroeger en later het licht deed zien, geheel de zijne was. In dien tijd vroeg ook zijn oude kerkeraad, wat hij over het beroepen van een opvolger te Sluis dacht, maar de consequente Koelman keurde dit natuurlijk ten sterkste af: *hij* was en bleef de wettige predikant van Sluis, slechts door de overheid, niet door de kerkelijke autoriteiten was hij ontzet. Toch heeft de kerkeraad zich niet aan dit advies gehouden en ging kort daarna tot het beroepingswerk over.

In Juni 1676 werd Koelman, zeker op aandrang van de Hollandsche predikanten te Rotterdam, voor den magistraat geroepen, om zich te verantwoorden over het houden van conventikelen. Ditmaal slaagde hij nog erin, zijn handelwijze te rechtvaardigen, maar zeer spoedig daarna volgde een tweede opontbod en werd hem bevolen, binnen acht dagen de stad te ruimen. Koelman voldeed onmiddellijk daaraan en heeft verder steeds de tactiek in practijk gebracht, om bij uitwijzing dadelijk heen te gaan, eenigen tijd te wachten totdat de storm was bedaard, en daarna terug te keeren. Zóó ook thans. Hij nam zijn intrek te Amsterdam bij zekeren Uylenbroeck, die wel is waar separatistische neigingen had en de bijeenkomsten der Labadisten had bezocht, maar daarom ook geen bezwaar had tegen de conventikelen, die Koelman te zijnen huize en elders hield. Van Amsterdam uit bezocht Koelman Friesland, waar

1) Deze '*t Samen-sprake* wordt in Molhuysen en Blok (*N. Biogr. Wdb.*, V, 303) aan Koelman zelf toegeschreven.

hij in Augustus 1676 te Harlingen en Leeuwarden openlijk in de kerk optrad, en de Leeuwarder predi-

kant W. a Brakel werd niet alleen op de kerkeraadsvergadering van 16 October d.a.v. daarover onderhouden, maar moest op de classikale vergadering van 23 April 1677 nog de ernstige vermaning aanhooren, in 't vervolg voorzichtiger te zijn. Ook scheen Koelman plannen te hebben, om de provincie Utrecht te bezoeken, doch de synode verbood hem in September 1676 uitdrukkelijk, binnen dit gewest op te treden. Hierop heeft zeker een soortgelijk verbod invloed gehad, dat de kerkeraad der stad Utrecht in October 1675 had uitgevaardigd, toen twee van haar predikanten geneigd bleken, den afgezetten predikant een beurt in de kerk te laten vervullen.

Na acht weken afwezigheid keerde Koelman kalmweg naar Rotterdam terug en hield zijn conventikelen, alsof er niets gebeurd was, maar de magistraat ontbood hem op 't eind van 1676 weder vóór zich en verbande hem voor de tweede maal. Thans begon Koelman zich inderdaad een balling te gevoelen, op de synoden werd voortdurend tegen hem gewaarschuwd en tot zijn groot verdriet noemde men daar zijn naam in één adem met de separatisten De Herder en De Labadie, wier afscheiding van de kerk juist in hem een bestrijder vond. Het veiligst voelde hij zich in Amsterdam, waar hij zich op de Keizersgracht vestigde, maar ook hier verbood de magistraat zijn samenkomsten, zoodat hij de stad tijdelijk moest verlaten, om er na eenigen tijd weer terug te keeren. Toch vervulde hij soms nog predikbeurten in de kerk, b.v. te Middelie, toen de gemeente daar vacant was, en eenmaal te Amstelveen, toen de predikant de synodale vergadering bijwoonde en een kerkeraadslid, dat Koelman's denkbeelden toegedaan was, hem verzocht had, den dienst waar te nemen. Bij deze gelegenheid bediende hij den doop en zegende een huwelijk in, zonder daarbij de vastgestelde formulieren te gebruiken. In Amstelveen had hij trouwens vrij veel aanhangers, zoodat hij er ook conventikelen hield, wat natuurlijk den predikant onaangenaam was; er vormden zich twee partijen, waardoor de kerkelijke rust een tijdlang op bedenkelijke wijze werd verstoord.

Ook de Amsterdamsche overheid liet Koelman niet met rust en meer dan eens ontving hij vermaningen en bedreigingen, daarna zelfs een bevel om de stad te verlaten, waaraan hij weer tijdelijk gehoorzaamde. In deze omstandigheden is het niet te verwonderen, dat, nu hij in zijn vaderland zooveel moeilijkheid ondervond, een beroep naar het buitenland hem welkom was. Dit werd namelijk te Herford in Duitschland op hem uitgebracht, hij nam het aan, maar toen de daar regeerende prinses Elisabeth van de Palz zijn denkbeelden over formulieren en feestdagen vernam en hem als voorwaarde stelde, dat hij zich aan de gebruikelijke voorlezing en viering zou houden, weigerde Koelman natuurlijk, zoodat het beroep werd ingetrokken. Spoedig hierna genoot hij gedurende een paar jaar een ongekende rust. Koenraad van Beuningen, die hem als jong predikant te Kopenhagen had leeren kennen en zelf piëtistisch gezind was, had weder het burgemeesterschap van Amsterdam aanvaard en onder zijn bescherming bleef Koelman, ondanks enkele klachten van den kerkeraad, ongemoeid. Wel valt het op, dat ook na Van Beuningen's aftreden in 1682 de Amsterdamsche kerkeraad zijn klachten niet hernieuwt, maar dit schijnt verband te houden met een beroep naar New Castle (Amerika), dat op Koelman was uitgebracht en waarvoor hij de approbatie van den Amsterdamschen kerkeraad noodig had, zoodat hij, hangende deze zaak, geen reden tot ergernis wilde geven. De classis Amsterdam had namelijk nog steeds het kerkelijk opzicht over de Amerikaansche gemeenten van Hollandsche kolonisten, die sinds de verovering van Nieuw-Nederland onder Engelsch bestuur waren gekomen en

toen Koelman vernomen had, dat in New Castle een vacature was, had hij zich als predikant aangeboden met de belofte, een deel van zijn lidmaten uit Sluis, ongeveer 250 personen, mede te brengen. De kerkeraad van New Castle was van Koelman's bijzondere denkbeelden op de hoogte, maar achtte dit geen bezwaar en bracht in September 1682 een beroep op hem uit. De Hollandsch-Amerikaansche predikanten waren echter minder op zijn komst gesteld en die van New York, Henricus Selijns, schreef erover aan de classis Amsterdam, opdat hunne gemeenten mochten bewaard worden ‘voor dit naeckende onweder en gedreigde orcaen’. Bij nader inzien schijnt Koelman zelf ook weinig geneigdheid gehad te hebben, om naar New Castle te gaan, daar de gemeente slechts over beperkte middelen beschikte en de moeilijkheden ook niet zouden uitblijven, zoodat het beroep geen voortgang had. Wel zijn in dien tijd vele van zijn volgelingen uit Zeeland naar Amerika gegaan, hebben daar den predikanten vrij wat last bezorgd en kunnen, volgens Ds. H. Beets, als de grondleggers beschouwd worden van de afscheiding, die in 1822 in de Gereformeerde Hollandsche kerk van Noord-Amerika plaats vond.

Heeft Koelman zich in dien tijd gewacht, te Amsterdam reden tot ergernis te geven, buiten Holland achtte hij dat blijkbaar niet noodig. Zoo preekte hij in 1682 tweemaal te Lettelbert in de provincie Groningen voor Ds. Hamrich, die daarvoor op de classicale vergadering een berisping ontving, en de Friesche synode van datzelfde jaar meende goed te doen, reeds vooruit maatregelen te nemen en, op aansporing van Balthazar Bekker, aan Koelman het prediken in die provincie te verbieden. Zijn vriend W. a Brakel nam echter zijn verdediging op zich en betoogde, dat Koelman nooit was gecensureerd of gedeporteerd, wel te verstaan: door de kerkelijke autoriteiten, waarover de Commissarissen Politicq, die erbij zaten, zich dermate ergerden, dat a Brakel voor vier weken geschorst werd. A Brakel, even principiëel als Koelman, blijft evenwel met preeken doorgaan en Gedeputeerde Staten van Friesland, meer tegemoetkomend dan de Zeeuwsche Staten, oordeelen de zaak afgedaan, als a Brakel zijn verontschuldiging wil aanbieden voor zijn wijze van spreken, aan welken eisch deze voldoet. Waarschijnlijk heeft Koelman zijn vriend toen aangezet tot het schrijven en uitgeven van een *Waarachtigh Verhaal vande rekenschap*, *gegeven van Ds. W. a Brakel*, *wegens zijn E. verdediging van 't recht der Kerke ... Hoe zijn E. de usurpeerende macht der Hooge Overigheidt*, *in het suspendeeren*, *en deporteeren van een predikant om kerkelijke zaaken ... heeft tegengestaan* (Utr. 1682).

In April 1683 is Koelman ook te Brielle geweest, maar vond daar weinig aanhang, en als het beroep naar New Castle geen gevolg heeft gehad en er dus geen reden meer is, om zijn tegenpartij eenigszins te ontzien, gaat Koelman weer op zijn gewone manier voort. Den 11en Juli 1684 schrijft hij aan de synode van Zuid-Holland een brief, ‘versoeckende, dat hier mocht werden geoordeelt, of H.H.M.M. de heeren Staten-Generael recht hebben gedaen, dat se hem tegen wil van sijne gemeynte en Classis van Walcheren hadden verstooten, en soo niet, dat wederom mocht keeren tot sijne gemeynte; of immers mocht toegelaten werden overal in Holland publijck te prediken.’ Maar de brief wordt ter zijde gelegd en het artikel ‘om tegen hem te vigileren’ blijft in statu. Dan trekt Koelman naar Zeeland, preekt buiten zijn geliefd Sluis en neemt, door de predikanten Pots en Van Deynse uitgenoodigd, voor elk van beiden een beurt te Vlissingen waar. De Staten van Zeeland toonden zich over deze

handelwijze der predikanten ten hoogste verontwaardigd en riepen hen ter verantwoording. Bei-

den verontschuldigden zich met de bewering, dat zij het beter achtten, Koelman ‘publyq te laten prediken, als private exercitien te laten doen’ en bovendien, dat de resolutie van 1675, waarbij Koelman verbannen werd, hun onbekend was. Vrolikhert beweert, dat dit laatste wel bij Van Deinse, maar niet bij Pots het geval kan zijn en dat deze dan ook als de hoofdschuldige moet beschouwd worden. Beiden werden echter bij resolutie van 23 September 1684 voor drie maanden in hun ambt geschorst met verbeurte van tractement, terwijl Koelman uit geheel Zeeland verbannen werd. Dit vonnis is uitgegeven als: *Resolutie van de Staten van Zeelant rakende de suspensie van Thomas Pots en Bernardus van Deinse ... over het laten prediken van Jac. Coelman*, *beneffens 't placcaet*, *waerbij ... Coelman voor altoos uyt Zeelant gebannen word.* Middelb. 1684 (*Cat. Burgersd. en Nierm.*, no. 8521) en Jan Kost vond hierin aanleiding, in dichtregelen te ontboezemen zijn *Dankseggínge aen de E.M. Heeren Staten van Zeelandt over haer Ed. Mo. heilsame resolutien van den 21*; *22 en 23 Sept. 1684 tegen J. Koelman enz.* (1684). Toen dan ook in 1685 een vacature te Sluis vervuld moest worden en zoowel kerkeraad als magistraat aan de Staten-Generaal en den Prins van Oranje een request zonden, houdende verzoek, om Koelman te mogen beroepen, verklaarden de Staten van Zeeland zich ertegen en werd het verzoek afgewezen.

Koelman had in dien tijd zijn gedragslijn ook ietwat gewijzigd. Eerst was hij te Amsterdam als gewoonlijk voortgegaan met het houden van conventikelen, maar nadat hem dit den 12en December 1684 nogeens uitdrukkelijk verboden was, heeft hij gedurende een vijftal jaren allen openbaren aanstoot vermeden, al zullen de samenkomsten wel in stilte voortgang gehad hebben. Zelfs verzocht hij in 1687 den kerkeraad, aan het Avondmaal te mogen deelnemen, wat hem echter niet werd toegestaan. Nog houdt Koelman zich voorloopig rustig, maar in 1689 verandert dit, want in Juni van dat jaar klaagt de synode weer bij classis en kerkeraad over zijn conventikelen. De kerkeraad neemt de zaak ernstig ter hand, Balthazar Bekker gaat met zijn ouderling op onderzoek uit, ontdekt waar en wanneer die samenkomsten plaats hebben, en het stadsbestuur wordt van een en ander op de hoogte gebracht. Van Van Beuningen, wiens verstandelijke vermogens reeds verminderden en wiens vriendschap voor Koelman verdwenen was, had deze geen bescherming te wachten, een tijdelijke afwezigheid van Koelman kon den storm niet bezweren en na allerlei nader onderzoek werd hij den 16en October 1690 op het Stadhuis ontboden. Daar vernam hij persoonlijk, dat hem het houden van conventikelen onbepaald verboden werd en, wilde hij hieraan niet gehoorzamen, dan moest hij binnen zes weken de stad verlaten. Nog eenmaal beproefde Koelman het oude middel: zich voorloopig stil te houden en, als de storm geluwd was, op de gewone wijze voort te gaan, maar thans tevergeefs. Toen in 't begin van 1691 weder klachten over hem inkwamen en de magistraat een nader onderzoek instelde, om hem, indien hij schuldig was, ‘de facto’ de stad uit te zetten, had Koelman - Juli 1691 - Amsterdam voorgoed verlaten en was naar Utrecht uitgeweken.

Hier heeft hij nog eenige jaren in de Stroosteeg rustig geleefd, evenals vroeger in betrekkelijk onbekrompen omstandigheden. Zijn talrijke geschriften en vertalingen zullen hem wel niet de noodige middelen daarvoor verschaft hebben, zoodat waarschijnlijk vrienden en geestverwanten - wellicht in vroeger dagen Van Beuningen - hem in staat hebben gesteld, op een behoorlijken voet te leven. Zelfs bezat hij een goede bibliotheek, terwijl zijn weldadigheidszin algemeen bekend was. Tot zijn dood

toe bleef hij onvermoeid werkzaam: minstens negen oorspronkelijke geschriften en eenige

vertalingen zijn door hem in zijn Utrechtschen tijd bewerkt. Ook gaf hij in 1693 nog een *Disputatio theologica extraordinaria* uit over de viering der feestdagen, die hij openlijk wilde verdedigen en waaraan hij een corollarium over het gebruik der formulieren toevoegde, dat veel aanstoot gaf (zie beneden, onder de bibliographie).

Den 6en Februari 1695 kwam het einde, volgens sommigen na een hevigen aanval van koliek, volgens anderen zonder bepaalde ziekte, in allen gevalle plotseling. De ‘statelijke begraving’ met zestien dragers en twee knechts had plaats in de Catharina-kerk. In een reeks lijk- en treurdichten, zerk- en grafschriften (Krull, *Jac. Koelman*, blz. 359-403) werd zijn nagedachtenis geëerd.

Het karakter van een man als Koelman onpartijdig en juist te teekenen, is niet gemakkelijk, omdat de innerlijke beweegredenen, die aan zijn doen en laten ten grondslag lagen, natuurlijk verborgen bleven; zijn persoonlijkheid is dan ook in vroeger en later dagen zeer verschillend beoordeeld. Dit neemt echter niet weg, dat men het over sommige uiterlijke eigenschappen algemeen eens is: zoo erkent ieder zijn ijver, werkkracht en nauwgezet zedelijk leven. In zijn gemeente was hij onvermoeid bezig; gedurende de pestziekte van 1666 bezochten hij en zijn vrouw onverschrokken de zwaarste lijders en werd hem door de overheid dank gebracht voor alles, wat hij gedaan had; zijn kerkeraad en gemeenteleden waren hem hartelijk toegedaan. In zijn prediking was hij ernstig en gemoedelijk, maakte indruk op zijn gehoor, zonder bepaald een redenaar te zijn. Voetiaan van overtuiging, werd hij toch nog door een ‘zeer liberaal theologant’ (Ypey en Dermout) als Janssonius, die één zijner werken opnieuw uitgaf, hoog gewaardeerd. Zijn geschriften leggen getuigenis ervan af, dat de ‘theologiae doctor’ niet in den ‘herder en leeraar’ was ondergegaan. Dat hij in zijn polemiek weleens al te scherp was, wordt evenzeer erkend, maar ook, dat hij met zijn piëtistischen aard steeds ernstig aandrong op zedelijk leven en godzaligen wandel.

Omtrent al deze eigenschappen is men het vrijwel eens, doch zeer verschillend is zijn ‘onrekkelijkheid’ beoordeeld. Aan den eenen kant staan zij, die meenen, dat Koelman eerlijk overtuigd was, zijn beginselen te moeten handhaven, zonderdat eenige bijgedachte hem hierbij beïnvloedde. Van andere zijde worden hem ten laste gelegd: ongemakkelijkheid en stijfzinnigheid (Van Beuningen); hooghartige ijverzucht tegen kerkelijken en politieken, neerzien op anderen, de wensch om van anderen te verschillen (Ypey en Dermout); geestelijke hoogmoed en de wensch om zich een naam te maken (Glasius). Hebben deze laatste twee beoordeelaars inderdaad gelijk, dan moet de ‘godsvrucht’, waarvan beiden ook spreken, niet zuiver zijn geweest, daar hoogmoed en het zoeken van zichzelf dan op den voorgrond stonden. Er is echter alle grond, om aan te nemen, dat deze beoordeeling eenzijdig is: was Koelman's godsdienstige overtuiging niet de basis geweest van zijn handel en wandel, dan zou hij zich daarvoor niet tot het laatst toe en zonder noodzakelijkheid zóóveel moeite, vervolging en strijd op den hals gehaald hebben. Dat daarbij zijn onverzettelijkheid weleens stijfhoofdigheid werd, en de overtuiging, de waarheid gegrepen te hebben en die te dienen, weleens hoogmoed leek of zelfs werd, is te verklaren en doet niet af op de zuiverheid van zijn beginsel. Daarbij bracht zijn militant karakter hem ertoe, overal het kwaad, waar hij het meende te zien, aan te grijpen, niet gemakkelijk den strijd op te geven en daarbij niemand te ontzien.

Militant - dat was Koelman in hooge mate en in den veelvuldigen strijd, dien hij gevoerd heeft, liet hij zich vooral door twee beginselen leiden: de H. Schrift moest de

eenige norm in geloof en leven zijn, en de Kerk, die hij liefhad en trouw bleef, had in kerkelijke zaken het hoogste gezag.

Wat het eerste beginsel betreft: in Sluis was veler leven allerminst overeenkomstig hetgeen de Schrift van een Christen kan eischen; dat maakte Koelman tot ‘une espèce de Savonarola hollandais’, die, met de Schrift in de hand, bestrafte en ook poogde te verbeteren, waar hij kon. De kinderen moesten opgevoed worden ‘voor Godt’, zooals hij dat uiteenzette in *De pligten der ouders* (1673), de studenten opgeleid volgens hetgeen de Schrift gebood, waarop hij in boeken en voorredenen, hier en daar verspreid, telkens den nadruk legde. Hij schreef *Over 't ampt en pligten van ouderlingen en diakenen* (1694), vertaalde *De wekker der leeraaren* (1674), om de ambtsdragers aan te sporen, hun arbeid overeenkomstig Gods wil te volbrengen. Echt geestelijk leven moest er komen - vandaar zijn strijd tegen de formulieren, waarvan de Schrift niet sprak en die den geest doodden; vandaar zijn weigering om kinderen te doopen, als de ouders niet geloovig waren en het sacrament sleurwerk zou worden, maar vandaar ook zijn liefde voor conventikelen, waar geestelijke samensprekingen het geestelijk leven konden bevorderen. Een godsdienstoefening moest vóór alles gewijd zijn en daarom - Koelman was allerminst conservatief! - moest er geen zakjes-collecte onder de preek gehouden worden, moest de erbarmelijke psalmberijming van Datheen worden veranderd en in Friesland niet meer het ‘Kurie-eleys’ gezongen worden, dat gedachteloos was overgenomen. Koelman ergerde zich eraan, ‘nogtans de Tyran, de gewoonte en superstitie, houdt dat staende’, maar hij wil radicaal breken met alles, wat ‘slendergodsdienst’ is. Doch niet minder wil hij opbouwen door zijn stichtelijke werken in Bijbelschen geest en door zijn talrijke vertalingen van Engelsche geschriften, waaruit een frisscher atmosfeer hem tegemoet kwam dan uit de meeste Hollandsche theologische en stichtelijke werken.

Hetzelfde beginsel: de Schrift moet de eenige norm zijn, bracht hem tot bestrijding der feestdagen. De instelling daarvan was niet op den Bijbel gegrond, maar alleen menschenwerk, en in zijn *Weegschaal des Heylighdoms* (1680) werd hun viering veroordeeld. Daarom kantte hij zich ook fel tegen de sabbathbestrijders; eerst gaf hij zijn *Methode en bestieringen*, *om klaar te overtuigen de geene*, *die des Sabbaths ... godlijke verbintenis bestrijden* (1682) en zijn *Praktijk des Sabbaths* (1682), waarop eenige jaren later alles nogeens nader beschouwd en gedeeltelijk herdrukt werd in *Het dispuit*, *en de historie*, *mitsgaders de praktijk van den Sabbath* (1685). Hij verdedigt hierin de stelling, dat het Sabbathsgebod ook voor de Christenen bindend blijft, betoogt daarbij, dat de Zondag ervoor in de plaats is gekomen en geeft zeer strenge voorschriften over het houden van den dag des Heeren, waarop alleen de uiterste noodzakelijkheid uitzonderingen toelaat. Hierin vond de Zutphensche predikant J. Vlak aanleiding, om aan zijn werk *De H. Sabbath en Dag des Heeren* (Amst. 1686; 2e dr. ald. 1739) een *Nareden aan D.J. Koelman* toe te voegen, en achter zijn *Oeffening in wijsheid tot matigheid over de leere der zaligheid enz.* (Amst. 1687) een *Brief aan J. Koelman* op te nemen. Ook gaf Dr. J. Swartte in dien tijd een boek uit over den Sabbath, dat Koelman aanleiding gaf tot *Aanmerkingen tot ontleding en wederlegging* (1689) van Swartte's boek, hetgeen door dezen beantwoord is met: *De geest en inborst van J. Koelman ... ontdekt in de Aanmerkingen tot ontleding enz.* (1689).

Moet de Schrift de eenige norm zijn van geloof en leven, dan behoort ook aan haar, en niet aan de rede, het hoogste gezag te worden toegekend. Dit was Koelman's stand-

punt, en toen de Utrechtsche hoogleeraar Wolzogen in *De Scripturarum interprete* (1668) op bedenkelijke wijze het gezag der rede huldigde, onderwierp Koelman dit geschrift aan een nauwkeurig *Examen* (1669), het eerste werk, dat hij het licht deed zien. Ook later heeft hij, hetzelfde standpunt handhavend, daarom Balthazar Bekker bestreden. Diens meeningen vonden, volgens Koelman, hun grond in Cartesianisme, en dit stelsel, dat alles, ook hetgeen in de Schrift staat, aan twijfel wil onderwerpen, zoekt dus den grond van zekerheid ten slotte in den mensch en stelt feitelijk de rede boven de Schrift. Bekker paste dit toe op één gebied, dat der geesten en duivels, liet dáár de rede beslissen, ook waar de Schrift anders leerde - Koelman kon zich onmogelijk hiermede vereenigen. Regelmatig en wèloverwogen volgen dan ook zijn geschriften elkander op, die zijn gevoelen op dit punt uiteenzetten. Als Bekker's boek verschenen is, volgt Koelman's bestrijding niet onmiddellijk, maar gaat daaraan vooraf: *Het vergift van de Cartesiaansche philosophie ... opgestelt tot een grondt van de weerlegging van B. Bekker's Betooverde Werelt* (1692), daarna verschijnt het eerste deel van de *Wederlegging* (1692) en eenige jaren later de *Schriftmatige leere des Geestes ... zijnde een volle wederlegginge van B. Bekker* (1695). Hoe verderfelijk Koelman Bekker's invloed achtte, blijkt ook uit het feit, dat hij zich aan 't hoofd stelde van een adresbeweging, gericht tegen den magistraat van Amsterdam, die Bekker ook na zijn afzetting langen tijd de hand boven 't hoofd hield en hem zelfs in zijn ambt hersteld wenschte te zien, indien hij zijn denkbeelden wilde herroepen. Toen Ericus Walten dan ook een spotpenning op de tegenstanders van Bekker vervaardigde, werd Koelman daarop als hun voornaamste vertegenwoordiger afgebeeld (zie de penning bij Krull, *Jac. Koelman*, blz. 404). Waar Koelman verder Cartesianisme ontdekte, is hij ook onmiddellijk tot den strijd gereed. De ‘ketterijen’ van Deurhof gaven hem *Het vervolg van het vergift van de Cartesiaanse philosophie* (1694) in de pen, en na Deurhof's verdediging schreef Koelman nog een *Toemaat op 't vervolg van 't vergift* (1694).

Naast dit ééne beginsel: de H. Schrift de eenige norm in geloof en leven, stond bij Koelman het andere: de Kerk, die hij liefhad en trouw bleef, kwam in kerkelijke zaken het hoogste gezag toe. Hij had haar inderdaad lief en bleef haar trouw, ondanks alles wat hij van kerkelijke zijde had ondervonden. Zijn huis-godsdienstoefeningen hebben alleen onderlinge stichting en opbouwing ten doel gehad, geen separatisme; in de tijden van zijn verbanning was het hem een bijzondere vreugde, wanneer hij een gewone godsdienstoefening in een Gereformeerde kerk mocht leiden en meer dan eens verzocht hij, tot het Avondmaal in de gemeente te worden toegelaten. Afscheiding werd ten sterkste door hem afgekeurd en dáárom bestreed hij De Labadie, dien hij eerst hoog geëerd had en wiens samenkomsten hij had bezocht. De Labadie bracht scheuring in de Kerk - vandaar Koelman's twee geschriften tegen hem, waarvan het eerste, het *Historisch verhael nopende der Labadisten scheuringh* (1683) overeenkomstig dien titel meer een geschiedkundig overzicht geeft van hun beweging, terwijl hij in *Der Labadisten dwaling grondig ontdekt en wederlegt* (1684) hun inzichten aan een afkeurend oordeel onderwerpt. Koelman wil ook zuivering, reformatie, maar *in* de Kerk, niet ten koste van scheuring en afscheiding. Volgens hem is de Kerk de vergadering van geroepenen en belijders, ook al zijn het alleen belijders voor 't uiterlijk en geen wedergeborenen - spreekt de Schrift niet van den akker, waarop koren en onkruid blijven wassen tot de oogst? Daarom is het een

dwaling van De Labadie, een zuivere kerk van wedergeborenen op aarde te willen stichten. Bestrijdt Koelman andere dwalingen der Labadisten,

dan is weer de Schrift voor hem de eenige maatstaf: op grond daarvan verdedigt hij den kinderdoop en keurt hij hun opvatting van het huwelijk af; de geheele Schrift moet als norm aanvaard worden: er is geen essentiëel verschil tusschen Oude en Nieuwe Testament, de wet der Tien Geboden blijft ook voor den Christen haar volle geldigheid behouden.

Die Kerk, die Koelman reformeeren, maar in geen geval verlaten wilde, moest in eigen, kerkelijke zaken ook het hoogste gezag hebben en in dat opzicht geen inmenging van eenige burgerlijke autoriteit toelaten. Op dien grond heeft Koelman (reeds twee eeuwen vóór De Koe!, zie *boven*, blz. 83) de instelling afgekeurd, dat floreenplichtigen in Friesland het recht van benoeming tot kerkelijke bedieningen bezaten, maar bovenal heeft dit beginsel zijn houding bepaald in zijn strijd met de overheid, die tot zijn afzetting als predikant van Sluis leidde. Consequent heeft hij zijn standpunt gehandhaafd, dat alleen de kerkelijke autoriteiten hem het kerkelijk ambt konden ontnemen, dat hij dus ook na zijn afzetting door de burgerlijke overheid predikant van Sluis bleef, al moest hij als gehoorzaam burger na het vonnis van verbanning de stad verlaten.

Hoe men ook over Koelman moge denken, hij blijft een merkwaardige figuur, die in gaven, karakter, denkbeelden, ook min of meer in zijn levensomstandigheden veel overeenkomst vertoont met Kohlbrugge; zelfs het uiteenloopend oordeel van anderen over beide mannen bevestigt deze overeenkomst. Dat Koelman's invloed groot is geweest, lijdt geen twijfel. Niet alleen zijn verscheidene zijner werken en vertalingen meermalen herdrukt, maar na meer dan een eeuw, in de dagen der Afscheiding, hebben Koelman's geschriften velen gesticht en opgebouwd. De Cock, ‘de vader der Afscheiding’, las in zijn gevangenschap werken van Koelman, nieuwe uitgaven daarvan zagen het licht met inleidingen van vooraanstaande mannen als Van Velzen en Scholte, zoodat Koelman, de vijand van ‘separatisme’, blijkbaar als echt-Gereformeerde in de kringen der ‘Afgescheidenen’ hoog gewaardeerd werd. Ook in de jaren kort na 1880, als de Doleantie spoedig zal uitbreken, verschijnen herdrukken als een bewijs, dat zijn geestverwanten nog door hem willen gesticht worden en tot in onze dagen - een herdruk uit 1928 - gaat dat voort. Dit is wel het beste bewijs, dat Koelman een man van beteekenis is geweest, wiens invloed na twee en een halve eeuw nog doorwerkt.

Aan Krull's monografie over Koelman is als bijlage A een bibliographisch overzicht van zijn werken toegevoegd, dat echter zeer oppervlakkig en onvolledig is. Wel kan de gewenschte volledigheid niet bereikt worden en is het bestaan van sommige geschriften slechts uit een enkele verwijzing, in een ander werk voorkomend, af te leiden, maar met gebruikmaking der ten dienste staande gegevens volgt hier een zoo volledig mogelijke bibliografie van Koelman's oorspronkelijke werken en vertalingen. Soms zijn bij herdrukken twee tevoren afzonderlijk verschenen werken bijeengevoegd, of wordt slechts een gedeelte van een geschrift herdrukt, al of niet verbonden met een ander, nieuw verschijnend of opnieuw uitgegeven werk; hiervoor zijn meermalen verwijzingen noodig, zoodat gemakshalve de oorspronkelijke werken en de vertalingen genummerd zijn.

Oorspronkelijke werken:

1. *Examen libelli Ludovici Wolzogen*, *De Scripturarum interprete.* Mediob. 1669. Over dit geschrift van Wolzogen, zie Sepp, *Godg. Ond.*, II, 383-388.

2. (pseudoniem: Christophilus Eubulus) *De pointen van nodige reformatie*, *omtrent de*

kerk en kerkelijke, *en belijders der gereformeerde kerke van Nederlandt*, *Jes. 30:8-11.* Vliss. 1671 (*Cat. Bibl. Acquoy*); herdr. Vliss. 1678. Gedeelten van dit geschrift zijn overgenomen in: Van Veen, *Zondagsrust*, 56-62, 75, 150-153.

3. *Reformatie*, *noodig omtrent het gebruyk der formulieren*, *betoogt in twee predicatien*, *en daar na uytgebreydt.* Vliss. 1673.
4. *De pligten der ouders*, *in kinderen voor Godt op te voeden.* Daarbij is gevoegd:

   Driederley Catechismus, *bevattende de gronden van 't Christelijk geloof*, *de historiën der H. Schriftuur*, *en de practijke der godzaligheit*,
   en ook nog:
   Twintig zonderlinge exempelen, *van vroeg-bekeerde*, *en jong-stervende kinderen.*

   Dit werk kwam uit te Amst. 1673; 2e dr. ald. 1679; 3e dr. 1724 (*Cat. Bibl. Acquoy*); 4e dr., met portret, Utr. 1749. Verder nog: in 1838 te Amst.; tusschen 1882 en 1902 met een voorwoord van D.A. Wielenga; en Leiden 1928. Afzonderlijk verscheen een gedeelte van het tweede deel (de *Driederley Catechismus*) als: *Historische Catechismus over de H. Schriftuur*, *bevattende hondert en twaalf Bijbelsche geschiedenissen ... zeer dienstig tot oeffening van de jeugd.* Utr. 1751; 2e dr. ald. 1754.
5. *Reformatie nodigh ontrent de feest-dagen*, *naaktelijk vertoont ende bewezen.* Rott. 1675.
6. *Zelf-onderzoek ofte regelen waar na elk zig dagelijks heeft te onderzoeken*, *tot bevorderinge van de praktijk der godzaligheid.* Rott. 1676. Dit is ook opgenomen achter *Een hemelings voortgang uyt de werelt na den hemel door P.H.A.*, *vermeerd met het Verbetert tafereel van ettelijke vragen door J.K.* (Amst. 1710). Bovendien achter de vertaling van Hooker, *De arme twijfelende Christen* (zie beneden, Vertalingen no. 12) als: *Tafereel van ettelijke vragen*, *waar mede een gelovige zich alle avont zoude onderzoeken.* Rott. 1761. Ook is een vermeerderde druk uitgekomen, getiteld: *Zelf-onderzoek-regelen. Tot bevordering van de praktijk der godzaligheid. Waar agter gevoegt zijn*: *De altoosdurende pligt van een Christen*, *in zijn omwandeling op aarde*: *en het onderscheit tusschen het wettisch en evangelisch handelen.* Utr. 1768. (Vgl. ook beneden, Werken no. 35).
7. *Beschouwingen van den toestand der Nederlandsche kerk.* Amst. 1678; 2e dr. Utr. 1774, *met een leerrede van G. van Schuylenborgh*, *pred. te Tienhoven*, waarbij de uitgever mededeelt: 'Gevoeglijk kan dit dienen als een vervolg op Lodenstein, *Beschouwingen Zions.*' Een nieuwe uitgave met naschrift van H.P. Scholte, verscheen te Amst. in 1838.
8. *De weegschaal des Heylighdoms ontrent de feest-dagen der Gereformeerde Kerk in Nederlandt.* Amst. 1680.
9. *Methode en bestieringen*, *om klaar te overtuigen de geene die des Sabbaths*, *en 's Heeren dags godlijke verbintenis nu bestrijden.* Amst. 1682.
10. *De praktijk des Sabbaths. Of dadelijke heyliging van den Christelijken rustdag of 's Heeren dag.* Amst. 1682; 2e dr. ald. 1685; opnieuw uitgeg. Rott. 1738.
11. (pseudoniem Jacobus Chliarander) *De vruchteloose Bid-dagen van Nederlandt gehouden tot tergingh van den Godt van den Hemel*, *en verhaastingh der verwoestende oordeelen en plagen. Kortelyk open-geleght*, *met aenwijsingh van*

het eenige remedie. Amst. 1682. (Knuttel, *Cat. Pamfl. Kon. Bibl.*, II^2, no. 11830). Knuttel noemt het een dergelijk pamflet als het aan Voetius toegeschrevene en genoemd onder no. 7705, waarin de bededagen als vruchteloos worden voorgesteld, zoolang niet 'roepende sonden' gestuit, secten gekeerd, de kerkelijke tucht hersteld, de vijandschap tusschen raadhuis en kerk bevredigd, de bezoldiging der leeraars verbeterd wordt; voor dit laatste moeten de ker-

kelijke goederen worden gebruikt. Waarschijnlijk is dit geschrift van Koelman ook het werkje, door Dr. C. Serrurier bedoeld (*Pierre Bayle en Hollande*, p. 49), dat inhoudt: ‘des avertissements et des menaces contre les incrédules, qui ne voulaient pleurer leurs péchés à la vue des comètes.’

12. *Historisch verhael nopende der Labadisten scheuringh enz. Hier zijn bygevoeght een meditatie over het Hooglied I vrs 7*, *en twe brieven van Ds. W. a Brakel enz.* Amst. 1683. In dit *Hist. Verh.* gaf Koelman ook een critiek van A.M. van Schurman's *Eucleria* (Duker, *Voetius*, III, 196, n. 3). De meditatie is van de hand van Juffrouw Anna de Veer. Over a Brakel's brieven, zie: Los, *W. a Brakel*, 138, 294. Een tweede druk van het *Historisch verhael enz.*, *benevens eenige hoofddeelen uit het 2e deel*, *genaamt der Labadisten dwaalingen enz.* (zie beneden, Werken no. 15) *en vermeerdert met een voorrede en eenige aanteekeningen door Hillebrandus Janssonius* (vgl. over hem: *Biogr. Woordenb.*, IV, 516) verscheen te Leeuwarden in 1770.
13. *Formeele protestatie en uytdrucklijke betuyging*, *voor de Kercke van Nederlandt ... wegens 't geene zoo Politijken als Kerkelijken*, *jegens hem*, *en zijn dienst gedaan hebben*, *en noch doen enz.* Utr. 1683.
14. *Res judicata. Ofte theologische getuygenissen*, *tot bewijs dat de kerkelijke macht den kerkelijken*, *en niet de politijke overigheden*, *hooge of laage*, *toekomt. En dat kerkelijke canones ontrent middelmatige dingen*, *byzonder ontrent formulieren*, *en feestdagen*, *niet sterk moeten op iemand aangedrongen worden enz.* Amst. 1684. Dit is de juiste titel van het door Krull genoemde geschrift: *Over de kerkelijke macht.*
15. *Der Labadisten dwaling grondig ontdekt en wederlegt ... een tweede deel van het Historisch verhael enz.* Amst. 1684. Over den herdruk van gedeelten uit dit werk, zie boven, onder no. 12. Hierin wordt ook het gevoelen der Labadisten over den doop behandeld en de kinderdoop verdedigd; waarschijnlijk bevat *De Leere van den H. Doop. Met aanmerkingen over het boek van Koelman*, geschreven door den Labadist P. Yvon, weder een bestrijding van hetgeen Koelman daarover in *Der Labadisten dwaling* had geschreven.
16. *Het dispuit*, *en de historie*, *mitsgaders de praktijk van den Sabbath en 's Heeren dag.* Amst. 1685. Het laatste gedeelte is misschien een herdruk van no. 10.
17. *Sleutel ter opening van de donkerste kapittelen in de Openbaringe gedaan aan Johannis*, *op het eiland Patmos enz.* Amst. 1688. Krull, *Jac. Koelman*, 349, noemt dit uitdrukkelijk: ‘Tweede druk’, maar Entrop te Amsterdam en De Waal te Utrecht hebben in 1768 ‘herdrukt ... het reeds voor lang uitverkogt, en in de tegenswoordige omstandigheid van zaaken, zeer gezocht werkje, genaamd *Sleutel ter opening enz. ...* door Jac. Koelman’ en noemen deze uitgave evenzeer: ‘Tweede druk’ (*Boekz.*, 1768*b*, 214).
18. *Neêrlands plicht en voorbeeld*, *van de Reformatie der Kerk. Voorgesteld in twee predikatien over Ezra 7*:*23.* Amst. 1689. Herdrukt, tegelijk met *Spiegel der Wet* (zie beneden, Werken no. 21), Amst. 1744. Nieuwe uitg., ook met *Spiegel der Wet*, in: *Schatkamer des geestelijken levens*, Leiden 1883-1888, 1e Serie, no. 12.
19. *Wederlegging van een boekjen van J.C. van Bleijswijk*, *genaamt Moses als een Godt over Aäron. Hier is aangehecht een predikatie over Phil. 1*:*27.* Amst. 1689. Van Bleijswijk's boekje bevatte een bestrijding van a Brakel's denkbeelden

over de verhouding tusschen kerk en overheid; Koelman verdedigt a Brakel in deze *Wederlegging*. Over den inhoud, zie: Los, *W. a Brakel*, 178-180.

20. *Ericus Walten*, *quanswijs apologist ... in zijn libel en lasterschrift*, *voor 't recht en macht der overheden in kerkelijke zaaken. Wederlegt ... en ontdekt.* Amst. 1689. Deze Ericus Walten (zie over hem een artikel van Knuttel in *Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk.*, Reeks 4, dl. 1) had in 't licht gegeven: *Onwederleggelijk bewijs van het regt*, *de magt en pligt der overheden in kerkelijke zaken. Zijnde een apologie tegen de lasteringen van Rijssenius*, *Brakel*, *Koelman en hare aanhangers.* 2 dln. 's-Grav. 1689-1691, waarin hij de macht der overheid ook baseerde op het beginsel der volkssouvereiniteit. Door Koelman in bovengenoemd geschrift bestreden, gaf Walten verder nog uit: *Portrait van Jac. Koelman*, *hem vertonende in sijn tegenwoordige rasernie en doodstuipen.* 's-Grav. 1689. Zie over Walten's spotpenning op Koelman, boven, blz. 101.
21. *Spiegel der Wet*, *aan de gewetens voorgehouden*, *tot ontdekking der zonden tegen de Tien Geboden.* Volgens Krull (*Jac. Koelman*, 350) kwam het in 1689 uit, in den *Cat. Bibl. Acquoy* staat een editie vermeld, te Amst. in 1690 verschenen. Herdruk (met *Neêrlands plicht*, zie boven, no. 18) Amst. 1744, en beide werken worden nogeens samen uitgegeven in: *Schatkamer des Geestelijken levens*, Leiden 1883-1888, 1e Serie, no. 12.
22. *Het vergift van de Cartesiaansche Philosophie grondig ontdekt ... Opgestelt tot een grondt van de Wederlegging van Bekkers Betooverde Wereldt.* Amst. 1692. (V.d. Aa vermeldt onjuist: 1672). Het *Naamregister* van Van Abkoude noemt (blz. 192): *Vergift der Cartesiaansche dwalingen en vervolg.* Amst. 1684, maar dit jaartal is zeker onjuist, daar dit *Vergift enz.* werd opgesteld naar aanleiding van Bekker's werk, dat in 1691 uitkwam (vgl. Krull, *Jac. Koelman*, 159). Het werk van Koelman wekte de verontwaardiging van A. van Dale, arts te Haarlem, die aan den schrijver van de *Boekzaal* bericht, hoe hij gemerkt heeft, dat Koelman in zijn boek tegen de Cartesianen, ook tegen hem geschreven heeft en dat hij (Van Dale) een apologie zal opstellen, waarin hij zal toonen, dat Koelman ‘mij lasterlijk, en t'eenemaal tegens de waarheid, of schijn van waarheid, beschuldigt, ten toon stelt, scheld, verhaat en verdagt zoekt te maken (ja, dat de Magistraat mij aan 't lijf komt) over de vertaling, en kantteekeningen van het boek *Religio medici.*’ Van Dale kent noch den vertaler, noch den schrijver der kantteekeningen, hij vindt het boek ook slecht (*Boekz.*, 1692*b*, 211, 212).
23. *Wederlegging van Bekker's Betooverde Wereldt*, *1e deel. Met een aanhangsel van den duyvel van Tedworth en een brief van H. Morus*, *aangaande toverij en waarseggerij*, *uit het Eng. vertaald.* Amst. 1692.
24. (Met anderen): *Eenige originele brieven geschreven aan Bekker voor sijn boek.* Amst. 1692. (No. 4223 van Catalogus Burgersdijk en Niermans, verkoop Biblioth.-Ort c.a., 9-18 Dec. 1914).
25. *Neerlandts ondergang gedreygt en naby*, *vertoont in eene predikaatsie uit Jesaja 9:12-16.* Utr. 1692. Herdrukt en gevoegd bij *De wekker der leeraaren* (zie beneden, Vertalingen, no. 5) Rott. 1733, 1738 en 1741.
26. *Disputatio theologica extraordinaria de festis diebus in Ecclesiis Reformatis celebrari solitis ... publice defendendam suscipit Jac. Koelman.* Ultraj. 1693. Koelman neemt dus op zich, zijn meening in dezen openlijk te verdedigen. Aan deze disputatio is een corollarium of toegift toegevoegd, dat het volgende bevat: ‘Usus formularum, tum precum, tum administrationis baptismi, S. Coenae, etc. (prout inter Reformatos obtinet et praecipitur) illicitus, Deoque invisus est, atque

animabus ministrorum verbi et praesertim Ecclesiae Christi adprime noxius' (*Boekz.*, 1693*b*, 168, 169). Dit corolla-

rium heeft veel aanstoot gegeven: de synode van Overijsel (1694) noemt het ‘aenstotelick’, die van Utrecht vindt het ‘verfoeijelick’ (Knuttel, *Acta*, VI, 361, 364).

27. *'t Ampt en pligten van ouderlingen en diakenen.* Rott. 1694. Herdr., met een voorrede van Van Velzen, 's-Grav. 1837. Ook wordt melding gemaakt van een uitgave ‘op last van het Provinciaal kerkbestuur van Friesland’. Rott. z.j. Waarschijnlijk is het ook met gewijzigden titel als ‘toegift’ opgenomen in: Vijgeboom, *Korte belijdenis van onzen zondigen afval van den eenen waren God*, *alsmede iets van de kinderdoop*, *gevolgd met een stuk over de regtvaardigmaking en toegift over een godvruchtige bestiering in de kerke Gods door J. Koelman.* Middelb. 1840.
28. *Het vervolg van het vergift van de Cartesiaanse philosophie*, *in de veelvuldige dwalingen en ketterijen van een Cartesiaan*, *Willem Deurhof*, *aangetoont.* Utr. 1694. Hieraan is toegevoegd een ‘Toeëigening aan de Synode’, die, volgens *Boekz.*, 1694*a*, 151-153, is: ‘vol ernst, behelzende teffens een klachte, dat hij zoolang uit zijn dienst is verstooten.’ Deurhof beantwoordde Koelman in zijn *Verdediginge tegens Jac. Koelman's Vervolg van het vergift van de Carteziaansche Philosophie.* Amst. 1694, waarop Koelman in 't licht zond:
29. *Toemaat op 't vervolg van 't vergift der Karteziaansche Philosophie bevattende aanmerkingen over Deurhof's verdediging.* Utr. 1694.
30. *Schriftmatige leere des Geestes*, *soo der goede als insonderheid der quade*, *mede van bezetenheid*, *spokerije en toverije*, *zijnde een volle wederlegginge van 't geene B. Bekker... dies aangaande heeft uitgegeven enz.* Utr. 1695. Blijkbaar is dit een vervolg van no. 23.
31. *Het verbond der genaden.* Utr. 1695. Met voorrede van D. van Krombrugge, predikant te Utrecht. In 1706 is het te Utrecht gezamenlijk met *'t Lot van des Heeren Bondgenoten* (zie beneden, Werken, no. 32) uitgegeven, daarna verscheen het weer afzonderlijk te 's-Hage 1717, terwijl de gezamenlijke uitgave te Rott. 1738 herdrukt werd.
32. *'t Lot van des Heeren Bondgenoten*, eerst gezamenlijk met *Het verbond der genaden* in Utr. 1706 uitgegeven, daarna afzonderlijk te 's Hage 1723, terwijl de gezamenlijke uitgave te Rott. 1738 herdrukt werd (vgl. boven, Werken, no. 31).
33. *Alleenspraak der ziel tot God.* Rott. 1729. Het is mogelijk, dat dit de vertaling is van Baxter's werk: *De eenzame onderhandeling der ziele met God* (zie beneden, Vertalingen, no. 18) met onjuist opgegeven titel.
34. *De natuur en gronden des geloofs.* 's-Grav. 1732; 2e dr. Dordr. of Leiden 1738; 3e dr. 1757; 4e dr. Amst. z.j.; 5e dr. Rott. 1768 (*Cat. Bibl. Acquoy*); een nieuwe uitgave verscheen te Zwolle in 1895.
35. *Veertien bestieringen omtrent de oeffening der godtzaligheit*, *gevolgt van Dertig vragen ter beproevinge van een waar Kristen*, 3e dr. Rott. 1736; 4e dr. ald. 1746. De titel doet vermoeden, dat het in eenig verband staat met het *Zelf-onderzoek* (zie boven, Werken, no. 6), misschien geheel of gedeeltelijk een herdruk daarvan is onder gewijzigden titel; dat de 1e en 2e dr. van dit werk nergens vermeld worden, kan tot bevestiging van dit vermoeden worden aangehaald.

36. *Natuur en kentekenen van de oprechte liefde tot den Here Jezus.* Dit kwam in 1739 te Amst. uit als voorrede bij Koelman's vertaling van H. Binning, *De ware gemeenschap met God* (zie beneden, Vertalingen, no. 14) en is, aldus gecombineerd, in 1741 te Amst. en in 1764 te Utr. herdrukt. Ook wordt een afzonderlijke (3e) dr. vermeld, te Leiden verschenen, en een 4e dr. te Amst., beide z.j.

37. *Geestelijke gezangen tot roem der vrije genade.* Deze zagen het licht bij Koelman's vertaling van H. Binning, *De ware gemeenschap met God* (zie beneden, Vertalingen, no. 14), toen deze in 1741 te Amst. herdrukt werd. Ook in den herdruk van 1764 te Utr. zijn zij opgenomen. Een vroegere, afzonderlijke uitgave wordt niet vermeld.
38. *Over de noodzakelijkheit en nuttigheden van den verborgen godsdienst.* Dit is opgenomen achter de vertaling van Hooker, *De arme twijfelende Christen* (zie beneden, Vertalingen, no. 12) Rott. 1761.
39. *Vijftig plichten*, *welke van een begenadigde dienen betragt te worden.* Evenals no. 38 opgenomen achter de vertaling van Hooker, *De arme twijfelende Christen* (zie beneden, Vertalingen, no. 12) Rott. 1761.
40. *De weg Gods met den mensch hier op aarde*, *naar den hemel leidende ... benevens eene oefening over Ps. 77*:*20*, *21.* Amst. 1766. Herdrukt te Utr. 1890.

Verder vermeldt Krull nog de volgende geschriften, waarvan wel de titel, maar niet het jaar der uitgave bekend is:

41. *De macht van Koning Jezus in en over zijn gemeente.* Waarschijnlijk is dit het onder pseudoniem Chliarander (vgl. boven, Werken, no. 11) verschenen geschrift: *Ettelijke vragen aan Leeraars*, *ouderlingen en andere gemeine belijders*, *nopende de macht*, *en privilegien van de Koning Jesus*, *en zijn Kerk en dienaaren*, *en belangende 't recht*, *en macht der politijke overigheidt ontrent het kerkelijke.* 1675. Dit wordt door Koelman aangehaald in de ‘Toe-eygening aan de Synoden’ vóór de *Weeg-schaal des Heylighdoms*, (zie boven, Werken, no. 8), echter zonderdat hij zich als den schrijver der *Ettelijke vragen* erkent.
42. *Heerlijkheid van een waar Christen.* Is dit misschien de vertaling van Brown, *Christus de hoop der heerlijkheid in de geloovigen*, *Coll. 1*:*27*? Zie Vertalingen, no. 6.
43. *Aanmerkingen tot ontledinge en wederlegginge van het boek van Dr. Joh. Swartte over de Sabbath.* Hierop verscheen een antwoord van Swartte, getiteld: *De geest en inborst van J. Koelman ... ontdekt in de aanmerkingen tot ontledinge*, *enz.* 1689 (Vgl. boven, blz. 100).
44. Een werkje tegen een ‘Burger van Amsterdam’, die gevaarlijke meeningen had over de H. Drieëenheid, voldoening door Christus en de werkingen der zielen en geesten.

Bovendien noemt Krull nog het door V.d. Aa vermelde: *Over de Openbaring van Johannes.* 1689, waarmede blijkbaar de *Sleutel ter opening enz.* (zie boven, Werken, no. 17) bedoeld is.

Vertalingen.

1. Love, *Strijd tusschen vleesch en geest.* Dit werk heeft Koelman nog vóór hij predikant werd, waarschijnlijk ongeveer 1656, vertaald (zie boven, blz. 91).
2. *Een korte verklaring van de algemeenheit der Kerke Christi ende de eenigheidt van het Katholiek geloof. Uit het Eng. door J.C.P.D.* (J. Coelman, philosophiae doctor). Utr. 1656.
3. W. Gutry, *Des Christens groot interest*, *ofte het zalige deel aan Christus*, *getoetst en aangewesen wie het heeft en hoe te verkrijgen ... Hier zijn bij gevoegt dry aanhangsels van krachtig-bekeerde zielen en de blijcken van dien.* Amst. 1668;

6e dr. 1680; verder drukken te Rott. 1704; ald. 1715; Amst. 1730; 11e dr. ald. 1745; Utr. 1867. Over den inhoud, zie: Vos, *Gesch. Vad. kerk*, II, 62, 63. Het tweede aanhangsel is ook afzonderlijk met een voorrede uitgegeven en dan getiteld:

De blijcken van godsaligheyd vertoont en opengeleydt in het exemplaare leven en sterven van ettelijcke vroome. Vliss. 1672.

4. S. Rheterfort, *Brieven*, 3 dln. Vliss. 1673; 2e dr. 1679; 3e dr. 1687. Nogeens is dit werk in 1770, toen het ‘lang geleden vertaald’ was, uitgegeven met ‘drie voorredens over Rheterfort's leven en sterven’ door Koelman. Verder zijn *Vijftig brieven* uitgeg. te Amst. 1840 en herdrukt te Rott. 1870 en Leiden 1886, 1887.
5. *De wekker der leeraaren in tijden van verval*, 1674; 2e dr. Amst. 1680; 3e dr. (gecombineerd met den 2en dr. van *Neêrlandts ondergang gedreygt*, zie boven, Werken, no. 25) Rott. 1733; beide herdrukt (4e dr.) ald. 1738; nogeens herdrukt (5e dr.) ald. 1741. Ook verscheen het nog in de 19e eeuw te Utr. z.j. en te Leiden in: *Schatkamer des geestelijken levens*, 1883-1888, 1e Serie, no. 7. Het is de vertaling van een onuitgegeven werk van Mac Ward, Schotsch predikant te Rotterdam, die in de 3e Nederlandsche editie (1733) als de schrijver genoemd wordt.
6. J. Brown, *Christus de weg*, *de waarheid ende het leven*, 1678; herdr. Amst. 1686; de 6e druk, waarbij gevoegd is de vertaling van Brown, *Christus de hoop der heerlijkheid in de geloovigen*, *Coll. 1:27* (vgl. boven, Werken, no. 42), verscheen te Amst. 1734; 7e dr. ald. 1741; latere drukken: Delft 1869 en Leiden 1882. Dit werk is door Koelman vertaald, vóórdat het in 't Engelsch het licht zag en wordt voorafgegaan door een geschrift van Mac Ward, getiteld: *Holy walking with God.*
7. H. Binning, *Ettelijke gronden van de Christelijke religie.* Amst. 1678; 2e dr. ald. 1685; 3e dr. ald. 1733; 4e dr. Utr. 1761. Nogeens uitgegeven te Amst. in 1858 en te Leiden in 1882. In de voorrede staan verscheidene bijzonderheden over Binning, bijgedragen door Mac Ward. In 1832 is het te Amst. uitgegeven onder den titel - oorspronkelijk ondertitel - *Toespraak aan de heeren studenten op 's lands Hooge Scholen enz.* (Zie *Boekz.*, 1832*b*, 436).
8. T. Hooker, *De waare ziels-vernedering*, *en heilzame wanhoop.* 1678; Rott. 1759; Utr. 1888, met een voorwoord van E.E. Gewin, predikant te Utrecht.
9. F. Rous, *Het binnenste van Gods koninkrijk*, *vertoont in twee tractaten*, *genaamd*: ‘*Het verborgen huwelijk*’ *en* ‘*De hemelsche academie*’. Amst. 1678.
10. J. Durham, *De sleutel of verklaring van 't Hooglied Salomons*, 1681; 2e dr. Gron. 1739.
11. D. Dickson, *Het Euangelium van Mattheus*, *kortelijk verklaart.* Utr. 1686.
12. Th. Hooker, *De arme twijfelende Christen*, *genadert tot Christus*, vert. door H. H(idding) en vermeerderd door Koelman. Amst. 1686. Herdrukt te Rott. 1760, waarbij gevoegd zijn: *Vijftig plichten* enz. (zie boven, Werken, no. 39), *Zelfonderzoek enz.* (zie boven, Werken, no. 6) en *Noodzakelijkheit en nuttigheden van den verborgen godsdienst* (zie boven, Werken, no. 38).
13. J. Simons, *De staat en geneesing van een verlaten ziel.* Amst. 1687 (*Cat. Bibl. Acquoy*); Nijkerk 1856; 4e dr. Sneek z.j.
14. H. Binning, *De ware gemeenschap met God en de geloovigen.* 1689; herdr. te Amst. 1739 met een voorrede over *Natuur en kentekenen van de oprechte liefde tot den Here Jezus* (zie boven, Werken, no. 36); herdr. Amst. 1741 met dezelfde voorrede en *Geestelijke gezangen* (zie boven, Werken, no. 37). De eerste twee zijn wederom herdrukt te Utr. 1764. Nieuwe uitgaven te Leeuw. 1858 en Utr. 1874.

15. G. Burnet, *Een predikatie*, *gepredikt in de Capel van S. James*, *voor den. .. Prins van Orangie*, *den 23 Dec. 1689.* Amst. 1689.

16. S. Clark, *Annotatiën over het Nieuwe Testament enz.* Amst. 1692.
17. H. Binning, *Des zondaars heyligdom .... in veertig predikatien over Rom. 8:1-15.* 1695; 2e dr. Amst. 1741; 3e dr. Utr. 1765. Nieuwe uitgaven: Leeuw. 1858; Utr. 1873; Utr. 1898.
18. R. Baxter, *Een zeer stigtelijke en zielroerende overdenkinge*, *van de hemelsche heerlijkheid*, *beneffens*: *De eenzame onderhandeling der ziele met God.* Utr. 1706; herdr. 1717 (Vgl. boven, Werken, no. 33).
19. Th. Goodwin, *Opera of alle de theologische werken*, *meest betreffende de practijke der godtzaligheit*, *enz.*, 3e dr., met voorrede van C. van Velsen, Amst. 1749. Herdr. Utr. 1860. De eerste druk is in 1663 verschenen.
20. W. Guthry, *Blijken van godzalig leven van Elisabeth Wilkinson*, 2e dr. Goes, 1866.
21. Bromley, *Reizen der kinderen Israëls door de woestijn.* Lemmer 1877.
22. N. Bifield, *Eenige tractaten.*
23. R. Baxter, *Een gemeenzame onderhandelinge met Godt*, *betragt van een opregte ziel*, *bevattende een voorbeeldt van een verbond met God gemaakt.*

Verschillende geschriften tegen of over Koelman zijn reeds in dit artikel vermeld. Daaraan kunnen nog toegevoegd worden: *Koelman's geest te vergeefs werkzaam*, zonder naam van den schrijver uitgegeven, en een *Verhandeling van den zuyveren godsdienst*, 3 dln. (Amst. 1766), geschreven door Elizabeth van Harwaarden (vgl. *boven*, dl. III, blz. 555), waarvan het tweede deel ook een bestrijding van Koelman's denkbeelden bevat (*Boekz.*, 1766*b*, 467).

Van Koelman bestaan twee portretten: één te halver lijve, links en van voren, de rechterhand op de borst, de linker op een opengeslagen bijbel. Naar en door J. Luyken, met vierregelig Hollandsch vers. Het andere is een borstbeeld, ook geplaatst vóór Krull's monografie. Beiden zijn van 1679. Ook komen zij voor in *Zeelandia Illustrata*, I, 151, II, 482. De penning, Koelman betreffende, en naar het ontwerp van E. Walten vervaardigd door den Leidschen medailleur Smeltzing, is afgebeeld in Krull's monografie, blz. 404.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, III, 709; V, 301-303. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 431. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 288-291. - Nagtglas, *Levensber.*, I, 560-562. - Krull, *Jac. Koelman.* - Hylkema, *Reformateurs*, Reg. - Knuttel, *Balth. Bekker*, Reg. - Duker, *Voetius*, III, 196, 225-229. - De Vrijer, *Regius*, Reg. - Los, *W. a Brakel*, 13, 15, 17, 52, 60, 61, 68-70, 138, 144, 151, 168, 178-180, 183, 186, 187, 199, 207, 294. - Proost, *Lodenstein*, 229-243. - Serrurier, *P. Bayle*, 49. - Wumkes, *De Geref. K. in de Ommel.*, 115. - Schotel-Rogge, *Openb. Eered.*, 216. - Sepp, *Polem. en Ir. Theol.*, 209. - Id., *Godg. Ond.*, II, 383-388. - Van Veen, *Zondagsrust*, Reg. - Barger, *Ons Kerkboek*, 50, 74, 289, 290. - Rullmann, *De Afscheiding*, 60, 62, 167. - Veltenaar, *Geref. den Briel*, 400, 401. - Stephen, *Hist. Scott. Church Rott.*, 72, 73, 80, 81. - Goeters, *Die Vorbereitung des Piëtismus i.d. Nied.*, Reg. - Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, 136, 166, 167. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, Reg. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, I, 194, 277, 278. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, I, aant., blz. 183, 216-219; III, 29; aant. blz. 12, 28-30. - Vos, *Gesch. Vad. kerk*, II, 51, 52, 61-63. - Ypey, *Kr. Kerk 18e e.*, VIII, 2e dl., 311. - Diest Lorgion, *Herv. K. in Friesl.*, 161, 162, 164. - Eekhof, *Herv. K. in N. Amerika*, I, 265. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, 169. - Id.,

Acta, V, VI, Reg. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, I, 170; II, 455. - A. de Kempenaer, *Verm. Ned. en Vl. schr.*, 229, 244. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., X, 289-327; XI, 13-40, 117, 118, 122; XIII, 348, 351; XIV, 193-209. - *Nav.*, XXVII, 375, 377. - *Bijdr. Vad. Gesch. en Oudheidk.*, Reeks 4, dl. 1, blz. 345-455. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 24. - Vele drukken in de bibliographie zijn ontleend aan het 'Letternieuws' in de *Boekzaal.*

[Willem Koelman]

Koelman (Willem) was van Duitsche afkomst en geen familie van den voorgaande. Hij werd op 7 October 1842 te Rotterdam geboren, bezocht het Erasmiaansch gymnasium aldaar en liet zich den 10en Mei 1860 als student te Utrecht inschrijven. In 1865 door het Provinciaal kerkbestuur van Overijsel tot den predikdienst toegelaten, diende hij eerst enkele jaren de gemeenten Uitwijk (29 April 1866 tot 20 December 1868) en Nieuwerkerk a/d IJsel (3 Januari 1869 tot 27 Maart 1870), maar was langer werkzaam te Katwijk a/d Rijn, waar hij op 3 April 1870 zijn intrede deed, en te Maasland (28 Januari 1877 tot 2 September 1888). Daarna verbond hij zich nog achtereenvolgens aan de gemeenten Pernis (9 September 1888), Rhenen (31 Mei 1891) en Zevenbergen (7 April 1895) en bleef in laatstgenoemde stad arbeiden tot zijn emeritaat, dat op 2 Juli 1916 inging. Juist twee jaar later, 2 Juli 1918, is Koelman overleden. Hij was gehuwd met Anna Elisabeth van Klaveren (geb. 29 Juni 1841, † 11 Februari 1909).

Van zijn hand zag het licht: *Christus-verwerping. Leerrede over Matth. 21*:*33-44. Uitgesproken te Gouda*, *27 Feb. 1870*, *ter inleiding der passie-prediking* (Gouda 1870).

L i t t e r a t u u r : *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 433. - Van Alphen, *N. Kerk. Handb.*, passim. - Mededeelingen van Mej. Koelman te Zevenbergen.

[Johannes Andreas Koenerding]

Koenerding (Johannes Andreas), ook **Konerding** en **Cuenerdingius** genoemd, is volgens Molhuysen en Blok vermoedelijk vóór 1590 geboren; indien dit juist is, moet hij op later leeftijd zijn studie begonnen hebben, daar hij in 1619 nog student en alumnus in het Staten-college was. In laatstgenoemd jaar werd hij met vier anderen uit dat college verwijderd om zijn Remonstrantsche gevoelens, waarna hij zich te Waalwijk voor den dienst in de Remonstrantsche gemeenten aanbood. Voorloopig was hier echter geen werkkring voor hem weggelegd, doch in 1622 vond hij dien als predikant te Gronau, in het gebied van graaf Willem Hendrik van Steinfurt gelegen. Koenerding was namelijk een leerling van Vorstius, die door den Graaf hoog geacht werd en vroeger te Steinfurt predikant en hoogleeraar was geweest. Toen Vorstius dan ook in hetzelfde jaar 1622 uit de Nederlanden week en vergunning vroeg, om in Holstein te mogen wonen, bood de Graaf hem dadelijk aan, in Steinfurt terug te komen, waartoe hij Koenerding 'nevens een Edelman met een kales afsondt, om hem te haelen, met meening hem ... weer op stoel te brengen'. Toch gaf Vorstius de voorkeur aan Holstein, omdat zijn vrouw 'een afschrik hadt van Steinfurt, daer sij een suster hadt, soo eensijdig en bitter, ontrent de verschillen, dat het niet mogelijk was in vrede met haer te leven'. Ook Koenerding schijnt niet onverdeeld met Steinfurt

ingenomen geweest te zijn, zoowel om de onrust, die toen tijdens den 30-jarigen oorlog in Duitschland heerschte, als om zijn ambtgenooten, die het hem lastig maakten, en blijkbaar gaf hij de voorkeur aan een standplaats in de Nederlanden, daar hij op 16 October 1631 met anderen genoemd wordt, om door Directeuren der Remonstrantsche broe-

derschap als leeraar in één der gemeenten te worden aangenomen. In 1634 werd hij zelfs te Steinfurt om zijn gevoelens uit den dienst ontzet, ging naar het Vaderland terug en toen Walig Maertensz, predikant te Zwammerdam, in 1635 naar Zoetermeer beroepen was, kwam Koenerding in diens plaats. Hij diende deze gemeente tot zijn overlijden op 14 Juni 1657 en werd op het kerkhof begraven, daar hij niet in de kerk wilde rusten, waaruit de Calvinisten hem verbannen hadden. Een grafschrift (zie Tideman, *Naamlijst*, blz. 145), dat op de zerk, die zijn graf dekte, was uitgehouwen en vervaardigd was door G. Brandt, gaf om den lof, hem daarin toegekend, ergernis en is verwijderd. In een bundeltje *Landt-levens-lof* van zijn zoon Johannes, komt nog een ander grafschrift op hem voor, gemaakt door F. Snellinx, alsmede een gedicht, te zijner eer vervaardigd door J. Geesteranus.

Koenerding was gehuwd en waarschijnlijk heette zijn vrouw Haasje, omdat twee zijner kleindochters ook dien naam droegen. Zij schonk hem drie zoons, namelijk: Steven, die de overgrootvader was van Adriaan Koenerding, Remonstrantsch predikant van 1748-1804 en in 1820 op 98-jarigen leeftijd overleden; den reeds genoemden Johannes en Georgius. De laatste is in 1650 als proponent te Kampen om zijn prediking eenige maanden gevangen gehouden (zie verschillende brieven van zijn hand, alsmede een request, door zijn vader ingediend, afgedrukt in *Vad. Letteroef.*, I, 279-313) en was later van 1652 tot zijn overlijden in 1657 predikant te Gouda.

Volgens Frederiks en V.d. Branden gaf J.A. Koenerding bijdragen in dichterlijke bloemlezingen der 17e eeuw, met zijn voorletters geteekend. Ook is er nog een schrijven van zijn hand, in 1628 uit Gronau aan Episcopius gericht, handelend o.a. over de handschriften van Vorstius, terwijl een eigenhandige brief van Vorstius aan Koenerding (1619) zich in de bibliotheek van de Maatsch. d. Ned. Letterkunde te Leiden bevindt. Brandt noemt Koenerding als zijn zegsman voor het verhaal omtrent Vorstius' omzwerving in Duitschland.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, VI, 890. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 432. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, 3, 144, 145, 427. - Brandt, *Reformatie*, III, 923; IV, 829. - *Cat. Letterk.*, hss., blz. 68.

[Adriaan en Johannes Koerbagh]

Koerbagh (Adriaan en **Johannes),** twee gebroeders, ‘onafscheidelijk verbonden in lief en leed’ (Meinsma), hebben in hun tijd veel aanstoot gegeven door hun onrechtzinnige gevoelens, waarvan Adriaan's geschriften doorslaande bewijzen leverden. Hun vader was een Duitscher, vermoedelijk afkomstig uit het stadje Korbach in Waldeck, hun moeder heette Trijntje Claes Roch. Adriaan is in 1632 of 1633 geboren en Johannes was hoogstens twee jaar jonger. Misschien woonden de ouders reeds in Amsterdam, toen deze kinderen geboren werden, anders hebben zij zich kort daarna aldaar neergezet. Zeker is de vader spoedig overleden en heeft hij zijn weduwe vrij bemiddeld achtergelaten, daar zij in de gelegenheid was, haar zoons te laten studeeren. Zij werden beiden - onder de namen Keurbach en Ceurbach - in September 1653 te Utrecht ingeschreven en daarna op 30 Augustus 1656 te Leiden, waar Adriaan in de medicijnen en Johannes in de theologie studeerde. De oudste verwierf den doctorstitel in de geneeskunde en promoveerde daarna op 13 April 1661 in de beide rechten, Johannes legde den 2en Augustus 1660 met goed gevolg zijn praeparatoir examen voor de classis van Amsterdam af, waardoor hij dus proponent werd. Op 14

Juni 1662 liet hij zich nogmaals te Leiden inschrijven, waarschijnlijk met het voornemen, om spoedig

in de theologie te promoveeren, daar hij blijkens officiëele bescheiden ook den doctorstitel behaald heeft. De twee broeders woonden daarna samen met hun moeder te Amsterdam.

Adriaan Koerbagh gaf eerst vooral blijk van zijn liefde voor de Nederlandsche taal door de uitgave van *'t Nieuw Woorden-boek der Regten*, *ofte een vertaalinge en uytlegginge van meest alle de Latijnse woorden*, *en wijse van spreeken*, *in alle regten en regtsgeleerders boeken en schriften gebruykelijk enz.* (Amst. 1664), waarin de schrijver, die zich alleen Mr. A.K. noemt, den wensch uit, dat de gestudeerden Nederlandsche termen zouden bezigen in plaats van hun knoei-Latijn en de ongestudeerden althans het juiste gebruik van Latijnsche woorden en termen zouden leeren. Toch komt in dit boek ook reeds eenige critiek op sommige Christelijke leerstukken voor. De beide broeders hadden namelijk reeds vroeger Spinoza persoonlijk leeren kennen, in Spinozistische kringen verkeerd en waren den denkbeelden van dien wijsgeer volkomen toegedaan. Dit bleef ook niet verborgen, want op 10 Juni 1666 deelde Ds. Leupen in den Amsterdamschen kerkeraad mede, dat hij de broeders bezocht en met Johannes over eenige geloofspunten gesproken had, waarin hij hem onrechtzinnig had bevonden. Bovendien had Adriaan een kind buiten huwelijk verwekt, om welke feiten beide broeders voor den kerkeraad gedaagd werden en aan Johannes voorloopig het betreden van den kansel werd ontzegd. Eerst na de derde oproeping verschenen zij, Adriaan betuigde zijn leedwezen en Johannes erkende zich, na eenige vragen beantwoord te hebben, in gevoelen ‘gelijckformich’ met de Gereformeerde kerk, zoodat hij weer verlof kreeg, bij godsdienstoefeningen voor te gaan. Over 't algemeen was hij voorzichtiger van aard dan zijn broeder, die ook meer met Spinoza had omgegaan en in zijn maatschappelijke positie zijn gevoelens vrijer kon openbaren dan Johannes, voor wien zij een verhindering konden worden, om het predikambt in de Gereformeerde kerk te bekleeden.

In 1667 begonnen echter weer kwade geruchten omtrent Johannes te loopen; hij bezocht de vergaderingen der Collegianten, waar allerlei meeningen werden verkondigd, strijdig met de rechtzinnige leer en in 1668 namen kerkeraad en classis zijn zaak weder ter hand. Eerst op 19 Maart van dat jaar, daarna nog eens op 7 Mei werd hem weder het prediken verboden.

Inmiddels had Adriaan een nieuw geschrift het licht doen zien, namelijk: *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet*, *geplant door Vreederijk Waarmond*, *ondersoeker der waarheyd*, *tot nut en dienst van al die geen*, *die der nut en dienst uyt trekken wil. Of een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche*, *Grieksche*, *Latijnse*, *Franse*, *en andere vreemde bastaartwoorden en wijsen van spreeken*, *die* (*'t welk te beklaagen is*) *soo in de Godsgeleertheyd*, *regtsgeleertheyd*, *geneeskonst*, *als in andere konsten en weetenschappen*, *en ook in het dagelijks gebruyk van spreeken*, *in de Nederduytse taal gebruykt worden.* Sommige exemplaren droegen daaronder de valsche aanwijzing: ‘Gedrukt te Leyden voor Goedaart Onderwijs, in 't jaar 1668’, maar de meeste terecht: ‘Gedaen door Mr. Adr. Koerbagh, regtsgel. en geneesmr. t' Amsterdam, Gedrukt voor den schrijver in 't jaar 1668’. Dit werk gaf een lijst van bastaardwoorden met de vertaling en soms een verklaring erbij. Uit taalkundig oogpunt was het niet onverdienstelijk, want meestal is de vertaling der woorden nauwkeurig en juist, maar bij de verklaringen maakte Koerbagh zooveel mogelijk van de gelegenheid gebruik, om den Bijbel en de Christelijke leerstukken ter sprake te brengen, waarover hij dan steeds een

scherpe en met opzet afbrekende critiek gaf. Natuurlijk wekte dit de verontwaardiging van den kerkeraad, die op grond van een plakkaat van 1653 van de Staten van Holland tegen godslasteraars, bij den Magistraat op krachtig ingrijpen aandrong. Burgemeesters waren niet dadelijk daartoe gezind en voorloopig gebeurde er niets meer, dan dat de Schout zich naar Koerbagh's woning begaf en alle dáár aanwezige exemplaren van het boek in beslag nam, maar de schrijver achtte het toch veiliger, naar Kuilenburg uit te wijken, dat tot het gebied van den graaf van Waldeck hoorde en dus niet onder jurisdictie der Staten stond.

Hier zette hij de bewerking van een nieuw geschrift voort, waarin hij meer breedvoerig zijn critiek op de Christelijke leer ontwikkelde en dat tot titel droeg: *Een Ligt*, *schijnende in duystere plaatsen*, *om te verligten de voornaamste saaken der Gods geleertheyd en Gods dienst*, *ontsteeken door Vreederijk Waarmond*, *ondersoeker der waarheid. Anders Mr. Adr. Koerbagh*, *regts-gel. en genees-mr.* (Amst. 1668). Dit werd te Utrecht gedrukt, maar na aflevering van het tiende vel weigerde de drukker Van Eede ermee voort te gaan[1)] en stelde den schout van Utrecht het manuscript ter hand, die zijn Amsterdamschen ambtgenoot van een en ander op de hoogte bracht. Deze liet op de reeds gedrukte vellen, die zich te Amsterdam bevonden, beslag leggen en nam Johannes Koerbagh gevangen, wiens zaak voor classis en kerkeraad nog steeds aanhangig was en dien men als theoloog verdacht, den schrijver van 't werk te zijn, althans daarin de hand te hebben gehad (10 of 11 Mei 1668).

Adriaan was inmiddels uit Kuilenburg gevlucht, waar hij zich niet meer veilig gevoelde, en hield zich vermomd te Leiden schuil, maar toen er een premie op zijn gevangenneming gesteld was, werd hij door een onbekende verraden en naar Amsterdam gebracht. Uit het verhoor van beide broeders bleek, dat Johannes alleen een vel van de *Bloemhof*, dat niet aanstootelijk was, had gecorrigeerd, maar Adriaan's vriend Dr. van Berckel aan de correctie van *Een Ligt* had medegewerkt. Ook was in Johannes' lessenaar een geschrift gevonden, getiteld: *Een kort en vlijtich ondersoeck ... de Trinitate*, dat Adriaan vertaald had en van plan was, uit te geven[2)]. De eisch van den schout was, dat Adriaan de rechterduim zou worden afgehouwen en de tong doorboord, dat hij daarna voor dertig jaar zou worden opgesloten, terwijl hij alle kosten zou moeten betalen en zijn goederen zouden worden verbeurd verklaard. Niet weinig schrikte Koerbagh, toen hij dien eisch vernam en verklaarde, berouw te hebben over zijn daden, maar het vonnis, hoewel aanmerkelijk veel zachter, was toch nog streng genoeg. Schepen Bontemantel had, overeenkomstig het plakkaat van 1653, alleen tot verbanning geadviseerd, doch de uitspraak luidde: tien jaar opsluiting, daarna tien jaar verbanning uit de stad, benevens een boete van *f* 4000. - en betaling der kosten ad *f* 2000. - (27 Juli 1668). Tegen Johannes werd geeseling en twaalf jaar opsluiting, plus een boete geëischt, maar hiertegen verzette Bontemantel zich nadrukkelijk. Hij betoogde, dat men iemand, die hoogstens ‘verkeerde discoursen’

1) De oplage is waarschijnlijk vernietigd, uitgezonderd enkele exemplaren, bestemd voor den magistraat en den kerkeraad. Er zijn twee exemplaren bewaard gebleven, waarvan elf vellen zijn gedrukt en de rest in handschrift is bijgeschreven. Meinsma bezat een volledig afschrift. Een facsimilé van den gedrukten titel is opgenomen in zijn *Spinoza en zijn kring*, tegenover blz. 302.

2) Aldus Meinsma (*Spinoza en zijn kring*, 312), zoodat Van Doorninck (*Verm. en Naaml. Schr.*, II, 407) het waarschijnlijk ten onrechte als een gedrukt werk beschouwde. Hij ontleent dit aan een artikel van Leendertz in den *Nav.* van 1877, blz. 545.

had gehouden, geen straf kon opleggen, maar alleen de kosten moest laten betalen.
De beklaagde had toch

reeds tien weken in hechtenis gezeten en als geen boeken waren geschreven of vergaderingen gehouden, sloeg men toch ‘op de opinie die ieder voor zichzelven van de godsdienst heeft, zoo nauw geen regard’. De schepenen konden zich met dit gevoelen vereenigen, zoodat Johannes alleen tot betaling der kosten werd veroordeeld en onmiddellijk in vrijheid gesteld.

Adriaan Koerbagh heeft eerst eenige maanden in het rasphuis op den Heiligenweg doorgebracht en is daarna in het ‘Willige rasphuis’ aan den Buitenkant geplaatst, waar hij reeds in October 1669 overleed. Den 15en van die maand werd hij begraven en ‘zijn dood lijk zullende gravewaards gedragen worden, vloog bij toeval onder 't henen gaan een pik-swarte hen op de kist, die 'er lang op bleef zitten, zonder dat ze met dreygen, goojen, en weuven met de hoeden, daar was af te jagen’. Een verhaal, dat wel bewijst, hoe men den godslasteraar als werktuig van den satan beschouwde, die nu zijn ziel kwam opeischen. In 1672 verscheen te Hoorn een dichtbundel, *Het nieuwe Hoornsche speelwerck* (2e dr. Hoorn 1732), waarin een gedicht is opgenomen: ‘Aen den gevangen Koerbach over sijn Godloos Woorden-boeck of Bloemhof enz.’

Johannes' zaak voor de classis werd na zijn invrijheidstelling opnieuw aangevat en na onderzoek van zijn gevoelens hem weder het prediken verboden. Hij bezocht de vergaderingen der Collegianten, waar hij zelfs onder de leiders genoemd werd, toen de Magistraat deze bijeenkomsten wilde verbieden. In September 1672 is hij overleden en den 11en van die maand begraven.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *Nw. Biogr. Wdb.*, VII, 719-721. - Jöcher, *Gel. Lex.*, II, 2142. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 291. - Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, Reg. - Sepp, *Staatstoezicht*, 90-92. - Hylkema, *Reformateurs*, I, 199. - Knuttel, *Balth. Bekker*, 141, 263. - Id., *Verb. boeken*, 63, 64. - Krull, *Koelman*, 179. - Serrurier, *P. Bayle*, 116. - Lindeboom, *Stiefkinderen v.h. Chr. dom*, 346, 347. - Bezemer, *Nieuws uit oude boeken*, 93. - Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Ned.*, 12 vv. - Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.*, II, 359. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, I, 291, 296, 297. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, II, 407. - *Nederland*, 1904, II, 473. - *Arch. v. Ned. Taalk.*, II, 215; IV, 83-102. - *Nav.*, IV, 286, 329; XI, 111, 266; XIV, 330; XXVII, 489, 537. - *Arch. Ned. K.G.*, I (1885), 52, 53, 70. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 39. - *Alb. Stud. L.B.*, 451, 498.

[Cornelis van Koetsveld]

Koetsveld (Cornelis van), oudste zoon van den volgende en van Anna Maria Croes, is den 30en September 1835 te Westmaas geboren, waar zijn vader toen predikant was. Op jongeren leeftijd zwak van gezondheid, was hij eerst in den boekhandel werkzaam, maar de liefde tot het predikambt was van den vader op den zoon overgegaan, zoodat hij toch besloot, in de theologie te gaan studeeren. Na de noodige voorbereiding liet hij zich op 4 October 1860 aan de Utrechtsche hoogeschool inschrijven. In zijn studietijd was hij gedurende een viertal jaren redacteur van den Studenten-Almanak en had ook reeds een en ander in druk uitgegeven; opmerkelijk is het, dat daartegenover in het tijdperk 1864-1881 geen enkel werk van zijn hand verscheen, terwijl hij daarna tot 1899 een zeer groot aantal geschriften het licht deed zien, alleen in 1905 nog door een enkel gevolgd. Blijkbaar namen de studie en het predikambt hem na 1864 eerst geheel in beslag en toen hij zich hier ingewerkt had, kon hij zich tot op gevorderden leeftijd aan zijn letterarbeid wijden.

In October 1867 tot candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht bevor-

derd, ontving Van Koetsveld reeds den 27en December van dat jaar een beroep naar Usselo en diende deze gemeente van 19 April 1868 tot 7 Mei 1871. Achtereenvolgens was hij daarna werkzaam te Beusichem (21 Mei 1871 tot 13 October 1872), Zevenhuizen Z.H. (20 October 1872 tot 31 Augustus 1879), Oostkapelle (14 September 1879 tot 5 Maart 1882), Zwartsluis (19 Maart 1882 tot 9 Mei 1886), Oosterhout (16 Mei 1886 tot 27 October 1889), Houtrijk en Polanen (3 November 1889 tot 2 October 1892) en Goes, waar hij op 9 October 1892 zijn intrede deed en arbeidde tot zijn emeritaat, dat op 1 Mei 1908 inging. Bij deze gelegenheid benoemde de Regeering hem tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Hij vestigde zich later te 's-Gravenhage, waar hij nog onder veel belangstelling zijn 90en verjaardag mocht vieren, en overleed aldaar op 14 Januari 1927. Hij was te 's-Gravenhage gehuwd 1 April 1868 met Petronella Hendrica de Jongh van Arkel (1837-1891).

Van Koetsveld was de rechtzinnige richting toegedaan, werkte mede aan het 'Wageningsch Weekblad' en heeft verscheidene stichtelijke geschriften gegeven, waarvan wel het bekendste is: *Karakterbeelden van het Lijdenstooneel* (Utr. 1896). Ook zijn laatste werk: *Het openbaar en verborgen leven des Christens* (Goes 1905) was van stichtelijke strekking. Verder heeft hij het volgende, chronologisch gerangschikt, het licht doen zien: *Kinderliederen* (Leyden 1858). - *Levens-phantasie* ('s-Grav. 1859). - *'s Levens lente. Kinderliederen* (Leyden 1863). - Onder pseudoniem 'Een student in de theologie': *Het verslag van den Utrechtschen Studenten-almanak voor 1864 en het adres van enkele theologanten* (Utr. 1864). - *Sterven ver van huis.* Gedicht (Utr. 1864). - *Een dubbele redding* (Middelb. 1881; 2e dr. Nijkerk 1884). - *Het gezin van den boschwachter* (Nijk. 1884). - *Het lied van huis* (Nijk. 1884). - *Het verloren blaadje*, 2e dr. (Nijk. 1884). - *Het vijfde gebod* (Nijk. 1884). - *Ware rijkdom* (Nijk. 1884). - *Een Kerstavond* (Nijm. 1888). - *Beproefde trouw.* N.h. Hoogd. (Nijm. 1888). - *Aan Neerlands kroonprinses. Feestlied* (Nijm. 1889). - *De huid van den moorman* (Amst. 1889). - *Door lijden tot heerlijkheid. Dagboekje* (Nijm. 1889). - *Mottige Kareltje* (Nijm. 1889). - *Op rots en op zand gebouwd*(Nijm. 1889). - *Toespraak*, *gehouden in de godsdienstoefening op 12 Mei 1889* (Rott. 1889). Deze is gehouden bij het 40-jarig regeerings-jubileum van Willem III. - *In één bundel. Verhalen* (Nijm. 1891). - *De jongste zoon van boer Sanders.* N.h. Hoogd. (Nijm. 1891). - *Een slecht karakter* (Nijm. 1892). - *Martha* (Nijm. 1892). - *Een werkstaking* (Goes 1893). Een tweede dr. verscheen te Midd. 1900, *voorafgegaan door een beschrijving van den ramp te Helder op 13 Juli 1900.* - *In den strijd des levens* (Nijm. 1893). - *Voor oog en hart* (Nijm. 1895). - *Een goede oudejaarsavond* (Nijm. 1896). - *Moeders zegen* (Nijm. 1896). - *Volksvreugde. Feestrede op 30 Augustus 1896*, *uitgespr. te Goes* (Goes 1896). - *Kroningslied* (Goes 1898). - *Voor Neerlands volk* (Goes 1898). - *In lijden en druk* (Utr. 1899). - Bovendien schreef hij met anderen (waaronder zijn vader): *De Huisvriend der kinderen* (Schoonh. z.j. [1858]) en evenzeer met anderen: *Van alles wat* (Schoonh. 1859) en *Lentemorgen. Veldviooltjes* (Schoonh. 1861).

Het gedicht *H. Tollens Cz.*, onder pseudoniem Adorator gepubliceerd, wordt door Van Doorninck aan hem toegeschreven, maar De Kempenaer kent het, op gezag van Dr. J. ten Brink, aan zijn vader C.E. v. K. toe.

Van Van Koetsveld bestaan twee verschillende fotografische portretten, op later leeftijd genomen, waarvan één op den leeftijd van ongeveer 90 jaar.

L i t t e r a t u u r : Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 433. - Van Doorninck,

Verm. en Naaml. Schr., I, 6, 576; II, 678. - *Ned. Patriciaat*, dl. V. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.*, 437. - *Cat. Letterk.*, I, 423, 575, 707; II, 1065. - *N. Haagsche Courant*, 1 Oct. 1925.

[Cornelis Eliza van Koetsveld]

Koetsveld (Cornelis Eliza van), vader van den voorgaande, is den 24en Mei 1807 te Rotterdam geboren als zoon van Cornelis van Koetsveld, wijnkooper en vrederechter aldaar, en van Alida Kolff uit Middelharnis. Zijn vader was een vurig Patriot geweest, een echt liberaal uit het einde der 18e eeuw, lid van het bekende genootschap ‘Christo Sacrum’ te Delft, terwijl zijn moeder juist uit een Prinsgezinde familie gesproten was. Misschien heeft Ten Brink geen ongelijk, als hij onderstelt, dat de verschillende denkwijze en idealen der ouders, van den zoon een eclecticus maakten, die geen partijman wilde zijn, maar het goede in verschillende richtingen, ook op godsdienstig gebied, wist op prijs te stellen en te volgen.

In zijn jeugd dikwijls aan kleine ongesteldheden lijdend en rustig van aard, openbaarde zich reeds in dien tijd bij Van Koetsveld een verlangen, om zich van allerlei wetenschap op de hoogte te stellen, maar steeds met het doel voor oogen, om predikant te worden. Op het Erasmiaansch gymnasium had hij voor zijn classieke vorming en algemeene ontwikkeling veel te danken aan den conrector, den bekenden P. van Limburg Brouwer - later hoogleeraar te Luik en te Groningen - en steeds ijverig studeerende, kon hij reeds op 17-jarigen leeftijd, 18 Februari 1825, te Leiden als student worden ingeschreven. Hier legde hij eerst het candidaats-examen in de letteren af, bij welke studie hij zich sterk tot Van der Palm voelde aangetrokken, en volgde daarna de theologische colleges. Vooral die van Kist en Van Hengel hadden zijn belangstelling en later heeft hij zich als theoloog ook bij voorkeur op kerkgeschiedenis en exegese toegelegd. Maar bovendien gebruikte hij nog een deel van zijn tijd, om de colleges van Prof. J. van der Hoeven in historia naturalis te volgen en de entomologie als liefhebberij-studie te beoefenen. Dat hij toch reeds in Mei 1830 tot candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant kon bevorderd worden, levert wel het bewijs, dat hij niet alleen ijverig was, maar bovendien zijn tijd goed wist te gebruiken.

Nog in dezelfde maand, 18 Mei 1830, bracht de gemeente Westmaas een beroep op hem uit en den 3en October d.a.v. deed hij zijn intrede in het dorp, dat als ‘Mastland’ door Van Koetsveld's ‘Schetsen’, in Nederland algemeen bekend zou worden. Gemakkelijk heeft de jonge predikant het daar evenwel niet gehad, zoodat het beroep naar Berkel en Rodenrijs, waar hij meer ontwikkeling, eensgezindheid en ook aanhankelijkheid zou vinden, hem welkom geweest moet zijn. Na op 15 November 1835 te Westmaas afscheid gepreekt te hebben, ving hij een week later met veel opgewektheid het werk in zijn tweede gemeente aan, maar begon spoedig aan moeraskoortsen te lijden, die zijn gestel dreigden te ondermijnen, zoodat hij, hoezeer ook aan Berkel gehecht en daar gewaardeerd, reeds in 1838 een beroep naar Schoonhoven aannam, dat den 11en Juni op hem was uitgebracht. Den 7en October hield hij daar zijn intreerede, om er elf jaren door te brengen, waarin hij kennis maakte ‘met het kleinsteedsche, maar ook gezellige en hartelijke, aan zulke kleine kringen eigen’. Ook sloot hij daar vriendschap met S.E. van Nooten, die zoovele van Van Koetsveld's geschriften heeft uitgegeven. Allengs herstelde zich zijn geschokte gezondheid, hoewel deze bij zijn ingespannen letterarbeid nog weleens te wenschen

overliet; misschien is dit ook de reden geweest, dat Van Koetsveld in die elf jaren geen enkel beroep ontving, maar daardoor gelegenheid kreeg, zich als schrijver naam te maken.

Dit laatste zal ook wel ertoe meegewerkt hebben, dat de Haagsche kerkeraad hem den 16en November 1848 als predikant beriep, welke roepstem hij na eenig beraad volgde. Na op 15 April 1849 te Schoonhoven afscheid gepreekt te hebben, waar hij ‘door zijnen Evangelie-arbeid en door zijnen omgang zich een algemeene genegenheid had verworven’ (*Boekzaal*, 1849*a*, 568), werd hij één week later door Ds. Oort te 's-Gravenhage bevestigd en deed er den 25en April intrede. Hier mocht hij achtereenvolgens gedachtenis vieren van 25-, 50- en 60-jarigen evangeliedienst (zie de daarbij uitgegeven leerredenen beneden onder zijn werken) en werd bovendien in 1878 door koning Willem III tot hofprediker benoemd als opvolger van Dr. G. Ruitenschild. Een gemakkelijke taak was dit zeker niet, daar Van Koetsveld toen reeds 71 jaar telde en de Koning hem meermalen, ook in den winter, ontbood, om in de hofkapel op 't Loo den dienst te leiden. Zelfs tot vijfmaal toe moest hij bij de begrafenis van vorstelijke personen uit het huis Oranje-Nassau een toespraak houden, waarbij hij naar waarheid, zonder eenige vleierij, maar met buitengewonen tact zijn woorden wist te kiezen. Die toespraken zijn in 1891 gezamenlijk uitgekomen onder den titel: *Bij de graven van Oranje-Nassau.* Een bewijs van dien tact had hij reeds vroeger gegeven, toen hij in 1850 als voorzitter van den kerkeraad, Willem III moest toespreken bij het overlijden van den jongen prins Maurits en na zijn toespraak de vraag hoorde: ‘Maar wat zou jij zeggen, dominé, wanneer een onverstandige moeder, in plaats van een kundig geneesheer een vroedmeester bij den zieke had gehaald?’ Koningin Sophie had namelijk de ziekte van haar zoon licht geteld en een consult, door den Koning gewenscht, onnoodig gevonden. Van Koetsveld antwoordde, dat deze vraag hem weer deed denken aan de geschiedenis van koning Asa, juist door hem op een katechisatie besproken, die in ziekte ook meer vertrouwen gesteld had op geneesheeren dan op den levenden God, en dit antwoord werd zóó gegeven, dat de Koning vriendelijk zeide: ‘'t kon wel gebeuren, dat je gelijk hadt, dominé, maar het is toch zoo hard’ (V. Gheel Gildemeester in *Nieuw Kerkel. Weekblad*, Febr. 1917). Als hofprediker heeft Van Koetsveld ook koningin Wilhelmina in de Willemskerk gedoopt en, daar koningin Emma zelf haar dochter het eerste godsdienstonderwijs wilde geven, heeft hij met het oog daarop in 1889 *De kinderen in den Bijbel* en in 1891 *De Vrouw in den Bijbel* bewerkt, welke geschriften ook door den druk algemeen verkrijgbaar werden gesteld.

Tot zijn overlijden is Van Koetsveld als predikant werkzaam gebleven, ook al troffen hem op 't laatst van zijn leven zware slagen. Reeds op 4 October 1873 had hij zijn echtgenoote, Anna Maria Croes, geboren 1808, met wie hij den 17en September 1830 was gehuwd, door den dood verloren, daarna in 1883 zijn jongsten zoon Otto Christiaan, ambtenaar bij het Departement van Waterstaat, terwijl ook het verlies van een schoondochter hem droevig stemde. Zijn eenige dochter, gehuwd met den Heer Croiset van Uchelen, kwam als weduwe bij hem inwonen en hij mocht nog in 1886 het huwelijk van zijn kleinzoon, den architect Croiset van Uchelen, inzegenen, maar ook deze laatste stierf op nog jeugdigen leeftijd in het buitenland, waar hij tot herstel van zijn gezondheid vertoefde. Van Koetsveld's krachten begonnen zichtbaar te verminderen, een toenemende doofheid kwelde hem en den 22en October 1893 trad hij voor 't laatst voor de gemeente op. Na een ongesteldheid van weinige dagen is hij op 4 November d.a.v. overleden en onder algemeene deelneming begraven.

Natuurlijk is Van Koetsveld het meest bekend als schrijver van de *Schetsen uit de pastorij te Mastland*, dat, in 1843 anonym verschenen, vijftien drukken beleefde en in

't Engelsch en Duitsch is vertaald. In 1844 heeft Potgieter in *De Gids* een zeer waardeerende kritiek van dit boek gegeven en den schrijver opgang beloofd: ‘Hollandsche toestanden, met een Hollandsch hoofd gedacht, met een Hollandsch hart gevoeld, vinden nog sympathie... Er schuilt meer leven- en liefdewekkends in dan in honderd Kerkbodes!’ Ook later noemt Busken Huet het in zijn *Litterarische Fantasien*: ‘een boek van blijvende waarde’. J.M. Acket plaatste in *De Gids* van 1908 een artikel over *Mastland* en zijn schrijver, waarin hij, bij veel waardeerends, min of meer ironisch uit de hoogte den ‘dominee’ beoordeelt, een eenzijdige beschouwing die geen blijvende waarde heeft. Breeder van blik is Prinsen, die, ofschoon hij Van Koetsveld niet ‘een kunstenaar van beteekenis’ acht, toch *Mastland* een boek noemt, ‘dat zijn charme nog niet geheel verloren heeft... een groote oorspronkelijkheid vertoont en onbetwistbaar talent in de realistische teekening openbaart’. Op zijn colleges over homiletiek en pastoraal had Prof. Prins de gewoonte, zijn studenten dikwijls naar *de Pastorij* te verwijzen en met hetzelfde doel werd het boek door C.H. van Herwerden uitvoerig besproken in *Waarheid en Liefde* (Jg. 1844, blz. 547-630). Sepp daarentegen, is niet geneigd, het als handboek voor pastoraal aan te bevelen. Trouwens - zegt hij - het was ook niet ervoor bestemd! Het zoo even genoemde realisme, ook aanwezig in de zeven deelen *Novellen en Schetsen*, die achtereenvolgens verschenen, geeft Busken Huet aanleiding. Van Koetsveld ‘een mededinger van Sue’ te noemen en hem met Feydeau en Flaubert te vergelijken. Terecht echter merkt Prof. Prins op, dat Van Koetsveld's realisme ‘door een groote mate van gezond verstand getemperd wordt en voor uitspattingen bewaard blijft door den streng zedelijken zin van den auteur’.

Vóór alles en met zijn geheele hart is Van Koetsveld predikant geweest en al hebben zijn letterkundige geschriften zijn naam in wijder kring bekend gemaakt, zijn hoofdarbeid heeft op theologisch en kerkelijk terrein gelegen. Zijn plichten als predikant gingen vóór alles en de belangen zijner gemeente heeft hij, ook bij veel werken voor de pers, nimmer verwaarloosd. Als prediker maakte hij in den Haag van den beginne af opgang, ook al muntte hij niet door kanselgaven uit: zijn stem had min of meer een neusklank, zijn bewegingen op den preekstoel waren houterig en stijf. Maar de ontwikkelden waardeerden de diepte en den rijken inhoud van zijn preeken, waarvan het *Twaalftal*, in 1851 uitgegeven, het bewijs leveren. Sepp roemt hierin speciaal de exegetische grondigheid en acht ze in dit opzicht de beste uit dien tijd. Bovendien bezat Van Koetsveld het talent, voor een minder ontwikkeld publiek, in den goeden zin van 't woord populair te kunnen preeken, zoodat hij overal een vast gehoor had, dat hem trouw bleef en in de laatste jaren eer toe- dan afnam. Daarbij kwam, dat zijn leerredenen dikwijls actueel waren, onderwerpen behandelden, ontleend aan de tijdsomstandigheden of aan algemeen bekende gebeurtenissen. Zóó de *Wekstem* in 1848, het *Vredewoord* in 1862 en 1870, *Het geloof den mensch met zichzelven verzoenende* (1846) tegenover Opzoomer, die aan de wijsbegeerte die kracht toekende, *Het Apostolisch Evangelie* (1864) tegenover de wijze, waarop Zaalberg zijn nieuwe denkbeelden aanbeval, en verscheidene andere (zie beneden, bij de opgave der geschriften).

Als predikant wilde Van Koetsveld ook een degelijk katecheet zijn en zoowel zijn boekjes voor godsdienstonderwijs - ettelijke malen herdrukt - als de kaarten, die hij daartoe vervaardigde, toonen, dat hij met nauwgezetheid deze taak wilde vervullen. Bovendien hield hij van kinderen, hetgeen ook uit menige uitgave, voor hen bestemd,

blijkt en de zorg voor zijn eigen kleinkinderen heeft op later leeftijd die liefde voor zijn ‘jeugdige vrienden’ nog meer in de hand gewerkt. Niet minder was hij voor zijn gemeente een goed pastor, die door zijn huisbezoek met alle standen der maatschappij in aanraking kwam en ook thuis was in de laagste volksklassen, waar hij door zijn practischen blik en philanthropischen aard in staat was, veel goeds te doen. Van zijn menschenkennis en ervaringen legt menige bladzijde in zijn *Schetsen en Novellen* getuigenis af. Zijn philanthropische bemoeiïngen strekten zich ook uit tot de idioten, wier lot hij zich in 't bijzonder heeft aangetrokken; in 1853 richtte hij een Idiotenschool op, die, in 't klein begonnen, zich tot een stichting van belang ontwikkelde. Zelf stond hij aan 't hoofd van het bestuur, maar gaf tevens godsdienstonderwijs aan de achterlijkste leerlingen. Ook voor de Haagsche afdeeling van het asyl ‘Steenbeek’ heeft hij veel gedaan en meer dan 25 jaar was hij lid van het Hoofdcomité van ‘het Roode Kruis’. Toen 's-Gravenhage en ook de Hervormde gemeente aldaar zich in den loop der jaren sterk uitbreidde, heeft hij krachtig medegewerkt tot stichting van de Bethlehemskerk, en die van de Zuiderkerk is voor een groot deel door zijn inspanning tot stand gekomen. Het was hem dan ook een groot voorrecht, dat hij zelf haar nog den 23en September 1888 mocht inwijden. Vermelden wij ten laatste nog, dat hij warm voelde voor de zending, getuige o.a. zijn ‘opwekkende rede’ over *De Apostolische overlevering* (1856), en dat hij tot zijn dood lid en secretaris was van de ‘Commissie tot de zaken der Oost- en West-Indische kerken’, in welke betrekking hij zich veel moeite gegeven heeft, om de gemeente Nickerie in W. Indië van een nieuw houten kerkgebouw te voorzien.

Het is evenzeer een bewijs van Van Koetsveld's werkkracht als van zijn veelzijdigheid, dat hij zich bij al deze ambtsbezigheden nog met wetenschappelijken arbeid kon bezighouden. Daarvan getuigt zijn uitgebreid werk: *De gelijkenissen van den Zaligmaker*, 2 dln., van 1854 tot 1868 in afleveringen verschenen en door mannen als Nippold en Jülicher hoog gewaardeerd. Alles wat dienen kan om die gelijkenissen toe te lichten, zoowel uit den Bijbel als uit de historie en ongewijde geschriften, is door Van Koetsveld bijeengebracht, nagegaan en beoordeeld. Uitleggingen uit vroeger en later tijd worden vermeld, de zin van geheel en deelen helder uiteengezet en ook het stichtelijke en opbouwende wordt niet vergeten. De senaat der Groningsche Hoogeschool benoemde hem, zeker niet het minst om deze wetenschappelijke proeve, op 10 September 1864 tot doctor in de godgeleerdheid honoris causa. Van Koetsveld wilde echter dit werk ook in eenvoudiger vorm voor breeder kring toegankelijk maken en gaf een meer populaire omwerking van het boek in *De Gelijkenissen van het Evangelie. Huisboek voor het Christelijk gezin*, dat in 1886 verscheen. Als mede-directeur (1868) en sinds 1878 archivaris van het ‘Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst’, heeft hij zich ook later met wetenschappelijke vragen moeten bezighouden. Eindelijk mogen bij een overzicht van zijn arbeid als predikant en godgeleerde de stichtelijke werken niet vergeten worden, die hij in 't begin van zijn loopbaan schreef en die door herhaalde herdrukken bewezen hebben, dat zij bij velen ingang vonden. Dit zijn vooral: *De vriend der kranken* (1838), tijdens zijn ziekte te Berkel opgesteld en meermalen herdrukt, en *De Oudejaarsavond* (1840), waarvan de ernstige lectuur zóó op prijs werd gesteld, dat in 1874 nog een zesde druk verscheen.

Heeft Van Koetsveld aldus veel op zijn studeerkamer moeten vertoeven, toch was hij, bij de ijverige waarneming van alle deelen van zijn predikambt, ook een man, die

het gezellig verkeer op prijs stelde, voor iedereen altijd te spreken was en hartelijk deelde in de zorgen voor zijn kinderen, later voor zijn kleinkinderen. Maar naast zijn buitengewone werkzaamheid moet zijn echte vroomheid genoemd worden, zijn eerlijkheid en goede trouw, waarvan allen, ook zijn tegenstanders, overtuigd waren. Eenvoudig was hij, zelfs nuchter, zonder eenige aanstellerij of sentimentaliteit, opofferingsgezind voor zijn naaste en onderworpen in het leed, gesteund door een rustig, blijmoedig geloof. In zijn jeugd noemden sommigen hem pedant, hoewel het de vraag is, of dit oordeel juist mag worden geacht, doch op ouder leeftijd kenmerkte hem eerder een zekere bescheidenheid. Was hij in den omgang weleens stug, uiterlijk wat droog, ontviel hem somtijds een scherp woord, zijn omgeving wist, hoeveel innerlijke warmte en hartelijkheid in hem woonden. Prof. Prins wijst erop, dat hij weleens geneigd was, zijn eigen gevoelen op den voorgrond te plaatsen, maar dit was minder het gevolg van betweterij dan van een zeer bijzondere eigenschap, die hem eigen was: een groote mate van zelfstandigheid. Wat hij hoorde of onderzocht, werd, vóór hij tot een slotsom kwam, zorgvuldig gewikt en gewogen, in eigen binnenste verwerkt, waardoor hij zich een eigen meening vormde en zich dan ook weinig bekommerde om hetgeen ‘men’ ervan dacht. Zeer teekenend hiervoor is wel zijn verzet tegen de zoogenaamde Aprilbeweging, omdat hij oordeelde, dat de Roomsche kerk, evengoed als elke andere, recht had op een eigen organisatie en alleen met geestelijke wapens moest bestreden worden. Ook toen hij door de uitgave van zijn *Huisbijbel* de H. Schrift meer toegankelijk voor ieder wilde maken, noemden velen dat verminking en onteering van den Bijbel, maar Van Koetsveld heeft rustig zijn werk voortgezet en voltooid, zonder zich aan die kritiek te storen, waarmee hij het niet eens was. Zulk een houding teekent een zelfstandigheid, die steun van anderen kan ontberen, maar evenzeer een moed, die eerbied afdwingt. In dit verband is het ook opmerkelijk, dat de schrijver van *Mastland* nooit den steun gezocht heeft van het litterarisch Jong-Holland uit die dagen: Beets, Hasebroek, Ten Kate e.a., maar min of meer op zichzelf bleef staan en zijn eigen weg ging.

Deze zelfde karaktertrekken toonen zich ook in zijn godsdienstig standpunt, waarvan hij onbewimpeld getuigenis aflegt in zijn gedachtenispreeken bij 50- en 60-jarigen Evangeliedienst. Hij was een geloovig Bijbelsch man, doch wist best, hoe men over zijn richting dacht: ‘Onze tijd... heeft mij een plaats aangewezen onder de middelmannen tusschen orthodox en modern... Maar dit meen ik toch, met den Catechismus te weten: “wat onze eenige troost is in leven en in sterven”. Dien troost van het kruis en die hope der opstanding aan zondaren te brengen, is mij zaligheid en ik verblijde mij in alles, wat daartoe, al is 't ook in geheel anderen geest, wordt gedaan... Ik zoek Jakobus te vereenigen met Paulus en Petrus met Johannes, als allen stralen van de zon der gerechtigheid, Jezus Christus, wiens beeld en wiens woord mij boven alles dierbaar zijn’. Bij deze gezindheid is het te begrijpen, dat Van Koetsveld bovenal een man des vredes wilde zijn, vol waardeering voor anderen, hetzij zij orthodox of modern heetten. Met ingenomenheid haalt hij het woord van Bastingius aan: ‘Ik veroordeel niemand in wien ik nog iets van Christus vind’ en zijn bestrijding van zijn ambtgenoot Zaalberg in zijn geschrift *Het Apostolisch Evangelie* (1864) vond niet - zooals reeds boven, blz. 118, vermeld is - haar oorzaak in Zaalberg's modernisme, maar wel in de wijze, waarop deze zijn denkbeelden wilde doen ingang vinden. Van alle kerkisme was Van Koetsveld ook volkomen vrij, hij achtte

zich aan geen vaste leer of belijdenis gebonden: ‘Onze oude Hervormde kerkleer is mij een waardige uitdrukking van het levend geloof der vaderen in 't begin der Hervorming; maar evenzeer Luther's Augsburgsche Confessie en de leer van Menno Simons, of wie ook het vrije Evangelie beleden hebben... Aan Kalvijn - dien ik hoogacht, maar nooit heb kunnen liefhebben - acht ik mij evenmin gebonden als aan Luther of Melanchthon; aan Gomarus niet meer dan aan Arminius; en met het Apostolisch Evangelie in de hand haat ik niets meer dan die partijnamen, waarvan Paulus zeggen zou: Is dan Christus gedeeld? Beproeft alle dingen en het behoudt het goede’. Dit citaat, met de vrijmoedige woorden over Calvijn, teekent Van Koetsveld's standpunt geheel: volkomen zelfstandig, alleen als richtsnoer: het Apostolisch Evangelie.

De volgende werken heeft Van Koetsveld het licht doen zien (de uitstekende bibliographie van Dr. J. ten Brink aangevuld): *De vriend der kranken* (Amst. 1838; 2e dr. ald., 1844; 3e dr. ald., 1846; verkorte uitg. ald., 1846, herdr. ald., 1854). Een beoordeeling is te vinden in *Boekz.*, 1845*b*, 443-446, 1847*a*, 20, 21, 1847*b*, 153-155. - *Eenvoudige verklaring van de Twaalf Geloofsartikelen*, *de Tien Geboden en het Onze Vader* (Schoonh. 1839); Verkort, vooral ten dienste van hen, die niet lezen kunnen (Schoonh. 1839; herdr. ald. 1854). - *Noodig onderrigt voor mijne leerlingen* (Schoonh. 1839; 2e dr. 1843; 3e dr. 1852; 8e dr. 1877; 11e dr. Utr. 1906). - *Het gebed der godvruchtigen*, 2 dln. (Amst. 1839-40). Beoordeeld in *Boekz.*, 1839*b*, 295-301, 1840*b*, 552-560. - *De Oudejaarsavond* (Schoonh. 1840; 2e, 3e, 4e, 5e, 6e dr. ald., 1845, 1849, 1856, 1860, 1874). Aangekondigd in *Boekz.*, 1847*a*, 148-151. - (Pseud. Pieter Ernst) *De ware en valsche verdraagzaamheid of Eli*, *Gallio en Paulus* (Schoonh. 1840). - *Fatsoen en armoede* (Schoonh. 1841). Later opgenomen in: *Godsd. en Zed. novellen*, dl. I, 1847. - *Het Proselytisme* (in *Ned. Arch. K.G.*, XIII, 191-201) 1842. - (Pseud. Albert Molton) *Gedenkschriften van een Regtsgeleerde* (Amst. 1842). - *Schetsen uit de Pastorij te Mastland* (Schoonh. 1843; 2e en 3e dr. ald. 1844; 4e tot 10e dr. ald., 1849 (vermeerderd), 1853, 1863, 1874, 1884, 1891, 1897; 12e dr., met inl. woord van Dr. E. Laurillard Arnh. 1899; 13e dr. ald. 1902; 14e dr. Amst. 1904; 15e dr. ald. 1916. Het is door Th. Keightley in het Engelsch vertaald als: *The Manse of Mastland*, *Sketches*, *serious and humorous*, *from the life of a village pastor in the Netherlands* (Lond. 1860) en in het Duitsch door H.R. Schollenbruch, als: *Skizzen aus dem Pastorat zu Mastland. Aus dem Leben eines holländischen Dorfpastors* (Elberf. 1865). - *Verkorting van A. v.d. Berg*, *Bijbelsche historievragen*, *tot gebruik voor catechisatie en huisgezin* (Arnh. 1845). - *Het geloof den mensch met zich zelven verzoenende. Drie leerredenen* (Schoonh. 1846). Beoordeeld in *Boekz.*, 1847*a*, 546-550. - *Overeenstemming der Evangelisten*, *ontworpen door B. van Willes en naar de vroegere proeven en den nagelaten arbeid des overledenen afgewerkt* (Schoonh. 1846). Beoordeeld in *Boekz.*, 1848*a*, 273, 274; 1848*b*, 12, 13. - *Vier kaarten voor het onderwijs in de bijbelsche en kerkelijke geschiedenis* (Gron. 1846, 1847). - *De kleine bijbelsche historievragen* (Arnh. 1847; 2e en 3e dr. ald., 1851, 1859). Beoordeeld in *Boekz.*, 1849*a*, 634-637. - *Godsdienstige en zedelijke novellen. Eerste verzameling* (Schoonh. en den Haag 1847; 2e dr. ald. 1849). Beoordeeld in *Boekz.*, 1848*a*, 563-565. *Tweede Verzameling* (Schoonh. 1850). *Derde Verzameling* (Schoonh. 1853). De *drie verzamelingen* herdr. ald. 1853; 2e en 3e dr. ald. 1858, 1875; 4e dr., getiteld: *Volksschriften en novellen*, 10 dln. (Schoonh. 1874-1876), met

portret. - *Afscheidsgroet aan H.P. Scholten.* Gedicht (Schoonh. 1847). - (Pseud. Anonymus) *Het*

schrikbeeld onzer dagen. Een woord over het naderend staatsexamen (Schoonh. 1847). Door Van Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, I, 27, aan C.E. v. K. toegeschreven, terwijl A. de Kempenaer in *Verm. Ned. en Vl. Schr.* zijn zoon C. v. K. den schrijver noemt; dit laatste zal wel onjuist zijn, daar de schrijver amper 12 jaar zou geweest zijn. - *De Volksstem. Een lijdenspreek* (Schoonh. 1848). Beoordeeld in *Boekz.*, 1848*b*, 162. - *De Begrafenis. Twee laatste schetsen uit de pastorij te Mastland* (Schoonh. 1849). Afzonderlijk uitgegeven ter aanvulling der eerste drie drukken, daar zij in den 4en verm. dr. van het werk in hetzelfde jaar 1849 zijn opgenomen. - *Afscheids-preek aan de kinderen mijner gemeente* (Schoonh. 1849). - *Groote Bijbelkaart* (Gron. 1849). Aangekondigd in *Boekz.*, 1850*a*, 680, 681. - *Twaalftal preeken*, *uitgespr. te 's-Gravenhage 1849-1851* (Schoonh. en den Haag 1851). - *De arme in het duin* (den Haag 1851). Gedicht. - (Met G.E. de Wijs) *Tot aandenken der afgelegde belijdenis* (Schoonh. 1851). - *Gebeden voor kinderen en jonge lieden* (2 drukken, den Haag 1852). - *Snippers van de Schrijftafel* (Schoonh. 1852, herdr. ald. in 1853 en 1875). - *Het licht op den kandelaar* (Schoonhoven 1853). - *De Bijbel*, *het boek der weduwen* (Schoonh. 1854). Overdruk uit *Maria en Martha*, 1854, no. 2. - *De gelijkenissen van den Zaligmaker*, 2 dln. (Schoonh. 1854-1868; 2e dr. ald. 1869; 3e dr. onder den titel: *De gelijkenissen van het Evangelie*, *op nieuw bewerkt tot een huisboek voor het Christelijk gezin* (Schoonh. 1886; herdr. Schoonh. 1892 en nogeens te Utrecht 1898). Deze gewijzigde uitgave wordt door Bronsveld met groote sympathie aangekondigd in *Stemm. v. Wh. en Vr.*, (Jg. 1886, blz. 1306) en is ook in het Duitsch vertaald. - *Het menschelijk leven in drie woorden* (Schoonh. 1854; 2e dr. 1876). - *Tiental kinderpreeken uit het Oude Testament* (Schoonh. 1855). - *Verspreide kinderverhalen* (Schoonh. 1855; 2e dr. 1863; 3e dr. 1884). - *Het eeuwig blijvend woord van God. Belijdenispreek van mijn 25-jarige Evangeliedienst* (Schoonh. 1855). - *De Apostolische Overlevering. Opwekkende rede bij de alg. verg. v.h. Ned. Zend. Gen.* (Schoonh. 1856). L.G. James schreef naar aanleiding hiervan: *De zoogenoemde apostolische overlevering*, *dooor C.E. v. K. gehandhaafd... als onschriftmatig*, *onhoudbaar en anti-protestantsch afgewezen* (Gor. 1856). Vgl. boven, dl. IV, blz. 491. - (Pseud. Adorator) *Tollens. Dichtregelen* (den Haag 1856). V. Doorninck schrijft dit gedicht toe aan C. v. K., maar De Kempenaer noemt C.E. v. K. als dichter, op gezag van Ten Brink. - *De portefeuille met platen van grootvader Sprankhof* (Schoonh. 1856; 2e en 3e dr. ald., 1862, 1883). - *Eene bede om Christelijke en Israëlitische volksscholen* (Schoonh. 1856). Dit geschrift wordt uitvoerig besproken in *Boekz.*, 1856*b*, 266-288, 377-408. - *Het idiotisme en de idiotenschool* (Schoonh. 1856). - *Tiental kinderpreeken uit het Nieuwe Testament* (Schoonh. 1856). - *Nieuwe kinderverhalen* (Schoonh. 1857; 2e dr. 1883). - *Sprookjes in den trant van Andersen* (Schoonh. 1858; 2e dr. ald. 1882). - *Moorman en luipaard. Een hoog ernstig woord tot mijne gemeente na eene ontzettende misdaad* (2 drukken, den Haag 1859). - *De Christelijke Huisbijbel*, 3 dln. (den Haag 1860-1867). Hierbij werd de tekst der Staten-vertaling gevolgd en het boek ingericht voor bijbellezing en godsdienstonderwijs. Van Koetsveld hoopte ook op deze wijze Bijbellezers te winnen. - *De goede grootmoeder* (Schoonh. 1860; 2e dr. ald. 1862). - *Het einde der smart. Troostwoord*, *ten besluite van het zesde tiental jaren onzer eeuw* (den Haag 1861). - *Uit ons land en uit den vreemde* (Schoonh. 1861). - *Alles is 't uwe* (den Haag 1862). - *De Farizeeën*, *Sadduceeën en Herodianen* (den Haag 1862). - *Kunt gij al tien tellen?*

Eerste leesboekje (Schoonh. 1862; 6e dr. 1877). - *Leeringen wekken*, *voorbeelden trekken* (Schoonh. 1862). - *Op de school en uit het leven*

(Schoonh. 1862). - *Fantasie en waarheid*, 2 dln. (Schoonh. 1863; 2e dr. 1875). - *Het Apostolisch evangelie* (den Haag 1864-1866; 2e dr. 1867). Gericht tegen J.C. Zaalberg. - *Heer! tot wien zullen wij henengaan?* (den Haag 1866). - (Pseud. Christophilos) *Irvingianen en Darbisten* (den Haag 1867). - *Ideaal en werkelijkheid* (Schoonh. 1868; 2e dr. 1875). - *De zwaarden tot spaden*, *de spiesen tot sikkels gesmeed* (Schoonh. 1870). - *Op de wandeling en bij den haard* (Schoonh. 1870). - *Tot wien*, *Heer?* (Schoonh. 1870). - *De Internationale en de Commune. Twee Tijdpreeken* (den Haag 1872). - *Gods Woord op de heide. Twee godsdienstoefeningen in het kamp* (Schoonh. 1872). - *Des Christens huisaltaar* (Schoonh. 1873; 2e dr. 1877). - *De Almanak. Een leesboekje* (Schoonh. 1873). - *Nog niet begrepen. Gedachtenis mijner 25 jar. Ev. bed. te 's Grav.* uitgespr. den 26 Apr. 1874 in de Gr. K. ('s Grav. 1874). - *Een dag en een nacht in de mast* (Rott. 1876). - *De kleine Eduard* (Schoonh. 1876). - *Het jaar 1900. Een kerstsprookje* (Schoonh. 1877). - *Schibboleth* (Schoonh. 1877). - *Van waar onze Bijbel?* (Schoonh. 1877). - *Evangelisch onderwijs voor meer ontwikkelde leerlingen* (Schoonh. 1878, 1879). - *Het schrijftafeltje van Zacharias. Kinderpreek* (den Haag 1878). - *Overburen* (Schoonh. 1878). - *Zonder schaduw* (Schoonh. 1879). - *Jezus Christus*, *gisteren en heden dezelfde en in der eeuwigheid. Gedachtenis eener 50-jarige evangeliedienst* (Schoonh. 1880). - *Nemesis* (Schoonh. 1880). - *Vertellingen aan mijn jeugdige vrienden* (Schoonh. 1882). - *Uren van uitspanning* (2e dr. Schoonh. 1883). - *Ernst en luim* (3e dr. Schoonh. 1884). - *Gezellig onderhoud voor mijne jeugdige vrienden* (Schoonh. 1884). - *Uit de kinderwereld* (Schoonh. 1884). - *Nalezing van een tachtigjarige* (Schoonh. 1887; 2e dr. ald. 1888). - *Ik zag geen tempel in die stad. Openb. 21*:*22a. Leerrede uitgespr. bij de inwijding van de Zuiderkerk te 's-Gravenhage*, *23 Sept. 1888* (Schoonh. 1888). - *De kinderen in den Bijbel*, 2 dln. (den Haag 1889; 2e dr. Amst. 1892). - *Niemand kan een ander fundament leggen. Gedachtenis van 60-jarige Evangeliedienst* (den Haag 1890). - *Bij de graven van Oranje-Nassau. Vijf toespraken in de Nieuwe kerk te Delft*, *1879-1890* (Amst. 1891). - *De vrouw in den Bijbel* (Amst. 1891). - *De Zuiderkerk* (in: *Haagsch Jaarboekje*, 1891, blz. 3-5). - *Vijf en twintig jaren onder het Roode Kruis. Gedachtenisrede 19 Juli 1892* (den Haag 1892). - *Waarschuwing van een grijsaard tegen doodsgevaar* (den Haag 1892). - *Levensber. v. Ds. J. Moll Jz. in Letterk. Lb.* 1893. - *Ter nagedachtenis. Laatste Evangelieprediking* (den Haag 1893). - *Losse bladen uit mijn pastoraalboek* (Amst. 1894). - *Dieren in den Bijbel* (Utr. 1896). - *Werken*, 10 dln. (Arnh. Nym. 1897, 1898). - *Anti- ultra. Bescheidene opmerkingen over belijdenisvragen.*

Voorts bewerkte hij met anderen: *Almanak voor dienstboden 1843* (Schoonh. 1843). - *Stads- en Dorpsbibliotheek* (Schoonh. 1853). - *De Huisvriend der kinderen* (Schoonh. 1858). - *Van alles wat* (Schoonh. 1859). - *Bloemlezing uit de Evangelische gezangen ten dienste der jeugd* (Amst. 1860). - *Tot nut en genoegen* (Schoonh. 1869). - *Na leeren volgt uitspanning* (Schoonh. 1869). - Bijdrage in: Van Zeggelen, *Het boerinnetje van voorheen en andere verhalen* (Krommenie 1870). - *Sneeuwklokjes* (Schoonh. 1873). - *Het Jonge Volkje* (Schoonh. 1873). - *Wat heb ik hier?* (Schoonh. 1874). - *Kijk*, *dat is mooi* (Schoonh. 1874). - Bijdrage in: Ten Brink, *De eerste liefde van G.A. Breeroo en andere novellen* (Utr. 1874). - *Leliën en rozen* (Utr. 1885).

Eindelijk vertaalde hij: Nippold, *Een Paaschfeest te Jeruzalem en aan de Roode Zee* (den Haag 1866) en van denzelfde: *De Christelijke wereld der halve eeuw*

(*1814-1867*). *Historische tafereelen voor de Nederlanders bewerkt* (den Haag 1869-1871).

C.A. Heintz gaf uit: *Zwanezang van Dr. C.E. van Koetsveld*, *onder den titel* '*Opstanding*' ('s-Grav. 1893).

Behalve het doctoraat honoris causa zijn Van Koetsveld nog verschillende eerbewijzen ten deel gevallen. In 1849 werd hij benoemd tot lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde, in 1857 ontving hij het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw, in 1880 het kommandeurskruis van de Eikenkroon en de Orde van de Waakzaamheid of van den Witten Valk van Saksen-Weimar.

Van Van Koetsveld bestaat een portret, gegraveerd door J.P. Lange en een ander door D.J. Sluyter.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, III, 711. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 433. - *Letterk. Lb.*, 1894. - J. ten Brink, *Gesch. der N. Ned. lett.*, *XIXe eeuw*, I, 242-281. - Knuttel, *Bibl. Kerkg.*, 64, 169, 170. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 275, 286, 287. - Hartog, *Predikk.*, 335. - Herderscheê, *Mod. Godsd. Richting in Ned.*, 382. - Busken Huet, *Litt. Fant.*, II, 47-75. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, I, 79, 170. - *Nav.*, LXVII (1918), 239. - *Eigen Haard*, 1887, 260. - *Leeskabinet*, 1887, II, 161. - *Elzeviers Maandschr.*, VI (1893) December-afl. - *De Gids*, 1908, I, 313. - *Noord en Zuid*, 1907, 497. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, II, 320. - *Alb. Stud. L.B.*, 1265. - *Alb. Stud. Gron.* 572.

[Bernardus van Koeverden]

Koeverden (Bernardus van), ook **Van Coeverden** geschreven, is te Deventer geboren, waar hij op 8 Februari 1726 zijn studie aan het Athenaeum begon. Daarna vervolgde hij die te Leiden, werd den 20en September 1730 op 21-jarigen leeftijd aan de Hoogeschool ingeschreven en legde ook in de classis Leiden op 29 Juli 1732 zijn praeparatoir examen af. Hij ontving den 25en November 1733 een beroep naar Oldenkeppel, slaagde op 20 Januari 1734 voor zijn peremptoir examen en, na den 14en Februari d.a.v. bevestigd te zijn, deed hij op 21 Februari intrede te Oldenkeppel. Eenige jaren later (1739) werd de nabijgelegen gemeente Hummelo en Keppel vacant en de collator Van Pallandt, die blijkbaar Van Koeverden zeer welgezind was, bood hem het beroep daarheen aan. Deze bedankte echter en nu splitste Van Pallandt de gecombineerde gemeente, voegde Keppel bij Oldenkeppel en vertrouwde deze nieuwe combinatie aan Van Koeverden's zorgen toe. Beroepen naar Almelo en Enkhuizen (1742) werden door hem afgewezen, maar dat naar Haarlem, 13 Februari 1743 op hem uitgebracht, wilde hij niet afslaan en preekte op 19 Mei d.a.v. te Oldenkeppel afscheid. Aan Haarlem verbond hij zich op 9 Juni 1743 en diende deze gemeente, totdat hij 'na langdurige ongemakken en verval van krachten' op 17 Januari 1760 overleed. Van zijn verdiensten, maar ook van zijn zwakke gezondheid getuigt een grafschrift, door S.S.M.C. vervaardigd en in *Boekzaal* 1760*a*, 118, 119 opgenomen, waarin o.a. voorkomt;

> 'Hadt niet voorlang een reeks van ziels- en lighaamskwalen
> Zijn tempelwerk gestoord en ons zijn licht ontroofd...'

Van Van Koeverden's hand verscheen in de *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen*, dl. IV (Haarl. 1758): *Aanmerkingen over het Beurtgezang*, *aangaande den Wijngaart van Roden Wijn*, *voorkomende Jesaia 27*:*2-13*.

L i t t e r a t u u r : Van Slee, *De Ill. School te Deventer*, 243. - *Alb. Stud. L.B.*, 929. - *Boekz.*, 1758*b*, 609.

[Herman Koffijberg]

Koffijberg (Herman) was de zoon van D. Koffijberg, godsdienstonderwijzer te Amsterdam, sedert de Doleantie predikant eerst te Barneveld, daarna te Kuilenburg, en van Anna Stork. Geboren den 4en September 1871, ontving hij zijn opleiding aan het Amsterdamsch gymnasium en liet zich in 1893 aan de Vrije Universiteit aldaar als student inschrijven. Na in 1899 tot candidaat te zijn bevorderd, ontving hij een beroep naar Zevenhoven, waar hij den 25en November 1900 intrede deed en juist zeven jaar, tot 24 November 1907, werkzaam was. Een week later verbond hij zich aan Muiden en Muiderberg, waar hij op 25 Mei 1919 afscheid preekte, om deze standplaats te verwisselen met Bolnes, welke gemeente hij diende van 1 Juni 1919 tot zijn overlijden op 4 Maart 1925. Hij was gehuwd met Agnes Bouwman.

Uiterlijk geen krachtig man, veroorloofde zijn taai gestel hem, om ijverig werkzaam te wezen in zijn gemeenten. Veel moeite heeft hij zich ook gegeven voor de institueering van de kerk te Slikkerveer, waarvan hij echter het gunstig resultaat niet heeft mogen beleven. Daarnaast was hij een man van studie, blijkens zijn geschrift: *De internationale strekking van het Calvinisme. Historische schets* (Amst. 1916), maar vooral had hij zich in de sociale vraagstukken ingewerkt. Daarvan getuigen: *Het Mozaïsch recht en zijn huidige sociale beteekenis* (Utr. 1913) en *Drieërlei historiebeeld van sociaal Christendom* (Utr. 1913), beide verschenen in *Christendom en Maatschappij* (Serie V, no. 7 en Serie VI, no. 7). Ook poogde hij den socialen arbeid in Christelijken geest te bevorderen door artikelen in de *Stichtsche Courant* onder het pseudoniem ‘Jan van Holland’ en als vast medewerker aan *Patrimonium*, terwijl het *Gereformeerd Jongelingsblad* in hem een tijdlang zijn ‘kroniekschrijver’ vond.

Zoowel oprechtheid als strijdvaardigheid heeft hij getoond, toen hij in een brochure, getiteld: *Gij Calvinisten. Open brief aan de anti-revolutionaire partij over de oorlogsbeschouwing van de Standaard* (2 drukken, Utr. 1915) deze beschouwing van Dr. A. Kuyper in alle bescheidenheid meende te moeten bestrijden. In zijn antwoord heeft Kuyper hem ‘niet zacht behandeld, er was daarbij wel wat ijdel machtsvertoon geweest’ (Winckel), daar Kuyper het in een driestar een oproeping noemde, die een officier aan de manschappen richtte, om eenparig den veldheer te veroordeelen. Koffijberg vond daarin aanleiding tot een wederantwoord, dat tot titel droeg: *Opruiïng? Open brief aan Dr. A. Kuyper naar aanleiding van de critiek op mijn brochure* ‘*Gij Calvinisten*’ (Amst. 1915). Dat hij, aldus handelend, onder de Gereformeerde predikanten ‘een geheel eigen plaats innam en met zijn overtuiging nog al eens alleen stond’, is te begrijpen. Maar de dankbare leden van zijn drie gemeenten hebben door de oprichting van een monument op zijn graf te Bolnes getoond, hoe hoog zij hem gewaardeerd hebben.

Behalve het reeds boven genoemde, schreef hij nog: *Een stem uit Armenië* in *Stemmen des Tijds*, Jaarg. VI, dl. 3, blz. 352-375.

Een portret van Koffijberg is opgenomen in het *Jaarboek ten dienste van de Gereformeerde kerken*, Jaarg. 1926.

L i t t e r a t u u r : *Jaarb. ten dienste v.d. Geref. kerken*, 1926, 315-319. - Winckel, *Dr. A. Kuyper*, 165, 173. - *Stemmen v. Waarh. en Vr.*, 1915, 760-764.

[Hermann Friedrich Kohlbrügge]

Kohlbrügge (Hermann Friedrich), geboren te Amsterdam den 15en Aug. 1803 uit het huwelijk van Hermann Gerhard Kohlbrügge zeepfabrikant ald. en Neeltje Teerhuis, behoorde tot een geslacht, dat in de 16e eeuw leden geteld had, die met hart

en ziel als drukkers hadden medegewerkt aan de verbreiding van Luthers geschriften. Zijn vader had zich bij zijn vestiging te Amsterdam, als rechtzinnig Lutheraan gevoegd bij de Hersteld Luthersche gemeente aldaar, ofschoon hij daarin eerst in 1809 als belijdend lidmaat werd aangenomen. Misschien valt mede hieruit te verklaren, dat de in 1803 geboren zoon in de Gereformeerde kerk werd gedoopt. Van zijn vader ontving hij wel godvruchtige indrukken, maar meer nog had hij in dit opzicht te danken aan zijn grootmoeder van moederszijde, die hoewel te Edam woonachtig, met het gezin Kohlbrügge gedurig contact hield. Kerkelijk werd hij onderwezen door een ouden catechiseermeester, van wien hij later nog met waardeering sprak, maar wiens specifiek Luthersch onderricht omtrent ‘de algemeenheid der genade en de lichamelijke tegenwoordigheid van Christus in het H. Avondmaal, met afkeer van de Gereformeerde leer dienaangaande’ geen diepen indruk op hem maakte. Op de lagere school zat hij naast den lateren Prof. Bernard ter Haar, die het in de wiskunde van hem won, maar in de talen bij hem achterbleef. Ook later was scherpe onderscheiding en een trekken van vaste lijn niet bepaald Kohlbrügge's kracht, maar de studie vooral der Oostersche talen bleef zijn lievelingsvak. Door den omgang met ter Haar ontwikkelde zich bij hem een onmiskenbare poëtische aanleg. Later trok ter Haar zich van hem terug.

Kohlbrügge's jeugd werd gekenmerkt door velerlei levensleed. Onder den druk van materieele zorgen gedurende de Napoleontische overheersching werd ook zijn ouderlijk huis bedreigd met ondergang. Daarbij was hij als kind uiterst teer van gestel, meer dan in zijn later leven, hoewel hij ook toen physiek nooit sterk werd. Bovendien werd hij bezocht met een oogziekte, die hem bijna geheel blind deed worden, en hem twee jaren lang vele weken achtereen dwong in eenzaamheid in het donker door te brengen. De reeds vroeg ondervonden beproevingen werkten ertoe mee om de diepe geestelijke indrukken, die hij toen reeds ontvangen had, nog te versterken, en zetten op zijn verder leven een blijvend stempel.

In zijn jeugd reeds begeerde hij predikant te worden. Toen in 1813 voor het vaderland weer het vrijheidsuur sloeg, nam dit verlangen toe, maar voorloopig noodzaakten hem de omstandigheden nog zijn vader in de zeepziederij bij te staan. In 1819 kon deze hem verlof geven om te gaan studeeren. In twee jaren doorliep hij de Latijnsche school; na deze met de beste getuigschriften verlaten te hebben bezocht hij van 1821 tot 1825 het Athenaeum van zijn vaderstad, waar hij uit eigen middelen kon studeeren. Prof. D. v. Lennep versterkte daar bij hem de liefde voor poëzie en letteren en aan Prof. J. Willmet, die hem bijzonder genegen was, had hij veel te danken bij zijn studie van de Oostersche talen. Inmiddels werd hij óók weer geroepen zijn vader te assisteeren, zelfs door nachtelijk werk, hetgeen hij bereidvaardig volbracht uit kinderlijke gehoorzaamheid ondanks zijn ongeduldig karakter. Zijn studie zette hij echter rusteloos voort, zoodat hij een grondige kennis verwierf van de klassieke en de Oostersche talen, niet het minst van den grondtekst van het O. Testament. Maar tevens lieten de bespiegelingen van de philosophie der classieken zijn geloof niet onaangetast; hij geraakte een heel eind op weg om een dwepende humanist te worden. Toen het echter zoover was gekomen stierf zijn vader, die tengevolge van sluwe intriges van iemand, die hem als compagnon buiten zijn eigen zaak had weten te dringen, geheel broodeloos, dezen slag niet meer te boven kwam. De dood van zijn vader en de zorg voor het broodeloos geworden gezin, welke toen

op de schouders van hem, den oudsten zoon, neerkwam, brachten hem tot zijn Bijbel terug; en het mysticisme, dat hem eerst nog

korten tijd aantrok, maakte straks bij hem plaats voor de ‘gezonde leer’, zooals hij die terugvond in de Schrift, en met name in Rom. V:1, den tekst, waarover hij in 1825, het jaar van zijns vaders dood, zijn eerste preek hield te Loenen a.d. Vecht. In dien geest bleef hij prediken, ook nadat hij den 29en Oct. 1826 bij den kerkeraad proponentsexamen had afgelegd en daarop ‘met eenparige goedkeuring’ toegelaten was als proponent bij de Hersteld Luthersche gemeente, waarmede hij tevens was aangesteld als hulpprediker bij de Amsterdamsche gemeente.

Van het echte Lutheranisme vond Kohlbrügge in zijn Kerk bitter weinig terug. Dit drong hem steeds meer om, met terzijdelating zooveel mogelijk van de latere Luthersche dogmatiek, op Luther zelf terug te gaan. Daarom predikte hij, naar zijn eigen verklaring ‘over onze volslagen ellende, de almacht des H. Geestes, boete en bekeering, de gevaarlijkheid eener doode orthodoxie, de noodzakelijkheid van het levendig geloof, de wedergeboorte door almachtige genade, de rechtvaardiging eens zondaars voor God door het geloof alleen, de eenig geldende gerechtigheid van Christus, de onveranderlijke trouw van God’.

Zulk een prediking gaf aanstoot inzonderheid bij de notabelen in de gemeente, waar men naar den geest van dien tijd wèl hoorde van zedelijke verbetering en volmaking, maar waar de boodschap, die Kohlbrügge bracht van ‘geheel zichzelf uit te vallen’ en ‘als goddelooze’ gerechtvaardigd te worden een onbekende klank was. Hoewel de ‘kleine luyden’, die op de leiding der gemeente weinig invloed hadden, haar bijvielen en ook groote scharen van buiten de gemeente haar volgden, nam de ergernis toe. Eenerzijds hield men hem voor Gereformeerd en verdacht men hem van samenspanning met de Dacostianen, van wie velen hem gaarne hoorden; andererzijds werd hij een hard prediker genoemd of een die krank van hoofd en hart was. Ook het meerendeel der predikanten koos positie tegen hem.

Er was slechts weinig noodig om een ernstig conflict in het leven te roepen. Dit bleef niet uit. Een preek over Joh. XVI:5-15 op 13 Mei 1827 door Ds. D.R. Uckermann te Amsterdam gehouden gaf hiertoe een ongezochte aanleiding. Kohlbrügge was onder zijn gehoor.

De tekst trok hem aan ‘om de belangrijkheid der stof’; hij zat er ‘als een kind om onderwezen te worden’, maar werd opgeschrikt ja ‘ontroerd omdat hij hier voor 't eerst een predikant in de Herst. Luth. Kerk openbaar de negatieve Theologie in al haar omvang hoorde voordragen’.

Hierover wilde hij terstond na den dienst met Uckermann spreken, maar toen ‘bijkomende omstandigheden’ dit verhinderden, voelde hij op zijn gebed zich van Godswege zijn plicht aangewezen. Hij sloeg ‘de Kerkelijke Ordinantiên’ op en vond daarin dat hij zijn aanmerkingen te brengen had voor het ‘College van Vertegenwoordigers’, dat tot taak had bij het Consistorie voor de handhaving van de rechten der gemeente te waken. De Vertegenwoordigers namen de aanklacht aan, keurden haar niet zonder gewicht, en verklaarden zelfs, na den 21en Mei Kohlbrügge's nadere uiteenzetting van zijn bezwaren te hebben aangehoord zich geheel aan diens zijde te scharen ‘als die in alles zich overtuigd verklaarden’. Op 2en Pinksterdag 4 Juni zou Uckermann een door hem beloofde geruststelling geven omtrent zijn rechtzinnigheid; maar inplaats daarvan waarschuwde hij, in een preek over Joh. III:16 als ‘de hoofdleer des Christendoms’, de gemeente voor degenen, die zich over zijn prediking beklaagden als voor dwepers, naar wie men niet moest hooren, omdat zij den mensch tot wanhoop,

en zelfmoord brachten. Dienzelfden namiddag moest Kohlbrügge preeken, waarbij hij in de voorafspraak nogeens met nadruk verzekerde dat hij wat hij verkondigde van God geleerd had. Hiermede was de strijd volkomen. Het Consistorie achtte zijn dweperij onweerlegbaar gebleken. Dit werd hem op niet zachte wijze verweten door den president-ouderling, bij wien hij ontboden was. Hij weigerde echter om den ouderlingen en ook om Ds U. 'om vergiffenis te gaan bidden'. Den 20en Juni rapporteerde de daartoe benoemde commissie in het Consistorie dat Ds U. begeerde dat K. in het openbaar zijn beschuldiging intrekken of herroepen zou of wel dat hij (Ds U.) vanwege het Consistorie als rechtzinnig leeraar zou worden verklaard. Men oordeelde dat K., zonder dat dogmatische verschilpunten werden aangeroerd, Ds. U. voldoening behoorde te geven in de vergadering van het Consistorie. Den 22en Juni rapporteerde dezelfde commissie, dat Ds. U. tevreden zou zijn met een 'schriftelijke herroeping of intrekking.' Na deze mededeeling werd K. binnengeroepen, maar hem werd niet toegestaan zich te verdedigen. Ondanks bedreigingen en vleiende woorden verklaarde hij niet te kunnen herroepen. Pogingen, door hem aangewend bij de andere predikanten om als bemiddelaars op te treden, leden schipbreuk, en Ds. U. verklaarde beslist hem niet te willen ontvangen. Den 5en Juli besloot het Consistorie hem aan te zeggen binnen 14 dagen aan Ds. U. schriftelijke voldoening te geven; hiervan zou afhangen of K. àl dan niet weer als proponent zou erkend worden. Volgens de notulen van het Consistorie verklaarde K. 'zulks te zullen doen'. Hiertoe kwam het echter niet. Den 19en Juli deelde K. de vergadering mede dat hij ervan was teruggehouden omdat Ds. U. hem toch niet zou willen ontvangen. De president wees hem erop dat het besluit der vergadering was geweest, niet dat hij met Ds. U. zou gaan spreken, maar dat hij dezen zou *schrijven.* Daarna werd K. in de gelegenheid gesteld gedurende deze zelfde vergadering een schriftelijke herroeping zijner beschuldigingen op te stellen. Hierop stelde hij in de diakenkamer een concept van een brief aan Ds. U. op waarin hij op zeer beleefde wijze verklaarde dat hij niets kwaadaardigs tegen diens persoon had bedoeld, en erkende dat hij de zaak op betere wijze had kunnen aanpakken. Maar het Consistorie nam hier geen genoegen mee, vooral niet om de woorden, die erin voorkwamen: 'Herroepen zou ik de zaak niet kunnen, tenzij ik anders overtuigd werd' en ook om deze woorden: 'Hadden de B.B. Vertegenwoordigers voorzichtiger gehandeld' enz. Nu werd hem een stuk ter teekening voorgelegd van dezen inhoud: 'Ik onderget., herroep bij dezen alle beschuldigingen bij B.B. Vertegenwoordigers tegen Ds. U. ingebracht, en verklaar hem voor een rechtzinnig leeraar'. Dit weigerde K. pertinent, waarop naar zijn eigen verklaring de ouderlingen 'hem gezamenlijk op het lijf vielen, doch hij ontkwam midden door hen heen.' Na eenige discussie werd hij weer binnen geroepen, waarop hem werd meegedeeld dat de vergadering hem 'vervallen verklaarde van zijn proponentsambt'.

Een protest door hem ingediend bij de volgende vergadering van 3 Sept. 1827 veranderde aan dit besluit niets, evenmin als een verzoek van de oudste leden, tevens mede-oprichters van de gemeente, zijn herstelling in de hem ontnomen functie kon bewerken. Het gebeurde gistte nog lang na in de gemeente, die in haar rechtzinnige meerderheid geheel aan K's zijde stond[1].

1) Het Kohlbrügge-archief bevat uitvoerige Memories over den strijd, die naar aanleiding van het gebeurde de Herst. Luth. Gem. te Amsterdam beroerde. Alle stukken betreffende K.'s afzetting zijn bewaard in een manuscript onder den titel: *Bericht der Commissie*, *die in naam*

Hijzelf onderwierp zich in overeenstemming met zijn beginsel: passief blijven. Zijn eenig bestaansmiddel, het traktement van *f* 300 was hem nu ontnomen, maar zijn geloofsvertrouwen werd ook thans niet beschaamd. Zijn vrienden lieten hem langzamerhand alleen staan en de verwanten van zijn verloofde wendden zelfs op allerlei wijze pogingen bij haar aan opdat zij hare verbintenis met hem zou verbreken. Maar zij bleef hem trouw, en telkens weer ontving hij van onbekende vrienden genoegzamen steun om zijn studie voort te zetten, die bekroond zouden worden met zijn promotie, waartoe hij aan zijn vader vóór diens sterven de belofte had gegeven. In 't eind van 1827 of in Jan. 1828 vestigde hij zich te Utrecht, waar hij reeds vroeger was ingeschreven als alumnus van Amsterdams Athenaeum 2 Juni 1823 (met bijvoeging: 'huc accessit ad litt. cand. adscribetur), opnieuw als Amstelodam. Th. 11 Mei 1826 en ten derden male als zoodanig 26 Mei 1829.

Den 4en Juni 1829 had te Utrecht zijn promotie plaats na verdediging van een *Specimen philologico-theologicum inaugurale*, *exhibens commentarium in Psalmum XLV.* Deze dissertatie was niet zonder tegenspoed en vertraging voltooid. Toen hij haar aanvankelijk bijna gereed had en weer te Amsterdam terug was werd zijn uitgeput en overspannen lichaam door een ernstige ziekte aangetast; in dien tijd van afzondering werd hij dieper ingeleid in de beteekenis der Messiaansche profetieën van het O. Testament; dit had ten gevolge dat hij zijn proefschrift omwerkte en aan het litterarisch gedeelte nog een tweede toevoegde, waarin hij het Messiaansch karakter van den 45en Psalm deed uitkomen. Hij verklaarde dit lied als betrekking hebbende op het geestelijk verbond van den Messias met Zijn bruid, de Kerk. De Faculteit wilde van deze opvatting niets weten. Men legde het erop toe hem af te wijzen. Een der professoren, wien hij zijn proefschrift gebracht had, gaf hem ernstig in overweging een andere dissertatie te schrijven, omdat "het schande zou zijn voor de Utrechtsche Academie, indien iemand op zulk een stuk in de 19e eeuw" aan deze Academie "het doctoraal had gehaald". K. weigerde. Toch liep het hierop uit dat zijn promotie plaats had "met lof."

In de volgende maand werd Kohlbrügge's huwelijk gesloten; de jonggetrouwden maakten een reisje naar Bilderdijk te Haarlem, die den jongen doctor vol sympathie "met tranen in de oogen" omhelsde; daarna bezocht het echtpaar een anderen Réveilvriend Baron Twent van Rozenburg op den huize Raaphorst bij den Haag. Een beletvraging bij Willem de Clercq werd door dezen tot later verschoven, hetgeen echter geen onderlinge verwijdering ten gevolge had.

Door zijn huwelijk was Kohlbrügge in het bezit gekomen van de middelen, die hem in staat stelden zich ruimer te bewegen. Zijn thans onafhankelijke positie gebruikte hij om zich verder in de Schrift te verdiepen. Bijzonder Rom. VII tot XII waren toen het voorwerp van zijn onderzoek. Het ging hem daarbij voornamelijk om de verhouding tusschen wet en genade, om de vraag: heerscht de genade werkelijk door gerechtigheid in eeuwig leven, is Christus waarlijk opgestaan? Is daar de H. Geest, door Wien wij hebben de blijdschap van den toegang tot God? Of - handhaven

van 132 gemeenteleden de zaak van den proponent H.F. Kohlbrügge voor de Vertegenwoordigers behandeld hebben Juni-Aug. 1827. Een vervolg hierop is het *Uitgebreid Verhaal v.d. Twistigheden in de Herst. Ev. Luth. Gem. te Amsterdam ontstaan na de afzetting v.d. proponent H.F. Kohlbrügge.* Door H.J. Scholte. 1836. Dit werk is door K. zelf nagezien en gerectificeerd. Vgl. ook van K. zelf: *Mijne afzetting als Luthersch proponent*, voorafgaande aan: *Het lidmaatschap bij de Herv. Gemeente hier te lande mij willekeurig belet. Echte bescheiden.* Amst. 1833.

duivel, dood en zonde hun vreeselijke heerschappij en macht? Is God werkelijk in Zijn recht, geschiedt

inderdaad Zijn heilige wil, is in den hemel alles in orde gemaakt, zoodat niets meer scheiding maakt tusschen den heiligen God en een mensch, die enkel ongerechtigheid is? Dit bracht hem tot de groote verschilpunten, waar het om ging tusschen Augustinus en Pelagius, Luther en Erasmus, Calvijn en Pighius, Gomarus en Arminius. Zijn geloofsovertuiging werd door dit onderzoek niet zoozeer veranderd als wel verdiept. Volgens zijn eigen verklaring had God hem na zijn afzetting en de daarop gevolgde beproevingen de profeten doen verstaan en daardoor den zin leeren vatten van Rom. IX:10 en 11; zoo was hij "geheel overtuigd geworden van het Christelijk Gereformeerd gevoelen aangaande praedestinatie en verkiezing tot zaligheid naar de omschrijving hiervan in de Canones van Dordrecht en de geloofsbelijdenis der Vaderlandsche Kerk". Hier lag het begin van zijn overgang tot de Gereformeerde confessie. Haar hoofdbeginsel, waarvoor hij gewonnen was, werkte toen verder bij hem door ten opzichte van de Sacramenten. Zonder zich van Luther en diens geschriften af te keeren, was hij zich den innerlijken band aan de belijdenis der (zooals hij zelf haar omschreef) "aloude Gereformeerde religie" bewust. Zijn oprechte vaderlandsliefde deed hierbij haar invloed gelden; hij was door en door Nederlander; liefde tot zijn volk maakte hem begeerig iets voor dat volk te zijn, waarbij hij meer en meer werd teruggeleid tot de wortels, waaruit het leefde. Zoo had het ideaal van het Nederlandsche Réveil: terugkeer tot de oude Gereformeerde religie en de oude Vaderlandsche Kerk, ook voor hem machtige bekoring gekregen. Voortgezette bestudeering der geschriften van Calvijn en van Olevianus, welke laatste er hem later toe brachten, Luthers Avondsmaalsleer voor de Gereformeerde te laten varen, brachten hem àl verder in deze richting. Wars van al wat naar oppervlakkigheid zweemde zocht hij niet alleen van de onderling tegenstrijdige leeringen den bodem te peilen. maar zijn consequente geest trok ook de lijnen, die ervan uitgingen, tot het uiterste door. Zoo laat zich verklaren dat zijn prediking een telkens zich herhalend getuigenis is geworden van de souvereiniteit Gods en van de rechtvaardiging uit het geloof alleen.

Het liet zich in dezen tijd van zoo beslissende beteekenis voor Kohlbrügge's later leven voorzien, dat hij krachtens zijn sterk gewijzigde overtuiging zich niet langer kon thuisgevoelen in de Hersteld Luthersche Kerk. Hij deed dan ook stappen om toegelaten te worden tot de Hervormde Kerk. Het eerst te Amsterdam waar het hem echter niet gelukte en hem de raad werd gegeven te Utrecht zijn poging te herhalen. Half Febr. 1830 aldaar gekomen, gaf hij hieraan gevolg. Maar de kerkeraad meende, in afwijking van zijn oudsten dienstdoenden predikant, tot wien Kohlbrügge zich eerst had gewend, dat hij naar eisch van "goede orde en voorzichtigheid" een bewijs van goed zedelijk gedrag moest overleggen van den Herst. Lutherschen kerkeraad te Amsterdam. Vruchteloos zocht hij daarop den kerkeraad te Utrecht de onmogelijkheid, de ongegrondheid en ook het noodelooze van zulk een eisch aan te toonen. Omdat men echter hieraan bleef vasthouden, vraagde hij persoonlijk het verlangde te Amsterdam aan; maar inplaats van een attestatie kreeg hij een gewoon bewijs van lidmaatschap, omdat de vrager tot een andere belijdenis overging. Deze verklaring zond hij in bij den Utrechtschen kerkeraad met een begeleidend schrijven, waarin hij tevens den doop verzocht van zijn inmiddels geboren zoon Gerrit. Deze doop werd hem toegestaan in tegenwoordigheid van een lid der gemeente als getuige. Overigens liet men hem twee maanden op antwoord wachten. De kerkeraad wendde

zich in dien tijd tot de Algemeene Synode der Herv. Kerk, die daarop het besluit nam, geen per-

sonen, die eenige kerkelijke bediening bij een ander kerkgenootschap bekleedden of bekleed hadden tot de belijdenis des geloofs bij een Herv. Gemeente toe te laten dan onder beding dat het Provinciaal Kerkbestuur, onder welks ressort zoodanig persoon tijdens zijn bediening gewoond had, na gedaan onderzoek verklaard zou hebben geen bezwaren te hebben tegen diens toelating. Kohlbrügge wendde zich toen opnieuw tot de Herst. Luthersche gemeente met verzoek om een bewijs van goed zedelijk gedrag; wederom zonder het gewenschte gevolg. Nog verschillende onderhandelingen volgden, waarbij hij telkens van het Prov. Kerkbestuur naar den kerkeraad en van dezen naar het Prov. Kerkbestuur werd verwezen, totdat hij den 17en Mei 1831 van den kerkeraad mededeeling kreeg dat gen. Bestuur "na het gedane onderzoek *niet kon verklaren* geen zwarigheid tegen den persoon van H.F. Kohlbrügge tot het lidmaatschap bij onze gemeente te vinden". Hiermede was de langgerekte behandeling zijner zaak feitelijk tot een beslissing gekomen: de aldus uitgeslotene, die zich zoo met zijn gezin "van alle kerkelijke gemeenschap uitgesloten, van zijn eer en goeden naam beroofd en zonder uitzicht op toelating, voor de maatschappij gedood" zag, mocht nog in dezelfde maand den Utrechtschen kerkeraad verzoeken, bij het Prov. Kerkbestuur opgave van redenen te vragen, hij werd opnieuw van het eene kerkelijk lichaam naar het andere verwezen, en met geen ander gevolg dan dat hij ten slotte den 29en Mei 1832 een ongeteekend stuk van den kerkeraad ontving, waarbij deze verklaarde zich niet geroepen te achten hem mededeeling van bezwaren te doen. Zoo was dan blijkbaar definitief de toelating aan hem geweigerd. Zonder dat men iets had kunnen vinden ten nadeele van zijn zedelijk gedrag in engeren zin, beriep men er zich op dat hij in de Herst. Luthersche Kerk getoond had te zijn iemand van driftig en onstuimig karakter; men vreesde voor hem als "onruststoker" ook in de Herv. Kerk, waarvoor men bovenal "rust" een behoefte achtte. Het valt echter daarbij moeilijk te loochenen dat men niet alleen den persoon, maar ook zijn prediking en zijn beginselen buiten de Kerk wilde houden.

K. zelf gaf in 1833 te Amsterdam officieele stukken, deze zaak betreffende, uit voorafgegaan door een korte schets van zijn leven met treffende bijzonderheden. Het geheel is getiteld: *Het Lidmaatschap bij de Herv. Gemeente hier te lande mij willekeurig belet.* Wie van de hier afgedrukte stukken kennisneemt kan het niet verbazen dat de ondervonden bejegening van den kant der Kerkelijke Besturen diepe indrukken voor zijn volgend leven bij hem nalieten, die van invloed waren op zijn latere positie ten opzichte van de Kerk in de Rijnprovincie en in 't bijzonder van de Gereformeerde Gemeente te Elberfeld; maar evenmin dat zij in breede kringen verontwaardiging wekte. De zaak van Kohlbrügge was op aller lippen. Onder degenen, die openlijk zijn partij kozen, waren ook geleerden en aanzienlijken, o.a. da Costa, voor wie hij groote achting koesterde, en andere mannen van het Réveil, die hem allengs bekend waren geworden in diens gastvrije woning. Onder hen ook Willem de Clercq, die hun vroegere kennismaking in zijn *Dagboek* (uitgeg. door Dr. A. Pierson) beschreven heeft, waar hij K. zeer prijst, al hebben deze beiden elkander nooit recht verstaan. Vooral uit den kring, waar hij zich tusschen de jaren 1821 en 1833 veel bewogen had, en zelfs spoedig als een geestelijke leidsman was geëerd en gevierd, ontving hij thans ondubbelzinnige blijken van sympathie. Tot een gemeenschappelijk optreden of een daad te zijnen gunste kwam het daar echter niet, hetgeen wel samenhing met den methodistischen geest, die in deze kringen heerschte. Deze lijdelijke houding is oorzaak geworden van een breuk

tusschen K. en de mannen uit den Réveilkring, aan wie hij weifeling verweet, een beschuldiging, waarmee hij in de eerste plaats da Costa en Capadose op het oog had. Wat hem daarbij onder hen vooral zeer griefde was de tot hem gerichte beschuldiging van Separatisme, iets wat hij verre van zich wierp, hoewel er onder zijn aanhangers te Utrecht waren die hem als hoofd eener afgescheiden gemeente wenschten uit te roepen.

De eene smart voegde zich in die dagen voor hem bij de andere. Hij had te kampen met groote lichaamszwakte en ziekelijkheid, waarbij hem den 12en Febr. 1833 een nieuwe slag trof door het overlijden van zijn zoo zeer geliefde, trouwe echtgenoote na een maandenlang uitterende ziekte. Hij berustte in Gods raad, maar voelde toch diep, hoe met dit verlies bijna alle menschelijke steun hem was ontvallen. Op geneeskundig advies ondernam hij enkele maanden later een reis langs den Rijn en kwam over Ruhrort ten slotte op uitnoodiging te Elberfeld.

In kerkelijk opzicht nam het Wupperthal in die dagen een bijzondere plaats in, als zijnde “de bloeiendste streek van het Pruisische Protestantisme en de burcht van de Hervormde belijdenis in Duitschland”. Er was een opgewekt geestelijk en kerkelijk leven. Het elders heerschende rationalisme had hier geen ingang gevonden; wèl bloeide er de mystiek en had er in de 19e eeuw de leer van zelfheiliging en zelfvolmaking ingang gevonden. Meer dan iemand anders had G.D. Krummacher, sinds 1816 predikant te Elberfeld, waar hij de mystiek van Tersteegen had prijsgegeven voor de oude Gereformeerde belijdenis, sterken invloed geoefend door zijn prediking van de vrije genade, van het priesterschap van Christus en van de toeëigening des heils door oprecht geloof. Zijn belijnde Gereformeerde belijdenis in dit opzicht en daarbij zijn ondervonden beproevingen veroorzaakten dat Kohlbrügge met open armen ja met “jubel” werd opgenomen. Al spoedig werd hij door verschillende predikanten uitgenoodigd voor hen te preeken; en waar hij optrad sloeg zijn woord in. Wat F.W. Krummacher (neef van den hiervóór genoemden) daarvan meedeelt in zijn *Palmblätter* (Elberfeld. 1845, S. 53, 54, 187ff.) getuigt van den diepen indruk, dien zijn optreden maakte, reeds door zijn uiterlijke verschijning, maar vooral door de betooning van geest en kracht, die zijn prediking kenmerkte. Zestien maal (even vaak als tijdens zijn hulppredikerschap te Amsterdam) preekte hij te Elberfeld en omgeving; en zijn preeken, hielden verband met een geestelijke kentering, die hij zelf in dezen tijd doormaakte. Allerlei vragen drongen zich aan hem op en meer bewust begon hij zich rekenschap te geven van zijn innerlijk leven. Vooral zijn preek over Rom. VII:14, die zoo bijzonderen indruk maakte, was daarvan de vertolking. Hij stelde bij de verklaring van dezen tekst op den voorgrond dat de Apostel hier spreekt in den *tegenwoordigen* tijd; de ervaring weergevende van den wedergeborene, die in zijn worsteling met Gods Wet, geestelijk als deze is, ondervindt, wat hij in zichzelf is - *niet*, zooals ook K. het vroeger had gelezen: “voor zoover ik vleesch ben, ben ik verkocht onder de zonde”, maar, zooals hij bij de voorbereiding voor een preek den tekst uit het Grieksch las: “Ik ben vleeschelijk, verkocht onder de zonde”. De komma werd hier opeens voor hem van de grootste beteekenis. “Ik weet niet”, zoo schreef hij “dat mij in mijn leven iets meer aangegrepen heeft als die komma te zien. Ik viel neder voor den Heere, loofde Zijnen Naam, prees Zijne erbarming en schreef met eene voor mij zelf onbegrijpelijke snelheid de preek op” (Brief aan Jonkvr. U.Ph. Bar. sse v. Verschuer, 23 Nov. 1833). Het werd een nieuw keerpunt in K.'s leven en prediking. De erkenning van Gods Wet, die voor hem de

sleutel was tot het verstaan van de Schrift, had hem in zware benauwheden gebracht. Door eigen ervaring was hij nu tot kennis van het Evangelie gekomen, maar deze ervaring hield het nauwste verband met wat hij in de Schrift had gevonden, nl. in Rom. VII:14. Zijn preek over dezen tekst plaatst hij daarna altijd weer in het middelpunt tegenover den Réveilkring niet alleen, maar ook tegenover de Afgescheidenen. Met verwerping van Perfectionisme en van Antinomianisme ziet hij den wandel naar Gods gebod, de heiligmaking als *in Christus* den geloovige geschonken.

Deze preek vooral veroorzaakte een scheiding onder zijn hoorders. De sterke uitdrukkingen, die erin voorkwamen, vonden bij sommigen instemming, maar bij anderen tegenspraak, zoodat twee groepen ontstonden.

Dat Kohlbrügge zich van zulke uitdrukkingen bediende, hield mede verband met het optreden in dien tijd van zekeren Jörgens, een uit Amerika (wegens zedeloosheid) gevluchten methodistenprediker, die hoewel ongeschoold, de gave bezat om groote scharen om zich heen te verzamelen. Zijn z.g.n. preeken brachten ook in het Wupperthal groote opschudding te weeg. Terwijl hij de menschen tot bekeering riep, stelde hij deze in hun eigen hand en eischte hij een krachtige wilsdaad om haar op staanden voet te volbrengen. Deze prediking vormde wel het meest schrille contrast met die van K., waarin het Apostolisch woord als grondtoon doorklonk: "Zoo is het niet desgenen die wil noch desgenen die loopt, maar des ontfermenden Gods". Naarmate Jörgens ook te Elberfeld àl meer in zijn zedeloozen aard openbaar werd, kantte K. zich tegen dezen man in zijn prediking en bezigde hij daarbij uitdrukkingen, die verklaarbaar zijn, maar intusschen niet nalieten ook anderen te treffen, die, van Jörgens ideeën afkeerig, nu met dezen werden voorgesteld als "Gesetzeskrämer" en "Heiligungstreiber".

Hoewel zijn opvatting en sommige zijner uitdrukkingen hem met verschillenden hunner in conflict hadden gebracht, begeerde toch de meerderheid der predikanten in het Wupperthal K. voor de Landskerk te behouden, waartoe hijzelf ook wel neiging toonde. Op aandrang zijner vrienden vooral verklaarde hij zich bereid zich aan een examen te onderwerpen. Zelfs was er reeds sprake van dat men hem voor een nabijgelegen gemeente begeerde. Het Consistorie te Coblenz waarbij de aanmelding plaats had, bleek aanvankelijk bereid hem den toegang tot de Landskerk te openen. Maar te Berlijn meende men in hem, niet ten onrechte, een tegenstander te zien van de in uitzicht gestelde doorvoering van de Unie en de Agenda, waarbij nog dit kwam, dat een predikant, die door hem als dwaalleeraar was aangeduid, zijn aanbeveling bij het Consistorie introk. Dientengevolge werd nog op het laatste oogenblik het colloquium te Coblenz verijdeld en hem door het ministerie Altenstein de toegang tot de kansels in de Rijnprovincie verboden. Verzoekschriften van hooggeplaatste personen vermochten hierin geen verandering te brengen.

K. keerde thans naar zijn vaderland terug, maar bleef ook van hieruit de betrekkingen met zijn vrienden ginds onderhouden. In Nederland wachtte hem nieuwe teleurstelling. Wèl werd hier zijn leven in meer dan één opzicht verrijkt door het sluiten van een tweede huwelijk met een geestverwante afstammelinge uit een oud adellijk Geldersch geslacht, maar ook hier stuitte hij op heftigen tegenstand. Zijn preek over Rom. VII:14 uit het Duitsch vertaald had ook in Nederland groote sensatie teweeggebracht. Van allerlei kant werd hij beschuldigd van antinomianisme. Reeds vroeger had men hem hiervan verdacht, en zelfs zijn vriend da Costa had verklaard

dat K's voorstelling der heiligmaking misschien eens zou moeten worden aangevallen. Thans meende da Costa niet langer te mogen zwijgen. Een scherpe briefwisseling tusschen beiden was er het gevolg van, uitloopend op een volslagen breuk tusschen K. en da Costa niet alleen, maar ook tusschen hem en het meerendeel der Réveilmannen. Men schreef zijn standpunt ten opzichte van de heiligmaking toe aan den invloed van den predikant van Rheden, W. Laatsman, die omtrent dit stuk gevoelens voordroeg, welke men in strijd achtte met de Gereformeerde leer (vgl. L.H. Wagenaar, *Het Réveil en de Afscheiding*, blz. 152, 157, 159; A. Pierson, *W. de Clercq n. zijn Dagboek*, II, blz. 158-160). Hiertegenover staat echter dat de betrekking tusschen Laatsman en K. van zeer oppervlakkigen aard en van korten duur was, en Laatsman later tot de hevigste tegenstanders van K. behoorde.

De beschuldiging van antinomianisme verwekte in K.'s hart een storm van aanvechting. Alle antinomiaansche boeken, die hij machtig kon worden las en herlas hij, om te zien of van de beschuldiging iets waar was, en telkens vond hij tot zijn groote vreugde dat God hem voor deze leer, die hij met volle overtuiging verwierp, bewaard had. (*Hoogst belangr. Briefwisseling t. Dr. H.F.K. en een v.d. meest beroemde zijner tijdgenooten over de leer der heiligmaking n. aanl. v. en vermeerd. met e. leerr. v. Dr. K. over Rom. 7:14.* Voorr., p. VIII, IX). Het valt intusschen moeilijk te ontkennen dat hij door zijn radicale manier van zeggen den schijn van eenzijdigheid op zich laadde. Dat zijn woorden vaak scherp waren laat zich hieruit verklaren, dat zijn gemoed bewogen was over wat da Costa in diens *Brief* naar aanleiding van de bewuste preek had geschreven; K. liet hier zijn eigen woord gelden: “Alleenlijk men moet mijnen Heere Christus niet verketteren”; wat da Costa over de leer der heiligmaking schreef, was naar zijn overtuiging zulk “verketteren”.

Thans volgde voor hem een reeks van jaren, die geen verandering van eenige beteekenis in zijn uitwendigen toestand brachten. Hij woonde toen te Utrecht in betrekkelijke afzondering met zijn zwakke en veelal lijdende vrouw, zich bezig houdende met het onderrichten van zijn kinderen, en de vrienden ontvangende, die hem kwamen bezoeken. 's Zondags verklaarde hij in zijn huis voor hen de Schrift. In dien tijd gaf hij een uitvoerige verklaring van Rom. VII in het licht en zijn zooveel bestreden uitlegging van Matth. I, waarin men, vooral nadat er in 1842 en in 1845 een Nederlandsche vertaling van verschenen was, grond te meer meende te vinden om K. van antinomianisme te beschuldigen.

Hoewel bij het begin der Afscheiding de leiders dezer beweging hem daarin zochten te betrekken, liet men hem later alleen staan, toen bleek dat elke poging in dit opzicht vruchteloos was. Immers hij bleef getrouw aan de door da Costa opgeheven leus: “Kerk, Oranje, Nederland”, waarbij hij met de “Kerk” bedoelde de Ned. Hervormde Kerk, en de naam “Oranje” in dit verband voor hem inhield dat het ongeoorloofd was in te gaan tegen den wil van den souvereinen Vorst, in dit geval tegen de bestaande Kerkorde, die naar zijn bestel was tot stand gekomen. Hiermede was dan ook K.'s standpunt tegenover de Afscheiding bepaald. Zoodra bleek dat men aan bedoelde zijde de passieve houding liet varen en een actie tot Kerkformatie openbaar werd, nam hij hier kras en scherp positie tegen in. Aan Ds A. Brummelkamp te Hattem, die hem in een brief (do. 16 Juli 1839) nog uitdrukkelijk zocht over te halen om zich bij de gemeente der Afgescheidenen te voegen, gaf K. ondubbelzinnig bescheid. Hij wees hem erop, dat met name de Utrechtsche Afgescheidenen zich van

hem hadden verwijderd en daarmee z.i. hadden verworpen de waarheid Gods, zich verheven hadden tegen de kennisse Jesu Christi, waardoor "hun werk mede behoorde tot het Beest uit den Afgrond". Zoo zag hij dan ook in de Afscheiding "een werk des duivels", "een halve verlossing". "Zeg aan die mannen, Brummelkamp", zoo o.a. heet het in zijn antwoord, "zeg aan de mannen 1° de akker waarop, en de zaaier, door wien de afscheiding het eerste gezaaid werd en gelijk zij gezaaid werd, zijn vervloekt van den Heere Zebaoth ....; 2°. de leer uwer gemeente is niet de leer van *Christus*, is niet een wandelen naar *Geest* maar naar *vleesch*, en de geest, die nog onder u is uitgegaan, is een *logengeest* in den mond aller uwer profeten.... 3°. zoo weinig ik de afgescheidene gemeente in haar ontstaan als zoodanig, als de Gemeente des Heeren erken, (zoo) erken ik haar allerminst als zoodanig voor het tegenwoordige". Door de wijze, waarop zij hun erkenning verkregen hadden of zochten, hadden zij zich in K's oog als *secte* geopenbaard en getoond *zelf niet te gelooven* de gemeente des Heeren te zijn. (*Twee Open Brieven v.d. WelEerw. Heeren A. Brummelkamp en H.F. Kohlbrügge*, *om hunne belangrijkheid in het licht gegeven* Rott. 1873. Vgl. ook: H. v. Druten, *Hoe Dr. H.F. Kohlbrügge predikant werd*, blz. 68-77).

Gedurende al den tijd van zijn verblijf in Nederland bleef hij intusschen ook van de kansels der Herv. Kerk uitgesloten, bijna alleen gelaten en steeds van antinomianisme verdacht. Een bevel van Koning Willem I om hem in zijn eer te herstellen werd niet uitgevoerd, en ook pogingen zelfs van machtige Ministers om hem weer op den kansel te brengen, faalden. Een oogenblik scheen er uitkomst op handen! De wensch werd geuit hem als professor in de Oostersche talen te Leiden te benoemen, en de Minister van Eeredienst zou hieraan gaarne een kerkelijk ambt verbonden hebben; zelfs deed de regeering alles om dit mogelijk te maken; maar ten slotte ontging hem de benoeming; "de liberalen en democraten zorgden wel dat het niet gebeurde"; het is echter de vraag of daarbij niet ook deze overweging gold, dat K. gedurende zijn laatste verblijf te Utrecht niets had gepubliceerd op het gebied der Semitische taalwetenschap, waarop hij toch zoo bedreven was, dat hij behalve Hebreeuwsch ook Arabisch, Chaldeesch, Samaritaansch en Syrisch las.

Den 14en Aug. 1845 verliet hij Utrecht om andermaal in Duitschland herstel van zijn opnieuw geschokte gezondheid te zoeken. "Nameloos smartgevoel" vervulde hem, toen hij van de boot het laatste Hollandsche dorp achter zich zag. Te Godesberg vond hij wat hij zocht; in zijn gezondheid en die van zijn vrouw kwam daar weldra een gunstige keer. Hij trof er ook zijn vriend van der Heydt uit Elberfeld aan, met wien hij telkens weer de gebeurtenissen besprak, die sedert K.'s vorig verblijf aldaar groote beroering hadden verwekt. Van regeeringswege zou er een nieuwe "Kerkorde voor Rijnland en Westfalen" worden ingevoerd. Sinds 1817 bestond in Pruisen de door Friedrich Wilhelm III ingevoerde Evangelische "Landeskirche", waarin op Koninklijk bevel de Gereformeerde en de Luthersche Kerken waren samengevlochten in één kerkverband "Union". Hierin kon men voor zichzelf de Gereformeerde òf de Luthersche belijdenis als uitdrukking van zijn geloof beschouwen, zoo men slechts genoegen nam met de kerkelijke organisatie en met een liturgische inrichting, die aan den Roomschen mis-cultus herinnerde. Door de heerschende onverschilligheid ten opzichte van de Kerk had de invoering bijna nergens verzet ontmoet. Dit werd anders toen de Koning in 1822 de liturgie systematiseerde in de (uit Roomsche en Luthersche en 15e eeuwsche formulieren saamgestelde) zg. Agenda (of "Konink-

lijke Kerkorde"), waarvan het gebruik voor elken predikant dezer Landskerk verplichtend werd gesteld. Maar tengevolge van hofintriges en eenige toegefelijkheden namen zelfs de bitterste tegenstanders binnen weinige jaren haar onvoorwaardelijk aan.

Sinds 1835 was deze Agenda ook in Rijnland en Westfalen ingevoerd. De Kerk was erdoor gesteld onder invloed van den Staat; de vroegere permanente Generale Synode met eigen jurisdictie was vervangen door kerkelijke Landdagen, die, telkens wisselend, niet meer bezaten dan het recht van voorstel; het voormalige synodaal moderamen als hoogste instantie had plaats gemaakt voor een Koninklijk Consistorie en een superintendent met vèrstrekkende bevoegdheden.

Dat de Provinciale Synode, die zich het diep ingrijpende van de veranderingen in organisatie en liturgie blijkbaar wèl bewust was geweest, haar ten slotte tòch had aanvaard, had ook in de gemeente te Elberfeld met haar geprononceerd Gereformeerd karakter groote ontevredenheid verwekt. Na lang protesteeren en onderhandelen kwam de kerkeraad met den Koninklijken commissaris tot deze overeenkomst, dat niet de Agenda in al haar omvang, maar een uittreksel ervan, waarin de belijdenis der Kerk in naam althans geëerbiedigd werd, onder den naam van "Kleine Agenda" werd opgelegd. Het laatste verzet van de zijde des kerkeraads ook tegen deze "Kleine Agenda" hield op, toen de Koninklijke Commissaris de Elberfeldsche predikanten met afzetting dreigde.

Maar een groep kerkelijk voelende, voor een deel ook invloedrijke leden der gemeente kon zich met dezen toestand niet vereenigen, achtte het gebeurde "verraad" aan de gemeente gepleegd en onttrok zich aan de prediking en bediening der Sacramenten, omdat die niet meer geschiedden naar eisen eener Gereformeerde Kerkorde Pogingen om de breuk te heelen faalden. De door een aantal Lutheranen nog versterkte malcontenten bleven volharden bij hun vordering: herstel der oude Kerkorde. Maar in hun eigen kring bleven de gevolgen niet uit: geestelijke verarming en indringen van separatistische en sectarische ideeën.

Van deze groep "protesteerenden" - klein in aantal - zou Kohlbrügge de herder en leeraar worden. Het plan daartoe was te Godesberg onder de besprekingen met v.d. Heydt gerijpt. Te Elberfeld werd hij begeerd. En hijzelf gaf zich gewonnen, al kostte het hem strijd, daar hij van allen schijn zelfs van separatisme een hartgrondigen afkeer had.

Na een kort bezoek aan Nederland, waar hij later nog eenmaal, over Elberfeld heen, hoopte terug te keeren als predikant in de Hervormde Kerk, kwam hij in Juni 1846 op de plaats van zijn bestemming, waar hij op den Zondag na Pinksteren zijn arbeid aanvaardde door in zijn eigen huis te preeken voor 35 personen. Sommigen te Elberfeld wilden dat hij in de kerk zou komen, anderen dat hij een afgescheiden kerk zou stichten, hijzelf, "zeide ronduit dat het zijn doel was de bezwaarden tot de gemeente terug te voeren". Wat hem voor oogen stond was met zijn vrienden de gemeente van den haar knellenden band der Agenda vrij te krijgen. Dat de gedachte aan separatie hem vreemd was blijkt ook hieruit dat hij zich als lid der Ev. Reform. Gemeinde liet aannemen. Met dezen onverwachten stap waren velen zijner vrienden in 't geheel niet ingenomen; zij achtten daarmede hun jarenlange afzondering voor noodeloos verklaard. Intusschen ging K. nog verder in de ingeslagen richting door in stilte naar Berlijn te schrijven om beroepbaar te worden gesteld met dispensatie van Kerkorde en Agenda,

welk verzoek echter niet werd ingewilligd. Het Presbyterie, onder welks opzicht hij zich thans zag geplaatst, zegde hem aan de oefeningen te zijnent, die hij geregeld had voortgezet, te staken. Hieraan gaf hij geen gevolg, maar om den weg van orde zooveel mogelijk te bewaren gaf hij van zijn bijeenkomsten kennis aan het "Ministerie der geistlichen Angelegenheiten", van welke zijde hij slechts woorden van sympathie ontving; immers wilde hij om de gevaren, die de Kerk dreigden, *vereeniging*, en naar kerkelijke orde achtte hij zich tot preeken bevoegd.

Zoo was dan de hoop verijdeld dat de breuk tusschen de gemeente te Elberfeld en de van haar afgewekenen geheeld zou worden, waartoe K. het zijne had pogen bij te brengen. Hij bevond zichzelf in een pijnlijke positie: eenerzijds de kerkeraad, die hem het "oefenen" verboden had, andererzijds de bezwaarde broeders, die zich met zijn kerkelijke gedragslijn niet konden vereenigen.

Er daagde echter uitkomst door het op 30 Maart 1847 verschenen "Religions-patent", waarbij de Koninklijke regeering aan allen, die zich met de bestaande kerkelijke organisaties niet konden vereenigen vrije uitoefening van godsdienst vergunde. Hierop hadden K.'s vrienden gewacht; zoo spoedig mogelijk sloegen zij de handen ineen en met medewerking van K. "constitueerde" zich te Elberfeld een zelfstandige "Niederländisch-Reformirte Gemeine", zoo genoemd niet alleen om de herkomst van haar predikant, maar vooral om den invloed der Nederlandsche Kerk op de besluiten genomen te Wesel (1568) en op de Synode te Emden (1571), waaruit ontstaan was de organisatie der aloude Kerk van Gulik en Berg, aan wier Kerkorde de nieuw geconstitueerde gemeente weer kracht en geldigheid gaf. In verband daarmee erkende zij ook den Heidelbergschen Catechismus als haar belijdenis, en bovendien "om den invloed der Nederl. Kerken op de vroegere Bergsche Synoden" de Nederl. Geloofsbelijdenis, waarnaast nog de Schotsche Belijdenis, om de bijzondere duidelijkheid en wijding, waarmede deze het leerbegrip der Geref. Kerk ontwikkelt. Voor de liturgie werden de formulieren der Paltische liturgie van 1563 genomen, voorts de Hollandsche vorm der (zittende) Avondmaalsviering, het Gezangboek en heel de in de 18e eeuw opgekomen inrichting van den dienst bij de Elberfeldsche Geref. gemeente, alsook de formulieren voor Doop en Avondmaal, met weglating alleen van de geloofsbelijdenis bij den Doop.

Van het al spoedig gekozen presbyterie ontving Kohlbrügge in 1848 met oplegging der handen door de ouderlingen zijn ordening als predikant en van 1849 af kwam men samen in een nieuw gebouwde kerk.

Deze gemeente was feitelijk de voortzetting der oude Geref. gemeente van Elberfeld, daar zij de historische lijn vasthield. Het afzonderlijke van haar positie lag alleen hierin; dat zij geheel autonoom optrad, zonder verband met de overige Geref. Kerk van Duitschland, in de presbyteriale kerkregeering. Als *Niederl.* Ref. kirche was zij een andere dan de Duitsche. Zij is zuiver plaatselijk gebleven en kenmerkt zich door haar zelfstandig bestaan met streng gehandhaafde ordeningen en kerkelijke tucht groote offervaardigheid en voorbeeldige armverzorging. Voor geestelijke invloeden, die zich buiten haar in het Wupperthal deden gelden, bleef zij ontoegankelijk. Naast den Bijbel zijn Kohlbrügge's geschriften haar geestelijk voedsel, terwijl haar inwendig leven, evenals de denkwijze en spraaktrant harer leden den invloed is blijven behouden van zijn geest. Zij plaatste zich niet vijandig tegenover de Landskerk. Meer dan één harer leden is predikant geworden in de Pruissische Landskerk in die provinciën waar

de Unie nooit is ingevoerd. Van de predikanten, die na K. de gemeente hebben gediend, is er een uit de Zwitsersche Staatskerk en zijn er twee uit de Ned. Herv. Kerk tot haar gekomen. Met gescheiden of vrije Kerken onderhoudt zij geen betrekking. Hierin volgde zij de lijn van K. zelf. Wanneer zijn vrienden hier en daar vereenigingen stichten, om zijn optreden mogelijk te maken en voor te bereiden, en deze kringen, omdat K. in hun midden geen sacramenten kon bedienen, tot "doleerende" Kerken wilden institueeren, had hij hiertegen geen principieele bezwaren. "Evenwel", zoo schreef hij aan den kring te Middelburg. "Gij weet dat ik van alle bijkerken niet houd, omdat ik geen halve redding ken, al schijnt de oogenblikkelijke kerkenood voor menig teeder geweten, dezelve provisioneel te eischen."

Kohlbrügge is aan zijn Elberfeldsche gemeente verbonden gebleven, al begeerden velen zijn terugkeer in Nederland, waar hij in tal van gemeenten preekbeurten waarnam en zijn naam een paar maal voorkwam op drietallen te Utrecht. Een bijzondere voldoening, de vervulling van een meermalen uitgesproken hartewensch was het voor hem, toen hij in 1865 een beroeping naar Zoutelande ontving, al vond hij geen vrijmoedigheid haar aan te nemen (vgl. *Kerkblaadje.* Red. Dr. J.C.S. Locher, 29e Jrg. 10 Apr. 1932. no. 2, waar K.'s bedankbrief woordelijk is afgedrukt).

Een eigenaardige taak, van beteekenis niet slechts voor zijn gemeente, maar ook voor de Gereformeerden van Duitschland in wijder kring, zag hij zich nog aangewezen. Door toedoen nl. van zijn vroeg ontslapen geestverwant en vriend Joh. Wichelhaus, hoogleeraar te Halle († 1858) ontving hij van daar tal van jonge lieden, die soms een tijd lang hem als hulpprediker ter zijde stonden, die ook door persoonlijken omvang veel van hem leerden, en straks heinde en ver, tot zelfs onder de Gereformeerden te Odessa, zijn beginselen verbreidden.

Ook de verspreiding zijner in verschillende talen overgezette preeken droeg hiertoe niet weinig bij. Vooral in Nederland verwierf hij daardoor èn door zijn bijna jaarlijksch persoonlijk optreden toenemenden aanhang. Velen beschouwden hem als martelaar van het Liberalisme. In 1859 benoemde de Vereeniging van "Vrienden der Waarheid" in Z. Holland door haar hoofdbestuur hem tot haar honorair-lid, hetgeen aan het bestuur der "Vereeniging tot handhaving en verdediging van de leer en de rechten der Ned. Herv. Kerk" te Amsterdam een protest ontlokte in den vorm van een "Open Brief" gericht aan gemeld hoofdbestuur; dit protest was gegrond op K.'s voorstelling van de heiligmaking en op zijn leer van de heilige ontvangenis des Heeren Jezus Christus in het vleesch. Hierop volgden een correspondentie tusschen den Voorzitter van gemeld hoofdbestuur Ds A.P.A. du Cloux en K., en de uitgave van een paar heftig gestelde geschriften, waarvan de schrijvers het voor K. opnamen, maar daarbij door inhoud en toon hem en zijn zaak meer schade dan goed deden. Zelf verklaarde hij dat de bezwaren, in den "Open Brief" tegen hem ingebracht, daarop berustten dat men zijn woorden en volzinnen uit hun verband had gerukt "op welke wijze men evengoed Luther en Calvijn, ja zelfs Gods eigen Woord van ketterij of onzin zou kunnen beschuldigen, indien men een wesp wil zijn inplaats van eene bij". Het einde was dat K. voor het hem aangeboden eerelidmaatschap bedankte.

Den 7en Juni 1871, vijf jaar nadat hem in zijn tweede echtgenoote een groote steun was ontvallen, vierde K. met zijn gemeente het 25 jarig jubileum harer "Neugestaltung". Zij bestond toen uit 1300 zielen, die steeds uit eigen middelen in

de behoeften van den eeredienst voorzagen. In datzelfde jaar der 12en Nov. preekte hij nog te

Amsterdam voor Dr. A. Kuyper, destijds predikant aldaar, in de Zuiderkerk, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van de Hersteld Luthersche kerk, waar men hem eenmaal had uitgestooten. Dat hij bij deze gelegenheid voor het eerst stond op een Amsterdamschen Gereformeerden kansel voor een schare van bij de 3000 menschen deed hem later zeggen: “Dat was de hand des Heeren!”

Hij was toen echter reeds lijdende. Zijn levenskracht werd daarna meer en meer ondermijnd. Nadat hem den 6en Maart 1873 zijn dochter Anna (gehuwd met Dr. Böhl) door den dood was ontvallen en in Juli 1874 zijn vriend en medestrijder, v. der Heydt, de eenig overgebleven ouderling van 1847, was ook voor hem het einde niet vèr. Den 29en Nov. 1874 preekte hij voor 't laatst en den 5en Maart 1875 ontsliep hij. Een zijner laatste woorden was: “Der Heidelberger! Der einfältige Heidelberger! haltet daran fest Kinder!”

Het oordeel over Kohlbrügge, zijn prediking en theologie, loopt vèr uiteen. Volgens sommigen zou men bij hem uitsluitend een prediking vinden van de leer, de διδασ□αλ□α □για□νουσα (Tit. I:9) terwijl het “leven” geheel op den achtergrond treedt; hij zou alleen dorre dogmatiek kennen, geen ethische beginselen; slechts paden eener doode rechtzinnigheid bewandelen en een vijand zijn van alle “heiligmaking”. In veler schatting is hij een eigenaardige vertegenwoordiger van zeker christelijk Quietisme. Vandaar dat men hem heeft verketterd, zelfs zonder zich de moeite te gunnen zijn geschriften dieper te onderzoeken. Ook in Nederland viel dit verschijnsel waar te nemen. De naam Kohlbrügge was al genoeg om bij velen tegenzin in te boezemen, en waar sprake was van Kohlbruggianen’ (een benaming, die hijzelf bij zijn leven met klem heeft teruggewezen) daar meende men al genoeg te weten, om een afkeurend oordeel gereed te hebben, ook zonder dat men de moeite had genomen, zich nader van zijn prediking op de hoogte te stellen. Al trekt hij tegenwoordig in toenemende mate de aandacht, toch doet het verschijnsel zich nog steeds voor dat men hem veroordeelt, zonder van hem meer te kennen dan eenige vaak uit hun verband genomen woorden of een enkele preek, terwijl men om hem recht te beoordeelen juist met vele zijner geschriften bekend moet zijn.

Anderen daarentegen houden hem bijzonder in waarde. Professoren als Wichelhaus te Halle en Ed. Böhl te Weenen hebben zich uit volle overtuiging leerlingen van Kohlbrügge genoemd; en predikanten van grooten invloed als Künzli en Hafner te Elberfeld en ook in Nederland verscheidenen kwamen en komen er voor uit dat zij van K. het meest hebben geleerd, Hij is zelfs genoemd ‘de grootste Godgeleerde der 19e eeuw’, ‘Luther redivivus’, ‘de redder der Reformatie’. Dit getuigt van de geheel bijzondere plaats, die hem is toegekend.

Het gaat bij hem niet om bespiegeling en stelsels, maar om de groote levensvragen, om Gods eer, om Zijn heilig recht, om gemeenschap met Hem, om ‘den eenigen troost in leven en in sterven’. Evenals de Hervormers behalve met de heerschende *scholastieke* godgeleerdheid ook met geestdrijvers te doen hadden, voor wie het vroom gevoel uitgangspunt was, vond ook K. (reeds bij zijn eerste komst te Elberfeld) zulke *mystieken*, voor wie niet de Schrift, maar eigen bevinding als *grondslag* gold.

Met Paulus en de Hervormers had ook K. het antwoord op de groote levensvragen leeren kennen in den weg van veel zielestrijd. Zijn theologie was niet een reeks van waarheden, die hij met zijn verstand beredeneerde en zocht saam te voegen tot een afgerond logisch systeem. Zijn theologie leefde voor hem. Hij kende bij eigen ervaring

de worsteling met de tegenstrijdigheden tusschen het leven en de diepten Gods, die zich verzetten tegen menschelijke formuleering en spitsvondige scholastieke onderscheidingen. Hieruit laat zich verklaren dat hij een vijand was van systematiseeren. Dit leek hem in strijd met de waarheid, die leven moest zijn. ‘Geest blijft altijd heilige Geest, maar niet afgetrokken systematisch’ (Böhl. *Brieven*, blz. 190).

Maar al verloochent zijn subjectieve ervaring zich in zijn prediking niet, hij gaat daarbij telkens weer terug tot de Schrift, waarin hij gevonden had wat voor hemzelf de levende Waarheid geworden was. Tegen de uitspraak (v. Lonkhuyzen, *H.F. Kohlbrügge en zijn prediking.* Stelling 3) dat ‘K.'s theologie grootendeels beheerscht wordt door zijn subjectieve zielservaring’ is dan ook gegronde bedenking in te brengen. K. wil zijn gezindheid niet aan anderen opdringen (Zie daaromtrent aanhalingen uit zijn geschriften bij Locher, *Toelichting en Verweer*, blz. 7, 8). Het gaat bij hem om de heerschappij van het Woord.

Zijn geheele schriftelijke nalatenschap beweegt zich om den Bijbel. Zijn groote belezenheid stelde hem in staat bij de verklaring der Schriftwoorden van alles gebruik te maken wat binnen zijn bereik lag en hem bruikbaar voorkwam, niet het minst de taalkundige (Hebreeuwsche en Grieksche) hulpmiddelen, de exegeten der Gereformeerde Kerk, maar ook de kerkvaders der eerste Christelijke eeuwen. Bijzonder vertrouwd was hij met de geschriften van Luther, van wien hij zegt: ‘Hij biedt ons menigen frisschen dronk, een echte lafenis in een tijd, waarin de wolven alle beken voor ons vertroebelen’ (1847). Eenige jaren later stelde hij een onderzoek in naar een zoo mogelijk volledige uitgave van Luthers geschriften, nadat hij in de editie van J.G. Walch vergeefs had gezocht naar menige uitspraak, die hemzelf van Luther bekend was. Zijn sympathie met Luther houdt zeker ook verband daarmede, dat in beider leven en prediking de rechtvaardigmaking door het geloof en de strijd, dien deze medebrengt, zoozeer in het middelpunt staat. Van zijn eigen standpunt verklaart K., dat niemand dit vóór hem heeft ingenomen behalve misschien Luther, dien hij trouwens een enkele maal meer met onderscheiding noemt.

Dat sluit echter nog niet in dat er een essentieel onderscheid bestaat tusschen K. en de belijdenis der Gereformeerden. In zijn opvattingen omtrent cardinale leerstukken-als dat van de Verkiezing en dat van het Avondmaal is K. niet Luthersch, maar Gereformeerd (vgl. hiervóór blz. 130). Hoe vrij hij overigens ten aanzien van Luther staat komt ook hierin uit, dat hij verklaart het te betreuren dat deze Rom. VII:14 niet verder heeft doorgevoerd en slechts een gebrekkig inzicht heeft in de waarheden, in heel Rom. VII uitgesproken, waaruit volgens K. moet verklaard worden dat Luther op menig punt onjuiste opvattingen koestert en den troost van het Goddelijk Woord wel op honderd plaatsen voorbij ziet. Zulk een uitspraak van K. heeft te meer beteekenis, omdat het bedoelde Apostolische woord voor K. de Bijbelplaats is, waar de geesten uiteengaan. Predikers en theologen beoordeelt hij naar dezen maatstaf of zij deze plaats, die voor zijn eigen leven en voor zijn prediking van zoo bijzondere beteekenis was, in den z.i. juisten zin verstaan.

De plaats, die K. als prediker en godgeleerde inneemt, is intusschen niet bij de latere scholastieke theologen met hun onderscheidingen en restricties, evenmin aan de Gereformeerde als aan de Luthersche zijde, maar bij de mannen van het begin der Reformatie, toen men eigen geestelijken nood en ellende leerde kennen en het

Evangelie van Gods algenoegzame genade heilbegeerig indronk. Naar zijn eigen verklaring was

K. zich bewust nieuwe banen te geven. Of hij daarin min of meer bedenkelijk is afgeweken van de lijn, die zoowel bij de Gereformeerden als bij Luther aanwezig is, dan wel of hij die lijn consequent en recht heeft doorgetrokken, hierover zijn de meeningen zeer verdeeld. Dit geldt niet het minst ten opzichte van K's opvatting van de heiligmaking. Een der voorname beschuldigingen tegen hem ingebracht is die van *antinomianisme*, alsof hij zou leeren: Weg met de Wet; wij worden niet beter, maar àl erger. Doch niemand heeft sterker dan hij de heiligheid van Gods Wet gehandhaafd (zie vooral zijn Leerr. ov. Deut. XXXIII:2 in het XIIe *Twaalftal zijner Leerred.* Amst. 1917; een vroegere Ned. vert. onder het opschrift: *De Tien Geboden eene vurige Wet* in de 1e uitg. der *Twaalf Twaalftallen Leerred.* als no. 1 ond. het VIIe Twaalftal (1851); in het Hoogd. afzonderlijk verschenen in onderscheiden 'Auflagen'. 1851 (1). 1855(3). Uitgangspunt in K.'s prediking is: Het moet er noodzakelijk bij ons zijn wat de Wet zegt. Maar het is bij hem de groote vraag: hoe staan wij onder die Wet? Als zulken, die haar zelf willen volbrengen? Die haar opvatten als een som van geboden, die wij dan zullen trachten met Gods hulp zooveel mogelijk na te leven? Of hebben wij verstaan dat de Wet 'geestelijk' is, maar dat wij 'vleeschelijk' zijn en blijven, zoolang wij hier op aarde zijn? Dàn komt het er voor ons op aan om op een andere wijze de Wet te volbrengen. Juist wanneer wij het nauw nemen met Gods gebod, ons niet kunnen tevreden stellen met half werk komt het tot de erkentenis van Rom. VII:14. Daarom hebben wij het houden van de Wet ook niet op *ons* te nemen, evenmin als wij ons vanwege onze onmacht van het houden der Wet ontslagen mogen achten.

Wij hebben het in Christus te zoeken en wel in dien zin dat onze oude mensch met Hem gekruist is, dat wij met Hem gedood, begraven en opgewekt zijn. Houd u aan Christus, zooals gij zijt, dit is het kort begrip van K.'s prediking in deze, doe afstand van *uw* kunnen en moeten; laat Zijn genade u genoeg zijn. En gij zult ervaren de vervulling der Godsbelofte: 'Ik zal maken dat gij in Mijne inzettingen zult wandelen en Mijne rechten zult bewaren en doen'. Voor K. zijn gelooven en doen één. Dit leidt niet tot een wandel in den geest der dienstbaarheid en wettische vreeze, maar in den Geest der aanneming tot kinderen. En dit alles is niet het werk van *ons*, maar van *Hem*, Die in ons werkt beide het willen en het werken, waarbij onzerzijds is uitgesloten alle lijdelijkheid of 'wachten op kracht'. Wie alles leert putten uit de volheid van Christus ervaart dat dit geschiedt door zware worstelingen des geloofs. Zoo toont K.'s beschouwing overeenstemming met wat men aantreft vooral in den eersten tijd der Reformatie omstreeks 1520 bij Zwingli zoowel als bij Luther.

Van hieruit valt er ook licht op K.'s opvatting ten aanzien van andere dogmatische stukken. Zoo ten opzichte van de *Vleeschwording des Woords.* In zijn veelbestreden voorstelling daarvan, die een tegenpool is van het docetisme, bedoelt hij de menschelijke natuur van Christus, van orthodoxe zijde, om den schijn van ketterij te vermijden, veelal verwaarloosd, in het rechte licht te stellen. Het is hem te doen om de verklaring van het Apostolische woord dat God Zijn Zoon heeft gezonden 'in de gelijkheid des zondigen vleesches.' (Rom. VIII:3). De Christologische uiteenzettingen in de bestaande dogmatieken lieten z.i. aan dit woord geen recht wedervaren; zelfs de Reformatoren gaven hem op dit punt niet het zoozeerbegeerde licht. Hoe waren de uitspraken der Schrift omtrent Jezus' zondeloosheid in overeenstemming te brengen met dit woord van den Apostel, waarin hij leest dat de

Zoon Gods in ons vleesch, d.i. in het vleesch der zonde, op aarde verkeerd heeft? K. ziet Hem als Dengene, die hoewel Hij

zelf geen zonde gekend heeft, is ingegaan in onzen van God verlaten toestand; die zelf Zijn gerechtigheid heeft gehandhaafd in een strijd op leven en dood tegen de machten der duisternis. Geen nood, waarin wij ons bevinden of Hij heeft dien doorworsteld en overwonnen. Hij heeft geloof geoefend en behouden. Zijn wonderen waren geen mirakelen en evenmin openbaringen van Zijn goddelijke macht, maar Hij deed ze *in geloof.*

Men heeft daarbij aan K. de voorstelling toegeschreven als was er zonde *in* Christus geweest, als had ze een bestanddeel van Zijn zieleleven uitgemaakt. Wèl bezigt hij hier en daar uitdrukkingen, die aanleiding konden geven tot een door hem onbedoelde verklaring. Er zijn zinnen bij hem aan te wijzen, die op zichzelf, buiten hun verband, beschouwd, aan de hem toegeschreven voorstelling grond geven. Het meest is op bedoeld punt bestreden zijn in 1844 als handschrift gedrukte *Betrachtung über das erste Capitel des Evangeliums nach Matthäus*, waarin uitdrukkingen voorkomen, die hem in verdenking brachten alsof hij bedoeld zou hebben een zondigen aanleg van de menschelijke natuur van Christus te leeren en hem het verwijt bezorgden dat hij aan het ‘uitgenomen de zonde’ uit Hebr. VII:26 geen recht heeft laten wedervaren. K. bedoelt echter niet den mensch in zijn stand of staat te laten opgaan. Om hem recht te verstaan heeft men er op te letten dat ‘vleesch zijn’ bij hem niet hetzelfde is als ‘zondaar’ zijn, maar dat het beteekent ‘zonde’ zijn (vgl. zijn uitlegging van Rom. VII). Wanneer K. leert dat Christus bij Zijn komst in het vleesch ‘erfschuld’ gehad heeft, wil hij daarmee zeggen dat Christus onder de erfschuld kwam te staan, maar dit brengt niet mede dat Hij persoonlijk schuldig of zondig zou geweest zijn, evenmin als daardoor aan de éénheid van Zijn persoon wordt te kortgedaan. Vooral uit K.'s latere geschriften, waarin trouwens zijn stijl aan duidelijkheid heeft gewonnen en nauwer aansluiting is aan het Bijbelsche spraakgebruik, blijkt dat het gevoelen alsof de zonde *in* Christus inplaats van *op* Hem gelegd zou zijn, met K.'s opvatting in strijd is. Uitdrukkingen als ‘wandelen in den persoon des zondaars’ beteeken bij hem evenals bij de Hervormers: de plaats des zondaars innemen.

K.'s voorstelling van ‘de Vleeschwording des Woords is nader uitgewerkt o.a. door Dr. Ed. Böhl in diens *Von der Incarnation des Göttlichen Wortes* (1884), een studie, die aan grondige critiek onderworpen is door Dr. A. Kuyper in het weekblad *De Heraut* en later in de *Inleiding* voor diens werk over *De Vleeschwording des Woords* (1887) p. V-LVI, waar de ontwikkelde bezwaren tegen Böhl's voorstelling tot een twaalftal worden herleid. Kuyper is van oordeel dat bij Böhl en anderen, die hij ‘Neo-Kohlbrüggianen’ noemt, een afwijking valt te constateeren van de lijn door Kohlbrügge aangewezen, wiens beschouwing weêrgegeven en beoordeeld is o.a. door Dr. J. v. Lonkhuyzen in diens boek over *H.F. Kohlbrügge en zijne prediking.* 1905 (blz. 406-436), waarop in 1908 een anti-kritiek ook op dit punt volgde door Dr. J.C.S. Locher (*Toelichting en Verweer*, blz. 35-66).

Volgens Kuyper ligt de wortel der door hem bestreden voorstelling in een z.i. verkeerde opvatting van *het beeld Gods.*

De opvatting, die men hieromtrent bij Kohlbrügge zelf vindt, hangt daarmede samen, dat naar zijn bedoeling het beeld Gods nooit mag worden losgemaakt van Godzelf; de mensch bezit al zijn heerlijkheid in zijn afhankelijkheid van God, en is, los van God, in zichzelf niets anders dan, stof en asch. K.'s vertaling van Genesis I:27 luidt: ‘God schiep den mensch *in* Zijn beeld.’ Dit is voor hem meer dan een etymologi-

sche quaestie. Waar in de door hem gebruikte Luthersche overzetting staat: ‘Zu seinen Bilde’, voegt hij eraan toe: ‘Lies ‘im Bilde’ (*Schriftauslesungen.* I, S. 12). ‘God schiep den mensch als zulk een orgaan, m.a.w. Hij richtte hem inwendig zóó in, dat hij geheel ontvankelijk was, en in zich opnam, ook van zich terug deed stroomen tot God en tot zijn meedschepsel - de geheele Godheid, zooveel als God zich aan het schepsel mededeelen, en het schepsel Hem omvatten kon’, of ook, zooals hij het scherp uitdrukt in een brief aan Drost (zie: v. Lonkhuyzen a.w. Bijl. B, blz. 19): ‘God schiep den mensch *in* Zijnen beelde. Daar God Geest is, is Zijn beeld: de afstraling Gods, de uiting van Zijn wezen, Zijne heerlijkheid. Uit dat beeld is de mensch uit.... het beeld zoekt hij in zich hersteld te krijgen, inplaats dat hij erkenne, dat het beeld Gods nooit in hem, maar hij in den beelde Gods geschapen is geweest, dat hij weder in dat beeld in moet.’ Het beeld Gods heet dan ook bij K. ‘het element Gods, waarin wij geschapen zijn.’ Al neemt in zijn geschriften, die meest de soteriologie behandelen, de opzettelijke bespreking van ‘het beeld Gods’ naar evenredigheid geen groote plaats in, toch moet de beteekenis hiervan voor K.'s theologie niet gering worden aangeslagen. De beschouwing van den mensch in den val hangt samen met de beschouwing van den mensch in den ‘staat der rechtheid’. Volgens K. ligt de oorsprong der zonde hierin, dat de mensch zich van God heeft verwijderd en dus een staat, waarin hij geplaatst was, heeft verlaten. Daarmede heeft hij echter niet geleerd, gelijk hem toegeschreven is, dat de zonde *niets anders* zou zijn dan ‘een missen van de sfeer Gods en een zijn in de sfeer des doods’. (Zie o.a. *Die Lehre des Heils* vr. 25; *Brieven*, blz. 45 vv.). De verdorvenheid der menschelijke natuur wijst hij nadrukkelijk aan; de zonde zoekt hij in 's menschen afkeerigheid van God en Zijn Woord, in de verkeerde, tegen God en Zijn gebod ingaande richting van alle krachten van 's menschen ziel. In 't bijzonder bestrijdt hij daarbij wat zweemt naar een uit de Heidensche wijsbegeerte in de Christelijke Kerk ingeslagen stoffelijke opvatting der zonde, alsof haar zetel zou liggen in het lichaam. ‘Het lichaam der zonde’, waarvan Paulus spreekt, beschouwt K. dan ook niet als het lichaam, dat God den mensch heeft gegeven, maar als de samenvatting van alle zonden en ondeugden.

Bij een theoloog als K., wiens uitgebreide schriftelijke nalatenschap bijna geheel opgaat in uitlegging, verklaring en toepassen van de H. Schrift, is het uiteraard van belang te letten op het standpunt dat hij ten opzichte van deze laatste inneemt. Wanneer K. spreekt van het Woord, dan bedoelt hij daarmede de Schrift, maar meermalen verstaat hij er ook onder het eeuwige Woord in den zin van Ev. Joh. I:1. Vandaar dat men heeft gemeend te constateeren vereenzelviging van het geschreven en het eeuwige Woord. Hierbij moet gerekend worden met hetgeen K. vaak met nadruk zegt, dat de geloovige in het Woord Christus zelf heeft. ‘Bevinden zich dan’, zoo vraagt hij, ‘de Vader en de Zoon in het Woord? Neen, zij bevinden zich niet in het Woord, maar zij zijn op geene andere wijze voor ons te verkrijgen, te hebben; op geene andere wijze zijn zij aan te grijpen, op geene andere wijze vast te houden. Zij schenken de genade hunner gemeenschap met den mensch op geene andere wijze, dan zóó, dat dit geschiede door het Woord’ (VIIIe *Twaalftal Leerred.* N. uitg. Amst. 1913. No. XIII, blz. 469). Het Woord is voor den geloovige niet te scheiden van Hem, die het spreekt. Dat K. intusschen beiden onderscheidt, al komt dit niet overal duidelijk uit, blijkt op verschillende plaatsen, o.a. waar hij zegt: ‘Het Eeuwige Woord hield zich aan het geschreven Woord’. (*Sieben Pred. über den Propheten Jona.* Elberfeld, 1849, S. 94; *Im*

Anfang war das Wort. Sieben Pred. über Ev. Joh. I:1-18. Elberfeld. 1877, S. 76).

Sterk poneert K. de macht van het Woord; uitdrukkingen als: het Woord zal het doen, zal alles doen - zijn kenmerkend voor zijn prediking. Daarbij heeft men echter het daarevengezegde in het oog te houden en niet te denken aan de voorstelling alsof in het Woord magische krachten zouden werken. K. ontkent niet, gelijk dit bij latere Lutherschen min of meer geschiedde, de noodzakelijkheid van de bijzondere werking des Geestes; uit verschillende zijner uitspraken blijkt, dat hij die noodzakelijkheid nadrukkelijk leert. ‘Alleen door des Heeren Geest zijn des Heeren woorden geest en leven voor ons’ (zie de aanhalingen uit zijn geschriften bij Locher, *Toel. en Verweer*, blz. 125-129), met deze werking des Geestes bedoelt K. echter niet een buiten het Woord omgaande bevinding of mystiek, maar zulk eene waarbij de ziel, *in het Woord* haar rustpunt vindt.

De H. Schrift is voor hem het Woord Gods, waarop geheel onze zaligheid berust. Dit heeft betrekking op de gansche Schrift, die van haar eerste tot haar laatste bladzijde ‘Christum treibet’. Het is de taak der theologie Schriftwoord door Schriftwoord te verklaren. Hij acht het menschelijke vermetelheid het eene Bijbelboek tegenover het andere, het eene Bijbelwoord tegenover het andere in zijn beteekenis voor 's menschen zaligheid te verheffen. Elke onderscheiding in dit opzicht, om van ‘Schriftkritiek’ niet eens te spreken, is volgens hem slechts poging om de zondige en verblinde menschelijke rede te doen heerschen over het Woord Gods. Hierbij verdient de aandacht zijn geschrift: *Wozu das Alte Testament?* (opgesteld gedurende K.'s verblijf te Godesberg naar aanleiding van een prijsvraag van Teylers Genootschap en op verzoek van vrienden), waarin hij tegenover de miskenning van het O. Testament het Goddelijk gezag en de hooge beteekenis van dit deel der H. Schrift handhaaft met een beroep op Jezus en de Apostelen (Voor 't eerst uitgegeven in 1846, en in het Nederl. naar het Hoogd. overgezet te Utrecht in 1885. Dl. II is niet verschenen; dl. I droeg tot titel: *Das Alte Test. nach seinem wahren Sinne gewürdigt aus den Schriften der Evangelisten und Apostel*). Reeds in het ‘Vorwort’ hiervan verklaart hij dat aandachtig voortgezette lectuur der vijf ‘Boeken van Mozes’ bij hem den grond heeft gelegd voor het later verstaan van de Schrift, en dat hem uit de Profetische Geschriften van het O. Testament eerst het ware licht is opgegaan over de Evangelisten en Apostelen, *niet omgekeerd.* Zoo spreekt hij dan ook van het ‘zoogenaamde’ Oude Testament. De benaming *Oude* Test. toch acht hij op Bijbelsch standpunt ongegrond en misleidend. Bepaaldelijk hetgeen van de Bereeërs geschreven staat (Hand. XVII:11) dat zij ‘dagelijks de Schriften onderzochten of deze dingen alzoo waren’, als hun door Paulus en Silas gepredikt werd, strekt K. ten bewijze dat de eerste Christenen in het z.g. ‘Oude Test.’ gevonden hebben *het* Evangelie, hun door de Apostelen verkondigd, het getuigenis van Christus. Heel de heilsopenbaring Gods concentreert zich voor K. in Christus. Waar zij verkondigd wordt, daar is Christus. Het ‘z.g.n.’ Oude Test. behoort alzoo als het Woord van Christus te worden aangenomen. De leer van Christus en de Apostelen of het z.g.n. ‘Nieuwe Test’, moet daarom geheel in het z.g.n. ‘Oude’ worden gevonden.

Deze opvatting bepaalt K's hermeneutiek. Bijzonder sterk is zij van invloed op zijn 28 predikaties: *De Tabernakel en zijne gereedschappen* (geh. in de jaren 1857 tot 1859; in het Ned. uitgeg. te Amsterdam in 1884; in Hoogd. vert. te Elberfeld in

1881-82), waarin hij bij de beschrijving een voor een van elk onderdeeleen heenwijzing vindt naar Christus en Zijn volbracht verlossingswerk.

In K.'s Schriftverklaring valt ook telkens op temerken dat hij met blijkbare voorliefde de methode volgt, trouwens reeds sedert eeuwen door anderen toegepast, om de beteekenis en den geloofs- of openbaringsinhoud van een enkel woord of gezegde te bepalen door etymologisch de wortel van het Hebreeuwsche woord in zijn eigenlijken en oorspronkelijken zin op te sporen. Hoezeer hem dit ter harte ging blijkt b.v. uit zijn briefwisseling met Wichelhaus, Hierin leest men dat hij jarenlang zelf bezig was en zijn leerlingen aanspoorde om achter de beteekenis van het Hebreeuwsche Woord ‘Azazel’ (Levit. XVI:8) te komen, dat hij dan ten slotte door ‘weggaan’ vertaalde en overbracht op Jezus, het Lam Gods, den ‘Wegdrager’ van de zonde der wereld (Joh. I:29).

Men kan Kohlbrügge's prediking niet verstaan, wanneer men hemzelf niet kent, niet alleen in zijn uitwendigen levensloop met de velerlei tegenspoed, die zijn deel is geweest, maar ook in zijn eigenaardigheid en geestelijke ontwikkeling. Dit is vereischte om zijn geheele theologie in het rechte licht te beschouwen. Men moet hem zien in de bijzondere situatie, waarin hij zich bij afwisseling bevonden heeft en waardoor hij zich gedrongen voelde zich te keeren tegen de verschillende geestelijke en kerkelijke verschijnselen en stroomingen, die hij van zijn standpunt slechts als verderfelijke dwalingen kon beschouwen.

Zijn prediking is niet ten onrechte een prediking van tegenstellingen genoemd. Het paradoxale, dat haar kenmerkt, is echter niet maar te verklaren uit zekere neiging tot paradoxen, het kwam vooral hieruit voort, dat zijn prediking nauw contact hield met het leven. Zoo kon hij den eenen Zondag naar Gal. IV:27 prediken: de ware geloovige kan geen goede werken voortbrengen; voelt daartoe ook geen drang, heeft in het geheel geen werken en is daarover diep aangevochten, en den volgenden Zondag met niet minder kracht bij de behandeling van Fil. I:11: de ware geloovige alleen kan werken voortbrengen; hij voelt gedurig drang tot werken en heeft alle werken. Beiderlei waarheid laat zich verklaren uit het leven waarin het gaat om Gods Wet.

Ondanks de tegenstellingen, die zijn prediking kenmerken, was hij voor zichzelf overtuigd van haar eenheid; tegen het eind van zijn leven (1871) verklaarde hij dat sinds 1833 zijn preeken zijn ‘als uit één stuk’ (*Zur Feier des 25 jähr. Bestehens unseres Vereins*, S. 19).

Hij is een prediker van sterk persoonlijke accenten die zijn prediking tot op zekere hoogte tot particulieren eigendom stempelen. Toch lag het niet in zijn eigenlijke bedoeling in vriendenkringen opgesloten te blijven. Met zijn groote belezenheid in Kerkvaders en Reformatoren was hij ‘een oecomenische geest’. (O. Noordmans, *De beteekenis v. Kohlbrügge voor de Theologie v. onzen tijd*, in: *Geestelijke perspectieven*, blz. 15-36). Zijn hart ging uit naar de Landskerk, al moest hij den kant uit van een vrije gemeente. Een ‘partij’ vormen wilde hijzelf niet. Den Heidelberger stelde hij hooger dan zijn eigen handleiding bij het catechetisch onderwijs; dit bewees ook de practijk, die hij hierbij volgde. ‘Treed niet op als partijman’, zoo schreef hij aan Wichelhaus, ‘en doe zoo als ware het onmogelijk, dat iemand iets zou kunnen hebben tegen hetgeen gij leert’. Dat hij nochtans zulk een aanhankelijken vriendenkring vormde, was niet toevallig; het kwam voort uit den

strijd, waarin hij zich geplaatst zag, en mede hieruit, dat hij den aanleg van biechtvader bezat. Van de wijze, waarop hij zielen wist te leiden, ge-

tuigen vooral zijn *Brieven*, in 1877 uitgegeven door Dr. Ed. Böhl. De uitspraak dat hij meer geschikt was om goddeloozen tot inkeer te brengen dan om teeren zielen tot gids te zijn (v. Lonkhuyzen) is dan ook niet overeenkomstig de werkelijkheid. Niet minder dan godgeleerde was hij zielzorger en evangeliedienaar in merg en been.

De vaste kerkelijke lijnen, die het leven zijner gemeente kenmerkten, waren een heilzaam correctief tegen het sterk uitgesproken subjectivisme der Christenen in het Wupperthal. En zijn prediking was voor velen onder hen een spoorslag om grondiger de Schrift te onderzoeken en zich rekenschap te geven van de gewichtigste levensvragen; zij opende velen het oog voor het gevaar van methodistische en andere geestelijke stroomingen, die zij als dwalingen aanwees. Maar de invloed, dien hij geoefend heeft en door zijn geschriften voortgaat te oefenen, strekt zich vèr buiten het Wupperthal uit. Dat door zijn prediking de leer van de rechtvaardiging door het geloof tot haar recht is gebracht en dat zij de diepten van de O. Tische Schrift heeft ontsloten, is van duurzame beteekenis. Zijn biblicisme voorziet in een langen tijd verwaarloosde behoefte van het kerkelijk en persoonlijk leven. Essentieel onderscheiden van de gevoels-, ervarings-, vroom bewustzijns- of gewetenstheologie der 19e eeuw, zooals deze ook thans nog doorwerkt, is K.'s theologie *theocentrische* theologie, en daarom *theologie des geloofs*.

In verschillende opzichten vertoont hij overeenkomst met Koelman (zie hiervóór blz. 102). Zijn prediking herinnert meermalen sterk aan de Dialectiek in den zin van Prof. Dr. K. Barth, waarover het oordeel eveneens zoozeer uiteenloopt.

Kohlbrügge's eerste huwelijk met Catharina Louise Engelbert werd voltrokken te Amsterdam den 30en Juli 1829; Mr. Is. da Costa was als getuige daarbij tegenwoordig; maar van haar familieleden, die voor een gedeelte tot de Hersteld Luthersche Kerk behoorden, was niemand aanwezig; men had haar uitgestooten, omdat zij ondanks alle pressie op haar geoefend, geweigerd had haar verloving te verbreken met K., die in den kerkelijken strijd voor geen toegeven te vinden was ten opzichte van het standpunt daarbij ingenomen door haar Hersteld Lutherschen oom en voogd H.J. Scholte; deze had haar met haar goed op den dag harer meerderjarigheid het huis uit gezet Zij overleed den 12en Febr. 1833, nalatende twee zoons.

K. hertrouwde te Nijmegen den 31en Oct. 1834 met Ursuline Philippine barones van Verschuer (overl. 25 Mei 1866). Uit dit huwelijk werd een dochter geboren, later gehuwd met Dr. Ed. Böhl.

Van Kohlbrügge bestaat een (door Röting te Düsseldorf) geschilderd levensgroot portret, waarvan het origineel berust bij Prof. Dr. F.M.Th. Böhl te Leiden. De bekende lithographische reproductie (door F. Jentzen te Berlijn) stelt K. voor met den Bijbel in de linkerhand (‘Er staat geschreven’), terwijl zijn rechterhand erop rust en zijn vinger wijst op Jes. XL:1: ‘Troost, troost Mijn volk, zal ulieder God zeggen’ (Zie o.a. v. Lonkhuyzen, a.w. tegenover het titelblad Vgl. ook v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, no. 3014).

Het wapen door K. gebruikt, vertoont o.a. de wapenrusting van Ef. VI, veelbeteekenend geplaatst om de *tafelen der Wet.*

De titels van K.'s in druk uitgegeven geschriften, zijn zóó talrijk dat voor de opgave daarvan hier verwezen moet worden met een verwijzing naar de in Mei 1932 te Utrecht verschenen uitgave van het Kohlbrügge-Archief ald. (Bibl. der Rijksuniv.), getiteld: *Dr. H.F. Kohlbrügge* (*1803-1875*) *Geschriften. Register v.d. Bijbelverklaringen*, waar-

op als vervolg mag tegemoetgezien worden 1° een Register van artikelen van zijn hand in tijdschriften waaronder zulke, die K. zelf daarvoor schreef, 2° een Register van alle in druk verschenen biographische mededeelingen omtrent K.; 3°. Recensiën van zijn geschriften; al wat voor en tegen hem het licht heeft gezien en 4°. waarschijnlijk later, nog een overzicht van de in het Archief aanwezige correspondentie, akten e.a. bescheiden. Uit vroeger tijd bestaat in druk een door J.H.F. Kohlbrügge (destijds cand. Arts) bewerkte *Lijst van werken en geschriften van en over Dr. H.F. Kohlbrügge.* Amst. 1887 (48 blz.), waarop een (getypt) vervolg (16 blz.) in genoemd Archief aanwezig is, Voorts een Lijst van K.'s geschriften bij v. Lonkhuyzen a.w.; deze opgave is verdeeld in twee rubrieken: de geschriften door K. zelf uitgegeven (Bijl. A. blz. 1-7) en die welke na K.'s dood zijn uitgegeven (ald., blz. 7-9).

L i t t e r a t u u r : Zie hiervoor bovengen. *Lijst v. Werken en Geschriften van en over Dr. H.F. Kohlbrügge benevens eene voorrede*, *bevattende eenige bijzonderheden betreffende diens afzetting als proponent en verhouding tot Afscheiding* enz. In het vervolg op deze Lijst, aanwezig in het Kohlbrügge-Archief (zie boven), is ook opgenomen een minutieuze en uitgebreide opgave van alle litteratuur uit verschillende landen betreffende K. en zijn geschriften, ook voor zoover deze voorkomt in periodieken (bijgewerkt tot 1929). Daaraan moge hier nog worden toegevoegd:

Reform. Kirchenzeitung, 62 Jhrg. 1912. Nr. 12-14. *Pastor D.H.F. Kohlbrügge im Lichte seiner Briefe an Johannes Wichelhaus* (*Geschrieben in den Jahren 1843-1857*), von Pastor emer. J.J. Langen aus Osnabrück, dem Herausgeber der Briefe. - 76 Jhrg. 1926. Nr. 35-37. *Die theologische Bedeutung Kohlbrügges für unsere Zeit.* Vortrag, gehalten auf einer Inspektionskonferenz in Greetsiel am 28 April 1926 van Pastor W. Buitkamp, Manslagt. - 81 Jhrg. Nr. 9, 10. *Der Theologe H.F. Kohlbrügge.* Von Pastor D. Dr. H. Forsthoff in Mülheim a.d. Ruhr. - Nr. 11-13. *H.F. Kohlbrügges Schüler.* Von Dr. H. Forsthoff in Mülheim a.d. Ruhr. - *De Gereformeerde Kerk.* XXe Jrg. Nr. 991-993 (verslag v.e. referaat over *Het Kohlbrüggianisme*, geh. door Ds. C.A. Lingbeek in de Alg. Vergadering v.d. Afd. der Confess. Vereen. in Friesland op 18 Sept. 1907; en No. 995, 996, Ingez. stukken n. aanl. v. dit referaat. - *Kerkblaadje*, ond. red. v. Dr. J.C.S. Locher. Leiden. 29e Jrg. (1932) no. 12; *Kohlbrügge en Barth.* - Grosheide e.a., *Chr. Encyclopaedie* III, blz. 446-468. - *Hervormd Zondagsblad v.d. Prov. Friesland.* 18e Jrg. (1925) no. 33-40. *Dr. Herman Friedrich Kohlbrügge* door W.J. de Wilde (Deze artikelenreeks is later geplaatst in de '*s-Gravenhaagsche Kerkbode* 44e Jrg. No. 46-47, 49-52; 45e Jrg. no. 1-7. - *Doopsgez. Bijdragen.* Jrg. 1897, blz. 25, 65, 66, 72. - Meded. v. Prof. Dr. J.H.F. Kohlbrugge te Utrecht.

[Frederik Alberts Kok]

Kok (Frederik Alberts) werd den 30en Jan. 1803 geboren in het gehucht Eemster, destijds kerkelijk en burgerlijk behoorend tot Diever, sedert 1823 bij Dwingelo. Hij was het vierde der zeven kinderen uit het huwelijk van Albert Hilberts, die in 1811 den familienaam *Kok* aannam, en van Maria Westerhof. Zijn vader, bekend als ‘Meister Alberts’, was een merkwaardige figuur; bedeeld met singuliere gaven

beoefende hij niet alleen op een der grootste boerderijen van het gehucht naarstig den landbouw, maar nog geen 23 jaar oud, werd hij in 1783, ook aangesteld tot koster en schoolmeester te Diever, en in 1797 in overleg met de Franschen tot ‘kapitein van den landstorm’. Zeer geacht bij de bevolking en ook bij de aanzienlijken en edelen in Drente, ging hij, hoewel niet zonder veel innerlijken strijd, op meer dan 70-jarigen

leeftijd, met de Afscheiding mede, onder invloed van zijn zonen, die hem daarin waren voorgegaan. Hellenbroek, Aeg. Francken, de oude Brakel en v.d. Kemp behoorden tot zijn lievelingsschrijvers. In dien geest voedde hij ook zijn kinderen op.

Frederik, hoewel gezond en sterk, voortvarend van aard en gewild bij zijn broers en zijn makkers, was in zijn jeugd reeds geneigd tot zwaarmoedigheid. Strengheid jegens zichzelf kenmerkte hem zijn leven lang. Bij de herinnering aan zijn jeugdjaren verklaarde hij later, dat hij toentertijd 'overgereformeerd' was. Met den predikant van Dwingelo die hem bijzonder catechetisch onderwijs gaf om hem voor te bereiden voor het ambt van catechiseermeester, was hij het oneens, zoodat dit onderwijs slechts kort van duur was; hij vond er het kenmerkende niet van de leer der Gereformeerde Kerk. Daarom ging hij ook weinig meer ter kerk. Met het oog op zijn huwelijk kwam het tot den aankoop van een groote zaak te Dwingelo, waarin een laken- en kruidenierswinkel gevestigd was, verbonden aan een bierbrouwerij en jeneverstokerij, welke laatsten hem zooveel hinder bezorgden, dat hij ze er weldra aan gaf.

Van 1825 of 1826 af werden in zijn huis des Zondags samenkomsten gehouden met een kring gelijkgezinden, die in de prediking van den plaatselijken predikant niet vonden wat zij zochten. Er werd contact gezocht met H. de Cock te Ulrum, die al in eenige geschriften zijn bezwaren geuit had tegen den toestand der Hervormde Kerk, en nadat gen. predikant zich in Oct. 1834 van haar had afgescheiden, voegde zich Fr. Kok, daarin gevolgd door zijn broers en zusters en ten laatste (in Maart 1835) ook door zijn vader bij deze Afscheiding. Eerst in de Smilde, naar aanleiding van een prediking daar gehouden door den Ulrumschen predikant, en daarna (in Maart 1835) te Dwingelo in de schuur van 'Meister Alberts', die zich op het voetspoor zijner kinderen bij de Afscheiding gevoegd had, werd een gemeente gesticht, waarbij Fr. Kok tot ouderling werd gekozen. Pas bij Kon. Besluit van 28 Juli 1841 werd de gemeente te Dwingelo, tegelijk met die te Diever, als zoodanig erkend. In den nazomer van 1836 zocht de geruchtmakende secte der Zwijndrechtsche Nieuwlichters ook te Dwingelo vasten voet te krijgen; zij drongen er de plaatsen binnen waar godsdienstoefening werd gehouden, ook het huis van Fr. Kok, maar diens vrouw weerstond den fanatieken woordvoerder van deze vreemdelingen van meet af; en weldra trad ook Kok zelf tegen hem op, overtuigd geworden met 'een gezant van den duivel' te doen te hebben.

Te Dwingelo stichtte Fr. Kok met anderen ook een vrije Gereformeerde School. Den laatsten stoot hiertoe had hem gegeven de uitgave in 1836 van *De Prentbijbel* van den schoolopziener Ds. G. Benthem Reddingius, waarin deze het een nuttig werk noemde de kinderen van de lagere scholen bekend te maken met de voornaamste Bijbelsche geschiedenissen, 'zonder, waar dit geschieden kon iemand te ergeren'. Hoe kras Fr. Kok hiertegen te velde trok blijkt reeds uit den titel van een zijner hierna te vermelden geschriften. Toen de vrije school was gesticht, trad hij met zijn broeder Wolter e.a. als hare eerste onderwijzers op. Zij werd aanvankelijk in alle stilte gehouden, omdat volgens de Staatswet het houden van een school op dergelijke wijze ongeoorloofd was.

Ook voor de opleiding van predkanten der Chr. Afgescheiden gemeenten interesseerde Fr. Kok zich zeer. Toen Ds. H. de Cock niet lang nadat hij in 1835 metterwoon te Smilde gevestigd was, zich met dit werk belastte, zocht hij daarbij den steun van Fr. Kok, met wien hij veel te rade ging. In diens huis werd het onderwijs

gegeven. Nadat Ds. de Cock in Mei 1837 naar Groningen verhuisd was, zette deze den arbeid

voort, zoowel in zijn pastorie aldaar als te Dwingelo. Het ging daarbij om eenig onderwijs te geven in de noodzakelijke vakken met het doel de onderwezenen te examineeren overeenkomstig art. 8 der Dordtsche Kerkorde. Van academisch onderwijs was hierbij geen sprake. Ook Fr. Kok volgde deze lessen. Eerst achtte hij zichzelf volstrekt onbekwaam om te 'oefenen'. Toen hij op aandrang der gemeente er toch een proef mede nam, werd hij in dit gevoelen versterkt; maar later veranderde dit en achtte hij zich geroepen om predikant te worden, al wist hij niet hoe. Uit overtuiging offerde hij het stoffelijke op, om zijn opleiding aan genoemde school voort te zetten.

Den 20en Maart 1840 werd hij door de 'Part. Synode van Drente' onderzocht en beroepbaar gesteld. In dien tijd echter koesterde hij nog zóó geringe gedachten over zijn praestaties dat hij zich bij herhaling wilde terugtrekken. Maar Ds. de Cock sprak hem telkens weer moed in. Ook na zijn opleiding werd hij in dit opzicht nog gedurig geslingerd.

Hij werd beroepen te Dwingelo, waar hij tot nog toe ouderling was gebleven. Dit beroep vond echter bestrijding van den kant van sommigen in de gemeente, die zijn wijze van optreden te streng achtten. Om die reden bedankte hij. Maar de zaak kwam in orde, en andermaal beroepen stemde hij toe. Als predikant te Dwingelo stond hij meermalen op het punt zijn ambt neer te leggen; maar het besef dat 'de nood hem was opgelegd' behield telkens weer de overhand. Gedurende betrekkelijk korten tijd arbeidde hij er ook aan de opleiding van leeraars, tot aan zijn vertrek naar Friesland.

Bij dat vertrek, dat hem veel moeite kostte, schonk hij aan de gemeente een oud huis en een stuk grond, om er een kerk op te bouwen, hetgeen ook geschied is. Den 6en Nov. 1842 nam hij er afscheid om te vertrekken naar Wanswerd, waar hij den 13en d.a.v. intrede deed. Daar geraakte hij in een strijd over de oefenaars en het ambtsgewaad. Hij voelde er zich niet thuis en vertrok twee jaar later naar Garrelsweer, maar toen het op scheiden ging, kostte 't hem nog veel. Zijn afscheid had plaats den 27en Oct. 1844; zijn intrede te Garrelsweer den 10en Nov. d.a.v. Hij bleef er tot hij den 2en Apr. 1848 afscheid van haar nam wegens vertrek naar Schoonhoven. Hier werd in Mei 1849 een Theologische School geopend, waaraan Fr. Kok les gaf in Dogmatiek, Exegese, Kerkgeschiedenis, Poimeniek, Geschiedenis en Inhoud der Formulieren van Eenigheid en Kerkregeering. De examens werden afgenomen door een Prov. Commissie, die één of tweemaal per jaar aldaar kwam om naar de vorderingen der studenten een onderzoek in te stellen en daarvan verslag te doen in de Prov. Synode.

Den 30en Oct. 1852 preekte Fr. Kok afscheid te Schoonhoven. Hij vertrok naar de gecombineerde gemeenten van Zuilichem, Gameren, Poederoyen en Well. Tengevolge van de stichting der Theol School te Kampen werden de Prov. Schooltjes opgeheven, ook die te Zuilichem, waarheen eenige jongelui Kok gevolgd waren. Diens heimwee trok intusschen àl sterker naar zijn vaderland Drente. Daarom nam hij in 1858 een beroep aan naar Roden en Een. Maar met al zijn ijver kan hij het werk in deze zeer uitgestrekte gemeente niet meer aan. Een beroep naar Beilen, slechts een paar uren verwijderd van Eemster en Dwingelo, vanwaar hij eenmaal was uitgegaan, werd dan ook door hem opgevolgd. Den 26en Febr. 1860 preekte hij afscheid te Roden, en den 4en Maart d.a.v. werd hij bevestigd te Beilen door zijn broeder W.A. Kok. Het was zijn laatste verwisseling van standplaats. Te Beilen overleed hij te midden der zijnen, in vrede, maar afgewerkt en uitgeput, zes weken

na zijn komst aldaar, den 12en Apr. 1860, een weduwe met kinderen nalatende. Het leven had hem, den zwaartillende

onder Meister Alberts' zonen, bijzonder zwaar gedrukt. Hij was niet iemand, die de scharen door zijn woord wist te boeien, maar een, die zich gaarne binnenskamers in boeken verdiepte en dan in zijn stoel kon zinken moedeloos en weenend omdat hij nog zoo weinig wist. Tegen het preeken zag hij, evenals een tijdlang tegen het catechiseeren, op als tegen een berg. En wanneer hij gepreekt had, vond hij er niets goed in. Van alles zag hij bijna steeds de schaduwzijde.

Op zijn standpunt betreurde hij het diep, dat zoovelen, van wie hij het anders gehoopt had, niet met de Afscheiding meegingen, maar ook deed het hem leed dat hij in eigen kerkelijken kring nog zooveel zag, dat eer afstootte dan aantrok. Hij behoorde in zijn tijd tot het smaldeel der Afgescheidenen, dat leefde uit de Theologie van de tweede helft der 17e en 18e eeuw in onderscheiding van een S. v. Velzen, die meer leefde uit de reformatorische beginselen der 16e eeuw, en van een Scholte en een Brummelkamp, die meer uit het Réveil der 19e eeuw leefden, terwijl een Ledeboer in het subjectieve opging. De eerste drie stroomingen hebben elkander gevonden.

Van hem zag het licht:

De Prentbijbel van G. Benthem Reddingius, *zoogenaamde Herv. Leeraar en Schoolopziener te Assen*, *Als een werk des Satans bevonden en wederlegd. Gedrongen hiertoe wegens het Godonteerende en verleidende voor Kerk en Scholen*, *zijner*, *althans in deze Provincie algemeen verspreide geschriften*, *die zeker*, *evenals deze Prentbijbel*, *verpestend zijn voor de zielen der menschen.* Kerkelijk goedgekeurd en aanbevolen door H. de Cock, Geref. Leeraar ond. 't Kruis. Veendam. 1836. 8°. (Kon. Bibl. en Bibl. Th. School Kampen - *Het geloof v. Mozes kortelijk voorgesteld naar Hebr. XI:24-26*, *met toepassing op Ds. H. de Cock*, *in zijn leven Pred. der Afgescheidenen te Groningen* († Nov. 1842). (Gedachtenisrede later uitgeg.). - *De duivel bedrogen door eenen al te onvoorzigtigen ijver zijner dienaren in de 19e eeuw. Aangetoond door eenige vergelijkingen v.d. beginne der wereld af.* 's-Gravenh. 1843. 8°. - *Gewillige verklaring*: *dat de vrijheid der Chr. Afgescheidenen overeenkomstig Gods Woord is en de praktijk der ware Kerk door alle tijden heen*, *en dus geene zonde*, *maar billijke onderworpenheid aan de Overheid en goed Gereformeerd. Tevens eene wederlegging der* '*Afgeperste Verdediging*' *van C. van den Oever.* Amst. 1850. 12°. (Kon. Bibl.). - *Zal Christus op aarde komen en duizend jaar als Koning heerschen?* Amst. 1850. 8°. - *Zedige Verantwoording aan Ds. W. Krayenbelt.* Amst. 1850. 8°. (N. aanl. v. diens geschrift: *Een woord over het boekje van Ds. F.A. Kok*, *getiteld*: *Zal Christus op aarde komen en duizend jaren als Koning heerschen*? *ontkennend beantwoord.* Rott. 1850. 16°). - *Zamenspraak*, *waarin de Aanmerking op het Verslag v.d. Synode der Chr. Afgescheid. Geref. Kerk in Nederland*, *geh. v.d. 11-18 Julij 1849. te Amsterdam door C.G. de Moen*, *wederlegd*, *en de onregtmatige beschuldiging aangetoond worden.* Amst. 1850. 8°. (N. aanl. v.: C.G. de Moen, *Aanmerkingen op het verslag v.d. Synode der Chr. Afgesch. Geref. Kerk in Ned. geh. v.d. 11-18 Julij 1849.* Amst. 1850. 8°. Later zond de Moen nog in het licht: *Noodige toelichting tot het werkje v. F.A. Kok*, *getiteld*: *Zamenspraak*, *waarin de aanmerkingen* enz. Amst. 1850. 8°. - *Beknopte en eenvoudige Bijbelgeschiedenis*, *van Adam tot Christus*, *voor het eerste onderwijs der kinderen op Chr. Scholen en in Chr. huisgezinnen* enz.

Amst. 1851. 8°. - *Vraagboek over de Bijbelsche geschiedenissen* (*O. Test.*).
Gron. 1863. 8°.
Ook schreef hij een voorrede voor de nieuwe uitg. v. J. Fruytier, *Sions worstelinge of de wederwaardigheden v. Christus' Kerk met openbare en verborgen vijanden.* Zierikzee. 1853, 54. 8°.

Bovendien bevatten de periodieken *De Herderstem* en *De Wachterstem* artikelen van zijn hand over Dogmatiek en Kerkregeering en over zijn ervaringen als predikant, welke ook getuigen van ondervonden moeite en verdriet. F. de Kok zelf had de uitgave van het maandschrift *De Herderstem* bezorgd; na een jaar werd het veranderd in een weekblad *De Wachterstem*; later voortgezet onder andere titels: *Stem*, *Wekstem*, *Roepstem*, *Roeper.*

L i t t e r a t u u r : J. Kok, *Meister Alberts en zijne zonen*, blz. 30-54, 61, 67-81, 85-94, 108-113, 134-143, 153, 160-170. - H. Bouwman, *Onder veilige hoede.* De Theol. School te Kampen gedur. De jaren 1854-1924, blz. 6, 7, 10, 11, 28. - Grosheide e.a., *Chr. Encycl.* III, blz. 470, 471. - Rullmann, *Een nagel in de heilige plaats*, blz. 130. - Dez., *De Doleantie*, blz. 256. - Meded. van de HH. J.H. Kok te Kampen en Ds. H.A. Dijkstra, em.-pred. der Geref. Kerken te Assen.

[Wolter Alberts Kok]

Kok (Wolter Alberts) werd, evenals zijn oudere broeder Frederik (zie vor. art.), geboren te Eemster (destijds gem. Diever). Zijn geboortedatum was 5 Juli 1805. Hij bleef ook toen hij in het huwelijk trad in het boerenbedrijf en kreeg bij die gelegenheid de boerderij ‘De Vosaard’ een uur achter Eemster midden in het veld gelegen. Bij de stichting van de Afgescheiden gemeente te Dwingelo in Maart 1835 werd hij als diaken gekozen. Met zijn broeder Frederik was hij onder de eerste onderwijzers aan de pasgestichte vrije Gereformeerde School te Dwingelo. Toen de opleiding van toekomstige leeraars voor de Afgescheiden gemeenten geregeld was (zie vor. art.) wilde hij gaarne het te Dwingelo gegeven onderricht volgen, zonder nog het plan te koesteren predikant te zullen worden, waartoe hij zich onbekwaam achtte. Daarbij kwam dat hij uit praktische overwegingen het veiliger vond er zijn boerderij niet aan te geven. Toen er echter tegenslag kwam en er onder zijn vee sterfte ontstond en bovendien zijn jongste kind ernstig ziek werd, meende hij hierin een straf te zien voor zijn eigenwilligheid, en mede onder invloed van zijn broeder Frederik en van Ds. de Cock werd hij overtuigd dat ook hem ‘de nood was opgelegd’ en hij besloot zich te geven voor het predikambt. De gecombineerde gemeente van Ruinerwold en Koekange beriep hem op een tractement van 300 gulden met vrije woning, en hij durfde besluiten tot aannemen. Uit zijn boerenbedrijf had hij een aardig sommetje kunnen opsparen. Na te Groningen geëxamineerd te zijn werd hij den 10en Apr. 1842 te Ruinerwold bevestigd door zijn broeder Frederik (m. Amos VII:14, 15, een bij deze gelegenheid bijzonder toepasselijken tekst). In datzelfde jaar overleed Ds. H. de Cock te Groningen, en spoedig daarop verhuisde Fred. Kok van Dwingelo naar Friesland; dientengevolge had de Prov. Vergadering te zorgen voor de aanstelling van een nieuwen ‘leeraar’ voor dit gewest; haar keuze viel op Wolter Kok, die zoodoende ruim een jaar na zijn komst te Ruinerwold-Koekange de opdracht kreeg de leerlingen voor het predikambt op te leiden. Hij ontving dezen in aangroeiend getal wekelijks in ‘de Bergen’. gelegen tusschen beide gecombineerde gemeenten, waar ook de kerk stond. Bij de lessen, die hij hun gratis gaf, werd hij straks bijgestaan door een onderwijzer in de talen, van geboorte een Jood.

Van de vele beroepingen, die op hem uitgebracht werden, nam hij na vier jaren, toen zijn gemeente sterk was uitgebreid, die naar Hoogeveen aan, ook met het oog

op de studenten, wier getal thans was geklommen tot zeventien. Den 24en Jan. 1846 hield hij zijn afscheidspreek, en den 31en d.a.v. deed hij aldaar intrede (m. Rom

I:16), opnieuw door zijn broeder Frederik bevestigd. Hij zette te Hoogeveen het onderwijs aan de leerlingen, die met hem daarheen waren getrokken, voort; sommigen werden onderwezen door een van W. Koks beste leerlingen J. Bavinck, die inmiddels in de Graafschap Bentheim predikant was geworden, en in kennis zijn leermeester een eind vooruit was. Wanneer deze de studenten genoegzaam in de oude talen onderwezen had, gingen zij naar W. Kok en werden te Hoogeveen geëxamineerd. Dit duurde voort totdat Bavinck in 1853 een beroep als tweede leeraar te Hoogeveen had aangenomen, en zelf daarheen met zijn studenten verhuisde. Toen het in 1854 kwam tot stichting van de Theologische School te Kampen werd W. Kok tot curator gekozen, maar hij had niet langer te doceeren. 'Ik was zeer blijde', zoo verklaarde hij later, 'omdat die zware last, vanwege mijn weinige wetenschap, van mijne schouders genomen werd.' Zijn gemis aan een academische opleiding gevoelde hij zelf als een groot bezwaar. Maar aan diepe menschenkennis en rijke levenskennis ontbrak het hem niet en door zijn persoonlijkheid maakte hij indruk en wekte hij vertrouwen. Te Hoogeveen werd vooral zorg besteed aan het onderwijs in de praktische Theologie en in de Dogmatiek. Franckens 'Kern der Christelijke Waarheden' werd bijna letterlijk van buiten geleerd en aan de hand van oude dogmatische schrijvers als Calvijn, à Marck, Brakel, v.d. Kemp, Comrie e.a. besproken. Voor zichzelf ging hij in dogmatisch opzicht het meest ter schole bij Petrus van Mastricht. Op praktische wijze heeft Kok zijn leerlingen tot degelijke predikers gevormd, en reeds wanneer zij pas kort onderwezen waren zond hij hen uit om in de gemeenten op te treden. Tot den 1en Nov. 1889 bleef hijzelf als predikant te Hoogeveen werkzaam; op zijn hoogen leeftijd was dit nog de lust in zijn leven. Hij overleed den 15en Febr. 1891.

Vroolijk en gezellig van aard, verstandig en bekwaam op allerlei terrein was hij een geheel andere persoonlijkheid dan zijn broeder Frederik; meer dan deze wist hij de menschen te boeien door zijn optreden; daarentegen was hij in studiezin en wetenschap zijn mindere. Hij bezat een goede dosis menschenkennis en was voor vergaderingen een aangewezen voorzitter. Meer dan eenmaal hielp hij als zoodanig de Synoden zijner Kerk door dreigende moeilijkheden heen.

Hij was gehuwd eerst met Roelofje Westerhof; daarna met Aaltje Faker.

Een portret van hem, in staande houding met bef, komt voor bij Bouwman a.w. tegenover blz. 12; een afbeelding van zijn boerderij bij J. Kok a.w. tegenover blz. 49. (Vgl. ook v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, No. 3016).

Zijn schriftelijke nalatenschap in druk verschenen bestaat alleen in zijn gedenkrede, getiteld: *Veertigjarige Ev. bediening. Feestrede*, Hoogeveen. 1882. 8°. (Bibl. Theol. School Kampen). In de aanteekeningen, die zijn toegevoegd aan de eigenlijke preek over Hand. XXVI:22, 23, welke laatste slechts 13 van de 34 bladzijden druks beslaat, vertelt Kok op zeer levendige wijze tal van bijzonderheden uit zijn leven en uit de geschiedenis der Afscheiding in Drente en der opleiding van a.s. leeraren onder de Afgescheidenen. Verder gaf hij een catechisatieboek uit (200 bladz.), dat dienen moest voor uitbreiding en toelichting van Hellenbroeks *Goddelijke Waarheden.* Hiervan verscheen een 2e druk, die, door de firma Beschoor (v. Velzen) uitgegeven, reeds lang is uitverkocht.

L i t t e r a t u u r: J. Kok, *Meister Albert en zijne zonen.. Uit de geschiedenis der Afscheiding in Drenthe*, blz. 19, 30, 37, 38, 43, 53, 54, 94, 95, 112, 134, 135, 140, 141, 143-146, 152-160, 164, 170. - H. Bouwman, *Onder veilige hoede*, blz. 7, 8. -

Grosheide e.a., *Chr. Encyclop.* III, blz. 470, 471. - Mededeel, v.d. H.H.J.H. Kok te Kampen en Ds. H.A. Dijkstra, em.-pred. der Geref. Kerken te Assen.

[Meinhardus Kok]

Kok (Meinhardus) zie: Cock.

[Andreas Kok]

Kok (Andreas), geboren te Alkmaar uit het huwelijk van A. Kok, stads-bode, en van Maria de Koning, werd ald. gedoopt den 18en Jan. 1739. Den 5en Juli 1756 ingeschreven als student te Leiden, legde hij den 20en Juli 1762 met gunstig gevolg het praeparatoir en den 31 en Mei 1763 het peremptoir examen af voor de classis van Alkmaar. Nadat in Maart een op hem uitgebracht beroep naar Petten was geïmprobeerd, volgde een ander, naar Bergen (cl. Alkmaar), waar hij den 26en Juni bevestigd werd door Ds. C. Stuurman, pred. te Alkmaar (m. Ps. LXVIII:12; intr. m. 1 Sam. III:19-21). Den 14en Jan. 1776 preekte hij, na bijna twaalf en een halfjarig verblijf in haar midden, afscheid (m. 1 Thess. III 12) wegens vertrek naar Winkel, waar hij den 21en d.a.v. bevestigd werd door Ds. S. Blom, pred. te Schoorl (m. Jes. LVIII:12; intr. m. Hand. XIII:11). Den 3en Sept. van datzelfde jaar beriep Durgerdam hem. Naar aanleiding hiervan werd hem van de gemeente te Winkel verhooging van zijn tractement met *f* 100 aangeboden; hij bevond zich in die dagen juist te Alkmaar; toen eenigen van de regenten hem hun besluit kwamen meedeelen, vernamen zij, dat hij voor het beroep had bedankt. Ook voor de tractementsverhooging bedankte hij, waarop hij echter van het plaatselijke bestuur ‘een zeer aangenaam present’ kreeg. De eerste maal daarna predikend, behandelde hij Gal. IV:19. Toch duurde zijn verblijf aldaar slechts 20 maanden. Den 14en Sept. 1777 had zijn afscheid plaats (t. 1 Cor. XVI:23, 24), en den 28en d.a.v. zijn bevestiging te Beemster door Ds. J.C. Zoutmaat, pred. te Oosthuizen (m. Mal. II:7; intr. m. Hoogl. I:9). Aldaar was hij maar één jaar werkzaam. Na er afscheid te hebben gepreekt den 11en Oct. 1778 (m. Jud. : 20, 21) volgde zijn bevestiging te Deventer den 1en Nov. door Ds. J.W. Kraals, pred. ald. (m. 1 Cor. III:7; intr. m. Jes. LV:5). Niet zonder moeite scheidde hij van deze gemeente om een beroeping naar Utrecht op te volgen, waar hij den 24en Nov. 1782 bevestigd werd door Ds. J. Hinlopen, pred. ald. (m. Openb. II:2*a*; intr. m. Jes. XL:11*a*; afsch. te Deventer 10 Nov. m. 2 Petr. III:18). Te Utrecht bleef hij werkzaam totdat hij in 1814 wegens toenemende verzwakking eervol emeritaat verkreeg. Nog vóór het eind van datzelfde jaar, den 29en Dec., overleed hij aldaar.

Bij zijn gemeenten en ambtgenooten was hij zeer geliefd. Volgens zijn eigen verklaring bij gelegenheid van zijn 25-jarige bediening te Utrecht was de geestelijke leiding, die hij ook aan studenten aldaar gaf, niet zonder vrucht. Bij deze zelfde gelegenheid bad hij den hoogleeraren en allen, die onderwijs gaven toe, dat zij de Kerk mochten dienen ‘in getrouwheid aan Gods Woord en aan de Leer van onze rechtzinnige Belijdenis.’

Den 20en Sept. 1795 had Kok, bekend als vurig Oranjegezind, bij de Bataafsche Omwenteling te Utrecht, een ruwen aanval te verduren van den kant van vier dronken Patriotten uit de menigte. Terwijl hij aan den ingang van zijn woning stond drong dit viertal naar binnen en mishandelde hem, waarbij zij hem den pruik van het hoofd

trokken. Toen in allerijl gehaalde hulp opdaagde, namen drie hunner de vlucht. (*Nav.* XLVI (1896), blz. 637).

Hij fungeerde als scriba der Prov. Synode van Overijsel te Vollenhove, aangevan-

gen 30 Mei 1780 en hield ten besluite de Synodale preek (t: 1 Tim. IV:12); ook was hij praeses van de Prov. Synoden van Utrecht van 4 Sept. en verv. 1792 (waar hij echter gedeeltelijk, wegens ongesteldheid, vervangen werd door zijn secundus) en van 5 Sept. en verv. 1797.

Hij was gehuwd met Catharina Grootsand, die hem 25 Nov. 1811 door den dood ontviel. Uit hun ruim 45-jarig huwelijk overleefde hen slechts één zoon.

Portretten van Andreas Kok worden niet vermeld.

Van hem zag het licht:

Het Tweede Eeuwgetijde v. Bergens Kerk-Verwoesting, *gevierd in het herbouwd' Kerkkoor ald.*, *op den XXIsten v. Sprokkelmaend des Jaers MDCCLXXIV. Met e. Leerr. ov. Ps. XLVI vs. 9.* Alkm. 1774. 4°. Opgedr. aan Willem Lodewijk Graaf v. Nassau, Vrijheer v. Bergen enz., met 2 Bijlagen. (De aanteekeningen onder aan de bladzijden behelzen tal van belangrijke gegevens, van oudheidkundigen en historischen aard). (U.B. Leid.). Vgl. *Boekz.* 1775*a*, 147-170. - *Dank-reden by gelegenh. v. Utrechts verlossing. Op den 16den v. Herfstmaand des Jaars MDCCLXXXVII*, *geh. in de Jacobi-Kerk ald.*, *op den 19den v. dezelve maend.* Gedr. te Utr. 1787. Voor den autheur. 8°. (Bibl. N. Lett.). - *Neerlands lotgevallen in Kerk en Burgerstaat geduurende de XVIIe eeuw*, *in eene historische Eeuw-rede*, *Geschetst en herdacht*, *op den 31 Dec. 1800*, *in de Doms-Kerk der stad Utrecht.* 1e en 2e dr. Utr. 1801. 8°. (Bibl. N. Lett.).

Naar aanleiding van deze 'Eeuw-rede' zagen de volgende geschriften het licht: van R.K. zijde anon.: *Gods Kerk en haar Opperhoofd Verdedigd tegen de Histor. Eeuwrede .... door Andreas Kok*, *Pred. te Utrecht.* Amst. 1801. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* VI, No. 23110). - Anon., [J. Both Hendriksen, Raadsheer in het Gerechtshof te Utrecht]. *Iets tot antwoord aan den schrijver der zogen. Verdediginge v. Gods Kerke* enz. Utr. 1801. 8°. (ald. No. 23111). - [Anon.], *Gods Kerk en haar Opperhoofd Verdeedigd*, *tegen den schrijver v. Iets tot antwoord aan .... tegen de Histor. Eeuwrede v. A. Kok* .... 1e st. Amst. 1801. 8°. (ald., No. 23112). - *Gods Kerk* enz. als boven 2e st. Amst. 1801. 8°. (ald. No. 23113). - *Gods Kerk* enz. als boven. 3e st. Amst. 1802. 8°. (ald. No. 23192). - [J. Both Hendriksen], *Tweede Brief tot Wederantwoord aan den schrijver der zogen. Verdediginge v. Gods Kerke* enz. Utr. 1802. 8°. (ald. No. 23193). - J.J. Le Sage ten Broek, *Getuigenis der Waarheid aangaande* '*De Vredelievende bescherming*, *uitgebreidsten vrijdom*, *beleefdheden en liefde*' *welke de Hollandsche Protestanten in Antwerpen genooten hebben*: *Afgeperst Door den schrijver tegen de Eeuwrede v. D.A. Kok*, *Pred. te Utrecht. En ter voldoening aan zijne vraagende Landgenooten.* Rotterd. 1802. 8°. (ald. No. 23194).

Verder gaf Kok nog in druk de *Reden-voering by geleegenh. der vijf-en-twintig-jar. Euangeliedienst in de Herv. Gem. te Utrecht*, *En Uitgespr. in de Jacobi-Kerk ald. op den XXIXsten v. Slachtmaand Anno MDCCCVII door Haren Oudsten Leeraar.* Utr. z.j. 8°. (Bibl. N. Lett.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 92. - Hs. Borger. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 696 (art. C.W. Bruinvis). (De datums v. bevest. te Bergen en te Winkel zijn in dit art. onjuist opgegeven). - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1053.

[Jacob Kok]

Kok (Jacob) was een achterkleinzoon van Albert Hilberts, aan wien hij een monographie heeft gewijd (*Meister Alberts en zijne zonen*) en een kleinzoon van Frederik Alberts Kok (zie hiervóór het art. over laatstgen.). Hij werd geboren te Zierikzee den

5en Febr. 1857 uit het huwelijk van Albert Frederik Kok, pred. bij de Chr. Geref. Gemeente ald. en van Johanna Cornelia v. Andel. Hij groeide op te Dedemsvaart en te Dokkum, waar hij de Fransche en Latijnsche school bezocht. Aldaar verloor hij op 16-jarigen leeftijd zijn vader door den dood. Zijn opleiding tot het predikambt genoot hij aan de Theologische School te Kampen, waar zijn medestudenten H. Bavinck en F. ten Hoor (later professor te Grand Rapids) tot zijn vrienden behoorden. Den 21en Nov. 1880 werd hij bevestigd als predikant bij de Chr. Geref. Gemeente te Schoonebeek door Ds. J.W. v. der Kouwe, pred. te Stroobos (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. m. 2 Cor. IV:5). Den 3en Aug. 1884 nam hij ald. afscheid (m. Joh. XVII:11*m*) wegens vertrek naar Idskenhuizen, waar hij den 17en d.a.v. werd bevestigd door Ds. J.J. Dekkers, pred. te Joure (m. Jes. XL:1, 2; intr. m. Jes. LV:10-13). Aldaar beleefde hij de gouden periode van zijn ambtelijk leven. Te Idskenhuizen preekte hij afscheid den 21en Aug. 1892 (m. Joh. XVII:11*b*) om den 28en d.a.v. bevestigd te worden te Jutrijp-Hommerts door zijn zwager Ds. F.M. ten Hoor, pred. te Franeker (m. Ef. IV:11-13; intr. m. 2 Cor. IV:5). Toen hij den 18en Maart 1894 aldaar afscheid preekte na een verblijf van slechts anderhalf jaar kon hij terugzien op de ineensmelting van de ‘Kerken A en B’, die daarmede door zijn toedoen was tot stand gekomen. Zijn vierde gemeente was die te Nijmegen, waar zijn oom Prof. D.K. Wielenga van Kampen hem den 25en Maart d.a.v. bevestigde (m. Mt. XXVIII:5-8; intr. m. Openb. III:7-9). Na een tienjarig verblijf in deze kleine gemeente vertrok hij naar de zooveel grootere te Bedum, waar hij den 24en Jan. 1904 bevestigd werd door Ds. A. Koppe, pred. te Zuidwolde (m. 2 Tim. IV:2; intr. m. Jes. XLIX:13-16; afsch. te Nijmegen 17 Jan. m. Fil. I:6). Te Bedum ontplooide hij zijn kracht ten volle, maar overspande haar ook, zoodat hij werd aangetast door een soort zenuwverlamming in de knie, die zich langzaam uitbreidde, met dit gevolg dat hij zich genoodzaakt zag met ingang van 1 Dec. 1919 emeritaat aan te vragen. Den 19en Oct. 1919 sprak hij in zittende houding een afscheidspreek uit. Hij vestigde zich vervolgens metterwoon te Renkum, maar alle pogingen om daar en ook elders herstel te vinden faalden. In zijn laatste levensjaren schreef hij nog veel, meest preeken, ook deed hij zich nog enkele malen in de kerk hooren, zonder dat hij daarbij kon staan; het laatst preekte hij op 22 Aug. 1922; hij werd àl meer hulpbehoevend, totdat hij den 1en Aug. 1927 in het Diakonessenhuis te Arnhem moest worden opgenomen. Hij overleed in het Ziekenhuis aldaar den 7en Mei 1928. Op zijn grafsteen te Renkum staan de woorden van Joh. XII:26*b*.

Onder de hem geschonken gaven kwam vooral zijn wijsheid uit. Hij bezat deze niet slechts ten opzichte van de geestelijke, maar ook van de natuurlijke dingen; zijn kennis betrof evenzeer menschen, dieren en planten als het terrein van het kerkelijk leven. Zijn bibliotheek was in miniatuur een universiteitsbibliotheek; zij bevatte boeken, die men bij een theoloog niet zou zoeken. Zijn wijsheid wist hij productief te maken voor anderen zoowel in zijn gezonde, gemoedelijke, praktische, vaak verrassende prediking, als in zijn geschriften, zoowel van Kerkhistorischen als van uitlegkundigen aard. Het was niet toevallig, dat hij in zijn eerste boek een verklaring van de ‘Spreuken van Salomo’ gaf, waarop ‘Salomo's Prediker’ volgde. De wijsheid, die Kok bezat, was het tegendeel van intellectualistisch. Zijn taal, en ook zijn stem had een gevoeligen inslag. Omdat het gevoel soms bij hem den boventoon voerde, was hij in zijn sympathieën en antipathieën soms eenzijdig, en in zijn oordeel niet

vrij van pessimisme. Maar de diepe ondergrond van zijn leven was de liefde, die van Boven

in zijn hart was ontstoken. Deze kwam vaak treffend uit ook in den omgang met degenen, onder wie hij arbeidde. Een zijner bijzonder geroemde geschriften was dat over de 'liefelijke Psalmen'.

Ondanks de weeke stemming van zijn hart was hij sterk in den strijd. In de actie voor het behoud der Theologische School te Kampen stond hij als echte zoon van de Afscheiding van 1834 in de voorste gelederen. Van hem was de leuze dat de opleiding der jonge theologen behoort te geschieden 'door de Kerk voor de Kerk', Voor dit zijn ideaal streed hij tot het uiterste in *De Bazuin* en in *De Wachter.*

Hij huwde den 11en Nov. 1880 te Kampen met Mej. Gerbrig de Jong, die hij als weduwnaar met een ongehuwde dochter en een gehuwden zoon overleefde.

Zijn portret komt voor in het *Jaarboek t.d. v.d. Geref. Kerken in Ned.* 1929, blz. 376. Zie ook: H. Bouwman, *Onder veilige hoede. De Theol. School te Kampen gedur. de jaren 1854-1924* (tegenover blz. 32), waar hij als student onder een groep leerlingen van Docent H. de Cock is afgebeeld.

Behalve in de beide boven genoemde bladen, die èn onder het pseudoniem Jeka èn onder zijn eigen naam frissche en degelijke artikelen van zijn hand bevatten, schreef hij ook verschillende andere, gedurende zijn verblijf in Friesland, speciaal Friesche bladen. Van *De Wachter* was hij gedurende enkele jaren hoofdredacteur. Te Bedum was hij geruimen tijd redacteur van het plaatselijk blad *De Bedumer.* De uitgave *Menigerlei genade* bevat preeken ook van zijn hand.

Verder zag van hem het licht:

Iets uit het leven van oude Antje. Kampen. 1889. 8°. 2e dr. Sneek. 1893. 8°. - *Kerkregeering*, in: *Tijdschr. v. Geref. Theol.* Nov. 1889. - *Een verborgen schat.* Over Ps. 119:11*a.* 1890. - *Hart en schat aan den geboren Heiland geven.* Mt. II:11. 1890. - *Salomo's Spreuken gerangschikt en verklaard.* Kampen. 1895-1898. 8°. 2e verbet. en verm. dr. 1901-1902; Volksuitg. 1909. - *Salomo's Prediker gerangschikt en verklaard.* Kampen, 1899, 1900. 3 dln. 8°. - *Drie Psalmen.* Ps. 103, 104, 105. Kampen, 1902. 8°. - *Schetsen over den Heid. Catechismus. Een handboek voor predikanten.* Kampen. Dl. I. 1903; Dl. II. 1915. 8°. - '*Geef ons heden ons dagelijksch brood*'. Mt. VI:11. (Op sociaal terrein). Nijmegen. 1904. 8°. - *Oude ketterijen in nieuwe kleederen.* Kampen. 1904. 8°. - *Een misschien van een misschien. Iets over wedergeboorte en doop.* Gron. 1905. 8°. - *Eene dankzegging v.e. dienaar des Evangelies. Ter herdenk. der 25-jar. Ev.-bediening.* Kampen. 1905. 8°. - *De opleiding tot den dienst des Woords* '*voor de Kerk door de Kerk*'. Kampen. 1906. 8°. - *De Zevende-dag Adventisten.* Gron. 1906. 8°. - *Gods Huis en de Psalmen.* Kampen. 1906-1908. 2 dln. 8°. - *Het weggelegde goed.* 1908. - *Nalezing op den akker der Afscheiding.* I. *Het leven van Jan Egberts Broekema.* Kampen. 1907. 8°. (m. 6 pltn.). - *Meister Alberts en zijne zonen. Uit de geschied. der Afscheiding in Drenthe.* Kampen. 1909. 8°. - *De Simson der Profeten*, *of Babel en Jeruzalem in de 6e eeuw vóór Chr.* 1910. - *Jezus in Beth-Esda.* 1910. - *De Schepping volgens den Bijbel of naar wat men in Babel vond.* 1911. - *De Afscheiding in de schaduw v.h. Koninklijk Paleis te Apeldoorn in Nov. 1835.* Kampen. 1911. 8°. (m. afbeeld.). - *Bijbelsche tucht in huis*, *school en Kerk.* Kampen. 1913. 8°. - *De toekomst v.d. Zoon des menschen.*

Naar Mt. 24 en 25. Kampen. 1916. 8°. - *Grietje. Leven en sterven v.e. doofstom meisje.* Kampen. 1916. 8°. (m.e. portr.); 4e dr. 1932. - *De profeet v. Opperdoes* (*Jan Mazereeuw*). Kampen. 1920. 8°. - *Psalm 119.* Kampen. 1920. 8°. - *De Engelen v. Mammon.* (Over Levens-verzekering Maatschappijen).

L i t t e r a t u u r: B. Wielenga, *Ds. J. Kok. In memoriam*, in: *Jaarb. t. dienste v.d. Geref. Kerken in Ned.* 1929 (13e Jrg.). blz. 376-379. - Mededeel. v.d. Heer J.H. Kok te Kampen (broeder van Ds. J. Kok).

[Andreas Lutgerus Kolver]

Kolver (Andreas Lutgerus), geboren te Zwolle in 1743, studeerde te Leiden onder leiding van den Lutherschen pred. ald. Ds. W. Noordenhout (in het *Alb. Stud.* komt zijn naam niet voor) en vertrok, na den 23en Aug. te Amsterdam getenteerd te zijn en den 2en Sept. voor het eerst gepreekt te hebben, den 20en Sept. 1763 naar Jena, waar hij zijn studiën voortzette. Den 19en Aug. 1766 als proponent bij de Luthersche gemeente te Woerden beroepen te zijn, werd hij den 31en Oct. d.a.v. te Amsterdam ingezegend en deed hij den 9en Nov. d.a.v. zijn intrede te Woerden (m. 2 Cor. V:20), na aan de gemeente te zijn voorgesteld door bovengen. Ds. W. Noordenhout (m. Ps. CXXXIV). Hij preekte er afscheid den 20en Sept. 1767 (m. Hand. XX:25-27) en deed den 27en d.a.v. intrede te Rotterdam (m. Hand. XVIII:9, 10), na 's morgens aan de gemeente te zijn voorgesteld door Ds. F. Smit, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:1, 2). In Oct. 1776 beriepen Gecommitteerden uit het Amsterdamsch Consistorie voor de O.I. Kerkzaken hem voor Batavia. Op aandrang zijner gemeente en nadat de kerkeraad om hem te behouden aan elk der drie predikanten *f* 100 tractementsverhooging had toegelegd, waarbij zijn ambtgenooten de hun aangeboden verhooging op Kolver hadden overgebracht, bedankte hij voor de beroeping. Maar toen in 1780 pogingen werden aangewend tot stichting eener gemeente aan de Kaap de Goede Hoop viel opnieuw het oog op Kolver; den 15en Maart 1780 werd hij door het Consistorie beroepen tot eersten leeraar van de nieuwe gemeente, op welk beroep straks de approbatie volgde van H.H. Bewindhebbers, der O.I. Compagnie, die permissie hadden gegeven dat de Lutheranen aan de Kaap vrijheid van godsdienstoefening zouden hebben op denzelfden voet als te Batavia. Aandrang uit zijn gemeente om hem tot blijven te bewegen, weerhielden ditmaal Kolver niet om het beroep den 7en Juni aan te nemen. Den 9en Juli d.a.v. preekte hij afscheid te Rotterdam. Een maand later werd hij met de zijnen door eenige vrienden naar boord geleid. En zóóveel welwillendheid werd hem daar bewezen, dat de kerkeraad den 11en Aug. besloot een commissie af te vaardigen aan Bewindhebbers van gen. Compagnie om hen te danken voor alle liefde door hen betoond aan de nieuwe Kaapsche gemeente, aan Ds. Kolver en aan het gezelschap dat hem had uitgeleide gedaan. Ook aan de Kaap werd hij bij zijn aankomst te Kaapstad op 27 November met groote hartelijkheid ontvangen zoowel van regeerende personen als van de gemeente, die toen bestond uit 400 lidmaten, waaronder slechts 25 vrouwen. Op 10 Dec. 1780 deed hij zijn intrede (m. Jes. VI:8) voor ‘een ontzaggelijken toevloed van menschen, wordende de godsdienst begonnen en geëindigd met vocaal- en instrumentaal-muziek’.

Kolver had tot taak de gemeente te organiseeren, waarbij hij allereerst zorgde voor de benoeming van een kerkeraad; de acht hiertoe gekozenen werden reeds den 17en Dec. d.a.v. ingezegend. Bij het overwinnen van de verschillende bezwaren, die de organisatie verder met zich meebracht, toonde hij zich de man op de rechte plaats. Hierin ligt zijn voornaamste beteekenis. Toen met den overgang van de Kolonie onder Engelsch bewind in 1795 de gemeente geen tegenwerking van de regeering

had te wachten, werd Kolver ziekelijk, zoodat men besloot in Dec. 1796 hem emeritaat te verleenen en een tweeden predikant te beroepen. Hij overleed aan de Kaap

den 27en Apr. 1797 (niet in 1798, zooals Schultz Jacobi a.w., blz. 319 vermeldt).

Zooals onder zijn portret staat en uit meer dan een zijner daden blijkt, was Kolver een beminnelijk man. Als Lutheraan was hij, hoezeer gehecht aan de bestaande Kerk, gelijk zoovelen in den tijd van het veldruimend Rationalisme geen ijveraar voor haar confessioneel karakter.

Gedurende zijn verblijf te Rotterdam hield hij ter inwijding van het nieuwgestichte weeshuis der Luthersche gemeente ald. op 29 Nov. 1770 een rede over Job XXIX:12.

Hij was gehuwd met Antonia Adriana Heseler, Uit dit huwelijk werden een dochter en een zoon geboren. Den 9en Aug. 1792 maakte hij samen met zijn echtgenoote, gen. Catharina Magdalena Lafon hun testament, waaruit blijkt dat hij als weduwnaar hertrouwd is.

Van hem bestaat een portret (aanwezig in de consistoriekamer der Luthersche Kerk te Kaapstad), kort voor zijn vertrek naar de Kaap naar het leven geteekend door A.C. Hauck en gegraveerd door L. Brasser. In fol. hem voorstellend ter halver lijve, staande, links, een boek in de hand. In het randwerk een 4 reg. vers van A.C. Hauck. Vgl. van Someren, *Cat. van Portr.* II, No. 3020. Het komt ook voor in de Z.-Afr. uitgave *Ons Kerk Album* (1917) blz. 19.

Van zijn hand zijn geen geschriften verschenen, maar over hem zag het licht:

Coenr. Grell, *De bittere gal v.e. naamloozen schrijver*, *vertoont in zijn eerroovend lasterschrift*, *hetwelk hij tusschen 17 en 18 Oct. 1773 hier en daar heeft aangeplakt*, *getituleerd*: *de wolf in 't schaapsvel. Waarin hij Ds. Kolver op een godlooze wijze lastert en scheldt*, *tot groot nadeel v. dezelve Kerk en Armen.* (Rott. 1773). 8°. (*Cat. Bibl. Ev. Luth. Semin.*, No. 1252). - J.P. Hildebrand, *Het bijna verscheurde schaap*, *gelukkig gered uit de razende en reeds met bloed bemorsde muilen v.d. op roof uitgaande wolven*, *d.i. de eere v. .... A.L. Kolver.... gehandhaaft.* Z. pl. z.j. (id. No. 1253).

L i t t e r a t u u r : *Naamrol Ned. Augsb. Conf.*, blz. 56, 57. - Loosjes, *Naamlijst Pred. Luth. K.*, blz. 151. - Dez., *Luthersche Weldadigheid*, blz. 31. - *Bijdr. Gesch. Luth. K.*, III, blz. 148, 149. - Pont, *N. Bijdr.*, III, blz. 111-119, 121, 122; VII, blz. 189, 190, 223. - Schultz Jacobi, *Luth. Gem. Rott.*, blz. 306-308, 313, 318-320. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, IV, blz. 119, 120. - *Boekz.* 1832a, 204. - Mededeel. v. Prof. Dr. S.P. Engelbrecht, te Pretoria.

[Martinus Koning]

Koning (Koningh, Coningh, Coninck) (Martinus) werd den 26en Oct. 1662 geboren te Alblas uit het huwelijk van Ds. Hubertus Koning, pred. ald. en van Aletta Paradijs. Hij bezocht de Latijnsche scholen te Delft (waar zijn vader van 1677 tot aan zijn dood in 1700 Gasthuispredikant was) en daarna de hoogeschool te Utrecht, waar Herm. Witsius en Melchior Leydekker tot zijn leermeesters behoorden (zijn naam komt in het Alb. Stud. ald. niet voor) en vervolgens die te Leiden (ald. ingeschreven 11 Jan. 1685). Den 7en Mei 1686 door de Classis van Leiden en Neder-Rijnland praeparatoir en een paar maanden later peremptoir geëxamineerd door de Classis van Zalt-Bommel, werd hij den 29en Juli 1689 beroepen te Gellicum en Rumpt, waar hij in Oct. d.a.v. bevestigd werd door Ds. Joh. Post, pred. te Beesd, Vandaar vertrok

hij naar Nieuwpoort, waar zijn bevestiging door Ds. J. v. der Gryp, pred. te Berkenwoude, plaats had den 15en Aug. 1691. Hij bleef in deze gemeente werkzaam totdat een ziekte aan zijn tong, die hij drie jaren lang met groote onderworpenheid droeg, hem meer en meer een belemmering werd, en men een proponent aanstelde, om zijn dienst waar te

nemen. Den 8en Juni 1732 trad hij voor de laatste maal voor zijn gemeente op, predikend over de bede: ‘Uw Naam worde geheiligd’. Hij overleed den 9en Apr. 1733. Hij was een man van talent en van groote geleerdheid, begaafd met een zachtmoedigen en stillen geest, een voorbeeld van godzaligheid en ijver.

Hij huwde den 13en Sept. 1689 met Magdalena Backérius, dochter van Nikolaus Backer, pred. te Groet en Camp, en van Magdalena de Jong(e). Uit dit 44-jarig huwelijk, dat met 15 kinderen gezegend was, overleefde hem een vijftal.

Van hem bestaat een portret op 58-jarigen leeftijd, borstbeeld rechts met bef en mantel, in ov., met 8 reg. Holl. vers van D. v. Hoogstraten. Naar A. Boonen, door J. Folkema, fol. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 2980, 2981.

Van hem zag het licht:

De Eerste Zendbrief des Apostels Pauli aan die v. Korinthus. Geopend, *uyt de oudheyd en taalen opgehelderd*, *in zijn oogwit en zamenhang vertoond*, *de kracht der waerheyd aan 't licht gebracht*, *en betoogd.* Dordr. 1702. 4°. - *De Tweede Zendbrief* enz. als boven. Dordr. 1704. 4°. (I en II in Univ. Bibl. Amst.) - *Redevoer. over Ps. LXXXII vs. 6*, *7*, *gedaan*, *wegens het verongelukken v. Johan Willem Friso.* (Dordr. 1711). 4°. - *Heylige Mengelstoffen*, *ofte Redevoeringen over het geheele elfde Kapittel v. Jesaias. Babels Torenbouw en spraak-verwarring. Jobs Gezant en uytlegger*, *een uyt duyzend. Adam en Eva's vorming. Noachs vloek en zegen-wensch. Messias wyn-pars. De Brief aan Philemon. Loths wyf. Jephta's Offerande. Begraaving der dooden door dooden.* Utr. 1702. 8°. - (Zijn verklaring v.d. *Brief aan Philemon* vond na zijn verscheiden nog een plaats achter de verklaring en uitbreiding van dien Brief door Joannes Crucius, pred. te Haarlem. 's-Gravenh. 1735. 4°.). - מישודק מירבד חדונא רפם *of Verzameling-Boek v. Heylige Zaaken. Het tweede deel. Uit de H. Schrift*, *Oudheden*, *Taalen*, *de Werken der Geleerde*, *en beroemde Mannen*, *en kortbondig tot nutte v.d. lees- en leergierigen opgesteld.* Amst. 1704. 8°. - *Heilige en Wereltlyke Oudheitkundige Mengelstoffen*, *waer in verscheide duistere Schriftuurplaetsen op een klaere ende verstaenbaere wyze*, *zoo uit de H. Schrift*, *als uit de Taelen en Historiën v. Heidensche Schryveren en Outheden worden opgeheldert.* Amst. 1717. 8°. - *Lexicon hieroglyphicum sacro-prophanum of Woordboek v. Gewyde en ongewyde Voor- en Zinnebeelden*, *waer in Personen*, *Daden*, *Tyden*, *Plaatzen*, *Dieren*, *Bomen*, *Planten*, *Kruiden*, *Visschen*, *Vogelen en wat verder in de Heilige Bladen en by de Aloudheit*, *tot Voor- of Zinnebeelden heeft gestrekt*, *benevens de oneigentlijke en v. elders ontleende Spreekwyzen*, *en Toespelingen uitvoeriglijk worden behandelt*, *het letterlyke naaukeuriglyk uitgehaalt*, *en de eigentlyke Spreekwyzen verklaart*, *en ontelbare Plaatzen des O. en N. Testaments*, *uit de Oudtheit en Talen naar den Aart der Gelykenissen. Voor- en Zinnebeelden Uitgelegt en Opgeheldert.* Dordr. en Amst. 1722-1727. 6 dln. 3 bd. fol. (Univ. Bibl. Amst.) Vgl. *Boekz.* 1722*b*, 433-452; 1753*b* 463-466. - *Zions Lusthof of Geestelyke Gezangen.* Rott. 1732. 8°. - *Van den waaren-deugden weg.* 1737.

Behalve de hier genoemde geschriften maakte hij nog andere voor de pers gereed, maar blijkbaar is de uitgave achterwege gebleven.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, VII[2], blz. 97, 98. - Hs Borger. - *Boekz.* 1733*a*, 607-611. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 849.

[Ger(h)ardus Lodewyck Koning]

Koning (Koningh) (Ger(h)ardus Lodewyck of **Ludovicus),** geboren te Leiden uit het huwelijk van Cornelis Koningh en Elizabeth Siemey (of Gemey of Chimey) werd ald. gedoopt den 22en Juni 1702. Reeds op 1 Oct. 1716 had zijn inschrijving plaats

als student aan de hoogeschool van zijn vaderstad. Den 23en Juli 1727 praeparatoir geëxamineerd door de Classis van Leiden en Neder-Rijnland en toegelaten tot de Ev.-bediening, werd hij den 14en Mei 1730 bevestigd te Hoogmade door Prof. F. Fabricius, pred. en hoogleeraar te Leiden (m. Ezra VI:15-17; intr. m. 1 Cor. III:9); bij deze gelegenheid werd tevens de nieuw gebouwde kerk in gebruik genomen. Hij overleed te Hoogmade 'aan een pijnlijk toeval' den 12en Sept. 1762. A. Comrie, pred. te Woubrugge hield op zijn verscheiden een lijkpredikatie over Ps. LXXXIX:49.

Hij hield de sluitingsrede over Mc. XIII:37 voor de Prov. Z.-Hollandsche Synode te Breda 4-14 Juli 1752.

Portretten worden van hem niet vermeld.

Hij gaf uit:

Ontledende Openlegginge des Sendt-brieve v.d. Apostel Paulus a.d. Colossensen. Leid. 1739. 4°. - *Berigt aangaande de zekerheid der Zaligheit, met veertig twyffellingen daar tegen, opgegeven.* Leid. 1753. 4°.

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 95, 96. - Hs Borger. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 849. - Mededeel. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Bernardus Koning]

Koning (Bernardus) werd den 19en Febr. 1779 te Gouda geboren uit het huwelijk van Gerardus Koning en Johanna Mebelder. Hij werd ingeschreven als student aan de Leidsche hoogeschool den 10en Juli 1797 en den 16en Aug. 1803 praeparatoir geëxamineerd en toegelaten als proponent door de Classis van Gouda en Schoonhoven. Zijn peremptoir examen voor de classis van Zalt-Bommel volgde den 8en Febr. 1804, waarna den 2en Apr. d.a.v. zijn bevestiging te Hurwenen plaats had door Ds. H. v. Blockhuizen, pred. te Brakel (m. Fil. I:21*a*; intr. m. Hand. X:37-43). Vandaar vertrok hij naar Akersloot, waar hij den 22en Nov. 1807 bevestigd werd door Ds. D. Broedelet, pred. te Velzen (m. Hand. IX:20*a*; intr. m. Mt. XXII:42*a*; afsch. te Hurwenen 8 Nov. m. 1 Cor. XV:11). Bij kon. Besluit van 7 Juni 1817 benoemd tot adviseur bij de administratie voor het Onderwijs, de Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Binnenlandsche Zaken, welke betrekking hij tot zijn dood bekleedde, legde hij zijn bediening neder en preekte afscheid te Akersloot den 20en Juli 1817 (m. 1 Cor. XV:1). Hij overleed te Rijswijk (Z.-H.) den 1en Juli 1828 als weduwnaar van Hester de Krijger.

Ook reeds in de jaren, waarin hij predikant was, hield hij zich speciaal bezig met de studie der physische wetenschappen. Zoo vond hij in 1809 een inrichting uit tot verlichting met gas, uit steenkolen verkregen, waarbij hij een andere methode volgde dan die in Engeland gebruikelijk was. Den 24en Mei 1816 werd door hem naar deze methode bij wijze van proef verlicht het 'Diakonie Oude Mannen- en Vrouwenhuis' te Amsterdam in tegenwoordigheid o.a. van leden der Eerste Klasse van het Kon. Ned. Instituut der Wetenschappen; bij een herhaling der proef op 23 Sept. d.a.v. waren o.a. Z.M. de Koning met den Prins en de Prinses van Oranje tegenwoordig. De rapporteerende commissie van gen. Instituut gaf een gunstige beoordeeling. Een jaar tevoren was door een commissie bestaande uit andere leden van het Instituut een rapport uitgebracht over een door Koning uitgevonden gasmotor ('hydrophore'

door hem genoemd), waarbij aan Z.M. den Koning was voorgesteld om den uitvinder een gratificatie toe te kennen van *f* 1000, ten einde hem in staat te stellen, zijn toestel op behoorlijke grootte te vervaardigen.

Hij werd vereerd met de benoeming tot lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen, van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem en van het Groninger Natuur- en Scheikundig Genootschap. Ook werd hem geschonken het eerelint als broeder der Orde v.d. Ned. Leeuw.

Portretten worden van hem niet vermeld.

Van zijn hand zag het licht:

Noodig berigt voor den Nederlander, *wegens een nieuwe verbeterde wijze v. kunstverlichting door middel v. vlamvatbaar gas uit steenkolen.* Voorgedr. bij wijze eener Verhandel. Amst. Mei. 1816. 8°. - F. Accum, *Verhandeling over gaslicht.* Vert. en m. aanmerk. voorzien. 1816(?). - *Verhandeling over de oorzaak v.d. zelfontvlamming v.d. phosphorus in het luchtledige.* (M. goud bekr. d.h. *Zeeuwsch Genootsch.*) in: *Nieuwe Verh.* v. gen. Genootschap. Dl. IV. St. 2 (1824).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 95. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 706 (art. Dr. W.P. Jorissen). - *Alg. Konst- en Letterb.* Jrg. 1828. II, blz. 18, 19.

[Willem Arnoud Koning]

Koning (Willem Arnoud), geboren te Voorburg den 3en Mei 1835 uit het huwelijk van Matthijs Koning en Cornelia Wilhelmina de Beveren, werd den 8en Aug. 1853 ingeschreven als student te Utrecht, waar hij den 18en Juni 1858 bevorderd werd tot Theol. Doctor na verdediging van een *Specimen historico-theologicum de Gerardi Zutphaniensis Vita*, *Scriptis et Meritis.* Traj. ad Rh. 1858. 8°.

Den 3en Aug. d.a.v. door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht toegelaten tot de Ev.-bediening werd hij den 9en Oct. 1859 bevestigd te Grijpskerke (cl. Middelburg) door zijn schoonvader Ds. C. Vrendenberg, pred. te Burg op Texel (m. Fil. II:29; intr. m. 2 Cor. III:5, 6). Met ijver en nauwgezetheid diende hij deze gemeente ruim acht jaren lang; den 17en Juli 1867 overleed hij na langdurig lijden.

Behalve zijn hierboven vermeld acad. proefschrift gaf hij geen geschriften uit. Op grond van een van diens tractaten beschouwde hij in zijn dissertatie, in aansluiting aan wat Ullman, Böhringer en Delprat hadden geleverd, Gerard Zerbolt van Zutfen als voorlooper van de groote hervormers der 16e eeuw, inzonderheid naar haar *formeel* gedeelte. Dientengevolge besteedde hij aan diens andere tractaten, waarin Zerbolt zich als moralist doet kennen, geen, althans geen genoegzame aandacht. Dr. W. Geesink merkt in de Inleiding van zijn acad. proefschrift over denzelfde (Amst. 1879) op dat Koning in de appreciatie van het reformatorisch karakter van bovenbedoeld tractaat zich vergist heeft. En Prof. Dr. W. Moll noemde dan ook in 1859 Zerbolt ‘weinig meer dan ten halve bekend’ (Kist en Moll, *Kerkhist. Arch.* II, blz. 147).

Koning huwde te Burg op Texel den 28en Sept. 1859 met Hendrika Helena Vrendenberg, die hem met twee kinderen overleefde.

L i t t e r a t u u r : *Kerk. Crt.* 3 Aug. 1867. - *St. v. W. en W.* 1867, blz. 549. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 394. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Willem de Koning]

Koning (Willem de) werd den 6en Sept. 1733 te Leiden geboren uit het huwelijk van Jacob de Koning en Gerritje de Bruyn. Hij volbracht aldaar zijn academische studiën (ingeschr. 15 Maart 1748) en werd den 26en Juni 1758 door de Classis van Leiden en Neder-Rijnland toegelaten als proponent. Den 1en Nov. 1758 volgde zijn peremptoir examen voor de Classis van Amersfoort, waarbij hij blijk

gaf van zijn ‘weergalooze bekwaamheid en grondige geoeffenheid in de grondtalen en bespiegelende en beoefenende godgeleerdheid’. Den 26en Nov. d.a.v. had zijn bevestiging te Nigtevecht plaats door Ds. A. Heshusius, pred. te Haarlem (m. Spr. XXII:17-21; intr. m. Dt. XXXII:1, 2). Vandaar vertrok hij naar Overschie, waar hij den 23en Mei 1762 bevestigd werd door Ds. D. v. Heuven, pred. te Zoetermeer (m. Jer. XV:19; intr. m. Ps. XLV:4, 5; afsch. te Nigtevecht 9 Mei m. Dt. XXXII:45-47). Zijn tweede gemeente diende hij slechts één jaar. Hij verwisselde haar voor Deventer, waar Ds. P.J. Schiever, pred. ald. den 19en Juni 1763 als zijn bevestiger optrad (m. Jes. XL:11*a*; intr. m. Jes. LXII:1; afsch. te Overschie 29 Mei m. Openb. II:17*b*). In deze gemeente was zijn verblijf van nog korter duur dan te Overschie. Nog vóór het eind van 1763 ontving hij de beroeping naar 's-Gravenhage, waaraan hij gehoor gaf. Den 12en Febr. 1764 preekte hij afscheid te Deventer (m. Zach. XI:7*b*), waarna den 4en Maart zijn bevestiging te 's-Gravenhage plaats had door Ds. J. v. Spaan, pred. ald. (m. 1 Cor. I:23, 24; 17 Maart intr. m. Jes. LI:16). Hij herdacht den 8en Maart 1789 zijn 25-jarige bediening ald. (m. Ps. XXVII:9*b*; den 26en Nov. 1808 hield hij ter herdenking van zijn 50-jarige ambtsvervulling een dankpredikatie over Ps. CXVI:12-14. Hoewel de ouderdomsgebreken zich bij hem deden gelden bleef hij in dienst tot aan zijn overlijden den 14en Oct. 1809.

Bij gelegenheid van de invoering der nieuwe Psalmberijming hield hij in 1774 een preek, die ‘op veler aandrang’ in druk uitgegeven, verschillende historische bijzonderheden bevat en gevolgd wordt door dichtregelen van sommigen zijner vrienden.

In 1797 meende hij zijn stem te moeten doen hooren tegen een geschrift van den emeritus predikant der Waalsche gemeente J.J. Serrurier, die in den vorm van *Bedenkingen op den Brief der Remonstrantsche Broederschap aan de Protestanten* zijn ingenomenheid had betuigd met het voorstel in bedoelden *Brief* tot de verschillende Protestantsche gemeenten hier te lande gericht om naar aanleiding van den nood der tijden zich saam te vereenigen op den grondslag der belijdenis ‘dat Jezus is de Christus, en dat God Hem uit de dooden opgewekt heeft’, en tevens om de H. Schrift, met uitsluiting van alle menschelijke voorschriften voor den eenigen regel van geloof en leven te erkennen. In zulk een vereeniging zag de Koning geen heil, vanwege het karakter van de Remonstrantsche Broederschap, waarin tegenstrijdige beschouwingen omtrent den persoon van Christus gehuldigd werden. Hij sprak er zijn verwondering over uit dat een der leeraren van de Gereformeerde Kerk een voorstel als het omschrevene kon aanbevelen, terwijl hij toch bij de toelating tot de Evangeliebediening in die Kerk de belofte had afgelegd alle leeringen, die met hare Belijdenisschriften in strijd waren, te weerleggen. Ook kwam hij op tegen het gevoelen van Serrurier, dat de Dordtsche leerregelen niet zouden behooren tot de fundamenteele leerstukken van Christus' Kerk. Het voorstel van Remonstrantsche zijde had verder geen resultaat, waartoe mogelijk ook de Konings woorden hebben meegewerkt.

Aan het eind van zijn loopbaan kon de Haagsche kerkeraad van hem getuigen dat hij ‘als een wakker en getrouw voorganger en geliefde medebroeder gearbeid had.’

Hij was praeses van de Z.-Hollandsche Synode te Gorinchem 5-15 Juli 1791.

Hij huwde te Deventer den 21en Apr. 1766 met Maria v. Suchtelen, wed. v. Joan v. Schuylenburg; na haar overlijden in 1803 hertrouwde hij met Maria Ooms, die

hem tot 3 Aug. 1832 overleefde. Hij liet een kleindochter Cornelia Maria de Koning na.

Van hem bestaan twee portretten: een op 41-jar. leeftijd. Ter halver lijve, v. voren,

rechts, staande onder een toog, m. 6 reg. vs v. H. Wielheesen. Naar A. Schouwman, door P.W. v. Megen, fol.; en een in borstb. rechts, in ambtsgewaad. In ov. en 2 reg. onderschr. v. J. v. Hoogstraten 1791. Zwarte kunst n. en door Bolomey. 8°. (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 2982; v. Someren, id. II, No. 3024).

Van hem zag het licht:

De Gemeinte des Heeren opgewekt om Gode betamelyk Psalmtezingen; *of Leerr. over Ps. XLVII:7 en 8*, *bij gelegenh. der invoering v.d. nieuwe en verbeterde Psalmberyming*, *uitgespr. in de Kloosterkerk v. 's-Gravenhage*, *op den XXVsten v. Herfstmaand 1774.* 's-Grav. 1774. 8°. (Bibl. N.L. en Kerkeraads-Bibl. 's-Grav.). - *Aanspraak aan Willem Frederik v. Orange en Nassau*; *toen hoogstdezelve den 13 July 1788 in de Groote Kerk te 's-Gravenhage voor de eerste reis het H. Avondmaal zoude vieren.* ['s-Grav. 1788]. M. afzonderl. titelbl. achter: J.I. Guicherit, *Aanspraak aan Z.D.H. den Erfprins Willem Frederik .... wanneer Hy .... tot lidmaat der Herv. Chr. Kerk was aangenomen den 9 July 1788 ....* 's-Grav. 1788. 8°. Beide st. in Fr. en Ned. tekst. Ook getiteld: *Aanspraken aan .... den Heere Erfprins* d. J.I. Guicherit en W. de Koning. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* V No. 21800 en Bibl. N.L.). - *Aanmerkingen .... over de Bedenkingen v. Joh. Jac. Serrurier*, *emer. pred. ald.*, *op den Brief der Remonstr. Broederschap aan alle leeraars en opzieners der Prot. Gemeenten in Nederland.* 's-Grav. 1797. 8°. (Kon. Bibl.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 99. - Hs Borger. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Kerkel. 's-Gravenhage in vroeger eeuw*, blz. 91-97, 111. - v. Iperen, *Kerk. Hist. Ps. gezang.* II, blz. 433, 434. - *Boekz.* 1768*b*, 736; 1809*b*, 564. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1022.

[Alexander de Koning]

Koning (Alexander de), geboren te Amsterdam in Oct. 1783, studeerde aan de hoogeschool te Utrecht (ingeschr. 13 Sept. 1803) en werd praeparatoir geëxamineerd en toegelaten als proponent door de Classis van Amsterdam den 15en Juli 1805. Daarop volgde den 29en Oct. zijn peremptoir examen voor de Classis van Utrecht en nog in hetzelfde jaar den 24en Nov. zijn bevestiging te Langerak bez. de Lek door Ds. S.D. de Keyzer, pred. te Zegveld (m. Joh. XV:7; intr. m. Mt. VI:8*b*). Hij preekte aldaar afscheid den 13en Nov. 1808 (m. 2 Petr. I:2) wegens vertrek naar Sliedrecht, waar hij den 27en d.a.v. bevestigd werd door Ds. C. Fortuyn, pred. te Amsterdam (m. 1 Cor. XVI:10; intr. m. Joh. XXI:16). Zijn derde en laatste gemeente was Meppel, waar hij, als tweede predikant beroepen, den 13en Mei 1821 bevestigd werd door Ds. G.H. Hein, pred. ald. (m. Rom. VIII:31*b*; intr. m. Hand. XVIII:15; afsch. te Sliedrecht 29 Apr. m. Hand. XX:36; in dr. versch.). Hij overleed te Meppel op ruim 43-jarigen leeftijd den 16en Apr. 1827. Hoewel meermalen met ziekte bezocht, arbeidde hij voort met rusteloozen ijver. Behalve daardoor onderscheidde hij zich ook door zijn breede kennis, verdraagzaam karakter en eigenaardige oorspronkelijkheid.

Hij huwde 1°. te Amsterdam den 10en Nov. 1805 met Catharina Huizenbeek (een *Huwelijkszang* bij die gelegenh. in *Bibl. N.L.* I, k. 536); 2°. met C.M. Janssen, die hem als weduwe overleefde. Een zoon uit het eerste huwelijk, *Gerrit de Koning*, was pred. te Avereest van 1831 tot 1872 (overl. als emer. 1898).

Portretten van A. de Koning worden niet vermeld.

Van hem zag het licht:

Twee leerred. over Joh. XIX:24*b en 1 Sam. XVII*:37. Dordr. 1814. 8°. - *Twee leerred. op het Vrede-feest* (over Ps. CXVIII:24 en Ps. CXXII:6*b*). Dordr. 1814. 8°.

(Kon. Bibl.). - *Naaukeurig Berigt aang. de Belegering en het ontzet v. Gorinchem*, *en het daar bij gebeurde in den omtrek.* Dordr. 1814. 8°. (Kon. Bibl. en Bibl. N.L.). - *Twee leerred. uitgespr. den 19en v. Wintermaand 1813*, *de eene over de ramp te Woerden*, *de andere over de wapening voor 't Vaderland.* Dordr. 1814. 8°. (Kon. Bibl. en Bibl. N.L.). (Vgl. *Boekz.* 1814*a*, 239-245). - *Het huwelijk v. Willem .... Kroonprins der Nederl. .... en v. Anna Paulowna*, *Grootvorstinne v. Rusland ....* Amst. 1816. 8°. (Kon. Bibl.). - *Kort Onderwijs aang. de Boeken des O. en N. Verbonds.* Amst. 1817. 8°. - *Handleiding omtr. de Leerredenen over de Lijdensgeschiedenis des Heilands jaarlijks te houden in de Herv. Chr. Gemeenten*, *bijz. ten platten Lande.* Dordr. 1818. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1818*b*, 585-587); 2e dr. Amst. 1832. 8°. (Univ. Bibl. Amst.) - *Avondmaalsviering op den 12en v. Grasmaand 1818*, *bij gelegenh. v. welke 56 Gemeenteleden werden bevestigd.* Utr. 1818. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1819*b*, 799, 760). - *Dagelijksche oefeningen des Christens in de Lijdensgeschied. v. zijnen Heiland ten tijde v. derzelve gedachtenis.* Dordr. 1819. 3 dln. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1820*a*, 261-270); 2e dr. Amst. 1830. 3 dln. 8°. - *Aanwijzingen aang. het gebruik v.d. Bijbel.* Dordr. 1820. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1823*a*, 40-42). - *Afscheid v. zijne meente - genomen 29 v. Grasmaand 1821.* Breda. 1821. 8°. (Kon. Bibl.). - [Met G.H. Hein], *Twee leerred. tot duurzaam aandenken*, *voor de Herv. Gem. te Meppel*, *aan de haar zoo verblijdende uitkomst*, *gevierd*, *op den 13en v. Bloeimaand* 1821. (Bevest. en intr. te Meppel). Breda. 1821. (Kon. Bibl. en Bibl. N.L.). - *Bevestigings-rede op den Tweeden Paaschdag 1822*, *geh. te Meppel* (bij geleg. der bevest. v. Ds. Johan Lulofs ald.). Breda. 1822. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1822*b*, 573, 574). - *Verslag v.d. vereeniging der Luthersche Christenen*, *met de andere Hervormden*, *tot eene Gemeente des Heeren*, *te Meppel.* Utr. 1826. (Vgl. J. Heringa, *Kerkel. Raadvrager en Raadgever.* 2e dl. 2e st. Utr. 1826. VI). - *Oefeningen tot bevorder. v. kennis der gezonde leer en v. ware vroomheid.* Breda. 1827. 8°. - *Jezus Christus in Zijne heiligen tot bevorder. v. Evangelisch geloof en deugd in de Heil. Alg. Chr. Kerk beschouwd.* Breda. 1827. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1828*a*, 289-297); n. uitg. ald. 1836. 8°.

Hij was een ijverig medewerker aan de *Vaderlandsche Letteroefeningen*, die tal van bijdragen van zijn hand bevatten, welke getuigen van zijn kennis en bekwaamheid. Van hem bestaat een gedicht: *Bij het graf des Christen-leeraars P. van der Wolk*, *gest. den 20sten der Hooimaand 1809 te Groot-Ammers.* Dordr. 1809. 8°. (Bibl. N.L.) en een op het afsterven v. Mej. G.B. v. de Sande, in: *Het Gewin v.d. Dood eens Christens*, *geh. den 27en Mei 1821 in de Herv. Gem. te Meppel*, *door haren toenmaligen Leeraar G.H. Hein*, pred. te Kampen. Gron. 1822.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 98. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 291, 292; III, blz. 667. - Romein, *Drenthe*, blz. 153. - Hs Borger. - *Boekz.* 1827*a*, 621, 645, 646. - J.W. Yntema, *Hulde a.d. nagedacht. v. mijnen onvergetelijken vriend Alex. de Koning*, in: *Vaderl. Letteroef.* 1827. 2e st. Mengelwerk, blz. 341-344. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 197.

[Victor Koningsberger]

KONINGSBERGER (Victor), geboren te 's-Gravenhage den 12en Aug. 1800, werd opgeleid voor den handel, waarin hij werkzaam was tot omstreeks 33-jarigen leeftijd. Inmiddels was de Evangeliebediening zijn ideaal geworden. Om hiertoe te geraken liet hij zijn werkkring varen. Na de voorbereidende studie in het vaderland te hebben volbracht, vertrok hij in 1835 naar Genève, waar hij aan de hoogeschool de theologische colleges volgde; ongeveer drie jaar later ging hij vandaar naar Berlijn, waar hij zijn

studie voltooide. Terwijl hij daar nog verbleef werd hij aangezocht voor het opzienersambt te Maria-Hoorebeke; hieraan gaf hij gehoor. Na afgelegd examen voor de Synodale commissie van de Unie der Prot. Kerken in België te Brussel werd hij den 8en Mei 1842 als predikant ald. beroepen, waarop hij den 14en Aug. bevestigd werd door Ds. J.A. Stoop, pred. te Antwerpen. Den 24en Sept. 1848 leidde hij voor het eerst na 15 jaren weer een godsdienstoefening te Ettecoven, met Maria-Hoorebeke gecombineerd. Hij hield zijn afscheidspreek den 24en Aug. 1851 (t: Lc. XIX:42*a*) wegens vertrek naar Koudekerke, waar hij den 31en Aug. intrede deed (m. 1 Cor. II:2), na bevestigd te zijn door Ds. C.A. Kam, pred. te O. en W. Souburg. In Juli 1853 bedankte hij voor een beroep naar Ter Neuzen. Van twee beroepingen, waarover hij tegelijkertijd te beslissen had, een naar Hedel (op Koninklijke collatie) en een naar Berkel en Rodenrijs, nam hij de eerste aan. Den 2en Apr. 1854 werd hij te Hedel bevestigd door Ds. G.A. Weyers, pred. te Driel (m. 1 Joh. V:4; intr. m. Joh. XXI:15-17); afsch. te Koudekerke 26 Mrt. m. Fil. II:12-16). Na voor Bergschenhoek (Dec. 1856) bedankt te hebben, nam hij een beroep naar Fijnaart en Heiningen aan, waar hij den 10en Mei 1857 bevestigd werd door Ds. H.J.R.G. Theesing, pred. te Rotterdam (m. 1 Cor. IV:1; intr. m. Col. I:28; afsch. te Hedel 3 Mei m. 1 Thess. III:12, 13). Hoewel in Mei 1860 beroepen te Scherpenisse bleef hij werkzaam te Fijnaart tot zijn overlijden den 31en Oct. 1863.

Hij was te Maria-Hoorebeke gehuwd met Johanna Catharina Blommaert, die hem na een 19 jarig huwelijk te Fijnaart door den dood ontviel, hem nalatende vier kinderen, die binnen een jaar hun beide ouders verloren.

Van V. Koningsberger zagen het licht vier door hem uit het Hoogd. vertaalde preeken van M. Luther: *U is de Heiland geboren.* Leerr. ov. Lc. II:1-12. Rott. 1833. 8°. - *De kracht en nuttigheid v. Christus' Opstanding.* Leerr. ov. Mt. XXVIII:1-10. Rott. 1834. 8°. - *Het bevel der Evangelieprediking en Christus' belofte aan de geloovigen, bij Zijne hemelvaart.* Rott. 1834. 8°. - *De uitstorting v.d. H. Geest.* Leerr. ov. Hand. II:1-4. Rott. 1834. 8°. (alle aanwezig in de U.B. Amst.).

Voorts: *Eenige bijzonderheden betreff. de geschiedenis der Prot. Gem. te St. Maria Hoorebeke in Oost Vlaanderen.* In: *Ned. Arch. H.G.* D. IX (1849), blz. 212-215. (D. Koningsberger d.t. pl. als schrijver genoemd, moet zijn: V. Koningsberger). - *De bevrijding v. Petrus uit de gevangenis.* Leerr. ov. Hand. XII:5-17. Rott. 1862. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Boekz.* 1863[2], 572, 590-592.

[Jan Konijnenburg]

KONIJNENBURG (Jan), geboren te Leiden den 8en Dec. 1757, werd, nog geen zestien jaren oud, in Oct. 1773 aangenomen als student aan het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam, en vijf jaar later bevorderd tot proponent bij de Remonstrantsche Broederschap. In het volgende jaar gelijktijdig beroepen te Woerden en te Hazerswoude, gaf hij aan laatstgen. standplaats de voorkeur, waar hij den 16en Jan. 1780 intrede deed. Vandaar vertrok hij naar Leiden, waar zijn intrede plaats had den 19en Oct. 1783 (afsch. te Hazerswoude 5 Oct.). Van de Leidsche gemeente nam hij afscheid den 30en Apr. 1786, waarna hij den 14en Mei zich verbond aan die te Utrecht.

Bij het emeritaat van den hoogleeraar A.A. van der Meersch werd hij den 3en Aug. 1790 tot diens opvolger aan het Seminarium benoemd. Na den 31en Oct. van dat jaar zijn afscheid te hebben genomen als predikant, aanvaardde hij den 23en Nov. d.a.v. dit ambt met het uitspreken van een *Laudatio Simonis Episcopii.*

Gedurende de volgende moeilijke jaren betrad hij ook het gebied der politiek. Warm ijveraar voor de partij der Patriotten nam hij in 1797 zitting onder de representanten in de tweede Nationale Vergadering, terwijl het professoraat zoolang werd waargenomen door den Doopsgezinden hoogleeraar G. Hesselink. In het volgende jaar keerde hij echter tot de Kweekschool terug, waaraan hij zijn taak bleef vervullen tot 1826, toen hij met het oog op zijn leeftijd een ambtgenoot verzocht. Den 20en Juni 1827 werd hij emeritus. Hij overleed den 8en Jan. 1831.

Konijnenburg was iemand meer van algemeene dan van diepgaande kennis. Van een helderen blik en een scherpzinnig oordeel gaf hij meermalen blijk. Maar in alle opzichten stond hij beneden zijn voorgangers A.A. van der Meersch en Paulus van Hemert, en ook beneden zijn ambtgenoot aan de Doopsgezinde Kweekschool.

In 1794 gaf hij uit zijn *Onderzoek naar den aard der voorspellingen wegens den Messias in de Schriften des O.V.*, waarvoor Teylers Godgeleerd Genootschap hem de gouden médaille had toegekend, zonder dat deze verhandeling werd opgenomen in de werken van het Genootschap. Zij kenmerkt zich door groote oppervlakkigheid. Om de Messianiteit van de als Messiaansch geciteerde plaatsen in het N. Test. geheel te kunnen wegcijferen, stelde hij regels en grondslagen, als b.v. deze: de plaatsen werden meest uit het geheugen aangehaald en daardoor ontstond gemakkelijk in zulk een citaat een wijziging naar gelang van de bedoeling, waarmede zulke plaatsen werden aangehaald (blz. 213 v.v.). Het Haagsch Genootschap zocht den nadeeligen invloed van Konijnenburgs werk te keeren, door in 1797 een verhandeling van J.H. Regenbogen te bekronen, waarin betoogd werd dat in de Schriften des O. Test. eigenlijk genoemde rechtstreeksche voorspellingen aangaande Jezus Christus als den Messias gevonden worden.

In 1809 gaf hij anoniem in het licht: *Gesprekken over de mythen in den Bijbel.* Ingezonden als beantwoording van een prijsvraag in 1807 uitgeschreven door Teylers Godgel. Genootschap *naar den grond*, *de noodwendigheid*, *de waardij der mythische verklaringsmethode.* Konijnenburgs antwoord, het eenige dat toen op die vraag was ingekomen werd geen bekroning waardig gekeurd (om die reden schreef het Genootschap dezelfde vraag nog eenmaal uit; toen met gunstiger uitslag want in 1810 werd het antwoord van J.H. Pareau bekroond). Volgens Konijnenburgs betoog zouden in het boek Genesis vijftien mythen voorkomen, vooral in de eerste 3 hoofdstukken; verder rekent hij ertoe Kaïns en Abels geschiedenis, Babels torenbouw, den zondvloed, Sodoms verwoesting, het gebeurde met Loths huisvrouw, de opoffering van Isaäc, de worsteling van Jacob en Jozefs droomen; letterlijk opgevat weet de schrijver van die verhalen geen goede verklaring te vinden; volgens hem zou Mozes ze hebben geleverd, zooals hij ze vond, maar ze hebben aangewend tot het staatkundige en godsdienstige oogmerk zijner wetten en instellingen. ‘De Bijbelschrijvers drukken’ zoo verklaart Konijnenburg, ‘bij voortduring een onmiddellijken invloed van Jehova uit, waar wij, naar onze denkwijze en in onze taal, slechts den gewonen middellijken samenhang van natuurlijke oorzaken en gewrochten zouden te kennen geven. De schrandere oordeelkunde van onzen tijd is, op taalvormige gronden, meer gelukkiglijk geslaagd in het aannemen en uitleggen van die menigvuldige spreekwijzen, welke uit de oude taal (der Hebreeuwen) tot de Schriften des N.V. zijn overgebragt.’

Dat Konijnenburg behoorde tot de ultra-liberale theologen van zijn tijd zal na deze verklaringen geen verwondering wekken. In hem deed het rationalisme zich van den

academischen leerstoel hooren. Hij vatte het Christendom op als ‘een zedelijken gods-

dienst, welke, zooals de geëerbiedigde Jezus door leer en leven getoond heeft, voornamelijk in de opvolging van zedelijke geboden gelegen is, welke tot zielekalmte en ware gelukzaligheid geleidt'.

Zijn *Lessen over het leeraarsambt in de Christelijke Kerk* bevatten tal van doeltreffende homiletische voorschriften. Het practische staat in de prediking hier op den voorgrond; alles moet volgens hem daarop aangelegd worden, dat het verstand overtuigd en het hart getroffen worde, ofschoon hij daarom niet alleen de Moraal wil preeken, maar ook de bespiegelende waarheden, die beschouwd kunnen worden als de grondslag, waarop de Christelijke zedeleer rust. De tekstverklaring is volgens hem een hoofdbestanddeel van een goede preek; in dit opzicht betreurt hij dat men terwille van een eenzijdige synthese het goede verwaarloost, dat in de oude analytische methode was. Hij wenscht daarom echter deze laatste preekwijze niet terug. Overigens legt hij vooral nadruk op de betrekking van den predikant tot de maatschappij; de predikant moet de meest nuttige of eigenlijk de meest bruikbare persoon der samenleving zijn. Dat hij dienaar van het Evangelie is wordt op den achtergrond gelaten.

Nog in het laatst van zijn leven waagde Konijnenburg zich aan een *Overzetting van de Schriften des N.V.*, waarop van verschillende kanten scherpe kritiek volgde, door hem beantwoord in een *Brief betreffende de recensiën der Overzetting.*

In de Fransche, Hoogduitsche, Engelsche en Italiaansche talen had hij reeds als student gedurende zijn vacantiën, zonder hulp van een leermeester, zich zóó geoefend, dat hij verschillende geschriften uit die talen in goed Nederlandsch kon overbrengen.

Het maandschrift, waarvan de uitgave onder den titel: *Bijdragen tot het menschelijk geluk* door hem werd ondernomen (zie ond. zijn geschr.), ondervond bij het publiek veel belangstelling.

In 1806 benoemde het Zeeuwsch Genootschap hem tot zijn medelid; een dergelijke onderscheiding viel hem in 1815 te beurt van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem, die in datzelfde jaar en in het voorafgaande twee antwoorden op door haar uitgeschreven prijsvragen door hem ingezonden resp. met haar gouden en haar zilveren eerepenning had bekroond.

Hij huwde in Jan. 1783 te Utrecht met Sophia Welsingh. Op den 'Hoogenburch' (vlak bij Zwammerdam) bezat hij een buitenverblijf. (Vgl. W.M.C. Regt, *Alphensche buitenplaatsen*, in: *Leidsch Jaarboekje* 1920, blz. 138).

Van hem bestaat meer dan één portret: één borstb. links, in ov. Naar H.W. Caspari, door J.W. Caspari, 8°, hetzelfde, copie. Lith. m. 2 reg. onderschr. Door v. Lier. 8°; borstb. links en v. voren. In ov. zonder rand. Naar H. Langerveld, door J.W. Caspari. Uitg. v. J. v. Ledden Hulsebosch. 8° (vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 2984-2986; v. Someren, id. II, no. 3025).

De door hem uitgegeven geschriften zijn de volgende:

J.J. Engel, *De kunst v. nabootzing door gebaarden.* (Uit het Hoogd. vert.) Haarl. 1790. 2 dln. 8°. (Univ. Bibl. Amst). - *Laudatio Simonis Episcopii.* Amst. 1791. 4°, hiervan bezorgde P. Weiland, Rem. pred. te Rotterdam een Ned. vertaling: *Lofrede op Sim. Episcopius*; uit het Lat. vert. m. aanteeken. Amst. 1791. 8°. - *Onderzoek v.d. aard der voorspellingen wegens den Messias in de Schriften des O.V.* Haarl. 1794. 8°. - *Bedenkingen over den aard*, *het verval*, *en herstel der wissel-bank te Amsteldam.* (Twee voorlezingen geh. in het Depart. der

Maatsch. Felix Meritis). Amst. 1797. 8° (Univ. Bibl. Amst.). - *Lessen over het Leeraarsambt in de Chr. Kerk.* Utr. 1802. 8°. - *Lof-*

rede op Elisabeth Wolff geb. Bekker, *en Agatha Deken.* Opgesteld ingevolge opdracht v.d. Bataafsche Maatsch. v. Taal en Dichtkunde Afd. Amsterd. Amst. 1805. 8°. - *De kunstverdiensten v. Angelika Kaufmann en Raphaël geschetst in twee redevoer. m. afbeeldingen.* 's-Gravenh. 1810. 8° (Kon. Bibl.). - Lod. Alberti, *De Kaffers aan de Zuidkust v. Afrika*, *Natuur- en Zedekundig beschreven.* (Uit het Hoogd. vert.). M. pl. en krt. Amst. 1810. 8° (Univ. Bibl. Amst.). - Verhand. ter beantw. der vrage: '*Is het nuttig dat in het algemeen de geschriften der oude Grieken en Romeinen*, *en in het bijzonder hunne dichtwerken*, *in onze moedertaal overgezet worden? Zoo ja*, *welke zijn de nuttigheden daaruit voortvloeyende en op welke eene wijze moeten die vertalingen vervaardigd zijn*, *zullen zij het meeste nut te weeg brengen?*' (Door de Alg. Jrl. Verg. v.d. Holl. Maatsch. d. Wetensch. te Haarl. op 21 Mei 1814 met zilver bekroond.) Opgen. in de *Letter- en Oudheidk. Verhand.* v. gen. Maatsch. Dl. I, 1815, blz. 59-163. - *Nationaal Gedenkboek der hernieuwde Nederl. Unie v.d. jare 1813.* M. pl. en portr. 's Gravenh. 1816. 2 dln. 8° (Kon. Bibl. en Bibl. N.L.). - Hetz. werk als 't voorg. m. *Nadere bijvoegs. en verbeter. tot het Nation. Gedenkb.* enz. 's Gravenh. 1817. 8° (Kon. Bibl. en Bibl. N.L.). - *Letter-*, *Natuur- en Zedekundige Mengelingen* [in voorlezingen]. Amst. 1818. 8° (Kon. Bibl. en Bibl. N. Lett.). - *Konstantijn de Groote.* Treurspel. Amst. 1818. 8° (Kon. Bibl. en Bibl. N. Lett.).- [Anon.] *Tafereelen v.d. Staatsomwenteling in Frankrijk.* M. pl. en portr. Amst. 1794-1809. 8°; 2e dr. Zalt-Bommel, 1824-1827. 28 dln. 8°. (Volgens de *Alg. Konst- en Letterb.* 1931. I, blz. 19 waren de eerste 2 dln. van Mart. Stuart, den schrijver der *Romeinsche Geschiedenissen*; volgens Rogge, *Bibl. v. Rem. Geschr.* I. 1, blz. 64 was alleen het 1e dl. van Stuart, aan wien het geheele werk doorgaans werd toegekend). - [Anon.], *De H. Schriften des N. Verb. getrouwelijk overgezet.* Eerste st. Amst. 1825. 8°. - *Brief betr. de recensiën zijner Overzetting v.d. gewijde Schriften des N.V.* Amst. 1826. 8°. - [Anon.], *Katholikon: Een boek voor allen.* Door den schrijver der 'Uren aan den godsdienst gewijd' [H. Zschokke]. N.h. Hoogd. Amst. 1826. 8°. - *Mémoire sur la liberté des cultes*, *adr. à la Soc. de la Morale Chrét. à Paris en 1825.* Amst. 1827. 8°. - [Anon.], *De Christenleer zonder geschiedenis en inkleeding. Godsdienstig leesboek voor nadenkende belijders.* Amst. 1828. 8°. - *Handwoordenboek der Nederduitsche taal*, *naar de laatste spelling*, *tot algemeen gebruik zamengesteld.* Opnieuw herz. en verbet. Amst. 1839. 8° (Univ. Bibl. Amst.). (Vgl. voor de meeste dezer geschr. Rogge, *Cat. Rem. Bibl. Amst.* i.v.).

In 1788 ondernam hij de uitgave van een maandschrift: *Bijdragen tot het menschelijk geluk*, waarvan zes deelen verschenen zijn.

De Bibl. van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden bezit van hem in handschr. een *Brief aan N.N.* Amst. 1818. (*Catal.* I *Handschr.*, blz. 63).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, Biogr. Wdb. VII^2, blz. 100, 101. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 292, 293. - A. des Amorie v.d. Hoeven, *Het Tweede Eeuwfeest v.h. Seminar. der Remonstr. te Amst.*, blz. 49, 200-202. - IJpey, *Krist. Kerk 18e e.* D. IX, blz. 230, 231, 233. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* (reg.). - *Alg. Konst- en Letterbode.* 1831. I,

blz. 18-20. - Sepp, *Pragm. Gesch. Theol.* (reg.). - Bouman, *De Godgeleerdh. en hare beoef. in Ned.*, blz. 186. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 180, 345. - W.J. Kühler, *Socin. in Ned.*, blz. 283. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 332, 333. - v. Oosterzee, *Pract. Theol.* I, blz. 18, 215. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, no. 864, 1956, 3373, 4373.

[Jakob Pietersz. van de Kooch]

KOOCH (Cooch, Coogh, Coog) (Jakob Pietersz. van de) (oorspronkelijk alleen: **Jakob Pietersz.),** behoorde eerst tot de Friesche Doopsgezinden, maar was later leeraar bij de Vlaamsche gemeente der Doopsgezinden te Koog en Zaandijk. Uit de archiefstukken dezer gemeente blijkt dat hij in 1645, toen het 'Vermaanhuis' voor de Vlamingen ald. werd gebouwd, als een hunner twee leeraren dienst deed. Wanneer hij voor de eerste maal als zoodanig optrad, is niet gebleken. Hij overleed den 29en Juni 1671 in den ouderdom van 71 jaren en 9 maanden.

Van zijn hand verscheen in druk: *Veilighe wech ofte raet om hem in 't banner ofte veroordelen niet te vergrypen.* Amst. 1631. Hij had dit geschrift opgesteld naar aanleiding van moeilijkheden, die omstreeks 1625 gerezen waren tengevolge van de 'conversatie', die sommige Friezen zich meer dan vroeger veroorloofden met de Waterlanders en de Vlamingen. De schrijver gaat met dit laatste blijkbaar accoord. Aangezocht om het geschrevene te laten drukken weigerde hij dit. Maar toen in 1629 of '30 op Texel een Fries werd uitgebannen op grond van zijn in het huwelijk treden met een Vlaamsche zuster, liet men, buiten den schrijver om, v.d. K.'s *Veilighe wech* tòch drukken. Zijn vader, die dit ontdekte, kocht den geheelen nog niet gereed zijnden druk op, vernietigde dien en kreeg ook het manuscript in handen. De zoon zond dit vervolgens ter nadere beoordeeling naar Hoorn, Alkmaar en aan een vriend. Copie ervan genomen maakte het in breeder kring bekend. Dit verwekte een storm. Hoewel daarop in een kring van oudsten, voor wie de schrijver ter verantwoording was geroepen, besloten was dat hij alles zou stil houden, kwam het nu tòch, den 1en Febr. 1632, in druk uit. De storm werd nog heviger. Voor een vergadering te Zaandam (3 Juni 1632), had v.d. K. zich opnieuw te verantwoorden over den inhoud, maar overeenstemming bleef uit. Later disputeerde hij nogeens daarover met P.J. Twisck, leeraar bij de Friesche gemeente te Hoorn, maar wederom zonder resultaat. Duidelijk bleek bij dit alles dat v.d. K. gekant was tegen de toepassing van ban en mijding in gevallen van 'buitentrouw'. Om die reden verliet hij ook de Friesche gemeente, waar de ban z.i. te sterk werd gedreven, en ging hij over tot de Vlamingen, bij wie hij echter ook oneenigheid aantrof. Dit laatste blijkt uit een brief van zijn hand d^{o} 30 Jan. 1661, gericht aan de Vlamingen, waarin hij zich daarover beklaagt en hen dringend vermaant 'tot vrede, en eensgezindheid, en bewaring der liefde, vooral in strijdschriften'. (*Inventaris der archiefstukken*, *berustende bij de Vereen. Doopsgez. Gem. te Amst.*, 1e st. blz. 124 no. 665, 666; 2e st. 1e Afd. blz. 297 no. 2032).

Later gaf hij in het licht: *Vrede basuyn tot verminderinghe van de verschillen voorgevallen onder de Doopsgesinde tot Amst.*, *voornamentl. raeckende den standt dier sichtbare Kercke*, *hierbij waarschouwinge om wacht te houden tegen zodanige verbonden*, *waardoor de particuliere gemeenten in haar behoorlyck recht en vryheit gekrenckt.... worden.* Amst. 1664. 4° (Met nog een 'Aenhangsel' ter verklaring v.h. *Voorstel* en eene 'Verklaringe over de belijdenisse in dit tractaet voorgestelt'). (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* II St. 2e Afd., blz. 66). Hierop verscheen: *Antwoort op de soo genoemde Vredebasuijn v. Jakob Pietersz. van de Coog*, *waer in overwogen wort de gerustheyt*, *die door de wyse v. bevredigingh die hy voorstelt te verwaghten staet*, *alsmede syn waerschouwingh.... teghen de verbonden v. over-een stemmingh.* Amst. 1665. 4°. (Geteekend: *P.A.*, d.i. Pieter Apostool) zie Rogge, t.a.p. en blz. 68).

Portretten van Jakob Pietersz. v.d. K. worden niet vermeld.

L i t t e r a t u u r : *Inventaris* (a.b.) t.a.p. - *Cat. Dpsg. Bibl.* II, blz. 68, 164. - Meded. v.d. Hr. G.J. Honig te Zaandijk.

[Henricus Koocken]

KOOCKEN (Ko(o)ken, oorspronkelijk: **Cooke) (Henricus),** geboren te Maastricht den 10en Mei 1717, werd ingeschreven als student te Groningen den 16en Sept. 1737 en na praeparatoir examen bij de classis Maastricht den 2en Oct. 1742 toegelaten als proponent. Den 13en Oct. 1743 had zijn bevestiging plaats als adjunct-predikant te Lommel (thans tot België behoorend, destijds behoorende tot de classis van Peel en Kemperland). Hij preekte er afscheid den 30en Apr. 1747 (m. Hand. XX:31, 32) en werd den 7en Mei d.a.v. bevestigd als predikant te Valkenswaard door Ds. G. v. Nouhuys, pred. te St. Oedenrode (m. 1 Petr. V:12; intr. m. 1 Cor. IV:1). Den 13en Oct. 1793 herdacht hij zijn 50 jarige bediening (m. Ps. CXVI:12, 13). In 1796 werd hem op zijn verzoek wegens volslagen hulpbehoevendheid tengevolge van een beroerte eervol emeritaat verleend. Hij overleed in Dec. 1797.

Hij was gehuwd met een dochter van Ds. A. v.d. Keesel, vroeger pred. te Valkenswaard en Dommelen. Een zoon uit dit huwelijk, *Antonius Wilhelmus Koocken*, geb. te Valkenswaard 20 Sept. 1750, werd als proponent bevestigd te Est 23 Maart 1778, trad als *garnizoenspredikant* te Doornik op den 3en Juni 1781, was vervolgens pred. te Hengstdijk c.a. 23 Febr. 1783, diende als *legerpredikant* in 1793 bij den veldtocht tegen de Franschen (Zie hierover: *De taak v.e. predikant te velde in 1793* in de *N. Rott. Crt.* 21 Aug. 1932 Ochtendbl. A). Den 13en Nov. 1796 werd hij pred. te den Hoek, en den 12en Juli 1801 (na een vacature van 1796 af) opvolger van zijn vader te Valkenswaard, waar hij in 1819 emeritus werd.

Portretten van bovengen. zijn niet bekend.

Henr. Koocken plaatste in de *Amsteldamse Nederd. Godg.*, *Geschied-*, *Oudh.*, *Taal- en Letterk. Biblioth.* (U.B. Utr.) 1e Dl. (1767) XIII, blz. 347-372: *Aanmerkinge over* 2 Cor. I:18-22; 2e Dl. (1770) III, blz. 17-62: *Aanmerking over Hebr. IX:14-18*: *Waer in den Auteur soekt te bewysen*; *dat* διαθη□η **niet een Testament,** *maar in 't gemeen* **een verbont,** *en in 't byzonder*, *een* **pactum** *successorium of verbond v. opvolginge beteekent.*

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Boekz.* 1796*a*, 404. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 187. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Willem Koolhaas]

KOOLHAAS (Coolhaes, Koolhaes) (Willem), geboren te Deventer den 11en Nov. 1709, studeerde na voorbereidend onderwijs in zijn vaderstad te hebben ontvangen, gedurende een jaar aan de Illustre school ald. (ingeschr. den 17en Aug. 1728), daarna aan de hoogeschool te Utrecht (ingeschr. 1733). Hier verdedigde hij onder Prof. Hieron. v. Alphen, van wiens lessen hij in 't bijzonder werk maakte, den 16en Dec. 1733 in het openbaar een dissertatie over de woorden πιστις, πιστος en πιστευειν (in dr. versch.). Hij werd na praeparatoir geëxamineerd te zijn door de classis van Amsterdam, den 4en Apr. 1735 toegelaten als proponent, en werd na afgelegd peremptoir examen voor de classis van Utrecht op den 12en Nov. 1737, den 1en Dec. d.a.v. te Langerak bevestigd door Ds. D. Colonius, pred. te Goudriaan (m. Ps. L. 15, intr. m. Neh. I:11). Den 4en Nov. 1753 preekte hij ald. afscheid (m. Hebr. VI:7, 8) wegens vertrek naar Amsterdam, waar hij den 26en Sept. benoemd was tot Prof. Linguarum et Antiquitatum Orientalium aan het Athenaeum. Den 14en Jan. (niet

den 4en, zooals meestal wordt opgegeven) 1754 aanvaardde hij dit ambt met het uitspreken van een inaugureele oratie, waarin hij den lof verkondigde van de *grammatica sacra* (in dr. versch.), waaraan hij al vroeger zijn krachten had gewijd (zie boven).

Den 31en Jan. 1755 werd hij, tegelijk met zijn ambtgenoot P. Curtenius, Theol. Prof., als predikant der Amsterdamsche gemeente beroepen onder voorwaarde dat bij het eerstvolgend overlijden van een der andere predikanten, geen plaatsvervanger zou beroepen worden, om zoo het getal der predikanten weerop 29 te brengen. Samen met Curtenius werd hij den 2en Maart bevestigd door Ds. W. v. den Broek, pred. te Amsterdam (m.e. leerr. *over het Rechtaartige van eenen Evangelie-Dienaar* (Mt. XIII: 52), afgedr. in diens: *Tweetal leerred. uitgespr. by byzondere geleegenheden.* Amst. 1776. 4° (vgl. hiervóór: Dl. I, blz. 631). Koolhaas deed intrede m. Ps. LXVII:2, 3. Hij overleed na een pijnlijke en benauwende borstziekte te Amsterdam den 30en Mei 1773, en werd den 4en Juni ald. in de Oude Kerk begraven.

Hij was lid van de N. Hollandsche synode te Hoorn geh. in 1767, en besloot deze met een predikatie over Ps. XCIII:5.

Zijn echtgenoote Margreta Makreel, met wie hij den 6en Apr. 1756 te Amsterdam gehuwd was, liet hij als weduwe zonder kinderen achter.

Er bestaat een portret, dat hem voorstelt op 51-jarigen leeftijd, ter halver lijve v. voren, predikende, een 4°. Bijbel openslaande, m. 10 reg. vs. v. T. v. Schelluyne. Naar J.M. Quinkhard, door J. Houbraken. fol.; hetz. portr. proefdr. voor alle letter en als voren, verkl. m. 4. reg. vs. Door B. de Backer. 4°. (Muller, *Cat. v. Portr.* No. 2991-2993). Voorts een, ter halver lijve v. voren, predikende. Door B. de Backer 1776. 4° (v. Someren, *Cat. v. Portr.* No. 3030*; hier wordt K. ten onrechte aangeduid als: Herv. pred. te Zwolle!).

Van hem zag het licht:

Disput. de usu et diversa constructione vocum πιστις, πιστος *et* πιστευειν *in Novo Test.* Traj. ad Rh. 1733. 4°. - *Dissertationes grammatico-sacrae*, *quibus Analogia temporum et modorum Hebraeae Linguae investigatur et illustratur.* Amst. 1748. 8°. (*Cat. Dpsg. Bibl.* I, blz. 50). K. zette hierin het werk voort van Florentius de Bruin, pred. te Gorinchem, die in 1703 in een brief (in dr. versch. 1703) aan George de Mey, pred. te Gouda, de verbeteringen der *Anomaliae temporum Hebraeorum* in acht regels samenvatte (Strodtmann, *Das neue gel. Europa* t.a.p.; zie ook hiervóór I, blz. 677). - *Observationes philologico-exegeticae in quinque Mosis libros aliosque libros historicos Veteris Test. quibus praesertim verus et analogus temporum et modorum usus variis in locis indagatur et illustratur*, *atque ab omni temere ficta seu credita anomalia vel enallage liberatur.* Amst. 1751. 8°. (*Cat. Dpsg. Bibl.* I, blz. 50; Strodtmann t.a.p.). - *Oratio de grammatica sacra omni vero theologo summo studio et* α□ριβει□ *excolenda*, *eaque a variis sordibus et naevis*, *quibus adhucdum conspurcata est*, *repurganda et defaecanda*, *publice habita*, *quum ordinariam ling. et antiq. orient. professionem sollemniter susciperet*, *ad diem XIV Jan. MDCCLIV.* Amst. 1754. 4°. (*Cat. N.L.* II, k. 887; *Boekz.* 1754*a*, 215-217). - *Disput. philol.-exegetica*, *qua ostenditur Quod in sacro codice Hebraeo non temere Interrogationes admittendae sunt*, *ubi nulla extat Interrogandi nota nec Indicium.* Amst. 1759. 8°. (zie over het geschil met den geleerden predikant G. Kulenkamp, dat hiermede verband hield, Strodtmann t.a.p.). - *Curae secundae circa Interrogationes* etc. Amst. 1762. 8°. - *Jacobs Worstelingen met Godt en derselver Salige uitkomst en gevolg. Nevens Jacobs optogt van Sichem naar*

Beth-El, *ter betaaling zijner geloften*, *in eenige Leerred. over Gen. XXXIII vs. 24-32 en cap. XXXV vs. 1-15.* Amst. 1768. 4°. - *Het Geloof en Hoope v.d. vroomen en lijdsamen Job*, *vertoond en verklaard in drie Leerred. over Job. XIX vs. 25*, *26*, *27. Nevens eenige Aanmerkingen of*

Bedenkingen over de Wonderbaare Huishouding v. Godt met Engelen, *soo goeden als kwaden.* Amst. 1772. 4°.

L i t t e r a t u u r : Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 298. - J.C. Strodtmann, *Das Neue gelehrte Europa.* XVI, S. 1041-1048. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 451. (Art. Dr. P.C. Molhuysen). - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 304-306. - D.J. v. Lennep, *Oratio in Illustr. Amstelod. Athen. Memor.* D. X Jan. MDCCCXII, p. 250, 251. - *Boekz.* 1754*a*, 215; 1773*a*, 713-715; 1783*b*, 55, 56. - v. Slee, *De Ill. School te Deventer*, blz. 243. - *Alb. stud. Rh. Traj.*, k. 134. - Sepp, *Stinstra*, I, blz-135. - *Treurgalmen over Twaelf geagte Leeraren in de Geref. Gem. binnen Amst. over*, *leeden*, *als .... Koolhaas ....*, *bestaende in Naamvaerzen*, *Lofdichten en Grafschriften. waar bij gevoegt is korte Levensschets dezer Leeraaren door J. Liesvelt.* Amst. 1776.

[Caspar Janszoon Koolhaes]

KOOLHAES (Coelaes[1]), Coolhaes) Caspar Janszoon werd den 24en Jan. 1534[2] te Keulen geboren. Zijn ouders behoorden tot de Roomsche Kerk. In zijn *Cort warachtich verhael* deelt hij mede, dat hij ‘van kintsbeenen aen in de heylige, godlicker Schriftuer gheoefent was en veel ghesien en ghelesen had.’ Al vroegtijdig was het zijn begeerte kerk en wetenschap te dienen. Hij studeerde eerst aan de universiteit van zijn vaderstad, een der oudsten van Duitschland. Hier werd vooral de Aristotelische logica gedoceerd; vandaar dat de Keulsche geleerden gekant bleven tegen het humanisme, maar ook tegen alle reformatie, hoewel in dien tijd Luthers leer bij velen in die stad ingang had gevonden, en ook Koolhaes er ruimschoots kennis van kon opdoen. Spoedig echter vertrok hij naar Düsseldorf ter voortzetting van zijn studie aan de door a.s. geestelijken drukbezochte hoogeschool onder het rectoraat van den vermaarden Joh. Monheim, aanhanger van het humanisme, en tevens voorstander van de Hervorming, zonder zich speciaal òf voor de leer van Luther òf voor die van Zwingli te verklaren; deze leermeester heeft op Koolhaes' lateren overgang tot het Protestantisme en op zijn geestesrichting reeds toen grooten invloed geoefend.

Na voltooiïng zijner studie trad K. in de orde der Karthuizer monniken te Coblenz[3] Hierin vond hij echter geen vrede; toen hij in zijn 24e levensjaar de Bijbelsche

1) Aldus onder de *Wezelsche Artikelen van 1568.* (Rutgers, *Acta*, in: *Werken der Marn. Ver.*, S. II. D. III, blz. 37[2]). In de *Acta der Nat. Haagsche Synode van 1586* vindt men zijn onderteekening ‘manu propria’: *Casparus Coolhaas.* (Ald. blz. 562). Zijn naam komt ook voor als *Koelhaes*, *Koolhaes*, *Coolhaze.*

2) Algemeen wordt als zijn geboortejaar genoemd 1536, in hs. Borger en door Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* (St. I Afd. I, blz. 12) echter 1534, in afwijking van de opgaven daaromtrent in Rogge's andere biographieën van K. en zonder opgaaf van reden. Dat hierboven aan laatstgen. jaar de voorkeur is gegeven vindt zijn grond in het volgende. Blijkens het officieel besluit, waarbij aan K. door Burgemeesteren van Leiden op zijn daartoe ingediende aanvrage een vereering van 300 gulden wordt toegekend uithoofde van zijn vroeger bewezen diensten aan Universiteit en Kerk aldaar, was hij toentertijd (24 Nov. 1614) *over de tachtig jaren oud.* (*Nav.* X, blz. 279, 280). Is. K. 24 Jan. 1534 geboren, dan was hij bij zijn aanvrage althans in zijn 81ste levensjaar.

3) Aldus Joh. Fontanus in brief 8° 19 Febr. 1582 aan graaf Jan van Nassau (aangehaald bij Rogge a.w. I, blz. 208). Zoo wordt het ook algemeen aangenomen. Het volgende verdient

waarheid leerde kennen, kon hij zich niet meer vereenigen met de in het klooster heerschende opvattingen en levensregelen, zoodat hij zich gedrongen voelde met het monnikenleven te breken en de leer der Reformatie aan te nemen. Hiermede gaf hij prijs alle

echter opmerking. In *Een Cort warachtich verhael* (blz. 141) vertelt K. zelf dat hij zich met recht tot ‘mijne Heeren de Staten des Lants’ zou hebben kunnen wenden om alimentatie uit de inkomsten van de goederen des Convents, int welcke ic int jaer 1554 door myner jonckheyt onwetenheyt professie ghedaen.... hebbe’. Dit schijnt veeleer op een klooster in Holland te wijzen. Zijn latere terugkeer hier te lande zou daardoor ook beter verklaard worden. (C.P. Burger Jr., in: E.W. Moes, *De Amsterd. boekdrukkers* enz. IV, blz. 33[2])).

uitzicht op eer en voordeelen, dat hij in dienst van het pausdom had mogen koesteren.

Zoo bracht het jaar 1560 den allergewichtigsten overgang in zijn leven. Nog in datzelfde jaar vond hij, na geordend te zijn tot den predikdienst, een plaats als hulpprediker in het hertogdom Zweibrücken te Winningen aan de Moezel, gelegen in het rechtsgebied Trarbach (niet te Trarbach, zooals meestal wordt opgegeven). Later verklaarde hijzelf dat hij te vroeg en te onrijp predikant had willen worden. Zijn gemeente gaf hem echter een goed getuigenis. Op aanbeveling van bevoegde zijde wees de superintendent Bernhardi hem in 1563 Beilstein[1)] als arbeidsveld aan. Hier was hij op proef aangenomen. Volgens het protocol van een in datzelfde jaar gehouden kerkvisitatie 'las hij ijverig den Bijbel, de loci van Melanchthon, Augustinus' Confessiones, de geschriften van Brenz' en stelde hij zijn preeken op schrift. Hij hield er ook een huwelijks- en doopregister bij. Evenwel had hij te klagen over gering kerkbezoek, vooral bij de Catechismusprediking, en over bijgeloovige gebruiken. Misschien als gevolg daarvan vertrok hij al spoedig naar Siegen. Bij gelegenheid der kerkvisitatie aldaar den 18en Juli 1566 gehouden werd over hem geklaagd 'dat hij al te zeer improviseerde, weinig studeerde en zich in allerlei gezelschappen ophield'. Geheel tegenovergesteld dus aan wat bij de visitatie in zijn vorige gemeente was gebleken, waarbij parochianen hem den hoogsten lof gaven. Hij beloofde thans beterschap. Na de ontvangen berisping zal hij zich te Siegen wel niet meer op zijn plaats hebben gevoeld. (F.W. Cuno, t.a.p. zie ond. *Litt.*).

Hij vond al spoedig gelegenheid om te vertrekken door de beroeping, die hij uit Deventer ontving en 'met vreugde aannam'. In die dagen was daar de Reformatie, reeds sinds jaren voorbereid, met kracht doorgezet, en had de magistraat, om dreigend oproer en beeldstormerij te voorkomen, de Lieve-Vrouwenkerk aan de Hervormden afgestaan, op voorwaarde dat zij ongeschonden zou blijven, dat de Roomschen er eveneens hun godsdienstoefening mochten houden en dat geen predikant zou beroepen worden zonder goedkeuring der overheden. Daarop werd Koolhaes door de regeering het eerst aangezocht voor de vervulling van het predikambt. In deze stad, de eerste plaats in de Nederlanden waar hij predikte, had de 'Broederschap des gemeenen levens' met haar 'moderne devotie' grooten invloed geoefend. De tegenstellingen van Martinisten, Calvinisten, Mennisten e.a. waren er onbekend. Hier vond hij voor zijn prediking tegen de verdienstelijkheid der goede werken, een toebereiden grond.

Zij vond er ingang bij eenvoudigen, armen en ongeleerden, maar vooral ook bij de overheden, rijken en 'hoochgeleerde doctoren' (*Cort warachtich verhael*). Hij durfde het den Apostel Paulus nazeggen dat zij hem hadden aangenomen 'als een Engel Gods, ja als Christus Jezus'. Vol vuur predikte hij er dagelijks tweemaal en 's Zondags driemaal.

Den 15en Sept. 1566 kwam hij te Deventer aan. Zijn verblijf aldaar duurde slechts vier en dertig weken. Maar die korte periode herdacht hij later steeds met weemoedige vreugde.

Den 6en Mei 1567 verliet hij de stad tengevolge van de tijdsomstandigheden: de

1) I.H. Steubing, *Kirchen- u. Reformationsgeschichte der Oranien-Nassauischen Lande.* 1804, S. 280, 281 vermeldt onder 'Visitationen': 1563 'Wallendorf und Beilstein, 26 Aug. - Es war hier Pfarrer Caspar Kolhase von Cölln'. Volgens dit bericht heeft hij dus tegelijkertijd *beide* gemeenten bediend. Cuno t.a.p. (zie boven) noemt alleen Beilstein. Evenzoo: *Monatshefte für Rhein. Kirchengesch.* (1911), S. 150.

Spanjaarden onder Alva waren in aantocht, terwijl Willem I het land reeds had verlaten, zoodat de regeering zich tenslotte den 1en Mei op herhaalde dreigende aanschrijving van de landvoogdes en den graaf van Aremberg had genoodzaakt gezien de predikanten te ontslaan. Met tal van andere vluchtende Protestanten begaf Koolhaes zich naar Duitschland.

Tegen het einde van datzelfde jaar werd hij met gewenscht gevolg beroepen als tweede predikant te Essen. Blijkens zijn mede-onderteekening van de Acta van het convent te Wesel den 3en Nov. 1568 woonde hij deze samenkomst bij. (Zie: F.L. Rutgers, *Acta v.d. Ned. Synoden der zestiende eeuw.* In: *Werken der Marnix-Ver.* S. II. D. III, blz. 37).

Te Essen had de Calvinistische richting de overhand verkregen. De Raad der Stad bleef echter vastbesloten tot handhaving van de Augsburgsche Confessie, die men in 1564 in tegenwoordigheid van de afgevaardigden der keizerlijke commissarissen verklaarde te zullen bestendigen. Van een man als Koolhaes mocht verwacht worden, dat hij de Calvinistische lijnen niet al te scherp zou trekken. Maar hoewel hij en zijn ambtgenoot Isselburg zich in hun optreden minder richtten tegen het Lutheranisme dan dat zij den nadruk legden op de tegenstelling ten opzichte van de Roomsche Kerk, die zij met de Lutherschen gemeen hadden, toch achtte de Raad het noodig om te zien naar een Luthersch theoloog, bekwaam en geschikt om met gewenscht gevolg positie te nemen tegen beide predikanten. Een poging, in Mei 1570 ondernomen om den geleerden Oostfrieschen predikant Johannes Ligarius hiertoe te krijgen, liep door bijzondere omstandigheden op niets uit. Thans achtte een der voormalige predikanten van Essen, de Lutherschgezinde Heinr. Barenbroch, die vroeger de stad had verlaten, zoo het heette om verschil in opvatting der Sacramenten met Isselburg, maar zich sindsdien van den gang van zaken te Essen op de hoogte had doen houden, zich geroepen een schrijven te richten aan den Raad, waarin hij aandrong op het ontslag van Isselburg en van Koolhaes op grond van ketterij. Hierin vonden deze beiden aanleiding van Barenbroch daaromtrent een nadere schriftelijke verklaring te vragen. Zij ontvingen hierop een afwijzend antwoord. Vervolgens wendden zij zich schriftelijk tot den Raad met het verzoek om door middel van theologische scheidsrechters een uitspraak te verkrijgen; toen op dit verzoek geen acht werd geslagen, zochten zij de vertegenwoordiging der burgerij, de z.g.n. 24, te bewegen, hun verlangen bij den Raad te bepleiten. Koolhaes en zijn collega mogen daarbij de hoop hebben gekoesterd, dat zij zich zouden te verantwoorden hebben voor gematigde theologen van Melanchthoniaansche richting, zij hadden bovendien reden om te rekenen met de sympathie, die de lagere volksklasse hun toedroeg. Maar juist dit laatste was een ergernis voor den Raad, die in een schrijven van 30 Apr. 1571 omtrent Koolhaes verklaarde, dat deze kans had gezien zich een aanhang uit het lage gepeupel te maken. Dat beide predikanten zich tot de 24 hadden gewend, zal den Raad wel niet gunstiger jegens hen gestemd hebben. Inplaats van het begeerde theologisch gesprek eischte men nu van hen een uitvoerige geloofsbelijdenis. Koolhaes, die zich hierbij niet zooals zijn ambtgenoot kon beroepen op een vroeger door hem afgelegde confessie, vatte daarop zijn gevoelens samen in een vrij breedvoerig schriftelijk stuk, dat vervolgens werd toegezonden aan de Theologische Faculteiten van Wittenberg en Leipzig, en door dezen, gelijk te verwachten was, als kettersch verworpen werd (K. Ribbeck, *Gesch. des Essener Gymnasiums.* II. S. 10-15). Dit had ten gevolge dat K. in den zomer van 1571 zich genood-

zaakt zag het veld te ruimen. Hiermede eindigde zijn veelbewogen levensperiode te Essen.

Vandaar vertrok hij naar Münzenheim (Monsheim)[1]. (Den 14en Aug. 1571 verzocht hij als predikant te dier plaatse hem door zijn echtgenoote een paspoort te doen toekomen). Naar zijn eigen verklaring (*Apologia*) waren er weinig parochiën waar het predikantsinkomen zoo groot was als deze gemeente in de Paltz. Hij bleef er echter niet langer dan twee jaren. Toen de zaak der Hervorming in de Nederlanden een gunstigen keer had genomen, gaf hij gehoor aan de roepstem, die tot hem gekomen was uit Gorinchem. Na een gevaarvolle reis bereikte hij in den winter van 1573 deze stad; meer dan eens had het maar weinig gescheeld of hij was onderweg in de handen der Spanjaarden gevallen.

Zijn verblijf te Gorinchem was van korten duur. Reeds in Mei 1574 werd hij te Leiden beroepen ‘tusschen de twee belegheringen’ dier stad. Zijn beroeping geschiedde en zijn jaarwedde werd geregeld door den Magistraat. Het was dus niet een kerkelijk beroep en omgegaan buiten het in deze materie te Emden beslotene. Den 1en Juni d.a.v. vertrok hij er heen, maar zonder de stad te bereiken, omdat zij onverwachts voor de tweede maal ‘omcingeld’ was ‘datter niement noch uyt, noch in en conde comen’ (*Cort warachtich verhael*, blz. 8 v.v.). Daarom hield hij zich gedurende zes weken te Delft op. Vandaar begaf hij zich naar Dordrecht, om te vernemen welke maatregelen de daar gehouden Provinciale Synode van Holland en Zeeland zou treffen om orde te brengen in de nog veelszins verwarde kerkelijke toestanden.

Deze eerste synode hier te lande werd gehouden van 15 tot 28 Juni 1574. In zijn *Cort warachtich verhael* (1610) vertelt K. zelf een en ander omtrent haar. Tegen de door haar opgestelde artikelen had hij bezwaar. Zij kenden meer rechten toe aan de Kerk dan haar ook z.i. toekwamen, deden naar zijn oordeel aan de gewetensvrijheid tekort en waren in strijd met zijn Zwingliaansch-Melanchthoniaansche opvattingen, die ook de Staten waren toegedaan. ‘Ofschoon de synodale mannen met alle beleefdheid tegensprekende’ moest hij het tegenover de meerderheid der Synode afleggen. Intusschen droeg deze hem nog een tijdelijke bediening te Rotterdam op. Zijn verblijf te Dordrecht duurde in 't geheel tien weken (Rutgers, *Acta*, blz. 170).

Op denzelfden dag van het ontzet van Leiden, den 3en Oct. 1574, kwam hij, na nog ruim een week te Gouda te hebben doorgebracht, in de stad, waar in tegenwoordigheid van een diep ontroerde menigte in de stampvolle Pieterskerk een dankstond voor de geschonken verlossing gehouden werd. Op dienzelfden dag aanvaardde hij er ook zijn bediening. Al betrekkelijk spoedig werd hem de eervolle opdracht gegeven om de Leidsche Academie, tot wier stichting de Staten den 3en Jan. 1575 op aanbeveling van den Prins van Oranje hadden besloten, met een plechtige oratie tot haar bestemming te wijden. Den 8en Febr. d.a.v. hield hij in den vroegen morgen de predikatie in de Pieterskerk (ten onrechte is dit door Rogge (a.w. I, blz. 49[10]) betwijfeld), ging vervolgens mede vooraan in den plechtigen stoet naar de Academie, en hield daar als de aangewezen man, die voorloopig de godgeleerde colleges zou geven, voor een ontelbare menigte zijn (nooit gedrukte) redevoering *de*

1) Ten onrechte laat Glasius t.a.p. hem van ‘Essen in de Paltz’ naar ‘Mannheim’ verhuizen. De bijzonderheden zoowel omtrent dit als het vroeger verblijf van K. als predikant in Duitschland blijken hij de Nederlandsche berichtgevers onnauwkeurig of in 't geheel niet bekend.

s.s. Theologiae laudibus. Tot het einde van 1575, toen de eerste hoogleeraar in de Godgeleerdheid optrad, zette Koolhaes zijn

lessen voort, waarbij hij den Brief aan de Galatiërs verklaarde. Daarna bepaalde hij zich weer uitsluitend tot zijn ambt als predikant.

Bij de vervulling hiervan geraakte hij meermalen in moeilijkheden, in het bijzonder met zijn ambtgenoot Pieter Cornelisz. Een der geschillen tusschen beiden betrof de avondgebeden, de lijkpredikatiën en de viering van niet op een Zondag vallende Christelijke Feestdagen, welke Cornelisz. in overeenstemming met de laatstgehouden Dordtsche Synode als overblijfsel uit de Roomsche Kerk wilde afgeschaft zien; de kerkeraad stond hierin aan zijn zijde, terwijl de gemeente sterk tegen die afschaffing gekant was, die zij toeschreef aan luiheid der predikanten. Koolhaes koos hierin de partij der gemeente, maar moest ten slotte toegeven aan de meerderheid van den kerkeraad, die Cornelisz. volgde.

Een zeer ingrijpend verschil van gevoelen tusschen beide predikanten betrof het recht der Overheid in kerkelijke zaken, waaromtrent Koolhaes' opvatting reeds was uitgekomen in de Synode te Dordrecht (zie hiervóór).

Dit verschil nam te Leiden een scherpen vorm aan. Eenerzijds eischte de magistraat, na het beleg door Oranje omgezet en van richting libertijnsch, inplaats van zich door den kerkeraad te laten gezeggen, integendeel het recht op om invloed te oefenen op de samenstelling en toezicht te houden op de handelingen van den kerkeraad. Anderzijds maakte deze laatste aanspraak op onbeperkte macht der Kerk over haar eigen aangelegenheden, en verlangde hij dat de magistraat zich naar hare beslissingen zou schikken en zoo noodig tot uitvoering harer besluiten den sterken arm zou leenen. Hierbij stond Koolhaes, die de predikanten beschouwde als dienaren der burgerlijke overheid, aan den kant van den magistraat tegenover Cornelisz en de meerderheid van den kerkeraad, die strenge opvolging eischte van de uitspraken van classen en synoden.

In 1578 kwam het tusschen beide ambtgenooten tot een ernstig conflict. Uit Vlaanderen was een commissie te Leiden gekomen, om een predikant te verkrijgen. De Leidsche kerkeraad achtte daartoe Johannes Hallius, die te Warmond predikte zonder aldaar een vaste standplaats te hebben, en in dien tijd bij Koolhaes in huis woonde, den aangewezen persoon.

De inmiddels beroepene bleek niet bereid Warmond te verlaten, daar hij met Koolhaes van meening was, dat Holland bij het toenemend aantal Protestanten geen predikanten kon missen. De kerkeraad echter achtte zich bevoegd een predikant ook tegen diens wil ergens heen te zenden. Deze kwestie werd behandeld in de classis van Rijnland, die den 5en Nov. 1578 onder voorzitterschap van Koolhaes vergaderde. Resultaat der besprekingen was, dat twee ouderlingen met Hallius naar Warmond zouden gaan om de gemeente en de Ambachtsvrouwe te bewegen diens vertrek in te willigen, hetgeen echter niet tot den gewenschten uitslag leidde.

Door dit alles onaangenaam getroffen, beklaagde Koolhaes er zich over bij een ontmoeting met een der gecommitteerden uit de Staten. Zoo kwam de zaak in de Statenvergadering. Daarop ontving Koolhaes van hen een missive, waarbij zij ‘aan hem en de gemeene dienaren van Rynland’ verklaarden het onraadzaam te achten, dat Rijnland van leeraars ontbloot werd, en dat men voortaan geen leeraars in 's lands dienst mocht laten vertrekken buiten hun eigen toestemming. Deze missive werd door Koolhaes in den kerkeraad gebracht juist nadat men het zoover had weten te brengen dat op den 11en Nov. het schriftelijk consent van de Warmondsche gemeente

om Hallius te ontslaan was overhandigd. Nu beschuldigde men Koolhaes dat hij de missive van

de Staten, die aan alle predikanten der classis gericht was, eigenmachtig had geopend. Met Hallius werd hij voor de daartoe saamgeroepen classis in staat van beschuldiging gesteld. Maar Koolhaes weigerde zich te verantwoorden omdat hij zijn rechters voor onbevoegd hield om in deze zaak uitspraak te doen. De classicale vergadering, waarbij zelfs twee theologische professoren op uitnoodiging tegenwoordig waren, was daarover in rep en roer. Van het in de classis gebeurde werd aan den magistraat, tot diens groote ontstemming geen kennis gegeven. De verdere behandeling van het geschil werd intusschen uitgesteld tot de eerstvolgende Provinciale Synode en Hallius bleef. De regeering achtte zich thans geroepen in te grijpen. Zij vaardigde eenige leden af om zoo mogelijk den vrede te herstellen en een schriftelijk betoog voor te lezen, waarin gewezen werd op de ernstige gevolgen, welke blijvend verzet zou hebben. Hierna zette Koolhaes den loop van het geheele verschil uiteen, met verantwoording voor de Overheden van zijn gezag. Den volgenden dag werd aan den kerkeraad, voor dezelfde gecommitteerden op het stadhuis vergaderd, verboden met de zaak van Koolhaes voort te gaan, terwijl men daarbij erkende dat zij de classis aanging. De regeering was bereid den kerkeraad de behulpzame hand te bieden, bijaldien men gezind bleek zich te onderwerpen, maar zou in het andere geval optreden als tegen ongehoorzame burgers.

De toch reeds gespannen verhouding tusschen Koolhaes en zijn ambtgenoot werd door het gebeurde er niet beter op. Cornelisz, door Koolhaes overigens als ‘een goed vriendelijk man’ aangeduid (*Apologia*), schijnt hierbij gestaan te hebben onder invloed van den kerkeraad, die niet dulden kon dat de overheden, onder begunstiging van Koolhaes, hem op de vingers zagen. Het kwam zelfs zóóver, dat Cornelisz. verklaarde met zulk een collega niet langer dezelfde bediening te kunnen vervullen. Reeds vroeger had hij pogingen gedaan een beroeping van Koolhaes naar elders te bewerken. Thans zag hij, daarbij gesteund door een volgens Koolhaes twistziek kerkeraadslid, opnieuw naar middelen uit om laatstgen. uit Leiden te verwijderen. Een kans deed zich voor. Te Noordwijk zag men uit naar het bezit van een eigen predikant. Maar de gevoerde onderhandelingen mislukten en P. Cornelisz. behield den ongewenschten ambtgenoot naast zich.

Nog vóór het einde van 1578 ontstond opnieuw een conflict. Voor het volgende jaar moesten twaalf ouderlingen en twaalf diakenen gekozen worden. Zooals den laatsten tijd gebruikelijk was, verzuimde men hierbij de goedkeuring van den magistraat te vragen. Maar ditmaal legde deze zich bij bedoeld verzuim niet neer, omdat hij sommigen der herkozenen niet geschikt achtte voor hun bediening op grond van het feit, dat zij telkens in twisten en processen, zelfs met hun naastbestaanden, gewikkeld waren.

Nadat de namen der gekozenen reeds aan de gemeente waren voorgelezen, wilde een hunner zijn ambt niet aanvaarden, omdat hem op zijn vraag was geantwoord dat de magistraat in de verkiezing niet was gekend. Daarop zond de kerkeraad twee uit zijn midden naar het stadhuis met de namen der herkozenen. De hierover verwonderde overheden maakten bij deze gelegenheid hun bezwaar tegen sommigen der nieuwe kerkeraadsleden kenbaar en verzochten een verklaring van den dienst der ouderlingen naar de Schrift te ontvangen. De kerkeraad droeg het opstellen van deze verklaring aan Koolhaes op. Een niet onderteekende copie van dit geschrift werd door twee ouderlingen ten stadhuize gebracht, waarop de regeering bericht zond dat zij van elk

der nieuwgekozen ouderlingen onderteekening daarvan verlangde als bewijs dat men zich onderwerpen wilde aan den inhoud. Maar de kerkeraad, die dit laatste niet wilde, weigerde ook aan den eisch der regeering te voldoen. Hiertegenover bleef Koolhaes bij zijn opvatting, dat men de overheid had te gehoorzamen in alles wat niet met Gods Woord in strijd was. Zijn betoog vond echter weinig ingang. De kerkeraad nam intusschen geen bepaald besluit, maar verontschuldigde zich later bij de regeering hiermede, dat het ingeleverde stuk zoo haastig had moeten opgesteld worden en dat Koolhaes het voornaamste eruit had weggelaten, n.l. 'dat de ouderlingen op de leer en het leven der dienaren en der gemeente behooren acht te nemen'. Op dien grond verlangde de kerkeraad, die inmiddels, buiten weten van Koolhaes, zich om advies had gewend tot de Delftsche predikanten en van dezen een nieuwe omschrijving van het ouderlingenambt had ontvangen, na ruim drie weken van den magistraat zijn eerst overhandigde verklaring terug, om haar door een ander stuk te vervangen. Hieraan werd voldaan. In deze tweede verklaring was opgenomen wat Koolhaes in de eerste had weggelaten en gezwegen van eenig bijzonder voorrecht, dat aan de overheid zou toekomen. Ook deze verklaring werd zonder onderteekening ingeleverd, en de magistraat liet dit zoo. De zaak bleef aldus hangend.

In Febr. 1579 echter nam de kerkeraad na veel discussie een bemiddelingsvoorstel aan, door Koolhaes in overleg met Cornelisz. ontworpen, waarbij de magistraat inplaats van drie ouderlingen, die bedankt hadden, drie andere zou mogen kiezen, welk drietal bovendien een toelage zou ontvangen, waartoe het tractement van een vierden predikant dien men beroepen moest, onder hen zou kunnen worden verdeeld 'ten einde zij hun ambt met meerder naarstigheid mogten nakomen'. De overige gekozenen zouden dan ook door den magistraat moeten worden aangenomen. De overheid nam dit voorstel welwillend aan, waarvan de kerkeraad twee schriftelijke *acten* ontving.

Toch kwam men ook thans niet tot overeenstemming, omdat bedoelde acten ook een en ander bevatten, waarmede de kerkeraad zich niet kon vereenigen[1] o.a. dat van Febr. 1580 af, wanneer de diensttijd der thans aangestelden zou verstreken zijn, de kerkeraad veertien dagen te voren dubbeltallen van Ouderlingen en Diakenen aan de overheid zou moeten voorstellen, waaruit deze dan naar keuze de benoemingen zou doen; bovendien zouden de drie thans door de magistraat benoemde ouderlingen, aan wie de voorgestelde toelage (zie boven) werd toegekend, voor hun geheele leven zitting hebben. Hiertegenover verklaarde de kerkeraad dat hij zich onbevoegd achtte veranderingen aan te brengen in de *algemeen* aangenomen verordeningen van de door de synode van 1578 opgestelde Kerkorde, zonder daarin andere gemeenten te kennen, een argument, waartegen Koolhaes aanvoerde dat z.i. de synode het recht niet had een *algemeene* kerkorde voor te schrijven, omdat elke kerkorde moest opgesteld worden naar omstandigheden van tijd en plaats. Bovendien vreesde de kerkeraad dat, bijaldien men aan het verlangen der overheid toegaf, deze eigenlijk alle macht in den kerkeraad zouden in handen krijgen. Koolhaes alleen was het in alles met de opvatting en handelwijze van den magistraat eens. Niet ten onrechte werd hem echter later de vraag voorgelegd, waarom hij niet eerder in de classicale vergaderingen zijn denkwijze omtrent het recht der overheid in kerkelijke zaken had te kennen gegeven, en waar-

1) Dit gold niet - zooals Rogge a.w. I, blz. 99 beweert - den eisch dat twee leden van de Overheid de kerkeraadsvergaderingen zouden bijwonen. Zie: Knappert, *Gesch. N.H.K.* I, blz. 88.

om hij niet vroeger aan zijn medebroeders de maatregelen had voorgesteld, welke hij goedkeurde en noodzakelijk achtte, nu ze uitgingen van de overheid.

Kort te voren had Koolhaes een verzoek ontvangen van zijn oude Deventersche gemeente om gedurende 5 à 6 weken te komen prediken bij gebrek aan een eigen leeraar. De overheid had hem hiervoor een verlof van 5 weken toegestaan, maar Cornelisz. en de kerkeraad wilden hem niet laten vertrekken eer het bestaande geschil met de regeering was opgelost. Thans besloot hij de reis door te zetten, daar hij toch 'bij hen gansch suspect was en zijn raad en stem bij hen niet mocht gelden'. Vlak vóór zijn vertrek moest hij evenwel van zijn voornemen afzien wegens plotselinge gevaarlijke ziekte zijner echtgenoote. Vier weken lang hield hij zich binnenshuis, zonder dat iemand uit den kerkeraad hem bezocht. In de week, waarin hij 's Zondags weer voor het eerst had gepredikt, werd hij met Cornelisz. op het stadhuis ontboden, waar de magistraat hun de vraag stelde, om welke reden de kerkeraad nu nog draalde met de bevestiging van ouderlingen en diakenen. Beider antwoord luidde verschillend, waarop de magistraat hun zijn verlangen meedeelde dat de nieuwgekozen kerkeraadsleden een schriftelijke uiteenzetting zouden geven van wat in de *acten* met Gods Woord zou strijden. Inplaats hiervan leverden op den bepaalden dag de ouderlingen en diakenen een verdediging in van hun eigen gevoelen met beroep op de H. Schrift, de Ned. Confessie en het oordeel der andere classen. Thans meende de magistraat te moeten ingrijpen. Alle nieuwgekozen kerkeraadsleden werden op het stadhuis ontboden. Hier werd hun, een voor een, de vraag voorgelegd of zij hun bediening wilden aanvaarden overeenkomstig de verleende *acten.* Twee en twintig der opgeroepenen weigerden, één verontschuldigde zich wegens vertrek uit de gemeente, slechts één stemde toe. Nu ging de magistraat een stap verder door tien der ouderlingen en alle twaalf diakenen vervallen te verklaren van hun ambt met verbod om kerkeraadsvergaderingen te houden, terwijl zelfs de sleutel van de kerkeraadskamer bij den koster werd opgeëischt, om overtreding van dit verbod te voorkomen. Na hun vertrek werd Koolhaes geroepen en hem verzocht bekwame mannen aan te wijzen om in de ontstane vacaturen verkozen te worden. Hij adviseerde daartoe liever de gemeente saam te roepen, maar toen de magistraat bleef persisteeren, gaf hij de van hem gevraagde aanwijzingen, al gevoelde hij het moeilijke daarvan tegenover zijn ambtgenoot, wiens rechten zoodoende werden miskend. Voor de beroeping van den derden predikant beval hij Joh. Hallius aan. Dat hij bij deze daartoe geschikte gelegenheid ook een ernstige poging zou hebben gedaan om de regeering tot zachter maatregelen te bewegen blijkt uit niets.

Zonder dat Cornelisz. of iemand anders er verder in bewilligd hadden, werden de door Koolhaes' aangewezenenen door den magistraat benoemd. De publicatie hiervan moest den volgenden Zondag plaats hebben, maar Cornelisz. weigerde haar af te lezen. Koolhaes zorgde er echter voor dat zoowel na zijn predikatie als na die van zijn collega, het stuk van den stadssecretaris werd voorgelezen, terwijl Hallius' beroeping vooraf aan de voordeur der kerk was aangeplakt, met de vraag aan de gemeente of iemand uit haar midden bezwaar tegen zijn persoon had in te brengen. De voorgelezen publicatie, die ook inhield dat de magistraat met den nieuw benoemden kerkeraad tot de beroeping van Hallius besloten had, bracht in de gemeente groote verdeeldheid teweeg. Sommigen zeiden dat de magistraat den Roomschen godsdienst, anderen dat hij de Luthersche leer wilden invoeren. Weer

anderen noemden de overheden vrijgeesten en libertijnen. Hoewel in de publicatie bepaald was dat 's Zondags op verschil-

lende uren zou gepredikt worden was de toeloop onder de prediking van Cornelisz., ook op werkdagen, buitengewoon groot (terwijl vóór dien tijd het kerkgaan heel gering was), maar onder Koolhaes' prediking kwam van die menigte niemand (*Apologia*). Beide predikanten zetten intusschen van den kansel hun strijd voort, hoewel hun van overheidswege werd aangezegd dit na te laten. Toen Cornelisz. uitdrukkelijk verklaarde in den nieuwen kerkeraad geen zitting te nemen en zich alleen dan te zullen onderwerpen, wanneer de classes en synoden hem dit zouden bevelen, besloot de kerkeraad den 6en Mei tot zijn afzetting, waarvan hem de acte op het raadhuis werd voorgelezen.

Nadat de magistraat ook tegenover gedeputeerden van het Hof van Holland en van de Staten, op aanschrijven van den Prins tot nader onderzoek te Leiden verschenen, zijn standpunt was blijven handhaven, belegden de Staten tegen den 19en Mei een vergadering van predikanten (uit elke classis van Holland één) om te beraadslagen over het geschil te Leiden en de regelen vast te stellen voor het nomineeren van kerkelijke ambtsdragers. Twee raden uit het Hof van Holland en 's Prinsen hofprediker J. Taffinus waren in deze bijeenkomst tegenwoordig. Koolhaes ontbrak; de Leidsche magistraat had bericht hem momenteel niet te kunnen missen. De aanwezige predikanten legden behalve een remonstrantie, nog een geschrift over betreffende het onderscheid tusschen politieke en kerkelijke regeering, waaruit blijken moest, dat zij geen heerschappij wilden voeren over de overheid, al hielden zij vast dat naar Gods Woord en de gewoonte der apostolische Kerk het recht om predikanten, ouderlingen en diakenen te verkiezen uitsluitend aan de Kerk toekwam.

Nadat de Staten van deze stukken kennis hadden genomen, werden Koolhaes en Cornelisz beiden ontboden. Zij verschenen den volgenden dag en moesten elk de toedracht der zaak verhalen. Daarna werden aan eerstgen. eenige artikelen uit de Dordtsche Kerkorde van 1578 voorgelegd met de vraag of hij die in strijd achtte met Gods Woord. Op zijn verzoek gaf hij daags daarna zijn antwoord; dit luidde ontkennend; maar tevens voegde hij eraan toe dat de magistraat te Leiden deze artikelen, te Dordrecht vastgesteld, nog niet had aangenomen, en daarom niet beschuldigd kon worden tegen die artikelen gehandeld te hebben. Men wierp hem tegen dat de Leidsche Classis toch hare gedeputeerden ter synode had gehad en dat hij toch in elk geval het optreden van de overheid te Leiden had moeten afkeuren. Men kon het echter niet eens worden, en Koolhaes verliet de vergadering. Maar op uitdrukkelijk verzoek der vergaderden, hem daarna overgebracht, verscheen hij nog dienzelfden dag opnieuw in hun midden, terwijl hij thans beloofde zijn best te zullen doen om de overheden te doen erkennen dat zij onbedacht hadden gehandeld, en zichzelf bereid verklaarde ‘openlijk *pro concione* te bekennen, dat hij *inconsiderate* had gehandeld’, daar hij bij de verkiezing der ouderlingen en diakenen tegenwoordig was geweest en de handelwijze der overheid op den kansel had verdedigd; dat hij zich steeds had willen onderwerpen aan een goede orde, die niet tegen Gods Woord streed. Daarbij vond hij goed dat Cornelisz. voorloopig nog zou blijven prediken, mits deze ook zijnerzijds schuld beleed en de gemeente tot liefde en vrede vermaande. Ten slotte beloofde hij aan den magistraat zijn dienst op te zeggen, indien hij dezen tot het genoemde niet kon bewegen.

Toen hij, den volgenden morgen vroeg, op zijn verzoek, voor burgemeesters en raden verschenen, daar vernam dat de magistraat niet toegeven wilde, verklaarde hij

zijn bediening neer te leggen; maar men weigerde hem zijn ontslag te geven. Op zijn voorstel, dat twee uit hun midden met hem zouden gaan, om te 's-Gravenhage van alles rapport te doen, werd hem zelfs verboden derwaarts te keeren. De daar vergaderde predikanten verzochten in hun rapport aan de Staten dat de Kerkorde te Leiden mocht worden hersteld totdat een algemeene synode andere besluiten zou hebben vastgesteld, en dat tot zoolang ook Koolhaes tot behoud des vredes in zijn bediening zou worden geschorst. Dit had tengevolge dat de Staten een besluit uitvaardigden, waarbij Koolhaes bevolen werd zijn prediking te staken zoolang de oneenigheden niet waren bijgelegd, terwijl in kerkelijk en stedelijk bestuur alles moest blijven op den ouden voet. De Prins betuigde met deze maatregelen instemming en vermaande de Staten en de Leidsche regeering deze resolutie na te komen. Maar deze laatste beval Koolhaes met prediken voort te gaan, onder toezegging zijn gedrag bij de Staten te zullen verontschuldigen, en K. voldeed hieraan, terwijl Cornelisz. door zijn prediken te Voorschoten de gemoederen in beroering bleef houden. Dat Herm. Herberts, die zelf de gevoelens van Koolhaes voorstond, uit Dordrecht naar Leiden kwam om orde in den verwarden toestand te brengen, was olie in het vuur (Zie den Brief van H. v.d. Corput aan Arn. Cornelii te Delft, in: *Werken der Marn. Ver.* S. III D. II, blz. 99-101), Ter toelichting van haar handelwijze zond de Leidsche regeering in de laatste helft van 1579 aan de overheden van alle steden toe een door haar uitgegeven *Justificatie des magistraets tot Leyden in Holland. Teghens de Calumnien*, *ter zaken vande differenten*, *tusschen henluyden ende eenighe vande Ghemeente aldaer*, *by den seluen*, *den Magistraet wat min dan Christelicken nagheseyt.* Z. n.v. pl. en v. dr. Herdr. 1597 (zie hierna blz. 186). Zoowel de afgevaardigden der Staten als de predikanten, die den 20en Juli 1579 te Leiden waren geweest om er bij Koolhaes op aan te dringen toch het bevel der Staten te gehoorzamen, hadden de uitgave sterk afgeraden. De predikanten deden Koolhaes zelfs beloven alles te beproeven om haar te verhinderen.

Dit weerhield den magistraat niet aan zijn besluit tot uitgave gevolg te geven. Aanvankelijk hield men ten onrechte Koolhaes voor den steller; later werd algemeen daarvoor gehouden Dirk Volckertsz. Coornhert, die ook zelf erkende dat hij dit geschrift op verzoek van den magistraat had opgesteld (zie: Rogge, a.w. I, blz. 129 en *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* II, blz. 225, 226; het bevreemdt dat Glasius t.a.p. en Dr. Vos, a.w., blz. 108 Koolhaes nog als den auteur noemen). De *Justificatie* bevat behalve een gedocumenteerd verhaal van het aanhangig geschil een uiteenzetting van het gevoelen van den magistraat en de gronden, waarop dit steunde. Zij is niet vrij van bitterheid. Haar partijdigheid komt o.a. hierin uit dat Koolhaes wordt voorgesteld als geheel onschuldig aan de bestaande oneenigheid. Dit laatste gaf aanleiding tot zooveel verwijten en beschuldigingen aan zijn adres, dat hij het raadzaam achtte zich zelf openlijk te verdedigen. Hiertoe gaf hij in Jan. 1580 uit een *Apologia. Een Christelycke ende billycke verantwoordinge*, *daerin hy hem nootsakelijck sonder eenighe blamatie met der waerheyt ontschuldicht teghen eenighe quaetwillighe ende onverstandighe*, *die hem van valscher leer*, *ende onchristelijcken leven beschuldighen.* Ghedruckt in 't jaar MDLXXX. Opgedragen aan de regeering van Deventer is deze zelfverdediging, in den vorm van een dialoog tusschen hemzelf en een gast, het lijvigste van zijn pamfletten, en van belang ook voor onze kennis van dien tijd in 't algemeen. Merkwaardig is wat hij in het 2e en 3e gesprek over zijn

huis en zijn levenswijze meedeelt. Tegenover alle verdachtmaking wordt hier verzekerd dat zijn huiselijk leven ordelijk en eenvou-

dig was, al herbergde hij menigen gast, o.a. studenten, die zich echter slechts op behoorlijke wijze vermaakten, en ook een aantal uit de Paltz verdreven predikanten. In het 9e gesprek geeft hij een parafraze op de Twaalf Artikelen als belijdenis van zijn geloof.

Hij liet deze *Apologia* in Mei volgen door een tweede onder den titel: *Breeder bericht van de scheuringe der Kercken Christi tot Leyden*, *ende den negen questiën die voort heen ende weder om ghedraghen ende na eens yegelycken goetduncken werden geinterpreteert*; *welcke dezelve zijn ende tot wat eynde die gestelt*, *ende door wien sij in een yeder mans handen zijn ghecomen*, *oock bij wien het staet dat dese scheure tot deser tyt toe niet is gheheelt worden etc.* Ghedruct A^{o} MDLXXX. Hierin komt een tweede ernstig beginselverschil op den voorgrond: hoever de kerkelijke verdraagzaamheid gaan mag. Het was nl. ook gericht tegen Lucas Hespe, in Dec. 1579 als predikant te Leiden bevestigd, die verklaard had met niemand Avondmaal te willen vieren, die het niet in alles met hem eens was. Koolhaes daarentegen hield zelfs iemand, die op belangrijke punten van de leer der Kerk afweek, voor een broeder en kende noch aan synoden noch aan kerkeraden het recht toe, om zulke verschillen iemand te veroordeelen. Dit leidde tot een heftig dispuut tusschen Hespe en Hallius ter eene en Koolhaes ter andere zijde (zie over het verloop van dit conflict hiervóór Dl. III, blz. 464, 775-777).

De Leidsche overheid, inziende dat er toch iets gedaan moest worden om aan den ‘onvrede’ en de ‘onordeninge’ een einde te maken. riep nu eerst de bemiddeling in van Thomas van Thielt (Tilius), predikant te Antwerpen, die daartoe reeds in 1579 persoonlijk een mislukte poging had gedaan, en dien men thans voor drie maanden ter leen verzocht; maarte Antwerpen wilde men hem niet afstaan, en hemzelf ontbrak nu de lust om weer naar Leiden te gaan. Gelukkiger was men met zijn collega uit Antwerpen, Ysbrand Balck, die op een doorreis te Leiden vertoevend, het ten slotte zoover wist te brengen dat van beide partijen twee predikanten en nog twee andere mannen tot ‘segsluyden’ of arbiters zouden worden gekozen, om het geschil uit den weg te ruimen zoowel tusschen den magistraat en den ouden kerkeraad, als tusschen den laatste en Koolhaes. Een der arbiters, door diens tegenpartij hiertoe aangewezen, was Wernerus Helmichius. (Vgl. hiervóór Dl. III, blz. 647). Na een onderzoek, dat vele weken in beslag nam, stelde deze commissie een ‘formula concordiae’ op, die door beide partijen den 29en Oct. 1580 werd aangenomen. Koolhaes en Cornelisz. zouden in hun bediening worden hersteld, nadat beiden[1)] schuldbelijdenis hadden gedaan voor de gansche gemeente. Nadat den 26en Nov. de verzoening had plaatsgehad voor magistraat en arbiters, geschiedde dit voor de gemeente den volgenden dag (niet op den eersten Zondag na 29 Oct., zooals de opgave bij Rogge, a.w. I, blz. 185 luidt; zie den Brief van Helmichius aan H. Corputius te Dordrecht,

1) In tegenspraak met het in 1582 van synodale zijde uitgegeven *Cort eenvoudich ende waerachtich verhael* enz. (zie hierna blz. 185) en met de berichten bij Bor, Brandt, Wtenbogaert en Trigland neemt Rogge (a.w. I, blz. 185[7])) ten onrechte aan dat K. van bedoelde openbare schuldbelijdenis was uitgesloten. R. grondt dit vooral op diens eigen mededeelingen daaromtrent, die alleen van Cornelisz. spreken, maar blijkens een brief van Helmichius (afgedrukt bij Hania, *Helmichius* Bijl. D, p. XXXV) had deze K. gewezen op het verzwijgen ‘van zijn eijgen schultbekentenisse’ in een door hem in dien tijd uitgegeven ‘boeksken’. Dat Helmichius daarmede het oog had op het gebeurde in 1580 is duidelijk door wat er in zijn brief aan voorafgaat. (Hania, a.w., blz. 134[2])); zie ook Stelling II achter dit Acad. Proefschrift).

berustend in het *O. Syn. Arch.* der N.H.K. Nr. 39, I (ond. de stukken over C. Coolhaes) d.d. 31 Dec. 1580, en afgedrukt bij Hania, *Helmichius*, Bijl. D, p. XI-XV). Helmichius, die daarbij als

voorganger optrad in de Pieterskerk, las daarbij de artikelen der transactie en de schuldbelijdenis der beide partijen voor, waarna hij alle leden, zoowel van den ouden als van den nieuwen kerkeraad verzocht op te staan.

Daarmee was de vrede hersteld - voor het uitwendige. Bij de transactie was ook bepaald dat K. zijn geschriften aan het oordeel van classis en synode zou onderwerpen, en dit punt werd dan ook vanwege verschillende kerkelijke vergaderingen gebracht voor de Nationale Synode te Middelburg, die einde Mei zou aanvangen; immers in dit opzicht had hij eigenmachtig gehandeld door bij de uitgave van geschriften zich niet te storen aan wat de door hem aanvaarde en mede onderteekende Kerkorde van 1574 inhield. De synode achtte het haar plicht hem hierover ter verantwoording te roepen.

Van bevriende zijde werd hem ontraden erheen te gaan, en de Leidsche magistraat, die oprakeling der geschilpunten ongewenscht achtte, verbood het hem eerst. Tenslotte kwam het er echter zóóver, dat hij met diens toestemming begin Juni naar Middelburg reisde, zooals hijzelf schrijft, vergezeld van zijn vrouw ‘om hare melancholye die sy van weghen deser saeken inghedroncken hadde, sooveel het mogelick was te verdryven ende haer door veranderinghe der lucht te vermaken’. In een zijner pamfletten uit veel later tijd (*Een cort warachtich verhael van 't sorgelicke vyer* enz. 1610, blz. 131) schetst hij op levendige wijze zijn ontvangst aldaar, en hoe zijn vrouw, door wier bemiddeling men hoopte hem tot onderwerping te brengen, zijn partij opnam.

De oorspronkelijke acten der Middelburgsche synode, voor zoover de handeling met Koolhaes betreffende, zijn niet meer aanwezig, maar de belangrijkste dier stukken zijn toch, evenals de loop der handeling zelf, door de tijdgenooten in geschriften bekend gemaakt, vooral in het *Cort eenvoudich ende waerachtig verhael*, van wege de leden der Haarlemsche Synode van 1582 in datzelfde jaar uitgegeven (opgesteld door H. v.d. Corput) en veel later door Koolhaes zelf in diens bovengen. pamflet: *Een cort warachtigh verhael van 't sorgelicke vyer* enz. (Rutgers, *Acta*, in: *Werken der Marn.-Ver.* S.D. III, blz. 353, 354). In de synode werden hem een aantal *theses* voorgelegd, blijkbaar gericht tegen bepaalde uitspraken uit zijn geschriften, betreffende de leer en vervolgens betreffende de kerkordening en de kerkelijke tucht. Wèl had hij tegen deze *theses* eenige bedenkingen, maar op aandringen van een vriend, die hem voorhield dat alle twist daarmee zou zijn bijgelegd, plaatst hij zijn handteekening eindelijk onder deze verklaring. ‘Ik.... betuig, dat ik de leer in deze *theses* begrepen, voor goed houd, en de contrarie leer verwerp, en dat ik de waarachtige leer, met Gods hulp, altijd leeren zal’; ook verklaarde hij in te stemmen met de Nederlandsche geloofsbelijdenis, nadat hem enkele Artikelen waren toegelicht en de Fransche tekst hem vertoond was.

Vervolgens werd met hem gedisputeerd over betwistbare punten uit zijn geschriften betreffende kerkordening en kerkelijke tucht, totdat hem ook hieromtrent 5 *theses* werden overhandigd, opgesteld, evenals de vorige, tegen wat hij geschreven had. Ook onder deze *theses* schreef hij: ‘Ik.... houde deze dingen voor goed’. Hiermede scheen zijn zaak afgedaan; maar thans kwamen zijn boeken ter tafel. Ernstig werd hij berispt omdat deze vóór de uitgave niet door de classis waren geëxamineerd. Verschillende plaatsen werden er hem uit voorgelezen als strijdig met de leer, en ten slotte verklaarde men na de noodige vermaningen zijn boeken voor ‘schadelic ende met groote ergernisse ende lasteringhe der Kercke Gods wtghegheven’. Men stelde

den eisch dat hij hierover in de vergadering schuld zou belijden, vergiffenis vragen, en beloven zooveel mogelijk zijn nog overig zijnde boeken te vernietigen en ‘altyt

Schriftmatelick te leeren ende der confessie des gheloofs van de Nederlantsche Kercke ende der kerckeliche discipline te onderschryven ende hem te onderwerpen'. Tegen deze uitspraak bracht hij den volgenden dag (17 Juni) een schriftelijk protest ter vergadering, waarna men hem dringend vermaande tot onderwerping, onder bedreiging hem anders te excommuniceeren. Evenwel verklaarde men zich bereid te bewijzen dat in zijn boeken gevoelens werden gevonden in strijd met de zuivere leer. Dit nam hij aan, waarna de voorzitter der synode Arn. Cornelii en de secundus-scriba H. v.d. Corput den 19en een memorie opstelden, waarin opnieuw verschillende plaatsen uit zijn boeken werden aangehaald, die met de door hem onderteekende *theses* in strijd waren. Het antwoord, door Koolhaes hierop overgelegd, bevattende een vergelijking van de *theses* met zijn geschriften, werd niet aangenomen. De Synode achtte zich thans lang genoeg door deze zaak opgehouden; voor de verdere onderhandeling met Koolhaes werden eenige Hollandsche classes aangewezen.

Door een en ander vooral door de houding van K. na het gebeurde op de synode was de Leidsche gemeente weer geheel in verwarring gebracht. Cornelisz. en Hallius klaagden over zijn gedrag tegenover de synode bij kerkeraad en magistraat, en toen dit niets uitwerkte, weigerden zij langer met hem te arbeiden en legden zij hun ambt neer. Daarop traden de Staten, door de synode ingelicht omtrent hare handeling met K., tusschenbeide. Op hun gezag kwamen den 28en Nov. zes predikanten uit zes verschillende Hollandsche steden met afgevaardigden van de Staten en den Leidschen Raad en met Koolhaes, wien twee predikanten, één ouderling en één diaken als pleitbezorgers waren toegevoegd, te 's-Gravenhage bijeen tot een samenspreking over de aanhangige zaak. Hier werden bepaalde uitspraken uit zijn geschriften getoetst aan de *theses* door hem te Middelburg onderteekend. Een dier *theses* luidde: 'Uit Gods Woord kan niet bewezen worden, dat de kinderen der ongedoopten, wanneer zij vroeg gestorven zijn, onder de uitverkorenen moeten gerekend worden. Daaruit volgt echter niet dat ze door ons voor verdoemd mogen verklaard worden'. Koolhaes werd verzocht hierover thans onbewimpeld zijn gevoelen uit te spreken, waarop hij zonder aarzeling verklaarde de kinderen der ongeloovigen ten opzichte der zaligheid gelijk te stellen met die der geloovigen. Deze verklaring wekte niet geringe verbazing, omdat bovenaangehaalde *thesis* door hem was goedgekeurd. Men zeide nu te moeten constateeren dat 'de doling' niet alleen was in zijn boeken, maar ook in zijn hart. Dat hij twee dagen later in een nieuw dispuut over de zaligheid van de kinderen der ongeloovigen met zichzelf in tegenspraak raakte, verbeterde zijn positie voor de synode niet.

Wat hij in dit opzicht leerde gaf ook daarbuiten aanstoot. Voor Lambert Daneau werd het de naaste aanleiding om in Mei 1582 de stad te verlaten, waar zoo iets ongestraft werd gepredikt en nog bovendien door de stadsregeering goedgekeurd werd (Knappert a.w. I, blz. 90; vgl. over het geschil in ander opzicht tusschen Daneau en Koolhaes: hiervóór Dl. II, blz. 380, 381).

Ten opzichte van den vrijen wil verklaarde K. thans in de synode, dat het allen menschen was gegeven de door Christus aangeboden genade aan te nemen.

Opmerking verdient dat na deze onderhandelingen met K. zelfs de afgevaardigden der Leidsche overheid het oordeel der Middelburgsche Synode goedkeurden. Met de thans door hem afgelegde verklaringen konden ook de aanwezige predikanten zich niet vereenigen. Een voor hem opgestelde schuldbelijdenis kon hijzelf niet onder-

teekenen. Om alles te voorkomen bood hij aan vrijwillig zijn ambt neer te leggen en zelfs het land te verlaten. Maar hiermede nam men geen genoegen, omdat de ergernis door hem niet was genomen, maar gegeven. De Staten, gehoord hebbende het rapport hunner gecommitteerden, namen reeds den 3en Dec., den dag na afloop der Haagsche bijeenkomst, een resolutie, waarbij aan de Kerk het recht werd verleend tegen K. te procedeeren 'als syluiden na Godes Leere en Woord bevinden zullen te behooren'. (P. Scheltus, *Kerkel. Placaatboek* II, blz. 35-37; 3 *Sept.* is hier een drukfout; zie: reg.). Aan K. werd verboden te prediken, totdat de zaak met de Kerk zou zijn bijgelegd, alsmede eenig geschrift uit te geven, terwijl de uitgegevene gesupprimeerd moesten worden.

Voor de laatste maal kwam nu de zaak voor de Hollandsche synode te Haarlem, die den 25en Maart 1582 Koolhaes op grond van afwijking van de zuivere leer en verzet tegen de kerkelijke discipline, uit zijn ambt ontzette als een 'verscheurder', die behoorde geëxcommuniceerd te zijn 'tot aen die tijt toe, dat hy hem van herten bekeerde'.

Even voordat de synodale beslissing gevallen was verscheen een *Sendtbrief Caspars Coolhaes.... Aen de dienaren des Goddelicken Woordts in Suyt ende Noort-Hollant*, *tesamen ende eenen yeghelicken besonder. Om niet ontydelick voort te gaen*, *int oordeel*, *ghegheven by de versamelinghe binnen Middelburch in Junio Anno 81 ghehouden*, *die buyten recht voor een Nationael synodus wtgaet. Waer wt oock yeder man sal verstaen mogen met wat onrecht deselve Coolhaes verleden Sondach* (*4 nu loopende Martij*) *tot Delft* (*en weet niet of aen ander plaetsen meer*) *der gemeynte opentlick van den predicstoel*, *als onboetveerdighe erghernis met syn schryven aengericht te hebben*, *met namen voorghedragen is*, *om met de scherpheyt van afsnydinghe teghens hem te procederen.* Ghedr. int Jaer MDLXXXII. In een later tegen hem uitgegeven geschrift (*Corte Antwoordt* enz. 1600, blz. 45) wordt gezegd, dat hij 'dit were heeft uytgheven op synen naem, daer nochtans een ander de Autheur van was, ghelijc den Synode opentlijc ghebleken is'. K. zelf heeft in de opsomming van al zijn werken in zijn *Wederantwoort* van 1598 den *Sendtbrief* niet genoemd. Dit schrijven bevat hoofdzakelijk een verdediging met nadere uiteenzetting van zijn standpunt, daarbij een waarschuwing aan de predikanten, die in de a.s. synode zouden vergaderen, om zich toch te wachten de uitspraak der Middelburgsche synode tegen Gods Woord in te bestendigen, iets waarover zij later berouw zouden gevoelen.

Na de excommunicatie zag van de predikanten en ouderlingen, die in de synode van Holland bijeen waren, het licht een: *Cort eenvoudich ende waerachtich verhael*, *waeromme Caspar Coolhaes*, *Predicant gheweest synde binnen Leyden*, *eyntelick den XXV en Martii a*^{o} *MDLXXXII bijden Synode Provinciael van Hollandt*, *vander Kercke Christi is gheexcommuniceert. Ghestelt.... tot nootwendighe verantwoordinghe der waerheyt*, *ende onderwys der ghene die vander saken qualick oft onrecht bericht moghen syn. Waerinne verhaelt wort het beghin des twists binnen Leyden, ende wat naersticheyt ghedaen is om dien neder te legghen ende voorsz. Casparen tot afstant syns onrechts ende dwalinghen te brenghen.* Dordr. 1582. (Het slotwoord aan den lezer is gedateerd 5 Juli). Aan dit verhaal is toegevoegd *een aenhanck tot wederlegginghe eenigher teghenwerpinghen*, *daer Caspar zyn saecke mede arbeydt te verschoonen.*

Een protest van de Leidsche overheid tegen hetgeen op de Middelburgsche synode had plaatsgehad bevatte de *Remonstrance of vertooch by die van Leyden den Heeren*

Ritterschappen ende Steden representerende de Staten slants van Hollant, *in Febr. XVCLXXXII hare mede-litmaten gedaen*, *nopende tverhandelde der Predicanten*, *inden laetst-voorledenen zomer tot Middelburch in het Nationael Synodus* (*zo zijt noemen*) *vergadert geweest zynde*, *wat den gevolge van dien.* In stilte gedrukt en in Febr. aan enkelen medegedeeld werd dit stuk in Maart aangeboden aan de Staten. Het was onderteekend door J. van Hout, den leider der stadspolitiek, overtuigd humanist, die er het materiaal voor zal geleverd hebben; de opsteller zal dezelfde geweest zijn, die ook de *Justificatie* had geredigeerd, D. Vz. Coornhert (zie hiervoor blz. 181). Van dit geschrift, uitgegeven naar het heette buiten voorkennis van den magistraat, werden slechts weinige exemplaren in 4° gedrukt. Het werd herdrukt nog in 1582, en later nogeens in 8° in 1597 (zie hierna blz. 191). Het is ook opgenomen in de *Authent. stukken* bij Bor, *Oorspr. der Ned. Oorlogen.* II, blz. 115).

Hiertegen verscheen in 1582 te Delft een *Antwoorde Der Dienaren des Woordts ende Ouderlinghen der Kercken van Hollandt... onlancks vergadert gheweest zijnde tot Haerlem*: *Aen... de Staten desseluen Landts*: *Op de Remonstrantie by de Ouericheyt van Leyden.... aengaende 't verhandelde der Dienaren des Woordts en d'Ouderlinghen der Nederlandtsche Kercken in het Synodus tot Middelburch* enz. (Zie: Knuttel, *Ned. Bibliogr. v. Kerkgesch.*, blz. 11. De opsteller was waarschijnlijk Arn. Cornelii pred. te Delft, zie v. Doorninck a.w. no. 242. Het is bijna geheel opgenomen in Triglands *Kerckel. Geschiedenissen*, blz. 199 v.v.).

De Leidsche magistraat het Koolhaes in het genot van zijn jaarlijksch tractement (300 gulden) en van vergoeding voor huishuur (30 gulden). Hij wilde dit echter slechts zoolang aannemen totdat hij zijn eigen brood zou verdienen. De voorwaarde was erbij gemaakt dat hij zich gehoorzaam en stil zou gedragen en zich ten allen tijde bereid zou houden tot den openbaren predikdienst, wanneer de overheid hem daartoe zou roepen. Hij zou geen geschrift mogen uitgeven of op zijn naam doen uitgeven, dan met voorweten van den magistraat. Om in het onderhoud van zich ende zijnen te voorzien legde hij zich, met hulp van zijn naasten buurman Prof. Joannes Heurnius, nu toe op de kunst van het stoken van gedistilleerde dranken een voor hem geheel nieuwe bezigheid, waarvan hij een beschrijving gaf in een in 1588 te Amsterdam verschenen geschrift getiteld: *Van seeckere seer costelycke Wateren*, *diemen met recht soude mogen noemen Aquae vitae*, *Ende sommighe wtgelesene oliën*, *den Edelen ende welruyckenden Balsem olie*, *niet sonder redenen te vergelycken*: *der welcker cracht en menichfoudige deuchden in dit Boecxken cortelijc* (*wt de schriften sommiger hoochgeleerden en experten Doctoren ende Professoren der loffelijcker Medecijnen*, *welcker Naemen op dandere zijde deses blats verhaelt zijn*) *beschreven worden. Met eener voorreden des Distilateurs vanden stercken ende bernenden smaeck deser wateren. De welcke met Godts hulpe cunstelijck digereert*, *circuleert oft subtilizeert ende distileert worden tot Leyden op Rapenburch*, *al waermen die te coop vint om eenen redelycken prijs*, *ten huyse van Casper Coelhaes.* (*Kron. v.h. Hist. Gen. gev. te Utr.* 1846, blz. 276, 277). Dit boekje is ook dáárom merkwaardig, omdat de voorrede, waarin hij zich verontschuldigde over zijn beroepsverandering en daarbij stipuleerde dat hij onrechtmatig uit het predikambt was ontzet hem, nadat de twisten op de Leycestersche synode voor den vorm waren bijgelegd, opnieuw in conflict bracht met de synode (Reitsma en v. Veen, *Acta.* II, blz. 327). Toen hij na twee jaren zoover was dat hij met bovenomschreven kunst den

kost verdienen kon, gaf hij hiervan onder dankbetuiging aan de overheid kennis, maar deze bleef hem in moei-

lijke dagen steunen totdat hij in 1586 door de Haagsche synode weder was aangenomen.

Likeurstoken was echter zijn eenige arbeid niet. Van het stichten van een afzonderlijke gemeente wilde hij niet weten, maar wel voelde hij zich gedrongen zijn gevoelens schriftelijk uiteentezetten en te verdedigen tegen de misbruiken en wanbegrippen, die z.i. in de Kerk heerschten. Nog in 1582 gaf hij in het licht een door hem bewerkte vertaling van gedeelten uit de geschriften van Rodolphus Gwaltherus (Rudolf Walther), invloedrijk predikant te Zürich, na Bullingers overlijden 'antistes' van de gemeente aldaar, naar de omschrijving van Sepp (*Geschiedk. Naspor.* III, blz. 89) 'een liberaal in den edelsten zin des woords', die de behartiging van Godsdienst en Kerk wilde toevertrouwd zien aan de overheid. De titel luidt: *Van de Christelycke disciplyne ende excommunicatie van den Kerkenraedt ende Ouderlinghen aen die plaetsen daer een Christelijcke Magistraet is*, *het ghevoelen der Kercken Christi tot Zurich*, *Bern ende anderen dierghelycken vermaerden steden ende plaetsen in Zwitserlant.... in verscheyden sijner sermoonen in 't Latyn beschreven en uyt de Latynsche in onze tale ghetrouwelyck overgheset.* Gedr. te Leiden. Hoezeer hem overigens genegen, achtte de Leidsche magistraat de thans verschenen uitgave ongewenscht, als zijnde overtreding van het verbod der Staten te zijnen opzichte om eenig geschrift uit te geven. Daarom besloot het gerecht te Leiden den 8en Febr. 1583 dit boekje in beslag te doen nemen[1]; de drukkosten echter werden hem vergoed. (*Kronijk v.h. Utr. Hist. Genootsch.* 1850, blz. 421; Knuttel, *Verboden Boeken*, no. 161). In 1585 gaf hij dit van Remonstrantsche zijde hoog geprezen boekje, herzien en te Gouda herdrukt, onder iets uitvoeriger titel andermaal uit *met een voorgaende Christelicke vermaninghe aen die E. Magistraet ende goede Christelicke vermaninghe aan die E. Magistraet ende goede Ghemeynte van Medemblick in Noorthollant*, onderteekend *C.C.V.M.I.D.H.G.* Op den titel van deze uitgave plaatst hij achter zijn naam: *van Menschen in den Heere ghebannen*, de verklaring van de voorgaande letters, waarmede hij zichzelf op de titels van verschillende zijner eerstvolgende geschriften aanduidde. Een laatste druk 'tot verminderinghe der hatelycker partyschap ende vermeerderinghe der ongheveinsder broerlicker liefde', verscheen in 1611 te Amsterdam. In dit geschrift wordt uiteengezet dat de Kerk zonder christelijke tucht niet kan bestaan, en dat deze moet worden uitgeoefend door de overheid met de opzieners der Kerk. De kerkedienaars hebben echter geen bevoegdheid iemand buiten de Kerk of van de Sacramenten uit te sluiten. Ter plaatse waar een Christelijke overheid is behoort echter zelfs geen kerkeraad te bestaan, daar dit niet op Gods Woord is gegrond en meer kwaad doet dan goed.

De magistraat liet Koolhaes behalve in het boven gen. geval bij de uitgave zijner geschriften ongemoeid, en koos daardoor wel zeer in 't oog loopend partij in den kerkelijken strijd. In 1584 gaf K. niet minder dan nog drie geschriften uit. Het eerste

1) Hetzelfde geschiedde - ditmaal op aandringen van Prins Willem I - met een geschrift van Erasmus Johannes, *Clare bewysinghe Dat d'Antichrist terstondt naer den doot der Apostolen beghonst heeft in de Kercke Christi te regneren* enz. 1584. De Sociniaansch gezinde schrijver zocht dit boekje aan den man te brengen door bemiddeling van Koolhaes. Een groot aantal exemplaren werd door het stedelijk bestuur van Leiden in beslag genomen (Knuttel, *Verboden Boeken.* No. 194). Ten onrechte is K. als schrijver van dit boekje genoemd in *Nav.* X (1860), blz. 156, 157, waar uit het *Missivenboek* A der stad Leiden, blz. 34 het antwoord der Leidsche regeering aan den Prins is afgedrukt.

was *Een Christelycke vermaninghe aen alle onpartydighe Predicanten. Om te waecken ende*

by tyts te voorsien dat die Sathan gheen nieu pausdom aen den ouden benaest vervallen plaets wederom oprechte. Z. pl. v. uitg. Het is aan het einde gedateerd 5 Jan. 1584. Hierin waarschuwt hij tegen het gevaar, dat men hen, die pas van Rome's juk zijn bevrijd, weer onder nieuwe wetten wil brengen, waarmee hij bedoelt ‘dat men de geloovigen op nieuw aan zekere commentariën en catechismen wil binden’, en hen, die anders denken, 's Heeren tafel onwaardig keurt en hen aanwijst als ketters, vrijgeesten, libertijnen enz.

In hetzelfde jaar, zooals uit de opdracht blijkt (en niet zooals Glasius aangeeft in 1580) deed hij verschijnen: *Seeckere poincten wt de Heylighe Godtlycke Schriftuer ende vervolch van dien ghenomen*, *aenwysende het ghene dat allen gheloovighen*, *bysonder doch den predicanten ende leeraren van allerhanden partiën*, *soorten ofte exercitie van religiën wel aen te mercken ende t' achter volgen van nooden is*; *ende grootelycks*, *soo wel tot gherustheydt van eens yeghelicken menschen conscientie als tot tydtlycken vrede soude mogen dienen.* Z. pl. en jr. v. uitg. Vooraf gaat een zeer uitvoerige voorrede aan ‘Wilhelm Prince van Orangien’.

In het geschrift zelf bestrijdt Koolhaes van zijn standpunt hen, die anderen willen binden buiten of nevens Gods Woord en de 12 Artikelen des Chr. Geloofs aan eenige menschelijke uitspraak of bepaalde uitlegging der Schriftwoorden. Hij noemt alle pogingen in dit opzicht anti-christelijk, evenals het willen uitsluiten uit de kerkelijke gemeenschap van zulken, die zich aan zulke menschelijke woorden niet onderwerpen. Aan het slot verklaart hij aan den onpartijdigen lezer dat hij daarom allerminst een verachter is van ‘de Christelijke tucht, voornamelijk bestaande in het vermanen en teregt brengen van den dwalenden broeder’.

In dienzelfden tijd gaf hij zonder vermelding van plaats of naam des uitgevers in het licht: *Toutzsteen toi een seecker proeve welcx in der waerheydt die Apostolische*, *Catholijcke*, *Euangelische*, *Gereformeerde Kercke sy. Allen leergierigen menschen ten besten voor ooghen ghestelt ende in handen ghegheven.* (De opdracht aan ‘Joncker Adriaen, heere v. Swieten, Gouverneur’, en de Regeering v. Gouda, is gedat. 1 Febr. 1584). In 1608 verscheen te Gouda een 2e druk. Hij zoekt hier door middel van bepaalde Bijbelplaatsen te bewijzen hoe ‘de roomsche, evangelische, gereformeerde en herdoopersche kerken zich ten onregte beroemen’ de apostolische zuivere Kerk Gods te zijn; ten onrechte, want deze Kerk heeft van hare voorgangers ‘niets anders geëischt, dan dat zij de profetische en apostolische leer zonder af- of toedoen zouden prediken en het volk tot boetvaardigheid zouden opwekken, zoowel met woorden als met werken’; zij heeft ook ‘zonder aanzien des persoons voor de zichtbare Kerk van Christus en hare leden erkend allen, die in Christus' naam gedoopt waren, en God, Christus en de Schrift aannamen, niettegenstaande velen zondig leefden en er onder hen verschil van gevoelen was’. De profetie was er vrij, zonder dat iemand gehouden was zulk een profetie te gelooven; ieder mocht haar onderzoeken en het goede behouden. Ook mocht ieder, die God, Christus en de Schrift geloofde, na zelfbeproeving, de Sacramenten gebruiken.

Voorts heeft de apostolische Kerk zorg gedragen voor de ware huisarmen, maar zij, die zich thans de zuivere Kerk noemden, schoten daarin te kort. Iedere partij hield alleen voor huisarmen, die haar erkennen voor de ware Kerk. Waren de predikanten even ijverig als de apostelen, dan zou elke gemeente, groot of klein, makkelijk hare armen kunnen onderhouden. Maar zoo was het niet. Tegen het bedelen, zegt men,

kan de Kerk geen ordonnantie maken, maar inplaats dat de predikanten aandrongen bij de overheden om maatregelen daartegen te maken, wil men de overheden zelfs niet toelaten armverzorgers aan te stellen, onder de bewering dat haar dit recht ten opzichte van de Kerk niet toekomt. Dàn verwijt Koolhaes nog aan de Kerk zijner dagen dat zij bij het beroepen van predikanten al te eenzijdig let op geleerdheid en kennis der talen om de Schrift uit te leggen, en dat zij in tegenstelling met de apostolische Kerk, niet wil erkennen onder het gebied der wereldlijke overheid te staan, in hetgeen niet ingaat tegen Gods Woord 'Elke Kerk, die der Overheid niet gehoorzaam is, mag de apostolische niet genoemd worden'.

Ten besluite van de reeks uitgaven van Koolhaes in dezen tijd verscheen (gedateerd uit Leiden den 21en Febr. 1585) een: *Conciliatio*, *Dat is verghelyckinge van sekere poincten der leere*, *ende disciplyn van C.C.*, *gheschreuen ende onderschreuen*, *in diewelcke claerlyck is blijckende*, *met wat recht die voornoemde C.C. in namen van allen Kercken in Hollant*, *gheexcommuniceert ende met een uytghegheven boeck van kettery ende der Christelycker Disciplijn verachtinghe ghediffameert is worden. Geschreuen tot Opwakinghe der Conscientien van den principalen Authoers desselven bannissements ende faemroovende boecx*, *ende tot naedenkinghe derghenen*, *die beter wetende*, *stilswyghen*, *hare medebroederen*, *openbaerlyk sondighende*, *niet bestraffen*, *en haren naesten t'onrecht lijdende*, *onderdrucken laten.* Gouda. 1585. In een voorrede gericht aan alle predikanten en ouderlingen van de Gereformeerde Kerk in N. en Z.-Holland, beklaagt hij zich dat men in het *Cort eenvoudich verhael* van 1582 hem nergens met de H. Schrift had weerlegd, evenmin als dit geschied was in de synode, waarop hij was veroordeeld. Hierna poogt hij aan te toonen door aanhaling van een en ander uit laatstgen. geschrift hoe onrechtmatig zijn veroordeeling was geweest. De *Conciliatio* zelf, reeds voor drie jaren door hem opgesteld, had hij tot nu toe voor zich gehouden 'van dag tot dag hopende, door een ander wettig middel tot verantwoording te komen'. Hierin teleurgesteld had hij thans tot de uitgave op eigen kosten besloten. Aan elke classis van Holland liet hij een exemplaar toezenden. Uitvoerig tracht hij duidelijk te maken hoe de *theses*, op de Middelburgsche synode door hem onderteekend, niet in strijd waren met hetgeen hij in zijn *Apologie* en *Breeder bericht* had geschreven.

Inmiddels had de Leidsche hoogleeraar Adr. Saravia, bij zijn bestrijding op verzoek der Staten van Coornherts leeringen, over welke eenige predikanten zich hadden beklaagd, ook Koolhaes niet gespaard. En deze had dit niet onbeantwoord gelaten. Het dispuut tusschen Saravia en Koolhaes werd echter schriftelijk gevoerd, en de Leidsche magistraat haastte zich er een eind aan te maken.

In de gemeente te Leiden was bij Koolhaes' aanhangers de wensch levendig gebleven hem weer in zijn ambt hersteld te zien. En tot tweemaal toe (einde 1583 en in 1584) was daartoe een verzoek aan den magistraat gericht. Het had geen onwelwillend onthaal gevonden, maar het begeerde resultaat was nog uitgebleven.

De Nationale Synode te 's-Gravenhage, van 20 Juni tot 1 Aug. 1586 onder de hooge bescherming van den graaf van Leycester gehouden, bracht evenwel voor korten tijd bedoelden wensch in vervulling. De boven nader aangeduide geschriften, die K. na zijn afzetting in het licht had gegeven, waren aanleiding, dat Leycester, op verzoek van de predikanten, die over deze uitgaven zeer ontstemd waren, hemzelf voor de vergadering daagde als verstoorder van den vrede der Kerk, die valsche

leeringen verbreidde en de christelijke tucht verachtte. De synode was, zooals Leycesters ge-

committeerden in haar midden verklaarden, bijeengeroepen om alle kerkelijke oneenigheden bij te leggen, waaronder ook de Leidsche twisten. Bij het verhoor, dat K. hier onderging, legde deze desgevraagd de verklaring af dat hij de Nederlandsche Confessie erkende als overeenkomstig de H. Schrift behoudens hetgeen in Art. 16 over de reprobatie beleden wordt. Dit laatste bleek echter na onderlinge samenspreking niet te verhinderen, dat Commissarissen-politiek wisten te bewerken, dat hij weer ‘als lidtmate soude ontfangen worden tot den avontmale, maer belangende zijnen dienst, dat hij een half jaer ad lectiones theologicas in de universiteijt gaen soude, en indien hij daernae beropinge [*sic*!] soude crijghen, dat men met hem handelen sal nae wtwijsen van de alghemeyne kerckenordeninghe, in synodo nationali in 's Gravenhaghe besloten, wtghenomen dat hij oock gehouden sal zyn goede attestatie aengaende zijn leere van de professeurs aldaer te vertoonen’. (R. en v. V., *Acta* II, blz. 305). Door echter, zelfs zonder verlof van den kerkeraad en de Classis van Hoog-Rijnland, op verzoek uit Warmond, in 1587 aldaar te preeken, maakte hijzelf dat hij niet beroepbaar werd en bovendien van het Avondmaal werd geweerd.

Hij verliet daarop Leiden en vestigde zich metterwoon te Amsterdam, waarschijnlijk in de meening, dat hij daar zijn gedachten het meest ongehinderd verbreiden kon. Hij was er in 1591 gevestigd als ‘distillateur’ en zette er dus het bedrijf voort, reeds vroeger door hem te Leiden uitgeoefend. Liever dan Staten of Magistraat lastig te vallen hield hij zich bezig met ‘handen arbeydt’. Hiertoe behoorde ook de uitgave van ‘figuerlijcke voorstellingen’, ‘Inventiones off Schilderyen’, waardoor hij ‘den dwalenden Godtsoeckenden mensche’ tot God zocht te brengen. In de latere strijdschriften is er meermalen sprake van (*Wederantwoort* § 116-123; *Corte Antwoordt op de valsche beschuldinghen end' blameringhen v. Casp. Coolhaes.... begrepen in syn boecxken ghenaemt Weder-antwoordt*, blz. 57-70; *Grondtlicke waerheydt* § 108-123; *Een cort warachtich verhael*, blz. 147 v.v.). Deze prenten ‘die op alle Kermissen ende Jaermarckten, onder andere briefkens en schilderyen, opentlyck te koop hingen’, droegen echter niet alle een uitsluitend *stichtelijk* karakter, want naar Koolhaes eigen verklaring, stelde een ervan de predikanten voor ‘die alle hare predicatien uyt verscheyden autheurs t' samenrapen moeten eer sy een predicatie connen doen, vergeleken bij een oyvaer’. Het zijn groote houtsneden. Van twee is een exemplaar bewaard gebleven. Ze dragen het adres van Koolhaes en het jaartal 1591. Van hooge kunstwaarde zijn ze niet; de tekst is kreupelrijm van zijn hand, terwijl de prenten waarschijnlijk zijn van Wilhelm Janszn. v. Campen. (C.P. Burger Jr., in: E.W. Moes, *De Amsterd. boekdrukkers* enz., IV, blz. 12). Een beschrijving met aardige reproducties van een paar dezer prenten gaf Dr. Burger in bovenaangehaald werk, blz. 10-25, en in: *Zestiende-eeuwsche Volksprenten*, in: *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen.* Jrg. VIII (1910), no. 1-2, blz. 239-254). In den winkel aan de Warmoesstraat, waar K. zich gevestigd had, waren dus wel zeer heterogene zaken uitgestald!

Van de in dit tijdperk door K. uitgegeven geschriften is het eerste, door hemzelf in zijn *Wederantwoordt* § 112 vermeld, getiteld: *Van der Godlicke Wijsheyt*, *die in gheenen waen*, *maer in der waerheydt bestaat*, *ende haren oorspronck heeft in der vreese Godts* enz. (Het vervolg van den titel is onbekend; van dit geschrift is blijkbaar geen ex. meer te vinden). Het moet geschreven zijn na zijn pamfletten van 1584 en 1585 en vóór een ‘cleyn Boecxken’, dat hij volgens een mededeeling in zijn

Aenhechtsel, p. E. verso) ‘Anno 96 heeft laten uitgaen’ onder den titel: *Aenwysinge hoe een mensch, door ver-*

scheyden Abuysen des Pausdoms ende verdooldheydt der velerhande Partyen, *tot naedencken ghebracht: ende in twijfel staende*, *sal connen weten*, *wie van allen partyen*, *de rechte Kercke ende Bruydt Christi zyn moghe*, *van Christo* (*de waerheyt wech ende leven*) *onderrichtet*, *ende tot de Waerachtighe Gheestelicke ende altoos duerende wesen gestuert ende ghebracht wordt.* In 1595 gaf Philips Marnix, Heer van St. Aldegonde, te 's Gravenhage een verhandeling uit 'over de beproeving der leer en de waardigheid van Gods geschreven woord', waarin weerlegd werden 'het schadelyk vergif en de goddelooze leer' van het vermaarde boekje *Eyn Deutsch theologia*, van Joh. Tauler, Seb. Franck, David Joris, Thom. Muntzer, Bern. Knipperdolling e.a. Marnix' geschrift droeg tot titel: *Ondersoeckinghe ende grondelijcke wederlegginge der Geestdryuische Leere*, *aengaende het geschreuene Woirt Godes*, *in het O. ende N. Testament vervatet*: *Mitsg. oock van de beproeuinge der Leeren aenden Richtsnoer desseluen. Waerinne wort gehandelt v. Godes geopenbaerde Woort. Wat het is. Ende of hetselve genoechsaem is tot onderwysingh der salicheyt. Item hoe men het wel verstaen ende schriftmatichlyck uytleggen sal.* De schrijver richt zich niet alleen tegen de Munstersche Wederdoopers, maar ook tegen zulken, die tot deze dwepers niet behoorden, maar die hij toch aan hen verwant achtte, omdat zij eveneens, 'onder het deksel van geestelijkheid, de geheele leer van Christus tot een allegorie maakten en geestelijk wilden verstaan hebben'. Aan de dwalingen van deze geestdrijvers of Libertijnen behoorde volgens Marnix, de overheid paal en perk te stellen. Zijn geschrift deed, zooals Marnix zelf had voorzien, een storm opgaan en verschillende tegenschriften zagen het licht. Twee van deze zijn aan Koolhaes toegeschreven. Het eene ten onrechte[1]. Het andere, in 1598 verschenen, was getiteld: *Apologia Sebastiani Vranck*: *De welcke hy zelfs in syner leven gheschreven*: *ende achter syn boec van den seven Zegelen*: *tot defensie van syn persoon*, *ende schriften heeft doen drucken. Nu eerst in Nederduytsch trouwelyc overgheset.* De vertaling was van Koolhaes. (J.H. Maronier, *Het Inwendig Woord. Eenige bladzijden uit de geschiedenis der Hervorming*, blz. 246-251; G. Tjalma, *Philips v. Marnix* enz., blz. 239-241).

Intusschen zonden ongenoemden in 1597 een herdruk in het licht van de *Remonstrance* van den Leidschen magistraat en nog in datzelfde jaar een van diens *Justificatie* (zie hiervóór blz. 181; vgl. ook D. II, blz. 226*n*, 227*n*). Deze herdrukken gaven aanleiding dat in 1598 te Rotterdam het licht zag: *Antwoorde op de valsche beschuldiginghen*, *door een zeker ghesworen Vyandt der Ghereformeerde Religie onder den Titel ofte name van de Justificatie van Leyden*, *eertijts thegens de ghemeene Kercken ende Predicanten voortghebracht*; *ende nu door eenige Weder-dooperen van nieus in Druc wtghegheven. Mitsgaders de Verantwoordinghe vanden Dienaer*,

1) Nl. *Verantwoordinghe van Sebastiaen Franck*, *jegens de onwaerachtighe beschuldinghe hem* (*onder meer andere*) *nu langhe Jaren naer zijn doot*, *opghedicht*, *by Philips van Marnicx*, *Heere van St. Aldegonde*, *in zijn boexken*, *ghenoemt*, *Ondersoeckinghe.... Met naecht bewijs. Dat de Wtghegheuen Schriften van Sebastiaen Franck*, *niet en strecken tot oproer teghen de Overheyden noch tot wechneminghe van het wroegen der conscientien*, *nochte oock tot verachtinghe der H. Bybelsche Schrift.* Z. pl. e. jr. Dit geschrift is ook door Rogge (a.w. II, blz. 78) en op diens voetspoor door G. Tjalma (*Philips van Marnix*, *Heer v. St. Aldegonde. Hist.-Dogmat. studie*, blz. 239) aan Koolhaes toegeschreven. Maar met de letters *C.C.W.H.S.*, noch met de spreuk 'Leeft altyt vroom', die hier onder een sonnet staat, heeft K. ooit zijn geschriften onderteekend. Ook het proza staat op hooger peil dan dat van K. (Burger a.w., blz. 72).

Ouderlinghen ende Diaconen der Kercke tot Leyden, *naar het wt-gheven van de justificatie ghestelt*, *ende nu door de vernieuwinghe van de zelve int licht gegheven.* Dit geschrift bevatte een reeds vroeger opgestelde polemiek waaraan thans was toegevoegd een scherpe uiteenzetting van den vroegeren kerkelijken strijd te Leiden. Hiertegen gaf Koolhaes in het licht

een *Wederantwoort geschreven op een faemroovende bouczken*, *zonder naem des Autheurs*, *onder eenen gedichten ende versierden Naem van een verantwoordinghe des Dienaers*, *Ou//lingen* [sic!] *ende Diaconen der kercken tot Leyden*, *voor seventhien jaren tegen die Justificatie van Leyden geschreven*: *ende nu eerst tot Rotterdam gedruckt.... int Jaer 1598. Ghedr. tot Hoorn.... Anno 1599.* Dit gaf aan zijn tegenpartij weer in de pen een *Corte antwoordt op de valsche beschuldiginghen end' blameringhen van Caspar Coolhaes teghen de Ghemeene Kerchen*, *begrepen in syn boecxken ghenaemt Wederantwoordt* enz. *Waer inne ooc vervatet is een corte aenwysinge end wederlegginge van dwalinghen*, *stekende inde Boecxkens end' afbeeldingen hier voren van Coolhaes uytghegheven.* (Delft 1600). Op dit synodale boekje van de hand van Arn. Cornelii en H. v.d. Corput (Reitsma en v. Veen, *Acta.* III, blz. 128, 129) liet Koolhaes volgen: *Grondtlicke waerheydt op het min dan warachtich schryuen van eenen schuylenden onder 't decksel van die Gheref. Kercke sonder ontdeckinghe zynes Naems*, *teghens die Wederantwoort Caspari Coolhasen.* Ghedr. A^{o} 1601. Van synodale zijde zweeg men hierop. Maar, zooals K. zelf in zijn straks te noemen: *Noodtwendighe broederlicke vermaninghe aen.... Wyn. Kras* (1602) (E 111 verso) meedeelt, toen de predikanten zich stil hielden, stond een schoolmeester uit Naarden tegen hem op, zoekende hem ‘met een lasterlijck liedt voor yederman stinckende te maken’; deze Marys (Mercys of Marcis), die ook nog andere ambachten uitoefende, werd spoedig na de uitgave van bedoeld gedicht ‘een Sieckentrooster tot Amstelredam, verwachtende sonder twijffel daghelycx Predicant te worden’, zooals K. schamper opmerkt, die dezen aanval beantwoordde met een *Vermaninghe aen Jaques Mercys.* 1601. Hierin verdedigde hij de onpartijdigheid als een eigenschap van ‘alle vrome eerlycke Godtsalige luyden, die het ampt der Overicheyt recht bedienen, en in 't algemeen als een echt christelijcke eigenschap, terwijl die er tegen lasteren en schelden, onderwezen zijn door den schoolmeester den duyvel’.

Het duurde niet lang of Koolhaes meende zich te moeten uitspreken naar aanleiding van iets anders. In 1598 hadden de Staten van Friesland de vergaderingen der Mennonieten verboden, evenwel zonder strafbepalingen, maar in 1601 volgde een plakkaat van de Regeering der Stad Groningen, waarin de uitoefening van andere religiën dan de Gereformeerde verboden werd, en wèl met strafbepalingen tegen de overtreders. In hetzelfde jaar deed de magistraat van Sneek hetzelfde. Het Groningsche plakkaat gaf aanleiding tot een pamflettenstrijd, die eenige jaren aanhield en waaraan ook Koolhaes een krachtig aandeel nam. Dit laatste lag voor de hand. Alle bezwaar om samen met leden van andere gezindten, zooals Lutherschen en Doopsgezinden, Avondmaal te vieren, was voor hem denkbeeldig. Vandaar dan ook dat vele zijner aanhangers te Leiden, na zijn veroordeeling door de Haarlemsche synode, tot andere gezindten waren overgegaan (Brandt, *Hist. der Ref.* I, blz. 675).

Eerst verscheen naar aanleiding van bedoeld plakkaat naamloos een *Tsamenspreeckinghe van drie persoonen over het regireus Placcaet van Groninghen*, *ghecondicht den 7 Sept.*, *oude styl*, *Anno sesttien hondert ende een. Hollander. Embder. Ghereformeert.* Dit boekje trok blijkbaar in breeden kring de aandacht, want het werd in 1601 tweemaal gedrukt en in 1602 nog eenmaal. In dit laatste jaar werd het gevolgd door een ander, eveneens zonder auteursnaam op den titel, maar met een gedicht aan het slot, waarin de schrijver verklaart waarom hij zijn naam niet spelt,

maar tegelijk door kapitaal gedrukte letters in den tekst zich doet kennen als *Caspar Coolhaes van Collen*

woonende tot Amsterdam. De titel luidt: *Aenhechtsel aen 't boecxken oft tsamenspreeckinghe over het regireus Plackaet van Groninghen*, *aldaer ghekondicht den 7. Sept.*, *Ouden stijl. 1601. Ofte antwoordt op de Opspraek bij sommighen ghedaen*, *teghen het Drucken ende verkoopen des selfdes. Vervatet in een t' samensprekinghe van drie Persoonen*, *als Boeckverkooper*, *Partijdich ghereformeerde en een Jesuwyt.* Uit de tegenschriften blijkt dat de *Tsamenspreeckinghe* het werk was van twee auteurs, van wie de een Jan Claessen Rolwaghen heette. De andere wordt niet genoemd, maar duidelijk genoeg wordt aangewezen dat dit Koolhaes was, en deze wijst zelf in zijn eigen antwoord o.a. een gedeelte van het betoog uitdrukkelijk aan, dat niet van Rolwaghen, maar van hem is; trouwens in het heele boekje vindt men de sporen van zijn auteurschap. (C.P. Burger Jr. in: *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen* Jrg. VIII. Nr. 1, 2, blz. 74-76 en in: *De Amst. boekdrukkers* enz. IV, blz. 92-98).

De hier geoefende kritiek op het Groningsche Plakkaat bleef niet onbeantwoord. Zekere Wijnant Kras, met wien Koolhaes reeds als knaap kameraad was geweest (zoo verklaart laatstgen. zelf in zijn hierop volgend geschrift), een man die later telkens van beroep was veranderd, gaf als tegenschrift uit een *Antwoort op een Faemroovende Boeck*, *het welcke ghenaemt is*: *Tsamensprekinghe* enz. Ghedr. 1602. Hierin zijn afgedrukt het vonnis der Staten van Holland in 1581 over Koolhaes uitgesproken en het bestreden Plakkaat. De beide aangevallen schrijvers meenden hierop niet te mogen zwijgen; Koolhaes gaf als zijn antwoord uit *Een Noodtwendighe broederlycke vermaninghe aan zynen voor zeeckere Jaren bekenden Vriendt ende nu ter tyt door zyn eyghen in druck wt ghegheven schriften bevonden zynde onwetenden broeder*, *genaempt Wynant Kras.* Amst. 1602. Als bewijs dat de Amsterdamsche kerkeraad het twistvuur zocht te dempen, deelt Dr. Vos (a.w. blz. 110) mede, dat deze aan Wyn. Kras de uitgaaf van een geschrift tegen Koolhaes ontraadde, hoewel de geschriften van laatstgen. niet zonder bitterheid tegen Kras waren ‘ja tegen de gemeene Kerken van *Holland*’.

Kras gaf aan dien raad voor het vervolg blijkbaar gehoor. Tot verdediging van het Plakkaat verscheen nog anoniem een meer officieele *Apologia*, *ofte Verantwoordinghe des Edicts*, *Het welcke van een Eerbaren Raet der Stadt Groeningen tegen der Wederdooperen*, *en andere Secten Onordeningen.... gepubliceert is. Ende Door eenen onghenoemden Libertyn*, *met allerley valsch ende niet weerdich ghe-schrey, aangheblaft is geworden* enz. Het was van de hand van Johannes Acronius, pred. te Groningen (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* 2e st. 1e afd., blz. 97) en zag ald. het licht in 1602, eerst in het Hoogd., daarna in onze taal (zie hiervóór Dl. I. blz. 20).

Verschillenden namen tegen deze *Apologia* de pen op, o.a. ook Rolwaghen; 't eerst van allen echter Koolhaes ‘Des Heeren Jesu Christi ende zijns H. Evangelij, Wettelijck beroepen synde Dienaer’ (zooals hij zichzelf op den titel aanduidt). Nog in 1602 verscheen zijn *Missive Aen den Authoor van die Apologia over het Placaet ofte Edict eenes Eersamen wijzen Raets der Stadt Groningen*; *In die welcke de voorschr. Authoor na t' bevel der Godtlijcker Schriftuere*, *broederlijck met goeder manieren bestraft wordt*, *van 't ghene hy teghen den aerdt der christelycke liefde*, *openbaerlyck voor alle de werelt*, *onder 't decksel van d'authoriteit desselven E.W. Raedts*, *met grooter onwaerheydt*, *synen naesten onschuldich van wercken des doots weerdich synde beschuldicht*, *tot voorder bericht ende nadencken desselven Raedts ende des onpartydighen lesers gheschreven*, *en in Druck ghegeven.*

Hierbij liet Koolhaes het niet. De *Apologia* gaf hem nog een ander strijdschrift in de pen, dat in 1603 het licht zag onder den titel: *Summa ende Bekentenisse Christelijcker Leer der Predicanten die in Oost-vrieslandt omtrent Tachtentich Jaren voorleden, opentlijck ghepredikt ende gheleert hebben met een Supplication der selven aen.... Heer Enno, te dier tyt zijnde grave ende Heer v. Oost-Vrieslant, van woorde tot woorde gevolght het Exemplaer, tot Emden ghedruckt Anno 1565. Met noch een schoone bekentenisse, schriftuerlijck jnventeert, ende Rhethorijckelijck ghecomponeert by Iohan Baptista Houwart.... beschreven in zijn Boeck van de vier wtersten des Menschen, ende Anno 83. T' hantwerpen ghedruckt by Christoffel Plantyn.* Hij noemt zich hier weer, *des Heeren J.C., ende Zyner H. Kercken wettelijck beroepen zijnde Dienaer* (*die welcke die selve oock als zijn eyghen bekentenis houdt en belijdet*). De schrijver van de *Apologia* had het optreden van Ds. Menso Alting geprezen, die den in leer afwijkenden Hofprediker van den Graaf den kansel niet had willen inruimen, hierbij gesteund door heel den kerkeraad. Koolhaes vond dit optreden blijk van ‘bittere partijdicheyt, ende versmadelijcke verachtinge zijns Naesten, en was verrast toen hij kort daarop een boekje in handen kreeg, van O. Friesche predikanten uitgegaan, en aan graaf Enno opgedragen, dat getuigde van groote ‘civiliteit ende beleeftheyt’, van ‘wezenlyke onpartijdichheydt’. Het bleek voor meer dan 70 jaren opgesteld en in 1565 gedrukt te zijn. K. gaf het nu opnieuw uit met een voorrede in den vorm van een opdracht aan graaf Enno, welke meer dan de helft van het boek beslaat, en voegde er nog een paar geloofsgetuigenissen van Nederlandsche martelaren, en stukken van Gualterus over ‘die Christelicke Disciplin ende Excommunicatie ofte Ban’ aan toe, om zijn eigen gevoelen in deze kracht bij te zetten.

Inmiddels was in verschillende kerkelijke vergaderingen de vraag ter sprake gekomen, of men Koolhaes zoo mocht laten voortgaan met het uitgeven van geschriften. Naar aanleiding van een verzoek der Leidsche Classis, den 16en Jan. 1592 bij den kerkeraad van Amsterdam ingekomen, werden na uitgebracht rapport van onderzoek, den 5en Maart Ds. Petr. Plancius en een ouderling aangewezen, om K. te gaan ‘vermanen van zyn opt nyieuwe tzedert den laatstleden synode generael Anno 86 te 's-Gravenhage wtgegeven boecxken neffens zeeker gedruckte schilderye’. In het daarbij gevoerde onderhoud verklaarde K. vanwege zijn ouderdom, niet anders dan schriftelijk met den kerkeraad te willen handelen. Op zijn desbetreffende vraag verzekerde de commissie hem nog voor lidmaat aan te zien; zij was hem als een broeder komen aanspreken. Maar op haar vraag of hij deze ((‘zienlijke’) Gereformeerde Kerk hield voor de ware Kerk van Jezus Christus, antwoordde hij beslist ontkennend. Op haar wedervraag, waarom hij zich dan niet had afgescheiden, gaf hij als reden op, dat hij nergens een ware Kerk zag.

De Leidsche classis, aan wie de kerkeraad zijn bevinding had meegedeeld, zond bericht hiervan aan de Z. Hollandsche Synode te Leiden (begonnen den 2en Nov. 1592), waarop deze besloot bedoelde zaak aan de ‘kercke tAmsterdam’ aan te bevelen, nademaal ‘Coolhase voorsz. aldaer residentie is houdende, om met kerckelycke vermaninge ende procedure des noodich zynde by hem aen te houden tot beterschap oft te doen nae behooren’. (Reitsma en v. Veen, *Acta.* II, blz. 457; Vos, *Amstels kerk. leven*, blz. 109, 110). In 1596 liet de kerkeraad hem opnieuw van harentwege aanspreken over zijn laatstelijk uitgegeven geschriften met onbehoorlijke ‘schilderijen’

‘tot verachting van den Godsdienst’. Hij verklaarde toen dat hij de Kerk of hare Dienaren

niet wilde lasteren, maar in alle gemeenten zonder aanzien van personen of partijen alleen de boozen wilde treffen; en dat deze de oorzaak waren dat hij zich van de gemeenschap der Kerk onthield. Hij wilde van de Kerk wel worden aangesproken en was het met haar eens in de voornaamste stukken, maar keurde af dat men eenige leerpunten sterk dreef en verdoemde wie ze niet begrepen. Christus had onder alle natiën en soorten van menschen Zijn volk, dat Hij trekt en zaligmaakt. Arminius, dàt was *de* Predikant, *zijn* Predikant. (Vos a.w. blz. 110, verklaart op grond van zulk een uitspraak dat K. veeleer een nàlooper dan 'de *voor*looper' van Arminius schijnt geweest te zijn.)

Bij een nadere onderhandeling, nu met Arminius zelf en een ouderling als kerkeraadscommissie ad hoc (1599), verklaarde K. voor dezen dat een excommunicatie rechtmatig kon zijn, *mits de magistraat het zijne daarbij deed op goede wijze.* Dit noopte den kerkeraad nader met K. te spreken om daarna 'met meer zekerheid van zijn vereeniging en wederopneming tot de gemeenschap der gemeente te handelen'.

Plancius zou uit Delft een aldaar tegen K. verschenen boekje opvragen, en Arminius zou K. vermanen niets meer in druk uit te geven. De kerkeraad weigerde in te gaan op het verlangen van de *Deputaten* der Z. Hollandsche synode, hem 25 Febr. 1601 kenbaar gemaakt, om K. òf tot boetvaardigheid te brengen òf te excommuniceeren. Hij zou, zoo besloot de kerkeraad, slechts worden aangesproken om de te *Amsterdam* voorgevallen, den kerkeraad bekende zaken.

De verdere onderhandelingen, door Plancius en diens ambtgenoot Joh. Halsbergius, daartoe mede door den kerkeraad aangewezen, met K. gevoerd, vlotten niet, waarop de Z. Hollandsche synode te Gouda (28 Aug.-1 Sept. 1601) besloot, 'om hem Casparo de mate vol te meten' dat de predikanten Wern. Helmichius uit Delft en Casp. Grevinckhovius uit Rotterdam in tegenwoordigheid van een Dienaar des Woords te Amsterdam, aldaar nogmaals met K. diens heele zaak zouden bespreken, voornamelijk 'sijn laest wtgegeven lasterboucxken tegens de gemeene kercken'. Was de excommunicatie noodig, dan wenschte de synode dat deze *te Amsterdam in de kerk* zou geschieden (R. en v. V., *Acta.* III, blz. 168). De kerkeraad echter weigerde dit beslist niettegenstaande de predikanten Fraxinus uit 's Gravenhage en Becius uit Dordrecht daartoe opzettelijk in den kerkeraad verschenen; het zou alleen geschieden op last van de *Noord*-Hollandsche synode. Laatstgen. synode te Edam (14-26 Juni 1604) vond op haar beurt goed op de bedenkingen der politieke commissarissen 'de saecke te renvoyeren aen den Suydhollandschen synodum' (R. en v. V., *Acta* I, blz. 364). De volgende N. Hollandsche synode te Alkmaar (14-17 Juni 1605) sprak zich in denzelfden geest uit (R. en v. V., *Acta* I, blz. 376). Hierop concludeerde de Z. Hollandsche synode te Rotterdam (30 Aug.-6 Sept. 1605), dat de excommunicatie van K. niet kon geschieden te Amsterdam 'omdat hij noyt een litmaet der Noorthollantscher kercken en is geweest, noch oock in eenige kercken van Suydhollant, omdat zyn fauten zedert gecomitteert daer niet gevallen noch bekent en zijn'. In deze omstandigheden wist de synode niet anders te doen dan de zaak te laten rusten 'tot op den synodum nationalem'. (R. en v. V., *Acta.* III, blz. 231). Het maakt den indruk dat men met K. eigenlijk geen raad wist.

Reeds was K. de zeventig jaren voorbij, toen hij nog door de uitgave van eenige geschriften zijn belangstelling toonde in de reformatie van den kalender die na de

reformatie der Kerk dringend noodig was gebleken. Het doel, dat hem daarbij voor oogen

stond, omschrijft hij zelf op den titel van zijn hierna te noemen *Trouwe Waerschouwinge.* Eerst gaf hij in het licht een *Christelijcken Schrijff-calender*, waarvan geen exemplaar meer voorhanden schijnt. Koolhaes zelf vermeldt deze uitgave echter in een meedeeling 'Tot den Leeser' vóór het geschrift, dat hij daarop liet volgen (p. 15, 23); tevens blijkt daaruit dat hij zich in bedoelde uitgave noemt met vergriekschten naam 'C. Crambi-Lagon'. Hierop verscheen onder dienzelfden naam te Amsterdam in 1606 zijn *Comptoir-Almanach*: *oft Journael op het Jaer.... M. DCVI. Waer in achter aen plaetse van duslange gebruyckten ende min dan warachtighe Prognosticatien*, *ofte Practijcken*, *tot onderwijsinge ende stichtinge des Lesers*, *het recht gebruyck eens yeghelijcken voornaemsten Feestdaghs angewesen ende het misbruyck derselver*, *als oock de verscheyden Bachus Feesten*: *Vastelavont*: *Vasteldaghen: Bededagen ende Vierdaghen uyt des Heeren Woort bestraft worden* (zie hierover: Rogge, *Bijdrage t.d. geschied. v.d. Evang. Kalender in Nederl.*, in: *Bijblad v. De Referent.* Uitgeg. m. medew. v. ondersch. vaderl. godgel. door J.H. Gunning Jr., 1856, blz. 104-121; *Nav.* 7e Jrg. (1857), blz. 7, 35, 65, 99; *Bijdr. voor Vad. Geschied. en Oudheidk.* N.R. VIII (1875), blz. 277-304). Daarop liet hij in 1607 volgen (als een meer uitvoerige behandeling van het betoog 'aen den goetwilligen Leser' achter den *Comptoir-Almanach*) een *Trouwe waerschouwinge voor den schandelijcken abuysen offte misbruycken der Almanacken*, *de welche* (*gelyk alle andere Valsche Godes-diensten*) *uyt de schatcamer der verscheyden Pausen ghecomen zijn*, *ende daerom niet minder Reformation van doen hebben als de Kercken. Staende vol afgodische beelden, outaren ende derghelycken*, *doch met minder moyte ende arbeyt vernielt ende in haer gheel.... gestelt zullen connen worden. Allen Godt-vresenden Magistraten ende Predicanten.... ter prove voor-gestelt.*

Koolhaes weet dat hij met dit werk 'seer grooten ondanc behalen sal' bij de z.g.n. 'Doctoers der Astronomie', bij zekere predikanten, die van oordeel zijn dat hùn alléén toekomt de 'loghenen te bestraffen' en voorts bij 'die practiseerders der pauselijcker almanacken ende der geenen, die hun helpen in 't drucken ende verkopen van den selven Almanac'. Hij acht zich echter even wettig beroepen om voor het ware geloof op te komen als alle predikanten, en haalt daarbij heel zijn vroegere werkzaamheid nog even op van zijn prediking te Deventer 1566 tot zijn excommunicatie.

In hetzelfde jaar gaf hij nog uit zijn *Christelijcke ende stichtelijcke Vermaninghen Aen plaetze van dus lang gebruycten* (*maer min dan waerachtigen*) *Prognostication ende practycken*: *in den welcken het recht gebruyck eens iegelijcken voornaemsten Feestdaeghs aengewezen*, *ende het misbruyck der zelven*: *als oock der verscheyden Bachus-feesten*, *Vastenavond*, *Beedagen ende Vierdagen*, *met des heeren woort bestraft worden.* Z. pl. [Amsterdam]. Als aanhangsel (3e st.) was deze *Christelycke ende stichtelijcke Vermaninghe* vroeger geplaatst achter de *Comptoir-Almanach*, en als zoodanig al te uitvoerig, maar op zichzelf een interessant geschrift. De afzonderlijke uitgave is geen nieuwe druk; zij omvatte slechts het overgebleven deel van de oplaag met een er vóór geplaatst titelblad en vier bladzijden 'aenden Godt vreezenden, ende van harten God-zoeckenden Lezer'. (Deze uitgave van 1607 was aan Koolhaes' biograaf Dr. Rogge onbekend).

De samenstellers van almanakken gingen echter voort op de oude manier; zij zagen er hun voordeel in. Daartegenover zou hij, nu zijn geschriften tot hiertoe niet hadden gebaat, een anderen weg inslaan. Eerst dan zou hij, naar zijn eigen verklaring, zijn conscientie bevrijd hebben. In het volgende jaar verscheen dan ook zijn *Remonstrantie*

Aen zijne Prinslijcke Excellentie, *ende de.... Heeren Staten ende Steden der Vereenighde ende Gereformeerde neder-Landen*, *in dewelcke* (*onder verbeteringe*) *aenghewezen wordt 't ghene*, *dat nootlijck naar eysch der Heyligher Godlijcker Schriftuere ende Ghereformeerde Professie ter eeren Godes ende stichtinge van veel duyzent menschen behoorde*: *ende met kleyne moeyte verbetert zal konnen werden.* Ter Goude. Hierbij met afzonderlijken titel: *Specimen ofte Monster eens Christelijcken Calenders ofte Almanac* (*gezuyvert zijnde van alle Heydensche ende Papistische abuyzen*) *zoo diezelve van begin der Werrelt in der Prophetischer ende Apostolischer Kercken geuseert ende gebruyckt is woorden. Opt Jaer onzes Heeren* 1608. 12 bladen 4°. (Uit den tekst blijkt dat beiden bijéén behooren; op één na bezitten alle bibliotheken echter de beide stukken gescheiden. Aan Rogge a.w. was de tekst der *Remonstrantie* blijkbaar niet bekend). De kalender is hier nog veel soberder dan in den *Comptoir-Almanak*; de in dit *Specimen* boven iedere maand geplaatste versjes zijn afgedrukt door Rogge, *Bijblad v. De Referent*, blz. 118-120). Hiermede was Koolhaes' werkzaamheid in dit opzicht geëindigd. Hij had op dit gebied wel ‘het zijne gedaan’.

In 1608 verscheen ook nog een herdruk van een zeer eigenaardig geschrift van Koolhaes, dat, in 1600 voor de eerste maal van de pers gekomen, als vanzelf herinnert aan een reeds in 1588 door hem uitgegeven boekje, waarin hij zijn vroeger aangevangen dagelijksch bedrijf aanprees (zie hiervóór blz. 186). Het thans herdrukte geschrift heeft tot titel: *Water-boecxken*: *Het welcke aenwyst*, *hoemen zeeckere Edele en seer goede Spiritus*, *Aquae vitae compositae*, *Wateren*, *Cracht-wateren ende gedistilleerde Olien*, *tot een yeder Cranckheyt ende ghebreken des Menschen lichaems*, *die uyt kouden Humoren ende Catharnen haren Oorspronck hebben*, *so wel uytwendich als inwendich*, *met grooten Nut*, *sal moghen ghebruycken. Met een corte en clare aanwijsinge*, *uyt des Heeren woordt*, *hoe een yeder zelfs*, *door Gods genade*, *achtervolgende het bevel des Heeren*, *veel en verscheyden zware Cranckheyt ende gebreken can voorcomen*: *zijn leven niet verkorten*: *een geruste Conscientie behouden*: *ende ten laetsten vrolijck in den Heere soude mogen ontslapen.* Van dit boekje bestaat behalve de hier bedoelde herdruk te Gouda, nog een tweede te Amsterdam in 1622. Die van 1608 is nog door den schrijver zelf bezorgd, met verwijzing naar het oude Amsterdamsche adres waar de zaak toen gedreven werd door zijn zoon Adolf Casparsz. Coolhaes, zooals de titel tevens vermeldt.

Opmerkelijk is dat hij bij de in 1608 tevens verschenen nieuwe uitgave van zijn *Toutzsteen* van 1584, onder toevoeging van het opschrift ‘Errata’, nog een verklaring gaf van de bekende letters *C.C.V.M.I.D.H.G.* waarmee hij de jaren na zijn excommunicatie zichzelf had aangeduid (zie hiervóór blz. 187). Bij vergissing waren ze thans onveranderd op den titel herdrukt. Naar aanleiding hiervan komt hij nog kort op zijn uitbanning terug en verklaart hij opnieuw het nooit oneens te zijn geweest ‘in der suyvere leere Christi’ en ook nooit ‘de Christelijcke Disciplijn in des Heeren woort gegrondet zijnde veracht’ te hebben.

Verder volvoerde hij een reeds vroeger gekoesterd plan om een historische uiteenzetting te geven van het verschijnsel, dat hij al zoo vaak had opgemerkt, n.l. dat de Kerk in zijn dagen in menig opzicht z.i. denzelfden weg insloeg, die geleid had tot verbastering van de oude apostolische Kerk onder het Pausdom. De uitgebroken twist in de Gereformeerde Kerk had hem genoopt dit plan voorloopig te laten rusten. Thans gaf hij er uitvoering aan in een boekje, dat in 1609 gedrukt te

Gouda het licht zag onder den titel: *Naedencken Of de disputatien van de Godtlijcke Predestinatie*, *ende der-*

ghelijcken meer, *des natuerlijcken Menschen verstant verre te boven gaende*, *oorbaerlijck ende stichtelijck ghetracteert*, *ofte verhandelt konnen worden*, *ende of Christus*, *syne Apostelen en Propheten*, *op een sodanighe manier van doen*, *de Kercke des Heeren* (*dewelcke sy tot haren tyden geheel vervallen te syn ghevonden*) *ghereformeert hebben*, *so men huydendaechs*, *ende omtrent in de hondert jaren herwaerts te doen onderstaen heeft. Den eerwaerdighen en welgheleerden Heeren Francisco Gomaro ende Jacobo Arminio*, *beyde Doctores en Professores Theologiae in de Universiteyt tot Leyden in Hollandt*; *mitsgaders oock der gantscher Kercken des Heeren Christi Jesu*, *ter proeve voorgestelt.* De strekking van dit boekje van 56 bladzijden wordt uitgedrukt in den wensch (op blz. 54) dat 'ghelyck wy van onsen Vaderen den geloovigen ten tijden der Apostelen lesen, dat sy waren, wy oock also, een hert ende een ziel zijn mochten, ende voortaan niet meer kijven noch twisten, maar veel meer malcanderen met aller beleeftheyt leeren en vermanen, danckende Godt ende der Vader door Christum'. Het heeft bij de op den titel genoemde Professoren de bedoelde uitwerking niet gehad[1]. Gomarus heeft het 'noyt met die minste letter' beantwoord, en Arminius was geheel in beslag genomen door de verdediging van zijn zaak, en is daarna ziek geworden en gestorven.

Toch ontmoedigde dit Koolhaes niet. Hij meende nogeens, ditmaal onder een meer klinkenden titel, alarm te moeten maken, en gaf hieraan gevolg door de uitgave van een in 1610 te Gouda in 4° gedrukt werkje getiteld: *De Basuyne ofte Trompette Godes. Dewelcke zijn Goddelijcke Majesteyt*, *den Propheet Esaja*, *ende allen sijnen H. Propheten*, *Apostelen*, *getrouwen Herders ende Leeraren*, *sonder ophouden te blasen bevolen heeft*, *om sijn volck voor haren Erfvyandt*, *den Duyvel*, *te waerschouwen.* Het was gericht tot 'allen Dienaren des Goddelijcken Woorts besonders doch den ghenen die nu ter tijt in Hollandt ende Westvrieslant prediken ende boecxkens schrijven (niet sonder groote ergernisse van veel duysent menschen)'. De man, die zelf zooveel pamfletten uitgaf, verheft hier zijn stem tegen al den strijd, van den kansel, en in den druk, dien hij niet de juiste taak acht voor de predikers van het Evangelie. 'Want tot vrede heeft ons Godt beroepen....'

Na deze beide geschriften vatte Koolhaes zijn uitgestelde werk weer op: nl. *om te openbare t' ghene*, *dat vanden tijden des Keysers Constantini des Grooten ende des Roomschen Bisschops Silvesters*, *tot den daghe van heden toe*, *bijna allen menschen des werelts onbekent gheweest is*, *als namelijck*: *door wat wegen ofte middelen*, *de Roomsche Paus metten sijnen tot eenen sodanighen overvloedighen rijckdom gecomen zy*, *dat hy meest aller werelt beste goederen*, *in allen Landen*, *Rijcken*, *ende Coninckrijcken ingheslocket*: *Ende hy* (*die Roomsche Paus*) *tot eene sodanighe uytnemende macht*, *dat hy ten laetsten die Monarchie des gheheelen Aertbodems ingenomen ende alle Roomsche Keyseren*, *Coninghen*, *Vorsten ende Potentaten* (*so wel als oock den ghemeynen man*) *in allen rijcken Coninckrycken ende Landen*, *synen voeten onderworpen heeft. Met een verder nadencken*, *of die Sathan* (*die oude listighe*, *helsche slanghe*) *oock niet tot desen onsen tijden*, *den selven wech onderstaen heeft*

1) R. Donteclock herinnerde in zijn antwoord (1609) op een anoniem pamflet van Corvinus aan bovenstaand geschrift van K. en verklaarde daarbij dat het niet veel beteekende en wel met stilzwijgen beantwoord zou worden. (*Antwoorde op zeker Schrift eens Onbekenden*; '*t onrechte geintituleert*: *Christelicke ende ernstighe Vermaninge tot vrede*, *aan R. Donteclock* enz.; zie G.P. v. Itterzon, *Franciscus Gomarus.* 's-Grav. 1930, blz. 165).

in te gaen. Ja by velen alreede een groot stuck weeghs ingheghaen is, *om een nieuwe Pausdom*, *inplaets des ouden bynaest vervallen op te richten etc.*' Dit een

en ander bedoelde Koolhaes uiteen te zetten in een ‘tractaet’; in de *Basuyne* (blz. 3, 46) vertelt hij daarmee bezig te zijn, en in het nog in 1610 verschenen *Cort warachtich verhael* (blz. 48) zegt hij dat het uitgegeven is. Het moet dus tusschen die beide geschriften het licht hebben gezien. In Dr. Rogge's biographie wordt het, evenmin als *De Basuyne*, onder Koolhaes' geschriften vermeld; in geen der bekende bibliotheken is trouwens een ex. ervan aanwezig. De titel luidt: *Naspeuringhe der weghen door de welcke de Roomsche Paus tot een sodanighe uytnemende macht gecomen is dat hy ten laetsten de Monarchie des gheheelen aardtbodems in ghenomen heeft* etc.

Nog in 1610 volgde hierop een van de omvangrijkste pamfletten, door Koolhaes uitgegeven, en misschien het allerbelangrijkste. Het is opgedragen aan de H.H. Staten. Hij verhaalt hierin alle ervaringen, door hem opgedaan, sedert 1573 toen hij 't eerst in Holland kwam. Hij bestrijdt uitvoerig het gezag der synoden in geloofszaken, dat hij niet als wettig kan erkennen, maar voor een weder-insluipend misbruik houdt, en in 't algemeen de neiging om tal van voorschriften te maken die niet op de H. Schrift gegrond zijn. Bij de uitvoerige behandeling der Leidsche twisten van 1579 en zijn eigen uitbanning in 1581, '82 wordt natuurlijk veel herhaald wat reeds in zijn vroegere verdedigingsschriften gezegd was. Verder vertelt hij van zijn herstelling in 1586 en van het nieuwe conflict, naar aanleiding van zijn preeken te Warmond in het volgende jaar en vermeldt hij hoe zijn tegenstanders spoedig daarna als samenzweerders schuldig bevonden en gestraft waren. Het ‘vyer’, door die terechtstelling ten tweeden male gedoofd, was nu opnieuw opgevlamd, zoodat het hoog tijd was voor degenen, wier ambt dit is, om ernstig van blusschen werk te maken. De titel luidt: *Een cort warachtich verhael van t sorgelicke vyer der hatelicker ende van God vervloecter oneenicheyt in religions saken*, *ontsteecken synde in Hollandt a*^{o} *1574*; *door wien hetselve ontsteecken*, *ende smoockende gheleghen heeft tot in 't jaer 1579*, *door wien ende wat plaetsen in Hollandt 't selve opgheblasen*, *dattet brandende geworden is*; *des welcken vlam een weynich gedaelt synde*, *door wien 't selve op 't nieuwe weder opgheblasen*, *stercker ende grooter gheworden is*, *dan het te voren was*; *deswelchen vlam oock metter tyt minerende*, *nu wederom met veel ende verscheyden*, *so grooten als cleynen blaesbalghen*, *teffens opgheblasen wort om stercker te branden*, *ten eynde dat het gheheele landt*, *door hetselve vernielt*, *ende in den gront soude moghen bedorven worden*; *door wat mannen 't selve vyer by tyts uytgebluscht ende so geheel tot niete soude connen ghedaen worden*, *dat van 't selve gheen coolken meer over blijven*, *van 't welcken men te besorghen mocht hebben*, *dat 't eenigher tyt aen 't selve een nieu vyer soude moghen ontsteecken worden. Tot ghetrouwer waerschouwinghe ende opwecken van denghenen derwelcken ampt is*, *om 't selve by tyts te remedieren. Geschreven van eenen getrouwer liefhebber des Vaderlants*, *Casparus Coolhaes.* De uitgave van dit *Verhael* (door Glasius t.a.p. ten onrechte geplaatst in 1580) heeft tot adres ‘Tot Leyden’. Dit hangt misschien samen met een bezoek, door K. gebracht aan Leiden (door hemzelf vermeld in den herdruk (1611) van zijn *Christelycke Disciplyne*). In zijn geschrift, opgedragen aan de Regeering der stad Leiden, geeft hij den indruk weer, dien hij bij zijn bezoek aldaar heeft gekregen, en die hem aanleiding gaf de overheid toe te roepen om wel toe te zien op handhaving van haar wettig gezag, en zich dit niet te laten ontnemen door Predikanten, Theologen of Professoren in de Theologie. Zoo betoonde hij zich ook nog aan het eind van zijn

leven een strijder voor het gezag van den Staat over de Kerk. Dit verhael is het laatste der door K. zelf opgestelde geschriften.

In 1611 bezorgde hij nog een nieuwen herdruk te Amsterdam van de (reeds in 1609 herdrukte) verhandeling van Rod. Gwalterus (zie hiervóór blz. 187). *Van de Chr. Disciplyne* enz. *nu.... op een nieuw oversien*, *ende tot verminderinghe der hatelijcker partyschap*, *ende vermeerderinghe der ongeveynsder broederlicker lieffde in Druck ghegheven.*

Misschien heeft hij ook de hand gehad in de talrijke herdrukken van geschriften van geestverwanten als Castellio, Coornhert, Thymen Claesz. Honich[1].

Rogge (a.w., blz. 51) acht het bewezen dat hij zijn laatste levensjaren te Amsterdam heeft doorgebracht, en neemt op grond van Revius' bericht (t.a.p.) 'obiit Amstelodami' aan, dat hij aldaar is overleden. Burger (a.w., blz. 130) acht het echter niet onmogelijk dat hij vandaar nog verhuisd is naar Gouda, waar in 1610 zijn *Basuyne* het licht zag. Zijn oudste zoon werd daar poorter en begon er een distilleerderij, misschien met steun en onder leiding van zijn vader. Burger stelt voorts de mogelijkheid dat K. later nog naar Leiden is verhuisd (a.w. IV, blz. 134). Zijn levensschets in *Alma Acad. Leidenis*, nog vóór zijn dood verschenen (1614), bevat daaromtrent geen voldoende aanwijzing, en evenmin het Besluit der Leidsche regeering (Nov. 1614), waarbij deze aan K. een geldelijke vereering toezegde (afgedrukt *Nav.* X, blz. 279, 280). Onderzoek der archieven te Amsterdam, Gouda en Leiden leverde in bedoeld opzicht geen enkel gegeven op. Wèl wordt door sommige latere biografen (o.a. Glasius t.a.p.) Leiden genoemd als plaats van zijn overlijden.

Hij stierf den 15en Jan. 1615.

Koolhaes is een der belangrijkste figuren geweest in het kerkelijk leven hier te lande gedurende het laatst van de 16e en het begin van de 17e eeuw. Vandaar dat niet alleen een Brandt en een Wtenbogaert, maar ook een Trigland aan hem een ruime plaats in hun standaardwerken hebben ingeruimd. Laatstgen. somt negen redenen op, waarom hij het verhaal omtrent K. wat breeder heeft opgezet (*Kerck-Geschied*). 1650, blz. 188), en plaatst daarbij bovenaan dat hij de eerste is geweest, die de vaderlandsche kerk na hare verlossing van de verdrukking onder het kruis 'publyckelyck heeft gethurbeert'. De evenzeer onverdacht Calvinistische bestrijder der Arminiaansche leeringen Baudart begint zijn *Memoriën ofte Kort Verhael der ghedenckweerdigste Geschiedenisse*, wat de *Nederlanden* betreft, met K. als eerste onder degenen die ettelijke jaren te voren, zonder het zuurdeeg van het pausdom nog kwijt te zijn, de Kerk een tijdlang hebben verontrust.

Terwijl K. door zijn tegenpartij op dogmatischen grond werd beschuldigd van den zuurdeesem van het pausdom nog niet vrij te zijn, verweet hij van zijn kant haar, dat zij met haar kerkelijke opvattingen en practijken het voetspoor van het pausdom volgde. Het kerkbegrip der Reformatie, uitgaande van een belijdende gemeente, waarvan de leden gehoorzaam zijn aan de vrijwillig afgelegde belijdenis en bij afwij-

1) Volgens de opgave bij v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I k. 90, zou K. de vertaler zijn van het pamflet, dat in 1603 te Middelburg werd uitgegeven onder den titel: *Apologia oft verantwoordinge Vanden Grave van Essex*, *teghen de ghene*, *die hem jaloerselick ende ten onrechten schelden als beletter des vredes ende ruste zynes Vaderlandts. Door hemselve beschreven int Jaer 1598*, *ende uyt het Engelsche exemplaer* (*Ghedr. tot London 1603*). *Overgheset by C.C.* De grond waarop v.D. dit pamflet in Ned. vert. aan K. toeschrijft, wordt niet genoemd. In dezelfde kolom bij v.D. blijkt dat er nog andere pamfletschrijvers waren, die zich onder de letters *C.C.* aan het publiek voorstelden. In de aanteekening op dit pamflet bij Knuttel, *Cat. Pamfl.* I no. 1213) wordt omtrent den vertaler niets gezegd. Het blijft twijfelachtig of de opgave bij v.D. juist is.

king daarvan zich onderwerpen aan de uitspraak van het vrijwillig aanvaard gezag òf zich afscheiden, achtte K. met de Libertijnen zijner dagen, in strijd met de christelijke vrijheid. Verplichting tot het onderteekenen van de Confessie en tot het erkennen van de geldigheid der Formulieren waren volgens die beschouwing niet in overeenstemming met het wezen van de *gereformeerde* kerk. Dit verklaart ook de zeer pijnlijke positie, waarin K. op de synode te Middelburg geraakte. Toen hij daar eerst, om de kerkelijken tevreden te stellen, eenige *theses* had onderteekend, terwijl hij later weigerde de contrarieerende gevoelens, hem uit zijn eigen geschriften voorgelegd, terug te nemen, was dit hiervan gevolg dat hij voorbijzag wat hij toch te voren had kunnen weten, dat nl. geen subjectieve toegeeflijkheid, maar materieele eenparigheid van overtuiging door de kerkelijken als basis van gemeentelijke samenleving werd begeerd. (H. Schokking, *De leertucht in de Geref. Kerk v. Nederland tusschen 1570 en 1620*). (Acad. Proefschr.), blz. 292).

Bij zijn bestrijding van Baudart zoekt Wtenbogaert (in zijn *Kerck. Hist.*, na zijn dood uitgeg. 1646) met een aanhaling uit Koolhaes' geschrift *Naedencken* enz. te bewijzen dat deze de zuivere praedestinatieleer niet zou hebben verworpen. Hiertegenover betoogt Trigland, die Baudarts uitspraak omtrent K. verdedigt, dat deze niet alleen ten opzichte van de Kerkorde, maar ook ten aanzien van de leer de Kerk heeft beroerd op dezelfde wijze als ‘de Hedendaechsche Remonstranten, ja dat hij.... de selve leere gedreven heeft, die de Remonstranten eerst hebben gedreven, als sy eerst begonnen de Ghereformeerde Kercken te beroeren; namelijck van de vrye Wille des menschen ende d'Alghemeene ghenade’. Dezelfde schrijver, die door zijn bekendheid met de heldere synodale tegenschriften beter dan Wtenbogaert op de hoogte was van het geschil met K., gaat heel diens geschiedenis en excommunicatie na, om aan te toonen, dat de Gereformeerde Kerk *consequent* is geweest met eerst hem en later de Remonstranten van onzuiverheid in de leer te beschuldigen.

Na zijn dood is K. van Contra-Remonstrantsche zijde beschouwd als een voorlooper der Remonstranten. Trigland merkt op dat de strijd met hem gevoerd ‘zeer na aan de Remonstrantsche controversiën raakt’. En zijn latere biograaf Dr. Rogge heeft hem breedvoerig beschreven als ‘de voorlooper van Arminius en der Remonstranten.’ Men kan hem in dit opzicht vergelijken met een Anastasius Veluanus, in wiens bekende geschrift *Der Leken Wechwyser* de Remonstranten later ook hun gevoelens veelszins konden terugvinden.

De Remonstranten zelf, die zich nog binnen de palen der Gereformeerde Kerk hielden, en tegenover de beschuldiging hunner tegenpartij, dat zij gevaarlijke nieuwigheden invoerden, hun eigen opvattingen, inzonderheid ten opzichte van de voorbeschikking en den vrijen wil, verdedigden als overeenkomstig de oude zuivere leer der eerste christenheid, ja ook als van het begin der Reformatie af hier gepredikt, wilden in het eerst niet van K. weten[1]. Aanvankelijk werd zijn beteekenis slechts

1) Dit bleek sterk uit hun nieuwe vertoog (tweede remonstrantie) bij de Staten van Holland ingeleverd, met het doel de beschuldiging te weerleggen alsof de leer der Remonstranten iets geheel nieuws zou zijn. Ongetwijfeld door Wtenbogaert opgesteld verscheen het te Delft in druk onder den titel *Copye van seker vertooch onlanghs by eenighe Predicanten der Gheref. Kercken ghedaen* enz. 1617. Hierin was Koolhaes' naam verzwegen. Daarop zag het licht een *Klaer ende grondich Tegen-vertooch van eenighe Kerckendienaren van Hollandt en W. Vriesl.* enz. Amst. 1617 (volgens Dr. H.W. ter Haar, *Jac. Trigland*, blz. 180, 181, ten onrechte aan Trigland toegekend); hierin wordt gezegd, dat Koolhaes' naam in het *Vertooch* is verzwegen, ‘op dat wy daer uyt gheen stofte en souden nemen, om te bewysen, ghelyck

erkend door de ‘onpartydighen’ of ‘Neutralisten’, die in den ruimsten zin ‘verdraagzaamheid’ en ‘vrijheid’ voorstonden[1].

Volgens Ypey en Dermout zou K. niet om onrechtzinnige gevoelens veroordeeld zijn, maar om zijn te sterk gedreven verdraagzaamheid ten opzichte van andersdenkenden, welke scheen te grenzen aan onverschilligheid omtrent de leer der Kerk. Ook zouden zijn gevoelens op bepaalde punten, de leer betreffende, noch uit zijn eigen geschriften, noch uit die van anderen, noch uit staatsresolutiën, noch uit synodale Handelingen zijn op te maken (a.w. II, Aant., blz. 71, 72). Hiertegenover valt op te merken dat K. zijn gevoelens veelal poogde te verbergen onder het kleed der verdraagzaamheid; zijn ijver voor deze laatste was echter weer daarvan gevolg, dat hij, zelf in meer dan één opzicht van de leer der Kerk afweek. Waarin die afwijkingen bestonden blijkt voorts o.a. uit zijn beide Apologieën en uit het *Cort eenvoudich ende waerachtich verhael* door predikanten en ouderlingen van de Haarlemsche synode na zijn excommunicatie uitgegeven.

Naar de letter betrof het geschil met K. niet de leer der voorbeschikking; zoodra K. hierover wilde handelen, wierp men van kerkelijke zijde hem altijd tegen, dat op dit punt geen verschil bestond, maar alleen ten opzichte van den vrijen wil en de algemeene genade; hieromtrent waren zijn gevoelens zoozeer afwijkende gebleken, dat de Haagsche synode van 1586 bij de overeenkomst met K. getroffen uitdrukkelijk bedong dat hij zou ‘stilzwijgen en niet dryven noch beweren van de algemeene genade Gods over allen en een iegelijk mensche’, zooals ook Brandt onomwonden vermeldt, maar door Ypey en Dermout verzwegen wordt. Consequent moest hij daarbij wel loochenen de leer der onvoorwaardelijke praedestinatie. Dat dit inderdaad het geval was blijkt duidelijk o.a. uit verklaringen in zijn *Apologia* (1580)[2].

claerlyck can ghedaen worden, dat haere Leere, in de Persoone van deze *Coolhaes*, van alle de Ghereformeerde Kercken deser Nederlanden solemnelijck is veroordeelt’. In een *Noodighe Antwoordt op der Contra-Remonstranten Tegen-Vertooch*, *bevattende een clare ende grondighe wederlegginghe van 't selve* (in 2 dln. te 's-Gravenhage verschenen in 1617, 18) verklaart de anonieme schrijver (dezelfde als van het *Vertooch*) hierop, dat laatstgen. onderstelling onjuist is. De naam v. K. is slechts daarom niet vermeld, omdat niet duidelijk was dat het geschil, thans tusschen de Remonstranten en hun bestrijders aanhangig, ‘in allen deelen even 't zelve zy’ als dat tusschen K. en diens tegenpartij. Nu dit echter in het *Tegen-vertooch* was verklaard, wil de schrijver het aannemen en maakt hij van de gelegenheid gebruik, om te waarschuwen tegen de synode, die de Contra-Remonstranten verlangen om hun ‘nieuwigheden’ weer te doen zegevieren over de echte Christelijke en Gereformeerde leer! Van Remonstrantsche zijde beschouwde men dus K. eerst op het zeggen van een tegenstander ‘als een vanden onsen’!

1) Een hunner Robbert Robbertsz., bijgenaamd *Le Canu*, vermeldt met sympathie ‘onsen broeder Koolhaas’. (*Ratelwachts Roeprecht*, *tegent Boek vanden schyndeuchtsamen Engel ofte Geest Cornelis van Hil*, *Predikant gheweest zynde tot Alckmaer. Als men schreef 1610*). Brandt (*Hist. der Ref.* III, blz. 618) noemt dezen gebannen Doopsgezinde, naar wien het Robbert-Robberts-volk heette, ‘een vremde, losse, en hollebolge geest, een schemper en een schieter ....op het mengelmoes van al de verdeelde Doopsgezinden ende Gereformeerden, die de Remonstranten veroordeelden’. Vgl. over hem de breede gedocumenteerde beschrijving bij Burger a.w. III, blz. 54-186: *Robbert Robbertsz. le Canu en Tymen Claesz. Honich.*

2) Hij acht het in overeenstemming met wat de H. Schrift daaromtrent leert, ‘dat die gheloovigen in Christo Jezu, van eewighen tyden tot het eewighe leven van God syn wtvercoren, ende die ongheloovigen verordeneert syn tot der eewigher verdoemenisse’. Wèl is het geloof volgens hem een gave Gods, maar tegelijk leert hij een ‘facultas resistendae gratiae’: Dat zy (n.l. de natuerlicke menschen) der wille hebben om die aanghebodene ghenade Gods te verweysen, maar niet om aen te nemen, dat is warachtich, - maer so God henluyden die

Hierbij dient opgemerkt te worden dat K. niet zoo scherp als later door bekende Remonstrantsche theologen geschiedde, dogmatische lijnen trok. In zijn geschriften

ghenade niet gheheven en hadde om aen te nemen, so soude hy hen t'onrecht verwyten, dat sy niet doen en willen t'gene dat sy niet doen en connen'. (Aangehaald bij Rogge a.w. I, blz. 164).

(niet het minst in zijn *Grondtliche Waerheydt*) komt uit hoe hij bij zekeren afkeer van dogmatiek bij voorkeur den nadruk legt op de practijk van het Christendom.

Zijn anti-Calvinistische gevoelens ten opzichte van essentieel Gereformeerde leerstukken zouden volgens Rogge hieruit te verklaren zijn, dat hij in den beginne zich bij Luther had aangesloten. Hierbij mag niet worden voorbijgezien dat hij naar zijn eigen latere verklaring voor vertegenwoordigers van overheid en kerkeraad te Leiden (Rogge a.w. I, blz. 174), sedert 1565 niet meer aan de wezenlijke tegenwoordigheid van Christus' vleesch en bloed in de Avondmaalsteekenen geloofde. Niet lang daarna, tijdens zijn verblijf te Essen, waar de tegenstelling tusschen Lutheranisme en Calvinisme toen scherp was, bleek hoe hij als predikant der gemeente, waarin laatstgen. richting toen de overhand had, zich niet richtte tegen het Lutheranisme.

Robidé v.d. Aa ziet in K. iemand, die zijn leven lang getrouw is gebleven aan ‘den gematigden middenweg, die in de Keulsche Kerkordening heerschte’ en wat betreft zijn afwijking van hetgeen voor de Calvinisten ‘cor ecclesiae’ is, zich hield bij de inconsequentie door de ‘Formula concordiae’ in 1577 voor de Luthersche kerk vastgesteld. (*De Gids.* 1859. t.a.p.). In zake de verhouding van Kerk en Staat bleef hij bij de opvattingen van Luther en Zwingli.

R. Fruin verwondert er zich niet over dat ‘een libertijn als Coolhaes’ zijn naam plaatste onder de Artikelen van het Convent te Wesel, waar de invloed der ‘rekkelijken’ zich te zeer naar den zin der ‘preciesen’ zou hebben doen gevoelen, een stelling trouwens, waarvan de juistheid van andere zijde is ontkend. (Zie: Fruin, *Verspr. Geschr.* II, blz. 259 *De voorbereiding in de ballingschap v.d. Geref. Kerk v. Holl.* ald. blz. 235-275, overdr. uit: *Arch. v. Ned. Kerkgesch.* V (1895), blz. 1-46; Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, blz. 322; vgl. ook J. de Jong, *De voorbereiding en constitueering v.h. Kerkverband der Ned. Geref. Kerken in de zestiende eeuw. Hist. studiën over het Convent te Wezel* (*1568*) *en de Syn. te Emden* (*1571*).

Johannes Fontanus noemt in een schrijven aan Graaf Jan den Oude (d.d. 14 Juli 1582) K. als een, die ‘mit Hülff des Magistrats einen grewlichen Libertinismum infüren’ wilde. (Groen v. Pr., *Archives* VIII, 114). In elk geval trad hij op als verdediger van de eischen der Leidsche regeering, van wier vrijmoedige houding in kerkelijke aangelegenheden de Libertijnen groote dingen verwachten. K. is onder de Libertijnen te rangschikken, mits niet in den zin van ‘sceptici’, maar veeleer als een derzulken, die vrij wilden zijn van elken dogmatischen band, maar die bedoelden zich te houden aan de H. Schrift en bij het uiten van hun godsdienstige gevoelens zich alleen op haar wilden beroepen.

De zaak-Koolhaes, eerst in verband met de Leidsche twisten, later alleen hemzelf betreffende, bezorgde aan de Kerk veel moeite en maakte in het gansche land veel gerucht.

K. is genoemd een van de eerste en beste predikers (Vos, a.w., blz. 108). Zeker was hij ook een der voornaamste en meest invloedrijke schrijvers zijner dagen. In zeker opzicht toont hij overeenkomst met zijn vriend Coornhert, van wien hij ook den invloed heeft ondergaan. Diens geschriften munten boven de zijne uit. Maar door beiden heeft de geest van Erasmus, die in hen woonde, ingewerkt, op een belangrijk gedeelte der theologische beweging hier te lande, op die stroomingen buiten de Roomsche Kerk, die zich keerden tegen een ‘dogmatisch Christendom’. (Reitsma, a.w., blz. 120).

Uiteraard zijn er onder zijn talrijke tegenstanders geweest die zijn persoon en par-

ticuliere leven in verdenking poogden te brengen. Een hunner, Everhardus van Bommel, pred. te Gouda, deed daarvoor in 1580 *amende honorable* in een schrijven (berustend in het Archief der gem. Leiden), waarbij hij verklaarde van den belasterde niet te weten dan 'deuchde, eere ende vromicheyt'. Waarschijnlijk hield deze verklaring verband met v. Bommels benoeming als tijdelijk dienstdoend predikant te Leiden, waar hij in 1581 als zoodanig in functie was. (Kist en Moll, *Kerkhist. Arch.* II (1859), blz. 472, 473).

Uit Koolhaes' huwelijk met Grietje Casparsdr. (*Nav.* X, blz. 157) werden zeventien kinderen geboren, waarvan drie zoons en twee dochters den volwassen leeftijd bereikten. Van zijn vrouw maakt hij nog melding in 1610 (*Cort warachtich verhael*, blz. 132); daarna verneemt men niet meer van haar. Zij bleef als weduwe achter. Hetgeen haar man was aangedaan had zij zich zoozeer aangetrokken, dat zij er ernstig onder leed. (a.w., blz. 130, 132).

Van Koolhaes bestaan verschillende portretten; een in borstbeeld v. voren in ov., met 2 reg. onderschrift, en een latere afdruk hiervan met eenig randschr. om het ov. Zie verder: Muller, *Cat. v. Portr.* no. 1107*-1110; v. Someren, id. no. 1185*a*,*b*. Zijn afbeelding komt ook voor in *Alma Acad. Leidensis*; Kok, *Vad. Wdb.* X tegenover blz. 504; Burger, *De Amst. boekdrukkers*, IV, tegenover blz. 133.

De door K. uitgegeven geschriften, in het voorafgaande vermeldt, vindt men het meest volledig bij Burger a.w. IV, blz. 3-33 met vermelding van de openbare bibliotheken, waar van zijn uitgaven een ex. aanwezig is, gelijk ook bij Petit, *Bibliogr. Lijst der werken v.d. Leidsche hoogleeraren*[1] *v.d. opricht. der Hoogesch. tot op onze dagen.* Leid. 1894, blz. 3-11. Aan Rogge zijn enkele zijner geschriften niet bekend geweest, zooals blijkt uit diens a.w. II Bijl. A, blz. 231, 232 en uit den tekst van dl. I en II.

De Leidsche bibliotheek bezit onder hare handschriften een bijna onleesbaren brief van K. met het adres: 'Eherwerdigen ende gheleerden D. Tilmanno Cupo, mijnen goeden vriende', half in het Hoogd., half in het Hollandsch geschreven 'in der eyll ausz Amsterdam, der 17 Aprilis a^{o} 94'. De inhoud is onbelangrijk. (Rogge a.w. II, blz. 232).

L i t t e r a t u u r: H.C. Rogge, *Caspar Janszoon Coolhaes*, *de voorlooper van Arminius en der Remonstranten.* Amst. 1856, 58 (2 dln.) en naar aanl. v. dit werk de artikelen van: C.M. v.d. Kemp in *Boekz*^{2}. 1856, 256-266; H.G.H. in: *De Referent.* 1856, blz. 262-265; R. in: *Waarh. in liefde.* 1857. III St., blz. 610-613; voorts ald.: 1859 II St., blz. 336-342; 1859, blz. 398-410; R. v.d. Aa in: *De Gids.* 1859. I, blz. 269-282; Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 415, 416. - H.C. Rogge, *Casp. Coolhaes*, in: *Kalender voor de Protestanten in Ned.* (ond. leid. v. W. Moll). Eerste Jrg. (1856), blz. 203-215. - Dez., Art. *Koolhaes*, in: Herzog, *Realencykl.* Bd. XI (1902), S. 35. - Dez., Art. *Coolhaes*, in: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* I (1911), k. 632-636. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 293-298. - C.P. Burger Jr., *Casp. Jansz. Coolhaes* (1591-c. 1610) in: E.W. Moes, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende e.* Dl. IV, blz. 1-140. - Dez., in: *Tijdschr. v. Boek- en Bibliotheekwezen.* Jrg. VIII

1) Koolhaes is nooit professor geweest. Zie: W.N. Du Rieu, *Lambert Daneau a Leyde.* Leyde. 1881, p. 6. K. zelf duidt zich dan ook nergens in zijn geschriften als *hoogleeraar* aan. Ook niet daar, waar hij (in zijn *Naedencken* enz.) melding maakt van 'de eerste oratie' aan de hoogeschool door hem gedaan en van 'de eerste theologische lessen', die hij er gaf. Sepp (a.w. I, blz. 34) noemt de waarneming van bedoelden post door K. 'een soort van *ad interim*'.

(1910) no. 1, 2. blz. 74-78: *Casp. Coolhaes en Jan Claesen Rolwaghen*; blz. 239-254: *Zes-*

tiende-eeuwsche volksprenten. - *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum alma Acad. Leidensis*, L.B. 1614, p. 3-5. - J. Revius, *Daventriae illustr. sive Hist. urbis Daventr. libri sex*, p. 367, 368. - Ludov. à Renesse, *Praefatio* voor: Ant. Walaei *Tractatus de munere ministrorum Ecclesiae et inspectione Magistratus circa illud*, in: A. Walaei *Operum* Tom. II. L.B. 1648. - Brandt, *Hist. der Ref.* I (reg.). - Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, blz. 177, 205-207, 213-215. - Trigland, *Kerk. Gesch.* blz. 172-189. - Te Water, *Eeuw-Getijde*, blz. 74, 75, 77, 78, 116, 140, 234-245. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 89; Aant., blz. 68-73. - C.M. v.d. Kemp, *De eere der Ned. Herv. Kerk gehandhaafd* enz., blz. 117-169. - Siegenbeek, *Leidsche Hoogesch.* I, blz. 21, 26, 35, 36; II Toev. en Bijl., blz. 49, 50. - Vos, *Amstels kerk. leven*, blz. 107-111. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* I, (reg.). - Reitsma, *Herv. en Herv. K.* (reg.). - Sepp, *Godg. Ond.* I, blz. 33, 57-62, 112. - Dez., *Geschiedk. Nasp.* I, III (reg.). - Hania, *Helmichius* (reg.). - de Lind v. Wijngaarden, *Ant. Walaeus*, blz. 102, 103, 153. - F.S. Knipscheer, *De invoering en de waardeering der Geref. belijdenisschriften in Ned. vóór 1618.* (reg.). - F. Pijper, *Beknopt Handboek t.d. geschied. des Christendoms*, blz. 455, 466, 467. - Groen v. Prinsterer, *Archives ou corresp. inédite de la maison d'Orange-Nass.* T. VIII, p. 66, 113, 114. - Albr. Wolters, *Reformations-gesch. bis zur Befestig. ihres reform. Bekenntnisses durch d. Weseler Syn.* Bonn. 1868, S. 279, 373-375. - F.W. Cuno, *Geschichte der Stadt Siegen* (1872), S. 214-216. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 178-183. - Dez., *Coolhaes distillateur*, in: *De Oude Tijd.* Geschied. enz. uit N. en Z. Ned. ond. leid. v. Dav. v.d. Kellen Jr. Jrg. 1870, blz. 125-127. - *Een predikant als likeurstoker.* Feuillet. N.R. Crt 25 Mei 1929. - Hartog, *Gesch. Predikk.* (reg.). - Th.J.I. Arnold, *Een vergeten boek v. C. Jz. Coolhaes*, in: *Bibliogr. Adversaria.* 4e Dl., blz. 208-218. - *Werken Marn. Ver.* S. II. D. III; S. III. D. II, III, IV, V (reg.). - Reitsma en v. Veen, *Acta*, I, II, III (reg.). - *Arch. v. K.G. inz. v. Ned.* en verv. Zie *Reg. op Honderd jaar* '*Archief*' in: *Ned. Arch. v. K.G.* (1933) blz. 141, 142.- *Ned. Arch. v. K.G.*N.S. XXIV (1931), blz. 26-35, 56, 57, 63, 67. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.* (reg.). - P. Scheltus, *Kerkel. Placaat-Boek* II, blz. 33, 34; 35-37. - Glasius, *Gesch. der Nation. Syn. te Dordr.* blz. 62-72. - Wagenaar, *Syn. 1618*, '*19* (reg.). - Joh. Jansen, *De procedure Coolhaes*, in: *Geref. Theol. Tijdschr.* 30e Jrg. (1930), blz. 525-530 (*Het tuchtrecht der meerdere vergaderingen verdedigd tegen de bezwaren van Dr. van Es in de Leeuwarder Kerkbode*). - *Nav.* VI, 169, 295; VII, 7, 8, 33, 34, 58, 65, 66, 99-101; VIII, 204; X, 156, 157, 279, 280; XIII, 323; XXIV, 180; XXVII, 220-223, 320; XXXI, 186*n*, 195, 196; XXXIV, 21. - *Alb. stud. L.B.*, k. 2, 20. - de Vries v. Heekelingen, *Genève pépinière du Calv. Holland.*, I, p. 75*n*; II. *Introduct.* p. XXVII. - Inlichtingen van Pastor D.W. Rotscheidt te Essen-West.

[Kooltuyn]

KOOLTUYN. Zie: **Cooltuyn.**

[Jan van Koomen]

KOOMEN (Jan van) wordt vermeld als Doopsgezind leeraar te Groningen (*Naaml. Dpsg. Schr.*, blz. 59). In de 'Voorreden' van v. Kalker (zie onder), gedateerd Hogezand 6 July 1744 wordt hij aangeduid als 'gewezen dienaer onderde Zwitsersche gemeente

aan de zijde van de oudste-Dienaar Hans Anken'. In 1744 was hij reeds overleden. Hij had opgesteld een *Belijdenisse des Geloofs ond. de Doopsgezinde Christenen .... by wyze v. vrage en antwoord.* Gron. 1744. Vervaardigd ten dienste van de Zwitsers,

die vroeger geen uitstaande belijdenis bezaten en ook weinig werk maakten van het geregeld en openbaar godsdienstonderwijs, was zij tevens bedoeld als handleiding voor de ouders om hun kinderen in de goddelijke waarheden op te voeden en te onderwijzen. Daar v. Koomen door den dood hierin verhinderd werd, bezorgde Hendrik v. Kalker, in overleg met diens weduwe, de uitgave met toevoeging van een *Voorreden* en een *Byvoegzel zynde eene korte redengevinge van den dienst*, *die gedaan wordt van Dienaren des Woords*, *die men Oudsten noemt* enz. (Zie hiervóór Dl. IV, blz. 645).

Verdere bijzonderheden uit v. Koomens leven ontbreken. Portretten worden van hem niet vermeld.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 103. - Blaupot ten Cate, *Gron.* I, blz. 209; II, blz. 151. - Boekenoogen, *Cat. Dpsg. Bibl.* III, blz. 172, 188.

[Rinse Klaasses Koopmans]

KOOPMANS (Rinse Klaasses), zoon van Claes Rinses Koopmans, eerst handelaar in boter en liefdeprediker te Grouw, later vast leeraar bij de Doopsgezinden te Leeuwarden, werd den 6en Maart 1770 geboren te Grouw. Zijn moeder, Jikke de Vries, overleed bij zijn geboorte. De gedachte daaraan oefende van jongsaf invloed op hem uit. Zijn degelijke en hoewel niet academisch gevormde, toch kundige vader, en zijn grootouders, een paar dusgenoemde ‘oude of standvriezen’, bij wie hij na het tweede huwelijk van zijn vader, vaak vertoefde, voedden hem op. De mengeling van ernst en vroolijkheid, die hem later zoozeer kenmerkten, was reeds toen bij hem merkbaar. Van zijn grootouders leerde hij het oude Friesch, dat zij meestal spraken en waarvoor de liefde hem bijbleef; bij hen werd hij ook nader bekend met den Bijbel, waaruit hij hen dagelijks moest voorlezen. Op zijn zevende jaar reeds kwam hij op de Latijnsche school te Leeuwarden, waar hij Latijn en ook Fransch, Duitsch en Engelsch leerde. Het onderwijs aan deze school, wier hoofd de in breeden kring bekende Valentijn Slothouwer was had een dichterlijken inslag; de lectuur van Vergilius en Horatius bleef niet zonder uitwerking op zijn vorming en smaak. In Oct. 1788 werd hij ingeschreven als student aan de kweekschool voor leeraars der Doopsgezinden te Amsterdam, waar hij, behalve zijn voornaamste studie, ook, gelijk door heel zijn verder leven, die der Latijnsche en Grieksche letterkunde beoefende. Als student hield hij reeds lezingen voor de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* Hij woonde ook de wis- en natuurkundige lessen bij van Prof. v. Swinden, tot wiens beste leerlingen hij behoorde, en die van de Remonstrantsche hoogleeraren Paulus v. Hemert en J. Konijnenburg. Den 11en Febr. 1794 werd hij toegelaten als proponent. In April d.a.v. ontving hij een beroeping naar Kleef, in Mei een naar Blokzijl; aan de laatste gaf hij gehoor. Den 21en Sept. 1794 deed hij te Blokzijl zijn intrede. Reeds den 22en Maart 1795 preekte hij er afscheid; den 5en Apr. d.a.v. had zijn intrede te Dokkum plaats. Ook daar duurde zijn verblijf slechts kort. Nog vóór het eind van datzelfde jaar nam hij een beroeping naar de gemeente ‘het Lam en de Toren’ te Amsterdam aan; hierop volgde zijn afscheid te Dokkum den 3en Jan. 1796, en zijn intrede in zijn derde gemeente den 14en Febr. d.a.v. Hij diende haar met toewijding en nauwgezetheid tot in 1814; beide als herder en als leeraar stond hij hoog bij haar aangeschreven. Als man van studie en geleerdheid trok hij ook naar buiten de

aandacht, niet het minst door zijn met goud bekroonde verhandeling ter beantwoording van een prijsvraag, uitgeschreven door Teylers Godgeleerd Genootschap, luidende: *Van welken aard waren de Zoenofferhanden onder het O. Verbond? Heeft de dood van Christus daarmede eene genoegzame overeenstemming om met de daad in het*

licht van een zoenoffer beschouwd te worden? Zoo ja, *hoe verre strekt zich deze overeenstemming uit?*

Van zijn letterkundige studie in dezen tijd getuigen o.a. zijn *Redevoering over Dirk Rafelsz Camphuysen*, *als Mensch en Dichter beschouwd*, *voorgedragen ter vervulling van twee spreekbeurten in de Maatschappij*: *Felix Meritis in 1808 en 1809* (*Redev. en Verhand.* II, blz. 119-189) en zijn *Redevoering over Constantijn Huygens* enz. met gelijkluidenden titel (a.w. II, blz. 189-282). Grooter dan voorlaatstgen. was zijn sympathie voor den eerste. Camphuysen was de dichter naar zijn hart, van wien hij, ook in zijn preeken, gaarne regels aanhaalde. In zijn *Redevoering over Gysbert Jacobs*, *Friesch dichter* (*Redev. en Verhand.* II D., blz. 283-348) deed hij tevens een poging om sommige van diens gedichtjes uit het Friesch in Hollandsche dichtmaat over te brengen; bovendien gaf hij meermalen oorspronkelijke proeven van zijn dichterlijken geest (zie het citaat bij J. de Vries, *Redev. t. gedacht. v. R. Koopmans*, blz. 130).

Toen krachtens het keizerlijk decreet van 24 Jan. 1812 een commissie werd benoemd tot organisatie der kerkgemeenschappen, opdat naar Napoleons verlangen althans een zestal van dezen konden vereenigd worden, werd Koopmans in die commissie als vertegenwoordiger der Doopsgezinden aangesteld. Den 2en Juli ontving hij de aanschrijving daartoe, met uitnoodiging zich reeds den volgenden dag bij den voorzitter baron d'Alphonse te vervoegen. Wel waren er Franschen, die bij de Doopsgezinden grondstellingen meenden te vinden, in strijd met de veiligheid van den Staat, maar d'Alphonse, eenigszins ingelicht, was hun niet ongunstig gezind. De rapporten, door elk der leden opgesteld en daarna door laatstgen. tot één groot omgewerkt, leidden intusschen gelijk te verwachten was, tot geen resultaat. In de vergadering dier commissie deed Koopmans zijn best, om de vrijheid en onafhankelijkheid der bijzondere gemeenten te handhaven.

Na het overlijden van zijn beminden leermeester, Prof. G. Hesselink (7 Nov. 1811), door hem in een tweetal redevoeringen herdacht (*Hulde aan G. Hesselink* enz.), werd Koopmans de aangewezen man geacht om diens opvolger te worden, en den 12en Juni 1812 als zoodanig benoemd. Hij bleek terstond geneigd de benoeming aan te nemen, nadat hij zich reeds bereid had getoond van het najaar van 1811 af de werkzaamheden van het hoogleeraarschap provisioneel waar te nemen met gebruikmaking van Hesselinks nagelaten papieren. De toenmalige politieke toestand van het vaderland gebood hem echter als huisvader, hoewel persoonlijk niet onbemiddeld, voorzichtigheid in het verbreken van zijn betrekking tot de Amsterdamsche gemeente. Daarbij kwam nog dat de keizerlijke goedkeuring der benoeming vergeefs op zich liet wachten, daar Napoleon Bonaparte zich in Rusland ophield. De omwenteling in het laatst van 1813 hief de verplichting tot langer wachten eindelijk op. Eerst den 8en Juni 1814 aanvaardde hij officieel zijn ambt met een *Oratio pro tuenda doctrinae revelatae auctoritate Divina*, *adversus eos*, *qui*, *dum rationem humanam*, *doctrinaeque Euangelicae praestantiam et Jesu Christi sapientiam moresque extollunt*, *ipsam revelationem atque inprimis Jesu Christi auctoritatem Divinam subvertunt.* (Niet in dr. verschenen). Bestuurderen der Doopsgezinde Societeit, van oordeel dat het in 1812 tijd was geworden om de instructie voor het hoogleeraarschap te veranderen, ontwierpen een nieuwe, waarin de leemten der vorige werden aangevuld; de provisioneele waarneming van het hoogleeraarsambt op den ouden voet had echter aan den eens gevolgden gang van

het onderwijs zooveel vastheid gegeven, dat men bij Koopmans niet bleef aandringen op het behan-

delen van nieuwe vakken als Kerkgeschiedenis e.a. en hem evenmin verplichtte een nieuw systeem voor zijn dogmatische colleges te vervaardigen. Men liet hem op zijn eigen voorstel als grondslag van zijn onderwijs het compendium van zijn voorganger gebruiken, met opheldering daarvan in uitvoerige voorlezingen en met toevoeging van een college over de uitlegging van het N.V. en van practisch homiletische oefeningen, terwijl hij toezegde 'om meer te doen, zoo hem gezondheid en kracht verleend werden'. Volgens getuigenis van Prof. S. Muller deed hij inderdaad meer dan waartoe hij zich verbonden had. Voor zijn studenten was hij een vaderlijke raadgever en vriend, die om zijn zachtmoedigheid en hartelijken omgang door hen zeer geliefd was. Voor zijn colleges bleef hij zich steeds grondig voorbereiden; nog in den laatsten zomer van zijn leven bewerkte hij een geheel nieuwe verhandeling over Paulus' *Eersten Brief aan Timotheus.* Door velen werd betreurd dat hij er niet toe kwam Hesselinks *Uitlegkundig Woordenboek des N. Verbonds* toe te passen door een geheele daarop gegronde vertaling. Zeker wantrouwen bij het vaststellen zijner resultaten, dat Koopmans eigen was, weerhield hem daarvan. Zijn zinspreuk was: μηδ□ν □γαν, niets buitenmate. Men zou hem kunnen rekenen onder de *eclectici*, die aan geen school of stelsel verbonden, uit al wat hun voorkwam het beste kozen en volgden. Dit leidde echter bij hem niet tot onvastheid of gebrek aan eenheid in zijn denkbeelden. In zóóver was zijn richting anders dan die van Hesselink, wiens trouwe navolger hij zich overigens betoonde, dat hij zich aansloot bij hen, die in zijn tijd hier te lande van den rationalistischen geest der theologie in Duitschland meer kennis namen en dien bestreden. Zijn onderwijs in den geest van Hesselink droeg alzoo naar Mullers bericht, een eenigszins gewijzigde kleur. Hij was meer classicus dan physicus; jarenlang las hij met zijn theologische studenten in een *privatissimum* een of ander klassiek auteur.

Na een hoogst ernstige ziekte, waarvan hij tegen alle verwachting in 1808 herstelde, bleek zijn toch al niet sterk gestel voorgoed geschokt. Het werd nog verder benadeeld door de inspanning, die het hem kostte om geruimen tijd lang tegelijk als leeraar en voorloopig hoogleeraar, zijn dubbele taak zoo goed mogelijk te volbrengen. Daarna sloopte de beslommering aan zijn professoralen arbeid verbonden, hem geheel, zoodat hij oud was vóór zijn jaren. Den 5en Sept. 1826[1)] overleed hij op zijn Friesch buitenverblijf 'Bovenburen'; in het naburige Koudum werd hij begraven.

Koopmans onderscheidde zich wat zijn karakter betrof door zelfbeheersching. Teekenend is dan ook dat de eerste verhandeling, reeds als student door hem uitgesproken voor het *Amsterdamsche Eerste Departement der Maatschappij tot Nut v. 't Algemeen* en gedeeltelijk in dr. verschenen, daarvan getuigde. (Zie het eerste onder zijn geschr.). Voortdurend met zichzelf in strijd, verstond hij de kunst zichzelf te overwinnen. Inspanning was hem nooit een beletsel. Bij zijn optreden als waarnemend hoogleeraar van meening dat zijn kennis van het Latijn niet toereikend was om voor de vuist in die taal het woord te voeren, legde hij zich daarop vol ijver toe. Zijn later uitgesproken inaugureele rede bewijst, dat hij ook wat taal en vorm betreft de proef kon doorstaan. In dien tijd vooral was zijn voordracht levendig en boeiend, zijn stijl keurig en zakelijk. Ook later bleef hij welsprekend, hoewel hij toen zich meer een statigen en ernstige manier van spreken aanwendde, met de bedoeling zoodoende meer te stichten en te

1) S. Muller (*Jaarboekje.* 1850, blz. 153) noemt den 26en Sept. De andere bronnen vermelden den 5en Sept.

overtuigen; dit bevorderde zijn uiterlijke voordracht niet, al behield deze haar aantrekkelijkheid ook toen nog.

Koopmans is voorgesteld als meer ‘orthodox’ dan ‘liberaal’; Dr. G.J. Vos noemt hem met verwijzing naar zijn *Redev. en Verhand.* (b.v. Dl. I, blz. 250) ‘een gemoedelijken Rationalist’ (*Groen v. Pr.*, blz. 101). Van zijn theologische denkwijze geeft zijn reeds vermelde beantwoording van een prijsvraag van Teyler's Godgel. Genootschap een proeve, evenals zijn verhandeling *over de Profetenscholen bij de Hebreeën*, door hem op verzoek van de Derde Klasse van het Kon. Nederlandsch Instituut in het Latijn overgezet en van een Latijnschen commentaar voorzien. De letterkundige waarde dezer beide verhandelingen is echter grooter dan de theologische. In de eerstgenoemde keert hij zich tegen het overdrijven van de vergelijking van den dood van Christus met de zoenofferanden des O.V. en tegen de rechtmatigheid van de typische beschouwing. Naar het oordeel van Sepp (*Pragm. Gesch. Th.*, blz. 51) is het negatieve gedeelte van Koopmans' verhandeling ‘nog steeds belangrijk, omdat het een meening aan het wankelen bracht, die op de ‘populair-kerkelijke voorstelling’ grooten invloed heeft gehad, en een der steunsels van de satisfactietheorie omverstiet. De hem eigen voorzichtigheid bij het trekken van conclusies kenmerkt ook dit betoog, evenals zekere schroom om hen, die een geheel andere opvatting huldigen, te kwetsen. Koopmans' *Redevoeringen en Verhandelingen* doen hem, vooral wanneer hij de scholen der Grieken e.a. wijsgeerige stelsels bespreekt, kennen als een helder en diepzinnig denker, sommige dezer *Redevoeringen*, vooral die *over de eenheid in het geschapene*, *als bewijs voor de eenheid der oorzaak*, hoe weinig uitdagend ook van toon, wekten verbittering bij de vurige voorstanders der critische wijsbegeerte, vooral van den strijdvaardigen Paulus v. Hemert.

Zijn verdiensten werden erkend door zijn benoeming tot lid van Teylers Godgeleerd Genootschap, tot honorair lid der Maatschappij Felix Meritis, tot lid van het Utrechtsch Genootschap en van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden en van de Derde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

Hij huwde den 1en Jan. 1797 met Janke Cnoop, geb. te Bolsward, wier vader Wopko Cnoop een tijdlang lid der Regeering was, eerst in Friesland, waar hij aan vervolging blootstond, daarna in 1798 te Amsterdam, waar hij ‘als te zeer tot de gematigde bestuurders van dien tijd behoorend’ ontslagen werd (*Hulde aan R. Koopmans*, blz. 133, 134). Op 51-jarigen leeftijd overleed zij den 2en Mei 1823 na langdurig lijden. Uit hun huwelijk werden negen kinderen geboren, waarvan één hierna volgt.

Van R. Koopmans bestaat een portret, borstb. links, in ov., m. rand. Naar D. de Hoop, d. P. Velijn. 8°. (Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 2998).

Van hem zag het licht:

Bedenkingen over den aart, *het oogmerk en het bestuur der hartstogten* (gedeelte eener voorlezing) in: *N. Bijdr. t.h. menschelijk geluk.* Utr. en Amst. I D. 2e afd. (1797), blz. 23-52. - *Berigt over den schrijver v.d. Geschiedenis v. Jozef voor kinderen.* Vóór in de uitg. v. 1796 in 8° v. dit werk van Koopmans' vroeggestorven vriend W. v. Oosterwijk Hulshoff (vgl. hiervóór D. IV, blz. 419). - *Verhand. over de algemeene stellige geboden.* In: *Vaderl. Letteroef.* 1800. I, blz. 85-93, 129-140. - *Overdenkingen geboren uit het bijwonen v. eene capitaale voorstelling v. twee jeugdige gevangenen te Amsterdam, 19 Jan. 1803.*

Ibid. 1803, II, blz. 377-388. - *Redevoer. over Dirk Rafelsz. Kamphuizen.* Ibid. 1804. *Mengelwerk*, blz. 481-498, 529-552. Afz. versch.: *Kamphuizen als mensch en als dichter geschetst*, in *twee redev.* Amst. 1805. 8°. - *Verhandeling over de zoenofferhan-*

den der oude volken, *en de overeenstemming van den dood van Christus met de zelve.* In: *Verhand. rakende den natuurl. en geopenb. Godsd., uitgeg. d. Teylers Godgel. Genootsch.* Dl. XXI. blz. 1-224. - *Hulde aan G. Hesselink.* Amst. 1812, blz. 1-78. - *Expositio conjecturae, quam fecit ad locum Taciti. Ann. l. IV. c. 73. S.A. Gabbema Frisiae Historicus*[1]. Ad. d. XXIV Nov. MDCCCXVII. In: *Commentationes Latinae Tertiae Class. Instit. Regii Belgici.* Vol. II (1820), p. 147-154. - *De Prophetarum Scholis apud Hebraeos disputatio.* Ibid. Vol. III (1824), (N^r V.), p. 1-66. Afzonderl. versch. Amst. 1823. 4°. - *Redevoeringen en Verhandelingen.* Amst. 1819, '20. 2 dl. 8°. Een aantal eigenhandig geschreven preeken van R. Koopmans (gedateerd tusschen 1801 en 1815) is aanwezig in de bibliotheek van de Ver. Doopsgez. Gem. te Amsterdam (Boekenoogen, *Catal.* enz. (1919), blz. 311).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII[2], blz. 104, 105. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 301-304. - Sam. Muller en Jeron. de Vries, *Hulde aan Rinse Koopmans.* Amst. 1827. (I. *Lijkrede*, blz. 1-56; II. *Redev. ter gedacht.* geh. in Felix Meritis, blz. 57-138; aan het slot der *Aanteekeningen* de woorden na het terugkeeren van zijns vaders begrafenis gesproken door W. Cnoop Koopmans). - S. Muller, *Geschied. v.h. Onderwijs in de Theologie bij de Ned. Doopsgezinden*, in: *Jaarboekje voor de Dpsg. Gem. in Ned.* 1840-1850. III, blz. 143, 146-154; zie ook II, blz. 112. - *Dpsg. Bijdr.* 1892, blz. 86; 1898, blz. 21; 1901, blz. 18. - Blaupot ten Cate, *Holland* II (reg.). - Sepp, *Stinstra*, II, blz. 291, 296. - Dez., *Pragm. Gesch. Theol.,* blz. 51, 105. - D.J. v. Lennep, *Mem. Athen. Amst.*, p. 293. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* IV, blz. 526, 527; *Aant.*, blz. 77. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 229. - *Alg. Konst- en Letterb*, 1826, II, blz. 196. - *Hand. N. Lett.* 1827, blz. 19-23; *Lb.* 1876, blz. 60. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 514. - *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 545, 546 (art. F.S. Knipscheer).

[Wopko Cnoop Koopmans]

KOOPMANS (Wopko Cnoop) werd geboren te Amsterdam den 23en Sept.[2] 1800 als derde der negen kinderen uit het huwelijk van Rinse Koopmans (zie vor. art.) en Janke Cnoop. Door zijn vader werd hij onderwezen in de klassieke talen. De privaatdocent Hamaker, die later met luister het hoogleeraarsambt zou bekleeden, nam deze taak weldra over, en reeds in 1813 werd Wopko ingeschreven in het Album stud. van de Doorluchtige School der hoofdstad. Beide aan Hamaker en D.J. v. Lennep voelde hij zich voor immer verbonden. (*Disp. hist.-crit. de Sardanapalo.* Praef., p. 15, 71). Het van dezen ontvangen propaedeutisch onderwijs gaf hem de overtuiging

1) Ter opheldering diene, dat Koopmans den 10en Nov. 1817, in een zitting der Klasse voordroeg eenige critische bedenkingen over bovenvermelde plaats van Tacitus, bepaaldelijk over de woorden *ad sua tutanda*; den 24en d.a.v. droeg hij voor: S.A. Gabbemae *Observatio Critica ad locum Taciti, Annal. L. IX. Cap. 73*, daarbij voorstellende de lezing *ad Siatutanda.* Behalve het voormelde door de Klasse uitgegeven, las K. o.a. nog den 20en Oct. 1823 een vertoog voor *over hetgeen al of niet door de Rede wegens God en Onsterfelijkheid te ontdekken ware,* en den 13en Nov. 1824: *Eenige aanmerkingen over de Postulaten der Practische Rede van Kant.*

2) Aldus, volgens de aanteekening in het *Alb. Ath. Amst.*, S. Muller (*Letterk. Lb.* 1849 en: *Iets ter nagedacht.* enz.), Glasius e.a. Jeron. de Vries daarentegen (*Hulde aan Rinse Koopmans*, blz. 133) noemt als geboortedatum den 28en Sept.

dat grondige, wetenschappelijke beoefening der Godgeleerdheid noodzakelijk onderstelt degelijke letterkundige studie, waarop hij zich dan ook met ernst toelegde. Den 11en Juni 1819 verdedigde hij onder leiding van v. Lennep een *disputatio historico-critica de Sardanapalo*, getuigend van streng methodologische letterkundige studie, en ook door verschillende Duitsche geleerden bijzonder gunstig beoordeeld. Daar het Athenaeum te

Amsterdam het ‘jus examinandi et promovendi’ miste, legde hij aan de Utrechtsche hoogeschool met gunstig gevolg doctoraal examen in de Letteren en de daaraan voorafgaande examina af (ingeschr. ald. 1 Juni 1820). Al kwam het daarna niet tot de publieke promotie, omdat hij zekere kritische bezwaren z.i. niet voldoende te boven kon komen en om die reden zoowel van de defensie als van het uitgeven afzag, toch was zijn proefschrift over een van Demosthenes' Orationes ‘Pro Olyntho’ gereed. En de Utrechtsche Senaat bood hem uit waardeering voor zijn gebleken talenten ‘honoris causa’ het magisterschap in de bespiegelende Wijsbegeerte en het doctoraal in de Letteren aan.

Zijn intusschen aangevangen theologische studie voltooide hij aan de kweekschool der Doopsgezinden, onder leiding van zijn vader. Ook genoot hij geregeld het veelgeroemde onderwijs van Prof. W.A. v. Hengel, die destijds aan het Athenaeum Patristiek, Kerkhistorie en Exegese des N. Test. doceerde. In Juni 1823 werd hij bevorderd tot proponent bij de Doopsgezinde Societeit. Van groote beteekenis voor zijn verdere ontwikkeling was de daarna door hem gemaakte reis door een groot gedeelte van Frankrijk, Zwitserland en Duitschland, waar hij vele litteratoren en godgeleerden van naam bezocht. Door een langer of korter verblijf in onderscheiden brandpunten van wetenschap werd zijn blik ten zeerste verruimd.

Na zijn terugkeer beroepen als voorganger bij de Doopsgezinde Gemeente te Utrecht hield hij aldaar zijn intreêrede den 21en Dec. 1823 (t. Mt. VI:10*a*). Een zware slag trof hem den 31en Oct. 1825 door het overlijden van zijn verloofde, Petronella v. Heukelom. Vol ijver nam hij gedurende vier jaren zijn ambt als herder en leeraar waar. Ook de omgang met Prof. Ph.W. v. Heusde bond hem sterk aan Utrecht. Na het overlijden van Prof. R. Koopmans (Sept. 1826) werd S. Muller in Apr. 1827 tot diens opvolger benoemd. Deze aanvaardde de benoeming onder beding dat hem een ambtgenoot zou worden toegevoegd om de Uitlegkunde, de Algemeene Kerkgeschiedenis en de Zedekunde te doceeren. Vertegenwoordigers der Doopsgezinde Gemeenten keerden toen terug tot een voorstel, reeds in 1785 ter tafel gebracht, om niet één, maar twee hoogleeraren aan de kweekschool aan te stellen. En zij noodigden Muller uit den man te noemen, die èn hem èn den Amsterdamschen Kerkeraad het aangenaamst zou zijn. Zonder aarzeling wees hij Cnoop Koopmans aan. Reeds toen Rinse Koopmans zwak van gezicht en gehoor was geworden had Muller hem diens zoon Wopko als assistent willen toevoegen. Vervolgens had hij dezen, inplaats van zichzelf, als opvolger van den overleden vader gewenscht. Zij, die deze benoeming in handen hadden, vonden echter bezwaar in Cnoop Koopmans' jeugdigen leeftijd en ook daarin, dat van hem een roep van rechtzinnigheid uitging. Nadat de orthodoxe predikant J. Ter Borg door zijn ontactvol optreden in de Amsterdamsche Gemeente veel beroering had verwekt, was men huiverig een rechtzinnige tot den katheder te roepen. De keus was gevallen op Muller tegen diens eigen wensch in. Thans mocht deze den door hem begeerden man als ambtgenoot naast zich benoemd zien.

Den 29en Juli 1827 nam Cnoop K. afscheid van zijn Utrechtsche gemeente (m. Hand. XX:32), om den 4en Aug. metterwoon naar Amsterdam te vertrekken. Maar wegens bijzondere omstandigheden hielden de beide nieuwe hoogleeraren eerst in het volgende jaar hun inaugureele oratiën; Cnoop K. deed het den 8en Oct. met een *Oratio de theologiae disciplina prorsus literaria.* In deze rede (eerst twee jaar later

in druk verschenen) bedoelt hij den band tusschen letterkundige en godgeleerde studie te be-

vestigen. Een overzicht en beoordeeling dezer inaugureele oratie vindt men bij Daubanton (t.a.p., blz. 309-326). '*Philosophia, interpretatio* en *historia*' aldus S. Muller, (t.a.p., blz. 163) 'dat waren in zijn oog de drie bestanddeelen der *theologia*, welke hij mede tot het eigenlijk wezen der letterkunde rekende. Van dit standpunt uitgaande, opende hij zijne lessen over de Kritiek, Hermeneutiek, en Exegese des N.T., over de Christelijke Zedekunde en de Algemeene Geschiedenis der Christelijke Kerk, waarbij hij uit eigen beweging nu en dan patristische oefeningen voegde.' Voor al deze colleges, behalve voor dat over de moraal bediende hij zich niet alleen uit verplichting, maar ook uit overtuiging van de Latijnsche taal.

Het laat zich verklaren, dat iemand als Cnoop K., die in de dagen van Strauss en Baur den strijd der geesten intensief medestreed, die bij zijn wetenschappelijk onderzoek over niets kon heenstappen en die daarenboven zijn verantwoordelijkheid als leidsman voor aanstaande predikanten zoo diep gevoelde, ook physiek veel te doorstaan had. Tegen die proef bleek zijn teêr gestel op den duur niet bestand. Zijn lichaam verzwakte, zonder dat hij zijn werklust verloor. Den laatsten tijd van zijn leven verkeerde hij in een zenuwachtigen, veelal koortsigen toestand. Hij leed aan slapeloosheid. In het begin van Juni 1848 moest hij wegens ernstige ongesteldheid zijn colleges sluiten. Maandenlang bracht hij daarna op medisch bevel door aan 'de Steeg'. Eigenlijke studie ging hem daar niet meer af. Eenigszins hersteld teruggekeerd, fungeerde hij in Sept. d.a.v. als secretaris bij de zittingen der Algemeene Doopsgezinde Societeit. Ook hervatte hij zijn colleges. Urenlang kon hij met geestdrift voor zijn studenten spreken, wanneer zijn onderwerp hem meesleepte. Maar toenemende afmatting volgde. Straks kon hij slechts ondersteund zijn katheder bereiken. Den 3en Maart 1849 begaf hij zich op zijn ziekbed ter ruste; reeds bij het aanbreken van den 4en Maart overleed hij. Den 8en Maart werd zijn stoffelijk overschot bijgezet in de Westerkerk.

Bij Cnoop K. waren het mensch en het Christenzijn ten nauwste vereenigd. Het religieuze en het ethische, het ethische en het maatschappelijke vloeiden bij hem ineen. Zijn ernstig, gemoedelijk geloof doorlouterde al zijn leven en streven. Zijn overtuiging op bepaalde punten waartoe hij langs den weg van eerlijk onderzoek was gekomen, bleef hij getrouw tegenover alle bestrijding. Wat in werkelijkheid bij hem nauwgezetheid was, maakte daarom wel eens den indruk van stijfhoofdigheid.

Zijn wetenschap was ruim van omvang en diep in rijkdom. Een Lücke en een Ullmann, die bij hun bezoek aan Nederland menig uur met hem doorbrachten, roemden hem als geheel op de hoogte en van de Duitsche Philosophie en Theologie. En niet anders oordeelde Nitzsch. De helderheid en klaarheid, die hem kenmerkten, hielden verband met zijn grondigheid. Het vele, dat hij wist, was organisch gerangschikt, en het moest hem dienen, om een degelijk *godgeleerde* te worden. Het Latijn sprak hij met zeldzame vlugheid en sierlijkheid. Een voornaam Duitsch theoloog, die op reis door ons land eenige van zijn colleges had bijgewoond, verklaarde dat men het zoo maar zelden in Duitschland hoorde, en voegde er aan toe: 'ich habe den Mann über sein schönes Latein angestaunt!' Tot in 't laatst van zijn leven las hij geregeld Horatius en Plato, maar ook de nieuwere litteratuur; zelfs over de producten der Italiaansche en Spaansche bezat hij een zelfstandig oordeel. De litterator en de theoloog waren bij hem onafscheidelijk verbonden. Maar de eerste bleef zijn doel vinden in den tweeden. Terwijl hij reeds blijkens zijn inaugureele

oratie de Godgeleerdheid als studievak niet onderscheiden wilde van dat der Letteren, verwierp hij toch de conclusie om de Theo-

logie in te deelen bij de litterarische vakken. Dat deze conclusie echter alleen ontweken kan worden bij een beroep op het *object* der Theologie, dat een ànder is dan dat der Letteren en een eigen gebied voor haar opeischt, zag hij voorbij. Onder de bedenkelijke gevolgen van het feit dat hij uitging van de *methode* der Theologie (d.i. van de methode der humaniora) en niet van haar *object* behoort ook dit, dat er zoodoende geen plaats overblijft voor de *Theologia Practica*, die toch geboren wordt uit de beschouwing van de levensontplooiing en levensontwikkeling van het object der Theologie.

Als zelfstandig *exegeet* deed hij de methode van zijn leermeester v. Hengel eer aan, die hem den weg had gewezen, door Winer geopend. Hij volgde de grammatisch-historische methode, maar om langs dien weg door te dringen tot de in den *woordvorm* uitgedrukte *gedachte.* Naar zijn gewoonte om in uitvoerig particulier schrijven zijn open aanmerkingen aan beoefenaars der Theologie meê te deelen, zond hij ook aan Dr. J.I. Doedes een breed epistel naar aanleiding van diens exegetische studie over 1 Petr. III:18-IV:6 (*Jaarb. v. Wet. Theol.* VI (1848), blz. 323-379). De belangrijke correspondentie tusschen beiden hierover gevoerd, wordt meegedeeld door Daubanton t.a.p., blz. 338-341.

Ten opzichte van de Bijbelkritiek nam hij een standpunt in, waarop hij den ‘Tweeden Brief van Petrus’ plaatste in het midden der 2e eeuw.

Van zijn bijzondere belangstelling in de *tekstkritiek*, toegepast op de boeken des N. Test., getuigt een na zijn dood nog aanwezige brief door hem gericht aan Tischendorf, die bij zijn verblijf te Amsterdam in hem en Prof. Rooyens mannen gevonden had, die hem verstonden en zijn werk waardeerden. Bedoelde brief bevat zijn antwoord op een eveneens bewaard gebleven aan hem gericht schrijven (Parijs d^{o} 25 Dec. 1841) van Tischendorf, waarbij deze hem zijn plan meedeelt, om den Griekschen tekst van de Latijnsche Vulgata uit de Grieksche autoriteiten op te maken en uit te geven, en deze uitgave van het N.T. op te dragen aan den Aartsbisschop van Parijs Msgr. d' Affre, Cnoop K., die terstond had ingezien, dat dit werk, in 't belang van de Roomsche Kerk aangeraden en ondernomen, geen waarde zou hebben voor de wetenschap, ja zelfs in *dezen* vorm door kwaadwilligen als een wapen ter bestrijding van dierbare belangen zou kunnen worden aangegrepen, schreef daarop met medeweten van Rooyens en S. Muller, d^{o} 31 Jan. 1842, aan Tischendorf een antwoord, waarin hij dezen met bescheidenheid en nadruk op een en ander opmerkzaam maakte. Hierop antwoordde Tischendorf in Febr. weer met een Hoogduitschen brief, waarin hij zijn voornemen met even groote bescheidenheid verdedigde, maar tevens zijn vast besluit te kennen gaf, om de opdracht aan den Aartsbisschop niet vóór de uitgave te plaatsen, alsmede in de voorrede zorg te dragen, dat de nadeelige gevolgen, die K. van dezen kritischen arbeid duchtte, voorkomen werden.

De bekende prijsvraag ‘Over de tekstkritiek van de Schriften des Nieuwen Verbonds’, waarop Doedes zijn straks met goud bekroond antwoord inzond, was uitgeschreven op aandringen van Cnoop K., die, al was hij zelf geen lid van Teyler's Genootschap, in dien kring zijn invloed oefende door bemiddeling van Prof. Muller.

In het behandelen van de *Ethiek* ging hij zijn eigen weg, terwijl hij veel aandacht schonk aan Nitzsch. Het door hem op dit gebied geleverde is neergelegd in zijn ‘Lessen over de Christelijke Zedekunde’, in handschrift weergegeven door een dictaat

van zijn bekenden leerling, den lateren Prof. Dr. S. Hoekstra. De beide deelen, waaruit het bestaat, tellen samen 360 fijn beschreven bladzijden. Dr. Daubanton, die er kennis van

kon nemen, wijdt ook daaraan een uitvoerige bespreking (t.a.p., blz. 379-435). De Ethiek van Cnoop K. bleef onvoltooid. Hij behandelde dit studievak om de twee jaar, en nam daarbij steeds weer dezelfde stof onder handen het vroeger op schrift gestelde herziende, verbeterende en aanvullende. Hij onderzocht de verschijnselen, zocht naar hun oorzaak, peilde verder naar de oorzaken van die oorzaken. Zoo bleven steeds de eerste paragraphen in bewerking. Maar wat hiervan bewaard is gebleven, doet betreuren dat het architektonisch geheel achterwege is gebleven.

Zonder hiertoe ambtshalve verplicht te zijn, leidde hij zijn studenten tot de *Patristiek* in. Hij volgde daarbij de *Chrestomathia patristica* van H.J. Royaards, hen telkens opmerkzaam makende op de onnauwkeurigheid der correctie en het gemis van kritische scherpzinnigheid, die deze handleiding kenmerken. ‘Trouwens’ - zoo schrijft een van Cnoop Koopmans' bekwaamste leerlingen - ‘voor zijn fijnen blik wist zich geen fout schuil te houden.’ (Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 51).

Dikwijls heeft men er zijn verwondering en teleurstelling over geuit dat Cnoop K., die zoo geheel in de theologische vraagstukken van zijn tijd leefde en die zulk een doorkneed Godgeleerde was, zoo weinig van het zeer vele, dat hij op papier placht te brengen, heeft gepubliceerd. De talrijke door hem nagelaten adversaria, waaronder ook uitgewerkte opstellen, bewijzen hoe er een drang bij hem aanwezig was, om wetenschappelijk materiaal te verzamelen en om zijn gedachten en beschouwingen op te teekenen. Dat hij maar weinig aan de pers toevertrouwde, is daaraan toe te schrijven, dat hij zichzelf zeer strenge eischen stelde en slechts zelden over zijn eigen werk voldaan was. Hij wilde steeds weer omwerken en verbeteren. Zijn doorwrocht specimen ter bekroning van zijn litterarische studiën verdedigd gaf hij eerst na herhaald aandringen van zijn leermeester v. Lennep in druk. Vandaar ook dat hij, die de dierbaarste belangen van het Christendom door het optreden van D.F. Strauss met diens *Das Leben Jesu* gemoeid achtte en zoo geheel van dat werk was vervuld, die de kritiek van Strauss' opvolgers, de Tübinger theologen tot in de kleinste détails kende en er de beteekenis van besefte, geen poging tot weerlegging van hun aanvallen en verdediging van het Christendom ter perse legde. Hij stelde aan zulk een werk de allerhoogste eischen; halve maatregelen deden z.i. schade. En tegen de taak om het allerbeste te leveren voelde hij zich niet opgewassen.

Bij de Tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut leverde hij een schriftelijke memorie in *Over de beteekenis en afleiding van het woord boeten.* In het uitgewerkt rapport van de H.H. Mr. J. v. Lennep en W. de Clercq, die met zijn woordafleiding het niet eens waren, werd nochtans hulde gedaan aan des schrijvers nauwkeurigheid, taalkennis en gezonde kritiek (*Het Instituut*, *of Verslagen en Meded.*, *uitgeg. d.d. vier Klassen v.h. Kon. Ned. Instit. v. Wetenschap*, *Letterk. en Schoone Kunsten*, 1844, blz. 49-52).

Vermelding verdient nog dat hij een geschrift opstelde, met de bedoeling den Gouverneur-Generaal Rochussen, die Bisschop Grooff en zijn vier assistenten, bij besluit van 19 Jan. 1846 uit N.O.-Indië had verwijderd, tegen de aanvallen der Roomsche pers te verdedigen. Het zou een vlugschrift worden, maar de omvang van een brochure bleek weldra de stof door den schrijver bijeengebracht niet te kunnen bevatten. Reeds waren zestien vel afgedrukt van het geheel, dat tot titel droeg: *Was de daad van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië*, *ten aanzien van den Bisschop van Canea in partibus infidelium en Apostolischen Vicaris J. Grooff*, *staatkundig? Was zij regt-*

matig? Een bijdrage tot de kennis van het stelsel van het Nederlandsch Staatsregt in betrekking tot den Godsdienst. Maar verschillende overwegingen deden toen Cnoop K. besluiten de uitgave niet te doen plaats hebben. En de zestien afgedrukte vellen werden door hem vernietigd.

De onder zijn geschriften vermelde staatkundige brochure door hem met den Amsterdamschen hoogleeraar Beyerman uitgegeven was gevolg van de vriendschappelijke gedachtenwisseling tusschen beiden geregeld gevoerd over de belangen van Staat en Kerk, al liepen hun politieke inzichten aanmerkelijk uiteen. De auteurs dragen in deze brochure een tamelijk gecompliceerd systeem van algemeen stemrecht voor. Zij was door toedoen van Cnoop K. minder scherp gesteld dan Beyerman gewild had. (Zie: Daubanton, t.a.p., (1890), blz. 8, 9, 15, 16; R. Fruin, *Verspr. Geschr.* X, blz. 320-322)

Was Cnoop K. in de eerste plaats godgeleerde, de godgeleerde was bovenal hoogleeraar. Voor het ambt dat hij als zoodanig bekleedde, leefde hij. Geen lichaamszwakte kon hem van zijn katheder terughouden, geen college-uur zou daarom ooit door hem worden bekort. Zijn lessen bij uitnemendheid substantieel, rijk van inhoud, diep van opvatting werden geestdriftig en boeiend voorgedragen. Voor zijn studenten was hij een ouder vriend. In den gangbaren zin populair was deze bescheiden, eenigszins teruggetrokken man echter niet, en evenmin met het gros zijner leerlingen ‘familiaar’; zij zagen met ontzag tegen hem op. Met zijn collega S. Muller verkeerde hij samen in voortdurende harmonie. Zij eerden elkander ondanks het onmiskenbaar verschil, dat in allerlei opzichten tusschen hen bestond.

Beiden namen eerst een tijdlang ook nog het drukke werk waar, aan een der leeraarsplaatsen in de Ver. Doopsgezinde gemeente der hoofdstad verbonden, totdat zij door de overkomst van J. v. Gilse (Apr. 1837) van die taak werden ontheven. Toch bleef Cnoop K. als hoogleeraar ex officio jaarlijks zes preekbeurten voor haar waarnemen. De grondigheid en oorspronkelijkheid van zijn kanselarbeid werden geroemd. Zijn preeken met zwakke stem uitgesproken, werd door een uitgelezen en gewoonlijk talrijk gehoor aangehoord. Cnoop K. huwde den 7en Mei 1829 te Amsterdam met Margaretha Broes, die bij haar oom den bekenden Ds. W. Broes inwoonde. Zij overleefde hem nog ruim dertig jaren. Uit hun huwelijk werden zes kinderen geboren.

Van hem bestaat een portret: borstbeeld links, in toga. Naar C.H. Hodges, door D.J. Sluyter. 8°. Groot papier m. facsimile. In Amst. *Studentenalmanak* 1846 (zie Muller, *Cat. v. Portr.* No. 2999; v. Someren, id. II, blz. 381).

Van W. Cnoop Koopmans zag het licht:

Disputatio historico-critica de Sardanapalo, *quam*, *quod Deus bene vertat*, *praeside Dav. Jac. v. Lennep .... ad publicam Disceptationem proponit... XI Junii .... in majore Athen. auditorio.* Amst. MDCCCXIX. 8°. - Beoordeeling van *Der Stern der Weisen. Untersuchungen über das Geburtsjahr Christi*, *von D. Friedr. Müller.* Kopenhagen, 1827. In: *Godgel. Bijdr.* II. 1, blz. 333-368. - *Oratio de Theologiae Disciplina*, *prorsus Litteraria. Dicta Amstelod. in Aede Teleiobaptistarum Die VIII Oct. Anni MDCCCXXVIII cum in eorum Seminario Theol. Professionem .... auspicaretur. A*mst. 1830. 4°. (Vgl. *Boekz.* 1830*b*, 424-427). - *Inzegening v.h. huwelijk v. G.T.N. Suringar en A.B. Koopmans*, *in huisselyke samenkomst* en onder voorgang v. W.C.K. (19 Mrt 1832). Z. pl. e.j.

(Boekenoogen, *Cat. Dpsg. Bibl.* III, blz. 314). - [Anon.] Beoordeeling v. J.H. Halbertsma, *Letterk. Naoogst.* In: *De Gids*, 1841. I, blz. 473-486; 537-549; 597-609. - Verschillende opstellen in het weekbl. *De Evangelische*

Kerkbode (Ond. red. v. W. Broes en vele and., onder wie ook Cnoop K. zelf) (1841-1848). Zie hierover Daubanton, t.a.p., (1890), blz. 10-14). - [Met Mr. Hugo Beyerman] *Algemeen Stemregt behoudens maatschappelijke Orde.* Amst. 1848. 8°.

Hier moet ook vermeld worden de door hem uitgesproken en daarna 'op het verzoek en met behulp der zijnen' op schrift gebrachte improvisatie, waarbij hij na de begrafenis van zijn vader dank betuigde aan hen, die den overledene de laatste eer hadden bewezen. 'Hoezeer met huivering' (dit teekent Cnoop K.) gaf hij ten laatste Jeron. de Vries verlof zijn woorden een plaats te geven in diens *Hulde aan R. Koopmans* (zie ald. blz. 134-138).

In manuscripto bestaan: *Lessen over de Christelijke zedekunde door W.C. Koopmans.* Geschreven volgens het dictaat van wijlen Prof. S. Hoekstra, die het bij zijn leven in bezit hield. Voorts nog: Eenige brieven van Cnoop K. (zie: Daubanton, t.a.p. (1889), blz. 294, 295).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 105, 106. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 304-306. - S. Muller, *Iets ter nagedacht. v. Wopko Cnoop Koopmans. Medeged. ..... aan den Redacteur v. De Algem. Konst- en Letterbode*, *v.h. jr. 1849*, II, blz. 50-56; 66-73; 82-89. - Dez., Lb. in: *Letterk. Handel.* 1849, blz. 106-109. - Dez. [en Jeron. de Vries], *Hulde aan R. Koopmans*, blz. 122-124, 133-138. - Dez., *Gesch. v.h. onderwijs in de Theol. bij de Ned. Doopsgezinden*, in: *Jaarboekje v.d. Dpsg. Gemeenten* 1840-1850. III, blz. 156-157, 161-168. - Sepp, *Lb. v. Dr. Sam. Muller*, in: *Letterk. Lb.* 1876, blz. 60-65, 73, 83, 84. - Dez., *Toespr. a.h. graf van W.C. Koopmans den 8en Maart*, *in de Westerkerk.* Amst. 1849. - Blaupot ten Cate, *Holland.* II, blz. 114, 129. - F.E. Daubanton, *Prof. Dr. Wopko Cnoop Koopmans. Eene kleine bijdrage t.d. Geschied. v. Nederlands Godgeleerden en Godgeleerdheid.* In: *Theol. Studiën* (ond. red. v. Daubanton e.a.) 7e jrg. (1889), blz. 293-347; 379-435; 8e Jrg. (1890), blz. 1-30. - *Jaarboekje v.d. Dpsg. Gem.* (1840-50) III, blz. 15. - *Dpsg. Bijdr.* Jrg. 1885, blz. 55; 1897, blz. 59; 1901, blz. 18, 144 v. - P.J. Veth, *Leven v. Dr. J. v. Gilse*, blz. 18. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 156, 157. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 233. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 228. - *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 546, 547 (art. F.S. Knipscheer).

[Rinse Koopmans van Boekeren]

KOOPMANS VAN BOEKEREN (Rinse). Zie: **van Boekeren.**

[Syvert Hendrik Koorders]

KOORDERS (Syvert Hendrik), geboren te Winkel in 1796, volgde gedurende een jaar aan het Athenaeum te Harderwijk de lessen over Logica, Metaphysica, Algemeene Geschiedenis, Grieksch, Latijn en Hebreeuwsch (ingeschr. 18 Sept. 1817), en werd met een testimonium daarvan ingeschreven als student te Utrecht den 24en Oct. 1818. In Mei 1823 toegelaten tot de Ev. bediening door het Prov. Kerkbestuur van Utrecht, en vervolgens beroepen te Engelen en te Meerkerk, volgde hij laatstgen. beroeping op. Den 19en Oct. 1823 had zijn bevestiging te Meerkerk plaats door Ds. B. v. Willes, pred. te Nieuwland (m. Fil. III:7, 8; intr. m. Joh. I:3). Hij bedankte vandaar voor een

beroep naar Maasland (Jan. 1825). Den 25en Maart 1827 preekte hij afscheid in zijn eerste gemeente (m. 1 Joh. II:28) wegens vertrek naar Maarssen, waar Ds. H. Berkenbosch, pred. te De Meern hem den 1en Apr. d.a.v. bevestigde (m. Lc. V:32; intr. m. Hebr. XIII:8). Hij herdacht den 22en Oct. 1848 zijn 25-jarige bediening (m. Hand XXV:22*a*) en den 2en Juli 1852 zijn 25-jarige werkzaamheid te Maarssen. Hij bleef de gem. aldaar dienen tot zijn dood. Den 11en Febr. 1866 overleed hij te Maarssen na een kortstondige, hevige ziekte.

Met niet geringe geestesgaven bedeeld deed hij zich kennen als een gemoedelijk Evangeliedienaar, die echter op besliste wijze zich keerde tegen z.i. gevaarlijke verschijnselen en stroomingen.

Zijn hieronder vermelde *bijdrage tot kenmerking der moderne orthodoxie in de Herv. Kerk* bevat een critiek op een anti-critiek van G. Barger (in de *Godgel. Bijdragen* Jrg. 1849. 3e st., blz. 472 v.v.), die, uitgaande van de grondstelling, dat Gods wezen de liefde is, meende daaruit te kunnen bewijzen de volstrekte eenswezendheid van den Zoon met den Vader. K. betoogt dat de liefde Gods wezen niet is. Gods wezen kennen wij volgens K. niet, en liefde is geen wezen, maar een eigenschap ervan. Om die reden ontkent hij de grondstelling. Voorts ontkent hij de tweede stelling, dat het voorwerp der heilige liefde Gods eenswezend met God moet zijn, want volgens het Evangelie is juist de onheilige wereld het voorwerp van Gods liefde. Eindelijk wijst hij in 't kort aan, dat, al moeten de beide grondstellingen worden toegestemd, er toch nog niets anders uit zou volgen dan een zedelijke eenswezendheid van den Zoon met den Vader, bestaande in heilige liefde. (Vgl. *Waarh. in liefde.* 1853. IV, blz. 895, 896).

Hij was gehuwd met Johanna Jacoba Broedelet. Een zoon uit dit huwelijk volgt hierna.

Van hem zag het licht:

C. Ullmann, *Het wezen des Christendoms*, *of des menschen eenheid met God. In verband beschouwd ook met de nieuwere bewegingen op het veld der wijsbegeerte.* N. d. nieuwen verm. dr. uit het Hgd. vrij vert. en m. voor. en bladwijzer voorzien. Utr. 1846. 8°. Later ond. den titel: *Het wezen des Christendoms. Een onderzoek ook voor beschaafden en geletterden*, *die geen theologen zijn.* N. d. 3e geheel opnieuw bewerkte uitg. uit het Hgd. vert. 1849. Utr. 8°. - *Kort Begrip der Chr. Geloofs- en zedeleer*, *om eenvoudigen te dienen bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis.* Maarssen. 1847. 8°.; 2e verm. dr. Gorinch. 1848. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1848*b*, 531, 532; *Waarh. in liefde.* 1849. IV, blz. 825, 826). - *Het Leerstelsel der Herv. Kerk naar den Heidelb. Catechismus ontwikkeld.* Gorinch. 1848, '49. 4 dln. 8°. (Ook ond. den titel: *De Heidelb. Catechismus verklaard in Leerred.*) Amst. 1860. (Vgl. *Boekz.* 1849*a*, 386, 387; *Godgel. Bijdr.* 22e D. (1848), blz. 635-639; *Waarh. in Liefde.* 1849. IV, blz. 832-835; 1852. IV, blz. 813, 814; Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 364, 366-369). - *Het geschreeuw om vrijheid v. Godsdienst toegelicht*, *en aan de lessen der geschiedenis, aan de uitspraken der rede en aan den geest des Bijbels getoetst.* Tiel. 1848. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 28802). - *Oud en nieuw. De gevoelens v. I. da Costa en P. Hofstede de Groot*, *gewogen op de weegschaal der onpartijdige kritiek.* (Uittreks. uit de *Godgel. Bijdr. voor 1848.* 2e st.) M.e. voorw. en aant. Amst. 1848. 8°. - [Anon.] *Voor achttien jaren en nu. De stem eens Protestants aan zijne medeprotestanten in Nederl. 1830-1848.* Tiel. 1848. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 28801; v. Doorninck, *Verm. en naaml. schr.* II. No. 4001 noemt als schrijver S.H. Koorders met een vraagteeken.). - *De gronden voor de vermindering v. het getal onzer academiën*, *onderzocht en onhoudbaar bevonden door den schrijver van Voor achttien jaren en nu.* Utr. 1849. 8°. - *Strijd der beginselen of de grieven en beschuldigingen v.h.*

Roomsch-Katholicisme tegen het Protestantisme. Door den schr. v. Voor achttien jaren en nu. 1e en 2e dr. Tiel. 1850; 3e dr. ald. 1855. 8°. - *De Mis Vergeleken met het Avondmaal.* Leerr. Gorinch. 1850. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1850*a*, 146-148; *Brief* van Alb. v. Toorenenbergen n. aanl. v. dit geschr., in *Godgel. Bijdr.* Jrg. 1850, blz. 136-147). - *Zalig zijn de dooden*, *die in den Heere sterven.* Leerr. ov. Openb. XIV:13*b* (n. aanl. v.h. overl. v.d. Hr. E.R.G. Huydecoper v. Nigtevecht). Utr. 1850. 8°. - *Vereenigt u. De stem eens zieners*

tot het Protestantsche volk in Nederland .... door den schr. v. *Strijd der beginselen.* Tiel, 1850. 8°. (v. Doorninck, a.w. II No. 3735; Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 29350). - C. Ullmann, *De zondeloosheid v. Jezus. Een bijdrage tot de verdediging des Christendoms.* Uit het Hgd. vert. n.d. 5e uitg. m.e. voorr. voor de Holl. vertaling. Tiel. 1850. 8°. - *De heilige liefde of de volstrekte eenswezendheid des Zoons met den Vader, eene bijdrage tot kenmerking der moderne orthodoxie in de Herv. Kerk.* In: *Godgel. Bijdr.* 24e D. (1850). 2e st., blz. 521-536. Later afzond. uitgeg. door D. Koorders (Utr. 1852. 8°) met een fel *voorberigt*, waarin deze Barger (zie boven) dood verklaart. - *Licht en duisternis of het Evangelie en Rome. Een vervolg op* '*Strijd der beginselen*' *v. denzelfden schrijver.* Tiel. 1853. 8°. (v. Doorninck a.w. II No. 2234). - [Ond. schuilletters J. v. H. JJz.], *De Bisschoppelijke Hierarchie beschouwd in het licht der geschiedenis als verderfelijk voor volk en staat.* Amst. 1853. 8°. (v. Doorninck, a.w. II No. 1651; Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 29553). - *Bedenkt wat gij doet*, of *het verzet tegen het herstel v. Rome's hierarchie in Nederland, getoetst aan het regt der Grondwet en aan het gebod der liefde.* Tiel. 1853. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 29552; v. Doorninck, a.w. II No. 362 noemt als schrijver S.H. Koorders met een vraagteeken). - *Voorberigt* voor: *De houding, die Rome's Bisschoppelijke Hierarchie vooral in de laatste zes jaren in Europa heeft aangenomen. Een woord v. waarschuwing voor Nederland.* Uit het Hgd. vert. (d. J.F.N. Brouwer). Amst. 1854. 8°. - *Daar is geen ander God, die alzoo verlossen kan.* Dan. III:29*b*. Utr. 1863. 8°. - *De Heer heeft groote dingen aan ons gedaan, dies zijn wij verblijd.* Ps. CXXVI:1-3. Utr. 1864. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs Borger. - *Kerk. Crt.* 3 Mrt 1866. - *Alb. Stud. Ac. Gelro-Zutph.*, k. 167. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 224. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 364, 366-369.

[Daniel Koorders]

KOORDERS (Daniel), zoon van S.H. Koorders (zie vor. art.), werd den 12en Aug. 1830 te Maarssen geboren, studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool in de Letteren, in de Godgeleerdheid (ingeschr. 14 Aug. 1847 'probatus testimonio Collegii Regii' 10 Aug.) en in de Rechtswetenschap (ingeschr. 1 Febr. 1855, 24 Oct. 1856 en 8 Juni 1859). In twee dezer Faculteiten promoveerde hij; den 27en Juni 1857 in de Godgeleerdheid met een *Specimen theol. de pugna theologiam inter atque anthropologiam in Ecclesiae Christianae doctrina.* (Traj. ad Rh. 1857. 8°.) en den 27en Febr. 1860 in de Rechtsgeleerdheid met een proefschrift over *De antirevolutionaire Staatsleer van Mr. Groen v. Prinsterer uit de bronnen ontwikkeld.* Op het titelblad van het ex. in de Kon. Bibl. staat: *Specimen jurid. continens quasdam juris publici animadversiones.* Traj. ad Rh. 1860. 8°. (Een beoordeeling van dit proefschrift vindt men in: *Godgel. Bijdr.* v. 1860. 1e st., blz. 769-787, get. *Wallon*, vermoedelijk Prof. Jhr. Mr. B.H.C.K. van der Wyck, zie: v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I, k. 644).

Ondanks zijn schitterend volbrachte studie beantwoordde zijn loopbaan niet aan de daarvan gekoesterde groote verwachtingen, vooral tengevolge van zijn

levensgedrag. Eerst werd hij Oost-Indisch ambtenaar, later, in Maart 1868, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal als afgevaardigde van het hoofddistrict Haarlem. In de politiek bleek hij toen tot verbazing van velen, die hem kenden, althans op koloniaal gebied, de conservatieve beginselen toegedaan en zelfs die van Groen van Prinsterer. Door zijn welsprekendheid en zijn doorzicht in staatkundige kwesties trok hij de aandacht. Hij wekte vaak opzien, maar het succes, dat men verwacht had, bleef uit. Zijn Kamerlidmaatschap duurde slechts kort, want reeds den 26en Jan. 1869 overleed hij

te Bennekom. Al wekten zijn buitengewone gaven bewondering, zijn wijze van optreden bracht hem menigmaal in conflict, reeds aan de Academie. Met de bedoeling om vóór de zomervacantie van 1856 in de Theologie te promoveeren had hij in 't voorjaar zijn proefschrift voltooid. Hoewel de datum zijner promotie blijkens een schrijven van den Dekaan der Theologische Faculteit al was vastgesteld, maakte de Faculteit daarop toch bezwaar haar te laten doorgaan, wanneer hij niet uit de door hem ingeleverde copie een zinsnede wegliet, die naar haar oordeel àl te aanmatigend was ten opzichte van de Leidsche school. Hij beklaagde zich over dezen gang van zaken bij het College van Curatoren, dat zich echter onbevoegd verklaarde, hieromtrent een beslissing te nemen. Het eind der verwikkelingen was, dat K. 'blijk gaf de sporen der geoefende censuur uitgewischt' te hebben in overleg met zijn promotor (Prof. H.E. Vinke) en de Faculteit hem toeliet tot de inmiddels uitgestelde promotie. In de onder zijn geschriften vermelde brochure, waarin hij enkele jaren het gerezen conflict besprak, erkende hij zelf daarbij te kras te zijn opgetreden.

In zijn studententijd mengde hij zich openlijk in den strijd, ontstaan naar aanleiding van het optreden van den hoogleeraar Dr. Hofstede de Groot in een liefdebeurt te 's-Gravenhage (Juli 1851). In zijn geschrift: *De jongste bestrijding der Groninger school*, verdedigt hij gen. hoogleeraar en de beginselen zijner school tegen Dr. J.I. Doedes, Mr. AE. Bn Mackay en Ds. G. Barger, op wier bestrijding hij kritiek oefent. Den toon en den geest van die bestrijding durft hij noemen een bevestiging van de oude spreuk: 'odium theologicum odium diabolicum'. (*Waarh. in liefde.* 1852. III, blz. 625-627). Dat een student in de Theologie, zelf geen leerling der Groninger school in dit boekje van 43 bladzijden hem verdedigde was volgens J.B.F. Heerspink 'mede voor de Groot een zeer aangenaam verschijnsel' (*Dr. P. Hofstede de Groot's leven en werken*, blz. 239).

In een ander geschrift van zijn hand, in datzelfde jaar verschenen en nog behoorend tot de strijdschriften naar aanleiding van de Groots optreden in Den Haag gepubliceerd, behandelt K., in verband met den eerste van Doedes' *Drie Brieven aan Dr. L.S.P. Meyboom* (Utr. 1852), *de onfeilbaarheid der Apostelen.* Hij betoogt hier dat men geen recht heeft om de volstrekte feilloosheid der Apostelen te erkennen en vervolgens dat de onfeilbaarheid der Apostelen niet mag worden aangenomen. Bij *onderzoek naar den laatsten en diepsten grond van het Christelijk geloof* wil hij van het *gezag* der Schrift niets weten; naar zijn overtuiging ligt de eigenlijke bron van het geloof *in* ons, en erkennen wij, voorgelicht door den Bijbel, de godsdienstige waarheid 'omdat zijne uitspraken weerklank vinden in ons gemoed'.

In zijn boekje *over het Determinisme van de Leidsche school* (1859) stelt hij zich, met terugslag op zijn academisch proefschrift ten doel het karakter en de consequenties van bedoeld determinisme in eenige scherpe trekken samen te vatten en wil hij uit het werk van Scholten, *De Leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen* bewijzen dat het christelijk Godsbegrip en het christelijk zondebegrip voor de rechtbank der wetenschap elkander opheffen, en dat men daarom van alle verder onderzoek afzien en beide geloovig aannemen moet. Hij noemt zijn onderwerp kritisch en negatief, zonder zelf iets positiefs daartegenover te stellen. Achtereenvolgens behandelt hij de leer der Leidsche school aangaande *vrijheid*, *zonde*, *schuldgevoel*, *toerekenbaarheid en straf* (vgl. de beoordeeling van zijn geschrift door D.S. Gorter in: *Nieuwe Jaarb. v. Wet. Theol.* III D. (1860), blz. 468-475). Volgens deze beoordeeling wordt Koorders' uiteenzet-

ting gekenmerkt door *scherpheid*, *scherpzinnigheid* en *kortheid.* Drie kenmerken trouwens, die ook andere geschriften van K. eigen zijn. J.H. Gunning Jr., die K. toestemde, dat men, ten opzichte van het christelijk Godsbegrip en het Christelijk zondebegrip voor een ondoorgrondelijk geheim staat, en dat de Christenkerk derhalve beide geloovig moet aannemen, veroordeelde echter den *toon* en den *vorm* van dit schrijven van K. 'als geschikt om den Heer Scholten van allerlei onzedelijke motieven verdacht te maken'. Den hooghartigen toon. die Prof. Scholtens betoog kenmerkt, wil Gunning daarentegen alleen verklaren als voortkomende uit diens *stelsel* (*De Vereen. Chr. Stemmen*, 1860, blz. 251).

Als een staaltje van de manier van D. Koorders om in de meest krasse termen zijn meening te zeggen, kan dienen de wijze waarop hij in het voorbericht voor de uitgave van zijns vaders geschrift: *De heilige liefde of de volstrekte eenswezenheid des Zoons met den Vader* (1852) de 'moderne orthodoxie' in den persoon van G. Barger te lijf gaat, die door den toen nog niet of nauwelijks 22-jarigen student, in het eind dood wordt verklaard.

Zijn artikel over *de Aprilbeweging* in *De Gids* mocht èn om zijn grondigheid èn om zijn onpartijdigheid van alle zijden lof inoogsten. (Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 368).

D. Koorders was gehuwd met Marie Henriëtte Boeke (geboren te Amsterdam 29 Mei 1837, overl. te Salatiga 7 Nov. 1887), die zich als schrijfster van verhalen en door tal van vertalingen heeft bekend gemaakt. Zij was ook medewerkster aan: *Geloofsgetuigen.* Galerij v. Christelijke vrouwen v.d. eerste eeuwen des Christendoms tot op onzen tijd met medew. v. B.J. Adriani, Dr. A.W. Bronsveld, Dr. G.J. v.d. Flier, Dr. Ph.J. Hoedemaker e.a. Amst. 1879-80. 3 dln. 8°.

Van D. Koorders zag het licht behalve de beide reeds hiervóór vermelde acad. proefschriften:

Het Groenwezen verdedigd. Maarssen. 1848. 8°. - *Hendrik Stillings' kindschheid, jongelingsjaren en vreemdelingschap.* Uit het Hoogd. 2e dr. Utr. 1848. 8°. (*Boekz.* 1848*b*, 403, 404). - Artikelen in de door hem geredigeerde uitgave van: *Lucifer. Academische Courant.* Maarssen. 1850-'51. 2 dln. fol. - A. Neander, *De Kerkvader Johannes Chrysostomus. Het leven der Oostersche Kerk in de 4e eeuw.* Naar de 3e geheel omgew. dr. vert. Rott. 1851. 2 dln. 8°. - *De jongste bestrijding der Groninger school. Eene Bijdrage tot kenmerking der kerkelijk-rechtzinnige partij.* 's-Grav. 1852. 8°. - *De onfeilbaarheid der Apostelen. Een onderzoek.* Utr. 1852. 8°. - *Voorberigt* voor: S.H. Koorders, *De heilige liefde of de volstrekte eenswezenheid des Zoons met den Vader*, enz. (Zie geschr. S.H. Koorders). Utr. 1852. 8°. - M.W. Heffter, *De godsdienstleer der Grieken en Romeinen. Eene historische schets.* Uit het Hoogd. Met e. voorr. v. C.W. Opzoomer. Amst. 1853. 8°. - *De herstelling der Roomsche bisdommen in Nederland en de houding v.h. Ministerie Thorbecke. Eene bijdrage t. waardeering der kwestie van den dag.* Arnh. 1853. 8°. - [Anon.] *Eerlijkheden van 'de Nederlander'. Aan Mr. Groen van Prinsterer.* Rott. 1854. 8°. - [Anon.] *De Aprilbeweging. Eene historische studie.* Amst. 1854. 8°. (Overdruk uit: *De Gids.* Jrg. 1854. I. blz. 1-41, 328-368, 595-667). - [D.K. en H.G.B.N. (Nahuys))] *Het Manifest v.d. afgetreden Utrechtschen Studenten-senaat. Memorie aan*

hunne medestudenten. Utr. 1855. 8°. - [Met M. Busch Geertsema] K.F. Burdach, *Menschkunde. Eene handleiding tot de kennis v.d. mensch voor beschaafde lezers.* Naar de 2e door E. Burdach geheel omgewerkte uitg. uit het Hoogd. Tiel. 1853-1856. 3 st. m. pl. 8°. - *De Krisis in Indië*, *hare oorzaken*, *en de middelen om haar te*

boven te komen, *door een Engelsch officier*, *die 32 jaar in Indië gediend heeft.* Naar den 2en dr. uit het Eng. Amst. 1858. m. kaart. v.h. oorlogstooneel. 8°. - *De vertraging eener promotie in de Godgeleerdheid*, *door de Theol. Faculteit te Utrecht getoetst aan het Kon. Besluit v. 2 Aug. 1815.* Amst. 1859. 8°. (Kon. Bibl.). Blijkens den inhoud van dit geschrift had K. vroeger in druk gegeven een *Verweerschrift tegen de Theol. Faculteit en den Rector-Magnif. der Utr. Hoogeschool.* 1856. (Niet in den handel). - *Over het determinisme en de Leidsche school. Aanteek. op het jongste geschrift v.d. Hoogleeraar Scholten.* Utr. 1859. 8°. - *Over den Heer H.N. van der Tuuk en zijne jongste geschriften.* Batavia. 1865. 8°. - *Taal- en Bijbelmishandeling. Aan het Bestuur v.d. Ned. Zendinsgvereeniging.* Utr. 1867. 8°. - K. von Raumer, *Palestina.* Naar den 4en verm. en verb. dr. uit het Hoogd. vert. Utr. 1867. 3 st. 8°. (Ook opgenomen in de *Godgel. Bibliotheek of reeks v. wetenschappelijke theol. werken uit het buitenland.* Utr. Kemink & Zn.)

Buitendien bevatten verschillende periodieken artikelen en bijdragen van zijn hand.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* XII D. *Bijvoegs.*, blz. 101 (zeer onvolledig; ten onrechte wordt hier Macasser genoemd als geboorteplaats van D.K.). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 711 (art. E. Zuidema). - Sepp, *Pragm. Gesch. Theol.*, blz. 374, 398. - *Alb. Stud. Rh. Traj.* k. 359, 403, 412, 426. - *D. Koorders en de Katholieken*, *Godsd.*, *Geschied- en letterk. maandschr.*, *of de vrijheids-quaestie*, door een denkend Katholiek. Amst. 1858. - G.J. Grashuis, *Waan en dunk. Open Brief aan D. Koorders.* Rott. 1867.

[Koornhert]

KOORNHERT. Zie: **Coornhert.**

[Henricus Koot]

KOOT (Henricus), geboren te Rotterdam in 1750, studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool (waar zijn naam echter in het *Alb. Stud.* niet wordt vermeld). Na praeparatoir examen voor de classis Utrecht, werd hij den 2en Maart 1773 toegelaten als proponent; den 1en Juni d.a.v. legde hij het peremptoir examen af voor de classis Gorinchem en werd daarop den 4en Juli bevestigd te Hoornaar door Ds. P. Ameshoff, pred. te Gorinchem (m. Mt. XXVIII:20; intr. m. Ef. III:8, 9); reeds den 6en Febr. 1774 preekte hij ald. afscheid (m. Ps. CXXXVIII:8) wegens vertrek naar Wageningen, waar hij den 27en d.a.v. bevestigd werd door Ds. H. Grijp, pred. ald. (m. 1 Tim. IV:12, 15, 16; intr. m. 1 Thess. III:11-13). Zijn derde gemeente was Amersfoort, waar Ds. N. Guykingh, pred. ald. hem bevestigde den 19en Maart 1780 (m. Tit. III:8; intr. m. Rom. I:16*a*; 12 Maart afsch. te Wageningen m. 2 Cor. VI:1). Na drie jaren verwisselde hij Amersfoort met Delft, waar hij den 18en Mei 1783 bevestigd werd door Ds. J.M. Kraals, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Luc. XIV:23*a*, afsch. te Amersfoort 4 Mei m. 1 Joh. II:28). In 1788 bedankte hij voor een zestal te Amsterdam.

Den 16en Jan. 1810 overleed hij te Delft na toenemende verzwakking, nalatende een weduwe.

Volgens Schotel (*Kerk. Dordr.* II, blz. 606[2]) behoorde hij tot de uitmuntendste leerlingen van de Utrechtsche hoogeschool.

Van hem bestaat een portret op 45-jar. leeftijd, borstb. links en v. voren. In ov. zonder rand. Met 3 reg. Holl. onderschr. Naar H. Lapis door J. Snoek. 1794. Met adres van J. de Groot Pz. 4° (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II No. 3033).

Hij gaf in druk:

De invloed van eene waare en vurige liefde voor Jezus op de bevordering der belangen van Zijn Koningrijk. In eene Redevoering over Joh. XXI:15-17. Delft. 1902.

L i t t e r a t u u r : Hs Borger. - *Boekz.* 1810*a*, 203.

[Pieter Adriaan van Kooten]

KOOTEN (Pieter Adriaan van) geboren te Rhenen uit het huwelijk van Pieter v. Kooten en Adriana Diderica van Deventer, ald. gedoopt den 3en Dec. 1749, studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool. Hoewel ingeschreven in 1774 zal hij er reeds enkele jaren te voren zijn studiën begonnen zijn, want den 9en Aug. 1774 werd hij na een voortreffelijk afgelegd praeparatoir examen door de Classis van Utrecht beroepbaar verklaard. Peremptoir geëxamineerd in een buitengewone Classis te Brielle den 17en Jan. 1775 werd hij den 19en Maart d.a.v. bevestigd te Nieuw Helvoet door Ds. H. Emmen, pred. te Nieuwenhoorn (m. Jes. LXII:6a; intr. m. Col. I:28). Een beroeping naar Steenbergen, den 28en Apr. 1785 op hem uitgebracht, werd door den Prins van Oranje als Ambachtsheer geïmprobeerd. Den 30en Sept. 1787 op zijn verzoek eervol ontslagen, preekte hij den 28en Oct. d.a.v. afscheid (m. Pred. XII:13, 14).

Den 25en Mei 1791 werd hij als beroepbaar bij de Remonstrantsche Broederschap aangenomen na vooraf in de Groote Vergadering een leerrede te hebben gehouden over Joh. VII:17. De toekenning van een honorarium zoolang hij geen vaste standplaats had werd daarbij overgelaten aan de gemeenten van Amsterdam en van Rotterdam, die hem hadden voorgedragen. Hij werd in 1791 beroepen te Noordwijk, vanwaar hij in 1794 vertrok naar Nieuwkoop. Hier diende hij als tweede leeraar de Rem. Gemeente tot 1796. Gedurende dat tijdsverloop werd de dienst te Noordwijk grootendeels waargenomen door den proponent W.H. v. Mazyk. In laatstgen. jaar kwam v. Kooten te Noordwijk terug, en bleef hij de gemeente ald. dienen totdat hem in Aug. 1815 emeritaat werd verleend. Blijkens zijn opgave aan de municipaliteit (10 Sept. 1798) telde deze gemeente toen 56 zielen. Na v. Kootens vertrek werd zij gecombineerd met Leiden. Hij overleed te Utrecht den 1en Febr. 1828.

Ypey noemt hem als een bekend exegeet (*Gesch. Kr. K. 18e e.* VIII, blz. 444).

Hij huwde den 3en Mei 1796 met Catharina de Vries, uit Naarden, welk huwelijk kinderloos bleef. (*Nav.* X (1860), blz. 129).

Afbeeldingen van P.A. v. Kooten zijn onbekend. Van hem zag het licht:

Dissertatio philol. continens observationes ad Nonnulla cantici canticorum loca. Praef. S. Ravio .... defensa. Tr. ad Rh. 1774. - *Leerr. over Ps. CXXIV vs. 1-6*, *uitgespr. op de Alg. Dank-*, *Vast- en Bededag* den 14en Apr. 1784. Utr. 1784. 8°. (Een uitvoerige bespreking van deze leerr. komt voor in *Boekz.* 1784b, 428-432, waar zij geprezen wordt als uitmuntend en schoon).

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Tideman, *De Rem. Broederschap* (reg.). - A. Priester, *Uit het verleden en heden v. Nieuw Helvoet's Herv. Gem.*, blz. 14, 15. - J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, blz. 155, 220. - *Arch. v. K.G. inz. v. Ned.* VII (1836), blz. 338, 371. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.* (reg.). - *Alb. Stud. Rh. Traj.* k. 168. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Gerardus van Kooten]

KOOTEN (Gerardus van), geboren te Culemborg den 18en Dec. 1764, vertrok reeds vroeg met zijn ouders naar Utrecht, waar hij aan de hoogeschool voor het predikantambt werd gevormd. (Zijn naam komt in het *Alb. Stud.* niet voor). Samen

met den bekenden Lucas Egeling (later zijn zwager) werd hij in de Classis van Utrecht door Ewaldus Kist den 30en Oct. 1787 praeparatoir geêxamineerd; als proponent legde hij den 3en Sept. 1788 het peremptoir examen af bij de Classis van Dordrecht, waarna hij den 5en Oct. bevestigd werd te Z. Beyerland (den Hitzert) door Ds. J.A. v. Luinen Hubert, pred. te Buitensluis (Numansdorp) (m. Ps. CXXVI:5, 6; intr. m. Hand.

XXIV, 24, 25). Twee jaren later vertrok hij vandaar naar Lienden, waar hij den 14en Nov. 1790, na bevestigd te zijn door Ds. L. Egeling, pred. te Hemmen, zijn intrede deed (m. Col. I:28). Deze standplaats verwisselde hij met Vlissingen, waar hij den 14en Aug. 1796 bevestigd werd door Ds. Jod. Heringa, pred. ald. (m. Mc. XVI:15; intr. m. 2 Thess. III 4; afsch. te Lienden 31 Juli met 1 Thess. IV:1, 2).

Den 29en Maart 1801 had zijn bevestiging te Dordrecht plaats door Ds. Ger. Kuypers, pred. ald. (m. 2 Cor. V:14; intr. m. 1 Cor. III:9a; afsch. te Vlissingen 22 Mrt. m. 1 Joh. II:28). Hij herdacht zijn 25-jarige bediening ald. den 2en Apr. 1826. In de uitgegeven leerrede (zie ond. zijn geschr.) bij die gelegenheid gehouden kon hij verklaren in al zijn gemeenten toegenegen harten en oprechte vrienden om zijns werks wil te hebben gevonden en nergens met minachting te zijn bejegend.

Den 7en Oct. 1838 mocht hij zijn 50 jarige bediening herdenken met een eveneens uitgegeven leerrede, die belangrijk is voor de kennis van de kerkelijke toestanden daarin geschetst. Na afloop van de godsdienstoefening, waarin hij haar had uitgesproken, liet Z.M. de Koning uit zijn naam de ridderorde van den Ned. Leeuw aan zijn woning bezorgen, waarover hij ten zeerste verbaasd en tegelijk kinderlijk verheugd was. Een jaar ongeveer na deze merkwaardige herdenking begonnen zijn lichamelijke en geestelijke vermogens af te nemen. Nog eer hem het inmiddels aangevraagde emeritaat was verleend, ontsliep hij te Dordrecht den 3en Aug. 1841.

Van Kooten bezat een buitengewoon helder verstand, een zeer scherpzinnig oordeel, een goed geheugen, een levendige verbeelding en daarbij een groote gemakkelijkheid om zijn gedachten juist en helder tot uitdrukking te brengen. Ook was hij iemand van zeer werkzamen aard, die tevens klein van zichzelf dacht. Toen zijn vriend Wildschut er schriftelijk bij hem op aandrong hem eenige der merkwaardigste bijzonderheden van zijn leven mede te deelen, was zijn antwoord: ‘Ik acht mij zelf veel te weinig beduidend, dan dat ik in goeden ernst zou kunnen gelooven, dat de geschiedenis van mijne opvoeding en vorming hier beneden, na mijn verscheiden voor iemand belangrijk zou zijn.... Ik bid liever: weerhoud O Heer, Uw knecht van dwaze hoovaardij!’ Ondanks de reeds vermelde en andere zware beproevingen, die hem troffen (zooals de langdurige verlamde en wezenlooze toestand zijner echtgenoote en het verdrinken van zijn oudsten zoon in 1839 getuigde Wildschut hem nooit neerslachtig of ontevreden te hebben gezien.

Onder de verschillende geschriften, door hem gepubliceerd, verdient wel het meest de aandacht zijn *Proeve van verklaring van den Algemeenen Zendbrief van Jacobus*. Duidelijk komt in deze studie uit dat P. Bosveld (zie hiervóór D. I, blz. 534) als exegeet het model was, waarnaar hij zich richtte. Diens uitlegging was het getrouwe beeld van den exegetischen tijdgeest, die gedurende het eerste kwartaal der 19e eeuw en wat later nog zoowel hier te lande als in Duitschland bij velen heerschte, waarvoor alles duidelijk was, omdat men van het onduidelijke zweeg en principieele vraagstukken onaangeroerd liet of met laakbare vluchtigheid behandelde (Sepp, *Pragm. Gesch. Theol.*, blz. 129). Aan v. Kootens Verklaring van Jacobus' Zendbrief, waarbij hij den samenhang van 's Apostels denkbeelden doet uitkomen, kunnen zaakrijkheid, oordeelkundigheid, beknoptheid en duidelijkheid niet ontzegd worden. Minder legt hij er zich echter op toe de beeldspraak van Jacobus op te helderen en er het schoone van aan te wijzen. Dat niet meer exegetische studiën van hem in druk zijn verschenen hield verband met de toenemende verzwakking van zijn gezichtsvermogen, dat hij van

1815 af geheel miste, zoodat hij alles wat hij uit boeken en andere geschriften wilde weten zich moest laten voorlezen.

Een belangrijke briefwisseling werd door hem gevoerd met zijn vriend Dr. H.H. Donker Curtius over de vraag 'of de redevoeringen en brieven der Apostelen grond geven om het daarvoor te houden, dat dezelve zich hebben voorgesteld, dat de komst des Heeren tot het jongste gericht nog in hunnen leeftijd zoude plaats hebben'. Donker C., die meende deze vraag ontkennend te moeten beantwoorden, werd in dit opzicht weersproken door v. Kooten die met beroep op de geschriften van zijn ontslapen vriend Bosveld het bewijs trachtte te leveren dat onder de Apostelen met name Paulus in zijn verwachtingen aangaande de παρουσ□α des Heeren gewankeld had en van inzichten veranderd was. (*Bijdr. t. beoef. en gesch. der Godgel. Wetensch.* IX (1821), blz. 153-217, 305-367; X (1822), blz. 41-78).

Hoewel te Dordrecht algemeen hooggeacht en geliefd vond zijn prediking er weinig ingang, volgens Schotel (a.w. II, blz. 715) vroeger omdat zij te vrij en later omdat zij te eenvoudig was, maar aan zijn ijver in de bediening deed dit geen afbreuk. Zijn preeken schreef hij in zijn latere jaren op het gevoel, liet ze zich vervolgens een paar maal voorlezen en sprak ze dan, doorgaans trouw aan het geschrevene, uit. Voor de ruimheid van zijn kerkelijk standpunt kan gelden wat Blaupot ten Cate (*Holland*, II, blz. 38) vermeldt, dat hij nl. eenige jonge menschen uit de Doopsgezinde Gemeente te Dordrecht, welke toentertijd in een kwijnenden en herderloozen toestand verkeerde, voorbereidde om door belijdenis en doop tot leden dier gemeente te worden aangenomen, waartoe hij zich dan in verbinding stelde met den leeraar der Doopsgezinden te Rotterdam, zijn vriend N. Messchaert.

Gedurende vele jaren was hij schoolopziener; de werkzaamheden aan de vervulling van dien post verbonden, waren voor hem, zoolang zijn krachten het toelieten, een uiten inspanning tevens. Zijn veelvuldige verdiensten voor het Lager Onderwijs werden door zijn medeleden in de Provinciale Schoolcommissie van Z. Holland zeer geroemd.

Ook bekleedde hij de functies van lid van het Classicaal Bestuur van Dordrecht en van het Provinciaal Kerkbestuur van Z. Holland; van dit laatste was hij president tot aan zijn overlijden. Als zoodanig diende hij de Algem. Synode menigmaal met zijn degelijke adviezen. Hij was ook medebestuurder van het Nederl. Zendelinggenootschap. De Zeeuwsche Maatschappij der Wetenschappen telde hem onder haar leden.

Hij hertrouwde als weduwnaar van Geertruida Sophia Egeling met mejuffrouw J. van Eldik, (overl. 1849), wed. van den in 1818 Deventerschen predikant Franciscus Gerardus Immink, (*Nav.* XLIII (1893), (blz. 574). Gegraveerde portretten van G. v. Kooten zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

Redev. bij gelegenh. v.h. Dank- en Vreugde-feest op den 19 Dec. 1799 uitgespr. in de Groote Kerk te Vlissingen. Z. pl. 1800. 8°. - *Opwekkings-rede ter Godsd. viering v.d. eerste verjaring v. Nederlands en Dordrechts merkwaardige Verlossing. Voorafgegaan d.e. Kort verhaal v.h. gebeurde in dezelve stad.* Dordr. 1817. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.*, No. 23913). - *De ondervinding v. vroegeren en lateren tijd een vaste grond der hope op den zegen des Heeren over de pogingen v.h. Zendeling-Genootschap*, *ter uitbreiding v.h. Evangelie*; *eene Redevoer.*

geh. in de Alg. Verg. des Genootschaps te Rotterdam den 17en v. Hooimaand 1817. Dordr. 1817. 8°. - *Leerr. ov. Rom. I:16a*, *ter voorbereiding tot het H. Avondmaal*, *bij gelegenh. v.h. invoeren der plegtige beantwoording v. eenige vragen*,

volgens het Synodaal Besluit v.d. 11 Julij 1817, *geh. op den 10 Jan. 1818.* Dordr. 1818. 8°. (*Boekz.* 1818*b*, 565, 566). - *Leerr. ov. de vredelievendheid v. God. N. aanl. v. Phil. IV vs. 9b. Uitgespr. voor de Ev. Luth. Gem. te Dordrecht*, *op den 20 Sept. 1818.* Dordr. 1818. 8°. (Bibl. N. Lett.). - *Kort Begrip der waarheden en pligten v.d. Chr. Godsdienst.* Dordr. 2e dr. [1820]. 8°. (Beoord. in: *Bijdr. t.d. beoefen. en geschied. der Godgel. Wetensch.* VIII. D. (1820), blz. 430-432; *Boekz.* 1820*b*, 257, 258); latere dr. 1822, '25, '27. (Dit *Kort Begrip* is uitsluitend uit Bijbelteksten saamgesteld). - *Proeve eener Verklaring v.d. Alg. Zendbrief v. Jacobus.* Amst. 1821. 8°. (*Boekz.* 1821*b*, 692-700; *De Recensent*, *ook der Recensenten*, XV D. 1e st. (1822), blz. 95-102; *Bijdr. t.d. beoef. en de Gesch. der Godg. Wetenschappen.* X D. (1822), blz. 78-100). - *Feestrede ter vier. v. zijne vijf en twintigjar. Ev. bediening in de Herv. Gem. van Dordrecht*, *geh. in de Groote Kerk*, *des avonds v.d. 2en Apr.*, *1826.* Dordr. 1826. 8°. (Beoord. in: *Bijdr. t.d. beoef. en Gesch. der Godg. Wet.* XIV D. (1826). 2e st., blz. 907, 908. - *Feestrede ter gedachtenisvier. v. zijne vijftig jar. Ev. dienst*, *geh. op den zevenden Oct. 1838.* Dordr. 1838. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 27604). (*Waarh. in liefde.* 1839. IV, blz. 904-909). (De bejaarde prediker maakt in deze *Feestrede* naar aanl. v. Lc. II:29, 30 een vergelijking tusschen Simeon in den tempel en zichzelf; de geest van zijn leermeester v. Heusde doet zich ook in deze preek van v. K. kennen. Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel*, blz. 2).
De uitgave van P. Bosvelds uitlegkundige geschriften is door G. v. Kooten bezorgd. Met B.F. Tydeman gaf hij uit van P. Bosveld, *Tijdmeter of beknopte tijdlijst der gewijde geschiedenis v. Abrahams geboorte tot aan het einde der eerste Christeneeuw*, met Bijlagen. Dordr. 1818. 4 dln. 8°.

L i t t e r a t u u r : Schotel, *Kerk. Dordr. II*, blz. 703-718. - D.H. Wildschut, in: *Ev. Kerkbode v. Vrijd. 19 Nov. 1841.* No. 8, blz. 30-32. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^2, blz. 107, 108. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 312-314. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 858 (art. E. Zuidema). - Sepp, *Pragm. Gesch. Theol.* (reg.). - Bouman, *Godgel. in Nederl.* (reg.).

[Cornelis Koppenaal]

KOPPENAAL (Cornelis), geboren te Stad aan 't Haringvliet den 1en Nov. 1888 uit het huwelijk van Ary Koppenaal en N. Abramse, ontving zijn opleiding aan het Gymnasium te Kampen en werd in 1908 ingeschreven als student aan de Vrije Universiteit, waar hij onderricht ook in het Assyrisch, Syrisch en Arabisch genoot. Het propaedeutisch en het candidaatsexamen in de Theologie legde hij cum laude af, 't laatste reeds in 1912. Twee jaar later volgde zijn doctoraal examen. Den 31en Jan. 1919 (niet in 1918, zooals het *Jaarb. v.d. G.K. in H.V. 1932*, blz. 66 opgeeft) promoveerde hij tot Theol. Doctor na verdediging van een proefschrift *over het werk Gods in den geloovige bij Paulus*, waarin hij tot de conclusie komt, dat Paulus over dat werk schrijft ‘in de taal zijner dagen, waarbij hij zich aan den gedachteninhoud zijner lezers aansluit, niet alleen van den Jood, maar ook van den Heiden’ (blz. 78), maar dat het een *werk Gods* blijft, zoodat Paulus nimmer eindigt in het subjectieve.

Den 30en Maart d.a.v. deed hij zijn intrede bij de Geref. Kerk te Monnikendam, na te voren een jaar lang hulpprediker te Meppel te zijn geweest. Het door hem ingenomen standpunt ten opzichte van de beslissingen van de Generale Synode der Geref. Kerken te Assen (1926) in zake de kwestie-Geelkerken had ten gevolge dat hij buiten de genoemde Kerken kwam te staan. De naaste aanleiding hiertoe was het conflict,

waarin hij geraakte met de classis Zaandam omdat hij het door de Asser Synode uitgevaardigde ‘Getuigenis’ onder protest in de kerk had voorgelezen. Den 1en Juli 1926 nam hij afscheid van zijn gemeente, waarop hij zich vestigde te Zandvoort. Hier werd hij beroepen als predikant voor den arbeid in de Kerken van het langzamerhand zich vormende ‘Hersteld Verband’, waarbij hij zich te Zandvoort had aangesloten. Na vervolgens gedurende korten tijd te 's-Gravenhage te hebben gewoond, werd hij den 15en Sept. 1929 door Dr. J.G. Geelkerken van Amsterdam-Zuid bevestigd als predikant bij de gemeente (in H.V.) te Amstelveen. Zijn arbeid, met ijver ondernomen, duurde daar echter slechts kort. In Jan. 1930 werd hij in het ziekenhuis opgenomen voor zes weken. In Mei had dit weer plaats. Hij onderging enkele operaties. Half Oct. thuis gekomen, werd hij al spoedig opnieuw ziek. Een radiumbehandeling in Dec. gaf weinig baat. Den 7en Juni 1931 overleed hij in vollen vrede te Buitenveldert-Amstelveen na een onuitsprekelijk pijnlijk lijden, dat hem jarenlang ondermijnd had, zoodat hij reeds aan de Universiteit met groote lichamelijke inspanning zijn nauwgezette studie kon volbrengen. Zijn stoffelijk overschot werd op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam ter aarde besteld.

Scherp van verstand, nuchter van zin, begaafd met echt wetenschappelijken aanleg kenmerkte hij zich door zeer groote, *te* groote bescheidenheid. Een leven van zorgen, grootendeels voortkomend uit een zware gedruktheid, die hem elke spontane en vlotte uiting belette, zette op zijn persoon een stempel, waaronder zoowel zijn omgang met de menschen als zijn preeken en catechisaties leden. Wie zich echter de moeite gaf hem nader te leeren kennen, wist dat in deze tengere en stille, schijnbaar wat àl te flegmatische en koele figuur gloeide het verborgen vuur van een diep en fijn gemoedsleven en van een sterk en innig geloof in Jezus als den Christus, dat hem bijbleef, hoe ook zijn denkbeelden zich bij voortgezette moeizame studie mochten gewijzigd hebben. Veelbelovend Nieuw-Testamenticus onderging hij na zijn promotie in sterke mate den invloed, naar zijn eigen verklaring, niet van de in de mode zijnde Zwitsersche theologie, maar van de geschriften van den Amerikaanschen hoogleeraar William Adams Brown. Op diens studiën vestigde hij de aandacht van theologen en belangstellenden, omdat deze dogmaticus denkbeelden had uitgesproken, die z.i. ook voor Nederland en het vasteland van Europa vruchtdragend konden zijn. Studie was voor hem ‘een pijnlijk bedachtzaam en een nauwkeurig toetsen van overgeleverde begrippen en tradities, een minutieus critiseeren zelfs van het geestelijk bezit, dat hij had meegekregen, een langzaam veroveren van zekerheden en inzichten, die hecht bleken en bestand tegen den twijfel’. Een en ander werkte langen tijd verlammend op de ontplooiing van zijn werkzaamheid naar buiten. Later kwam de ontspanning en een gevoel van aanvankelijke bevrijding.

Van zijn werk dacht hij gering. Pas tegen het eind van zijn leven kon hij ertoe besluiten na langdurige aarzeling een negental van zijn laatste preeken, een conscientieuse persoonlijke belijdenis, ingeleid met een aangrijpend ‘laatste woord’ het licht te doen zien. Deze preeken dragen ‘een sterk programmatisch karakter’; ze zijn ‘het tegendeel van overgevoelige meditaties’; in zakelijken stijl, nuchter, logisch van bouw vervoeren ze niet; ze willen overtuigen door argumenten. Daarom winnen ze bij rustige lezing. In zijn preeken meende hij noch de wetenschappelijke vraagstukken noch de problemen van het kerkelijk en nationaal leven te mogen voorbijgaan. De titel, waaronder hij zijn preekbundel uitgaf: *Liefde voor Waarheid en Vrede*, drukte uit aan wat

zijn leven bezielde; hij wilde aan beiden onvoorwaardelijk trouw zijn en ze saam verbinden in heilige harmonie. Zoo was in zijn leven een treffende eenheid, die verzoent met de uiterlijke tragiek, het volkomen gemis aan succes, de velerlei miskenning en tegenwerking, die dat leven kenmerkten en met zijn jeugdig sterven.

Dr. Koppenaal was vanwege de 'Voorloopige Classis Amsterdam' deputaat voor opleiding van Dienaren des Woords.

Hij huwde den 20en Maart 1919 met mej. J.F. Höweler, die als weduwe met twee dochtertjes overbleef.

Van hem zag het licht:

Het werk Gods in den geloovige bij Paulus. Acad. Proefschr. .... Amst. (1919). 8°. - *Liefde voor Waarheid en Vrede.* Eenige preeken, nagelaten .... Baarn 1931. 8°. Voorts bevat het 'Gereformeerd Weekblad *Woord en Geest*', waaraan hij medewerker was, o.a. een serie van twintig artikelen van zijn hand over het inspiratiebegrip naar aanleiding van Dr. A.M. Brouwer's *Wereldeinde en Wereldgericht.* Ook in het *Jaarboek van de Geref. Kerken in H.V.* plaatste hij een enkel artikel.

L i t t e r a t u u r: E.L. Smelik, *Dr. Cornelis Koppenaal* † (*1 Nov. 1888-7 Juni 1931*), in: *Jaarboek voor de Geref. Kerken in Nederl.* [*in Hersteld Verband*], 5e Jrg. 1932, blz. 64-68 (m. portr.). - *Woord en Geest.* Geref. Weekbl. 6e Jrg. no. 36 (12 Juni 1931); 7e Jrg. no. 7 (13 Nov. 1931).

[Aart Koppiers]

KOPPIERS (Coppiers, Coppier)[1] **(Aart** of **Artus)**[2] werd geboren te Rotterdam en ald. in de Remonstrantsche kerk gedoopt den 7en Oct. 1723. Hij studeerde aan de Leidsche hoogeschool (ingeschr. ald. 15 Maart 1743), en werd na afgelegd praeparatoir examen door de classis van Schieland beroepbaar gesteld. In Juli 1748 bedankte hij voor een beroep naar Serooskerke (W.), maar nam daarna dat naar Neder-Hardinxveld en Giessendam aan, waar hij, na den 15en Oct. peremptoir geëxamineerd te zijn door de classis Gorinchem, den 24en Nov. 1748 bevestigd werd door Ds. J.H. Smidt, pred. te Arkel (m. Lc. X:5, 6; intr. m. Exod. XXXIII:13-15). Hij verwisselde deze gemeente met Gorinchem, waar zijn bevestiging plaats had den 7en Oct. 1759 door Ds. E. Cappelhoff, pred. ald. (m. Mt. XXIV:46; intr. m. Jes. VI:5-8; afsch. te Neder-Hardinxveld 30 Sept. m. Jerem. XVII:16; *Boekz.* 1759*b*, 573 bevat een 'Klinkdicht' bij geleg. v. dit afscheid, get. S. v. der Waal Jr). Zijn derde en laatste gemeente was Leiden, waar Ds. Joh. de Jongh, pred. ald., hem bevestigde den 5en Sept. 1762 (m. Ezra VII:10; intr. m. Ps. XLIII:3; afsch. te Gorinchem 22 Aug. m. Hand. XX:32).

Hij overleed te Leiden den 2en Sept. 1774.

In de *Boekzaal* (1752*b*, 468-482) plaatste hij een *Verantwoording tegen den Laster hem opgelegd door den berugten Jakob Groenewegen.* Hierin verdedigt hij zich

1) In het 'Doopregister no. 7 der Remonstrantsche Kerk te Rotterdam' wordt de naam van zijn vader vermeld als Pieter *Coppier*; zijn moeder heette Hendrina Pot.
2) In de *Huwelijksinteekeningen van Predikanten in de Kerkelijke registers te Amsterdam* (*1680-1811*) komt als zijn voornaam voor *Certus*, hetgeen blijkbaar onjuist is. (*Maandbl. v.h. Geneal.-Herald. Genootsch.* '*de Nederlandsche Leeuw*'. XXXVII (1919), k. 223).

tegen een aanval, door bedoelden Groenewegen blijkbaar op hem gericht, in *Een opregt Verhaal*, *en ene Verdediging van het werk der Overtuiging en Bekering van zondaren*, *voorgevallen in de gemeente van Werkendam in den jare 1751 en 1752.* Volgens den schrijver, die te

voren J. Eswylers *Ziels-eenzame meditatiën* had verdedigd en thans, in diezelfde lijn, zich ingenomen betoonde met de bekende Nijkerksche beweging, in 1749 ontstaan, zou zeker bekend leeraar in den Dordtschen Waard beweerd hebben, hem (Gr.) te hebben hooren staande houden, dat men bij de bedoelde geestelijke bewegingen den Bijbel en de Rede wel kon terzijde stellen. Koppiers was van meening dat Groenewegen met dien ongenoemden leeraar hèm op het oog had, zooals blijkt uit zijn bovengen. vinnige *Verantwoording.* Hierop volgde nog een *Brief van Jakob Groenewegen aan den Heer Artus Koppiers*, *predikant te Giessendam*, *tot zijner verantwoording en verdediging van zijn goeden naam*, *tegen dat lasterschrift*, *dat Ds. Koppiers in de Boekzaal v. October heeft gesteldt.* Gorinch. 1752.

Koppiers was praeses van de Z.-Hollandsche synode te Gorinchem 4-14 Juli 1769.

Hij huwde te Amsterdam 8 Nov. 1748 met Maria de Jongh.

Van hem zijn geen portretten bekend.

Hij gaf nog uit:

Des Heren bedreiging over Juda en Ephraim, *met ene belofte vanden tijd hunner bekeering*, *verklaart en toegepast in ene Kerkelijke Redevoering over Hosea V vs. 15. Op den algem. Dank- en Bededag den 19den Mrt. 1755.* Gorinch. 1755.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 356-359 (art. Jacob Groenewegen). - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 995. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Wibrandus Joannes Koppius]

KOPPIUS (Wibrandus Joannes) werd geboren te Groningen den 4en Febr. 1774, als jongste der drie kinderen uit het huwelijk van Frans Koppius, die ald. een bloeienden kleinhandel in wol dreef, en van Adriaantje Quaestius, een doktersdochter. Reeds op zesjarigen leeftijd verbaasde hij Ds. U.E. v. Berchuys, pred. te Groningen, door zijn verstandelijke ontwikkeling, zoodat hij door diens toedoen al in 1781 op de Latijnsche school werd geplaatst, waar hij zich bijzonder onderscheidde en als primus op 14 jarigen leeftijd met den mantel werd gepromoveerd, bij welke gelegenheid hij een oratie hield *de Catone Uticense.* Als student in zijn vaderstad ingeschreven den 16en Aug. 1788 (later geschiedde dit nog eens 7 Sept. 1841 vanuit Blijham), gaf hij gedurende zijn studiejaren aldaar les als repetitor, terwijl hij inmiddels zichzelf bekwaamde door de colleges te volgen in de wis- en natuurkundige en in de litterarische Faculteiten. Inzonderheid boeiden hem Botanie en Geschiedenis. Van uit zijn eerste standplaats maakte hij gewag van een paar tot dien tijd hier te lande onbekende planten.

In 1797 tot de Ev. bediening toegelaten door de Classis van Groningen werd hij na peremptoir onderzoek door de Classis van Oldambt en Westerwoldingerland (27 Juli 1797), als proponent-doctorandus door de municipaliteit van Groningen, bij wie het collatierecht berustte, gezonden naar Klooster ter Apel, evenwel zonder verzekering van geregelde traktementsbetaling. Hij werd ald. den 6en Aug. 1797 bevestigd door Ds. S.H.A. Begemann, pred. te Vlagtwedde (m. Mt. XX:1-16; intr. m. 2 Cor. I:24) en preekte er afscheid den 23en Maart 1800 (m. 2 Cor. XIII:11). Vervolgens diende hij de gemeenten te Anloo (bev. 30 Mrt. 1800 door Ds. P.I. Calkoen, pred. te Peize, m. 2 Cor. V:18-20; intr. 6 Apr. m. Hand. X:36-43; afsch.

ald. 7 Juli 1805 m. Col. II:6, 7); Zutphen als 5e predikant (bev. 28 Juli 1805 door Ds. J. Noordink, pred. ald. m. Rom. I:16*a*; intr. m. Ef. IV:15; afsch. ald. wegens voortdurende ongesteldheid naar lichaam en geest 15 Dec. 1805 m. Col. III:15); Peize, waar hij zijn gezondheid terug-

kreeg (bev. 19 Jan. 1806 door Ds. Joh. Mulder, pred. te Rolde m. Mt. V:13*a*; intr. m. Lc. VIII:18*a*; afsch. ald. 8 Mei 1808 m. 1 Joh. II:28); Twijzel en Kooten (intr. 22 Mei 1808 m. 1 Thess. V:24*a*; afsch. ald. 9 Apr. 1809 m. Fil. IV:5*b*); Klein Midlum (in O. Friesl.) (bev. en afsch. ald. beide in 1809); Noorddijk (bev. 17 Dec. 1809 door Ds. J. Sannes, pred. te Noordlaren m. 2 Cor. V:14; intr. m. Lc. XIV:17*b*; afsch. ald. 30 Maart 1812 m. Jes. XLIX:15); Blijham (bev. 12 Apr. 1812 door Ds. M.J. Adriani, pred. te Oude Pekela m. Mc. XVI:15; intr. m. Mt. XI:29). Hij herdacht ald. den 8en Aug. 1847 zijn 50-jarige bediening (m. 2 Cor. IX:15) en verkreeg met ingang van 1 Sept. 1856 eervol emeritaat. Als oudste der toen dienstdoende predikanten in de Ned. Herv. Kerk preekte hij afscheid den 31en Aug. 1856 (m. Fil. IV:1, 19). Den 15en Mei 1859 overleed hij te Borger ten huize van zijn schoonzoon Ds. P.P. Mulder, pred. ald., na een smartelijk lijden. Hij werd begraven te Blijham.

Veelzijdig ontwikkeld was hij toch bovenal met hart en ziel predikant en had hij een hooge opvatting van zijn ambt, dat hij met zeldzamen ijver in al zijn deelen waarnam. Als kanselredenaar vooral had hij een grooten naam, zoodat hij vijftien beroepingen ontving. Op aansporing van hoogleeraren hunner Faculteit woonden vele theologische studenten van Groningen zijn prediking te Noorddijk bij.

Bekend als predikant, werd hij niet minder geroemd om zijn wetenschappelijke bekwaamheden; vooral om zijn grondige kennis der Oude Talen. In Ciceroniaanschen stijl schreef hij met gemak.

Te Blijham vatte hij het plan op om jongelui van goeden huize voor de hoogeschool te bekwamen, waarin hij vele jaren achtereen met succes slaagde. Het kwam zelfs voor dat alleen het feit van die opleiding voldoende bleek om tot een academisch examen te worden toegelaten. De wijze, waarop hij zich van bedoelde taak kweet, was mede aanleiding, dat hij in 1825 bevorderd werd tot *Phil. Theor. Magister et Litt. Hum. Doctor*, welke titel hem *honoris causa* geschonken werd door de Faculteit der Bespiegelende Wijsbegeerte en Letteren te Groningen. Meer dan eens werd hij zelfs voor een professoraat gepolst. Hij begeerde echter in den door hemzelf gekozen werkkring te blijven. Op reeds gevorderden leeftijd verplichtte hij nogmaals de hoogeschool te Groningen aan zich. Het was door zijn toedoen dat zijn zoon Frans Koppius ertoe kwam de door hem ontdekte en aangekochte wereldberoemde oorspronkelijke Kroniek van twee abten van het Klooster te Wittewierum, Emo en Menko, aan de universiteitsbibliotheek te Groningen ten geschenke te geven en zoo het behoud van dezen ‘Groninger codex’ te verzekeren. De schenking ging vergezeld van een brief, door W.J. Koppius gesteld in klassiek Latijn met een opdracht aan den bibliothecaris Prof. W.A. Enschede, waarbij hij vermeldt hoe zijn zoon uit Parijs aanzoek had gekregen om voor een zeer aanzienlijken prijs, het handschrift aan een of andere bibliotheek in Frankrijk af te staan, maar dit uit liefde voor zijn geboortegrond had geweigerd. (Zie het voorbericht van Dr. G. Acker Stratingh en Mr. H.O. Feith voor de door hen uitgegeven Kroniek in: *Werken v.h. Hist. Genootsch.* N. Reeks. 1866 Nr. 4).

W.J. Koppius huwde in 1807 te Peize met Arnolda Gezina Speckman, dochter van Ds. Petr. Speckman, predikant te Eelde. Drie zoons uit dit huwelijk zijn eveneens predikant geworden.

Van W.J. Koppius bestaat een portret, kniestuk v. voren en rechts, zittende in ambtskleed. Lith. naar J. Ensing door W. Troost bij E. Spanier, fol. (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II no. 3084*).

Volgens hs. Borger gaf hij uit: J.G. Müller (hoogl. te Schaffhausen), *Viertal brieven ter bevordering v.h. beoefenen der Geschiedkunde*, *inzonderh. met betrekking tot de Staatkunde.* Uit het Hoogd. vert. en met eenige Aanteeken. voorzien. Gron. 1803. 8°. Zie: *Boekz.* 1804*a*, 638-649, waar de vertaling wordt geprezen en van den ongenoemden vertaler gezegd, dat deze blijkens zijn Aanmerkingen en Toegiften bij dit werk zich kennen doet als een man van kunde.

Dat door W.J. Koppius niet meer is gepubliceerd, heeft vaak verwondering gewekt.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.*, IX, K. 548, 549. (art. v. Dr. W.J. Koppius). - *Boekz.* 1859*b*, 559, 659, 678-681. - P. Boeles Jr., *Het Twee honderd vijftig jarig bestaan der Herv. Gem. te Noorddijk gevierd op den gedenkdag der Hervorming*, blz. 94. - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 28, 90, 91. - Dez., *Pred. Friesl.*, blz. 522. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 242. - Mededeel v. Dr. W.J. Koppius te Amsterdam, kleinzoon v.d. beschrevene.

[Frans Koppius]

KOPPIUS (Frans), oudste zoon van Wibrandus Joannes Koppius (zie vor. art.), werd geboren te Klein Midlum (O.-Friesl.) den 30en Mei 1809. Ingeschreven als student in de Theologie te Groningen den 6en Jan. 1826, nam hij in 1830 dienst in de Groninger-Franeker-flankeurscompagnie en maakte hij den Tiendaagschen Veldtocht mee. Hij keerde niet met de anderen terug, maar lag langen tijd ziek in een hospitaal aan de Belgische grens. In Febr. 1831 werd hem een *accessit* verleend voor zijn antwoord op een prijsvraag in verband met de Oostersche Letterkunde, uitgeschreven door de Faculteit der Letteren te Leiden. Na met lof het doctoraal en den 1en Mei 1833 bij het Prov. Kerkbestuur van Groningen het proponentsexamen te hebben afgelegd, werd hij den 22en Sept. d.a.v. te Ham en Fransum (bij Aduard) bevestigd door zijn vader (m. 1 Tim. I:5; intr. m. 1 Joh. IV:7). Slechts gedurende twee jaren was hij daar volkomen gezond. Hij overleed er ongehuwd den 4en Dec. 1851.

Evenmin als zijn hierna vermelde broeder was hij, zooals zijn vader, in de eerste plaats pastor en prediker. Maar de studiezin, die zijn vader eigen was, bezielde ook hem. Inzonderheid boezemde de Oude Geschiedenis en daarbij de Kerkgeschiedenis van Nederland hem belang in. Hiervan getuigt zijn in druk verschenen leerrede met aanteekeningen betreffende de duizendjarige vestiging van het Christendom in zijn landstreek. Maar vooral voelde hij zich aangetrokken door letterkundige studie. Den 27en Sept. van zijn voorlaatste levensjaar promoveerde hij te Groningen tot Doctor in de Letteren na verdediging van een dissertatie over de geschiedenis der Cistersienser Abdij van Aduard. De kroniek dier Abdij had hij gekregen uit handen van de bewoners der havezathe, de familie Clant Bindervoet te Zuidhorn. De ingebruikneming van het nieuwe academiegebouw te Groningen, bij welke gelegenheid hij zich voorgesteld had te promoveeren, deed hem haast maken met de uitgave van den tekst, die door verzamelde aanteekeningen zou gevolgd worden. Een zware ziekte echter, die hem overviel en aan de gevolgen waarvan hij in 1851 overleed, was oorzaak dat de aangevangen druk van die aanteekeningen afgebroken en de voortzetting of ook gedeeltelijke uitgave werd verijdeld. Zijn dissertatie bevatte dan ook uitsluitend *Praemonenda* van zijn hand en voorts de bekende, ook in van Heussen's *Historia*

Episcopatuum uitgegeven Levens der Abten van de beroemde Adewerder Abdij, uit eenige Groninger handschriften hier en daar verbeterd en ook uit een Brusselschen codex, met een bericht over den monnik Richard vermeerderd.

Vooral maakte hij zich verdienstelijk door het terugvinden van de oorspronkelijke kroniek van Emo en Menko, Abten van het in de vroege Middeleeuwen befaamde Praemonstratenser klooster te Wittewierum. Het was de z.g.n. Groninger codex, dien hijzelf in 1837 aankocht op de verkooping der boekerij van wijlen Prof. J.R. van Eerde, die tevens Universiteits-bibliothecaris was geweest. Tot dusver had men, sedert de opheffing der hoogeschool te Franeker in 1811, slechts de beschikking gehad over de minderwaardige Friesche codex, vermoedelijk een copie van een copie van het origineele handschrift. De uitgave der kroniek geschiedde in 1866 door Dr. G. Acker Stratingh en Mr. H.O. Feith in: *Werken v.h. Hist. Genootsch. gev. te Utr.* N.R. Nr. 4

Van F. Koppius zag het licht:

De Duizendjarige vestiging der Chr. Godsdienst in deze landstreek, *Godsdienstig herdacht*, *in eene geschiedkundige leerr. m. aanteeken.* Gron. 1841. 8°. (*Boekz.* 1842*b*, 281, 282). - [Anon.] *De Boeken des N. Verbonds v. onzen Heer Jezus Christus volgens de Staten overzetting. In doorloopenden tekst*, *volgens de tegenw. spelling gedrukt en .... ten handgebruik ingerigt.* Koev. 1843-1847. 6 afl. 8° (v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II no. 654). - [Anon.] *Verhand. over het wenschelijke eener verbeterde Staten-overzetting des Bijbels bijzonder met opzigt tot het N. Test.* Koev. 1847. 8°. ald. 1852 8°. (v. Doorninck, a.w. II. no. 3822). - *De vereeniging der Protestanten in Nederl. en enkele stappen daartoe*: *een bescheiden woord tot al zijne geloofsbroeders.* Gron. 1849, 8°. (Hiertegen gaf de predikant der Ev. Luth. Gem. te Haarlem J.G. Liernur uit: *De vereeniging der Protestanten in Nederl. Openbare Brief aan den Heer F. Koppius .... behelzende eenige bedenkingen op zijn geschrift: De vereeniging* enz. Tiel 1850. 8°.) (Zie over beide geschr.: *Waarh. in l.* 1850. IV st., blz. 802-805). - *Vraagboekje tot vorming v. lidmaten der Kerk of Bijbelsche opleiding tot een Christelijk leven naar Gods wil.* 1e dr. niet in den handel; 2e dr. *sterk herzien.* Koev. 1850. 8° (*Waarh. in l.* 1851. IV st., blz. 831, 832). - *Specimen theol.*, *continens vitas ac gesta Abbatum Adverdensium*, *quod .... in Acad. Gron. ... publico omnium examini offert .... A.D. XXVII Sept. A.MDCCCL.* Gron. (1850). 8°. (*Waarh. in l.* 1852. St. III, blz. 588, 589).

Van F. Koppius komt een gedicht voor in een bundeltje *Liergeruisch bij de bevordering van T.P. Tresling tot Doctor in de Letteren en Regten.* Gron. 1834 en een gedicht in: *Dichtklanken bij de bevordering van C.L. Venhuizen Munniks tot Doctor in de beide Regten.* Gron. 1835. (*Cat. Mij. N. Lett.* I, k. 560).

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 547 (art. v. Dr. W.J. Koppius). - Sepp, *Bibliogr. Kerkgesch.*, blz. 133. - *Nav.* XVII (1867), blz. 198, 271. - *Alb. stud. Gron.*, k. 280, 312, 555. - Meded. v. Dr. W.J. Koppius te Amsterdam.

[Petrus Adrianus Koppius]

KOPPIUS (Petrus Adrianus), tweede zoon van Wibr. Joannes Koppius (zie hiervóór), werd geboren te Blijham den 5en Juni 1813. Hij werd ingeschreven in het

Album Stud. te Groningen den 10en Juni 1830 en promoveerde den 2en Nov. 1836 aldaar tot Phil Theor. Mag. et Litt. Hum. Doctor na verdediging van een historische dissertatie (zie ond. zijn geschr.). Den 1en Aug. 1838 door het Prov. Kerkbestuur van Friesland toegelaten tot de Ev. bediening werd hij den 31en Oct. 1841 bevestigd te Rottevalle door Ds. A. ten Oever, pred. te Oosterwytwert (m. Joh. XXI:17*a*; intr. m. Openb. II:17*a*). Hij preekte ald. afscheid den 5en Juni 1853 (m. 1 Thess. III:8) wegens vertrek naar Hempens en Teerns, waar hij den 12en d.a.v. bevestigd werd door

zijn schoonvader Ds. D. Holwerda, pred. te Drachten (m. Lc. II:14; intr. m. Joh. IX:4*a*). Zijn derde standplaats was Blijham, waar andermaal zijn schoonvader hem bevestigde den 18en Apr. 1858 (m. 1 Cor. IV:12; intr. m. Rom. VIII:31; afsch. te Hempens 5 Apr. (2en Paaschdag) m. 1 Cor. XV:1, 2). Tot herstel van zijn verzwakte gezondheid in 1867 vertoevend op Schiermonnikoog, waar hij indertijd zijn eerste preekbeurt had vervuld en thans den 14en Juli nog eenmaal hoopte te preeken, werd hij spoedig na zijn aankomst aldaar aangetast door een hevige hersen- en zenuwziekte, waaraan hij den 3en Aug. 1867 overleed in tegenwoordigheid van zijn echtgenoote Anna Margaretha Holwerda, die hem daarheen met twee hunner negen kinderen had vergezeld. Hij werd den 7en Aug. begraven te Blijham, waar hij zijn vader was opgevolgd.

Hij was bedeeld met goede geestesgaven en werklust.

Vaak trad hij op als Nutsredenaar. Hij hield o.a. tegen het laatst van zijn leven nog een rede te Winschoten in verband met de aansluiting dier plaats aan het spoorwegnet en met de onthulling van het monument voor graaf Adolf van Nassau te Heiligerlee, welke echter nog eenige jaren vertraging ondervond.

Van hem zag het licht:

Specimen historicum exhibens historiam reipublicae Boeotorum, *quod .... pro gradu doctoris summisque in phil. theor. et litt. hum. honor. ac privilegiis .... ad d. II Nov. MDCCCXXXVI publico omnium examini submittit....* Gron. (1836). 8° (Kon. Bibl.). - *Kort overzigt v.d. boeken des Bijbels. Een vraagboekje t. gebr. bij de catechis. met gevorderde schoolkinderen.* Leeuw. 1846. 8°. - *Vraagboekje voor het afleggen der belijdenis in de Chr. Herv. Kerk.* Leeuw. 1846. 8°. (U. Bibl. Amst.). - [Met S.K. Thoden v. Velzen, H. v. Berkum, M. v. Staveren en S.J. Rutgers], *Wessel Gansfort. Wetensch. bijdragen ter bevord. v.d. opbouw der Ev. Kerk in Nederl.* Uitgeg. m. medewerk. v. vele vaderl. godgeleerden. Schoonh. 1854, '55. 8°. - Nog verscheen van hem eenig proza en dichtwerk onder den titel *Allerlei.* Gron. 1862 (uitgeg. bij inteekening ten bate van een hulpbehoevende).

Ook de *Vaderl. Letteroefeningen*, *De Gids* en *De Huisvriend* bevatten bijdragen van zijn hand.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Kerkel. Courant.* 1867. No. 32, 34. - Molhuysen en Kossmann, N. *Biogr. Wdb.* IX, k. 548 (art. v. Dr. W.J. Koppius). - *Alb. stud. Gron.* k. 286, 432. - Meded. v. Dr. W.J. Koppius te Amsterdam.

[Jan Kops]

KOPS (Jan), vijfde van acht kinderen uit het huwelijk van Jakobus Kops, die te Amsterdam een uitgebreiden winstgevenden lakenhandel dreef, en van Hillegonda Schotvanger, werd aldaar geboren den 6en Maart 1765. Zijn ouders behoorden tot de Doopsgezinde gemeente genaamd ‘De Arke Noachs’, waarvan de vader van Jan Kops' moeder voorganger was.

Negen jaar oud met één zuster ouderloos overgebleven, werd hij toevertrouwd aan de zorgen der vrouw, met wie zijn vader na den zeer vroegtijdigen dood zijner moeder hertrouwd was; deze stiefmoeder Elisabeth Androuin, vervulde haar taak

voorbeeldig. Als weduwe verhuisde zij al spoedig naar Haarlem, waar zij vele betrekkingen had. Daar vond hij een kameraad in den iets ouderen Adriaan Loosjes, met wien hij van 1776 geregeld omgang had. Dit was van duurzamen invloed op zijn leven; daardoor toch ging hij zich al vroeg bezighouden met de vaderlandsche Letteren, zonder daar-

om de klassieke Letterkunde geheel te verwaarloozen, die trouwens destijds, tengevolge van de inrichting van het Haarlemsche Gymnasium, aldaar weinig aantrekkelijk werd behandeld. Door zijn vriend geraakte hij in een kring, die zich behalve op litteratuurkennis ook op reciteeren en uiterlijke voordracht toelegde. De gesprekken met zijn vriend over botanie, wekten bij hem ook den lust op tot natuuronderzoek. Bij het verlaten van het gymnasium in 1781 hield hij dan ook een door hem opgestelde *oratiuncula de contemplatione naturae.* Daar voor hem in deze richting echter geen toekomst lag en het vaderlijk bedrijf hem tegenstond, keerde hij terug naar Amsterdam, waar hij den 10en Dec. 1781 ingeschreven werd als student vanwege de gemeente onder ‘'t Lam’ aan het Seminarium der Doopsgezinden. Zijn verwachtingen werden er teleurgesteld. Het onderwijs in de verschillende vakken van wetenschap, waaronder ook Wis- en Natuurkunde en Logica, berustte uitsluitend bij één hoogleeraar, Henr. Oosterbaan; dat in de Theologie bestond bij dezen in het dicteeren gedurende 3 jaar van een compendium zonder dat dit onderbroken werd door bespreking of gedachtenwisseling. Beter leiding genoot hij bij het bezoeken van de colleges aan het Athenaeum, zooals van Walraven, Wyttenbach e.a. Zoo kwam hij ertoe, zich te verdiepen behalve in de studie der natuur, in de wijsgeerige geschriften van Leibnitz en van Locke. Voor wat aan het theologisch onderwijs ontbrak zocht hij vergoeding door zich te oefenen in bestudeering van de buitenlandsche Theologie. In dien tijd (1785) zag hij een door hem ingezonden *Verhandeling over de onverschilligheid in Godsdienstige zaken* door Teylers Godgeleerd Genootschap met goud bekroond. Daarna trok hij nog gedurende korten tijd veel profijt van het onderwijs van G. Hesselink, die in 1786 Oosterbaan als hoogleeraar opvolgde.

Den 5en Apr. 1787 als proponent bij de Doopsgezinden aangenomen liet hij zich later (29 Dec. 1787) nog inschrijven in het *Album Stud.* te Leiden. Bij zijn optreden reeds in dien tijd als spreker in departementen der Maatschappij tot Nut v. 't Algemeen en voor andere vereenigingen te Haarlem toonde hij zich een begaafd redenaar. Ook bij deelname aan tooneelvoorstellingen in besloten kring voldeed hij zeer. Zijn antipathie tegen de ‘heerschende Kerk’ en zijn anti-confessioneele gezindheid werden sterk gevoed door het lezen van Stinstra's geschriften tegen J. v. den Honert. Zijn vrijzinnige denkbeelden hadden reeds bij zijn proponentsexamen opspraak gebaard; bij die gelegenheid had hij het aangedurfd de stelling te verdedigen, die hij ook als onderdeel van zijn bekroonde Prijsverhandeling had ontwikkeld, dat nl. verdraagzaamheid in het godsdienstige niet leidt tot onverschilligheid; een stelling, die bij de Amsterdamsche Doopsgezinden volstrekt geen algemeene instemming vond, terwijl het Seminarium geheel door de Amsterdamsche gemeente bekostigd werd en de Curatoren alle tot haar behoorden. Ten slotte echter wilde men hem om zijn gebleken bekwaamheid niet afwijzen, te minder omdat hij vrij gestudeerd had en geen alumnus van het Seminarium was geweest, zoodat hij geen stipendium had genoten.

Na te voren reeds tijdens de afwezigheid van Fr. A. v. der Kemp (zie: Dl. IV, blz. 709-711) door den kerkeraad te Leiden te zijn aangewezen om den dienst aldaar waar te nemen, werd hij den 18en Dec. 1787 als opvolger van gen. leeraar beroepen. Den 12en Jan. 1788 ontving de kerkeraad bericht dat de beroepene door den kerkeraad van Crefeld ontslagen was van al de verplichtingen, waartoe hij zich ten opzichte van die gemeente, waar hij kort te voren ook beroepen was, reeds had verbonden,

en dat hij Leidens beroep aannam. Den 17en Febr. d.a.v. deed hij er zijn intrede (m. Hand.

XX:28). Met J. van Geuns (sinds 1789) als ambtgenoot diende hij deze gemeente met zeer gewaardeerde pastorale nauwgezetheid en een toewijding, die later wel op de proef werd gesteld. Inmiddels zette hij zijn letterkundige studiën voort. Vriendschappelijk verkeer met mannen als H.A. Schultens, S.F.J. Rau, Jan Valckenaer, J.H. v. der Palm vergoedde wat aan zijn opleiding had ontbroken; vooral de omgang met M. Siegenbeek en zijn betrekking als bestuurslid van het dichtlievend genootschap 'Kunst wordt door arbeid verkregen' bevorderden zijn studie van de Nederlandsche Letterkunde.

In 1792 ondervond hij teleurstelling omdat de beroeping als Doopsgezind leeraar in het voor hem onvergetelijke Haarlem hem ontging; toen hij kort daarop met een beroep naar Amsterdam dezelfde ervaring opdeed, en begon te voorzien dat de kans op promotie daarmee voor hem voorgoed was verdwenen, geraakten het ambtswerk en de letterkundige studie bij hem op den achtergrond, en overeenkomstig zijn aanleg vatte hij de studie der natuur-, speciaal der kruidkunde en die van den landbouw op; wat deze laatste betreft, de eerste grondslagen van wetenschappelijke beoefening van den landbouw zijn door hem gelegd.

Ook de staatkundige gebeurtenissen van dien tijd waren van invloed op zijn levensloop. Evenals zijn vrienden te Leiden deelde hij de gevoelens der Patriotten; de denkbeelden van de Fransche schrijvers uit het midden der 18e eeuw hadden ook bij hem ingang gevonden. Daarom was de staatsomwenteling in 1795 hem welkom, ook in vele van hare gevolgen, niet het minst door de opheffing der heerschende Staatskerk. Al was hij afkeerig van de gruwelen der revolutie, van de door de Girondijnen verkondigde leer was hij een overtuigd voorstander. Door de Leidsche burgers tot lid der municipaliteit benoemd zocht hij de beginselen der geproclameerde 'vrijheid' te bevorderen met dien vurigen ijver, die in zijn natuur lag. Lang was hij hiertoe echter niet in de gelegenheid, want na zes maanden werd hij niet herkozen. De teleurstelling hierover deed echter aan zijn ingenomenheid met de nieuwe Staatsorde geen afbreuk. Hij zocht van den totaal veranderden staat van zaken profijt te trekken voor den Landbouw, waaraan hij zich met vernieuwden ijver toewijdde. Zijn benoeming tot Commissaris van het Departement van Landbouw bij het Agentschap van Nationale Economie (1799), tengevolge waarvan hij straks metterwoon naar 's-Gravenhage moest verhuizen, gaf hem aanleiding ontslag aan te vragen als predikant; dit werd hem door den Leidschen kerkeraad den 20en Juni 1800 verleend onder aanbieding van het recht om, bij een vacature, gedurende de eerstvolgende vijf jaren, zijn ambt in de gemeente te mogen hervatten. Zijn velerlei verdiensten in het belang van den Landbouw, o.a. zijn doorzettend initiatief tot vestiging van een Kabinet van Landbouw, dat in 1811 eindelijk gelukte, eerst te Amsterdam tegen zijn bedoeling, later overeenkomstig zijn oorspronkelijken wensch naar Utrecht overgebracht, waren aanleiding dat koning Willem I hem bij de nieuwe regeling der hoogescholen in 1815 riep tot het innemen van den eersten leerstoel der Landhuishoudkunde aan de Utrechtsche hoogeschool, waaraan tevens die der Botanie verbonden was. In dit ambt bleef hij de belangen der wetenschap dienen door onderwijs en geschriften, totdat hij in 1835 wegens zeventigjarigen leeftijd, naar de wet, emeritus werd. Begiftigd met een sterk lichaamsgestel (slechts éénmaal was hij ernstig ziek tengevolge van een te spoedige verkoeling na een botanische excursie!) overleed hij den 9en Jan. 1849 aan een langzaam verval van krachten, gepaard met hevige pijnen. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet te de

Bilt bij dat van een zijner voorouders, den bekenden Doopsgezinden leeraar en schrijver Marten Schagen, in den door dezen aangekochten grafkelder.

Ook na zijn aftreden als predikant behield hij zijn belangstelling in de Evangelieprediking, waarvan getuigt, dat hij ook in die latere periode gaarne te 's-Gravenhage, Amsterdam en Utrecht in godsdienstoefeningen voorging. Zijn opvatting van het Christendom liet dit laatste opgaan in een volgen van Jezus' voorbeeld, los van bepaalde leerstellingen. Zijn preeken, waarin hij bij vóórkeur historische en zedekundige onderwerpen behandelde, kenmerkten zich door zuiveren, helderen en krachtigen stijl, waarop hij niet minder prijs stelde dan op een welsprekende voordracht. Deze laatste was hem steeds een geliefkoosd voorwerp van studie, waarvan ook de door hem uitgegeven *Proeven* enz. (zie onder zijn geschr.) getuigt. De zachtheid, gepaard aan kracht, die zijn voordracht kenmerkten, was uitdrukking van zijn karakter.

Ook bij zijn latere ambtsbezigheden bleef hij zich bezighouden met de Nederlandsche letteren. Tot zijn lievelingsschrijvers behoorden om hun gemoedelijken toon Cats en Camphuijsen, van wier geest hij mede doordrongen was. Aan elk van die beiden zijn geschriften van zijn hand gewijd. Hij bezat een scherp en juist oordeel en een gemakkelijk geheugen. Hij werkte langzaam, maar wat hij voortbracht, droeg het kenmerk van nauwgezetheid en helderheid.

Van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen was hij een vurig voorstander en bevorderaar; haar streven had zijn volle sympathie.

Behalve van deze Maatschappij was hij lid van de Hollandsche Maatsch. der Wetenschappen, van de 1e klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden, van die van Landbouw en van die van Nijverheid, Directeur van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap. Nog in 1848 werd hij benoemd tot Ridder in de orde van den Ned. Leeuw.

Kort vóór zijn intrede te Leiden was hij te Haarlem gehuwd met Catharina Daams.

Van hem bestaat een portret ter halver lijve, links, zittende in een armstoel, met de rechterhand op een stok gesteund. Naar J.H. Neuman, lith. door v. Lee. fol. Chin. papier. Met fac-simile. (Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3001). Een geschilderd portret van hem vond een plaats in de Senaatskamer te Utrecht.

Behalve verschillende werken op het gebied van Landbouw en Plantkunde, vermeld in de lijst van Kops' geschriften achter de Fremery's *Oratio*, verschenen de volgende uitgaven van zijn hand:

Antwoord op het voorstel vorderende te betoogen het onredelijke der onverschilligheid omtrent godsdienstige waarheden, met aanwijzing, hoe men, in 't voorstaan van de waarheid, verstandig hebbe te ijveren. (Met goud bekr.) In: *Verhand. v. Teyler's Godgel. Genootschap.* Dl. VIII (1787), blz. 1-80. - *Bemoediging aan Neêrlands Burgerij bij de eerste verjaring der Bataafsche vrijheid.* In: weekschrift *Republiek.* No. 96. - *Leerr. over den algemeenen grond v. vereeniging onder de Christenen*, geh. bij een gewoone gelegenh. op den 20 v. Lentemaand 1796. (T.: 1 Cor. III:10, 11). Haarl. 1797. 8°. - *Redev. over Gods handelwijze in de opvoeding der menschenkinderen,* Uitgespr. als voorz. der Algem. vergad. v.d. Maatsch. t. Nut v. 't Alg. In: *Werken* v. gen. Maatsch.: *Redev. en Aanspraken.* Dl. VI (1813). - *Proeven v. uiterlijke Nederl. welsprekendheid, in navolging v. P. Francius, benevens e. redev. over Jacob*

Cats als voorlichter des volks en bevorderaar van '*het Nut v. 't Algem.*' Haarl. 1818. 8°. (Bibl. N. Lett.) - *Leerr. over Gods hulp en bescherming in den twaalfdaagschen veldtogt in Aug. 1831.* Utr. 1831.

(Knuttel, *Cat. Pamfl.* no. 26481). - *Redev. over de eindoogmerken of duidelijke blijken v. Gods wijsheid in het plantenrijk.* In: *Verslag der Openb. Vergad. v.d. Eerste kl. des Kon. Instituuts.* 1831. - *Hulde aan de Letterkundige verdiensten v. Mr. Jacobus Scheltema toegebragt*, *in het Utr. departem. der Maatsch. t. Nut v. 't Alg.* Utr. 1836. 8° (Bibl. N.L.). - *Leerr. over Gods bestuur v. 's menschen daden.* ('Ter vier. v.d. 50ste verjaring v. mijnen predikdienst, geh. Febr. 1838'. T. Spr. XVI:19). In: *Alg. Vaderl. Letteroefen.* 1838. 2e st., blz. 325-338. - *Uitgezogte stichtelijke gedichten v. D. Rz. Camphuisen, naar de hedendaagsche taal en spelling;* vooraf een *levensberigt v.d. dichter* met eenige nieuwe bijdragen. Utr. 1839. 8°. - *Hulde toegebragt aan A.C.W. Staring en J.H. v. der Palm*, op de Alg. vergad. v.h. Prov. Utr. Gen. In: *Alg. Konst en Letterb.* 1841. No. 31. D., blz. 51-56.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII^{2}, blz. 110-112. - *Alg. Konst- en Letterb.* 1849. No. 3, blz. 33, 34. - H.J. Royaards, *Levensber.* in: *Handel. - Maatsch. N.L.* 1849, blz. 89-98. - P.J. de Fremery, *Oratio de Jano Kopsio eiusque in patriam meritis*, *habita publice Die XXIV mensis Maji A^{o} 1849.* In: *Annales academ.* 1840-1849, p. 381-403, 415-420. - Dez., *Herinneringen aan het leven en de werkzaamheden van Jan Kops*, in: *Utr. Studenten-Almanak* 1850, blz. 334-388. - L.G. le Poole, *Bijdr. t.d. kennis v.h. kerkel. leven ond. de Doopsgezinden*, *ontleend a.h. archief der Doopsgez. Gem. te Leiden.* (reg.). - Blaupot ten Cate, *Holland.* II (reg.). - *Alb. Stud. Ath. Amst.*, blz. 513. - *Id. Ac. L. Bat.*, k. 1159. - *Dpzg. Bijdr.* 1867, blz. 55; 1874, blz. 6, 13 v. (fam. Kops).

[Jan Kopijn]

KOPIJN (Copijn) (Jan) gekomen van Amsterdam, diende bij de Doopsgezinde gemeente te Middelburg zijn kerkelijke attestatie in, waarvan den 19en Mei 1675 in laatstgen. gemeente voorlezing werd gedaan. Den 3en Jan. 1680 werd hij er in dienst van het 'diakenschap' aangenomen voor vier jaren. Den 14en Juli 1680 werd hij in deze gemeente 'tot de dienst des Woords gestelt', en den 18en Sept. 1695 in dezen dienst bevestigd. (Lidmatenboek der Doopsgez. Gem. te Middelburg, blz. 177. Nr. 50. Rijksarch. in Zeeland). Van Middelburg vertrok hij later naar Zuilen met een kerkelijke attestatie gericht aan de Doopsgezinde gemeente te Utrecht do. 26 Mei 1706. Deze attestatie, opgesteld door den bekenden Leeraar Adr. van Eeghem, bevat de verklaring dat Copijn èn als diaken èn als Leeraar de Middelburgsche gemeente 'met veel ijver' heeft bediend 'zonder dat er op zijn Leer en gevoelen iets is te zeggen geweest', maar dat op zijn leven dit ééne viel aan te merken, dat hij door 'groote onvoorzigtige begeerlijkheid en al te goed vertrouwen' zich te diep in den koophandel gestoken had en tengevolge hiervan zijn schuldenaren niet geheel had kunnen voldoen. De Dienaren der gemeente betuigen daarover hun leedwezen, maar getuigen tevens dat Copijn schuldbelijdenis had afgelegd, terwijl bovendien bij hem niet was gebleken de toeleg 'om zig te verrijken met het goed en de schade van een ander'. Omtrent zijn huisvrouw bevat de attestatie slechts een loffelijk getuigenis. Hij overleed te Dordrecht in 1711. Jan Copijn was eerst gehuwd met Katharina Antwerpen (blijkens

attest. uit Gouda d^{o} 22 Sept. 1683), daarna met Janneke Terwen (blijkens att. uit Dordrecht d^{o} 21 Sept. 1690).

Portretten van Copijn zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

Eenvoudige Samenspraek over het leven en lijden van Kristus tussen drie Galileesche God-

vrugtige mannen Judas, *Nabal en Rufus.* In rijm beschreven Utr. 1707, '08. 2 dln. 4°. (Doopsgez. Bibl. Amst.). Volgens *Biblioth. Theol. et Philos.* L. Bat. Burgersd. et Nierm. 1900. No. 8621 een merkwaardig geschrift, gekenmerkt door platte uitdrukkingen. - Voorts: eenige bruiloftdichten (*Cat. N. Lett.* I, 533, 541, 542, 546). En een *Lykgedicht*, *ter gedachtenis der droeve dood van Adr. v. Eeghem* (1709) (*Naaml. Doopsgez. Schr.*, blz. 59). Dit gedicht is afgedrukt achter de *Lykreden* v. Ger. de Wind op het overlijden van v. Eeghem.

L i t t e r a t u u r : C.P. v. Eeghen Jr., *Adriaan van Eeghem*, *Doopsgez. Leeraar te Middelburg 1655-1709. Eene historische studie.* Amst. 1886. (Niet in den handel), blz. 88-91, 164. - Meded. uit Archief van de Doopsgez. gem. te Middelburg, berustende in het Rijksarchief aldaar.

[Abraham van den Korput]

KORPUT (Abraham van den). Zie: **Corput.**

[Cornelius Korstens]

KORSTENS (Cornelius). Zie: **Cortensz (Corstenssen).**

[Johannes Koster]

KOSTER (Johannes) werd in 1854 geboren te Winterswijk, waar zijn vader Johan Koster destijds predikant was. Hij bezocht het gymnasium te Harderwijk en werd den 23en Sept. 1872 ingeschreven als student te Utrecht, waar hij den 21en Juni 1877 promoveerde tot Theol. Doctor na verdediging van een acad. proefschrift, getiteld: *De Echtheid van de Brieven aan de Kolossers en de Epheziërs met het oog op de nieuwste bezwaren onderzocht.* Utr. 1877. 8° (224 bladz.). Inzonderheid wijdde hij hierin zijn aandacht aan Holtzmann's *Kritik der Epheser und Kolosserbriefe*, waarbij hij de echtheid van beide Brieven staande hield, zonder evenwel te durven beslissen, welke Brief de oudste was.

Den 1en Nov. 1877 toegelaten tot de Ev. bediening door het Prov. Kerkbestuur van Overijssel, werd hij den 31en Maart 1878 bevestigd te Vrouwenpolder door Ds. J.F.W. v. Troostenburg de Bruyn, pred. te Serooskerke (W.) (m. 1 Tim. IV:6; intr. m. 2 Cor. III:16*a*). Vandaar vertrok hij naar Wissekerke, waar hij den 19en Sept. 1880 werd bevestigd door Ds. D. Rynders, pred. te Middelburg (m. 2 Cor. V:20*a*; intr. m. 1 Cor. III:9). Voor tal van beroepingen bedankte hij, o.a. in Maart 1882 voor een naar Amsterdam. Aan een naar Groningen gaf hij gehoor. Hij deed ald. intrede den 6en Mei 1883 (m. 2 Cor. V:20*a*), na bevestigd te zijn door Ds. J. Knottenbelt, pred. ald. (m. 1 Cor. IV:1-4; afsch. te Wissekerke 29 Apr. m. Mt. XXVIII:20). Met ingang van 1 Juni 1887 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat. Den 24en Nov. 1889 nam hij den herdersstaf weer op te Hendrik Ido Ambacht. Maar met ingang van 1 Oct. 1894 werd hem opnieuw emeritaat verleend. Ter verpleging opgenomen in de stichting te Ermelo-Veldwijk overleed hij ald. den 9en Apr. 1930, nalatende een weduwe E.A. Poort met kinderen, van wie een zoon predikant is geworden (Ds.

J.H. Koster te Montfoort). Zijn jongere broeder was Ds. Pieter Coenraad Koster, overl. te Vleuten 13 Maart 1929 als emer. pred. van de Geref. Kerken (van 1882 tot de Doleantie pred. bij de Ned. Herv. Kerk). (Zie over dezen: *Jaarb. Geref. Kerk.* 1930, blz. 357-359).

Als predikant van streng gereformeerde beginselen maakte Dr. J. Koster, vooral in de aan de Doleantie voorafgaande jaren, grooten opgang.

Voor zoover bekend werden door hem na zijn acad. Proefschrift geen geschriften meer gepubliceerd.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - *Alb. stud. Rh. Traj.*, k. 524. - Meded. v.d. Hr. M.W.C. Regt.

[Willem Hendrik Kosters]

KOSTERS (Willem Hendrik) werd den 3en Oct. 1843 geboren te Enschedé uit het huwelijk van Dr. Jan Kosters, geneesheer aldaar, en van Geziena Margaretha Budde, uit Deventer. Na de school voor lager onderwijs en de 'Fransche school' doorloopen te hebben, bezocht hij te Ootmarsum het gymnasium, waarvan de leerlingen bijna allen in huis waren bij den Rector Dr. P.A. Moquette, die onder zijn meer dan twintig kostgangers strenge tucht handhaafde; hier werd Kosters zeer deugdelijk voorbereid voor de Leidsche hoogeschool, waar hij zich den 27en Sept. 1861 in het *Album Stud.* liet inschrijven. Evenals aan het gymnasium studeerde hij daar met ijver; bekend onder zijn medestudenten om zijn degelijkheid, bewoog hij zich op breeder terrein dan op dat van zijn examenvakken; met de nieuwere letterkunde hield hij zich gaarne bezig. Terwijl hij deelnam aan de genoegens van het studentenleven, werkte hij met volhardende inspanning, waartoe zijn sterk lichaamsgestel hem in staat stelde. Hij was lid van het Theologisch Gezelschap 'Quisque suis viribus' en een jaar lang ab-actis van de Almanakredactie; een paar verzen van zijn hand in de Almanak van 1865 getuigen van zijn levenslust.

Na in Aug. 1867 door het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland toegelaten te zijn tot de Ev. bediening, promoveerde hij den 29en Juni 1868 te Leiden tot Theol. Doctor na verdediging van een dissertatie: *De historiebeschouwing van den Deuteronomist met de berichten in Genesis-Numeri vergeleken.* Reeds toen beschouwde Kuenen, onder wiens leiding dit proefschrift was bewerkt, en wiens vakken hem het meest aantrokken, al verwaarloosde hij geen der Theologische vakken, hem als zijn toekomstigen opvolger.

Den 26en Juli 1868 werd hij bevestigd te Rockanje, waarheen hij intusschen een beroep had aangenomen, door Ds. H.G. Budde, pred. te Markelo (m. Col. I:28*b*; intr. m. 2 Cor. XIII:13*m*). Een toezegging van beroep naar Herkingen wees hij in 1873 af. Den 12en Apr. 1874 preekte hij afscheid te Rockanje (m. Hebr. XIII:14) wegens vertrek naar Heenvliet, waar hij den 19en d.a.v. bevestigd werd door Ds. J.E. Moltzer, pred. te Geervliet (m. Mt. V:17; intr. m. Jerem. I:7*b*). Na in 1876 bedankt te hebben voor 's Heerenberg (toez.), Krimpen a.d. IJssel en Bergum, deed hij den 21en Oct. 1877 intrede in zijn derde gemeente Barendrecht (m. Neh. II:20*m*). na bevestigd te zijn door Ds. H.G. Budde vnd. (m. Hand. IV:32*a*; afsch. te Heenvliet 14 Oct. m. Ezra V:16*b*). Drie jaren later verwisselde hij Heenvliet met Neede na in 1878 voor Middelharnis bedankt te hebben. Den 3en Oct. 1880 nam hij afscheid van de gemeente te Barendrecht (m. Mt. XIII:8*a*; den 10en volgde zijn bevestiging te Neede, ten derden male door Ds. H.G. Budde (m. Spr. XXIX:18*a*; intr. m. 2 Cor. IV:13). In 1881 bedankte hij voor Hoorn. Den 14en Oct. 1883 verbond hij zich aan de gemeente te Deventer, waar Ds. J.E. Moltzer, pred. ald. als zijn bevestiger optrad (m. Jes. LII:7; intr. m. Mt. IV:4; afsch. te Neede 7 Oct. m. Hebr. XIII:14*a*). Te Deventer bleef hij werkzaam totdat hij naar Leiden vertrok, om den hoogleeraarstoel aan de Academie aldaar, in Dec. 1891 vacant geworden door het overlijden van Prof. Kuenen, te bezetten. Bij zijn afscheid te Deventer den 1en Mei 1892 werd hem door den

Algemeenen kerkeraad een sierlijk gebeeldhouwden staande lessenaar aangeboden benevens een album met fotografische gezichten van de stad met een

inscriptie, tot aandenken en als blijk van groote waardeering. Den 4en Mei 1892 aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met een rede over *Het godsdienstig karakter van Israëls historiographie.* Maar slechts weinige jaren smaakte hij het geluk, dat de vervulling van dit ambt hem schonk. Den 18en Dec. 1897 met de zijnen naar Enschede gegaan om er de Kerstvacantie bij zijn broeders door te brengen, overleed hij daar plotseling denzelfden avond (niet den 19en Dec., zooals *Letterk. Lb.* en *N. Biogr. Wdb.* opgeven) aan een slagaderbreuk.

De keuze om predikant te worden heeft hem later nooit berouwd. Zijn ambt als zoodanig nam hij met hart en ziel waar; ook toen te Deventer veel wetenschappelijke arbeid beslag op hem legde, verwaarloosde hij noch zijn catechetisch onderwijs noch het armen- en ziekenbezoek. Hij boeide niet door kanselwelsprekendheid, maar zijn prediking droeg het kenmerk van de helderheid en de gemoedelijkheid, die zijn persoonlijkheid eigen waren. Overtuigd aanhanger van de ‘moderne’ richting, zou 't hem onmogelijk zijn geweest zijn meening te verbloemen terwille van andersdenkenden; maar strijd met hen, die zijn richting niet volgden, was hem, ook op den preekstoel, zeer onaangenaam. Te Barendrecht had hij het in dit opzicht tot zijn groot verdriet moeilijk, al klaagde hij niet. Hij bracht liever een woord van vermaning en vertroosting, dan van leering; daar hij de Geldersche gemeenten voor het eerste meer vatbaar dan vond voor het laatste, gevoelde hij zich nergens zoo op zijn plaats als de Neede en te Deventer, waar hij steeds een trouw en aandachtig gehoor vond. Vandaar ook dat hij geen warme sympathie koesterde voor vereenigingen als de Ned. Protestantenbond, waarbij de strijd der meeningen een hoofdrol vervulde. Dit belette hem echter niet om aan de belangen van zijn geestverwanten tegemoet te komen door zijn krachtige medewerking aan de oprichting van de ‘Vereeniging der vrijzinnige Hervormden’ te Leiden.

Gedurende de eerste jaren zijner predikantsbediening publiceerde hij, hoewel hij zijn studiën voortzette, geen vrucht van zelfstandig onderzoek. Zijn *Bijdrage ter bepaling van den betrekkelijken ouderdom der historische gedeelten van het boek der Oorsprongen.* (*Th. Tijdschr.* 1873) was in dit opzicht de eerste, waaruit bleek dat hij voortgewerkt had in de in zijn proefschrift gevolgde lijn. Hierin sloot hij zich bescheidenlijk aan bij Kuenens beschouwingen van de hypothese-Graf omtrent de naexilische samenstelling van de priesterlijke wetten in het destijds meestal z.g.n. *Boek der Oorsprongen*, uitgebreid tot de werkelijke of vermeend historische verhalen, die met deze wetten ten nauwste samenhangen. Bijzonder werd de aandacht getrokken door zijn verhandeling over *Het ontstaan van de ontwikkeling der angelologie onder Israël.* (*Th. Tijdschr.* 1876). Zijn bekendheid met het Assyrisch, waarop hij zich had toegelegd in de jaren te Neede en te Deventer doorgebracht, bleek het eerst in zijn opstel over *De Cherubim* (*Th. Tijdschr.* 1879), daarna in dat over *De Bijbelschezondvloedverhalen met de Babylonische vergeleken* (*Th. Tijdschr. 1885*). Toen hij aan dit opstel de laatste hand legde, had hij van Kuenen het verzoek gekregen om met dezen, Dr. I. Hooykaas en Dr. H. Oort de vertaling van het O. Testament ter hand te nemen. De inwilliging van dit verzoek maakte een eind aan de studiën, waarvan laatstgen. opstel de vrucht was.

Tegen den arbeid aan bedoelde vertaling verbonden zag hij, bescheiden van aard als hij was, zeer op. Zijn medewerkers ondervonden echter dat zij in hem, den jongste van hun viertal, een hoogstbekwamen medearbeider hadden. Na den dood

van Dr. Hooykaas (Aug. 1894) bleef hij met Prof. Oort alleen voor dat werk aansprakelijk. Van de vertaling heeft hij slechts de eerste aflevering zien verschijnen.

Evenals Kuenen was Kosters analyticus. Het nagaan van den oorsprong en de samenstelling der O. Tische boeken door deze zoo nauwkeurig mogelijk te ontleden had voor hem groote aantrekkelijkheid; in het beschrijven van de resultaten zijner onderzoekingen en van de wegen, die hem daartoe hadden geleid, evenaarde hij Kuenen in klaarheid. Aan de rustigheid, die zijn publicatiën evenals zijn onderwijs kenmerkte, paarde hij echter een bijzondere mate van gemoedelijkheid, waardoor zijn colleges voor zijn studenten zeer aantrekkelijk waren.

Hoe zelfstandig en grondig zijn onderzoekingen waren bleek voor het publiek wel heel duidelijk toen hij, geroepen om *Ezra-Nehemja* te vertalen, zich niet kon vinden in de oordeelvellingen der critici over die boeken en zijn afwijkende beschouwingen over de eerste eeuw na 589 blootlegde in zijn werk over *Het herstel van Israël in het Perzische tijdvak.* (1894). Dit boek maakte grooten opgang, iets waarop hijzelf in zijn bescheidenheid niet, althans niet in die mate, had gerekend. Hoewel door eenige geleerden van naam weersproken, vond het bij zeer velen bijval en oefende ook op de inzichten van tegenstanders invloed. De aanvallen erop gericht liet hij niet onbeantwoord; in het *Th. Tijdschrift* (zie ond. zijn geschr.) richtte hij zich met replieken beurtelings tegen Wellhausen (Jrg. XXIX), tegen Dr. H.J. Elhorst (Jrg. XXX) en tegen A. v. Hoonacker, hoogleeraar te Leuven, en Ed. Meyer (Jrg. XXXI); ook plaatste hij in gen. periodiek nog twee andere studiën, die op het omschreven onderwerp zijdelings betrekking hadden. Zijn werk zelf, geroemd als een model van rustig, onpartijdig onderzoek en als een scherpzinnig pleidooi, genoot de eer van een Duitsche vertaling en had ten gevolge dat hij om medewerking aan Duitsche tijdschriften werd gevraagd. Ook zijn benoeming kort na de verschijning tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen was te beschouwen als een hulde aan zijn pasbetoonde wetenschappelijke praestatie.

Deze studie strekte zich ook uit tot de apocriefe boeken, waarvan hij onderzocht of zij al dan niet dezelfde voorstelling van het Perzische tijdvak hadden als de schrijver van *Ezra-Nehemja.* De behandeling van de apocriefe naast de kanonieke boeken met zijn studenten achtte hij trouwens als behoorende tot zijn ambtstaak om onderwijs te geven in de letterkunde des O. Testaments. De grondigheid, waarmee hij bedoelde boeken behandelde, blijkt uit een opstel in het *Th. Tijdschrift* (1898), het laatste werk, waarvan hijzelf de proef corrigeerde.

Het gedeelte der Joodsche letterkunde van de laatste eeuwen vóór onze jaartelling, dat in het Ethiopisch is geschreven, leidde hem tot beoefening van die taal, en de bestudeering van dien tijd zoowel als de vertaling van het O.T., waarvoor hij de tweede helft van het Psalmboek had te bewerken, brachten er hem toe zich nog in de laatste weken van zijn leven te verdiepen in het *Psalterium Salomonis*, waarover hij een verhandeling schreef voor de Kon. Academie van wetenschappen, welke door anderen voor de pers gereed moest worden gemaakt en voorgelezen.

Gedurende de jaren van zijn professoraat, waarin zijn werkzaamheid verbazend was, betoonde hij zich, evenmin als in zijn vroegere jaren, een versuft boekengeleerde, maar nam hij ook gaarne deel aan het gezellige leven. Zijn onverwacht overlijden bracht in breeden kring ontroering. Kosters huwde in Nov. 1873 te Goor met Johanna Hermina Zegeler, uit welk huwelijk vier kinderen werden geboren, waarvan twee zeer

jong overleden. Na haar overlijden te Barendrecht (Mrt. 1879) hertrouwde hij te Middelharnis met Maria Antonia Korteweg, die als weduwe achterbleef. Uit dit huwelijk werd één dochter geboren.

Behalve zijn werk als medevertaler van het O. Testament zag van hem het licht:

De historiebeschouwing van den Deuteronomist met de berichten in Genesis-Numeri vergeleken. Acad. Proefschr. Leid. 1868. 8°. - *Het godsdienstig karakter van Israels historiografie.* Rede bij de aanvaarding v.h. hoogleeraarsambt a.d. Univ. te Leiden. Leid. 1892. 8°. - *Het herstel van Israël in het Perzische tijdvak.* Leid. 1894. 8° (Hoogd. vert. v. A. Basedow, *Die Wiederherstellung Israëls in der persischen Periode.* Heidelb. 1895). (Beoord. d. Dr. H.J. Elhorst in: *Th. Tijdschr.* XXIX, blz. 77-102).

In *Theol. Tijdschr.* (waarvan hij van 1895 tot zijn dood lid der redactie was): *Bijdrage ter bepaling v.d. betrekkelijken ouderdom der historische gedeelten v.h. boek der Oorsprongen.* VII blz. 28-59. - *De Mal'ach Jahwe.* IX, blz. 369-415. - *Het ontstaan en de ontwikkeling der angelologie ond Israël.* X, blz. 34-69, 113-141. - *De polemiek v.h. tweede boek der Makkabeën.* (N. aanl. v. Dr. H. Oort, *De laatste eeuwen v. Israëls volksbestaan.* Dl. I), XII, blz. 491-558. - *De Cherubim.* XIII, blz. 445-476. - *De Bijbelsche zondvloedverhalen met de Babylonische vergeleken.* XIX, blz. 160-179, 321-346. - Beoord. v. H. Preiss, *Wissenschaftliche Beilage zum Programm des Friedrichs-Werderschen Gymnasiums* Ostern. 1892: *Zum Deuteronomium. Ein Beitrag zur Kritik des Pentateuchs.* XXVII, blz. 58-71. - *De samenstelling v.h. boek Micha* (n. aanl. v. H.J. Elhorst, *De Profetie v. Micha.* Arnh. 1891.) XXVII, blz. 249-274. - *De verhalen over de Ark in Samuel.* XXVII, blz. 361-378. - Beoord. v. Lic. H. Hackmann, *Die Zukunftserwartung des Jesaya untersucht.* (Göttingen. 1898). XXVIII blz. 387-402. - Id. v. Carl Niebuhr, *Geschichte des Ebräischen Zeitalters.* Erster Bd. Berlin. XXVIII, blz. 628-637. - *De denkbeelden over Jahwe's volk ten tijde der Ballingschap.* XXIX, blz. 353-385. - *Het Tijdvak van Israëls herstel.* XXIX, blz. 549-575. Id. II. XXX, blz. 489-504. Id. III. XXXI, blz. 518-554. - Beoord. v. L.H.K. Bleeker, *Jeremia's profetieën tegen de volkeren* (Cap. XXV, XLVI-XLIX). XXX, blz. 97-104. - Id. v. A. v. Hoonacker, *Le lieu de culte dans la législation rituelle des Hébreux.* (Gand et Leipzig. 1894) en v. H.A. Poels, *Le sanctuaire de Kirjath-jearim.* Louvain-Gand. 1894). XXX, blz. 190-203. - *Deutero- en Trito Jezaja.* XXX, blz. 577-623. - *Letterk. Overzicht.* XXXI, blz. 653-664. - *Strekking der brieven in 2 Makk. I:1-2:18.* XXXII, blz. 68-76.

In: *Verslagen en mededeelingen v.d. Kon. Academie v. Wetenschappen. Afd. Letterkunde*, 4e reeks, dl. II, blz. 191-223: *De historische achtergrond van de Psalmen van Salomo.*

L i t t e r a t u u r : H. Oort, Levensber. in: *Letterk. Lb.* 1897-1898, blz. 230-241. - Dez., *In memoriam*, in: *Th. Tijdschr.* Jrg. XXXII (1898), blz. 113, 114. - C.P. Tiele, in: *Jaarboek v.d. Kon. Acad. v. Wetenschappen.* 1899, blz. 43-57. - *N. Biogr. Wdb.* II, k. 717 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - Weekbl. *De Hervorming.* 25 Dec. 1897 (No. 52).

[Florentinus Kosterus]

KOSTERUS (Florentinus). Zie: **Costerus**.

[Johannes Kosterus]

KOSTERUS (Johannes). Zie: **Costerus.**

[Jan Ludolph Kotting]

KOTTING (Jan Ludolph), geboren te Amsterdam den 1en Februari 1809 uit het

huwelijk van Gerardus Kotting, drogist ald., en van Maria Elisabeth Gude, werd ingeschreven als student aan het Athenaeum van zijn vaderstad in 1827, vervolgens te Leiden den 13en Juni 1828, daarna te Utrecht den 4en Mei 1829; hier voltooide hij zijn theologische studie. Den 5en Oct. 1832 door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Ev. bediening, werd hij den 7en Juli 1833 bevestigd tot predikant te Kwadijk door Ds. Iz. Prins, pred. te Amsterdam (m. 1 Sam. X:7*b*; intr. m. 2 Kron. I:10). Hij nam afscheid van die gemeente den 29en Maart 1836 (m. Joh. XVII:15), wegens vertrek naar Den Helder, waar zijn bevestiging den 3en Apr. d.a.v. geschiedde door Ds. C. de Cock, pred. te Huisduinen (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. 4 Apr. m. 1 Cor. XV:14). Den 29en Mei 1836 leidde hij den eersten dienst in de nieuwgebouwde kerk van zijn vorige gemeente (t. Ezra VI:16*b*; *Boekz.* 1836*a*, 790-792). Zijn derde gemeente was Alkmaar, waar hij den 16en Dec. 1838 werd bevestigd door Ds. J. Boldingh, pred. ald. (m. Hebr. XII:18-25*a*, intr. m. Openb. I:12*b*, 13*a*, 16*a*; afsch. te Den Helder, 9 Dec. m. Fil. I:27). Hij overleed aan roodvonk te Amsterdam, waar hij voor verpoozing zich voor korten tijd ten huize zijner ouders ophield, den 29en Mei 1844.

De verzamelaars van de na zijn dood uitgegeven leerredenen getuigen van hem dat hijzelf beantwoordde aan de tekstwoorden van de eerste vier preeken (waarmede hij 15 Oct. 1843 Dr. J.J. v. Oosterzee als predikant te Alkmaar had bevestigd): *Zij zijn.... een eere van Christus.*

Hij huwde te Amsterdam in Mei 1833 met Christina Nieuwenkamp, die hem overleefde. Uit hun huwelijk werden 8 kinderen geboren.

Er bestaan van hem en van zijn echtgenoote verschillende geschilderde portretten.

Een silh. van K. met een portr. van zijn echtgen. vindt men in: *Ned. Patric.* 17e jrg. (1927), blz. 250.

Na zijn overlijden werd de uitgave bezorgd van *Twaalftal Leerredenen*, *nagelaten door J.L. Kotting.* Alkm. 1844. 8°. (Nr. XII is de laatste leerr. door hem te Alkmaar uitgespr. over Openb. XXI:4*b. De dood zal niet meer zijn*).

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 550. (art. v. H.F. Wijnman; de jaren van K.'s intrede te Den Helder en te Alkmaar zijn ald. foutief opgegeven). - *Boekz.* 1844*a*, 768, 770-772. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 235. - Id. *Ac. L. Bat.*, k. 1279. - Id. *Rh. Traj.*, k. 279. - *Nav.* LXXIII (1924), blz. 221.

[Petrus Koumans Brouwer]

KOUMANS BROUWER (Petrus). Zie: **Brouwer**.

[Hendrik Joseph Kouwenhoven Dzn.]

KOUWENHOVEN Dzn. (Hendrik Joseph), geboren te Delft den 25en Dec. 1862, werd den 28en Juni 1863 in de Waalsche Kerk ald. tegelijk met 27 andere kinderen door Dr. H.F. Kohlbrügge gedoopt en ingeschreven in de doopregisters van de ‘Niederl.-Reformirte Gemeinde’ te Elberfeld, waar Kohlbrügge toen predikant was. Zijn ouders behoorden tot het betrekkelijk groot getal leden der Ned. Hervormde Gemeente te Delft, die, onbevredigd door de prediking in haar midden, de ‘oefening’ bijwoonden van H. v. Heumen, groot vriend en vereerder van Kohlbrügge, en die

daarom hun kinderen te Elberfeld vóór de zestiger jaren der 19e eeuw, lieten doopen. In later tijd kwam Kohlbrügge zelf naar Delft e.a. plaatsen, om onder meer den Doop te bedienen aan kinderen van zijn geestverwanten in Nederland, waarna de namen der

gedoopten werden ingeschreven in de Doopregisters zijner gemeente te Elberfeld, omdat Kohlbrügge geen zelfstandige kerkelijke organisatie hier te lande wilde. In de zeventiger jaren der 19e eeuw na de komst van Ds. L. van der Valk als predikant der Chr. Gereformeerde gemeente te Delft sloten met vele anderen ook de ouders van H.J. Kouwenhoven zich bij deze gemeente aan. Hun zoon bezocht eerst het gymnasium te Delft, vervolgens de Theol. School te Kampen en werd op 21-jarigen leeftijd toegelaten tot het predikambt in de Chr. Gereformeerde Kerk. Hoewel er eerst eenige aarzeling bestond om iemand van zijn leeftijd te beroepen, aanvaardde Kouwenhoven reeds den 1en Febr. 1885 de bediening bij de gemeente te Schoonebeek (m. 1 Cor. I:21-24) na bevestigd te zijn door Ds. R. Huls, pred. te Nieuw-Amsterdam (m. Jes. LXII:6, 7). Den 18en Dec. 1887 deed hij intrede in zijn tweede gemeente te Zaamslag. Den 24en Juli 1892 verbond hij zich aan die te Voorschoten (m. 2 Cor. V:20; bev. door bovengen. Ds. L. v.d. Valk, toen pred. te Scheveningen (m. 1 Petr. V:2*a*). Vandaar vertrok hij naar Groningen, waar hij den 20en Mei 1894 intrede deed. Zijn laatste gemeente, die hij het langst diende, was die te Leiden, waar hij den 26en Nov. 1899 bevestigd werd door Ds. J. Holster, pred. ald. (m. Hand. XX:28; intr. m. Ef. IV:12*a*). Na 45-jarigen dienst werd hij den 1en April 1930 emeritus. Den 31en Maart predikte hij afscheid te Leiden, waarna hij zich metterwoon vestigde te Oegstgeest. Ook na het ingaan van zijn eervol emeritaat kreeg hij uit alle deelen des lands aanzoeken uit de ‘Geref. Kerken’ om preekbeurten te vervullen. Den 17en Oct. 1931 naar Amerongen gereisd om daar den volgenden dag te prediken, werd hij aldaar door een plotselingen aanval van benauwdheid des morgens vroeg overvallen, en overleed hij enkele uren daarna. Op de begraafplaats Rijnhof te Leiden werd hij begraven; eenige maanden later werd op zijn graf een gedenksteen onthuld.

Hij was tot zijn laatsten levensdag iemand van forsche gestalte en veerkrachtigen tred, daarbij een sterke persoonlijkheid, die vooral te Leiden veel arbeid verrichtte. Door zijn medeleven met zijn gemeenten en zijn hartelijkheid was hij zeer bemind. Zijn goedbewerkte, geheel uitgeschreven preeken droeg hij met groot gemak voor, waarbij zijn klankvolle stem, die tot het laatst toe zelfs groote kerkgebouwen omvatte, en zijn uitnemend geheugen hem dienden, zonder dat zijn gehoor doorgaans bemerkte dat hij een manuscript voor zich had. Werd hij enkele malen geheel onverwacht geroepen, om voor te gaan, dan was zijn gemis aan voorbereiding nauwelijks merkbaar. Te Leiden, waar hij aan de ‘Geref. Kerk A’ (Hooigracht) verbonden was, werkte hij mede aan de samensmelting van de ‘Kerken A, B en C’, die in 1905 tot stand kwam. Hij kon bij zijn collega's afwijkende meeningen gemakkelijk verdragen zonder dat de onderlinge harmonie verstoord werd.

Ook het onderwijs had zijn bijzondere belangstelling. Langen tijd was hij curator van het Gereformeerd Gymnasium te Kampen; tot de stichting van een Chr. Hoogere Burgerschool te Leiden kwam het door zijn initiatief.

Hij droeg de ridderorde van Oranje Nassau.

Hij was 8 Jan. 1885 gehuwd met mej. Johanna Maria Post, die hem overleefde met twaalf kinderen, van wie een zoon predikant is.

Van hem zag het licht:

‘*Wij loven dat Uw Naam nabij is*’. Gelegenheidspreek, geh. in de Parklaankerk te Groningen, op 31 Aug. 1898, bij de meerderjarigheid v. Koningin Wilhelmina.

Gron. 1898. 8°. - '*Wat buigt gij u neder*, *o mijn ziel*!' Gedachtenisrede, uitgespr. op

6 Sept. 1903 na het overlijden v.d. Weleerw. Heer J.H. Donner. Leid. 1903. 8°. - *Uit den Prediker.* Twee preeken. Leid. 1907. 8°. - [Met H. Thomas en W. Bouwman], *In benarde tijden.* Drie tijdpreeken; hierin van K.: *Klokkeklanken in donkere dagen.* Een tijdpreek over Jerem. 10:19-24. Leid. 1917. 8°. - '*Wachter, wat is er van den nacht*?' Tijdwoord ter inleid. op het gebed om den Vrede. Leid. 1918. 8°.
Gedurende vele jaren was hij ook redacteur van de *Leidsche Kerkbode.*

L i t t e r a t u u r : *Jaarb. t. dienste v.d. Geref. Kerken in Nederl.* Jrg. 1932, blz. 401-404 (necrol. d. W. Bouwman, m. portr.). - *N. Haagsche Crt.* 19 Oct. 1931.

[Frederik Stephanus Kraayvanger]

KRAAYVANGER (Frederik Stephanus) werd den 23en Dec. 1809 geboren in de buurtschap Oldburgen, destijds gemeente Drempt, thans Steenderen, uit het huwelijk van Joannes Reynert Kraayvanger en van Cornelia Nuyen, die aldaar een flinke hofstede bewoonden. Zijn ouders behoorden tot de Roomsch-Katholieke Kerk; hun zoon getuigde van hen dat zij 'niet roomsch, maar katholiek, goed katholiek' waren; godsdiensttwisten hadden op hen geen vat. Reeds op de dorpsschool onderscheidde Frederik Kraayvanger zich door aanleg en weetgierigheid van de andere leerlingen. Een zijner onderwijzers was hem bijzonder genegen, omdat hij altijd zeer begeerig was het *hoe* en *waarom* van wat hij zag en las te willen weten. Behalve zijn schoolboeken was zijn lectuur *De mondstopper* en Feller's *Wijsgeerige Catechismus*, boeken van polemische strekking, hem overhandigd en ter lezing aanbevolen door den dorpspastoor, bij wien hij zeven jaren als koorknaap had gediend en die zijn buitengewonen aanleg had opgemerkt. Geen van beide boeken bevredigden hem, maar de lectuur bleef toch niet zonder invloed op zijn verdere vorming, o.a. omdat hij er een menigte Bijbelteksten uit leerde kennen, die hem het gemis van een Bijbel vergoedden. De lust tot zelfstandig onderzoek werd daardoor bij hem opgewekt. Hiertoe droeg ook bij de liefhebberijstudie, die hij maakte van mathesis, chemie, geometrie en astronomie.

Inmiddels bleef hij gehecht aan zijn Kerk, evenals zijn ouders en zijn bloedverwanten, die ijverig Roomsch waren, en onder wie een pastoor en een non waren. Hetzij door den wil van zijn ouders hetzij uit eigen begeerte was het plan gerijpt dat hij, die aanvankelijk in het bedrijf van zijn vader werkzaam was geweest, voor den geestelijken stand zou worden opgeleid. De dood van zijn vader, in 1832 verhaastte de uitvoering van dit plan. Hij wilde echter geen wereldlijk geestelijke worden. De weg, die voor hem tot het beoogde doel leidde, werd hem geopend, toen het gerucht ook tot zijn geboorteplaats doordrong, dat paters Liguoristen uit Rome, met hun boetprediking in Limburg en N.-Brabant optraden. Dit deed hem besluiten, zich met deze orde-geestelijken in verbinding te stellen. Hij zocht hen daartoe op in het klooster te St. Truyen, waar zich zij ophielden. Zijn wensch vond bij hen ingang; zij beloofden hem te zullen aannemen, nadat hij zich in de Latijnsche taal zou geoefend hebben. Hiertoe werd hem aangewezen het Gymnasium te Sittard, waar hij bovendien de Fransche en Duitsche talen zou leeren. Dat hem daarbij de gelegenheid werd ontnomen zich ook met liefhebberijstudie en in het algemeen met

zelfstandig onderzoek bezig te houden, was voor hem echter een overwegend bezwaar, en na een verblijf van vier maanden verliet hij Sittard. In den omtrek van Maastricht te Limmel bracht hij daarop ruim vier jaren door in de woning van den pastoor G. Meys, die hem met vier andere studenten les gaf, hoofdzakelijk in de Latijnsche taal, waardoor hij in staat werd gesteld zijn gewone studiën te beter voort te zetten. Vervolgens meldde hij zich opnieuw aan bij de paters

Liguoristen te St. Truyen met het verzoek onder hen te worden opgenomen. Dit zou geschied zijn, als er in het deugdelijk getuigschrift, dat pastoor Meys hem meegaf, niet óók melding was gemaakt van zijn studiën in wis-, meet- en sterrekunde. De paters Liguoristen achtten dit blijkbaar gevaarlijk voor de Roomsche Kerk, zooals hem duidelijk werd uit de vragen, hem in verband daarmede voorgelegd. Zij zonden hem hierna met een verzegelden brief naar Wittem bij Aken tot andere paters van dezelfde orde. Ook daar werd hij ondervraagd, met het gevolg dat men hem, weer met een verzegelden brief, naar de paters Jezuïeten te Brussel zond, waar hem een reeks van vragen, die hem zeer bevreemdden, werd voorgelegd en hij ernstig vermaand werd ter wille van zijn eeuwig welzijn zijn 'zelfstandige studie' te laten varen. Allerminst overtuigd, dat zijn opvatting op dwaling zou berusten, begaf hij zich na eenige dagen van stille overpeinzing naar de paters Franciscanen te St. Truyen met het verzoek onder hen te worden opgenomen. Bij dezen bestond hiertegen geen bezwaar; hij deed zijn examen, werd aangenomen als novitius en een jaar daarna als pater. In den tijd van vier en een half jaar leerde hij daar het Roomsche stelsel volledig kennen en zich rekenschap geven van zijn bezwaren ertegen, die hij echter om meer dan één reden moest verzwijgen. Na twee jaren werd hij te Luik tot subdiaconus gewijd en een jaar daarop tot diaconus.

In het klooster te St. Truyen leerde hij toestanden kennen, die hem in sterke mate tegenstonden, en die zelfs tengevolge hadden dat het door den paus met de zwaarste kerkelijke straf, het interdict, werd getroffen. Toen hij dan ook straks naar het klooster te Weert werd gezonden, stemde hem dit tot blijdschap. Hier bevond hij de toestanden evenwel nog erger. Zes weken na zijn komst te Weert, werd hij (den 21en Mei 1842) te Roermond tot priester gewijd. Nog twee maanden later zond men hem naar het klooster te Megen, waar hij gedurende meer dan een jaar de functie waarnam van Vicaris (tweede overste van het klooster). Zijn verzet tegen daar heerschende gewoonten werd oorzaak, dat men den 'kloosterhervormer' zocht te verwijderen. In Aug. 1843 werd hij als missionaris naar Bolsward gezonden, bijna twee jaren later als zoodanig naar Haarlem, en zes jaren daarna in dezelfde betrekking naar Oudewater. De verwachting van zijn parochianen aldaar, die hem zeer genegen waren, dat hij aangewezen zou worden om hun in Juni 1852 overleden pastoor op te volgen, werd niet vervuld; maar kort daarop werd bekend dat hij als tweede kapelaan (en dus gedegradeerd) naar Leiden was overgeplaatst. Intusschen werden zijn gangen in toenemende mate nagegaan en ondervond hij sterke tegenwerking, omdat hij in zijn prediking van de specifiek Roomsche leeringen afweek en daarbij ook, omdat niet geheim was gebleven dat hij hier en daar zich om voorlichting had gewend tot predikanten. Gevolg was dat hij werd opgeroepen naar het klooster te Weert. Hier gekomen werden hem schijnbaar aanlokkelijke voorstellen gedaan; men wilde hem in een onvermengd-Roomsche omgeving een plaats aanwijzen; het resultaat was dat hij op eigen aandrang Franeker tot standplaats kreeg. Aan scherpe contrôle te zijnen opzichte ontbrak het ook daar niet. Ondanks sterke tegenwerking won hij de liefde zijner parochianen en de vriendschap van vele der in de meerderheid zijnde Protestanten. Bijzonderen steun genoot hij van Ds. J.H. Reddingius, predikant aldaar, die hem van veel litteratuur voorzag; niet het minst Prof. P. Hofstede de Groot's *Natuurlijke Godgeleerdheid* oefende invloed op hem. Zoo kwam hij tot het besluit om met de Roomsche Kerk te breken. Na nog een paar dagen van bangen strijd deelde hij dit besluit mede aan den provin-

ciaal der Franciscanen te Weert en verliet hij zijn pastorie om zich naar te Groningen te begeven. Aldaar vond hij geestelijken steun bij Prof. Hofstede de Groot en bij andere godgeleerden. Ds. C.H. v. Herwerden zou hem voorbereiden voor zijn aansluiting bij de Ned. Hervormde Kerk. Van Roomsche zijde werd daarop een bijzonder middel toegepast om hem tot terugkeer te dringen; een zijner zusters en zijn neef, die priester was, vervoegden zich bij hem en wisten door vurige betoogen, hem ten slotte te bewegen, dat hij, mede onder invloed van samensprekingen met tactvol optredende geestelijken, een schriftelijke verklaring gaf dat hij voortaan allen omgang met Prof. Hofstede de Groot zou mijden, en dat hij zich vervolgens in een toestand van bedwelming, waarin men hem had weten te brengen, uit Groningen liet wegvoeren. Toen hij weer tot bewustzijn kwam, bevond hij zich, in gezelschap van zijn neef, te Haarlem, waarheen om de aandacht niet te trekken, de reis over zee was afgelegd. Hij werd er in vriendelijk gehoor ontvangen door den bisschop Mgr. Franciscus Jacobus van Vree, waartoe hem de weg was gebaand. Op machtiging van paus Pius IX (d. 17 Juni 1855) werd hij nu onder den bisschop van Haarlem gesteld, door wiens bestel hij omstreeks 1 Oct. in het Jezuïetenklooster te Culemborg werd geplaatst. Hier bleef hij tot dat hij vandaar naar Medemblik werd gezonden, vanwaar hij na een half jaar voor herstel van gezondheid in het najaar van 1856 verhuisde naar een klein klooster onder Krooswijk te Rotterdam. Volgens zijn eigen getuigenis verkeerde hij destijds in een toestand van verwarring, waarin hij niet recht wist wat hij deed en schreef. Hiervan maakten de paters Franciscanen gebruik om hem weer tot hun orde over te halen, waarin de bisschop van Haarlem had toegestemd onder voorwaarde dat men hem onder toezicht zou houden.

Na hersteld te zijn verklaard, werd hij in het begin van 1857 door den bisschop terug geroepen, en andermaal te Haarlem geplaatst als kapelaan. Even als vroeger vervulde hij hier met ijver en nauwgezetheid zijn ambtelijken plicht, maar in de drie jaren die hij er doorbracht, had hij met toenemende moeilijkheden en kwellingen te kampen. Dit werd van dien aard, dat de overheid er zich in mengde en een commissaris van politie hem aanried een klacht in te dienen. De bisschop vond hierin aanleiding hem te verzoeken de zaak te sussen onder belofte zelf voor zijn vrijheid en stoffelijk onderhoud te zullen zorgdragen.

Hieraan gaf Kraayvanger gehoor, maar de moeilijkheden, hem daarna in den weg gelegd, brachten hem ertoe tegen Nieuwjaar 1860 Haarlem te ontvluchten en zich naar zijn geboorteplaats te begeven. De bisschop gelastte hem daarop Oldburgen niet zonder zijn verlof te verlaten en herinnerde hem dat hij aan de hoofdzaken zijner religieuze beloften en aan de constituties zijner orde verbonden bleef. Voor het verrichten van kerkelijke diensten werd hem daarbij een toelage geschonken, die hem in staat stelde op zeer bekrompen voet te leven.

In de stilte der drie volgende jaren in den Gelderschen achterhoek doorgebracht rijpte nu bij hem het besluit, om, thans voor goed, uit volle overtuiging de Roomsche Kerk te verlaten. Den 17en Febr. 1863 werd hij aangenomen als lidmaat der Ned. Hervormde Kerk, na hiertoe onderwezen te zijn door Ds. A.H. van der Hoeve, predikant te Laag-Keppel, en den daaropvolgenden Zondag legde hij openlijk belijdenis des geloofs af in de gemeente te Arnhem.

Daarop (7 Mei) vestigde hij zich metterwoon in zijn vroegere woonplaats Haarlem, thans om als ‘evangelist’ werkzaam te zijn voor de ‘Evangelische Maatschappij’,

waarmee hij in aanraking was gebracht door een der leden van het Hoofdbestuur, den reeds genoemden predikant van Laag-Keppel. In het belang der propaganda voor deze Maatschappij maakte hij van Haarlem uit vele reizen. Ondertusschen toonden tal van voormalige gemeenteleden hun blijvende sympathie voor zijn persoon, en stond hij ook tot verschillende priesters in vriendschappelijke betrekking, terwijl anderen niet ophielden hem te bestrijden, hetzij op ruwe of op verfijnde wijze. Een voorstel, hem in 1867 gedaan, om hem onder zekere aanbieding te bewegen zich van spreken met Roomschen te onthouden, wees hij beslist af.

Nadat zijn gezondheid maandenlang was achteruitgegaan, overleed hij te Haarlem den 1en Jan. 1873. Op zijn graf aldaar, waarop een gedenkteeken is geplaatst, staan de woorden van Mt. V:6 vermeld. Protestant geworden stemde zijn overtuiging meer met die der vrijzinnigen dan met die der rechtzinnigen overeen. Zijn veelbewogen, merkwaardige levensloop en wandel getuigde daarvóór en daarnà van de oprechtheid zijner beginselen en van de offers, door hem gebracht voor wat hij na zwaren strijd als waarheid erkende.

Van hem zag het licht:

Van Rome naar Christus. Gronden voor mijn overgang uit de Roomsch-Katholieke tot de Protestantsche Kerk. Arnh. 1863. 8°. - *Open Brief aan de Roomsch-Katholieke priesters*, *mijne voormalige ambtgenooten.* Arnh. 1864. 8°.

Naar aanleiding van het eerste dezer geschriften verscheen: L. de Leeuw, *Open brief aan F.S. Kraayvanger.* 2e gewijz. en verm. opl. Utr. 1863. 8°. - *De dwaling veroordeelt zich zelven. Eenige en ware grond v. Kraayvanger's overgang uit de R.-K. tot de Prot. Kerk*, *door den schrijver zelven neêrgelegd in zijne levensschets.* Medegedeelde corresp. v. G.N. ten Brink. 2e dr. Arnh. 1863. 8°. - E.J. Pannekoek, *Oordeelt niet*, *opdat gij niet geoordeeld wordt. Eenige opmerkingen n. aanl. eener brochure v. G.N. ten Brink*, *gerigt tegen Kraayvanger's 'Van Rome naar Christus'. Benevens eene teregtwijzing v.d. 'Katholieke Stemmen'* v. 2 Mei 1863. Zutph. 1863. 8°.

L i t t e r a t u u r : W.R. Poolman, *Onze Pater F.S. Kraayvanger*, *voormalig R. Kath. priester*, *naar zijn eigene aanteekeningen en volgens officieele bescheiden in zijn leven geschetst.* Haarl. 1874. 8°. (m. Bijlagen). -G.J. v. Woerden, *Fred. Steph. Kraayvanger*, *voormalig R.K. priester. Geschetst naar* '*Onze Pater*' *van Ds. W.R. Poolman.* Met een woord ter inleiding van Dr. J. Herderscheê. Zalt-Bommel. 1909. 8°. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 718 (art. v. Dr. W. Meindersma).

[Christiaan Krabbe]

KRABBE (Christiaan), geboren onder Rijswijk (Z.H.), ged. te 's-Gravenhage 24 Oct. 1808 als een der vier kinderen uit het huwelijk van Johan Peter Krabbe en Catharina van Straalen. Onder invloed van den Hoogduitschen predikant van 's-Gravenhage M. Jorissen, werd hij in 1818 met zijn ouderen broeder Jan naar Neuwied a. Rhein gezonden, om voorloopig opgevoed te worden in een vermaard gesticht der Herrnhutters. Bij dezen legde hij in 1821 belijdenis des geloofs af. Het

plan bestond toen reeds dat hij predikant zou worden; een tijdlang koesterde hij den wensch om als zoodanig een Herrnhuttersche gemeente te dienen. Van Sept. 1822 af bracht hij nog enkele jaren door op het Paedagogicum te Niesky in Pruisisch Silezië, waar hij ook in de klassieke talen onderwezen werd. Na een zevenjarig verblijf in Duitschland deed zijn vader hem terugkeeren naar Nederland, waarvan hij de taal weer als van den beginne af moest aanleeren.

Den 17en Sept. 1825 werd hij ingeschreven als student te Utrecht. Tot zijn meest

gewaardeerde academievrienden aldaar behoorde de toekomstige hoogleeraar J.H. Scholten, wiens omgang op zijn theologische denkwijze en beginselen beslissenden invloed oefenden, tengevolge waarvan hij zich in de piëtistische gedachtenwereld der Herrnhutters niet meer thuisvoelde.

Na drie jaren in de Letteren gestudeerd te hebben, om het candidaatsexamen af te leggen, vond hij in het nieuwingestelde examen in de Mathesis, dat daaraan voorafgaan moest, een beletsel, om dit doel te verwezenlijken, en vergenoegde hij zich met het gewone propaedeutische examen, dat hij *summa cum laude* aflegde. Tegen het eind van zijn theologische studiën werd hij aangetast door een zeer ernstige aandoening van zijn ademhalingsorganen, met dit gevolg, dat hij ervan moest afzien om met de Jagercompagnie in 1830 uit te trekken, terwijl tevens twijfelachtig werd of hij predikant zou kunnen worden. Na onderbreking van anderhalf jaar kon hij echter zijn studiën, zeer voorzichtig, toch voortzetten. In Mei 1834 door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk toegelaten, ging hij tot de vereischte onderteekening der toenmalige proponentsformule slechts over onder nadrukkelijke verklaring dat hij dit deed in den zin van *quatenus*, hetgeen hem zeer kwalijk genomen werd door Prof. Heringa, die hem kort te voren een gematigd *quia* had laten verdedigen, en nu voornemens was zijn toen verdedigde stellingen door den druk te publiceeren (J.H. Heringa, *Berigt aangaande zeven stellingen betreffende de formulieren van eenigheid des geloofs in de Ned. Herv. Kerk onder zijn voorzitting verdedigd.* Utr. 1834). De goede verstandhouding tusschen leermeester en leerling was echter spoedig hersteld, al bleef de laatste tegenover de eerste zijn zienswijze handhaven. Een verblijf met zijn vader te Bentheim, in den zomer van 1834, was voor den proponent aanleiding tot het vervullen van preekbeurten te 's Heerenberg en te Didam. Door beide gemeenten beroepen, koos hij eerstgen. gemeente, waar hij den 20en April 1835 (2den Paaschdag) door zijn vriend Ds. D. Pijzel, pred. te Ellecom, bevestigd werd (m. 1 Cor. XVI:10*b*) en intrede deed (m. Lc. XXIV:13-29*a*). Na in Dec. 1837 voor een beroep naar Wassenaar te hebben bedankt, gaf hij in het volgende jaar aan de roepstem van Zutphen gehoor. Den 9en Sept. 1838 werd hij hier bevestigd door Dr. W.R. Veder, pred. ald. (m. 2 Cor. VII:2*a*; intr. m. Lc. X:21; afsch. te 's Heerenberg 26 Aug. m. Ef. III:14-21). Evenals aan zijn eerste gevoelde hij zich aan zijn tweede gemeente nauw verbonden; hij bedankte voor beroepingen naar Haarlem (Juli 1840; toen men zijn naam daar kort daarna weer op een nominatie plaatste, bedankte hij ook hiervoor) en naar Groningen (Juli 1843). Den 21 en Apr. 1844 preekte hij afscheid te Zutphen (m. Fil. I:9-11) wegens vertrek naar Leiden. Het vooruitzicht om er J.H. Scholten aan te treffen, gaf wel den doorslag bij het aannemen van dit beroep. Hij deed er den 5en Mei d.a.v. intrede (m. Mt. XIII:18) na bevestigd te zijn door Ds. J. Dermout, pred. ald. (m. 2 Cor. XIII:9*b*).

Met ingang van 1 Nov. 1875 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat. In zijn laatsten levenstijd trof hem een aanval van beroerte, waarvan het gevolg was dat hij in hulpbehoevenden toestand verkeerde, al trad eenige beterschap in, zoodat hij soms nog kon uitgaan. Zijn helderheid van geest bleef hem echter bij tot het einde. Hij overleed te Leiden den 21en Aug. 1886 (niet 1887, zooals in *N. Biogr. Wdb.* t.a.p. staat opgegeven) en werd begraven te Katwijk aan Zee.

Krabbe wist door zijn beminnelijke persoonlijkheid, zijn gelukkige voordracht, zijn sympathieke en sonore stem, en ook door de practische strekking van zijn prediking,

in zijn eersten tijd te Leiden een talrijk gehoor te trekken. Hij besteedde aan zijn preekwerk veel zorg en behandelde daarbij vaak min gewone onderwerpen. Dat later de belangstelling bij zijn optreden zienderoogen afnam vond zijn oorzaak in het doffer worden van zijn stem en verzwakking van zijn gezichtsvermogen, maar vooral wel hierin, dat zijn prediking in vrijzinnigen geest aan een steeds toenemend deel zijner gemeente niet voldeed. Daarbij kwam dat buiten zijn werk als herder en leeraar steeds meer andere bezigheden beslag op hem legden, zoodat hij niet meer zooveel zorg aan zijn preeken kon besteden als te voren. Tot bedoelde bezigheden behoorden zijn arbeid voor het Haagsche Genootschap tot verdediging van den Chr. Godsdienst, waarvan hij, als bijzonder vertrouwd met de Hoogduitsche taal, de vertolking der Programma's en de correctie der Werken bij het ter perse gaan verzorgde, terwijl drie bekroonde Prijsverhandelingen door hem, op verzoek der Bestuurders, in het Nederlandsch werden overgebracht (zie ond. zijn geschr.).

Niet het minst werd op zijn tijd beslag gelegd door het secretariaat van het Prov. Kerkbestuur van Zuid-Holland, dat hij na het overlijden van Dr. J. Tichler, pred. te Leiden, zijn voorganger als secretaris (overl. 9 Aug. 1865) waarnam tot 1878. Den daaraan verbonden arbeid, waarbij zijn groote wetskennis, onpartijdigheid en welwillendheid jegens een ieder aan het licht traden, vervulde hij met bijzondere toewijding. Te voren was hij gedurende eenige jaren praeses van het Classicaal Bestuur van Leiden geweest. Bij herhaling had hij zitting als lid van de Algemeene Synode. In 1868 opende hij als oudste van jaren hare vergaderingen met toespraak en gebed en werd hij benoemd tot secundus van den vice-president. Ook in 1873 woonde hij nog hare vergaderingen bij, nadat hij in 1871, tijdens de ziekte van haar toenmaligen secretaris, diens functies in haar midden had waargenomen.

Hij was een der vijf stichters en later Eerelid van de Nederlandsche Gustaaf-Adolf-Vereeniging, en ijverde onafgebroken voor hare belangen. In de derde Aflevering der *Tafereelen en berigten uit de geschiedenis der Prot. Kerk in onze dagen* van 1886 zijn de verdiensten van Krabbe in dit opzicht door het Hoofdbestuur der Vereeniging te Leiden herdacht. Ook van *Christelijk Hulpbetoon* en van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, waarvan hij jarenlang bestuurder was, stond hij de belangen ijverig voor. Van 1868 tot zijn dood was hij lid van de *Commissie tot de zaken der Oost- en West-Indische Kerken*, en sedert 1845 lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

Hij huwde 5 Mei 1843 te Zutphen met Jonkvr. Agatha Clotilda baronesse Collot d'Escury, die hem 12 Jan. 1851 door den dood ontviel, waarna hij in Sept. 1854 hertrouwde met Maria Adriana Machteld Scholten, zuster van Prof. Dr. J.H. Scholten, die hem overleefde. Uit het eerste huwelijk werden vijf, uit het tweede twee kinderen geboren.

Van Krabbe bestaat een portret te halver lijve, van voren, zittende, met bril op. Lith. m. facsim. d. A.J. Uytenbogaert. Zie: v. Someren, *Catal. v. Portr.* II, No. 3052 (waar zijn sterfjaar ook onjuist als 1887 wordt vermeld).

Van hem zag het licht:

De aartsbisschop van Keulen en de Pruissische Regering. Uit het Hoogd. vert. en m. eenige aanteek. en bijvoegs. vermeerderd. Utr. 1838. (Deze brochure was afkomstig van een liberalen R. Katholieken schrijver. Tot de vertaling gaf aanleiding de toenmalige staatkundige verwikkelingen, door Clemens August van Droste veroorzaakt,

die in het naburige Emmerik groot opzien baarden, en die hier ten gunste van de Regeering worden besproken). - *Levensber. v. Adrianus Leonardus van der Boon Mesch*, in: *Letterk. Lb.* achter: *Handel.* 1852, blz. 94-98. - Id. v. *Wessel Scholten.* Ibid. 1857, blz. 147-156. - Vert.: C. Schwarz, *Geschiedenis der jongste Theologie in hare hoofdtrekken geschetst.* Met e. woord t. inl. en aanbevel. v. J.H. Scholten. Leyd. 1857. 8°. (Dit door Krabbe naar de 2e uitg. vertaalde werk van Schwarz gaf aanleiding tot het uitschrijven voor het jaar 1858 van de prijsvraag van Teylers Godgeleerd Genootschap, waarvan de beantwoording door Chr. Sepp, uit 1860 (1e en 2e dr.) te Leiden verschenen onder den titel: *Proeve eener pragmatische geschiedenis der Theologie in Nederland .... v. 1787-1858*, bekroond werd (Zie: *Proeve* enz., blz. 1). - A. Bitzius, *De doodstraf beschouwd uit het oogpunt v.d. godsdienst en v.d. godgeleerde wetenschap.* Eene door het Haagsche Genootschap t. verded. v.d. Chr. Godsd. bekroonde en v. zijnentwege uit het Hoogd. vertaalde Verhand. Leid. 1870. 8°. - W.C. Höchstetter en J.U. Oschwald, *Het sociale vraagstuk en de Kerk.* Twee verhand., bekroond d.h. Haagsch Genootschap. Leiden. 1874. 8°.
Gedrukte preeken van Krabbe komen voor in: *Leerreden tot bevorder. v. Ev. kennis en Chr. leven.* Arnh. (zie Jrg. 1848 en 1855) en in de door hem met J.P. v. Harencarspel, E. Moll e.a. gepubliceerde *Leerredenen.* Uitgeg. tot stichting eener Prot. Kerk in de Haarlemmermeer. Goes. 1858. 8°.
Als lid van het Hoofdbestuur der Ned. Gustaaf-Adolf-Vereeniging was hij medewerker aan de reeds genoemde door en t. voordeele van deze vereeniging van 1857 af te Leiden periodiek verschenen *Tafereelen en berigten uit de geschied. der Prot. Kerk in onze dagen.*

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* 1887, blz. 3-12, (art. J.J. Prins). - Hs. Borger. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 718, 719 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 259. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Johann Friedrich Krämer]

KRÄMER (Johann Friedrich), geboren te 's-Hertogenbosch in 1788, werd ingeschreven als student te Leiden den 20en Aug. 1806. Als proponent bij de Luthersche Kerk beroepen te Bergen op Zoom diende hij deze gemeente tot het eind van 1814. Vandaar vertrok hij naar Zierikzee, waar hij den 1en Jan. 1815 intrede deed na voorgesteld te zijn door Ds. J.D. Zimmerman, pred. te Veere. Hij bleef aldaar werkzaam totdat hij, te Batavia geroepen, op Vrijdag 11 Dec. 1818 in haar midden in haast een afscheidsrede hield (zonder tekst), daar zijn vertrek onverwachts geschiedde. In Juli 1819 verbond hij zich aan de gemeente te Batavia, die door het gemis van een eigen leeraar en door bijkomende omstandigheden zeer was achteruitgegaan en verstrooid. Hij overleed aldaar den 3en Sept. 1831. Zijn dood wekte groote droefheid in de gemeente, waar hij betreurd werd als een waardig herder en hooggeacht leeraar.

Zijn kerkelijk standpunt blijkt uit een besluit, op zijn voorstel door de gemeente te Batavia in 1821 eenparig aangenomen en vastgesteld, bevattende een verklaring, dat zij wel de symbolische boeken der Kerk beschouwde als heilige gedenkschriften

van Luthers moed, ijver en waarheidsliefde, maar zich niet meer aan deze geschriften gebonden achtte, overeenkomstig de spreuk der hervormers dat de Bijbel alleen zij regel en richtsnoer van haar geloof.

Krämer was gehuwd met mej. C. de Gignoux.

Portretten worden van hem niet vermeld.

Van hem zag het licht:

Het feest der Hervorming, *een feest voor alle Christenen*, leerr. geh. den 2en Nov. 1817. Zierikzee. 1818. 8°. - *Leerr. over de ware grootheid des menschen, geh. den 31 Jan. 1830*, *bij gelegenh. dat de Gouv.-Gen. J. v.d. Bosch voor de eerste maal de godsdienstoefening bij de Luth. Gem. te Batavia bijwoonde.* Bat. 1830. 8°. - In handschr. bevindt zich in de Bibliotheek van het Ev. Luth. Seminarium zijn *Kerkel. Redev.*, *geh. 19 Maart 1826*, *bij gelegenh. v.h. verslag v.h. Hoofdbestuur v.h. Bijbelgenootschap in Ned.-Indië*, *in de Ev. Luth. Kerk te Batavia.*

L i t t e r a t u u r : v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. pred.*, blz. 247, 248. - Loosjes, *Naaml. v. Pred. der Luth. Kerk in Ned.*, blz. 152, 153. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 551, 552 (art. v. F.S. Knipscheer). - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* VI, blz. 48-51, 109-114, 120. - *Oud en Nieuw.* I, blz. 201; II, blz. 172. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1211. - *Cat. Bibl. Ev. Luth. Semin.* (reg.).

[Jacobus Kramer]

KRAMER(Cramer) (Jacobus), geboren te Workum in 1723, studeerde aan de hoogeschool te Franeker, en werd den 31en Mei 1746 bij de classis van Bolsward en Workum toegelaten als proponent. Het in 1748 op hem uitgebracht beroep naar Oosterzee en Echten gaf aanleiding tot een hevig dispuut. De beroepene had nl. toegestemd in een loting tusschen hem en Ds. M. Rost, pred. te Rottevalle. Het lot was op laatstgen. gevallen. Nu meenden de kerkeraad en de Grietman dat het beroep aan dezen moest worden toegewezen. Kramer erkende wel in de loting bewilligd te hebben, maar voorwaardelijk; daar aan de gestelde voorwaarde niet voldaan was, achtte hij zich echter niet gebonden aan zijn belofte, nu het beroep op hem was uitgebracht, en wilde hij dit aannemen. De Classis meende zich te moeten houden aan de wet, en approbeerde het beroep op den candidaat. (Het verloop van dit geschil vindt men in alle bijzonderheden beschreven door Engelsma, t.a.p.). Enkele maanden later, 11 Sept., werd het beroep door de Classis geapprobeerd, en den 13en Oct. 1748 had de bevestiging van Kramer plaats door Ds. Joh. Folkertsma, pred. te Tjerkgaast (m. Spr. III:6 en door een der vroegere predikanten van Oosterzee, Ds. Herm. Phocylides, pred. te de Lemmer (m. 1 Cor. XVI:10; intr. 20 Oct. m. 1 Cor. I:23, 24). Den 9en Juni 1754 preekte hij er afscheid (m. Hand. XX:32), waarna hij den 23en Juni zich verbond aan de gemeente van Hindeloopen, waar hij beroepen was als tweede predikant en als rector, een combinatie, die aldaar, gelijk in vele kleine steden van de meeste provinciën bestond. Den 31en Oct. 1773 herdacht hij zijn 25-jarige ambtsvervulling (m. Hand. XXVI:22, 23). Wegens toenemende lichaamszwakte verleende de classis van Bolsward en Workum hem den 1en Sept. 1788 eervol emeritaat, waarna hij den 6en Oct. van zijn dienstwerk ontslagen, den 26en Oct. afscheid preekte (m. Ef. VI:23, 24). Hij overleed te Sloten (Friesl.), waar hij zich metterwoon had gevestigd, den 5en Apr. 1808, nalatende een weduwe met één dochter.

Hij voelde zich gedrongen rekenschap te geven van zijn gewijzigde opvatting van de Gereformeerde leer der Verwerping, die hij niet overeenkomstig den Bijbel achtte,

nadat zij vroeger door hem was voorgestaan en verdedigd. Hiertoe publiceerde hij in de *Alg. Vaderlandsche Letteroefeningen*: *Mijne gedachten*, *omtrent de Praedestinatie*, *de Voorschikking*, *of Voorverordineering*, in: Mengelwerk, 2e St. v.h. jaar 1800, blz. 413-421. - *Kort en Zedig antwoord op den Brief v.d. Wel Eerw. Heer J. Klinkhamer Pietersz.*, *rustend Leeraar te Alkmaar*, *wegens mijne gedachten omtrent de Praedes-*

tinatie of Voorverordening in: *Mengelwerk.* 2e St. v.h. jaar 1800, blz. 641-645.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger (i.v. *Cramer*). - Engelsma, *Pred. Cl. Zevenwouden*, blz. 192-194. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 402, 642. - v. Veen, *Aanv. en Verb.*, blz. 85. - Schotel, *Openb. Eered.*, blz. 326. - *Boekz.* 1808*a.* 642.

[Jan Aikes Kramer]

KRAMER (Jan Aikes), geboren te Groningen den 8en Maart 1802, werd aldaar ingeschreven als student den 16en Sept. 1820, vervolgens te Amsterdam in 1821/1824 en te Leiden den 30en Apr. 1823 en den 20en Sept. 1826. Den 6en Oct. 1826 bevorderd tot proponent bij de Ev. Luthersche Kerk, werd hij den 4en Apr. 1827 te Amsterdam ingezegend. Daarop volgde den 13en Mei zijn bevestiging in de gemeente van Wildervank en Veendam door Ds. C. Eckhart, pred. te Groningen (m. Mt. XIII:39; intr. m. Jac. I:22). Nog geen twee jaren diende hij zijn eerste gemeente. Den 8en Maart 1829 nam hij van haar afscheid (m. 3 Joh. vs. 4) wegens vertrek naar Zutphen, waar hij den 15en d.a.v. intrede deed (m. Hand. X:29*b*), na bevestigd te zijn door Ds. S. Gerrits, pred. te Deventer (m. Mt. VI:33*a*). Den 3en Mei 1835 verbond hij zich aan de gemeente te 's-Gravenhage (m. Lc. XI:28) na bevestiging door Ds. J. Schultz, pred. ald. (m. Joh. X:11-16; afsch. te Zutphen 20 April, 2en Paaschdag, m. Joh. XV:15*b*). Den 9en Mei 1852 herdacht hij zijn 25-jarige bediening. Hij bleef te 's-Gravenhage werkzaam tot zijn eervol emeritaat, dat hem om gezondheidsredenen met ingang van 1 Oct. 1861 verleend werd. Den 29en Sept. preekte hij afscheid (m. 2 Thess. III:18). Hij overleed te 's-Gravenhage den 10en Dec. 1873. Hij betoonde zich een toegewijd dienaar zijner gemeenten en tevens een man van karakter, die onbeschroomd zijn overtuiging uitsprak. Gedurende eenige jaren was hij ook lid van de Synode der Ev. Luth. Kerk.

J.A. Kramer huwde te Amsterdam den 17en Apr. 1827 met Anna Jacoba Frantzen (geb. ald. 1801, overl. te 's-Gravenhage 1875). Hun eenig kind was Mr. Jan Aikes Kramer, secretaris-generaal bij het Departement van Oorlog, (overl. 1914).

Een afbeelding in silhouet van Ds. J.A. Kramer is aanwezig in de Kerkeraadskamer der Ev. Luth. kerk te 's-Gravenhage.

Van hem zag het licht:

Gods hulp in algemeene ongelegenheid. Leer. ov. 2 Kon. VII:1, *2. Uitgespr. d. 28 Sept. 1845.* 's-Grav. 1845. 8°. - *De goede Herder beschermt Zijne kudde. Leerr. ov. Joh. X:11-26. Uitgespr. d. 10 Apr. 1853.* 's-Grav. 1853. 8°. (N. aanl. v.d. invoer der Bisschoppelijke hiërarchie in Nederl.). - *De St.-Maartensdag. Een geschenk voor de jeugd.* Uitgeg. t. voord. v.e. viertal weesjes te 's-Gravenhage. 's-Grav. 1854. 8°., 2e dr. ald. 1855. 8° (Zie: *Vad. Letteroefen.* 1855. 1e st. Boekbespr., blz. 348-350). - *Oranje komt*! *Een lied voor 30 Nov.* 's-Grav. 1863. 8°. - *Lijkkrans op het graf v.d. Hoog Eerw. z. gel. Heer I.J. Dermout.* 's-Grav. 1867. 8°. - *Reisherinneringen en gedachten* (overdrukken en verspreide stukjes). - *De Voorzienigheid.* Dichtstuk in: *Vad. Letteroefen.* 1855. 2e st. Mengelwerk, blz. 197-204.

L i t t e r a t u u r: Loosjes, *Naamlijst v. Pred. der Luth. Kerk in Ned.*, blz. 152. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX. k. 551. (art. v. F.S. Knipscheer). - *Oud*

en Nieuw. I (1862), blz. 156. 212, 505. - Domela Nieuwenhuis, *Gesch. der Ev. Luth. Gem. te 's-Gravenh.*, blz. 79. - Pont, *N. Bijdr.* I, blz. 60; IV, blz. 135; VI, blz. 69, 70. - *Boekz.* 1852^2, 550. - *St. v. Waarh. en Vr.* 1874, blz. 158, 159. - *Cat. Bibl. Ev. Luth. Semin.* (reg.). - *Alb. Stud. Gron.*, k. 273. - Id. *L. Bat.*, k. 1260, 1272. - F.F. Karseboom, *Aan mijn vriend J.A. Kramer* (Gedicht). 1854. 8°. (*Cat. Letterk.* I, k. 556).

[Geerhard Kramer]

KRAMER (Geerhard), geboren te Onstwedde den 12en Juni 1870, zoon van Ds. G. Kramer ald., volbracht zijn theologische studiën aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, waar hij in de tweede helft van Jan. 1897 hoopte te promoveeren tot Doctor in de Godgeleerdheid. Beroepbaar gesteld in de Gereformeerde Kerken werd hij den 13den Dec. 1896 te Monster bevestigd door zijn ouderen broeder Ds. T. Kramer, pred. te Rottevalle (m. Fil. II:29; intr. m. 1 Cor. III:11). Den dag daarna openbaarde zich opnieuw bij hem de ziekte, die zijn gestel sinds lang had ondermijnd, en waaraan hij juist vier weken na zijn intrede, op Zondag 10 Januari 1897 overleed. De tekst van zijn laatste prediking was: 'Zalig is hij, die aan Mij niet zal geërgerd worden'.

Zijn academisch proefschrift over *Het verband van Doop en Wedergeboorte* lag vóór zijn intrede in handschrift geheel klaar, behalve alleen de Inleiding, en was op enkele vellen na door hem zelf nog nagezien, in de hoop er na de drukke dagen van Kerstmis en de jaarwisseling de laatste hand aan te leggen. Het verscheen thans na zijn overlijden (uitgeg. te Breukelen. 1897. 350 bladz.), met een warm gestelde voorrede van Dr. A. Kuyper, onder wiens toezicht de bewerking had plaats gehad, en die daarin verklaarde, dat 'buiten allen twijfel' Kramers promotie 'met den hoogsten lof' zou zijn geschied.

Hij was gehuwd te Amsterdam den 3en Dec. 1896 met Mej. Margaretha P. Harrenstein, kleindochter van Ds. D. Klinkert (zie hiervóór blz. 18, 19).

L i t t e r a t u u r : *De Heraut v.d. Geref. Kerken.* 17 Jan. 1897. - Voorr. v. Dr. A. Kuyper vóór het Acad. Proefschr., p. I-V. - W.H. Gispen Jr., *In memoriam*, in: *Almanak* voor 1898. Uitg. v.h. Corps v. Studenten aan de V.U. te Amst., blz. 75-78. - P.A.E. Sillevis Smitt, *Tweetal predikatiën*, *geh. te Monster op den eersten rustdag na het overlijden v. Ds. G. Kramer*, *in leven Pred. des W. ald.* 2e dr. Amst. 1897. 8°.

[Cornelius de Kranckel]

KRANCKEL (Cranckel) (Cornelius de) (ook voorkomende als **Kranckel),** wiens naam in geen in dr. verschenen Album Stud. van Nederlandsche hoogescholen vermeld wordt, werd, na in 1664 door de Classis van Gorinchem praeparatoir geëxamineerd te zijn, in 1665 (blijkens handel. v.d. Kerkeraad) bevestigd als predikant te Veen. Hij diende deze gemeente tot zijn overlijden in Nov. 1708.

Hij woonde als Deputaat van de Classis van Gorinchem verscheidene Part. Synoden van Zuid-Holland bij, werd ook meermalen aangewezen als Visitator ecclesiarum en als Visitator librorum en hield tot sluiting van de Part. Synode te Brielle den 17en Juli 1693 'een seer stichtelijcke, geleerde en beweeghelijcke predicatie over 2 Cor. 13, vers 11'. Bij zijn overlijden liet hij uit zijn huwelijk met Catharina Vasseur o.a. een zoon na, *Johannes de Kranckel*, die als predikant eveneens slechts één gemeente heeft gediend; te Wateringen bev. als proponent in 1697, overleed hij aldaar 14 Sept. 1721.

Van C. de Kranckel zijn geen afbeeldingen bekend.

Hij gaf in het licht:

Naeckte Ontdeckinge der Valscher Propheten: zijnde de schadelijcke Vyanden der Waerheydt die buyten ons zijn, *ende de rechtsinnige Leere der Waerheydt van alle kanten tegen gaen en bestrijden voorgestelt*. Dordr. 1674. (De opdracht aan eenige nader genoemde predikanten is gedat. 2 Jan. 1674). Het 2e ged. onder afz. titel m. nieuwe pagin. en opdracht van Anna v. Nassau, Gravin v. Hornes). (Fr. Muller, *Bibl. v. Ned. Pamfl.* 3e Dl. no. 7239; Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, II St. I Afd., blz. 183). - *De verstandige Joden*, *ofte de drie onverwinnelicke Israëlitische Jongelingen*, *mannelick*

staende en strijdende voor het ware geloove.... vertoont uyt Dan. 3 vs. 18. Dordr. 1674. Opgedr. aan Anna v. Nassau, Gravin v. Hornes. (Fr. Muller, a. b..... 3e Dl. no. 7231; Rogge a.b.).

L i t t e r a t u u r : Soermans, *Pred. Z. Holl.*, blz. 103, 133. - Dez., *Syn. Reg. Z. Holl.*, blz. 88, 89, 91, 92. - Knuttel, *Acta.* D. IV, V, VI (reg.). - *Boekz.* 1731*b*, 238.

[Jacobus Krajenhoff]

KRAJENHOFF (Jacobus). Zie: **Crajenhof.**

[Wouter Krayenbelt]

KRAYENBELT (Wouter) werd geboren te Amsterdam den 19en Febr. 1812 uit het huwelijk van Jan Krayenbelt en Aletta Ehrensperger. Reeds vroeg leefde in hem de begeerte om predikant te worden. Ondanks het plan van zijn vader, die hem liever op een handelskantoor zag geplaatst, kwam het zoover dat hij in 1830 als student aan het Athenaeum van zijn vaderstad werd ingeschreven, daarna, den 10en Maart 1831 aan de hoogeschool te Leiden, waar hij het cand. examen in de Letteren aflegde en vervolgens, den 28en Mei 1832, aan die te Utrecht, waar hij zijn theologische studiën volbracht. Toegelaten tot de Evangeliebediening door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel den 6en Oct. 1835 (niet 1836 zooals zijn zoon opgeeft t.a.p.) werd hij den 5en Febr. 1837 bevestigd te Aalst door Ds. J.A. Hanewinckel, pred. te Nederhemert (m. 2 Tim. I:8; intr. m. Col. IV:3*a*; afsch. 22 Maart 1840 m. Hand. XX:31, 32). Daarna diende hij achtereenvolgens de gemeenten van Overschie (bev. 29 Mrt 1840 door Ds. A.R. Berghege, pred. te Hillegersberg m. 2 Cor. IV:16*a*; intr. m. Gal. VI:14*a*; afsch. 6 Dec. 1857 m. Hand. XX:26, 27, in dr. versch.); Scheveningen (bev. 13 Dec. 1857 door Ds. H. Gann Dun, pred. ald. m. Hand. I:8*m*; intr. m. Ef. VI:19, in dr. versch.; afsch. 25 Sept. 1864 m. Deut. XXX:19); Waspik (bev. 9 Oct. 1864 door Ds. A.P.A. du Cloux, pred. te 's Grevelduin-Capelle m. Jes. LXII:4; intr. m. Rom. III:23-26; afsch. 8 Oct. 1865 m. Genes. XII:4*a*); Opheusden (bev. 22 Oct. 1865 door Ds. D. Gildemeester pred. te Utrecht m. Jes. LXII:6, 7; intr. m. 2 Cor. IV:13*c*; afsch. 25 Nov. 1866 m. Tit. III:8); Ede (bev. 2 Dec. 1866 door Ds. H. v. Strien Czn, pred. te Bennekom m. 2 Cor. II:14-17; intr. m. Rom. I:16; afsch. 5 Jan. 1873 m. 2 Tim. IV:22*b*); Bodegraven (bev. 12 Jan. 1873 door Ds. J.E. v. Toorenenbergen, pred. te Wageningen (m. 2 Cor. III:6-10; intr. m. 2 Cor. IV:1, 2; afsch. 21 Juli 1878 m. Ef. VI:23, 24); Putten o.d. Veluwe (bev. 4 Aug. 1878 door Ds. A. Meerdink, pred. te Harderwijk m. Ezech. XXXIII:11[a]; intr. m. Rom. I:16*a*; afsch. 8 Mei 1881 m. 2 Tim. IV:22*b*); Amsterdam (bev. 15 Mei 1881 door Ds. H.A.J. Lütge, pred. ald. m. Jes. XL:6-8; intr. 18 Mei m. 1 Cor. II:2). Den 29en Juni 1889 werd hij getroffen door een aanval van apoplexie. Zijn hoop om daarna nog weer den kansel te beklimmen, werd niet vervuld. Tot het aanvragen van emeritaat was hij echter niet te bewegen. Na een vleug van merkbare beterschap in Oct. en Nov. overleed hij te Amsterdam den 3en Jan. 1890. Zijn grafsteen op het kerkhof 'Zorgvliet' draagt volgens zijn beschikking als opschrift niets anders dan: *Wouter Krayenbelt.* Zijn laatste preekbeurt had hij den 23en Juni 1889 vervuld in de Noorderkerk, waar

hij ook gedoopt was, openbare belijdenis afgelegd en in Febr. 1887 zijn vijftigjarige bediening herdacht had.

W. Krayenbelt was ‘een deftige ouderwetsche dominé met een eerwaardig voorkomen en iets vaderlijks, bijkans zeiden wij: grootvaderlijks in zijne manieren. Vele zijner collega's, ook de Moderne, spraken hem, als zij op het Amsterdamsche Ministe-

rium bijeen waren, aan met den naam van ‘Vader Krayenbelt’. Hij bezat alleszins ‘de gave om een gehoor, dat de gereformeerde waarheid liefhad, te boeien en te stichten. Met een krachtige, hoewel door den ouderdom bevende en juist daardoor ietwat zalvende stem wist hij op eenvoudige, maar boeiende wijze de gereformeerde waarheid uiteen te zetten en op hart en leven toe te passen’. Reeds gedurende zijn vroegere jaren trok hij waar hij ook voorging een ongemeen talrijk gehoor, dat steeds toenam, hoe meer hij begon op te treden in het karakter van een boetprediker. Het aantal beroepingen, in den loop zijner bediening op hem uitgebracht, was buitengewoon groot. Te Overschie, waar hij het langst bleef, was zijn bloeitijd en zag hij den rijksten zegen op zijn arbeid. Ook uit den wijderen omtrek stroomde daar de menigte saam, waaronder vele bejaarden; in de kerk moesten bijzondere banken worden bijgebouwd. De gemeente te Scheveningen bracht na zijn vertrek uit haar midden nog tweemaal een beroep op hem uit.

In zijn prediking sloeg hij een anderen toon aan dan toentertijd van verre de meeste kansels in de Ned. Hervormde Kerk werd gehoord. Met het oog op zijn a.s. proponents examen had hij gevreesd niet toegelaten te zullen worden tot de Evangeliebediening, in de meening dat sommige Provinciale Kerkbesturen het erop hadden toegelegd candidaten van Gereformeerd kerkelijke belijdenis niet door het examen te laten. Zijn vrees was beschaamd geworden. Hijzelf herinnerde daaraan in een openbare samenkomst in de Westerkerk te Amsterdam, waar hij en Dr. A. Kuyper als sprekers optraden en waar aan de orde was de vraag hoe de studenten der Vrije Universiteit straks een plaats zouden krijgen in de Ned. Hervormde Kerk. Hij zag echter voorbij dat de gevallen in 1835 en in de tachtiger jaren daarna niet gelijk stonden.

Hoewel eerst in zijn 70ste levensjaar in de hoofdstad beroepen, trok ook daar zijn prediking zeer groote scharen, niet het minst van Kattenburg en uit de Jordaan. Met jeugdig vuur was hij na zijn komst aldaar werkzaam, en vervulde hij er nog de meeste preekbeurten. Maar zijn beroeping in de hoofdstad had velerlei protest veroorzaakt in den kring der predikanten en daarbuiten, hetgeen Dr. Kuyper hieruit verklaarde dat men meer nog dan door zijn hoogen leeftijd door zijn ‘onverbeterlijk anti-synodalisme’ geprikkeld was. Reeds in veel vroegere jaren, kort na zijn toelating tot de Ev. bediening was hij op het dringendst aangezocht zich bij de ‘Afscheiding’ te voegen, maar zijn antwoord was geweest: ‘dat nooit! wèl *in* de Kerk strijden *voor* de Kerk, wèl behouden, nooit scheiden’. Die lijn trok hij door tot aan het einde. Welk een prijs Dr. Kuyper op zijn medegaan met de Doleantie-beweging stelde ondervond hij in bijzonder sterke mate. Aan zooveler verwachting dat hij zich tòch aan deze beweging niet zou onttrekken, beantwoordde de uitkomst dan ook niet. Aan de beurt om in Jan. 1886 als voorzitter van den kerkeraad op te treden, waarvoor hij, met het oog op wat in die maand zou geschieden, wegens ziekte en ouderdomszwakte ongeschikt leek, liet hij zich bewegen in bedoelde functie zich te laten vervangen door Ds. A.J. Westhoff, die bekend stond als een zijner huisvrienden. Dat hij zich, nadat in het begin van gen. maand het conflict was uitgebroken, niet schaarde aan de zijde der geschorste kerkeraadsleden bracht verwijdering tusschen hem en velen uit den kring zijner volgelingen, waardoor hij in zijn laatste levensjaren pijnlijke ervaringen opdeed. Voorheen door zijn vurig temperament geneigd zich spoedig te vertoornen, waarvan hij het verkeerde daarin met smart beleed, werd hij in zijn ouderdom in de lijdensschool gelouterd.

Hij was gehuwd. 1°. met Belia van Lange, die hem jong door den dood ontviel. De zoon uit dit huwelijk volgt hierna; 2°. te Scheveningen 25 Juni 1863 met Jonkvr. Johanna Clasina Jacoba Baud (overl. te Putten 8 Nov. 1880), dochter van Jean Chrétien baron Baud, Gouv.-Gen. v. N. Indië ad interim, Staatsraad, Minister v. Koloniën, lid v.d. Tweede Kamer der St. Gen. en van diens eerste echtgenoote Wilhelmina Henriette Senn van Basel.

Van W. Krayenbelt bestaan onderscheiden photogr. portretten; bovendien een, ter halver lijve, rechts in staande houding. Met 6 reg. Holl. vers. Lith. d. H.W. Last bij E. Spanier. fol. (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II. no. 3058).

Van hem zag het licht:

Afscheidswoord van de Herv. Gem. te Overschie. Leerr. over Hand. XX:26, 27. Rott. 1857. 8°. - *Een woord over het boekje v. Ds. F.A. Kok, getiteld: Zal Christus op aarde komen en 1000 jaren als Koning heerschen? ontkennend beantwoord.* Rott. 1850. 16°. (Vgl. hiervóór blz. 150). - *Het gevaarlijke der wereldliefde en het zalige van het doen v.d. wille Gods.* Nijkerk. 1850. 8°. (Deze leerr. over 1 Joh. II:17 komt ook voor in het 7e Twaalftal (Jrg. 1852. Nr. V, blz. 101-124) v.d. *Maandel. Leerredenen ov. verschillende onderwerpen door onderscheidene predikanten* (Nijkerk), die nog meer preeken v. W. Krayenbelt bevatten). - *De zaligheid alleen in Jezus. Leerr. ov. Hand. IV:12a geh. te Overschie, op den gedenkdag der Kerkherv.* Gorinch. 1853. 8°. - *Overdenk. ov. de opwekking v. Lazarus.* Uit het Hoogd. Rott. 1853. 8°. - *De vraag: Waarom heb ik Vrijdag vóór Paschen het Evangelie gepredikt en het Heilig Avondmaal bediend? beantw. in eenen brief aan eenen vriend.* Rott. 1854. 8°. - *De zaligheid van het volk diens God de Heer is. Leerr. ov. Ps. 33:12a.* Rott. 1854. 8°. - *De lijdende Borg op Golgotha. Leerr. uitgespr. op den gedenkdag v.h. lijden en den dood des Heeren.* Rott. 1854. 8°. - *De Kerk v. Christus, bewaard in de kracht des Heeren. Leerr. ov. Dan. III:16-18.* Gorinch. 1855. 8°. - *De opstanding der dooden. Leerr. ov. Hand. 24:15. Uitgespr. te 's Gravenh. op Woensd. 23 July 1856.* Gorinch. 1856. 8°. - *Intreê-rede in de Herv. Gem. te Scheveningen.* Leerr. ov. Ef. VI:19.. Rott. 1857. 8°. - *De roeping des Evangeliedienaars. Leerr. ov. 2 Tim. IV:1-5, ter bevest. v. A.P.A. du Cloux te 's Grevelduin Kapelle.* Rott. 1857. 8°. - *De ware zielespijs. Tiental overdenk. ov. het Heilig Avondmaal des Heeren.* Uit het Hoogd. vert. 's Gravenh. 1858. 8°. - *Zestal leerredenen.* 's Gravenh. 1861. 8°. - Voorr. vóór Casp. Olevianus, *Verklaring der Apostolische Geloofsbelijdenis* 2e dr. Doesb. 1867. 8°.

Behalve aan boveng. *Maand. leerr.* was hij ook medewerker aan het *Huis- en Handboek voor Christenen. Stichtel. morgen-overdenkingen voor iederen dag des jaars, ter bevord. v.d. Godsdienst des harten, door ondersch. Leeraars der Ned. Herv. Kerk.* M.e. voorr. v. D. Molenaar. 1853. Ook stond hij met A.G. v. Dijkhuizen en J.D. Beman Brouwer zijn vriend en geestverwant du Cloux bij in de redactie van het maandschrift: *De wachter op Sions muren* enz., zie hiervóór D. II, blz. 687) en behoorde hij tot de redactie van het *Kerkelijk Tijdschrift* ('s Gravenh. 1857, 1858) orgaan v.d. *Prov. Vereeniging van Vrienden*

der Waarheid, in wier bestuur hij zitting had, en van welke vereeniging hij medeoprichter was.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - J.G. Verhoeff, pred. te Bodegraven, *In memoriam. Gedachtenisrede bij het overlijden v. Ds. W. Krayenbelt*, *Pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Amsterdam op den 3den Jan. 1890. M.e. inleid. woord* en *naschrift v. Ds. J. Krayenbelt Wzn.*, *Pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Rotterdam.* Rott. 1890. 8°. - Vos,

Groen v. Prinsterer en zijn tijd. (reg.). - Dez., *Het keerpunt in de jongste gesch. v. Kerk en Staat*, blz. 89, 90, 98, 161, 165, 210. - Rullmann, *De strijd Voor Kerkherstel* (reg.). - C.A. Lingbeek, *Herinneringen uit den tijd der Doleantie.* Leid. 1929, blz. 11, 18, 25-27. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 237. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1291. - Id. *Rh.-Traj.*, K. 293. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Jan Krayenbelt]

KRAYENBELT (Jan) werd den 7en Nov. 1837 geboren te Aalst, waar zijn vader (zie vorig art.) toen predikant was. Van uit Overschie, diens tweede gemeente, bezocht hij het gymnasium te Schiedam, waarna hij eerst te Leiden studeerde (ingeschr. 24 Mei 1853), en vervolgens te Utrecht (ingeschr. 11 Sept. 1855). In Aug. 1860 door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel toegelaten tot de Evangeliebediening werd hij den 10en Maart 1861 bevestigd te Baambrugge door zijn vader (m. 2 Tim. II:1; intr. m. 1 Cor. I:23*a*). Gedurende zijn bediening ald. hield hij (18 Jan. 1863) een toepasselijke prediking bij de in gebruikneming van het nieuwe kerkorgel. Van deze gemeente nam hij afscheid den 14en Jan. 1866 (m. 1 Joh. II:18*a*) wegens vertrek naar Heemstede, waar zijn vader hem den 28en d.a.v. bevestigde (m. 2 Tim. II:15; intr. m. 2 Cor. XIII:9*a*). Aldaar bedankte hij o.a. voor een beroep naar Leeuwarden (Aug. 1866). Bij zijn scheiden van Heemstede na ruim vierjarig verblijf richtte hij in zijn afscheidsprediking, op 1 Mei 1870 een *gedenksteen* op, waarvan hij op elk der vier zijden de woorden las: *Herinnering* (1 Petr. I:25*b*), *Verootmoediging* (Ps. CIII:3), *Vermaning* (1 Joh. II:28). *Vertroosting* (Hebr. XIII:8). Den 8en Mei d.a.v. deed hij, na door zijn vader bevestigd te zijn, intrede te Alkmaar (m. 2 Cor. V:20). Na ook daar voor tal van beroepingen te hebben bedankt, nam hij ten slotte die naar Rotterdam aan, waar hij - toen voor de vierde maal door zijn vader - den 23en Nov. 1879 bevestigd werd (m. 2 Tim. I:15; intr. m. 1 Cor. I:23, 24).

Hoewel tweemaal te Amsterdam beroepen (Juli 1881 en Mrt 1882) en later nog eenmaal te De Bilt bleef hij te Rotterdam werkzaam tot aan zijn eervol emeritaat, hem met ingang van 1 Mei 1902 verleend. Zijn laatste prediking hield hij in een gewone namiddagbeurt in de Zuiderkerk op 13 April 1902 (Een afscheidsrede bleef achterwege). Hij vestigde zich metterwoon daarna te Scheveningen, waar hij den 15en Mei 1907 vrij plotseling overleed. Zijn stoffelijk overschot rust op de Algemeene Begraafplaats te 's-Gravenhage.

Hij bezat evenals zijn vader de gave om op groote scharen door zijn prediking beslag te leggen, maar was veel meer bewegelijk en oratorisch in zijn optreden. Ook door zijn markant uiterlijk (van hem bestaan vele photographische opnamen) en door zijn klankrijke, vèr dragende stem placht hij velen te boeien. Naast een menigte vrienden en vereerders, voor wie hij juist de man naar hun hart was, had hij echter ook niet weinig bestrijders. Gedurende heel zijn bediening betoonde hij zich geestverwant met zijn vader; ook in kerkelijk opzicht volgde hij dezelfde gedragslijn. Nadat de Rotterdamsche kerkeraad den 5en Jan. 1887 bij groote meerderheid van stemmen het besluit had genomen met de bestaande Synodale organisatie te breken, hoopte men van den kant der ‘doleerenden’ dat hij zich aan hun zijde zou scharen; in zijn optreden te voren meenden velen grond te vinden voor hun verwachting daaromtrent. Zijn houding in dien tijd werd zelfs in het veelgelezen politiek-satyrische spotblad *Uilenspiegel* in beeld gebracht. Twee maanden na genoemd kerkeraadsbesluit

verklaarde hij echter openlijk van den kansel dat hij met handhaving zijner vroeger telkens uitge-

sproken bezwaren tegen de organisatie van 1816, niet kon medegaan met den terugkeer tot de Dordtsche Kerkorde, al zouden de duizendtallen van zijn toehoorders tot honderdtallen en de honderdtallen van zijn catechisanten tot tientallen versmelten, hetgeen later in de praktijk nog wel bleek mee te vallen.

Hij maakte in den loop der jaren vele en verre reizen, waartoe zijn vermogen, zijn veerkrachtig gestel en zijn ondernemingsgeest hem in staat stelden. Tot driemaal toe bezocht hij o.a. het Heilige Land; na zijn eerste twee reizen daarheen (1891 en 1892) verscheen op veler sterken aandrang het lijvige boek, waarin hij zijn indrukken ginds opgedaan weergaf, en waardoor hij zich in nog wijder kring bekendheid verwierf. Wetenschappelijk werk is het naar zijn eigen verklaring niet; aanteekeningen op reis (soms zelfs te paard gemaakt) zijn later na terugkeer van den schr. uitgewerkt en ‘aangevuld met teksten, historische wenken of inlichtingen van topographischen en legendarischen aard,’ ontleend aan verschillende bronnen, vooral aan von Orelli's reisbeschrijving. Populair en levendig geschreven vond het een ruim debiet en beleefde het een derden druk.

Ds. J. Krayenbelt was gehuwd met Alida Albertina Allegonda Sterkman, die hem kinderloos overleefde (in 1911 hertr. m. Eliza Hanemaayer en als weduwe, 84 jaren oud, overl. te Amsterdam 26 Juni 1923).

Behalve bijdragen en overdenkingen van stichtelijken aard in het te Rotterdam vóór de doleantie ald. uitgegeven weekblad *De Hoop* (ond. red. v. Ds. F. Lion Cachet) en in *De Rotterdamsche Kerkbode* verscheen van zijn hand: *Inleidend woord en Naschrift* bij de *Gedachtenisrede* na zijns vaders overlijden geh. door Ds. J.G. Verhoeff (zie vor. art. ond. *Litt.*). - *Het Heilige Land*, *Reis door Egypte*, *Palestina en Syrië gedaan en verhaald naar Prof. Orelli's* ‘*Durch's Heilige Land*’. (T. voord. v.h. Kinderhuis der N.H. Gem. te Rott. en v.h. Prot. Kinderziekenhuis ‘Marienstift’ te Jerusalem. M. pltn. Rott. 1892. 8°; 3e dr. volksuitg. ald. 1895. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Rullmann, *De Doleantie*, blz. 54. - *De Rotterd. Kerkbode.* 27e Jrg. no. 14 (18 Mei 1907). - *Alb. Stud. L. Bat.*, 1362. - Id., *Rh.-Traj.* k. 405.

[Evert Kreenen]

KREENEN (Evert), in 1786 te Harderwijk geboren, liet zich reeds op 15 September 1802 als student in de godgeleerdheid aan de Hoogeschool aldaar inschrijven en legde zich in 't bijzonder toe op de studie der Oostersche talen, waarvoor hij een buitengewonen aanleg bezat: zonder moeite kon hij geheele reeksen van Hebreeuwsche en vooral Arabische verzen in zijn geheugen opnemen. Hij was, evenals Vosmaer en Vitringa, lid van het studentengezelschap ‘Fit tandem surculus arbor’ en laatstgenoemde herdenkt in zijn *Gedenkschrift* nog dankbaar, hoe hij in dat gezelschap ‘nuttigen omgang met edele jongelingen’ had, waarbij hij o.a. Kreenen met name noemt. Op 23 Juni 1808 verdedigde deze onder Pareau een *Specimen academicum in Nahumi vaticinium philologice et critice expositum* (Hard. 1808), dat Sepp een ‘weleer geëerd werk’ noemt en dat Bouman niet schroomt ‘met het beste, dat we over dien Profeet bezitten, althans gelijk te stellen.’

Na op 31 Mei 1809 praeparatoir-examen voor de classis Neder-Veluwe afgelegd te hebben, ontving hij den 14en Juli d.a.v. een beroep naar Velp; den 20en September

legde hij het peremptoir-examen af en deed den 29en van die maand intrede. Ziekte en huiselijke bezwaren verhinderden hem echter, zich in die mate op de studie toe te

leggen als hijzelf wel gewenscht had. In de *Godgeleerde Bijdragen* schreef hij boekbeoordeelingen onder het pseudoniem ‘Gelrus’, o.a. op J.T. Bergman's *Commentatio in Ps. CX* (dl. IX, blz. 380-444), en ook een breedvoerige *Verhandeling over de vraag*, *of er eene terugkeering der Joden naar Palestina benevens derzelver staatkundige herstelling in dat land al of niet te verwachten zij* (dl. XI, 337-440). Hij beantwoordde deze vraag ontkennend en leidde dit uit de profetieën af.

Indien Kreenen langer had mogen leven, zou hij wellicht tot een professoraat geroepen zijn, daar de leerstoel reeds genoemd werd, waarvoor men hem bestemd, of althans geschikt achtte. Maar hij overleed reeds op 1 Januari 1825, een weduwe met drie kinderen nalatend, waarvan één (J.J. Kreenen, geb. 1813) zich als schoolautoriteit groote bekendheid verworven heeft.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 314. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 79, 256. - Bouman, *Godgel.*, 274, 275. - Id., *Gesch. Geld. Hoogesch.*, II, 569. - Vitringa, *Gedenkschrift*, I, 303. - *Letterk. Lb.*, 1879, 36. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, I, 198. - *Arch. K.G.*, IV, (1833), 274. - *Alb. Stud. Gelr.-Zutph.*, 158.

[B.S. Kremer]

KREMER (B.S.). Zie: **CREMER (B.S.).**

[Johannes Heinrich Kremer]

KREMER (Johannes Heinrich), geboren te Haarlem, liet zich den 19en Juni 1857 als student te Leiden inschrijven en werd in 1862 proponent bij het Provinciaal kerkbestuur van Zuid-Holland. Den 20en Maart 1864 te Aartswoud beroepen, diende hij deze gemeente van 19 Juni d.a.v. tot 22 Augustus 1869, om een week later intrede te doen te Den Helder, waar hij op 13 Juni van dat jaar beroepen was. Hij overleed reeds den 18en Juni 1874, oud 35 jaar.

Van zijn hand zag het licht: *Proeve eener kerkelijke reorganisatie* (Amst. 1873).

L i t t e r a t u u r: *Cat. Burgersd. en Nierm.*, no. 8690. - *Alb. Stud. L.B.*, 1373. - *Hs. Borger.*

[Jan Roelofs Kreulen]

KREULEN (Jan Roelofs) is den 22en Augustus 1820 te Wapse (gem. Diever) geboren als zoon van den landbouwer Roelof Harms Kreulen en Aaltje Jans ten Brink. Toen hij vier jaar oud was, overleed zijn moeder en werd hij daarna door zijn grootmoeder opgevoed. In 1843 begon hij zijn ambtelijke loopbaan als predikant bij de Afgescheidenen (Chr. Geref. kerk) te Workum, diende vervolgens te Spijk (1846), Wildervank (1849), Hallum (1853), Utrecht (Nov. 1868), Giessendam (1872), Leek (1874) en Suawoude, waar hij den 18en Juni 1882 zijn intrede deed en werkzaam was tot zijn emeritaat, dat op 1 October 1890 inging. Hij bleef te Suawoude wonen en toen in 1892 een vereeniging tusschen de Chr. Geref. kerk en de Doleerenden (Geref. kerken) tot stand kwam, ging zijn gemeente met die vereeniging mede en werd Kreulen dus emeritus-predikant bij de Gereformeerde kerken. In 1893 keerde Suawoude echter weer tot de Chr. Geref. kerk terug en kwam Kreulen dus weer als

emeritus bij dat kerkgenootschap, doch in 1899 ging een deel der gemeente, waartoe ook Kreulen behoorde, weder tot de Gereformeerde kerken over. Het was dus als emeritus bij laatstgenoemd kerkgenootschap dat hij op 4 Juli 1904 overleed[1]. Hij was op 6 Maart 1844 gehuwd met Jiskjen Jans Haarsma.

1) De opgave in de Necrologie der Geref. predikanten, opgenomen in het jaarlijks verschijnende *Jaarboek ten dienste der Geref. Kerken in Ned.*, dat Kreulen in 1894 zou overleden zijn, is onjuist.

Met D. van der Werp en K.J. Pieters gaf Kreulen een apologie der Afscheiding, getiteld: *Apologie. Is de Afscheiding in Nederland van het Herv. kerkgenootschap, zooals het thans en sedert 1816 bestaat, uit God of uit de menschen?* (Fran. 1856) en met Pieters alleen: *De kinderdoop volgens de beginselen der Gereformeerde kerk* (Fran. 1861). Dit laatste gaf aanleiding tot een tegenschrift van H. Willms: *De kinderdoop der Gereformeerden volgens het werkje van Pieters en Kreulen, is buiten en tegen het bevel des Heeren* (Gron. en Leeuw. 1863). Bovendien publiceerde Kreulen nog een *Brief aan den ... Heer H.A. Benit, inhoudende aanmerkingen over Zijn Eerw.'s uitgegevene boekjes* (Veend. 1851). Ds. Benit was van 1848 tot 1851 Ev. Luthersch predikant te Wildervank, waar Kreulen van 1849 tot 1853 stond; de boekjes van Benit, waarop Kreulen's *Brief* doelt, zijn waarschijnlijk Benit's *Onderzoek naar de gewoonte om het afleggen van de belijdenis des geloofs uit te stellen* (Wilderv. 1849) en *Godsdienst, deugd, natuur en voorzienigheid* (Wilderv. 1850).

L i t t e r a t u u r : Wagenaar, *Réveil en Afsch.*, 257. - J. Loosjes, *Naaml. Luth. Pred.*, 19. - Mededeelingen van Prof. P.J.M. de Bruin.

[Willem Leendert Krieger]

KRIEGER (Willem Leendert), in 1748 te Amsterdam geboren, was aldaar eerst sedert 1771 als krankbezoeker werkzaam, terwijl hij zich inmiddels voor het peremptoir-examen voorbereidde, zonder zich, voorzoover kan nagegaan worden, bij een Nederlandsche hoogeschool te laten inschrijven. Den 7en Januari 1777 legde hij te Lingen bovenbedoeld examen met goed gevolg af en werd op 1 Februari d.a.v. als vast proponent te Amsterdam aangesteld, om Ds. Schutte in den dienst bij te staan. Hier bleef hij werkzaam, tot de gemeente 's-Graveland (niet 's-Gravezande, zooals V.d. Aa mededeelt) hem op 9 Juli 1780 tot haar leeraar beriep en hij aldaar, na op 3 September peremptoir examen te hebben afgelegd, den 24en van die maand intrede deed. Nog geen jaar later - 4 Augustus 1781 - bracht Zwolle een beroep op hem uit, dat hij aannam; den 25en November aldaar bevestigd, verbond hij zich twee dagen later aan zijn nieuwe gemeente, nadat hij op 4 November 1781 te 's-Graveland afscheid had gepreekt. Op 31 Mei 1784 te Nijmegen beroepen, arbeidde hij aldaar van 5 September d.a.v. tot 4 December 1785, om een week later te Utrecht zijn intreerede te houden, dat hem den 2en October als voorganger had gekozen. Vanhier ging hij naar den Haag, waar hij op 10 October 1791 beroepen was en den 27en November d.a.v. bevestigd werd. Drie dagen later had zijn intrede plaats en Krieger is daar verder werkzaam gebleven, algemeen geacht om zijn gaven en karakter, tot zijn emeritaat, dat op 25 April 1821 inging. Reeds den 12en Februari 1822 overleed hij, oud 73 jaar. In de *Boekzaal* (1822*a*, blz. 200) is een vers te zijner nagedachtenis opgenomen, vervaardigd door J.G.T. Koning Willem I had Krieger in 1814 tot hofprediker benoemd en schonk hem het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw. Hij was gehuwd met Johanna Mulder, waarschijnlijk een dochter van notaris A. Mulder te Amsterdam.

Voor de Ned. Herv. kerk heeft Krieger zich hoogst verdienstelijk gemaakt. Reeds in 1797, toen in de maanden April en Mei een vergadering van predikanten uit de verschillende gewesten bijeenkwam, om de belangen van het kerkgenootschap te behartigen, behoorde Krieger onder de afgevaardigden en was één der opstellers van

het adres, dat te dien einde aan de Nationale Vergadering werd gezonden. Ook heeft hij in datzelfde jaar met Van Twist en Leemans namens de Synode van Zuid-Holland

den brief der Remonstranten beantwoord, die de vereeniging van alle Protestanten in één kerkgenootschap wenschten. Maar vooral nam hij een werkzaam aandeel in de door den Koning in 1815 ter hand genomen inrichting der Hervormde kerk. Niet alleen was hij lid van de consuleerende commissie, den 28en Mei 1815 benoemd tot voorlichting bij de samenstelling van een reglement, maar ook werd hij de president der eerste Synode, in 1816 gehouden, die hij opende met een preek, opgenomen in *Kerkelijke redevoeringen en aanspraken bij de opening en sluiting van het Algemeen Synode van de Herv. kerk in Nederland* (Amst. 1816). Dit hooge kerkelijke ambt heeft hij viermaal bekleed (1816-1819), maar de aantijging van Ds. le Roy, die hem noemde: ‘de anders om zijn rechtzinnigheid bekende, nu door de hofgunst misleide Krieger’ is zeker onbillijk te noemen. Krieger was geen man, die de huik naar den wind hing, getuige zijn herdenking van den dood van den verdreven stadhouder Willem V (1806) in een openbare godsdienstoefening te 's-Gravenhage. Ook voor de Zending had Krieger een warm hart. Spoedig na de oprichting van het Ned. Zendelinggenootschap wendde hij met twee ambtgenooten zich om steun voor deze zaak o.a. tot de Kerkelijke Commissie van Friesland, en na het herstel onzer onafhankelijkheid nam hij zitting in de ‘Commissie van advies voor kerkelijke belangen in Indië’, thans bekend als de ‘Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Oost- en West-Indië.’

Als schrijver heeft Krieger zich het meest bekend gemaakt door de uitgave van *Gesprekken en overdenkingen over het lijden en sterven van onzen Heere Jezus Christus*, 1e dl. Amst. 1783 (herdruk van het eerste stuk van dit deel in 1784, herdruk van het geheele deel in 1789); 2e dl. Amst. 1788; 3e dl. (met portret) Amst. 1793. Dit werk is later gevolgd door *Gesprekken en overdenkingen over de geboorte van Jezus Christus*, 2 st. (Amst. 1801), *Gespr. en overd. over de opstanding van J.C.* (Amst. 1803) en *Gespr. en overd. over de hemelvaart van J.C. en het Pinksterfeest* (Amst. 1804); een beoordeeling van het laatste is te vinden in de *Bibl. v. Theol. Letterk.*, 1804, no. 3. Een 5e druk van al deze *Gesprekken* verscheen te Amsterdam in zes deelen, 1856-1859.

Verder zag van Krieger's hand het licht: *Korte aanmerkingen over de onlangs uitgekomen Nieuwe Verklaringe van Salomons Hooglied door J.F. Jacobi enz.* (Amst. 1774). - *Handleiding ten dienste van eerstbeginnende leerlingen* (1777). - *De heerlijkheid van Jezus Christus in eene verklaaring van het 1e hoofdstuk van Paulus' brief aan de Hebreërs* (Amst. 1782). - (Met H. Adama): *Gods ontzettend strafgericht uit Amos 9:5, 6 en de heilzaamste en beste raad in tijden van gevaar, uit Jer. 6:8* (Zwolle 1784). Dit werd geschreven met betrekking op den jongsten watervloed. - *Gedagten bij het verneemen van den dood van... R. Schutte, beroemd kerkleeraar in... Amsterdam* (2 drukken, Amst. 1785). - *Plechtige dankstond, wegens de verlossing van Utrecht, gehouden 19 Sept. 1787 met eene leerrede, hiertoe betrekkelijk* (Utr. 1787). - *Leerrede over Ps. 126:3, 4* ('s-Grav. 1792). - *Vragen voor mijne leerlingen* (Amst. 1800; 3e dr. ald. 1817). - (Met Ds. Hordijk): *Zeven plaaten, verbeeldende de stamboom van Adam tot Christus. Met de beschrijving en uitlegging* (Rott. 1804). - *Plegtig dank- en biduur wegens de inhuldiging van Willem I als Souverein der Vereen. Nederlanden, alsmede Leerrede en dankuur wegens den gesloten vrede* (Amst. 1814). - *Kerkelijke rede bij den doop van den eerstgeboren zoon van den Prins van Oranje* ('s Hage 1817). - Ook vond ik nog vermeld zonder plaats of jaar van uitgave: *Leerrede*

bij den doop der Hottentotten en *Redekundig opstel der Christelijke leer*, terwijl hij ook medewerkte aan een

bundel van 14 leerredenen, mede van de hand van J.H. Worst, J. Hinlopen, D. Lenting e.a.

Bovendien gaf Krieger uit: een 2en druk van Buurt's *Handleiding tot het kort begrip der beschouwende godgeleerdheid* (Amst. 1782); een *Verhandeling over 's Heilands borgtogtelijk lijden*, *in deszelfs bijzonderheden*, door R. Schutte (Amst. 1785); G. Saldenus' *Kinderschool* (Utr. 1786) en, op verzoek der weduwe, den 3en druk van Schutte's *Ontleding van het boek der Psalmen* (1790), met een korte voorrede van Krieger's hand en vier leerredenen van den overledene. Eindelijk schreef hij een *Aanprijzingsbrief* bij de vertaling van J. Orton, *Leerredenen voor bejaarden*, 2 dln. (Amst. 1784).

Behalve het reeds vermelde portret van Krieger in het 3e dl. van zijn *Gesprekken en Overdenkingen enz.* (borstbeeld links, met bef, naar H. Pothoven door R. Vinkeles) bestaat ook een kleinere afbeelding in ovaal op een gedenkzuil, met vierregelig vers.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 315. - Knuttel, *Bibl. Kerkgesch.*, 269. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, 743. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, II, 253, 258, 263. - V. Troostenburg de Bruyn, *Herv. K. in Ned. O.I.*, 336. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, II, 372, 373. - Posthumus Meyjes, *Kerkel. 's Grav.*, 112. - V. Veen, *Geref. K. in Friesl.*, Reg. - Sepp, *Stinstra*, II, 285. - Wagenaar, *Rév. en Afsch.*, 22, 26. - V.d. Aa, *Leven v. Willem V*, IV, 633. - De Bie, *Hofstede*, 290, XXVII. - *Arch. K.G.*, VII (1837), 341 vv. - *Nav.*, XXIII, 635. - *Cat. Dpsg. Bibl.*, I, 82. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, II[1], 212. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no. 3032. - V. Someren, *Cat. Portr.*, II, no. 3069.

[Jacobus Krighout]

KRIGHOUT (Jacobus), in 1703 te Rotterdam geboren, liet zich in 1720 als student aan het Remonstrantsch Seminarie te Amsterdam inschrijven. In de Handelingen der Curatoren namelijk, wordt zijn naam op 30 April 1720 vermeld, toen hij, na eenige proeven van zijn vorderingen in Latijn en Grieksch gegeven te hebben, tot de lessen van Prof. Clericus werd toegelaten. Indien de opgave in het *Album Stud. L.B.* juist is, had hij, toen hij op 26 Augustus 1739 als 'Pastor Eccles. Remonstr. nuper vocatus' aan die Hoogeschool werd ingeschreven, den leeftijd van 35 jaar bereikt, zoodat hij reeds op 16 jarigen leeftijd student te Amsterdam moet geworden zijn.

Behalve de lessen van Clericus volgde hij die van A. van Cattenburgh, tot hij op 16 Juli 1726 zijn proponentsexamen aflegde. Het duurde evenwel nog drie jaren vóór hij te Boskoop beroepen werd, waar hij van 1729 tot 1732 stond, om vandaar naar Zevenhuizen te gaan. Den 23en December 1737[1)] bracht de Utrechtsche gemeente een beroep op hem uit, dat hij aannam, maar reeds den 12en Augustus 1739 volgde een beroep naar Leiden, waar hij den 25en October d.a.v. intrede deed. Toen op 1 Mei 1746 Prof. J. Drieberge, hoogleeraar in de godgeleerdheid aan het Remonstrantsch Seminarie, was overleden, benoemde de Groote Vergadering der Broederschap den 13en Juli van dat jaar Krighout tot zijn opvolger. Deze preekte op 4 September 1746 te Leiden afscheid en aanvaardde op 6 Februari[2)] 1747 zijn nieuw ambt met een oratie, 'waarvan het onderwerp was: Revelationem Christianam omnium captui esse accomodatam, of dat de Christelijke openbaring naar het begrip van alle menschen

1) V.d. Aa (*Biogr. Wdb.*) en Tideman (*Naamlijst*, 312) geven onjuist: 1738.
2) V.d. Aa schrijft onjuist: Januari.

geschikt is.’ Deze oratie is niet gedrukt. Na het overlijden van Wettstein in 1754 - in wiens boedel Krighout executeur-testamentair was - en vóór A.A. van der

Meersch in 1756 diens plaats innam, gaf Krighout gedurende een jaar ook onderwijs in letterkunde en wijsbegeerte[1]. Ruim tien jaar later vroeg hij 'uit hoofde van verval van kragten, en daaruit ontstaane zwakheit' per brief ontslag aan de Groote Vergadering, te Rotterdam op 29 en 30 April 1766 bijeengekomen, maar een commissie uit deze Vergadering, die hem op zijn buitenverblijf te Lisse opzocht, wist hem te bewegen, op zijn aanvrage terug te komen, terwijl V.d. Meersch voorloopig zijn colleges zou waarnemen. Toch voelde hij zich niet meer in staat, zijn werk te hervatten en herhaalde zijn verzoek bij missive, gericht aan de Groote Vergadering, te Amsterdam op 16 en 17 Juni 1767[2] bijeengekomen, die hem daarop eervol ontslag verleende salvis honoribus et stipendio, waarvoor hij echter bedankte.

Krighout, die waarschijnlijk ongehuwd was, overleed te Lisse op 22 Januari 1770 en vermaakte bijna zijn geheele vermogen, *f* 118.823 bedragend, aan de Broederschap, met de bepaling, dat twee derden der rente zouden strekken tot verbetering der tractementen van dienstdoende en emeriti predikanten, terwijl één derde voor de Algemeene Kas werd bestemd. Bovendien schonk hij aan de Bibliotheek zijn verzameling pamfletten, die zeer belangrijk is voor de kennis der kerkelijke geschillen in Nederland, benevens *f* 2000 tot onderhoud van de Bibliotheek.

Hoewel hij een aanzienlijke boekerij bezat (de verkoop-catalogus telt 350 bladzijden!), heeft Krighout slechts enkele geschriften het licht doen zien, n.l.: *Oratio funebris in obitum J.J. Wetstenii*, *habitus d. IX Julii 1754* (Amst. 1754), vertaald door C. Nozeman als: *Lijkreden op het afsterven van den Heer J.J. Wetstein enz.* (Amst. 1754). Naar aanleiding hiervan schreef Prof. J.L. Frey te Bazel: *Epistola ad virum reverendum J. Krighout*, *stricturas nonnullas continens*, waarin hij Wettstein aanvalt. Krighout schreef hiertegen: *Memoria Wetsteniana vindicata*, *seu J. Krighout epistola responsoria ad stricturas Jo. Lud. Frey*, *ad sermonem funebrem in obit. Wetstenii* (Amst. 1755). Onder het pseudoniem Alethophilus schreef hij verder een *Brief aan de heeren examinatores van het ontwerp van tolerantie*, *om de leere in de Dordr. Synode a^{o} 1619 vastgesteld*, *met de veroordeelde leere der Remonstranten te vereenigen* en een *Tweede Brief enz.* (als voren), beide te Leiden in 1754 uitgegeven en gericht tegen Holtius en Comrie (zie boven, dl. IV, blz. 189). Zijn *Theses homileticae*, in handschrift nagelaten, zijn door Prof. Tideman met aanteekeningen afgedrukt in *Kerkhist. Arch.* (van Kist en Moll), dl. III, blz. 253-278. Bovendien bevinden zich in de Bibliotheek der Rem. Geref. kerk te Amsterdam: *Aesculapius weekblad van 1723 en 1724*, *met geschreven register en aanteekeningen van Prof. Krighout*, een *Opgave van hss.*, *door J.J. Wetstein aan de Bibl. der Rem. kerk gelegateerd*, *benevens eenige lijsten der boeken en hss. van Prof. J. Krighout* en een *Catalogus der boeken van Prof. K.*

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 316. - Sepp, *Stinstra*, I, 139, 180; II, 144, 165. - Lente, *Wettstein*, 5, 10, 114, 122, 123. - Des Amorie v.d. Hoeven, *Gedenkschrift v.h. Sem. der Rem. te Amst.*, 183-186. - Muller, *Doopsg. Jaarb.* 1850, 111. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, Reg. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, I, 17. - *Gedenkboek Ath. en Univ. v. Amst.*, *1632-1932*, 618. - *Alb. Stud. L.B.*, 978. - Fruin, *Reg. Acad. Diss.*, 88. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, I[1], 60, 61. - Knuttel, *Cat. Pamfl.*, IV, no. 18459. - S. Cen-

1) Niet: 'in het laatst van 1756', zooals Tideman (blz. 17) aangeeft.

2) V.d. Aa heeft hier den juisten datum; de door Tideman (blz. 18) genoemde, nl. 17 Juli 1769, is onjuist.

ten, *Register der Rem. Professoren en Predikanten* (hs. no. 22 v.d. Bibl. der Rem. Geref. gem. te Rotterdam). - *Naamlijst van Rem. Prof. en Pred. sedert 1631, aangevuld door A. Stolker tot 1832* (hs. no. 24 v.d. Bibl. der Rem. Geref. gem. te Rotterdam). - Mededeelingen van Prof. Dr. G.J. Heering.

[Arnoldus Cornelii Kroese]

KROESE of **CROESIUS (Arnoldus Cornelii)** schijnt de volledige naam te zijn van hem, die het meest als **Arnoldus Cornelii** of **Cornelisz** bekend heeft gestaan. Zelf schrijft hij meermalen zijn naam als **Arent Cornelisz,** maar Corputius, die zijn brieven aan Kroese soms onderteekent: 'Tuus quem nosti' en dus zeker een goed vriend van hem was, schrijft meermalen op het adres van zijn brieven: 'Arnoldo Cornelii Croesio', wat wel de meest juiste naam zal geweest zijn. Daarnaast wordt hij ook **Crusius** genoemd - Fontanus adresseert aan: 'Arnoldus Cornelius, genoemt Crusius' - of **Arnout Croese**; ook **Arent van der Linden** (hoewel Hendrik Arnoldi van der Linden, zijn opvolger te Delft, niet zijn zoon schijnt geweest te zijn, gelijk beweerd is) of **Lindanus,** terwijl sommigen ten onrechte zeggen, dat hij uit het geslacht Storm van 's-Gravesande afkomstig was[1]. Enkele malen wordt hij - wat zeker onjuist is - als **Cornelis Arnoldi** aangeduid.

Arnoldus Cornelii, gelijk wij Kroese thans met den meest gebruikelijken naam zullen betitelen, is volgens eigen getuigenis (*Werken Marn. Vereen.*, Serie III, dl. 5, blz. 351) op 14 Januari 1547 geboren[2] en wel te Delft. Van zijn moeder wordt nergens melding gemaakt, maar zijn vader wordt als Mr. Cornelis aangeduid (t.a.p., dl. 2, blz. 221). Deze was in de dagen der vervolging eenigen tijd in ballingschap geweest (t.a.p., dl. 5, blz. 327) en had met zijn zoon te Heidelberg gewoond (t.a.p., blz. 342), dus tusschen 1565 en 1568. Uit de wijze, waarop Corputius in zijn brieven meermalen de groeten doet aan 'uwen lieven vader ende huijsfr.' is men geneigd, op te maken, dat eerstgenoemde toen bij zijn zoon aan huis, althans te Delft, gewoond heeft. In brieven uit 1584 en 1586 wordt hij niet meer genoemd, wel de schoonouders (t.a.p., blz. 253) en de collega's (t.a.p., blz. 263), doch hij leeft nog in 1587, maar waarschijnlijk niet te Delft, daar Corputius aan Cornelii vraagt, hem te groeten 'wanneer ghij hem schrijft.'

Reeds vroeg werd Cornelii naar het buitenland gezonden, om zich tot het predikambt te bekwamen. Den 18en Juli 1565 te Heidelberg als student ingeschreven, bleef hij daar drie jaren en sloot spoedig vriendschap met Jacobus Regius, later predikant te Gent en te Londen; deze schrijft in October 1600, dat hij met Cornelii al 34 jaar lang bevriend is (*Ned. Arch. Kg.*, N.S., VII, 63). In 1568 vertrok Cornelii naar Genève, waar hij op 10 Juni van dat jaar werd ingeschreven, in Beza zijn leermeester en 'vader in den Heer' vond en Helmichius leerde kennen. Na zijn studietijd te Genève is hij dadelijk in den predikdienst getreden (*Werken Marn. Vereen.*, Serie III, dl. 5, blz. 327) en begon op 21 Januari 1571 als opvolger van

1) Frederiks in de *Ned. Spectator*, 1880, blz. 166. Hij verklaart die verwarring, doordat Kroese's vrouw een zuster had, die met Storm van 's Gravesande was gehuwd. Eenigszins vreemd blijft, dat die zuster Anna heet, terwijl ook Kroese's vrouw door Helmichius 'Annetge' genoemd wordt (zie beneden).

2) Evenzoo De Vries (*Genève pépinière etc.*, p. 79). Frederiks stelt zijn geboortejaar op 1548 (*Ned. Spectator*, 1880, 166) omdat hij, in 1568 te Genève ingeschreven, toen, volgens de daarbij staande opgave, 20 jaar oud was.

Dathenus, zijn dienst te Frankenthal in de Palz (t.a.p., blz. 351), waar hij tot 1573 bleef, in eendracht en vriendschap met zijn ambtgenoot Gaspar v.d. Heyden samenwerkend[3]. In laatstgenoemd jaar

3) Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. V.d. Linden, schrijft onjuist, dat hij in 1574 te Frankenthal is beroepen en in hetzelfde jaar vertrokken.

zijn geboortestad Delft bezoekend, predikte hij daar eenige malen en werd er als predikant beroepen, terwijl hij bij zijn vertrek uit Frankenthal vast beloofd had, te zullen terugkomen. De gemeente Delft verzocht echter, hem te mogen behouden en schijnt eenig recht op zijn dienst gehad te hebben (‘prétendant droict sur moy’ schrijft Cornelii zelf), zoodat ondanks den wensch van Frankenthal en van Van der Heijden, om hem voor zijn oude gemeente te behouden, zij toch aan de begeerte der Delftsche gemeente toegaven. V.d. Heyden's vrouw zorgde, dat de boeken van Cornelii naar Wezel werden gezonden, vanwaar zij gemakkelijk de plaats hunner bestemming konden bereiken.

Cornelii, die te Delft een tractement van 50 pond (ongeveer *f* 300) met vrije woning ontving, is voor die gemeente veel geweest. Men beschouwde hem algemeen als de ‘primus inter pares’, wat bij zijn ambtgenooten nimmer naijver gewekt heeft, want steeds leefde hij met hen in de beste verstandhouding. Met hart en ziel predikant, wilde hij in 1578 en 1579 niet in aanmerking komen voor een hoogleeraarschap aan de Leidsche Hoogeschool, waartoe prins Willem I hem gaarne benoemd had gezien en waar hij, als gematigd Calvinist, volgens Sepp wèl geplaatst zou geweest zijn. Zelfs bedankte hij voor het aanbod, om tijdelijk de lessen waar te nemen, maar zoowel in 1591, toen Helmichius benoemd werd, als in 1602 na het overlijden van Junius, heeft men zijn naam nog voor den opengevallen leerstoel genoemd.

In zijn ambtelijk leven is het jaar 1584 ook voor hem van bijzondere beteekenis geweest: den 12en Juni heeft hij den jonggeboren prins Frederik Hendrik gedoopt (tekst der preek was Rom. 6:3, 4) en den 3en Augustus de lijkrede gehouden op prins Willem I. Beide leerredenen zijn in 1584 te Delft uitgegeven, de laatste der twee is herdrukt in Fredericq's *Nederlandsche Proza* (1907), blz. 202-211. Opvallend is de zeer sobere wijze van behandeling der bijzondere gebeurtenissen en de afkeer van alle menschen-verheerlijking; in de kerk moet in de eerste plaats het Evangelie verkondigd worden, was zijn standpunt. Een korte inhoud der preeken vindt men bij Knappert, *Van sterven en begraven*, blz. 28 en in diens artikel in het *N. Arch. v. Kerkg.*, N.S., XIV, 250, 251, waar ook de legende besproken wordt, die omtrent den doop van den jongen Prins in omloop was.

Niet alleen voor zijn gemeente, maar voor de geheele Gereformeerde kerk der Nederlanden is Cornelii een man van beteekenis geweest, die op belangrijke synodes niet ontbreekt en op wiens hulp in allerlei aanhangige kwesties een beroep gedaan wordt. Zoo was hij al spoedig na zijn komst te Delft scriba van de provinciale synode, die in 1574 te Dordrecht werd gehouden en bekleedde diezelfde waardigheid op de algemeene synode, aldaar in 1578 bijeengekomen, waar hem en Thomas van Tielt werd opgedragen, aan de Staten een smeekschrift aan te bieden betreffende het levensonderhoud der predikanten. Van de bekende algemeene synode te Middelburg in 1581, waar de zaak van Koolhaes werd behandeld, was Cornelii voorzitter, terwijl hij op de provinciale synode te Haarlem in 1582 behoorde tot de eerste deputaten met algemeene opdracht, die daar werden benoemd. Herhaaldelijk is hij overigens nog afgevaardigd naar de provinciale synode van Zuid-Holland en als gedeputeerde van deze provincie naar andere synoden; op de algemeene synode te 's-Gravenhage in 1586 bekleedde hij het ambt van assessor.

De acta van al deze synoden bewijzen, welk een groot aandeel hij in de verschillende werkzaamheden gehad heeft, en talrijk waren dan ook de opdrachten, die hem

in min of meer belangrijke aangelegenheden gegeven werden. Zoo maakte hij o.a. deel uit van de commissie, die op last van de Staten van Holland in 1583 een kerkorde moest ontwerpen en evenzeer van de commissie, die, nadat de Haagsche kerkorde van 1586 geen goedkeuring van de Staten-Generaal had kunnen verwerven, in 1591 een nieuwe kerkorde ontwierp, die echter evenmin algemeen ingevoerd werd. De Zuid-Hollandsche synode achtte hem reeds in 1574 den aangewezen man, om met den Lutherschen predikant van Woerden te disputeeren, maar hij rekende zichzelf toen nog niet daartoe bekwaam, zoodat de zaak bleef rusten. Maar toen zij in 1602 opnieuw ter hand zou genomen worden, was Cornelii weder één der beide afgevaardigden van de synode, die de Staten van Holland van het goed recht der Gereformeerden moesten overtuigen. Ook ontving hij in 1605 kort vóór zijn overlijden nog een opdracht in de ‘bedroefflijcke saecke van Noortwyc’, waarvan ons verder niets bekend is.

Dat men hem ook als geleerde kende en waardeerde, blijkt wel uit de opdracht, hem gegeven, om met anderen den Bijbel te vertalen. Reeds op de provinciale synode te 's-Gravenhage in 1583 komt de zaak ter sprake en blijkt Cornelii met eenige ambtgenooten uit verschillende steden een opdracht daartoe ontvangen te hebben, die echter zonder succes bleef. Daarna had men op de algemeene synode van 1586 de vertaling aan Marnix alleen willen opdragen, maar deze had geweigerd. De provinciale synode, in 1587 te Delft gehouden, koos nu tot overzetters: Kimedoncius, Bastingius, Cornelii en Helmichius, maar weer had de zaak niet den gewenschten voortgang, zoodat de synode te Leiden in 1592 besloot, wederom zich tot Marnix te wenden. Deze nam thans de opdracht aan en Cornelii alsmede andere predikanten zouden revisores zijn. Zijn staatkundige werkzaamheden verhinderden Marnix echter, met volle kracht aan de vertaling te werken en toen hij in 1598 stierf, was slechts het boek Genesis, op enkele hoofdstukken na, gereed gekomen. Nu werden Cornelii en Helmichius, met, zoo noodig, Roggius als hulp, tot vertalers benoemd en Gomarus tot revisor, maar het gemeentelijk en ander ambtswerk nam te veel den tijd van beide predikanten in beslag, dan dat zij de verdere vertaling met kracht ter hand konden nemen. Wel werd hun in 1604 eenige verlichting van ambtelijke bezigheden toegestaan, maar Cornelii overleed reeds in het volgend jaar. Eenige jaren, tot zijn overlijden in 1608, heeft Helmichius nog alleen aan de vertaling gewerkt, maar ten slotte zijn zij, ondanks hun herhaalde verklaring ‘neerstich doende’ te zijn, niet veel verder gekomen dan hetgeen Marnix reeds geleverd had, zoodat hun taak voornamelijk moet hebben bestaan in het herzien van zijn overzetting (vgl. Reitsma en V. Veen, *Acta*, I, 404 vv.).

Ook in geruchtmakende zaken, waartoe gevoelens of daden van toenmaals bekende personen aanleiding gaven, wordt de hulp van Cornelii veelal ingeroepen. Zoo is hij waarschijnlijk te Utrecht tegenwoordig geweest bij een conferentie, die Helmichius en Sopingius in 1578 met Duifhuis hebben gehad, om hem over verschillende handelingen te onderhouden, die aanstoot hadden gegeven (vgl. *Biogr. Wdb.*, II, 639). Cornelii ontving althans een dringend verzoek van den Utrechtschen kerkeraad, om voor dat doel over te komen.

Meer bekend is het twistgesprek, dat hij, gesteund door Donteclock, den 25en Februari 1578 met Coornhert hield over de Gereformeerde en de Roomsche kerk. Het werd door de Staten van Holland verboden, maar is in April voortgezet (t.a.p.,

224, 538) en nogeens in 1583 hervat, dit laatste naar aanleiding van Coornhert's *Proeve vande Nederlantsche Catechismo* (1582). Een brief, ‘voor het voorsz. boecxken ghestelt’, waarin Coornhert zich over Cornelii en Donteclock beklaagde, was aanleiding, dat deze een *Remonstrantie aen den... Heeren Gecommitteerden in de vergaderinge der Staten van Hollant enz.* (Delff 1583) schreven, door Coornhert beantwoord met *Theriakel teghen het venijnige wroegschrift bij Arent Cornelisz en R. Donteclock.* De beide predikanten gaven eenigen tijd daarna nog een *Wederlegginghe eens boecxkens ghenaemt Proeve vanden Ned. Catechismo enz.* (Delff 1585) met een opdracht aan de Staten van Holland en een op 14 April gedagteekende voorrede.

Inmiddels was de zaak-Koolhaes op de Middelburgsche synode van 1581 behandeld, waar Cornelii het voorzitterschap had bekleed, maar veel gevorderd was men niet (vgl. t.a.p., dl. V, blz. 184). Toch bleef Cornelii ook daarna nog in deze zaak betrokken: Koolhaes wenschte een openlijk dispuut met hem te houden onder voorwaarden, die de Delftsche classis weigerde te aanvaarden, zoodat hiervan niets gekomen is. Later werd Cornelii met een ouderling naar Leiden gezonden, om Koolhaes, overeenkomstig de woorden uit Matth. XVIII, als broeder te vermanen. Deze, van hun komst onderricht, had vrienden en ambtgenooten samengeroepen, 27 in getal, om hiervan getuige te zijn, maar Cornelii verzocht, hem alleen te spreken, wat Koolhaes weigerde. Nogeens bracht hij de kwesties ter sprake, op de Middelburgsche synode behandeld, maar Cornelii wenschte hierop niet in te gaan en vertrok, zonder iets gevorderd te zijn. Op de Haarlemsche synode van 1582, waar besloten werd, Koolhaes te excommuniceeren, ontvingen Cornelii en Corputius de opdracht, een boekje te schrijven, ‘waerinne historischer wijse de saeck verhaelt ende Caspars dwalingen aengewesen ende wederleeght sullen worden, doch met aller beleeftheyt ende vriendelicheyt sonder eenige bitterheyt’ (Reitsma en V. Veen, *Acta*, I, 109). Er bestaat geen aanwijzing, dat dit boekje ooit verschenen is.

Op de Middelburgsche synode was ook het conflict tusschen prins Willem I en Dathenus ter sprake gekomen en moest Cornelii weder zijn medewerking verleenen, om deze kwestie in 't reine te brengen. Dat hiervan weinig kwam, is niet de schuld van Cornelii: in deze ‘onwelriekende zaak’ (Taffin) waren te veel godsdienstige en politieke haken en oogen, die het van kerkelijke zijde raadzaam maakten, haar te laten rusten. Ook later, toen Dathenus, in het buitenland vertoevend, van Davidjoristische dwalingen verdacht werd, moest Cornelii uit naam van de Delftsche predikanten rechtstreeks bij hem naar de waarheid informeeren en van de gematigde, rustige wijze, waarop hij zich van deze opdracht kweet, legt de brief getuigenis af, die o.a. grootendeels in Ruys' *Dathenus* (blz. 204-206) is opgenomen.

Evenzeer had Cornelii een belangrijk aandeel in het onderzoek van de zaak van Herberts (vgl. *Biogr. Wdb.*, III, 709, 710), waarbij hij meer dan eens zitting nam in commissies, die belast waren, met Herberts over zijn gevoelens te disputeeren. In 1596 maakte Cornelii deel uit van een commissie, die de afwijkende meeningen van den predikant Billichius aan een onderzoek moest onderwerpen, terwijl hem het volgend jaar met Helmichius werd opgedragen, met Caspar van Bygaerden te spreken over de boeken, door dezen uitgegeven, waarin een en ander voorkwam, dat in strijd was met de Gereformeerde leer.

Uit al het voorgaande blijkt duidelijk, welk een vooraanstaande plaats hij in het kerkelijk leven van die dagen heeft ingenomen. Janssen en V. Toorenenbergen noe-

men hem dan ook ‘jaren lang de hoofdspil, waarop de Hervormde kerk in Holland, ook buiten dat gewest, zich bewoog’ (*Werken Marnix Vereen.*, Serie III, dl. 2, blz. 91). Toch is hij steeds aan zijn Delftsche gemeente getrouw gebleven; slechts éénmaal, in 1595, nam hij tijdelijk den dienst waar te Amsterdam. Hij overleed den 5en Juni 1605.

Cornelii wordt door Janssen en V. Toorenenbergen (t.a.p.) genoemd: ‘een zeer wetenschappelijk en godvruchtig man, nederig, zachtmoedig en gematigd, in zijne gemeente zeer bemind’ en deze lof stemt overeen met het oordeel van Brandt: ‘hij was (hoewel sommigen van sijn jongre jaeren anders oordeelden) nu bekent voor rekkelijk, en kon met de gemaetigtheit sijns gemoedts de hevigen in hunnen plicht houden, en dat wegens 't voorrecht sijner jaeren, geleerdtheit en godtsaeligheit.’ Uit deze zeer zeker verdiende loftuiting moet echter niet afgeleid worden, dat de handhaving der zuivere leer Cornelii onverschillig was: een verzuchting over de vele afwijkingen daarvan lezen wij in zijn schrijven dd. 14 Mei 1592 aan Kimedoncius naar aanleiding van de zaak-Herberts. Meer nog: reeds in 1605 heeft hij het later verwezenlijkt denkbeeld geopperd, dat ieder predikant, die den dienst aanvaardt, met eigen hand een verklaring zou moeten onderteekenen, dat, zoo hij van Belijdenis of Catechismus afweek, hij zichzelf zou ‘houden datelick van den dienst gedeporteert ende beloven afstant daer aff te doen’. Maar daarnaast was Cornelii sterk gekant tegen het op de spits drijven van sommige leerstukken en schroomde niet, daartegen openlijk op te komen, ook al kwam hij daardoor in strijd met de vóórmannen van zijn richting. Een bewijs daarvan is zeker het tractaat, door hem en Donteclock bewerkt, dat tot titel voert: *Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvini ex tractatu de praedestinatione in cap. IX ad Romanos* (1589)[1] en geschreven is naar aanleiding van Beza's *De praedestinationis doctrina et vero usu tractatio absolutissima* (Genève 1582, Jena 1583). Cornelii bestrijdt hier de supralapsarische gevoelens en wel met een beroep op de *Admonitio Christiana de libro Concordiae* van Zach. Ursinus, en verdedigt zijn standpunt, ook al bestrijdt hij daardoor Calvijn en den hoog vereerden Beza. Merkwaardig is wel, dat Martinus Lydius, hoogleeraar te Franeker, aan Arminius, als leerling van Beza, opdroeg, Cornelii te bestrijden, maar dat deze, na lezing van het werkje, niet alleen daarmee instemde, maar zelfs nog verder afweek van het gevoelen van zijn leermeester.

Behalve de reeds genoemde geschriften is van Cornelii's hand in druk verschenen: *Ses predicatien over het lijden*, *sterven en begraven onses Heeren Jesu Christi*, *vol aendachtige en godvruchtige overdenckingen.... gedaen in den jaere 1603.* Cornelii had het in 't Latijn geschreven en door een ander is het vertaald. Na zijn dood werd door de classis Delft en Delfland te zijner eere nog een boekje uitgegeven, dat hij geschreven had voor zijn ziekelijke echtgenoote en getiteld is: *Christelijke betrachtingen der geloviger zielen*, *over het gebed onses Heeren Jesu Christi. Mitsgaeders noch een aendachtige meditatie over de drie eerste versen des derden capittels van den eersten Brief van Johannis.* Van dit werkje is een herdruk bezorgd door J. Wilhelmus, predikant te Rotterdam (Rott. 1731).

1) Reitsma (*Herv. en Herv. K.*, 3e dr., 448), die een Hollandsche vertaling - blijkens de spelling ook in dien tijd vervaardigd - aanhaalt, nl.: *Antwoort op eenige argumenten Bese ende Calvini uyt het tractaet van de praedestinatie over het 9e Cap. Rom. getrocken*, zegt: ‘Het geschrift schijnt nooit gedrukt te zijn’. Maar Wtenbogaert spreekt in zijn *Kerckelycke Historie* (blz. 313) toch uitdrukkelijk van het ‘boecxken’.

Bovendien is Cornelii zeker de vertaler van de Confessie, die in 1583 te Dordrecht verscheen, welke vertaling door de Synode van Middelburg in 1581 aan Daniël de Dieu was opgedragen. Deze kweet zich echter niet van die opdracht en omdat de vertaling vóór de synode van 1582 gereed moest zijn, vroeg Helmichius aan Cornelii, of deze dit werk zoo spoedig mogelijk wilde verrichten, het 'bij eenen anderen ende wat nettelick te laten afschrijven, opdat wij te eer daermede veerdich sijn, opdat zij oyck prima facie nyet sien, dat het uw werck is.' Cornelii stemt toe, zijn vertaling wordt op de Synode voorgelezen en 'die van Delft', dus ook Cornelii, moeten haar 'oversien'!

Vrij zeker heeft Cornelii ook eenige geschriften tegen de Anabaptisten in 't licht gegeven. Taffin schrijft namelijk d.d. 1 Maart 1577 aan Tylius: 'D. Arnoldi, fratris dilectissimi, de Paedobaptismo libellum libenter legam' (*Werken Marn. Vereen.*, Serie III, dl. 5, blz. 178) en Regius dankt in een brief aan Cornelii, d.d. 18 Juli 1578, hem voor zijn beide tractaten tegen de Anabaptisten (*N. Arch. KG.*, N.S., VII, 40). Of hier aan twee of drie verschillende werkjes van Cornelii moet gedacht worden, is niet uit te maken, daar zij verder onbekend zijn gebleven, zelfs aan Sepp (*Drie Ev. dienaren*, blz. 46).

Verder is Rogge van meening, dat het *Antwoorde der dienaren des woordts ende ouderlinghen der kercken van Hollandt enz.* (Delft 1582) waarschijnlijk door Cornelii is opgesteld (*Coolhaes*, I, 253, noot), waarvan echter geen zeker bewijs is te vinden.

Eindelijk heeft Cornelii zich blijkbaar bezig gehouden met vertalingen van Calvijn's werken. Op de nationale synode, te Dordrecht in 1578 gehouden, wordt bepaald, dat een vertaling van 'de wtlegghinghe Caluini over de Evangelisten.... met den eersten na Delft ghesonden [zal] werden, de welcke door Arnoldum Cornelium teghen het latijnsche exemplaer sal ouersien werden op dat sij daer na ghedruckt worden magh'. Maar uit brieven van Corputius aan Cornelii zou kunnen worden opgemaakt, dat in die nationale synode aan laatstgenoemde was opgedragen, zelf een vertaling van Calvijn's *Commentarii* te maken. In een schrijven van 14 September 1580 deelt Corputius mede, dat hij geen tijd heeft voor de 'translatie der commentarien over Johannes' en voegt eraan toe: 'Daeromme diewijl die arbeyt u tamelick afgaet, ende het oyck alsoe is dat de saeck u gantschelick was opgeleyt in Synode generali, so is mijn hartelick bidden ende vermanen, dat ghij tgantsche werck, na den last u bevolen, ende daer inne ghij nu wat geoeffent sijt, wilt continueren' (*Werken Marn. Vereen.*, Serie III, dl. 2, blz. 134). Deze vertaling is echter niet spoedig tot stand gekomen: in een brief uit 1582 schrijft Corputius: ''t Is mij lieff dat de Harmonie voirtgaet, ende hope.... dat ghij u nae voleyndinge der Harmonie sult laten persuaderen om Johannem oyck voir te nemen' (t.a.p., blz. 198). Van de vertaling der commentarii op Johannes was dus nog niets gekomen en de uitgevers van de aangehaalde brieven schrijven in een inhoudsopgave boven den laatsten brief: ''t Schijnt, dat Cornelii bezig was eene "harmonie", een "overzetting" te laten drukken, die echter onder de door hem uitgegeven schriften niet opgegeven wordt'. Hoogstwaarschijnlijk behoeft men echter niet aan iets anders te denken dan aan de overzetting van Calvijn's *Commentarii* op de Synoptici, die getiteld is: *J. Calvini in Harmoniam Evangelistarum commentarii.* In hoeverre Cornelii dit werk volbracht heeft en of zijn vertaling - misschien anonym - in druk verschenen is, blijft onbekend.

Wel zijn ettelijke brieven van en aan Cornelii later uitgegeven in de *Werken Marn.*

Vereen., in *N. Arch. Kerkg.* (N.S., dl. VII en VIII), in de *Archives de la maison d'Orange* (V, 73), terwijl ook het Oud-Synodaal Archief eenige bescheiden van en over hem bevat.

Cornelii is gehuwd geweest met Annetge Jans (Brief van Helmichius, dd. 30 Mei 1602, *Werken Marn. Vereen.*, Serie III, dl. 4, blz. 109), volgens Frederiks de dochter van een brouwer, in wiens brouwerij de eerste geuzenpreek te Delft is gehouden. Waarom Helmichius, één der oudste vrienden van Cornelii, na een correspondentie van 25 jaar, thans diens vrouw eerst met name noemt, is niet duidelijk. Was deze Annetge misschien Cornelii's tweede vrouw? Maar er is geen enkele aanwijzing, dat zijn eerste vrouw overleden zou zijn. Op 2 Maart 1575 had Taffin ‘hodie primum’ gehoord, dat Cornelii ‘uxorem piam ac honestis natam parentibus’ getrouwd had (*Werken Marn. Vereen.*, Serie III, dl. 5, blz. 149); op 17 Maart 1575 wenscht Bertius hem toe: ‘De heere laetet u ghelucken in uwen nieuwen anghevanghen huwelijcken staet’ en in April 1575 wenscht Regius hem een gelukkig huwelijk toe (*N. Arch. Kerkg.*, N.S., VII, 27, 370), terwijl Taffin op 13 Juli 1575 schrijft over Cornelii's filiolus, dat zwak is. Uit dit laatste zou men opmaken, dat Cornelii in het najaar van 1574 gehuwd was, hoewel al die gelukwenschen uit 1575 dan wel wat heel laat komen.

Het portret van Cornelii is door W.J. Delff in koper gebracht, naar een schilderij van Mierevelt, en met verschillende bijschriften uitgegeven.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. Cornelisz (Arnoldus) en V.d. Linden (Arn. Corn.). - Glasius, *Godg. Ned.*, i.v. V.d. Linden (II, 385, 386). - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, 3e dr., Reg. - *Werken Marn. Vereen.*, Serie II, dl. 3; Serie III, dl. 2, 3, 4, 5, Registers. - Frederiks in *Ned. Spectator*, 1880, 166. - De Vries, *Genève pép. du Calv. Holl.*, I, 47, 79, 82, 205; II, 365. - Brandt, *Reformatie*, I, 597-600, 733; II, 25, 65. - Reitsma en V. Veen, *Acta*, I-III, Reg. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, II, 342, 351-353; aant., blz. 84-87. - Knipscheer, *Inv. en Waard. Geref. bel. schr.*, Reg. - Sepp, *Drie Ev. dien.*, Reg. i.v. Arend Cornelissen. - V. Schelven, *Vlucht. kerken*, 243. - V. Meer, *Syn. v. Emden*, 217. - Janssen, *Kerkh. i. Vl.*, I, 72, 383. - Schotel-Rogge, *Eeredienst N.H.K.*, 346, 347. - Kuyper, *Opleiding t.d. Dienst d. W.*, 498. - Rutgers, *Kerkel. Dep.*, 18-20. - Schokking, *Leertucht*, 24, 64, 67, 145, 206. - Knappert, *Van Sterven en Begr.*, 28. - Id. en Joosting, *Kerkg. Drenthe*, 80, 81. - V. Lennep, G. *v.d. Heyden*, 73, 94-96, 107, 127, 176-178, 185, 204-242. - Geesink, *Calv. in Holl.*, 84, 85. - Brutel de la Rivière, *Moded*, 109. - Ruys, *Dathenus*, Reg. - Rogge, *Coolhaes*, I, 189, 205, 221-223, 241, 253; II, 60, 66, 158, 166. - Wymenga, *Hommius*, 95, 299. - Hania, *Helmichius*, Reg. - Posth. Meyjes, *Revius*, 54, 55. - *N. Arch. Kerkg.*, N.S., VII, 15-65, 246-261, 363-379; VIII, 81-96; XIV, 246-252; XVII, 276. - Janssen, *Cat. Oud Syn. Arch.*, blz. 8, 80. - Petit, *Bibl. Ned. Pamfl.*, blz. 48, no. 397.

[Willem Herman Stenfert Kroese]

KROESE (Willem Herman Stenfert) werd in 1850 te Spanbroek geboren, waar zijn vader, Henricus Eliza Stenfert Kroese († in 1879 te Olst) toen als predikant werkzaam was. Den 8en Maart 1870 te Leiden als student ingeschreven, legde Kroese in 1876 met goed gevolg voor het Prov. kerkbestuur van Noord-Brabant en Limburg het proponentsexamen af en aanvaardde op 3 December van dat jaar de

Evangeliebediening te Nieuw-Helvoet. Achtereenvolgens deed hij den 22en Augustus 1880 intrede te Tilburg en op 1 November 1885 te Enschedé, maar ging in 1894 van de

Ned. Hervormde kerk tot de Remonstrantsche Broederschap over. Eerst arbeidde hij te Meppel van 23 December 1894 tot 5 Maart 1899, daarbij tevens den dienst te Hoogeveen waarnemend, en verbond zich op 19 Maart d.a.v. aan de Rotterdamsche gemeente, die den 21en November 1898 een beroep op hem had uitgebracht. In Februari 1919 moest hij den arbeid neerleggen wegens een aanval van jicht en overleed na een ziekte van bijna 1½ jaar op 2 Juni 1920 in het sanatorium op den Heemraadsingel. Hij was gehuwd met Lientje Anna Groesbeek († 1928).

Kroese, die steeds de oud-moderne richting trouw bleef, was een verzoenende natuur, zijn prediking ernstig en rustgevend. Werkzaam van aard, voelde hij zich 't meest aangetrokken tot de practische zijde van het predikantschap; op de kwesties, die zich daarbij voordeden, had hij een helderen kijk. Bovendien heeft hij verscheidene belangrijke kerkelijke en maatschappelijke functies bekleed: hij was secretaris van de Commissie tot de zaken van de Rem. Broederschap, lid van het Hoofdbestuur van den Protestantenbond en van het bestuur der vereeniging 'Tot steun', voor welke laatste instelling hij vooral veel gedaan heeft.

Van zijn hand zag het licht: *Ter herinnering aan Ds. J.H. de Ridder* (Rott. 1902) en *Het ééne noodige* (Rott. 1912).

Een portret van Kroese is gevoegd bij het hierbeneden genoemde 'In Memoriam'.

L i t t e r a t u u r : *In Memoriam W.H. Stenfert Kroese*, in: *Uit de Rem. Broederschap*, XXII (1920), 10-15. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, 60, 384, 385. - *Alb. Stud. L.B., 1418.* - Mededeeling van Prof. Dr. G.J. Heering.

[Johannes Gosuïnus Walraven Krol]

KROL (Johannes Gosuïnus Walraven), in 1827 te Lith geboren, was één der zoons van Leonard Krol, die, in 1792 geboren, van 1814-1818 predikant was te Chaam en van 1818 tot zijn emeritaat in 1858 te Lith stond, waarna hij in 1869 overleed. Ook de vier andere zoons van Leonard Krol hebben de Ned. Herv. kerk als predikant gediend, nl. 1. H.J. Krol, geb. 1820, predikant te Herkingen (1845), Nieuw Vosmeer (1853), ter Neuzen (1866), Budel (1884), Valkenswaard (1887), emeritus 1897, overleden 1904; 2. L.D.G. Krol, geb. 1830, predikant te Serooskerke op Schouwen (1855), Schoondijke (1858), Zaamslag (1871), Groede (1882), Britsum (1885), Weidum (1886), Valkenswaard (1897), overleden 1904; 3. S.D.J.H. Krol, geb. 1832, predikant te Lith 1858-1912, overleden 1922; en 4. G.L. Krol, geb. 1834, predikant te Dieden (1862), Vierlingsbeek (1869), Hontenisse (1873), Over- en Neder-Asselt (1879), Lutkewierum (1883), Groede (1885), Veghel (1901), emeritus 1912, overleden 1 Juli 1924. Als bijzonderheid mag wel vermeld worden, dat, toen de vader in 1858 te Lith zijn emeritaat nam, drie van zijn zoons op de nominatie gebracht werden, waarvan twee predikant waren en één candidaat, welke laatste het beroep ontving en zijn vader opvolgde, zoodat Lith van 1818 tot 1912 door vader en zoon bediend is. Ook een zoon van L.D.G. Krol werd predikant, nl. J.A. Th. Krol, geb. 1857, predikant te Kolderveen (1880), Britsum (1883), Beetsterzwaag (1885), in Ned. Indië 1894-1905, te Avezaath van 1905-1907 en wederom in Indië van 1907 tot zijn emeritaat in 1922, waarna hij in 1924 overleed.

J.G.W. Krol is den 11en Februari 1843 op 16jarigen leeftijd te Leiden als student ingeschreven en den 4en October 1848 tot candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant bevorderd. Den 2en October 1849 te Cillaarshoek beroepen,

diende hij die gemeente van 2 December 1849 tot 26 Juni 1853, om naar Heukelum te ver-

trekken, dat hem op 7 Februari van dat jaar beroepen had. Den 3en Juli 1853 verbond hij zich aan deze gemeente, maar op 15 Mei 1856 tot predikant in Indië benoemd en den 20en Juni als zoodanig bevestigd, nam hij 13 Juli afscheid van Heukelum en was van 1857 tot zijn verlof in 1867 te Cheribon werkzaam. In 1869 gepensioneerd, aanvaardde hij een beroep naar Heeswijk, dat den 23en Januari 1870 op hem was uitgebracht, deed hier op 26 Juni d.a.v. intrede, om in 1881 naar Oudenbosch te vertrekken, waar hij op 15 Mei de Evangeliebediening aanvaardde. Hier arbeidde hij tot zijn emeritaat, dat met 1 Juli 1896 inging, en overleed den 4en Augustus 1897. Hij was gehuwd met Mathilde Louise van Driel.

De leerrede, waarmee hij te Heukelum afscheid preekte, zag het licht onder den titel: *De ure des afscheids een ure des gebeds. Gehouden te Heukelum 13 Juli 1856* (Dordr. 1856).

L i t t e r a t u u r : V. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, 248. - *Alb. Stud. L.B.*, 1331. - *Hs. Borger.*

[Hermanus Johannes Krom]

KROM (Hermanus Johannes) - ook wel ‘Crom’ geschreven - is den 12en December 1738 te 's-Gravenhage geboren en studeerde, volgens Nagtglas, te Leiden, maar zijn naam komt niet in het *Alb. Stud. L.B.* voor. Op 10 Maart 1761 legde hij met goed gevolg voor de classis Utrecht het praeparatoir examen af en ontving reeds op het laatst van Juni een beroep naar Linschoten, waar hij op 15 November 1761 intrede deed. Ruim één jaar was hij hier werkzaam, want den 18en October 1762 te Sliedrecht beroepen, preekte hij op 5 December te Linschoten afscheid en verbond zich den 19en van die maand aan zijn nieuwe gemeente. Doch ook hier bleef hij kort: op 31 Augustus 1763 te Tiel beroepen, deed hij er den 13en November d.a.v. intrede en bleef hier tot 16 Juni 1771, toen hij afscheid preekte, om naar Middelburg te vertrekken, dat hem op 17 Maart 1771 beroepen had. Den 30en Juni van dat jaar ving hij daar zijn dienstwerk aan, dat, evenals vroeger te Tiel, hoog gewaardeerd werd: toen hij, den 11en September 1774 te Utrecht beroepen, hiervoor den 2en October ‘tot algemeene en ongemeene blijdschap der gantsche gemeente’ bedankte, kwam een ‘plegtige deputatie van de twee Heeren regeerende Burgemeesteren’ hem het professoraat in de kerkelijke geschiedenis aan de Middelburgsche hoogeschool aanbieden. Hij aanvaardde dit ambt op 22 Maart 1775 met een *Oratio de vera et imaginaria Ecclesiae Christianae prosperitate*, *praecipue ex Historia Ecclesiastica spectata* (Mediob. 1775), door A. van Solingen vertaald onder den titel: *Redevoering over den waren en ingebeelden voorspoed der Christelijke kerk* (Midd. 1776). In 1787 werd hij tot professor theologiae exegeticae aangesteld en is tot zijn overlijden, dat op 24 December 1804 plaats had, in deze betrekkingen te Middelburg werkzaam geweest. Na zijn dood verscheen een bundel **Lijkzangen ter nagedachtenis van H.J. Krom** (Midd. 1805).

Tweemaal is Krom gehuwd geweest: eerst met Anna van Ebbenhorst en na haar overlijden met Anna van der Does, weduwe van zijn ambtgenoot Jac. Cremer. Een zoon uit zijn eerste huwelijk, Johannes Hermanus, volgt hieronder, en een dochter, Magdalena Maria, was 26 November 1790 gehuwd met Jacobus Burgerhoudt, predikant te Rijswijk in Gelderland (1790), te Biervliet (1792), te Stavenisse tot zijn emeritaat in 1837, † 1844 (vgl. boven, dl. I, blz. 701).

Krom was Voetiaan van overtuiging, wat bij zijn beroep in het Coccejaansche Tiel aanleiding gaf tot een scherp spotdicht op dien ‘eersten Voetiaan, die in een halve

eeuw in onze stad komt staan.' Toen hij dan ook eens van den kansel het venten van visch op Zondag vrij kras critiseerde, verscheen wederom een spotdicht op hem en de Magistraat, die den verkoop op dien dag goedgekeurd had, nam een resolutie, waarin Krom werd gelast, om zich bij het bestraffen van een zonde van 'convenabeler en decenter termen' te bedienen en vermaand, dat hij zich in deze en dergelijke zaken, 'de politie concerneerende, met meer omzigtigheid gedraagen' moest. Toch maakte Krom zich te Tiel geliefd en was ook allerminst enghartig: hij had een open oog voor het goede in andere kerkgenootschappen, waardoor hij juist aan sommige streng-kerkelijken niet weinig aanstoot gaf. Vooral de Herrnhutters hadden zijn warme belangstelling en toen een vertaling van J. Loretz, *Ratio disciplinae unitatis fratrum A.C. of Grondschets van de inrichtingen der Euangelische Broeder-Gemeenten* uit het Hoogduitsch in 1793 te Dordrecht verscheen[1)] (vgl. de bespreking in *Boekz.* 1795*a*, 24-39) voorzag Krom haar van een aanprijzende voorrede, waarin hij oordeelde, 'dat het goede in deze secte bij elke christengemeente een heilige jaloerschheid moest verwekken'. Deze uitgave kon de kerkelijke approbatie verwerven, maar de voorrede wekte ten zeerste den toorn op van Petrus Hofstede, ook door Dr. de Bie (*Hofstede*, blz. 497) gehouden voor den schrijver van de anonym verschenen *Historie der oude en nieuwe Hernhutsche secte enz.* (Amst. 1802). In datzelfde werk wordt Krom evenzeer aangevallen om een *Redevoering, bij de algemeene vergadering van het Zendelinggenootschap in 1799* gehouden en waarop de kerkelijke approbatie niet verkregen was. Dit alles was echter tot eenzelfde oorzaak terug te brengen: de veelszins vrije houding, die Krom aannam tegenover de officiëele Gereformeerde kerk. Hij had medegewerkt tot de oprichting van het Ned. Zendeling-genootschap, dat zich, volgens de streng-kerkelijken, 'eigendunkelijk' had opgeworpen, 'openbare godsdienstige vergaderingen houdt, personen tot den openbaren Euangeliedienst verkiest, qualificeerd, inzegend' en tevens verdacht werd, den weg te willen banen tot een toenadering van Gereformeerden en Remonstranten. Ook de Kerk had de zending ter hand willen nemen en plannen tot oprichting van een Inlandsch Seminarium waren aanhangig; nu ging het Genootschap zijn eigen weg, strijdig met dit plan, door de Kerk ontworpen. In bovengenoemde *Redevoering* had Krom bovendien zich aldus uitgelaten: 'Waarom moet zich de gemeenschap der Heiligen enkel bepalen tot een afzonderlijk genootschap? Maken niet, volgens de eigen belijdenis der Hervormden, alle christen-geloovigen de ware kerk op aarde uit?' Verder had hij weer over de Herrnhutters de loftrompet gestoken en zijn ingenomenheid betoond met J.T. van der Kemp, den eigenlijken grondlegger van het Zendeling-genootschap, wiens *Theodicee van den apostel Paulus* (vgl. boven, IV, 703, 704) niet strookte met de leer der Hervormde kerk in Nederland.

Een en ander bewijst wel, dat Krom een nogal onafhankelijk standpunt innam tegenover de in de Kerk heerschende meeningen. Hij had ook voor de uitgave van V.d. Kemp's *Theodicee* gezorgd en haar in 3 dln. te Dordrecht in 1799 en 1800 het licht doen zien (vgl. boven, dl. IV, blz. 706). Kort daarna gaf hij een geschrift over hem uit, getiteld: *Zegepraal der waarheid over het ongeloof, blijkbaar in de bekeering van J.Th. van der Kemp enz. Zijnde een uittreksel uit zijn eigen dagregister* (Dordr. 1801), met een uitvoerige opdracht aan zijn vrouw Anna van Ebbenhorst. Bovendien schreef

1) Later nogeens uitgegeven 'met goedkeuring der Directie van de Broeder-Uniteit' (Dordr. 1794).

hij nog een *Verhandeling over eenige bijzonderheden in de Theodicee van Paulus en den brief aan de Romeinen volgens J.T. van der Kemp* (Dordr. 1802).

Ook voor de verbetering van het lager onderwijs heeft Krom veel gedaan. Naar aanleiding van een prijsvraag van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, wat in dit opzicht te doen was, had hij een verhandeling ingezonden *Over de verbetering der openbaare*, *vooral Nederduitsche schoolen*, die met goud bekroond zou zijn, indien hij geen lid van het Genootschap geweest was. Toch werd zij met de andere bekroonde verhandelingen, nl. van K. v.d. Palm en D.C. van Voorst, uitgegeven in dl. VIII der *Verhandelingen v.h. Genootschap* (Middelb. 1781). Typeerend voor Krom's standpunt in zake het onderwijs, is de zinsnede: 'Wat men ook moge bijbrengen, aan het naarstig inscherpen der Evangelieleer, aan de godsdienst van Jezus Christus, moet buiten twijfel de eerste plaats worden ingeruimd, onder al hetgeen immermeer tot beschaving eener natie heeft kunnen strekken.' In dl. III van de *Nieuwe Verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap* heeft N.C. Lambrechtsen de verdiensten van Krom voor het lager onderwijs geschetst.

Behalve het reeds boven genoemde heeft Krom in druk uitgegeven: *Diatribe de authentia Dialogi Justini Martyris cum Tryphone Judaeo* (Mediob. 1778; 2e dr. Ultraj. 1792). Besproken in *Boekz.*, 1795*b*, 402-412. - *Oratio funebris in obitum Jac. Willemsen* (Mediob. 1780), vertaald als: *Lijkrede op den Hooggel. Heer Prof. J. Willemsen* (Middelb. 1781). - *Ontwerp eener beschrijving van het planetarium*, *staande in het Museum Medioburgense* (Middelb. 1791). - *Leerrede ter opening van den Bijbel* (Middelb. 1790). Uitvoerig aangekondigd in *Boekz.*, 1791*b*, 237-248. - *De geschiedenis van de Schepping*, *opgehelderd en verdedigd in een leerrede over Gen. I* (Middelb. 1791). Dit is een vervolg op het voorgaande en wordt besproken in *Boekz.*, 1792*b*, 131-145. - *Verhandeling ter beantwoording van eenige zwarigheden uit de beschouwing der natuur afgeleid tegen het berigt van Mozes*, *aangaande den ouderdom der wereld enz.* (Midd. 1792). Dit is weer een vervolg op beide voorgaande geschriften en werd aangekondigd in *Boekz.*, 1793*a*, 481-493. - *Betoog*, *dat de beoefening der natuur- en sterrekunde niet strijdig is met de erkentenis der goddelijke openbaring enz.* (Midd. 1793). Een overzicht geeft *Boekz.*, 1794*a*, 150-167. - *Drie uitlegkundige verhandelingen ter opheldering van eenige Bijbelplaatsen uit het O.T.* (Midd. 1794). Een bespreking komt voor in *Boekz.*, 1795*b*, 675-685. - *Drie uitlegkundige verhandelingen ter opheldering van eenige Bijbelplaatsen uit het N.T.* (Midd. 1794). - *De grond der oneindige waardij van des Heilands borglijden voor zondaaren* (Midd. 1796). Besproken in *Boekz.*, 1797*b*, 707-717. - De zeven voorgaande geschriften zijn herdrukt als: *Godgeleerde*, *uitlegkundige en wijsgeerige verhandelingen*, 2 dln. (Midd. 1796). - *Over de waarde der Horoskoopkunst* (Midd. 1795). Hiertegen schreef P.J. Convenent zijn bedenkingen, getiteld: *Proeve over de menschmogelijke voorwetenschap enz.* (Rott. 1796). - *Groote belofte van de roeping der Heidenen* (Rott. 1799). - *Gedachten van de geest aan Eliphaz verschenen*, *Job 4*:*12-21* (Midd. 1801). - Verder gaf hij met een voorrede uit: Th. Paine, *Drie brieven aan Lucia*, *over de eeuw der rede* (Midd. 1799). Een tweetal brieven in handschrift van Krom, gericht aan M. Tydeman, uit 1784 en 1793, berusten in de Bibliotheek der Maatsch. v. Ned. Letterkunde.

Van Krom bestaan twee afbeeldingen: de eene is een borstbeeld, links en van voren, in een ovaal zonder rand, met zesregelig Latijnsch onderschrift en tweeregelig Hollandsch vers van K.B.; het is vervaardigd door M. de Sallieth. De andere is

eveneens een borstbeeld, links, in gewone kleeding, in ovaal met boven- en onderschrift; zij is geteekend en gegraveerd door G. Kockers.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, II, 727, 728. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 441. - Nagtglas, *Levensb.*, I, 570-572. - Knuttel, *Bibl. Kerkg.*, 116, 268. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 15 (hier worden de voorletters onjuist als J.H. aangegeven). - Id., *Stinstra*, II, 216. - Id., *Godg. Ond.*, II, 111. - De Bie, *Hofstede*, 501, 502. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, IV, 237 vv. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, II, 60. - V. Veen, *Geref. Kerk Friesl.*, 233. - Kuiper, *Gesch. v.h. Chr. Lager Ond.*, 29, 30. - Fruin, *Reg. Acad. Diss.*, 88. - Rogge, *Cat. Rem. Bibl.*, II[1], 215. - V. Someren, *Cat. Portr.*, no. 3071, 3072. - *Nav.* 1891, 602-606. - *Cat. Letterk.*, I, 82; Hs., blz. 63. - Mededeelingen van Ir. N.J. Haima v.d. Wal en Prof. Dr. N.J. Krom.

[Johannes Hermanus Krom]

KROM (Johannes Hermanus) - enkele malen ‘Crom’ geschreven - zoon van den voorgaande en van Anna van Ebbenhorst, is op 8 Maart 1768 te Tiel geboren. Hij bezocht het gymnasium te Middelburg en werd den 8en September 1785 tot de studie aan een Hoogeschool toegelaten, voor welke gelegenheid hij een *Specimen observationum ad quaedam Sacri codicis loca, e moribus Sabaeorum et Galilaeorum derivatum* bewerkt had, dat in 1785 te Middelburg het licht zag. Hij studeerde te Utrecht (waar zijn naam niet in het *Album Stud.* voorkomt) en te Leiden, waar hij op 15 September 1787 werd ingeschreven. Daarna legde hij den 3en September 1789 voor de classis Walcheren het praeparatoir examen af, waarbij ‘de jonge Nazireër wegens de vaardige en bondige antwoorden de aangenaamste proeven van zijn bekwaamheid openbaarde’. Reeds den 28en van die maand ontving hij een beroep naar Ochten, deed den 16en December peremptoir examen en hield op 3 Januari 1790 op 21-jarigen leeftijd zijn intrede. Hij diende deze gemeente tot 16 Januari 1792 en verbond zich den 24en d.a.v. aan Noordeloos, dat hem op 22 October 1791 beroepen had en waar hij tot 28 April 1793 werkzaam bleef. Vervolgens ging hij naar Poortvliet (beroepen 8 Januari 1793, intrede 5 Mei 1793, afscheid 30 April 1797), vanhier naar Loenen a/d Vecht, dat hem op 7 Februari 1797 beroepen had en waar hij 14 Mei intrede deed, en ten slotte naar Gouda, waar hij van 1799 stond tot aan zijn overlijden, dat op 23 December 1827 plaats had. Op een bijeenkomst dd. 15 Januari 1828 van het Goudsche departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, werd Krom herdacht door zijn ambtgenoot La Lau, wiens toespraak in druk verscheen als: *De nagedachtenis van J.H. Krom gehuldigd* (Delft 1828). Een andere ambtgenoot was zijn zwager H. van Meerten, die, na te Wadenoyen en Bedijkte Schermer gestaan te hebben, in 1798 te Gouda kwam. Krom was namelijk gehuwd met Elisabeth Esther van Meerten, dochter van Leonard van Meerten, predikant te Koudekerk. Behalve twee ongehuwde dochters, liet Krom twee zoons na: Hermanus Johannes (die volgt) en Cornelis Cathrinus, notaris te Gouda en vader van Nicolaas Johannes (zie beneden) en van Hermanus Leonard. De laatste, geboren in 1842, diende ook de Ned. Hervormde kerk als predikant, achtereenvolgens te Simonshaven (1869), Dreischor (1872), Oudelande (1878), Ouwerkerk op Duiveland (1883),

Heenvliet (1894) en Berlicum (1902), waar hij in 1911 overleed; hij was gehuwd met Cornelia van Nouhuys.

J.H. Krom had als predikant een goeden naam; bovendien was hij president van het classikaal bestuur van Gouda, lid van de Provinciale Synode van Zuid-Holland

en in 1820 en 1822 lid van de Synode der Herv. kerk, waar hij belangrijke rapporten uitbracht en voorstellen van beteekenis indiende.

Evenals zijn vader heeft hij zich als schrijver bekend gemaakt. De volgende geschriften deed hij het licht zien: *Welke zijn de beste middelen om den minvermogenden burger met den inhoud des Bijbels meer en meer bekend te maken?* (Amst. 1798). Dit is een met goud bekroond antwoord op een prijsvraag, door de Maatschappij tot Nut van 't Alg. in 1797 uitgeschreven; het wordt besproken in *Boekz.*, 1799*a*, 18-26. - *Joannes de Dóper*, *een leesboek voor den tegenwoordigen tijd*, 3 stukken (Amst. 1803/4). In *Boekz.* van 1803 en 1804 besproken. - *Herinnering bij mijn 25jarigen predikdienst*, *met nog twee andere leerredenen bij bijzondere gelegenheden* (Amst. 1815). Besproken in *Boekz.*, 1817*a*, 669-672. - *Ernst en luim*, *of brieven aan eene vriendin over de theorie der geestenkunde van J.H. Jung*, *gezegd Stilling. Met een leerrede over Hand. 19:11-20* (Amst. 1816; 2e dr. ald. 1818). De *Boekz.* van 1818*b*, 430-440, bevat een aankondiging. De leerrede is ook afzonderlijk uitgekomen. - *Nieuw Christelijk Magazijn*, 4 stukjes, door Krom verzameld (Amst. 1820 en volg. jaren). In *Boekz.*, 1822*b*, 725-728 en 1823*a*, 3-9, zijn besprekingen opgenomen. Een vervolg op dit werk werd door hem en B. van Willis ondernomen onder den titel: *Verzameling van bijdragen ter bevordering van Bijbelsche uitlegkunde en beoefenend Christendom*, 2 stukjes (Amst. 1827), waarvan *Boekz.*, 1828*a*, 130-140 een bespreking bevat. - *Mijne gronden voor het Christendom*, gevolgd n.h. Hoogd. van G.S. Francke (Arnh. 1823), in. *Boekz.*, 1824*a*, 525-533 aangekondigd. - *Henriëtte Stolp*, *eene geschiedenis ter bevordering van godsdienstige kennis en zedelijkheid* (Amst. 1827). Besproken in *Boekz.*, 1828*b*, 22-26. Verder is van hem opgenomen in *De Ernstige. Mengelingen ter bevordering van echte kennis enz.*, 2 stukjes (Rott. 1818): een *Leerrede bij de bediening van den H. Doop* en gaf hij uit: N. Lobry, *Nagelatene leerredenen*, 2 dln. (Arnh. 1818), aangekondigd in *Boekz.*, 1820*b*, 703-708, terwijl hij een voorbericht schreef bij F. Girardet, *De ouderlijke nalatenschap* (Amst. 1821).

Er bestaat een afbeelding van hem, borstbeeld rechts en van voren, met bef. Lithografie zonder naam van den graveur.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, II, 728. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 441. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 317. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 241. - Hartog, *Predikk.*, 332, 361. - *Alb. Stud. L.B.*, 1158. - *Cat. Burgersd. Nierm.*, no. 8701. - V. Someren, *Cat. v. Portr.*, II, 3072*. - *Boekz.*, 1785*b*, 325, 326.- Mededeelingen van Ir. N.J. Haima van den Wal.

[Hermanus Johannes Krom]

KROM (Hermanus Johannes), zoon van den voorgaande en van Elisabeth Esther van Meerten, is geboren te Noordeloos en liet zich den 31en Juli 1809 op 16jarigen leeftijd te Leiden als student inschrijven. Op 16 Augustus 1814 legde hij voor de classis Gouda en Schoonhoven met goed gevolg het praeparatoir examen af en ontving in 1815 een beroep naar Schelluinen, waar hij nog in hetzelfde jaar intrede deed. Den 3en Mei 1818 predikte hij hier afscheid, om naar Oudenbosch te gaan, dat hem op 23 Februari van dat jaar beroepen had en waar hij tot 27 October 1822 werkzaam was. Bij K.B. van 22 Juli 1822 tot predikant te Willemstad benoemd (waar de Koning het collatie-recht bezat) en den 19en Augustus d.a.v. kerkelijk beroepen, aanvaardde

hij hier op 3 November 1822 de Evangeliebediening en bleef er tot 9 April 1837, toen

hij afscheid predikte, om zich één week later te verbinden aan de gemeente Leur in Noord-Brabant. Hij overleed aldaar op 20 Augustus 1850. Zijn kunde, ijver en liefde voor het ambt worden hoog geroemd. Hij was voorzitter van het classikaal bestuur van Breda.

Op 17 October 1819 mocht hij te Oudenbosch een nieuw kerkgebouw inwijden met een leerrede over Ps. 92:5, die in druk verscheen onder den titel: *Leerrede bij de opening van de nieuw gebouwde kerk der Herv. gemeente in den Oudenbosch* (Gouda 1819).

L i t t e r a t u u r: *Alb. Stud. L.B.*, 1219. - *Boekz.*, 1819*b*, 642; 1850*b*, 366-369.

[Nicolaas Johannes Krom]

KROM (Nicolaas Johannes), zoon van Cornelis Cathrinus Krom, notaris te Gouda (zie boven, blz. 275) en van Geertruida Margaretha Grotendorst, is den 16en November 1827 te Gouda geboren. Als student te Leiden op 17 December 1845 ingeschreven, volgde hij daar het onderwijs van de hoogleeraren Van Hengel, Kist, Scholten en Van Oordt en werd den 7en Augustus 1851 candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Noord-Brabant. Op 22 Januari 1852 bracht Biervliet een beroep op hem uit, waar hij den 6en Juni d.a.v. intrede deed, terwijl hij zich vervolgens verbond aan de gemeenten 's Heer Hendrikskinderen (1876), Hilvarenbeek (17 Mei 1880 tot 25 Juli 1886) en Veghel (1 Augustus 1886). Op 1 Juli 1892 nam hij emeritaat en overleed den 12en September 1908 te Sprang. Hij was eerst gehuwd met Wilhelmina Adriana Vogel (geb. 14 Aug. 1830, overleden 4 April 1874) en daarna met Alberta Henriëtte Wijnmalen uit IJzendijke (geb. 14 Januari 1847, overl. 2 October 1927). Uit zijn eerste huwelijk had hij, behalve één zoon Dr. C.C.N. Krom, rijksarchivaris. in Noord-Brabant en vader van Prof. Dr. N.J. Krom te Leiden (vgl. dl. III, blz. 722), nog drie dochters, waarvan Wilhelmina Catharina Sabina huwde met Dr. I.M.J. Hoog, predikant te Nijmegen.

Krom, die de moderne richting was toegedaan, had zich gedurende zijn studietijd en later met bijzonderen ijver op de Semitische talen toegelegd, zoodat hij de eenige predikant in Zeeland was, die in aanmerking kwam, om deel uit te maken van de synodale commissie tot een verbeterde vertaling van het Oude Testament. Hij gaf in druk: *Kan het ontstaan der Christelijke kerk niet worden verklaard zonder het geloof der discipelen aan de opstanding van Jezus?* (Leid. 1863) en schreef in de *Godgel. Bijdr.* eenige artikelen, nl.: *Wie zijn de* □παντες *van Hand. II:1?* (1863); *Het geloof der discipelen aan de opstanding van Jezus* (1863); *Kan*, *ook volgens de Synoptici*, *de sterfdag van Jezus niet de eerste dag der ongezuurde brooden zijn geweest?* (1866), alsmede verschillende boekbeoordeelingen. Ook verschenen van zijn hand verschillende artikelen in het *Jaarboekje van Ned. Vrijmetselaren*, o.a. over de loge 'l'Amitié sans fin' te Sluis.

L i t t e r a t u u r: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, II, 728. - Nagtglas, *Levensber.*, 572. - *Alb. Stud. L.B.*, 1340. - Mededeelingen van Ir. N.J. Haima van der Wal.

[David van Krombrugge]

KROMBRUGGE (David van), ook **Crombrugge** geschreven, was op 2 December 1655 te Delft uit ‘eerlijke en godvrugtige ouders’ geboren en studeerde, na aldaar voorbereidend onderwijs genoten te hebben, te Leiden onder de hoogleeraren Spanheim, Le Moine en D. Knibbe. Zijn naam komt echter niet in het *Album Stud.* voor. In 1678 legde hij met goed gevolg voor de classis Neder-Rijnland praeparatoir

examen af en ontving het volgend jaar een beroep naar Prinsenhage (‘Het Haagje’) bij Breda, waar hij op 21 Juni 1679 bevestigd werd. Reeds den 25en Augustus 1680 deed hij intrede te Delfshaven, bedankte in 1684 voor een beroep naar Kampen, maar nam dat naar Utrecht aan, waar zijn bevestiging op 28 Maart 1686 plaats vond. Toen in Januari 1688 Ds. Ursinus te Rotterdam overleden was, werd Krombrugge in zijn plaats beroepen, maar, terwijl hij genegen was, het beroep aan te nemen, weigerde de Rotterdamsche Stadsregeering zonder opgave van redenen haar goedkeuring, zoodat het beroep geen voortgang kon hebben. De bekende W. a Brakel vond hierin aanleiding, om in een preek over Ps. 2:6 (te Rotterdam in 1688 uitgegeven) deze handelwijze van de Overheid ten sterkste af te keuren, wat hem een tijdelijke schorsing berokkende (Vgl. boven, dl. I, blz. 565). Nogeens schijnt Krombrugge in October 1694 te Rotterdam beroepen te zijn, maar op aandringen van zijn kerkeraad bleef hij te Utrecht, waar hij op 13 November 1707 na een kort ziekbed overleed, een gezin nalatende.

Reeds in zijn studietijd hield Krombrugge zich gaarne in het ‘geselschap der vroomen’ op en was later een uitstekend zielszorger, wiens ‘ontdekkende’ prediking en krachtig bidden niet alleen een talrijk gehoor trokken, maar ook tot groote zegen waren voor velen in de gemeenten, waar hij het Evangelie verkondigde. Toch bleef hij een voorbeeld van nederigheid.

Wanneer de eerste druk van zijn werk, getiteld: *Ware Boetveerdigheyd* verscheen, is onbekend; de 2e druk kwam in 1709 te Utrecht uit, voorafgegaan door een ‘Aanspraak aan de gemeente.... tot Utrecht’, opgesteld door zijn ambtgenoot P. Bodaan, later predikant te Amsterdam. Van Abkoude noemt nog Krombrugge's *Predicatien* (Utr. 1708).

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. Crombrugge. - Bodaan's *Aanspraak* vóór *Ware Boetveerdigheyd.* - V. Veen, *Uit de vorige eeuw*, 120. - Los, *W. a Brakel*, 84. - Knuttel, *Acta*, V, Reg. - V. Abkoude, *Naamreg.*, I, 196; II, 116.

[Jan Frederik Christiaan Kronenberg]

KRONENBERG (Jan Frederik Christiaan), in 1810 te Arnhem geboren, was de zoon van Andreas Joan Kronenberg en Isabella Maria Ammon. Zijn vader had eerst de Gereformeerde gemeente te Gorsel gediend, maar was in 1800 Waalsch predikant te Arnhem geworden.

Reeds op 1 Mei 1826 werd Kronenberg aan het Athenaeum te Deventer als theologisch student ingeschreven, om deze studie het volgend jaar te Leiden voort te zetten, waar zijn inschrijving op 2 November 1827 plaats vond. Als ‘vice-korporaal’ nam hij met zijn vriend en lateren ambtgenoot Van Hamel deel aan den Tiendaagschen veldtocht, waarna hij op 8 November 1833 door de Waalsche Commissie geexamineerd en tot proponent bevorderd werd. Inmiddels was zijn vader reeds den 10en Januari van dat jaar overleden (Zie zijn levensbericht in *Boekz.*, 1833*a*, 145-147) en op 20 April 1834 beriep de gemeente den jongen proponent als zijn opvolger, die aan deze roepstem gehoor gaf en zich op 20 Juli 1834 aan de Waalsche gemeente te Arnhem verbond. Tot zijn emeritaat, dat op 1 Juli 1876 inging, is hij hier werkzaam geweest en had het voorrecht, op 4 November 1860 een nieuw kerkgebouw te mogen inwijden. Jarenlang lid van de Waalsche Commissie en meermalen ter Synode

afgevaardigd, diende hij ook na zijn emeritaat zijn kerkgenootschap in eerstgenoemde functie en zijn gemeente als ouderling, totdat hij op 3 October 1895 overleed in het

huis, waar hij was geboren en zijn leven lang gewoond had. Afkeerig van alle uiterlijk vertoon, is hij in eenvoud zonder bloemen of toespraken begraven.

Kronenberg was een kundig, nauwgezet werkend man, zoodat alles, wat hij volbracht, geheel en al 'af' was. De moderne richting toegedaan, bleef hij toch trouw aan de kerk; als Pierson uit het kerkverband treedt en Réville diens meeningen bestrijdt in: *Nous maintiendrons* (Arnh. 1865), wordt dit door Kronenberg vertaald onder den titel: *Wij blijven* (Arnh. 1865) - 'prozaïsch, maar zeer duidelijk', zegt Herderschêe.

Als lid van de daartoe benoemde Commissie der Synode van 1870 bracht hij met anderen een *Rapport* uit *ter zake de ingekomen... adviezen over de... aanvulling van het Synodaal Reglement over de kerkeraden betreffende de Doopsformule* ('s-Grav. 1870), terwijl hij als oud-jager, evenzeer met anderen, gaf een *Verslag van de 8e bijeenkomst der Oud-jagers van de Leidsche Hoogeschool op 13 Augustus 1881* (Leiden 1881). Bovendien schreef hij in *Bull. Egl. Wall.*, dl. VI, 316, een necrologie van P.J. Marcus en publiceerde verschillende artikelen in *De Tijdspiegel* en den *Ned. Spectator* onder het pseudoniem Jan Oly.

L i t t e r a t u u r : *Bull. Egl. Wall.*, III, 29 en VII, 201 (dit laatste een necrologie van K. door J.J.L. Luti). - Poujol, *Hist. et Infl. des Egl. Wall. dans les Pays-Bas*, 381, 392. - Herderschêe, *Mod. Godsd. Richting*, 142. - Boersema, *Pierson*, 114. - V. Slee, *Ill. School te Deventer*, 268. - *Alb. Stud. L.B.*, 1277. - *Cat. Lett.*, II, 352, 508.

[Eliëzer Kropveld]

KROPVELD (Eliëzer) is op 8 Juni 1840 te Koevorden uit Joodsche ouders geboren en in den Israëlitischen godsdienst opgevoed, maar reeds op 15jarigen leeftijd was de ontmoeting met een Christelijken landbouwer hem een aanleiding, om dieper over zijn godsdienstige overtuiging na te denken en na veel innerlijken strijd liet hij zich op 7 Maart 1862 in de Chr. Gereformeerde kerk te Schoonebeek doopen. Thans voelde hij ook de roeping, om Evangeliepredikant te worden en, na aan de Theologische School te Kampen daartoe opgeleid te zijn, werd hij in Juli 1870 te Veldhuizen (graafschap Bentheim) in den dienst bevestigd. Achtereenvolgens verbond hij zich aan de Chr. Gereformeerde gemeenten te Koudum (11 Januari 1874), Minnertsga (2 November 1879), Alblasserdam (5 September 1886), daarna aan de Gereformeerde kerken te Driesum (8 Januari 1893), Waddingsveen (12 Juli 1896) en Rijswijk Z.H. (6 Mei 1900), tot hij in 1908 emeritaat verkreeg en zich eerst te Kralingen, later bij zijn schoonzoon Ds. Andree te Werkendam vestigde. Ook als emeritus nam hij nog dikwijls een beurt waar, zoodat hij als zoodanig tot December 1919 nog 800 maal gepreekt heeft. Toen greep de ziekte hem aan, waaraan hij op 3 Augustus 1920 te Werkendam overleed.

Met hart en ziel was Kropveld Evangeliepredikant en daarbij onvermoeid werkzaam voor zijn gemeenten en het heeft hem, volgens een door hem opgesteld en na zijn overlijden gevonden geschrift, het meest gesmart, dat zijn broeders naar het vleesch - de Israëlieten - zoo verblind en verhard bleven, dat er zooveel on bij belsche Schriftverklaring was bij vele belijders der waarheid en zooveel verdeeldheid in de Christelijke kerk. De zending onder de Joden had dan ook zijn liefde, evenals het 'Tractaatgenootschap Filippus', waarvan hij jarenlang bestuurslid is geweest. In 1870 huwde hij met Geesje Kuipers, die in 1930, oud 90 jaar, te Krabbendijke overleed.

Verschillende levensbijzonderheden komen voor in het door hem uitgegeven boek:

Uit duisternis tot licht (1887), waarvan in 1898 te Amsterdam een 2e druk verscheen. Verdere geschriften van zijn hand zijn: *Misbruikte Schriftuurplaatsen toegelicht* (Leeuw. 1881; 2e dr. Kampen 1900). - *Dat heeft de schouwburg gedaan* (Nym. 1894). - *Daniël Landsman*, *een getuige uit Israël.* U. h. Duitsch (Amst. 1897). - *De zelfbeproeving vóór het Avondmaal*, *1 Cor. 2:28*, *29* (1e en 2e dr. Amst. 1897; 4e dr. ald. 1898). - *De Nieuw-Testamentische sabbath* (Amst. 1899). - *Paulus' bede ter ernstige behartiging van het heden der genade*, *2 Cor. 6:1*,*2* (Amst. 1907). - *De voortreffelijkheid van de bediening des Evangelies.* - *Het Purimfeest.* - *Iets uit de geschiedenis van den Bijbel.* - *Geen berouw.*

Een portret van Kropveld komt voor in een bijlage van portretten bij het *Jaarb. d. Geref. kerken* van 1921.

L i t t e r a t u u r : *Jaarb. ten dienste v.d. Geref. kerken in Ned.*, 1921, 297-299. - V. Veen, *Een eeuw van worsteling*, 813.

[Simon Jodocus Krüger]

KRÜGER (Simon Jodocus), die zich in de opdracht van zijn lijkrede op Lodenstein (zie beneden) teekent: ‘Laga-Lippiacus’ en dus te Lage in het vorstendom Lippe-Detmold geboren is, kwam volgens zijn eigen getuigenis in evengenoemde ‘opdracht’ niet in Nederland, ‘om te predicken ofte hier te blijven’, maar Lodenstein ‘is een van de grootste reden geweest die mij nae Utrecht getrocken heeft’ (*Lijkrede op L.*, blz. 8), Krüger's naam staat niet in het *Alb. Stud. Rh. Tr.* vermeld en zeker was hij al proponent geworden, maar toen hij van plan was, naar Duitschland terug te gaan, werd Lodenstein ziek en verzocht deze hem, al zijn predikbeurten en ander werk op zich te nemen. Krüger heeft zich tot Lodenstein's dood van die taak gekweten en hield op zijn afsterven een lijkrede, die het licht zag onder den titel: *De kroone van het hooft der Kerken van Utrecht afgevallen*; *door het droevig*, *doch salig af-sterven van... D. Jod. v. Lodenstein. Klaagl. 5*:*16* (Utr. 1677). Hij was toen reeds beroepen predikant te Berkel, waar hij nog in hetzelfde jaar 1677 intrede deed en werkzaam was tot 2 Mei 1700, toen hij zijn afscheidsrede hield. Knuttel (*Acta*) noemt 1699 als het jaar, waarop zijn emeritaat inging. Hij overleed in 1712.

Behalve de lijkrede op Lodenstein en zijn *Afscheidsrede over Hand. 20*:*25-27*, *gehouden 2 Mei 1700* ('s Grav.), gaf hij in druk: *God in den zondaar verheerlijkt*, *volgens den eeuwigen raat des vredes*, waarvan de 4e druk te Rotterdam in 1722 uitkwam. Bovendien noemt V.d. Aa nog een werk *Over de electriciteit*, dat te 's Hage het licht zag.

Op 17 December 1679 is Krüger als weduwnaar te 's-Gravenhage ondertrouwd met Anna de Necker, weduwe van Anton van der Berck, wonende aldaar. Er bestaat van Krüger een portret op 36jarigen leeftijd, ter halver lijve, van voren, staande, in huiskleeding met overgeslagen mantel, een boek met de rechterhand openslaande; vervaardigd naar en door A. Zijleveld, met vierregelig vers van J. Heinsius.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Knuttel, *Acta*, V en VI, Reg. - Proost, *Lodenstein*, 46, 72, 73. - Rogge, *Cat. Rem. Bibl. Amst.*, II[1], 189. - *Nav.*, XLI, 199. - Muller, *Cat. v. Portr.*, no. 3036.

[Adrianus van Kruiskerken]

KRUISKERKEN (Adrianus van), zie **CRUYSKERKEN (Adr. v.).**

[Johannes Krull]

KRULL (Johannes) - de schrijfwijze Krüll in het *Alb. Stud. Gron.* is onjuist - zoon van Ayelt Folkerts Krull en Trijntje Swart, werd den 4en Mei 1830 te Nyega

geboren, waar zijn vader, afkomstig uit Simonswold in Oost-Friesland, van 1827 tot zijn overlijden in 1850 predikant was. Den 22en Augustus 1848 aan de Groningsche hoogeschool ingeschreven, studeerde hij daar onder Hofstede de Groot, Pareau en Muurling, voor wie hij, ofschoon later van hen in richting verschillend, steeds grooten eerbied bleef koesteren. Na den 4en Augustus 1853 met goed gevolg het proponentsexamen bij het Provinciaal kerkbestuur van Friesland te hebben afgelegd, ontving hij ondanks den grooten toevloed van proponenten in dien tijd, reeds den 24en van diezelfde maand een beroep naar Oppenhuizen, waar hij op 11 December 1853 bevestigd werd en, ofschoon meermalen elders beroepen, tot 30 Augustus 1868 werkzaam is gebleven. In dezen tijd is hij, te midden van moderne ambtgenooten, ook lid geweest van het classikaal bestuur van Sneek.

Te Katwijk aan Zee als voorganger gekozen, verbond hij zich op 6 September 1868 aan deze gemeente, maar toen Spannum en Edens hem in Maart 1870 beriep, keerde hij naar Friesland terug en hield den 10en Juli 1870 zijn intreerede op zijn nieuwe standplaats, waar hij bijna 23 jaar op velerlei terrein zou arbeiden. Hij stichtte er een Christelijke kost- en dagschool voor meisjes en richtte de vereeniging ‘Filadelfia’ op, die, daar in de gemeente geen collecten behoefden gehouden te worden, wekelijks gaven inzamelde, die voor allerlei doeleinden konden worden gebruikt. Bovendien werd Krull secretaris-penningmeester van de ‘Provinciale Friesche Vereeniging van Vrienden der Waarheid’ en werkte als zoodanig mede tot de stichting van een Christelijk tehuis voor gymnasiasten, eerst te Amersfoort, daarna te Kampen gevestigd, in den geest en als hulp van de bekende Doetinchemsche inrichting. Maar vooral maakte Krull zich bekend als repetitor voor het proponents-examen en voor hen, die zich in 't Grieksch of Latijn wilden bekwamen. Reeds als student had hij zich in dat opzicht bekendheid verworven en Prof. Hofstede de Groot zond degenen, die zwak stonden, geregeld naar Krull, om hen voor een examen klaar te maken. Als predikant heeft hij op deze wijze ongeveer 70 candidaten bijgestaan en is voor hen niet alleen wetenschappelijk, maar ook geestelijk een leidsman geweest.

Na Spannum heeft Krull nog van 2 April 1893 tot 1 Juli 1895 te Muiden gestaan, nam op laatstgenoemden datum emeritaat en vestigde zich eerst te Amsterdam, daarna te 's-Gravenhage, waar hij, na een verblijf in Alkmaar, weder terugkeerde, doch dat hij verliet, om eerst te Utrecht en daarna te Rotterdam te gaan wonen, waar hij den 15en Januari 1910 overleed. Op zijn uitdrukkelijk verlangen is hij te Katwijk aan Zee begraven. Hij was in 1858 te Makkum gehuwd met Siebregje Regenbogen; zijn zoon Dr. A.F. Krull diende van 1894 tot 1929 de Ned. Herv. kerk als predikant achtereenvolgens te Zeerijp, Mijdrecht, Alkmaar, Scheveningen en Rotterdam.

Krull stond bekend als ‘een vriendelijk, innemend, hulpvaardig pastor, die de leden zijner gemeente trouw bezocht, vooral de zieken en zwakken’ (v. Popta). Den eersten tijd, dat hij predikant was, stond hij nog onder den invloed van de Groninger richting, maar gaandeweg maakte hij zich daarvan los en vormde zich zijn overtuiging naar den geest van den Heidelbergschen Catechismus. Uitgesproken confessioneel was Krull niet: ‘hij had voor de 3 Formulieren respect als voor geliefd oud porselein, maar vond dat daarom geen uiteindelijke formuleering’ (Dr. A.F. Krull). Hij was dan ook in Friesland geen lid van de Confessioneele Vereeniging, de afdeeling Spannum is eerst onder zijn opvolger opgericht. Als man van studie is hij vooral

bekend geworden door *Het Christelijk Kerkjaar. Handleiding tot de Evangelieprediking op de*

hooge feesten enz., dat in 1862 te Groningen uitkwam, in 1880 te Sneek herdrukt werd en waarvan een 3e uitgave in 1912 te Baarn verscheen, vermeerderd door D. Ozinga. Veel invloed heeft hij ook geoefend door zijn *Catechismus over den troost die in Christus is* (Sneek 1860), dat naar den Heidelbergschen Catechismus is bewerkt en niet minder dan 13 drukken beleefde.

Bovendien gaf hij in 't licht: *De Bijbelsche Geschiedenis met leeringen*, *nuttig voor verstand en hart*, 2 st. (Sneek 1857). Dit was een vrije bewerking van een geschrift van A.E. Rauschenbusch; het werd herdrukt te Nijm. 1892, 3e dr. ald. 1895. - *Eenige hoofdstukken uit de leer der Hervormde kerk* (Sneek 1868). - *Kost- en dagschool te Spannum. Rede ter inwijding van die school*, *4 Oct. 1876* (Sneek 1877). - *Eenige mededeelingen aangaande het ontstaan en de geschiedenis der provinciale Vereeniging van Vrienden der Waarheid* (Sneek 1894). - *Beknopte verklaring van alle boeken des N.V.* (Wagen. 1903; 2e dr., met voorwoord van A.F. Krull, Rott. 1907). - Met anderen gaf hij: *Viertal leerredenen ten behoeve van het weeshuis te Katwijk aan Zee* (Leid. 1870) en bewerkte hij de vertaling van Ryle, *Uitleggende gedachten over het Evangelie van Markus* (Sneek 1882), terwijl hij, evenzeer met andere predikanten, anonym uitgaf: *De Christelijke Waarheidsvriend* (Koevorden 1853).

L i t t e r a t u u r : *De Schatkamer*, 1910, 57, 58 (art. v. V. Popta). - Romein, *Pred. Friesl.*, 292, 369, 443. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.* (4e dr.) 518. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, II, 634. - *Alb. Stud. Gron.*, 309. - Mededeelingen van Dr. A.F. Krull.

[Hendrik Lambertus Kruseman]

KRUSEMAN (Hendrik Lambertus), zoon van Jan Adam Kruseman en Alida de Vries, is op 8 April 1831 te Amsterdam geboren. Hij studeerde aldaar sinds 1848 aan het Athenaeum en het Remonstrantsch Seminarie, waarna hij den 22en Juni 1853 zijn proponents-examen aflegde. Reeds op 25 Augustus d.a.v. ontving hij een beroep naar Zevenhuizen, waar hij, na door De Génestet bevestigd te zijn, van 20 November 1853 tot 4 Maart 1855 werkzaam was, om één week later intrede te doen te Nieuwkoop, waar hij den 26en November 1854 was beroepen. Hier bleef hij tot 6 Mei 1866 en verbond zich, als opvolger van H.C. Rogge, den 13en van die maand aan de gemeente Delft, die hem op 19 Februari 1866 tot voorganger gekozen had. Reeds op 39-jarigen leeftijd is hij hier den 19en Januari 1871 overleden. Hij was op 23 Augustus 1861 gehuwd met Annette Jeanne Henriëtte Boissevain (1835-1894), die hem vier kinderen schonk.

Na zijn overlijden zijn eenige preeken van zijn hand in druk verschenen onder den titel: *Vroom en vroed. Zestal leerredenen* (Leid. 1872).

L i t t e r a t u u r : Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, 102, 133, 167, 461. - *Ned. Patriciaat*, dl. VI. - *Alb. Ath. Amst.*, 239.

[Ernst Frederik Kruyf]

KRUYF (Ernst Frederik), zoon van Gijsbert Lambertus Kruyf en Jacoba de Bruin, werd op 8 December 1834 te Wamel geboren, waar zijn vader hoofd van de kleine openbare dorpsschool was. Een gelukkige jeugd is hem ten deel gevallen, waarbij

echter het werk niet de laatste plaats innam, daar zoowel de beide zoons als de dochter later in eigen levensonderhoud moesten kunnen voorzien. Kruyf's zuster, Johanna Hendrika, is dan ook directrice van ‘Steenbeek’ geworden, zijn oudere broeder Gijsbert Dirk (geb. 1828) en hijzelf werden voor onderwijzer opgeleid. In beiden leefde

echter het verlangen, predikant te worden, waartegen hun vader zich allerminst verzette, maar eerst moesten zij de bevoegdheid verwerven, om lager onderwijs te geven, ten einde desnoods daarmede hun brood te verdienen. Beiden is het echter gelukt, het vurig begeerde doel te bereiken, nadat zij zich de acte van onderwijzer verworven en zich daarna in de Oude Talen en het Hebreeuwsch bekwaamd hadden. De oudste broeder diende de Ned. Herv. kerk van 1857 tot 1906, achtereenvolgens te Zaamslag (1857), Koudekerke (1862), Oudewater (1863) en Angeren (1871) en overleed als emeritus in 1913. Waarschijnlijk is hij de schrijver van de brochure, onder 't pseudoniem ‘Conor’ gepubliceerd, waarin over ‘het Beheer door de Synode geregeld’ gesproken wordt (Zie zijn levensbeschrijving in de *Schatkamer*, 1913, blz. 149).

De loopbaan van den jongeren broeder begon op gelijke wijze. Eenigen tijd was hij nog als hulponderwijzer op de school van zijn vader werkzaam, nam tevens privaatlessen in de klassieke talen bij Dr. Tydeman te Tiel en legde zich op het Hebreeuwsch toe. Na zijns vaders overlijden trad hij korten tijd als waarnemend schoolhoofd op, maar toen ook zijn moeder gestorven en het ouderlijk huis dus opgeheven was, verliet Kruyf Wamel en vond een betrekking als gouverneur bij een familie te Leeuwarden. Ook hier bleef hij studeeren en kon, na nog eenigen tijd het gymnasium te Franeker bezocht te hebben, zich op 11 Juli 1862 als student te Utrecht laten inschrijven. Hier volgde hij de lessen van Van Oosterzee, Ter Haar en Doedes, van wie hij vooral den eerstgenoemde bewonderde; maar ook onttrok hij zich niet aan den omgang met de meestal veel jongere studiegenooten, die hem tot praeses van het bekende gezelschap ‘Borger’ verkozen. In Augustus 1867 tot candidaat bij het Provinciaal kerkbestuur van Utrecht bevorderd, ontving hij den 8en December d.a.v. een beroep naar Hylaard, waar hij op 19 April 1868 intrede deed en 25 Februari 1872 afscheid preekte. Hier maakte hij als predikant reeds veel opgang, zoodat men ook uit naburige plaatsen, soms op vrij grooten afstand gelegen, kwam rijden, om hem te hooren. Toch wees hij een beroep naar Velp niet van de hand en stond daar van 3 Maart 1872 tot 4 April 1875. Zijn studiezin toonde hij in dien tijd door de beantwoording van een prijsvraag, door het Haagsch Genootschap uitgeschreven, die met goud bekroond en in de *Werken* (Serie 5, dl. IV) van dat Genootschap opgenomen werd onder den titel: *Geschiedenis van het Anglo-Katholicisme* (Leiden 1873). Te Velp ontving hij een beroep naar Leeuwarden, dat hij aannam en waar hij, na den 7en April 1875 bevestigd te zijn, den 11en van die maand intrede deed. Al nam deze stadsgemeente het grootste deel van zijn tijd in beslag, toch bleef Kruyf studeeren en zag hij zijn wensch verwezenlijkt om het doctoraat in de theologie te verwerven: den 29en Juni 1877[1)] promoveerde hij te Utrecht onder Beets op een proefschrift over *De opkomst der Gallicaansche kerk* (Utr. 1877), dat later door hem is uitgebreid tot een *Geschiedenis van de opkomst en den ondergang der Gallicaansche kerk* (Utr. 1883).

Inmiddels was de nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs aanleiding geworden, dat de Ned. Herv. kerk aan de Universiteiten haar kerkelijke hoogleeraren zou benoemen en op 18 Januari 1878 werd aan Kruyf opgedragen, dat ambt aan de Rijks-Universiteit

1) Deze datum volgens de levensberichten, door I. van Dijk en in de *Stemmen v. Wh. en Vr.* gegeven. De datum der inschrijving in het *Alb. Stud. Rh. Tr.* (kol. 555), die zeker ten behoeve der promotie geschiedde, is 30 Juni 1877.

te Groningen te vervullen, hij als de eenige orthodoxe naast ambtgenooten van de Groninger en moderne richting. Hij aanvaardde het professoraat den 1en Juni 1878

met een rede over *De miskenning van het historisch karakter des Christendoms* (Utr. 1878), waarin hij niet scherp, maar beslist voor zijn standpunt uitkwam en zich uitdrukkelijk tegen het ethisch beginsel verklaarde. Hem werd het onderwijs in de Bijbelsche theologie, de Geschiedenis der Zending en de Practische theologie opgedragen, wat hij in zijn goed verzorgde colleges, die trouw gevolgd werden, met ijver en opgewektheid doceerde. Onder veel blijken van hartelijke toegenegenheid herdacht hij in 1903 zijn 25jarig hoogleeraarschap en legde met ingang van 15 Juni 1905 wegens bereikten 70jarigen leeftijd zijn ambt neder. Jarenlang was hij ook ouderling en kerkvoogd in de Groninger gemeente, waarbij hij den grond gelegd heeft tot stichting van een nieuwe kerk in het Oostelijk deel der stad. Na zijn emeritaat ging hij in den Haag wonen, waar hem op 7 Maart 1910 een beroerte trof, die hem het vermogen om te arbeiden ontnam. Langzaam aan werd het krachtige lichaam gesloopt, tot hij op 9 Maart 1914 overleed. Hij was in zijn Leeuwarder tijd gehuwd met Mathilde Marie Henriëtte Swarth, één zijner Velpsche gemeenteleden.

Door Van Dijk wordt Kruyf geteekend als een man ‘van groote oprechtheid, groote werkkracht en liefde voor de Ned. Hervormde kerk’, een ‘conservatieve stalen natuur’, maar in 't geheel niet bekrompen. Hij kon niet jegens alle menschen even tegemoetkomend en vriendelijk zijn, sommigen wekten zijn tegenzin, maar hij was in staat, een hem vroeger aangedane beleediging geheel te vergeten. Orthodox en overtuigd aanhanger der Utrechtsche school, verzette hij zich toch niet tegen het recht der historische critiek. Te Leeuwarden wilde hij het lokaal, waar hij Bijbellezingen hield, niet aan moderne ambtgenooten ten gebruike afstaan, omdat hij niet wenschte, dat wat hij daar opbouwde, op dezelfde plaats door anderen afgebroken werd, maar zijn persoonlijke omgang met die collega's was zeer vriendschappelijk, zelfs hartelijk. Voorstander van Christelijk onderwijs, zocht hij het kenmerk daarvan niet bovenal in het lezen van den Bijbel op school, maar in de persoonlijkheid van den onderwijzer.

Als predikant deelde hij in 't lief en leed der gemeente, gelijk hij later door zijn hartelijken omgang zijn studenten aantrok, ze helpend waar hij kon, zoo noodig ook financiëel. Zijn preekwijze deed sterk denken aan die van Van Oosterzee, den leermeester dien hij in 't bijzonder vereerde, en steeds waren zijn preeken goed verzorgd. Had hij meermalen een eigenaardige tekstkeuze, de preek zelf, wier grondtoon aangrijpende ernst was, wist hij aantrekkelijk te maken door gebeurtenissen uit het heden en verleden als voorbeelden bij te brengen, zoodat vooral te Leeuwarden veel jonge menschen zich tot zijn prediking voelden aangetrokken.

Behalve de reeds genoemde geschriften gaf Kruyf een *Geschiedenis van het Nederlandsch Zendeling-genootschap en zijne zendingsposten* (Gron. 1894), dat terecht een standaardwerk mag genoemd worden, een betrouwbare en volledige vraagbaak voor hen, die hieromtrent willen worden ingelicht. Reeds was tevoren onder zijn toezicht een *Naamlijst der dienstdoende zendelingen van de Ned. Zendingsvereenigingen in 1890* (Gron. 1890) in 't licht gegeven, maar zelf gaf Kruyf later een *Naamlijst der zendelingen ten jare 1903 arbeidende in de Ned. Overzeesche bezittingen* (Gron. 1903), terwijl hij op dit gebied bovendien publiceerde: *Het goed recht der Christelijke Zending* (Gron. 1895), een *Toespraak, gehouden op den 300sten gedenkdag van de komst der Nederlanders in Oost-Indië* (1896) en een *Toespraak, gehouden op de 19e Algemeene Zendingsconferentie te Amsterdam op 27 October*

1905 (Ermelo 1906). Verder verscheen van zijn hand in druk: *Toespraak*, *gehouden op den 70en verjaardag van Z.M. Willem*

III, *in de Martini-kerk te Groningen* (Gron. 1887). - *Liturgiek ter dienste van dienaren der Ned. Hervormde kerk* (Gron. 1901). - *Het Anglo-Katholicisme* (Baarn 1907) in de serie 'Kerk en Secte', en een artikel over *Lacordaire* in *Onze Eeuw* (1910).

Zijn portret komt voor in *Onze Hoogleeraren*, blz. 130.

L i t t e r a t u u r : *Lett. Lb.*, 1916, 234-254 (door I. van Dijk). - *De Schatkamer*, 1914, 76-79. - *Stemmen voor Waarh. en Vr.*, 1914, 340-345. - *Onze Hoogleeraren*, 131. - Van Veen, *Een eeuw van worsteling*, 555. - Knuttel, *Bibl. Kerkg.*, 171, 172. - Sepp, *Bibl. Kerkg.*, 427, 480. - Knappert, *Gesch. N.H.K.*, II, 342. - Romein, *Pred. Friesl.*, 44, 181, 681. - *Acad. Gron. 1614-1914*, 207. - *Alb. Stud. Rh. Tr.*, 447, 555.

[Christiaan de Kruyff]

KRUYFF (Christiaan de), in 1734 te Tiel geboren, liet zich op 18 September 1752 te Leiden als student inschrijven en legde den 14en September 1756 met gunstig gevolg het praeparatoir examen af. De gemeente Avezaath beriep hem op 5 Januari 1758 en na een welgeslaagd peremptoir examen op 8 Maart d.a.v., deed hij den 9en April van dat jaar intrede, Een tiental jaren diende hij deze gemeente, preekte er op 27 November 1768 afscheid en volgde een beroep op naar Lopik en Kabauw, dat den 1en Augustus op hem was uitgebracht. Hier bleef hij werkzaam van 11 December 1768 tot zijn emeritaat, dat in 1799 inging. Hij overleed op 7 Augustus 1802.

De Kruyff 'verrichtte een goed werk' (Sepp) door de uitgave van *Utrechts Synodaal Handboekje of hoofdzaakelijke inhoud der Synodalia van de Synodus van Utrecht van 1619 tot 1801. Waar achter gevoegd is manier van procedeeren in het kerkelijke*, *zamengesteld en opgemaakt ten dienste van de Synodus van Utrecht* (1803). Bovendien gaf hij nog: *Utrechts Classicaal Handboekje of voornaamste inhoud der classicalia van de classis van Utrecht*, *van 1619 tot 1791* (1793).

Hij had een broeder, **Johannes de Kruyff,** die wel geen gedrukte geschriften heeft nagelaten, maar een merkwaardig man moet geweest zijn, die een korte vermelding waard is. In 1724 te Tiel geboren, was hij in het oorlogsjaar 1748 legerpredikant voor de classis Rhenen en Wijk en diende daarna van 11 Mei 1749 tot zijn plotseling overlijden op 21 November 1797 de gemeente Oyen. Hij is 'nooit gehuwd geweest, geheel en al aan de studiën overgegeeven... een wonder van grondige geleerdheid... en zo bijbelvast, dat men niets van iets, in de H. Schrift voorkomende, kon spreeken, of hij wist aanstonds, waar dat in de H. Schrift stond; ja, men ook zelve niet ligt van een Schriftuurplaats sprak, of hij wist daarvan ook Capittel en vers te zeggen. Hij was een polyhistor literarius in meest alle weetenschappen, en, genoegzaam niet anders dan met boeken verkeerende, hierdoor ook zelven als een boek geworden, zodat men ook met zijn Eerw. niet omgaan, of zich ophouden kon, zonder van hem geleert of gesticht te worden. Hij leefde allezints als een Philosooph, in alles sober en gestreng voor zich zelven; en gelijk hij in alles bijzonder was, was hij ook mede hier in bijzonder, dat hij een honderd regels of twee, of ook zelve nog meer, op een bladzijden in quarto schreef; zodat, gelijk zijn Eerw. niet veel genot voor zich van de waereld had, de waereld ook mede waarschijnlijk niet veel genot zal hebben van zijn geleerde Schriften en aantekeningen, als zo klein geschreeven, dat het niet ligt doenlijk, veel min gemakkelijk zijn zou, dezelve te leezen, of naar genoegen daaruit te koomen' (*Boekz.*, 1797*b*, 812, 813).

L i t t e r a t u u r : Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, 323. - Id., *Uit het Pred. leven*, 124. - *Nav.*, XII, 336; XXVII, 71. - *Alb. Stud. L.B.*, 1038.

[Paulus Nicolaas Kruyswijk]

KRUYSWIJK (Paulus Nicolaas) werd den 25en December 1855 te Uithoorn geboren als zoon van Jakob Kruyswijk en Anna van Zwieten. Reeds op 9jarigen leeftijd wees geworden, kwam hij bij bloedverwanten aan huis, waar hij bezwaarlijke tijden heeft doorgemaakt, zoodat hij niet dan met moeite en strijd, en na eerst eenigen tijd in den handel geweest te zijn, ertoe geraakte, om zich als één der eerste kweekelingen van de Vrije Universiteit, tot het predikambt voor te bereiden. In 1889 beroepbaar verklaard, aanvaardde hij den 29en September van dat jaar de Evangeliebediening in de Gereformeerde kerk van Hoogeveen, deed op 8 Mei 1892 zijn intrede te Sneek en op 2 December 1894 te Kollum. Vandaar vertrok hij in 1901 naar Antwerpen, waar hij als de eerste predikant der Gereformeerde kerk aldaar optrad en deze tot krachtig leven poogde op te wekken. Doch slechts zeer kort mocht hij hier werkzaam zijn; na een bezoek aan een vrouw, die aan pokziekte leed, werd hij door die kwaal aangetast en overleed op 20 Juni 1902. Hij was op 19 September 1889 gehuwd met Everdina Gerarda Barger.

Door den geestelijken strijd in de dagen van zijn voorbereiding tot het predikambt, was Kruyswijk gerijpt tot een beginselvast, moedig man, ijverig in zijn dienstwerk, zoodat hij in Friesland veel gedaan heeft voor de wederopleving der Calvinistische beginselen. Toen hij te Sneek stond, nam hij het initiatief tot oprichting van *De Getuige. Chr. Sociaal Weekblad*, terwijl hij te Kollum eerst in 1896 en 1897 als tijdelijke voortzetting van *De Getuige*, uitgaf: *De Gezant*, spoedig vervangen door *De Vrije Fries*, die jarenlang bestaan heeft. Bovendien wilde hij bij zijn geestverwanten belangstelling wekken voor toepassing der Gereformeerde beginselen op sociaal en politiek gebied, en debatteerde in het openbaar met socialistische tegenstanders. Een *Openbaar debat van P.N. Kruyswijk en A. van Emmenes over privaat-bezit*, *gehouden den 17 Mei 1893 in de Doele te Bolsward*, is in 1893 te Wolvega in 't licht verschenen. Zijn beginselvast optreden heeft hem veel vijanden bezorgd, maar hij wist ook van wonderbare bewaring in gevaren te getuigen.

Als populair en stichtelijk schrijver heeft Kruyswijk zich bekend gemaakt door de volgende werken; *Enkele bladzijden uit het leven van Theodorus Beza* (Sneek 1894). - *Aan hare poorten. Zes leerredenen* (Sneek 1895). - *Een strijdbaar held. Uit het leven van John Knox* (Kollum z.j., maar in 1896 verschenen). - *Guido de Brès. Een blik in de geschiedenis der Reformatie in de Zuid. Ned.* (Amst. z.j., in 1898 verschenen). - *Sociale wenschen. Toelichting op het sociaal program van Patrimonium* (Kollum z.j.). Verder gaf hij anonym: *Een uitverkoren vat. Het leven van Joh. Calvijn*, *voor het Ned. volk geschetst.* Met een voorrede van Ds. J.J.A. Ploos van Amstel (Amst. z.j.).

L i t t e r a t u u r: *Heraut*, 29 Juni 1902. - *Standaard*, 29 Mei 1925. - Bijna alle gegevens voor dit art. dank ik aan Mej. A. Kruyswijk en Ds. P.N. Kruyswijk, beide te Hilversum.

[Theodorus Kruythoff]

KRUYTHOFF (Theodorus), zoon van Willem Kruythoff, predikant te Niftrik c.a., later te Oyen en Dieden, en van Theodora van Essen, liet zich den 15en October 1680 op 18jarigen leeftijd aan de Hoogeschool te Leiden als Thila-Geldrus inschrijven,

daar hij na den dood van zijn vader, met zijn moeder te Tiel woonde. Tot de Evangeliebediening toegelaten, ontving hij op 2 Januari 1687 een beroep naar Weurt, waarbij hij ook de vroegpreek te Nijmegen moest waarnemen, en verwisselde deze

standplaats in 1692 met Neerbosch, Hees en Hatert, samen genoemd: het schependom van Nijmegen. In 1717 werd hij echter door de classis Nijmegen wegens onmatigheid uit den dienst ontzet en de Synode, waarop hij geappelleerd had, bevestigde dit vonnis in April 1718. Zijn sterfjaar is niet bekend. Hij was gehuwd met Agneta Tielenius, dochter van Abraham Tielenius, eerst predikant te Aken onder 't kruis, daarna te Nijmegen, en van Maria Eylbracht.

Kruythoff gaf in dichtmaat (hijzelf noemt zijn werk 'gerijmdt'): *Gekroonde kloekmoedigheydt*, *of onvergelijkelijke trouwe*, *der Burgeren van Nymegen*, *betoondt... in het manhaftig beschermen van haare Stadt*, *tegen den... aanval van den Mareschal Bouflers op den 11 Juny 1702* (Nym. 1703). Dit gedicht is waarschijnlijk de oorzaak, dat hij 'op uitdrukkelijk bevel van Keizer Leopoldus I op den 1 May 1704 zeer plegtig tot poëta laureatus caesarius, dat is, tot Keizerlijk gelauriert dichter gecreëert [werd] en met een keizerlijk diploma, of bulle, met het keizer-wapen in roden wassche in eene houten doos of kasje, daaraan hangende, beschonken.'

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Knuttel, *Cat. v. Pamfl.*, III, no. 15021. - *Nav.* XXVIII, 534. - *Alb. Stud. L.B.*, 640. - *Boekz.*, 1756*a*, 514.

[Willem Abraham Tielenius Kruythoff]

KRUYTHOFF (Willem Abraham Tielenius), zoon van den voorgaande en van Agneta Tielenius, werd den 4en December 1690 (O.S.) te Nijmegen geboren, maar reeds als kind van drie maanden door zijn oom Johan Tielenius, predikant te Herveld, later te Wageningen, als zoon aangenomen en opgevoed. Hij studeerde te Franeker onder Vitringa, v.d. Waayen en Andala, en legde op 1 Mei 1715 voor de classis Nijmegen met goed gevolg het praeparatoir examen af. Eerst den 15en Maart 1718 ontving hij een beroep naar Overlangbroek en werd daar, na den 21en Juni peremptoir geëxamineerd te zijn, op 10 Juli d.a.v. door zijn oom bevestigd. Toen deze in 't volgend jaar, 4 October 1719, overleed en met hem het geslacht Tielenius uitstierf, nam Kruythoff, evenals zijn broeders en zusters, dien naam bij den hunne aan.

Den 1en October 1730 bracht Edam een beroep op hem uit, dat hij aannam. Na den 26en November te Overlangbroek afscheid gepreekt te hebben, verbond hij zich den 10en December aan zijn nieuwe gemeente, die hij getrouw gediend heeft tot Augustus 1754, toen ziekte hem belette, verder zijn ambtswerk te verrichten. De leden der classis voorzagen bijna een jaar in den dienst, die na 1 Juni 1755 door een vasten proponent werd waargenomen. Kruythoff overleed den 13en Maart 1756.

Driemaal is hij gehuwd: vooreerst den 28en September 1718 met zijn nicht Johanna Sybilla Roelandt, dochter van Derk Roelandt, ontvanger te Didam en Willemina Kruythoff; zij overleed reeds den 20en Juni 1719. Daarna in 1720 met vrouwe Josina Margarita van Broekhuisen, die op 15 April 1725 te Overlangbroek overleed, een zoon en een dochter nalatende, en ten slotte op 22 April 1728 met Christina Charlotta Ramoth, die hem overleefde en hem een dochter en twee zoons schonk, welke laatsten echter jong stierven.

Kruythoff heeft zich door het bekleeden van verscheidene kerkelijke functies verdienstelijk gemaakt; zoo is hij niet minder dan acht maal afgevaardigd naar de synode, zoowel die van Utrecht als van Noord-Holland, en tweemaal heeft hij als voorzitter te Edam deze hooge kerkvergadering met een leerrede geopend (1745 en 1751). Ook maakte hij deel uit van de commissie, die uit naam van de

Noord-Hollandsche synode in 1747 Willem IV als erfstadhouder moest begroeten, en van die, welke

vier jaar later naar prinses Anna werd afgevaardigd, toen haar echtgenoot overleden en zij als Gouvernante aangesteld was. Deze gebeurtenissen heeft Kruythoff ook herdacht in een uitgegeven leerrede, getiteld: *Liefelijk Rijksbestuur van Koning Messias*, *getoont in een predikatie over Jes. 32*:*1*, *gedaan in Edam 17 Mei 1747 ter gelegentheit der... verkiezing van W.C.H. Friso*, *Prince van Oranje enz. tot Stadhouder enz.* (Amst. 1747) en in *De rouwklagende Kerk door de Godvrugtigheit getroost*, *ter gelegentheit van het... afsterven van W.K.F.*, *prince van Oranje enz. ... in digtmaat uitgegeven* (Amst. 1752). Toen Kruythoff in 1743 zijn 25jarigen dienst als predikant herdacht, hield hij een jubelpredikatie, uitgegeven als: *Paulus' afzonderinge een roepinge door Godts genade. Over Gal. 1*:*15*, *16* (Amst. 1744) en verscheen te zijner eere een Latijnsch vers in de *Boekzaal*, gedicht door den rector der Latijnsche school te Edam, F.A. Brinckman, en een Hebreeuwsch vers (met vertaling) door Petrus Werna Neuman, 'Judaeus comversus, geweezene Rabbi te Leeuwarden' (1743*b*, 120-123).

Behalve deze leerredenen heeft Kruythoff kort vóór zijn overlijden het licht doen zien: *Geschiedt-verhaal van de Vuur en watersnood*, *de stad Edam eens en andermaal overkomen*, *door het afbranden van de Grote Kerk en Toren op den 24 February 1602 en van den Toren dier Kerk*, *op den 5 Maart 1699 enz.* (Hoorn 1756). Een 2e druk onder denzelfden titel (vgl. *Boekz.*, 1762*a*, 351, zoodat de titel bij V.d. Aa en in het *N. Biogr. Wdb.* onjuist schijnt te zijn) verscheen in 1762 te Amsterdam (en niet, zooals Frederiks en V.d. Branden aangeven: te Hoorn) en een 3e druk, *nevens een korte beschrijving van dezelve stad met aanteekeningen van Mr. Jan Leonius* in 1782, volgens Frederiks en V.d. Branden te Edam. Eindelijk gaf Kruythoff nog een bijdrage in de *Verzameling van gedichten op de verheffing enz. van W.K.H. Friso in 1747* en eindigt zijn levensbeschrijving in de *Boekz.* met een *Zwaanenzang* in twee coupletten, 'zijn gewoon dagelijks gebedt.'

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, VII, 726, 727. - Frederiks en V.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 442. - Sepp, *Stinstra*, I, 71. - *Nav.*, 1898, 647, 648. - *Cat. Letterk.*, I, 453. - V. Abcoude, *Naamreg.*, II, 117. - *Boekz.*, 1756*a*, 237, 513-526; 1762*a*, 351.

[Willem Herman Krijt]

KRIJT (Willem Herman) is op 23 April 1837 te 's-Gravenhage geboren en volgde aanvankelijk de lessen op het gymnasium aldaar, waar hij een leerling was van den bekenden Dr. L.R. Beynen, die nog jarenlang met hem briefwisseling hield. Na het overlijden van zijn vader ging zijn moeder te Deventer wonen, waar hij zijn voorbereidende studiën voltooide en op 14 Juli 1855 als theologisch student aan het Athenaeum werd ingeschreven, want, hoewel eerst het plan bestond, dat hij in de geneeskunde zou studeeren, het onderwijs en de raad van Ds. D. Molenaar te 's-Gravenhage hadden hem reeds dáár doen besluiten, om predikant te worden. Op 17 December 1855 voor de eerste maal te Utrecht ingeschreven, bleef hij echter nog gedurende één cursus te Deventer en vertrok daarna voorgoed naar Utrecht, waar zijn naam op 21 April 1857 voor de tweede maal in het *Alb. Stud.* voorkomt. Na al zijn examens met den hoogsten lof afgelegd, en ook als senator zitting in het Corpsbestuur gehad te hebben, deed hij in Augustus 1860 zijn proponents-examen en promoveerde den 26en Februari 1861 tot doctor in de godgeleerdheid op een

proefschrift *De Apocalypseos libro et de septem*, *quae illo continentur epistolis* (Traj. ad Rh. 1861).

Eenige weken tevoren had hij een beroep naar Hardenberg ontvangen, waar hij op

28 April 1861 intrede deed en tot 10 April 1864 werkzaam was. Twee weken later verbond hij zich aan Berkel en Rodenrijs, maar toen Groningen hem den 19en Februari 1865 tot voorganger koos, nam hij op 23 April d.a.v. afscheid van Berkel en hield den 7en Mei 1865 zijn intrede te Groningen. Slechts kort mocht hij hier werkzaam zijn, want, na voor een beroep te Utrecht, in December 1865 op hem uitgebracht, bedankt te hebben, overleed hij op 6 Mei 1866, ruim 29 jaar oud en ongehuwd. Bij zijn begrafenis op den 8en Mei hield Prof. J.J.P. Valeton een toespraak en op 13 Mei sprak Krijt's zwager F.J.P. Moquette in de Martini-kerk een gedachtenis-rede uit, naar aanleiding van Joh. 14:18; beide zijn afgedrukt in het *Zestal nagelaten leerredenen* (zie beneden).

Algemeen was de rouw bij zijn vroegtijdig overlijden: een ‘talentvol prediker’ wordt Krijt terecht genoemd, die ook te Groningen steeds op een talrijk gehoor kon rekenen. Daarbij was hij als pastor buitengewoon werkzaam en vooral geliefd in zijn eerste en zijn laatste gemeente, waar hij in alle opzichten veel waardeering ondervond. Ernstig van aard, vol plichtsbesef, begaafd met een uitstekend verstand en sterk geheugen, was hij altijd één der eersten op het gymnasium en aan de academie, maar nooit liet hij zich daarop voorstaan of poogde hij zich op den voorgrond te plaatsen, zoodat hij ook door zijn studiegenooten hoog gewaardeerd werd. Rechtzinnig in de leer, gevoelde hij zich bezwaard, dat hij den modernen Ds. Mosselmans als ambtgenoot te Groningen zou moeten bevestigen, maar die moeilijkheid werd door zijn overlijden opgelost, dat op denzelfden dag als Mosselmans' bevestiging plaats had. Toch wilde Krijt geen voorvechter zijn van een bepaalde richting, zoodat zij, die zich bij voorkeur orthodox noemden, hem niet als één der hunnen beschouwden.

Behalve zijn dissertatie heeft Krijt geen wetenschappelijk werk nagelaten, maar zijn leerredenen, die in druk verschenen, zijn duidelijk, degelijk en vol gloed, echter volstrekt niet polemisch. Zelf publiceerde hij nog: *Tweetal leerredenen* (Zwolle 1865) en *Toespraak en verslag van het 6e jaarfeest van het Rotterdamsch Jongelieden-genootschap ten behoeve der Zendingszaak* (Rott. 1865), terwijl na zijn dood werd uitgegeven: *Zestal nagelaten leerredenen*, *voorafgegaan door een levens- en karakterschets van den overledene door Prof. J.J.P. Valeton en gevolgd door een gedachtenisrede van F.J.P. Moquette* (Gron. 1867; 2e dr. ald. 1869). Dr. J. Cramer schreef een recensie van dit boekje in de *Stemmen v. Waarh. en V.*, 1867, 531, 532. Van de *Levens- en karakterschets* verscheen te Gron. in 1884 een 3e druk. In den bundel: *Eén Heer*, *één geloof. Twaalftal leerredenen* (Amst. 1867) is ook een preek van Krijt opgenomen.

L i t t e r a t u u r : *Levensschets* in: *Zestal nagel. leerr.* (zie boven). - *Nav. XXVIII*, 553. - v. Slee, *Ill. School te Dev.*, 283. - *Alb. Stud. Rh. Tr.*, 408, 414.

[Johannes Kuchlinus]

KUCHLINUS (Kuchlinus, Keuchlinus, Küchlein, Kochelijns, Kokelijns[1] **(Johannes)** werd geboren in 1546 te Wetter in Keur-Hessen (niet zooals meestal wordt opgegeven te Wetterau). In zijn jeugd ontviel hem door den dood zijn vader,

1) De hier beschreven *Johannes K.* Hermanszn., stamvader in Nederland van het uit Duitschland afkomstig geslacht, was de eerste, die den familienaam verlatiniseerde. Al zijn descendenten hebben zich uitsluitend *Kuchlinus* of *Cuchlinus* genoemd. (Maandbl. *De Nederl. Leeuw* LIe Jrg. (1933), k. 120-122.)

die ‘familia honestâ et inter cives illius oppidi non infamâ’, zooals Prof. Trelcatius in zijn lijkrede op den hier beschrevene verklaarde, toch door handwerk slechts met

moeite kon voorzien in de behoeften van zijn gezin met dertien kinderen. Na diens overlijden ontving hij eerst onderwijs van den geleerden schrijver en predikant Johannes Pinzier of Pincierus, die te Wetter de school bestuurde, en daarna van Justus Vultejus, Rector van de Latijnsche school aldaar, zwager van Andreas Hyperius, Theol. Prof. in het nabij gelegen Marburg, Inspector dier school. Toen hij zóóver was dat hij aan de hoogeschool zijn studiën zou voortzetten, ontbraken hem hiertoe de middelen en besloot hij elders naar gelegenheden te zoeken, om tot het voorgestelde doel te geraken. Zoo hield hij zich op te Frankfurt a. M. en te Mainz. In laatstgen. stad werd hij door den herbergier, die hem aanvankelijk een onderkomen had verschaft, bij de Jezuïeten gebracht, die hem echter niet voorthielpen, toen hun gebleken was dat zijn voornemen om Protestant te blijven vaststond. Te Straatsburg, vervolgens door hem bezocht, kreeg hij een aanbevelingsbrief van den Rector Joh. Sturmius aan Prof. Joh. Brentius te Tübingen. Deze bleek echter niet zeer genegen om zijn belangen te behartigen, omdat zijn gevoelens niet ubiquitarisch bleken te zijn. Van Tübingen begaf hij zich, voorzien van den brief van Sturmius, naar Heidelberg, waar hij in het Album academicum werd ingeschreven den 12en Aug. 1565 en opnieuw den 17en Oct. 1572, de laatste maal als *Jonas* K., met bijvoeging van: ‘alumnus domus sapientiae’; door toedoen van Ursinus was hij nl. opgenomen in het destijds vermaarde ‘Collegium Sapientiae’, waaraan voor onbemiddelde studenten het genot van vrije inwoning verbonden was. Na korten tijd leeraar te zijn geweest aan het gymnasium te Neustadt a.d. Hardt, was hij predikant te Tackenheim in de Paltz, totdat de Lutherschgezinde keurvorst Lodewijk VI, die zijn vader Frederik III aldaar was opgevolgd, hem in 1576 met andere predikanten wegens hun anti-Lutheraansche gevoelens ontsloeg en noodzaakte het land te verlaten. Hij week daarop uit naar zijn vaderland Hessen, waaraan hij zijn leven lang gehecht bleef, maar waar hij toen met zooveel kwaad werd bejegend, dat hij - volgens Trelcatius' *Oratio funebr.* op raad van zijn vrienden, volgens Meursius (t.a.p.) e.a. op aandringen van zijn vrouw, die een Hollandsche was - uitweek naar Holland. In 1577 bevond hij zich te Emden, waar hij zich ophield tot het volgende jaar; omtrent zijn verblijf aldaar zijn de opgaven niet gelijkluidend; hij was er ambteloos, maar zou er toch kerk- en schooldienst hebben waargenomen en zich hebben beziggehouden met het opstellen van geschriften tegen de Wederdoopers, waaromtrent echter nadere gegevens ontbreken.

Te Emden kwam hij in aanraking met uitgewekenen uit Amsterdam, die terwille van hun geloof de toevlucht hadden genomen naar deze stad ‘de herberg van Gods Kerk’. Ongeveer gelijktijdig werd hij beroepen te Groningen en te Amsterdam, waar den 26en Mei 1578 de Roomsche regeering was afgezet en door eene Hervormde vervangen. Op raad van Menso Alting koos hij laatstgen. gemeente. Hier werd hij, tegelijk met Petr. Hardenberg (Zie hiervóór D. III, blz. 303, 304), den 31en Aug. d.a.v. door Petrus Dathenus bevestigd. Gedurende den korten tijd tusschen het vertrek van Hardenberg, reeds in het begin van 1579, tot de overkomst van Mart. Lydius in Mei d.a.v. drukte de last der groote gemeente op hem alleen. Hij bleek te Amsterdam de rechte man op de rechte plaats te zijn. In den geest van den Heidelbergschen Catechismus, met Duitsche gemoedelijkheid en met pastorale trouw vervulde hij zijn taak. Onder zijn bediening is van den ‘ongevormden gistenden klomp Geuzen’ te Amsterdam een bloeiende hof geworden. Zoo groot was de invloed, die van hem

uitging en zoozeer werd zijn arbeid er onmisbaar geacht, dat de kerkeraad hem niet wilde laten

gaan, toen hij in 1580 te Zutphen beroepen was, hem voor slechts veertien dagen aan Deventer wilde ‘leenen’, en hem in Febr. 1585 zelfs geen verlof wilde geven om zich voor eenigen tijd naar zijn vaderland te begeven. Tengevolge van overmatige inspanning was hij herhaaldelijk ziek. Toen in het voorjaar van 1586 de Graaf van Leycester te Amsterdam kwam, opgewacht door den Magistraat, was Kuchlinus, zeker wel tot voldoening van dezen laatste, de door den Kerkeraad aangewezene als zijn vertegenwoordiger[1)], en ook bij verschillende andere gelegenheden en onderhandelingen moest hij namens den kerkeraad optreden. Geen wonder, dat hij verkozen werd als praeses van de Noord-Hollandsche synode 28-30 Mei 1584 te Hoorn gehouden.

Nadat Curatoren der Leidsche hoogeschool hem reeds in 1579 vergeefs hadden aangezocht eenige lessen aan hun academie te geven, werd hij den 3en Maart 1592 benoemd tot Regent van het pas gestichte Statencollege. Zijn uitnemende eigenschappen gevoegd bij zijn langdurig verblijf in het College te Heidelberg en zijn te Neustadt opgedane ervaring hadden de Staten bewogen hun keuze op hem te vestigen. Het bezwaar der regeering van Amsterdam, dat zijn dienst aldaar onmisbaar was, werd gedeeld door den kerkeraad. De Staten echter hielden aan de Regeering voor oogen, ‘dat de gelegenheid der zaak niet mocht lijden’ en dat het bepaald om Kuchlinus en geen ander te doen was. Tevens beloofden zij hunne assistentie bij de keuze van een ander bekwaam predikant te Amsterdam in zijn plaats, met de toezegging bovendien dat zij, indien men te Amsterdam later Kuchlinus' dienst nog noodig mocht oordeelen of indien hijzelf te eeniger tijd ‘met suffisante redenen’ zou verzoeken daarvan weer ontslagen te worden, hem dat ontslag zouden verleenen, mits behoorlijken tijd tevoren daarvan in kennis gesteld. Daarenboven verzochten zij hem verlof te geven naar Leiden te gaan, om daar ‘over zijn dienst te handelen, en een ordonnantie van het Collegie te helpen concipieeren.’ Nu gaf de Regeering toe, en Kuchlinus vertrok naar Leiden. Uit de Resolutiën der Curatoren in deze zaak blijkt eenerzijds de waardeering der Staten voor den persoon van Kuchlinus, anderzijds de hooge prijs, dien men te Amsterdam, waar hij zulk een leidende positie innam, op zijn bezit stelde.

Den 6en Juli 1592 te Leiden gekomen, keerde hij den 23en d.a.v. vandaar terug. Einde September werd voor 5 à 6 weken door ‘leening’ in zijn dienst te Amsterdam voorzien om hem gelegenheid te geven zijn oratie, waaraan hij veel zorg en moeite besteedde, te Leiden uit te spreken. Wanneer geen vast bekwaam dienaar in zijn plaats zou gevonden worden, zou hij echter moeten terugkeeren. Den 6en Oct. hield hij zijn inaugureele rede (zie ond. zijn geschr.) bij de opening van het Staten-College.

De moeilijkheden in verband met zijn betrekking tot de Amsterdamsche gemeente, uit welke hij nog niet formeel ontslagen was, bleven intusschen nog bestaan. Al had de Magistraat erin toegestemd hem te laten gaan, de kerkeraad behield zijn overwegende bezwaren. Dat ook Kuchlinus' vrouw tegen een verhuizing naar Leiden gekant was bevorderde de oplossing der bestaande moeilijkheden niet. Gedurende eenigen tijd verbleef hij beurtelings te Leiden en te Amsterdam. Toen hij zich nog eenmaal met verlof der Curatoren te Amsterdam ophield om vandaar zijn huisgenooten en den inboedel van zijn huis naar Leiden over te brengen, bleef hij daar zóó lang, dat hij

1) Dat hij met deze opdracht min of meer verlegen was, blijkt uit een zijner brieven. (*Werken Marn. Ver.* S. III D.V. No. XVIII).

een- en andermaal vermaand moest worden naar Leiden terug te keeren, daar de goede gang van zaken tengevolge van zijn afwezigheid werd verstoord. Hij verontschuldigde zich met de ziekte zijner vrouw, maar den 24en Nov. 1592 zond hij bericht dat men hem te Leiden niet meer verwachten moest, en met een brief d. 28 Maart 1593 nam hij afscheid van de bursalen. Evenwel nadat Jeremias Bastingius, zijn opvolger (zie hiervóór: D. I, blz. 334, 345) als regent in 1595 was afgetreden, werd hij opnieuw als zoodanig benoemd. Thans gaf de kerkeraad hem den 27en Mei 1595 voorgoed zijn ontslag, maar toch nog onder beding dat hij, indien zijn betrekking hem niet beviel, weer als predikant der gemeente in dienst kon treden. Dat zijn vrouw intusschen overleden was, maakte hem thans den overgang naar Leiden gemakkelijker. Den 5en Juni d.a.v. aanvaardde hij andermaal het regentschap. Bij de waarneming ook daarvan bleken de voortreffelijke eigenschappen waardoor hij zich reeds in zijn vorige bediening onderscheiden had, zijn beproefde kennis, omzichtig beleid en verdraagzaam geduld. Verreweg de meeste bursalen voelden zich tot hem aangetrokken. Door zijn kalmen ernst en, zoo noodig, door een zeer krachtig optreden, gepaard met welwillend en hulpvaardig dienstbetoon, wist hij vastbesloten het bestuur te voeren over de inrichting aan zijn zorgen toevertrouwd. Daardoor beantwoordde hij aan de verwachting der Staten van Holland, die, hoewel tal van geletterde mannen, met hem naar het Regentschap hadden gedongen, verklaard hadden hem ‘den eenigen’ te achten ‘die zulk een doorluchtig gebouw, waarvan de toekomst der Kercke Christi in deze landen ende alzoo der Republiek afhing, kon optrekken’. In dien tijd mocht het College met recht genoemd worden een ‘queeckhof van ghetrouwe predikanten’. Bij zijn werkzaamheden als Regent nam Kuchlinus, bij vrijwillige leening, met Gomarus den predikdienst waar ten behoeve van de Gereformeerde gemeente van Leiden.

Getroffen door een aanval van apoplexie, terwijl hij 's morgens vroeg bezig was zijn leerlingen te oefenen in theologische disputen overleed hij, na twee dagen bedlegerig te zijn geweest, den 3en Juli 1606. Een lijkrede aan zijn nagedachtenis gewijd werd gehouden door den hoogleeraar Lucas Trelcatius Jr., op verzoek van de schoonzoons van K., Petr. Bertius en Festus Hommius. Guy Patin, Med. Dr. en Prof. te Parijs, noemt in een zijner brieven Kuchlinus ‘un des plus sçavans hommes de son siècle’ (*Lettres choisies de feu Guy Patin* .... Cologne 1691 (*Lettre* CCLVIII). Deze uitspraak moge te hoog gestemd zijn, zeker komt hem een eereplaats toe onder de theologen van zijn tijd, die zich door hun geleerdheid en door de plaats, die zij innamen, hebben onderscheiden. Bij de groote achting hem gedurende zijn leven toegedragen om zijn persoon en arbeid, bleef hij gering denken van zichzelf. Met zijn schoonzoon Festus Hommius stond hij aan de zijde der Contra-Remonstranten Wel verdient het opmerking, dat hij medeonderteekende de verklaring, afgelegd door Gomarus, Arminius en Trelcatius Jr., en den 10en Aug. 1605 aan HH. Curatoren overhandigd, inhoudende het getuigenis: ‘dat sy wel gelooffden dat onder den studenten meer disputen vielen dan hen lieff was, maer dat sy niet weeten dat voor soo veel de fondamenten der leere aengaet, onder den Professoren der Faculteit der Theologien eenig geschil is’. Intusschen meende Kuchlinus, al spoedig na Arminius' optreden, uit liefde tot ‘de suyverheyt der waerheyt’, zoo niet rechtstreeks dan toch zijdelings, zich te moeten verzetten tegen de richting, aan Leidens academie door dezen, zijn ambtgenoot en neef, al meer onomwonden voorgestaan. En ‘om syn stu-

denten terug te houden uyt de lesse Arminij' veranderde hij zijn college-uur en stelde dit op het uur, waarop laatstgen. las, hetgeen hem van Burgemeesteren, door Arminius hierop attent gemaakt, de vermaning bezorgde 'geen innovatie in de uere te maken voor de comste der Curatoren'. (Brief d. 30 Apr. 1605 van Helmichius aan Arn. Cornelii te Delft, in *Werken Marn.-Ver.* S. III. D. IV, blz. 282).

Zag hij als Contra-remonstrant zijn anderen schoonzoon Petrus Bertius, die de Arminiaansche gevoelens verdedigde, tegenover zich, desondanks bleef hij met dezen 'quem dilectum habuit unice' zeer bevriend. Bertius zelf verklaart, dat Kuchlinus hem noemde 'syn staf, syn slinckehandt, syn rechteroog' en zegt aan het adres van Gomarus: 'Stonde nu de trouwe leeraer D. Kuchlinus op, met wat woorden soude hy u D. Doctor bestraffen, dat ghy 't ghene hy om der vreden wille ende om de duysterheyt der materien vyf volle jaren t'Amsterdam ende daarnaer soo langhen tydt te Leyden geduldet heeft, daer hy noyt scheuringe om heeft willen aenrechten ofte yemant verdoemen, dat ghy (seg ik) 't selve soo corten tijdt niet hebt connen verdraghen' (P. Bertius, *Aenspraeck aan Fr. Gomarus op zijne Bedenckinghe tegen de Lyck-oratie ghedaen na de Begraevenisse v. D. Jac. Arminius zaligher.* Leyd. 1609, p. 2*b*-3*b* (sub XXII).)

Kuchlinus zou vijfmaal gehuwd zijn geweest (hoewel alleen van de laatste drie zijner hieronder vermelde huwelijken officiëele gegevens aanwezig zijn): 1° (volgens een aanteekening van Prof. Frans Burman) met Janne de Carmer (of Cramer) Jansdr. In een ms. genealogie wordt dit huwelijk opgegeven als gesloten te Emden in 1569 en vermeld dat zij kinderloos is gestorven; 2° (volgens dezelfde ms genealogie) in 1578 met Maria van Bleiswijk (*Nav.* XV (1865), blz. 356). Opmerkelijk is dat Kuchlinus' kleinzoons te 's Hertogenbosch zegelden met een gevierendeeld wapenschild, waarin o.a. het wapen van Bleiswijk voorkomt; 3° te Leiden vóór 1581 met Anna Jacobs (overl. waarschijnlijk Mrt. 1586); 4° te Amsterdam in 1587 (huwelijksaanteek. 27 Febr.) met Ester Hermans, weduwe v. Gerrit Alberts; 5° te Leiden in 1596 (huwelijksaanteek. 10 Dec.) met Geertgen Jacobsdr. van Oudewater, weduwe v. Govert Dircx Steencop en zuster van Harmen Jacobs, den vader van Arminius (Jacob Harmsen) (*Brieven Staten-coll.* I, 89), van welken laatste hij dus een oom is geweest (*Nav.* X (1860), blz. 10).

Hij is vader geweest van drie dochters en drie zoons, allen geboren te Amsterdam. Twee van zijn dochters zijn gehuwd geweest met bekende godgeleerden: *Marytgen* met Petrus Bertius, Kuchlinus' latere opvolger als Regent van het Staten-college, en *Jannetje* met Festus Hommius (zie hiervóór D. IV, blz. 213). Twee zijner zonen zijn predikant geweest, nl. *Jacobus Kuchlinus,* ged. 20 Oct. 1583, ingeschr. als stud. te Leiden 19 Mei 1599 (tegelijk met zijn tweelingbroeder Johannes, die in 1604 ald. in de medicijnen is gepromoveerd) pred. te Hazerswoude 1607 tot 1610 (van vóór 1620 bestaan noch doop- en trouwboeken, noch heeft het kerkelijk archief aldaar aanteekeningen). En: *Herman Kuchlinus,* ged. 6 Mrt. 1586, ingeschr. als Phil. stud. te Leiden 1 Mei 1602, opnieuw ingeschr. ald. 8 Nov. 1612, terwijl hij vier jaren lang tengevolge van tegenwerking van Remonstrantsche zijde wachten moest eer hij een beroep kon aannemen (Wyminga, *Hommius,* blz. 146) pred. te Edam van 1613 tot 1615; bevest. te Leiden 22 Nov. 1615 (ten derden male liet hij zich in het *Alb stud.* ald. inschrijven 7 Nov. 1615). Vier dagen na zijn bevestiging te Leiden werd hem

door de Heeren van den Gerechte de belofte afgeëischt dat hij zich zou gedragen naar de re-

solutie der Staten, waarbij verboden was strijd te voeren over de vijf geschilpunten tusschen de Remonstranten en Contra-remonstranten. G. Brandt (*Hist. der Reform.* II, blz. 288-290) voegt er echter bij, dat hij weinig genegenheid toonde om vriendschap en gemeenschap met de Remonstranten te houden en ‘eerlang het spoor volgde van andere Contra-remonstranten, die 't scheiden noodsaeckelijk hielden, en voortdreven’. Hij overleed te Leiden in 1625, nalatende vijf kinderen, waarvan een zoon, *Jacobus* geb. te Leiden in 1619, ingeschr. als student te Leiden 29 Jan. 1637, predikant is geweest te Hengelo (O.) 1643-48, te Oss 1648-'51, te 's-Hertogen bosch bevest. 6 Sept. 1651. Den 28en Oct. 1664 werd hij aangesteld tot hoogleeraar in de Grieksche taal aan de Illustre School aldaar (Vgl. A. Velingius, *Redenvoer. over de Ill. School v. 's Hertogenbosch* enz. 's-Hertogenbosch 1760 (in het Latijn uitgespr.), blz. 43). Hij overleed ald. 18 Nov. 1697.

Voor de beschrijving en levensbijzonderheden der overige nakomelingen van Joh. K. zie: *De Ned. Heraut* t.a.p., *N. Biogr. Wdb.* II t.a.p., Mndbl. *De Ned. Leeuw* LIe Jrg., blz. 307, 308.

Van Joh. Kuchlinus bestaan tal van portretten, gegraveerd door J. Houbraken e.a. Reproducties vindt men o.a. bij Meursius t.a.p. (bekleed met de hem door Curatoren geschonken toga en een kalotje op het hoofd), en in de verzameling: *Les vrays pourtraits de les célèbres et plus renommés professeurs*, *depuis les commencements de l'illustre acad. de Leyden*; ook in Pauli Freheri *Theatrum virorum clar. in quo vitae et scripta theologorum* etc. Norib. 1688, p. 325 en bij Dijkstra a.w. (tegenover blz. 16). Een geschilderd portret hangt in een der vertrekken van de Nieuwe Kerk te Amsterdam; een door H. Pothoven geteekend portret is in het bezit van 's Rijks Prentenkabinet. Zie voorts: Fr. Muller, *Cat. v. Portr.* N° 1201-1213 en v. Someren, id. II N° 1313.

Van hem zag het licht: *Oratio Reverendi Doctissimique viri D. Iohannis Kuchlini*, *Eccl. Amstelrodamensis Pastoris*, *electi et vocati primi Praesidis Collegii Theologici*, *nuper ab Illustribus Amplissimisque Viris DD. Ordinibus Hollandiae et West-Frisiae in Acad. Leydensi instituti.* L. Bat. 1593. (28 pag.) 4° (U. Bibl. Leid. en Utr.). De Ned. vertaling is opgenomen bij Bor, *Hist. der Nederl. Oorlogen* (uitg. 1679. Bk. XXIX, blz. 650-657). - *Oratio panegyrica de praeclara Victoria D. Mauritii Comitis a Nassau juxta Turnhout.* L. Bat. 1597. 4° (Brit. Mus. Londen). - *Syntagma Thesium Catecheticarum*, *in Collegio Illustri D.D. Ordinum Holl. & Westphrisiae* (sic), *subpraes. D. Ioh. Kuchlini*, *Collegii illius Regentis dignissimi*, *intra quinquennium disputatarum*, *et secundum Ordinem Quaestionum dispositarum.* L. Bat. Z.j. (U.B. Amst.). De afzonderlijke titels der hier bedoelde in één band uitgegeven 126 *Disputationes* vindt men bij Petit, *Bibliogr. Lijst der werken v.d. Leidsche Hoogleeraren*, blz. 138, 139; van alle, op een paar na, bezit de U. Bibliotheek te Leiden een ex. der afzonderlijke uitgave. - *Ecclesiarum Hollandicarum et Westfrisiacarum Catechismus* etc. etc. *Accessit brevis narratio de vita et obitu euisdem Kuchlini atque omnium Disputationum Index.* S.I. [Genevae] 1612. 4° (U.B. Utr.) Hierin komen 142 Disputationes voor, een herdruk der voorgaande Disput. op 4 na, maar met 19 andere vermeerderd, waarvan men bij Petit a.w., blz. 140 de titels vindt. - *Theologicae Disputationes de Religionis Christianae capitibus praecipuis*, *in Coll. Theol. DD. Ordinum Holl. et Westfris .... habitae. Accurata perspicuaque Methodo*,

ante aliquot annos, *explicaté à Rever. et Clariss. viro D. Ioh. Kuchlino .... Nunc primum in unum redactae Volumen*, *cui praefixa est*, *Authoris in disputationes suas brevis Praefatio. De euisdem vita & obitu Oratio* [auct. L. Trel-

catio Jr.] *Capitum seu Disputationum geminus Index. Ad calcem vero accesserunt*: *I. Disput. quaedam praetermissae. II. Quaestionum et Responsionum Catecheticarum*, *ad quarum explanationem Disputationes accomodatae sunt*, *Libellus.* S. l. [Genevae] 1613. 4°. (U. Bibl. Leid.) (Deze Bundel bevat 145 Disputationes; een nieuwe uitg. der vlak voorafgaande 142, vermeerd. met 3 andere, zie Petit, t.a.p., blz. 140). -

Twintig brieven van Kuchlinus, op één na alle aan Arn. Corn. Croese, pred. te Delft (zie hiervóór blz. 264) gericht (1579-1586) zijn opgenomen in: *Werken Marn. Ver.* S. III. D. V, 2e st., blz. 234-264. Zijn correspondentie als Regent van het Staten-college bevindt zich in het Gemeente-archief te Leiden.

L i t t e r a t u u r : *Vitae et obitus Joannis Kuchlini brevis narratio*, toegevoegd aan den hiervóór onder zijn geschr. vermelden *Catechismus.* - P. Bayle, *Diction. hist. et crit.* 3me éd. T. II (1720) fol. 1631. - Joh. Meursii *Athenae Batavae.* 1659. L. II, p. 181-184. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* III, blz. 280, 281. - Glasius, *Godg. Ned.* I, blz. 319. - Hs. Borger (i.v. *Cuchlinus*). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 353-357 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - C. v. Breugel Douglas, *Johannes Kuchlinus en zijne afstammelingen*, in: *De Nederl. Heraut.* 3e Jrg. (1886), blz. 133-147 (zie ook: blz. 147-150: *Eenige bewijsstukken der geneal. Kuchlinus*). - Brandt, *Hist. der Reform.* II, blz. 57-61. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 19, Aant., blz. 2. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* I, blz. 39, 161. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 17-19. - Vos, *Amstels kerk. leven* (reg.). - R. Dijkstra, 1578-1928. *Boek v. rijke herinnering aan de Reform. der Kerk te Amst.*, blz. 20, 39-41, 112, 194. - F.J. Los, *Grepen uit de geschied. v. Hervormd Amst.* 1929), blz. 48, 49. - I.I. Orlers, *Beschrijvinge der stadt Leyden.* (Leyd. 1641), blz. 220-223, 233-237. - *Inneleydinge ende aanvang vant Collegie der Theologiën*, *geschiet binnen der Slat Leyden dezen VI Oct. 1592*. Leyd. 1592, tweede bij-voechsel, blz. 15-17. - Siegenbeek, *Leidsche Hoogesch.* II (reg.). - N.C. Kist, *Bijdragen t.d. vroegste geschied- en den toek. bloei der Hoogesch. te Leiden*, blz. 51. - Schotel, *Een studenten-oproer in 1594. Bijdr. t.d. Geschied. v.h. Staten-Collegie te Leyden.* (Leid. 1867), blz. 31-33, 35, 37-39, 64-66, 68, 95, 96, 100, 101, 103. - Fr. W. Cuno, *Franciscus Junius*, S. 334. - Duker, *Voetius* (reg.). - Wyminga, *Hommius* (reg.). - Hania, *Helmichius* (reg.). - v. Itterzon, *Gomarus* (reg.). - Sepp, *Godg. Ond.* I, II (reg.). - *Arch. K.G.* VIII (1837), blz. 453. - *Ned. Arch. v. Kerkgesch.* XIX (1926), blz. 286. - *Nav.* IV. (1854), blz. 61, 62, 340, 341; V (1855), blz. 281, 294; Bijbl, p. LVIII; VII (1857), blz. 230; X (1860), blz. 10; XV (1865), blz. 356. - *Werken Marn. Ver.* S. III D. IV, blz. 159, 162; S. III. D. V, blz. 236, 252, 257, 258, 261. - Molhuysen, *Bronnen t.d. geschied. der Leidsche Univ.* I (1574-7 Febr. 1610) (in: *R.G. Publ.*) (reg.). - *Oud-Holland*, Nieuwe bijdr. voor de geschied. der Ned. Kunst, Letterk., Nijverh. enz. XXVI (1908), blz. 111, 112.-Töpke, *Die Matrikel der Univ. Heidelberg.* II, S. 37 no. 82, S. 63 no. 92. - Janssen, *Cat. Oud Syn. Arch.* (reg.). - L. Trelcatii, L. f. *Oratio funebr. in obitum.... Ioh. Kuchlini....* L.B. 1606 (Kon. Bibl.). - Victor Rickelsma (Amst.) en Rob. Puppius (Edam), *Funebria in exequias .... Joh. Kuchlini* 16. Oct. (Kon. Bibl.). - Kaspar v. Baerle, *Carmen funebre in obitum.... D. Joh. Kuchlini .... Quem ex corporis huius ergastulo .... in coeleste tabernaculum evocavit Deus Pater Domini nostri J. Chr.* L.B. 1606. 4°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* no. 1348. Dit *Carmen funebr.* is later niet opgenomen in den uitgegeven bundel van v. B.'s Latijnsche gedichten, waarin overigens wel verschillende afzonderlijk in het licht verschenen dichtstukken voorko-

men. Het is weinig bekend; althans in de opgaven der werken van Barlaeus, (door Adr. Cattenburch, e.a.) wordt van dit lijkdicht geen melding gemaakt. Men vindt het afgedrukt bij Is. v. Harderwijk, *Geschied- en Letterk. Bijdragen.* Rott. 1837, blz. 36-39. De dichter was destijds een der leerlingen van het Staten-college).

[Abraham Kuenen]

KUENEN (Abraham) is geboren te Haarlem den 16en Sept. 1828 uit het huwelijk van Johannes Petrus Kuenen, apotheker ald., en van Catharina Suzanna Maria Rutgers, dochter van den bekenden en lang nog na zijn verscheiden (1809) te Haarlem met eerbied herdachten predikant Abraham Rutgers (den dichter van verscheidene liederen in den bundel van 'Ev. Gezangen' bij de Ned. Herv. Kerk in gebruik). Naar dezen ontving de tweede zoon in het gezin Kuenen zijn doopnaam. De vader van dit gezin, man van veel kennis en juist oordeel, gezien onder zijn beroepsgenooten, maar ook in den letterlievenden kring, waar hij gaarne vertoefde, leed aan zeer hinderlijke doofheid, was daarbij iemand van in zichzelf gekeerd karakter; een en ander gevoegd bij zijn vroegtijdigen dood (1843) verklaart, waarom hij minder invloed op de jeugd van zijn zoon Abraham heeft geoefend dan diens moeder, die veel langer gespaard bleef; zij kenmerkte zich door eenvoud, vriendelijkheid, blijmoedigheid en door een fierheid, die vrij was van ijdelheid. Tengevolge van den dood zijns vaders moest Abraham de Latijnsche School verlaten, om in den toen door zijn moeder aangehouden apotheek zijn bezigheid te vinden. Hij liet echter onder dit bedrijf zijn reeds verworven kennis niet varen en breidde die door eigen voortgezette studie uit, waarbij hij zelfs groote vorderingen maakte, daarbij contact houdende met velen; ijner vroegere mede-leerlingen, die met hun moeilijkheden van litterarischen of mathematischen aard nooit vergeefs tot hem kwamen. Het lidmaatschap van het gymnasiastengezelschap 'Utile dulci', enkele maanden na zijn verlaten van de Latijnsche School opgericht, was hem daarbij van niet gering nut. Hier onderscheidde hij zich reeds door treffende blijken van zijn zeldzaam geheugen en door zijn scherpzinnig en helder oordeel, zonder dat het hem tevens ontbrak aan aesthetisch gevoel. Onder de bijzondere gaven, die hem hier eigen bleken, behoorde niet bepaald die van de geniale conceptie. Reeds toen lag zijn kracht minder in de inventie, in het scheppen dan in de scherpe ontleding van de détails. Hieruit zal mede te verklaren zijn de moeite die later het preeken hem kostte. Hij was in 'Utile dulci' buiten kijf de geleerdste van allen, maar had geen slag om in zijn voordrachten de anderen te boeien, omdat hij niet *en relief* wist te brengen, wat het meest hun aandacht moest trekken. Als voorzitter van het gezelschap, zoolang het bestaan heeft, was hij er de ziel van, en toonde hij zich reeds de geboren leider.

Met den aanvang van den eersten halfjaarlijkschen cursus van 1846 keerde hij, dank zij het doortastend optreden van een vrouwelijk familielid, terug op het gymnasium, en wel in de hoogste klasse, waar de leerlingen onder directe leiding van den Rector werden gevormd, om na afloop van den cursus tot de academie toegelaten te worden. Als *primus*, een onderscheiding hem door zijn medeleerlingen van harte gegund, oreerde hij 23 Juni 1846 *de Socrate*, *cive praestantissimo* (Afz. uitgeg. te Haarlem). In Aug. 1846 legde hij te Arnhem het daaraan voorafgaande jaar ingestelde Staatsexamen af op zoodanige wijze, dat onder de examinatoren gesproken werd over de eminente bekwaamheden van dezen examinandus.

Kort te voren was hij bij de Waalsche Gemeente te Haarlem als lidmaat aangenomen, hiertoe voorbereid door haar toenmaligen predikant J.A. van Hamel.

Den 4en Sept. 1846 liet hij zich inschrijven voor de studie der Theologie in het Studentenalbum van de stad, waar hij van toen af gedurende heel zijn leven zou blijven wonen. Bij zijn medestudenten was hij zeer gezien om zijn superioriteit van geest en hulpvaardigheid, waardoor hij voor velen een raadsman was. Dat hij gaarne aan het volle studentenleven deelnam bewijst zijn verkiezing in 1849 tot ab-actis en in 1850 tot praeses van het 'Collegium civitatis academiae Lugduno-Batavae supremum'; aan de maskerade bij het 275-jarig bestaan der academie, nam hij een werkzaam aandeel. Als ab-actis der redactie schreef hij daarop in den *Studenten-almanak* van 1851 het verslag van de feestelijkheden met het *Vervolg van de korte geschiedenis der Leidsche Hoogeschool* (*10 Dec. 1849-25 Nov. 1850*). De voorafgaande jaargang bevat van zijn hand onder het opschrift *Theorie en Praktijk* een bestrijding van Opzoomers. wenschen inzake de reorganisatie van het Theologisch Hooger Onderwijs, waarbij hij in het voorbijgaan een lans brak voor het behoud der Theologie aan onze academiën, om daarna, inzonderheid op gronden ontleend aan de ervaring, te pleiten voor de handhaving der wijsgeerige vakken, die Opzoomer voor den aanstaanden theoloog ter zijde wilde stellen, een betoog, zich kenmerkend door den kalmen, logischen betoogtrant, die hem ook later zoozeer eigen was. Aangewezen als praeses van de Reunie-commissie 1846-1850, was hij als zoodanig bij elk volgend lustrum voor zoover mogelijk altijd trouw op zijn post. Zijn studiën leden daarbij geen schade; op ongeëvenaarde wijze wist hij met alles te woekeren: met zijn geld, zoodat hij met beperkte middelen zich onbekrompen in de studentenwereld kon bewegen, met zijn arbeidsvermogen en sterkte van hoofd, zoodat ook een tekort aan nachtrust hem niet verhinderde daarop weer vroeg aan het werk te gaan, en evenzeer met zijn tijd zoodat hiervan niets verloren ging. Vooral met twee zijner leermeesters had hij het bijzonder getroffen. Juynbolls onderwijs werkte bezielend op zijn liefde voor de studie der Oostersche philologie. En J.H. Scholten, onder wiens machtigen invloed hij al spoedig geraakte, is van bijzondere beteekenis in zijn verder leven geweest. Evenwel onafhankelijk van deze beide leermeesters koos hij den weg, dien hij voor zich meende te zien. Wilde hij het Oostersch en de Theologie verbinden, dan was de studie van het O. Testament het hem aangewezen gebied. Met nauwgezette trouw volgde hij intusschen ook de colleges van de hoogleeraren van Oordt, van Hengel en Kist. Alles werkte mee om hem de sympathie van zijn professoren te verzekeren. Bij de responsies trok hij de aandacht reeds door zijn innemende markante verschijning, maar vooral door den uitnemenden aanleg en meer dan alledaagsche kennis, waarvan hij blijk gaf, en die bij hem gepaard ging met een natuurlijke bescheidenheid en een gepaste vrijmoedigheid om te zeggen wat gezegd kon en mocht worden.

Ondanks zijn velerlei corpsbezigheden, waarbij nog kwam zijn ernstig opgevatte oefening in den wapenhandel, zag hij kans niet slechts om alle examens 'met den hoogsten lof' en 'op zijn tijd' af te leggen, maar ook om 'tusschen de druppels door' zich in te werken, behalve in het Hebreeuwsch, in het Arabisch, Syrisch en Chaldeeuwsch en het in de kennis van het Sanskriet te brengen tot een hoogte, die de vraag wettigde of de Oostersche letterkunde het bij hem niet winnen zou van de Godgeleerdheid. Evenwel aan deze laatste zou hij trouw blijven, hoezeer vermaarde

Orientalisten de hoop ook later nog wel bleven koesteren, hem geheel voor hun wetenschap te annexeeren.

Den 21en Juni 1851 promoveerde hij ‘met den hoogsten lof’ tot Theologiae Doctor na openbare verdediging van een *Specimen theologicum continens Geneseos libri Capita XXXIV priora*, *ex Arab. Pentateuch. Samaritani versione nunc primum edita cum prolegomenis*, welk onderwerp hem door Juynboll was aan de hand gedaan. De nog in datzelfde jaar gepubliceerde uitgave van de geheele Genesis, *Specimen e literis Orientalibus*, *exhibens librum Geneseos*, *sec. Arabicam Pentateuchi Samaritani codicibus* werd in 1854 gevolgd door de uitgave der *Libri Exodi et Levitici* volgens denzelfden Arabischen vertaler. Wegens zijn toen reeds gebleken bekwaamheden op het gebied der talenkennis werd hij den 16en Oct. 1851 benoemd tot medebewaarder der Oostersche handschriften uit de verzameling-Warner (‘Adjutor interpretis legati Warneriani’) als opvolger van den tot hoogleeraar benoemden R.P.A. Dozy. Tot 1855 bleef hij zijn taak als zoodanig vervullen en toonde hij haar niet als sinecuur op te vatten.

Even vóór zijn benoeming tot deze functie was hij door het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland den 1en Oct. toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk. Niets stond hem van toen af meer in den weg om predikant te worden behalve alleen dat zijn Universiteit hem niet wilde loslaten. Intusschen waren er in de Leidsche Theologische Faculteit twee vacaturen ontstaan, een reeds sinds 1849 door v. Hengels aftreden, een andere tengevolge van v. Oordts overlijden (11 Dec. 1852); de toestand was hierdoor van dien aard geworden, dat binnen enkele weken - bij Kon. Besluit van 30 Dec. 1852 - twee benoemingen geschiedden, waarbij Kuenen werd aangewezen als buitengewoon en Dr. A. Niermeyer als gewoon hoogleeraar. Den 12en Maart 1853 aanvaardde Kuenen zijn ambt met het uitspreken van een *Oratio de accurato antiquitatis Hebraicae studio theologo Christiano magnopere commendando.* De vijf en twintigjarige was voor de hoogste wetenschappelijke betrekking ten volle berekend, en daarbij was het hem een lust voor zijn maar iets jongere tijdgenooten een leermeester te zijn wat hij zonder aanstelling altijd geweest was, zonder zweem van ijdelheid of verwaandheid. Zijn vroegere vriendschap met sommigen, met wie hij op de collegebanken had gezeten en die nu zijn leerlingen waren geworden, kwam aan allen ten goede, want gaarne hoorde hij langs dien weg wat er aan zijn voordrachten te verbeteren viel. Na Niermeyers vroegtijdig overlijden werden bij Kon. Besluit van 10 Sept. 1855 Kuenen en J.J. Prins benoemd tot gewoon hoogleeraar in de Theologische Faculteit. Den 8en Febr. 1856, op den eerstvolgenden Dies werd aan K. door de studenten een serenade gebracht als buitengewoon blijk van sympathie.

Inmiddels deed zich de vraag voor, hoe een academieprediker, die in de Ned. Hervormde Kerk wel beroepbaar gesteld was, maar die nooit predikant was geweest, toch als zoodanig beschouwd kan worden. Om deze vraag op te lossen besloot toen de Synode dat zoo een dan maar als *predikant zonder gemeente* moest worden bevestigd. Den 14en Juli 1857 had deze plechtigheid plaats in een daartoe uitgeschreven openbare zitting der Synode, in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage in tegenwoordigheid van verschillende belangstellenden. De bevestiging geschiedde met een toespraak door den voorzitter Ds. H.G.J. van Doesburgh, terwijl aan de handoplegging werd deelgenomen door het moderamen der Synode en op diens verzoek

door Kuenens schoonvader Prof. Dr. W. Muurling. De daarbij gebruikelijke vragen waren voor dit bijzonder geval, nu de bevestigde niet ‘wettelijk van Gods gemeente’ geroepen was, eenigszins gewijzigd[1].

Van zijn kerkelijke bevoegdheid om in openbare godsdienstoefeningen voor te gaan heeft Kuenen, voor zoover vrijwillig, weinig gebruik gemaakt. Omdat vóór de herziening van de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876 (in werking gesteld in 1877) de professoren der Theologische Faculteit tevens academiepredikers waren, zag ook hij zich verplicht een der maandelijksche academiebeurten op zijn beurt waar te nemen. Maar hij gevoelde zich beter thuis op den katheder dan op den kansel. Zijn preeken waren altoos keurig gesteld, diep doordacht, belangrijk van inhoud. Maar zij spraken meer tot het verstand van enkelen dan tot de groote meerderheid der hoorders; zij waren te redeneerend misschien om deze te boeien, te kalm om hen mee te slepen. Welke voortreffelijke eigenschappen Kuenen als spreker ook bezat, hij was geen volksredenaar. Hemzelf kostte het preeken groote moeite, en na 1877, toen de leden der Theologische Faculteit van de bovenvermelde verplichting ontheven werden, heeft hij, althans te Leiden, nog maar éénmaal den kansel beklommen. Behalve een afzonderlijk verschenen *leerrede over Luk. XII*:*42-44*, *uitgesproken te Leiden*, *15 Jan. 1860 na het overlijden van den hoogleeraar Dr. N.C. Kist* zijn een aantal zijner preeken geplaatst in verschillende periodieken, alle uit den tijd vóór 1877.

Tot zijn ambtelijke verplichtingen in die periode behoorde ook deze, dat hij om beurten met de andere hoogleeraren zijner Faculteit als praeadviseerend lid deel uitmaakte van de jaarlijksche vergaderingen van de Algemeene Synode der Ned. Hervormde Kerk; brandende vraagstukken, die toentertijd daar aan de orde waren, zooals het al dan niet verplicht gebruik van de Doopformule en de Belijdenisvragen, gingen hem zeer ter harte. In die dagen van beroering op kerkelijk gebied bepleitte hij door middel eener brochure van zijn hand (1866) ‘het goed recht der modernen’ om hun positie in de Kerk niet prijs te geven (zie hierna blz. 309).

Daar hij nooit als predikant in een eigen gemeente werkzaam was, kon hij zich nu van den aanvang af geheel aan de wetenschap wijden. Een hoogtepunt van zijn Academische loopbaan was de hulde op zijn zilveren ambtsfeest hem van alle kanten gebracht en dankbaar door hem aanvaard. Aan het hem geschonken voorrecht van nagenoeg geen gevoel van ziek zijn te hebben gekend, kwam een einde, toen in het laatst van 1887 een pijnlijk-lastige kwaal hem aantastte. Zonder een hoogst ernstige operatie, van medische zijde noodig geacht, scheen de kwaal echter te wijken, en nog ruim drie jaren verliepen als van ouds. Daarna verminderde zijn toestand zichtbaar. Een verblijf in Gelderland in Prof. S. Hoekstra's huis en daarna bij zijn ouden schoolmakker den Utrechtschen hoogleeraar N.W.P. Rauwenhoff deed hem goed. Na de vacantie werd het werk weer opgevat, maar de colleges moesten al spoedig worden gestaakt. Naar de examens sleepte hij zich nog voort in weerwil van het verzet zijner vrienden; ‘'t was, meende hij voor den examinandus aangenamer en gemakkelijker, zoo hij, die hem het vak gedoceerd had, hem zelf ondervroeg’. Zijn omgeving en vrienden konden evenmin als hijzelf zich meer vleien met

1) Zie voor de beschrijving van deze plechtigheid, waarbij ook Prof. Scholten tegenwoordig was, die daarna den voorzitter toesprak: J.B.F. Heerspink, *Dr. P. Hofstede de Groot's Leven en Werken*, blz. 175-177; vgl. *Hand. der Alg. Syn. v. 1857*, blz. 77, 78.

uitzicht op zijn genezing. ‘Ik hecht aan het leven’, zoo uitte hij zich, ‘niet voor mij, maar voor mijn kinderen’. Een laatste lichtstraal van geluk, die zijn pad bescheen, toen de dood hem reeds geteekend had, was het oogenblik, waarop aan zijn oudsten zoon, aan het eind van diens academische studiën, de gouden eerepenning werd overhandigd. Op den middag van den 10en Dec. 1891 bezweek hij onverwachts, nog bewaard voor een hevig en langdurig lichaamslijden, dat men reden had te vreezen. De overweldigende deelneming van heinde en vèr bij zijn begrafenis op het kerkhof aan de Groenesteeg te Leiden bewees opnieuw welk een plaats hij had bekleed. Van de talrijke en treffende woorden, onder den eersten indruk van zijn heengaan gesproken, waren zeker niet de minst merkwaardige die van zijn ambtgenoot Prof. J.H. Gunning, die in godsdienstig en theologisch opzicht zich door een diepe klove van hem gescheiden wist. Toen Gunning den 11en Dec. 1891 te Leiden een lezing hield, was hij zóózeer onder den indruk van K.'s sterven, dat hij niet beginnen *kon* met zijn voordracht zonder aan diens nagedachtenis hulde te hebben gebracht. Hij verklaarde K.'s verscheiden te gevoelen als ‘een verpletterende slag, waarvan de zwaarte niet uit te drukken is’, waarop hij vervolgde: ‘Kuenen toch was een sieraad van onze Hoogeschool, Europeesch beroemd, en ondanks een zeer groot verschil vanovertuiging - U allen wel bekend - met hem, moeten wij erkennen dat hij was een edel mensch, een bij uitnemendheid waardig strijder, een beminnelijk karakter, onze *vriend*, wiens heengaan wij zullen blijven betreuren. Streden allen zooals hij gestreden heeft, hoeveel edeler zou dan de kerkelijke en wetenschappelijke strijd wezen!’ (J.H. Gunning J. Hz., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken*, III, blz. 307, 308).

Aanvankelijk doceerde Kuenen een tijdlang zeer verschillende vakken: naast de Geschiedenis van de boeken des O.V. en van den Godsdienst van Israël, de Hermeneutiek en Tekstcritiek van het N.T., Exegese van plaatsen uit het O.T., voorkomende bij de apostelen Paulus en Johannes of van andere bijzonder belangrijke en moeilijke plaatsen in het N.T., de Encyclopaedie en Methodologie, welke vakken door hem bij afwisseling naast de colleges over het O.T. op de Series werden aangekondigd. Dat deze bijvakken er maar niet bijhingen bewijzen zijn in druk verschenen *Critices et hermeneutices N.T.* Ed. altera. 1859 en de door hem met Cobet verzorgde uitgave van het *N.T. ad fidem codicis vaticanae.* L.B. 1860. Dit N.T.isch onderwijs bleef hij tot de invoering van de H.O. Wet van 1876 eens in de vier jaren geven.

Na den dood van Kist doceerde hij bovendien de Zedekunde. Zonder bovenmatige inspanning verstond hij de kunst om over deze uiteenloopende studievakken college te geven. Of de collegezaal slechts matig bezet was dan wel of de hoorders er zich verdrongen, steeds trad hij er voorbereid op. Hij beheerschte de stof, die hij, van welk vak ook, behandelde, volkomen. Na de invoering van bovengen. Wet op het H.O. was hij vanzelf aangewezen om uitsluitend met de O.T.ische vakken te worden belast; maar de Zedekunde wenschte hij te behouden, en aan dien wensch werd voldaan. Dit vak was hem lief geworden om de groote belangstelling, die het bij zijn hoorders wekte. Opmerkelijk is dat, in de latere jaren althans, het college in de Wijsgeerige en de Christelijke Ethiek veel hooger gewaardeerd werd dan de andere, die behoorden tot het gebied, waar hij de algemeen erkende meester was. Het streng-logische van zijn literarisch of historisch-critisch betoog kwam velen,

die geen bepaald philologischen aanleg bezaten, wat droog voor. Wanneer hij echter in zijn laatste Zedekunde-college vóór het eind van den cursus den invloed, dien een zedelijke persoonlijkheid op haar omgeving oefent, had geschetst, dan brak een lang en vurig applaudissement los van allen, en onder die allen waren zeer beslist 'rechtzinnigen', want niemand kende een man, die meer beantwoordde aan het zedelijk ideaal door Kuenen geschetst dan - Kuenen zelf. 'Wij zijn gekomen', aldus de latere beschrijver van K.'s Zedekunde, 'om den beroemden Hebraïcus, die ook ethiek doceerde, te bewonderen. Wij zijn heengegaan met liefde en eerbied voor den ethicus, die ook in het Hebreeuwsch zoo groot was.' Blijkbaar is het Kuenens bedoeling niet geweest aan den herhaaldelijk uitgesproken wensch zijner leerlingen te voldoen om hun een boek van zijn hand over de Zedekunde te geven, In de buitengewoon groote reeks van zijn verhandelingen in het *Theologisch Tijdschrift* geplaatst zijn er wel, die den grondslag zijner Ethiek laten doorschemeren, omdat zij over de Wijsbegeerte van den Godsdienst handelen of apologetisch van aard zijn, maar, behoudens enkele boekbeoordeelingen, is er slechts één, die rechtstreeks tot het gebied der Ethiek behoort, en die eene is een recensie van Steinthal's *Allgemeine Ethik*, waarin de beoordeelaar het idealisme op naturalistischen grondslag afwijst. Eerst na zijn dood is door een zijner vroegere leerlingen een werk uitgegeven, waaruit men K.'s onderwijs op dat gebied vindt beschreven. (H. IJ. Groenewegen, *Het onderwijs in de Zedekunde van Prof. Abraham Kuenen.* Amst. 1893; vgl. G.H. Lamers, *Het zedekundig onderwijs van Prof. A. Kuenen met tweeërlei doel besproken.* In: *Nieuwe Bijdr. op het gebied v. Godgeleerdheid en Wijsbegeerte.* 9e Dl. Utr. 1894, blz. 305-332).

Van den aanvang af had het O. Testament de voornaamste plaats in zijn onderwijs en het heeft die plaats behouden tot aan zijn dood. Zoo vaak hij in de *Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, een 'mededeeling' deed, bewoog hij zich op dat gebied. Zelfs toen in haar midden Hugo de Groot in Apr. 1883 plechtig herdacht werd, en hij mede was uitgenoodigd een bijdrage te leveren, was het over *de Groot als uitlegger des O.T.* dat hij handelde. Even te voren getroffen door den zwaarsten slag van zijn leven, de ziekte en den dood zijner echtgenoote, ontbrak hem de moed het stuk zelf te Amsterdam te komen voordragen, maar de belezenheid en scherpzinnigheid, waarvan deze verhandeling getuigt, wekken bewondering voor de geestkracht en zelfbeheersching van den auteur, die haar onder zoo drukkende omstandigheden had opgesteld. Reeds vroeger had hij in de Kon. Akademie gesproken over *de samenstelling van het Sanhedrin* (1866), over *F. Chabas, Les pasteurs en Egypte* (1868), over *den stamboom van den Masoretischen tekst* (1873), over *de mannen der groote Synagoge* (1877), en later over *de Melecheth des hemels* bij Jeremia (1888) en over *de chronologie van het Perzische tijdvak der Joodsche geschiedenis* (1890). In elke van die bijdragen ontstak hij over de daarin door hem behandelde onderwerpen een nieuw licht, zelfs dan wanneer hij tot de slotsom moest komen dat de gegevens ontbreken om het met volkomen zekerheid uit te maken. Zulke verhandelingen, die voorstudiën waren voor zijn grootere werken, leverden het bewijs dat hetgeen in die werken saamgevat en tot een geheel verwerkt is, op nauwgezet en diepgaand onderzoek zelfs van de geringste bijzonderheden is gegrond. Van zijn rustelooze werkzaamheid getuigt de lange reeks van zijn studiën, bijdragen en boekbeoordeelingen in binnenlandsche tijdschriften, de meeste geplaatst in de

Godgeleerde Bijdragen (1855-1866) en in het mede door hem opgerichte *Theologisch Tijdschrift* (1867-1892); maar ook buitenland-

sche periodieken als: *The Theological Review*, *The Modern Review*, de *Revue de l'histoire des religions*, bevatten opstellen van zijn hand. Daarbij valt op dat ook in zijn laatste levensjaren van afneming der oude virtuositeit of van hardnekkig vasthouden aan beschouwingen, waarvan de onjuistheid gebleken was, bij het klimmen der jaren een gewoon verschijnsel, bij hem geen sprake was. Toen hij aan de wetenschap ontviel had hij nog niets ingeboet van zijn scherpen blik en wetenschappelijken zin en stond hij nog op zijn volle hoogte.

Hetgeen hij publiceerde was uiteraard bestemd voor mannen van het vak in binnenen buitenland. Maar hij achtte het niet beneden zich van de uitkomsten van zijn onderzoek een en ander ook in populairen vorm te gieten om er ruimer kring mee te dienen. Daartoe gaf hij in het licht zijn *Schetsen uit de geschiedenis van Israël*, in een zestiental jaargangen (1860-1872) van het tijdschrift *Nieuw en Oud* (*De Bijbelvriend*) de laatste in de *Bibliotheek van Moderne Theologie en Letterkunde* (1873). Deze 17 'Schetsen' zijn na zijn dood afzonderlijk uitgegeven door I. Hooykaas. Nijmegen 1892. Beide laatstgen. periodieken bevatten van zijn hand nog een paar artikelen van verwanten inhoud. Met dezelfde bedoeling gaf hij in het licht het grootere werk, op aansporing van den Edinburghschen Dr. J. Muir door hem geschreven, bestemd voor Engelsche lezers, in 1875 als origineel in 2 deelen te Leiden verschenen onder den titel: *De profeten en de profetie onder Israël. Hist.-dogmatische studie*, waarop in datzelfde jaar te Londen de vertaling werd uitgegeven: *The prophets and profecy in Israël. An historical and critical inquiry. Translated from the Dutch by Adam Milroy. With an introduction by J. Muir.* In deze studie betoogt K. dat van vervulde voorzeggingen der profeten geen sprake kan zijn. Evenals in zijn *Schetsen* tast hij bestaande voorstellingen aan, maar in beide geschriften blijkt daarnevens zijn bedoeling om de volle beteekenis der Bijbelsche profeten voor het godsdienstig leven hunner tijdgenooten en voor de grondlegging der ware religie in het licht te stellen. In de kringen van hen, die de toepassing der critische methode en rationalistische verklaring op de Bijbelboeken verderfelijk achtten, wekten uiteraard publicatiën als deze aanstoot. De Islamkenner Sir William Muir, broeder van den bovengenoemde, maar van geheel andere denkwijze, deed de exemplaren der Engelsche uitgave van K.'s *Profeten* opkoopen en vernietigen, omdat hij niet wilde, dat zulk een smet zou blijven kleven aan de nagedachtenis van zijn broeder. In de oogen van sterk rechtzinnige Britten waren 'Kuenen' en 'Schiedam' de pestziekten, waarmede Nederland hun volk vergiftigde (Herderscheê, *De modern-godsd. richting in Ned.*, blz. 236*n*). Maar wie de werken van K. als heilloos oordeelden, konden toch niet loochenen, dat hij de voorstellingen en betoogen van andersdenkenden juist en onpartijdig weergegeven en nooit belachelijk gemaakt of er uit de hoogte op gezinspeeld had.

Twaalf jaren na zijn optreden als hoogleeraar voltooide hij het eerste van zijn beide hoofdwerken, zijn in drie achtereenvolgende deelen uitgegeven *Historisch-kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds* (Leiden 1861-'65), waarvan twintig jaren later een 'tweede, geheel omgewerkte uitgave' het licht zag. Twee deelen dezer nieuwe uitgave verschenen nog bij het leven van den auteur (in 1885 en 1889); van het derde deel lagen behalve het 12de hoofdstuk over de Israëlitische poëzie nog alleen de drie volgende met de gnomische geschriften (Spreuken, Job, Prediker) in handschrift gereed; hiervan werd de uitgave

door Kuenens zwager Prof. Dr. J.C. Matthes bezorgd (1893). In de 29 Oct. 1892 gedagteekende

voorrede stelt laatstgen, in uitzicht de tweede helft, waarin de lyrische poëzie en de vorming van den O.T.ischen kanon zouden behandeld worden, te doen volgen. Deze toezegging is echter niet vervuld. De 2e uitgave is overigens bij de omwerking aanmerkelijk uitgebreid en tevens meer overzichtelijk geworden. Het begin van beide uitgaven van dit werk (Pentateuch en Josua) is in het Engelsch overgezet en in het licht gegeven door J.W. Colenso (Lond. 1865) en door Ph.H. Wicksteed (Lond. 1886). Van de eerste twee deelen verscheen een Duitsche vertaling bewerkt door Prof. Dr. Th. Weber (Leipzig 1886-1892). en van het eerste deel een Fransche vertaling (Paris. 1866) door Dr. A. Pierson met een voorrede van Ernest Renan, die daarin K.'s *Hist. Onderzoek* noemt 'l'ouvrage le plus complet, le plus méthodique, le plus judicieux de tous ceux, qui aspirent à présenter l'ensemble des recherches sur l'ancienne littérature hébraïque. Esprit ferme et sévère, M. Kuenen vise moins à développer des hypothèses originales qu'à donner la mesure exacte de ce qu'il est permis à accepter. Il sait ignorer; il se résigne à ne pas entendre l'herbe germer .... Il expose toutes les opinions, les pèse avec une sagacité admirable, trace avec sûreté la limite de ce qui est probable, douteux, certain, impossible à savoir'.

In Nederland is men gewoon het *H.K.-Onderzoek* te beschouwen als het hoofdwerk van Kuenen, dat hem voor het oog der vakgenooten hier te lande op éénmaal verhief tot den rang van Scholtens evenknie. Ook in het buitenland werd zijn naam erdoor gevestigd. De beroemde Oxfordsche Prof. T.K. Cheyne noemde hem 'Prince of critics'. Toch schatte men, althans in Engeland en in Amerika, zijn hierna te vermelden *Godsdienst van Israël* hooger. Minder juist was dat men beide werken daarbij tegenover elkander stelde. Zij vormen naast elkander tezamen zijn hoofdwerk. Zij voldoen aan verschillende eischen. In het eene onderwerpt K. als overtuigd voorstander van de theorie der bronnensplitsing, de verschillende bronnen aan een scherpzinnig onderzoek, en rangschikt hij deze nauwkeurig chronologisch, in het andere bedoelt hij de uitkomsten dezer critische bewerking aan een historisch onderzoek dienstbaar te maken en in een schildering van Israëls godsdienstige ontwikkeling samen te vatten. Beide werken, hoe zelfstandig ook en hoe verschillend van vorm en aanleg, vullen elkander aan en zijn één geheel. Het valt daarbij in het oog dat K.'s critiek zich richtte niet alleen op het oude, dat hij meende niet te kunnen handhaven, maar evenzeer op het nieuwe, zoolang de bewijzen, die men ervoor bijbracht, nog te zwak schenen. Hij was een vijand van wilde hypothesen en stellingen, die meer verbazen dan overtuigen. In menig geval verklaart hij nadrukkelijk de bronnensplitsing en de beslissing in prioriteitsvragen voor onzeker. Zoo verdedigt hij de eenheid van het boek *Prediker* tegen Ed. König e.a., die haar ontkenden, en maakt hij de onbezonnen critiek van een Havet en Vernes onschadelijk. Ten opzichte van de aanwijzing, kenschetsing en chronologische rangschikking der bestanddeelen van den Hexateuch, waarin het gewichtigste vooral van het eerste deel van zijn *H.K. Onderzoek* bestaat, had hij zich in den eersten druk zij het ook met belangrijke wijzigingen, bij de destijds 'heerschende meening' aangesloten: Een 'Boek der oorsprongen' (de 'Grundschrift' der Duitschers), door een priester of leviet misschien al ten tijde van Salomo opgesteld, was in de 8e eeuw v. C. door een profetisch auteur, den z.g.n. Jahvist, aangevuld of met zijn eigen werk saamgesmolten, en de schrijver van Deuteronomium, die onder Manasse of Josia leefde, maakte van die geschriften en het zijne een geheel en moet als Redactor van den ganschen Hexateuch beschouwd worden. Deze voorstel-

ling, zooals zij toentertijd door de toongevers in het critisch onderzoek des O.T. vrij algemeen werd aangegeven, werd door K. niet zoo voetstoots overgenomen; hij bracht er belangrijke wijzigingen in aan. Maar in één opzicht schaarde hij zich aan de zijde der meerderheid. Hij kon nl. niet meegaan met hen, die de priesterlijke wetgeving voor jonger dan Deuteronomium verklaarden; wel erkende hij dat dit gevoelen van George en Vatke 'elementen van waarheid bevatte', maar 'de macht der overlevering - of der openbare meening' weerhield hem aanvankelijk verder te gaan. Reeds in 1866 was hij van gedachten daaromtrent veranderd; hoe en waardoor? Dit zet hij uiteen in een verhandeling, die men zou kunnen noemen een litterarische autobiographie. (*De priesterlijke bestanddeelen van Pentateuch en Josua* (*Critische bijdragen tot de geschiedenis van den Israëlietischen godsdienst* V, VI, in: *Theol. Tijdschr.* 4e Jrg. (1870), blz. 391-426; 487-526). Hoofdzakelijk als resultaat van zijn onderzoek omtrent de ontwikkeling van Israëls godsdienst was K. tot een 'Gesammtanschauung' gekomen, waarbij hij de verschijnselen en feiten in een ander licht zag dan te voren. Bovendien was in 1862 verschenen het eerste stuk van J.W. Colenso's *Pentateuch and book of Joshua critically examined*, waarin deze bisschop van Natal betoogde dat het karakter van onderscheiden verhalen en berichten in den Pentateuch 'door en door onhistorisch' zou zijn, als 'in strijd met die algemeene wetten van tijd en ruimte, waaraan elk feit onderworpen is'. Colenso's verder betoog kwam hierop neer dat het juist de verhalen van de 'Grundschrift' zijn, die tegen een critiek als de zijne het minst bestand bleken. Dit betoog moest op K. te meer indruk maken, omdat deze zelf in de 'Grundschrift' van den z.g.n. ouderen Elohist reeds vroeger jongere bestanddeelen zelfs uit den tijd na Deuteronomium, had aangetroffen. De tegen het einde van 1865 verschenen monographie van K.H. Graf, waarin deze de hypothese van George en Vatke 'in nieuwen vorm gegoten en met degelijke bewijzen gestaafd' had (*Die geschichtlichen Bücher des A.T. Zwei hist.-crit. Untersuchungen*) noemt K. 'époque makend in de critiek van den Pentateuch'. Maar nu meende K. de daarin aangegeven lijn verder te moeten doortrekken, opdat de hypothese aan alle eischen zou voldoen. De priesterlijke wetgeving was zóó nauw saamverbonden met verhalen blijkbaar van denzelfden schrijver afkomstig, dat men die niet van elkander mocht scheiden. En K. deelde Graf in een brief mede dat beiden, de priesterlijke wetgeving en de priesterlijke historiographie van de 'Grundschrift', jonger moesten zijn dan de andere bronnen van den Pentateuch. Ofschoon Graf d^{o} 12 Nov. 1866 K. antwoordde, dat dit wel 'de ware oplossing' zou zijn, maakte hij in het stuk, waarin hij aan zijn hypothese een definitieven vorm gaf (kort vóór zijn dood 1869), er met geen woord melding van dat hij bedoelde emendatie aan een wenk van K. te danken had. K. zelf schrijft in zijn bovengen, verhandeling (*Th. Tijdschr.* 1870), waarin hij een fragment uit den brief van Graf overneemt, dat deze reeds in 1866 'naar aanleiding eener eenvoudige bedenking, zonder bewijs voorgedragen, zich geneigd betoonde om zijne voorstelling der genesis van den Pentateuch te herzien'. (T.a.p., blz. 411). K.'s aandeel in de 'hypothese-Graf' (die juister zou heeten 'hypothese Graf-Kuenen'!) werd daarom door de meesten niet opgemerkt. En hijzelf liet er zich ook later zóó weinig op voorstaan, dat toen Wellhausen in 1889 van den zoon van Graf een afschrift had bekomen van K.'s brief en hem dit toezond onder beding dat hij er een plaats aan zou geven in het *Theol.*

Tijdschrift of elders, hij daaraan geen gevolg wilde geven. Een sterk staaltje van zijn bescheidenheid!

Dat zijn onderzoek in deze grooten invloed heeft geoefend op de beschouwingen van critici, die overigens niet medegingen met de beschouwingen der ‘moderne Theologie’, is bekend. Dat de latere hoogleeraar G. Wildeboer volgens zijn eigen verklaring overtuigd aanhanger is geworden van de hypothese-Graf, was positief door den invloed van zijn leermeester Kuenen, ‘niet allereerst door de waarde zijner argumenten, die men in den aanvang nog niet ten volle kan waardeeren, maar onder den zedelijken indruk: het is dien man, laat hij dwalen, om de waarheid, en die alleen te doen.’

Kuenens andere hoofdwerk *De Godsdienst van Israël tot den ondergang van den Joodschen Staat* zag in twee lijvige deelen het licht (1869 en 1870). Het laatste hoofdstuk bevat als aanhangsel de geschiedenis van het Judaïsme van 70 na C. tot de in 1869 te Leipzig gehouden Joodsche synode. De Haarlemsche uitgever A.C. Kruseman richtte zich tot Kuenen met het verzoek om die geschiedenis te beschrijven, als onderdeel van het groote werk over ‘de voornaamste Godsdiensten’, dat stuk voor stuk, door zijn firma zou worden uitgegeven. Kuenen ging terstond op het verzoek in, maar het duurde geruimen tijd eer hij besluiten kon zijn geschiedverhaal te beginnen met Amos en de andere profeten uit de 8e eeuw v. C., ten einde zoo terstond te staan op een door zijn critiek als vast erkenden bodem. Het advies zijner echtgenoote om dààr te beginnen, waar hij den opzet het best achtte, gaf hiertoe tenslotte den doorslag. In het licht der daarbij verkregen uitkomsten de overlevering der vroegere tijdperken ziftende trekt hij de lijnen der voorafgaande historie. Zooals hij voorzien had vond deze nieuwe methode van geschiedschrijving, waarbij de auteur niet bij den aanvang begint en daardoor van de chronologische orde afwijkt, bestrijding; vandaar dat hij haar bij de bewerking gedurig zoekt te staven door aanteekeningen en uitweidingen. Zijn werk is de eerste critische geschiedenis van Israëls godsdienst in direct verband met het Israëlitisch volksleven. Zijn voorstudiën, waarvan de resultaten in zijn *H.K. Onderzoek* waren neergelegd, maakte hij zich bij deze geschiedschrijving ten nutte. Zij, die met K. de toepassing der ontwikkelingstheorie op Israëls Godsdienst voorstonden, maar deze wèl vereenigbaar achtten met het aannemen van een bijzondere goddelijke openbaring, brachten er, ook bij bewondering van zijn praestaties bezwaar tegen in. Uit reactie tegen een eenzijdig supranaturalisme - dit was hun grief - deed hij den goddelijken factor geen recht wedervaren; daardoor beschouwde hij elk beroep op het bovennatuurlijke als een tekort doen aan het redelijk denken. Dit schreef men toe aan een bij hem bestaand dogmatisch vooroordeel, waardoor hij uitging van het standpunt dat wonderen onmogelijk waren; Zelf heeft hij daaromtrent zijn standpunt uiteengezet in een artikel over *Critical Method* in ‘*The Modern Review*’ (1880): ‘Zonder mijn overtuiging te verhelen dat geen enkel wonder als feit kan worden aangenomen, stel ik bij mijn kritisch onderzoek de these op den voorgrond, waaraan ik bij mijn weten nooit ontrouw ben ge worden, dat wonderen mogelijk zijn. Ik zal ze daarom niet à priori, zonder discussie verwerpen. Bij ieder zoodanig bericht staan wij voor de vraag: wat is waarschijnlijker, dat er een wonder aan ten grondslag ligt, of dat het bericht zich onder invloed van bekende oorzaken tot een wonderverhaal heeft gevormd?’

Intusschen werd zijn *Godsdienst van Israël* eenerzijds hoog geprezen als eerste poging om de hypothese-Graf opbouwend toe te passen en Israëls Godsdienst menschelijk te begrijpen, anderzijds gekwalificeerd als ‘wrevelmoedig’, ‘hemelbestormend’.

Het aantal lezers nam gestadig toe, vooral nadat in 1874 en '75 van de hand van Alfred Heath May een Engelsche vertaling ervan te Londen was verschenen. De belangstelling was zóó sterk, dat ettelijke vrouwen van intellect in Engeland en Amerika zich op rijperen leeftijd het Nederlandsch eigen maakten alleen om dit standaardwerk van K. te kunnen genieten. Hoezeer ook door zijn principiëele tegenstanders betreurd, deed zoodoende de invloed van zijn beschouwingen zich steeds meer gelden in de geleerde wereld nu van dit, dan van dat land. En dit niet alleen bij zijn vakgenooten in engeren zin. De Amerikaansche Prof. Crawford Howell Toy merkte op dat K.'s *Godsdienst van Israël* een belangrijke bijdrage is ook voor ‘de algemeene godsdienstwetenschap’, al is het boek niet met dat doel geschreven.

Dat K. ook van laatstbedoeld terrein op de hoogte was, bewijzen de *Hibbert-Lectures*, door hem in 1882 te Londen en te Oxford gehouden op uitnoodiging van de Bestuurders van het Instituut der *Hibbert-Lectures* (gesticht door een legaat van den rijken Jamaïca-planter Rob. Hibbert met de bedoeling de ‘antitrinitarische leeringen’ te propageeren en onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat ‘uitsluitend heterodoxen’ eraan zouden medewerken). Kuenen was met zijn vijftal lezingen voor dit Instituut voorafgegaan door vier anderen, onder wie Max Müller en E. Renan; na hem zou Pfleiderer volgen. Aanvankelijk was K. voornemens de lezingen in het Engelsch te schrijven, maar daar hem dit te veel tijd kostte en ook niet voldeed aan de eischen, die hij zichzelf stelde, schreef hij ze in Hollandschen tekst. Onder den titel: *Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst* zagen ze te Leiden het licht, en nog in hetzelfde jaar (1882) verscheen te Londen een vertaling in het Engelsch van de hand van den met de Hollandsche taal en met het onderwerp wèl vertrouwden Ph.W. Wicksteed: *Volksreligions and Universal religions.* In 1883 volgde een Hoogduitsche, door den auteur goedgekeurde overzetting en in 1884 te Parijs een Fransche bewerkt door Maurice Vernes. K. stelde de verwachtingen zijner gastheeren niet teleur. Dit werk neemt in de reeks van zijn geschriften een zeer voorname plaats in. Tiele aarzelt niet het drietal dezer lezingen, dat handelt over Judaïsme en Christendom, zeker het *schoonste* te noemen van hetgeen K. ooit geschreven heeft, doch oppert daarbij de vraag of hij niet beter had gedaan bij zijn hoofdonderwerp (door hemzelf als zoodanig aangewezen, nl. het verband tusschen Christendom en Israëlitisme) den Islam en het Boeddhisme, van zijn behandeling uit te sluiten. Terwille van het volledig overzicht der stof getroost hij zich voor dezen éénen keer zijn hoorders ook eens rond te leiden op een veld, waar hij geen meester -, waar hij alleen geen vreemdeling was. Maar hoe goed geöriënteerd hij zich hier ook toont, op de hoogte ook van de nieuwste onderzoekingen, hier put hij niet uit eigen volheid. Zoodra hij in de andere lezingen eigen terrein betreedt, spreekt hij weer met gezag. Breed en met weinig toetsen, doch met zekere hand schildert hij eerst den Israëlitischen volksgodsdienst en vooral de onderlinge verhouding van priesters en profeten; daarna het universalisme der profeten en de vestiging van het Judaïsme, waarin het nationale weer op den voorgrond gesteld en dus aan de verwachtingen niet voldaan wordt; maar dan richt hij de aandacht op de binnenzijde en betoogt hij dat het Christendom niet slechts een reactie daartegen, maar er inderdaad uit voortgekomen is, omdat ook in de Joodsche gemeente de kiem van het universalisme nooit geheel was verloren gegaan, maar er zich al sterker ontwikkelde. Het is in deze *Lectures* zijn bedoeling niet, het wetenschappelijk onderzoek verder te brengen, maar veeleer de resultaten daarvan in hun onderlinge samen-

hang voor zijn hoorders te verklaren. In zijn voorrede wijst hij er op dat vakgenooten, die zijn werk *De Godsdienst van Israël* kennen, zullen bemerken dat de daarin voorgedragen beschouwingen hier in verschillende bijzonderheden gewijzigd en naar hij hoopt verbeterd zijn. Vermelding verdient de slotsom, waartoe hij komt: dat nl. het Christendom, al moge het de vrucht zijn van het Judaïsme, niet kan worden begrepen buiten den persoon van zijn stichter om. Voorts legt hij evenals Richard Rothe den nadruk op het aanpassingsvermogen van het Christendom. Op dat punt onderzocht toont het Christendom zijn éénige waarde in onderscheiding van de beide andere geloofssystemen, die het feitelijk ook tot wereldheerschappij hebben gebracht.

Geen onder Kuenens oudere geschriften heeft bij zijn geestverwanten meer tegenspraak ontmoet dan dit. In 't bijzonder vond het hoofdpunt bestrijding: de onmisbaarheid van één persoon voor het herscheppen eener volksaanbidding in werelddwingend geloof was naar veler oordeel een beweren van twijfelachtige juistheid.

Doen zijn hiervóór vermelde werken K. kennen als analyticus, als bouwmeester, als docent, zijn *Hibbert-Lectures* onderscheiden zich ook door een apologetische strekking. Een Duitsch tijdschrift, anders karig met lofspraak, noemde deze voorlezingen ‘een apologetische proeve, ontworpen en uitgevoerd in den allerhoogsten stijl’. Hoewel het een arbeid betreft, door hem samen met anderen ondernomen, behoort onder K.'s werken ook vermeld te worden, het groote werk, dat tot titel draagt: *Het Oude Testament opnieuw uit den grondtekst overgezet en van inleidingen en aanteekeningen voorzien.* Eerste dl. Genesis-Esther. Leiden 1899. De uitgave was mogelijk gemaakt door een daartoe gevormde commissie van vermogende en invloedrijke landgenooten, die er de gelden voor bijeenbrachten. Het plan tot deze nieuwe vertaling van het O.T. was gerijpt bij Dr. I. Hooykaas. Dr. H. Oort, Dr. W.H. Kosters (zie hiervóór blz. 239, 240), Dr. Joh. Dyserinck (zie dl. II, blz. 688) en Dr. J.C. Matthes werden ervoor gewonnen. Hoezeer ook Kuenen met het plan instemde, aan het verzoek om medewerking gaf hij aanvankelijk geen gehoor wegens gebrek aan beschikbaren tijd. Ten slotte gaf hij toe. Dyserinck en Matthes moesten zich al spoedig wegens hun vele bezigheden terugtrekken; de vier overblijvenden togen in 1885 aan den arbeid, waartoe zij van tijd tot tijd in Kuenens studeerkamer bijeenkwamen. De regeling van het werkplan werd tot in bijzonderheden ontworpen (zie hieromtrent de *Voorrede v.h. Eerste dl.*, p. V-VII). Kuenen nam enkel de leiding op zich en de taak om het werk der overigen te herzien. Hij volvoerde een en ander met zijn bekende nauwgezetheid. Daarbij legde hij ongaarne zijn meening op; zelfs deed hij dit, naar den zin der drie vertalers, veel te weinig. Maar ook hier sprak meest zijn keuze voor zichzelf; zijn stempel droeg elke bladzijde van het werk. ‘Met zijne oud-leerlingen werkende’ - schrijft Oort - ‘speelde hij nooit den meester en was hij het toch altijd!’ Van het viertal, dat de taak had ondernomen, stierven drie vóór het einde van 1897. Bij Kuenens dood lag in voorloopigen druk gereed *Genesis - Koningen*, *Jezaja*, *Klaagliederen*, *Ezechiël* en de Algemeene Inleiding. In 1901 verscheen het tweede deel ‘voor de pers bewerkt door H. Oort’, den eenig overgeblevene.

Voorts was K. medewerker aan de door H. Oort en I. Hooykaas geredigeerde uitgave van *De Bijbel voor jongelieden.* Harlingen 1871-'74. 6 dln. 8°. Van dit werk verscheen een Engelsche en een Fransche vertaling.

Behalve de reeds vermelde geschriften en twee begrafenistoespraken (*Bij het graf van den hoogleeraar T.W.J. Juynboll*, *20 Sept. 1861* en *Woorden*, *gesproken*

bij het graf van Henriette Tiele-Backer, *20 Aug. 1885*) verschenen van Kuenen nog in *afzonderlijke* uitgaven een *Oratio de religione Christiana per continuas theologiae commutationes sibi constanti et incolumi*, *quam habuit die VIII Febr. 1862*, *de magistratu academico decedens*. L.B. 1862; een rede: *Friedrich Schleiermacher*, *in de Acad. Godsdienstoefening*, *den 22en Nov. 1866*, *herdacht.* Leiden. 1868; een *voorlezing* door hem in 1870 te Haarlem gehouden over *de vijf boeken van Mozes.* Leiden 1872 (waarvan in 1877 te Londen een Engelsche overzetting het licht zag van de hand van J. Muir, en in 1884 te Budapest een Hongaarsche vertaling); die door J. Muir in het Engelsch vertaalde publicaties onder den titel: *Three Notices of the* '*Speakers Commentary*' *from the Dutch of Dr. A. Kuenen*, *revised by the Author.* London. 1873. Zonder vermelding van den naam des auteurs verscheen het door hem als secretaris vervaardigde geschrift: *Het Haagsche Genootschap tot verdediging van de Christelijke godsdienst. Gedenkschrift van zijn honderdjarig bestaan*, *1785-1885*. Leiden. 1875. De *Gedachtenisrede* (*1866-1890*) door hem als Voorzitter *gehouden in de vergadering van moderne theologen*, *7 April 1890*, werd in 1891 te Leiden afzonderlijk uitgegeven. Hij was de aangewezen man om bij die gelegenheid te presideeren. In de jaarlijksche bijeenkomsten had hij in het middelpunt gestaan, was hij gevierd als geen ander en reeds bij zijn optreden toegejuicht. Na het uitspreken van bovengen. *Gedachtenisrede* werd hij onder algemeen applaus tot Eere-voorzitter benoemd; hij was het - aldus Tiele - feitelijk altijd geweest. Bovendien had hij naast zijn leermeester Scholten en den Utrechtschen hoogleeraar in de Wijsbegeerte Opzoomer op de ontwikkeling der z.g.n. nieuwe richting den sterksten invloed uitgeoefend. Het uitgangspunt van de Leidsche school was echter een geheel ander dan dat van de Utrechtsche. Opzoomer ging uit van de ervaring door middel van het godsdienstig gevoel als den oorsprong van den godsdienst. Voor de wetenschap kon men dat godsdienstig gevoel missen en moest het zelfs zwijgen. Volgens Scholten en Kuenen was in de rede het Godsbegrip als waarheid gegeven, waarmede ook in de wetenschap te rekenen is. Uit de gegeven opperheerschappij Gods maakte Scholten steeds meer gevolgtrekkingen: eerst geen vrije wil; later ook geen wonderen; geen bovennatuurlijke ingeving; geen gebedsverhooring. Toen dit nu ook te Leiden erkend werd, had de moderne richting door de samenstemming van Utrecht en Leiden haar beslag gekregen, al was men van *verschillende* zijden op ditzelfde punt aangekomen. Terwijl Utrecht in die dagen als het bolwerk der rechtzinnigen gold, en als pleitbezorger der moderne richting alleen Opzoomer had, die geen theologisch hoogleeraar was, en wiens leerling A. Pierson bovendien straks aan zijn ervarings-wijsbegeerte ontrouw werd, bezat Leiden Scholten en Kuenen. Door hen beiden werd het meer en meer de bakermat der moderne Theologie, die, zooals Kuenen opmerkt, ouder is dan de moderne richting (*Gedachtenisrede*, blz. 9). Onder hun invloed begon deze Theologie in toenemende mate den stempel van het Leidsche intellectualisme te dragen. Op den duur openbaarde zich hiertegen echter onder de aanhangers der moderne richting verzet, dat voedsel ontving van de zijde van hen, die zich schaarden achter den Amsterdamschen Doopsgezinden hoogleeraar S.B. Hoekstra, die de metaphysische zijde van den godsdienst vèr bij de ethische zijde achterstelde en tegen Scholtens ethisch determinisme en intellectualisme opkwam voor de zedelijke vrijheid, den persoon, het gemoed. (Vgl. hiervóór D. IV, blz. 79-87). Het beginsel van Hoekstra's 'ethisch idealisme' werd straks consequent doorgevoerd door de opkomende ethische richting onder de modernen, die het godsdienstig geloof

geheel afscheidde van de wereldbeschouwing. Dr. I. Hooykaas vertolkte zijn bezwaren tegen het Monisme van zijn vroegeren leermeester Scholten (zie hiervóór. Dl. IV, blz. 293). Nog een schrede verder ging A.G. van Hamel, die in zijn *Godsdienst zonder Metaphysica* als eisch stelde, dat het begrip 'Voorzienigheid' geheel zou vervallen (zie hiervóór Dl. II, blz. 474). Onder de modernen, die tegen deze radicale voorstellingen protesteerden, deed ook Kuenen zich hooren. Hij noemt hen, die het z.i. 'verderfelijk' standpunt, door van Hamel verdedigd, innemen, ook de positivistische modernen en onderscheidt hen van de ethische modernen, die toch een godsvoorstelling hebben. (Vgl. ook zijn art: *Het Positivisme en de Godsdienst* in: *Th. Tijdschr.* 1868, blz. 414-444; kort te voren door hem als referent voorgedragen in de jaarlijksche vergadering van moderne Theologen. (Hij bleek àl de werken van den philosoof van het Positivisme Aug. Comte gelezen te hebben en er volkomen mee vertrouwd te zijn). K. meent het supranaturalisme te kunnen verwerpen, zonder het naturalisme te aanvaarden. Waar de erkenning eener hoogere macht, waarvan de mensch zich afhankelijk gevoelt, die hem helpt of tegenwerkt, beloont of straft, ontbreekt, daar is geen godsdienst meer. 'Er schiet niets anders over dan: den godsdienst te verklaren voor ijdelen waan'. (*De Godsdienst*, *de Wetenschap en het Leven. Gedachten over* '*Godsdienst zonder metaphysica*'. In: *Th. Tijdschr.* 1874, blz. 617-648). Een scheiding en tegenstelling van natuurorde en zedelijke orde, zooals door de ethisch-modernen verdedigd wordt, acht K. verwerpelijk (*De Natuur en de zedelijke Wereldorde.* In: *De Tijdspiegel.* 1875. III, blz. 1-23). Aan het hier geteekend conflict herinnerend in zijn *Gedachtenisrede* constateert hij dat, indien de 'Ethischen' den weg, die hun in *Godsdienst zonder Metaphysica* werd gewezen, tot het einde toe hadden bewandeld, een scheiding onder de moderne Theologen bezwaarlijk zou hebben kunnen uitblijven (blz. 28v).

Intusschen had het in hun midden gerezen verzet tegen de Leidsche opvatting ook het kerkelijk leven niet onbewogen gelaten. In de polemiek, die ontstaan was tengevolge van het besluit door Busken Huet en A. Pierson genomen om hun ambt, beiden als Waalsch predikant, resp. in 1862 en 1865, neêr te leggen, nam ook K. deel, zooals reeds terloops (blz. 299) is opgemerkt, door de uitgave van een brochure, getiteld *Het goed recht der Modernen.* Leiden. 1866. Zij is geschreven onder den indruk van den fellen aanval in Huets *Ongevraagd Advies* (1866) op de Moderne Theologie, waarbij hij haar dogmatisme en haar onvermogen verweet, en van Piersons geschrift *De Moderne Richting en de Kristelijke Kerk* (1866), waarin deze nader uiteenzette, waarom zijn anti-supranaturalistische wereldbeschouwing hem verbood in de Kerk te blijven. Daartegenover bepleit K. het standpunt dat z.i. de modernen behooren in te nemen ten opzichte van de Hervormde Kerk. Hun wereldbeschouwing is de organische, waarin voor het wonder en diensvolgens ook voor de bovennatuurlijke goddelijke openbaring geen plaats is. En al is nu de geschreven belijdenis der Kerk door en door supranaturalistisch, het supra-naturalisme is volgens hem slechts een tijdelijke vorm van het geloof. Het is thans de roeping van den modernen prediker zóó van den godsdienst te getuigen, dat deze blijkt met de organische wereldbeschouwing tot een harmonisch geheel verbonden te zijn. In de Kerk, die het recht heeft zich te hervormen, kan de moderne prediker zich beroepen op den historischen Jezus en op de hervormers; hij moet vooralsnog in haar midden op zijn post blijven; hij behoort daar tot de reformatorische partij. De Hervormde

kerk verkeert echter nog te veel in een tijdperk van overgang om in de proponentsformule verandering aan te brengen; mocht echter

de wijziging in het benoemen van kerkeraadsleden en het beroepen van predikanten ten gunste der moderne richting uitvallen, dan zou er alle reden zijn die verandering te maken.

Ook in dit opzicht nam Kuenen hetzelfde standpunt in als Scholten, die in zijn *Supranaturalisme in verband met Bijbel, Christendom en Protestantisme* (1867) Piersons betoog gevolg noemt van een foutief kerkbegrip.

Niet zonder reden wordt telkens Kuenen naast Scholten geplaatst bij de beschrijving van de wording en den ontwikkelingsgang der Moderne Theologie en der Moderne Richting. Aan geen leermeester meer dan aan dezen is K. steeds gehecht gebleven. Hoe diep en duurzaam de indruk van zijn persoon en onderwijs op hem was en hoeveel hij voor zijn vorming hem te danken had, daarvan getuigt het indrukwekkend 'levensbericht' van zijn hand na Scholtens overlijden (1885). Het oogenblik, waarop hij dezen leermeester toesprak na diens laatste college, is door een der studenten, die er getuige van was geweest, bij de begrafenis van laatstgen. genoemd een oogenblik van majesteit. De verwachting, die Scholten van den 'beste' zijner leerlingen gekoesterd had, dat nl. door diens optreden het godgeleerd Nederland nog iets anders zou doen dan met zekere belangstelling de onderzoekingen volgen, waarin meerendeels Duitschland den weg baande - die verwachting van Scholten is door K. vervuld, zelfs overtroffen.

Geestverwant met Scholten betoonde hij zich reeds hierin, dat hij aanvankelijk trouw bleef aan de gangbare Bijbelsche geschiedbeschouwing. Dit lag ook in zijn aard. Evenmin als een profetische natuur, met hoe fijne distinctie hij ook de Profeten van Israël heeft gekarakteriseerd - was hij een 'beeldstormer' of een 'scepticus'. In zijn inaugureele rede noemt hij de opvatting van Vatke, die in groote lijnen een rangschikking der gebeurtenissen uit Israëls geschiedenis ontwierp, waardoor de priesterlijke wet geheel aan het slot pas haar plaats kreeg, 'waanzinnige droomerij', het weêrleggen nauwelijks waard. Dat hier en daar in het O.T., met name in de profetieën van Jesaja, gezinspeeld wordt op het lijden van Gods Zoon stond nog na 1855 voor hem vast. Aan Jezus een min nauwkeurige aanhaling ten laste te leggen uit de H. Schriften stiet hem lang nog blijkbaar tegen de borst. Toen hij zijn eerste voorlezingen over het ontstaan van het N. Testament hield, stond voor hem de Apostolische echtheid van het 4e Evangelie nog volkomen vast. Evenmin als Scholten werd hij gedreven door nieuwigheidsbejag of was het hem te doen om krasse uitkomsten. Maar nauwelijks had de moderne richting, na den aanval van Mr. Is. da Costa op de door de Theol. Faculteit te Leiden geleeraarde Theologie (bepaaldelijk sinds 1858) als zoodanig zelfbewust positie genomen, of beiden traden op als haar voornaamste èn invloedrijkste kampioenen. K. gaf daarbij rekenschap van zijn standpunt en wereldbeschouwing in: *Het supranaturalisme en de geschiedenis van Israël.* Eene toespraak en eene recensie (*Godgel. Bijdr.*, 1860, blz. 705-757). Behoedzaamheid bleef daarbij echter zijn kenmerk overeenkomstig de door hem geliefde uitspraak dat in rustig afwachten en vertrouwen onze kracht zal bestaan (Jes. 30:15). Om zijn 'behoudzucht' werd soms, met name door jongeren, geglimlacht.

Hoe dankbaar ook aan Scholten, hij is niet als deze wijsgeerig dogmaticus geworden. De leerling is niet in het voetspoor van zijn meester gegaan; maar zoodoende hebben zij elkander juist aangevuld. Is Scholten bij zijn 40-jarig ambtsjubileum genoemd 'Theologiae Batavos renovator', zonder Kuenen zou zijn werk onvoltooid zijn ge-

bleven. Wat de eerste voor de geschiedenis der oud-christelijke oorkonden en bovenal voor het wijsgeerig deel der godgeleerdheid deed, volbracht de ander voor de kennis van Israëls godsdienst, zijn oorkonden en geschiedenis.

Ook in zijn optreden en voordracht was K. geen copie van Scholten, die als een geestelijk geweldenaar zijn hoorders wist mee te voeren in het rijk der bespiegeling en beslag te leggen, zelfs op den onaandoenlijkste, door hun het verleidelijk spel te toonen van allerlei in zijn monistisch denksysteem elkander ontmoetende lijnen, waarbij het scheen alsof Spinoza, Schelling, Hegel niets anders geweest waren dan louter - wegbereiders tot Scholten. Geheel anders was het optreden van Kuenen, overeenkomstig den aard zijner studiën, maar ook krachtens zijn natuur en aanleg; het werk van den bronnenzifter en dat van den stelselbouwer zijn geheel verschillend van karakter; het werk van den eerste vertoont zich in zijn gansche kracht niet in de oogenblikken, waarin men hem hoort, maar wanneer men hem rustig narekent. Maar bovendien was K. zelf afkeerig van alle jacht op effect. Meester van zichzelf, van zijn onderwerp, van zijn gedachtengang was hij op den katheder de rust, de kalmte zelve. Zonder door een gloedvolle voordracht mee te slepen - al kon hij bij bijzondere gelegenheden van blijden of droeven aard met innigheid en diep gevoel spreken - was hij zijn taal volkomen meester; nooit zocht hij naar een woord, en toch zou men een woord dat hij sprak, kunnen laten drukken, ook wanneer hij in een debat geheel onvoorbereid optrad. Wat hij schreef of voordroeg was geheel in overeenstemming met het doel dat hij beoogde: te onderrichten, en met het karakter zijner studiën, het critische. In bijzondere mate bezat hij de gave om als voorzitter zulk een debat saam te vatten; met zijn oordeel over het gehoorde spoedig gereed, maakte hij zijn eindoordeel op, nadat hij eerst alles vermeld had wat er gesproken was, zoo trouw en met zulk een onpartijdigheid en hoffelijkheid, dat die hem eigenlijk niets gezegd hadden zich konden verbeelden ook hun licht ontstoken te hebben. Zijn vertoog in zijn colleges of elders voorgedragen, moest onberispelijk gerangschikt, maar ook van a tot z voor het aandachtig middelslag te volgen zijn. Om voeling te krijgen en te behouden met zijn hoorders, spaarde hij geen moeite. Zijn methode was de methode der begrenzing. Waar begint de zekerheid? waar eindigt zij? waren de telkens terugkeerende vragen door hem gesteld; verder dan die zekerheid meende hij niet te mogen gaan. Zoo voortspeurend beoefende hij bij de uiteenrafeling van de geringste bijzonderheden en getuigenissen een geduld, dat het geduld der jongeren weleens te machtig werd. Wanneer dàn de ‘disjecta membra’ omzichtig gezocht waren, werden de strijdige gescheiden, de samenhoorende bijeengevoegd tot een vast geheel. Bij de nadere toetsing bleef geen afwijkende slotsom onaangeroerd; ook zelfbedachte tegenwerpingen vonden gezette overweging. In 't einde was het, naar Tiele's opmerking, nauwelijks noodig dat hij zijn slotsom noemde. De streng gesloten redeneering had haar voor ieder, wiens aandacht niet was afgeleid, klaarblijkelijk gemaakt. Een echt Socratisch gevoel van *rekenplichtigheid* kenmerkt doorloopend zijn betoogtrant. Voor den vorm legt hij telkens rekenschap af voor den lezer, maar in hoofdzaak doet hij dit voor zichzelf. Ontegenzeggelijk is er in deze wijze van doceeren iets wat vermoeit, bijna zelfs ontstemt. Dat de man, die bij het gezellig onderhoud en in vergaderingen zich zoo rijk aan humor, zoo vol fijn vernuft toonde, zijn studiewerk zoo inkleedde, laat zich verklaren uit zijn voortdurend streven om *zakelijk* te zijn. Elk bloempje van geest, dat aan de zakelijke waardij van zijn betoog

de opmerkzaamheid van zijn lezers kon onttrekken, scheen hem uit den booze. Maar bij

dezen opzet verdient opmerking, dat hij ook geen moment het gewicht van zijn persoonlijkheid deed meewegen in de schaal zijner overleggingen. Hij overreedde nooit, maar overtuigde slechts, en in den loop van zijn betoog vermeed hij zelfs den schijn van onrecht jegens de weerpartij. Ook daarin toonde hij zich anders dan Scholten, wiens optreden en wijze van doceeren autoritair, uit de hoogte was. Het 'laat ons bedachtzaam zijn', dat K. ergens in zijn *Godsdienst van Israël* uit de pen vloeide, zou, als wetenschappelijke lijfspreuk, kunnen gelden tegenover het door zijn leermeester veelal herhaalde 'Mij mishaagt.'

In menig opzicht vergoedden Kuenens persoonlijke eigenschappen de stroefheid van Scholten. Ook in de wijze, waarop hij examen placht af te nemen. Hij vraagde zoo, dat ieder wist hoe het met hem stond, en nooit heeft iemand geklaagd, dat K. hem onrecht had aangedaan. Zijn welwillendheid bij het ondervragen stelde de examinandi op hun gemak. Zijn leerlingen waren hem op het hart gebonden. Wat zou mij dit feest zijn', zoo sprak hij bij de herdenking van zijn 25-jarig professoraat, 'wanneer mijn studenten er niet waren!' Opmerkelijk is dat de man, die naar de mededeelingen van zijn jeugdvriend A. Loosjes in diens belangwekkende karakterteekening van K. (zie ond. *Litterat.*) zèlf bij niemand ooit ter biecht ging, door zoovelen juist in vertrouwen werd genomen. Zijn leerlingen, ook zij, die de academie reeds hadden verlaten, wendden zich tot hem met hun vragen en bezwaren, en hij vond steeds tijd om hen te helpen met raad en, mocht het noodig zijn, ook met de daad. Zijn persoon, zijn woord gaf hun, en hùn niet alleen, een gevoel van *veiligheid*, zooals na zijn heengaan herhaaldelijk met nadruk is opgemerkt. Een zijner vroegere leerlingen (G. Wildeboer) heeft den diepen indruk, dien K. op hem en op andere discipelen gemaakt had, behalve uit 'zijn veelomvattende geleerdheid' en 'zijn strenge methode', verklaard uit 'zijn verheven karakter'. In verband met dit laatste verdient het opmerking, dat aan zijn geopend graf alle sprekers, zelfs de ambtgenoot, die in naam van de Kon. Akademie der Wetenschappen het woord voerde, hem meer als mensch dan als geleerde huldigden, zonder dat dit ook maar in 't minst miskenning beteekende van zijn verdiensten op het gebied der wetenschap. In de eerste droefheid over zijn gemis kon men zich niet aanstonds rekenschap geven van àlles wat men in hem verloren had; dit zou eerst later volgen; maar zijn beeld, zooals men hem had gekend en liefgehad, rees 'in al zijn beminnelijkheid' aanstonds allen voor den geest (Tiele).

Ook buiten de academische wereld, b.v. bij het beroepen van predikanten in geestverwante gemeenten werd K.'s advies begeerd. Zelf bleef hij zijn medeleven in het kerkelijk leven toonen, ook door geregeld ter kerk te gaan. In besturen, comité's, genootschappen, werd zijn lidmaatschap op hoogen prijs gesteld. Zoo was het in den Ned. Protestantenbond, in de (door hem opgerichte) Vrijzinnige Kiesvereeniging, in het Curatorium van het Leidsche gymnasium, maar evenzeer in de Kon. Akademie der Wetenschappen (waarvan hij sinds zijn 30e levensjaar lid, en van wier Letterkundige Afdeeling hij later ook voorzitter was), in het Stolpiaansch Legaat, in het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Chr. Godsdienst, in Teyler's Godgeleerd Genootschap. Zijn woord had er gezag. Men wist dat hèm niets ontging, dat hij steeds vroeg genoeg met een woord op z'n pas het scheepje in koers zou houden, dat zijn nauwgezetheid borg bleef voor de uitkomst.

Zonder dat het ooit in zijn bedoeling lag te heerschen, maar steeds te dienen, was hij een door en door presidiale natuur. Toen hij in 1883 op het Congres van beoefenaars

der Oostersche Letteren te Leiden, presideerde inplaats van den pas overleden Dozy, destijds den eerste der Nederlandsche oriëntalisten, volbracht hij zijn taak - dubbel zwaar omdat hij gebukt ging onder het verlies van zijn vrouw nog geen half jaar geleden - met een humor en tact, die zelfs bij de feesten hem bijbleven, dat er onder de deelnemers maar één roep over opging.

Niet alleen in elk onderdeel der godgeleerde wetenschap was K. thuis, zijn kennis ook daarbuiten grensde aan het wonderbaarlijke. (Tiele). Haar omvang werd alleen geevenaard door haar zekerheid. Zijn zeldzaam vast geheugen deed hem vasthouden wat hij eens wist; en dit stond hem altijd ten dienste. Bij het beschrijven der handschriften van de Arabische wiskunstenaars bleek hij zoozeer op de hoogte te zijn van hun vak, dat deskundigen er versteld van stonden. Men zou - zoo verklaart zijn leerling Prof. G. Wildeboer - geneigd zijn op hem toe te passen wat de tijdgenooten van Hieronymus van dezen getuigden: ‘quod Hieronymus nescivit, nemo mortalium unquam nescivit’. Bij aanhalingen van een versregel van dezen of genen Latijnschen dichter in Kuenens tegenwoordigheid hoorde men hem allicht een tiental verzen nog vervolgen. Toen hem in een gezelligen kring van vakgenooten een der aanwezigen, naar aanleiding van het gesprek, opmerkzaam maakte op Kant's ‘Kritik der Urteilskraft’, werd deze overbluft met de vermelding uit het hoofd van het cijfer der bladzijde, waar in de uitgave van Hartenstein de bedoelde plaats was te vinden.

Erkende de Regeering hier te lande K.'s wetenschappelijke praestaties door hem te benoemen tot Ridder der Orde van den Ned. Leeuw, hoe hoog men ook in het buitenland zijn verdiensten in dat opzicht aansloeg, bleek op allerlei wijzen; niet alleen werden zijn boeken in andere talen overgebracht, maar ook boden verschillende universiteiten hem het eere-doctoraat aan; toen die van Edinburgh - wat zij slechts zeldzaam deed - hem, bij gelegenheid van haar jongste eeuwfeest, deze onderscheiding verleende en Kuenen voor een daaraan verbonden verplichting moest bedanken, gaf zij hem twee jaar later (in 1889) een nieuw bewijs harer buitengewone waardeering door hem den bul bij hooge uitzondering *toe te zenden.* Meermalen was hij de gast van Engelschen, die met eerbiedige bewondering opzagen naar den vriendelijken geleerde ‘met zijn hooge gestalte, zijn eenigszins gebukte houding, zijn langwerpig hoofd, zijn krachtig breed voorhoofd, zijn vasten en helderen blik, zijn arendsneus, waaronder een fijne mond en scherp belijnde kin’ (zooals A. Réville hem beschreef). Nog in zijn laatste levensdagen noodigde de universiteit van Dublin hem persoonlijk uit om bij de feesten, die zij in een volgend jaar hoopte te vieren, tegenwoordig te zijn. Toen de brief Leiden bereikte was de man, voor wien hij bestemd was, reeds niet meer. Overal waar men in O.T.ische studie belangstelde was zijn naam gevestigd, en in Engeland en Amerika was die naam zelfs doorgedrongen tot kerkelijke vergaderingen en gemeenten, waar de moderne denkbeelden begonnen te gisten. Toen in 1888 P.H. Hugenholtz Jr. Amerika doorreisde, werden aan dezen in druk bezochte ‘meetings’ adressen van dank en hulde aangeboden voor zijn beroemden landgenoot. Ook de *in memoriam*'s in tal van buitenlandsche organen na zijn verscheiden geplaatst, getuigden van de bijzondere vereering, hem toegedragen. (Naar enkele van die wordt verwezen onder ‘Litteratuur’). Noch zichzelf noch anderen zocht K. wijs te maken dat al de onderscheidingen, die hem bij zijn leven zoo ruimschoots ten deel vielen, hem onverschillig waren; hij toonde er zich erkentelijk

voor, al wachtte hij zich zorgvuldig er zelfs een toespeling op te maken, wanneer hij meende dat een ander zich voorbijgegaan kon

voelen. Zijn geluk zocht hij er echter niet in; dat vond hij in de liefde der zijnen.

Kenschetsend voor zijn persoonlijkheid en voor de plaats, die K. innam, was de wijze waarop hij zich onder Leidens burgerij, ook onder de minst ontwikkelden, bewoog. Met hen verkeerde hij even gemakkelijk als met de eersten en uitnemendsten op welk gebied ook. In de oude academiestad wist iedereen wie 'Professor Kuenen' was. Er had zich onder het volk een zekere legende gevormd van zijn wondere gaven en zijn roem over de wereld verbreid. Bij klein en groot gold hij als de incarnatie der hoogeschool. En toch was hij daarbij 'zoo gewoon!' Om in de oude academiestad een man van wetenschap aan te wijzen, die zulk een populariteit genoot, moet men teruggaan tot van der Palm, doch deze was 'volksredenaar'.

Zooveel zijn tijd het hem toeliet, gaf K. zich aan zijn huisgezin. Den 2en Aug. 1855 was hij gehuwd met Wiepkje Muurling, oudste dochter van Prof. W. Muurling, hoogleeraar te Franeker (1837), daarna te Groningen (van 1840 af), een der vaders van de 'Groninger richting' (in zijn later leven tot de moderne richting overgegaan). Den 26en Maart 1883 ontviel zij hem door den dood na een langdurige uitterende ziekte. Hun harmonieus huwelijk is door een buitenlander, die hem persoonlijk zeer nà stond (Wicksteed), omschreven als een 'van ideale schoonheid en ideaal geluk', en volgens hen, die tot zijn huisvrienden behoorden, was die uitspraak in geen enkel opzicht overdreven. Opgevoed in de denkbeelden der 'Groninger richting', werd zijn echtgenoote gaandeweg voor die van Kuenen gewonnen, al kon zij ook in dat opzicht nooit gehéél haar verleden verloochenen. Zonder ooit in den eigenlijken zin een geleerde vrouw of een verstandsmensch te worden, was zij een begaafde, verstandige vrouw, die met haar man in alles meeleefde, ook in zijn werk. Uit hun huwelijk, dat gedurende de eerste 7 jaren kinderloos bleef, werden daarna vijf dochters en twee zoons geboren, welke laatsten beiden ook hoogleeraar te Leiden zijn geworden: Prof. J.P. Kuenen (overl. 1922) en Prof. W.A. Kuenen.

Van K. bestaan verschillende gegraveerde portretten; twee op jeugdigen leeftijd, waarvan een (ter halve lijve, links, in gewone kleeding met den linkerarm op een tafel leunende, Lith. d. J.P. Berghaus A^{o} 1851) in reproductie voorkomt bij Knappert, *Gesch. N.H.K.* II tegenover blz. 326). Een in borstbeeld van voren en links (met facsim. Door W. Steelink. 8°) in: *Leidsche Studenten-Almanak v.h.j. 1863*; een op middelbaren leeftijd, borstbeeld van voren. (In ovaal. Houtsn. 4°) bij het art. van Prof. de Goeje in: *Eigen Haard.* 1878. Zie: v. Someren, *Cat. v. Portr.* II. No. 3090-3094. Eveneens in de uitgave van K. Budde (zie hierna) vindt men zijn afbeelding. Voorts een photogr. portret van K. naar het door Thérèse Schwartze geschilderde. 4°. K.'s *afzonderlijk uitgegeven geschriften* zijn reeds hiervóór in zijn levensbeschrijving vermeld. Voor de opgave van zijn in periodieken geplaatste publicatiën, moet hier verwezen worden naar de lijst zijner geschriften achter zijn *Levensbericht* van de hand van Prof. Mr. v.d. Vlugt, blz. 356-368, gr. 8° in kleinen dr.), waarbij deze heeft gebruik gemaakt van de door v. Manen bewerkte *Bibliography of the writings of Dr. A. Kuenen*, afgedrukt in *The Jewish Quarterly Review.* Vol. IV (1892), p. 471-489. De lijst van v. Manen is ook overgenomen in de door K.'s leerling en geestverwant K. Budde in 1894 bezorgde uitgave: *Dr. A. Kuenen*, *Gesammelte Abhandlungen zur biblischen Wissenschaft. Aus dem Holländischen.* Verre de meeste van K.'s tijdschriftartikelen zijn geplaatst in het *Theol. Tijdschrift*, waarvan

Kamphausen (zie: Herzog, *Realencykl.* t.a.p.) oordeelde, dat reeds ter wille hiervan het leeren van de Nederland-

sche taal tot een plicht wordt voor elk buitenlandsch geleerde, die zich op de hoogte van zijn vak wil houden. Voor de overige bijdragen en studiën van Kuenen in periodieken, waarvan verscheidene hiervóór in zijn levensbeschrijving zijn genoemd, zie men de bovenvermelde bibliographieën zijner geschriften.

L i t t e r a t u u r : *Jaarboek v.d. Kon. Acad. der Wetensch.* 1892, blz. 1-25 (nekrol. door C.P. Tiele, voorgedr. in de vergadering der Kon. Akad. Afd. Letterk.); later opgenomen in: *Karakterschetsen v. vermaarde Nederlanders* (verzam. ond. toezicht v. S.A. Naber, 1906), blz. 215-248. - *De Gids.* 1892, II, blz. 191-196 (C.P. Tiele, *Abr. Kuenen. In memoriam*); 1893. I, blz. 509-565 (H. Oort, *Kuenen als godgeleerde*; 1894. IV, blz. 494-517 (J.C. Matthes, *Kuenen als criticus*; bespreking v. K. Budde, *Dr. A. Kuenen*, *Gesammelte Abhandlungen* (zie boven). - *Levensber. Letterk.* in: *Handel. v.d. Maatsch. der N.L.* 1892-93; (Lb. door Mr. W. van der Vlugt, van wien ook een art. in *Leidsch Dagbl.* 17 Dec. 1891). - *De Tijdspiegel.* 1892. I, blz. 145-166 (art. v. W.C. van Manen; vgl. ook *Prot. Kirchenztg.* 1892, S. 255-260, 284-289, 307-312). - *Theol. Tijdschr.* 1892, blz. 113-116 (art. v. H. Oort). - *Ned. Spectator.* 19 Dec. 1891. No. 51 (art. v. M.J. de Goeje). - *Theol. Studiën.* 1892, blz. 1-8 (art. v. G. Wildeboer). - *Stemmen v. W. en Vr.* 1894, blz. 225-292 (A. Loosjes, *Uit de jeugd v. Abr. Kuenen*), vgl. *Dpsgez. Bijdr.* 1904, blz. 85, 90. - *The Jewish Quarterly Review.* Vol. IV (1892), p. 571-605 (art. v. Ph.W. Wicksteed, met gebruikmaking o.a. van brieven e.a. manuscripten van K. en van verdere gegevens hem mondeling verstrekt door K.'s nabestaanden en vrienden bij zijn kort te voren gebracht bezoek aan Holland). - *Leidsche Studentenalmanak v.h. jr. 1893*, blz. 277, 278; 315-330. (art. v. C.P. Tiele). - *Elsevier's Geïllustr. Mndschr.* D. III (1892), blz. 618-629 (P.H. Ritter, *Scholten-Kuenen*). - Herzog, *Realencykl.* 3te Aufl. XI (1902), S. 162-170 (art. v. Ad. Kamphausen), zie ook *Regist.* en XXIII (1913), S. 807. - Molhuysen en *Blok*, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 734, 735 (art. v. J. Herderscheê). - Grosheide e.a., *Chr. Encycl.* III, blz. 532, 533. - *Eigen Haard.* 1878, blz. 101, 102; 1892, blz. 9-11 (art. v. H. Oort). - *Prot. Monatshefte.* XIter Jhrg. (1907) (art. v. F. Pijper). - K. Budde, *Dr. A. Kuenen*, *Gesamm. Abhandl. etc.*, S. III-VII. - *The Andover Review.* Boston. 1892, p. 201-204. - J. Herderscheê. *De modern-godsdienstige richting in Ned.* (reg.). - A.M. Brouwer, *De moderne richting. Eene hist.-dogm. studie* (reg.). - J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken* (reg.). - K.H. Boersema, *Allard Pierson. Eene cultuur-histor. studie.* 's-Grav. 1924 (reg.). - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.* (reg.). - Dez., *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - Knappert, *Gesch. N.H.K. II* (reg.). - Reitsma, *Herv. en Herv. K.* 3e dr. (reg.). - Weekbl. *Kerk en Volk.* 28 Juli 1928 2e bl. (J. Herderscheê, *L.W.E. Rauwenhoff en A. Kuenen. Persoonlijke herinneringen.* II. M. portr. - *N. Rott. Crt.* Av. bl. 15 Sept. 1928 (B.D. Eerdmans, *Prof. Dr. A. Kuenen* m. portr. (Feuilleton-omslag.) en ibid. Bl. B (ongeteekend) *Abr. Kuenen. K.'s werkzaamheden op ander gebied dan het O.T.ische Een oordeel van Prof. K. Budde.* - *Alb. stud. L. Bat.* I, k. 1341.

[Fredrik Cornelis van der Meer van Kuffeler]

KUFFELER (van der Meer van) (Fredrik Cornelis), oudste der vier zoons uit het huwelijk van Jacques Anne François van der Meer v. Kuffeler, thesaurier van Gouda, en van Vroucke Cornelia Weldijk, werd geboren te Gouda den 25en Aug. 1814. Hij volbracht zijn academische studie te Leiden (ingeschr. ald. 20 Juli 1832), werd

toegelaten tot de Evangeliebediening door de Waalsche Commissie in 1838, benoemd tot predi-

kant in N.O. Indië den 24en Oct. 1842 en als zoodanig te 's-Gravenhage bevestigd den 27en Nov. d.a.v. Achtereenvolgens was hij werkzaam te Soerakarta en Djokjakarta (1844), Padang (1846), Semarang (1851). In 1864 ging hij met verlof naar Nederland. Na zijn terugkeer in O. Indië diende hij de gemeente te Soerabaia van 1865 tot aan zijn overlijden (tengevolge van bloedvergiftiging) den 21en Oct. 1868.

In de *Handelingen van de Algem. Chr. Synode der Herv. Kerk* v.h. jr. 1845, blz. 8 wordt geconstateerd dat hij 'met nauwgezetheid en vrucht zijn arbeid verrichtte en op zijn bezoekreizen aangename ervaringen' opdeed. (Vgl. ook Jrg. 1848, blz. 9). Hij behoorde tot die O. Indische predikanten, die hoewel erkennende de onderscheiden taak van den zendeling en van den predikant eener Europeesche gemeente, nochtans overgangen uit andere religiën tot het Christendom bevorderden of er zelfs de hand in hadden. Op een dienstreis naar Benkoelen in 1846 (waarvan het door hem opgesteld verslag voorkomt in *Tijdschr. t. bevorder. v. christelijken zin in N.I.* 3e Jrg. t.a.p.) doopte hij op eenmaal 50 kinderen, en in 1860 te Semarang een Chinees en een Arabier (*Alg. Handelsblad.* 27 Mrt. 1860). De bijzondere tijdsomstandigheden van het jaar 1848, die zelfs in Indië velen uit de dáár eigenaardige zorgeloosheid opwekte, gaven hem aanleiding tot de uitgave van het *zestal Leerredenen* (zie ond. zijn geschr.), waarvan in *Waarheid en liefde* (1850, IV, blz. 751-753) de bedoeling geprezen wordt, maar minder de vorm en inhoud. Vergeefs zocht de recensent er 'in 't algemeen die eenvoudige Evangelieprediking' in, die 'overal, ook in Indië zoozeer behoefte is, en zich betoont eene kracht Gods tot zaligheid'.

Behalve met zijn arbeid als predikant hield v.d. Meer v. K. zich ook bezig met het bestudeeren van de bronnen voor de Kerkgeschiedenis, met name in N.O. Indië (*Verslagen en Meded. v.d. Kon. Akad. der Wetensch.* Afd. Letterk. VII, blz. 12). Zijn eerst uitgegeven studie over *het leven van Fr. Xaverius*, oorspronkelijk door hem bestemd voor acad. proefschrift, had daarvan reeds het bewijs geleverd. Een critische bespreking van dit werk komt voor in *Waarh. in liefde.* 1843. III st., blz. 661-664.

Hij was lid van de Maatsch. der Ned. Letterkunde te Leiden.

Hij huwde te 's-Gravenhage 16 Nov. 1842 met Gesina Alida Nolthenius van Elsbroek, die tegen het Indisch klimaat niet bestand bleek, en daarom gerepatriëerd, hem den 15 Aug. 1855 te 's-Gravenhage door den dood ontviel. Uit hun huwelijk werd, behalve een vroegtijdig overleden zoon, geboren J.A.F. v.d. Meer v. K., overl. te 's-Gravenhage 17 Aug. 1923 als emer. predikant van Moordrecht.

Van F.C. v.d. Meer v. Kuffeler zag het licht: *Het leven van Franciscus Xaverius*, *medeoprigter der Jezuietenorde*, *bijgenaamd apostel van Indië.* Leyd. 1842. 8°. (Kon. Bibl.). (Opgedr. aan President en Leden der Commissie v.d. zaken der Prot. Kerken in N.O. en W.I., en voorzien v.e. portret in steendr. v. Xaverius). - M.H. Hohlenberg, *De oorsprong en verdere lotgevallen der Chr. Kerk in Hindostan*, *enz. tot aan de helft der zestiende eeuw*, *oordeelkundig onderzocht.* Uit het Latijn vert. en m. aanteek. en bijlagen vermeerderd. Leyd. 1842. 8°. (De voorr. is gedagteekend: Gouda. 24 Oct. 1842. Het oorspronkelijk werk is een te Kopenhagen in 1822 verschenen dissertatie. Al de 42 Bijlagen in de Ned. vert. zijn van de hand van v.d. M. v. K. Vgl. de aankondiging in: *Waarh. in liefde.* 1843. III st., blz. 664-667). - *Leerr. n. aanl. v.e. in de gem. Soerakarta geh. bedestond*, *bij gelegenh. v.h. uitrukken van een gedeelte der Neêrl.-Indische krijgsmacht naar het eiland Bali.* Samarang. 1846. 8°. - *De*

gesneuvelden op het eiland Bali godsdienstig herdacht in eene leerr., *n. aanl. v. II Sam. I:19*,

uitgespr. te Padang op den 24sten Junij 1849. 8°. (Bibl. N.L.). - *De teekenen der tijden. Een zestal leerred.* Rotterd. 1849. 8°. - *Broederlijk schrijven v.d. predikant F.C. v.d. M. v. K.*, toegevoegd aan: W. Hoezoo, *Opwekkingsrede ter uitbreid. v.h. Christendom*, geh. op Pinkstermaandag v.h. jr. 1852. Rotterd. 1854. 8°. - *Levens-herinneringen in proza en poëzie.* Samarang. 1857. 8°. (Bibl. N.L.). - *Levensgeschiedenis v.d. Zaligmaker naar den inhoud der vier evangeliën chronologisch gerangschikt ten gebruike bij het catechetisch onderwijs.* Samarang. 1859. 8°. - *De gymnastiek in haar historisch, natuurkundig en zedelijk verband beschouwd tot de tegenwoordige opvoeding der Indische jeugd.* Inwijdings-rede bij de opening der gymnastiekschool, door de afd. 'Samarang' der Maatsch. tot Nut v. 't Algem. op den 26sten Sept. 1862. Samarang. 1863. 8°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* (Bijvoegs.), blz. 110. - Hs. Borger. - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz. 251. - Dez., *De Herv. Kerk in N.O.I.*, blz. 397. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 867 (art. Dr. J. Herderscheê). - *Tijdschr. t. bevorder. v. chr. zin in N.-Indië.* Batavia. 2e Jrg. (1846), blz. 161; 3e Jrg. (1846), blz. 133-137. - *Nederl. Patriciaat.* 20e Jrg. 1931/32, blz. 141, 142. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1296. - J.A. v.d. Chys, *Proeve eener Ned. Ind. Bibliographie* (1659-1870), blz. 81, 89, 96, 135, 170.

[Jacob Kuiper]

KUIPER (Jacob), geboren te Koog a/d Zaan, liet zich op 28 September 1768 als theologisch student aan het Doopsgezind Seminarium 'van wege 't Lam' te Amsterdam inschrijven en werd den 8en April 1773 tot proponent bevorderd. Eerst diende hij eenigen tijd de gemeente Makkum, maar kwam reeds in 1775 als predikant te Deventer. Bekend staande als vurig Patriot, verliet hij bij de komst der Pruisen in 1788 de stad, maar kon er spoedig terugkeeren, waarna hij verder tot 1820 zijn ambt rustig kon vervullen. Ongesteldheid noodzaakte hem in dat jaar emeritaat aan te vragen, dat hem verleend werd. Hij overleed in 1825 en werd op het Bergkerkhof begraven.

In de *Werken* van Teyler's Godgeleerd genootschap zijn een drietal bekroonde verhandelingen van zijn hand opgenomen: de eerste *Over Gods bijzondere voorzienigheid* (dl. II, 1782), de andere *Over de onverschilligheid en den verstandigen ijver voor godsdienstige waarheden* (dl. VIII, 1788) en de derde *Over den grondregel der Protestanten of het regt op, en de verpligting tot eigen oordeel in den godsdienst* (dl. XI, 1791). Bij de bespreking dezer laatste verhandeling merkt Sepp op, dat dit vraagstuk noch door Kuiper, noch door één der andere bewerkers van hetzelfde onderwerp 'regtstreeks en duidelyk in verband is gebracht met het gezag der symbolische boeken'. Hij acht dit terecht een 'gemis van echt historiesch onderzoek aangaande de plaats, welke in deze kwestie aan het verbindend gezag der symbolische boeken moet worden toegekend'.

Bij den Heer J. Kuyper te Haarlem, waarschijnlijk een afstammeling van Jacob Kuiper, berust een afbeelding van dezen, in waterverf, waarbij hij wordt voorgesteld ten voeten uit, in 't zwart gekleed, met een 18de eeuwsche pruik op 't hoofd, zittend aan tafel, waarop een opengeslagen boek.

Litteratuur: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Wagenaar, *Vad. Historie*, *Vervolg*, dl. XXI, blz. 283. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 36, 37. - *Naaml. Rem. prof. enz.*, 1806, blz. 35. - *Arch. K.G.*, V, 254, 284, 296. - *Alb. Ath. Amst.*, 512. - *Hs. Borger.*

[Jan Kuiper]

KUIPER (Jan), zoon van Taco Kuiper, die in 1813 als leeraar der Doopsgezinden

te Blokzijl overleed, werd op 4 Januari 1794 te Grouw geboren, waar zijn vader toen predikant was. Hij studeerde van 1813 tot 1818 aan het Athenaeum en het Doopsgezind Seminarium te Amsterdam, waar hij één der oprichters was van het bekende, thans nog bestaande gezelschap 'Etebon' en waarvan hij in 1864 het vijftigjarig jubileum meevierde. In 1819 tot proponent bevorderd, werd hij nog in datzelfde jaar predikant te Emmerik, dat hij in 1820 met Dantumawoude verwisselde. In 1827 nam hij een beroep aan naar IJlst, waar hij op 2 September van dat jaar intrede deed. Hij wijdde den 28en September 1857 een nieuwe kerk te IJlst in en was verder op die standplaats werkzaam tot zijn emeritaat, dat op 19 Juni 1870 inging. Van 1835 tot 1838 nam hij bovendien den halven dienst waar bij de gemeente der Oude Vlamingen te Sneek. Kuiper overleed den 24en September 1882.

Van zijn hand zag het licht: *Lijkrede op Uilke Reitzes Dijkstra*, *leeraar te Dantumawoude* (Leeuw. 1823) en *Tweetal voorlezingen voor het departement IJlst der Maatsch. tot Nut van 't Algemeen* (Sneek 1835).

L i t t e r a t u u r : *Feestbundel ter herinn. van het 50-jarig bestaan van Etebon*, blz. 20. - *Doopsgez. Bijdr.*, 1883, 125; 1890, 120, 121; 1917,69. - *Alb. Ath. Amst.*, 241. - *Cat. Doopsgez. Bibl.*, II, 110, 262. - *Hs. Borger.*

[Taco Kuiper]

KUIPER (Taco) werd op 17 November 1824 te Bolsward geboren. Zijn vader, notaris Esgo Taco Kuiper, was de zoon van Taco Kuiper, leeraar der Doopsgezinden te Blokzijl, en dus een broeder van Jan Kuiper (zie voorafg. art.), terwijl zijn moeder, Neeltje Feenstra, een dochter was van P.W. Feenstra, Doopsgezind predikant te Sneek. Kuiper voelde zich tot het ambt, door zijn beide grootvaders bekleed, aangetrokken en werd in 1842 als student in de theologie aan het Doopsgezind Seminarium en het Athenaeum te Amsterdam ingeschreven. In 1848 tot proponent bevorderd, verbond hij zich op 15 April 1849 aan de gemeente Zuid-Zijpe, waar hij slechts zeer kort werkzaam was, daar hij reeds den 10en Februari 1850 intrede deed te Warga. Den 13en Juni 1852 te Zaandam-Westzijde beroepen, aanvaardde hij daar op 19 September d.a.v. het predikambt en diende die gemeente tot hij in 1858 een beroep naar Zwolle ontving, dat hij aannam. Een langdurige ziekte was oorzaak, dat hij eerst op 7 Augustus 1859 te Zaandam zijn afscheid kon prediken, om een week later op zijn nieuwe standplaats zijn intreerede te houden. Toen de Amsterdamsche predikant De Hoop Scheffer in datzelfde jaar tot hoogleeraar aan het Seminarium was benoemd, beriep de gemeente Kuiper als zijn opvolger, die echter meende te moeten bedanken, evenals na hem Ds. Schuiling van Oldeboorn. Men liet nu te Amsterdam voorloopig de vacature voortduren, terwijl de hoogleeraren Scheffer en Hoekstra eenige meerdere predikbeurten waarnamen, maar enkele jaren later wenschte de gemeente de vacature weer vervuld te zien en viel, na het bedanken van Ds. Ballot te Westzaan, de keus voor de tweede maal op Kuiper, die thans het beroep aannam. Na op 9 November 1862 te Zwolle zijn afscheidsrede gehouden te hebben, verbond hij zich één week later aan de Amsterdamsche gemeente en bleef, nadat hem met ingang van 1 September 1890 emeritaat verleend was, nog werkzaam, tot zijn opvolger het ambtswerk van hem kon overnemen. Den 19en April 1891 preekte hij afscheid met 2 Cor. 5:11*b*, welke rede het licht zag onder den titel: *De hoop des Evangeliedienaars aangaande de vrucht van zijn arbeid* (Zwolle 1891). Kuiper

vestigde zich daarna te Haarlem, waar hij op 15 October 1906 overleed. Hij was gehuwd met Elisabeth Hovens Grève (1830-1906),

dochter van K. Hovens Gréve, Doopsgezind predikant te Steenwijk, uit welk huwelijk drie zoons geboren zijn (Koenraad, hoogleeraar in de Grieksche taal aan de Universiteit, Esgo Taco, leeraar in het Nederlandsch aan het Gymnasium en Abraham Kornelis, predikant bij de Doopsgezinde gemeente, allen te Amsterdam) en vier dochters, o.a. Mej. A.C. Kuiper, die als schrijfster van meisjesboeken naam gemaakt heeft.

Vooral door zijn prediking heeft Kuiper grooten invloed geoefend op een steeds talrijk gehoor. Zijn kanselarbeid was de vrucht van nauwkeurige studie, zorgvuldige bearbeiding, en groote kennis van het menschenhart; de stijl keurig en verzorgd, zonder gemaniëreerdheid; de voordracht verheven en gewijd, zonder rhetoriek, maar ernstig en waardig; de inhoud diep gevoeld en waar. Zijn studiezin openbaarde zich in een voorliefde voor het Hebreeuwsch, zoodat hij tot het einde van zijn leven elken ochtend een hoofdstuk van het Oude Testament in de grondtaal las; zijn stijl had hij geoefend door het vertalen van romans uit het Engelsch, dat hij zichzelf had geleerd, en door het lezen van hetgeen de beste auteurs op verschillend gebied hadden geleverd. Zelf heeft hij in zijn jonge jaren novellen geschreven in het tijdschrift *Nederland*, die de uitgever later gebundeld in het licht wilde zenden, waartoe Kuiper echter geen toestemming wilde geven.

Ook als pastor is hij velen tot zegen geweest, al was hij geen meegaande persoonlijkheid, zoodat hij eens van zichzelf getuigde: ‘dat hij nu eenmaal niet vriendelijk was’. Maar in den vertrouwelijken omgang konden zijn gemeenteleden hem van een anderen kant leeren kennen: daar toonde hij een welgemeende hartelijkheid, een volkomen medeleven in de nooden van den naaste, waarachtigheid in geloof, woord en daad.

Oorspronkelijk de Groninger richting toegedaan, is hij vooral in de jaren, dat hij te Zwolle werkzaam was, meer tot de ethische orthodoxie overgegaan, waarschijnlijk onder invloed van stroomingen, uit het Réveil voortgekomen. Hoewel zijn rechtzinnigheid soms min of meer dogmatisch getint was en hij gaandeweg slechts enkele geestverwanten onder zijn ambtgenooten in de Doopsgezinde Broederschap telde, bleef hij uit liefde voor zijn kerkgenootschap samenwerken met de vrijzinnige meerderheid in het bestuur der Algemeene Doopsgezinde Sociëteit. Ook was hij jarenlang secretaris van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging, waarin hij trouwens geestverwanten naast zich vond; als secretaris stelde hij ook het *Verslag* op, dat jaarlijks werd gepubliceerd. Toch stond hij allerminst onverschillig tegenover het steeds toenemend modernisme in de Broederschap en meer dan eens heeft hij van zijn gevoelens in geschrifte getuigenis afgelegd, vooral toen er stemmen opgingen, om den doop bij toetreding tot de gemeente facultatief te stellen. Eerst in zijn *Toespraak ter opening van de Jaarvergadering 1876 door den ring van Noord-Holland* (*Doopsgez. Bijdr.*, 1877, 43-61) en daarna in *Een vruchteloos protest* (ald., 1880, 133-151) - dat echter niet geheel vruchteloos was! - kwam hij niet alleen beslist uit voor zijn orthodoxe gevoelens en het behoud van den doop, maar verheelde evenmin, hoezeer het hem leed deed, dat de Broederschap, die hem lief was, zóó ver van het Bijbelsch standpunt afweek.

Behalve het reeds genoemde heeft hij in druk gegeven: *De goede keuze. Een woord voor jonge geloovigen*, *bij hunne intrede in de gemeente van Christus* (Amst. 1875) en *Tiental Leerredenen* (Zwolle 1893), vgl. *Stemmen v. Waarh. en V.*, 1893, 447, 448, terwijl hij in de *Doopsgez. Bijdr.* een belangrijke geschiedenis gaf van *De*

Doopsgezinde Vereeniging tot verbreiding des Evangelies in de Ned. overzeesche bezittingen (Jaarg. 1885-

1887, 1889-1893) en in de *Overdenkingen* plaatste: *God hoort het gebed* (I, 153); *De levensbeschouwing van den geloovige* (II, 197); *Zij leven Hem allen* (III, 241); *De God des aanziens* (IV, 205); *Gods alwetende liefde tegenover onze menschelijke nooden* (VI, 1); *Het Evangelie der hoop* (VIII, 267). Bovendien vertaalde hij het werk van Uhlhorn, *Der Kampf des Christenthums mit dem Heidenthum*, 3e Aufl. (Stuttg. 1879) onder den titel: *Strijd en overwinning. Tafereelen uit de gesch. der Chr. kerk in de eerste eeuwen van haar bestaan* (Haarl. 1880) en voorzag het van een voorrede.

Zijn portret is opgenomen in *Doopsgez. Bijdr.*, 1907, tegenover blz. 176.

L i t t e r a t u u r : Knuttel, *Bibl. Kerkg.*, 172. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, 406. - Blaupot ten Cate, *Holland*, I, 241. - *Doopsgez. Bijdr.*, 1901, 36; 1907, 177-183. - *Alb. Ath. Amst.*, 242. - Mededeelingen van Dr. A.K. Kuiper te Amsterdam.

[Gerard Kuipers]

KUIPERS (Gerard), in 1748 te Dordrecht geboren, was de zoon van Gerard Kuipers, die, na eerst als matroos gevaren te hebben, met Johanna van de Graeff, eigenares van een meester-munters-plaats, huwde en het tot hoofdgaarder van 's Lands middelen bracht. Buitengewoon ervaren in wis- en natuurkunde, gaf hij daarin lessen en hield daarover voordrachten, die door geleerden en aanzienlijken werden bijgewoond. De jonge Gerard was ook met een uitstekend verstand en wetenschappelijken aanleg begaafd; reeds op zijn vierde jaar kon hij goed voorlezen, ontving naast het gewone onderwijs, ook dat van zijn vader en bezocht daarna de Latijnsche school te Wageningen. Na deze te hebben afgeloopen, werd hij op een notariskantoor te 's-Gravenhage geplaatst en, hoewel hij toen reeds in zijn vrijen tijd de werken van Fransche schrijvers vertaalde, trok de eigenlijke studie hem onweerstaanbaar aan, zoodat hij zich, na van een Waalschen predikant eenig voorbereidend theologisch onderricht verkregen te hebben, ter verdere opleiding voor het predikambt naar Utrecht begaf. Hier genoot hij het onderwijs o.a. van Burman, Rau en Bonnet, telde H. van Alphen (zie boven, dl. I, blz. 97), V.d. Kasteele en Van Kooten (boven, blz. 221, 222) onder zijn vrienden en was lid van het godgeleerd gezelschap ‘Tandem fit surculus arbor’. Ook toonde hij zijn kennis van Oostersche letterkunde door nog als student anonym uit te geven een *Missive aan de Heeren Schrijveren van de Brieven der Joden aan den Heer de Voltaire* en de *Proeve eener beantwoording der Missive van de Heeren Schrijveren enz.*, beide 1772. De doctorale waardigheid verkreeg hij in 1773 - in welk jaar hij in het *Alb. Stud.* staat ingeschreven - na de verdediging van een *Dissertatio philologica*, *continens observationes ad varia Codicis Veteris Testamenti loca* (Traj. ad Rh. 1773) waarbij Rau zijn promotor was en ‘waarin uitstekende proeven van 's mans grondige taalkennis en geleerdheid doorstralen’. Op 23 October van datzelfde jaar 1773 te Utrecht praeparatoir geëxamineerd, ontving hij den 29en November d.a.v. een beroep naar Zuilen, legde op 12 Januari 1774 met goed gevolg peremptoir examen af en deed den 6en Februari zijn intrede; bij de bevestiging nam Prof. Bonnet ook aan de handoplegging deel. Slechts tien maanden stond Kuipers op zijn eerste standplaats, waar hij den 18en December 1774 afscheid preekte, om een beroep naar Nieuwerkerk a/d IJsel op te volgen, dat den 10en October 1774 op hem was uitgebracht. Hier was hij van 8 Januari 1775 tot 19 Augustus 1781 werkzaam, sloeg een beroep naar Axel (1780) en naar Vere (1781) af, maar toen

Vlissingen hem den 13en Mei 1781 beriep, gaf hij daaraan gehoor en verbond zich op 2 September d.a.v. aan zijn nieuwe gemeente. Hier kon zijn wetenschappelijke zin zich nog meer ontwikkelen door den omgang met

zijn ambtgenooten B. Broes en J.W. te Water en door het lidmaatschap van het Zeeuwsch Genootschap, hem in 1782 aangeboden. Hij bekleedde hierin eerst de functie van tweeden, later van eersten secretaris en plaatste in de *Verhandelingen* een tweetal redevoeringen, nl. *Over de offerhanden van Izaäk op Moria* (1784) en *Over de regels, die men te volgen heeft, in de opheldering der H. Schrift, uit reisbeschrijvingen* (1786). Andere verhandelingen, door hem gehouden, nl. *Over het hoofdoogmerk van Paulus' opvoering ten hemel, Over hetgeen geleerde genootschappen behooren in acht te nemen bij het uitschrijven der prijsvragen*, *Over Jacobus Bellamy* en een vijftal *Over de bewoning der hemelen* zijn deels in handschrift bewaard gebleven, deels verloren gegaan.

Vlissingen bleek wel groote aantrekkingskracht voor hem te hebben, daar hij in 1782 voor een beroep naar Arnhem bedankte, maar toen zijn geboorteplaats Dordrecht op 19 October 1786 hem als voorganger koos, gaf hij aan die roepstem gehoor, hield den 17en December d.a.v. te Vlissingen zijn afscheidsrede en verbond zich op 7 Januari 1787 aan de Dordtsche gemeente, die hij verder trouw is gebleven, zoodat hij ook voor een beroep naar Amsterdam bedankte. Zijn plotseling overlijden had plaats op 11 Juli 1815 (abusievelijk geeft Glasius 1812 op). Hij was in 1785 te Vlissingen getrouwd met Sara Maria Akkermans, die in 1809 stierf en welk huwelijk kinderloos bleef.

Kuipers was zwak van gezondheid, leed veel aan hoofdpijn, waaraan zijn ingespannen studie zeker niet vreemd was, en meermalen was zijn leven door ziekte in ernstig gevaar. Toch nam hij getrouw zijn ambtsplichten waar, zijn katechetisch onderwijs wordt geroemd en zijn predikaties vonden een vooral in zijn ouderdom niet talrijk, maar uitgelezen gehoor. Hij bewoog zich niet gaarne in grooten kring, maar was altijd toegankelijk voor hen, die raad of bijstand zochten of over een wetenschappelijke kwestie zijn meening wilden hooren. Trouw bleef hij aan het Bijbelsch Evangelie en zijn Hervormd kerkgenootschap, al schroomde hij niet, kennis te nemen van hetgeen in die tijden van den kant der ‘verlichting’ werd verkondigd. Ook de Zending droeg hij een warm hart toe: van het nieuwe Zendeling-genootschap was hij een geestdriftig voorstander.

Zijn hoofdstudie is van den beginne af de Oostersche taal- en oudheidkunde geweest: reeds als predikant te Nieuwerkerk a/d IJsel vertaalde hij d'Arvieux' werk: *Reis naar de legerplaats van den grooten Emir en beschrijving van de zeden en gewoonten der woestijn bewoonende Arabieren* (Utr. 1780); hij voegde daaraan aanteekeningen toe, waaruit, volgens V.d. Palm, meer te leeren valt van de Oostersche en Bijbelsche zeden en gebruiken dan uit vele groote werken. Ook had hij een menigte aanteekeningen bijeengebracht, om een nieuwe uitgave van Paulsen's werk *Over den akkerbouw der Oosterlingen* te kunnen geven, maar bij zijn overlijden was hij hiermede nog niet gereed en werd alles volgens zijn wensch vernietigd. Ook de biografie, en vooral van letterkundigen, had zijn liefde. In druk verscheen slechts een *Leven van Bellamy* vóór de door Kuipers uitgegeven *Twee nagelaten leerredenen van Bellamy* (Vliss. 1790); hij had te Vlissingen een hartelijke vriendschap met den dichter gesloten, wiens *Proeven voor het verstand*, *den smaak en het hart* (Dordr. 1791) waarschijnlijk ook door Kuipers zijn uitgegeven. Zijn liefde tot biografie had hem ook ertoe gebracht, *Annotata ad rem literariam Belgarum eorundemque historiam ecclesiasticam* aan te leggen, als grondslag voor een ‘Dictionnaire portatif van onze geleerden’. Zijn zwakke gezondheid heeft de uitvoering van dit voornemen echter

verhinderd en de *Annotata* zijn na zijn dood vernietigd evenals een *Vergelijking van de zeden onzer voorvaderen met die van het tegen-*

woordig geslacht. Zijn verdiensten werden niet alleen door het Zeeuwsch genootschap erkend: ook het Provinciaal Utrechtsch en het Haagsche Genootschap namen hem onder hun leden op.

Behalve het reeds genoemde, is van Kuipers' hand in druk verschenen: *Brief van Irenophilus over de voorrede van zijn vriend Broes, vóór zijn uitgave der leerredenen van Prof. Curtenius over den Heidelbergschen Catechismus* (1790). Een uitlating in die voorrede werd namelijk door sommigen als verregaande ketterij gebrandmerkt (vgl. boven, dl. I, blz. 635) en gaf aanleiding tot een regen van pamfletten vóór en tegen den schrijver (zie een opsomming van titels bij Schotel, *Kerkel. Dordr.,* II, 617-620). Van Doorninck meent, dat het geschrift van Kuipers waarschijnlijk het boekje is, aangehaald bij IJpey en Dermout, *Gesch. N.H.K.,* III, aant. 941, blz. 284. - *Gewigtig voorstel aan mijne landgenooten.* - *Voorrede* vóór de vertaalde *Geschiedkundige verhandeling over de Heidens enz.*, door H.M.G. Grellman (Dordr. 1791). - Volgens Van Doorninck heeft Kuipers misschien ook onder het pseudoniem 'Theophilus' gepubliceerd: *Op het Kersfeest* (Utr. 1791), *Op het Paaschfeest* (Utr. 1792), *Op het Hemelvaartsfeest* (Utr. 1797) en *Op het Pinksterfeest* (Utr. 1797). Het is echter niet zeker, of Van Doorninck daarmede Kuipers bedoelt, aan wien dit artikel gewijd is. In de bibliotheek der Maatsch. v. Ned. Letterk. zijn nog twee brieven van Kuipers aanwezig, nl. één, gericht aan een onbekende te Vlissingen en de ander aan M. Tydeman, aldaar.

L i t t e r a t u u r: V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, IX, 561. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, 443. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 317-320. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, II, 603-620. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, 129. - Bouman, *Godgel.*, 208. - *Mnemosyne*, IV, 215 vv. - Busken Huet, *Litt. Fant.*, 4e reeks, IX, 17, 25-27, 50. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.*, I, 309, 588. - *Cat. Letterk.*, Handschr., blz. 63. - *Alb. Stud. Rh. Tr.*, 168.

[Gerardus Kulenkamp]

KULENKAMP (Gerardus), een man van 'in menig opzigt ongewone gaven' (Sepp) is den 30en October 1700 te Bremen geboren. Hij studeerde eerst in zijn vaderstad, daarna te Utrecht onder Van Alphen en Lampe, hoewel zijn naam niet in het *Alb. Stud.* staat ingeschreven. Reeds als student schreef hij een *Dissertatio publica de praejudicio veritatis* (1722), die in 1734 vertaald is onder den titel: *Verhandeling tegen het vooroordeel van het menschelijk gezag,* waarvan M. Schagen in deel X van de *Maandelijkse Vermaakelijkheden* uittreksels mededeelde. Op 3 September 1725 legde hij met goed gevolg te Amsterdam het praeparatoir examen af en ontving in Juni 1726 een beroep naar Nieuw-Loosdrecht, waar hij den 22en September d.a.v. intrede deed, na op den 2en van die maand peremptoir geëxamineerd te zijn. Deze gemeente diende hij tot 25 September 1729, om veertien dagen later intrede te doen in de Gasthuiskerk te Delft, die hem op 14 Augustus 1729 beroepen had. Hij arbeidde hier tot 26 Juli 1733, toen hij afscheid preekte, om zich den 9en Augustus aan Amsterdam te verbinden, dat hem op 16 Juni tot voorganger gekozen had. Eenige jaren later wees hij een beroep als predikant aan de Stephani-kerk en theologisch professor in Bremen van de hand (1739) en herdacht in 1758 onder groote belangstelling zijn 25-jarig predikantschap in de Hoofdstad, waar hij zeer geliefd was. De gemeente hoopte tevergeefs, dat hij zijn jubel-predikatie zou uitgeven en

vele ‘hoogschatters’ hadden hem in dichtmaat in de *Boekzaal* willen eeren, maar de redactie van dit tijdschrift besloot bij gebrek aan plaatsruimte, al die ontboezemingen af te wijzen. Afzonderlijk zijn toen ech-

ter een *Toe-zang aan... G. Kulenkamp... met aanteekeningen* (Amst. 1758) en een *Dubbeld Jaar-vers* (Amst. 1758) uitgekomen. Hij diende verder te Amsterdam tot zijn overlijden op 9 October 1775 en werd den 14en d.a.v. te Utrecht begraven. In J. Liesvelt's *Treurgalmen over twaalf geagte leeraren binnen Amsterdam overleden, bestaande in naamvaerzen, lofdichten en grafschriften* (Amst. 1776) werd ook Kulenkamps nagedachtenis geëerd. Den 1en December 1722 was Kulenkamp gehuwd met Alida Maria Franszen, uit welk huwelijk drie dochters en twee zoons geboren werden. Van de laatsten was Gerardus, die reeds een geschrift *De Saulo mutato nomine Paulo* (Amst. 1756) in 't licht gegeven had, voor den predikdienst bestemd, maar hij overleed, vóórdat hij de Evangeliebediening aanvaard had. V.d. Aa beweert, dat Ludovicus Kulenkamp, die eerst predikant in het armen- en werkhuis te Bremen was en in 1755 hoogleeraar en predikant te Göttingen werd, evenzeer een zoon van Gerardus K. was, maar de door V.d. Aa aangegeven bron, nl. *Boekz.*, 1755*a*, 511, bevat daaromtrent geenerlei aanwijzing; bovendien heeft V.d. Aa den juisten voornaam Luderus tot Ludovicus vervormd.

Kulenkamp is het meest bekend geworden door zijn bestrijding der Herrnhutters, die in zijn tijd zich ook in de Nederlanden vestigden en een invloed oefenden, dien hij zeer gevaarlijk achtte. De Amsterdamsche kerkeraad had ter waarschuwing tegen de nieuwe secte een *Herderlijken en Vaderlijken Brief* doen uitgaan, volgens Sepp door Kulenkamp opgesteld, waartegen in Juni 1739 een naamloos geschrift verscheen. Hierin werd de Kerkeraad beschuldigd van onjuiste aanhalingen en vertalingen uit het Herrnhuttersche Gezangboek, waarna Kulenkamp op verzoek van den Kerkeraad schreef: *De naakt ontdekte enthusiasterij, geest-drijverij en bedorven mystikerij der zo genaamde Hernhuthers, uit hun Hoogd. gezangboek, en andere van hun schriften ten klaarste ten toon gesteld,* 2dln. (Amst. 1739; het tweede stuk kon wegens de felle koude in den winter van 1739/40 niet dadelijk verschijnen en kwam uit in 1740. Tweede dr. Amst. 1750). Het ‘naamloos geschrift’, dat bestreden werd, liet Kulenkamp achter zijn werk afdrukken. De uitgever zorgde in *Boekz.,* 1739*a*, 735-738 en 1739*b*, 192-199 reeds voor een uitgebreide aankondiging van dit werk, dat bij hem zou verschijnen en in *Boekz.*, 1740*a*, 607-627 en 1740*b*, 5-21, 142-159 en 261-283 worden zeer uitvoerige uittreksels gegeven, wel een bewijs, dat het boek in buitengewone mate de aandacht trok. Vooral de ‘bloed-theologie’ en de bedenkelijke huwelijksmoraal der Herrnhutters, die tot allerlei buitensporigheden zou kunnen leiden, werden door Kulenkamp onder handen genomen. Maar ook onderzocht hij, of zij zuiver waren in de leer en toen hij hen meende te kunnen verwijten, dat zij een valsch onderscheid maakten tusschen Wet en Evangelie, merkte hij daarbij op, dat ook Mennonieten, Remonstranten en Socinianen zich aan dergelijke onrechtzinnigheid schuldig maakten. Het pleit voor Kulenkamp, dat hij spoedig inzag, hoe hij hierdoor onnoodig ettelijke medeburgers tegen zich in 't harnas zou jagen, daar hij alleen een waarschuwing tegen de Herrnhutters bedoelde. In een aanhangsel achter het tweede deel verzachtte hij daarom zooveel mogelijk zijn uitspraak en lichtte haar nader toe. Toch had iemand, waarschijnlijk een Doopsgezinde en misschien onkundig van deze rectificatie, vlam gevat en in het vierde stukje van het tijdschrift *Leerzame Verlustiging* (blz. 497-520) onder pseudoniem Irenophilus een *Brief aan een vriend* geschreven, waarin hij de vraag opperde, of men Kulenkamp ‘in 't geene hij ten laste der Doopsgezinden had goedgevonden te schrijven, niet zoude behoren te antwoorden’. Ku-

lenkamp beantwoordde dit stuk zeer uitvoerig in *Aanmerkingen,* geplaatst in *Boekz.*, 1740*b*, blz. 435-534, wat ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld werd. Tegen het 1e deel van Kulenkamps *Naakt ontdekte enthusiasterij* wilde ook Pieter Bakker (vgl. dl. III, blz. 541, noot 1) een bestrijding leveren, 'zijn vierde volwassen papieren kind, dat hij in de tijd van 14 maanden, zonder smerte op zijn toonbank gebaard heeft' (*Boekz.*, 1744*a*, 568), maar het is waarschijnlijk niet in druk verschenen.

Kulenkamp meende het echter niet bij deze ééne waarschuwing tegen de Herrnhutters te moeten laten en deed anonym het licht zien: *Het geopenbaarde geheim der ongerechtigheit of de bedekte toeleg des Heren Graafs van Zinzendorf en der Herrnhuthers... door hunne vertrouwtste vrienden opengedekt* (Amst. 1743). Hij deelde in de voorrede mede, waarom hij voorloopig zijn naam verzweeg, maar voegde erbij: 'zo er een tijd mocht geboren worden, waar in het nodig zoude geoordeelt worden zich te melden, dat hij niet in gebreken zoude blijven'. Die tijd kwam: ongeveer 1749 bleek de secte zich al meer en meer uit te breiden, ook onder de leden der Gereformeerde kerk vele aanhangers te vinden en had zij zelfs te Zeist een eigen vestiging. Nu achtte Kulenkamp zich verplicht, overtuigd 'dat 'er t'zedert de tijden der Apostelen gene grouwelijker en vuiler secte in de kerke is bekent geworden', om zich als schrijver van *Het geopenbaarde geheim* openbaar te maken. Maar ook zegt hij: 'hoe zeer ik gewenscht hadde te mogen rusten van ooit weder in dien modderpoel der Herrnhuthsche schriften te moeten wroeten', dat hij voornemens is, eerlang op zijn boek een aanhangsel van echte gedenkstukken te laten volgen (*Boekz.,* 1749*a*, 431-433). Reeds het volgend jaar loste hij deze belofte in door een werk van den Pennsylvaanschen predikant Jacob Lischy - blijkens brieven, in het Oud-Synodaal archief aanwezig, stond Kulenkamp met Pennsylvanië in nauwe betrekking - te laten vertalen door den proponent J.C. Busing, onder den titel: *Anatomie der Herrnhuthsche secte... ontdekkende hare grouwelijke geheimen der godtloosheit. Uit het Hoogduitsch* (Amst. 1750) en daaraan een uitvoerig voorbericht van 92 bladzijden toe te voegen.

Doch ook dit was hem niet genoeg, want toen een anonymus in dat jaar een boek over *De verborgenheid der ongeregtigheid van de secte der Herrnhutters ontdekt* (1750) in 't licht gegeven had en de voorganger der secte te Zeist, Joh. Petsch, hiertegen een *Onpartijdig onderzoek wegens de geloofswaardigheid der entrevus* uitgaf, trad Kulenkamp onmiddellijk tegen laatstgenoemde in 't strijdperk met een vertaling uit het Duitsch, getiteld: *Bondige verdediginge der geloofwaardigheit van het ontdekte geheim der boosheit der Herrnhutsche secte* (Amst. 1750), waaraan hij een voorrede, aanmerkingen en een aanhangsel toevoegde[1)]. In *Boekz.*, 1750*a*, 458, verscheen een lofrede op den Amsterdamschen kerkeraad en op Kulenkamp van de hand van A. van Ommering, waarin de predikant aldus uitbundig wordt geprezen:

'Heb dank, o Kulenkamp! uw lof zal eeuwig duuren
Daar gij den laster stuit, Gods Kerkbruid opgedicht.
't Luste elk leergierig brein dees Godtgewijde Boeken
Vol wijsheidspit en kern, onzijdig te onderzoeken!
Hier houd de Heilleer stand, terwijl de Helleer zwicht'.

1) Waarschijnlijk is dit de *Memorie wegens de Herrnhutters te Zeist* (Amst. 1750), die V.d. Aa noemt, maar welken titel ik nergens elders heb aangetroffen.

Niet ieder zal het met die lofrede eens zijn geweest, terwijl ook de vraag zich voordoet, wat de reden mag zijn, dat Kulenkamp, die zich blijkens zijn theologischen en overigen

wetenschappelijken arbeid in een zoo geheel ander licht vertoont, op zoo fanatieke en niet altijd rechtvaardige wijze de Herrnhutters bestreden heeft. Voorzeker stond de nuchtere, leerstellige Gereformeerde vreemd tegenover de mystieke vroomheid der nieuwe secte, wier uitdrukkingen hij slechts half begreep en wier bedoelingen door hem - en hij was de eenige niet! - gewantrouwd werden. Inderdaad zou hun huwelijksmoraal tot bedenkelijke consequenties aanleiding kunnen geven (vgl. Knappert, *Gesch. N.H.K.*, II, 53-55, 60) en de notulen van den Amsterdamschen kerkeraad vermelden hieromtrent - terecht of ten onrechte - verschillende weinig oirbare bijzonderheden. Bovendien bemerkte Kulenkamp, dat niet alleen gewone gemeenteleden, maar ook twee hulppredikers te Amsterdam (Beijer en Kruimel), een katechiseermeester en de Hoogduitsche predikant aldaar, Ds. Bruynings, den gevoelens der Herrnhutters toegedaan waren, terwijl de Stadsregeering weinig medewerking verleende, om het kwaad te keeren. Dit alles saamgenomen, kan ik mij geheel met Sepp vereenigen, die in dezen Kulenkamps ijver prijst, al had hij gematigder kunnen geweest zijn.

Waarlijk - hij was niet alleen een heftig polemicus! Voor verspreiding van Bijbelkennis maakte hij zich verdienstelijk door de uitgave van een *Historische school- en huisbijbel of de geschiedenissen van het O. en N.T.* (Amst. 1743), waaraan hij een voorrede toevoegde en welk werk de grondslag is geweest van zijn *Bijbelschat of de voornaamste geschiedenissen van het O. en N.T. beknoptelijk aaneengeschakelt en op eene zeer leerzame en bevattelijke wijze in vragen en antwoorden voorgestelt en opgeheldert*, 2 dln. (Amst. 1758). Dat dit boek veel invloed heeft gehad en zeer gezocht was, blijkt wel uit het feit, dat het nog in 1825 in de *Boekz.* door den uitgever geadverteerd werd, dus toen nog aftrek kon vinden. Ook gaf Kulenkamp nog een *Vernieuwde en verbeterde historische school- en huisbijbel of kern der bijbelsche geschiedenissen* (1762) in 't licht. Zijn katechisanten verplichtte hij met de uitgave van *Eerste beginselen van het voorbeeld der gezonde woorden*, *opgesteld ten dienste zijner leerlingen* (Amst. 1747; 2e dr. ald. 1753), waarvan hij ook een veel gebruikt uittreksel samenstelde, getiteld: *Eenvoudigste eerste beginselen der lere of kort begrip van het voorbeeld der gezonde woorden* (Amst. 1750; 2e dr., ald. 1754; 3e dr., ald. 1769), dat voor eerstbeginnenden en minder geoefenden was opgesteld.

Ook hetgeen Kulenkamp geschreven heeft op het gebied der exegese, vooral van het O.T., vond algemeen waardeering. In 1743 verscheen te Amsterdam: *De ware boetvaardigheit of Verklaringe van den 51en psalm*, waarvan reeds in 't volgend jaar een herdruk verscheen en een uitvoerig uittreksel in de *Boekz.* (1745*a*, 501-524) is opgenomen. Verder voegde hij aan het werk van J.C. Busing, *Godts kinderen, den beelde van Godts Zoon gelijkvormig*, 2 dln., Amst. 1753 en 1754 (vgl. boven, dl. I, blz. 724) behalve een voorrede, ook een *Aanhangsel* toe *Over de eigentlijke ontfangenisse van Jezus in Maria, Luc. I:26-55,* welk aanhangsel ook afzonderlijk is uitgegeven. Veel lof oogstte hij ook met zijn werk: *De naam van Jehovah, Israëls rotssteen, volgens Deut. 32:1-43. Met een aanhangsel of verklaringe van Jes. 5:1-7*, 2 dln. (Amst. 1757 en 1758), dat door de theologische faculteit van Stad en Lande geroemd werd als een ‘meesterstuk eener ware uitlegkunde, daar iedere bladzijde 't beeld van de keurige en mannelijke geleertheid, van 't schrander oordeel en van de uitgebreide kennisse der goddelijke zaken, zijnes waardigen makers kennelijk vertoont’. Ook schreef hij verhandelingen in de *Akademie der Geleerden of Uitspanningen ter ophel-*

dering van de H. Schrift, o.a. over Gen. 28:12, 13, Ps. 37 en Joh. 1:52, die door één der medewerkers ‘het werk van eenen Apollos’ worden genoemd. V.d. Aa vermeldt nog eene verhandeling *Over Ps. 3* (Amst. en Dordr.) en Glasius eene *Over Ps. 119.* In een taalkundigen strijd met Prof. Koolhaas (vgl. boven, blz. 171) over de Hebreeuwsche particula interrogationis ‘maakte Kulenkamp een goed figuur’ (Sepp), toen hij in 't licht gaf: *Diacrisis modesta quaestionis philologico-hermeneuticae circa ellipsin litterae vel particulae interrogationis in codice Hebraeo-Biblico etc.* (Amst. 1759), waaraan hij in 1764 nog een tweede deel toevoegde.

Gedurende zijn ambtstijd werd Kulenkamp ook rechtstreeks in een minder aangename kwestie betrokken. Reeds in 1753 liepen omtrent het zedelijk leven van zijn ambtgenoot Ds. J. Tijken minder goede geruchten (*Boekz.*, 1753*a*, 97), die, voorloopig onderdrukt, in 1757 weer werden opgerakeld en aanleiding gaven, dat Tijken zelf uitgaf een *Volzekere betoging van regtmatig bezwaar aan de H.E. Christ. Synodus van Noordholland* (1757), waartegen de Amsterdamsche kerkeraad in de *Boekzaal* van Augustus (1757*b*, 240) een *Advertissement* plaatste. Ook gaf Kulenkamp spoedig daarop een *Eenvoudig en waarachtig verhaal aangaande de zaak van D. Tijken en den oud Diacon D. Brouwer, voor zo verre de auteur daarin betrokken is* (Amst. 1757), *waarop* Tijken liet verschijnen: *Brief aan de E. gewone Kerkeraad van Amsterdam* (1757), tevens ‘tot het doen van protest etc. tegen de behandeling dezer zaken bij den E. Kerkeraad, in de tegenwoordigheyd van D.G. Kulenkamp’. Weldra voegde hij hieraan nog een *Eerste Vervolg enz.* (Amst. 1757) toe. Inmiddels waren zulk een aantal schotschriften over deze zaak verschenen, dat de Amsterdamsche magistraat op 20 September 1757 den verkoop van al die pamfletten verbood. Hieronder schenen niet de stukken begrepen te worden, die door beide partijen geschreven werden, om de zaak verder toe te lichten, want in October bestreed de Kerkeraad Tijken's aanval door *Noodzakelijke aanmerkingen van den Kerkeraad van Amsteldam op de zogenoemde Volzekere Betoginge enz.* (Amst. 1757) en gaf Kulenkamp met hetzelfde doel een *Eerste en laatste aanhangzel tot verdediginge van het Eenvoudig en waarachtig verhaal* (Amst. 1757), dat inderdaad zijn laatste woord in dezen geweest is. Tijken schreef nog een *Tweede vervolg enz.* (Amst. 1757) en een *Noodwendig onderrigt voor het gemeen* (Amst. 1758), waaruit blijkt, dat de zaak voor het Provinciale Hof en den Hoogen Raad is gebracht. Hij is echter als predikant gehandhaafd en in hoogen ouderdom in 1789 overleden.

Behalve al het reeds genoemde heeft Kulenkamp nog eenige verhandelingen geschreven in het tijdschrift *Letterverlustigingen*, terwijl V.d. Aa nog onder zijn werken vermeldt: *Verzameling van edicten en placaten tegen de Hernhutters* (Amst. 1749) en Glasius noemt: *Aaneengeschakelde uitbreidinge.* Deze laatste twee titels vond ik nergens elders opgegeven; misschien zijn het ondertitels van of aanhangsels bij andere, reeds boven opgegeven werken van Kulenkamp.

Er bestaat een portret van Kulenkamp op 40-jarigen leeftijd, ter halver lijve, van voren, predikend, met een achtregelig Latijnsch vers van C. de Cuyper. Het portret is naar Quinckhard door J. Houbraken vervaardigd.

L i t t e r a t u u r : V.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, IX, 562. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 320. - Sepp, *Stinstra*, I, 136, 228 vv.; II, 93, 199 vv. - Id., *Pol. en Ir. Theol.*, 213, 235.- Id., *Staatstoezicht*, 133. - Knuttel, *Verb. Boeken,* 65. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, 4e dr., 417. - Knappert, *Gesch.*

N.H.K., II, 58, 59. - Dijkstra, *Boek van rijke herinnering*, 110. - *N. Gel. Europa,* IV, 983. - Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.,* 119. - Croese-Prins, *Pred. Amst.,* 222-226. - *Tr. en Zw.,* 19e Jaarg., 141. - *N. Arch. K.G.*, II, 347. - *Ned. Arch. K.G.*, N.S., XXI, 126, 127. - *Stemmen v. Wh. en Vr.*, 1922, 883-892. - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.,* blz. 92-94. - Knuttel, *Cat. Pamfl. Kon. Bibl.,* IV, 18641. - Muller, *Cat. Portr.,* 146, no. 3050. - *Hs. Borger.*

[Teunis Cornelis van der Kulk]

KULK (Teunis Cornelis van der), op 26 December 1835 te Ridderkerk geboren als zoon van rechtzinnige ouders, had een opvoeding in dien geest ontvangen, toen hij als theologisch student te Leiden kwam, waar hij zich op 9 Augustus 1853 liet inschrijven. Hier wijzigden zich zijn godsdienstige inzichten in die mate, dat hij erover dacht, zich aan een andere studie te wijden, maar op aansporing van Prof. Scholten bleef hij theoloog, onderwijl ook ruime belangstelling koesterend voor andere takken van wetenschap.

In Augustus 1858 proponent geworden bij het Provinciaal kerkbestuur van Zeeland, aanvaardde hij in Januari 1860 het ambt van hulpprediker in het toenmaals kleine dorp Bussum, dat in 1827 aan Naarden onttrokken en bij Blaricum - Laren gevoegd was en waar sinds 1843 een afzonderlijk hulpprediker dienst deed. Vier jaar diende hij deze gemeente, sloot een vriendschap voor het leven met J.H. Gunning, die toen te Hilversum stond, en zette ijverig zijn studie in allerlei richting voort, waarvan vooral de jaren, op zijn tweede standplaats doorgebracht, de vruchten toonden. Nog te Bussum staande, vertaalde hij Hase's *Geschiedenis der Kerk* (Utr. 1861) uit het Hoogduitsch naar de 8e verbeterde uitgave. Op 3 April 1864 nam hij afscheid van die gemeente, om één week later als predikant intrede te doen te Oosterland op Tessel, waar hij tot 22 December 1867 werkzaam bleef. Gedurende dien tijd vertaalde hij een roman van Freytag: *Het verloren handschrift* en leverde vele bijdragen in de *Tijdspiegel.* Onder het hoofd *Suum cuique* schreef hij daarin aforismen, gaf er *Levenswoorden* ten beste en plaatste ook meer theologische bijdragen, zooals: *De toekomst der Kerk* (1865) en onder den schuilnaam Benoni: *Het Protestantisme* (1864 en 1865), dit laatste naar aanleiding van Döllinger's *Kirche und Kirchen, Papstthum und Kirchenstaat.* Ook publiceerde hij *Invallende gedachten* in de *Bibliotheek voor het huisgezin* en werkte mede aan de *Evangeliespiegel,* het *Chr. Album, Morgenlicht* en de *Leerredenen ter bevordering van Evangelische kennis.*

Een beroep naar Bergambacht, den 20en October 1867 op hem uitgebracht, werd door hem aangenomen en op 5 Januari 1868 verbond hij zich aan deze gemeente, waar hij geen bevrediging gaf en vond. V.d. Kulk wilde in zijn prediking alleen het stichtelijke naar voren brengen, de gemeente wenschte iets meer leerstelligs, zoodat hij reeds op 14 Maart 1869 de bediening nederlegde en redacteur werd van *Het Vaderland.* In deze betrekking, die hij tot 30 September 1903 bekleedde, verzorgde hij den rubriek ‘Buitenlandsch Nieuws’, maar blijkens zijn artikel *Over kranten* in de *Tijdspiegel* van 1903 is hij nooit met hart en ziel journalist geweest. Meer gevoelde hij voor het redacteurschap van de *Tijdspiegel,* dat hem op 1 Januari 1878 eerst alleen werd opgedragen, waarna hij een tijdlang met Mr. A.M. Maas Geesteranus de redactie voerde. Toen deze in 1899 overleed, is V.d. Kulk tot zijn aftreden in December 1909 de eenige redacteur gebleven. In dat tijdschrift schreef hij sinds 1871 geregeld de

Geschiedenis van den dag onder den schuilnaam ‘Noorman’, welk pseudoniem hij eerst in Maart

1882 onthuld heeft. Hij overleed ongehuwd te Scheveningen op 16 September 1911.

Weinig meegaand van karakter, dikwijls scherp, handhaafde V.d. Kulk met kracht zijn standpunt, zijn eigen kijk op de dingen tegen al wat hem zijn individualiteit zou kunnen ontnemen. Toch lag hieraan geen heerschzucht ten grondslag, waardoor hij anderen zijn inzicht wilde opdringen, en wie meer vertrouwelijk met hem omgingen, waardeerden zijn eerlijk karakter en welmeenende vriendschap.

Behalve het reeds genoemde gaf V.d. Kulk nog een *Voorwoord* bij *De Oud-Katholieken in Nederland,* door den Haagschen correspondent van Le Temps ('s-Grav. 1872).

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.,* 1912, blz. 128-135 (door Mr. D. v. Blom). - Knuttel, *Bibl. Kerkg.,* 172. - V. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.,* I, 438. - Busken Huet, *Litt. Fant.,* 4e reeks, I, 190. - *Alb. Stud. L.B.*, 1363.

[Cornelis Kumsius]

KUMSIUS (Cornelis) is in 1765 te Heusden ‘uit deftige ouders’ geboren; zijn vader was een broeder van Johannes Kumsius (van 1754 tot 1770 predikant te Biezelinge, wegens ziekte emeritus en in 1789 te Goes overleden) en van Hendrik Kumsius, sinds 1752 predikant te Meeuwen. Cornelis K., evenals zijn ooms voor het predikambt bestemd, studeerde te Utrecht - zijn naam komt echter niet in het *Alb. Stud.* voor - en werd daar in 1788 tot proponent bevorderd. Waarschijnlijk woonde hij daarna te Meeuwen bij zijn oom, daar hij als ‘proponent te Meeuwen’ op 6 Juni 1788 een beroep naar Maartensdijk ontving[1)], dat hij aannam en waar hij, na door dien oom bevestigd te zijn, op 28 September intrede deed. Na beroepen te Landsmeer en Waddingsveen afgewezen te hebben, verbond hij zich den 5en December 1790 aan Nieuwerkerk a/d IJsel, dat hem in September van dat jaar tot voorganger gekozen had. Blijkbaar had hij een goeden naam als predikant, want gedurende zijn verblijf alhier beriepen Oude Tonge en Brouwershaven hem tevergeefs.

De omwenteling van 1795 bleef echter voor Kumsius niet zonder gevolgen, want, daar hij zich niet met het nieuwe bewind kon vereenigen, liet hij zich verleiden tot uitingen, die als ‘oproerige daden’ gebrandmerkt werden. Op den kansel bad hij voor den welstand van hen, die naar het buitenland hadden moeten uitwijken en voor hun spoedige terugkomst. In een preek sprak hij het ‘wee!’ uit over ‘de dansers en springers, godloozen en wetbrekers’, een duidelijke toespeling op hen, die om den vrijheidsboom gedanst hadden. Eerst ontving hij nu een aanschrijving van den baljuw van Schieland, om geen staatszaken op den preekstoel te brengen, wat Kumsius aanleiding gaf tot de ontboezeming, dat de goddeloozen meester waren en de rechtvaardigen moesten zwijgen. Deze houding bewerkte zijn afzetting op 29 Juli 1795 door het ‘Committé van Voorlichting’, welk vonnis op 21 Augustus d.a.v. door de Representanten van het volk van Holland werd goedgekeurd en waarbij aan Kumsius het ‘doceeren in het openbaar’ binnen de grenzen van Holland verboden werd. In een *Bericht van den predikant Kumsius aangaande zijn remotie enz. te Nieuwerkerk a/d IJssel* (Rott. 1795) werd de zaak door hem uiteengezet.

Een jaar lang bleef Kumsius buiten bediening, tot de Brabantsche gemeente Woensel en Tongelre in 1796 een beroep op hem uitbracht en hij daar op 12 Maart

1) V. Alphen, *N. Kerk. Handb.*, Jg. 1910, Bijl., blz. 160, zegt onjuist, dat hij van De Meern overkwam.

1797 intrede deed. Maar reeds drie maanden later, 28 Juni 1797, werd hij te Otterloo beroepen

en ondanks ‘onbedenkelijke liefdearbeid, krachtige drangredenen en gulle aanbiedingen’ van de gemeente Woensel, preekte hij daar op 23 Juli afscheid. Zijn intrede in Otterloo zou echter niet plaats hebben: om zijn vroegere handelingen schijnt het bestuur van Gelderland de derde proclamatie van zijn beroep gestuit te hebben en kwam (naar een mededeeling in *Hs. Borger*) in 1798 uit: *Consideratie en advies van* [*het Comité van?*] *politie, financiën en algemeen welzijn in Gelderland, uitgebragt op zijn request op de uitspraak van gemeld college gedaan, ter stuiting van de 3e proclamatie te Otterloo en bijzonder ter zake van zijn demissie te Nieuwerkerk a/d IJssel*, *door de volksvertegenwoordigers van Holland op de beschuldiging van oproerige daden enz.*

In Zeeland scheen men echter het bezwaar van Gelderland niet te deelen. Op 11 Februari 1798 te Ouwerkerk (Schouwen) beroepen, deed Kumsius aldaar den 22en April intrede en bleek nog steeds als predikant zeer gewild te zijn. Gedurende zijn verblijf te Ouwerkerk bedankte hij voor Colijnsplaat, tweemaal voor Nieuwe Tonge[1)], voor Cortgene en Wemeldinge, maar volgde een beroep naar Nieuw Lekkerland, waar hij, na op 5 November 1809 te Ouwerkerk afscheid gepreekt te hebben, den 3en December van dat jaar bevestigd werd. Hij bleef hier onopgemerkt arbeiden tot 19 Juli 1818, verbond zich op 2 Augustus d.a.v. aan Opheusden en bleek daar weer de aandacht van andere gemeenten op zich te vestigen. Beroepen naar Garderen, Bath (tweemaal) en St. Philipsland wees hij van de hand, maar dat naar Veenendaal, op 20 Februari 1822 uitgebracht, meende hij niet te moeten afslaan. Den 28en Juli 1822 predikte hij te Opheusden zijn afscheid, deed veertien dagen later intrede te Veenendaal, maar overleed, na kort te voren nog een beroep naar Biezelinge te hebben afgewezen, plotseling in den nacht van 16 op 17 October 1825.

Te Nieuwerkerk a/d IJsel was Kumsius gehuwd met Maria Mijnlieff, die eenigen tijd vóór hem overleed, na hem zeven kinderen geschonken te hebben, o.a. een zoon, Hendrik, die in 1813 als theol. student te Utrecht is ingeschreven. Al die kinderen zijn echter op jeugdigen leeftijd gestorven, behalve één dochter, die haar ouders overleefde.

L i t t e r a t u u r : Knuttel, *Bibl. Kerkg.*, 172. - Wagenaar, *Vad. Gesch., Vervolg,* dl. XXXI, blz. 276. - *Boekz.,* 1795*b,* 740. - *Alb. Stud. Rh.-Tr.,* 211. - *Hs. Borger.*

[N. Kunhold]

KUNHOLD of **KUNHOLDT (N.)** is de schuilnaam van Nicolaas Holtius (zie dl. IV, blz. 183-193), waaronder hij schreef: *Het leven des geestes, dat is, een goddelijke stoffe*, *dewelke leerd, hoe men sich met Godt vereenigen sal,* waarachter gevoegd: *Lingua, dat is de tonge*, *leerende heel ernstig en krachtig, hoe de mensche syne tonge sal bedwingen* (Haarl. 1729, 2e dr. ald. 1730) en: *Honderd en agt exempelen of voorbeelden van geheele vroome en godvrugtige kinderen ter verwekkinge van een heylige navolginge enz.* (Leid. 1749). Vgl. dl. IV, blz. 191. V. Abkoude geeft onjuist: *W.* Kunhold op (*Naamreg.,* I, 197).

1) De Kerkeraad aldaar verweet hem, dat hij, de tweede maal beloofd hebbende te zullen overkomen, zijn belofte had gebroken (*Boekz.*, 1801*a*, 571), tegen welke beschuldiging Kumsius zich rechtvaardigde (*Boekz.*, 1801*a*, 694). In hoeverre hij inderdaad vrij uitging, kan uit die bescheiden niet beoordeeld worden.

[Kuriakefilos]

KURIAKEFILOS. Onder dezen schuilnaam zag het licht: *Gedachten over het gehouden gedrag van den Weleerw. Heer C. van Herwerden*, *Predikant te Amerongen. Omtrend Den Hoog Eerw. Hooggel. Heer J. Heringa, Eliza'szoon, Professor in de Uit-*

legkunde van het Nieuwe Testament te Utrecht. Uitgeg. te Amsterdam e.a. plaatsen. Z.j. 8°. (Zie hiervóór D. III, blz. 733). Ondanks verschillende nasporingen is de eigenlijke naam van den schrijver, blijkbaar een vroegeren leerling van Prof. J. Heringa, onbekend gebleven.

[Cornelis Kuy(c)k van Mierop]

KUY(C)K VAN MIEROP (Cornelis). Zie: **van Mierop.**

[Jacobus Kuyleman]

KUYLEMAN (Kuileman, Cuyleman, Culeman) (Jacobus) is waarschijnlijk een kleinzoon geweest van **Jan Cornelisz. gen. Kuyleman,** pred. te Aartswoud (Eerdswoude) (1591), te Leimuiden (1606), in 1619 afgezet na zijn pertinente weigering om de Canones van Dordrecht en de Acte van Stilstand te onderteekenen[1].

Na zijn bevordering tot proponent bij de Remonstrantsche Broederschap in 1657 begeerde de gemeente te Waddingsveen Jacobus Kuyleman als haar predikant onder aanbieding van een woonhuis in het dorp en van de bezorging van zijn traktement buiten laste van de Broederschap. Hij nam daarop de beroeping aan en verbond zich in 1658 aan deze gemeente, waar zijn oom Christophorus van Langerak, voormaals predikant te Harmelen, in 1619 wegens zijn Remonstrantsche gevoelens en zijn weigering om de Acte van Stilstand te teekenen afgezet en verbannen, sinds 1632 de eerste vaste leeraar was geweest. In 1658 legde deze wegens ongesteldheid zijn dienst grootendeels neder, zoodat deze feitelijk voor rekening van Kuyleman kwam, al had deze in naam v. Langerak nog nevens zich tot 1660, in welk jaar laatstgen. overleed. Maar in datzelfde jaar verwisselde Kuyleman de gemeente te Waddingsveen voor die te Haarlem, waar hij in Mei 1660 intrede deed. Hij overleed aldaar in 1694.

Portretten van Jac. Kuyleman zijn niet bekend. Van hem zag het licht:

1) Zie betr. *J. Corn. zn. gen. Kuyleman:* Brandt, *Hist. der Ref.* III (reg.); v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII, blz. 136 (waar hij ten onrechte vóór zijn ontzetting als predikant te Leeuwarden wordt aangeduid)- Tideman: *Stichting Rem. Br.* I, II (reg.); dez., *Biogr. Naaml. Rem.* Br. 2e dr. (reg.) vgl. *Uit de Rem. Broe*; *derschap,* 10e Jrg. (1899), blz. 58, 62; *Arch. K.G.* VII (1836), blz. 11-16, 179, 181, 182; Wagenaar, *Syn. 1618, 19* (reg.).
In een brief (Dec. 1634) aan Wtenbogaert schrijft P. Cupus dat 'Cuyleman, een jongman, die door de Lutherschen te Leiden wordt onderhouden' begeerde 'tot lid van de Societeit te worden aangenomen'. (Wtenb. *Brieven* III. Afd. 4, blz. 239). In 1634 kan echter Cornelisz. K., die in 1591 predikant is geworden, niet meer 'een jongman' heeten. Bovendien is moeilijk aan te nemen dat dezelfde, die vroeger de Remonstrantie mede onderteekende, die, na zijn afzetting te Gothenburg, eerst zonder, later met traktement van wege de Broederschap, het predikambt bediende onder de daar vertoevende Hollanders, die na zijn terugkeer van Gothenburg (1629) o.a. de gemeente der Remonstranten te Alkmaar als predikant zou gediend hebben, het vervolgens te Leiden bij de Lutherschen zou gezocht hebben en ten slotte het lidmaatschap der Rem. Broederschap zou verzocht hebben. De berichten bij Tideman (*Biogr. Naaml. Rem. Br.* blz. 293 vgl. blz. 425-427) zijn daarbij zeer verward. Een en ander doet de vraag rijzen of er niet twee Jan Corn. z. Kuyleman's zijn geweest, een gelijknamige vader en zoon.
Of *Joannes Culemannus* Bat., die den 18en Maart 1637 op 67 jarigen leeftijd zich heeft laten inschrijven in het *Album Studios.* te Leiden (k. 286) dezelfde is geweest als J.C. zn. Kuyleman, die in 1591 de bediening aanvaardde in zijn eerste gemeente, valt niet uit te maken. Wat den leeftijd betreft is het mogelijk.

Paraenesis ofte ernstige aanspraake aan D. Jacobus Sceperus, Predikant der Contra-Remonstranten in Gouda, *over zijne Onchristelyke maniere van doen en schryven gebruikt tegen eenige Remonstrantsche Leeraren, en met name D. Christophorus Langerack in zijn boekje Chrysopoligeras onlangs uitgegeven*, *en hier kortelijk beantwoord.* Amst. 1663. 8°. (*Adriani à Cattenburgh Bibliotheca scriptorum Remonstrantium* etc. Amst. 728, p. 99, 100).

Voorts verschenen van zijn hand enkele bruiloftsgedichten (*Cat. N. Letterk.* I,

k. 530, 536, 544). V.d. Aa (*Wdb. Ned. Dicht*, II, blz. 344) vermeldt van hem een *Treurzang over den dood van den Eerw. Ds. Johannes Luiding*, bevattende een troostdicht aan diens moeder, dat goede coupletten bevat.

Ten onrechte worden aan hem door Jöcher (*Gel. Lex.* II, k. 2182) nog twee geschriften toegekend, nl. *Reformatie der Formulieren.* 1673; en *Reformatie noodigh omtrent de Feestdagen* etc. 1675, beiden, met verwijzing naar Jöcher, eveneens genoemd door Rogge (*Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* I. blz. 193). Daarbij worden blijkbaar Jac. Kuyleman en Jac. Koelman met elkander verward. De hier genoemde titels zijn (verkort) die van twee van Koelmans geschriften (zie hier vóór dl. V, blz. 103).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII, blz. 129, 136. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* (reg.). - Inlichtingen van Dr. H.C. Diferee te Amsterdam.

[Gerardus Johannes van der Kuyp]

KUYP (Kuip) (Gerardus Johannes van der), geb. te 's Gravenhage, ald. gedoopt 16 Juni 1776 als zoon uit het huwelijk van Gerardus v.d. Kuyp en Johanna Perris, werd ingeschreven in het Album Stud, te Leiden 8 Juli 1796 en in dat te Utrecht 5 Oct. 1796. Na afgelegd praeparatoir examen voor de classis van 's Gravenhage 23 Juni 1800 werd hij den 3en Mei 1801 bevestigd te Nieuw-Beyerland door zijn behuwdoom Ds. G. Vroom, pred. te Capelle a.d. IJssel (m. Ps. CXXVI:5; intr. m. Hand. XIII:38). Na in Aug. 1802 bedankt te hebben voor een beroep naar Dubbeldam ontving hij in Febr. 1803 tegelijk een beroeping naar Alblasserdam en een naar 's Gravenzande; de laatstgen. nam hij aan. Zijn bevestiging te 's Gravenzande door gen. Ds. G. Vroom, toen pred. te Rijswijk (Z.H.) had plaats den 1en Mei 1803 (m. Col. III:11*b*; intr. m. 2 Cor. IV:5*a*; afsch. te N. Beyerland 24 Apr. m. Hebr. III:12, 13). Van 's Gravenzande (afsch. 10 Juli 1808 m. Joh. VIII:12) vertrok hij naar Beemster, waar hij den 24en Juli 1808 bevestigd werd door Ds. H. Kok, pred. te Utrecht (m. Mc. I:16-18; intr. m. 2 Cor. VI:2*b*). In Jan. 1817 bedankte hij voor een beroep naar Almkerk en Emmickhoven, en in Aug. d.a.v. voor een naar Breukelen; een reeds in Sept. herhaald beroep daarheen nam hij aan. Den 14en Dec. 1817 deed hij er intrede (m. Tit. II:11-43), na bevestigd te zijn door Ds. C.J. Beverlo Brouwer, pred. te Utrecht (m. 1 Cor. XVI:10*b*; afsch. te Beemster 7 Dec. m 1 Joh. II:28). Hij diende zijn vierde gemeente tot aan het ingaan van het hem op zijn verzoek verleend eervol emeritaat 1 Juli 1844 (afsch. 30 Juni m. 1 Cor. XIII:13). Daarna trad hij nog meermalen gedurende de ziekte van zijn opvolger te Breukelen op, herdacht er in 1851 zijn 50 jarige bediening, en overleed er den 28en Juni 1852 na een buitengewoon smartelijk lijden van 7 maanden, waardoor vaak zijn geest beneveld en zijn geloofsvertrouwen op zware proef gesteld werd. Hij stierf met de woorden: ‘'t Oog omhoog, het hart naar boven!’

Door zijn levenswandel en arbeid verwierf hij de achting en liefde der verschillende gemeenten, die hij diende.

Hij liet een weduwe na, met wie hij meer dan 51 jaar in het huwelijk was verbonden geweest. Van hem zijn geen portretten bekend.

Gerardus Leonardus van der Kuyp. (geb. te 's Gravenhage 29 Nov. 1805; pred. te St. Anthoniepolder (1830), Sliedrecht (1833); emer. 1 Juli 1879; overl. 23 Dec. 1887), van wien een Lijkrede na het overlijden van zijn ambtgenoot te Sliedrecht

J.J. Neumann is geplaatst vóór de *Nagelatenen leerreden* van laatstgen. (1849), was noch broeder noch zoon van den hiervóór beschrevene.

Van G.J. van der Kuyp zag het licht:

Leerr. op den Beemster Biddag, geh. den 30sten Julij, des Jaars 1812. Bij gelegenh. der viering v. het Tweehonderdjarig Jubel der bedijking en droogmaking dezer Meer. Hoorn. 1813. 8°. In deze Biddagpreek over Dt. XXXII:7 komt een vrij nauwkeurige geschiedenis voor van de droogmaking van den Beemsterpolder en de gunstige gevolgen daarvan voor den landbouw. Vóór het 3e gedeelte der predikatie vindt men een soort van lierzang in eenige coupletten, waarvan een enkel, waarin v.d. K. zich richt tot de verschillende ambtenaren, vreemd aandoet. (Zie: *Boekz.* 1813*b*, 527-532). - *Leerr. over Ps. XXI:2. Uitgespr. op den verjaardag des Konings, Willem den Tweeden. Den 6den Dec. 1840.* Utr. 1840. 8°. (Kon. Bibl.). De *Boekzaal* bevat van hem de volgende dichterlijke bijdragen: Jrg. 1822*a*, 468: *Op het overlijden v. Ds. Ewaldus Kist, in leven geliefd Evangelie-Dienaar te Dordrecht.* - Jrg. 1823*a*; 316, 317: *Mijne herinnering bij en na het lezen v. het 's Gravenhaagsche Bosch, Dichtstuk, door Mr. Jacob Carel v. de Kasteele.* - Jrg. 1824*b* 780: *Op het vroegtijdig afsterven v.d. Hoog Eerw. Hoog gel. Heere Jakobus Amersfoordt, In leven Dr. en Prof. der Godgeleerdh. en Bibliothecarius aan 's Rijks Athenaeum te Franeker. Overl. den 23 Oct. 1824.* - Jrg. 1825[b], 203, 204: *Broeder-liefde en menschen-hulp* (n. aanl. v.d. redding van twee visschers nabij de kust van Stavoren).

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - *Boekz.* 1852[2], 89, 96, 104, 110, 111. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1186. - Id. *Rh.-Traj.*, k. 244.

[Frans Kuyper]

KUYPER (Cuyper, Cuperus) (Frans of **Franciscus),** geboren te Amsterdam in 1629, studeerde aldaar onder Episcopius, werd in 1650 aangenomen als proponent bij de Remonstrantsche Broederschap en in 1652 beroepen te Vlaardingen. Hoewel uitgebracht buiten voorkennis der Directeuren werd het beroep den 28en Mei toch toegestaan, mits de gemeente zekere financieele verplichtingen voor haar rekening nam. Zoo werd de zaak geregeld, en kwam de beroepene tot de gemeente, die hem echter slechts korten tijd zou bezitten. Al spoedig bleek zijn bezwaar tegen den kinderdoop; zijn overtuiging verbood hem dezen te bedienen. Aanvankelijk werd dit zóó geschikt dat het geschiedde door een ander predikant. Hierdoor ontstonden echter moeilijkheden: er was niet altijd een predikant te vinden, en de doopouders kwamen veelal onverwacht en wilden niet wachten. Daarop gaf men Kuyper den raad het prediken eenigen tijd te staken en de zaak eens grondig te overwegen, opdat hij vrijmoedigheid mocht vinden, behoudens zijn bijzondere vrijheid, den kinderdoop te bedienen; inmiddels zou zijn tractement verzekerd blijven. Hij verkoos dit evenwel niet, maar legde in 1653 eigener beweging zijn bediening neder.

Na zijn ontslag als predikant keerde hij terug naar zijn geboorteplaats, waar hij zich als drukker vestigde in de buurt genaamd de Braak bij de Haarlemmerpoort. Te Amsterdam voegde hij zich bij de vergadering der Collegianten, die daar eenige jaren

te voren was gevormd op initiatief van mannen als Dan. de Breen[1)], Adam Boreel en Galenus Abrahamsz. Reeds in den zomer van 1653 stelde hij er zijn woning voor hun bijeenkomsten open. Hij was toen student en reeds gehuwd. Later ver-

1) Zijn familienaam wordt vaak geschreven *van Breen*; ten onrechte - althans zelf onderteekende hij *de Breen* - zie zijn brief aan zijn vroegeren leermeester Episcopius, meegedeeld in de bijdrage van Dr. B. Tideman Jzn.: *Daniel de Breen* in *Arch. Ned. K.G.* III (1889), blz. 73-84, waar een en ander omtrent dezen medeoprichter van het eerste college der Collegianten te Amsterdam, gedeeltelijk uit nog ongedrukte bescheiden, wordt medegedeeld. Zie ook Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 171-174.

gaderden de Collegianten in een huis aan het Rokin, in 1664 daarvoor gehuurd door een hunner hiervóór gen. leiders, den vermaarden Boreel. Nadat deze nog vóór het eind van datzelfde jaar gestorven[1] en het college in Jan. 1665 door de magistraat 'gedissolveerd' was, huurde een twintigtal Collegianten met 1 Mei 1665 het huis opnieuw voor den tijd van twee jaren, daarvoor gezamenlijk de kosten dragende. Uit het feit dat Fr. Kuyper tot de contribuanten behoorde mag wel opgemaakt worden dat hij toen nog te Amsterdam gewoond heeft. Later verhuisde hij vandaar naar Rotterdam, waar hij als ambteloos burger levende een zeer eigenaardige plaats onder de Collegianten heeft ingenomen en in hun beweging een rol van beteekenis heeft gespeeld. Hij stierf den 21en Oct. 1691[2]; terwijl hij bij harden wind bezig was met het zoeken naar kruiden benoodigd voor de vervaardiging van zoogen. Kuyperbalsem werd hij doodelijk getroffen door een molenwiek.

Gedurende zijn verblijf te Amsterdam is hij vooral bekend geworden als nauw betrokken bij de uitgave van de *Bibliotheca fratrum Polonorum quos Unitarios vocant.* Dit uitgebreide werk in acht deelen, bevattende de geschriften van Faustus Socinus, Johannes Crell e.a., werd van 1656 af te Amsterdam (Irenopolis) uitgegeven door J. Az. Colom, die bekend stond als aanhanger van de Sociniaansche gevoelens. Het plan dezer uitgave was al in 1628 ontworpen. Fr. Kuyper wist haar door te zetten en maakte er een begin mee. De uitgave geschiedde onder zijn toezicht, en naar het heette ook op zijn kosten. Hij werd gehouden voor een man niet alleen van invloed, maar ook van geld. Al is het waarschijnlijk dat de groote kosten aan zulk een onderneming verbonden niet uit één beurs zullen bestreden zijn, hij is wel degene geweest, die het meest tot haar wèlslagen heeft bijgedragen. In 1656 verscheen het eerste der acht deelen van zijn pers. Zijn oom Dan. de Breen zorgde voor de rangschikking der in de *Bibliotheca* opgenomen geschriften en voor de correctie, welke, na diens dood in 1664, werd opgedragen aan den Pool Wiszowaty, die zich in 1666 voor goed te Amsterdam vestigde. Nadat in het begin van 1669 de Staten van Holland het Hof van Holland gelast hadden de placcaten tegen het drukken van Sociniaansche boeken te doen nakomen, werd den 20en Maart d.a.v. door het Hof beraadslaagd naar aanleiding van de klachten, der Zuid- en Noord-Hollandsche Synoden over de *Bibliotheca*, waarvan toen reeds zes deelen verschenen waren.

Daarop werd Prof. Abr. Heidanus ontboden, die den 26en Maart een ongunstig advies over het boek gaf. Kort daarna, den 11en Apr., zond het Hof aan den Schout van Amsterdam, een brief, waarin dezen o.a. bevolen werd zich onverwacht te begeven naar de drukkerij van een gewezen Arminiaanschen predikant (met wien niemand anders bedoeld kon zijn dan Fr. Kuyper), bij wien de *Bibliotheca* gedrukt werd en naar een nader aangeduiden boekwinkel, en de gedrukte exemplaren, die hij er vinden mocht, mede te nemen. De Amsterdamsche regenten, doordrongen van het besef hunner verantwoordelijkheid voor de vrijheid van de ingezetenen hunner stad, wisten door handig beleid de zaken zóó te leiden als zij dit geraden achtten, en daarbij al te groote conflicten met de Hooge Overheid te vermijden. Den 16en Apr. 1669 volgde een aanschrijving van het Hof gericht aan de officieren, om tegen het verkoo-

1) Aldus Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, blz. 291. Het sterfjaar van Boreel wordt elders zeer verschillend opgegeven. Glasius (*Godg. Ned.* II, blz. 173) noemt 1666.

2) Sepp, *Staatstoezicht*, blz. 82. In zijn vroeger verschenen *Godg. onderwijs* (II, blz. 454) noemt Sepp 1696 als K.'s sterfjaar. Knuttel stelt dit 'omstreeks 1692' (*N. Biogr. Wdb.* IV, k. 868).

pen van de *Bibliotheca* en van alle andere Sociniaansche boeken te waken. Het kwam zóóver, dat den 19en Juli 1674 de *Bibliotheca* door het Hof op den Index werd geplaatst.

Hoe weinig zulke maatregelen van hooger hand uitwerkten, bleek wel opnieuw hieruit, dat de uitgave toch later werd voortgezet. In 1692 verscheen het laatste deel. Door deze uitgave heeft Fr. Kuyper zich voor de wetenschap in 't algemeen zeer verdienstelijk gemaakt.

Hij was een ‘rechte Collegiant’, die zelfs het bijwonen van een godsdienstoefening van lidmaten van een Kerkgemeenschap uit den booze achtte, voor welk standpunt hij was gewonnen door J. Hartigveldt. (Zie hiervóór D. III, blz. 531-534). Terwijl ook onder de Collegianten bij sommigen op het punt der volstrekte weerloosheid zekere neiging tot matiging viel te bespeuren bleef voor Kuyper de enge poort in de eerste plaats bestaan in ‘een volkome weereloosheidt, alleen onder goddelijke bescherming’.

Niet het minst is hij bekend geworden als verwekker van de z.g.n. Bredenburgsche twisten, die ontstonden tengevolge van de beschuldiging van Spinozisme en Atheïsme, door hem gericht tegen den invloedrijken Collegiant Johannes Bredenburg. Deze aanzienlijke Rotterdamsche koopman, hield zich met groote voorliefde bezig met wijsgeerige bespiegelingen. Oorspronkelijk Cartesiaan vertoonen zijn denkbeelden later een merkwaardige vermenging van Spinozisme en Socinianisme. Spinoza's in 1670 anoniem verschenen *Tractatus theologico-politicus* was zoo min door hem als door Kuyper ongelezen gelaten. Misschien zijn beiden ook - zooals v. Slee onderstelt (*Rijnsb. Coll.*, blz. 239) - met den schrijver, die destijds te Voorburg woonde, in aanraking gekomen. De ideeën van den Joodschen denker omtrent de bovennatuurlijke openbaring, zijn betoog tot bestrijding van het kerkelijk openbaringsgeloof ten opzichte van profetie en wonderen, bleven op Bredenburg niet zonder uitwerking. Onder invloed van zijn vroegere beschouwingen bestrijdt hij wel (in zijn *Enervatio tractatus theol.-polit.*[1)] 1675) Spinoza's voorstellingen, maar de eenheid, waartoe het Socinianisme meende te kunnen leiden: ‘De ware philosophie stemt overeen met de leer van Christus’, is bij Bredenburg verbroken. Hij durft zelfs de krasse tegenstelling aan ‘dat uit de natuur en de rede bleek dat er zulk een God, als die welken de Schrift leert, d.w.z. een God, die vrijmachtig in den loop der dingen ingrijpt en wonderen doet, niet zijn kon’. Hij was dan ook ‘in zijn gemoed ontrust omdat rede en godsdienst voor zijn raisonnement niet accordeerden’. Maar inplaats dat hij nu Spinoza geheel en al volgde, koos hij een middelweg. In overeenstemming met den meester begon hij met onderscheid te maken tusschen de ‘ratio’ en de ‘scientia intuitiva’; doch beide hebben niet, volgens hem, hun afzonderlijk gebied, neen, op dat der wijsbegeerte mag zoowel de eerste als de laatste mede spreken. De verhouding tusschen de eene en de andere bestaat hierin, dat de rede ons slechts tot gedeeltelijke kennis der waarheid brengt; de aanvulling moet komen van de ‘theologie’. De philosophie heeft voor Bredenburg niet langer, gelijk bij de Socinianen, slechts formeele beteekenis;

1) Dit geschrift was, daar Bredenburg het Latijn niet machtig was, door hem in het Hollandsch opgesteld: *Ontzenuwing van het Theol. Polit. Tractaat met een naar wiskunstige methode opgesteld bewijs*, *dat de natuur niet God is.* Op verzoek van den schrijver werd het voor de uitgave overgezet in het Latijn door den Rector van de Latijnsche School te Rotterdam Joh. Silvius.

zij is zelfstandig geworden. Zij ontleent haar inhoud niet meer aan de Theologie, maar zij

heeft dien in zichzelf. Alleen wordt zij nog aangevuld door de theologie; blijkbaar was dit laatste een poging om de oude eenheid tusschen beide, hoewel in gansch andere verhouding, te handhaven.

Het Godsbegrip van Bredenburg kon alzoo niet geheel dat van Spinoza zijn. Het heeft enkele trekken, die als aanvullingen bedoeld zijn, maar die duidelijk herinneren aan de voorstellingen der Socinianen. Dit blijkt reeds in zijn opvatting van de wonderen. Wèl heeft hij het standpunt verlaten dat God een macht zou zijn *buiten* de natuur en neemt hij, evenals Spinoza, aan dat Hij *in* de natuur werkt volgens vaste wetten - maar God heeft, blijkens de wonderen, het vermogen om die wetten te veranderen. Hij doet dit echter niet, gelijk de Socinianen meenden, naar volkomen vrijmachtige willekeur, neen Hij is gedetermineerd door Zijn eigen wezen en alleen in zóóver vrij, dat Hij met bewusten wil datgene kan werken, waartoe hij door Zichzelf is bepaald. Is het nu Zijn heilig welbehagen de gewone natuurwet te verbreken, dan zien wij het wonder tot stand komen. Zoo wordt het ‘supra naturam’ gehandhaafd, al wijkt overigens de opvatting van de mirakelen vèr genoeg van die der Socinianen af.

Onder de aanhangers van het oude Socinianisme, die met leede oogen het veldwinnen van de nieuwe denkbeelden aanzagen en er tegen in verzet kwamen, treedt Fr. Kuyper op den voorgrond. In tegenstelling met zijn mede-Collegiant Bredenburg, die ondanks de bedenkingen, die hij ertegen in bracht in zijn *Enervatio*, toch onder de bekoring van het Spinozisme gekomen was, wekte dit bij hèm slechts tegenspraak. Dit bleek reeds in de uitgave van zijn *Arcana Atheismi revelata* (1676), waarvan in het volgende jaar een overzetting in onze moedertaal het licht zag onder den titel *De Diepten des Satans of Geheymenissen der Atheïsterij*, *Ontdekt en Vernielt.* In dit geschrift, bedoeld als een weerlegging van Spinoza's *Tractatus theol.-politicus*, verdedigt hij op uitvoerige wijze hiertegenover ‘de waarheid van de H. Schrift’. Kuyper, die zelf den tijd, toen hij als proponent op het punt stond, de leiding eener Remonstrantsche gemeente op zich te nemen, eenmaal zijn atheïstische periode noemde, verklaart hier in zijn voorbericht van de jeugd af met atheïsten en twijfelaars verkeerd en nu zelf de bewijzen voor het bestaan van God gevonden te hebben. Het eerste boek van zijn geschrift is verdeeld in 15 hoofdstukken, die dezelfde opschriften dragen als de eerste hoofdstukken van Spinoza's verhandeling, waartegen het rechtstreeks is gericht.

Ook zooals het door Bredenburg gewijzigd was, kon het Spinozistisch Godsbegrip bij Kuyper geen genade vinden, evenmin als bij enkele zijner mede-Collegianten. Ook Bredenburgs ‘God’ was hem te zeer een ‘noodzakelijk’ wezen, stond te vèr èn van de voorstellingen, die de groote menigte van God koesterde, èn van het in theologische kringen heerschende Aristotelisme, dat Hem beschouwde als een zelfstandig buiten de natuur en de natuurkrachten staand wezen.

Overeenkomstig hun echt-Sociniaansche behoefte aan eenvoudige scherp omlijnde voorstellingen meenden zij, dat, wilde men Gods bestaan niet loochenen, men moest aannemen dat Hij *ergens* was, in een plaatselijken hemel, geheel vrij, niet gebonden door eenige noodzakelijkheid hetzij buiten Hem of in Hem, dus ongeveer zooals de Bijbel Hem voorstelt.

Tezamen met zijn aanhanger Abr. Lemmerman, een jong Amsterdamsen koopman, wiens karakter al spoedig niet hooger stond aangeschreven dan het zijne, ondernam

Fr. Kuyper den strijd tegen Bredenburg. Deze laatste had zijn zienswijze op schrift gesteld

niet met de bedoeling dit in druk uit te geven, maar om zijn beschouwingen te onderwerpen aan het oordeel van Galenus Abrahamsz., die in de nu volgende twisten voor hem partij trok. Toen het manuscript in 1673 gereed was, had hij het ook aan sommige broeders op het College ter beoordeeling gegeven, maar het aanvankelijk geweigerd aan Fr. Kuyper, dien hij had leeren kennen als een eigenzinnig man ‘van wrevelachtig humeur’, een man van onrust en twist, alle dingen tot in het ongerijmde overdrijvend, iemand van uiterlijk vroom vertoon, die zelfs in gebeden den schijn kon aannemen van hartstochtelijk te weenen, terwijl hij in werkelijkheid geen enkele traan liet; die, wanneer hij in een dispuut geen kans meer zag om zijn stuk te verdedigen ‘onbeschaamd en assurant’ genoeg was, om te trachten zich uit de moeilijkheid te redden door maar victorie te roepen; die gereed stond om anderen, op wie hij jaloersch was, te belasteren of te ergeren. Te kwader ure liet Bredenburg zich echter door J. Hartigveldt overhalen om zijn handschrift toch aan Kuyper ter inzage af te staan, maar onder uitdrukkelijk beding dat deze er geen afschrift van zou maken, waarvoor Hartigveldt borg bleef. Maar na diens dood zou blijken dat Kuyper zich aan de gestelde voorwaarde niet had gehouden.

Het is teekenend zoowel voor Kuypers karakter als voor den geest van het College, dat jarenlang Bredenburgs bespiegelingen geduld waren - hoezeer ook in vriendschappelijke discussie weersproken - vóórdat Kuyper naar aanleiding van persoonlijke gekrenktheid er een causa belli van maakte. Van 1676 tot 1681 was Bredenburgs overhelling tot Spinoza onder de Collegianten algemeen bekend, zonder dat er iemand aanstoot aan nam. Maar toen Kuyper en Lemmerman in het geschil over het al of niet toelaten van overheidspersonen tot het Rijnsburgsche Avondmaal in eerste instantie voor Bredenburg de vlag moesten strijken, trachtten zij hun positie te versterken door hun tegenstander te beschuldigen van ‘bedektelijk aangehangen Atheïsterij’.

Kuyper beschikte over een vaardige pen. In zijn geschriften had hij getoond de kunst te verstaan om onderhoudende samenspraken te schrijven en handig te debatteeren. Bijzonder was dit gebleken in het eerste der in 1676 en 1677 verschenen drie deelen van *Den Philosopherenden Boer. Handelende van de dwalingen der hedendaagsche Christenen*, *Philosophen*, *Cartesianen enz.* Al wordt S.J.B. (Barend Joosten Stol?) als de schrijver genoemd, het is zoo geheel in den toon van Kuyper en wordt ondanks diens ontkenning met zooveel hardnekkigheid aan hem toegeschreven, dat hij hoogstwaarschijnlijk op z'n minst eraan heeft medegewerkt. ‘De Boer’, dien hij hier sprekende met een ‘Philosooph’ en een Quaker laat optreden, zondert zich gaarne van tijd tot tijd ‘een uurtje of vier’ af in een kamertje, dat hij in zijn huis tegen het koele Noorden heeft laten bouwen. Daar verdiept hij zich dan in populair-wetenschappelijke en stichtelijke boeken - altemaal ‘Duytse’ boeken, omdat hij, als man zonder geleerdheid het Grieksch en Latijn niet kent. Op die manier zoekt hij in allen eenvoud de waarheid, voor zoover die van hem, ongeleerde, wil gevonden wezen. De Cartesiaan, die bij deze samenspraak optreedt, is tevens geestverwant van Joh. Crell, onder de Socinianen een man van overwegenden invloed, die echter in afwijking van het oude Socinianisme de natuurlijke Godskennis niet loochent en voor wien de openbaring haar alleenheerschappij heeft verloren. Wanneer de hier bedoelde Cartesiaan met den ‘Boer’ redetwist, is het alsof men - afgezien natuurlijk van het verschil in gaven en ontwikkeling - Socinus en Crell hun uiteenloopende meeningen hoort

verkondigen. De ‘Boer’, of liever Fr. Kuyper, die hem hier zijn eigen gedachten en gevoelens laat uitspreken, is de vertegenwoordiger van die Socinianen, welke vasthouden aan de oude opvattingen en zich verzetten tegen de ontwikkeling der nieuwe begrippen en vooral tegen de inmenging der philosophie.

Dezelfde rol heeft Kuyper vervuld in de Bredenburgsche twisten. Tegenover diegenen onder de Collegianten, die Spinozistische afwijkingen vertoonden, bond hij den strijd aan; waren er, die zich begaven tot de wijsbegeerte, ‘de vuyle en stinkende born put, daar niet als levenloos uyt te putten en was’, met des te meer nadruk moest hij opkomen voor de waarheid, die gekend wordt uit de Schriftuur, de ‘heldere en onvervalschte Fonteyne’. Terecht is door Hylkema (*Reformateurs* I, blz. 155) opgemerkt, dat de indruk, door van Slee gewekt, alsof uitsluitend verschil van wijsgeerig inzicht en niet ook persoonlijke veete de oorzaak van dezen twist is geweest, onjuist is, maar Hylkema gaat eveneens te vèr, wanneer hij die veete de groote oorzaak van den twist noemt (Kühler, *Socin.*, blz. 246). Men heeft in 't oog te houden hoe Kuyper zoowel in zijn *Philosopherenden Boer* als in zijn strijd met Bredenburg opkwam voor de oud-Sociniaansche gevoelens. Hieruit is de eenheid in zijn gedrag en zijn daaruit voortvloeiend verzet tegen de nieuwere opvattingen te verklaren. Bovendien is het niet wel denkbaar dat een strijd, uit een persoonlijke veete ontstaan, in zulk een breeden kring ongeveer twintig jaar duurt en nog na den dood der hoofdpersonen niet is geëindigd en, evenmin dat die strijd gevoerd wordt in tal van geschriften van min of meer godgeleerden of wijsgeerigen aard. Daarom is, hoe gaarne Kuyper ook zijn wrok tegen Bredenburg wilde koelen, de diepste oorzaak der oneenigheid te zoeken in verschil van inzicht en overtuiging.

Het Bredenburgsche geschil bewijst in zijn verloop dat de tegenstanders elkander niet verstaan en met dezelfde woorden geheel verschillende begrippen bedoelen. Vandaar de telkens voorkomende verwarringen en misvattingen. Van wijsgeerige polemiek is hier geen spoor; zelfs het gewone ‘gezonde verstand’ ontbreekt vaak.

Bovendien komen tegenover Joh. Bredenburg en diens broeder en medestander Paulus Bredenburg, die zich tot het einde doen kennen als mannen van eer en geweten, Fr. Kuyper en Lemmerman uit als lieden van onbetrouwbaar karakter. Reeds bij de eerste pogingen, na de aanvankelijke twisten, ontstaan naar aanleiding van de Avondmaalsuitnoodiging (vgl. hiervóór blz. 336), om vriendschappelijk en onbevooroordeeld te beraadslagen op welke wijze men een scheuring onder de Collegianten kon afwenden, was hun gedrag onoprecht. Zij vervulden daarbij een valsche rol, door schijnbaar te ijveren voor het bewaren van den vrede, en inmiddels in 't geniep onrust te stoken. Veel succes hadden zij daarbij niet: hun houding (in bijzonderheden beschreven door Hylkema, a.w., blz. 273, 274) en hun optreden tegen Bredenburg werden door de scheidsrechterlijke uitspraak van ‘onpartijdige Vrienden’ gebrandmerkt als ‘godloos.’ Zelfs werd hun verzocht op de bijeenkomst niet langer het woord te voeren. Hun ‘estym’ versmolt als sneeuw voor de zon, terwijl de Bredenburgen in volle eer werden hersteld. Zij wreekten zich door de uitspraak met een hatelijken term hun ‘censuur’ te noemen, daarmee te kennen gevende, dat het College zich hierdoor schuldig maakte aan de immers zoo gesmade kerkelijke hiërarchie.

Van toen af nam de verbittering in hevigheid toe. Kuyper maakte zich daarbij schuldig aan misbruik van vertrouwen door het handschrift van Bredenburg, hem vroeger uitsluitend ter inzage gegeven (vgl. hiervóór blz. 336) in druk te doen ver-

schijnen. Zoo zagen in 1684 door zijn toedoen diens ‘bespiegelingen’ het licht onder den titel *Johannes Bredenburgs Verhandeling van de kennisse Gods en van desselfs dienst.* Deze titel was opgesteld door Kuyper, die zich daarbij blijkbaar meer had laten leiden door de gedachte aan het geschilpunt, dat hij met Bredenburg had, dan door den inhoud van het boek. Immers dit handelde minder over onze kennis van God dan over ‘de relatie, die er tusschen God en mensch bestaat’, over welke relatie Bredenburg in Spinozistische wendingen spreekt; alleen de inleidende bladzijden, die over de Godsleer handelen, zijn overwegend Cartesiaansch. In hetzelfde jaar verscheen mede in druk: *J.B. Wiskunstige Demonstratie Dat alle verstandelijke werking Noodzaakelijk is. Met de weerlegging van F.K.* Op den titel staat vermeld, dat de uitgave bezorgd was door Abr. Lemmerman. Dat Kuyper mede hierbij betrokken was lijdt geen twijfel, hetzij hij ook van deze verhandeling vroeger eigenmachtig copie had genomen, hetzij hij haar (zooals de schrijver van de *Historie der Rijnsburgsche Vergadering*, blz. 153 v. verzekert) in handen gekregen had na den dood van Hartigveldt (1678), bij wien het manuscript berust had.

De verbittering werd er nog heviger door. Kuyper en zijn bondgenoot, riepen de ‘onnooselen’, die zij door hun vroom vertoon onder hun invloed hadden weten te krijgen, in het geweer tegen Bredenburg, dien zij voorstelden als atheïst. Alle persoonlijke antipathieën, b.v. den naijver van sommigen tegenover Galenus, wisten zij te gebruiken om het vuur aan te stoken. Met luid twistgeschreeuw trokken zij de aandacht der buitenwereld, die zich eerlang, zwaargewapend met theologische geleerdheid en wijsgeerige diepzinnigheid, mede in den strijd mengde, o.a. de Remonstrantsche hoogleeraar Phil. à Limborch en den med. Dr. Is. Orobio. Kuyper en zijn bondgenoot verklaarden de overheid niet tegen de ‘Spinozisten’ P. en J. Bredenburg, te willen waarschuwen, maar zij zeiden dat - in open druk - zóó dat feitelijk de waarschuwing geschiedde en het zeker niet aan hèn lag, dat de regeering op deze bedekte aanklacht niet inging. Het eene pamflet verscheen na het andere; in 1684 en 1685 reeds niet minder dan veertien (de vaak sprekende titels worden vermeld o.a. bij Hylkema, a.w. II, blz. 276-278). En in voortdurend breeder wordende bedding vloeide tot in 1687 en 1688 de stroom van geschriften als gevolg van den broedertwist voort, waarbij de strijders hoe langer hoe minder elkander raakten.

Reeds over de methode van bewijsvoering was men het geheel oneens. De wiskunstige methode, waarin Bredenburg Spinoza op den voet volgde[1)], al wilde hij toestemmen dat zij verkeerd kon worden toegepast, achtte Kuyper ‘bequaam om alle valsheden te bewyzen, die men wil’; een ‘manier van bewijzen, die nu door eenige Atheisten word gebruickt.... in zaken die niet eygentlyk tot de wiskunst behooren’, maar onwettig en niet anders als enkele bedriegerye, door welke men de gene, die daer in ongeoeffent zijn, verwart en vangt eer ze de zaak verstaan’ (aldus in een voorloopige wederlegging van Spinoza's *Zedekunst*, gedrukt achter K.'s *Verklaring over de 4 evangeliën*). Doch straks plaatst Kuyper zich op Bredenburgs standpunt en noemt de wiskunstige methode ‘onfeylbaer’, terwijl Bredenburg zich stelt op het

1) Bijzonder komt dit uit in: *Johannes Bredenburg's Demonstratie van 't Eeuwig Nootzakelyk Iet*, *Dat niets bij geval*, *dat is*: *zonder Godts besluyt of zonder oorzaak geschiet*, waarin de schrijver den ‘mos geometricus’ in Spinoza's *Ethica* zoo nauwgezet mogelijk toepast. Deze *Demonstratie*, waarvan in 1694, dus na Kuypers dood, een 2e druk verscheen, zal in 1en druk wellicht in 1684 het licht hebben gezien. (Hylkema, a.w. II, blz. 251^{n}).

standpunt van Kuyper en voorbeelden bijbrengt om te bewijzen, dat die methode (hij bedoelt eigenlijk haar toepassing) feilbaar is.

Nog schadelijker verwarring ontstaat wanneer de *resultaten* der wiskundige methode in het debat worden gebracht en de discussie wordt gevoerd over allerlei geschilpunten als de mirakelen, de verhouding van de wijsbegeerte tot den godsdienst, het kenvermogen (de rede), de openbaring. Terwijl elk der schrijvenden daarbij aan zijn eigen opvatting vasthoudt zonder zich ook maar een oogenblik op het standpunt van den ander te verplaatsen, wordt de begripsverwarring hopeloos.

Voor beiden zijn de ‘mirakelen’ verschijnselen ‘boven de rede’; maar voor Kuyper beteekent ‘rede’ hier het gewone ‘gezonde verstand’; dus poogt hij naar Sociniaanschen trant een rationalistische verklaring te vinden, die het ‘gezond verstand’ bevredigt, door aan het wonder grootendeels het onbegrijpelijke te ontnemen. Een proeve hiervan is zijn: *Bewys*, *dat noch de Schepping.... noch de mirakelen*, *die de H. Schrift verhaalt.... teegen de Natuurlyke Reeden strijdig zijn.* (Volled. titel zie onder zijn geschr.) Voor Bredenburg daarentegen, die van de logica van het ‘gezonde verstand’ is opgeklommen tot het wijsgeerig denken, beteekent ‘boven de rede’ heel iets anders dan voor Kuyper. De door dezen aangenomen ‘natuurlijke verklaringen’ acht hij de aandacht niet waard, hij buigt zich voor het wonder als voor een geheimenis Gods.

Ook waar beiden op enkele punten overeenstemmen, maakt het echte Socinianisme, waaraan Kuyper vasthoudt, tegenover het gebrek aan eenheid, de vermenging van Spinozisme en Socinianisme bij Bredenburg, telkens weer scheiding tusschen hen.

De verdeeldheid, die dezen strijd in het College veroorzaakt had, werkte nog eenige jaren door, nadat de personen, die er de hoofdrol in gespeeld hadden, reeds bijna allen overleden waren. Maar vóór het einde van 1699 was zij toch volkomen geheeld. Intusschen was zóóveel gebleken dat Kuyper en Lemmerman maar weinig aanhangers hadden. Zelfs van hen, die in de leer meer met hèn overeenstemden dan met Bredenburg, schaarden slechts enkelen aan hun zijde. De meesten achtten den broedertwist een inbreuk op de ‘verdraagzaamheid’, die onder hen steeds als ‘de grondslagh der Reformatie’ was gepredikt. Die ‘verdraagzaamheid’ maakte hen afkeerig van het instellen van een onderzoek naar het geloof hunner medebroeders. Daarbij kwam onmiskenbaar ook dit, dat Bredenburg om zijn onverdacht vromen zin onder hen hooger stond aangeschreven dan Kuyper en Lemmerman. De meerderheid der Collegianten was en bleef zeker Sociniaansch gezind, al was in het Socinianisme een richting ontstaan, die den overgang mogelijk maakte tot een zelfstandige beoefening der wijsbegeerte en tot Spinoza.

Fr. Kuyper heeft zich ook doen kennen als een heftig bestrijder van de Kwakers. Hoezeer in bepaalde opzichten van de Collegianten verschillend, stonden dezen toch niet zoovèr van elkander af. Bij alle tekortkoming aan wederzijdsche waardeering gevoelden zij behoefte contact met elkaar te zoeken. Zoowel practische overweging als het besef van gemeenschap in den H. Geest drong hen herhaaldelijk, schouder aan schouder te staan in den strijd tegen de machten der duisternis: Vandaar dat vele vriendschappelijke briefwisselingen en samensprekingen plaats hadden tusschen de leiders van verschillende kringen. In den strijd tusschen beiden gevoerd traden over 't algemeen de Kwakers veel feller op dan de door hen gesmade Dompelaars, met welken officieelen ketternaam de Collegianten werden aangeduid. Dat deze laatsten

over 't algemeen milder in hun wijze van oordeelen waren, is naar het gevoelen van Hylkema (a.w. I, blz. 86) mede te verklaren uit een gevoel van minderheid; tegen de wijze van optreden der Kwakers zagen zij hoog op, al volgden zij die ook niet na. In elk geval is de toon van hun polemiek tegen 'de vrinden Gods' veel gematigder dan die zij voerden tegen de kerkelijken. Eigenaardig komt dit uit zelfs in een der geschriften van Fr. Kuyper. In diens *Filosofisch en Historiaal Bewijs dat er Duyvelen zijn* begint hij met hun gewone gedragingen bespottelijk en verdacht te maken, hun bevingen aan den invloed van daemonen toe te schrijven, hen op één lijn te stellen beurtelings met tooneelspelers en met de Amsterdamsche naaktloopers en Munstersche Wederdoopers. Maar al voortgaande matigt hij zijn oordeel, blijkbaar beseffende, dat hij zijn doel voorbij streeft en met zulk een vernietigend oordeel onmogelijk instemming bij zijn lezers zal vinden; en ten slotte met een onverwachte verandering van toon verklaart hij hun buitensporigheden voor tijdelijke dwalingen en noemt hij hen 'arme verblinde menschen, die zich noodeloos zooveel vervolgingen op den hals gehaald hebben'.

Zelfs blijkt hij persoonlijk geen bezwaar te hebben gemaakt tegen het bijwonen van broederlijke bijeenkomsten van Collegianten en Kwakers. Althans in die, welke in Aug. 1677 ten huize van B. Furley te Rotterdam werd gehouden, waar met andere bekende Kwakers ook George Keith tegenwoordig was (zie hiervóór Dl. IV, blz. 685), ontbrak onder de Collegianten ook Kuyper niet (over het daar verhandelde zie men Hylkema a.w. II, blz. 358).

Niettemin hebben de Kwakers reden genoeg gehad om zich wat Kuyper betreft te ergeren aan de uitdagende en vinnige wijze, waarop hij hen bestreed, al mochten zij daarbij niet voorbijzien, dat zulk een manier van polemiseeren ook de hunne was. Hadden de Collegianten voor het 'beven' dat hen kenmerkte en waaraan zij hun naam ontleenden, niet veel waardeering, Kuyper schreef bedoeld verschijnsel toe aan daemonischen invloed en opzettelijke zelfopwinding. De Sociniaan in merg en been koesterde een afkeer van de geestdrijverij, die hij in zulke verschijnselen constateerde. In de drie deelen van *Den Philosopherenden Boer* worden de Kwakersche lichtpredikers duchtig onder handen genomen. In het 2e deel (evenals het 3e rechtstreeks door Kuyper zelf geschreven) neemt hij - in navolging van vele Kwakers zich van den Socratischen vraagvorm bedienende - twee veertientallen vragen op, die hij door de tegenpartij gaarne beantwoord wil zien. Hoezeer deze zich door zijn vorm van bestrijding geprikkeld voelde en hoe laag hij in haar schatting stond, blijkt wel uit de schampere en ongemotiveerde antwoorden, die zij hem, anoniem en in margine, waardig keurden (zie een proeve hiervan bij Hylkema, a.w. I, blz. 57, 58).

Dat de Kwakers de eenigen niet waren, bij wie Kuyper, met een zwarte kool stond aangeteekend, is uit het voorafgaande duidelijk gebleken. De niet onpartijdige, zich 'Vrijheits-Vriendt' noemende schrijver van de *Historie der Rijnsburgsche Vergadering*[1] moge op grond van een paar getuigenissen van pamfletschrijvers, verzekeren dat men te Rotterdam vóór de Bredenburgsche twisten altijd met lof over hem had gesproken (blz. 156), het valt niet te ontkennen, dat hij zooals zijn beeld door tijdgenooten geschetst wordt, een onsympathieken indruk maakt. Zijn meest markante

1) Volgens G. van Reyn, *Gesch. Beschrijving v. Rotterdam.* Aanteek., blz. 66 was deze Elias van Nymegen. Zijn *Historie* is later tot 1804 voortgezet door zijn broeder Gerard v. Nymegen. Beiden waren schilder te Rotterdam.

eigenschap was misschien zijn eigenzinnigheid tot het uiterste doorgevoerd. Ondanks den geest van verdraagzaamheid, die onder de Collegianten heerschte, was deze Collegiant nooit gezind ook maar in het minste af te wijken van zijn eenmaal ingenomen standpunt. Hij was een doordrijver, die in alles de uitersten zocht, niet terugschrikkend voor onoprechtheid en kwade trouw. Het ware voor de oudere richting onder de Socinianen te wenschen geweest (aldus Kühler a.w., blz. 243), dat zij een man van hooger staand karakter en edeler gezindheid als hoofdvertegenwoordiger had kunnen aanwijzen. Op sommigen, zooals Lemmerman, een zijner getrouwste aanhangers, heeft hij overwegenden invloed uitgeoefend, maar ook in zijn eigen kring, onder Socinianen en Collegianten, waren zijn tegenstanders velen.

Toch is de plaats, door hem vervuld in de ontwikkeling der godsdienstige denkbeelden onder de anti-kerkelijken in de tweede helft der zeventiende eeuw niet onbelangrijk. Aan Kuypers bestrijding van het Spinozisme wijdde G.F.M. Beuttler een studie in de door hem den 19^{en} Sept. 1710 te Tübingen verdedigde academische dissertatie *Franciscus Cuperus mala fide aut ad minimum frigide atheismum Spinozae oppugnans.* (Kon. Bibl.) Dat het Frans Kuyper niet aan gaven ontbrak en dat hij beschikte over een vaardige pen bewijst de inhoud van zijn geschriften.

Den 28en Nov. 1651 was hij te Amsterdam gehuwd met Elisabeth van Wamelen.

Portretten van Kuyper zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

D. v. Breen, *Verklaring over het Boek des H. Jobs. En der Openbaaring des Apostels Johannes. Door F. Kuyper uit het Latijn vert.* (*vermeerd d.d. autheur*). *Mitsgaders.... van het Triumferend Ryk onzes Zaligmakers Jesus Christus. Den tweeden Druck.* Vooraan in dit werk: F.K., *Korte Inleiding tot het Verstand der H. Schriftuur*, *door D. v. Breen*, *overgezien.* Amst. Voor F. Kuyper[1]. 1666. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). - *Den Philosopherenden Boer. Eerste dl. Handelende van de dwalingen der hedendaagse Christenen*, *Philosophen*, *Cartesianen en Quaakers etc. Begrepen in een Samenspraak door S.J.B.* Z. pl. 1676, 2e dr. 1677. 4° (Zie hiervóór blz. 336). - *Tweede deel of Vervolg v.d. Philosopheerenden Boer*, *In welke de geheyme Gevoelens der Quaakers.... ontdekt worden.* Rott. 1676. 4°. - *De Diepten des Satans*, *Of Geheymenissen der Atheistery*, *Ontdeckt en vernielt.... Dienende met eenen tot onderrechting van de geenen*, *diemen heedendaags noemt Karteziaanen en Quaakers. By form van saamenspraak*, *tusschen een Filosoof*, *Quaaker en Boer. Zijnde een vervolg*, *of darde Deel v.d. Filosofeerende Boer.* Rott. 1677. 4°. Dit laatste of derde deel was een vertaling van de ten vorigen jare uitgegeven: *Arcana Atheismi revelata*, *philosophice et paradoxe refutata*, *examine Tractatus Theol.-Politici per*

1) De Breen overleed in 1664. Niet in zijn sterfjaar (Tideman, *Arch. Ned. K.G.* III (1889), blz. 84), maar, zooals de titel vermeldt, in 1666 (Sepp, *Godg Ond.* II, blz. 454), verscheen een uitgave van zijn *Opera theologica*, bezorgd door F. Kuyper. Hieruit zagen verschillende stukken afzonderlijk het licht, o.a. het bovengenoemde. De verklaring van Johannes' Openbaring is een uitlegging in chiliastischen zin. De Breens *Annotationes breves in Vet. et N. Testamento* (1664), eveneens bij Fr. Kuyper gedrukt, roken tamelijk 'Sociniaansch'. De Amsterdamsche Kerkeraad wist de stedelijke regeering te bewegen zich met deze zaak in te laten. Onverwachts echter raakte deze, door nog meer geruchtmakende voorvallen, achter de bank (Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, blz. 242).

Franciscum Cuperum. Rott. 1676. 4°. (van elk der 3 dln. berust een ex. in de Bibl. der Dpsgez. Gem. te Amst.). - *Korte Verhandeling van de Duyvelen*, *waar in beweezen wordt*, *dat er Duyvelen of verstandige zelfstandige Geesten zijn*, *onderscheyden van het Geslacht der Menschen*, *Beesten enz. Als mede derzelfder krachten en werkingen verklaart*

worden. Rott. 1676. 4°. Hierop volgde als 2e deel: *Filosofisch en Historiaal Bewijs*, *dat ter Duyvelen zijn. Behelzende met eenen veel van de zeldzaamste en zeekerste geschiedenissen in alle eeuwen v. deez' tijd af voorgevallen*, *met welcke de Duyvelen klaare blijken gegeeven hebben*, *dat se in weesen zijn. Tweede deel. Tot overtuiging der Atheïsten en Duyvelen-ontkenners. Uyt eigen ondervinding. Notariale en andere getuygenissen v. verscheyde noch leevende onwraakbare getuygen als meede uyt de treffelykste en geloofwaardigste schryvers*, *inzonderheyt Heydense 't zaamen gestelt* Rott. 1678. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). - *De Recht weerlooze Christen. Of Verdeediging v.h. gevoelen der eerste Christenen en gemartelde Doopsgezinden*, *weegens het overheyds-ampt. Oorlog en geweldige teegenstand.* J. Hartigveldt is de schrijver van dit tractaat, dat door Fr. Kuyper is uitgegeven met een voorrede van diens hand en met bijvoeging van een door J.D. Verburg (zie onder[n4]) gehouden *Lyk-reeden*, *over het leeven en afsterven v. Jan Hartichfeld*, *En het Lyk-gedicht van* Joachim Oudaen. Vgl. hiervóór Dl. III, blz. 533. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.; Knuttel, a.w. No. 11648). - *Broederlyke Onderhandeling van de Waaterdoop tusschen Klaas Stapel en Frans Kuyper*[1)]. *In welk met eene van het Bloed- en van het verstikte-eeten*, *als meede v.h. Voetwassen word gehandeld. Ende word ook wederleyd*, *de Noodzakelykheyd v.d. Waterdoop door Volkaart Visser*[2)] *teegen Faustus Socinus. Hier is noch bygevoegt eene Aanwyzing van D. Zwikkers groove misslagen in zyne Openhartige vertooning etc. teegen L. Klinkhamer*[3)] *begaan.* Rott. 1680. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). - *Bewys dat J.D. Verburg*[4)] *zelfs bekend*, *dat hij Frans Kuyper met groote onwaarheyd zoo leelyk heeft uytgemaekt*, *waerby het oordeel dat de Heer Morus van de Bredenburgen heeft gegeven.* Rott. 1681. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). -*Joh. Bredenburgs*

1) In 1671 en volgende jaren hadden 'broederlijke onderhandelingen' plaats tusschen den Hoornschen notaris Klaas Stapel, die den doop door Christus geboden achtte, en Fr. Kuyper, die met Socinus beweerde, dat de doop als een Joodsche vorm door Christus wel toegelaten, maar niet geboden was. Kuyper gaf het daarbij onderhandelde onder bovenst. titel in 1680 uit. (Hylkema, a.w. I, blz. 141).
2) Bedoeld is *Volkhard Visscher*, destijds predikant bij de Luthersche gemeente te Amsterdam, die een boekje ter verdediging van den waterdoop geschreven had tegen Socinus, voor wien Kuyper het opneemt in het hier vermeld geschrift, gedrukt achter zijn *Broederlijke Onderhandeling.*
3) Zie hiervóór, blz. 22. *Daniel Zwicker*, geb. te Dantzig in 1612, door den geneesheer Florianus Crusius voor het Socianisme gewonnen, moest met dezen en Martinus Ruarus, Sociniaanschgezind predikant te Dantzig, deze stad in 1643 verlaten, was in 1657 te Amsterdam gevestigd en overleed aldaar in 1678. De uitgave van zijn geschrift *Irenicum Irenicorum* had een aanklacht van den Amsterdamschen Kerkeraad bij den Magistraat tengevolge. Sinds 1660 nam hij nu en dan deel aan de bijeenkomsten der Collegianten te Amsterdam, met wie hij op onderscheiden punten sympathiseerde. Zijn tegenwoordigheid gaf aanleiding tot soms nogal heftige disputen in dien kring. (Zie over Zwicker: Hylkema a.w. (reg.); v. Slee, *Socin.* (reg.))
4) *Jan Dionyssen Verburg*, zwager van J. Bredenburg, was een der stichters van het Rijnsburger College te Rotterdam en nam in dezen kring een leidende positie in (Zie: P. Bredenburg, *Lijkreden op J.D. Verburg*, *leeraar te Rotterdam*, waarachter lijkdichten op denzelfde en op J. Bredenburg. Rott. 1691). Men hield hem en Joost v. Geel, Bredenburgs zwager en neef, voor de schrijvers van het pamflet: *Op F.K. en A.L. scheurmakers dezer eeuw.* Z. pl. 1684. Tegen Kuyper gaf hij later nog in het licht een *Brief aan Fr. Kuyper*, *waar in des zelfs groote uytsporigheden werden aangewesen.* Rott. 1687.

Verhandeling v.d. oorsprong v.d. kennisse Gods en van desselfs dienst. Amst. 1684. 4°. (Zie hiervóór blz. 338) (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.) - *J.B. Wiskunstige Demonstratie*, *Dat alle verstandelijke werking Noodzaakelijk is. Met de weerlegging van F.K.* Uitgeg. door A. Lemmerman, en gedr. achter diens geschrift: *Eenige Bewijzen*, *Dat Johannes Breedenburg*, *Staande zijn Stellingen geenszins kan gelooven*, *dat er zulk een God is*, *als de H. Schrift leert. Beweezen uyt zijn eygen Schriften....* Amst. 168 4°. (Zie hiervóór blz. 338) (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). - *Bewijs dat noch de Schepping v.d. Natuur noch de mirakelen*, *die de H. Schrift verhaalt*, *op eeniger hande wijz' teegen de Natuurlijke Reeden strijdig*

zijn. Teegen de atheïstise gronden van Joh. Breedenburgs. Amst. 1685. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). - Henry More, *Korte en bondige weederlegging, van het wiskunstig bewys van B. d. Spinosa Met welk hij zijn atheistise gronden heeft gepoogd te bekrachtigen, in zijn na zijn dood uitgegeeven werken.* Uit het Latijn vert. *Waar achter is gevoegd, een andere Weerlegging, van het zelfde.... door de Vertaaler* [F. Kuyper] *uitgegeeven.* Z. pl. 1687. 4°. (Kon. Bibl.). - Hylkema (a.w. II, blz. 279[n]) verwijst naar 'een voorloopige wederlegging van de *Zedekunst* van *Spinoza*', van de hand van Fr. Kuyper, 'gedrukt achter zijn *Verklaring over de 4 evangeliën*'. Vlg. hiervóór blz. 338). Het jaar der uitgave wordt niet vermeld. Nadere gegevens omtrent deze uitgave ontbreken[1)].
In den regel vermelden de titels van Kuypers geschriften den naam van den auteur met de initialen *F.K.*

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, v. 867, 868 (art. v. W.P.C. Knuttel). - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 267, 446. - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 453, 454. - Dez., *Staatstoezicht* (reg.). - Dez., *Stinstra.* II (reg.). - Dez., *Bibl. Kerkgesch.* (reg.). - v. Slee, *Rijnsb. Coll.* (reg.). - Dez., *Socin.* (reg.). - Hylkema, *Reformateurs.* 2 dln. (reg.). - Kühler, *Socin.*, blz. 140-143, 185[n3]), 186, 189, 194, 196, 198, 243-248. - *Hist. der Rijnsburgsche Vergadering*, (Rott. 1775), blz. 132-146, 152-159, 163, 167, 182. - Meinsma, *Spinoza en zijn kring* (reg.). - Lindeboom, *Stiefkinderen v.h. Christendom*, blz. 345. - Knuttel, *Verb. boeken*, Inl. X en blz. 18 no. 60), 110. - Dez., *Acta* (1673-1686) (reg.).

[Teunis Dirksz. Kuyper]

KUYPER (Teunis Dirksz.), wiens geboorteplaats en -jaar onbekend zijn, aanvaardde, na als Doopsgezind leeraar op Texel, te Huisduinen en te Haarlem te zijn werkzaam geweest, in 1670 als zoodanig den dienst bij de gemeente der Vlamingen te Alkmaar.

Later diende hij aldaar de gemeente der Waterlanders, die het in de 17e eeuw tot een hoogen trap van bloei had gebracht en de aanzienlijkste was van de drie Doopsgezinde hoofdgemeenten te Alkmaar.

Hij stelde zich op een of andere wijze partij in een in haar midden ontstaan geschil over de vraag, of men de weezen zelf zou onderhouden dan wel hen ter verzorging overlaten aan het Openbaar Weeshuis. Waarschijnlijk tengevolge van deze kwestie rees straks (± 1672) een ander geschil, toen sommigen in de gemeente als 'preeker' verlangden zekeren Gerrit Jansz. Veerom, die wegens wangedrag als zoodanig te Amsterdam was geschorst; tegen diens beroeping maakten Teunis Dirksz. met zijn aanhangers bezwaar; tenslotte evenwel verklaarden zij zich bereid hem te ontvangen, mits hij een bewijs van goed gedrag kon overleggen, hetgeen uitgesloten scheen.

1) Bij v.d. Aa (*Biogr. Wdb.* VII, blz. 136), waar i.v. *Fr. Kuyper* niets voorkomt dan een onvolledige opgave van de titels zijner geschriften, wordt onder deze laatsten nog vermeld *Godtgeleerde Verhandeling tegen de dwaalingen der Hernhutters.* Gorinch. 1739, '40. 2 dln. 4°. Dit werk is echter van de hand van *Franciscus Kuypers* (zie hierna i.v.), onder wiens geschriften v.d. Aa het eveneens vermeldt. Ook in den *Catalogue de Théologie de M.D.C. v. Voorst et de Mr. J.J. v. Voorst, Pasteurs Ev. à Amsterdam.* Amst. Fred. Muller. 1859, I, p. 149 no. 2667, waarnaar v.d. Aa op *beide* plaatsen verwijst, wordt bedoelde *Godtgeleerde Verhandeling* ten onrechte aan *Fr. Kuyper* toegeschreven.

Daar Veerom's voorstanders hun plan niet wilden opgeven, nam de verdeeldheid in de gemeente zoozeer toe, dat de stedelijke overheid de kerk (in 1617 door de Waterlanders aan den Koningsweg gesticht) deed sluiten. Al spoedig werd zij heropend; maar inmiddels hadden verscheiden gemeenteleden, van twist afkeerig, bij de Vlamingen en

elders aansluiting gezocht. Tys Jansz. Gorter, die alleen als ‘preeker’ overbleef, behield de kerk en de armen, terwijl Teunis Dirksz., na een vergeefsche poging om meester te worden van de kerkelijke goederen, in 1674[1)] een ‘preekhuis’ opende op de Bagijnenweide. Hier wist hij velen heen te trekken. door de belofte van ‘vrijheid van spreken’. Deze belofte deed hij in de praktijk echter zoo weinig gestand dat de een na den ander zich weer van hem afwendde. Na zijn afscheiding werden, nog in 1674, de gemeente der Vlamingen en die der Waterlanders vereenigd. Toen hijzelf in 1683 metterwoon naar Friesland vertrokken was, keerden de meesten zijner aanhangers tot hun oorspronkelijke gemeente terug. Omtrent zijn verblijf in Friesland en zijn sterfjaar ontbreken de gegevens.

Bij zijn vertrek uit Alkmaar was hij vergezeld van zijn achttienjarigen stiefzoon *Jacob Jacobsz.*[2)] *Verfalje*, die later ‘preeker’ is geworden te Harlingen, (waar hij ± 1689 nog woonde), vervolgens te Amsterdam en te Krommenie, en van 1727 tot aan zijn dood (1738) te Alkmaar.

Portretten van T. Dz. Kuyper zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

Versoen-schrift, dienende om de Vereen. Waterlanders en Vlamingen op de Koningswegh tot versoeninge te brengen met de Waterlandse Doops-gesinde op de Oude-veste tot Alckmaer. Gedr. voor den autheur. 1683. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). Dit ‘Versoenschrift’ is geteekend ‘Th.D. Kuyper, met toestemminge van ons collegie’ op rijm van H.T. en voorr.’. Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II. Afd. II, blz. 12).

L i t t e r a t u u r : *Doopsgez. Bijdr.* 1891, blz. 6-8, 9. - Blaupot ten Cate, *Holland*, I. blz. 346, 347. - Mededeel. v. Ds. T. Kuiper, Doopsgez. leeraar te Alkmaar.

[Anthonius Kuyper]

KUYPER (Anthonius), geboren te Amsterdam den 24en Juni 1743, werd te Harderwijk voorbereid voor het Hooger Onderwijs, en den 21en Aug. 1758 ingeschreven als student aan de Hoogeschool aldaar. Vandaar vertrok hij in 1761 naar Leiden, waar hij zijn studiën voortzette (ingeschr. 25 Aug. 1762). Hier behoorde Hollebeek tot zijn leermeesters. Praeparatoir geëxamineerd in de Classis Amsterdam en tot proponent bevorderd den 25en Juli 1765, werd hij, na den 21en Juli 1766 peremptoir geëxamineerd te zijn in de Classis Edam, den 10en Aug. d.a.v. bevestigd te Buiksloot door Ds. H. Storm, pred. te Uitdam (in het begin der 19e eeuw gecombineerd met Zuiderwoude) (m. 1 Tim. IV:6, 7; intr. m. 1 Sam. XII:24, 25). Zijn tweede gemeente was Wormer, waar Ds. D. Donker, pred. ald. hem (als (laatste) 2^{en} predikant) den 17en Mei 1772 bevestigde (m. Jes. XXX:21; intr. m. Jes. LI:15, 16; afsch. te Buiksloot 10 Mei m. 1 Thess. II:8, 9).

Deze standplaats verwisselde hij met Oudewater, waar zijn bevestiging den 15en Sept. 1776 geschiedde door Ds. H. Swavinck, pred. ald. (m. Hebr. XIII:17; intr. m.

1) Volgens J. de Lange C.J. zn., *Beknopte Geschiedenis der Doopsgez. Gem. te Alkmaar* (1927) scheidde T. Dz. Kuyper zich af in 1674; volgens de opgave in *Doopsgez. Bijdr.* 1891, blz. 8 had dit plaats in 1672.

2) Op de lijst der Doopsgez. predikanten te Alkmaar (*Doopsgez. Bijdr.* 1891, blz. 8) wordt *Verfalje* genoemd *Jacob Jansz.* Dit berust op een vergissing. Zie: De Lange, a.w., blz. 36.

Zach. VI:15; afsch. te Wormer 1 Sept. m. Jos. XXII:5, 6*a*). Den 22en Nov. 1778 preekte hij afscheid te Oudewater (t: 2 Thess. II:15-17) wegens vertrek naar Delft, waar hij den 6en Dec. d.a.v. bevestigd werd door Ds. B. van der Feen pred. ald. (m. Ef. IV:11, 12; intr. 8 Dec. m. Zef. III:9). Nog geen jaar lang diende hij de gemeente

van Delft: den 7en Nov. 1779 nam hij afscheid van haar (m. Hand. XX:32), om den 21en d.a.v. te Amsterdam bevestigd te worden door Ds. G.J. Nahuys pred. ald. (m. Joh. XXI:17*b*; 24 Nov. intr. m. Ef. III:8-12). Den 12en Aug. 1816 herdacht hij zijn 50-jarige bediening (m. Ps. LXXI:16-18). Hij overleed den 22en Sept. 1822 in vrede, in de verwachting der opstanding.

In de gedachtenisrede bij de vervulling zijner 25 jarige bediening te Amsterdam in 1804 uitgesproken (in dr. verschenen) verhaalt hij aan de gemeente dat hij aldaar meer dan 2000 kinderen gedoopt, 1610 aangenomen als lidmaten, ruim 1000 huwelijken ingezegend, 1790 preeken ontworpen of gehouden, en daarbij de proeven van Staringhs Bijbelsch zaakrijk woordenboek gecorrigeerd had. Zijn preeken waren voor hemzelf geweest een rijke stof van ‘dankbaarheid en vergenoeging’.

Van zijn gezondheid sprekende getuigt hij bij diezelfde gelegenheid: ‘'t Is groot en wie zou het haast gelooven, dat ik al zoo oud ben? Althans de uiterlijke blos en frissche gelaatstrekken mijns aangezigts, teekenen in mij zulk een man van jaren niet’.

Den 1en Jan. 1807 hield hij in de Amstelkerk een toepasselijke preek bij het in gebruik nemen van den bundel van Evangelische Gezangen (t. Col. III:16*b*).

Hij was viermaal gehuwd 1°. te Amsterdam 28 April 1770 met Elisabeth van Hoek, overl. te Buiksloot 28 Juni 1771; 2°. 3 Mei 1779 met Geertruid Kleman, dochter van den bekenden David Kleman, pred. te Voorburg (zie hiervóór: D. IV, blz. 788-792); zij overleed 28 Febr. 1787; 3°. te Amsterdam 14 Oct. 1788 met Geertruyda Wilhelmina Marcelis, overl. 18 Dec. 1789; 4°. te Amsterdam 11 Aug. 1793 met Hillegonda Gerbrand (wed. v. Simon Johannes Blankenhagen). Zij overleed 28 Juli 1796. Bij zijn overlijden liet Anth. Kuyper ook achterkleinkinderen na.

Van hem bestaat een portret A° 1794. Ter halver lijve rechts in ov. Naar F. Tischbein, door E.T. Schlotterbeck. fol. (Fr. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3051, 3052).

Van hem zag het licht een leerrede over 3 Joh. vs. 5, 6, 7*a*, 15*a*, door hem uitgesproken ten besluite van de N. Hollandsche Synode te Hoorn den 4en Aug. 1791, (de juiste titel liet zich niet terugvinden), en een *Historische Gedachtenis-rede. Ter gelegenh. v.d. vijf-entwintigjaarigen Predik-dienst in de Gem. v. Amsterdam; Alsmede v.d. geheelen, ruim acht-en-dertigjaarigen Evangeliedienst, daar, en in vier voorgaande Gemeenten.* Over Genes. XXXII:10. Uitgespr. in de Wester-Kerk op den 25sten avond v. Slagt-maand 1804. Amst. 1804. 8°. (U.B. Amst. en Bibl. N.L.). Voorts een door hem bewerkte *Algemeene Bladwijzer v.d. Schriftuurplaatsen in de 11 dln. v.h. Bijbelsch Zakelijk Woordenboek v.d. WelEerw. Heer Jacob Gerbrand Staringh, Pred. te Gouderak.* N. Dr. Amst. 1797. 5°.

L i t t e r a t u u r : Croese, *Pred. Amst.*, blz. 393-396. - Verv. op Croese, blz. 159, 160. - *Naamlijst Pred. Amst.* (Amst. 1840), blz. 43. - Hs. Borger. - *Boekz.* 1822*b*, 516, 523. - Sincerus, *Kanselontluistering*, blz. 224-227. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 263. - *Alb. Stud. Gelro-Zutph.*, k. 114*b*. - Id. *L. Bat.*, k. 1075.

[Gerrit Kuyper]

KUYPER (Gerrit of **Gerardus),** geboren te Amsterdam in 1777, volbracht zijn academische studiën te Utrecht (ingeschr. in het *Alb. Stud.* 21 Sept. 1801) en werd

na praeparatoir examen bij de Classis van Utrecht beroepbaar gesteld 8 Maart 1803. Door de Classis van Amersfoort 13 Apr. d.a.v. peremptoir geëxamineerd, werd hij den 1en Mei 1803 bevestigd te Bunschoten door Ds. P.J. Laan, pred. te Zeist (m. 1 Cor. III:6-9*a*; intr. m. Gal. I:3-5). Reeds in het volgende jaar verwisselde hij deze

gemeente (afsch. 2 Sept. m. 1 Thess. IV:1, 2) met die van Emlichheim (Graafsch. Bentheim), waar hij den 21en Oct. 1804 bevestigd werd door Ds. J.F. Schultz, pred. te Noordhorn (m. 2 Tim. III:14-17; intr. m. 1 Cor. III:9). Vandaar vertrok hij naar Niënhuis (Graafsch. Bentheim), waar hij den 27en Nov. 1808, opnieuw door Ds. J.F. Schultz, werd bevestigd (m. 1 Tim. III:13; intr. m. Ef. III:8-10; afsch. te Emlichheim 2 Nov. m. Hand. XX:32*a*). In elk van deze drie gemeenten sloeg hij verschillende beroepingen af, o.a. naar Zwolle, (2 maal), Amersfoort, Wageningen en Purmerend (beide 2 maal). Niënhuis durfde hij niet verlaten terwille van den ongunstigen toestand, die daarvan voor de gemeente het gevolg zou zijn. Toen hij echter de beroeping naar Haarlem ontving, (Oct. 1813) meende hij deze te moeten opvolgen. Den 3en Apr. 1814 preekte hij afscheid te Niënhuis (m. 1 Joh. II:28; den 13en hield hij zijn intreepreek (t. Ps. LXXXIV:11) te Haarlem, nadat Ds. P.H. Nahuys, pred. aldaar hem op den voorafgaanden 2en Paaschdag had bevestigd (m. Mc. XVI:15).

Met ingang van 1 Apr. 1826 verkreeg hij op zijn verzoek om gezondheidsredenen eervol emeritaat. Hij overleed te Noordwijkbinnen, waar hij zich metterwoon had gevestigd, den 21en Jan. 1854 en ligt begraven op de Algemeene begraafplaats te Noordwijk in het duin.

Het op 8 Nov. 1840 in gebruik genomen orgel in de kerk te Noordwijk-binnen is door hem geschonken.

Na zijn overlijden hield Ds. C.M.A.J. Vorstman aldaar een gedachtenisrede over Ps. XC:12.

In hetzelfde jaar, waarin hij emeritus werd, gaf hij een brochure uit, waaraan de partij van Bilderdijk en da Costa niet weinig aanstoot nam. Zij draagt als titel: *Het geloof is uit het gehoor. Eene ernstige vermaning aan allen*, *die opregtelijk belang stellen in verlossing van hunne zonden door Jezus Christus. Gods Zoon.* Haarl. 8°. (Kon. Bibl.). (Zie de aankondiging in *Boekz.* 1827*a*, 20-25).

Hierin vermaant G. Kuyper niet te luisteren naar stemmen, die de meeste leeraren in verdenking brengen. Blijkbaar bedoelt hij daarmee geschriften als da Costa's *Bezwaren tegen den Geest der eeuw* en het, na den watersnood van 1825 verschenen: *Keert u tot Hem*, *die u slaat* van den Engelschen predikant A.S. Thelwall, een Réveilman, toen tijdelijk werkzaam te Amsterdam als zendeling van de 'Society for promoting Christianity amongst the Jews'. Tegen deze en dergelijke lectuur, waarin de groote ongerechtigheid der meeste leeraren werd aangetoond, meende Kuyper te moeten waarschuwen. In de geestelijke beweging, die tusschen 1820 en 1830 zich begon te openbaren en later zich nog veel meer uitbreidde zag hij een ernstig gevaar, en hij ried de Hervormden aan daartegenover trouw bij elkander te blijven. Zooals hij vooropstelt, zou hij zoo niet geschreven hebben, indien hij nog in openbaren dienst was; in dat geval zou hij het voetspoor van zijn ambtgenooten gevolgd hebben, en gezwegen hebben 'om niet het vermoeden te verwekken als wilde hij zekere noodige verdediging geven of zich openlijk aan deze of gene partij aansluiten'. Uit zijn geschrift leert men den geest kennen van het zevental Haarlemsche predikanten, waartoe hij behoord had. Evenals de overigens min of meer beslist rechtzinnige predikanten in die dagen, wilden zij tegenover de verschijnselen van hun tijd geen krachtige positie innemen, omdat zij voor de consequentiën van zulk een optreden terugdeinsden. Zij mochten voor zichzelf overtuigd zijn de *waarheid* en den *vrede* lief te

hebben, maar, als het erop aankwam stond de laatste bij hen in grooter gunst dan de eerste (A. Loosjes t.a.p.).

Dirk Molenaar's *Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten*, naamloos in 1827 verschenen en zoo grooten opgang makend, dat in hetzelfde jaar nog een tweede druk het licht zag, vond zijn aanleiding in een geschrift van G. Kuyper. Blijkbaar is dit het bovengenoemde. Behalve dit zijn geen andere publicatiën van zijn hand bekend.

G. Kuyper was gehuwd met mej. A.C. Pennewart, eveneens geboortig van Amsterdam, overl. te Noordwijkbinnen, oud 80 jaar, 12 Febr. 1849.

Van hem bestaat een portret borstb. rechts. In ovaal. Stippelgrav., in kleuren m. 2 reg. onderschr. Door D. Sluyter naar J. Anspach. 1814 (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II No. 3105; Catal. 149 van v. Huffel's Antiquariaat. Utr. No. 629).

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - A. Loosjes, *Vóór ruim 'n halve eeuw*, blz. 30, 52, 53. - C.C. Schot, *Voorbereiding en aanvang der in de Ned. Herv. Kerk in de eerste helft der XIXe eeuw voorgevallen Afscheiding. Hist.-krit. studie* (Acad. proefschr.), blz. 57. - *Boekz.* 1851*a* (reg.). - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 194. - Meded. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Jan Frederik Kuyper]

KUYPER (Jan Frederik), oudste der twee zoons uit het huwelijk van Abraham Kuyper en van Anna Elisabeth Bodirin (van Duitsche afkomst), werd geboren te Amsterdam den 20en Mei 1801. Tot teleurstelling van zijn vader, die zijn oudsten zoon gaarne tot steun had gehad in zijn schuiermakerij, koos deze een andere richting, en kwam straks op een handelskantoor. Met zooveel vrucht had hij zich intusschen in het Engelsch bekwaamd, dat de waarnemende predikant der Engelsch Episcopaalsche gemeente te Amsterdam A.S. Thelwall hem een aantal Engelsche tractaatjes in het Hollandsch liet vertalen. Dit deed hij zóó goed, dat de Algemeene Secretaris van het Tractaatgenootschap, de Amsterdamsche predikant D.M. Kaakebeen, hem voorstelde in de Theologie te gaan studeeren en hem daartoe een studiebeurs kon aanbieden[1]. Zoo werd de 22 jarige student, eerst aan het Athenaeum van zijn vaderstad (1823-1825), daarna aan de Leidsche hoogeschool (ingeschr. 15 Apr. 1825, 'anno stud. 2°'). In Mei 1828 door het Prov. Kerkbestuur van N. Brabant toegelaten totde Evangeliebediening in de Ned. Herv. Kerk werd hij den 10en Aug. d.a.v. bevestigd te Hoogmade door denzelfden Ds. Kaakebeen, aan wien hij zooveel voor zijn vorming had te danken (bev. m. 1 Tim. IV:7*b*; intr. m. Joh. IV:34). Met denzelfden tekst, waarmee hij er bevestigd was nam hij den 7en Nov. 1830 afscheid van Hoogmade wegens vertrek naar Geervliet, waar Ds. J.D. Stetterogge, pred. te Piershil hem den 14en Nov. bevestigde (m. Hand. X:6*b*; intr. m. 2 Cor. I:24*b*). Zijn derde gemeente was Maassluis, waar hij den 28en Sept. 1834 bevestigd werd door

1) Volgens een andere lezing was het Ds. D.M. Kaakebeen, die den jongen Kuyper belastte met de vertaling der tractaatjes. Zie hiervóór Dl. IV, blz. 638. Gen. predikant zal als Algemeen Secretaris van het Tractaatgenootschap den jongen Kuyper de opdracht daartoe hebben gegeven in overleg van Thelwall die gedurende eenige jaren te Amsterdam werkzaam was als zendeling onder de Joden (zie hiervóór blz. 346), en van 1819 tot 1822 tevens, bij afwezigheid van den plaatselijken predikant, den preekdienst waarnam bij de Engelsch Episcopaalsche gemeente in de hoofdstad. Hij was daar met grooten ijver werkzaam in woord en geschriften. (J. Loosjes, *History of the Christ Church-Amsterdam. 1698-1932.* reg.).

Ds. A. Slotemaker Czn., pred. ald. (m. 1 Cor. IV:4*b*; intr. m. Rom. I:16*b*; afsch. te Geervliet 21 Sept. m. Jes. LV:11*b*).

Den 2en Mei 1841 werd hij bevestigd te Middelburg, wederom door Ds. A. Slotemaker Cz., toen pred. ald. (m. 2 Tim. II:8; intr. m. 1 Cor. XV:10*a*; afsch. te Maassluis 25 Apr. m. Mt. XXVIII:20**a**). Te Middelburg werd hij zwaar ziek, tengevolge waarvan hij een jaar lang nog lijdende was; hij herstelde echter geheel en arbeidde er nog zes jaren in volkomen welstand. Den 24en Juni 1849 preekte hij afscheid te Middelburg (m. 1 Tim. I:12) om den 8en Juli zich te verbinden aan de gemeente te Leiden (m. Mc. XVI:18*a*), na bevestigd te zijn door Ds. A. Rutgers van der Loeff, pred. aldaar (m. 1 Cor. III:9*a*). Na hier bijna twintig jaren gearbeid te hebben verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat met ingang van 1 Jan. 1869. Den 27en Dec. 1868 hield hij zijn afscheidsprediking over 1 Joh. I:5.

Zijn geestesrichting stemde vrijwel overeen met die van zoovele predikanten in zijn dagen, die op hun hoede waren voor ‘uitersten’. Van het trekken van scherpe lijnen, vooral ten opzichte van de kenmerkende leerstukken der Gereformeerde leer was hij niet minder afkeerig dan Ds. Kaakebeen. In een aankondiging van zijn te Maassluis uitgegeven preeken in de *Godgel. Bijdragen* (Dl. XIV. Jrg. 1840, blz. 313-316) worden deze genoemd ‘een bewijs van des Schrijvers Evangelische denkwijze en Christelijke gevoelens’.

Kort vóór zijn intrede in zijn eerste gemeente in 1828 huwde hij te Amsterdam met Henriette Huber, wier vader Jean Jacques Huber officier was geweest van het Zwitsersche Gardecorps en wier moeder Christine Elisabeth Andresse een Luiksche was. Beide laatstgen, behoorden tot de Waalsche gemeente, en lieten, evenals de ouders van Kuyper, zich veelal vinden in godsdienstige ‘gezelschappen’, waar 's Zondagavonds ‘oude schrijvers’ werden gelezen. De oudste zoon van J.F. Kuyper was Abraham Kuyper (zie volgend art.).

Van J.F. Kuyper bestaat een portret, ter halver lijve, linksen v. voren, zittende naast een tafel. Lith. m. facsim. door H. Ringeling, fol. (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, no. 3107). Bij Rullmann a.w. tegenover blz. 4 vindt men zijn portret naast dat van zijn echtgenoote.

Van hem zag het licht:

Kerkelijke Feestrede, *uitgespr. ter gelegenheid v.h. Tweehonderdjarig bestaan der Groote kerk van de Herv. Gem. te Maassluis, plegtig gevierd in de maand October des jaars 1839.* Ald. 1839. 8°. (Bibl. N.L.). - *Leerr. over de bestemming van den Evangeliedienaar om de blijdschap zijner Gemeente te bevorderen. N. aanl. v. 2 Kor. I:24b. Ter bevest. v.d. Wel Eerw. Heer H.W. Vollenhoven van Dualen als Ev. dienaar te Maassluis*. Uitgespr. den 6den Oct. 1839. Ald. 1839. 8°. (Bibl. N.L.). Beiden in één band door den Schrijver uitgeg. ond. den titel: *Tweetal kerkelijke gelegenheidsredenen.* (*Boekz.* 1842*b*, 435, 436). - *Afscheidsrede voor de Gemeente v. Middelburg uitgespr.* Middelb. 1849. 8°. - *Geeft ons plaatse* (2 Cor. VII:2*a*). Bevestigingsrede geh. te Leidenden 11en Nov. 1860. Leyd. 1860. 8°.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - J.C. Rullmann, *Abr. Kuyper.* Een levensschets, blz. 1-4. - *Alb. Ath. Amst.,* blz. 243. - *Alb. Stud. L.B.,* k. 1266. - *Leidsche Crt.* 1882. No. 298.

[Abraham Kuyper]

KUYPER (Abraham) werd geboren te Maassluis den 29en Oct. 1837 uit het huwelijk van Ds. Jan Frederik Kuyper (zie vorig art.) en Henriëtte Huber. Toen hij drie en een half jaar oud was, vertrok het gezin metterwoon naar Middelburg, waar hij zich voor spoedig ontwikkelde. In de haven nabij het woonhuis lagen steeds vele koopvaardij-

schepen uit O. en W. Indië voor anker. Met de bemanning had de knaap vaak contact; hij voelde zich onder hen thuis. Zoo ontwaakte bij hem het onstuimig verlangen om aan de Kweekschool voor Zeevaart te worden opgeleid voor koopvaardijschipper, tegen den wensch bepaaldelijk van zijn moeder in, die vurig begeerd had, dat hij het ambt van zijn vader zou kiezen. Toch zou de wensch zijner moeder vervuld worden. In 1849 naar Leiden beroepen, liet Ds. Kuyper zijn beslissing hiervan afhangen, of zijn zoon naar zee wilde. In dat geval zou hij bedanken; anders zou hij naar Leiden gaan, waar Abraham theologie kon studeeren. Zijn zusters, die ongaarne te Middelburg bleven, wisten haar broeder te bewegen voor het laatste te kiezen, en - het gezin Kuyper vertrok in datzelfde jaar naar Leiden.

Zijn opleiding voor het Gymnasium aldaar ontving hij, zonder de lagere school te bezoeken, thuis van zijn vader, die goed Engelsch kende, en van zijn moeder, een Zwitsersche van afkomst, die gouvernante was geweest en de bevoegdheid had tot het geven van lager onderwijs. Ongewoon als hij toen nog was aan schoolonderwijs had hij op het gymnasium aanvankelijk het gevoel alsof zijn klassegenooten hem een eind vooruit waren; straks bleek juist het omgekeerde.

Opvallend waren reeds in dien tijd zijn practische aanleg, waardoor hij zoo noodig steeds terstond wist in te grijpen, zijn handigheid, waarmee hij juist dàt middel aanwendde, dat in een bepaald geval inderdaad het rechte was, en zijn ongebreidelde lust in courantenlectuur. Met spanning volgde hij den gang der politieke gebeurtenissen; in het veelbewogen jaar 1853 was erin Leiden geen feller vijand van Rome en bij de April-beweging van dat jaar geen heftiger anti-Thorbeckiaan dan de gymnasiast Kuyper. Het daarop gevolgd ontslag van Thorbecke voerde zijn geestdrift tot het uiterste; in zijn vurige Oranjeliefde zag hij hierdoor afgewend wat hij een gevaar had geacht voor de eer en het gezag van het Huis van Oranje.

Den 16en Juli 1855 werd hij ingeschreven in het Album Studiosorum der Leidsche hoogeschool. De bescheiden middelen zijner ouders beperkten hem in het deelnemen aan het vroolijke studentenleven. Hij studeerde hard en regelmatig, gewoonlijk tot diep in den nacht. Zoowel in als buiten het ouderlijk huis was hij luidruchtig vroolijk, vol scherts en plagerij; strijdvaardig, zoodat zijn vader hem een ‘animal disputax’ noemde. Groote verzen leerde hij van buiten om ze te declameeren. Terwijl naar zijn eigen verklaring (*Confidentie,* blz. 35) het kerkelijk leven in zijn jongelingsjaren eer zijn afkeer dan zijn genegenheid wekte, en er toen nog van eenige roeping tot het predikambt geenerlei besef aanwezig was, hadden de Letteren voor hem meer dan gewone bekoring. Op het college van den graecus Prof. Cobet was hij praetor, en bij Prof. Matthijs de Vries, wiens lessen aan het Leidsche gymnasium, waar deze vroeger docent was geweest, hij met merkbaar profijt had gevolgd, bezocht hij een privatissimum, dat in sterke mate invloed heeft geoefend op zijn taal- en letterkundige opvattingen; hier kreeg hij bij het volgen van den ontwikkelingsgang der taalwetten van het Gothisch af ons Middel-Nederlandsch door, oog voor de fijnste woordschakeering in de Nederlandsche taal.

Summa cum laude slaagde hij den 29en Apr. 1858 voor het candidaatsexamen in de klassieke letteren. In zijn latere geschriften kan men den invloed van deze studiën op zijn stijl en woordkeus bemerken, waarbij echter tevens opvalt dat hij zich een sterk *eigen* Nederlandsch taaleigen schiep.

Nog eer hij zijn candidaatsexamen in de theologie - eveneens met den hoogsten lof

- aflegde, had hij in 1860 zijn beantwoording ingezonden op de volgende prijsvraag, door de Groninger Theologische Faculteit uitgeschreven: *Inter se conferantur Calvini et Johannis à Lasco sententiae de Ecclesia*; *exponatur quomodo ex utriusque Reformatoris historia et ingenio sint ortae et cum reliqua utriusque doctrina cohaereant*; *ad Evangelii normam diiudicentur.* Prof. M. de Vries had op deze prijsvraag zijn aandacht gevestigd. Vergeefsche nasporingen ook in het buitenland, tot in Petersburg doorgezet, om de werken van Lasco machtig te worden, deden hem besluiten van de beantwoording af te zien. Daarop gaf Prof. de Vries hem den raad nogeens een onderzoek in te stellen in particuliere bibliotheken, hem daarbij terloops verwijzend naar zijn vader Ds. A. de Vries, Doopsgezind leeraar te Haarlem, die als een echte boekenliefhebber hem misschien van dienst kon zijn. Bij Kuypers bezoek herinnerde deze zich niet iets van à Lasco te bezitten, maar hij beloofde zijn boekerij erop na te zien. Toen zijn bezoeker een week later weer kwam, lag daar voor hem gereed een rijke schat van à Lasco's werk, zooals in geen bibliotheek ter wereld te vinden was. Door deze ontdekking kwam hij diep onder den indruk van Gods voorzienig bestel. Bij den inspannenden arbeid, gedurende acht maanden aan de thans mogelijk geworden beantwoording der prijsvraag besteed, bleef die indruk hem bij en droeg deze studie een gewijd karakter, dat tot hiertoe aan zijn werk vreemd was geweest. Zij werd bekroond met de gouden médaille. Het door Prof. Muurling opgestelde oordeel der faculteit was uitermate vleiend. Als gebreken, die overigens aan de waarde van het geheel niet afdeden, werden genoemd ‘een bevangen blijven in de leer van het Evangelie, die geformuleerd wordt met veronachtzaming van de daden Gods en Christi, in het Evangelie verhaald’ (J. Lindeboom, *Het notulenboek der Groninger Theol. faculteit,* in *Ned. Arch. v. K.G.* XVI (1920), blz. 32).

Na dit criterium kwam bij Kuyper voor het eerst de gedachte op: ‘zou ik iets meer kunnen dan een ander?’ (*Gedenkboek.* 1907, blz. 407).

Kort daarop bleek dat de volbrachte praestatie hem zoozeer had overspannen, dat hij zich voorloopig van allen geestelijken arbeid moest onthouden. Hoewel straks een verblijf in Duitschlands Rijnstreek verbetering bracht, was ook daarna gezette studie hem voorloopig nog niet mogelijk. Geleidelijk kwam hij den schok echter te boven, zoodat hij den 6en Dec. 1861 summa cum laude het candidaatsexamen in de Theologie kon afleggen. Hierop volgden in Jan. en Febr. 1862 zijn beide voorstellen (het eene over Mt. VII:12, het andere over Jac. I:27) en een paar maanden later, den 7en Mei, zijn proponentsexamen voor het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland, nadat hij kort te voren zijn zoo lang mogelijk uitgestelde openbare belijdenis had afgelegd.

Den 20en Sept. 1862 promoveerde hij te Leiden tot Doctor in de Theologie na verdediging van een proefschrift: *Disquisitio historico-theologica, exhibens Johannis Calvini et Johannis à Lasco de Ecclesia sententiarum inter se compositionem....* Hagae Comitum). Met verlof van den Groninger Senaat was het een omwerking van de bekroonde beantwoording der prijsvraag. ‘Deze dissertatie blijft haar volle waarde behouden’, aldus Dr. M.A. Gooszen (in *Gel. en Vrijh.* 1894, blz. 562).

Aan de academie had Kuyper in bijzondere mate den invloed ondergaan van zijn leermeester, Prof. J.H. Scholten, den ‘grootmeester der moderne Theologie’, die toen stond in zijn volle kracht. Diens krachtige, heldere stijl en streng-logische betoogtrant waren model voor hem, maar vooral werd hij geboeid door de wijze waarop Scholten

in zijn eerste periode dogmatisch en kerkelijk het Gereformeerd karakter van zijn theologisch-wijsgeerig stelsel poogde te handhaven, en diens God en mensch vereenigend monisme, in evolutionistischen zin voorgesteld, als de consequentie van het Calvinisme. Hoe K. overigens in den loop van zijn studentenjaren gezind was kan hieruit blijken, dat hij, toen Prof. Rauwenhoff op zijn college de lichamelijke opstanding van Jezus Christus loochende, een van die toehoorders was, die door applaus hun instemming toonden.

Eerst op het eind van zijn studententijd openbaarde zich bij hem verandering van levensrichting. In zijn sterk persoonlijk geschrift *Confidentie* (1873) wijst hijzelf aan wat daartoe had medegewerkt. Behalve van zijn reeds vermelde ongedachte vondst van à Lasco's werken was hem een onuitwischbare indruk bijgebleven van het lezen van de roman van Miss Yonge *The heir of Redclyffe,* die bij hem het heimwee had gewekt naar een Kerk, die als ‘een Moeder van de jeugd af onze schreden leidt’. Van zulk een Kerk kon hij niets terugvinden in de Hervormde Kerk, zooals zij zich toentertijd in de stad zijner inwoning openbaarde.

Den derden beslissenden indruk ontving hij in zijn eerste gemeente te Beesd, waar hij den 9en Aug. 1863 zijn intrede deed (m. 1 Joh. I:7) na bevestigd te zijn door zijn vader. Het was een arbeidersvrouw, Pietje Baltus, die met haar godvruchtig vermaan op den jongen predikant, dien zij in geen enkel opzicht spaarde, en die toch telkens weer haar opzocht, een invloed oefende, waardoor hij gewonnen werd voor het Gereformeerde gevoelen der ‘steile afhankelijkheid’. In deze vrouw, die zelf gedrenkt met den geest van oud-Gereformeerde schrijvers, hem wees op wat zij noemde ‘de volle souvereine Genade’, erkende hij de kracht van het absolute. En deze kracht greep hem in zijn binnenste. Tot aan het eind van zijn leven heeft sinds dien tijd het portret van deze vrouw een plaats gehad op den schoorsteenmantel van zijn studeerkamer. Na haar overlijden wijdde hij (in *De Standaard* van 30 Mrt. 1914) aan haar nagedachtenis een artikel, omdat zij ‘het middel was geweest om de lijn van zijn leven van *half* naar *heel* te buigen’. Deze vrouw heeft later, ook al keurde zij zijn kerkelijke en vooral zijn politieke evoluties af, nooit den minsten twijfel gekoesterd aan de oprechtheid van zijn zinsverandering.

Wat hij bij haar en haar kring van geestverwanten gevonden had, drong hem verdieping van geestelijke kennis te zoeken. De geschriften van D. de la Saussaye en van Gunning alsook die van buitenlandsche godgeleerden als Martensen, Lange, Vinet lieten niet na hem te boeien, maar bevrediging schonken ze hem niet; de vastheid van lijnen, die hij zocht, miste hij erin. Veelmeer gaf hem die de bestudeering van Kohlbrügge, maar allermeest ontdekte hij haar bij Calvijn, al drong het zich aanstonds aan hem op dat de voor dezen aangegeven lijnen in exegetisch, psychologisch en historisch opzicht moesten doorgetrokken worden. Het werd hem duidelijk dat er overeenstemming was tusschen wat het eenvoudige ‘gezelschap’ in zijn gemeente hem had voorgehouden en wat hij vond in de Institutie van Calvijn, van wien men daar hoogstens den naam kende. De verklaring van die overeenstemming meende hij hierin te moeten zoeken dat Calvijn een vasten kerkvorm had ontworpen. Dit beschouwde hij als de oorzaak, dat deze laatste hem gaf, wat hij gemist had bij de hiervóór bedoelde theologen. De indrukken bij de lectuur van *The heir of Redclyffe* ontvangen, werden weer levendig. En als zijn levensdoel zag hij voor zich herstel van een Kerk ‘die als een moeder onze schreden leidt’. Nu hervatte hij ook weer de bestudeering van à Lasco's

werken. En hij gaf uitvoering aan het plan, reeds in de Inleiding van zijn proefschrift vermeld om een zoo mogelijk volledige uitgave van diens werken te bezorgen; in Dec. 1865 voltooide hij de Latijnsche voorrede van 121 bladzijden vóór de uitgave. Het had hem niet geringe moeite gekost à Lasco's geschriften alle machtig te worden, omdat het den Jezuïeten vroeger gelukt was er zooveel mogelijk te vernietigen. Om één van à Lasco's geschriften, *de ordening der Oost-Friesche Kerken*, waarvan twee afschriften te Koningsberg moesten zijn, in handen te krijgen, had hij een correspondentie gevoerd, die niet minder dan drie jaren tijds in beslag nam eer hij door de tusschenkomst van invloedrijke personen zijn doel had bereikt. Een van dezen was de man, die van zoo vèrstrekkende beteekenis in zijn leven zou zijn, maar van wien hij tot hiertoe nog nooit iets had gelezen - Groen v. Prinsterer. In 1866 verschenen te 's-Gravenhage de door Kuyper bezorgde twee deelen onder den titel *Johannis à Lasco Opera tam edita quam inedita duobus voluminibus comprehensa collegit*, *ad fidem vetustissimarum editionum*, *ut et chartaceorum codicum emendate edidit*, *commentationem criticam praemisit. A. Kuyper theol. doct.* Deze uitgave bewees welk een uitnemend talent van geschiedvorsching hij bezat en heeft het doen betreuren dat hij dit talent ‘in een zweetdoek heeft moeten begraven’, omdat hij zich geroepen voelde tot anderen veelzijdiger arbeid. Wèl verscheen van zijn hand (in: *Werken der Marnix-Vereeniging*, S.I.D.I. Utr. 1870) nog een bewerking van de *Kerkeraads-Protocollen der Hollandsche gemeente te Londen, 1569-1571,* waarin de desbetreffende oorkonden in het Kerkeraads-archief van gen. gemeente werden uitgegeven, slechts met verklaring hier en daar van enkele verouderde woorden en aan het slot een alphabetisch Register, belangrijk voor de genealogie van tal van Nederlandsche geslachten, maar zonder aanteekeningen, en een populaire beschrijving van *De Hollandsche gemeente te Londen in 1570/1* (No. 8 en 9 van: *Voor Driehonderd Jaren.* Volksbladen ter herinnering aan de schoonste bladzijden uit onze geschiedenis. Jrg. 1870. Harderwijk). Evenwel tot uitvoering van zijn voornemen om een levensbeschrijving van à Lasco te doen volgen is het niet gekomen, ofschoon hij zich ernstig heeft beziggehouden met het verzamelen van bouwstoffen daarvoor en met dat doel nog kort vóór zijn vertrek uit Beesd naar Londen reisde voor archiefonderzoek en -studie. Toen er geen uitzicht meer bestond dat zijn plan zou worden volvoerd, en de Petersburger predikant H. Dalton die taak op zich nam, droeg deze de door hem bewerkte biographie (1881) op aan Prof. Dr. A. Kuyper, en roemde in zijn voorrede diens uitgave van à Lasco's werken als ‘eine klassische Arbeit unverdrossensten Spürsinns, rastloser Umsicht, ausgedehnter Gelehrsamkeit, vor keiner mühseligsten Untersuchung zurückschreckenden Fleisses, ein Werk holländischer Gelehrsamkeit von alten Schrot und Korn’.

In de lijn van zijn hiervoor bewerkte uitgaven lag voorts die, welke in 1882 te Amsterdam het licht zag als eerste deel van de door de Theologische Faculteit der Vrije Universiteit bezorgde *Bibliotheca Reformata*: *D. Francisci Junii Opuscula Theologica selecta recognovit et praefatus est D. Abr. Kuyperus.* Belangrijk ook om de voorrede, om de eerste complete lijst van Junius' werken, daarin opgenomen, en om de daaraan toegevoegde kritische en bibliographische opmerkingen en aanteekeningen, werd deze uitgave in de theologische wereld met blijdschap ontvangen. Deel IV van bedoelde *Bibliotheca Reformata* (Amst. 1887) bevat een bloemlezing uit G. Voetius' *Theologische Dissertatiên*, eveneens met een voorrede van Kuypers hand, die daarin

ook een plaats gaf aan den completen catalogus van de onderscheiden dogmatische opstellen door Voetius uitgegeven.

Inden kerkelijken strijd trad Kuyper in het openbaar op met een in 1867 verschenen vlugschrift: '*Wat moeten wij doen, het stemrecht aan onszelven behouden of den Kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van Art. 23, toegelicht.* In bedoeld artikel van het Synodaal Algemeen Reglement wordt erkend dat 'het recht tot benoeming van Ouderlingen en Diakenen en tot beroeping van Predikanten berust bij de gemeente'. In zijn brochure bespreekt Kuyper de beginselen van Kerkregeering, waarvan de Hervormers der 16e eeuw zijn uitgegaan, en onderzoekt hij of de idee der Kerk democratie gedoogt. Deze vraag beantwoordt hij bevestigend, in dezen zin echter, dat die democratie nooit mag ontaarden in volkssouvereiniteit. Souverein in de Kerk is alleen Christus. Practisch loopt zijn betoog uit op het advies dat de beroeping van predikanten en benoeming van ouderlingen en diakenen niet door den Kerkeraad, maar als overgangsmaatregel door het Kiescollege zal geschieden. Hierdoor zouden overwegend rechtzinnige gemeenten in de gelegenheid worden gesteld rechtzinnige ambtsdragers te verkrijgen wat tot hiertoe veelal niet het geval was geweest. Ook te Beesd kwam na het in werking treden van Art. 23 een Kiescollege tot stand, hoewel de Heer van het dorp, Graaf van Bylandt van Mariënweerd, die dit een ongewenschte nieuwigheid achtte, er zich tegen had gekant. Organisatorische maatregelen met het oog op de stemming der gemeente over de al of niet invoering door Dr. K. bedacht, leidden tot dezen uitslag.

De brochure, die intusschen ook elders zeer de aandacht had getrokken, werd van verschillende zijden zeer gunstig gerecenseerd, o.a. door D. Ch. de la Saussaye (*De Vereeniging. Chr. Stemmen* dl. XXI, blz. 654-656) en door mr. H.J. Koenen (*St. v. W. en Vr.* 1867, blz. 435-438). Zij schijnt echter ook aanleiding te hebben gegeven tot een zekere verwijdering tusschen Kuyper en Prof. Doedes, die even te voren over hetzelfde onderwerp een brochure had geschreven (zie: *Herinneringen v.d. oude garde*, verzam. d. H.S.S. en J.H. Kuyper, blz. 94, 95).

Nadat Kuyper in de Ned. Hervormde Predikantenvereeniging den 1en Mei 1867 zich ook mondeling had uitgesproken bij de discussie over de uitvoering van bedoeld art. 23 (zie: *De Vereeniging* Dl. XXI, blz. 824-833) ontving hij in de volgende maand, door toedoen van Beets een beroep naar Utrecht, waar vele Kerkeraadsleden groote verwachtingen van hem koesterden voor het welzijn der gemeente. Hoewel hij gaarne, om nog eenigen tijd van rustige ontwikkeling te hebben, voorloopig te Beesd zou zijn gebleven, meende hij de tot hem gekomen roeping te moeten opvolgen.

Nog vóór zijn vertrek naar Utrecht schreef hij een artikel voor O.G. Heldrings tijdschrift *De Vereeniging*, waarin het in den volgenden jaargang werd opgenomen (XXII (1868), blz. 282-299), onder het opschrift: *De velden zijn wit om te oogsten, maar de arbeiders zijn weinigen.* Nu na de invoering van art. 23 het stemrecht aan de gemeente was toegekend, werd het gebrek aan rechtzinnige predikanten àl sterker gevoeld. Dit verschijnsel met nadruk constateerend, profeteert Kuyper hier, met de geschiedenis der Kerk voor oogen, een opleving in de toekomst. Had hij in zijn vorige brochure: *Wat zullen wij doen?* den eersten stap gezet op den weg, die tot de Doleantie zou leiden, in dit geschrift zet hij de spade in den grond voor de latere stichting van de Vrije Universiteit (Rullmann, *Kuyper-bibliogr.*, blz. 19).

Den 3en Nov. 1867 hield Kuyper zijn afscheidspreek te Beesd over Mt. VI:12. De vijfde bede van het ‘Onze Vader’ gaf hem aanleiding om te spreken over het verschil-

lend uitgangspunt van de moderne en de orthodoxe richting, als leidende tot loochening of tot erkenning van schuldgevoel; daarbij beleed hij zelf schuld, en wekte hij hiertoe ook de gemeente op. Deze afscheidsrede is voor het eerst pas uitgegeven in 1913 onder den titel *Een band voor God ontknoopt.* Kuyper zelf schreef daarbij dat deze rede biographisch niet zonder beteekenis is. Immers hij bekent hier dat hij niet van het begin zijner bediening af met dezelfde warmte de volheid van het Evangelie gepredikt heeft en zet uiteen hoe dit in den loop der jaren anders is geworden.

Den 10en Nov. d.a.v. had zijn bevestiging te Utrecht plaats door Ds. H.C.G. Schijvliet, pred. ald. (m. Jes. LV:10, 11) en zijn intrede, waarbij hij, met Joh. I:14 als tekst, sprak over *De menschwording Gods het levensbeginsel der Kerk.* Het was op aandrang van een veertigtal studenten in de theologie, die een welkomstgroet richtten tot den pas bevestigden leeraar, dat deze rede werd uitgegeven. Hoezeer gespeend van dorheid is zij meer 'een proeve van Christelijke philosophie, van een filosofische opvatting en verdediging van een der meest verheven Christelijke leerstukken' dan ontsluiting van de H. Schrift. In de aankondiging, die Dr. A.W. Bronsveld ervan gaf (*Wijsgeerig*, *ook Bijbelsch?* in: *St. v. W. en Vr.* 1868, blz. 131-138) merkt deze op, dat Dr. Kuyper, als hij zich aan de Schrift had willen houden, niet had moeten spreken van de menschwording Gods, maar van de menschwording van den Zone Gods. 'Zijn voorstelling van de vleeschwording des Woords, van de menschwording Gods in de Kerk (gemeente), aangevangen te Bethlehem, voortgezet door Christus op aarde, tot haar voltooiïng voortschrijdend in de verloste menschheid - wat anders is zij' (zoo vraagt Dr. Br.) 'dan een Christelijk getint Hegelianisme? - Niemand zal beweren dat wij hier Bijbelsche gedachten ontmoeten.' Dr. Kuyper heeft zelf later (in: *De Vleeschwording des Woords*, blz. 72) de uitdrukking menschwording Gods afgekeurd en over het verband tusschen het menschelijke en goddelijke anders geoordeeld.

Onomwonden spreekt hij in deze intreepreek uit wat hem als levensroeping voor oogen stond: Kerkherstel of stichting van een nieuwe Kerk, in elk geval bouwen - 'hetzij dan naar het oud bestek hetzij dan naar dien zuiverder stijl en verhevener bouwtrant, die ons de geest des Heeren wijzen zal'.

De Kerk, zooals zij bestond, verkeerde voor zijn besef in een staat van verregaande ontbinding. Elke gelegenheid, die zich voordeed om de doorwerking van haar verleugenden toestand tegen te gaan, moest worden aangegrepen. In het jaar van zijn komst te Utrecht deed hij daartoe een poging tot oprichting van een 'Sonderbund' van Kerkeraden, die zich zouden vereenigingen in de verklaring, dat de belijdenis van 1619 nog als de eenige wettige belijdenis der Ned. Hervormde Kerk moest gelden. In hetzelfde jaar greep hij een andere schijnbaar meer belovende gelegenheid aan. Het was naar aanleiding van de schriftelijke Kerkvisitatie, waarvoor op 20 Apr. de gebruikelijke tabellen door het Classikaal Bestuur ter invulling aan den Utrechtschen Kerkeraad waren gezonden. Op voorstel van Dr. Kuyper, destijds de jongste der Utrechtsche predikanten, tegen welk voorstel al zijn ambtgenooten hun stem hadden uitgebracht, nam de Kerkeraad het besluit aan om de tabellen oningevuld terug te zenden, omdat de daarop vermelde vragen werden gedaan 'namens een Synode, met wiens waardigheidsbekleeders (hij) geene gemeenschap des geloofs en der belijdenis had'. Op zijn herhaald aandringen op antwoord ontving het Classikaal Bestuur opnieuw een weigering van den Kerkeraad, die intusschen de stukken

betreffende deze kwestie, zond aan het Provinciaal Kerkbestuur van Utrecht. Dit Bestuur vaardigde daarop den

14en Sept. twee leden van het Classikaal Bestuur af om alsnog een persoonlijk onderzoek in te stellen naar den toestand der gemeente en tevens om de niet aanwezige Kerkeraadsleden (de leiders der beweging) later afzonderlijk in verhoor te nemen. Maar de Kerkeraad liet zijn een maal ingenomen standpunt niet varen, en in een uitvoerige *memorie*, kennelijk door Dr. Kuyper opgesteld, werd uiteengezet, waarom de Kerkeraad meende in deze zijn medewerking niet te kunnen verleenen. Het conflict nam hiermede een einde, dat de Synode de bepaling in het leven riep, waarbij de *schriftelijke* Kerkvisitatie slechts strekken zou tot het verkrijgen van *statistieke* opgaven, waartegen de Kerkeraad geen bezwaar had.

Het eerstgenomen Kerkeraadsbesluit om de tabellen oningevuld terug te zenden werd door den voorsteller nader verdedigd in een brochure: *Kerkvisitatie te Utrecht in 1868*, *met het oog op den kritieken toestand onzer Kerk historisch toegelicht.* Hierin betoogt Dr. Kuyper dat de Kerk door den kanker der verleugening is aangetast, die moet uitgesneden worden. Bij opensnijding van de wonde constateert hij dat vooral in de Kerkvisitatie deze verleugening zich openbaart, waartoe hij vooraf physiologisch onderzoekt wat de Kerkvisitatie behoort te zijn bij een normalen toestand, en vervolgens pathologisch wat zij in de Hervormde Kerk is geworden. Tenslotte geeft hij als proeve van genezing een verhaal van de poging, te Utrecht aangewend om het voortkankeren van het bedrijf te stuiten.

De uitgave van deze brochure bracht de gemoederen sterk in beweging. Prof. v. Oosterzee verklaarde aldus spontaan zijn instemming met den inhoud: ‘Ook hier is de strijd thans ontbrand met meesterlijk talent door Dr. Kuyper geleid.’ J.J. van Toorenenbergen, die een paar jaren tevoren Kuyper voor historisch-wetenschappelijk werk aan Groen had aanbevolen, vond het nu tijd om dezen te waarschuwen. Hij noemt K. een warrelend element, een die ‘eene theorie van Kerkregeering in zijn schild voert, die onze Gereformeerde Kerk in haar hartader kwetst’. K. zelf beklaagt zich in die dagen in een brief aan Groen, die toentertijd zelf te 's-Gravenhage Dr. Zaalberg bestreed, dat de bedeesde conscientieschuwe menigte hem isoleert, schuwt en alleen laat staan. Behalve dat van Groen was het eenige woord van broederlijken steun, dat hij ontvangen had dat van J.H. Gunning Jr. (Br. v. 29 Oct. 1868 in Groen v. Pr.-archief). (B. de Gaay Fortman, *Réveil en Doleantie* in: *St. des Tijds.* 25e Jrg. (1936), blz. 81, 82).

Op zijn *Kerkvisitatie* deed K. volgen een *Toelichting der Memorie*, *ingediend door den Algemeenen Kerkeraad aan het Classicaal Bestuur van Utrecht*, *den 21. Sept. 1868*, waarna hij nog publiceerde een door hem bezorgde *Verzameling van officieele bescheiden in zake de Kerkvisitatie te Utrecht*, *in 1868*, *uitgegeven op last van den Kerkeraad.* I.

In dit conflict was duidelijk gebleken het onderscheid dat Dr. Kuyper maakte tusschen het *Genootschap* en de *Kerk.* Het ging daarbij volgens hem om handhaving tot eiken prijs van het eerste òf om de redding der Kerk al werd de rust van het ‘Genootschap’ daardoor aangetast.

Het gebeurde lokte ook buiten Utrecht scherpe protesten uit. Mannen als Dr. A.W. Bronsveld, Dr. G.J. Vos Azn., Ds. C.S. Adama v. Scheltema, Dr. D.Ch. de la Saussaye richtten zich in geschriften tegen Dr. Kuypers optreden. In de Ned. Herv. Predikanten vergadering van 29 Apr. 1868 bleek duidelijk dat er verwijdering was ontstaan tusschen velen zijner ambtgenooten en hem. Naar aanleiding van de kritiek aldaar door J.J. v. Toorenenbergen in een referaat over het gebruik der liturgische geschrif-

ten geoefend op een en ander uit Kuypers intreerede te Utrecht ontspon zich een langdurige discussie, waarbij laatstgen. vastheid van vorm voor liturgie en confessie bepleitte.

Nog op een ander punt raakte hij te Utrecht in conflict. Toen nl. aan het oordeel der gemeente de vraag onderworpen moest worden of het beheer der Kerkelijke goederen vrij zou zijn dan wel onder het College van Toezicht zou staan, bezocht Kuyper persoonlijk alle Christelijke scholen daar ter plaatse, om er bij de leerlingen op aan te dringen hun vaders uit te noodigen tot bijwoning van een samenkomst, waar hijzelf zou uiteenzetten, wat met deze kwestie gemoeid was. Het resultaat was dat de Utrechtsche gemeente in haar meerderheid koos voor 'Vrij Beheer'. Dit laatste werd door hem ook nog bepleit in een verhandeling over *de Kerkelijke Goederen*, waarin hij het 'Algemeen College van Toezicht' weerstond. Een paar jaren later mengde hij zich, terzijde gestaan door den Utrechtschen hoogleeraar Mr. B.J.L. baron de Geer van Jutphaas, met vuur in den strijd, die te Sneek was ontbrand over het 'Vrij Beheer' tegen genoemd Algemeen College.

In Kuypers Utrechtsche periode trad voorts scherp de antithese aan het licht tusschen hem en andere bekende voorstanders van de Christelijke school wat betrof hun standpunt en gedragslijn ten opzichte van het openbaar onderwijs. Den 19en en 20en Mei 1869 werd de achtste Algemeene Vergadering van de 'Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs' te Utrecht gehouden, onder presidium van Mr. G. Groen v. Prinsterer. Zij werd den avond te voren ingeleid door Dr. Kuyper met een rede over *Het beroep op het volksgeweten.* Bij deze gelegenheid had de eerste ontmoeting tusschen beiden plaats. Ter vergadering hield Kuyper een pleidooi ter verdediging van het voorstel, uitgaande van de Hoofdcommissie der Vereeniging, om de woorden 'Christelijke deugden' uit de bestaande Schoolwet te verwijderen. Zooals uit de door Groen v. Pr. opgestelde 'Memorie van toelichting' bleek, was de bedoeling van het voorstel de Staatsschool niet zoo slecht, maar zoo goed mogelijk te maken; door schrapping toch van de geïncrimineerde woorden zou, zoo meende men, het middel worden weggenomen, om het modernisme in de school in te dragen. Deze bedoeling werd door sommigen miskend. De strekking van het voorstel werd 'demonisch' genoemd, terwijl Kuyper bij zijn verdediging zich in de bestaande omstandigheden tegen het Staatsonderwijs verklaarde, omdat z.i. de heerschende Staatkunde 'satanisch' was. De aanneming van het voorstel had tengevolge dat Beets, la Saussaye en v. Toorenenbergen zich aan de Vereeniging onttrokken. De strijd was hiermede echter niet ten einde, maar werd voortgezet in het inmiddels in het leven geroepen orgaan *Protestantsche Bijdragen* onder redactie van la Saussaye. Het aan het licht getreden principieel verschil zou op den duur scheiding maken tusschen Kuyper en de ethisch-irenischen en een beginselstrijd meebrengen, diepergaande dan die hij voerde met de academische leiders van de Utrechtsche school v. Oosterzee en Doedes, wier apologetische methode hij als ongenoegzaam afwees.

Ondanks de verwijdering, die ontstaan was tusschen Kuyper en de Utrechtsche orthodoxie, in wier midden hij door Beets was binnengeleid, ging er onmiskenbaar invloed van hem uit op verschillende theologische studenten, die hij wist te winnen voor zijn standpunt ten opzichte van de Ned. Hervormde Kerk. Onder zijn leiding werd in 1869 onder den naam 'Philistoria' opgericht een debatingclub van theologen en juristen ter bestudeering van de anti-revolutionaire beginselen.

Langdurig was zijn verblijf in de bisschopsstad inmiddels niet. Na omstreeks twee en een half jaar nam hij een beroeping naar Amsterdam aan. Hier had hij ten vorigen jare (25 Jan. 1869) in de kerk der Hersteld Luthersche Gemeente een rede gehouden, getiteld *De Nutsbeweging* (eerst in dr. verschenen in: *de Vereen. Chr. Stemmen*, daarna afzonderl. uitgeg.). Aanleiding tot het uitspreken van deze rede schijnt geweest te zijn een circulaire van 1868 gezonden aan bestuurders der departementen van de Maatschappij tot Nut v.h. Algemeen, om deze opmerkzaam te maken op de gevaren, die de openbare gemengde school bedreigden. Deze circulaire, waarin werd aangedrongen op onveranderde handhaving van de Schoolwet van 1857, had door heel het land beweging verwekt. Kuypers rede bevat een requisitoir tegen een 'Maatschappij', die naar zijn voorstellingen door een ongemerkte metamorphose geworden was orgaan der moderne partij op staatkundig en kerkelijk gebied.

Zijn besluit om het beroep naar Amsterdam aan te nemen hield nauw verband met de overtuiging, die zich bij hem had gevestigd, dat de tijd voor oplossing van het kerkelijk vraagstuk, zooals zij hem reeds bij zijn intrede te Utrecht voor oogen stond, thans gekomen was. Die oplossing moest geschieden door bewerking van de publieke opinie. En hiertoe leek hem de hoofdstad geschikter terrein dan Utrecht, waar hij, vooral door den grooten invloed van Beets, niet had kunnen bereiken wat hij beoogde. In zijn afscheidspreek over Openb. III:11*b*, den 31en Juli 1870 uitgesproken (in dr. versch. ond. den titel *Conservatisme en Orthodoxie*), waarin hij de gemeente waarschuwde tegen valsche behoudzucht, kwam hij er openlijk voor uit dat een vaak beklemmend gevoel van eenzaamheid zich te Utrecht van hem had meester gemaakt, maar dat hij óók ten volle geleerd had wat het is, broeders en zusters van geestelijke maagschap te hebben.

Na den 7en Aug. d.a.v. in de hoofdstad bevestigd te zijn door Ds. C.A. Adama v. Scheltema, pred. ald. (t: Lc. XIX:10), hield hij den 10en zijn intreerede over Ef. III:17*m.* Deze preek zag het licht onder den titel *Geworteld en Gegrond. De Kerk als organisme en instituut.* Reeds in een vroeger uitgegeven preek over *de vloek der verstandsrichting* had hij betoogd dat 'geworteld' de kenschetsing is van het organische leven, dat groeit, en 'gegrond' de eisch van het instituut, dat gebouwd wordt. (Zie: No. V in *Zestal leerred.* Amst. 1869; 2e dr. 1871; vgl. Rullmann, *K.-bibliogr.* I, blz. 39, 40). In de Ned. Herv. Predikanten vergadering van 1869 had hij een referaat gehouden over 'Kerkbelijdenis naar het onderscheid van organisme en instituut'.

Kuyper was de eerste predikant te Amsterdam, die er na de instelling van het Kiescollege was beroepen. Sinds de dagen van het Réveil, in 1847 gevolgd door de stichting van de *Vereeniging ter Verbreiding der Waarheid*, waardoor de Réveilgeest doorgedrongen was ook tot den derden en vierden stand, was er in het kerkelijk leven der Amsterdamsche gemeente roering ontstaan. In 1868, na de bevestiging van de eerste door het Kiescollege verkozen Kerkeraadsleden, was ook in den Kerkeraad een actie levendig geworden tegen de prediking der moderne predikanten en de aanneming tot lidmaten van hun leerlingen. Van zijn komst in de hoofdstad af gaf Kuyper leiding in den kerkelijken strijd. In zijn prediking legde hij er bijzonderen nadruk op 'den troost der eeuwige verkiezing', zooals de titel luidde van de eerste preek na zijn intrede aldaar gehouden, een preek, die aan een zijner Amsterdamsche ambtgenooten een leerrede ontlokte met het thema: 'Wie het *Christus voor allen*

loochent, die is vervloekt'. Eenerzijds vond Kuypers prediking te Amsterdam scherpe afkeuring; anderzijds bracht zij velen

vooral uit de arbeidersbevolking, die het jarenlang elders hadden gezocht, weer in de Kerk. Onder de saamgepakte scharen, die onder zijn prediking opkwamen, waren intusschen ook velen van andere richting, die getrokken werden door zijn onmiskenbare redenaarsgaven.

Niet alleen in zijn prediking bestreed hij wat hij als verderfelijke dwaling beschouwde, ook in geschrifte deed hij dit. Zoo gaf hij in druk de lezing, den 22en Apr. 1869 te Amsterdam door hem gehouden: *Eenvormigheid*, *de vloek van het moderne leven.* (2e dr. Amst. 1870). Hierin trekt hij te velde tegen ‘de doodende vereveningsmanie onzer nieuwmodische volksleiders’. Titel en inhoud zijn typeerend voor den theoloog in wiens leersysteem de pluriformiteitsgedachte zich later zoo sterk zou doen gelden. Men vindt hier een verheerlijking van de pluriformiteit van het leven als een gave Gods.

Veelbesproken werd een andere lezing, den 14en Apr. 1871 eveneens aldaar voorgedragen, en daarna van breede aanteekeningen voorzien uitgegeven: *Het Modernisme*, *een Fata morgana op Christelijk gebied.* Reeds vóór hem hadden anderen het Modernisme geschetst als een ephemeride, een vluchtig verschijnsel. Hetzelfde beeld was in dergelijk verband gebezigd door J.H. Gunning Jr. (*Blikken in de Openbaring.* I. 1866, blz. 112, 113) en door Ph.J. Hoedemaker (*Het Feit en de Geschiedenis der Openbaring*, blz. 16). Kuyper nu stelt *Modernisme* en *Fata Morgana* voor als beiden *boeiend schoon*, *naar vaste wet verschenen*, edoch *van werkelijkheid ontbloot.* Zijn geschrift werd besproken door Dr. Hoedemaker (*De Vereen: Chr. Stemmen.* Dl. XXVI, blz. 233-244), die het prees als proeve van een doelbetreffende bestrijding der Moderne Theologie en ter kenschetsing van het eigenaardig theologisch standpunt van den schrijver, maar daarbij ook opmerkingen maakte, welke door Kuyper beantwoord werden in *De Heraut* (6 Oct. 1871), waar hij aanwees uit de aanteekeningen bij K.'s lezing, dat het Modernisme hier door hem niet bedoeld was als het *moderne leven*, maar als *theologie* opgevat. Hierop volgde een repliek van Hoedemaker (*De Vereen: Chr. Stemmen*). Dl. XXVI, blz. 318 v.v.), waarbij bleek dat aan beider meeningsverschil ten grondslag lag een verschillende beschouwing van den kerkelijken strijd tegen het Modernisme.

Door onderscheiden woordvoerders der moderne richting werd Kuypers betoog met spot en satyre beantwoord. Zoo door Cd. Busken Huet in *De Gids* (zie zijn *Litt. Fant. en Kritieken.* Dl. XV, blz. 162-170), door Dr. G. van Gorkom in een recensie van meer dan 100 bladzijden onder den titel: *Dr. A. Kuyper en het Modernisme* (*Los en Vast.* 1871, blz. 293-394), door H. Uden Masman in: *Het Modernisme een Fata morgana op Chr. gebied beoordeeld.* (Gron. 1872), een geschrift in platten, boertigen stijl, waar K. wordt genoemd: ‘onze Amsterdamsche doodbidder, die der wereld het overlijdensbericht van het Modernisme verkondigde’. Op dit geschrift vestigde K. de aandacht in het Zondagsblad van *De Standaard* v. 1 Apr. 1872.

In zijn hier bedoelde verhandeling (blz. 66, 75) vestigde K. ook de aandacht op Dr. A. Piersons artikel in *De Gids.* 1871. II, blz. 455-487: *Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling.* Nader kwam hij daarop terug in *Een Perel in verkeerde schelp* (*Dr. Pierson's jongste Gidsartikel*), overgedr. uit *De Vereen: Chr. Stemmen.* Dl. XXVI, blz. 146-184. K. merkt hierin op dat P.'s artikel het opschrift had moeten dragen *Een keerpunt in Dr. Pierson's zelfbewustzijn.*

Talrijk zijn voorts de theologische en kerkelijke tractaten in deze Amsterdamsche periode uit Kuypers pen gevloeid.

In den Kerkeraad deed hij zich kennen als een geducht debater. De strijd, dien hij

er voerde met name tegen hoogst bekwame ambtgenooten van moderne richting leerde hem de kunst van het debatteeren. Commissievergaderingen, het ontwerpen van Kerkeraadsrapporten en Memoriën kostten hem buitengewoon veel aan tijd en inspanning. Aangelegenheden van ingrijpende beteekenis waren in deze jaren in den Kerkeraad aan de orde. Reeds in het jaar van zijn komst te Amsterdam bond hij er den strijd aan tegen de vrijheid door de Synode gelaten ten opzichte van het liturgisch gebruik van de Doopsformule naar Mt. XXVIII:19.

Met de bedoeling om de actie in den Kerkeraad grondig voor te bereiden en aldus aan kracht te doen winnen, richtte hij den 9en Oct. 1872 een vereeniging van gelijkgezinde Kerkeraadsleden op onder den naam *Beraad.* De wijze waarop dit geschiedde, wekte krachtige protesten, o.a. bij Kuypers ambtgenooten Dr. G.J. Vos Az. en Dr. J. Cramer; zij werd 'onkiesch' geacht tegenover den nog bestaanden broederkring, *Eensgezindheid* geheeten, samengesteld uit orthodoxe Kerkeraadsleden, een kring, die toen een vrijwel kwijnend bestaan leidde, waartoe het meeningsverschil tusschen hen, die den juridischen en hen, die den ethischen weg tot Kerkherstel wilden bewandelen had bijgedragen. De secretaris van dezen kring, de Heer J.H. van der Linden, ouderling der Amsterdamsche gemeente, gaf een uiteenzetting van zijn bezwaren tegen de oprichting van de nieuwe vereeniging (in: *De Vereen: Chr. Stemmen.* Dl. XXVII, blz. 655-661), waartegen Kuyper zijn voorstelling van de wordingsgeschiedenis dezer vereeniging plaatste in *De Standaard* (Zondagsnr. v. 16 Febr. en 9 Mrt 1873) en een antwoord aan den Heer v.d. Linden in gen. tijdschrift (Dl. XXVII, blz. 693-723).

Zoo bleek meer en meer de vroeger gekoesterde verwachting van een gezamenlijk frontmaken van alle 'orthodoxen' tegen de moderne richting een illusie.

Ook buiten den kring der Amsterdamsche gemeente trad de antithese tusschen Kuy per en de ethisch-irenischen aan het licht. Van bijzondere beteekenis was in dit opzicht de Zeister Conferentie in Sept. 1872. De driehonderdjarige gedachtenisviering van het Convent te Wezel had het denkbeeld doen rijpen, om de oude vriendschapsbanden tusschen de Duitsche en de Hollandsche zusterkerken weer aan te knoopen. Ziel dezer beweging was J.J. v. Toorenenbergen, maar naast dezen was op de tweede conferentie te Wezel (Oct. 1869) als referent opgetreden Prof. P. Hofstede de Groot van Groningen, die vervolgens in de samenkomst te Emden (1871) het presidium had waargenomen, hetgeen van verschillende zijden hier te lande protesten had uitgelokt, als in strijd geacht met de historische lijn van Emden (1571) uit getrokken. In het d.a.v. jaar verscheen het officieel verslag dezer laatstgehouden bijeenkomst, opgesteld door Ds. J. Douwes Jr., bekend woordvoerder der Groninger richting, en toegevoegd aan het oproepingsbiljet voor de conferentie, die in Sept. 1872 te Zeist zou gehouden worden. In dit verslag werd het feit geconstateerd dat te Emden orthodoxen en modernen elkander in Christus de broederhand hadden gereikt en werd tevens tegen Modernen en Confessioneelen met gelijke felheid te velde getrokken, terwijl als echt Christelijk standpunt werd aangeprezen het zoeken van een middenstandpunt in den geest der Groningsche denkbeelden, die alzoo namens het moderamen gesanctioneerd werden. Te Zeist was ook Dr. Kuyper tegenwoordig. Aan den vooravond van den eigenlijken Conferentiedag voerde deze het woord, uiting gevende aan zijn bezwaren bepaaldelijk tegen de samenstelling van het regelingscomité en tegen de keuze van referenten. Een Conferentie in zulk een

signatuur staande oordeelde hij doelloos als niet wortelend in de gemeente. Op de Conferentie zelf stelde hij de vraag ‘of de tijd niet gekomen was om

de Conferentie te doen worden wat ze beweerde te zijn, maar niet was: een band tusschen twee zusterkerken'. Twee wegen zag hij openstaan: 'Men kon, òf het kerkelijk standpunt kiezen, mits men er dan, met behoud van Ethischen en Groningers, ook de Modernen en Gereformeerden toeliet, òf zich op het standpunt der geloovige Schrift-aanvaarding plaatsen, mits men dan ook de Groningers voor de Gereformeerden uitwisselde'. Ten slotte verzekerde hij tegen elk vermoeden in, alsof de Conferentie zijn liefde niet had, dat hij 'niets vuriger wenschte dan haar instandhouding en toeneming van haar bloei'.

Tegen deze verklaring brak een storm van verontwaardiging los. Een predikant, die bij den spreker stond, verklaarde: 'Dat is uit den duivel'. Het werd een groot tumult. Na afloop der Conferentie voegde de Voorzitter D.Ch. de la Saussaye Kuyper toe: 'Ik ben van een anderen geest dan gij.' Het was voor het laatst dat hij K. de hand drukte.

Deze Zeister Conferentie is inzonderheid hierom een zoo belangrijk moment in Kuypers leven, omdat hij zich dáár de breuk bewust werd, die hem scheidde van de Ethischirenische richting. Het standpunt ten opzichte van deze Conferentie door hem ingenomen besprak hij nader in zijn *Confidentie. Schrijven aan den WelEd. Heer J.H. van der Linden.*

De naaste aanleiding tot de publicatie van deze *Confidentie* lag echter in iets anders. Laatstgen., ouderling van de Ned. Hervormde gemeente der hoofdstad en secretaris van den hiervóór genoemden broederkring *Eensgezindheid* had in een *Bescheiden terechtwijzing* (in: *De Vereen: Chr. Stemmen.* Dl. XXVIII blz. 655-661) zijn afkeuring doen blijken over de wijze van oprichting van de Vereeniging *Beraad.* Daartegenover had Dr. Kuyper in het Zondagsnummer van *De Standaard* (16 Febr. en 9 Mrt. 1873) zijn voorstelling van de wordingsgeschiedenis dezer vereeniging geplaatst met verwijzing naar het antwoord dat hij den Heer v.d. Linden zou geven in de *Vereen. Chr. Stemmen.* Dit antwoord verscheen dan ook in dit orgaan (Dl. XXVII, blz. 693-723) onder bovengen. opschrift. *Confidentie* (gedat. 29 Mrt. 1873). Dr. Kuyper erkent daarin naar het schrijven van zulk een *Confidentie* te hebben gesnakt, omdat hij op die manier gelegenheid vond om in vertrouwelijken vorm, niet als dagbladredacteur, maar geheel persoonlijk zich te uiten en 'eenig licht te doen vallen op veel, dat niet buiten zijn toedoen gaande was'. 'Want' - zoo voegt hij erbij - 'aan de redactie van een blad te zijn is ten deele een kruis.' Als eerste reden hiervoor noemt hij deze, dat hij het in zijn eigen orgaan 'voor den vriend niet kon opnemen'. Hiermede doelt hij op 'de polemiek inzake Gunning', die in de *Protestantsche Bijdragen* (I, blz. 335-350) geschreven had over *Geloof en Kritiek*, en daarin het Paradijsverhaal een mythe had genoemd, en bovendien in *De Standaard* van 16 Feb. 1873 had verklaard, de formule 'de H. Schrift is Gods Woord' te onderschrijven, maar tegelijk te staan aan de zijde van hen, die zeggen: 'Gods Woord is *in* de H. Schrift'. Deze voorstelling van Gunning was hierop door een inzender in *De Standaard* van 23 Febr. vergeleken bij het openhouden van een achterdeur, ja een spelen met vuur. Dit stuk lokte weer een protest uit en dit protest op zijn beurt van de zijde der redactie (nr. van 2 Mrt.) een betuiging van leedwezen over het opnemen van vnd. ingezonden stuk.

In zijn *Confidentie* komt Dr. K. nu op deze zaak terug, hetgeen Gunning weer de brochure in de pen gaf: '*De Heilige Schrift Gods Woord. Antwoord aan Dr. A. Kuyper op zijn* '*Confidentie*'. Amst. 1873.

Het betoog over deze kwestie door Dr. K. in zijn *Confidentie* geleverd (blz. 9-16) blijft van groot belang voor de kennis van zijn standpunt ten opzichte van Gunnings Schriftbeschouwing en ook van Gunning's persoon. Aan de verhouding tusschen beide mannen wijdt Chr. H(unningher) interessante bladzijden in: J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning's Leven en Werken.* 3e dl., blz. 100-115, vgl. ook blz. 25-30).

Het tweede ongerief, waarover Dr. K. in zijn *Confidentie* klaagt, is daarin gelegen dat hij den persoonlijken aanvaller niet kan afslaan; hier heeft hij het oog op 'een onedelmoedige verguizing', die onbewust zijn zedelijke vernietiging in der lieden meening ten doel koos, al kwam hem nog de helft daarvan niet onder de oogen. In verband met de persoonlijke aanvallen op hem gericht, waartegenover de anonymiteit van het redacteurschap hem slechts stilzwijgen oplegde, noemt hij drie voorbeelden: de *Zeister Conferentie*, het *Hervormd Weeshuis te Amsterdam* en de *Vaccinekwestie.*

Zijn derde klacht gaat hierover dat de tijd voor schriftuur onder eigen naam hem ontging.

Op deze *Confidentie* in de *Chr. Stemmen* geplaatst, gaf hij een vervolg uit (gedat. 25 Apr. 1873), dat niet in een tijdschrift opgenomen werd, maar als tweede gedeelte zijner *Confidentie* met een overdruk van het bovengenoemde afzonderlijk het licht zag onder denzelfden titel in den vorm eener lijvige brochure van 114 bladzijden. In dit tweede deel zijner *Confidentie* zet hij uiteen 1°. vanwaar zijn liefde tot het kerkelijk vraagstuk komt; 2°. waarom hij deze liefde gewettigd acht; 3°. in welke richting deze liefde hem drijft. Hier worden de groote lijnen uitgestippeld, welke de door hem geleide kerkelijke beweging, die hij als 'kerkreformatie' voor zich zag, in de toekomst zou volgen. Veel licht werpt dit geschrift over zijn beginselen en plannen; ook is het belangrijk ten opzichte van zijn arbeid als predikant te Amsterdam. Het bevat mede wetenswaardige gegevens aangaande zijn betrekking tot *De Standaard.*

Reeds te Utrecht had Dr. Kuyper zijn daadwerkelijke belangstelling getoond in het weekblad *De Heraut*, *een Nederlandsche Stem voor Israêls Koning*, *het Hoofd der gemeente.* Nadat de hoofdredacteur Dr. C. Schwarz, wien zijn taak te zwaar was geworden, in 1864 naar Londen vertrokken was en het orgaan onder een andere redactie een kwijnend bestaan voerde, bevatte het van 1869 af geregeld politieke opstellen van Dr. Kuypers hand. Tot 1 Jan. 1871 bleef het echter op de oude leest geschoeid totdat het van 6 Jan. d.a.v. af verscheen onder hoofdredactie van Dr. Kuyper, door wiens toedoen het eigendom was geworden van een door hem gestichte *Heraut*-Vereeniging. Den titel veranderde hij in: *De Heraut voor Vrije Kerk en Vrije School in het vrije Nederland.* Als zoodanig werd de uitgave in gewijzigden vorm voortgezet tot 22 Maart 1872. Vooral door Groen v. Prinsterers milde lofspraak vond het blad dusdanigen ingang, dat reeds zes maanden na zijn verschijnen besprekingen werden gehouden om het weekblad in een dagblad om te zetten. De daartoe getroffen maatregelen hadden ten gevolge, dat de *Heraut*-Vereeniging besloot om op 1 Apr. 1872 bij gelegenheid van het derde eeuwfeest der inneming van Den Briel het nieuwe dagblad te doen verschijnen onder den naam *De Standaard.* Tot hoofdredacteur werd Dr. Kuyper benoemd. Ondanks de gestadige aanwinst van nieuwe abonnenten en het vergroot formaat, waarin het blad reeds een jaar later kon verschijnen, waren het uitsluitend financieele moeilijkheden, die de voortzetting der uitgave in 1874 onmogelijk schenen te maken. Deze moeilijkheden konden echter opgelost worden

en de uitgave kon voortgang hebben, zij het ook niet langer door de *Heraut*-Vereeniging, die er volkomen afstand van

deed. In het *Gedenkboek. Opgedragen door het Feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuyper bij zijn vijf en twintigjarig Jubileum als Hoofdredacteur van* '*De Standaard*'. 1872-1 April-1897. Amst. 1897 is *het ontstaan en de geschiedenis van* '*De Standaard*' uitvoerig beschreven (blz. 6-21).

Van het begin der uitgave tot 18 Nov. 1919 heeft Dr. Kuyper voor het blad zijn hoofdartikelen en driestarren geschreven. Aanvankelijk werd bij *De Standaard* wekelijks een *Zondagsblad* uitgegeven, waarin K. tal van stichtelijke Bijbelstudiën plaatste, o.a. die welke later in afzonderlijke uitgave verschenen zijn in de eerste bundels van *Uit het Woord* en in *Honig uit den Rotssteen.*

Alras bleek de groote invloed, die van zijn dagblad uitging. Wat hijzelf daarin schreef sloeg in. Meer dan Groen v. Prinsterer wist hij den rechten toon te treffen. Hieruit is te verklaren de snelle aanwas in dien tijd van de anti-revolutionaire partij, tengevolge waarvan op den duur ook het aantal Kamerleden van haar beginselen zienderoogen toenam.

In 1871 was Kuyper zelf één van het drietal, waarop de antirevolutionaire kiezers gebeden werden hun stem uit te brengen bij de verkiezingen van leden der Tweede Kamer; maar in geen enkel district was toen nog sprake van zijn verkiezing; in Jan. 1874 evenwel werd hij te Gouda met groote meerderheid van stemmen verkozen.

Ondanks den sterken aandrang door velen zijner geestverwanten op hem geoefend om hem voor de gemeente der hoofdstad te behouden volgde hij zijn benoeming op, omdat hij in deze verkiezing een goddelijke leiding zag.

Met ingang van 16 Maart 1874 werd hem op zijn verzoek door het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland eervol emeritaat verleend. Wel werd hij kort daarna tot ouderling der gemeente benoemd, maar toen hem straks bleek hoe bezwaarlijk de vervulling van dit ambt samenging met het lidmaatschap der Staten-Generaal, zoodat hij slechts bij uitzondering kerkelijke vergaderingen kon bijwonen, nam hij den 7en Febr. 1876 reeds ontslag als ouderling. Donkere dagen braken voor hem aan. Als eenling van zijn partij in de Tweede Kamer had hij bij het bepleiten van haar beginselen een ongewoon zware taak. Roomsch-Katholieken, conservatieven en liberalen zag hij daarbij tegenover zich; met geharnaste tegenstanders had hij den degen te kruisen en de kwesties, waarin hij zich had te verdiepen, betroffen de meest verschillende terreinen. Daarbij droegen de tegenstand en de aanvallen, die hij te verduren had, meermalen een persoonlijk en hatelijk karakter. Zoodoende stelde het Kamerlidmaatschap hem bijzonder zware eischen.

Intusschen belette het hem niet mede deel te nemen aan de groote meeting van 29 Mei tot 5 Juni te Brighton in Engeland gehouden en bijgewoond door mannen en vrouwen uit alle oorden en uit alle kerkgenootschappen. *De Standaard* bevatte een uitvoerig verslag van deze samenkomsten en in het *Zondagsblad* van 13 Juni 1875 schreef Dr. Kuyper dat Brighton voor hem een Bethel was geweest, waar de tegenwoordigheid van den levenden God zich indrukwekkender dan ooit aan zijn ziel had geopenbaard. Als spreker op het Zuiderzendingsfeest te 's Heer Arendskerke 23 Juni d.a.v. sprak hij zich in denzelfden geest uit en drong hij aan op wat de Engelschen noemen: *consecration*, het leggen van zichzelf op het altaar des Heeren. (Bijna woordelijk is deze toespraak afgedrukt in het boekje: *Het Derde Zuiderzendingsfeest*, blz. 7-21). Ook op het Twaalfde Chr. Nationaal Zendingsfeest op Boekenrode 7 Juli d.a.v. prees hij Brighton aan als réveil van zoo hooge beteekenis dat men in de Kerkgeschiedenis na de

Hervorming vruchteloos haar wederga zoekt. Op het Noordelijk Zendingsfeest te Winschoten roemde hij de geestelijke krachtsbetooning van het Brighton-réveil door hem met een dertigtal broeders uit Nederland bijgewoond (*De Standaard* 21 Juli 1875). Zelfs werd den 5en en 6en Aug. 1875 te zijnen huize te Amsterdam een kleine réunie, gehouden van Nederlanders, die aan de meeting in Engeland hadden deelgenomen en aan den avond van 6 Aug. was hij een der sprekers in een openbare samenkomst in de Schotsche Zendingskerk aldaar gehouden om de gemeente in den genoten zegen te doen deelen. Hoewel Pearsall Smith de leider der beweging, van wien de uitnoodiging tot de meeting te Brighton was uitgegaan en die hier te lande zulke meetings op verschillende plaatsen had gehouden, in den grond het Perfectionisme leerde, verdedigde Dr. Kuyper toen diens gereformeerdheid. Terwijl de geheele beweging, waarvan velen aanvankelijk de regeneratie der Kerk verwachtten, langzamerhand verliep, kwam ook hij van zijn sympathie in deze terug in verband met wat hij in het volgende jaar (1876) geestelijk doormaakte. Van die verandering van inzicht gaf hij blijk o.a. in zijn Bijbelstudie over de *Volmaaktheid* (begonnen in *De Heraut* van 17 Mrt 1878), waarin hij het Perfectionisme als dwaling bestreed. Hij erkende in zijn opvatting van de Brighton-beweging te hebben misgetast (*De Heraut* 4 Aug. 1878). (Zie de uiteenzetting daarvan bij Rullmann, *Kuyper-bibliografie.* I, blz. 160-193; en voor de correspondentie in die dagen tusschen K. en Gunning gevoerd: J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken.* II, blz. 686-688).

Ondanks den uiterst inspannenden arbeid, die het Kamerlidmaatschap van hem eischte, zette hij de verzorging van het redactioneel gedeelte van *De Standaard* geregeld voort, terwijl hij voor het *Zondagsblad* reeksen Bijbelstudiën bleef leveren. Binnen een tijdsverloop van tien jaren waren toen van zijn hand meer dan veertig geschriften verschenen. Een en ander was zelfs voor zijn veerkrachtig weerstandsvermogen te veel. Een ernstige zenuwuitputting maakte hem voor allen arbeid ongeschikt, zoodat hij zelfs niet meer in staat was tot het schrijven van een briefkaart. In het buitenland moest hij rust en herstelling zoeken, en den 7en Febr. 1876 diende hij zijn ontslag als Kamerlid in.

De periode, die hij in den vreemde doormaakte, was in meer dan één opzicht van bijzondere beteekenis in zijn leven. ‘In de stille eenzaamheid van het lijden, dat ik te Nice doorleed’, zoo schreef hij in later jaren, ‘was mijn ziel overgezet naar de beslistheid van de besliste en doortastende religie onzer vaderen. Wel ging ook te voren zijn hart er naar uit, maar toch eerst te Nice ging ik met beslistheid over’. (*Bedoeld noch gezegd.* Amst. 1885, blz. 26).

Er verliep nog een jaar eer zijn krachten in zoover hersteld waren dat hij (in Mei 1877) naar het vaderland kon terugkeeren en toen duurde het - juist zooals de psychiater had voorspeld - wel zeven jaren eer hij de naweeën van zijn neurasthenie te boven was.

Bij zijn terugkeer gevoelde hij opeens ‘al het pijnlijke en beklemmende van de toekomst’, die hij tegenging. In den nacht van 20 Mei 1876 toch had hij, slapende op den top van den Simplon, gedroomd dat Groen v. Prinsterer door engelen weggedragen, ‘in zaliger gewesten inging’. In dienzelfden nacht was Groen inderdaad overleden, zonder dat K. van diens dood had geweten. ‘Met strenger kennisse van beginsel’ teruggekeerd zou Kuyper nu ‘als publicist mede leiding moeten geven aan een partij, die zelfs

een zoo tienwerf overmachtige geest als van Groen van Prinsterer niet tot eenheid had kunnen versmelten' [*Bedoeld noch gezegd*, t.a.p.).

Zijn woonplaats zou voorloopig niet meer Amsterdam maar Den Haag zijn. Een beroep naar Amsterdam (Sept. 1877) wees hij af. Ook voor de beroepingen naar Ridderkerk, Bruinisse, Oosthem, Kampen en Sloten bedankte hij kort daarop. Voor die naar Ridderkerk, hoewel hij reeds besloten had haar aan te nemen. (*Gedenkboek.* blz. 130).

Na zijn terugkeer uit het buitenland werd hij uitgenoodigd zich opnieuw te belasten met de redactie van het *Zondagsblad* van *De Standaard.* Hij verklaarde zich hiertoe bereid onder beding dat het *Zondagsblad* geheel van het *dagblad* zou worden afgescheiden. Hiermede zou de in Maart 1872 gestaakte uitgave van *De Heraut* weer worden opgevat. Dr. Ph.J. Hoedemaker, die gedurende de ernstige ziekte van Dr. Kuyper het *Zondagsblad* grootendeels geredigeerd had, zag in deze scheiding van *De Heraut* en *De Standaard* gevaar, en schreef aan Kuyper: 'Indien gij dit doet vrees ik dat uwe theologie te eng en uwe politiek te ruim wordt' (Hoedemaker, *De Congresbeweging*, blz. 69). Sinds 9 Jan. 1887 droeg het weekblad, dat van 7 Dec. 1877 onder den titel: *De Heraut* was verschenen, den naam: *De Heraut van de Gereformeerde Kerken in Nederland.* Enkele weken van zijn ziekte in 1894 uitgezonderd, gaf Kuyper onafgebroken tot 14 Nov. 1920 in dit orgaan zijn Schriftbeschouwingen, zijn stichtelijke artikelen, zijn dogmatische en kerkelijke verhandelingen, zijn gewaarwordingen en denkbeelden ten beste. Een zeer belangrijk deel van zijn schriftuur, waarvan tal van vervolgstukken later gebundeld het licht hebben gezien, zijn te vinden in de nos. 1 tot 2234 van *De Heraut.*

Het jaar van Kuypers terugkeer hier te lande bracht het Kabinet-Kappeyne aan het bewind. In het volgende jaar diende dit ministerie een ontwerp in tot wijziging van de bestaande Wet op het Lager Onderwijs, welk ontwerp voor de voorstanders van de School met den Bijbel geen enkel uitzicht opende op herstel hunner grieven; eerbied voor hun overtuiging kwam evenmin als erkenning hunner rechten ook maar in één artikel tot uiting. Toen desniettemin te voorzien was dat dit wetsvoorstel zou worden aangenomen, opperde Kuyper met de Heeren de Savornin Lohman en de Geer v. Jutphaas het plan om straks als voorstanders van de Vrije Christelijke School ineens en eenparig naar den Koning te gaan en hem te smeeken onder zulk een Wetsvoordracht zijn handteekening nooit te plaatsen. In Mei 1878 ving een daartoe benoemde Commissie, waarvan Dr. Kuyper deel uitmaakte, met de voorbereiding van het Volks-petitionnement aan, en nadat het Wetsontwerp den 18en Juli door de Tweede Kamer was aangenomen, werd het smeekschrift voorzien van de handteekeningen van 305.102 onderteekenaars den 3en Aug. ten paleize Het Loo aan Koning Willem III aangeboden door een Deputatie van mannen van naam op verschillend terrein. Dr. Kuyper was hier niet tegenwoordig, omdat Z.M. had te kennen gegeven hem bij deze gelegenheid niet te willen ontvangen. Hoewel de Koning blijkbaar onder den indruk was van de woorden bij de aanbieding gesproken door Ds. P. van Son en Jhr. mr. P.J. Elout van Soeterwoude, bekrachtigde hij den 17en Aug. toch door zijn onderteekening de Wet-Kappeyne. Diep was de teleurstelling bij de honderdduizenden in den lande, die het na de zoo welwillende ontvangst van de Deputatie ten Hove anders gehoopt hadden. Het naaste doel van het Petitionnement was thans mislukt. Maar de organisatie, door het Volkspetitionnement verkregen, bleef behouden in den bond van locale

comité's, door Dr. Kuyper met anderen in het leven geroepen onder de benaming: *De Unie. Een school met den Bijbel.* Den 23en Jan. 1879 te Utrecht tot stand gekomen houdt deze nog jaarlijks op 17 Augustus de Unie-collecte. Nu gebleken was hoe groot het aantal landgenooten was dat warm liep voor de 'Christelijk-historische' beginselen, kwam het straks ook tot oprichting van een 'Centraal-comité van anti-revolutionaire kiesvereenigingen', waarvan Dr. Kuyper voorzitter werd. Dit comité schaarde zich rondom *Ons Program*, dat inmiddels gereed was gekomen, en in hoofdzaak de uitwerking bevatte van een reeds in 1874 ontworpen schets, die Dr. Kuyper, eer hij als Kamerlid was opgetreden, aan het oordeel van Groen had onderworpen. In Jan. 1878 verscheen *Ons Program* in druk. In 1879 gaf K. een systematische toelichting van dit *Program*, in bijna 1300 bladzijden druks.

Reeds jarenlang had K. het oog gericht op wat voor hem de consequentie was van den strijd voor de 'vrijmaking', van de Christelijke Lagere School. Die strijd zou moeten doorgezet worden tot het Hooger Onderwijs. In 1875 had hij dit uitdrukkelijk verklaard in een door hem en de Heeren Dr. Vos en Prof. de Geer v. Jutphaas opgesteld rapport ten behoeve van de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs, waarin de wenschelijkheid werd uitgesproken van 'een universiteit, die, uitgaande van de levende Kerk, het wezen der Protestantsche Kerken en met haar organisme in levend rapport, het Christelijk element wederom in den grootschen omvang der wetenschappen tot waardige plaatsbekleeding en in het streven van ons geslacht tot zedelijke en geestelijke macht verheffen zou'. Drie jaren later (24 Dec. 1878) toen het plan tot stichting van zulk een universiteit vasten vorm had aangenomen, schreef een van Kuypers genoemde mederapporteurs aan een der stichters van de Vrije Universiteit: 'Ik ben en blijf ingenomen met het *doel* en het in Art. 2 geformuleerde *beginsel* vind ik in deze materie het eenig juiste en goede; *doch dáárom niet met Kuypers nevendoel*: *aldus onze oude Kerkgemeenschap te verbreken.* (Vos, *Keerpunt*, blz. 27, 28). Vos koesterde principieel bezwaar tegen het verband, dat hij gelegd zag tusschen den grondslag en het gebouw dat er op gesticht werd (a.w., blz. 28, 29) en werd daarom straks geen lid van de Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag'. Haar benaming achtte hij een 'valsch getuigenis tegen den naaste'. 'Vrij' toch sloot volgens zijn meening 'Gereformeerd' uit. Er waren er, zooals v. Ronkel en Hoedemaker, die het genoemde bezwaar van Vos aanvankelijk niet deelden, maar zich later toch terugtrokken.

De nieuwe Wet op het Hooger Onderwijs van het jaar 1876 had intusschen het door Kuyper ontworpen plan de campagne tot rijpheid en tot uitvoering gebracht. Bij bedoelde wet toch werd in naam de 'Faculteit der Godgeleerdheid' gehandhaafd, maar feitelijk omgezet in een Faculteit der Godsdienstwetenschap door de schrapping van al wat men van kerkelijk of dogmatisch karakter achtte. Aan het bezwaar dat zulk een Faculteit niet kon dienen tot opleiding van predikanten kwam de regeering tegemoet door aan de Hervormde Kerk het recht te verzekeren, om aan elke universiteit onderwijs te doen geven in de van Staatswege geschrapte vakken, waarbij een subsidie van Rijkswege werd toegezegd voor de bezoldiging van kerkelijke hoogleeraren. De Synode der Ned. Hervormde Kerk vaardigde in 1877 een Reglement uit op het Kerkelijk Hooger Onderwijs, en droeg dit onderwijs te Leiden, te Utrecht en te Groningen op aan twee hoogleeraren, tot wier benoeming in Dec. werd overgegaan. Van de in 1878 voor het eerst als zoodanig opgetreden 'kerkelijke hoogleeraren' kon slechts één worden

gerekend tot de rechtzinnigen. Een en ander lokte van verschillende zijden ernstig protest uit. Ook werden middelen voorgeslagen om tegemoet te komen aan de grieven, die tengevolge van de thans aangenomen reorganisatie in breeden kring gerezen waren met het oog op de opleiding van aanstaande predikanten. Te Amsterdam ontwaakte zeer sterk de begeerte om de stedelijke universiteit daaraan dienstbaar te maken. Het eerste middel tot bereiking van dat doel was de poging om òf Dr. Kuyper òf Dr. Rutgers in de Theologische Faculteit op te nemen. Vele leden van den gemeenteraad bleken voor zulk een benoeming te gevoelen. Toen Dr. G.J. Vos Azn., zooals deze zelf meedeelt, in Aug. 1878 hun beiden de aanbieding daartoe mocht doen, was die zonder het gewenschte resultaat (Vos, *Keerpunt*, blz. 26, 27). Dr. Kuyper wees de in uitzicht gestelde benoeming beslist af, omdat daarvan z.i. niets te verwachten was. Zijn verwachting bleef gericht op de stichting van een universiteit vrij van alle Staats- of Overheidsgezag.

Inmiddels was den 22en Oct. 1878 de stichting tot stand gekomen van de *Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag,* Met ingang van 1 Nov. 1879 werden Dr. A. Kuyper en Dr. F.L. Rutgers benoemd tot hoogleeraar in de Theologische Faculteit, die zou worden geopend.

Op laatstgen. datum verhuisde Dr. Kuyper met zijn gezin naar Amsterdam, waar de universiteit, wier oprichting door veler milden steun was mogelijk gemaakt, zou gevestigd zijn. Deze verhuizing geschiedde per schuit, omdat de kinderen door roodvonk waren aangetast. Gedurende een paar maanden diende in de hoofdstad een noodwoning tot onderdak voor het gezin, waarvan alle leden beurtelings ziek werden, ten laatste ook Dr. Kuyper zelf in die mate, dat een tijd lang ook het eenvoudigste werk hem onmogelijk was. Nadat allen hersteld waren betrok hij met de zijnen het heeren-huis aan de Prins Hendrikkade, waar hij vele en gewichtige jaren van zijn leven heeft gewoond.

Den 20en Oct. 1880 had in de Nieuwe Kerk de plechtige opening plaats van de Vrije Universiteit. Den avond te voren had Dr. Ph.J. Hoedemaker, mede tot haar hoogleeraar benoemd, in datzelfde kerkgebouw een inwijdingsrede gehouden, daarbij uitgaande van 1 Sam. XIII:19. Aan den openingsavond hield Jhr. mr. P.J. Elout v. Soeterwoude namens een Commissie uit de stichters der Vereeniging een toespraak ter overgave van *f* 100.000, als afzonderlijk stichtingskapitaal en werd Dr. Kuyper geproclameerd als Rector voor het eerste studiejaar, waarop deze de openingsrede uitsprak over *Souvereiniteit in eigen kring.* (In dr. versch. Amst. 1880). Hij beantwoordt hier drie vragen: wat deze school in Neêrlands tuin komt doen; waarom ze de muts der vrijheid op de speer zwaait, en wat ze zoo ingespannen tuurt op het boek van Gereformeerde religie. Het drieërlei antwoord schakelt hij aaneen door het denkbeeld in den titel zijner rede uitgedrukt. Vervolgens wijst hij op deze *souvereiniteit in eigen kring* als het stempel, dat deze stichting draagt in haar *nationale beteekenis,* in haar *wetenschappelijk bedoelen,* in haar *karakter van Gereformeerd.*

Aan publieke oppositie tegen deze universiteitsstichting ontbrak het niet. Twee principieele bestrijders werden door Dr. Kuyper afzonderlijk in geschrifte beantwoord. Een van dezen was Dr. J.J. v. Toorenenbergen, die (in zijn met *T.R.* onderteekende *Gereformeerde Brieven.* IV. *St. v. W. en Vr.* Jrg. 1878[2], blz. 639-641) kritiek had geoefend op den (in *De Heraut* van 27 Oct. 1878 gepubliceerden) ‘Grondslag der

Vereeniging voor. H. Onderwijs', die '*allereerst* eene Theologische Faculteit te Amsterdam' wilde

stichten, waarvan het onderwijs zou gegrond zijn ‘op de drie formulieren van eenigheid, gelijk die in den jare 1619 door de Synode Nationaal van Dordrecht voor de Gereformeerde Kerken dezer landen zijn vastgesteld, in maniere als door gemelde Synode Nationaal, blijkens haar eigen handelingen en haar acte, het gezag van deze formulieren is bedoeld’. Hierop was tusschen dezen opponent en Dr. Kuyper in de *Opr. Haarlemsche Courant* en in *De Heraut* een korte polemiek gevoerd, die gestaakt werd ‘na ridderlijk eeresaluut’. Tengevolge eener ongesteldheid, die hem allen schriftelijken arbeid onmogelijk maakte, kon K. zijn belofte om dezen belangwekkenden strijd nog voort te zetten niet gestand doen. Na zijn herstel stond hij, door inmiddels gemaakte archiefstudie daartoe nog beter toegerust, v. Toorenenbergen te woord in een ‘Verweerschrift’: *De Leidsche Professoren en de Executeuren der Dordtsche Nalatenschap.* Amst. 1879, waarop hij - ter bestrijding van diens daarna verschenen ‘Woord van tegenweer’: *Hoe een deel der Dordtsche Nalatenschap verzaakt werd* - in het licht gaf: *Revisie der Revisie-legende.* Met bijlagen. (Vooraf gaat een ‘Publyck Epistel’ met twee annexen aan Dr. J.J. v. Toorenenbergen). Amst. 1879.

Het *Publyck Epistel* bevat belangrijke gegevens omtrent des schrijvers toenmalige verhouding niet alleen tot Dr. v. Toorenenbergen, maar ook tot de Ethisch-irenischen, tot Prof. v. Oosterzee en tot Dr. Kohlbrügge. De eerste der beide *Annexen* is een ‘Anticritiek op Dr. v. Toorenenbergens tweeden aanval’; de tweede Dr. Kuypers ‘referaat over de Belijdenis’ voor de Ned. Hervormde Predikanten vergadering in 1869. Een en ander is slechts aanloop tot den *eigenlijken* inhoud der zéér omvangrijke brochure: een herdruk van de vervolgartikelen in *De Heraut* (no's. 30 Maart tot 20 Juli 1879) over de *Revisie*, thans elk voorzien van een sprekenden titel, in 11 paragrafen en met 2 bijlagen ten besluite.

Het verschil, waarom het tusschen beiden ging, bestond hierin: was er met betrekking tot het gezag der Formulieren van Eenigheid tusschen de Dordtsche Synode en de Leidsche professoren, die in plaats van de Formulieren van Eenigheid te onderschrijven, zooals ten blijke van instemming vereischt was, een door henzelven opgestelde acte onderteekend hadden, een principieel verschil, ja dan neen? Waren deze professoren (Polyander, Walaeus, Thysius en Rivet) te dien aanzien ‘liberalen’ of waren zij ook in dit opzicht zuiver Gereformeerd? Dr. v. T. had het eerste beweerd, Dr. K. had daartegenover het andere gevoelen gehandhaafd, en achtte het nu noodig dieper op deze zaak in te gaan, óók ter uiteenzetting van de toenmalige verhouding tusschen Kerk en Hoogeschool, maar vooral omdat hier z.i. tweeërlei beschouwing van de Dordtsche periode onzer Kerkgeschiedenis aan het licht kwam. Bij de behandeling van dit punt moest dan blijken of zijn beschouwing dan wel die van zijn opponent door de feiten gerechtvaardigd werd.

De andere opponent hier bedoeld was Dr. A.W. Bronsveld, die aan de ‘Vereeniging voor H. Onderwijs op Gereformeerden grondslag’ het recht had betwist, om een universiteit te stichten, professoren te benoemen enz. (*St. v. W. en Vr.* Jrg. 1879. Kroniek, blz. 616, 617). Tegen diens betoog verdedigde Dr. Kuyper het recht dezer universiteitsstichting in een *Bede om een dubbel* ‘*corrigendum*’[1]. *Aan Dr. A.W.*

1) Het eerste ‘corrigendum’, waarom Dr. Kuyper verzocht, bestond daarin, dat Dr. Bronsveld den corrector van zijn prentbijbeluitgave zou gelasten den naam יהוה niet langer door ‘Heer’, maar door ‘Heere’ te vertolken.

Bronsveld. Amst. 1879, waarin hij met een beroep op Voetius tevens de voorstelling van Dr. Bronsveld

bestreed alsof bedoeld recht aan de Kerk zou toekomen. Wel bleef laatstgen. zijn standpunt handhaven en zette dit nader uiteen in een geschrift: *De* '*Bede*' *van Dr. A. Kuyper afgewezen.* Utr. 1880, maar Dr. Kuyper herhaalde en hernieuwde haar in een brochure, beter gezegd boek: '*Strikt genomen*'. *Het recht tot universiteitsstichting staatsrechtelijk en historisch getoetst.* Amst. 1880. Omdat Bronsveld op den titel van Kuypers eerste brochure aanmerking had gemaakt, ontleent deze den titel 'Strikt genomen' aan diens eigen schriftuur. Hij verdeelt deze tweede brochure in drie hoofddeelen: Een staatsrechtelijk betoog: '*Strikt naar Recht*'; een historisch betoog: '*Strikt wetenschappelijk*'; een confidentieel betoog: '*Strikt ernstig*'. Drie *Bijlagen* zijn eraan toegevoegd: I. *De vroomheid der taal* (een uiteenzetting van de beteekenis der voorliefde van het 'Gereformeerde volk' voor den naam 'Heere'); II. Protest tegen de *reconstructie der historie* (door Dr. Ph.J. Hoedemaker. Een overdruk van de *Heraut*-artikelen, geschreven ter aanvulling van het kroniekmatig overzicht van de wordings-geschiedenis der V.U., door Dr. Bronsveld gegeven); III. *De Theologische Faculteit en de Kerk* (een overdruk van de artikelen uit *De Heraut* van 27 Juni en 4 Juli 1880, waarin het vraagstuk wordt behandeld, in welke verhouding een Theol. Faculteit behoort te staan tot de Kerk van Christus. Vgl. Rullmann, *Kuyper-bibliogr.* II, blz. 22-28). Dit geschrift is door Bronsveld overeenkomstig diens vroeger afgelegde verklaring niet meer beantwoord.

Welke zijn de vooruitzichten voor de studenten der Vrije Universiteit? Aan de behandeling van deze urgente vraag, die zoo nauw verband hield met haar stichting en haar bloei, wijdde Dr. Kuyper de rede, door hem uitgesproken ter inleiding van den universiteitsdag te Leeuwarden op 5 Juli 1882 (in dr. versch.). Hij schetste daarbij die vooruitzichten, zooals die 'binnen het enge kader van den feitelijken toestand' reeds toen voor juiste opmeting vatbaar waren; zooals ze zich teekenden 'aan den horizont van onze gegronde verwachtingen'; zooals ze een gestalte aannamen 'voor de profetie des geloofs'. De vijf faculteiten, waaruit naar de hier te lande gangbare indeeling een complete universiteit bestaat, zouden ook aan de Vrije Universiteit niet ontbreken (Art. 4 Statuten); in 1882 kon Dr. K. constateeren dat drie dezer faculteiten waren 'ontloken'. Hij achtte het aan geen twijfel onderhevig of de Overheid 'die nu reeds de studenten der Vrije Universiteit nergens voor een gesloten deur laat komen, zou na niet lange dagen die deur nog wijder voor hen openzetten' (blz. 23). Aan de vervulling dezer verwachting heeft hijzelf met alle macht medegewerkt en hij heeft haar beleefd. Maar ook zijn profetie dat de Synode der Ned. Hervormde Kerk voor de studenten der Vrije Universiteit de deur zelfs niet op een kier zou openzetten (blz. 24), heeft hij vervuld gezien. Den 7en Febr. 1886 had te Kootwijk de bevestiging plaats van den candidaat der Vrije Universiteit J.H. Houtzagers, zonder dat deze langs den wettigen weg tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk was toegelaten. Enkele dagen tevoren had de Kerkeraad aldaar het Synodaal verband verbroken, straks daarin gevolgd door Kerkeraden van andere gemeenten of ook hier en daar door lidmaten 'krachtens het Ambt der geloovigen'. Deze gebeurtenissen, niet het minst het kerkelijk conflict, even te voren in de Amsterdamsche gemeente ontbrand, hebben haar licht geworpen op de bedoeling der veelzeggende woorden in dezelfde rede van 1882 door K. gesproken: 'Een Fransch zouaaf zal met zijn kop tegen een muur inrennen, als er vlak bezijden een zeer bruikbare weg is. Maar een goed hollandsch geus ziet eerst naar alle kanten, of er ook een deur zij, en eerst als hij weet dat die er *niet* is, grijpt hij den moed o m den

muur met zijn stuggen kop te rameien tot niet hij, maar.... die muur valt' (blz. 9).

Als hoogleeraar heeft Kuyper buitengewoon veel van de vrucht zijner wetenschappelijke studie gepubliceerd. Daaronder mogen ook gerekend worden de door hem gehouden rectorale oraties, waarvan de eerste handelde over *de Hedendaagsche Schrift-kritiek in hare bedenkelijke strekking voor de Gemeente des levenden Gods.* (Gehouden 20 Oct. 1888). Deze rede had een voorgeschiedenis: een polemiek door Kuyper gevoerd in *De Heraut* tegen de Schriftkritiek, inzonderheid, zooals hij die had geconstateerd bij theologen van de Ethische richting. Hierbij had hij de acad. dissertatie van J.Th. de Visser: *De daemonologie van het Oude Testament.* Utr. 1880 ter sprake gebracht, waarop als protest gevolgd was een ingezonden stuk van J.H. Gunning J. Hzn., theol. cand. (Zie: *De Heraut* no. 145, 147, 161, 181-184, 193-197 en een *Open Brief aan Dr. A. Kuyper*, *hoogl. te Amsterdam gericht* door Theol. lic. F.E. Daubanton. Zwolle 1880 (waarin de schr. met aandrang Dr. K. verzoekt: Toon ons de eenige methode! Geef ons een nieuwe kritiek!). Volgens Dr. K. bestaat er geen principieel verschil tusschen de Schriftkritiek der Ethischen en die der Modernen. Wel wil hij toegeven, dat de Ethische Godgeleerden zich vooralsnog voor God bewust zijn eerlijk te staan, maar objectief komt hun standpunt niet meer overeen met hun optreden in de gemeente.

De aanval door Dr. K. in zijn oratie op de door hem bedoelde beoefenaars der 'hedendaagsche Schriftkritiek' gericht, vond van verschillende zijden bestrijding[1)]. Onder degenen, die den aanval van Dr. K. op de 'hedendaagsche Schriftkritiek' beantwoordden, was ook Prof. v. Oosterzee, van wiens hand in 1882 verscheen: *Theopneustie. Brief aan een vriend over de ingeving der Heilige Schriften.* Utr, 1882. Deze publicatie vond aanleiding in een van hem gevraagd 'gemotiveerd advies' betrekkelijk Dr. Kuypers veelbesproken rede over 'de hedendaagsche Schriftkritiek'. Dat v. O. hieraan slechts noode gehoor had gegeven, kwam o.a. daaruit voort, dat K. hem 'niet zonder hoffelijkheid persoonlijk buiten den kamp had gehouden' (blz. 4). Wat hem vooral tot schrijven gedrongen had was dit, dat hij in Dr. K.'s rede constateerde een 'besliste oorlogsverklaring aan de kritiek der H. Schrift, gelijk die heden ten dage aan schier alle Protestantsche Universiteiten van Europa's vasteland wordt gedreven' Op de brochure van v. O. (bijna 100 blz. groot) volgde een repliek van K. in *De Heraut* (no. 215-237 onder opschrift: *Prof v. Oosterzee's Theopneustie*), waarvan de voortzetting eerst door K.'s zomervacantie en vervolgens door v. O.'s overlijden (29 Juli 1882) moest worden gestaakt. In no. 245 van *De Heraut* wijdde

1) Zoo verscheen een door G.A.F. ingezonden, in humoristischen toon gestelde, maar daarom niet minder scherpe *Brief aan Dr. A. Kuyper naar aanl. v. zijne rede*: '*De Hedendaagsche Schriftcritiek*' (onderteekend A.B. Rothe, Theol. stud.). (*St. v. W. en W.* 1882, blz. 11-40); T.K.M. von Baumhauer, *Het oordeel v.d. Hoogl. Kuyper over de Tekstcritiek beoordeeld* (*Gel. en Vrijh.* 16e Jrg. (1882), blz. 26-48; *De Schriftbeschouwing van Dr. A. Kuyper in hare bedenkelijke strekking voor de Gemeente des levenden Gods* door den schrijver van 'De Evangelische Geschiedenis een verdichtsel der Oud-christelijke Symboliek' (U.W. Thoden v. Velzen, pred. te Bergum). Leeuw. 1881). Voorts verscheen in druk een voor de Ned. Herv. Predikantenvereeniging (26 Apr. 1882) gehouden referaat van F.E. Daubanton over *De Theopneustie der Heilige Schrift.* Utr. 1882, waartegen Dr. E. Barger de vraag stelde: *Hebben wij geen onfeilbaren Bijbel?* (in *St. v. W. en Vr.* 1882[2], blz. 416-446, vgl. *De Heraut* No. 251). Dit gaf Daubanton aanleiding tot de uitgave eener brochure over *de algenoegzaamheid der H. Schrift.* Antwoord aan Dr. E. Barger. Prof. Dr. J.J. Prins oefende kritiek uit op K.'s oratie in: *Apologetische methode*, en werd door dezen, zijn oud-leerling, van antwoord gediend in *De Heraut* No. 258.

K. hem een *In memoriam*, waarin hij warme hulde bracht aan diens aesthetische, oratorische gaven, maar zonder v. O. als theoloog ter sprake te brengen. De polemiek met v. O., waarbij K. gewezen had op een gemis aan bronnenstudie van de oude vaderlandsche historische godge-

leerdheid, had tengevolge, dat onderscheiden theologen zich daarop gingen toeleggen met dit gevolg, dat zij de 'Vermittlungstheologie', tot hiertoe door hen aangehangen, vaarwel zeiden. Na v. O.'s dood zette K. de polemiek, tegen dezen gevoerd - maar thans buiten verband met v. O.'s naam - in *De Heraut* voort, zij ging straks over in een bestrijding van wat Gunning en P.D.Ch. de la Saussaye geschreven hadden over *Het Ethisch beginsel in de Theologie.*

Ook met Prof. Doedes voerde Dr. Kuyper omstreeks dienzelfden tijd polemiek, naar aanleiding van diens studie: *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche Catechismus als belijdenisschriften der Ned. Herv. Kerk in de 19e eeuw.* Utr. 1880-81. Reeds na de uitgave van het eerste der beide deelen van deze kritische verhandeling trachtte K. haar te karakteriseeren en de beginselen aan te wijzen, waardoor haaf z.i. verkeerde richting bepaald was. Hij deed dit in verband met de vraag *Welke Godgeleerdheid er te Utrecht onderwezen wordt*? en betoogde daarbij dat Doedes ten opzichte van verschillende leerpunten (als: Drieëenheid, erfschuld, kinderdoop) op dezelfde lijn liep, 'waar alle Unitariërs zijn langs gekomen' (*De Heraut* No. 115-118). Na de uitgave van het 2e deel van Doedes' werk hervatte K. zijn bestrijding (No. 169-171). Later nog plaatste hij in zijn weekblad vervolgartikelen over *Prof. Doedes' beweren dat de Schepping niet zou zijn het werk van den Drieëenigen God* (No. 209-213) naar aanleiding van het inmiddels verschenen artikel van Doedes: *Wie is de Schepper van hemel en aarde*, *volgens de Belijdenisschriften der Ned. Herv. Kerk?* (*St. v. W. en Vr.* 1882, blz. 1-10; gedat. 15 Dec. 1881). In dit artikel constateerde K. een vergeefsche poging van D. om diens Tritheïsme aan de Synoden van Antwerpen en van Dordt in den mond te leggen. Het laatstbedoelde vijftal *Heraut*artikelen met (als *Bijlage*) het uit No. 171 over *De Eenvoudigheid Gods* gaf K. daarop in brochurevorm uit onder den titel: *Ex ungue leonem ofte Dr. Doedes' methode van Symbool-uitlegging op een enkel cardinaal punt getoetst.* Amst. 1882. De laatstverschenen geschriften van dezen Utrechtschen hoogleeraar bevestigden volgens K. het vermoeden, dat bij scherpzienden en verderzienden reeds door de lezing van zijn *Leer der Zaligheid* moest gewekt zijn, en gaven hem deze woorden in de pen: 'Wie als een hond zoo trouw aan zijn Heer wil blijven, moet aanslaan als de *theoloog* Doedes op het erf komt' (*De Heraut.* 1882. No. 214).

Enkele jaren later voelde Kuyper zich gedrongen in *De Heraut* een woord van *kritiek* en *waarschuwing* te doen hooren tegen bepaalde dogmatische opvattingen, verdedigd door leerlingen van Dr. H.F. Kohlbrügge, door hem aangeduid als 'Neo-Kohlbrüggianen'. De naaste aanleiding gaf hem daartoe de (begin 1887) verschenen *Dogmatik* van Dr. Ed. Böhl, hoogleeraar te Weenen, een standaardwerk, waaraan deze (in 1884) had laten voorafgaan een geschrift *Von der Incarnation des Göttlichen Wortes.* Zijn bestrijding in *De Heraut* zette Kuyper straks voort in een afzonderlijk uitgegeven studie, getiteld: *De Vleeschwording des Woords* (Amst. 1887), door hem gepubliceerd nadat hem uit de *Dogmatik* van Böhl duidelijk was geworden, dat 'de stelling, als zou onze Heiland op gelijke wijze als wij onder de toerekening der erfschuld geboren zijn, nu blijkbaar in samenhang met geheel zijn (B.'s) zienswijze over het *Beeld Gods* en het *karakter* der *zonde*, als schakel in de keten van zijn stelsel wierd ingelascht'. (*Inleid.*, p. VI. Volgens K. lag 'de wortel van het kwaad' hier in de z.i. onjuiste voorstelling van *het Beeld Gods* (*Inleid.*, p. XXXI). Hetgeen Böhl in zijn *Zur Abwehr* (Amst. 1888) tegen Kuypers protest in het

midden bracht, werd door dezen opnieuw aan kritiek onderworpen in *De Heraut* (No. 526) en nader in de *Voorrede* (p. XXI-XXX) van het

in datzelfde jaar verschenen eerste deel van zijn: *Het Werk van den Heiligen Geest.* Böhl had nl. K.'s z.i. ongegrond protest toegeschreven aan diens niet genoegzame studie *van het Werk van den Heiligen Geest* (*Zur Abwehr.* S. 51, 19)[1].

Met Kohlbrügge zelf, dien hij te Utrecht had leeren kennen en zelfs ook eenmaal te Elberfeld bezocht, had hij ondanks tusschen hen beiden bestaande verschilpunten 'in liefelijke betrekking gestaan' en dit ook hierdoor bewezen dat hij hem te Amsterdam zijn kansel had afgestaan[2]. Met de harde veroordeeling van Kohlbrügge had Kuyper volgens eigen getuigenis nooit ingestemd. Hij achtte 'dezen rechtvaardige' indertijd schandelijk hard door de Hervormde Kerk bejegend 'om zijn belijdenis van den Christus Gods en door de orthodoxe broeders van dien tijd niet trouw, gelijk het behoord had, bijgestaan'. (*Revisie der Revisie-legende*, blz. 27, 28). Volgens Kuypers eigen verklaring[3] was zijn sympathie voor Kohlbrügge een der redenen waarom hij met de 'Utrechtsche orthodoxie' in conflict kwam.

Kuypers *Revisie der Revisie-Legende* en zijn daaraan voorafgaand 'Publyck Epistel' aan Dr. J.J. v. Toorenenbergen (1879) bevatten veel wat licht werpt op zijn beoordeeling van het standpunt der ethisch-irenischen[4] ten aanzien van de 'Belijdenis', maar ook op wat te voren nog onbekend was gebleven omtrent zijn verhouding tot de ethischirenischen. Meer nog dan dat 'Kohlbrügge in eere herstellen', zooals het heette, nam zijn 'doen in politiek' velen in hun kring en in 't algemeen onder de Utrechtsche orthodoxie tegen hem in, getuige het 'zonderling verwijt' hem eens door la Saussaye toegevoegd: 'Als gij niet waart opgetreden, zouden wij de partij van Groen geheel in onze macht hebben, maar door U richt ze zich weer op; gij bezielt ze met nieuw leven!' Hieruit bleek volgens K., wat felle antipathie in deze kringen tegen elke politieke beweging heerschte. Het 'weeropbloeien der anti-revolutionairen' had niet alleen v. Oosterzee en Beets 'harde woorden' aan zijn adres doen richten, maar hem ook de sympathie van la Saussaye doen verliezen. ('Publyck Epistel', blz. 28)[5].

In den loop der volgende jaren is het principieele verschil, dat K. van de woordvoerders der ethisch-irenischen scheidde, in den breede gemotiveerd. In een brief aan Groen van 27 Jan. 1869 verklaart hij nog diens meening te deelen, dat het even noodig is den gemeenschappelijken band met de ethische vrienden vast te houden en zoo mogelijk strakker aan te halen als om met den meesten nadruk hun *on*kerkelijk en daarom *anti*-kerkelijk streven zeer ernstig en zonder de minste verbloeming te bestrijden[6]. In zijn *Standaard*-artikel *De Heelen en de Halven* (17

1) Zie nader betreffende de polemiek tusschen Kuyper en Böhl: J.C.S. Locher, *Toelichting en Verweer.* Opmerkingen aang. versch. punten der Waarheid n.a.v.d. dissertatie van Dr. J. v. Lonkhuyzen, *Hermann Friedrich Kohlbrügge*, blz. 62-66.
2) Bijzonderheden omtrent Kuypers uitnoodiging en Kohlbrügge's preekbeurt te Amsterdam op 12 Nov. 1871 worden vermeld in bovengen. dissertatie van v. Lonkhuyzen, blz. 330-332.
3) *Revisie der Revisie-legende*, blz. 28.
4) Reeds vroeger was Dr. Kuyper begonnen 'de ethischen en de irenischen' als homogene partij te groepeeren. In zijn *Revisie der Revisie-legende* betoogt hij het bestaan van een 'evenzeer theologisch-verwarde als onchristelijke' leer der 'ethischen'. (Vgl. J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en werken.* Dl. II, blz. 834).
5) Letterlijk schrijft K.: 'En toen op de vergadering van Christelijk-nationaal de harde woorden van Beets gevallen waren, en ik me in dat geschil aan de zijde van Groen dorst te scharen, verloor ik allengs al zijn (la S.'s) sympathie.' De Zeister Conferentie maakte de breuk tusschen la S. en K. volkomen. (Vgl. hiervóór blz. 359, 360).
6) B. de Gaay Fortman, *Réveil en Doleantie* in: *Stemmen des Tijds.* 1936, blz. 82.

Juni 1885), naar aanleiding van de weigering van het gebruik der Kloosterkerk te 's-Gravenhage tot het houden van een bid-

stond voor de Vrije Universiteit (zie hierna blz. 375, 376), worden ‘Gereformeerden’ en ‘Ethischen’ onderscheiden als ‘Volk des Heeren’ en ‘Anti-christenen’. De onderscheiding van ‘de Heelen en de Halven’ bij K. is niet nieuw[1]. Het nieuwe is dat dit radicale verschil, naar zijn meening, thans openbaar is geworden. De *Halven* aanvaarden volgens zijn betoog niet dat ‘de Naam van Christus de bron is van eigen nieuw, hemelsch leven, dat op elk punt het humanistisch leven der wereld veroordeelt, en op elk terrein altoos weer de tegenstelling plaatst tusschen een leven uit de *natuur* en een leven uit de *genade*, of wil men tusschen *geloof* en *ongeloof*’. ‘Die tegenstelling gedoogen ze wel voor de ziel. Ook wel voor de predicatiën. Ten deele zelfs op het sterfbed. Maar *niet* kerkrechtelijk. *Niet* op maatschappelijk gebied. *Niet* op het Binnenhof. *Niet* aan de universiteit. *Niet* op het erf van kunst en wetenschap. In die absolute strekking wordt deze tegenstelling alleen aanvaard door *de Heelen.*’ De *Halven* zijn zij, die naar 1 Joh. II:19 *van ons zijn uitgegaan*, *maar die niet uit ons waren*, en die dus blijkens het verband dezer Apostolische woorden (vs. 18) *antichristen* heeten.’ ‘Zoo moet het dan vroeg of laat tusschen deze Heelen en Halven tot een breuke komen.’ Dr. Kuypers persoonlijke bedoeling moge een andere geweest zijn, door zijn opstel achtte iemand als Gunning den broederband tusschen ‘Gereformeerden’ en ‘Ethischen’ inderdaad openlijk doorgesneden. (J.H. Gunning Jr.: ‘*De Heelen en de Halven.*’ Een woord aan de Herv. Gemeente te 's-Gravenhage, ook naar aanl. der weigering van de Kloosterkerk. 's-Grav. 1885). Kuyper beantwoordde Gunning in zijn *Bedoeld noch gezegd* (Amst. 1885). Hierin verklaart hij dat Gunning in het *Standaard*-artikel veel heeft gelezen wat er niet in stond. Hij bedoelde niet Gunning en de zijnen als anti-Christenen te teekenen. De door hem gebezigde beeldspraak van het bloeien op éénzelfden wortel neemt hij terug. Zijn oordeel ging niet over het persoonlijk leven, maar over de volksbeweging. De betiteling ‘Volk des Heeren’ blijft gehandhaafd, niet in geestelijk-dogmatischen zin, maar als een zichtbaar-historisch calvinistisch verschijnsel.

Het verschil, dat Kuyper van de ethisch-irenischen scheidde, bleek ook hierin te bestaan dat de laatsten, die den nadruk legden op het ethisch karakter der Waarheid, meer hechtten aan de geloovige personen dan aan de geloofswaarheden. Eenerzijds stemt Kuyper hun toe, dat de levensbeginselen niet slechts een intellectueele zijde hebben, waardoor ze ingaan in ons bewustzijn, maar ook een zedelijk karakter, waardoor ze een organisch deel vormen van de zedelijke wereldorde. Maar wat hij in hen wraakt is dat zij het zedelijk-geestelijke leven losmaken van het volle leven op allerlei terrein. Zoowel de ethisch-irenischen als Kuyper zien het geestelijke leven als een proces, maar de wijze, waarop dit proces verloopt, zien zij anders. In de sfeer van het persoonlijke, geestelijke leven kunnen zij een geleidelijke doorwerking van het levensbeginsel erkennen, maar een ‘ijzeren consequentie’ of ‘logische drijfkracht, die alle persoonlijke berekening omverwerpt’ is voor hen onaannemelijk. Kuyper noemt hun richting ‘niet nationaal, exotisch, onder invloed van Vinet's individualistisch en Schleiermacher's pantheïstisch getinte vroomheid ontstaan’. Hij verwijt deze richting dat zij ‘de rechtzinnigheid aan persoonlijke kwaliteiten verbindt, en daardoor tot een zaak van côterie maakt’. Voorts vindt hij bij haar

1) In 1865 had D.F. Strauss een zijner geschriften, dat tegen Hengstenberg gericht was, betiteld: *Die Halben una die Ganzen.* Vgl. ook J. Cramer, *Heelen en Halven* in *St. v. W. en Vr.* 1874, blz. 891-922.

vertegenwoordigers gebrek aan levensdiepte en daarom aan durf. Zij zijn voor hem de ‘halven’, die met name op ker-

kelijk en politiek gebied zekere lijdelijkheid toonen, waarvoor de woorden irenisch en conservatief teekenend zijn. Daartegenover wenscht hij als 'heele', uitgaande van *de menschwording Gods* als *het levensbeginsel der Kerk*, in zijn intreerede te Utrecht aangewezen, de consequentie daarvan te trekken en te aanvaarden, zooals hij deze ziet in het Calvinisme, dat de souvereiniteit Gods overal wil doen gelden. Dit Calvinisme ziet hij als een ten onzent nationaal en populair verschijnsel. Het komt er voor hem slechts op aan zelf aansluiting te vinden aan deze geestelijk-historische beginselen en deze in de natie sluimerende beginselen te wekken en toe te passen. Allereerst op het terrein van de Kerk. Maar vervolgens ook op dat van Staat, School, Maatschappij, Wetenschap en Kunst.

Gedurende de periode van zijn hoogleeraarschap publiceerde Kuyper ook omvangrijke theologische studiën als: *Het Werk van den Heiligen Geest.* 3 dln. Amst. 1888-'89. (Hij beschrijft het 'werk van den H. Geest' 'voor de Kerk in haar geheel' dl. I en 'in de enkele personen' dl. II en III); *E voto Dordraceno.* Toelichting op den Heidelbergschen Catechismus. 4 dln. Amst. 1892-'95; *De Gemeene Gratie.* 1e dl. Het geschiedkundig gedeelte; 2e dl. Het leerstellig gedeelte; 3e dl. Het practisch gedeelte. Amst. 1902-'04. (Evenals de beide hiervóór genoemde werken reeds te voren verschenen in vervolgartikelen in *De Heraut*). Van bijzondere beteekenis is vooral *De Encylopaedie der Heilige Godgeleerdheid.* 3 dln. Amst. 1894 (2e, herz. dr. Kampen. 1908, '09). Het 1e deel geeft een *Inleiding* op de theologische Encyclopaedie; het 2e het *Algemeene* deel; het 3e het *Bijzondere* deel dezer wetenschap. Het werk staat op het standpunt der Gereformeerde beginselen. Onder Encyclopaedie wil K. verstaan hebben 'die wijsgeerige wetenschap, die in het geheel van den schat onzer dusver verworven wetenschappelijke kennis het organisch bestaan van de wetenschap en haar onderscheidene deelen blootlegt en verklaart'. Dit begrip *Encyclopaedie* 'sluit derhalve alle realistische behandeling der stof uit, en concentreert de Encyclopaedie op de formeele zijde der wetenschap. Realistische Encyclopaedie is geen Encyclopaedie. Alleen de formeele Encyclopaedie kan in wetenschappelijken zin dien naam dragen' (*Encycl.* I. blz. 45). Het begrip der *theologische Encyclopaedie* bestaat voor K. in *het wetenschappelijk onderzoek naar het organisch bestand en verband van de Theologie in zichzelf en als integreerend deel van het organisme der wetenschap.* Ze vormt als zoodanig een onderdeel van de algemeene Encyclopaedie, en hoort met deze thuis in de wetenschap der wijsbegeerte' (a.w. I. blz. 55,56).

Een breedvoerige, grondige recensie van dit monumentale werk gaf F.E. Daubanton in zijn vervolgartikelen: *Kuypers Encyclopaedie uiteengezet en beoordeeld*, in: *Theol. Studiën.* 13e jrg. (1895), blz. 100-144, 163-227, 263-286; 435-477; 14e Jrg. (1896) blz. 55-72, 155-186.

Behalve rectorale en andere redevoeringen publiceerde Dr. Kuyper in de volgende jaren nog meditatiën en Bijbelstudiën als: *Honig uit den Rotssteen.* 1e Bundel. 2e dr. Amst. z.j. (voorr. 12 Dec. 1880); 2e Bundel. 1e dr. 1880; 2e dr. Amst. Pretoria. (voorr. 11 Nov. 1883). - *Uit het Woord.* Stichtelijke Bijbelstudiën. (Nadat reeds vroeger een Serie te Amsterdam was verschenen in 3 dln., zag ald. 1884-'86 het licht een Tweede Serie, eveneens in 3 bundels, waarin achtereenvolgens wordt uiteengezet: *Geen Christus pro omnibus. De Leer der Verbonden. Practijk der Godzaligheid*). - *Dagen van goede boodschap.* Amst. 1887, '88. 4 dln. (I. *In den Kerstnacht.* II. *De Paaschmorgen* (*met Goede Vrijdag*). III. *Op den Pinksterdag* (*met Hemelvaart*). IV.

Oud- en Nieuwjaar). - *De Twaalf Patriarchen.* Amst. z.j. - *Voor een distel een mirt.*
Geestelijke overdenkingen

bij den H. Doop, het doen van belijdenis en het toegaan tot het H. Avondmaal. Amst. Z.j. (voorr. 1 Oct. 1891); 5e dr. Kampen. 1922. - *In de schaduwe des doods.* Medit. voor krankenkamer en bij het sterfbed. 1e en 2e dr. Amst. 1893. - *Vrouwen uit de H. Schrift.* 2e dr. (Goedkoope volksuitg.). Amst. 1898. - *Als Gij in uw huis zit.* Medit. voor het huiselijk samenleven. Amst. Pret. Z.j. (voorr. 1 Juli 1899). - *Zijn uitgang te Jeruzalem.* Medit. over het lijden en sterven onzes Heeren. Ald. Z.j. (voorr. 1 Nov. 1900); Volksuitg. Kampen. 1912. - *In Jezus ontslapen.* Medit. Amst.-Pret. z.j. (voorr. 29 Oct. 1902); 2e dr. 1906. - *Nabij God te zijn.* Medit. Ald. 2e dr. 1902. - *Vier uwe vierdagen.* Medit. Ald. Z.j. (voorr. 1 Dec. 1903). - *Gomer voor den Sabbath.* Medit. over en voor den Sabbath. N. uitg. Ald. 1904.

Bovendien verhandelingen als: *Tractaat van den Sabbath.* Hist. dogmat. studie. Amst. 1890. Hierin worden behandeld de geschiedenis van den Sabbath (9 hfdst.) en het Vraagstuk van den Sabbath (11 hfdst.); aan het eind wordt het gevondene ‘duidelijkheidshalve’ saamgevat in 56 stellingen. De hoofdgedachte, die hier helder uitkomt, is deze, dat Israël den Sabbath nog vóór zich had en dat de Christenen dien achter zich hebben. De Christelijke Kerk arbeidt niet eerst om na den arbeid te gaan rusten, maar omgekeerd, zij gaat uit van de rust door Christus verworven en daarna gaat zij arbeiden door Zijn kracht. - Voorts: *De Engelen Gods.* Amst.-Pret. 1902. Hierop volgde later nog: *Pro rege of het Koningschap van Christus.* (3 dln). Kampen. 1911, '12, waarin het Koningschap van Christus beschreven wordt in zijn *hoogheid* (dln. I) en in zijn *werking* (dl. II). Volgens de voorr. (d. 20 Dec. 1910) bedoelt K. met zijn *Pro rege* ‘de scheiding op te heffen, die zich in ons bewustzijn, veel scherper dan goed was, tusschen ons *kerkelijk* leven en ons leven *buiten* de Kerk heeft afgeteekend’. ‘Toen de vervolging ophield en de publieke opinie zelve het Gereformeerde stempel ontving, en de Gereformeerde Kerken allengs tot vaster ordening geraakten, bleef men niet langer - als daarvóór - in den Verlosser tevens zijn *Koning* eeren’. Tegen deze dwaling richt K. zich in zijn *Pro rege.*

Bovengen. uitgaven zijn eveneens meerendeels vervolgartikelen te voren verschenen in *De Heraut.*

Bij de veelomvattende taak, die op Kuyper rustte als hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, bij zijn wetenschappelijke studie, bij zijn praestaties als schrijver en journalist bleef het hem gaan om de Kerk naar het ideaal dat hem daarvan voor oogen stond. Dit was ook in overeenstemming met het door hemzelf bedoeld karakter der hoogeschool, voor wier stichting hij met zoo volhardende geestdrift had geijverd en die hij thans diende met den inzet van heel zijn persoon. Immers de Vrije Universiteit wilde, zooals drie eeuwen te voren de Leidsche, vóór alles de Kerk dienen met predikanten en met een bepaalde theologie, om daarna leiders te vormen voor maatschappij en staat. In zijn *Confidentie* (blz. 63-105) had hij betoogd hoe de Kerk, die hij zocht, ‘*Gereformeerd* en *Democratisch*, *Vrij* en *Zelfstandig*, en zoo in *Leerdienst* als *Eerdienst* en *Liefdedienst* volledig georganiseerd zou moeten zijn’. Zij zou weer moeten worden de gemeenschap der belijders, en daarom vrijgemaakt van de organisatie, die haar belet zichzelf, d.i. belijdende Kerk te zijn, om gebonden uitsluitend aan haar belijdenis ‘een moeder der geloovigen te zijn’, niet slechts naar de idee, maar ook in de werkelijkheid, in zoover zij bestaat, wèl in pluriformiteit, maar toch in elk van deze vormen als levende grootheid, concreet, zichtbaar, beweeglijk, met gezag bekleed, hare kinderen samenbindend, het volle leven bezielend. Haar verbroken eenheid, waardoor ieder, die ten

onzent meedoet, behoort tot een school, een partij, een richting, een fractie of côterie, moet hersteld worden opdat Christus als het heerlijk Hoofd en de alleen machtige Souverein het alles aantrekkend en saamhoudend vereenigingspunt zij. Voor Kuyper is het vooral het Calvinisme, dat, in strijd en drang, zulke Kerken heeft gevormd. Indien ergens, dan in onze natie. Deze Kerk los te maken van wat haar belet zich als Gereformeerde Kerk te openbaren, stond Kuyper reeds in 1873 voor oogen. Daarom achtte hij zijn voorliefde voor het kerkelijk vraagstuk gewettigd, evenals zijn haat tegen de 'driewerf van den Heere Heere gevloekte organisatie' van 1816. Immers behoort de Kerk, zooals allerwege ook hier te lande, een 'democratisch karakter aan te nemen'. En bedoelde Kerkorde deed z.i. 'den democratischen geest in het enghartigst clericalisme verzanden'. Dit euvel te verhelpen achtte hij onmogelijk 'tenzij men breke met de valsche eenheid en het onheilig fantoom der Volkskerk van de erve der gemeente verdrijve'. 'Bij vasthouding aan valsche bekoring, door het massale der Volkskerk uitgeoefend, komen we tot waarachtige vrijheid nooit'. En de *zelfstandigheid,* waarin de *vrijheid* der Kerk haar steun vindt, is zeer bepaald als *een leven uit eigen middelen bedoeld*; want 'een Kerk, door wat klinkend manifest ook vrij verklaard, blijft in een staat van afhankelijkheid, zoolang ze een macht buiten haar te danken heeft voor het brood dat ze eet'.

Bepaaldelijk in zijn tweede Amsterdamsche periode, als ouderling en als kerkmeester der gemeente heeft Dr. Kuyper op de bereiking van zijn bovenomschreven levensdoel aangestuurd. Buiten den Kerkeraad organiseerde hij daartoe zijn aanhangers in een z.g.n. 'Broederkring', zekeren officieuzen Kerkeraad, waar leiding gegeven werd met het oog op de handelingen van den officieelen Kerkeraad. Door dezen kring werd bewerkt dat alle kerkelijke commissiën, evenals de Kerkeraad en het Kiescollege zooveel mogelijk gezuiverd werden van allen, van wie men vermoedde dat zij niet zouden medegaan met de door Dr. Kuyper beoogde kerkelijke beweging.

Op drieërlei wijze trachtte deze de 'vrijmaking der Kerk' te bereiken; ten aanzien van de *Kerkelijke belijdenis,* van het *Kerkverband* en van de *Kerkelijke goederen.* Dat die belijdenis in volstrekten zin gebonden was aan de 'Formulieren van Eenigheid' was voor hem een uitgemaakte zaak; daaraan viel niet te tornen; aan de letter der belijdenisschriften moest worden vastgehouden; onderteekening der drie Formulieren gold voor hem als voorwaarde van kerkelijke saamhoorigheid. Evenzoo stond voor hem vast, dat aan de organisatie van 1816 geen rechtskracht toekwam. Wat anderen, zooals Dr. Hoedemaker, als eisch stelden: dat men deze organisatie, ook wanneer men haar als onwettig erkende, terwille van de eenheid der Kerk noodgedwongen heeft te gehoorzamen in alles wat Gods Woord niet duidelijk verbiedt, gold voor Dr. Kuyper niet. Zoo ontstond en groeide in de Kerk een 'Gereformeerde partij', die tot geschikte operatiebasis zou dienen bij de actie, die leiden moest tot verbreking van het bestaande Kerkverband. Dat het daartoe behoorde te komen had hij bij verschillende gelegenheden met nadruk betoogd; van bijzondere beteekenis waren in dit opzicht de samenkomst van Kerkeraadsleden uit het geheele land, die de Formulieren hadden onderteekend, onder zijn leiding den 11en Apr. 1883 gehouden te Amsterdam, waar de aanwezigen eenstemmig hun adhaesie schonken aan het hun voorgeteekend plan; en de bidstond voor de Vrije Universiteit op 30 Juni 1885 (nadat

het gebruik der Kloosterkerk voor dit doel was geweigerd[1)] gehouden in de Fransche Kerk, waar Dr. Kuyper de

1) De bezwaren die bij den Kerkeraad tegen het afstaan van het gebruik der Kloosterkerk in dit geval bestonden, zijn vermeld door Dr. E.J.W. Posthumus Meyjes in zijn *Hervormd 's-Gravenhage in de negentiende eeuw.* 's-Gravenh. 1935, blz. 252 v.v. (*De weigering der Kloosterkerk*).

dichtopeengepakte schare imponeerde door zijn rede over Daniël II:43, naar aanleiding waarvan hij opnieuw den eisch stelde dat het komen moest tot oplossing der valsche vermenging, d.w.z. tot een breken met de synodale organisatie. (*IJzer en Leem.* Rede ter inleiding op het gebed voor de eenige Hoogeschool hier te lande, die op Gods Woord gegrond staat; toen gelegenheid voor dit gebed in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage geweigerd was, in de Fransche Kerk aldaar den laatste van Zomermaand uitgesproken. Amst. 1885).

De wijze, waarop de door Dr. Kuyper als eisch gestelde 'vrijmaking der Kerk' geschieden zou, hield verband met zijn opvatting van de autonomie der plaatselijke gemeenten. Tegenover hen, die niet alleen de plaatselijke Kerk of gemeente, maar ook ieder eigenaardig geheel van Kerken in een district of land erkenden als openbaring van het lichaam van Christus, nam hij, gekant als hij was tegen het begip 'Volkskerk', een ander standpunt in. Volgens hem hadden de locale Kerken, op zichzelf het wezen der Kerk openbarende, door geheel vrije keuze zich gevormd tot *confederatief* verband. Het karakter der Algemeene Kerk was voor hem dat van een verbond van zelfstandige Kerken. Krachtens deze opvatting kwam dan ook aan de plaatselijke Kerken de bevoegdheid toe, zelfstandig 'de reformatie ter hand te nemen' door haar gehoorzaamheid op te zeggen aan de bestaande organisatie[1)].

Waar de plaatselijke Kerkeraad in gebreke bleef tot 'vrijmaking der Kerk' over te gaan, daar konden afzonderlijke lidmaten 'de reformatie der Kerk ter hand nemen' krachtens 'het ambt der geloovigen', door K. bedoeld als 'een *kerkrechtelijke* uitdrukking, die beteekent dat binnen de geïnstitueerde Kerk op de leden dier Kerk als zoodanig zekere verplichtingen rusten, die een ambtelijk karakter dragen'[2)].

Ook het beheer der kerkelijke goederen te Amsterdam zou met de voorgenomen vrijmaking der Kerk gemoeid zijn. Dr. K. achtte het zaak, dat in dat opzicht een nieuwe regeling tot stand kwam. In de gemeente der hoofdstad was dit beheer op bijzondere wijze geregeld. Toen nl. na de invoering der kerkelijke organisatie van 1816 ook een regeling moest worden getroffen van het beheer der goederen van de plaatselijke gemeenten, had de Amsterdamsche gemeente bij monde van haar kerkeraad verklaard daarvan vrij te willen blijven. Hierin had de toenmalige minister berust. Bij stemming hadden daarop de lidmaten der gemeente het beheer hunner Kerkegoederen opgedragen aan den Kerkeraad, zoodat hetgeen in bijna alle gemeenten der Ned. Hervormde Kerk aan een Kerkvoogdij was toevertrouwd (kerkgebouwen, goederen, fondsen en inkomsten) te Amsterdam was gesteld onder beheer van den Kerkeraad. Deze voert echter dit beheer niet rechtstreeks, maar benoemt hiertoe een 'Kerkelijke Commissie', bestaande uit een even groot aantal predikanten, ouderlingen en diakenen, waartoe de Kerkeraad een 'Instructie' heeft opgesteld, waaraan de Commissie zich bij

1) Dit standpunt is bepleit door Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman en Dr. F.L. Rutgers in hun verhandeling getiteld: *De Rechtsbevoegdheid onzer Plaatselijke Kerken.* 1e uitg. Utr. 1886. 2e veel verm. uitg. 1887. Tegen den 1en dr. van dit geschrift publiceerde Dr. H.G. Kleyn zijn: *Feiten of verzinsels?* Tegen den 2en dr. richtte hij zijn breedvoerige studie: *Algemeene Kerk of Plaatselijke gemeente.* Proeve v. historisch onderzoek, naar de verhouding van beiden ten opzichte van de inwendige en van de stoffelijke belangen, naar aanl. v. *De Rechtsbevoegdheid.... van.... de Sav. Lohman en.... Rutgers*. 2e uitg. Dordr. 1888.

2) K. handhaafde bedoelde uitdrukking tegenover de bedenking van Dr. H. Bavinck (in *De Bazuin*). Zie: *Separatie en Doleantie*, blz. 25-29.

haar beheer heeft te houden. Haar Reglement en Instructie wezen elke inmenging van hoogere kerkelijke Besturen af. Hoewel deze bepaling dus reeds bestond, nam de Kerkeraad den 14en Dec. 1885 onder ernstige protesten van Dr. G.J. Vos Azn., Ds. A.H.J. Lütge e.a. met groote meerderheid van stemmen een voorstel aan, dat de strekking had de Instructie der Kerkelijke Commissie in dien zin te wijzigen, dat ingeval de Kerkeraad bij zijn pogen ‘om de gemeente bij Gods Woord te houden’ door het Classicaal Bestuur mocht worden bemoeilijkt, ja geschorst of afgezet, de Commissie van Beheer toch den geschorsten of afgezetten Kerkeraad alleen als den wettigen had te erkennen en alle gebouwen en fondsen te zijner beschikking zou moeten blijven stellen. Wanneer een lid van de Commissie, die uit Kerkeraadsleden was samengesteld en in opdracht van den Kerkeraad het beheer voerde, door een maatregel van kerkelijke tucht werd getroffen, dan zou dit lid in zijn functie van medebeheerder gehandhaafd blijven. In beginsel kwam dit hierop neer, dat het bekleeden van genoemde functie onafhankelijk werd gesteld van het lidmaatschap der gemeente. Met Dr. Rutgers en andere invloedrijke leden van den Kerkeraad, die tot zijn partij behoorden, maakte Dr. Kuyper tevens deel uit van de Kerkelijke Commissie. Het door den Kerkeraad aangenomen voorstel vond in hem een vurig pleitbezorger. In den ‘Broederkring’ waar ook deze zaak was behandeld, eer zij in den Kerkeraad ter tafel kwam, had hij een advies gegeven van deze strekking: ‘De Kerkvoogdij heeft alleen den Kerkeraad te erkennen. Wanneer wij voor den burgerlijken rechter gesteld worden, kunnen wij ons constitueeren als doleerende Kerk’ (Vos, *Keerpunt*, blz. 96).

In dezelfde Decembermaand had de Kerkeraad nog een andere kwestie van vèrstrekkende gevolgen uit te maken. In 1885 hadden de hiertoe aangewezen ouderlingen uit hoofde van richtingsverschil geweigerd om overeenkomstig de hun opgedragen taak tegenwoordig te zijn bij de aanneming tot lidmaat van leerlingen der drie predikanten, die geacht werden te behooren tot de ‘modernen’. Aan deze predikanten waren door den Kerkeraad als ouderlingen toegevoegd Dr. Kuyper, Dr. Rutgers en voorts zulken, die de richting der beide laatstgenoemden waren toegedaan. Nu de daartoe aangewezen ouderlingen, zich weigerachtig hadden verklaard en de Kerkeraad deze in bescherming nam, besloten de predikanten, van wier leerlingen de aanneming alzoo te Amsterdam niet kon doorgaan, den weg te volgen in Art. 40 Syn. Regl. op het Godsd. onderwijs aangeduid, en de aanneming elders te doen plaats hebben. Evenwel de Kerkeraad bleek niet van zins het daartoe vereischte bewijs van goed zedelijk gedrag af te geven. Daarop werd het verzoek om te bewerken dat de Kerkeraad de attesten toch zou uitreiken, gericht tot het Classicaal Bestuur, dat de afgifte wèl niet reglementair voorgeschreven, maar de weigering zonder voorafgaand persoonlijk onderzoek, onverdedigbaar verklaarde. Verder meende dit Bestuur niet te kunnen gaan. Het Provinciaal Kerkbestuur oordeelde anders en gelastte bij besluit van 26 Oct. de afgifte binnen den tijd van zes weken. Op voorstel van Dr. Kuyper besloot de Kerkeraad nu de zaak aan de Synode voor te leggen en daartoe bij de Algemeene Synodale Commissie cassatie aan te teekenen ‘alléén op grond van Gods Woord’. Deze Commissie verklaarde bij besluit van 24 Nov. 1885 het verzoek om cassatie niet ontvankelijk en vorderde afgifte der attesten vóór 8 Jan. 1886, tevens in een begeleidend schrijven den Kerkeraad aansprakelijk stellend voor de beklagenswaardige gevolgen, die verzet zijnerzijds hebben moest. In de vergadering

van den Kerkeraad op 14 Dec., waar deze zaak afgehandeld zou worden, werd besloten aan den gestelden eisch niet toe te geven.

Dit besluit gevoegd bij het bovenvermelde (in zake het plaatselijk Beheersreglement) had tengevolge dat het Classicaal Bestuur in zijn buitengewone vergadering den 4en Jan. 1886 de voorloopige schorsing uitsprak van 80 Kerkeraadsleden. Tot deze provisioneel geschorsten behoorde ook Dr. Kuyper. Was de door hem voorgestane regel om zich bij de stemmingen voor leden van het Classicaal Bestuur te onthouden, gedurende de laatste voorafgegane jaren niet gevolgd, dan zou het zóóver niet zijn gekomen; althans een man van zoo grondige kerkrechtelijke kennis en van zoo onverschrokken doorzettingskracht als Dr. Vos, wel de voornaamste onder Dr. Kuypers tegenstanders, zou dan niet als Scriba van het Classicaal Bestuur hebben gefungeerd, en de strijd over het bezit der kerkelijke goederen, die thans volgde, zou waarschijnlijk anders verloopen zijn.

Ook na de schorsing der 80 Kerkeraadsleden trad Dr. Kuyper voor dezen in de bres. In de eerstvolgende dagen ging het tusschen het Classicaal Bestuur 'doende wat des Bijzonderen Kerkeraads is' en de Kerkelijke Commissie, waarvan de meerderheid bestond uit leden van den geschorsten Kerkeraad om het bezit van de Nieuwe Kerk. Hier bevonden zich niet alleen vergaderingslokaliteiten van Ministerie, Kerkeraad en Kerkelijke Commissie, maar ook het archief van den Kerkeraad, de eigendomsbewijzen der gemeente en andere documenten van waarde. Nadat zich de beide vorige dagen reeds min of meer pijnlijke incidenten hadden voorgedaan, terwijl de Kerk beurtelings door de eene en de andere partij bezet werd gehouden en deze er elkander verrasten, verschaften den 6en Jan. Dr. Kuyper en Dr. Rutgers, vergezeld van een hunner rechtsgeleerde raadsmannen Mr. de Savornin Lohman, met behulp van enkele werklieden, voorzien van gereedschappen, die daartoe onmisbaar waren, zich toegang tot het consistorielokaal, dat op last van het Classicaal Bestuur dichtgesloten en gegrendeld was. Ook bij de volvoering van deze daad stelden zij zich op het standpunt, dat de geschorste Kerkeraadsleden, voor zoover zij deel uitmaakten van de Kerkelijke Commissie, in deze laatste functie rechtens gehandhaafd waren gebleven. Het was intusschen een feit dat de consistoriekamer, die op deze wijze was ingenomen kadastraal stond ten name niet van de Ned. Hervormde *gemeente*, maar van den *Kerkeraad* dier gemeente, zoodat niet aan Kerkmeesters, maar aan den *Kerkeraad* der gemeente daarover het beschikkingsrecht toekwam.

De zaak der provisioneele schorsing leidde tot een kerkelijke procedure, die in behandeling kwam bij de kerkelijke Besturen en ten slotte in hooger beroep bij de Synode. Gedurende dien tijd bleek de bekwaamheid van Dr. Kuyper en de vaardigheid van zijn pen. Voor elke kerkelijke instantie, die zich in deze had uit te spreken, schreef hij een lijvige *Memorie* in folio, waarin hij het pleit voerde voor de geschorsten. Ter beantwoording van een door het Classicaal Bestuur opgemaakte 'Memorie van noodige inlichtingen inzake het Amsterdamsche Conflict', ter voorlichting van de Synode, die den 9en Febr. 1886 bijeenkwam ter behandeling van de Amsterdamsche tuchtzaak, dienden de geschorsten den 27en Febr. een 'Openbaar schrijven aan de Algemeene Synode' in met zeven bijlagen, waarbij ook een *Contra-memorie inzake het Amsterdamsch Conflict volgens opdracht van de geschorste Leden van den Kerkeraad in gereedheid gebracht door Dr. A. Kuyper en Dr. F.L. Rutgers.* Hierop volgde den 9en Maart een voorloopige uitspraak, waarbij Classicaal en Provinciaal Bestuur gewezen werden op informeele handelingen hunnerzijds en aan laatstgen. Bestuur de zaak opnieuw ter behandeling werd opgedragen. Terstond na deze verwijzing droeg nu het Classicaal Be-

stuur den 13en Maart de bezwaarden tot ontzetting uit hun kerkelijke bedieningen aan Noord-Hollands Provinciaal Kerkbestuur voor. Deze leverden den 5en April een breedvoerige *Memorie van Consideratiën* ter voorlichting in bij het Provinciaal Bestuur dat naar hun verwachting hen niet zou vonnissen zonder hen vooraf gehoord te hebben. Maar den 1en Juli werden 75 van de 80 provisioneel geschorsten (vijf waren teruggekeerd) door dit Bestuur uit hun kerkelijke bedieningen ontzet. Den 19en Juli kwamen zij, die door deze uitspraak getroffen waren, bij de Synodus contracta in hooger beroep, onder overlegging van een *Memorie van Grieven.* Hierop werden de bezwaarden door de Synodus Contracta opgeroepen om den 16en Sept. d.a.v. gehoord te worden. Alleen Dr. Kuyper gaf aan deze oproeping gehoor en verscheen op den gezetten tijd in de lokaliteit aan de Willemskerk te 's-Gravenhage. Nadat hem de eerste der tevoren opgestelde vragen was voorgelezen, waarop hij naar den eisch der Synodus Contracta categorisch zou hebben te antwoorden, verklaarde Dr. Kuyper vooraf 'de bedenkingen' te willen mededeelen 'die bij hem en zijn mede-aangeklaagden tegen de veroorloofdheid van dit verhoor in dit stadium van het proces gerezen waren'. Toen hem dit geweigerd werd, constateerde hij dat niets hem overbleef dan heengaan, niet om de zaak hierbij te laten rusten, maar om nu van het *mondeling* te komen tot het *schriftelijk* overleg'. Een week daarna verscheen van zijn hand een brochure onder den titel: *Dr. Kuyper voor de Synode.* Eene bijdrage tot de kennis van onze Synodale organisatie. Amst., waarin hij een satyriek verslag gaf van zijn wedervaren en tevens (onder de *Bijlagen*, blz. 22-36) de door hem 17 Sept. gedagteekende *Memorie* aan de Synode, bevattende een schriftelijke uiteenzetting van de 'bedenkingen', die hij den vorigen dag mondeling voor de Synodus contracta had willen inbrengen. Hoe onbevredigend beiderzijds het resultaat mocht geweest zijn, de ontmoeting van Dr. Kuyper met de Synodale vergadering is een *moment* geweest in de vaderlandsche Kerkgeschiedenis van het laatst der 19e eeuw.

Wat verder te verwachten was geschiedde. Den 24en Sept. bevestigde de Synodus contracta het vonnis van het Provinciaal Kerkbestuur, waarop de veroordeelden nog in revisie gingen bij de voltallige Synode met indiening van een *Memorie van Rechten*, waarin zij van hun standpunt heel het beloop hunner zaak schetsten. Het slot was dat ook de complete Synode den 1en Dec. 1886 het vonnis bevestigde, waarbij de vijf en zeventig bezwaarde Kerkeraadsleden, die blijkens de *Memorie van Rechten* en het daaraan toegevoegde door Dr. Kuyper opgestelde *Laatste Woord*[1)] gericht tot de conscientiën der Synode-leden 'volhardden in hun van den aanvang af aangenomen houding', van hun kerkelijke ambten en bedieningen vervallen verklaarde.

Behalve de arbeid, door hem gepraesteerd bij het ontwerpen van de *Contra-memorie* en van andere bovengenoemde geschriften, voor zoover hij daarin de hand had, bepleitte hij de zaak der geschorste, straks afgezette Kerkeraadsleden in *De Heraut*, en gaf hij de volgende brochures in het licht: *Het dreigend Conflict.* Memorie van de Gevolmachtigde Commissie uit den Amsterdamschen Kerkeraad ter voorlichting der Gemeente in zake de Attesten, voor de Commissie gesteld. - *Het Conflict gekomen.* I. *Complot en Revolutie. - Het conflict gekomen.* II. *Ons Vrij Beheer bedreigd en beveiligd. - Het Conflict gekomen.* III. *De 'Vredelievenden' in de Besturen.* Alle versch. te Amsterdam. 1886.

1) *Laatste Woord tot de conscientie van de Leden der Synode voor de vervolgde leden van den Kerkeraad van Amsterdam.* Te hunnen dienste opgesteld. Amst. 1886.

Het was mede door zijn persoonlijke bemoeiing dat de gemeenteleden, die zich van meetaf om de provisioneel geschorsten schaarden, reeds op den eersten Zondag na de schorsing inplaats van in de kerken konden samenkomen in allerlei lokaliteiten, gelegen in vijf of zes verschillende hoeken der stad. In deze verder geregeld gehouden, drukbezochte bijeenkomsten onder leiding van een der met dezen sympathiseerende 'getrouwe medebroeders' van elders, ging ook Dr. Kuyper zelf meermalen voor. Verschillende 'Bijbellezingen' (zooals het heette), in 'de Lokalen' door hem gehouden, zijn afgedrukt in de serie *Uit de Diepte*, een uitgave, die door heel Nederland een wekelijksche oplage had van 30.000 exemplaren; ook de 'Bijbellezing' door hem gehouden op den eersten Zondag na de schorsing (over Ps. 119:19) is hierin opgenomen. (Vgl. Rullmann, *Kuyper-bibliogr.* II, blz. 150-154).

Voor al wat gedurende dezen tijd door hem en door zijn bondgenoot en vriend Dr. Rutgers ter verdediging van hun zaak gedaan was wilden hun medegeschorsten hun openlijk dank brengen. Dit geschiedde in een plechtige samenkomst in een der zalen van 'Odéon' den 5en Juli 1886, waar na een toespraak van Ds. P. van Son aan elk van beiden ter hand gesteld werd een fraai exemplaar van den Statenbijbel, uitgave Pieter Keur, in juchtleder gebonden en zwaar in zilver gemonteerd, terwijl in het midden van elken Bijbel een rijk geëncadreerd médaillon was aangebracht; in het exemplaar, dat Dr. Kuyper ten geschenke kreeg, bevatte dit een veelbeteekenende voorstelling van Joh. II:17 ('De ijver van Uw huis heeft mij verslonden').

Wat reeds in een drietal dorpsgemeenten geschied was, had kort na de afzetting der 75 Kerkeraadsleden ook te Amsterdam plaats; de van hun ambt vervallen verklaarden gaven (d^{o} 16 Dec. 1886) in een 'Bericht van Reformatie aan de leden van de Nederduitsche Gereformeerde Kerk te Amsterdam' kennis dat zij 'het juk der Synodale Hiërarchie' hadden afgeworpen en vermaanden daarin de Broeders en Zusters evenzoo te doen, waaraan de uitdrukkelijke verzekering werd toegevoegd, dat daarmede geen 'afscheiding' beoogd werd, maar dat wie aan hun roepstem gehoor gaven, bleven behooren tot de 'aloude Kerk van Amsterdam', die thans optrad als 'Doleerende Kerk'.

Ongeveer een jaar na de schorsing, nadat in àl meer gemeenten de strijd met de Kerkelijke besturen was ontbrand, achtte dezelfde doleerende Kerkeraad te Amsterdam den tijd gekomen om, volgens een besluit van de op 11 April 1883 gehouden conferentie van Kerkeraadsleden uit het geheele land (zie hiervóór blz. 375) een Kerkelijk Congres samen te roepen van gelijkgezinde opzieners en gemeenteleden. Oogmerk daarbij was dezen, zooveel mogelijk in onderling contact gebracht, in te lichten omtrent de wijze, waarop de 'afwerping' als bovenbedoeld met al wat daaraan vast zat moest uitgevoerd worden en anderen van de noodzakelijkheid daarvan te overtuigen. Dit Congres werd saamgeroepen in het gebouw 'Frascati' te Amsterdam tegen 11 Jan. 1887 en de drie d.a.v. dagen. Om toegang te verkrijgen bleek als eisch gesteld dat men vóór het binnentreden van het vergaderlokaal een op kaart gestelde verklaring zou onderteekenen dat men de 'afwerping van het Synodale juk' als plichtmatig erkende voor ieder 'die het Koningschap van Jezus in Zijn Kerk wil eeren'. Discussie over deze 'plichtmatigheid' was voor wie eenmaal waren binnengekomen, ongeoorloofd, hetgeen Dr. Hoedemaker aan den ingang deed terugtreden en hem later twee brochures in de pen gaf over het *Kerkelijk Congres*

en de *Congresbeweging*, waarin hij zijn standpunt en gedragslijn tegenover Dr. Kuyper c.s. uiteenzet. Laatstgen. hield een ‘Inlei-

ding van het Congres', aan de hand van Ps. 42 sprekend over *Een ziel*, *die zich nederbuigt* (*Uit de Diepte* Jrg. 1887. XXXI, blz. 489-499), en beantwoordde eveneens op den eersten dag in een referaat de vraag, *Wat ons tegenover de tweede Hierarchie te doen staat.* Wat hiermede bedoeld werd, was reeds uit twee voorafgaande referaten gebleken: de eerste Hiërarchie was de 'Pauselijke', de tweede de 'Synodale') (*Geref. Kerk. Congres.* Amst. 1887).

Inderdaad werkte dit Congres, bijgewoond door ongeveer 1500 gelijkgezinden uit verschillende deelen des lands ertoe mede dat de 'afwerping van het Synodale juk' straks in onderscheiden vaderlandsche gemeenten een feit werd hetzij dit geschiedde door Kerkeraden hetzij krachtens 'het ambt der geloovigen' waarbij dan een Kerkeraad die weigerde te voldoen aan het tot hem gericht verzoek om 'de reformatie der Kerk ter hand te nemen' voor afgezet werd verklaard en vervangen door een nieuwen Kerkeraad door requestranten uit hun midden benoemd.

In het heetst van den kerkelijken strijd had Dr. Kuyper zich (in zijn brochure: *Het Conflict gekomen*) de bekentenis laten ontvallen: 'Persoonlijk ben ik van het politieke tooneel voor goed afgetreden en o ik verheug er mij zoo van heeler harte in dat ik aan het Kamerlidmaatschap ontkwam'. Intusschen liet hij niet na als Hoofdredacteur van *De Standaard* leiding te geven in den politieken strijd, die ten doel had de overmacht van de liberale partij te verbreken. Hiertoe bepleitte hij samenwerking van zijn eigen staatkundige partij met die der Roomsch-Katholieken op een nader omschreven program. Toen deze coalitie bereikt was smaakte hij mede tengevolge van den door hem met volharding gevoerden strijd tegen het census-kiesrecht, de voldoening dat in 1888 het eerste rechtsche Kabinet, het ministerie-Mackay, tot stand kwam, waarin hijzelf geen zetel begeerd had, maar dat door hem zoo krachtig mogelijk werd gesteund. De aanneming der nieuwe Schoolwet-Mackay, waarbij het bestaansrecht der Vrije school erkend en deze finantieel gesubsidiëerd werd, was voor hem een overwinning van het beginsel, dat hij jarenlang ten opzichte van de Schoolkwestie had bepleit.

Dat Dr. Kuyper 'voor goed' van het publieke tooneel was afgetreden, bleek enkele jaren later onjuist. Want toen de Kieswet van minister Tak van Poortvliet in het voorjaar van 1894 het land in beroering bracht en de anti-revolutionaire partij uiteenscheurde, liet hij zich een candidatuur voor de Tweede Kamer in het district Sliedrecht welgevallen - 'uitsluitend voor de behandeling der Kieswet', zooals hij in de Deputaten-vergadering zijner partij op 30 Maart 1894 zijn voorwaarde daarbij omschreef. Hij achtte het zijn roeping ertoe mede te werken dat aan het volk achter de kiezers, voor wier conscientievrijheid hij in den Lager Onderwijsstrijd leiding had gegeven, thans de bevoegdheid niet langer onthouden werd, zijn stem te doen hooren. Daartoe was hij voor uitbreiding van het Kiesrecht, voor zoover de Grondwet haar toeliet en Tak's ontworpen Kieswet dit in uitzicht stelde. De bezwaren tegen de aanvaarding van de Kamercandidatuur waren zijnerzijds niet gering. Als hoofdredacteur van twee bladen, als hoogleeraar in twee Faculteiten, die College had te geven in Theologische vakken en in de Nederlandsche taal- en Letterkunde, en als auteur van de *Encyclopaedie der H. Godgeleerdheid*, welk standaardwerk persklaar lag, was hij reeds met buitengewoon veeleischenden arbeid bezwaard. Maar in het besef dat de nood hem was opgelegd, kwam hij deze bezwaren te boven. Evenwel bleek na zijn verkiezing dat hij zijn zetel in de vergadering der Staten-Generaal meestal onbezet moest laten. Niettemin

werd het parlementaire leven intens door hem doorleefd. Zijn oudste dochter heeft later gewaagd van zijn ongeloofelijke krachtsontwikkeling, die noodig was voor het volbrengen van zoo gewichtigen en zoo veelzijdigen arbeid als haar vader in de jaren 1894 tot 1901 tot stand bracht en die vriend en vijand versteld deed staan.

In dit tijdperk van Dr. Kuypers Kamerlidmaatschap had ook zijn reis naar de Vereenigde Staten van N.-Amerika plaats. In Aug. 1898 vertrok hij daarheen, om zijn 'Stone-lectures' te houden aan de Universiteit te Princeton en daar de bul te ontvangen van het eeredoctoraat in de Rechten, hem twee jaren te voren geschonken. Als voorwaarde bij het overhandigen van bedoelde bul gold dat de als doctor h.c. benoemde bij die gelegenheid eenige wetenschappelijke lezingen hield. Destijds daarin verhinderd, had Dr. Kuyper zich verbonden aan die verplichting later te voldoen. Deze belofte bleek nu achteraf dit gevolg te hebben dat hij niet tegenwoordig kon zijn bij de inhuldigingsfeesten te Amsterdam, waar H.M. Koningin Wilhelmina bij het bereiken van den achttienjarigen leeftijd den 31en Aug. 1898 de regeering aanvaardde. In *De Standaard* (12 Aug.) plaatste hij een kort woord van opheldering naar aanleiding van de bevreemding, die hem daarover te kennen was gegeven met het oog èn op zijn Kamerlidmaatschap èn op zijn Voorzitterschap van het Comité voor de Buitenlandsche Pers op uitnoodiging van den Nederlandschen Journalistenkring door hem in datzelfde jaar aanvaard, evenwel onder verband van de pertinente verklaring, dat hij reeds twee jaren te voren op zich genomen had aan zijn verplichting te Princeton te zullen voldoen.

De lezingen ginds door hem gehouden zagen het licht onder den titel: *Het Calvinisme.* Zes Stone-lezingen, in Oct. 1898 te Princeton (N.J.) gehouden (Amst.-Pretoria). Hierin zet hij op zijn grondige, gedocumenteerde wijze de veelvoudige beteekenis van het Calvinisme uiteen door het te behandelen *in de Historie* tot recht verstand van wat het Calvinisme is. In de volgende lezingen bespreekt hij resp. het *Calvinisme en de Religie.* Voorts behandelt hij het *Calvinisme als politiek verschijnsel*, daarna als sociale macht eerst in *de Wetenschap* en dan in *de Kunst.* Ten slotte omschrijft hij de hope die in *het Calvinisme is weggelegd voor de toekomst.*

Behalve deze uitgaven publiceerde hij nog een geschrift, waarin hij onder den titel *Varia Americana* tal van indrukken weergaf, ginds door hem opgedaan.

Dr. Kuypers positie in de Tweede Kamer was thans een andere dan toen hij twintig jaren geleden als volksvertegenwoordiger optrad. Nù was hij er geen eenzame meer. Zijn staatkundige figuur wies in beteekenis.

Het jaar 1901 bracht een keerpunt in Nederlands parlementaire geschiedenis, en ook in Kuypers leven. Door het omgaan van de Provinciale Staten van Zuid-Holland was een 'rechtsche' Eerste Kamer verzekerd, en bovendien behaalden bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer de 'rechtsche' partijen een zoo sterk overwegende meerderheid, dat het optreden van een ministerie-Kuyper vrij algemeen werd aanvaard als de meest voor de hand liggende oplossing. Den 17en Apr. 1901 opende Dr. Kuyper de Deputatenvergadering der a.r. partij met een veelszins in mineurtoon gestelde rede over *Volharden bij het ideaal*, waarin hij echter letterlijk alles vermeed wat onvervulbare verwachtingen zou kunnen voeden en zijn geestverwanten insgelijks tot nuchterheid aanspoorde. Hoewel het eerst scheen of hij een weigerende houding aannam tegenover een eventueele opdracht tot

Kabinetsvorming, bleek daarna toch dat hij de consequentie der laatste politieke gebeurtenissen niet wilde ontwijken. En toen hij straks

uit het buitenland, waarheen hij zich kort te voren had begeven naar hier werd ontboden, en hem de bedoelde opdracht door H.M. de Koningin werd gegeven, weigerde hij niet. Zijn pogingen slaagden. En bij de officieele benoeming der leden van het Kabinet werd hem in Aug. 1901 de portefeuille van Binnenlandsche Zaken toevertrouwd. Wat vele jaren geleden het Hoofd der school op zijn eerste standplaats van den dorpspredikant Kuyper voorspeld had, was daarmee in vervulling gegaan.

Als hoogleeraar op non-activiteit gesteld verlegde hij nu opnieuw zijn domicilie naar 's-Gravenhage.

Het ministerie-Kuyper moest terstond al na zijn optreden door de spitsroeden van kritiek gaan, en de Kabinetsformateur had een machtigen, ook vaak persoonlijken tegenstand te verduren. Zoo bleef het.

Zonder hier verder in te gaan op wat door Dr. Kuyper als Minister is verricht en tot stand gebracht, zij hier vermeld de naar vorm en inhoud indrukwekkende Troonrede, waarmede den 17en Sept. 1901 H.M. de Koningin de vergadering der Staten-Generaal opende. Sterk werden daarin op den voorgrond gebracht de sociale hervormingen, door het Kabinet-Kuyper beoogd, evenzeer van haar geestelijke als van haar stoffelijke zijde. In het tot stand komen onder zijn ministerschap van de Hooger Onderwijswet: de subsidieering van de bijzondere gymnasia; het vergemakkelijken van de oprichting van Bijzondere Leerstoelen aan de Rijksuniversiteiten, het verleenen van civiel effect aan de Bijzondere Universiteiten, welke aan voldoende waarborgen beantwoorden, heeft Kuyper de verwezenlijking gezien van wat geheel lag in de lijn zijner beginselen. Grooten lof heeft hij ingeoogst door de bekroning van het door hem genomen initiatief in zake de omzetting van de Polytechnische School te Delft in een Technische Hoogeschool, bij wier opening op 10 Juli 1905 de Rector Magnificus Prof. Kraus hem warme hulde bracht voor zijn practischen geest, zijn juisten blik, ook ten opzichte van het Hooger Onderwijs. Den 8en Jan. 1907 werd hij daar op plechtige wijze gepromoveerd tot ‘Doctor honoris causa’ in de Technische Wetenschappen. Op het gebied van het Lager Onderwijs wist hij door middel van een felbestreden Wetswijziging het zoover te brengen, dat het subsidie, bij de Wet-Mackay toegekend aan de Bijzondere School, werd verhoogd. Een zeer merkwaardig moment in zijn ministerieel leven is geweest dat het door zijn ingrijpen te rechter tijd is gelukt de spoorwegstaking van 1903, die niet minder beteekende dan een aanslag op de orde in den Staat, den kop in te drukken, zonder dat daarbij een druppel bloed werd vergoten. Volgens zijn eigen getuigenis nog vele jaren daarna beschouwde hijzelf dit optreden als een bewijs van Gods ‘allerbijzonderste Voorzienigheid’. Hieraan toch dankte hij het dat juist tijdens bedoeld ontstellend gebeuren van een zijner boekenplanken een geschrift uitviel, waarin hij las hoe elders een dergelijke staking was bezworen.

Wat zijn buitenlandsche politiek beleid betreft heeft het hem als Minister-president zwaar gewogen dat de moorddadige Boeren-oorlog in Zuid-Afrika een einde zou nemen. De reis in die dagen door hem naar Londen ondernomen zou naar algemeene opvatting de bedoeling hebben gehad, daaraan dienstbaar te zijn. En zeker mag aan hem gedacht worden bij de vermelding van de Nota inzake den Zuid-Afrikaanschen oorlog door de Regeering van H.M. de Koningin aan de Engelsche Regeering toegezonden. Afgezien van zijn studiereizen op verschillend terrein in het buitenland en zijn bezoeken aan den Keizer van Duitschland en den Koning van Saksen, is het ook door zijn

actie ten opzichte van den Boeren-oorlog geweest, dat de stem van Nederland weer gehoord is vèr over de grenzen des lands.

De vraag of door Kuyper als minister de hoop is verwezenlijkt dat hij, die tot dusver uitsluitend partijleider was geweest en parlementair in de school der oppositie gevormd, ook het nationaal karakter van het ministerambt tot zijn recht zou weten te brengen, dat hij het karakter der Nederlandsche politiek en het aanzien van Nederland ook in het buitenland zou verhoogen, wordt (volgens Dr. H. Colijn) door voor- en door tegenstanders onder zijn tijdgenooten ontkennend beantwoord. Hierbij moet wat betreft zijn nationale persoonlijkheid onderscheiden worden: wat hij als minister bedoeld en wat hij door eigen tekortkoming of door omstandigheden buiten zijn wil niet heeft kunnen tot stand brengen. (Colijn, t.a.p., blz. 56-58, waar een en ander nader wordt uiteengezet). Bij de beoordeeling daarvan legt zeker niet het minst gewicht in de schaal een ernstige ziekte van H.M. de Koningin en de overstelpende bezigheden van den minister-president in verband met den Boerenoorlog, tengevolge waarvan alle andere arbeid, die hem riep, geruimen tijd moest stilstaan. Toen door den uitslag der verkiezingen in 1905 het Kabinet-Kuyper moest aftreden, was nog de helft van zijn regeeringsprogram niet afgewerkt.

In plaats van zich opnieuw beschikbaar te stellen voor een mogelijk Kamerlidmaatschap, greep hij, nu weer ambteloos burger geworden, de gelegenheid aan om een reeds jaren geleden door hem gekoesterd voornemen ten uitvoer te brengen en een groote reis in het Oosten te maken. Het was daarbij zijn eenig doel door persoonlijk bezoek de religieuze, sociale en politieke toestanden te leeren kennen in onderscheiden streken van Europa, Azië en Afrika. In negen maanden gelukte het hem de lijnen van den driehoek Odessa-Khartoem-Tanger langs te komen - veel te vluchtig voor nauwkeurige kennismaking, maar toch lang genoeg om een algemeenen indruk in zich op te nemen. Uit de artikelen van zijn hand, die gedurende zijn verblijf in den vreemde wekelijks in *De Standaard* voorkwamen, bleek o.a. hoe het vraagstuk omtrent de verhouding van Kerk en Staat hem ook ginds bezighield. Op zeer sterken aandrang, vóór en na zijn terugkeer op hem uitgeoefend, kwam hij ertoe zijn inmiddels verwerkte en op schrift gebrachte reisindrukken te publiceeren onder den titel *Om de Oude Wereldzee.* 2 dln. Amst. (1907, '08). Deze royaal gedrukte uitgave bedraagt totaal meer dan 1000 foliobladzijden. Telkens laat hij hier doorschemeren dat het Calvinistisch beginsel buiten en boven den nationalen vorm, waarin het zich in Nederlands geschiedenis openbaart, tevens van wereldhistorischen oorsprong en wereldwijde strekking is. Zoo sloot als natuurlijke eindontwikkeling van zijn grondgedachten de Oostersche reis de opgaande lijn van zijn loopbaan op waardige wijze af. Meer dan zijn ministerschap is die reis hoogtepunt geweest in K.'s loopbaan (Colijn t.a.p.).

Op deze reis bleek hoezeer zijn naam ook in het buitenland bekend was geworden. De uiterste voorkomendheid ondervond hij onderweg van de zijde van Nederlandsche Gezanten en Consuls. Door hen verkreeg hij ook introducties bij verschillende Hoven. En dit had weer tengevolge dat hem na zijn terugkeer in Nederland meer dan één vorstelijke onderscheiding werd verleend.

Kort na zijn terugkeer bracht hij (26 Juli 1906) bij gelegenheid van de opening der naar hem geheeten School een bezoek aan zijn geboorteplaats. Hier werd hem bij zijn ontvangst in de pastoriekamer, waar hij geboren was, zijn officieele geboorte-

en doop-acte aangeboden; in den namiddag sprak hij op het terrein naast de school een rede uit

(afgedrukt bij Rullmann, *Abr. Kuyper*, blz. 212-216 met een plaat, hem voorstellende met zijn beide hem vergezellende dochters staande voor de oude pastorie). In deze rede liet hij niet na ter waarschuwing, beschaming en leering verschillende indrukken weer te geven, door hem opgedaan in de landen, die hij kort tevoren had bereisd, Klein-Azië, het Heilige Land, Egypte, Nubië, Tunis, Algiers, Marocco 'allemaal landen, waar vóór de 7e eeuw alles Christelijk was', en waar thans 'niet één Christen meer is te vinden als men de van buitenaf daarin gekomenen niet mederekent.'

Den 1en Oct. 1906 hield hij in het Concertgebouw te Amsterdam de gedachtenisrede bij het eeuwfeest van Bilderdijks geboortedag, waarin meer dan één opmerking van bijna autobiografische beteekenis voor Kuyper zelf voorkomt. (*Bilderdijk in zijne nationale beteekenis.* Rede, geh. te Amsterdam op 1 Oct. 1906. Amst.-Pretoria. 1906).

Den 5en Nov. d.a.v. werd hij gehuldigd in de jaarvergadering van 'Patrimonium', waaraan hij zich steeds nauw verbonden had gevoeld, en dat hem, zooals hij bij deze gelegenheid dankbaar erkende, tot zoo sterken steun was geweest tijdens de spoorwegstaking in 1903.

Naar aanleiding van het feit, dat hij den 29en Oct. 1907 zijn zeventigsten verjaardag mocht vieren in het bezit van zijn ongebroken werkkracht, verscheen het *Kuyper-Gedenkboek*, waarin door verschillenden van zijn vereerders zijn veelzijdige arbeid werd herdacht. Daarbij werd aangewezen hoe al de vertakkingen van dien arbeid voortkwamen uit één wortel.

Bij Koninklijk Besluit van 31 Aug. 1908 onder het ministerie-Heemskerk werd de oud-minister Kuyper benoemd tot Minister van Staat.

In Oct. 1908 werd hij in het district-Ommen opnieuw gekozen als lid van de Tweede Kamer. In het daaropvolgende jaar had het veelbesproken incident plaats, de z.g.n. 'lintjes-kwestie', waarbij hij zich in de Kamer te verdedigen had ten opzichte van de beschuldiging tegen hem ingebracht, dat hij tijdens zijn ministerschap geld zou hebben aangenomen voor de kas van zijn partij, om een decoratie te verleenen of te beloven. Hij verklaarde op zijn woord van eer dat deze beschuldiging onwaar was, maar erkende tevens onvoorzichtig te hebben gehandeld, waarvoor hij in het openbaar 'het boetekleed' aantrok, dat 'den man niet ontsiert'. Een eereraad sprak hem na onderzoek der gegevens en bescheiden, op deze zaak betrekking hebbende, vrij van corruptie.

In 1912 nam hij wegens toenemende doofheid ontslag als Kamerlid. In het daarop volgende jaar kozen de Provinciale Staten van Zuid-Holland hem tot lid van de Eerste Kamer, waarin hij zitting bleef houden tot zes weken vóór zijn overlijden. De gespannen verhouding reeds enkele jaren te voren ontstaan tusschen Dr. Kuyper en het ministerie-Heemskerk veroorzaakt door verschil van opvatting ten aanzien van het karakter van dit ministerie, werd na zijn intrede in de Eerste Kamer niet weggenomen, al streed hij in 1913 ook voor het behoud van ditzelfde ministerie.

Onder de verschrikkingen van den wereldoorlog, welke door hem voorspeld was in zijn deputatenrede *De Meiboom in de kap* (1913), leed hij diep, wat verband hield met zijn sterk Duitsche sympathieën.

Bij gelegenheid van zijn 80sten verjaardag werd Dr. Kuyper in het openbaar gehuldigd; namens duizenden in binnen- en buitenland had daarbij de aanbieding plaats van de oorkonde en de eerste inzameling van het fonds voor een

Kuyper-katheder aan de Vrije Universiteit en van het ontwerp van een gedenkraam bestemd om in het Hos-

pitium te worden aangebracht ter herinnering aan wat hij voor deze Universiteit was geweest.

In het begin van datzelfde jaar 1917 had een ernstige ziekte hem aangegrepen, waarvan hij na een paar maanden wonderbaar hersteld was. Niet lang daarna deden zich echter verschijnselen voor, die wezen op gestadige aftakeling. Intusschen kon hij den 23en Nov. 1917 zijn openingsrede, getiteld *De kleyne luyden*, voor de a.r. Deputaten-vergadering voorlezen; de openingsrede voor die vergadering van 2 Mei 1918 onder den titel: *Wat nu?* kon hij nog opstellen, maar de voorlezing moest hij ten slotte overlaten aan zijn trouwsten vriend en geestverwant gedurende zijn latere levensperiode, Z. Exc. A.W.F. Idenburg. Zoo zag hij zich gedwongen het eene deel van zijn werk na het andere op te geven. Zijn wekelijkschen arbeid voor *De Heraut* zette hij echter voort. Vrucht hiervan was. o.a. de zesjarige artikelenreeks, geruimen tijd na zijn verscheiden afzonderlijk uitgegeven in vier deelen onder den titel: *Van de Voleinding.* (Kampen. 1929-1931). Volgens het inleidend woord van zijn oudsten zoon, Prof. Dr. H.H. Kuyper, die deze uitgave verzorgde, is zij geen onveranderde, hetgeen blijkens het slotwoord ook tegen de bedoeling van de auteur ware geweest. Een klein honderdtal artikelen is bij deze uitgave weggelaten; overigens is in den tekst zelf weinig veranderd behalve herstel van enkele onnauwkeurigheden. In deze breedopgezette *Heraut*artikelen ontbreekt de machtige eenheid van conceptie, waardoor het geheel één welgeordend architectonisch gebouw zou zijn geworden. Het plan was er wel, maar de greep om het plan te volvoeren was uitgeput. (H.H.K.)

Een eigenlijke ziekte was het niet, die zijn lichaam sloopte; het was (zooals een zijner dochters in *De Standaard* schreef met het oog op zijn 83sten verjaardag) ‘een stil gestadig uitgaan van de levenslamp’.

Dat voor hem de nacht, waarin niemand werken kan, naderbij kwam was hij zich ten volle bewust. Toen hem aan den avond van den 18en Nov. 1918, den dag, waarop H.M. de Koningin en Haar Huis op het Malieveld te 's-Gravenhage, na de verijdeling der dreigende revolutie, geestdriftig gehuldigd was, een ovatie vóór zijn woning gebracht werd door ‘Friesche troepen - alle trouwe “Kuyperianen” - met hun Friesche vlag hoog geheven’, sprak hij staande in zijn open voordeur blootshoofds dezen toe, en uitte hij daarbij ook deze woorden: ‘Mijn tijd is voorbij, in uwe handen ligt de toekomst.’

Op 1 Febr. 1920 beving hem op straat een duizeling, met dit gevolg dat hij neerviel en ernstig verwond werd. In den zomer daarop overviel hem te Velp, waar hij op eigen verzoek onder een gastvrij dak verscheiden weken doorbracht, in den nacht opnieuw een duizeling, die hem deed neerstorten en blijvend letsel bezorgde. Hoewel het loopen dientengevolge àl moeilijker viel, zette hij in zijn woonplaats teruggekeerd, toch zijn dagelijksche wandeling voort, maar niet meer als vroeger zonder geleide. In Sept. d.a.v. dicteerde hij aan een zijner dochters het schrijven, waarbij hij ontslag nam als Lid van de Eerste Kamer, daarmee den laatsten band doorsnijdend, die hem nog bond aan het staatkundig leven, waarin hij een zoo beteekenisvolle rol had vervuld.

Op den 8en Nov. 1920 ontsliep hij zacht. Den 12en d.a.v. had op Oud Eik-en-Duinen te 's-Gravenhage zijn begrafenis plaats. Op den tocht daarheen werd de indrukwekkende stoet, waaronder vertegenwoordigers der vorstelijke familie in gala-hofrijtuigen, van het sterfhuis af begeleid door bereden politie. Uit het publiek

sloten ontelbaar velen zich daarachter aan, om den overledene de laatste eer te bewijzen. Op de begraaf-

plaats werd de lijkbaar door studenten der Vrije Universiteit grafwaarts gedragen, waarna het woord voerden minister Mr. Th. Heemskerk namens de Regeering, de Heer H. Colijn, opvolger van den overledene als Voorzitter van het Centraal Comité der Antirevolutionaire partij, tevens sprekende namens het dagblad *De Standaard,* Prof. Dr. R.H. Woltjer namens de Vrije Universiteit, Dr. K. Dijk, predikant te 's-Gravenhage, namens de Gereformeerde Kerken in Nederland, en door Z. Exc. A.W.F. Idenburg, niet als oud-minister in het Kabinet-Kuyper, maar als vriend, waarop de oudste zoon Prof. Dr. H.H. Kuyper woorden van dank en afscheid sprak.

De medici, die Dr. Kuyper in zijn leven van nabij hebben gadegeslagen, hebben hem om zijn intense levenskracht genoemd een ‘medisch phenomeen’. Hij was in elk opzicht phenomenaal. (Aalders, in: *Onze Eeuw* (1921), blz. 184). Predikant en theoloog, geleerde en stichter eener universiteit, redenaar en journalist, geboren leider van velen, volksvertegenwoordiger, eerste dienaar der Kroon heeft hij een strijd gestreden en een arbeid gepraesteerd, zooals het bijna niemand wordt gegeven. Hij was een ‘omnis homo’, meester op alle wapenen, tot strijden bekwaam, met elk instrument in iedere positie, aanvallend en verdedigend. Ongewoon was de veelzijdigheid zijner kennis. Het geheim hiervan lag, zooals hijzelf het eens aanwees, in het volgen van dezen regel: ‘Tracht altijd door *luisteren* iets te leeren van de menschen, die ge in uw leven ontmoet, hetzij het een geleerde, hetzij het een handwerksman is. Alles is voor hem belangrijk, reeds omdat het is en omdat het organisch behoort tot het geheel der dingen. In den tijd van zijn ministerschap liet hij Prof. E. Dubois, den ontdekker van den opzienbarenden pithecanthropos erectus, ontbieden, en bood hij dezen zijn hulp aan tot het doen van nieuwe onderzoekingen in Indië op het gebied der palaeontologie. Die veelzijdigheid treft altijd weer in zijn buitengemeen groot aantal geschriften en redevoeringen.

Op zijn eigenlijk terrein, de theologie, betreedt hij telkens een ander veld, en ontdekt er nieuwe schoonheden; er is geen stuk van het bonte veelvormige leven dat hij verwaarloost. Maar ook buiten de theologische sfeer toont hij zich meester. Oraties door hem gehouden als *Het Calvinisme en de Kunst* (1888) en *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis* (1906) bewijzen hoe diep hij is ingeleid in de schatkamer der Nederlandsche letterkunde. Zijn rectorale rede getiteld *Evolutie* (1899) wekte bij vakgeleerden bewondering door de grondige kennis op het gebied, daarin door hem betreden. Zijn publicaties aan het sociale vraagstuk gewijd (zie hierna blz. 404, 405) zijn proeven van het talent, waarmede hij de sociale stroomingen had bestudeerd. Velerlei politieke kwesties zijn door hem behandeld, niet slechts in *Ons Program* (waarvan een 5e door hem zelf herziene dr. in 1907 het licht zag), en in *Anti-revolutionaire Staatkunde* met nadere toelichting op *Ons Program* (1916, '17), maar ook in andere uitgaven.

Een blad van liberale richting gaf in 1904 zijn bewondering te kennen voor Dr. Kuypers ‘exceptioneel geweldigen schedel’. Meer dan zijn schedelvorm was aan hem ‘exceptioneel geweldig’ (Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper*, blz. 32).

Overal waar hij in ruimer of enger kring het woord voerde, bij de meest verschillende gelegenheden, bleek zijn oratorisch talent. In zijn geschriften, ook als journalist, toonde hij de macht, die hij bezat om de taal te smeden. Na zijn verscheiden is in het orgaan van den *Nederlandschen Journalistenkring*, waarvan hij Voorzitter (1898-1901) en daarna Eere-Voorzitter was geweest, van Dr. Kuyper getuigd: ‘Hij

kende onze taal niet alleen tot in haar diepste wortelen en fijnste vezelen, maar hij heeft haar *ge*-

maakt'. (D. Hans). Van zijn rede bij de opening der Vrije Universiteit: *Souvereiniteit in eigen kring* verklaarde een taalvirtuoos als Dr. A.G. van Hamel, zelf overigens in allerlei opzichten zijn antipode: 'Er zijn perioden in de oratie van dezen Rector-Magnificus, die aan het ciseleer werk van een Titiaan doen denken' (Mr. Antonio in: *De Telegraaf*). Zijn proza was sterk genuanceerd. 'Kleurrijk door zijn beelden, schitterend in woordkeus, is dit proza nu eens monumentaal en massief opgebouwd, als een gothische kathedraal, en dan weer quasi-licht, maar vast als Italiaansch ijzersmeedwerk. Maar altijd pittig, altijd frisch, als het levende water van een bergstroom, flonkerend en bruisend'. (*Ons Tijdschrift.* Jrg. 1907).

Dr. P.D. Chantepie de la Saussaye heeft de opmerking gemaakt dat Dr. Kuyper (met enkele anderen zooals L. v. Deyssel) zich de abnormale weelde veroorloofde van meer dan één stijl: den zoetelijken van 'Honig uit den Rotssteen', den vlijmenden der 'driestarren', den majestueus breeden der groote redevoering, waarin de pronkende leuzen worden uitgegeven van 'Souvereiniteit in eigen kring'.

Een, die op het gebied der journalistiek met hem op ridderlijke wijze den degen gekruist had, als 'vriend en tegenstander' door hemzelf beschouwd, de *Van dag tot dag*-schrijver in het *Alg. Handelsblad* (Ch. Boissevain) teekende hem (in 1898) aldus: 'Dr. A. Kuyper is vóór alles, boven alles journalist'. Daargelaten of deze uitspraak al of niet volkomen juist is, moet worden erkend dat hij op bedoeld terrein zich gaarne bewoog en er zich in zijn element gevoelde; vele van zijn geschriften bevatten studiën en beschouwingen, vooraf in periodieken geplaatst en hoezeer zijn leading-artikelen (waar van enkele hierna nog vermeld worden) en vooral zijn 'driestarren' in *De Standaard* van blijvende waarde werden geacht, blijkt daaruit, dat een en ander door afzonderlijke uitgaven in later tijd is bewaard gebleven. Zoo verschenen: *Starrentritsen.* Editio castigata. Kampen 1912. - *Publiek Vermaak.* Overdr. v. Standaard-driestarren en -hoofdart. Het Calvinistisch standpunt ten opz. v.d. Kunst, het Tooneel en het Publiek vermaak breed toegelicht. Amst. 1924. - *Starrenflonkering.* Een bundel Driestarren (verzam. uit *De Standaard*). Inleid, woord v. H. Colijn. Amst. 1932).

Meester in het debat wist hij ook op meesterlijke wijze de pen te hanteeren. Zijn leven en zijn geschriften getuigden van de zeldzame productiviteit, die hem eigen was. Hij beschikte over een merkwaardige scheppingskracht en arbeidsvermogen. Ontembare liefde voor een onbreekbaar systeem bij den arbeid vormde het geheim zijner kracht. Systeem zat in alles wat hij produceerde, ook in de verdeeling van zijn arbeidstijd. Op zijn geregelde avondwandelingen, waarbij niemand hem mocht vergezellen, stelde hij op de maat zijner voetbewegingen *Standaard*-artikelen op, hield hij in den geest een zijner redevoeringen of overdacht hij de gewichtigste kwestiën, die hem op den dag hadden beziggehouden. Hij werkte naar een zeer nauwkeurige, vaste dagindeeling waardoor geen uur ongebruikt bleef, terwijl daarbij zijn toewijding aan zijn gezin, aan huishoudelijke zaken en familie-aangelegenheden 'grenzenloos' was, zooals Chr. Hunningher, die gedurende vier jaren zijn huisgenoot was constateert. (*Herinneringen v.d. oude garde*, blz. 77).

Er ging een magische kracht van hem uit. In het voorkomen was hij een soort Romeinsche Cesar of een Napoleon; alleen werd dat gebiedend karakter getemperd door het hooge voorhoofd en de destijds zwierige zwarte krullen, die zijn gelaat omlijstten. Daaraan beantwoordde de invloed die hij oefende in breeden kring. Men

heeft hem een ‘geweldige’ genoemd. Dit was hij door den haat, waarmede hij gehaat en door de

liefde, waarmede hij gedragen werd. Hij is even fel bestreden als vurig vereerd. Bepaaldelijk nadat hij overtuigd Gereformeerd theoloog was geworden kon hij veel makkelijker flagrante oppositie verdragen dan afwijkende meeningen. Was men eenmaal orthodox als hij (aldus Chr. Hunningher), a.w. blz. 75, dan eischte hij ook volkomen instemming zelfs op ondergeschikte punten. 'Vandaar dat zijn verzet tegen het z.g. "ethicisme" veel feller is geweest dan tegen het ongeloof'.

De invloed door zijn leermeester Scholten op Kuyper geoefend is onmiskenbaar. Zelfs zijn gelaatsuitdrukking herinnert aan die van Scholten wanneer men diens portret beschouwt vóór in *De Leer der Hervormde Kerk* (4e dr. 1860). Ook beider stijl vertoont overeenkomst met name wat betreft den streng-logischen betoogtrant. En al heeft Kuyper de leer van zijn Leidschen leermeester nooit geheel aanvaard, toch is hij geboeid door den gloed van diens monisme en door de kracht van haar logische consequentiën. (W.J. Aalders in: *Onze Eeuw.* 1921, blz. 187, 188). In zijn *Oudere Tijdgenooten* (blz. 200) plaatst A. Pierson de opmerking dat zonder de voorrede vóór de eerste uitgave van Scholtens bovengen. standaardwerk (1847) - klassiek geschrift als die voorrede is voor de kennis van het zeer weinig principieel verband tusschen Réveil en Orthodoxie - 'Dr. A. Kuyper wellicht nooit ware geboren. Er moest, na die voorrede, iemand komen, die ernst maakte met hetgeen waarvan juist die voorrede had aangetoond, dat het Réveil er op het willekeurigst mee te werk ging'. In zijn *Confidentie* (1873) verklaart Kuyper: 'Alleen Scholten is op het goede spoor geweest. Hij zocht de legitimeering van zijn streven in de koene gedachten onzer geestelijke vaderen. Ongetwijfeld tastte hij bij zijn zoeken mis. Hij wilde de "Gereformeerde Theologie" *gebruiken*, niet haar *dienen*, en beliep daardoor de straf, van in onheilig, zij het ook onopzettelijk woordenspel te vervallen.' Beiden, Scholten en Kuyper, voelden zich aangetrokken tot de Gereformeerde dogmatiek, maar hebben daarop in geheel tegenovergestelde richting gereageerd. Scholten legde onder invloed van de speculatieve philosophie van Hegel en het onderwerp uitsluitend als wetenschappelijk object beziende, in de Gereformeerde dogmata een pantheïstisch-deterministischen zin. Het ging hem ten slotte om een nieuwe leer: de leer van Scholten, waardoor de historische leer der Hervormde Kerk slechts als stramien diende. Daarbij bleef zijn houding tegenover het historisch gegevene bovenal kritisch. Ook bij Kuyper was dit aanvankelijk zoo. Bij zijn studie van Calvijn, van à Lasco kwam het nooit in hem op te denken of dit nu waarheid was. 'Mijn hart stond er nog tegen', zoo getuigde hij later. 'Ik las en bestudeerde ze voor een historisch vraagstuk, over een formeele kwestie, en scheurde hun kerkelijk inzicht eenvoudig van hun levenswortel af. Mijn proeve van beantwoording der prijsvraag was dan ook een doorgaande bestrijding van het Calvinisme en eer een toenadering tot het Groninger standpunt, dat door zijn teederen zin destijds een aantrekkelijke zijde had voor mijn wel innerlijk omgezetten, maar nog niet met het licht des Woords bestraalden geest'. (*Confidentie*, blz. 46).

Dat hij door zijn nadere kennismaking met een kring van eenvoudige menschen te Beesd van overtuiging veranderde, is hiervóór (blz. 351) terloops reeds vermeld. Onder hen trof hij niet alleen 'Bijbelkennis' aan 'maar ook kennis van een goedgeordende wereldbeschouwing, zij 't ook naar oud-Gereformeerden trant'. Soms was het hem daar of hij op de collegebanken zijn talentvollen leermeester Scholten over de 'leer der Hervormde Kerk' hoorde leeraren 'edoch met omgekeerde

sympathie’. Al meer kwam hij te staan ‘voor de pijnlijke keus’ van of zich ‘scherp tegen hen te zetten of

onverbiddelijk mee te gaan tot "de volle souvereine genade", zooals zij het uitdrukten, in beginsel erkend was, zonder dat een plaatsje hoe klein ook overbleef voor de veiligheidskleppen', waarin hij heil zocht. Uit zijn *Confidentie*, waarin hij een en ander meedeelt, blijkt genoegzaam dat deze keus hem, den man van zoo buitengemeen intellect, niet makkelijk viel. In plaats van Dominus van Beesd was hij nu discipel geworden. En door die overgave aan het eenvoudig geloof is hij de leider geworden van dit volk en voor wie, hoezeer ook in kennis, beschaving en in andere opzichten onderscheiden, met hen uit hetzelfde beginsel leefden.

Van toen af stond hem zijn *levensdoel* voor oogen: de ontplooiing van zijn eigen persoonlijkheid zou voortaan saamvallen met de ontwikkeling der geestelijke kracht van dat 'Gereformeerde volk', waarmede hij zich een gevoelde. Het 'Christelijk volksdeel', zooals hij het zag, moest vrijgemaakt worden van de banden, waarin de eenheidsstaat het geklonken had, in Kerk en School. Daarvoor wierp hij zich in den strijd. De inzet van dien strijd viel reeds in zijn eerste gemeente, toen hij zijn vlugschrift uitgaf, waarin hij bij wijze van overgangsmaatregel aandrong op de instelling van een Kiescollege (zie hiervóór blz. 353). Spannender werd die strijd te Utrecht, waar hij in verzet kwam tegen de organisatie der Ned. Hervormde Kerk. Na zijn komst te Amsterdam werd de strijd verbreed en verdiept. Van den beginne ontveinsde hij zich niet, waartoe zijn optreden zou leiden in de Kerk en daarbuiten, het herleefd 'paganisme', zooals dit vooral in de Fransche Revolutie openbaar was geworden, zou zich tegen de doorwerking van het beginsel, dat hij uitdroeg, verzetten. Maar Kuyper aanvaardt de antithese. Hij zoekt haar zelfs op. Teekenend is dat hij reeds in zijn eersten tijd zich gaarne bedient van beelden, die er op wijzen dat hij een strijdvaardig man is. Zoo noemt hij ook de bladen jarenlang door hem geredigeerd *De Heraut* en *De Standaard.*

In zijn strijd voor het ideaal, dat hem voor oogen stond, bij het heroïsme, waarmede hij ongetwijfeld ten koste van groote offers bij dat ideaal heeft volhard, is zoowel zijn persoon als zijn intensieve arbeid door velen niet met sympathie, zelfs met sterke antipathie bejegend. Dit was echter niet uitsluitend gevolg hiervan, dat men antithetisch stond tegenover het beginsel, dat hem dreef, of dat men in de door hem gevoerde kerkelijke en politieke actie een gevaar zag, het kwam voort ook uit bepaalde gebreken, die, zooals Prof. Mr. Diepenhorst in de door hem gegeven karakterschets van Kuyper (blz. 223) opmerkt, ook voor zijn bewonderaars en naaste geestverwanten niet verborgen konden blijven. Met het 'geweldige van zijn figuur hing samen de verwaarloozing van het détail-onderzoek, de niet genoeg nauwkeurige voorstelling der feiten', die zijn mondelinge en schriftelijke publicatiën meermalen kenmerkt.

Oorspronkelijk ging zijn voorliefde, evenals die van Groen v. Prinsterer naar histotische studiën uit. Maar langzamerhand maakte zijn synthetische geest hem meer van de feiten los en in later tijd dienden de feiten hem minder als materiaal, waaruit zijn stellingen werden afgeleid dan als illustratie van zijn gevestigde overtuigingen (Colijn t.a.p.). In zijn *Encyclopaedie* - zoo is opgemerkt - zijn de geponeerde stellingen niet steeds voldoende met bewijsplaatsen gestaafd. En ditzelfde verschijnsel bleef bij zijn college's aan de Vrije Universiteit niet onopgemerkt. (T. Ferwerda, *Nog in den band van voorheen*, blz. 20).

Dit 'luchtig omspringen met het feiten-materiaal' leidde hem licht tot zekere onvoorzichtigheid en loslippigheid, waardoor hij zich meermalen liet vervoeren tot

uitspraken, soms van vèrreikende strekking, die hij later met betuiging van spijt moest

terugnemen of herstellen, wat eenmaal zelfs op opzienbare wijze moest geschieden in de vergadering der Staten-Generaal. Zijn ijver voor het massale deed hem er toe neigen 'het kleine en peuterige' al te zeer te verwaarloozen en ook het individueele niet met genoegzame piëteit te ontzien, zoodat hij menigmaal noodeloos hard zelfs zijn eigen geestverwanten en vrienden bejegende hetgeen kwaad bloed zette. Prikkelend werkte ook zijn niet letterlijk of zuiver weergeven van de woorden, waarin een door hem bestreden opvatting was ingekleed, en vooral zijn stelselmatig negeeren van kritiek, dat hij in menig geval te gemakkelijk dekte met den raad hem door zijn leermeester Prof. M. de Vries ingeprent: 'Geef nooit anti-kritiek'. Iemand, die hem in een bepaald opzicht meende te moeten weerstaan, kon hij met vleiende bewoordingen toespreken en tevens diep grieven. Sterk blijkt dit in zijn *Strikt genomen* (zie hiervóór blz. 368), waarin hij Dr. Bronsveld te woord staat op een wijze, die Prof. Mr. J.Th. Buys den inhoud deed kwalificeeren als 'een stuitend boek bij uitnemendheid' bevattende 'een mengsel van azijn en honig' (*De Gids*. Jrg. 1881. I, blz. 123). Van zijn manier van polemiseeren zijn verschillende verklaringen gegeven. Maar zonder deze geheel te verwerpen erkent een zijner biografen en geestverwanten dat bij K. 'de stem der piëteit wel eens te flauwelijk klonk'. 'Als vijanden werden weleens getuchtigd wie vrienden waren en toenadering gezocht tot degenen, die op verren afstand moesten worden gehouden'. 'Gebrek aan menschenkennis was dan ook een feil, die heel wat moeilijkheden heeft veroorzaakt' (Diepenhorst, a.w., blz. 233, 234).

Als een gebrek van K. is ook genoemd, dat hij de neiging vertoonde om alles af te leiden uit eene idee en tot een onaantastbaar stelsel te herleiden. Zijn bewondering voor den Calvinistischen gedachtengang bracht er hem soms toe tot absoluut beginsel te proclameeren wat slechts betrekkelijke juistheid bezat en later moest worden prijsgegeven.

Ter verklaring van het feit dat Kuyper in bepaalde gevallen zijn vroegere uitspraken heeft herroepen, dient echter óók rekening te worden gehouden met de verschillende phasen, die hij in zijn geestelijke ontwikkeling en zijn theologisch denken heeft doorgemaakt. In een polemiek met *De Bazuin* (in welk orgaan was aangetoond hoe hij het recht op den Doop van een kind op geheel anderen grond verdedigde dan hij dit dertien jaren te voren (in 1882) had gedaan) wijst hijzelf daarop: 'Vergete men niet, dat ik uit de Moderne eerst in de Ethische kringen ben overgeleid, en zoo eerst op tamelijk gevorderden leeftijd in de Gereformeerde kringen ben gekomen, en dat ik toen zonder leermeester te midden van een druk en veelbewogen leven, mijn eigen weg heb moeten vinden, om de schriften der Belijdenis onzer vaderen allengs te leeren verstaan'.

'Onder leiding van Scholten en Kuenen opgevoed in een geheel andere sfeer van theologische gedachten, en later niet minder geboeid door de *Vermittlungstheologie* vond hij 'noch voor zijn hart, noch voor zijn denken rust, dan toen zijn oog openging voor de diepte, den ernst en de schoonheid der Gereformeerde belijdenis, tot ons gekomen uit die geestelijk zoo rijke dagen, toen het Calvinisme, niet slechts op theologisch, maar ook op sociaal en politiek gebied, nog een *wereldmacht* was.' (*Encycl.* Voor., p. 6). Juist dit echter deed hem 'de sterksprekende behoefte' inzien, om de Gereformeerde Theologie, die als zoodanig reeds sinds het midden der 18e eeuw 'den slaap des tragen sliep, weer wakker te schudden en in rapport te brengen

met het menschelijk bewustzijn, gelijk zich dit aan het einde der 19e eeuw ontwikkeld heeft.'

De opvatting alsof alleen de Dogmatiek Theologie zou zijn moet voor een ruimere

plaats maken. Want het veld der Theologie is veel uitgebreider. Zij moet staan in het volle licht des levens. Het menschelijk bewustzijn aan het einde der 19e eeuw verschilt te zeer van dat in vroeger eeuwen dan dat de Gereformeerde Theologie zou kunnen blijven die zij was. Herziening van de leer van de vaderen overgeleverd en vooral van de in populaire kringen gangbare geloofsvoorstellingen is noodig. En daarbij bestaat geen reden om zich wantrouwend te stellen tegenover alle wereldsche wetenschap. Ook deze toch is onderdeel van Gods schepping en in den Raad Gods voorzien. De Christen heeft te begrijpen dat de wereld meevalt en tot zijn beschaming te erkennen, dat de Kerk tegenvalt. Intusschen wijst de naam *Theologie* haar object aan. Haar voorwerp is noch de Kerk noch de godsdienstige mensch, zooals het in stelsels van later tijd wordt voorgesteld, maar 'kennisse Gods in den absoluten zin van het woord.' (*Encycl.* I., blz. 351).

Om daartoe te komen geldt als eerste voorwaarde de *palingenesie.* 'De kennisse Gods' waartoe de mensch krachtens het 'semen religionis', den 'sensus divinitatis', die in hem is, zich zoekt te verheffen, kan hij zichzelf niet verschaffen; zij moet hem worden *geopenbaard*, want door de zonde is 'de zin voor het goddelijke' in hem verstoord. Hersteld wordt deze alleen door de palingenesie (een uitdrukking door Kuyper gaarne gebruikt voor *wedergeboorte*). Die openbaring is gegeven in de Heilige Schrift. De Heilige Geest in het wedergeboren subject herkent den Geest in de Schrift in zijn identiteit. De palingenesie is 'geen nieuwe schepping, maar herschepping; enting, geen nieuwe planting. Zij is een potentie te midden van een met haar wezen strijdige actualiteit. In den wedergeborene blijft de zonde nawerken. Omdat zij *herschepping* is, is zij afhankelijk van wat zij vindt. Van een Johannes maakt zij nooit een Paulus. Het onderscheid in persoonlijkheid wordt bepaald bij de eerste geboorte.

Zij is een proces, dat haar grond vindt louter in genade. Zij kan zelfs geheel buiten het menschelijk bewustzijn omgaan. De herschepping hier bedoeld kan reeds in de moederschoot plaats hebben. Zij is niet anders bij een menschenkind van een maand dan bij een van volwassen leeftijd (*De Gemeene Gratie.* II, blz. 208-210). Dit uitgangspunt, dat geen oogenblik mag worden uit het oog verloren, bepaalt de principieele beteekenis, die Kuyper hecht aan de wedergeboorte.

Kuypers beschouwing van de palingenesie heeft haar consequentiën. Ook in zijn opvatting van de *uitverkiezing*, waarvan hij de *supralapsarische* verklaring de meest aannemelijke acht als zijnde (meer dan de infralapsarische), in overeenstemming met de Heilige Schrift, Gode waardiger en op den duur niet tegen te staan. (*E voto Dordr.* II, blz. 170). De Verkiezing wortelt geheel uitsluitend in het Raadsbesluit Gods vóór de schepping. Indien de mensch, die immers zelf tot zijn wedergeboorte niets kan toedoen niet is uitverkoren, gaat hij verloren. In de voorbeschikking is de geheele menschheid begrepen; zij doelt op het eindresultaat aller dingen.

Hiermede houdt verband Kuypers voorstelling, dat op het erf der 'gemeene gratie' ook *positief* goed wordt gevonden. Zijn conceptie van de 'gemeene gratie' is markant voor zijn theologisch leersysteem en van grooten invloed op de door hem gevolgde kerkelijke en politieke gedragslijn. Geen van zijn werken heeft er zoozeer toe bijgedragen de wereldontvluchting onder de kringen zijner geestverwanten tegen te gaan, hun een anderen blik te schenken op het gebruik van voorheen veroordeelde middelen en voorzorgsmaatregelen, door de wetenschap aan het licht gebracht, als

de beschrijving van de werkzaamheid Gods op elk gebied van het menschelijk leven, die hij geeft in

zijn driedeelig boek: *De Gemeene Gratie*, een standaardwerk, uitmuntend door breedheid en originaliteit van gedachte, dat niet nalaten kan indruk te maken op allen, wien het niet alleen om behoud, maar tevens om *voortzetting* en *ontwikkeling* der Gereformeerde theologie te doen is, ook voor zoovelen zij tegen den inhoud op principieele gronden bezwaar hebben.

De beteekenis waarin de uitdrukking 'gemeene gratie' door K. wordt gebruikt, onderscheidt zich van wat daaronder verstaan wordt naar de gangbare voorstelling in de oude Gereformeerde geloofsleer. Volgens deze voorstelling worden met 'algemeene genade' of 'gemeene gratie' aangeduid al de bemoeienissen, die God met een zondigen mensch neemt, alhoewel die mensch daarbij niet komt tot het waarachtige leven. Krachtens deze opvatting behooren dus de uiterlijke prediking van het Woord en dat Woord zelf tot de *algemeene* genade, die God schonk aan allen, die het Woord hoorden en aan wie daardoor de weg des levens werd bekend gemaakt. K. wil er onder verstaan hebben, de lankmoedigheid of algemeene goedheid Gods, waardoor Hij een gevallen wereld, ook voor zoover Hij haar niet geheel terechtbrengt voor de eeuwigheid, toch niet heeft losgelaten, maar haar zelfs nog met allerlei weldaden bezoekt, het kwade tempert, zoodat het de menschen niet geheel en al overheerscht, en een zekere eerbaarheid onder hen overblijft, waardoor het leven op aarde nog dragelijk is. Voorop stelt hij dat 'dit zoo onmisbare stuk der Gereformeerde belijdenis niet is opgekomen uit wijsgeerige verzinning maar uit de belijdenis van het doodelijk karakter der zonde. Aan dat doodelijk karakter der zonde hebben de Gereformeerde vaderen steeds vast gehouden. "Van nature dood door de zonde en de misdaden" bleef aller getuigenis. Maar schijnbaar klopte dit niet op de werkelijkheid. Er was in de zondige wereld, ook buiten de Kerk, zooveel schoons, zooveel eerbiedwaardigs, zooveel dat tot jaloerschheid verwekte. Dit stelde voor de keus om òf al dit goede, tegen beter weten in, te loochenen, en met de Doopers af te dolen; òf wel, om den gevallen mensch als niet zoo diep gevallen voor te stellen, en alzoo te verdolen in de Arminiaansche ketterij. En voor *dien* tweesprong geplaatst, heeft nu de Gereformeerde belijdenis geweigerd één dier beide wegen in te slaan. Voor het goede en schoone buiten de Kerk, onder ongeloovigen, in de wereld, mochten we het oog niet sluiten. Dit goede was er, en bleef erkend. Evenmin mocht ook maar iets afgedongen op de volstrekte verdorvenheid der zondige natuur. Doch *hierin* lag de oplossing van deze schijnbare tegenstrijdigheid, dat er ook buiten de Kerk, onder de Heidenen, midden in de wereld, genade werkte, genade niet eeuwig, noch tot zaligheid, maar tijdelijk en tot *stuiting van het verderf dat in de zonde school*'. K. vindt 'de diepe gedachte dezer 'gemeene gratie' het klaarst uitgesproken door Calvijn (*Institutie* II. c. 3 § 3) 'toen hij de vraag beantwoordde op wat wijs we het feit te verklaren hadden, dat bij Heidenen en ongeloovigen zoo vaak in hooge mate rechtschapenheid en nobele zin uitblonk'.

Zoo onderscheidt Kuyper dan twee sferen, waarin de genade werkt: 'de eene algemeen en voor al wie mensch heet van kracht, en de andere particulier en alleen voor die in Jezus sterven van goeden effecte'. Waartoe dient deze gemeene gratie? 'Zij strekt om in weerwil van de zonde een menschelijk leven op aarde mogelijk te maken'.

'In deze sferen bevinden zich twee Instituten, waarin hun karakter zich uitdrukt, de instituaire Kerk en de geïnstitueerde Staatsmacht. Zij zijn van geheel uiteenloopende natuur'. 'De gemeene gratie vindt hare opzettelijke en rechtstreeksche

belicha ming in den *Burgerstaat.* De ‘valsche begrippen’ die over dien Burgerstaat ook onder

Christenen inslopen, danken wij volgens K. ‘goeddeels aan de zoo schromelijke en verregaande onbekendheid met het wezen der gemeene Gratie.’ De Staat ligt op het terrein van het natuurlijke leven. En de Overheid ontvangt uit die gemeene gratie haar licht. Zij oefent haar ambt uit niet bij het licht der bijzondere Openbaring in de H. Schrift, maar bij het licht der natuurlijke Godskennis. Voor den weg der zaligheid (zoo betoogt K.) leert de *natuur* u niets dat tot dat doel leidt. De H. Schrift *alleen.* Voor de regeering der Staten daarentegen leert u de *natuur* zeer veel, en komt het *licht* van het *Woord* slechts zeer ter zijde bij het licht der natuur.

Deze beschouwing bepaalt ook K.'s standpunt ten opzichte van de *roeping der Overheid*, zooals deze omschreven wordt in Art. XXXVI van de Ned. Geloofsbelijdenis, waar als taak der Overheid wordt genoemd ‘te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst’. Hiermede komt in conflict de leuze van Cavour, door K. onomwonden ook als de zijne erkend: ‘De vrije Kerk in den vrijen Staat!’ ‘Het netelige van deze tegenstrijdigheid ligt in de eenparige en eenstemmige betoogen van Calvijn en zijn epigonnen, die juist de tusschenkomst der Overheid in zake de Religie vorderen’ aldus K. (in zijn *Zes Stonelezingen* over *het Calvinisme.* 1898, blz. 91); en hij voegt eraan toe: ‘Voor de hand ligt dan ook de beschuldiging dat we met voor vrijheid van religie te kiezen niet den handschoen voor het Calvinisme opnemen, maar lijnrecht tegen het Calvinisme ingaan.’ Intusschen - ‘in onze Confessie staat het desbetreffend artikel te worden herzien’. De Synode der ‘Gereformeerde Kerken’ (1905) heeft deze herziening ten uitvoer gebracht door officieel een gedeelte van bedoeld artikel tusschen haakjes te plaatsen en alzoo non-actief te maken. (Kuypers standpunt vindt men in den breede toegelicht en op principieele gronden bestreden in een verhandeling van Dr. Ph.J. Hoedemaker, getiteld: *Artikel XXXVI onzer Ned. Geloofsbelijdenis tegenover Dr. A. Kuyper gehandhaafd.* Beoordeeling van de opstellen in de ‘Heraut’ over Kerk en Staat. Amst. 1901). Dat het standpunt in deze door K. ingenomen en bepleit, ingrijpende consequentiën meebrengt, is duidelijk. Wanneer hij het *gezag* der Overheid nog wel op Christelijke wijze fundeeren wil, doch haar overigens als roeping aanwijst ten opzichte van haar instellingen de *neutraliteit* te betrachten, worden daarmede de *openbare* instellingen, inzonderheid de Openbare School, aan de *neutraliteit* prijsgegeven. Dan kan ook b.v. van herstel der Theologische Faculteit aan de Rijksuniversiteiten geen sprake zijn en wordt de Bijbel hoe langer hoe meer uit het openbare leven geweerd. De Hervormde Kerk, die als nationale Kerk met de nationale, openbare instellingen nauw verbonden is, heeft hierdoor noodwendig schade geleden, terwijl de ontkerstening der openbare instellingen ten goede is gekomen aan de Vrije Kerk en hare nieuw opgekomen instellingen: Vrije School en Vrije Universiteit, en ook aan de Roomsche Kerk, die van het prijsgeven van het Protestantsch karakter der natie slechts voordeel kan trekken. Deze consequentiën van K.'s standpunt hebben dan ook met name binnen de Ned. Hervormde Kerk een reactie in het leven geroepen, waarbij bijzonder de nadruk wordt gelegd op handhaving van het onverkorte Artikel XXXVI.

Dat Kuypers opvatting in dit opzicht verschilt van die van Calvijn zelf is hieruit te verklaren, dat het Calvinisme, door hem bepleit is het Neo-Calvinisme dat voor de ontwikkeling van Calvijns beginselen naar tijd en omstandigheden plaats laat en ook plaats maakt. (Aalders, t.a.p., blz. 277). ‘Het Calvinisme is geen starre, onbeweeglijke macht, die reeds bij Calvijns leven haar laatste consequentie ontdekt,

haar volle afronding gevonden had.' (*Het Calvinisme*, *oorsprong en waarborg onzer constitutioneele*

vrijheden. 1874, blz. 22). K. erkent de onmogelijkheid om in Calvijns trant, een Christelijken Staat en een Christelijke wereld te vormen. Daarom laat hij het 'Calvinisme' een compromis sluiten met de werkelijkheid. Door zich te concentreeren zal het zijn karakter kunnen bewaren en zijn kracht naar buiten doen gelden. Het rekent met de revolutie. Het stelt de antithese. Het aanvaardt de coalitie. Vandaar de vrijheid der Kerk in haar bovennatuurlijken levenskring en de souvereiniteit van eiken natuurlijken levenskring op eigen terrein onder de algeheele opperhoogheid van God. Elke levenskring, staat, gezin, maatschappij, wetenschap en cultuur, heeft zijn rechten en zijn zelfstandigheid, beiden ontvangen van God. Ieder van deze kringen komt Christus als Koning toe. Een der ernstigste beschuldigingen, die K. tegen de door de Fransche revolutie van 1789 doorgevoerde staatsidee inbrengt, is deze dat de Staat meer en meer op alle zelfstandige ontwikkeling zijn hand heeft gelegd en zoodoende verlammend op den socialen volkswil heeft ingewerkt. Maar binnen eiken levenskring heerscht dezelfde wil Gods, zóó dat de verschillende levenssferen wel naast en met elkander bestaan, maar dat geen onderdrukken van den een door den ander geoorloofd is. 'Souvereiniteit in eigen kring!' En bepaaldelijk de Staat als de machtigste en meest omvattende levenskring heeft er zich wèl voor te wachten, de zelfstandigheid om het even van de Kerk of de school of de kunst en wetenschap of de industrie en den handel aan te tasten. *Zijn taak* ten opzichte van al deze levenskringen is uitsluitend, conflicten tusschen elk van die te beletten en door zijn wetten hun zelfstandige ontwikkeling te waarborgen en garanties te stellen tegen al wat inbreuk maakt op de vrijheid van den enkeling door den levenskring, waartoe hij behoort. En binnen de verschillende kringen van het natuurlijke leven is de eisch zich zelfstandig te organiseeren en zich daardoor te isoleeren, hetgeen in de practijk veelszins leidt tot een afscheiding. Deze afscheiding is niet het ideaal, evenmin als het dit was voor de eerste Calvinisten. Een theocratie echter, zooals in Genève tijdens Calvijn en ten deele in ons land onder de eerste Oranjes, is niet duurzaam gebleken, omdat de natie als geheel allengs ontkerstend, gerevolutioneerd is. In dit geval geldt het voorschrift: schep voor uw christelijk leven een eigen orgaan.

Ook wat de *particuliere genade* betreft is er onderscheid tusschen de opvatting van K. en die, welke men aantreft in de oude Gereformeerde geloofsleer, waar zij de beteekenis heeft van de genade, die den zondigen mensch verlost en zaligmaakt, terwijl K. ertoe rekent de Kerk met de haar toebetrouwde prediking van het Evangelie.

Vindt naar zijn beschouwing de *gemeene gratie* haar belichaming in den Burgerstaat, de *bijzondere* of *particuliere genade* begint volgens K. met 'de geredde personen en met hun samenleven in de Kerke Gods' en werkt door die Kerk op de wereld. De natuurlijke levenskringen in die wereld worden niet gecreëerd door de Kerk, maar moeten worden vernieuwd door den invloed der Kerk, zij het ook dat hun vernieuwing slechts zeer gedeeltelijk kan plaats hebben. Daarin ligt de beteekenis der Kerk voor de wereld. Voor de wedergeborenen is de Kerk het middel om in vereeniging Gods Naam te verheerlijken. In hen openbaart zich de Kerke Gods op aarde, ten aanschouwe van en in de wereld.

In onderscheiding van de sferen van het natuurlijke leven moet de sfeer der Kerk geheel, direct voor God worden gereserveerd. Voor haar, anders dan voor de Overheid, ligt het uitgangspunt volgens K. in het Woord. Dat Woord eischt hij voor haar op. Als

zelfstandig Instituut ziet hij de Kerk eerst ontstaan doordat Jezus Zijn twaalf Apostelen roepende, hen met ambtelijke macht bekleedde.

Reeds in de vroegere jaren van zijn optreden naar buiten toont hij zich scherp gekant tegen de idee van *volkskerk*, die in zijn oog steeds is de belijdenislooze Kerk der massa, de allemanskerk. Daaraan wijt hij de schuld van den 'misstand', waarin hij de Ned. Hervormde Kerk ziet verkeeren. 'Splits haar in zóóveel groepen of kringen, als er werkelijk beginselen bepleit worden, en elk, dien geestesdrang tot het ambt wijdt... zal den kring mijden, die hem afstoot, en *zijn* Kerk vinden, passend bij zijn aard.... Zoolang ge ook de volkskerk handhaaft en den arbeid der Hervorming niet door voortzetting van het splitsingsproces voltooit, is de dienaar geen Herder en hebt ge voor het priesterlijk leven geen terrein' - zoo roept hij in 1873 de Amsterdamsche gemeente toe. (*Vrijheid.* Rede ter bevest. v. Dr. Ph.S. v. Ronkel, blz. 21). Nog in hetzelfde jaar (10 Dec.) deed hij een poging in bedoelde richting door bij den Bijzonderen Kerkeraad een uitgewerkt voorstel in te dienen, strekkende om de Amsterdamsche gemeente in te deelen in vijf kerspelen 'niet naar buurten, maar naar geestelijk karakter'. (Dit voorstel, bevattende 26 Artikelen, vindt men in zijn geheel afgedrukt bij Vos, *Keerpunt*, blz. 12-16). Nadat deze poging ondanks het feit, dat het ministerie van predikanten van oordeel was dat het tot splitsing van de gemeente moest komen, mislukt was (Vos, a.w., blz. 15, 16), zette K. den strijd tegen handhaving der bestaande volkskerk door andere middelen voort, totdat onder zijn leiding de 'reformatie der Kerk' kon worden ter hand genomen. Deze 'reformatie' beteekent voor hem dan ook een breuk met de volkskerk, zooals de reformatie der 16e eeuw een breuk met Rome is geweest, hoewel het bij de laatstgen. reformatie ging om meer dan een *Kerkvorm.* Wat K. wilde was niet *reorganisatie*, maar '*reformatie*'; de Gereformeerde volkskerk moest omgezet worden in een gereformeerde vrije Kerk.

De *Vrije Kerkidee* is door Kuyper in systeem gebracht. De uitspraak van Voetius dat 'elke plaatselijke Kerk ontstaat door een *foedus liberum*, een vrijwillig verdrag van een aantal geloovigen' (*Polit. Eccl.* I, p. 61-65) is in K.'s geest[1]. Voor hem is de plaatselijke Kerk het uitgangspunt van alle Kerkverband (vgl. hiervóór blz. 376). De plaatselijke Kerken behooren zelfstandig (autonoom) te zijn, ook in dien zin dat zij zich kunnen onderwerpen aan de algemeene orde der Kerk, zonder hiertoe echter verplicht te zijn. Wanneer dit geschiedt, dan geldt de Belijdenis voor 'accoord van kerkelijke gemeenschap'. Hierbij mag herinnerd worden aan de vergelijking van het Kerkbegrip van Calvijn met dat van à Lasco, waaraan Kuyper zijn dissertatie had gewijd. Gaat de eerste uit van de Kerk als stichting Gods, bij den tweede valt de nadruk op de menschelijke factor. Evenals à Lasco accentueert K. de anthropologische zijde van de Kerk: de gemeenschap der geloovige individuen. Bij de verklaring van

1) Vgl. Kuypers *Separatie en Doleantie* (1890) en het gebruik in verband met de leeringen van 'de Kerk als instituut' en van 'het ambt der geloovigen' aldaar (blz. 4 v.v.) door hem gemaakt van deze uitspraak van Voetius. 'Ecclesia visibilis seu instituta nobis describitur societas fidelium *libere* inita ad exercendam communionem sanctorum seu ad communicationem mutuam eorum, quae ad salutem pertinent.' Zie ook K.'s *Tractaat van de Reformatie der Kerken*, *aan de zonen der Reformatie hier te lande op Luther's vierde eeuwfeest aangeboden* (1883) en de kritische beschouwing van dit *Tractaat* gewijd door F.M. ten Hoor. Chr. Geref. predikant, in zijn geschrift: *Afscheiding en Doleantie in verband met het Kerkbegrip.* Leiden. 1890, waarin ook de wijze wordt aangewezen, waarop K. de begrippen: 'de Kerk als organisme' en 'de Kerk als instituut' hanteert (blz. 86 v.v.).

zijn opvatting in deze kan men ook den invloed bespeuren van zijn leermeester Scholten, die de Gereformeerde

beginselen beschouwde in het licht der menschelijke (zedelijke) vrijheid, terwijl ook in K.'s eigen wijsgeerig schema de wedergeboren mensch sterk uitkomt.

Toen in verband met de Doleantie-beweging deze beginselen door Kuyper e.a. sterk werden gepropageerd herinnerde Dr. H.G. Kleyn daartegenover aan Art. XXVIII van de Ned. Geloofsbelijdenis, waarin verklaard wordt, dat ieder geloovige *schuldig* is zich bij de plaatselijke Kerk te voegen 'onderhoudende de *eenheid* der Kerk'. Daarbij kwam Kleyn tot de conclusie, dat Kuyper 'uit tegenstand tegen het Roomsche Kerkbegrip en door zijne politieke beginselen' verzeild is 'op de klippen van een gematigd independentisme' (*Alg. Kerk en Plaatsel. Gem.*, Bijl. II, blz. 318, 323). Dat Kuyper van *Independentistische* beginselen uitging blijkt uit zijn eigen geschriften. Zijn sympathieën met de Engelsche Independenten spreekt hij onomwonden uit; in hun vrije Kerken-systeem ziet hij 'een der rijkste ontwikkelingen van het Calvinisme', in het stelsel der Presbyterianen de oorzaak, waardoor het Calvinisme wordt tot een 'petrefact' (*Het Calvinisme*, *oorspr en waarborg onzer constitutioneele vrijheden.* 1874, blz. 26, 27). In de Amerikaansche vrije Kerken vindt hij een voorbeeld voor de toekomst der Kerken in ons land, na de doleantie van het heden. Zelfs acht hij dat er geen andere keus overblijft dan tusschen de Vrije Kerk als in Amerika en de massiviteit van Rome.

In zijn keuze van de Vrije Kerk-idee, zooals deze dan ook in de formatie van 'de Gereformeerde Kerken' is verwerkelijkt, valt intusschen niet alleen de invloed van het Americanisme, maar ook die van Vinet te bespeuren. Deze lijn doortrekkend kwam Kuyper tot zijn Vrije Kerkidee. (G. Oorthuys en P.J. Kromsigt, *Grondslag en Wezen der Kerk*, Wagen. 1933, blz. 90; zie ook de breedvoerige uiteenzetting en bestrijding van Kuyper's opvatting in deze, blz. 83-100).

Voornamelijk door zijn *pluriformiteitsleer*[1] heeft Kuyper de Vrije-Kerkidee in systeem gebracht. In deze leer, die meer op de evolutionistische wijsbegeerte gegrond is dan op de H. Schrift, wordt de veelheid van kerkformaties verklaard als een natuurlijk gevolg van den historischen ontwikkelingsgang der Kerk. De eenheid der Kerk heeft naar Kuypers betoog de eenheid des geestes gebroken - alleen door de *veelheid* der Kerken ziet hij *de eenheid in Christus* terugkeeren. Deze pluriformiteitsgedachte, door Kuyper reeds in 1873 bepleit, toen hij in zijn *Confidentie* en zijn bevestigingspreek: *Vrijheid* zich keerde tegen de volkskerk (zie boven) vindt men in latere geschriften van zijn hand (zooals *E Voto* en *Encyclopaedie*) uitgewerkt. Er bestaat een aanwijsbaar verband tusschen zijn pluriformiteitsleer en zijn verwerping van een gedeelte van Art. XXXVI der Ned. Geloofsbelijdenis. Krachtens deze leer kon hij op politiek terrein de coalitie met Rome verdedigen en aanprijzen: immers in het licht der 'pluriformiteit' kon de Roomsche Kerk veeleer beschouwd worden als 'Christelijke Kerk' dan als 'valsche Kerk', zooals in de Ned. Geloofsbelijdenis (Art. XXIX) haar beeld wordt geteekend. En diezelfde leer gaf hem vrijheid op kerkelijk gebied aan te sturen op de Doleantie-beweging, die moeilijk van zijn persoon is te scheiden, omdat zij in hem haar denker, haar strateeg en haar tacticus tegelijk heeft gehad.

1) Ondanks de opmerking van S(childer), dat bij Kuyper 'geen sprake is van een wel-doordachte plurformiteitsleer' (*De Reformatie*, 5 Apr. 1935, blz. 218) geeft wat deze daarover in vroeger en later tijd gepubliceerd heeft, genoegzaam reden om te blijven spreken van K.'s pluriformiteitsleer.'

Ook daarna is de invloed van Kuyper, bepaaldelijk als dogmaticus, waarneembaar binnen de Kerkformatie, die uit deze beweging is ontstaan. Dit geldt bijzonder ten

aanzien van de Doopsopvatting en -praktijk der Gereformeerde Kerken, die de richting zijn gevolgd van zijn dogmatische constructies in zake Doop en wedergeboorte. Vóór de Doleantie beval K. een zoo ruim mogelijke Doopspraktijk aan, waarbij hij herinnerde aan den regel der Kerk: 'Doopen al wat het doophuis inkomt' en verklaarde: 'Doop mag eigenlijk nooit, dan in zeer bijzondere gevallen, geweigerd'. (*Uit het Woord.* 2e S., 3e B. 1886[1)], blz. 65). Nadat de door hem gewenschte Kerkformatie was tot stand gekomen en de breuk met de volkskerk, waarvan hij het denkbeeld verklaarde voor 'een Joodsch inkruipsel, een mengen van een Oud-Testamentisch denkbeeld in de zaken des Nieuwen Verbonds,' een voldongen feit was geworden, stond hij een sterk gewijzigde Doopspraktijk voor, waartoe zijn overige dogmatische beschouwingen hem hoe langer hoe meer hadden gebracht. Hij verdedigt dan nl., met een beroep op Jes. LIX:21, de stelling dat het Verbond niet verder mag gezocht en dus ook de Kinderdoop niet langer mag bediend worden dan tot in het tweede geslacht. Wanneer dus niet alleen de ouders van een te doopen kind ongeloovigen, niet-lidmaten der Kerk zijn, maar ook de *grootouders* geleefd hebben 'zonder den Bondsdisch gezocht te hebben', behoort z.i. de doop van het kind geweigerd te worden. (*E Voto.* III. 1894[2)] (reeds vroeger afgedrukt in *De Heraut*), blz. 446).

In verband met zijn beschouwing van den Doop, waarbij 'de handeling van den drieëenigen God door den Middelaar bestaat in het versterken, en dat wel op een bepaalde wijze van het nog slechts ingeplante geloofsvermogen of reeds bewust geloof' (*Dictaten Dogmatiek.* 2e dr. *Locus de Sacramentis* C. II, § 19, blz. 120) ontwikkelt K. de leer van 'veronderstelde wedergeboorte'. De vraag van doop of niet-doop hangt alleen maar af van het al of niet aanwezig zijn van het geloof in kiem en wortel. 'Onze Kerken, die de jonge kinderen, als zijnde reeds vóór hun doop *lidmaten van Christus*, doopen, zien in het te doopen kind niets van eenige wedergeboorte, niets van geloof, en toch doopen zij, en bedienen ze het Sacrament, dat immers alleen ten doel heeft *een geloof*, *dat er is*, *te sterken.* Zoo is dus de wedergeboorte niet het in ons planten van den boom des levens, maar het in ons uitstorten van een *zaad* '*Gods*', een '*zaad* des levens' een 'onvergankelijk *zaad*'. Wisten nu geloovige ouders, dat hun pas geboren kind een uitverkorene Gods was en dat God het zaad der wedergeboorte reeds in dit kind op verborgen wijze had gewrocht, dan zouden ze hun kind den Heiligen Doop niet onthouden mogen; en op dien grond is het nu hun plicht, voor zoover ze in het Verbond leven, elk hunner kinderen, die hun geboren worden, in de onderstelling dat het genadewerk Gods reeds in hen plaats greep, in den Naam van God Drieëenig te laten doopen. (*E Voto.* III, blz. 12; zie ook: *Zaak- en Naamreg.* achter dl. IV op 'Doop' en 'Wedergeboorte'). Voor geloovige ouders, die de beteekenis van den H. Doop, aan hun kinderen bediend, recht verstaan, vindt dit Sacrament zijn grond in een genadewerk, dat God de Heere reeds in hun kleinen lieveling volbracht. (*Voor een Distel een Mirt*, blz. 86). Vgl. hierbij de dissertatie van G. Kramer, *Het verband van Doop en wedergeboorte.*

1) Daar deze bundel is saamgesteld uit overdrukken van vroegere *Heraut*artikelea zijn de hier aangehaalde woorden vóór 1886 geschreven.
2) Bij vergelijking van de 'stichtelijke Bijbelstudiën': *Uit het Woord* (met name van de *Leer der Verbonden.* 2e S., 2e Bundel en *Practijk der Godzaligheid*, 3e B.) en van *E Voto* bemerkt men de ontwikkeling in K.'s gedachtengang. Vgl. hierover P.J. Kromsigt, *De Doopspraktijk in de oude Gereformeerde Kerk van Nederland*; in: *Troffel en Zwaard.* 8e Jrg. (1905), blz. 1-16, 65-83.

Breukelen. 1897, waarin de sehr. bedoelt overeenstemming aan te wijzen van Dr. K.'s

Doopsleer met die der oude theologen en ook Dr. P.J. Kromsigt, *Iets over Calvijn's Doopsbeschouwing* (in: *Troffel en Zwaard.* 8e Jrg. (1905), blz. 102-106), waar Calvijn's Doopsbeschouwing vergeleken wordt met de door Kuyper voorgestane leer der ‘veronderstelde wedergeboorte’.

Duidelijk blijkt het nauwe verband waarin deze leer staat tot het door hem sterk geaccentueerde onderscheid tusschen geloofsvermogen en geloof, wedergeboorte en bekeering, waarbij ook naar *tijdsorde* de bekeering van de wedergeboorte is af te scheiden. (Zie ook: *E Voto.* III, blz. 423).

De door Kuyper voorgedragen leer der ‘veronderstelde wedergeboorte’ heeft, evenals de Kerkinrichting, die onder zijn invloed is tot stand gekomen, aanleiding gegeven hem Labadistische tendenzen toe te schrijven en hem ‘in hoofdpunten een discipel van de Labadie’ te noemen. (G. Oorthuys, *Het Labadisme*, in: *Onder Eigen Vaandel.* 10e Jrg. (1935), blz. 42, 43). Hoewel K.'s Kerk- en Doopbeschouwingen zekere trekken vertoonen, die onwillekeurig herinneren aan markante Labadistische denkbeelden, mag echter niet worden voorbijgezien dat hij op verschillende plaatsen de opvattingen van het Labadisme, ook die omtrent den Doop, bestrijdt als ongereformeerd. (*E Voto.* III, blz. 10, 11, vgl. *Dictaten Dogmatiek.* IV. *Locus de Sacramentis.* C. II. Eerste Appendix, blz. 155).

Ook omtrent den *Eeredienst* heeft K. publicaties gegeven van blijvende waarde. De eerste verscheen onder den titel: *De Eeredienst der Hervormde Kerk en de zamenstelling van haar Kerkboek*, in: *Geschiedenis der Chr. Kerk in Nederl.*, *in tafereelen.* Ond. red. v. B. ter Haar en W. Moll. 2e en laatste dl. Amst. 1869. Zesde Tafereel, blz. 87-113 (voorafgegaan door: *De eerste Kerkvergaderingen of de vestiging onzer Herv. Kerk en de strijd om haar zelfstandig bestaan.* Vijfde Tafereel, blz. 71-86, eveneens van Kuyper's hand). Vervolgens geeft hij in het kort praktische wenken op dit gebied in het laatste gedeelte van zijn *Confidentie*, waar hij uiteenzet hoe tot de volledige organisatie van de door hem gekarakteriseerde Gereformeerde Vrije Kerk mede behooren een *goedgeordende Leerdienst*, *Eeredienst* en *Liefdedienst.* De enkele liturgische gedachten, die men hier aantreft (blz. 98-100), getuigen van zijn breeden en vèrzienden blik. Van wat hij hier inbrengt tegen de samenkomst der Gemeente als zijnde ‘veel te eenzijdig ‘*dienst der Leer*’ zou eerst veel later in kerkelijke kringen de beteekenis worden erkend. De Eeredienst moet beschouwd worden als dienst ‘ter aanbidding’. Zijn wensch is ‘inkrimping van het preêken-houden en betere ontwikkeling van den Eeredienst'.’

Vele jaren daarna verscheen van zijn hand het groote werk (557 bladz.): *Onze Eeredienst.* Kampen, 1911. Ruim 70 artikelen had hij daaraan gewijd in *De Heraut.* (Jrg. 1897 v.v.). eer hij in Juli 1901 in Staatsdienst werd geroepen. Na zijn aftreden als minister gebruikte hij den rusttijd, die een ernstige keelongesteldheid hem in het voorjaar van 1911 bracht, om dit onderwerp buiten *De Heraut* af te handelen (voorr. d^{o}. 1 Aug. 1911). Dit standaardwerk, in 130 hoofdstukken verdeeld, heeft wel moeten meewerken tot versterking van het *liturgisch besef*, waarvan de *herleving* in het eerste hoofdstuk besproken wordt. De liturgiek, die het geeft, is in hooge mate instructief. Daarvan geldt wat K. zelf in *Het Calvinisme* (1899) verklaart: ‘Gij hebt gehoord, hoe breed mijn opvatting en hoe ruim mijn gezichtspunt is, ook in zake het kerkelijk leven. Van niets dan van vrije ontwikkeling blijf ik heil voor het kerkelijk leven verwachten. Ik loof de veelvormigheid en zie er een hooger standpunt van

ontwikkeling in. En zelfs voor de Kerk, die het zuiverst belijdt, blijf ik steeds de hulpe van andere Kerken in-

roepen, opdat haar nooit te loochenen eenzijdigheid worde aangevuld'. (Blz. 192). Is zijn houding ten opzichte van *Het Gezang* bij den openbaren eeredienst *praktisch* hetzelfde gebleven en met het oog op de bestaande kerkelijke Gezangenbundels even afwijzend als toen hij in 1883 zijn meening daaromtrent uiteenzette (*Tractaat v.d. Reform. der Kerken*, blz. 76, 77), toch valt, bij vergelijking van zijn vroeger standpunt ten aanzien van het vrije Kerklied met zijn latere uitspraak daaromtrent, zeker onderscheid op. Poneerde hij destijds het beginsel: 'In Gods huis niets dan Gods Woord ook in uw lied', in '*Onze Eeredienst* verklaart hij: 'We hebben voor onze Christelijke feestdagen, we hebben voor de verheffing van onze ziel tot onzen Heiland, we hebben voor de bediening van de Sacramenten, voor de bevestiging van leden en ambtsdragers, en zoo ook voor de bevestiging van het Huwelijk, eigen liederen dringend van noode, en die zullen ons door Gods gunste te Zijner tijd ook geschonken worden.' (Blz. 60, 61).

In hetzelfde werk komt uiteraard ook de *predicatie* ter sprake (blz. 271-279). De praktische wenken, daar gegeven, heeft K. zelf in toepassing gebracht. Wat hij kenmerk acht van een goede Gereformeerde preek blijkt inzonderheid in zijn eigen preek, verschenen onder het opschrift: *De verborgene dingen voor den Heere onzen God.* (In: *Uit de Diepte.* Leerr. door de pred. der N. Geref. Kerken (doleerende). XIII en XIV. Amst. 1887), waar hij bij de behandeling van den tekst (Deut. 29:29) waarschuwt tegen het willen indringen in Gods verborgen Raad om een antwoord te vinden op de vraag: Ben ik uitverkoren? Na Calvijn geciteerd te hebben, die tegen bedoelde dwaling eveneens zijn stem verheft, laat K. volgen: 'Laat van dien heilloozen weg toch af, wat ik u bidden moge, en laat u nog veel minder verlokken om zekerheid aangaande uw heil te willen zoeken bij de keurmeesters, die ook uw staat oordeelen zullen. Op al die wegen wordt nooit anders dan óf teleurstelling óf zelfbedrog gevonden, èn de éénige weg, die tot verzekerdheid des geloofs leidt, is de weg die gaat *door het Woord* en u vastigheid doet zoeken in *Christus.* (Blz. 205).

Hoe hoog K. zijn homiletische eischen stelde herinneren zich het best zijn vroegere studenten aan de Vrije Universiteit, die in zijn tegenwoordigheid beurtelings een eigengemaakte 'leerrede' woordelijk gememoriseerd moesten voordragen: 'O dat geduchte Zaterdagmiddaguur, waaraan ik nog niet zonder zekere huivering kan terugdenken!' zoo verklaart jaren daarna een hunner. 'Het beteekende kortweg: de homiletische pijnbank'. (T. Ferwerda a.w., blz. 17, 18).

Maar diezelfde oud-leerlingen getuigen ook van den machtigen indruk, die zijn onderwijs op hen maakte, van de bezieling, die over hen kwam, wanneer zij naar hem luisterden op zijn college-Aesthetiek. Dat over Dogmatiek rekenen zij 'uit het oogpunt van universitair onderricht tot het allerbeste'. Om vorm en inhoud beiden. 'Als Kuyper doceerde, dan hadden wij aan hooren niet genoeg, wij moesten hem ook zien. Want alles leefde in den gloed van stralende energie'. 'Het dogma, zooals hij het ons leerde kennen, had zoo niets van een dorre abstractie, van koel verstandelijke bespiegeling, of van scholastieke, intellectualistische haarkloverij. Het kwam op ons af als een macht, als de macht van de waarheid Gods. Soms tintelde ons het bloed.' En het einde was - niet dat de problemen werden opgelost, maar dat de machtige denker, die in staat was om de moeilijke raadselen met zijn wijsgeerige kennis tot op den bodem te doorvoelen, altijd weer 'de gedachten gevangen gaf onder de gehoorzaamheid van Christus', de problemen legde in Gods handen. 'De philosoof

ging als het moest om 's Heeren wil schuil in de schaduw van den profeet.' (Ferwerda, a.w., blz. 19-23).

Een en ander valt minder op bij kennisneming van het in druk (niet in den handel) uitgegeven ‘college-dictaat van een der studenten’, dat in vijf banden den inhoud bevat van de verschillende *Loci*, zooals K. deze op zijn colleges-Dogmatiek behandelde. Het bezwaar van onduidelijkheid, waarop men bij de lectuur meermalen stuit, komt zeker niet voor rekening van K. Zooals hijzelf in zijn voorrede bij den tweeden druk d^{o}. Jan. 1910 opmerkt, zal wel niemand deze citaten beschouwen als een woordelijke weergeving van wat hij sprak. Een woordelijke opteekening zou den omvang stellig tot het dubbele doen uitdijen. Voor alles, wat in deze dictaten is afgedrukt kon hij dan ook niet instaan, als gaf het overal zijn gevoelen weer. Wie ze echter bestudeert leert er de diepte en de breedheid van K.'s dogmatisch onderwijs uit kennen en wordt versterkt in de overtuiging van zijn buitengewone beteekenis als dogmaticus. Niet het minst komt een en ander uit in zijn behandeling van den *Locus de Providentia.* (Bd. III).

Tot den machtigen invloed, die van Kuyper op zijn studenten uitging, werkte ook dit mede dat hij het studentenhart door en door kende en daarbij warm voor hen voelde. Sterk komt dit uit in zijn *Scolastica of 't geheim van echte studie*, de in druk verschenen toespraak over wat de ouden ‘disciplina scolastica’ noemen, waarmee hij als pro-Rector de lessen na de zomervacantie in 1889 opende, tien jaren later gevolgd door *Scolastica II. Om het zoeken of om het vinden? of het doel van echte studie.* (Beide Amst. Z.j.)

De stichting van de Vrije Universiteit heeft naar Kuypers bedoeling van meet af *nationale beteekenis* gehad. De rede door hem uitgesproken bij haar opening: *Souvereiniteit in eigen kring* was de praktische toepassing van wat hij op principieele wijze had uiteengezet in de lezing (veelbeteekenend door hem zelf aangeduid als ‘een Nederlandsche gedachte’): *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden.* (1874). Het volksdeel, dat hij gaarne ‘ons Christenvolk’ noemt, de ‘pars Christiana’ wilde hij niet beschouwd zien als een fractie, een afgebroken stuk, maar als een nationale partij. Dat volksdeel leefde tot nog toe binnen de kerk- en de conventikelmuren, en gevoelde niet den minsten drang om zich daarbuiten te bewegen en op het publiek terrein van Staat en Maatschappij positie te nemen. Het leefde bij zijn oude schrijvers, zuchtte over de van God vervreemde wereld en verdiepte zich in eigen geestelijke belangen. Hun liefde bekommerde zich om de individueele ziel. Hun Jeruzalem lag zoo vèr verwijderd van het wereldsch gedruisch dat hetgeen ginds omging niet tot hen doordrong. Deze ‘vromen’ lazen Calvijns *Institutie of onderwijzing in de Chr. Religie*; zij bezaten een scherp afgebakende wereld- en levensbeschouwing, en daarbij den zedelijken moed om alleen te staan en te verdragen. Zij gingen door voor achterlijke menschen, lieden van de nachtschool.

In de kringen van deze stillen in den lande, zooals hij ze had leeren kennen in zijn eerste predikantsplaats, zocht en vond Kuyper zijn medestrijders, die met hem leefden uit het geloof dat God Koning is en dat de individuen en de volken geschapen zijn tot Zijn eer. Hier zag hij geïsoleerd van de buitenwereld een godsdienstige en zedelijke kracht aanwezig, die hij bij het officieele Christendom van zijn dagen miste. En het was zijn diepe overtuiging, dat het publieke leven van zijn volk een reformatie zou ondergaan, zoodra in deze kringen een levendige belangstelling was wakker geworden voor de aangelegenheden van hun land. Niet dat zij geroepen waren nieuwe gedachten

te scheppen, nieuwe programs in het leven te roepen, in iets veel hoogers zou hun roeping bestaan: de betooning van het geloof aan de realiteit Gods, die zich in Zijn Zoon

had geopenbaard en verlossing teweeggebracht voor alle tijden en alle geslachten. In deze kringen kwam hem wat anders tegemoet dan het vooruitgangsoptimisme van de liberale propagandisten eener sociale ethiek - een optimisme volgens K. zonder wortel - hier ontmoette hij bij den onverbiddelijken ernst der zondekennis het geloof in God, dien Zijn raad volvoert, en alzoo een toekomstverwachting, waarmede de hoop van den stoutsten wereldverbeteraar in het niet zinkt. Zoo iemand, dan hadden deze niet in tel zijnden, deze op den achtergrond teruggedrongenen, nog wat te zeggen aan de wereld. Hier bij deze boeren en daglooners, wist men nog van een recht Gods op de wereld. Voor sociale en politieke hervormingsmaatregelen voelde men ook onder de groepen der jongere liberalen. Maar de geest, die alleen een wezenlijke reformatie kan bewerken, omdat hij dit ééne beoogt: alle dingen Gode te onderwerpen, woonde naar K.'s overtuiging in de visschers- en boerenwoningen van zijn volk. In zijn eigen leven had hij den geestelijken en zedelijken invloed van deze stillen in den lande ondervonden. Sindsdien was het groote levensdoel, waarop hij aanstuurde, geworden: de bevrijding van zijn ‘kleyne luyden’ uit de boeien, waarin zij geklonken waren, en alzoo de herleving der historische Gereformeerde volkskracht en haar inwerking op heel het volksleven. Daartoe had hij reeds als predikant te Beesd zijn pleidooi gehouden voor invoering van het (toch in wezen niet-Gereformeerde) Kiescollege; daarom ging het hem straks bij zijn strijd voor de Vrije Kerk en de Vrije School. Ook bij de stichting en opbouw van zijn Vrije Hoogeschool bleef daarop zijn oog gericht. Terwille daarvan aanvaardde hij in 1894 opnieuw een Kamercandidatuur om te kunnen medewerken aan de kiesrechtuitbreiding, waardoor het volk achter de kiezers de gelegenheid zou worden geopend zijn stem te doen hooren. Dat hij zoovele jaren buiten het Parlement was gebleven - hetgeen hem wel verweten is - getuigde van zijn inzicht, dat daar voor hem geen plaats was, zoolang hij er toch niet als de gekozene van het Calvinistische volksdeel kon optreden.

Echter niet alleen om het vaderland riep hij dat volksdeel uit zijn schuilhoeken te voorschijn, maar ook om henzelf. Als Calvinist haatte hij de vrome eigenwilligheid niet minder dan de onvrome. Een Christendom, dat niet wil zijn het zout der wereld, was in zijn oogen een niet te dulden halfslachtigheid. Om niet duf en benepen te worden, behoort het geen strijdperk te vreezen. De levenskrachten van het Evangelie openbaren zich dàn eerst, wanneer zij door ieder venster binnengelaten worden of zich toegang verschaffen. De worsteling met de machten der duisternis heeft evenzeer plaats in 's lands raadzalen en tusschen de dreunende machines der fabriek als binnen de Kerk en de gemeenschap. Geen belijder van den Christus mag zich onttrekken aan de roeping, op de bres te staan met het beste wat hem toebetrouwd is, het Evangelie van Christus, opdat Gods heerschappij in haar realiteit uitkomt, zoowel in het politieke als in het publieke leven.

Na gedurende een vijftal jaren (1871-'76) door Groen v. Prinsterer te zijn gevormd aanvaardde hij diens program als erfenis. En bij de uitvoering van de taak, die hij voor zich zag, had hij dit op zijn leermeester voor, dat hij het volk, dat zich aan hem verwant voelde, nader stond dan deze. Hij sprak hun taal. Maar niet alleen in dit opzicht bestaat er bij alle overeenstemming verschil tusschen K. en zijn voorganger. Reeds in het geschrift, waarin K. zich voor het eerst in ruimer kring als staatsman doet kennen (*Het Calvinisme*, *oorspr. en waarborg....*), is iets dat naar dit verschil heenwijst. De titel draagt Groens merkteeken. In plaats van te jagen naar valsche originaliteit

neemt K. diens stellingen over, zonder daardoor in het minst eigen oorspronkelijkheid in te boeten. In deze lezing is niets dat niet onmiddellijk tot Groen is terug te voeren: terminologie, gedachtengang, zelfs keuze der gebruikte litteratuur.

Toch is reeds hier iets dat heenwijst op een verschil tusschen beiden: Groen's liefde tot het Calvinisme kwam in sterke mate op uit historische waardeering; Kuyper deelt die waardeering ten volle, maar legt bijzonder grooten nadruk op de beteekenis van het Calvinisme, als staatkundig beginsel. Zoo grijpt hij hier dan ook wèlbewust terug naar de afzonderlijke volksgroep, waarin hij de 'issus de Calvin' zag. Met dit Gereformeerde volksdeel riep hij een meer direct verband in het leven, en tot zelfstandige organisatie van dezen kring van naaste geestverwanten ontsloot hij den weg. Aan die organisatie zijner anti-revolutionaire partij gaf hij vervolgens beslag door middel van kiesvereenigingen, deputatenvergaderingen, een Centraal-Comité en niet minder door een program van beginselen en actie.

Bij al wat hij voor haar is geweest en heeft tot stand gebracht treedt aan het licht dat Christendom, bepaaldelijk Calvinisme, en democratie voor hem één zijn. Zoo kostte het hem niet veel het deel der a.r. partij, dat weigerde het wetsontwerp-Tak tot uitbreiding van het kiezerscorps te begunstigen, los te laten. In bedoeld partijconflict zou nog een oud zeer hebben nagewerkt. De wijze, waarop destijds de oudere Réveilgeslachten door de kerkelijke democratie in het toen pas ingestelde Kiescollege uit de kerkelijke ambten was verwijderd, had een zekere gevoeligheid gewekt, die vele jaren later een niet te onderschatten factor is geweest bij het uiteengaan van Christelijk-historischen en Anti-revolutionairen. Kuyper zelf moet later weleens erkend hebben dat hij bij de instelling van het Kiescollege al te radicaal was te werk gegaan (Colijn t.a.p.). Maar de logica der ontwikkeling was niet tegen te gaan. Te minder aangezien het volksstemrecht in de Kerk noodwendig als voorbeeld en wegwijzer moest dienen voor de ontwikkeling, die in het staatkundig leven de anti-revolutionaire beginselen tot overwinning (1894) moesten brengen. In dit conflict heeft men mede den eindstrijd te zien tusschen de oude, uit het Réveil voortgekomen Anti-revolutionairen en de door Kuyper geschoolde phalanx.

Sindsdien noemt K. zijn eigen partij nadrukkelijk de 'Christelijk-democratische', waarbij echter niet gedacht mag worden aan het 'aansturen op de democratie als regeeringsvorm'. Dit laatste wijst hij zeer beslist af in naam van het gezag der Overheid, dat het tegenwicht moet vormen als van Hooger hand gegeven tegen den invloed des volks als van beneden opkomend.

Intusschen valt hier een bepaald punt van verschil te bemerken tusschen Kuyper en zijn voorganger Groen, die in de democratie een onheil, een 'ziekte' ziet en die ten opzichte van de benaming 'Christelijke democratie' (in zijn *Ongeloof en Revolutie*) Vinet's kantteekening bij de uitdrukking 'démocratie chrétienne' (van Chateaubriand) overneemt: 'Het toevoegsel *Christelijk* beteekent niets; in een zoodanige woordverbinding verslindt het zelfstandig naamwoord zijn bijvoeglijk naamwoord'.

Het beginsel van Groen, die in het algemeene individueele kiesrecht had gezien de toepassing van de theorie der absolute volkssouvereiniteit en zich tegen het revolutionair karakter daarvan had verzet, was door K. wel nooit verloochend; zelfs had K. een poging gedaan om dat beginsel te redden door zijn 'huismanskiesrecht', doch *in de praktijk* kwam zijn leiding ten opzichte van Tak's kiesrechthervorming neer op een samengaan met de radicale elementen der linkerzijde, terwijl toch het desbetreffend

wetsontwerp inhield een nieuwe uitbreiding van het individueele kiesrecht zonder eenige wezenlijke poging tot organische geleding en daarom allerminst in de lijn van Groen lag.

Ten opzichte van het *Christelijk schoolonderwijs* heeft K. den strijd door Groen begonnen meegestreden en na diens verscheiden voortgezet. Daarin heeft hij een bijzondere plaats ingenomen, doordat hij van de diepe emotie van het volksgeweten, die in het volkspetitionnement tegen de Wet-Kappeyne tot uiting kwam, heeft weten gebruik te maken, om een wapen voor dien strijd te smeden. Deze tijdelijke ontroering heeft hij opgevangen en als drijfkracht gebruikt in een bestendige organisatie. Zijn levenswerk op dit terrein heeft hij echter slechts ten halve kunnen volbrengen, omdat de Anti-revolutionaire partij nog lang niet die positie in het staatkundig leven innam, die zij later verworven heeft. De leuze door Groen noodgedrongen aanvaard: 'de bijzondere school regel, de neutrale overheidsschool aanvulling' heeft K. trachten te verwerkelijken, door in pers en Kamer, straks als minister, de subsidieering en gelijkstelling van het bijzonder onderwijs te bevorderen. Groen had genoemde leuze aanvaard, nadat hij aan het ideaal van een *Christelijke Staatsschool* was gaan wanhopen. Voor dit ideaal heeft K. nooit gestreden, omdat niet deze, maar de *Vrije School* in zijn systeem paste.

De man der 'kleyne luyden' heeft ook den strijd voor *sociale* rechtvaardigheid niet geschuwd. In een tijd, waarin men over het algemeen zich bij de bestaande toestanden berustend neerlegde, wees Dr. K. in zijn intreepreek te Amsterdam (*Geworteld en Gegrond.* 1870) en in zijn rede bij de bevestiging aldaar van Dr. van Ronkel (1873) op de roeping der Kerk haar licht te werpen op de groote sociale vraagstukken. Omtrent denzelfden tijd leidde hij de uitgave in van een naar het Duitsch bewerkt geschrift: *De arbeiderskwestie en de Kerk.* Een woord over het sociale vraagstuk (Amst. 1871) met een voorrede in. Daarbij erkende hij ten volle wat O.G. Heldring c.s. hadden ondernomen, maar strijden tegen een geïsoleerd maatschappelijk kwaad, redden van een enkele is nog wat anders dan een aanvatten met heilige bezieling van het maatschappelijk vraagstuk zelf. En wat enkelen deden, spreekt de Kerk in haar geheel niet vrij. Aan het punt hier in kwestie zijn ook in *Ons Program* verscheiden artikelen gewijd. Nauwelijks is *De Standaard* opgericht, of in dezelfde maand nog (16 Apr. 1872) opent K. zijn artikelenreeks *De Sociale Kwestie* (besloten in het nr. van 23 Mei d.a.v.). In een apart artikel in *De Standaard* bepleit hij het recht van den arbeider op loonsverhooging, omdat de toenmalige loonstandaard, 'den arbeiders nauwelijks de middelen verschaft om van den eenen dag tot den anderen dag zijn moeizaam leven voort te sleepen'.

Klonk zulk een geluid in die dagen vreemd, nòg vreemder, ja revolutionair leek K.'s verdediging van het recht van *werkstaking* als rechtsmiddel, en daarbij van den eisch: *vermindering van werkuren*, zoolang de standaard nog blijft boven tien uren. Het allerscherpst is zijn protest tegen vrouwen- en kinderarbeid. Tegen de Internationale, wier woelingen destijds schrik aanjaagden, waarschuwt hij ernstig, maar het recht en het nut der vakvereenigingen bepleit hij met niet minder kracht. Omtrent de *sociale politiek* door K. èn als lid der Staten-Generaal èn als Minister voor- of tegengestaan vindt men tal van gegevens in zijn *Parlementaire redevoeringen.* Amst. 1908-1910 (Dl. I-III). Ald. 1912 (Dl. IV). Bijzonder zijn parlementaire rede over sociale hervormingen (1 Dec. 1897) getuigt ook van de breedheid van visie, waarmede hij de scholen in de economie teekende.

Onder de publicaties van K. op sociaal gebied verdient bijzondere aandacht de openingsrede voor het Sociaal Congres, den 9en Nov. 1891 te Amsterdam gehouden: *Het Sociale Vraagstuk en de Christelijke Religie* (ald. uitgeg. met een menigte belangrijke aanteekeningen), een rede, die getuigt zoowel van een buitengewone beheersching van het studiemateriaal als van de oorspronkelijkheid en beslistheid, waarmee de nieuwe richting wordt aangegeven. Is de werkman persoon of werktuig? Om deze vraag gaat het K. Hij beantwoordt haar zoo beslist mogelijk. Den werkman als 'een stuk gereedschap' te misbruiken, is en blijft een aanranden van zijn menschenwaarde. Sterker nog, het is een zonde, rechtstreeks ingaande tegen het 6e Gebod: Gij zult den arbeider ook maatschappelijk niet dooden. De sociale kwestie beschouwt hij als voortgekomen uit de gevolgen der Revolutie. Zij behoeft niet in socialistischen geest te worden opgelost. De tegenwoordige toestand, ook volgens K. in die dagen *onhoudbaar*, is dit niet uit bijkomstige oorzaken, maar uit een fout in den grondslag van ons maatschappelijk samenleven. Daarom is noodig een andere inrichting van het maatschappelijk gebouw. Ook K.'s *Standaard*artikelen (voorjaar 1894): *Christus en de sociale nooden* zijn in denzelfden geest. Wat hij beoogt is *Sociale organisatie onder eigen banier* (opschrift boven *Standaard*artikelen, later afz. versch. 1908, over de organisatie van werklieden en patroons onder eigen banier.

De opmerking is gemaakt (Aalders t.a.p.), dat, indien iemand, Dr. Kuyper in zijn vaderland sympathie en antipathie heeft gewekt, hetgeen zich verklaren laat èn uit den aard zijner persoonlijkheid èn uit het stelsel door hem ontworpen en opgebouwd. Dat men hem heeft kunnen noemen een *nationale* figuur, sluit niet uit dat zijn beteekenis in meer dan één opzicht ook vèr buiten de Nederlandsche grenzen erkend is. Dààr gelijk hier heeft het door hem ontwikkelde 'Calvinisme' warme bewonderaars gevonden (W. Kolfhaus, *Dr. Abraham Kuyper*), maar is het ook geoordeeld als een verloochening van het oorspronkelijk Calvinisme. (E. Troeltsch, *Die Soziallehren der christl. Kirchen und Gruppen*; in zijn: *Gesammelte Schriften.* Tüb. 1912 (reg.).

Dr. Kuyper huwde te Warmond met mej. Johanna Hendrika Schaay (geboortig van Rotterdam, overl. te Meiringen (Zw.) 25 Aug. 1899), uit welk huwelijk werden geboren vijf zoons en drie dochters; een zijner zoons (die de voornamen droeg van Mr. L.W.C. Keuchenius, vriend en geestverwant van Dr. K., bekend o.a. als minister van Koloniën in het Kabinet-Mackay) overleed in 1892. De oudste der zoons is Dr. H.H. Kuyper, oud-hoogleeraar aan de Vrije Universiteit; een der andere: Dr. A. Kuyper, predikant bij de Gereformeerde Kerk te Rotterdam. Twee der dochters, wijlen mej. H.S.S. en mej. J.H. Kuyper, zijn mede bekend door hare geschriften.

Van Dr. A. Kuyper bestaan tal van photo's, ook afbeeldingen in caricatuur (met zijn toestemming uitgegeven). In 1936 verscheen in de Libellen-Serie bij Bosch en Keuning te Baarn een nieuwe herziene uitgave van Kuyper in de caricatuur, waarin de voorrede, welke K. zelf bij de vorige schreef, geheel is opgenomen. Van Someren (*Beschr. Catal. v. gegrav. portr.* II. No. 3103) vermeldt een portret van Dr. K. borstb. v. voren en links, in gew. kleed. m. witte das. In ov. Houtsnede door Smeeton Tilly. 8°. (In: *Eigen Haard.* 1880).

Een nauwkeurige opgave (met nadere omschrijving) van Dr. Kuypers geschriften gaf J.C. Rullmann in zijn *Kuyper-bibliografie.* Met een inl. woord van min. H. Colijn. Dl. I. 1870-1879. 's-Gravenh. 1923 (m.e. portr.). Dl. II. 1879-1890. Kampen 1929.

(Tengevolge van het overlijden van Dr. Rullmann op 2 Apr. 1936 is de in uitzicht ge-

stelde voortzetting van dit werk door zijn hand niet meer te verwachten. De uitgave van een derde deel als vervolg of slot is evenzeer noodig als gewenscht).

In den tekst van dit artikel zijn met name K.'s kerkelijke en theologische geschriften meerendeels vermeld[1].

L i t t e r a t u u r: W.F.A. Winckel, *Leven en arbeid van Dr. A. Kuyper* - J.C. Rullmann, *Abraham Kuyper.* Een levensschets. - Dez., *Abr. Kuyper*, in: *Chr. Encycl.* III, blz. 538-548. - P.A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper.* - H.S.S. en J.H. Kuyper, *De levensavond van Dr. A. Kuyper.* - Dez., *Herinneringen van de oude garde.* Verzameld. - [Anon]., *Dr. A. Kuyper in Jezus ontslapen.* Baarn. Z.j. (Voorr. d. 15 Nov. 1920, get. R.C. Verweyck). - *Van Naderbij.* Iets over Dr. K.'s intiemere leven. 1837-1907. In: *Ons Tijdschr.* Jrg. 1908, blz. 465-475. - W.J. Aalders, *Dr. A. Kuyper.* In: *Onze Eeuw.* 21e Jrg. (1921), blz. 184-210; 272-298. - H. Colijn, *Levensber.*, in: *Letterk. Lb.* 1922-23, blz. 41-62. - B.D. Eerdmans, *De Theologie van Dr. A. Kuyper.* In: *Theol. Tijdschr.* 43 Jrg. (1909), blz. 209-237. - C.B. Hylkema, *Oud- en Nieuw-Calvinisme.* (Haarl. 1913). - Vos, *Keerpunt* (sparsim). - Reitsma-Lindeboom, *Gesch. Herv. en Herv. K.* (reg.). - Knappert, *Gesch. N.H.K.* II. (reg.). - v. Veen, *Eeuw v. worsteling* (reg.). - Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel* (reg.). - Dez., *De Doleantie* (reg.). - W.J. de Wilde, *Gesch. v. Afsch. en Doleantie.* (sparsim). - C.A. Lingbeek, *Herinneringen uit den tijd der Doleantie* (sparsim). - W.H. de Savornin Lohman, *Dr. A. Kuyper.* In: *Mannen v. Beteekenis.* (1890), blz. 1-72. - H. de Wilde, *Dr. A. Kuyper in zijn beteekenis voor de politiek v.h. Nederlandsche volk.* - J.R. Slotemaker de Bruïne, *Abr. Kuyper oder Staatsmann und Christ.* Voorts geschriften hiervóór reeds in den tekst genoemd, o.a. J.H. Gunning J. Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken*, waar velerlei omtrent K. is te vinden. Uiteraard is deze litteratuuropgave onvolledig[2]. Voor de overstelpende massa litteratuur betreffende K., in *periodieken* verspreid, moet hier verwezen worden naar Petit's *Repertorium* over de desbetreffende jaargangen. Het weinige, dat daarvan onder bovenst. litteratuuropgave is aangebracht deed vooral bij de bewerking van dit artikel dienst. Nadat dit laatste persklaar was, verscheen nog van de hand van Dr. V. Hepp: *De dogmatische beteekenis van Dr. Abraham Kuyper*, in: *Vox Theologica* 7e Jrg. 1936, blz. 89-100.

[Berend Hendrik Steringa Kuyper]

KUYPER (Kuiper) (Berend Hendrik Steringa), geboren te Groningen den 15en Juni 1787 uit het huwelijk van Gerhardus Kuyper, stadsbouwmeester aldaar, en van Feychijn Steringa (welke laatste van Drenthsche afkomst was), werd den 11en Apr. 1804 ingeschreven in het Album Stud. van de hoogeschool zijner vaderstad. In 1810

1) In 1936 verscheen te Kampen nog uit K.'s nalatenschap: *Twaalf Oud-Patriarchen.* Met een woord ter inleiding van Prof. Dr. H.H. Kuyper. Deze Bijbelsche karakterstudiën bevatten beschouwingen over Adam, Abel, Seth e.a.

2) In den loop van 1936, na de voltooiing van dit art., zag het licht: J.C. van der Does, *De Doleantie in haar wording en beginperiode.* Delft. Z.j., welk boekdeel van 302 bladzijden niet weinig omtrent Dr. K. in verband met de Doleantie bevat, zooals reeds uit de inhoudsopgave blijkt. Tevens zij hier nog verwezen naar het in 1936 ook afzonderlijk uitgegeven boek: *De Doleantie herdacht* (8 verhandelingen uit het driemaandelijksch tijdschrift *Onder Eigen Vaandel*), in 't bijzonder naar de bijdrage (No. 6) van Prof. Dr. Th.L. Haitjema: *De Doleantie en ons kerkelijk vraagstuk*, waarin uitvoerig besproken worden Kuypers grondgedachten en methoden.

aldaar toegelaten als proponent werd hij den 19en Mei 1811 bevestigd te Roden (Dr.) door zijn vroegeren leermeester den Groningschen hoogleeraar Herm. Muntinghe (m. Rom X:17; intr. 26 Mei m. Ezech. XXXIII:7-9). In Sept. 1820 bedankte hij voor

een beroeping naar Vledder. Den 25en Sept. 1825 preekte hij afscheid te Roden (m. 1 Joh. II:24*a*) wegens vertrek naar Winschoten, waar hij ter vervulling van de tweede predikantsplaats beroepen was. Zijn bevestiging aldaar geschiedde den 9en Oct. d.a.v. door Ds. G. Benthem Reddingius, pred. te Assen (m. 1 Thess. II:7, 8; intr. m. Fil. I:8). Van 1826 afbezette hij er de eerste predikantsplaats. In datzelfde jaar bedankte hij voor het beroep naar Wehe en Zuurdijk.

Den 31en Maart 1860 overleed hij te Winschoten. In zijn laatsten levenstijd leed hij aan een afmattende kwaal en aan ouderdomsgebreken.

Hij was iemand van veel studie en uitgebreide algemeene kennis, van uitnemende geestvermogens en wijsgeerigen aanleg. Volgens het orgaan der Ned. Herv. Kerk was hij 'vrijzinnig in zijn godsdienstige begrippen' (*Kerk. Crt.* t.a.p.). Zijn prediking wordt elders aangeduid als 'Bijbelsch, Evangelisch rechtzinnig, verlicht en beschaafd, dikwijls welsprekend, stout en vurig' (*Boekz.* t.a.p.). Het ontbrak hem niet aan menschenkennis.

Hij was een geboren leider van vergaderingen. Tot zijn goede eigenschappen behoorde opgeruimdheid van geest. Uit zijn hieronder vermeld *Gedenkboek* blijkt zijn geschiktheid voor het herderlijk werk. Van menig college was hij lid, o.a. van het Classicaal Bestuur van Winschoten. Jarenlang fungeerde hij als Praetor en als Quaestor van den Ring Winschoten.

Nog op later leeftijd (12 Oct. 1825) legde hij met gunstig gevolg het onderwijzersexamen voor den eersten rang af (Schoolwet van 1806).

Hij was gehuwd met Davina Boterhoven, Amsterdamsche van geboorte, die hem overleefde met drie dochters en een behuwddochter, de weduwe van zijn overleden zoon (zie volg. art.)

Gegraveerde portretten worden van hem niet vermeld.

Van hem zag het licht:

[Anon,] met Th. v. Swinderen e.a. *Brieven geschreven op eene wandeling door een gedeelte van Duitschland en Holland in den zomer v. 1809.* Gron. 1809-'10. 2 dln. 8°. (Kon. Bibl.). - [Anon.] *Uit het gedenkboek uit het leven van eenen dorpspredikant. Levenservaringen en Aanteekeningen.* Winschoten. 1840. 8°. (Kon. Bibl.). (Titel verkeerd opgegeven bij Romein t.a.p.)

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* XII (Bijv.), blz. 130 (onvolledig). - Hs. Borger. - Romein, *Pred. Drenthe*, blz. 99, 100. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 870 (art. v. E. Zuidema). - *Kerk. Crt.* 14 Apr. 1860. - *Boekz.* 1860[1], 454, 455. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 255. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II. No. 3612.

[Gerard David Steringa Kuyper]

KUYPER (Gerard David Steringa), zoon van den vorige, werd geboren te Roden, den 5en Maart 1816. Nadat hij zijn academische studie te Groningen had volbracht (ingeschr. ald. 10 Juni 1834) werd hij den 5en Mei 1841 door het Prov. Kerkbestuur van Friesland toegelaten tot de Evangeliebediening. Na vooraf (van 1843 af) als hulpprediker te Opijnen en Heesselt te zijn werkzaam geweest, werd hij den 6en Aug. 1848 door zijn vader bevestigd als predikant te Someren (m. 2 Cor. I:24; intr. m. Lc. XII:34). Op 2en Kerstdag 1852 preekte hij ald. afscheid (m. Micha V:4*a*),

waarna hij zich den 9en Jan. 1853 verbond aan de gemeente van IJsselstein (m. 1 Thess. V:25), na bevestigd te zijn door zijn zwager A.L. Lesturgeon, pred. te Oosterhesselen (m. 1 Cor. XVI:10*a*). Hij overleed aldaar den 27en Maart 1855.

Niet alleen als ijverig en bekwaam Evangeliedienaar is hij geprezen, maar ook in de letterkundige wereld had hij een goeden naam.

Hij was gehuwd met Henriëtte Antoinette Christine Caroline Lesturgeon, die hem overleefde met twee dochters en een zoon Berend Hendrik, Dr. in de klassieke letteren, in 1901 overleden als rector van het gymnasium te Schiedam (Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 870).

Van G.D. Steringa Kuyper zag het licht:

Agnes. Een berijmd verhaal. Winsch. 1838. 8°. - *Het gewigtigste levensuur.* Raadgevingen en lesjes aan jonge meisjes bij het doen harer belijdenis. Gouda. 1850. 8°. - *Lentebladen.* Woorden des geloofs en der liefde, den jongeling toegesproken in de heiligste dagen zijns levens. Gouda. 1851. 12°. - Voorts eenige preeken. Na zijn overlijden werd van hem gepubliceerd: *Verspreide lettervruchten.* Montfoort 1856. 8°. (Bibl. N. Lett.).

In de volgende tijdschriften vindt men verspreid tal van bijdragen van zijn hand: *De Honigbij* of bloemlezing op het gebied van kunst, wetensch. en smaak; het *Ev. Penning-magazijn.* Maandschr. t. verspr. v. Ev. licht en aankweeking v. Ev. zin ond. alle standen, van welke beide periodieken hij in zijn proponentstijd redacteur was. Als hulpprediker te Opijnen nam hij de redactie op zich van het *Chr. Album.* Woorden v. stichting in onze huiskamers, ter opleiding tot een godsd. leven. In 1847 nam hij deel aan de oprichting van *De Fakkel.* Protestantsch Volksblad, en gaf hij te Zaltbommel een keurig jaarboekje uit, getiteld *Vergeet mij niet* (1844-45), waarin vele bijdragen van zijn hand voorkomen. Ook het gedicht in Jrg. 1844 onder pseudon. *J. van den Dyk* is volgens Huberts, Elberts en v.d. Branden, *Biogr. Wdb. der N. en Z. Ned. Letterk.*, blz. 547 van hem afkomstig (v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I, k. 146 verwart dit pseudon. met dat van R. Bennink Janssonius, n.l. *J. aan den Dijk*, vgl. ook hiervóór Dl. IV, blz. 533). Voorts redigeerde hij de *Stemmen uit Montfoort*, orgaan van het Opvoedingsgesticht voor verwaarloosden aldaar, voor welke stichting hij zich veel moeite gaf. Verder zijn van hem gedichten gepubliceerd in: *Dichterlijk Mengelwerk.* Uitg. d. W. Hecker. Gron. 1836. 8°. (Kon. Bibl.) en in: *Rietscheutgalmen* (Uitgeg. d. A.L. Lesturgeon). Winsch. 1838, 8° (Kon. Bibl.) (v. Doorninck, a.w. II No. 3163), terwijl ook de *Groninger Studentenalmanak* bij dragen in proza en in poëzie van zijn hand bevat. Onder het pseudoniem *Mr. Justus Gosewinus van der Plas* komen ook in het tijdschrift *Gelderland* (red. Mr. W. v.d. Poll, e.a.) eenige bijdragen van zijn hand voor: (v. Doorninck, a.w. I, k. 493).

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 756, 757. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 870 (art. v. E. Zuidema). - *Boekz.* 1855*a*, 336, 437, 573. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 292.

[Cornelis de Kuyper]

KUYPER (Cuyper, Kuiper) (Cornelis de), was opziener en leeraar in de gemeente der Vlaamsche Doopsgezinden te Haarlem, waar hij vermoedelijk ook geboren en overleden is. Zijn geboorte- en zijn sterfjaar zijn onbekend[1)].

Hij heeft zich doen kennen als een der medestanders van Jacques Outerman, eveneens opziener en leeraar in de Vlaamsche gemeente in den Blok aldaar, die, zeer in aan-

1) Blijkens aanteekeningen uit de notarieele protocollen in het Archief der gemeente Haarlem was Corn. de Kuyper op 20 Maart 1617 niet meer in leven.

zien om zijn gaven van verstand en hart, in den kring der zijnen als leidsman was aangewezen, en die ook op de Kuyper overwegenden invloed heeft geoefend.

De rechtzinnigheid van Outerman en enkele zijner geestverwanten onder de Vlaamsche leeraren was niet boven verdenking. In 1604 werd hem en drie zijner medestanders, onder wie C. de Kuyper, openlijk verweten dat zij ‘nieuwe en ongehoorde’ meeningen koesterden, omtrent den eenigen God en de menschwording van den Zoon. Aan Outermans tegenstanders toch was het niet ontgaan dat zijn opvattingen de Sociniaansche gevoelens vrij nabij kwamen. Wèl week hij ten opzichte van het mysterie der triniteit van de Socinianen af en leerde hij in tegenstelling met dezen de praeëxistentie van den Zoon, maar de éénheid van Vader. Zoon en Heiligen Geest achtte hij slechts gelegen in de eenheid van wil en werkzaamheid, en Christus den Verlosser hield hij, in weerwil van diens vóórbestaan, voor een ‘puur mensch’ (v. Slee, a.w., blz. 144: een uiteenzetting van 's mans leeringen vindt men bij Kühler a.w., blz. 94-98). Outerman zelf mocht beweren niets met de Socinianen gemeen te hebben, het viel moeilijk te ontkennen, dat het rechtzinnig gevoelen aangaande de triniteit en de menschwording van Christus een geheel ander was, en dat Outerman en de leeraren, die met hem instemden, een nieuwe leer predikten.

Dit gaf aanleiding tot een heftigen strijd, waarin ook de Kuyper naar voren trad. Van zijn hand verscheen een geschrift, gericht tegen den Amsterdamschen ziekentrooster C. Boeckaert, dat tot titel had: *Eenvuldige Verantwoordinge*, *met corte Verclaringhe onses geloofs vanden eenigen Godt*, *Vader*, *Zone ende Heyligen Geest als oock van de Heylige menschwerdinge onses Salichmakers Jesu Christi*, *grontelick met Godts woort vertoont*, *wt liefden der waerheyt tot dienst van alle liefhebbers der selver. Teghen het onrecht ghevoelen dat nu anno 1600 op een seer onbehoorlicke wyze in Druck is wtghegaen*, *door Cornelis Boeckaert.* Z. pl. en j.) (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.) Blijkens den inhoud doelt de Kuyper hiermede op ‘een disputatie’ van gen. Boeckaert, waarin deze hem een en ander had aangewreven zonder hem daarmede vooraf in kennis te stellen.

Met het meerendeel der oude Doopsgezinden stond de Kuyper evenals Outerman het gevoelen voor dat Christus niet geboren was uit het zondig vleesch van Adam. Hij zou nl. onze Verlosser niet kunnen zijn, indien hijzelf door de geboorte uit een zondig schepsel onder dezelfde wet der zonde gelegen had als alle zaad van Adam. Naar deze opvatting kan Christus naar het vleesch ook niet van David afstammen. ‘De vrucht daer Maria mee bevrucht was, was niet van haren eigenen lichaem. De Sone Gods was in een punt des tijds, 't zy in den hemel, 't zy in het lichaam van Maria *veranderd* in een mensch.’ De Doopsgezinde aanhangers van dit gevoelen legden in Joh. I:14*a*: *Het Woord is vleesch geworden*, allen nadruk op *geworden*, wèl te verstaan: het goddelijk Woord was in Maria vleesch geworden door een wonder Gods, zonder dat er iets van Maria's zondig vleesch bij was.

Daar de Kuyper, die in zijn *Corte Verclaringhe* deze voorstelling van de menschwording des Zoons mede had bepleit, richtten de bestrijders van dit gevoelen zich ook tegen hèm. Pieter Matthijsz had niet alleen Outerman, maar ook de Kuyper op het oog in zijn onder de naamletters *P.M.* verschenen: *Schilt ofte Bescherminge der waarheyt. Tegen der booser lichte Pijlen*, *van eenige geschooten op een grondighe beschrijvinge vanden Eenwesenden Godt* enz. (v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* I, k. 495). Een van de predikanten der Hervormde gemeente te Middelburg, Johannes

Seu, die reeds te voren met de ‘Wederdoopers’ in geschrifte had gepolemiseerd, achtte zich eveneens geroepen

tot bestrijding van de Kuyper door de uitgave van een *Antwoordt op een boecxken van Cornelis de Cuyper genaemt Eenvuldighe Verantwoordinghe* enz. Middelb. 1608. De reeds bejaarde schrijver vergelijkt in dit *Antwoordt* de Kuyper en diens geestverwanten met Satan, die ook verschijnt als een engel des lichts. Evenals Satan bestrijden ook dezen volgens Seu de waarheid onder een schijn en dekmantel van heiligheid, maar tegen de waarheid vermogen hun leugens niet; de schrijver houdt zich dan ook overtuigd dat zijn boekje dat van de Kuyper zal verslaan. Hoewel Mattheus Jezus Christus uitdrukkelijk noemt 'den Zoon van David', betwijfelt de Kuyper dat Jezus' moeder uit Davids geslacht is. Hij wijst er in dit verband op dat in het geslachtsregister bij Mattheus als vader van Jozef wordt genoemd Jakob, terwijl Jozef door Lucas wordt aangeduid als de Zoon van Eli. Hiertegenover verdedigt Seu de uitlegging dat Jakob de natuurlijke vader van Jozef is geweest en Eli Jozefs schoonvader en alzoo de vader van Maria. De door hem bestreden opvatting der 'Wederdoopers' omtrent de menschwording des Zoons wordt door Seu 'erger dan het pausdom' genoemd.

Behalve van dezen Middelburgschen predikant ondervond de Kuyper ook elders in Zeeland bestrijding. Den 4en, 6en en 23en Sept. 1609 had te Zierikzee een dispuut plaats tusschen de Hervormde predikanten aldaar en de Kuyper met twee zijner geestverwanten (*Corte Notulen van seker gespreck*, *gehouden over den Artijckel v.d. Mensch-werdinge onses Heeren J. Chr. tusschen de Predikanten v. Zierikzee ter eene*, *en Cornelis de Cuyper*, *Wederdoopschen Bisschop tot Haarlem*, *Jan v. Voorden*, *Bisschop tot Utrecht en Frans de Knuyt*, *Vermaner* enz. (zie hiervóór Dl. V, blz. 70).

Verscheiden jaren later vond Herm. Faukelius nog aanleiding om te waarschuwen tegen hen, die bovenbedoelde 'nieuwigheydt inde leere drijven', zooals de Kuyper, Outerman, de Knuyt 'ende de meeste part der Leeraren onder de Vlamingen'. Verwijtend merkt hij op dat Adam Pastor tenminste nog gebannen was als verzaker van de Godheid van Christus, maar dat dit niet gebeurd was met lasteraars als C. de Kuyper e.a., die toch ook zooveel rechtvaardige reden tot uitbanning hadden gegeven. Niet minder dan zes godslasterlijke dwalingen meent hij bij deze leeraren te moeten constateeren. Zie: *Kort Verhael van den oorspronck*, *verbeydinghe*, *en de scheuringhe der wederdooperem onder malkanderen*; voorafgaande aan H. Faukelius, *Babel*, *d.i. Verwerringe der Wederdooperen onder malkanderen over meest alle de stucken der Chr. leere.* Hoorn. Z.j. (Voor-reden gedagt. 1 Aug. 1621).

Verdere bijzonderheden uit het leven van C. de Kuyper zijn niet bekend, daar de gegevens in het archief der Ver. Doopsgez. Gemeente te Haarlem ontbreken. Portretten van hem worden niet vermeld.

L i t t e r a t u u r : Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgez. in Holl.* enz. I, blz. 194. - v. Slee, *Socin.*, blz. 143, 144. - Kühler, *Socin.*, blz. 92, 101. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1908, blz. 24-26.

[Françoys Kuypers]

KUYPERS (Cuypers, Kuipers) (Françoys), geboren te 's Gravenhage uit het huwelijk van Gerrit Kuyper en Anna Geertruy de Bruyn (gedoopt ald. 24 Febr. 1692) werd na volbrachte academische studie (aan welke hoogeschool is onbekend) en na daarop gevolgd praeparatoir examen in 1719 toegelaten als cand. tot den Dienst. Den 11en Mei 1721 werd hij bevestigd te Mijnsheerenland door Ds. G. Stampioen, pred.

te Woudrichem (m. Mt. V:14-16; intr. m. Ps. LI:14, 15). Een beroeping nog in datzelfde jaar te Papendrecht op hem uitgebracht werd door den Ambachtsheer ge-

ïmprobeerd. Den 13en Juli 1732 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. 2 Cor. I:12-14) wegens vertrek naar Woudrichem, waar hij den 20en d.a.v. intrede deed (m. Ps. XCV:12-14), na bevestigd te zijn door Ds. G. Sambrinck, pred. te Werkendam (m. Col. IV:17). In 1758 verkreeg hij op zijn verzoek wegens zwakte en ouderdomsgebreken eervol emeritaat. Den 13en Mei 1759 hield hij zijn afscheidsprediking en bevestigde hij tevens zijn opvolger A. van der Palm (m. 1 Cor. XV:58). Nog tal van jaren bleef hij in leven. Hij overleed te Giessen-Nieuwkerk der 18en Sept. 1783[1].

Uit zijn huwelijk met Anna onder de Wijngaard is geboren Gerard Kuypers, die later, vooral als predikant te Nijkerk, zeer bekend is geworden (zie volgend art.). Toen deze zoon de Evangeliebediening te Jutphaas had aanvaard na bevestigd te zijn door zijn vader, wijdde een ongenoemde aan elk van beiden een gedicht (afgedrukt in de *Boekzaal* van Jan. 1746, blz. 120-122), het eene onderteekend *Jachin*, het andere *Boaz*, als waren die vader en zoon voor Neêrland's Kerk wat die twee pilaren geweest zijn voor Jeruzalems tempel.

Op het gebied der catechese heeft Françoys Kuypers zich bekendheid verworven door de uitgave van zijn Schriftuurlijke toelichting van het *Kort Begrip*, waarvan nog na zijn overlijden een elfde druk het licht zag.

Op breedsprakige wijze, zooals reeds uit de titels blijkt, heeft hij in een paar geschriften de Herrnhutters bestreden. Ofschoon hij hen persoonlijk niet kende, was hij hun aanvankelijk, tot in 1737, wel genegen geweest. Daarna echter keerde hij zich tegen hen, waartoe hij aanleiding vond in het optreden van een hunner leiders hier te lande den baron de Watteville, die aan het hoofd stond van de Herrnhuttersche huisgemeente, welke zich gevestigd had op een stuk gronds nabij IJselstein door de prinses-weduwe Maria Louisa (Maryke-Meu) aan von Zinzendorff ter beschikking gesteld met het huis Heerendijk. De Watteville had zich geroepen gevoeld de broedergemeente te verdedigen tegen de beschuldigingen door Prof. J. van den Honert en B. Oyers predikant te 't Waal bij Vreeswijk tegen hen ingebracht. (Zie: W. Lütjeharms, *Het Philadelphisch-oecomenisch streven der Hernhutters in de Nederlanden in de 18e eeuw* blz. 183, 228. Vgl. hiervóór Dl. V, blz. 235). In een tweetal *Godtgeleerde Verhandelingen* (1739, '40) waarschuwde hij alle Gereformeerden tegen de leeringen der Herrnhutters en tegen elken gemeenzamen omgang met deze. Waarschijnlijk gaf hij deze boeken op eigen kosten uit: zijn zoon Gerard, destijds nog op het gymnasium te Dordrecht, schreef er een Latijnsche ode bij aan zijn geleerden vader. In de eerste dezer beide Verhandelingen, bij wijze van Open Brief gericht aan de Watteville, toont de schrijver er zich verontwaardigd over dat de Herrnhutters zich op de Gereformeerde Belijdenis durfden beroepen en hekelt hij hun leugenachtigheden en kinderachtigheden. Nog heftiger dan de eerste is de tweede Verhandeling (Lütjeharms t.a.p.).

Later mengde Françoys K. zich in de polemiek, die ontstaan was tengevolge van de Nijkerksche beweging, waarbij zijn zoon Gerard zoo nauw was betrokken. Een der talrijke, meest naamloos verschenen geschriften, waarin de bedoelde verschijnselen aan kritiek onderworpen en veroordeeld werden, drong hem zich daaromtrent in het publiek uit te spreken; het droeg tot titel: *Aenmerkingen op het Werkjen*, *door Do. Gerardus Kuipers Uitgegeeven*, *met dit opschrift*, *Getrouw Verhael*,

1) De opgave in *Boekzaal* 1783, dat hij bij zijn overlijden 90 jaar en 5 weken oud zou geweest zijn, is met zijn bovenvermelden doopdatum niet in overeenstemming te brengen.

en Apologie of Verdeediging der Zaeken voorgevallen in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe. Waerby gevoegd

is een Verhael Van eenige Geleerde en Onbesproke [sic!] *Menschen*, *die zig eenige dagen te Nieuwkerk opgehouden en de zaken aldaer nauwkeurig onderzogt hebben.* Amst. 1750[1]. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* IV No. 18276). Dezen aanval op het getuigenis van zijn zoon meende de predikant van Woudrichem zijnerzijds niet onbeantwoord te mogen laten, en in 1751 zag van zijn hand een tegenschrift het licht onder den titel: *De saeke Godts verdedigt tegen de menschen*, *of de sogenoemde Aenmerker Op het Getrouw Verhael en de Apologie van Ds. Gerardus Kuypers in 't hemt geset*, *en aan de gantsche werelt ten toon gestelt*, *Door eenen die mede lust heeft* □λη□ε□ειν □ν □γ□π□[2]. (Knuttel a.w. IV No. 18347). Uit het *Voorberigt* blijkt dat K., toen hij vernomen had dat de Leidsche hoogleeraar J. van den Honert de auteur was van de anoniem verschenen *Aenmerkingen* de publicatie aanvankelijk had uitgesteld, en dat hij niet eer tot de uitgave van zijn verdedigingsgeschrift was overgegaan dan *nadat* van v.d. Honert was uitgekomen diens *Vierde Antwoord.... op den derden briev van Do. Gerardus Kuypers....* (Knuttel, a.w. IV, No. 18357), welk antwoord gedateerd is: 20 Sept. 1751.

Bij dit eene geschrift liet F.K. het niet[3]. Het werd nog in 1751 gevolgd door de uitgave van een *Tweede Brief .... Betreffende de allesoverklimmende buytensporigheid van Het vierde Antwoordt van den Professor Joan van den Honert*, *Op den derden Brief van Do. Gerardus Kuypers. Om te dienen tot een Aanhangsel van het Werkje*, *genaamt de Zaake Gods verdedigt....* Gedr. voor reken. v.d. Autheur. 1751. (d. 4 Nov. 1751) (Univ. Bibl. Leiden). Blijkens het *Voorberigt aan den lezer* betitelt K. dit geschrift als *Tweede Brief* in onderscheiding van een Eerste brief, waarmede hij dan bedoelt de 'Voorreden' van een ander boek van zijn hand, dat van de conceptie tot de verschijning lang onder weg is geweest, nl. *Godtgeleerde Oeffening*, *over Psalm XXV:14*, *gehouden in de herberg tot Nieuwkerk op de Veluwe*, *In 't laatste van de maant April des Jaars 1750. Met een omstandig verhaal van de Uytwerkselen en Gevolgen*, *die dezelve aldaar gehad heeft. Tot vriendelijke en getrouwe onderrigting van den Schrijver der Aenmerkingen op 't Verhael en de Apologie van Do. Gerardus Kuypers.* Gedr. voor reken. v.d. Autheur. MDCCLI[4] (Univ. Bibl.

1) In hetzelfde jaar zag het licht: *Egte Brief van D. Gerardus Kuypers*, *Predikant te Nieuwkerk op de Veluwe*: *aan Do. Francois Kuypers*, *Predikant te Woudrichem. Uitgegeven door een van zyne Naastbestaande.* Gor. (Univ. Bibl. Leiden). Deze brief is gedateerd 28 Aug. 1750. Vgl. het hierna volgend art. over *Ger. Kuypers.*

2) Daarbij staat vermeld: 'Gedrukt voor Rekening van den Autheur. En te bekomen bij de voornaamste Boekverkoopers in Holland, en andere Provintiën. 1751.' Dat Kuypers op deze manier zijn geschrift publiceerde, zou er, naar het oordeel van Sepp (*Stinstra.* II, blz. 239), op wijzen, dat zijn vroeger verschenen *Godtgeleerde Verhandelingen* (tegen de Herrnhutters) het publiek weinig bevallen waren. Ook in dit debiet niet slagende maakte hij daarna, op een nieuwe titeluitgave van zijn *De saeke Godts*, zich als de schrijver bekend, zonder dat het hem gelukte (zoo voegt Sepp eraan toe) zijn reeds *à priori* verdacht *patrocinium* gunstig in deze *Saeke Godts*, zooals hij ze noemde, te doen werken.

3) F. Kuypers' *De Saeke Godts* vond terloops bestrijding in *Eenige Vragen*, *voorgesteldt*, *door twee liefhebbers der waarheit aan Do. Gerardus Kuipers*, *Pred. te Nieuwkerk op de Veluwe.... Nevens eenige Aanmerkingen op het onlangs uitgekomen Smaadschrift van deszelfs Vader*, *Do. Francois Kuypers*, *Predikant te Woudrichem.* Amst. 1751. (Univ. Bibl. Leiden). Vgl. over dit pamflet het hierna volgend art.

4) De 'Opdragt' aan Jacobus Willemsen, Prof. in de theol. en pred. te Middelburg is gedateerd 10 April 1751. In het Voorberigt zijn afgedrukt de authentieke brieven, gewisseld tusschen F.K. en de Classis van Gorinchem in zake de approbatie van zijn boek (25 Mei-10 Sept. 1751). Aanvankelijk was K. van plan den *Tweede Brief* te plaatsen bij de uitgave van de

Leiden). In een kort na de uitgave van dit geschrift gehouden Classis contracta te Gorinchem, schijnt besloten te zijn naar aanleiding daarvan een bekendmaking te plaatsen in de *Boekzaal* van Dec. 1751 (blz. 777). Daaruit blijkt dat zij wèl

Godtgeleerde Oeffening (Vgl. zijn Naschrift op de 'Voorreden' hiervan). Later heeft hij evenwel daarvan afgezien. De dusgenaamde Eerste brief is alzoo pas verschenen nà den *Tweede Brief.*

aan de *Oeffening*, maar ‘om gewigtige redenen’ niet aan de daarbij gevoegde Voorrede en Verantwoording, welke voor de eer der Classis zeer nadeelig was, haar approbatie kon verleenen. Nu de *Oeffening* niettemin toch in het licht was gekomen met die bijvoegselen, verzocht zij den lezer, wien deze onder de oogen mocht komen, zijn oordeel op te schorten totdat de geheele Classis nader ‘de eere harer handelingen’ zou hebben gepubliceerd, als wanneer het ‘audi et alteram partem’ der Rechtsgeleerden den lezer zoude in staat stellen, een zuiver oordeel te vellen (d. 2 Dec. 1751).

Hierop gevoelde K. behoefte zich nader te verantwoorden.

Hij deed dit in een *Breede Deductie*, *Strekkende tot noodige verantwoording voor het Gemeen*, *en tot vriendelyke onderrigting van de Eerw. Classis van Gorinchem*, *Over het uytgeeven zyner Godtgel. Oeffening over Ps. XXV:14. Met deszelvs Voorreden en Nodig Voorberigt of Afgeperste Verantwoording. Waar over de E. Classis*, *door haare Moderatores en Gedeputeerden*, *eene Advertentie in de Boekzaal van Dec.*, *1751*, *heeft laaten doen.* Gedr. voor reken. v.d. Autheur [1752][1] (Univ. Bibl. Leiden).

Bovendien zag nog een pamflet van K. het licht onder den titel *Het ja en neen van den professor Joan van den Honert*, *T.H. zn. voorgestelt.* Gedr. voor reken. v.d. Autheur. 1752. Het was gericht tegen een pamflet van laatstgen. hoogleeraar getiteld: *Gerardus Kuipers Ja en Neen*, *uit onderlinge vergelyking van deszelfs Schriften opgemaakt*, *bewesen*, *beredeneert*, *en uytgegeven....* Leiden, 1751 (Univ. Bibl. Leiden) (Knuttel a.w. IV. No. 18361). Op dezelfde wijze, waarop v.d. H. gepoogd had den zoon met zichzelf in tegenspraak te brengen, keerde diens vader zich thans tegen v.d. H.[2]

Uit een en ander valt wel op te maken dat Kuypers het niet alleen als vader het voor zijn veelbestreden zoon opnam, die door v.d. Honert was voorgesteld als een valsche leeraar, maar dat hij inderdaad met diens gevoelens sympathiseerde.

Hij was scriba van de Zuid-Hollandsche synode te Breda 4-14 Aug. 1741.

Portretten van Françoys Kuypers zijn niet bekend.

Behalve de geschriften van F. Kuypers, waarvan de volledige titels hiervóór zijn vermeld, hebben de volgende van zijn hand het licht gezien:

> *Twee Oordeelkundige Verhandelingen*, *de eerste over de woorden v. Joh. in het 7e vs. v.h. V. Kapittel van zijnen eersten Brief.... Waer in de eige Geloofwaerdigheit v. die plaets beweert wort. De twede*, *Over het Getuigenis*, *dat de Joodsche Historieschryver Josephus*, *aen onzen Heere Jezus Christus geeft.* Uit het Fr..... vert. en met kanttekeningen en vele aenmerkingen verm. Dordr. 1729. 8°. - J.C. Mercken, ber. prof. te Oxford, *Oordeelkundige*

1) Hierop zag nog het licht: *Nodig Berigt en Afgeperste Verantwoording*, *ter verdediging van de Handelingen der Eerw. Classis van Gorinchem*, *en van enen harer Visitatores Librorum*, *tegens het zogenaamd Nodig Voorberigt of Afgeperste Verantwoording van Do. F. Kuypers.* Uitgeg. uit naam en last der Eerw. Classis v. Gorinchem. 1752.

2) In de *Voorreden* reageert K. tevens op de handelwijze van den drukker der *Boekzaal*, die geweigerd had een bericht van hem (d. 15 Febr. 1752) tegen de bekendmaking der Classis in de *Boekzaal* van 1751 op te nemen.
Uit de *Voorreden* blijkt dat K.'s pamflet reeds eenigen tijd geleden was afgedrukt en dat een geschikte gelegenheid door hem werd afgewacht om het te laten verschijnen. Vermoedelijk is het pamflet verschenen nog vóór zijn *Breede Deductie*, al is dit, althans uit de geschriften zelf, niet met zekerheid uit te maken.

Aenmerkingen over het Heilig Lyden v. onzen Heere J. Chr., *waar in behalve de verscheidenheid v.d. verzoekingen des Duivels*, *zwaerte des Lydens en menigte v. smaetheden*, *ook de Diepten Godts en des Satans*, *overal worden ontdekt: Om het*

ongeloof te overtuigen of te beschamen, *en het geloof zo wel te verquikken als in het aennemen v. Christus den gekruisten te versterken*, *en tegelyk ook in desselfs liefde en achting te verheffen.* Vert. en uitgeg. met regist. v. teksten enz. Dordr. 1730, '31. 2 dln. 4°. - *Melk voor Zuigelingen*, *of eenvoudige vragen*, *uit de H. Schr.*, *voor Kinderen en Jongelingen*, *zo in jaren als verstant*, *om ze te doen opwassen in de kennisse en genade v. onzen H.J. Chr.* Gor. 1732. 8°. - *Kort Begrip der Chr. Leere*, *door ordre v.d. Nation. Syn. te Dordr..... opgestelt en nu tot nodig onderwys*, *voor de genen die zich willen begeven tot het gebruik v. des Heren H. Avondmaal.... Schriftuurlyk uitgebreidt.* Gor. 1732. 8°[1)]. - *Het beste deel v.d. Zichtbare Kerk, tot het stantvastig aankleven v.d. Here*, *opgewekt en aangemoedigt door het prysselyk voorbeeldt v.d. verstrooide Discipelen*, *en die in de Stadt Antiochiën door geloof en bekeering*, *op hunne prediking*, *den Here waren toegevoegt. Of Godtgeleerde Oeffening over Hand. XI*: *19-24. Geh. a.d. Oudendyk onder de Gem. v. Woudrichem*, *op den tweden Pinxterdag. Zijnde den 10. Juny 1737*. Gor. 1738. 8°. (Vgl. *Cat. N. Lett.* I, k. 735). - *De Eerstelingen v. Morenlandt*, *zich haestende zyne handen tot Godt uit te strekken; of Bekeering v.d. Moorman in deszelfs Begin*, *Voortgang en Einde*, *tot een voorbeeldt*, *voor alle*, *die lust hebben te ontvlieden het verderf*, *dat in de Waereld is door de begeerlykheid. Voorgesteld in eene Schriftmatige Verklaring over Hand. VIII*: *26-40.* Gor. 1438. 4°. - *Ample Brief aan den Heer Frederik de Watteville*, *Voorstander v.d. zogen. Broedergemeente der Herrnhutters*, *thans op den huize 's Heerendyk by IJsselstyn*. Gor. 1739. 4°. - *Godtgeleerde Verhandeling*, *Opgestelt by wyze v.e. Brief aen den Heere Fred. de Watteville*, *Voorstander v.d. zogenaemde Herrnhutters*, *thans op den huyze 's Heeredyk*, *by IJsselstein*, *Waar in de menigte en verfoeyelykheit v.d. Zielverderfelyke dwaalingen der Herrnhuthers*, *zo wel als de bedriegelykheyt v. hunne Verantwoording*, *inzonderheyt in het aanhaalen van onze Ned. Geloofs Belydenis*, *en de ongegrontheyt van hun voorwendsel*, *dat zy die Oude en zo zeer geroemde Boheemsche Broeder-gemeynte souden zyn, onderscheydentlyk wordt aangetoont. Om een ieder te doen zien*, *hoe gevaarlyk het is*, *met dat Volk om te gaan en gemeenschap te oeffenen*, *en allen Leeraren en Opzienderen v. Godts Kerk te doen bedenken en in gedagten houden, hoe omzichtig men behore te zyn*, *om zich*, *indien de Herrnhuthers eindelyk eene Geloofs-Belydenis mogten overleveren*, *door hunne listige streken*, *en dubbelzinnige woorden den schonen schyn v. kinderlyke eenvoudt*, *niet te laten misleiden. Met twee Aanhangsels*, *Behelzende het eerste eenige byzonderheden die tot den Brief aan den Heer*

1) Een elfde druk (80 bladz.) verscheen nog in 1787 te Deventer onder den titel: *Kort Begryp der Chr. Leere. Door order v.d. Nation. Syn. v. Dordr. in den Jaere 1618 en 1619. opgestelt*; *en door de Chr. Syn. v. Zuid-Holland te Breda in den Jaere 1730 den Leeraaren zowel als den Catechizeermeesteren en Krankbezoekeren aan bevolen. En nu Tot een allereerste Handleiding voor de geenen die zig willen begeven tot het gebruik v. des Heeren H. Avondmaal. Eenvoudig uitgebreid.* Op blz. 2 staat: Na kereken-ordeninghe uitgegeven. Op blz. 67-77: Aanhangsel. Over de handelwyze, die men volgens het voorschrift v. dit kort Begryp in het aannemen der Ledematen, te houden heeft. Op blz. 78-80: Der Vromen Troost [9 strofen] op de Wyze v.d. 128 Psalm: of Wilhelmus v. Nassouw. (Bibl. Vrije Univ. Amst.) De titels ook der overige uitgaven van H.'s uitbreiding of Verklaring van het *Kort Begrip* zijn volgens de opgaven niet precies gelijkluidend.

Fred. de Watteville behooren. En Het tweede, *de Conclusie of het besluit v.d. Chr. Zuid-Hollandsche Synodus v. Woerden*, *in de zaake der Herrnhuthers genomen. Met eenige Aanmerkingen ter betooging v.d. nadruk*, *betaamelykheyt en welgegrontheyt v. dat besluyt.* Gor. 1739. 4°. - *De aanhoudende Plasregen in de Gras- en Lentetijt*, *met deszelfs kommerlyke gevolgen*, *den Inwoonderen v. Nederlandt voorgestelt*, *en op het herte gelegt*, *of Verklaring over Amos VIII*:*7-10.* Gor. 1739. 4°. - *Tweede Godtgeleerde Verhande-*

ling, *behelzende eene Getrouwe Waarschouwing en Vriendelyke Raadgeeving aan alle, die onzen Gereformeerden Godtsdienst zijn toegedaan. Om zich voor allen gemeenzamen omgang met de Herrnhuthers zorgvuldig te wagten en door hunne schadelyke en Zielverdervende dwaalingen niet besmet*: *en eyndelyk geheel verdorven te worden. Ter beantwoording aan het Godtvruchtig oogmerk v.h. besluyt der Chr. Synodus v. Zuydt-Holland. Strekkende tot een vervolg op den Brief aan den Heer Fred. Baron de Watteville....* Met een ampele voorr. Gor. 1740. 4°. Het laatste gedeelte bevat een predikatie over Joh. VIII:31-32 tegen de Herrnhutters, getiteld: *Het waare Discipelschap van Jesus en het Vrygemaakt worden door de Waarheyt.* In 1749 volgde een nieuwe uitgave zonder de voorredenen, onder den titel: *Getrouwe Waerschouwing en Vriendelyke Raadgeving aan alle die 't heyl hunner ziele ter harte neemen*, *inzonderheyt*, *die de Hervormde Leere zyn toegedaan; tegen het vreeslyke monsterdier der Herrnhutsche Godloosheyt. - De hooge Noodzakelykheit voor Nederlands Inwoonderen*, *om den Heere ter afwendinge van de hartdrukkende en nog harder drygende Oordeelen*, *en vooral*, *ter bevorderinge v. Ziels behoudenis*, *ernstelyk te zoeken*; *vertoont in twee Predikatiën*; *de ene over Jerem. XIII:15, 16 en de andere over Hos. X:12.* Gor. 1740. 4°. - *Het Landt van Altena gewaarschouwt en ten laatste zwaerlyk gestraft. Vertoont in verscheide Boedt-predikaatsien*, *en een omstandig verhael v.d. vreeslyke overstromingen en verwoestingen op den 24 en 25 Dec*, *1740 en de 29 April 1741 aan het zelve overgekomen. Beneffens noch verscheide Predikaatsien*,[1] *gedur. de overstroming in de Kerk v. Woudrichem gedaan*; *aan 't licht gegeven*, *om elk een tot bekeering en Godtzaligheit*, *ter afwendinge v. verder gedreigde oordelen*, *op te wekken.* Gor. 1741. 2 dln. 4°. (*Boekz.* 1741*b*, 220, 455). - *Michtam le David*, *d.i. Davids Goude Kleinood of Verklar. v.d. 16. Ps.* In verscheide Predikaatsiën. Rott. 1752. 4° (*Cat. Bibl. Th. School.* Kampen, blz. 335).

Na Kuypers' overlijden verscheen nog een Leerrede vroeger door hem gehouden over Luc. XIX:10. Gron. 1786 en een bundel van door hem vervaardigde gedichten onder den titel *Mijne dichtoeffeningen.* Leid. 1786.

In afzonderlijke uitgave bewaart de Kon. Bibl. van hem dit tweetal gedichten: *Hartelyke zielszugt Op de Afbeelding van W.K.H. Frizo*,.... *Prince v. Oranje.... Uytgeboezemt in.... 1730.... En nu aanvankelyk vervult in.... 1747*, *Toen Zyne.... Hoogheyt tot Stadthouder*,.... *eerst v. Zeeland*, *en toen v. Holland.... uytgeroepen is.* In plano, een blad. - *Weergalm van de hartelyke zielszugt* enz. (als 't voorg.).... *Gehoord in alle de Steden van ons lieve Vaderland*, *Toen Zyne Vorstelyke Hoogheyt.... tot Stadthouder.... is verklaart....* In plano, een blad. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* IV No. 17649, 17650).

Voorts bezorgde hij de uitgave van een werk, samengesteld door den in 1741 overleden predikant van Sliedrecht Cornelius van Rie. Volgens mededeeling van F. Kuypers in de Voorrede van zijn hand lag het al meer dan 30 of 40 jaren in manuscript, en was het destijds ook door de Classis van Zuid-Holland goedgekeurd voor den druk. Tengevolge van den dood van den auteur kwam het plan daartoe niet tot

1) Hiertoe behooren o.a. *Algemeene opwekking om aan de elendigen.... hulpe te bieden.* Gor. 1741. En: *Het Gebedt van Jeremia in de Babilonische gevangenisse.* Gor. 1741.

uitvoering, totdat van Rie's nagelaten kinderen, met wie Kuypers bevriend was, besloten op aanraden van verschillende predikanten en hoogleeraren het alsnog te laten drukken, waartoe zij het aan K. ter hand stelden met verzoek er een uittreksel van te maken ter plaatsing in de *Boekzaal.* K. voldeed aan dit verzoek, maar de drukker van de

Boekzaal weigerde de plaatsing. Drie of vier jaren nadat het handschrift onder zijn berusting was gekomen, werd het afzonderlijk met slechts enkele emendaties uitgegeven onder den titel: *Naspeuring van Bijbel-tyden*, *of tijdtreekenkundige Bybel-openingen*, *van Genesis tot de Openbaaring van Joannes*, *met wegneeming van Schynstrydigheden ter eere van de Goddelyke waerheidt*, *duidelyk en volzeeker*, *in hunne ordre aangeweezen*; *met vereffening van de waereltsche tydtreekening, en lichtgeeving aan veele plaatsen der H. Schrift*, *waar van 'er eenige*, *wat breeder behandelt*, *hier meede zyn ingelyft. Met eenige weinige aanmerkingen*, *en noodige registers*, *zoo van de daarin voorkomende zaaken*, *en van de opgehelderde*, *en breeder behandelde Schriftuurplaatsen*, *als van de Hebreuwsche en Grieksche woorden, en veele aangehaalde Oude en Nieuwe Schryvers.* Door Francois Kuypers, rustend pred. te Woudrichem. 3 dln. Amst. [Z.j.] (Bibl. Vrije Univ. Amst.). De uitgave is opgedragen o.a. aan Prof. G. Kuypers te Groningen, den vroegeren Nijkerkschen predikant. Van de *gedichten aan Fr. Kuypers*, die haar vergezellen, is het eerste onderteekend: Chr.F. Kuypers (zoon v. Prof. G.K. en kleinzoon van Fr. Kuypers). Gron. 1772.

Het boek is voorzien van een aanbeveling van B. de Moor in een ‘Brief’ aan den drukker (d. 9 Dec. 1768), waarin de Leidsche hoogleeraar verklaart, na reeds ongeveer zestien jaar te voren zijn beoordeeling van dit werk te hebben gegeven, dat hij zich over de thans voorgenomen uitgave verblijdt.

Als aanhangsel op Kuypers' voorrede is geplaatst een aanhaling uit C. v. Rie's leerrede getiteld: *Geestelijke dronkemaar King der Priesteren* enz. (Jerem. XXXI:14.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VII, blz. 137. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 563 (art. v. F.S. Knipscheer). - Hs. Borger: (Een en ander onvolledig). - Ypey, *Gesch. Kr. Kerk 18e e.* Dl. VIII, blz. 96. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* Ill Aant. blz. 204: IV. Aant. blz. 5. - Sepp, *Stinstra* II (reg.) - *Boekz.* 1783*b*, 350, 351.

[Gerard Kuypers]

KUYPERS (Gerard) werd 11 Oct. 1722 geboren te Mijnsheerenland uit het huwelijk van Ds. F. Kuypers (zie vorig art.) en Anna Onderdewijngaard. Na onder den bekwamen rector Matthias Bax het Dordtsche gymnasium bezocht te hebben, liet hij zich 19 Sept. 1739 te Leiden als stud. in de theol. inschrijven[1)]. Hij was hier kweekeling van het Staten-college. Hij studeerde philosophie bij Wittichius en Musschenbroek, Grieksche letteren en oudheden bij Hemsterhuis en Haverkamp, geschiedenis en welsprekendheid bij Burman; voorts volgde hij de colleges van T.H. en van J. van den Honert, van Wesselius, van Alberti, van wien hij later zou getuigen, dat zijn ‘solide onderwijzingen en nobele leertrant’ hem zeer behaagden (*Pleitgeding*, 298), en niet het minst van Alb. Schultens. Bij zijn hoogleeraren genoot hij een goeden naam: zoo wees J. van den Honert hem, twee jaren aaneen, tot praetor op één zijner colleges aan. De ‘groote en onvergelijkelijke Godgeleerde en taalkundige’ Schultens, die tevens regent was van het Staten-college, wist zijn interesse voor de studie der Semietische letteren op te wekken. Ook na beëindiging zijner studiejaren zou Kuypers het contact met dezen vereerden leermeester blijven onderhouden; en in 1750 zou hij, naar aanleiding van diens sterven, opmerken: ‘aan wien ik met

1) In het *Alb. Acad. Lugd. Bat.*, 979, staat zijn leeftijd, wel ten onrechte, als 20 jaar opgegeven.

dankzegginge tot God gedenke, dat ik aan zijne voeten heb mogen zitten. Dog helaas!
tot een onherstelbaare schaade ons

nu door den dood ontrukt' (*Getrouw verhaal*, 85). Onder zijn mede-studenten sloot Kuypers vriendschap o.a. met den neger J.E.J. Capitein. Toen deze in 1742 zijn disputatie verdedigde, en eenige vrienden hem bij die gelegenheid 'gelukwenschingen' toebrachten, leverde ook Kuypers een 'ode gratulatoria', waarin hij de gulden vrijheid in het land der Bataven bezingt alsmede Capitein een goede reis toewenscht naar zijn geboorteland St. George d'Elmina. Kuypers zelf sloot zijn academische studie af met de verdediging van een *Dissertatio academica ad varia Veteris Testamenti loca ex dialectis vindicata et illustrata* alsmede van een dertiental theses, welke verdediging op 29 Juni en 3 Juli 1743, onder het praesidium van A. Schultens, plaats had[1)]. Niet zonder overleg met denzelfden leermeester deed hij, uit Amsterdam, reeds 1 Mei 1745 een nieuwe publicatie volgen, waarin hij, nog meer dan in de genoemde dissertatie, blijken aflegde van zijn bijzondere bedrevenheid in de Arabische taal. Hij bezorgde n.l. een. tekstuitgave, met een grootendeels nieuwe vertaling in het Latijn en gevolgd door aanteekeningen, van *Ali ben Abi Taleb Carmina* (Lugd. Bat., 1745). In de voorrede wees hij op het belang van de beoefening der Semietische talen in het algemeen en van het Arabisch in het bijzonder voor de kennis der Heilige Schrift. De minder gunstige beoordeeling, welke dit geschrift bij Reiske heeft gevonden, moet vermoedelijk aan onzuivere motieven worden toegeschreven (J. Nat, *De studie van de Oost. talen*, 65). Zoo legde Kuypers er zich op toe 'om uyt de andere Oosterse taalen de woorden van het Oud Verbond ligt toetebrengen'. Dit gold bij sommigen als een misdaad of als een tijdverkwisten of zelfs als een halve ketterij; 'men word verdagt, als men uyt die Heidense Arabieren en andere de stukken en brokken der oude Hebreeuwse taal zoekt optecieren' (*Pleitgeding*, 227).

Intusschen was Kuypers, na in 1744 candidaat geworden te zijn in de classis Gorinchem, te Amsterdam als hulpprediker benoemd voor Ds. Joh. Costard de la Moraisière. Gelijk hij zelf te kennen gaf in een paar brieven van 8 Maart en 9 Juni 1745, waarvan later door een onbekende eenige brokstukken zijn gepubliceerd (*Verzaemeling van stukken*, 1752, 3), nam hij hier zijn werk met genoegen waar. Ook gebeurde het verscheidene malen, dat sommigen, onder zijn prediking, begonnen te schreeuwen; in dergelijke dingen meende hij bewijzen te vinden van Gods zegen op zijn werk. Hierdoor werd hij getroost over het feit, dat een beroep naar de kerk van Sloten hem ontging. Een roeping naar St. Petersburg sloeg hij daarna af. Maar toen in Oct. 1745 de kerk van Jutphaas hem beriep, besloot hij te gaan. Hier hield hij 5 Dec. d.a.v., na door zijn vader bevestigd te zijn, zijn intree met Ex. 33:12-14 (*Boekz. 1745b*, 504 v., 729).

Naar het schijnt, vond zijn prediking te Jutphaas weinig ingang. Met bijzonderen ijver legde hij zich hier op de studie toe. Hij schrijft aan zijn vriend J.J. Schultens, die toen aan de Academie te Herborn doceerde: ''t Orientaalse word my soo soet dat ik nagt en dag niets anders doe' (*Univ. bibl. Leiden*, *B.P.L. 245*, *XII*; ged. 22 Jan. 1748). Bij de bestudeering der 12 kleine profeten bemerkte hij in de Statenvertaling alsmede in de commentaren 'ontelbaare onverstaanbare absurde dingen'. Als een Prinsgezinde leeren wij hem kennen uit de volgende opmerking: 'de publieke zaken zijn zeer verwardt, egter schynt Louis niet veel nog te willen onderneemen, alzoo hy nu niet kan hopen dat alles zoo ligt voor hem zal opengaan als voor heen.' In het voorjaar van 1748 heeft hij de Panduren, Croaten en Ulanen, de Russische troepen

1) Deze *Dissertatio* is, behalve aan 6 professoren, opgedragen ook aan zijn vader.

welke ten getale van 30.000 man in den oorlog tegen Frankrijk hulp zouden verleenen, in Brabant in oogenschouw genomen; waarvan hij in 1785 de voor menscheneters beangste Groningers zou verzekeren: ‘'t waren menschen evenals wij’ (*Neerlandsch staatsorkaan*, 43).

Kuypers werd 14 Febr. 1749 uit een zestal, dat vooraf door den kerkeraad uit een tal van 18, een ‘grote nominaatsie’, was samengesteld, te Nijkerk op de Veluwe als predikant gekozen. Hij nam dit beroep aan, en deed 27 Apr. d.a.v. intrede (m. Hos. 2:20-22), na bevestigd te zijn (m. Jes. 52:8) door zijn ambtgenoot Joh. Jac. Roldanus (*Boekz. 1749a*, 231 v., 577 v.).

De geestelijke toestand der gemeente, door welke Kuypers overigens met liefde en achting werd ontvangen, was droevig, ‘'t Was een plaats, eeven als een ander Gerar, daar weinig vreeze Gods gevonden wierd’. De godsdienst droeg er bij velen een sterkvormelijk karakter. Zelfs de leden van den kerkeraad begaven zich, na afloop der godsdienstoefening, naar herberg en kolfbaan. Kuypers, die een uitstekend kanselredenaar was, kreeg echter met zijn ontdekkende prediking ingang bij de gemeente. Een eenzijdig wetsprediker, als hoedanig men hem wel heeft voorgesteld, was hij niet. ‘Ik behoore geenzints tot die Leeraars die wel om het doorwonden, maar niet om 't heelen denken, ik weet dat de verbreizeling groot genoeg is, als zij maar na Jezus dreift ... Daarom behandelde ik die menschen op deeze wyze, dat daar de wet het hart benauwde, ik hen het Evangelium, dat Christus zonder dekzel voorstelt, verkondigde’ (*Getrouw verhaal*, 14 v.). Een getuigenis in gelijken zin omtrent Kuypers werd ook door andere, tot oordeelen bevoegde personen afgelegd; zoo merkte Ds. W. van Eenhoorn op, dat hij ‘wel eene zware stem en geene onaangename gaven hadde, doch hoewel zeer ernstig, echter niet meer beweechelyk predikte als andere zyner Medebroederen’ (*Onpartydige Aanm. door Eireenophilus*, 7). Toen Kuypers begreep, dat men aan zijn prediking alle aandacht schonk, stelde hij een wekelijksche, openbare catechisatie op Maandagavond in, alwaar hij, in aansluiting bij de gehouden predikaties, de theologische waarheden behandelde, om op deze wijze het onderzoek van Gods Woord te bevorderen. Daar hij het verder noodig achtte meer persoonlijk contact met zijn gemeenteleden te verkrijgen, zocht hij hen des Zondags, na afloop der godsdienstoefeningen, in hun huizen op; hij deed dan bij de aanwezigen onderzoek naar elks vordering op den weg des levens, om vervolgens met hen te bidden. Spoedig bleek geen huis groot genoeg te zijn om alle belangstellenden te bevatten.

Als vrucht van dezen arbeid kwamen verscheidene personen tot geloof en bekeering. Aanvankelijk ging dit in alle stilte toe. Op den 9den Nov. 1749 begon echter onder de prediking van Ds. Roldanus een oude vrouw luide te jammeren. Daarna deden zich dergelijke verschijnselen eveneens onder Kuypers, en zelfs in toenemende mate, voor. Nadat Kuypers op 16 Nov. over Ps. 72:16 gepreekt had, welke preek een buitengewonen indruk maakte op de schare, werden den volgenden avond in de openbare catechisatie de gemoederen hevig bewogen. ‘Traanenbeeken wierden er gestort, en teegen het einde van den Godsdienst wierd veel geween gehoort; ja omtrent of onder het geeven van den zeegen zommige, zeer bevreest zynde en bevende, vielen neerder voor de voeten, konnende niet staan van weegen de beroering, die de levende indrukken hunner zielsnooden in hunne lichaamen werkte. Onder welk alles deeze en geene hunne gezellen toeriepen, *spiegel uw aan my, en ziet hoe bitter de zonden vallen*’. Deze beroeringen, waarbij de menschen door groote angsten gekweld werden en uitbraken in

schreien en roepen, terwijl er soms hevige lichaamsbenauwdheden mede gepaard gingen, en die omstreeks Mei 1750 het hoogtepunt bereikten, hebben de gemeente van Nijkerk en eigenlijk het geheele land, gedurende geruimen tijd, in opschudding gebracht. Toch droegen zij verre van een algemeen karakter. Kuypers deelt dienomtrent in zijn *Getrouw verhaal* mede: ‘Zeer veele nochtans, en wel de meeste, zyn onder dit alles op eene zeer stille en bedaarde wyze werkzaam geweest, leggende die zaaken weg in hunne harten, 't welk de gemeenste weg is geweest van verre de meesten die tot bevestiging gekomen zyn; zynde vervolgens alle die een geloofsoog gekreegen hebben op het Lam Gods, dat de zonden der werelt wegneemt, bewaart voor eenige diergelyke beroeringen, gelijk 'er ook noch een groot getal is, die zeer bedaart zoeken na den weg des levens’. De genoemde verschijnselen kwamen met name voor bij personen, die tevoren in de wereld hadden geleefd, en die ten opzichte van de waarheden des geloofs vrijwel onkundig waren.

Door Kuypers' prediking werden velen, uit alle groepen der bevolking getrokken. Dat het den meesten inderdaad ernst was met hun bekeering, bleek uit den gewijzigden levenswandel, die zich in het stadje openbaarde. ‘De geheele plaats heeft als eene andere gedaante gekreegen. Eene uytwendige bekeering is by veelen: de roepende zonden zyn zeer gedaalt. In den geheelen Winter zyn de herbergen leedig geweest, en de Kerk byna te kleyn. In plaats van kaarten en dobbelsteenen ziet men den Bybel. In plaats van vloeken hoort men bidden en Psalmgezang. In plaats van haat en nyt herleeft de onderlinge liefde en eendragt. Waarlyk vrugten die uyt geene quaade wortel spruyten, maar veel eer blyken geeven van een regt geaart gemoet.’

Aanvankelijk nam Ds. Roldanus tegenover de beweging een afzijdige houding in, hetgeen aanleiding heeft gegeven tot het gerucht, dat Kuypers in onmin zou leven met zijn collega. Maar reeds vrij spoedig is hij met Kuypers medegegaan, zij het ook dat hij zich zooveel mogelijk op den achtergrond bleef houden. Wat Kuypers zelf betreft, met zijn licht ontvlambaar gemoed en in zijn vreugde over den bij zonderen zegen op zijn werk, schijnt hij in den beginne niet de gewenschte omzichtigheid betracht te hebben. Heel gauw begreep hij echter, dat, vanwege de goede orde, de beroeringen in de kerk niet geduld konden worden. Daarom poogde hij de desbetreffende personen te bedaren, en liet hen, toen dit niet hielp, buiten het kerkgebouw brengen. Ook gaf hij hun wel den raad, geneesmiddelen te gebruiken. Op zijn voorstel heeft de kerkeraad daarna den 29sten Oct. 1750 eenparig eenige doeltreffende maatregelen genomen[1]. Voortaan zouden allen, ‘die tot die Godsdienststoorende uiterstens overslaan, 't zy door convulsien, stuiptrekkingen, vreesselyk schreeuwen en diergelyke lichaamsberoeringen, die de verkondiging des Woords stremmen, terstont op order van den leeraar die predikt, ter Kerke worden uitgedraagen in de consistorie of elders’. De personen, die voor deze dingen een bijzondere vatbaarheid bezaten, zouden verzocht worden in de nabijheid der deuren te gaan zitten. Eindelijk werden de ‘oefeninghouders’ verplicht, op straffe van kerkelijke censuur, overeenkomstig deze kerkeraadsbesluiten zich te gedragen. Dank zij mede deze maatregelen is het toen gelukt, aan die eigenaardige verschijnselen langzamerhand een einde te maken.

1) Volgens Ypey, *Gesch. Kristl. Kerk 18e eeuw*, VII, 107, heeft de overheid aan Kuypers ‘eenen gebiedenden wenk’ gegeven om de ongeregeldheden in zijn gemeente dadelijk, naar vermogen, te stuiten.

Naar aanleiding van deze gebeurtenissen te Nijkerk, welke door soortgelijke verschijnselen in verscheidene plaatsen des lands werden gevolgd, heeft zich een levendige

pamflettenstrijd ontwikkeld[1]. Deze is begonnen met de uitgave van *Copye van drie brieven geschreeven van D*^{o}. *Gerhardus Kuypers*, *predikant te Nieukerk. Twee aan zyn Ouders*, *en een aan D*^{o}. *Wolterbeek te Deventer. Over de Wonderlyke Beroeringen van het Doodelyke en Geestelooze Israël*, *en met den Zeegen daar over*, *ter dier zelver Plaatze*, *den 19 November*, *25 dito 1749 en den 16 January 1750.* Amst.[2] (Leid.), terwijl omtrent diezelfde brieven berichten werden opgenomen in den *Nederl. Criticus*, no. IV-VI, o.a. onder het opschrift: *Extract uit een Missive van Knipperdolling aan Jan van Leiden.* Kuypers plaatste toen in de *Haagse Cour. van 13 April* en in de *Boekz. van Mei 1750* een *Bekentmaking*, waarin hij mededeelde dat die uitgave buiten zijn medeweten was geschied, en voorts verklaarde dat inzonderheid de twee eerste brieven 'zeer verbastert, vervalscht en verdraait' waren. In Juni verscheen daarop een anonieme *Brief van een vader aan zyn zoon*, *over twee brieven van een zoon aan zyn vader*, *wegens het berugte werk te Nieuwkerk.* Amst., 1750[3] (Bibl. Vrije Univ. Amst.), waartegen Kuypers weer een *Bekentmaking* liet opnemen in de *Boekz. van Juni 1750.* Intusschen had Ds. Phil. de Roy van Aalten een *Brief ... rakende de ongewoone veranderinge en bekeeringe in de gemeinte te Aalten.* Zutph., 1750[4], gepubliceerd. Hiervan verscheen in Juli een zoogenaamde tweede druk: *met eenige ingevoegde Aanteekeningen*, *door een Liefhebber der Waerheyt* (Kn. 18279); welke aanteekeningen later zijn gebleken van Prof. J. v.d. Honert afkomstig te zijn, zoodat Kuypers kon beweren, dat V.d. Honert den strijd tegen hem was begonnen, wijl hierin ook over Nijkerk werd gehandeld[5]. Van den Honert schijnt eveneens de hand gehad te hebben in de *Nodige verantwoording weegens den brief van een vader aan syn soon*, *geschreven over de twee brieven van een soon aan syn vader*, *betrekkelyk tot het Berugte Werk te Nieuw-kerk.* 's Hage, 1750 (Leid.). De verschijning van een *Brief*, *geschreven uit Nieuwkerk door een Vader* [J. Hardes] *aan zynen Dogter*, *wegens het berugte Werk der Bekeeringen aldaar.* Amst., 1750 (Kn. 18273), was oorzaak dat Kuypers hiertegen schreef: *Aanmerkingen op den Briev geschreeven uyt Niewkerk.* Utr., 1750 (Kn. 18274). In verband met de Nijkerksche gebeurtenissen verschenen, omstreeks dezen tijd, nog: *Spoore aan Do. G. Kuypers om zyn beloofde Brieven*, *over de bekeeringe te Nieuwkerk*, *uyt te geven* [gedicht door 'Pro Veritate']. Amst., 1750 (Bibl. Vrije Univ.); *Copia van een Brief uit Campen* [van G. Hemsing, praeceptor aan de Lat. school aldaar en proponent], *over het werk Gods in Niekerk*, *gedateerd den 1. Mey 1750.* Embden, 1750[6] (zie *Ned. Jaerb.*, *1752*, 657-661); *Twee Brieven ... van twee onpartydige Personen aan hare Vrienden*, *wegens het wel berugte Werk der*

1) De meeste dezer geschriften vindt men vermeld bij Knuttel of opgenomen in de drie bundels *Tractaten van 't Nieuwkerksche Werk* ter Univ. bibl. te Leiden (980 F 3, 4 en 5). In de boven opgenomen bibliographie wordt er kortelijk heen verwezen met: Kn., en: Leid.
2) Een andere uitgave, welke eenigszins afwijkt, 'gedrukt voor J.T.' bij Kn. 18271. - Nog in 1847 verscheen er te Utrecht een nieuwe uitgave: *Eenvoudig verhaal van de bekeering van een aanzienlijk getal menschen te Nijkerk op de Veluwe; in den jare 1749* (Bibl. Vrije Univ.).
3) Een tweede druk is in Aug. 1750 verschenen (*Boekz.*, *1750b*, 227).
4) Reeds spoedig volgde er een tweede druk, '*vermeerdert met een tweede Voorreden*' (Kn. 18278).
5) De uitgevers Wor, Vieroot en Borstius te Amsterdam desavoueerden het bovengenoemde geschrift (*Boekz.*, *1750b*, 111 v.)
6) Deze brief werd buiten weten van Hemsing uitgegeven (J. v.d. Honert, *Briev ...* (Kn. 18344), 83).

Bekeeringe tot Nieuwkerk. Leeuw., 1750 (Kn. 18272); *Godtvrugtige Vermaningen aan alle Vromen in de Provintie van Frieslandt. Handelende over de Bekering van Nieuwkerk en Aalten. Zynde een Missive geschreven van Amersfoort door een Geoeffent Christen*, *welkers onwrikbare*

Grondstellingen zyn, *dat het zonder Geloof en Heiligmakinge onmogelyk is God te behagen.* Leeuw., 1750. Omdat een door Kuypers toegezegd verhaal van de Nijkerksche beweging lang uitbleef, werd door 'een van zyne naastbestaande' uitgegeven: *Egte brief van Ds. Gerardus Kuypers ... aan Ds. Francois Kuypers* [28 Aug. 1750]. Gorinch., 1750 (Leid.), waarin hij van dit uitstel rekenschap gaf. Reeds in Sept. volgde toen echter zijn *Getrouw verhaal en Apologie of verdeediging der zaaken voorgevallen in de gemeente te Nieuwkerk op de Veluwe.* Amst., 1750 (Kn. 18275).

Van verschillende kanten werd op dit geschrift gereageerd, n.l. in een *Brief aan ... G. Kuypers ...*, *behelzende eenige Aanmerkingen op zyn Getrouw verhaal en Apologie.* Amst., 1750 (Kn. 18277); in een *Brief van Twee vrienden aan D^o^. Kuipers*, opgenomen in den tweeden druk van een pamflet tegen Ds. De Roy[1)] (zie het onder de litt. vermelde *Register*, 9); in een spotdicht van Jacques Branoe onder den titel: *Beeldtenis van den ieverigen en getrouwen harder D^nus^. Gerardus Kuipers*, *...; met eigen natuurlyke Verwen afgemaald volgens zyn onlangs nu uitgegeven Getrouw Verhaal.* Dordt, 1750 (Leid.); en vooral in de door prof. J. v.d. Honert anoniem opgestelde *Aenmerkingen op het werkjen*, *door D^o^. G. Kuipers uitgegeeven ... Waerby gevoegd is een verhael van eenige Geleerde en Onbesproke Menschen*, *die zig*, *eenige dagen*, *te Nieuwkerk opgehouden*, *en de zaken aldaer nauwkeurig onderzogt hebben.* Amst., 1750 (Kn. 18276)[2)]. V.d. Honert had een aansporing om te schrijven ontvangen van Eusebiophilus in diens *Brief aan ... J. v.d. Honert*, *wegens de wondere Bekeeringen van Nieuwkerk en Aalten.* Leeuw., 1750 (Kn. 18282)[3)].

Verder zagen omstreeks dien tijd tegen de Nijkerksche beweging het licht: *Nieuw beproefd Geneesmiddel ...*, *Ter gelegenheit van de berugte Nieuwkerksche en de Aaltensche Bekeering*, *... uitgevonden door een Docter in de Medicijnen.* Leeuw., 1750 (Kn. 18284); *Brief van Pius Logophilus ... wegens de Beroeringen te Huizen.* Harl./Amst., 1750 (Kn. 18283); *Verdediging der Jansenisten*, *omtrent de Bekeering by 't Graf van den Abt Paris*, *tegen de Convulsionarissen van Nieukerk; in een Brief aan de Heer G. Kuipers ... voorgesteld door Zeelanders Neef.* Harl., 1750; *Brief aan den Heere N.N. rakende de ongewone Veranderinge en Bekeeringe te Nieukerk en Aalten enz. hebbend zyn Reflecci op de onlangs uitgegevene Brief*, *geschreven aan de WelEdele Juffer N.N. door Phil. de Roy.* Amst., 1750; *Lofzang ter eere van de Bestrijders der hedendaagsche Dweperye* [door Philip Zweerts]. Amst., 1750; en het bekende, meer algemeen gestelde geschrift van Joh. Stinstra, *Waarschuwinge tegen de Geestdryvery vervat in een Brief aan de Doopsgezinden in Friesland.* Harl., 1750[4)] (Kn. 18285).

1) *De onfeilbare proef-steen van de nieuwe en zeldzaame Bekeering.* Leeuw., 1750 (Kn. 18280). - Hiertegen gaf De Roy uit: *De feilbaarheid van den zo genaamde onfeilbaren proefsteen aangewezen* (Kn. 18281).
2) De opsteller van dit 'verhael' was Ds. Bern. Jo. Bongard van Hoorn (tegen de voorstelling gegeven *boven*, IV, 239). - Van den Honert liet in de *Boekz. van Nov. 1750* een rectificatie opnemen van een door hem gedane mededeeling omtrent Ds. De Normandie van Jutphaas, die een vriend van Kuypers was.
3) In hetzelfde jaar heeft Eusebiophilus nog een *Tweede brief* aan V.d. Honert uitgegeven (*Register*, 7).
4) Het boekje van Stinstra lokte weer heel wat geschrijf uit; deze geschriften gaan wij hier echter voorbij.

Ten gunste van de genoemde beweging werd het pleit gevoerd in de volgende geschriften: *De grote en ontsaggelyke Wonderen der Genade*, *die Godt tegenwoordig werkt en doet aen de Inwoonders van Nykerk in Gelderland*, *en wyders in verscheyde Dorpen daer omtrent*, *als Barnevelt*, *Lunteren*, *Putten en Nunspeet ...*, *in 't ligt gesteld door A.P.* Amst., 1750; *De wonderlijke in-, om- en wederkeering van veele genadelose Zielen tot den levendigen Godt*, *in Westerbroek*, *Hoogeveen*, *Vries*, *Meppel*, *Daalen en Beylen; vertoond*

in Twee Brieven, de Eerste van den Adjudant G.J. Thymen te Groningen 1749 en de Tweede van de Proponent Andreas Klink, uit Zeeland. Amst., 1750; *Brief van een Vriend te Utrecht aan zynen Vriend te Nieuwkerk; vervattende een Zedige en Christelyke Vermaning tot Troost en opwekking voor de verslagene in de Gemeentens van Gods Kerke te Nieuwkerk en Aalten.* Amst., 1750; *Aenmerkenswaerdige brief van zeker voornaem Heer uit Utrecht aen zynen Vriend, over het berugte en wydvermaerde werk van de Bekering der Nuukerkers en Aaltenaers; tot opwekking, voortgang, ondersteuning en vertroosting van alle ware, opregte en heilzoekende Christenen: benevens het egte, 't geen de schryver zelfs ondervonden heeft, by het doorreizen, onder het gehoor van Do. Kuipers tegen alle Lasteraers der gemelde Bekering en Vromen, in 't licht gegeven door Willem P. gedrukt voor den Autheur; Het ware Christendom opnieuw door Gods Geest en byzondere Genaden doorgebroken in Nederland, of Zendbrieven van Jan van Lambroek, aan de Heilzoekende Broederen en Zusteren, om dezelve te vertroosten, tegen alle verleiding te waarschouwen, en tot Lydzaamheit aan te moedigen, onder het lasteren van vele Liefdeloze Naam-Christenen, behelzende een onpartydig onderzoek en Liefde-ryke beoordeling van de Ontstane Ontroeringen en het Bekeringswerk te Nieuwkerk, te Aalten, en andere Plaatsen meer, door verscheide Aanmerkelyke Voorbeelden opgeheldert.* Amst., 1750; en, op rijm: *Iets weinigs, ten behoeve van ... G. Kuipers ..., Betreffende zyn Getrouw Verhaal en Verdeediging .. Waar achter gevoegd is, een soort van verdediginge der genen die zich gevoelen beledigt en eenigzins Mishandelt te zyn onder den Titel van Hedendaagsche Dweperye, Waartoe zy Ontkennen niet te behooren.* Amst. (Leid.) Krachtige verdedigers kreeg Kuypers in een 'Beminnaar van Zions welstant', die in Dec. 1750 (*Boekz.*, *1750b*, 721) liet verschijnen *De eere Godts, en de werkinge des Geestes bevestigt, in het trouwhertig ontdekken van den Aanmerker.* R'dam, 1751 (Kn. 18339), en nadat dit geschrift door V.d. Honert was bestreden[1)], nog een *Tweede stukje van de Eere Godts ... Hierby gevoegt een aangename Brief van eenige Amsterdamsche Vroomen, betrekkelyk op deze zaken van Nieuwkerk.* R'dam, 1751 (Kn. 18342); in een 'Liefhebber van Zion', die uitgaf *Medicinael recept of gepaste raedgeving voor den Aenmerker op het grtrouw verhael ... van G. Kuipers.* R'dam, 1751 (Leid.), en die daarin den Aanmerker voorstelde als een anderen Rabsake; alsmede in Jac. Groenewegen, den schrijver van de *Vrymoedige en ernstige Verdediging van het Werk Gods te Nieuwkerk.* Gorinch., 1751 (Kn. 18343).

In Jan. 1751 verscheen van Kuypers een *Briev ... aan de Leeraaren onzer Kerk.* Leiden, 1751 (Kn. 18349), waarin hij een toelichting en justificatie leverde van de reeds vermelde kerkeraadsbesluiten van 29 Oct. 1750, welke hier in extenso staan opgenomen[2)]. V.d. Honert liet daarop volgen een *Briev ... aan G. Kuypers ... over synen briev aan de Leraren onser Kerke.* Amst., 1751 (Kn. 18344). Hoewel Kuypers in een *Briev ... aan den wydberoemden Heer Joan vanden Honert.* Leiden, 1751 (Kn. 18351) dezen verzocht een uitvoerig werk van hem af te wachten, ging V.d. Honert

1) Deze bestrijding door Van den Honert verscheen in de *Boekz. van Dec. 1750*, 705-718, en daarna afzonderlijk als *Verantwoording van den Schryver ...* Amst., 1751 (Kn. 18340). - Voorts verscheen tegen den 'Beminnaar van Zions welstant': *Lettergeregt opgedist in een Papiere Schoteltje.* Gedrukt voor den Autheur, 1751 (Kn. 18341), dat hij echter te 'winderig en smakeloos' vond om er over te handelen.

2) Voor een rechte beoordeeling van dit geschrift lette men er op, dat het werd opgesteld, voordat het boekje van den 'Aenmerker' was verschenen.

door met schrijven en publiceerde een *Antwoord ... aan Kuypers.* Amst., 1751 (Kn. 18352)[3]. Van Kuypers verscheen toen weer een *Tweede Briev ... aan J. v.d. Honert.*

3) Dit geschrift is het met een aanhangsel vermeerderde *Antwoord*, dat tevoren was gepubliceerd in de *Boekz. van April 1751*, 435-455; vandaar dat het een tweede druk wordt genoemd. Zie ook de *Boekz. van Mei 1751*, 601-604.

Leiden, 1751 (Kn. 18353), en van zijn tegenstander vervolgens een *Twede Antwoord.* Leiden, 1751 (Kn. 18354).

Inmiddels had ook van andere kanten de bestrijding niet stilgestaan. Te vermelden zijn: *Zamenspraak tusschen een Boer*, *een Predikant en een Student*, *over de zoogenaamde fijnen. Inzonderheit over het beruchte werk der Bekering der Nieukerkers*, *alles ter toetze gebragt ten nutte van het gemeen ... door R.P.D.* Dordt; *De Nieuwkerksche Beweging ter toetze gebragt*, *bij gelegentheit van een rondtborstig en onpartydig gesprek tusschen een Predikant en een Landman*, *voorgevallen in de Schuit van Utrecht op Leyden*, *over het stuk der Hedendaagsche Dweperyen en bygelovigheden*, *door Justus Waarmond.* Dordt; *De klagende Godtvrugt versterkt. Triomfstoot voor den Schryver der Aanmerkingen op het Werkjen van D. Kuipers.* Amst. (Bibl. Vrije Unie); *Brief van W.R.Q. aan ... Gerardus Kuypers... Ten dienste van hen*, *die niets minder zoeken*, *dan hunne Mededienstknegten te slaan*, *in het licht gegeven.* Dordt, 1751 (Leid.); *Gerardus Kuipers Ja en Neen*, *uit onderlinge vergelyking van desselfs Schriften opgemaakt*, *bewesen*, *beredeneert*, *en uytgegeven*, *tot onderrigting en verbetering.* Leiden, 1751 (Kn. 18361).

Daarentegen plaatsten zich aan de zijde van Kuypers Theophilus Frisius in zijn *Schriftuurlyk onderzoek over het werk der bekeering zo in Gelderlandt als elders*, *in onze Dagen* ... Leeuw., 1751 (Kn. 18360), 'welk werkje, volgens Kuypers, in zijn zoort onvergelykelijk is, en het stuk regt in het gewrigt aanvat ... een Meesterstuk, waardig om als een zegeteeken, op de doorbreekende Arminianery behaalt, aan de Nakomelingschap te worden overhandigt'; en vooral Hugh Kennedy, predikant bij de Schotsche kerk te Rotterdam, in zijn *Nederige verdediging van het werk des Heiligen Geestes in de Overtuiging en Bekeering van vele Zielen*, *eenige jaren geleden in Schotland*, *en nu onlangs te Nieuwkerk*, *en op andere plaetsen in Gelderland* ... R'dam, 1751[1)] (Leid.), welk geschrift door Kuypers gaarne als het 'onwederlegbaar werk' van Kennedy werd betiteld.

In Juli 1751 kwam van Kuypers uit *Oud en Nieuw of twee historische Verhandelingen* ... Leiden, 1751 (Kn. 18350), in welk geschrift hij poogde van de verschijnselen te Nijkerk parallellen uit de Schrift en uit de oude kerkgeschiedenis aan te wijzen[2)]. V.d. Honert meende, dat deze poging niet geslaagd was, gelijk hij trachtte te bewijzen in zijn *Derde Antwoord* ... Leiden, 1751 (Kn. 18355). Kuypers verdedigde zich toen nader in zijn *Derde briev ... Met een Aanhangzel*, *waar in een Brief van den E. Heer J. Smith*, *Pred. te Putten*, *over het Werk Gods aldaar.* Utr., 1751[3)] (Kn. 18356), welke brief aan V.d. Honert aanleiding gaf tot een *Vierde Antwoord* ... Leiden, 1751 (Kn. 18357).

1) De tweede druk (Kn. 18346) verscheen in Juni 1751, de derde druk (Univ. bibl., Amst.) in Oct. 1751. Er bestaat tusschen de drie uitgaven geen verschil dan alleen in de opgave der drukfouten. Vgl. hiervóór D. IV, blz. 225-228.
2) In de *Boekz. van Aug. 1751*, 241, komt een *Advertentie* voor van Bato Filius Roterodamensis, anders G. Westerwijk, tegen een uitlating welke Kuypers zich over een gedicht van genoemden Bato had veroorloofd. Dit gedicht van Bato zelf kwam ons niet onder oogen.
3) Vanwege een opmerking van Kuypers over vergissingen, voorkomende in de college-dictaten van V.d. Honert, plaatsten diens oudste discipelen een *Advertissement* in de *Boekz. van Sept. 1751*, 340 v.

Inmiddels had Ds. Wilh. van Eenhoorn, onder den schuilnaam van Eireenophilus schrijvende[4)], een poging ondernomen om de strijdende partijen nader tot elkander te brengen, en wel in zijn *Onpartydige Aanmerkingen*, *over de thans zwevende geschillen tusschen ... J. v.d. Honert en ... G. Kuypers ... allezints gericht tot bevordering van de*

4) Van Eenhoorn deelt dit zelf mede in zijn *Welleven*, V, 145, en VI, 181. Zie ook *Register*, 30, noot *a*.

dierbare waarheid en de lieffelyke vrede. Amst., 1751 (Leid.), waarop hij, in verband met de toen juist verschenen *Ernstige en nuttige Samenspraak over het Werk des Heeren te Nieuwkerk*, *te Aalten en op andere Plaatsen ... Door een die Zions Welstand van herten wenscht.* R'dam, 1751[1)] (Kn. 18362), kort daarna liet volgen een *Vervolg der Onpartydige Aanmerkingen.* Amst., 1751 (Leid.).

De strijd ging echter ongestoord door. Tegen Kuypers richtten zich de anonieme auteur van het *Nauwkeurig onderzoek van welken geest het berugt Beroerings-werk van Nieuwkerk op de Veluwe zy* ... Harl., 1751 (Kn. 18348), en de dichter van *Het trotsche Babel der zogenaamde Fynen*, *voornamelyk der Nieuwkerkeren en Aaltenaren bestraft*, *en ernstig opgewekt tot boete en bekeeringe*, *om geene Deelgenoten te zyn van de laaste val van het geestelyk Zodom en Egipten*, *door Pamphilus.* Dordt, 1751 (Kn. 18362*a*). Voorts verscheen, uit het Fransch vertaald, een verhandeling van J. Turretin, *Behoedtmiddel tegen de Geestdryvery.* Amst., 1751[2)]. Een medestander kreeg Kuypers in Benjamin van Medenbach, pred. te Winkel, die uitgaf *Zedige aandagt opgestelt over een Aantekening in eene Brief van een vader aan zyn zoon. En in zekere Aanmerkingen tegen D^{o}. Kuypers in zyn Getrouw verhaal en Apologie.* Amst., 1751[3)] (Leid.), en *Bibels onderzoek ter ontdekking van de gestalte van beroerde en verslagen zielen ... En een Vertoog over misvattingen van een Naamloos Schryver in zyn Ja en Neen Boekje* ... Alkmaer (Leid.). Ook Kuypers' vader nam het voor hem op in *De saeke Godts verdedigt tegen de menschen* ... 1751 (Kn. 18347), en daarna opnieuw in zijn *Tweede Brief ... Betreffende de alles overklimmende buytensporigheid van het vierde Antwoort van J. v.d. Honert op den derden Brief van D^{o}. Gerardus Kuypers* ... 1751 (Leid.).

In Oct. 1751 verscheen eindelijk het toegezegde boek van Kuypers[4)], waarin hij al zijn bestrijders uitvoerig beantwoordde, en zijn eigen houding trachtte te verdedigen, onder den titel: *Pleitgeding ... Gedrukt voor rekening van den Autheur*

1) Naar aanleiding hiervan verschenen achtereenvolgens een *Brief van een Vriendt aan een Vriendt*, *wegens een Zamenspraak over de Schryvers voor en tegen het werk der Nieuwkerksche Beroeringen* ... Amst., 1751; *De onkundige Rotterdamsche vergeleken met den Verstandelozen Gorcumschen Boekjesman* ... Amst. 1751; *Antwoordt op den Lasterbrief van den Amsterdamsche-Boekjesman ... Door een die Zions welstant van herten wenscht.* R'dam, 1751; *Zedige Aanmerkingen op enige dingen*, *te vinden in zekere ernstige en nuttige Zamenspraak over het Werk des Heren te Nieuwkerk*, *enz. Alsmede op de Derde Brief van D^{o}. G. Kuypers ... Door een Liefhebber van Waarheit en Vrede.* Amst., 1751; en *Ernstig Antwoordt aan den ernstigen Schryver van de ernstige Zamenspraak. ... met een Aanhangzel van denzelven Schryver*, *ter verdediging en waarmaking van zyn gezegde rakende. Do. Kennedy*, *wegens zyn ... onwaaragtige Beschuldiging omtrent ... Joan v.d. Honert ...*, *van Do. Kuipers stout ontkent in zyn door hem uitgegevene Pleitgeding.* Amst., 1751. - Voorts valt nog te noemen: *Zamenspraak tusschen twe Boeren*, *Japik G. en Huig B.*, *met een Advokaat*, *in Compagnie over de wonderlyke en ongehoorde gevallen die er te Nieukerk zouden gebeurd zyn* ... Dordt, 1751.

2) Verg. *Boekz. van Aug. 1751*, 212: ‘Een werkje zeer nuttig om in deze dagen by gelegenheit van het voorgevallene te Nieuwkerk en op andere plaatzen in Ned. gelezen te worden.’

3) Dit geschrift, dat reeds in Jan. 1751 was aangekondigd, verscheen eerst in Aug. d.a.v. De auteur heeft van de ondervonden tegenwerking verslag gegeven in zijn *Borstwapen ter zedige verdediging tegen onregtmatige verdenking ... over het achterblyven der uytgave van het tractaetje*, *genaamt Zedige aandagt* ... Amst., 1751 (Leid.).

4) In de *Boekz. van Oct. 1751*, 457 v., verwees Kuypers nog in een *Bekentmaking* naar zijn *Pleitgeding*, dat op komst was.

(Kn. 18358). Een vervolg leverde hij nog in een *Tweede Pleitgeding ... Behelzende in zig een wederleggend antwoord op het vierde antwoord van den Professor*, *ter ontegenzeggelyke verdeediging van zyn Oud en Nieuw.* Utr. (Kn. 18359). V.d. Honert heeft hierop niet meer publiek geantwoord. Wel bevatte terstond de *Derde Brief*[5] *van een vrient aen een vrient*,

5) De *Tweede Brief* ... Amst., 1751 (Leid.) had betrekking op een geschrift van Ds. Phil. de Roy. - Deze brieven zijn onderteekend door J.V.W.V.A.

weegens het Pleytgeding van ... Kuypers ... Waer by nog een Brief komt, *tot volkoome Weederlegginge van Jacob Groeneweegen.* Amst., 1751 (Leid.), de mededeeling dat V.d. Honert het hem toegezonden exemplaar van Kuypers' boek zou terugsturen, hetgeen daarna in werkelijkheid ook is gebeurd[1]. Voorts zagen ten spoedigste het licht *Eenige vragen*, *voorgesteldt*, *door twee Liefhebbers der waarheit*, *aan D^o^. Gerardus Kuipers ... Waar agter bygevoegt zyn eenige Verdedigingen van Verscheidenen*, *die door gemelde ... Kuipers in zyn E. Pleitgeding*, *en in andere zyner Schriften*, *met Onwaarheden zyn beschuldigt: Nevens eenige Aanmerkingen op het onlangs uitgekomen Smaadschrift van deszelfs Vader ...* Amst., 1751[2] (Leid.). Naar aanleiding hiervan verscheen in Jan. 1752 *Kort antwoord op de acht vraagen van den examinator Die te vinden zyn in de Boekzaal Nov. 1751*, *pag. 570-573 en in de Quarto druk by D. Onder de Linden p. 5*, *6 uitgegeeven door Gerardus Kuypers*, *Predikant te Niewkerk op de Veluwe* (Univ. bibl., Amst.), waarna weder volgde een *Brief van N.N. aan den Spectator etc. over het kort antwoordt van G. Kuypers ... op de acht vraagen van den Examinator ...* (Leid.). Op het *Pleitgeding* werd voorts gereageerd door de volgende geschriften: *Nodige Verdediging van Hendrik Lussing Matthyszoon tegen ... Kuipers ... Wegens eene beschuldiging ... in zyn Pleit-Geding, over het oogmerk van een Vers geplaatst voor een der schriften van ... Joan van den Honert ...* Amst., 1751 (Leid.); *Antwoord op die deelen van het Eerste Pleitgeding van Do. G. Kuypers*, *betreffende de Brieven van den Heer Brocades*, *ten*, *anderen des Schryvers oogmerk in zyn Boekje*, *genaemd de zuivere Genade Weg van God in zyn heiligdom ... door Antoni van Hardevelt*, *Predikant te Wyk in 't Land van Heusden.* Leid., 1752; *Vierde Brief van een vrient aen een vrient*, *niet alleen weegens het Tweede Pleitgeding van ... Kuipers ...*, *maer ook weegens eenige andere hier toe behoorende Schriften ...* Amst., 1752 (Kn. 18386); en *Briev aen Gerardus Kuypers ... Waer in het uitgeeven van de berugte Brieven door zyn E.... geschreven*, *noodsakelyk te zyn betoogt word*, *door een bewys van de onbestaenbaerheid van de door zyn E. opgegeven vyv Redenen in zyn E. Pleitgeding ...* Delft, 1752 (Leid.)[3].

Inmiddels gaf Kuypers' vader in Nov. 1751 in het licht *Godtgeleerde Oeffening over Psalm XXV:14 gehouden in de herberg tot Nieuwkerk op de Veluwe in 't laatste van de maant April des Jaars 1750. Met een omstandig verhaal van de Uytwerkselen en Gevolgen*, *die dezelve aldaar gehad heeft ...* 1751 (Leid.), waardoor hij in conflict met zijn classis geraakte[4]. Kuypers zelf voerde in Jan. 1752 een reeds in 1750 gedane

1) In dit verband is te noemen *Gedicht van Adriaan van Ommering J.Z. aen ... J. v.d. Honert ter afmaninge van zyn tyt niet langer te verspillen aen het Nieukerkse Werk en Lasterpennen.* Amst., 1751.
2) Men vindt dit geschrift ten deele reeds opgenomen in de *Boekz. van Nov. 1751*, 570-581. Met het ‘smaadschrift’ is bedoeld het hierboven vermelde geschrift van F. Kuypers (Kn. 18347).
3) Ds. B.J. Bongardt gaf in de *Boekz. van Dec. 1751*, 713, een *Bekentmaking*, waarin hij verklaarde Kuypers nooit te hebben gescholden, welke verklaring hij nader verduidelijkte in de *Boekz. van Maart 1752*, 330 v. - Voorts publiceerden de oudste Discipelen van V.d. Honert een *Twede Advertissement* in de *Boekz. van Dec. 1751*, 714-728.
4) Reeds terstond liet de classis contracta een *Bekentmaking* plaatsen in de *Boekz. van Dec. 1751*, 777, terwijl men het verhaal der daarna gevolgde handelingen kan vinden in *Breede Deductie van François Kuypers ... strekkende tot noodige verantwoording ...* (Leid.). Voor rekening der classis verscheen daarna een *Nodig berigt en afgeperste verantwoording ter verdediging van de Handelingen der Eerw. Classis van Gorinchem ...* 1752 (Bibl. Vrije Univ.).

toezegging uit door de verschijning van *Gamaliels raat voorgestelt in eene Leerreede over Handel. V:33-39 toegepast op het Berugte Bekeeringswerk te Niewkerk op de Veluwe.* Amst., 1752 (Leid.); in de voorrede verklaarde hij: ‘'t Swygen myner Partyen, en hun handelwys, met al hare Uitvlugten, is een al te duidelyke blyk, dat zy met het stuk ver-

leegen zyn. Zoo zy dat niet en zyn, waarom dan myne Schriften niet van Stuk tot Stuk weerlegt?' Hiertegen richtte zich vervolgens de *Vyfde brief van een vrient aen een vrient*, *weegens de voorreede*, *die ... Kuipers ... geplaetst heeft voor zyn Leerreede over Gamaliels raet. Waer by komen nog twee gewigtige Brieven over het Nieuwkerks werk.* Amst., 1752 (Leid.).

In verband met de Nijkerksche beweging zijn eindelijk nog verschenen de volgende geschriften: *Het Geheim van 't berugte Nieuwkerkse Werk*, *Uit de gevoelens en gedragingen van desselfs Voorstanders nader ontdekt*, *en*, *tot waarschouwing van waare Vroomen*, *voorgestelt in een Zamenspraak ... uitgegeven door een Spectator van de woelingen en wanorder in de Kerk van Nederland.* Amst., 1751 (Leid.); *Verzaemeling van stukken*, *behelzende .... III. Vertoog van Twaelf grove Misslaegen*, *voorkomende in de Schriften van D^o^. Gerardus Kuipers ...* Amst., 1752 (Kn. 18385); *Aenmerkingen dienende tot opheldering van de sterkte en genoegzaemheid der blykbaerheid voor een groot werk der genade te Nieuwkerk ... door Hugh Kennedy .... R'dam*, 1752 (Kn. 18384); *Nodig byvoegzel tot het Werkje van Jacob Groenewegen ... tot nadere Illucidatie ... van het berugte Overtuigings en Beroerings Werk* (*daer in aengehaeld en daer mede vergeleken*) *voorgevallen tot Nykerk door een Liefhebber van Waerheid en Vrede waer agter een Brief ... van Reformatus Biblicus aen D^o^. G. Kuipers.* 1752; *Verdediging voor D^o^. G. Kuipers en zyne Kerkenraed*, *dat zy geene Voorstanders zyn van Beroeringen*, *die den publiquen Godsdienst verstoren*, *zo min als de Heer Grave van Styrum en de Synode van Drenthe ...*, 1752 (in plano in 2 col.); *Tweede verzameling van stukken over de godsdienststorende Kerkberoertens.* Amst., 1752 (Leid.); *Philadelphia tegen Philadelphia; of de ware Broederlyke Liefdestadt ... tegen het zogenaamde Philadelphia*, *dat de Heer Gerardus Kuypers ... heeft getragt te stigten. Door Arnoldus van Ermel*, *Predikant te Doornspyk.* Harderwijk, 1752; *Het getrouw Verhael van de opkomst*, *lotgevallen en tegenwoordigen toestand der ... Methodisten in Engeland.* Workum, 1752 (blz. 293-309: over de ongewone Beweegingen by de Prediking der Methodisten voorgevallen, zeer gelyk met die te Nieukerk enz. bespeurt zyn)[1)]; terwijl Kennedy het Engelsche publiek inlichtte door *A short account of the rise and continuing progress of a remarkable work of grace in the United Netherlands.* London, 1752.

Bij de beoordeeling van dezen pamflettenstrijd en van de Nijkerksche beweging zelve, waaruit hij is voortgekomen, is wel eens te veel uit het oog verloren, dat alle berichten over de te Nijkerk voorgevallene gebeurtenissen niet als even betrouwbaar zijn te aanvaarden, doch vooraf aan een kritische schifting behooren onderworpen te worden. Aan overdreven en onjuiste voorstellingen ontbreekt het in de opgesomde geschriften niet. Voorts is het niet juist, voor alle eigenaardige verschijnselen, welke zich toen in tal van plaatsen hebben voorgedaan, en voor alles wat door de voorstanders dezer beweging is gezegd, Kuypers, die aanvankelijk zich misschien te veel heeft laten medesleepen, maar die daarna met wijsheid tegen allerlei excessen is opgetreden, verantwoordelijk te stellen, of hem daarnaar te beoordeelen.

In den strijd tusschen Kuypers en Van den Honert, zijn voornaamsten tegenstander, heeft de eerstgenoemde, gelijk vrij algemeen wordt erkend, zich op waardige wijze

1) Wat de spectatoriale geschriften betreft, zijn vooral te noemen: *Nederl. Criticus*, no. 13, 37, 41 en 47; *Ned. Spectator*, no. 50; en *Zeedemeester der Kerkel.*, no. 49, 50, 55, 61-63, 68, 69 en 71.

en met ernst verdedigd. In de tusschen hen gewisselde geschriften kwamen verscheidene kwesties aan de orde, welke feitelijk van bijkomstigen aard waren en die alleen

uit een oogpunt van polemiek een historisch belang hebben, zooals de vraag of Kuypers wel terecht de buiten zijn voorkennis uitgegevene brieven als vervalscht en verdraaid had gekenschetst; de vraag of de approbatie van zijn *Getrouw verhaal* wel voor een volledige, gelijk hij zelf had gezegd, kon doorgaan; de vraag wie het eerst den strijd was begonnen, enz. Doch het zakelijk geschilpunt bestond alleen hierin, of 'de uitwendige beroeringen onbestaenbaer met het werk der genade en zaligmakende overtuiging en bekeering zijn', dan wel of, gelijk Kuypers betoogde, 'groote lighaemsberoeringen niet onbestaenbaer zyn met zaligmakende bewerkingen Gods op het gemoed, en (of), in de natuur der zake zelve, uit de vereeniginge van ziel en lighaem, en hare noodzakelyke onderlinge invloeden op malkanderen, zy daer de uitwerkingen van kunnen zyn' (Kennedy, *Aenmerkingen*, 1752, 60 v.). Kennedy heeft begrepen, dat achter dit verschil een uiteenloopende philosophische opvatting omtrent de natuur der ziel stak[1]. Hier kwam bovendien nog iets anders bij. Kuypers en zijn medestanders bedoelden het vrijmachtig karakter van het werk des Heiligen Geestes in de bekeering des menschen te handhaven. Zij achtten dit bedreigd door de beschouwingen van iemand als bijv. Stinstra, die op zijn rationalistisch standpunt als geestdrijverij bestempelde, wat in werkelijkheid niet anders beoogde te wezen dan een eeren van het bijzondere genadewerk des Heiligen Geestes in de harten van Gods volk. Want dat Kuypers geen geestdrijver in den eigenlijken zin des woords was, is buiten twijfel. Hij was 'van alles wat na bedorve mystiquery, geestdryvery, of diergelijks sweemt, een geslaage vyand'; en van 'de zotte brabbeltaal der Hernhutse babelbouwers' moest hij niets hebben. Nu wilde Kuypers zijn tegenstander, Van den Honert, wel geen volslagen rationalist noemen, maar aan den anderen kant werd hij toch getroffen door het feit, dat deze in een bepaald opzicht het met Stinstra eens was. Van den Honert poogde het bovennatuurlijke werk des Geestes met de bedorven en verduisterde rede te verstaan, en dit was het wat bij Kuypers bedenking ontmoette. Hij bracht daarom ook bezwaar in, gelijk dit na hem eveneens door Comrie en Holtius zou gedaan worden, tegen de meening, dat een onbegenadigde in staat zou zijn op dezelfde wijze als de wedergeborene zich kennis te verwerven van de waarheid Gods. Hij was van oordeel, dat op deze manier, aan de noodzakelijkheid van de inwendige verlichting door den Heiligen Geest werd tekort gedaan, en men dusdoende in Remonstrantsche banen verzeild moest raken (*Derde briev*, 19 v.; *Pleitgeding*, 251 v., 324 v.v.). Zoo beschouwd, kan aan den gevoerden strijd bezwaarlijk alle diepere zin worden ontzegd.

Wat eindelijk de vraag naar de oorsprongen der Nijkerksche beweging betreft, zij is niet gemakkelijk op afdoende wijze te beantwoorden. Kuypers heeft zich dienomtrent niet pertinent uitgelaten. Zoo is het begrijpelijk, dat velen aan invloed van Schortinghuis en diens *Innig Christendom* hebben gedacht. Een bepaalde verwantschap valt stellig niet te ontkennen. Maar hier staat tegenover, dat Kuypers zich nergens opzettelijk op Schortinghuis heeft beroepen, en veeleer den indruk geeft niet gerekend te willen worden tot die soort van leeraren, waartoe deze geacht werd te behooren (*Pleitgeding*, 250). Bovendien vergete men niet, dat er tusschen beide mannen een aanmerkelijk onderscheid in opleiding en in studierichting bestond.

1) Van beteekenis is in dit opzicht een uitlating, welke Kuypers in een ander verband, doelende op het Cartesianisme, heeft gedaan: '... hoewel ik van die hersenbeeldige philosophie niet houde ...' (*Getrouw verhaal*, 64, noot *a*).

Verder is het merkwaardig, dat, terwijl Schortinghuis zoo goed als nooit Calvijn aanhaalt, dit door Kuypers

herhaaldelijk gebeurt[1)], en dat hij aan den anderen kant zich gaarne, vooral om het ruime aanbod der genade, dat in het Evangelie wordt gedaan, in het licht te stellen, beroept op de Saumursche theologen. Vele gronden pleiten daarentegen voor de opvatting, welke door anderen, het laatst nog door Eekhof, is verdedigd, dat wij hier aan den invloed van een methodistische opwekkingsbeweging in Schotland moeten denken. De kennis hiervan was, dank zij de zorg van Kennedy, door een drietal geschriften, verhalende van het 'heerlyke en uitmuntende werk Godts, gewrogt in de bekeeringe van veele zielen' te Cambuslang en te Kilsyth, in Nederland verbreid geworden[2)]. Door de lezing van deze geschriften was bij Ds. Phil. de Roy te Aalten, een van de voorstanders der Nijkerksche beweging, de begeerte gerezen, 'dat God ook diergelyke bezoekingen geliefde te doen in Nederland, tot bekeeringe van veelen' (*De feilbaarh. van den ... onfeilbaren proefsteen*, 13; zie ook *Brief aan de Wel Edele Juffer N.N.*,[2] 4 v.). Hoewel nu van Kuypers een dergelijke uitlating niet bekend is, mogen wij toch aannemen dat zij geheel in zijn geest was. In elk geval droeg hij van de geschriften over het Schotsche 'revival' kennis, gelijk de mededeeling van Ds. B.J. Bongard over een met Kuypers gehouden gesprek bewijst (*Aenmerkingen*, 125). Bovendien is hij tegen Van den Honerts beoordeeling van ''t groote Werk Gods in Schotland' als een scheurwerk met kracht opgekomen (*Derde briev*, 18). Een belangrijk argument is eveneens, dat Kennedy, de propagandist der Schotsche opwekkingsbeweging in Nederland, blijkens den titel en den inhoud van zijn geschrift, het aldaar gebeurde op één lijn heeft gesteld met de gebeurtenissen te Nijkerk. Wie de genoemde verhalen dan ook leest, wordt getroffen door de sterke overeenkomst, welke tusschen de verschijnselen ginds en hier te constateeren valt. Voor de tijdgenooten is dit verband met het methodisme ook geen geheim gebleven, gelijk uit de talrijke toespelingen op Schotland, welke in de pamfletten der tegenstanders worden aangetroffen, kan worden opgemaakt. Speciaal verdient in dit opzicht de aandacht *De onfeilbare proefsteen van de nieuwe en zeldzaame Bekeering* (Kn. 18280), waarin men de opmerking leest dat de 'nieuwe bekeeringen' in Engeland en Nederland voortkomen 'uit de directie van een en het zelvde Hoofd, namentlyk eenen zekeren Whitefeld', over wien vervolgens in den breede wordt gehandeld. De Nijkerksche beweging is echter niet, gelijk dit met het methodisme vaak het geval is geweest, buiten de grenzen der Gereformeerde belijdenis gegaan (Vos).

Nog voordat de strijd over de Nijkerksche beweging was afgeloopen, werd Kuypers te Schoonhoven, tezamen met Ds. Pot van Oudshoorn en Ds. Welman van Bloemendaal, op een drietal geplaatst. Een aantal gemeenteleden dienden bij den magistraat zelfs een request, door 273 personen onderteekend, in ten gunste van de beroeping van Kuypers, 'wiens loffeleyke naam versiert met uytmuntende gaaven en geleertheyd door ons ganscher Neederlandt soo algemeen is beroemt geworden.'

1) Kuypers haalde gaarne de reformatoren en de Dordtsche vaderen aan, 'welker Schriften ik zeer hoog schatte, en op een veel hooger prys stelle, dan veele heedendaagse niewmodise *Systemata*, binnen welker draikring zig de meeste gewoon zyn te bepaalen, zonder ooit de bronnen der oude waarheid natespeuren' (*Pleitgeding*, 250).

2) Zie *boven*, IV, 726 v. Behalve de twee aldaar vermelde verhalen is nog te noemen: *Derde Stukje of vervolg wegens het Nader en Uitvoeriger verhaal* ... R'dam, 1744, waarin eveneens een breede voorrede van Kennedy voorkomt. Dit geschrift bevindt zich, in één band gebonden met de beide andere verhalen (in een andere uitgave als *boven* staat opgegeven), ter Univ. bibl. te Utrecht (244 H 8).

De overheid wees dit verzoek echter van de hand, terwijl Kuypers in een spoedschrijven van 26 Febr.

1752 voor de nominatie vriendelijk bedankte (*Boekz. 1752a*, 360 v.; *Ned. Jaerb. 1752*, 326 v.v.). Zoo heeft hij zijn arbeid in Nijkerk voortgezet, totdat hij 9 Nov. 1758, uit een nominatie van 8 predikanten en 2 proponenten, met meerderheid van stemmen tot leeraar 'in de jongste Pastorie' te Winschoten werd verkoren (*Boekz. 1758b*, 261, 662). Sepp vermoedt, dat hij dit beroep aan den invloed van Prof. Mich. Bertling van Groningen te danken heeft gehad. Eerst op 15 Juli 1759 deed Kuypers, na door zijn ambtgenoot Joh. Werumeus bevestigd te zijn (m. 1 Cor. 4:1), zijn intree (m. Eph. 3:8, 9), welke plechtigheid 'met veel aandoeningen' geschiedde, terwijl hij 'met veel hartelykheid' werd toegesproken door Ds. A. Alberthoma van Pekela, die mede op het tal had gestaan (*Boekz. 1759b*, 142 v.).

Van Winschoten nam hij reeds weer op 16 Nov. 1760 'onder een zeer groote Schare van toehoorderen' afscheid (m. Luc. 4:42, 43), om te vertrekken naar het naburige Scheemda, alwaar hij 30 Nov. d.a.v. bevestigd werd door Ds. J.S. Themmen van de Nieuwe Scheemda (*Boekz. 1760b*, 779). Zijn plaats te Winschoten werd ingenomen door Ds. Joh. Heringa, dien hij later betitelde als zijn 'Jonathan en Halsvriend' (*Neerl. Staatsorkaan*, 74). Kuypers heeft in het Oldambt eenige gelukkige en stille jaren doorgebracht. Hij roemt de landstreek als 'een ander Gozen', en haar bewoners als 'de beschaafste van het platteland': zij waren ijverig en voorbeeldig in het waarnemen van den openlijken Godsdienst; onder hun waren er die blijken gaaven van een levendig geloov werkzaam in de lievde. Zij hielden Kuypers 'voor eenen welmeenenden zielenvriend' (*Neerl. Staatsorkaan*, 49 v.).

Na den dood van Gerdes werd Kuypers, waarschijnlijk door invloed van Prof. Bertling, op 16 Aug. 1765 benoemd tot hoogl. in de theol. te Groningen. Na op 20 Nov. d.a.v. zitting te hebben genomen in den senaat, werd hem, op zijn verzoek (30 Nov.), door Bertling als promotor op 1 Dec. de doctorstitel verleend. Daarna inaugureerde hij 6 Dec. met een rede *De impedimentis certum in theologicis constituendi optimaque iis in magnum religionis commodum occurrendi ratione*[1], welke door Ds. Joh. Heringa in het Ned. vertaald werd[2]. Kuypers keerde zich zoowel tegen de geestdrijverij als de twijfelzucht, 'die twee schandvlekken onzer eeuw'; hij voegde er echter aan toe, dat evenzeer zwijgen moesten de bedillers, die 'de ware betrachters van het Christendom' van geestdrijverij en dweperij beschuldigden en die 'de werkingen van den H. Geest waarmede hy der menschen zielen krachtdaadig verlicht, verleevendigt en heyligt, durven uitjouwen, als warenze loutere droomeryen en buytenspoorigheden van ontstelde herssenen.'

Kuypers, die op zijn privaatcolleges, evenals zijn collega's, de dogmatiek behandelde, doceerde verder 'uitgezochte Bijbelstoffen', preekmethode en kanselwelsprekendheid. In afwijking van de anderen behandelde hij de elenctiek afzonderlijk. In 1772 begon hij met de uitlegging van de Canones Dordraceni, en omdat men in de boekwinkels tevergeefs zocht naar exemplaren dezer Canones, heeft

1) Kuypers droeg deze *Oratio inauguralis* (Gron.) op aan prins Willem V en aan de overige Curatoren. - Opgenomen zijn 2 gedichten van A. Buning, door wien Kuypers genoemd wordt 'Chrysostomus ille', en een gedicht van Joh. Heringa en van R. Oosterhuis. - Het *Programma inaugurale* berust ter Univ. bibl. te Groningen.

2) *Gerardus Kuypers Inwyings-reden over de beletselen om het zekere in de godgeleerdheyd vast te stellen en den besten weg om dezelve*, *tot groot voordeel van den godsdienst*, *op te ruymen* ... Gron., 1766. - Toegevoegd is een gedicht van A. Buning op 'de vertaalde Inwyingsrede.'

hij toen voor een nieuwe uitgave, naar de Acta van Dordt bij Canin in 1620, zorg gedragen (*Canones Synodi Dor-*

drechtanae in usum juventutis Academicae edidit et praefationem adjecit Gerardus Kuypers .... Gron., 1772).

Het rectoraat, dat hij gedurende het academiejaar 1771/'72 had bekleed, werd daarna bij besluit der curatoren 'zonder eenige praejudicie van de oude gewoonte' voor één jaar verlengd, omdat het, in verband met de aanhangige kwestie tegen Prof. Van der Marck, aan wien anders de beurt van het rectoraat zou zijn, niet wenschelijk werd geacht dezen te benoemen. In de genoemde kwestie schijnt Kuypers mede een leidende rol vervuld te hebben; van den kansel werd door hem 'de trompet geblazen wegens den triomf, dien men over den man behaald had.' In zijn kwaliteit van rector hield hij 1 Oct. 1772 de lijkrede op Bertling (*Gerardi Kuypers Memoria Michaelis Bertlingii.* Gron., 1772). Toen Willem V in Aug. 1773 een bezoek aan Groningen bracht, verwelkomde hij den prins met 'eene korte, doch zeer gepaste aanspraak'; en toen deze daarna op 7 Aug. een promotie bijwoonde, sprak hij een oratio panegyrica uit (*Gerardi Kuypers Panegyricus Gulielmo Quinto Arausiae et Nassaviae principi* .... Gron.[1]). Bij zijn aftreden als rector op 3 Sept. 1773 nam hij tot onderwerp van zijn rede: *De principium Arausionensium et Nassaviarum in religionem reformatam meritis*[2]. Daarna heeft hij ook gedurende, het academiejaar 1787/'88 het rectoraat op zich genomen, hoewel hij hiertegen aanvankelijk, vanwege zijn leeftijd, bezwaar had gemaakt. Bij zijn aftreden, op 9 Oct. 1788, hield hij een oratie *De fallaci systematum Theologicorum norma in S. Codicis interpretatione nunquam adhibenda*[2].

Kuypers, die tevens academieprediker was, heeft bij verschillende gelegenheden tijdpredikaties gehouden, welke meerendeels ook zijn uitgegeven. Naar aanleiding van een epidemie, welke eerst in Friesland en Overijsel, vervolgens in Gelderland en ook in Groningen, zij het dat hier de galkoorts nog niet gelijk elders met de vreeselijke roode loop gepaard ging, vele slachtoffers maakte, hield hij 10 Oct. 1779 een ernstige boet-predikatie (*Zielsopheffing tot God onder de buitengewone stervte der menschen. In eene leerreden over Psalm CXXX. 1-8.* Gron.). Toen hem in 1783 verzocht werd in de vergadering der Staten van Stad en Lande de gewone jaarlijksche redevoering uit te spreken, achtte hij dit niet zulk een aangename taak als toen hij in 1766, 'in die tijden van vrede, welvaart en eendracht', diezelfde taak had te verrichten gekregen, bij welke gelegenheid hij over 2 Kon. XI.17 had gehandeld. Op gelukkige wijze heeft hij haar echter uitgevoerd, want zijn rede getuigt van een zeldzaam inzicht in het staatsbeleid, dat onder de toenmalige, benarde omstandigheden vereischt werd (*Neerlands licht uit duisternis. In eene redenvoering over 2 Samuel XXII.29. gehouden in de vergadering der Edele Moogende Heeren Staaten van Stad en Lande den 24 Februarius 1783. en op hun besluit uitgegeeven* ... Gron., 1783). Zij verscheen onder de zinspreuk: *Nec timide Nec tumide;* en haar geest wordt gekenmerkt door de volgende uitspraak: 'zynde het Quietismus in den Staat zoo gevaarlyk als het Quietismus in den Godsdienst.' Naar aanleiding van de staatkundige woelingen in 1785 gaf Kuypers in het licht: *Neerlandsch Staatsorkaan beschouwd in eene leerreden over Marcus IV:35-41. Ter bemoediging van Echte liefhebberen des Vaderlands benevens een Aanhangsel over de tegenwoordige oproeren voornamelyk ter*

1) In het boekje bevindt zich een gedicht van Christiaan François Kuypers, A.L. stud.
2) Deze rede is niet uitgegeven.
2) Deze rede is niet uitgegeven.

onderrichting der inwooners van het Oldambt ... Gron., [1785][3]. In dit om zijn inhoud merkwaardige geschrift verzekerde hij, van alle

3) Van dit geschrift moeten twee drukken bestaan (*De Christen patriot*, 32, noot 26).

factien in kerk en burgerstaat afkeerig te zijn en een vijand zoowel van tyrannie als van rebellie, voorts de bestaande constitutie en regeeringsvorm voor de beste te houden, terwijl hij zich ‘goed Staats en Stadhouders gezind’ noemde. De ‘ongelukkige benaamingen’ van Patriotten en Prinsgezinden beschouwde hij als blijken van de ‘Nationaale dwaasheid.’ Verder kwam hij op tegen de stelling, ‘dat alleen de Hervormden het met den Staat wel konnen meenen’; ten bewijze hiervoor wees hij op het gedrag der Roomschen: ‘de Roomsche Geestelijkheid, in Stad en Land, maaken zich beminnelijk en eerwaardig, door recht Vaderlandsche vermaaningen, in hunne Kerken, te doen.’ Toen de Stadhouder in den loop van hetzelfde jaar te Groningen vertoefde, heeft Kuypers in de tegenwoordigheid van het hof gepreekt, bij welke gelegenheid hij den Prins en diens gezin met ernst en vrijmoedigheid heeft toegesproken, hem opwekkende zich te bukken en te buigen voor Jezus' voetschabel (*Het oogmerk der komst van den Zoon des menschen om het verlooren menschdom te zoeken en te zaaligen*, *verklaard in eene leerreden over Lucas XIX:10. Uitgesprooken den 6 November 1785. in tegenwoordigheid van 't geheele stadhouderlyke Hof* ... Gron., 1786). In 1786 bracht hij nogmaals de benarde tijdsomstandigheden ter sprake in een preek, welke vervolgens verscheen onder den titel: *De Christen patriot treurende over de beginzelen van eenen burgeroorlog in zijn vaderland. In eene leerreden over Jeremia VIII:18-22 uitgesprooken in de Akademiekerk den 17 September 1786* ... Gron., 1786. Naar aanleiding van den naam ‘patriot’ merkte hij in de voorrede op: ‘het is geen Bendenaam, maar van Pligt - het is een Christen Patriot - die de rampen van zyn gefolterd Vaderland voelt, en betreurt; en geerne soortgelijke aandoeningen in zijne landgenooten wilde overgieten, tot Gode behaagelijke, en ons nuttige eindens.’

Vermoedelijk is Kuypers evenmin als Prof. Abresch (*Histor. Avonden*, *3de Bund.*, 136) ingenomen geweest met den nieuwen gang van zaken, welke door de Bataafsche republiek werd teweeggebracht.

Gedurende de laatste tien jaren zijns levens werd Kuypers geplaagd door de jicht; hier kwam later nog asthma bij. Op den eersten Kerstdag van 1797 en den daaropvolgenden Nieuwjaarsdag was hij ‘wegens zware onpasselykheid’ buiten staat te prediken (*Not. theol. fac.*, 8 Jan. 1798.) Daarna herstelde hij echter weder. Nadat hij den 4den Juni 1798 nog de begrafenis van Prof. N.W. Schroeder had bijgewoond, stierf hij den volgenden morgen te zes uur onverwacht[1]. 9 Juni d.a.v. werd zijn stoffelijk overschot in de Martinikerk bijgezet.

In het *Programma funebre* (Univ. bibl., Gron.) werd Kuypers door Prof. E.J. Thomassen à Thuessink op loffelijke wijze herdacht als een man, die in het bezit was van een krachtigen geest; die vooral in zijn jeugdige jaren temperamentvol was; die uitmuntte door een stalen geheugen, een uitgebreide kennis en een buitengewone welsprekendheid; wiens vroomheid oprecht en aan elk vertoon vreemd was; en die aan de Gereformeerde belijdenis ten stelligste vasthield; ‘in den omgang met vrienden toonde hij zich geestig en oprecht, openhartig, gemakkelijk, minzaam en gul.’ Herman Muntinghe, één van Kuypers' leerlingen, erkende, later ‘met een dankbaar gemoed’ de juistheid van dit beeld.

1) Dat Kuypers op 4 Juni zou gestorven zijn, gelijk reeds de *Boekz. 1798b*, 91, opgeeft, is onjuist.

Kuypers heeft geen belangrijke studiewerken uitgegeven, maar de aanteekeningen, welke hij bij zijn redevoeringen plaatste, evenals trouwens in verscheidene zijner Nij-

kerksche geschriften, leggen getuigenis af van ‘groote geleerdheid, bepaaldelijk ten opzichte van de uitlegkunde’. Ook Van den Honert noemde hem ‘een Verstandig en Geleerd Man’, en sprak van de talenten welke de Heere hem ‘rykelyk’ had toevertrouwd (*Briev* (Kn. 18344), 84, 143).

Kuypers woonde te Groningen in de Oosterstraat. Hij was gehuwd met Anna Catharina Huysinkvelt en daarna voor de tweede maal met Josina Petronella Alberda, weduwe van Antonius Ewaldus Sichterman, die hem overleefde. Uit het eerste huwelijk werd te Nijkerk geboren Christianus Franciscus, die 2 Sept. 1768 gratis als student te Groningen werd ingeschreven, en later als predikant te Wolfaartsdijk stond, alwaar hij 16 Juni 1798 is gestorven (*Boekz. 1798a*, 678), alsmede een dochter Anna[1)].

Een portret van Kuypers schijnt niet bekend te zijn.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.*, 563-565. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, 320. - *Chr. Enc.*, III, 548 (art. v. H. Kaajan). - Ypey, *Gesch. Kristl. Kerk in de 18de eeuw*, VII, 87-108. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, III, 552; IV, 8-28. - Vos, *Gesch. Vad. Kerk*, 312 v. - Knappert *Gesch. N.H.K.*, II, 37-40, 104, 238, 309. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.*, reg. - Jonckbloet, *Gedenkb. Hoogesch. Gron.*, 138, 145, 150 v.v., 271, 276, 283, 362; Handt., 11; Levensschetsen (d. Boeles), 89. - Sepp, *Stinstra*, II, 15, 220, 226-243. - Schotel, *Kerkel. Dordr.*, II, 273, 603 noot 1. - Siegenbeek, *Leidsche Hoogesch.*, II, 152. - Kromsigt, *Schortinghuis*, 109, 310-347. - V. Veen, *Uit de vor. eeuw*, 1-44 (= *Bouwsteenen 1887*, 65-93). - Steven, *Hist. of the Scott. Church*, 199. - Honig, *Comrie*, 285. - Heppe, *Gesch. des Piet. in der Ref. Kirche*, 459-464. - Martin, *Fénelon en Hollande*, 141-144, 152. - Stein, *Boileau en Hollande*, 157, 167-169. - Lütjeharms, *Het philad.- oecumen. streven der Hernhutt.*, 195 v. - Hartog, *Spectator. geschr.*, 245-248. - Id., *Patr. en Oranje*, 187-191. - Heerspink, *Godgeleerdh. en hare beoef.*, II, 67-71, 98, 222, 225. - Steenbeek, *Muntinghe*, 2, 5, 19. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, 172. - Brucherus, *Gedenkb. Stad en Lande*, 227, 238, 324. - Tijssen, *Kuypers en de Nijk. beroering*, in: *Geloof en Vrijh.*, 1888, 549-568. - Goeters, *Züge aus der groszen Erweckungsbewegung zu Nykerk 1750*, in: *Ref. Kirchenz.*, 1906, no. 46-48. - Eekhof, *Waar liggen de oorsprongen van de Nijk. beroeringen?* en *Ode van G. Kuypers aan den neger-pred. J.E.J. Capitein*, in: *Ned. Arch. v. Kerkg.*, N.S., XX, 296-303. - Wegemans, O.F.M., *Het pietisme en de ‘revival’ van Nijkerk*, in: *Stud. Cathol.*, 1931, 275-295. - Nauta, *G. Kuypers*, in: *De Heraut*, 1937, no. 3081-3092. - *Ned. Jaerb.*, 1752, 621-905. - W. van Eenhoorn, *Welleven*, IV, 79; VI, 13 v., 181-215. - *Boekzaal*, 1752*b*., 136 v. - *Acta saec. Acad. Groning.*, 97 v. - *Alg. K. en Lett. bode*, 16 Jan. en 20 Febr. 1846. - V. Alphen, *N. Kerkel. Handb.*, 1907, Bijl., 137; 1908, Bijl., 102; 1910, Bijl., 157; 1914, Bijl., 167, 175. - *Alb. Stud. Gron.*, 222, 625. - *Register van alle de gedrukte schriften, voor en tegen het berugte werk der beroering en bekeering te Nieukerk, Aalten en andere plaatsen in de Vereenigde Nederlanden ..., opgesteld en in ordre gebragt door Bibliophilus. Kunnende dienen tot een Aanhangsel op het Naam-register van Nederduitsche boeken, en des selfs Twee vervolgen uitgeg. door Joh. v. Abkoude* ... Leid., 1753[2)]. - Knuttel, *Cat. van Pamfl.*, IV en V, reg.

1) In zijn *Zielsopheffing tot God*, 19, verzekert Kuypers, dat hij in de rampen, aan zijn medeburgers overkomen, medeleeft ‘niet alleen voor zoo verre ik ... ook in de mijne ben aangetast...’. Ik kan niet zeggen, op welk geval dit moet slaan.

2) Gewoonlijk wordt als jaartal van verschijning 1752 opgegeven, maar ten onrechte. Een exemplaar is te vinden ter Univ. bibl. te Utrecht.

L.

[Jacobus Johannes ter Laag]

LAAG (Jacobus Johannes ter), geboren te Leiden den 24en Juli 1794, studeerde aan de hoogeschool van zijn vaderstad (ingeschr. in zijn tweede studiejaar 24 Oct. 1814) tot 1817. Toen maakte hij zich gereed om met zijn vriend Th.M. Reiche (overl. als Luth. pred. te Bergen-op-Zoom in 1866) naar Göttingen te gaan ten einde aldaar de studie voort te zetten. In het aanhangige plan tot oprichting van een binnenlandsch seminarium lag het om de studie aan deze kweekschool gedurende twee jaren verplichtend te stellen, zoodat studenten, die naar een buitenlandsche universiteit zouden zijn gegaan, indien inmiddels het seminarium tot stand was gekomen, aan die bepaling mede onderworpen zouden zijn geworden. De mededeeling dienaangaande van de zijde van den Directeur-Generaal van het Departement voor den Hervormden Eeredienst, schrikte beide studenten van de volvoering van hun voornemen af. In dien tijd verzocht het consistorie te Amsterdam de oudste vier predikanten aldaar de leiding der studenten op zich te nemen. Met anderen maakte ter Laag daarvan gebruik.

Den 17en Maart 1818 door het consistorie te Amsterdam tot proponent bevorderd en vervolgens den 10en Febr. 1819 aldaar ingezegend aanvaardde ter Laag de bediening te Wildervank en Veendam (t: Ef. IV:11, 12) den 18en Apr. d.a.v. Den 25en Maart 1821 hield hij te Wildervank zijn afscheidsrede (t.: Ps. XXXVII:37), waarna hij 15 Apr. te 's Hertogenbosch intrede deed (m. 1 Cor. XII:28) na bevestigd te zijn door Ds. J. Decker Zimmerman, pred. te Utrecht (m. 1 Joh. V:12; uitgeg. ond. den titel: *Wie den Zoon heeft*, *heeft het leven* enz. Utr. 1821).

Den 5en Juni 1836 hield hij te 's Hertogenbosch een gedachtenisrede ter herinnering aan het feit dat aan de Lutherschen aldaar in 1686 vrijheid van godsdienstoefening werd verleend (t. Ps. LXXXIX:16-18). Den 17en Juli 1836 sprak hij een rede uit bij het in gebruik nemen van de vernieuwde Luthersche kerk te Heusden (t: Pred. IV:17).

Hij bleef te 's Hertogenbosch werkzaam tot zijn overlijden op 28 Dec. 1863. Nadat hij op het Kerstfeest nog gepredikt en het H. Avondmaal bediend had, bleek hij reeds den 2en Kerstdag doodelijk ziek te zijn. Naast zijn ambtswerk hield hij ook de studie der klassieke Letteren bij. Den 1en Dec. 1825, toen hij al eenige jaren in zijn tweede gemeente werkzaam was, behaalde hij nog den graad van candidaat in de Letteren, en tot aan zijn dood is hij een degelijk *graecus* gebleven.

Sinds 7 Juli 1839 was hij lid van het Noordbrabantsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Den 18en Maart 1819 trad hij te Leiden in het huwelijk met Mej. Maria Agatha Bos (overl. te Breda 28 Apr. 1867).

Een gegraveerd portret van ter Laag (borstb. v. voren, m. dubb. bef. Lith. zonder

naam v. teekenaar, 4°) wordt vermeld door v. Someren (*Cat. v. Portr.* No. 3113*).

Van zijn hand verscheen in druk:

Inwijding van de vernieuwde kerk der Ev.-Luthersche gemeente te 's Hertogenbosch op den 28 Junij 1829, 's Hert. 1829. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* VI, No. 25903). Voorin een opdracht aan den Koning der Nederlanden, waarin de prediker Z.M. dankt voor vroeger betoonde belangstelling en voor de woorden hem door Z.M. toegesproken toen hij als hoofd van zijn kerkeraad Z.M. verwelkomd had bij diens bezoek aan de stad). - *Het Nederlandsch Bijbelgenootschap een zegen voor het vaderland*, *inzonderheid met betrekking tot deszelfs uiterlijke welvaart.* 's Hert. 1847. - *De algemeene vereering van God volgens de leer van den gekruisten Jezus*, *het doel van Zijne verhooging van de aarde.* Wijk bij Duurst. 1852. - *Bemoediging en vertroosting bij het heengaan van dierbare panden.* Wijk bij Duurst. 1852. - *De kennis*, *die wij ons moeten verwerven*, *om in het rijk van God te kunnen vertoeven enz.* Utr. 1853. - *Offert geregtigheid en hoopt op God.* Utr. 1853.

L i t t e r a t u u r: Loosjes, *Naamlijst pred. .... der Luth. K. in Ned.*, blz. 154. - *Oud en Nieuw.* III (1864), blz. 246-248. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 865, 866. - *St. v. Waarh. en Vr.* 1864*a*, 162. - *Alb. stud. L.-Bat.*, k. 1232, 1268.

[Melis Pieterszn. Laakeman]

LAAKEMAN (Laekeman, Lakeman) (Melis Pieterszn.), wiens geboorteplaats en jaar zich niet lieten vaststellen, behoorde tot een wijdvertakt Doopsgezind geslacht in Noord-Holland, en moet zelf in deze provincie geboren zijn. Daar zijn ouders, die bij hun overlijden tien kinderen achterlieten, onbemiddeld waren, zag Melis Pietersz. zich al op jeugdigen leeftijd genoodzaakt naar een kostwinning uit te zien. Hij vond die te Purmerend bij lieden van de Gereformeerde Kerk. Door zijn teergevoelig, goedaardig karakter, zijn arbeidzaamheid en hulpvaardigheid won hij de genegenheid niet alleen van hen, in wier dienst hij werkte, maar ook van bijna ieder, met wien hij in aanraking kwam. Reeds toen maakte hij ernst met zijn geestelijke belangen en toonde hij zich zeer nauwgezet van geweten. Vandaar dat hij zich onttrok aan den omgang met jongelui, die overigens gaarne zijn gezelschap zochten, en zich aansloot bij oudere menschen van vrome gezindheid. Vooral een tweetal meer bejaarde vrouwen, beide tot zijn familie behoorende, waren hem tot geestelijken steun. Te Purmerend bezocht hij meestal de vergaderingen der Friesche Doopsgezinden.

Later verhuisde hij naar Oosthuizen, werd aldaar, na belijdenis des geloofs te hebben afgelegd, gedoopt, straks tot herder en leeraar der Doopsgezinde gemeente verkozen en als zoodanig bevestigd den 10en Juni 1691. Daar hij geen kans zag zich te Oosthuizen een zelfstandig bestaan te verwerven, vertrok hij metterwoon vandaar naar Hoorn, waar hij een smederij oprichtte. Inmiddels zal hij wel zijn voortgegaan de gemeente van Oosthuizen met het woord te dienen, te meer omdat die te Hoorn uitnemende leeraarsfamiliën bezat en aan zijn dienst geen behoefte zal hebben gehad.

In dien tijd huwde hij met Lysbet Jans, een Zaandijksche, van wie getuigd wordt dat zij arm aan aardsche middelen was, maar rijk aan godsvrucht. Niet lang daarna

verhuisde hij naar Zaandijk, waar zijn vrouw overleed, en ook na enkele dagen het kind, dat zij hem geschonken had.

Aldaar gevestigd behoorde Melis Pietersz. kerkelijk niet tot de Doopsgezinde gemeente van Koog en Zaandijk, een gecombineerde gemeente van Waterlanders en Vlamingen, maar met de weinige Friesche Doopsgezinden, die er woonden, tot de Friesche gemeente te Wormerveer. Een der overgrootvaders van zijn vrouw, Dirk

Gerritsz. (1565-1626), tevens koopman, was haar eerste leeraar en de stamvader van vrijwel de geheele gemeente. Van diens zeven zoons hadden twee haar gediend als diaken en twee als leeraar, van welke laatsten een, Oom Jacob Dirksz. (1615-1689) nog na zijn dood bekend is gebleven door de gedrukte predicatiën en theologische verhandelingen, die van hem bewaard zijn (zie hiervóór Dl. II, blz. 502, 503; Dl. III, blz. 226, 227). Ook twee zoons van Melis Pietersz.' schoonvader, Jan Jorisz., houtzager te Zaandijk zijn, bij hun dagelijksch bedrijf, leeraar geweest onder de Friezen te Wormerveer.

Op Paaschdag 1692 werd Melis Pietersz. tot hun leeraar beroepen. Hij diende hun gemeente als zoodanig tot zijn overlijden den 9en Jan. 1699. Zes dagen te voren had hij zich van Zaandijk naar Wormerveer begeven met de bedoeling den d.a.v. dag de gemeente te Oosthuizen voor te gaan. Een ongesteldheid, die hem na zijn aankomst te Wormerveer overviel, belette hem dit echter; inplaats van naar Oosthuizen door te reizen, keerde hij reeds den volgenden dag naar zijn woonplaats terug. Zijn laatste levensdagen zijn in het hieronder vermelde geschrift uitvoerig beschreven. Eigenaardig zijn deze woorden, die hij op zijn sterfbed sprak: ‘Hoe sullen mijn twee lieve wijfjes en Pieter Jansz. van den Busch[1)] haar verheugen, als ick soo haast by haar kom’. Ter toelichting diene dat ook Melis Pietersz.'s tweede vrouw, Antje Willems van Krimp, afkomstig van Alkmaar, met wie hij den 10en Juni 1696 hertrouwd was, hem reeds in het d.a.v. jaar door den dood was ontvallen; evenals zijn eerste vrouw overleed zij in het kraambed; ook het pasgeboren kind uit dit huwelijk stierf een paar dagen later; het werd in moeders armen begraven. Een geschrift, waarin het sterfbed van deze tweede echtgenoote beschreven is, zag het licht.

In het jaar na zijn overlijden verscheen een bundel preeken door Melis Pietersz. gehouden, welke later veel gebruikt is in Friesch-Doopsgezinde ‘vermaningen’ in en buiten Noord-Holland. Deze bundel draagt tot titel: *Ses-en-Dertig Predicatieën Over verscheyden Texten der Heylige Schriftuur.* Amst. 1700. 4°. (Bibl. Dpsgez. Gem. Amst.). (Vgl. *Naamlijst Dpsgez. Schr.*, blz. 60).

Als prediker werd Melis Pietersz. gaarne gehoord. Zijn prediking wordt genoemd ‘minzaam en toch doordringend’; zij vond ingang mede door zijn stichtelijken wandel en door de wijze, waarop hij met de menschen verkeerde.

Portretten van hem zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : *Het Leven en Sterven van Melis Pieterszn. Laakeman*, *Het welk om sijne opmerkelijke stichtinge*, *tot nut voor ieder deugtsoekende ziele*, *hier is by gevoegt.* Amst. Gedrukt voor eenige Liefhebbers. En te bekomen bij Jacobus v. Nieuweveen, Boekverkoopers op de Nieuwendijk in Biestkens Bybel. 4°. (Bibl. Dpsg. gem. Amst.). Dit geschrift komt voor in bovengen. bundel van *Ses-en-dertig Predicatiën.* Een gedicht van 7 bladzijden is eraan toegevoegd. onder het opschrift: *M.P. Lakemans Aanspraak. Om syn selven te Buigen onder de bestieringen Godes. In 't afsterven van syn waarde Huisvrouw. - Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1892, blz. 75, 76. - Mededeelingen van den Heer Jan Aten, voorzitter van den kerkeraad der Doopsgez. gemeente te Wormerveer.

1) Deze *Pieter Jansz. van den Busch* was een zeer geacht leeraar bij de Friezen te Wormerveer, tevens papiermaker met den molen ‘de Oude Voorn’ aldaar. Hij overleed 24 Juni 1693 te Frederikstad a.d. Eider in Holstein, waarheen hij door de Friesche Doopsgezinde Societeit in N.-Holland was afgevaardigd om de herderlooze Friesche gemeente daar ter plaatse te dienen met prediking en bediening van Doop en Avondmaal.

[Petrus Laan]

LAAN (Petrus), geboren te Hoorn den 24en Dec. 1696 uit een aanzienlijk geslacht, was een der zeven kinderen en de oudste der vier zoons uit het huwelijk van Arnoldus Laan, evenals diens vader een vermogend koopman aldaar, na met succes in Frankrijk handelszaken te hebben gedreven, en later bovendien Schepen der stad, en van Cornelia Hinlopen, wier vader o.a. Secretaris der stad Hoorn en Lid der Staten van Holland en Westfriesland was geweest.

Na de scholen te Hoorn te hebben doorloopen, waar hij uitblonk zelfs boven oudere medeleerlingen, werd hij door zijn vader ingewijd in het zakenleven; maar het was zijn eigen, reeds vroeger uitgesproken begeerte predikant te worden, waarvoor hij onder leiding van Ds. Martinus v. Harlingen (zie hiervóór Dl. III, blz. 528, 529) zich beijverde in het leeren der daartoe onmisbare talen. Toen hij zich op aanwijzing van zijn vader, die geheel andere dingen met hem voor had, in de Brieven van Paulus aan Timotheus en aan Titus had verdiept en ondanks de moeilijkheden aan het predikambt verbonden hem voorgesteld, toch in zijn begeerte bleek te volharden, gaf zijn vader hem toestemming de Utrechtsche hoogeschool te bezoeken, waar hij den 13en Aug. 1713 zijn propaedeutische studiën aanving, die hij in het volgende jaar beëindigde met de verdediging van een door hem opgestelde verhandeling, gericht tegen de Cartesiaansche philosophie, onder den titel *Disputatio de entis alicubi* (over de tegenwoordigheid van een wezen in een bepaalde plaats). In hetzelfde jaar (1714) ingeschreven in het Album studiosorum ving hij zijn theologische studiën aan onder geleerden als Petr. Burman en H. Reland. De roep, die van de Leidsche hoogleeraren in de Theologie uitging, drong hem echter ook hùn onderwijs zich ten nutte te maken. Vooraf besteedde hij echter een geheele zomervacantie aan verdieping zijner kennis van het Hebreeuwsch en om het Chaldeeuwsch en Syrisch te bestudeeren onder leiding van den geleerden predikant te Nieuwendam Everhardus van der Hooght (zie hiervóór Dl. IV, blz. 257-262). De bovenmatige inspanning, die een en ander meebracht, had tengevolge dat een ongesteldheid hem aangreep, die zijn studiën geruimen tijd stopzette en die hijzelf later steeds beschouwde als oorzaak van zijn zwak gestel, waarmee hij gedurende zijn verdere leven zoozeer had te kampen.

Eenigszins hersteld kwam hij in 1716 te Leiden, waar hij de colleges volgde van de hoogleeraren Joh. à Marck, Joh. Wesselius en Taco Hajo van den Honert. Den 7en April 1717 werd hij ingeschreven als theol. student. Drie jaren lang zette hij daar zijn studiën, hoewel nog eenmaal door een gevaarlijke ziekte onderbroken, voort. Den 24en Juli 1720 door de Classis van Hoorn[1)] beroepbaar gesteld, bleef hij nog gedurende twee jaren zelfstandig zijn studiën voortzetten, voordat hij een beroeping naar Pynacker aannam, waar hij, na op 19 Mei 1722 door de Classis van Delft peremptoir geexamineerd te zijn, den 14en Juni d.a.v. bevestigd werd door Ds. J.H. Thierens, pred. te Delft.

Al spoedig vestigde men te Vlaardingen op hem het oog, en reeds den 18en Juli 1723 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Jerem. III:25), waarna hij den 1en Aug. bevestigd werd te Vlaardingen door Ds. W. Temminck, pred. ald. Ook hier was zijn verblijf niet van langen duur. Nadat zijn naam was voorgekomen op drietallen te Rotterdam, te Utrecht en te Groningen ontving hij in 1725 het beroep naar laatstgen.

1) Ten onrechte noemt Conradi (*Oratio funebr.*) Leiden als de stad, waar Laan het praeparatoir examen zou hebben afgelegd. Zie Vriemoet, *Ath. fris.*, p. 836.

gemeente, hoewel hij haar verzoek om vooraf in haar midden een preekbeurt te vervullen niet had ingewilligd. De beroeping meende hij niet te mogen afwijzen, en den 13en Mei 1725 bevestigde Ds. C. van Velzen, pred. te Groningen, hem aldaar (m. Jac. II:12 intr. m. Jerem. XXXI:6).

Niet veel langer dan zijn beide vorige gemeenten diende hij die van Groningen. Nog geen twee jaren later gaf hij gehoor aan de roepstem uit Utrecht, waar hij al tevoren in aanmerking was gekomen. Den 20en Apr. 1727 werd hij er bevestigd door Ds. L. de With, pred. ald. (m. Hand. X:33*b*; intr. m. 1 Cor. XVI:9). Hier stond hij meer dan tien jaren, ofschoon de Rotterdamsche gemeente hem intusschen bij herhaling begeerde. Mede op aandringen van den kerkeraad en van de stedelijke overheid te Utrecht besloot hij te bedanken.

Daarna opende zich voor hem een nieuw verschiet. In 1737 verkozen de Staten van Friesland, op aanbeveling van Curatoren en voornamelijk van den Prins van Oranje hem voor de vervulling der bestaande hoogleeraarsvacature te Franeker. Hoeveel het hem ook kostte zijn ambt te Utrecht vaarwel te zeggen, hij liet zich de keuze welgevallen. Den 2en Maart 1738 nam hij afscheid van zijn vierde en laatste gemeente met een predikatie over 1 Cor. XVI:22-24 (in dr. verschenen).

Hoewel hij eerst den 20en Febr. 1739 zijn inaugureele oratie hield *de prudentia Theologo observanda*, zal hij zijn colleges reeds geopend hebben dadelijk na 14 Apr. 1738, den dag waarop hij zijn akte van benoeming ter Senaatsvergadering had overgelegd. Hoe welwillend hij, ofschoon van andere richting, door de theologische ambtgenooten te Franeker werd ontvangen, bewijst het besluit van denzelfden dag, houdende zijn bevordering tot Theol. Doctor h.c., waarvan hem het diploma den 27en Mei d.a.v. door Prof. A.W. Melchioris werd uitgereikt met een toespraak naar aanleiding van Mt. XIII:52[1]. Daar hem door Gedeputeerde Staten ook was opgedragen als academieprediker in de Nederduitsche taal op te treden, hield hij den 20en Apr. 1738 zijn *Eerste kerkrede te Franeker* (in dr. uitgeg.). Als hoogleeraar was hem opgedragen het onderwijs in de Stellige en Wederleggende Godgeleerdheid, in de Practische Godgeleerdheid en de Predikkunde.

Vóór zijn komst te Franeker bezat hij een uitnemenden naam als prediker en stond hij bekend als goed catecheet, maar wetenschappelijke geschriften van zijn hand waren toen nog niet in druk verschenen. Nu hij het hoogleeraarschap bekleedde, zagen van hem in de jaren 1740 tot 1742 een drietal studiën het licht (zie onder zijn geschr.). De derde hiervan handelend over ‘de burgerlijke verdraagzaamheid niet uit te strekken tot de Socinianen, maar voor de egte Mennonieten geenszins hinderlijk’ was hem in de pen gegeven door den in 1741 verschenen bundel preeken van den Doopsgezinden leeraar te Harlingen Johannes Stinstra, getiteld: *De natuure en*

1) *Petrus Hofstede*, destijds student te Franeker, begroette hem met een hooggestemd programma in het Latijn van 43 blz. druks in 4°. Hoe groot de vriendschap en de vereering waren, door Hofstede, die in 1739 predikant is geworden, en dus het onderwijs van Laan gedurende niet langer dan één jaar heeft kunnen genieten, dezen leermeester toegedragen, blijkt ook daaruit dat hij later van Anjum, zijn eerste standplaats, naar Franeker overkwam om bij diens sterfbed tegenwoordig te zijn (Conradi, *Lykrede*, blz. 32). Iemand, die vele jaren daarna aan Hofstede een *Lofdicht* wijdde, bij gelegenheid zijner aanstelling te Rotterdam als ‘Prof. Honorarius’, noemde zich kenschetsend: *Laanophilus* (de Bie, *Hofstede*, blz. 31-35; Bijl. p. III, XXVII).

Behalve het gedicht van Hofstede verschenen nog een paar Latijnsche verzen op de inhuldiging van Laan te Franeker (zie Boeles, *Friesl. Hoogesch.*, Dl. II^{2}, blz. 457, 458*n*).

gesteldheid van Christus Koningryk, onderdaanen, kerke en godsdienst afgeschetst in vijf predicatiën. De inhoud

dezer preeken gaf opnieuw voedsel aan de verdenking van Socinianisme, die reeds tevoren op Stinstra gerust had. Ditmaal gaf zij aanleiding tot het indienen van een aanklacht bij de Gedeputeerde Staten van Friesland, die besloten de vermelde leerredenen te onderwerpen aan een onderzoek door alle classes van Friesland en door de Theologische Faculteiten der vijf hoogescholen. Met Laan vormde toen H. Venema genoemde Faculteit te Franeker. Beider gevoelen liep zeer uiteen. Terwijl Venema de eenige was van de theologische professoren in Nederland, die in Stinstra's bundel niets had gevonden, dat de voornaamste leeringen der Socinianen met duidelijke woorden uitdrukte, veel minder deze verdedigde of verbreidde, luidde het advies van Laan daaromtrent zeer ongunstig. Rondweg erkende hij dat ‘het boekje van Ds. Stinstra met de gevoelens van Socinus besmet’ is en ‘stellingen voordraagt, die na dezelve smaken’. (Beider beoordeelingen zijn opgenomen in de *Advijzen der Theol. Faculteiten v. Nederl. en der Classes v. Friesl., over het boek van J. Stinstra* enz. Leeuw., 1742)[1].

Had Laan, die in tegenstelling met Venema, wiens afwijking van de rechtzinnigheid reeds meermalen gebleken was, zich doen kennen als gematigd Voetiaan, thans door zijn *Advys* had hij tegen zijn wil den schijn van onverdraagzaamheid op zich geladen. Het was waarschijnlijk om zich in dit opzicht nader uit te spreken, dat hij den 23en Mei 1742 onder zijn voorzitting door den student C.E. Mirowitz uit Praag de bovenvermelde disputatie liet verdedigen. Het spoedig daarop gevolgd overlijden van Laan, den 4en Apr. 1743, was oorzaak dat het beloofde vervolg op deze disputatie achterwege is gebleven.

In zijn eerste jeugd gezond en sterk van lichaam had Laan reeds vroeg en later bij herhaling te kampen met hevige ziekten, totdat hij op 46-jarigen leeftijd bezweek aan een epidemische ongesteldheid van griepachtigen aard, die hem één week te voren had aangetast.

In den dagelijkschen omgang was hij, hoewel niet ontbloot van humor, gekenmerkt door diepen ernst, die hem reeds in zijn studententijd eigen was. Een wèlgestaafd, maar veel vergeten voorval (door Sepp, *Stinstra*, II, blz. 33 v. meegedeeld) droeg er waarschijnlijk in niet geringe mate toe bij dien ernst te voeden. Terwijl hij nog te Utrecht vertoefde, bevond zich zijn broeder Jelmerus in betrekking van gevolmachtigde der O.I. Compagnie aan het Perzische hof te Ispahan. Deze stond daar in blakende gunst bij den Shah, maar was daardoor het voorwerp van den nijd der hovelingen. De gezant zag het onhoudbare zijner positie in, verzocht om teruggeroepen te worden, maakte zich tot de afreis gereed en werd door de zijnen verwacht. Op zekeren nacht droomde de student Laan, dat hijzelf aan het hof van Perzië zich bevond en daar twee woorden hoorde uitroepen, waarvan hij de beteekenis niet kende, doch waarvan de klank hem bijbleef. Den volgenden dag waagde hij, Prof. Reland bij het uitgaan van diens college de vraag te doen, of die twee woorden, die hij voor hem herhaalde, iets beteekenden. Onverwijld antwoordde deze, dat het Perzische woorden waren, die beteekenden: ‘hij is dood, hij is dood’! Later bleek dat zijn broeder gevallen was als slachtoffer van de afgunst dier benijders, juist omstreeks den tijd, waarop de student door dat droombeeld verontrust was. Dit maakte op Laan een zoodanigen indruk, dat het een stempel zette op zijn leven en studie.

1) Zie over het verloop van dezen strijd Sepp, *Stinstra*, II t.a.p. en Kühler, *Socin. in Ned.*, blz. 264-271.

Om zijn beminnelijke persoonlijkheid en godvruchtigen wandel stond hij in hoog aanzien ook als predikant en hoogleeraar. Den 18en Maart

1743, kort vóór zijn dood, was zijn tractement, dat oorspronkelijk *f* 1500 bedroeg, met *f* 250 verhoogd, uit 'erkentenisse van desselfs diensten aan de studerende jeugdt'.

Laan was een godgeleerde van grondige kennis, begaafd met een wetenschappelijken aanleg en een stalen geheugen. Zijn kerkelijke rechtzinnigheid en afkeer van alle neologie waren onverdacht. Maar tevens was hij een vijand van oneenigheid en twist. Geestverwant van Voetius lagen zijn sympathieën aan de zijde van hen, die dezelfde richting waren toegedaan, maar dit sloot niet uit, dat hij de wijze, waarop van Voetiaansche zijde vaak de Coccejanen bestreden werden, afkeurde als 'verkeerde ijver'. Dat een collega van Laan, van andere richting, als P. Conradi (sedert Oct. 1741 mede Theol. Professor te Franeker) in zijn *Oratio funebris* ook de irenische gezindheid van den overledene roemt, is van niet geringe beteekenis. Laan heeft de *prudentia*, in zijn inaugureele oratie den theoloog aangeprezen, zelf inderdaad beoefend.

Van hem zou, ware hem een langduriger leven toebedeeld, voor de godgeleerde wetenschap nog veel te verwachten zijn geweest.

Als prediker behoorde hij tot de besten van zijn tijd, zoowel wat den inhoud zijner preeken betreft als de wijze, waarop hij die uitsprak.

Op den 23en Jan. 1725, kort vóór zijn vertrek uit Vlaardingen, trad hij in het huwelijk met Christina Clara Borrebach, behoorende tot een oud geslacht, dat ter wille van het geloof uit de Paltz naar Holland gevlucht was, dochter van Henricus Borrebach med. doctor en later als opvolger van zijn vader Postmeester (-directeur) te 's-Gravenhage en van diens vrouw Richardina van Zuylen, wier vader Schepen en Vroedschap te Utrecht was. Van de drie levend geboren kinderen uit het huwelijk van P. Laan liet hij bij zijn overlijden een zoon en een dochter met zijn weduwe achter.

Gegraveerde portretten van P. Laan zijn niet bekend; wèl bestaat van hem een geschilderd portret.

De geschriften van zijn hand in druk uitgegeven zijn de volgende:

Disputatio metaphysica de entis alicubi. Publice libere Philosoph. Examini subjic.... XII Dec. 1714. Traj. ad Rh. (Univ. Bibl. Amst.). - *Eerste beginselen der woorden Gods over den Heidelb. Catechismus.* Utr. 1730. 8°. Deze handleiding bij het catechetisch onderwijs is later meermalen herdrukt. Al spoedig publiceerde de predikant van Lopik A.A. van Toll, *Aanmerkingen op de eerste beginselen tot eyge gebruyk ontworpen door Ds. Petr. Laan.* Utr. 1730. 4°. (Univ. Bibl. Amst.). - *Afscheidsrede van de Gemeente Gods te Utrecht over 1 Cor. XVI*:*22-24*, *uitgespr. in de Buurkerk als ....* Utr. 1738. 4°. (Univ. Bibl. Amst.). - *Eerste Kerk-Rede te Franeker over Mt. XIII*:*44 .... 20 Apr. 1738.* Utr. 1739. 4°. (Bibl. Ned. Letterk.) (In één bd. achter de Ned. vert. v. zijn hierna volgende inaug. oratie). - *Oratio inaug. de prudentia Theologo observanda*, dicta intemplo acad. A.D. XX Febr. MDCCXXXIX. Fran. 1739. fol. (Kon. Bibl.). In Ned. vert. v. B. ter Braak, rector der Latijnsche school te Woerden: *Inwyingsrede over de Voorzichtigheit* enz. Utr. 1739. 4°. - *Disputationes* academicae: *Ad Titulum Psalmi trigesimi.* Fran. 1740. - *De Lapidibus agri foedere iungendis ad locum Jobi V*:*23a.* Fran. 1741. - *De tolerantia civili ad Socinianos non extendenda*, *genuinis Mennonitis minime iniqua.* Fran. 1742.

Na zijn dood bezorgde de Groningsche hoogleeraar v. Velzen, geestverwant van den overledene (tevoren zijn collega als pred. te Groningen), uit Laans homiletische nalatenschap een bundel *Uitgezogte Leer-redenen over nadrukkelijke plaatzen des O. en N. Testaments*; *op verscheide tyden en by verscheide gelegenheden*, *als enen Lantdag*, *Biddagen*

uitgespr.: .... met een voorr. v. Cornelius v. Velzen Benevens een Register v. zaken. Utr. 1746. 4° (530 blz.). (Kon. Bibl.).
In dichtmaat verscheen (onderteek. Petr. Laan, Pred. te Utrecht) *Dank- en zegen-bede ter gelegenheidt v.h. eerste Eeuwfeest v. s' Lands Hooge School der Stad Utrecht ge vierd den XXVII v. Lentemaant MDCCXXXVI.* Utr. [1736]. 4° (12 blz.). Een nadruk, van eenige fouten gezuiverd, zag het licht te Amsterdam getiteld: *Dank- en Zegen-bede In Rym gedaen door .... Petr. Laan, Geref. pred. der Stad Utrecht*, *Op het honderd-jaerige Jubelfeest v. derzelver Academie.* (Knuttel, *Cat. Pamfl.* IV. No. 17024, 17025).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 1. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 321, 322. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 566-568 (art. v. F.S. Knipscheer). - Hs. Borger. - Petr. Conradi, *Oratio funebris in memoriam cl. Petri Laan* .... Fran. 1743. fol. - Ook verscheen een vert. door Wolter Hendrik Hofstede Philol. et J.U. Stud.: *Lykrede ter gedagtenisse van den beroemden Man*, *Petr. Laan .... uitgespr. op bevel v.d. Raad der Hogeschoole; naar dat het ligchaam op een plegtige wyze ter aardryk was besteld.* Leeuw. 1743. 4°. (Kon. Bibl.). - Vriemoet, *Athen. Fris.*, p. 835-84; add., p. 16. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.* II, blz. 456-459. - Strodtmann, *Das neue gelehrte Europa.* I Th. S. 233-235. - *Miscellanea Groningana.* T. III. Fasc. III, p. 505, 506. - Sepp, *Stinstra* I, II (reg.). - Ypey, *Gesch. Kr. Kerk 18e e.* VIII, blz. 631; IX, blz. 154, 155. - Knappert, *Gesch. N.H.K. 18e en 19e e.* (reg.). - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 229. - *Alb. Stud. Rh. - Traj.*, k. 116. - Id. *L. - Bat.*, k. 852. - Jo. Kalkoen, (pred. te Franeker 1740-1752). *Aen den heer Petrus Laan en Mevrouw*, *bij gelegentheid v.h. overlyden v. hun oudste dochter Cornelia Laan* (1741). - *Lykdichten ter gelegenheid v.h. beklachelyk stervgeval v.d. heer Petr. Laan.* Fran. 1743.

[Pieter Jan Laan]

LAAN (Pieter Jan), geboren te Utrecht den 20en Apr. 1777 uit het huwelijk van Hendrik Arnoud Laan, Lid van het Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek (den eenig overgebleven zoon van Prof. Petrus Laan, zie vor. art.) en van Sibilla Maria Meijer.

Na afgelegd praeparatoir examen den 20en Aug. 1800 beroepbaar gesteld door de Classis van Amersfoort en den 5en Nov. d.a.v. door dezelfde Classis peremptoir geexamineerd werd hij den 23en Nov. 1800 bevestigd te Zeist door Ds. J. Hinlopen, pred. te Utrecht (m. 2 Cor. II:37; intr. m. Rom. I:15, 16). Hij diende zijn eerste gemeente nog geen drie jaren; den 24en Juli 1803 nam hij van haar afscheid (m. Fil. IV:19, 20) en verbond zich den 31en Juli d.a.v. aan die van Amersfoort (m. 2 Cor. II:14), na bevestigd te zijn door Ds. C. Philippo, pred. ald. (m. Col. I:29). Den 23en Nov. 1825 herdacht hij er zijn 25-jarige Evangeliebediening (m. Hand. XXVI:22*a*), en den 31en Juli 1828 zijn 25-jarigen arbeid te Amersfoort (m. 3 Joh. :4).

Namens de commissie voor den bouw van een kerkgebouw voor de gemeente te Leusden hield hij bij de eerste steenlegging dier kerk den 19en Juni 1827 ‘een korte hartelijke toespraak’ (*Gedenkschrift ter gelegenh. v.h. honderdjarig zelfstandig bestaan der Ned. Herv. Gem. te Leusden. 16 Dec. 1828-1928*, blz. 13, 14).

Met ingang van 1 Jan. 1830 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat wegens aanhoudende ongesteldheid, die hem reeds een jaar lang had verhinderd zijn dienst waar te nemen. Meer dan dertig jaren daarna bleef zijn leven gespaard. Hij bleef daarna te Amersfoort woonachtig totdat hij in Nov. 1854 zich metterwoon vestigde te Utrecht. Zijn zomerverblijf bleef hij houden in de omgeving van B aarn. Na eenige

jaren te voren door een beroerte getroffen te zijn overleed hij te Utrecht den 8en Dec. 1862 op 85-jarigen leeftijd.

Ook als emeritus heeft Laan getoond dat hij de theologische studie niet verwaarloosde en dat de liefde tot het ambt, gedurende bijna dertig jaren door hem bediend, hem was bijgebleven. Hoewel toen reeds meer dan twintig jaren buiten dienst, herdacht hij den 24en Nov. 1850, in een prediking over Ps. XXXVII:25*a* te Hoogland gehouden, den dag, waarop hij een halve eeuw te voren in zijn ambt was bevestigd.

Op meer dan tachtigjarigen leeftijd schreef hij nog blijkens de *Voorrede*, gedateerd 25 Mei 1859, zijn in datzelfde jaar uitgegeven Verklaring van Zacharia's profetie (277 bladz.), bedoeld als weerlegging van de uitspraak van zeker Hoogleeraar, die de Voorzeggingen in den Bijbel hield voor 'ijdele droomerijen van eene opgewondene verbeeldingskracht'.

Sepp t.a.p. rekent P.J. Laan nog tot de uitstervende Palmiaansche school en constateert dat hij met enkele anderen, nader aangewezen als mede behoorende tot die school, van van der Palm geërfd had de methode van schikken, plooien, van het vasthouden aan een hier en daar opborrelenden dubbelen zin, maar niet diens smaak. Prof. Bouman t.a.p. wijst ook ten opzichte van Laan deze uitspraak met verwondering en verontwaardiging af met het oog op de standvastigheid, waarmee deze de oorspronkelijke *Hervormde leer* tot in hoogen ouderdom, zoolang hem het schrijven mogelijk was, had gehandhaafd en verdedigd, al wijzigden zich de opvattingen rondom hem en al kreet het jongere geslacht in Nederland haar uit voor geheel verouderd.

P.J. Laan was gehuwd met Aagje Kaas, en na haar overlijden met Geertruid Campert (geb. te Nijkerk (G.), overl. te Utrecht 18 Mei 1859). Gegraveerde portretten van hem zijn niet bekend.

In afzonderlijke uitgaven verscheen van zijn hand: *Opwekkende rede*, *uitgespr. in de Algem. Vergader. v.h. Ned. Zendelinggenootschap*, *op den 17 July 1834. Rott. 1834.* 8°. - *Twee leerredenen bij gelegenh. v.h. eeuwfeest der Hervorming*, geh. te Amersfoort op den 31en v. Wijnmaand en den 2en van Slachtmaand. Rott. 1817. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* VI, No. 24583). - *Berigt aangaande de viering des H. Avondmaals*, *in de gem. te Amersfoort* (m.e. inleid. v.d. uitgever). Utr. 1821. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1821*a*, 664). - *Verhandelingen en Leerredenen over de Openbaring v.d. Apostel Joannes.* (4 dln. in 3 bd.). Utr. 1832-1835. 8°. (Kon. Bibl.). (Vgl. *Boekz.* 1833*a*, 163-175; 1834*b*, 547-565; 1836*a*, 299-317). - *Gesprekken en Overdenkingen over des Heilands Geboorte*, *lijden, opstanding*, *hemelvaart, en uitstorting van den H. Geest.* (8 stukjes). Rotterd. 1838. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1840*a*, 283-291). - *Leerredenen over het Boek v. Daniël* (2 tientallen). Utr. 1838, 1839. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1838*b*, 281-290; 1840*b*, 3-14). - *Drie Verhandelingen over de Gezigten in het boek van Daniël*, ten vervolge der leerredenen over hetzelve. Utr. 1840. 8°. (Kon. Bibl.) (Vgl. *Boekz.* 1840*b*, 3-14). - *De hope van den waren Christen op de verrijzenis zijns ligchaams in den jongsten dag*, *zooals de Apostel Paulus dezelve voorstelt*, *in het XVde Hfdst. v. zijnen eersten Brief aan de Korinthiërs*, *verklaard en bevestigd.* Rott. 1834. 8°. - *Aanmoediging om ondanks allen tegenstand voort te gaan met de prediking v.h. Evangelie onder de Heidenen.* Rott. 1844. 8°. - *Feestrede bij het vijftigjarig*

bestaan v.d. Ned. Zendelinggenootschap. Geh. 19 Dec. 1847. Amersf. 1847. 8°. - *De overeenkomst des Bijbels met zich zelven*, *in godsdienstige leeringen en zaken*, *benevens de oplossing der schijntegenstrijdigheden.* Amst. 1851. 12°. (Kon. Bibl.). - *Verklaring*

der Godspraken door den Profeet Zacharia, *met stichtel. en toepassel. uitwijdingen.* (Uitgeg. d. de Vereen. tot. bevor. d v. Chr. lectuur). Amst. 1859. 8°). (Kon. Bibl.).

Ter herinnering aan zijn dochtertje, dat na een ziekte van twee jaren hem door den dood ontvallen was, gaf hij in het licht: *Leven en sterven van een vroeg godvreezend dochtertje.* Rotterd. 1821, en het verlies van zijn jongsten zoon gaf hem een gedicht in de pen later gepubliceerd onder den titel: *Klaag- en troostrede .... over den dood van zijnen jongsten zoon Jan Rudolf Laan*, *overl. den 15. Juni 1828 in den ouderdom v. 15 jaren en bijna 2 maanden.* Amersf. 1830. 8°. (Bibl. Ned. Lett).

De *Boekzaal* bevat van P.J. Laan de volgende bijdragen: *Bij gelegenheid v.h. overlijden van den WelEerw. Heer H.J. Schregardus, In leven predt. te Amersfoort.* Overl. den 21. Maart 1824 (Gedicht). (Jrg. 1824*a*, 485, 486). - *Is de gelijkenis van den zaadzaaijer*, *volgens Mark. IV en Luc. VIII*, *uitgesproken vóór des Heilands slapen in het schip*, *en de uitwerping des Duivels uit een' bezetenen in het Land der Gadarenen* (*zie Marc. IV*:*35-V*:*17 en Luk. VIII*:*22-39*) *of moet men aannemen*, *dat onze Heer die gelijkenis hebbe opgegeven*, *lang na de gemelde gebeurtenissen*, *gelijk men zoude veronderstellen*, *wanneer men Matth. XIII met VIII*:*23-34 vergelijkt? - en*, *dewijl slechts een van beide schijnt waar te kunnen zijn*, *welk gevoelen*, *moet men dan kiezen*, *en op welke wijze kan men daarbij de Evangelisten met elkander overeenbrengen?*' (Jrg. 1841*b*, 464-483). - *Gemakkelijke en zekere wijze*, *om*, *zonder almanakkennis*, *den weekdag te vinden van een gegeven datum der Chr. Jaartelling.* (Jrg. 1850*b*, 65-71). - *Verhandeling over den waren tijd van Jezus' geboorte, openbare prediking en kruisdood.* (Jrg. 1850*b*, 445-467, 579-602). - *Proeve eener tijdrekening van de Handelingen en geschriften der Apostelen en Evangelisten.* (Jrg. 1851*a*, 713-734, *b* 49-69, 185-201). - *Eenige aanmerkingen over de geschiedenis van Bileam, den zoon van Beör.* (Jrg. 1852*a*, 161-175; 273-284). - *Is er genoegzaam bewijs*, *of althans groote waarschijnlijkheid dat onze Verlosser*, *in de dagen Zijner omwandeling op aarde, broeders en zusters gehad hebbe in den eigenlijken zin des woords?* (Jrg. 1852*b*, 345-357). - *Simson. Richt. XIII-XVI.* (Jrg. 1853*a*, 185-203, 312-329). - *Esra.* Eene karakterstudie. (Jrg. 1853*b*, 577-596). - *De grootte van het tijdvak tusschen Adam en Christus.* (Jrg. 1854*a*, 657-674).

Anoniem gaf hij uit: *De Handhaver der Hervormde Godsdienst.* In vertoogen. Rotterd. 1843-1846. (4 dln.). (Kon. Bibl.). (v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II, No. 1556). Laan's opvattingen omtrent de H. Drieëenheid, hierin uiteengezet, vonden bestrijding bij den Frieschen schrijver R. van Hettinga in een tegenschrift, dat tot doel had 'de leer des Bijbels' dienaangaande te verdedigen en nader toe te lichten. (Vgl. hiervóór Dl. III, blz. 788).

In de *Jaarboeken v. Wetensch. Theologie.* D. VII (1848), blz. 301-322 komt een art. van zijn hand voor onder het opschrift: *De gronden ter bestrijding der echtheid van Mattheus XII*:*40* (*aangevoerd door den hoogleeraar J.H. Scholten*).

Voorts in J. Heringa El. zn. 's *Kerkelijke Raadvrager en Raadgever.* Dl. III. St. II (1841) (bezorgd door Prof. Dr. H.E. Vinke), blz. 1-38: *Verhandel. over het minder of meer geoorloofde*, *gepaste en doelmatige van het houden van Algemeene Dank- en Bededagen.* Met een Brief ten geleide, aan den Hoogl. Heringa El. z.

Hij was een der medewerkers aan het tijdschrift *Geloof*, *hoop*, *liefde.* Woorden v. ernst en stichting in de stille uren des huisselijken levens. Onder red. v. J.G. Verhoeff. Arnh. 1855-1860. 8°.

Ook het door O.G. Heldring geredigeerde tijdschrift *De Vereeniging 'Chr. Stemmen*'

bevat tal van artikelen van P.J. Laan, waarvan het laatste na zijn overlijden gepubliceerd werd in Dl. VII (1863), blz. 413-436: *Verhandel. over Handel.* XXVI:26*c ten beproeve van hen, die eenige leiding noodig hebben tegen de zoogen. Moderne Godgeleerdheid en andere dwalingen van onzen tijd.* (Gedateerd Oct. 1862). Deze *Verh.* verscheen ook afzonderlijk in overdr. onder den titel: *Het is in geen hoek geschied.* Naar de uitspraak v. Paulus. Handel. XXVI:26*c.* Laatste woord aan de gemeente. Amst. 1863. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Sepp, *Pragm. Gesch. Th.*, blz. 240. - H. Bouman, *De Godgeleerdh. en hare beoefenaars in Ned.*, blz. 299, 300. - *Boekz.* 1862*b*, 743. - Mededeel. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Pieter Jan Rudolph Laan]

LAAN (Pieter Jan Rudolph), kleinzoon van den voorafgaande, aan wien hij voor zijn opvoeding veel heeft te danken gehad, werd geboren te Ottoland den 27en Juli 1836 uit het huwelijk van Hendrik Arnoud Laan, pred. ald., en van Hillegonda Maria van der Tak. Na zijn academische studiën volbracht te hebben te Utrecht, waar hij den 25en Oct. 1854 in het Album studiosorum was ingeschreven, werd hij in Aug 1860 door het Prov Kerkbestuur van Overijssel toegelaten tot de Evangeliebediening. Een beroep naar Veen, den 26en Aug. 1861 op hem uitgebracht en door hem aangenomen, had geen verdere gevolgen. In het d.a.v. jaar aanvaardde hij de bediening te Hoenderloo, waar zijn vader, destijds pred. te Zegveld, hem den 6en Apr. 1862 bevestigde (m. Lc. XIV:23; intr. m. Rom. I:16). Toen op 25 Maart 1863 in deze zijn eerste gemeente de nieuwe kerkverlichting in gebruik werd genomen, hield hij een daarop toepasselijke preek over Joh. III:19-21. In 1864 ontving hij twee beroepingen, resp. naar Montfoort en naar Muiden, waarvan hij de laatste aannam. Den 2en Apr. 1865 verbond hij zich aan de gemeente te Muiden (m. Joh. XIV:6), na opnieuw door zijn vader (sinds 1864 emer. pred.) bevestigd te zijn (m. 1 Cor. XI:26*b*; afsch. te Hoenderloo den 19en Maart m. Openb. XVI:17*b*). Nog geen volle twee jaren was hij te Muiden werkzaam; reeds den 31en Maart 1867 hield hij er zijn afscheidsrede (m. Deut. XXX:15) wegens vertrek naar Maassluis. Ook hier bevestigde hem den 7en Apr. d.a.v. zijn vader (m. 1 Thess. V:24); intr. m. Jes. LV:10, 11). Gedurende de jaren 1867 tot 1871 bedankte hij voor meer dan vijftien beroepingen, waaronder een herhaalde naar Nijkerk o.d. Veluwe. In 1872 openbaarden zich bij hem verschijnselen van krankzinnigheid, zoodat verpleging in het krankzinnigengesticht te Utrecht geraden bleek. In 1873 ontvluchtte hij dit gesticht. Met ingang van den 15en Apr. 1874 werd hem, op voordracht van het Classicaal Bestuur van Rotterdam, door het Prov. Kerkbestuur van Zuidholland eervol ontslag verleend ingevolge artt. 37 en 37* van het Reglement op de vacaturen. Den 3en Juni d.a.v. werden door den Kerkeraad van Maassluis in tegenwoordigheid van Dr. E.H. van Leeuwen, gedelegeerde van het Class. Bestuur, de daartoe vereischte acten van ontslag uit zijn betrekkingen tot classis en gemeente opgemaakt, welke acten aan den betrokkene werden toegezonden.

In het volgende jaar scheen hij zoover hersteld, dat een beroeping naar Dinteloord op hem werd uitgebracht. Hoewel hij haar den 10en Mei 1875 aannam, heeft hij noch

daar noch elders den herdersstaf ooit meer kunnen opvatten. In Maart 1876 vestigde hij zich metterwoon te Antwerpen, waar hij 21 en Sept. 1888 overleden is.

Nog in zijn sterfjaar gaf hij in geschrifte zijn oordeel te kennen over de doleantie in Nederland. Zijn publicaties, met name zijn uitgegeven preeken, bevestigen den indruk dat het hem niet aan gaven en talenten ontbrak. Een bevoegd beoordeelaar als J.

Hartog (t.a.p.) plaatst hem in de rij van die predikers uit de tweede helft der 19e eeuw, wier namen met onderscheiding verdienen genoemd te worden. In zijn latere levensjaren bleken zijn rechtzinnige denkbeelden zich aanmerkelijk gewijzigd te hebben. In zijn geschriften, bepaaldelijk uit dien tijd, valt een zeker overspannen ascetisme op, ook uitkomend in zijn stijl. Vooral is hierdoor gekenmerkt zijn bundel *Poëzy*, uit het oogpunt van dichtkunst van geenerlei waarde. Het Letterkundig Weekblad *Onze Tolk* (ond. Hoofdred. v. Dr. G.J. Dozy. 4e Jrg. No. 25. 25 Mrt. 1873, blz. 193-195) bevat onder het opschrift: *Een poëtaster* een vernietigende kritiek op deze *Poëzy*, waarbij, zooals is opgemerkt, de criticus blijkbaar onkundig is geweest van de ontoerekenbaarheid van den vervaardiger.

Hij trad den 24en Oct. 1861 te Utrecht in het huwelijk met mej. J.F.E. Nortier. Uit dit huwelijk zijn geboren twee zoons en zes dochters.

Van hem zag het licht:

De tweede komst van Christus, *de rots der eeuwen.* Een woord des tijds. Amst. 1865. 8°. - *De kracht Gods en de praatgodsdienst.* Tijdpreek over 1 Cor. IV:20. Uitgespr. in de Groote Kerk te Maassluis, op Zond. 6 Oct. 1867. Rott. 1867. 8°. - *Zestal leerredenen.* Nijkerk. 1869. 8°. - *Gezanten van Christus' wege.* Leerr. over 2 Cor. V:20*a*. *Tevens een antwoord op de vraag:Kan een Nederlandsch Hervormd Kerkleeraar een Gezant van Christus genoemd worden?* Maassl. 1871. 8°. - *Een niet beginselloos overlooper tot de tegenpartij.* Waarschuwend tijdwoord tegen den volken- en godsdiensthaat. uitgespr. op den gedenkdag der Hervorming in 1871, in de Groote Kerk te Maassluis. Maassl. 1871. 8°. (Bibl. Ned. Lett.). - *Memorie van toelichting aan de Algem. Synode der Ned. Herv. Kerk door P.J.R. Laan*, *veroordeeld ter zake v. onchristelijken wandel en verstoring van orde en rust.* 's-Gravenh. 1872. 8°. (Kon. Bibl., Univ. Bibl. Amst. en Bibl. Ned. Lett.). - *Een Stem des geloofs tot Nederland, uit België.* 's-Gravenh. 1873. 8°. (Bibl. Th. School Kampen). - *Poëzy.* 's-Gravenh. 1873. 8°. - *Een Stem uit Holland, ter eere v. Theodoor van Rijswijk, op den 25-jarigen gedenkdag v. zijnen dood*, *7 Mei 1874.* 's-Gravenh. 1874. 8°. - *Tegen de Wet. Onder de Wet. Boven de Wet of Wetbestrijder*, *Pharizeër en Geloovige.* Een woord over de waarachtige Vrijmaking der Geloovigen, n. aanl. v. Joannes VIII:34-36. Lemmer. 1876. 8°. (Bibl. Th. School. Kampen). - *Ernstige waarschuwing tegen hen*, *die de uitverkiezing en verdorvenheid der kinderen Gods loochenen.* Lemmer. 1877. 8°. - *Acht leerredenen van vroeger dagen, aanmerkelijk gewijzigd en in overeenstemming gebracht met mijn tegenwoordig standpunt.* Gouda. 1883. 8°. - *Mijn oordeel over den doleerstrijd in Nederland.* Maassl. 1888. 8°. Ook is van hem een Oudejaarsavondpreek uitgegeven waarvan de titel onbekend is. Gedurende de jaren 1878-1881 deed hij als periodiek verschijnen: *Stichtelijke overdenkingen.* Maandschrift voor de Gem. v. J. Chr. Lemmer. 8°.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 446. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 387. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 402. - *St. v. W. en Vr.* Jrg. 1874, blz. 630, 874.

[Christiaan Livius Laan]

LAAN (Christiaan Livius), jongste zoon van Ds. H.A. Laan en broeder van P.J. R. Laan (zie vor. art.), werd geboren te Ottoland den 13en Maart 1847. Na op 22 Sept. 1866 afgelegd admissie-examen aan de Utrechtsche hoogeschool, werd hij den 24en d.a.v. in haar Album studiosorum ingeschreven. In Mei 1872 door het Prov. Kerkbestuur van Zeeland toegelaten tot de Evangeliebediening ontving hij beroepingen naar

Zoutelande en naar Leerbroek. Deze laatste nam hij aan, waarop hij den 6en Oct. 1872 aldaar bevestigd werd door zijn vader (m. Openb. II:10*b*; intr. m. 1. Tim. I:15*a*). Na verloop van twee jaren werden achtereenvolgens tien beroepingen op hem uitgebracht. Ten slotte nam hij die naar Meteren aan, waar zijn zwager Dr. J. Riemens, pred. te Driebergen, hem den 23en Sept. 1877 bevestigde (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Joh. XX:26 l. ged.; afsch. te Leerbroek 19 Aug. m. Hand. XX:32). Na wederom voor tal van beroepingen te hebben bedankt, gaf hij gehoor aan die van Serooskerke (Walch.), waar hij den 17en Apr. 1881, ook ditmaal door Dr. J. Riemens, toen pred. te Middelburg, bevestigd werd (m. 2 Tim. II:8*a*; intr. m. Openb. I:4*b*, 5*a*; afsch. te Meteren 3 Apr. m. 2 Thess. II:16, 17). Den 9en Nov. 1884 hield hij zijn afscheidsrede te Serooskerke (m. Col. I:23*a*) wegens vertrek naar Goes, waar hij den 16en d.a.v. zijn intrede deed (m. Hand. XX:24*b*), nadat Dr. J. Riemens hem ten derden male had bevestigd (nu m. 1 Kron. XXVIII:20). De laatste gemeente, die hij als predikant heeft gediend, was die van Rotterdam. Hier had zijn bevestiging plaats op den 1en Paaschdag, 1 Apr. 1888, door Ds. H. Malcomesius, pred. ald. (m. Jes. LI:16; intr. m. 1 Joh. I:2*b*; afsch. te Goes 18 Mrt.).

Te Rotterdam was Laan een van de vijf predikanten, die in den loop van het jaar 1888 bij de Ned. Herv. Gemeente intrede deden. Van dit vijftal is hij het langst in leven gebleven. Na de doleantie-crisis trad met hun komst een opmerkelijke bloei van het kerkelijk leven in, die den arbeid bepaaldelijk voor de jongere predikanten bijzonder veelomvattend maakte. Buitendien kon Laan in zijn vurigen ijver en hooggestemd idealisme zich niet makkelijk concentreeren, zoodat hij desgevraagd zich licht vinden liet ook voor zulke werkzaamheden, die niet direct verband houden met de taak van den herder en leeraar, zooals deze uitdrukkelijk in den beroepsbrief omschreven worden. Zijn niet sterk lichaam en gevoelig zenuwgestel was daartegen op den duur niet bestand. In Maart 1896 bleek zijn gezondheidstoestand zoozeer ondermijnd, dat hij zich genoodzaakt zag emeritaat aan te vragen. Met ingang van 1 Oct. d.a.v. werd hem dit eervol verleend. Niet in staat een afscheidsprediking te houden richtte hij tot de Rotterdamsche gemeente een *afscheidswoord*, voorafgaande aan een *zestal leerredenen*, haar *ter gedachtenis aangeboden*, waarin zijn liefde tot de groote stadsgemeente, gedurende acht jaren door hem gediend, uitkomt, maar waarin hij ook spreekt van bedroevende reactie, die na vroeger opleving in haar midden viel te constateeren.

Toen hij weer op krachten gekomen was durfde hij opnieuw uitzien naar arbeid, waaraan voor hem niet die eigenaardige bezwaren verbonden waren, die hem in de Rotterdamsche gemeente te zeer hadden gedrukt. Dit uitzicht werd hem geopend, toen in 1898 de uitnoodiging tot hem kwam om de plaats in te nemen van den in datzelfde jaar overleden Ds. N. de Jonge als Directeur der Stadsevangelisatie te Brussel. In Nov. 1899 verhuisde hij ‘eenzaam en rouwdragend’ als weduwnaar, nadat hem een half jaar te voren zijn echtgenoote was ontvallen, van Hilversum, waar hij sinds zijn vertrek uit Rotterdam had gewoond, naar Brussel. Het Evangelisatiewerk, dat hem daar wachtte, trok als zoodanig hem aan. Daarbij bood het gelegenheid zich telkens te verplaatsen, wat voor een bewegelijke natuur als de zijne eigenaardige bekoring had.

De bezielende ijver, waarmede hij er zijn roeping vervulde, bleef niet zonder vrucht. Al spoedig na zijn komst te Brussel, werd de arbeid op de oude posten weer voortgezet, en straks nog uitgebreid door de opleiding van een aantal toekomstige

Evangelisten, die hij eerst in zijn eigen huis opnam, daarna door een grooter aantal gevolgd toen

mede door zijn milde hulp een opleidingsschool met eigen opleidingshuis was gesticht. Tot zijn veelomvattende taak aldaar behoorde ook het redigeeren van de weekbladen ‘De Blijde Boodschap’ en ‘Christelijk Volksblad. Evangeliebode voor Nederland en Vlaamsch-België.’

Gedurende de dertien jaren van Laans werkzaamheid als Directeur nam de ‘Stadsevangelisatie’ tevens het karakter aan van ‘Landsevangelisatie’, beiden vereenigd onder één centraalkas, die der Stadsevangelisatie. Bij het beëindigen van zijn taak kon hij gewagen van ‘de gestadige uitbreiding, verbreeding en verdieping des werks in den loop dier jaren’ óók wat betreft het ‘schoolwezen’. In 1912 achtte hij den tijd gekomen om zijn arbeid aan jongere krachten over te geven. Behalve in enkele meer intieme samenkomsten nam hij afscheid van zijn werkkring te Brussel op Zondag 10 Maart 1912 in de kerk der Ned. Evangelische gemeente, nadat hij er vooraf des voormiddags had gepredikt over het visioen uit Openb. XII.

Van Brussel vertrok hij naar Baarn, om zich in het voorjaar van 1913 opnieuw metterwoon te vestigen te Hilversum. Ongeveer tien jaren later was hij korten tijd inwoner van 's-Gravenhage. Vandaar verlegde hij zijn domicilie naar Zeist. Ook na zijn terugkeer uit Brussel bleef hij zooveel mogelijk actief, o.a. als redacteur van ‘De Blijde Boodschap’ en als Voorzitter van de Jongemannenvereeniging te Amsterdam. In *De Amersfoortsche Kerkbode* plaatste hij nog enkele jaren vóór zijn dood een reeks *Overdenkingen.* Gaarne vervulde hij tot in hoogen ouderdom ook preek- en spreekbeurten; zoo ging hij op 80-jarigen leeftijd nog eenmaal de Rotterdamsche gemeente voor op Paaschzondag (17 Apr.) 1927. De preek bij die gelegenheid gehouden is aldaar in druk uitgegeven (met Laans portret) onder den titel: *De Vrede-Paaschgroet des Verrezenen.* Zoo hield hij kort daarna nog een (ongedrukt gebleven) lezing voor de Chr. Jongelingsvereeniging ‘Obadja’ op haar conferentie in de Sillem Hoeve (21-23 Mei 1927) over ‘Onze lichamelijke opstanding’ in verband met Fil. III:21.

Enkele jaren later koos hij tot zijn woonplaats Amersfoort, voor hem de ‘vaderstad’, waaraan hij zich door oude familieherinneringen verbonden gevoelde. Aldaar overleed hij den 1en Apr. 1933, nadat kort te voren zijn tweede echtgenoote hem was voorgegaan. Zijn allerlaatste levenstijd was gekenmerkt door zeer merkbare aftakeling naar lichaam en geest. Vaak had hij in zijn leven met ziekten te kampen; en meer dan eenmaal scheen hij den dood nabij. Bij het overwinnen van allerlei moeilijkheden, die hij ontmoette, kwam hem te stade het sterke idealisme, dat hem bleef bezielen.

Vooral te Rotterdam ontplooide hij de gaven hem geschonken. Zijn vurige prediking trok gedurende de eerste jaren van zijn bediening aldaar steeds volle kerken. Bijzonder wist hij jonge menschen te treffen. Op den kansel bediende hij zich in den regel van zijn manuscript. Maar hij verstond ook de kunst om in kleurrijke taal en welsprekende woorden over elk gewild onderwerp te spreken. Daarbij bezat hij rijke muzikale talenten, die allermeest tot uiting kwamen in zijn meesterlijk fantaseeren op het klavier. Na zijn verscheiden is van hem getuigd: ‘Hij zag eigenlijk altijd naar boven, vooral wanneer hij musiceerde en zong.’ (*Amersfoortsche Kerkbode* 8 Apr. 1933).

Laans preeken en andere geschriften ademen een mild rechtzinnigen geest. Scherp dogmatische lijnen worden door hem niet getrokken. Dankbaar leerling van Doedes, v. Oosterzee, Beets had hij óók den invloed ondergaan van J.H. Gunning Jr. en andere theologen van ethisch-orthodoxe beginselen. Zijn theologisch standpunt leert men misschien het best kennen uit een opstel van zijn hand in de *Stemmen v. W. en Vr.*

(62ste Jrg. (1925), blz. 585-600) onder het opschrift: *Revisie Artikel XVI Nederl. Geloofsbelijdenis*, waarin hij kritiek oefent op de wijze, waarop in dat Art. geformuleerd is de belijdenis 'van de eeuwige Verkiezing Gods'. Hij betuigt daarbij zijn instemming met het gevoelen van Dr. J.J. v. Toorenenbergen, uitgesproken in de voorrede voor diens uitgave van genoemde Confessie (*De symbolische geschr. der Ned. Herv. Kerk*), nl. dat een oprechte overeenstemming met den hoofdinhoud der Kerkbelijdenis kan bestaan bij eenige liefde voor de kritische studie. Overigens deed zijn rijke fantasie zich ook in zijn prediking gelden, waardoor meermalen de vaste lijn ontbrak.

Den 10en Nov. 1881 trad hij te Middelburg in het huwelijk met Emma Elisabeth Carp, geb. ald. 12 Apr. 1852, dochter van den predikant der Engelsche Kerk te Middelburg en Vlissingen, Bernhard Hendrik Carp en van Mary Julia Harwey. Na haar overlijden (10 Mei 1899) hertrouwde hij te Ellecom den 28en Oct. 1903 met Johanna Elisabeth Christine Mispelblom Beyer, geb. te Rotterdam 30 Jan. 1851. Hij overleed als kinderloos weduwnaar.

Zijn schriftelijke nalatenschap, voor zoover gepubliceerd, is grootendeels te vinden in verschillende periodieken, waarvan enkele hiervóór genoemd zijn. Bijzondere vermelding verdient daarbij zijn artikel in de *Bouwsteenen*, tijdschr. v. Inw. Zending, ook afzonderlijk in overdr. verschenen: *Het Socialisme en het Christelijk huisgezin.* Een blijvend sociaal vraagstuk. Utr. 1893. 8°. (Kon. Bibl.).

Voorts verscheen van hem in afzonderlijke uitgave:

Geloofsverzekerdheid. Zestal leerred. m.e. voorafgaand afscheidswoord. Ter gedachtenis aangeboden aan de Rotterdamsche Gemeente door haren vroegeren Herder en Leeraar. Rott. 1896. 8°. - *Het Bethel-boek*, m. inl. woord v. Dr. J.J.P. Valeton Jr. 1901. - *Een Avond-reukoffer des Gebeds.* Rott. Z.j. 8°. (Uitgespr. in het Avondgebed in de Gr. Kerk ald. 12 Nov. 1905; tekst: Ps. LXVIII:10, 12, 14). - *Ons Zilveren Jubileum. 1 Nov. 1880-1 Nov. 1905.* Brussel. 1905. 8°. (Samengesteld door Laan met bijdr. v. verschillende medewerkers en van hemzelf). - Ook komen bijdragen van zijn hand voor in: *Vriendelijk geleide.* Een bundel proza en poëzie van P.D. Chantepie de la Saussaye e.a. Almelo. 1898. 4°., en in: *Het Licht der wereld.* Bijbelsche platen naar oude en nieuwe meesters. Tekst van J.R. Callenbach e.a. Nijkerk. 1909; 2e dr. 1910.

Het boek, waaraan hij bezig was te schrijven onder den titel: *De Gouden draad*, bleef ten gevolge van zijn overlijden onvoltooid.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - *Afscheidswoord. Ter gedachtenis aangeboden aan de Rott. Gem.* (zie boven). - *Chr. Volksblad.* (zie boven. 41ste Jrg. No. 38 (12 Maart 1912) e.a. no's. -*Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 479. - Aanvull. v. Dr. J. Riemens te Leiden.

[Pieter Adriaan van der Laan]

LAAN (Pieter Adriaan van der), geboren te Leiden den 10en Juni 1777, liet zich den 12en Maart 1795 inschrijven in het Album studiosorum van de hoogeschool aldaar. Na afgelegd praeparatoir examen den 7en Oct. 1799 door de Classis van 's-Gravenhage beroepbaar verklaard werd hij den 4en Jan. 1801 bevestigd te Zunderdorp door Ds. C. van der Ven, pred. te Ilpendam (m. 2 Cor. III:6; intr. m.

Hebr. XIII:8). Vandaar vertrok hij naar Krommenie, waar hij den 6en Juli 1806 intrede deed (m. Jes. LI:4), na bevestigd te zijn door Ds. C. de Mos, pred. te Nieuwendam (m. Zef. III:9; afsch. te Zunderdorp 29 Juni m. Mc. XIII:34-37). Van 1820 af behoorde ook de helft van Krommeniedijk tot de gemeente van Krommenie; den 28en Juni van gen. jaar preekte hij daar voor de eerste maal (t.: Ps. CXXII:1*b*). In zijn tweede en laatste gemeente

herdacht hij op 8 Jan. 1825 zijn 25-jarige bediening (m. 1 Tim. I:12), en op 10 Jan. 1841 zijn 40-jarige bediening (m. 2 Thess. III:1). Den 17en Maart 1844 hield hij een toepasselijke leerrede bij het in gebruik nemen van het nieuwe kerkorgel te Krommenie (t.: Ps. XXXIII:1-3). Den 28en Apr. d.a.v. overleed hij aldaar na een kortstondige ziekte, nalatende een weduwe met kinderen.

Hij trad op als praeses van de Prov. Noordhollandsche Synode te Edam, aangevangen 30 Juli 1805.

Van hem zag het licht:

Gezangen op het feest der Kerkhervorming. Amst. 1817. 8°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* No. 24611). - *Leerrede over Ps. LXII:6*, *na het overlijden van zijn oudste klein-zoontje*, *Johannes Melchior Kluppell*, *op den 24. Nov. 1828.* Zaandijk. 1829. 8°. (Kon. Bibl.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 2. - Hs. Borger. - *Alb. stud. L.-Bat.*, k. 1184.

[Petrus de Laat]

LAAT (Petrus de) geboren te Zaltbommel, bezocht aldaar de Latijnsche School. Als leerling der hoogste klasse werd hij op zekeren morgen inwendig vermaand deze School te verlaten en het Woord Gods te onderzoeken. Uit welke beweegreden hij aan dien raad geen gevolg gaf, bleek hem later uit een brief, in 1721 uit Franeker door hem gericht aan Theodorus van Schelluyne, destijds predikant te Zaltbommel, en in 1736 door hem teruggevonden onder de papieren in de studeerkamer van zijn vader, die dezen brief merkwaardig genoeg had geacht om hem te copieeren. Een en ander deelt de Laat zelf vele jaren daarna mede in zijn geschrift. *Over de schaadelyke en jeugt-verdervende gewoonte der hedendaagsche Latynsche scholen* enz. (Zie ond. zijn geschr.). Lang zou zijn verblijf op de Latijnsche School echter niet meer duren, want den 12en Sept. 1719 liet hij zich inschrijven in het Album studiosorum der hoogeschool te Franeker. Twee maanden na het schrijven van den bovenbedoelden brief aan v. Schelluyne in 1721 verliet hij Franeker - lang voordat het Academiejaar was afgeloopen - volgens zijn eigen latere verklaring, verleid door de geschriften van Antoinette Bourignon, geheel verstrikt in haar gevoelens. Vooral door één harer boeken had de Satan als onder de gedaante van een engel des lichts hem verleid; hij meent zich te herinneren dat dit tot titel had: *Het graf der valsche godgeleerdheid* (blijkbaar is bedoeld *Le tombeau de la fausse théologie*, *exterminée par la véritable*, *venant du S. Esprit.* Amst. 1669, 1679, waarvan ook een Ned. vertaling het licht zag). Na zijn terugkeer van Franeker werd hij echter naar zijn eigen bekentenis ‘nog eindelijk uit dat gevaarlijk Spinneweefsel van A. Bourignons dwaalingen gered’. En hij voegt eraan toe dat het bestek hem niet toelaat te verhalen in ‘welke andere Strikken’ hij vervolgens ‘bedraeit’ is geworden (a.w., blz. 16, 17).

Met zijn vertrek uit Franeker had hij intusschen de academische studie niet voorgoed opgegeven, want twee jaren later, den 13en Apr. 1723 werd zijn naam ingeschreven als theologisch student aan de Leidsche hoogeschool. Hoe lang zijn verblijf aldaar heeft geduurd en hoe vervolgens zijn levensloop is geweest, is onbekend. Uit de woorden in zijn bovenaangehaald geschrift (blz. 12), waar hij

spreekt van zijn vader, die ook een geruimen tijd ‘Scholarch’ is geweest, zou men kunnen opmaken dat hijzelf eveneens dit ambt heeft bekleed. Uit hetzelfde geschrift blijkt in elk geval dat hij in 1740 in zijn geboorteplaats woonachtig was. Zooveel is zeker dat hij nooit predikant is geworden. Waar en wanneer hij gestorven is laat zich niet vaststellen.

Blijkbaar is hij een gevoelsmensch geweest met zekere neiging tot mystiek en een sterke verbeelding; meermalen spreekt hij van zijn vroegere verkeerdheden; zijn afzweringen en onbezonnenheden ‘die aan duizenden bekend zullen zijn’, zijn zonde van weerspannigheid op de Latijnsche School bedreven, waaraan hij ontdekt is door middel van droomen en gezichten, zonder dat hij daarom bij de Quakers of Dwepers wil gerekend worden (*De .... gewoonte der hedend. Lat. scholen*, blz. 1, 4-6). Daarbij moet hij iemand geweest zijn van militant karakter. Zijn geschriften wijzen dit uit. In dat betreffende den Christelijken Sabbath verwijt hij den predikanten dat zij tegen Zondagsontheiliging niet naar eisch optreden. En aan het slot onder een N.B. schrijft hij dat de Leeraren hem de moeite afnemen om hen met den vinger aan te wijzen, waar men de Kerkelijke Sleutelen te zoeken heeft, welke zij, zoo hij zich niet bedriegt, met een oogopslag zullen kunnen opgesloten vinden ‘in de verzegelde kist van menschen-vrees (Jes. 2:22).’ (Blz. 17). In de polemiek tusschen Dr. Theod. van Thuynen, predikant te Dokkum, die omtrent het wezen des geloofs voorstellingen had gepubliceerd, ingaande tegen de destijds ook in Friesland sterk toenemende gevoelens der ‘fijnen’, en daardoor in kerkelijke kringen beroering had gewekt, en diens bestrijders, de hoogleeraren A. Driessen te Groningen en F.A. Lampe te Utrecht, kiest hij de partij van de beide laatstgenoemden en richt hij zich tegen van Thuynen, die echter dezen aanval onbeantwoord liet. (Zie over dezen strijd: Glasius, *Godg. Ned.* III, blz. 428-430 en meer uitvoerig J. Ch. Kromsigt, *Wilh. Schortinghuis.* Regist.).

Kennelijk heeft de Laat nog meer geschriften willen publiceeren zonder dat het daartoe gekomen is. Hij kondigt in 1722 zijn lezers aan dat mogelijk binnenkort van hem te verwachten is ‘een opwekkinge voor de Leeraren, om de lang verloorne kerkelijke sleutelen weder op te zoeken’ (*Een kerkelijke afmaninge* enz., blz. 19). Elders deelt hij mede drie jaren lang tot in 1734 te zijn bezig geweest met de vertaling van Owen's verklaring van den ‘Brief aan de Hebreën’, maar dezen arbeid gestaakt te hebben tengevolge van een onverwachten slag, die hem getroffen had. (*De .... gewoonte der hedend. Lat. scholen*, blz. 2).

Eigenaardig is wat hij verzekert in het geschrift, waarin hij het gevoelen der Cartesianen omtrent het draaien der aarde en den stilstand der zon bestrijdt, dat nl. dit boekje alleen door hemzelf is gemaakt en opgesteld, evenals datgene wat hij ‘voorleden jaar’ reeds heeft uitgegeven.

Zijn in druk verschenen geschriften zijn de volgende: *Een hartelyke afmaninge van een nieuwe en gantsch gevaarlijke Leere in 't stuk van den Christelyken Sabbath .... Als mede J. Koelmans onderdrukte waarheit in 't ligt gebragt.* Utr. 1722. 4°. [20 blz.] (Kon. Bibl. en Bibl. Vrije Univ. Amst.). Hetzelfde: Na ‘in 't ligt gebragt’ volgt: *Vermeerdert met een Nareden; nevens een Oplossing van een vraag, of wel iemand waarlyk godvrugtig kan zijn*, *die de Goddelijkheit v.d. Sabbath lochent; 't Samen opgestelt .... Soli Deo honor et gloria.* Gedr. voor den auteur. 1722. 4° [20 + 18 blz.] Bibl. Vrije Univ. Amst.) (Knuttel, *Cat. Pamfl.* IV. No. 16585). Dit is een afdruk van het vorige. Alleen met invoeging (op blz. 2): ‘Uitgegeven volgens die welgestelde Apostolische Ordonnantie’ enz. - *Doctor van Thuynen*, *de hedendaagsche Gereformeerden over afwijking van de leer des Catechismus beschuldigende, wijkt zelf daar van af*, 1723. - *Het Schriftuurbestormend gevoelen der Cartesianen*, *omtrent het draaien of omloop des aardryks*, *en de stilstand der sonne. Ernstig te keer gegaan.*

Rotterdam. 1723. 8°. (Univ. Bibl. Amst.). In zijn tot hiertoe vermelde geschriften noemt de schrijver zich op de titelbladen *S.S.*

Th. Stud. Tegen het laatstvermelde verscheen: *Brief aan een vrint*, *tegens het nieuw uitgekomene boekje*, *getiteleert Het Schriftuur-bestormend gevoelen* enz. Rott. 1723. 8°. [30 blz.] (Gedateerd April 1723 en onderteekend: J.J.).

Later gaf de Laat (zonder aanduiding bij zijn naam) nog in het licht: *De schaadelyke en jeugt-verdervende gewoonte der hedendaagsche Latynsche scholen*, *met betrekking tot het gebruyk van heidensche boeken*, *aangetast en te keer gegaan* .... Consuetudo impedire non debet, quo minus veritas praevaleat et vincat. Nam consuetudo sine veritate, vetustas erroris est. Cyprian ad Pomp. D.i. Een gewoonte moet de Waarheid niet in den weg staan, datze de overhand hebbe en zegepraale. Want gewoonte sonder Waarheid, is een oude Dwaaling. 's Hertogenb. 1740 [VI + 74 blz.] (Univ. Bibl. Amst.).

L i t t e r a t u u r : *Alb. stud. Franeker* (medeged. door Dr. G.A. Wumkes). - Id. *L.-Bat.*, k. 885. - Ypey, *Gesch. Kr. Kerk 18e e.* VII, blz. 306.

[Willem Laatsman]

LAATSMAN (Willem) geboren te Rotterdam den 16en Juni 1806, werd in het Album academicum van Amsterdam ingeschreven voor den cursus 1823-1824; hij volgde aldaar de lessen aan het Luthersch seminarium, maar wegens overgang van de Luthersche naar de Ned. Hervormde Kerk zette hij zijn studiën voort aan de Leidsche hoogeschool, waar hij ingeschreven werd den 13en Mei 1825 en den 6en Oct. 1826, resp. zijn 2e en 4e studiejaar aldaar. In Mei 1828 door het Prov. Kerkbestuur van Zuid-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening werd hij in Juni d.a.v. op collatie van Otto Graaf van Randwyck beroepen te Hurwenen, waar hij den 17en Aug, d.a.v. bevestigd werd door Ds. H. van Noorden, pred. te Bruchem c.a. (m. Joh. XIII:13; intr. m. 2 Cor. IV:5*a*). Zijn tweede gemeente was Rheden. Hier had zijn bevestiging plaats den 9en Oct. 1831 door Ds. H.J. van 't Sant, pred. te Velp (m. Hebr. II:3*a*; intr. m. 2 Tim. II:11-14; afsch. te Hurwenen 2 Oct. m. Dt. XXX:19). Na bedankt te hebben voor beroepingen naar Veenendaal (1833), Zuidland (1836), Hellevoetsluis (1836), Rijnsburg (1837) werd hij bij Kon. Besluit van 21 Mei 1841 benoemd tot predikant te Maastricht, en vervolgens door den kerkeraad aldaar den 4en Juni beroepen. Ditmaal bedankte hij niet. Den 26en Sept. 1841 preekte hij afscheid te Rheden (m. Pred. XIII:13, 14), waarna den 10en Oct. zijn bevestiging te Maastricht volgde door Dr. J.W. Suringar, pred. ald. (m. Joh. XIII:34, 35; intr. m. 1 Cor. II:6-16).

Den 8en Oct. 1843 hield hij er ter inwijding van het inwendig vernieuwde kerkgebouw der gemeente een preek over Joh. X:22*a* (in dr. uitgeg.) Met ingang van 18 Aug. 1868 werd hem op zijn verzoek eervol emeritaat verleend. Den 2en Aug. hield hij zijn afscheidspreek (uit Dt. XXX:19). Daarop verliet hij Maastricht metterwoon, om na enkele jaren terug te keeren en er te blijven tot zijn dood. Hij overleed den 15^{en} April 1883.

W. Laatsman was een van die, als ‘levend-gereformeerde predikanten’ geroemden, die op de Réveilbeweging in Nederland niet geringen invloed hebben uitgeoefend. In bijzondere mate bezat hij de gave van het woord. Daar hij als jong predikant nogal eens buiten zijn eerste gemeente preekte, ging er al spoedig een groote roep van hem uit. Willem Messchert, een der bekende Réveilmannen, die hem voor het eerst in Juli 1830 te Rotterdam had gehoord over den tekst: ‘Het Koninkrijk Gods is niet in

woorden, maar in kracht', gewaagt in een schrijven (d. 20 Juli) aan zijn vriend W. de Clercq, van 'een treffende bekeeringspreek van een jong predikant, Ds. Laatsman'

en geeft verder zijn indrukken aldus weer: ‘Nog maar twee jaren was hij predikant, doch zijne vrijmoedigheid was die van een bejaard Evangelie-dienaar. Daarbij namen zijne uiterlijke gaven de groote schaar zijner hoorders in. Die man is uit de Luthersche Kerk tot de Gereformeerde overgekomen. Wat hij preekte kwam uit het hart, dit mag ik met te meer vertrouwen zeggen, omdat ik brieven van hem aan bijzondere vrienden heb gelezen. - Intusschen merk ik dat sommige menschen hem niet zeer genegen zijn. Ik heb hem bij Ds. v.d. Ham even ontmoet, en hem nog zeer aan de Belletrie gehecht gevonden’. Messchert voorziet dat deze jonge predikant, wanneer God hem in het leven spaart en hem staande houdt in de waarheid, eens naam in de Kerk zal maken. (Kluit, *Het Réveil in Ned.*, blz. 186, 187).

In Maart 1831 maakte de Clercq kennis met den veelbelovenden jongen dominee, die onverwacht in Den Haag voor zijn deur stond. De Clercq schrok eerst even, omdat hij zich altijd een gansch andere voorstelling van hem had gemaakt. Maar diens ‘goed uiterlijk’ trof. hem toch en weldra had er een ‘verbroedering’ plaats en werd er diep en ernstig gesproken. Laatsman bleef logeeren en men las met ‘veel zegen’ uit den Bijbel. Bij deze gelegenheid kreeg de Clercq den indruk dat zijn gast te Hurwenen niet op zijn plaats was; hij zat daar op ‘een volstrekt Padmos’.

Een half jaar later zou Laatsman zijn Patmos verwisselen voor Rheden. Hier en in deze omgeving viel toentertijd onder de kleine boeren en burgers een zekere geestelijke beweging te bespeuren, die op onderscheiden wijzen tot uiting kwam. Het ontbrak daarbij niet aan conventikelen, waar men liever dan over het Woord Gods, over eigen persoonlijke bevindingen sprak. Sinds de komst van Laatsman in deze gemeente werd Rheden des zomers voor vele Réveilvrienden een geliefkoosd buitenverblijf. Ook de Clercq vertoefde er in den zomer van 1832, maar zonder zich in deze Rhedensche sfeer thuis te voelen. Het was hem of zijn geloof hem ontzonk. Een preek van Laatsman echter waaruit de ‘zuiverheid van het Evangelie’ hem toesprak, maakte voor hem weer veel goed.

Toch was zijn eerste ontmoeting te Rheden met Laatsman voor de Clercq teleurstellend, want het bleek daarbij dat ook Laatsman de bevinding sterk op den voorgrond bracht en dat hij in het vuur zijner rede geloof en bevinding als hetzelfde beschouwde.

Intusschen bleef zijn contact met de Réveilvrienden, die hij meermalen ook te Amsterdam bezocht, levendig. Hij liet zelfs in 1832 da Costa en Capadose oefenen in zijn Rhedensche gemeente. Dit bezorgde hem een ernstige berisping vanwege het Classicaal Bestuur van Arnhem; hij werd daarbij ‘ten strengste gewaarschuwd niet weder daarin te vervallen’.

Door zijn betrekking met de Réveilvrienden maakte Laatsman ook kennis met Dr. H.F. Kohlbrügge, die in dezen tijd eveneens met hun kring contact hield. Voor beiden is deze kennismaking van beteekenis geweest. In zijn ‘Drei Gast-Predigten über Röm. 7:14, Ps. 65:5, Ps. 45:14-16’ had Kohlbrügge in 1833 te Elberfeld, niet alleen de verdoemende kracht der Wet sterk doen uitkomen, maar ook een voorstelling van de heiligmaking gegeven, die kennelijk inging tegen de opvatting, die daaromtrent door velen ook in den Réveilkring hier te lande gehuldigd werd. Deze preeken, door K. zelf aan zijn vrienden in Holland gezonden, moesten wel ergernis verwekken bij hen, die onder invloed van het Methodisme, niet waren vrijgebleven van beteekenis voor God te zoeken in Christelijke veel-bezigheid en werkzaamheid. Bepaalde

uitdrukkingen door K. gebezigd hadden reeds te Elberfeld tegenspraak gevonden, een tegenspraak met te meer nadruk geuit, naardien K. reeds, eer hij naar Elberfeld vertrokken was, de verdenking van afwijking van de gangbare voorstelling der heiligmaking op zich geladen had. Men achtte dat dit aan den invloed van Laatsman op Kohlbrügge te wijten was. Of en zoo ja in hoèver deze meening juist is, is moeilijk te constateeren. Dat K., eer hij het dogma der praedestinatie in Calvinistischen zin aanvaardde en alzoo van Luthersch Gereformeerd werd, mede onder invloed van Laatsmans onderwijs een dieperen blik had gekregen op het absoluut verderf en de doodelijke onmacht van den mensch, mag zeker worden aangenomen. Maar inzonderheid bleken zij geestverwant met elkander in hun opvatting van de heiligmaking. In zijn *Dagboek* (d. 14 Juni 1833) teekent de Clercq aan dat Henri G(ildemeester), een der Réveilvrienden, die van een verblijf te Rheden en omgeving pas teruggekeerd was ‘verrukt over de natuur en over de preeken van Laatsman, *ontrust echter over eene nieuwe inzage van het leerstuk der heiligmaking*’; ook een tweetal anderen uit den Réveilkring (met voorletters aangeduid) waren daarvan geheel vervuld. ‘Het was’ - zoo voegt de Clercq er aan toe - ‘niet anders dan het aangrijpen van Christus als onze heiligmaking, dat recht was; doch daarmede ging nu gepaard eene geheele verwerping van de heiligmaking in ons, eene veroordeeling van alles wat niet op dit exclusieve punt staat’.

De Christen, zoo leert de predikant van Rheden, is zoowel vóór als na zijn wedergeboorte absoluut onrein, maar absoluut heilig en heerlijk in Christus. Christus' rechtvaardigheid en heiligheid als de zijne aanvaardend, is de mensch in den geloove, en uit dit geloovig zijn wellen vruchten, zooals er voedsel komt uit de genuttigde spijze. Streven naar heiligheid is verkeerd, rusten in Jezus is roeping. Laatsman deelde Kohlbrügge's opvatting: ‘Ben ik niet vroom zoo is mijn Heiland toch vroom; ben ik niet heilig, zoo is mijn Heiland toch heilig’.

Op dit stuk was Laatsman zeer radicaal, en zijn aanhangers waren daarin niet minder exclusief dan hijzelf. Naast het ‘zeer bevindelijk’ Christendom, waarvan hiervóór reeds sprake was, en waarin hij *tegengesteld* was aan Kohlbrügge, die de objectieve waarheid stelde boven de subjectieve vroomheidservaring, vertoont dus beider opvatting inderdaad *overeenstemming* in hun opvatting van de heiligmaking.

Krachtig karakter en kundig theoloog, gelukte het Laatsman zijn inzichten gehuldigd te zien door sommige Réveilvrienden, zoodat er zelfs in hun kring, naar de uitdrukking van de Clercq, een ‘Laatsmansche kôterie’ ontstond, waartoe dan o.a. Kohlbrügge behoorde. De Rhedensche partij werd een punt in het Réveilleven. Een richting, die men bestreed, een richting, die men aanhing. Tot haar bestrijders behoorde da Costa, die waarschuwde voor de gevaren, die aan een verblijf in de Rhedensche omgeving verbonden was voor wie daar, zooals de Réveilvriendin, tot wie hij zich richt, een ‘buitenplaats’ had. Bij de Rhedensche vrienden meende da Costa bij ‘veel personele hartelijkheid’ een stemming op te merken, die hij aanzag ‘met vreeze en beven’, omdat hij er al datgene in vond ‘wat een secte kenteekent’. Toch, al zagen da Costa en de Clercq nu eens in Laatsman - onder den indruk van zijn prediking ook in den Amsterdamschen Réveilkring - den ‘reus van Rheede, gewapend met een zwaard, om alles wat door hen genoten was, weg te maaien en om te kappen’, dan weer erkenden zij hem als ‘broeder in Christus, die bij verschil in inzichten, toch met hen [stond] in eenigheid des geloofs’. (W. de Clercq's *Dagboek*, 9 Oct. 1833). In mid-

dels werkten de vooroordeelen, die velen van de Réveilvrienden tegen Laatsman en zijn côterie koesterden door; uitspraken van hem gehoord als deze, dat men niet meer voor land en volk kon bidden, versterkten de bezwaren, die men tegen hem had. Mr. H.J. Koenen zag het gevaar vooral gelegen in Laatsmans gemis aan geestelijke ervaring en in zijn 'beschouwelijke' en 'onpractische' prediking, die tòch zoo meeslepend was.

Op den duur is de Rhedensche richting verflauwd, maar intusschen had zij in den Réveilkring veel moeite en verdeeldheid gebracht.

Ook de betrekking tusschen Laatsman en Kohlbrügge bleef niet gehandhaafd. Tegen de uitgave der drie *Gast-predigten* van laatstgen. had Laatsman bedenkingen geopperd. En toen later allerlei geruchten werden verspreid over den ongunstigen indruk, die met name K.'s preek over Rom. 7:14 te Elberfeld had gemaakt, trokken niet alleen de Réveilvrienden zich van K. terug, maar ook Laatsman verliet zijn zijde. Het bleek, dat K. juist met zijn voorlichting, waarmede hij de Rhedenschen vrienden wilde dienen, hen van zich gestooten had. Laatsman was tot de conclusie gekomen dat er geen vastigheid bestond. Straks kwam het tusschen beiden tot een algeheele scheiding. 'Onze vriend Laatsman' zoo heet het nog in Maart 1836 in een brief van K., maar 19 Nov. d.a.v. teekent de Clercq in zijn *Dagboek* reeds aan: 'Wonderlijk is die soort van scheuring tusschen K. en Laatsman. Ik houde, dat de schuld bij K. is. Deze is jaloersch van Laatsman, zooals hij het van da Costa was.' (v. Lonkhuyzen, a.w., blz. 221, 222). De breuk met Laatsman werkte er toe mee, dat de man, over wien in den Réveilkring een dusdanig oordeel geveld werd, ten slotte zoo goed als van allen verlaten was. Uit het feit dat Laatsmans levenswandel niet onberispelijk bleek, zou volgens Dr. Wagenaar (a.w. blz. 159) te verklaren zijn, dat zijn naam door K.'s leerlingen zorgvuldig schijnt verzwegen te worden. Dit laatste zou intusschen óók verband kunnen houden met de wijziging van overtuiging, die - volgens E. Gewin t.a.p. sinds 1838 - bij hem plaats had, en die hem van medestander in een verklaard tegenstander van Kohlbrügge veranderen deed. Dat hij daardoor, zooals v. Lonkhuyzen (a.w. blz. 168) opmerkt, 'tot een ander uiterste' zou gekomen zijn, en zijn geschriften, door hem als predikant te Maastricht gepubliceerd, 'merkbare verwantschap vertoonen met en wellicht zelfs invloed van de Groninger school', moge op grond van verschillende voorstellingen en uitdrukkingen in die geschriften betwijfeld kunnen worden, wèl valt op dat verwantschap met Kohlbrügge's prediking hier vèr te zoeken is. Met het oog op zijn inzichten in later tijd verdient ook de aandacht de Brief, door hem gericht aan mevrouw Elise van Calcar (d. 6 Oct. 1851), waarin o.a. de volgende woorden voorkomen: 'Dat ik in U eene bekende en vertrouwde zou kunnen vinden op 't gebied des geestes, vermoedde ik reeds uit menige passage in Uwe geschriften'. (J.H. Sikemeier, *Elise van Calcar-Schiotling*, *Haar leven en omgeving*, *haar arbeid*, *haar geestesrichting.* M.e. voorr. v. Prof. Dr. G. Kalff. Haarl. 1921, blz. 126-128).

Van W. Laatsman zag het licht:

A. Bräm, V.D.M., *Blikken in de wereldgeschiedenis en hare leiding.* Vert. uit het Hoogd Amst. 1836. 8°. (Kon. Bibl.). (De voorrede v.d. schr. is opgesteld te Basel a° 1834. In het woord vooraf v.d. *vertaler* verklaart deze niet alle uitdrukkingen uit dit boek voor zijn rekening te willen nemen, zooals uit de

noten aan den voet van verschillende bladzijden blijkt, maar het hoofddenkbeeld over 't geheel genomen zoo uitnemend voor-

gesteld en ontwikkeld te achten dat hij wilde dat ook anderen ermede instemden). - *Beeldengalerij der geloovigen des O.V.* Leerredenen over het XIde Hfdst. v.d. Brief a.d. Hebreën. Utr. 1842-'43. 2 dln. 8°. (Kon. Bibl.) (Vgl. *Boekz.* 1843*a* 693-698). - *Feestelijke Godsdienstoefening ter inwijding v.h. inwendig vernieuwd kerkgebouw der Herv. Gem. te Maastricht - onder de leiding v. W. Laatsman.* Maastr. 1843. 8°.[1)] (Kon. Bibl.). (*Boekz.* 1844*a*, 7-10). - *Leerredenen*, Maastr. 1846. 8°. (Kon. Bibl.) (Vgl. *Boekz.* 1847*a*, 420-424). - *Bladeren van den levensboom*, *Verzameld uit het O.T.* Amst. 1870-1871. 8°. (Kon. Bibl.). - Idem, *Verzameld uit de Evangeliën* (*N.T.*) Amst. 1871. 8°. - Idem, *Verzameld uit de Apostolische Schriften.* Amst. 1871. 8°.

W. Laatsman was gehuwd met Elisabeth Johanna Maas. Een zoon uit dit huwelijk volgt hierna. Een portret van hem vindt men in het a.w. van mej. M.E. Kluit tegenover blz. 192. Vgl. ook *Beknopte Catal. der Stichting Reveil-Archief*, blz. 18).

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - L.H. Wagenaar, *Het Réveil en de Afscheiding* blz. 84, 85, 128, 138, 152, 157, 159. - J. v. Lonkhuyzen, *Hermann Friedrich Kolhbrügge en zijn Prediking*, blz. 124, 133, 140, 168, 169, 170, 210, 211, 221, 222. - A. Pierson, *Willem de Clercq naar zijn Dagboek.* II, blz. 145, 158, 159, 169, 275. - E. Gewin, *In den Réveilkring*, blz. 189-192. - W. Bax, *Gedenkboek der Herv. Gem. te Maastricht* (1632-1932) (reg.). - M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland* (1817-1854) (reg.). - Vos, *Groen v. Pr.*, I, blz. 108, 124 (in het reg. is L. ten onrechte aangeduid als *H. Laatsman*) - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* Dl. V, blz. 134. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 245. - *Alb. Stud. L.* - *Bat.*, k. 1266, 1273.- *St. des Tijds* Jrg. 1925[3], blz. 265-269.

[Herman Carel Laatsman]

LAATSMAN (Herman Carel), geboren te Rheden den 11en Sept. 1835 als zoon van Willem Laatsman, pred. ald. Van zijn zevende levensjaar af bracht hij zijn jeugd te Maastricht door, waarheen zijn vader een beroeping had aangenomen. Het veelvuldig gebruik van de Fransche taal, waarvan men zich daar bediende, bracht er niet weinig toe bij om van den zoon straks een Waalsch predikant te maken. Voorzien van een getuigschrift van het Koninklijk Athenaeum aldaar (d. 27 Aug. 1851) werd hij den 15en Sept. d.a.v. ingeschreven als student aan de Utrechtsche hoogeschool, waar hij samen met vier medestudenten, die eveneens voornemens waren de Waalsche Kerk te dienen (Geselschap, Luti, Perk, Steendijk), tot bevordering hunner kennis van de Fransche taal en letterkunde een gezelschap onder den naam ‘Wallonia’ oprichtte onder de zinspreuk: ‘Ce qui n'est pas clair, ce n'est pas français’. Wegens vermindering van het aantal studenten, die Waalsch predikant wilden worden, heeft dit gezelschap slechts enkele jaren bestaan.

In Aug. 1856 door de Waalsche Commissie toegelaten als proponent, werd hij den 4en Juli 1858 op Koninklijke collatie beroepen bij de Nederduitsche gemeente te

1) Deze uitgave bevat van L., uitsluitend de leerrede die tot tekst had: Joh, X:22*a*. In het *Gedenkboek der N.H. Gem. te M.*, blz. 214 wordt vermeld dat deze godsdienstoefening plaats had ‘onder voorgaan van Ds. van Laak’ (den oudste der drie predikanten ald.).

Roermond (tot 1860 gecombineerd met Weert), waar zijn vader hem den 21en Nov. d.a.v. bevestigde (m. Joh. VIII:12, Mt. V:14, Joh. XII:35; intr. m. 2 Tim. I:7).

Den 8en Dec. 1858 promoveerde hij te Utrecht tot Theol. Doctor na verdediging van een *dissertatio historico-homiletica de Novi Testamenti pericopis ecclesiasticis earumque origine*, *indole ac pretio.* Tr. ad Rh. 1858. 8° (84 pag.).

Den 21en Aug. 1862 preekte hij afscheid te Roermond (m. Joh. XVII:11*b*), om

vervolgens verschillende Waalsche gemeenten te dienen. Den 9en Nov. 1862 verbond hij zich aan die te Haarlem (m. 1 Cor. IX:16*a*), na bevestigd te zijn door Ds J.H. de Dompierre de Chaufepié, pred. te Amsterdam (zie hiervóór Dl. II, blz. 43, 44) (t. 2 Tim. I:13, 14). Te Haarlem was hij de opvolger van Cd. Busken Huet, die er na het nederleggen van zijn bediening nog geregeld godsdienstoefeningen leidde in de Concertzaal (zie hiervóór Dl. IV, blz. 374). Tengevolge van een en ander verkeerde de gemeente in een toestand van verwarring, die de komst van een nieuwen herder en leeraar alleszins gewenscht maakte. Laatsman wist er het vertrouwen der gemeente te winnen; gedurende zijn bediening in haar midden keerden orde en vrede terug. Maar toen hij na elf jaren ten tweeden male te Zwolle werd beroepen, gaf hij daaraan gehoor in de hoop dat verandering van luchtstreek zijn geschokte gezondheid ten goede zou komen. Den 26en Juli 1874 preekte hij afscheid te Haarlem (m. 1 Cor. II:1-5); den 9en Aug. volgde zijn bevestiging te Zwolle door Ds. J.F.C. Kronenberg, pred. te Arnhem (m. Mt. XVI:15*b*, intr. m. Joh. IX:4*a*). Binnen twee jaren zag hij zich echter genoopt om gezondheidsredenen emeritaat aan te vragen. Dit werd hem door de Waalsche Commissie eervol verleend met ingang van 23 Mei 1876; den 21 en Mei hield hij zijn afscheidsrede (t. Hebr. XII:1*c*). Hij vestigde zich daarop metterwoon te Arnhem, waar zijn toestand zoodanig verbeterde, dat hij de bediening kon hervatten. Voor een in Aug. 1880 op hem uitgebracht beroep naar Loenen o.d. Veluwe bedankte hij, maar toen in het volgende voorjaar een beroep naar de Waalsche gemeente te Maastricht op hem werd uitgebracht, nam hij dit aan. Den 16en Oct. 1881 werd hij aldaar bevestigd door Ds. J.J.L. Luti, pred. te Middelburg (m. Mc. XVI:15*b*; intr. m. 2 Cor. IV:5*a*). Hoewel daarna nog beroepen te Princenhage (Dec. 1883) bleef hij te Maastricht werkzaam tot zijn dood. Den 1en Mei 1891 in zijn woonplaats teruggekeerd van een vergadering der Waalsche Commissie, door hem als vice-president bijgewoond, pas hersteld, zooals hijzelf meende, van een ernstige ziekte, legde hij zich dienzelfden avond ter ruste, om niet meer wakker te worden.

Laatsman behoorde niet tot die menschen, die door hun voorkomende manieren ieder, met wien zij in aanraking komen, terstond voor zich weten in te nemen. Veeleer had hij iets gereserveerds, dat den indruk van koudheid kon maken. maar zijn naastbestaanden en vrienden wisten hoe warm van hart hij was, en allen, die hem kenden, deden de ondervinding op dat hij een man was op wien men rekenen kon. Zelf overtuigd rechtzinnig betoonde hij zich mild jegens anderen, die zijn zienswijze niet deelden, zooals niet het minst bij de jaarlijksche Waalsche réunie bleek. Die van 1865 te Delft werd door hem geopend met een prediking over Lc. II:34.

Als theoloog bezat hij een uitgesproken voorliefde voor de homiletiek, zooals ook bleek uit het onderwerp van zijn dissertatie, het eenige geschrift dat van zijn hand is gepubliceerd. Het is om zijn inhoud nog steeds belangrijk, vooral door de behandeling van het pericopenstelsel bij de Schriftverklaring en prediking in de Joodsche synagogen en in de Christelijke Kerk bij onderscheiden gezindten. Van een doelmatige toepassing van dit stelsel verklaart hij zichzelf een beslist voorstander. Een recensie van dit proefschrift vindt men in *Waarh. in liefde.* Jrg. 1859. IV St., blz. 744-749.

Laatsman trad den 20en Mei 1869 te Arnhem in het huwelijk met mej. Andrée Jeanne Dinande Jacqueline Lehman de Lehnsfeld. Uit dit huwelijk zijn nog twee dochters in leven.

Een portret van H.C. Laatsman is geplaatst in *Bulletin de la Comm. de l'hist. des*

Egl. Wall. T. V (1892) tegenover p. 202 en in het *Gedenkboek der Herv. Gem. te Maastricht* tusschen blz. 360 en 361 (naar dezelfde photogr. opname).

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - J.J.L. Luti, *Le Docteur H.C. Laatsman* (Nécrol.) in: *Bullet.* (zie boven). T. V (1892), p. 202-204. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 383, 424.

[Jean de Labadie]

LABADIE (Jean de), werd den 13den Febr. 1610 te Bourg in Guyenne geboren. Zijn vader was officier, zijn ouders behoorden tot de roomsche kerk; zoodoende werd de zoon die, geestelijk zeer begaafd, nochtans zwak van gestel was, bij de Jezuïeten in Bordeaux ter schole gezonden, en onder hun invloed zocht hij opneming in de Sociëteit. De Geestelijke Oefeningen beantwoordden aan zijn zin voor meditatie; zijn zeer zelfstandige neigingen dreven hem er bovendien toe de rechtstreeksche aanrakingen Gods in den Bijbel te zoeken. Niettegenstaande innerlijk verzet tegen de scholastiek en voorkeur voor de gedachtenwereld der praedestinatie liet hij zich tot priester wijden. Een sterk motief daarbij zal geweest zijn, dat hij meende zoodoende als ambtsdrager, in onmiddellijke aanraking met God, de primitieve kerk der eerste eeuwen dicht nabij te kunnen komen; naar de Pinkster-zuiverheid van deze ging zijn hart uit, en het profetische van het ambt heeft hem altijd na aan het hart gelegen. Voor de Sociëteit maakten deze neigingen hem echter een minder gewenscht lid; mede op grond zijner zwakke gezondheid ontsloeg men hem den 17den April 1639, vóór zijn definitieve toetreding, van de verplichtingen van het orde-verband.

Als wereldheer werd hij nu spoedig een gezocht prediker, in Bordeaux, in Parijs en in Amiens. Nicéron e.a. weten te vertellen van bedenkelijke gedragingen uit dezen tijd, waarvan de waarheid echter nog niet boven twijfel verheven is. In laatstgenoemde plaats kwam hij onder de verdenking van Protestantisme en Jansenisme; reeds toen verzamelde hij een kring om zich heen voor Bijbellezing, meditatie en gebed, onder welks leden het ideaal leefde der apostolische gemeente, ten koste van de toewijding aan de roomsch-katholieke kerk. Zijn band met deze werd steeds losser; 16 Oct. 1650 ging hij in Montauban tot de gereformeerde kerk over, en twee jaren later werd hij in diezelfde stad tot het predikambt toegelaten. Tevens werd hij verbonden aan de protestantsche hoogeschool. Zijn invloed openbaarde zich ook nu weer in de vorming van stichtelijke kringen, waarin hij werkte door zijn bezielend getuigenis, maar ook door mystiek gekenmerkte tractaten (*Elevations d'esprit à Dieu*, van 1651; *Les entretiens d'Esprit du Jour Chretien*, van hetzelfde jaar; *Recueil de quelques maximes importantes*, van 1657). Zeven jaren heeft hij in Montauban gewerkt; zijn heftig optreden tegen de roomsche kerk en het hierdoor gewekt verzet waren tenslotte aanleiding dat hij die stad moest verlaten. Na een verblijf van 2 jaren in Orange volgde hij een roepstem naar de Fransche gemeente van Westminster, maar op doorreis te Genève werd hij bewogen daar zijn werkzaamheid te vervolgen, en Westminster stemde daarin toe (13 Aug. 1659). Nog meer dan te voren richtte hij zich hier tot een kleinen kring van wie zich tot een nieuw leven overgegaan achtten, en toonde hij zich vreemd aan de volkskerk; de zichtbare gemeente der zich in leven en wandel als geheiligd kenmerkende uitverkorenen was hem boven alles belangrijk. De botsingen met de kerk maakten dat hij een beroep naar de waalsche gemeente te Middelburg gaarne aannam; hij trok daarheen met zijn leerlingen Yvon (wiens ouders tot den kring in Montauban hadden behoord) en Du Lignon, bij wie zich te Heidelberg

Jean Menuret voegde. Hij stelde op dit gezelschap prijs als op een kern van, ter heiliging van een de

wereld verloochenend leven, ‘afgescheidenen’, in den trant van Voetius' piëtistisch precisisme. De reis naar Middelburg ging verder over Utrecht, waar men in Juni 1666 door Voetius, Anna Maria van Schurman e.a. als geestverwanten werd begroet. Nog meer plaatsen werden aangedaan; in Den Haag werden vriendschapsbanden aangeknoopt met Maurits Huygens (wiens dochter Louise later tot zijn huisgemeente behoorde).

In Middelburg vond De Labadie een paar (waalsche) collega's van niet-onbesproken reputatie; zijn eigen zedelijke ernst en rigoristische boetprediking vonden er te beter ontvangst. Hij leerde de nabije, zichtbare wederkomst van Christus; daarom wilde thans de H. Geest in de gemeente op uitzonderlijke wijze tot openbaring komen. Vooral de herders der gemeente moesten als het onmiddellijke orgaan tot kerkreformatie optreden; hij heeft deze gedachte uitgewerkt in zijn *La réformation de l'Eglise par le pastorat*, van 1667, in 2 deelen. In mortificatie en contemplatie zouden de voorgangers inderdaad moeten voorgaan, en volgelingen kweeken door pastorale vernieuwing der gemeenten in persoonlijk verkeer. Zijn eigen ijver kende geen grenzen; predikaties van 4½ uur waren geen zeldzaamheid, waarbij nog kwamen stichtelijke huisbijeenkomsten en dagelijksche Bijbellezingen in de kerk. Zijn eveneens zeer bekend *Manuel de piété*, van 1668, uitmuntend door innigheid, bewees hierbij goede diensten. De bijeenkomsten in kleinen kring, met morgen- en avond-‘andachten’ werden steeds meer de hoofdzaak zijner werkzaamheid; het profetisch-apostolisch element kon hierbij ruimschoots tot uiting komen, ook bij de niet tot het ambt geroepenen, eenigermate in de richting van à Lasco's kerkordening. Het was wat anders en wat meer dan de particuliere conventikels van Voetius en zijn kring, doordat zij óók, en bij voorkeur, in het kerkgebouw plaats vonden; toch namen zij ook niet, als bij Doopsgezinden en congregationalistische groepen, de plaats der openbare godsdienstoefening in, maar voegden zich daarnaast. Men zou met een hedendaagsch woord De Labadie's arbeid een ‘cellenbouw’ hebben kunnen noemen. Allereerst waren hierbij theologische studenten behulpzaam, die hij in zijn huis (als in een klooster, zeiden de tegenstanders) liet wonen. Deze werkwijze bood hem bovendien gelegenheid eigen persoonlijke inzichten zwaar te laten wegen; zijn groote nadruk op de plaats der pastores in de reformatie der gemeenten hing samen met het ‘pauselijke’, heerschzuchtige in zijn persoonlijkheid, die hierbij tot volle ontplooiïng kon komen.

Een dergelijk man was als voorbestemd om in botsing te komen met zijn kerkelijke overheden, te meer waar men in waalsche kringen de beroeping van den vreemdeling niet onverdeeld gunstig had opgenomen. Aanleidingen tot ingrijpen door de waalsche synode waren er genoeg: De Labadie's (formeele) bezwaren tegen den te onderteekenen Franschen tekst der Confessio Belgica, zijn min of meer chiliastische prediking van het nabije Godsrijk, het houden der conventikels onder onbevoegde leiding, zijn optreden tegen zijn mede-(hulp-)predikant Du Moulin wien hij het Avondmaal ontzegde, enz. De synode van 1667 te Leiden begon met conciliante maatregelen, maar zijn houding maakte dit niet gemakkelijk. De classis verklaarde hem bij voorloopige uitspraak van Avondmaal en predikambt gesuspendeerd. De Labadie's subjectivisme wist tegenover de kerkelijke overheid van geen wijken, en zijn kerkeraad, alsmede vele notabelen in Middelburg en in Zeeland, steunden hem door dik en dun. Dientengevolge, en ook door zijn apostolisch-profetische gezindheid

en zijn waardeering der apostolische gemeente, stelde hij zich op het standpunt van de vrijheid der plaat-

selijke gemeente tegenover de kerk. Dit kwam vooral uit in zijn '*La puissance ecclésiastique bornée à l'Ecriture et par Elle*, van 1668, een der vele werken door hem in dezen bewogen tijd geschreven. Toch bracht de synode te Vlissingen in 1668 nog een voor De Labadie gunstige beslissing. Spoedig ontbrandde evenwel nieuwe strijd door De Labadie's optreden tegen den Utrechtschen waalschen predikant Lodewijk Wolzogen (al te voren hem weinig gunstig gezind). Deze had geschreven tegen de *Philosophia Sacrae Scripturae Interpres* van den Spinozist Lod. Meyer, maar in dit werk: Lud[i] Wolzogen *de Scripturarum Interprete adversus Exercitatorem Paradoxum libri duo*, Ultraj. 1668, was op cartesiaansche wijze meer rationalisme verwerkt, meer 'recta ratio' als kenmerk der verhouding tusschen God en mensch, dan de piëtist De Labadie kon aanvaarden. De waalsche kerkeraad van Middelburg (d.w. praktisch zeggen: De Labadie met Yvon en een aantal medestanders) trad tegen Wolzogen op. De zaak kwam in den vorm van een aanklacht tegen De Labadie's leer en optreden voor de synode te Naarden van 1668, die hem van het Avondmaal uitsloot en hem, tot de volgende synode, in het ambt suspendeerde; ditzelfde vonnis trof Menuret. Nu begonnen de conventikels ten huize van den veroordeelde eerst recht. Het werd van overheidszijde verboden, onder beperking der godsdienstoefening tot de huisgenooten, maar al te streng werd hieraan niet de hand gehouden en De Labadie werd door de groote belangstelling voor zijn 'Exercices prophétiques' steeds meer bevestigd in den ijver voor zijn doel: reformatie naar het voorbeeld der apostolische gemeente van heiligen zonder vlek of rimpel. Niet de kerk, maar de Engelsche congregations vormden zijn ideaal. De waalsche synode, die te Dordrecht samenkwam, tastte nu ook door en zette De Labadie met zijn kerkeraad af, April 1669.

Een korten tijd heeft De Labadie zich toen in Veere opgehouden, waar de stedelijke regeering (hij had op Walcheren en in de classis veler sympathie) hem en Yvon de stichting eener autonome waalsche gemeente had opgedragen. Maar de wrijvingen die hiervan het gevolg waren, vormden voor De Labadie en de zijnen aanleiding zich te voegen naar het besluit der Staten van Zeeland dat hem buiten de provincie verwees.

Amsterdam met zijn pluriformiteit van gelooven en belijden was den ballingen de aangewezen woonplaats, en burgemeester Coenraad van Beuningen, de verdraagzame libertijn, verleende op verzoek van Anna Maria van Schurman daartoe zijn bemiddeling (Juli 1669; dat Van Beuningen Labadist zou zijn geweest, zooals Heppe, *Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche*, Leiden 1879, S. 316 beweert, is echter onjuist; zie Dr. C.W. Roldanus, *Coenraad van Beuningen, staatsman en libertijn*, 's-Gravenh. 1931). De Labadie vond er vele dissenter-figuren en -groepen, met wie hij zich in verbinding stelde: de verlichte doopsgezinde leeraar Galenus Abrahamsz. de Haan, Joh. Amos Comenius, Antoinette Bourignon, Gichtel e.a. Er is in sommige dezer connecties iets wat verwondering kan wekken, maar men bedenke dat De Labadie's nadruk op de heiligmaking, op een streng zedelijk leven, op 'reformatie', velen moest boeien, wier rationalisme of moralisme nochtans andere wegen ging, zooals evenzeer chiliasten en enthousiasten zich om zijn eschatologische gezindheid tot hem aangetrokken voelden. Toch waren de verschillen over en weer te groot, evenals het subjectieve temperament der leiders, om tot blijvende verbindingen te leiden. Maar wel werd mede hierdoor De Labadie in de oogen der

kerkelijke voormannen en ook van het groote publiek steeds meer de kettersche sectariër. Onder-

tusschen groeide zijn huisgemeente; voor de ongeveer 25 personen werd een groot huis gehuurd ‘op het einde van de stadt’ en een zaal voor godsdienstoefeningen ingericht; ‘een eerlijke Weduw van Middelburg’ bestierde de huishouding, waarschijnlijk die Elis. Bisschop, wed. Joh. van der Poorten, die zich met haar kinderen bij De Labadie's ‘domestyken’ had gevoegd (waarover later de kerkeraad van Middelburg een klacht bij dien van Amsterdam indiende). Vele studenten namen er hun intrek. Ook Anna Maria van Schurman, die De Labadie reeds naar Middelburg was nagereisd, ging in zijn huis wonen; meer dan één heeft zij door woord, geschrift (haar *Eukleria*!) en voorbeeld zijn zaak tot de hare gemaakt. Er waren trouwens meer vrouwen van voornamen stand, die zich bij de kloosterlijke gemeenschap aansloten: behalve de reeds genoemde Louise Huygens: Jkvr. Martini, de drie freules Van Aerssen van Sommelsdijk, Amelia van de Haer, Anna ter Veer (die later terugtrad). Al spoedig bleef het niet bij een enkele huiskerk; Yvon, Du Lignon, Menuret, de bewonderende vrienden, werden tot herders aangewezen door het opleggen der handen; zendboden gingen uit voor de propaganda - aanvankelijk niet zonder succes - van de gemeente der heiligen, en de maatschappelijke vorm der gemeenschap kreeg steeds meer wat men zou kunnen noemen de communistische gedaante. ‘Men nam gezamenlijk deel aan wijdingsstonde en geestelijke oefening, at aan één tafel, verheugde zich in elkaars aanblik, en versterkte zich in geloof en liefde met wat men in onderling gesprek gaf en ontving. Soms werd per vaartuig een gezamenlijk uitstapje in den omtrek ondernomen en vermaakte men zich op een weide. Zoo moest alles vernieuwd worden. De levenskracht, die in allen werkte, moest den enkeling voortdurend bijzonderlijk sterken. Boven allen bekleedde echter de voorganger De Labadie het ambt van zieleherder, waaraan men zich vol vertrouwen onderwierp’ (Goeters). De oud-christelijke liefde-gemeenschap gaat de trekken vertoonen der pastorale. Zoo werd dit piëtisme steeds meer buiten-kerkelijk sectarisch. In deze dagen werd de naam Labadisten, in 1668 in Middelburg opgekomen, gangbaar. Dit alles beteekende echter ook breuk met oude vrienden; zoo zegde Voetius nu aan De Labadie de geestesgemeenschap op, waarin hij zich nog lang aan hem verbonden had gevoeld (zie de disputaties met zijn toelichting in Voetius' ‘Politica Ecclesiastica’, lib. III, tract. III, Sectio I (deel IV, p. 488-385)).

De Labadie maakte dan in Amsterdam grooten opgang, al moet het getal 50.000, dat langen tijd, o.a. bij Heppe, als dat zijner huisgemeente heeft gegolden, verworpen worden, daar het berust op een foutieve lezing van de desbetreffende plaats in de *Eukleria* (zie T. Cannegieter, *Een zonderlinge vergissing betreffende de geschiedenis der Labadisten te Amsterdam*, in *Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis*, VI (1897), blz. 161-173). Dit wekte verzet. Al onmiddellijk was van de zijde der waalsche en hervormde kerkeraden bij burgemeesteren tegen de komst van De Labadie geprotesteerd, maar zonder noemenswaardig gevolg. Het volgende jaar had men meer succes; tengevolge van De Labadie's optreden gingen velen zich van het Avondmaal onthouden, en hijzelf hield in de Brownisten-kerk openbare godsdienstoefeningen. Dit laatste werd hem nu verboden, alsmede alle houden van conventikelen (Maart 1670); De Labadie ging hier echter mee door en de Officier aarzelde in te grijpen vanwege de formeele en juridische moeilijkheden hieraan verbonden. De bevolking begon zich tegen de Labadisten vijandig gezind te toonen; zonder eenigen grond vertelde men, dat er menschen werden vermoord en in den

tuin begraven, wat oploop en tumult tengevolge had. Dat Menuret in een hevige krankzinnigheid verviel en kort daarna stierf, werd almede te-

gen De Labadie uitgespeeld, al leverde een enquête van het gerecht niets bezwarends op. Toen De Labadie voortging het conventikel-verbod te overtreden, kwam in Juli een laatste, scherpe waarschuwing vanwege de stedelijke regeering.

Een uitkomst bood nu de uitnoodiging, die Anna Maria van Schurman van haar oude vriendin de prinses Elisabeth, dochter van keurvorst Frederik van de Palts - - zelf een geleerde vrouw, leerling en vriendin van Descartes - ontving, waarin zij aan De Labadie en zijn huisgemeente gastvrijheid aanbood in het onder haar bestuur als abdis staande 'Reichsfreie Frauenstift' te Herford in Westfalen. (Over de meening van prinses Elisabeth aangaande De Labadie zie Mr. J.H. Goslings-Lijsen, *Uit het leven van Elisabeth van de Palz*, *abdis van Herford*, in: *Ned. Archief v. Kerkgeschied.*, XXVIII (1936), blz. 173 vgg.). Over Bremen reisden De Labadie, A. M. v. Schurman, Yvon, Du Lignon en de anderen, te samen ongeveer 50 personen, daarheen; eind Sept. vertrokken kwamen zij begin Oct. 1670 daar aan. De Amsterdamsche kring van achtergeblevenen bleef nog eenigen tijd bestaan onder leiding van den 'prediker', den koopman Bardowitz, maar is spoedig verloopen. Ondanks de bescherming van de prinses en van den 'Schutzvogt' van het Stift, den keurvorst van Brandenburg, was de ontvangst van de zijde der kerkelijke en burgerlijke autoriteiten in Herford weinig vriendelijk. Des te meer beschouwden de deelgenooten zich in deze verdrukking als de gemeente der uitverkorenen; hun eenheid in Christus kreeg nu haar 'Sozialgestaltung', uitwendigen vorm, in een volslagen gemeenschap van goederen. Onder de prediking van De Labadie - waarbij, ongereformeerd, de caritas infusa beleden werd - vielen extatische tooneelen voor. Bij de Avondmaalsviering, een recht liefdemaal, uitte zich de blijde verbondenheid in extatische tooneelen, tongenspraak, kussen en omarmingen. Volgens A.M. van Schurman's mededeelingen in haar *Eukleria* zouden er zich te Herford in verband met De Labadie's vestiging wonderen hebben voorgedaan. De toeloop werd grooter, uit den omtrek en uit Nederland. Een eigen drukkerij voorzag in de behoefte van De Labadie en de zijnen, zich met vele publicaties tot de geloovigen te richten. Wat het huwelijk betreft achtten de leden der gemeente zich als wedergeborenen van bestaande 'onheilige' banden bevrijd, terwijl daarentegen de onderlinge huwelijken, vrije verbintenissen der uitverkorenen, geheel onder den regel der gemeente werden gesteld; de kinderen zouden vrij van erfzonde zijn. (Volgens mededeelingen van Dittelbach en Gichtel zou ook de Labadie in Herford nog getrouwd zijn met Lucia van Aerssen, en zou Yvon haar zuster Maria hebben gehuwd. Dit bericht, door Heppe, t.a.p., S. 332, nog met stelligheid herhaald, moet als uit de lucht gegrepen worden beschouwd, op grond van de authentieke gegevens, door Dr. J. Reitsma verwerkt in zijn nader te noemen art. in *De Vrije Fries*, XIII, blz. 145; Lucia van Aerssen trouwde in 1695 met Yvon, Maria bleef ongehuwd).

Het verzet van kerkelijke en wereldlijke zijde nam onder dit alles toe, en reeds een jaar na hun vestiging wist de Herfordsche magistraat van het Reichskammergericht te Spiers de goedkeuring te verwerven van een besluit tot uitwijzing der Labadisten. De prinses-abdis legde zich hier wel niet bij neer, maar achtte het toch gewenscht het grootste deel der gemeente naar het nabijgelegen Sunderen, in het Ravensbergsche, te verplaatsen. Nog was zij bezig voor haar beschermelingen recht te zoeken, toen de oorlog van 1672 uitbrak, en De Labadie het geraden achtte in alle stilte uit deze streken te vertrekken (in Juni). Het doel was naar Denemarken te gaan, waar men zich

vrijheid van religie beloofde. Onderweg vond men een voorloopig verblijf in het (Deensche) Altona, waar men zich, aanvankelijk door een maandenlange ziekte van De Labadie opgehouden, meer blijvend inrichtte in een paar huizen; de gemeente telde nu 150 leden. De Labadie schreef er nog een enkel werk: *Iustum Iudicium*. 3(13) Februari 1674 overleed hij na een kortstondige ongesteldheid. De kerkelijke gemeenten weigerden den ketter een begrafenis in kerk of op kerkhof, en zelfs een koninklijk bevel, een plaats op het gereformeerde kerkhof ter beschikking te stellen, stuitte op verzet. Toen werd vanuit Kopenhagen aan het gemeentelijk bestuur van Altona bevolen den aanvragers een stuk grond ter beschikking te stellen; vandaar dat de *Eukleria* (Pars II, c. I, 12) toch kan berichten over een plechtige begrafenis op een tot kerkhof ingericht terrein achter het broederschapshuis (Hierover: *Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte*, 23. Jahrg. (1903), S. 207 fg.). Maanden te voren, tijdens zijn vorige ziekte, had De Labadie zijn geestelijk testament gemaakt, opgenomen in de *Eukleria* (Pars II, c. I, 9).

Hoewel den weg der secte opgegaan was De Labadie in zeer veel opzichten een rechtzinnig gereformeerde. De praedestinatie vormde een der grondzuilen van zijn dogmatische, en ook van zijn kerkelijke overtuigingen. De verklaring van zijn sectarisme moet daarom - behalve in profetischen aanleg en in eigenschappen van heerschzucht, onbuigzaamheid en ijdelheid, gesteund door groote intellectueele kwaliteiten en een onvermoeiden ijver - gezocht worden in zijn apostolisch ascetisme. De reformatie der kerk had bij hem de consequentie van de gemeente zonder vlek of rimpel. De ware kerk was voor hem een zichtbare kerk van uitverkorenen, die de kenmerken der wedergeboorte in geloof en wandel vertoonen; wie tot de kerk behooren, d.w.z. met de wereld volledig gebroken hebben, moeten waarlijk en waarachtig begenadigd zijn, het hart los van de aarde, en streng onder de tucht. De ware Christenen zijn heiligen, met harten gereinigd door geloof in de gemeenschap met Jezus Christus en door de invloeiïng der goddelijke liefde. Door dit laatste onderscheidt De Labadie zich als mysticus van het dogmatisch rationalisme. Het gevolg is, als bij alle mystiek, een sterk subjectivisme, hier geactiveerd door een vurigen ijver voor de praxis pietatis. Voor deze laatste was dan weer het conventikel, de secte, voorwaarde en doel, met als gevolg kloosterlijk exclusivisme en separatisme, en met een typisch kloosterlijke onderscheiding der leden in waarachtig begenadigden, sympathiseerenden en naar opneming strevenden (over wie van tijd tot tijd onderzoek wordt gehouden, even heilzaam voor den geest als hard voor het vleesch), en in de derde plaats hen aan wie men in toevallige aanraking het woord der waarheid meedeelt, maar die men toch niet toelaat tot de onderlinge godsdienstoefeningen, daar men om hunnentwil zich zelf den zichtbaren (!) zegen hiervan niet mag laten ontgaan. (Zie *Korte Onderrichtinge*, *rakende den Staat en de maniere van leven der Personen*, *die God t'samen vergadert en tot sijnen dienst vereenigt heeft*, *door de Bedieninge sijnes getrouwen Dienstknechts Joannes de Labadie en sijner Broeders en Mede-Arbeiders Petrus Yvon en Petrus Dulignon*, Amsterd. 1675). - Uit dit laatste blijkt een tekort aan wervende en missionaire kracht; het piëtistisch subjectivisme is bij De Labadie tot een atomiseerend individualisme geworden dat ‘het publijke leven’ schuwt, omdat ‘het private leven sonder twijffel veel sekerder (is)’. Tot een machtige beweging heeft het Labadisme het niet kunnen brengen, vooral niet toen de dictatoriale leiding er aan ontviel; kolonisaties vanuit de latere vestiging Wieuwerd naar Suriname, New York en Maryland mislukten, en

de beweging zelf vond in genoemde plaats een betrekkelijk spoedig einde. De indirecte piëtistische invloed is ongetwijfeld groot geweest, maar moeilijk te meten; de gedachte, een theologia regenitorum desnoods door conventikel en afscheiding te handhaven, is zeker door De Labadie niet weinig versterkt. De invloed op de tijdgenooten blijkt uit de gewekte beroering en uit velerlei bestrijding: door Essenius, Gentman, Jac. Borstius, Joh. van der Waayen, Herm. Witsius, Saldenus, Koelman, Wilh. à Brakel (zie hierover Goeters, S. 281; over den strijd van à Brakel met Yvon: *Biogr. Woordenb. v. prot. Godgeleerden in Ned.*, dl. I, blz. 567).

De lotgevallen der Labadisten-gemeente mogen hier nog een beknopte vermelding vinden. Gevaar van oorlog tusschen Denemarken en Zweden deed haar in het voorjaar van 1675 onder Yvon's leiding de wijk nemen naar Friesland, waar de freules Van Aerssen te Wieuwerd de Waltha- (of Tetinga-) State bezaten, die zij de groep ter beschikking stelden. In het kasteel en de binnen de grachten opgetrokken gebouwen vestigden zich de Labadisten. In 1678 stierf daar A.M. van Schurman; toch bereikte nog omstreeks 1680 de gemeente haar grootsten bloei. Ook onder de hervormde predikanten voelden sommigen zich tot haar aangetrokken, zooals de bekende Wilh. à Brakel. Twee predikanten: Balth. Colerus van Nyega en Elahuizen en Joh. Hesener van Britswerd, gingen tot hen over en werden door de classis Sneek uit hun ambt ontzet (Dr. J. Reitsma, *Joh. Hesener en Balth. Colerus*, in *De vrije Fries*, XIII (1877), blz. 97-145). Over de betrekkingen der Labadisten tot de Gereformeerde Kerk, zie Dr. E.J. Diest Lorgion, *De Nederduitsche Hervormde Kerk in Friesland tot het jaar 1795*, Gron. 1848, blz. 148-165, en Dr. S. Cuperus, *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek*, Dl. I, Leeuw. 1916, blz. 173, Dl. II, Leeuw. 1920, blz. 155. Het oordeel door Dr. Cuperus i.l.g.p. samengelezen uit verschillende gravamina is teekenend, zoowel voor de eigenaardigheden der Labadisten als voor den indruk dien zij maakten. Over het leven der gemeente zie Heppe, t.a.p., S. 364-370. De Doop was vervangen door een toewijding aan de gemeente; het Avondmaal werd zelden gehouden; Zondagsviering werd niet, Zondagsheiliging daarentegen streng in acht genomen. De materiëele grondslag leverde een productief en consumtief communisme; er heerschte, bij volledige uitbanning van luxe, strenge eenvormigheid van kleeding. Landbouw, veeteelt, weverij, zeepziederij, leer- en ijzerbewerking, medicijn-bereiding (Labadisten-zalf en -pillen!), alsmede een boekdrukkerij, leverden middelen van bestaan. - Na de bovenvermelde mislukte kolonisatie-pogingen trad verval in. De betrekkingen tot de wereld lieten zich nu eenmaal niet volledig afsnijden, al ware 't alleen door de zorg voor de toekomst der kinderen. Sommigen, waaronder van de meest productieve leden, traden uit; in 1688 werd de goederengemeenschap afgeschaft. In 1707 overleed Yvon. De gemeente stierf uit, nieuwe leden traden niet toe. Walthastate moest na het overlijden der laatste Jkvr. Van Aerssen worden ontruimd; de overblijvende Labadisten bleven in Wieuwerd wonen, totdat na het vertrek van den laatsten ‘sprekenden broeder’ Conr. Bosman in 1732 de gemeente als zoodanig ophield te bestaan. Over dezen laatsten tijd zie Heppe, t.a.p., S. 346-374; Petrus Dittelbach, *Verval en Val der Labadisten*, Amsterdam 1692; Yvon, *Fidelle narré des états et des dernières paroles .... de l'Eglise .... maintenant à Wiwert*, 1683.

De Labadie's portret werd geteekend door G. de Lairesse (Rijksprentenkabinet, Amsterdam), gegraveerd door A. Zylvelt.

De Labadie heeft verbazend veel geschreven; sommige werken zijn alleen bij name

bekend, andere bestaan slechts in weinige exemplaren. Voor de jaren tot De Labadie's Amsterdamsche verblijf heeft Goeters uitvoerige bibliografische bijzonderheden meegedeeld; deze opgaven zijn echter niet volledig en kunnen aangevuld met gegevens te ontleenen aan Haag, *La France Protestante*, i.v. D.L., en aan de 'Roole des livres de M. de Labadie' in diens: *L'idée d'un bon pasteur*, van 1667; betrouwbare gegevens levert ook de boek-verkoopersaankondiging achter *Catechismus of Christelicke Onderwysinge enz.*, door Petrum Dulignon, t' Amsterdam 1682: 'Catalogus der boeken.... door verscheyde Personen.... tot Wiewert'. Ondanks zorgvuldigen arbeid, eraan besteed, kan het volgende geen aanspraak maken op volledigheid, en blijven er dubia, vooral ten aanzien van enkele door Haag genoemde geschriften.

Introduction à la pieté dans les mysteres, *paroles et ceremonies de la messe*, Amiens 1640. - *Odes sacrées sur le très adorable mystère du S. sacrement de l'autel*, Amiens 1642. - *Premiere apologie pour Monsieur de Labadie*, *et pour la justice de sa declaration contre la nouuelle eglise Romaine conuaincuë par l'exame de l'Epist. de S. Paul aux Romains*, *Etc. Par E. Dufeu*, *dit de Blanc-mont repondant à la lettre d'Antoine Sabré Hermite*, *sujet affidé de M.S. Martineau*, *euesque de Bazas.* MDCLI. Dit werk is nergens te vinden; een vrije bewerking ligt voor in: *Déclaration de Jean de Labadie Contenant Les Raisons qui l'ont obligé à quitter la communion de l'Eglise Romaine etc.*, Genève 1666. - *Lettre de Jean Labadie à des amis de la communion romaine*, *ensuite de sa Déclaration*, Montauban 1651 (volgens de Roole des Livres de M. de Labadie, in: 'L'idée d'un bon pasteur', 1667). - *Reponse pour les ministres de Montauban défiés par F. Mauduit*, Montauban 1651 (waarschijnlijk hetzelfde als: *Réponse à la Lettre adressée a Messeigneurs les Pasteurs et Ministres de Montauban sur la Controverse de la cene*, volgens de Roole des Livres). - *Elevations d'Esprit à Dieu*, Montauban 1651. Deze uitgave schijnt nergens te vinden. De woordel. Nederlandsche vertaling: *Verheffingen des Geestes tot Godt*, *Op de drie voornaemste Tijden van den Christelyken Dagh enz. In de Nederduytsche Tael overgeset door A. v. W.*, t'Amsterdam 1667. Een herdruk van het Fransche origineel: *Elevations d'Esprit à Dieu*, Amsterdam 1678. - *Les Entretiens d'Esprit du Jour Chretien ou les Reflexions importantes du Fidele sur la vie humaine*, *sur la vie Chrétiene*, *sur l'Etat des Fideles sous la Nature*, *sous la Loi et sous la Grace*, Amsterdam 1671, naar de eerste uitgave Montauban 1651, tweede uitgave (volgens Haag, 'La France protestante') Genève 1659. Nederlandsche vertaling van deze: *Geestelijcke Tijdkortingen Van den Christelyken dagh .... In het Nederduyts overgeset door A.V.W., t'Amsterdam* 1667. - *Seconde partie de la declaration de Jean de Labadie touchant les raisons de sa juste separation de la nouuelle eglise Romaine & de sa juste vnion à l'église reformée, etc.*, Montauban 1652. - *Traitté du bon usage de l'Eucharistie*, Montauban 1656. Tweede uitgave: Genève 1659. - *Action de grâces pour la prise de Valence par le roy*, Montauban 1656 (volgens de Roole des Livres). - *La pratique des deux oraisons mentale et vocale*, *contenue en trois lettres*, Montauban 1656. Nederlandsche vertaling: *Practyk des tweederleye gebeds*, *door Abr. Godart*, Utrecht 1666. - Uit dezen zelfden tijd: *L'oraison Et le Contemplation Chrestienne Traittée en quatre Lettres*, Genève 1660, waarvan 2de uitgave Amsterdam 1680. - De eerste brief is door Ph. J. Spener in het Duitsch vertaald: *Kurtzer Unterricht von andächtiger Betrachtung, u.s.w.*, 1677; tweede druk: Berlijn 1700. - *Lettre de Philophrone à Philalèthe contre la remonstrance du clergé faite au roy par l'archevêque de Lens*,

Montauban 1657. - *Recueil de quelques maximes importantes de doctrine, de conduite et de piété chrétienne*, Montauban 1657. In het

Nederlandsch vertaald als: *Versameling van eenige gewichtige Gront-Regels der Christelyke Leere hoe sigh een Christen sal aenstellen in 't leven ter godtsaligheyt*, door Petrus Heringa, 2 deelen, t'Amsterdam 1666. - Latere bewerking: *Abregé du veritable Christianisme et Theorique et Pratique etc.*, Amsterdam 1670. Dit in het Nederlandsch vertaald als: *Kort begryp van 't rechte en ware Christendom of gewichtige Grond-Regels*, *etc.* Den tweeden Druck, Amsterdam 1685. Een verkorte Duitsche vertaling: *Ein Kurtzer Begriff des Wahren Christenthumbs*, Franckfurt a. M. 1696; tweede druk: Gieszen 1702. - *Lettres d'adieu de M. de Labadie*, *se retirant de l'église d'Orange*, *avec les réponses et les répliques qui les ont suivies* [Orange 1659]. Opnieuw gedrukt 1660 (volgens de Roole des Livres). - *Quatrains de piété*, Orange 1658. Herdrukt als: *Saintes décades de quatrains de piété chrestienne touchant la connaissance de Dieu*, *son honneur*, *son amour et l'union de l'âme avec lui*, Genève 1659. - Latere herdrukken: Amsterdam 1671, Amsterdam 1682. - *Tractatus de sabbato*, 1661; volgens Haag, 'La France Protestante', i.v., herdrukt met nader te noemen Eclaircissement. - *L'Arrivée Apostolique aux Eglises Representée Par celles de l'Apostre Saint Pavl aux Eglises de Rome et de Corinthe a Dessein de les Renouveller à Repentance et les ayder à la Sanctifier de plus en plus*, Middelbourg 1667. - *Jugement charitable et juste sur l'état présent des Juifs*, *contenant une douce proposition de douze chefs importans et la pluspart même nouveaux qu'ils ont priés de méditer*, Amsterdam 1667. Deze uitgave vermeld bij Goebel, S. 220. Nederlandsche vertaling: *Oordeel der Liefde en gerechtigheyt*, *Over den tegenwoordigen toestandt der Joden. Uyt het Fransch* (*op 't versoeck des Autheurs*) *in 't Nederduyts vertaelt door P. Serarius*, t'Amsterdam 1667. Hiervan Duitsche vertalingen van 1659 (?) en 1669. - *L'Idée d'un bon Pasteur Et d'une bonne Eglise Ou sermon .... sur* [*Act. 20*, *28*]. *Prononcé à Amsterdam*, *en presence du Synode des Eglises Wallonnes*, *le Dimanche 15 May 1667*, Amsterdam 1667. - *Le Heraut Du Grand Roy Jesus ou Eclaircissement de la Doctrine de Jean de Labadie*, *Pasteur*, *sur le Regne glorieux de Jesus Christ et de ses Saints*, *& par ses Saints en la terre aux derniers temps*, Amsterdam 1667. - *Les Divins Herauts De la Penitence au Monde. Ou Avis de Saison Par forme de remonstrance et d'exhortation Adressé à toute sorte de personnes*, *pour s'amender en ce temps .... Et pour servir à la grande oeuvre d'une Reformation universelle et d'un general Renouvellement*, Amsterdam 1667. - *La Reformation de l'Eglise Par le Pastorat contenuë en deus Letres Pastorales de Jean de Labadie; Ministre de Jesus Christ. Ecrites à quelques siens Intimes Amis et Pasteurs zélez. Premiere Letre*, Middelbourg 1667. *Seconde Letre*, Middelbourg 1667. - *Le Triomphe de l'Eucharistie*, *ou la vraye doctrine du S. Sacrament*, Amsterdam 1667. - *Le veritable Exorcisme ou l'Unique effectif moyen de chasser le Diable du monde Chrestien Donné par Jesus Christ Nôtre Seigneur au Chap. 9 de S Marc & reduit en meditation un jour de jûne*, *Par Jean de Labadie*, *Pasteur Pour acheminer les Choses à une Reformation generale du Christianisme etc.*, Amsterdam 1667. - *Traité de saison Ecclesiastique et Theologique tout ansamble des censures Réeles Ecclesiastiques*, *suspensions*, *interdictions ou excommunications*, waarschijnlijk einde 1667. Hiervan schijnt geen ex. te vinden. - *Le Discernement d'une Veritable Eglise suivant l'Ecriture Sainte; Contenant trente remarquables moyens pour la bien conaître*, Amsterdam 1668 (volgens Yvon reeds in Genève geschreven). - *Manuel de Pieté*, *Contenant quelques Devoirs et Actes Religieux et Chrétiens vers Dieu. Pour l'usage familier de l'Eglise Françoise Walone de Middelbourg*, Middelbourg 1668.

Nederlandsche vertaling: *Handboekje der Godsaligheyt*, 1668; 2de uitg.: 1680;
Duitsche: 1687, 2de uitg. 1727. - *Cas*

de conscience sur le ministère ou le pastorat comme il s'exerce à présent, [Middelb.] 1668, volgens Yvon (bij Goeters, S. 150) in Genève geschreven. - *Lettre apologétique circulaire de l'église wallonne de Middelbourg aux conducteurs des églises wallonnes des Provinces-Unies*, Middelbourg 1668. - *Traité Eclesiastique Propre de ce tams, Selon les Sentimans de Jean de Labadie, Pasteur. l'Exercice Prophetique selon St. Pol au Chapitre 14 de sa 1e Letre aux Corinthiens. Sa liberté, son Ordre, et sa Pratique Par Jean de Labadie, Pasteur*, Amsterdam 1668. - *Réponse au libelle diffamatoire d'Henry Du Moulin* [1668]. - *Cinq actes importans du consistoire de l'église wallonne de Middelbourg*, 1668. - *Quatorze remarques importantes sur le jugement prononcé par le synode wallon tenu à Naerden*, le 5 sept. 1668. - *La Puissance Eclesiastique Bornée à l'Ecriture et par Elle. Come par l'Unique Regle de la Conduite et de la Loi Aussi bien que l'Unique Regle de la Doctrine et de la Foi. Pour servir d'Apologie à cela de l'Eglise Vualone de Middelbourg en ses Afaires. Par Jean de Labadie, Pasteur*, Amsterdam [1668]. - *Eccl. Gallo-Belgicae Medioburgensis in Ludouici Wolzoguii Propositiones multifariam erroneas in gemino suo de scripturae Interprete libello Animadversiones et Censurae Theologicae* [*1668*], in: Ludovici Wolzogen *Orthodoxa Fides*, Trajecti ad Rhenum 1668. - - *Protestation de bonne Foy, de pure et saine Doctrine Reformée, et de Generale Orthodoxie de Jean de Labadie, Pasteur. Faite par luy mesme, à l'occasion de soupçons et mauvais bruits, semés de luy par ses Ennemis*, La Haye 1669. Nederlandsche vertaling: Amsterdam 1669. Uitgave met Duitsche vertaling: Hamm 1671. Latijnsche vertaling (uitgebreid): 1672. - *Actes publics tant politiques qu'ecclésiastiques, faits et donnés en témoignage de bonne conduite, doctrine et vie des Sieurs J. de L. et P. Yvon*, Amsterdam 1669. - *Déclaration chrestienne et sincère de plusieurs membres de l'Eglise contre le synode dit wallon*, La Haye 1669. - *Relation au corps de l'église wallonne de Middelbourg, de ce qu'ils ont fait au synode wallon de Dordrecht*, Amsterdam 1669. - *Lettres du synode wallon à MM. d'Utrecht touchant l'approbation du livre de L. Wolzogen, avec des notes de J. de Labadie*, Amsterdam 1669. - *Points Fondamentaux de la Vie vraimant Chretiene; .... Necessaires premierement à mediter, et en suite à pratiquer A toute sorte de Persones apelées de Dieu à suivre Jesus Christ nôtre Saigneur, et a vivre selon l'Esprit, et les lois de l'Euangile. Recüeillis de l'Escritur et mis en ordre par Jean de Labadie Pasteur*, Amst. 1670. - *Nouvelle Conviction manifeste des calomnies*, Amsterdam 1670. - *Vint et cinq raisons ou considérations importantes, pour lequeles le Sr. Jean de Labadie, Pasteur, et ceux qui luy sont unis de santiment et de conduite Eclesiastique peuvent jouyr avec justice de Liberté Spirituele et Tamporele particulièrement en la ville d'Amsterdam, sous le bon plaisir, l'obéissance et l'inspection du Magistrat* [1670]. - *Le chant royal du roi Jesus-Christ, contenant une briève explication de l'Apocalypse*, Amsterdam 1670. - *L'Empire du Saint Esprit sur les ames, ou la justification entiere de sa Conduite dans les fideles avec telle de sa communication, possession, demeure, presence et opération en eux et en elles, par Jean de Labadie, Pasteur*, Amsterdam 1671. - *Eclaircissement ou déclaration de la foy des sieurs J. de Labadie, P. Yvon et P. Du Lignon*, Hereford 1671. Nederlandsche vertaling: Amsterdam 1671 (in den Catechismus van Du Lignon wordt een tweede druk vermeld). Duitsche vertaling: Herford 1671. Latijnsche vertaling: *Veritas seu vindex, seu solennis fidei declaratio Joh. de Labadie, Petri Yvon en P. Dulignon Pastoruni etc.*, Herford 1672. - *Traité du Soi et des diverses sortes de soi, et de renoncement à Soi même, par Jean de*

Labadie, *Pasteur*, Herford 1672. Volgens den Catalogus van Du Lignon bestaat hiervan

blijkbaar een Duitsche vertaling: *Tractätlein von der Selbst-verleugnung.* - *Epistolae duae quarum prima A. Pauli Theologiae Professoris Hammonae ad Joh. de Labadie Evangelii Ministrum nomine Synodi A. 1671 ibidem habitae, scripta; altera Johannis de Labadie responsoria, 1672.* Nederlandsche vertaling: *Twee Brieven enz*, Hervord 1672. - *Iustum iudicium de iusta bonorum a malis quod ad unionem communionemve ecclesiasticam attinet, secessione, ex ore Dei h.e. ex Scriptura Sacra prolatam, auctore Daniele Iona Beda, separato Gal-Bel-Germ-Anglico*, Neapoli 1673. - *Jésus révélé de nouveau ou d'une nouvelle manière, par la familière et vive connaissance de son estre, de ses perfections, de ses vertus et de ses offices*, Villeneuve [Altona] 1673. - *Fragmens de quelques poésies et sentimens d'esprit de M. Labadie.* Amsterdam 1678. Tweede uitgave: Amsterdam 1682. - *Recueil de Cantiques spirituels, première partie*, 1680. Misschien is de vertaling het (eveneens in den Catalogus achter Du Lignon) vermelde: *Heylige en geestelijke Gesangen, tot gemeyn gebruyk deser Gemeynte*, eerste deel. Tweede uitgave: *Cantiques sacrez et spirituels, 2ième édition, revue et augmentée, en six livres.*

De 'Roole des livres' vermeldt bovendien uit De Labadie's eersten tijd: *Lettre à l'église de Nîmes;* 'Plusieurs pièces sur l'Etat de l'Eglise de Montauban'; *Le Jeûne Religieux; Lettre d'un Fidèle de l'Eglise Reformée d'Orange à un Fidèle de l'Eglise Reformée de Paris.* - Volgens Yvon (bij Goeters, S. 149) schreef De Labadie tijdens zijn verblijf te Genève: *L'église à part*, waarschijnlijk niet uitgegeven. - Haag, *La France Protestante*, i.v. D.L., vermeldt bovendien: *La juste défense des églises de France; Lettre de consolation à l'église de Pamiez; Apologie pour les synodes de Guienneet de Languedoc; Apologie de sa sortie de l'église romaine; Psaumes évangéliques ou cantiques chrestiens sur les principaux points et mystères de la religion chrétienne; Apologie pour les églises wallonnes de Middelbourg et de Rotterdam; Le renoncement à soy-mëme pour se donner entièrement à Dieu; Examen et confutatio quakerismi* (herdrukt met bovengen. *Eclaircissement ou déclaration de la foy); Le mariage chrétien, sa sainteté et ses devoirs, selon les sentimens de l'Eglise reformée retirée du monde.*

L i t t e r a t u u r: Jakobus Koelman, *Historisch verhaal nopens der Labadisten scheuring enz.*, Amsterd. 1683; [2]Leeuwarden 1770. - A.M. à Schurman, *Eukleria seu melioris partis electio*, Altonae 1673; pars secunda, Amstelodami 1685. - Petrus Dittelbach, *Verval en val der Labadisten enz.*, t'Amsterdam 1692 (pamflet Knuttel 13817). - [P. Yvon], *Oprecht verhaal van het leven, gedrag en gevoelen van wylen den heer Jean de Labadie*, te Amsterdam 1754 (de eerste helft van den Franschen tekst bij G. Arnold, *Kirchen- und Ketzerhistorie*, 1699, T. II, S. 1254-1270). - P. Dulignon, *Catechismus of Christelicke Onderwysinge*, t'Amsterdam 1682. - *Récit veritable de ce qui s'est passé au synode des églises wallonnes*, Leyden 1669 (pamflet Knuttel 9787). - P. Yvon, *Fidelle narré des états et des dernières paroles et dispositions de diverses personnes etc.*, Amsterdam 1681 (vert.: *Getrouw verhaal van den staet en de laatste woorden en dispositien sommiger personen enz.*, Amsterdam 1681). - A. de la Marque, *Den verresen Jan van Leyden ende Barent Knipperdollink, ofte het gantsche leven en bedrijf van Jan de Labadie* [uit het Fransch], Rotterdam 1670. - *Livre synodal contenant les articles résolus dans les*

Synodes des églises Wallonnes des Pays-Bas, Vol. I (1563-1685), La Haye 1896. - J.G. de Chaufepié, *Nouveau dictionaire historique et critique*, Tom. III, i.v. - Mollerus, *Cimbria literata*, Vol. III, i.v. - Nicéron, *Mémoires pour servir à l'histoire des hommes illustres*, Tome XVIII, Paris 1730, p. 386; XX, Paris 1732, p. 140-169. - *Levensberigten van enige voorname mannen en vrouwen enz.*,

1778, Dl. V, blz. 194-209. - H. van Berkum, *De Labadie en de Labadisten*, Sneek 1851 [verouderd]. - Hölscher, *Die Labadisten in Herford*, Herford 1864. - C.B. Hylkema, *Reformateurs*, Dl. I en II, Haarlem 1900, 1902, pass. [zie reg.]. - Max Goebel, *Geschichte des christlichen Lebens in der rheinisch-westphälischen evangelischen Kirche*, 2. Band, Coblenz 1852, S. 181-273. - Eug. et Em. Haag, *La France protestante*, Tome VI, Paris 1856, i.v. - E.J. Diest Lorgion, *De Nederduitsche Hervormde Kerk in Friesland*, Gron. 1848, blz. 148-165. - W. Goeters, *Die Vorbereitung des Pietismus in der reformierten Kirche der Niederlande bis zur Labadistischen Krisis 1670*, Leipzig 1911, S. 139-263 [voor dit gedeelte van D.L.'s leven een zeer waardevolle biografie]. - Dr. P. Scheltema, *Aemstels Oudheid*, Dl. V, Amsterdam 1863, blz. 207-226; VI, Amsterdam 1872, blz. 155-174. - Dr. J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenhage 1929, blz. 369-377. - Dr. G. Oorthuys, *Kruispunten op den weg der kerk*, Wageningen [1935], blz. 105-154. - Verder de oudere en nieuwere handboeken over de Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk van Ypey en Dermout, Reitsma, Knappert; de verschillende Pamfletten-catalogi; en de boven in den tekst genoemde litteratuur betr. bepaalde onderdeelen.

[Dirk van Hinlo(o)pen Labberton]

LABBERTON (Dirk van Hinlo(o)pen), geboren den 31en Oct. 1800 te Zegwaard, waar zijn vader Pleun Labberton destijds predikant was bij de Remonstrantsche gemeente, werd in het album studiosorum van het Athenaeum te Amsterdam ingeschreven voor de cursussen 1819 tot 1821 en bezocht er de colleges aan het Remonstrantsch Seminarium. In 1825 beroepbaar gesteld bij de Broederschap werd hij den 17en Sept. 1826 door zijn vader, toentertijd predikant te Gouda, bevestigd te Nieuwkoop (m. Tit. II:1; intr. m. 1 Cor. II:2). Den 12en Oct. 1828 nam hij afscheid van deze gemeente (m. Fil. I:27), om zich den 26en d.a.v. te verbinden aan die van Gouda (in Hand. IV:12*a*). Hij was hier gedurende korten tijd de ambtgenoot van zijn vader, die in 1829 emeritus werd wegens gezichtsverzwakking, welke later in volslagen blindheid overging. Van 1830 tot het einde van 1841 nam hij ook den dienst waar in de vacante gemeente van Moordrecht. De Goudsche gemeente bleef hij bedienen tot aan zijn eervol emeritaat, dat hem op zijn verzoek met ingang van 1 Jan. 1872 werd verleend. Den 25en Dec. 1871 hield hij zijn afscheidsprediking (t: 2 Cor. XIII:9). Hij overleed te Gouda den 22en Juli 1873.

Onder zijn bediening werd (5 Juni 1831) het nieuwe kerkorgel in gebruik genomen. Behalve predikant was hij gedurende tal van jaren schoolopziener, lid van de Provinciale Commissie van Onderwijs in Zuid-Holland en redacteur van de *Goudsche Courant.* Om zijn eenvoud, zijn ijverige toewijding aan de hem toevertrouwde belangen en zijn hulpvaardigheid genoot hij te Gouda de algemeene achting.

Uit zijn huwelijk met Adriana Petronella Wolters zijn twee kinderen geboren.

Onder het pseudoniem *Nathanael Pyrrho* verscheen van zijn hand: *Over Heidendom en Heidensche scholen in Nederland.* Gouda. 1841. 8°. (Kon. Bibl.) (v. Doorninck, *Verm. en naaml. schr.* I, k. 516).

Onder eigen naam gaf hij uit:

Handleiding tot de kennis v.d. bestaande bepalingen op het Lager Schoolwezen. Gouda 1848. 8°; 3e verm. dr. ald. 1848. 8° (Bibl. N. Lett.). - [L.H.] *Schoolverordeningen voor de prov. Zuid-Holland bijeenverzameld.* Gouda. 1848. 8°. (Kon. Bibl.).

Naar het Hoogduitsch bewerkte hij: E.A.E. Calinich, *Zielkunde voor opvoeders en*

onderwijzers. Gouda. 1849. 8°. (Kon. Bibl.). - *Inleiding t.d. algemeene opvoedkunde voor opvoeders en onderwijzers.* Gouda. 1856. 8°. - *Handleiding tot denk-, spreek- en stijloefeningen voor de Volksscholen.* 2e dr. Gouda. 1862. 12°. - W. Herbst, *Oude Geschiedenis* (I. *Gesch. der Grieken*) Rott. 1868, in diens mede door anderen bewerkte *Handleiding bij het onderwijs in de Algem. Gesch. voor H.B. scholen en Gymnasiën.*

Uit het Hoogduitsch vertaalde hij: [met J.L. Terwen]: F.C. Schlosser (en G.L. Kriegk), *Algem. Geschiedenis.* Rott. 1855-1860. 18 dln. m. reg. en voorberigten. 8°. (Bibl. Rem. Geref. Gem. Rott.); 3e dr. ald. 1871. 8°. (Kon. Bibl.) - G.G. Gervinus, *Geschied. der negentiende eeuw, sedert het Congres te Weenen.* Rott. 1860-1866. 8 dln. 8°; 2e buitengew. goedk. uitg. Zwolle. 1874. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 447. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 871 (art. v. E. Zuidema). - Tideman, Biogr. *Naaml. Rem. Br.* (reg.). - *Goudsche Crt.* v. 25 Juli 1873. - *Alb. Athen. Amst.*, blz. 245.

[Pieter Laccher Pzn.]

LACCHER Pzn. (Pieter of **Petrus)** was de oudste der twee zonen uit het huwelijk van Ds. Pieter Laccher Pieterszn en Francina van der Steene. Hij werd den 3en Apr. 1636 geboren te Terneuzen (niet, zooals verscheiden opgaven vermelden, te Zierikzee, waar zijn vader eerst later (1640-1655) predikant was. In Apr. 1653 ingeschreven als student te Utrecht werd hij, na door de Classis van Walcheren als proponent te zijn toegelaten, den 10en Juni 1657 door zijn vader, destijds predikant te Middelburg, bevestigd te West-Souburg. Na ruim tien jaren deze gemeente gediend te hebben werd hij te Middelburg beroepen. Later is deze beroeping nog besproken, naar aanleiding van een beschuldiging door vijanden tegen hem gericht dat hij daarvoor duizend ponden vlaamsch aan een lid der regeering zou hebben toegeteld. Den 1en Apr. 1668 aanvaardde hij den dienst in de Zeeuwsche hoofdstad, waar hij werkzaam bleef totdat hij zeer onverwachts en plotseling aldaar den 22en Dec. 1699 overleed[1)], nadat hij den dag te voren nog het H. Avondmaal bediend en op zijn sterfdag, één uur vóór zijn verscheiden, zijn werkzaamheid als Curator der Latijnsche School verricht had. Gedurende bijna tien jaren behoorde zijn vader, die in Febr. 1678 emeritus werd (overl. in Apr. 1679) tot zijn Middelburgsche ambtgenooten.

In de nieuwgebouwde kerk van het eertijds ondergeloopen maar in 1681 weer bedijkte Kortgene, waar na den watervloed anderhalve eeuw te voren alleen de kerktoren was staande gebleven, leidde hij op 14 Apr. 1688 de eerste godsdienstoefeningen, predikende des voormiddags over Exod. XX:24 en des namiddags over Ps. CXXXIII. Den 15en Mei 1689 bevestigde hij den eersten predikant dier gemeente Ds. Corn. Snoek. Deze Pieter Laccher was een kundig, buitengewoon vlot prediker met blijkbaar sterk lichaamsgestel, wien het preeken zoo makkelijk afging dat hij zonder vermoeid te worden, desnoods driemaal op één

1) Het gedicht van de geleerde zuster der bekende theologen Leydekker, Cornelia L. *Middelburgs Weeklage over het schielijk en onverwacht Overlijden van D. Petrus Laccher* enz. heeft betrekking op het eveneens plotseling overlijden van Petr. L. den vader, en niet (zooals v.d. Aa t.a.p. aangeeft) op dat van den zoon. Ook is het niet verschenen in 1694 (*N. Biogr. Wdb.* IV, k. 906 e.a.), maar in 1679 (Nagtglas *Levensber.* II, blz. 64).

Zondag kon preeken en daarbij dan nog catechiseeren. In hoever zijn predikatiën daaronder geleden hebben, wordt er niet bij vermeld.

Met zijn ambtgenoot Joannes Thilenus was hij te Middelburg hoofd der Voetiaansche partij. Als zoodanig ijverde hij in den kerkeraad tegen comediën en koorddansers (1668), tegen het rijden op Zondag (1669), tegen het gemis aan zedige kleeding door lange haarlokken en groote pruiken bij de mannen en lage kleeding en ‘lange slepende staarten’ bij de vrouwen (1671). De invloed door hem geoefend was niet gering. Hij genoot de eer op den 16en Apr. 1673 Prins Willem III tijdens diens bezoek aan Middelburg onder zijn gehoor te hebben.

Hij was gehuwd met Barbara van Dalen, afkomstig van Haarlem.

Van hèm is geen portret bekend (wèl een van zijn vader, zie: v. Someren, a.w. II no. 3120).

De volgende geschriften zijn van hem uitgegeven: *Nederlands Grondpilaar afgeteikent na het Godlik Bouwbeeld der Heilige Schrift*, *in eene Predikatie gedaan tot Middelburg in Zeeland den 16 Apr. 1673, in tegenwoordigheid v. zijn D.H., den Heer Prins v. Orangien &c.* Middelb. 1673. 8°. - *Staat- en Kerks-zugtingen, over de beklaaglyke Dood van de grootste Vrouwe en Vorstinne Maria Koninginne v. Groot-Brittannien.* Middelb. 1695. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII. 1, blz. 7. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 338, 339. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 568 (art. v. F.S. Knipscheer). - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 311, 312. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 5-7. - J. v. der Baan, *De Herv. Gem. v. Terneuzen en hare leeraren*, blz. 17. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 37. - *Boekz.* 1739*a*, 133.

[David Laccher]

LACCHER (David), jongere broeder van Pieter Laccher (zie vor. art.) werd geboren te Terneuzen in 1638. Hij studeerde te Utrecht (ingeschr. in 1654) en te Leiden (ingeschr. 26 Oct. 1657) en werd als proponent bevestigd te Vrouwenpolder den 22en Aug. 1659. Hij diende deze gemeente tot aan zijn overlijden in 1673.

Naar buiten heeft David Laccher zich bekend gemaakt door zijn openlijk in geschrifte partijkiezen tegen Johannes Becius, die in een *Apologia modesta et Christiana* etc. (1668), onder afwijzing van de beschuldiging van Arianisme, verklaard had het gevoelen van Socinus in zake de drieëenheid van het Goddelijk Wezen ‘voor het waarachtige’ te houden. Onder de geschriften, waarin Becius' gevoelen bestreden werd, was ook dat van den emeritus-predikant van Aagtekerke Nic. van Hoorn, getiteld: *Arrius redivivus ofte vierige pylen des Satans*, enz. Middelburg, 1669. 4°, waarachter van Ds. David Laccher is opgenomen een *Lofdicht op dit geleerd en stichtelijk tractaat.* (Vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 270, 271). Zoowel Lacchers *Lofdicht* als v. Hoorns tractaat werden door Becius beantwoord in zijn *Probatio Spiritus authoris Arrii redivivi. D.i.: Beproevinge van de geest des autheurs v. Arrius redivivus* beschreven door D. Nicolaus v. Hoorn, gewesene prediker in de St. Agnetaekerk, *alsmede beproevinge v.d. geest v. D. David Laccher*, pastoor in de Polder .... 1669, nog in hetzelfde jaar gevolgd door een *Nader beproevinge v.d. geest des auteurs v..... Arrius redivivus*, welk geschrift van Becius, op last der Middelburgsche regeering, door beulshanden werd verbrand.

Portretten van D. Laccher zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* Dl. I, blz. 365-369; IV, blz. 270-272 (en de litteratuuropgaven in beide art.). - *Nav.* Jrg. XIV (1864) Omslag no. 5. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 43. - Id. *L. Bat.*, k. 461.

[Abraham Lach]

LACH (Abraham) is geboren te Stolberg in het Pruisische 'Regierungsbezirk' Aken uit het huwelijk van Nikolaas Lach, Theol. Dr. en predikant aldaar, en van Maria Elisabeth Pittenius[1)] dochter van Johannes Pittenius, predikant te Kurtscheid. Op 25 jarigen leeftijd ingeschreven als student te Leiden den 11en Juni 1703 diende hij, na toegelaten te zijn als proponent, eerst de Hollandsche gemeente te Sandwich (Engeland), waarna hij in Juni 1708 bevestigd werd te Serooskerke (Walch.) en in 1710 zich verbond aan de gemeente van Maastricht, waar hij op zijn verzoek wegens aanhoudende ziekte in 1733 eervol emeritaat verkreeg. Hij overleed aldaar ongehuwd den 3en Oct. 1735.

Lichamelijk teer volbracht hij zijn dienstwerk zoo trouw mogelijk. Inmiddels verwaarloosde hij de theologische studie niet, zooals blijkt uit zijn boek over Jesaja VI. Zijn belangrijke bibliotheek vermaakte hij aan de stad Maastricht. Bij testamentaire beschikking legateerde hij voorts het hem toebehoorend huis met tuin en boomgaard te Meerssen, tevens dienende als woning voor den predikant aldaar, aan 'de kerkfabriek der Nederduitsche gereformeerde kerken' van Maastricht. De huur van Meerssen's pastorie wordt overeenkomstig Lach's beschikking nog steeds betaald aan de kerkvoogdij te Maastricht.

Portretten van Lach zijn niet bekend.

Enkele jaren na zijn overlijden werd uit zijn schriftelijke nalatenschap uitgegeven: *Het Raatzel-gezigte van Jesayas den Propheet. Kap. VI. Vertoonende des Heeren Heerlykheid*, *gezien van*, *en zijne onderhandelinge met den zelve bepaalt*, *verklaart*, *en de Vervullinge daarvan aangetoont. Met eenige nodige Toegiften hier toe betrekkelyk. Behelzende eene Verklaringe over Rom. IX*:*1*, *2*, *3*; *Hagg. II*:*1-8*; *Mt. VIII*:*11*, *12*; *Lc. XV*:*8*, *9*, *10 en XI*:*5-8.... Uitgeg. m.e. nodige Voorreden en eenige Aanhangzels tot regt verstant v.h. Prophetische Woort*, *en opzigtelyk tot deze Stoffe*, *verrijkt door Cornelius de Witt*, *Bed. des H. Euang. te 's- Hertogenbosch.* Amst. 1739. 4°. (Kon. Bibl.). - De 'Voorreden' van Do. de Witt (122 bladz. in 4°) bevat een verklaring van Spr. VIII:34, 35, dienende ter inleiding van het werk van Lach, aan wiens nagedachtenis woorden van waardeering worden gewijd.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 7. - *Gedenkboek der Ned. Herv. Gem. te Maastricht 1632-1932* (reg.). - *Alb. Stud. L.-B.*, k. 775. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 498 (art. v. Dr. G.A. Wumkes).

[Elisée Pierre Joseph Augustin Lacheret]

LACHERET (Elisée Pierre Joseph Augustin), geboren den 14en Juni 1851 te Serain (Departem. Aisne), waer zijn vader Elie Lacheret jarenlang als ouderling de Hervormde gemeente diende, ontving zijn opleiding te St.-Quentin, te Batignolles

1) Volgens een aanteekening in handschrift voor in het in de Kon. Bibliotheek aanwezige exemplaar van het in 1739 verschenen geschrift van A. Lach zouden zijn ouders geweest zijn *Joannes Lach* en *Jenneken Clignett.* Zie echter de genealogie van het geslacht *Lach.* in: H.F. Macco, *Aachener Wappen und Genealogien.* Ein Beitrag zur Wappenkunde und Genealogie Aachener Limburgischer und Jülicher Familien. Aachen. 1907-1908. Bd. I, S. 250, 251. Een broeder van Abr. Lach, was *Werner Lach*, overl. als predikant te Bergen op Zoom 3 Jan. 1735.

en aan de Theologische Faculteit van Genève, waar hij een belangrijke dissertatie verdedigde betreffende *La Liberté Morale.* In 1874 werd hij toegelaten tot de Evangeliebediening en bevestigd als predikant bij de gemeente te Maubeuge, een post van de ‘Société Centrale’. Door zijn initiatief en steun kwam het daar tot den bouw van een kerk. Den 1en Aug. 1877 beroepen bij de Waalsche gemeente te 's-Gravenhage, werd hij

aldaar den 17en Maart 1878 door den emeritus-predikant E.A. Zubli, wiens vacante plaats hij kwam innemen, bevestigd (m. Spr. XXVII:23; intr. in. Rom. I:16*a*). Meer dan vijftien jaren bleef hij hier werkzaam, om daarna hulpprediker te worden in de 'paroisse de l'Oratoire' te Parijs. Den 13en Aug. 1893 hield hij te 's Gravenhage zijn afscheidspreek (t: 1 Cor. X:13 m: 'Dieu est fidèle'), welke in dr. is verschenen en getuigt van de hechte banden, gedurende zijn bediening gelegd tusschen hem en de Haagsche gemeente.

Na zijn vertrek vanhier bleef hij zijn post aan de Oratoire innemen tot 1902, in welk jaar hij 'pasteur titulaire' werd te Sainte Marie. Sindsdien bekleedde hij een voorname plaats in het synodale leven der Hervormde Kerk in Frankrijk. In de synode van Anduze (1902) fungeerde hij als afgevaardigde en moderator: ook hield hij er de synodale preek. Dezelfde synode benoemde hem tot president van de Permanente Commissie.

De velerlei inspannende werkzaamheden, vooral van 1902 tot 1913 verricht, hadden ten slotte zijn krachten uitgeput. In laatstgen. jaar zag hij zich genoodzaakt zijn taak neder te leggen. Zijn laatste levensjaren bracht hij door te Croix-St.-Ouen (Departem. Oise), waar hij den 25en Aug. 1920 overleed.

Lacheret behoorde krachtens zijn beginselen tot de rechterzijde onder de Fransche theologen en predikanten. Als predikant te 's Gravenhage stichtte hij tezamen met zijn jongsten ambtgenoot aldaar Jules Pfender, met zijn broeder C.S. Lacheret (Delft) en met S.J. Richard (Amsterdam) de 'Conférence Evangélique wallonne' en riep hij in het leven het orgaan der Waalsche gemeenten *Le Refuge* en als lectuur voor Hollandsche en Vlaamsche zeelieden te Duinkerken *Le Foyer des Marins.* Van 1889 af verzorgde hij geregeld in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* de rubriek *Fransche Korrespondentie.* Van de afdeeling 's Gravenhage van de 'Alliance française' was hij vice-president. Voor een vreemdeling had hij zich bijzonder vlug en goed op de hoogte gesteld van Hollandsche toestanden. Zijn tweede vaderland had hij hartelijk lief en als begaafd en onderhoudend correspondent van het Parijsche dagblad *Le Temps* verschenen van zijn hand gedurende een reeks van jaren Brieven over Nederland, die in staat waren eenige juiste denkbeelden te verspreiden in kringen, waarin deze inderdaad werden op prijs gesteld. Zoo bracht hij zelf in toepassing wat hij verklaarde bij zijn vertrek uit Nederland: 'J'ai toujours pensé qu'il rentrait dans les attributions d'un pasteur français au service des Eglises wallonnes de faire connaître la Hollande à la France et la France à la Hollande'. (*Choses de Hollande.* Avant-propos p. VII). In Mei 1912 werd hij benoemd tot hofprediker van H.M. de Koningin, die hem bij gelegenheid van Haar bezoek aan Parijs benoemde tot officier in de Huisorde van Oranje-Nassau en hem reeds vroeger de ridderorde van Oranje-Nassau had verleend. Lacheret huwde in 1874 met Mlle Marie Letalle, uit welk huwelijk resp. in 1887 en in 1889 te 's Gravenhage een zoon en een dochter geboren werden. Uit zijn hieronder volgende publicaties blijkt dat zijn studiën zich ook uitstrekten tot de Gereformeerde liturgie en tot het sociale vraagstuk.

Van zijn hand zag het licht: *Notice sur l'Eglise Protestante de Maubeuge.* Valenciennes. 1874. 8°. (Bibl. Wall. Leyde). - *Liturgie à l'usage des Eglises réformées.* Nouv. éd. Paris 1876. 16°. (Bibl. Wall.). - *La beauté du ministère evangélique.* Discours de consécration. Paris. 1883. 8°. (Bibl. Wall.) - *Un mot d'éclaircissement*

à la Communauté Wallonne de la Haye sur l'achat du temple. La Haye (1884). 8° (Bibl. Wall.). (Be-

doelde quaestie betrof den aankoop van de Gothische Zaal van het Paleis van Koning Willem II met de bedoeling dit in te richten tot een meer geschikt kerkgebouw). - *Des formes du Culte.* Paris. 1886. 8° (Overdr. uit de *Revue Chrétienne*) (Kon. Bibl.). - *Consolez mon peuple.* Trois sermons. Paris. 1re et 2me éd. 1889. 8°. (Bibl. Wall.). - *La liturgie Wallonne Etude historique et pratique*, *suivie des textes anciens et d'un projet de revision.* La Haye. 1890. 8° (vgl. *Bulletin de la Comm. de l'hist. des Egl. Wall.* T. IV (1890), p. 408, 409). (*Bibl. Wall.*). - *Sermon pour le troisième centenaire de l'Egl. Wall. de La Haye*, *prononcé le 27 Sept. 1891.* In: *Souvenir du troisième centenaire de l'Egl. Wall. de La Haye.* Publié par le Consistoire. La Haye. 1891. 8°. p. 89-105 (t: Gen. XXII:14 'L'Eternel y pourvoira' (*Bibl. Alg. Syn. N.H.K.*) - *Le Christianisme et la question sociale* (27 Févr. 1891) in: *Conférences... à Genève sous les auspices de la Commission suisse d'Economie sociale* (par Mrs. Necker, E. Lacheret, Raoul Allier, Stoecker). Genève 1892. 8°. (Kon. Bibl.). - *La Fidélité de Dieu.* Sermon d'Adieu prêché dans l'égl. Wall. de La Haye le 13 août 1893. La Haye. 1893. 8° (Bibl. Wall.). - *Choses de Hollande.* La Haye. 1893. 8°. - *Cinq jours à Nimègue.* Souvenir du 250e anniversaire de l'Egl. Wall. 1895. 8°. - *Pour le coeur et pour l'âme.* Sermons. Paris. 1925. 8°. (Bibl. Wall.).

Een boekbeoordeeling over *Het jongste geschrift van E. de Pressensé* (*Le siècle apostolique.* Prem. période Paris. 1888) is geplaatst in *St. v. W. en Vr.* Jrg. 1888, blz. 691-694.

L i t t e r a t u u r : *Elisée Lacheret.* In: *Le Courrier Wallon.* Organe de l'Egl. Wall. de La Haye, 1re année. 1 Nov. 1920, p. 27. - F. v. Gheel Gildemeester, *De Protestantsche gemeenten in 's Gravenhage gedur. de 19e e.* In: *Die Haghe.* Bijdragen en Mededeelingen. Jrg. 1904, blz. 94.

[Reynier Laer]

LAER (toe) of **Toelaer** (**Toe Laer**) **(Reynier** of **Reynardus),** geboren te 's-Gravenhage den 16en Febr. 1698 uit het huwelijk van Mr. Jan toe Laar en van Margaretha Sertorius en in de Nieuwe kerk ald. gedoopt den 19en Febr. 1698, werd in 1720 ingeschreven in het album studiosorum der hoogeschool van Utrecht, waar hij ook tot Theol. Doctor bevorderd werd. Na afgelegd praeparatoir examen in Mei 1723 beroepen te Heumen en Malden diende hij deze gemeente ruim twee jaren. Den 26en Aug. 1625 bevestigde Ds. N. de la Bassecour, pred. te Schiedam, hem te Rhoon en Pendrecht (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. m. Mt. XXIV:45).. Hier predikte hij afscheid den 26en Febr. 1730 (m. Pred. XII:13), waarna hij den 12en Maart te Nijmegen bevestigd werd door Ds. Alb. Royaards, pred. ald. (m. 1 Cor. II:2; intr. m. 1 Cor. I:23, 24). Hij overleed als dienstdoend predikant te Nijmegen den 5en Nov. 1746.

In 1736 fungeerde hij als praeses van de Geldersche Synode te Nijmegen, in 1744 als assessor van die te Arnhem. Als exegeet had hij een goeden naam. Zijn commentaren op verschillende geschriften van het N. Testament zijn lang na zijn overlijden zeer gezocht gebleven.

Toe Laer is tweemaal gehuwd geweest, 1° in 1724 met Christina ten Hengel, wier vader raadslid te Nijmegen was. Als weduwnaar hertrouwde hij 2°. te 's-Gravenhage 1 Mei 1731 met Jakoba van Texel (gedoopt in de Nieuwe Kerk ald. 21 Mei 1705)

dochter van Mr. Adriaan van Texel en Cornelia Guldemont. Zij overleed in Sept. 1776. Uit zijn eerste huwelijk liet hij twee, uit zijn tweede huwelijk zes kinderen na.

Portretten van R. toe Laer zijn niet bekend.

Van hem zijn de volgende geschriften uitgegeven: *Een getrouw Voorganger ter Gelovige navolging aangeprezen....* over Hebr. XIII:7 op het Godtzalig Afsterven van .... Petrus Hoeuf(f)t, Bedien. des H. Ev. te Nimmegen. Nimmegen. 1736. 4° (Bibl. N. Lett.). - *De XXste*, *XXIste en LXXXIVste Psalmen.... ontleedt*, *verklaart en toegepast.* Amst. 1736. 4°. 2e dr. Nijm. 1756. 4°. - *Het H. Euangelium*, *beschreven door Lucas*, *naar het oogmerk en in desselfs zamenhang verklaart.* Dl. I. Nijmegen. 1740. 4°; Dl. II. Ald. 1741. 4°; Dl. III (m. regist. v. Schr. pll.) Ald. 1742. 4°; 3 dln. Nijm. 1744. 4°; 3 dln. Nijm. 1749, 1750. 4°. (Bibl. Theol. Sch. Kampen). - *Verklaaring v.h. H. Euangelium v. Marcus v.h. begin tot het 20ste vs. v.h. XIII Hfdst.*, *verm.*, *m. eenige aanmerk. verrykt en vervolgt tot het eynde door.... Johannes de Lange*, *medebedienaar v.h. H. Euang. te Nymegen.* Nym., 1750. 4°. (Bibl. Rem. Geref. Gem. Rotterd.); een 2e dr. verscheen later te Leiden. - *Paulus Brief aan de Galaten*, *Ontleedt*, *Verklaart en Toegepast. En nu in 't ligt gegeven door....* - *Joh. de Lange*, *te voren deszelfs Amptgenoot en thans Pred. te Amsterdam.* Nijm. 1755. 4° (met voorr. v. J. de Lange) (Bibl. Theol. Sch. Kampen).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII[1], blz. 8. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 1243 (art. v. H.D.J. v. Schevichaven). - Hs. Borger. - *Nederl. Patriciaat.* II (1911), blz. 306, 307.

[Cornelis Wolfaertszoon van de Laer]

LAER (Cornelis Wolfaertszoon van de), omtrent wiens afkomst en jeugd geen gegevens voorhanden zijn, was sinds 1562 vice-cureit te Woerden. Hier was na den marteldood van Johannes Pistorius de door dezen gestichte gemeente niet ondergegaan. Te midden van de verdrukking, waaraan zij blootstond, scheen voor de Luthersch gezinden een hoopvoller toekomst te zullen aanbreken toen in 1558 de heerlijkheid Woerden door Koning Philips II verpand werd aan Hertog Erik van Brunswijk, in welk land Luther's leer werd beleden. Maar Erik bleek den Lutherschen noch in zijn vaderland noch hier gunstig gezind te zijn. Toch waagden de Woerdenaars het reeds in 1564 openlijk te vergaderen. Toen, en misschien al vroeger, predikte van de Laer ‘conform Gods Woord’ en bediende hij de Sacramenten volgens de Augsburgsche Confessie. Door de wijbisschop ter verantwoording geroepen, hield de gemeente daarop haar godsdienstoefeningen weer in het geheim onder gestadigen aanwas. In 1565 verkreeg zij echter in van de Laer haar vasten voorganger, en terwijl de Roomsche priester in de kerk dienst deed, kon zij haar samenkomsten in de slotkapel houden, die vanwege den grooten toeloop van hoorders alras te klein bleek.

In 1566 verklaarde ook de stadsregeering zich voor Luther's leer; zij verbood zelfs den Roomschen eeredienst en liet de beelden en sieraden uit de kerk wegnemen, waarbij zij echter naar Luthersch gebruik het altaar liet staan. (Aldus J.G.H. Reudler in: *Bijdr.* III, blz. 58). Op een in of kort na 1675 geschilderd bord in de Luthersche kerk te Woerden, dat eenige gedenkwaardigheden van de geschiedenis der stad vermeldt, stond echter: ‘1566. Leerde *Cornelis van der Lair* d'Augsburgse Confessie in de Publicque kerk. Hij liet de beelden uyt de kerk dragen, en 't Altaar bleef staan’. Hieruit zou men moeten opmaken, dat bedoelde daad niet van de stadsregeering, maar van Van de Laer is uitgegaan. Hoe dit zij, het gebeurde gaf den Hertog Erik

aanleiding nu zelf tusschen beide te komen. In een eigenhandig schrijven d. 18 Sept. 1566 beval hij de regeering, alles op den ouden voet te herstellen. Dat deze, zooals sommige berichtgevers meedeelen, daaraan geen gehoor zou hebben gegeven en den Room-

schen eeredienst toch niet zou hebben hersteld, is in tegenspraak met de verklaring van een Woerdenschen oud-Burgemeester, aldus luidende: ‘Wij hebben in 't openbaer daervan (d.i. van de Confessie) moeten desisteeren’. (J.W. Pont., *Geschied. v.h. Lutheranisme in de Nederl. tot 1618*, blz. 186).

Terwijl de gemeente alzoo in 't geheim bleef voortbestaan schijnt van de Laer uitgeweken te zijn naar Leiden (Vgl. L. Knappert, *De opkomst v.h. Protestantisme in eene Noord-Nederl. stad. Gesch. v.d. Hervorming binnen Leiden v.d. aanvang tot op het beleg*, blz. 274). In 1572 deed hij echter weer dienst als predikant te Woerden, en kreeg hij daar Johannes Saliger, een van de onderteekenaars der Antwerpsche Confessie, als ambtgenoot nevens zich. Ook uit diens beroeping blijkt dat de geest der Woerdensche gemeente streng-Luthersch was. Hoe beide predikanten hun roeping tot verkondiging van het Woord en tot waardeering van hun burgerplicht verstonden, kwam bijzonder aan het licht gedurende het beleg der stad van 8 Sept. 1575 tot 24 Aug. 1576.

In laatstgen. jaar vertrok van de Laer als predikant naar Bodegraven, dat in 1572 tegelijk met Woerden, tot den Prins was overgegaan en waar nu eveneens naar de Augsburgsche Confessie in de parochiekerk werd gepredikt.

Van de Laer deed hier jarenlang dienst. Toen hij blijkbaar min of meer hulpbehoevend geworden in 1594 assistentie noodig had, predikte den 19en Mei op verzoek van de gemeente te Bodegraven Ds. Adolf Visscher (of Fisscher), Luthersch predikant te Amsterdam, hoewel hem dit door den Baljuw van Woerden was verboden. Nog denzelfden dag gaf deze daarvan kennis aan de Staten, die daarop den Baljuw gelastten, inplaats van Visscher een der Luthersche predikanten van Woerden, nl. Segerus Coninxbergen, die in zijn latere jaren àl meer van Luthersch Gereformeerdgezind was geworden (zie: Loosjes, *Naamlijst*, blz. 52), voortaan 's Zondags naar Bodegraven te zenden totdat op andere wijze in den dienst aldaar zou zijn voorzien. Hierop verzocht de regeering van Bodegraven dat Van de Laer zijn bediening mocht voortzetten óf dat het haar vergund mocht worden een anderen predikant ‘toegedaan zijnde de ware Confessie van Augsburgh’ in zijn plaats te beroepen. Doch bij besluit van 23 Mei 1594 wezen de Staten dit verzoek af.

Voor den bejaarden Van de Laer was inmiddels de tijd gekomen om van zijn bediening afstand te doen. Het ontslag daartoe door hem aangevraagd werd hem gaarne door de Staten gegeven bij besluit van 31 Mei 1594. Maar de gang der zaken in zijn gemeente, waar het Gereformeerde element de overhand had gekregen, en het vooruitzicht dat niet weer een predikant van de Augsburgsche Confessie zou beroepen worden, deed hem alsnog tot de Staten het verzoek richten nog eenigen tijd te Bodegraven te mogen verblijven met behoud van eenige voordeelen, die hij tot hiertoe genoten had. Op dit verzoek werd echter afwijzend beschikt. Hij moest Bodegraven verlaten met behoud van een jaarlijksch pensioen uit hoofde van zijn ouderdom en lichaamsgebreken van 200 gulden ingaande 1 Nov. 1594.

Daarop vestigde hij zich metterwoon te 's-Gravenhage, waar zijn pensioen hem werd uitgekeerd tot 1601, in welk jaar hij waarschijnlijk is overleden.

Van hem zijn geen afbeeldingen bekend.

Met J. Saliger publiceerde hij de beide volgende geschriften: *Copye van den brief der predikanten der Christelycke Gemeente der stad Woerden*, *den 16 August Dmi 1576 met andere schriften Dr. M. Lutheri tot vermaening*, *ter boete en*

waarschouwinge voor schaede, *gezendt in die Cruysschans aan de Oversten*, *Hopluyden*, *Bevelhebbers ende alle*

de crygsluyden, *die hen*, *om die christelycke gemeente der stadt Woerden in Hollant*, *der Augsborgsche confession toegedaan*, *om des Evangelioms Christi wille*, *in zeven schansen*, *in vier legeren ende sommige scheepen te water*, *diezelfde stad uit te hongeren en met gewelt te overvallen*, *gelegert hadden*, *en den XXIII August met verschrikkingen en schande afgethogen zijn.* 8°. - *Bedencken*, *oordeel en raed Dr. M. Lutheri en andere Hooggeleerde Theologen met sommigen sluitreden Lutheri en openbare disputen verdedigd anno 1519*, *dat men den Paus ende zijn beschermheeren tegen onregten*, *geweld en crijgh wederstant sal doen. Ghedruckt tot onderwijs en troost der christelijcke gemeente der stadt Woerden in Hollant*, *der ongevelster Augsburgscher confession toegedaen*, *welke daerom met seven schansen van den Albanischen Papenknegten en kindermoorders tot Oudewater over 46 weken beschanst*, *en nu nog daarenboven met vier legchers neven die seven schansen en met schepen of schuiten te water belegert is in 't jaer ons Heeren 1576.*

L i t t e r a t u u r: Loosjes, *Naamlijst v. Pred..... der Luth. Kerk in Ned.*, blz. 155. - Dez., *Gesch. Luth. kerk in Ned.* (reg.). - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk.* III (1841), blz. 57-70, 101. - *Oud en Nieuw.* II (1863), blz. 56-60, 111, 116-118, 134, 183, 184; IV (1865), blz. 4. - Pont, *Gesch. Lutheranisme*, blz. 183, 301, 309. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 568 (art. v. F.S. Knipscheer) - *Ned. Arch. Kerkgesch.* N.S. Dl. XXIX, blz. 116, 119.

[Johannes de Laet]

LAET (Johannes de) (Latius), geboren te Antwerpen in 1582[1)], die, hoewel vermaard als geograaf, bovendien een grondige kennis bezat van natuur- en taalwetenschappen, mag hier niet onvermeld blijven, omdat hij ook een eervolle plaats heeft bekleed op het gebied van Kerk en Theologie. Omtrent zijn jeugd en jongelingsjaren is alleen bekend, dat hij den 4en Sept. 1597 als philosoof en den 10en Jan. 1605 als theoloog werd ingeschreven in het album academicum te Leiden, waarin beide malen achter zijn naam staat vermeld ‘Antverpiensis’. Volgens enkele opgaven zou hij om des geloofs wil uit zijn geboorteplaats zijn verdreven. Sinds wanneer hij als burger metterwoon te Leiden gevestigd was, waar hij tot zijn dood in 1649 woonachtig is gebleven, laat zich niet vaststellen[2)], maar in elk geval was dit vóór 1618. Als ouderling toch van de gemeente aldaar en mede-afgevaardigde van Zuid-Holland maakte hij deel uit van de in dat jaar geopende Nationale Synode te Dordrecht.

Hij was een zeer geleerd Calvinist, bevriend met Gomarus en andere bekende Contra-Remonstranten. Van zijn hand hadden in 1617 het licht gezien *de Pelagianis*, *et Semipelagianis*, *commentariorum*, *ex veterum Patrum scriptis*, *libri duo.* Dit werk was de vrucht eener grondige studie, waartoe Prof. A. Thysius hem had aangespoord met de bedoeling om in het licht te stellen dat de van Contra-Remonstrantsche zijde bestreden leeringen, die in hun dagen aanstoot verwekten, niet nieuw waren, maar eeuwenoud, en tevens om een wederlegging te leveren, die anderen tot voorbeeld zou kunnen dienen van de wijze, waarop ook nu nog zulk een wederlegging het best kon geschieden. (Baudartius, *Memoryen.* Dl. I. Bk. IX, blz. 26).

1) Volgens opgave in de *Biogr. Nationale de Belgique* t.a.p. zou hij geboren zijn den 17en Jan. 1593; dit jaartal is zeker foutief.
2) Dat hij zich aldaar pas in 1624 zou gevestigd hebben (*Biogr. Nationale* a.b.) is onjuist.

In de Nationale Synode, waar men zich van het Latijn als voertaal bediende, was de Laet om zijn kennis en bekwaamheid volkomen op zijn plaats. Bij de Leidsche professoren stond hij in hoog aanzien. Ofschoon hij zich gaarne met dezen en genen over

de aanhangige zaken onderhield, toonde hij zich een man van eigen zelfstandige overtuiging. Daarbij bezat hij den moed om zonder aanzien des persoons voor zijn meening uit te komen.

Dit bleek o.a. toen in de Synode verzet rees tegen de gedragslijn, door den voorzitter Bogerman gevolgd om bij het ontwerpen der canones te dicteeren wat hijzelf had vastgesteld. Dit verzet openbaarde zich inzonderheid van de zijde der Engelschen en der Zuid-Hollandsche afgevaardigden. Van de Politieke Commissarissen kwam daarop in de 128ste zitting het voorstel ter tafel om ter wille van de eer der Synode en om deze gewichtige materie zoo zorgvuldig mogelijk te behandelen, onmiddellijk over te gaan tot het benoemen van een commissie voor de samenstelling der canones, bestaande uit den praeses en zijn assessoren benevens eenige binnen- en buitenlandsche afgevaardigden. Tot de velen, die zich hiertegen verklaarden omdat zij wilden dat de praeses op de aangevangen wijze zou voortgaan, behoorde Sibrandus Lubbertus, die daar bij de opmerking maakte dat eenige van de aanwezigen, die heen en weer hadden geloopen om anderen tot hun eigen zienswijze over te halen, een kerkelijke bestraffing verdiend hadden. Met anderen voelden de Zuid-Hollandsche afgevaardigden zich door deze woorden gekrenkt. Bij de stemming, die daarop volgde, verklaarde de Laet dat het z.i. de Synode tot eer zou strekken, wanneer de canones niet door particulier, maar door openbaar gezag werden ontworpen, en dat degene, die zijn raad en dien zijner medebroeders had gehekeld, veeleer kerkelijke bestraffing verdiende dan zij, die geadviseerd hadden voor dit belangrijke werk een commissie te benoemen. Uit deze woorden van de Laet valt op te maken, dat vooral de Zuid-Hollandsche afgevaardigden de Politieke Heeren tot hun voorstel hadden aangespoord.

Toen in de 173ste zitting der Synode de adviezen der verschillende secties werden voorgelezen omtrent een door Bogerman voorgestelde wijziging in Art. 22 der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, waar deze de uitdrukking *de alderheylichste wercken*, *die Hij voor ons gedaen heeft* wilde zien vervangen door de meer algemeene: *de gehoorsaamheyt Christi*, een verandering, waartegen in de voorafgaande zitting bezwaar was geopperd, was de Laet rapporteur voor Zuid-Holland. In zijn scherp en fel rapport noemde hij den voorslag van Bogerman zelfs *impertinent*, en gaf hij zijn gevoelen te kennen dat de praeses bedoelde wijziging beter niet had ter sprake gebracht. Na gehouden stemming bleek dat, behalve Lubbertus en Bogerman, alle leden der Synode zich verklaarden voor het behoud der oorspronkelijke redactie. (Zie: Voetius, *Polit. Eccles.* P. III (Amst. 1676). L.I. Tr. I.C. VII, p. 55-57, waar het door De Laet opgestelde rapport is afgedrukt).

Bij de voorbereiding van de uitgave der Synodale handelingen was de Laet mede betrokken. De Staten-Generaal toch namen d. 16 Jan. 1620 overeenkomstig door hen ingewonnen deskundig advies het besluit dat de vroeger daartoe bestemde *acta contractiora* (*Historisch verhael*), door Seb. Damman opgesteld, niet in druk zouden verschijnen, maar dat inplaats daarvan, het *Journael* van de hand van Hommius zou worden uitgegeven, met het oog waarop het vooraf nog ten spoedigste moest worden herzien en zoo noodig verbeterd en aangevuld door ‘de Theol. faculteyt, mits gaders de Kerckendienaren ende andere persoonen tot Leyden residerende, dewelcke in de Synode Nationael tot Dordrecht geëmployeert syn geweest’. De by dit besluit benoemde commissie bestond uit vijf bekende theologen en de Laet. Zij vatte haar

taak flink op en was reeds einde Februari klaar. Vanwege de Synode werd de Laet voorts

nog onderscheiden met een bijzondere opdracht. In een harer zittingen na het vertrek der Remonstranten, den 4en Febr. 1619, werd besloten eenige geschriften ten dienste van de Nederlandsche Kerken op te stellen, waaronder een paar van apologetische strekking, nl. een wederlegging van de 'Remonstrantsche dwalingen' benevens een geschiedenis in twee deelen: het eene over de handelingen der Synode met de Remonstranten tot aan hun verwijdering, het andere over de oorzaken der bestaande oneenigheden. Van dit laatste deel werd de vervaardiging opgedragen aan de Laet, die daarin zou worden bijgestaan door Festus Hommius en door de Zuid- en Noord-Hollandsche broeders, wien de gebeurtenissen dienaangaande nog versch in het geheugen lagen. Dit geschrift moest dienen als antwoord op de oratie van Episcopius in de Synode gehouden, waarover veel was te doen geweest, en op andere geschriften van Remonstrantsche zijde, waarin alle schuld der 'onordre' op de Contra-Remonstranten geworpen was.

Niet alleen de Nationale Synode achtte de Laet voor zulk een werk de aangewezen man. Ook de Provinciale Synode van Zuid-Holland had op hem het oog gericht voor het volvoeren van een dergelijke taak. Verschillende pogingen om een Gereformeerdkerkelijke historiographie tot stand te brengen hadden reeds schipbreuk geleden (J.G.R. Acquoy, *Mislukte pogingen der Ned. Geref. Kerken om hare geschiedenis te doen beschrijven.* In: *Geschiedkundige Opstellen*, aangeboden aan Prof. Dr. R. Fruin bij diens aftreden als hoogleeraar, blz. 229-257). Sinds de laatste, aan wien de Staten-Generaal deze taak hadden opgedragen, de Leidsche hoogleeraar Paulus Merula, in 1604, zonder haar te hebben volbracht, overleden was, waren zoowel in Zuid- als in Noord-Holland Synodale bijeenkomsten door de Staten belet; eerst toen in 1618 na den val van de Remonstrantsche meerderheid in de Staten van Holland de Kerken haar vrijheid hadden teruggekregen, was de vraag naar zulk een geschiedenis weer op het tapijt gebracht. Het was de Synode van 23 Juli tot 17 Aug. 1619 te Leiden gehouden, die de vraag of het niet geraden was een kerkelijke historie te schrijven, beginnende van den tijd der Reformatie af tot 1619, aan de orde stelde, en besloot, daaraan uitvoering te geven; evenwel met het oog op de groote moeilijkheden, daaraan verbonden bepaalde zij dat de geschiedschrijver zou aanvangen met het jaar 1600 'dewyle die dinghen noch vers in de memorie hanghen, ende de stucken daer toe dienende beter connen ghevonden worden'. Zij droeg deze taak op aan de Laet. Toen een volgende Synode te Gouda (Aug. 1620) moest constateeren dat de verstrekte opdracht nog niet was uitgevoerd en dat de Laet ook niet gezind was 'dien last alleen op zijn schouderen te schorten', besloot men bij hem, dien men meer dan iemand anders voor dit werk 'zeer bequaem' achtte, te blijven aanhouden. 'En opdattet werc te beter succedere ende D. Latio te min lastig valle is hem tot assistentie toegevoegd D. Doctor Antonius Tysius'.

Het beoogde resultaat werd echter ook hierdoor niet bereikt. In de Synode te Rotterdam (20-30 Juli 1621) bleek dat de aan de Laet en Prof. Thysius opgedragen arbeid nog niet was volbracht 'omdat de Classen in gebreecke waren, gebleven om D. Latio daertoe stoffe te suppediteren ende over te senden', zooals haar gelast was. Hierop werd besloten dat de Synode de Classes alsnog zou bevelen de benoodigde bouwstoffen te verzamelen op straffe van Synodale censuur. De volgende Synode te Gorinchem (5-9 Juli 1622) besloot nogmaals aan te dringen op een historie van 'de onruste van de Remonstranten eenige jaaren herwaerts verweckt', die 'compen-

diose ingestelt' moest worden en 'soo haest als doenelyck' zou verschijnen; doch, daar men vreesde dat de Laet weigerachtig zou blijven, werd als zijn eventueele plaatsvervanger aangewezen Festus Hommius, de rector van het Staten-College te Leiden. Wat men voorzien had gebeurde: de Laet excuseerde zich en Hommius kon aan den arbeid gaan. Maar ook langs dezen weg kwam het urgent verklaarde werk niet tot stand.

Dat de Laet aan de hem zoo eervol verstrekte Synodale opdrachten van 1619 en volgende jaren niet heeft voldaan, heeft wel mede dáármede verband gehouden dat zijn arbeid zich inmiddels in andere richting bewoog. De veelzijdig geleerde man, die te Leiden in de Theologie had gestudeerd en er later met een kerkelijk ambt was bekleed, schijnt ten slotte de voorkeur te hebben gegeven aan den handel. Sinds 1621 was hij bewindhebber der nieuw opgerichte West-Indische Compagnie, waarvan hij de geschiedenis heeft beschreven, die nog steeds als voornaamste bron geldt voor de oudste geschiedenis dier Compagnie. Het sluit zich aan bij zijn vroeger uitgegeven *Nieuwe wereldt ofte beschrijvinghe van West-Indiën* [m. krtn.] Leyden. 1625, fol. (Kon. Bibl.); 2e dr. ald. 1630. fol.; Latijnsche vert. L.B. 1633 fol.; Fransche vert. ald. 1640. fol.

Merkwaardig is de polemiek door de Laet gevoerd met Hugo de Groot naar aanleiding van diens verklaring dat de oorspronkelijke bevolking van Amerika niet zeer oud was en afkomstig van Europa, een deel van Afrika en het verre Oosten. De beschrijver van de *Nieuwe Wereldt*, die dit onderwerp veelzijdig bestudeerd had, nam de pen op om de Groot's gevoelen te weerleggen. Hij deed dit in een geschrift onder den titel *Notae ad dissertationem Hugonis Grotii de Origine gentium Americanarum*: *et Observationes aliquot ad meliorem indagationem difficillimae illius quaestionis.* Amst. 1642. 8°; herdr. ald. 1643 (Kon. Bibl.). Volgens de Laet bewoonden de Amerikanen dit werelddeel al sinds den tijd van de verwarring der spraken en de verstrooiing der menschen over de aarde. De Groot stond de Laet te woord in een tweede verhandeling, waarbij hij op den titel diens naam verzwijgt, maar hem op min vleiende wijze aanduidt als een afgunstigen bestrijder, dien een schaduwrijke baard achtenswaardig maakt; deze titel luidt: *Dissertatio de Origine gentium Americanarum adversus obtrectatorem opaca bonum quem facit barba.* Paris. 1643. 4°, een geschrift, dat in waarde vèr beneden de bekende werken van den beroemden Nederlander staat. De beantwoording van deze dissertatio kostte de Laet dan ook geen bijzondere moeite; zij verscheen als *Responsio ad dissert. secundam H. Grotii de Origine gentium Americanarum.* Amst. 1644; herdr. 1646. 8°. Niet zonder reden verwijt de Laet hierin aan de Groot diens fantastische conclusiën, hoewel hijzelf daarvan ook niet is vrijgebleven. Met de Laet's *Responsio* nam dit geleerde twistgeschrijf een einde. Maar het had toch ten gevolge, dat straks anderen erdoor werden aangespoord zich met het bedoelde probleem bezig te houden. (H.C.A. Muller, *Een weinig bekend werk van Hugo de Groot.* In: *Tijdschr. v.h. Kon. Ned. Aardrijksk. Genootschap.* 2e S. XLII (1925), blz. 805-817).

De lijst van de Laets' werken bewijst dat hij ook op andere terreinen van wetenschap degelijke kennis bezat, met name op dat der geologie en der architectuur.

Met geleerden als J.J. Scaliger en zijn vriend Salmasius hield hij briefwisseling. Laatstgen. noemde hem 'vir praestantissimus et optimus' (*Epistola ad Andream*

Colvium super Cap. XI ad Corinth. de caesarie virorum et mulierum coma. L.B. 1644, p. 416).

Hij was gehuwd met Maria Boudewyns.

Van hem bestaat een door J. v. Bronckhorst fraai geëtst portret hem voorstellende op 60-jarigen leeftijl ter halver lijve, van voren, met zwarten baard, platten kraag in mantel, zittende in zijn boekenkamer voor een tafel, waarop een opengeslagen boek; achter hem een gordijn. (Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3066; v. Someren, id. II bl. 389). Van dit zeer zeldzaam portret vindt men een reproductie in *Werken uitgeg. door de Linschoten-Vereeniging.* 1931.

Behalve de werken van de Laet, waarvan enkele boven reeds voluit genoemd zijn, worden hier nog de volgende vermeld: *De Pelagianis*, *et Semipelagianis*, *commentariorum*, *ex veterum Patrum scriptis*, *libri duo. Hodiernis controversijs dirimendis peropportuni ac perquam necessarij. Accesserunt Vadiani et Cassandri quaedam de. eodem argumento.* Hardervici. 1617. 4° (met opdracht aan A. Thysius; daarachter een Latijnsch gedicht van J.I. Pontanus) (U. Bibl. Amst.). - *Iaerlyck verhael v.d. verrichtingen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien boecken.* Uitgeg. d. S.P. L'Honoré Naber [m. portr., krtn en platen] Dl. I-IV. 's-Gravenh. 1931-1937. In: *Werken uitgeg. door de Linschoten-vereeniging.* (Dl. IV bewerkt door J.C.M. Warnsinck). Het oorspronkelijke zag het licht onder den titel: *Historie ofte Jaerlyck verhael v.d. verricht. der Geoctroyeerde W.-I. Comp. sedert haar begin tot het einde v.h. jaer 1636*, *begrepen in XIII Boecken*, m. versch. kop. platen vercierd. Leijd. 1644. fol. [Kon. Bibl.]

Van de reeks aardrijkskundige beschrijvingen van verschillende landen, de *Respublicae* van Elzevier, bewerkte de Laet verscheiden deeltjes van de 48 waartoe deze zakbibliotheek ten slotte is aangegroeid. De afzonderlijke titels daarvan, evenals die van zijn hier niet genoemde werken, welke geen betrekking hebben op Kerk en Theologie, vindt men o.a. bij v.d. Aa t.a.p., waar een uitvoerige bibliographie is opgenomen, die echter hier en daar aanvulling en verbetering behoeft.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII. 1, blz. 8, 9. - Molhuysen, Blok en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* VIII, k. 991, 992 (art. v. Dr. H. Brugmans). - *Biogr. Universelle ancienne et moderne.* T. XXIII (Paris. 1819), p. 106-108. - *Biogr. Nationale de Belgique.* T. V. (Bruxelles. 1876), 273-277. - Brandt, *Hist. d. Reform.* III (reg.). - Glasius, *Gesch. Nat. Syn.*, blz. 52, 186$^{n\ 3}$), 209. - H. Kaajan, *Pro-acta Dordtsche Syn. in 1618*, blz. 30. - H.H. Kuyper, *Post-acta* (reg.). - Wagenaar, *Syn.* 1618, '19, blz. 251, 287, 300, 310, 366, 385. - Duker, *Voetius.* I, blz. 274, 283, 292. - Joh. C. Breen, *Geref. populaire historiographie in de 17de en 18de eeuw.* In: *Christendom en Historie* (Lustrumbundel uitgeg. van w. 'Het Gezelschap v. Chr. Historici in Ned.' 1925 blz. 216, 217). - Wyminga, *Hommius* (reg). - v. Itterzon, *Gomarus* (reg. i.v. *de Laet* en *Latius*). - Reitsma en v. Veen, *Acta.* II, III (reg.). - Knuttel, *Acta.* I (reg.). - H.Q. Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.* (reg.). - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 49, 77.

[Johannes Lagendaal]

LAGENDAAL (Johannes), geboren te Rotterdam den 15en Mei 1679 uit het huwelijk van Jan Lagendaal en Catharina Deynoot, bezocht aldaar de Latijnsche Scholen, waar hij in alle klassen den hoogsten prijs verkreeg. Hij leerde de Latijnsche taal van Ds. Joh. Texelius, Hoogleeraar aan de Illustre School van zijn vaderstad.

Vervolgens ontving hij hooger onderwijs aan het Athenaeum te Amsterdam, waar hij eerst Joh. Clericus tot leermeester had in de Philosophie en na twee jaren Ph. à Limborch in de Theologie. Na vijfjarige studie aldaar werd hij in 1702 door Curatoren van de Kweekschool bevorderd tot proponent bij de Remonstrantsche Broederschap.

Als zoodanig nam hij in 1704 gedurende enkele maanden den dienst waar in de Doopsgezinde gemeente te Harlingen, die door gebrek aan proponenten bij de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam de hulp van proponenten bij de Remonstrantsche Broederschap verzocht had. Op dit verzoek had de Kerkeraad der Amsterdamsche gemeente, tot wien dit verzoek het eerst was gericht, gunstig beschikt; een door Ph. v. Limborch ontworpen merkwaardige 'Instructie voor de Proponenten, die naar Friesland gaen' was vastgesteld (afgedrukt in: *Uit de Rem. Broedersch.* 14e Jrg. (1903), blz. 105-107), en de Rotterdamsche Kerkeraad had er zich volkomen mede vereenigd.

Het gebrek aan proponenten, dat bij de Doopsgezinden toenmaals bestond, deed zich minder gelden bij de Remonstrantsche Broederschap Althans haar proponenten moesten vaak eenige jaren wachten op een beroeping. Zoo ook Lagendaal. Pas in 1707 verbond hij zich aan zijn eerste gemeente, die te Brielle. Vandaar vertrok hij reeds den 26en Febr. 1708 naar die te Noordwijk; en den 14en Mei 1710 werd hij beroepen bij die te Utrecht. Ruim drie jaren daarna, den 9en Aug. 1713, werd hij beroepen naar zijn vaderstad, waar zijn moeder nog in leven was. Hij diende de Rotterdamsche gemeente, zijn vierde binnen den tijd van zeven jaren, totdat hij op zijn verzoek met ingang van 12 Mei 1747 eervol ontslag verkreeg. Zijn ambtgenoot Kornelius Westerbaen beschrijft hem in de *Lykrede* aan zijn nagedachtenis gewijd (p. 22) als 'gezet van ligchaem en van zulk een gezonde gestaltenisse dat hy genoegzaem noit eenige onpasselykheid van belang gehad heeft'. Maar na het overlijden (voorjaar van 1745) van zijn echtgenoote Aletta Bos (dochter van zijn ambtgenoot te Rotterdam Petrus Bos) gingen zijn krachten achteruit. Den 12en Maart 1747 vervulde hij zijn laatste predikbeurt. Daarop moest de Kerkeraad maatregelen treffen, om voorloopig in zijn dienst te voorzien, want tengevolge van een aanval van beroerte, verzwakte ook zijn geheugen en was zijn spraak belemmerd Den 23en Jan. 1748, nog geen jaar na het ingaan van zijn emeritaat, overleed hij.

Lagendaal deed zich kennen als een degelijk onderlegd theoloog en bedreven in talenkennis. Ook bezat hij zekeren philosophischen aanleg. Oppervlakkigheid was hem vreemd. Dit kwam ook uit in zijn preeken, die vol pit en merg waren, zoodat de latere Prof. J. Drieberge, die dertien jaren lang met hem de Rotterdamsche gemeente diende, placht op te merken, dat Lagendaal in één preek zóóveel kon zeggen als anderen in verscheiden preeken. In den omgang was zijn woord aangenaam met zout doorsprenkeld.

Gegraveerde portretten van hem zijn niet bekend.

Hij was de vader van Jan Lagendaal, die de dichtkunst beoefend heeft (zie over dezen het art. van Dr. E. Wiersum in *N. Biogr. Wdb.* VII, k. 733, 734 en *Cat. N. Lett.* III (Alphab. Cat.), k. 409.

Van Joannes Lagendaal zag het licht: *Lykrede uit Jak. IV*, *14 over den Eerw.*, *Gel. en Godzal. Sebastiaan van der Lanen*, *leeraar der Rem. Gem. te Rotterdam*, *ontslapen den 18den v. Slagtmaand 1726.* Rott. 1727. 4°. (Opgedragen aan den Kerkeraad ald. met een gedicht op de lijkrede en een grafschrift). (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* I. 1, blz. 205).

L i t t e r a t u u r : Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 339. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 568, 569 (art. v. F.S. Knipscheer). - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem.*

Br. (reg.). - K. Westerbaen Wzn., *Lykrede over Hebr. XIII:7 ter gedachtenisse v.d. Eerw.*, *Godvr. en Gel. Heere Joannes Lagendaal*, *In zyn Eerw. leeven Leeraer in de*

Gem. der Remonstr. te Rotterdam, *overl. den 23 v. Jan. 1748.* Rott. 1748. 4°. (Opgedragen aan den Kerkeraad ald. met lijkzangen en grafschriften achterin) (Bibl. Ned. Lett.). - *Catal. v. handschr. op de Biblioth. der Rem.-Geref. Gem. te Rotterdam.* (Amst. 1869) blz. 63, 64 No. 680.

[Georg Hendrik Lagers]

LAGERS (Georg Hendrik), geboren te Hamburg den 22en Febr. 1760, volbracht zijn academische studiën te Erlangen en was vervolgens gouverneur bij baron von Stein. In 1786 kwam hij in Holland, waar hij, na zich te Amsterdam eerst de landstaal te hebben eigen gemaakt, gedurende eenige maanden bij de Luthersche gemeente aldaar als vast proponent werkzaam was, totdat hij een beroeping naar Kampen opvolgde. Hier diende hij de gemeente van 22 Juli 1787 tot 7 Sept. 1788. Den 21en d.a.v. verbond hij zich aan die van de Rijp. Hier wachtte hem in opdracht van het Amsterdamsche Consistorie de moeilijke taak om de Luthersche gemeente, waarvan de grondslagen al in 1781 gelegd waren, te organiseeren. Bij het volbrengen van deze opdracht kwamen hem niet alleen zijn vernuft, zijn populariteit, zijn goedhartigheid, zijn menschenkennis wèl van pas, maar inzonderheid zijn voorzichtig beleid. Den 14en Aug. 1791 kon hij er de eerste godsdienstoefening leiden in de nieuw gebouwde kerk (t. Ps. XXVII:4), en den 18en Aug. 1816 het 25-jarig bestaan dezer kerk herdenken met een rede over Ps. XLVIII:10. Zijn werkzaamheid te de Rijp duurde echter nog geen volle drie jaren. Den 4en Sept. 1791 nam hij er afscheid wegens vertrek naar Utrecht, waar hij den 18en d.a.v. door zijn ambtgenoot aldaar Ds. J.P.C.A. T L Griesenbek bevestigd werd (m. 1 Cor. IV:1, 2; intr. m. 2 Cor. IV:5).

Zijn derde en laatste gemeente was die van Amsterdam. Aldaar werd hij in Maart 1807 bevestigd (afscheid te Utrecht 9 Mrt. m Fil. I:8-11). Bij het in gebruik nemen van het nieuwe orgel in de Nieuwe Kerk aan het Singel hield hij een toepasselijke preek over Ef. V:19*a.* Hij bleef in de hoofdstad werkzaam tot aan zijn overlijden den 25en Maart 1833. Den dag te voren (Zondag) had hij gepredikt, gedoopt en gecatechiseerd. In den nacht daarop stierf hij plotseling.

De Amsterdamsche makelaar Cornelis Loots, niet ontbloot van dichterlijke gaven (volgens Jonckbloet, *Gesch Ned. Letterk.* 4e dr. (1890), blz. 367-379 een ‘geboren dichter, die als een nachtegaal vanzelf had leeren zingen’) wijdde aan zijn nagedachtenis een gedicht (1 pag. druks) getiteld: *Gedagten bij - het overlijden v.d. Hoog Eerw. Heer George Hendrik Lagers.* 1833. (Kon. Bibl.).

Lagers stond in hooge achting; in zijn gemeente noemde men hem om zijn aangename omgangsvormen en zijn levenswijsheid ‘Vader Lagers’, en daarbuiten beschouwde men hem als een sieraad der maatschappij. Aan onomkoopbare waarheidsliefde paarde zich bij hem een bijzondere rijkdom van gedachten. Toen gedurende de overgangsperiode, die inzake de opleiding van Ev. Luthersche predikanten hier te lande aan de stichting van een eigen Seminarie (in 1816) voorafging, door het Consistorie te Amsterdam aan vier predikanten verzocht was om de leiding der studenten op zich te nemen, werd aan Lagers het onderwijs in de Dogmatiek opgedragen.

Den 12en Mei 1819 opende hij te 's-Gravenhage de eerste vergadering der Evangelisch-Luthersche Synode met een redevoering (zie onder zijn geschr.) Hij

bleef haar voorzitter tot 1832. Ook had hij zitting in de commissie voor de samenstelling van den in 1826 verschenen gezangenbundel voor de Ev. Luthersche Gemeenten.

In 1819 werd hem van regeeringswege de ridderorde van den Nederlandschen Leeuw toegekend.

In 1800 trad hij inhet huwelijk met mej. J.M. Bätz, die hem overleefde.

Van hem bestaat o.a. een gegraveerd portret borstbeeld rechts, met bef en ridderorde, in ov. Naar H.W. Caspari, door D. Sluyter fol. Proefdr. en een als voren, verkl. links. Met 4 reg. vers: 'Een helderdenkend brein'. Lith. naar Caspari, door v. Arum. 4°. Zie: Muller: *Cat. v. Portr.* No. 3067-3069; v. Someren, id. II No. 3123-3124*.; Burgersdijk & Niermans, *Biblioth. Theol. et Philos.* p. 783 No. 515, 516.

Van hem zag het licht:

Redevoering ter gelegenh. der Feestviering v.h. vijf-en-twintig-jarige bestaan v.h. Amsterdamsche Eerste Departement der Maatsch. t. nut v. 't Algemeen, *uitgespr. den 5en v. Lentemaand*, *1810.* Amst. 1810. 8°. (Kon. Bibl.). - *Leerrede*, geh. in de algemeene vergadering van het Nut (1815). *ten betooge dat de maatschappelijke wetten haar weldadige bedoeling niet kunnen bereiken*, *wanneer zij niet door de zedelijkheid van de leden worden gesteund.* In: *Redevoeringen en Aanspraaken gedaan in de onderscheiden Vergaderingen der Maatsch. Tot Nut v. 't Algemeen.* (Gedr. alleen voor de leden). 1790-1816. 8°. Dl. VI. - *Leerr. over 1 Cor. III vs. 10 tot 15.* In: *Leerredenen ter viering v.h. Derde Eeuwfeest der Hervorming*, *geh. te Amsterdam op den 2 Nov. 1817.* Amst. 1817. 8°. (Kon. Bibl.). (Vgl. *Gedenkboek voor de Lutherschen in Nederl.*, *betrekkelijk het derde eeuwfeest der Kerkhervorming.* Amst. 1819, blz. 26, 27). - *Kerkelijke Redev. over Eph. IV vs 15*, *16*, *ter opening v.d. eerste vergader. der Ev.-Luth. Synode op den 12 Mei 1819*, *in de Luth. Kerk in 's-Gravenhage.* In: *Kerkel. Redev. en Aanspraken bij de opening en sluiting v.d. eerste vergad. der Ev.-Luth. Synode.* Amst. 1819. 8°. blz. 1-49. (Kon. Bibl.). - *Aanspraak bij het graf v. wijlen Augusta Louisa Ebersbach en Anna Wilhelmina Ebersbach gedaan in de Luthersche Oude Kerk te Amsterdam op den 30sten Jan. 1822.* Met doorloopende pagineering achter: C.H. Ebersbach, *Predigt zur Feyer seiner fünfundzwanzigjährigen Amtsführung.* Amst. 1822. 8°. (Kon. Bibl.). - *Leerr. over Lc. VII vs. 11-17. Zijnde het gewone Ev.*, *op den zestienden Zondag na dien der H. Drieeenheid geh.*, *op Zond. den 22 Sept. 1882.... te Amsterdam*, *ter gelegenheid v.d. vernielenden brand der Luthersche Nieuwe Kerk ald.*, *op den 18den Sept. bevorens*, In: *Leerredenen betrekkel. de Luthersche Nieuwe Kerk te Amsterdam*, *derzelver 150-jar. bestaan en verwoesting door den brand v.d. 18 Sept. 1822* [door C.H. Ebersbach, G.H. Lagers en G.F. Sartorius]. Amst. 1822. 8°. blz. 33-68). (Kon. Bibl.).

Proeven van zijn dichtkunst vindt men in den bundel *Christelijke gezangen voor de Ev.-Luthersche Gemeenten in het Koningrijk der Nederlanden.* Amst., Haarl. en Gron. 1826. 12°. Hierin zijn acht Gezangen van Lagers opgenomen.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, K. 569 (art. v. F.S. Knipscheer). - Loosjes, *Biogr. Naamlijst*, blz. 156. - Dez., *Gesch. Luth. Kerk in de Ned.* (reg.). - *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk*, I, blz. 130-136, 143; II, blz. 79-92; III, blz. 166, 169; IV, blz. 146, 162, 169; VII, blz. 149. - *Oud en Nieuw* I, blz. 190,

201; II, blz. 199; III, blz. 161, 168, 181, 247; V, blz. 144. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. Gem. Amst.*, blz. 230, 233, 235, 237, 242; Bijl., blz. 123). - Schultz Jacobi, *Luth. Gem. Rott.*, blz. 371, 377. - *Stemmen uit de Luth. Kerk in Ned.*, IV, blz. 275; VI, blz. 53-56. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 315, 381. - *Boekz.* 1833*a*, 495, 533-535, 688-790. - K.N. Meppen, *Bekn. Gesch. v.h. Chr. Gezangboek bij de Ev. Luth. Gem. in Ned.*, blz. 9, 18. - B. ter Haar en W. Moll, *Gesch. der Chr. Kerk in tafereelen.* Dl. II (1869), blz. 602. - v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dichters.* II, blz. 350.

[George Hendrik Gideon Lagers]

LAGERS (George Hendrik Gideon), zoon van Georg Hendrik Lagers (zie vor. art.), geboren te Utrecht den 4en Juni 1806, studeerde te Amsterdam, waar hij den 15en Sept. 1823 in het album van het Ev.-Luthersch Seminarium werd ingeschreven. Hij zette zijn studiën voort aan de Leidsche hoogeschool (ingeschr. ald. 13 Mei 1825 en 10 Oct. 1828). Den 24en Oct. 1828 tot proponent bij de Ev.-Luthersche Kerk bevorderd, werd hij den 3en Mei 1829 bevestigd te Doetinchem door zijn vader (m. 1 Petr. IV:11; intr. m. 1 Petr. II:10-12), nadat deze volgens gebruik in de Ev.-Luth. Kerk hem te Amsterdam had bevestigd (m. 1 Tim. I:11, 12). Reeds den 27en Dec. 1829 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Fil. IV:7) wegens vertrek naar Bodegraven, waar zijn vader hem twee weken later opnieuw bevestigde (m. Mt. IX:36-38; intr. m. 1 Cor. IV:1). Van Bodegraven voerde zijn weg naar Zutphen, waar hij den 24en Mei 1835 bevestigd werd door Ds. J.A. Kramer, pred. te 's-Gravenhage (m. Hebr. XIII:17; intr. m. 1 Cor. III:9; afsch. te Bodegraven 10 Mei m. Fil. I:3-6). Nog geen twee jaren later verliet hij Zutphen voor Rotterdam; hier geschiedde zijn bevestiging den 5en Maart 1837 door Ds. J.G.E.P. Fortmeyer, een der plaatselijke predikanten (m. 1 Thess. V:12*a*; intr. m. 2 Cor. IV:5, 6; afsch. te Zutphen 19 Febr. m. Fil. I:8-11). Tijdens de langdurige en smartelijke ziekte, die hem hier trof, werd gedurende een half jaar in zijn dienst voorzien door de hulp van den proponent B.F. Matthes, sub-director van het Nederlandsche Zendelingeninstituut. Na zijn herstelling duurde zijn verblijf te Rotterdam nog slechts kort. Den 15en Maart 1846 hield hij er zijn afscheidspreek, om zich den 27en d.a.v. te verbinden aan de Amsterdamsche gemeente (m. 2 Cor. IV:5, 6), na twee dagen te voren bevestigd te zijn door Ds. L.C. Lentz, pred. ald. (m. 1 Cor. III:9). In deze gemeente bleef hij arbeiden tot aan zijn dood den 27en Dec. 1854, waaraan een hevig lijden voorafging.

Hij was gehuwd met Catharina Agnesa Oldenburg, die hem met zijn hoogbejaarde moeder en met zeven meest nog jonge kinderen overleefde.

Van hem bestaat een portret, borstbeeld rechts, in ambtsgewaad. Lith. m. facsim door B.T. v. Loo naar J.W. Gerstenhauer Zimmerman (a^{o} 1852). 4°. (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II No. 3124**).

Van hem zag het licht:

Opwekkingsrede op de 25ste Algem. Vergadering der Rotterdamsche Afd. v.h. Ned Bijbelgenootschap. (Achter het ald. uitgebrachte *Verslag*). Rott. 1839. 8°. - *Gamaliel's Verklaring voor den Hoogen Raad der Joden.* Leerr. over Hand. V:38*b*, 39*a* (m. betrekking tot de invoering der Bisschoppelijke hiërarchie hier te lande in 1853). Utr. 1853. 8°. (Bibl. N. Lett.).

Niet in den handel is gebracht zijn ‘Zang ter 25 jar. echtvereeniging van mijne waarde ouders G.H. Lagers en J.M. Bätz.’ 1825. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 569 (art. v. F.S. Knipscheer). - Loosjes, *Biogr. Naamlijst*, blz. 157. - *Oud en Nieuw*, I, blz. 157, 202; V, blz. 178. - Pont, *N. Bijdr.* VI, blz. 69, 70. - *Boekz.* 1830*b*, 653; 1854*b*, 739; 1855*a*, 122, 123. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 246. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1266, 1281.

[Frederik George Lagers]

LAGERS (Frederik George), geboren te Rotterdam den 21en Aug. 1837 als zoon van George Hendrik Gideon Lagers, studeerde te Leiden (ingeschr. ald. als theol. 20 Oct. 1854 en als philos. 29 Oct. 1859) en te Amsterdam (ingeschr. als Luth. theol.

1854-1857). In Oct. 1860 bevorderd tot proponent was hij eerst werkzaam als hulpprediker aan het Ev.-Luthersch Weeshuis te Amsterdam. Vervolgens werd hij, na den 1en Nov. 1863 aldaar te zijn ingezegend, den 22en d.a.v. bevestigd bij de Ev.-Luthersche gemeente te de Rijp door Ds. H.G. Koentze, pred. te Alkmaar (m. Joh. XXI:17*b*; intr. m. Joh. I:43*a*). Vandaar vertrok hij naar Zierikzee, waar hij den 2en Augustus 1868 intrede deed (m. 2 Petr. I:10-12) na bevestigd te zijn door Ds. J.H.W. Bückmann, pred. te Amsterdam. In Maart 1873 bedankte hij voor een beroep naar Bergen op Zoom, maar een paar maanden later volgde hij dat naar Maastricht op, waar hij den 13en Juli 1873 bevestigd werd door zijn voorganger aldaar, Ds. J.A. Böhringer, pred. te 's-Gravenhage (m. Mt. XIII:2*b*; intr. ook ditmaal m. 2 Petr. I:10-12; afsch. te Zierikzee 6 Juli m. Pred. XII:13). Van den 19en Juli 1891 af diende hij de gemeente van 's-Hertogenbosch tot aan zijn vertrek naar Groningen, waar hij den 10en Maart 1895 bevestigd werd door Ds. A.A. Beudeker, pred. te Stadskanaal (m. Filem. vs. 20) en intrede deed ‘met het uitspreken van een rede, waarin hij rekenschap gaf van zijn standpunt en van de wijze waarop hij zijn taak dacht op te vatten’.

Onder zijn leiding herdacht de gemeente den 29en Nov. 1896 feestelijk het 200-jarig bestaan van haar kerkgebouw en werd tevens het nieuwe orgel in gebruik genomen.

Hij bleef te Groningen werkzaam tot zijn eervol emeritaat, hem verleend met ingang van 1 Mei 1907. Den 28en Apr. hield hij zijn afscheidsrede over 1 Thess. II:12. Hij overleed te Amersfoort den 20en Jan. 1915 en werd aldaar begraven tegelijk met zijn echtgenoote mej. N. van der Deyl, die hem één dag later in den dood volgde.

Lagers was de vrijzinnige richting toegedaan. Een poging door Ds. C.F. Westermann, pred. te Wildervank, gedaan om in de behoefte van rechtzinnige leden der Groningsche gemeente te voorzien door aan hun kinderen catechetisch onderwijs te geven, waarvan deze aan Lagers al kort na diens komst te Groningen kennis gaf, vond bij laatstgen. geen gunstig onthaal op grond van deze overweging dat daardoor allicht verdeeldheid in de gemeente zou ontstaan, terwijl het aantal rechtzinnigen in haar midden gering werd geacht. De Groote Kerkeraad stond hierin aan Lagers' zijde. (Vgl. Manssen a.w., blz. 158).

In druk is van hem verschenen:

De kloosters in Nederland. Z. pl. en jr. (1881); 2e verm. uitg. met een kloosterkaart v. N.-Brabant en Limburg. 1883. 8°. (Kon. Bibl.). - *Het Ultramontanisme.* Toespr. geh. te Zalt-Bommel op 7 Sept. 1892 bij gelegenh. v.d. 40ste Algem. Vergad. der Evang. Maatschappij. Arnh. 1893; 2e dr. ald. 1895.

L i t t e r a t u u r: Loosjes, *Biogr. Naamlijst*, blz. 155, 156. - *Oud en Nieuw.* I, blz. 161, 209; III, blz. 243; VI, blz. 247. - W.J. Manssen, *Gesch. der Ev.-Luth. Gem. te Groningen* (Gron. 1924), blz. 155-158. - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 1366, 1382. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 246. - Mededeel. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Jozua Lagus]

LAGUS (Jozua of Josias), afkomstig uit de stad Stolp in Pommeren, werd den 21en Febr. 1563 ingeschreven als student aan de universiteit te Heidelberg. (G. Toepke,

Die matrikel der Univ. Heidelb. von 1386 bis 1662. II Th., S. 31). Twee jaar later werd hij daar ter plaatse predikant en conrector aan het paedagogium; P. Bockmühl noemt hem ‘Professor der Rhetorik am Collegium sapientiae in Heidelberg.’ (*Ned. Arch. K.G.* N.S. D. IX, blz. 303). Tevens werd hij benoemd tot lid van den

Paltzischen Kirchenrath. Na den dood van keurvorst Frederik III door diens opvolger Lodewijk VI, Lutheraan en fel tegenstander van de Gereformeerden, uit Heidelberg verdreven, begaf hij zich naar de Nederlanden, waar hij een aanstelling ontving als rector der Latijnsche Scholen te Deventer. Den 27en Apr. 1580 als zoodanig 'afgedankt' (Dumbar t.a.p.) woonde hij korten tijd te Zutphen. Door de Geldersche Synode te Harderwijk 31 Mei-3 Juni 1580 werd aan het consistorie te Arnhem opgedragen aan den Stadhouder en den raad te verzoeken, zoolang hij ambteloos was in zijn levensonderhoud te voorzien. Als ouderling-afgevaardigde van Gelderland woonde hij in 1581 de Nationale Synode te Middelburg bij. Ter voldoening aan een bij haar ingekomen verzoek van de Kerkeraad van Amsterdam namens de Kerk te Danzig (ontstaan door vluchtelingen uit de Nederlanden), om haar een predikant te zenden, wees de Synode, uiterst beperkt in haar keuze als zij was, Lagus aan (*Werken Marn.-Ver.* S. III. D. V, blz. 250), mits de Gelderschen hem zouden afstaan. Inderdaad wilde men den bekwamen litterator te Zutphen gaarne behouden met het oog op een aldaar op te richten hoogeschool (L.H. Wagenaar, *De Hervormer v. Gelderland. Levensbeschr. v. Joh. Fontanus*, blz. 115). Om die reden had men hem in het voorjaar van 1581 al verhinderd, gehoor te geven aan een beroeping naar Leeuwarden, waarvoor Menso Alting, hem had aanbevolen mede in verband met de oprichting van de Latijnsche Scholen ter plaatse. Ditmaal echter gelukten de pogingen om Lagus voor Zutphen te behouden niet. Ten slotte moest men hem loslaten.

Evenals zijn voorganger te Danzig Peter Janszen (Petr. Joh. Uytenbogaert) had Lagus aldaar met allerlei moeilijkheden te kampen. Onder de clericale (Luthersche) partij ontbrak het niet aan felle tegenstanders van deze Nederlandsche Calvinisten. Hierbij kwam dat Lagus, die groote gaven voor den kansel bezat, behalve de leden zijner gemeente, ook velen, die daartoe niet behoorden, onder zijn prediking trok, zeer tot misnoegen van den Raad (E. Schnaase, *Geschichte der Ev. Kirche Danzigs*. 1863, S. 546 f.). Dat de gemeente in deze jaren sterk achteruitging had echter mede zijn oorzaak daarin dat aan Lagus' ijver niet weinig ontbrak en bovendien zijn handel en wandel onbehoorlijk waren. Een en ander gaf ten laatste ouderlingen en diakenen aanleiding zich om advies te wenden tot den Kerkeraad van Amsterdam, die thans bemerkte dat de aarzeling waarmee hij Lagus naar Danzig gezonden had, niet ongegrond was geweest. De Kerkeraad zag geen andere oplossing van de gerezen moeilijkheden dan deze, dat er aan Lagus' arbeid te Danzig een einde kwam. Het gevolg was dat deze in het voorjaar van 1585 zijn ontslag vroeg en vóór den herfst de stad verliet. Het verdient de aandacht dat Arnoldus Cornelii te Delft, die ook ditmaal in de vervulling der vacature te Danzig gemoeid was, aan Lagus den raad gaf niet terug te komen op het door hem gevraagd en verkregen ontslag.

Van Danzig begaf deze zich naar de Paltz, waar hij, toen reeds bejaard zijnde, vermoedelijk niet lang daarna overleden is.

Niet alleen de studie der godgeleerdheid, maar, naar het schijnt, ook die der rechten heeft Lagus beoefend. In het bijzonder op het gebied der klassieke letterkunde, met name als Latinist blonk hij uit. De in 1563 voltooide overzetting in het Latijn van den Heidelbergschen Catechismus ten gebruike voor Scholen en Kerken, waaraan hij tezamen met zijn zwager den philoloog Lambertus Ludolphi Pithopoeus, hoogleeraar te Heidelberg, gearbeid had, was dan ook in bekwame handen. Dat deze vertaling reeds in Januari 1563 zou hebben bestaan, zooals o.a. door Schotel t.a.p. wordt be-

weerd, en dan, nadat de opdracht daartoe in het eind van 1562 gegeven was, in verbazend korten tijd zou zijn volbracht, berust op een misvatting; de hier bedoelde overzetting was *vóór den 3 April 1563* gereed. (Zie hierover: M.A. Gooszen, *De Heid. Catechismus. Textus receptus* m. toelichtende teksten. Leid. 1890, blz. 3 n. 1).

Deze Latijnsche vertaling van den Catechismus was in hetzelfde jaar voorafgegaan door een andere, vervaardigd ten behoeve van de Gereformeerden in Noord-Duitschland, welke eveneens aan Lagus wordt toegeschreven, en getiteld is: *Catechismus offte Christliche underricht*, *alse de in Kercken unde Scholen der Körförstelicken Paltz gedreven werdt.* Uth dem Hochdüdschen in *Sessische sprache gebracht.* Z. pl. en j.

Lagus was gehuwd met Christofora Saurbyr (of Saurbuyr), zuster van de echtgenoote van bovengen. Pithopoeus. Onder diens in druk verschenen *Poemata* is opgenomen een Latijnsch gedicht (5 Nov. 1566), waarin hij op schertsenden toon Lagus uitnoodigt op het avondeten te zijnen huize, waar hij aantreffen zal Jan Gerritsz. Versteghe (Johannes Anastasius Veluanus), die gehuwd was met Pithopoeus' zuster Johanna. (*Ned. Arch. K.G.* N.S. Dl. IX, blz. 303).

Lagus moet nog een broeder Martinus gehad hebben die den 5en Nov. 1566 als predikant te Dossenheim (Amt Heidelberg) overleden is.

Een tweetal oorspronkelijke geschriften van Lagus hebben het licht gezien, nl.: *Antwort auff Johann Marbachs und Joachim Mörlins Schrijfften wider die Heidelbergischen Theologen.* Heidelb. 1565, en: *Kurtze Antwort auff D. Selneckers Lügenhafftiges und lesterliches Tractätlein.* Newstadt. 1581. Dat dit geschrift van Lagus ook reeds van veel vroeger tijd afkomstig was, blijkt wel uit: N. Selnecker, *Bericht von der waren gegenwartigkeit des leibs und bluts unsers Herrn Jesu Christi in seinem H. Abendmahl.* Samt Erklärung J. Lagi Pomerani, Item, *Bedencken Ph. Melanchtonis uber der spaltung vom H. Abendmal.* 1565. (*Catal. de la Biblioth. de M. le Pasteur H.A.J. Lütge à Amsterd.* 13-15 Juin 1910. Fr. Muller, Amst. 1910. No. 12).

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 729, 730 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.*, blz. 457 en Aant. - *Werken Marn.-Ver.* S. II, D. III, blz. 359, 363, 612; S. III, D. V, blz. 250, 251, 342. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* IV, blz. 16. - J.H. Andreae, *Conatus Hist.-Litt. de Gymnasio Heidelb.* 1762. 8. - H. Alting, *Hist. de Ecclesia Palatina*, p. 82 sqq. - *Epistolarum ab illustr. et clar. viris scriptarum centuriae tres. Ed. S.A. Gabbema.* Harl. Fris. 1664. (Epist. LXXI .... *D. Ottoni Chelidonio* (*dict. Swalue*).... *Leovard.*) p. 706. - G. Dumbar, *Het kerkelijk en wereltlijk Deventer*, I, 307. - K.F. Vierordt, *Geschichte der Reform. im Groszherzogthum Baden.* 1847. S. 464. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 64, 65. - Doedes, *De Heid. Cat. in zijn eerste levensjaren*, blz. 41-43, 61, 62. - J.F.A. Gillet, *Crato von Crafftheim u. seine Freunde.* II. Frankf. a. M. 1861. Beilagen no. 31, S. 494, 495. - G.J. Vos Azn., *Amstels Kerkel. leven*, blz. 180. - Stukken in Arch. v.d. Ned. Herv. Gem. te Delft.

[Guilielmus van Lake Pieterszoon]

LAKE (Laecken) Pieterszoon (Guilielmus van), geboren te Middelburg, was leerling van de Latijnsche School van zijn vaderstad van 1646 tot 1651, en studeerde vervolgens in de Theologie aan de Utrechtsche hoogeschool (ingeschr. in 1651). In

Oct. 1652 verdedigde hij aldaar onder Prof. J. Leusden een dissertatie over de boeken des Ouden Testaments. Hij onderging den invloed van het Coccejanisme. Hoewel proponent geworden, heeft hij blijkbaar nooit een gemeente als predikant gediend.
Wèl

heeft hij als inwoner van Middelburg ook in zijn later leven, zooals zijn geschriften bewijzen, de theologische studie niet laten varen. In de Acta van den Middelburgschen Kerkeraad (24 Sept. 1677) staat opgeteekend dat 'D. van Laken verkozen tot ouderling weigerig blijft het ambt aan te nemen'.

Evenmin als zijn geboortejaar laat zich het jaar van zijn overlijden vaststellen.

Van hem zijn geen portretten bekend.

Van W. van Lake zag het licht:

[Anoniem] *Over de vergevinge der sonden*, *den vaderen onder het Oude Testament van Godt geschiedt.* Middelb. 167? (v. Doorninck, *Verm. en naaml.* Schr. II. No. 2807).

Onder eigen naam:

Bewys en Verdedigingh van de Waerheyt en Godlyckheit der Heylige Schriftuere en der Religy daer in begrepen. Middelb. 1676. 8°. - Hetzelfde werkje is vier jaar later bij denzelfden drukker uitgegeven onder dezen titel: G.V.L. MZ., *Schriftuer's Godlyke Authoriteyt*, *soo uyt haar eygen natuer*, *als van elders*, *kragtelyk bewesen en verdedigt*, *tegens Atheisten*, *Heydenen*, *Joden*, *Turken en Papisten.* Middelb. 1680. 8°. Een latere uitg. onder denzelfden titel verscheen te Amsterdam. 1739. 8° onder den naam: Guilielmus van Lake MZ. (Cat. v.d. Bibl.-Thierry in Kon. Bibl., blz. 38). - *Het Geroup van Weduwen en Weesen ten Hemel* enz. Vliss. 1678. 8°. - *De Teykenen der Tyden*, *in drie onderscheydene Periooden*, *loopende soo voor*, *met*, *als ook na de komste van den Messias* enz. Middelb. 1684. 8°. - *De Vertroostinge Israels* enz. Middelb. 1684. 8°. - *De Smerten des Messie*, *en deszelfs Heerlykheid daar op volgende. Grondig tegen de Joden vertoont door een geheele Verklaringe v. die voordeftige Prophetie v. Jezaias*, *beginnende met Cap. 52. 13 en eindigende met het laatste vers v. Cap. 53. En worden tot dien einde klaar*, *en duidelijk wederlegt alle de verkeerde uitleggingen*, *die in der voornaamste Jodenschriften*, *en ook bij andere ter verydelinge v. die Prophetie te vinden zijn.* Amst. 1701. 8°. (*Boekz.* 1700^{b}, 543, 544). De meeste dezer geschriften zijn uiterst zeldzaam.

Dat hij ook een geschrift over den Heidelbergschen Catechismus heeft uitgegeven, blijkt uit een Catechismus-vers van den kreupelrijmer Willem Swart uit het midden der 18e eeuw, waarin deze regel voorkomt: 'Hoe lieflyck klinckt Uw stem, o Lake, mij in d'ooren.' Schotel, die van dit vers van Swart een fragment overneemt, verwijst bij dezen regel naar: G. van Lake, *Over den Catech.* 8°. De volledige titel wordt niet vermeld. (Schotel, *Gesch. Heid. Cat.* blz. 327).

L i t t e r a t u u r: de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 84, 85. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 9. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 339. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 502. (Art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Mededeel, v. Ds. M. van Empel, Bibliothecaris van de Prov. Bibliotheek te Middelburg.

[Theodorus Lakeman]

LAKEMAN (Theodorus), geboren te Ilpendam, waar zijn vader Johannes Lakeman predikant was (ald. overl. 1683), werd in 1676 ingeschreven in het album studiosorum der Utrechtsche hoogeschool. Als proponent in 1681 beroepen te Petten, diende hij deze gemeente slechts kort; reeds in 1682 vertrok hij vandaar naar Oost-Zaandam, waar hij de tweede predikantsplaats bezette. In Maart 1691 verbond hij zich aan de gemeente te Hoorn. Hier deed hij in Aug. 1711 afstand van zijn bediening, maar daarna door de Noord-Hollandsche Synode elders weer beroepbaar gesteld, nam hij een beroep aan naar Venhuizen in Juni 1713 op hem uitgebracht. In deze zijn laatste gemeente overleed hij den 11en Maart 1727.

Van hem ontbreken verdere levensberichten.

Portretten van hem zijn niet bekend.

In druk gaf hij uit: *Hizkiaas dood En Koninklyke Lykstacy Uyt 2 Chron. Cap. 32 vs. 33*, *Verklaard en toegepast in een Predikatie op de eygen dag der Begravenisse van.... Maria Stuart*, *Koninginne v. Engeland*, *Schotland*, *Vrankryk en Yerland*, *Beschermster des Geloofs*. Hoorn. 1695. 4°. Opgedr. aan H.H. Burgemeesteren der Stad Hoorn. Met, aan het einde, een *Lamentatio elegiaca* en een *Dedicatio metrica*, beide van Martinus Harlingius (zie hiervóór: Dl. III, blz. 528, 529) en drie Hollandsche gedichten van den predikant van Wognum Marcus Beyerman e.a. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* III. No. 14165).

L i t t e r a t u u r : Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 120. - *Nav.* XV (1865) Omslag No. 5, 9. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 70. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, II, 1, blz. 197.

[Hendrik Willem Laman]

LAMAN (Hendrik Willem), geboren te Leiden den 6en Juni 1870, ontving aan de Normaalschoool aldaar zijn opleiding tot onderwijzer. In 1888 behaalde hij zijn acte. Tot 1894 was hij werkzaam bij het onderwijs te Leiden. Vervolgens studeerde hij aan de Theologische School te Kampen, waar hij einde 1899 zijn candidaatsexamen aflegde. Den 6en Mei 1900 deed hij intrede bij de Geref. Kerk te Kruiningen. Hier stichtte hij een Christelijke School. Zonder aan politiek te doen beleefde hij er dagen van spanning en opwinding op staatkundig gebied; twee nachten achtereen werden in zijn pastorie enkele ruiten ingeworpen. In 1904 verwisselde hij Kruiningen met Zierikzee, waar hij zeven jaar arbeidde. Zijn derde standplaats was Assen; van 29 Oct. 1911 was hij daar werkzaam, totdat zijn lichaamstoestand, door telkens zich herhalende griepaanvallen verzwakt, waarbij ook tengevolge van een val het loopen hem op den duur zéér zwaar viel, hem noopte na 29 dienstjaren eervol emeritaat aan te vragen. Dit werd hem den 2en Juni 1929 verleend. Daarna vestigde hij zich metterwoon te Kampen, waar hij den 6en Nov. 1933 overleed.

Laman was gevoelig niet alleen van lichaam, maar ook van geest. Daarbij kenmerkten hem een humoristische trek, een veelzijdige blik en voorzichtigheid gepaard met vriendelijkheid. In zijn verschillende gemeenten bleef vooral zijn herderlijk werk onvergetelijk. Maar ook daarbuiten had zijn naam in de Gereformeerde Kerken een goeden klank. Bij zijn begrafenis te Kampen werd door een der predikanten van Assen getuigd dat nog niemand in de classis Assen, den invloed, dien Laman bezat, had weten te evenaren. Onderscheiden malen vaardigde men hem af naar een Particuliere, en driemaal naar een Generale Synode: in 1917 te Rotterdam, in 1920 te Leeuwarden en in 1926 te Assen, waar hij als assessor fungeerde. Hij maakte deel uit van het hoofdbestuur van het Gereformeerd Tractaatgenootschap ‘Filippus’, van het bestuur der Gereformeerde Predikantenvereeniging, van het bestuur van het Chr. Krankzinnigengesticht ‘Dennenoord’, waarvan hij verscheiden jaren het voorzitterschap bekleedde. Ook was hij geruimen tijd curator van de Theologische School te Kampen voor Drenthe.

Zijn geschriften zijn in de kringen der Kerken, die hij diende, veel en gaarne gelezen. Hij was mysticus in den Bijbelschen zin van het woord en wist daarbij den

juisten toon te treffen. Hij schreef steeds in korte zinnetjes, van ziel tot ziel. Een figuur als hij kon moeilijk van zekere eenzijdigheid vrij blijven, maar deze laatste had toch ook dit voordeel, dat hetgeen hij schreef beslag legde op de vele met hem geestverwante lezers,

waartoe ook medewerkte dat het evenmin te beknopt als langdradig was. Inzonderheid als schrijver van ‘Stichtelijke stukjes’ was hij in zijn kracht. Als zoodanig was hij in de periodieken, waaraan hij als redacteur of als medewerker verbonden was, door niemand te vervangen. Daartoe had hij te zeer iets eigens, iets oorspronkelijks.

Laman was gehuwd met mej. S.J. Vallentgoed, die hem als weduwe met drie kinderen overleefde.

Van hem hebben de volgende geschriften het licht gezien:

De geschiedenissen der Koningen van Juda en Israël samengevoegd en geordend. Middelb. 1908. 8°. - [Met R.E. v. Arkel e.a.] *De goede belijdenis.* Een bundel stichtelijke overdenkingen voor hen, die komen tot openbare belijdenis des geloofs. 's-Gravenh. 1915. 8°. - *Oude gewoonten.* Een waarschuwend woord over onkuische verkeering. 1e en 2e dr. Kampen. 1920. 8°. - *Licht en heil uit de Schriften.* 52 Korte Meditatiën. 1924. 8°. - *Vertroostingen.* Een bundel van 52 overdenkingen. Kampen. 1929. 8°. - Wilh. à Brakel, *Geloofsbezwaren. Voor tegenwoordige lezers verduidelijkt.* Kampen. 1929. 8°. - *Personen en karakters uit den Bijbel.* Zutphen. 1930. 8°. - [Met J.H. Donner e.a.] *Wandelen door geloof.* Overdenkingen. - *Karakterschetsen en levenslessen.* Zutphen. 1932. 8°. (Uitgeg. d.h. Geref. Tractaatgenootschap ‘Filippus’).

Voorts redigeerde hij in Zeeland het *Zeeuwsch Kerkblad* (later voortgezet als *Zeeuwsche Kerkbode*), in Drente het *Kerkblad van Assen* en tot zijn dood het *Gereformeerd Kerkblad voor Drenthe en Overijssel.* Aan het Gereformeerd Weekblad *De Bazuin* was hij medewerker. Ook tal van tractaten uitgegeven door het Genootschap Filippus zijn door hem bewerkt, terwijl de Filippus-kalender veel uit zijn preeken bevat. Eveneens in de serie ‘Menigerlei Genade’ zijn tal van preeken van zijn hand geplaatst.

L i t t e r a t u u r : *Jaarboek v.d. Geref. Kerken in Ned.* 18de Jrg. (1934), blz. 450-452. (In memoriam door Dr. C.N. Impeta, met L.'s portret). Aangevuld met berichten uit dagbladen.

[Jan Adriaan Pieter RIS Lambers]

LAMBERS (Jan Adriaan Pieter RIS[1)], geboren te Wilsum (Ov.) den 26en Aug. 1825 uit het huwelijk van Hendrik Lambers, predikant ald., en van Anna Dingenum, volbracht zijn academische studiën aan de hoogeschool te Groningen (ingeschr. ald. 27 Aug. 1847). Den 2en Oct. 1851 door het Provinciaal Kerkbestuur van Friesland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk werd hij den 15en Aug. 1852 te Eierland op Texel bevestigd door Ds. C. Vrendenberg, pred. te Burg op Texel (m. Dt. XXXIII:11*a*; intr. m. 2 Cor. XIII:9*b*). Vandaar vertrok hij naar Schraard, waar hij den 26en Febr. 1860 bevestigd werd door Ds. L.D. Westerloo, pred. te Wons en Engwier (m. 2 Tim. I:8*a*; intr. m. Ez. III:17-19; afsch. te Eierland 12 Febr. m. 1 Joh. II:18*a*). Nog geen 14 maanden diende hij deze gemeente; den

1) Den familienaam *Ris* ontving de hier beschrevene erbij op verzoek van een oom *Ris*, die behoorde tot een geslacht van Doopsgezinden, onder wie de naam *Ris* een bekenden klank heeft.

28en Apr. 1861 nam hij van haar afscheid (m. 1 Cor. II:1-5) wegens vertrek naar IJsselmuiden, waar Ds. B.R. Damsté, pred. te Wilsum hem den 5en Mei d.a.v. bevestigde (m. Col. III:23, 24; intr. m. 1 Cor. III:11). Ook hier duurde zijn bediening korten tijd; den 28en Sept. 1862 hield hij er zijn afscheidspreek (m. denzelfden tekst als te Eierland), om zich den 5en Oct. d.a.v. te verbinden aan de gemeente van Maassluis (m. 1 Tim. I:15), na bevestigd te zijn door Ds. D.P. Knuttel, pred. ald. (m. Jac. I:21*b*, 22). Zijn vierde gemeente was die te Heeg, waar zijn bevestiging den 15en Juli 1866 geschiedde door

Ds. W. Callenbach, pred. te Gaastmeer (m. 2 Cor. III:5*b*; intr. m. 1 Cor. III:11; afsch. te Maasluis 8 Juli m. Openb. III:1-6). Vervolgens diende hij de gemeente van 's-Grevelduin-Capelle. Hier trad den 3en Dec. 1871 als zijn bevestiger op Ds. J.G. Ormel, pred. te Loon op Zand (m. Joh. XXI:16; intr. m. 1 Cor. IV:1, 2; afsch. te Heeg 26 Nov. m. 1 Cor. II:1-5). Zijn zevende standplaats was Maasland, waar hij den 3en Mei 1874 intrede deed (m. 1 Cor. IV:1, 2) na bevestigd te zijn door Ds. E.C. v. Baerle, pred. te Maassluis (m. Joh. XX:21*a*). Door ziekte en sterfgeval in zijn gezin verhinderd dit zelf te doen, werd namens hem den 26en Apr. door Ds. J.C. Montijn, pred. te Sprang een kort woord van afscheid tot de gemeente van 's-Grevelduin-Capelle gesproken over Jac. IV:14*b*, nadat Ris Lambers zelf, voorziende dat hij den 26en aan huis gebonden zou zijn, reeds den voorafgaanden Zondag een afscheidswoord tot de Gemeente had gericht.

Van Maasland voerde zijn weg naar Barneveld, zijn laatste gemeente, die hij het langst heeft gediend. Den 8en Oct. 1876 werd hij aldaar bevestigd door Ds. S. Kalma, oudste pred. ald. (m. 2 Cor. V:28*a*; intr. m. 2 Tim. IV:1-5; afsch. te Maasland 1 Oct.) Hij bleef te Barneveld werkzaam tot zijn overlijden den 4en Juli 1897.

Ris Lambers' naam had gedurende vele jaren een bekenden klank in de Ned. Hervormde Kerk. Tal van gemeenten begeerden hem als haar predikant, niet alleen de hierboven genoemde, maar ook vele anderen, die vergeefs een beroep op hem uitbrachten. Zijn prediking was streng rechtzinnig, maar aanvankelijk was zij dit niet. Eerst voelde hij zich geestverwant met zijn leermeesters, de hoogleeraren P. Hofstede de Groot en W. Muurling, wier prediking hij te Groningen gaarne gehoord had. In twee van de drie *Gelegenheidsleerredenen*, door hem als predikant te Schraard uitgegeven, verklaart hij - blijkbaar in tegenstelling met de eerste jaren zijner bediening - 'afkeerig' te zijn 'van die halve evangelieprediking, waarin onze Zaligmaker het meest in zijne menschheid, het minst in zijne Godheid wordt voorgesteld'. In het 'Godgeleerd tijdschrift' *Waarheid in liefde*, uitgegeven door theologen van de Groninger richting worden dit drietal preeken niet vrij geacht van 'uitdrukkingen, die gemeenlijk als partijleuzen gebezigd worden', maar tevens wordt erkend: 'De ingenomenheid met het evangelie en de zucht om zielen te behouden, spreekt er duidelijk uit. 't Zijn echter meer gemoedelijke toespraken dan *leer*redenen, want tot verstandsverlichting wordt er al zeer weinig bijgedragen.' Homiletisch onberispelijk zijn ze niet, maar 'overigens vindt men er volstrekt geene hatelijkheden of veroordeeling van anderen in, maar veel meer die vrijmoedigheid, welke uit eigen geloof spreekt en anderer meening eerbiedigt.' (*W.i.l.* Jrg. 1861, blz. 754, 755).

Niet het minst in de gemeente van Maassluis, die bij zijn komst aldaar in zeer vervallen toestand verkeerde, (de Diaconie had destijds niet meer dan 13½ cent in kas), ontwaakte onder zijn bediening het kerkelijk besef weer, hetgeen in geestelijk, maar ook in stoffelijk opzicht later duidelijk bleek.

Als consulent van Kootwijk en tegelijk als scriba van het Classicaal Bestuur van Harderwijk in de dagen der opkomende doleantie verkeerde hij in een niet gemakkelijke positie. Hij betoonde zich toen iemand, die liever trachtte het kerkelijk conflict te voorkomen dan dat hij den kerkelijken strijd aanvuurde. Hoewel hij de stichting der Vrije Universiteit met sympathie had begroet, heeft hij toch de poging om een harer candidaten den toegang te openen om de vacante predikantsplaats in de Ned. Hervormde Gemeente te Kootwijk te bezetten, mede verhinderd.

Hij huwde te Hoorn den 30en Juni 1853 met Maartje Hille (als weduwe overl. te 's-Gravenzande 27 Febr. 1902). Uit hun huwelijk zijn geboren twee zoons (van wie één na enkele maanden stierf) en een dochter (later gehuwd met D. van Arkel, geneesheer te 's-Gravenzande, beide overl.).

Van J.A.P. Ris Lambers zag het licht:

Drietal gelegenheidsleerredenen. Ten voordeele der diaconie-armen v.d. Gem. Eyerland op Texel. Utr. 1860. 8°. Dit drietal bestaat uit een afscheids-, een intrede- en een oogstrede). - *Valsche vrede. Een hoog ernstig woord in onze dagen voor leeraars en gemeenten.* Leerr. naar Jer. VI:16*b.* Kampen. 1861. 8°. - [Met J. Vermeer Azn.] *Geloofsgetuigenissen en Wekstemmen.* Tweemaandel. leerredenen. Kampen. 1862-1864. 8°. - *Evangelieprediking.* Tweetal leerred. Meppel. 1862. 8°. - *De geloofsbelijdenis van den Christen*, *naar de H. Schrift. Eene*, *in onze dagen noodzakelijke herinnering voor allen*, *die belijdenis doen of doen zullen.* Nijkerk. 1865. 8°. 3e dr. 1871; 6e dr. ond. titel: *De geloofsbelijdenis van den Christen*, *naar de H. Schr.*, *voorgesteld aan zijne discipelen*, *door hunnen herder en leeraar.* 10e dr. Nijk. 1893. 8°. - *Getuigenissen en roepstemmen.* Zestal leerredenen. Rott. 1866. 8°. - *De roede Gods. Eene roepstem aan Neêrlands volk*, *met het oog op de bezoekingen Gods*, *inzonderheid die der heerschende veeziekte.* Rott. 1867. 8°. - *Noodig onderricht voor wie belijdenis wenschen te doen in de Herv.* (*Geref.*) *Kerk*, door den schrijver van 'De geloofsbelijdenis v.d. Christen'. Nijk. 8°. - *Van God geleerd.* Ps. 71:17. Rede uitgespr. te Barneveld 19 Aug. 1877, ter herdenk. v. 25-jar. Ev. bed. Barneveld. 1877. 8°. - *Van God geleid.* Veertigjar. Ev. dienst herdacht op 14 Aug. 1892 (T. voord. v. kerkstichting te Kootwijkerbroek). Barneveld. 1892. 8°. - *Ruime dankstof* naar Ps. 103:1-5. Leerr. uitgespr. 21 Mrt. 1897 na zijne herstelling uit ernstige krankheid. Barneveld. 1897. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs Borger. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 507 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Rullmann, *De Doleantie* (reg.). - *Alb. Stud. Gron.*, k. 308. - Mededeel. v. Dr. C. Hille Ris Lambers, em. predikant te Bilthoven, zoon van den hierboven beschrevene.

[Hajo Lamberti]

Lamberti (Hajo), stiefzoon van Raphaël Clingbijl, hoogleeraar in de geneeskunde te Franeker, liet zich den 8en Mei 1600 inschrijven als student aan de hoogeschool aldaar (met de bijvoeging 'Franekeranus').

Nadat hij zijn studiën volbracht had, diende hij als predikant de gemeente van Dokkum, waar hij den 28en Apr. 1606 als candidaat was beroepen. In datzelfde jaar benoemde de Synode te Joure (17-19 Juni) hem tot deputaat der Synode. Als afgevaardigde van de classis Dokkum nam hij deel aan de Synode te Franeker van 13 tot 15 Juni 1609. Den 27en Sept. 1619 weigerde hij de onderteekening van de Acte door de Synode te Leeuwarden (14-17 Sept. 1619) aan al haar leden en vervolgens ook aan alle predikanten in de verschillende classes van Friesland ter

onderteekening voorgelegd. Deze Acte hield de verklaring in dat men de Formulieren van Eenigheid erkende als in alles met Gods Woord overeenkomende, en de belofte om al wat daartegen streed niet alleen te verwerpen, maar ook te bestrijden. Bijna alle predikanten in Friesland toonden zich bereid deze Acte te onderteekenen. Tot het viertal, dat daartegen bezwaar maakte, behoorden de twee predikanten van Dokkum, Hajo Lamberti en Petrus Hermanni.

In dezelfde synode waarin de Acte was opgesteld, kwam een naamlooze missive ter

tafel, waarin, behalve den magistraat van Dokkum en andere leden der regeering met enkele predikanten, ook Lamberti en Hermanni als onrechtzinnig werden verdacht gemaakt. De Synode gaf last aan de classis van Dokkum een onderzoek in te stellen naar de leer van deze beiden. Dit had tengevolge dat zij door de Synode te Joure den 14en Juni 1620 uit hun bediening werden ontzet. (Vgl. nader daarover het art. *Petrus Hermanni* hiervoor Dl. III, blz. 743-745).

Bij zijn weigering om de Acte te onderteekenen nam Lamberti een strakkere houding aan dan zijn ambtgenoot, die er zich voorwaardelijk toe bereid had verklaard. Beider rechtzinnigheid werd niet alleen door henzelf betuigd, maar ook door den magistraat en den Kerkeraad schriftelijk bevestigd (afgedrukt bij Diest Lorgion a.w. Bijl., blz. 330, 331).

Hun afzetting verwekte niet geringe beroering in de gemeente van Dokkum, en, nadat een vertoog door een aantal harer lidmaten ingediend bij de Synode te Sneek in 1621 onbeantwoord was gebleven kwam het tot de vestiging van een Remonstrantsche Gemeente daar ter plaatse.

Door Lamberti zelf was tot laatstgen. Synode een vruchteloos verzoek gericht om herstel in den predikdienst en om tolerantie. Inmiddels had hij Dokkum metterwoon verlaten en zich, evenals Hermanni, gevestigd te Franeker. Hun verblijf ook daar werd schadelijk geacht. De gecommitteerden uit de classis van Bolsward spraken hierover op de Synode van 1621. Daarop werd aan de deputatie opgedragen, om bij de Gedeputeerde Staten een verzoek in te dienen, dat Franeker hun mocht worden verboden, ‘als zijnde een plaats, daar ze de Kerke Gods de allermeeste schade en afbreuk vermogen te doen’. Dit moet echter weinig gebaat hebben, want door de Synode van 1623 werd nog als hoognoodig geconstateerd dat ‘de ongedane zaak van de afgezette arminiaansche predikanten in Franeker’ door de deputaten behartigd moest worden.

Naderhand, den 14en Jan. 1624 werden twee predikanten van Leeuwarden, H. Kolde en P. Eilshemius, gecommitteerd om Lamberti tot andere gedachten te brengen, maar naar het schijnt vruchteloos.

De plaats en het jaar van Lamberti's overlijden zijn niet bekend. Portretten van hem worden nergens vermeld, evenmin als geschriften door hem uitgegeven.

L i t t e r a t u u r : Columba Dreas, *Pred. cl. Dokkum*, blz. 70, 71. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K. II*, blz. 250; Aant. blz. 178-181. - Diest Lorgion, *Gesch. Herv. K. in Friesl.*, blz. 67-74. - Brandt, *Reformatie* IV (reg.). - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 451. - Reitsma en v. Veen, *Acta* VI (reg.). - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 361, 362. - Mededeel. v. Dr. G.A. Wumkes.

[Amos Lambrechts]

Lambrechts (Amos), geboren te Delft den 29en Oct. 1747 uit het huwelijk van Dr. Binke Lambrechts Amoszn, burgemeester dier stad en van Maria van der Cost, volbracht zijn studiën aan de hoogeschool te Leiden (ingeschr. in het alb. stud. den 30en Juni 1766). Den 8en Apr. 1771 praeparatoir geëxamineerd door de classis van Delft en Delftland, werd hij na afgelegd peremptoir examen op 2 Sept. d.a.v. voor de classis van Amsterdam, den 22en Sept. 1771 bevestigd te Waverveen door Ds. A. Mandt, pred. te Ouderkerk a.d. Amstel (m. Ezech. III:17; intr. m. Amos VII:15*b*, 16*a*). Een beroeping naar Edam, den 29en Juni 1780 op hem uitgebracht werd door

de regeering geïmprobeerd. Den 13en Oct. 1782 nam hij afscheid van de gemeente te Waverveen (m. Amos V:14) wegens vertrek naar Genemuiden, waar Ds. A. Duircant,

pred. te IJselmuiden hem den 3en Nov. d.a.v. bevestigde (m. Spr. VIII:34; intr. m. Rom. I:5). Den 4en Apr. 1784 hield hij daar zijn afscheidsrede (t: I Cor. XV:1-3) om zich den 18en d.a.v. te verbinden aan de gemeente van Doetinchem (m. Hand. X:37, 38) na bevestigd te zijn door Ds. J. Schot, pred. ald. (m. Hand. X:33).

In het begin van 1817 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat; den 5en Jan. van dat jaar bevestigde hij nog te Doetinchem Ds J.H. van Diest, die er ter vervulling van de tweede predikantsplaats was beroepen; van een afscheidspreek door Lambrechts gehouden, wordt in de *Boekzaal* geen melding gemaakt.

Hij overleed den 3en Febr. 1830 te Wesel ten huize van zijn oudsten zoon Binke Willem Lambrechts, bij wien hij gedurende zijn laatste levensjaren inwoonde, en die na den dood zijns vaders een lijkrede hield in de kleine kerk te Wesel (t. Ps. XLII:12) Amos Lambrechts huwde te Schiedam den 9en Aug. 1773 met Barta Jacoba Schouten, dochter van Willem Schouten, predikant ald., en van Antonia Rodenburgh.

Portretten van A. Lambrechts worden niet vermeld.

Van hem zag het licht:

Beknopte Inleiding tot recht verstand der H. Schriften. 2e dr. Amst. 1783. 8°. (Kon. Bibl.). - *Hoofdwaarheden van den Hervormden Godsdienst ten dienste v. zijne gemeente.* 1784. 8°. - *Kort begrip der Bijbelsche Zedekunde*, in 52 lessen. Harderw. 1793. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 353. - *Alb. Stud. L.-Bat*, k. 1088. - Mededeel. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Johannes Lambrechts]

Lambrechts (Johannes), geboren te Lienden in 1835, was een achterkleinzoon van Ds. Amos Lambrechts (zie voorgaand art.) en de oudste zoon uit het huwelijk van diens kleinzoon Ds. Amos Lambrechts, pred. te Lienden (van 1822 tot 1 Jan. 1869) en van Louise Gertrut Hagenberg, Weselsche van Geboorte. Hij studeerde aan de Leidsche Hoogeschool, waar hij in het album stud. werd ingeschreven den 13en Sept. 1853 en andermaal den 30en Sept. 1863. Op laatstgen. datum werd hij er bevorderd tot Theologiae Doctor na verdediging van een *Specimen exeg.-theol. quo e sermonis narrationisque diversitate*, *Marcum inter et Lucam*, *hunc illius textu usum esse colligitur.* L. Bat. 1863. 8°.

Na afgelegd proponentsexamen voor het Prov. Kerkbestuur van Zeeland was hij sinds Aug. 1859 beroepbaar in de Ned. Hervormde Kerk. Eerst een jaar na zijn promotie ontving hij het beroep naar Ransdorp, waar hij den 11 Dec. 1864 door zijn vader bevestigd werd (m I Tim. III:1; intr. m. 2 Cor. IV:5). Den 11en Juni 1866 hield hij een toespraak bij het leggen van den eersten steen voor het nieuwe kerkgebouw te Schellingwoude (sinds 1809 met Ransdorp gecombineerd). Ruim twee maanden later, den 22en Aug. 1866, overleed hij op 31 jarigen leeftijd, nalatende een weduwe, met wie hij nog geen twee jaren geleden gehuwd was en een kind van 8 maanden. Bij zijn graf hield zijn vader een treffende lijkrede. In zijn gemeente was hij bijzonder geliefd en geacht.

Litteratuur: Hs. Borger. - *St. v. W en Vr.* Jrg. 1866, blz. 566, 704. - *Kerk. Crt.* 1 Sept. 1866 (No. 35). - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 1363, 1394. - Mededeel. v.d. Hr. W.M.C. Regt.

[Gijsbert Hendrik Lamers]

Lamers (Gijsbert Hendrik) was de jongste der drie zoons uit een gezin van elf kinderen. Zijn vader Ds. Gijsbert Lamers († 20 Mei 1869) was predikant te Harderwijk

en jarenlang de ijverige scriba der classis Harderwijk. Zijn moeder Jeannette Buddingh († 9 Jan. 1866) behoorde tot een bekend Betuwsch geslacht. Geboren den 15en Dec. 1834 begon hij zijn klassieke studiën op het Nassau-Veluwsch Gymnasium van zijn geboorteplaats Harderwijk, waar vooral de conrector Dr. A.C. Engelbregt grooten invloed op hem had; dat de gymnasiast in zijn later leven een zoo voortreffelijk Latinist is geworden was aan dien invloed te danken. Den 10en Juni 1853 liet hij zich inschrijven in het album studiosorum der Utrechtsche hoogeschool. Voor zijn wetenschappelijke vorming heeft hij daar, meer nog dan aan het onderwijs van de professoren der theologische faculteit, te danken gehad aan de colleges van Prof. Mr. C.W. Opzoomer, die in zijn lessen over Logica en Metaphysica niet naliet nu en dan zijn hoorders omtrent isagogische vraagstukken in te lichten (aldus Lamers zelf in: *Vóór veertig jaren*, 1897, blz. 3). Ook het privatissimum, door den Utrechtschen predikant Dr. F.C. van den Ham voor enkele studenten gegeven, waarop Scholten's ‘Leer der Hervormde Kerk’ werd behandeld, werkte daartoe mede. (Vgl. hiervóór Dl. III, blz. 470).

Zoowel bij zijn medestudenten als bij al zijn professoren stond Lamers hoog aangeschreven. In zijn omgang beperkte hij zich niet tot theologen. Van het studentengezelschap *Calliope*, dat ook juristen en litteratoren onder zijn leden telde, van wie niet weinigen later mannen van naam zijn geworden op verschillend gebied, was hij de voornaamste der oprichters en een zeer verdienstelijk lid. Dit laatste bleek uit zijn in 1856 met goud bekroonde beantwoording van een prijsvraag der litterarische faculteit: ‘Exponatur, quid ad dijudicandum celeberrimam de animi existentia quaestionem, hac nostra aetate Anthropologia attulerit’. Behalve tot de theologie hield hij zich ook gaarne bezig met de letterkunde, waarbij in 't bijzonder de Duitsche hem aantrok.

Den 6en Aug. 1857 werd hij na afgelegd proponentsexamen door het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk, en den 25en Juni 1858 promoveerde hij te Utrecht summis cum laudibus na verdediging van een dissertatie *De Conscientia* tot Theol. Doctor. Dit onderwerp behandelde hij in twee deelen: den ‘conspectus historicus’ en de ‘sacri codicis doctrina de conscientia’; voor de behandeling van het derde deel de ‘pars critica’ ontbrak hem de gelegenheid, omdat hij in 1857 als proponent de betrekking van lector of adjunct-director van het Ned. Zendelinggenootschap te Rotterdam voor een jaar had aanvaard. De arbeid hieraan verbonden legde zoozeer beslag op hem, dat hij juist tijd had gevonden twee deelen van zijn proefschrift te bewerken; in de ‘praefatio’ gaf hij de toezegging het derde later te zullen voltooien. Voor de vraag gesteld: zich voorgoed aan den arbeid in het Zendelinghuis te wijden of zich beroepbaar te stellen, koos hij het laatste. Reeds in Maart 1858 gaf hij aan het Bestuur van het genootschap te kennen met het eind van den cursus ontslag te nemen uit zijn betrekking en hoewel men pogingen aanwendde hem van besluit te doen veranderen, nam hij een beroeping naar Engwierum aan.

Den 29en Aug. 1858 werd hij aldaar door zijn vader bevestigd (m. 2 Tim. II:1; intr. m. Fil. IV:13). Hoewel hij deze zijn eerste gemeente niet veel langer dan drie jaar diende, bleef de band tusschen beiden tot het laatst van zijn leven bestaan. Den 20en Oct. 1861 nam hij van haar afscheid (m. Hand. XX:36), om zich den 27en d.a.v. te verbinden aan de gemeente van Scherpenzeel (Gld.) (m. Joh. X:7*b*), na bevestigd

te zijn door zijn zwager Ds. G.A. Fijnvandraat, pred. te Zwartsluis (m. I Cor. III:5-7).
Na

vervolgens voor beroepingen naar Breda (1862), Harderwijk (1864), Kralingen (1865) bedankt te hebben, nam hij die naar 's-Gravenhage, den 16en Nov. 1865 op hem uitgebracht, aan. Den 29en Apr. 1866 hield hij zijn afscheidsrede te Scherpenzeel (t: 2 Cor. XIII:11; in dr. versch.), waarop den 16en Mei zijn intrede in de residentie volgde (t: 1 Tim. I:5; in dr. versch.), nadat hij zich den 13en te voren had laten bevestigen door den daarvoor aan de beurt zijnden jongsten predikant Ds. W. Hoevers (m. Mt. XII:49, 50: in dr. uitgeg,; vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 116-118). Dat Lamers laatstgen. als zijn bevestiger had aanvaard, lokte reeds vóór de bevestiging zelf ernstige bedenking uit, omdat Hoevers, hoezeer in sommige opzichten van de moderne richting verschillend, toch op cardinale punten van de rechtzinnige belijdenis afweek. Ook mr. G. Groen van Prinsterer, Dr. A. Capadose en Jhr. Mr. P.J. Elout van Soeterwoude maakten van hun bezwaren tegen Lamers' standpunt in dezen geen geheim, hetgeen leidde tot een gedachtenwisseling tusschen dit drietal en J.H. Gunning Jr,. destijds predikant te 's-Gravenhage (zie daarover J.H. Gunning J.H. zn., *Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken* II, blz. 163-165).

Bij zijn komst in haar midden vond hij de Haagsche gemeente in beroering, tengevolge van het optreden van een harer voorgangers Dr. J.C. Zaalberg, Pzn, die, aanvankelijk de Groninger richting toegedaan, zich niet lang na zijn intrede te 's-Gravenhage deed kennen als welsprekend, maar tevens heftig aanhanger der moderne theologie.

In de laatste periode van den geruchtmakenden strijd, door diens prediking en wijze van optreden ontbrand, aanvaardde Lamers hier de bediening. De kerkelijke procedure-Zaalberg, waarin eerst schorsing toegepast en afzetting gevraagd werd, maar door de Synode geen termen werden gevonden, om aan het gevraagde te voldoen, gaf ook Lamers aanleiding tot uitgave van een geschrift, waarin door hem op bezadigde wijze ‘de synodale uitspraak in de zaak van Dr. J.C. Zaalberg onderzocht en beoordeeld’ werd. Welke gevoelens het gerezen conflict bij hem opwekte blijkt reeds uit deze woorden in zijn intreepreek tot zijn ambtgenooten gericht: ‘Ik treed in uwen kring - ook met een smartelijke gewaarwording - want den vrede heb ik lief en ik vind in uw midden verdeeldheid en strijd.’ Tot de ouderen onder zijn collega's voelde hij zich het meest aangetrokken, inzonderheid tot Ds. J. Moll Gzn. en Dr. C.E. van Koetsveld, tegen wien hij met bijzonderen eerbied opzag. Diens *Pastory van Mastland* achtte hij een der meest onmisbare boeken voor aanstaande predikanten en den schrijver stelde hij hun voor als modelprediker. Zonder dat zij juist dezelfde theologische of kerkelijke richting waren toegedaan, kan men v. Koetsveld en Lamers noemen ‘verwante geesten’. Ook tusschen J.H. Gunning Jr. en Lamers bestond wederzijdsche sympathie; de vriendschap, die beiden elkander toedroegen, is ook in latere jaren bestendig gebleken; ondanks het markant verschil van aanleg, en het contrast tusschen Lamers' nuchteren zin en Gunnings idealisme vulden deze twee elkander aan.

In den veelomvattenden werkkring waarin Lamers zich te 's-Gravenhage bewoog, muntte hij uit door ijver, nauwgezetheid en trouw in alle deelen van zijn arbeid. Niet licht liet hij er zich toe bewegen elders een preek- of spreekbeurt te vervullen; alleen wanneer hij in geval van ziekte daarmede een ambtgenoot kon dienen; zijn taak lag voor hem in, niet buiten zijn gemeente. Behalve in vacantietijd zegde hij nooit een catechisatie-uur af. Tot in het minste was hij getrouw. Dit teekent niet slechts zijn ambtsopvatting, maar ook heel zijn persoon. Zijn arbeid als predikant in het

Weeshuis met het daaraan verbonden catechetisch onderwijs werd door regenten geroemd. Bij zijn ambtswerk gaf hij nog aan het Haagsche Gymnasium wekelijks les in de geschiedenis der godsdiensten en der wijsbegeerte en voor dames uit de beschaafde kringen een cursus over godsdienstwetenschap. Toen hij, bij Kon. Besluit van den 16en Juni 1874 benoemd tot hoogleeraar te Groningen als opvolger van Dr. D. Chantepie de la Saussaye, de Haagsche gemeente verliet beteekende dit voor haar een gevoelig verlies.

Na den 13en Sept. 1874 afscheid van haar te hebben genomen (m. Rom. I:16 m; in dr. versch. onder den titel *Het Evangelie eene kracht Gods tot Zaligheid.* 1e en 2e dr. 's Grav. 1874) aanvaardde hij den 30en d.a.v. het hoogleeraarsambt met een rede over *De Wetenschap van den godsdienst en de Christelijke Theologie.* Toen hij den leerstoel te Groningen bezette was in de theologische faculteit aldaar nog slechts één vertegenwoordiger van de 'Groninger' richting, Dr. E.J. Diest Lorgion, die straks vervangen zou worden door Lamers' boezemvriend Dr. J. Cramer (zie hiervóór Dl. II, blz. 290-298), die eerst, vóór Lamers in de plaats van la Saussaye was benoemd, maar bedankt had. Als ambtgenoot vond hij er ook den modernen theoloog Dr. F.W.B. van Bell (zie hiervóór Dl. I, blz. 413-415), die later als emeritus naar Utrecht verhuisde, en met wien hij tot aan diens overlijden bevriend bleef.

Gedurende de eerste drie jaren gaf Lamers te Groningen onderwijs in de Theologia naturalis, 'biblica', 'practica' en 'dogmatica'. Toen de wet op het Hooger Onderwijs van 1876 op 1 Oct. 1877 in werking trad, kreeg hij als vakken: de Geschiedenis van den Godsdienst in het algemeen, de Geschiedenis van de leer aangaande God en de Wijsbegeerte van den Godsdienst.

In 1883 verwisselde hij het professoraat te Groningen met dat te Utrecht, waar hij bij Kon. Besl. van 1 Apr. benoemd was als opvolger van wijlen Dr. J.J. van Oosterzee. Den 19en Juni hield hij hier zijn inaugureele rede over *De Godsdienst als voorwerp van wijsgeerig onderzoek.* Deze 'welsprekend voorgedragen rede maakte een diepen en gunstigen indruk', aldus Dr. A.W. Bronsveld (*St. v. W. en Vr.* 1883[2], blz. 204). Toen een jaar later de vacante leerstoel van Dr. N. Beets bezet werd door Dr. J. Cramer, nam deze van Lamers het onderwijs in de oud-Christelijke letterkunde over, een jaar lang door laatstgen. gegeven, terwijl Lamers van Beets het onderwijs in de Zedekunde overnam.

De hechte vriendschap, die hem met Cramer verbond, bracht veel zonneschijn in het leven van Lamers. Bij alle verschil van aanleg en ook van den aard der vakken, die beiden doceerden, was er tusschen hen veel verwantschap des geestes. Van de diepe droefheid, waarmede het overlijden van dezen vriend (in 1895) hem vervulde getuigen zijn *In memoriam's* hem gewijd (o.a. in de *Utrechtsche Studenten-Almanak voor 1896*, blz. 273-283). Het verlies door Cramer's dood geleden is hij nooit te boven gekomen. De vruchten van beider wetenschappelijke samenwerking in engeren zin zijn bewaard in elf deelen van de door hen gepubliceerde *Bijdragen* - (Rott. 1863-1867), straks voortgezet in de *Nieuwe Bijdragen op het gebied van Godgeleerdheid en Wijsbegeerte* van 1877 af; het 12e (laatste) deel wordt ingeleid met een kort, treffend woord van Lamers (d. 29 Sept. 1897) ter herinnering aan zijn 'veeljarigen medewerker'. 'De dood scheidde, die het leven niet scheiden kon.'

Het langst heeft Lamers te Utrecht mogen arbeiden. Nadat hij in 1901 door een aanval van apoplexie was getroffen, herstelde hij wel, maar de oude veerkracht keerde niet terug. Hij zette zijn colleges nog voort en nam examens af, en hij deed het tot

het laatste toe met blijdschap, hoeveel inspanning het hem vaak ook kostte. Dat hij rekende met de mogelijkheid van een plotselingen dood bleek wel hieruit, dat hij sindsdien steeds een naamkaartje met zijn adres bij zich droeg, en wanneer hij, al was het slechts voor één dag, van huis ging, op dat kaartje ook den naam der plaats had geschreven, waar hij tijdelijk vertoefde. Het was, zooals hij zelf het zeker gewenscht had, midden in zijn werk dat hij, den 11en Juni 1903 werd weggenomen. Op dien dag had hij als voorzitter der theologische faculteit twee propaedeutische examens bijgewoond. Den 12en zou de promotie tot Doctor in de Godgeleerdheid van een zijner leerlingen plaats hebben; laat op den avond te voren vond men hem stervende op zijn leger en vóór middernacht ontsliep hij.

Lamers' standpunt in de theologische wereld is niet gemakkelijk met een enkel woord aan te duiden, omdat hij afkeerig was van etiketten en zich bij geen partij ooit wilde aansluiten. Wanneer men hem indeelde bij de ‘ethische’ theologen, protesteerde hij echter daartegen nooit. Van de bijzondere waardeering en sympathie, die hij koesterde voor D. Chantepie de la Saussaye, den invloedrijken voorstander van het Ethische beginsel, gaf hij blijk in zijn *Rede tot opening zijner academische lessen* op 6 Oct. 1874 (*Prot. Bijdr.* 5e jrg., blz. 217-235). Had hij zijn tegenzin tegen partijen en leuzen kunnen overwinnen, dan zou hij zich het liefst ‘evangelisch-orthodox’ theoloog hebben genoemd. Even gaarne deelde hij mede ‘den onbillijken smaad, dien de *orthodoxie* nog altoos hier en daar te verduren heeft, als hij prijs stelde op de eernaam van ‘*evangelisch* godgeleerde’ (Rede t. open. der acad. lessen in den cursus 1876/'77). Het was hem bovenal om waarheid, nooit om ‘wereldsch’ of ‘vroom’ succes te doen. Vandaar dat ook zij, die van andere beginselen waren of die hem bestreden, hem moesten hoogachten. Hij was een man van zelfstandig karakter, maar door zijn voorzichtigheid gepaard aan veelzijdigheid en menschenkennis was hij ook een alleen-staand man.

Als prediker mocht Lamers zich verheugen in een degelijk en belangstellend gehoor. Populair was zijn spreektrant niet. Zijn preeken getuigden van diepe kennis van het menschelijk hart en van een vast geloof in de boodschap van het Evangelie, dat hij verkondigde. Daarbij waren zij onberispelijk van vorm, keurig van stijl en, zooals al wat hij produceerde op welk terrein ook, zorgvuldig afgewerkt. Maar vaak ontbrak er het persoonlijk karakter aan, waardoor zij zich rechtstreeks richtten tot het hart zijner hoorders. Scherp was zijn oordeel over den Evangeliedienaar, wiens preeken van gemis aan deugdelijke voorbereiding blijk gaven. De degelijkheid en ernst, waarmede Lamers àl zijn arbeid volbracht, kenmerkte ook zijn kanselarbeid. Van duurzame beteekenis zijn de homiletische beschouwingen, door hem gepubliceerd in zijn verhandelingen over *Voetius en de dienst des Woords* (*St. v. W. en Vr.* Jrg. 1879, I, blz. 607-624) en over *J.J. van Oosterzee en de dienst des Woords* (*St. v. W. en Vr.* Jrg. 1882, II, blz. 267-280).

Zijn opvattingen van de Liturgiek leert men kennen uit zijn waardevolle studiën gepubliceerd onder den titel *Aphorismen uit het gebied der Liturgiek* (*N. Bijdr. I*, blz. 156-245). Op het gebied der Theologia practica blijven voorts belangrijk zijn *Katechetische studiën* (*N. Bijdr. I*, blz. 247-391).

Hoe hoog hij het ambt van predikant schatte blijkt uit tal van toespraken bij de opening zijner colleges in den nieuwen academischen cursus. In 1897 hield hij op zijn eerste college na de zomervacantie een rede naar aanleiding van het feit, dat hij

den 6en Aug. 1857 was toegelaten tot de Evangeliebediening. (*Vóór veertig jaren.*
Rede geh.

bij den aanvang van de akademische lessen. *N. Bijdr.* XII, blz. 1-32). De liefde tot den Bijbel, die hijzelf bezat, wekte hij gaarne ook bij zijn leerlingen op. Bij zijn lessen en vooral bij de tentamina, waaraan hij veel meer waarde hechtte dan aan de examina, bracht hij gaarne den Bijbel en Bijbelteksten ter sprake. De resultaten der historische Bijbelkritiek meende hij, wanneer zij hem proefhoudend waren gebleken, zonder voorbehoud te moeten aanvaarden. Aan confessionalisme was hij vreemd, maar met de Gereformeerde belijdenisschriften en theologie toonde hij zich op zijn colleges over Dogmatiek uitnemend op de hoogte. Steeds streefde hij naar objectiviteit in zijn onderzoek en in zijn oordeel. Daarbij was hij er op uit ieder de eer te geven die hem toekwam zonder te vragen of iemand in zijn overtuiging zich meer aan de rechter- dan aan de linkerzijde schaarde. Naast objectiviteit viel continuïteit op te merken in zijn denken en leven. Afkeerig van conservatisme bleef hij zich tòch als theoloog gelijk. Uit den student Lamers ontwikkelde zich geleidelijk de predikant en uit den predikant de hoogleeraar. Op tegenspraak met zichzelf heeft men hem niet vaak kunnen betrappen. Eer hij een conclusie trok had hij alles goed in- en doorgedacht. Bij al de problemen op ethisch of wijsgeerig gebied door hem behandeld, mochten zijn geloofsvoorstellingen zich wijzigen, zijn geloofsovertuiging bleef ongeschokt. Van al wat zweemde naar formalisme of uiterlijkheid was hij afkeerig.

Dat Lamers bijzijn benoeming tot hoogleeraar te Groningen zich het onderwijs ook in de Dogmatiek zag opgedragen, paste goed bij de voorliefde, die hij voor dit studievak koesterde. De dogmatische Theologie stond in die dagen aan menigen aanval bloot o.a. van de zijde van Dr. A. Pierson, die in 'De Gids' van Aug. en Sept. 1876 zijn artikelen 'Ter uitvaart' publiceerde in verband met de nieuwe wet op het Hooger Onderwijs. In zijn toespraak ter opening der academische lessen in den cursus 1876/'77. *Een woord over dogmatische Theologie en Dogmatiek* (*N. Bijdr. I*, blz. 95-136) erkende Lamers dat de dogmatische Theologie geenszins in eere was, maar tevens dat zijn liefde voor de dogmatiek bij hem veeleer verhoogd dan verflauwd was bij den tweejarigen arbeid (in het midden der studenten) aan deze studie gewijd. Breeder behandelde hij dit onderwerp in zijn artikelen over *De Leer van het Geloofsleven. Eene dogmatische studie* in *N. Bijdr. II* (1879), blz. 125-196, 245-356) en over *De Toekomst der Dogmatiek. Antwoord aan Prof. Dr. J.J. van Oosterzee* t.a.p. blz. 197-244). In afwijking van laatstgen., die meende de toekomst der Dogmatiek te kunnen verzekeren, door dit vak als Heilsleer te doen optreden, achtte Lamers haar toekomst niet beter gewaarborgd dan door haar den stempel van *leer van het geloofsleven* te geven. Als haar *beginsel* nam hij aan, 'dat zij de idee des Christendoms te behandelen heeft', welke idee hij vond uitgedrukt in de stelling: 'dat de mensch leeft in God krachtens zijn geloof'. Met de bepaling der Dogmatiek als leer van het Christelijke Geloofsleven is vanzelf gegeven dat haar *karakter* Christocentrisch is. Haar *methode* kan volgens Lamers geen andere zijn dan de empirische en haar *doel* niets minder 'dan dat de gemeente er toe kome om hare geloofsovertuigingen, gegrond in haar geloofsleven, aldus uit te spreken dat zoo goed mogelijk de rijkdom in het woord der belijdenis benaderd worde, welken zij geroepen wordt in haar uitwendig en innerlijk leven te openbaren en te ontwikkelen.'

Toen Lamers zijn hier bedoelde verhandeling over *de Leer van het Geloofsleven* schreef, die als schets van zijn Dogmatiek kan beschouwd worden, had hij tengevolge van de bepalingen der nieuwe wet op het Hooger Onderwijs de drie hiervóór reeds genoemde

vakken voor zijn rekening gekregen. De encyclopaedische kennis, die hij zich reeds had eigen gemaakt, en die hij op zijn colleges en bij zijn tentamina wel wat àl te zeer ook bij zijn studenten onderstelde, kwam hem vooral thans uitnemend van pas. Den schat van kennis, dien hij bezat, legde hij, behalve in verspreide studiën in de *Nieuwe Bijdragen*, neer in zijn later hierin geplaatste hoofdwerk: *De Wetenschap van den godsdienst*, waarvan het 'Historisch Deel' in 1896 en het 'Wijsgeerig deel' in 1897 verscheen. Daar hij vroeger reeds te Groningen de 'Natuurlijke Godgeleerdheid' gedoceerd had was hij vertrouwd met de vakken, die hem thans onder de nieuwe wet waren toegewezen en kon hij zijn studiën daarin eenvoudig voortzetten. Tegenover sommiger vrees dat de 'Godsdienstwetenschap' dienst moest doen als stormram tegen de 'Christelijke Theologie' stelde hij zich op het standpunt dat het geheel der wetenschappen, waarvan het Christendom voorwerp en middelpunt is, de naam van 'Christelijke Theologie' kon blijven dragen, maar dat met 'Godsdienstwetenschap' bedoeld wordt het historisch of wijsgeerig onderzoek van den Godsdienst als algemeen menschelijk verschijnsel. Aan het absoluut karakter van het Christendom wordt daardoor niet te kort gedaan. Toen desondanks Dr. H.H. Meulenbelt in zijn geschrift 'Medias in res' (1892) een scherp oordeel uitsprak tegen de Godsdienstwetenschap in 't algemeen en tegen hetgeen Lamers in zijn Inleiding (*De Wetenschap v.d. Godsdienst.* Dl. I) geschreven had, gaf deze een niet minder scherpe weerlegging daarvan in zijn *Ter zelfverdediging en terechtwijzing. Een onberaden aanval afgeslagen* (*N. Bijdr.* VIII, blz. 71-126).

De 'Wijsbegeerte van den godsdienst' kwam bij Lamers niet in de plaats van de 'Christelijke Dogmatiek', maar zij had 'de schoone roeping om uit de gegevens van de geschiedenis der Godsdiensten, psychologisch verklaard en toegelicht, het feit van den Godsdienst in zijne zelfstandigheid te doen in het licht treden'. (*N. Bijdr.* II, blz. 131). Het historisch deel der Godsdienstwetenschap moest den grondslag uitmaken van het Wijsgeerig deel, opdat dit laatste niet in subjectivisme zou vervallen. De 'Leer aangaande God', waarvan de behandeling hem in 1877 ook opnieuw was opgedragen, behoorde volgens hem tot het wijsgeerig deel. Anders dan in het historisch deel kon in dit deel bij een behandeling van de Wetenschap van den Godsdienst van Christelijk standpunt de 'Christelijke Theologie' niet op afzonderlijk terrein worden gelaten.

Zijn werk over de *Wetenschap van den Godsdienst* wilde hij beschouwd zien als 'Leiddraad ten gebruike bij het hooger onderwijs.' Hij volgt hierin dezelfde methode als in zijn academische lessen: in een paragraaf wordt de hoofdzaak saamgevat en elk onderdeel wordt daarna in den breede behandeld, waarbij alles ter sprake kwam wat tot het onderwerp behoorde. Al deed hij bij de tentamina, vooral in de 'Geschiedenis der Godsdiensten' herhaaldelijk vragen, die aan het geheugen zijner leerlingen zware eischen stelden, het ging hem daarbij toch steeds om het algemeen overzicht en begrip.

Een tweede hoofdwerk van Lamers is de *Zedekunde*, waarvan de laatste aflevering bij den uitgever was toen hij overleed en in 1904 het licht zag. Het geheel (454 bladz.) vormt tevens het slot van de 12 deelen der *N. Bijdragen.* Reeds zijn dissertatie *De Conscientia*, door hem aangeduid als een *specimen ethico-theologicum*, leverde het bewijs hoe van den beginne zedekundige vraagstukken hem hadden aangetrokken. Ook de zedekunde verdeelde hij in een historisch en een wijsgeerig deel en het geheel

der wetenschap van het zedelijk leven in een formeel en materieel gedeelte; voor dit laatste

achtte hij de naam *zedeleer* het meest geschikt. Van ‘Christelijke zedeleer’ kan men volgens hem spreken; de benaming ‘Christelijke Zedekunde’ verwierp hij, al wilde hij ook de Zedekunde van Christelijk standpunt behandelen.

De inhoudsopgaven van Lamers' boeken kunnen als modellen gelden. Het formeel volmaakte daarvan heeft echter wèl hier en daar tengevolge gehad, dat de behandeling van de materie soms niet zoo diep ging als wenschelijk scheen.

Hoe universeel de kennis van Lamers was en hoezeer hij op de hoogte was van al wat er op het gebied van het denken omgaat, bleek in de toespraken bij de jaarlijksche opening zijner colleges. In de kerkelijke wetgeving was hij thuis als weinigen en daardoor voor velen een vraagbaak.

Gedurende de ongesteldheid van Opzoomer gaf hij boven zijn geregelde colleges er ook nog een over de Logica. Buiten het eigenlijk terrein van zijn ambtelijke werkzaamheid bewoog hij zich weinig in het publiek, maar wanneer hij het een enkele maal deed, trad hij ook daar wèl toegerust op. Toen hij in 1880 voor het Genootschap ‘Physica’ te Groningen een voordracht gehouden had over *Theologie en Natuurwetenschap. Een apologetische studie*, (afz. uitg. Amst. 1880; ook in *N. Bijdr.* III, blz. 185-256) brachten zijn ambtgenooten der philosophische faculteit hem oprechte hulde over zijn juiste en veelomvattende kennis ook op hun gebied. J.H. Gunning heeft hem genoemd ‘een onzer uitstekendste psychologen’ (Zie: J.H. Gunning J. Hzn., *Dr. J.H. Gunning. Zijn leven en werken* II, blz. 353).

De gropte waardeering en genegenheid, die velen voor hem koesterden, bleek op welsprekende wijze bij de openlijke herdenking van zijn vijf-en-twintig jarig hoogleeraarschap te Utrecht, toen hij op 30 Sept. 1899 in het geheel gevulde Groot-auditorium voor studenten, oud-leerlingen, vrienden en belangstellenden een rede hield over *wat al en niet anders werd.* (Gron. 1899) en daarop namens oud-leerlingen werd toegesproken door Prof. Dr. P.J. Muller. Juist op den 16en Juni was hem mededeeling gedaan van zijn benoeming bij Kon. Besluit van 19 Mei 1899 tot ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Aan feesten was het leven van Lamers niet rijk, maar gaarne herdacht hij in stilte en soms ook in het openbaar belangrijke feiten uit zijn leven. In het lief en leed zijner vrienden leefde hij mede, maar gelijk in alles was hij ook in zijn sympathiebetuigingen eenvoudig, sober en zonder veel woorden. Zijn stalen geheugen, dat hem bij zijn ambtsvervulling zoozeer te stade kwam, deed hem ook zonder moeite belangrijke bijzonderheden uit anderer leven onthouden.

In zijn huiselijk leven was hij gelukkig. Kort vóór zijn intrede te Engwierum huwde hij te Harderwijk met mejuffrouw Anna Catharina Fynvandraat, die hem te Scherpenzeel door den dood ontviel, spoedig gevolgd door hun oudste kind. Den 31en Maart 1875 hertrouwde hij te 's-Gravenhage met mejuffrouw Adriana Kruyt, met wie hij nog zijn zilveren bruiloft mocht vieren. Haar langdurige ziekte wierp een donkere schaduw op zijn laatste levensjaren. Zij overleefde hem slechts kort († 29 Aug. 1903). Uit zijn eerste huwelijk liet hij bij zijn overlijden een zoon (zie volgend art.) en twee dochters na.

Lamers' geschilderd portret is aanwezig in de Senaatskamer van de Utrechtsche universiteit.

De lijst zijner geschriften waarvan verschillende hiervóór reeds zijn vermeld, vindt men in het *Jaarboek van de Universiteit te Groningen.* 1902/03, blz. 47, 48 en achter

zijn levensbericht door Dr. P.J. Muller in *Letterk. Lb.* 1904, blz. 29-31. Naar deze bibliographie moge hier worden verwezen. Zij bevat ook de opgaven van de vrij talrijke bijdragen en artikelen van Lamers in periodieken, zooals *St. v. W. en Vr. en Theol. Studiën.*

Aan deze opgaven is nog toe te voegen een preek van Lamers in den bundel: *Eén Heer*, *één Geloof.* Twaalftal leerr. door H.J.R.G. Theesing, J.D.B. Brouwer e.a. Amst. 1867. 8°.

Met Dr. J. Cramer redigeerde hij *Het Eeuwig Evangelie.* Getuigenissen des geloofs en der wetenschap naar de behoeften des tijds. 's-Gravenh. 1868 en 1869, voortgezet onder den titel: *Het Eeuwig Evangelie.* Chr. Maandschrift. Amst. 1870-1883. 8°.; Utr. 1884-1892. Deze 25 jaargangen bevatten meditatiën en preeken van tal van predikanten en van verschillende hoogleeraren o.a. van de redacteuren.

In de *Overdenkingen* (ond. red. v. P.D.Ch. de la Saussaye en J.J.P. Valeton Jr.) komt van Lamers' hand voor: *Een blik op het Christelijk leven.* Eph. V:14 en 1 Thess. V:8. Dl. II, blz. 131 v.v. -

Van een aanbevelend woord voorzag hij: H. Karssen, *Het Christendom in Nederland tot of den tijd der Hervorming.* Winterswijk. 1879. 8°.

L i t t e r a t u u r : P.J. Muller, *G.H. Lamers.* In *Letterk. Lb.* Bijl. Handel. 1903-1904, blz. 1-31. - J.M.S. Baljon, *In memor. G.H. Lamers.* In: *Utr. Stud. Almanak v.h. jr. 1904*, blz. 283-291. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 874, 875 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - J.A. Cramer, *In memor. Prof. Dr. G.H. Lamers.* In: *Jaarboekje v.d. Ned. Herv. Gem. te 's-Gravenhage.* Jrg. 1904, blz 7-14. - E.J.W. Posthumus Meyjes, *Herv. 's-Gravenhage i.d. 19e e.* (reg.). - E.F. Kruyf, *Gesch. v.h. Ned. Zendel. Gen.*, blz. 453, 455. - Hartog, *Gesch. Predikk.* (reg.). - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 39. - Aangevuld met persoonlijke herinneringen.

[Willem Lamers]

Lamers (Willem) zag den 20en Apr. 1861 het levenslicht te Engwierum, waar zijn vader Dr. G.H. Lamers (zie vor. art.) destijds predikant was. Hij werd ingeschreven in het album studiosorum te Groningen den 27en Sept. 1880. Nadat zijn vader in 1883 den academischen leerstoel aldaar met dien te Utrecht verwisselde, zette de zoon zijn studiën hier ter plaatse voort, die hij besloot als doctorandus; zijn aanvankelijk voornemen om te promoveeren is later niet tot uitvoering gebracht.

In Nov. 1886 door het Provinciaal Kerkbestuur van Friesland toegelaten tot de Evangeliebediening, verbond hij zich den 24en Juli 1887 aan de gemeente van Ravenswaay (m. 1 Cor. II:2), na bevestigd te zijn door zijn vader (m. 1 Cor. XIV:3). Vandaar vertrok hij naar Rijsoord, waar hij den 4en Mei 1890 eveneens door zijn vader bevestigd werd (m. Joh. X:7; intr. m. Hebr. XIII:9; afsch. te Ravenswaay 27 Apr. m. 2 Tim. II:19). Na ruim zevenjarigen arbeid in haar midden nam hij den 1en Aug. 1897 afscheid van zijn tweede gemeente (m. Job V:18; thema: ‘Laat u door God verwonden, verwond wordt gij tóch’). Den 8en d.a.v. bevestigde zijn vader hem ten derden male, thans te Goes (m. 2. Tim. II:2 en 2 Cor. XII:9a; intr. m. 1 Thess. V:11b); hier was hij de opvolger van den bekenden Ds. D.P.M. Huet; zie hiervóór Dl. IV, bl. 360-371). Zijn laatste gemeente was die te Rotterdam, waar zijn bevestiging

den 28en Sept. 1902 geschiedde door Ds. G.F. Haspels, pred. ald. (m. 2. Cor V:20; intr. m. Mc. V:36; in dr. versch.).

Gevoelig van gestel als hij was had hij reeds vóór zijn Rotterdamsche jaren met

ernstige ziekte te kampen gehad. In 1911 moest hij, opnieuw gevaarlijk ziek geworden, maanden lang zich van allen arbeid onthouden. Zijn einde scheen toen nabij. Maar tegen veler verwachting in trad een langzaam herstel in tot dat hij zich weer in staat gevoelde zijn werk te hervatten ondanks de raadgeving van zijn vrienden daarmede nog te wachten.

Het bleek dat zijn liefde tot de Evangeliebediening hem zijn krachten had doen overschatten. Een laatste inzinking volgde en den 19en Febr. 1913 overleed hij nog vrij plotseling.

Het geheim der kracht, die van Lamers' ruim vijf-en-twintigjarigen arbeid is uitgegaan, lag in de wijze, waarop hij dien arbeid verrichtte. Met groote gaven was hij toegerust. Wat hij in woord en geschrift voortbracht, was supérieur werk, vrucht van voortdurende studie, ernstig nadenken en persoonlijk ervaren. Hij verstond de kunst om zijn gedachten zaakrijk en tevens duidelijk uit te drukken, in weinig woorden veel te denken te geven, in anderer denken perspectief te brengen. Daarbij bezielde hem het ideaal om veler oogen te openen voor de heerlijkheid der eeuwige dingen en de diepten der Schrift. Zijn ijver gold niet een of andere godsdienstige of kerkelijke richting, maar de komst van het Koninkrijk der hemelen. Moest men hem indeelen bij een theologische richting, dan zou dit zijn bij de ‘ethische’, getuige ook zijn jarenlange medewerking aan het in dien geest geredigeerde tijdschrift ‘Theologische Studiën’.

Hij was een man met vroom gemoed, een karakter, een persoonlijkheid. In die persoonlijkheid lag mede en niet het minst het geheim zijner kracht. Van al wat op transigeeren geleek en van wat hem ‘verleugening’ toescheen, had hij een hartgrondigen afkeer. In strijd met oprechte vroomheid achtte hij ‘dat drukte -maken, ook in geestelijken zin, dat er speciaal op schijnt aangelegd, om zich buiten bereik van God te houden’. In zijn openhartigheid maakte hij van zijn gevoelens geen geheim. In zijn aanvaarden van de uitspraken der moderne Bijbelcritiek ging hij meermalen verder dan anderen, die overigens zijn standpunt in dit opzicht deelden, en plaatste hij een uitroepingsteeken, waar zij een vraagteeken zetten. In 't algemeen trouwens toonde hij zich critisch aangelegd. Maar ondoordacht was zijn critiek nooit. Napraten van wie ook was hem vreemd. Maar bij zelfstandigheid van eigen overtuiging had hij een open oog voor anderer behoeften en opvattingen.

Het was verklaarbaar, dat hij velen afstootte en vaak scherp en eenzijdig beoordeeld werd, maar ook dat hij tal van warme vrienden had, die hem zeer hoog achtten en liefhadden en ook in zijn gebreken gaarne droegen.

Voor wie hem kenden, was hij een goedhartig, uiterst voorkomend man. Zijn vrienden roemden zijn trouw. In menig opzicht deed hij sterk denken aan zijn vader. Wat hij bij diens geopend graf uitsprak mocht op hemzelf van toepassing heeten: hij ‘liet zich niet door menschen leiden; nog minder door menschen misleiden; hij liet zich alleen leiden door God.’

W. Lamers huwde te Utrecht den 7en Juli 1887 met Wilhelmina Collard, dochter van Frederik Marinus Collard, Kolonel der artillerie en van Maria Petronella d'Aumerie. Na haar overlijden te Goes 22 Nov. 1898, hertrouwde hij te Rotterdam 27 Juli 1911 met Mej. M.C. Jansma van der Ploeg, die hem overleefde.

Van hem zag het licht:

Feestrede, geh. in de Groote Kerk te Goes, op uitnoodiging v.d. plaatselijke com-

missie voor de inhuldigingsfeesten, op 15 Sept. 1898. (uitg. t. voord. v.d. afd. Goes v.d. Ned. Vrouwenbond t. verhoog. v.h. zed. bewustzijn). Goes 1898. 8°. (Kon. Bibl.) - *Van 's levens ernst.* Rott. 1900. 8°. (Kon. Bibl.) - *Uit de Psalmen.* Een boek voor de ziekekamer met keurige illustr. naar beroemde meesters. Rott. 1901. 8°. (Kon. Bibl.) - *Vreezen of gelooven*? Intree-rede, geh. te Rotterd. 28 Sept. 1902. Rott. 1902. 8°. - *De goede herder.* Een Kinderpreek op Goeden Vrijdag, Rott. 1909. 8°. - *Neutraal* (Overdr. uit 'De Rotterd. Kerkbode') Rott. 1910. 8°.

Na zijn overlijden bezorgde zijn Rotterdamsche ambtgenoot en vriend Ds. G. van der Giesen, de uitgave van een bundel (325 bladz.) onder den titel: *Voor de levensreis.* Rott. 1913, bevattende eenige verzamelingen van stichtelijke stukken, beschouwingen, critieken van Lamers, 'waarin de rijke geest van den auteur zich openbaarde, en die als zijn geestelijk portret in waarde worden gehouden'. Deze verzamelingen danken hun ontstaan aan de 'teerste zorg', waarmede trouwe volgelingen van den overledene alles wat door hem gesproken of geschreven werd, bewaarden als een 'gouden kleinood' voor de ziel. De vereeniging der bestaande verzamelingen tot een geheel en de uitgave hiervan moest dienen om tegemoet te komen aan veler wensch 'een blijvende herinnering' aan hun leeraar te hebben en 'tegelijk hem te doen voortleven in een geschrift, dat getuigenis aflegt van zijn rijk geloofsleven' (*Een woord vooraf*, p. VII). Een afdruk van zijn photografisch portret is vóórin opgenomen.

Voorts vindt men een bijdrage van zijn hand in: *Geloof en leven.* Overdenkingen v. J.P.G. Westhoff, F.E. Daubanton e.a. Een geschenk voor hen, die belijdenis des geloofs hebben afgelegd. Amst. 1902; 2e dr. 1903. 8°; en in: *Beveel gerust uw wegen.* Bundel proza en poëzie v. J.R. Callenbach e.a. predikanten te Rotterdam. 1909. 8° (m. 7 pl.).

Van een inleiding en van aanteekeningen voorzag hij de uitgave van Ad. Hausrath (pseud. v. George Taylor), *Potamiana*, vert. d. Catalina. (Uitg. der Prot. Chr. Bibliotheek.) Amst. 1902.

Voorts bevat *De Rotterdamsche Kerkbode* tal van bijdragen van zijn hand; verschillende hiervan zijn later opgenomen in bovengen. bundel *Voor de levensreis*, o.a. *Levenswoorden* (voor elken dag) uit de Jaargangen 1907 en 1908 (blz. 86-131) en uit andere jaargangen (blz. 149-191).

Op het titelblad der uitgave van *Theologische Studiën* wordt van 1900 (18en Jrg.) af zijn naam als een der medewerkers vermeld, maar reeds te voren verleende hij aan dit tijdschrift zijn medewerking.

In *Stemmen v. W. en Vr.*: *Een woord voor Protestanten.* Een Gustaaf Adolf-rede 34e Jrg. (1897), blz. 926-935. - *Een bittere schreeuw.* Genes. XXVIII 30-31. 37e Jrg. (1900), blz. 147-161.

Ook de *Overdenkingen* (ond. red. van P.D.Ch. de la Saussaye en J.J.P. Valeton Jr.) Dl. X en XII bevatten meditatiën van W. Lamers.

L i t t e r a t u u r : *De Rotterd. Kerkbode* (32e Jrg.) 22 Febr. 1913, 1e en 2e Blad. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 350. - Mededeel. v.d. Hr. W.M. C Regt.

[Cornelis Pieter Lammers van Toorenburg]

Lammers van Toorenburg (Cornelis Pieter), geboren te 's-Gravenhage den 22en Nov. 1794, ontving aldaar voorbereidend onderwijs aan de Fransche en vervolgens aan de Latijnsche School. Bij het verlaten van deze laatste school wegens bevordering tot de academie hield hij den 5en Maart 1810 een *oratio pro Thomâ*, *Servatoris Discipulo*

incredulitatis criminatione absolvendo. Met zijn moeder, die als weduwe in vrij benepen omstandigheden verkeerde, vertrok hij daarop metterwoon naar Leiden, waar hij op kosten van een meer bemiddelde bloedverwante studeeren zou, terwijl zijn moeder er als broodwinning een garen- en bandwinkel hield. Den 21en Maart 1810 werd hij ingeschreven in het album studiosorum der Leidsche hoogeschool, waar J.H. van der Palm en later ook J.W. te Water en E.A. Borger tot zijn leermeesters behoorden.

Den 6en Aug. 1816 praeparatoir geëxamineerd door het Prov. Kerkbestuur van Z.-Holland, en den 3en Oct. d.a.v. peremptoir door dat van Zeeland, deed hij den 1en Dec. 1816 intrede te Serooskerke (Schouwen) (m. Fil. I:18), na bevestigd te zijn door Ds. H.W. le Sage ten Broek, pred. te Haamstede (m. Hand. XVI:17b). Vandaar vertrok hij naar Dreischor, waar Ds. F. Pleyte, pred. te Zierikzee hem den 9en Apr. 1820 bevestigde (m. Joh. IV:35-38; intr. m. 1 Cor. IV:20; afsch. te Serooskerke 26 Maart m. Fil. I:6). Zijn derde standplaats was Cadzand, waar zijn bevestiging den 30en Sept. 1821 geschiedde door Ds. A. Pieterse, pred. te Zuidzande (m. Tit. II:7, 8; intr. m. 2 Cor. XII:9a; afsch. te Dreischor 16 Sept. m Pred. XII:13, 14). Den 20en Mei 1827 nam hij afscheid van de gemeente te Cadzand (m. Jud. vs. 20, 21) wegens vertrek naar Domburg, waar hij den 3en Juni d.a.v. bevestigd werd door zijn zwager Ds. G. Harlees, pred. te Ritthem (m. 2 Cor. II:14-17; intr. m. Lc. XVII:21b).

Op den duur waren de materieele zorgen voor zijn talrijk gezin, waarbij bovendien nog zijn moeder en een nicht inwonend waren, zóó drukkend geworden, dat hij besloot de noodige stappen te doen om predikant in Ned. O. Indië te worden, met dit gevolg dat hij bij Kon. Besluit van 19 Juli 1829 als zoodanig werd benoemd.

Den 11en Oct. d.a.v. nam hij afscheid van de Domburgsche gemeente (m. 2 Thess. III:1), waarop hij den 18en d.a.v. in de Groote Kerk te 's-Gravenhage als predikant voor O. Indië bevestigd werd door den Secretaris der Commissie tot der zaken der Protestantsche Kerken in Oost- en West-indiën, den emer. predikant B. Verwey (m. Jes. IX:1).

Vergezeld van zijn vrouw en kinderen en o.a. van den mede afgevaardigden leeraar W.C. Slingerland Conradi vertrok hij per zeilschip ‘Jonge Adriana’ den 23en Nov. 1829 van Hellevoetsluis; precies vier maanden later bereikte hij Batavia. Na voorloopig in den omtrek kerkdiensten te hebben geleid werd hem als plaats van bestemming aangewezen het eiland Amboina, waar hij als Maleisch predikant werkzaam zou zijn; maar het schip, waarmede hij den 29en Dec. 1830 op weg daarheen van wal was gestoken, raakte den 7en Jan. d.a.v. op de hoogte van Bali op een koraalrif vast; bij de zware schipbreuk, dientengevolge geleden, verloor hij al zijn goederen en redde hij nauwelijks met de zijnen het leven. Het verhaal dezer gebeurtenis vindt men, bijna geheel in zijn eigen woorden weergegeven in *De Vriend des Vaderlands* Dl. VII (1833), blz. 346-350.

Een week later zette hij den voet aan wal op het eiland Kangelang, waar hij met de hem vergezellenden, in bamboezen hutten geherbergd, ongeveer twee maanden verblijf hield. In de tweede helft van Maart 1831 kwam hij te Soerabaya. Hij vond daar een gastvrije ontvangst bij Ds. H.J. Ruempol, predikant aldaar, dien hij vervolgens een tijdlang in de Evangeliebediening ter zijde stond. Op een aanzoek om zich als Maleisch predikant aan de gemeente te Batavia te verbinden, ging hij niet in, omdat hij de voorkeur gaf aan een benoeming voor de sinds lang vacante

gemeente te Makassar op Celebes. Den 25en Juli 1832 deed hij hier zijn intrede (m. Rom. XII:

1). Na vierjarige werkzaamheid in deze gemeente nam hij den 7en Aug. 1836 afscheid van haar, waarop hij den 28en d.a.v. zijn intreepreek (t. 1 Tim. IV:8) hield te Semarang. In het volgende jaar had hij daar onder zijn gehoor Prins Hendrik der Nederlanden (Zie *Boekz.* 1837b, 127). Den 5en Aug. 1841 herdacht hij er zijn vijf-en-twintig jarige bediening (t. Hebr. XIII:8). Na een verblijf van dertig jaren in O. Indië repatrieerde hij met een verlof van twee jaar; in Oct. 1860 kwam hij in het vaderland aan. Hier ontviel hem in Juni 1861 zijn echtgenoote door den dood. Daarna keerde hij met zijn jongste dochter naar Indië terug, waar hij echter niet lang meer werkzaam was. In 1862 verkreeg hij op zijn verzoek eervol emeritaat met behoud van recht op pensioen. (*Ned. Staatscourant* 1862, No. 203, blz. 2, kol. 1). Nog eenigen tijd bleef hij te Magelang, totdat hij tegen het eind van 1863 voorgoed naar Nederland terugkeerde, waar hij in Febr. 1864 behouden te Rotterdam aanlandde. Eerst nam hij daarop zijn intrek te 's-Gravenhage. Van Oct. 1865 af bracht hij zijn laatsten levenstijd door ten huize van een zijner schoonzoons (Hageman), woonachtig op het buitengoed Oranjestein onder Stompwijk.

Afgetobd door de verschillende wederwaardigheden, die zijn deel waren geweest, waaronder behalve de vroeger geleden schipbreuk, de verliezen, die hem later getroffen hadden door de trouweloosheid van een Javaanschen bediende, en door een brutalen diefstal van meer dan *f* 4000, daarbij sinds lang gefolterd door rheumatisme en àl meer verzwakt naar lichaam en geest overleed hij levensmoede te Stompwijk den 14en Nov. 1866.

Lammers van Toorenburg genoot als predikant, die zijn werk zeer ernstig opnam, de algemeene achting. In de eerste drie Zeeuwsche gemeenten, die hij diende, was hij ook bijzonder bemind. Naar zijn eigen verklaring vond hij echter te Domburg van de zijde der gemeente niet die tegemoetkomende houding, die hem het scheiden van de vorige zoo pijnlijk had gemaakt.

In Oost-Indië behoorde hij tot die predikanten, die, hoewel de dubbele taak erkennende van den zendeling en den leeraar eener Europeesche gemeente, overgangen soms in grooten getale, soms ook van enkele personen bevorderden en in de hand werkten. Te Soerabaya doopte hij in 1832 een Chinees met zijn vrouw en twee kinderen.

Hij was ook een man van studie, die aan wat op wetenschappelijk theologisch gebied het licht zag, zelfs tijdens zijn verblijf in Indië zijn aandacht bleef wijden. Maar bijzonder was hij iemand van grondige taal- en litteratuurkennis, een vlijtig beoefenaar vooral van de oude klassieke Oostersche letteren, in verband met de verklaring van het Oude en het Nieuwe Testament. Deze voorliefde voor philologische studiën dankte hij volgens zijn eigen getuigenis aan den invloed van zijn leermeester Prof. van der Palm.

In 1843 benoemd tot buitenlandsch lid van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden legde hij zich met geestdrift toe op de vakken, hem daarbij aangewezen, maar in 1855 bedankte hij voor dit lidmaatschap uit schaamte omdat hij meende niet genoeg te kunnen praesteeren. Zijn ambtsvervulling, die hij boven alles stelde, liet hem dit niet toe. Toch hield hij zijn letterkundige studie zoo veel mogelijk bij, steeds in de hoop dat hij, eenmaal in Nederland teruggekeerd, zich ongestoord daaraan zou kunnen geven. Aan deze verwachting heeft echter de uitkomst niet beantwoord. Toen het zoover was, waren hem, den toen reeds afgeleefde, nog slechts een paar jaren gegund.

Bij de gebreken, die hem eigen waren, had hij zich doen kennen als iemand van edele inborst, hetgeen ook daaruit bleek, dat hij niet alleen meer dan een zijner naaste familieleden, maar ook anderen onbekrompen weldadigheid bewezen had, terwijl hij zelf het financieel vaak moeilijk had.

Hij was gehuwd met Johanna Maria Heemskerk, afkomstig uit Leiden. Uit dit huwelijk werden in Nederland negen en later in Indië nog zeven kinderen geboren.

Een portret van hem en zijn echtgenoote naast elkander op ongeveer zestigjarigen leeftijd bestaat, maar is niet in den handel gebracht.

Ten gebruike bij het catechetisch onderwijs bewerkte hij een *Nieuw Kort Begrip der Chr. Godsdienstleer*; tot het doen v. Belijdenis. Rotterd. 1821 (20 blz.) kl. 8°. Later gaf hij in Indië nog twee vragenboekjes uit, nl. *Het Eenvoudig Onderwijs in de Chr. Godsdienst verkort*, volgens A. Brink. N. dr. Samarang (1844); gr. 8°; een en ander maal herdr. o.a. in 1847 en 1848; in het Maleisch en Nederduitsch (het eene op de rechter- en de vertaling daartegenover op de linkerbladzijden). - *Vragen en antwoorden over de Bijbelsche Geschiedenis*, *voor de Chr. Jeugd in N. Indië.* Samarang 185:. 8°. (J.A. van der Chys, *Catal. der Bibl. v.h. Bataviaasch Genootsch. v. Kunsten en Wetensch.* Bat. - 's-Grav. 1864, blz. 245).

Buitendien verscheen van hem in druk:

Prijsverhandeling, *ten betooge dat de gansche Natuur het bestaan bewijst van haren Maker.* In een studenten-vriendenkring, het gezelschap *Studiis Consecratum*, ingeleverd Leyd. 1815. (Een blad druks, waarvan slechts 30 afdrukken zijn genomen. Niet in den handel). - [C.P.L.] *Feestzang*, *bij de plechtige installatie der Universiteit te Leiden*, *op den zesden Nov. 1815.* Leyd. 1815, 8° (16 blz.) (Kon. Bibl.). - *Kerkelijke redevoering op den plegtigen Dank- en Bededag den 18 Junij 1817.* Zierikzee. 1817. 8°. (Kon. Bibl.). - *Dankrede na den Oogst*, uitgespr. den 22sten Aug. 1819. Zutphen. 1819. 8°. - [Anon.] *Leerrede over de Mij. v. Weldadigheid voor Nederlanders v. alle gezindheden.* Zierikzee. 1820. 8°. (ter aanbeveling v. gen. My.). - In. *Nieuwe Bijdr. ter bevord. v.d. kennis en verbetering v.d. eeredienst enz. bij de Protestantsche Christenen* (uitgeg. door H.W.C.A. Visser). Dl. II, blz. 145-166. - *Verhandeling over den invloed v.d. geest dezer tijden op de achting voor de Godsdienstleeraars onder de Protestanten.* Voorgelezen in de Ringvergad. te Brouwershaven.

Voorts verschillende bijdragen in het *Maandblad* en de *Lettervruchten* van het Departement der Mij. t. Nut v. 't Algem. te Sluis in Vlaanderen (1823-1830), o.a. *Eenige opmerkingen over de vorming v.h. menschelijk karakter* (Voorlezing). *Mndbl.* 1823 No. 1, 2, 3. - *Den Wel Eerw. Zeer gel. Heere J.P.P. Clinge*, *bij zijn vertrek als Godsdienstleeraar v.d. Herv. Gem. te Oostburg n. die v. Ruinen.* (Dichtregelen). Ald. 1823, no. 4. - *Aan een vriend*, *toen hij den ouderdom van vijftig jaren bereikt had.* In dichtmaat. *Lettervr.* 6e jrg. (1828), blz. 77-79. - *Gedachten over de zelfbeheersching.* Ald. (1828), blz. 161-171. - *Gerrit Verdooren van Asperen* (Vice-Admiraal in Kon. Ned. Dienst). In dichtmaat. Ald. 1829, blz. 78-80.

Aangezocht tot medewerking aan de *Belgische Muzen-almanak* bedankte hij hiervoor, wat vermoedelijk aanleiding gaf tot een vrij hatelijk artikel in het Belgische tijdschrift *De Argus*, No. 25 tegen bovengen. *Lettervruchten.*

Ook komen bijdragen van zijn hand voor in *De Vriend des Vaderlands*, uitgeg. vanwege de permanente Comm. der *Mij. v. Weldadigheid*. Jrg. 1827, blz. 68-70: *Vaderland en menschheid* (Gedicht). - Jrg. 1828, blz. 451, 452: *Over den schroom der armen om*

naar de Koloniën der Mij. v. Weldadigheid te worden opgezonden. - Jrg. 1833, blz. 341-352: *Een drietal brieven uit O.I. waarvan de tweede het verhaal eener belangrijke schipbreuk behelst.* (Vgl. hiervóór blz. 504). - Jrg. 1836, blz. 455-463: *Een tweetal brieven uit O.I.*

L i t t e r a t u u r : J.T. Bergman, *Hulde aan C.P. Lammers v. Toorenburg*, *in leven Herv. Pred.* In: *Godgel. Bijdr.* Jrg. 1867. 2e st., blz. 527-542. - v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. N.I. pred.*, blz. 253. - Dez., *De Herv. Kerk in Ned. O.I.*, blz. 397. - *Boekz.* 1829a, 833, 884 (verslag v. zijn bevestiging als O.-I. pred.). - *Tijdschr. Ter bevordering v. Chr. zin in N.I.* (red. Ds. A.A.T. Mounier). Jr. 1855. I, 3, blz. 326-328. - Nagtglas, *Levensber. v. Zeeuwen.* II, blz. 18, 19. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 875 (art. v. Dr. J. Herderschee; zeer onvolledig). - *Alb. Stud. L.-Bat*, k. 1222.

[Lammert Lammertsz.]

Lammertsz. (Lammert), omtrent wien geen biographische gegevens bekend zijn[1)], mengde zich in een pennestrijd tusschen den Waalschen predikant te Haarlem P. Bontemps (zie hiervóór: Dl. I, blz. 489, 490) en de Doopsgezinden, welke reeds tot de uitgave van verschillende pamfletten aanleiding had gegeven. Een dier pamfletten, van de hand van den bekenden Remonstrantschen predikant Paschier de Fijne, was getiteld: *Een Samenspraek tusschen twee Gereformeerde*; *Seer noodig voor alle Vredelievende Broeders der Gereformeerde Kerck*, *tot onderregtinge van een Boecxken genaamt*: *Naerder Ontdeckinge van de grove en schadelycke dwalinge der Mennistische Sect*, *enz. met de wederlegginge van de uytvluchten van Joost Hendriks*(zie over dezen Doopgezinden leeraar of vermaner hiervóór Dl. III, blz. 677-679). *Door Petr. Bontemps*, *Bed. des H. Euang. in de Fransche Tael.* Haarl. 1643. Deze *Samen-spraek*, waarin Bontemps het duchtig moest ontgelden, deed het strijdvuur weer opvlammen. Lammertsz gaf daarop een pamflet uit onder het opschrift: *Bril*, *waardoor men siet hoe schoon Joost Hendriksz de Blocksche Mennisten*, *die men Vlamingen noemt*, *met zijn Spongie* (titel van een geschrift van gen. Doopsgezinden leeraar of vermaner J.H.) *ghewasschen heeft.* Amst. 1644. kl. 8°.

Toen Paschier de Fijne hierop had geantwoord in zijn *Oog-water tot verlichtinge van die niet connen sien door dien donckeren Bril onlangs uitgegheven.* Amst. 1644 zette Lammertsz in dezelfde beeldspraak het debat voort in een werkje getiteld: *Spiegel waer in men siet verscheyden ongerymtheden*, *die aengewesen worden in het Oog-water*, *onlangs uitghegheven.* Amst. 1644. kl. 8°, waarop Paschier de Fijne van repliek diende in een *Buerlijcke Aenspraek aen Lammert Lammertsz*, *Bril- ende Spiegelmaecker. Dat is*: *Een korte aenteyckeninge op de gewaende 31 ongerijmtheden in het Oog-water aengewesen*, *vervat in seker Spiegelken.* Uitgeg. in den Jaere 1644. kl. 8°. (Zoowel dit geschift van Paschier de Fijne als zijn hierboven vermelde *Samen-spraek* zijn later ook opgenomen in de *Verzameling der Tractaaten v. Paschier de Fijne.* II. Amst. 1736, blz. 337-408).

1) ‘Als hij een Doopsgezinde is geweest, dan ontbreekt zijn naam op de naamlijst van Doopsgezinde Schrijvers.’ (Rogge, a.w. II, blz. 248[1].)

Litteratuur: *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 152, 153. - J. v. Vloten, *Paschier de Fijne*, blz. 337, 338. - *Arch. Ned. K.G.* II (1887), blz. 384. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* II, blz. 248, 249. - Boekenoogen, *Cat. Dpsgez. Bibl. Amst.* III, blz. 201, 202.

[Johan Lamoot]

Lamoot (Lamotius, Lamot, de la Motte, la Motthe) (Johan of **Jan)** is door de meeste schrijvers vereenzelvigd met Jan Lamoot, die, uit Roomsch-Katholieke ouders in Vlaanderen geboren, zich tegen 1550 bij de Reformatie had aangesloten, vervolgens de wijk had genomen naar Londen, waar hij van 1554 of 1555 tot 1566, en later nogmaals van 1569 vermoedelijk tot 1574 verblijf hield, en beide malen lid was van den kerkeraad der Nederduitsche vluchtelingengemeente. Daarna was hij gedurende enkele jaren predikant te IJselmonde, waar hij den 21en Nov. 1574 beroepen was; in 1578 verliet hij deze gemeente zonder verlof van de classis, om de gemeente van Kortrijk te dienen; in 1581 was hij predikant te Brugge, in 1585 preekte hij ook gedurende eenigen tijd te Ostende. Waarschijnlijk vóór 1592 zal hij overleden zijn. Geschriften van zijn hand zijn niet bekend. (Zie over hem bij Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 733-735, het art. van Dr. A.A. v. Schelven (met de daar opgegeven litteratuur). Hij is vermoedelijk de vader geweest van den hierboven eerstgenoemden *Johan* of *Jan Lamoot*, die misschien dezelfde is geweest, van wien in 1576 vermeld wordt dat hij te Londen op school was bij Mr. Christiaan de Ricke; dezelfde ook, die in 1582 en 1583 als een der alumni van de Nederlandsche vluchtelingengemeente te Londen studeerde aan de Doorluchtige (hooge)school te Gent[1)] waar hij tijdens het beleg der stad in 1584 de contubernaal was van Willem Baudartius (zie hiervóór, Dl. I, blz. 349-355), met wien hij later tegelijk nog korten tijd predikant te Kampen is geweest, en wiens huwelijk met Barbara Martens aldaar den 3en Oct. 1595 door hem is bevestigd.

Den 3en Juli 1588 liet hij zich inschrijven als student te Heidelberg en den 15en Nov. 1590 zond hij aan den kerkeraad der Londensche vluchtelingen gemeente de door hem ten besluite zijner academische studie verdedigde theses *de Deo et essentia ejus.* (Heidelb. 1590).

Den 1en Apr. 1591 verliet hij Heidelberg. Hij begaf zich toen naar Engeland, en vandaar straks naar Giessen-Nieuwkerk, waar de kerkeraad te Londen, die zijn opleiding had bekostigd, hem bij wijze van leening als predikant had afgestaan.

Hoewel IJselmonde, waar hij in denzelfden tijd ook beroepen was, om meer dan één reden hem sterker aantrok, verbond hij zich toch aan de gemeente van Giessen-Nieuwkerk, waar hij predikant was van Aug. 1592 totdat hij in het volgende jaar gehoor gaf aan een beroep naar 's Gravenzande, waar hij werkzaam bleef van 1593 tot 1595. Vandaar vertrok hij naar Kampen, waar den 16en Mei 1595 een beroep op hem was uitgebracht. Hier werd hem in 1596 opgedragen een Waalsche gemeente te organiseeren en voortaan in twee talen te preeken. Als predikant dezer gemeente werd hem een tractement van 150 gulden verzekerd. Voor de eerste maal woonde hij als afgevaardigde dezer Waalsche gemeente de Waalsche Synode te Amsterdam bij in 1598.

1) Is deze onderstelling juist, dan bestaat de waarschijnlijkheid dat ook hij geboren is in Vlaanderen, waar zijn vader kort na diens eerste terugkomst uit Engeland op 20 Sept. 1566 de overeenkomst met den magistraat van Iperen mede onderteekende, waarbij aan de Hervormden daar ter plaatse zekere vrijheden werden toegestaan. Lamoot Sr. zal vermoedelijk ook de daaropvolgende jaren, totdat hij zich in 1569 genoopt zag voor de tweede maal naar Londen uit te wijken, in Vlaanderen hebben doorgebracht.

Nadat reeds in 1598 door de vluchtelingengemeente te Colchester een vergeefsche poging was gedaan om hem aan zich te verbinden, bleef hij Kampen getrouw totdat hij gehoor gaf aan een beroeping naar 's Gravenhage d^{o} 6 Apr. 1604 op hem uitgebracht.

Den 22en Sept. d.a.v. werd hij aldaar bevestigd met de opdracht om niet alleen in de Nederduitsche, maar ook in de Waalsche gemeente te preeken. In laatstgen. nam hij de taak over van zijn ambtgenoot Joh. Wtenbogaert, die van 1591 tot in den zomer van 1604 geregeld op drie Zondagen van elke maand er ook in het Fransch had gepreekt, zonder daarna echter van zijn dienst geheel ontheven te zijn. Bij de *Statenresolutiën* van 29 Oct. en 2 Dec. 1604 werd Lamoots tractement voor beide gemeenten te 's Gravenhage, die hij bediende, vastgesteld zie: Scheltus, *Kerkel. Placaatboek.* II, blz. 166, 167). Het mocht hem evenwel niet gelukken de Waalsche gemeente te boeien, zoodat, wanneer hij in haar midden den dienst leidde, de kerk voor de helft ledig bleef. Hieruit laat zich verklaren, dat hij in 1610 of 1611 van dezen dienst afstand deed (E. Bourlier, *Notice historique sur l'Egl. Wall. de la Haye*, in: *Souvenir ou 3me centenaire de l'Egl. Wall. de la Haye* (1891), p. 25). Vervolgens diende hij alleen nog de Nederduitsche gemeente tot aan zijn overlijden den 9en Oct. 1627.

Nog geen jaar vóór zijn dood (18 Dec. 1626) ondernam hij met twee andere afgevaardigden van den kerkeraad te 's Gravenhage een reis naar Heusden, om aan Gisb. Voetius persoonlijk het op hem uitgebracht beroep naar die gemeente over te brengen.

Lamoot Jr. was wat betreft zijn leerstellige opvattingen met name van het stuk der praedestinatie contra-Remonstrantsch. Een strijdlustige figuur wat hij blijkbaar niet; meer d anvoor dogmatisch kerkelijke polemiek gevoelde hij voor het vertalen van exegetische Bijbelstudiën en van andere stichtelijke geschriften, die hij zoodoende voor velen van zijn landgenooten heeft toegankelijk gemaakt. Het verdient ook de aandacht, dat hij zich mede onderwierp aan de Statenresolutiën tot onderlinge verdraagzaamheid. Ten opzichte van het Kerkbewind was hij zeer meegaand.

Met Wtenbogaert en Hogerbeets begaf hij zich in 1617 naar het stadhuis te 's Gravenhage met de boodschap dat zij niet waren tegen de beroeping van een contra-Remonstrantsch predikant, mits deze een vreedzaam man was, die zich onder den kerkeraad wilde stellen.

Nadat kort daarop, den 9en Juli 1617 de Contra-Remonstranten hun intocht hadden gehouden in de Kloosterkerk ging Lamoot, hoewel hij in de publieke Kerk zijn predikbeurten bleef vervullen, ter Avondmaal in de Kloosterkerk.

Dat hij, anders dan zijn Haagsche ambtgenoot en geestverwant Rosaeus, den fellen tegenstander der Remonstrantschgezinden, toegefelijk van aard was, blijkt ook uit de volgende mededeeling van Wtenbogaert in een van diens brieven aan Hugo de Groot d. 13 Dec. 1625. Toen Rosaeus den kerkeraad had gewezen op de ‘mishandeling van de Staten met het zenden van schepen tegen Rochelle’, en er daarbij op had aangedrongen Rochelle ter hulp te komen met gelden uit de Diaconie, werden de predikanten, naar aanleiding van het ernstig beklag hierover door den gezant van Frankrijk bij de Staten kenbaar gemaakt, voor det Hof ontboden en gekapitteld. ‘Lamotte’, zoo voegt Wtenbogaert aan deze mededeeling toe, ‘viel door de mande’.

In zijn autobiographie, die hij niet voor uitgave bestemd had, en die pas na zijn dood het licht heeft gezien (*Leven*, *kerckel. bedien. en zedige verantw.*, blz. 259), geeft Wtenbogaert, die zich elders niet ongunstig over Lamotius uitlaat, niet hoog van dezen op. ‘Zijn lichtvaardigheid en ontuchtige mond, vooral wanneer hij te veel wijn gedronken heeft’, zoo schrijft hij ‘zijn bekend aan allen, die met hem hebben omgegaan’. De juistheid van deze woorden, door Wtenboagert blijkbaar

neergeschreven in een, overigens verklaarbare, bittere stemming, is niet boven twijfel verheven.

Het verdient de aandacht, dat hij Johan van Oldenbarnevelt in den nacht, waarin hem zijn terechtstelling werd aangezegd, vermaand en voorts hem bijgestaan heeft tot zijn sterfuur toe. (Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VII, blz. 67), in bijzonderheden beschreven in *N. Arch. K.G. inz. v. Ned. I* (1852), blz. 347-353, vgl. ook Brandt, *Ref.* IV, blz. 1081).

Dat hij in het kerkelijk leven aanzien genoot blijkt daaruit dat hij werd aangewezen als secundus-afgevaardigde van de Zuid-Hollandsche Synode naar de Nationale Synode te Dordrecht in 1618 en 19, en dat hem tezamen met Henricus Arnoldi in 1620 werd opgedragen een ‘ernstige waerschouwinge’ te ontwerpen, waarin de bezwaren, die in de Kerk bestonden tegen de geschiedbeschrijving van Emanuel van Meteren, bekend te maken, met weerlegging van de geconstateerde onjuistheden. Beiden volbrachten deze opdracht, waarna de Synode te 's Gravenhage in 1624 het besluit nam dat het door hen opgesteld overzicht aan de Staten zou worden aangeboden. Voor het tot stand komen van een historiographie der Gereformeerde Kerk hier te lande, welke na den val van de Remonstrantsche meerderheid in de Staten opnieuw aan de orde was gesteld, heeft ook deze poging niet het gewenscht resultaat opgeleverd.

Het behoeft niet als ‘waarschijnlijk’, maar mag als zeker worden aangenomen, dat de Nederlandsche vertaling van de Acta Synodi Nationalis, die in 1621 het licht zag, door Lamoot is geleverd, zooals blijkt uit de Resolutiën der Generale Staten van 15 Jan. 1621, waar dit uitdrukkelijk wordt verklaard. De titel luidt: *Acta Ofte Handelinghen Des Nationalen Synodi*, *Inden Name onses Heeren Jesu Christi Ghehouden door authoriteyt der.... Heeren Staten Generael des Vereenighden Nederlandts*, *Tot Dordrecht*, *Anno 1618 ende 1619....* Dordr. 1621. 4°. (Kon. Bibl.) Zie Knuttel, *Bibliogr. Kerkgesch.*, blz. 4, waar in de aanteekening de vertaler niet wordt genoemd.

Hij huwde in Sept. 1592 met Maryken van Hille, dochter van Cornelius van Hille, predikant te Rotterdam. Zij overleed vóór zijn vertrek uit Kampen naar 's Gravenhage, hem nalatende twee kinderen, over wie den 2en Febr. 1604 te Kampen twee mombers (voogden) werden aangesteld (*Bijdr. t.d. geschied. v. Overijssel*, uitgeg. door Mr. J.I. v. Doorninck en Mr. J. Nanninga Uitterdijk. 3e Dl. Zwolle 1876, blz. 130). Na haar dood hertrouwde hij met Catharijna de la Planca of Planke, die hem overleefde. In 1628 werden haar (met bijvoeging: voor de laatste maal!) door Burgemeesteren van 's Gravenhage uitgekeerd 75 ponden voor de presentatie van ‘seker boek’ door wijlen haar man uit het Engelsch vertaald. (*Nav.* XXIX, blz. 340).

Uit haar notarieel testament anno 1613 blijkt dat toentertijd uit haar huwelijk met Lamotius vier kinderen waren geboren. Het getal hunner kinderen, waarmede zij als weduwe achterbleef, is onbekend. Alleen staat vast dat na 1613 nog een zoon uit haar huwelijk geboren is, n.l. *Godefridus Lamotius.* Den 15en Mei 1632 toch zond zij een rekwest in, waarbij zij verzocht dat deze haar zoon mocht benoemd worden tot bursaal in het Statencollege te Leiden in de plaats van Willem de Laet, die toen nog als zoodanig geprivilegeerd was, welk verzoek werd ingewilligd. Deze Godefridus was 22 jaar oud, toen hij den 17en Mei 1639 (blijkbaar aan het eind van zijn academische jaren) als ‘Hagiensis’ werd ingeschreven in het album academicum te Leiden. Nog in hetzelfde jaar door de Leidsche classis toegelaten als proponent, is hij predikant geweest te Westzaandam (1641-'45), te Edam (1645-'47), te Rotterdam

(29 Sept. 1647-'56), te 's Gravenhage (7 Mei 1656 tot zijn overlijden den 16en Dec. 1674). Zóó ongaarne zag men te Rotterdam hem heengaan dat de Douairière Prinses van Oranje

bij een eigenhandig schrijven aan den Kerkeraad aldaar zijn ontslag verzocht. Van hem verscheen in druk: *Afscheid-predicatie*, *gedaen.... tot Sardam op zijn vertrek naar Edam*, *den 16. v. Hoymaand 1645.* Amst. 1645.

Een tijdlang was hij ordinaris gedeputeerde van de Particuliere Synode van Z.-Holland. Als praeses van de gedeputeerden ad autographa droeg hij mede zorg voor den druk der Post-Acta van de Nat. Synode te Dordrecht, waartoe de Staten-Generaal den 14en Juni 1668 verlof hadden gegeven (H.H. Kuyper, *Post-Acta*, blz. 75, 76).

Van dezen Godefridus Lamotius zijn evenmin als van zijn vader portretten bekend.

J. Lamotius heeft geen oorspronkelijke werken in druk uitgegeven: wèl tal van door hem meest uit het Engelsch vertaalde geschriften; hieronder vele van Wm Cowper, predikant te Perth, later bisschop van Galloway, welke volgens H.Q. Janssen t.a.p. in goeden stijl gesteld, een milden geest ademen in overeenstemming met ‘de min bekrompen begrippen der zestiende eeuw’. Behalve de reeds genoemde van de Acta der Nationale Synode te Dordrecht zagen de volgende vertalingen van zijn hand het licht:

Van Wm. Cowper: in de volgorde, waarin zij voorkomen in de foliant-uitgave, waarin zij later gebundeld zijn:

Drie Hemelsche Tractaten ofte uytlegginghe van het achtste Cap. des Briefs Pauli tot den Romeynen. I. Den hemel geopent. II. Den rechten wegh ter eeuwiger glorie. III. De verheerlickinge van een Christen. Te voren verschenen te Delft. 1623. - *Drie Hemelsche Tractaten aang. Christi Gheslacht Register*, *doop*, *camp met den duyvel.* Tevoren verschenen te Amsterdam. 1618. 8°. - *Christelicke Meditatien*, *dienende tot onderwysinghe ende vertroostinghe. - Een spieghel der barmhertigheydt ofte bekeeringhe des overdadighen soons.... gheleerdelijck verclaert*, *vol.... vertroostinghe voor alle boetveerdighe sondaers* (Lc. 15). Tevoren verschenen Delft. 1618. 8°. (Rogge, *Cat. v. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II, Afd. I, blz. 149). - *De lof der lydsaemheydt wesende een Tractaet vol liefflicker vertroostinghe voor de bedruckten. - Een Tractaat vande Hemelsche wooninghe. Tot troost der bedruckten.* (Vgl. voor dit en het voorafg. geschr. Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VII, blz. 67). - *Een Fonteyne Der Vertroostinghe*, *seer troostelyck den ghenen*, *die de lieflycke vriendelyckheydt Jesu Christi begheren.* Te voren verschenen z. pl. en j. - *Een Verachtinghe des doodts. Daer in benevens verscheyden Hemelsche onderwysinghe tot een Godtlick leven*, *wij sterke en notabele vertroostinghe hebben om ons in den doodt op te houden. Midtsgaders een seer Troostelycke t'Samensprekinge tusschen den Heere ende de geloovige siele.* Mt. 11.28. Te voren verschenen: Amst. 1620. 8°. - *Pathmos ofte Een uyt-legginghe op de Openbaringe Johannis*, *af-ghedeelt in drie onderscheydene Prophecyen. De eerste Prophecye*, *vervat in 't vierde*, *vijfde*, *ses te en sevende capittelen.* Te voren verschenen te Delft. 1621. 4°. Deze vertaling is door Lamotius ‘toegeëigend’ aan de Heeren van de Reken-kamer des Generaliteyts der Vereenighde Ned. Provintiën’ in d° 29 Juli 1621 ‘tot een teyken van danckbaerheyd voor verscheydene faveuren aan my bewesen’. (*Nav.* IX, blz. 19). - *De triumphe eens Christens. Inhoudende een uytnemende en goddelyck Tractaet Van de worstelinghe Iacobs met God.* Te voren afzonderl. verschenen met bijvoeging van nog twee tractaten, n.l. *Fonteyne der*

Vertroostinghe (zie boven) en *Een bereydinge tot des Heeren nieu Pascha*; *Vol. v. lieflijcke vertroostingen*, *den genen*, *die de troostelycke vriendelyckheit Jesu Christi begheeren ende seer noodich den ghenen*, *die in hare conscientien ontstelt zijn.* Amst. 1621: 8° (zie beneden). - *Goede tydinghe vvt Canaan*, *Vol hemelsche vertroostinge voor alle die in lichaem ofte*

ziele ghequelt zijn. Met een preuve van ware bekeeringhe voor soodanighe. Te voren verschenen te Delft 1618. 8°. - *Een heylige A.B.C. voor Syons scholieren. Vol geestelycke onderwysinghe ende Hemelsche vertroostingen*, *om haer te leyden ende aen te maenen*, *in haeren voordtganghe tot het nieuwe Jeruzalem.* Te voren verschenen in 1616. (Vgl. *Nav.* XXIX, blz. 335). - *Twee Sermonen*, *Gepredickt in Schotlandt*, *voor de Kon. Majesteyt. De Inkomste v. Syne Maj. Het Vertrek v. Syne Maj. - Sevendaegsche Conferentie tusschen Een catholyck Christen*, *ende een Roomsch Catholyck nopende sekere verschillen der Religie.* Te voren verschenen te Amst. 1618. 8°; ald. 1620. 8° (Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VII, blz. 23). - *Anatomie*, *D.i. D'ontledinghe eens christen-mensches*, *daer in claerlick wordt aenghewesen*, *uyt Godes Woordt*, *hoedanigh een Christen is in allen zyn ommeganck*, *beyde inwendigh ende uythwendigh. Vol van Hemelsche onderwysinghe*, *door oeffeninghe van welcke wy in 't toecomende leven moghen aenschouwen onsen Schepper in zijne heerlickheyt*, *ende onsen Verlosser t'zyner rechter handt.* 2 Cor. 5.17. Te voren verschenen te Delft. 1612 8°. - *Een voorbereydinge tot het nieuwe Pascha. Seer profytelick om gebruyckt ende ghelesen te worden allen den geenen die gheroepen zijn tot de heylige Tafel onses Heeren.* Proverb. vs. 9. vs. 5. Tevoren verschenen z. pl. en j.
Alle hier genoemde door J. Lamotius vertaalde geschriften van Cowper zijn later, meest onder verkorte, soms ook eenigszins gewijzigde opschriften, in één bundel uitgegeven onder den titel: *Opera omnia*, *d.i. Alle Theologische Werken Des Eerw. en welghel. Mr. Wilh. Couperi.... vervattende verscheydene*, *uytgelesene*, *leersame ende troostelycke Tractaten*, *ende fondamentele uyt-legghinghe*, *van eenighe plaetsen des O. en des N. Testaments.* Van den Autheur selfs ghedaen in de Eng. tale, ende in onse Nederd. sprake ghetrouwelyck overgheset. Met twee Registers, een v.d. Schriftuerplaetsen, die hier inne werden gheciteert ende uytghelegt. Het tweede van de voornaemste saken, die hier in verhandelt werden. Arnhem. 1623. fol. (993 pag.) (U. Bibl. Amst.). Een latere uitgave verscheen te Amsterdam in 1650, en nog een ald. in 1656, naar de nieuwe Bijbel-overzetting, door Wilh. Hatzveld, pred. te Breukelen. Hierin is ook opgenomen het door Lamotius vertaalde geschrift van Cowper: *Phosphorus ofte Een treffelyck en stichtelijck Sermoon Ghepredickt den 6 Aug. 1615.* 's Grav, 1627. (Vgl. *Nav.* XXIX, blz. 340).

Van Dan. Dy(c)ke (Dyck), Engelsch predikant:
De verborgentheyt van Selfs-bedrieglickheydt ofte een tractaet ende ontdeckinghe van de Bedrieghlickheyd v. 's menschen herte.... Een tractaet weerd en in alle manieren profytigh ghelesen en in 't werck ghestelt te worden, Delf. 1619. 4°. Door den schr. opgedr. aan Lucia Gravin v. Radford; door den vertaler aan den President en de Raden van den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en Westfriesland (U. Bibl. Amst.) (Rogge, t.a.p.); Utr. 1642. 4° (U. Bibl. Amst.); 7e dr. Dordr. 1657. - *Michaël ende de Draecke*; *ofte Christus getempteert ende de Sathan over-wonnen* Hebr. 2 vs. 8 Amst. 1626. 4° (U. Bibl. Amst.) (Knuttel, *Cat. v. Pamfl.* I, No. 3722; vgl. *Nav.* IX, blz. 79). - *Een Tractaet van de bekeeringe*, By een gestelt Inde Eng. spraecke.... *Weerdt om* [sic!] *lesen*, *maar*

noodiger in 't werck gestelt. Mt. 3 vs. 2. Delf. 1626. 4°. Amst. 1648°. De laatste ed. gecorrig. en verbet. na de nieuwe Translatie des Bijbels door M.G.H. Amst. 1648° (U. Bibl. Amst.).

Van Paulus Bayne, predikant te Cambridge: *De geestelicke wapenen*, *waermede een Christen gerustet zijnde*, *staende kan blijven in den boosen dagh*, *ende in den tijt der beproevinge*, *ende alle vierige pijlen des boosen uytblusschen.* 's Grav. 1624. 8°. Vooraf

een brief v.d. vertaler aan den Raad v. State. (Rogge, t.a.p.,; *Nav.* XXIX, blz. 337). - *Een Verklaringhe over het eerste Capittel v.d. Send Brief v.d. Apostel Paulus*, *tot den Ephesiën.* 's-Grav. 1628. 12°. Phil. 2.13.14, 2e dr. Amst. 1658 (U. Bibl. Amst.). Deze vertaling is in 1628 door 'de weduwe en de kinderen van Joh. Lamotius s^{al}'. opgedragen aan Gecommitteerde Raden der Staten van Holland.

Van Th. Howes: *Versekeringhe der salicheyt.* 1618. - Van J. Abrenethy: *De Christelicke Lafementspuyt voor verstopte siele.* (1620). - *Een Christelick ende Goddelick Tractaet. Inhoudende de Medicine der siele*, *Waer in 1. De sieckte der Ziele wyt-loopigh beschreven. 2. De gequetste Faculteyten kortelick aangeroert. 3. De oorsaken dienstelick gestelt. 4. De teykenen ende Symptomata bysonderlick ghespecificeert.* 5. *De voorseggingen van den uyt-ganck ende gestaltenisse klaerlick aenghewesen.* 6. *En de Remedien ordentlick voorgeschreven worden. Seer noodigh den genen*, *die in hare conscientie ontrust zijn.* Amst. 1648. 8° (U. Bibl. Amst.) De 1e dr. heeft nog bij Lamotius' leven het licht gezien, vermoedelijk in 1623, in welk jaar hem door den magistraat van 's Gravenhage de somma van 40 ponden werd toegevoegd voor eenige exemplaren voor de presentatie van eenige exemplaren van dit geschrift. (*Nav.* XXIX, blz. 337).

Van Johannes Springt, Dien. des H. Evang. in Thornbury (Gloucester): *Articulen dienende om te bewysen het noodich gebruyck vanden Christelicken Rust-dagh oft Dagh des Heeren*, *ende Dat des elve ons in het Woordt des Heeren geboden is te onderhouden... vertrouwelyck verduytsch* [sic!] door een Leeraer der Waerheyt. Tot dienste v.d. Kercke Gods in de Gereformeerde Nederlanden. 's Grav. 1625. 8° (U. Bibl. Amst.)

Van N. Bifeild, predikant te Isleworth (Graafsch. Middlesex): *Een Formulier der gesonde woorden*, *D.i. Der Fondamentele Waerheden noodig gelooft te zijn ter Zaligheyt*, *met hare Schriftuerlycke bevestingen* [sic!] *ende veelerhande nutticheden. Een ontwerp seer begeert*, *ende sonderlinghe voor alderley Christenen....* in Nederd. vert. d. I. Lamotium.... van nieuws oversien, ende alle de Schriftuer-plaetsen na de nieuwe overzettinge des Bybels verbetert. 2 Tim. 1:13. Amst. 1651. 8°; ald. 1657. 8° (U. Bibl. Amst.) (Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VII, blz. 90).

Van I. Dod en R. Cleaver:

Thien Sermonen, *dienende voorn. tot voorbereydinghe om des Heeren Avontmaal waerdelyck te moghen ontfanghen...* Uit het Eng. 's Grav. 1614. 4°; ald. 1627. 4° (U. Bibl. Amst.).

Van S. Goulart, predikant te Genève:

Schat-camer der wonderbare ende gedencweerdige Historien onses tijts, *uit velerley autheuren memorien ende advysen enz. t' samen gebracht ende int François uitghegheven: Ende nu int Nederd. overgheset....* Tweede deel. Wel de helft in desen laatsten dr. verbet. ende vermeerd. Delf 1614. 8° (Bibl. N Lett.).

Van Philippus Camerarius, rechtsgeleerde en raadsheer der Keizerlijke stad Nürnberg: *Historische betrachtinge.* Eerste dl. Vermoedelijk uitgeg. in 1617, in welk jaar aan Lamotius namens den magistraat van 's Gravenhage de somma van 50 ponden werd betaald voor de presentatie van dit boek. (*Nav.* XXIX, blz. 336, zie ook Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VII, blz. 6).

Van Mr. Beyma ‘gewesene rector van de groote schoole’ te 's Gravenhage: *Uitlegginge van het Hooge Lyet Salomons.* De volledige titel ontbreekt; de bovenstaande is ontleend aan de Thesauriersrekeningen der stad 's Gravenhage, volgens

welke in 1619 aan Lamotius door den magistraat aldaar toegekend is de somma van 60 ponden voor de dedicatie en de presentatie van het hier vermelde boek (*Nav.* XXIX, blz. 337).

Voorts gaf hij nog in het licht:

Een Verklaringhe op de Klaechlieden Ieremiae. Met verscheyden leeringen getrocken somtijts uit een geheel vers in 't generael ofte uyt de Coherentie van den Text; *ende somtijts uyt de particuliere woorden van dien*; *oock de redenen en de nutticheden van elcke leere seer kort ende bondich daer by ghestelt.* Uit de Engelsche spraecke in de Nederlandtsche vertaelt. Ierem. 13.22. 's Graven-Hage. 1623. 8° (Kon. Bibl. - *Cat. Bibl. Thierry* ald., blz. 16).

Den Stercken Helper. Uit het Eng. overgeset. Deze naar alle waarschijnlijkheid onvolledige titel is ontleend aan de Thesauriersrekeningen der stad 's Gravenhage van 1615, in welk jaar door den magistraat aldaar is toegekend de somma van 12 ponden voor de presentatie van eenige exemplaren van bovenbedoeld boek, aan voornoemden magistraat gedediceerd (*Nav.* XXIX, blz. 335; zie ook *Nav.* XXV, blz. 604 en Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VI, blz. 380).

Proffitelicken Coop. Uit het Eng. overgeset. Deze blijkbaar verkorte titel is ontleend aan de Thesauriersrekeningen der stad 's Gravenhage, volgens welke in 1626 door Burgemeesteren aldaar aan Lamotius de somma van 36 ponden vereerd is voor de presentatie van bovenbedoeld boekje. (*Nav.* XXIX, blz. 340).

L i t t e r a t u u r: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 736, 737 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* II, blz. 148. - Brandt, *Hist. d. Ref.* II (reg.). -Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 893, 894. - Rogge, *Wtenbogaert* I, blz. 232, 234; II, blz. 290, 380, 465*n*. - Dez., *Brieven en onuitgeg. stukken v. Joh. Wtenbogaert verzam. en m. aanteek. uitgeg.* II. 1, blz. 189; II. 2, blz. 143. - Trigland, *Kerck. Gesch.* (ed. 1650), blz. 884. - H.Q. Janssen, *Kerkherv. Vlaand.* I, blz. 121, 275, 276. - Paul Frédéricq, *L'enseignement public des Calvinistes à Gand.* In: *Travaux du cours pratique d'hist. nationale* 1re fasc. (Gand-La Haye. 1883), p. 98, 99. - *Kron. Hist. Gen.* 1849, blz. 225-249. - *Bijdr. en Meded. v.h. Hist. Gen.* XII (1889), blz. 182 v.v. - *Bullet. Egl. Wall.* III, p. 51, 218; N. Sér. II (1899), p. 332-340 (art. v. H. Tollin: *Les pasteurs de la Motte*). - *Livre synodal contenant les art. résolus dans les Synodes des Egl. Wall. des Pays-Bas* I (1896) (reg. i.v. *La Motte*). - Reitsma en v. Veen. *Acta* III (reg.). - Knuttel, *Acta* (reg.). - H.H. Kuyper, *Post-Acta*, blz. 51. - Glasius, *Gesch. Nat. Syn. 1618*, '*19.* I, blz. 231; II, blz. 291n - Wagenaar, *Van strijd en overwinn. Syn. 1618*, '*19* (reg.). - Wyminga, *Hommius* (reg.). - Posthumus Meyjes, *Kerkel. 's-Grav. in vroeger eeuw.* ('s Grav. 1918), blz. 8, 35, 102. - Duker, *Voetius* I (alg. reg.).

[Frederik Adolf Lampe]

Lampe (Frederik Adolf) werd den 18den of 19den Februari 1683 te Detmold in het graafschap Lippe geboren. De juiste datum is niet bekend; zelfs Lampe's moeder wist dezen niet, doch wel is zeker, dat hij op den 19den Februari is gedoopt. Zijn voorouders behoorden tot een aanzienlijk, kerkelijk geslacht in Bremen. Zijn vader,

Hendrik Lampe, was achtereenvolgens predikant te Detmold en te Frankfort aan den Main, en stierf als tweede hofprediker van den koning van Pruisen in 1690 te Koningsbergen. Zijn moeder, Elisabeth Christina, was een dochter van Jakob Zeller, welke uit Zwitserland geboortig en generaal superintendent te Detmold was; deze

heeft de kerkorde van Lippe opgesteld (1684). Toen Lampe dus reeds jong zijn vader had moeten verliezen, verhuisde zijn moeder met hem naar Bremen, opdat hij daar de Latijnsche school zou kunnen bezoeken. In deze stad, de 'herberg Gods', kwam hij onder piëtistischen invloed: zijn moeders vader was een persoonlijke vriend van Lodenstein en een van zijn leermeesters, Carl von Hase, was een leerling van Theodorus Untereyck. Hij genoot hier voorts onderwijs van Diderik Sagittarius, Johannes Tilingius, Nicolaas Gurtler en Hieronymus Wilhelm Snabelius.

In 1702 vertrok hij ter voltooiing van zijn studiën naar de hoogeschool te Franeker, waar hij gedurende een jaar onderricht ontving van Johannes van der Waeyen, Campegius Vitringa Sr., Herman Alexander Roëll, Henri Philipp de Hautecour en Jacob Renferd. De invloed van den exegeet Vitringa, die de foederaaltheologie van Coccejus had verbonden met de praxis pietatis van Voetius, is voor hem van beteekenis geweest, evenals ook de kennismaking met de Labadisten te Wiewerd en met den chiliast David Flud van Giffen, die op een echt-Christelijk leven den nadruk legde. In deze sfeer, waar het Labadisme, hoewel nog niet in antikerkelijken zin, zich deed gelden, kwam Lampe onder grooten geestelijken strijd tot bekeering. Van zijn hoogachting voor prof. Roëll getuigde het Latijnsche vers, dat Lampe aan diens verklaring van den brief aan de Efeziërs deed voorafgaan.

Na een jaar in Franeker te hebben gestudeerd, vertrok hij in 1703 om predikant te worden te Weeze bij Kleef, waar hij drie jaren heeft gearbeid. In 1706 werd hij als predikant te Duisburg beroepen, waar de gemeente wereldsgezind was, de kerkelijke tucht was verslapt en labadistische conventikelen tierden. Door 'het Woord recht te snijden' en door getrouw huisbezoek bracht hij de gemeente tot leven en kon hij, toen hij in 1709 naar de St. Stephanikerk van Bremen werd beroepen, op een gezegenden arbeidstijd terugzien. In Bremen, waar hij op den 10den Nov. 1709 een intreeprediking hield over 2 Cor. 3:5 en 6, waren de toestanden, zooals hij die bij zijn komst in Duisburg had aangetroffen, zoodat hij hier van voren af aan kon beginnen. Hoe had hij gehoopt steun te vinden bij Peter Friedrich Detry, met wien hij in Duisburg zeer nauw bevriend was geweest en die een jaar na Lampe, in 1710, aan de St. Martinikerk in Bremen werd beroepen! Hij werd echter teleurgesteld: Detry kwam onder invloed van den om zijn dweperij afgezetten Lutherschen predikant Römeling, betrok Lampe in zijn zaak en viel dezen zelfs in een fel geschrift aan.

Na voor een professoraat aan de Koninklijke Pruisische Academie te Frankfort aan den Oder te hebben bedankt werd Lampe in 1720 hoogleeraar te Utrecht als opvolger van Franciscus Burman Jr. De nieuwe professor, zelfs met Hebreeuwsche liederen blijde begroet, begon zijn colleges in dogmatiek met een inaugureele oratie over *de Opperste Wijsheid* en hield, daar hij te zamen met Hieronymus van Alphen des Zondags om de 14 dagen in den Dom en de St. Janskerk preeken moest, zijn eerste preek over Zach. 8:21.

In 1726 stelde de vroedschap hem tot rector magnificus en hoogleeraar in de kerkelijke geschiedenis aan en werd zijn jaarwedde verhoogd. Hij hield hierbij een inaugureele oratie, getiteld: *De memoria sanctorum per studium ecclesiasticum pie et prudenter excolenda.* Toen hij evenwel het volgende jaar (1727) in de plaats van Godefridus Jungst tot predikant van St. Ansgar, hoogleeraar aan de Doorluchtige School en alterneerend rector te Bremen werd benoemd, kon Utrecht hem niet houden. Wel trachtten Curatoren der Utrechtsche hoogeschool door nieuwe aanbiedingen hem te

bewegen te blijven, doch vergeefs. Den 29sten Juni 1727 preekte hij afscheid met een predikatie over Filipp. 1:27.

In geloof kwam Lampe andermaal naar Bremen, hoewel hij de moeilijkheden wel zag. In zijn intreepreek zeide hij althans: 'Zal Jezus mijn schuts en mijn hulp zijn, dan behoef ik geen knecht van menschen te zijn. Wil ik Zijn genade verwerven en bewaren, dan moet ik de gunst van en de vrees voor alle menschen op zijde zetten'. Hij slaagde erin te Bremen het biechtgeld, dat hij zondegeld noemde, af te schaffen en het te vervangen door een kas voor vrijwillige bijdragen, waaruit de predikanten werden schadeloos gesteld.

Zijn inaugureele oratie handelde *De Urim et Thummim*; zijn onderwijs was zeer gezocht: op den katheder oefende hij veel invloed en vele studenten kwamen naar Bremen om hem te hooren.

Den 6den Dec. 1729 kreeg hij plotseling een bloedspuwing, nadat hij juist een voordracht had gehouden en een huisbezoek had afgelegd. Twee dagen later, den 8sten Dec. 1729, stierf hij reeds, nog slechts 47 jaar oud.

Kort voor zijn dood, in 1728, was hij nog in een polemiek gewikkeld met den Rotterdamschen predikant Jacobus Fruijtier, 'den roervink', die hem van de dwalingen van Roëll beschuldigde. Toen nl. Lampe in zijn *verklaring van het Evangelie van Johannes*[1] bij de uitlegging van Joh. 5:26 en 15:26 had gezegd, dat de leeringen van de generatie des Zoons en den uitgang des Heiligen Geestes geen genoegzamen steun in de H. Schrift vonden en dat een mededeeling van het goddelijk Wezen aan den Zoon een onvolmaaktheid in God veronderstelde, wat tot Socinianisme of driegodendom leiden kon, viel Fruijtier hem in een tweetal geschriften[2] aan met te zeggen, dat de generatie des Zoons eeuwig, natuurlijk en onbegrijpelijk was en dat aan den Heiligen Geest insgelijks van eeuwigheid het goddelijk Wezen door den Vader en den Zoon door ademing was medegedeeld. In antwoord hierop verdedigde Lampe zich met een scherp gesteld tegenschrift: *Redenen waarom op een naam-roovend geschrift van eenen onverstandigen Rotterdamsen yveraar*, *niet breedvoerig geantwoord word* (Amst. 1728), waarin de schrijver zich van Roëllisme poogde te zuiveren en hij Fruijtier half-ariaansch noemde. Het woord was nu weer aan Fruijtier, van wiens hand in 1729 '*Aanmerkingen*' enz.[3] verschenen met 12 vragen aan Lampe, uit het antwoord waarop zou blijken, of deze al dan niet rechtzinnig was. Daar de dood hem overviel, bleef dit antwoord uit, al kende men Lampe's gevoelen ten aanzien van de leer des Heiligen Geestes uit zijn *Disputationes theologicae* wel.

Toen nu Fruytier in zijn nog scherper: *Vervolg van de Aanmerkingen*, Lampe van driegodendom verdacht en hem een ondermijner van de leer der Hervormden en een lasteraar noemde en hierin door Nicolaas Holtius, predikant te Koudekerk, en Antonius Driessen, hoogleeraar te Groningen, werd bijgestaan, nam Jacobus Odé, professor te Utrecht, het voor den overledene op. Aan den twist kwam in 1733 vanzelf een einde.

1) *Commentarius analytico-exegeticus tam literalis quam realis Evangelii secundum Joannem quo non tantum singulis vocibus ac phrasibus lux affunditur veritatesque in iis latentes eruntur atque vindicantur*, *sed etiam ordo ac scopus omnium et singularum partium ejus accurate ostenditur* (Amst. 1724-1726, 3 deelen).
2) Zie de titels in dit *Biographisch Woordenboek*, III blz. 142 (artikel over Fruytier).
3) Titel in dit *Biographisch Woordenboek*, III blz. 142.

Lampe heeft zeer veel geschreven; een uitvoerige lijst van zijn geschriften gaf zijn

biograaf Otto Thelemann[1]. Vele hiervan zijn in het Nederlandsch vertaald en herhaaldelijk uitgegeven[2].

Het dogmatisch hoofdwerk van Lampe is bijbelsch van opzet en draagt in de Nederlandsche uitgave tot titel: *De verborgentheit van het genaade-verbondt*, *ter eeren van den grooten verbonds-Godt*, *en tot stichtinge van alle heylbegeerige zielen geopent* (Amst. 1718). De eerste band is de belangrijkste: de schrijver behandelt hierin de natuur van het genadeverbond, zooals Coccejus dit deed, maakt onderscheid tusschen werkverbond en genadeverbond en noemt de wederkeerige verhouding tusschen God en den mensch slechts in oneigenlijken zin een verbond, omdat zij een inzetting en een testament is, dat God zelf vervult. Hij prijst de voorzienigheid Gods, die, nadat er vele voorloopers waren geweest, aan den 'grooten Apollos, Johannes Coccejus' in de verbondsgedachte den sleutel heeft gegeven 'om de geheimenissen in de schatkist van het Woord te vinden'. In de volgende banden teekent hij historisch de Kerk Gods onder de drie 'huishoudingen van het genadeverbond', nl. onder de belofte (band 2), de Wet (band 3 en 4) en het Evangelie (band 5 en 6), waarbij hij zich aan de foederaaltheologie van Fr. Burmann aansluit. Bij dit alles verbindt hij theorie en praktijk, daar het nut voor het Christelijke leven hem voor oogen staat. Hierbij bedient hij zich van de 'tale Kanaäns'. Behalve in de leer der triniteit werd hij ook om zijn chiliasme verdacht; van een apokatastasis wilde hij evenwel niet weten[3].

Gottlob Schrenk wijst in zijn voortreffelijk boek[4] op het feit, dat dit pietisme van de tweede generatie zich in vele opzichten van dat van Coccejus onderscheidt: er is een uitvoerige ascese; het verbondsgoed wordt subjectief verinnerlijkt; er zijn trappen in de heiliging; de uitvoerige schildering der uiteindelijke heerlijkheid; rijk gebruikmaken van typologie; het getal zeven der volkomenheid; het duizendjarig rijk.

Zeer belangrijk was Lampe's leer der heilsorde. Het gaat hem om het innerlijk leven van den enkeling en om het komen tot een persoonlijke beslissing. Hij kent 7 goederen of trappen van het genadeverbond tusschen God en de ziel: de krachtige roeping, het geloof, de wedergeboorte, de rechtvaardiging, de heiliging, de verzegeling en de verheerlijking[5]. Hiernaast komt nog de schakeering van het zwakke of sterke geloof; in een wonderlijk lied teekent hij de trappen van zijn eigen redding[6]. Calvinistisch legde hij den nadruk op Gods absolute genade: den mensch komt bij de bekeering geen aandeel hierin toe. Dit pietisme was nog kerkelijk, antiseparatistisch. Hij zeide: 'Onder allen, die zich van de kerk hebben afgezonderd, zijn geene dichter bij de waarheid gebleven dan zij (de Labadisten). En toch hebben zij moeten ervaren, dat hun raad niet van den Heere is geweest'[7]. Hun fout was, dat zij hun gemeenschap voor de alleen ware kerk hielden en de sacramenten aan de

1) O. Thelemann, *F.A. Lampe*, S. 386-390. Dit boek is aanwezig in de universiteitsbibliotheek te Groningen.
2) Vele zijn o.a. aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en de Universiteitsbibliotheek te Leiden.
3) Herzog-Hauck, *Realencyklopädie*, XI S. 233-236.
4) G. Schrenk, *Gottesreich und Bund*, S. 303-305.
5) Uitvoerige citaten in O. Thelemann, *F.A. Lampe*, S. 186-331.
6) *Geestelijke Gezangen*, XXI, Lof van den Heere Jezus, met 36 coupletten.
7) *Genadeverbond*, Deel 4, Bd. 1, Hst. 12.

wedergeborenen wilden geven. Hoewel hij aan de geloovigen om zich van hun wedergeboorte ten volle bewust te worden den raad gaf de gezelschappen der kinderen Gods op te zoeken, kwam Lam-

pe er nog niet toe om in de kerk het organisme van het instituut los te maken, omdat hij nog waarschuwde tegen het oordeelen over anderer genadestaat en er op wees, dat huichelaars zich bij de gezelschappen aansloten om daardoor zichzelf en anderen wijs te maken, dat zij wedergeboren waren[1].

De opvattingen van Lampe inzake het geloof zijn door Ypeij uitstekend getypeerd[2]; tegenover Theod. van Thuynen, predikant te Dockum, verdedigde hij met Franciscus Gomarus en Antonius Driessen, dat het wezen des geloofs bestaat in het hongeren en dorsten naar de gerechtigheid van Christus, dus in het toevluchtnemend vertrouwen. Het vertrouwen, dat men vergeving der zonden ontvangen heeft, was volgens hem ook vrucht en gevolg, niet het wezen van het zaligmakend geloof[3]. Wel gaf hij toe, dat de Protestantsche godgeleerden der 16de eeuw meerendeels de fiducia het wezen des geloofs hadden genoemd, maar dit kwam volgens hem, omdat ze er zich nog niet zoo goed rekenschap van hadden gegeven. Beschermend zeide hij van Calvijn: Calvino quidem pro modulo seculi sui condonari poterat, quod minus accurate in hac causa loqueretur[4].

In de prediking volgde op een grondige, coccejaansch-typologische Schriftverklaring de toepassing op de verschillende groepen van toehoorders: de onwetenden, de onboetvaardigen, de burgerlijke Christenen, de overtuigde zielen en de geloovige zielen. Daar hij en de zijnen zich in onderscheid van de Leidsche Coccejanen minder van formuliergebeden bedienden, kregen zij de naam van 'half-voetiaansche talmers en temers', 'coccejaansche mystieken'. Dat de laatste naam niet ten onrechte werd gegeven, blijkt wel uit preeken over het Hooglied, die handelen over *de geestelijke bouwing der koetse van den Hemelschen Salomo en de hoogste kostelijkheid en de aangenaamste beminnenswaardigheid der liejde-koetse Christi*[5].

Naar Lampe meende, bestond de zonde tegen den Heiligen Geest in de lasteringen van de Farizeeërs tegen Christus; zijn ethiek definieerde hij echt-coccejaansch als: doctrina de iis, quae agenda sunt homini, potissimum regenito, secundum legem Evangelii, ut summum bonum in communione cum Deo possideat, terwijl hij zijn psychologie aan Descartes heeft ontleend[6].

Naast Neander en Tersteegen moet hij als dichter worden genoemd, gevoelig, vol fantasie en met vele bijbelsche beelden. Bekend zijn: O Fels des Heils; Mein Leben ist ein Pilgrimstand; Mein Fels hat überwunden, e.a.

De volgelingen van Lampe heetten Lampeanen of lieden van den ernst en op het einde der 18de eeuw heette een deftige, zwaarmoedige dame 'een strikte, zuivere, lampiaansche matrone'[7].

Den 17den Jan. 1717 is Lampe gehuwd met Maria Sophie Eleonore von Diemar; zij was een dochter van George Sebastiaan von Diemar, vrijheer van Waldorff en Waraugen, en had in Bremen voor haar lijden naar lichaam en ziel genezing gezocht.

1) J.C. Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis*, blz. 120, 121.
2) Ypeij en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III blz. 316-319, Aant. blz. 151-153; G.J. Vos Azn., *Geschiedenis Vad. K.*, blz. 271, 272.
3) G.P. van Itterzon, *Franciscus Gomarus*, blz. 323, 324.
4) J.C. Kromsigt, *Wilhelmus Schortinghuis*, blz. 86, aant. 2.
5) G.J. Vos Azn, *Geschiedenis Vad. K.*, blz. 272.
6) W. Geesink, *Gereformeerde Ethiek*, I blz. 218, II blz. 495, 496.
7) Nl. in *Willem Leevend* van Wolff en Deken, VI, 66.

Deze vrouw en drie dochters hebben Lampe overleefd; een zoon en een dochter waren reeds voor hem heengegaan.

Zijn geschilderd portret door J.G. Colasius bevindt zich in de universiteit van Utrecht; gegraveerde portretten bestaan van H. Pothoven en C. Fritsch. Ook J.M. Berningeroth en Sysang moeten in dit verband worden genoemd[1].

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.*, i.v. - *Archief v. Kerk. Gesch.* VIII (1837), blz. 419 v. - H. Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek*, reg. - *Boekz.* 1704, 1716-1731, 1734-1746, 1748, 1750, 1751, 1753-1755, 1757-1774, 1776-1780, 1785 1790, 1792, 1805, 1846. - Bronsveld, *De Ev. Gez.*, blz. 246, 247. - Burmanni *Traj. erud.* pag. 167 sq. - *Cat. van boeken in Noord-Nederl.* II, Godgeleerdheid, 's-Gravenhage. 1911, kol. 1, 123. - *Chr. Encyclopaedie.* III i.v. - J.A. Cramer, *De theol. faculteit te Utrecht in de 18de en het begin der 19de eeuw*, reg. - v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I. k. 488. - G. Drage, *Henochs seliger Ausgang.... Nebst einer Lebensbeschreibung.... Lampe's* Bremen. 1741. - K. Dijk, *Het rijk der duizend jaren*, blz. 67. - W. Geesink, *Gereformeerde Ethiek.* Kampen. 1931, reg. - B. Glasius, *Gesch. der Chr. kerk en godsd. in Ned. na de hervorming*, II blz. 191-193, 208-213. - Dez., *Godg. Ned.* II, blz. 340-344. - M. Goebel, *Gesch. des christl. Lebens in der rheinisch-westph. evang. Kirche*, II S. 398-435. - H. Heppe, *Gesch. des Pietismus und der Mystik*, S. 236-240, 479, 480. - Herzog, *Realencykl.*, Bd. 11, S. 233-236. - Van Itterzon, *Gomarus*, blz. 324. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, reg. - E.E. Koch, *Gesch. des Kirchenliedes*, VI S. 35 ff. - J.Chr. Koecher, *Catechetische Historie*, Amsterdam. 1763, blz. 341. - Kromsigt, *Schortinghuis*, reg. - A. Kuyper, *Het werk van den Heiligen Geest*, blz. 491. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 571, 572. - *N. Rott. Crt.*, 8 Dec. 1929 (art. F.A. Lampe) - Reitsma-Lindeboom, *Herv. en Herv. K.*, reg. - *Relig. in Gesch. und Geg.* III i.v. - Ritschl, *Gesch. des Pietismus.* I, S. 427-454. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, II. 1, blz. 139. - Rotermund, *Lexikon aller Gelehrten.* I, S. 284. - Dr. Ernst Schmidt, *Friedrich Adolf Lampe, ein Sänger unserer Kirche. Zum 200-jährigen Gedenken, in*: *Reformierte Kirchenzeitung.* 79. Jahrgang, nr. 28, 14 Juli 1929. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 322-323, 333. - G. Schrenk, *Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus*, 1923, reg. - Sepp, *Kerkhist. Stud.*, blz. 178. - Dez., *Stinstra*, reg., vooral I blz. 120-129. - *St. v. W. en Vr.* 1869, blz. 1085-1102, 1198-1210. - O. Thelemann, *Fr. Ad. Lampe.* 1868 (een biografie van 390 S., aanwezig in de Rijksuniversiteitsbibliotheek te Groningen). - Vos, *Gesch. Vad. Kerk*, blz. 271-273. - Ypeij, *Gesch. d. Kr. Kerk 18e e.*, reg. - Ypeij en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, reg.

[Isaäc Arnold Lamping]

LAMPING (Isaäc Arnold) zag den 24en Oct. 1831 het levenslicht te Sprang. Geboren uit het huwelijk van Ds. Willem Antonie Lamping, predikant aldaar en van Henriette van Beuningen van Helsdingen, verhuisde hij met zijn ouders anderhalf jaar na zijn geboorte naar Berkel (Z.-H.), de tweede en laatste standplaats zijns vaders, die hier op 29 jarigen leeftijd den 29en Dec. 1834 overleed. Een groot gedeelte van zijn jeugd bracht Isaäc Arnold te Rhenen door. Aanvankelijk werd er over gedacht hem voor den handel op te leiden, waartoe hij zelfs eenigen tijd te Amsterdam bij een oom van moederszijde in de leer ging. Maar een koopman school allerminst in hem. Daarop rijpte het plan om hem een opleiding te geven voor predikant. Den 22en

1) F. Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3083-3086; Molhuysen en Kossmann. *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 571, 572 (art. v. F.S. Knipscheer).

Aug. 1850 in het album academicum te Utrecht ingeschreven (met bijvoeging: ‘probatus

testimonio collegii Regii d. 2 Aug. 1850') onderscheidde hij zich als student door groote gaven van intellect, door bijzonderen ijver voor de studie en vooral door litterairen smaak, die hem later bij zijn arbeid voor de pers zoozeer van pas kwam, en van zijn journalistisch werk zoo sterke bekoring deed uitgaan.

Eer hij promoveerde werd zijn theologische studie meermalen afgebroken, eenmaal door het aannemen van een betrekking als gouverneur in het gezin van baron van Harinxma thoe Slooten te Beetsterzwaag, en andermaal door een verblijf aan de Indische Instelling te Delft met de bedoeling zich te bekwamen voor den burgerlijken dienst in Oost-Indië. Ten slotte keerde hij zich weder tot de theologie. Den 15en April 1858 had te Utrecht zijn promotie tot Theol. Doctor plaats na de verdediging van een *Specimen exegeticum continens Pauli Apostoli de praedestinatione decreta.* Leov. 1858. 8°. Hij vindt bij Paulus de leer der absolute praedestinatie in den meest volstrekten zin. De Apostel is naar zijn oordeel determinist *quand même.* De inhoud van het proefschrift is uitsluitend exegetisch, en wel grammaticaal exegetisch. Met de grootste nauwkeurigheid stelt hij een onderzoek in naar de beteekenis van alle woorden bij Paulus, die op zijn onderwerp betrekking hebben en naar de gevoelens daaromtrent in de meest verschillende, meer of minder bekende geschriften door hem aangehaald. Hij behandelt uit Paulus' Brieven alleen die plaatsen, welke opzettelijk over praedestinatie spreken. Maar bij de toepassing der grammaticaal exegetische methode, hoe onontbeerlijk op zichzelf, laat hij het, uit vrees van te vervallen in eenige dogmatische interpretatie. Hij verzuimt echter óók ter sprake te brengen die plaatsen in de Paulinische geschriften, welke schijnbaar of wezenlijk in strijd zijn met hetgeen hij in de door hem behandelde meent te vinden. Zoodoende komt hij er niet toe ook het groot geheel te beschouwen en op het organisch verband te letten, waarin de deelen tot elkander staan.

Het is opmerkelijk dat de recensent in *Waarheid in liefde*, het tijdschrift der Groninger godgeleerden, (Jrg. 1859, blz. 814-817) den *vorm* dezer dissertatie niet zonder reden 'onuitstaanbaar droog' kan noemen, terwijl toch de schrijver reeds als student zich onderscheidde door zijn litterairen smaak.

In Mei 1860 door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk, werd Lamping den 6en Jan. 1861 te Noordwijkerhout bevestigd door Dr. G. van Gorkom, pred. te Eemnes-binnen (m. Hand. XIV:15^{m}; intr. m. Mt. IX:37^{b}). Den 6en Nov. 1864 nam hij afscheid van deze gemeente (m. Ef. III:17^{b}-19) en den 13en d.a.v. volgde zijn bevestiging te den Helder (3e pred. plaats) door Ds. L.V. Ledeboer Azn. pred. ald. (m. 1 Cor. IV:1, 2), waarna hij ald. den 16en Nov. intrede deed (m. Hand. XVII:28*b*). Den 1en Apr. 1869 legde hij zijn bediening neder wegens het aanvaarden van een benoeming tot hoofdredacteur van de 'Nieuwe Rotterdamsche Courant'. Vóór zijn vertrek naar Rotterdam hield hij den 28en Maart te den Helder een afscheidsrede (t. 2 Cor. II:14).

Lamping had vooral in politieke kringen de aandacht op zich gevestigd door een paar *Gids*artikelen van zijn hand: getiteld *De voorbereiding tot het Hooger Onderwijs* (naar aanleiding van P. Harting's *Gedachten over het Hooger Onderwijs*) (Jrg. 1859, blz. 1-51) en *Schoolwetherziening* (Jrg. 1868. II, blz. 193-231, 431-475). In deze artikelen toonde hij zich een begaafd kampioen voor het neutraal Openbaar Onderwijs en een geharnast bestrijder van het 'leegpompen' der Openbare School.

Bij zijn benoeming als hoofdredacteur van het Rotterdamsche orgaan werd hem niet

alleen de politieke leiding daarvan opgedragen, maar ook de dagelijksche leiding. Zijn voorganger Mr. Tels, was uitsluitend met de eerste belast geweest. In zijn dubbele werkzaamheid was Lamping spoedig thuis. Hij bleek een geboren journalist te zijn, wiens meesterhand het orgaan der liberale partij in bloei en omvang deed toenemen. Het standpunt van den eersten hoofdredacteur voornoemd werd door hem gehandhaafd. Ook hij streed voor de liberale beginselen en voor het constitutioneele koningschap. Wat hij schreef was uit al wat de politieke pers publiceerde te kennen door een eigen vorm. Het droeg het merk van zijn veelzijdigheid, zijn meesterschap over de taal, zijn scherpen critischen blik. Het beantwoordde aan de uiterst strenge eischen, die hij zichzelf daarbij stelde wat vorm en inhoud betreft. Meer dan als theoloog en predikant heeft hij als journalist in breeden kring grooten invloed geoefend.

Den 1en Apr. 1894 bij zijn vijf-en-twintig-jarig jubileum als hoofdredacteur nam hij tevens afscheid, om zich daarna metterwoon te Velp te vestigen. Aldaar overleed hij den 7en Sept. 1905. Op het kerkhof van Roozendaal werd den 11en d.a.v. zijn stoffelijk overschot ter aarde besteld.

Hij was gehuwd met mejuffrouw J.S. van der Schalk, die hem overleefde met een zoon, Mr. W.A. Lamping.

Behalve zijn acad. proefschrift gaf Lamping nog uit *Godsdienstige overdenkingen. Een stichtelijk huisboek*, *zamengesteld uit de leerredenen van J.H. van der Palm*, Leeuw. 1863. 8°. En: *Salomo's Spreukenschat*, *den christen een licht op den levensweg*, *uit J.H. van der Palm.* Leeuw. 1865. 8°. Voorts: *De Staat en het volksonderwijs in Nederland. Studien.* Leid. 1869. 8°.

L i t t e r a t u u r : Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 450. - *N. Rotterd. Crt.* 9 Sept. 1905. Eerste Bl. C en 12 Sept. 1905 Eerste Bl. C. - *Eigen Haard.* Jrg. 1905, blz. 617-619 m. portr. (art. v. H.L. Berckenhoff). - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 374, 420.

[Jan Pieter Nicolaas Land]

LAND (Jan Pieter Nicolaas), geboren te Delft den 23en Apr. 1834 als derde kind en oudste zoon uit het huwelijk van Axel Lourentz Land en Catharina Elisabeth Hulsbeek, te voren inwonend bij haar stiefvader den Lutherschen predikant G.G. Land te Delft. De familie Land stamde uit Noorwegen. De overgrootvader van den hier beschrevene had zich hier te lande gevestigd. Zijn grootvader, die als adelborst op het schip Alkmaar tegenwoordig was geweest bij den slag van Kamperduin (1797) en daarna eenige maanden als krijgsgevange in Engeland had doorgebracht, bewoonde na zijn ontslag uit den zeedienst het stadje Dokkum, waar hij als ‘heraut van een nieuwen tijd’ optrad en tijdens de Fransche overheersching als maire werkzaam was Zijn vader had zich, na zijn promotie te Groningen in 1829, als genees-, heel- en verloskundige gevestigd te Delft, maar verhuisde een half jaar na de geboorte van zijn derde kind naar Leeuwarden, waar hij in Apr. 1841 overleed aan typhus in zijn practijk opgeloopen. Zijn weduwe, met hun zestal kinderen achtergebleven, verhuisde daarop naar Dokkum, waar haar schoonmoeder woonde. Haar vroegrijp oudste zoontje, dat toen reeds geplaagd werd door ‘rationalistische’ bezwaren tegen bepaalde kerkelijke leeringen, werd al spoedig (in 1843) toevertrouwd aan de school der

Broedergemeente te Neuwied. In een autobiographie door hem in 1883 of '84 begonnen en niet verder voortgezet dan tot zijn twaalfde jaar, heeft de toenmalige hoogleeraar een schets gegeven van de levenswijze en den leergang in deze onderwijsinstelling, waarover hij ook in zijn later leven steeds met groote ingenomenheid is blijven spreken.

Omtrent den piëtistischen grondslag van de opvoeding aan die onderwijsinstelling geeft hij in bedoelde autobiographie zijn meening niet zoo beslist te kennen, als men zou verwachten (zie over een en ander in bijzonderheden C.B. Spruyt in: *Jaarb. v.d. Kon. Akad. v. Wet.* 1898, blz. 5, 8, 9).

In 1846 verliet hij Neuwied, om in Aug. van dat jaar ingeschreven te worden als leerling der 4e klasse van het Gymnasium te Leeuwarden, waar zijn moeder zich met haar gezin weer had gevestigd. In Aug. 1849 volgde zijn bevordering tot de academische lessen en hield hij naar oud gebruik een Latijnsche oratie en wel *de genio Socratis.* Wegens zijn jeugdigen leeftijd bleef hij voorloopig nog te Leeuwarden, zich bezig houdende met Latijnsche en Grieksche schrijvers onder leiding van den lateren Amsterdamschen hoogleeraar J.C.G. Boot, destijds Rector van het Leeuwarder gymnasium, aan wien hij voor zijn klassieke vorming bijzonder veel heeft te danken gehad. In Mei 1850 verhuisde zijn moeder naar de onmiddellijke omgeving van Leiden en werd hij, zestien jaar oud, den 17en van dezelfde maand ingeschreven als student in de letteren. Ofschoon vrijwel vaststaat, dat hij voor deze studie bestemd was, verwisselde hij haar twee jaren later voor die der theologie. Zijn gemis aan sympathie voor de richting van Prof. Cobet zal hiertoe waarschijnlijk hebben bijgedragen. Hoewel de schitterende gaven van dezen beroemden philoloog als vanzelf Land aantrokken, verschilde beider aard te zeer dan dat laatstgen. ooit in den eigenlijken zin Cobet's leerling zou kunnen gebleven zijn. Diens vrees voor het pathetische, diens afkeer voor wat hij ‘philosophisch gewauwel’ geliefde te noemen konden iemand van Land's aanleg en aspiratiën onmogelijk aantrekken. In den tijd, waarin Land student werd aan de Leidsche hoogeschool, was daar een geestdriftige belangstelling ontstaan voor de astronomie; studenten van verschillende faculteiten, geboeid door de colleges van den genialen Prof. Kaiser, hielden zich bezig met sterrekundige onderzoekingen. Land was een der vijf studenten, die in 1854 een dichtbundeltje bewerkten, getiteld *Asters* ‘bijeenverzameld door eenige H.H. studenten te Leyden, Utrecht en Deventer, uitgegeven ten voordeele van het Leydsch Observatorium’. Van zijn hand verschenen daarin drie Duitsche gedichtjes. Inmiddels zette hij zijn studie van de Oostersche letteren voort onder Juynboll en Dozy, terwijl de kennismaking met den grooten orientalist Theodor Nöldeke, die in 1857 een bezoek aan Leiden bracht, ertoe bijdroeg zijn kennis van het Arabisch te vermeerderen. Ook aan de muziek wijdde hij een belangrijk deel van zijn tijd: door aanleg en oefening bereikte hij daarin een aanmerkelijke hoogte. Een en ander verhinderde hem niet zich tevens te verdiepen in wijsgeerige geschriften. Dat Scholten, die onder de benaming ‘Theologia naturalis’ zeker wijsgeerig stelsel uiteenzette, niet die geestdriftige bewondering bij hem vond, waarmede anderen tot dezen leermeester opzagen, is wel te verklaren uit het profetische van diens spreektrant, dat hem niet kon bevredigen. Daarvoor was hij een te critische, Scholten een al te dogmatische geest. Diens apodictisch voorgedragen conclusies waren voor Land vaak aan twijfel onderhevig. Toch is ook hij ten slotte onder den machtigen invloed van Scholten's persoonlijkheid medegesleept door diens vurig getuigenis.

Dat de roep van Lands geleerdheid en bekwaamheid ten volle verdiend was bleek nog vóór het einde van zijn studententijd uit verschillende geschriften van zijn hand in 1856 verschenen, twee over wijsbegeerte, drie over Syrische litteratuur. Het belangrijkste van dit drietal was zijn monographie in het Duitsch over *Joannes Bischof*

von Ephesos, *der erste Syrische Kirchenhistoriker.* Einleitende Studien. Leyden. Een be-

paald punt uit dit werk gaf hem de stof voor zijn eerste Gidsartikel: *Een christenzendeling in de zesde eeuw* (*De Gids.* 1856. I, blz. 761-791). Hierin stelt hij de ware geschiedenis der bekeering van Nubië tot het Christelijk, speciaal monophysietisch geloof, op gezag van den Syrischen bisschop, in de plaats van de fantastische voorstellingen daaromtrent bij vroegere historici te vinden.

Zijn standpunt ten opzichte van de 'Natuurlijke Godgeleerdheid' leert men kennen uit zijn verhandeling *over de ware opvatting en behandeling der Theologia naturalis.* (*Godgel. Bijdr.* 1856, blz. 761-791). Hierin bestrijdt hij de mechanische wereldbeschouwing en beschrijft hij de gevolgen, die zij meebrengt waar zij heerschappij voert, terwijl hij daartegenover den lof zingt van de 'organische of dynamische wereldbeschouwing', die ons in de wereld van voorwerpen een wereld doet aanschouwen 'van werkende *krachten*, wier bestendigheid in de wijze van werken .... met logische gestrengheid ertoe dringt om een aan dat alles ten gronde liggend bestendig werkend wezen aan te nemen - een wezen, dat weldra 'die almachtige wijsheid - die *God*, het ware "*ik*" genoemd wordt'. Voor de kennis van Lands theologische zienswijze is deze verhandeling ongetwijfeld van beteekenis.

Den 5en Oct. 1857 promoveerde hij na de verdediging van een academisch proefschrift getiteld: *Disputatio de Carmine Jacobi Gen. XLIX.* L. Bat. 1858. Na grondig onderzoek verwerpt hij de verschillende theorieën over den oorsprong van dit hoofdstuk, om tenslotte zelf een nieuwe hypothese te stellen, waarbij het lied wordt opgevat als een samenvoeging van een aantal, door hem nauwkeurig aangewezen strophen over de verschillende stammen door een redactor uit den tijd van David, die ze aaneengeregen en als profetie in den mond van den stervenden Jacob gelegd zou hebben; door Bellaar Spruyt een fictie genoemd, die met sommige gedeelten van den Jacobszegen slecht overeenstemt. (*Jaarb. Kon. Ak. der Wet.* 1898, blz. 17). A.D. Loman acht dit proefschrift een werk, dat door zijn voortreffelijkheid *geheel buiten* het kader van dissertaties valt. (*Godg. Bijdr.* 1858. 2e st., blz. 704-767). Een andere recensie bevat aan het adres van den schrijver de volgende veelzeggende opmerking: 'Grondige taalstudie is een voortreffelijk, maar niet het eenige hulpmiddel ter verklaring des Ouden Verbonds' (*Waarh. in liefde.* 1858. 1e st., blz. 130-133). Van de vele quaesties, die hij in zijn dissertatie even moest aanroeren, heeft hij later geen andere behandeld dan alleen het verhaal van Bileam (in: *Godg. Bijdr.* 1861, blz. 881-933). De studie van het Syrisch had hem reeds vóór zijn promotie stof geleverd tot het schrijven van *Syrische bijdragen tot de patristiek I. Clemens Romanus* '*de Virginitate*' (*Godg. Bijdr.* 1856, blz. 1005-1023); II. *Bardesanes* '*de Fato*'. (Ald. 1857, blz. 470-483). Dadelijk na zijn promotie legde het Syrisch weer beslag op hem; de exegese van het O. Testament, waartoe hij in zijn proefschrift een doorwrochte bijdrage had gegeven, geraakte daardoor op den achtergrond.

Even na zijn promotie werd hem op voorstel van Prof. Juynboll de opdracht gegeven om in het Britsch museum verschillende Syrische handschriften te onderzoeken. Hiertoe werd hem bij Kon. Besluit van 23 Oct. 1857 een subsidie verleend met bepaling dat de door hem te vervaardigen afschriften bestemd zouden zijn voor de Leidsche Universiteitsbibliotheek en dat die door hem later in het licht zouden worden gegeven. Kort daarop naar Londen vertrokken, waar hij het grootste deel van 1858 doorbracht, werd zijn ingespannen arbeid aldaar afgewisseld door eenige preekbeurten, die hij inplaats van den pastor loci vervulde in de Hollandsche Kerk in

Austin Friars. Buiten deze beurten heeft hij na zijn kerkelijk 'voorstel' nooit gepreekt.

Tegen het eind van 1858 keerde hij naar Leiden terug met zeven hoogstbelangrijke handschriften, waarvan hij de uitgave onder den naam *Anecdota Syriaca* in vier deelen bezorgde (1862-1875). Door dit werk verwierf hij zich wèlverdienden roem. Nöldeke waardeerde het zoozeer dat hij hem zijn Syrische Grammatica opdroeg ('meinem alten Freunde J.P.N. Land in Leyden').

In 1859 werd Land benoemd tot algemeen secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, in verband waarmede hij zich te Amsterdam vestigde. De arbeid, aan deze betrekking verbonden, eischte niet weinig van zijn tijd, maar liet hem toch gelegenheid eenige kleinere verhandelingen op Syrisch studiegebied te publiceeren, en bovendien drie verhandelingen op het terrein van de geschiedenis der godsdiensten en drie op dat van de wijsbegeerte. Zoo verscheen o.a. van zijn hand een uitvoerig artikel over *de Kôran en de wording van den Islâm* (*Gids.* 1861. I, blz. 617-663); een dergelijk *over den oorsprong en het wezen van het Buddhisme* (*Godg. Bijdr.* 1861, blz. 177-211) en een *over het verhaal van Bileam* (*Godg. Bijdr.* 1861, blz. 881-933). In 1863 schreef hij over *Israëls godsdienst vóór Mozes* (*Gids.* III, blz. 209-273) naar aanleiding van een werk van Dr. W. Pleyte over dit onderwerp.

Als geschrift met wijsgeerige strekking gaf hij - onderteekend met J. .... D. - te Amsterdam in 1860 in het licht *De wetenschap der godsdienst en de Godsdienst der wetenschap.* Een kritische brief over het jongste manifest van 'De Dageraad'. Hij wijst daarin aan hoe bedoeld manifest, waarin de Dageraadsredactie haar standpunt uiteenzet, berust op stellingen, die, aan geheel uiteenloopende wereldbeschouwingen ontleend, een intellectueelen chaos vormen.

Een vrij uitvoerige aankondiging van Prof. Jhr. B.H.C.K. van der Wycks inaugureele oratie over den oorsprong en de grenzen der kennis publiceerde hij onder het opschrift *Een wijsgeerig programma* (*Godg. Bijdr.* 1863, blz. 545-581). Voor het eerst schetst Land hierin zijn eigen standpunt bij de beoefening der wijsbegeerte. Van de 'empirische philosophie', die in van der Wyck, op het voetspoor van diens leermeester Opzoomer, een pleitbezorger vond, betoont hij zich een zeer beslist tegenstander; hij constateert daarin een verkeerde opvatting van de beteekenis en de waarde der wijsbegeerte, omdat voor bedoelde philosophie de verstandelijke ontwikkeling geen eigen recht heeft, maar slechts dienen moet als een gewichtige hefboom tot hervorming van maatschappelijke en religieuze instellingen, die volgens Opzoomer c.s. op den ouden voet kunnen noch mogen voortbestaan. Zoo komt het eigen leven der wijsbegeerte, haar oorsprong in 's menschen geest en haar eigenaardig streven pas in de tweede plaats in aanmerking. De echte wijsbegeerte wordt, evenals alle echte wetenschap, niet beoefend terwille van iets anders, maar uitsluitend om haar zelve. De gedachte, door Land hier uitgesproken, is later door hem in allerlei variatiën uitgewerkt. Zoo reeds in het daaropvolgende jaar in een verhandeling naar aanleiding van 'Het Wezen der Kennis. Een Leesboek der Logica' door Mr. C.W. Opzoomer, door Land gepubliceerd onder den titel *Dienstbare wijsbegeerte*, (*Gids.* 1864. II, blz. 369-424). Een vervolg van zijn critiek van het empirisme gaf hij later nog in zijn brochure: *Het keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling van Dr. A. Pierson.* Amst. 1871.

In 1864 benoemd tot hoogleeraar in de Oostersche talen en de wijsbegeerte aan het Athenaeum te Amsterdam als opvolger van Dr. P.J. Veth hield Land den 10en

Oct. van hetzelfde jaar een inaugureele rede *over den zamenhang tusschen weten en gelooven.*

Hij wijst daarin op de Grieksche wijsbegeerte en den godsdienst van Israël als de twee hoofdbronnen van onze beschaving en geeft een van de meer gebruikelijke opvatting vrij sterk afwijkende schets van het verschil in aard tusschen Semiet en Indo-Germaan. Hij ziet hoopvol de toekomst tegemoet, waarbij 'de twee beginselen onzer beschaving.. als in een waarachtigen echt verbonden .... zamen het groote werk volvoeren, om den wille waarvan het een voorrecht is, mensch te zijn'. In zijn vijf-en-twintig jaar later uitgegeven *Inleiding tot de wijsbegeerte* (blz. 32) klinkt zijn toon over de verhouding tusschen wijsbegeerte en theologie minder hoopvol.

In zijn nieuwe werkkring had hij het niet gemakkelijk; reeds in den eersten cursus had hij 12 uren per week college te geven verdeeld over het Hebreeuwsch, de Joodsche oudheden, de psychologie en logica en de geschiedenis der metaphysica. In de volgende cursussen werd dit aantal nog met andere vakken vermeerderd. Daarbij kwam dat zijn toehoorders onomwonden uiting gaven aan hun ontevredenheid over zijn colleges, omdat hij daarbij al te hooge eischen stelde aan hun werkkracht en aan hun bevattingsvermogen, en hen bovendien op schoolsche wijze bejegende. In de latere jaren van zijn verblijf te Amsterdam veranderde dit, en had hij niet alleen de achting, maar ook de bewondering en de liefde zijner leerlingen verworven.

Ondanks den tijdroovenden arbeid, die het doceeren hem kostte, wist hij nog vaak een en ander te publiceeren; o.a. het 2de en 3de deel der *Anecdota Syriaca*, een viertal bijdragen tot de exegese van het O. Testament (in *Godg. Bijdr.* 1865 en 1866). drie artikelen over O.T. ische onderwerpen (in *Theol. Tijdschr.* 1867, '68, '69), een verhandeling over *De wording van staat en godsdienst in het oude Israël* (*Gids* 1871. IV, blz. 1-40, 243-275). Bijzondere vermelding verdient de uitgave van het 'Eerste stuk' van zijn *Hebreeuwsche grammatica ten dienste van het Hooger Onderwijs.* Amst. 1869. In dit boek huldigde hij de taalkundige opvattingen van Justus Olshausen, wiens 'Lehrbuch der Hebräischen Sprache' acht jaar te voren verschenen was. Het was Lands bedoeling de wijzigingen van het vocaal- en consonantenstelsel en de vorming der woorden in één samenhangende theorie te brengen, en daardoor een eenvoudiger en meer juiste taalbeschouwing te geven dan de gangbare. In een grondige bespreking van dit werk (in *De Gids.* Jrg. 1869 II, blz. 387-396) verklaarde Dr. A. Kuenen, dat het de meesterhand verried. Maar tegen de beginselen van de door Land gevolgde methode had Kuenen bedenkingen, die hier nader door hem uiteengezet worden. Land beantwoordde Kuenen in een artikel over *De nieuwe richting in de Hebreeuwsche grammatica* (*Theol. Tijdschr.* 1870, blz. 63-83). In hetzelfde jaar gaf hij nog een nadere toelichting der beginselen van zijn boek in een brochure *over uitspraak en spelling*, *voornamelijk in de Nederlandsche taal.* Amst. 1870. Een vervolg op het 'Eerste stuk' van zijn Hebreeuwsche grammatica is intusschen uitgebleven.

Voor wat Land als taalgeleerde gepraesteerd heeft is ook van beteekenis het hoofdstuk over 'De Taal', in zijn veel later verschenen *Inleiding tot de wijsbegeerte.* De studie van den loop der menschelijke gedachten, die tot het wetenschappelijk begrijpen der zinsvorming noodig is, was hem bij uitnemendheid toevertrouwd.

Den 11en Mei 1872 werd hij benoemd tot lid van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, en kort daarop volgde zijn benoeming tot hoogleeraar in de faculteit der Letteren te Leiden. Den 18en Nov. van hetzelfde jaar hield hij zijn inaugureele oratie over *De eenheid van den Geest.* Bij de invoering der Wet op het Hooger

Onderwijs werd hij belast met het onderwijs in de metaphysica, de redeneerkunde, de zielkunde

en de geschiedenis der wijsbegeerte. Hoewel te Leiden niet geroepen tot het geven van onderwijs in het Syrisch, hielp hij toch met vrucht studenten, die zich daarin wilden bekwamen. De groote belangstelling, welke hij bij enkelen vond voor zijn Syrisch en oud-Semitische letterkunde, vergoedde hem ten deele de geringe sympathie, die hij wekte met zijn colleges in de hem opgedragen vakken. Toch belette dit laatste hem niet ook te Leiden, vooral op het gebied der wijsbegeerte en op dat der muziekwetenschap, verbazingwekkend veel te leveren.

Lands opvatting van de ‘ware en eigenlijke’ wijsbegeerte als iets, dat niet bestaat, maar waarnaar gestreefd wordt in de verschillende wijsgeerige stelsels, leidde hem vanzelf tot het met ijver bestudeeren van de geschiedenis der philosophie. Als resultaat hiervan bezorgde hij met Dr. J. van Vloten een critische uitgaaf van Spinoza's werken: *Benedicti de Spinoza opera quotquot reperta sunt.* 2 vol. Hag. Comit. 1882, '83. Deze nieuwe, tevens verbeterde uitgave is voornamelijk aan Land toe te schrijven. Bovendien gaf hij omstreeks dienzelfden tijd en later tal van publicaties uit over gen. wijsgeer en diens werken, nadat hij eenige jaren te voren reeds het licht had doen zien een *Ter gedachtenis van Spinoza.* Uitgesproken in de akademische lessen van 24 Febr. 1877. Leid. 1877, door een bevoegd beoordeelaar aangeduid als ‘een der beste middelen om den negentiende-eeuwschen mensch in Spinoza's gedachtenkring binnen te leiden’ (C.B. Spruyt, t.a.p. blz. 37).

Nog meer dan voor Spinoza deed Land voor Arnold Geulincx, den als wijsgeer miskenden Nederlander uit Antwerpen, dien hij in zijn ware beteekenis heeft doen kennen, niet alleen door verschillende publicaties van zijn hand over hem en zijn werken, maar bovendien door de uitgave der drie lijvige deelen van *Arnoldi Geulincx Opera philosophica.* (Hag. Comit. 1891-1893), later gevolgd door de bezorging van een nieuwen herdruk van diens werk *Van de hooft-deuchden de eerste tuchtverhandeling.* Antwerpen 1895. Dat de sympathie van Land voor Geulincx op geestverwantschap berust, is aangewezen door C.B. Spruyt (t.a.p., blz. 37, 38).

Wat hij gedurende de laatste twintig jaren van zijn leven gepraesteerd heeft op het gebied van de muziekwetenschap blijkt uit de desbetreffende publicaties van zijn hand.

Reeds als student had hij zich niet bepaald tot het aanhooren en ten gehoore brengen van toonwerken, maar had hij getracht door te dringen tot de theorie der muziek; wat hij in zijn laatste levensperiode in geschrifte op dit terrein het licht heeft doen zien getuigt van de veelomvattende en diepgaande kennis, die hij zich ook daarop had verworven. De eerste aanleiding tot zijn onderzoekingen schijnt te zijn geweest het tot hem gericht verzoek van ‘een onzer nederlandsche kunstenaars’ om eens na te gaan ‘welke intervallen inderdaad de toonladder der Arabieren uitmaakten’. Zijn merkwaardige onderzoekingen omtrent de Arabische en omtrent de Javaansche muziek, welke vervolgens aan de beurt kwam, zijn op verschillende orientalisten-congressen medegedeeld.

Met W.J.A. Jonckbloet, wien hij hierin bijstond, bezorgde hij in 1882 de uitgaaf van de *Correspondance et oeuvres musicales de Constantin Huygens.*

Van 1885 af was hij ijverig medewerker, weldra een der redacteurs van het ‘Tijdschrift der Vereeniging voor Noord-Nederlands muziekgeschiedenis’. In de eerste vier deelen van dit tijdschrift publiceerde hij o.a. het resultaat van zijn tijdroovende en lastige studie gewijd aan het door hem ontdekte 17de eeuwsche *Luitboek van Thysius*, door hem hier *beschreven en toegelicht.*

In den zomer van 1895 werd Land getroffen door een aanval van apoplexie, die hem noodzaakte rust te nemen. Daarna bleek echter dat hij niet meer in staat was zijn taak als hoogleeraar voort te zetten. Hij nam zijn ontslag en vestigde zich metterwoon te Arnhem. Hoewel physiek een gebroken man schreef hij daarna nog in het Engelsch een werk, waarvan de uitgave, in het Hollandsch overgezet, is uitgegeven door zijn leerling Mr. C. van Vollenhoven onder den titel: *De wijsbegeerte in de Nederlanden.* 's-Gravenh. 1899 met voorbericht, levensbericht (door C.B. Spruyt) en portret. Vóór de verschijning hiervan overleed hij te Arnhem na een nieuwen aanval van zijn kwaal den 30en April 1897.

Weinigen hebben in die mate als Land den naam van onze vaderlandsche wetenschap in het buitenland doen eerbiedigen. Hij vereenigde in zich, zoo getuigt Prof. de Goeje (t.a.p.) twee hoedanigheden, welke niet dikwijls samen gaan nl. die van veel weter en diep denker. Vlijt en talent bezat hij in hooge mate. Beide heeft hij getoond op de drie zeer uiteenloopende velden zijner werkzaamheid. De metaphysica was niet zijn grootste passie. Dèze deed zich vooral gelden wanneer hij problemen van formeele logika en psychologie bestudeerde. Zijn hoofdverdiensten liggen echter in zijn historische onderzoekingen. Zijn studiewerken zijn niet geschikt voor eerstbeginnenden. Een populair docent kon noch wilde hij zijn. Hij was er ook de man niet naar om de geesten wakker te schudden. Daarbij kwam dat de critiek in zijn jongere jaren door hem geoefend zich kenmerkte door felheid van uitdrukkingen. Door de rondborstigheid van zijn nochtans steeds beleefde oordeelvellingen heeft hij toentertijd ook vrienden en bekenden geërgerd. Zulke critiek vloeide echter alleen voort uit zijn hartgrondigen afkeer van alle slordigehid in het waarnemen of het denken, waar hij deze ook ontdekte. Langzamerhand evenwel leerde hij door omgang met velerlei menschen, in zijn jeugd misschien te veel verwaarloosd, zich minder scherp uit te drukken. In zijn latere geschriften worden aanstootelijke uitdrukkingen gemist.

In zijn verschijning en optreden was hij iemand van zeer bijzondere distinctie. Daarbij had hij iets stroefs. Gemoedsbewegingen te openbaren anders dan in engen kring lag niet in zijn aard. Hij achtte dit onmannelijk, en van weekelijkheid had hij een diepen afkeer.

Toch bezat hij een gevoelig hart. Het aandoenlijk lied, door hem gedicht, opgenomen als no. 69 in den bundel uitgegeven door den Nederlandschen Protestantenbond, levert daarvan het bewijs.

Wat zijn geloofsvoorstellingen betreft, had hij bij de rationalistische bedenkingen, die al heel vroeg bij hem opkwamen, een bepaald geloof aan God, zooals zich die uitsprak in zijn te Londen gehouden preeken. Dit geloof is echter niet bestand gebleken tegen zijn wijsgeerig onderzoek. Het maakte hiervoor plaats voor die ‘echte religieusiteit’, die hij zoozeer in Geulincx bewonderde, en die hijzelf in zijn laatste levensmaanden aan den dag legde. Tusschen *godsdienst* en *religie* bestond voor hem onderscheid. Het kenmerkende van den *godsdienst* zocht hij in het geloof aan de persoonlijkheid van den grond der wereld. *Religie* daarentegen was voor hem de inhoud van een ander begrip, nl. ‘vertrouwen, eerbied, liefde jegens den grond van ons bestaan of de hoogste macht, waarmede wij te rekenen hebben’. Ten bewijze dat religie niet onvermijdelijk behoeft gepaard te gaan met godsdienst, wijst hij op Plato en Spinoza, beiden door en door religieuze maar ongodsdienstige denkers. (*Inleid. t.d. wijsbeg.*, blz. 401, 402). In dit verband verdient ook de aandacht zijn artikel over

Geloof en ongeloof. (Naar aanl. v. 'Het bestaan van God, een populaire beschouwing van Dr. A. Bruining') (in: *Ned. Spectator.* 1891, blz. 308, 309).

Land huwde te Arnhem den 7en Juli 1870 met mej. Wilhelmina Cremer (geb. te Zwolle 26 Juli 1844), die hem overleefde met een dochter en een zoon; het oudste zoontje was reeds in 1874 gestorven.

Den 23en April 1900 had een bijeenkomst plaats met den Senaat der Leidsche Universiteit, waarin Land's geschilderd portret werd aangeboden voor de Senaatskamer. Deze aanbieding geschiedde met een gevoelvolle, van warme waardeering getuigende toespraak van Prof. Dr. G. Heymans, die schetste wat Land was geweest voor den kleinen kring van leerlingen, die hij aan zich wist te binden. Zie: *Jaarboek v.d. Rijksuniv. te Leiden.* 1899-1900, Bijlagen p. 29-33.

Zijn portret komt ook voor in den Amsterdamschen Studenten-almanak van 1869 (foto), in den Utrechtschen Studenten-almanak van 1886 en in de uitgave van zijn *De Wijsbegeerte in de Nederl.*

De lijst van Lands talrijke geschriften op verschillend gebied, waarvan de voornaamste hiervóór zijn vermeld, is te vinden in: *Letterk. Lb.* 1894-1898, blz. 373-376 en (nog uitvoeriger) in: *Jaarb. v.d. Kon. Ak. v. Wet.* 1988, blz. 47-62.

L i t t e r a t u u r : M.J. de Goeje, *J.P.N. Land* in: *De Ned. Spectator.* 1897. No. 19 (8 Mei), blz. 147, 148. - B.J.H. Ovink, id. in: *Letterk. Lb.* 1897-1898, blz. 350-376. - C.B. Spruyt, *Levensb. v. J.P.N. Land*, in: *Jaarb. v.d. Kon. Ak. v. Wet.* 1898 (Jan. '99), blz. 3-62 en in de uitgave van L.'s *De Wijsbegeerte in de Nederl.* - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX. k, 573, 574 (art. v. Dr. J. Nat). - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 1352.

[Jacobus Philippus van der Land]

LAND (Jacobus Philippus van der), geboren te Amsterdam den 21en April 1833, kwam in zijn jonge jaren op het kantoor van den theologischen boekhandelaar H. Höveker aldaar (zie hiervóór Dl. IV, blz. 96-98). In vrijzinnigen geest opgevoed en onderwezen, gevoelde hij zich hierdoor niet bevredigd en trachtte hij den vrede des harten, dien hij zocht, te vinden door het bijwonen van den Roomsch-Katholieken eeredienst. Om dezen beter te kunnen volgen leerde hij zichzelf Latijn. Maar wat hij zocht vond hij daarin niet. Door omgang met verschillende kringen en personen kwam hij echter tot een rechtzinnige geloofsovertuiging, en nu ontwaakte in hem de begeerte om predikant te worden. Hij moest hiervan echter afzien, omdat een vallende ziekte, waaraan hij leed, hem belette te studeeren. Toen hij hiervan bijna hersteld was, kwam er weer iets anders tusschenbeide, waaraan hij zijn begeerte moest opofferen. Een maal in betrekking bij den boekhandel op een reis voor zaken in Friesland, in de buurt van Witmarsum betrad hij hier het kerkje van Menno Simons, waar hij, zooals zijn dochter verhaalt, bepaald werd bij de geestelijke verwoesting, die hij in deze omgeving meende op te merken. Van dit oogenblik af deed het verlangen om het Woord Gods te prediken zich opnieuw bij hem gelden, en het kwam zoover dat dit verlangen vervuld werd. Reeds op gevorderden leeftijd kon hij na ontvangen privaatonderricht zich den 23en Sept. 1869 en daarna ten tweeden male den 8en Juli 1870 laten inschrijven in het album studiosorum te Utrecht. In Mei 1876 door het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk verbond hij zich den 6en Aug. d.a.v.

aan de gemeente te Wons (m. Jac. I:18), na bevestigd te zijn door Dr. Ph.J. Hoedemaker, pred. te Amsterdam (m. Joh. X:9*a*).

Na voor tal van beroepingen te hebben bedankt nam hij vier jaren later die naar Rotterdam aan. Den 29en Aug. 1880 preekte hij afscheid te Wons (m. 1 Thess. III:8); den 5en Sept. d.a.v. volgde zijn intrede te Rotterdam; ook ditmaal geschiedde zijn bevestiging door Dr. Ph.J. Hoedemaker, die daarbij een preek hield over Jesaja's roeping (uit Jes. VI.).

Reeds vroeger door ongesteldheid gedwongen zijn dienstwerk in deze groote stadsgemeente te onderbreken, werd zijn lichaam ten slotte door een langdurige pijnlijke ziekte gesloopt, waaraan hij den 9en Mei 1890 overleed. Van der Land deed zich kennen als een degelijk exegeet en prediker, die zonder zich in platheden te verloopen den populairen toon wist te treffen. Hij leefde voor de bediening van zijn ambt en was daarin werkzaam op een wijze, waardoor hij vele eenvoudigen innam. Bijzonder veel werk maakte hij daarbij van zijn catechisatie en zijn herderlijk werk. Maar door zijn zwakke gezondheid en gevoelig zenuwgestel waren zijn Rotterdamsche jaren voor hem een tijd van niet geringe zelfverloochening. Slechts zelden kon hij deelnemen aan de kerkeraadsvergaderingen. Hierbij kwam dat hij optrad in een periode van woeling en strijd op kerkelijk gebied. Van den beginne af ijverde hij voor handhaving van de Gereformeerde belijdenis en betoonde hij zich een voorstander van de Vrije Universiteit, met wiens oprichter Dr. A. Kuyper hij ook persoonlijk bevriend was. Tegen de bestaande organisatie der Ned. Hervormde Kerk sprak hij onomwonden zijn bezwaren uit. In 1883 maakte hij deel uit van het moderamen eener conferentie, te Amsterdam belegd, nadat de Synode dier Kerk de proponentsformule had gewijzigd. Toen echter in Jan. 1887 de Doleantie te Rotterdam een feit was geworden, ging hij met deze beweging niet mede, al sloten velen, die gewoon waren zijn prediking te volgen, zich daarbij aan. Voor hem bleef de Ned. Hervormde Kerk de Kerk der Vaderen, die hij hartelijk liefhad ondanks de gebreken, die hij in haar bestaansvorm zag. De beschrijving van het door van der Land in deze ingenomen standpunt van de hand van Ds. G.J. Vos Fl. zn. in een woord tot zijn nagedachtenis in ‘De Rotterdamsche Kerkbode’ ontlokte de oppositie van Ds. F. Lion Cachet, een van de leiders der Doleantie te Rotterdam, in een breed artikel in zijn orgaan ‘De Hoop’. Ook deze schrijver legde evenwel de verklaring af dat van der Lands nagedachtenis bij velen in zegening bleef.

Van gen. ‘Rotterdamsche Kerkbode’, waarvan het eerste nummer verscheen op 2 April 1881, was v.d. Land een der drie redacteuren. In het feestnr. van dit weekblad, ter gelegenheid van de 75 jarige herdenking van Neerlands onafhankelijkheid komt van hem een aardig artikel voor over Amsterdam in de dagen van 1813.

Hij was gehuwd met Elisabeth Johanna Christina Höveker, dochter van den hierboven genoemden H. Höveker te Amsterdam, die hem overleefde met hun dochter E.J.C. v.d. Land, gehuwd met den med. Dr. W.B. van Staveren te Rotterdam.

Uit van der Lands nalatenschap verscheen in 1890 een bundel preeken te Amsterdam onder den titel *De onverderfelijke erfenis.* 12 leerr. m. portret en een woord voor af v. E.J.C. v. S.-v.d. L.

Als vice-president van de Jongelingsvereeniging ter bevordering van Christelijk leven te Amsterdam zag van hem het licht: *De Broederschap des gemeenen levens en de tegenwoordige Jongelingsvereenigingen in Nederland.* Eene voorlezing op verzoek uitgeg. Amst. 1862 (besproken in *Boekz.* 1862[1], 601-604). Ook komt zijn naam voor onder die der medewerkers aan: *Geloofsgetuigen. Galerij v. Chr. vrouwen*

v.d. eerste eeuwen des Christendoms tot op onzen tijd. Amst. 1879-'80. 3 dln. 8°. (Kon. Bibl.).

L i t t e r a t u u r: Woord voorafgaande aan bovengen. bundel preeken. - *De Rotterd. Kerkbode* 14 en 17 Mei 1890. - Dagblad *De Rotterdammer* en *N. Haagsche Crt.* 20 Oct. 1933. Eerste bl. - Rullmann, *De strijd voor Kerkherstel*, blz. 240. - *Alb. Stud. Rh.* - Traj., k. 503, 509.

[Arnoldus Landreben]

LANDREBEN (Arnoldus), geboren te Steinfurt[1], werd den 28en Aug. 1677 ingeschreven als student aan de hoogeschool te Franeker. Toegelaten als proponent, deed hij den 14en Oct. 1679 intrede te Woudsend en IJpecolsga. In Dec. 1681 verbond hij zich aan de gemeente te Roordahuizum (gedimitteerd door de classis van Sneek 4 Dec.). Vandaar vertrok hij in Jan. 1685 naar Dronrijp en na meer dan elfjarigen arbeid in deze gemeente (gedimitteerd 26 Oct. 1696) verwisselde hij Dronrijp met Franeker, waar hij als dienstdoend predikant werkzaam bleef tot zijn overlijden den 1en Dec. 1721.

Hij was een Coccejaan, van wiens geschriften vooral zijn commentaar op de beide Brieven aan de Thessalonicenzen ook nog na zijn dood zeer in trek is gebleven. Naar het oordeel der classis van Franeker (*Acta* 5 Sept. 1701) was dit werk ‘zeer geleerd door de vergelijking van de spreekwijzen des Apostels met de taal van de LXX en het Hebreeuwsch’. Een Hoogduitsche vertaling ervan zag het licht te Frankf. a. M.

Van de Provinciale Synode te Dokkum in 1689 en van die te Franeker in 1707 was hij praeses.

Uit zijn huwelijk met Johanna Stasius, dochter van Jacobus Stasius, laatstel. pred. te Pingjum, is een dochter, (later de tweede echtgenoote van Prof. Albertus Schultens te Franeker) geboren, die hem met haar moeder overleefde.

Van hem bestaat een portret in ovaal in 4° met randschrift. Het stelt hem voor in staande houding met zware pruik, mantel en bef, de rechterhand op de borst en achter zich een boekenkast met groote folianten. Naar een schilderij van H. de Valck, gegraveerd door W. Jongman. (Muller. *Cat. v. Portr.* No. 3090; *Nav.* IX, blz. 383).

De volgende geschriften van zijn hand zijn in druk verschenen:

Send-Brief des Apostels Pauli geschreeven aan de Thessalonicensen. Franeker. 1702. 2dln. 4°.; 2e dr. Amsterdam 1713. 2 dln. 4° vermeerd. met een *Toegift*, *behelzende Paulus Bekeringe en Reizen tot op zyn aankomst te Thessalonica*, *mitsgaders zijne eerste Redevoering in die Synagoge* (m. portr. v.d. auteur); 3e dr. Amst. 1742, 4°. - *Schriftmatige verklaring van Paulus Brief aan de Philippensen.* Rotterd. 1746 (628 blz.) (zeer zeldzaam). Voorts twee vraagboekjes te zamen met Dr. Aeschinus Saagmans, pred. te Franeker (1705-1739) door hem opgesteld, nl.: *Korte vragen* en *Eerste gronden van de zaligmakende kennis tot onderrichtinge van degenen*, *die haar tot het Avondmaal willen begeven.* 1710. Beide meermalen herdr.

Een Latijnsch vers van A. Landreben vindt men in *Carduus Benedictus ofte Zeegen der verdrukkinge* door Franciscus Elgersma. Leeuw. 1683 (Vgl. hiervóór Dl. II, blz. 719, 720).

1) Volgens opgave bij Fred. Muller t.a.p. zou hij omtrent 1640 geboren zijn. In dat geval zou hij eerst op lateren leeftijd student zijn geworden. Waaraan bedoelde opgave ontleend en of zij juist is, laat zich niet vaststellen.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 33. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 574 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Romein, *Pred. Friesl.* reg. - Greydanus, *Pred. Cl. Franeker*, blz. 14, 37. - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.* I reg. - *Boekz.* 1721*b*, 758, 759. - *Nav.* IX (1859), blz. 203, 353. - Ypey, *Kr. Kerk 18e e.* VIII, blz. 402.

[Johan Herman Landwehr]

LANDWEHR (Johan Herman), geboren te Leiden den 4en Maart 1864 en opgegroeid in de sfeer van den ouden Ds. J.H. Donner, destijds predikant bij de Chr. Gereformeerde gemeente aldaar, studeerde met de begeerte predikant te worden aan de Theologische School te Kampen, waar hij in 1886 tot candidaat werd bevorderd. In hetzelfde jaar den 7en Nov., werd hij door bovengen. Ds. Donner bevestigd als predikant bij de toenmalige Chr. Gereformeerde Gemeente te Monster. In 1892 verbond hij zich aan de Gereformeerde Kerk te Sneek, waar in het volgende jaar de samen smelting van de Kerken der Doleerenden en der Afgescheidenen plaats had. Hij kwam daar in een tijd van geweldige sociale spanningen en wist er aan het volk, dat een geheel ander type vertoonde dan dat van zijn eerste gemeente, goede leiding en stuur te geven. In 1894 verwisselde hij Sneek voor Rotterdam, waar hij werkzaam bleef totdat hem, om gezondheidsredenen, met ingang van 1 Mei 1925 eervol emeritaat werd verleend. Slechts in besloten kring kon hij afscheid nemen. Daarna vestigde hij zich metterwoon te Voorburg, vanwaar hij enkele weken vóór zijn dood weer naar Rotterdam verhuisde. Hier overleed hij den 29en April 1930.

Hij was een zeer geliefd prediker in de Kerken, die hij diende. Met name te Rotterdam trok hij een groot gehoor, zoowel van jongeren als van ouderen. Zijn preeken, berustende op zorgvuldige exegese bevatten nooit uiteenzettingen in de ruimte, maar gingen steeds op den man af. Geen oogenblik verloor hij zijn hoorders uit het oog. Als een veldheer zijn leger monsterde hij van den kansel zijn gemeente. Zijn prediking had iets bijzonder boeiends, iets oorspronkelijks in aanpak en opzet. Als hij klaar was met wat hij te zeggen had, hield hij op al was het nog vroeg. Preeken was zijn liefste werk. Forsch van lichaamsgestalte ontplooide hij een buitengewone werkkracht. Al het kenmerkende van zijn bedrijvig leven is samen te vatten in één woord: activiteit. Hij was geen peinzer, geen mysticus, die de dingen teer en week aanvoelt, maar man van de practijk, die hield van klaarheid en eenvoudigheid en wist aan te pakken en door te zetten. Rust gunde hij zichzelf weinig.

Ook aan het Christelijk onderwijs wijdde hij zijn tijd en gaven. Dertien jaar lang was hij leeraar aan de Gereformeerde Vormschool voor onderwijzers. Van twee Christelijke scholen was hij mede oprichter en gedurende tal van jaren voorzitter van de Vereeniging, waarvan de Chr. Hoogere Burgerschool en het Marnix-Gymnasium uitgaan. Aan deze beide gaf hij les in Geloofsleer en Hebreeuwsch. Voor den schoolraad had hij zeer vele jaren zitting in de Commissie, die het z.g.n. na-examen afnam, waarbij hij dan in Kerkgeschiedenis examineerde.

Begaafd met een helder verstand en een zeldzaam trouw bewarend en reproduceerend geheugen vond hij ondanks de drukke praxis, die de bediening van zijn ambt meebracht, gelegenheid tot veelzijdige en degelijke studie. Vooral die der Kerkgeschiedenis had zijn liefde. De vruchten hiervan, die in afzonderlijke uitgaven verschenen zijn, publiceerde hij vooraf in het orgaan ‘De Vrije Kerk’. Wat hij schreef getuigt van de vlotheid, die hem ook als auteur eigen was.

In het bezit van een niet geringe menschenkennis was de visie, die hij op de menschen had, en waarmede hij hen wist te typeeren in hun goede en kwade hoedanigheden, veelal treffend juist. Dit gaf hem in het leven een grooten voorsprong. In de vergaderingen van Kerkraad en Classis vielen zijn duidelijkheid van uitdrukking, zijn kracht van zeggen op. Zoo wist hij onwillekeurig op allen beslag te leggen en

was de invloed, dien hij op de leiding en gang van het kerkelijk leven oefende, onmiskenbaar.

Zesmaal maakte hij deel uit van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken; van twee was hij assessor; die te Rotterdam in 1917 droeg hem het presidium op; gelijke eer viel hem te beurt in die te Utrecht in 1923, maar toen moest hij om gezondheidsredenen bedanken.

Voor de Ned. Oranjevereeniging, waar hij een gewild spreker was, trad hij meermalen op bij nationale herdenkingen en met winterlezingen over het Oranjehuis.

Van regeeringswege werden zijn verdiensten erkend door zijn benoeming tot ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Hij was gehuwd met mej. B.H. Tiel, die hem overleefde. Een zoon uit dit huwelijk, naamgenoot van zijn vader, is med. doctor en arts eveneens te Rotterdam.

Van Landwehr hebben de volgende geschriften het licht gezien:

Kort overzigt v.d. Geschiedenis der Geref. Kerken in Nederland, gedur. de 19e eeuw t. dienste v.d. catechisanten. Leiden. 1898. 8°; 2e verm. dr. (met wijziging van: 'gedurende de 19e e.' in: *van 1795 tot heden*). ald. 1905. 8°; 7e herr. en verm. dr. Kampen 1929. 8°. - *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst.* Leiden. 1900. 8°; 2e veel verm. dr. m. voorr. v. H. Bavinck. Rott. 1910. 8°. - *Beknopte geschiedenis v.d. Geref. Kerk van Rotterdam* (1835-1905). Rott. 1905. 8°. - *Beknopt leerboek der Kerkgeschiedenis.* Utr. 1910. 8°; 5e verm. dr. Kampen. 1930. 8°. - *Handboek der Kerkgeschiedenis.* Rott. 1910-'13. 4 dln. 8°. - *Kort overzicht v.d. Kerkgeschiedenis.* Rott. 1913. 8°. - *Leesboek v.d. Geschiedenis der Kerk voor school en huis* (m. portr. en afbeeld, in den tekst) Kampen 1915. 2 dln. 8°. - *Kort Begrip der Chr. Religie*, *voor eerstbeginnenden in vragen en antwoorden toegelicht.* Kampen. 1915. 8°., 9e dr. ald. 1931. 8°. - *De behandeling v.d. Kerkgeschiedenis in onze Scholen.* No. 11 in de serie: *Voor Onderwijs en Opvoeding.* Uitg. v.h. Geref. Schoolverband. Amst. 1916. 8°. - *De Heidelb. Catechismus toegelicht.* Met blinde vragen. 3e dr. Kampen 1916. 8°. 10e dr. 1931. 8°. - *De Reformatie der Kerk.* Rede geh. op 31 Oct. 1917 te Rotterdam. Rott. 1917. 8°. - [Met H. Bavinck, H.H. Kuyper e.a.]. *Gedenkschrift v.h. vierde eeuwfeest der Hervorming.* Middelb. 1917. 8°. - *Het ethisch element in de bediening des Woords.* - Referaat geh. op den Theol. Schooldag 19 Juni 1919. Kampen. 1919. 8°. - *De beslissende keuze.* Een woord tot de jeugdigen, die belijdenis des geloofs aflegden. Rott. 1920. 8°. - *Sions vastigheid.* Leerr. op het biduur v.d. Gener. Synode der Geref. Kerken den 23en Aug. 1920 te Leeuwarden uitgespr. Rott. 1920. 8°. - *De Heidelbergsche Catechismus*, *vereenvoudigd en aangevuld met het oog op onzen tijd.* Kampen. 1920. 8°. - *Prof. Dr. H. Bavinck herdacht door een zijner oud-leerlingen.* Kampen. 1921. (m. 4 portr.). 8°. - *Handboekje voor de kennis v. Bijbel en Belijdenis ten dienste v. school en catechisatie.* Kampen. 1921. 8°. - *De gewijde geschiedenis voor meergevorderden.* 3e dr. Kampen. 1923. 8°. - *Voor God en voor Oranje.* Rott. 1923. in portr. 8°. - *Christus is alles.* Schriftoverdenkingen uit de Evangeliën. Kampen. 1925. 8°. - *Kort Begrip der Chr. Religie*, *voor meergevorderden in vragen en antwoorden toegelicht.* 8e dr. Kampen. 1928. 9e dr. 1935.

Bovendien gaf hij in het licht: Adriaen van Haemstede, *Historie der Martelaren* .... onveranderd naar de editie v. 1671, welke eenige jaren geleden opnieuw werd uitgegeven met een woord ter inleid. van A. Kuyper, opnieuw nauwkeurig nagezien en overgebracht in de thans gebruikelijke spelling .... versierd m. meer dan 130 platen naar de oorspr. kopergravuren. Rott. 1909-1911. Ook verzorgde hij de 18e Hollandsche uitgave der 'Institutie van Calvijn', verschenen onder den titel: *Calvijns In-*

stitutie .... onveranderd naar de uitg. v. Paulus Aertz v. Ravesteyn te Amst. 1650. Getrouwe overzetting uit het Latijn en Fransch v. Wilhelmus Corsmannus. Rott. 1912-1919. 8° (met één portr.).
Met A. van Veelo bewerkte hij de Afdeeling: *De Gereformeerde Kerk* in het standaardwerk *Rotterdam in den loop der eeuwen.* Rott. 1909. Dl. II. 3e st. blz. 1-32.
Voorts was hij mederedacteur van de *Christelijke Encyclopaedie.* Ond. red. v. F.W. Grosheide e.a. Kampen. 1926-1931. 8°.
Van de '*Gereformeerde Kerkbode van Rotterdam* bleef hij, ook na het ingaan van zijn emeritaat, de redacteur. Hierin verschenen o.a. van zijn hand eenige historische feuilletons.

L i t t e r a t u u r : *Jaarboek t. dienste der Geref. Kerken in Nederl.* 15e Jrg. (1931), blz. 371-374 (nekrol. door F.C.M. te R. m. portr.). - Dagblad *De Rotterdammer* en *N. Haagsche Crt.* 30 April en 5 Mei 1930.

[Sebastiaan van der Lanen]

LANEN (Sebastiaan van der), geboren te Rotterdam den 5en Juni 1683, doorliep aldaar de Latijnsche Scholen, onder het rectoraat van Joannes Sylvius, terwijl Joannes Texelius, professor en predikant bij de Hervormde Gemeente zijn leermeester was in het Hebreeuwsch. Op 16 jarigen leeftijd kwam hij als student te Amsterdam, waar hij aan het Seminarie der Remonstrantsche Broederschap de leiding genoot van J. le Clercq en van Phil. à Limborch. In 1703 toegelaten als proponent bij gemelde Broederschap werd hij in het begin van 1707 bevestigd te Gorinchem, waar hij de gemeente diende tot 1709, in welk jaar hij naar Vlaardingen vertrok. Hier duurde zijn verblijf nog korter. In 1710 verwisselde hij Vlaardingen met Alkmaar. Na in 1711 voor een beroep naar Utrecht bedankt te hebben nam hij het op 14 Aug. 1712 op hem uitgebracht beroep naar Rotterdam aan. Na gedurende veertien jaar de gemeente aldaar gediend te hebben, overleed hij er den 18en Nov. 1726. Naar de beschrijving van zijn ambtgenoot J. Lagendaal in diens *Lijkrede* was hij 'uiterlijk welgezet en vrij lijvig', maar eigenlijk nooit volkomen gezond en sterk. Vaak door lichamelijke uitwassen geplaagd, stierf hij aan een kwaadaardig gezwel. Zijn bescheidenheid bleek hierin dat hij de zwakheden van anderen licht over het hoofd zag, en klein van zichzelf dacht, zoodat het groote moeite kostte hem te bewegen de uitgave van de hieronder vermelde door hem gehouden lijkrede het licht te doen zien. En bij zijn leven verzocht hij nadrukkelijk de plaats, waar het woord Gods moest gebracht worden niet te misbruiken door na zijn eigen dood zijn lof te verkondigen. Als prediker kenmerkte hij zich door een innemende onopgesmukte welsprekendheid.

Portretten van S. van der Lanen worden niet vermeld. Van hem verscheen in druk de *Lijkreden over Psalm XXXIX:6. Gedaan bij gelegenh. v.h. afsterven v.d. Eerw. Heer Kornelis van Arkel .... Leeraar der Remonstranten te Rotterdam*, *overl. den 29. in Herfstmaand 1724.* Rott. 1724. 4° (Knuttel, *Cort. v. Pamfl.* IV. No. 16625).

L i t t e r a t u u r : J. Lagendaal, *Lijkrede uit Jakobus IV:14 over .... Seb. v.d. Lanen.* Rott. 1727. 4° (vgl. hiervóór blz. 479-481). - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 34, 35. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.* (reg.). - *Nav.* X (1860), blz. 93 .... Na zijn dood

verschenen grafschriften enz. te zamen uitgeg. onder den titel: *Rouwklagten*, *gestort op 't ontydigh afsterven v.d. Eerw. en Godzal. Heere S. v.d. Lanen*, *Pred. te Rotterdam.* Behalve de hierin gebundelde bijdragen, een lijkvers en een grafschrift (get. Mar. Oudenaerde) toegevoegd aan Lagendaals *Lijkrede* zag nog af-

zonderlijk het licht: A.B., *Over het afsterven v. Seb. v.d. Lanen*, en P. van der Schelling, *Grafnaald ter gedagtenisse v. Seb. v.d. Lanen ....* 1726.

[Herman de Lang]

LANG (Herman de), werd 4 Februari 1846 te Hellevoetsluis geboren; zijn vader G. de L. was daar medicus, zijn moeder heette W.E. Weyting. Hij bezocht de lagere school te Amsterdam, de latijnsche school te Brielle, en werd 21 Sept. 1864 te Leiden als theol. student ingeschreven. Hij werd in 1870 proponent, en, na ongeveer een jaar als hulpprediker te Epe te zijn werkzaam geweest, den 2den Aug. 1871 bevestigd als predikant bij de Nederl. Herv. gemeente te Oude Niedorp. Vandaar ging hij naar Beets; den 19den Mei 1878 aanvaardde hij het ambt te Wormerveer; den 1sten Mei 1901 preekte hij hier zijn afscheid, nadat een in sterke mate toenemende doofheid hem genoodzaakt had emeritaat aan te vragen. Hij overleed 24 Sept. 1932 te Heemstede, nalatende een weduwe (hij was 21 Juni 1871 gehuwd met Maartje Jacoba Brunner) en vijf kinderen. Een zijner dochters huwde den doopsgez. predikant en schrijver over het Friesche landschap R.J. de Stoppelaar; een andere den kunst-(portret-)schilder Georg Rueter.

Tientallen jaren is De Lang medewerker geweest aan het ‘Nieuws van den Dag’, waarvan hij het pers-overzicht verzorgde. Sedert 1884 redigeerde hij in ‘De Hervorming’, het wekelijksch orgaan van den Ned. Protestanten Bond, de rubriek Buitenland; steeds in voortreffelijke samenwerking met den hoofd-redacteur Van Loenen Martinet. In deze functie heeft hij met groote kennis van zaken jarenlang voorlichting verstrekt omtrent allerlei personen en gebeurtenissen, tijdschrift-artikelen en nieuwverschenen boeken, voornamelijk op het gebied der liberale theologie en het vrijzinnig godsdienstig leven. Het was een dankbaar werk; de ‘Hervorming’ was in die jaren het eenige vrijzinnig-godsdienstige blad van beteekenis; de uitgebreide Kerknieuwsrubrieken der groote dagbladen bestonden nog niet. In 1914 werd hij tot het hoofdredacteurschap geroepen, als hoedanig de zeventigjarige nog een viertal jaren werkzaam is geweest; misschien de beste hoofdredacteur, dien het blad in zijn ruim zestigjarig bestaan heeft gehad. Toen in 1917 besloten werd de oude ‘Hervorming’ te hervormen - een verandering, die geen verbetering bleek te zijn - trad hij af. Wel was hem het eind-redacteurschap aangeboden, maar hij achtte zich te oud; misschien begreep hij, dat de mannen van den nieuwen koers hem - ten onrechte - minder appreciëerden. Behalve door doofheid werden zijn laatste levensjaren bemoeilijkt door een toenemende blindheid.

De Lang was een man van degelijke kennis, groote werkkracht, frisschen humor, met een vlotte pen; dit maakte hem bij uitstek geschikt voor zijn journalistieken arbeid. Zijn richting was de oud-moderne; voor ‘christelijk’ (in tegenstelling met ‘godsdienstig’) was hij bang, maar hij wist van zijn standpunt te getuigen zonder de anti-kerkelijke, vaak wrange agressiviteit, die het schrijven van Van Loenen Martinet dikwijls zoo hinderlijk en onvruchtbaar maakte. Hij bezag het liberalisme en modernisme met een kritischen blik, dacht bijv. zeer zelfstandig over de aan die zijde meestal gevolgde schoolpolitiek, en durfde te zeggen dat daarbij ‘het loketje, waardoor de liberale partij haar wenschen uitgaf, erg nauw (was)’. Zijn afwijzen was maar zelden zonder waardeeren, overeenkomstig zijn blijmoedigen, vriendelijken aard.

Behalve bovengen. journalistiek werk (ook in Engelsche vrijzinnig-religieuze bladen) schreef hij een bundel opstellen: *Bewaard en vergaard*, *uit het gemoedsleven*, Wormerveer 1890.

L i t t e r a t u u r : *Nieuwe Rotterd. Courant*, 24 Sept. 1932, Av. blad E (met portr.) - Dr. J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme*, Dl. III, Assen 1935, reg.

[Laurentius Lange]

LANGE (Laurentius), geboren te Ratseborg (Holstein) in 1645, aanvaardde als proponent bij de Luthersche Kerk hier te lande een den 12en Apr. 1679 op hem uitgebracht beroep naar Deventer. In 1680 vandaar beroepen naar Arnhem, bedankte hij, maar in hetzelfde jaar nam hij een beroeping naar Zwolle aan. Hier bleef hij werkzaam totdat hij in 1684 naar Leiden vertrok, waar hij de Luthersche gemeente diende totdat hij zeven jaar later tengevolge van een conflict met de overheid de stad metterwoon moest verlaten. Hij was nl. het slachtoffer geworden van het ongewettigd ingrijpen van de Stedelijke Regeering aldaar in de inwendige kerkelijke aangelegenheden der Luthersche gemeente en van de heerschzucht van het Amsterdamsche Consistorie, waardoor tegen het einde der 17e eeuw zooveel beroering in de Luthersche Kerk hier te lande is verwekt. Lange werd als een lastig man beschouwd, omdat hij zijn standpunt, dat hij daartegenover innam, niet wilde verloochenen. Dit had tengevolge dat de Regeering hem voor den tijd van zes weken in zijn bediening schorste, en hem daarna, bij volharding in zijn gevoelen, den 4en Mei 1691 het verblijf in de stad ontzegde. De directe aanleiding hiertoe was zijn volstandige weigering om zich neer te leggen bij de beroeping van den Hollandschen predikant te Alkmaar Adr. Waaker, welke beroeping in 1689 door den kerkeraad was uitgebracht op last van de Stedelijke Regeering, nadat dezelfde kerkeraad te voren ondanks de aanbeveling van Ds. Waakens door den Magistraat, hiertoe geadviseerd door de Amsterdamsche Consistorialen, bij meerderheid van stemmen den Hoogduitschen leeraar Coenr. Casp. Tileman van 's Hertogenbosch beroepen had. (Zie over de bijzonderheden en de gevolgen van dit conflict: *Bijdr. Gesch. Luth. Kerk in de Nederl.* V, blz. 22-25 en J.E.B. Blase, *Johannes Colerus en de groote twisten in de Ned. Luth. Kerk zijner dagen*, blz. 118-120).

Al spoedig na het gebeurde ontving Lange een beroep naar Alkmaar. Volgens synodale resolutie werd hiervan kennisgegeven aan Amsterdam en de drie naastliggende gemeenten. Amsterdam en één gemeente onthielden hun goedkeuring. Niettemin deed Lange ruim drie maanden na zijn gedwongen vertrek uit Leiden zijn intrede op grond hiervan, dat alleen kennisgeving, geen goedkeuring noodig was. Ondanks de krachtige verdediging van Joh. Colerus (zie hiervóór: Dl. II, blz. 165-171) werd op den 27en Aug. 1691 de Alkmaarsche gemeente met haar predikant uit de Fraterniteit (die gedurende een tachtigtal jaren alle Nederlandsche Luthersche gemeenten omvatte) gebannen.

Den 14en Sept. 1692 leidde Lange de eerste godsdienstoefening in de nieuwgebouwde kerk te Alkmaar. Hij was aldaar werkzaam van den 19en Aug. 1691 totdat hij den 15en Mei 1695 van haar afscheid nam wegens vertrek naar Gouda, waar hij den 2en Mei tevoren ten tweeden male beroepen was. Van dit beroep gaf de Goudsche kerkeraad terstond kennis aan het Amsterdamsche Consistorie en aan de drie naastliggende gemeenten, maar de goedkeuring werd geweigerd, en daar de kerkeraad niet van zins bleek de beroeping in te trekken, sloot Amsterdam nu ook de gemeente van Gouda buiten de Fraterniteit. Den 22en Mei 1695 deed Lange in haar midden zijn intrede. Hij diende haar echter nog geen twee jaren. Den 4en Maart 1697 overleed hij.

Op zijn dood vervaardigde Joh. Colerus een rouwdicht, dat in 1697 te 's-Gravenhage het licht zag onder den titel: *Eere gedagtenisse v.d. Eerw. Godzal. en wel gel. Heere Ds. Laur. Lange*, enz.

Lange was de Wittenbergsche richting toegedaan, wier kenmerken, in onderschei-

ding van die der zgn. Nederlandsche richting, waren het vasthouden aan de letter der geloofsbelijdenis, het handhaven van de Luthersche Avondmaalsleer en het op den voorgrond stellen van de ubiquiteit.

Lange's naam is vereeuwigd op het mooi gesneden eikenhouten doophek, afkomstig uit de Ev. Luthersche kerk te Alkmaar, dat tegenwoordig bewaard wordt in een der South-Kensington Museums te Londen (Pont, *N. Bijdr.* VI, blz. 1).

Van L. Lange worden geen portretten vermeld. Behalve een *Lijkrede* na het overlijden van zijn ambtgenoot te Leiden Joh. Pechlinus. Leyden. 1690 (Bibl. Ev. Luth. Sem.) zag van Lange het licht:

> *Afgedwongen Verhael en Verantwoording.... Opgestelt over de beschuldiging*; *van de Gecommitteerdens der Amsterdammer Consistorialen*, *in hare soo genoemde Synodale vergaderinge*, *van.... 1696. tegens hem voorgebracht en tegens zyne uytsluyting van hare Broederschap*, *als oock d'uytsluyting der twee Gemeentens v. Alckmaer en Gouda*, *in hare Vergadering geconfirmeert en goet gekeurt.... Door ordre v.d. Eerw. Kerkenraed der Lutherse gemeente in Gouda.* Gouda. 1696. 4°. (48 blz.) (Bibl. Univ. Gent).

L i t t e r a t u u r : *Naamrol Pred. Augsb. Gel.*, blz. 60. - Loosjes, *Naamlijst Pred. Luth. K. in Ned.*, blz. 158, 159. - Dez., *Gesch. Luth. K. in de Ned.* reg. - *Bijdr.* Gesch. Luth. K.V (1844), blz. 24, 58, 156, 160. - Pont, *N. Bijdr.* VI (1915), blz. 1-3, 7-9. - *Oud en Nieuw*, IV (1865), blz. 135, 142. - Schultz Jacobi, *Luth. Gem. Rott.*, blz. 176. - Domela Nieuwenhuis, *Luth. gem. Amst.*, blz. 130, 134, 137. - Manné, *Reformatie*, blz. 300-302, 339, 395, 425. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 574, 575 (art. v. F.S. Knipscheer). - *Nav.* X, blz. 148; XIV, blz. 292. - Knuttel, *Bibliogr. v. Kerkg.*, blz. 174.

[Johannes de Lange]

LANGE (Johannes de), geb. te Amsterdam den 20en Febr. 1708, werd ingeschreven als student te Leiden den 11en Sept. 1727, en den 13en Jun. 1733 na afgelegd praeparatoir examen in de Classis van Amsterdam als proponent aangenomen. Den 3en Jan. 1734 werd hij bevestigd op zijn eerste standplaats Kastricum en Heemskerk door Ds. Wilh. v. Asperen, pred. te Haarlem (m. 2 Tim. I:14; intr. m. Ef. III:8). Hier nam hij afscheid den 13en Nov. 1735 (m. 1 Thess. IV:1) wegens vertrek naar Jisp, waar hij den 27en d.a.v. bevestigd werd wederom door gen. Ds. W. van Asperen (m. Col. I:28, 29; intr. m. Jes. LII.:7). Zijn derde gemeente was Nijmegen. Hier bevestigde hem den 18en Dec. 1740 Ds. Franc. Burmannus, predikant ald. (m. Spr. XI:30*b*; intr. m. Zach. VI:15; afsch. te Jisp 27 Nov. m. Ef. VI:23, 24). Ruim tien jaar later gaf hij gehoor aan een beroep naar Amsterdam, waar zijn bevestiging plaats had den 6en Juni 1751 door Ds. E.Ph.G. van Essen, predikant ald. (m. Ezech. XL:4; intr. 9 Juni m. Zef. III:9; afsch. te Nijmegen 23 Mei m. Hand. XX:32). Meer dan vijf en twintig jaren diende hij de gemeente der hoofdstad. Hij overleed er den 20en Febr. 1778, nalatende een dochter uit zijn op 28 Mei 1743 voltrokken huwelijk met Machteld Clasina Vonk (overl. 24 Apr. 1756), wier vader Ds. Wilh. Vonk van 1710 tot zijn dood in 1724 eveneens predikant te Amsterdam was geweest.

Portretten van Joh. de Lange zijn niet bekend.

Hij bezorgde na het overlijden van zijn Nijmeegschen ambtgenoot Reynier toe Laer een uitgave van diens verklaring van het *Ev. van Marcus I-XIII:20. Vermeerdert, met eenige aanmerk. verrykt en vervolgt tot het eynde.* Nijm. 1750; voorts een

uitgave van diens commentaar op *Paulus' Brief aan de Galaten.* Nijm. 1755. Behalve waardevolle aanteekeningen bevat deze uitgave ook een leerrijke voorrede van de Lange. Daarna bezorgde hij nog een 2en dr. van toe Laer's commentaar op *de XXste XXIste en LXXXIVste Psalmen.* Nijm. 1756 (Vgl. hiervóór Dl. V, blz. 472, 473).

L i t t e r a t u u r : Croese, *Pred. Amst.*, blz. 290-292. - J.Chr. Strodtmann, *N. gelehrte Europa*, XI Th., S. 746, 747. - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 912.

[Pieter Langedult]

LANGEDULT (Pieter of **Petrus),** geboren te Haarlem, werd op 20-jarigen leeftijd den 24en Aug. 1660 ingeschreven in het album studiosorum der Leidsche hoogeschool en promoveerde aldaar den 9en Juli 1663 op een dissertatie *De Lithiasi.* Hij vestigde zich als practiseerend geneesheer in zijn vaderstad, waar hij in 1677[1)] overleed. Minder als medicus dan door zijn geschriften op godgeleerd terrein is zijn naam bij het nageslacht bewaard gebleven.

Hij was lid en tevens leeraar of vermaner van de Vlaamsch-Doopsgezinde gemeente te Haarlem, en daarbij, gelijk zoovele Doopsgezinden, overtuigd aanhanger van de Rijnsburgsche Collegianten. Als zoodanig ijverig pleitbezorger van de vrijheid van spreken in hun godsdienstige samenkomsten betoonde hij zich een heftig tegenstander van het predikambt. Aanleiding om in het openbaar zijn gevoelen dienaangaande te verdedigen vond hij in de verhandeling door zijn mede tot de Doopsgezinden behoorenden stadgenoot den med. Doctor Ant. van Dale in 1670 gepubliceerd onder den titel: *De oudheid van 't Alleen spreken In de gemeente verdedigd* (Vgl. hiervóór: Dl. II, blz. 345-351). Hierin beriep v. Dale zich op de ongeschreven traditie. Langedult meende dit betoog van zijn Haarlemschen collega niet onweersproken te mogen laten; noodgedwongen, zoo als hijzelf in zijn voorrede verklaart, ging hij ertoe over een verweerschrift op te stellen, te meer omdat v. Dale het had aangedurfd een briefwisseling tusschen Langedult en diens mede-collegiant Pieter Smout buiten Langedults voorkennis in zijn boek te doen afdrukken. Dat beide Collegianten op het punt in kwestie het met van Dale oneens waren was reeds uit diens verhandeling gebleken. Thans wilde Langedult van dit verschil een nadere toelichting geven. Hij deed dit in zijn in 1672 verschenen geschrift over de *Apostolice Outheyt Vande Vryheyt van Spreken.* Bij de uiteenzetting van zijn zienswijze oordeelt hij de ongeschreven traditie, waarop van Dale zich beroepen had, onbevoegd om te dienen tot verdediging van het vrije spreken in de vergaderingen der Christenen. Zelfs beschuldigt hij in dit verband de Hervorming, die het gezag van een sprekenden rechter op aarde verwierp, van inconsekwentie, omdat zij het leeraarsambt in stand had gehouden. In de 'Copye enes Briefs van sekere Voor-Stander Der Vryheydt van spreken in de gemeynte', opgenomen achter Langedults betoog, komt de afkeer van het predikambt in de meeste krasse uitdrukkingen aan het woord. Intusschen is Langedult wel zoo mild om te erkennen dat hij den zegen van een godsdienstoefening niet afhankelijk stelt van de vrijheid van spreken. Ook keurt hij - in tegenstelling met Hartigveldt (zie hiervóór Dl. III, blz. 532, 533) - het niet af dat een Collegiant soms

1) De opgave van 1687 als zijn sterfjaar is onjuist. In de ongeteekende voorrede van zijn in dàt jaar uitgegeven commentaar op het N. Testament en op Jeremias' Klaagliederen wordt - zonder verdere levensbijzonderheden - van Langedult medegedeeld, dat hij op 37 jarigen leeftijd gestorven was en een weduwe had achtergelaten.

de godsdienstige samenkomsten, waarin slechts één geordend leeraar het woord voerde, bezocht. Ten einde het pleidooi van v. Dale te ontzenuwen levert Langedult

in zijn verweerschrift een zeer uitvoerig en geleerd tegenbetoog met talrijke aanhalingen niet alleen uit de H. Schrift, maar ook uit de geschriften der Kerkvaders en uit die der Joodsche Rabbijnen.

Dat hij ook met dogmatische kwesties vertrouwd was blijkt mede uit het geschrift van zijn hand, dat in 1676 van de pers kwam, over *de Nietigheyd der Chiliasterye*, waarin hij de voorstellingen daaromtrent van Dan. de Breen bestrijdt (vgl. hiervóór: Dl. I, blz. 604, 605).

In hetzelfde jaar zag het licht een door Langedult in het Nederduitsch vertaalde verhandeling van J.L. von Wollzogen, waarin verschillende problemen betreffende de *weerloosheid van den Christen* aan de orde worden gesteld. Dit tractaat, waaruit des schrijvers opvatting van den aard van Christus' Rijk blijkt, en dat een verdediging bevat van het oude standpunt der volstrekte weerloosheid, wordt door Hylkema (a.w., blz. 180) een ‘reformateursch’ geschrift genoemd. Kühler (*Socin.*, blz. 194) acht het zuiver Sociniaansch, wat niet kan bevreemden, omdat v. Wollzogen in alles volgeling van Socinus was.

Vier jaren later verscheen een werk van Langedult, dat een geheel ander karakter vertoont, en waarvan de uitgave vermoedelijk door zijn weduwe bezorgd zal zijn. Het is een soort van mysteriespel, waarin Christus als de Lijdende en de Verheerlijkte wordt voorgesteld, en dat voorzien is van een ‘Opdracht Aan alle Christenen’. In de Inleiding verdedigt Langedult van Christelijk standpunt de opvoering van Christus ten tooneele. Witsen Geysbeek (*Biogr. Anth. en Crit. Wdb.* IV, blz. 149) noemt dit treurspel een zwakke copie van Jeremias de Deckers *Goede Vrijdag.*

Uit zijn *Christelijke Sedekonst*, in 1684 door zijn vriend L. Klinkhamer (zie hiervóór Dl. V, blz. 21-25) uitgegeven en door dezen voorzien van aanmerkingen en uitbreidingen, vindt men verschillende dwalingen bestreden. Ook blijkt eruit, dat onder de Collegianten onderscheid bestond wat betreft hun opvatting van den Doop. Bij de bespreking van ‘der Christenen Waterdoop’ (den dompeldoop der Rijnsburgers) toont Langedult zich daarvan geen voorstander, maar hij wil, gelijk in alles, ook ten opzichte van den Doop ieder geheel vrij laten. Klinkhamer, die deze opvatting niet deelde, voegde aan zijn uitgave van Langedults *Sedekonst* nog een afzonderlijke verhandeling toe, waarin hij zijn eigen zienswijze daaromtrent uiteenzet, onder het opschrift ‘Van en voor der Christenen Waterdoop’. Aan den dichter Joachim Oudaen, mede een ijverig Collegiant, gaf de *Sedekonst* een lofdicht in de pen, getuigend van eerbied voor den overleden auteur.

Het meest omvangrijke werk van Langedult (ongeveer 1100 fol. pagina's), tien jaren na zijn dood door drie ongenoemde vrienden uitgegeven, is zijn commentaar op het N. Testament en op de Klaagliederen van Jeremia. Ook op dit werk vervaardigde J. Oudaen een lofdicht. In de ongeteekende voorrede wordt gezegd dat des schrijvers weduwe reeds ettelijke van zijn werken had uitgegeven.

Een der beide bewaard gebleven onuitgegeven geschriften van Langedult is getiteld *De Babylonise Toren der hedendaagse Christenen.* Hierin wordt de jammerlijke verbrokkeling der Christenheid in allerlei elkaar verketterende sekten in 't licht gesteld en betreurd. De schrijver noemt in zijn treurspel niet minder dan veertien verschillende sekten van Doopsgezinden, die er geweest waren of toen nog bestonden. Hij geeft in dit werk blijk van ‘veel theologische kennis’ en ‘veel vrijzinnige vroomheid’ - aldus Dr. J. te Winkel (*Ontwikkelingsgang der Nederl. Letterk.* II, blz. 342).

Evenmin als het gedrukte treurspel van Langedult was dit stuk voor opvoering bestemd. Het andere slechts in handschrift bestaande werk van Langedult is een *Verhaal van de Burgerlijke oproeren te Haarlem in 1672*, *beschreven als tijd- en meestal als ooggetuige.* (*Catal. Biblioth. Publicae Harlemensis.* 2e Suppl. (Haarl. 1864), p. 2 No. 2). Van zijn uitgegeven geschriften luiden de titels als volgt:

[Ond. lett. P.L.] *De Apostolice Outheyt Vande Vryheyt van Spreken in de Vergaderingen der Christenen*, *tegens Dr. A. van Dalens Alleen-spreken verdedigt.* Met een inleydinge over de *authoriteyt der overleveringen*, en een aanhangsel, *nopende de gewoonte der Joodce Synagoge van outs*, *en ene brief over de selve stoffe*, *nevens een algemeen en rechtmatig verdrach en vrede-begrip.* Haarl. 1672. 4° (Dpsgez. Bibl. Amst. en Kon. Bibl.) - [Ond. lett. P.L.] *De Nietigheyd der Chiliasterye*, *vertonende de krachteloosheyt der bewysredenen*, *die voor het duysentjarige ryke en de toekomstige bekering der Joden werden voortgebracht en met name van D. de Breen*, *in syn triumpherend rijke Christi.* Haarl. 1676. (Dpsgez. Bibl. Amst.) - [Vert. door P.L.] J.L. Wolzogen, *De werelose Christen*, *verbeeldende de Nature en Hoedanigheyt v.h. Rycke Christi. Als oock drie Predicatien over Joh. XVII:3.* Uit het Latyn vert. Z. pl. 1676. (Dpsgez. Bibl. Amst.). - [Ond. lett. P.L.] *Christus lydende en verheerlykt. Het allerheylsaamste treurspel.* In drie dln. Haerl. 1680. 8° (Dpsgez. Bibl. Amst.): hetz. Amst. 1684. 8°. M. frontisp. en vele ingevoegde platen. (Bibl. Ned. Letterk.); hetz. 3e dr. Amst. 1714. 8° (Dpsgez. Bibl. Amst.). - *Christelyke Sedekonst ofte Oeffeninge der Godsaligheyd.* Leyden. 1684. 4°.[1)] - *Aantekeningen of Verklaaringen over het geheele N. Testament*, *als mede over de Klaagliederen v. Jeremias.* Amst. 1687. fol. De aanteekeningen over de *Klaagliederen* zijn ook afzonderlijk verschenen.

Bovendien leverde hij een vertaling (gedeeltelijk met aanteekeningen) van het 'Tractaetje' van Justinus in: Justini en Tertulliani *Verantwoording voor de Christenen* enz. Amst. 1684. 8° (Zie: *Catal. Bibl. der Rem.-Geref. gem. te Rotterdam*, blz. 146).

Van Langedult zijn geen portretten bekend.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen, Blok en Knappert, *N. Biogr. Wdb.* V, k. 309, 310 (art. v. Mej. H.J.A. Ruys). - Hylkema, *Reformateurs.* I, blz. 142; II, blz. 105, 155. - van Slee, *Rijnsb. Coll.*, blz. 59, 274, 276, 279, 336. - v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I, blz. 493. - *Nav.* VI, blz. 172, 173.

[Henricus Langenes]

LANGENES (Henricus), geboren te Amsterdam, studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool, waar hij in 1720 in het album studiosorum werd ingeschreven en in 1723 onder Prof. F.A. Lampe verdedigde een *Disputatio theol.* over de persoonlijkheid van den Logos. Toegelaten als proponent, en vervolgens peremptoir geëxamineerd door de Classis van Edam den 14en Oct. 1726, werd hij den 3en Nov. d.a.v. bevestigd te Etersheim en Schardam door Ds. S. Molenaar, pred. te Landsmeer (m. Mal. II:6;

1) In J. Oudaens *Poëzy* (Dl. II, blz. 73) wordt als titel vermeld: *Christelijke Zedekonst of Christelijke verbeelding der deugden en ondeugden.* Leyden 1684.

intr. m. Lc. XIV:23). Hij hield aldaar zijn afscheidsprediking den 9en Nov. 1727 (t: Filipp. IV:1) en verbond zich den 23en d.a.v. aan de gemeente te Venhuizen (m. 2 Cor. IV:7) na bevestigd te zijn door Ds. C. Lemannus, pred. te Broek in Waterland (m. 1 Petr. V:2). In 1734 geraakte hij in moeilijkheden met den kerkeraad zijner gemeente, die beschuldigingen tegen hem inbracht bij de classis van Enk-

huizen, waarop een weerlegging volgde. Een en ander is beschreven in het zeldzaam geschrift: *Beschuldigingen*, *voor de classis van Enchuysen ingebragt*, *door den Kerkenraad van Venhuyzen tegen Henricus Langenes*, *predikant aldaar met antwoorden en weerlegging.* Enchuyzen. 1734. fol. Langenes bleef zijn tweede gemeente dienen totdat hij wegens verzwakte geestvermogens vrijwillig afstand deed van zijn bediening den 27en Apr. 1747 (met een pensioen van 350 gulden). Hij overleed te Buiksloot op 54-jarigen leeftijd den 30en Aug. 1754.

Zijn uitgegeven leerredenen dragen in sterke mate de kenmerken van de allegorische en typisch-coccejaansche theologie. Hij behoorde tot die predikanten in zijn dagen, die ‘de fakkel der geleerdheid op den kansel zwaaiden, en zich zelven in een rookwolk hulden, die het bijna onmogelijk maakten iets van den Evangelieprediker te vinden.’ (Hartog a.w., blz. 106).

Hij huwde te Amsterdam met Catharina Beaune (ondertr. 14 Dec. 1730). Zij overleefde hem zonder kinderen.

Van hem bestaan geen portretten.

De volgende geschriften van Langenes hebben het licht gezien:

Versaemeling van Bybelst-Stoffen behelsende verscheydene leerredenen over uitgeleesene texten des O. en des N. Testaments. Enghuizen. 1734, 1735. 2 dln. 4°. (*Boekz.* 1734*a*, 580-598; 1735*b*, 286-307). - *Volledige Verklaaring over de Klaagliederen*, *volgens de eigene betekenis der Hebreeuwsche woorden*, *zinnebeeldige spreekwyzen*, *naar derzelver gebruik in des Heeren Woord*, *benevens den Zaakelyken en Geestelyken zin aangetoont*, *en het oogmerk van den Propheet opgeheldert.* Amst. 1753. 4° (Behalve voorr. en regist. der Hebr. woorden, Schr. plaatsen en -zaaken 862 pag. (*Boekz.* 1779*b*, 478). - *Gods bevel aan Mozes om den Rotssteen te slaan*, *in deszelfs Letterlijken en Geestelijken zin verklaart en den Heilbegerigen de Rotssteen des Heils geopent in een Leerr. over Exod. XVII*:6. Amst. 1755. 4° (*Boekz.* 1755*b* 472). Voorts nog een verklaring *over het Vierde Gebod*, waarvan de juiste titel met pl. en jr. v. uitg. zich niet laat vaststellen.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 40. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 509 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Veeris - de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 121. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 106, 108. - *Alb. Stud. Rh-Traj.*, k. 121. - *Boekz.* 1754*b*, 333.

[Lambrecht Abraham van Langeraad]

LANGERAAD (Lambrecht Abraham van), werd in 1855 te Biervliet geboren. Hij ontving aanvankelijk zijn opleiding aan het gymnasium en binnen het verband der Christelijk-philanthropische Inrichtingen te Doetinchem, en werd 5 October 1877 als theol. stud. te Leiden ingeschreven. Van huis uit orthodox veranderde hij van richting; als modern predikant aanvaardde hij 13 Mei 1883 de evangelie-bediening bij de Nederd. Herv. Gemeente te Nieuwveen. In 1884 promoveerde hij tot theol. dr. op zijn nader te noemen dissertatie over Guido de Bray; Prof. Prins trad als zijn promotor op, maar Prof. Acquoy was vooral zijn leermeester geweest. Dit proefschrift kan nog altijd met recht een meesterstuk worden genoemd; het heeft vele

onzekerheden, die aangaande De Bray en zijn omgeving bestonden, weggenomen en het auteurschap der door hem opgestelde Nederl. Geloofsbelijdenis volledig opgehelderd. Een kleine teleurstelling was het voor den schrijver geweest, dat kort te voren D. Allier in een *Guy de Brès*, *Étude historique sur la réforme au pays wallon*, Paris 1883,

veelszins tot dezelfde resultaten was gekomen, echter zonder V.L.'s werk overbodig te maken (Enkele bedenkingen tegen V.L.'s proefschrift heeft R. Fruin geformuleerd in *Handel. en Mededeel. van de Mij. der Ned. Letterkunde*, 1885, blz. 94 vg). In 1887 ging v. L. naar Stolwijk; den 7 Juli 1895 deed hij zijn intrede in Lekkerkerk, en hier is hij 28 Febr. 1913 overleden, nadat ziekte hem sedert het begin des jaars verhinderd had zijn werk te doen. Hij werd in Lekkerkerk begraven, en liet een weduwe en vijf kinderen na. In de *Kerkel. Courant* van 8 Mrt. 1913 wijdde de redacteur van het niet-officiëel gedeelte, Prof. Gooszen, hem een korte necrologie. Hoewel sedert jaren lid van de Mij. der Ned. Letterkunde komt hij niet voor in de 'Levensberichten' der Mij. Hij was ook lid van het Prov. Utr. Genootsch. v. K. en Wet.

Met zijn dissertatie heeft v. L. een rij van vele en belangrijke historische publicaties geopend. Hij was een scherpzinnig historicus, die grooten speurzin aan onvermoeiden ijver paarde; zijn geschiedkundige kennis was buitengewoon breed en strekte zich uit tot de kleinste bijzonderheden. Als goed leerling van Acquoy ging hij in zijn onderzoek tot de bronnen; het raadplegen van archieven en de daaraan verbonden werkzaamheden leverden hem geen moeilijkheden op. Zijn dogmatisch en wijsgeerig vermogen was minder ontwikkeld; daar bovendien aesthetische en litteraire verzorging weinig zijn aandacht hadden, is zijn werk niet vrij te pleiten van een zekere dorheid. Met het toenemen der jaren begon het afronden en afsluiten zijner studiën hem moeite te kosten, en leed de compositie van zijn werk onder de neiging steeds meer bronnen-materiaal, niet altijd voldoende verwerkt, in den tekst op te nemen; daardoor kwamen publicaties moeilijk uit zijn handen of dreigden onvoltooid te blijven.

Behalve belangrijke, meestal omvangrijke artikelen (boek-besprekingen dijden vaak uit tot breede, degelijke stukken) in Ned. Archief voor Kerkgeschied., Theol. Tijdschrift, De Navorscher, Teekenen des Tijds, enz. schreef hij een doorwrocht, buitengewoon compleet boek in 2 deelen over de Nederl. Ambassade-kapel te Parijs. Aanleiding daartoe was een prijsvraag geweest, in 1880 door het Prov. Utr. Genootschap uitgeschreven, die hij begonnen was te beantwoorden, waarmede hij echter, mede door den tijd, dien zijn proefschrift eischte, onvoldoende had kunnen vorderen. Later heeft hij deze studie, nadat de prijsvraag inmiddels was ingetrokken, weer met kracht aangevat, en door de zorg van het Prov. Utr. Genootschap kon zij in 1893 verschijnen. Reeds daarvóór was hij door het bestuur van het Historisch Genootschap gev. te Utrecht uitgenoodigd de uitgave van het 'Diarium' van Arend van Buchell te verzorgen, zoo belangrijk voor het tijdperk is ons vaderland omstreeks 1600. Hoewel v. L. al zijn kennis en nauwgezetheid aan dit werk besteedde, is het in veel opzichten een lijdensgeschiedenis geweest. Na 12 jaren, waarin veel correspondentie over en weer, was het nog verre van persklaar. Dr. G. Brom verklaarde zich nu, uit hoofde van zijn bestuurslidmaatschap van het Hist. Genootschap, bereid den arbeid over te nemen en tot een einde te brengen, hetgeen hij in zijn 'Woord vooraf' een 'weinig aanlokkelijk', 'dikwijls verdrietig werk' noemde; het handschrift moest opnieuw worden doorgewerkt en de inhoud geschift, hetgeen v. L. ook getracht had te doen, maar te weinig systematisch. In 1907 kon het 'Diarium' eindelijk verschijnen; de meeste aanteekeningen zijn van Brom, maar de wel zeer uitvoerige levensbeschrijving van Van Buchell, bijna 100 blz. omvattend, is van de hand van v. L. Ook in 'De Navorscher' heeft deze nog een paar omvangrijke artikelen over Van Buchell geschreven (zie ben.).

Ondertusschen was v. L. ook toegetreden tot de redactie van ‘Het Protestantsche Vaderland’, onder welken titel dit ‘Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland’ aanvankelijk verscheen. Het plan voor de uitgave was door Prof. Dr. H.G. Kleyn opgevat op aandringen der Utrechtsche firma Kemink en Zn. Toen Kleyn echter in 1896 stierf, verkeerde de onderneming nog maar in een zeer primitief stadium; zij is toen voortgezet door de predikanten Dr. H. Visscher, den lateren Utrechtschen hoogleeraar, en Dr. J.D. de Lind van Wijngaarden. Laatstgenoemde moest zich na eenigen tijd om ambtsbezigheden terugtrekken, en v. L. heeft toen zijn plaats ingenomen. Samen hebben Visscher en hij het eerste deel bezorgd, werkende in een volkomen eensgezindheid ten opzichte van hun wetenschappelijke taak, waaraan het groote verschil in theologisch standpunt niet de minste afbreuk deed. Dat hun standplaatsen (Ouderkerk a.d. IJ. en Lekkerkerk) dicht in elkaars nabijheid lagen, kwam aan den arbeid ten goede. Over hun samenwerking zie men de voorrede bij deel I van dit werk.

v. L. heeft ook deel genomen aan den pennestrijd tusschen Prof. Dr. H.H. Kuyper van de Vrije Universiteit en den Leidschen kerkelijk hoogleeraar Dr. M.A. Gooszen over den authentieken tekst van de liturgische geschriften der Hervormde Kerk. Kuyper was in 1896 door Prof. Rutgers uitgenoodigd tot medewerking aan een nieuwe uitgave van de liturgische en belijdenis-geschriften. Als authentieken tekst voor de eerstgenoemde koos Kuyper de uitgave door de Walchersche Commissie in 1611 bij R. Schilders te Rotterdam bezorgd, volgens hem door de synode van Dordrecht tot grondslag genomen en gerevideerd. Al eerder was een dergelijke uitgave ook in de Hervormde Kerk aan de orde gesteld, waarvoor Prof. Gooszen bereid was gevonden, en deze nam tot grondslag der publicatie (die in 1899 bij de Ned. Bijbel-Compagnie verscheen) voor den tekst der liturgische geschriften de uitgave op last der part. synode van Zuid-Holland, van 1737. Gooszen was van meening, dat in Dordrecht geen revisie van een authentieken tekst der liturgische geschriften had plaats gehad, en uit dit meeningsverschil ontspon zich een polemiek, door Gooszen, bijgestaan door v. L., aanvankelijk gevoerd in de ‘Kerkel. Courant’. Kuyper schreef daarop: *De authentieke tekst der Liturgische Geschriften gehandhaafd tegen Prof. Dr. M.A. Gooszen*, Amsterd.-Pretoria 1901, waarop v. L. in hetzelfde jaar repliceerde met ‘De tekst van de Liturgie enz.’, door Prof. Gooszen van een ‘Naschrift’ voorzien. Ongeveer terzelfder tijd schreef v. L. ook over deze aangelegenheid in het ‘Theol. Tijdschrift’. Kuyper heeft hem weer geantwoord met *Is de authentieke tekst der Liturgie in 1586 of in 1619 vastgesteld*, Amsterd.-Pretoria 1902; de polemiek, niet zonder scherpte gevoerd, ging tenslotte van de zijde van Kuyper ook over kwesties van methodiek en beginsel, die langzamerhand het oorspronkelijk geschilpunt in de schaduw dreigden te zetten. Uit het eerste geschrift van Kuyper verdient hier vermelding de opmerking, welke in den mond van den tegenstander zeker beteekenis heeft (blz. 83), dat het hem ‘een raadsel is, hoe de Commissie van Voordracht der Hervormde Kerk bij de jongste vacature voor een hoogleeraar in de kerkgeschiedenis een man als Dr. v. L. heeft achtergesteld bij personen, die op het gebied der kerkhistorie veel minder hebben gepraesteerd dan Dr. v. L. deed’.

V. L.'s naam is ook verbonden aan den 3en druk van Prof. Dr. J. Reitsma's ‘Geschied. der Hervorming en der Herv. Kerk in de Nederlanden’. De nagelaten betrekkingen van den Groninger hoogleeraar verzochten hem in 1911 de bewerking op

zich te nemen. Doch hierbij herhaalden zich de moeilijkheden, die bij het ‘Diarium’ zich hadden voorgedaan; het werk vorderde uiterst langzaam, mede ten gevolge van een te groote uitvoerigheid. Toen v. L. in 1913 overleed, waren van de 23 hoofdstukken slechts 5 persklaar; de volgende 4, die door hun breeden opzet (heele stukken bronnen-publicatie waren in den tekst opgenomen) het oorspronkelijk karakter van het handboek dreigden te veranderen, moesten door den nieuwen bewerker, Prof. Dr. J. Lindeboom, aanzienlijk worden besnoeid en gecomprimeerd, wat niet kon verhinderen, dat de omvang binnen het kader van een handboek te groot bleef. Het was een pijnlijk werk gegevens terzijde te leggen, die, vrucht van archief-studie, van historische waarde konden zijn. Voor de volgende 14 hoofdstukken is toen door den bewerker nauwere aansluiting gezocht bij den oorspronkelijken opzet van Reitsma's werk, maar het geheel behield daardoor iets onevenwichtigs, dat eerst in den 4den druk (van 1933) kon worden weggenomen.

Deze en dergelijke bezwaren sproten zeker niet voort uit een tekort aan historiekennis en ijver; eerder zou men kunnen zeggen, dat v. L. zijn uitgebreide kennis, vooral in later jaren, te weinig beheerschte om ze tot een leesbaar boek te verwerken. Van zijn ijver en werkkracht getuigt ook zijn medewerking aan het niet-officiëel gedeelte der ‘Kerkel. Courant’, waarmee hij reeds tijdens zijn verblijf te Nieuwveen begon; later, na het heengaan van Ds. Kits van Heyningen, verzorgde hij de rubriek Buitenland (gedurende 1912 nam hij ook Binnenland voor zijn rekening); bovendien leverde hij in dit blad vele historische mededeelingen en aankondigingen. Hij heeft ook historische navorschingen verricht voor advocaten-kantoren en notarissen, om opheldering te geven in kwesties van eigendomsrechten en derg., waartoe zijn kennis van archieven hem in staat stelde. Die met hem samenwerkten roemden hem als een hartelijk en welwillend man.

Van hem zag het licht:

Guido de Bray, *zijn leven en werken. Bijdrage tot de geschiedenis van het Zuid-Nederlandsche Protestantisme*, Zierikzee 1884. - Beoordeeling van Dr. C. Hille Ris Lambers: ‘De Kerkhervorming op de Veluwe’, in: *Theol. Tijdschrift*, XXV (1891), blz. 78-93. - Beoordeeling van Dr. H.W. ter Haar: ‘Jacobus Trigland’, in: *Theol. Tijdschrift*, XXVI (1892), blz. 307-337. - *De Nederlandsche Ambassade-kapel te Parijs*, *kerkhistorische studie*, 2 dln., 's-Gravenh. 1893-94 (uitg. Prov. Utr. Gen. v. K. en W.). - *Arent van Buchel*, in: *De Navorscher*, XLVII (1897), blz. 278-302. - *Eenige mededeelingen van Arent van Buchel*, *betreffende zijn bewindhebberschap in de Amsterd. Kamer der V.O.I. Compagnie*, *1619-1621*, in: *De Navorscher*, XLVII (1897), blz. 609-650. - *De Kerkelijke Bijeenkomst te 's-Gravenhage*, *Mei 1579*, in: *De Navorscher*, XLVIII (1898), blz. 351-380. - *Iets over Bijbelvertaling in ons land*, in: *Teekenen des Tijds*, 1899, blz. 348-360, 430-447. - *De Psalmen*, in: *Teekenen des Tijds*, 1900, blz. 331-358, 426-455. - *Opmerkingen en Beschouwingen naar aanleiding van dat gedeelte van Franciscus Junius' Autobiographie*, *omvattende het tijdperk dat ligt tusschen de aanbieding van het Verzoekschrift der Edelen tot aan den Beeldenstorm in Antwerpen* (*5 April-21 Aug. 1566*), in: *Aanteekeningen van het verhandelde in de sectie-vergaderingen van het Prov. Utr. Gew.*, 1900, blz. 32-76. - *De Liturgie bij de Hervormden in Nederland*, in: *Theol. Tijdschrift*, XXXV (1901), blz. 123-159, 420-455, 500-520. - *De tekst van de Liturgie der*

Nederlandsch Gereformeerde Kerken. Op-en aanmerkingen naar aanleiding van H.H. Kuyper's geschrift: De authentieke tekst enz. Met een naschrift

van Prof. Dr. M.A. Gooszen, Leiden 1901. - *Synodalia. De Kerkorde gearresteerd in de Nat. Synode te 's-Gravenhage 20 Juni-1 Aug. 1586*, in: *De Navorscher*, LI (1901), blz. 347-383; *Particuliere Questien* (vervolg), t.z.p., blz. 433-460. - *Handelingen van de Vergaderingen van Correspondentie*, *van 1614-1618 in Holland gehouden*, in: *Nederl. Archief v. Kerkgeschied.*, I (1902), blz. 47-81, 163-213. - *Diarium van Arend van Buchell*, uitgeg. door Dr. G. Brom en Dr. L.A. van Langeraad, Amsterd. 1907 (*Werken Hist. Gen.*, 3de serie, nr. 21). - (Met Dr. H. Visscher:) *Het Protestantsche Vaderland*, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland*, Dl. I (letter A-B). - Dr. J. Reitsma's *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, derde druk, Utrecht 1916, de hoofdstukken I-IX.

[Christophorus Langerack]

LANGERACK (Langerak, Langeraeck) (Christophorus) werd als predikant te Harmelen[1)] door de Provinciale Synode van Utrecht in Aug. 1619 wegens Remonstrantsche gevoelens afgezet. Nadat hij geweigerd had de Acte van stilstand te onderteekenen, werd hij daarop met eenige andere predikanten, die dezelfde gedragslijn waren gevolgd, door de Staten van Utrecht bij vonnis van 27 Aug.[2)] gebannen om binnen acht dagen het land te verlaten.

Kort te voren had de vergadering te Waalwijk, waar de grondlegging der Remonstrantsche Broederschap plaatshad, besloten om er bij v. Langerack op aan te dringen naar Tiel te gaan. Waar hij zich nadat het banvonnis over hem was uitgevaardigd heeft opgehouden is niet bekend. Maar in de vergadering der Remonstrantsche predikanten van de geunieerde provinciën, gehouden te Antwerpen van 6 tot 9 Febr. 1621, was hij aanwezig (Tideman, *Stichting Rem. Br.* I, blz. 335). Na de conspiratie tegen het leven van Prins Maurits, in Febr. 1623 nog juist tijdig aan het licht gebracht, woonde hij in Oct. van hetzelfde jaar de provisioneele vergadering van Remonstrantsche predikanten bij, en onderteekende hij mede het derde *Vertoog* der Remonstranten bij de hooge overheid ingeleverd, waarin zij, nadat hun beide vorige Vertoogen zonder gevolg waren gebleven, met vermijding van scherpe en spijtige uitdrukkingen, die dààrin aan de Staten-Generaal aanstoot hadden gegeven, bij de regeering aandrongen op verlichting van den druk, waaronder de Remonstranten verkeerden, een druk, die nog verzwaard was geworden nadat gebleken was dat de tegen het leven van den Prins beraamde aanslag was uitgegaan van mannen, die gerekend werden tot de politieke partij der z.g.n. Remonstrantsche factie, waarbij ongelukkigerwijze ook een Remonstrantsch predikant zich had aangesloten.

De ‘Vergadering in de schuilplaats’, van 26 tot 29 Mei 1624 te Rotterdam gehouden, droeg aan v. Langerack met R. Liesselius en Paschier de Fijne de bediening van Rotterdam en Bleiswijk op.

1) Volgens de opgave bij v. Rhenen-Voet (*Pred. Utr.*, blz. 85) was hij al vóór 1600 te Harmelen beroepen. Omtrent zijn afkomst en zijn vroegere levensjaren zijn geen gegevens voorhanden.
2) Dezen datum draagt het vonnis der Staten, afgedrukt bij Brandt (*Hist. Ref.* III, blz. 972). Tideman (*Biogr. Naaml. Rem. Br.*, 136) noemt als datum der verlamming 17 Oct. 1619.

Toen hij in 1632 tot leeraar van Waddingsveen werd aangesteld[3], woonde hij reeds sinds eenigen tijd te Gouda, waar hij met Jacobus Kuyleman in commissie de

3) Aldus Tideman, *Biogr. Naaml.*, blz. 134. Volgens Tideman, *Stichting Rem. Br.* II, blz. 292 ving zijn bediening van de gemeente te Waddinxveen in 1631 aan.

gemeente bediende[1]. Dat hij als leeraar van de Waddingsveensche gemeente ten einde toe te Gouda bleef wonen, zal wel daaruit te verklaren zijn dat zijn gemeente gedurende al die jaren geen predikantswoning bezat. Opmerking verdient hierbij dat zijn echtgenoote inmiddels te Gouda een nering hield. Den 12en Febr. 1632 beklaagde hij er zich over bij Gecommitteerden der Broederschap, dat de Baljuw van Gouda uit kracht van een Goudsche keur hun dit wilde verbieden. Eenige goede vrienden hadden hem geraden zich in rechten daartegen te stellen, te meer omdat bedoeld optreden toegeschreven werd aan haat tegen de Remonstrantschgezinden en hun leeraars in 't algemeen. Gecommitteerden verklaarden dat het hier gold een civiele en particuliere zaak, waarmede zij zich niet mochten inlaten. (Zie hierover: Tideman, *Stichting Rem. Br.* II, blz. 277, 278). Het blijkt dat v. Langeracks huisvrouw reeds vóór haar huwelijk de nering te Gouda dreef.

Eigenaardig is wat Directeuren tot het voeren van het doorgaand beleid van de zaken der Broederschap in Nov. 1629 aan de Societeitsvergadering omtrent Gouda rapporteeren, nl. dat men, nu daar ook een Zondagavondpredikatie was ingesteld, in de plaats van Loman hulp verlangde voor de bediening bij die van Langerack ‘die zoo wat stiet in zijne predikatiën’, wat hem te meer hinderen zou, nu hij om de bevalling zijner vrouw ‘metter winkel zoude moeten bezig wezen, het kind wiegen en anderzins gedistraheerd worden’. (Tideman, *Stichting Rem. Br.* II, blz. 209, 210).

In 1658 legde hij wegens ongesteldheid grootendeels zijn bediening te Waddingsveen neder en verbond J. Kuyleman zich aan de gemeente aldaar (vgl. hiervóór Dl. V. blz. 330). In 1660 de Groote Vergadering der Broederschap te Rotterdam bijwonende, moest v. Langerack om ziekte naar huis terugkeeren. Nog in hetzelfde jaar overleed hij.

Drie jaren na zijn verscheiden verscheen van de hand van voornoemden J. Kuyleman, die zijn neef was, te Amsterdam een *Paraenesis ofte ernstige aanspraake*, waarin deze zich richtte tegen Jacobus Sceperus, predikant te Gouda (1638-1678), bekend als heftig Contra-Remonstrant, die in zijn boekje *Chrysopoligeras* eenige Remonstrantsche leeraren, onder wie speciaal zijn stadgenoot v. Langerack, had aangevallen (Vgl. hiervóór Dl. V, blz. 330).

Portretten van v. Langerack worden niet vermeld, Naamloos gaf hij in het licht: *Antwoorde op eenige vraghen aeng. verscheyden leerstucken*, *die nu ter tyt tusschen de Arminianen en die van de Gereformeerde Kercke in gheschil zyn. Met een overweginghe derselver antwoorde.* Z. pl. 1632. 4° (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. I. Afd. I, blz. 164, 165: op vele ex. van bovengen. *Antwoorde* staat de naam v. Langerack geschreven. Ook in de Bibl. Meerm.-Westr. te 's Gravenhage is een ex. van dit geschrift aanwezig).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 40, 41. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, reg. - Tideman, *Stichting Rem. Br.* I, II, reg. - Brandt, *Hist. Ref.* III, blz. 970, 971. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* VI, reg. - J. v. Vloten, *Paschier de Fyne*, blz. 131. - v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II, no. 244.

[Johannes Hendrikus Langewagen]

1) Ook in commissie met Wilh. Lomannus Senior heeft hij een tijd lang de gemeente te Gouda bediend, blijkbaar reeds in 1629 (zie: Tideman, *Stichting Rem. Br.* II, blz. 209). In 1632 kwam Gouda in het bezit van twee voor vast aangestelde leeraren.

LANGEWAGEN (Johannes Hendrikus) geboren te Hoorn in 1808 als een der zoons uit het huwelijk van Dirk Langewagen en van Magdalena Benjamina Groen,

liet zich in het album studiosorum der Leidsche universiteit inschrijven den 10en Mei 1825. Den 4en Mei 1831 door het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk, werd hij den 9en Oct. d.a.v. bevestigd te Groot-Ammers door Ds. H. Cats, pred. te Leiden (m. Joh. III:29; intr. m. Ef. III:8). Van deze gemeente nam hij na bijna driejarigen arbeid den 28en Sept. 1834 afscheid (m. Hebr. X:23) wegens vertrek naar Purmerend, waar zijn bevestiging den 5en Oct. d.a.v. geschiedde door Ds. A. van de Wetering, pred. ald. (m. Ef. IV:1*a*, *c*; intr. m. Joh. XV:16*a*). Nog geen drie jaren later, den 23en Aug. 1837 overleed hij aan een kortstondige hevige zenuwziekte, nadat hij juist één maand te voren den 29-jarigen leeftijd had bereikt. Hij was ongehuwd en de eenig overgebleven zoon zijner moeder, die toen weduwe was.

Van jongs had hij begeerte getoond om Evangeliedienaar te worden. En in de beide gemeenten, die hij mocht dienen, maakte hij zich zoowel door zijn persoon als door zijn arbeid ten zeerste geacht en bemind. Hij was een leeraar van uitmuntende begaafdheid, een alleszins bekwaam prediker, een godvruchtig voorganger. Zijn vlugge geestvermogens, zijn helder oordeel en gelukkig geheugen bewezen hem bij zijn ambtsbediening goeden dienst. Dr. J. Hartog noemt dezen jonggestorven predikant onder de uitnemende homileten van zijn tijd en acht de na zijn dood door zijn vriend J.R. Wernink, pred. te Vlaardingen, uit zijn nalatenschap uitgegeven leerredenen, vooral om den stijl, de vermelding waardig. Een zeer gunstige recensie daarvan bevat ook het Godgeleerd Tijdschrift *Waarheid in liefde* (Jrg. 1839, St. IV, blz. 872-875). Een enkele van deze preeken wordt zelfs een meesterstuk genoemd in allerlei opzicht. Zijn prediking was Christocentrisch. En de indruk, dien zijn leerredenen op den recensent maakte, is deze dat het 's menschen hart is dat hem welsprekend maakt.

Langewagen onderscheidde zich daarbij in den omgang door een zeer innemende minzaamheid. Na zijn dood zagen het licht: *Twaalftal nagelaten leerredenen.* Purmerend. 1838. 8°. - *Zestal nagelaten leerredenen.* Ald. 1838. 8°. (*Naamlijst boeken in Ned.* 1833-49 i.v.)

L i t t e r a t u u r : Kobus en de Rivecourt, *Biogr. Wdb. v. Ned.* II, blz. 144. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 510 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - *Boekz.* 1837*b*, 403, 410. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 298. - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 1266.

[Wilhelmus Lanius Doccum]

LANIUS[1)] **DOCCUM (Dockum) (Wilhelmus)** was in 1578 predikant te Hauwert (cl. Hoorn). In dat jaar besloot de synode van Noord-Holland en Waterland (15-18 Sept.) hem voor den tijd van omtrent veertien dagen te zenden naar Vollenhove om naar aanleiding van een bij haar ingebracht verzoek namens de broederen aldaar, hen ‘tot opbouwinge van den Coninckrycke Jesu Christi te dienen’. Betreffende zijn afkomst en zijn vroegere levensjaren is evenmin iets bekend als aangaande het jaar van zijn komst te Hauwert. (Bij Veeris - de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 307 komt zijn naam niet voor onder de naamlijst der predikanten aldaar.) Deze standplaats schijnt Lanius in of kort na 1578 verwisseld te hebben voor Lutjebroek, vanwaar hij in 1580 naar Steenwijk beroepen werd. Hij was aldaar de eerste in de rij

1) Een enkele maal vindt men zijn naam *Lamius* geschreven (Reitsma en v. Veen, *Acta* I, blz. 149).

der predikanten. Ter oorzake van de overrompeling der stad door de Spanjaarden in 1582 verliet hij Steenwijk. In hetzelfde jaar verbond hij zich aan de gemeente te IJsselmuiden, die hij diende tot 1583, toen hij gehoor gaf aan een beroeping naar Elburg. Ten slotte kwam hij in 1587 opnieuw te Lutjebroek, waar hij in 1592 overleed.

De Acta der Particuliere N.-Hollandsche Synode den 10en Mei 1588 gehouden te Haarlem zijn door hem als scriba onderteekend.

Portretten van W. Lanius zijn niet bekend. Van hem verscheen in druk:

Die belegeringe, *besettinge ende ontsettinge der stadt Steenwijck*, *in Sticht van Overijssel*, *Anno 1580 beginnende opten 18 Octobris*, *eindigende den 23. Februarij*, *anno 81.* Z. pl. 1581 4°. met eene opdragt aan *den Heere H. Bernardt*, *Vrybaender Heere v. Merode*, *Heere tot Rummen* etc. *Luytenant Gouverneur van wegen zijn Excell. en den Gedeputeerden representeerende die Staten in West-Vriesland*, gedagteekend uit Steenwijk 17 Apr. 1581, in alles 26 blz. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I, no. 571).

L i t t e r a t u u r : Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 122. 322. - Moonen, *Pred. in Overijssel*, blz. 49, 80. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* I, reg. - *Nav.* VII (1857), blz. 54, 117.

[Jenne Langhout]

LANGHOUT (Jenne) geboren te Schraard den 29en Aug. 1848 uit het huwelijk van Goossen Albertus Langhout, hoofd van de openbare school (later tot het Chr. onderwijs overgegaan), tevens koster en klokluider hij de Ned. Hervormde gemeente aldaar, en van Nanke Wagenaar, was aanvankelijk bestemd om onderwijzer te worden. Hij ontving hiertoe opleiding aan de school van H.J. van Lummel te Utrecht en diende vervolgens het Christelijk onderwijs daar ter plaatse en te Zoetermeer-Zegwaart. Het bleek echter dat er geen onderwijzer in hem stak. Het geduld om met kinderen om te gaan ontbrak hem. Hij kreeg intusschen lust tot het predikambt en sloeg straks ook den weg in, die daartoe leidde. Die weg voerde hem eerst naar het gymnasium te Zetten; het schoolgeld, dat voor zijn opleiding noodig was, moest hij door lesgeven verdienen. Den 22en Jan. 1870 legde hij met gunstig gevolg het admissie-examen af tot toelating als student aan de Utrechtsche Universiteit, waarop hij zich den 5en Febr. d.a.v. in het album studiosorum liet inschrijven. Zijn leermeesters waren ter Haar, Doedes en v. Oosterzee. Door het Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland toegelaten tot de Evangeliebediening in Nov. 1874, begeerden al spoedig zeven gemeenten hem als predikant. Het beroep naar Lollum nam hij aan, en den 17en Jan. 1875 werd hij daar bevestigd door Ds. S. Kalma, pred. te Cubaard c.a. (m. 2 Cor. V:20*a*; intr. m. Hand. VIII:35). Den 29en Sept. d.a.v. kon er een nieuw kerkorgel in gebruik worden genomen, waarbij Langhout preekte over Col. III:16*b*. Gedurende het viertal jaren van zijn werkzaamheid aldaar werden verschillende beroepingen op hem uitgebracht.

Ten slotte gaf hij gehoor aan die van Anjum, waar den 23en Febr. 1879 zijn bevestiging geschiedde door Ds. W.F. Blüggel pred. te Oostermeer c.a. (m. Rom. X:16*b*; intr. m. 2 Cor. IV:7). Te Lollum gevormd ontplooide hij te Anjum zijn volle kracht. Uit de omliggende dorpen stroomden de scharen toe om zijn prediking te

hooren. De invloed, die ervan uitging, was merkbaar door geheel Oostdongeradeel. En ook daarbuiten kreeg zijn naam in de Kerk bekendheid. Onder de beroepingen, waarvoor hij bedankte, was ook die van Amsterdam (1882).

Toen den 14en Apr. 1885 te Sneek een Friesche 'Gereformeerde Predikanten-Vereeniging' werd opgericht, sloot hij terstond zich daarbij aan. Later toonde hij zijn sympathie met de geschorste kerkeraadsleden te Amsterdam en elders, die in doleantie waren gegaan. En op 7 Dec. 1886 verbrak hijzelf met zijn kerkeraad den band met de Synodale organisatie, daarin gevolgd door de groote meerderheid der gemeente. Ondanks het feit, dat hij daarop geschorst en vervolgens den 14en Maart 1887 uit zijn ambt ontzet was, bleef hij in het kerkgebouw preeken, totdat door het ingrijpen van twee kerkvoogden, die niet mee doleerden, met het college van notabelen begin Juli 1887 daaraan een eind werd gemaakt. Ook buiten zijn gemeente trad hij sterk op den voorgrond als wegbereider voor de Doleantie, zoodat hij terecht kan genoemd worden een der pioniers van deze beweging in Friesland.

Als predikant van de Ned. Gereformeerde Kerk (doleerende) bleef Langhout te Anjum werkzaam, totdat hij als zoodanig een beroep had aangenomen naar Haarlem. Hier bevestigde hem den 20en Jan. 1889 Ds. B. van Schelven, pred. te Amsterdam (m. 1 Petr. I:5; intr. m. Ps. LI:20; afsch. te Anjum 13 Jan. m. Hand. II:42). Van Haarlem vertrok hij naar Groningen, waar hij den 20en Oct. 1895 intrede deed (m. Zach. I:16); afscheid te Haarlem 13 Oct. m. Ps. CXLIII:2). Hier maakte hij veelszins moeilijke jaren door. Hij berokkende daarbij zijn vrienden veel leed doordat het hem niet mogelijk was het evenwicht te bewaren tusschen zijn inkomsten en de uitgaven voor zijn huiselijk leven, een euvel, dat eerst na zijn vertrek uit Anjum zich bij hem gelden deed. Het leidde ertoe dat hij na bijna twaalf jaren onder bittere omstandigheden de stad Groningen moest verwisselen voor een buitengemeente en den 8en Sept. 1907 intrede deed (m. Habak. III:2) te Drogeham, waar een paar honderd hutbewoners sedert 1887 een gemeente, Drogeham B, uitmaakten. Hier openbaarde zich al spoedig bij hem een ernstige ziekte, ingewandskanker, waarvoor hij begin Jan. 1908 in het ziekenhuis te Groningen een pijnlijke voorloopige operatie onderging. Nog tweemaal daarna (in Febr.) vervulde hij een namiddagbeurt te Drogeham (de laatste maal m. 2 Cor. V vs. 5 als tekst). Vier weken later, den 23en Maart 1908 overleed hij aldaar.

Langhout was iemand van eigen type. Hij was geen man van studie, maar wel zeer algemeen ontwikkeld en bijzonder gevat. Tot de gaven, hem geschonken, behoorde ook die van den humor. Hij verstond de kunst van jong te zijn met de jongen.

Als prediker wist hij uit het Woord, door hem verkondigd, de geestelijke gedachten los te wikkelen. Zijn schoonheidszin was gebrekkig, maar vaak gaf hij blijk van een diep inzicht in de Schriftwaarheid. Hoewel hij voor zijn preeken niet lang placht te studeeren, klonk uit de practicale Bijbeluitlegging en toepassing, die zij bevatten, telkens weer een bezielend frisch geluid, dat niet naliet beslag te leggen op de jeugd. Gedurende de 33 jaren van zijn bediening vervulde hij niet minder dan 4917 preekbeurten.

Het Christelijk onderwijs vond in hem een vurig pleitbezorger. In het belang daarvan ondernam hij menige reis. Te Lollum werd een jaar na zijn komst aldaar een Christelijke School geopend.

Ook op politiek terrein ging er sterke actie van hem uit. Door zijn invloed werd de gemeenteraad van Oostdongeradeel omgezet.

Ondanks den tegenstand, dien hij in niet geringe mate ondervond, bleef hij pal-

staan voor zijn beginsel. Hoe sterker en heftiger de tegenstand was, des te meer werd hij erdoor geprikkeld tot verweer en ijver.

Inzonderheid berokkende hij zich diepgaanden haat door de meedoogenlooze wijze, waarop hij in de algemeene vergadering der Vereeniging voor Hooger Onderwijs op Gereformeerden grondslag van 1896 in Seinpost te Scheveningen de van hem uitgegane aanklacht voordroeg, gericht tegen den hoogleeraar aan de Vrije Universiteit Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman, op wiens standpunt, naar men oordeelde, de Gereformeerde beginselen volgens den eisch van art. 2 der Statuten als grondslag van zijn onderwijs niet tot hun recht kwamen. Deze aanklacht had ten gevolge dat deze hoogleeraar eervol ontslag vroeg en verkreeg.

Den 6en Jan. 1875 trad Langhout in het huwelijk met mej. Alofje van der Valk, geb. te Oosterend, die hem overleefde met vijf kinderen, van wie een dochter gehuwd is met Ds. F.C. Meyster. predikant bij de Gereformeerde Kerk te Rotterdam. Een portret van Langhout vindt men bij H. Steen a.w. (zie ond. *Litteratuur*) tegenover bl. 48.

Van zijn hand verschenen in de serie *Uit de diepte* (bevattende 'Bijbellezingen', van Jrg. 1887 af 'Leerredenen' door de afgezette predikanten van Amsterdam en door met hen sympathiseerende hoogleeraren en ambtgenooten van elders in de hoofdstad gehouden) de volgende preeken:

De vermeende genezing (Jerem. 8:11) Jrg. 1886, XXII, blz. 269-284; *De Kerkin betrekking tot den Heere* (Hoogl. 8:5-7) Jrg. 1888. XXXVI, bl. 533-548; Zacheüs (Lc. 19:1-10) Jrg. 1889 no. IV, blz. 49-64; *Onze arbeid en Gods verlossing* (Jes. 51:9, 10) Jrg. 1890. XXVIII, blz. 433-452 (vroeger uitgespr. te Anjum 1 Sept. 1889 op hetzelfde uur waarop een nieuwe predikant in de Ned. Herv. gem. ald. in de vacature-Langhout werd bevestigd); *Christus de opstanding en het leven* (Joh. 11:25) Jrg. 1890. XXXI, blz. 493-508.

Afzonderlijk zag van hem het licht:

Zestal leerredenen, Gron. 1902. 8°. - *De lijdende Christus*, Zestal leerr. Gron. 1903. 8°. - *Uit het lijden van Christus.* Zes leerr. Gron. 1905. 8°.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger, i.v. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X (1937), k. 510 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - *Handboek t. dienste v.d. Geref. Kerken in Ned.* Jrg. 1909, blz. 353-358 (nekrol. door F.L. Sytsma, waarbij afgedrukt is een nekrol. v. Langhout door Dr. L.H. Wagenaar in de *Zuider Kerkbode*). - H. Steen, *Uit felbewogen dagen.* Geschiedenis v.d. Doleantie in Anjum. Anjum 1931. Hfdst. III, IV, blz. 42-56 en sparsim. - Rullmann. *De Doleantie*, blz. 31, 175. - *Friesche Kerkbode.* Weekbl. voor de Geref. Kerken in Friesl. Jrg. 1887 v.v. - G.A. Wumkes, *Stads- en Dorpskroniek v. Friesl.* (Leeuw. 1934) II, blz. 510, 512. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 506.

[Philips Lansbergen]

LANSBERGEN (van Lansberghe, Lansbergius) (Philips of **Philippus),** geboren te Gent den 25en Aug. 1561 uit een niet onaanzienlijk geslacht, verliet reeds vroeg zijn geboortestad. Zijn ouders Daniel Lansberge, heer van Meulenbeke, en Pauline

van den Honingh, die de leer der Reformatie waren toegedaan, zagen zich door de tijdsomstandigheden genoopt de wijk te nemen, en voerden hem mede naar Frankrijk, waar het gezin van 1566 af zich ophield totdat het later naar Engeland verhuisde. Te Londen legde Philips zich in 't bijzonder toe op de studie der theologie en der wiskunde. Zijn vader verloor hij op jeugdigen leeftijd door den dood. Toen de vervolgings-

woede in zijn vaderland was gestild, keerde hij daarheen terug. Hier deed hij zich al spoedig kennen als ijveraar voor de Kerkhervorming, waarvan hij de invoering bevorderde te Kortrijk en te Gent. De kerkeraad in laatstgenoemde stad droeg hem op te gaan prediken te Exaerde en (29 Maart 1579) te Zaffelaere, waar hem de toegang tot de kerk geweigerd werd. Van het tumult, dat, toen hij er toch was binnengekomen, tijdens zijn predikatie ontstond (*Werken Marn.-Ver.* S. III. D. III, blz. 79), en van den tegenstand, dien hij ondervond van den baljuw, die ten slotte een klacht over zijn optreden indiende bij den Kerkeraad te Gent, heeft Lansbergen later een schriftelijke verklaring gegeven d. 19 Sept. 1582, waaruit blijkt dat het onderzoek in deze zaak toen nog niet geëindigd was. (*Bijdr. en Meded. v.h. Historisch Genootschap te Utr.* 12e Dl. (1889), blz. 246, 254-256, 258).

Reeds op 19-jarigen leeftijd was hij intusschen voorganger geworden bij de Hervormden te Antwerpen. Als zoodanig was hij daar werkzaam van 1580 totdat hij bij de overgave der stad aan Parma (in Aug. 1585) haar verliet. (*Werken Marn.-Ver.* S. III. D. II, blz. 27.) Hij begaf zich daarop naar de Noordelijke Nederlanden, waar hij zich den 26en Oct. d.a.v. te Leiden liet inschrijven als student in de theologie.

Nog in hetzelfde jaar of in het begin van het volgende trad hij aldaar in het huwelijk met Sara Lievaerts, uit welk huwelijk in 1586 een zoon werd geboren, die naar zijn vader Philips werd genoemd.

In laatstgen. jaar ontving Philips Sr. twee beroepingen: naar Amstelveen en naar Goes. De laatste, den 1en Oct. op hem uitgebracht, nam hij aan. Vijf jaren na zijn komst te Goes richtte de Graaf van Solms tevergeefs het verzoek tot de Staten van Zeeland hem af te staan ter vervulling van de predikantsplaats op 25 Sept. 1591 in de stad Hulst.

De goede naam, dien hij zich te Goes verwierf, en de achting, die hij er genoot, zullen er vermoedelijk toe hebben bijgedragen om zijn zoon Pieter (geb. te Goes in 1587) aldaar te doen beroepen. De samenwerking van vader en zoon duurde echter niet lang tengevolge van een geschil met de magistraat der stad. Reeds in 1609 was hij in eenige moeilijkheid geraakt tengevolge van de uitgave van een paskwil tegen hem gericht. De auteur hiervan, een lid van de magistraat te Goes, werd bestraft. Misschien was dit schotschrift identiek met de *Apologie*, uitgegeven door een lid van een daar bestaande secte, die zich ‘de Volmaakten’ noemden (ab Utrecht Dresselhuis, *De Herv. Gem. te Goes*, p. IX). Tezamen met zijn plaatselijken ambtgenoot Nic. Claessen publiceerde Lansbergen hiertegen een antwoord. De goede verstandhouding tusschen hem en de magistraat leed hieronder echter geen schade.

Het geschil, dat in Juni 1612 tusschen de drie predikanten en de magistraat ontstond, had voor de Lansbergens ernstige gevolgen. De aanleiding bestond hierin, dat zij hun invloed hadden aangewend om de verkiezing van mr. David van der Nisse tot burgemeester tegen te werken, daar deze blijk gaf niet de Hervormde leer te zijn toegedaan en nog te behooren tot de niet weinigen toentertijd te Goes, die, ook in stilte, het Roomsch-Katholicisme aanhingen. Den 27en Oct. 1612 werd een resolutie van Burgemeester en Schepenen der stad gepubliceerd, waarbij den predikanten verboden werd politieke aangelegenheden op den kansel te bespreken. Na zijn verkiezing had mr. van der Nisse de meeste stadsregenten tegen de beide leeraren opgezet en met dezen onaangename brieven gewisseld. Aan het uitgevaardigde verbod stoorden de Lansbergens zich intusschen niet. In het volgende jaar bestreden zij weer de candidatuur voor

het burgemeestersambt van den stadsdokter C.A. Soetwater, wiens voormalige regeering te Goes veel onlust had verwekt, en die, nu, zoo het scheen, de Hervormde religie toegedaan, deze vroeger onderdrukt had. Toen laatstgen. ondanks de pogingen der Lansbergens om hem te weren, toch weer in de regeering was gekomen, zette hij op zijn beurt de actie tegen hen voort. Een en ander had ten gevolge dat de leden van de magistraat niet meer bij hen ter Avondmaal kwamen. Het feit, dat de geheele gemeente, behalve de magistraat, tóch aan de Avondsmaalsviering deelnam, kon niet beletten dat de vijandig gezinden het daarheen wisten te leiden dat de Classis synodaal in het najaar van 1613 te Goes een 'extraordinaire Synodale vergaderinge' bijeenriep. Deze *coetus* was ook dààrin extraordinair, dat ouderlingen ontbraken. Acht predikanten en twee leden der Gedeputeerde Raden vormden de vergadering. Voor het convoceeren beriep men zich op de bepaling van art. 17 der Kerkorde voor Zeeland van 1591, dat in gevallen, waarbij in eenige gemeente 'merkelijke onwille' rijst en opstaat tegen haar leeraar, welke met alle gevoegelijke middelen niet kan geweerd worden, het alsdan aan het oordeel der classis zou staan, zulk een te verplaatsen en dit met verklaring van zijn onschuld, zoo hij onschuldig was. Bij de behandeling van dit punt in den *Coetus* wezen de Lansbergens erop dat van bedoelde 'onwille' bij de pas gehouden Avondmaalsviering den 6en Oct. weinig gebleken was. Reeds in den aanvang van den *Coetus* had Ph. Lansbergen verklaard dat men hem kon ontslaan of verplaatsen naar goeddunken der vergadering, *omdat hij wel wist dat het daarom te doen was*, zooals de magistraat duidelijk genoeg had doen blijken. De uitkomst bevestigde dit. Want nadat tien dagen vermorst waren met ijdel vertoon van recht, werden vader en zoon den 10en Oct. 1613 door den *Coetus* geoordeeld 'verplaetselick te zijn, en ontslagen van den dienst der Kerke van Goes, om redenen van zekeren moeylyken onlust, en onwille, zynde de Magistraat der stad Goes tegen hen'. Hiervan werd de Acte hem voorgelezen en copie gegeven. (Zie: *Kerkelijke Procedure over de zaak u. Ph. en P. Lansbergen* in: Kist en Moll, *Kerkhist. Arch.* IV (1866), blz. 341-364).

Onder het vijftal beschuldigingen tegen hen ingebracht was ook deze 'dat zij de *Medicyne* oefenden', *tegen een oud gebruik der stad*; zij oordeelden daartoe bevoegd te zijn, maar boden niettemin aan voortaan de medische praktijk te laten varen. Dat Philips en zijn zoon Pieter, die op advies van zijn vader behalve in de theologie ook in de geneeskunde gestudeerd had en daarin gepromoveerd was (zie art. i.v.), te Goes de geneeskundige praktijk waarnamen, was als in strijd met een aldaar bestaande verordening reeds op zichzelf feitelijk ongeoorloofd. Maar bovendien deed zich tegen het eind van 1612 het geval voor dat Ph. Lansbergen bij de behandeling van een kraamvrouw aan deze muskus had toegediend met schadelijk gevolg. De Goessche dokter Hier. Smallegange riep daarover het oordeel in van zijn Middelburgsche collega's, zoodat het geval ook buiten Goes ruchtbaarheid kreeg. Sinds 4 Febr. 1613 ontwikkelde zich hieruit een correspondentie tusschen L. en den Middelburgschen medicus Dr. Frank[1)], straks, in 1614, gevolgd door tal van vlugschriften, waarin geneeskundigen veelal in scherpe bewoordingen L. bestreden of verdedigden.

1) Deze correspondentie is afgedrukt in *Disputatio epistolaris Rev. viri D. Philippi Lansbergii cum doctiss. med. doctoribus Mittelb. eorumque nomine ornat. viro d. Carolo Franco, med. ibid. doctore de moscho. Cum apologia pro parente venerando adversus Corn. Herrels contra D. doctorem Dav. Ultralaeum.* Middelb. 1613. Deze uitgave werd bezorgd door Lansbergens zoon Jacob, die den 12en Juni 1613 te Franeker gepromoveerd tot med. dr.,

Bij het oordeel door den Coetus van 1613 over beide Goessche predikanten uitgesproken heeft klaarblijkelijk het geneeskundige element mede gewogen. Buitendien was genoegzaam bekend dat Ph. Lansbergen zich bezighield met wis- en natuurkundige studiën en dat hij instemde met de (door het Vaticaan veroordeelde) stellingen van Copernicus omtrent het wereldstelsel en bewondering koesterde voor de ontdekkingen van Kepler ten opzichte van de wetten, volgens welke de hemellichamen zich bewegen. De verdenking van onrechtzinnigheid, waarin hij dientengevolge bij velen stond, zal bij de kerkelijke uitspraak allicht zekeren indirecten invloed hebben geoefend, ook zonder dat daarvan onder de punten van beschuldiging tegen hem ingebracht sprake was; zijn voornaamste en meest opzienbarende publicaties op sterrekundig terrein zouden eerst jaren later verschijnen. De overweging echter, die voor den *coetus* het zwaarste gewicht in de schaal legde, was hierin gelegen dat beide predikanten zich in politieke aangelegenheden gemengd en zich op scherpe wijze over de magistraat uitgelaten hadden. Tegenover de fel verbolgen regeeringspartij moesten zij het onderspit delven, hoe ijverig zij zichzelf ook verdedigden. Ontegenzeggelijk was Ph. Lansbergen, die thans op 52 jarigen leeftijd verplicht werd geoordeeld evenals zijn zoon zich ‘te laten transporteren ende gebruycken in een ander gemeynte, waer zij wettelick moghen geroepen zijn’, gedurende al de jaren van zijn bediening in de kerkelijke wereld in aanzien. Niet alleen te Goes, waar hij ondanks zijn bijkomstige studiën een voorbeeld was van trouwe plichtsvervulling, maar ook daarbuiten hield men hem vanwege zijn bekwaamheid in kerkelijke zaken in groote waarde. In de Provinciale Synode te Middelburg (1 Febr. 1591), waar de Kerkorde voor Zeeland was vastgesteld, had hij als assessor gefungeerd, in die te Goes (15-18 Apr. 1597) als praeses, in die te Veere (17-27 Mei 1610) wederom als assessor.

Het besluit van den *Coetus* verwekte dan ook niet geringe ontstemming. Uit het groote getal van hen, die zich het lot van hem en van zijn zoon aantrokken (onder wie eenige Goessche ouderlingen van naam en invloed) zonder dat evenwel hun pogingen tot verzet slaagden, laat zich afleiden dat de onpartijdigheid der uitspraak van den *Coetus* inderdaad niet boven twijfel verheven was. In elk geval blijft deze behooren tot de curiositeiten eener vroegere kerkelijke rechtspleging.

In tegenstelling met zijn zoon en lotgenoot Pieter L., die zelfs 35 jaren later nog aanleiding vond om de ‘erreuren en fouten’ in 1613 tegen zijn vader en hemzelf begaan in geschrifte aan te toonen (zie: art. *Pieter L.*), droeg Philips het gebeurde met gelatenheid, zonder zich in het publiek daarover te beklagen.

Uit niets blijkt dat hij ook maar eenige moeite heeft gedaan (wat de Kerkorde van Zeeland in zulk een geval vereischte) om als predikant in een andere gemeente verplaatst te worden.

Hij vestigde zich vervolgens te Middelburg. Een jaarwedde was hem toegelegd door de Staten van Zeeland, die, zooals hijzelf aanteekende ‘vanwegen de swackheden mijns ouderdoms my ruste en stilstant hebben gegunt, respect nemende op mijn voorgaenden trouwen dienst’. En wèl toonde hij door zijn voortdurenden ijver zich

zich in hetzelfde jaar te Goes had gevestigd. Zie over dezen: *N. Biogr. Wdb.* II, k. 773-775, en omtrent het verloop van bovenbedoeld conflict: Fokker, *Archief Zeeuwsch Gen.* V, blz. 59-68, alsmede *De Tijdspiegel.* Jrg. 1902, blz. 307-315. Blijkens bovengen, uitgave van Jacob L. hadden ook de Leidsche en Franeker hoogescholen uitspraak gedaan in deze geruchtmakende kwestie, waarvan de nawerking tientallen jaren later nog merkbaar was.

dit waardig. Die ijver bleek uit de verschillende uitgaven, daarna nog door hem bezorgd. Deze publicaties betroffen voornamelijk het gebied der wis- en natuurkunde en meer speciaal

astronomische vraagstukken, waarmede hij zich toen met vernieuwde toewijding bezighield, en die sterk de aandacht trokken, niet het minst in het buitenland, waar onderscheiden geschriften van gezaghebbende deskundigen naar aanleiding daarvan het licht zagen. Inzonderheid zijn *Bedenckingen op den dagelyckschen ende jaerlyckschen loop van den aerdtcloot* (Middelb. 1629; herdr. 1650, 1666), waaraan hij 44 jaren van zijn leven had besteed, verwekten niet geringe beroering; vooral nadat dit werk in Latijnsche overzetting van de hand van den door Lansbergen tot Copernicaan bekeerden Mart. Hortensius, die er een eigen voorrede aan toevoegde, in 1630 te Middelburg was verschenen onder den titel: *Commentationes in motum terrae diurnum et annuum*[1)] (herdr. 1651). Met name in Frankrijk en in België vond deze Latijnsche uitgave van Lansbergens *Bedenckingen* bestrijding (zie: *N. Biogr. Wdb.* I, k. 1160 v.v.: art.: *M. Hortensius*).

Het bovenstaande is een zijner voornaamste werken evenals de in het jaar vóór zijn dood verschenen *Uranometriae libri tres in quibus lunae solis et reliquarum planetarum et inerrantium stellarum distantiae a terra et magnitudines hactenus ignotae perspicue demonstrantur.* Middelb. 1631. Lang na zijn overlijden werd (15 Nov. 1679) onder Prof. Joh. Luyts te Utrecht een disputatio astronomica gehouden, waarin deze zinsnede voorkomt: 'Soli quietem et terrae motum dare, fuit error Philippi Lansbergii, in Libro *Uranometria*'. (Vgl. Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel* blz. 71; te Water, *Reform. Zeel.* blz. 282). Over de polemiek naar aanleiding van zijn astronomische en geometrische werken zie men de verhandeling van Dr. A.A. Fokker t.a.p. en *N. Biogr. Wdb.*, II t.a.p. met de daar vermelde litteratuur.

Intusschen vergat Lansbergen als ambteloos burger te Middelburg ook zijn vroegere theologische studiën niet. In vergelijking met het respectabel aantal geschriften op astronomisch en daarmede verwant gebied door hem uitgegeven is dat van zijn godgeleerde werken slechts gering. Nà 1613 verschenen van zijn hand (1625) zes boeken over Bijbelsche tijdrekenkunde, waarin hij o.a. van Scaliger afwijkende gevoelens bepleitte. Als predikant van Goes had van hem het licht gezien (1594) een bundel bevattende 52 Latijnsche leerredenen over den Heidelbergschen Catechismus, waardoor de groote roem, die hij zoowel in het buiten- als in het binnenland bezat, werd gehandhaafd. (Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 167). Dit werk is door niemand minder dan Scaliger bij herhaling geprezen (*Scaligeriana.* L.-Bat. 1668, p. 72, 195), door Festus Hommius gebruikt in diens uitgave van Ursinus' *Schatboeck* Leyd. 1606. (Wyminga, *Hommius*, blz. 31). Het is driemaal in Duitschland herdrukt, en in het Nederduitsch overgezet door S. Ghys. Vermaarde geleerden, o.a. de raadpensionaris Roels en den hoogleeraar Petr. Bertius, versierden het met Grieksche en Latijnsche lofdichten'.

1) Het is opmerkelijk dat Gisb. Voetius zich met nadruk heeft verzet tegen de hem aangewreven beschuldiging dat hij Phil. Lansbergen zou hebben verketterd of ook onder de ter openbare verdediging door hem voorgestelde *Assertiones theologicae* (1634) een bepaalde thesis 'omtrent de schijnbeweging der aarde' zou hebben opgenomen naar aanleiding van Lansbergens in 1630 verschenen *Commentationes.* Tegen deze beschuldiging keerde Voetius zich in deze woorden: 'Ego in conscientia certus sum, me cum in academia philosophiae operam darem, et in ministerio privatim aliquos earn docerem, saepissime controversiam meditatum, et saepius data occasione cum aliis de ea contulisse, antequam etiam Lansbergii lucem aspexisset' (*Thersites heautontimorumenos*, p. 263; vgl. Duker, *Voetius.* II, blz. 32, 32 [2]) 45 [3])).

Hoewel telkens door ziekten aangetast bleef L. werkzaam tot op het laatst van zijn leven. Den 8en Dec. (niet: Nov.) 1632 overleed hij te Middelburg en den 12en d.a.v.

werd hij in de Oude of St. Pieterskerk aldaar begraven. Zijn echtgenoote was hem in 1625 voorgegaan. Hij liet bij zijn overlijden zes zonen en vier dochters na, van wie eene, Sara L., in 1607 huwde met Joh. Marc Wyringius, pred. te 's Gravenpolder.

Zijn oudste zoon, eveneens *Philips* geheeten, was predikant te Kloetinge van 1608 tot zijn overlijden aldaar in 1647. Gedurende 30 jaren oefende hij er ook de geneeskundige praktijk uit. Na het ontslag van zijn vader en van zijn broeder Pieter te Goes kwamen - wèl opmerkelijk! - vandaar zeer vele lidmaten (er is sprake van 200) ter Avondmaal te Kloetinge. Een door hem namens den kerkeraad aldaar geschreven brief d. 8 Juni 1614, welke hierover handelt, is bewaard gebleven. (Nagtglas, *Levensber. Zeeuwen* II, blz. 30). In 1637 verscheen hij op den Coetus te Tholen, en van de aldaar 8-24 Apr. 1638 gehouden Synode was hij praeses. Zijn weduwe Sara Johannis Ipsius overleefde hem tot 1655. (*N. Biogr. Wdb.* II, k 782 met de ald. vermelde litteratuur.)

Van Ph. Lansbergen, den vader, bestaat een gegraveerd portret op 67 jarigen leeftijd, blootshoofds, in toga. In ov. met handschr. en 6 reg. Latijnsch vers van D. Heinsius. Door W. Delff. 4°. Voortreffelijke afdruk. En hetzelfde portret, latere afdr. bedrukt met den Lat. titel zijner werken. Middelb. 1663. (Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3118; zie voorts: *Zelandia illustr.* I, 349-350. Blommaert, *Nederd. Schrijvers v. Gent* (1861).

Het meerendeel zijner geschriften is bijeenverzameld uitgegeven ond. den titel: Ph. Lansbergii *Opera omnia.* Middelb. 1663. fol.

De titels zijner godgeleerde geschriften zijn:

Catechesis religionis Christianae quae in Belgii et Palatinus ecclesiis docetur, *sermonibus LII explicata.* Ad illustrissimos atque amplissimos Zelandiae Ordines. Mediob. 1594. 8°; Neustadti Palatinorum. 1595; Hanoviae: 1620; Francof. 1621. (Bibl. Rem. Ger. Geni. Rotterd.; Rogge, *Cat. Pamfl. Rem Bibl.* II, blz. 8, 9.) Een Ned. vertaling zag het licht onder den titel: *Den Catechismus ofte onderwysinghe in de Chr. Religie in LII predicatien verklaert.* Rotterd. 1616; een 3e dr. verscheen te Amsterd. in 1645. - *Chronologia sacrae libri sex*, *in quibus annorum mundi series*, *ab orbe condito*, *ad eversa per Romanos Hierosolyma*, *nova methodo ostenditur.* Amst. 1625; Mediob. 1645, 1661). Van hem komt een bijdrage in het Grieksch voor in het *Album amicorum van Petrus Hondius 1578-1621*, *pred. te Terneuzen* 1604-1621: 'praeclaro juveni Petro Hondio, iter Gallias paranti'. Goes do 29 Juli 1601. (*Archief v. Zeel.* 1934, blz. 49, 54 No. 24).

L i t t e r a t u u r: A.A. Fokker, *Philippus Lansbergen en zijne zonen Pieter en Jacob. Bijdrage tot hun leven.* In: *Archief.* Vroeg. en latere mededeel. voorn. in betr. t. Zeel. Dl. I, 5e st., blz. 52-100. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 48, 49. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 345-348. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr Wdb.* II, k. 775-783 (art. v. Dr. C. de Waard). - J. ab Utr. Dresselhuis, *Naamlijst Herv. pred. Goes*, p. IX, X. - te Water, *Reform. Zeel.*, blz. 278-287. - F.J. Los, *Gesch. der Ned. Gel. belijdenis*, in: *Troffel en Zwaard.* 22e Jrg. (1919), blz. 238-240, 248. - *Nieuw Arch. K.G.* II (1854), blz. 278. - *Kerkhist. Arch.* IV, blz. 341-384; vgl. *Ned. Arch. v. K.G.* IV, blz. 215. - H.Q. Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 142. III. O. - *Guil. Apollonii Corte Verantwoordinge op de Apologiën van Pieter Lansbergen* enz. Middelb. 1647. - Petr.

Lansbergen, *Ontdeckinghe der schanden van Mr Apollonius* enz. Middelb. 1647; *Cort Bericht.* Ald. 1648 en *Index errorum.* Ald. 1648 (Zie hierna art. i.v.). - Reitsma en v. Veen, *Acta* V, reg.

[Franciscus van Lansbergen]

Lansbergen (Franciscus van of a) (Lansbergius, Lants-berghen[1)]**, Lantsbergius**[2)]**, Lanspergius, Lanceberg, van Landsberch)** geboren te Gent, was een zoon van Daniel L., heer van Meulenbeke en van Pauline van den Honingh en broeder van Daniël L. (na zijn promotie als med. dr. (1597) stadsdokter en schepen te Tholen, ald. overl. 1603) en van Philips L. (zie vor. art.). Waarschijnlijk is hij evenals laatstgen. door zijn ouders bij hun vlucht naar Engeland medegenomen en is hij daar onderwezen in de theologie. Na zijn terugkeer in de Zuidelijke Nederlanden diende hij de gemeente te Kortrijk, wier laatste predikant hij is geweest. Toen de stad in den nacht van 26 op 27 Febr. 1580 door Parma werd ingenomen, vluchtte hij over de grenzen met achterlating van zijn boeken, papieren en geheele huishouding. Ternauwernood ontkwam hij; een zijner ouderlingen, een hoogbejaard man, viel in 's vijands handen, werd op zeer wreede wijze mishandeld en moest zijn laatste levensdagen in den kerker doorbrengen.

Gedurende korten tijd nam v. L. daarop den dienst waar te Brugge. Van hier vertrok hij naar Gent. Toen de gemeente van Brugge in 1581 pogingen deed om hem weer aan zich te verbinden, besliste de synode te Gent (8 Mrt. 1581) dat Brugge geen recht op hem kon doen gelden. Niet alleen zijn predikdienst vervulde hij te Gent, maar ook belastte hij er zich met het geven van onderwijs. In 1583 en 1584 behoorde tot zijn leerlingen Antonius Walaeus, de latere hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden, die aan zijn huiselijk onderwijs werd toevertrouwd en van hem les in de Latijnsche taal kreeg.

Nadat ook Gent zich aan Parma had moeten overgeven in 1584 verliet hij zijn geboortestad en begaf hij zich naar Leiden, waar hij nog in hetzelfde jaar den 22en Oct zich liet inschrijven als medisch student aan de Academie. Slechts kort zal hij zijn studie daar hebben voortgezet, want niet in 1593, zooals de berichtgevers melden, maar in 1584 reeds was hij werkzaam te Rotterdam. Dit blijkt uit het opschrift op zijn grafsteen in de Groote Kerk aldaar[3)]. Aanvankelijk zal hij er als hulpprediker hebben dienst gedaan, vermoedelijk voor Ds. Valerius Paulsz. Tophuisen (Thophusius), die van Oct. 1584 af wegens ziekte zijn dienstwerk niet meer kon waarnemen. Een beroeping, die men in 1585 te Voorschoten op v. L. wilde uitbrengen, had geen voortgang (*Nav.* 1891, blz. 288). Na het overlijden van Ds. Tophuisen (begin Dec. 1585) werd hij te Rotterdam in vasten dienst aangenomen (1586)[4)].

1) Zoo wordt hij genoemd door Wtenbogaert (*Kerk. Hist.* D. III, blz. 84). In de Kerkenrekeningen wordt hij *Franssoeys Lansbergen* geheeten.
2) Zoo wordt hij genoemd door Wtenbogaert (*Kerk. Hist.* D. III, blz. 84). In de Kerkenrekeningen wordt hij *Franssoeys Lansbergen* geheeten.
3) Op dien grafsteen (no. 72) staat het volgende te lezen: *Hier leit begraven Franciscus van Lansbergen Geweest in syn leven Dienaar des Heiligen Evangeliums en Doctor in de Medecine deser stede Rotterdam den tijd van 42 jaren Starf den 18 Meii Anno 1626.*
4) In den 'Blaffert' staat 5 Juli 1586 aangeteekend: betaelt aen Cornelis van Hil, den predicant over die verteerde costen van Franssoeys Lansbergen, eer hy van my Heeren was aengenomen den tyt van veertien dagen daer over hem is toe geleyt by Kerck Mrs net 7 gulden 15 stuivers'.

   Den 1en Nov. 1586 werd aan 'Franssoeys Lansbergen, dienaer des Godlieken Woorts' over een half jaar betaald 'toeleggen zijnder stipendium net 50 gld.'

Gedurende de jaren, die nu volgden, arbeidde hij met de beide ambtgenooten, die hij er aantrof, in eensgezindheid, terwijl de gemeente bloeide, zooals o.a. blijkt uit het toenemen van het aantal Avondmaalgangers. Maar een zware strijd naderde. Toen Caspar Grevinchoven den 18en Sept. 1606 ontsliep, liet hij de Rotterdamsche gemeente, die hij zeven en twintig jaar had gediend, in gerusten staat achter. Maar nauwelijks was zijn lijk in de Groote Kerk bijgezet, of er ontstond beroering in de ge-

meente, doordat zijn zoon Nicolaas (zie hiervóór: Dl. III, blz. 338), die in 1601 als proponent te Rotterdam was bevestigd, openlijk uitkwam voor zijn Arminiaansche gevoelens, die hij, zoolang hij zijn vader tot collega had gehad, meer bedekt had gehouden. Niet lang daarna stonden zijn ambtgenooten Chr. Heller (bevest. in 1607) en Samuel Lansbergen Franciscus' zoon (bevest. in 1608) aan zijn zijde. Ook Franciscus v. L. ontging tenslotte den machtigen invloed van N. Grevinchoven niet. Zijn verhouding tot laatstgen. was in den loop van weinige jaren wèl veranderd! Immers, vroeger had hij verklaard[1)], dat deze zijn jonge collega 'zoo vol onzuiverheid in de Religie is als een ei vol zuivel, jà zoo vol venijn als een pad of slang', en geklaagd over de ongeloofelijke moeite, die het hem kostte dezen ambtgenoot in toom te houden[2)].

Eer vier jaren voorbij waren, in 1612, kwam hij voor den dag met de verrassende mededeeling dat hij het gevoelen van Nicolaas aannemen en leeren zou 'als hij maar jonger was', aan welke verklaring hij de opmerking liet voorafgaan dat het verschil niet *fundamenteel*, ja niet grooter is dan 'een ziek wijf en een kranke vrouw'.

Rogge (*Wtenbogaert*, II, blz. 171, 172) noemt Franciscus v. L. 'een gemoedelijk vroom man', die evenals zijn zoon Samuel in de kerkelijke oneenigheden tusschen N. Grevinckhoven en hun beider Contra-Remonstrantschen ambtgenoot Corn. Geselius (zie hiervóór, Dl. III, blz. 231-233) slechts woorden van vrede en verdraagzaamheid sprak. Rogge's voorstelling van v. Lansbergen komt overeen met wat de door hem beschreven Joh. Wtenbogaert van v. L. getuigt in zijn *Kerckelijcke Historie* (p. 446), waar hij dezen noemt een zeer vreedzaam man, als zoodanig bij een ieder bekend.

Geheel anders luidt het oordeel, over hem geveld door den Schiedamschen predikant Ruardus Acronius (zie hiervóór: Dl. I, blz. 29-38), die hem qualificeert als een poel van tweedracht (cloaca dissensionum), hetgeen Trigland (*Kerckelycke Geschiedenissen* Dl. III, p. 418, 419) aanleiding geeft in een breed betoog Acronius' krasse uitspraak te bevestigen.

Bij een onpartijdige beoordeeling kan geen dezer beide zoo geheel verschillende zienswijzen zonder voorbehoud worden aanvaard, omdat zij blijkbaar beïnvloed zijn door kerkelijk dogmatische sympathieën en antipathieën. Inderdaad heeft v. L. meermalen een bemiddelend standpunt ingenomen. Een strijdlustige figuur als de Arminiaan N. Grevinchoven was hij niet. Hij bepaalt zich liever tot verdedigen dan tot aanvallen. Hij is erop uit bijeen te houden wat door een antithese verdeeld is. Wat voor vele anderen een *fundamenteel* verschil is, geldt voor hem als zoodanig niet.

Dat v. Lansbergen, eer hij zich openlijk schaarde aan de zijde der Remonstranten, 'een beslist Calvinist' zou zijn geweest (Geesink a.w., blz. 151) is bezwaarlijk vol

1) Aldus: Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 153 met verwijzing naar Corn. Geselius, *Proefken vande schadelijcke verschillen over de Chr. salichmakende leere, door de welcke de ghereform. Kercke v. Rotterdam en vele andere.... zeer ellendichlyk worden beroert.* (Amst. 1613), fol. 796, 80*a*.

2) H.Y. Groenewegen (*Het Remonstrantisme te Rotterdam*, blz. 18) acht dit verhaal uit Geselius' *Proefken* 'misschien uit een scherts ontstaan,' maar 'van tastbare ongerijmdheid' met het oog op het standpunt van verdraagzaamheid, door v. L. telkens bepleit. Hugo de Groot, destijds Pensionaris van de stad Rotterdam, heeft deze aan v. L. toegeschreven uitspraak blijkbaar niet als scherts opgevat (zie zijn brief aan Gerard Vossius, Regent van het Theologisch College, d. 7 Nov. 1615, afgedrukt door Brandt (*Hist. der Ref.* II, blz. 277-281). Een 'al te onvoorzichtige' preek van Grevinchoven over Exod. XIX:1-6 zal v. L. aanleiding hebben gegeven bovengen. oordeel over zijn jongeren ambtegenoot uit te spreken.

te houden. Wèl werd hij destijds gerekend tot de Calvinisten in den ruimsten zin. Ten opzichte van den zeker niet beslist Gereformeerden Pieter Overd'hage (Hyperphrag-

mus) luidt zijn oordeel niet malsch. Hij verklaart dat deze bij zijn examen jaren te voren in zijn (v. L.'s) tegenwoordigheid afgelegd, zich betoond had ‘een bitteren vyandt der kercke tot Gendt, zynde vol ketterye’ en dat hij hem ‘kendt voor een schadelicke peste der Kercke’ (zie den brief do 19 Mei 1594 door Caspar Grevinckhoven gericht aan Wernerus Helmichius, afgedrukt in *Stud. en Bijdr.* IV, blz. 363-365; vgl. 332, 333, 344).

Dat v. Lansbergen den strijd, wanneer hij zich daartoe gedrongen voelde niet ontweek, bewijst ook het geschil, in 1596 ontstaan tusschen hem en Jacob Jansen Schedemaker, oudste bij de Waterlandsche Doopsgezinden te De Rijp. Toen deze z.g.n. ‘Waterlandsche bisschop’ in gen. jaar te Rotterdam kwam preeken, werd v. L., die ten opzichte van de ‘Wederdoopers’ zeer critisch gezind was, volgens zijn eigen verklaring uitgenoodigd daarbij aanwezig te zijn, en, zoo hij het begeerde, te disputeeren. Volgens de voorstelling van Doopsgezinde zijde was het komen van v. L. ter vergadering geschied ‘tot haerder grooten leetwezen, op Lansbergi eyghen begheeren; ende en soude oock nog niet geschiet hebben, so daer niet eenighe toesegginghe en waer geweest, maer dese daer zynde, en hebben zijt niet dorven laten’ (Voorr. v. *Nootwendige verantwoordinge der verdrukter Waerheyt*, door Jacob Jansen ‘met hulpe van een zijnder mede Dienaren’ n.l. den bekenden leider der Waterlanders Hans de Ries). De disputatie, den 3en Maart gehouden, gaf v. L. aanleiding in geschrifte de gewoonte van het stil gebed, door de ‘Weder-doopscher Leeraren’ gevolgd, als vreemd en onschriftuurlijk aan de kaak te stellen. In de voorrede van zijn hier bedoeld boekje (zie ond. zijn geschr.) geeft hij in zijn karakteristieken schrijftrant een verslag van het verloop der door hem bijgewoonde vergadering op den twee trappen hoogen ‘vermaen-solder’. Hij was de voorlooper van een geheele rij van Hervormde bestrijders van het stil gebed[1].

De Roomsche transsubstantiatieleer werd door hem bestreden in een dispuut met den Jezuïet Pater Gauda, gehouden te Antwerpen 17 Juni 1609 (in dr. uitgeg. door v. L.'s zoon Samuel).

Tegenover zulken, die men kan noemen voorloopers der Remonstranten, heeft hij echter nooit een exclusief standpunt ingenomen. De wijze waarop hij zich, zooals boven is weergegeven, over den jongen Grevinchoven aanvankelijk uitliet, is wel hieruit te verklaren dat hij, beducht als hij was voor uitersten en voor àl wat verdeeldheid in de gemeente kon veroorzaken, in dezen een partijman zag, van wiens felle taal in prediking als anderszins hij gevaar duchtte (vgl. hiervóór blz. 556). Uit naam van den anti-confessioneelen Goudschen predikant Herm. Herberts (zie hiervóór: Dl. III, blz. 700-715) deed hij een ‘presentatie’ en tezamen met Wtenbogaert gelukte het hem door een conferentie met Herberts het zóóver te leiden dat in de Haagsche buitengewone synode in 1593 de verzoening van dezen voorlooper der Remonstranten met de Kerk tot stand kwam (Reitsma en v. Veen, *Acta.* II, blz. 415, 441, 442, 470).

Voor verzoening ook met de Lutherschen, waartoe de Zuid-Hollandsche Synode in 1604 een poging in het werk stelde, was v. L. de aangewezen man (*Acta* III, blz. 225; Schultz Jacobi, *Gesch. Ev. Luth. Gem. Rott.*, blz. 43-45).

Het ligt alzoo voor de hand dat de toenemende beroering in de Rotterdamsche gemeente, die na het ontbranden van den strijd over de praedestinatie zich daar

1) Zie: *Doopsgez. Bijdr.* 1864, blz. 34; 1897, blz. 78-82, 88, 89, 97-105, 114; 1898, blz. 73; W.J. Kühler, *Gesch. der Nederl. Doopsgez. in de zestiende e.*, blz. 373 v.v.

openbaarde, hem ten zeerste verdroot, vooral toen de aanhangers van Geselius, die bijna de

geheele kleine burgerij achter zich had, des Zondags in grooten getale buiten de stad ter kerk gingen. Immers Geselius bediende zich voor zijn Walen van de Fransche taal, en aan de prediking niet alleen van Grevinchoven, maar ook aan die der drie overigen, die wèl de Remonstrantie (1610) niet onderteekend hadden, maar toch met de Remonstranten den vrede wilden bewaren, onttrokken zij zich opzettelijk. Vooral in het laatst van 1610 nam dit 'buitenloopen' onrustbarend toe. De verhouding tusschen Geselius en zijn collega's werd hierdoor nog meer verscherpt, en de laatsten sloten zich nauwer aaneen. In het genoemde jaar stelden zij onderling een soort van confessie op betreffende de bestaande geschillen. Dit stuk vond bij de tegenpartij een allesbehalve gunstig onthaal. Onderlinge toenadering werd er niet door bewerkt. Integendeel de strijd in de gemeente nam in hevigheid toe. Onder de aanhangers van Geselius waren er die de gemeenteleden opzochten in hun huizen om hen te waarschuwen tegen de 'valsche Leeraars'. Men ging van die zijde zelfs zoover dat de predikanten in hun woningen werden bezocht om twistgesprekken met hem te houden. Meer dan één kerkeraadsvergadering in die dagen moet voor v. Lansbergen, die toen de jeugd reeds verre achter zich had, een kwelling zijn geweest, b.v. toen de omtrent 25 mannen, die de bovenbedoelde actie in de gemeente dreven, voor den kerkeraad verschenen, zich daar 'zeer ongeschiktelijk' gedroegen; ook de vergadering van 23 Jan. 1611, waar v. L. als scriba fungeerde, en in wier midden Geselius geroepen was zich ten opzichte van bepaalde punten uit te spreken, terwijl hij weigerachtig bleef dit *mondeling* te doen. (Zie Geselius, *Corte onderrichtinghe*, blz. 3, 4). Zelfs een godsdienstoefening, op den 14en Sept. 1611 gaf aanleiding tot een incident. Ter vervanging van den uitstedigen Geselius zou een ambtgenoot uit de protesteerende classis van Schieland diens predikbeurt waarnemen, hiertoe door G. verzocht. Maar inplaats daarvan vervulde v. Lansbergen in tegenwoordigheid van den van elders overgekomen collega dezen dienst, evenwel niet zonder bedoelden predikant vooraf geraden te hebben, dit over te laten aan de Rotterdamsche collega's. Nauwelijks was v. L. op den kansel verschenen of een groot gedeelte der aanwezigen liep de kerk uit. (Uitvoerig meegedeeld in Geselius' a.w.).

Ook dit droeg bij tot aanwakkering van het twistvuur. Sommige Geselianen verkondigden luide dat het niet goed zou worden voor men eenige predikanten had van kant gemaakt; anderen oordeelden dat men de Remonstrantsche predikanten de stad moest uitgeeselen.

Niet minder smartte het den grijzen leeraar dat weldra een doleerende kerk te Rotterdam ontstond, waartoe de afzetting van Geselius op den 24en Oct. 1611 den stoot had gegeven.

Het baart geen verwondering dat v. Lansbergen zich aanstonds bereid verklaarde tot onvoorwaardelijke onderwerping aan de resolutie der Staten tot onderlinge verdraagzaamheid van 20 Mei 1611. In 1612 gaf hij in het licht een *Kort ende Christelyck examen over de leerpoincten*, die in geschil waren, in de overtuiging dat men *zonder quetsinghe van fondamentele weerheyt d'een met den anderen kan vereenighen of tenminsten verdraghen.* Dit geschrift verdient, bijzonder de aandacht omdat eruit blijkt dat zijn inzichten merkbaar gewijzigd waren. Openlijk omhelsde hij nu bij al deze kerkelijke ellende de partij der Remonstranten. Den 29en Oct. 1618 kwam Prins Maurits te Rotterdam om de regeering, tot hiertoe uit Remonstrantschgezinden bestaande, te veranderen. Met zijn ambtgenoot Hellerus verscheen v. Lansbergen in de

Zuid-Hollandsche synode te Leiden (23 Juli-17 Aug. 1619), waar hij mededeelde dat schout, burgemeesteren en schepenen van Rotterdam, hen beiden van hun dienst hadden gedeporteerd (20 Juli 1619), en dat zij als afgezette en private personen niet gehouden waren over de verklaring der Nationale Synode hun gevoelen te openbaren. Hij voegde eraan toe 'dat syn swackheijt ende ouderdom niet toe en leyt zodanige lasten langer te dragen' en dat hij, nu genoemde Synode tot geen moderatie bereid bleek, de Canones van Dordrecht niet kon onderschrijven. Geen aandrang van de Provinciale Synode om deze alsnog te onderteekenen kon hem bewegen zijn standpunt te laten varen. Hierop ontzette de vergadering hem en Hellerus van hun bedieningen, terwijl zij tevens besloot den Remonstrantschen kerkeraad te Rotterdam af te zetten. Een en ander werd op last der Synode openlijk van den preekstoel afgelezen. (Reitsma en v. Veen, *Acta*, III, blz. 355, 356).

Den 10en Sept. van hetzelfde jaar teekende v. L. voor Gecommitteerde Raden de Acte van stilstand. Hierdoor verbond hij zich afstand te doen van alle predikrechten, maar waarborgde hij zich ook de vrijheid ongestoord hier te lande te blijven wonen. Hoewel de Contra-Remonstranten te Rotterdam thans het bewind in handen hadden, zou hij daar ook zijn laatsten levenstijd doorbrengen. Van het aanzien, dat hij er genoot, getuigt dat de Vroedschap hem in 1607 had benoemd tot Curator der Erasmiaansche School. Hij had den gestadigen aanwas der kerkelijke gemeente meegemaakt. Den 25en Dec. 1608 was door hem de eerste prediking gehouden in de Kapel van het St. Agnietenklooster aan de Botersloot, toen de uitbreiding der gemeente dit tweede bedehuis, de Prinsenkerk, noodzakelijk had gemaakt. De tegenstelling tusschen het toen en het thans was na het oordeel in 1619 over hem uitgesproken wèl pijnlijk!

Hij overleefde nog Prins Maurits, die de 23en Apr. 1625 stierf, en opgevolgd werd door Frederik Hendrik, Prins van Oranje. Deze verandering van Stadhouder en Goeverneur-Generaal van de Vereenigde Provinciën was van grooten invloed op den gang der kerkelijke gebeurtenissen. Het staken der vervolgingen tegen de Loevesteinsche factie en tegen de Remonstranten mocht v. L. nog beleven. De vervolging was zoo sterk geweest dat Ds. Sam. v. Lansbergen, toen hij in Maart 1622 zijn ouden vader te Rotterdam bezoeken wilde, van het eene huis in het andere moest vluchten en spoedig weer het land moest verlaten, om zijn ballingschap voort te zetten (zie hierna art. i.v.). Den 18en Mei 1626 overleed Franciscus van Lansbergen. De grafsteen op het koor der Groote Kerk no. 72 wijst de plaats aan, waar zijn stoffelijk overschot is bijgezet.

De Part. Zuid-Hollandsche synode te Brielle 31 Aug.-4 Sept. 1593 werd door hem besloten met een 'corte vermaninge' uit 1 Cor. I:10. Van de Prov. Synode te Dordrecht 1-9 Sept. 1598 was hij scriba, van die te 's Gravenhage 31 Aug.-7 Sept. 1599 assessor, van die te Gouda 28 Aug.-1 Sept. 1601 scriba, van die te Schiedam 27-31 Aug. 1602 assessor, van die te Woerden 10-13 Aug. 1604 praeses.

Uit zijn huwelijk met Clara Willems, die hem als weduwe overleefd heeft, zijn verscheidene kinderen geboren (*Nav.* VIII (1858), blz. 299; LV (1905), blz. 398). Portretten van Fr. v. Lansbergen zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

Van de vremde ende onschriftmatighe maniere der Weder-doopscher Leeraren heymelijcke ghebeden. Mitsgaders: een grondelijcke wederlegginghe van Jacob Jansz. Bisschop der Waterlantscher Wederdoopers Antwoorde.... (2 Tim. 2:8).

Rotterd. 1596. (Doopsgez. Bibl. Amst.). - *Christelycke Overdenckinghe des doots*, *tot beteringhe des levens*,

over de woorden Mosis. Ps. 90 vs. 12.... van nieus oversien en verbetert. Middelb. 1604. 16°. Opgedr. aan de regeer. te Rotterdam. (In 5 dln. verdeelde uitbreiding eener predikatie, eindigende met eenige 'Ghedencweerdighe spreucken, dienende om wel te sterven' en een 'Waerschouwinghe tot alle staten van menschen' op rijm[1)] (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. I, Afd. I, blz. 35). Hetz. 3e dr. Rotterd. 1617. Hetz. Dordr. 1638. 16°. (Aan het einde ook nog 'Een Chr. gebedt des sondaers om genade' en 'Den laetsten af-scheydt eens oprechten Christen mensches'. Deze beide toevoegsels zijn ook afzonderlijk verschenen. Utr. 1609. 8°. (Kon. Bibl.). - *Verklaringe over den XXX Psalm*, *ter danczegginge.... ghepredict.* Rotterd. 1607. 16°. (Deze predikatie, opgedragen aan de Gecommitteerde Raden v. Holland en West-Friesland d. 26 Sept.; is in 5 dln. verdeeld en wordt besloten door een 'Chr. meditatie ter dankzegging, over dezen Psalm). (Rogge t.a.p.). - *Gespreck over de Leere van de Transsubstantiatie onlancks ghehouden binnen Antwerpen tusschen Franciscum Lansbergium*, *Dienaar der Gemeynte Christi binnen Rotterdam*, *ende Patrem Gauda*, *Priester der ghenaemder Societeyt Iesu.* Uitgeg. door Samuelem Lansbergium Franc. f. Bedienaer des H. Euangelii in der gemeynte Christi tot Rotterdam; ende by hem met sekere Annotatien op den kant verryckt. Rott. 1609. 4°. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I No. 1670). (De voorr. gericht tot de Patres D. Gaudam en D. Cornelium Cornelii, is gedat. 15 Aug. 1609. Zie Rogge, a.w. St. I. Afd. I, blz. 136). - *XXII Bedenckingen Fr. Lansbergij*, *Over de Leere vande Transsubstantiatie*, *Vraeghwijs*, *R.D. Patri Gaudae*, *tot een naerder over-legginghe voor-ghestelt.* Zpl. en j. (Knuttel, a.w. No. 1671). (Zie ook No. 1672). Tot *Besluyt* op blz. 24 een woord van Fr. v. L. tot Pater Gauda). - *Wederantwoorde... teghens de Antwoorde J. de Gouda.... op sekere bedenckinghen.... aengaende de Transsubstantiatie.* Rott. 1610. - *Verantwoordinghe.... Teghens Robertum Sweertium*, *Plebaen tot Shertogen-bosch.* Rott. 1610. 4°. (Knuttel a.w. I, no. 1812[2)]). - *Wtvaert van de Roomsche Transsubstantiatie. Ghestelt.... teghens de versticte ende afghestorvene transsubstantiatie Joh. de Gouda*, *Jesuwyts letterknecht binnen Antwerpen.* Rott. 1612. - *Kort ende Christelyck Examen over de leerpoincten*, *die ten*

1) Op een request van J. v. Waesberghe te Rotterdam tot continuatie van zijn octrooi om 'in druck te laten vuytgaen' het boekje van Fr. v. Lansbergen *La méditation de la mort* werd bij resolutie van de Staten-Generaal 2 Nov. 1615 afwijzend beschikt (Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* VI, 382).

2) Vgl. no. 1811. Zie voorts: *Antwoorde Joannis de Gouda op de medesprake aengaende de Transubstantiatie met Francisco ende Sam. Lansbergen.* Antw. 1609. - *Balade Aen Pater Gouda*, *Priester der Jesuwijten t'Antwerpen*, *op 't ghespreck gehouden tusschen hem ende Franchois Lansberge*, *Predicant tot Rotterdam*, *nopende 't stuck vande Transsubstantiatie. Gheschiet binnen Antwerpen*, *den XVI Jen Junij*, *Anno 1610* (moet zijn 1609). Ghecomponeert door een Lief-hebber des Catholijcken Gheloofs. (M. titelvignet). Delf. z.j. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I, no. 1809). - *De victorieuse Transsubstantiatie J. de Gouda... over Fr. ende Sam. Lansberghens*, *woordendienaers tot Rotterdam.* Antw. 1611. - *De godtloosheyt der Rotterdamscher Inquisitie in dewelcke Fr. ende Sam. Lansbergen inquisiteurs*, *arbeyden met lasteren*, *leugenen*, *quade citatien en allerley onverstandicheydt*, *levendich te delven ende begraven de welvarende*, *triumphante*, *eewich durende*, *roomsche*, *katholycke Transsubstantiatie*, *door J. de Gouda.* Antw. 1621. - Sam. Lansbergen bezorgde bovendien nog een tweeden druk van zijns vaders: *Gespreck* en gaf voorts in 1612 in het licht een *Dootsvonnis teghen de paepsche transsubstantiatie.... teghen Joh. de Gouda.* Zie hierna art. i.v.

huydighen daghe in gheschil ghetrocken werden, *ofse het fondament der saligheyt raken ofte niet? Hoe weynich dats importeren*, *ende hoe men dezelfde*, *zonder quetsinghe van fondamentele waerheyt d'een met den anderen kan vereenighen ofte tenminsten verdraghen.* Rott. 1612. 4°. (Knuttel a.w. no. 1979). Bovendien bezorgde hij een verkorte en gewijzigde uitgaaf van het in 1624 voor het eerst uitgekomen geschrift van P. Dathenus *Een Christelijcke t'samensprekinge uit*

Godes Woort. Tot troost aller becommerde herten, *die de wet ende den Evangelio.... niet recht en connen onderscheyden.... Eertyds in den Iare 1585*, *schriftelick neergestelt.* De uitgave door v. Lansbergen naar een blijkbaar geenszins correct handschrift bijgewerkt, draagt als titel: *Peerle der Christelycker vertroostinghe. In de welcke grondelijck uyt den woorde Godts*, *gheleert ende bewesen wordt*, *waer in dat des Menschen aenghevochten*, *ende benaude conscientie*, *bestendighen en ghewissen troost soecken*, *ende vinden sal*, *T'zamen sprekender wijse beschreven door Petrus Dathenus*, *doenmaels Dienaar der Gemeynte Jesu Christi tot Ghent.* En is noyt voor desen in Druck uytgegheven. 's Gravenh. 1624. 4°. Zie hierover J.I. Doedes, *Een geheel en al vergeten geschrift van Petrus Dathenus....* In: *St. v. W. en Vr.* 1871, blz. 497-513, in 't bijzonder blz. 510-513. En ook J.I. Doedes, *Collection of Rariora* (1898). No. 317.
In 1604 (niet 1640) zag te Geneve het licht, L. Trelcat, Fr. Lansbergue, Dan. Toussaint et Guill. Perkins, *Remèdes contre le mal-reiglé mespris*, *l'oubliance et la trop grande appréhension de la mort*, *cueillis au jardin de la vie.* 12°. (Zie: Haag, *La France Protestante*, IX, p. 413; Petit, *Bibliogr. lijst der werken v.d. Leidsche hoogleeraren*, p. 89, no. 3; Dodt v. Flensburg, *Arch. Utr.* v. 290).

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, p. 772, 773 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - Trigland, *Kerck. Gesch.*, p. 686, 688. - Brandt, *Hist. der Ref.* II, IV (reg. sub *F.*), III (reg. sub *L*). - W. te Water, *Herv. K. Gent*, blz. 62-64. - v. Harderwyk, *Pred. Rott.*, blz. 17-20. - Geesink, *Calvinisten in Holland*, blz. 151, 153-157, 163, 173, 245. - H. van de Hagt, *Naamlijst v.d. Pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Rotterdam werkzaam geweest sed. de Herv.* XI. In: *De Rotterd. Kerkbode* 23, 30 Juli, 10 Sept. 1890. - H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam.* In: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* Tweede Dl. 2e ged. 5e st. (Rott. 1906), blz. 14, 18, 32, 37, 49, 51, 55, 60. - Hessels, *Eccl. Lond. B. Arch.* III, no. 1345, 1352. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, II, III, reg. - *Werken Marn. - Ver.* S. III. D. II, blz. 269; D. III, blz. 79. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* I, blz. 140, 376. - Janssen, *Kerkherv. te Brugge*, I, blz. 240, 241; II, blz. 287. - Dez., *Kerkherv. in Vlaand.* I, blz. 120, 204, 276. - Dez., *Cat. Oud-Syn. Arch.*, reg. - Baudartius, *Memor.* IB. III, p. 133-136. - Hania, *Helmichius*, reg. - Wyminga, *Hommius*, reg. - *Ned. Arch. Kerkgesch.*, reg. op 100 jr. 'Arch.' N.S. 26e Dl. (1933), blz. 150. - *Nav.* VIII (1858), blz. 100, 101. - J.A. Cramer, *De Theol. Faculteit te Utr. t. tijde v. Voetius.* Utr. (1932), blz. 325, 326. - Reitsma, *Herv. en Herv. K.* (Utr. 1916), blz. 436, 498.

[Pieter Lansbergen]

LANSBERGEN (Pieter of **Petrus),** tweede zoon van Philips Lansbergen (zie hiervóór blz. 554) werd geboren te Goes in 1587. Hij volbracht zijn academische studiën te Leiden, waar hij zich den 16en Sept. 1606 liet inschrijven als student in de philosophie, en later overging tot de theologie. In 1609 beroepbaar gesteld, verbond hij zich den 19en Nov. 1610 aan de gemeente te 's Gravenpolder, die hij reeds in het d.a.v. jaar verliet wegens vertrek naar Goes. Hier was hij den 9en Apr. 1611 beroepen als derde predikant. Hij deelde mede in de moeilijkheden, die zijn vader er had met de magistraat en werd dientengevolge tezamen met hem door den Coetus van Goes

den 10en Oct. 1613 van zijn bediening daar ter plaatse ontslagen met de uitdrukkelijke bepaling dat beiden een wettige beroeping naar elders zouden aannemen[1]. Tot dit laatste kwam

1) De acta dezer vergadering en het ‘Cort verhael van de antwoorde, collegialiter gegeven bij de E. heeren magistraten der stede Goes aen de gedeputeerden der extraordinare synodale vergaderinghe nopende haren onwille teghen D. Philippum ende Petrum Lansbergen, by articulen gestelt’ vindt men bij Reitsma en v. Veen, *Acta.* V, blz. 112-142.

het echter bij den zoon evenmin als bij den vader. Pieter L. had inmiddels op zijns vaders raad de studie der geneeskunde ter hand genomen en was, enkele maanden vóór zijn ontslag, den 5en Juni 1613, gelijktijdig met zijn jongeren broeder Jacob, te Franeker tot med. doctor gepromoveerd. Uit de acten van den Coetus[1)] blijkt hoezeer het misnoegen van den magistraat te Goes was verwekt door het feit dat Pieter zoowel als zijn broeder Jacob Lansbergen, die beiden op 's lands kosten in de theologie hadden gestudeerd, niet alleen zonder consent en medeweten hunner stedelijke overheid voor geruimen tijd de stad hadden verlaten, maar bovendien tot een andere faculteit waren overgegaan.

Na zijn ontslag als predikant van Goes bleef hij aanvankelijk daar wonen, noodgedwongen de toevlucht nemende tot het uitoefenen van de geneeskundige praktijk. De vijandige stemming echter, die nu eenmaal bij velen te Goes tegen de Lansbergens bestond, en de concurrentie, die hij ondervond van zijn broeder Jacob, die zich na zijn promotie eveneens aldaar als geneesheer had gevestigd, waren oorzaak dat hij in zijn praktijk geen bevrediging vond. Daarbij koesterde hij de begeerte om weer als predikant de gemeente te dienen, waar zijn vader en hijzelf nog zoo grooten aanhang hadden, zooals bleek uit de scharen, die na beider ontslag ter kerk gingen te Kloetinge, waar zijn broeder Philippus predikant was (zie hiervóór blz. 554). Ook onder de leden van den kerkeraad te Goes waren nog eenige mannen van naam en invloed, die hem wèlgezind waren. Met dezen hield hij op bedekte wijze het contact levendig, in de hoop door hun medewerking eerlang in zijn bediening te worden hersteld. Dit deed hem zelfs een beroeping naar Axel afwijzen. Inderdaad teekenden de vier ouderlingen, die hem wèlgezind waren, bij de Prov. Synode te Zierikzee 9-13 Oct. 1618 appèl aan tegen de door den Coetus genomen beslissing. Ook door hemzelf werd bij de Synode te Goes 14-18 Febr. 1620 nog een dergelijk appèl aangeteekend. Toen evenwel alle pogingen, gedurende acht jaren aangewend, vruchteloos waren gebleven en ook zijn verzoek om zijn voormalig ambt te Goes zonder belooning voortaan te mogen bedienen was afgewezen, legde hij er zich ten slotte bij neder.

Hij bepaalde zich van nu af niet uitsluitend tot zijn geneeskundige praktijk. Ook met landbouw-ondernemingen hield hij zich bezig. In 1630 werd hem nl. door de Staten vrijdom van lasten verleend voor de indijking van een poldertje in Zuid-Beveland en andere beschikkingen ten opzichte van gronden onder 's Gravenpolder. Ook in 1635 en 1639 blijkt hij zich onledig te hebben gehouden met inpolderingen. In 1639 verliet hij metterwoon Goes om zijn praktijk voort te zetten te Middelburg, waar ook zijn broeder Jacob zich al vroeger als geneesheer had gevestigd.

Hier werd hij vijf jaren na zijn komst in groote moeilijkheden gewikkeld tengevolge van zijn eigen - minstens onvoorzichtige - gedragingen. Na het overlijden van zijn eerste echtgenoote vatte hij, daartoe aangemoedigd door zijn broeder Jacob, het plan op om de zeer vermogende weduwe van Elffsdijk ten huwelijk te vragen. Persoonlijk onbekend met deze, zond hij haar in 1644 een reeks brieven toe, evenwel van zoodanigen inhoud, dat de weduwe, die niet van hem wilde weten, er aanleiding in vond om dd. 10 Dec. 1644 door daartoe gemachtigden bij den kerkeraad een schriftelijke beschuldiging tegen doctor P. Lansbergen in te dienen onder overlegging van bedoelde brieven en met verzoek om bescherming tegen diens aanmatigingen.

1) Zie noot vorige bladzijde.

De kerkeraad constateerde zeven punten van bezwaar tegen den beschuldigde en censureerde hem

den 21en Jan. 1645, terwijl de weduwe - min of meer ironisch - tot geduld werd vermaand. Lansbergen stelde zijnerzijds een actie van laster in, maar moest in 1647 verklaren 'dat het nu drij jaren lang gehangen heeft voor den rechter'. (*Ontdeckinghe der schanden van Mr Apollonius*, blz. 40).

Inmiddels was hij door den invloed van zijn broeder den 11en Nov. 1645 benoemd tot stadsdokter en dokter van het gast-, armen-, en oude mannen- en vrouwenhuis te Middelburg.

In 1674 werd hij opnieuw in een twist betrokken en wel in den z.g.n. *Grallenstrijd* betreffende het recht der overheid in kerkelijke zaken.

Deze strijd was ontstaan naar aanleiding van een aanschrijving der Gewestelijke Staten aan de Classes om geen correspondentie te voeren met het Engelsche Parlement dat in openbaren oorlog met den Koning van Engeland verkeerde. Deze aanschrijving, elders in de Nederlanden geëerbiedigd, ontmoette verzet in Zeeland, waar de classis van Walcheren de bedoelde correspondentie tòch voerde, en zelfs, om den schijn te vermijden alsof zij dit bedektelijk deed, aan den Middelburgschen predikant Guilielmus Apollonius opdroeg een betoog te leveren dat de Kerk zoowel in *politicis* als in godsdienstige aangelegenheden boven de bevelen van elke Magistraat verheven is. Dit was bedoeld als wederlegging der verhandeling van den Franeker hoogleeraar Nic. Vedelius, getiteld, *De episcopatu Constantini Magni seu de potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas dissertatio.* (Fran. 1642), waarin de schrijver, heftig bestrijder van het Remonstrantisme, betoogd had, dat de regeering ook in kerkelijke zaken te bevelen had (zie hiervóór Dl. I, blz. 199).

Apollonius' 'dissertatio' tegen Vedelius' geschrift gaf een ongenoemde aanleiding tot het publiceeren van een uiterst vinnig tegenschrift onder den titel: *Grallae* (d.i. stelten) *seu vere puerilis Cothurnus sapientiae*, *quo se jactat apud imperitos Guil. Apollonii* etc. Fran. 1646. Het antwoord, dat Apollonius hierop publiceerde (Mediob. 1647) was getiteld *Grallopaeus detectus*, *sive Epistola responsoria ad Jod. Larenum.* In dit antwoord aan Joos van Laren (evenals diens gelijknamigen vader, predikant te Vlissingen), wiens *Epistola ad... Gulielmum Apollonium in qua deteguntur mendacia et calumniae libelli famosi... cui nomen Grallae* in 1646 verschenen was (zie hierna art. i.v.), wees Apollonius niet onduidelijk Pieter Lansbergen aan als den schrijver van dit 'schandelijck, faemeus boeksken... tenderende tot verachtinge van onse geheele regeeringe ende godsdienst'. Dit was niet geheel juist, want niet Lansbergen was de schrijver, maar Claude de Saumaise (Salmasius), al had eerstgen. er zeker de hand in gehad, misschien wel de bouwstoffen ervoor geleverd. Het verweerschrift, waarin Salmasius zich vervolgens richtte tegen Apollonius, getiteld *Grallator furiens*, droeg niet weinig bij tot aanwakkering van den *Grallenstrijd.* In het kruisvuur van pamfletten, dat hiermede geopend werd, verscheen van Lansbergen nog in 1647 een *Verantwoordinghe* naar aanleiding van Apollonius' *Epistola responsoria* aan J. v. Laren, straks gevolgd door een *Naerder Apologie* op Apollonius' *Calumniën.* Deze beide geschriften van Lansbergen werden door den Middelburgschen predikant beantwoord in een *Corte verantwoordinge op de Apologieën van Pieter Lansbergen*, *gewesen en ontslagen predicant en nu medicynmeester* enz. Hoewel Appollonius hierin zijn beschuldiging ten deele had teruggenomen, constateerde hij toch dat Lansbergen zijn auteurschap der *Grallae* niet bepaald en duidelijk had geloochend. Laatstgen. vond er aanleiding in Apollonius een proces wegens laster aan te doen, terwijl hij bovendien een vlugschrift tegen hem in het licht gaf

onder den titel: *Ontdeckinge der schanden van Mr. Apollonius*, *Begaen in het Exsuseren van syn ghedaen Lasteren tegen Petr. Lansbergen* enz. (1647). Oude wonden werden hier weer opengereten. En niet alleen de uitspraak van den *Coetus* van 1613 werd in dit geschrift nog eens opgehaald, maar ook oefende L. hierin critiek op de jongste behandeling van zijn zaak door den Middelburgschen kerkeraad, en dit op zoo grove wijze dat deze zich in den persoon van zijn mede-lid Apollonius beleedigd achtte en daarin aanleiding vond om den schrijver den 6en Juli 1647 ter verantwoording te roepen. De kerkeraadsnotulen van dien tijd zijn met dezen twist, die zooveel beroering teweegbracht, gevuld (Nagtglas, *De Algem. Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente te Middelburg*, blz. 122, in do. 22 Febr. 1648).

Evenmin als het onderhoud van den kerkeraad met Lansbergen vermocht de tusschenkomst van de magistraat, door den kerkeraad ingeroepen, den vrede te herstellen. Slechts dit werd erdoor bereikt, dat L. erkende wel wat tè ver te zijn gegaan en dat men hem de belofte deed afleggen niet meer dan *in den uitersten nood* zich in geschrifte tegen den kerkeraad te zullen richten.

Al spoedig voelde hij zich echter door dezen nood gedrongen opnieuw naar de pen te grijpen, ter wederlegging van een in 1648 verschenen werkje, waarin Jacob Burs, predikant te Tholen (zie hiervóór Dl. I, blz. 720, 721) de door Lansbergen tegen gen. Coetus ingebrachte beschuldigingen bestreed onder den titel *Vindex coetvs Zelandici.* Het werd door L. beantwoord in een *Index errorum coetus Zelandiae* (Middelb. 1648). En toen kort daarop te Franeker onder den schuilnaam *Ymant Velle-plooter* een paskwil het licht zag onder den titel *Ontdeckinge der stoute Practycken van Pieter en Jacob Lansbergen*, *om Mr. Applony infaem te maecken en oproer in Middelburg en elders te veroorsaecken* bleef ook hiertegen het antwoord van Pieter L. niet uit en verscheen zijn *Kort Bericht tegen de infame Leughenen onlangs uitghegheven onder den verzierden naam Ymant Velleplooter* (1648). In dienzelfden tijd publiceerde Burs tegen Lansbergens *Index errorum* een *Expurgatio calumniarum ofte Wtsuyveringhe der Lasteringhen en fouten ... in een Boecxken geintituleerd*: *Aenwijser van de fouten in den Coetus v.d. jare* 1613 *begaen* enz. *Wtghegeven door P. Lansberghe*, waarop deze zijn bestrijder van repliek diende in een pamflet getiteld: *Toolschen Schouw-vager* (1648), wat voor Burs oorzaak werd om nogeens te antwoorden met het schotschrift: *Goeschen Stille-vaegher ofte besem om Abr. Pieter Lansberghens Billekladden af te vaeghen ende syne wt-stekende Leugenstrepen voor de derde mael oprechtelijck en naecktelyck te verthoonen.* Tholen. 1649. Dit ontlokte ten slotte aan Lansbergen nog het schotschrift: *Toolschen Taback-roocker.* De *Grallenstrijd* was àl meer ontaard in een hoogloopend twistgeschrijf van grof persoonlijk karakter, dat slechts dienen kon tot vertroebeling van de beginselkwestie, waaruit hij was voortgekomen.

Intusschen had de geërgerde kerkeraad te Middelburg den 21en Maart 1648 besloten Lansbergens pasverschenen vierde blauwboekje te doen examineeren; vervolgens had de kerkeraad andermaal de bescherming der overheid tegen dusdanig schrijven van L. ingeroepen, en de gemeente gewaarschuwd tegen de gevaarlijke strekking daarvan. Ten slotte kwam de kerkeraad ertoe den schrijver opnieuw te censureeren.

Door al het gebeurde was Pieter L's leven geestelijk vrij wel geheel vernietigd. Tot aan zijn later gevolgden maatschappelijken val leidde hij - zij het ook meer bedekt - een kommervol bestaan, waarin hij eenige opbeuring vond in sommiger sympathie hem betoond. Zelf had hij te voren getuigd dat hij door vele aanzienlijken van

elders werd bezocht ‘als een subject, dat so vele hadde geleden’. (Notulen v.d. Kerkeraad te Middelburg, 8 Sept. 1647). In zijn *Ontdeckinge der schanden* verklaarde hij zich alsnog met de weduwe van Elffsdijk (zie hiervóór blz. 562) te hebben verzoend. Bij de uitoefening van zijn geneeskundige praktijk ondervond hij gemis van vertrouwen onder de burgerij, maar op zijn dubbelen post als stadsdokter bleef hij gehandhaafd totdat hieraan in 1651 een eind kwam.

Na den dood van Prins Willem II keerde de vijandschap der burgerij zich tegen P. Lansbergens broeder Jacob, destijds een der beide sterk-Oranjegezinde Burgemeesters. Den 6en Juni 1651 kwam het tot een uitbarsting, waarbij het huis van laatstgen. deerlijk geplunderd werd, terwijl deze zelf ternauwernood door den baljuw aan de woede van het gepeupel onttrokken kon worden en veilig buiten de stad gebracht. Op denzelfden dag werd ook Pieters ontslag uit zijn bedieningen geëischt, waarbij hij wel niet het minst Apollonius met de andere predikanten tegen zich zal hebben gehad.

Beide broeders verlieten daarna Middelburg en vestigden zich te 's Gravenhage, waar zij elk de medische praktijk voortzetten. De bij zijn verandering van woonplaats reeds 64-jarige Pieter L. werd lijfarts van den Prins van Oranje. Een geneeskundig voorschrift voor den Prins, onderteekend door L. en nog twee geneesheeren bevindt zich in de Univ. bibliotheek te Leiden. Hij overleed te 's Gravenhage, waar hij den 11en Maart 1661 werd begraven, bijna vier jaren na zijn jongeren broeder Jacob.

Uit zijn huwelijk met Julia Heyst[1)], voltrokken te Goes den 4en Sept. 1615, werden drie dochters en drie zoons geboren. Na haar overlijden hertrouwde hij met een dochter van Matthias van Clootwyck, burgemeester van Geertruidenberg en van Henriette van Dommelen, schoonzuster van den lijfarts der Prinsen van Oranje, Jacob Vallensis[2)].

Van Pieter Lansbergen zijn geen portretten bekend. Van hem zag het licht:

Verantwoordinghe jeghens sekeren Brief van Mr. Guilielmus Apollonii aan Mr. Joos. van Laren. geschreven den XVI. Dec. 1647 (lees 1646). Middelb. 1647. 8°. - *Naerder Apologie.... op de Calumnien van M. Willem Apollonius*, *Predikant der Stadt Middelburgh.* Middelb. 1647. - *Ontdeckinge der schanden van Mr. Apollonius*, *begaen in het Excuseren van syn ghedaen Lasteren teghen Petr. Lansbergium. Dat is: D. Petri Lansbergii Weder-antwoorde op de Korte Verantwoordinge van Mr. Apollonius.* Middelb. 1647. 8° (J. Broekema, *Catal. v.d. Pamfletten enz. aanwezig in de Prov. Bibl. v. Zeeland.* No. 992). - *Index errorum Coetus Zelandiae*, dat is: *Aenwyser van de erreuren en fouten bij den Caetus* [sic!] *Zelandiae begaen in den Jare 1613 teghen D. Philippum ende Petrum Lansbergen*, *uytgegeven tot wederlegginghe van den bespottelijcken Vindex Coetus Zelandiae*, *Jacobi Bursii.* Middelb. 1648. 8°. - *Kort Bericht teghen de infame Leughenen onlangs uitghegheven onder den verzierdten naam Ymant Velleplooter.* Middelb. 1648. 8°. - *Den Toolschen Schouw-vager*: *Dat is*: *Antwoorde - op het vuyle uyt-ghegheven Boecxken Iacobi Bursii*, *ghenaemt:*

1) Na haar overlijden wordt zij in de weesakte dd. 21 Maart 1642 Idia Heyst genoemd. Opmerkelijk is dat een der dochters, die zij L. naliet, ook Idia heette.

2) Dit tweede huwelijk is naar alle waarschijnlijkheid pas ettelijke jaren later gesloten, gelet op de moeilijkheden, die L. zichzelf had berokkend van de zijde der weduwe van Elffsdijk. In de trouwboeken van Geertruidenberg noch in die van 's Gravenhage staat dit huwelijk aangeteekend.

Expurgatio errorum etc. Middelb. 1648. 8°. - *Toolschen Tabackroocker. Dat is Antwoorde - op M. Iacob Bursii boecxhen genaemt Goessen Stille-vager.*

L i t t e r a t u u r : A.A. Fokker, *Philippus Lansbergen en zijne zonen Pieter en Jacob.* In: *Arch..... Zeel.* Dl. I, 5e st., blz. 75-100 (vgl. hiervóór ond. *Litt.* art. *Phil. Lansbergen*, blz. 554). - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 49. - Molhuysen en Blok, *N.*

Biogr. Wdb. II, K. 782-784 (art. v. Dr. C. de Waard). - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* I, blz. 199-202; 721, 722. - J. ab Utrecht Dresselhuis. *Naamlijst Herv. Pred. te Goes*, p. X. - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, 1 blz. 410-412; vgl. ald. blz. 46-48, 244, 245. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 30, 33, 34. - Kist en Moll, *Kerkhist. Arch.* IV, blz. 341-383. - Sepp, *Godg. Onderw.* II, blz. 105. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* V, reg. - J. A. Cramer, *De Theol. Facult. te Utr. t. tijde v. Voetius*, blz. 326. - *Alb. Stud. L. - Bat.*, k. 84. - J. Broekema, *Cat. Pamfl. in de Prov. Bibl. v. Zeel.* No. 959, 992.

[Samuel Lansbergen]

LANSBERGEN (Samuel), geboren te Rotterdam, waar zijn vader Franciscus L. sinds 1586 in vasten dienst predikant was (zie hiervóór blz. 555), werd den 2en Juni 1604 ingeschreven als student in de Theologie te Leiden. Na de voleindiging van zijn academische studie werd hij door de classis van Rotterdam geëxamineerd en toegelaten tot de Kerkelijke bediening ‘om te dienen binnen de stat Roterdam’, zooals het heet in de Acta van de Part. Synode van Z.-Holland te Dordrecht 14 Oct. 1608. Hij bezette in zijn geboorteplaats voor het eerst de in dat jaar in het leven geroepen vierde predikantsplaats, welke noodzakelijk was gebleken wegens de uitbreiding der gemeente. De twintigjarige Samuel kreeg er, behalve Nic. Grevinchoven en Chr. Heller, en (bij de Waalsche gemeente) Corn. Geselius (v. Gesel), zijn vader Franciscus L. tot ambtgenoot. Den 1en Apr. 1608[1)] aanvaardde hij er zijn bediening. Evenals zijn vader deelde hij in de kerkelijke gebeurtenissen van dien tijd. Zijn karakter helde tot vrede over, en toen den 20en Mei 1611 de Resolutie der Staten van Holland tot onderlinge verdraagzaamheid was uitgevaardigd, verklaarde Samuel L., die zich al spoedig na zijn intrede had geschaard aan de zijde van den arminiaanschgezinden Grevinchoven, zich met zijn ambtgenooten behalve Geselius terstond tot onvoorwaardelijke onderwerping bereid.

Tot aanprijzing van ‘vrede ende onderlinghe verdraechsaemheyt’ gaf hij in 1612 een geschrift uit, voorzien van een belangrijke opdracht aan de regeering der stad Schiedam, maar zooals blijkt uit haar Notulen dd. 24 Dec. 1612 ontving hij daarop een brief van Schout, Burgemeesteren, Schepenen en Vroedschappen aldaar, waarin zij onder terugzending van de 24 exemplaren, die hij hun vereerd had, hem berichtten de opdracht niet te aanvaarden.

Nadat in 1614 de Statenresolutie ‘tot den Vrede der Kercken’ verschenen was, beijverde Lansbergen zich met zijn vader en eenige andere gelijkgezinde ambtgenooten deze Resolutie ingang te doen vinden. Hiertoe had hij opgesteld een concept, waarbij beide partijen beloofden vrede te zullen houden en in gehoorzaamheid aan de Overheid elke scheuring tegen te gaan. Met dit concept reisden enkele Zuid-Hollandsche stadspredikanten verschillende classes af, om het daar aan ambtgenooten ter onderteekening aan te bieden. Den 5en Oct. 1615 bepleitte S. Lansbergen hiertoe zijn ‘concept van Vrede’ in de classis van Gorinchem. Hij bereikte zijn doel niet. Zijn pleidooi stuitte af op het verzet van verreweg het grootste deel der broederen, die zoodanige bedenkingen opperden tegen zijn persoon en zijn

1) In de ‘Blaffert’ staat aangeteekend: ‘op den selfden dag (1 Febr. 1609) bet. aen Samuel Lantsbergen de somma van 43 gulden 10 stuivers dat over drie vierendeel jaers der vermeerdering sijns dienst verschenen den 1sten Januari 1609’. Hij is dus 1 April 1608 in dienst getreden.

concept dat de lust hem blijkbaar verging om zijn rondreizen verder voort te zetten. (Zie hierover in bijzonderheden: Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 686-689; Duker, *Voetius* I, blz. 268, 269). De Acta der

Zuid-Hollandsche Synode te Delft van 8 Oct.-6 Nov. 1618 vermelden dat met geschriften van andere Remonstranten ook ‘de bedenckingen Samuelis Lansbergii over de Catechismum ende de Confessie’ na lezing in handen waren gesteld van de gecommitteerden naar de Nationale Synode.

Toen krachtens besluit van de Staten-Generaal den 17en Apr. 1619 een Algemeene Vast- en Bededag zou gehouden worden, waarmede officieel de Staten het synodaal en politiek bedrijf in die dagen wilden wijden, werd de daartoe gepubliceerde Biddagsbrief te Rotterdam, waar dit geen gebruik was, niet van den kansel afgelezen. Met Hellerus werd daarop Samuel L. ten stadhuize ontboden, waar hem bevolen werd, des namiddags alsnog den Brief af te lezen. Hieraan gaf L. toen gevolg, echter niet zonder vooraf tegen den inhoud te hebben geprotesteerd.

Den 20en Juli d.a.v. werd hij met eenige lotgenooten naar Waalwijk gevoerd omdat hij had deelgenomen aan de geheime samenkomst van tien Remonstrantschgezinde predikanten en kerkeraadsleden onder leiding van Grevinchoven den 5en Maart 1619 te Rotterdam gehouden, waar een begin van uitvoering was gegeven aan het plan tot oprichting van een eigen kerkgenootschap door het besluit om afzonderlijke godsdienstoefeningen te organiseeren en met elkander een ‘gemeene broederschap’ of societeit te vormen, die zich tot hoofddoel stelde de godsdienstige vrijheid te handhaven tegen elke verdrukking. (Zie over het daar verhandelde Tideman, *Stichting Rem. Br.*, blz. 19-37).

In de Zuid-Hollandsche Synode van 23 Juli tot 17 Augustus 1619 te Leiden gehouden werd uitspraak gedaan in de zaak van Lansbergen en zes zijner ambtgenooten. De Synode ‘verstond’ dat zij niet alleen de vijf punten der Remonstranten scherpelijk en met groote onstuimigheid hadden gedreven, maar dat ook enkele van hen boven de vijf punten met andere dwalingen waren besmet geweest en voorts door hun Anti-synode te Rotterdam (nl. de bovenbedoelde vergadering van 5 Maart) zich tegen de Republiek en de Kerk dezer landen zwaarlijk hadden ‘verlopen’. De Synode ontzette hen deswegen van hun kerkelijke bedieningen en verklaarde hen voortaan niet anders te kennen dan als ambtelooze personen, daaraan toevoegende dat zij tegen hen kerkelijk zou procedeeren en hen geheel van de gemeenschap der Kerk afsneden ‘tenzy dat se haer leven beteren ende de kercke Christi, die sij opt hoogste bedroufft en geargert hebben, behoorlicke satisfactie doen’.

Lansbergens verblijf te Waalwijk was intusschen van korten duur. Al zeer spoedig begaf hij zich vandaar naar Antwerpen, waarheen ook Grevinchoven enkele maanden te voren, nadat het banvonnis over hem was uitgesproken, de wijk had genomen.

Inplaats van Wtenbogaert, die ongesteld was, vergezelde Lansbergen vandaar half Augustus 1619 Grevinchoven naar 's Hertogenbosch, om met de broeders, die zich nog te Waalwijk bevonden, te overleggen in zake hun ‘securiteit en verblijven hier te lande’ (zie hiervóór Dl. III, blz. 340; Tideman, a.w. I, blz. 69). Daarop keerde hij naar Antwerpen, zijn verblijfplaats, terug. Uiteraard was hij aanwezig in de aldaar van 30 Sept. tot 4 Oct. 1619 onder presidium van Wtenbogaert gehouden eerste vergadering der Remonstrantsche predikanten in hun ballingschap (zooals Brandt, *Hist. der Ref.* IV, blz. 40 haar noemt), welke samenkomst, na gemeenschappelijk overleg bijeengeroepen, het karakter droeg van een officieele en generale, de gansche Broederschap der Remonstrantsche predikanten, zoo ‘uitgezette als uitgeseide’

wettiglijk vertegenwoordigende vergadering (over het daar verhandelde zie: Tideman a.w. I, blz. 98-112).

In 1621 was hij weer in het land. In Maart 1622 geraakte hij in groot gevaar. Bij de huiszoeking te Rotterdam werd ten huize van zijn vrouw[1)] een boekje van Tilenus[2)] gevonden. L., die zich toen ook te Rotterdam ophield, ontkwam ternauwernood aan het gevaar van gevangen genomen te worden, door van huis tot huis te vluchten (vgl. hiervóór Dl. V, blz. 559).

Diep verontwaardigd was hij bij het vernemen van de nog tijdig ontdekte en daardoor verijdelde conspiratie tegen het leven van Prins Maurits (1623), waarvan de publieke opinie ten onrechte, hoewel niet zonder aanleiding, aan de Arminiaansche secte de schuld gaf. Hij verliet hierop weer het land en verzocht daarna de Acte van Stilstand te mogen teekenen, hetgeen hem echter geweigerd werd.

Aan de 'Vergadering in de schuilplaats', van 26 tot 28 Mei 1624 te Rotterdam gehouden, waar zeven van de tien door de Remonstrantsche Broederschap daartoe genomineerde predikanten bijeen waren, nam hij weer deel. Uit haar midden werd een viertal broeders bij provisie benoemd tot klassikale gedeputeerden, aan wie o.a. 'de bezorging der kerken en de correspondentie' werd opgedragen. Eén hunner was Lansbergen, wien tevens de opdracht gegeven werd met twee andere predikanten de bediening te Hoorn waar te nemen. Aldaar was hij van 1624 tot 1627 werkzaam in de treurige zaak van Ds. Is. Welsing, welke in die jaren de gansche gemeente van Hoorn zoozeer beroerde (zie Tideman, a.w. I, blz. 242, 243; II, blz. 112, 113). In de Klassikale vergadering te Rotterdam (31 Oct.-6 Nov. 1624) werd L. tot ontvanger gekozen.

Zijn naam komt voor onder het derde Vertoog van de onschuld der Remonstranten aan de Conspiratie, onder het eerste algemeene request van 1630 aan de Staten en onder dat tegen de beschuldiging van Socinianisme aan de Remonstrantsche predikanten ten laste gelegd. (Tideman, a.w. II, blz. 220-235). De vergadering der Remonstrantsche predikanten te Rotterdam van 16 tot 18 Apr. 1630 droeg mede aan L. de bediening te Amsterdam 'voor dit loopende half jaar' op. Voor de laatste helft van 1630 en voor het laatste halfjaar van 1631 was hem de verzorging der Rotterdamsche gemeente opgedragen. Toen de uit Loevestein ontkomen predikanten na hun nachtelijke vlucht vandaar op Zondagmiddag 20 Juli 1631 behouden te Rotterdam waren aangekomen, was het Samuel Lansbergen, die, zoodra hij, onderweg om te gaan preeken, hiervan de tijding vernomen had, zich tot hen spoedde om hen te verwelkomen. Daarna deelde hij aan de gemeente in de Vergaderplaats het verrassende nieuws mede 'dankende God met zingen en spreken'.

In de Broederschapsvergadering van 15 tot 23 Oct. 1631 werd hij gekozen als een der zeven gecommitteerden tot voorziening der kerken en benoemd als vast leeraar te Rotterdam, waar hij den 27en Febr. 1632 zich aan de gemeente verbond.

1) In de Zuid-Hollandsche Synoden van 1620 en 1621, was de vraag besproken of het niet goed was dat de huisvrouwen der uitgeleide predikanten, geweerd werden van de plaatsen, waar hun mannen gediend hadden 'also door haer merkelycke schade ontstaet' (Reitsma en v. Veen, *Acta* III, blz. 443; Knuttel, *Acta* I, blz. 17[1]).

2) Daniel Tilenus, hoogleeraar te Sédan, die in 1611 Arminius vurig bestreden had, was door Corvinus (zie hiervóór Dl. II, blz. 275-279) weerlegd en had zich gewonnen gegeven. Hij legde zijn professoraat neer, vestigde zich te Parijs en trad in Sept. 1619 met de te Antwerpen vergaderde Remonstranten in betrekking. De geschriften na zijn algeheele verandering van zienswijze door hem uitgegeven warenzóó ingericht, dat zij bij het publiek afkeer tegen het leerstelsel der Hervormde Kerk moesten opwekken.

Tijdens zijn bediening aldaar is hij nauw betrokken geweest in een geschil dat in den boezem der Remonstrantsche gemeente niet geringe beroering verwekte, maar dat ook

de Broederschap als zoodanig raakte. Sinds ongeveer 1635[1] bestond in de Rotterdamsche gemeente een z.g.n. Vrijdagsch College, blijkbaar een soort van catechisatie, eenmaal in de week gehouden, waarvoor de kerkekamer ten gebruike was afgestaan. Aanvankelijk onder leiding van Lansbergen en Petr. Cupus, straks ook van andere plaatselijke predikanten, kwamen daar gemeenteleden bijeen met lieden van allerlei slag, onder wie vermoedelijk ook jongelui, om moeilijke Bijbelplaatsen en geloofsvragen te bespreken. Dit leidde in later tijd veelal tot vrij heftige disputen. Na den dood van den laatste der predikanten, die met Lansbergen hierbij toezicht hielden (1651), was het College geheel onder diens leiding gekomen.

In 1653 wordt voor het eerst in de handelingen van den kerkeraad het college aangewezen als een bron van onrust en twist. Aanvankelijk van heel ander karakter en met heel ander doel dan de bekende Rijnsburgsche colleges, waar het profeteeren van wie door den H. Geest zich geroepen voelde hoofdzaak was, en waar van meet af aan afkeer van geordende predikanten op den voorgrond stond, was de Rijnsburgsche geest ook in dit Rotterdamsche college doorgedrongen. Er werd allengs meer 'geprofeteerd', hetgeen gepaard ging met minachting van de kerkelijke organisatie en van den geordenden leeraarsstand. De predikanten en een groot deel der gemeente beseften terdege de gevaren, die een en ander met zich bracht. Met name Lansbergen begon zich te verzetten tegen het recht van alle aanwezigen om bedenkingen tegen het gesprokene in te brengen, en toen bleek dat de bezoekers zich dit niet zoo gemakkelijk lieten ontnemen, bleef hij voortaan uit de bijeenkomsten weg. Maar nu kregen de woelgeesten vrij spel. De kerkeraad drong dan ook aan op de tegenwoordigheid der predikanten, die zich echter slechts voorwaardelijk hiertoe bereid verklaarden.

Samuel Lansbergens gelijknamige zoon[2], die sinds 1650 eveneens de Rotterdamsche gemeente als predikant diende en nogal heftig van aard was, stelde thans den eisch dat de kerkeraad het college zou sluiten, waartoe deze zich niet genegen toonde, omdat dezelfde Samuel L. Jr. beschuldigingen had uitgesproken, vermoedelijk omtrent Sociniaansche, Doopersche, Kwakersche en andere dwaalleeringen, waartegen de kerkeraad niet kon optreden zonder het eigen beginsel van verdraagzaamheid te schenden. Voorshands bleef het college dan ook open, onder leiding van een predikant.

De toestand werd intusschen nog bedenkelijker. De verdraagzaamheid zou tenslotte hiertoe leiden, dat de onderlinge verwarring, die er heerschte, het Vrijdagsch college tot een oorzaak van scheuring maakte. Niet denkbeeldig was het gevaar, dat een deel der gemeente elders de 'vrije profetie' zou gaan naloopen en Avondmaal vieren met lieden, die conventikelen verkozen boven geordend gemeenteleven. Tot zoodanige geestdrijverij mocht de verdraagzaamheid toch niet worden uitgestrekt. Zou men dezulken zelfs wel als lidmaat erkennen? Die vraag raakte de belangen der geheele Broederschap, te meer omdat deze door pamfletgeschrijf in opspraak kwam. In 1654 stelde men in Societeitsvergadering de zaak aan de orde, waarbij ook de vraag werd

1) Volgens [J. Naeranus], *Noodige Verantwoordinge voor den Vrolycken Democrijt* (1655) was de Vrijdagsche Vergadering al voor meer dan twintig jaren ingesteld. Vgl. [E. v. Nymegen], *Hist. der Rynsburgsche Vergadering.* (Rott. 1775), blz. 104.

2) *Samuel Lansbergen Samuelszoon*, als proponent beroepen te Rotterdam, diende de gemeente aldaar tot zijn overlijden 5 Nov. 1682. Zie over hem: Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rott.*, blz. 77.

besproken wat te doen met degenen, die zich niet zouden nederleggen bij de te nemen beslissing. Namens de Rotterdamsche gecommitteerden sprak Lansbergen Sr., terwijl Hartigveldt (zie hiervóór Dl. III, blz. 531-534) voor de Collegianten]

optrad. Men zou, aldus werd besloten, de beginselen der nieuweren ‘tolereeren als een misverstant spruytende wt een quaet begrip der onderlinghe verdraeghsaemheyt’. Maar deze beslissing bevredigde geen der beide partijen. Lansbergen en de zijnen drongen weder op sluiting aan doch de voorstanders van het college weigerden de bijeenkomsten te staken, hoewel daartoe ‘in alle vreedelyckheit’ aangezocht. Toen moest men, om de rust in de gemeente te bewaren, andere maatregelen nemen. Men besloot het college drie of vier weken op te schorten om het slechts weder te openen op den voet, waarop het was begonnen, en dus zonder vrije profetie, en niet om gelegenheid te geven voor propaganda van Menniste of Rijnsburgsche opvattingen. Ondanks de heftige afkeuring der Collegianten, zich uitende in pamfletten als die van den Rotterdamschen boekdrukker Joannes Naeranus[1)], werd de sluiting ‘om pregnante redenen’ bestendigd. De volgende Societeitsvergadering veroordeelde dezen maatregel, waardoor de beide Lansbergens en hun aanhang een oogenblik dreigden de gemeenschap te verbreken. Ten slotte bogen zij het hoofd; er waren scheidsrechters benoemd, die in Febr. 1656 voorstelden, de kerkekamer in Mei weder te openen, maar niet voor colleges, gelijk er vroeger waren gehouden. Een predikant zou godsdienstonderwijs geven; wilden belangstellende volwassenen komen luisteren, het stond hun vrij. Hierin werden leden en niet-leden gelijkgesteld; wat het doen van vragen betrof, dit was alleen aan de eersten geoorloofd, en dan nog uitsluitend over quaesties, die de predikant toeliet.

Het was ongetwijfeld op aandrang van S. Lansbergen Jr., die door Naeranus van leugen beschuldigd was, dat aan laatstgen. het Avondmaal ontzegd werd, zoolang hij den laster door hem gepubliceerd tegen een geëerd man[2)] niet had waargemaakt of herroepen.

1) Naar alle waarschijnlijkheid was nl. Naeranus de schrijver en tevens de drukker en uitgever van *Den vrolijken Democryt*, *Lacchende met 's Werelds Ydelheden. Met de Tegen-sprake voor den weenenden Heraclytus*. Rotterd. Barth. van *Krakow.* 1654. Hierin o.a. een door de beide Lansbergens opgestelde Resolutie van de Diakenen der Rotterdamsche gemeente tegen de Rijnsburgers. S. Lansbergen Jr. schijnt nl. de Diakenen bewogen te hebben om den kerkeraad te verzoeken dat het College gesloten zou worden. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* II, No. 7596).
   Eveneens is aan Naeranus toegeschreven de in 1655 verschenen *Noodige Verantwoordinge Voor den Vrolijcken Democrijt*, *Over eenige beschuldingen* [sic] *tegen hem gedaan in een blad papier Dat genoemt is Bondige Verantwoordinge.... Met eenige Aanmerkingen over een Libel*, *genaamt Onpartydig Bericht. Om te doen zien*, *eenige vreemde en onchristelycke handelingen van eenige Predikanten*, *Ouderlingen en voornamelyk Diaconen van de Remonstr. Gemeynte tot Rotterdam.* Ter Goude. Voor Jan Waarts en zijne medestanders. (Knuttel a.w. II, No. 7697). In dit tweede pamflet van Naeranus wordt S. Lansbergen aangewezen als de auteur van de daarvóór in 1655 uitgegeven *Bondighe Verantwoordingh van de Resolutie By de Broeders Diaconen genomen de 13. May 1654. Tegen het onhebbelyck en vinnigh geschrift*, *onlanghs uytgekomen op den naem van Den Vrolyken Democryt.* Dit wordt echter ontkend in de door v. Slee (*Rijnsb. Coll.*, blz. 105) ook aan S. Lansbergen toegeschreven *Korte Wederlegginge van de Noodige Verantwoordinge Voor den Vrolijcke Democrijt*, *over eenige beschuldingen* [sic] (*soo hy seydt tegens hen gedaen in een bladt papier*, *Dat genoemt is Bondige Verantwoordinge....* Door de selve onpartydige Oordeelaer. Voor de Waerheydt-beminders. 1655, p. 5. (Knuttel, a.w. II. No. 7698; v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* II No. 3707).
2) Met dezen is bedoeld de makelaar Jan Waarts, gemeentelid, misschien kerkeraadslid, te Rotterdam, schrijver van een *Onpartydigh Bericht* tegen Adriaen Paets, lid van de Vroedschap en advocaat aldaar (later gezant van de Staten aan het Hof van Spanje), een Remonstrant maar met sterke sympathieën voor de Collegianten. Zie in verband hiermede den veelszins

Opmerkelijk is het onderscheid dat Naeranus maakt tusschen de beide Lansbergens. Vader Samuel, wiens naam hij ongedeerd laat, vertegenwoordigde nog de oude generatie en is na de bange worsteling, die hijzelf heeft doorgemaakt, voorzichtiger en afkeeriger van alle strenge maatregelen dan zijn zoon Samuel, wien blijkbaar de liefde

belangrijken *Brief* (dd. 5 Juli 1656) van Paets aan Chr. Hartsoecker, destijds Remonstrantsch predikant te Moordrecht (in het Latijn met Ned. vertaling) afgedrukt in *Ned. Arch. v. Kerkgesch.* N.S. VIII (1911), blz. 98-101.

voor de nog nauwelijks levensvatbaar gebleken organisatie tot feller verzet heeft gebracht tegen wie door misbruik van haar beginselen haar toekomst bedreigen. Door het voormelde besluit tot heropening van de kerkekamer onder zekere bepaling, was de quaestie, die zoo groote beroering had teweeggebracht, opgelost. De Collegianten vergaderden voortaan afzonderlijk. Al was het met verlies van enkele leden, die tot laatstgenoemden overgingen, had de Broederschap alle betrekkingen tot de Rijnsburgers kunnen verbreken.

Deze geschiedenis had nog tengevolge, dat de verdenking, waarin de Remonstranten al tevoren hadden gestaan, dat zij eigenlijk Socinianen waren, en allerlei ketterijen aankweekten, weer was opgerakeld. Het gevaar dreigde zelfs dat de Overheid daardoor aanleiding zou vinden om hen opnieuw te bezwaren. Een der vrij talrijke pamfletten die verder nog het licht zagen, droeg tot titel *Vermaninge op Sam. Fr. Lansbergens ongeregelde en oproerige predicatie gedaan den 7 Nov. 1655 in de Remonstrantsche vergadering te Rotterdam.*

Bij de nawerking van het geschil bleek dat onder de Rotterdamsche Remonstranten van zekere zijde werd aangestuurd op vereeniging van hun gemeente met de Waterlandsche Doopsgezinden, van wie een deel zich zeer genegen toonde tot den geest der ongeordende profetie van de Rijnsburgers. Daar die Doopsgezinden reeds lang in kwaden reuk stonden van Sociniaansche vrijdenkerij, terwijl het meerendeel der Remonstranten van hun Rijnsburgsche neigingen afkeerig was, brachten de pogingen tot vereeniging alle verschillen weer op den voorgrond. Toch kwam het door een bijzondere aanleiding[1)] straks zóóver dat de kerkeraad 'uyt genegenheyt tot oeffeninge van onderlinge verdraegsaamheyt' in den geest der voorstanders van vereeniging een eersten voorzichtigen stap deed (Sept. 1658). Uit een schrijven door den kerkeraad gericht aan de Waterlanders blijkt dat Lansbergen vooral nadruk legde op de tusschen beiden bestaande verschilpunten.

Deze vereenigingspoging mislukte. Na tien jaren kwam het echter opnieuw tot besprekingen van dezelfde strekking, thans met een fractie der Waterlanders, onder wie inmiddels een scheuring was ontstaan. Een der brieven van den kerkeraad dienaangaande aan bedoelde groep is onderteekend voor Lansbergen Jr. (Maart 1671). Hierin wordt alle halfslachtige vereeniging, met het doel om uit verkeerd begrepen vrijheidszucht alle ongeordende preeken en allerlei geestdrijverij vrij spel te laten, afgewezen, maar tevens wordt het plan geopperd van een volkomen samensmelting der anticonfessioneele kringen in een vrije, machtige christelijke gemeenschap. Dit plan is echter toen en ook later onuitvoerbaar gebleken. Het was eveneens S. Lansbergen Jr., die met A. Holthenus, G. Vorstius en Chr. Hartsoecker uitgaf *Schriftelyke Handeling tot Christelyke Vereeniging voorgevallen tusschen een gedeelte der Waterlandtsche Doopsgesinden en de Remonstrantsche gemeente tot Rotterdam.* Na de authentieke stukken gedrukt. Rotterd. 1671. 4°. Het voorbericht is door bovengen. viertal onderteekend [E. v. Nymegen], *Hist. der Rijnsburgsche Vergadering*, blz. 124, 125; Knuttel, *Ned. Bibliogr Kerkgesch.*, blz. 125.

S. Lansbergen Fr. zn heeft dit niet meer beleefd. Den 2en Dec. 1667 op eigen verzoek wegens ouderdom en lichaamszwakte van zijn bediening ontslagen overleed hij te Rotterdam den 24en Oct. 1669, tachtig en een half jaar oud.

1) Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam*, blz. 89.

Een invloedrijke plaats heeft hij ingenomen in de geschiedenis van het Remonstrantisme. Van meet af aan koos hij als predikant de zijde der Arminiaansche partij. Hoewel hij in 1610 de Remonstrantie aan de Staten van Holland en West-Friesland gericht niet mede onderteekend had, nam hij een werkzaam aandeel in de grondlegging en vestiging der Remonstrantsche Broederschap. Onvervaard waagde hij zich binnenslands om overeenkomstig de hem gegeven opdracht de herderlooze gemeenten der Remonstranten te helpen ondanks de gevaren waaraan hij zich hierdoor blootstelde nadat bij plakkaat dd. 1 Febr. 1620 *f* 500 waren gesteld op het hoofd van een verbannen predikant, waarbij als straf voor zulk een prediker was bepaald 'eeuwighe ghevanckenisse' (Brandt a., w. IV, blz. 196-202). In dien tijd bediende L. zich veiligheidshalve van den schuilnaam 'Simon van Waterdaele', of ook 'Waterdale Jr.'.

Niet zonder reden werd hij in 1634, 1644, 1654 en 1661 benoemd tot mede-directeur der Broederschap. Hij was vuriger en minder bedachtzaam in zijn optreden dan zijn vader Franciscus. Terwijl deze zich in afkeurenden zin uitliet over een zeer onvoorzichtige preek van Nic. Grevinchoven over Exodus 19:1-6, durfde Samuel het voor Grevinchoven opnemen en verklaren: 'Wilt ghy in den hemel niet wesen daer Nicolaus in wonen sal, soo wilt ghij verdoemt wesen'. (Geselius, *Proefken*, fol. 81). Op later leeftijd is Samuel, hoezeer ook onverflauwd Remonstrant gebleven, meer gematigd in zijn optreden geworden.

Hij is tweemaal gehuwd geweest 1°. den 9en Mei 1610 met Maria Pieters de Leest, geb. en overl. te Rotterdam, begraven ald. tusschen 25 Febr. en 1 Maart 1652; 2° den 9en Jan. 1661 met Sara Busch, geb. en overl. te Rotterdam, ald. begraven tusschen 11 en 17 Sept. 1667. Niet hijzelf, zooals men wel heeft ondersteld, maar zijn zoon Samuel had tot echtgenoote Maria Visch, met wie deze den 18en Maart 1654 in het huwelijk trad ondanks de pogingen, door haar moeder, Maria Welhoucx, weduwe Hugo Visch, aangewend om deze huwelijksverbintenis te verhinderen.

Van S. Lansbergen Fr. zn bestaat een portret, geteekend door A. Stolker, vermoedelijk naar een in olieverf geschilderd portret. Zie hieromtrent: *Nav.* VIII (1858), blz. 299.

Van hem is in druk uitgegeven:

Christelijcke aenleydinghe Tot Vrede ende onderlinghe verdraechsaemheyt over de huydendaechsche verschillen: *in de welcke grondichlijck werdt aengehwesen*, *Dat de overtreffelycke Leeraer D. Henricus Bullingerus*, *hoewel hy over de voorz. verschillen van eenderley ghevoelen met de Remonstranten is gheweest*, *nochtans voor een Leeraer der Ghereformeerde Kercke is erkent*, *ende volghens dien*, *Dat de Remonstranten*, *als die in desen met D. Bullingero over-eenstemmen ende de Kerckelijcke eenigheyt behouden*, *gheensins en mogen ghesuspecteert*, *ofte als onverdraghelycke Leeraers ghehouden werden. Alles by den anderen ghestelt ende vyt ghegheven.* Rotterd. 1612. 4° (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I, No. 1930). - *Doots-vonnis teghen de paepsche transsubstantiatie*, *Wt de heylige Schriftuere ende de oudt-vaders vergadert ende te zamen ghestelt.... teghen Johannem de Gouda*, *Jesuwyts priester tot Antwerpen.* Rotterd. 1612. (*Nav.* VIII (1858), blz. 101.). - *Leyds-man ter zaligheydt: Ofte stichtelick Rym-gedigt over de Historie Des Lijdens ende Stervens*, *ende der Begravinge onses Heeren Jesu Christi. Af-ghedeelt in twintigh Deelen*: *Soo dat yder Deel*

in 't bezonder kan ghelesen ofte ghezongen worden. 1 Cor. 2. 2. Z. pl. 1626. Blijkens de onderteekening der voorrede is Sam. Lansbergen hiervan de auteur. (Knuttel, a.w. I. No. 3718). - *Predicatie*, *gedaan ter oorsaecke van het droevich afsterven van wijlen Petrus Cupus ende Benjamin Sapma*, *Dienaren... der Rem. Gem. te Rotterdam.* Z. pl.

1647. 4°. (Tekst: Num. XXIII:10. Achteraan nog een 'Avondt-gesang'). (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.*, I, 1, blz. 112).
Bovendien bezorgde hij de uitgave van Wtenbogaerts *Onderwysinghe in de Christelijcke Religie*, door hem voorzien met Schriftuurplaatsen aan den kant. (*Nav.* VIII (1858), blz. 101), en eveneens zijns vaders *Gespreck over de Leere van de Transsubstantiatie* (1609) (vgl. hiervóór blz. 560), in 1610 gevolgd door een tweeden druk, door hem *verryckt met nadere verclaringhn.... tot wederlegginghe van de Medesprake die Gouda.... teghens dit Gespreck heeft verdicht ende uytgegeven.* Deze uitgave is daarenboven nog verrijkt met het privilege der Staten, met een opdracht aan de regeering te Rotterdam en met een voorbericht aan den christelijken lezer.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 49, 50. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr*, *Wdb.* II. k. 784, 785 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - v. Harderwyk, *Pred. Rott.*, blz. 24, 25. - H. van de Hagt, *Naamlijst v.d. Pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Rotterdam werkzaam geweest sed. de Herv.* XVI. In: *De Rotterd Kerkbode.* 24 Sept. 1890. - Brandt, *Hist. der Ref.* III, IV reg. - Tideman, *Stichting Rem. Br.* I, II, reg. - Dez., *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, reg. - H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rotterdam.* In: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* Tweede ged. 5e st. (Rotterd. 1906), blz. 14, 18, 32, 37, 49, 51, 55, 57, 59, 61, 64, 66, 69, 71, 73, 97. - Geesink, *Calvinisten in Holl.*, blz. 153, 192. - Wagenaar, *Van strijd en overwinning*, reg. - *Ned. Arch. Kerkgesch.*, reg. op. 100 jr., Archief,,' N.S. 26e Dl. (1933), blz. 150. - Reitsma en v. Veen, *Acta*, III, reg. - Knuttel, *Acta*, II, reg. - *Uit de Rem. Broedersch.* 18e Jrg. (1907), blz. 47. - Kühler, *Socin. in Ned.*, blz. 203. - v. Slee, *Rijnsb. Coll.*, reg. - Janssen, *Cat. Oud. Syn. Arch.*, reg. - de Kempenaer, *Verm. Ned. en Vlaamsche Schr.*, k. 602. - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 74. - *Nav.* VIII (1858), blz. 100, 299, 350. IX (1859), blz. 266. - Mededeel, v. Dr. H.C. Hazewinkel, archivares der gem. Rotterdam.

[Samuel Hollingerus van Lansbergen]

LANSBERGEN (Landsbergen) (Samuel Hollingerus van), omtrent wiens afkomst geen gegevens voorhanden zijn, werd in 1711 bevorderd tot proponent bij de Remonstrantsche Broederschap en aanvaardde in hetzelfde jaar de bediening te Moordrecht. In de Broederschapsvergadering van 1719 verzocht een diaken der gemeente aldaar een commissie aan te wijzen om een onderzoek in te stellen naar de kwade geruchten, die omtrent de levenswijze van haar predikant in omloop waren. Een maand later werd daartoe een buitengewone Vergadering belegd. Haar handelingen werden echter gestuit, doordat een deurwaarder van den Hove van Holland in haar midden een mandement van purge voorlas, door het Hof op verzoek van den predikant in quaestie gegeven. De Vergadering droeg daarna de verdere behandeling der zaak op aan vier gemeenten met volmacht tot provisioneele suspensie, indien deze noodig mocht blijken. Reeds den 10en Aug. 1719 moesten zij tot het nemen van laatstgenoemden maatregel besluiten wegens het ergerlijk en jegens de Broederschap irreverente gedrag van den Moordrechtschen predikant. Met dezen zelf verzetten zich eenige leden van zijn kerkeraad tegen de suspensie onder verklaring dat zij geen ander op den preekstoel zouden dulden. Zij beletten dan ook de

proponenten, door den Curator voor de diensten op 20 Aug. en 3 Sept. in commissie gezonden, deze te vervullen. Hierop werd van de suspensie des leeraars kennis gegeven aan al de gemeenten der Broederschap met verbod hem op hun kansels toe te laten of op den zijne op te treden. Inplaats van gevolg te geven aan de aanschrijving om voltallig in de

Groote Vergadering der Broederschap van 1720 te verschijnen, zond de kerkeraad daarheen gecommitteerden met een lastbrief, die hun verbood op eenigerlei wijze in de suspensie toe te stemmen. Om deze reden meende de Vergadering met de gecommitteerden niet te kunnen onderhandelen en procedeerde zij voort tot de deportatie van den leeraar (4 Juni) met machtiging aan eenige gemeenten om desnoods middelen van justitie tegen hem te gebruiken. Inderdaad zagen laatstbed. gemeenten zich genoopt de hulp der justitie in te roepen, omdat de leeraar, gehandhaafd door den kerkeraad, voortging zijn dienst te vervullen en over de kerkgelden te beschikken. Tevens gaf de Groote Vergadering ter verdediging van haar handelingen in het licht een *Zedige Verantwoording* gericht tegen een inmiddels verschenen Verantwoording van den Moordrechtschen kerkeraad. De zaak werd nu verder voor het Hof bepleit en de gemeente voorloopig nu en dan door proponenten bediend. Eerst in Apr. 1632 kwamen de voormalige kerkeraadsleden tot onderwerping aan de Broederschap, waarna zij alsnog in hun rang en waardigheid werden hersteld en de gemeente weer in het bezit kwam van een vasten predikant.

Hollingerus v. Lansbergen overleed in Jan. 1735, nalatende als weduwe Lydia Kelk, met wie hij den 22en Juni 1719 gehuwd was.

Van hem zijn geen portretten bekend.

Hij gaf uit *Verantwoording van den Moordrechtschen Remonstrantschen kerkeraad tegen de onregtmatige Proceduren door de Remonstrantsche Societeit van tydt tot tydt gehouden met hun en hunnen Leeraer Samuel Hollingerus van Lansbergen*; *Neffens alle de Stukken en bewyzen tot de Verantwoording behoorende; Mitsgaders een Eenvoudig Verhael van het gene op de laetste Vergadering den 4den Juni dezes Jaers tegen den Moordrechtschen Kerkeraet en Leeraer is voorgevallen, met een korte aantooninge van derzelver onwettelijkheit.* Rotterd. 1720. 4° (Knuttel, *Cat. Pamfl. IV*, No. 16535).

Hiertegen verscheen: *Zedige Verdediging v.d. handelingen der Rem. Societeit*, *Ten opzigte v.d. gewezen Rem. Leeraer Sam. Hollingerus v. Lansbergen*, *en den Moordrechtschen Kerckenraedt*; *Tegens het onwaere en lasterlyk Libel.... geintiluteert.... Verantwoording v.d. Moordr. Rem. Kerckenraedt. Enz..... Neffens alle de Stukken en Bewysen tot deze Verdediging behoorende*, Amsteld. 1720. 4° (Knuttel a.w. IV No. 16536).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 50. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 198-200; 451. - Rogge, *Cat. Pampl. Rem. Bibl.* I. 1, blz. 236. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, bl. 328.

Breede aanteekeningen over de zaak-Hollingerus v. Lansbergen bevatten de Handelingen (1719, 1720) van den kerkeraad der Rem. gemeente te Amsterdam, een der voor de Societeit daartoe gecommitteerde gemeenten.

[Andreas Landsman]

LANDSMAN (Andreas) Philos. Doctor, geboren te Amsterdam in 1623, werd ingeschreven als theol. student te Utrecht in 1643 en vervolgens te Leiden den 16en Oct. 1645 (met bijvoeging: ‘A. Mag. rursum inscriptus’). Toegelaten als proponent aanvaardde hij de Evangeliebediening te Abbekerk en Lambertschagen in 1646. Vandaar vertrok hij naar Edam, waar hij in Jan. 1648 beroepen was.

Een in het d.a.v. jaar (16 Dec. 1649) op hem uitgebracht beroep naar Amsterdam werd door de Magistraat geïmprobeerd vanwege zijn jeugdigen leeftijd. Lang diende hij echter ook de Edamsche gemeente niet, want aan een beroep naar Leiden in 1650 op hem uitgebracht gaf hij gehoor. Als Leidsch predikant liet hij zich den 8en

Dec. 1650 andermaal inschrijven in het album studiosorum aldaar. Ongeveer zes jaren later begeerde Amsterdam hem opnieuw als predikant. Ditmaal werd het beroep daarheen geapproheerd. Den 5en Maart 1656 aldaar bevestigd, diende hij de gemeente der hoofdstad totdat hij er den 12en Sept. 1666 op 43-jarigen leeftijd overleed, nalatende o.a. een zoon Johannes Lansman, die den 8en Jan. 1722 als predikant te Weesp is overleden.

Portretten van Andr. Lansman zijn niet bekend. Van de Part. Z. Hollandsche Synode te Woerden 6-29 Juli 1655 was hij scriba.

Van hem zzag het licht:

Apostasia Romana, *Ofte Roomsche Afval. D.i. Historie Der Voornaamste Paapsche Dwaalingen*, *in haar afwijkinge*, *voortgang en vast-stellinge*, *door alle de eeuwen der Chr. Kerke.* Amst. 1665. 4° (Kon. Bibl.)

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 510 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 122. - Croese, *Pred.-Amst.*, blz. 78, 79. - Knuttel, *Acta* III, reg. - *Nav.* XIV (1864), blz. 300. - Alb. Stud. *Rh. Traj.*, k. 6. - Id. *L.-Bat.*, k. 363, 408.

[Thaddaeus de Lantman]

LANTMAN (Landman), Landtman) (Thaddaeus de), geboren te Abbekerk, volbracht zijn academische studiën te Utrecht (ingeschreven ald. 1647, na reeds 4 Juli 1639 propaedeutisch examen te hebben afgelegd). Na bevorderd te zijn tot proponent door de Classis van Woerden en Over-Rhynland, werd hij in 1650 bevestigd te Zevenhoven. Vandaar vertrok hij in 1656 naar Delft. Zijn derde en laatste gemeente was die van 's Gravenhage, waar hij den 29en Juli 1663 bevestigd werd en werkzaam bleef tot aan zijn overlijden op ongeveer 60-jarigen leeftijd den 26en Sept. 1681.

Door zijn beoordeeling van politieke verschijnselen en gebeurtenissen in zijn prediking van den kansel kwam hij in conflict met de overheid. In 1665 hield hij een preek, waarin hij uiting gaf aan de heerschende ontevredenheid over de tegenspoeden van den tweeden Engelschen oorlog, welke voor een deel aan de Witt werden geweten. Deze formeele Oranjepreek had tot tekst: Hoséa II:6*b*: 'Ik zal henengaan en keeren tot mijn vorigen Man, want toen was mij beter dan nu'. De geheele gemeente spitste de ooren, want men begreep waar de prediker heen wilde. Door de heftige wijze, waarop hij zijn afkeer van het verbond met Frankrijk van den preekstoel af te kennen gaf, werd het misnoegen dat bij een deel der gemeente door dat verbond reeds aanwezig was, gevoed. De Staten van Holland, beducht voor de gevolgen van zijn optreden, lieten hem daarop aanzeggen dat hij zich voortaan daarvan onthouden zou en zich naar de inzichten der Regeering zou hebben te voegen. Hierna zweeg hij gedurende enkele jaren. Maar toen men in 1672 het volk had ingeblazen dat een aantal leden der Regeering thans een andere zienswijze koesterden dan in 1665, en de overtuiging veld won dat 's Lands zaken nooit een gunstigen keer konden nemen, zoolang men den Prins van Oranje niet in de waardigheden zijner voorzaten had hersteld, achtte de Lantman den tijd gekomen zich opnieuw tegen de Regeering te keeren en het volk aan te sporen openlijk partij te kiezen voor herstel van Oranje. Daarvoor ontzag hij geen moeite. 'Hier op', zoo schrijft de ongenoemde auteur van

het *Historisch Verhael* (zie ond. *Litterat.*) ‘valt te considereren dat desen Haechsen predicant, geen genoechsaem contentement nam, dat hy in sijn plaets, daer hy toe beroepen was, t'allen tyden heeft by gebracht wat dat hy konde, om de wettelijcke

regering door lasterlijcke predikcatien te verswacken, en dat hy door de steden van Hollant treckende de selve als een *publica pestis et calamitas*, door het opmaecken van de gemeente in confusie en bracht, maer moeste sijn Eerw. sijn saet van tweedracht en oneenigheyt mede tot Utrecht komen stroyen' (Blz. 18).

Ter verklaring van de Lantmans komst te Utrecht moge dienen dat het hem door zijn huwelijk met een Utrechtsche niet aan invloedrijke familierelatie daar ter stede ontbrak. (Vgl. Duker, *Voetius* III, blz. 338).

Na ontvangst van het bericht dat de Franschen in den morgen van den 13en Nov 1673 de stad hadden verlaten, spoedde hij zich daarheen. Den 14en des avonds kwam hij er aan in gezelschap van den gouverneur van het Sticht, den graaf Willem van Hoorne, aan wien kort daarop een request werd gepresenteerd waarin aangedrongen werd op 'herstelling van de Stadhouderlijke regeering met terzijdestelling van de oude regenten (Duker, a.w., *Bijl.* LIV). Dit request, dat met groote moeite door niet meer dan 78 personen (Voetianen) onderteekend was, had tengevolge dat de gouverneur de in functie zijnde regeeringsleden suspendeerde. Den 15en Nov. kon men de Lantman zien te midden van velen der onderteekenaars van het request, die zich 's avonds verzameld hadden voor het huis den opstellerdaar van Mr. Antonie Vermeer. Op Zondagavond den 16en hield de Lantman, op last van de Staten-Generaal, een feestpredikatie in de Domkerk over 1 Kon. XII:15*m*: 'Deze omwending was van den Heere'. Dat zijn preek geen algemeene instemming vond blijkt uit bovengen. *Historisch Verhael* (blz. 19, 20). De 'toe-eygeningh' der preek bevatte een overzicht van al de veranderingen in het vaderland voorgevallen van het begin van den oorlog met Spanje af. Komende tot de overgave van Utrecht verhaalde hij hoe groote alteratie deze gebeurtenis te 's Gravenhage had teweeggebracht 'alhoewel men gelooft dat deze verslagenheit is ontstaen geweest onder de onwetende gemeente, die nièt en wisten van de gelegentheyt van Utrecht, en wat aldaer voor date van het overgeven van die stad gepasseert was: daer op maeckte sijn Eerw. tot driemael toe een groote exclamatie, met een diepe pause tusschen beyden, *Utrecht*, *Utrecht*, *Utrecht*, *Utrecht*, *over!* en met eenen schreyde hy soo 't scheen seer jammerlijck.... hoe wel de saeck nu al anderhalf jaer geleden was. Daer na streeck sijn Eerw. die van Utrecht geweldig deur, en verweet haer, dat sy als haer vryheyt moede zynde, aen de Fransen de sleutels van haer stad hadden tegemoet gebracht, het welck (soo voegt de pamfletschrijver eraan toe) '*een grove leugen is*.... Sijnde schrickelijck te hooren, dat een leraer de stoel der waerheyt tot het uytvoeren van syne ongeregelde driften en passien, met so notoire leugentaele, komt onteeren en besoedelen, en daer mede te eerlijcke en overweldigde regenten in haer aengesicht spuwen'. Aan protest tegen de Lantmans voorstelling van het gebeurde bij de overgave van Utrecht ontbrak het uiteraard niet (zie Knuttel, *Cat. v. Pamfl.* II No. 11204, vgl. No. 11206). Wat mede aanstoot moest geven was dat hij bij deze gelegenheid niet bad voor de Staten of de Magistraat van de Stad en de Provincie Utrecht, maar alleen voor de overheid in andere Provincien (Mr. E. Booth. *Dagelijksche Aanteekeningen gedur. het verblijf der Franschen te Utrecht.* In: *Berigten v.h. Histor. Genootsch. te Utr.* Zesde dl. 2e st. Tweede Serie. Dl. I. St. 2, blz. 153).

Het scherp-afkeurend vonnis door Voetius over De Labadie en diens volgelingen uitgesproken (Duker a.w. II, blz. 211-224) vond ook bij de Lantman instemming blijkens het door hem tezamen met den Delftschen predikant Guil. Saldenus in 1670 te Utrecht naamloos uitgegeven pamflet *Syngramma* enz. (zie ond. *Litterat.*)

Toen Voetius met zijn geestverwanten in 1674 bij de ‘verstelde’ regeering ‘alle behoorlijcke devoiren’ deed in het belang van den door zeer velen hunner aanhangers binnen Utrecht steeds vuriger gewenschten terugkeer en herstel in hun bediening aldaar van de door de vroegere bestuurders uitgebannen predikanten J. Teellinck en A. van de Velde, dienden de graaf van Hoorne en Ds. de Lantman als tusschenpersonen voor bedoelde zaak bij Willem III. Het resultaat van alle pogingen, daartoe aangewend bij de autoriteiten buiten en binnen Utrecht, was echter negatief.

De Lantmans *Korte Aenleydinge tot de leere der waerheyt* wordt door Schotel (*Gesch. Heid. Cat.*, blz. 266) gerangschikt onder de vele catechisatieboekjes uit dien tijd, waarvan de meesten ‘gansch ongeschikt waren, en instede van met gezonde Bijbeltaal, met Coccejaansche en Voetiaansche beuzelarijen opgevuld’.

De twintig predikatiën in 1694 uit zijn nalatenschap uitgegeven zijn volgens het voorbericht te beschouwen ‘als ruwe schetsen en geraamtens, die op den predikstoel door het bijvoegen van een kragtige uytbreydinge volmaakt wierden, zoo dat hij daar ordinair wel een half uur langer mede besig was, als tot het uytspreken, zoo alsse hier gedrukt staan, van noden zou zijn’.

Te 's Gravenhage woonde de Lantman dicht bij de Remonstrantsche kerk. Voor een reparatie boven aan zijn huis, gebruikte hij eens, daar zijn eigen leer (ladder) te kort bleek, een langere leer van deze kerk. Dit gaf aanleiding tot een puntdicht, waarvan het begin aldus luidt:

> ‘De grootste Predikant der Haagsche Predikanten
> En van de minste niet, die tegen het gevoel
> Der Remonstranten zich hooren liet op Stoel,
> Heeft zelfs onlangs aanvaard de Leer der Remonstranten.

(In zijn geheel afgedrukt: *Nav.* VII (1857), blz. 290 en in: *Die Haghe.* Jrbk., 1893, blz. 130.)

Als oudste predikant der Haagsche gemeente was hij gedurende zijn laatste zes levensjaren lid van het College van Curatoren der Latijnsche School.

De Part. Synoden van Zuid-Holland benoemden hem herhaaldelijk tot visitator.

Hij huwde te 's Gravenhage in 1671 (ondertr. 23 Aug.) met Margareta van Brienen, ‘wonende te Utrecht’ (overl. te 's Gravenhage ongeveer 20 Sept. 1680). Hun negenjarig huwelijk bleef niet kinderloos.

Van hem bestaan twee portretten, waarvan een ter halver lijve links, met lang haar, in mantel, de rechterhand op de borst houdende. In ov. Door H. Bary, fol., het andere ter halver lijve, links zonder hand. In ov. met lofwerk en 3 reg. onderschr. Naar Jan de Bane, door J. de Visscher. Zeer goede afdr. m. adr. v. Tangena (Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3120, 3121).

De door hem in het licht gegeven geschriften zijn de volgende:

(Vert.) B. Turretin, *VI Predikatien in het Fransch gedaan over Luc. 12:4.* 's Gravenh. 1666. 12°. - Anon. [met Guil. Saldenus, zie hiervóór blz. 576], *Syngramma Of Zedige en Ernstige Bedenkingen Over de staet der Geref. Kerke. Insonderheyt in opsigt van Scheydinghe van de selve. Tot onderrigtinge, ende waerschouwinge van veelen In 't ligt Gegeven door Eenige Liefhebbers v. Vrede en Waerheyt.* Utr. 1670. 4°. (Knuttel, *Cat. v. Pamfl.* II No. 9861). - *Korte Aenleydinge tot de Leer der Waerheyt die nae de Godzaligheyt is.* 's Gravenh.

1678. 8°. - Na zijn overlijden verscheen nog: *Versameling v. twintig stigtelijke en zielroerende predikatien.* 's Gravenh. 1694. 8° (Kon. Bibl.)

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 33. - Molhuysen en Kossmann,

N. Biogr. Wdb. X, k. 509 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - L. v. Aitzema, *Saken v. Staet en Oorlogh in ende omtr. der Vereen. Nederl.* Dl. V, blz. 483, 502-504. - *Verhael v. 't Gene is voorgevalle* [sic] *tot Utrecht*, *in de maent v. Nov. des jaers 1673*, *aengaende 't teyckenen v. 't fameuse Reg*^{t}, *'t welck by eenige Borgers der Stadt Utrecht doenmaels aen den Graaff Willem van Hoorn is gepres*^{t} *en waerom Syn Excell. de Regeringe aldaer heeft gesuspend*^{t} *alsmede een sommier en cort verhael v.* [sic] *predicatie*, *die den Eerw. Ds. Thaddeus Lantman in die tyt heeft gedaen*, *binnen Utrecht in de Domkerck*, *over de woorden uyt Reg. 12 vs. 15. ....* Mededeg. door Dr. G.D.J. Schotel in: N. v. der Monde, *Tijdschr. voor Geschied.*, *Oudheden en Statistiek v. Utr.* 9e Jrg. (1843), blz. 145-165. - Duker, *Voetius.* II, III, reg. - *Die Haghe.* Jaarboek 1914/15, blz. 79; id. 1921/22, blz. 38, 64. - Posthumus Meyjes, *Herv. 's Gravenhage in de negentiende e.*, blz. 335. - Knuttel, *Acta.* IV, p. XVI en reg.; V, reg. - J.A. Cramer, *De Theol. Facult. te Utr. t. tijde v. Voetius*, blz. 31, 477. - *Nav.* XII (1862), blz. 208. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 16.

[Joos van Laren]

LAREN (Joos van) (Jodocus Larenus, Laërtius, Laretius) geboren te Comen (Comines) in Vlaanderen den 15en Aug. 1563 als tweede van de acht kinderen, voortgekomen uit het in Febr. 1561 voltrokken huwelijk van Joos van Laren Joosz. en Jacquemijnje van Damme, beiden van daar geboortig. Einde Mei 1576 werd hij door zijn ouders naar Ryssel gezonden om aldaar Fransch te leeren. Toen de secretaris van de Staten der Kasteleiny Mr. Jean Bayart, bij wien hij er inwoonde, was afgezet als verdacht van de Reformatie te zijn toegedaan, vond Joos v. L. hierin aanleiding in Juli 1580 de stad te verlaten, hoewel de nieuwgekozen secretaris erop aandrong dat hij daar zou blijven. In zijn autobiographische aanteekeningen verklaart hij in verband met zijn vertrek het volgende: ‘Dus verliet ick het Pausdom, tgeestelijke Babel, daer over ik Godt den Heere van herten dancke’ (J. Meyhoffer a.w., p. 4, zie ond. *Litterat.*). Hij begaf zich nu naar Yperen, waar zijn ouders zich omstreeks 1 Jan. 1580 metterwoon gevestigd hadden, nadat zij hun geboorteplaats, waar ook al hun acht kinderen het levenslicht hadden gezien, noodgedwongen waren ontvlucht. Comen toch was door de Spanjaarden in brand gestoken en ten deele in de asch gelegd. En eer het zoover kwam had vader Joos v. L. van 1569 tot in Juni 1574 rondgezworven ‘om der religie wille’, terwijl hij slechts op bedekte wijze zijn vrouw, die met het gezin thuis was gebleven, had kunnen bezoeken.

De uit Ryssel bij zijn ouders weergekeerde zoon vond te Yperen terstond een aanstelling als klerk van de stedelijke griffie. Nadat hij in het begin van 1582 onder leiding van Carolus Rycwaert (Ryckewaert) predikant te Yperen, belijdenis des geloofs had afgelegd, besloot hij op verzoek van het consistorie zich geheel aan den dienst der Kerk te wijden. Waarschijnlijk heeft de gedachte hieraan hem al daarvóór beziggehouden; althans uit de rekeningen der stad Yperen blijkt dat hij 4 Dec. 1581 reeds voor een half jaar geldelijke hulp genoot als student (*N. Biogr. Wdb.* t.a.p.) Volgens zijn eigen aanteekeningen ‘continueerde’ hij, nadat hij het verzoek van het consistorie had aanvaard, omstreeks twee jaren ‘int leeren van de latynsche tale & in de oeffeninge van de heijlige schrifture’ (J. Meyhoffer a.w., blz. 6). In Sept. 1583 begon hij ‘uijt versoek der kercken’ in het openbaar te prediken in de Nicolaïkerk te

Yperen. Zes weken te voren had hij zijn ouders door den dood verloren; beiden stierven aan de pest, zijn moeder den 22en Juli 1583, zijn vader twee dagen later. Acht dagen daarna was onder aanvoering van Parma het beleg geslagen voor Yperen.

Den 3en of den 4en Febr. 1584 werd hij als predikant daar ter stede bevestigd door Johannes des Ourssijns (Ursinus), sinds 1580 een van de predikanten derzelfde gemeente. Met bewilliging van de magistraat der stad was voor deze gelegenheid een bijzondere bededag gehouden. Slechts zeer korten tijd kon v. Laren als geordend predikant te Yperen werkzaam zijn. Want toen den 10en Apr. 1584 de stad door Parma was ingenomen, werd hij met zijn ambtsbroeders gedwongen haar te verlaten.

In Mei d.a.v. preekte hij drie weken achtereen te Utrecht. Tijdens zijn oponthoud aldaar werd hij door het consistorie van Brussel beroepen. Hieraan gaf hij gehoor. Maar op reis erheen vond hij te Antwerpen gekomen den weg vandaar door den vijand afgesloten, zoodat hij daar bleef. In Juni 1584 reeds werd hij er tot predikant aangenomen. Hij nam er als zoodanig den dienst waar tot den 23en Aug. 1585, toen ook Antwerpen door Parma veroverd werd, en hij met alle predikanten dier stad, onder welke verschillende mannen van naam, door den vijand genoodzaakt werd te vertrekken 'tot groot leetwesen van alle vrome liefhebbers des h. woorts'.

In de volgende maand (17 Sept.) te Arnemuiden beroepen, deed hij daar zijn intrede den 13en Oct. 1585. Hij diende de gemeente aldaar 23 jaren lang. Onderwijl werd hij den 7en Aug. 1595 te Alkmaar beroepen, maar de magistraat verzette zich tegen zijn vertrek, omdat hij bij zijn komst te Arnemuiden zich verbonden had alleen dàn te zullen heengaan, wanneer hij naar Antwerpen beroepen werd. Daarom wees hij dan ook de beroeping af, waarvoor hem uit de stadskas werd toegelegd 100 gulden en vervolgens ieder jaar 50 gulden. Zijn verhouding tot de magistraat was destijds dus beter dan eenige jaren te voren, toen hij, blijkens een vroegere resolutie van het stadsbestuur, had beweerd dat de leden van de magistraat 'scheurders en ruïneerders der Kerke Christi' waren.

Van 1 Nov. 1605 tot 1 Jan. 1606 nam hij in opdracht der Classis van Walcheren de bediening te Sluis waar wegens ziekte van den Fransch-Nederduitschen predikant aldaar Job du Rieu (*Nav.* IV (1854), blz. 122).

Den 16en Mei 1608 werd hij beroepen te Vlissingen. Naar het schijnt was hij niet zeer geneigd dit beroep op te volgen; tot tweemaal toe moesten de Vlissingsche predikanten N. Olivarius en Jac. Hondius naar Arnemuiden komen om hem te overreden het aan te nemen. Ten slotte liet hij zich hiertoe bewegen. Van den 8en Aug. 1608 tot aan zijn overlijden den 24en Oct. 1618 was hij werkzaam te Vlissingen. Aldaar is hij begraven in de St.-Jacobskerk. (Zie de beschrijving van zijn grafsteen in: *Arch. v.h. Zeeuwsch Gen.* Jrg. 1913, blz. 61).

Twee maanden vóór zijn dood, in Aug. 1618, had hij bij leening gedurende drie weken den dienst te Brielle waargenomen. Aan het verzoek van den kerkeraad aldaar (d.d. 15 Aug. 1618) dat hij twee à drie maanden lang de gemeenten mocht assisteeren werd geen gevolg gegeven. Zijn zoon Daniel diende daarop bij leening de Brielsche gemeente zeven weken totdat hij om de ziekte van zijn vader den 23en Oct. haastig moest vertrekken (Acquoy en Rogge, *Arch. v. Ned. K.G.* III (1889), blz. 396n); *Inventaris v.h. Archief v.d. gem. Vlissingen* (Vliss. 1874), No. 388).

Joos v. Laren de oude was volgens het getuigenis van zijn zoon Joos lang van persoon, stemmig van gelaat en zeer welsprekend en ijverig. Zijn zinspreuk luidde: 'Non est mortale quod opto'. In 1586 komt hij voor als lid van de commissie der Kruiskerken.

Den 1en Aug. 1612 werd hij met H. Faukelius door de classis van Walcheren ge-

committeerd naar Zierikzee om aldaar deel te nemen aan de beraadslagingen over de middelen, die men zou aanwenden tot handhaving van de belangen der Contra-Remonstranten in Holland. In de synode te Veere 17-27 Mei 1613 behandelde hij met zijn collega N. Olivarius de netelige zaak van Abr. van der Myle, eveneens predikant te Vlissingen (Vrolikhert, a.w., bl. 45-48, 71; Reitsma en v. Veen, *Acta* V, blz. 93-95).

Hij was scriba van den coetus te Goes, waarin Philips en Pieter Lansbergen den 10en Oct. 1613 van hun bediening te Goes werden ontslagen. (Zie hiervóór Dl. V, blz. 550, 551).

Voorts maakte hij deel uit van de commissie, door de classis van Walcheren den 1en Juni 1616 benoemd, waarin o.a. uit elke stad van Zeeland één predikant zitting had, welke tot taak had de voorwaarden aan te geven, waarop de Bewindhebbers der O.I. Compagnie predikanten zouden kunnen aannemen, door wie niet alleen op de schepen, voor de reis naar Indië zeilklaar gemaakt, maar ook in Indië de zuivere godsdienst mocht worden verbreid. (J. Mooy, *Gesch. der Prot. Kerk in N.I.* I, blz. 397 v.v.)

Driemaal is hij gehuwd geweest: 1° te Yperen 4 Dec. 1583 met Mayken Knockaert Jansdr., ald. geb., overl. te Arnemuiden 5 Sept. 1599, na twee dagen te voren bevallen te zijn van haar tiende kind, hem nalatende acht kinderen; 2° op 21 Nov. 1599 met Catelijne Lebouck, weduwe van Loijs Langelets, van Cano bij Valenciennes; zij overleed 30 Oct. 1602 en werd begraven bij haar eersten man te Arnemuiden; 3° op 10 Aug. 1603 met Maijken Barentsdr. van Middelburg, die hem overleefde tot Oct. 1638. Van de kinderen, die hij uit zijn eerste huwelijk naliet, zijn de zes zoons alle predikant geworden; zijn tweede huwelijk bleef kinderloos, uit zijn derde huwelijk werden twee kinderen geboren, van wie de zoon eveneens zijns vaders ambt heeft bekleed.

De oudste twee der zoons *Daniel* en *Pieter* v. L. volgen hierna: Een der jongere zoons uit zijn eerste huwelijk was *Jeremias van Laren*, geb. te Arnemuiden, 12 Oct. 1590, laatstelijk (van 1631 af) predikant te Londen; overl. ald. 2 Dec. 1638). Uit diens huwelijk met Lysabet Jans (overl. te Vlissingen in Nov. 1661) zijn drie zoons geboren: *Arnoldus* (Aernoudt), die als student te Utrecht (ingeschr. ald. in 1643) een scriptie bewerkte, welke door hem werd opgedragen aan den kerkeraad der Hollandsche gemeente te Londen uit erkentelijkheid voor de subsidie hem verleend ten behoeve van zijn studie; in 1647 werd hij predikant te Maidstone in Engeland, van 20 Juni 1649 af te Vechel (Meyerij van den Bosch), van 30 Aug. 1651 af bij de Engelsche gemeente te Vlissingen, waar hij in 1676 overleed (*Nav.* XXIII (1873), blz. 42); *Joos*, van 1649 tot 1656 stud. te Utrecht, 1657 predikant te Ellewoutsdijk, 1668 te Westsouburg; ald. overl. 16 Oct. 1673, van wien een hs. van ruim 400 bladzijden bestaat, behelzende godgeleerde *adversaria* (*Ned. Arch. v. K.G.* IX (1849), blz. 68n[1)]; *Jeremias*, geb. 1635, die na den 6en Sept. 1660 zich te Leiden te hebben laten inschrijven[1)], den 2en Mei 1673 daar andermaal werd ingeschreven, maar toen

1) Met bijvoeging van 'Londinensis'. In het album stud. van Utrecht staat zijn naam ingeschreven onder de jaren 1652 en 1654, evenwel zonder opgave van faculteit. Achter den naam van Jeremias Larenus, die 9 Febr. 1659 te Groningen is ingeschreven, staat vermeld 'Sel., Theol.' (*Alb. Stud. Gron.*, k. 82).

1) Met bijvoeging van 'Londinensis'. In het album stud. van Utrecht staat zijn naam ingeschreven onder de jaren 1652 en 1654, evenwel zonder opgave van faculteit. Achter den naam van

met de bijvoeging ‘Jur. cand.’ (*Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 483, 583), hetgeen de Classis Walcheren

Jeremias Larenus, die 9 Febr. 1659 te Groningen is ingeschreven, staat vermeld ‘Sel., Theol.’ (*Alb. Stud. Gron.*, k. 82).

22 Oct. 1673 deed besluiten hem ‘over zijn wispeltuerige veranderinge’ ter verantwoording te roepen.

Levensbijzonderheden omtrent de overige zoons van Joos v. Laren de oude vindt men bij J. Meyhoffer a.w., p. 16, 17, 118-121; in *Nav.* XIV (1864), blz. 155, 215, 216, en *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 877, 878.

Gegraveerde portretten van Joos v. Laren de oude worden niet vermeld.

Voor zoover bekend zijn van hem geen andere geschriften in het licht verschenen dan twee door hem uit het Fransch vertaalde werken. Het eene draagt den titel: *Een Christelicke Handelinge van de Bekentenisse ende Belydenisse der Sonden tot God. Eerst in Fransoysche tale gemaect door I. de l'Espine. Ende nu in onse Nederlant. tale ouergheset...* Middelb. 1597. (119 blz.) 8°. (Univ. Bibl. Amst) (J.I. Doedes, *Collection of Rariora* (1898) No. 429). Waarschijnlijk is dit het door hem vertaalde boek, waarvan de notulen van Wet en Raad van Arnemuiden (31 Jan. 1597) vermelden dat hij voor de opdracht ervan aan de magistraat en het ten geschenke geven van één ex. aan elk harer leden vereerd werd met 10 pond uit de stadskas. (H.M. Kesteloo a.w., blz. 284, zie ond. *Litterat.*)

Het andere is getiteld: *De voornaemste misbruycken der Misse. Waer in ontdeckt ende wederleyt zijn de aldermerckelijcste dwalingen der Roomsche Kercke aengaende de Leere. Ghemaect door Bartrand de Loque Daulphinaet*, *Dien. des H. Ev. Ende nu eerst. wt Fransoys overghestelt....* Delf. 1599. 8°. Met een uitvoerige voorr. (8 blz.) van Joos v. Laren, de oudere, zijnde een opdracht aan Joh. Becius, pred. te Dordrecht, en Joh. Ursinus, pred. te Utrecht (Univ. Bibl. Amst.) (J.I. Doedes, a.w. no. 605).

L i t t e r a t u u r : J. Meyhoffer, *Le pasteur Josse van Laren de Comines et ses descendants.* (Bruxelles. 1910), p. 1-16, 75-79, 87-91, 117-119. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 876-878 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, blz. 64-73. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 42, 43. - *Biogr. Nationale... de Belgique.* T. IX (Bruxelles 1890, '91), 350, 351. - *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique.* S. III. T. IX (Louvain. 1913), p. 61, 193, 195, 235. - Janssen, *Kerkherv. in Vlaand.* I, blz. 77, 262. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* V, reg. - *Ned. Arch. Kerkgesch.*, reg. op 100 jr. ‘Archief’ N.S. 26e Dl. (1933), blz. 150 i.v. - Hessels, *Eccl. Lond. - B. Arch.* T. III. Pars I, reg. - H.M. Kesteloo, *Gesch. en plaatsbeschr. v. Arnemuiden*, reg. - Wyminga, *Hommius*, reg. - te Water, *Ref. Zeel.*, blz. 196, 440. - *Nav.* XXII (1872), blz. 114. - B. Hunnius, *Het Statische Vlaand.*, *of de Zeeuwsche Buise.* (Middelb. 1718), blz. 337.

[Daniel van Laren]

LAREN (Daniel van), eerstgeborene uit het huwelijk van Joos v. Laren (zie vor. art.) en Mayken Knockaerts, zag het levenslicht te Antwerpen den 3en Jan. 1585. Hij volbracht zijn academische studie te Leiden (ingeschr. ald. 17 Mei 1602), en werd na zijn bevordering tot proponent beroepen te IJzendijke, waarop hij door de Classis van Walcheren in Aug. 1606 peremptoir geëxamineerd werd. Hij diende deze gemeente van 1606 tot 1609. Den 17en Jan. van laatstgen. jaar werd hij beroepen te Vlissingen in de vacature van Ds. Abr. van der Myle. De Classis van Walcheren, die het ontslag door Vlissingens magistraat en kerkeraad aan laatstgen. gegeven ten

zeerste afkeurde, weigerde het beroep op v. Laren uitgebracht goed te keuren en ordonneerde diens bevestiging op te schorten. Desniettemin werd hij, op herhaald en streng bevel van de magistraat te Vlissingen, aldaar den 7en of 8en Maart 1609 bevestigd.

Tot aan diens overlijden behoorde zijn vader er tot zijn ambtgenooten (zie vor. art.).

Daniel v. Laren was bij de gemeente zeer bemind. Maar door zijn chiliastische opvattingen verwekte hij in haar midden niet geringe beroering. Bepaaldelijk gaf hiertoe aanleiding een preek over Hfdst. XX der Openbaring van Johannes, waarin hij zich een warm voorstander betoonde van de opvatting dat de martelaren 1000 jaren vóór de andere dooden zouden worden opgewekt en alsdan met Christus zouden heerschen op aarde. In de Notulen der H.H. Staten van Zeeland d.d. 22 Nov. 1622 is sprake van zekere ‘agitatie’ onder de Vlissingsche burgerij over bedoelde preek en de vraag werd daarbij gesteld ‘hoe 't best hierin te voorzien is’. Er kwam nog bij dat hij zichzelf gaven der profetie toekende, terwijl hem ook ten opzichte van kinderdoop en erfzonde opvattingen werden ten laste gelegd, welke afweken van de belijdenis der Kerk. De kerkeraad en de andere predikanten kwamen bepaaldelijk tegen zijn eerstgenoemd gevoelen op. In de kerkeraadsvergaderingen gaf dit aanleiding tot hevige discussies. Maar v. Laren weigerde pertinent zijn gevoelen te verloochenen. Daarop brachten de Vlissingsche magistraat en kerkeraad bij de vergadering der Classis van Walcheren op 9 Jan. 1623 een aanklacht tegen hem in, hem beschuldigende van zeer ernstige dwalingen. De Classis benoemde hierop terstond een commissie om het schriftelijk vertoog van v. L. grondig te onderzoeken, terwijl zij dezen, zonder hem het prediken te verbieden, dringend vermaande, over zijn afwijkende gevoelens te zwijgen.

Krachtens een later besluit begaf zich de commissie eenige dagen later naar Vlissingen, om met v. L. en den kerkeraad over het conflict te handelen.

In de daartoe belegde samenkomst verschenen verschillende bezwaarden; fragmenten uit zijn preeken werden naverteld, zoodat de gedeputeerden zich een helder oordeel over de aanhangige kwaestie konden vormen. Bij monde van den Middelburgschen predikant H. Faukelius werd in de classicale vergadering van 16 Maart 1623 het verslag der commissie uitgebracht, alsmede een schriftelijke wederlegging van het gevoelen in quaestie, welke naar het oordeel der Classis zoo bondig en overtuigend was, dat zij op grond daarvan het geopperde denkbeeld verwierp als strijdig met de analogie der leer, met de uitdrukkelijke verklaring van Gods Woord en met de stichting der gemeente.

Aan het verzoek van den kerkeraad om aan v. Laren het recht van prediken en catechiseeren te ontzeggen, weigerde de Classis te voldoen onder bepaling evenwel dat onmiddellijke schorsing zou volgen zoodra hij zou wagen in zijn prediking uiting te geven aan zijn veroordeelde opvattingen. Op aandrang van den kerkeraad vaardigde echter de Classis twee predikanten W. Teellinck en Jac. Miggrodius naar Vlissingen af om er namens de andere Walchersche gemeenten openlijk van de kansels in speciale diensten het als schriftuurlijk erkende gevoelen omtrent de opstanding der dooden uiteen te zetten en de gemeente aan te zeggen, dat de Classis de stellingen van hun predikant v. Laren met algemeene stemmen als onschriftmatig had verworpen.

Op deze officiëele classicale aanmaning brak het twistvuur op hevige wijze uit. Al begrepen velen niet, waarover de strijd eigenlijk liep, zij verstonden wèl dat het ging tegen hun beminden predikant v. Laren. Vooral wekte het bij zijn talrijke aanhangers ergernis dat de kerkeraad hem het Avondmaal had ontzegd. Dit was meer dan zij konden dulden.

Het had tengevolge dat een adres werd opgesteld, waarin op krassen toon geëischt

werd dat de Classis de handelingen van den Vlissingschen kerkeraad zou afkeuren en de huns inziens ten onrechte op v. L. toegepaste censuur zou opheffen. Dit adres lieten zij door drie vrouwen van aanzien aan de predikanten Faukelius en Bucerus aanbieden. De Classis weigerde echter aan den haar gestelden eisch te voldoen.

Gedurende de hierop volgende maanden, waarin het twistvuur hoog oplaaide, werden niet minder dan achttien classicale vergaderingen gehouden. Blijkens de acta der vergadering van 2 Aug. 1623 had v. Laren een Belijdenispreek laten drukken, naar het schijnt zonder goedkeuring, waarop hem verboden werd deze preek, ofschoon reeds gedrukt uit te geven 'vermits die uitgave niet oorbaar, of stichtelijk zou zijn.'

Volgens besluit der Classis van 30 Aug. d.a.v. werd opnieuw een deputatie naar Vlissingen gezonden om er voor de gemeente nogmaals het Gereformeerde standpunt, waarop de Classis zich stelde, uiteen te zetten. Toen de beide afgevaardigde predikanten Faukelius en Bucerus den 1en Sept. 1623 te Vlissingen kwamen, ontstond er een oproer, dat zonder de tusschenkomst der Overheid noodlottige gevolgen zou hebben gehad. Terwijl zij hun opdracht volbrachten, bleef de stadswacht geposteerd bij de kerk om hun een veiligen terugtocht te verzekeren.

In het besef dat hij het tegen de Classis toch niet zou kunnen volhouden bood v. Laren nu aan van zijn bediening te Vlissingen afstand te zullen doen, mits de Classis hem een behoorlijk getuigschrift zou geven met het oog op een beroeping naar elders. De Classis, die evenals de magistraat en de kerkeraad hem gaarne zou zien vertrekken, stond nu voor het moeilijk geval hem een attest uit te reiken, waarbij aan de waarheid niet werd te kort gedaan, maar waarvan de inhoud tevens geschikt zou zijn om zijn persoon elders aan te bevelen. Het was Faukelius, die uitkomst wist te verschaffen in deze netelige zaak. Het gelukte hem een attest te ontwerpen, zóó omzichtig en beleidvol gesteld, dat dd. 7 Sept. 1623 de classicale vergadering het eenparig goedkeurde, terwijl ook v. L. ermede accoord ging. (Afgedrukt in Vrolikherts a.w., blz. 78, 79 en Kist en Royaards, *Ned. Arch. v. K.G.* IV (1844), blz. 251, 252). Alleen v. Larens 'bijzonder gevoelen' in zake het chiliasme werd terloops aangeroerd; van de tegen hem ingebrachte beschuldigingen omtrent erfzonde en kinderdoop werd niet gerept, waarschijnlijk omdat de Classis dienaangaande zekerheid miste. Eer het attest was opgesteld had men hem vijf punten ter onderteekening voorgelegd, waarbij hij verklaarde te gelooven en aan te nemen 'alle de leerpoincten, de minste en de meeste', begrepen in den Heid. Catechismus, de Ned. Confessie en de geaccepteerde artikelen der Nat. Synode te Dordrecht; en voorts dat hij 'syn particulier gevoelen aangaande de opstandinge der Martelaren' voor zich zou houden. Nadat hij hieraan voldaan had werd het getuigschrift, waarin óók uitdrukkelijk zijn verdiensten als lid der Classis en zijn gaven als herder en leeraar geroemd werden, opgesteld en vervolgens aan v. L. afgegeven, waarop hij Vlissingen verliet.

Hoe groot zijn aanhang onder het volk was bleek nog daarna uit de verklaring, door eenige lidmaten der Vlissingsche gemeente in de vergadering der Classis van Walcheren den 15en Sept. d.a.v. afgelegd, dat nl. *vele honderden* in hun midden het vertrek van Ds. v. L. naar elders met groote droefheid vernomen hadden en dat zij, tenzij hun verzoek om hem in zijn eer en rechten te herstellen werd ingewilligd, stellig een scheuring in de gemeente verwachtten. Vlissingen zou hem echter niet terugzien.

Uit de acta der Z. Hollandsche synode te 's Gravenhage 2-20 Juli 1624 blijkt dat hij een beroeping had ontvangen naar Kalslagen. Naar aanleiding daarvan had hij

aan deze vergadering een brief gezonden, waarin hij verklaarde vernomen te hebben, dat een gravamen bij haar zou worden ingebracht ‘nopende sijne particuliere bedenckinge van de 1000 jaren Apocalypseos’ en de hoop uitsprak ‘dat deze vergaderinge niet en sal hebben tegen het advijs van de theologische faculteyt tot Leyden, dewelcke op het versoeck van den Prince van Orangien hadde verclaert, dat syne particuliere bedenckinghe, die hij hare E. bij geschrifte hadde overgegeven, niet en syn directelijck tegen het fondament der salicheyt, noch tegen den artyckel van de algemeene opstandinge des vleeschs’ [*sic*!]. Hij voegde eraan toe bereid te zijn, onder goedkeuring dezer synode het beroep naar Kalslagen op te volgen ‘onder die conditie dat hij sal beloven sijn particulier gevoelen bij hem te houden ende hem vasthouden int leeren ende vermanen aen de formulieren van eenicheyt.’ De vergadering besloot echter hierop niet in te gaan, omdat zij de op hem uitgebrachte beroeping niet als zoodanig erkende ‘nadien hij oock nog geen afscheyt en heeft van zijn kercke becomen ende oversulx noch staet als onder de censure derselver, ofte ten minsten daeraen noch verbonden wesende, ende vooral nadien het ten alderhoochsten sorgelijck is in dese tijden eenen predicant aen te nemen, door denwelcken sulcke beroerten ontstaen sijn’ (Knuttel, *Acta.* I, blz. 119, 120; Eekhof, *De Theol. Facult. te Leiden i.d. 17e e.*, reg.; Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 462).

De kans om als predikant weer een gemeente te bedienen was hiermede niet voor hem verkeken. In 1625 werd hij voor één jaar tot proef te Arnhem beroepen en na verloop daarvan bleef hij als vast predikant aan de gemeente aldaar verbonden tot het ingaan van zijn emeritaat in 1651. Waar en wanneer hij overleden is laat zich niet vaststellen.

Ook te Arnhem gaf zijn optreden nog meermalen aanleiding tot moeilijkheden. In de voorrede van zijn aldaar in 1636 uitgegeven meditatiën over den Heidelbergschen Catechismus poogde hij zich te zuiveren van den blaam van chiliasterij. ‘Ick verwerpe’ (zoo schrijft hij daar) ‘ook in deze meditatiën de chiliastery, bestaande in een aardsch Koningrijk, Wettische Offerhanden en Vleeschelijke Wellusten’. Hij verwerpt hier alzoo zekere chiliastische voorstellingen zonder evenwel dàt chiliastische gevoelen te verloochenen, waarvan hij beschuldigd was (zie hiervóór blz. 582; vgl. ook Smallegange, *Chronyk v. Zeeland*, I Dl.; 3e boek blz. 381). Meermalen maakte hij het ook de Arnhemsche Overheid lastig. Zoo had hij in 1637, toen hij de oudste der plaatselijke predikanten was en tevens praeses van de Classis, deze saamgeroepen in de gerfkamer der Groote Kerk, zonder de magistraat daarin te kennen, die daarvoor zijn toestemming geven en gecommitteerden zenden moest om de vergadering bij te wonen. De magistraat deed daarop de Groote Kerk sluiten en de Classis uiteengaan. Niet voordat v. L., die haar geconvoceerd had, ‘amende honorable’ had gedaan, mocht zij weer samenkomen.

Het eigenaardig geval moet zich hebben voorgedaan toen zijn zes broeders, allen predikant zijnde, eens bij hem te Arnhem samen waren, dat zij door de magistraat op vriendelijke wijze gearresteerd en niet ontslagen werden, dan onder voorwaarde dat zij allen daar eens zouden preeken, hetgeen zij dan ook deden.

Vermelding verdient nog dat hij in 1618 na zijn vader (zie hiervóór blz. 579) bij leening gedurende zeven weken den dienst heeft waargenomen te Brielle. Den 21en Oct. 1618 hield hij daar de eerste predikatie in de Groote Kerk, nadat de nieuwgekozen magistraat de Remonstranten gelast had, dit kerkgebouw te ontruimen. Op

Dinsd. 23 Oct. d.a.v. hield hij er zijn laatste prediking, omdat hij wegens de ziekte van zijn vader haastig moest vertrekken. (Acquoy en Rogge, *Arch. v. Ned. K.G.* III (1889), blz. 396n).

Toen de Classis van Walcheren in 1620 het besluit nam een *blijvende* commissie voor de Indische Zaken in het leven te roepen (waarmede zij de andere Classes vóór was en waarin zij te Amsterdam heel spoedig navolging vond) had voor elke stad één gedeputeerde daarin zitting; voor Vlissingen was Dan. v. L. de daarvoor aangewezene (J. Mooy, *Gesch. der Prot. Kerk in N.I.*, blz. 403).

In 1639 was hij legerpredikant (*Nav.* XXVII (1877), blz. 353).

Hij huwde te Vlissingen 29 Aug. 1609 met Janneken van Belois (*Nav.* XXVI (1876), blz. 321). Uit dit huwelijk werden tien kinderen geboren. Den 26en Sept. 1637 schreef hij aan de predikanten der Ned. Gemeente te Londen dat hij gedurende den zomer drie zoons aan de pest had verloren, van wie één al predikant was, dat vervolgens nog zijn veelbelovende jongste zoon, die met zijn studie reeds een eind gevorderd was, en twee dochters hem door den dood waren ontvallen, zoodat hij met zijn vrouw, drie dochters en zijn zoon Joos was overgebleven. (Hessels, *Eccl. Lond.-B. Arch.* T. III, Pars II, No. 2459). Laatstgen. zoon is als predikant te IJsselstein in 1677 overleden (*Ned. Arch. v. K.G.*N.S. 22e Dl. blz. 9), nalatende een zoon eveneens Joos geheeten, die in 1729 als predikant te Tricht zijn vijftigjarige bediening herdenken mocht (*Boekz.* 1729*b*, 485).

Van Dan. v. Laren zijn geen portretten bekend. Hij was een theoloog van degelijke geleerdheid. De volgende geschriften zijn door hem in het licht gegeven:

Anatome Dominicae Passionis. Dat is Een korte en klare ontledinghe van het gantsche lijden ende sterven onses Heeren Jesu Christi. Arnh. (1633). 8°. Dez. titel, waarop volgt: *Uit het Engelsch vergadert ende vermeerdert... Hier noch by-ghevoeght een korte verklaringhe v. Christi Verrijsenisse ende Hemelvaart. De tweede Ed.*, *verm. m.e. nieu Register*, *terstont na de Voor-reden*[1]. Arnh. 1647. 8°. (Univ. Bibl. Amst.). - *Fonteyne des Levens. Dat is*: *De Historie van de Samaritaensche Vrouwe. Verklaert ende toe-geeygent in 76. goddelijcke Meditatien*: *Daer inne seer vele gevallen der Conscientie uyt Godes Woort worden beantwoort. Eerst in 't Engelsch beschreven door Arthur Hildersham*, *Predikant*: *Ende nu inde Nederd. tale overgeset ende ten deele vermeerdert*[2]. Arnh. 1634. 8°. *Fonteijne des Levens* enz. als boven, waarop volgt: *Als mede de historie van des hovelincks soon. Uyt-geleydt... in 32. Meditatien.... Uyt het Engels oversien*, *verbetert*, *en van een derde part vermeerdert.* Den derden dr.

1) In deze *Voor-reden* dd. 2 Apr. 1647 aan de Predikanten en Ouderlingen der Veluwsche kwartieren verklaart v. L. dat hij deze *Ontledinghe* heeft samengesteld uit de geschriften van wijlen Nic. Biefeld en verscheiden plaatsen voorzien van uitbreidingen van hemzelf. Hij verzoekt den lezers deze uitgave zoolang te gebruiken totdat hijzelf gelegenheid zal hebben gevonden zijn eigen 'Meditationes' over deze materie te publiceeren.

2) In zijn woord tot 'den Christelycken Lezer' erkent v. L. bescheiden: 'Ick ben beschroomt gheweest eenighe van mijne eyghene Meditatien over dese Historie mede te deelen hoe wel ick daer toe ben versocht (om dat ick ten vollen was overtuyght dat dit heldere Sonne-licht [nl. Hildershams Meditatiën] mijn blakerende keersse-licht t'eenemaal verduysterde. Hebbe oock liever over te setten de Boecken van andere die wel zijn gemaeckt ende wel worden verkocht, dan eygene Boecken te maken, die ofte voor scheur-pampier mochten passeren ofte lang de Boeck-winckelen bewaren.'

Arnh. 1659, 2 dln. in bd. 8° (*Catal. der Theol. Bibl. Thierry* (in Kon. Bibl.), blz. 71[3)]. - *Meditatiën over den*

3) Hierbij staat aangeteekend dat de 1e druk te Arnhem in *1646* verschenen is. Deze opmerking is onduidelijk, omdat de 1e dr. ald. in *1634* het licht zag (zie boven). Bedoeld zal zijn de 1e dr. van het later vermeerderde werk, waarin óók het laatste gedeelte van Joh. IV is behandeld, en dat in *1646* te Arnhem het licht zag. Zie: *Nav.* XVI (1866), blz. 141.

Catechismum der Nederl. Kercken: *Waer in Den grondt der Leere kortelijck wordt voorghesteldt by forme van belydenisse ende krachtelijck toeghe-eygent tot vernederinghe*, *vertroostinghe ende vermaninghe.* Arnh. 1636.[1] 8° (Univ. Bibl. Amst.) - *Theocrati Justi in Apocolypsin notationes prooemiales* Z. pl. e.j. (1627?) (Paquôt, *Mém.* T. III, p. 207). - *Discursus theol.-politicus de Romani Imperii duratione usque ad consummationem saeculi. In quo disquiritur*: *An occidentale Imperium in Carolo Magno redintegratum*, *sit idem cum Romano*, *de quo in vaticiniis Danielis et Joannis*? Z. pl. 1641. 8° (Kon. Bibl.) De beide laatstgen. uitgaven tezamen onder den titel: *Lareni in Apocalypsin notationes prooemiales. Quibus accessit Discursus de continuatione Romani Imperii*, *tum ex Daniele*, *tum ex Apocalypsi.* Arnh: 1642. 12°. - *Twee Meditatiën over het lijden en sterven Jesu Christi.* Arnh. 12°. - *Capernaüm verhoogt en nedergestooten.* 12°.

L i t t e r a t u u r: J. Meyhoffer, *Le pasteur Josse van Laren...* (Bruxelles 1910), p. 8, 141, 119. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 54. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 876 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, blz. 70, 73-81. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 43. - *Een Kerkelijk Oproer.. Een stukje Kerkel. Gesch. uit de 17e e.* in: dagblad *De Rotterdammer* en *N. Haagsche Crt.* 5 Nov. 1929. Derde Bl. - Knuttel, *Acta* I, II, III, reg. - *Inventaris v.h. arch. v.d. gem. Vlissingen* (Vliss. 1874), no. 388, 491. - *Ned. Arch. Kerkgesch.*, reg. op 100 jr. 'Archief' N.S. 26e Dl. (1933), blz. 150 i.v. - v. Alphen, *N. Kerk. Handb.* Jrg. 1903, Bijl. U, blz. 114. - Molhuysen, *De bronnen t.d. gesch. der Leidsche Universiteit.* Dl. I, blz. 470*. - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 17, 18. - *Nav.* XXIII (1873), blz. 42; XXVI (1876), blz. 319-321; XXVII (1877), blz. 352, 353. - Hs. Borger, i.v. - Schotel, *Gesch. Heid. Cat.*, blz. 245. - J.A. Cramer, *De Theol. Facult. te Utr. t. tijde v. Voetius*, reg. - *Alb. Stud. L-Bat.* I, k. 66.

[Joos van Laren]

LAREN (Joos van) (Jodocus Laretius) bijgenaamd de jonge, broeder van Daniel v. Laren (zie vor. art.) was de tweede zoon uit het huwelijk van Joos v. Laren de oude en Mayken Knockaerts. Geboren te Arnemuiden en ald. gedoopt den 27en Febr. 1586 bezocht hij de Latijnsche Scholen te Middelburg, daarna te Noordwijk, vervolgens te Amsterdam. Den 17en Mei 1602 werd hij ingeschreven als student aan de Leidsche hoogeschool; later zette hij twee jaren zijn academische studie voort te Franeker, om ze straks weer te beëindigen te Leiden, waar hij den 30en Sept. 1606 andermaal zich liet inschrijven. Na een studie van vier en een half jaar legde hij zijn praeparatoir examen af, waarop hij toegelaten als proponent beroepen werd te Ellewoutsdijken Oudelande (welke beide gemeenten tot 1612 gecombineerd waren). Daar was hij werkzaam van begin Febr. 1608 tot Aug. 1610. Zijn tweede gemeente was die te IJzendijke, waar hij zes jaren en twee maanden bleef, totdat hij in Oct.

1) Daniël v. Laren werd in 1636 vereerd met 25 gld. voor het presenteeren aan het Hof van Gelderland van een boekje getiteld: *Christelijcke Meditatiën over den Catechismum*, en in 1637 met 27 pond voor dedicatie van: *Korte Meditatiën over den Nederl. Catechismum.* (G. v. Hasselt, *Geldersch Maandwerk.* I, blz. 335).

1616 vertrok naar Koudekerke. In de vacature van zijn vader (overl. 1618) beroepen te Vlissingen, gaf hij daaraan gehoor, en van Juli 1619 af diende hij de gemeente aldaar tot zijn overlijden den 6en Oct. 1653. In het laatst van zijn leven was hij tengevolge van ingespannen arbeid dermate uitgeput, dat tot zijn ‘secours en hulpe’, op verzoek

van den kerkeraad door de magistraat bij de Staten een zevende predikant werd aangevraagd en toegestaan[1]. Hij is begraven bij zijn vader in de Groote Kerk te Vlissingen. Bij zijn begrafenis in tegenwoordigheid van omstreeks 700 personen hielden de predikanten Joh. Teelinck en Joh. Hoornbeek grafredenen.

Deze Joos v. Laren stond bij zijn tijdgenooten hoog aangeschreven. Hij was ‘een man van ongemene godzaligheid en geleerdheyd’ (Vrolikhert), daarbij (naar het getuigenis van zijn gelijknamigen zoon) een voorbeeld van nederigheid en vriendelijkheid in den omgang, volijverig tot in zijn ouderdom, (J. Meyhoffer a.w., p. 24, 25).

Zeer bedreven in de Oostersche talen, doorkneed vooral in de kennis van het Hebreeuwsch heeft hij ook zijn aandeel gehad in het werk der Statenvertaling van den Bijbel. Bucerus en Baudartius hebben nl. dankbaar gebruik gemaakt van zijn particuliere overzettingen der boeken Job, Prediker en Daniel met de daarbij door hem gemaakte kantteekeningen. In een brief dd. 3 Aug. 1626 door Bucerus aan hem gericht (afgedrukt bij J. Meyhoffer, a.w., blz. 93-97) dringt de schrijver er, mede namens de broederen van Leiden, op aan, dat v. L. hem zou toezenden de manuscripten van zijn vertalingen van Job en eenige Profetische Boeken, die hij mondeling reeds had toegezegd, wanneer de copie zou voltooid zijn. Uit den inhoud van dezen brief blijkt hoezeer Bucerus en diens medegecommitteerden voor de Statenvertaling het op prijs stelden, te mogen kennisnemen van zijn overzettingen. Ook op andere wijze heeft hij blijkbaar bij de vertaling zijn diensten bewezen: Vrolikhert verklaart t.a.p. eigenhandige brieven onder de oogen te hebben gehad, waarin Bogerman, Bucerus en Baudartius beurtelings v. L. raadpleegden ten opzichte van moeilijke Hebreeuwsche woorden en zijn hulp op zeer vleiende wijze roemden en met aandrang bleven begeeren.

Officieel is hij bij de Statenvertaling betrokken geweest als een der Revisoren van het O. Testament. Toen de hiertoe gecommitteerden met de Vertalers op 9 Juli 1633 voor het eerst vergaderd waren te Leiden, om de herziening der overzetting ter hand te nemen, ontbrak v. L. op het appèl. Niettegenstaande zijn medegecommitteerden ernstig op zijn tegenwoordigheid aandrongen[2] weigerde de Vlissingsche kerkeraad hem het daartoe vereischte ontslag te verleenen, uit vrees dat de Staten in het tegenovergestelde geval geen toestemming zouden geven tot het instellen van een nieuwe predikantsplaats. Wel stond de kerkeraad hem toe ‘voor zijn particulier’ voor twee of drie weken naar Leiden te gaan. Den 30en Juli verscheen hij daarop ter vergadering, en op denzelfden dag liet hij zich, allicht in verband met het werk dat hem riep, nogmaals inschrijven in het album academicum. Onder voorwaarde dat hij zijn beurten te Vlissingen ‘bezorgde door de broederen der Classis’, kon hij tot het einde der handelingen de samenkomsten der gecommitteerden blijven bijwonen.

Later is hij nog eenmaal aangewezen als lid eener revisie-commissie. Toen nl. de Classis van Walcheren den 6en Febr. 1642 aan den Middelburgschen predikant W. Apollonius opdroeg een weerlegging te leveren van Prof. Vedelius' ‘dissertatio’ *de*

1) In de notulen der Staten van Zeeland dd. 15 Juni 1652 is aangeteekend: ‘Joost van Laren, Predikant te Vlissingen wort Emeritus’. Door het beroepen van een 7den predikant werd hij nl. zoo goed als Emeritus, al is hij dit in den officiëelen zin nooit geweest.

2) Dit blijkt uit twee brieven van de H.H. gecomitteerden tot de Translatie en Revisie des O.T., de eene gericht aan v. Laren en onderteekend door Jac. Revius als hun scriba (afgedr. bij Hinlopen, *Hist. v.d. Ned. Overzett. v.d. Bijbel.* Bijl., blz. 23-25 en bij Meyhoffer a.w., blz. 99-101), de andere aan den kerkeraad te Vlissingen (afgedr. bij Hinlopen a.w., blz. 25-27).

episcopatu Constantini Magni seu de Potestate magistratuum reformatorum circa res ecclesiasticas, voegde zij hem zes predikanten, onder wie Joos v. Laren, toe - niet zoozeer om hem bij de samenstelling van het tegenschrift te helpen, als wel om dien arbeid te 'revideeren' (zie hiervóór: Dl. I, blz. 199, 200). In den daaropvolgenden geruchtmakenden *Grallenstrijd* is v. Laren mede betrokken geweest (zie hiervóór, blz. 563). Zijn desbetreffende geschriften, waarvan de titels hieronder volgen, zijn destijds geprezen om de voorzichtigheid en zakelijkheid, waardoor zij gekenmerkt zijn (de la Rue, a.w., blz. 412).

Vermelding verdient nog dat hij als afgevaardigde van Zeeland was tegenwoordig geweest in de samenkomst van eenige Gereformeerde predikanten uit de verschillende provinciën 17-19 Sept. 1615 te Amsterdam, waarin een remonstrantie, gericht aan de Generale Staten, werd opgesteld, tot verkrijging van een Nationale Synode (afgedrukt in Baudartius' *Memor.* Bk. VII, p. 11, 12). Het stellen en onderteekenen van de remonstrantie had plaats gedurende de vergadering, maar de inlevering bleef achterwege, daar er zich naar het oordeel der aangewezen commissie 'geen bequaeme gelegentheyt' voor op deed, zooals op een volgende samenkomst werd gerapporteerd.

Driemaal is hij in het huwelijk getreden: 1°. in Juli 1608 met Magdaleentjen Lambrechts, overl. in het kraambed 18 Sept. 1609; 2°. te Vlissingen 11 Apr. 1610 met Sara (Saertgen), Baggaert (geb. 4 Juli 1591), wier vader Jan Baggaert geboortig was van Thielt in Vlaanderen; zij overleed te Vlissingen 26 Juni 1633 bij de geboorte van haar dertiende kind en liet toen haar echtgenoot achter met negen kinderen (vier waren jong gestorven); 3°. 11 Sept. 1635 met Zoetje (Soetgen) Schoutens (of Schoutaen) van Middelburg, wed. van Jaques Ro(o)se (*Nav.* XIV (1864), blz. 376); zij overleed zonder kinderen uit haar tweede huwelijk na te laten 28 Maart 1664. (*Arch. v.h. Zeeuwsch Gen.* Jrg. 1913, blz. 62).

Van de kinderen uit zijn tweede huwelijk zijn drie predikant geworden. Een van deze drie was *Joos v. Laren*, geb. te Vlissingen 16 Apr. 1621, die van 9 Apr. 1631 af aldaar de Latijnsche School van Tobias Schemeringius bezocht, daarna van 2 Juni 1638 met nog eenige anderen onder leiding van zijn vader zich begon te oefenen in de theologische studie, om zich vervolgens in Sept. 1640 te begeven naar Utrecht, waar hij aan de universiteit zijn studiën voortzette. In Mei 1642 beroepen te Ovezande en Driewegen was hij daar slechts een paar maanden werkzaam. Op 24 Aug. d.a.v. beroepen te Mauritsfort (later Hoek gen.) in het land van Axel diende hij, na den 21en Sept. 1642 door zijn vader bevestigd te zijn, de gemeente aldaar tot zijn vroegtijdigen dood in Maart 1653. Zijn echtgenoote Tanneken Leenaerts was 3 Maart 1651 overleden, hem achterlatend met drie zoons. Van dezen Joos v. Laren is blijkbaar het hs, aanwezig in de Bibliotheek van de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden, bevattende *Predicatien* (120) *over verscheyden texten*, *openbaerlijck gepredickt in de gemeynte*, *die Christo Jesu vergadert wort op den Hoeck.* 1650. 176 blz. 4°. (*Cat. N. Letterk.* I Hs, blz. 32). Ook schijnt van hem te zijn een in hs. bewaarde *Nederlandsche vertaling van Jesaia*, *vóór de Statenoverzetting.* Met enkele kantteekeningen. 135 bl. 4° (*Cat. N. Letterk.* I Hs, blz. 30). Omtrent laatstgen. hs. deelt Kist eenige bijzonderheden mede (*Ned. Arch. v. K.G.* IX (1849), blz. 71, 72. Op naam van 'Joost v. Laren' staat voorts een hs. over *Den Inhout van Godts Verbond met de geloovige ende van alle de dierbare beloften aen haer.* 34 bl. f°. (*Cat. N.*

Letterk. I Hs. blz. 32) Van Joos v. Laren de jonge bestaat een portret op 67-jarigen leeftijd, ter halver lijve rechts, in man-

tel zittende voor een tafel, waarop een Bijbel, bij Zephanja opgeslagen. Met 12 reg. Lat. vers van J. Schildius. Door T. Matham. fol. Dezelfde plaat met 5 reg. onderschr. zonder naam v. graveur. 4°. Dit portret komt voor in v. Larens *Tweeenvyftich Predicatiën*, met twee bijschriften op hem 'Die met syn vader, en ses broeders, als gesteenten, Cierden de Stoelen van acht bloeyende Gemeenten'. In *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarl. 1937) is op blz. 100 een reproductie opgenomen. (Muller, *Cat. v. Portr.*, no. 3122; v. Someren, id., blz. 392; *Zel. Illustr.* blz. 150, 545, 630, 715).

Van hem zag het licht:

Responsio ad Analysin J. Arminii in IX cap. ad Rom. Qua ostenditur breviter ac perspicue dictam Analysin mentem apostoli improbe pervertere. Mediob. 8°. (Blijkens de dateering der voorr. in 1616 uitgeg.). - *Epistola ad... Gulielmum Apollonii in qua deteguntur mendacia et calumniae libelli famosi... cui nomen Grallae.* Mediob. 1646. 8°.[1)] (Kon. Bibl.). - *Responsio ad Grallarum authoris anonymi Bombomachiam Vlissinganam.* Ibid. 1647. 8°.[2)] (Kon. Bibl.). - *Epinicium ecclesiae Dei ex peccati mundi ac Satanae tyrannide per Christum liberatae seu Meditatio in Canticum Esaiae Cap. XII.* Ibid. 1647. 12°. - *Convictio praecipuorum Mendaciorum*, *Calumniarum*, *ac Sophismatum*, *quibus larvati cujusdam Turbonis maledicentissimi libellus famosus passim interpolatur*: *seu brevis responsio ad libellum cui titulus* Grallator furens. Ibid. 1648. 8°[3)]. - *Data pensa trahamus*: *seu Ad Colum Fliss. A Larvato Furente Grallatore*, *Conviciorum*, *Calumniarum*, *Mendaciorum*, *ac Putidorum Sophismatum penso circumdatam*, *Responsio...* Ibid. 1649 (446 pag.) 8°. Met Opdracht aan de Staten van Zeeland[4)]. (Broekema, *Cat. Prov. Bibl. Zeel.* no. 1023). - *Pleias in Cap. XII Isaiae.* Roterod. 1651. - *De Melchisedeco disputatio.* 8°. - *Sacrarum meditationum septem tractatus.* - *Tuba Tsephanjae*, *ad Excitandum è veterno populum Dei et avertendum captivitatum ejus cum Commentatione homiliastica*, *documentis et eorum usibus.* Mediob. 1653. 8°. (Univ. Bibl. Amst.). - *Korte en bondige Verklaringe over den sesthienden Psalm. Voorgestelt in verscheyde*

1) Deze *Epistola* werd beantwoord door Apollonius in: *Grallopaeus detectus*, *sive Epistola responsoria ad Jod. Larenum.* Ibid. 1647.

2) Deze *Responsio* behelst het antwoord op het in 1647 te Franeker verschenen geschrift: *Bombachiana Vlissingana Walachro-Papistica discussa*, *seu Reponsio ad Epistolam Jod. Lareni Mystae Vlissingani*, *quam nuperrime in lucem dedit ad solandum Gulielmum Apollonii Grallatorem Vereanum Walachro-Papistam.* 8° (Vgl. *Sepp*, *Godg. Ond.* II, blz. 105).
In hetzelfde jaar verscheen ook naamloos te Franeker: *Grallator furens*, *de novo in scenam productus cum Pantomino suo*, *Bombomachide Vlissingano seu Reponsio ad Epistolas Guilielmi Apollonii Mystae Mittelburgensis et Jodoci Lareni Ecclesiasticae Vlissinganae*, *quas in lucem dedere adversus Grallarum authorem* (Vgl. hiervóór blz. 563).

3) Dit geschrift van J. v. Laren met zijn *Epistola* en zijn *Responsio* (zie boven) hadden tengevolge de verschijning van het vinnig polemisch geschrift (149 blz.) getiteld: *Colus* (spinrokken) *Vliss. seu anilis strenua quam super Classi Walachrae obtulit Jos. Larenus Mystes*, *Pro furoribus*, *mendaciis et ineptiis Walachris*, *Discussa ac disjecta.* Traj. ad Rh. 1648. (199 blz.) 12°. (Kon. Bibl.). Hierop weer schreef J. v. Laren, met consent van de Classis zijn (hierboven volgend): *Data pensa* etc.

4) Als antwoord op v. Larens *Data pensa* gaf een anonymus uit: *Kauterium* (brandijzer) *Frisium adversus deleterium Walachrum*: *hoc est Responsio ad Jodoci Lareni Polymachiam pro novo Papatu Zelandico.* Traj. ad. Rh. 1650. 8°. (Kon. Bibl.) (Broekema, *Cat. Prov. Bibl. Zeel.* no. 1031).

predicatiën. Vliss. 4° (met een Opdracht aan de regeering der Stad Vlissingen en een ‘Aen den Leser’, beiden get. Abr. v. Laren, die de uitgave bezorgde). (Kon. Bibl.). - *Spiegel voor het Vereenigde Nederland. Voorgestelt uit Matth. 11.23, 24.* Vliss. 1669. 4°. - *Vroeghpredicatie binnen Vlissingen den 30 Aug. 1648 over Hosea 4 vs. 15. ter occasie dat het volck uyt vermaeck met zulcken menigte liep na de afgodische*

steden van Brabant, *om haren ommegangh en afgoderye te besichtigen.* Vliss. 1669. 4°. N. uitg. 1883. - *Het beloofde Zaedt der Vrouwe*, *vermorselende den kop van de Oude Slange of een kort tractaat over de woorden 1 Joh. 3*:*8.* Vliss. 1669. 4°. - *Tweeënvyftich Predicatiën over bysondere Texten der H. Schriftuere.* Vliss. 1670. 4°. (Voorin het portret van wijlen den auteur met twee bijschriften.) Onder zijn uitgegeven geschriften wordt voorts nog vermeld: *Uytlegginghe van de glasen binnen de... Sint Jans kerck tot Gouda... met een verhael van den brandt derselver Kerck in den jare 1552* (*N. Biogr. Wdb.* IV, k. 880).
In het archief der gemeente Vlissingen berust een brief (d.d. 30 Dec. 1629) van J. v. Laren en J. van den Brande, waarin deze beide Vlissingsche predikanten aan de Staten van Zeeland kwijtschelding van doodstraf vragen voor een deserteur naar de Duinkerkers (*Inventaris der boeken*, *handschriften* enz. *gelegateerd aan de stad Vliss. door Willem van der Os* (1891), blz. 153.
Met Is. Hoornbeeck, Car. de Maets en J. v.d. Brande onderteekende J. v. Laren (d.d. 12 Febr. 1637) een *Remonstrantie van de Broederen ende Predicanten*, *ondert Classis v. Walcheren sorterende*, *gedaen aan de... Staten 'sLandts ende Graeffelyckheydt v. Zeelandt...* 1637. 8 blz. 4°. (*Cat. Prov. Bibl. v. Zeel.*, no. 788). Hierin wordt gehandeld over de oorzaken van den treurigen toestand van Land en Kerk en over de middelen tot verbetering daarvan.

L i t t e r a t u u r: J. Meyhoffer, *Le pasteur Josse v. Laren...* (Bruxelles. 1910), p. 14, 15, 24, 25, 87-91, 93-97, 99-101, 103-107, 118, 119, 120. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 54. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 348, 349. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 878-880 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven). - *Biogr. Wdb. v. Prot. Godg. in Ned.* I, blz. 200-203. - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 255-258. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 44, 45. - Hessels, *Eccl. Lond. - B. Arch.* III, no. 1995, 2059, 2551. - *Ned. Arch. Kerkgesch.*, reg. op 100 jr. 'Archief' 1829-1929, N.S. 26e Dl. (1933), blz. 150. - *Ned. Arch. v. Kerkg.* N.S. 29e Dl. (1934), blz. 206, 248. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* II, blz. 80, 81. - *Nav.* XI (1861), blz. 153, 236; XIV (1864), blz. 154-156, 215, 216, 376, 377; XXVI (1876), blz. 321, 322. - Rogge, *Wtenbogaert* II, blz. 339. - Wagenaar, *Syn. 1618*, '*19.* - Hinlopen, *Hist. v.d. Ned. overzettinge des Bijbels*, blz. 78, 101, 134, 138, 143, 146, 147. - Nauta, *Gesch. v.h. ontstaan der Statenvertaling in*: *De Statenvertaling 1637-1937* (Haarl. 1937), blz. 27, 34, 36. - Posthumus Meyjes, *Revius*, reg. - Wyminga, *Hommius*, reg. - J. Heinsius, *Klank- en buigingsleer v.d. taal des Statenbijbels*, blz. 6^{n6}). - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, reg. - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 66, 84, 255.

[Abraham van Laren]

LAREN (Abraham van), geboren te Vlissingen den 26en Juni 1633, was het jongste of dertiende kind uit het huwelijk van Joos v. Laren de jongere (zie vor. art.) en Sara Baggaert, welke laatste vier uren na zijn geboorte overleed. Den 12en Aug. 1652 opende hij ten huize van zijn vader in de St. Jacobsstraat een boekhandel, welken hij, na diens dood ruim een jaar daarna, verplaatste naar het Kerkstraatje bij de Groote Kerk. Toen hij later stadsdrukker werd, ging hij, zooals destijds de gewoonte schijnt geweest te zijn, in de Beurs winkel houden. Bovendien was hij postmeester. Niet

alleen in burgerlijke, maar ook in kerkelijke aangelegenheden betoonde hij zich een man van bekwaamheid. Van 11 Juni 1662 af diende hij de gemeente te Vlissingen als diaken, daarna van Mei 1671 af als ouderling. Van verscheiden geschrif-

ten zijns vaders bezorgde hij de uitgave, maar ook eenige door hemzelf uit het Engelsch vertaalde werken en een geschrift van zijn eigen hand zijn hij hem in druk verschenen. Het laatstbedoelde, getiteld: *Noodtsaeckelyke Reformatie omtrent het ampt der Ouderlingen...* (Vliss. 1673) (zie v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, no. 3088) was oorspronkelijk een door hem op schrift gestelde behandeling van eenige vragen op verzoek van den Praeses in den kerkeraad te Middelburg voorgedragen[1]. Hij geraakte door de uitgave in conflict met den kerkeraad, omdat deze geschied was zonder kerkelijke approbatie. In een uitvoerigen brief aan de Classis van Walcheren (dd. 10 Juli 1673) beklaagde de schrijver zich over de moeite hem dientengevolge aangedaan. Kort daarop richtte hij zich opnieuw in een brief tot gen. Classis ter verdediging van een bij hem ter perse zijnde betoog van Koelman, nl. *Reformatie*, *noodig omtrent het gebruyk Der Formulieren.* Vliss. 1673[2].

Abr. v. Laren overleed den 14en Juni[3] 1679 en werd den 20en d.a.v. begraven in de Jacobskerk te Vlissingen (*Arch. Zeel.* 1913, blz. 61). De laatste vermaning, die hij op zijn sterfbed den zijnen gaf, was: ‘Uwe bescheidenheid zij allen menschen bekend’. Na zijn verscheiden vervaardigde David Montanus, pred. te Sluis een (gedrukte) beschrijving op rijm van zijn levensloop.

Hij huwde den 9en Juni 1654 met Levijna Lambrechts, die hem na een ziekbed van zestien maanden den 27en Nov. 1665 door den dood ontviel.

Den 8en Maart 1667 hertrouwde hij met Catelijnken Holl, geb. te Vlissingen, die hem bijna twintig jaren als weduwe overleefde (gest. 6 Mei 1699). Uit zijn eerste huwelijk zijn acht, uit zijn tweede vier kinderen geboren.

Van hem zijn geen portretten bekend.

Hij vertaalde van Chr. Love (Presbyteriaansch pred. te Londen): *Den Dienst der Engelen aan de Uyt-verkoorene op der Aerden ofte een tractaat over Hebr. 1:14.* 1659. 8°. Ook opgenomen in *Theologia Practica*, *D.i. Alle de Theol. Wercken van... Chr. Love.* 4e dr. Amst. 1669, p. 473-488. - *Balsem Gileads of de Genesinghe van een verslagen Ziel. D. i. 17 Predikatien over Ps. 42:10.* Vliss. 1659. Met iets meer uitgebreiden titel ook opgenomen in: *Theol. Practica*, p. 205-268. - *Eens Christens onderrichtinge*, *Dienende om hem te geleyden door al 't gene hem in deze Wereldt door Godts Voorsienigheydt overkomt. Voorgestelt in 15 Predikatien over 1 Cor. 7 vs. 30*, *31*. Vliss. 1659 (Ook in: *Theol. Practica*, p. 418. - 472). - Van William Fenner: *Twee Predicatien van de nuttigheyt en profyt der Godlyke Overlegginge over Haggai Cap. I. vs. 5.* Vliss. 1661. 8°. - *'t Groote gevaer van het uytstel der Bekeeringe*, *ontdeckt in een Predicatie over Prov. I. 28.* Vliss. 8°.

1) In zijn werk over '*t Ampt en Pligten van Ouderlingen en Diakenen* (Rott. 1694), blz. 475-481 brengt Jac. Koelman dit geschrift ter sprake. Aldaar (blz. 477 v.) is ook afgedrukt de brief (Mei 1673), waarin Koelman v. Laren aanspoort om bedoelde verhandeling (op diens eigen pers) in druk uit te geven.

2) Vgl. hiervóór Dl. V, blz. 93. In 1678 zag nog een werk van Koelman bij hem het licht, nl. het onder den schuilnaam Christophilus Eubulus uitgegeven geschrift *De Pointen van Nodige Reformatie* enz. (A.F. Krull, *Jacobus Koelman*, blz. 346).

3) In de genealogische aanteekeningen bij J. Meyhoffer (a.w. p. 122) wordt 4 Juni als zijn sterfdatum genoemd; volgens Nagtglas (a.w. II, blz. 1084) zou hij in Juli 1679 overleden zijn. Deze opgaven zijn dus onjuist.

Mr. R. Greenhams Korte en bondige Regulen gesonden aan een Edeljuffrouw, welcke in haer gemoet bestreden was; seer dienstigh voor die met aanvechtingen des Satans gequelt zyn. 2e dr. Dordrecht. 1677. 12°.

Voorts wordt nog genoemd als een pennevrucht van Abr. v. Laren: *Goddelyke*

Vierschare in 's menschen harte. 1665 (Door v.d. Aa, a.w. VIII*a*, blz. 54 óók onder de geschriften van Daniël v. L. vermeld).

L i t t e r a t u u r : J. Meyhoffer, *Le pasteur Josse v. Laren.* (Bruxelles. 1910), p. 20-23, 28-43, 122. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 54, 55. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 349; III, blz. 668. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 875 (art. v. Dr. A.A. v. Schelven), - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 224. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 45, 46. - Vrolikhert, *Vliss. Kerkhemel*, blz. 93.

[Johannes Laski]

LASKI of **À LASCO (Johannes),** van afkomst een Pool en steeds met hechte banden aan zijn vaderland verbonden gebleven, mag toch in dit woordenboek niet onvermeld blijven. Want voor de organisatie der Gereformeerde kerk in de Nederlanden, waar hij, behalve dan gedurende een kort verblijf te Leuven, zelf niet heeft gewoond, heeft hij zoo bijzondere verdiensten gehad, dat het verzwijgen van zijn naam van grove ondankbaarheid zou getuigen. Of hij in onze historiographie wel de hem toekomende plaats heeft ontvangen, is een open vraag. Wel heeft Dr. A. Kuyper voor een veelszins voortreffelijke, zij het niet vlekkelooze en evenmin volledige uitgave zijner geschriften en brieven zorg gedragen (vgl. hiervóór D. V, blz. 352), maar de door hem voorgenomen levensbeschrijving is in de pen gebleven. Dalton heeft daarna deze taak overgenomen door een biographie te leveren, waarin overal de warme sympathie van den auteur voor zijn held doorstraalt. In den titel vinden wij echter alleen Polen, Duitschland en Engeland, doch niet de Nederlanden genoemd als de landen, voor welker geschiedenis der reformatie zijn leven een bijdrage geleverd heeft. Wel hebben anderen door speciale studies ten deele in deze leemte voorzien, terwijl Dalton zelf in nieuwe publicaties ook nog belangrijk materiaal voor de kennis van à Lasco's leven heeft aangedragen. Doch een wetenschappelijk-bewerkte biographie, waarin met gebruikmaking van alle beschikbare gegevens het beeld van deze belangwekkende figuur uit den reformatietijd is geteekend, en waarin tevens volle aandacht is geschonken aan zijn beteekenis voor de kerk in de Nederlanden, wordt noode gemist.

Johannes à Lasco is vermoedelijk in 1499 te Lask, uit een oud-adellijk geslacht[1)], als zoon van Jaroslaw Laski (gest. in 1523) en Susanna van Bakowa-Gora geboren. Van de drie zonen uit dit huwelijk, dat in 1493 werd gesloten, was hij de tweede, na Hieroslaus (of Hieronymus) en vóór Stanislaus, terwijl er verder nog vier dochters aan zijn ontsproten. Ongetwijfeld heeft hij een zorgvuldige opvoeding genoten. Van jongsaf werd hij voor den kerkelijken loopbaan bestemd. Zijn oom en naamgenoot (1456-1531), die sedert 1510 aartsbisschop van Gnesen was en als zoodanig de hoogste geestelijke waardigheid in Polen vervulde, liet zich vrij wat aan de opvoeding zijner neefs gelegen liggen. Hij liet Johannes naar zijn residentie Krakau komen. Toen hij daarna in April 1513 naar Rome reisde om er aan het een jaar tevoren geopende Lateraan-concilie deel te nemen, gingen Johannes en Hieronymus met hem mee. Na in deze stad ruim een jaar vertoefd te hebben, begaven beide jonge mannen zich ter voortzetting hunner studie, onder leiding van hun paedagoog Johannes

1) Volgens sommigen zou dit geslacht oorspronkelijk uit Engeland afkomstig zijn geweest; deze gedachte schijnt in een uitlating van à Lasco zelf inderdaad steun te vinden, vgl. Dalton, *Lasciana*, S. 3, 4 296.

Braniczki, naar Bologna, alwaar hun jongste broeder alsmede eenige andere Polen zich bij hen

voegden. Vinden wij in dien tijd Hieronymus als den meest begaafde der broeders geteekend, Johannes trok de aandacht door de beminnelijkheid zijns gemoeds. Door Braniczki werd zijn ‘summa virtus’ geroemd. Het verblijf in Italië eindigde met een voor hem onaangename geschiedenis. Buiten zijn voorkennis had een neef op zijn naam een wissel getrokken. Toen hij nu op den vervaldatum niet in staat bleek dezen te betalen, werd hij door het in dergelijke gevallen gebruikelijke vonnis der excommunicatie getroffen, totdat de verschuldigde som zou betaald zijn. In 1518 keerde hij naar Polen terug, waarheen zijn oom reeds in Augustus 1515 was afgereisd. Deze had inmiddels zorg gedragen, dat hem eenige kerkelijke prebenden werden verleend. Een eervolle loopbaan was in de Roomsche kerk in Polen voor hem weggelegd. Nog vóór het bereiken van den vereischten leeftijd ontving hij de priesterwijding en de benoeming tot deken aan de metropolitaankerk te Gnesen (1521). In datzelfde jaar woonde hij als vertegenwoordiger van het domkapittel de provinciale synode te Petrikau bij. Ook werd hij opgenomen onder de secretarissen des konings. Krakau was gedurende deze jaren zijn gewone verblijfplaats.

Van groote beteekenis is daarna de kennismaking met Erasmus geworden. In het voorjaar van 1524 vergezelden Johannes en Stanislaus hun oudsten broeder op een diplomatieke zending naar West-Europa. Het gezelschap bevond zich in Mei van dat jaar te Bazel, waar zij Erasmus hebben ontmoet. Terwijl Hieronymus in den herfst naar Polen terugkeerde[1)], heeft Johannes de gelegenheid te baat genomen om zijn studiën voort te zetten. Gedurende den winter heeft hij te Parijs vertoefd en daar o.m. aan de Sorbonne colleges gevolgd. Vervolgens is hij naar Bazel teruggekeerd. Hier heeft hij toen zijn intrek genomen ten huize van Erasmus. Dit verblijf, dat minstens een half jaar heeft geduurd, deed tusschen beide mannen een verhouding van min of meer vriendschappelijken aard ontstaan. In zijn brieven heeft Erasmus à Lasco uitbundig geprezen. Hij was getroffen door zijn ongewone eruditie, door een oprechtheid en bescheidenheid van karakter als bij weinige anderen werd aangetroffen, door zijn vriendelijkheid en door zijn aangename manieren. Zijn oordeel luidde: ‘iuvenis quidem est, sed provectis moribus, sed senili iudicio’. À Lasco heeft Erasmus' kennis omtrent het Poolsche volk verrijkt[2)]. Zelf heeft hij aan dit contact met den grooten humanist veel te danken gehad. Dit blijkt uit zijn opvattingen, welke een tijdlang kennelijk onder invloed van Erasmus hebben gestaan. Hij heeft Erasmus dan ook uitdrukkelijk als zijn geestelijken vader erkend: ‘qui etiam mihi autor fuit, ut animum ad sacra adiicerem, imo vero ille prius me in vera religione instituere coepit’ (*Opera* II, p. 569). Vermeldenswaardig is ook, dat hij in 1525 vrijwel de geheele bibliotheek van Erasmus (uitgezonderd waren de Grieksche handschriften) heeft aangekocht, onder voorwaarde evenwel dat deze bij zijn leven het volle vruchtgebruik er van zou behouden. Na Erasmus' dood in 1536 heeft à Lasco de boeken in werkelijkheid overgenomen en naar Polen laten zenden[3)].

1) Erasmus droeg hem in Oct. 1524 zijn *Modus orandi Deum* op.
2) Dit blijkt uit de opdracht van Erasmus' *Lingua* aan Christopher à Schydlowyetz, welke gedateerd is 14 Aug. 1525.
3) Zie over deze bibliotheek en haar verdere lotgevallen: K. v. Miaskowski, *Korrespondenz des Erasmus mit Polen*, S. 39-47; Preserved Smith, *Erasmus*, p. 260, 261; F. Ritter, *Die Bibl. des Erasmus* in: *Upstalsboomblätter für ostfries. Gesch.* XIII, S. 108-114; D.J.H. ter Horst, *Een boek uit de bibl. van Erasmus teruggevonden*, in: *Het Boek* XXIV, blz. 64-70; *Gedenkschrift zum 400 Todestage des Erasmus von Rotterdam*, Basel, 1936, S. 233-247. - Het contract tusschen Erasmus en à Lasco van 20 Juni 1525 bij V. Miaskowski, S. 44, 45;

Behalve met Erasmus heeft à Lasco gedurende dit verblijf in het Westen nog met andere vooraanstaande humanisten en reformatoren kennis gemaakt. Te Bazel heeft hij Guillaume Farel ontmoet (vóór 15 Mei of tusschen 6 Juni en begin Juli 1524), voorts Pellicanus die hem in de Hebreeuwsche taal heeft onderwezen[1)], Beatus Rhenanus die zijn werk *In C. Plinium* van een voorrede aan Joh. Lasky voorzag (13 Febr. 1526), Glareanus, Amerbach, Holbein en Oecolampadius, voor wien hij bijzondere achting opvatte en wiens geschriften hij later gaarne in bezit wilde hebben. In Parijs heeft hij de werken van Faber Stapulensis, misschien ook hem persoonlijk, leeren kennen, en is hij met Margaretha van Valois in aanraking geweest. Van belang is eindelijk nog het feit dat hij zijn reis naar Frankrijk blijkbaar heeft genomen over Zürich en dat hij hier Zwingli gehoord heeft. Blijkens zijn eigen getuigenis heeft hij toen van dezen een sterken stimulans ontvangen om de Heilige Schrift te onderzoeken.

Toen à Lasco 5 Oct. 1525 uit Bazel vertrok, liet Erasmus, voor wien de omgang met den jongen Pool bijkans een verjongingskuur had beteekend[2)], hem slechts noode heengaan. In gezelschap van Erasmus' famulus, Karel Harst, trok hij naar Venetië, om vervolgens nog eenige maanden te Padua te gaan studeeren. 8 April 1526 bevond hij zich weer te Posen, vanwaar hij kort daarna den tocht naar Krakau voortzette. In de hierop volgende levensperiode viel er bij hem aanvankelijk nog niet een bepaalde reformatorische gezindheid te bespeuren. Gelijk Erasmus reeds als zijn verwachting had uitgesproken, scheen hij in zijn vaderland voor de hoogste posten bestemd te wezen. Belangrijke opdrachten zoowel van staatkundigen als van kerkelijken aard werden hem toevertrouwd. Daarbij heeft hij ook aan koning Zapolya van Hongarije onderscheidene diensten bewezen[3)]. Als belooning hiervoor werd hij door dezen in 1529 benoemd tot bisschop van Vesprim, zonder dat Rome evenwel deze benoeming erkende of hij zelf haar opvolgde. Zijn opvattingen in dezen tijd waren die van het humanisme. Tot Erasmus bleef hij zich in sterke mate aangetrokken gevoelen. In diens brieven schepte hij een buitengewoon behagen, omdat hij er altijd in vond ‘quiddam altioris philosophiae’ (Dalton, *Lasciana*, S. 106). Gaarne, zoo gaf hij in 1527 te kennen, zou hij opnieuw Erasmus willen bezoeken, om nogmaals van zijn omgang te genieten. Met zijn andere humanistische vrienden te Bazel bleef hij eveneens den band aanhouden. Daarnaast zien wij hem echter al vrij spoedig ook de geschriften van Luther en diens volgelingen in zijn interessensfeer betrekken. Het was met name Melanchthon, dien hij nader ging bestudeeren. Zoo zat hij in het voorjaar van 1533 verdiept in diens kort tevoren verschenen commentaar op den brief aan de Romeinen. Wat hem in Melanchthon aantrok, was diens bescheidenheid

Erasmus' testament van 22 Jan. 1527 in: *Opus epist.* ed. Allen VI, p. 503 ff. (zie J.B. Kan, *Erasmiana*, 1881, p. 8); zijn testament van 12 Febr. 1536 in: *Gedenkschrift*, S. 235, 236; het bericht van ontvangst der bibliotheek door à Lasco van 5 April 1537 bij V. Miaskowski, S. 47.

1) Volgens Erasmus zou Pellicanus à Lasco hebben ingefluisterd, dat Erasmus ten aanzien van het Avondmaal hetzelfde gevoelen had als Pellicanus (*Opus epist.* ed. Allen VI, p. 208, 209, 220).

2) Nog valt op te merken, dat à Lasco in Juni 1525 de gedachte om een nieuwe editie van Ambrosius tot stand te brengen, heeft geopperd. Toen deze editie in 1527 gereed was, heeft Erasmus haar opgedragen aan à Lasco's oom.

3) In Febr. 1530 heeft à Lasco als gezant van koning Zapolya, in verband met diens onderhandelingen met sultan Soliman door middel van Hieronymus Laski, een opdracht bij koning Sigismund van Polen vervuld (Dalton, *Miscellaneen*, S. 267-277).

en rechtschapenheid, waardoor hij niet anders beoogde dan de vruchten des Evangelies en hij alles op

Christus betrok (Dalton, *Lasciana*, S. 145). Het laat zich daarom verstaan, dat à Lasco met hem correspondentie heeft aangeknoopt. Daarna hebben beide mannen elkander op 1 Mei 1537 in Leipzig ten huize van den humanist Julius von Pflug ontmoet[1].

À Lasco had critiek op allerlei toestanden in de kerk, en wilde daarin verbetering aangebracht hebben. Aan deze gevoelens heeft hij niet geaarzeld met een zekere vrijmoedigheid uiting te geven. Toch is er geen twijfel aan, of hij wilde toen nog de Roomsche kerk trouw blijven. Nog in 1536 heeft een man als Stanislaus Hosius zich op de gunstigste wijze over hem uitgelaten. Het schijnt evenwel dat sommigen, ten deele door naijver hiertoe gebracht, de verdenking van ketterij tegen hem hebben opgevat. Vooral door zijn reis naar Duitschland in 1537 werd dit vermoeden versterkt. Dit is wel de aanleiding geweest, dat hij, waarschijnlijk in het begin van 1538, ten overstaan van den aartsbisschop van Gnesen en den bisschop van Krakau onder eede heeft moeten verklaren, dat hij alle kettersche gevoelens verwierp en alleen wenschte te gelooven wat door de heilige, katholieke en apostolische Roomsche kerk was aanvaard en goedgevonden[2]. Dat men vertrouwen in hem is blijven stellen, blijkt wel hieruit dat hij 18 Maart 1538 tot aartsdeken van Warschau werd benoemd[3] en dat hij in Juli 1539 nog in aanmerking is gekomen voor de benoeming tot bisschop van Posen.

Niet lang daarna heeft hij - om welke reden en met welke bedoeling dit gebeurd is, ontgaat ons - Polen verlaten, blijkbaar niet zonder medeweten en bewilliging des konings. Hij begaf zich naar Duitschland, waar hij Albert Hardenberg (vgl. D. III, blz. 505) heeft leeren kennen. Ter gelegenheid van diens promotie te Mainz in het laatst van 1539 heeft hij Hardenberg een boek van Reuchlin over de Hebreeuwsche grammatica vereerd[4]. Gezamenlijk zijn zij vervolgens naar Leuven getrokken, waar zij een tijdlang in een kring van reformatorischgezinden hebben verkeerd[5]. Hier is à Lasco - duidelijk blijk dat hij met zijn Roomsche verleden radicaal had gebroken - in het huwelijk getreden met een vrouw, die Barbara heette (vgl. Pascal, *Jean de*

1) à Lasco had 8 dagen te Breslau doorgebracht, was daarna op zijn reis via Dresden te Freyburg a.d. Unstrut gearresteerd en naar Leipzig gevoerd. Hier herkreeg hij na eenige dagen zijn vrijheid. Zijn plan om naar Bazel door te reizen, heeft hij niet uitgevoerd, waarschijnlijk omdat hem het bericht bereikte van den dood van den aartsbisschop van Gnesen. Zie over dit alles Th. Wotschke in: *Arch. für Reformationsgesch.* VIII, S. 234-236.

2) Deze eed, die te vinden is in *Opera* II, p. 547, 548, wordt door Kuyper en anderen gedateerd in 1526. Kawerau en anderen vereenzelvigen hem met een 'protestatio', welke à Lasco in 1542 voor het kapittel te Krakau heeft afgelegd. De hiergevolgde opvatting, welke den eed in 1538 stelt, is uitvoerig verdedigd door O. Naunin, *Zur Laski-Kontroverse in der Gegenwart*, S. 76-102. De bedoelde 'protestatio' komt nog nader ter sprake. Zie over deze kwestie, welke voor de beoordeeling van à Lasco uiterst belangrijk is, verder: G. Kawerau, *Der 'Reinigungseid' des Joh. Laski*, in: *Neue Kirchl. Zeitschr.* X, S. 430-441; Dalton, *Eine Doppellanze für Laski*, in: *Miscellaneen zur Gesch. der evangel. Kirche in Ruszland*, S. 412-461; P. Tschackert in *Theol. Lit.-blatt* XXVII, Sp. 234-237; W. Köhler in *Theol. Jahresb.* XXV, S. 559, 560 (ook in *Theol. Lit. zeitung*, 1902, Sp. 246, Anm. 2); G. Pascal, *Jean de Lasco*, p. 136-140.

3) Dat hem in 1537 de bisschopszetel van Cujavië is aangeboden, gelijk Statorius in zijn lijkrede heeft medegedeeld, is vermoedelijk niet juist.

4) Dit boek, afkomstig uit Erasmus' bibliotheek, berust tegenwoordig nog in de bibliotheek der Groote kerk te Emden.

5) In Leuven heeft à Lasco vriendschap gesloten met Dryander (Franc. de Enzinas). In 1543 heeft deze, op zijn reis van Wittenberg via Oost-Friesland en Groningen naar Leuven, hem te Emden een bezoek gebracht.

Lasco,p. 232). De vervolging noopte hen weldra elders een goed heenkomen te zoeken. Dit vond à Lasco in Oost-Friesland (einde 1540), terwijl Hardenberg voorloo-

pig naar zijn klooster te Aduard terugkeerde. Het klimaat, het voedsel, de taal des volks, alles in Emden was voor hem ongewoon. Hij heeft er zich evenwel in weten te schikken en zich voorloopig met ijver op de studie toegelegd. Zijn beslissing om den veelbelovenden loopbaan in het vaderland voor goed los te laten, is hier tot volle rijpheid gekomen, gelijk een jaar later bleek toen hij een reis maakte naar Polen om er zijn ernstig zieken broeder Hieronymus voor het laatst te bezoeken. Uit Leipzig schreef hij op 28 Sept. 1541 aan den bisschop van Cujavië over de geweldige verandering, die zich bij hem had voltrokken. Hij gevoelde zich uit de Babylonische gevangenschap geroepen tot de zalige vrijheid van Gods Evangelie. De genade Gods had hem gesterkt om zijn dierbaar vaderland, zijn liefste vrienden en al zijn bezittingen te verlaten, en om voortaan het risico te loopen van gebrek en vervolging. Tijdens dit bezoek aan Polen heeft hij nog getracht zijn recht op de inkomsten der prebenden, die hem hadden toebehoord, te vindiceeren. Het is in verband daarmede, dat hij op 3 Maart 1542 voor het kapittel te Krakau, in tegenwoordigheid van den aartsbisschop, de plechtige verklaring heeft afgelegd, die men wel met den zuiveringseed van 1538 heeft willen identificeeren. Dat hij bij deze gelegenheid van zijn eenheid met het geloof der katholieke kerk sprak, was geen blijk van onoprechtheid, maar een bewijs dat hij nog in sterke mate onder Erasmiaanschen invloed verkeerde[1]. In Mei 1542 bevond hij zich weer te Emden.

Gravin Anna, de weduwe van graaf Enno II, die in Sept. 1540 was overleden, droeg in het begin van 1543 aan à Lasco het superintendentschap over alle kerken in haar land op. In deze kwaliteit heeft hij zich voor de organisatie der kerk zeer verdienstelijk gemaakt. In aansluiting bij het bestaande instituut der 'Kirchgeschworenen' heeft hij het ouderlingenambt ingesteld. Op de handhaving der tucht drong hij krachtig aan. Aan hem is voorts te danken de invoering van den coetus, d.w.z. de samenkomst van alle predikanten, die onder leiding van den superintendent gedurende het zomerseizoen elken Maandag vergaderden om het toezicht op elkander te oefenen, te beslissen over de toelating tot het predikambt en de eventueele klachten van gemeenteleden te behandelen. Ten opzichte van de geschillen over het Avondmaal heeft hij een mitigeerenden invloed uitgeoefend door de opstelling van de *Moderatio doctrinae*, welk geschrift aanvankelijk alleen in de kerk van Emden werd ingevoerd, doch in 1546 de kracht van een belijdenisschrift voor geheel Oost-Friesland kreeg[2]. Niet zonder tegenstand is het hem gelukt deze reformatorische maatregelen tot stand te brengen. Ten gevolge van het stoken van graaf Johan, die zich met de politiek van gravin Anna niet kon vereenigen, drong het Brusselsche hof in Augustus 1544 op à Lasco's verwijdering aan. Het viel dezen echter niet moeilijk, zich tegen de ingebrachte beschuldigingen te verdedigen. Meer last bezorgde hem het verzet, dat zich in het land zelf openbaarde. Voor een deel zal dit hebben samengehangen met de conservatieve instelling der Friezen, welke vanzelf botste met de voortvarendheid van een sanguinisch temperament als à Lasco bezat. Voor een ander deel zullen wij evenwel moeten denken aan zakelijke bezwaren tegen de richting, waarin à Lasco de kerk wilde sturen. De tegenstand was van dien aard, dat hij zich in Maart 1546 genood-

1) Blijkens de Acta van het kapittel van 16 Maart 1543 heeft à Lasco toen, bij notarieele acte, van zijn kanunnikschap afstand gedaan.

2) Zie voor deze kwestie nader Dalton, *Lasciana*, S. 43-60; K. Hein, *Die Sakramentslehre*, S. 63-71; O. Naunin, *Zur Laski-Kontroverse*, S. 25, 26.

zaakt zag zijn superintendentschap neer te leggen, daar de overheid hem niet de vrije hand liet in de oefening der kerkelijke tucht. Slechts zijn predikantsambt te Emden bleef hij waarnemen. En eerst nadat aan zijn wensch was voldaan en bepaald dat alle predikanten, die weigerden zich aan de reeds vermelde *Moderatio* (of *Consensus*) *doctrinae* te houden, afgezet zouden worden, is hij opnieuw als superintendent opgetreden (Juni 1546).

Als superintendent was aan à Lasco mede de taak toevertrouwd, op de sectariërs in het land toezicht te houden. Daarbij heeft hij tegenover de Roomschen van het begin af beslist afwijzend gestaan. Terwijl velen, onder wie zelfs gravin Anna was, de neiging hadden een min of meer toegeeflijke houding aan te nemen, wilde hij niet anders dan radicaal te werk gaan. Hij verkoos eerder zijn ambt er aan te geven dan de Roomsche ceremoniën en beelden in de kerken te dulden. Tegenover de Dooperschen is hij eenigszins anders opgetreden. Hij maakte onderscheid tusschen de David-Joristen en de Mennonieten. Nadat hij met de eerstgenoemden besprekingen had aangeknoopt en ook met hun leider David Joris zelf gecorrespondeerd, was hij tot de overtuiging gekomen dat het onmogelijk zou zijn met deze menschen op den grondslag van Gods Woord tot overeenstemming te geraken. Aan hen werd daarom het verblijf in Oost-Friesland, waar velen hunner een toevlucht hadden gezocht, voor het vervolg ontzegd. Maar de Mennonieten werden veel toleranter behandeld. Want ten aanzien van hen achtte à Lasco de kans op het treffen van een vergelijk, in onderwerping aan de Heilige Schrift, van te voren niet uitgesloten. Het religiegesprek, dat hij met Menno Simons heeft gevoerd en waarbij in geding kwamen Christus' vleeschwording, de doop en de roeping tot het predikambt (28-31 Januari 1544), leverde in dit opzicht evenwel geen resultaat op. Misschien is de bestrijding in geschrifte, welke à Lasco daarna heeft laten volgen in zijn *Defensio verae semperque in Ecclesia receptae doctrinae de Christi Domini incarnatione*, *adversus Mennonem Simonis*, *Anabaptistarum doctorem* (*Opera* I, p. 1-60) - voor welke uitgave te Bonn de keurvorst van Keulen, op aansporing van Hardenberg, in 1545 heeft zorg gedragen -, voor Menno aanleiding geweest om Oost-Friesland te verlaten en naar het Rijnland te trekken. Dit neemt echter niet weg, dat de rustige Doopsgezinden allerminst gedwongen werden het land te verlaten. Om te mogen blijven, hadden zij zich slechts tot à Lasco te wenden met het verzoek hun een testimonium omtrent hun geloof te verschaffen. Het is aan à Lasco gelukt dezen maatregel te bewerkstelligen ondanks de omstandigheid dat de overheid uit politieke overwegingen er toe overhelde, alle sectariërs uit het land te zetten[1].

In deze periode zijns levens heeft à Lasco zich steeds meer van den Erasmiaanschen invloed bevrijd. Het is evenwel ondoenlijk hem dan reeds bij de volgelingen van één bepaalden reformator onder te brengen. Een Lutheraan was hij stellig niet; maar ook wie hem als een Zwingliaan zou willen typeeren, vergist zich. Voor den invloed van gedachten, welke van onderscheidene kanten op hem afkwamen, stond hij open. Dat hij nog niet klaar was, blijkt bij de bestudeering van zijn *Epitome doctrinae ecclesiarum Phrisiae Orientalis* (*Opera* I, p. 481-557) uit het jaar 1544[2] en van de

1) Van de wijze, waarop à Lasco in de practijk met dergelijke Dooperschen veelal handelde, krijgt men een indruk uit zijn schrijven over een zekeren Johan Dierks (*Opera* II, p. 597).

2) Deze uiteenzetting is door à Lasco nooit gepubliceerd. Hij zond haar in manuscript toe aan Christ. Entfelder (Maart of Mei 1544), aan hertog Albrecht van Pruisen (Juni 1544) en aan Hardenberg, Bucer en Bullinger (31 Aug. 1544), vgl. Hein, *Sakramentslehre des Joh. à*

Epistola ad amicum quemdam doctum scripta dum aegrotarem de verbis coenae Domini, *ut vocant*, *qui nostram de coena doctrinam ex Patrum et Conciliorum antoritate impugnare*, *amice tamen*, *conabatur* (*Opera* I, p. 557-572), welken brief hij ter begeleiding van die uiteenzetting aan Christ. Entfelder te Koningsbergen toezond[1]. Deze jaren in Emden waren voor à Lasco een tijd van geestelijken groei. Hij bestudeerde de geschriften van Oecolampadius en speciaal die van Calvijn. Het is niet zonder beteekenis, dat Calvijn in 1545 zijn Catechismus aan de Oostfriesche predikanten heeft opgedragen. Met Bucer zocht hij contact[2]. Vooral tot Bullinger, met wien hij 14 Maart 1544 voor het eerst in correspondentie is getreden, gevoelde hij zich aangetrokken. De eenvoud van diens leerwijze had zijn volle instemming; en diens bescheidenheid en zachtmoedigheid waren hem zeer aangenaam. Het vraagstuk, dat à Lasco reeds in dezen gelijk ook in lateren tijd telkens weer bezighield, was de verdeeldheid onder de Protestanten. Het was zijn vurige begeerte dat allen, die zich rondom het Evangelie schaarden, van harte met elkander zouden overeenstemmen in de leer. Het is die gedachte, welk den inhoud der reeds vermelde *Moderatio doctrinae* beheerscht.

Ook buiten Oost-Friesland begon à Lasco's activiteit de aandacht te trekken. Van keurvorst Herman van Wied, den aartsbisschop van Keulen, ontving hij een uitnoodiging om hem bij zijn plannen tot reformatie behulpzaam te wezen. Met toestemming van gravin Anna is hij toen in Maart 1545 naar Keulen gereisd. Na hier eenigen tijd te hebben doorgebracht, heeft hij den aartsbisschop, die zich in een schrijven aan den keizer over hem in loffelijken zin heeft uitgelaten, naar den rijksdag te Worms vergezeld. Maar veel van belang heeft hij, naar het schijnt, niet tot stand kunnen brengen. Onverrichterzake heeft hij Worms verlaten. Nadat hij nog een bezoek aan den landgraaf van de Palts had gebracht te Heidelberg, waar hij tot zijn spijt Bucer niet mocht ontmoeten, keerde hij den eersten Juli weer in Emden terug.

Omtrent zijn persoonlijke omstandigheden in deze stad is ons slechts weinig bekend. Woonde hij hier aanvankelijk in een particulier huis, als superintendent heeft hij daarna het Franciscanerklooster betrokken. In het najaar van 1546 kocht hij evenwel een klein landgoed bij Loppersum, in de nabijheid van Emden[3]. Niet onmogelijk heeft hij hiertoe mede naar aanleiding van zijn gezondheidstoestand besloten. Terwijl hij zelf met hart en ziel zich aan zijn ambtelijke taak bleef wijden, heeft zijn vrouw de zorg voor de boerderij waargenomen.

Het Interim (1548) heeft aan à Lasco's werkzaamheid in Oost-Friesland een ontijdig einde gemaakt. Nadat een gezant des keizers in Aug. 1548 onderwerping aan het

Lasco, S. 3, Anm. 1. Hein heeft 2 exemplaren gebruikt; het derde, dat hem onbekend is gebleven, moet zich bevinden in het Thomas-archief te Straatsburg.

1) Dat de bedoelde *Epistola* inderdaad aan Entfelder was gericht, is op afdoende gronden aangetoond door Hein, *Sakramentslehre des Joh. à Lasco*, S. 4, Anm. 1.

2) Van de correspondentie, welke à Lasco en Bucer tusschen Juli 1544 en Sept. 1545 gevoerd hebben en die Hein geheel verloren achtte (*a.a. O.*, S. 72), bevindt zich één brief, n.l. van Bucer aan à Lasco van 3 Sept. 1544, in onvolledig afschrift in het Gabbema-archief te Leeuwarden, en zijn voorts twee, n.l. van Bucer aan à Lasco van 6 en 16 April 1545, aanwezig in het Thomasarchief te Straatsburg.

3) De koopsom ten bedrage van 4500 thaler kon hij zelf niet bijeenbrengen, zoodat hij schulden moest maken (*Opera* II, p. 609). Waarschijnlijk houdt hiermee verband het feit dat hij in 1547 van hertog Albrecht van Pruisen 1000 thaler heeft geleend. Reeds een paar maanden later heeft hij dit bedrag echter weer teruggestort; vgl. Wotschke in: *Arch. f. Ref. gesch.* VIII, S. 236.

Interim had geëischt, heeft gravin Anna na ernstig en langdurig overleg en niet zonder herhaalde waarschuwing des keizers hiertoe besloten. Haar superintendent hield ech-

ter voet bij stuk en weigerde in strijd met zijn overtuiging te handelen. Voordat à Lasco nu noodgedwongen het land verliet, heeft hij nog twee belangrijke reizen ondernomen. De eerste van die reizen hield verband met de pogingen, die men in Engeland, onder leiding van Cranmer, aanwendde om tot verdere doorvoering der reformatie te geraken. Evenals andere reformatoren ontving ook à Lasco een uitnoodiging om voor dit doel zijn medewerking te verleenen. Aanvankelijk was hij verhinderd of had hij bezwaar om te gaan. Maar na herhaalden aandrang is hij in Aug. 1548 afgereisd. Door Holland en Brabant trok hij naar Calais, vanwaar hij in het begin van September Londen bereikte. Gedurende het winterhalfjaar is hij daarna in Lambeth Palace de gast van Cranmer geweest. Op de meest vriendschappelijke wijze hebben beide mannen met elkander verkeerd. En al ontbreken ons vrijwel alle nadere bijzonderheden omtrent à Lasco's werkzaamheid, het staat vast dat hij bij zijn vertrek in Maart 1549 een gunstigen indruk heeft achtergelaten[1)]. Het zou tot heil van Engeland strekken, zoo meende men, wanneer zulke mannen er konden verschijnen en voor goed blijven. Na een voorspoedige terugreis over zee, in gezelschap van den graaf van Mansfeld, heeft à Lasco reeds na een verblijf van minder dan een maand Oost-Friesland weer verlaten voor zijn tweede groote reis, ditmaal in Oostelijke richting. Gelijk hij later zelf heeft medegedeeld, hing het doel van deze reis ten deele samen met de uitnoodiging, welke hem uit Engeland had bereikt. Hij wilde die niet aanvaarden zonder er vooraf, behalve zijn eigen gemeente te Emden, ook den koning van Polen in gekend te hebben. Want voor zijn besef stond het nog altijd vast, dat zijn vaderland de eerste rechten op hem kon doen gelden. Het liefst zou hij naar Polen zijn teruggekeerd om daar den arbeid der reformatie aan te vatten. Door dit besef geleid, had hij meermalen den koning zijn diensten aangeboden. Nadat in den loop van den vorigen zomer de eerste brieven van Cranmer waren aangekomen, had hij dat aanbod vernieuwd in een uitvoerig schrijven[2)] aan koning Sigismund August, die kort te voren zijn vader in de regeering was opgevolgd en van wien het verluidde, dat hij de reformatie niet ongenegen was. Deze brief was, niet anders dan het in vorige gevallen met zijn missives was gegaan, weer onbeantwoord gebleven. Niettemin achtte à Lasco het wenschelijk, het contact met zijn vaderland te blijven zoeken. Zoo besloot hij zelf op een nader onderzoek uit te trekken. Daarnaast heeft hij stellig nog andere redenen gehad om dezen tocht naar het Oosten te ondernemen. Sommige Duitsche vorsten beraamden plannen om tegen het Interim in verzet te komen. Men hoopte ook hertog Albrecht van Pruisen in deze beweging te betrekken. Het belang hiervan voor de zaak der reformatie werd door à Lasco ingezien. Vandaar dat hij, misschien door den graaf van Mansfeld ingelicht, het nuttig heeft geacht, naar Koningsbergen te reizen om zelf met den hertog, die hem niet vreemd was[3)] en die in nauwe familierelatie stond tot koning Sigismund August, te kunnen onderhandelen. In het geheim verliet à Lasco Emden. Hij reisde over Bremen, Hamburg en Dantzig, waar hij zich een tijdlang heeft opgehouden,

1) 23 Februari 1549 ontving à Lasco vanwege den Privy Council een bedrag van 50 pond, waarschijnlijk voor de bewezen diensten, vgl. G. Pascal, *Jean de Lasco*, p. 201.
2) Dit ongedateerde schrijven (Dalton, *Lasciana*, S. 296-312) is voor de kennis en beoordeeling van à Lasco van het grootste gewicht.
3) Hertog Albrecht had reeds in 1544 à Lasco zeer dringend naar zijn land geroepen (*Opera* II, p. 575). Op zijn verzoek heeft à Lasco hem toen toegezonden de *Epitome doctrinae ecclesiarum Phrisiae Orientalis.*

naar Koningsbergen. Nog voordat de resultaten, die hij zich van dit bezoek had beloofd, waren verkregen, noopten hem de berichten uit Emden, haas-

tig de terugreis te aanvaarden[1]. Medio Augustus bevond hij zich weer bij zijn gemeente, die in verband met de onderwerping der overheid aan het Interim in groote moeilijkheden was geraakt. Het kerkgebouw werd voor haar gesloten gehouden. Nog een paar maanden heeft à Lasco hier met de hem eigen getrouwheid zijn arbeid volbracht, terwijl alle diensten in plaats van in het kerkgebouw op het kerkhof werden gehouden. Niet gravin Anna, doch de gemeente was het, die hem had beroepen; alleen van haar wenschte hij daarom, indien zulks noodig mocht blijken, zijn ontslag te ontvangen. Toen men uit Brussel evenwel voortging druk uit te oefenen en de gravin bij hem bleef aandringen toch niet langer te blijven, besloot hij ten langen leste, in het belang van de rust des lands, aan dit verzoek te voldoen. Een ontslag in den eigenlijken zin was het niet. Slechts tijdelijk trok hij zich terug, totdat gunstigere dagen zouden aangebroken zijn. Op plechtige wijze nam de gemeente, welke hem noode liet heengaan, van hem afscheid, terwijl gravin Anna hem hiervan alsmede van zijn goede diensten in een getuigschrift oorkonde deed[2].

In October 1549 vertrok à Lasco naar Bremen, waar Hardenberg predikant was en waar hij nadere berichten uit Polen en uit Koningsbergen wilde afwachten. Gedurende de maand April van het volgende jaar heeft hij te Hamburg vertoefd en daar in vriendschappelijke betrekking gestaan tot de Luthersche predikanten Aepinus en Westphal[3]. Intusschen verloor hij het contact met Oost-Friesland niet uit het oog. Over de houding van Nicolaus Buscoducensis, die pogingen aanwendde om zijn plaats als superintendent in te nemen, heeft hij hevig getoornd. Nadat nu was komen vast te staan, dat men in Polen van zijn diensten voorloopig geen gebruik wenschte te maken, besloot hij aan den vernieuwden aandrang om naar Engeland over te komen niet langer weerstand te bieden. Na een stormachtige zeereis bereikte hij 13 Mei 1550 Londen, waar men hem met vreugde begroette. Reeds een week later wist Maarten Micron aan Bullinger te berichten, dat er een Duitsche kerk zou geinstitueerd worden en dat à Lasco als superintendent was aangewezen. Dit is ook in werkelijkheid de voornaamste taak geworden, waaraan hij zich gedurende zijn driejarig verblijf in Londen heeft gewijd. Met groote voortvarendheid en beslistheid is hij daarbij te werk gegaan, terwijl koning Eduard VI en aartsbisschop Cranmer hem hun volle medewerking verleenden.

Nadat à Lasco zelf met zijn vrouw en vier kinderen reeds op 27 Juni 1550 was genaturaliseerd, kwam het charter, waarin heel de zaak der vluchtelingengemeente was geregeld, op 24 Juli af (*Opera* II, p. 279-283). Vooral twee overwegingen hebben bij de stichting dezer kerk voorgezeten. De eerste was, dat de vreemdelingen door het instellen van den dienst des Woords in hun eigen kring het best tegen het binnensluipen van allerlei ketterijen konden worden beschermd. De tweede was, dat een zoodanige kerk, geheel ingericht overeenkomstig de ordinantiën der apostelen, aan de Engelsche kerk tot model zou kunnen strekken. De gemeente verkreeg een

1) Over de correspondentie, welke daarna tusschen à Lasco en den hertog is ontstaan, zijn eenige bijzonderheden medegedeeld door Th. Wotschke in: *Arch. f. Ref. gesch.* VIII, S. 236-238, 242, 243.

2) De bewering van Pijper, *Utenhove*, blz. 49, dat Utenhove à Lasco in het begin van Juli 1549 te Straatsburg zou ontmoet hebben, kan onmogelijk juist zijn, omdat à Lasco toen in Dantzig was.

3) In Bremen en Hamburg heeft à Lasco een tweetal tractaten opgesteld, die verloren zijn; daarin handelde hij over het Avondmaal in denzelfden geest als in de *Moderatio doctrinae*, vgl. Hein, *Sakramentslehre*, S. 101, 102; en Naunin, *Zur Laski-Kontroverse*, S. 43, 44.

ruime mate van zelfstandigheid en had het recht haar eigen aangelegenheden te regelen. Wel wees de ko-

ning voor de eerste maal den superintendent[1)] en een viertal predikanten, van wie twee de Nederduitsche en twee de Fransche gemeente zouden dienen, aan, doch in het vervolg zou het recht der beroeping bij de gemeente zelve staan, alleen onder voorbehoud der koninklijke approbatie. Die zelfstandigheid kwam niet het minst hierin uit, dat men aan de inrichting en de liturgie der Anglicaansche kerk in geenerlei opzicht zou gebonden zijn. Met deze uitzonderingspositie der vluchtelingenkerk kon een deel der Engelsche geestelijkheid zich moeilijk vereenigen. Zij kwamen onder leiding van den Londenschen bisschop, Ridley, daartegen in verzet. Ridley verlangde dat à Lasco en zijn medepredikanten de Anglicaansche liturgie zouden gebruiken. En toen hij in dit opzicht niet slaagde, maakte hij er bezwaar tegen, dat in de vluchtelingengemeente de sacramenten werden bediend; hij wilde dat men zich tot de prediking des Woords zou beperken. Maar à Lasco heeft zich niet laten intimideeren. Hij heeft de rechten zijner gemeente op energieke wijze gehandhaafd, zoodat de bisschop zijn verzet moest staken. Nadat hiermee het bestaan der kerk naar buiten was verzekerd, heeft à Lasco zich toegelegd op het ontwerpen van haar inwendige organisatie. Al is deze niet zonder de adviezen zijner medepredikanten tot stand gekomen, in hoofdzaak mag zij toch als zijn werk worden beschouwd. Uit zijn eigen uitdrukkelijke verklaring blijkt, dat hij daarbij tot voorbeeld heeft genomen de vluchtelingenkerken te Genève en te Straatsburg. Het behoeft dan ook niet te verbazen, dat de inrichting zijner kerk in groote trekken overeenstemde met de denkbeelden van Calvijn. Van een slaafsche navolging was evenwel geen sprake. Meer dan Calvijn heeft hij de medewerking der gemeente in de kerkregeering tot haar recht doen komen, en duidelijker dan hij de gelijkheid van predikanten en ouderlingen in het regeerambt laten uitkomen. Kennelijk is hem bij het ontwerpen der bepalingen ook de in Oost-Friesland opgedane practische ervaring te stade gekomen, zooals bijv. te constateeren valt ten opzichte van de werkzaamheden van den coetus, die hier voor het overige een andere samenstelling had dan in Emden. Het superintendentschap, dat in zijn systeem feitelijk niet paste, heeft hij vermoedelijk op verlangen des konings behouden. Zijn bevoegdheid als zoodanig was echter beperkter dan die in Oost-Friesland was geweest. En in den kerkeraad beschikte hij over geen bijzondere rechten boven de andere predikanten. Het eenige, waarin hij van hen verschilde, was de zwaardere taak, die op zijn schouders rustte. Een instelling, waaraan à Lasco blijkbaar buitengewone waarde toekende, was de profetie. Voor wat de Nederduitsche gemeente betreft, bestond zij in het recht dat aan ieder lid toekwam om tegen de uitlegging, welke de predikant in zijn preek van de Schrift had gegeven, in een wekelijksche bijeenkomst eventueele bedenkingen in te brengen, terwijl in de Fransche gemeente aan alle leden de gelegenheid werd geboden om over de doorloopende verklaring van een bepaald Bijbelboek van gedachten te wisselen. De inrichting der vluchtelingenkerk getuigt van à Lasco's organisatorisch talent en van de consequentie, waarmede hij de door hem aanvaarde kerkrechtelijke ideeën in practijk wist te brengen[2)]. Zij heeft in Engeland in sterke mate de aandacht getrokken; en John Knox

1) Als superintendent genoot à Lasco een tractement van 100 ponden 's jaars.

2) Van à Lasco's gaven in dit opzicht heeft de koning geprofiteerd door hem te benoemen in een commissie van 32 personen, die de kerkelijke wetten moest herzien en welker arbeid eerst tijdens de regeering van koningin Elisabeth is gepubliceerd onder den titel van

heeft bij de opstelling der kerkordening voor de Schotsche kerk aan haar een voorbeeld gehad.

Ten opzichte van de geschillen in de Anglicaansche kerk zelve aarzelde à Lasco evenmin voor zijn overtuiging met kloeke beslistheid uit te komen. Kort na zijn komst in Londen werd tot bisschop van Gloucester benoemd John Hooper. Deze weigerde de gebruikelijke gewaden te dragen, omdat zij te zeer aan den Roomschen priesterdienst herinnerden. Over deze kwestie is toen een strijd ontstaan, waarin Hooper vrijwel alle bisschoppen tegenover zich vond. Cranmer beschouwde het als een indifferente zaak. Alleen à Lasco heeft zich welbewust aan de zijde van Hooper geplaatst. En tegen Bucer, die evenals Petrus Martyr in dezen het gevoelen van Cranmer deelde, is hij in een belangrijk schrijven, handelende over deze kwestie, opgekomen[1]. Calvijn is hem trouwens ten volle bijgevallen.

Voor de toenmalige situatie was van hoog gewicht hetgeen à Lasco te Londen over de Avondmaalsopvatting in het licht heeft gegeven. Aanleiding tot dat schrijven vond hij in de totstandkoming van den *Consensus Tigurinus* tusschen Calvijn en Bullinger. Een copie hiervan had Bullinger aan hem evenals aan Bucer toegezonden, opdat zij hun eventueele opmerkingen konden kenbaar maken. Dit heeft à Lasco, hoewel het stuk hem tengevolge van zijn omzwervingen pas een jaar na afzending in handen kwam, nog omstreeks Juni 1550 gedaan (Dalton, *Lasciana*, S. 321-329). Over de publicatie van dezen *Consensus* heeft hij zich daarna ten zeerste verheugd. De inhoud had zijn instemming, al was het ook dat hij zelf gewoonlijk het daarin vervatte gevoelen met eenigszins andere woorden tot uitdrukking bracht. Het is om van die overeenstemming te doen blijken, dat hij het een en ander heeft geschreven en gepubliceerd. Begonnen werd met de uitgave van een geschrift van Bullinger, hetwelk hij drie jaren te voren ontvangen en nu, na de aankomst van het laatste gedeelte zijner bibliotheek, aan Cranmer getoond had en dat diens bijzondere belangstelling had gaande gemaakt, onder den titel: *Absoluta de Christi Domini et catholicae eius ecclesiae sacramentis tractatio*[2]. Hieraan voegde hij tegelijkertijd toe een *Epistola* (*Opera* I, p. 465-479), welke hij reeds in April 1545 had opgesteld en waarin onder meer de reeds vermelde *Moderatio* of *Consensus doctrinae* was opgenomen. Omstreeks dienzelfden tijd moet hij het *Breve et clarum doctrinae de coena Domini compendium* hebben geschreven, dat men aanvankelijk voor een werkje van Calvijn heeft aangezien (*Opera* ed. Baum-Cunitz-Reuss IX, col. 677-688), maar waarvan Hein op afdoende gronden à Lasco als auteur heeft aangewezen. Verreweg het belangrijkst was echter de door hem in 1552 uitgegeven *Brevis et dilucida de sacramentis ecclesiae Christi tractatio*, *in qua et fons ipse et ratio totius sacramentariae nostri temporis controversiae paucis exponitur naturaque ac vis*

Reformatio legum. Het is echter zeer de vraag, of à Lasco in dit werk een aandeel van eenig belang heeft gehad. Cranmer schijnt wel de voornaamste auteur te zijn geweest.

1) Dit schrijven van 26 Oct. 1550 is te vinden bij Dalton, *Lasciana*, S. 329-333 (het origineel berust - wat Dalton onbekend was - in de Bodl. Library te Oxford, *M.S. Rawlinson D346*). Zie voorts een advies van à Lasco te dezer zake *aldaar*, S. 60-62; en Daltons toelichting *aldaar*, S. 27-30; alsmede de aanwijzing van Kuyper in *Opera* II, p. 655 n. 4.

2) Bullinger had dit werk in 1545 geschreven en publiceerde het daarna in gewijzigden vorm in 1551; in den oorspronkelijken vorm verscheen het voor het eerst door à Lasco's uitgave, vgl. *H. Bullingers Diarium* herausgeg. von E. Egli, S. 33.

sacramentorum compendio et perspicue explicatur[3] (*Opera* I, p. 97-232), onder bijvoeging van den tekst van den *Consensus Tigurinus.* In de voorrede

3) Een exemplaar van dit werk bevindt zich thans in de Univ. bibl. te Groningen. - Dit werk schijnt bedoeld te zijn met het boekje ‘de discrimine Veteris et Novi Testamenti’, waarvan sprake is in *Calvini Opera* XIV, col. 715, 716.

hiervan gaf hij uiting aan zijn afkeer van de twisten, welke over het Avondmaal gevoerd waren, en sprak als zijn oordeel uit dat om deze kwestie Christus' kerk niet gescheurd mocht worden. Hij hoopte dat men in dit opzicht, met terzijdestelling van alle twisten, nog eens tot overeenstemming zou geraken, zooals Bucer en anderen in dit streven reeds eerder waren voorgegaan en de kerken in Zwitserland nu elkander gevonden hadden[1]. Door zijn geschriften heeft à Lasco er toe bijgedragen, dat men in Engeland ditzelfde spoor heeft gevolgd.

Voorts heeft à Lasco te Londen in 1551 uitgegeven het *Compendium doctrinae de vera unicaque Dei et Christi ecclesia eiusque fide et confessione pura: in qua peregrinorum ecclesia Londini instituta est*, *autoritate atque assensu Sacrae Maiestatis Regiae* (gewoonlijk aangeduid als de *Confessio ecclesiae Londinensis*), waarvan in 1565 te Emden een Ned. vertaling is verschenen onder den titel: *Een kort begrijp der leeringhe van de warachtige ende eenighe Ghemeynte Gods ende Christi ende van haer gheloove ende oprechtighe belijdinghe* (*Opera* II, p. 285-339). In datzelfde jaar heeft Johannes Utenhove, de verdienstelijke ouderling der Nederduitsche gemeente, de vertaling geleverd van een door à Lasco tezamen met andere predikanten in Oost-Friesland vervaardigde en onuitgegegeven Catechismus, getiteld: *De Catechismus*, *oft Kinder leere*, *diemen te Londen*, *inde Duytsche ghemeynte*, *is ghebruyckende* (*Opera* II, p. 341-475). Dezelfde Utenhove moet ook een Fransche vertaling hebben gegeven van een geschrift, dat à Lasco wellicht reeds omstreeks 1546 heeft opgesteld[2], en dat in 1557 in Nederlandsche overzetting is verschenen als *Het ghevoelen Joannis a Lasco of het den Christenen*, *nadien zij het word Godes ende de godlooszheit des Pauwstdoms bekent hebben*, *eenighszins verorloft is*, *dat zij zick in den Pauwstlicken godsdiensten*, *ende in zonderheit inder Misse*, *vinden laten* (*Opera* I, p. 63-95).

Een eigenaardige werkzaamheid, welke à Lasco naast zijn kerkelijke taak uitoefende, vormden de politieke diensten, welke hij als tusschenpersoon bij het Engelsche hof aan verschillende Duitsche vorsten heeft bewezen. Als zoodanig was hij vanwege hertog Albrecht van Pruisen officiëel bij den koning van Engeland geaccrediteerd[3]. De rede, die Johannes Fuesz, secretaris van keurvorst Maurits van Saksen, op 13 October 1551 uit naam van de Duitsche vorsten op Hampton Court voor Eduard VI heeft uitgesproken, was door à Lasco op schrift gesteld (Dalton, *Lasciana*, S. 63-69). Resultaat van eenig belang hebben deze onderhandelingen niet opgeleverd. Blijkbaar heeft à Lasco hieraan zijn medewerking alleen verleend, omdat hij meende op deze wijze het heil der kerk te kunnen bevorderen. Hij legde er allen nadruk op, dat bij het ontwerpen en uitvoeren dezer plannen, zonder eenig bijoogmerk,

1) Het hier bedoelde geschrift van à Lasco vormt een reeks van 5 Bijbellezingen, welke hij voor de gemeente had gehouden.

2) Zie over de onzekere dateering van dit oorspronkelijke geschrift, dat aangeduid wordt met de benaming *De fugiendis papatus illicitis sacris*, behalve de opmerkingen van Kuyper in zijn inleiding op à Lasco's werken: Pijper, *Utenhove*, blz. 87, 88, Dalton, *Lasciana*, S. 332, Hein, *Die Sakramentslehre des Joh. à Lasco*, S. 71, Anm. 1; K. Bauer, *Val. Poullain*, S. 136.

3) Zie den credentiebrief van 3 Juni 1550 bij Pascal, *Jean de Lasco*, p. 233, n. 2. Een merkwaardige vergissing begaat Dalton, wanneer hij à Lasco dezen brief tijdens zijn verblijf te Koningsbergen op dien datum laat ontvangen (S. 367), een vergissing welke in de Ned. vertaling slaafs is overgenomen (blz. 411). - Voor zijn diplomatieke diensten ontving à Lasco van den koning in Nov. 1551 een gratificatie van 100 kronen, vgl. Pascal, *Jean de Lasco*, p. 233.

de eere Gods moest worden gezocht. Hetzelfde streven om het heil van Christus' kerk te dienen, deed hem eveneens zijn warme instemming betuigen met Cranmers pogingen om een

samenkomst der voornaamste leiders van het Protestantisme bijeen te roepen.

Na zijn komst te Londen heeft à Lasco aanvankelijk bij Cranmer in het Lambeth Palace zijn intrek genomen. Toen vervolgens de noodige afspraken waren getroffen, liet hij ook zijn gezin, dat sedert October 1549 op het landgoed bij Emden was blijven wonen, overkomen. Nu werd in Bow Lane, in het centrum der stad, op een kwartier afstands van het kerkgebouw, een eigen huis betrokken. Hier is zijn vrouw in Aug. 1552 overleden[1]. Reeds op 29 Januari 1553 trad à Lasco opnieuw in het huwelijk, en wel met een vrouw, Katharina geheeten.

Ongetwijfeld zou à Lasco's invloed in Engeland zich nog aanzienlijk hebben versterkt, wanneer niet de omstandigheden hem tot een ontijdig vertrek hadden genoopt. De dood van koning Eduard en de troonsbestijging van koningin Maria maakten aan het bestaan der vluchtelingenkerk voorloopig een einde. Met een gedeelte zijner gemeente voer à Lasco daarom op 17 Sept. 1553 op twee Deensche schepen de Theems af naar zee. De bedoeling was om zoo mogelijk in Denemarken een toevluchtsoord te zoeken. Toen à Lasco, tezamen met Micron en Utenhove, deze aangelegenheid evenwel bij koning Christiaan III bepleitte, ontvingen zij een afwijzend antwoord. Zelfs het verzoek om dan tenminste gedurende het winterseizoen een tijdelijke verblijfplaats te mogen ontvangen, werd niet ingewilligd. Toen is de jammerlijke zwerftocht der ballingen door Denemarken en Noord-Duitschland gevolgd, waarvan Utenhove naderhand, mede in overleg met à Lasco, een getrouw verhaal heeft geleverd (herdruk in *Bibl. Ref. Neerlandica* IX, blz. 29-186). Zelf arriveerde à Lasco in gezelschap van Utenhove 4 December te Emden, waarheen zijn vrouw en jongere kinderen rechtstreeks waren overgevaren.

Terstond kon à Lasco hier zijn oude taak als superintendent hervatten. Met de hem eigen beslistheid heeft hij haar weer vervuld. In verband met de talrijke vluchtelingen, die wegens de vervolging in naburige landen naar Emden toevloeiden, en onder wie zich vele armen en berooiden bevonden, zorgde hij voor de instelling eener diaconie voor vreemdelingen. Ten behoeve van de Walen en de Engelschen werd de gelegenheid geopend, eigen kerkdiensten te houden. Aan oneenigheden, welke in de kerk waren ontstaan, maakte hij spoedig een eind. En toen Gellius Faber, de predikant van Emden, in den Catechismus, die te Bremen zou worden gedrukt, eigenmachtig eenige wijzigingen aanbracht, greep à Lasco in, en maakte met volle instemming van den coetus deze veranderingen weer ongedaan. Zoo verscheen in October 1554 de Emdensche Catechismus, waarvan à Lasco als de voornaamste auteur moet worden beschouwd, onder den titel: *Catechismus effte Kinderlehre*, *tho nütte der Jöget in Ostfriesslandt dorch de Deners des hilligen Godtlicken Wordes tho Embden* (*Opera* II, p. 495-543). Niet aan allen was zijn optreden echter aangenaam. Vooral bij invloedrijke kringen aan het hof stuitte hij op voortdurende tegenwerking. Men poogde hem te verdringen en Melanchthon in zijn plaats als superintendent te krijgen. Hoewel deze poging mislukte, rustten zijn tegenstanders niet voordat à Lasco zich genoodzaakt zag zijn post te verlaten. Niet zonder bitterheid des gemoeds ging hij hiertoe over. Een belangrijke geldsom, welke gravin Anna, ter vergoeding, hem op zijdelingsche wijze trachtte te doen toekomen, wees hij met fierheid af. Hij verliet in April 1555 Emden voor goed en reisde voorloopig naar Frankfort aan den Main.

1) Haar overlijden was voor à Lasco aanleiding om zijn Latijnsche voorlezingen over het Nieuwe Testament (Delenus hield ze over het Oude Testament) tijdelijk op te schorten, en wel tot Paschen 1553.

Te Frankfort had een gedeelte der Londensche uitgewekenen, evenals trouwens tal van andere vluchtelingen, een veilig toevluchtsoord gevonden. Onder hen heeft à Lasco die op 18 Juni 1555 den 'Beisassen'-eed voor den magistraat der stad aflegde, zich bewogen. Dat hij hier een bepaalde kerkelijke positie en dan nog wel, gelijk sommigen willen, die van superintendent zou ontvangen hebben, moet betwijfeld worden. Er pleit veel meer voor de veronderstelling, dat zijn vroegere positie van superintendent, in Londen zoowel als in Emden, genoegzaam was om hem in de kringen dezer menschen een blijvende autoriteit te verschaffen. Zelf beschouwde hij zich nog steeds als aan de gemeente van Emden verbonden. Dat men hem ook in Frankfort gezag toekende, bleek wel toen hij naast Calvijn en eenige andere personen benoemd werd in een scheidsrechterlijke commissie, die uitspraak zou moeten doen in de zaak van Valérand Poullain, één der predikanten van de Fransche gemeente. Hij was Poullain in het algemeen welgezind; en het is vermoedelijk vooral aan hem te danken geweest, dat het oordeel der commissie minder streng uitviel dan Calvijn wel schijnt gewild te hebben. Volgens Poullain zelf kende à Lasco beter dan iemand anders de geheele kwestie met alles wat er aan vastzat[1].

Een der eerste zaken, welke te Frankfort à Lasco's aandacht opeischten, betrof de uitgave van de kerkorde en de liturgie die hij aan de Londensche vluchtelingengemeente gegeven had. Reeds te Londen had hij, bijgestaan door Micron, met de bewerking een aanvang gemaakt en de aanstaande verschijning bij voorbaat aan zijn vrienden aangekondigd. Maar de verdrijving uit Engeland en daarna andere omstandigheden hadden de voltooiïng van zijn arbeid tegengehouden. Het grootste gedeelte van het boek bezat hij reeds in druk. Voor het begin en het slotgedeelte had hij nog een drukker noodig, dien hij in Frankfort hoopte te vinden. De uitgever Peter Braubach had er echter geen ooren naar, omdat hij, gelijk hij beweerde, dezelfde lettertypes niet kon verschaffen, doch vooral omdat hij zich met den inhoud van het boek niet kon vereenigen. Hij haastte zich van zijn bevindingen aan Westphal verslag te doen. Nog een andere uitgever bleek evenmin bereid à Lasco te helpen. Toch is hij gereed gekomen, want in Sept. 1555 verscheen - hetzij te Frankfort, hetzij te Bazel - van de pers zijn *Forma ac ratio tota ecclesiastici Ministerii in peregrinorum*, *potissimum vero Germanorum Ecclesia*, *instituta Londini in Anglia*, *per pientissimum principem Angliae etc. regem Eduardum*, *eius nominis sextum*, *anno post Christum natum 1550. addito ad calcem libelli privilegio suae Maiestatis* (*Opera* II, p. 1-283)[2]. Dit boek voorzag hij van een opdracht aan koning Sigismund August van Polen, naar welk land hij nog altijd hoopte spoedig te mogen terugkeeren. Het was zijn bedoeling den koning zoo mogelijk voor de zaak der reformatie te winnen. In het belang daarvan achtte hij het noodig tegen de aanvallen, welke in dien tijd door de extreme Lutherschen op de Gereformeerden waren ondernomen, verweer te bieden en de overeenstemming zijner leer met de *Confessio Augustana* nadrukkelijk uit te spreken.

1) Een advies van à Lasco over deze aangelegenheid, gedateerd 19 Maart 1556, heeft Dalton aan het reeds bekende materiaal nog toegevoegd in zijn *Miscellaneen*, S. 289-293.

2) Van de daarin voorkomende *Brevis fidei exploratio* (*Opera* II, p. 127-135) is een afzonderlijke bewerking verschenen onder den titel: *Een korte ondersoeckinge des gheloofs over de ghene die haer tot de Duydtsche Ghemeinte*, *die te Londen was*, *begheven wouden* (*Opera* II, p. 477-492); maar deze uitgave, die voor het eerst in 1553 verscheen, was niet van à Lasco, doch van Micron afkomstig, vgl. Gerretsen, *Micronius*, blz. 23-33. - Een exemplaar van de *Forma ac ratio* bevindt zich thans in de Univ. bibl. te Utrecht en te Groningen.

Want het was met een beroep op die aanvallen, dat bisschop Hosius in Polen bezig was tegen à Lasco te ageeren.

De zoo even vermelde aanvallen der Lutherschen, die daarin sedert 1552 werden voorgegaan door Westphal, hielden verband met den zoogenaamden tweeden sacramentsstrijd. Mede naar aanleiding van à Lasco's te Londen uitgekomen *Brevis et dilucida de sacramentis ecclesiae Christi tractatio*, waarop een zekere Alexander Bruchsalius, een goudsmid te Antwerpen, de aandacht van Westphal vestigde, was deze strijd ontbrand. Westphal spitste de tegenstelling met de Gereformeerden, welke door hem als Zwinglianen en sacramentariërs werden betiteld, tot het uiterste toe. De gevolgen van dit drijven hadden à Lasco en zijn medeballingen op hun zwerftocht door Denemarken en Noord-Duitschland aan den lijve ondervonden. Het was ook in verband met diezelfde bestrijding geweest, dat hij te Emden in zijn *Confessio de nostra cum Christo Domino communione et corporis sui item in coena sua exhibitione* (*Opera* I, p. 235-241) had uiteengezet, dat zijn Avondmaalsopvatting nog steeds geen andere was dan die men reeds in de *Moderatio doctrinae* van 1546 kon vinden. En nu in Frankfort werd zijn komst de aanleiding, dat de Luthersche predikanten aan de vluchtelingengemeenten, welke tot dusver ongestoord waren gebleven, moeilijkheden in den weg gingen leggen. Het voornaamste aanvalsmiddel was daarbij de bewering, dat die menschen, welke immers de gevoelens van een Calvijn en een à Lasco deelden, onmogelijk tot de aanhangers der *Augustana* konden geacht worden te behooren. Ter weerlegging hiervan heeft à Lasco toen opgesteld de *Purgatio ministrorum in ecclesiis peregrin. Francofurti*, *adversus eorum calumnias*, *qui ipsorum doctrinam*, *de Christi Domini in coena sua praesentia*, *dissensionis accusant ab Augustana confessione* (*Opera*, I, p. 243-269)[1], welk geschrift door de zorg van de predikanten der vluchtelingenkerken, ten blijke van hun instemming met hun namen onderteekend, in December 1556 te Bazel werd gepubliceerd. Vrucht van dit pleiten is geweest, dat de Raad der stad voorloopig het asylrecht der vluchtelingenkerken gehandhaafd heeft.

In tegenstelling met de Luthersche drijvers was à Lasco er op uit, de eenheid tusschen beide groepen van Protestanten zooveel mogelijk te bevorderen. Als een uitnemend middel om dit doel te bewerkstelligen, beschouwde hij het beleggen van een colloquium van eenige theologen. In het belang van deze zaak zocht hij contact met keurvorst Otto Hendrik van de Palts en met hertog Christoffel van Wurtemberg, met welke vorsten hij te Spiers een ontmoeting had. Hertog Christoffel noodigde hem vervolgens uit om met hem naar Stuttgart te reizen. Hier heeft hij toen op 22 Mei 1556 met Brenz een publiek godsdienstgesprek gehouden, dat evenwel niet tot het begeerde resultaat heeft geleid. Brenz brak de onderhandelingen af, en de hertog gaf te kennen dat door het onderhoud à Lasco's afwijking van de Augsburgsche belijdenis voldoende was komen vast te staan. Door dezen uitslag werden Calvijn, Petrus Martyr en anderen die onderscheidene bezwaren hadden tegen het houden van dat godsdienstgesprek, in het gelijk gesteld. Teleurgesteld, doch niet ontmoedigd keerde à Lasco naar Frankfort terug[2]. Aan de gedachte van een colloquium bleef hij vasthouden; want in een brief aan Melanchthon van 18 September stelde hij dit als het meest passende middel voor om aan de verdeeldheid een einde te maken (*Calvini*

1) Dit geschrift geeft feitelijk een nadere verantwoording van het schrijven, dat op 12 Mei 1556 te dezer zake in den Raad van Frankfort is gelezen (*Opera* II, p. 719, 720).

2) Zie over het godsdienstgesprek te Stuttgart de stukken gepubliceerd door Dalton in *Lasciana*, S. 70-78. Voorts *Calvini Opera* XVI, col. 370, waar met den door een N. aangeduiden persoon à Lasco zou bedoeld zijn, vgl. K. Bauer, *Beziehungen Calvins zu Frankfurt*, S. 42, Anm. 2.

Opera XVI, col. 284, 285). En Calvijn, die toen in Frankfort vertoefde, was dit met hem eens.

Inmiddels brak het vurig verbeide moment, dat à Lasco naar Polen kon terugkeeren eindelijk aan. De aanbieding van zijn werk over de Londensche vluchtelingenkerk had hij vergezeld doen gaan van een drietal missives, respectievelijk bestemd voor den koning, den senaat en de reformatorischgezinde edellieden in Polen. Daarin voerde hij het pleit voor het goed recht van de zaak der reformatie, in gebondenheid aan Gods Woord. De brieven, gedagteekend op den laatsten December 1555[1)], welke daarna in Maart 1556 te Bazel in het licht gegeven zijn als *Epistolae tres lectu dignissimae de recta et legitima ecclesiarum bene instituendarum ratione ac modo* (*Opera* I, p. 347-388), werden door een zekeren Petrus Antonius naar Krakau gebracht. De antwoorden, welke deze bij zijn terugkeer in het begin van Juni 1556 aan à Lasco kon overhandigen, luidden gunstig. Men zag met verlangen naar zijn komst uit. Gedurende den zomer werd hij evenwel door verschillende omstandigheden nog te Frankfort opgehouden. Maar op 21 October vertrok hij tezamen met zijn vriend Utenhove, om via Kassel, waar zij door landgraaf Philips van Hessen gastvrij werden ontvangen, en Wittenberg, waar zij twee dagen bij Melanchthon doorbrachten, en Breslau naar Polen te reizen[2)].

Door vrienden en verwanten werd aan à Lasco een hartelijke ontvangst bereid op het slot Rabstein te Balisch, waar hij bij zijn neef Johannes Bonar, gouverneur van Krakau, zijn intrek nam. Reeds op 1 Januari 1557 verscheen bij hem een aantal predikanten, die hun blijdschap betuigden over zijn komst en hem terstond met het grootste vertrouwen tegemoettraden; zelf sprak hij zijn dankbaarheid uit over het zoo buitengewone blijk van Gods goedheid, welke hem behouden naar het vaderland had teruggebracht en bovendien het voorrecht geschonken hier de kerk van Christus te aanschouwen. De koning ontving hem op 19 Maart te Wilna in audiëntie, en stond hem het verblijf in het land toe. Na hier een korten tijd, niet zonder vrucht, in de prediking te hebben gearbeid, keerde à Lasco terug naar Klein-Polen, dat het eigenlijke terrein van zijn reformatorische werkzaamheid is geweest. Bij hem kwam iure suo de leiding te berusten. Voor deze taak maakten, naar iemands opmerking, vooral drie eigenschappen hem bij uitstek geschikt, t.w. zijn ‘prudentia’, zijn ‘probitas’ en zijn ‘benevolentia’ (Wotschke, *Briefwechsel mit den Polen*, S. 51). In aansluiting bij het bestaande heeft hij de organisatie der kerk verder trachten op te bouwen. Hij droeg er zorg voor, dat naast de predikanten voortaan ook ouderlingen en diakenen werden verkozen. Aan den arbeid der synodes heeft hij een ruime plaats toegekend en daar zelf een levendig aandeel aan genomen. De invloed der Boheemsche broeders, die tot dusver overwegend was geweest, werd teruggedrongen[3)], en het Gereformeerd karakter van de kerk in Polen bevorderd. Aan het verkrijgen van een Poolsche Bijbelvertaling werd volle aandacht geschonken[4)]. De weinige jaren, die à Lasco hier

1) Petrus Dathenus zond, op verzoek van à Lasco, reeds in Nov. 1555 een exemplaar van den brief aan den koning van Polen aan Calvijn toe, vgl. *Calvini Opera* XV, col. 848.
2) Van het schrijven, dat à Lasco op 28 Dec. 1556 aan den koning van Polen zond om hem van zijn aankomst te verwittigen, verscheen in 1766 te Keulen een Duitsche vertaling: *Johann a Lasko .... merkwürdiges Schreiben an den König in Polen*, *die Religion betreffend* (Univ. bibl. Amsterdam).
3) Opmerkingen van à Lasco over de belijdenis der Boheemsche broeders zijn te vinden bij Dalton, *Lasciana*, S. 78-82.
4) à Lasco's arbeid aan het Nieuwe Testament is mede aan Utenhove's vertaling van het Nieuwe Testament ten nutte gekomen, vgl. Pijper, *Utenhove*, blz. 135, 136.

nog heeft geleefd, zijn echter oorzaak geweest, dat hij zijn reformatorischen arbeid bij lange na niet heeft kunnen voltooien.

Zijn pogingen om aan de verdeeldheid tusschen Gereformeerden en Lutherschen een einde te maken, is à Lasco in Polen blijven voortzetten. Van groot belang achtte hij het daartoe zich de medewerking van hertog Albrecht van Pruisen te verzekeren. Een reis naar Koningsbergen, welke hij aan zijn tocht naar Wilna in 1557 had willen verbinden, heeft hij daarna in het volgende voorjaar ondernomen. Onderweg zocht hij gelegenheid om in het belang van deze zelfde zaak met vooraanstaande personen besprekingen te voeren. Uit Konin schreef hij op 23 Maart 1558 aan Melanchthon, om diens medewerking in te roepen bij één zijner verwanten, den invloedrijken Stanislaus Ostrorog (Dalton, *Lasciana*, S. 361-363). Drie dagen later stelde hij te Kalisch de voorrede op voor de *Simplex et fidelis narratio*, welke Utenhove van den tocht der Londensche ballingen had gereed gemaakt voor de pers[1]. Na in Koningsbergen aangekomen te zijn, hield hij er op 14 April met de Luthersche predikanten een godsdienstgesprek, dat evenwel tot geen overeenstemming heeft geleid. Behalve een schriftelijke uiteenzetting van zijn eigen standpunt ten opzichte van het Avondmaal heeft hij bij hertog Albrecht een memorie ingediend, waarin hij een gemeenschappelijk optreden van alle Protestanten bij den aanstaanden Poolschen landdag bepleitte (Dalton, *Lasciana*, S. 82-85). Zonder zijn doel te hebben bereikt, is à Lasco over Dantzig[2] weer naar zijn woonplaats teruggekeerd. Tot zijn teleurstelling is hij in Polen op tegenwerking van Luthersche zijde blijven stuiten. Zijn antwoord aan Westphal, die op wat hij te Frankfort tot zijn verdediging had ingebracht, niet naliet te reageeren, heeft pas na zijn dood, in Maart 1560, onder den titel: *Responsio ad virulentam*, *calumniisque ac mendaciis consarcinatam hominis furiosi Ioachimi Westphali epistolam quandam*, *qua Purgationem eccl. peregrinarum Francoforti convellere conatur*[3] (*Opera* I, p. 271-344), te Bazel het licht gezien.

Van Westphals polemische geschriften maakten de Roomschen bij hun bestrijding van het Protestantisme een gretig gebruik. Onder hen stond bisschop Hosius vooraan. Dientengevolge zag à Lasco zich genoodzaakt hem te bestrijden. Hij heeft dit o.m. gedaan in een memorie, waarvan de geadresseerde onbekend is, dateerende waarschijnlijk uit het najaar van 1557; hierin weerlegde hij een reeks van beschuldigingen en bezwaren, welke Hosius tegen hem had ingebracht (Dalton, *Miscellaneen*, S. 277-289). Veel uitvoeriger heeft hij Hosius, mede naar aanleiding van diens geschrift *De expresso Dei verbo*, waarin deze de noodzakelijkheid van de traditie en het onfeilbaar gezag der kerk naast de Heilige Schrift had betoogd, te woord gestaan in zijn *Brevis ac compendiaria responsio ad collectos certos quosdam ex Erasmo Albero*, *per Stanislaum Hosium*, *titulo Varmiensem episcopum*, *articulos de doctrina Ioannis à Lasco atque huc in Poloniam transmissos*, *simulque et ad libellum ipsius nuper editum de oppresso verius quam expresso verbo Dei* (*Opera*

1) Dat à Lasco aan de opstelling der *Simplex et fidelis narratio* een belangrijk aandeel heeft gehad (aldus Kuyper), wordt bestreden door Pijper, *Utenhove*, blz. 175.
2) De hertog heeft à Lasco er van beschuldigd, in Dantzig een onjuiste voorstelling van zijn standpunt te hebben gegeven door hem te maken tot een aanhanger der Zwitsersche Avondmaalsbeschouwing, vgl. Wotschke in: *Arch. f. Ref. gesch.* VIII, S. 238, 239.
3) Een exemplaar van dit werk bevindt zich thans in de Univ. bibl. te Amsterdam en te Utrecht alsmede in de Kon. Bibl. te 's-Gravenhage (Edam).

I, p. 391-462). In dit geschrift, dat in 1559 is verschenen[4)], heeft à Lasco o.m. het gezag der Heilige Schrift tegenover de traditie ge-

4) Een preciesere dateering dan Kuyper kon geven, volgt uit de mededeeling van Lismanini in een brief van 10 Maart 1559: 'Nunc est sub prelo', vgl. Wotschke, *Briefwechsel mit den Polen*, S. 89.

handhaafd[1]. Dat hij het aan graaf Tarnow, den kastelein van Krakau, opdroeg, zal wel hiermede samenhangen, dat deze in Januari 1559 op den landdag te Petrikau den voorslag had gedaan om alle bisschoppen uit den senaat te verwijderen. Een publiek godsdienstgesprek met Hosius, dat de koning omstreeks denzelfden tijd aan à Lasco toezegde, is door allerlei omstandigheden niet tot stand gekomen.

Behalve tegen Rome heeft à Lasco ook nog moeten strijden tegen de Antitrinitariërs die in steeds grooteren getale zich in Polen kwamen vestigen. Hij beschouwde hen als ketters, die aan de kerk van Christus een geweldige schade toebrachten. Vooral tegen de dwaling van Stancarus is hij met kracht opgetreden. In opdracht van de synode te Pinczow (7 Aug. 1559) heeft hij ter bestrijding van die ketterij een geschrift opgesteld, dat Lismanini in October 1560 aan Bullinger heeft toegezonden en dat vervolgens in 1561 gepubliceerd moet zijn, maar waarvan geen exemplaar meer schijnt bekend te wezen.

Zijn woonplaats in Polen heeft à Lasco te Pinczow gehad. Voor zijn stoffelijk onderhoud droeg prins Radziwill, de zwager des konings, bij wien hij ook tijdens zijn bezoek aan het hof te Wilna in 1557 was gehuisvest, zorg door hem een levenslang jaargeld uit te keeren[2]. Lang heeft hij hiervan niet meer geprofiteerd. Toen hij in zijn vaderland terugkeerde, waren zijn beste krachten reeds verteerd. Hier kwam bij, dat zijn gezondheidstoestand al jaren te wenschen liet. Meer dan eens was hij in zijn vorige verblijfplaatsen ernstig ziek geweest. Zijn kwaal toonde zich thans in verergerde mate, al liet hij er zich geen oogenblik door weerhouden om voor de zaak des Heeren te ijveren. In het najaar van 1559 ging het evenwel met zijn gezondheid hard achteruit. Na een ziekbed van smartelijk lijden, maar waarvan het licht en de troost des Evangelies niet week, is hij in den namiddag van 8 Januari 1560 gestorven. Op plechtige wijze heeft men daarna, in tegenwoordigheid van vele predikanten en edellieden, zijn stoffelijk overschot op 29 Januari in de kerk van zijn woonplaats begraven. Niet alleen in Polen, maar ook daarbuiten werd zijn heengaan diep betreurd, niet het minst door Calvijn, die indertijd bij à Lasco's komst in Polen geoordeeld had, dat zijn eigen overkomst daardoor overbodig was geworden, en die hem prees als den wakkeren strijder voor Christus, welke, met meer dan gewone gaven toegerust, naar de mate zijner krachten een nuttig en vruchtbaar werk voor de kerk had verricht.

Over het algemeen hebben zoowel tijdgenooten als latere geschiedschrijvers over à Lasco's karakter een gunstig oordeel geveld. De bedenkingen, welke daartegen door sommigen, vooral door iemand als Kruske, zijn ingebracht, hebben anderen (Dalton, Hein, Naunin) op deugdelijke gronden kunnen tegenspreken en weerleggen. Van het geval van den door à Lasco afgelegden zuiveringseed, dat de aanleiding is geweest dat men op zijn karakter een ergerlijke smet heeft geworpen, heeft Naunin een afdoende verklaring gegeven, die in de hierboven gegeven voorstelling is gevolgd. Vriendelijkheid en bescheidenheid waren hem eigen en deden overal waar hij verscheen, de harten voor hem opengaan. Hij noemde zich een ‘nudus inter externos

1) Hosius heeft à Lasco daarna bestreden in zijn *De oppresso Dei verbo*, dat hij evenwel, vanwege het overlijden zijns tegenstanders, niet heeft gepubliceerd; eerst na zijn dood is het boek in 1584 uitgegeven.
2) De leverantie van een goudsmidswerk ten bedrage van 1000 dalers, waarvan sprake is in *De kroniek van Abel Eppens tho Equart* uitgeg. door Feith en Brugmans, II, blz. 655, zal wel als geschenk voor à Lasco bedoeld zijn geweest.

nudi Christi Domini pro(se) crucifixi servus' (*Opera* II, p. 569). Hij had een sanguinisch temperament. Met

volle overgave was hij bezield voor de goede zaak, waaraan hij zijn leven wijdde. Wat hij eenmaal als juist en waar had leeren zien, wist hij met krachtige energie door te zetten, zonder vrees voor eigen ontberingen en zonder andere menschen, zelfs vorsten, te ontzien. Diezelfde eigenschap verleidde hem soms tot al te scherpe uitvallen tegen zijn bestrijders en tot al te groote voortvarendheid. Een onverwoestbaar optimisme ten opzichte van de plannen welke hij nastreefde, als bijv. zijn hoop een unie tusschen Lutherschen en Gereformeerden te zullen bewerkstelligen, kenmerkte hem. Max Goebel heeft de volgende, treffende karakteriseering van hem gegeven: ‘Die groszen Vorzüge seiner Geburt und Erziehung, welchen er insbesondere seinen Muth, seine Selbständigkeit und Charakterfestigkeit verdankte, wurden bei ihm erhöht durch eine schöne und hohe Gestalt, einen ernsten und doch milden Blick, hohe Anmuth und fleckenlose Reinheit der Sitten, ausgezeichneten Geist und entschiedene lebendige Frömmigkeit, so dasz er Jeden, der sich ihm nahte, leicht und dauernd für sich gewann.’

Wat zijn standpunt betreft, kan à Lasco misschien het best als een gematigd Calvinist gekenschetst worden. Een leerling van Calvijn was hij niet. Maar van Erasmus uitgegaan, is hij steeds dichter naar Calvijn toegegroeid. Zeer duidelijk laat zich dit verschijnsel demonstreeren aan zijn Avondmaalsopvatting, welke in zijn laatste levensperiode volkomen met die van Calvijn overeenstemde. En over dit onderwerp heeft à Lasco het meest nagedacht en geschreven. Het valt evenwel niet te ontkennen, dat de zuurdeesem der humanistische ideeën in sommige opzichten bij hem is blijven doorwerken. Want hieraan zal het zijn toe te schrijven, dat hij nooit de praedestinatie in den absoluten zin als dat bij Calvijn het geval was, heeft geleerd. Hij huldigde een min of meer universalistische opvatting des heils. Hem om deze reden als een voorlooper der latere Remonstranten voor te stellen, voert veel te ver. Niet alleen toch dat hij niet een uitgewerkt dogmatisch stelsel heeft geleverd en dus ook niet de gelegenheid heeft gehad op de bij het desbetreffende dogma in geding zijnde kwesties opzettelijk en systematisch in te gaan, hier komt nog bij dat hij niet gezegd kan worden de electio als zoodanig ten eenenmale geloochend te hebben. Het is juist, dat hij nergens de reprobatio leert. Ook houdt hij de gedachte vast dat Christus voor allen is gestorven, maar tegelijk belijdt hij met even groote beslistheid dat alleen degenen, die door het geloof zich de weldaad van Christus' lijden en sterven toeëigenen, zalig worden en dat dit geloof enkel en alleen als een gave des Heiligen Geestes ons deel wordt. Zakelijk was het verschil met Calvijn ten dezen daarom niet zoo heel groot. Indien er inderdaad een diepgaand verschil had bestaan, zou Calvijn er zeker niet aan hebben medegewerkt om à Lasco's invloed, waar dit mogelijk was, te versterken. Het was alleen à Lasco's humanistisch verleden, dat hem deed aarzelen de leer der praedestinatie in haar volle consequenties te aanvaarden. In den loop der jaren hebben, gelijk ons gebleken is, ook andere reformatoren op de vorming zijner denkbeelden invloed uitgeoefend. Vooral aan Melanchthon, Bullinger en Bucer heeft hij veel te danken gehad. De suggestie van Bellardi om naar Bucers eventueelen invloed op à Lasco's kerkbegrip een onderzoek in te stellen, verdient ernstige overweging. Dat à Lasco, gelijk Kruske heeft beweerd, de inwerking van Doopersche ideeën zou hebben ondergaan, vindt in zijn geschriften geenerlei steun en is ook op zichzelf niet een plausibele veronderstelling.

Tegenover Rome en het sectarisme nam à Lasco een beslist antithetisch standpunt in. Van verdraagzaamheid ten opzichte van hen wilde hij in het algemeen niet weten.

Wel echter stond hij tolerantie voor, wanneer de mogelijkheid bestond om elkander in wederzijdsche gebondenheid aan Gods Woord te vinden. Het is dit standpunt, dat hij bij zijn streven om met de Lutherschen tot eenheid te geraken in practijk heeft gebracht. Hij werd daarbij allerminst, gelijk Kruske heeft beweerd, door machtsbegeerte gedreven, om de Lutherschen aan de Gereformeerde belijdenis te onderwerpen. Het was evenwel zijn bedoeling, dat de gevoelens van beide groepen naast elkander volkomen geëerbiedigd zouden worden, en dat zij, zoowel door mondelinge als door schriftelijke uiteenzetting, 'in charitate et libertate Christiana' elkander op den grondslag van Gods Woord, dat de eenig maatgevende norm was, zouden trachten te overtuigen. Hij beschouwde het als een roeping der Protestanten om met elkander tot overeenstemming te geraken, opdat zij gezamenlijk tegen Rome als tegen den antichrist zouden strijden.

Niet op dogmatisch gebied heeft à Lasco's eigenlijke kracht geleden. Meer dan dogmaticus was hij man van de practijk. Als organisator der kerk heeft hij zich op de plaatsen, waar hij heeft gearbeid, buitengewoon verdienstelijk gemaakt. Hij heeft daarbij op consequente wijze de beginselen van het Gereformeerde kerkrecht in toepassing gebracht. De noodzakelijkheid der kerkelijke tucht en de onafwijsbare plicht van de verzorging der armen heeft hij met nadruk geleerd. Zijn arbeid in dezen is voor de Gereformeerde kerken, niet het minst ook in de Nederlanden, van grondleggende beteekenis geworden. De stelling dat het Hollandsche Calvinisme 'lasciaansch getint' zou geweest zijn (Nederbragt), is echter zeer aanvechtbaar, omdat zij uitgaat van de onjuiste gedachte dat à Lasco in het Calvinisme een eigen type vertegenwoordigd heeft.

De geschriften en brieven van à Lasco zijn door Dr. A. Kuyper verzameld en in 1866, vermeerderd met een belangrijke inleiding, in 2 deelen uitgegeven onder den titel: *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita.* Dalton heeft vervolgens in zijn hierna onder de litteratuur vermelde werken nog - vooral wat de brieven betreft, niet onaanzienlijke - aanvullingen gepubliceerd. Ook in enkele andere daar genoemde geschriften vindt men een aantal brieven opgenomen, terwijl een nog onuitgegeven brief van à Lasco aan Bucer van 12 Oct. 1550 in de Bodl. Library te Oxford berust. Ter zelfder plaatse bevindt zich eveneens een ongedateerde, uitvoerige missive van Bucer aan à Lasco. Ook het Gabbema-archief te Leeuwarden bevat nog 3 brieven aan hem in copie; één hiervan, waarschijnlijk van Cranmer afkomstig, is tendeele in cijferschrift opgesteld, van welk schrift ook à Lasco zich in zijn brieven soms heeft bediend[1].

Zijn tweede vrouw, die à Lasco overleefde, is blijkbaar in moeilijke omstandigheden achtergebleven; in 1564 moest zij zich om financieele hulp wenden tot den hertog van Pruisen. Bij het sterven van à Lasco waren nog negen kinderen in leven, van welke minstens vier van zijn eerste vrouw waren. De oudste dochter, Barbara, die van prins Radziwill een bruidsgift van 1000 gulden meekreeg, is op 8 Juli 1558 gehuwd met Stanislaus Lutomirski, één van de secretarissen des konings. Johannes en Hieronymus, die den tocht der Londensche ballingen door Denemarken en Noord-Duitschland hebben meegemaakt, zijn door à Lasco in 1554 ter verdere opvoeding aan Molanus te Bremen toevertrouwd. Eerst in 1560 zijn zij, tezamen met

1) De sleutel tot het cijferschrift van à Lasco moet te vinden zijn bij Ch. Gotthold Neudecker, *Neue Beiträge zur Gesch. der Reformation*, Leipzig, 1841.

Thomas (in 1554 geboren), die onder de hoede van Hieronymus Frederici te Groningen had geleefd, onder geleide

naar Polen getrokken. Van de kinderen heeft Samuël de grootste bekendheid verworven door zijn diplomatieke diensten, welke hij aan koning Sigismund III heeft bewezen; in zijn jeugd heeft, na den dood zijns vaders, een zekere Stanislaus Safrawiecz zich zijn lot aangetrokken. Voorts zijn nog twee dochters bij name bekend, t.w. Suzanna en Ludovica. In 1546 is een zoon, Paulus geheeten, reeds na drie maanden overleden. Hetzelfde lot wedervoer een kind van dienzelfden naam te Londen in 1550 na slechts 16 dagen geleefd te hebben. Of ook Nicolaus, die in 1559 als een 'adolescens' wordt vermeld, een zoon van à Lasco is geweest, gelijk Dalton als zijn vermoeden uitspreekt (vgl. *Lasciana*, S. 475), is twijfelachtig.

Het portret van à Lasco komt voor op een olieverfschilderij uit dien tijd, hem voorstellende voor koning Eduard VI in tegenwoordigheid van de aanzienlijksten des rijks; een afbeelding hiervan vindt men in de *Proceedings of the Huguenot Society* IV (1894), tegenover p. 330. Ook bestaat van hem een gegraveerd portret: borstbeeld links, met bonnet en zeer langen baard. Met 4 reg. Latijnsch vers: 'Abivit in Exilium, te ingrata Polonia'. Zonder naam v. graveur (Muller, *Cat. v. Portr.*, no. 3123.) Voorts nog eenige andere gegraveerde portretten, vgl. Duplessis e.a., *Cat. des portraits franç et étrangere*, VI, no. 25956, en H.W. Singer, *Allg. Bildniskat.*, VII, no. 17373.

L i t t e r a t u u r : Glasius, *Godg. Ned.*, II, blz. 349-353; III, blz. 668. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* XI, blz. 179-182. - Herzog-Hauck, *Realencykl.* XI, S. 292-296. - *Rel. Gesch. u. Geg.* III, Sp. 1493 f. - *Chr. Encycl.* III, blz. 583, 584 (art. v. Dr. H. Kaajan). - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 577-579 (art. v. F.S. Knipscheer; met vele onjuistheden). - *Mennonit. Lexikon* II, S. 621, 622 (art. v. C. Krahn). - H. Dalton, *Joh. a Lasco. Beitrag zur Reformationsgesch. Polens*, *Deutschlands und Englands* (met opgave van oudere litt.); vert. in het Ned. door P.C. van Oosterzee, 1885; in het Eng. door M. Evans, 1886. - Dez., *Lasciana nebst den ältesten evangel. Synodal-protokollen Polens 1555-61*, 1898. - Dez., *Miscellaneen zur Gesch. der evangel. Kirche in Ruszland nebst Lasciana neue Folge*, 1905. - G. Pascal, *Jean de Lasco baron de Pologne*, *évêque catholique*, *réformateur protestant 1499-1560. Son temps*, *sa vie*, *ses oeuvres*, *1894.* - A. Kuyper, *Disquisitio historico-theologica*, *exhibens Joh. Calvini et Joh. à Lasco de ecclesia sententiarum inter se compositionem*, 1862. - L. Herminjard, *Jean de Lasco et son ecclésiologie*, Lausanne, 1901. - Kruske, *Joh. a Lasco und der Sacramentsstreit*, 1901. - K. Hein, *Die Sakramentslehre des Joh. a Lasco*, 1904. - O. Naunin, *Zur Laski-Kontroverse in der Gegenwart*, Dt. Eylau, 1906. - C.F. Gronemeyer, *Joh. a Lasco*, in: *St. v. W. en Vr.*, 1882, blz. 152-170, 253-280. - C. Pascal, *La famille de Jean de Lasco*, *réformateur polonais.* in: *Bull. du Prot. franç.*, 1895, p. 225-250, 281-305, 575-593. - Th. Wotschke, *Zum Lebensbilde Laskis*, in: *Arch. f. Ref. gesch.* VIII, S. 233-245. - Dez., *Johann Laski und der Abenteurer Heraklid Basilikus*, in: *Arch. f. Ref. gesch.* XVII, S. 47-61. - G. Kawerau, *Der* '*Reinigungseid*' *des Joh. Laski*, in: *Neue Kirchl. Zeitschr.* X, S. 430-441. - Dr. J.A. Nederbragt *Joh. a Lasco. Beitrag zur Emdener Gedenkfeier 1540-1940*, in: *A.R. Staatk.* 3e kwart. 1939, blz. 302-331. - C. Hein, *Eine vermeintliche Schrift Calvins*: - *ein Werk Joh. a Lascos*, in: *Zeitschr. f. Kirchengesch.* XXIV, S. 323-325. - L.L. Kropf, *John à Lasco's church preferments*, in: *Engl. Hist. Rev.* XI, p. 103-112. - Naunin, *Die Kirchenordnungen des Joh. Laski*, in: *Deutsche Zeitschr. f. Kirchenrecht*, 1909, S. 29-40, 196-236, 348-375. - H.J. K(ouwenhoven), *Iets over Joh. a Lasco en zijn invloed op de Geref. Kerk in Nederland*, in: *De Vrije Kerk*, XV, blz. 459-483. - K. Jensen,

Calvin und Laski (*nach Calvins Briefen*), in: *Ref. Kirchenzeitung*, 86 Jahrg. nr. 36, 13 Sept. 1936. - *Zeitschr. f. Kirchengesch.* XLV (1926), S. 625. - *Opus epist. Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen et H.M. Allen, V, p. 560; VI, p. 17, 135, 138, 176, 184-186, 188, 190, 192-195, 207-209, 220, 279-282, 413, 504; VII, p. 66-68, 120, 267-269, 333, 334, 453-456. - K. v. Miaskowski, *Die Korrespondenz des Erasmus v. Rott. mit Polen.* 1901, S. 6, 7, 10, 13-15, 29, 36-48. - Preserved Smith, *Erasmus*, 1923, p. 260, 261, 381. - *Gedenkschrift zum 400. Todestage des Erasmus v. Rott.* Herausgeg. von der Hist. und Antiquar. Gesellschaft zu Basel, 1936, S. 233-237, 245-255, 257. - A. Renaudet, *Etudes Erasmiennes* (*1521-1529*), 1939, p. 13, 39, 42. - *Mémoires de Francisco de Enzinas*, publ. par Ch. Al. Campan, I, prem. partie, p. XX, 9, 10, 12, 102-105. - Léon E. Halkin, *Hist. religieuse des règnes de Corneille de Berghes et de Georges d'Autriche princes-évêques de Liège* (*1538-1557*), 1936, p. 88, 160. - W. Bax, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1505-1557*, 1937, blz. 35, 173, 177-180, 192. -Meiners, *Oostvr. K. Gesch.*, I, reg. i.v. - E. Kochs, *Die Anfänge der ostfriesischen Ref.*, in: *Jahrb. der Gesellsch. f. bild. Kunst u. vaterl. Altertümer zu Emden* XIX, S. 117, 119, 130, 131; XX, S. 98, 107, 110, 113, 115, 122, 125. - Dr. F. Ritter, *Ein Gegenreformationsversuch Graf Ennos II*, in: *idem*, XXI, S. 202, 212. - J. Kühler, *Gesch. van de Nederl. Doopsgez.*, blz. 282, 309, 322. - K. Vos, *Menno Simons 1496-1561*, blz. 29, 34, 35, 43, 69, 72-82, 83, 84, 110, 114, 117, 119-121, 163, 169, 172, 244, 267, 292, 321. - J. Horsch, *Menno Simons*, *His life*, *labors and teachings*, 1916, p. 74, 78-81, 88, 89, 151, 152, 158, 212, 300. - C. Krahn, *Menno Simons*, 1936, S. 47, 56-63, 65, 66, 77, 79, 80, 85, 98, 117, 133, 156, 159, 164. - *Doopsgez. Bijdr.*, 1864, blz. 146, 149-151; 1881, blz. 76; 1894, blz. 38. - Roland H. Bainton, *David Joris. Wiedertäufer und Kämpfer für Toleranz im 16. Jahrh.*, 1937, reg. i.v. - A.A. van Schelven, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der 16e eeuw in Engeland en Duitschland*, reg. i.v. - F. de Schickler, *Les églises du refuge en Angleterre* I, p. 10, 11, 22, 24-55, 68, 69, 84; III, p. 5, 15, 18-38. - M. Woudstra, *De Hollandsche vreemdelingengemeente te Londen*, passim. - G.B. Beeman, *The early history of the Strangers' Church*, *1550 to 1561*, in: *Proceedings of the Huguenot Soc.* XV, p. 264-277, 281. - *Proc. of the Hug. Soc.* III, p. 585-588; IV, p. 330-333. - F. Pijper, *Jan Utenhove*, reg. i.v. - J.H. Gerretsen, *Micronius*, blz. 12-17, 20-33, 36-42, 48, 59, 60, 63-65, 73, 77, 78, 81-83, 112, 119, 139-141, 146; Bijl. blz. VIII, X-XIII. - *The Registers of the Dutch Reformed Church* ed. by W.J.Ch. Moens, p. XVII-XXI, 208. - *Kerkeraadsprotocollen der Nederd. vluchtelingen-kerk te Londen 1560-1563* uitgeg. door Dr. A.A. van Schelven, blz. V, 138, 153, 230, 387. - *Actes du Consistoire de l'Eglise française de Threadneedle Street*, *Londres*, *I*, *1560-1565*, ed. by Elsie Johnston, 1937 (*Publ. of the Hug. Soc.*), p. XII, XIII, 127, 129. - H. Gough, *A general index to the Publications of the Parker Society*, reg. i.v. - H. Dechent, *Kirchengesch. von Frankfurt a. Main seit der Reformation* I, S. 201, 202, 208-214, 217. - K. Bauer, *Die Beziehungen Calvins zu Frankfurt a. M.* (*Schr. d. V. f. Ref. gesch.* nr. 133), S. 4, 14, 16, 17, 28, 29, 31, 42, 43, 46, 50. - Dez., *Valérand Poullain*, 1927, reg. i.v. - C.H.W. Sillem, *Briefsamml. des Hamburgischen Superintendenten Joachim Westphal*, reg. i.v. - M. Goebel, *Gesch. des christl. Lebens in der rheinisch-westphälischen evangel. Kirche*, I^2 herausgeg. von Th. Link, reg. i.v. - A. Wolters, *Reformationsgesch. der Stadt Wesel*, S. 150-154, 167, 202, 203, 230, 324, 439. - W. de Boer und F. Ritter, *Die Briefe des*

Bremischen Rektors Joh. Molanus aus den Jahren 1557-1577, in: *Jahrb. der Gesellsch. f. bildende Kunst u. va-*

terl. Altert. zu Emden XX, S. 197, 198, 210, 213, 217, 220, 222, 225-227, 231. - L. Bernacki, *La doctrine de l'église chez le cardinal Hosius*, Paris, 1936, p. X, XI, 6, 7, 21-26, 31, 33, 35, 41, 45-51, 55, 69, 86, 92, 93, 98, 104, 111, 176, 195, 200, 215, 216, 241, 242. - *De Kroniek van Abel Eppens tho Equart* uitgeg. door Jhr. Mr. J.A. Feith en Dr. H. Brugmans, II, blz. 148, 655. - Th. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen* (*Arch. f. Ref. gesch.*, Ergänzungsband III), reg. i.v. - *Das Chronikon des Konrad Pellikan*, 1877, S. 165-169. - *Heinrich Bullingers Diarium*, herausgeg. von E. Egli, 1904, S. 33, 38, 56, 64, 128. - *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum II. Epistulae et Tractatus* ed. J.H. Hessels, reg. i.v. - *Opera Calvini* ed. Baum-Cunitz-Reuss, IX, col. 59, 63, 113, 337; X*b*, p. XXIV; XII, col. 50, 154, 155, 324, 326, 598; XIII, col. 12, 111, 578-584, 628-630, 643-645, 658, 660; XIV, col. 10-12, 42, 49, 99, 139, 260, 263, 266, 362, 363, 553-556, 603, 643, 715, 716; XV, col. 1, 2, 4, 5, 63-65, 81-85, 142-144, 148, 175, 182-187, 380, 388, 584, 585, 649-651, 664, 665, 667, 771-774, 818-820, 848-852, 854, 875, 884, 890-892, 913; XVI, col. 21-23, 65-70, 88-89, 92-98, 116, 121-128, 150-172, 234, 262-264, 270, 284, 285, 289, 293, 300, 330, 331, 415-417, 420-423, 452, 453, 524-526, 584, 607, 672-674, 740; XVII, col. 38, 39, 141, 267, 269, 283-285, 422, 600, 708, 709; XVIII, col. 24, 25, 45, 94, 132, 349; XIX, col. 173, 579, 580; XX, col. 401. - K. Müller, *Kirchengesch.* II 1, S. 397, 522, 523, 541; II 2, S. 78, 82; 688, 696. - H. Hermelink, *Handb. der Kirchengesch. III. Reformation und Gegenref.*[2], S. 184, 190, 208-210. - F. Pijper, *Bekn. handboek tot de gesch. des Christendoms*, reg. i.v. - J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, reg. i.v. - O. Ritschl, *Dogmengesch. des Protestantismus III*, S. 251, 252, 408; IV, S. 10-13, 71. - A. Lang, *Reformation und Gegenwart. Ges. Aufsätze vornehmlich zur Gesch. und zum Verständnis Calvins und der reformierten Kirche*, 1918, S. 122, 141, 186, 197, 256, 257. - H.H. Kuyper, *De opleiding tot den Dienst des Woords bij de Geref.*, blz. 129-131, 293-298, 307-309. - G. Loesche, *Luther*, *Melanchthon und Calvin in Österreich-Ungarn*, reg. i.v. - K. Völker, *Kirchengesch. Polens*, 1930, reg. i.v. - Th. Wotschke, *Gesch. der Reformation in Polen.* - P. Lorimer, *John Knox and the church of England*, p. 138-141, 284-289. - W.D. Maxwell, *John Knox's Genevan Service Book 1556*, 1931, reg. i.v. - W. Bellardi, *Die Gesch. der* '*Christlichen Gemeinschaft*' *in Strassburg* (*1546/1550*). *Der Versuch einer* '*zweiten Reformation*' (*Quellen u. Forsch. zur Ref. gesch.* XVIII), S. 5, 112-118. - Ed. Simons, *Die älteste evangelische Gemeindearmenpflege am Niederrhein und ihre Bedeutung für unsere Zeit*, S. 6, 7, 10-13, 16-18, 20, 21, 26-29, 32-37, 39-42, 45-47, 80, 161, 166. - J.V. Bredt, *Die Verfassung der ref. Kirche in Cleve-Jülich-Berg-Marck*, 1938, S. 68, 69, 149, 172, 214, 230. - P. Mesnard, *L'essor de la philosophie politique au XVIe siècle*, 1936, p. 246, 247, 409, 410, 569, 571. - *Bibliotheca Reformatoria Neerl.* uitgeg. door Cramer en Pijper I, blz. 396, 424-427, IV, blz. 142, 380, 387, 391; VII, blz. 180, 198, 200, 202, 273, 361, 413, 416-419, 434, 468; VIII, blz. 181, 182, 192, 209, 466, 468, 488; IX, blz. 4-38, 42, 43, 47, 48, 76, 77, 116, 117, 125, 141, 149, 152-159. - *Werken der Marnix-vereeniging*, Serie I, Deel I, blz. 33, 35, 119-121; Serie II, Deel I (2e stuk), blz. 301; Deel II, blz. 112; Serie III, Deel I, blz. 10, 12, 16, 21-25, 46, 85. - *Acta der Prov. en Part. Synoden*, uitgeg. door J. Reitsma en S.D. van Veen I, blz. 14. - L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, reg. i.v. - A.J. van 't Hooft,

De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Ned. Reformatie, reg. i.v.
- F.L. Rutgers, *Calvijns invloed op de ref.*

in de Nederlanden, 1899, blz. 6, 24, 28, 60, 61, 86, 90, 100, 101, 128, 132, 169, 172, 174, 176, 178-180, 184, 221. - J.W.F. Gobius du Sart, *De gesch. van de liturg. geschriften der Ned. Herv. Kerk opnieuw onderzocht*, blz. 27, 39, 42, 56-86, 93, 97, 102, 114, 115, 120, 121, 125, 133, 140, 141, 146-152, 155, 167-170. - H.E. von Hoffmann, *Das Kirchenverfassungsrecht der niederlädischen Reformierten bis zum Beginne der Dordrechter Nationalsyn. von 1618/19*, passim. - H. Roodhuyzen, *Het leven van Guilhelmus Gnapheus*, blz. 11, 66, 69, 70. - J.H. de Muinck Keizer, *Henricus Geldorpius*, blz. 36. - J.J. Diest Lorgion, *Verhandeling over Regnerus Praedinius*, blz. 41, 91. - L.A. van Langeraad, *Guido de Bray*, blz. 20, 21. - Th. Ruys, *Petrus Dathenus*, reg. i.v. - G.P. van Itterzon, *Franc. Gomarus*, reg. i.v. - *Arch. voor Kerkel. Gesch. inzonderheid v. Ned.* V, blz. 385, 386; *Ned. Arch. voor Kerkel. Gesch.* II, blz. 156, 157; V, blz. 81-90; VIII, blz. 181; *Kerkhist. Archief* I, blz. 168, 170; II, blz. 49-52; *Ned. Arch. v. Kerkg.*, N.S. VII, blz. 423; zie: reg. op Honderd Jaar 'Archief', N.S. XXVI (1933), blz. 150. - G. Wolf, *Quellenkunde der deutschen Reformationsgesch.* II 2, S. 92-98. - K. Schottenloher, *Bibliogr. zur deutschen Gesch. im Zeitalter der Glaubensspaltung* I, S. 431, 432; V, S. 149. - H. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia*, blz. 463. - *Catalogus der briefverzameling van S.A. Gabbema*, Leeuwarden, blz. 40, 228, 243. - *Inventaire des archives du chapitre de St. Thomas de Strasbourg*, 1937, p. 214, 315.

[Egbert Heimerik Lasonder]

LASONDER (Egbert Heimerik of **Heimerick),** behoorende tot een bekend oud Enschedeesch geslacht, was de eenige zoon uit het huwelijk van Dr. Laurens Lasonder, Rector van de Latijnsche School te Groenlo, Schoolopziener in het 5e district van Gelderland en lid van de Provinciale Staten van Gelderland, en diens eerste echtgenoote Anna Aleida Abbing (overl. 12 Febr. 1834). Geboren te Groenlo den 4en Aug. 1831 bereidde hij zich daar onder leiding van zijn vader voor de academie voor, oorspronkelijk met de bedoeling om in de Medicijnen te gaan studeeren. Na afgelegd staatsexamen, in dien tijd 'het schrikbeeld onzer dagen' geheeten, bezocht hij eerst de Illustre School (in 1848 georganiseerd als Athenaeum) te Deventer waar hij zich vooral tot Jonckbloet en diens colleges in het Midden-Nederlandsch voelde aangetrokken. Voorzien van een testimonium (dd. 7 Sept. 1849) vandaar legde hij reeds in het daaropvolgende jaar met gunstig gevolg het propaedeutisch examen te Utrecht af, waarna hij verder in de Godgeleerdheid studeerde (ingeschr. in het album studios. 11 Dec. 1849 en 28 Sept. 1850). Den 6en Oct. 1853 door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk diende hij van 1 Jan. 1854 af als hulpprediker de gemeente te Heusden op een tractement van *f* 750. Den 28en Oct. 1855 werd hij door Ds. G.W. Boland, pred. te Voorst (met 1 Thess. V:12, 13) bevestigd te Loenen o.d. Veluwe, waar hij in Aug. te voren op Koninklijke collatie was beroepen (intr. m. 2 Cor. IV:6, 7). Dezelfde bevestigde hem ook in zijn tweede gemeente te Loenen a.d. Vecht den 15en Aug. 1858 (m. Mt. XXIII:10*b*; intr. m. 1 Tim. 15*a*; afsch. te Loenen o.d. Vel. 8 Aug. m. 1 Thess. IV:1, 2). Zijn derde en laatste gemeente was die te Leeuwarden, waar zijn bevestiging plaats had den 26en Mei 1867 door Ds. W.J. Kramers, pred. ald. (m. 1 Cor. IV:1; intr. m. Joh. VI:35; afsch. te Loenen a.d. Vecht 12 Mei m. 1 Cor. XIII:13). Gedurende elf jaren was hij werkzaam in Frieslands hoofdstad. Den

18en Jan. 1878 werd hij door de Synode benoemd tot kerkelijk hoogleeraar aan de Utrechtsche universiteit. Deze benoeming nam hij aan,

waarna hij den 28en Apr. afscheid nam van de gemeente te Leeuwarden (m. Joh. III:16).

Een maand later, 29 Mei 1878, aanvaardde hij het hoogleeraarsambt met het uitspreken van een rede over *de geschiedenis der Christelijke Zending*, *een belangrijk onderdeel der Christelijke Theologie* (waarvan al spoedig een 2e dr. noodig bleek). Tegen de viering van het tweehonderdvijftigjarig bestaan der Utrechtsche hoogeschool bood haar Senaat hem met veertien anderen, gelijkelijk onder de vijf Faculteiten verdeeld, het Doctoraat *honoris causa* aan. De 22en Juni 1886 had de promotie plaats bij monde van vijf hoogleeraren, uit elke Faculteit één (zie het art. van één der gedoctoreerden, W. Francken Azn., waarin diens toespraak namens al zijn medegehonoreerden bij die gelegenheid gehouden, is afgedrukt in *Gel. en Vrijh.* 20e Jrg. (1886), blz. 500-507). Bij de promotie kon Lasonder niet tegenwoordig zijn; de ziekte, die hem had aangetast, had juist op dien dag een zeer bedenkelijk karakter aangenomen. Nog geen twee maanden daarna, den 18en Aug., ontsliep hij. Bij zijn begrafenis bleek hoezeer hij in den kring van Utrechtsche hoogleeraren en studenten en in zijn vorige gemeente te Leeuwarden was geëerd en geliefd.

Lasonder had zich doen kennen als een ijverig dienstknecht in de gemeenten, waarin hij mocht arbeiden. Hij was een waardig vertegenwoordiger van de Evangelische richting. Bij zijn vertrek uit Loenen a.d. Vecht kon hij verklaren wars te zijn van alle partijzucht. In ‘het verkondigen van Christus, door Wien ons geloof en onze hoop op God moge zijn’ achtte hij de roeping van den Evangeliedienaar en de heerlijkheid der Evangeliebediening gelegen, zooals hij uiteenzette in de preek, waarmede hij zijn broeder Dr. B.A. Lasonder (zie volgend art.) te Hengelo bevestigde. In wetenschappelijker vorm ontwikkelde hij zijn denkbeelden dienaangaande nog in de kort vóór zijn dood gepubliceerde verhandelings *Gedachten over het ambt der Evangeliebediening* (*Gel. en Vrijh.* 20e Jrg. (1886), blz. 27-58).

Omtrent het catechetisch onderwijs, dat in zijn schatting een zeer belangrijk deel van die bediening was, deelde hij meermalen zijn opvattingen mede; een volledige schets eener handleiding bij dat onderwijs, vrucht van bezonken studie, gaf hij reeds in 1874 in een artikel (in briefvorm) getiteld: *Gedachten over eene handleiding bij het Godsdienst-onderwijs* (*Gel. en Vrijh.* 8e Jrg., blz. 234-261) en acht jaar later in: *Catechese over het Oude Testament naar de behoeften van onzen tijd. Gedachten en wenken.* (Ald., 16e Jrg., blz. 418-444).

Zijn kennis was even veelomvattend als nauwkeurig. Nooit voldaan met zichzelf, was hij er altijd onvermoeid op uit om zijn weten èn naar omvang èn naar inhoud èn naar vorm te vermeerderen, te verdiepen, te ontwikkelen. In het Hebreeuwsch was hij niet minder ervaren dan in het Latijn en Grieksch. Met het grootste gemak las hij dagelijks uit O. en N. Testament een hoofdstuk in den grondtekst. Met de Hoogduitsche litteratuur, waarin het idealisme hem aantrok, maar ook met de Engelsche was hij goed vertrouwd. Dit blijkt o.a. uit de rede door hem te Utrecht gehouden in de Jaarvergadering van het ‘Nederl. Onderwijzersgenootschap’ over het onderwerp *Stemmen uit Herders Sophron*, *een vriend van het onderwijs uit de achttiende eeuw*, *sprekende tot de zonen en dochteren van onzen tijd* (*Gel. en Vrijh.* 19e Jrg. (1885), blz. 570-597) en uit de bladzijden, waarin hij *The Divine Tragedy* van Longfellow besprak en van sommige gedeelten van dit dichtwerk een vertaling gaf (ald. 20e Jrg. (1886), blz. 489-495).

Van zijn gave om een historisch onderzoek op touw te zetten en af te werken getuigt zijn boek over de Saga van Thorwald, waarvoor hij zich in het laatst van zijn leven de niet geringe inspanning getroostte om het Oud-IJslandsch te leeren verstaan. Het werk, opgedragen aan den Senaat der Utrechtsche universiteit, zette een welsprekend zegel op de onderscheiding den schrijver toegekend door zijn benoeming *honoris causa* tot Theol. Doctor. Hetgeen hij schreef tot toelichting van de reeds op zichzelf beschouwd niet onbeteekenende Saga van Thorwald, maakt zijn veelgeprezen uitgave allerbelangrijkst. (*St. v. W. en Vr.*, Jrg. 1886, blz. 897, 898). Het was hem niet te doen om de taal alleen, maar ook om daardoor een schoone bladzijde te beschrijven uit de geschiedenis der Christelijke Zending, een der vakken, hem als hoogleeraar ter onderwijzing opgedragen. Lasonder was een volijverig Zendingsman, wiens naam als lid van het Hoofdbestuur in de annalen van het Ned. Zendelinggenootschap met onderscheiding geschreven staat. Een in de Jaarvergadering van dit Genootschap (19 Juli 1877) gehouden inleiding over de vraag wat er voor de Zending te hopen was van de werkzaamheid van het (in 1873 te Amsterdam opgerichte) *Aardrijkskundig Genootschap*, is breeder uitgewerkt geplaatst in *Gel. en Vrijh.* 11e Jrg. (1877) blz. 538-573. Vermelding verdienen in die verband de rede, drie jaar tevoren door hem uitgesproken in de Algemeene Vergadering van het Ned. Zendeling-Genootschap 22 Juli 1874: *De bede om de eenheid aller geloovigen*, *den Zendingsvriend bij uitnemendheid waardig* (Joh. XVII:21) (*Gel. en Vrijh.* 9e Jrg. 1875), blz. 61-80), het uitgewerkte referaat door hem gehouden op een Zendingsconferentie te Leeuwarden (16 Febr. 1876): *Het wederkeerig belang der Zending en der Taal-*, *Land- en Volkenkunde* (*Gel. en Vrijh.*, 10e Jrg. (1876), blz. 284-323), zijn gedocumenteerd artikel: *Columbanus de Apostel van Alamannië* (*Gel. en Vrijh.*, 15e Jrg. (1881), blz. 237-293) en de toespraak, waarmede hij zijn colleges voor den cursus 1884-85 geopend had: *De beteekenis van de idee der Zending voor de beoefening der Theologie* (*Gel. en Vrijh.*, 18e Jrg. (1884), blz. 566-506).

Dat hij ook op het gebied van het afgetrokken denken zich zonder moeite bewoog, bewijzen zijn verhandeling over *de nieuwste wijsgeerige voorstellingen omtrent God*, *in Frankrijk*, naar aanleiding, van den in 1865 verschenen derden druk van E. Caro, *L'idée de Dieu et ses nouveaux critiques* (*Gel. en Vrijh.*, 1e Jrg. (1867), blz. 158-185, 320-358, 2e jrg. (1868), blz. 23-58, 201-260) en zijn beschouwing van *De* '*Alexis*' *van F. Hemsterhuis* (Ald. 6e Jrg. (1872), blz. 39-81).

Van zijn warme vaderlandsliefde, die hem van zijn vroege jeugd bezielde, getuigen verschillende geschriften van zijn hand.

Bij zijn begrafenis kenschetste Prof. Dr. J.J.P. Valeton Jr. hem als 'een man met een hart'. Zijn hulpvaardigheid maakte nooit iets hem te veel om anderen van dienst te zijn, en zijn groote bescheidenheid deed hem de sympathie verwerven van wie met hem in aanraking kwamen.

Hij huwde te Eibergen den 23en Apr. 1856 met mej. Anna Aleida Gerharda Smits, die hem met een pleegdochter overleefde († 1888).

De volgende geschriften van zijn hand hebben het licht gezien:

Een steen voor Enschede. Drietal leerr. m.e. voorwoord '*Van Eibergen naar Enschede.*' Utr. 1862. 8°. (Bibl. N. Lett.). - [E.L.], *Bloemen en Bladen uit Herder's Gaarde*, *verzameld en overgebragt.* Utr. 1863. 8°. - *Geloof, hoop en liefde blijven.* Afscheidswoord aan mijne hartelijk geliefde gemeente te Loenen

a.d. Vecht. 1867. (Niet in den handel). - *De heerlijkheid der Christus-regering, eene drangrede tot zendingsijver.* Uitgespr. te

Hardegarijp, den 21en Mei 1868. Leeuw. 1868. 8°. (Bibl. N. Lett.). - *1568-1868. Toespraak te Leeuwarden*, *den 21en Oct. 1868.* Leeuw. 1868. 8°. - [Met C.H. v. Herwerden e.a.], *De Kerkhervorming der 16e eeuw met de gemeente dankbaar herdacht.* Gron. 1868. 8°. - *De grondlegging van Neerlands vrijheid. Eene waardige stof v. christelijke en nationale feestviering.* Feestrede uitgespr. *op 1 Apr. 1872* .... te Leeuwarden. M.e. voorwoord: 'Een avond op de ruïne te Dillenburg.' Leeuw. 1872. 8°. - *Leerr. over Col. I:28*, uitgespr. te Hengelo (Ov.) bij de bevestiging van Dr. B.A. Lasonder (zie volg. art.) op 25 Mei 1873. 1873. - *De eerste steen van den Willemstoren te Dillenburg gelegd. Herinneringsbladen.* Rotterd. 1873. 8°. - *De geschiedenis der Christelijke Zending een belangrijk onderdeel der Christelijke Theologie.* Redevoer. uitgespr. ter aanvaard. v.h. Hoogleeraarsambt in de Godgel. vanw. de N.H. Kerk te Utrecht 29 Mei 1878. 1e en 2e dr. Utr. 1878. 8°. - *De Vader des Vaderlands*, *sprekende nadat hij gestorven is* (*Hebr. XI:4c*). Leerr., uitgespr. in de kerk der Doopsgez. Gem. te Utrecht, den 6en Juni 1884. Utr. 8°. - *De Saga van Thorwald Kodransson den bereisde. Een bladzijde uit de Geschiedenis der Christelijke Zending in de tiende eeuw, uit het oud-IJslandsch vertaald en toegelicht.* Utr. 1886. 8° (Kon. Bibl.)

Hij was een der oprichters van het 'Tweemaandelijksch Tijdschrift' *Geloof en Vrijheid*, en van den eersten Jaargang (1867) af secretaris der Redactie van dit periodiek, dat bedoeld was 'een populair wetenschappelijk orgaan, waardoor de voorstanders eener vrijzinnige, doch tevens op Evangelisch standpunt behoudende richting zouden spreken tot het meest ontwikkelde deel der Vaderlandsche Gemeente' (vgl. *Gel. en Vrijh.* 23e Jrg. (1889), blz. 597-600). Vele malen verzorgde hij daarin de rubriek *Verschijnselen des Tijds*; terwijl de verschillende jaargangen tot 1886 tal van verhandelingen en bijdragen van zijn hand bevatten, waarvan verschillende reeds boven zijn vermeld (zie voorts Jrg. 1889: *Bladwijzer* op Jrg. I-XIII, blz. 1, 14, 15).

In de *Volksalmanak*, v.h. jr. 1871, uitgeg. door de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen', blz. 54-73, komt van hem een bijdrage voor getiteld: *Eene voetreis door Abessinië.*

L i t t e r a t u u r : J. Hartog, *Egbert Heimerich Lasonder*, in: *Gel. en Vrijh.* 20e Jrg. (1886), blz. 528-550 (zie ook blz. 308). - *Utrechtsch Prov. en Stedel. Dagblad. 10 en 22 Aug. 1886.* - *Kerkel. Crt.* 28 Aug. 1886. - v. Slee, *De Illustre School te Deventer*, blz. 280. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 372, 377. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 175.

[Bernard Albert Lasonder]

LASONDER (Bernard Albert). Litt. hum. en Theol. Doctor., geboren te Groenlo den 18en Oct. 1841, was een der acht kinderen uit het huwelijk van litt. Dr. Laurens Lasonder (zie vorig art.) en van diens tweede echtgenoote Wilhelmina Margaretha Catharina Smits (overl. 1888). Hij bezocht de Latijnsche School van zijn vader en vervolgens de universiteit te Utrecht, waar hij zich in het album stud. liet inschrijven den 20en Sept. 1859 (andermaal 3 Apr. 1866). Nadat hij zijn academische studiën

in de Letteren en in de Godgeleerdheid volbracht had, promoveerde hij aldaar den 25en Juni 1866 op een dubbele dissertatie *de linguae Paulinae idiomate.*

In Oct. d.a.v. door het Prov. Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening werd hij anderhalf jaar later, 15 Maart 1868 door zijn halfbroeder Ds. E.H. Lasonder (zie vor. art.) bevestigd te Acquoy (m. 2 Tim. II:8; intr. m.

2 Cor. V:20). Den 18en Mei 1873 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente m. Hand. XXI:13 wegens vertrek naar Hengelo (Ov.), waar hij door denzelfde bevestigd werd (m. Col. I:28). Zijn zwakke gezondheid drong hem na 31-jarigen arbeid emeritaat aan te vragen, dat hem met ingang van 1 Juli 1899 verleend werd. Den 25en Juni hield hij zijn afscheidsprediking te Hengelo (ook ditmaal met Hand. XXI:13, evenals zijn intreetekst ald. dezelfde was geweest als die te Acquoy), Daarna vestigde hij zich te Groenlo in den kring zijner familie, waar hij ongehuwd den 9en Febr. 1909 overleed.

Ondanks zijn lichaamszwakte, die hem van jongs af eigen was, en waardoor hij niet alles kon wat hij gaarne wilde, betoonde hij zich een buitengewoon ijverig pastor. Daarbij was hij een hartelijk Evangelieprediker en een groot Zendingsvriend. Inzonderheid voor het Nederl. Zendelinggenootschap ijverde hij waar hij kon. Overtuigd en kundig aanhanger van de Evangelische richting onthield hij ook zijn medewerking niet aan haar beide organen *Geloof en Vrijheid* en *Evangelisch Zondagsblad.* Na het ingaan van zijn emeritaat arbeidde hij nog veel o.a. voor de 'Los van Rome' - beweging en voor het Protestantisme in 't algemeen. Bij wie hem kenden was hij bemind om zijn trouw en gaaf karakter.

Afzonderlijk zag van hem het licht:

Specimen litter: *exhibens Disquisitionis de linguae Paulinae idiomate Tomum I.* Traj. ad Rh. 1866. 8°. - *Specimen theol.* etc. *Tomum II.* Ibid. 1866. 8°. - *A. Des Amorie van der Hoeven Sr. in zijne eer als Protestant gehandhaafd. Open Brief en weêrwoord aan Mr. A.H. des Amorie van der Hoeven. Met een schrijven van een oud-discipel van Prof. van der Hoeven.* Rotterd. 1872. 8°. (Univ. Bibl. Amst.).

In *Gel. en Vrijh.*: *Nog iets over het vierde Evangelie* (Tischendorf, *De echtheid onzer Evangeliën.* Gron. 1869), Jrg. IV (1870), blz. 118-162. - *Jezus Christus, meer dan mensch.* Jrg. V (1871), blz. 261-278). - *H.A. Des Amorie van der Hoeven. 'Mijn terugkeer tot de Kerk van Christus.* Jrg. VI (1872), blz. 167-195. - *Gerock's Palm-blätter.* Jrg. VII (1873), blz. 89-105; Jrg. IX (1875), blz. 203-216. - *Beyschlag en het vierde Evangelie.* Jrg. XIII (1879), blz. 105-168.

L i t t e r a t u u r : *De Schatkamer.* Jrg. 1909, blz. 98, 99. - *Alb. stud. Rh.-Traj.*, K. 429, 475. - Meded. van Dr. L.W.A.M. Lasonder te 's-Gravenhage.

[Philips Lasson]

LASSON (Lassonius) (Philips of **Philippus),** zoon van Jacob Lasson, rector van de Latijnsche School te Delft (van 1 Mei 1596 tot 1 Mei 1608), was aanvankelijk zooals het in de akte van zijn op 26 Maart 1600 te Nootdorp voltrokken huwelijk met Annetge Heyndriks (wonende te Delft) heet 'schoolmr. aan de groote school'[1)] te Delft. Op 24 Oct. 1603, toen hij van Kerkmeesteren van Rotterdam een erf aan de Slikvaert aldaar kocht, wordt hij genoemd conrector van de Latijnsche school dier stad. (Gifteboek der stad Rotterdam. Reg. no. 13, fol. 202). Als zoodanig schreef hij

1) In de thesauriersrekeningen, waarin de betalingen aan rector, conrector en andere leerkrachten aan de Latijnsche school te Delft zijn verantwoord, komt de naam van Philips Lasson niet voor. De 'Memoriaelen' vermelden wel de aanstelling van den rector, maar niet van diens zoon.

een Grieksch lofdicht in het eerste deel van Jan van de Velde's *Spieghel der Schrijfkonste* (Rott. 1605). Bij magistraatsresolutie van 6 Mei 1605 werd hij voor den tijd van een jaar benoemd tot rector van de Latijnsche school te Brielle ter vervanging van Reynier Donteclock. Hier geraakte hij in conflict met den kerkeraad, in wiens

vergadering van 26 Mei 1606 gerapporteerd werd dat hij als rector de leerlingen der school bij het opvoeren naar klassieken trant van een ‘tragedie’ (Jephta) ‘eenighe dingen in duijtsen had laten reciteren’, welke beschouwd moesten worden als ‘ongepaste schamperheeden’ ten opzichte van den ‘gewesenen dienaer deser kercke’ R. Donteclock (vgl. hiervóór: Dl. II, blz. 542). Een tweetal broeders werd afgevaardigd om den rector deswege te vermanen. Het gebeurde droeg ertoe bij dat de vertooningen der Rederijkers’, waartegen de kerkeraad zich tevoren al verzet had, opnieuw aan de orde werden gesteld (zie hierover: *Nav.* XXX (1880), blz. 290-298). Zooals blijkt uit den titel zag van hem als rector te Brielle het licht een *Korte ende eenvoudighe Verklaringhe des eersten ende tweeden veers van den 140. Psalm.* Rotterd. 1606. In hetzelfde jaar werd hij opgevolgd door Joh. Querellius. Hoogstwaarschijnlijk is hij hierna naar Rotterdam teruggekeerd. De acta des kerkeraads van den Briel uit de laatste helft van 1606 en van eenige daaropvolgende jaren zijn niet meer aanwezig. Van zijn verderen levensloop is niets bekend.

Zijn eerste echtgenoote (zie boven) werd hem al zeer vroegtijdig door den dood ontnomen. Als weduwnaar hertrouwde hij te Rotterdam den 25en Nov. 1601 met Catharina Teunis.

Van hem zijn geen portretten bekend.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 787, 788 (art. v. C. de Waard). - Scheffer en Obreen, *Rotterd. Historiebladen* I (Rott. 1876), blz. 720. - H. de Jager, *De Brielsche Archieven.* I, blz. 205. - *Oud-Holland. N. Bijdr. voor de gesch der Ned. Kunst en Letterk.* enz. 22e Jrg. (Amst. 1904), blz. 17, 18. - Veltenaar, *Geref. den Briel*, blz. 206. - Authentieke gegevens door bemiddeling van het Rijksarchief te 's-Gravenhage.

[Johannes Lau]

LAU (La) (Johannes), wiens voorouders door de godsdienstvervolgingen in de 17e eeuw uit Frankrijk naar Holland waren gekomen, zag het levenslicht te Leiden. Geboren uit het huwelijk van Isaäc Nicolaas La Lau en Sara Looy, werd hij aldaar gedoopt den 12en Apr. 1778. Hij volbracht zijn academische studiën aan de hoogeschool zij ner vaderstad (ingeschr. 7 Jan. 1796 en werd na afgelegd praeparatoir examen door de Classis van Neder-Rijnland en Leiden den 3en Mei 1802 beroepbaar gesteld. Den 4en Jan. 1803 peremptoir geëxamineerd door de Classis van Alkmaar deed hij den 30en Jan. d.a.v. intrede te Heilo (m. Jac. I:22*a*) na bevestigd te zijn door Ds. Allard Pierson, pred. te Alkmaar (m. 2 Cor. V:14). Vandaar vertrok hij naar Oegstgeest, waar Ds. D.C. Harmsen, pred. te Steenwijk hem den 26en Juli 1807 bevestigde (m. Openb. II:1*b*, 2*a*; intr. m. Jac. III:2*a*; afsch. te Heilo 12 Juli m. 1 Tim. I:5). Zijn derde standplaats was Bergen-op-Zoom. Hier werd hij den 23en Apr. 1815 bevestigd door Ds. W.F. Sibmacher, pred. ald., m. 1 Tim. IV:16; intr. m. 1 Cor. XIII:9*a*; afsch. te Oegstgeest 9 Apr. m. Ef. V:15*a*). Ruim negen jaren later verwisselde hij deze gemeente met die van Gouda, waaraan hij zich den 10en Oct. 1824 verbond (m. Hand. IV:29*b*), na bevestigd te zijn door Ds. J.H. Krom, pred. ald. (m. Joh. XVIII:37*b*; afsch. te Bergen-op-Zoom 26 Sept. m. Ps. CXXII:7*a*).

Met ingang van 1 Jan. 1849 op zijn verzoek na bijna 46 jarige Evangeliebediening, eervol emeritus verklaard hield hij op Oudejaarsavond 1848 zijn afscheidsprediking

te Gouda (t. Ps. CII:28). Aldaar overleed hij na veel lichamelijk lijden den 10en Apr. 1856. Hij bezat uitnemende gaven van verstand en hart, muntte uit door vernuft,

maar tevens door eenvoud, natuurlijkheid, bescheidenheid en innig geloof, zoodat hij de hoogachting en liefde genoot van allen, die hem kenden. Zijn prediking droeg het kenmerk van kernachtigheid en kennis van het menschelijk hart.

Ook in breederen kring diende hij de Ned. Hervormde Kerk als lid van het Classicaal Bestuur van Breda en van het Prov. Kerkbestuur van Noord-Brabant. In 1822 en 1824 maakte hij deel uit van de vergadering der Synode, waar hij bij beide gelegenheden de gebruikelijke Synodale leerrede hield (in dr. versch.). Kort na zijn komst te Gouda benoemd tot scriba van het Classicaal Bestuur bleef hij deze functie waarnemen tot het ingaan van zijn emeritaat.

Bij zijn overlijden liet hij een weduwe en kinderen na.

Van hem zag het licht:

Tweetal Synodale leerredenen, *uitgespr. in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage*, *de eerste op den 19en July 1822, en de laatste op den 11en July 1824* (resp. over 1 Cor. VIII:1*b* en Jes. LV:8, 9). 's-Grav. 1824. 8° (*Boekz.* 1825*a*, 135-138). - *De nagedachtenis van J.H. Krom gehuldigd op den 15en Jan. 1828 in het Goudasche Depart. der Maatsch. t. Nut v. 't Algemeen.* Delft 1828. 8°. (Zie hiervóór: Dl. V, blz. 275; *Boekz.* 1828*b*, 286-288). In *Boekz.* 1846*a*, 314-333: *Leerr. t. bevest. te Reeuwijk*; *op 23 Nov. 1845*, ... *van F. van der Vltet laatst hulppred. te Gouda.*

In dichtmaat: *Troostzang wegens de verwoesting voorgevallen in de stad Leyden.* Nijm. 1807. 8°. (Bibl. N. Lett.). - *Spoor tot dankbaarheid aan het Opperwezen*, en: *De Christelijke Godsdienst.* In *Mengeldichten v.h. dicht- en zangminnend Genootschap* '*Laborando Prodesse*' *te Alkmaar.* 1807, blz. 1-9, 10-27.

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - *Boekz.* 1856*a*, blz. 421-423. - *Alb. Stud. L.-Bat.*, k. 1185.

[Bartel Lauren]

LAUREN (Laurens, Lauwers, Lauri, Louren, Louwer) (Bartel), uit Mennonitische ouders geboren te Goch in het land van Kleef, bereisde vele landen en woonde ook een tijdlang te Wilna, de hoofdstad van Litauen, waar hij in kennis kwam met vele Edelen en Machtigen des lands, aan wie hij volgens zijn eigen mededeeling somtijds 'eenige kleyne, doch voor haer aengename Waren verkocht' en van zijn reizen wist te vertellen. In 1617 ontboden bij de gemalin van den schatbewaarder van Sigismund III, den koning van Polen, waar hij een gezelschap van Edellieden aantrof en ook twee Minderbroeder-monniken, van wie de een Prior was van een groot Minderbroederklooster daar ter stede. Hier ontspon zich een gesprek, waarin hij ondervraagd werd over zijn verleden en zijn religie. Toen hij erkende dat zijn ouders hadden behoord tot de 'Wederdoopers' verklaarde men op bestraffenden toon de leer dezer laatsten voor een gruwelijke leer, daarbij wijzende op cardinale stukken, waarin zij afweken van de leer des Evangelies. Men vermaande hem 'Catholyck' te worden, waartegen hij zijn bezwaren uiteenzette. Hierop nam de Prior het woord om te betoogen dat men wèl onderscheid moest maken tusschen de Poolsche en de Nederlandsche Wederdoopers: wat van de eersten gezegd kon worden gold daarom nog niet van de laatsten. Hierbij beriep de Prior zich op eigen ervaring opgedaan

gedurende een verblijf in Holland, waar hij in verschillende steden met ‘Wederdoopers’ had verkeerd, inzonderheid tijdens zijn anderhalfjarig oponthoud te Leiden. In deze stad had hij zekere oneenigheden ouder hen opgemerkt, welke z.i. te vèr werden gedreven. In het voorbijgaan maakte de Prior ook melding van den *Ban* en de *Mijding*, die

toen al vrij gestreng in vele gemeenten der Mennonieten werden toegepast, om welke reden hij naar zijn zeggen zich niet tot hun gemeenten had begeven. Dit weerhield hem echter niet te erkennen dat hij onder hen oprecht godvreezende lieden had aangetroffen, die heel wat meer onderlinge liefde aan den dag legden dan gevonden werd bij de *Fratres*, die in kloosters bijeenwoonden. Gedachtig aan zijn eigen ouders en voorgeslacht en aan vermaarde vrienden, had hij intusschen er niet toe kunnen besluiten, de 'Catholycke Kercke' te verlaten, maar zoolang hij te Leiden was blijven wonen, had hij met de 'Wederdoopers' aldaar toch betrekkingen onderhouden, waardoor hij somtijds hèn onderwijzen kon, maar zij nog veel meer hèm. Beter dan hen te veroordeelen achtte de Prior het voor hen te bidden. Na dit betoog richtte men zich tot Lauren, hem wijzende op het groot gevaar waarin de monnik zich bevonden had om afvallig te worden, en drong men er bij den 'Wederdooper' op aan zich ook te voegen bij de 'oude eendrachtelijcke' R.K. Kerk. Evenwel vergeefs; ook de hem daarbij voorgespiegelde voordeelen konden er Lauren niet toe bewegen.

De gedrukte uitgaven van dit gesprek zijn voorzien van een *Voorreden*, naar het schijnt ook van Bartel Laurens hand. Daarin wordt vermeld dat hij dit verhaal uit eigen beweging had verteld aan een zijner vrienden, die er ernstig bij hem op had aangedrongen, het hem in handschrift af te staan. Hieraan had hij voldaan onder voorwaarde dat de ander het voor zich zou houden. Achteraf had hij echter ontdekt dat het gecopiëerd toch in andere handen was gekomen en dat er zelfs waren die het wilden doen drukken om er meer publiciteit aan te geven. Op zijn dringend verzoek had hij een der copiëen kunnen machtig worden. Toen was hem gebleken dat deze copie niet geheel overeenkwam met het oorspronkelijk verhaal, zooals hijzelf het aan zijn vriend had gedaan. Bijaldien er méér afschriften van zouden worden gemaakt, verzocht hij dengene, die de eerste copie had gelezen en zulk een later afschrift in handen mocht krijgen, door vergelijking na te gaan of er in dit laatste iets voorkwam, dat in het eerste ontbrak, dat er toch blijkbaar bij behoorde.

De eerste druk (1656) heeft tot titel: B.L., *Kort Verhael eens Gesprecks*, *Voor-ghevallen in Vylnae*, *de Hooft-stadt van Littauen*, *Sorteerende onder den Koning van Polen.* Amst. Z.j. 4°. Eenige jaren na Lauwers overlijden werd het door een ongenoemde ongewijzigd uitgegeven onder den breederen titel: B.L., *Een kort Verhael eens Gesprecks, Voorgevallen in der Wildae of Vylnae*, *De Hooftstadt van 't Groot Vorstendom Littauwen*, *tusschen een Prioor, zijnde een Monnik, En Bartel Lauren*, *Naderhant een Dienaer en Outsten der Vlaemsche Doopsgesinde tot Amsterdam. Waer in ghij kondt sien de schadelickheydt van het twisten en scheyden der Doopsgesinde, en een raedt om daer van af te laten.* Amst. 1664. 4°. - Hetz. Amst. 1701. 8°. (Hierachter: 'Een geestelyck lied van een Soudaens dogter').

Behalve de *Voorr.* bevatten deze uitgaven ook een *Byvoeghsel* ten besluite, eveneens onderteekend B.L., volgens Schyn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.* III, blz. 269 echter niet van den schrijver afkomstig, maar door den uitgever er aan toegevoegd.

Bartel Lauren is later leeraar en oudste geweest bij de gemeente der Vereenigde Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche Mennonieten te Amsterdam. De juiste tijdsduur van zijn werkzaamheid als zoodanig is onbekend. Hij moet gestorven zijn in het laatst van of kort na 1660.

Van hem worden drie portretten vermeld: 1°. een ter halver lijve v. voren, staande voor een tafel, waarop een opengeslagen Bijbel. Met 8-reg. vers. Zonder naam v. den

graveur. kl. fol.; 2°. als het vorige, borstbeeld links, in ov. met 4-reg. vers v. A. Spinneker. Door J. Folkema. 8°. (zie: Schyn-Maatschoen, a.w. III tegenover blz. 249[1]) 8°. Hetzelfde portr., met veel randwerk. Door J.C. Philips. 4°. (Fr. Muller, *Cat. v. Portr.* no. 3305-3307).

L i t t e r a t u u r : Schyn-Maatschoen, *Gesch. der Menn.* III, blz. 249-269. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II, Hfdst. II, blz. 60. - Knuttel, Bibl. v. Kerkg., blz. 175, 332.

[Jacobus Laurentius]

LAURENTIUS (Jacobus) is in Sept. 1586 (vgl. de *Toe-eygenbrief* van zijn *Belijdenis-predicatie*) te Amsterdam geboren uit het huwelijk van Laurens Jacobsz (overl. 1603) en Marijtje Philipsdr. Boom (geb. in Dec. 1564). Zijn vader was boekverkooper, welk bedrijf naderhand door zijn broeder Hendrik (gedoopt 26 Juni 1588) is voortgezet. Door zijn moeder, die een dochter was van Philips Cornelisz Boom, alias Groote Philips (1543-1608), was hij geparenteerd aan een bekende Amsterdamsche familie, welke van het begin af de zijde der reformatie had gekozen (vgl. Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, I, blz. 132; en nader de *Toe-eygenbrief* van Laurentius' *Belydenis-predicatie*). Van dezen grootvader maakt Laurentius in zijn geschriften meermalen gewag. Ook is daarin behalve van Hendrik sprake van nog een anderen broeder, Philips geheeten.

Naar zijn eigen getuigenis door Gods genade opgevoed in de leer der Gereformeerde kerken, werd hij door zijn ouders van kindsbeen af bestemd om predikant te worden. Hij bezocht de Latijnsche school aan de Nieuwe zijde, met Hubertus Salingius als rector en Petrus Montanus als conrector, en ging daarna als stedelijk alumnus aan de Leidsche Universiteit studeeren (14 Mei 1604 ingeschreven), blijkbaar dank zij mede de voorspraak van de predikanten Jac. Rolandus en Luc. Ambrosius. Gedurende 4 jaren legde hij zich hier toe op philosophische en theologische studiën. Op 18 Mei 1605 werden door hem, onder leiding van prof.

1) Dit portret vertoont opvallende gelijkenis met dat van *Balthazar Louwers* (borstbeeld v. voren door J. Ladmiraal, zie v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, No. 3163) voorkomende in: *Leven der schilders* enz. door K. van Mander, uitg. v. Jac. de Jongh II tegenover blz. 210 No. 2). Bij v. Mander (II, blz. 152) wordt deze Balth. Louwers (in de 'Bladwijzer' *Lauwers* genoemd) beschreven als discipel te Rome van den aldaar gevestigden schilder Paulus Bril, en aangeduid als Nederlander (in 1604) oud omstreeks 28 jaren en gehuwd, zijnde een verdienstelijk landschapschilder. Hierbij teekent de Jongh aan: 'Deze B. Louwers is in den jare 1576 geboren, heeft in Italië door zijne kunst grooten lof behaald; doch zich naderhand onder een naauwgezette soort van Mennoniten, die de Schilderkunst voor ongeoorloofd houden(?), begeven hebbende, heeft hij deezer edeler oefeninge vaarwel gezegd, en is in vervolg van tijd Leeraar onder die gezindheid geworden'. Vgl. ook wat J. Immerzeel, *De levens en werken der Holl. en Vlaamsche kunstschilders.* II. Amst. 1842, blz. 160) opmerkt over den onder leiding van Paul Bril gevormden bekwamen landschapschilder *Balthazar Lauri*, die ± 1570 te Antwerpen geboren zich al op jeugdigen leeftijd naar Rome begeven had. De Utrechtsche kunstschilder C. Kramm houdt het er voor dat 'Balth. Lauri niemand anders is dan *Balth. Lauwers*, de stamvader van een aantal Italiaansche kunstenaars van dien naam', die te Rome is blijven wonen en ook zelf 'onder de Italiaansche kunstenaars als zoodanig beschreven staat.' (*Nav.* XV (1865, blz. 367). Of en - zoo ja - in hoevèrre deze verschillende berichten zich laten aanpassen aan de biographie van den bovenbeschreven *Bartel Lauren* is tot nogtoe niet opgelost. Intusschen staat vast dat de bovenbeschreven Bartel Lauwers niet te Antwerpen, maar volgens zijn eigen opgaaf te Goch is geboren.

Gilbertus Iacchaeus, verdedigd 18 *Theses Logicae de Primâ Syllogismorum Figurâ*[2] (Univ. bibl. Leiden). Een jaar later volgde op 11 Maart, onder leiding van denzelfden hoogleeraar, de verdediging van 20 *Theses*

2) Deze disputatie is opgedragen aan zijn grootvader Philips Cornelisz, den rector magnificus Arminius, de predikanten Rolandus en Ambrosius, den rector Salingius en den conrector Montanus.

physicae de Anima rationali[1] (Univ. bibl. Leiden), terwijl hij in 1607, onder praesidium van Jac. Arminius, verdedigde *Decades quinque propositionum theologicarum contra anabaptistas.* In 1608 vertrok Laurentius ter voortzetting zijner studiën naar het buitenland. Hij vertoefde in Duitschland, o.a. te Heidelberg alwaar hij 29 Maart 1609 schreef in het *Album amicorum* van Engelbertus Aegidius (p. 120 (Univ. bibl. Leiden); zie over Aegidius dl. II, blz. 735), voorts in Zwitserland, in Frankrijk, in Engeland en in de Zuidelijke Nederlanden.

Na in 1611 behouden in het vaderland te zijn teruggekeerd, trad hij in het huwelijk met Grietje Wybrants, die toen 21 jaar was[2], dochter van wijlen den koopman Wybrant Pietersz (overl. 1610) en Tryn Jansdr.(overl. 1621). Dit huwelijk werd 15 Jan. 1612 in de Nieuwe kerk bevestigd door Ds. Hallius. In datzelfde jaar is hij als predikant te Oude Niedorp bij Alkmaar beroepen, juist toen in die classis de Remonstrantsche woelingen een groote verdeeldheid hadden veroorzaakt. Ondanks den tegenstand der overheid en der Remonstranten heeft de bevestiging en de intrede op 21 Oct. 1612 kunnen plaats vinden, van welke gebeurtenis Baudartius ons een omstandig verhaal heeft gegeven (*Memoryen*^{2}, vijfde boeck, fol. 6, 7). Maar de heerschende troebelen ter plaatse hebben hem de waarneming van zijn ambt onmogelijk gemaakt, zoodat hij zich reeds spoedig genoodzaakt zag van zijn kerk en classis weer ontslag te verzoeken. Hij werd nu in 1613 predikant te Diemen. In 1617 volgde het beroep naar Hoogkarspel, alwaar hij vriendschappelijken omgang onderhield met de burgemeesters van Enkhuizen, speciaal met Johan Camerlingh, die met zijn broeder Hendrik bevriend was, en met Pieter Proost, een familielid van zijn zwager Gerbrand Pancrats, burgemeester van Amsterdam. In 1619 ging hij naar Naarden, vanwaar hij op 22 Jan. 1621 naar Amsterdam werd beroepen[3]. Na op 2 Juli d.a.v. bevestigd te zijn, is hij in zijn geboortestad tot het einde zijns levens predikant gebleven.

Laurentius had blijkbaar de gewoonte van zijn preeken veel werk te maken. De vrucht van zijn voorbereidende exegetische studiën heeft hij in onderscheidene geschriften, ten deele in den vorm van breeder uitgewerkte preeken, ten deele in den vorm van commentaren, neergelegd. Na in 140 preeken de ‘gravissima epistola’ van Paulus aan Efeze voor de gemeente behandeld te hebben, begon hij 14 Maart 1625 met de uitlegging van Openbaring 2 en 3; tot 18 Oct. 1626 heeft hij 79 preeken noodig gehad om deze uitlegging te voltooien In navolging van Bullinger en Eglinus, beiden van Zürich, heeft hij deze preeken daarna, elk met nauwkeurige opgave van dag en uur en plaats dat ze uitgesproken zijn, in 1629 bij zijn broeder Hendrik te Amsterdam in het licht gezonden als: *Joann. Evang. et Apostoli Patmos. Hoc est*, *Expositio septem Epistolarum, quas B. Joannes in insula Patmo scripsit ad septem Ecclesias Asiae mino-*

1) Deze disputatie is opgedragen aan zijn verwanten Joannes Thomasz, schepen en schoolopziener te Amsterdam, en Cornelis Hendrik Boom, schepen te Alkmaar, voorts aan zijn oom Cornelis Philips Boom, koopman te Amsterdam, en zijn broeder Hendrik; aan deze opdracht is toegevoegd een vers van Laurentius zelf. Ad calcem bevindt zich een gedicht voor Laurentius, onderteekend door E.T. Vermoedelijk wordt met deze initialen bedoeld Everardus Tweestreng, die 6 Aug. 1605 als jurid. student werd ingeschreven.
2) De opgave in het *Maandbl. De Nederl. Leeuw* XXXIX (1921), kol. 178, is niet juist.
3) Volgens Croese, *Pred. Amst.*, blz. 48, is hij tegelijk met J. Cloppenburch, en volgens Vos, *Amstels kerkel. leven*, blz. 287, die geen datum opgeeft, tegelijk met Bogerman beroepen. Bogerman heeft een beroep afgeslagen; het beroep op Cloppenburch zal dus wel na het bedanken van Bogerman zijn uitgebracht; vgl. dl. I, blz. 473 en dl. II, blz. 111, noot 2.

ris, una cum observatione doctrinarum[1] (Kon. Bibl.), welk boek hij opdroeg aan de Amsterdamsche burgemeesters J. Geelvinck, Abr. Boom, Ant. Oetgens en Andr. Bicker. Op dezelfde wijze volgde daarna in 1630 de uitgave eener serie preeken, ten getale van 116, over Genesis 37-50, gehouden in de periode van 26 Maart 1627 tot 23 Oct. 1629, onder den titel: *Carcer Regius. Hoc est, Expositio Historiae S. Iosephi*, *e carcere ad regiam dignitatem mirabiliter à Deo evecti*, *una cum observatione doctrinarum*[2] (Kon. Bibl.), welk boek door hem aan de bewindhebbers der Oost- en West-Indische Compagnie van de Amsterdamsche kamer is opgedragen[3]. Aan dit geschrift was, van een afzonderlijk titelblad voorzien, nog toegevoegd: *Concio particularis, ex decreto synodali, et nomine Classis Amstelredamensis habita in Synodo Hornana Provinciali Hollandiae Borealis*, *sessione ultimâ, ante ipsam dimissionem Synodi*, *die 31. Augusti 1629 ex 2 Tim. 2:15*[4]. In den vorm van een commentaar heeft Laurentius vervolgens in 1635, met een opdracht aan de duodecim viri der stad Amsterdam, uitgegeven: *S. Apostoli Jacobi Epistola catholica*, *perpetuo commentario explicata*, *una cum Partitione*, *tum generali singulorum Capitum*, *tum speciali singulorum Versuum; nec non*, *cum observatione Doctrinarum ex singulis Versibus* (Doopsgez. bibl., Amst.)[5], waarvan de uitgever Casp. Commelin te Amsterdam in 1662 een tweede, door den auteur zelf nog vóór zijn dood verbeterde en vermeerderde editie (Kon. Bibl.) bezorgde[6]. Voorts in 1640: *S. Apostoli Petri Epistola catholica prior, perpetuo Commentario explicata* etc.[7] (Univ. bibl. Leiden), met een opdracht aan Thomas van Egmont à Nieuborg, burgemeester van Alkmaar, een familielid van Laurentius, en in 1641: *S. Apostoli Petri Epistola catholica posterior* etc., met een opdracht aan de burgemeesters van Enkhuizen, welke beide commentaren in 1647 in een herziene en vermeerderde uitgave, na den dood van den auteur, opnieuw zijn verschenen[8] (Univ. bibl. Amst.; Kon. Bibl.). Eindelijk nog in 1642: *S. Apostolus Paulus* Δυσν□ητος *Hoc est*, *Explicatio locorum difficilium in Epistolis Paulinis*[9] (Univ. bibl. Amst.; Kon. bibl., 's Hage), met een opdracht aan eenige Amsterdamsche magistraatspersonen.

Van al deze werken trad Laurentius' broeder Hendrik als uitgever op. Aan diens aandrang is het te danken, dat zijn naam ook aan de hernieuwde uitgave van een

1) Dit geschrift is, evenals het volgende, voor rekening van den Amsterdamschen uitgever te Harderwijk bij Nic. van Wieringen gedrukt. Zoo valt het te verklaren, dat als plaats van uitgave meermalen ten onrechte Harderwijk wordt vermeld. - De opgave bij Glasius, die ook een druk van 1649 noemt, berust vermoedelijk op een vergissing.
2) Glasius vermeldt bovendien nog uitgaven van 1642 en 1670. - Dit en het vorengenoemde geschrift worden bedoeld, wanneer er sprake is van een werk met den titel: *Conciones sacrae*, vgl. *Jacobi epistola catholica*, 1635, Praef. dedicatoria; zie ook Vos, *Amstels kerkel. leven*, blz. 375.
3) De bewindhebbers der O.I.C. hebben 7 Maart 1630 aan Laurentius een 'vereeringe' toegekend van *f* 80.-, vgl. *De Navorscher* VII, blz. 292.
4) Een exemplaar van de afzonderlijke uitgave dezer preek, met een slechts weinig afwijkend titelblad, bevindt zich bijgebonden in Laurentius' *Jacobi epistola catholica* van 1635 (Doopsgez. bibl., Amst.).
5) Glasius noemt bovendien uitgaven van 1639 en 1645.
6) Het door Commelin aangekondigde plan om ook andere werken van Laurentius opnieuw uit te geven schijnt niet tot uitvoering gekomen te zijn.
7) Dit geschrift is voor rekening van Hendr. Laurentius gedrukt te Kampen bij Arnoldus Benier.
8) Van deze uitgave moet in 1669 een nieuwe editie te Genève zijn uitgekomen.
9) Dit geschrift heeft Hendr. Laurentius laten drukken bij Nic. Ravestein te Amsterdam.

tweetal reeds te goeder faam bekend staande werken werd verbonden. Dit was in de eerste plaats het geval met den nieuwen druk, die in 1630 door Henrick Laurentsz werd opgelegd van de Bijbelvertaling van Sixt. Amama (vgl. dl. I, blz. 137): *Biblia...*

Ende nu in desen tweeden druck met gantsch-nieuwe Argumenten of Sommarien, *ende afdeelingen der Capittelen voorsien*, *ende met drie onderscheyde Onderrichtingen naerder verrijckt en vermeerdert door Iacobum Laurentium.* De bedoelde 'onderrichtingen' zijn een 'generale', handelende over de vertaling der Heilige Schrift, waarbij vooral de controvers met Rome aan de orde komt; een 'particuliere', handelende over het aantal en de indeeling van de boeken des Ouden Testaments en speciaal over de uitnemendheid der profetische boeken; en een 'bericht' over de apocryphe boeken[1]. Het tweede werk was: *Het Schatboeck der verklaringhen over de Catechismus der Christelicke Religie*, van Festus Hommius. In 1641 liet Hendrick Laurensz hiervan een nieuwen druk verschijnen, waaraan hij onder een afzonderlijk titelblad met aparte pagineering toevoegde: *Belydenis-predicatie*, *sommierlick gedaen voor het houden des Heyligen Avondtmaels in de Kercke van Amsteldam*, *ende nu wijdtloopigher verhandelt. Inghestelt na de ordre, en methode van het laetste Synodus Nationael van Dordrecht, eerst in voor-stellinghe van de recht-sinnighe Leere*, *ende daer na in verwerpinghe van alle dwalinghen in yeder Artijckel. De plaetsen oock der Heyliger Schrifture daer in gheallegeert uytghedruckt na de Nieuwe Oversettinghe. Door Jacobum Laurentium van Amsteldam*, *Bedienaer des H. Evangelii binnen Amsteldam. Zijn noch op 't eynde hier by-ghevoeght de Symbola*, *dat is*, *Geloof's-Formulieren*, *van de vier eerste generale Synoden: midtsgaders*, *het Symbolum van Athanasius*, *alle op het nieuw overgeset door den selven Autheur.* De bedoelde preek had Laurentius voor het eerst in 1623 gehouden, en hij gaf haar thans in het licht op verlangen zoowel van zijn broeder als van zijn oude moeder; hij deed haar tevens vergezeld gaan van een *Toe-eygen-brief* aan zijn kinderen, die hierin zijn geestelijk testament konden vinden[2].

Laurentius heeft zich speciaal toegelegd op de controvers met de Roomsche kerk. Onderscheidene geschriften van zijn hand hebben op dit onderwerp betrekking. Reeds toen hij predikant te Diemen was, verscheen van hem: *Conscientia Iesuitica cauteriata. Hoc est*, *perfida*, *deplorata*, *perdita. Ex ipsis Iesuitarum libris*, *maxime vero ex quatuor Tomis disputationum R. Bellarmini Cardinalis*, *breviter*, *dilucide*, *solide*, *in Materia de Haeresi*, *de Calumnia*, *de Patribus*, *detecta*, *demonstrata*, *edita.* Amst., ex officina Henr. Laurentij, 1615 (Univ. bibl. Amst.), welk geschrift hij als blijk van erkentelijkheid opdroeg aan de burgemeesters van Amsterdam. Dit boekje werd aanleiding tot een twistgeschrijf met den Jezuiet Maximiliaan van der Sandt of Sandaeus (1578-1656), die uit Amsterdam geboortig was en toen als hoogleeraar werkte te Würzburg. Laurentius gaf in dezen pennestrijd achtereenvolgens uit: *Prodiga Iesuitarum Liberalitas in vocibus universalibus*, *omnis*, *nullus*, *semper*, *nunquam*, *ubique*, *nusquam*, *totum*, *nihil. Tum veritate tum proprio testimonio confutata. Sive*

1) In 1632 verscheen er te Rotterdam bij Isaac van Waesberghe ook een uitgave van dezelfde Bijbelvertaling, op welker titelblad eveneens de 'onderrechtingen' van Laurentius worden aangekondigd; in werkelijkheid ontbreken die evenwel in den tekst.

2) Herdrukken van dit werk zijn bij Hendrick Laurensz verschenen in 1642 (met privilegie voor 5 jaren, van 30 Jan. 1642), in 1646 en in 1647 (met privilegie voor 7 jaren, van 22 Maart 1647), terwijl achter de uitgave van 1650 bij Joh. van Ravesteyn, aan wien door de erfgenamen van Hendr. Laurensz na diens dood de eigendom in 1649 was verkocht, Laurentius' *Belijdenis-predicatie* soms met het titelblad van 1641, soms met dat van 1646 is toegevoegd. Een afzonderlijke uitgave dezer *Belijdenispredicatie* verscheen in 12° in 1642 (Kon. Bibl., 's Hage; een gaaf exemplaar in de Bibl. Vrije Univ., Amst.). Van der Aa vermeldt nog een uitgave van 1645.

Appendix ad Cauteriatam Iesuitarum conscientiam, jam ante ab authore editam. In quo tum vana ac falsa Pontificiorum, Iesuitarumque de Patribus, ac sua Romano-Catholica Ecclesia gloriatio, tum non

pauca aperta eorundem mendacia, *ac calumniae ex proprijs testimonijs deteguntur*, *demonstrantur*, *refutantur.* Amst., 1618 (Univ. bibl. Amst.), voorzien van een opdracht aan de predikanten van Amsterdam; *Apologeticus adversus Maxim. Sandaeum Jesuitam sive examen castigationis Sandaeanae de cauteriata Iesuitica conscientia.* Amst., 1619; *Apologeticus alter adversus Maxim. Sandaeum...*, *sive Examen Castigationis Sandaeanae de Prodiga Jesuitarum liberalitate in vocis universalibus*,*... quae est liber tertius in sua quam nuper edidit*, *Hyperbole.* Amst., 1619; *Dissertatio Theologica de libris Gentilium*, *Judaeorum*, *Turcarum*, *Veterum Patrum et Pontificiorum permittendis ac tolerandis*: *Protestantium vero prohibendis*, *abolendis ac comburendis*, *opposita Disputationi Iacobi Gretzeri Iesuitae in Tractatu ejus de jure et more prohibendi*, *expurgandi et abolendi libros haereticos et noxios. Ad Maximilianum Sandaeum*, *Theologiae Papisticae Doctorem*, *et Scholae Herbipolensis Professorem*, *Iesuitam hyperbolicum.* Amst., 1619 (Univ. bibl. Leiden); *Vulpina Jesuitica*, *hoc est Censura Admonitionis Sandaeanae de cauteriata Jesuitarum conscientia In quâ ostenditur tum Admonitionis Nullitas, tum ipsius Admonitoris Nullitas*, *tum ipsius Admonitoris multiplex Mendacium*, *Malitia*, *Inscitia*, *Fraus et Hypocrisis.* Amst., 1620; en *Reverentia Ecclesiae Romanae erga Sanctos Patres veteres subdola*, *ex ipsorum Pontificiorum Jesuitarumque libris certis.... testimoniis demonstrata et in XII articulos destributa. Cui accedit tractatus de vera ac legitima*, *quae Sacrae Scripturae et quae Sanctis Patribus atque illorum scripti[...] debetur*, *auctoritas*, *honor*, *reverentia.* Amst., 1625 (vgl. het hieronder vermelde geschrift *Der papen dood-stuypen*, blz. 76).

Vervolgens raakte Laurentius slaags met den Dominicaan J.A. Coppenstein, die een aanval op den Heidelbergschen Catechismus had gericht. Ter verdediging hiervan schreef hij: *Catechesis Heidelbergensis orthodoxa. Contra censuram*, *et ut ipse vocat*, *Excalvinizationem Joannis Andreae Coppensteinii.* Amst., 1625; en vervolgens, na een hernieuwden aanval van den pater: *Invicta Veritas*, *sive Coppensteinius* □λεγχ□μενος, *hoc est Refutatio Coppensteinii Castigationis et Vindicatio Apologiae Catechesis Heidelbergensis.* Amst., 1627. Een geschrift tegen denzelfden Catechismus, dat in 1629 te Leuven in de Nederlandsche taal verscheen, kwam eerst vier jaar later aan Laurentius in handen. Hierop heeft hij toen een uitvoerige anti-critiek geleverd, die door hem ‘currente praelo’ is opgesteld, onder den titel: *Schild des Geloofs*, *ofte Grondighe wederlegginghe van seecker Dialogus of t'Samenspreeckinge*, *uytgegeven door Angelus de Monte Bello*, *Licentiaet inde H. Godheyt tot Leuven*, *waer in ondersocht word of de Catechismus welke in Holland ende elders gebruyckt word op Gods Woord gegrond is of niet? Waer in by occasie meest alle de Verschillende Leer-Puncten tusschen de Gereformeerde en de Roomsche Kercke naecktelijck worden ondeckt*, *ordentelijck verhandelt ende de gesonde Leere in den Catechismo begrepen*, *grondelijck bewesen en verdedight.* Amst., 1633 (Bibl. Vrije Univ., Amst.), welk geschrift hij heeft opgedragen aan zijn ‘eerwaerdighe’ moeder en zijn beide broeders Hendrick en Philips, die op deze uitgave krachtig bij hem hadden aangestaan[1)]. In een nieuwe editie van den bedoelden *Dialogus* werd daarna in het kort op Laurentius' boek gereageerd. Deze diende toen in 1643 van

1) Dit is een der weinige boeken van Laurentius, waarin de kerkelijke approbatie uitdrukkelijk is opgenomen. Zij is namens de synode van Noord-Holland geschied door Henr. Swalmius van Haarlem en Abr. à Doreslaer van Enkhuizen, en namens de classis Amsterdam door Eleasar Swalmius, Symon Wilmendonx en Joh. Boutius.

antwoord in zijn *Corte Antwoorde op eenige Notulen gemaeckt tot verweeringe vande Dialogus Angeli de Monte Bello door eenen Ioannes sine nomine*, welk geschriftje is opge-

nomen in het hieronder nog nader te vermelden boek, getiteld *Der papen dood-stuypen.*

Ter bestrijding van de Roomsche leer heeft Laurentius ook nog uitgegeven: *Fabula Papistica Infernalis Tripartita. Hoc est*, *Doctrina Ecclesiae Romanae de tribus fictitijs locis infernalibus*, *Purgatorio*, *Limbo Puerorum et Limbo Patrum*, *detecta*, *confutata*, *edita.* Amst., 1632 (Univ. bibl. Amst.). Dit geschrift droeg hij op aan de Staten van Holland en West-Friesland alsmede aan de burgemeesters van Amsterdam[1]. Voorts valt nog te noemen zijn *Dialogus eucharisticus*, *hoc est universa materia de sacrosancto Eucharistiae sacramento.... explicata.* Amst., 1637 (Univ. bibl. Edinburgh).

In dit verband moet ook Laurentius' polemiek met Hugo Grotius gememoreerd worden. Hij gaf in 1642 uit: *Hugo Grotius papizans. Hoc est*, *Notae ad quaedam loca in Hugonis Grotii Appendice de Antichristo*, *Papam Romanum*, *et doctrinam ac Religionem papisticam spectantia*, *et in quibus via sternitur ad Papismum Anti-Christianum*[2]. Hij deed dit, volgens zijn eigen mededeeling, mede uit naam en zelfs op aansporing van al zijn collega's. Grotius reageerde hierop in een kort schrijven aan Laurentius, dat hij plaatste ad calcem van zijn *Animadversiones in Animadversiones Andreae Riveti* (Lutetiae Parisiorum, 1642) en dat ook afzonderlijk, zoowel in het Latijn als in het Nederlandsch, gedrukt moet zijn. In dit schrijven komt de bekende uitspraak voor, welke Grotius plaatste tegenover de beschuldiging van Laurentius: ‘non Grotium Papizare, sed Laurentiadem nimis diu Calvinizare’. Laurentius onderwierp dezen brief aan een uitvoerige critiek in zijn *Hugonis Grotii Epistola ad Jacobum Laurentium anatomizata. Hoc est*, *Jacobi Laurentii ad dictam Epistolam responsio Epistolaris. Cum subnexo* □πιμετρ□ *quadruplici.* Amst., 1642 (Univ. bibl. Amst. en Leiden). Kort daarna volgde er een eenigszins aangevulde, Nederlandsche vertaling: *Hugonis Grotii Brief aen Jacobum Laurenti* (sic!) *geanatomizeert. Dat is Jacobi Laurentii Antwoord-Brief aen Hugonem Grotium. Met vijfderley by-ghevoeghde Toe-Gifte. In sommighe plaetsen van het Latijnsche verandert en vermeerdert. Midsgaders met een seeckere Brief*, *onder den naem van Jacobus Laurentius aen hem ghesonden.* Amst., 1642 (Univ. bibl. Amst.). Vervolgens verscheen van het Latijnsche pamflet nog een nieuwe druk: - *Priori editione auctior facta*, *tum Epimetro quinto*, *tum Epistola quadam Anonymi*, *sub nomine J. Laurentii scripta.* Amst., 1642[3] (Univ. bibl. Amst.). Inmiddels verstrekte G.J. Vossius aan Grotius inlichtingen over den persoon van Laurentius. Hij verklaarde van Laurentius wel te houden, en beschreef hem als iemand, die altijd aan den kant der regenten had gestaan en bij zijn collega's min of meer gehaat was geweest, en die wellicht van de dwaling, waarin hij thans was vervallen, weer zou terugkeeren. Grotius heeft toen Laurentius niet meer beantwoord, en zich, gelijk hij aan Vossius schreef, door stilzwijgen op hem gewroken. Laurentius heeft hem evenwel nog eenmaal te woord gestaan in zijn *Idolum Romanum. Paepschen Af-God. Dat is*, *Wederlegginge vande*

1) Het boek bevat een ‘Melos’ op Laurentius van de hand van Philippus Pareus Dav. fil. en een Hebr. vers van Ds. Tim. Rolandus van Ouderkerk.
2) In 1830 gaf H.F. Kohlbrügge van dit werk te Amsterdam bij F. Kaal een letterlijken herdruk in het licht, aangevuld met een *Praefatio Editoris*, waarin hij zich richt tegen de bewondering der Grotiaansche theologie in zijn eigen tijd.
3) In dit geschrift komt op p. 58, 59 een gedicht voor: *In Hugonis Grotii ad consultationem Cassandri annotata et Animadversiones in Animadversiones Andreae Riveti*, welk gedicht aan Laurentius op 11 Juli was thuis bezorgd.

Verdedinge des Paepschen Psalters van Bonaventura, *nu onlanghs uytgegeven onder de naem van eenen Fabricius van Eyndhoven.* Amst., 1643[4)] (Univ. bibl.

4) Van der Aa noemt ook nog een uitgave van 1663.

Amst.; Kon. bibl., 's Hage), welk geschrift hij van een opdracht aan Hugo de Groot voorzag. Hij gaf hierin o.m. te kennen, dat Grotius niet bijzonder bedreven was in de Paapsche geschiedenis en dat hij niet moest verwachten ooit door Rome als een goed Paapsche beschouwd te zullen worden.

Eindelijk rest van Laurentius' polemiek met de Roomschen nog hetgeen hij geschreven heeft in verband met de zaak van Heyltgen Jacobs, waarover Vos het een en ander heeft medegedeeld. In Mei 1642 publiceerde Laurentius een *Antwoorde op eenighe Paepsche vragen by forme van Missive gheschreven en gesonden aen den E. Kercken-raet van Amsteldam*, waarvan in datzelfde jaar voor Hendrick Laurensz drie drukken bij Nic. van Ravesteyn en een vierde te Gouda bij. Willem van der Hoeve zijn verschenen (vgl. *Der papen dood-stuypen*, blz. 42, 43). Hiertegen verscheen in Sept. 1642 te Antwerpen een geschrift van den Jezuiet Guilielmus de Landsheere, getiteld: *Vijf-jarigh schrift. Vervangende eenighe gheschillen des Gheloofs*, *nu onlanghs in druck uyt-ghegheven door Iacobum Laurentium ouden ende (onder de sijne) vermaerden Woorden-dienaer binnen Amsteldam teghen Heyltien Iacobs Speek-vercoopster*, *afdwalende Suster der Ghereformeerde Ghemeente Wederleet door G.D.L.S.I.* (Univ. bibl. Amst.). Volgens Laurentius zou deze Jezuiet, wiens bestaan door hem ten onrechte zelfs in twijfel werd getrokken, niet veel meer dan als strooman voor pater Leonardus Marius van het Bagijnhof hebben dienst gedaan. Laurentius schreef toen een fel boekje onder den titel: *Der papen dood-stuypen*, *ofte Proces perdu*, *van Mr. Guilielmus de Lands-heere*, *Iesu-Wijd tot Antwerpen. Inde sake van Heyltgen Iacobs Speckverkoopster.... Hier is byghevoeght een korte Antwoorde*, *op eenige Notulen gemaeckt tot Verweeringe vande Dialogus Angeli de monte bello.* Amst., 1643 (Univ. bibl. Amst.). In datzelfde jaar diende de Jezuiet hem van repliek in zijn geschrift: *Iacob Laurenszen Predicant van Amsterdam Wijd-beroemt Boeck-schryver teghen Heyltien Iacobs Speckverkoopster iammerlijck ligghende naer synen vijf-jarighen Vrouwen-strijdt buyten verstandt in gheweldighe Dood-stuypen* (*Soo noemt hy sijn boeck*) *verthoont aen een yeghelijck tot deernisse door G.D.L.S.J.* (Univ. bibl. Amst.). Ook in latere geschriften heeft De Landsheere niet nagelaten Laurentius nog te bestrijden, vooral naar aanleiding van diens *Idolum Romanum*, zooals in zijn *Heyligen-dienst.... teghen een halve-dozijne Geuse-Predicanten*, Antwerpen, 1648, en in zijn *Ondersoeck.... of de Mirakelen goede ende vaste kenteeckens zijn van de waere*, *Christene*, *Catholijcke Religie. Teghens Dry koppeltjes Geuse-Predikanten*, Antwerpen, 1649 (beide in de Univ. bibl. Amst.).

Op verzoek van den stadstimmerman Henrick Jacobsz Staets heeft Laurentius in 1628 een beschrijving in rijm gegeven van de voornaamste gebouwen, welke te Amsterdam onder diens opzicht waren tot stand gekomen. Van deze zeldzame kroniek, waarvan Wagenaar meermalen gebruik heeft gemaakt, is door Mr. N. de Roever een herdruk bezorgd in het *Jaarverslag der 28ste Algemeene vergadering van het Koninkl. Oudheidk. Genootschap 1886*, blz. 51-67.

In 1628 werd Laurentius, in plaats van Adr. Smout, gekozen tot deputaat ‘ad res indicas’. Ook maakte hij sedert 1629, tezamen met Willem Backer en Mr. Ger. Schaep, deel uit van de stedelijke schoolopzieners. In 1631 bracht hij een bezoek aan 's Hertogenbosch (vgl. *Schild des geloofs*, blz. 87).

Laurentius was goed thuis in de Roomsche litteratuur, doch naar het oordeel van G.J. Vossius lette hij niet genoegzaam op het onderscheid tusschen wat uit de eerste

eeuwen der kerk afkomstig was en wat Rome daarin naderhand veranderd had. Zijn boeken werden, volgens denzelfden geleerde, weinig gekocht.

Nog in de kracht zijner jaren voelde hij zich oud worden. In den *Toe-eygen-brief* van zijn *Belydenis-predikatie* schreef hij, dat hij 'veeltijds weeckelick en sieckelick (was) ende door de lasten (s)ijnes dienstes ende veel arbeyds, nachtwakens en schrijvens niet weynigh verswackt'. Hij is op 19 Maart 1644 te Amsterdam overleden. Een vriend en medebroeder, zich teekenende G.A.P.A., gaf uiting aan zijn droefheid over dit heengaan in een gedrukt vers van vijf coupletten: *Thraeni ofte Thranen over den droevigen doodt van den eerwaarden*, *godsaligen*, *hooghgeleerden*, *wijtberoemden theologant D. Iacobo Laurentii*, *in syn leven praedicant tot Amsterdam*, *overleden den 19. Martii 1644* (Bibl. van het Gem.-arch. Amst.).

Zijn weduwe werd in 1649 diacones. Van de tien kinderen, welke uit dit huwelijk geboren zijn, waren in Maart 1629 nog zes in leven en in Dec. 1641 nog vijf, t.w. Mr. Wibrandus (4 Nov. 1633 op 19-jarigen leeftijd te Leiden ingeschreven in de artes liberales), gehuwd met Catharina Loenius; Debora, die later huwde met Willem Duyzenddaalders en zoo de overgrootmoeder werd van Sibilla Duyzenddaalders, de moeder van den dichter Willem Bilderdijk; Catharina; Maria; en Laurens[1)].

Laurentius' zinspreuk was: Numquam sero, si serio, wellicht door hem aan Hieronymus ontleend (zie zijn *Prodiga Iesuit. liberalitas*, 1618, Dedicatio). Er zijn verschillende portretten van hem bekend, waarvan het fraaiste gegraveerd is door T. Matham (Muller, *Cat. van Portr.*, no. 3126-3128; Van Someren, *Cat. van gegrav. Portr.* II, no. 3159; en Vos, *Amstels kerkel. leven*, blz. 400, 401). Een afbeelding is opgenomen door Vos, tegenover blz. 287. Onder het portret komt voor een vier-regelig Latijnsch vers, opgesteld door Phil. Pareus (1576-1648), sedert 1622 rector te Hanau, met wien Laurentius blijkbaar bevriend was.

In de verzameling *Rivetiana* in de Universiteitsbibliotheek te Leiden berusten twee onuitgegeven brieven van Laurentius aan Andr. Rivet, gedateerd resp. 3 April en 10 Mei 1642, welke brieven in hoofdzaak handelen over zijn polemiek met Grotius.

L i t t e r a t u u r : Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 353, 354; III, blz. 668. - V.d. Aa, *Biogr. Wdb.* XI, blz. 207-209. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 580, 581 (art. v. F.S. Knipscheer). - J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst*, *aanwas*, *gesch.*, 3de stuk, blz. 221, 222. - Vos, *Amstels kerkel. leven*, blz. 43, 149, 165, 177, 282, 287-293, 374-379 (*Bibliogr.* door G.D. Bom HGz.), 400, 401. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* I, blz. 483, 484. - H.C. Rogge, *Het kerkel. en godsd. leven. 17de eeuw*, blz. 18, 19. - *Gedenkb. der Nederd. Herv. Gemeente van Amsterdam*, 1928, blz. 195. - J.C. Koecher, *Catechet. historie der Geref. Kerken* (vert. door E.W. Cramerus), blz. 318, 382, 383. - Schotel, *Gesch. van den oorsprong*, *de invoering en de lotgevallen van den Heid. Cat.*, blz. 136, 137. - Wijminga, *Hommius*, blz. 257. - Sepp, *Polem. en Iren. theologie*, blz. 174. - Dezelfde, *Het godg. onderwijs in Nederl. ged. de 16de en 17de eeuw* II, blz. 8, 9, 39. - *Praestant. ac erudit. virorum Epistolae ecclesiast. et theolog.*, 1684, p. 815, 818-821. - *Hugonis Grotii Epistolae*, 1687, p. 709, 711. - De Burigny, *Vie de Grotius*, 1754, p. 136, 143. - H.C. Rogge, *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, blz. 244. - E.J. Diest Lorgion, *Het catholicisme van Hugo de Groot*, in: *Waarheid in liefde*, 1857, blz. 146, 156, 157. - H.J. Honders, *Andr. Rivetus*, blz. 99. - Eekhof, *De theol. fac. te Leiden in de 17de eeuw*, blz. 201-203.

1) Deze Laurens Laurentius is niet, zooals gewoonlijk wordt aangenomen, dezelfde als de predikant van dien naam, die van 1660 tot 1671 te Amsterdam stond, want de moeder van dezen predikant heette Trijntie Jacobs Blauwehelm (vgl. *Maandbl. De Ned. Leeuw* XXXIX (1921), kol. 235).

- Dezelfde, *De Herv. kerk in Noord-Amerika* (*1624-1664*), I, blz. 79, 80, 111, 112, 114; II Bijl., blz. XVI. - J. Mooy, *Bouwstoffen voor de gesch. der Protest. Kerk in Ned.-Indië* I, blz. 11, 22. - Dr. M.J.A. de Vrijer, *Ds. Petrus van Balen*, blz. 37. - Posthumus Meyjes, *Revius*, blz. 192. - Mr. N. de Roever, *De Kroniek van Staets. Een bladz. uit de gesch. van het Fabrick-ambt der stad Amsterdam 1594-1628*, in: *Jaarversl. 28ste Alg. verg. van het Oudheidk. Gen.* 1886, blz. 30, 31, 35, 39, 40, 51-67. - G. Voetius, *Sel. Disput. theolog.* IV, p. 8. - Dezelfde, *Polit. Ecclesiast.* pars III, p. 599, 626, 630. - *Brieven van Mr. Willem Bilderdijk* IV, blz. 101. - De *dichtwerken van Bilderdijk* XII, 1859, blz. 340, 462. - Is. da Costa, *De mensch en de dichter Willem Bilderdijk*, blz. 384, 385. - *Arch. v. Ned. Kerkg.* IV, blz. 291 aant. 5. - *Ned. Arch. v. Kerkg.* XXV, blz. 43; XXVI *Reg. op Honderd jaar 'Archief'* (*1829-1929*), blz. 151. - M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum Jr., *De boekhandel te Amst. voornamel. in de 17e eeuw*, I, blz. 348, 349, 580; II, blz. 1436. - *Bronnen tot de gesch. der Leidsche Univ.* uitgeg. door Dr. P.C. Molhuysen I, blz. 470*. - L.D. Petit, *Bibliogr. lijst der werken van de Leidsche Hoogl. Fac. der Godgeleerdheid* I, blz. 88. - Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 123. - Croese, *Pred. Amst.*, 1792, blz. 47, 48. - Van Alphen Jr., *N.K. Handb.*, 1908, Bijl., blz. 101, 109, 121, 132, 137. - *Nav.* VII, blz. 292; VIII, blz. 318. - *Maandbl. De Nederl. Leeuw* XXXIX, k. 178. - Le Long, *Boekzaal der Nederd. Bybels*, 1732, blz. 766-768. - C. Sommervogel S.J., *Bibl. de la Comp. de Jésus. Bibliogr.* VII, col. 556-558. - H.C. Rogge, *Bibl. der Contra-Remonstr. en Geref. geschriften*, blz. 85, 86. - *H. Grotii Manes vindicati* II, p. 679, 680, 825, 826. - J. ter Meulen, *Concise Bibliogr. of Hugo Grotius*, p. 68. - *Grotiana* VI, blz. 68. - *Cat. Doopsg. Bibl.* I, blz. 126, 127. - *Cat. of the printed books in the library of the Univ. of Edinburgh* II, p. 756. - *Cat. Letterk.* II, k. 1042. - *Bibl. Acad. Lugd. Bat. Catalogus* XXII, blz. 115 (in de daar voorkomende opgave moeten als onjuist vervallen: *P 2* en *B.P.L. 246*). - *Bibl. theol. et philos. Burgersdijk & Niermans*, 1900, p. 784.

[Eliza Laurillard]

LAURILLARD (Eliza) Theol. Dr., werd den 26en Maart[1)] 1830 geboren te Rotterdam, waar zijn ouders Isaäc Laurillard en Maria Sommerveld een gesloten magazijn hielden van zijden manufacturen. Na den dood zijns vaders, den 18en Juni van hetzelfde jaar 1830 zette zijn moeder met behulp van een boekhouder de zaak voort. Zijn grootvader, naar wien hij Eliza genoemd werd, was geboren te Montbéliard, maar als jongmensch naar Holland gekomen, waar hij zich te Rotterdam gevestigd had. Toen de kleinzoon in later jaren op reis zijnde een bezoek bracht aan Montbéliard was het eerste dat hij er zag, een bordje met den straatnaam: Rue Laurillard. Hij genoot een zonnige jeugd. Bij de beschrijving daarvan, door hemzelf gegeven herdenkt hij in teedere woorden wat zijn moeder, die hij tot zijn vijf- en dertigste jaar heeft mogen behouden, voor hem geweest is en hoe grooten invloed zij op hem, den jongste harer vier zoons, heeft gehad (*Uit mijn jongenstijd*, in: *Schotsche Ruiten*, blz. 229-256). Als knaap doorliep hij de Lagere Scholen en ook de Fransche School. In die jaren voelde hij zich bij toeneming aangetrokken tot het

1) Aldus volgens de registers van den B. Stand. Zijn verjaardag is echter steeds gevierd op 25 Maart. Deze onregelmatigheid is vermoedelijk daaruit te verklaren, dat hij te middernacht is geboren, toen de eene klok reeds twaalf geslagen had en de andere nog twaalf slaan moest.

landbouwersbedrijf, waarmede hij kennismaakte in de zomervacanties, die hij meermalen doorbracht op een boerderij

te Oud-Alblas, bewoond door een familie, die met de zijne in relatie stond. Tegen zijn wensch om hetzelfde bedrijf later uit te oefenen, rezen echter verschillende bezwaren. Toen hij vijftien jaren oud was, werd besloten dat hij predikant zou worden. In hetzelfde jaar begon hij door het nemen van privaatlessen zich te bekwamen voor het staatsexamen, dat hij den 14en Aug. 1848 met gunstig gevolg aflegde. Twee dagen later liet hij zich inschrijven in het album studiosorum der Leidsche hoogeschool, en in nog geen volle vijf jaren had hij zijn academische en kerkelijke studiën volbracht. Inmiddels was het corpsleven niet aan hem voorbijgegaan. Aan de maskerade in 1850 had hij deelgenomen als garde van Frederik Hendrik; één jaar was hij vice-praeses, één jaar praeses van de Theologische Faculteit, één jaar lid en ab-actis der redactie van den almanak geweest.

Den 13en Juni 1853 promoveerde hij tot Doctor in de Godgeleerdheid na verdediging van *disputatio de locis Evangelii Johannis*, *in quibus ipse auctor verba Jesu interpretatus est.* (L. Bat. 1853). Den 4en Aug. d.a.v. werd hij door het Prov. Kerkbestuur van Noord-Brabant bevorderd tot proponent. Den 10en Maart 1853, vijf weken na zijn doctoraal examen, was hij door den gemeenteraad van Leiden benoemd tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het gymnasium. In deze betrekking was hij echter nog geen jaar werkzaam, want den 29en Jan. 1854 werd hij bevestigd als predikant te Santpoort door Dr. C.J. van Ketwich, pred. te Schoonhoven (m. Mt. X:20; intr. m. Hand. X:33). Den 2en Oct. 1853 had hij er op beroep gepredikt - zijn eerste en eenige poging om een standplaats te verkrijgen. Zijn moeder, wier overige zoons alle gehuwd waren, betrok met hem de pastorie om zijn huishouding te bestieren. Na voor beroepingen naar Alkmaar (1855), Kampen en Nijmegen (1856) te hebben bedankt, nam hij die naar Leiden aan. Vóór zijn vertrek uit Santpoort preekte hij bij het in gebruik nemen van het nieuwe kerkorgel aldaar op 2en Pinksterdag (2 Juni) 1857 over Ps. XCII:2, 3, 4, den 9en Aug. d.a.v. hield hij er zijn afscheidsrede (t. Hand. XX:36). Den 16en Aug. volgde zijn bevestiging te Leiden door Ds. H. Fangman, pred. ald. (m. Hebr. XIII:8; intr. m. Col. I:28). Al spoedig werd hij elders begeerd; te Rotterdam (Dec. 1858), te Amsterdam (Juli 1859 en andermaal Dec. 1859), maar vergeefs. Den 30en Jan. 1861 leidde hij de eerste godsdienstoefening in de vernieuwde Pieterskerk (t: Ps. XLIII:10; in dr. uitgeg.). Aan een derde beroep naar Amsterdam (Aug. 1861) gaf hij gehoor. Den 2en Maart 1862 werd hij er bevestigd door Ds. J.J.L. ten Kate, pred. ald., m. Mt. XXVIII:20; intr. 5 Maart m. 2 Cor. V:19, 20; afsch. te Leiden 23 Febr. m. 2 Cor. XIII:11, (in dr. uitgeg.) Vele jaren later ontving hij nog één beroep naar elders, toen de kerkeraad der Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente te Rotterdam de keuze op hem vestigde ter vervanging van den emeritus geworden Ds. C.W. van der Pot, een van de laatste predikanten der Broederschap, die de moderne richting niet waren toegedaan. Laurillard bleef echter de Ned. Hervormde Kerk en de hoofdstad getrouw, totdat hem na ruim vijftigjarigen dienst met ingang van 1 Juli 1904 op zijn verzoek eervol emeritaat werd verleend. Den 26en Juni hield hij zijn afscheidspreek (over denzelfden tekst als 42 jaar te voren bij zijn afscheid te Leiden). Nog enkele malen betrad hij daarna te Amsterdam en elders den kansel. In het begin van 1908 namen zijn krachten merkbaar af zonder dat hij bedlegerig werd. Den 15en Mei begaf hij zich met zijn echtgenoote naar Santpoort om daar herstel te zoeken. Het mocht niet meer baten. In deze zijn eerste gemeente overleed hij den 10en Juli 1908. Zijn laatste woorden waren: ‘Ik ga heen in vrede’. Bij zijn begrafenis op het

Santpoortsche kerkhof te midden van een dichtopeengedrongen menigte van honderden stond de kist, die zijn stoffelijk overschot bevatte, door niets versierd dan door een lauwerkrans van H.M. de Koningin en een enkele bloem van zijn weduwe, met wie hij bijna 35 jaren lang een zeer gelukkig huwelijksleven had gekend. Mannen van zeer uiteenloopende richting spraken bij de geopende groeve woorden van groote waardeering en dankbaarheid. Twee jaren na zijn sterfdag werd bij monde van Dr. P.H. Ritter in tegenwoordigheid van menschen uit zeer onderscheiden kringen op zijn graf een gedenkteeken onthuld (*Een monument voor Dr. E. Laurillard*, in: *Van week tot week.* Wekelijksch Bijvoegsel van 'Eigen Haard'. 23 Juli 1910. No. 30, met afbeelding dezer plechtigheid).

Laurillard heeft behoord tot de meest begeerden onder de Nederlandsche predikanten der 19e eeuw. Wat hij te Santpoort had ondervonden, geleerd en genoten - ééne idylle - is door hemzelf beschreven (*Herinneringen uit mijne eerste gemeente*, in: *Huisraad en speelgoed*, blz. 157-172 en: *Bevestiging* (gedicht), in: *Uit 's Levens Ernst en Kluchten*, blz. 68-99). Te Leiden ontving hij na het bedanken voor drie beroepingen naar elders telkens een belangrijke som gelds, die hij besteedde: de eerste maal voor de armen, de tweede maal voor de stichting van een bewaarschool, de derde maal voor een betimmering van het inwendige der Pieterskerk. Op een plaat in deze kerk wordt hiervan melding gemaakt. Ook de zilveren doopbekkens, in de Pieters- en in de Hooglandsche Kerk in gebruik, zijn geschenken van Laurillard, hèm toegedacht uit erkentelijkheid voor zijn persoon en arbeid.

Door zijn groote hartelijkheid wist hij allen, die met hem in aanraking kwamen, voor zich in te nemen en ontelbaar velen voor altijd aan zich te binden. Dit bleek ook in zijn verhouding tot zijn ambtgenooten. Bij hen allen stond hij in hoog aanzien. Wanneer hij een enkele maal ontbrak in de wekelijksche vergadering van het ministerie van predikanten in de hoofdstad, werd dit door ieder der aanwezigen opgemerkt en gevoeld. Was er van hem iets in het licht verschenen, dan trachtte men hem te bewegen het voor te dragen. Ook in den breederen kring der overwegend rechtzinnige Classis van Amsterdam was de sympathie, die men hem toedroeg, niet gering. Vele jaren lang was hij, die niet tot de orthodoxen werd gerekend, lid en gedurende de laatste tien jaren tot aan het ingaan van zijn emeritaat praeses van het Classicaal Bestuur. Op zeldzame wijze is zijn loopbaan als predikant bekroond geworden. Op zijn 71e jaar werd hij door Koningin Wilhelmina uitgenoodigd, en na de eerste maal herhaaldelijk weer, om den dienst te leiden in de hofkapel op het Loo. Van den indruk, dien zijn prediking op de Vorstin maakte, getuigt wel het feit dat wijlen Prins Hendrik den 28en Apr. 1908 namens zijn Gemalin den grijzen prediker persoonlijk een bezoek bracht. Het hof was toen in de hoofdstad, en Laurillard was door ziekte verhinderd ter audientie te gaan.

Laurillard was een man van sterk irenisch karakter. Te midden van een wereld van twist en verdeeldheid - buiten en in de Kerk - trachtte hij zich steeds buiten den partijstrijd te houden, zonder ooit zijn geloofsovertuiging te verzwijgen. In het kerkelijk conflict, dat leidde tot de Doleantie, werd hij nochtans zijns ondanks betrokken, toen de daartoe aangewezen ouderlingen in het voorjaar van 1885 weigerden tegenwoordig te zijn bij de aanneming der leerlingen van een drietal der Amsterdamsche predikanten, waartoe ook hij behoorde (zie de beschrijving van dit conflict o.a. door J.C. van der Does (*De Doleantie. Haar wording en beginperiode*, blz. 227-238). Als lid

van het Classicaal Bestuur behoorde hij mede tot het lichaam, dat in het verder beloop dezer kwestie handelend had op te treden. Ook hij werd in die dagen van zekere zijde aangeduid als behoorende tot de ‘wolven, die de schaapskooi van Christus waren binnengedrongen’.

Krachtens zijn geloofsovertuiging nam hij zijn plaats in onder de vrijzinnigen in de ruimste beteekenis. Ten onrechte echter werd hij gehouden voor een aanhanger der ‘moderne’ richting en theologie. Nadrukkelijk kwam hij er meermalen tegenop, wanneer men hem als zoodanig aanwees. Zoo o.a. toen hij aan het eind eener vergadering van het Classicaal Bestuur van Amsterdam zich aldus uitliet: ‘Broeders, voor de zooveelste maal moest ik onlangs hooren: “Laurillard is *modern*”. Ik stel er prijs op, te constateeren, dat ik dit *niet* ben, en de lichamelijke opstanding van *Jezus Christus* van heeler harte geloof’. Een groot deel der gemeente werd door zijn prediking niet bevredigd. Toch werd deze ook door tal van rechtzinnigen gaarne gehoord. In zijn afscheidspreek te Amsterdam bracht hij met ontroering dank aan de beide ‘rechtsche’ ouderlingen, met wie hij de laatste drie jaren zijner ambtsbediening broederlijk had samengewerkt. Veelomvattend en grondig was zijn Bijbelkennis. De Bijbel levenslang door Laurillard gebruikt, twee dikke deelen (O. en N. Testament) afzonderlijk en met witte bladen doorschoten, bevat bladzijde na bladzijde in zijn fijne handschrift aanteekeningen, waarin meestal verwezen wordt naar preeken of opstellen, door hem aan bepaalde teksten gewijd. Uit die ongetelde menigte van korte aanteekeningen blijkt dat hij tot het einde toe zijn kennis van de Schriften bleef vermeerderen en verdiepen, maar ook hoe hij van die kennis een practisch gebruik wist te maken. Zoo teekent hij bij het woord: ‘Strijdt om in te gaan (Luc. XIII:24) aan: ‘Sommige menschen schijnen in hun Bijbel gelezen te hebben: “Strijdt over 't ingaan” Maar die menschen zullen hun brilleglas nog eens schoonmaken moeten. Dan zullen ze zien dat Jezus gezegd heeft: strijdt om in te gaan! en dat juist tot een man, die nogal neiging had, om *over* 't ingaan te strijden!’ Zulk een opmerking is teekenend voor Laurillard. Welk een zielkundig prediker hij was, komt vaak uit in een enkel zinnetje, b.v. bij Luc. 23:8, waar gezegd wordt dat Herodes hoopte, van Jezus eenig teeken te zien: ‘Tegenover een zoo lage ziel zichzelven te beheerschen dat is groot. Jezus deed hier een teeken door geen teeken te doen’. (Een en ander meegedeeld door den lateren bezitter van Laurillards Bijbel: *Algem. Handelsblad* 24 Maart 1930. Av. Bl. 5e bl., blz. 17, m. portr.)

Nooit gebruikte hij het Bijbelwoord als een vlag om de lading te dekken. In de keuze van een tekst was hij dikwijls zeer oorspronkelijk. Zoo koos hij eens voor een preek op 5 Dec. Esther IX vs. 22*b*: ‘dat zij die dagen maken zouden tot dagen der maaltijden, en der vreugde, en der zending van deelen aan elkander, en der gaven aan de armen’. Ook verstond hij de kunst om in een ‘tijdpreek’ den rechten toon te treffen. Den 2en Oct. 1870 preekte hij ‘na een blik’ te hebben geslagen ‘op een gedeelte van het oorlogstooneel’ (vgl. hierna blz. 640 en 643) over Jerem. XLVIII vs. 19*a*: *Sta aan den weg en zie toe*: ‘Vraag den vluchtenden man en de ontkomene vrouw: Zeg, wat is er geschied? En dan geven die man en die vrouw het antwoord, òf - *geen* antwoord. Of zou het dit antwoord zijn? De kameraden, die doorgingen, toen deze bleven liggen, hebben een stok genomen met een dwarsstok, en dat kunstelooze kruis bij de dooden geplant, - zou dat op onze vraag het antwoord kunnen wezen? Zou dat zóó zijn op te vatten: “*Christus* was hun leven, 't sterven hun gewin?” - Ik durf het zóó niet opvatten;

'k zou wel *willen*, maar ik *durf* niet, en ik raak verder niet aan de *dichte gordijn*, door God zelven uitgestrekt tusschen deze menschenlevens en de eeuwigheid. Maar wèl heeft voor mijn gevoel dat kunstelooze kruis iets *bemoedigends* nog, en *verheffends*, want het spreekt van den grooten *Zondaarsvriend* en van den eeuwigen *Erbarmer*!'

Laurillard sprak nooit van den kansel over wat daar z.i. niet tehuis behoorde. Kwesties van uitsluitend socialen en oeconomischen aard liet hij daar onbesproken. Op vaderlandsche gedenkdagen kon hij op bezielde en bezielende wijze getuigen van zijn liefde voor het Oranjehuis, voor land en volk, waarbij hij niet naliet de volkszonden te geeselen, maar in zijn prediking roerde hij nooit onderwerpen van actueele politiek aan. Degelijk onderlegd theoloog die hij was, bleef hij zich op de hoogte stellen van wat als resultaten der wetenschap werd gepubliceerd, maar vertoon van geleerdheid was hem vreemd. Onder degenen, die zijn prediking volgden, waren menschen van fijne eruditie, maar geen ongeleerde, geen analphabeet, zooals er zich óók onder zijn gehoor lieten vinden, gaf hij ooit aanleiding om te verzuchten: 'Gij prediker daar in de lucht, hebt gij dan geen woordje voor mij?' Hij preekte zoo dat een kind hem kon begrijpen. Van strijd over dogmatische verschilpunten onthield hij zich; hij voorzag dat zulk een strijd wèl hoofden warm kon maken, maar geen harten treffen en verteederen. Evenmin was hij een eenzijdig moraal-prediker; hij was teveel wijsgeer om niet te weten dat scheiding van religie en moraal uitloopt op versteening van de religie. Hij vermeed ook voor de gemeente over zichzelf te spreken, en, kon het soms niet anders, zooals de laatste maal bij de herdenking zijner vijftigjarige ambtsbediening, dan was het om zoo spoedig mogelijk te komen tot een Soli Deo Gloria.

In bijzondere mate had zijn prediking iets eigens en nooit sprak hij anderen na. Door zijn aanraking met menschen van allerlei rang, stand, ontwikkeling en levensomstandigheden kende hij het menschelijk leven aan alle kanten. Daarmede gepaard ging zijn kennis van het menschelijk hart. Deze kennis, waarmede hij op den kansel wonderen deed, dankte hij evenals zijn gelijkmatigheid, zijn ernst, zijn onverwoestbaar optimisme, waardoor hij vermoeiden en moedeloozen wist op te beuren, niet enkel aan zijn gelukkigen aanleg, maar ook aan zijn voortdurenden omgang met de H. Schrift.

Uit een en ander, uit wat hij op den preekstoel vermeed en uit wat hij daar deed hooren, laat zich de invloed verklaren, die op onderling zoozeer verschillenden van Laurillards welsprekendheid uitging. Door de kerk tot de menschen te brengen bracht hij de menschen tot de kerk. Zoodoende is hij baanbreker geworden eener populaire prediking, die door woordspeling en beeld, zonder ooit banaal te worden, de aandacht levendig hield.

Preeken wilde hij nooit anders dan in een kerkgebouw. In een 'lokaal' kon hij *spreken*, niet prediken. Zijn voordracht was eenvoudig. Van het begin tot het eind bleef hij zichzelf meester. Een preektoon of galmen was hem ten eenenmale vreemd. Zijn zilveren stem was, ook wanneer zij daalde tot den fluistertoon, overal hoorbaar. Een eigenaardigheid, die hij met niet veel predikers gemeen had, was bij hem deze, dat hij gedurende den geheelen dienst staan bleef.

Als geleerde in den eigenlijken zin heeft hij niet te boek gestaan. Boven een zuiver wetenschappelijke loopbaan begeerde hij het predikambt. Toch verdiende hij ook den naam van man van wetenschap. Reeds zijn academische studie wees daarop

heen. In zijn bovenvermelde dissertatie behandelde hij de plaatsen uit het vierde Evangelie,

waar Johannes zelf de woorden van Jezus verklaard heeft. Bij zijn exegetisch onderzoek beantwoordt hij - soms vrij uitvoerig - de vragen der historische kritiek, die zich aan de beschouwing der door hem behandelde plaatsen vastknoopen. Dat zijn oogmerk daarbij was eenige bijdragen te leveren tot verdediging der echtheid van het Johannes-Evangelie blijkt o.a. uit hetgeen hij daaromtrent in zijn slotwoord verklaart (*Jaarb. v Wetensch. Theol.* 12e Dl. (1854), blz. 196, 197). In *De Gids* (18e Jrg. (1854), blz. 496-509) heeft A. Loosjes deze dissertatie besproken (tezamen met die van C.P. Tiele en van J. Breunissen Troost, in hetzelfde jaar verdedigd en eveneens betrekking hebbende op het vierde Evangelie). In deze recensie wordt Laurillard als exegeet geprezen, en in het licht gesteld zijn zeer innige geestverwantschap met zijn leermeester en, hoewel reeds drie jaren emeritus, tevens zijn promotor, Prof. van Hengel (zie hiervóór Dl. III, blz. 681-692). Den invloed door dezen leermeester op zijn academische vorming en zijn verder leven geoefend heeft Laurillard zelf steeds dankbaar erkend. Niet gaarne liet hij zich indeelen bij een der theologische richtingen, maar bij voorkeur bleef hij zich noemen: leerling van Prof. van Hengel.

Een voorliefde had hij voor het Oostersch, inzonderheid voor het Hebreeuwsch. Bij deskundigen stond hij dan ook als goed Hebraïcus aangeschreven. Buiten den kring der vakgeleerden was men van zijn bekwaamheid als zoodanig minder op de hoogte, omdat hij er uit bescheidenheid in het publiek niet veel van deed merken. Hierdoor is het dan ook weinig bekend, dat den 21en Febr. 1856 de officieuze vraag tot hem kwam, of hij zou wenschen in aanmerking te komen voor een leerstoel in het Oostersch aan de Utrechtsche hoogeschool. Hij was toen nog geen zes-en-twintig jaar oud. Ook zijn benoeming tot leeraar in het Hebreeuwsch aan het Leidsch gymnasium drie jaar te voren bewijst dat zijn kennis van die taal niet onopgemerkt was gebleven. De gissing ligt voor de hand dat hij èn die aanbieding èn die benoeming te danken had aan zijn Leidschen leermeester in het Oostersch Prof. Juynboll, met wien hij als student wekelijks een avond den Koran las. In de voorrede zijner dissertatie spreekt hij Juynboll dan ook met warmte toe en laat hij doorschemeren, dat hij wèl van de academie afscheid neemt, maar niet van het Oostersch (pag. IX). De waardeering van zijn kennis in het Hebreeuwsch blijkt voorts uit het feit dat hij in 1855 behoorde tot de twaalf mannen (onder wie Juynboll en Kuenen) door een commissie uit de Synode der Ned. Hervormde Kerk gekozen om mede te werken aan een nieuwe overzetting van het O. Testament. Aan Laurillard was de bewerking van het boek Jona opgedragen. Hij is een der weinigen geweest, die de ontvangen taak volbrachten. In Maart 1864 moest de zaak door gebrek aan medewerking worden opgeheven.

Vermelding verdient ook dat hij het Latijn sprak als zijn moedertaal, zonder dat hij ook daarmede ooit te koop liep.

Meermalen sprak hij als zijn overtuiging uit dat een predikant ‘er nog iets bij moet hebben’, d.w.z. zijn arbeid zoo mogelijk heeft uit te breiden buiten zijn ambtswerk in engeren zin. In zijn eigen leven heeft hij dit toegepast. Dat hij hiertoe in staat bleek, is daaruit te verklaren dat hij de kunst verstond om zóó met zijn tijd te woekeren, dat hij gelegenheid had om zich te blijven wijden aan allerlei wetenschappelijken, letterkundigen en philanthropischen arbeid, zonder dat zijn ambtelijk werk hieronder leed. Zijn bijzondere voorliefde voor orde en regelmaat kwam hem daarbij goed van pas: in zijn woning, zijn zaken, zijn papieren had alles

zijn vaste plaats en maat en tijd; alles was gerangschikt en genummerd, zoodat er nooit iets zoek was. Dagelijks

zat hij 's morgens 7 uur op zijn studeerkamer, tot zelfs een paar weken vóór zijn dood.

Ontzaglijk veel heeft hij niet slechts gepreekt, maar ook in druk uitgegeven. Zijn meerendeels stichtelijke pennevruchten dragen veelal bloemrijke of huiselijke titels. Bijzondere vermelding verdient zijn verhandeling *Bijbel en Volkstaal*, de beantwoording van een prijsvraag, uitgeschreven door de 'Hollandsche Maatschappij van Fraaye Kunsten en Wetenschappen', De 'Maatschappij' bekroonde zijn arbeid met goud, liet in 1874 het werk drukken en onder haar leden verspreiden. Bovendien werd het voor het publiek uitgegeven en beleefde als zoodanig een tweeden druk. Het getuigt van des auteurs niet alledaagsche kennis zoowel van zijn moedertaal als van den Bijbel, en van zijn gave om van de droge stof een werk tot stand te brengen niet minder boeiend dan rijk van inhoud. Ook voor de pastorale practijk valt er veel uit te leeren. Dit laatste geldt mede van andere geschriften, waarin hij vertelt uit den schat van zijn pastorale ervaringen en van nog meer, waarvan predikanten profijt kunnen trekken.

In tal van levensberichten over hem verschenen is melding gemaakt van zijn veelzijdige gaven, maar in vele daarvan is verzuimd een zijner meest kenmerkende gaven te vermelden: hij was voordrachtkunstenaar bij uitnemendheid. Voor steeds stampvolle zalen hield hij in verschillende plaatsen des lands tot ongeveer zijn zestigste jaar zijn voordrachten of lezingen. Toen hij ten laatste voor een enkelen winter niet minder dan honderd uitnoodigingen ontving achtte hij den tijd gekomen om ermede te eindigen. Van toen af beperkte hij zich tot een enkele spreekbeurt per jaar voor de Amsterdamsche afdeeling van genoemde 'Hollandsche Maatschappij', waarvan hij van 1862 af bestuurslid was geweest totdat hij ruim zeven jaar vóór zijn dood aan haar opheffing meewerkte, omdat hij niet kon velen dat gespot zou worden met de dorheid en den dood dier 'Maatschappij', die zijn lievelingsplant was geweest en die hij had gekend als een boom in vollen bloei. Tegen het laatst der 19e eeuw leidde zij een kwijnend bestaan. Ook de beste redenaars konden er in die jaren geen publiek meer trekken. Allard Pierson voerde in de zaal van het Nut voor nog geen vijftig menschen het woord. Maar wanneer Laurillard optrad, was de zaal te klein. Het gebruik bestond dat na de voordrachten de bestuursleden met hun dames nog tot uiterlijk middernacht samenbleven in gezelschap van den spreker. Daarbij was, of hij de spreker van den avond geweest was of niet, de president Laurillard het middelpunt. Had iemand een verhandeling gehouden over welk onderwerp dan ook, dan wist hij, in de pauze of na den afloop, er steeds iets aan toe te voegen, dat aan de anderen, ook aan den verhandelaar zelf, nog niet bekend was. Van dingen, door ieder dagelijks genoemd, maar waarvan de meesten den oorsprong noch de beteekenis kenden, zocht hij het fijne op. Hij was een verzamelaar en uitpluizer, die schatten van wetenswaardigheden op het gebied van taal, oudheid, volksgeloof en volksgebruiken heeft samengebracht met geduld en scherpzinnigheid, en aan die samengebrachte materie leven heeft gegeven door zijn spelenden en ordenenden geest. Zoodoende had hij als in een wèlgevuld magazijn voor het grijpen wat hem van pas kwam. Zijn stalen memorie bewees hem daarbij goeden dienst.

Van zijn voordrachten zijn vele door den druk bewaard gebleven, verspreid in verschillende bundels te zamen met ander proza of ook met gedichten. Uitsluitend voordrachten, twintig in getal over onderwerpen van zeer onderscheiden aard, bevat zijn *Vlechtwerk uit verscheiden kleuren* (1880).

Tot de groote schrijvers, wier arbeid kan gerekend worden tot de eigenlijke litteratuur behoort Laurillard niet. Hij heeft zich dat ook nooit ingebeeld of gepoogd het zóóvèr te brengen. In een van zijn guitig-weemoedige stukjes heeft hij zelf met de duurzaamheid van zijn papieren kinderen op bijzonder geestige wijze den draak gestoken (*Vlechtwerk*, blz. 258, 259). Zijn gebundelde geschriften geven blijk van zijn geestverwantschap met Matthias Claudius; zijn sympathie voor den 'Wandsbecker Bote' heeft hij dan ook nadrukkelijk uitgesproken (a.w., blz. 261), maar in al wat van Laurillard in druk is verschenen leest en hoort men Laurillard zèlf.

Het genre, waarin deze in zijn diepste wezen toch zeer ernstige man zich het meest thuis voelde, was het droog komieke. Hierin kwam zijn talent als voordrachtkunstenaar en als schrijver het gemakkelijkst tot uiting. Hij leefde echter in een tijd, waarin hem dit slecht moest bekomen. Het stelde hem bloot aan afbrekende critiek. Wel waren er velen, die hij tot lachen bewoog, maar onder die waren er ook, die zich daarvoor schaamden, en die, zooals de kunstcritiek bijna zonder uitzondering deed, hem met het zelfgevoel der kunstverwaandheid en een minachtenden glimlach tot een 'flauw verzenmaker' stempelden (J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Ned. Letterkunde* (2e dr. Haarl. 1927) VII, blz. 227-229). De regeering oordeelde daarover blijkbaar anders dan bedoelde kunsteritici. Zij toch eerde Laurillards verdiensten als letterkundige - in het desbetreffend Koninklijk Besluit wordt hij als zóódanig gequalificeerd - door hem den 24en Dec. 1903 te benoemen tot Commandeur in de Orde van Oranje-Nassau.

In gansch onderscheiden letterkundige en andere kringen hebben zoowel zijn gedichten als zijn proza opgang gemaakt. 'Voor de vaderlandsche rederijkerskamers is hij als een heilige geweest' (Ritter t.a.p. blz. 309). Op de programma's van de meeste harer uitvoeringen kwam een zijner gedichten voor. Maar ook in heel àndere kringen heeft een of ander gedicht van Laurillard opgeld gedaan. Wanneer hij op een letterkundig congres een dier gedichten voordroeg - zooals in 1878 te Kampen, in 1887 te Amsterdam, in 1893 te Nijmegen en in 1904 te Deventer - dan kon hij meer dan eens niet voortgaan vanwege de toejuichingen. Vele van zijn gedichten zijn geplaatst in bundels, die ook proza van zijn hand bevatten. Bovendien liet hij zeven verzamelingen van ènkel gedichten na, en - afzonderlijk verschenen - het dichtstuk: *De marsch der menschheid* (1897). Aanleiding tot deze uitgave was dat na het uitspreken van een preek over 1 Kron. XXIX:15 iemand hem had bedankt voor zijn 'stichtelijk gedicht'. Dit bleef den prediker in het geheugen hangen, en bracht hem ertoe zijn preek te verwerken tot een gedicht van half historisch, half allegorisch karakter, waarvan straks een tweede druk noodig bleek.

Van het zeer dankbaar onthaal, dat Laurillards geschriften bij het Nederlandsche publiek hebben gevonden getuigen de herdrukken, die aan zeer vele ervan ten deel zijn gevallen. Een zijner preekbundels beleefde een vierden druk. Van verscheiden andere bundels verscheen een tweede of derde druk. Afkeurende beoordeelingen bleken niet in staat de belangstelling te verminderen. Nadat over zijn bundel *Uit de Papierentasch* in een *Gids*-artikel (getiteld *Mozaïk.* 29e Jrg. (1865), blz. 315-350) de staf was gebroken, verscheen in het volgende jaar van dat boekje een tweede druk en later zelfs een volksuitgave.

Van zijn stichtelijke geschriften is zijn *Geen dag zonder God* het meest gelezene; velen hebben in dit dagboek, ook nog jaren na het overlijden van den auteur, teerkost ge-

vonden voor den levensweg, en menig predikant heeft er stof voor zijn prediking aan ontleend. ‘In geen zijner werken is Laurillard zoo te kennen als uit dàt geschrift. Dat boek is hij zelf’ (Ritter t.a.p., blz. 302). Evenals zijn *Rust een weinig* (beide voor het eerst uitgeg. in 1869) genoot het de onderscheiding van een vierden druk.

Van zijn liefde voor de taal van zijn vaderland getuigt mede dat hij sedert 1887 lid en secretaris was van de Commissie van bijstand voor de uitgave van het Woordenboek der Nederlandsche Taal, op zijn voorstel opgericht. Dat die liefde hem tot in zijn ouderdom bijbleef bewijst o.a. de uitgave in 1899 van de *Woordenschat, verklaring van woorden en uitdrukkingen*, (1277 bladz. in 4°), door hem en Taco H. de Beer geredigeerd ‘met medewerking van vele mannen van wetenschap’. Van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden was hij vele jaren een zeer verdienstelijk lid.

Niet minder heeft Laurillard ook buiten de eischen, hem door zijn ambt gesteld, zich bewogen op het terrein der praktijk. In ontelbare commissies tot leniging van allerlei nood werd op zijn invloedrijken naam prijsgesteld. Van zeer vele besturen en vergaderingen heeft hij deel uitgemaakt. Ook voor dierenbescherming toonde hij zijn warme sympathie. Onder de velerlei belangen door hem behartigd traden het meest op den voorgrond die van de gevangenen en van hen, die gevaar liepen het te worden.

Van het *Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering van gevangenen* is hij tot kort vóór zijn dood de ziel geweest. Sedert 1863 lid bekleedde hij van 1871 af de functie van secretaris van het Hoofdbestuur. Jarenlang heeft hij èn als predikant èn krachtens zijn betrekking tot bedoeld genootschap de gevangenen persoonlijk bezocht en voor zooveel hem mogelijk was opgericht. Van zijn ervaringen daarbij opgedaan heeft hij velerlei medegedeeld in zijn boekje: *Uit de cel* (1876), een werkje dat in al zijn eenvoud belangrijk is niet alleen uit zielkundig oogpunt, maar ook om de diepe blikken die het doet slaan in het maatschappelijk en huiselijk leven, waarin veelal de oorzaken gelegen zijn, die tot gevangenschap leiden. Uit de aan hem gerichte brieven (in hs bewaard) van inmiddels verplaatste of ontslagen gevangenen (waaronder een uit Duitschland van een moordenaar, op blz. 17-21 van zijn boekje door hem beschreven) blijkt Laurillards gave om vat te verkrijgen op gevangenen en om hen zoo terecht te brengen en te rehabiliteeren als hij dit heeft vermocht.

In 1864 zag van zijn hand het licht een brochure getiteld *De Doodstraf.* Tezamen met twee andere in dat jaar verschenen brochures (van Dr. N.B. Donkersloot en Mr. P. v. Bemmelen) over hetzelfde onderwerp werd zij beoordeeld door Mr. P.R. Feith in *De Gids* (29e Jrg. (1865) II, blz. 576, 577). Hier wordt *zijn* brochure gequalificeerd als een woord ‘van diep gevestigde overtuiging sprekend en in wegslependen vorm gesteld, ook voor den wetenschappelijken bestrijder van de doodstraf een niet te versmaden bondgenoot. De recensent oordeelt van de drie brochures die van Laurillard naar den vorm het best voldoende aan hetgeen men zich onder een pleitrede voor het publiek bestemd voorstelt, maar z.i. zou de inhoud gewonnen hebben, wanneer de schrijver zich niet uitsluitend tot het zedelijk terrein had beperkt, doch ook de theologische zijde van het vraagstuk had belicht door een uiteenzetting van het verband tusschen doodstraf en Christendom. Deze opmerking mocht in zoover juist zijn, dat Laurillard ten opzichte van bedoeld punt niet in bijzonderheden was getreden, aangeroerd had hij het echter wèl en zelfs zóó, dat daardoor het treden in

bijzonderheden overbodig was geworden. Waarom hij op zijn standpunt als theoloog de doodstraf verwierp is op

ondubbelzinnige wijze door hem betoogd in antwoord op de bedenking, die hij voorzag: 'Vergeet gij niet dat zij wortelt in Bijbelschen grond?' (Blz. 6, 7). In 1870 voelde hij zich gedrongen op dit onderwerp terug te komen naar aanleiding van een geschrift van L.J. van Rhijn, *De doodstraf verdedigd.* L. bestreed dit betoog in een tweede brochure: *De afschaffing van de doodstraf verdedigd tegen L.J. van Rhijn*, waarop deze een woord van verweer publiceerde in: *De doodstraf nader verdedigd tegen E. Laurillard en anderen* (1870):

Door zijn pleidooi heeft Laurillard onmiddellijk invloed geoefend op de openbare meening omtrent misdaad en straf en daardoor middellijk op de verhaasting van afschaffing van de doodstraf.

Niet minder heeft hij zijn hart en een groot gedeelte van zijn tijd gegeven aan een belang, dat met het bovengenoemde verband houdt. In 1869 aanvaardde hij zijn benoeming als Mede-commissaris der Landbouwkolonie *Nederlandsch Mettray*, opvoedingsoord voor verwaarloosde of zichzelf verwaarloozende knapen, waarvan een der oprichters van voornoemd *Genootschap tot zedelijke verbetering* (W.H. Suringar) in 1851 de stichting had bewerkt. Na Suringars overlijden in 1872 werd hij diens opvolger als voorzitter. Gedurende bijna veertig jaren heeft hij met deze opvoedingskolonie medegeleefd en dit getoond ook door geregeld persoonlijk bezoek. In moeilijke tijden heeft hij voor haar belangen pal gestaan. Buitenaf heeft hij *Nederlands Mettray* bekend en geacht gemaakt, en de kweekelingen, die in de groote maatschappij waren teruggekeerd, daar trouw vooruitgeholpen en met raad gesteund. Het jaarboekje dezer stichting *Onesimus*, in 1879 door hem opgericht, heeft hij geredigeerd tot 1908. Toen de tijding van zijn dood er was doorgedrongen was heel de kolonie in rouw en hingen uit elke woning de vlaggen halfstok.

In 1888 werd Laurillard, als welverdiende onderscheiding, benoemd tot Eerelid en Buitenlandsch Correspondent der te Londen gevestigde *Howard-Association* (geheeten naar den vermaarden Engelschen hervormer van het gevangeniswezen). In 1892 volgde zijn benoeming tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Nog een van zijn talrijke bemoeiïngen op philanthropisch gebied verdient afzonderlijke vermelding. In 1868 werd hij lid en secretaris van de toen opgerichte Amsterdamsche afdeeling van het Roode Kruis, en toen den 2en Sept. 1870 Sedan in handen van de Duitschers was gevallen, ging hij met een zijner medebestuurders, vergezeld van twee verplegers en een paar belangstellende vrienden, op weg om een groote voorraad verband- en voedingsmiddelen en goederen, tot dekking en kleeding bestemd, naar die stad te brengen. Onder den indruk van dezen tocht hield hij kort na zijn terugkomst zijn preek over Jer. XLVIII:19*a* (zie hiervóór blz. 634 en ond. zijn geschr.). De wederwaardigheden van deze reis zijn door hem beschreven onder den titel: *Een tocht naar Sedan* in: *Algem. Bibliotheek* (ond. red. v. H.C. Rogge. Leid. 1870-1875. No. 33; later opgenomen onder den titel *Naar en op het slagveld van Sedan in 1870* in zijn *Heidebloei* (1908), blz. 33-75.

Behalve uit zijn stipt gevolgde werkmethode, zijn hartstocht voor regelmaat en orde in alles, is het feit dat hij zoo velerlei arbeid tot in zijn ouderdom heeft kunnen verrichten te verklaren uit zijn geregeld en matig leven en uit zijn gezond, hoewel niet robust gestel. Slechts tweemaal in 1865 en in 1886 is hij ernstig ziek geweest. Een bril heeft hij nooit noodig gehad. Het geheim van zijn vruchtbaar leven ligt voor een deel in zijn zelfbeheersching en in zijn reeds in zijn jeugd aangenomen gewoonte elke taak te ver-

richten en goed te verrichten, waarbij hem te stade kwam de toepassing van den regel, die hij van zijn moeder had: doe het onaangename dadelijk en begin altijd aan één einde. Zijn groote productiviteit is hem waarschijnlijk mede mogelijk gemaakt doordat hij er steeds op uit was Thesis XXIV van zijn dissertatie in de practijk toe te passen, waar hij het als plicht van den predikant verklaart in onverschillige dingen zich naar de wenschen van de gemeente te schikken. Dit gaf in zijn geheele optreden iets van dat tegemoetkomende, dat vele moeilijkheden en onnoodige verwijdering voorkwam. Dat tegemoetkomende ging bij hem evenwel niet verder dan tot de lijn, waarover het karakter in gevaar kwam. Nooit heeft hij geduld dat men naar die lijn ook maar wees. Gebeurde dit, dan kwam de sanguïnische kant van zijn phlegmatischsanguinisch temperament te voorschijn; dan verhief zijn stem zich tot een graad van kracht, die men er niet van gewoon was; dan werd met een paar woorden de zaak uit het debat verwijderd - want niemand had den moed er nog een enkel woord aan toe te voegen.

Zijn humeur was gelijkmatig. De grooten heeft hij niet gezocht, de kleinen niet afgestooten. Nooit sprak hij van een afwezige kwaad. Wanneer een ander dat deed, dan maakte hij daar een eind aan, door zelf van den besprokene iets goeds te zeggen.

Hij was - zooals treffend juist is opgemerkt - meer een onderzoekende dan een zoekende geest. Van twijfel op het stuk van den godsdienst was bij hem geen spoor te vinden. Evenmin had hij iets in zich van den martelaar of van den heftigen reformator. Hij was in het geheel niet heftig behalve dan wanneer hetgeen hem als goed en heilig gold, in gevaar kwam. Binnen den kring van zijn eigen overtuigingen vond hij genoeg stof tot arbeid. Hij wist waar zijn aanleg hem heenwees en dien weg heeft hij bewandeld, trouw tot het einde toe als een kind, dat weet te zijn ‘in de dingen zijns Vaders’, zonder ophef.

Dat velen zijn berijmde anekdotes beschouwden als beneden zijn waardigheid was hem bekend, maar het deerde hem niet; hij zag niet in, waarom hij niet onschuldig vroolijk mocht zijn en anderen met onschuldige vroolijkheid niet mocht vermaken.

Uiterlijk was hij een sympathieke verschijning. De steeds deftig gekleede, rijzige figuur, de fijne, edele trekken, de oprechte oogopslag en de beschaafde, zachte stem maakten den indruk van distinctie. Van hem bestaat een gegraveerd portret op 30-jarigen leeftijd, kniestuk v. voren en links, zittende, de rechterarm op een tafel geleund. Lith. m. facsim. door W.L. Chimar v. Oudendorp bij P.W.M. Trap fol. (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, No. 3162); een reproductie hiervan komt voor in het maandschrift: *Op de Hoogte* t.a.p. (zie ond. *Litt.*). Voorts zijn verschillende photo's van hem bekend (zie enkele daarvan, waaronder een zijner laatste portretten, in gen. Maandschr. t.a.p.)

Laurillard huwde te Amsterdam 10 Dec. 1863 met mej. Anna Gerardina Wilhelmina Roos, geb. ald. 11 Maart 1840, overl. te Haarlem 22 Jan. 1916, dochter van Cornelis François Roos en Sophia Clara van Hamel. Uit dit huwelijk zijn twee zoons en twee dochters geboren, die hem overleefden. (*Ned. Patriciaat.* 18e Jrg. (1928/1929), blz. 344, 347).

Laurillard heeft een lijst nagelaten van zijn in druk verschenen proza en van al zijn gedichten. Het proza verdeelde hij in negen rubrieken:

I. *Voorredenen voor geschriften van anderen* (24 nummers), II. *Afzonderlijk uitgegeven geschriften* (*behalve leerredenen*) (87 nummers); III. *Leerredenen* (18 nummers, waaronder twee bundels en zestien afzonderlijke leerredenen). Twee zijner

leerredenen zijn vertaald in het Hoogduitsch. IV. *Bijdragen in Tijdschriften*, *behalve in* '*De*

Navorscher' (480 nummers). V. *Artikels in* '*De Navorscher*' (279 nummers). VI. *Bijdragen op de Bijblaadjes van het Amsterdamsche Predikbeurtenbriefje* (ongeveer 20 nummers per jaar van 1868 tot 1879). VII. *Toespraken* (20 nummers; de laatste is de toespraak op het Congres van Zondagsrust, 1 Mei 1907, te 's Gravenhage gehouden). VIII. *Bijdragen in bundels* (5 nummers, waaronder twee levensberichten voor de Maatschappij der Ned. Letterk. te Leiden, die van W.H. Suringar en J.J.L. ten Kate). IX. *Verslagen*, o.a. die van het *Genootschap t. zedelijke verbetering van gevangenen* van 1871 tot 1884 en van het Amsterdamsch Comité v.h. Roode Kruis van 1870 tot 1884).

De lijst der *Gedichten* bevat 1769 nummers en loopt van 1849 tot 1907. (Wat L. vóór 1849 dichtte heeft hij vernietigd, de enkele gedichten, die niet in druk verschenen, in handschrift achtergelaten).

Een enkele maal bediende hij zich van den schuilnaam *Eldar* (A. de Kempenaer, *Vermomde Ned. en Vlaamsche Schrijvers*, k. 602).

Behalve zijn academisch proefschrift, waarvan de titel reeds hiervóór vermeld is, volgt hier nog een opgave van daarna afzonderlijk door hem uitgegeven geschriften, waaronder ook de gebundelde *Primulae veris.* Eerste gedichten. Leyd. [1853] 8°; goedk. uitg. 1854. 8°. - *Voor 't Reddingshuis.* M. voorw. v. A. Rutgers v.d. Loeff, Leyd. 1858.8°. - *Een Aandenken aan H.T. de Blaauw*, Leyd. 1858. 8°. - *Nieuwjaarsgroet der Leidsche weezen.* 1859 en 1862. 8°. - *Arme kinderen.* Eene phantasie. Leid. 1859. 8°. - *Zijn* (Dichtstuk, voorgedragen in 'Diligentia' te 's Gravenh.) Uitg. t. voord. v.d. weduwen en weezen der verongelukte bemanning v.d. Scheveningsche pink 'De Jonge Arend'), 's Gravenh. 1860. 8°. - *Winter.* Dichtregelen. Uitg. t. voord. der ongelukkigen bij den jongsten watersnood in Gelderl. Leyd. 1861. 8°. - *Een treffelijk ambt.* Rede over 1 Tim. III:1, geh. bij gelegenh. der bevest. v. G. v. Gorkom en W. Scheffer als predikanten bij de Herv. Gem. te Leiden.... 5 Mei 1861. Leyd. 1861. 8°. - *Aan de rijken voor de armen. Weldoen.* (T. leniging der door den brand te Enschedé veroorzaakte rampen), 's Gravenh. 1862, 8°. - *Vuur.* Dichtregelen. Uitg. t. voord. v.d. noodlijd. door den brand te Enschedé. Leyd. 1862. 8°. - *2 Thess. III*:*13b.* Rede, geh. te Rotterdam, op 16 Julij 1862, in de Algem. Vergad. v.h. Ned. Zendelinggenootschap. Rotterd. 1862. 8°. -*Natuur*, *Zwaard en Evangelie.* Toespr., geh. in het kamp bij Millingen..... 24 Aug. 1862. Leyd. 1862. 8°. - *Deut. XXVI*:*11a.* Toespr., geh. .... den 15en Nov. 1863. te Amst. 3e dr. Amst. 1863. 8°. - *De Doodstraf.* Een woord. Amst. 1864. 8°. - *Uit de Papierentasch.* Leid. 1865. 8°; 2e dr. geïllustr. d. J. Fabius J. Czn. 1866. 8°. - *Toespr. ter geleg. v.d. 50e verjaring v.d. slag v. Waterloo.* Geh. in de Amstelkerk te Amst. Amst. 1865. 8°. - *Twaalf leerred.* Amst. 1865. 8°. - *Een geroep uit de diepten.* Biddagsrede naar Ps. CXXXX:1. Leid. 1866. 8°. - *Voor meer dan één leven.* Een twaalftal leerred. Amst. 1866; 3e dr. Volksuitg. ald. 1869. 8°; 4e dr. ald. 1882. 8°. - *Peper en Zout.* Honderd rijmpjes. Amst. 1868; 2e dr. ald. 1869. 8°. - *Waardiglijk wandelen.* Rede over Ef. 4:1*b*, bij geleg. der bevest. v. G. van Gorkom als pred. bij de Ned. Herv. Gem. te Amst..... 26 Apr. 1868. Amst. 1868. 8°. - *De Roos en de Lelie.* Leid. 1869. postf. - *Geen dag zonder God.* Stichtelijke overdenkingen voor iederen dag des jaars. Amst. 1869. 12°;

2e dr. ald. 1872; 3e dr. ald. 1884; 4e dr. ald. 1903. 8°. - Fr. Reuter, *Hanne Nüte en de kleine Poedel*, *eene geschiedenis van vogels en menschen.* Naar den 5en dr. metrisch overgezet.. met 4 oorspr. illustratiën door O. Speckter. Leid. 1869. 8° (met in den tekst gedr.

houtgrav.). - *De scherpste doornen om het edelste hoofd.* Beschouwingen v. Jezus' laatste lijden. Arnh. 1870. 8°; 2e dr. 1875; 3e dr. 1878. - 1 Sam. XIX:8*a. Wederom krijg!* Toespr. geh. in de Westerkerk te Amst., den 7en Aug. 1870. 8°. - *Jer. XLVIII*:*19a. Wat is er geschied?* Toespr. geh. in de Oosterkerk te Amst., den 2en Oct. 1870. (Na een blik op een gedeelte v.h. oorlogstooneel). Amst. 1870. 8°. - *De afschaffing van de Doodstraf verdedigd tegen L.J. van Rhijn.* Leid. 1870. postf. - *Volksbloei en volksverval.* Rede over Spr. XIV:34, geh. in de Westerkerk te Amst., 18 Juni 1871. Amst. 1871. 8°. - *De Watergeuzen.* Tien liedjes. Amst. 1872. 8°. - *Te huis.* Amst. 1872. 8°. - *2 Kon. VII*:*9b. Een dag van goede boodschap.* Feestrede, geh. .... Maandag 1 Apr. 1872, in de Nieuwe Kerk te Amst. Amst. 1872. 8°. - *De zeven hoofdzonden.* Amst. 1873. 8°; 2e dr. 1874. - *Dienst.* Toespr., geh. in het kamp bij Millingen, 24 Aug. 1873. 8°. - *Ernstig en los.* Gedichten. Amst. 1874. 8°; 2e dr. ald. 1879; 3e verm. geïllustr. dr. ald. 1888; 5e dr. Rotterd. 1915. 8°; 8e dr. Rotterd. 1920. 8°. - *Bijbel en Volkstaal.* Opgave en toelichting v. spreuken en gezegden in de volkstaal, aan den Bijbel ontleend, (m. gouden eerepenning bekr. in 1874). Amst. 1875. 8°. (Zie hiervóór blz. 637). - *Versjes en prentjes*, ontleend aan Scherer's Illustrirtes Kinderbuch. Amst. 1875. 8°. - *Uit de Cel.* Amst. 1876. 8°. - *Bloemen en knoppen.* Dichtbundel. Amst. 1878. 8°. - *Handwijzers op den levensweg.* Amst. 1879. 8°. - *Bij eene gevangenis.* Dichtregelen. Amst. 1880. 8°. - *Vlechtwerk uit verscheidene kleuren.* Twintig voordrachten. Amst. 1880. 8°; 2e dr. 1884. 8°. - *Met Jezus in de natuur.* Amst. 1881. 8°. - *Uit 's levens ernst en kluchten.* Dichten en rijmen. Amst. 1883. 8°; geïllustr. uitg. ald. 1892. 8°. - *Balthasar Gerards - 10 Juli 1884.* Amst. 1884. 8°. - *Kruiden en bloemen*, *gedroogd en bewaard.* Een spreukenboekje. Schoonh. (1885) 8°. - *Stekelkruid.* Een bundel rijmen. Amst. 1886' 16°. - *Sprokkelhout.* Geschied- en letterkundige bijzonderheden bijeengebracht. Amst. 1887. 8°. - *Schotsche Ruiten.* Schetsen en dichten. Amst. 1888. 8°. - *Uit het Morgenland*, Bloemlezing, voor huiselijk gebruik, uit de Schriften v.h. O. en het N. Verbond. Amst. 1888. 4°, N. goedk. uitg. ald. 1892. 4°. - *Een brave kerel.* Amst. 1888. 8°. - *Huisraad en speelgoed.* Opstellen en verzen. Amst. 1889. 8°. - *Door meer dan één kijkglas in het leven gezien.* Vertellingen, schetsen en dichten. Amst. 1890. 8°. - *Op uw stoel door uw land.* Bijzonderheden v. vaderlandsche plaatsen en plaatsnamen. Met wapen- en zegelkaarten. Amst. 1891. 8°. - *Herinnering en Hoop.* Verjaardag-album. Amst. 1891. 12°. - *Een* '*Wilhelmus*' *en een* '*Wien Neerlandsch bloed*'. Met een woord vooraf. Amst. 1891. 12°. - *Schitteren en zegenen e.a. gedichten.* Leid. 1892. 8°. - *Een Rozenruiker.* Negental dichten. Amst. 1892. 8°. - *Onder de palmen.* Verhalen uit het O. Test. Amst. 1893. 8°. - *Graan en groen.* Opstellen en dichten. Amst. 1894. 8°. - *'t Mislukte pistoolschot.* Eene Kerstvertelling. Uitg. d.h. Ned. Godsd. Traktaatgen. Amst. 1895. 32°. - *De marsch der menschheid.* Gedicht. Met 45 illustr. Amst., 1897. 4°; 2e dr. ald. 1898. 4°. - *Motto-album voor verjaardagen.* Met e. inleidend gedicht. 6e dr. Zutphen. 1898. 12°. - *Koren en klaprozen.* Proza en poëzie. Schoonh. 1900.

8°; 2e dr. ald. 1915. 8°. - *Levensgeluk.* Een wegwijzer om gelukkig te worden en gelukkig te zijn naar Asta Röttger's 'Wie *begründe ich mein Lebensglück?* Schoonh. 1902. 8°. - *Laatbloeiers.* Opstellen en dichten. Schoonh. 1904. 8°. - *Afscheidswoord aan de Ned. Herv. gemeente te Amsterdam*, uitgespr. den 26en Juni 1904. Amst. 1904. 8°. - *Herfstsyringen.* Opstellen en dichten. Schoonh. 1906. 8°. - *Heidebloei.* Schoonh. 1908. 8°.

Van 1878 tot 1908 gaf hij zijn scheurkalender uit. Vóór zijn overlijden voltooide hij

nog de uitgave voor 1909. Daarna werd uit zijn nalatenschap de uitgave tot 1920 voortgezet door zijn dochter Mevrouw S. Breda Kleynenberg-Laurillard. Zijn spreukenboekje *Kruiden en bloemen* (1885) is door hemzelf getrokken uit eenige jaargangen van zijn scheurkalender.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* Jrg. 1908/1909, blz. 292-325 (art. v. Dr. P.H. Ritter). - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 883, 884 (art. v. W. Zuidema). - L.C. Schuller tot Peursum, *Dr. Eliza Laurillard.* In: *Op de Hoogte.* 5e Jrg. (1908), blz. 499-504. - *Eigen Haard.* Jrg. 1908, blz. 461, 462, 474, 475. - *N. Rott. Crt.* 26 Maart 1930. Av. Bl. C. - Vos, *Keerpunt*, blz. 74, 117*n*, 123, 375, 376. - Rullmann, *De strijd voor kerkherstel i.d. N.H. Kerk*, reg. - E.F. Kruyf, *Gesch. v.h. Ned. Zendel. gen. en zijne Zendingsposten*, blz. 487, 488. - *Alb. stud. L.-Bat.* I, k. 1345.

[Martinus Laurman Hugozoon]

LAURMAN Hugozoon (Martinus), behoorde tot een merkwaardig Friesch predikantengeslacht, dat juist drie en een halve eeuw in de rechte nederdalende linie de Ned. Hervormde Kerk heeft gediend. De stamvader Martinus Laurman (Lauerman(nus), Lauriman(nus)) was eerst Roomsch priester in het land van Münster, maar werd in 1580 ‘om zijn omhelzing van de genadeleer door den Aarts-diaken des Doms tot Münster uit zijne gemeente verdreven’. Hij begaf zich toen naar de Nederlanden, waar hij zonder vaste gemeente korten tijd in Noord-Holland predikte. De synode te Hoorn besloot den 9en Mei 1580 hem voor zes weken naar Friesland te laten gaan, waarna hij zelf beslissen mocht of hij dààr voortaan werkzaam zou zijn dan wel in een Hollandsche gemeente, die hem beroepen zou. In Friesland predikte hij voorloopig, zonder vaste standplaats, een tweetal jaren in de grietenij Hennaarderadeel, maar was op de Friesche synode te Franeker van 6 tot 9 Mei 1583 als predikant van IJlst tegenwoordig. Hier was hij vermoedelijk reeds in 1582 bevestigd. Volgens besluit van gen. synode is hij nog een maand daarna te IJlst werkzaam geweest, en toen naar Sneek verplaatst. Op de Friesche synode aldaar gehouden 18-22 Apr. 1587 was hij scriba en medeonderteekenaar van het request, aan Koningin Elisabeth van Engeland gericht, om zich ‘die elendigheit der Nederlandtschen kercken’ aan te trekken. Latere berichten over hem ontbreken. Waarschijnlijk kort daarna is hij overleden.

De vijfde in de onafgebroken volgreeks der predikanten Laurman heette evenals drie zijner voorvaderen Martinus. Geboren te Oosterlittens den 13en Mei 1708 uit het huwelijk van Hugo Laurman, predikant aldaar, en diens tweede echtgenoote Maria Riemersma ontving hij onderwijs in het Latijn, Grieksch en Hebreeuwsch achtereenvolgens te Bolsward, Workum en Franeker, waarna hij in de godgeleerdheid studeerde aan de hoogeschool te Franeker. Den 6en Oct. 1727 werd hij na afgelegd praeparatoir examen door de Classis Franeker bevorderd tot proponent. Nog in hetzelfde jaar verbond hij zich tot het waarnemen van den predikdienst in de gemeente te Huins, die sedert 1722 niet meer in combinatie, maar op zichzelf bediend werd door predikanten in die buurt of door candidaten. Zes jaar lang vervulde hij dezen dienst totdat hij den 6en Dec. 1733 intrede deed te Jorwerd, de eerste standplaats van zijn vader (1692-1701). Een week te voren was hij er bevestigd door de predikanten D.A. Winkler te Weidum en H.C. Noordbeek te Mantgum (resp. m. Zach. III:6, 7

en Zach. VIII:23; intr. m. Jer. I:4-7). Den 3en Mei 1734 werd hij lid van de Classis Leeuwarden. Als predikant van gen. gemeente in Baarderadeel herdacht hij den

7en Dec. 1783 zijn vijftigjarige bediening (t. Ps. LXXI:17, 18). Emeritus verklaard wegens toenemende verzwakking en vermindering van zijn geheugen hield hij 17en Mei 1785 zijn afscheidsprediking, waarna hij zich metterwoon vestigde in zijn geboorteplaats Oosterlittens, waar zijn zoon Hugo Martinides destijds predikant was. Aldaar overleed hij den 18en Oct. 1789.

In 1736 maakte hij deel uit van de Synode te Harlingen, in 1741 was hij Deputatus Synodi ad causas, in 1743 scriba van de Synode te Harlingen, in 1748 correspondent naar Gelderland en in 1750 lid van de Synode te Harlingen.

Hij huwde te Sneek den 20en Maart 1740 met Alida Huydekoper, gedoopt te Leeuwarden 1 Dec. 1715, die hem als weduwe overleefde († te Oosterlittens 27 Aug. 1798) met één zoon (zie boven) en twee dochters.

Van hem zijn geen portretten bekend.

In de kleine gemeente van ruim 300 zielen en een behoorlijk tractement, die hij bijna 52 jaar diende, was hij wel de aangewezen persoon, om rustig het werk samen te stellen, dat in 1751 te Leeuwarden het licht zag onder den titel: *Naamlijst der Eerw: Heeren Predikanten*, *Dewelke zedert den tydt der Reformatie tot in den jare 1751 den H. Dienst des Euangeliums*, *zo binnen de Stad Leeuwarden als ten platten Lande in de Dorpen*, *behorende onder het Ressort van de Eerw: Classis van Leeuwarden*, *hebben waargenomen. Met aanwysinge van hare Standplaatsen*, *den tydt harer Bedieningen*, *Verroepingen*, *Versterven en andere Aantekeningen meer.* Alles uit de Echte stukken zo veel doenlijk was opgestelt, in ordere gebragt, en in 't ligt gegeven. *Waar nog bykoomt een volkomen Register der Namen volgens het A*, *B*, *C*, 8°. (Nat. Bibl.) Met 'Opdragt aan het Eerw. Classis v. Leeuwarden en Voorberigt'.

L i t t e r a t u u r : Laurman, *Pred. Cl. Leeuw.*, blz. 95. - Romein, *Pred. Friesl.*, reg. (i.v. Martinus L. en Martinus L. Hugoz). - v. Veen, *Aanv. en Verb. Romein*, blz. 33. - J. Loosjes, *Het Friesche predikantengeslacht Laurman*, *1580-1930.* In: *N. Rott. Crt.* 19 Juli 1931. Ocht. Bl. A, p. 1. - Reitsma en v. Veen, *Acta.* VI, reg. - *Boekz.* 1789*b*, 606; 1790*b*, 57-60. - *Nederl. Patriciaat* XI (1920), blz. 136-140.

[Martinus Theodorus Laurman]

LAURMAN (Martinus Theodorus), oudste zoon uit het huwelijk van Hugo Martinides Laurman, predikant te Oosterlittens (1781-1827) en Gezina Cornelia Schiere, was een kleinzoon van Martinus Laurman (zie vorig art.). Geboren te Oosterlittens den 21en Juli 1788 (gedoopt ald. 3 Aug. d.a.v.) werd hij door zijn vader en door Ds. E. Nauta Hzn., pred. te Edens, voorbereid voor de academische studie, waarna hij den 15en Juli 1805 werd ingeschreven als student te Franeker. Den 11en Apr. 1811 verliet hij deze academiestad, waar vooral Prof. E. Wassenbergh invloed op hem had gehad. Den 22en Apr. d.a.v. werd hij toegelaten tot de Evangeliebediening na afgelegd praeparatoir examen voor de Classis Franeker; bij deze gelegenheid wenschten H.H. examinatoren zijn vader, medelid hunner vergadering, geluk met het bezit van een zóóveelbelovenden zoon.

Anderhalf jaar later, den 20en Oct. 1812 doorstond hij met niet minder grooten lof het peremptoir examen voor de Classis Loppersum, binnen welke Classis hij beroepen was te Lellens. Aldaar werd hij den 20en Maart 1813 bevestigd door Ds.

Th.F. Uilkens, pred. te Loppersum (m. Hand. IX:20), bij welke gelegenheid de inzegening geschiedde door zijn vader (intr. m. 1 Cor. II:1). Hij is de eerste Laurman geweest, die buiten Friesland in het predikambt werkzaam was. Na in 1815 voor een beroep

naar Wagenborgen bedankt te hebben nam hij vier jaren later een beroep naar Westerbroek aan, waar hij 12en Dec. 1819 bevestigd werd door Ds. G.W. Immink, pred. te Engelbert (m. 1 Petr. IV:11; intr. m. 2 Cor. IV:5-7; afsch. te Lellens m. 1 Cor. XV:1-4). Zijn derde standplaats was Oosterlittens, waar hij beroepen werd in de vacature van zijn vader (overl. 6 Dec. 1827). Den 10en Aug. 1828 werd hij er bevestigd door Ds. L. Adriani, pred. te Edens (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Hebr. XIII:8; afsch. te Westerbroek 27 Juli m. Hebr. XIII:20, 21). Gedurende het veertigtal jaren, waarin hij daarna nog te Oosterlittens mocht arbeiden, heeft hij niet ondervonden, dat geen profeet aangenaam is in zijn vaderland. Hij overleed er den 11en Juli 1868. Op zijn graf staat te lezen: 'Hij was een brandende en lichtende kaars'.

Hij kan gerekend worden tot de meest geleerde predikanten van zijn tijd in Friesland. Tot het laatste toe wijdde hij zich, voor zoover zijn ambtsbezigheden het hem toelieten, aan de studie. Vooral als taal- en dialectkenner muntte hij uit. Reeds als predikant te Lellens begon hij de taal van de boeren en de arbeiders te bestudeeren - ook door middel van dagelijksche conversatie, die hij met hen voerde. Allerlei woorden en zegswijzen, die hij daarbij hoorde, werden door hem opgeteekend en daarna alphabetisch gerangschikt met bijgevoegde verklaring. Van de resultaten dezer studie heeft hij een en ander gepubliceerd (zie ond. zijn geschr.). Zijn linguïstische kennis omvatte echter veel meer; met het Hebreeuwsch, Syrisch, Arabisch. Egyptisch was hij evenzeer vertrouwd.

Op kerkelijk gebied, waar hij gerekend werd tot de mannen van het 'justemilieu', deed hij zich kennen door zijn brochure *De Dweeper* (1833), oorspronkelijk een voorlezing door hem gehouden in een Ringvergadering 'over den waren aard, de oorzaken en eenige verzachtingsmiddelen der godsdienstige dweepzucht'. Zij bevat een felle, verbitterde bestrijding van de 'fijnen', zooals zij van de zijde der toenmaals toonaangevende richting in de Ned. Hervormde Kerk werden aangeduid, die in conventikelen bijeenkwamen onder voorgang van een oefenaar in den geest van Schortinghuis of Verschuir, of elkander onderling stichtten met de boeken van à Brakel, Comrie en Smytegelt, en uit wier kringen in het jaar daarna de 'Afscheiding' is voortgekomen. Laurman stelt hen hier in caricatuur ten toon als doorgaans behoorende tot 'de minst zedelijke, de onverstandigste of onbeschaafdste volksklasse'. Als hoofdoorzaken van de dweepzucht, die hij hun toeschrijft, beschouwt hij het volkskarakter, opvoeding en levenswijze, voorts de tijdsomstandigheden, onkunde en waanwijsheid, verkeerd toegepaste systematische begrippen en zwaarmoedig gevoel van zonde.

Als remedie doet hij aan de hand 1°. een ernstig verzoek aan het Hooge Kerkbestuur om dezulken niet toe te laten tot de bediening van het predikambt; 2°. een eerbiedig verzoek aan de overheid om zorgvuldig te waken tegen alle zgn. 'oefeningen'.

De predikant van Ulrum Hendrik de Cock, bekend als leider der 'Afscheiding' van 1834, voelde zich aanstonds gedrongen tot een protest tegen dit eenzijdig hatelijk geschrift. Hij gaf er uiting aan in een *Noodige Waarschuwing en Tegengift tegen het gruwelijke boek, de Dweeper getiteld, waardoor de ware godsdienst en de ware godvreezenden gedreigd worden met uitbanning en vervolging.* Veendam. 1834.

M.Th. Laurman huwde te Boornbergum (gem. Smallingerland) den 22en Apr. 1812

met Eeuwke de Boer (gedoopt ald. in 1791; overl. te Oosterlittens 2 Oct. 1848). Zijn broeder Theodorus Martinus (overl. als pred. te Winsum 5 Maart 1855) is het eenige voorbeeld in de negen generaties van het predikantengeslacht Laurman dat ook een tweede zoon het voorbeeld van den vader volgde en predikant werd.

Van M.Th. Laurman zag het licht:

Collectanea. sive notae criticae et commentarius in epistolam Iudae; *accedunt de fonte doctrinae*, *et dictionis*, *Iudae genere et colore*, *disputationes duae.* Gron. 1817. 8°. (Nat. Bibl.). - *Zeven leerredenen over versch. onderwerpen.* Gron. 1818. 8°. (Nat. Bibl.). - *Proeven van kleine taalkundige bijdragen tot beter kennis v.d. tongval in de Prov. Groningen.* Gron. 1822. 8°. (Nat. Bibl.). - *Praelectio de imaginum sive figurarum poëticarum in Apocalypsi Johannea indole atque pretio.* Gron. 1822. 8°. (Nat. Bibl.). - (Onder schuiln.: Dialectophilus) *De Postwagen van Groningen op Leeuwarden. Een mengelmoes*, *zaamgemengd uit de Nederlandsche en Boere-Friesche taal*, *en verders doorspekt met den platten Groningschen en Leeuwarder tongval.* Gron. 1823. 8°. - *Museum van Kerkelyke geschiedenis*, *en oude letterkunde: of kleine verhandelingen over de geschiedenis v.d. Chr. Kerk*, *de uitlegging*, *en uitlegkunde des Bijbels*; *beneven*, *bijdragen tot de oude Grieksche*, *Latijnsche en Vaderlandsche letterkunde.* Gron. 1825. 8° (Nat. Bibl.). Dit deeltje - meer is niet verschenen - bevat drie verhandelingen, waarvan de eerste, tot de Kerkgeschiedenis behoorende, is getiteld: *Beknopte geschiedenis van de eerste invoering en uitbreiding v.h. Christendom in de Nederlanden*, en voorzien van tal van aanteekeningen (Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 175, 176.) - *De dweeper. Een woord aan allen*, *die de waarheid liefhebben.* Fran. 1833. 8°. (Nat. Bibl.). - *Over Beza'z Kritiek van het N. Testament.* In: *Godg. Bijdr.* Dl. XIV (1840), blz. 216-259.

Bovendien gaf hij een Friesch rijmstuk uit bij gelegenheid van het Gysbert Japiksfeest te Bolsward, getiteld: *Sliucht in Riucht*; *in rymke makke trog Marten Durks.* Grins. 1825. 8° (Bibl. Letterk.)

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - Wumkes, *Bodders yn de Fryske Striid* (Bolsw. 1926), blz. 421-427. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, bl. 511, 512 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Romein, *Pred. Friesl.*, reg. - v. Veen, *Aanv. en Verb. Romein*, blz. 34. - H. de Cock Jr., *Hendrik de Cock*, *eerste Afgesch. pred. in Ned.*, *beschouwd in leven en werkzaamheid* (2e herz. dr. Delfzijl 1886), blz. 158, 159, 502, 503. - Rullmann, *Een nagel in de heilige plaats*, reg. - Dez., *Een noodzakelijke aanvulling.* In weekbl. de *Reformatie.* 11e Jrg. No. 44 (31 Juli 1931) rubriek: *Uit de Historie.* - Ibid. No. 46 (14 Aug. 1931).

[Henricus Lautenbach]

LAUTENBACH (Henricus), geboren omstreeks 1625 te Hempens, waar zijn vader Willem Lautenbach toenmaals predikant was, werd in 1651 als candidaat beroepen te Jelsum, over welke beroeping reeds in 1649 gedisputeerd was, vermits door een andere partij Ds. Lamb. Schuiringa van Tjerkgaast was beroepen (zie in verband

hiermede, Cuperus, *Kerk. leven Friesl.* I, blz. 190 n. 3); na herhaald appèl van partij ingesteld werd den 28en Apr. 1651 de beroeping van Lautenbach geapprobeerd. Na bevestigd te zijn door Ds. Fr. Juvenalis, pred. te Stiens en Ds. Bouritius Isbrandi Sweringa, pred. te Kornjum diende hij de Jelsumsche gemeente tot aan zijn overlijden in Oct. 1665.

In 1656 was hij Deputatus Synodi.

Hij huwde te Leeuwarden einde Dec. 1649 (3e gebod 30 Dec.) of begin Jan. 1650

met Petronella Lamberti van den Bos. Hij werd te Jelsum opgevolgd door zijn broeder Jacobus Lautenbach Wzn.

Portretten van H. Lautenbach zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

Tien geestelijke predikatiën. Leeuw. 1658. 8°. - *Het Lam Godts*, *dragende de sonde des Werelts*, *aen den vervloeckten Stamme des Kruyces*, *dat is*: *Een verklaringhe over de Historie van het lijden onses Heylandts en Zalighmaeckers Jesu Christi In verscheydene troostelycke en leersame bedenckinghen by een vergadert.* Leeuw. 1665. 4°. (In het voorwerk komt ook een gedicht voor onderteekend: 'Uyt Broederlijcke liefde' Jacobus Lautenbach S.M.C.).

L i t t e r a t u u r: Laurman, *Pred. Cl. Leeuw.*, blz. 40. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 82. - v. Veen, *Aanv. en Verb. Romein*, blz. 9. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb* X, k. 512 (art. v. Dr. G.A. Wumkes).

[Christiaan Albrecht Lavillette]

LAVILLETTE (Christiaan Albrecht of **Christianus Albrechtus de)** behoorde tot het oud-adellijk geslacht de Lavillette de Passy (Passiacum) in Frankrijk. Zijn oudovergrootvader, die in zeldzaam hoogen ouderdom op het stamhuis te Passy overleed, bleef tot het laatst aan de Roomsch-Katholieke Kerk getrouw. Hij had een eenige zuster, die abdis was geweest van een adellijk klooster en in haar afkeer van het Protestantisme zóó vèr ging dat zij in haar ijver om al de goederen van haar broeder na diens dood aan haar klooster te brengen, zich, evenals haar broeder zelf, wel had uitgelaten dat zij, wanneer er ooit iemand van haar naam te Parijs of waar ook in Frankrijk zou worden aangetroffen, die een andere confessie beleed, den zoodanige aanstonds zou laten vatten en in een klooster zetten, tenzij deze alsnog den Roomschen godsdienst vrijwillig mocht aannemen, in welk geval hij of zij in het bezit van al haar goederen zou gesteld worden.

De eenige zoon van bedoelden oudovergrootvader, geboren te Passy, was te Parijs door gemeenzamen omgang met eenige Hoogduitsche Protestantsche heeren, met wie hij daar had kennisgemaakt, bevestigd in de overtuiging, waartoe hij aanvankelijk reeds door het lezen van de H. Schrift was gekomen, dat in de Roomsche Kerk de weg der zaligheid niet op de rechte wijze werd geleerd. Hierdoor bewogen om èn deze Kerk èn Frankrijk te verlaten begaf hij zich daarop naar Duitschland, waar hij te Ansbach (het voormalige Onaltzbach ten Z.W. van Neurenberg) verblijvende tot de aldaar beleden Luthersche confessie overging, hetgeen tengevolge had dat zijn vader zich van hem afkeerde. Alle pogingen om dezen tot andere gedachten te brengen, waren vruchteloos. Even scheen er uitzicht te bestaan op verzoening na een tweetal bezoeken hem door Prins Maximiliaan van Hessen, die Frankrijk bereisde, hem te Passy gebracht, maar de bovenbedoelde zuster wist nochtans te beletten, dat het zóóver kwam. De oude heer, die (volgens v.d. Velde, *Lykreden*, p. 10) in zijn 116e levensjaar nog in staat bleek zonder bril een scherpgestelden brief aan zijn zoon te schrijven, bleek niet te bewegen zelfs maar iets van de inkomsten zijner goederen aan zijn zoon af te staan.

Van dezen zoon af gerekend hebben de latere generatiën der de Lavillettes den Protestantschen godsdienst beleden.

Deze zoon, die eer hij zich metterwoon te Ansbach vestigde, verschillende vreemde landen doorreisde, bezocht ook de Nederlanden, waar hij in kennis geraakte met me-

juffrouw Geertruida ter Beek, met wie hij in het huwelijk trad. Uit dit huwelijk werd in 1667 geboren Johan Albrecht, de vader van Johan Daniel de Lavillette, welke laatste als verdienstelijk beoefenaar van de miniatuurkunst werd aangesteld tot Hofschilder van den Landgraaf van Hessen-Cassel, nadat hij te voren op zijn kunstreizen veel eer en achting had genoten aan het Hof van Ansbach en Bayreuth. Hij was te Londen gehuwd met Mary Sampt, dochter van een vermaard koopman van aanzienlijke familie. Na een tijdlang in Duitschland te hebben vertoefd was dit echtpaar voornemens naar Engeland terug te keeren maar door tusschenbeide komende omstandigheden daarin verhinderd zagen beiden zich genoodzaakt zich tijdelijk op te houden te Arnhem, waar hun zoon Christiaan Albrecht den 25en Nov. 1725 het levenslicht zag en op denzelfden dag in de Groote kerk werd gedoopt. Hij was het derde kind en de tweede zoon van de 12 kinderen, waarmee hun huwelijk werd gezegend.

Kort daarop vertrok hij met zijn ouders naar Breda. Terwijl zij hier woonden lieten deze zich door sterken aandrang van de vorstin Douairière van Hessen Philipstal overhalen om in de Nederlanden te blijven en wel te 's Gravenhage als hun vaste woonplaats.

Na aldaar de Latijnsche scholen bezocht te hebben, werd Christiaan Albrecht met lof gepromoveerd naar de Hoogeschool, en den 12en Sept. 1745 aan die van Leiden voor de faculteit der Letteren in het album studiosorum ingeschreven. Hier kwam het bij hem tot een verandering van levensrichting, welke tengevolge had dat de vurige begeerte in hem wakker werd om in de Godgeleerdheid te studeeren. De hoogleeraren Alb. Schultens, dien hij gewoon was zijn vader te noemen, en Johan van den Honert, met wie hij hieromtrent overleg pleegde, wisten bij zijn vader te bewerken dat deze hem volle toestemming gaf om zijn begeerte te volgen. Hoewel hij bij zijn theologische studie sterk onder invloed stond van zijn leermeesters J. v.d. Honert en J. Alberti, was hij niet van ‘die zgn. Vlagvoerders, welke meer hun factie-zugt dan de bevordering van Christus Kerke voorstaan en meer heete hoofden dan brandende harten maken’ (v.d. Velde, *Lykreden*, p. 12).

Den 25en Juni 1749 werd hij in de Classis van Leiden en Neder Rhynland bevorderd tot proponent, waarna hij gedurende vier jaren naar een beroeping uitzag. Ondertusschen nam hij gedurende anderhalf jaar niet zonder merkbaren zegen den predikdienst waar voor den Haagschen predikant J.G. Moll. Aan een in den zomer van 1753 op hem uitgebracht beroep naar Heinenoord gaf hij gehoor, en na den 30en Oct. door de Classis van Z.-Holland peremptoir geëxamineerd te zijn werd hij den 18en Nov. d.a.v. aldaar bevestigd door Ds. W.B. van de Kasteele, pred. te Oud-Beyerland (m. Jer. XXXI:14; intr. m. Rom. I:15-17). Al arbeidde hij in zijn eerste gemeente niet met dien zegen, dien hij gaarne gezien had, toch was zijn verblijf daar niet zonder vrucht. Hij was er zeer geliefd. Toen hij in zijn tweede gemeente intrede deed met Ezech. XLII:10 (‘ook zal het geschieden dat er visschers aan dezelve zullen staan, van Engedi tot Eneglaïm toe’, enz.) getuigde hij bij een terugblik op de pas door hem verlaten gemeente ‘dat zijne Heinen-Oortsche Viskens Hem met geheele Schoolen na zwommen als hy elders in de nabuurschap het net moest uitwerpen’. In zijn afscheidspreek den 19en Juni 1763 te Heinenoord gehouden kon hij verklaren, aldaar 923 predikaties te hebben gehouden. Den 26en Juni d.a.v. werd hij te Zierikzee bevestigd door Ds. Joannes van de Velde, predikant aldaar (m. Openb. IV:6*b*-8).

Zijn tweede was tevens zijn laatste gemeente. Nog geen zeven jaren mocht hij haar dienen. Zonder te voren ooit ernstig krank te zijn geweest, werd hij den 3en Dec. 1769 door een zware ziekte overvallen, waaraan hij den 1en Febr. 1770 op 44-jarigen leeftijd overleed.

In de *Lykreden* over Jes. LVII:2 (in dr. uitgeg.) aan zijn nagedachtenis gewijd schetst zijn ambtgenoot van de Velde hem als een, die zich in al zijn wandel een voorbeeld betoonde; hij vergelijkt hem met ‘een brandende en lichtende kaars, die anderen voorlichtende verteerd wordt’. Onder de niet geringe gaven aan de Lavillette geschonken noemt hij diens bijzonder doorzicht ‘in voorkomende zaken, in de Goddelyke waarheeden en geloofsleere, in het bevindelijke Christendom, in Gods dierbaar Woord, dat zijn hoogste lust was, en in het bijzonder in het prophetische gedeelte der H. Schrift’.

Daarbij was hij een liefhebber van de geheimen der natuur om daarin de wijsheid en grootheid van den Maker op te merken en de afhankelijkheid van het schepsel. Hij was ook wèl bedreven in vreemde talen en in het bezit van ‘al wat een goed Theologant uitmaakt’. Als prediker was hij afkeerig van het vermoeien der schare met een vertoon van geleerdheid, zooals hijzelf het placht uit te drukken: ‘de bolster der zaken brenge ik niet geerne op den Predikstoel, maar wel het pit en de kern’.

Den 24en Sept. 1759 trad de Lavillette in het huwelijk met Johanna Maria Vroeg, die hem met twee dochters overleefde.

Portretten van de Lavillette zijn niet bekend.

Van hem zag het licht:

J.D. Michaëlis, *Overweeging der middelen*, *waar van men zig bedient om de Hebreeuwsche Taal welker gebruik uitgestorven is regt te verstaan.* In 't Nederd. vert. Utr. 1762. 8° (Nat. Bibl.). - *Het gantsch zeer uitnemend Eeuwig gewigt der Heerlykheid van Gods keurlingen*, *naar hunne beide deelen door eene heilryke opstandinge ten Eeuwigen Leven ofte eene ontledende*, *en uitbreidende verklaaringe v.h. vijftiende Hfdst. uit den Eersten Brief des Apostels Paulus aan die v. Corinthen.* Dordr. 1768. 4°. - *De bedroefde Kristen vertroost. Bij het afsterven van zyne Godvrugtige vrienden en nabestaanden*, *uit aanmerkinge van het heugelyk geluk in hunnen dood*, *in de opstanding*, *het oordeel en de eeuwigheid. Voorgesteld in IV Leer-redenen uit 1 Thessal. IV. vs. 13-18 en 2 Thessal. I. vs. 10. Tot een toegift op 1 Korinthen XV...* Waar agter gevoegd is de *Lykreden over den Autheur gedaan*, *door deszelfs Amptgenoot Joannes van der Velde over Jesaia LVII. vs. 2.* Zierikzee-Dordr. 1771. 4°. (Bibl. Letterk.)

L i t t e r a t u u r: J. v.d. Velde, *Lykreden* (als boven). - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 855, 856. - Hs. Borger i.v. *Villette.* - *Alb. stud. L. Bat.*, k. 1007.

[Jan Hendrik Ledeboer]

LEDEBOER (Ledebour) (Jan Hendrik), stamde uit een oud-adellijk Westphaalsch en later hier te lande wijdvertakt geslacht, waartoe ook verscheiden predikanten hebben behoord. Zijn grootvader **Christoffer (Christophorus) Ledebour** (geb. te Osnabrück in 1573) was de eerste van dit geslacht, die metterwoon naar de Nederlanden kwam, waar hij te Borne een tijdlang de functie bekleedde van

paedagogus en slotprediker op het kasteel Welevelt. In 1613 werd hij beroepen te Almelo als Luthersch predikant, maar zes jaren later ging hij over tot de Calvinistische leer, waarop hij na het afleggen van ‘een uitnemende geleerde professie van de Gereformeerde religie’ voor de Classis van Oldenzaal, zich verbond aan de Hervormde ge-

meente van Almelo, wier eerste predikant hij is geweest. Hij diende haar van 1619 tot zijn emeritaat in 1657 (overl. 18 Mei 1659). Gedurende zijn dienst in haar midden steeg het aantal van haar lidmaten van vijf tot ongeveer vijfhonderd. Zijn zoon **Johan (Joannes) Ledeboer** (geb. te Almelo begin 1633), eveneens predikant, aanvaardde in 1657 de bediening te Weerselo; als blijk van zijn ijver wordt verhaald dat hij den Drost van Raesvelt wist te bewegen tot het uitvaardigen van een verordening, waarbij bepaald werd dat 'uit alle boerenhuysen des Sondaegs altijd één in de kerk moest komen op sware boete van nalatinge van dien'. (*Bijdr. t.d. Gesch. v. Overyssel*). IX, blz. 358). In 1672 ontvluchtte hij noodgedrongen zijn standplaats, nadat de Vereenigde Nederlanden in oorlog waren geraakt met Frankrijk en Engeland en beider bondgenooten den bisschop van Munster en den keurvorst van Keulen, die met hun legers ook Overijsel overmeesterden. Gedurende twee jaren hield hij zich daarna op te Almelo, waar hij vaak in de open lucht predikte. Toen in het voorjaar van 1674 de vrede gesloten en het land van de vijanden verlost was, keerde hij met zijn huisgezin naar Weerselo terug. Maar nog in hetzelfde jaar nam hij, na voor beroepingen naar Ootmarsum en Vriezenveen te hebben bedankt, die naar Almelo aan waar hij werkzaam bleef tot zijn dood (18 Sept. 1690).

Uit het huwelijk van dezen Johan Ledeboer en Josina van Rachvelt werd den 4en Juni 1660 geboren **Jan Hendrik Ledeboer,** die na volbrachte studie te Deventer (ingeschr. 22 Febr. 1677 als 'Leidebür') en te Utrecht (ingeschr. 1680) den 10en Aug. 1681 tot proponent werd bevorderd. Den 18en Febr. 1683 verbond hij zich aan de gemeente te Almelo, van wier predikanten hij in de 17e eeuw de derde Ledeboer is geweest.

Na haar zes jaren lang als collega zijns vaders te hebben gediend vertrok hij naar Nijkerk (Nieuwkerk) o.d. Veluwe, waar hij van den 21en Apr. 1689 tot zijn overlijden den 3en Nov. 1697 werkzaam was.

Zijn vroegtijdige godsvrucht openbaarde zich hierin dat hij op achtjarigen leeftijd den Bijbel reeds zevenmaal had doorgelezen.

Uit zijn huwelijk met Susanna van Loo, dochter van Johannes van (à) Loo predikant te Vaassen, zijn geboren een zoon en twee dochters. De zoon, **Ernst Johan,** was koopman te Amsterdam en schrijver van vele godvruchtige brieven, waarvan twee boekdeelen met zijn portret in het familie-archief berusten. Diens zoon **Abraham** heeft den geheelen Bijbel uitgeschreven, die in 4 folio banden met platen eveneens in gen. archief is bewaard gebleven.

Van Jan Hendrik Ledeboer zijn geen portretten bekend. Twee door hem gehouden predikatiën op rijm zijn in druk uitgegeven:

> *Neerlands Dank- en Liefde-Gejuyg Over de Komste van Syn Doorl. Majesteit Willem III*, *Koning van Engeland*, *Frankrijk*, *Schotland en Yrlant In Holland angekomen* [sic!] *den 31/21 Jan. 1691. Uit Ps. CXVIII. 22-26. In digt vervat en uitgesproken... te Nieuwkerk 11 Febr.* Deventer. 1691. 4°. (L.D. Petit, *Bibl. v. Ned. Pamfl. Verzamelingen v.d. Bibl. Joannes Thysius en de Bibl. der R.U. te Leiden.* II, No. 5278). Deze curiositeit doorspekt met zinspelingen op gewijde en ongewijde geschiedenis, op kerkvaders en mythologie, alles door kantteekeningen verduidelijkt, is opgedragen aan den Koning-stadhouder Willem III. Men vindt er een menigte scheldwoorden in, waartoe de H. Schrift zich

moest leenen. Zoo wordt Lodewijk XIV b.v. genoemd ‘de Françen Sisera’. Naar aanleiding van den tekst, duidt de dichter Willem III aan als

'de hoofd des hoeks' (S.G. Heringa, *Bijdr. t.d. lijst der Ned. Dichters*, in: *Alg. Konsten Letterbode v.h. jaar 1848.* No. 12 (24 Mrt.), blz. 183). De andere preek op rijm is een treurzang: *De Algemeene Rouw over het ontijdig en onwaardeerlyk overlyden van Haer.... Majest. Maria Stuart*, *Koningin v. Gr.-Brittaniën*, *Vrankryk en Yrland.... Uitgebreid door een Toepassing v.d. dood en begravenis v. Mir-jam*: *Mitsgaders een vergelijkinge v.d. voornaamste Vorstinnen*, *die de naam v. Maria versiert heeft. Bij wege v.e. Lyk-Oratie*, *uitgeboezemt op den dag v.H. Majesteits begraving den 5 Martij O.S. 1695 voor de gem. v. Nieuwkerk.* Harderw. 1695. 4°. Hier is bijgevoegd: Joh. à Loo. *Het Loo verwellekomende Z.K. Majest. v. Gr.-Brittaniën met een rouwklagenden troostzang over den.... dood der... Vorstinne Maria...* Dev. 1695. (Zie hierna: art. JOH. À LOO). (Knuttel, *Cat. Pamfl.* III, N9. 14092). In deze preek haalt hij alle vorstelijke vrouwen aan, die Maria geheeten hebben. Zij is voorzien van aanteekeningen, terwijl een Latijnsch gedicht van Petrus Martinius, V.D.M. te Nunspeet, eraan is toegevoegd.

L i t t e r a t u u r : Betreffende het *geslacht Ledeboer*: Bernardus Ledeboer, *Aan mijne kinderen en kindskinderen.* Niet in den handel, maar later opgenomen door J.H. Landwehr in diens *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst.* (Leiden. 1900) Bijlage I, blz. 177-179. - *Ned. Patriciaat* 10e Jrg. (1919), blz. 201-225. - Maandbl. *De Ned. Leeuw.* 45e Jrg. (1927), k. 22; 47e Jrg. (1929), k. 377. - Mr. R.E. Hattink, *Geslachtk. Aanteekeningen. Ledeboer*, in: *Bijdr. t.d. gesch. v. Overijssel* (verzam. d. Mr. J.I. v. Doorninck e.a.) IX (1888), blz. 355-361.

Voorts: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 745, 746 (art. v. E. Gewin). - v. Slee, *De Ill. School te Deventer*, blz. 225. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 75.

[Abraham Ledeboer Bzn]

LEDEBOER Bzn (Abraham)., geboren te Weerselo den 17en Oct. 1735 als oudste zoon uit het huwelijk van Bernardus Ledeboer, predikant aldaar, en Anna Sibilla Lippinckhof, dochter van Gronau's burgemeester, was een kleinzoon van Ds. Abraham Ledeboer, predikant te Gildehaus en diens derde vrouw Geertruy ter Horst, en een achterkleinzoon van Ds. Johan Ledeboer, wiens eerste gemeente eveneens Weerselo was (zie hiervóór blz. 651).

Op bijna negenjarigen leeftijd werd hij naar de Latijnsche School te Lingen gezonden. Den 20en Oct. 1751 ingeschreven als student aan de hoogeschool te Groningen promoveerde hij aldaar den 21en Dec. 1756 tot *artium liberalium magister et philosophiae doctor* na verdediging van een dissertatie *de natura spatii in genere et vacui in specie.* (Gron. 1756). In het volgende voorjaar te Groningen toegelaten als proponent werd hij na afgelegd peremptoir examen voor de Classis van Rhenen en Wijk den 10en Sept. 1758 te Renswoude bevestigd door zijn vader, toentertijd predikant te Hellendoorn (m. 1 Kron. XXII:11-13; intr. m. Zach. VI:15). Hier bedankte hij voor een beroep naar Kortgene, maar nog geen volle twee jaren na zijn intrede nam hij den 31en Aug. 1760 afscheid van zijn eerste gemeente (m. Luc. IV:42, 43) wegens vertrek naar Haastrecht, waar hij den 14en Sept. d.a.v. door zijn vader bevestigd werd (m. 2 Tim. II:15; intr. m. Joh. XX:21-23). Een toenemende belemmering in de spraak, die zich reeds van 1762 af bij hem openbaarde, leidde er

ten slotte toe dat hem op zijn verzoek bij Resolutie der Staten van Holland en Westfriesland d.d. 16 Jan. 1777 salvo honore et stipendiis werd verleend. Den 8en Juni van gen. jaar predikte hij voor het laatst te Haastrecht. Vervolgens richtte hij aldaar een eigen instituut op, waar hij een dertigtal jonge menschen voor hoogere studiën op-

leidde. Uit deze school zijn mannen voortgekomen, wier naam eervol bekend is geworden op kerkelijk en wetenschappelijk gebied. Een van hen, de vermaarde hoogleeraar Johannes Clarisse (zie hiervóór Dl. II, blz. 60-73) verklaarde nog op hoogen ouderdom aan zijn eersten leermeester Ledeboer nooit te denken dan ‘met de innigste aandoening der warmste dankbaarheid, eerbiedigste hoogachting en teederste liefde. Zelden heeft zich zulk een mate van *universele* kundigheid in éénen mensch met zooveel wijsgeerig inzigt en wysgeerige zelfbeheersching gepaard; zelden met zoo vele ware, stille, opzien-schuwende vroomheid en goedheid van hart; zelden met zulk een uitmuntende gave van mededeeling’. Ten opzichte van de leer en belijdenis der Hervormde Kerk nam Ledeboer een uitgesproken rechtzinnig standpunt in.

Terwille van zijn zoon verwisselde hij echter na verloop van jaren Pallas met Mercuur, en ging hij een compagnieschap aan met mej. weduwe van Nooten in de buurt van Haastrecht, waarbij hij zich al spoedig als bekwaam koopman deed kennen. Op het laatst liet hij ook deze werkzaamheid varen. Na een zeer arbeidzaam leven overleed hij den 13en Aug. 1808.

Den 22en Apr. 1766 huwde hij te Haastrecht met Elisabeth van Rijn, dochter van den oud-burgemeester C. van Ryn, koopman aldaar. Uit dit huwelijk zijn geboren een zoon en twee dochters. Zijn mannelijke nakomelingschap stierf in 1851 in den student C. Ledeboer uit.

Portretten van dezen Abr. Ledeboer worden niet vermeld. Ook als schrijver en godgeleerde heeft hij zich bekend gemaakt, en zijn hem onderscheidingen te beurt gevallen.

Het Stolpiaansch legaat te Leiden bekroonde zijn *Verhandeling over het zedelijk gevoel*, *ter beantwoording van de vraag*: *Of in den mensch een ingeschapen zin of zedelijk gevoel plaats hebbe*, *waardoor hij bestuurt worde ter onderscheiding en aangespoort ter verrigting van het zedelijk goed*? In: *Dissertationes Lat. et Belg. ad Christianam Morum doctrinam spectantes pro praemio Legati Stolpiani conscriptae.* T. III. L. Bat. 1774, p. 103-128.

Het Bijbelsche Genootschap te Amsterdam onder de zinspreuk: *Een ieder zal geprezen worden na dat zyne verstandigheid is* bekroonde de door hem ingezonden prijsverhandelingen *over de drie eerste hoofdstukken van Salomo's Spreuken*, de eerste (over Spr. I) met den gouden, de tweede (over Spr. II en III) met den zilveren eerepenning en gaf beide verhandelingen uit. (Vgl. *Boekz.* 1778*a*, 36, 528; 1779*a*, 578, 579).

Een vierde Prijsverhandeling van zijn hand, *behelzende behoedmiddelen tegen den schadelijken invloed van de schriften der bestrijderen van de Christelijke openbaring* vindt men in de *Prijsverhandelingen van het Genootschap tot verdediging v.d. Chr. Godsdienst*, *opgericht in 's Hage v.h. Jaer MDCCLXXXVI.* 1787. 3e st.

Afzonderlijk verscheen van hem behalve zijn bovengen. acad. proefschrift, nog in druk: *Eenvoudig Onderwijs in de voornaamste waarheden*, *welke de Hervormde Kerk naar den Woorde Gods belijdt en verdedigt.* Oorspronkelijk luidt de titel als boven, met deze bijvoeging: ‘door een voorstander van dezelve ontworpen en uitgegeeven door A. Ledeboer’. (*Boekz.* 1781*b*, 628). Het was door Ledeboer samengesteld met medewerking van den Tielschen predikant Willem de Roo, wiens naam op het titelblad van latere drukken mede voorkomt, zie: *Cat. Bibl. Ned. Letterk.* II, k. 905, waar de 7e dr. (Leyd.-Rott. 1793) wordt vermeld. De opgang, dien het

gemaakt heeft, was van dien aard, dat in 1843 een 12e dr. verscheen (zie: *Cat.* als boven t.a.p.). Ook in beknopteren

vorm is het uitgegeven onder den titel: *Verkort Eenvoudig Onderwijs* enz. (zie: *Boekz.* 1792*b* 60). Nog in 1814 gaf het den veelschrijver J.A. Oostkamp, godsdienstonderwijzer te Zwolle, aanleiding tot de uitgave van *Onderwijs in de godsdienst of handleiding ter beantwoording der vragen in het Onderwijs van A. Ledeboer en W. de Roo.* Amst. en Zwolle. 1814. 8°; 2e dr. ald. 1822. 8°.

Voorts zag van hem nog het licht:

Nederlands Zedenbederf, de bronnen van hetzelve en de middelen tot verbetering en hervorming, voorgesteld bij wijze van eene Bededags-redevoering, Amst. 1797. 8°.

L i t t e r a t u u r: Glasius, *Gods. Ned.* II, blz. 354-356. - *Boekz.* 1808*b*, 322-327, waar ook zijn *Grafschrift* is afgedrukt. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 581, 582 (art. v. F.S. Knipscheer). - J. Clarisse, *Iets over den wijsgeer Dionysius van de Wynpersse.* In: *De Fakkel.* 12e Jrg. (1836), blz. 153-256, aldaar blz. 200-203. - Dez., *Voorlezingen over de uiterlijke welsprekendheid volgens Jo. Lodew. Ewald.* 2e dr. (1839), blz. 165. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 205, 476.

[Lambertus Vincentius Ledeboer Azn.]

LEDEBOER Azn., (Lambertus Vincentius), aldus geheeten naar zijn grootvader van vaderszijde (zie over dezen *N. Biogr. Wdb.* III, k. 476) was de oudste der twee zoons uit het huwelijk van Ds. Abraham Ledeboer L. Vzn[1)] en Frederica Carlotta Louisa Verster. Geboren te Groningen[2)] 4 Nov. 1803 en gedoopt in de Martinikerk ald. 18 Nov. 1803, bezocht hij gedurende twee jaren het Athenaeum te Franeker, waarna hij den 17en Sept. 1824 zich liet inschrijven als student aan de Groningsche hoogeschool en drie dagen later aan die te Utrecht, beide malen voor de studie der Letteren[3)]. Na volbrachte academische studiën werd hij den 2en Mei 1827 door het Prov. Kerkbestuur van Friesland toegelaten tot de Evangeliebediening. Den 9en Dec. d.a.v. volgde zijn bevestiging te Kolhorn door Ds. J.A. den Hollander, pred. te Barsingerhorn (m. Hebr. XII:25; intr. m. 1 Cor. XV:10*a*). In Aug. 1840 door Z.M. den Koning benoemd tot predikant te Den Helder (Nieuwediep of Willemsoord) bevestigde zijn vader hem aldaar den 4en Oct. d.a.v. (m. Col. III:23, 24; intr. m. Hand. IV:29*b*; afsch. te Kolhorn 27 Sept. m. Hand. XX:32). Den 12en Dec. 1852 herdacht hij zijn 25 jarige bediening (t. 2 Cor. IV:1) waarbij zijn vader tegenwoordig

1) Deze *Abraham Ledeboer*, geb. te Rotterdam 10 Juni 1780, was achtereenvolgens predikant te Meedhuizen (bevest. 19 Febr. 1804), te Hellum (1805), te 's Gravenzande (1808), te Oud-Beyerland (1809) te Harlingen (1817), te Wolvega (1829), waar hij, wegens een keelaandoening niet meer in staat te prediken, den 27en Sept. 1833, zijn bediening neerlegde. Eervol emeritus verklaard in 1836, overleed hij te Apeldoorn 25 Febr. 1860. Van hem zag het licht: *Leerredenen over de opwekking van Lazarus.* Met een voorrede van G.B. Reddingius, pred. te Schildwolde. Gron. 1807. 8° (Vgl. *Boekz.* 1808*a*, 323-328). Zie over hem: M.H.A. v.d. Valk, *Kerkel. Oud-Beyerland* (Oud-Beyerl. 1907), blz. 52-55 (waar ten onrechte is opgegeven dat hij te Bolsward zou overl. zijn); Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 744 (waar de opgave dat hij van Oud-Beyerland naar Steenwijk vertrokken zou zijn, onjuist is).
2) De opgave (*Ned. Patriciaat* t.a.p.) dat hij te Oud-Beyerland zou geboren zijn, is onjuist.
3) In het *Album stud.* van Utrecht staat bij zijn naam (d. 20 Sept. 1824 aangeteekend: 'Huc autem venit ut Literarum Candidatis post legitimam disquisitionem adscriberetur'.

was Hand. XX:32). Den 12en Dec. 1852 herdacht hij zijn 25-jarige bediening (t. 2 Cor. IV:1) in tegenwoordigheid zijns vaders, en den 18en Dec. 1867 zijn 40-jarige bediening (t. Deut. VIII:2*a*). Met ingang van 1 Oct. 1871 verkreeg hij eervol emeritaat. Hij overleed na een langdurige ziekte te Zutphen, waar hij zich metterwoon had gevestigd, den 19en Jan. 1874.

Te Den Helder leidde hij den 9en Nov. 1845 de laatste godsdienstoefening in het

oude bouwvallige kerkgebouw (t: 1 Cor. VII:31), waarna op denzelfden dag in de nieuwgebouwde Westerkerk de eerste godsdienstoefening werd gehouden, waarin zijn ambtgenoot B.G. Clement een prediking hield. (*Boekz.* 1845*b*, 689-691). Beider predikaties zijn tezamen in druk verschenen. Den 22en Dec. 1861 hield Ledeboer een preek bij het in gebruik nemen van het nieuwe kerkorgel (t: Fil. IV:8*b*).

Jarenlang was hij praetor van den Ring Zype en gedurende enkele jaren tot 1867 praeses van het Classicaal Bestuur van Alkmaar.

Hij trad den lOen Oct. 1832 te Heerenveen in het huwelijk met Helena Catharina Kool van Heerens, geb. ald., die hem als weduwe overleefde met een dochter en een zoon.

Van hem zag het licht:

Gedichten. Zaandijk. 1837. 8°. (Kon. Bibl.). - *Een ernstig woord tot mijne geloofsgenooten in twee leerred. n. aanl. v. Joh. XIII*:*34*, *35 en Hand. II*:*42.* Amst. 1838. 8° (Nat. Bibl.). - [Met B.G. Clement], *Twee leerred.*, *uitgespr. den 9en Nov. 1845.* Den Helder. 1846. 8°. (Nat. Bibl.).
In *Godg. Bijdr.* X (1836), blz. 460-462: *Nog iets over de woorden van den Zaligmaker*: *Eli*, *Eli Lama Sabachtani.* (N. aanl. v.h. art. van Th.E. Mebius in *Godg. Bijdr.* IX (1835): *Welke is de zin van Jezus' uitroep aan het Kruis*: *Eli Eli Lama Sabachtani*); X (1836), blz. 704-708: *Iets over Luc. XXIII*:*34a.*
In *Boekz.* 1841*a*, 734-743: *Iets over het doen van huisbezoeking.*
In *Jaarb. voor Wetensch. Theol.* Dl. XIII (1856), blz. 625-628. *Correspondentie* No. 4. Aan N.N. *Een woord over Matth. III*:*14 en Joh. I*:*35a.*

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Nederl. Patriciaat.* 10e Jrg. (1919), blz. 221. - *Alb. Stud. Gron.*, k. 280.

[Lambertus Gerardus Cornelis Ledeboer]

LEDEBOER (Lambertus Gerardus Cornelis), behoorde tot hetzelfde oud-adellijk Westphaalsche geslacht, waaruit de hiervóór behandelde Ledeboers zijn voortgekomen. Geboren te Rotterdam den 30en Sept. 1808 was hij het tiende kind uit het huwelijk van Bernardus Ledeboer, lakenkoopman en wolhandelaar aldaar en Anna Christina van den Ende, afkomstig uit Delft. Zijn vader diende de Schotsche gemeente van zijn vaderstad als diaken (1785), later als ouderling, en was medeoprichter van het Ned. Zendelinggenootschap (1797), waarvan hij als eerste secretaris voor de buitenlandsche correspondentie jaren lang zóózeer de ziel was, dat zijn naam nog lang na zijn verscheiden op tot het Bestuur gerichte brieven geschreven werd[1)], voorts luitenant van de burgerij (1788), medeoprichter van het Ned. Bijbelgenootschap, in de Rotterdamsche afdeeling waarvan hij eerst secretaris, later voorzitter was (tot 1817), enz. enz. (zie: *N. Biogr. Wdb.* III, k. 744, 745). Hij stond bekend als zeer weldadig en kon, hoewel onder de kooplieden tot de patriciërs gerekend, gemakkelijk tot anderen, die in nood verkeerden, afdalen. Lambertus'

1) Dr. E.F. Kruyf (*Gesch. v.h. Ned. Zend. Gen.*, blz. 12) noemt hem een merkwaardig man, dien Willem I wegens zijn burgerlijke verdiensten tot Ridder der Orde van den Ned. Leeuw benoemde. Bij gelegenheid van het halve eeuwfeest van het Ned. Zend. Gen. werd hem een diploma ‘van hulde en erkentelijkheid’ aangeboden. Zijn portret vindt men tegenover het titelblad van Kruyfs a.w.

moeder wordt beschreven als een eenvoudige, godvruchtige vrouw, die haar kinderen opvoedde in de vreeze Gods. Beide ouders waren algemeen geacht en bemind. Ook Lambertus, hun jongste kind, droeg zijn vader groote achting toe; hoewel hij weinig over hem spreekt en nergens

over zijn godsvrucht, noemt hij hem in zijn autobiographie ‘een wijzen vader, die mij veel liet leeren, daar ik een slecht gebruik van maakte’. ('*s Heeren wegen met een alles verbeurd hebbenden zondaar.* 7e dr. z.j., blz. 6).

Lambertus was in zijn jeugd teer van lichaamsgestel. Als leerling van de lagere school was hij, zooals hijzelf later erkent, doorgaans de laagste vanwege zijn onachtzaamheid. In het bezit van een zeer sterk geheugen ontbrak het hem aan genoegzame denkkracht en ook aan het rechte onderscheidingsvermogen. Van aard was hij lichtgeraakt en driftig. In den loop der jaren werd dit er niet beter op. Zijn latere volgelingen getuigden dat hij in natuurlijke zaken een lastig mensch was en daarbij oploopend. Zooals hijzelf erkent was onkuischheid hem eigen. ‘Ieder’ (zoo schrijft hij) ‘heeft eene hoofd-, boezem- en troetelzonde. De mijne was wellust’. ('*s Heeren wegen* enz., blz. 6). Toch had hij al van zijn kindsheid af diepe godsdienstige indrukken. Zijn teerheid van consciëntie bleek hieruit dat een vermaning al spoedig weerklank bij hem vond ‘al kwam het niet aanstonds voor den dag’. Het opmerkelijk verschijnsel deed zich bij hem voor, dat hij reeds in zijn prille jeugd zich aangetrokken gevoelde tot de geestelijke dingen wat ook hierin uitkwam dat natuurlijke dingen hem aanstonds tot de geestelijke opleidden. Dit heeft er zeker toe medegewerkt dat zijn ouders hem al vroegtijdig bestemden voor het ambt van predikant.

Met het oog daarop bezocht hij het Erasmiaansch Gymnasium in zijn vaderstad. Aanvankelijk schijnt het verlangen te zijn geweest zendeling te worden onder de Joden, later werd het zijn begeerte de zending onder de Heidenen te dienen. Noch het een, noch het ander zou echter geschieden. Toen hij op achttienjarigen leeftijd het gymnasium, waar zijn leeraren hem prezen om zijn ijver en vorderingen, verliet, werd hem een prijs in het vak der Oude Letteren toegekend nadat hij den 28en Aug. 1826 in de Waalsche kerk, waar volgens gebruik de halfjaarlijksche promotie der leerlingen plaatsvond, een redevoering uitsprak *de Aristagora*, *Graecorum Asiam incolentium a Persarum rege defectionis auctore.* (*Boekz.* 1826, 341, 342). Den 16en Sept. d.a.v. liet hij zich inschrijven in het album studiorum der Leidsche hoogeschool om zich voor te bereiden tot het predikambt. Als student leefde hij ingetogen en toonde hij zich afkeerig van al wat naar brooddronkenheid zweemde. Toen in 1830 de Belgische opstand uitbrak, trad hij op den voorgrond. De studeerende jongelingschap wilde niet achterblijven in betoon van vaderlandsliefde en vormde de Compagnie Jagers. De jonge Ledeboer schreef *Een woord aan mijne landgenooten ten voordeele der huisgezinnen van hen*, *die zich thans vrijwillig ten strijde begeven.* Leid. 1830. Het zag naamloos het licht. Dat het van zijn hand is blijkt uit de mededeelingen van zijn broeder Dr. A.M. Ledeboer (zie Mr. J.I. v. Doorninck, *Bibl. v. Ned. anon. en pseudon.* No. 5459) en van zijn studiegenoot Dr. J.T. Bergman (zie ond. *Litterat.*). Het bevat ook een naamlijst van deelnemers. Hierop komt L.'s naam voor met dien van zijn broeder P.J.C. Ledeboer en de namen van Brummelkamp, Scholte, van Velzen. Evenmin als laatstgenoemden is hij echter mede uitgetrokken, hoewel onder de 29 afzonderlijk gepubliceerden, die wegens ongeschiktheid door het Ministerie van Oorlog eervol ontslagen werden zijn naam niet wordt aangetroffen. De meest aannemelijke verklaring van Ledeboers terugblijven is deze dat hij zijn lichamelijke krachten om aan zulk een tocht deel te nemen niet toereikend achtte.

Toen de samenstelling der Compagnie was tot stand gekomen gaf hij andermaal uiting aan zijn vaderlandsliefde in een Latijnsche toespraak tot zijn uittrekkende

broeders, verschenen onder den titel: *Philetaeri ad Juvenes Academicos pro patriae salute arma capientes paraeneticus.* Evenals het vorige bevat dit opwekkend woord (in elf hoofdstukken) enkele niet onverdienstelijke gedeelten; de stijl is over het algemeen goed, maar het geheel wat langdradig en sleepend. Een jaar later, in 1831 toen Koning Willem I een oproeping had gedaan tot het houden van een algemeenen plechtigen bedestond om Gods zegen te vragen over de Nederlandsche wapenen gaf Ledeboer te Leiden in het licht een *Vaderlandsche Uitboezeming.* Van dit geschrift is nergens meer een exemplaar te vinden. Kort daarop verscheen nog van zijn hand *Calliope. Vaderlandsche toonen voor derzelver vrienden* (zie: v. Doorninck a.w. No. 988). De stukjes, waaruit dit geschrift is samengesteld, bevatten proza en poëzie. In een daarvan verklaart de schrijver 'Ridder zonder naam' te willen blijven. De reden, waarom L. dit en zijn voorafgaande boekjes anoniem uitgaf, was blijkbaar deze, dat hij bevreesd was voor kritiek, te meer daar hij aan zijn pennevruchten niet de gewenschte zorg had kunnen besteden.

Nadat hij zijn propaedeutische studiën had volbracht vooral onder de leiding van de hoogleeraren van der Palm en Hamaker, waarbij hij zich onderscheidde in het leeren van de Oostersche talen, inzonderheid van het Hebreeuwsch en Syrisch, wijdde hij zich aan de theologische. Hierbij waren Clarisse, Suringar, Kist en van Hengel zijn leermeesters. Hun onderwijs bevredigde Ledeboer niet. Het maakte op hem den indruk dat het, al leek het soms rechtzinnig, toch van het geloof der Gereformeerde vaderen afweek. In later tijd werd hij hiervan nog dieper overtuigd, toen hijzelf zich bezighield met de oude schrijvers, van wie hij in zijn studententijd nog niet één had gelezen.

In Aug. 1834 door het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening stelde hij zich voorloopig niet beroepbaar. Vier jaren van stille voorbereiding tot het werk, dat hem wachtte, bracht hij vervolgens door bij zijn ouders. Hier ontving hij begin Mei 1838 de beroeping naar Benthuizen, met eenparigheid van stemmen op hem uitgebracht, en straks door hem aangenomen. Den 29en Juli d.a.v. had zijn bevestiging plaats door den Rotterdamschen predikant, wiens schoonmoeder een zuster was van L.'s vader, nl. Ds. P.H. Hugenholtz (m. Openb. I:17, 18*a*; intr. m. Ps. CXXI:2).

Met lust en ijver aanvaardde hij zijn taak als herder en leeraar. Hij verkeerde toen echter nog in een geestelijken overgangstoestand. De boeken, tot hiertoe door hem nagespeurd, verwierp hij thans; die van L. Egeling noemde hij 'verderfelijk', die van van der Palm 'goddeloos', maar onder zijn hoorders waren er enkelen, die van oordeel waren dat zijn prediking niet Gereformeerd was; volgens sommigen trof hij den rechten toon niet en hield hij de rechte lijn niet vast. Een zijner trouwste volgelingen verklaarde dat hij over de eerste zes Zondagen van den Catechismus 'Remonstrantsch' gepreekt had. Dergelijke veroordeelingen bleven voor hem niet verborgen. Bij de behandeling van den 7en Zondag herriep hij daarop al het vroeger gesprokene, blijkbaar niet omdat hij menschen naar de oogen zag, maar omdat hij innerlijk overtuigd was geworden van de juistheid dier kritiek. Van dien tijd af preekte hij volgens de mededeeling van enkele aanhangers 'Gereformeerd'. De geestelijke strijd, dien hij destijds doormaakte, is door hemzelf vrij uitvoerig beschreven (*'s Heeren wegen* enz., blz. 15-51). Hij zet daarbij uiteen hoe de Schriften hem geopend werden en het licht hem opging over den persoon en het werk van Christus, in en door Wien de verlossing ook hèm was verworven en bereid.

Zijn optreden niet slechts op den kansel, maar ook in zijn verkeer met de gemeenteleden liet niet na indruk te maken op zijn omgeving. Hoewel het hem aan redenaarsgaven ontbrak kwamen zeer velen, zelfs van heinde en verre om den prediker te hooren, die door zijn boetpredikatiën, waarin hij de ellende van den zondaar voor God bijzonder op den voorgrond stelde, beslag op hen legde. Dikwijls was hij zeer persoonlijk en durfde hij - ook van den kansel - dingen zeggen, die een ander niet licht zou uitspreken. Daarbij overtrad hij menigmaal den stelregel, die van ouds door de Gereformeerde vaderen werd gevolgd, dat de Kerk niet over het inwendige oordeelt.

De bekende Haagsche predikant D. Molenaar, in wien Ledeboer zoo groot vertrouwen stelde, dat hij hem eens verzocht den dienst voor hem waar te nemen, schreef hem in een even vrijmoedig als waardig antwoord op dit verzoek (d.d. 23 Juni 1840) het volgende: 'Na alles wat ik van U gehoord heb, geloof ik, dat het werk des Heeren krachtdadig aan u gewrocht is, maar ik zou wel wenschen om uwentwil en vooral om den naam onzes Gods wil, dat men minder van zonderlinge uitdrukkingen en handelingen in de openbare godsdienstoefening van U hoorde'. Deze brief schijnt echter niet veel ingang gevonden te hebben, want L. bleef op hetzelfde voetspoor voortgaan. Altijd had hij iets bijzonders, iets gansch anders dan andere predikanten, wier rechtzinnige, Gereformeerde richting en prediking toch ook buiten kijf waren. Langzamerhand werd het bij hem een gewoonte om ongewoon te zijn. En hoe langer hoe duidelijker bleek dit hiermede samen te hangen dat hij door en door een gevoelsman was. Zijn preeken waren doorgaans uitgieting van den stroom des gevoels en daardoor meestal verward. Hij stichtte meer dan dat hij leerde. Een zijner oude gemeenteleden verklaarde maar vier of vijfmaal in zijn leven van Ds. Ledeboer een ordelijke preek te hebben gehoord. Zijn gemis aan orde en regel kwam ook uit ten opzichte van de Avondmaalsviering. Zeer ongeregeld had deze plaats, hoogstwaarschijnlijk alleen, wanneer hij er behoefte aan gevoelde. Ook is het gebeurd dat hij op bezoek bij een bevriende familie te Leiden onder een geestelijk gesprek aan den avonddisch opeens te zamen het Heilig Avondmaal wilde vieren, waarbij hij de leiding nam. En eveneens dat hij bij een Avondmaalsbediening te Benthuizen den aanzittenden verlof gaf om hun geestelijke ervaringen in het openbaar te verhalen. Ook in de uitoefening van de kerkelijke tucht handelde hij soms zeer eigenmachtig en subjectief. In oprechtheid rekende hij zichzelf niets te zijn; daarom durfde hij, hoe streng en ernstig hij ook predikte, anderen wèl vermanen, maar wanneer hij hen voor 'kinderen Gods' hield, de censuur niet op hen toepassen. Terwijl de 'Dordsche Kerkenordening' voor hem de eenig juiste beschrijving was van den dienst in de kerken, stoorde hij zich in de praktijk aan die 'Kerkenordening', weinig. Het formeele liet hem onverschillig. Zooals een zijner gemeentenaren het eigenaardig eens opmerkte: 'Hij was door alle vormen heengekropen'.

Ook als catecheet ging hij eigenaardig te werk. Wanneer hij niet in de stemming daartoe was, wilde hij niet bidden en liet hij een der catechisanten het gebed doen. Aanvankelijk gebruikte hij bij zijn onderwijs nog het vragenboekje van Egeling, totdat een zijner leerlingen hem onder het oog bracht dat daarin 'onwaarheden' voorkwamen en hem wees op Hellenbroeks vragenboek. Hij vroeg zijn catechisant dit boek ter lezing, en nadat hij met den inhoud had kennisgemaakt, beviel het hem zoo goed dat hij het opnieuw liet drukken. Voortaan was Hellenbroek voor hem het

leerboek bij uitnemendheid. In het catechiseeren lag trouwens zijn kracht volstrekt niet. Daar hijzelf in zijn denkbeelden en voorstellingen altoos leed aan zekere verwarring, ontbrak het hem ook aan het juiste onderscheidingsvermogen, dat vereischte is voor goed onderwijs geven.

Het is verklaarbaar dat zulk een man zich geroepen voelde niet alleen tot verzet tegen den geest des tijds, maar ook op kerkelijk terrein tegen de organisatie der Ned. Hervormde Kerk. Botsingen met haar besturen waren te voorzien en ze deden zich weldra voor. Aanleiding tot L.'s eerste conflict met het Classicaal Bestuur van Leiden was de verkiezing van ouderlingen en diakenen door den kerkeraad in Dec. 1839, waarbij uitsluitend mannen waren verkozen uit Benthuizen zonder dat de gewoonte was gevolgd om bij zulk een verkiezing ook rekening te houden met de tot Benthuizen behoorende buurtschappen Hoogeveen en Benthorn, en wel omdat L. van oordeel was dat het bestaande gebruik niet moest gehandhaafd worden wanneer in die buurtschappen geen geschikte leden gevonden werden, bekwaam om naar den Woorde Gods de gemeente in het ambt te dienen. In Jan. 1840 werd hierover een aanklacht ingediend bij het Classicaal Bestuur door iemand te Benthuizen (denzelfde, die in Nov. van dat jaar den kansel voor Ds. L. zou sluiten). Het Classicaal Bestuuur achtte na onderzoek de aanklacht gegrond en berichtte d.d. 11 Juni 1840 den kerkeraad dat aan de gehouden verkiezing geen gevolg mocht gegeven worden, dat de kerkeraadsleden, die met 1 Jan. 1840 aan de beurt van aftreden waren geweest, als zoodanig zouden worden gecontinueerd gedurende 1840 en 1841 en dat voorts bij de eerstvolgende verkiezing gehandeld moest worden overeenkomstig Art. 11 van het Algemeen Reglement van het bestuur der Hervormde Kerk en overeenkomstig vroegere besluiten des kerkeraads d^{o}. 12 Mei 1802. Een in Sept. d.a.v. ingezonden onhelder bezwaarschrift van den kerkeraad tegen deze uitspraak vond bij het Classicaal Bestuur geen ingang, waarop de kerkeraad zijn beklag indiende bij het Provinciaal Kerkbestuur. Omdat verzuimd was een afschrift van de uitspraak van het Classicaal Bestuur erbij te voegen, zond het Prov. Kerkbestuur den brief terug met verwijzing naar het Reglement van Kerkelijk Opzicht en Tucht ‘hetwelk in ieder wel ingericht archief bij de kerkeraadsboeken gevonden wordt’. In een tweede bezwaarschrift d.d. 5 Nov. 1840 vroeg de kerkeraad ‘eere gevende dien eere toekomt’ hierover verschooning op grond van een begane vergissing en drong hij aan op inwilliging van zijn verzoek om hem een vrije keus te laten. Het is duidelijk dat Ledeboer de opsteller was van de kerkeraadsbrieven. Dit blijkt ook uit de inkleeding ervan. Hiermede was dit conflict tusschen Ledeboer met zijn kerkeraad eenerzijds en de kerkelijke Besturen andererzijds geëindigd. (De brieven van den kerkeraad en van de beide Besturen zijn afgedrukt in Bijl. III-VI van Landwehrs a.w. 1e dr. blz. 180-186; 2e dr., blz. 231-239). Het straks volgende conflict zou op andere wijze afloopen.

In de godsdienstoefeningen gebruikte Ledeboer steeds de Psalmberijming van Datheen, omdat hij meende dat deze den kernachtigen zin der Schriftwoorden beter weergaf; de nieuwe Psalmberijming kon hij gedoogen; maar het gebruikmaken van den Gezangbundel was voor hem uit den booze. Zijn afkeer van dien bundel sprak hij vaak ook van den kansel op de meest krasse wijze uit. De reden was deze dat hij den inhoud strijdig met Gods Woord, de invoering ervan onwettig en den opgelegden

dwang om liederen daaruit in de kerkdiensten te laten zingen ‘van den duivel’ achtte. (*'s Heeren wegen* enz., blz. 59). Deze beschouwing van de Gezangen droeg er niet

weinig toe bij dat het hem als predikant in de Ned. Hervormde Kerk àl benauwder werd. In dien tijd ontving hij twee beroepingen, een naar een ‘liberale’ en een naar een ‘afgescheidene kerk’ (*'s Heeren wegen* enz., blz. 65). Zijn begeerte ging uit naar een dezer beide gemeenten (waarvan hij de namen niet vermeldt), maar hij had de overtuiging gekregen dat hij niet vertrekken mocht. Tegen de afscheiding was hij tot hiertoe gekant gebleven ‘schoon soms wankelende’. Toen kwam hij tot een daad, die zijn breuk met de Kerk tengevolge had. Op Zondagmorgen den 8en Nov. 1840 voelde hij zich gedrongen de beslissing, waartoe hij na negen maanden van inwendigen strijd voor zichzelf gekomen was, aan zijn gemeente te openbaren. Op een gegeven oogenblik midden onder de prediking wierp hij het Gezangboek en het Ondert eekeningsformulier, waaronder hij eenmaal zijn naam had geschreven zonder ooit de kerkelijke reglementen, tot welker naleving hij zich verplicht had, te hebben ingezien, van den preekstoel. Na het eind van den dienst verzocht hij de gemeente mede te gaan naar een kort te voren door hem gekocht huis (thans nog het Gemeentehuis van Benthuizen). Toen allen in den tuin bij dit huis verzameld waren, werd eerst gezongen Psalm 68 vs. 1 en 2, waarna hij de Gezangen en de Reglementen ‘als niet in de kerk behoorende’ aldaar begroef. ‘Ik had’ zoo schrijft hij later, ‘niets gedaan dan gezuiverd den wijngaard, dien de Heere mijner zorge hadde toevertrouwd.... Jobs weeën waren voorafgegaan; maar nu volgde ook Jobs vrijmaking. Ik lag als een gespeend kind in den schoot zijner moeder’ ('s *Heeren wegen* enz. blz. 70). De namiddagdienst daarop door hem geleid liep zonder stoornis af, evenzoo de Woensdagavonddienst in dezelfde week. Bij het eindigen van dezen dienst gevoelde hij voor het laatst den kansel te Benthuizen te hebben bestegen. Toen hij den eerstvolgenden Zondag als naar gewoonte den preekstoel wilde beklimmen, werd hem dit belet op last van den Burgemeester. Hij verwijderde zich daarop, zeggende: ‘die mij liefheeft volge mij’. Velen volgden hem dan ook naar het door hem gekochte huis, waarin hij toen voor het eerst buiten de Hervormde Kerk, een samenkomst leidde. Dit huis had nu ‘zijn bestemming’ gevonden; straks zou het hem tot woning dienen en zou hij er ‘bijna twee jaren’ in prediken, (*'s Heeren wegen* enz., blz. 72).

Inmiddels was hij den 13en Nov. op grond van een aanklacht, door een lidmaat te Benthuizen tegen hem ingediend, met zijn kerkeraad gehoord in een buitengewone vergadering van het Classicaal Bestuur van Leiden, nadat vooraf door den praeses en den assessor van dit Bestuur een onderzoek ter plaatse was ingesteld, waarbij de aanklacht alleszins gegrond was bevonden. In dezelfde vergadering werd hij dan ook, uit overweging dat de door hem erkende handeling ‘van ergerlijken en geruchtmakenden aard’ was geweest, provisioneel in zijn dienst geschorst ‘zonder verlies van traktement, anders dan het defroyement der dienstdoende predikanten.’ Van dit besluit werd schriftelijk kennis gegeven aan Ds. Ledeboer, aan den kerkeraad van Benthuizen, aan den Burgemeester aldaar, aan het Prov. Kerkbestuur van Zuid-Holland en aan den consulent van Benthuizen, wien opgedragen werd daar den 15en Nov. den voormiddagdienst waar te nemen. Ook de consulent van Oudshoorn, waar Ledeboer dien volgenden Zondag een vacaturebeurt moest vervullen, ontving van diens schorsing bericht met de uitnoodiging den Burgemeester en den kerkeraad dier vacante gemeente ervan in kennis te stellen en den predikant van Boskoop aan te schrijven om dien Zondag inplaats van L. aldaar den dienst te leiden.

Even diligent betoonde het Classicaal Bestuur zich ook daarna. Drie brieven (alle

dd. 16 Nov.) bij dit Bestuur ingekomen, gaven dit aanleiding de verdere behandeling dezer zaak te bespoedigen. Deze brieven bevatten mededeelingen omtrent L.'s optreden den 15en Nov. zoowel te Benthuizen als te 's Molenaarsbrug (een buurtschap van Oudshoorn) in een godsdienstoefening binnen een particuliere woning, nadat hij vergeefs had getracht ondanks zijn schorsing aldaar de kerkdiensten te vervullen. Deze brieven, waaruit dus bleek dat L. zich niet stoorde aan de uitspraak van het Classicaal Bestuur, leidden tot de saamroeping van een tweede buitengewone vergadering van dit Bestuur op den 26en Nov., waar de bezwaren tegen L. ingebracht van dien aard werden geoordeeld, dat men zich reglementair verplicht achtte de spoedeischende verdere behandeling bij het Prov. Kerkbestuur over te brengen. De beide ouderlingen, die Ds. L. na diens schorsing in alles waren blijven volgen, werden in dezelfde vergadering, gehoord en daarop verklaard niet langer als leden van den kerkeraad te kunnen worden erkend. Het Prov. Kerkbestuur benoemde voorts een commissie van drie leden uit zijn midden om eerst L. en daarna de ouderlingen te ondervragen, en vervolgens daaromtrent verslag uit te brengen.

Den 26en Jan. 1841 hield het Prov. Kerkbestuur opnieuw een buitengewone vergadering. Uit het verslag hier door de commissie uitgebracht bleek dat L. volhardde bij zijn verklaringen voor het Classicaal Bestuur afgelegd. Alleen verlangde hij dat aan zijn uitgesproken bezwaar tegen de bestaande kerkelijke Reglementen nog zou worden toegevoegd zijn bezwaar ‘tegen het niet verbindende gezag der Formulieren van eenigheid, genoegzaam blijkende uit het zwijgen der Synode dien-aangaande en het niet gebruiken der kerkelijke tucht omtrent dezelve’. Gelet op de conclusie, waartoe de Commissie gekomen was, deed de vergadering uitspraak. Zij ontzette Ledeboer uit zijn kerkelijke bediening op grond van zijn nader omschreven verklaringen en handelingen, daarbij o.a. overwegende dat hij ‘*facto* had afstand gedaan van zijne regten en voorrechten, als Predikant der Hervormde Gemeente en *facto* zijne betrekking op dezelve, zonder behoorlijke kennisgeving, eigendunkelijk had verlaten en willekeurig zich had vervoegd bij de zoogenaamde Afgescheidenen’ en voorts dat zijn ‘onwettig en ergerlijk gedrag’ verwarring in de gemeente had aangericht en nog voortging aan te richten. Tevens werd hij veroordeeld tot betaling van de kosten van het geding, welke door het Kerkbestuur zouden worden begroot. In dezelfde vergadering werden ook de ouderlingen uit hun dienst als zoodanig ontzet. (De officieele stukken in zake dit kerkelijk geding zijn met de verantwoording der beklaagden afgedrukt in de Bijlagen VII-XIV van Landwehrs a.w. 1e dr. blz. 187-195 2e dr. blz. 239-250).

Den 10en Oct. 1841 deed de nieuwberoepen leeraar cand. Th. Bussingh de Vries te Benthuizen zijn intrede, terwijl Ledeboer, die zich ‘dien ganschen dag door den Heere bevestigd’ gevoelde, voor de schare die hem gevolgd was, preekte over denzelfden tekst, waarmede hij zich ruim twee jaren te voren aan de gemeente verbonden had (Ps. CXXI:2) (*'s Heeren wegen* enz., blz. 72). Hij bleef zichzelf beschouwen als dienaar van Gods Kerk te Benthuizen; immers naar zijn overtuiging had niet *hij* zich daarvan afgescheiden, maar wel de menigte, die zich nog hield aan de Hervormde Kerk, door hem als ‘Genootschap’ aangeduid, waartoe ook velen, die na zijn afzetting met hem waren meegegaan, terugkeerden.

Hij bleef vervolgens prediken overal waar hem daartoe gelegenheid werd gegeven al was dit op een dorschvloer of in een stal. Ook uit omliggende plaatsen kwamen er

geregeld om hem te hooren. In een tijdsverloop van twee en een half jaar werden hem wegens het houden van onwettige bijeenkomsten en het leenen van zijn huis daartoe bij vonnissen van de Arrondissementsrechtbank te Leiden boeten opgelegd tot een gezamenlijk bedrag van bijna *f* 2000 (zie de gedétailleerde opgaven hiervan onder Bijl. XV van Landwehrs a.w.) Toen hij na eenigen tijd weigerde de boeten te betalen, werd hij tot tweemaal toe in het oude tuchthuis Gravensteen te Leiden gevangen gezet, eerst voor één maand (29 Apr. tot 29 Mei 1843), nogmaals voor achttien maanden (1 Oct. 1843 tot ongeveer half Maart 1845). In het besef dat hij alzoo ter wille van Christus' zaak verdrukking leed, achtte hij zich dit verblijf een eere. Daarom verzette hij zich ook tegen de pogingen van zijn naaste betrekkingen om zijn vrijspraak te bewerken. Na zijn tweede ontslag werd hij van overheidswege ongemoeid gelaten.

Van toen af begon hij zooveel te meer naar buiten te arbeiden, reizende gedurende een groot gedeelte des jaars van plaats tot plaats. Op die reizen verzamelde hij door zijn prediking aanhangers, stichtte hij gemeenten, bevestigde hij ouderlingen en diakenen, bediende hij Doop en Avondmaal en zegende hij huwelijken in. Behalve in Zuid-Holland had hij vele volgelingen in Overijssel, waarheen hij zich op aandrang van zijn familie in 1845 na zijn tweede vrijlating had begeven, omdat daar de vervolging minder fel was, voorts in Drente, Gelderland en vooral in Zeeland, waarheen hij het terrein zijner werkzaamheid uitstrekte nadat in 1848 de vervolging was gestaakt. Gedurende den tijd zijner afwezigheid werd zijn gemeente te Benthuizen bediend door oefenaars en leerende ouderlingen.

In het begin van zijn optreden als predikant was Ledeboer gekant geweest tegen de Afscheiding van 1834. Maar allengs was hij in dat opzicht van standpunt veranderd, en beschouwde hij haar als noodzakelijk. Dit blijkt vooral uit zijn in 1841 verschenen boekje: *Een spiegel dezes tijds* enz. (zie ond. zijn geschriften), waarin hij bij herhaling over de Afscheiding spreekt. Een bezoek, dat hem nog vóór zijn schorsing was gebracht door den bekenden Ds. H. de Cock, die er sterk bij hem op had aangedrongen zich bij de Afgescheidenen te voegen, zal ertoe hebben medegewerkt, hem tot andere gedachten omtrent de Afscheiding te brengen. Den 17en Nov. 1840, vier dagen na zijn schorsing, was hij tegenwoordig bij de Synode te Amsterdam, door de Afgescheidenen belegd. In het Verslag dier Synode wordt vermeld dat tot blijde verrassing der broeders Ds. Ledeboer uit Benthuizen gekomen was in de plaats, waar zij bijeen waren ‘zonder iets van het houden dezer Vergadering te weten’ (aldus ook L. zelf, zie: *'s Heeren wegen* enz. 7e dr. (1843), blz. 74). Hij verklaarde, nu hij van ganscher harte uit het ‘Hervormde Kerkgenootschap’ was uitgegaan, zich bereid om met de gemeente, die naar Gods Woord des Heeren gemeente blijkt te zijn, zich te vereenigen, en na principieele samenspreking legde hij de nadere verklaring af dat hij zich voegde bij de ‘Afgescheiden Gereformeerde Gemeenten’, omdat hem thans was gebleken dat de Vergadering ‘in alle opzichten met de Gereformeerde leer, de tucht en den dienst vereenigd was’.

Hierop werd L. eenparig als Herder en Leeraar aangenomen met toekenning van het recht van zitting en stemming in deze Vergadering, waarna allen hem de broederhand reikten. Terecht is opgemerkt dat het toekennen van een beslissende stem aan L. door deze kerkelijke vergadering in strijd was met de eerste beginselen van het Gereformeerde kerkrecht (Landwehr, a.w., blz. 96).

Betrekkelijk al spoedig heeft Ledeboer den stap, dien hij gedaan had, als verkeerd beschouwd. Reeds in zijn geschriften verschenen kort nà de uitgave van zijn *Spiegel dezes tijds* is dit duidelijk te bemerken. Zoo erkent hij in een Brief aan een Vriend, tijdens zijn gevangenschap te Leiden dd. 9 Aug. 1844 geschreven, 'uit hoogmoed, onkunde, onopmerkzaamheid op den vinger en leiding Gods' grovelijk daarin gedwaald te hebben 'daar zij (de Afgescheidenen) de Gereformeerde belijdenis niet hadden, noch Gereformeerd waren, maar eene nieuwe secte: Christelijk Afgescheidenen'. 'Ik viel' zoo verklaart hij in eenen zeer diepen put en deed er anderen met mij instorten. De Heere trok er mij uit en opende eerst mijne oogen daarna. Ik heb het mogen belijden. De Heere zegende nog den dwaalweg... De Heere onderwees mij bij al mijne dwalingen, maar ik hield het vleesch vast, eerde de menschen boven God, vreesde het schepsel meer dan den Heere, volgde het mij geschonkene licht niet op, wilde met alle kinderen Gods het wel houden, zag tegen de jaren, grijsheid, kennis en genade op. Ik bestrafte niet tijdig of ontijdig, weerde de bannen niet, was onopmerkzaam, bedroefde den Geest, bluschte Hem uit, was ongeregeld in alles... De Heere gaf ons besluiten, die niet goed waren Ezech. 20:25. Wij verstonden elkander niet' (*Brieven van L.G.C. Ledeboer....* met e. voorr. v. P. van Dijke. ('s Grav. 1865), blz. 22, 23).

In de Synode van 1846 te Groningen rees - voor het eerst officieel - de vraag hoe men Ds. Ledeboer moest beschouwen, die zich verwijderd hield van de 'Christelijk Afgescheiden Kerk' en afzonderlijke gemeenten stichtte en ordende. Besloten werd een commissie te benoemen, die van hem een verklaring zou vragen of hij al dan niet nog tot de Afgescheidenen gerekend moest worden. In de volgende Synode van 1849 te Amsterdam kwam het antwoord van L. ter tafel. Hij schreef daarin van oordeel te zijn 'dat de Gemeenten, die vrijheid van Godsdienst gevraagd en bekomen hebben, met de verklaring dat zij geene aanspraak zouden maken op den naam en de goederen van het Hervormd Kerkgenootschap, den Koning der Kerk daarin verloochend hebben'. Tevens bracht hij in herinnering, hoe hij in 1840 zich aan deze Kerk verbonden had onder betuiging zulks te doen in zooverre de Afgescheidenen het Gereformeerde geloof beleden of daartoe teruggekeerd waren, met uitzondering evenwel van de vrijheid, alsmede dat hij hierbij had aangeraden van die vrijheid weer afstand te doen, welke raad in rondvraag gebracht door de meerderheid verworpen was. Diensvolgens miste hij de 'geloofsvrijmoedigheid' om zich met hen te vereenigen maar wenschte hij 'dat de Heere dit te Zijner tijd doen zou'. Instemmende met dezen wensch liet de Synode van 1849 de zaak verder rusten, hoewel er sommigen waren die zich hiertegen hadden verklaard. Blijkens het Verslag der Synode van 1851 te Amsterdam was zij daar opnieuw ter sprake gekomen naar aanleiding van een vergeefsche poging der Provinciale Vergadering van Noord-Holland en Utrecht om met L. alsnog contact te zoeken. Ook hier werd de kwestie verschoven. Voor het laatst werd hij volgens opdracht der Synode van 1854 te Zwolle 'liefderijk' vermaand tot terugkeer, daar men, zoo deze uitbleef, hem niet meer zou kunnen beschouwen als behoorende tot de Kerkgemeenschap der Chr. Afgescheidenen. Ook deze poging leidde niet tot het gewenschte einde. Nog drie jaren duurde het eer de zaak werd beslist. Na voorlezing van den vermanenden brief tot L. gericht en diens antwoord daarop verklaarde de Synode van 1857 te Leiden hem te rekenen als staande buiten de Chr. Afgescheiden Kerkgemeenschap, naardien hij zichzelf daaraan onttrokken had, op alle broederlijke aanzoeken om terug te keeren weigerachtig was

gebleven en daarenboven zichzelf beschouwde buiten deze Kerkgemeenschap te zijn.

Gedurende zoovele jaren was L. dus zijn eigen weg gegaan en had hij zich daarmede los van de Afgescheidenen getoond. In 1849 had hij dit formeel bekend gemaakt. Toch hebben de Afgescheidenen tot 1857 hem gerekend tot hun gemeenschap. Op verschillende wijzen kan L.'s gedraging in dit opzicht beoordeeld worden. De gunstigste en met zijn aard het meest strookende verklaring is wel deze, dat hij niet van meet af, maar eerst langzamerhand het aanvragen van vrijheid bij de Regeering om een Christelijk Afgescheiden Kerk te mogen stichten heeft gevoeld als een onoverkomelijk bezwaar, ja als een loochening van Christus als Koning. Een breedere beschouwing van L.'s houding in deze vindt men in Landwehrs a.w. 2e dr., blz. 108-114. De zienswijze van L. ten opzichte van de vrijheidskwestie hield nauw verband met zijn standpunt, van den beginne ook door de mannen der Afscheiding van 1834 ingenomen: Wij scheiden ons af, maar *om bij de Kerk te blijven.*

Tot vereeniging met de ‘Gereformeerden onder het Kruis’, die even sterk als hij de ‘vrijheid’ veroordeelden, is het niet gekomen. L. erkent - niet zonder zelfverwijt - dat hij in een onderhoud met hun leeraar C. van den Oever over *dit* punt niet nader heeft gesproken (*Brief over de rechtvaardigmaking des zondaars voor God*, blz. 9). Van bepaalde pogingen tot vereeniging blijkt ook overigens bij L. niets. Er schijnen tusschen beiden verschilpunten te hebben bestaan, wèl van ondergeschikt belang, maar door hem zoozeer op den voorgrond gedrongen, dat hij van hen gescheiden is gebleven (Landwehr a.w., blz. 113). De Kruisgezinden namen het de hiervóór genoemde Synode der Chr. Afgescheidenen in 1849 zéér kwalijk dat zij tegenover L. een tegemoetkomende houding had aangenomen, terwijl diezelfde Synode de kruisgezinden in scherpe bewoordingen schuldig verklaard had aan openbare scheurmakerij, indringing in de Heilige Bediening en ontheiliging der Sacramenten. (vgl. J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten*, blz. 51).

Zelfstandig zette L. zijn zendingsreizen, waartoe hij zich geroepen bleef voelen, voort. Zoo kwam hij in Zeeland in kennis met een tweetal mannen, die later zijn opvolgers zijn geworden. Een van hen was de oefenaar *Pieter van Dijke*, dien hij in 1849 overeenkomstig art. 8 der Dordtsche Kerkordening examineerde en vervolgens bevestigde als predikant van de in 1844 gestichte ‘Christelijke Afgescheidene Gemeente te St.-Philipsland’ (zie hiervóór Dl. II, blz. 686, 687 en uitvoeriger: D. Wyting, *Het veelbewogen leven en de rijk gezegende arbeid van.... P. van Dijke*, blz. 72-89). Van later tijd dagteekent zijn kennismaking met *Daniel* (meer bekend als *Daan*) *Bakker*, landbouwer te 's Gravenpolder, die daar des Zondags in zijn woning ‘d'Palm boom’ geheeten, ‘oefeningen’ leidde. L. vormde den kring der daar vergaderenden tot een gemeente en wilde nog vóór zijn dood dezen oefenaar als herder en leeraar bevestigen, maar Bakker bezat geen vrijmoedigheid om dit ambt te aanvaarden. Toch nam hij in 1865 een roeping van de te Stavenisse vergaderde Ledeboeriaansche gemeente aan, waar hij, nadat van Dijke zulks beslist geweigerd had, zich liet bevestigen met oplegging der handen door de ouderlingen, die echter zelf door Ledeboer of van Dijke bevestigd waren. Deze ordening door ouderlingen werd oorzaak van een groote verwijdering tusschen van Dijke en Bakker. De breuk tusschen deze beiden werkte door in de door hen gevormde gemeenten en nog tegenwoordig staan de gemeenten van van Dijke en die van Bakker tegenover

elkander. Laatstgen. heeft gepoogd zijn handelwijze in zake zijn ordening te rechtvaardigen door de uitgave van een boekje

(waarvan de titel onwillekeurig herinnert aan dien van Ledeboers autobiographie): *Gods barmhartigheden verheerlijkt aan een overtreder van al zijne geboden.* 6e dr. Gorinch. 1932. Bakker beriep zich daarin op Matth. III:13-15, waar verhaald wordt dat Jezus zich van Johannes liet doopen, en aldus het meerdere van het mindere gezegend werd (N.H. Beversluis a.w., blz. 25-30).

Met den in Zeeland zeer populairen *H.J. Buddingh* (zie hiervóór Dl. I, blz. 694-697), tot wien de beide toekomstige opvolgers van Ledeboer - vooral van Dijke vóór zijn bevestiging als herder en leeraar door Ledeboer - in meer of minder nauwe relatie hadden gestaan, heeft laatstgen. zelf weinig persoonlijk contact gehad. Toen Ledeboer zijn jarenlangen arbeid in Zeeland aanving, had Buddingh deze provincie reeds verlaten. Eerst kort vóór Ledeboers dood heeft Buddingh, die toentertijd een kentering in theologisch opzicht doormaakte en in de leer van het geloof en van de Drieëenheid tot afwijkende gevoelens overhelde, L. eens in de buurt van Nijmegen hooren preeken; onder den indruk daarvan schreef hij in een brief dd. 29 Juli 1863 aan twee zijner vrienden dat de indruk door die prediking op hem gemaakt 'meer bedroevend dan opbeurend was en dat hij blijkens de stemming onder het volk het geenszins begeerlijk kon achten, om op zulk een wijze het Evangelie voor te stellen als hij daar had gehoord (J.H. Gunning J. Hzn., *H.J. Budding. Leven en arbeid.* Goes. 1883, blz. 227, 228). Toch noemte Buddingh Ledeboer ook daarna nog zijn 'geliefden broeder' en wenschte hij hem nog eens te zien en te spreken, al kon hij hem dan ook niet meer met stichting hooren. Beiden zijn 'twee eigenaardige figuren, singulier in alles, maar ze zijn daarom ook de geestelijke vaders geworden van singuliere gemeenten, waarin zich meer dan een bevindt, die van meening is, dat *buitengewoon* en *godzalig* woorden zijn van ongeveer dezelfde beteekenis' (Landwehr a.w., blz. 122, 123).

Tot in den zomer van 1863 zette Ledeboer onvermoeid zijn arbeid als reizend prediker voort. Nadat hij Zondag den 9en Aug. te Loenen aan de Vecht tweemaal gepredikt had, gaf hij, op weg naar Nederhorst-den-Berg om daar een zieke te bezoeken, bloed op. Teruggekeerd naar Loenen kreeg hij twee dagen later een hevige bloedspuwing. De geneesheer vreesde het ergste. Maar binnen enkele dagen scheen zijn toestand zóózeer verbeterd, dat hij naar Benthuizen kon worden vervoerd. De beterschap bleek echter slechts tijdelijk. Met de vrienden uit allerlei oorden van het land, zelfs uit Drente, die hem kwamen bezoeken, besprak hij nog den toestand der door hem gestichte gemeenten. Straks mocht geen bezoek, tenzij noodzakelijk, meer bij hem worden toegelaten. Den 21en Oct. 1863 ontsliep hij wèlgetroost met een herhaald 'Amen Hallelujah' op de lippen. Te voren had hij zijn einde voelen naderen. Na het uitspreken van den zegen aan het slot van den middagdienst den 2en Aug. door hem te Leersum geleid had hij de reeds vertrekkende schare teruggeroepen om met een laatst *vaarwel* tot 'voor den rechterstoel van Christus' afscheid van haar te nemen. En een week daarna had hij na afloop van den dienst te Loenen, onder doodsche stilte bij de aanwezigen, hun aangezegd: 'De dood staat achter één van ons allen en het kan ook wel achter mij zijn.'

Den 26en Oct. volgde een menigte van vrienden en vriendinnen uit Benthuizen en van elders zijn lijkbaar. Zijn stoffelijk overschot rust in de schaduw der kerk, waar hij gedurende ruim twee jaren als voorganger der Hervormde gemeente heeft gepredikt. Met zijn levenseinde is ook zijn begrafenis afzonderlijk beschreven door G. de Braal Jr. *Gedachtenis* enz. (zie onder Litt.).

Dat Ledeboer een zonderling man is geweest valt niet te loochenen. Uiterlijk en innerlijk leefde hij in het verleden. Zijn levensopvatting en zijn geschriften geven blijk van een piëtistisch-mystiek geleid Christendom en wijzen op geestelijke verwantschap met mannen als Lampe en Schortinghuis. Ledeboer leefde op zijn gevoel, dat spoedig aangedaan en vaak overprikkeld was. Aan het gevaar van een wettischgetint, zwaartillend Christendom, waaraan het Piëtisme blootstaat, is hij niet ontkomen en in nog sterkere mate doet hetzelfde typeerende verschijnsel zich voor bij velen van zijn volgelingen, die feitelijk den grond der zaligheid zoeken in ellendekennis en 'bevindingen'.

De prediking van den gevoelsman Ledeboer, zooals deze zich weerspiegelt in zijn beschrijving van ''s Heeren wegen' met hem gehouden en in zijn 'overdenkingen' en 'brieven', draagt dan ook een uiterst onderwerpelijk karakter. Hoewel vasthoudende aan het geopenbaarde Woord, leefde hij veelal bij het niet-geopenbaarde Woord, bij de uitspraken van zijn gemoed. Het inwendige Woord, van zoo hooge waarde geacht door de Wederdoopers, aan wie de Piëtisten geestelijk verwant zijn, speelt ook in Ledeboers leven een belangrijke rol. Typeerend voor zijn geestesgesteldheid is zijn vaak afgelegde verklaring, dat hij een bepaalden weg, in den Bijbel toch duidelijk aangewezen, eerst dan volgen zou wanneer hij er iets voor 'kreeg'. 'Ik ben' zoo teekent hij zichzelf 'geen systematisch (leerstellig) mensch, slecht genoeg voor een predikant, al mijne kennis moet ik onmiddellijk verkrijgen, of het is anders niets voor mijne ziel' (*Een Brief over de rechtvaardigmaking des zondaars voor God*, blz. 14). Het is terecht een gelukkige inconsequentie bij L. genoemd, dat hij desondanks den band met het geopenbaarde Woord niet heeft verscheurd. Hierdoor is hij ervoor bewaard een dweper te worden[1)]. (Landwehr a.w., blz. 216). Zijn eerbied voor de H. Schrift hield er hem van terug haar geheel terzijde te stellen. Soms kwam dit zeer duidelijk uit. Zoo b.v. in de voor hem zeer pijnlijke geschiedenis met Dr. A. van der Linde, die in zijn wisselvallig leven, na met de Chr. Afgescheidenen te Amsterdam te hebben afgerekend, in 1858 met L. contact had gezocht en verkregen. Toen v.d. Linde tot L. het verzoek richtte hem te 'ordenen', daar hij toch evenmin als deze een afzonderlijke *secte* wenschte te vormen, gaf L. hem ten antwoord dat hij 'daar niets voor had'. Een beroep dus op het inwendige Woord! Maar toen v.d. Linde hem daarop pertinent vroeg of hij zou blijven weigeren 'als hij niets kreeg' was L.'s antwoord: 'dan zou ik handelen volgens plicht'. Ten slotte zou L. dan - gelukkige inconsequentie! - handelen naar de uitspraak van het geopenbaarde Woord (zie Landwehr, a.w. Hfdst. 'Ledeboer en Van der Linde', blz. 124-144; J.C. van der Does, *Kruisgezinden en Separatisten*, blz. 110-112). Zoo treft men het telkens bij L. aan: zijn leven was een schommelen tusschen het in- en het uitwendig Woord.

Niet slechts door zijn hechten aan het inwendig Woord, maar ook in ander opzicht toont L. zijn geestelijke verwantschap met de Wederdoopers. Het dualisme tusschen natuur en genade, dat dezen kenmerkt, beheerscht ook L.'s levensopvatting. Al wat hij geleerd had in de scholen voor lager en hooger onderwijs was later voor hem con-

1) In een brief van A. Capadose aan I. da Costa (dd. 4 Dec. 1840) is (met het oog op Ledeboer) sprake van 'een tot dweperij overslaande Dominé, die openlijk van den kansel een droomgezicht verhaald heeft, waarin hij onzen Willem II zag in een helder licht en een stemme hoorde: Deze zal 't zijn'. enz. (C. Tazelaar, *Rondom da Costa's 'Vijf en twintig jaren. Een lied in 1840* (*Stemmen des Tijds* 29e Jrg. (1940), blz. 760). Dat L.'s gebeden en uitlatingen er vaak toe geleid hebben hem voor een dweper te houden is niet onverklaarbaar.

trabande geworden. Niet op geleerdheid van het hoofd kwam het bij hem aan, maar alleen op dàt wat in het hart leefde. Hij geloofde niet dat het natuurlijke geheiligd moest worden tot den dienst Gods. Integendeel hij plaatste dezen dienst naast het natuurlijke òf verwierp het natuurlijke geheel en al. Vandaar het vèrgedreven ascetisme in zijn levenswijze en optreden naar buiten. Alle sieraden, goud of zilver achtte hij vervloekt. Zelfs het gebruik van een spiegel was voor hem uit den Booze. Dit Doopersche dualisme heeft tengevolge gehad dat de hoogmoed, dien hij daardoor wilde bestrijden, juist gevoed is bij velen van de Ledeboeriaansche mannen en vrouwen, die in hun eigenaardig sobere kleeding of excentrieke haardracht te kennen gaven ‘niet te zijn als de andere menschen’. Deze dualistische levens- en wereldbeschouwing heeft ook dit gevolg dat L.'s volgelingen niet een zout *in* de wereld zijn, maar dat zij staan *naast* de wereld evenals zij hun godsdienst plaatsen naast het natuurlijke.

Met de studie der godgeleerdheid heeft L. na het verlaten der academie zich weinig beziggehouden. Het onsamenhangende van zijn geschriften valt telkens op. Een vaste lijn ontbreekt daarin ten eenenmale. Van redeneeren is hij een vijand, maar mediteeren onder de inspraken van zijn gevoel doet hij gaarne, zonder ooit van te voren te weten waar hij zal uitkomen. Zijn arbeid ging op in prediking, bediening der Sacramenten en bezoeken van wie tot zijn kringen behoorden. Zondagsscholen en Jongelingsvereenigingen achtte hij verwerpelijk. Tegen Christelijk onderwijs als zoodanig was hij niet gekant. Integendeel vermaant hij de ouders hun kinderen niet te zenden naar de neutrale school. Zijn standpunt in zake het lager onderwijs heeft hij nooit duidelijk doen uitkomen. Voor *vrije* christelijke scholen gevoelde hij niet veel. Naar het schijnt was hij een sterk voorstander van een Staatsschool met den Bijbel (volgens getuigenis van een lid zijner gemeente. Landwehr, a.w., blz. 159).

Door zijn prediking in woord en wandel heeft hij ongetwijfeld invloed geoefend. Velen zijn daardoor verootmoedigd en gesticht, maar *geleerd* is er uit zijn predikatiën weinig.

Hij was een boetprediker, die niemand spaarde. De taal, waarin hij de schare toesprak, was ongepolijst en veelal plat. Vooral wanneer hij 's menschen ellende schetste, bediende hij zich van vaak uiterst plastische beelden. Dit kwam evenwel bij hem niet voort uit effectbejag, maar is daaruit te verklaren dat hem al improviseerende telkens uitdrukkingen voor den geest kwamen, die hij hoorde in de gezelschappen van zijn volgelingen. Hij was echter meer dan boetprediker. Op innigen toon wist hij kleinmoedigen en bedrukten op te beuren. Met dat àl droeg zijn prediking niet het eigenlijk karakter van ‘bediening des Woords’. Hij knoopte practische wenken aan de Schrift vast en verkondigde voorts wat er in zijn ziel omging. Het geestelijke leven had hij van alle kanten bespied bij zichzelf en bij anderen en hij verstond in bijzondere mate de kunst om het te beschrijven. Zijn preeken waren bij uitstek toepasselijk. Daarbij vermeed hij echter opzettelijk het ‘vergeestelijken’. Dit achtte hij in strijd met den eerbied voor het Woord Gods. Een reden, waarom hij iemand als Cornelis van den Oever, den populairen prediker bij de Gemeenten onder het Kruis (vgl. hiervóór blz. 664) niet mocht lijden, was hierin gelegen dat deze zoo allegoriseerde.

Wat hij predikte werd bevestigd door zijn levenswandel, die getuigde van onvermoeiden pastoralen ijver en van onmiskenbare zelfverloochening. Aan aardsch

bezit hechtte hij niet. Onberedeneerd gaf hij daarvan aan wie bij hem aanklopte zóóveel

weg dat hij, na eenige jaren predikant te zijn geweest, onder curateele werd gesteld door bemiddeling van zijn familie, die vreesde dat hij alles zou weggeven en ten slotte zelf in moeite zou geraken. Het ontvangen van geschenken was hem niet welkom. Hij had er niet de minste behoefte aan. Het gebeurde op zijn verjaardag, dat hem vele geschenken gebracht werden. Ledeboer zag er niet naar om en liet ze achter zich neerzetten, of, als er ruimte moest gemaakt worden, schoof hij ze weg met de achterpooten van zijn stoel. Zijn leuze was: ‘Schatten zijn boeien, ze vertragen in 't spoeien naar 't hemelsche Huis’ (Jac. Eigeman a.w., blz. 10).

Wat zijn kerkelijk standpunt betreft, L.'s uitspraken daaromtrent zijn niet alle duidelijk. De begripsverwarring, die in zijn geschriften telkens opvalt, komt ook in dit opzicht uit. Zóóveel is echter wèl duidelijk dat hij ‘een vrije Kerk in een vrijen Staat’ niet heeft gewild en dat hij het ideaal van de zichtbare eenheid der Kerk nooit heeft prijsgegeven.

Het valt daarbij niet te ontkennen dat hij, zich opsluitend in eigen kring, voor het goede dat daarbuiten gevonden werd, weinig of in het geheel geen oog heeft gehad. Dit was evenwel geenszins het gevolg van geestelijken hoogmoed, want inderdaad dacht hij zéér gering van zichzelf. Welk een lagen dunk L. van zijn werk koesterde, blijkt b.v. uit den aanhef van het in zijn gevangenschap opgestelde geschrift (16 blz.); *Een woord aan mijne gemeente* (Leyden 1844), waarin hij zegt: ‘Vleeschelijk begonnen, vleeschelijk voortgezet, en de Heere verhoede dat het niet worde: vleeschelijk geëindigd. God uit het oog en hart verloren! Menschelijk gewerkt. Menigte bijeengeroepen! Besluiten genomen. Ouderlingen aangesteld! Alles buiten het Woord, zonder voorafgaand onderzoek, beproeving, vasten en bidden; zonder des Heeren mond naar behooren te raadplegen en dus zonder God en zonder Zijn zegen.’

De vraag of bepaalde verschijnselen, die bij de beschouwing van Ledeboers levensbeeld opvallen, recht geven hem psychopaat te noemen, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden. Dat die vraag zich hier en daar onwillekeurig opdringt laat zich echter licht verklaren.

Van Ledeboer als predikant bestaan geen portretten. Dergelijke afbeeldingen beschouwde hij als zonde, Uit de beschrijving kan men hem zich eenigszins voorstellen: een lange, slanke gestalte met bleek gelaat en kleine, blauwe oogen, die doorgaans iets schenen te zoeken. Wie hem opmerkzaam gadesloeg, zooals hij over den weg ging, meestal gekleed met de korte broek, de deftige steek en de lange zwart-lakensche jas, tot bovenaan dicht, met één rij knoopen, kreeg terstond den indruk, dat een ernstig man hem voorbijtrad (Landwehr, a.w., blz. 46.). Hij is ongehuwd gebleven.

De geschiedenis der Ledeboeriaansche gemeenten na zijn dood is gekenmerkt door velerlei verdeeldheid en scheuringen (in bijzonderheden beschreven o.a. door N.H. Beversluis a.w.). In 1907 (niet in 1927, zooals *Chr. Encycl.* VI, blz. 336 opgeeft) zijn de door L.'s optreden ontstane gemeenten met de ‘Gereformeerde Gemeenten onder het kruis’ vereenigd onder den naam ‘De Gereformeerde Gemeenten in Nederland’.

In hun godsdienstig, huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven vertoonden de ‘Ledeboerianen’ het type van hun geestelijken vader, ook in hun onverschilligheid op staatkundig gebied, die echter in den loop der tijden heeft plaats gemaakt voor

een min of meer levendige belangstelling, zich uitende in het deelnemen aan politieke verkiezingen, zelfs door het stellen van eigen candidaten voor Gemeenteraden, Prov.

Staten en Staten-Generaal. Ook in andere opzichten worden tegenwoordig onder hen afwijkingen van Ledeboer zelf aangetroffen.

Omtrent Ledeboers geschriften valt op te merken dat de stijl, waarvan hij zich bedient, hoogst gebrekkig is. Een geregelde gedachtengang ontbreekt doorgaans. De publicaties uit zijn studententijd schenen voor de toekomst wel iets te beloven: maar wat in lateren tijd van hem in druk is verschenen heeft aan die verwachting niet beantwoord. Als predikant bekommerde hij zich weinig of niet om den vorm en de inkleeding. Op eigenlijk godgeleerd gebied heeft hij niets geleverd, noch historisch, noch exegetisch, noch dogmatisch. Wat hij schreef, was doorloopend gericht op de praktijk des levens. Al zijn geschriften zijn mystisch getint en hier en daar ascetisch. Zijn volgelingen echter zijn erdoor gesticht, en nog langen tijd na zijn dood hebben ook velen, die niet in engeren zin tot de 'Ledeboerianen' behoorden, er geestelijk voedsel in gevonden. Vandaar dat verscheidene van zijn geschriften meer dan één herdruk hebben beleefd, enkele zelfs nog in de 20e eeuw.

Van de buitenmate talrijke predikaties door L. uitgesproken is slechts één in druk uitgegeven, onder den titel: *Jezus onder de Heidensche soldaten. Overdenking over Joh. XIX:1-5*, *naar aanleiding der tijdsomstandigheden en voornamelijk van dēn toestand van Gods volk.* 's Gravenh. 1848 (nà des schrijvers dood zag te Utrecht nog een 3e druk het licht). Deze 'overdenking' is geheel in preekvorm en naar het schijnt een uitzondering op den regel, dat L. de gewoonte niet volgde om zijn preeken op schrift te stellen. Hoe bedenkelijk deze 'overdenking' ook is uit homiletisch oogpunt en hoe gebrekkig van vorm, wat den inhoud betreft komen er bij de toepassing van het Lijdenstafereel 'op de tijdsomstandigheden' treffende gedeelten in voor.

Het aantal gedichten van hem in druk verschenen is niet gering. De gebreken, die zijn proza aankleven, vertoonen zich ook in zijn poëzie. Hierin is veel dat van smakeloosheid getuigt. Zijn gedichten voor kinderen zijn allesbehalve kinderlijk. Toch schuilt in zijn poëzie meer goeds dan in zijn proza. Hier en daar ontbreekt het in zijn verzen niet aan echte lyriek. De toon is doorgaans gewijd, en in alle openbaart zich de warmte van zijn gemoed.

Een chronologisch gerangschikte en genummerde opgave van Ledeboers geschriften, met min of meer uitvoerige aanduiding van den inhoud, voor zoover het zijn proza betreft, geeft Landwehr a.w. 1e dr., blz. 131-154, 2e dr. blz. 162-191, gevolgd door een afzonderlijke bespreking van zijn poëzie in 1e dr. blz. 155-167; 2e dr., blz. 192-207.

Voorts komt van zijn hand iets voor in: *Naphtali*, *schoone woorden voor Godzoekende zielen.* 's Gravenh. 1857-1861, No. 1-17.

In 1936 zag nog het licht:

> *Briefwisseling van een overledene Christin*, *Anna Herder*, *geb. Houtman uit Eemnesbuiten met den Weleerw. Heer Ds. J.* [sic!] *G.C. Ledeboer*, *leeraar te Benthuizen*, *bij de Geref. Gemeente in de jaren* [sic!] *1838 van de wegen die de Heere met hun* [sic!] *gehouden heeft. En een uittreksel uit het boekje van 's Heeren wegen gehouden met eenen alles verbeurd hebbenden zondaar. Beschreven door Ds. L.G.C. Ledeboer.* Gedr. te Baarn.

L i t t e r a t u u r : J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst.* Leid. 1900; 2e, veel vermeerd. dr. m.e. voorr. v. Prof. Dr. H. Bavinck. Rotterd. (1910). - L.G.C. Ledeboer, '*s Heeren wegen*, *gehouden met eenen alles verbeurd heb-*

benden zondaar beschreven. (Leid. 1843; 7e dr. ald. z.j., achterin nog eenige gedichten van L., blz. 94-107). - N.H. Beversluis, *Ds. L.G.C. Ledeboer en zijne Gemeenten. Zijne en hunne geschiedenis tot op heden* (Middelb. 1900). - J.T. Bergman, *Iets ter nagedachtenis van L.G.C. Ledeboer, gewezen predikant te Benthuizen, met authentieke bijlagen.* 's Gravenh. 1865. - P. Los Gz., *Voorwoord behelzende eenige bijzonderheden uit zijn welEerw. leven en sterven*; vóór: L.G.C. Ledeboer, *Een Brief over de rechtvaardigmaking des zondaars voor God.* Dordr. 1843; Leid. z.j.), blz. 3-8. - G. de Braal Jr., *Gedachtenis of het einde eens rechtvaardigen. zijnde een beknopt verhaal van de laatste ziekte en het Godzalig afsterven van den WelEerw. z. gel. Heer L.G.C. Ledeboer, in leven Geref. leeraar te Benthuizen.* 's Gravenh. 1864; 2e dr. Leid. [1864]. - *Ter gedachtenis aan het leven, den arbeid, de ziekte, het sterven en de begrafenis v.d. WelEerw. Heer L.G.C. Ledeboer in leven Geref. leeraar te Benthuizen.* Uitgeg. door een lid der Geref. Gem. te Benthuizen. Leid. z.j.; achterin 'eenige verzen van Ds. L.', blz. 51-58). - Jacob Eigeman, *Iets over Ledeboer.* Biezelinge. 1884. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 582-584 (art. v. F.S. Knipscheer). - *Chr. Encycl. III*, p. 602-604; VI, p. 335-337. - J.H. Gunning J. Hzn., *Het Protestantsche Nederland onzer dagen*, blz. 111-129. - G. Keizer, *Uit de geschied. der Geref. Kerken. Vuren-Herwijnen-Ommeren-Tiel, 1835-1853.* 2e veel verm. dr. (Kampen 1905), blz. 47, 48, 57, 58. - Wagenaar, *Réveil en Afsch.*, blz. 199-202, 209*n*), 232, 240-243. - J.C. van der Does, *De Afscheiding in haar wording en beginperiode*, blz. 162, 197-207. - Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 306, 310. - Reitsma-Lindeboom, *Herv. en Herv. K.* (Utr. 1916), blz. 793, 794. - J. van der Sluis, *Datheen en de Oud-Gereformeerden.* (Serie 9 No. 10 Chr. Brochuren-reeks 'Ons Arsenaal'. Zutphen. Z.j.), blz. 10, 11, 49-53, 58, 59, 94. - *Alb. stud. L.-Bat.* I, k. 1271.

[Lucas Leemaan]

LEEMAAN (Leemaen, Leeman) (Lucas), geboren te Enkhuizen den 16en Oct. 1702 uit het huwelijk van Pieter Leemaan en Meynoutje Schuit, was door zijn ouders, die tot de aanzienlijke burgers der stad behoorden, bestemd voor een maatschappelijke betrekking. Daarop was dan ook de zorgvuldige opvoeding gericht, die hij tot zijn veertiende levensjaar in het ouderlijk huis ontving. Inmiddels had hij al in zijn vroege jeugd een stille neiging gevoeld om later predikant te worden. Onder den diepen indruk van een bevestigingsprediking van Prof. Joh. Wesselius, in de omgeving van zijn vaderstad door hem gehoord, was zijn begeerte naar het predikambt zóó sterk geworden, dat hij haar voor zijn ouders niet verborgen kon houden. Van hen verkreeg hij zonder moeite toestemming die begeerte op te volgen, waartoe bijdroeg dat zij van zijn leermeesters zeer gunstige verklaringen omtrent zijn aanleg hadden vernomen. In zijn veertiende jaar werd hij leerling op de Latijnsche School, waar hij de verwachtingen van hem gekoesterd nog vèr overtrof; zijn vorderingen waren van dien aard dat hij telkens de hoogste prijzen verwierf, en reeds in zijn zeventiende levensjaar als student naar Utrecht kon vertrekken, waar hij twee jaren de Oostersche talen en de Israëlitische, Romeinsche en Grieksche Antiquiteiten bestudeerde ten koste van een deel zijner nachtrust. Na voltooïïng van zijn propaedeutische studiën verwisselde hij de Utrechtsche met de Leidsche hoogeschool, waar hij den 16en Sept. 1722 als student in de godgeleerdheid werd ingeschreven. Hier behoorden tot zijn

leermeesters Joh. à Marck, Joh. Wesselius en J. van den Honert. Onder Wesselius, aan wiens onderwijs in de homiletiek hij veel te danken

had, hield hij den 2en en den 5en Febr. 1723 een openbare disputatie. Den 25en Febr. 1725 door de Classis van Leiden en Neder-Rhijnland toegelaten als proponent en den 30en Aug. d.a.v. peremptoir geëxamineerd door de Classis van Enkhuizen, werd hij den 16en Sept. 1725 bevestigd te Grootebroek door Ds. H. Schaink, pred. te Enkhuizen, van wien hij jarenlang leiding bij zijn studie had ontvangen (intr. t: Ps. XXVII:4). Den 11en Juli 1730 verbond hij zich (m. Jes. II:3) aan de gemeente te Hillegersberg, die hij ruim twee jaren diende. Den 26en Oct. 1732 nam hij afscheid van haar (m. Hand. XX:32) wegens vertrek naar Hoorn, waar hij den 9en Nov. d.a.v. bevestigd werd door Ds. C. de Feyfer, pred. ald. (Jes. XXX:20, 21; intr. m. Jes. XL:11). Hier was hij nauwelijks anderhalf jaar werkzaam. Zijn vierde gemeente was die te Rotterdam, waar zijn naam reeds in 1731 op een nominatie was geplaatst geweest. Den 27en Juni 1734 werd hij er bevestigd door Ds. Wilh. Velingius Abd. zn., Th. Dr. en Prof. ald. (m. Obadja:21; zijn intreepredikatie zag tezamen met zijn afscheidspred. te Hoorn het licht, zie hieronder). Reeds den 16en Sept. 1735 overleed hij te Rotterdam na een ziekbed van elf dagen; den 21en d.a.v. werd hij in de Groote kerk aldaar begraven.

Zijn ambtgenoot te Rotterdam Johannes Wilhelmius teekent in de lijkpredikatie na Leemaans verscheiden door hem gehouden (22 Sept. 1735) het beeld van dezen vroegontslapen voorganger als godvruchtig en veelbegeerd prediker, die in de gemeenten, welke hij mocht dienen groote scharen, ook uit omliggende plaatsen trok. Buitengewone gebedsgaven waren hem toebedeeld. Zijn dood maakte een eind aan vele schoone verwachtingen, die van hem werden gekoesterd.

Een der zoons uit zijn huwelijk met Gertrudis Yvenius, *Joannes Leemaan* verdedigde te Utrecht onder Prof. Seb. Rau den 27en Nov. 1756 in het openbaar een *dissertatio philologica de iis quae habentur Jesaiae Cap. LIII de statu Exinationis et Exaltationis Jesu Christi.* Traj. ad Rh. 1756. 4°. Hij diende als predikant achtereenvolgens de gemeenten te Midwoud, waar hij 6 Aug. 1758 door zijn broeder *Petrus Leemaan*, pred. te Nieuwendam, bevestigd werd; te Amersfoort van 15 Apr. 1759 af; te Rotterdam, zijn geboortestad, van 24 Apr. 1763 tot zijn - eveneens vroegtijdig - overlijden den 21en Oct. 1766 (twee gedichten aan zijn nagedachtenis gewijd komen voor in *Boekz.* 1766*b*, 628, 629). Deze bij zijn dood 31-jarige liet als weduwe na de derde dochter van W. van Irhoven, pred. en prof. te Utrecht (zie hiervóór Dl. IV, blz. 467-470). De uit dit huwelijk geboren zoon *Johan Wilhelmus van Irhoven Leemaan*, laatstelijk pred. te Wageningen, moest in 1811 wegens ziekte emeritaat nemen en overleed te de Vuursche 5 Aug. 1824.

Van Lucas Leemaan noch van zijn zoon en kleinzoon zijn portretten bekend.

Lucas Leemaan gaf in het licht:

Afscheit van Hoorn uit Hand. XVIII:19-21 en Intreede te Rotterdam Uit Exod. XXXIII:13-15 op den 13 en 27 Junii 1734. 4°. (Univ. Bibl. Amst.).

L i t t e r a t u u r : Joh. Wilhelmius, *'t Prent van een Getrou Leeraar uit Joh. V:35. Ter gelegentheid v.d. Eerw.*, *Godvr.*, *Zeer Gel. Heer Lucas Leemaan*, *in zyn Eerw. Leven Getrou Leeraar v. Jesus' Gemeinte te Rotterdam*, *Godzalig in den Heere ontslapen den 16 Sept. 1735*, *opgemaakt door zyn Amptgenoot* ... Rotterd. 1735. 4°. - Hs. Borger. - *N. Biogr. Wdb.* X, k. 512 (art. v. Dr. G.A. Wumkes; zeer beknopt). - *Boekz.* 1735*b*,

374-377. - Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 123, 124. - v. Harderwijk, *Pred. Rotterd.*, blz. 77, 87. - *Alb. Stud. L.-Bat.* I, k. 882.

[Jan Leemhuis]

LEEMHUIS (Jan) Theol. Dr., geboren in 1822 te Seilingen (cl. Winschoten), waar zijn vader H.G. Leemhuis predikant was. Hij werd ingeschreven als student aan de hoogeschool te Groningen den 22en Juni 1840, en werd aldaar den 23en Febr. 1847 bevorderd tot Theol. Doctor na verdediging van een *Disquisitio dogmatico-theologica*, *de libertate volendi*, *quae hominibus est*, *ex Jesu Apostolorumque mente* (Gron. 1847. 8°).

Door het Prov. Kerkbestuur van Friesland den 5en Mei 1847 toegelaten tot de Evangeliebediening, werd hij den 9en Jan. 1848 bevestigd te Midwoud door zijn broeder Ds. G. Leemhuis, pred. te Hippolytushoef (m. 2 Cor. V:20; intr. m. Rom. X:15*b*). Den 5en Aug. 1849 hield hij bij het in gebruik nemen van een nieuw kerkorgel een predikatie over 2 Kron. V:13. Bij de laatste godsdienstoefening, den 12en Mei 1867, in het oude kerkgebouw, dat weggeruimd zou worden om voor een nieuw plaats te maken behandelde hij den toepasselijken tekst Pred. III:3*b*.

Hij bleef te Midwoud werkzaam tot zijn overlijden den 17en Juni 1876. Sinds eenige jaren tot zijn dood was hij Praetor van den Ring Medemblik. Ook had hij een tijdlang zitting in het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland.

Zijn echtgenoote mej. M. Kater, met wie hij den 18en Maart 1840 gehuwd was, ontviel hem nog geen half jaar vóór zijn overlijden door den dood (6 Oct. 1875).

Beoordeelingen van zijn academisch proefschrift vindt men in *Waarh. in liefde* Jrg. 1847. III st., blz. 582-619 en in *Godgel. Bijdr. over 1848* (22e Dl.), blz. 520-526.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - *Alb. stud. Gron.*, k. 300, 549.

[Cornelius Leemans]

LEEMANS (Cornelius) zie: **Lemannus.**

[Cornelis Leendertz]

LEENDERTZ (Cornelis) behoorde tot het oude Doopsgezinde geslacht Leendertz, dat afkomstig uit de Paltz en wegens de geloofsvervolging in het laatst der 16e eeuw vandaar uitgeweken, zich vervolgens vestigde te Kleef, Emmerik en Rees, waar het langen tijd de voornaamste sterkte heeft uitgemaakt van de Doopsgezinde gemeenten. Later trokken sommigen naar Nederland. Cornelis L., geboren te Nijmegen uit het huwelijk van Jacobus Leendertz en Anna Bruin den 31en Juli 1784, studeerde aan het Athenaeum te Amsterdam, waar hij in 1802 werd ingeschreven als ‘Doopsgezind theoloog’ in het album academicum. In 1808 bevorderd tot proponent, diende hij van hetzelfde jaar tot 1814 de gemeente te Zuidveen-Steenwijkerwold. In 1814 vertrok hij vandaar naar Zaandam-Westzijde, waar hij aanvankelijk leeraar was bij de gemeente van het Nieuwe Huis (de vereenigde Vlamingen en Waterlanders). Nadat hij in Oct. 1839 zijn vijf-en-twintigjarigen dienst in haar midden herdacht had, werd hij in 1840 getroffen door een heupontwrichting, waardoor hij, geruimen tijd aan zijn leger gebonden, niet in staat was zijn ambtswerk te verrichten. Dit gaf den Kerkeraad zijner gemeente aanleiding aan de Friesche gemeente (het Oude Huis) het voorstel te doen tot het houden van gemeenschappelijke godsdienstoefening

onder de leiding van den leeraar der laatste, B. van Geuns, met de bepaling dat beurtelings in beide kerken zou gepredikt worden. Toen dit voorstel aangenomen en eenigen tijd in werking was geweest, leidde deze tijdelijke vereeniging tot een geheele samensmelting der beide gemeenten, die den 21en Febr. 1841 met een plechtige feestviering werd aangevangen. De ‘leerredenen’ bij deze gelegenheden gehouden zijn in druk verschenen (zie onder Leendertz' geschriften). De twee leeraren bleven in dienst, maar van de kerkgebouwen werd ‘het Oude Huis’ afgeschaft, en de vereenigde gemeente nam de benaming aan van ‘Friesch-Doopsgezinde gemeente’.

Bij het ingaan van zijn emeritaat nam hij den 22en Oct. 1854 (niet: 1855, *Ned. Patric.* t.a.p.) afscheid van zijn gemeente (t.: Mt. XVIII:20). Later vertrok hij metterwoon naar Amsterdam, waar hij den 7en Juni 1857 overleed.

C. Leendertz was een der commissarissen van het in 1794 te Amsterdam gestichte *Fonds voor weduwen en kinderen* van Doopsgezinde leeraren in Noord- en Zuid-Holland.

Uit zijn op 15 Mei 1808 te Amsterdam voltrokken huwelijk met Antje Rotgans (overl. ald. 23 Jan. 1861) zijn twaalf kinderen geboren, waarvan het oudste, zijn zoon Jacobus, Doopsgezind leeraar is geworden.

Van hem zag het licht: *Leerrede* bij de herdenking van 25-jarigen predikdienst.... te Zaandam-W. (Nieuwe Huis). Amst. 1839. 8°. - [Met B. van Geuns], *Leerredenen, bij de godsd. viering der vereeniging van de vereenigde Doopsgez. met de Friesche Doopsgez. gemeente te Zaandam*, uitgespr. den 21en Febr. 1841. (Voor de leden der gem. gedrukt; de leerr. van Leendertz had tot tekst: Joh. XV:11). - Voorts komen bijdragen van zijn hand voor in: *Bemint elkander.* Bijdr. v. J.J.L. ten Kate e.a. (m. platen), N. Uitg. Amst. 1850. 8°.; in: *Nederl. Vertellingen* en *Nieuwe Nederl. Vertellingen*, beiden in proza en poëzy. Amst. 1851. 4°.; 2e dr. ald. 1857. 8°.; in: *Korenbloemen.* Verhalen voor de jeugd, in proza en poëzij, van C.S. Adama van Scheltema e.a. Amst. 1853. gr. 12°; 2e dr. 1861 (m. 6 gekl. platen) kl. 4°., en in: *Herfsttuiltjes.* Proza en poëzy door P.J.V. Dusseau e.a. Amst. 1854. 8°. (m. gekl. platen).

L i t t e r a t u u r : *Stammbaum der Familie Leendertz.* Ausgezogen aus den Archieven zu Cleve u.s.w. [Z. pl.] 1907 (Bibl. Ned. Patriciaat te 's-Gravenhage). - *Ned. Patriciaat.* 19e Jrg. (1930), blz. 124 (gesl. *Leendertz* ald., blz. 120-142). - Hs. Borger, i.v. - Blaupot ten Cate, *Gesch. Dpsg. in Holl.* II, reg. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 399. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 250.

[Pieter Leendertz Wzn.]

LEENDERTZ Wzn. (Pieter), behoorende tot hetzelfde Doopsgezinde geslacht als de hiervóór beschrevene, was de eenige zoon en oudste der vijf kinderen uit het huwelijk van Willem Leendertz, makelaar in tabak te Amsterdam en commissaris van het veer op Utrecht, en Maria van de Poll. Geboren den 7en Nov. 1817 werd hij, daar de handel hem niet aantrok, door zijn vader bestemd voor het ambt van Doopsgezind leeraar. Daartoe bezocht hij vooraf het gymnasium in zijn vaderstad, waar hij den 21en Maart 1834 als primus naar de academie werd bevorderd met het uitspreken van een oratie *de Senecae morte.* In 1835 werd hij ingeschreven als student aan het Amsterdamsche Athenaeum en tegelijkertijd aan het Seminarium der Doopsgezinden. Den 24en Juni 1840 bevorderd tot proponent bij de Algemeene Doopsgezinde Societeit, verbond hij zich den 13en Dec. d.a.v. aan de gemeente te Woudsend na bevestigd te zijn door Ds. K. Ris, predikant te Joure. Na ruim veertienjarigen arbeid in zijn eerste gemeente nam hij den 29en Apr. 1855 afscheid van haar (m. 1 Cor. XV:58) wegens vertrek naar Den Ilp, waar hij den 6en Mei intrede deed (m. 1 Joh. I:3, 4). Zijn derde gemeente was die van Medemblik. Van den 4en Dec. 1864, waarop hij daar den herdersstaf ter hand nam (m. Mt. XIII:3-8), bleef hij aan haar verbonden tot zijn onverwacht overlijden. Terugkeerend van een

uitstapje met een paar Medembliksche vrienden naar Thüringen en den Harz werd hij den 10en Sept. 1880 te Dortmund overvallen door een hevige ongesteldheid, die binnen slechts enkele uren zijn dood tengevolge had.

Al lag de voornaamste beteekenis van P. Leendertz op ander gebied, toch vervulde hij zijn ambtelijk werk met ijver. Groote zorg besteedde hij aan de voorbereiding van zijn

prceken, die in keurigen, vaak puntigen stijl gesteld, zich onderscheidden door streng logische redeneering en door rijkdom van gedachten. Zijn hoorders wisten dit evenwel niet te waardeeren, waartoe zeker bijdroeg dat ze met min heldere stem op eentonige wijze werden uitgesproken. Aan zijn pastoralen arbeid kwam zijn veelzijdige ontwikkeling ten goede. Hierdoor werd hij de vraagbaak voor velen ook buiten zijn eigen gemeente. Zijn theologische studiën hield hij intusschen gedurende de eerste jaren van zijn ambtelijke loopbaan goed bij. Dat de ethiek hem meer aantrok dan de dogmatiek kwam ook in zijn prediking uit. Overigens stelde hij, wat de theologie betreft, het meest belang in de Kerkgeschiedenis, de Exegese en de Hermeneutiek.

Niet echter door zijn godgeleerde, maar door zijn taal- en letterkundige studiën verwierf hij zich bekendheid. Wat hij in dit opzicht heeft geleverd bevat publicatiën van blijvende waarde. Al vroegtijdig gingen zijn lust en liefde bovenal uit naar bestudeering van de Nederlandsche taal en litteratuur. Reeds als gymnasiast verdiepte hij zich in de Middeleeuwsche en 17e eeuwsche Nederlandsche letterkunde. In het jaar tusschen zijn afscheid van het gymnasium en zijn inschrijving aan de Kweekschool legde hij zich toe op de vergelijkende taalstudie en liet hij zich onderwijzen zelfs in het Armenisch door een Armeniër, die zich toen te Amsterdam bevond. In dien tijd begon hij ook reeds de stof te verzamelen voor een uitvoerige wetenschappelijke grammatica van het Nederlandsch. In zijn studententijd bewoog hij zich verder op dat gebied, zonder verwaarloozing van zijn studiën aan het Seminarium, waar de bepaling gold dat de studenten verplicht waren ook het college over physica te volgen. In die jaren stichtte hij met eenige vrienden een wekelijksch gezelschap, gewijd aan het lezen van Hooft, Vondel e.a., aan het improviseeren in verzen, en het reciteeren van eigen verzen. Onder de gedichten van Leendertz zelf uit die periode in almanakken en jaarboekjes geplaatst, trekt bijzonder de aandacht een Grieksch vers in den *Amsterdamschen Studentenalmanak* van 1838.

Van de gedichten van Bellamy, die onder de latere Nederlandsche dichters hem het meest boeide, maakte hij een nieuwe uitgave gereed. Deze uitgave, waarvoor de kopij in Dec. 1843 werd verzonden naar Utrecht, waar zij het licht zou zien, is om onbekend gebleven reden achterwege gebleven.

Met één zijner academievrienden, den lateren Doopsgezinden hoogleeraar J.G. de Hoop Scheffer, ontdekte hij in de Stadsboekerij een handschrift van Hoofts werken, en nadat het hun niet zonder moeite gelukt was de *Verscheiden Gedichten* daaruit ter inzage te krijgen besloten beiden daarvan een betere uitgave te bezorgen dan die van Bilderdijk. Met volharding werkten zij daaraan. Bij zijn vertrek naar Friesland nam hij een pak aanteekeningen op Hooft met zich, waarvan zijn medewerker het duplicaat bewaarde. De volledige herdruk van Hoofts *Brieven* met onuitgegeven dicht en ondicht in de *Bijlagen* (door Dr. J. van Vloten. Leiden. 1855-'57) bracht vanzelf wijziging in het door beiden opgevatte plan, terwijl de Hoop Scheffers academische werkkring tengevolge had dat deze zich genoodzaakt zag van alle verdere medewerking afstand te doen, zoodat Leendertz, die inmiddels naar den Ilp was verhuisd, daarna alléén voor de taak stond een oordeelkundige nieuwe uitgave van alle Hoofts *Dichtwerken* persklaar te maken. Terwijl hij zich daaraan wijdde trof hem den 5en Febr. 1863 de ontzettende slag dat zijn gansche boekerij verwoest werd door het inslaan van den bliksem bij een zwaar onweer, zoodat er brand ontstond, die - door nalatigheid van het Kerkbestuur in het plaatsen van een bliksemafleider - zijn kerk en pastorie binnen enkele

oogenblikken in lichte laaie zette. Met groote moeite werd het handschrift van Hooft met eenige incunabelen en andere kostbare boeken van de Koninklijke en andere bibliotheken gered. Verder ging heel de inhoud zijner prachtige bibliotheek, zoo rijk aan rariora, ook aan manuscripten, verloren, en daarmede tevens de schat van aanteekeningen op Hooft e.a., die zij bevatte. Bewonderenswaardig was de gelatenheid, waarmede hij de ramp ‘die het werk van een half leven vernietigde’ aanvaardde, zooals ook bleek uit de prediking over Job II:10*m*, den 15en Febr. d.a.v. in de school aan den Ilp door hem gehouden. Dank zij de door de Hoop Scheffer afgeschreven en door dezen trouw bewaarde duplicaat-aanteekeningen, kon de voorgenomen uitgave door Leendertz worden voortgezet. Zijn arbeid, op zoo onvoorziene wijze vertraagd, werd ten slotte bekroond door de publicatie van *P.C. Hooft*, *Gedichten.* Eerste volledige uitgave, gedeeltelijk naar des dichters eigen handschrift, met aanteekeningen. Amst. 1871-'75. 8°. Te voren hadden al andere dergelijke uitgaven door zijn zorgen het licht gezien. Voor de in 1842 gestichte Vereeniging voor Midden-Nederlandsche Letterkunde, waarvan hij deel uitmaakte, bezorgde hij een uitgave van Dirck Potters rijmwerk *Der Minnen Loep*, voorzien van inleiding, aanteekeningen en woordenlijst. Leiden 1845-'47. 8°. Te Sneek zag in 1845 het licht de door hem bewerkte uitgave van Willem van Hildegaersberch's gedicht *Van den Sacramente van Amsterdam* met opheldernde aanteekeningen (verschenen bij het eeuwfeest van het Amsterdamsche Sacrament van Mirakel).

Te Woudsend maakte hij zich vertrouwd met de Friesche taal en letterkunde, omdat hij dit van belang achtte voor de studie van het Nederlandsch. Dat het Friesch op zichzelf bekoring voor hem had blijkt uit de door hem bezorgde uitgave van *Eenige gedichten* van G. Japix met korte aanteekeningen. Sneek 1853. 8°., en mede uit het verzamelen van stof o.a. voor een nieuwe uitgave van Heinsius, van Wassenberghs lijst van Friesche eigennamen, en voor een werk over oude volksboeken en liedboeken.

Voorts wijdde hij zijn zorg aan de hem opgedragen nieuwe uitgave van Huygens' gedichten, welke hij in handschrift bijna voltooid had, toen de dood hem aan al zijn arbeid onttrok. In 1881 en '82 verscheen: *Const. Huygens*, *Volledige dichtwerken*, met aanteekeningen. Uitgeg. door de Holl. Maatsch. v. Fraaije Kunsten en Wetensch. en ond. toezicht van N. Beets. Amst. en Rott. Afl. 1 en 2. Hierna is deze uitgave niet voortgezet, die geen mindere aanwinst voor de Nederlandsche Letteren had beloofd dan de door hem bezorgde uitgave van Hoofts gedichten.

In Jrg. 1855 komt Leendertz' naam het eerste voor onder die der medewerkers aan *De Navorscher*, bedoeld als ‘een middel tot gedachten wisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen’. Sinds 1 Jan. 1856 voerde hij met de Hoop Scheffer de redactie van dit duurzame tijdschrift, dat ook voor de Kerkgeschiedenis en archaeologie zooveel stof bevat. In 1860 werd laatstgen. vervangen door Dr. L.S.P. Meyboom. Van 1861 tot aan zijn dood was Leendertz de eenige redacteur. Onder zijn bestuur is *De Navorscher* op veel hooger peil gekomen dan te voren. Onder zijn eigen naam en initialen, ook onder verschillende schuilnamen bevat het maandschrift met de geregeld daarbij uitgegeven ‘Omslagen’ een eerbiedwaardig aantal artikelen en kortere bijdragen, die blijk geven van zijn veelomvattende kennis en wetenschappelijken zin. Om zich onverdeeld aan taal en letterkunde te kunnen wijden legde Leendertz in Juni 1864 examen af voor

de akte M.O. Toen hij er door gebrek aan steun bij zijn sollicitatiën niet in slaagde een benoeming te

verkrijgen tot docent, beperkte hij zijn schrijven voor periodieken tot *De Navorscher*, waarvan de lezers, vooral in die reeks van doeltreffende taalkundige opmerkingen en beschouwingen, waarmee hij voortdurend het maandschrift verrijkte, de vruchten plukten.

Een benoeming tot Dr in de Letteren honoris causa, die hij ten volle verdiend had, is hem door tegenwerking ontgaan. Dergelijke ervaringen bleken echter niet in staat hem te verbitteren, noch moedeloos te maken.

Buiten zijn hierboven geschetsten arbeid was hij werkzaam lid van tal van besturen, zooals van plaatselijke afdeelingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, van het Genootschap tot afschaffing van sterken drank, van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw. Menigmaal trad hij op in vergaderingen, waar hij de resultaten zijner studie in ruimeren kring ten beste gaf. Tot het oprichten van leesbibliotheken, spaarbanken, zangscholen en dergelijke nam hij het initiatief. Bovendien gaf hij in zijn verschillende standplaatsen om in het gebrek aan voldoend onderwijs in nieuwe of vooral oude talen te voorzien, in die vakken aan velen les. Te Medemblik gaf hij doorloopend een cursus in Nederlandsche taal en letterkunde aan onderwijzers, die daarop prijs stelden of die zich voorbereidden voor de hoofdakte of een akte M.O.

Zelf in het bezit van een belangrijke verzameling oude muziek, in den loop van vele jaren bijeengebracht, was hij in 1868 een der oprichters van de Vereeniging voor Nederlandsche Muziekgeschiedenis.

Zijn onbaatzuchtige, geen moeite ontziende hulpvaardigheid bleek in de meest uiteenloopende zaken.

Hij huwde te Sneek den 18en Mei 1848 met Janke Wagenaar, die hem als weduwe overleefde (overl. te Haarlem 4 Jan. 1890). Uit dit huwelijk zijn twaalf kinderen geboren.

In verschillende periodieken vindt men artikelen van zijn hand, veelal recensies van uitgaven op taal- en letterkundig gebied, o.a. in *De Gids* (1850) en in *de Vaderlandsche Letteroefeningen* (1857-'61). In de *Doopsgez. Bijdr.* 1e Jrg. (1761), blz. 32-50 is afgedrukt een zeer lezenswaardige verhandeling, getiteld: *De naam Doopschgezinden.* Toespr. bij de opening van ‘den Ring v. Doopschgez. gemeenten in Noordholland,’ geh. te Haarlem den 6en Junij 1860. Hierin zet hij tegenover schrijvers als Halbertsma, Blaupot ten Cate e.a., die dezen naam verwerpen, uiteen: wat de naam Doopschgezinden beteekent, hoe hij ontstaan is, en in hoeverre die naam is goed te keuren.

L i t t e r a t u u r : v. VI. [Dr. J. van Vloten], *Ter herinnering* in: *Nav.* 30e Jrg. (1880), blz. 636-640. - Molhuysen, Blok en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.*, VI, k. 914-918. - Hs. Borger. - *Ned. Patriciaat.* 19e Jrg. (1930), blz. 135, 136. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 321, 395. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 250.

[Willem Isaäc Leendertz]

LEENDERTZ (Willem Isaäc), geboren te Cleve den 26en Nov. 1850 als oudste der acht kinderen uit het huwelijk van Abraham Cornelis Leendertz, gedurende 45 jaren leeraar bij de kleine Doopsgezinde gemeente aldaar (overl. als emer. 25 Dec. 1899), en Johanna van Griethuysen. Hij bezocht het gymnasium zijner geboorteplaats en werd op 19-jarigen leeftijd student aan het Athenaeum te Amsterdam en tevens aan het Seminarium der Doopsgezinden aldaar, waar hij zich een solied werker

betoonde. Hiervan getuigen twee Latijnsche specimina, doof hem in de Kweekschool geleverd en van deskundige zijde zeer geprezen: 1. *De Nineve*, *Assyriae capite*; 2.

Quanta sint gravitate Beduinorum mores atque instituta ad patriarcharum vitam illustrandam, en later zijn theologisch proefschrift voor de Kweekschool over *Peter Venerabilis*, *Abt van Clugny.* Het onderwijs van zijn leermeesters te Amsterdam, de hoogleeraren S. Hoekstra, J.G. de Hoop Scheffer en W. Moll werd door hem geroemd. Aan de laatstgen. twee dankte hij zijn liefde voor kerkhistorische studie. Hun richting is echter nooit de zijne geworden. Gedurende zijn studiejaren aldaar hield hij kinderkerk en ook bijbellezing en catechisatie tot eigen oefening. Hoewel hij vijf jaar lang zijn studiën in de hoofdstad voortzette, volgde hij ook elders academische colleges; den 10en Mei 1871 liet hij zich daartoe inschrijven als student aan de Leidsche en den 16en Mei 1872 aan de Utrechtsche hoogeschool.

Den 23en Juni 1875 bevorderd tot proponent bij de Doopsgezinde Sociëteit verbond hij zich den 21en Nov. van hetzelfde jaar aan de gemeente te Wormer en Jisp (m. 1 Joh. I:1-3), na voorgesteld te zijn door zijn vader (m. 1 Cor. XIV:12). Hij bleef aldaar werkzaam tot den 13en Oct. 1878, toen hij zijn afscheidsrede hield (t.: Hebr. XIII:8) om te vertrekken naar Ouddorp (Z.H.), waar hij den 27en Oct. d.a.v., na ingeleid te zijn door zijn vader (m. 2 Cor. IV:5), intrede deed (m. Hand. IV:12). Met denzelfden tekst als van zijn eerste, nam hij den 20en Maart 1881 van deze zijn tweede gemeente afscheid, om den 3en Apr. intrede te doen te Veenwouden (m. 1 Cor. IV:20). Zijn vierde standplaats was De Rijp, waar zijn intrede plaats had den 14en Oct. 1888 (m. Mt. VI:10*a*; afsch. te Veenwouden 7 Oct. m. Hand. XX:32). Nog geen volle twee jaren later nam hij van deze gemeente afscheid den 21en Sept. 1890 (met de vermaning: Fil. I:27), waarop den 5en Oct. zijn intrede (m. Hand. I:8*m*) volgde in de gemeente der hoofdstad, die hij diende totdat een lichaamslijden hem na 21-jarigen arbeid in haar midden hem noopte emeritaat aan te vragen. Den 28en Jan. 1912 legde hij zijn bediening neder met een afscheidsprediking over Hebr. XIII:8. Hij overleed te Amsterdam den 19en Oct. 1917.

W.I. Leendertz was iemand van kalme natuur, opgeruimd van aard, maar niet luidruchtig. Daarbij deden de naweeën van een gevaarlijke ziekte, die hij in zijn jeugd had doorstaan, zich gelden in heel zijn latere leven. Vreemd aan alle vertoon van gewichtigheid en aan naïeve zelfvoldaanheid, plaatste hij eigen persoon nooit op den voorgrond. De invloed van de gezellige huiselijke sfeer, waarin hij was opgevoed, bleef daarin bij hem merkbaar dat hij gezelligen omgang op hoogen prijs stelde. In Holland gevoelde hij zich goed thuis, maar de gehechtheid aan zijn geboorteland verloochende hij nooit. Hoe groot de bewondering was, door hem gekoesterd voor Keizer Wilhelm I, blijkt uit wat hij na diens overlijden tot zijn nagedachtenis schreef (*Gel. en Vr.* 22e Jrg. (1888), blz. 260-274). Even ongeveinsd was echter zijn trouw aan het Huis van Oranje. Inzonderheid als leeraar van de Vereenigde Doopsgezinde gemeente is teleurstelling in zijn ambtelijke loopbaan hem niet bespaard gebleven. Zijn toch steeds wèlverzorgde preeken werden noch naar inhoud noch naar vorm door haar gewaardeerd. Dit weerhield hem evenwel niet, met volharding, zoolang zijn lichaamslijden dit toeliet, zijn dienst in haar midden voort te zetten.

Zijn theologisch en kerkelijk standpunt, nimmer door hem verloochend, was dat der Evangelischen. In de uitgave van het tweemaandelijksch tijdschrift *Geloof en Vrijheid* door vertegenwoordigers hunner richting nam hij een werkzaam aandeel. Met den 21en Jaargang (1887) trad hij als plaatsvervanger van den in 1886 overleden

Dr. E.H. Lasonder op als lid der redactie, welke hij van de verschijning eener Nieuwe Serie

(1890) af gevoerd heeft met slechts één mederedacteur Dr. J. Offerhaus Lz. In dit periodiek verzorgde hij op zijn beurt in de jaargangen 1887 tot 1914 de rubriek *Verschijnselen des Tijds*, waarin zonder aanmatiging zijn degelijke kennis telkens om den hoek gluurt, terwijl zijn innig geloof zonder iets gewilds 'Leitmotiv' is, dat deze veertig artikelen beheerscht.

In 1882 verwierf hij (tegelijk met Fr. O. zur Linden) een zilveren médaille bij Teylers Godgeleerd Genootschap voor een door hem ingezonden Prijsverhandeling over *Melchior Hoffmann* (vgl. hiervóór D. IV, blz. 121-134). In deze wèlgedocumenteerde studie over den Zwabischen bontwerker, Wederdooper en Chiliast uit de eerste helft der 16e eeuw is niet alleen het vroeger geschrevene en wijd verspreide bijeengevoegd, maar ook, als vrucht van zorgvuldig onderzoek van diens tractaten, veel onbekends aan het licht gebracht. Bij de gunstige beoordeeling van dit werk is als leemte aangewezen dat de schrijver niet zelf naar Straatsburg is kunnen gaan om daar het antwoord te vinden op de vraag of Melchior Hoffmann zijn gevoelens voor een deel heeft herroepen (zooals twaalf jaren later is geschied, door Dr. A. Hulshof, die als resultaat van aldaar persoonlijk ingesteld onderzoek deze vraag in bevestigenden zin heeft kunnen beantwoorden: *Geschiedenis van de Doopsgezinden te Straatsburg van 1515-1557.* Acad. proefschr., blz. 180).

Leendertz was lid van het Historisch Genootschap gev. te Utrecht (ben. in 1884) en van de Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden (ben. in 1892). Tijdens zijn Friesche periode werd hij in 1883 opgenomen onder de leden van het 'Friesch Godgeleerd Gezelschap'. In dezen kring hield hij in 1884 een in handschrift bewaarde voordracht over *Luther en de Nederlanden.* Voor de Ringvergadering van Doopsgezinde gemeenten te Hardegarijp leverde hij in 1886 een referaat over *Doopsgezinde barmhartigheid* en voor de Jaarvergadering van Evangelischen in 1887 besprak hij de vraag: *Welke houding voegt ons tegenover de nieuwe 'Vereeniging tot steun van Verwaarloosden en Gevallenen'?* Ook in Jrg. 1887 van *Geloof en Vrijheid* zette hij onder *Verschijnselen des Tijds* (blz. 492-495) zijn standpunt dienaangaande uiteen.

Van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit was hij medebestuurder. Bovendien had hij zitting in het Hoofdbestuur van het Ned. Bijbelgenootschap, en in besturen van verschillende vereenigingen, zooals van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging (waarvan hij de ziel was), van de Comenius-Gesellschaft, de Gustaaf Adolf Vereeniging, de Ziekenverpleging en het Doorgangshuis. In 1909 bij de geboorte van Prinses Juliana werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

Uit zijn op 6 Nov. 1879 te Haarlem voltrokken huwelijk met mej. Geertruida Kops zijn vijf kinderen geboren, waarvan twee zoons Doopsgezind leeraar zijn geworden.

Van hem zag het licht:

In: *Verhandelingen rakende den Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst*, *uitgeg. d. Teylers Godgeleerd Genootschap. N. Serie*, *Elfde Dl. 1e Stuk*: *Melchior Hoffmann.* Met 9 Bijlagen, waarvan de laatste 'Chronologische Lijst van Hoffmanns Gschriften' en een register.

In *Geloof en Vrijheid*: Jrg. XXI (1887) tot XXIII (1889), Tweede Serie Jrg. I (1890)-XXV (1914): *Verschijnselen des Tijds*; Jrg. XVIII (1884), blz. 347-364: *De beteekenis der Luther- en Zwingli-feesten*; Jrg. XXI (1887), blz. 393-445: *Joannes Deknatel. Een piëtist onder de Doopsgezinden*; Jrg. XXIII (1889), blz. 160-205: *Johann von Staupitz.*

Litteratuur: V. Loosjes Azn., *W.I. Leendertz*, in: *Letterk. Lb.* 1917-1918, blz. 76-83. - *Ned. Patriciaat*, 19e Jrg. (1930), blz. 140. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 392. - Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 176. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 250. - *Alb. Stud. L. Bat.*, k. 1421. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 521. - H. Stoel, S. Cuperus en O. Noordmans, *Het Friesch Godgel. Gezelschap bij zijn eeuwfeest. Honderd jaar theologisch leven.* Assen, 1939. [In v. Gorcum's Theol. Biblioth. Dl. IX, blz. 20, 22, 24, 25.]

[Abraham Cornelis Leendertz Jr.]

LEENDERTZ Jr. (Abraham Cornelis), geboren te Cleve den 18en Maart 1854, een jongere broeder van Willem Isaäc Leendertz (zie vor. art.), studeerde evenals deze aan het Athenaeum te Amsterdam (ingeschr. 1874) en aan het Seminarium der Doopsgezinden aldaar. In 1879 bevorderd tot proponent bij de Doopsgezinde Sociëteit werd hij den 29en Febr. 1880 door zijn vader Ds. Abr. Corn. Leendertz van Cleve bevestigd te Warns (m. Ef. III:14-17). Wegens ongesteldheid eervol ontslagen den 1en Juli 1882, trad hij den 14en Aug. 1886 opnieuw in de bediening als Doopsgezind leeraar te Holwerd en Blija (t.: 1 Cor. XIII:13). In Dec. 1893 beroepen bij de Ned. Hervormde Gemeente te Sappemeer deed hij, na gehouden colloquium doctum voor het Prov. Kerkbestuur van Noord-Brab. en Limburg, in haar midden zijn intrede den 18en Maart 1894 (afsch. te Holwerd 11 Maart m. Ef. III:20, 21). Na vijf en een half jaar vertrok hij van Sappemeer naar Leiden, waar hij van den 3en Sept. 1899 af de plaatselijke afdeeling der Vrijzinnige Hervormden als voorganger diende. Den 18en Jan. 1903 verbond hij zich aan de Hervormde gemeente te Stolwijk, den 28en Oct. 1906 aan die te Coevorden, den 5en Apr. 1914 aan die te St. Jacoba Parochie, den 2en Sept. 1917 aan die te Budel, waar hij werkzaam bleef tot aan zijn overlijden den 30en Apr. 1930.

Hij was een ijverig predikant, die tevens zich bleef wijden aan wetenschappelijke studie. De theologische richting, die hij verdedigde (zie ond. zijn geschr.) noemde hijzelf de ‘Ethisch-Evangelische’. Hij schaarde zich eerst onder de voorstanders der ‘Evangelische,’ later bij die der Moderne richting. In 1906 rekende hij zich weer tot de ‘Evangelischen’. In het 2e en 3e deel (1906) van zijn hieronder vermelde ‘korte schets’ wijkt zijn Christologie aanmerkelijk af van die in het 1e deel (1904).

Hij huwde te Amsterdam 29 Jan. 1880 met mej. Elisabeth Kuiper (dr. v. Ds. Taco K. ald. en Elisabeth Hovens Gréve) en hertrouwde na haar overlijden met mej. A. Bloklandt. Een zoon uit het eerste huwelijk Taco Leendertz is predikant geworden bij de Ned. Hervormde Kerk.

Van hem zag in afzonderlijke uitgave het licht: *Latijn en Grieksch!* Antwoord op het Gids-artikel van Prof. S.A. Naber, Januari 1889, getiteld *Latijn en Grieksch?* Leeuw. [1889]. 8°. - *Het Ethisch-Evangelisch standpunt in het Christelijk-godsdienstig geloof.* Eene studie op het gebied der godsdienstwijsbegeerte volgens de beginselen der Religionsfilosofie van Immanuel Kant. Rotterd. 1891. 2 dln. 8°. - *Voor hart en huis.* Ten gebruike bij de huiselijke godsdienstoefeningen. Leeuw. 1893. 8°. - *2 Tim. IV:7b. Ik heb het geloof behouden.* Toespr. tot de gemeente, geh. Zond. den 19en Apr. 1896, na het bijwonen der jongste Vergadering v. Moderne theologen te Amsterdam den 14en en 15en Apr. Uitgeg. t. voord. v.d. armen [te Sappemeer]. - ‘*Orthodox of Modern?*’ *Kunnen wij Christenen zijn zonder te gelooven in Christus?*

Schoonh. 1905, 8°. - *Proeve eener korte schets v.d. Chr. Godsdienstleer* .... 1e dl. Gouda. 1904. 8°; 2e en 3e dl. Coevorden. 1906. 8°..... - *Onze 'Christus' belijdenis.* Leerr. Coevorden. 1907. 8°.

In *Geloof en Vrijheid:* Jrg. XX (1886), blz. 269-310: *Kant en de rechtvaardiging van*

het geloof aan God voor het leven. - Tweede Serie: Jrg. IV (1893), blz. 129-164, 257-297: *Een woord ter rechtvaardiging van mijn Ethisch-Evangelisch standpunt*; blz. 578-581. *Ter rectificatie*; Jrg. VI (1895), blz. 337-356: *Staat en valt de Evangelische richting met het al- of niet aannemen der N.-T-ische wonderverhalen?*; Jrg. XIX (1908), blz. 365-383: *De naam 'Jezus'* (n.a.v. G.J.P.J. Bolland 'De Evangelische Jozua. Eene poging tot aanwijzing van den oorsprong des Christendoms') Mt. I vs. 21. - *In Theol. Tijdschr.* 23e Jrg. (1889), blz. 355-365, 471-482. *De godsdienstwijsbegeerte v. Prof. Rauwenhoff en de critische wijsbegeerte v. Immanuel Kant.*

L i t t e r a t u u r : *Ned. Patriciaat.* 19e Jrg. (1930), blz. 141. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 250. - *Gel. en Vrijh.* N.S. 18e Jrg. (1907), blz. 430-438.

[Frederik van Leenhof]

LEENHOF (Frederik van) werd in Aug. 1647 te Middelburg geboren. Hij schijnt achtereenvolgens in Utrecht - waar hij het met het Voetianisme niet vinden kon - en in Leiden gestudeerd te hebben (in de Alba Stud. komt zijn naam niet voor) en slaagde reeds in Jan. 1668 voor het praeparatoir examen in de classis Walcheren. Twee jaren daarna vond hij een standplaats bij de Vlaamsche gemeente van Abbeville (Picardië). De tegenwerking der roomsche geestelijkheid deed hem reeds na een jaar dien arbeid opgeven, wat ook het einde der gemeente beteekende; weer een jaar later (einde 1672) werd hij bevestigd als predikant te Nieuwvliet (of St. Pier). Bij dit beroep rezen al eenige moeilijkheden inzake zijn standpunt tegenover de kerkleer. Hij heeft deze gemeente 7 jaren gediend, volgens visitatoren der classis met veel verzuim en stilstand van den predikdienst; aan den anderen kant is er een getuigenis van den kerkeraad, dat Ds. L. ten opzichte der Mennisten 'als hij thuis was goede devoiren aanwendde' (N.A. de Gaay Fortman, *Iets over de houding der classis Walcheren tegenover de Doopsgezinden*, in *Doopsgez. Bijdragen*, 1884, blz. 114). Van Nov. 1678 af heeft hij gedurende minstens een half jaar zijn gemeente verlaten (zonder eenige regeling van zijn ambtswerk te treffen) om in opdracht van den Raad van State als predikant bij een bijzondere Nederlandsche ambassade aan het hof van Lodewijk XIV te fungeeren. Teruggekeerd heeft hij zeer korten tijd de prinses Albertine Agnes, weduwe van den Frieschen stadhouder Willem Frederik, als hofprediker naar Duitschland vergezeld; zijn demissie uit de classis kon hij eerst krijgen na zich te hebben gezuiverd van een aanklacht, tegen zijn afscheidspredikatie ingebracht. Reeds begin 1680 volgde hij een beroep naar Velsen; zijn testimonium ter admissie in de classis Haarlem, met eenige moeite verkregen, kon de broeders hier aanvankelijk niet bevredigen, zoodat eerst een belofte van onergerlijkheid in leer en leven zijnerzijds hem aanvaardbaar maakte (het is overigens mogelijk, dat zijn anti-voetiaansch standpunt hem bij de classis Walcheren wat dwars heeft gezeten). Weer een jaar daarna nam hij een beroep naar Zwolle aan; weer waren er moeilijkheden met zijn ontslag uit de classis, nu echter in verband met een besluit der Staten van Holland en W.-Friesland, waarbij een predikant verboden werd binnen een jaar van standplaats te veranderen.

In Zwolle was men aanvankelijk zeer met hem ingenomen, om zijn predikantsgaven zoowel als om zijn persoon. Hij was een wel-onderlegd theoloog, zij 't ook geen zelfstandig scheppende geest. Ongetwijfeld was hij een begaafd kanselredenaar,

aangenaam in den omgang, in staat om met menschen van allerlei stand, ook met aanzienlijke personen, om te gaan. Zelfs met de ambtgenooten te Zwolle, waar hij zooveel strijd heeft ontmoet, was de persoonlijke verhouding goed. Hij gold als bedreven in de

wijsbegeerte; collega's zochten daarin wel zijn voorlichting en geregeld ontving hij studenten bij zich aan huis; kortom: hij was een man van de wereld, van vrijzinnige allure, naar zijn eigen getuigenis: ‘in gezelschappen van vreugde lustig met reden en met behoudenis van mijn character.... ik verkeer wat meer bij alle zoorten van menschen van wegen Schilderkunst en Musijk en andere liefhebberij, en ik vertrouwe dat ik ze goed doe, en Konsten en Wetenschappen met de Waarheid en Deugd in mij zelven en in haar zoek aan te queeken’ (*Den hemel op aarden opgeheldert*, blz. 273). Het bewustzijn hiervan, gemengd met een zekere geringschatting zijner minder in de dingen dezer wereld geverseerde tegenstanders, heeft hem later zeker versterkt in de vasthoudendheid aan zijn eenmaal ingenomen standpunt.

Dit standpunt, dat aanvankelijk het coccejaansche was, heeft hij nog in zijn Zwolsche jaren, evenals daarvóór, in geschrifte beleden en verdedigd. De Friesche classis Leeuwarden heeft hem daarom in een harer geschriften genoemd ‘een slave van Coccejus, die soetjes de droomen van hem uitschrijft’, wat hij met een ‘Zedig en christelijk verantwoordschrift’ heeft trachten te weerleggen. Beschuldiging en verdediging golden echter ook zijn Cartesianisme, waarvan hij in een ‘De geest en conscientie des menschen enz.’ zeer nadrukkelijk had getuigd, Descartes huldigend als ‘een groot licht’, dat in de wijsbegeerte en de wereld is opgegaan. Schrift en rede worden er als bronnen van kennis op één lijn van betrouwbaarheid gesteld, met een zekere neiging aan de tweede een prioriteit als toetssteen toe te kennen, al verzekert hij aan den anderen kant, dat de waarheid der openbaring verhevener en heerlijker is dan die welke een wijsgeer uit de conscientie put. Deze onmiskenbare rationalistische inslag deed hem kritisch staan tegenover de belijdenis al waardeerde hij deze ‘als menschelijke schriften, die ons leeren, hoe verre de kerke doe gekomen was om naar den selven regel te wandelen’. Er is dan ook een zekere mate van continuïteit tusschen deze aanvankelijke cartesiaansch-coccejaansche meeningen en het spinozisme, dat hij in zijn geruchtmakend boek ‘Den hemel op aarden’ beleden heeft. Aan den spinozistischen inslag hiervan, alsmede der door hem ter verdediging ervan geschreven werken, kan men bezwaarlijk twijfelen, ondanks zijn verzekering het met Spinoza - dien hij gelezen had - niet eens te zijn; hij bedoelde dan waarschijnlijk den geheelen Spinoza, want hij had bezwaren tegen diens leer. Daarom kan aan latere beoordeelaars als Ypey, Dermout, Reitsma, e.a. worden toegegeven, dat V.L. geen ‘spinozist’ is geweest; niettemin is, niet slechts in terminologie, maar ook in materie een zekere mate van spinozisme onmiskenbaar. Hetzelfde optimisme, dat hem het goede en schoone in de wereld deed zoeken, ligt ook ten grondslag aan zijn ‘Hemel op aarde’; hij heeft een afkeer van ‘bekommerd Christendom’, dat ‘worstelt tusschen hope en vreeze’; droefheid is onvolmaaktheid, de volmaaktheid in God wil de blijdschap. Daartoe kan het licht der rede behulpzaam zijn; ‘de Reden is een ligt van God den mensch gegeven, en overgelaten, om naar ingeschapene Denkbeelden en gronden, alsmede die van buiten ons klaar bestraalen, zoo de natuir als de samenlevinge te leren verstaan’. Die rede leert afhankelijkheid van en vertrouwen op God, in vreugdevolle onderwerping aan ‘eeuwige en onveranderlijke ordre’. De zonde is een non-ens, gebrek aan kennis van die ordre; de kennis moet immers op deugd, zeden en gerustheid gericht zijn - het wel-doen en blijzijn van Spinoza. De mensch, die zich naar die ordre gedraagt, leeft en sterft zalig, wetende dat de pijnen geen pijnen zijn, maar beschouwingen van de ordre der natuur; de dood is ‘een vallen buiten zig en zijn verstand in God’. V.L. beoordeelt godsdienst

vóór alles naar de zedelijke drijfkracht, die ‘beleeftheid, ommegang en stigtinge’ bevordert. ‘Den vrijen verstande geve men behoudens den vaderlijken godsdienst vrijheid van gevoelen en spreken’; zij zijn door deugd en waarheid vrij.

Het boek verscheen in 1703, zonder eenig verzet of aanmerking der classis Zwolle, maar al spoedig kwamen de aanvallen los. De eerste kwam van Florentinus Bomble, pred. te Amsterdam (vroeger in Z.) met een ‘Brief aan den Heer F. van Leenhof behelsende aanmerkingen over desselvs Hemel op Aarden’. Amsterd. 1703; het volgende jaar gevolgd door een ‘Tweeden Brief enz.’. Amsterd. 1704. De hardnekkigste bestrijder stond al spoedig op in den Amsterdamschen predikant T.H. van den Honert: ‘Briev aan F. van Leenhof wegens syn boek de Hemel op aarden’. Amsteldam 1703 (2de dr. 1704). Een geestverwant van v. L., E.D.M., antwoordde met ‘Redenkundige Aanmerkingen tot wederlegging enz.’. Zwolle 1704 (in hetz. jaar verscheen een vermeerderde 2de dr. te Amsterdam), waarop Van den Honert schreef: ‘Brief aan F. van Leenhof wegens de redenkundige aanmerkingen’. Amsterd. 1704 (in hetz. jaar verscheen een 2de dr.). Nog in dit jaar verscheen van v. L.: ‘Korte antwoord op de brief van den heer T.H. van den Honert wegens de Redenkundige aanmerkingen’, met binnen het jaar een 2de dr., waarop Van den Honert weer antwoordde met ‘Weder-antwoord op het korte antwoord enz.’. Amsterd. 1704. Bovendien publiceerde deze nog ‘Vierde brief enz., waarin bewesen wordt dan zyn Hemel op aarde uyt Spinosaas schriften is opgemaakt’. Amsterdam 1704, ‘Vijfde brief’, eveneens Amsterd. 1704, en ‘Korte verhandeling van de wettige Blijdschap en Droevheid enz.’, z.p.e.j.; later schreef hij nog ‘Handelingen van de Synoden van N. Holland in saake F. van Leenhof’, Amsterd. 1706. - Zeer omvangrijk was de bestrijding door Johannes Creighton, pred. te Franeker: ‘De heemel op aarde geopent.... uyt Godts Heilig Woordt enz.’, Amsterd. 1704. Andere geschriften verschenen van F. Burman, ‘'t Hoogste goed der Spinozisten, vergeleken met den Hemel op aarden enz.’. Enckhuysen 1704; J. Sluiter (pred. te Raalte), ‘Overeenstemming tusschen Leenhof en Spinoza’. Amsterdam 1704; [M. Leydekker,] ‘Den ingebeelden Hemel op der Aarde enz.’. Utrecht 1704; [Dez.], ‘D. Leenhof's boek strijdende tegen het Christendom enz.’, Utrecht 1704; B. van Gravenbigt, ‘Briev. aan.... F. van Leenhov’. Utrecht 1704; Petrus Hamer, ‘Missive over den Hemel op aarde enz.’, Dordr. 1704; Joh. d'Outrein, ‘Noodige Aanmerkingen .... benevens een Na-reden tegen D.F. van Leenhof’. Dordr. 1704; ‘Trouwhartige Waarschouwing aan alle slach van menschen; wegens de overeenstemming tusschen den Hemel op Aarde.... en de Schriften van.... Spinoza’. Amsterd. 1704. In ditzelfde jaar gaf V.L. nog een uitvoerige verdediging: ‘Den Hemel op Aarden opgeheldert’. Zwolle 1704; ook verschenen geschriften van medestanders; behalve van den genoemden E.D.M.: Eusebius Philometor, ‘Brief aan den Heer F. v. Leenhof over syn boekje enz.’. Amsterd. 1704; ‘Drie Samenspraken tusschen een Staatkundige, Godgeleerde, Wijsbegeerige en verstandig Borger enz.’. Amsterd. 1704; ‘Broedertwist uit Misverstant, of zamenspraak in het Haagsche Bosch enz.’. Amsterd. [1704] (het werd aan Brandt of aan Van Limborch toegeschreven en lokte weer verdere pamfletten uit); [Is. Vosburg,] ‘Zedige aanmerkingen over den Hemel op Aarde, door Theophilus Eelhart’. Amsterd. 1704 (insgelijks weer bestreden). Ook gedichten werden aan de kwestie gewijd; zoo: ‘Verzameling van verscheide Gedichten zo voor als tegen Ds. F. van Leenhof enz..... met een vermakelyk Scheepspraatje na’, Amsterdam 1704, waarvan z.j.e.p. een vermeerderde herdruk verscheen, waarin o.a. gedichten waren

opgenomen van bovengenoemden Ds. Sluiter en van V.L. zelf. - De stroom bleef vloeien, toen zijn zaak tot een kerkelijke procedure was geworden; toen leverde de vruchtbare pen van Creighton nog ‘Korte aanmerkingen op den Hemel op Aerde opgeheldert’. Franeker 1704, en ‘De spinosistische hemel van Spinosa vergeleken met dien van Leenhof’. Leeuwarden 1705, en F. Burman kwam terug met een ‘Vriendelike Uytnoodinge door twee brieven aan de Heer F. van Leenhof gedaan om sig te suiveren van syne Spinosistery’, t'Enchuysen 1705, waarin een antwoord van v. L., alle drie oorspronkelijk in het Latijn, maar hier met Nederl. vertaling verschenen. - Deze strijdschriften zijn wel de voornaamste; er zijn er echter meer geschreven.

Waarschijnlijk heeft v. L., die zeker volkomen te goeder trouw was wat zijn eigen meening inzake zijn rechtzinnigheid betreft, de aanvallen aanvankelijk aan misverstand, hoogstens aan onwelwillendheid toegeschreven; dat de opponenten tegenover hem een principiëel standpunt innamen, werd hem al spoedig duidelijk uit de gevolgde kerkelijke procedure. Zelf wendde hij zich, toen de storm opkwam, tot den kerkeraad van Zwolle, met verzoek van den blaam van onrechtzinnigheid te worden gezuiverd (Maart 1704). Hij vereenigde zich met een verklaring, waarin de Belijdenis werd gehandhaafd tegenover de bezwaren, door zijn aanvallers ingebracht, daar volgens hem het standpunt, in zijn boek ingenomen, met haar niet in strijd was. De classis Zwolle was hier niet mee tevreden, veroordeelde zijn boeken, en schorste hem voorloopig. De kerkeraad handhaafde hem echter, naar den wil van den Zwolschen magistraat. Deze laatste drong er ook bij Gedeputeerden der provincie op aan in de synodale procedure, die nu volgde, de zijde van V.L. te kiezen; dientengevolge heeft de synode van Overijsel geen conclusie genomen maar de zaak gerenvoyeerd, hoewel uit alle classes stemmen tegen hem opgingen; wel besloot de synode de Staten te verzoeken de kerken in de behandeling dezer zaak vrij te laten. De synoden van andere provincies, met name Friesland, N.- en Z.-Holland en Utrecht, lieten zich in hun veroordeeling veel positiever uit. Bij hernieuwde behandeling in de classis werd vanwege synodale deputaten aangedrongen bij den kerkeraad tegen V.L. op te treden. De kerkeraad aanvaardde ten slotte 10 breed uitgewerkte artikelen van satisfactie, en V.L. onderteekende ze, spinozisme veroordeelend zoo dit in zijn boeken mocht voorkomen; de kerkeraad vond hierin aanleiding hem te rehabiliteeren (Oct. 1704). Op last van den kerkeraad werden de artt. uitgegeven: *Artikelen tot satisfactie*, *Van de.... Kerkenraad van Zwolle*, *Voorgestelt aan Dn. Fred. van Leenhof*, *En by syn E. ondertekent. Wegens syn uitgegeven Boeken*, *genaamt den Hemel op Aarden*, *desselfs Opheldering*, *en Korte Antwoord.* Zwolle 1704 (aan Van den Honert gaf dit aanleiding tot het schrijven van ‘Nodige aanteekeningen op de Artikelen tot satisfactie’. Amsteldam 1705; reeds eerder verscheen ‘Overeenstemming tusschen den Heer F. van Leenhof, en Spinoza en Philopater, vertoont in eenige korte Aanmerkingen over de antwoorden op de Artikelen van 't Eerw. Classis van Zwolle, en de veranderingen in zijn E. Keten der bybelsche godgeleerdheit, zynde een afgeperste verdeediging van twee Gedighten, door Joannes Sluiter, pred. te Raalte’. Amsteld. 1704 - een zeer uitvoerig geschrift). De classis achtte de artikelen echter onvoldoende, veroordeelde v. L.'s werken en trok de approbatie in; v. L. verklaarde zich nu ook bereid de geamendeerde artt. vrijwillig te onderteekenen, de classis echter als rechter wrakend, en hierin door den kerkeraad gesteund. De classis, met de zaak

verlegen, bracht haar weer voor de prov. synode. Het werd nu een strijd tusschen magistraat en kerkeraad eenerzijds, synode en classis anderzijds, en, om den

steun van den magistraat te compenseeren, wendde de synode zich om steun tot Ridderschap en Steden van het gewest (Maart 1705). Deze droegen de zaak weer op aan de classis, en deze gelukte het met een zoet lijntje en via een berisping V.L. tot onderwerping aan haar gezag te brengen, waarna hij weer werd geadmitteerd. In hoofdzaak verleende de prov. synode van dat jaar, te Deventer gehouden, hierop haar sanctie; zie: *Extract uit de Handelingen*, *en Behandelingen der saken van Do. Fredericus van Leenhof .... so als die ten overstaen van de Heeren Deputaten der Synode 1704 binnen Steenwijk gehouden*, *voorgevallen en verhandelt is*, *en ook van de behandelinge.... synode .... binnen Deventer 1705.* Kampen 1706.

De kerkelijke vergaderingen elders lieten het er evenwel niet bij zitten (zie o.a.: *Verklaringe waar by de Synodus van Gelderlant*, *gehouden binnen Nymegen 1706 .... wil doen weten .... omtrent Fredericus van Leenhof.* Nymegen 1706). Vooral in Holland uitte zich de tegenstand zeer heftig, ook in regeeringskringen, wat een verbod tot verkoopen, drukken of in voorraad hebben ten gevolge had (*Groot Placaetboek*, Dl. V: placaat tegen 3 boekjes van V.L., 18 Dec. 1706; *Kerkelyk Placaatboek* door Mr. P. Scheltus, 's-Gravenh. 1735, Dl. II, blz. 428; vgl. A.J. Servaas van Rooyen, *Verboden boeken*, *geschriften*, *couranten enz.*, Haarlem 1881, blz. 6-11). Ondanks geoefenden aandrang besloten de Staten van Overijsel echter dit voorbeeld niet te volgen, de zaak als afgedaan beschouwende nadat hieromtrent ‘niet alleen kerkelyk, maar ook formelyk is geprocedeert geworden’, en geen nieuwe opschudding willende verwekken; zie het besluit in *Boekzaal d. Gel. Wer.*, 1707 Jan.-Febr., blz. 184-188). De prov. synode van Overijsel van 1708 daarentegen, de zaak weer aanvattende, sprak de wenschelijkheid van V.L.'s suspensie uit. Weer stelde de magistraat zich geheel achter hem, en ook de kerkeraad handhaafde hem als lid en predikant; de Staten der provincie gaven evenmin volledig gevolg aan den synodalen aandrang, al werd bij besluit van Ridderschap en Steden van 20 April 1708 het drukken en verkoopen van ‘Den hemel op aarden’, ‘D.h. o.a. opgeheldert’ en ‘Korte antwoord’ op straf van geldboete verboden. Des te scherper gingen de hoogere kerkelijke vergaderingen voort met tegen V.L. op te treden; een verhoor voor de prov. synode leverde evenwel niets op, daar hij zich beriep op de volgens hem in staat van gewijsde gegane artt. van satisfactie. Eerst maanden later heeft de aandrang der synode, via de Staten, bij de regeering van Zwolle tengevolge gehad, dat hij met ingang van 1711 op eervolle wijze ontslagen werd onder toekenning van pensioen. Tevoren had hij zich tot haar gewend, te kennen gevende, dat hij ter bevordering van rust en vrede zijn demissie wilde vragen. Blijkbaar hebben de magistraat en de predikant het elkaar wat gemakkelijk gemaakt. 1 Jan 1711 preekte hij afscheid; hij behield zijn plaats in de predikantsbank en toegang tot het Avondmaal. Hoewel de kerkelijke autoriteiten nog op verdere maatregelen aandrongen, hebben de Staten zich daartegen verzet. De kerkeraad behandelde hem verder ‘als een heiden en tollenaar’, en de onverzoenlijke houding van zijn opvolger Ds. Kelderman, die hem niet tot het Avondmaal wilde toelaten, bewoog ten slotte ook de regeering om V.L. steeds meer los te laten. Zijn dood in het begin van 1713 maakte aan deze en verdere moeilijkheden een einde; hij is waarschijnlijk buiten de gemeenschap der kerk gestorven en de kerkeraad heeft geen moeite gedaan hem van zijn dwalingen te bekeeren.

V.L. heeft ongetwijfeld binnen Zwolle aanhangers gehad. Een paar hiervan zijn op den voorgrond getreden. Zoo de (latere) onderwijzer en voorzanger van de Groote Kerk

Barend Hakvoord; nadat deze reeds door het schrijven van een paar paedagogische werkjes de aandacht op zich had gevestigd, gaf hij een paar geschriften uit, die de synode veroordeelde vanwege spinozistische leeringen; de eerste drukken schijnen al van 1689 te dateeren, dus nog vóór V.L.'s openlijk optreden in dezen. Hakvoord heeft echter tot 1719 zijn post van voorzanger waargenomen; tevoren had hij zich reeds als boekhandelaar gevestigd. Hij heeft V.L.'s 'Hemel' en 'Hemel opgeheldert' uitgegeven. Zie: Ypey en Dermout, *Geschied d. Herv. Christel. Kerk in Nederl.*, Dl. III, Breda 1824, Aanteek., blz. 116; Chr. Sepp, *Het staatstoezicht op de Godsdienstige Letterkunde.* Leid. 1891, blz. 212 vg.; dit Wdb. III, blz, 456, - Naast hem de chirurgijn Henrick Smeets, schrijver van een utopistische fantasie: 'Beschrijvinge van het magtig koningrijk Krinkekesmes enz., ontdekt door den heer Juan de Posos', Amsterdam 1708. In het gefingeerde land wordt een soort natuurlijke godsdienst geschilderd, welks verkondigers Descartes en Spinoza prijzen; van Christus is geen sprake. De synode trad bij Ridderschap en Steden tegen hem op, waarschijnlijk zonder resultaat, omdat men aan deze fictie te weinig houvast had. - Zie Sepp, *t.z.p.*, blz. 215 vgg. - Nog geruimen tijd bleef de naam van V.L. een afschrikwekkende waarschuwing in de uitspraken der synoden. Foeke Sjoerds noemde hem in 1759 'een ondier, een heilloos atheïstisch wanschepsel' (F. Sjoerds, *Kort vertoog van den staat en de geschiedenissen der kerke des N. Testaments enz.*. Leeuw. 1759, blz. 657 vgg.), en in 1766 werd hij nog in geschrifte, met anderen, bestreden (*Boekzaal.* 1766*b*, blz. 467.).

In den jongsten tijd is de kerkrechtelijke zijde van de zaak v. L. nog eens weer aan de orde gesteld naar aanleiding van een brochure van Ds. Joh. Jansen, 'Het tuchtrecht der meerdere vergaderingen', Wierden 1928 (een referaat ter Gereformeerde Predikantenconferentie), en de bestrijding daarvan door Dr. Van Es in (Geref.) 'Leeuwarder Kerkbode', die de zaak V.L. aanhaalde als voorbeeld van een verbreken door de kerken van het verband met een localen kerkeraad, waarbij de controverse Kleyn-Rutgers uit de dagen der Doleantie weer werd opgehaald. In een uitvoerige studie heeft Ds. Jansen voor dit geval op historische gronden het betoog van Dr. van Es weerlegd (zie ben. onder litt.).

Portretten van V.L. naar schilderij van R. Koets, in kopergravure door P. van Gunst, zijn aanwezig in de Bildniss-Samml. d. Breslauer Stadtbibl., in het Staatl. Kupferstichkabinett te Dresden, en in de Berl. Kupferstichsamml. a.d. Veste (Hans W. Singer, *Allgem. Bildnisskatalog*, Bnd. VII, Leipz. 1932, nrs. 52332-52334). Volgens J.F. van Someren, *Beschrijv. Catal. v. Portretten*, Dl. II, Amst. 1890, nr. 3173, bestaan hiervan 2 drukken, de 2de met verzen. - In de consistoriekamer der Groote Kerk te Zwolle bevindt zich een schoorsteenstuk door H. ten Oever, get. 1691 (E.W. Moes, *Iconographia Bat.*, Dl. II, Amst. 1905, nr. 4391 vermeldt fout. 1671) voorstellende 5 predikanten der Ned. Herv. Gemeente, waaronder V.L.

W e r k e n v a n V.L.: *De keten der bybelsche godgeleerdheit*, 2 dln., Middelburg 1678; [3]Amsterdam 1684; [4]Zwolle 1700. - *De geest en conscientie des menschen in haar eygen wezen en werkingen eenvoudiglyk verklaart*[3], Amsterdam 1683; [4]Zwolle 1700. - *Zedig en christelyk verantwoordschrift aan het Eerwaarde classis van Sevenwolden, waarin Coccei godgeleerdheid met keten verdedigd wordt*, Amsterdam, z.j. - *Joh. Cocceji godgeleerdheid verdedigt en opengelegt, iegens de hedendaagse misduidingen en voor-oordeelen; waar in nevens de byzonderste grond-artykelen*

der Christelyke Religie, *de bedeelinge der Tyden klaar ontvouwen*, *en den sleutel der prophetien aangewesen werd*, Middelburg;

[5]Amsterdam 1684. -*Brief* inzake Spinoza, bij Christoph. Wittichius, *Antispinoza sive examen ethices B. de Spinoza.* Lugd. Bat. 1690. - *Kort onderwijs in de christelyke religie volgens d'ordre van de Heilige Schrift.* Amsterdam 1685. - *Het leven en de prediker van Salomon leerzamelyk uitgebreid en verklaart.* Zwolle 1700. - *Den hemel op Aarden, of een korte en klaare Beschrijvinge van de Waare en Stantvastige Blydschap, zoo naar de Reden, als naar de H. Schrift, voor alle slag van Menschen, en in allerlei voorvallen zaamengestelt.* Zwolle 1703; [2]Kampen 1703; [3]Amsterdam 1704. - *Den Hemel op Aarden opgeheldert van de Nevelen van Misverstand en Vooroordeelen.* Zwolle 1704. - *Korte Antwoord op de brief van den heer T.H. van den Honert wegens de Redenkundige aanmerkingen.* Zwolle 1704. - *Korte Antwoord, Vermeerdert met reflexien op de Weder-Antwoord.* Zwolle 1704 [vermeerd. druk van het voorgaande]. - *Wel doorwrochte en aanmerkelyke afscheidspredikatie.* Amsterdam 1712.

L i t t e r a t u u r : G.F. Jenichen, *Historia Spinozismi Leenhofiani.* Lipsiae 1707. - A. van der Linde, *Spinoza, seine Lehre und deren erste Nachwirkungen in Holland.* Göttingen 1862, S. 134-141. - E.J. Diest Lorgion, *De Nederduitsche Hervormde Kerk in Friesland.* Groningen 1848, blz. 216-223. - L.A. van Langeraad, *De Nederlandsche Ambassade-kapel te Parijs.* Dl. I. 's-Gravenh. 1893, blz. 238-245, 255. - S.D. van Veen, in Herzog's *Real-Encykl*[3], 11. Band, i.v. - Chr. Sepp, *Het staatstoezicht op de Godsdienstige Letterkunde in de Noordelijke Nederlanden.* Leiden 1891, blz. 106-109, 213, 215. - J.I. Doedes, *Collectie van rariora.* Utr. [1887], blz. 79 vg. - H.Q. Janssen, *Catalogus van het Oud-Synodaal-Archief*, 's-Gravenh. 1878, reg. i.v. [Stukken betrekk. hebb. op de zaak F. v. L.]. - E.H. van Leeuwen, *Overheidsbemoeiingen met de Gereformeerde Kerken*, in: *St. v. Waarh. en Vr.*, dl. XXIII (1886), blz. 421-428. - J. Severijn, *Spinoza en de gereformeerde theologie zijner dagen.* Utr. 1919. - J. Jansen, *Het tuchtrecht der meerdere vergaderingen verdedigd tegen de bezwaren van Dr. van Es in de Leeuwarder Kerkbode*, in *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.* Jrg. 30 (1929-1930), blz. 480-495, 525-547. - D.J. de Groot, *De procedure tegen Frederik van Leenhof*, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, jrg. 37 (1936), blz. 273-295, 325-351, 365-388. - J. Lindeboom, *Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme.* Dl. I.H. t. Heide 1929, blz. 121 vg. - Verder de handboeken over Nederlandsche Kerkgeschiedenis van Ypey, Ypey en Dermout [uitvoerig], Reitsma, Knappert, enz., en de boven in den tekst genoemde litt. betreffende bepaalde onderdeelen.

[Hendrik Arie Leenmans Jr.]

LEENMANS Jr. (Hendrik Arie) geboren te Schiedam den 13en Sept. 1844 uit het huwelijk van Hendrik Arie Leenmans (overl. te Apeldoorn als emer. pred. 17 Dec. 1910) en Johanna Adriana Jurrewitz, ontving zijn opleiding voor de Academie aan het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam. Als leerling der zesde klasse hield hij bij de jaarlijksche Promotie in de Waalsche kerk aldaar den 29en Juni 1863 een redevoering *de M. Tullii Ciceronis Oratione pro Milone.* Den 13en Juli d.a.v, ingeschreven in het album studiosorum der Utrechtsche hoogeschool, voltooide hij aldaar zijn academische studie. Toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk door het Prov. Kerkbestuur van Overijsel den 7en Oct. 1869, werd hij den 26en Juni 1870 bevestigd te Wilnis door zijn vader, pred. te Anjum (m. 2

Tim. II:1; intr. m. Hand. IV:33). Vandaar vertrok hij naar Slochteren, waar zijn vader hem den 6en Juli 1873 bevestigde (m. 2 Cor. IV:7; intr. m. Rom. I:15; afsch. te Wilnis 29 Juni m. Luc.

IV:42*b*-44). Zijn derde gemeente was die te Workum, waar hij den 15en Aug. 1880 - opnieuw door zijn vader, destijds pred. te Sloten (N.-Holl.) - werd bevestigd (m. 2 Cor. II:16*b*; intr. m. Ef. III:8; afsch. te Slochteren 8 Aug. m. Ef. III:14-21). Ruim zeven jaar later verwisselde hij deze gemeente met die van Harlingen. Hier trad den 9en Oct. 1887 ten vierden male zijn vader als zijn bevestiger op (t.: 2 Cor. IV:1, 16*a*; intr. m. Ef. III:14-21; afsch. te Workum 2 Oct. m. 2 Thess. II:16, 17). Hij bleef te Harlingen werkzaam tot het ingaan van zijn eervol emeritaat den 1en Nov. 1928. Den 28en Oct. te voren legde hij zijn meer dan 58 jarige bediening neder met een afscheidsprediking over Hand. XX:32.

Als emeritus te Harlingen woonachtig gebleven overleed hij aldaar op 93-jarigen leeftijd den 21en Nov. 1937.

Predikant echt van het oude stempel, naar het uiterlijk het type van den rustigen, beschaafden Anglicaanschen geestelijke, wist hij mede door de getrouwheid van zijn pastoralen arbeid zich bij jong en oud gezien te maken. Ook de studeerkamer was geen vreemde plaats voor hem. De Nieuwtestamentische studiën hadden zijn liefde, en zijn kennis van het Kerkrecht kwam hem in de kerkelijke functies, door hem bekleed, zeer te stade. Jarenlang was hij o.a. voorzitter van het Prov. Kerkbestuur van Friesland, van 1908 tot 1917 President van de Algemeene Synode der Ned. Hervormde Kerk, en tot het ingaan van zijn emeritaat scriba-quaestor van den Ring Harlingen. De regeering erkende zijn verdiensten door hem te benoemen tot Ridder in de Orde van den Ned. Leeuw.

H.A. Leenmans Jr. huwde in 1870 te Anjum met mej. Grietje Jans Botma (†4 Mei 1920). Van de uit dit huwelijk geboren kinderen waren bij zijn overlijden nog vier in leven.

Van hem is in druk verschenen:

De Christelijke hoop. Leerr. naar 1 Petr. I:3-5. Utr. 1864. 8°. - *Dankoffer bij de kerkelijke herdenking v. zijne veertigjarige Ev. bediening op 26 Juni 1910.* Uitgeg. t. voord. v.d. Chr. School voor L. en M.U.L. Onderwijs te Harlingen. Harl. 1910. 8°.

In: *St. v. W. en Vr.*: 37e Jrg. (1900), blz. 1037-1047: *Een commentaar van Prof. Baljon*; 39e Jrg. (1902), blz. 1097-1103 onder ‘Bibliogr. Album’ een bespreking van Dr. E.F. Kruyf, *Liturgiek*; 42e Jrg. (1905), blz. 505-528: *Het herstel der Theol. Faculteit aan de Rijksuniversiteit* (Referaat geh. in de verg. v.d. Ned. Herv. Predikanten-Vereeniging 5 Mei 1905). De herdenkingsrede, door hem uitgesproken bij het 150-jarig bestaan van de Groote Kerk te Harlingen den 1en Febr. 1925, is afgedrukt in de *Leeuwarder Courant* van 2 Febr. 1925.

L i t t e r a t u u r : *N. Rott. Crt.* 22 Nov. 1937 (Av. bl. D). - *Alb. stud. Rh. Traj.*, k. 453. - Mededeel, v. Dr. H.A. Leenmans te 's-Gravenhage.

[Maria Leer]

LEER (Maria), geboren te Edam 20 Juni 1788 verdient, hoewel ongestudeerd, een plaats in dit Woordenboek vanwege haar - zij 't ook bescheiden - theologischen arbeid en haar aandeel in de beweging der zoogen. Zwijndrechtsche Nieuwlichters. - Nog geen 8 jaren oud werd zij als wees opgenomen in het ‘Arme-Weeshuis’ te Edam,

waar zij opgroeide tot een intelligent meisje, levendig, doortastend, eerlijk tot in het overmoedige en brutale - trekken die haar altijd zijn blijven kenmerken. Zij bezat ook een uitgesproken religieuzen aanleg, die zich bij haar als kind uitte in diep schuldbesef en een krampachtig vasthouden aan de leer der erfzonde en der schulddelgende

genade; later heeft zij (naar de uitdrukking eener vroegere geestverwante) de aandacht van het genadeverbond meer verplaatst naar het werkverbond. Als dienstbode en naaister trachtte zij na haar ontslag uit het weeshuis haar brood te verdienen, waarbij zij geestelijke voldoening vond in oefenende gezelschappen; eindelijk vond haar zoekende ziel, zoowel door zinnelijkheid als door zin naar het hoogere gedreven, leiding en steun bij Stoffel Muller, den hoofdleider van de Broederschap, die later als de Zwijndrechtsche bekend zou staan (1817). Worstelend om het nieuwe leven als openbaring van wedergeboorte vond zij daarvoor verwerkelijking in de apostolische gemeenschap met haar piëtistische en communistische trekken. Met Muller leefde zij voortaan als man en vrouw; de Broederschap (in veel aan de 17de eeuwsche Quakers herinnerend) stelde zich immers buiten en veelszins tegenover de burgerlijke wetten. Aan de opwindende geestdrijverij had zij rijkelijk aandeel, ook aan den smaad, de molestatie en de vervolging die de broeders en zusters ondervonden; met andere leiders werd M.L. in 1821 tot een jaar gevangenisstraf veroordeeld. Na een kortstondigen bloeitijd der Broederschap volgde uit- en inwendig verval; Muller stierf in 1833 en M.L. leidde nu een extreme fractie, die dreef naar communisme óók op sexueel gebied. In dezen tijd heeft zij geleefd met zekeren A. van Straten, waarom zij zich later wel Wed. Van Stratum noemde. In 1843 werd de Broederschap opgeheven; M.L. maakte zich los van de denkbeelden en de dwalingen en voortaan vond haar naar inzicht en verlichting dorstende geest in liberale theologie en zelfs bij de geestesrichting van De Dageraad - waarin zij den waarheidszin waardeerde - bevrediging. Zij kwam tenslotte in Leiden te wonen, eerst als winkelierster in de Doelensteeg, haar laatste jaren doorbrengend in het Bethlehemhofje op het Levendaal. Hier stierf zij 3 Juli 1866 aan de cholera, nadat zij kort te voren door fraude haar klein kapitaaltje verloren had. In haar laatste jaren was zij een overtuigd aanhangster der moderne richting; Dr. G. van Gorkom was haar predikant. Tot het laatst bleef zij levendig, resoluut en belangstellend, geen vrouw van wikken en wegen.

Zij schreef: *Hoe komt men tot de waarheid*, in *De Dageraad*, 16 (1863), herdrukt in het nader te noemen proefschrift van Dr. Marang, blz. 222-225. Belangrijker zijn haar gedenkschriften: *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters* (*1816-1832*), *volgens de gedenkschriften van Maria Leer*, door D.N. Anagrapheus, Amsterdam. 1892. Deze zijn ‘aangevuld met haar gesproken woord, en wat uit hare papieren en aanteekeningen van hare hand viel op te maken’. De eigen gedenkschriften zijn verloren gegaan; de gedrukte, hoezeer ook een sprekend en veelszins juist beeld gevend van M.L. zelf en van de Zwijndrechtsche beweging, spiegelen ongetwijfeld ook Anagrapheus' waardeering. Wie Anagrapheus was, is onbekend; de remonstrantsche predikant J.H. Maronier heeft zich indertijd op verzoek van den heer Reuvens te Leiden met de correctie belast, maar ook hij heeft niet geweten wie Anagrapheus was; hij kon alleen met zekerheid zeggen (in antwoord op een schrijven van Dr. Marang), dat het boekje uit de familie Reuvens was voortgekomen (mededeeling van Dr. Marang).

Het portret van M.L. (afkomstig van Mevrouw De Vries-Reuvens) komt voor in de nader te noemen dissertatie van Dr. Marang.

L i t t e r a t u u r. Volledige opgave van gegevens, bronnen en litteratuur in deze dissertatie: G.P. Marang, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, Dordrecht 1909. Van lateren tijd: P.J. Meertens, *Saint-Simonisme in Nederland*, in *Ned. Arch. K.-G.*, XVIII (1925), blz. 223-232; dez., *De oudste geschriften over de Zwijndrechtsche Nieuw-*

lichters, *t.z.p.*, blz. 266-285. - W. Koekebakker, *Uit de nalatenschap der Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, in *Doopsgez. Weekblad*, Jan. 1930. - G.P. Marang, *Nieuw licht over de Zwijndrechtsche Nieuwlichters*, in *Ned. Arch. K.-G.*, XXVIII (1936), blz. 129-153. - J. Lindeboom, *Stiefkinderen van het Christendom*, 's-Gravenh. 1929, blz. 381-384. - Is. J. Reedijk, *De Zwijndrechtsche Nieuwlichters*. Zwijndr. 1938.

[Isaäk de Leeuw]

LEEUW (Isaäk de), geboren te Utrecht den 21en Mei 1740, doorliep de Latijnsche School in zijn vaderstad en studeerde vervolgens aan de hoogeschool aldaar (ingeschr. in 1764). Den 5en Maart 1765 toegelaten als proponent door de Classis van Utrecht werd hij, na op 1 Mei d.a.v. afgelegd peremptoir examen te Nijkerk (Cl. v.d. Nederveluwe), den 9en Juni 1765 bevestigd te Garderen door Ds. G.J. Nahuys, pred. te Oud-Beyerland (m. Joh. XXI:17*b*; intr. m. Hand. X:29*b*). Vandaar vertrok hij nog in hetzelfde jaar naar IJsselmonde, waar hij, beroepen op collatie van Mr. J. Bichon, Raad en Vroedschap te Rotterdam, den 15en Dec. intrede deed (m. 1 Cor. IV:1), na bevestigd te zijn door Ds. N. van der Poel, pred. te Pernis (m. 1 Cor. XVI:10; afscheid te Garderen 1 Dec. m. 1 Cor. III:7). Den 22en Sept. 1771 nam hij afscheid van zijn tweede gemeente (m. Rom. XVI:25-27), waarna hij den 6en Oct. bevestigd werd te Tiel door Ds. C. van der Nieburg, pred. ald. (m. Jes. LXI:5; intr. m. 1 Cor. I:21). Na deze gemeente ruim een jaar te hebben gediend, nam hij den 29en Nov. 1772 afscheid van haar (m. 2 Cor. VI:1, 2) wegens vertrek naar Rotterdam, waar Ds. G.J. Nahuys voornoemd, toen pred. aldaar, hem den 13en Dec. bevestigde (m. 1 Cor. XII:4). Den 20en d.a.v. hield hij er zijn intreêprediking (m. Luc. XIV:23*b*). Reeds den 3en Sept. 1775 overleed hij op 35-jarigen leeftijd. In hem verloor de Rotterdamsche gemeente een voorganger van uitnemende gaven en grondige studie, ijverig in zijn bediening, godvruchtig van wandel en vriendelijk in den omgang. Nog lang na zijn dood werd zijn kanselarbeid in waarde gehouden. Zijn leerredenen na zijn overlijden uitgegeven door G.J. Nahuys vertoonen den invloed van G. Bonnet, zijn leermeester aan de Utrechtsche hoogeschool (zie hiervóór: Dl. I, blz. 483-488), wiens verdiensten op homiletisch gebied hierin bestonden, dat hij openlijk als verdediger optrad van een andere preekmethode, waarbij het verkeerde, waartoe zoowel de synthetische als de analytische methode kan voeren, werd vermeden, en geloof en leven onafscheidelijk verbonden werden. In dienzelfden geest, maar met een grootere neiging naar de analytische methode, die een breedvoerige Schriftverklaring vorderde, zijn ook de uitgegeven leerredenen van de Leeuw (zie ond. zijn geschr.). Met buitengewone belangstelling ontvangen, zijn deze bij het preekenlezend publiek nog lang na zijn dood zeer in trek geweest. Van zijn 19 leerredenen over *het Geloof in deszelfs Aard en Vrugt* bleek reeds twee jaren na het verschijnen van den eersten druk een vierde druk noodig en meer dan tien jaren hierna zag nog een zevende druk het licht (*Boekz.* 1792*a*, 48).

De Leeuw mag gerekend worden onder de vermaarde Schriftuitleggers in de Hervormde Kerk van Nederland gedurende de 18e eeuw (Ypey, *Gesch. Kr. Kerk 18e e.* VIII, blz. 445).

Hij was lid van het Taal- en Dichtkundig Genootschap *Dulces ante omnia Musae.*

Van hem bestaat een gegraveerd portret, borstbeeld links en v. voren, m. mantel en bef. In ov. m. 4 reg. Holl. onderschrift. Naar R.v. Eynden door L. Brasser met adres v. G. Mansheer en A. Vis. 4°. (Vgl. v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, No. 3176).

Vóór zijn dood verscheen van de Leeuw in druk een *Biddags-Leerrede* over Hebr.

II:2-8. ‘Met voorreden waar in het egt caracter van den Autheur word beschreven’. Dordr. 1774. 8°. (*Cat. Letterk.* I. 735).

Na zijn overlijden zijn de volgende geschriften van zijn hand uitgegeven:

Nagelatene Leerredenen over de zes eerste verzen van den Brief des Apostels Judas, benevens eene doorloopende Verklaring over deszelfden geheelen Brief, en het Tweede Hfdst. des tweeden Briefs v. Petrus door G.J. Nahuys. Amst. 1776. 2 dln. in 1 bd. 8°. - *Het Geloof in deszelfs Aard en Vrugt verklaard*, *de beminlyke Verpligting daar toe uit het Evangelie aangedrongen*, *en tegen de bedenkingen*, *zoo van 't Vleeschelyk vernuft als van heilbegeerige*, *doch bekommerde zielen gestaafd en verdeedigt. In eenige Leerred....* met voorr. v. G.J. Nahuys. Rott. 1777. 8°.; 4e dr. ald. 1779; 6e dr. Amst. [1784]. - *Eene gevondene leerrede v. Ds. Isaäk de Leeuw* (*1778*), *bevattende eene bondige wederlegging v.h. verkeerde en niet naar waarheid geschreven*: ‘*Resultaat van onderzoek*’ *van C.C. Callenbach*, *Predikant te Nijkerk over de Wederkomst Onzes Heeren in het duizendjarig rijk enz.* (Met voorr. v. G.J. Nahuys dd. 1 Mei 1778). Amst. 1851. 8°. (Zie hiervóór: Dl. II, blz. 9 n 1)).

In de *Opuscula Societatis*, *cui tessera* ‘*Tendimus ad idem*’. Traj. ad Rh. 1778: *Observatio critica circa Vav Paragogicum in vocibus* יקרא־ותיה. *Gen. I:24 et similibus itemque in voce* מימ־וניעמ. *Ps. CXIV:8*, p. 29-36. - *Observationes criticae in Ps. CVIII:2. Coll. Ps. LVII:9 et Gal. IV:25*, p. 38-44. - *Disquisitio de* Nρδ πιστ *ad Marc. XIV:3 et Joh. XII:3*, p. 45-54. - *Disquisitio*, *qua locus 1 Tim. II:8-14 exponitur*, p. 65-96. - *Expositio loci 1 Tim. II:15*, p. 97-118. - *Disquisitio de* Σαββατ δευτεροπρωτ, p. 143-164. - *Disquisitio de decreto concilii Apostolici Act. XV:20 & 29*, p. 279-292. - *Dissertatio de lege divina cordibus inscripta*, p. 293-300. - *Disquisitio de natura illius mentis actus*, *quem vocant Iudicium*, p. 301. - [I.I. Bosch Emans & I. de Leeuw]: *Observationes ad locum II Petr. II:1*, p.315.

In de *Opuscula societatis cui tessera* ‘*Tendimus ad idem*’ et ‘*Tandem fit surculus arbor*’. Traj. ad Rh. 1782:

Disquisitio de Dei imagine, *quousque in homine se extendat*, p. 1-10. - *Disquisitio de Pauli ratiocinio ad Rom. VII:1-6*, p. 65-90.

Ten name van Is. de Leeuw is in druk bewaard[1)] een bruiloftsdicht in het Latijn, getiteld: *Nobilissimo juveni Paulo Gevers*, *I.V.D. Et Lectissima Virgini*, *Jacobae*, *Mariae Cornets de Groot Sponso sponsaeque feliciter.* In: *Parnasloovers gestrooit op de de bruilofttafel v.d. WelEd. Heer Mr. Paulus Gevers en de Weled. Jongkvrouwe Jacoba Maria Cornets de Groot in den echt vereenigt*, *te Rotterdam den XXsten der Lentemaand des Jaers MDCCLXII.* (Nat. Bibl.).

Eveneens staat op naam van I. de Leeuw: *Elegia de Scholasticae Provinciae commodis et incommodis.* Hag.-Com. 1773. 8° (met opdracht aan Curatoren van het Erasmiaansch Gymnasium te Rotterdam) (*Cat. Letterk.* I, k. 898).

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 80. - Glasius, *Godg. Ned.*, II, blz. 362; III, blz. 668. - v. Harderwijk, *Pred. Rott.*, blz. 94, 95. - Hartog, *Gesch. Predikk.*,

1) Het is niet uitgesloten dat dit bruiloftsdicht en het hierna vermelde Latijnsche gedicht afkomstig zijn van een naamgenoot van den boven beschrevene.

blz. 256, 257. - *Boekz.* 1775*b*, 394, 395 (met een Lijkdicht op zijn overlijden, get. Jan van der Hof). - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 161.

[Cornelis van der Leeuw]

LEEUW (Cornelis van der), geboren te Stevensweert 4 Jan. 1761, werd ingeschreven

in het album studiosorum der hoogeschool te Groningen den 20en Nov. 1778. Bevorderd tot proponent door de Classis van Groningen den 15en Maart 1785, werd hij na afgelegd peremptoir examen voor de Classis van Schouwen en Duiveland op 30 Aug. d.a.v., den 18en Sept. van hetzelfde jaar bevestigd te Zonnemaire door Ds. L. Boom, pred. te Brouwershaven (m. Luc. IX:62; intr. m. 1 Cor. I:23-25). Vandaar vertrok hij naar Brouwershaven, waar bovengen. Ds. L. Boom hem den 6en Jan. 1788 bevestigde (m. 2 Cor. VIII:23, 24; intr. m. 1 Kor. III:21*b*; afsch. te Zonnemaire 30 Dec. 1787 m. 1 Kon. XI:22). Den 11en Dec. 1791 nam hij afscheid van zijn tweede gemeente (m. 1 Thess. V:23) om zich den 26en d.a.v. te verbinden aan die te Hoorn (m. Ps. CXIX:17-19), na bevestigd te zijn door, Ds. P.Th. Avinck du Pré, pred. ald. (m. Marc. XVI:15). Zijn laatste gemeente, die hij het langst diende, was die van Utrecht, waar hij den 29en Juli 1804 werd bevestigd door Ds. H. Smith, pred. ald. (m. 2 Tim. IV:5*b*; intr. m. Joh. IV:36); afsch. te Hoorn 22 Juli m. 1 Joh. II:28). Hij arbeidde te Utrecht tot aan zijn overlijden den 23en Maart 1825. Na zijn dood werd hij door zijn gemeente en zijn ambtgenooten met groote droefheid en sympathie herdacht. Hij was een warm Evangeliepredikant, en daarbij een voorganger, die zijn studie ijverig bijhield. Gedurende een aantal jaren tot aan zijn overlijden was hij Praeses van het Classicaal Bestuur van Utrecht en van het Prov. Kerkbestuur van Utrecht en (het laatst in 1823) lid van de Alg. Synode. Den 28en Mei 1815 werd hij mede benoemd als lid eener commissie tot het ontwerpen van een bestuursregeling voor de Ned. Hervormde Kerk (vgl. Knappert, *Gesch. N.H.K.* II, blz. 253).

Hij huwde te Amsterdam met Constantia Petronella van Beem (ondertr. 2 Oct. 1794). Zij overleefde hem met kinderen en een schoonzoon.

Van hem bestaat een portret; borstbeeld rechts. Silhouet zonder eenige naam. 8°. (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, No. 3178).

Van zijn hand zag het licht:

Overdenkingen over den aart, *de bewaaring*, *opheldering en uitbreiding van het Evangelie vóór de geboorte van Jezus Christus.* Utr. 1803. 2 dln in 6 st. (bevattende grootendeels door hem uitgesproken leerredenen; vgl. *Boekz.* 1803*a*, 222-229).

Voortz bezorgde hij de uitgave in 1796 van een bundel preeken van zijn academievriend H. Ritzema van Lier, die kort vóór zijn overlijden te Kaapstad (21 Maart 1793) het verzoek daartoe tot hem had gericht. Zes jaren na den 1en volgde een 2e dr., waarin v.d. Leeuw een nieuwe voorrede van zijn hand deed opnemen. (Zie over H.R. v. Lier: *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 914-916). Deze 2e dr. verscheen onder den titel: *Verzameling van eenvoudige leerredenen aan de gemeente van de Hoofdplaats van Cabo de Goede Hoop*, *ter gedachtenis toegewijd door haar medeleeraar Helperus Ritzema van Lier*, *uitgeg. en vermeerd. met eene nieuwe Voorr. voor de tweede uitg.* Amst. 1802, 8°; 3e dr. ald. 1834. (Nat. Bibl.).

L i t t e r a t u u r : Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 56. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 512 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - *Boekz.* 1825*a*, blz. 494, 495. - *Alb. stud. Gron.*, k. 234. - *Ned. Patric.* IX (1918), blz. 229 (waar ten onrechte onder zijn standplaatsen *Oudewater* wordt vermeld. Voor een beroep naar die gemeente (Jan. 1791) werd door hem bedankt).

[Nicolaas Simonsz. van Leeuwaarden]

LEEUWAARDEN (Leeuwaerden, Leeuwarden) (Nicolaas Simonsz. van), geboren te Amsterdam, vanwaar zijn ouders later metterwoon zich te Haarlem hebben

gevestigd, was een wèlonderlegd lidmaat der Ned. Hervormde Gemeente in zijn vaderstad, van wiens hand een stapel stichtelijke boeken in druk zijn uitgegeven, waarvan enkele in gebrekkige dichtmaat. Zijn geschriften zijn nog geruimen tijd na zijn dood zéér in trek gebleven, zooals blijkt uit de verschillende herdrukken, die daaraan ten deel vielen. Van die geschriften is wel het meest bekende *De Godvreezende Zeeman.* De Amsterdamsche predikant Hieronimus Simons van Alphen (later hoogl. te Utrecht, vgl. hiervóór Dl. I, blz. 94-96) getuigt in zijn voorrede vóór dit werk: ‘Geen bodem verliet eene vaderlandsche haven zonder van dit uitstekend juweel voorzien te zijn. Naast Gods Heilig Woord lag dit boek in de kajuit en in de scheepskist van menigen matroos, Ook bij het preeklezen op Zondag was 't deze rijke goudmijn, waaruit de stof geput werd.’ Volgens gen. v. Alphen, wilde de schrijver, hem van nabij bekend, uit nederigheid zijn naam niet voluit in zijn boek genoemd zien; alleen zijn initialen komen - gelijk ook in zijn later uitgegeven geschriften - op het titelblad voor. Zijn lof wordt in gedichten vóór in zijn bovengen. werk vermeld door verscheiden mannen van naam, onder wie de Amsterdamsche predikanten Joh. d'Outrein en Flor. Bomble, in herdrukken ook door Petr. Haack (zie: *Boekz.* 1821*b*, 546). In latere uitgaven zijn veelal wijzigingen en toevoegingen aangebracht. Volgens *Boekz.* 1822*b*, 831 werd *De Godvreezende Zeeman* vereerd met het bevel van Z.M. den Koning, om daarvan op de oorlogsschepen voor elke 100 koppen, een exemplaar te doen drukken. Nog meer dan anderhalve eeuw na de eerste uitgave bleken herdrukken noodig.

Een eigenaardige bijzonderheid omtrent dezen v. Leeuwaarden vermeldt Carolus Boers (vgl. hiervóór Dl. I, blz. 464, 465) in zijn veelgeprezen *Handboek voor jonge predikanten* (Leiden, 1807), blz. 88 nl. ‘dat wanneer hij in den Bijbel las, dat Jezus in de wereld gekomen was om *Nikolaas Simon van Leeuwaarden* zalig te maken, dit nog altoos eenigen twijfel bij hem zou overlaten, daar er een andere Nikolaas Simon van Leeuwaarden had kunnen worden bedoeld; maar, daar de Bijbel verzekerde, dat Jezus verschenen was om *zondaren* te zaligen, en hij niet kon twijfelen of hij een *zondaar* ware, nu alle bedenkingen geheel worden afgesneden’. Zijn sterfjaar is onbekend.

De dichter N.S. van Winter (1718-1795), die met zijn tweede echtgenoote Lucretia Wilhelmina van Merken op verdienstelijke wijze de dichtkunst beoefende (Witsen Geijsbeek, a.w. VI, blz. 519-531) was naar v. Leeuwaarden, zijn oud-oom van moederszijde, genoemd.

De volgende geschriften van zijn hand zijn in druk verschenen:

De Godvreezende Zeeman, *ofte de nieuwe christelyke zeevaart*, *bestuurd door eene Schriftmatige verhandeling*, *van ses-en-twtintig Uytgelesene Schriftuurplaatsen. Kortelyk uytgebreyd*, *ernstelyk tot ongeveynsde Godvrucht aangedrongen*, *en met Gebeden op elke Verhandeling slaande*, *achtervolgd. Waar by gevoegd zyn Verscheydene andere gebeden en stichtelyke gezangen. Te saamen gesteld Tot algemeenen stichting*, *en byzonder van zeevarende Lieden*, *en alle die by de zee woonen ofte belang hebben.* De Voorrede, den korten inhoud des werks vertoonende en aanprysende, is opgesteld van *Hieronymus Simons van Alphen*, V.D.M. te Amsterdam. Vooraf een aanprijzend gedicht van Joh. d'Outrein. Amst. 1709. 8°. (Univ.-Bibl. Amst.); 5e dr. ald. 1725, 8°. Met gegrav. titelbl. (Bibl. Thierry); *De Godvreezende Zeeman.... behandeld in 25*

Bybel texten met gebeden, *dankzeggingen en gezangen....* Naar verbet. uitg. [Met voorr. v. Petr. Haack en voorber. v. Joh. Hazeu Corn. zn.]. Amst. 1815. 8°. (m. gegrav. titelbl.; tweede verbet. uitg. verm. m.e. handleiding ter bevorder. v.h. nuttig lezen des Bijbels [naar het Duitsch

v. J.G. Rosenmüller]. Ald. 1828. 8°; 7e dr. 'onverminkt en onvervalscht' uitgeg. door het Evang. Verbond ond toezicht v. J. de Liefde, Ev. dienaar te Amst. Ald. 1856. 8°; 15e dr. ald. 1865. 8°; (naar den 7en dr.) Vlaard. en Maassl. 1882. 4°. - *De godsdienstige Christen*, *in zijnen aart*, *en in zijn gedrag omtrent de pligten van den Openbaren godsdienst*: *vertoont uyt verscheyden uytgeleezene plaatzen der H. Schrift*, *daar toe dienende.* Amst. 1713. 8°. - *De godsdienstige Christen*, *in zijn gedrag en wandel*, *zo met zyne huysgenooten*, *als by zig zelv alleen*, *ende in allerley gelegentheeden.* Amst. 1715. 8°. - *De godsdienstige Christen*, *in zyn gedrag by kranken*; *en hem zelve bereydende tot een zalig sterven.* Amst. 1716. 8°. - *De godsdienstige Christen* enz. 4e dr. Amst. 1725-1738. 3 dln. 8°. (Bibl. Thierry). - *De verlooren Zondaar gezogt en gezaligt*, *ofte een verhandeling over Luc. 19*:*10. En Christi vriendelyke nodiging*, *of de ware ruste voor een vermoeide ziele*: *aangewezen uit Matth. 11*:*28. Met eenige gezangen.* 6e dr. Amst. 1717. 8°. ald. 1727. 8°; 9e dr. Gron. 1731. 8°. 10e dr. Deventer. 1746. 8°. (Bibl. Thierry); 'nieuwe dr.' Deventer. 1858. 8°. - *Wedergeboren Christen ofte een Verhandeling van de Geestelyke Vernieuwinge des Mense. Waar in die bestaat*, *hoe nodig zy is ter zaligheyd en wat Verpligting dezelve op hun legt, om door een Dankbare Erkentenis God te verheerlyken.* 8e dr. Amst. 1718. 8°. (Bibl. Th. School Kampen); 11e dr. Deventer. 1741. 8°. (Bibl. Thierry); 14e dr. Deventer. 1858. 8°. - *Natuur en praktyk des Geloofs.* Amst. 1720. 12°. (v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 301). - *De bekommerde Christen onderrigt en bemoedigt door een Schriftmaatige Verhandeling*, *van verscheyde plaatsen uit des Heeren Woordt*, *tot algemeene stigtinge en byzonder voor jonge heylzoekende Christenen en zwak geloovigen.* Met e. voorr. (dd. 20 Mei 1722) v. Bernhard Sandyk V.D.M. te 's-Gravenhage. 1e en 2e dr. Amst. 1722. 8°.; 4e dr. ald. 1736. 8°. (Bibl. Thierry). - *De bevestigde Christen, aangespoort om met alle yver de heiligmaking na te jagen. Ter ontdekking en overtuiging van uyterlyke belyderen en laauwe Christenen. In verscheide verhandelingen*, *van uytgeleezen Schriftuurplaatzen daar toe dienende.* Amst. 1725. 8°; 2e dr. ald. 1726. 8°; 4e dr. 's-Gravenh. 1756. 8°. (Bibl. Thierry). - *Des Godsdienstigen Christens Betragtingen in zyn Eenzaamheyt. Vertoont in de Verhandeling v. verscheydene uytgeleezene Schriftuurplaatzen.* Amst. 1730. 8°; 2e dr. ald. 1731. 8°. (Bibl. Thierry).

In dichtmaat zag van N.S.V.L. het licht:

Des godsdienstigen Christens Zielsverlustiging, *ofte verscheyde Geestelyke gezangen*, *slaende op de oeffeninge van de Geestelyke Godsdienst der Christenen.* Amst. 1713. 8°; 2e dr. ald. 1719. 8°. (Bibl. Thierry); 3e dr. vermeerd. m. eenige gezangen over de stoffen verhandeld in de 'Bekommerde en Bevestigde Christen'. Ald. 1730. 12°. (Bibl. Th. School Kampen).

Bovendien komt van hem een breedsprakig gedicht voor in den 3en 'grootelijks vermeerd.' dr. van Joh. d'Outrein, *Wegwyser door de Heerlijkheid Roosendaal ofte*, *de Roosendaalsche Vermakelijkheden. Met een geestelijk en zedelijk ooge*

beschouwt... met e. Printverbeeldinge v.d. platte grond, en XIX bysondere gesigten v. Roosendaal. Ende een beschryving v.h. leven v.d. Hoog-Ed. Heere van Roosendaal. Amst. 1718. 4°. (Univ.-Bibl. Utr.).

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 81, 82. - Frederiks en v.d. Branden, *Biogr. Wdb.*, blz. 461, 462. - Witsen Geysbeek, *Biogr. Anth. en Crit. Wdb.*, IV, blz. 176-178. - *Nav.* IX (1859), blz. 276, 350.

[Gerbrand van Leeuwen]

LEEUWEN (Gerbrand van) zag den 9en Sept. 1643 het levenslicht te Boskoop, waar zijn grootvader Comelis v. L. Mzn. (1619-1637) en zijn vader Cornelis v. L. Czn. (1637-1681) predikant zijn geweest. Den 2en Febr. 1660 ingeschreven als student aan de Leidsche hoogeschool voltooide hij daar zijn academische studiën onder Heidanus, Coccejus en Hoornbeek. Als proponent beroepen te Velzen in Juli 1665, werd hij aldaar in Sept. d.a.v. bevestigd. Vervolgens diende hij de gemeente van Amersfoort (ber. in Febr. 1675), van Haarlem (bev. in Nov. 1678) en van Amsterdam (bev. 27 Jan., bev. 2 Maart 1681). Toen de Amsterdamsche regeering het besluit had genomen aan het athenaeum daar ter stede ook een hoogleeraar in de theologie te benoemen werd deze betrekking aan Gerbr. v. Leeuwen aangeboden. Hij aanvaardde haar in Maart 1686 met het uitspreken eener *Oratio de perpetuo ecclesiae doctore Mose, fundamento eorum*, *quae deinde tradita sunt.* Amst. 1686. 4°. Uit deze inaugureele rede blijkt dat v. Leeuwen geen voorstander was van de typologische godgeleerdheid, al bestrijdt hij haar niet. Dat het zijn toeleg is geweest zich overeenkomstig den wensch der Curatoren van meet af te houden buiten dogmatische twistvragen ‘disputationum illud genus tortuosum spinosumque’ verklaart hij hier onomwonden. Hij oogstte met zijn oratie veel goedkeuring. Een der Latijnsche gedichten, die de uitgave ervan vergezelden was van zijn ambtgenoot als predikant der Amsterdamsche gemeente Balthasar Bekker, Wegens vèrgevorderde jaren werd hij in 1712 ontheven van de verplichting tot het geven van openbare lessen. Na zijn herstel van een ernstige ziekte, die hem ruim twee jaren vóór zijn dood had aangetast, bleef hij in verzwakten toestand voortleven tot zijn overlijden den 11en Mei 1721.

Hij behoorde tot de bekwaamste godgeleerden van zijn tijd. Inzonderheid als Bijbel-uitlegger stond hij hoog aangeschreven. Bovendien bezat hij de gave van een bijzondere welsprekendheid; wat zijn stijl en stem betreft was hij onnavolgbaar.

Hij fungeerde als assessor van de N.-Hollandsche Synode te Hoorn in 1689, en hield voor haar de sluitingspredikatie over 2 Kron. V:11-14.

Hij huwde 1°. in 1669 met Catharina Collen, en na haar overlijden 2°. te Amsterdam in 1696 (ondertr. 22 Febr.) met Jacoba Balde, wed. van Johannes Vlamerdingh, Med. Dr. en Ridder van S. Marcus (Mndbl. *De Ned. Leeuw.* 39e Jrg. (1921), k. 236). Van de vier zoons en drie dochters uit zijn eerste huwelijk overleefde hem slechts één dochter (gehuwd met Daniël Nys). Zijn tweede huwelijk bleef kinderloos. Door zijn beide huwelijken was hij aan zeer aanzienlijke geslachten vermaagschapt.

Behalve een geschilderd portret in het gebouw der Gem. Univ. te Amsterdam bestaan van Gerbr. van Leeuwen nog vele gegraveerde portretten, beschreven door Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 3143-3157, vgl. v. Someren, id., blz. 394, 395.

Behalve de hierboven genoemde oratie is van Gerbr. van Leeuwen in druk uitgegeven:

De Sendbrief Pauli aan de Romeynen verklaart. Amst. 1684. 4°. (Hoofdst. I, II). Een verbeterde uitg., bevattende de eerste acht hoofdstukken verscheen onder den titel: *Het gelove ende betragtinge der Heyligen*, *getrocken uit haar eerste beginselen en vervat in d'uytlegging des Briefs Pauli aan de Romeynen.* Amst. 1688. 2 dln. 4°. Het vervolg zag te Amsterdam het licht in 1699. Een 2e druk van het geheel verscheen onder den titel: *Het Gelove en de Betragtinge*

der Heyligen onder een Schriftmatige Verhandeling van den Send-Brief Pauli aan den Romeynen, *uyt de eerste gronden ontdekt.* 2edr. Amst. 1743. 4 dln. 2 bnd. 4°. (Bibl. Th. School Kampen). Het andere exegetische werk van v. Leeuwen

is: *De Handelingen der H. Apostelen*, *beschreven door Lucas*, *uitgebreit en verklaert.* Amst. 1704. 2 dln. 4°; 2e dr. ald. 1724. 4°. In het Hoogd. vert. uitgegeven te Bremen in 1708.
Buitendien gaf hij in het licht: *Muyder-bergs herbouwde Kerckgevaerte*, *onder een Verhandeling v. Gods belofte aan Israël in Exod. XX*:*24.... geopend 11 Aug. 1686.* Amst. 1686. 12°. Achteraan: *Toegift voor de Godvrugtige Moeders tot onderwys v. hare kinderen.*

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 83. - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 362, 363.; III, blz. 668. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 115, 116; verm. en verbet., blz. 7. - *Boekz.* 1721*b*, 128-131. - L. Moreri, *Le grand dictionaire historique* etc. 18me éd. T. V, p. 148. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 591, 592 (art. v. F.S. Knipscheer). - Veeris-de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 124. - Sepp, *Stinstra.* I, blz. 173. - Dez., *Godg. Onderw.* II, blz. 130-132. - Benthem, *Holl. Kirchen- u. Schulen-Staat.* II, S. 383, 384. - *Biblioth. Bremensis*, Cl. V, Fasc. IV, (1721) S. 696, 697. - D.J. v. Lennep, *Oratio in altera Athenaei saecularia*, in: *Illustr. Amstelod. Athenaei memorabilia.* Amst. 1832, p. 45, 143, 144. - *Alb. Stud. L.-Bat.* I, k. 486.

[Johannes van Leeuwen]

LEEUWEN (Leewen, Leuwen, Leuven) (Johannes van), geboren te Leeuwarden, volbracht zijn theologische studiën aan de hoogeschool te Franeker, waar hij in het album studiosorum werd ingeschreven den 29en Apr. 1682[1)]. Hij aanvaardde de Evangeliebediening te Wyckel in 1685 (als cand. geapprobeerd 2 Juni, lid der Classis Sneek geworden 7 Juli). In 1687 door Bewindhebbers van de Kamer van Amsterdam benoemd tot predikant in O.-Indië vertrok hij den 4en Oct. van dat jaar derwaarts; maar het schip, dat hem naar zijn bestemming zou brengen, werd, door storm beloopen, bij Domburg op de kust gezet. In deze gemeente was juist een predikantsvacature wegens het vertrek van Ds. Jacobus Pluympot naar Brouwershaven. Dit bracht den kerkeraad er toe in Febr. 1688 het beroep uit te brengen op den gestranden dominee, die daaraan gehoor gaf en den 10en Mei d.a.v. te Domburg bevestigd werd. Gedurende het volgende jaar nam hij deel aan een veldtocht in de Zuidelijke Nederlanden onder leiding van den graaf van Hoorne. Vermoedelijk door invloed van dezen bevelhebber werd v. Leeuwen in Maart 1702 tot predikant te Sluis beroepen. Den 16en Juli d.a.v. aldaar bevestigd geraakte hij al spoedig met zijn ambtgenoot Abdias Hattinga in een leergeschil, dat vanwege de heftigheid waarmede de partijen elkander bestreden, zeer de aandacht trok. De notulen van den kerkeraad melden d.d. 14 en 17 Dec. 1706 ‘dat het in de consistorie schouw toeging’ tusschen de twee predikanten. Van Leeuwen liet zich zelfs op den kansel

1) Dat hij te Leiden zou zijn gepromoveerd tot Theol. Doctor, zooals o.a. Nagtglas, t.a.p. vermeldt, berust blijkbaar op een vergissing. *Johannes van Leeuwen*, die den 29en Sept. 1713 bij zijn promotie te Leiden ‘remisso examine et disputatione’ de Formulieren der Ned. Hervormde Kerk onderteekende (zie: *Arch. K.-G.* IX (1838), blz. 496), was de predikant van Zeerijp (1696-1713), achter wiens naam in het album stud. der Leidsche hoogeschool (30 Sept. 1713), staat aangeteekend: ‘designatus Prof. Theol. Lingen’). Hij was vervolgens te Lingen zoowel predikant als professor Theol. aan het Gymnasium (P.C. Molhuysen, *Bronnen t.d. Geschied. der Leidsche Univ.* IV (1920), p. 261*).

scherp uit over zijn collega, die hem beschuldigde van spinozistische en macchiavellistische gevoelens. Hij leerde aangaande de Drieëenheid ‘dat God één is in wezen en in persoon en drie kan gezeit worden ten aanzien van wezen, verstand, wille, dat de naam Vader, Soon en Geest maer sien op 't werk der verlossinge’. De classis, er in gemoeid, riep van Leeuwen ter verantwoording doch kon den

twist niet bijleggen. De magistraat was op zijn hand, maar de kerkeraad en de classis waren in meerderheid aan Hattinga's zijde.

Van Leeuwen overleed te Sluis op 27 Mei 1715 (volgens Scheltema 30 Mei). Te Middelburg huwde hij in 1692 met Hanna Willems en na haar overlijden aldaar wederom in 1696 met Anna Gauwels.

Van hem zijn geen portretten en geen geschriften bekend.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 83 (waar ten onrechte als eerste standplaats van v.L. Wezel wordt genoemd inplaats van Wyckel). - Nagtglas, *Levensber.* I, blz. 342; II, blz. 56,57. - Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 429. - v. Veen, *Aanv. en Verbet. Romein*, blz. 54, 55. - *Zelandia illustrata*, dl. II, blz. 482 vv. - v. Troostenburg, de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz. 256 (waar *v. Leeuwen* en *v. Leuwen* ten onrechte onderscheiden worden). - Sepp, *Stinstra.* II, blz. 103. - Dez., *Uit het Pred. leven*, blz. 125. - P. Scheltema, *Oud en Nieuw uit de Vaderl. Gesch. en Letterk.* (Amst. 1844), blz. 19, 20, 36, 37 (bevattende mededeel, van Lieven Ferd. de Beaufort over den kerkelijken twist te Sluis), vgl. *Ned. Arch. K.-G.* VI (1846), blz. 141, 142. - *Biogr. Wdb. v Prot. Godg. in Ned.* III, blz. 579.

[Johannes van Leeuwen]

LEEUWEN (Johannes van), geboren te Leiden den 23en Maart 1806 uit het huwelijk van Matthys van Leeuwen en Elisabeth Isabelle Verhulst, werd opgeleid voor onderwijzer en verkreeg na afgelegd examen den 22en Apr. 1824 den derden schoolonderwijzersrang. Zijn daarna opgekomen verlangen om predikant te worden mocht hij in vervulling zien gaan. Reeds den 20en Sept. 1824 kon hij zich doen inschrijven als student aan de hoogeschool van zijn geboortestad. Hier volbracht hij met grooten ijver zijn studiën, waarna hij in Aug. 1829 door het Prov. Kerkbestuur van Zuid-Holland werd toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk. Den 28en Maart 1830 verbond hij zich aan de gemeente te Vrouwepolder (m. Hos. XIII:9*b*), na bevestigd te zijn door den consulent Ds. J. Grims, pred. te Serooskerke (m. 2 Cor. XIII 9*b*). Na ruim zestienjarigen arbeid in haar midden nam hij den 28en Juni 1846 afscheid van zijn eerste gemeente (m. 1 Joh. II:28) wegens vertrek naar Colijnsplaat, waar hij den 5en Juli d.a.v. door Ds. J.J. Snouck Hurgronje, pred. te Tholen bevestigd werd (m. Hand. VIII:5, 6*a*); intr. m. Joh. IV:34-37). Den 29en Maart 1880 herdacht hij zijn vijftigjarige ambtsbediening (m. Hand. XXVI:22*a*) onder menigvuldige blijken van belangstelling ook van elders, terwijl de gemeente haar instemming te kennen gaf door het uitsteken van vlaggen. Nog drie jaren daarna bleef hij werkzaam, totdat hij in de maand, waarin zijn zeven-en-zeventigste verjaardag viel, door een zware ziekte werd aangegrepen, waaruit hij, hoewel hersteld, een blijvende keelaandoening overhield, die hem het prediken zeer moeilijk maakte. In den nazomer begaf hij zich naar De Rijp, om zich onder behandeling te stellen van zijn jongsten zoon, Med. Dr. aldaar. De kwaal, waaraan hij leed, bleek al spoedig ongeneeslijk. In het laatst kon hij nauwelijks meer spreken en voedsel tot zich nemen. Den 20en Dec. 1883 bezweek hij, zonder zijn gemeente te hebben teruggezien.

Johannes van Leeuwen, wiens profiel opvallende overeenkomst vertoonde met dat van een leeuw, was lichamelijk begiftigd met groote kracht en geestelijk met buitengewone talenten en veelzijdige bekwaamheid. Bij al wat hij op onderscheiden gebied gepresteerd heeft, verwaarloosde hij nooit wat toch in de eerste plaats tot zijn

roeping als herder en leeraar behoorde. Tijdens de eerste drie maanden na zijn intrede te Vrou-

wepolder leed hij tengevolge van volstrekt gemis van gedachtenwisseling met menschen van eruditie in sterke mate aan heimwee naar zijn vroegere omgeving. Een kort familiebezoek te Leiden bleek echter het middel, waardoor hij dit moreel lijden te boven kwam, al was nog na twintig jaren de indruk van wat hij toen had doorgemaakt hem bijgebleven. In zijn eerste gemeente maakte hij, mede als gevolg van de politieke tijdsomstandigheden, al spoedig kennis met onmiskenbare gebreken op het gebied der armverzorging, zoodat hij meer en meer overtuigd werd van de behoefte aan een nieuwe Armenwet ter vervanging van de bestaande Wet van 28 Nov. 1818. Dit bracht hem er toe na ernstige bestudeering zijn denkbeelden daaromtrent te publiceeren. Door zijn hieronder vermelde geschriften en verdere bemoeiïngen verkreeg zijn naam een goeden klank in verband met de bestrijding van het pauperisme in dien tijd. Onder de omvangrijke litteratuur, waarin met toenemenden aandrang gepleit werd voor een nieuwe Armenwet, hebben ook v. Leeuwens publicaties haar invloed geoefend bij het tot stand komen van de Armenwet van 28 Juni 1854, waarnaar zoolang was uitgezien.

Ook in de practijk der armverzorging was hij goed tehuis. In den winstgevenden zomertijd ging hij in de achterbuurten van zijn gemeente des Zaterdagavonds persoonlijk op onderzoek uit of de ruime werkloonen niet in overdaad werden verteerd. In noodgevalllen, zooals bij brand met daarmee gepaard gaande wanorde en verwarring of bij het onderloopen van kleine polders, waardoor have en goed bedreigd werden, stond hij steeds gereed helpend op te treden al bracht hem dit meermalen in levensgevaar.

Intusschen beperkte van Leeuwen zich niet tot de pastorale practijk en wat hij daarmede in verband bracht. Hij veronachtzaamde ook de studie niet. Zijn wetenschappelijke tekorten - gevolg van zijn nog geen vijfjarig verblijf aan de academie, voorafgegaan door zijn ietwat haastigen overgang tusschen zijn werkzaamheid als schoolonderwijzer en die als student aan de hoogeschool - had hij door aanhoudende zware inspanning in zijn pastorie ingehaald, alvorens hij, meer dan tien jaren na zijn komst te Vrouwepolder, zijn eerste geschrift in het licht gaf. Onder hetgeen hij daarna in druk liet verschijnen, is een en ander, waaruit blijkt dat hij niet zonder vrucht ook zijn eigenlijk studievak beoefende.

Bij voorkeur legde hij zich toe op N.-Testamentisch onderzoek. Maar ook kerkhistorische nasporingen trokken hem aan. Dit blijkt uit zijn gedocumenteerde verhandeling getiteld: *De Antinomianen*, *of de sekten der Verschoristen of Hebreën*, *Hattemisten en aanverwante Buitendijkers*, *geschiedkundig geschetst* in *Ned. Arch. K.-G.* Dl. VIII (1848), blz. 57-169. Daarvoor zijn ijverig door hem geraadpleegd de oorspronkelijke bescheiden in de Middelburgsche en andere kerkelijke akten, benevens een groot aantal gedrukte bronnen. Het verdient hierbij opmerking dat eenige aanhangers van genoemde sekten, die bepaaldelijk op Zeeuwschen bodem getierd hebben, nog woonden onder het ressort der Classis, waarvan de schrijver lid was, en dat er onder hen waren die het O. Testament nog in het Hebreeuwsch lazen.

Onder van Leeuwens nagelaten handschriften bevindt zich ook een voorlezing door hem in een Ringvergadering gehouden: *De werking der vijf zoogenaamde Walchersche artikelen*, *eene overtuigende proeve van de ondoelmatigheid eener strenge verbindtenis aan zoogenaamde formulieren van eenigheid*, *ter bereiking van het voorgestelde doel.*

Het laatste geschrift door v. L. aan de pers toevertrouwd (1864), bevat een pleidooi voor de *zelfstandigheid* der Hervormde Gemeenten. Zonder zich uitdrukkelijk partij te

stellen in de kwestie der leervrijheid legt hij er den nadruk op dat de beroeping van een leeraar behoort te geschieden overeenkomstig den geest der beroepende gemeente en dat ook diens werkzaamheid in haar midden van dien aard moet zijn dat niemand er door gedwongen wordt zich te onthouden van deelneming aan het kerkelijk leven of zich van de Kerk af te scheiden. Ten bewijze dat ook buiten bemoeiïng van staatswege de kerkelijke instellingen op voldoende wijze kunnen worden onderhouden, wijst hij op het voorbeeld der Afgescheidenen, die zonder hulp van buiten door persoonlijke offers weten te voorzien in het noodige voor hun gemeenten.

Separatisme, zooals hij er te Colijnsplaat meer van nabij kennis mede maakte, vreesde hij, niet als persoonlijke miskenning, maar omdat hij er gevaar voor de Kerk in zag. Zulken, die inplaats van ter kerke te gaan, aan conventikels de voorkeur gaven, sprak hij overeenkomstig den raad van Prof. Jod. Heringa El. zn. nooit tegen; hij ondervond dan ook van hen weinig moeilijkheden.

Bij al zijn bezigheden hielp hij gaarne zulken, die dit behoefden, voort met het aanleeren van vreemde talen of andere kundigheden, waaraan hij soms vroege morgenuren besteedde. Van de klassieke litteratuur was hij goed op de hoogte. Tot twee weken vóór zijn dood las hij onder zijn zwaar lijden nog geregeld Grieksche en Latijnsche schrijvers. Maar bij dit alles bleef hij een bescheiden man, die tegenover minderen nooit den indruk zocht te maken van zijn wetenschappelijke meerderheid, maar die steeds blijk gaf van anderen gaarne wat te leeren.

Sinds 1845 was hij lid van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, In 1851 volgde zijn benoeming tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Ook van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen maakte hij deel uit; haar jaarlijksche Algemeene Vergadering had voor hem bijzondere aantrekkelijkheid niet het minst hierdoor dat hij daar in een kring verkeerde, waarin hij zich goed thuis gevoelde.

Den 18en Sept. 1833 trad hij in het huwelijk met Mengina Margaretha Sivert, dochter van den overleden geneesheer te Meliskerke. Uit dit huwelijk werden elf kinderen geboren, waarvan twee vroegtijdig overleden. Een der drie zoons, in wien de vader het meest zijn eigen karakter en aanleg, zijn evenbeeld had teruggevonden ontviel hem op vijftienjarigen leeftijd. Na den dood zijner vrouw (12 Mei 1856) nam de oudste dochter haar taak van huismoeder over, ten laatste als eenige verzorgster van haar vader tot aan diens dood.

Behalve de reeds nader omschreven kerkhistorische studiën zijn van v. L. de volgende geschriften in druk verschenen:

De Diaconie beschouwd in hare betrekking tot het Armwezen naar de bestaande Wetgeving. Wenken der geschiedenis en ervaring, *bij eene nadere Wetgeving.* Middelb. 1842. 8°. (Vgl. *Boekz.* 1844*a*, 172-176). - *Bedenkingen op het Ontwerp van Wet tot ondersteuning van behoeftigen.* Middelb. 1846. 8°. - *Tweetal gelegenheids-leerredenen.* Afscheid op de gem. v. O.L. Vrouwepolder en Intrede te Colijnsplaat. Middelb. 1846. 8°. - *De Armwet*, *in haar ontstaan*, *zin en strekking geschiedkundig toegelicht.* Leiden. 1847. 8° - *Het Ontwerp van Wet tot ondersteuning van behoeftigen*, *getoetst aan recht en heil.* Middelb. 1847. 8°. - [Ond. schuilnaam Leonidas], *Open Brief aan den Heer J. Snijder.* Middelb. 1853. 8°. - *De Zelfstandigheid der Gemeenten. Scheiding van Kerk en Staat.*

Grondslagen ter reorganisatie v.d. Ned. Herv. Kerk, *voorgesteld.* Leiden. 1864. 8°. Voorts in periodieken:

Gedachten over den zin van Paulus redenering, *2 Cor. 12*, *vs. 7-9.* In: *Bijdr. t. bevordering v. Bijbelsche Uitlegkunde* (red. B. v. Willes en J. ab Utrecht Dresselhuis) IV (1846) blz. 347-372. Eenige bezwaren door J.I. Doedes hiertegen ingebracht (*Jaarb. v. Wetensch. Theol.* IV (1846), blz. 191) werden door v. L. beantwoord met een *Critiek der Bezwaren.*
Iets over de verschillende verbindingen der benamingen, *aan Jezus gegeven in het N. Testament.* In: *Magazijn voor Kritiek en Exegese* (red. J. ab Utrecht Dresselhuis en A. Niermeyer), Dl. II 1(857), blz. 231-237.
Over den tegenstand, *dien Paulus in zijn eigen werkkring ondervond. Bijdrage tot de kritiek van Baur's Paulus.* In: *Jaarboeken v. Wetensch. Theol.* Dl. VI (1848), blz. 694, -726; Dl. VII (1849), blz. 82-142.
Bovendien bestaan er in hs voorlezingen door v. L. in het Zeeuwsch Genootschap en in andere vereenigingen gehouden. Aan boveng. bijdrage tot de ‘kritiek van Baur's Paulus’ zal v. L.'s lidmaatschap van de theologische Vereeniging *Philomathie* te Goes waarschijnlijk niet vreemd zijn geweest.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* Jrg. 1884, blz. 31-53. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 57-59. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* III, k. 748 (art. v. E. Zuidema). - *Alb. Stud. L.-Bat.* I, k. 1264.

[Jan van Leeuwen]

LEEUWEN (Jan van), geboren te Rotterdam den 30en Dec. 1821, volbracht zijn voorbereidende studie aan het Erasmiaansch Gymnasium aldaar, waarna hij van 1840 tot 1845 studeerde aan het Athenaeum en het Seminarium der Remonstranten te Amsterdam. In 1846 bevorderd tot proponent bij de Remonstrantsche Broederschap verbond hij zich den 14en Maart 1847 aan de gemeente te Zegwaart en Zoetermeer, waarmede in 1846 die van Berkel was gecombineerd; zijn bevestiging geschiedde door Dr. Joannes Tideman, predikant te Rotterdam (m. 2 Cor. VII:2*a*; intr. m. 1 Joh. I:3). Hij bleef aldaar werkzaam totdat hem met ingang van 1 Oct. 1865 eervol emeritaat werd verleend wegens zijn benoeming tot Secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap te Amsterdam. Reeds in Juli begaf hij zich daarheen, maar inmiddels bleef hij met de bediening zijner gemeente belast totdat hij den 1en Oct. te Berkel zijn afscheidspreek hield (t. Ps. LXXXIV:2; in dr. uitgeg.). Hierna nam hij den predikdienst nog om de vier weken waar tot 31 Dec. 1866, toen aan het zelfstandig bestaan der gemeente een eind kwam en zij werd ingedeeld bij die van Delft. Door de Broederschap werd hem een jaarlijksch pensioen van *f* 400 toegekend.

In 1862 werd hij benoemd tot Visitator van het Remonstrantsch Seminarie, en in 1867 tot Curator dezer instelling.

Als Secretaris van het Bijbelgenootschap bleef hij werkzaam tot het begin van Jan. 1892. Nog eer dit jaar ten einde was, den 4en Dec. 1892, overleed hij.

Hij was een man van zeer bijzondere kwaliteiten. Als predikant is hij naar buiten weinig bekend geweest; zijn preeken, door zijn biograaf Prof. Hartman ware meesterstukken genoemd, waren voor zijn gemiddeld gehoor te hoog. Maar als keurig en gevoelvol dichter zoowel in het Latijn als in het Nederlandsch, als uitnemend stylist, als grondig kenner der Semitische talen blonk hij uit; als Latinist was hij misschien ongeëvenaard.

Reeds zijn eerste openlijk optreden in de geleerde wereld deed reeds veel beloven. Zijn verhandeling over het invloedrijke Atheensch geslacht der *Alcmeoniden*, naar

aanleiding van een prijsvraag uitgeschreven door de Utrechtsche hoogeschool werd in 1853 met goud bekroond.

In 1854 zag hij zich o.a. met Kuenen, Juynboll, Laurillard benoemd tot lid der commissie, door de Synode der Ned. Hervormde Kerk in het leven geroepen voor de vertaling van het Oude Testament. Deze onderneming stokte weldra om verschillende redenen, en in 1872 werd de commissie ontbonden. Van Leeuwen was een der zeer weinigen, die zich niet hadden laten ontmoedigen, maar het werk hadden voortgezet. Onder zijn nagelaten papieren werd gevonden in keurig handschrift de volledige vertaling van de drie hem toegewezen Bijbelboeken: Ezra, Nehemia en Esther, met uitvoerige aanteekeningen, door Kuenens hand eraan toegevoegd.

Aan veelzijdige geleerdheid paarde zich bij hem meesterschap over den vorm. Bij de inkleeding zijner gedachten had hij steeds het eigenaardigste, het meest sprekende woord bij de hand. Het zoeken van schoone vormen in proza en poëzie was zijn liefste bezigheid. Vandaar dat hij - reeds beneden den twintigjarigen leeftijd - behagen schepte in het vertolken van oudere en nieuwere gedichten. Tal van voortreffelijke Psalmberijmingen, waarvan eenige in periodieken geplaatst, leveren het bewijs van zijn prestaties in dat opzicht.

Door zijn Latijnsche poezie verwierf hij zich een uitstekenden naam - zij het ook in beperkten kring. Verschillende van zijn Latijnsche gedichten zijn uitgegeven voor rekening van het Legaat-Hoeufft. Een bevoegd beoordeelaar als Prof. Dr. J.J. Hartman verklaart dat wie Latijn kent van Leeuwens Latijnsche poëzie zal bewonderen en spreekt er zijn bevreemding over uit dat de Kon. Akademie van Wetenschappen bij het toekennen van bekroning der ingezonden gedichten aan een enkel zijner gedichten: *Lycidas* niet den *gouden* eereprijs heeft toegekend.

Jan van Leeuwen was gehuwd met mej. Jacoba Anna Heydeman, die hem niet lang na het ingaan van zijn emeritaat door den dood ontviel. Dit verlies, enkele jaren gevolgd door dat van zijn zeer veelbelovenden jongsten zoon, is hij nooit te boven gekomen. Hieruit laat zich verklaren het in zichzelf gekeerde, dat hem later blijvend kenmerkte. Zijn classieken aanleg had van hem overgeërfd zijn zoon Dr. Jan van Leeuwen Jr. (geb. te Zegwaard 8 Febr. 1850), van 1884 tot 1914 hoogleeraar in de Grieksche Taal- en Letterkunde te Leiden.

De geschriften van J. van Leeuwen, in druk verschenen zijn de volgende:

Toespraak tot de Remonstranteche Gemeente te Berkel, *geh. op 1 Oct. 1865*, *ten besluite zijner Ev. bediening in haar midden.* Amst. 1865. 8°. - *Drie leerredenen* naar aanl. v.h. overlijden zijner vrouw; alle gedr. te Amsterdam, maar geen van allen in den handel: 1. *Het liefelijk aandenken na den dood.* Leerr. ov. Pred. VIII:1, geh. in de Rem. Kerk te Amst. 12 Jan. 1868. 2. *De woeste en ledige aarde.* Leerr. ov. Genes. I:2, geh. in de Rem. kerk te Amst. 6 Sept. 1868 (bijna onveranderd opgenomen in *De Chr. Huisvriend* van 1869). 3. *De rust na den storm.* Leerr. ov. Ps. 131; gedr. te Amst., Apr. 1870. Voorts tal van stichtelijke opstellen in proza, geplaatst in verschillende tijdschriften, vermeld door Hartman t.a.p., blz. 37, 38.

Van zijn in Hollandsche dichtmaat verschenen uitgaven vermelden wij hier alleen zijn Psalmberijmingen: In *Licht*, *Liefde*, *Leven*: *De negentigste Psalm* (Jrg. 1854). - *De vijftiende Psalm* (Jrg. 1856).

In de *Chr. Volksalmanak*: *Boete-Ps. 51* (Jrg. 1854). - *De mensch tegenover den Al.*

wetenden. Ps. 139. (Jrg. 1856). - *De vijf en twintigste Psalm* (Jrg. 1859). - *De honderd een en dertigste Psalm* (Jrg. 1862).
Buitendien is nog van andere Psalmen v. L.'s berijming onder zijn nagelaten handschriften bewaard gebleven; enkele van deze berijmingen vindt men afgedrukt in Hartmans *Levensbericht.*
De Latijnsche gedichten van v. L., uitgegeven voor rekening van het Hoeufftiaansche legaat zijn: *Lycidas ecloga et Musae invocatio*, Carmina quorum auctori certaminis poetici praemium adiudicatum est. 1856. - *Octaviae querela.* Carmen, cuius auctori praemium secundum adiudicatum est. 1857. - *Senis vota pro patria.* Carmen elegiacum, cuius auctori praemium aureum adiudicatum est. Accedunt duo carmina laude ornata: *In funere Lycisci* et *Fraga Callisthenis Rophoeatici P.A.* Carmen ad Caietanum fratrem. 1864. - *Homo-Simia.* Carmen laudatum. 1879. - *Ad Bacchum elegia.* Praemio aureo ornata. 1881. - *Ad veteres commilitones.* Carmen magna laude ornatum. 1882. - *Adolescentis meditatio.* Carmen laudatum. 1884. - *Venite ad me.* Elegia praemio aureo ornata. 1885. - *Nupta ad amicam.* Epistola magna laude ornata. 1886. - *Matris querela.* Elegia praemio aureo ornata. 1887. - *Me puero.* Elegia magna laude ornata. 1888.

Na v. L.'s overlijden zag het licht:

Johannis van Leeuwen Carmina Latina port mortem poetae collegit filius. Leid. z.j. (met portret v.d. dichter). Deze uitgave bevat behalve bekroonde ook nog niet gepubliceerde gedichten.

L i t t e r a t u u r : J.J. Hartman, *Levensber.*, in: *Letterk. Lb.* 1893, blz. 25-38. - Tideman, *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 224. - *Alb. Ath. Amst.* blz. 252.

[Gerrit van Leeuwen]

LEEUWEN (Gerrit van) Theol. Dr., den 28en (volgens *Ned. Patric.* t.a.p. den 27en) Sept. 1830 te Gouderak geboren uit het huwelijk van Pieter v. L. en Cornelia Maria van Oostveen, werd ingeschreven in het album studiosorum te Utrecht den 24en Aug. 1848 ‘probatus testimonio Collegii Regii’ en den 3en Mei 1854 door het Prov. Kerkbestuur van Overijssel toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ne Hervormde Kerk waarna hij den 22en Juni 1855 zijn academische studiën bekroond zag door zijn promotie tot Theol. Doctor na verdediging van een *specimen exegetico-theol. de poëtica dictione in epistola Jacobi.* Tielis, 1855. 8°.

Den 10en Febr. 1856 volgde zijn bevestiging te Herkingen door Ds. G.A. Hoog, pred. te Dirksland (m. 1 Cor. IV:1-4; intr. m. Lc. XXIV:47). Reeds den 21en Apr. 1857 overleed hij op zes en twintigjarigen leeftijd aan een slepende ongesteldheid.

Hij had zich doen kennen als een man van uitgebreide kennis, blakende van ijver voor de zaak des Heeren. Vele verwachtingen daalden met hem ten grave.

In 1853 zag hij zich met goud bekroond voor zijn beantwoording van de in 1852 door de Theologische faculteit te Utrecht uitgeschreven prijsvraag: *Potiores*, *quibus Epistolae orationem illustrat Jacobus*, *imagines comparationesque grammatice explicentur atque aesthetice judicentur.* Daar dergelijke verhandelingen niet meer op algemeene kosten in de academische annalen werden opgenomen werd hij

aangespoord zijn stuk nauwkeurig te herzien om vervolgens door het openlijk te verdedigen den doctorstitel te verkrijgen. Zoo ontstond het bovengen. proefschrift. De schrijver behandelt de voornaamste plaatsen van den Brief ieder afzonderlijk kritisch, grammatisch en exegetisch met aanwijzing en ontwikkeling van de daarin voorkomende beeldspraak en ver-

gelijkingen. Een beoordeelaar (in: *Godg. Bijdr.* 29e Jrg. (1855), blz. 685-688) wijst op het bezwaar, dat zoodoende de disjecta membra eigenlijk niet tot één geheel zijn gebracht en wijst een andere methode aan, waarbij z.i. dit bezwaar ondervangen zou zijn.

G. v. Leeuwen huwde te Amsterdam den 31en Jan. 1856 met Bregje van Rossem, ald. geb. 18 Jan. 1833, overl. te Haarlem 7 Apr. 1918, dochter van Hendrik Willem v. R., med. dr. en Adriana van Harpen. Zij hertrouwde als weduwe te Amerongen 29 Jan. 1861 met Ds. Gerard Adriaan Hoog, pred. te Bolsward (overl. als pred. te Haarlem 7 April 1895).

L i t t e r a t u u r : *Boekz.* 1857. 1 blz. 561. - *Ned. Patric.* 23e Jrg. (1937), blz. 124. - Hs. Regt (bibl. 'Ned. Patric.'). - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 365.

[Aart Henri Christiaan van Leeuwen]

LEEUWEN (Aart Henri Christiaan van), Theol. Dr., geboren te Harderwijk den 29en Dec. 1835, overleden te Oengaran (resid. Semarang) den 10en Oct. 1901, was een jongere broeder van Dr. Gerrit van Leeuwen (zie vor. art.). Hij werd ingeschreven den 21en Nov. 1853 en andermaal den 9en Juni 1860 in het album studiosorum der Utrechtsche hoogeschool, waar hij den 22en Juni 1860 bevorderd werd tot Theol. Doctor na publieke verdediging van een *Specimen historico-theologicum de sacris paschalibus in ecclesia christiana*, *seculo primo et secundo.* Tielae. 1860. (gerecenseerd in *Godg. Bijdr. voor 1861* (35e Jrg.), blz. 47-58). Den 7en Oct. 1858 door het Prov. Kerkbestuur van Overijssel toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk, deed hij in 1860 gedurende eenigen tijd dienst als hulpprediker te Asch, waarna hij den 10en Maart 1861 zich verbond aan de gemeente te Gapinge (m. 2 Cor. V:20), na bevestigd te zijn door Ds. A. Slotemaker, pred. te Middelburg (m. 2 Cor. IV:1). Den 22en Aug. van hetzelfde jaar volgde zijn benoeming als predikant in Ned. O.-Indië, waarop hij den 29en Sept. d.a.v. afscheid nam van de eenige gemeente, die hij in Nederland heeft gediend (t. 2 Cor. XIII:11). Zijn bevestiging als predikant voor O.-Indië had plaats te 's-Gravenhage den 25en Oct. d.a.v.

Kort na zijn aankomst in Indië werd hij in 1862 aangesteld als reizend predikant voor de gemeenten van Riouw, Banka en Palembang. In 1865 werd Soerakarta hem als standplaats aangewezen en in 1871 Soerabaja. In 1873 ging hij met verlof naar Nederland. Na afloop hiervan was hij van 1876 af wederom werkzaam te Soerabaja, waar hij vervolgens nog ruim twee en twintig jaren de gemeente diende. Daarop verkreeg hij wegens langdurigen dienst opnieuw verlof om naar Europa te gaan. In Juni 1899 vertrok hij van Indië naar Nederland, waar hij zich tijdelijk vestigde te Utrecht. Hij was toen de oudste van de dienstdoende O.-Indische predikanten. Den 9en Juni 1900 keerde hij uit het vaderland naar Indië terug, waar hij te Semarang werd aangesteld. Aldaar begon hij al spoedig aan malaria te lijden, zoodat hem voor herstel een kort binnenlandsch verlof werd verleend. Inmiddels aangewezen om als kerkelijk inspecteur de verschillende Protestantsche gemeenten in Ned.-O.-Indië te bezoeken, aanvaardde hij daartoe de reis in het najaar van 1900. Tot in het midden van het volgende jaar doorreisde hij Java en de Buitenbezittingen. Maar het hem opgedragen werk kon hij niet ten einde brengen. Terwijl hij op Ambon vertoefde nam de kwaal, waaraan hij onderhevig was, dermate in hevigheid toe, dat hij met

een spoedcertificaat naar Java werd geëvacueerd, waar een verblijf op Tosari hem evenwel niet mocht baten. Aan het hem daarop toegestaan verlof naar Europa kon hij geen

gevolg meer geven. Met het voornemen om den 12en Oct. 1901 de reis te ondernemen, werd hij den 10en Oct. te voren te Oengaran, waar hij zich voor de regeling zijner zaken nog ophield, door den dood overvallen.

Hij was in O.-Indië, vooral te Soerabaja, een bekende persoonlijkheid, die bij zijn overlijden vele vrienden achterliet. Zijn meest op den voorgrond tredende karaktertrek was goedhartigheid. Van zijn welwillendheid is veel misbruik gemaakt. Mede door zijn degelijke rechtskennis is hij velen van dienst geweest. Indië heeft predikanten gekend van grooter welsprekendheid dan waarover hij beschikte. Zijn kracht lag dan ook niet zoozeer in zijn prediking. Maar als man der practijk blonk hij uit - niet het minst op buitenkerkelijk gebied. Zijn degelijke rechtskennis werkte daartoe mede De talrijke baantjes, waarvoor hij zich vinden liet, vervulde hij op serieuze wijze. In stilte presteerde hij meer dan bij het publiek bekend was.

Van regeeringswege werden zijn verdiensten erkend door zijn benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Hij is tweemaal gehuwd geweest. Zijn eerste echtgenoote Christina Francina van Loon overleed te Riouw 17 Jan. 1863, hem nalatende een kind van zes maanden. Zijn tweede echtgenoote Jonkvr. Susanna Elisabeth van der Wyck, met wie hij den 29en Dec. 1864 te Haarlem in den echt werd vereenigd, ontviel hem den 28en Nov. 1895 te Soerabaja door den dood. Uit dit huwelijk werden hem vier dochters en een zoon geboren.

L i t t e r a t u u r : Hs. Regt. - *Ned. Patric.* 23en Jrg. (1937), blz. 125. - v. Troostenburg de Bruyn. *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz. 256. - *Eigen Haard*, Jrg. 1901, blz. 756, 757 (m. portr.). - Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 99. - Knuttel, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 176. - *Alb. stud. Rh.-Traj.*, k. 396, 433.

[Everardus Henricus van Leeuwen]

LEEUWEN (Everardus Henricus van). Theol. Dr., geboren te Zaltbommel den 14en Maart 1833, uit het huwelijk van Jacob v. L. en Adriana Jorissen, bezocht in zijn geboorteplaats de Latijnsche school en volbracht daarna zijn academische studie aan de Utrechtsche hoogeschool, waar de Professoren H.E. Vinke, H. Bouman en B. ter Haar zijn leermeesters waren (ingeschr. ald. 13 Sept. 1852 en andermaal 16 Maart 1858).

Hij werd er als lid van den Senatus Veteranorum gekozen en had er een vriendenkring, waartoe theologische studenten van zeer onderscheiden richting behoorden.

Den 7en Oct. 1857 werd hij door het Provinciaal Kerkbestuur van Gelderland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk. Den 23en Maart 1859 had te Utrecht magna cum laude zijn promotie plaats tot Theol. Doctor na verdediging van een *specimen exegetico-theologicum exhibens Jesu doctrinum de resurrectione* Traj. ad Rh. 1859. 8° (beoordeeld o.a. door J.P. Briët in: *Godgel. Bijdr.* 34e Jrg. (1860), blz. 428-431).

Hij verbond zich den 10en Juli 1859 aan zijn eerste gemeente te Vreeland (m. 2 Cor. VI:1) na bevestigd te zijn door Ds. E.H. Lasonder, pred. te Loenen a.d. Vecht (m. 2 Cor. V:20). Den 11en Nov. 1866 nam hij afscheid van Vreeland (m. 2 Cor. V:11*b*), waarna hij den 18en Nov. bevestigd werd te Vlissingen door zijn oom Ds.

B. Gewin, pred. te IJsselstein (m. 2 Cor. V:19*b*; intr. m. Hand. IV:12). Zijn derde standplaats was Vlaardingen, waar hij - opnieuw door Ds. B. Gewin, destijds pred. te Utrecht - den 10en Oct. 1869 bevestigd werd (m. 1 Cor. III:9*a*; intr. m. 1 Joh. I:1-4; afsch. te Vlissingen 26 Sept.). Voor een beroeping naar Hattem (Sept. 1872)

bedankte hij. Den 9en Apr. 1876 hield hij zijn afscheidsprediking te Vlaardingen (t. Joh. XIX:30), waarna hij den 23en Apr. zijn intrede deed te Zutphen (m. Joh. XX:29), na bevestigd te zijn door Ds. P. Doedes, pred. ald. (m. Rom. X:15*b*).

In deze Geldersche stadsgemeente, waar hij veel halfheid aantrof en meermalen te klagen had over den 'Saksischen geest', die haar kenmerkte, arbeidde hij gedurende ruim tien jaren met volhardenden ijver en niet zonder zegen.

Den 20en Oct. 1886 werd hij benoemd tot hoogleeraar vanwege de Ned. Hervormde Kerk te Utrecht, om onderwijs te geven in de Bijbelsche Godgeleerdheid, de Geschiedenis der Christelijke Zending en de Practische Godgeleerdheid als opvolger van wijlen Prof. Dr. E.H. Lasonder (zie: hiervóór: Dl. V, blz. 615-618). Nadat hij den 12en Dec. d.a.v. afscheid had genomen van de Zutphensche Gemeente met een prediking (in dr. verschenen; zie onder zijn geschr.), hield hij den 21en Jan. 1887 te Utrecht zijn inaugureele rede over de beteekenis der Bijbelsche Godgeleerdheid en haar vernieuwd belang voor den Evangeliedienaar. Ruim zestien jaren lang werd het hoogleeraarsambt door hem bekleed. Bij het bereiken van den 70-jarigen leeftijd was ook voor hem de tijd van aftreden gekomen. Den 16en Juni 1903 hield hij in het Groot-Auditorium te Utrecht een (in dr. verschenen) *Afscheidsrede.* In den nazomer van hetzelfde jaar vestigde hij zich metterwoon te Velp (G.). Hoewel van toen af 'in ruste' zette hij zijn studiën voort, zooals ook blijkt uit zijn daarna nog verschenen geschriften. Nadat hem zijn vrouw door den dood was ontvallen († 5 Febr. 1912) werd het ruime huis, waarin hij alleen was overgebleven, hem te eenzaam en nam hij zijn intrek in de pastorie van zijn oudsten zoon te Bloemendaal. In het daaropvolgende jaar den 9en Maart 1913 ontsliep hij in het Diaconessenhuis te Haarlem, waar hij ter behandeling was opgenomen.

Van Leeuwens grootvader was, van afkomst Jood, tot het Christendom overgegaan. Het uiterlijk van zijn kleinzoon vertoonde trekken, die aan deze afkomst herinnerden. Hij wist zichzelf te beheerschen, maar toornen kon hij in diepe verontwaardiging over onrecht, dat naar zijn meening de waarheid geweld aandeed. Dit kwam o.a. een enkele maal voor in zittingen der Algemeene Synode, waarvan hij als Kerkelijk hoogleeraar deel uitmaakte tot het uitbrengen van praeadvies. Maar ook dan wist hij zich zelf te beheerschen en bleef zijn houding waardig. In zijn oppositie ging het hem nooit tegen personen, maar om wat hij als waarheid en recht zag. Hij zocht den strijd niet, maar schuwde dien evenmin. Om des beginsels wil wist hij pal te staan. Naar zijn Synodale praeadviezen werd in de vergadering met aandacht geluisterd. Men gevoelde dat daarin magistraal werk werd geleverd.

Een enthousiast was hij niet, wèl een wijze. Van dit laatste getuigde ook zijn denkend voorhoofd. Oratorische gaven ontbraken hem. Zijn keurig gebouwde, door en door degelijke, Bijbelsche preeken, alsook zijn lezingen, zijn academische colleges en voordrachten van anderen aard verloren door zijn stroeven stijl en door de dorre wijze, waarop hij ze ten gehoore bracht.

Zijn theologisch standpunt was een rond en onomwonden beleden supranaturalisme, dat rekening houdt met de geschied- en zielkundige momenten. Men zou hem, naar het woord van Dr. Daubanton, zijn opvolger als Kerkelijk hoogleeraar, kunnen noemen Evangelisch-Confessioneel. In de toespraak door hem gehouden bij de laatste opening zijner academische lessen (uitgeg. ond. den titel *Bemoediging*) noemt hij zelf zich 'confessioneel niet in kerkrechtelijken, maar in dogmatischen zin'.

Als predikant had hij door wat hij in geschrifte publiceerde den indruk gemaakt gesneden te zijn uit het hout, waarvan professoren worden gemaakt. Dit gold in het bijzonder van het referaat door hem gegeven in de vergadering der Ned. Hervormde Predikanten-Vereeniging te Utrecht den 28en Apr. 1875: *Metaphysica zonder godsdienst* (afgedr. in: *St. v. W. en Vr.* 12e Jrg. (1875), blz. 859-891). Om haar actualiteit en haar inhoud trok deze verhandeling, waarin hij een viertal stellingen in verband met zijn onderwerp verdedigde, destijds in sterke mate de aandacht.

Als Kerkelijk hoogleeraar was v. Leeuwen geen 'schitterend' docent, maar de student, die van de droge schaal van zijn onderwijs tot de kern doordrong, vond niet weinig te waardeeren: beproefde geleerdheid, wetenschappelijke eerlijkheid, die ook den tegenstander recht laat wedervaren, christelijke zelfstandigheid uit oprecht geloof geboren, een niet vragen naar het wachtwoord van een of andere partij, maar alleen naar waarheid; en bij dit alles de blijken van een opmerkelijke gevatheid en menigmaal van een goede dosis humor. Bij het eenigszins langdradige en eentonige droeg zijn onderwijs het kenmerk van onmiskenbare helderheid. En wie zijn dictaten nogeens doorwerkte of overdacht, kon verrast worden door de diepte, die hij in de colleges van dezen leermeester terugvond.

De Bijbelsche Godgeleerdheid van O. en N. Testament, die hij te Utrecht kreeg te doceeren, had steeds zijn hart gehad: tal van studiën en kritieken waren door hem over dat onderwerp reeds gegeven, en als hoogleeraar ging hij daarmede voort. In zijn inaugureele rede legde hij sterken nadruk op het onderscheid tusschen Theologia Biblica en Dogmatiek. De groote vraag bij dit historisch vak, dat het juk van geen enkel dogmatisch systeem kan dragen, was ook voor hem: wat leert de Heilige Schrift? Daarbij moest de taalwetenschap haar diensten bewijzen. Om die reden had de philologie bij voortduring een aanzienlijk deel in zijn arbeid. Op zijn Biblica-colleges deed hij zijn leerlingen den Bijbel kennen. En onwillekeurig deed hij door zijn geestigheid hen daarbij vaak ook zichzelf kennen. Veel mochten zij van hem leeren doordat hij hen veel afleerde. Dit gold vooral van zijn onderwijs in de Theologia Practica en met name van zijn Schetscolleges.

In zijn laatste publicatie (Aug. 1912) wordt door hem gezinspeeld op het feit dat hij zich gedurende eenigen tijd ook op het terrein der praktische politiek had bewogen. Tezamen met Dr. A.W. Bronsveld en Prof. Dr. P.J. Muller had hij nl. in 1897 den Christelijk-Historischen Kiezersbond opgericht, om los van Rome en zoo noodig met aansluiting bij de Oud-liberalen een geheel andere politiek te voeren dan die van Dr. A. Kuyper, nl. een, waarbij geen plaats was voor de coalitie met Rome noch voor de antithese, waardoor de Nederlanders verdeeld werden in paganisten en Christenen.

Nadat al spoedig in dezen Kiezersbond ernstig verschil van meening tusschen haar leiders aan het licht was getreden, waardoor scheuring ontstond, die zijn oplossing tengevolge had, trad van Leeuwen niet meer in de politiek op den voorgrond. Naar zijn eigen verklaring had hij met zijn toetreden noch polemiek noch politiek bedoeld. 'Maar het bloed kruipt weleens, waar het niet gaan kan'.

Zij, die hem meer van nabij als predikant of als hoogleeraar hebben gekend, behouden zijn nagedachtenis in hooge eere. En zijn vroegere leerlingen aan de academie stemmen in met wat een van hen bij van Leeuwens aftreden verklaarde: Als wij geen goede dominees zijn geworden, dan is dit niet aan dezen professor te wijten.

Den 12en Apr. 1866 trad hij te Utrecht in het huwelijk met Mej. Adriana Maria

Theodora Repelius, dochter van wijlen Ds. J. Repelius F.H. zn. (in 1853 overl. als pred. te Echteld). Van de kinderen uit dit huwelijk geboren werden bij het leven der ouders een zoon en de beide dochters (alle op volwassen leeftijd) door den dood weggenomen. Van de zes zonen, die E.H. v. Leeuwen bij zijn overlijden achterliet, waren drie predikant en één hoogleeraar in de Godgeleerdheid (zie volgend art.).

De oudste zoon *Jacob Adrianus van Leeuwen* (predikant achtereenvolgens te Angerloo (1892), Harlingen (1896), Bloemendaal (1899), s.h. emeritus 1 Mei 1920, overl. te Heemstede 5 Dec. 1934) bezat een groot organisatietalent en wendde zijn gaven van verstand en hart aan ten bate van verschillende instellingen van Christelijke barmhartigheid en op ander gebied. Met name is veel door hem gepresteerd als voorzitter van het Comité 'Davos in Nederland'. Te Davos had hij zijn eenigen zoon begraven. Van hem zijn in druk verschenen een bundel overdenkingen *Uit het Onze Vader* en enkele preeken o.a. de *Herdenkingsrede*, geh. 4 Maart 1917 ter gelegenheid zijner 25-jarige ambtsvervulling, getiteld: *Niets dan Christus*, Haarl. 1917; alsmede artikelen en bijdragen in eenige bladen en tijdschriften.

Behalve het hiervóór reeds genoemde hebben van Dr. E.H. van Leeuwen de volgende geschriften het licht gezien:

Hervormingspreek, tevens ter bevestiging v.e. nieuw lidmaat (vroeger R.C.), uitgespr. te Vreeland, in den avond v. 31 Oct. 1862. Utr. (Niet in den handel). - *Zestal leerred.* Vlaard. 1876. 8°. - *Het eenig-volmaakte werk.* Afscheidsrede te Vlaardingen (9 Apr. 1876). Vlaard. 1876. 8°. - *Tweetal leerred.* Zutph. 1879. 8°. - *De eed en de moderne staat.* Eene studie. Utr. 1881. 8°. - *Het voorstel-Gunning beoordeeld.* Utr. 1884. 8°. (Zie de aanleiding tot en het antwoord van Gunning op deze brochure in: J.H. Gunning J.H. z., *Prof. Dr. J.H. Gunning*, *Leven en werken.* 3e Dl., blz. 53-61). - *Beschouwingen over Art. 168 der Grondwet en de voorstellen tot herziening;* met een inleidend *Openbaar schrijven aan J.T. Buys*. Utr. 1885. 8°. - *De ware behoudzucht.* Leerr. ov. 2 Tim. III:14, 15. Ter bevest. v. L.J. van Rhyn Jr. in de Herv. Gem. te Vlaardingen en Vlaard.-Ambacht den 1en Febr. 1885. Vlaard. 1885. 8°. - *De Staat in het licht des Christendoms.* Referaat, geh. in de vergader. der N. Herv. Pred. Ver. te Utrecht. Utr. 1886. 8°. - *Christus aller dingen doel en band.* (Col. I:16, 17). Afscheidsrede, uitgespr. in den avond v. 12 Dec. 1886. Uitg. t. voord. v.d. Diakonie der Herv. Gem. te Zutphen. Zutph. 1886. 8°. - *De studie der Bijbelsche Godgeleerdheid en haar vernieuwd belang voor de Evangeliedienaar.* Rede geh. bij de aanvaarding v.h. Kerkelijk Hoogleeraarsambt in de Godgeleerdh. te Utrecht, den 21 Jan. 1887. Utr. 1887. 8°. - *Bijbelsch realisme.* Toespr. bij de opening v. zijne academische lessen, 1 Oct. 1887. Utr. 1887. 8°. - *Prolegomena v. Bijbelsche Godgeleerdheid*, Utr. 1890. 8°. - *Bijbelsche Godgeleerdheid.* Utr. 1892, 1898, 1908. 3 dln. 8°. (I. *De leer aangaande God.* II. De *Parousie-verwachting in het Nieuwe Testament.* III. *Soterologie.*) - *Alweer de Doopsformulekwestie! Een woord v. toelichting.* Utr. 1896. 8°. - Voorr. voor: A.H. Sayce, *Palestina*, *het land der aartsvaders.* Uit het Eng. vert. Utr. 1896. 8°. - *Oorlog en Zending.* (Goedk. Zendingslectuur). Rott. 1899. 8°. - *Teekenen der tijden voor Kerk en Theologie.* Een woord ter opening zijner academische

lessen v.d. cursus 1901-1902. Utr. 1901. 8°. - *Bemoediging.* Een woord bij de laatste opening zijner academische lessen. Utr. 1902. 8°. - *Afscheidsrede*, geh. den 16en Juni 1903. Utr. 1903. 8°. - *Bijbel-studiën.* Utr. 1904. 8°. - *Bijbelsche Anthropologie.* Utr. 1906. 8°. - *Kunstig*

verdichte fabelen? Eene toelichting tot de moderne Schriftcritiek. Utr. 1907. 8°. - *Godsrijk en Kerk. Eene Bijbelsch-theologische toelichting.* Haarl. 1912. 8°. Van de door G. Barger (een zijner voorgangers te Vreeland) ondernomen vertalinguit het Hoogd., in 1862 en '63 verscheuen onder den titel: C.A. Auberlen, *De goddelijke openbaring. Eene apologetische studie.* Rott. (1e en 2e st.) bewerkte v. Leeuwen te Vreeland een gedeelte.

In periodieken komen verschillende artikelen, lezingen e.a. bijdragen van zijn hand voor.

Zoo in *Theol. Studien*:

Zelotisme naar de beschrijving van Paulus (*Rom. X, 2*). Jrg. VIII (1890), blz. 75-88. - '*Historia revelationis*' *of* '*Theologia biblica*'*? Een Encyclopaedisch vraagstuk.* Jrg. XII (1894), blz. 348-364. - Αγαπητοι. Jrg. XXI (1903), blz. 139-151.

In *St. v. Waarh. en Vr.*:

Iets over Rijks-inkomslenbelasting. Jrg. 1884, blz. 61-70. - *Overheidsbemoeiingen met de Gereformeerde Kerken* [de zaak v.d. Zwolschen predikant F. van Leenhof]. Jrg. 1886, blz. 421-428. -'*De Evangelische Gemeente-prediking eene grootmacht*' (n. aanl. v. E.Chr. Achelis 'Die Ev. Gemeindepredigt eine Grossmacht'). Jrg. 1888, blz. 113-129. - *Christendom en Islam onder het Negerras*, Jrg. 1888, blz. 537-560. - *Gereformeerd of Hervormd?* Eene mededeeling ter vergader. der Ned. Herv. Pred.-Vereenig. v. 26 Apr. 1893. Jrg. 1893, blz. 483-498. - *Deftigheid.* (Toespr. bij de opening van zijn acad. lessen voor den cursus 1898-1899). Jrg. 1898, blz. 977-992. Voorts: *Eene Lezing over eenen belangrijken brief van het jaar 179* (Overdr.) (*Catal. Bibl. Alg. Syn. der N.H. Kerk*, 2e dr. (1925), blz. 103). - *Oorlog en Zending*, 1901, (Overdr.) Ald., blz. 104.

L i t t e r a t u u r : Hs. Borger. - F.E. Daubanton, *In memoriam Prof. Dr. E.H. van Leeuwen.* In: *St. v. Waarh. en Vr.* Jrg. 1913, blz. 345-355. - D. van Popta, *Prof. Dr. Everardus Henricus v. Leeuwen.* Necrol. in *De Schatkamer.* Jrg. 1913, blz. 99-102. - A.W. Bronsveld, *In memoriam Prof. Dr. E.H. van Leeuwen* (m. portret), in: *Utr. Studentenalmanak.* 1914, blz. 349-365; hetzelfde in: *St. v. Waarh. en Vr.* Jrg. 1914, blz. 137-156. - *Chr. Encycl. III*, blz. 616. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, blz. 369, 425.

[Jacobus Adrianus Cornelis van Leeuwen]

LEEUWEN (Jacobus Adrianus Cornelis van), geboren den 9en Febr. 1870 te Vlaardingen, waar zijn vader Dr. E.H. van Leeuwen (zie vorig art.) destijds predikant was, verhuisde op zesjarigen leeftijd met zijn ouders naar Zutphen. Hier doorliep hij de lagere school en ruim vier klassen van het gymnasium. Toen wegens het optreden van zijn vader als Kerkelijk hoogleeraar te Utrecht (Jan. 1887) diens gezin metterwoon aldaar was gevestigd, ging hij hier naar de vijfde klasse van het gymnasium over en legde er in 1888 eindexamen af, waarna hij zich in hetzelfde jaar liet inschrijven als theologisch student aan de Utrechtsche hoogeschool.

Den 11en Apr. 1894 werd hij er cum laude bevorderd tot Theol. Doctor na verdediging van een proefschrift getiteld *De Joodsche achtergrond van den Brief aan de Romeinen*, Utr. 1894. 8°.

In Nov. van het voorafgaande jaar was hij door het Prov. Kerkbestuur van Zuid-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk en al spoedig na zijn promotie verbond hij zich aan de gemeente te Avereest (m. 1 Petr. IV:11), na bevestigd te zijn door zijn vader (m. 1 Cor. XII:31*b*). Bijna negen jaren

later vertrok hij vandaar naar Alkmaar, waar hij den 26en April 1903 intrede deed (m. Openb. VI:2*c*) na andermaal door zijn vader bevestigd te zijn (m. 2 Tim. II:7-9). Bij Kon. Besluit van 23 Sept. 1908 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de Faculteit der Godgeleerdheid aan de Universiteit te Utrecht om onderwijs te geven in de Encyclopaedie der Godgeleerdheid, de Oud-Christelijke Letterkunde en de Uitlegkunde van het Nieuwe Testament, nam hij den 29en Nov. d.a.v. afscheid van de Alkmaarsche gemeente (m. 1 Petr. I:25, in dr. verschenen in: *Ja en Amen*, blz. 77-87, zie ond. zijn geschr.). Den 7en Dec. 1908 hield hij zijn inaugureele rede over *Literatuur en Schriftuur.*

Meer dan een-en-twintig jaren heeft zijn werkzaamheid als hoogleeraar te Utrecht geduurd. Enkele maanden na zijn zestigsten verjaardag werd hij aangegrepen door de ziekte, waaraan hij den 13en Aug. 1930 overleed.

Wie van Leeuwen kenden, waardeerden hem als een beminlijk man. De grondtoon in zijn leven, zijn optreden en omgang was de goedheid en welwillendheid, die hem kenmerkten. Hij onderscheidde zich door een zeldzame evenwichtigheid en onverstoorbare gelijkmatigheid van karakter. Daarbij was hij steeds en overal de man van fijne beschaving. Wat hem prikkelen of grieven kon wist hij te verwerken zonder van verstoordheid blijk te geven. En wanneer er een enkele maal iets van bleek dan openbaarde zich dit op een wijze, die niet kwetste.

Deze zachtmoedigheid had bij hem niets gemeen met zwakheid of slapheid. Als iemand van diepe overtuiging, van groote beginselvastheid, aarzelde hij nooit als het er op aankwam te getuigen van en voor wat hij als waarheid erkende en beleed. Dan bleek dat het hem allerminst aan geestkracht ontbrak. Het viel hem niet licht partij te kiezen; maar hàd hij na diepgaand onderzoek partij gekozen, dan deinsde hij er niet voor terug, hoezeer ook op zijn hoede den tegenstander door een hard woord te krenken, den degen te kruisen, al zou het hem ook de vriendschap van menschen kosten.

Zijn wetenschappelijke aanleg bleek reeds in zijn studententijd. Hij had de studie lief, en beoefende haar niet slechts bij de voorbereiding voor een examen, maar wist ook buitendien zelfs vrije oogenblikken ervoor uit te koopen.

Aanvankelijk deed hij zich kennen als ethisch-orthodox theoloog. Reeds vóór zijn optreden als predikant kwam dit uit in zijn academisch proefschrift, waarin de ethische denklijnen aanwijsbaar zijn. Slechts in één enkel opzicht valt hier reeds een eenigszins andere denkrichting waar te nemen door zeker streven om de kerkelijke traditie niet zonder meer prijs te geven en den bewijslast te leggen op hem, die van haar meent te moeten afwijken. Gedurende zijn verblijf te Avereest werd een verandering van zienswijze bij hem merkbaar. Zij ontstond toen hij onder invloed van Dr. A.S.E. Talma, predikant te Groningen, zelfstandig Calvijn ging bestudeeren en zich verdiepte in de Gereformeerde theologie, waarbij niet het minst de geschriften van Dr. A. Kuyper op hem beslag legden.

Als predikant van Alkmaar, waar hij in aanraking kwam met scherpe geestelijke tegenstellingen, trok hij zich terug in een kring van eenvoudige gemeenteleden, die in de Gereformeerde belijdenis hun kracht vonden. Hier vond hij een warmte des geloofs en een onderlinge saambinding, waarvan het gemis bij het kille rationalisme, dat hij mede aantrof, hem zoozeer afstootte. Door het verkeer in bedoelden kring ontwikkelde zich geleidelijk zijn Gereformeerde overtuiging in den engeren zin van het Calvinisme, zooals dit in sommige kringen van het volk leeft.

Gelet op de traditie van zijn opvoeding en studie, op zijn buitengewone fijngevoeligheid, op heel zijn persoonlijkheid, die merkbaar den invloed had ondergaan van een verfijning van cultuur, welke ook tot uiting kwam in zijn groote liefde voor litteratuur en muziek, moest het breken met eigen traditie en het betreden van eigen weg hem niet geringen strijd kosten. Zijn leven werd er eenzamer door. Door steeds duidelijker positie te kiezen geraakte hij hoe langer hoe meer los van den kring, waaruit hij was voortgekomen. De eerlijkheid zijner overtuiging echter stelde hem in staat dit offer te brengen.

Zonder aanzien des persoons bewandelde hij den weg, dien hij meende krachtens zijn beginsel te moeten gaan. In 1906 benoemd tot lid der Commissie van uitvoering van het Gereformeerd Schoolverband, liet hij zich deze keuze welgevallen en reikte hij hiermede de hand aan hen, die buiten de Kerk, waartoe hij behoorde, voor de Gereformeerde belijdenis ijverden. In het jaar van zijn benoeming tot hoogleeraar richtte hij een scherpen aanval op de ethische theologie, zooals deze in die dagen werd voorgestaan door Dr. J.H. Gerretsen. In een sterk subjectivistisch artikel over *Gelooven* (in 'Berichten van Eltheto' 4 Oct. 1906, blz. 19 v.v.) had laatstgen. betoogd dat alleen de ervaring kan uitmaken of het geloof aan de opstanding van Christus (als *blijvende* gebeurtenis door hem onderscheiden van *voorbijgaande* gebeurtenissen) recht van bestaan heeft. In een artikel onder het opschrift: *Het Geloof* (in: *Theol. Studiën*, Jrg. 1908, blz. 81-124) kiest. v. L. positie tegen Gerretsens beweringen, die volgens hem den weg banen tot willekeur en geestelijke anarchie. Daartegenover legt hij den nadruk op de onmisbaarheid van het objectief element des geloofs, waarbij hij zich orienteert aan de H. Schrift en de theologie der reformatoren.

De benoeming van v. L. tot hoogleeraar te Utrecht op voordracht van minister Th. Heemskerk, wiens ministerie een half jaar te voren aan de regeering was gekomen, had plaatsgehad in de verwachting dat zijn onderwijs zou gegeven worden overeenkomstig de beginselen der oude Gereformeerde theologie. Deze verwachting bleek niet ijdel. Het terrein echter, waarop zijn studiën zich tot hiertoe voornamelijk hadden bewogen, dat der dogmatiek, werd voortaan een ander. In verband met de hem aangewezen vakken richtten zij zich van nu af vooral op de Bijbelsche theologie. Dit bleek reeds uit het onderwerp zijner inaugureele rede. Hierin teekende hij het Nieuwe Testament 1°. als een organisch geheel, 2°. als een betrouwbaar geschrift, 3°. als een deel der bijzondere openbaring. Hierbij gaf hij openlijk blijk van zijn Gereformeerde opvattingen door te wijzen op het Goddelijk gezag der H. Schrift, waarmede ook de theoloog, die geroepen wordt tot beoefening en onderwijzing van de N. Testamentische vakken, heeft te rekenen. Het N. Testament, dat 'een onderdeel der Oud-Christelijke Letterkunde' wordt genoemd, wilde hij als meer dan dat beschouwd en gewaardeerd zien, nl. als 'literatuur' èn als 'H. Schriftuur'.

Deze oratie werd door Dr. G.A. van den Bergh van Eysinga aan scherpe critiek onderworpen in een artikel onder het opschrift *Een Calvinist over Oud-christelijke letterkunde*, (in *De Gids* Jrg. 1909, blz. 352-369). Daar deze critiek 'bij oppervlakkige en niet der zake kundige lezers den indruk zou kunnen wekken' dat niet alleen deze Calvinist, maar in het algemeen de Gereformeerde Schriftbeschouwing (hiermede) voor goed op het terrein der wetenschap heeft afgedaan, en geen recht van medespreken heeft', achtte v. L. zich geroepen tot 'een woord van verweer'. Nadat

plaatsing hiervan in *De Gids* door de redactie geweigerd was op grond van het doorloopend

polemisch karakter van het stuk, dat ‘bovendien met zijn 63 noten reeds door den vorm ongeschikt voor een tijdschrift als het hare’ werd geoordeeld, gaf v. L. het afzonderlijk uit onder den titel *Calvinisme en Schriftstudie.* Voor een belangrijk deel ging het bij de hier gevoerde polemiek over de echtheid en betrouwbaarheid van het vierde Evangelie. Zij opende hem tevens gelegenheid om zijn standpunt nader uiteen te zetten.

In een polemiek als deze begaf hij zich slechts noodgedrongen. Zijn aangeboren bescheidenheid weerhield hem ervan haar te zoeken. In den regel sprak hij zich dan ook thetisch, weinig polemisch uit.

In zijn universitairen arbeid vond hij volle bevrediging. Maar zijn liefde tot het te voren door hem bekleede ambt bleef hem bij en nimmer verloor hij als hoogleeraar uit het oog dat het zijn taak was jonge mannen mede toe te bereiden voor den arbeid als herder en leeraar in de Ned. Hervormde Kerk. Dit bleek reeds terstond uit de toespraak, waarmede hij den dag na zijn inauguratie zijn colleges opende en die als titel droeg: *Op weg naar het ambt.*

Na het zestal preeken door hem in 1909 uitgegeven ter herinnering aan zijn arbeid in de gemeente te Alkmaar, gaf hij vier jaren later nog een zevental gebundeld in het licht.

Met hoe groote toewijding hij de belangen van kerk en gemeente ook behartigde, op zijn professoralen arbeid bleef hij zijn krachten concentreeren. Niet het minst in zijn colleges kwam dit uit. Bij zijn onderwijs was het voor hem het voornaamste doel zijn studenten iets te doen zien van den rijkdom der H. Schrift, waardoor hij zichzelf verrijkt wist.

Reeds uit zijn studie over het begrip *Verzoening* (1903) was gebleken dat hij de dorexegetische opvatting van die dagen niet deelde, maar liefde had voor wijsgeerigdogmatische vraagstukken, met Bijbelsch-dogmatischen inslag. In deze studie gaat hij na wat de Bijbel over ‘verzoening’ zegt en beroept hij zich gaarne op uitspraken van Calvijn en latere Gereformeerde theologen. Van het viertal stellingen, door hem in dit geschrift verdedigd, luidt de eerste: ‘Door de schuld der zonde tegenover den Heilige zijn wij onder den toorn Gods’. Begrippen als het recht Gods en den toorn Gods worden met nadruk door hem naar voren gebracht.

Zijn uitvoerigste geschriften liggen op het terrein der exegese. In zijn commentaren valt zijn geestverwantschap met Theod. Zahn duidelijk te bemerken. Evenals deze conservatieve Duitsche geleerde is v. L. uiterst voorzichtig ten opzichte van traditioneele opvattingen. Dit kwam bij hem voort uit de behoefte om alle individualisme te keeren. Dat hij menigmaal tegenover moeilijkheden het stilzwijgen bewaart inplaats van deze op te lossen door een negatieve uitspraak bezorgde hem meermalen scherpe critiek van deskundigen, die tegenover de Schrift een ander standpunt innamen. Zijn exegetische werken leveren intusschen het bewijs dat hij het zich niet gemakkelijk maakte. Hij was niet tevreden voordat ‘de zin en meening des Geestes’ helder voor het bewustzijn der lezers stond.

Ook liet hij nadat hij den herdersstaf had neergelegd zich nog gaarne vinden voor de vervulling van preekbeurten.

Aan het kerkelijk leven nam hij in dien tijd in meer dan één opzicht actief deel. Hij was een der zes Utrechtsche hoogleeraren, die in 1915 na de verwerping van een voorstel tot schrapping van de ‘geest en hoofdzaak’ clausule in art. 39 van het Reglement

op het Godsdienstonderwijs, bij de Synode der Ned. Hervormde Kerk een bemiddelings-adres indiende in zake samenwoning der verschillende richtingen in betrekkelijke autonomie binnen het ééne oude Kerkverband. In de commissie tot bestudeering van dat ontwerp, die daarop door de Synode werd aangewezen, had hij eveneens zitting. Hoewel het kerkrechtelijk gedeelte van het bij de Synode van 1916 ingediende rapport dezer commissie treffend werd geacht door den eenvoud der voorgestelde oplossing (de vorming van 'kerkgemeenten' door belangrijke minderheden in de gemeenten) en de uitvoerige 'memorie van toelichting' door haar wetenschappelijk en onpartijdig karakter en magistralen bouw bewondering wekte, leed het voorstel schipbreuk.

Toen in latere jaren na deze mislukking door het Reglement op de predikantstractementen de zelfstandigheid der 'plaatselijke Kerken' en daarmede de vrijheid van beweging der Gereformeerden z.i. werden bedreigd, aarzelde v. L., hoe pacifistisch ook van aard, niet om als leider op te treden van een groote groep, die bedoelde vrijheid wilden verdedigen. Ook binnen den kring der Utrechtsche gemeente hield hij zich niet onbetuigd. Als lid van het college van kerkvoogden (den laatsten tijd als onder-voorzitter) en als ouderling behartigde hij ijverig haar belangen. Met beslistheid trad hij op voor dat deel der gemeente, waaraan hij zich in engeren zin geestverwant gevoelde. Een verschil van meening met de meerderheid van den kerkeraad omtrent de voorziening in de predikantsvacature ontstaan door het overlijden van Ds. J. Quast Hzn († 1929) noopte hem voor zijn ambt als ouderling te bedanken.

Ondanks de eentonigheid van zijn voordracht, die aan alle welsprekendheid gespeend was, waardoor de volle diepte van zijn gevoelsleven, niet tot uiting kwam, bleef de kern van zijn onderricht voor zijn studenten niet verborgen. Vooral in zijn laatste levensjaren mocht hij zich in een druk bezoek van zijn colleges verheugen. Ook daarbuiten zocht hij contact met zijn leerlingen o.a. in een wekelijksch privatissimum over Calvijns Institutie, waarbij tevens allerlei actueele verschijnselen en stroomingen werden ter sprake gebracht. Van het boek, waarvan hijzelf zoozeer den invloed ten opzichte van zijn Schriftbeschouwing en zijn dogmatisch inzicht had ondergaan, is door middel van deze private colleges de invloed op menigeen, die eraan deelnam, eveneens duurzaam geweest.

Aan het Gereformeerd beginsel, zooals dit door hem werd voorgestaan, was naar zijn overtuiging nog een toekomst weggelegd. Met groote belangstelling verdiepte hij dan ook in de nieuwste verschijnselen op het terrein der theologie. In een artikel: *Zuivere Objectiviteit?* (in: *Geref. Theol. Tijdschr.* 1925) wijdde hij een uitvoerige beschouwing aan de ontwikkeling der Duitsche theologie, waarin een sterke strooming met alle immanente Godsgedachte en met alle mystiek breken wil. Hij onderzoekt met name het betoog van Brunner, die in zijn strijd voor een herleving der theologie aansluiting zoekt aan de principiën der Reformatie, welke volgens hem verwrongen of te loor gegaan zijn. De conclusie waartoe v. L. komt is deze, dat het hem niet mogelijk is bij Brunner die 'zuivere objectiviteit' te vinden, die de theologie noodig heeft om waarlijk *theologie* te zijn, en dat deze de principieele beteekenis van het Calvinisme nog niet doorzien heeft. Een opbouwende theologie is van Brunner niet te verwachten, zoolang hij blijft op het punt, waar hij zich thans bevindt. In zijn *critiek* is Brunner het sterkst. Maar zulk een 'critische methode' kan voor de theologie,

die inhoud hebben zal, niet veel geven. ‘De theologie heeft een andere roeping. Zij zal rekening hebben

te houden niet alleen met het geloof maar ook met de H. Schrift en de Kerk'.

Later meende v. L. op te merken dat het Schriftuurlijk beginsel het langzamerhand van het wijsgeerige ging winnen en verwachtte hij meer hulp van de dialectische school.

Tot de van zijn hand verschenen publicaties in zijn Utrechtsche periode, welke niet op het gebied der exegese liggen, behoort ook zijn studie over *Erasmus* (1914). Hierbij vond hij gereede aanleiding tot bestrijding van het Humanisme, dat z.i., zooals hij nader uiteenzet, vijandig staat en staan *moet* tegenover het Reformatorisch beginsel van Schriftgezag en Schriftgeloof, van wedergeboorte en bekeering, van rechtvaardigmaking en heiligmaking. Hij achtte het van belang de antithese tusschen beide beginselen scherp te zien en te stellen.

Dit drong hem later een pleidooi te leveren voor het losmaken van de Theologische Faculteit van het Staatsverband (*Theologische Faculteiten van de Rijksuniversiteit*, in het 'Orgaan van de Dr. Abraham Kuyper-Stichting': *Antirevolutionaire Staatkunde.* 2e Jrg. Kampen, 1926, blz. 401-424, 464-491, 506-535). De Godgeleerdheid, die in naam aan de Rijks-Universiteiten bestaat, is volgens hem geen Godgeleerdheid. De Staat, waarin v. L. het humanistisch beginsel belichaamd zag en waarvoor het niet ter zake doet of men de beginselen van Calvijn dan wel die van Spinoza toegedaan is, kan wèl plaats inruimen voor bestudeering van het verschijnsel der religie in een faculteit der godsdienstwetenschap, maar kan niet de theologie doen onderwijzen. Deze toch als wetenschap der kennisse Gods behoort z.i. tot het terrein der Kerk, wier taak het dan ook is hare dienaren op te leiden in de heilige Godgeleerdheid. Staat en Kerk hebben hier elk een eigen roeping. Aan de handhaving van het karakter der theologie in tegenstelling met dat der godsdienstwetenschap was hem veel gelegen. Reeds in de toespraak bij de opening van zijn colleges had hij daarvoor een lans gebroken. (*Op weg n.h. ambt*, blz. 11, 12). Overigens werpt bedoeld tijdschriftartikel licht op zijn standpunt ten aanzien van de Antirevolutionaire beginsel-politiek.

Opmerkelijk is dat van Leeuwens eerste en zijn laatste studie beiden gewijd zijn aan den Brief aan de Romeinen. De laatste heeft hij niet kunnen voltooien, omdat de pen aan zijn handen ontzonk. Na zijn dood is het overgeblevene, van Hoofdst. 8 vs. 31 af, bewerkt door een van zijn voormalige leerlingen naar de uitvoerige en nauwkeurige dictaten door den overledene nagelaten.

Den 26en April 1894 trad van Leeuwen te Utrecht in het huwelijk met Mej. Wilhelmina Johanna Josine Maria Bronsveld, dochter van den bekenden predikant aldaar, Dr. A.W. Bronsveld. Zij overleefde hem met drie gehuwde dochters.

Zijn door J. Gabrielse geschilderd portret is aanwezig in de Senaatskamer der Utrechtsche Universiteit.

De hier volgende werken en brochures van zijn hand zijn in druk uitgegeven:

De Joodsche achtergrond van den Brief aan de Romeinen, Acad. proefschr. Utr. 1894. 0°. - *Verzoening.* Eene theologische studie. Utr. 1904. 8°. - *Literatuur en Schriftuur.* Rede bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Rijks-Universiteit te Utrecht.... den 7en Dec. 1908. Utr. 1908. 8°. - *Op weg naar het ambt.* Toespraak bij de opening der lessen (8 Dec. 1908). Utr. 1908. 8°. - *Calvinisme en Schriftstudie.* Een woord van verweer tegen Dr. theol. G.A. van den Bergh van Eysinga. Utr. 1908. 8°. - *Het Nieuwe Testament.* In: *Bibliotheek*

voor Godsdienstonderwijs (Red.: A. Troelstra en H. Visscher) 1e Serie. Dl. III. Utr. 1910, 8°. 2e dr. ald. 1917. 8°; 3e dr. Amst.

Z.j. (1926). 8°. - *Onder Zijne vleugelen.* Utr. 1913. 8°. - *Erasmus.* In: *Onze groote mannen.* Serie I No. 2. Baarn, 1914. 8°. - *Het Evangelie van Mattheus.* In: *Tekst en Uitleg.* Practische Verklaring v.h. N. Test. door A. van Veldhuizen, met medew. v. J.A.C. van Leeuwen, e.a. Utr. 1915. 8°; 2e dr. ald. 1919. 8°; 3e dr. ald. 1927. 8°. 4e dr. bezorgd door Dr. W. Lodder. Gron. 1934. 8° -. *Luther en Erasmus.* In: *Maarten Luther in zijn leven en werken van 1483-1525.* Uitgeg. door A.W. Bronsveld, J.W. Pont en J.A. Rust (met bijdr. v. H.H. Barger, J. Lindeboom e.a.). Amst. 1917. 8°, blz. 153-178. - *Voorwerpelijke en Onderwerpelijke Prediking.* Referaat, geh. op de 13de Jaarverg. v.d. Gereformeerden Bond, 1918. 8°; 2e dr. Maassluis 1936. 8°. - *Armen en Rijken.* Kampen. Z.j. (1919). 8°. - *Het Probleem van den Oorsprong der Christelijke Religie.* Rede n. aanl. v.d. 286sten Gedenkdag van de stichting der Utrechtsche Hoogeschool op 26 Maart, uitgespr. den 3en Apr. 1922, door den Rector-magnificus. Utr. 1922. 8°. - *De Brief aan de Colossensen. De Brieven aan de Thessalonicensen.* Opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard. In: *Korte Verkl. der H. Schrift* met nieuwe vertaling bewerkt door Prof. Dr. G.Ch. Aalders e.a. Kampen. 1922. 8°. - *Paulus' Zendbrieven aan Efeze Colosse*, *Filemon en Thessalonica*, in: *Kommentaar op het N. Testament*, aangevangen door S. Greydanus, F.W. Grosheide en J.A.C. van Leeuwen. Amst. 1926. 8°. - *Het Evangelie naar Markus*, Opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard. In: *Korte Verkl. der H. Schrift* (als boven). Kampen. 1928. 8°. - *Het Heilig Evangelie naar de beschrijving van Markus* uitgelegd, in: *Kommentaar op het N. Testament* (als boven). Amst. 1928. 8°. - *Openbaring en Cultuur.* Kampen. 1929. 8°. (Van dit negental voordrachten, in Oct.-Dec. 1928 op verzoek van de Nederl. Chr. Radio-Vereeniging voor de microfoon gehouden, is een vertaling in het Hongaarsch verschenen). - *De Brief aan de Romeinen* opnieuw uit den grondtekst vertaald en verklaard (voltooid door Dr. D. Jacobs). Met een 'In Memoriam' v. Dr. A. Noordtzy. In: *Korte Verkl. der H. Schrift* (als boven). Kampen 1932. 8°.

Voorts in: *Theol. Studiën*: *Gerechtigheid en rechtvaardiging.* Jrg. XX (1902), blz. 217-240. - *Wedergeboorte.* Jrg. XXIII (1905), blz. 459-488. - *Dr. A.S.E. Talma.* Jrg. XXV (1907), blz. 95-112. - *Het Geloof.* Jrg. XXVI (1908), blz. 81-124. - *Quirinius*, Eene mededeeling. Jrg. XXX (1912), blz. 428. Buitendien in Jrg. XXVI en XXX vier boekbeoordeelingen van zijn hand.

In: *Geref. Theol. Tijdschrift*: *Over Hebreën 11:1.* 24e Jrg. Afl. 10 (Febr. 1924). - *Zuivere Objectiviteit?* 26e Jrg. Afl. 5 (Sept. 1925).

In: *Stemmen des Tijds.* Maandschr. voor Christendom en Cultuur: *Erasmus' Grieksche Nieuwe Testament*, *1 Maart 1516.* 5e Jrg. (1916) II, blz. 1-19. Benevens tal van Boekbesprekingen.

In: *Chr. Encyclopaedie voor het Ned. Volk.* Kampen. Z.j. (1925-1931) 6 dln.: 103 artikelen, meerendeels op het terrein der N. Testamentische studie, in alphabetische volgorde opgegeven in: *Overzicht der werken van.... Dr. J.A.C. v. Leeuwen* enz., blz. 23, 24.

In *Het Convent*, ond. red. v. Prof. Dr. J.A.C. v. Leeuwen en Dr. J. Severijn. Gouda. 1923-1927, tal van artikelen, eveneens naar de titels vermeld in bovengen. *Overzicht*, blz. 22, 23.
In *De Vaandrager*: *De Waardeering van den Arbeid* (in 15 artikelen) 13e Jrg. 1924-1925.
In het dagblad *De Rotterdammer*: *Een collegiale karakteristiek* (bij het zilveren jubileum van Prof. Dr. H. Visscher) No. van 12 Febr. 1929.

L i t t e r a t u u r: A.M. Brouwer, *In Memoriam Prof. Dr. J.A.C. van Leeuwen* Toespraak bij de opening zijner colleges op 1 Oct. 1930. Zeist. 1930 (m. portret). - H. Visscher, *In Memoriam Prof. Dr. J.A.C. van Leeuwen*, in: *Utr. Studenten Almanak* 1931, blz. 339-344 (m. portret). - A. Noordtzy, *In Memoriam auctoris*, in: J.A.C. v. Leeuwen en D. Jacobs, *De brief aan de Romeinen*, Kampen. 1932, p. V-XIII (m. portret). - *Overzicht der Werken*, *Brochures*, *Tijdschriftartikelen enz. van de Hervormd Gereformeerde Hoogleeraren Dr. J.A.C. van Leeuwen*, *Dr. H. Visscher en Dr. J. Severijn* bewerkt door W. de Zwart met een Inleiding van Ds. I. Kievit. Huizen (N.H.). - *Chr. Encycl.* Dl. VI, blz. 272 (art. v. J.C. Rullmann). - J. Weener, *Prof. Dr. J.A.C. van Leeuwen* †. In: *Utr. Predikb. blad* XLIV. No. 16 (16 Aug. 1930). - C. van Dop (*De Calvijncolleges van Prof. van Leeuwen*). In: *De Waarheidsvriend.* XXI. No. 52 (28 Nov. 1930), blz. 9.

[Jacobus Leeuwius]

LEEUWIUS (Leuwius, Leewius, Lewius, van Leeuwen) (Jacobus of **Jacob Dircksz.)** geboren te Voorburg in 1595, was een zoon van onbemiddelde ouders. Ds. Joh. Wtenbogaert verzocht bij de stedelijke regeering voor zijn vader en na diens dood voor zijn moeder onderstand voor de opleiding van hem en zijn broeders (Brandt a.w. IV, blz. 717). Bij zijn studie aan de Leidsche hoogeschool, waar hij den 16en Juni 1610 in het album studiosorum werd ingeschreven, genoot hij dan ook de voordeelen van alumnus in het Staten-College. Na de propaedeutische studie volbracht te hebben beoefende hij die der theologie, maar ook die der medicijnen. Dit laatste blijkt hieruit dat hij den graad van medicinae doctor verwierf. Den 7en Febr. 1618 in de classis van Dordrecht peremptoir geëxamineerd, aanvaardde hij kort daarop de bediening te Oud-Beyerland. Na ruim tweejarig verblijf aldaar verwisselde hij deze standplaats met Rotterdam, waar hij den 1en Nov.[1] 1620 bevestigd werd. Hij was Contraremonstrantsch in de leer en zijn aanhang in de gemeente was niet gering. Daarbij deed hij zich kennen als iemand van onrustigen aard en van heftig temperament, een strijdlustig man, zooals blijkt uit de verschillende conflicten, waarin hij geraakte. Allereerst uit dat met de Rotterdamsche regeering over de oprichting van het standbeeld van Erasmus.

Den 29en Oct. 1618 had Prins Maurits, hiertoe in persoon naar Rotterdam overgekomen, aldaar ‘de wet verzet’, waarbij een aantal Gereformeerden in de Vroedschap was aangesteld. Maar de nieuwe Magistraten, eenmaal op het kussen gezeten, voldeden niet aan veler verwachting. Met een zeker program van actie opgetreden, was de wijze, waarop zij hun taak volbrachten, volgens de ontevredenen hiermede in strijd. Als woordvoerder van de bezwaarden deed Leeuwius zich gelden. Afkeerig van halve maatregelen legde hij de Vroedschap ten laste dat zij zich nalatig betoonde in het nemen van allerlei noodige maatregelen. Meermalen trok hij zoo in zijn prediking te velde tegen de Magistraat, die daarin reden vond hem bij herhaling ten stad-huize te ontbieden om hem tot matiging aan te manen, wat haar echter niet gelukte. Bij elke gereede aanleiding, die zich daartoe voordeed, gaf hij op krasse wijze uiting aan zijn grieven tegen haar beleid. Een onoverkomelijke ergernis was hem de oprichting van een nieuw standbeeld van Erasmus. In 1616 was besloten een

1) De Blaffert vermeldt op. 1 Nov. 1621: ‘D. Jacob Lewy een jaar gaeye’ 58 gulden.

koperen statue van den geboren Rotterdammer op stadskosten te doen vervaardigen
ter vervanging

van diens steenen beeld, dat bij het bezoek der Spanjaarden in 1572 door het beschieten zoodanig beschadigd was dat het veeleer op een vormloozen klomp steen geleek dan op een beeld. In de gemeente openbaarde zich over dit besluit groote ontevredenheid; men diende klachten in bij den Kerkeraad. Inmiddels was het metalen beeld gereedgekomen en vervolgens zonder op het voetstuk gezet te zijn in het Geschuthuis op de Hoogstraat geplaatst. De verwachting van den Kerkeraad en van velen daarbuiten dat het besluit tot de oprichting, door een Remonstrantschgezinde Vroedschap genomen, niet zou worden uitgevoerd nu de wet was verzet, bleek niet verwezenlijkt te worden; de Regenten, die haar waren opgevolgd, handhaafden het vroeger genomen besluit. De Kerkeraad vaardigde daarop Ds. Fred. Broekérus met een der ouderlingen af om tegen dit plan de bezwaren van den Kerkeraad uiteen te zetten. Den 22en Oct. 1621 verschenen beiden voor de Vroedschap. Als het voornaamste der bezwaren werd door hen genoemd dat de plaatsing van het standbeeld in het openbaar vele lidmaten der gemeente zou ergeren, nademaal immers Erasmus een voorstander van het gevoelen der Remonstranten was geweest. Hiertegen voerde de Vroedschap aan dat zij niet inzag, waarom een koperen standbeeld meer aanstootelijk zou zijn dan het steenen, dat er te voren had gestaan. Zij zag dan ook van haar voornemen niet af en op den laatsten April 1622 werd het beeld op zijn voetstuk geplaatst tot verontwaardiging van predikanten, Kerkeraad en gemeenteleden. Wat deze verontwaardiging nog grooter maakte was dat kort te voren dezelfde overheid, die dit beeld, waarvan de vervaardiging over de 20000 gulden had gekost, had doen plaatsen, geweigerd had aan de weduwe van den in Nov. 1621 overleden predikant Broekérus eenig pensioen toe te leggen met de opmerking dat de Kerkeraad de geërgerde lidmaten maar moest nederzetten en met goede redenen onderrichten.

Volgens mededeeling van v. Harderwijk (*Naamlijst* t.a.p.) besloten daarop de predikanten de Regeering eens door te halen, waartoe de jongste predikant Ds. Jacobus Leeuwius werd aangewezen. Den 22en Mei 1622 hield deze overeenkomstig de hem gegeven opdracht een predikatie, waarin hij na een korte inleiding over het leven van Johannes den Dooper en na het noemen van zijn tekst op vrij heftige wijze de overheid verweet dat zij wèl hare vrienden kon begiftigen met rijk bezoldigde ambten, wèl weelderige maaltijden houden ten koste van het land, maar dat zij niet bij machte was de weduwe van een dienaar der gemeente van een eerlijk pensioen te voorzien, en evenmin de predikanten die toch niet precies gehouden waren een zóó strengen levensregel te volgen als die van den Dooper, maar die dan ook om een behoorlijk leven te kunnen leiden, een dienovereenkomstig behoorlijk tractement moesten genieten, aan een zoodanig tractement te helpen, omdat het land, zooals zij beweerden, zulks niet lijden kon. Voorts stelde hij de vraag of de staat van het land wèl lijden kon dat men metalen beelden oprichtte, die vele duizenden kostten en waarvoor men de kantoren uitputte en dat nog wel voor zulke lieden, die dit niet hebben verdiend, ja die libertijnen en vrijgeesten zijn geweest en gespot hebben met allen godsdienst. ‘Ik segge’ zoo voer hij voort ‘dat God de Heere om sulcke saecken 't Land sal plaegen, den kandelaer syns woordts weghneemen, en een honger sal laeten koomen, niet naer broodt, en een dorst niet naer water, maer honger en dorst naar syn woordt. Nu is de noodt zoo groot dat men sulks met basuinen moet uitroepen’.

De Vroedschap was ten zeerste gebelgd over Ds. Leeuwius' boetpredikatie, waarvan de inhoud weergaf hetgeen in de gemeente opgemerkt en besproken werd. Reeds den

volgenden dag vergaderde zij om te overwegen wat haar in deze te doen stond. De resolutie, waartoe zij kwam luidde: ‘dat men ter saecke van de voorsz. predicatie met den voornoemden Jacobo Levio kerckelick sal handelen’. Vijf daartoe gecommitteerden uit haar midden werden afgevaardigd om met een der Burgemeesteren zich naar den Kerkeraad te begeven en aldaar te verklaren ‘dat de Vroetschappe haer ten hoochste vint geargert aen de voorsz. predicatie en deselve hout voor oproerich’. Deze commissie moest voorts den Kerkeraad verzoeken aan Ds. Leeuwius te gelasten schuld te bekennen en beterschap te beloven, en mede te deelen dat zij, indien noodig, de zaak voor de Classis en in de Synode tot het uiterste zouden doen vervolgen.

Den 25en d.a.v. had dit bezoek aan den Kerkeraad plaats. Deze werd gepresideerd door Leeuwius. Heftig vielen de gedeputeerden den voorzitter aan. Zij noemden hem een ‘menschenprediker’ en zeiden ‘dat hy ter contemplatie van eenige personen die voorsz. predicatie hadde gedaen, die hem daertoe hadden opgemaect’, en dat hij ‘als wezende de parthije die beschuldicht werde aldaer niet behoorde te presideeren’. Maar de Kerkeraad, van oordeel zijnde dat Leeuwius niet meer dan zijn plicht had gedaan en dat de Heeren van het Stadhuis een publieke bestraffing ten volle verdiend hadden, liet zich niet intimideeren. Het antwoord, dat zij, na te hebben buitengestaan, bij monde van den voorzitter te hooren kregen, was zeer scherp. Hij hield zijn beschuldigingen vol en gaf daarbij nog nader verklaring van hetgeen hij in zijn preek meer in algemeene termen had genoemd. Hij voegde den afgevaardigden toe dat zij de vele bordeelen oogluikend toelieten, dat zij de Papisten en Arminianen niet behoorlijk uitroeiden, dat zij zich niet behoorlijk kweten van hun plicht in zake het reformeeren der scholen enz. En - alzoo besloot hij - ‘Gij hebt my in den Kerckenraedt niet te commanderen’.

De Kerkeraad was het in alles met zijn voorzitter eens en met dezen ruggesteun voelde Leeuwius zich sterk genoeg om den volgenden Donderdag in de avondpredikatie opnieuw tegen de overheid uit te varen en te verklaren dat hij zich deze bestraffingen niet zou laten beletten. Andermaal werd hij daarop den 11en Juni bij de Vroedschap ontboden om zich te verantwoorden en zijn beschuldigingen met bewijzen te staven. Leeuwius verscheen, maar deelde den Heeren mede, dat hij wegens den korten tijd en het feit, dat hij zich moest voorbereiden voor zijn Zondagspreek, niet in staat was om dadelijk van antwoord te dienen. De zaak werd dus uitgesteld.

Den 30en van dezelfde maand opnieuw voorgeroepen werd hem gevraagd of hij nu gereed was ‘redenen en rekenschap van syn gedaene predikatie’ te geven. Hij antwoordde dat het niet gebruikelijk was dat men van hem speciale verklaringen en bewijzen eischte omtrent personen, die hij op den preekstoel bestrafte. Dat degenen, die onschuldig waren, zich van zijn woorden niets behoefden aan te trekken en dat hij ook niet van plan was zich voor de Vroedschap, die zijn tegenpartij was, en hem van te voren al veroordeeld had, te verantwoorden. En ofschoon de Vroedschap verklaarde van een tegengestelde meening te zijn, Leeuwius bleef bij zijn weigering. Desgevraagd erkende hij tot de afgevaardigden gezegd te hebben dat zij hem in den Kerkeraad niet hadden te commandeeren. Toen hij door een der burgemeesters daarover berispt werd gaf hij ten antwoord dat hij zichzelf zoo goed achtte in het zijne, als de burgemeester in 't zijne, en hij liet er de vraag op volgen of de Heeren

meenden, nu zij tot hoogen staat en waardigheden gekomen waren, dat hij hen daarom zou ontzien en

niet zou durven aanspreken. Wat de gedeputeerden hierop antwoordden wordt niet vermeld. Aan Leeuwius werd meegedeeld dat hij bij gelegenheid zou worden in kennis gesteld van de beslissing der Vroedschap.

Hiermede bloedde de zaak tusschen overheid en Kerkeraad dood. Leeuwius, vanwege zijn huwelijk een man van fortuin en vrij onafhankelijk, had na de herhaalde onderhandelingen niets toegegeven. Blijkbaar had hij in de Vroedschap ook zijn aanhangers, evenals in de gemeente. Driehonderd van de laatsten verbonden zich schriftelijk den predikant en de Kerkeraad te handhaven en niet aan het Avondmaal deel te nemen ‘voor dat den afgodt waere geweert’. Zij bedoelden hiermede het beeld van Erasmus, dat aanleiding was geweest tot het geschil. Voorts bracht een aantal lidmaten de zaak voor de Zuid-Hollandsche Synode, die van 5 tot 9 Juli 1622 te Gorinchem vergaderde. Maar de Synode berispte deze lidmaten wegens hun optreden buiten den Kerkeraad om en oordeelde dat de Kerkeraad in deze zijn best moest doen om hun aan het verstand te brengen dat het oprichten van zulke standbeelden een gewone zaak en een politiek gebruik was, waaraan men zich niet stooten mocht en veel minder nog om die reden de eenigheid der Kerk moest verbreken of de Kerk verlaten. In overeenstemming met dit advies wist de Rotterdamsche predikant Petrus van Nyenroode, hoewel een vurig aanhanger van Leeuwius, de gemoederen te stillen.

Onjuist is de bewering dat wegens hun actie tegen de oprichting van het beeld van Erasmus Leeuwius en Van Nyenroode zouden geschorst zijn. Deze schorsing heeft eerst acht jaren later plaats gehad, en uit geheel andere oorzaak, hoewel het niet onmogelijk is dat de overheid om het thans gepasseerde, toen zoo kras optrad.

Hoe van Remonstrantsche zijde het te Rotterdam gebeurde werd beoordeeld bleek uit een in 1623 naamloos verschenen boekje van de hand van een der gebannen predikanten Ds. Henricus Hollingerus (vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 174-176), die over hetzelfde geschil - eveneens anoniem - in 1622 reeds een ‘Requeste’ in het licht had gegeven, waarin hij op geestige wijze Erasmus zich laat beklagen over den haat der predikanten en een verzoek om bescherming laat richten tot de Rotterdamsche regeering. Hollingerus' tweede geschrift is meer in 't bijzonder gericht tegen Leeuwius. De titel luidt: *Spongia Erasmi*, *Dat Is*: *Uytwissinge der Calumnien of lasteringhen Jacobi Levii*, *Predikant van de Calvynsche secte*, *haer selve oppronckende met den schynheylighen tytel der ware en zuyvere Ghereformeerde kercke tot Rotterdam*, *Teghen Den Hooghgeleerden ende onsterflicken lofs waerden Heere Desiderium Erasmum Roterodamum.* - Ghedruckt (by een Liefhebber der waerheyd) .... 1623. (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I[2]. No. 3492). Dit (68 bladz. in 4° groote en in acht hoofdstukken verdeelde) boekje bevat een gefingeerde samenspraak tusschen Erasmus en ‘Levius’, welke dienen moet om het preeken van laatstgen. tegen het standbeeld te hekelen. De inhoud is rijkelijk vermengd met Bijbelteksten, citaten en hatelijkheden aan het adres van Leeuwius en die hem volgden. Zooals de titel reeds aanwijst heeft men hier te doen met een onverdraagzaam geschrift over verdraagzaamheid.

Bij de Vroedschap werkte het misnoegen, dat het conflict met den Kerkeraad merkbaar nog hierin nà dat zij haar medewerking onttrok aan de beroeping in de sinds Nov. 1621 bestaande predikantsvacature, zoodat deze pas drie jaren later vervuld werd door de overkomst van wijlen Ds. Broekèrus' opvolger Benjamin Ryswyck. In 1625 werd opnieuw een der vier predikantsplaatsen vacant door het overlijden van

Ds. Petrus Moys. Deze herhaalde vacaturen waren niet bevorderlijk aan den arbeid, die

door den aanwas der gemeente steeds grooter omvang kreeg. Vroedschap en Kerkeraad beiden zagen de noodzakelijkheid in van de stichting eener vijfde predikantsplaats. De Vroedschap toonde zich wel bereid de onkosten daartoe te dragen, indien zij maar zekerheid had dat een moderaat predikant zou beroepen worden.

In 1628 was het zoover gekomen dat de Kerkeraad vergunning had gekregen om uit een aangeboden vijftal een vijfden predikant te beroepen. Toen echter na eenige wijziging de nominatie van den Kerkeraad bij de Vroedschap werd ingediend, verklaarde deze dit vijftal wel te willen overnemen, mits daaruit een predikant bij wijze van leening zou worden aangezocht, en vervolgens beroepen zou worden. met name Levinus Beekman, alumnus der stad Rotterdam en predikant te Wormer. In den Kerkeraad was men over dit voorstel verdeeld. Nyenroode en Leeuwius, reeds verstoord over het plan tot moderatie, achtten het hoogst bedenkelijk dat de Vroedschap een predikant zou aanwijzen, ook al verklaarde deze dat dit voorstel niet zou strekken tot prejudice van het recht der Kerk. De beide andere predikanten Henr. Alutarius en B. Ryswyck hadden er geen bezwaar tegen. Wegens de moeilijkheden in den Kerkeraad wendde zich de Vroedschap daarop, met voorbijgaan van de Classis, rechtstreeks tot de Zuid-Hollandsche Synode. Om deze reden verklaarden Nyenroode en Leeuwius het beroep van Beekman te zijn in strijd met de Kerkorde van 1586.

Het twistvuur hierdoor ontbrand bleef niet beperkt tot de Kerkeraadsvergaderingen. Het breidde zich uit in de gemeente. Strijdschriften van weerszijden zagen het licht, en deden de verwarring nog toenemen. Een poging van afgevaardigden, door de Synode te Leiden (16-28 Juli 1629) aangewezen, om de moeilijkheden op te lossen bleek vruchteloos; zij bevonden de zaak ‘verward en ongeneeselijk’. Ten slotte greep de overheid met forsche hand in: den 7en Aug. 1640 gaf zij een Sententie tegen het viertal predikanten en eenige ouderlingen, waarbij zij ‘hoe ongaerne ook daertoe overgaande’ van Nyenroode en Leeuwius benevens vier ouderlingen gelastten zich bij provisie te zullen onthouden van den predikstoel en van alle andere kerkelijke diensten, ‘totdat zy zullen hebben gedaan aan de Heeren behoorlijke reparatie en contentement van de calumnieuse acte’. Aan de beide andere predikanten, Ryswyck en Alutarius, werd, om alle verdere misverstanden en partijschappen ‘onder de goede Gemeente’ te stuiten hetzelfde gelast tot den tijd dat de Synode aangaande deze twisten zou hebben gedecideerd, tenzij de Classis van Schieland oordeelde dat het beter was tot stichting van de Kerk, dat Ds. Ryswyck en Ds. Alutarius in hunne diensten werden gecontinueerd, in welk geval de Vroedschap zich daartegen niet zou verzetten.

De volgende Zuid-Hollandsche Synode, gehouden te Schoonhoven (10 Sept.-9 Oct. 1630) kon evenmin als vóór haar de Classis van Schieland, zulk optreden van de overheid in een puur kerkelijke zaak goedkeuren. Na langdurige onderhandeling kreeg de vergadering gedaan dat de vier predikanten zich onderling verzoenden. Doch de Magistraat wilde enkel de schorsing van Ryswyck en Alutarius, niet die van van Nyenroode en Leeuwius opheffen. Om beide laatsten te redden, weigerde de Synode daarmede genoegen te nemen. Krachtens Synodaal besluit moesten dus ook de twee anderen zich van den predikstoel onthouden. Deze beiden verkregen op hun verzoek van de Classis van Schieland kort daarop hun demissie uit de bediening te Rotterdam, en dienden vervolgens gemeenten elders.

Hoewel dezelfde Synode van Schoonhoven zich zeer beslist tegen gemengde bemiddelingscommissies had verklaard, verzochten de Staten van Holland 24 Jan. 1631

den Stadhouder zich eenige politieke en kerkelijke personen te willen assumeeren, om met hun advies de oneenigheden in de Rotterdamsche gemeente tot een goed einde te brengen. Op voorstel dezer commissie besloot Frederik Hendrik (1 Maart), dat, nu Ryswyck en Alutarius hun ontslag hadden genomen, van Nyenroode en Leeuwius elders verplaatst zouden worden. Te Rotterdam konden zij niet meer geduld worden.

Beiden berustten in dit besluit, Leeuwius echter niet zonder aarzeling. Terwijl zijn lotgenoot zich nog in hetzelfde jaar aan de gemeente te Alkmaar verbond, bleef Leeuwius verder buiten de bediening. Een gedocumenteerde beschouwing over deze beroepingskwestie te Rotterdam geeft Dr. F.J. Los in zijn *Geschiedenis der Ned. Geloofsbelijdenis* Hfdst. IX (in: *Troffel en Zwaard.* 21e Jrg. (1918), blz. 76-89).

Na de publicatie der Sententie van de Vroedschap gaf v. Nyenroode in het licht: *Oprechte ende grondighe Verclaringhe van eenige Notulen*, *in Mayo 1630 ghestelt bij het meerendeel des Kercken-Raedts van Rotterdam*, *welche ghementioneert worden in de Acte van Suspensie vanden 7 Aug. 1630 .... Mitsgaders twee Brieven* [onderteekend Petrus Nienrode] .... Wtrecht. 1631.

Hierop volgde: *Klare en korte provisionele Verantwoordinge Benjamini van Rijswijck en Henrici Alutarij .... tegen de onghefondeerde ende liefdelooze bezwaringen die tot haren laste in openbaren druck zijn uytghegheven van Petro Nienrodio*, Rott. 1631. Daarna verscheen: *Copye van een Missive Petri Nienrodii ende Jacobi Leeuwii.... gheschreven tot justificatie van hare oprechte ende grondighe Verklaringhe van eenighe notulen &c. tegens seecker boexken geintituleert Klare en Korte provisonele Verantwoordinghe Benj. v. Ryswyck ende Henr. Alutarii &c. Mitsgaders Corte aenmerckinghen teghens haere Consideratien over de twee Brieven Petri Nienrode ende teghens die byghevoeghde Consultatio achter haere Verantwoordinghe ghestelt.* Leyden. 1631 (Knuttel, *Cat. Pamfl.* I^2, No. 4171). Deze boekjes bevatten tal van officieele stukken.

Blijkens de Acten van den Kerkeraad is later ongenoegen ontstaan tusschen den Kerkeraad en Leeuwius. Den 6en Apr. 1639 werd besloten hem in de huisbezoeking aan te spreken over het doopen van zijn kind te Schiedam en over zijn en zijner familie gedurige absentie in de predikatie. Ook kwam hij te Rotterdam niet ten Avondmaal. Dit bezwaar tegen Leeuwius maakte bij herhaling onderwerp van bespreking uit in vergaderingen van den Kerkeraad en van verschillende Zuid-Hollandsche Synoden. Naar zijn eigen verklaring hield zijn kerkelijke gedragslijn, waartegen de Rotterdamsche Kerkeraad bezwaar maakte, hiermede verband dat het tractement, waarvan de betaling hem bij contract was toegezegd, sinds zijn ontslag hem niet meer was uitbetaald. Eindelijk kwam het zoover dat hij in 1641 het achterstallige tractement van de Staten ontving. En op 16 April 1642 kwam de kennisgeving in van het feit dat Ds. Leeuwius met zijn huisvrouw hadden aangenomen ten Avondmaal te komen.

Dat Leeuwius tot in het laatst van zijn leven zijn strijdlustigen aard niet had verloochend, blijkt uit de insinuatie, die Gisbertus Voetius, Professor Theologiae te Utrecht, in Jan. 1646 den notaris van Weel te Rotterdam tegen Leeuwius liet opstellen. Deze wordt daarin beschuldigd dat hij op 12 Jan. 1646 ten huize van den Rotterdamschen koopman Nic. Claessen de Jong, in tegenwoordigheid van een theologisch student en nog enkele anderen, den glans van des Hooggeleerden name

en fame ‘mette navolgende calumnieën ende atroce injurien heeft getragt te obscureren ende te vilipenderen: Eerst mits voorn. Heer Insinuant voor een hoerekindt te schelden. Daarna, mits hem, voor een passieus manneken, ja voor soodanich aff te schilderen, dat hij

van syn opinie niet en soude willen wijcken, al soude hy syn defensie uyt ofte voor de helle van daen halen: Ende dat hy, injuriant, oversulcx syn zonen, al hadde hyder twaelff, liever die alle den hals soude breken, dan hy deselve onder 't beleyt van den insinuant soude willen laten studeren. Ten derden: dat hy, insinuant, zoo schrokachtig geweest heeft, ende noch was, dat hy van wegen syn comparitie op't Nationael Sinodus, binnen Dordregt gehouden, grooter rekeninge hadde ingebracht, als yemandt van de uytheemsche comparanten. Ten vierden ende ten lesten, dat hy, insinuant, binnen Utregt alles in syn klauwen sochte te krygen'.

Op 1 Febr. 1646 werd Leeuwius opgefrischt door het bezoek van den notaris en drie getuigen. Van Weel las hem de acte voor. Leeuwius verklaarde al het hem ten laste gelegde voor niets dan leugen, en bracht allerlei redenen bij om dit aan te toonen. Wanneer hij den man, aan wien hij deze onaangenaamheid meende te danken te hebben, ook 'in een hapering' wilde brengen, zou het hem - zoo voegde hij eraan toe - niet veel moeite kosten, daer deze zich verscheiden malen onloffelijk had uitgelaten over de Professoren te Leiden, die hij o.a. voor 'kootjongens' had uitgemaakt. Wèl moest Leeuwius bekennen dat hij, na Voetius geprezen te hebben, hem een 'passieus man' genoemd had, en dat hij als zijn meening had geuit, dat dengene, die niet met Voetius in diens opinie meeging, van hem niet veel goeds te wachten stond. Tot zijn eigen verdediging voerde Leeuwius verder nog aan wat betreft de door hem gebezigde qualificatie 'passieus', dat men uit deze heele zaak wel bemerkt 'de passiën' van Voetius: 'dat hy dese wil opsoecken ende uytvoeren, 't welck geen groote van't landt en doen, schoon van deselve mede wel lasterlyker gesproken wert; hij is geen coning noch Prins'. Met deze beantwoording nam Voetius uiteraard geen genoegen. Zijn eere, zijn 'costelixste pandt op deser aerden', was hiermede allermins thersteld en 'nadien ick daer na ten hoogsten trachte omdat ick gehouden ben, meer myne eere als myn leven te defenderen' - zooals hij zeide tot notaris van Weel, dien hij daarvoor te Utrecht ontboden had - zoo machtigde hij dezen opnieuw met eenige getuigen naar Leeuwius te gaan en hem nogmaals om rechtstreeksch antwoord te verzoeken.

Eerst den 15en Mei werd deze opdracht uitgevoerd. En wederom maakte Leeuwius zich van de netelige zaak af door te antwoorden: 'Ik zeg u, gelyk ik voor desen gesegd heb, er staan valsche leugenen in dese acte, maer er staat ook in wat ik werkelyk gezegd heb en wat ik alsnog zeg'. Een gespecificeerde bekentenis of ontkenning kon Voetius niet uit hem krijgen.

Nadat aan Voetius zijn eisch door Schout en Schepenen was ontzegd, die 'parthyen renvoyeerden naer Heeren Vredemakers', zou Utrechts primarius Theologiae Professor het geraden hebben gevonden 'de zaak zoetjes te laten zakken, en stilletjes te laten heen glippen'. (Zie: *Schriftuerlycke Procedueren tusschen twee salige Predicanten, Gysbertus Voetius en Jacobus Leeuwius*, *om aen-gebeden te werden*, *tot vergevinge van sonden .... Geh. 18 Junij 1646*, Knuttel, *Cat. Pamfl.* I^2, No. 5381). Dit stuk is op Leeuwius' naam gesteld, omdat het, zoo al niet door hem zelven, dan toch door zijn vrienden blijkt uitgegeven te zijn (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II Afd. II, blz. 122). Vgl. voorts de Litteratuur over deze zaak bij Duker, *Voetius.* III, blz. 238 [n3]).

Deze gebeurtenis heeft ongetwijfeld een donkere schaduw geworpen op Leeuwius' laatste levensjaar. Zes maanden daarna, in de week van 18 Nov. 1646 overleed hij. Uit zijn huwelijk met Judith Pieters Ongena zijn drie zoons en twee dochters geboren.

Portretten van Leeuwius zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r: Brandt, *Reformatie.* IV (reg.). - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* I. Aant., blz. 16. - C.M. v.d. Kemp, *De Eere der N.H.K. gehandhaafd.* I, blz. 42-45. - v. Harderwyk, *Pred. Rott.*, blz. 27-29. - H. van de Hagt, *Naaml. v.d. Pred. bij de N.H.G. te Rott ... sed. de Herv.* XXI (14), in: De Rotterd. Kerkbode. 11e Jrg. (1891) no. 27 (1 Juli), no. 28 (4 Juli), no. 40 (15 Aug.). - J.R. Callenbach, *De Ned. Herv. Kerk.* In: *Rotterdam in den loop der eeuwen.* 2e ged., 3e St. (Rott. 1906), blz. 38-42. - H.Y. Groenewegen, *Het Remonstrantisme te Rott.* In: hetz. werk. 2e ged. 5e st., blz. 62. - Reitsma en v. Veen, *Acta* III, reg. - Knuttel, *Acta.* I, II. reg. - Duker, *Voetius*, afz. Reg. blz. 61. - Dr. G.A. Brands, *Een recalcitrant Rotterdamsch predikant en een verzoekschrift van Erasmus.* In: *N. Rott. Crt. 27* Mrt. 1932 (Ochtendbl. C). Vgl. ook *N.R.C.* 10 Dec. 1912 (Ochtendbl. C). - Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, reg. - *Alb. Stud. L.B.* I, k. 98.

[Henricus Lefflerus]

LEFFLERUS (Lepflerus[1]**, Leflerus)** of **Cochlaeus (Cochlearius) (Henricus),** omtrent wiens afkomst niets bekend is, was blijkens de Acta der Particuliere Synode van Zuid-Holland, gehouden te Leiden van 15 tot 23 Aug. 1600, waar hij de Classis van Rotterdam mede vertegenwoordigde, predikant te IJsselmonde[2]. Vermoedelijk zal hij aldaar reeds eenigen tijd te voren werkzaam zijn geweest. Nog in hetzelfde jaar verwisselde hij deze standplaats met Nijmegen waar hij de gemeente van 1600 af[3] gedurende meer dan zeventien jaren diende. Nadat in Jan. 1618 Prins Maurits de stedelijke regeering daar ter plaatse veranderd had ten nadeele van de talrijke Remonstrantschgezinden in de gemeente werd hij tezamen met de twee andere Nijmeegsche predikanten, Gerardus Livius en Joannes Coitsius door de nieuwe Magistraat wegens Remonstrantsche gevoelens den 8en Apr. 1618 in de bediening geschorst totdat een algemeene Synode in hun zaak beslissende uitspraak zou hebben gedaan. Dit besluit van de Magistraat ontmoette verzet zoowel bij den Kerkeraad als bij het grootste deel der gemeente. Scherp werd het ook veroordeeld in een destijds verschenen pamflet: *Notulen*, *ofte Aenmerkingen op het afscheydt der Predikanten van Nimmegen*, *ghegeven by den E. Raedt derzelver Stadt op den 8 April 1618. Gedr. in't Jaer ons Heeren 1618.* De schrijver, blijkbaar een Nijmegenaar, beklaagt zich vooral ook daarover, dat dit besluit geheel onwettig was genomen door een ‘Raedt, bestaende uit veel vreemdelinghen en onervaren persoonen, die nieuwelingh in anderer eerlycker luyden plaets sijn gestelt; die niet veel te Verliesen hebben en beter souden doen dat sy dachten om de goede luyden te betalen, dat sy schuldig syn’. En dat dit niet, zooals het heette, in het algemeen belang was geschied, bleek wel daaruit

1) Soermans (*Pred. Z. Holl.*, blz. 87) noemt hem *Lipflerus.* In de *Naamlijsten van Hervormde predikanten in Z. Holland* in v. Alphens *N.K. Handb.* Jrg. 1907, Bijl. Q, blz. 167 komt zijn naam ten onrechte voor als *H. Listerus.*
2) Niet te IJsselmuiden (*Ned. Arch. Kerkg.* N.S. IV (1907), blz. 17).
3) Uit de Acta der Geldersche Synode te Zutphen van Mei 1601 blijkt dat *H. Cochlaeus* te Nijmegen bevestigd is na de Synode van het voorafgaande jaar, gehouden te Arnhem in Mei 1600. In de Geldersche Synode te Nijmegen van 22 tot 24 Juni 1602 was hij aanwezig als medevertegenwoordiger der Classis van Nijmegen (Reitsma en v. Veen, *Acta* IV, blz. 100, 101). Hiermede zijn onvereenigbaar de opgaven, volgens welke hij eerst in Sept. 1602 te Nijmegen beroepen zou zijn (de Jongh, *Pred. Geld.*, blz. 1, 280 (i.v. Cochlaeus), e.a.).

dat ‘het gantsche corpus van de Burgerye’ over het gebeurde ‘uitermate verstoord’ was.

De drie geschorste predikanten teekenden de Akte van stilstand, maar weken later weer van de Remonstranten ganschelijk af en teekenden de Canones der Nationale

Synode, evenwel niet dien verstande dat zij deze mochten uitleggen overeenkomstig de geschriften van Melanchthon en Bullinger, welke ‘beidersijt verstaen werden met de canones voorsz. over een te komen’. Dit geschiedde den 7en Maart 1623 bij een verdrag, bekend onder den naam van ‘het Nijmeegsche Accoord’. Het had tengevolge dat een groot deel der gemeente weer ter kerke ging bij de Contraremonstranten. De Remonstranten in de gemeente waren hierover ten zeerste verontwaardigd. Zij meenden dat het Nijmeegsche Accoord, waarin de drie predikanten hadden toegestemd, was voortgekomen uit wereldsche overwegingen, liefde tot uiterlijken vrede en rust, gemak- en eerzucht. Het drietal betuigde echter het tegendeel. In een brief (Apr. 1623) verdedigde een hunner, G. Livius, de door hen gevolgde gedragslijn, waarbij hij verklaarde dat de oneenigheid in de gemeente hen al lang had verdroten, te meer omdat de stad Nijmegen als grensvesting den onderlingen vrede bijzonder van noode had. Hun toestemming in het Accoord was niet onberaden geweest. Zij was voorafgegaan door verschillende samensprekingen, waarvan de eerste had plaats gehad tusschen Lefflerus en den op 30 Aug. 1618 als predikant der inmiddels herderloos geworden gemeente bevestigden Joh. Smetius (Smith), die het vertrouwen en de sympathie van beide partijen had verworven en wiens beleidvol optreden van grooten invloed was op de totstandkoming van het Nijmeegsch Accoord (Brandt, *Reformatie* IV, blz. 1003-1010, waar ook de Acten van het Accoord woordelijk zijn afgedrukt en mede de ‘Acte der drie Nimmeegsche afgesette Predikanten gestelt bij de Gedeputeerde Synodi Gelricae, ende in de Kerke tot Nimegen afgekundight’).

Den 24en Sept. 1625 beroepen te Ooy en Persingen, diende Lefflerus vervolgens de gemeente aldaar tot aan zijn overlijden in 1627.

Hij vertegenwoordigde de Synode van Gelderland op de Particuliere Synoden van Z. Holland te Schiedam van 27 tot 31 Aug. 1602 en te Gorinchem van 8 tot 12 Aug. 1606, was assessor van de Prov. Geldersche Synoden te Arnhem van 26 tot 28 Juni 1604, te Nijmegen van 17 tot 20 Juni 1606, te Arnhem van 4 tot 6 Juli 1609, en te Harderwijk van 30 Juni tot 3 Juli 1612.

Omtrent zijn huwelijk zijn geen gegevens voorhanden. Naar alle waarschijnlijkheid is hij de vader geweest van Cornelius Henrici Lefflerus, die op 19-jarigen leeftijd in d^{o} 4 Juli 1616 zich als ‘Neomagus’ in het album studiosorum van Leiden liet inschrijven voor de faculteit der Philosophie. Portretten van H. Lefflerus zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Behalve de hiervóór genoemde *Notulen* van 8 Apr. 1618 de nog voorhanden zijnde, door Joh. Smetius geschreven, *Aanteekeningen van het verhandelde tusschen de drie afgezette Predikanten en de Gedeputeerden der Geldersche Synode*, *Wilh. Baudartius*, *Pred. te Zutphen*, *Hieron. Honerbringa*, *Pred. te Arnhem*, *Ellard. a Mehen Pred. te Harderwyk* (van 4 tot 14 Maart 1623, in negentien zittingen, ten overstaan van Gecommitteerden uit den Magistraat, den Kerkeraad en de Classis van Nijmegen gehouden). Voorts: Brandt, *Reformatie* IV, reg. - Tideman, *Stichting Rem. Br.* I, blz. 22, 274. - Dez., *Biogr. Naaml. Rem. Br.*, blz. 346. - *Arch. K. Gesch.* IV (1833), blz. 134-136, 140-141. - *Ned. Arch. K.G.* IV (1844), blz. 8, 13, 59, 71. - Id. *N. Serie.* IV (1937), blz. 17;XXII (1929), blz. 17 [n7]), vgl. *Stud. en Bijdr.* IV (1880), blz. 401. - Reitsma en v. Veen. *Acta* III, reg. (i.v. *Cochlaeus*), IV reg. (i.v. *Cochlaeus* en *Lefflerus*). - Zie ook: J. Smetius, *Chronyk v.d.*

stad der Batavieren, enz. (verv. door G.C. in de Betouw). Nijm. [1784], blz. 165 en de daar genoemde hss.

[Jean Leger]

LEGER (Jean), de geschiedschrijver en leider van de Waldenzen-Kerk, had tot ouders Jacques Léger, consul-generaal van de vallei S. Martin en Cathérine Léger-Laurens.

Zijn oom, op wien hij terecht roem droeg, was de bekende *Antoine Léger*, tweede in de rij der predikanten bij de Hollandsche Legatie te Constantinopel (sinds 1628) na te voren de kerk der Waldenzen in Piemont als predikant te hebben gediend. Hij droomde van de bekeering der Grieken tot het Evangelisch geloof en kwam uit dien hoofde in nauwe betrekking met den vermaarden patriarch Cyrillus Lucaris. Tezamen met dezen was hij den Nederlandschen Gezant te Constantinopel, Cornelius Haga, vurig Protestant en daarbij degelijk godgeleerde, tot grooten steun bij de uitvoering van diens pogingen om verbetering te brengen in den toestand van geestelijke onwetendheid, waarin het volk daarginds verzonken was. Tot die pogingen behoorde het bezorgen eener vertaling van het N. Testament in het volks-Grieksch. Zijn vertrek uit het huis van den Gezant, waarin hij vijf jaren gewoond en met de Protestanten van allerlei landaard godsdienstoefeningen gehouden had, was voor Haga persoonijk en in breeden kring aldaar een gevoelig verlies. Hij achtte het zijn roeping naar Piemont terug te keeren ter wille van zijn geloofsgenooten, die velen hunner leeraren door een hevige pestziekte verloren hadden. Later vandaar uitgeweken vond hij te Genève eerst als predikant, vervolgens als professor een werkkring, waarin hij tot zijn dood in 1661 met zijn vele gaven gewoekerd heeft (v.d. Aa, a.w. VIII, blz. 89; Sepp, *Het Nieuw-Grieksche Testament van 1638*, in diens *Bibliogr. Meded.*, reg. i.v. *A. Leger*; D.C. Hesseling, *Een Protestantsch Patriarch*, in: *Theol. Tijdschr.* 36e Jrg. (1902), ald., blz. 235-252).

Jean Leger zag den 2en Febr. 1615 te Villesèche (Villa Secca) in de vallei St. Martin (Piemont) het levenslicht. Op veertien jarigen leeftijd vertrok hij vandaar naar Genève om aldaar te studeeren. In het negende jaar van zijn verblijf in deze Universiteitstad gebeurde het dat hij toevallig aan den oever van het meer staande een drenkeling zag, blijkbaar op het punt van verdrinken. Hij smaakte de voldoening met gevaar voor eigen leven hem te redden. Deze drenkeling was de Paltzgraaf van Zweibrücken, de latere koning van Zweden Karel Gustaaf.

Diep onder den indruk van het gebeurde wilde de geredde prins hem op zijn reis naar Frankrijk medenemen en aan zijn dienst verbinden. Leger gevoelde sterke neiging daarin te bewilligen, maar zijn leermeester Prof. Fr. Spanheim ontried het hem. Zijn laatste weifeling werd overwonnen door het ingrijpen van zijn vader en van zijn oom Antoine, die hem gelastte in Juli 1639 Genève te verlaten.

Hij keerde daarop naar zijn vaderland terug. Bij zijn aankomst te Turijn vond hij de stad in hevige beroering; geheel Piemont was overstroomd van Franschen en Spanjaarden. Onverhoeds tusschen beide legers in geraakt, werd hij gevangen genomen, en alleen door zijn tegenwoordigheid van geest en onverschrokkenheid ontkwam hij aan een wissen dood.

Den 27en Sept. d.a.v. werd hij bij decreet van de Synode van S. Germano aangesteld tot predikant der beide gemeenten te Prali en Rodoreto. In 1643 volgde hij zijn oom Antoine op als predikant in de gemeente van St. Jean (S. Giovanni) destijds de voornaamste in de vallei Luserna. Tal van jaren achtereen was hij daar werkzaam. Veelal onder dreigend levensgevaar. De disputen, waarin hij er

herhaaldelijk geraakte met de monniken, maakten hem populair, maar ook gevreesd.
Daar hun argumenten

blijkbaar geen stand konden houden tegen zijn betoog, poogde men hem te winnen door verlokkende aanbiedingen, en toen dit middel faalde, veranderden zijn tegenstanders hun tactiek en gingen zij over tot vervolging. Een leger van 15000 fanatieke manschappen van allerlei nationaliteiten, in allerijl bijeengetrommeld, viel eensklaps onder aanvoering van den verraderlijken markies de Pianezza plunderende en moordende de vallei Luserna binnen. Door een goddelijk wonder ontkwam Leger ook aan dit gruwelijk bloedbad, dat het jaar 1655 in de geschiedenis der Waldenzen heeft gemaakt tot een onheilsjaar, dat de herinnering levend houdt aan een nieuwen Bartholomeusnacht.

Na de Waldenzer gemeenten gesteld te hebben onder de hoede van den wakkeren Janavel, een der aanvoerders van de vervolgden, begaf hij zich op reis om aan vreemde Hoven den nood van zijn geloofsgenooten bekend te maken en daar hulp en steun voor hen in te roepen. Verder dan Parijs kwam hij echter niet. Doch vandaar zond hij aan verschillende mogendheden een aangrijpend manifest. Van zijn plan om naar Engeland over te steken, om persoonlijk bij Cromwell op bijstand aan te dringen, moest hij afzien. Zijn schrijven aan den Protector had tot resultaat dat deze hem voorstelde de overgebleven Waldenzen naar Ierland te transporteeren, waar hij de huizen en goederen der verdreven Roomschen voor hen beschikbaar stelde. Maar na overweging van Legers hiertegen schriftelijk aangevoerde bezwaren, vatte hij een ander plan op. Hij zond Sir Samuel Morland, als Ambassadeur, naar het Hof van Savoye, om aan de vervolgingen een einde te maken.

Omstreeks denzelfden tijd kwam Leger in de valleien der Waldenzen terug. Niet vergeefs was hij als pleitbezorger voor hen opgetreden. Zijn manifest had in meer dan één land de Protestanten geschokt en in actie gebracht. Vorstelijke giften werden voor de berooide geloofsgenooten ingezameld. Ook de Staten-Generaal der Nederlanden hielden zich niet onbetuigd. Een afgevaardigde werd van hieruit naar Turijn gezonden en een Vast- en Bededag uitgeschreven (5 Sept. 1655), waaraan door alle Provinciën des lands werd deelgenomen. Te Amsterdam werd op dien dag voor de Waldenzen ingezameld: in de Kerken der Nederduitsche Gereformeerde Gemeente *f* 45000, in die der Waalsche *f* 9000, bij de Mennonieten *f* 20000, bij de Lutherschen *f* 12000. Ook in ander opzicht zag Leger zijn moeite beloond. Den 18en Aug. 1655 smaakte hij de voldoening te Pignerol (Pinerolo) tegenwoordig te zijn bij de onderteekening van een verdrag (aangeduid als ‘Patentes de grâce’), waarbij de Hertog van Savoye - onder invloed van den Franschen Minister Mazarin, die, hiertoe door Cromwell was overreed, aan de Waldenzen vrede en amnestie waarborgde. Dit vredesverdrag bevatte echter enkele bepalingen, die aanleiding konden geven tot nieuwe vervolgingen. In 't bijzonder dèze bepaling dat te St. Jean het geven van godsdienstonderwijs verboden was. Dit verbod was kennelijk gericht tegen Leger, wiens manifest uit Parijs den Hertog zoozeer mishaagde, dat hij alle mogelijke middelen te baat nam om hem uit den weg te ruimen. Achter dit alles werkte de Raad ter Geloofsvoortplanting, die er op uit was, tot elken prijs den vrede, zoo plechtig door den Hertog bezworen, te verstoren. Eindelijk bereikte men het begeerde doel: Leger werd den 12en Jan. 1661 ter dood veroordeeld. En vervolgens ging men zelfs zoovèr dat een formeel proces wegens majesteitsschennis tegen hem werd op touw gezet: men beschuldigde hem buitenslands, manschappen geworven en geld gebedeld te hebben om tegen den Hertog van Savoye een opstand te verwekken. Op dien valschen grond

werd andermaal het doodvonnis over hem uitgesproken den 17en Sept. 1661. Zijn huis werd verwoest, zijn inboedel in beslag genomen, en op de plek waar hij gewoond had, verrees een witmarmeren zuil met het opschrift: *Alla memoria infame di Giouanni Legero reo di Leza Maesta.*

Door zijn verblijf toentertijd in het buitenland bracht hij er ook ditmaal het leven af. Maar na al de vervolgingen, die hij reeds doorstaan had, kwam hij nu tot het besluit om zijn geliefd vaderland ondanks de bezwaren, door de gemeenten der Waldenzen hiertegen ingebracht, voorgoed te verlaten. Feitelijk was het hem onmogelijk gemaakt zijn arbeid in haar midden thans nog voort te zetten. Aanvankelijk hield hij zich daarna op te Genève. Inmiddels had de Waalsche gemeente te Leiden een en andermaal getoond hem als haar voorganger te begeeren. Een herhaalde den 7en Juni 1662 op hem uitgebrachte beroeping naar deze gemeente nam hij aan, maar eerst den 29en Apr. 1663 had zijn bevestiging in haar midden plaats.

Nog in hetzelfde jaar reisde hij naar Parijs ten dienste van zijn Waldenzen en omstreeks denzelfden tijd zond hij hun toe de aanzienlijke opbrengst eener collecte, ten hunnen behoeve door hem in de Nederlanden bijeengebracht. Later begaf hij zich nog eenmaal naar Genève, maar vandaar naar Leiden teruggekeerd, bleef hij zijn gemeente aldaar dienen tot zijn overlijden tusschen Sept, en 23 Nov. 1670. Tot het laatste toe verraste hij de gemeenten in de Valleien met belangrijke geldsommen, hier voor haar ingezameld.

Te Leiden beschreef hij in het Fransch de geschiedenis der Waldenzen, welke in het jaar vóór zijn dood in het licht verscheen. Van de twee boeken, waarin zij is saamgevat, behandelt het eerste de leer en de kerkelijke tucht van de gemeenten der Waldenzen door alle tijden heen. Het wijst aan hoe beiden duurzaam en zuiver bewaard zijn gebleven van het begin af, dat God deze gemeenten uit de duisternis van het Heidendom riep, zonder onderbreking en zonder dat een reformatie noodig bleek. In het tweede boek zijn beschreven de voornaamste vervolgingen, die zij doorstaan hebben, inzonderheid sedert het begin van de Inquisitie en van den dwang door deze op de Evangeliebelijders uitgeoefend tot het jaar 1664.

Als bedenkingen tegen Legers beschrijving van de geschiedenis der Waldenzen is niet ten onrechte aangevoerd dat hij, tot het uiterste geprikkeld door de vervolgingen en verwend door de warme sympathie en bewondering der Protestanten, zich al te zeer door zijn gevoel heeft laten meesleepen en ook dat hij te veel op zijn geheugen vertrouwd heeft, inzonderheid wanneer hij uitspraken van Roomsch-Katholieke schrijvers bijbrengt. Een en ander geldt vooral het eerste boek. Inderdaad ontbreekt het Leger als geschiedschrijver aan de noodige critiek, met dit gevolg dat zijn werk op enkele plaatsen niet vrij is van overdrijving. Het geheel zou er waarschijnlijk bij gewonnen hebben wanneer hij het had durven schrijven in het Italiaansch, dat zijn lievelingstaal schijnt geweest te zijn.

Een en ander doet echter evenmin af aan de betrouwbaarheid van den schrijver als aan de onmiskenbare verdiensten van zijn werk. Eer hij het ter perse gaf had hij den inhoud ervan hier en daar, o.a. te Utrecht voorgelezen. De hoogleeraar Essenius aldaar (zie hiervóór Dl. II, blz. 780-787) was zóózeer erkentelijk voor het genot daarbij gesmaakt, dat hij zijn *vindiciae quarti praecepti in decalogo* (1666) aan den auteur opdroeg. Nadat zij de pers had verlaten werd Legers *Histoire générale* met algemeene toejuiching begroet en langen tijd heeft zij gegolden voor de voornaamste historische

beschrijving van de gemeenten der Waldenzen. Zij bewaart de volgende eeuwen door de herinnering aan den geloofsheld van Piemont, van wien kon getuigd worden: 'Zijn pen was als een zwaard, dat meer dan één overwinning voor de vrijheid en het geloof heeft verworven.' (Emilio Comba).

De oorspronkelijke titel luidt: *Histoire Generale des Eglises Evangeliques des Vallées de Piemont ou Vaudoises. Divisée en deux Livres*, *dont le Premier fait voir incontestablement quelle a ésté de tous tems*, *tant leur Discipline*, *que surtout leur Doctrine*, *et de quelle manière elles l'ont si constamment conservée en une si grande pureté*, *dès que Dieu les a tirées des ténèbres du Paganisme jusques à present*, *sans interruption*, *et nécessité de Réformation. Et le Second traite généralement de toutes les plus considerables Persecutions qu'elles ont souffertes*, *pour la soûtenir*, *sur tout dès que l'Inquisition à commencé à regner sur les Chrétiens*, *jusques à l'an 1664.* Le tout enrichi de Tailles douces. Leyde. 1669. 2 tom. en 1 vol. avec-front., portrait, 1 carte et fig. s. cuivre. In fol. (Biblioth. Wall. Leiden en Univ. Bibl. ald.).

De Ned. vertaling van de hand van M. Oe. S.T.S. (Matthias Oeveringius S. Theol. Stud.) is getiteld: *Gedenck-schrift Aengaende de Voorvallen der Evangelische Kercken van de Valleyen van Piemont* enz. enz. Alles ver-rijckt met fyne Plaeten. Leyden. 1670. In fol. vooraf: tal van Latijnsche gedichten, opdracht van den Vertaler, enz. (zie: Knuttel, *Bibliogr. Kerkg.*, blz. 177). Een Hoogduitsche overzetting, bezorgd door J.F. von Schweinitz, is verschenen te Breslau. 1750. 4°.

In het album amicorum van Marcus Pels, na Legers overlijden hoogleeraar in de Geschiedenis te Groningen (1674-1688), komt van laatstgen. een bijdrage voor (zie: *Bijdr. t.d. Gesch. en Oudheidk.*, *inzond, v.d. Prov. Gron.*, ond. red. v. Acker Stratingh, Feith en Boeles. Dl. VII, blz. 148.

Kort na 27 Sept. 1639 (den dag zijner aanstelling als predikant) trad J. Leger in het huwelijk met Maria Pollent, dochter van een kapitein te Militsch. Dit huwelijk werd gezegend met elf kinderen. Na het overlijden van deze echtgenoote (1662) hertrouwde hij den 19en Oct. 1665 met Catharine le Maire, een weduwe woonachtig te Utrecht, die reeds vroeger met hem zou gehuwd zijn, indien de omstandigheden het toegelaten hadden. Gedurende zijn laatste levensjaren is zij hem tot bijzonderen steun geweest. Volgens een bericht zou hij door haar goede zorgen zelfs bevrijd zijn geworden van de doofheid en de jicht, waardoor hij reeds bij zijn komst hier te lande gekweld was (M.J.C. Fr. Burk, *Predikanten-spiegel.* Mededeel. uit het Ambtsleven v. Predikanten, door J. Busch Keiser, II D. (Gron. 1855). Zesde Afd., blz. 358, 359, waar ook verhaald wordt op hoe ongezochte wijze zijn huwelijk met deze weduwe ten slotte toch tot stand kwam). Zij overleefde hem en vestigde zich na zijn dood weer te Utrecht, waar zij (blijkens een schriftelijke aanteekening aanwezig in de Bibl. Wall. te Leiden) bij de inneming der stad door de Franschen (Juni 1672) àl haar bezittingen verloor.

Legers portret (zwarte kunst door J. Bloteling) stelt hem voor in borstb. rechts, op 63-jarigen leeftijd, met knevel en kinbaard, lang haar, in geestelijk gewaad. In ov. m. randschrift (v. Someren, *Cat. v. Portr.* II, No. 3189).

L i t t e r a t u u r : Herzog, *Realencykl.* (3te Aufl.) Bd. XI, S. 347-349 (art. v. Emilio Comba, die aan het slot verwijst naar de 2ième partie van de nouvelle éd. illustrée van zijn *Histoire des Vaudois*; bedoeld 2e dl. is echter niet verschenen). - J.F. Martinet,

Kerkel. Gesch. der Waldensen in de Valleyen v. Piemont tot op het jaar 1775, 3e dr. verm. m.e. kort verslag v. hunne verdere lotgevallen enz. door H.

Rietveld, pred. te Amsterdam 1826, blz. 6, 29, 52, 61, 62, 70, 71-73. - J. Senebier, *Histoire littéraire de Genève.* T. II, p. 220-222. - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 435, 443. - *Arch. K.G.* Dl. XVII (1846), blz. 120. - *Bulletin Egl. Wall.* T. IV (1890), p. 119, 123, 125, 126.

[Le Long]

LE LONG. Zie: *Long.*

[Cornelis Lely]

LELY (Cornelis), zoon van Pieter Lely, was afkomstig uit Hoorn, vanwaar hij als chirurgijn verhuisde naar Amsterdam. Aldaar trad hij in 1709 op 22-jarigen leeftijd in het huwelijk met Maria Salm (geb. 1686, overl. 1742), wier ouders behoorden tot de Friesche gemeente der Doopsgezinden, die haar bijeenkomsten hield in de 'Arke Noachs'. Van deze gemeente is Cornelis Lely oudste geweest[1]. Als zoodanig droeg zij hem in 1727 de bevestiging van haar leeraar Marten Schagen op. Later heeft hijzelf haar ook als leeraar gediend, en nadat zij in 1752 grootendeels zich vereenigd had met de gemeente, die in 'de Zon' vergaderde, is hij van deze vereenigde gemeente leeraar gebleven tot zijn dood. Den 30en Dec. 1758 werd hij begraven in de Noorderkerk, waar ook het stoffelijk overschot van zijn vrouw was bijgezet. Uit hun huwelijk werden twee dochters geboren. Zij woonden op den Haarlemmerdijk bij de Oranjestraat.

Met J. Schotvanger en M. Schagen wordt hij door Blaupot ten Cate genoemd onder de voortreffelijke leeraars, die de gemeente in de 'Arke Noachs' hebben gediend.

Van hem zijn geen portretten bekend.

In druk is van hem verschenen: *Paulus Leven en Zalige verwagting*, *voorgesteld uyt 2 Tim. 4 vs. 7 en 8*, *ter gelegenheit van 't Godvrugtig Afsterven van Jan Schotvanger*, *leeraar der Gemeente in de Arke Noachs*, te Amsterdam [overl. 7 Oct. 1735]. Leerr. uitgespr. te Amst. 6 Nov. 1735. Haerlem. 1735. 4°. - Voorts een gedicht op de titelplaat van Jacob Kat (leeraar bij de Friezen v.d. Arke Noachs te Amsterdam), *Leere der Doopsgezinden*, en daarachter eene *Handleiding tot de Leere der Waerheit*, *die naer de Godtzaligheit is*, *of korte Belydenis.* Amst., 1736. 8°. Verder tal van gedichten bij verschillende gelegenheden ([M. Schagen] *Naaml. Doopsgez. Schr.*, blz. 61). De Bibl. der Ned. Letterk. te Leiden bewaart van hem twee bruiloftsdichten en een grafdicht (*Cat. Letterk.* I, k. 534, 547, 565).

L i t t e r a t u u r: Hs. Borger. - Blaupot ten Cate, *Holland.* II, blz. 138, 187. - *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1881, blz. 107. - Mededeel. v. Mr. P. van Eeghen te Amsterdam.

[Mr. Pierre Jean van Lelyveld]

1) *Cornelis Tymons Lely*, met wien hij wel vereenzelvigd is, heeft eveneens de Friesche Doopsgezinde gemeente te Amsterdam als leeraar gediend, maar werd als zoodanig verkozen in 1686, alzoo ongeveer één jaar voordat de bovenbeschrevene volgens de authentieke opgave geboren moet zijn. Zie over dezen: *Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1867, blz. 81, 83).

LELYVELD (Mr. Pierre Jean van), geboren te Leiden den 9en Dec. 1747 uit het huwelijk van Mr. Abraham v. L. en Petronella Johanna de la Coste[2)], studeerde aan de hoogeschool te Utrecht, aanvankelijk overeenkomstig zijn eigen verlangen in de godgeleerdheid. Op aandrang van zijn vader ging hij echter over tot de studie der rechts-

2) Zijn grootvader was *Paulus van Lelyveld* (of *Lelyvelt*), die in 1712 te Leiden in geschrifte uitgaf een *Zeedig Onderzoek of Aanmerkingen*, *over de 3 Stellingen en deszelfs Vervolg*, *van Ds. Abr. Allardijn. Als hij de 5e Beede moest verklaaren op 11 Dec. 1711. Nevens een Kort Ontwerp van het gevoelen van die geene die door andere Hebreën genoemd werden*, *raakende het stuk van de Regtveerdigmaking of Vergeeving der Sonden.* 18° (Bibl. Theol. School Kampen).

geleerdheid. In 1769 werd hij ingeschreven in het album studiosorum, maar blijkbaar had hij daarvóór reeds enkele jaren de propaedeutische en godgeleerde colleges gevolgd. Den 29en Jan. 1770 promoveerde hij op een *Specimen historico-juridicum inaug. de origine monetae aliisque huc spectantibus.* Tr. ad Rh. 4°. In 1788 door den Stadhouder tot raad in de Vroedschap te Haarlem aangesteld, bekleedde hij driemaal het ambt van schepen, totdat hij in 1795 met andere voorstanders der stadhouderlijke regeering van zijn post ontzet, het vaderland verliet om zich metterwoon te Emmerik op Pruisisch grondgebied te vestigen. Aldaar, buiten alle publieke bediening, vatte hij zijn vroeger voornemen op om in de Godgeleerdheid te promoveeren, waartoe hij zich in verbinding stelde met de hoogeschool te Duisburg. Van de teleurstellende ervaring daarbij, vooral tengevolge van verschil van godsdienstige inzichten, door hem opgedaan, getuigt zijn *Commercium epistolicum designati Theologiae Doctoris cum ordine theol. Duisburgensi*, waaraan door hem is toegevoegd een proeve van verklaring: *Conjectura ad Gen. XLIX:18* benevens een *Anonymi epistola*, door hem gepubliceerd en van een voorrede voorzien. Traj. ad Rh. 1803. 8° (U. Bibl. Leid.).

In 1807 naar zijn vaderland teruggekeerd vestigde hij zich met zijn gezin te Leiden, waar hij zich verder bezighield met de beoefening der Latijnsche dichtkunst en der godgeleerdheid. Hij overleed aldaar den 21en Nov. 1819.

Hij was lid van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.

Den 7en Mei 1793 huwde hij te Haarlem met Adriana de Maine (overl. te Leiden 27 Jan. 1832).

Portretten van Mr. P.J. v. Lelyveld worden niet vermeld.

Van hem zag het licht: *De oorsprong*, *bloei en ondergang van Hedonopolis. Eene zedekundige droom.* Utr. 1783. 8°. (Bibl. N. Lett.). - *Iets over de liefde en Jezus' wijsheid n. aanl. v. Matth. V:44.* Haarl. 1796. 8° (Bibl. N. Lett.). - Behalve de bovengen. geschriften zag van hem het licht: [Ond. schuilnaam: W.E.V.A.V.P.]: *Verlossings Danklied bij geleg. v.d. plegtigen XIII Jan. 1814*, *met een opdracht aan den hoogl. J.H. van der Palm.* Utr. 1814. 8°. En: *Negen bedenkingen aan de Schrijvers der Vaderlandsche Letter-Oeffeningen*, *voorgesteld betr. de recensie ... v.h. Verlossings-Danklied ...* Utr. 1814. 8° (v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I, k. 653) (Nat. Bibl.). - *Viro celeberrimo optime de me merito Sebaldo Ravio ... Prof. rude donato Ac. Rh. Traj.*, *Olim dignissimo Primipilo*, *Urbis Lugd. Bat. civibus solenni die III Oct. 1814 Q.D.B.V. sacrum.* L. Bat. 1814. 8°. (Nat. Bibl.). - *Elegiaca trias*, *sistens stragem Woerdanam*, *luctum Elbanum*, *casum Tyranni.* L. Bat. 1814. 8°. (Nat. Bibl.). - *Singuliere correspondentie*, *van eene Dame*, *Twee Collegien*, *Drie Doctoren en Een Maire, ten algemeenen nutte*, *meest uit de oorspr. stukken aan het licht gebracht.* Leyd. 1814. 8°. (Nat. Bibl.). - *Gratulatoria juveni illustr. Guilielmo Frederico Carolo princ. Arausiaco bonarum litter. gratia urbem Lugd. Bat. profecto*, *reverenter inscripta.* L. Bat. 1814. 8°; hierachter de proza-vert. get.: *Eerbiedige Welkomstgroet* enz. Leyd. 1814. 8° (Nat. Bibl.). - *Franco-Gallus exsule Gulielmo V postremo gubernatore receptus*, *regnante Gulielmo I rejectus*, *divinarum virtutum inscius index et testis leviter adumbratus.* L. Bat. 1816. 4°. (Nat. Bibl.). - [Ond.

schuilnaam: Taco Abr. Sypkes J.U.D., quondam praetor caet.] *Epanorthotica Epistola ad celeberr. antecessorem Jo. Melch. Kemperum de aetatis nostrae fatis*, *exemplo gentibus ac praesertim Belgis nunquam negligendo*, *disputantem.* Acc. *Anonymi sermo* etc. Gron. etc. (L. Bat. 1816) 8°. (Nat. Bibl.).

Waarschijnlijk is ook door hem gepubliceerd J.F. Manseri *Periculum poëticum*, *sive epigrammatum hortulus*, *maximam partem ex praest. S. Codicis horto concinnatus.* Prostat Amstelodami caet. caet. 1818. 8° (zie: *Cat. Letterk.* II, k. 1030).

Een brief van P.J. v. Lelyveld aan M. Tydeman (Den Haag. 1778) berust in hs. in de *Bibl. Letterk.* (zie: *Cat.* I Hs. blz. 63).

In *Opuscula societatis cui tessera Tendimus ad idem et Tandem fit surculus arbor.* (Traj. ad Rh. 1782) komen de volgende bijdragen van zijn hand voor: *Disquisitio ad Joh. I. 48 de Nathanaele minime* αδολ□, p. 91-99. - *Conjectura de versione* τ□ν □ vocis, ם׳ליפנ *praecipue ad Gen. VI. 4*, p. 113-119. - *Dissert. de Eutycho non mortuo ad Act. XX. 7-12*, p. 244-263.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII[a], blz. 94. - v. Lelyveld, *Mengelingen*, blz. 31-146 (‘Iets voor de schrijvers der Vad. Letteroefen, en Ned. Biblioth.’). - *Alb. stud. Rh. Traj.*, k. 165. - *Ned. Patriciaat* II (1911), blz. 321.

[Cornelius Lemannus]

LEMANNUS (Le(e)mans) (Cornelius), tusschen 18 Mei en 10 Nov. 1599 in Turnhout geboren, werd op den laatstgemelden datum van het jaar 1622 te Leiden als student in de theologie ingeschreven. Na reeds in 1624 voor de classis Leiden het praeparatoir examen te hebben afgelegd, werd hij op 25 Aug. 1626 te Broek in Waterland als predikant bevestigd. 18 Mei 1628 trad hij vervolgens, op achtentwintigjarigen leeftijd, te Amsterdam in het huwelijk met de zeventienjarige Immetie Cornelis, dochter van Cornelis en Trijn Jacobs.

De kerkeraad van Amsterdam bracht 3 Febr. 1632 een beroep op hem uit, dat evenwel de approbatie van den magistraat niet kon verwerven[1)]. Ongeveer te zelfder tijd had men in 's Hertogenbosch zijn aandacht op Lemannus laten vallen. Nadat afgevaardigden dezer kerk hem in December tevoren ‘met contentement’ waren wezen hooren, preekte hij zelf aldaar op 1 en 3 Februari. Zijn verkiezing volgde met op één na algemeene stemmen, ‘doch onder het welbehagen van de H.M. Staten Generaal’ (6 Febr.). Als vierde predikant deed hij, in verband met de bevalling zijner vrouw eerst op 23 Mei, zijn intree te 's Hertogenbosch, alwaar hij tot 1667 zijn ambt heeft vervuld. In dat jaar kreeg hij blijkbaar emeritaat. Hij overleed den twintigsten September 1668; de begrafenis vond vijf dagen later plaats.

In 's Hertogenbosch heeft Lemannus aan den kerkelijken arbeid een werkzaam aandeel genomen, zonder daarom als leidende figuur op den voorgrond te treden. In den aanvang van 1637 vinden wij hem op reis naar Delft en Den Haag om de beroeping van Ds. Spranckhuysen uit de eerstgenoemde stad te bevorderen, zonder het gewenschte resultaat evenwel. Drie jaren daarna bevond hij zich opnieuw in Den Haag, nu in gezelschap van zijn collega Conradi, om zoo mogelijk de reductie van 's Hertogenbosch dat van de Geldersche synode deel uitmaakte, onder de synode van Zuid-Holland te bewerkstelligen, een streven dat echter geen succes opleverde. Ook voor de reformatie in de Meierij heeft hij zich beijverd, door het geven van aanwijzingen voor plaatsen, welke geschikt waren om er den Gereformeerden eeredienst in te stellen. In de groote kerkelijke vergadering, die speciaal voor datzelfde

1) Naderhand werd Lemannus uit 's Hertogenbosch weer naar Amsterdam beroepen (2 Nov. 1638), doch ook toen had de zaak geen voortgang.

doel van 21 Juli tot 15 Dec. 1648 onder praesidium van Ds. Udemans (uit Zierikzee) in 's Hertogenbosch bijeen-

kwam, had hij mede zitting. De gedachte, als zou hij een tijdlang tevens als predikant van Tilburg hebben dienst gedaan, berust evenwel op een vergissing[1)].

Met de stedelijke overheid heeft Lemannus enkele malen een conflict gehad. Reeds kort na zijn komst deed zich zoo iets voor, toen hij, op 11 Aug. 1632, een biddag, gepreekt had over den tekst: 'Doet wel bij Syon, nae Uwer genade bouwet de mueren Jerusalems' (Psalm 51:20). Hij zou bij die gelegenheid beweerd hebben, dat de overheid de muren van Jerusalem omstiet, doordien zij den papen het verblijf in de stad niet verbood en de kloosters niet ophief en wijl in de gasthuizen de afgodendienst nog steeds werd toegelaten. Hierover ter verantwoording geroepen, ontkende Lemannus zulks gezegd te hebben. Buitendien was hij van oordeel, dat hij over zijn preeken zich voor den magistraat niet behoefde te verantwoorden; eventueel zou men bij den kerkeraad een aanklacht behooren in te dienen. Maar de magistraat handhaafde zijn standpunt door er op te wijzen, dat een ingezetene van zijn overheden niet kwalijk mocht spreken. Zou Lemannus daarom dat spreken niet nalaten, zoo zouden zij wel weten, waar en hoe zij hem hadden aan te klagen.

Een dergelijk voorval herhaalde zich tegen het einde van 1638. De regenten verlangden toen van Lemannus afschrift van een door hem gehouden preek. Hij weigerde echter beslist aan dezen eisch te voldoen (5 Jan. 1639). Maar het scherpste conflict is ontstaan naar aanleiding van het meeningsverschil over de vraag, of het voor Gereformeerden geoorloofd was tot de Illustre Lieve Vrouwe Broederschap als lid toe te treden. Sommige aanzienlijken, daarin gesteund door het gunstig advies van den Waalschen predikant Samuel Maresius, lieten zich een benoeming welgevallen. Lemannus wendde zich toen om advies over de onderhavige kwestie tot Udemans in Zierikzee en Voetius in Utrecht, mannen die, vanwege hun werkzaam aandeel aan de institueering der Gereformeerde kerk te 's Hertogenbosch, geacht konden worden van den toestand aldaar uitnemend op de hoogte te zijn. Zijn schrijven van 6 Mei 1642, naderhand door Voetius in diens *Confraternitas Mariana* (p. 411-415) in Latijnsche vertaling gepubliceerd, gaf Voetius stof voor het houden zijner academische disputatie *De idololatria indirecta et participata*, pars tertia (14 Juni 1642). Maresius verdedigde nu zijn standpunt in een geschrift, dat verscheen onder den titel: *Defensio pietatis et synceritatis Optimatum Sylvae-ducensium in negotio Sodalitatis quae à B. Virgine nomen habet*, *testibus veritate et charitate.* Lemannus, die zich hierdoor in zijn eer en goeden naam voelde aangetast, bestreed Maresius in een pamflet van 24 pagina's, getiteld: *Retorsio Calumniarum*, *quas Tertullus*, *Sodalitatis Marianae Advocatus*, *C.L. Ecclesiae Sylvaeducensis administro*, *suppresso nomine impegit*, *in nupera sua Defensione Pietatis et Synceritatis* (*ut vocat*) *Optimatum. N.N. in negotio fraternitatis B. Mariae Virginis. Auctore C.L.E.S.M.*, *1 Thessal. 2*, *4*, *5*, *6*, *etc.* (*Univ. Bibl. Leiden*), en uitgegeven bij Jodocus Broers te Amsterdam.

Dit geschrift werd op 6 Nov. 1642 door den stedelijken magistraat verklaard te zijn een 'fameus libel', waarvan het verspreiden en te koop aanbieden alsmede het

1) Te Tilburg werd 11 Oct. 1648 een naamgenoot, Paludanus Lemannus, sedert 1645 predikant te Herwijnen en Hellouw, als predikant bevestigd. Deze was uit Amsterdam afkomstig, alwaar hij in 1649 in het huwelijk trad. Hij stierf in Oct. 1669. Vgl. B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de gesch. der heerlijkheid Tilburg en Goirle*, 1899. In *Hs. Borger* staat zijn voornaam als Parisamus opgegeven.

nadrukken ‘expresselijck’ verboden was ‘op peene van vijf en twintich guldens voor yder exemplaer contrarie doende te verbeuren’. En bij dezen maatregel liet men het

niet blijven. Want aan den kerkeraad werd te verstaan gegeven, dat hij over den auteur de kerkelijke tucht had te oefenen. Na eenigen tijd deelden de predikanten mede, dat Lemannus de auteur was van het boekje en dat de kerkeraad alles zou aanwenden om tusschen hem en Maresius vrede te stichten. Toen de overheid echter den indruk kreeg, dat de kerkeraad voor Lemannus partij trok en de zaak op de lange baan trachtte te schuiven, besloot zij zelve in te grijpen. Lemannus zou, zoo bepaalde zij op 18 Maart 1643, met Paschen het Avondmaal niet mogen bedienen en zou ook zelf daaraan niet mogen deelnemen.

De zaak werd vervolgens bij de synode aanhangig gemaakt. De overheid verzocht de classis, dat dit met voorzichtigheid zou gebeuren, en richtte tevens aan de synode, welke einde Augustus te Harderwijk bijeenkwam, een missive, ‘ten einde niet van een blind paard overreden te worden’. De ‘quaestio particularis’ ter synode was, of Lemannus wegens het schrijven en uitgeven van zijn *Retorsio* de kerkelijke censuur verdiend had; en, of hij, wijl dit geschrift publiek gevonnist was, van zijn ambt moest gesuspendeerd worden, overeenkomstig het verlangen van den Bosschen magistraat. De synode droeg aan deputaten op in loco een onderzoek in te stellen. Er kwam nu, op 13 April 1644, een ‘vriendelijck accoort’ tot stand, waarin Lemannus verklaarde zijn boekje geschreven te hebben niet ‘om die heeren Vrouwen-broederen te bederven in haeren goeden naem ende eere, maer alleen om hem selfs te verantwoorden’, en de Gereformeerde leden der Broederschap wederkeerig de verzekering gaven, ‘datse op de persoon d. Lemanni nu niet meer hadden te seggen, maer hem hielden voor een eerlijck predicant, vroom in leven ende leere’. Van een en ander werd op de volgende synode te Zutphen (Aug./Sept. 1644), waarheen Lemannus zelf mede was afgevaardigd, nota genomen.

Het eigenlijke geschil over de geoorloofdheid van het lidmaatschap der Broederschap bleef hangen en werd ook door volgende synodale vergaderingen niet tot oplossing gebracht. Nog eens werd de strijd opgerakeld, nadat in den loop van 1645 verschenen was eerst een anoniem boekje, bevattende: *Kort ende oprecht verhael van het oprichten ende invoeren der nieuwer Broederschap van onse Lieve-Vrouwe* (*soo genaemt*) *binnen s'Hertogen-Bosch. Mitsgaders wat in ende omtrent deselve is omgegaen*, *t'sedert hare veranderinghe. Door een lief-hebber der waarheyt*, en vervolgens daartegen van Maresius' hand: *Ultima patientia tandem expugnata*, *a d. G. Voetio*, *Ultrajectino professore et quibusdam illius asseclis.* Omdat in het uitvoerige, geschrift van Maresius op zijn zaak opnieuw werd teruggekomen en zelfs het vonnis van 6 Nov. 1642 volledig was opgenomen, klaagde Lemannus zijn nood bij den magistraat. Ook de Geldersche synode wilde zich met de zaak inlaten. Maar verschillende omstandigheden waren oorzaak, dat deze bemoeienissen op niets uitliepen. Lemannus achtte zich daarom blijkbaar gerechtigd om, in afwijking van het getroffen accoord, een nieuw pamflet te publiceeren, waarvan geen exemplaren meer bekend zijn, maar welks titel vermeld wordt als: *Brevis responsio ad atroces calumnias Samuelis Maresii* (1646). Naderhand beweerde Maresius (*Hydra Socinianismi* III, 1662, p. XXVI), dat dit pamflet, waarvan ook een Nederlandsche vertaling schijnt uitgekomen te zijn, voor Lemannus door Boxhorn in het Latijn was overgezet.

Bleek uit deze geschiedenis Lemannus' geestverwantschap met Voetius, in latere jaren schijnt die niet ten volle bestendigd gebleven te zijn. In 1659 rees er namelijk in den kerkeraad van 's Hertogenbosch een geschil over de vraag, of de zoon van een

lombardier wel de geschiktheid bezat voor het ouderlingschap. Door Lemannus en diens medepredikanten Cuchlinus en De Wael werd deze candidatuur voorgestaan, terwijl de twee andere predikanten, Vogelsang en Costerus, daarover ernstig bezwaard waren en zich op Voetius beriepen. Voetius stelde een schrijven op om Lemannus tot andere gedachten te brengen, doch Vogelsang retourneerde dezen brief met de opmerking dat hij dien aan Lemannus niet overhandigd had, daar er toch geen verhelpen aan was en hij Voetius' gezag niet te grabbel wilde gooien.

Cornelis en Johannes Lemannus, die beiden, als afkomstig uit 's Hertogenbosch, in Febr. 1654 te Utrecht als student werden ingeschreven, zijn vermoedelijk zoons van onzen Lemannus geweest. Daarentegen waren Cornelius (1646 te Utrecht ingeschreven; 1651 pred. te Moergestel; 1653 te Michielsgestel en Gemonde; 1661 overleden) en Gerardus (1648 te Utrecht ingeschreven; 1653 pred. te Moergestel; 1681 overleden), evenals de bovenvermelde Paludanus, allen uit Amsterdam afkomstig. Mogelijk zijn zij zoons geweest van Lemannus' broeder Jan, die bij diens huwelijk te Amsterdam in 1628 als getuige dienst had gedaan.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* II, k. 747 (art. v. Meindersma). - W. Meindersma, *De Geref. gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635*, blz. 57, 67, 71, 77-79, 81-84, 89-92, 98, 127, 133, 140, 143, 151, 178, 229, 240, 263. - Dez., *De groote kerkelijke verg. van Den Bosch in 1648*, in: *Ned. Arch. v. Kerkg.* VII, blz. 125, 126, 135, 136, 143, 159. - J.C.A. Hezenmans, '*s Hertogenbosch van 1629 tot 1798*, 1899, blz. 43, 47, 48, 66, 71-73, 96. - Duker, *Voetius*, reg. - Nauta, *Maresius*, reg. - G. Voetius, *Specimen assertionum partim ambiguarum aut lubricarum, partim periculosarum* (*Confraternitas Mariana*), 1642 [in werkelijkheid eerst in 1643 verschenen], p. 367, 368, 408-420. - S. Maresius, *Ultima patientia tandem expugnata*, 1645, p. XIV, XXI, XXX, XXXV, 112, 123, 145-149, 307, 317-324, 350, 351, 358. - J.A. Cramer, *De Theol. Fac. te Utr. t. tijde v. Voetius*, reg. - *Arch. v. Ned. Kerkg.* IV, blz. 294, 295. - *Ned. Arch. v. Kerkg.* XII, blz. 176-180; XXVI *Reg. op Honderd jaar* '*Archief*' (*1829-1929*), reg. - Veeris - de Paauw, *Pred. N. Holl.*, blz. 124, 333. - Croese, *Pred. Amst.*, 1792, blz. 55, 61, 62. - *Naam-register van Pred. te 's Hertogenbosch*, blz. (3), in: *Ordre der Passie en Feest-texten*, *te 's Hertogenbosch*, 1762. - Knuttel, *Acta* I, blz. 128. - *Maandbl. De Nederl. Leeuw* XXXIX, k.60. - *Alb. Stud. L.-Bat. - Alb. Stud. Rh. Traj. - Inv. van registers en stukken behoorende tot het arch. van den Kerkeraad der Nederd. Herv. Gem. te 's Hertogenbosch*, in: *Hand. Prov. Gen. v. K. en W. in Noord-Brabant 1903-1910*, blz. 199, 200, 204. - *Cat. van werken over Noord-Brab. aanwezig in de boekerij van het Prov. Gen. v. K. en W. in Noord-Brabant*, 1937, blz. 216. - *Hs. Borger*, i.v. - *Hs. Regt.* i.v.

[Georgius Lemke]

LEMKE (Georgius, 'wereldsche' naam **Jurjen)** werd den 4en Apr. 1721 te Oldeholtpade geboren als een der zoons uit het huwelijk van Hanzo Henricus L. ald. en van Aletheia Schotanus à Sterringa. Hij studeerde aan de hoogeschool te Franeker en werd na afgelegd praeparatoir examen voor de Classis van Franeker den 31en Mei 1745 toegelaten als proponent. Den 28en Apr. 1748 werd hij bevestigd te Exmorra en Allingawier door Ds. Joh. Lantinga, pred. te Longerhouw c.a. (m. 2 Tim. II:15) en door Ds. A. Nieuwenhuis, pred. te Tjerkwerd (m. Fil. II:29), waarna hij den 5en

Mei intrede deed (m. 2 Cor. I:24). In 1752 op collatie beroepen te Kornjum nam hij den 13en Aug. van dat jaar afscheid van zijn eerste gemeente (m. 1 Thess. IV:1) om

zich den 27en d.a.v. te verbinden aan die van Kornjum (m. 1 Thess. V:21).

Nog geen twee jaren later vertrok hij vandaar naar Anna Parochie, waar Ds. P. Alma pred. te Ried hem den 23en Juni 1754 bevestigde (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. m. Gal. I:10; afsch. te Kornjum 9 Juni m. Hebr. XIII:20, 21). In 1766 verwisselde hij deze standplaats met Harlingen, waar hij den 19en Jan. intrede deed (m. Col. I:28; afsch. te Anna Parochie 12 Jan. m. 1 Thess. V:23). Hij overleed nog in dienst zijnde te Harlingen den 12en Febr. 1792.

Als student verdedigde hij onder voorzitterschap van zijn 'geliefden leermeester' prof. H. Venema, op 20 Mei 1744 eene *Dissertatio ad vaticinia Danielis de cornu parvo*, *cap.* 7^{25}, 8^{10-14}, *23*, *26*, met een tiental stellingen, in de eerste waarvan hij verklaart, dat al wat de mensch noodig heeft voor kennis van en geloof in het heil, zoo duidelijk en zoo doorzichtig in de H. Schrift is vervat, dat het door elken oplettende en onbevooroordeelde begrepen kan worden, weshalve er geen plaats is voor eenige kerkelijke, hetzij pauselijke of synodale, rechtbank om met haar hoogste gezag den zin der Schrift te bepalen of een geloofsregel voor te schrijven. Achter deze in druk uitgegeven Dissertatio zongen o.a. de Hongaar Stephan Szathmar in 't Latijn, de zwager Ernst Willem Higt in 't Nederlandsch en de Fries J. Althuysen in het Friesch hun lof over de braafheid en de geleerdheid van hun (studie) vriend. Wetenschappelijken arbeid heeft Lemke voorts niet nagelaten.

Zooals blijkt uit de namen der onderteekenaars van de 'Verklaaring gevoegd achter het Authentique Afschrift der Psalmen', afgedrukt vóór in den bundel der berijmde Psalmen, welke nòg in gebruik is 'bij de Hervormde Kerk van Nederland' heeft G. Lemke deel uitgemaakt van de commissie, die de verbeterde Psalmberijming heeft tot stand gebracht op last van de Algemeene Staten, die de leden dezer commissie lieten benoemen door de Staten van ieder gewest. Die van Friesland verkozen daartoe 14 Mei 1772 Ds. Lemke.

Als dichter heeft deze zich intusschen niet bekend gemaakt. Wel bestaan van zijn hand twee lijkdichten, het eene in 1747 door hem gemaakt op het overlijden van den Groninger student Johannes Cornelis Balck - welk dichtstuk door een beoordeelaar gekwalificeerd is als 'stroef en koud en zonder poëzij' (v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 358) - het andere op den dood van zijn nicht Anna Latané, echtgenoote van den hoogleeraar in de Rechten te Franeker, Dominicus Balck (in: *Lyk-digten ter gedagten. v. - Anna Latané*, *zeer dierbare egtgen. v. - Dom. Balck* (van Ds. Joh. Kalkoen e.a.) Fran. 1750). Dat hij in staat was ook een niet onverdienstelijk vers van ander genre te maken, bewijst zijn vierregelig gedicht in het Album, door de gecommitteerden tot de Psalmberijming vóór hun vertrek uit 's Gravenhage geschonken aan Ds. Wigboldus Muilman, predikant aldaar (of misschien door dezen zelf aangelegd) ter herinnering aan het weldadig contact dat gedurende hun verblijf daar ter stede bestaan had tusschen de gedeputeerden en dezen predikant, die hen met zoo groote voorkomendheid had bejegend. (M.A.G. Vorstman, *Een Merkwaardig Album.* In: *St. v. W. en Vr.* 24e Jrg. (1887), blz. 408).

Maar was het niet als dichter, als beoordeelaar van gedichten kan hij zich zekere bekendheid hebben verworven. De Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden bewaart in haar bibliotheek van hem in handschrift *Alphabetische aanteekeningen op Vollenhove's Poëzy* ... Achteraan de verklaring van verschillende woorden, die

in deze excerpten voorkomen. 60 blz. in 4° (*Cat. Letterk.* I, 4). Verwonderen kan het ons

dan ook niet, dat volgens v. Iperen ook aan hem menige verbetering in de berijming onzer Psalmen is te danken.

De Staten van Friesland die hem tot afgevaardigde uit hun provincie in de Commissie voor de nieuwe Psalmberijming hadden benoemd gevoelden zich over die benoeming en de wijze waarop hij zich van zijn even moeilijke als eervolle taak had gekweten, zij zich zóó voldaan, dat zij hem boven het gestelde, doch te karig geachte honorarium toekenden. 6 gulden per dag en voor de - in Januari niet zonder gevaar volbrachte - heenreis en voor de terugreis 60 gulden. Lemke heeft van het werk der commissie een (vermoedelijk verloren geraakt) 'getrouw dagverhaal' opgesteld.

Van zijn homiletische gaven kan men een indruk krijgen door lezing van zijn in druk verschenen *Leerrede over Ps.* C:4, *uitgesproken bij gelegenheid dat de invoering der Nieuwe Psalmberijming ten openbaaren gebruike*, *in de Herv. Gemeenten van Friesland stond ingevoerd te worden.* Amst. en Harl. 1775,. 8°, en middellijk uit de tevoren door hem uit het Latijn vertaalde *Redevoeringen over Matth. XVIII*, *XIX en XX* van Prof. H. Venema. Leeuw. en Harl. 1773. 4°, te meer omdat volgens Ypey en Dermout - die achtten dat o.a. op Lemke niet van toepassing was wat omtrent Venema en diens leerlingen werd beweerd dat zij meer uitblonken als oordeelkundige theologanten dan als begaafde kanselredenaars - ook eigen werk was ingevlochten. Deze uitgave had Lemke bezorgd om daarmede uiting te geven aan zijn erkentelijkheid jegens zijn gemeente voor den bouw eener nieuwe kerk.

Eveneens uit het Latijn vertaalde hij een der drie in druk uitgegeven rectorale oratiën van Prof. Petrus Conradi te Franeker; nl. die *over den verbaazenden voortgang van het door de Apostels in de Weereld gepredikt Euangelie als een ontwijfelbaar bewijs van de waarheid van den Christelijken Godsdienst.* Amst. 1767. 4°.

Met zijn Harlinger ambtgenooten J. van Assen en Alb. Reen Menthes Theod. zn. heeft Lemke een tijdlang blootgestaan aan de lasteringen van een van de Hervormde Kerk afvallig geworden koopman J. Mecima, die een aanval op hen richtte in twee schotschriften: *De doot in de pot of Aanspraak aan drie Gereformeerde predikanten ...* en *De donderslag tegen alle Godloozen Rebelschen onbekeerde Predikanten en Patriotsche Rebellen.* Daarin werden de drie Harlingsche predikanten beschuldigd van onzuiverheid in de leer, ontrouw in de ambtsbediening, gebrek aan eerbied jegens de overheid, zoodat de schrijver hen hun bezoldiging onwaard achtte. Deze lastertaal strookte weinig met de onderscheiding, die de Friesche Synode te Dokkum den 23en Mei 1758 Lemke had toegekend door hem tot haar praeses te benoemen, en nog minder met het feit dat in 1760 door stemgerechtigden te Anna Parochie op voorstel van Willem van Haren, grietman van het Bilt, zijn tractement was verhoogd met 50 gulden. Verwondering wekt het dan ook niet dat de overheid, bij wie de predikanten een aanklacht indienden, de grove beschuldigingen ten eenenmale ongegrond verklaarde en den Harlinger koopman veroordeelde tot een boete van 100 goudguldens, terwijl zij verdere verspreiding der pamfletten verbood. (Zie uitvoerig het *Bericht* van Lemke en zijn ambtgenooten omtrent hun optreden in deze zaak in *Boekz.* 1788*a*, 71-76, waar ook is afgedrukt de 'Aanspraak' door Lemke gedaan bij het indienen van hun beklag bij de magistraat).

Den 30en Apr. 1776 hield hij bij het in gebruik nemen van het orgel in de nieuwgebouwde kerk te Harlingen een predikatie over Ps. CXLIV:9. (Van de bij die

gelegenheid ten gehoore gebrachte koor- en beurtzangen zijn nog gedrukte programma's

voorhanden onderteekend door den bekenden Harlinger geneesheer-litterator Simon Styl).

Bij zijn overlijden liet G. Lemke een weduwe na met zes dochters en twee schoonzoons.

Van hem bestaat een portret a° 1776 borstbeeld rechts, met bef, in ov. Door J. Houbraken. Proefdruk voor alle letter. In: v. Iperen, a.w. II tegenover blz. 132. Vgl. Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 3175; v. Someren, id. II, blz. 397. De *Cat. Letterk.* (I. Hs., blz. 63) vermeldt van hem 3 brieven aan N.N. Harlingen. Den Haag 1772, '73-78.

L i t t e r a t u u r : *Pred. Friesl.*, reg. - *Handel. der vergadering tot de nieuwe Psalmberijming* (zie: Janssen, *Cat. Oud-Syn. Arch.*, blz. 30 (I, 13). - v. Iperen, *Kerk. Hist. Ps. gezang.* I, blz. 268n), 329, 332, 359n), 386, 387, 389, 390, 421, 434 v.v., 462, 474, 476, 482, 483, 485; II, p. XXXIX (voorr.), 21-23, 25-27, 29, 31-33, 52, 59, 61, 69-70, 92, 93, 97, 99, 106, 109, 110, 116-118, 124, 129, 130, 132, 143, 148, 159, 161, 168, 169, 174-175, 188, 194-197, 199, 210, 212, 214, 215, 221, 229, 232, 234, 237, 250, 251, 255, 259, 273, 275, 276, 288, 289, 305, 306, 307, 319, 320, 321, 323, 337, 338, 339, 342, 346, 349, 350, 356, 416, 434, 435. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 598, 599 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.* I, reg. - Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* IV, Aant., blz. 15.

[Hobbo Lemke]

LEMKE (Hobbo), geboren te Oldeholtpade den 21en Jan. 1731, was een jongere broeder van Georgius L. (zie vor. art.). Den 10en Nov. 1750 liet hij zich inschrijven als student aan de hoogeschool te Franeker, waar zijn moeder als weduwe zich metterwoon gevestigd had. Den 16en Mei 1758 na afgelegd praeparatoir examen door de Classis van Franeker toegelaten als proponent, verbond hij zich den 22en Oct. van hetzelfde jaar aan de gemeente te Wier (Cl. v. Leeuwarden) (m. Ps. XXXIV:12), na bevestigd te zijn door Ds. S. Arnoldi, pred. te Belkum en door zijn broeder (Georgius Lemke). In deze kleine gemeente (in 1815 telde Wier nog slechts 174 inwoners) is hij, na beroepingen o.a. naar Langweer en Tjerkwerd te hebben afgeslagen, werkzaam gebleven tot aan zijn overlijden op den 8en Oct. 1806.

Al heeft zijn gemeente het heengaan van dezen, haren ‘algemeen geliefden leeraar’ betreurd, hij zou reeds lang vergeten zijn geweest, ware het niet dat hij een, in weerwil van den ouderwetschen vorm, aardig boekje had nagelaten, getiteld: *Verhandeling over de waarzeggerijen*, *duivelsbezweeringen*, *tooverijen en spookerijen* (Harlingen. 1801. 8°), waarin hij zich doet kennen als een echt vertegenwoordiger van de ‘eeuw der verlichting’. Het boekje heeft thans geen andere dan geschiedkundige waarde, doch wie er belang in stelt te vernemen, dat droomen in het voorjaar en in den zomer betrouwbaarder zijn dan die in herfst en winter, dat, wanneer iemand droomt, dat zijn hoofd geschoren wordt, dit voor een monnik geluk, voor een getrouwde ongeluk zal brengen, dat een onder het sterrenbeeld de ram geborene deftig, voorzichtig en loos zal worden, maar wie onder dat van den stier het levenslicht aanschouwde, geduldig en slaafsch, dat eens een vader om de voorspelling, dat zijn kind, ‘op het rad’ zou sterven, zelf dit kind doodde, dat scheel-zien het gevolg is van omgang met den duivel, dat toovenaars menschen kunnen veranderen in ratten, vogels en wolven, gelijk Laplanders in staat waren den wind in een doek te vangen en te verkoopen -

die zal door lezing van dit boekje zijne weetgierigheid veelszins bevredigd vinden. En al zal hij zich vaak verbazen over de gewrongen uitlegging van Bijbelteksten, niet minder zal hij

getroffen worden door den waarheidszin van den schrijver en zijne bezorgdheid voor het heil der aan hem, als herder en leeraar toevertrouwde zielen.

Behalve bovengen. geschrift zijn van Hobbo Lemke nog verschenen Latijnsche gedichten, een op het vierde rectoraat van Prof. Herm. Venema te Franeker en een op het eerste rectoraat van Prof. Herm. Cannegieter aldaar, (Boeles, *Friesl. Hoogesch.* II. 2, blz. 406[n2]), 524[n2]). Voorts een vers op het huwelijk van Everwijn Drabbe, bibliothecaris van de Friesche hoogeschool, en Jonkvr. Cornelia Vriemoet. (Fran. 1756)

Hij huwde in 1769 met Titia Haitsma, dochter van Franekers burgemeester Johannes Haitsma en zuster van Ds. Ages Haitsma, zijn voorganger als predikant te Wier (zie over dezen hiervóór Dl. III, blz. 454). Zij bleef als weduwe achter met vier zonen, van welke drie predikant zijn geworden, en drie dochters.

Portretten van Hobbo Lemke zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Romein, *Pred. Friesl.*, blz. 100. -*Boekz.* 1806*b*, 610-612. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 599 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - Cuperus, *Kerk. leven Friesl.* I, blz. 185.

[Abraham Lemmerman]

LEMMERMAN (Abraham) was koopman te Amsterdam. Het is niet bekend, wanneer en waar hij geboren is; evenmin is met zekerheid te bepalen, waar en wanneer hij is overleden, doch zijn dood moet wel vallen kort na 1694, daar zijn naam na 1695 niet meer wordt vermeld. Behalve dit is van hem verder alleen nog bekend, dat hij in 1671 woonde in de Warmoesstraat te Amsterdam en dat hij gehuwd geweest is met Huibertina van Overveldt, die na zijn dood hertrouwde met Pieter de Haan, regent van het Weeshuis ‘De Oranje-Appel’, met wien zij in 1711 nog samenwoonde in het vlashuis van de familie Van der Kodde in Amsterdam

Op godgeleerd gebied heeft Abraham Lemmerman bekendheid gekregen door de rol, die hij als Amsterdamsch Collegiant heeft gespeeld in de Bredenburgsche twisten, waarvan hij de verwekker is geweest, samen met Frans Kuyper, die een grooten invloed op Lemmerman heeft uitgeoefend. Verschillende factoren werken daartoe mede. Lemmerman was geen zelfstandige figuur. In feite treedt hij bijna heelemaal terug achter de figuur van Frans Kuyper. Daarbij was hij gewetenloos van karakter, hetgeen nog nader zal blijken. Onderlinge haat en nijd, elkaar niet willen verstaan en begrijpen deden zuiver principieele tegenstellingen inzake theologische standpunten spoedig verkeeren in de heftigste persoonlijke veeten. Dit alles maakt het uiterst moeilijk om vast te stellen, waar precies de grenslijn loopt tusschen objectief meeningsverschil en persoonlijken twist. In dit verband merkt dr. W.J . Kühler volkomen terecht op dat ‘de diepste oorzaak der oneenigheden was verschil van inzicht en overtuiging.’ Want het is wel haast ondenkbaar, dat een strijd, die zijn oorzaak zou hebben in een persoonlijke veete, in zoo'n breeden kring bijna 20 jaar lang zou voortduren, ook nog na de dood van de hoofdpersonen.

De steen, die de zaak aan het rollen heeft gebracht, was de beschuldiging, die Abraham Lemmerman op een vergadering van het Amsterdamsche college openlijk uitbracht tegen Paulus en Johannes Bredenburg, waarbij hij dezen ‘bedecktelijk aangehangen Atheïsterij’ verweet. Daar de gebroeders Bredenburg bekend stonden

als mannen van eer en geweten, werd deze aanklacht allerminst aanvaard. In tegendeel, nadat men zich overtuigd had van het valsche gedrag van Lemmerman tegenover de gebr. Breedenburg, ging men er toe over om Lemmerman het spreken op het college

te verbieden wegens ‘leugentaal, veynserij, en faemrooverij’. Dit geschiedde den 10den December 1681. Nu was Lemmerman's aanklacht niet geheel en al ten onrechte. Het was bijna een publiek geheim, dat Johannes Bredenburg in zijn theologie sterk overhelde naar de kant van Spinoza. De wijze, waarop Lemmerman in dezen optrad daarentegen, was alleszins laakbaar. Kort na de twisten, die ontstaan waren naar aanleiding van de Avondmaalsuitnoodiging, had Abraham Lemmerman ten huize van zijn moeder een samenkomst belegd tusschen hem en Jan D. Verburg, Paulus Bredenburg, Pieter Smout e.a., welke bijeenkomst ten doel had om te beraadslagen, hoe het beste een scheuring onder de Collegianten kon worden voorkomen. Abraham ontving zijn gasten zeer vriendelijk, vroeg hen zelfs te blijven eten. Zij gingen uiteen, nadat zij overeengekomen waren, om den volgenden Zondag wederom samen te komen, daar Frans Kuyper dan ook te Amsterdam zou zijn. Toen kwam men tot volkomen overeenstemming. Bij het afscheid drukte Lemmerman Paulus Bredenburg de hand, terwijl hij tevens de hoop uitsprak, dat Bredenburg voort zou gaan, het college op te bouwen en te stichten met zijn toespraken. Evenwel waren, zooals later pas bleek, Abraham Lemmerman en Frans Kuyper 's morgens vroeg al bezig geweest om de Noord-Hollanders er van te overtuigen, dat de Bredenburgen Atheïsten waren, en toen Paulus Bredenburg op de middagbijeenkomst het woord voerde, toonde Lemmerman zijn valschen aard, door openlijk te zeggen, dat hij walgde van een dergelijke stichting, omdat zij kwam uit den mond van een Atheïst.

Lemmerman boekte hiermede echter niet veel succes, want spoedig daarop werd hem het spreken op het college verboden. Nadien lieten Kuyper en Lemmerman niets na om de gemoederen tegen de Bredenburgen in te nemen. Het kwam zelfs zoo ver, dat Lemmerman, na tevoren daarvan al noode te zijn weerhouden, in 1684 er toe overging om de ‘Wiskunstige Demonstratie’ van Johannes Bredenburg in druk uit te geven. Hij liet dit geschrift, dat hij in broederlijk vertrouwen ter inzage had ontvangen, voorafgaan door *Eenige bewijzen*, *Dat Johannes Bredenburg*, *Staande zijn Stellingen*, *geenszins kan gelooven*, *dat'er zulk een God is*, *als de H. Schrift leert*, door Abraham Lemmerman. (Amsterdam, 1684). Het behoeft nauwelijks vermelding, dat invloed van Frans Kuyper hieraan niet vreemd is geweest.

Deze daad, die getuigt van de grootste karakterloosheid, vormde het begin van een stortvloed van strijdschriften en pamfletten, die in de loop van de jaren 1684 en 1685 de aandacht van de Collegianten gespannen hield. Bredenburg antwoordde op Lemmerman's uitdaging met zijn *Noodige Verantwoording op de ongegronde Beschuldiging van Abraham Lemmerman*, Rotterdam 1684. Vermelden waardig is nog het geschrift, dat Lemmerman in het voorjaar van 1685 nog uitgaf: *Verdeediging Van de Drie onfeylbare Bewijzen*, *Dat Johannes Bredenburg*, *Staande zijn stellingen enz.*, waarin hij nogmaals Bredenburg beschuldigde van Atheïsme en Spinozisme, aantoonende, dat deze leerde, als zou alles geschieden door een natuurlijk noodlot, en dat de godsdienst bijgevolg valsch was, en er geen plaats overbleef voor God, wanneer ‘alle werking van verstandige wezens noodzakelijk is’.

Ten gevolge van dezen stroom van geschriften namen de spanning en de verwijdering onder de Collegianten met den dag toe. Steeds werd nog getracht om op eenigerlei wijze de vrede te herstellen; maar al deze goed bedoelde pogingen waren tot mislukking gedoemd, voornamelijk door de koppigheid aan de zijde van Lemmerman en Kuyper en hun partijgenooten. In het voorjaar van 1686 kwam het zelfs tot een

scheuring in het Rijnsburgsche college, doordat de Bredenburgen naast het reeds bestaande college te Rijnsburg een nieuwe vergadering stichtten, zulks uit hoofde van de afwijkende gevoelens en het verschil van opvatting inzake het karakter der Rijnsburgsche vergadering. Het duurde nog tot 30 Mei 1700, voor deze beide fracties weer samensmolten tot één college. Tot zoolang bleef de vrede onder de Rijnsburgsche collegianten verbroken. Begripsverwarring, persoonlijke vooringenomenheid, haat, nijd, valschheid, het waren evenzoovele factoren, die in deze onverkwikkelijke strijd een voorname rol hebben gespeeld. Het eenig ware woord, dat van de zijde van Bredenburg's tegenstanders werd geschreven, was het verwijt van inconsequentie. Inderdaad was het vreemd, dat Bredenburg betuigde te blijven gelooven aan den Bijbelschen God, in weerwil van het feit, dat de natuurlijke rede hem leerde, dat zulk een God niet kon bestaan. Maar dit gaf zijn tegenstanders nog niet het recht om hem van atheïsme te beschuldigen, nog minder om te twijfelen aan zijn eerlijkheid en goede trouw, en zijn karakter aan te randen.

Deze Bredenburgsche twisten deden ook hun invloed gelden op den gang van zaken in het Amsterdamsch College. Toen in 1681 aan Lemmerman de censuur was opgelegd en hem het spreken op het College was verboden, lieten zijn vrienden het hierbij niet zitten. Zij stelden alles in het werk om deze censuur ongedaan te krijgen, maar de regenten bleven bij hun eens genomen besluit, uitgedrukt in de acte van 29 Mei 1678. Voorloopig bleef het nu rustig, maar in 1685 ontstonden er nieuwe geschillen. Enkele vrienden van Lemmerman deelden op een Collegevergadering mede, dat zij voortaan des Dinsdags een samenkomst wilden houden in de Collegekamer. Met meerderheid van stemmen werd dit hun evenwel geweigerd. De partij van Lemmerman was niet van plan, zich aan deze weigering te storen, maar toen zij den eerstvolgenden Dinsdag de Collegezaal wilden binnengaan, vonden zij deze gesloten. Dit wekte bij hen groote verbittering en zij beschuldigden de regenten van machtsoverschrijding. Lemmerman zelf stoorde zich niet meer aan de hem opgelegde censuur en verscheen weer op het groote College, waar hij ook openlijk sprak, zonder zich om tegenspraak te bekommeren. Tengevolge hiervan ging het zeer heftig toe op één der Zondags-bijeenkomsten.

Daarop sloten de regenten de vergaderzaal nu ook voor het Zondagsche en Vrijdagsche College en lieten alleen de bijeenkomsten van Maandag doorgaan. Lemmerman verscheen ook op dit Maandagsche College, waardoor nieuwe beroeringen te verwachten waren. Ter voorkoming hiervan boden de regenten Lemmerman aan de zaal tweemaal per week te gebruiken, maar Lemmerman wilde meer en eischte voor zich ook den Zondag op. De regenten konden dit verzoek niet inwilligen, zij wilden het ook niet; dus sloten zij nu de Collegezaal heelemaal. Waren sommigen van meening, deze sluiting sterk te moeten veroordeelen, de meerderheid der Collegianten was van oordeel, dat de regenten juist hadden gehandeld tegenover de partij van Lemmerman. De groep van Bredenburg huurde nu een vergaderzaal op de Prinsengracht bij de Prinsenstraat in De Zon. De vrienden van Lemmerman kozen daartoe een gewezen glasblazerij op de Keizersgracht. Zoo was ook in Amsterdam de verdeeldheid onder de Collegianten ten top gestegen. Ook hier duurde het nog tot 1700, voordat de spanning weer was gebroken. De hereeniging van de beide vergaderingen te Rijnsburg deed ook den vrede in het A'damsche college terugkeeren.

Portretten van Lemmerman zijn niet bekend.

Van Lemmerman zag het licht: *Eenige Bewijzen*, *Dat Johannes Breedenburg*,

Staande zijn Stellingen, *geenszins kan gelooven*, *dat' er zulk een God is*, *als de H. Schrift leert. Beweezen uyt zijn eygen Schriften*, *hierachter aangevoegt*, *en uyt zijn mondelinge duydelijke bekentenis. Door Abraham Lemmerman. T'Amsterdam*, *By Daniel Bakkamude*, *Boekdrukker*, *op de Nieuwe-sijds Achterburgwal*, *op den hoek van de Huyszittensteeg*, *1684.* 4° - Daarachter gevoegd: *J.B. Wiskunstige Demonstratie*, *Dat Alle verstandelijke werking*, *Noodzakelijk is. Met de weerlegging van F.K. van die Wiskunstige Demonstratie. Uytgegeeven door Abraham Lemmerman. 1684. - Verdeediging Van de Drie onfeylbare Bewijzen*, *Dat Johannes Breedenburg*, *Staande zijn stellingen*, *die hy opentlijk bekend staat*, *geenszins kan gelooven*, *dat'er zulk een God is*, *als de Godsdienst eyscht. Teegen zijn met onwaarheden gevulde*, *Noodige Verantwoording.* Amst. 1685.

L i t t e r a t u u r : Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* X, k. 513, 514 (art. v. F.S. Knipscheer). - Molhuysen en Blok, id. IV, k. 868, 869 (art. *Frans Kuyper* v. Dr. W.P.C. Knuttel). - *Biogr. Wdb. v. Prot*, *Godgel. in Ned.* V, blz. 334-339 (art. *Frans Kuyper*). - v. Slee, *Rijnsb. Coll.*, blz. 94, 166-171, 180 vv., 186, 191 vv., 196, 243-257, 262, 289, 326, 358. - Hylkema, *Reformateurs.* I, II, reg. - Kühler, *Socin.*, blz. 246 v.v. - Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, blz. 323. - [Elias van Nymegen], *Historie der Rijnsburgsche Vergadering* (Rotterd. 1775), blz. 131-174. - Knuttel, *Cat. Pamfl.* II^{2}, No. 1668-1688. - Boekenoogen, *Cat. Werken over Doopsgez.* (Amst. 1919), blz. 161-165.

[Jean Lemonon]

LEMONON (le Monon) (Jean), een Franschman, geboren te Pont de Veyle (in Bresse, Dep. Aine), den 4en Febr. 1653, overleden te Franeker den 16en Jan. 1716, was een zoon uit het huwelijk van Jacques L., koopman ald. en Suzanne Chatenay. Op zeer jeugdigen leeftijd verliet hij zijn geboorteland om te Breslau bij een Gereformeerd predikant zijn opvoeding te ontvangen. Reeds in zijn vijftiende levensjaar begon hij onderwijs te geven in zijn moedertaal, eerst aan een jongmensch uit het adellijk geslacht von Creilsheim, en nadat deze op een zijner reizen, waarbij Lemonon hem placht te vergezellen, gestorven was, aan een lid van de familie Marawitski in Silezië. Vervolgens studeerde hij van 1672 tot 1677 aan het gymnasium te Brieg in de propaedeutica en in de theologie. De volgende twee jaren onderwees hij de zonen van een Poolsch edelman. In 1679 begaf hij zich naar Krakau, voornamelijk om aan de academie aldaar zijn theologische studiën voort te zetten, en tegen het einde van 1680 met hetzelfde doel naar Frankfort a.d. Oder. Daarna verbleef hij korten tijd te Berlijn, vanwaar hij naar Hamburg vertrok. Hier ontving hij de uitnoodiging van Ds. Chr. Pauli te Altona, dien hij te Brieg had leeren kennen, om als huisonderwijzer bij hem in betrekking te komen ten einde zijn zonen Latijn en Fransch te leeren. Na een drietal jaren deze functie te hebben vervuld, begeleidde hij een dier zonen, Daniel, naar Franeker, waar zij beiden den 15en Aug. 1683 zich lieten inschrijven in het album studiosorum.

Ofschoon den 6en Sept. d.a.v. door de Waalsche Synode te Arnhem tot de Evangeliebediening toegelaten, vervolgde Lemonon te Franeker zijn theologische studie. Tot tweemaal toe hield hij een openbaar dispuut, in 1683 onder Prof. Vitringa en in 1685 onder Prof. van der Waeyen.

Toen in Mei 1686 bij besluit van de Gedeputeerde Staten van Friesland de stichting van een Waalsche Gemeente te Franeker tot stand kwam, werd tevens als haar voorganger beroepen Lemonon, die tot de stichting zooveel had bijgedragen. Zeer gunstig

was het getuigenis omtrent zijn wandel en zijn geschiktheid tot het ambt. Hij was, zoo heet het, iemand van schoone en zeldzame talenten, die God hem had toebedeeld in zoo overvloedige mate, dat naar zijn komst als predikant der nieuwe gemeente met groot verlangen werd uitgezien. Door de Waalsche Synode te Balk (Sept. 1686) peremptoir geëxamineerd werd hij, tegelijk met de eerste kerkeraadsleden, den 7en Nov. d.a.v. in de academie-kerk te Franeker bevestigd door Ds. Gaspard Baux, Waalsch predikant te Leeuwarden.

Twee jaren later werden zijn werkzaamheden uitgebreid door zijn benoeming (20 Oct. 1688) tot buitengewoon hoogleeraar aan Friesland hoogeschool om onderwijs te geven in de Fransche taal. Dat hij gunstig stond aangeschreven, blijkt óók wel daaruit, dat de Gedeputeerde Staten (15 Febr. 1693) zijn verzoek inwilligden om zich, met behoud van betrekkingen en tractement, tijdelijk te Leeuwarden te vestigen zoolang de Stadhouder over hem geliefde te beschikken voor de opvoeding en het onderwijs van Prins Jan Willem. Zijn tractement werd op voorstel van den Vorst eerlang tot *f* 1000 verhoogd 'uit sonderlinge consideratie van de reeds gedane goede diensten - aen den jongen Prins' (28 Sept. 1694). Toen deze in 1700 naar Franeker vertrok om zijn studiën aan de hoogeschool te beginnen, kwam een einde aan het gouverneurschap van Lemonon, die van toenaf zijn taak als predikant en hoogleeraar weer opvatte en als zoodanig werkzaam bleef tot zijn overlijden.

Den 3en Febr. 1716 hield Prof. Lambertus Bos bij zijn begrafenis een *Oratio funebris*, welke echter niet in druk is verschenen.

Van Lemonons veelomvattende talenkennis ging een groote roep uit. De geleerde von Uffenbach, die hem op zijn reis door Holland den 23en Apr. 1710 een bezoek bracht, deelt daaromtrent een en ander mede en geeft tevens een beschrijving van Lemonons zeldzaam rijke bibliotheek, zóó omvangrijk als hij (v. U.), die zèlf eigenaar was van een zeer waardevolle boekerij, nog nooit bij een buitenlander had gezien. 'Es möchten wohl über vier tausend stück Bücher seyn'. (Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen*, *Holland u. Engelland* u.s.w. II Th. (Ulm 1753), S. 295-298).

Lemonon is tweemaal gehuwd: 1° den 21en Mei 1690 met Anna Christina Rothen (of Rooda), dochter van een ritmeester in Zweedschen dienst, 'Camer-vrouw van H.V.D. de Fürstin van Nassau', en weduwe, uit wier vorig huwelijk met Ds. Martinus Emanuël Coler(us), predikant te Zerbst was geboren Ds. Joh. Leop. Eman. Colerus, die van 1721 af achtereenvolgens drie gemeenten in Friesland heeft gediend, na te voren van 1703 tot 1712 Bibliothecaris van de Franeker Academie te zijn geweest. Zij overleed nog geen volle vijf jaren nadat zij met Lemonon in het huwelijk was getreden; 2°. in het laatst van 1697 te Franeker met Catharina Schelkens, dochter van Lemonons ambtgenoot Seb. Schelkens, hoogleeraar in de faculteit der Rechtsgeleerdheid aldaar. Door haar werd hij erfgenaam van het groote munten-en penning-kabinet van zijn schoonvader. Zij overleed 16 Nov. 1733.

Uit het eerste huwelijk werden geboren een zoon en een dochter (gehuwd met Ds. Corn. Petz, pred. te Krabbendijke), uit het tweede eveneens een zoon en een dochter.

Portretten van Lemonon zijn niet bekend.

L i t t e r a t u u r: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII*a*, blz. 98, 99 (met verscheiden onjuistheden). - Vriemoet, *Ath. Fris.*, p. 689-692, 896. - Boeles, *Friesl. Hoogesch.*

II, blz. 329, 330. - *Bull. Egl. Wall.* I, p. 101, 106, 108; II, p. 49; V, p. 39-44, 50, 51. - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 177.

[Franciscus Lengkeek]

LENGKEEK (Franciscus), geboren te 's Gravenhage den 7en Oct. 1871, overleden te Apeldoorn den 11en Mei 1932, werd aanvankelijk in zijn geboortestad opgeleid voor onderwijzer. Van 1890 tot 1898 was hij werkzaam als onderwijzer in de Christelijke ke school te Loosduinen, en in dien tijd behaalde hij ook de hoofdakte. Na 1892 ontwaakte in hem de begeerte om predikant te worden. Eerst na langdurige aarzeling meldde hij zich aan voor de Theologische School der Christelijke Gereformeerde Kerk, welke destijds te 's Gravenhage gevestigd was. In Dec. 1897 werd hij als auditor en in in Juli 1898 als student toegelaten. Door zijn ontwikkeling als onderwijzer kwam hij direct in het derde leerjaar, en werd hem tevens opgedragen het geven van onderwijs aan de Theologische School in de Hollandsche vakken. Gedurende de jaren 1898 tot 1903 kweet hij zich van deze taak op een wijze, waaruit toen reeds zijn gaven als docent aan het licht traden.

In Juli 1903 beroepbaar gesteld in de Chr. Gereformeerde Kerk, werd hij den 5en Dec. d.a.v. door zijn leermeester Docent F.P.L.C. van Lingen bevestigd in zijn eerste gemeente te Harlingen. Vandaar vertrok hij naar Enschedé, waar hij den 12en Mei 1907 intrede deed. Twee jaren later verwisselde hij deze gemeente met die van Amsterdam, waar Docent van Lingen hem den 13en Juni 1909 bevestigde. Een maand na zijn intrede aldaar werd hij door de Synode der Chr. Gereformeerde Kerk in diens plaats benoemd tot Docent aan de Theologische School, maar hij meende voor deze benoeming te moeten bedanken. Een tweede benoeming in Juli 1914 werd door hem aangenomen. Den 14en Sept. d.a.v. hield hij zijn afscheidsprediking in de hoofdstad over Hebr. XIII:8. Den volgenden dag had zijn installatie plaats, geleid door Ds. J.W. Geels, predikant-curator der School met een rede over Titus II:7, 8, waarop Docent Lengkeek zijn ambt aanvaardde met het uitspreken van een inaugureele rede getiteld *Didaskalos.* De vakken door hem gedoceerd waren Isagogiek, Tekstcritiek, Hermeneutiek, Exegese van O. en N. Testament, en voor de Propaedeuse Nederlandsche Taal, Hoogduitsch, Geschiedenis en Aardrijkskunde.

In Jan. 1932 noodzaakte de sloopende ziekte, waardoor hij was aangetast, hem zijn arbeid als hoogleeraar aan de (inmiddels in 1919 naar Apeldoorn overgeplaatste) Theologische School te staken. En nadat een rustkuur in Zwitserland daarop hem geen baat had gebracht, overleed hij vier maanden later.

Lengkeek was geen man van veel woorden en van overtollige drukte, maar iemand, die eenvoudig en kalm zijn weg ging, van ongeveinsde godsvrucht en degelijke kennis, speciaal getraind in taalkennis, wiens verscheiden aan de school, die hij ruim zeventien jaren met zijn gaven had gediend, als een groot gemis werd betreurd. Van 1905 tot 1914 had hij zitting in haar curatorium. Van 1905 af werd hij telkens afgevaardigd naar de Generale Synode der Chr. Gereformeerde kerk, waar hij in verschillende functies, ook meermalen als voorzitter, zitting had in het moderamen. Ook van de Predikantenvereeniging der Chr. Gereformeerde Kerk was hij voorzitter. Sinds 1913 werkte hij mede aan het orgaan dezer Kerk *De Wekker.* In 1922 benoemde de Synode hem tot hoofdredacteur van dit orgaan. Eveneens was hij redacteur van het maandschrift *Uw Koninkrijk kome*, uitgegeven door de Zendingscommissie der Chr. Geref. Kerk in Nederland.

Hij was gehuwd met Mej. Maria Alida Nieuwenhuizen, die bij haar overlijden den 7en Mei 1923 hem twee dochters achterliet.

Behalve artikelen en bijdragen in bovengen. Zendingsmaandschrift, in *De Wekker*

en in het *Jaarboekje der Chr. Geref. Kerk in Nederland* zijn de volgende geschriften van zijn hand verschenen: *Het heil is des Heeren.* Rede, uitgespr. in de Ure des Gebeds vóór de opening der Synode der Chr. Geref. Kerk, op Maand. 24 Juli 1911. Dordr. z.j. 8°. - *Het Formulier van het Heilig Avondmaal.* Dordr. z.j. 8°. - [Met P.J.M. de Bruinen A. van der Heyden], *De Kerkorde van Dordrecht A° 1618-'19 en de Synodale bepalingen der Chr. Gereformeerde Kerk.* Volgens opdracht der Synode van 1922 bijeenverzameld. Dordr. 1923. 8°. - Voorr. voor: L.H. van der Meiden, *Schriftcritiek en Schriftgezag.* Dordr. 1923. 8°. - *Zalig! - Wie?* (Mt. 5:1-10). Leiden, z.j. 8°. - Voorts in: *Uit de Levensbron*, Wekelijksche Predikatiën. Ond. red. v. Ds. J. Hovius en Ds. A.H. Hilbers (uitg. Sneek): *De groote werken Gods* (Hand. 2:11). No. 20 (19 Mei 1929) en *Zondag 1 tot 6 Heid. Cat.* 5 Jan. en vv. 1930.

L i t t e r a t u u r : P.J.M. de Bruin, *In memoriam*, (m. portr.) e.a. art. in: *De Wekker.* 45e Jrg. No. 2 (13 Mei 1932) en no. 3 (20 Mei 1932). - *Jaarboekje der Chr. Geref. Kerk in Ned. v.h. jr. 1933*, Mengelwerk, blz. 1-4. - *Gedenkboek uitgeg. bij de herdenking v.h. Eeuwjaar der Afscheiding*, *in opdr. v.d. Gener. Synode der Chr. Geref. Kerk in Ned.* 2e dr. Dordr. Z.j., blz. 175, 176, 177 (m. portr.).

[Jhr. Maximiliaan Frederik van Lennep]

LENNEP (Jhr. Maximiliaan Frederik van) Theol. Doctor, geboren te Nijmegen den 2en Sept. 1859 uit het huwelijk van Jhr. Mr. Maurits Jacob v. L., later Officier van Justitie te Amsterdam, Raadsheer in het Gerechtshof ald. en Lid van de Prov. Staten van Noord-Holland, en van Jonkvr. Carolina Wilhelmina van Loon, bezocht het gymnasium in de hoofdstad, en vervolgens van 1877 af de Gem. Universiteit ald., waarna hij zich den 3en Nov. 1879 liet inschrijven in het album studiosorum der Universiteit te Utrecht. Den 2en Febr. 1884 promoveerde hij aan eerstgen. hoogeschool cum laude tot Doctor in de Theologie op een dissertatie getiteld *Gaspar van der Heyden 1530-1586* (Amst. 1884). In dit proefschrift tracht hij aan te toonen, dat aan Gasp. v.d. Heyden ‘een eerste en een eereplaats toekomt in de geschiedrol van de Nederlandsche Hervormde Kerk, van welke niemand meer dan hij de grondlegger verdient te heeten’. Daarbij gebruikte v. Lennep ook onuitgegeven bescheiden: niet alleen een brief van v.d. Heyden, die te Genève berust, maar bovendien een verzameling van 24 brieven, die te Delft worden bewaard. Die brieven zijn afgedrukt in de Bijlagen, waar men tevens bijdragen vindt voor de genealogie der van der Heydens.

Toegelaten tot de Evangeliebediening door het Prov. Kerkbestuur van Groningen den 13en Sept. 1883 werd hij den 30en Maart 1884 door Prof. Dr. J.H. Gunning bevestigd te Hoenderloo (m. Joh. X:14, 15; intr. m. 2 Cor. V:19-21). Den 2en Oct. 1887 nam hij afscheid van zijn eerste gemeente (m. Hebr. XIII:14) wegens vertrek naar Dieren, waar wederom dezelfde Amsterdamsche hoogleeraar hem den 16en Oct. 1887 bevestigde (m. 2 Tim. IV:2*a*; intr. m. Joh. I:35-37). Zijn derde gemeente was die te Haarlem. Hier deed hij zijn intrede den 16en Juli 1891 (m. Jes. XL:6-8) na bevestigd te zijn door Ds. P.E. Barbas, pred. ald. (m. Rom. X:15; afsch. te Dieren 7 Juni m. Fil. IV:10). Met ingang van 1 Jan. 1904 werd hem om gezondheidsredenen eervol emeritaat verleend.

Later vestigde hij zich metterwoon te Bloemendaal, waar hij gedurende enkele jaren lid van den gemeenteraad was, en vervolgens te Aerdenhout. In Apr. 1934 herdacht hij in een godsdienstoefening te Hoenderloo hoe hij een halve eeuw tevoren aldaar zijn intrede als predikant had gedaan. Den laatsten tijd van zijn leven woonde hij wederom te Haarlem, waar hij den 23en Juni 1940 overleed.

Dr. van Lennep was lid van het Classicaal Bestuur van Haarlem en secundus-, later (als oud-ouderling) primus-lid van het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland. Gedurende dertig jaren maakte hij deel uit van het Bestuur van het Diaconessenhuis te Haarlem, achtereenvolgens als secretaris, als voorzitter en als eerelid. Meer dan een kwart eeuw lang had hij zitting in het college van Regenten van het Weeshuis te te Haarlem en tal van jaren was hij voorzitter en bibliothecaris van de afd. Haarlem van het Ned. Bijbelgenootschap. Van 1884 af behartigde hij met groote toewijding den arbeid van het 'Nederlandsch Comité voor de Evangelisatie in Spanje', in 1869 opgericht door Jhr. Mr. J.W. van Loon en Jonkvr. C. van Loon, resp. broeder en zuster van v. Lenneps moeder, tezamen met Dr. A. Capadose. Van dit Comité was hij jarenlang secretaris-penningmeester. Als zoodanig bezorgde hij ook de uitgave van *Het Evangelie in Spanje*, bevattende periodieke mededeelingen van het comité. In 1898 kwam door zijn initiatief tot stand de afd. Haarlem van den Chr. Nationalen Werkmansbond, waarvan hij eere-voorzitter werd.

Den 7en Febr. 1884 trad hij te Doorn in het huwelijk met mej. Emilie Marie Antoinette van Eeghen (overl. te Bloemendaal 14 Dec. 1925). Uit hun huwelijk werden geboren vijf zoons en twee dochters, van wie de oudste één jaar na de geboorte overleed.

Van de hand van Dr. M.F. van Lennep zag het licht: *De Hervorming in Spanje in de zestiende eeuw.* Amst. 1901. 8°. - *Het leven van Mr. Jacob van Lennep.* Amst. 1909. 2 dln. 4° (m portr., plt. en facs.).; 2e dr. ald., 1910. 4°. Voorts bijdragen in: *Stemmen v. Waarh. en Vr.*, *Marnix* en *De Vriend des Huizes.* Gedurende ruim 30 jaren behoorde hij tot de redactie van de *Zondagsbode v. Zandvoort*, *Bloemendaal e.o.*

L i t t e r a t u u r : Dagblad *De Nederlander.* 24 Juni 1940. - *Zondagsbode v. Zandvoort, Bloemendaal e.o.* (In memorium). - *Ned. Adelsboek.* 36e Jrg. (1938), blz. 26. - *Alb. stud. Ath. Amst.*, blz. 254. - *Alb. stud. Rh.-Traj.*, k. 568.

[Jhr. Jan Willem van Lennep]

LENNEP (Jhr. Jan Willem van) Theol. Doctor, jongere broeder van den voorafgaande, werd geboren te Amsterdam den 1en Juni 1863. Hij studeerde aan de Gem. Universiteit ald. (ingeschr. in 1880) en vervolgens aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (ingeschr. 20 Oct. 1882). Den 25en Juni 1888 promoveerde hij cum laude tot Theol. Doctor aan de hoogeschool van zijn geboortestad op een dissertatie getiteld *De Zeventig Jaarweken van Daniël.* (*Hoofdstuk IX*:*24-27*). *Exegetisch-chronologische studie* (Utr. 1888). In Nov. 1887 door het Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland toegelaten tot de Evangeliebediening in de Ned. Hervormde Kerk verbond hij zich den 19en Aug. 1888 aan de gemeente te Loenen o.d. Veluwe (m. 1 Cor. II:2) na bevestigd te zijn door zijn schoonvader Prof. Dr. J.H. Gunning, kerkelijk hoogleeraar te Amsterdam (m. Joh. III:29, 30; zie J.H. Gunning J.H. zn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en Werken.* III, blz. 198). Om gezondheidsredenen werd hem op zijn verzoek met ingang van 1 Dec. 1891 eervol emeritaat verleend. Daarna vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij in 1893 een benoeming aanvaardde tot 1en secretaris van het Nederlandsch Bijbelgenootschap. Als zoodanig bleef hij werkzaam tot 1898. Vervolgens bracht hij enkele jaren door te Château d'Oex. Uit Zwitserland

teruggekeerd woonde hij te Arnhem, waar hij o.a. de Ned. Hervormde Gemeente als ouderling diende. Later vestigde hij zich metterwoon te Haarlem, en het laatst te Bloemendaal, waar hij den 12en Dec. 1927 overleed.

Hij was iemand van groote gaven en bezat de scherpzinnige nauwgezetheid van den

geleerde. Zijn academisch proefschrift, door een Oud-Testamenticus als Kuenen gunstig beoordeeld (*Theol. Tijdschr.*, 23e Jrg. (1889), blz. 128, 129), is in den loop der jaren van verschillende zijden geraadpleegd. Een van zijn kenmerkende eigenschappen was deze dat hij niet licht tevreden was met het door hem verrichte werk. Daarbij was hij iemand van fijne, innerlijke en uiterlijke beschaving, met een ruime belangstelling voor vele zaken. De ernstige kwaal, die hem een lange reeks van jaren ondermijnde, belette hem de vleugels wijd uit te slaan. Niemand had kunnen vermoeden dat zijn verzwakt lichaam, gesteund door een sterken geest, zóó lang aan de sloopende ziekte weerstand zou bieden. Het geheim hiervan was wel dat zich bij hem aan een volkomen bereidheid om te sterven paarde een krachtige lust om te leven.

Den 10en Juli 1888 huwde hij te Amsterdam met mej. Françoise Caroline Gunning, die hem overleefde. Uit dit huwelijk werden geboren drie zoons en een dochter.

Afzonderlijke publicaties in geschrifte van zijn hand zijn op zijn dissertatie niet gevolgd.

L i t t e r a t u u r : nekrologieën in de pers: *N. Rott. Crt.*, *Oprechte Haarl. Crt.* (Stadsed.), *Alg. Handelsblad*, *De Nederlander*, weekbl. *Pniël*, *Zondagsbode v. Zandvoort*, *Bloemendaal e.o.* (In memorium). - *Ned. Adelsboek.* 36e Jrg. (1938), blz. 28. - *Alb. stud. Ath. Amst.*, blz. 254. - Id. *Rh.-Traj.*, k. 578.

[Willem Johan Lente]

LENTE (Willem Johan) werd 22 Augustus 1874 te 's-Gravenhage geboren, waar zijn vader aan de griffie der Tweede Kamer verbonden was. Daar doorliep hij het gymnasium en werd 26 Sept. 1895 te Leiden ingeschreven als student in de theologie, waar hij tevens de lessen volgde aan het Seminarium der Remonstranten. Na beeindiging zijner studie en toelating als proponent bij de Remonstrantsche Broederschap werkte hij aan een dissertatie onder leiding van Prof. Pijper, waarbij hij door een stipendium vanwege het fonds-Vollenhove in staat werd gesteld nasporingen in Bazel te doen; 23 Sept. 1902 promoveerde hij op een proefschrift: *Het leven en werken van Johan Jakob Wettstein.* Den 19den Oct. d.a.v. aanvaardde hij het predikantsambt bij de kleine Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente te Oude-Wetering, vanwaar hij reeds binnen anderhalf jaar naar de gemeente te Leiden beroepen werd; den 13den Maart 1904 deed hij daar zijn intrede. (M. Marc. IV:28e (*Uit de Rem. Broedersch.* 15e Jrg. (1904), blz. 179-184. Bijna 25 jaren heeft hij hier gewerkt, tot den 27en Januari 1929 een hartverlamming geheel onverwacht aan zijn leven een einde maakte. Hij liet een weduwe (in 1902 was hij getrouwd met Mej. A. Faber) en een volwassen zoon (J.A.L.) na.

In zijn kerkgenootschap is hij weinig op den voorgrond getreden; in 1915 trad hij op als voorzitter van de Algemeene Vergadering der Broederschap; vele jaren was hij lid van de Commissie tot het bijhouden der Biografische Naamlijst. Van het maandblad ‘Ons Orgaan’ voor Leiden en omstreken is hij eenige jaren hoofdredacteur geweest. Zijn gaven lagen het meest op pastoraal gebied; als zoodanig werd hij gewaardeerd, ook om zijn eenvoud, hartelijkheid en oprechtheid, hoewel hij als prediker niet altijd het oor der gemeente had. Hij was een man die opgewekt zijn weg ging ‘al zal die opgewektheid niet immer gemakkelijk veroverd zijn’. Op wetenschappelijk terrein heeft hij zich na zijn proefschrift niet meer bewogen.

L i t t e r a t u u r : Dr. P.D. Tjalsma, in: *Leidsch Jaarboekje*, XXII (1929-1930), blz. XXXIII (het geboorte-jaar is hier foutief vermeld); - N. Blokker, *In memoriam Dr. W.J. Lente*, in: *Uit de Rem. Broedersch.* 39e Jrg. (1927-1928), blz. 132-136.

[Dirk Lenting]

LENTING (Dirk of **Didericus),** geboren te Arnhem in 1789, overleden te Voorst den 2en Jan. 1877, studeerde aan de Utrechtsche hoogeschool (ingeschr. in het Album studiosorum 24 Sept. 1808). Den 7en Sept. 1813 werd hij na afgelegd praeparatoir examen door de Classis van Haarlem toegelaten als proponent. Benoemd tot predikant in Oost-Indië in Aug. 1815 (niet 1816 zooals Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. Pred.* t.a.p. aangeeft), legde hij met den hoogsten lof den 2en Oct. d.a.v. het peremptoir examen af voor de Classis van 's-Gravenhage. Kort daarop vertrok hij met de 'Evertsen' naar Java, waar hij in 1816 (niet: 1817 zie v. Tr. de Bruyn t.a.p.) zijn dienstwerk te Semarang aanvaardde. In 1819 ondernam hij een belangrijke reis door de Molukken en was hij werkzzaam op Banda. In Maart van hetzelfde jaar bezocht hij ook de Minahassa en behartigde hij o.a. de belangen van de oude vervallen gemeente van Amoerang.

In 1823 verwisselde hij zijn standplaats Semarang met Batavia. Nog in hetzelfde jaar werd hem opgedragen de gemeente en de scholen te Tjanjor (Preanger Regentschappen) en Cheribon te bezoeken. Nadat in 1825 uit de gemeente te Batavia een 'Kommissie' was benoemd tot het ontwerpen van een 'Verbeterd Reglement van Kerkelijk Bestuur', werd deze al spoedig aangevuld door de benoeming van Lenting als haar medelid. In 1829 kreeg hij de opdracht voor een bezoekreis naar de residentie Bantam. In 1832 werd hij met een drietal ouderlingen door zijn Kerkeraad aangewezen om zitting te nemen in een 'Gecombineerde Kommissie uit de Kerkeraden der Hervormde en Evangelisch-Luthersche Gemeenten te Batavia voor den opbouw eener gemeenschappelijke kerk aan de nakomelingschap'. De eerste steen van dit kerkgebouw, waarvan de kosten geraamd waren op *f* 192.000, werd door Z. Exc. den Gouverneur-Generaal J.Chr. Baud gelegd den 24en Aug. 1835 (geboortedag van Z.M. Koning Willem I). (Zie over de aanleiding tot en bijzonderheden betreffende den bouw: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Prot. Kerk te Batavia*, in: *Nav.* VII (1857), blz. 132-134). Inmiddels was Lenting als Kommissaris afgetreden en door een ander vervangen. In 1835 toch vertrok hij met verlof naar Nederland, vanwaar hij niet meer naar O.-Indië zou terugkeeren. In 1838 werd hij eervol ontslagen en gepensioneerd.

Buiten de bediening bleef hij echter niet. Weldra nam hij een beroeping aan naar Zeist ter vervulling van de pas gestichte tweede predikantsplaats, die voor de eerste maal door hem werd bezet. Den 26en Mei 1839 werd hij aldaar bevestigd door zijn ambtgenoot ter plaatse Ds. J.E. Kist (m. 1 Thess. V:25; intr. m. 2 Cor. XII:19*b*). Hij diende de gemeente van Zeist tot aan het ingaan van zijn emeritaat, en hield den 22en Apr. 1855 zijn afscheidsprediking (t.: Hebr. VII:25). In veler hart verwierf hij zich daar een eereplaats. Hij onderscheidde zich als degelijk en trouw catecheet en als warm vriend der armen. Als emeritus vestigde hij zich metterwoon te Voorst.

In Indië had hij ook de belangen der Zending op het oog. In 1820 was hij benoemd tot lid eener commissie te Batavia, die krachtens opdracht van de N.I. Regeering het Maleisch-Nederlandsch Woordenboek gedeeltelijk in handschrift samengesteld door Melchior Leidekker (overl. 1701) voor den druk had gereed te maken. Volgens het Prospectus (dd. Batavia 1 Juni 1832 onderteek, door Lenting en J.D.G. Schaap) lag het in de bedoeling dit Woordenboek in 5 deelen uit te geven. Tot aan zijn vertrek

uit Indië werkte Lenting eraan mede. Blijkens een manuscript van laatstgen. (dd. Voorst 18 Oct. 1868) bewaard bij het in de U. Bibl. te Leiden aanwezige eerste deel

van deze bewerking (het eenige dat verschenen is) werd deze later door anderen voortgezet, maar ten slotte in hs. afgekeurd door een commissie, bestaande uit drie deskundigen (onder wie Lenting), van Regeeringswege aangewezen om het werk te keuren.

Onder toezicht van Lenting en van den Engelschen Zendeling Medhurst verscheen in 1835 de uitgave van een Nieuw Testament in het Laag-Maleisch, die wèl zeer geschikt was voor Oost-Java, maar voor de Molukken minder bruikbaar was vanwege de vele Javaansche woorden en uitdrukkingen, die erin voorkomen.

Na zijn terugkeer in Nederland in Maart 1835 werd hij toegevoegd aan de in dat jaar in het leven geroepen ‘Commissie tot bevordering der studie van de Maleische taal’ met de bedoeling dat de zendelingen vóór hun vertrek zich reeds hier te lande in die taal zouden oefenen. ‘Met ongemeene vaardigheid’ had Lenting uitvoerige rapporten uitgebracht omtrent alles wat op de in het Maleisch verschenen Christelijk godsdienstige letterkunde betrekking had. De Commissie maakte zich al aanstonds verdienstelijk door op een bij Wyt en Zonen te Rotterdam opgestelde Maleische pers duizenden schoolboekjes en ‘Kleine Stukjes’ te laten drukken. Voor deze laatste leverde ook Lenting ijverig copie.

De Utrechtsche hoogeschool bevorderde hem d^{o} 20 Juni 1828 tot Doctor honoris causa in de Godgeleerdheid. De Regeering erkende zijn verdiensten door zijn benoeming tot Ridder in de Orde van den Ned. Leeuw.

Voorts was hij President van het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, Secretaris van het medewerkend Javasche Zendeling-Genootschap (zie Verslag 1830) en ‘Aalmoezenier bij het Genootschap van Waterloo’ te Batavia.

Hij was gehuwd met mej. Arnoldine Adriana Buyskes, die hem op bijna 86-jarigen leeftijd den 26en Mei 1874 te Voorst door den dood ontviel, hem nalatende een zoon, mr. L. Ed. Lenting, rechter in de Arrond. Rechtbank te Zutphen, lid van de Tweede Kamer der Staten-Gener., enz., kinderloos overl. te 's-Gravenhage 20 Nov. 1881, en een dochter overl. te 's-Gravenhage 20 Oct. 1904, geh. m. Mr. F.M.C. Pels Rycken.

Gegraveerde portretten van D. Lenting zijn niet bekend.

Van zijn hand zagen het licht: *Twee gelegenheidsleerredenen*, *de eene bij de jaarl. feestviering van het Genootschap van Waterloo te Batavia gevestigd*, *op den 19. Juny 1826*, *en de andere bij de viering v. 's Konings geboortedag invallende op Zondag den 24. Aug. 1823*. Bat. Z.j. - *Leerr. over het onwaardeerbaar Voorregt hetwelk kinderen genieten*, *wanneer God hun deugdzame ouders geschonken heeft* (n. aanl. v. Spr. XX vs. 7), in: *Boekz.* 1827*a*, 433-452; in afzond. uitg. Batavia. Z.j.

Ook in een bundel van 14 Leerredenen (1838) van W.L. Krieger, J.H. Worst e.a. komt van Lenting een leerrede voor.

De door hem met Medhurst bezorgde uitgave van het N. Testament in het Maleisch (met Romeinsche letters gedrukt) is getiteld: *Segala Soerat Perdjandjian Bahroe maha toehan Kita-orang Jesus Kristus*, *tersalin kapada bahara Malajoe.* Bat. 1835. 8° (Bibl. N. Lett.). Zie *Tijdschr. v. N.-I.*, II, 2, blz. 107. Voorts bewerkte hij een tweede uitgave, door hem voorzien van taalkundige en kritische aanmerkingen en van conjecturen, van een Maleisch geschrift, waar van de eerste, minder kritische uitgave in 1822 bezorgd was door P.P. Roorda van Eysinga. Die van Lenting is getiteld: *Geschiedenis van Sulthan Ibrahiem*, *zoon van Adaham*, *Vorst van Irakh.* Breda 1846. 4° (Univ. Bibl. Leiden).

L i t t e r a t u u r : v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz. 260. -

Dez., *De Herv. Kerk in N.O.I.*, reg. - S.A. Buddingh, *Proeve eener Chronol.-histor. Schets v.d. lotgevallen der Prot. Kerk in N.O.I.*, blz. 47, 48, 49, 52. - Kruyf, *Gesch. Ned. Zendel. Gen.*, reg. - v.d. Chys, *Proeve eener N.I. Bibliographie* [In: *Verhandel. v/h. Bataviaasch Gen.* Dl. 37, blz. 89]. - *Tijdschr. v. N.I.* 2e Jrg., 2e dl., blz. 99, 107. - *St. v. W. en Vr.* Jrg. 1877, blz. 247. - *Alb. Stud. Rh.-Traj.*, k. 205. - *Utr. Stud. Almanak v. 1830*, blz. 77. - *Dominé Lenting te Zeyst en zijne advertentie in de Utrechtsche Courant. Een kort, maar zakelijk woord aan Protestanten en Katholieken.* Utr. 1855. 8°.

In het nr. van 8 Febr. 1855 van gen. crt. komt een advertentie voor, waarbij Lenting financieelen steun inroept voor den bouw van een bescheiden kerkje ten behoeve van de Hervormden te Erp (Meijerij v. 's Hertogenbosch). Bovenvermelde brochure is blijkbaar opgesteld door een R.-K. schrijver.

[Ludwig Carl Lentz]

LENTZ (Ludwig Carl), geboren te Leer (O.-Friesl.) den 7en Mei 1807, overleden te Amsterdam den 23en Apr. 1895. Daar de vader reeds vóór de geboorte van zijn zoon gestorven was, nam de peetoom, superintendent Lentz te Leer, tezamen met de moeder de zorg voor het vaderlooze kind op zich. Met Paschen 1820 verliet de jonge Lentz zijn geboorteplaats en trok hij naar Halberstadt, waar hij leerling werd aan het Domgymnasium. Vijf jaren later, eveneens omtrent Paschen, kon hij dit gymnasium verwisselen met de hoogeschool te Göttingen om anderhalf jaar later zijn theologische studiën voort te zetten te Halle, waar hij in Prof. A. Tholuck een leermeester vond wiens invloed op zijn geloofsovertuiging en op zijn theologische vorming van beteekenis was.

Toen hij met Paschen 1828 de universiteit verliet stierf onverwachts zijn moeder. De vader- en moederlooze jonge man vervolgde echter met energie den ingeslagen weg. In Sept. d.a.v. legde hij het eerste theologisch examen te Aurich af, en reeds in Dec. 1828 trad hij op als hulpprediker, aanvankelijk te Pettum, waar hij negen maanden dienst deed; en vervolgens te Nortmoor, waar hij anderhalf jaar lang werkzaam bleef. In Aug. 1831 als Luthersch predikant te Osteel beroepen, deed hij aldaar intrede den 27en Nov. d.a.v., nadat hij te voren voor de tweede maal te Aurich was geexamineerd en tot het predikambt geordend. Van den 14en Juni 1835 af diende hij de gemeente te Emden, waar hij volgens zijn eigen getuigenis in elk opzicht meer vond dan hij had durven hopen. In Febr. 1839 gepolst over een eventueele beroeping naar Amsterdam, opperde hij hiertegen ernstige bezwaren, maar toen den 4en Oct. d.a.v. het beroep aldaar toch op hem was uitgebracht besloot hij dit aan te nemen. Nog in dezelfde maand, Woensdag den 23en volgde zijn bevestiging door Ds. B.Th. Lublink Weddik, pred. ald. (m. 1 Thess. V:12, 13; intr. 27 Oct. m. Mt. XXVIII:18-20; in dr. uitgeg.). Gedurende 44 jaren bleef hij te Amsterdam werkzaam. Nadat hem met ingang van 1 Nov. 1883 eervol emeritaat was verleend, hield hij er zijn afscheidsprediking (in dr. uitgeg.) den 28en Oct. Bij de herdenking zoowel van zijn 25-jarige als van zijn 40-jarige bediening daar ter stede ontving hij talrijke blijken van hartelijke dankbaarheid uit zijn gemeente en van haar kerkeraadsleden. Ook als emeritus bleef hij ijverig deelnemen aan de bevordering van haar welzijn.

Lentz was het Duitsch-confessioneel Lutheranisme van harte toegedaan en hij predikte in overeenstemming daarmede. Dit verwekte groot opzien in zijn gemeente, die, evenals haar voorgangers, een gematigd, soms rationalistisch getint supranaturalisme voorstond. Door zijn christelijke zachtmoedigheid, waarmede zijn besliste

rechtzinnigheid gepaard ging, werd hij ondanks wrijvingen, die zich voordeden, geeerd en hooggeacht.

In zijn *Erinnerungen aus meinem Amtsleben* (S. 9) zet hij uiteen, welke plaats z.i. de confessie inneemt in het geloofsleven van den Lutheraan, in tegenstelling van die welke de Formulieren van eenigheid verkrijgen voor den Gereformeerde naarmate diens geloofsleven zich ontwikkelt.

Het gebruik van den ouwel gold voor hem als noodzakelijk bij de Avondmaalsviering. In een uitgegeven leerrede bestreed hij F.J. Domela Nieuwenhuis, die in *Het Avondmaal volgens de Heilige Schrift* (Amst. 1847) het gebruik van brood als Bijbelsch verdedigd had. Nadat in de Hersteld-Luthersche gemeente de ouwel bij het Avondmaal door brood vervangen was, trad hij uit de Verbroederingscommissie, welke ingesteld was om een verbroedering of hereeniging voor te bereiden van de Ev.-Luthersche en de Hersteld-Luthersche afdeelingen der Kerk.

Lentz achtte het niet slechts zijn roeping het confessioneel Lutheranisme in de Luthersche Kerk binnen Nederland ingang te doen vinden, maar hij was tevens een ijverig bevorderaar van de uitwendige zending. Het is niet het minst aan zijn invloed te danken, dat de zendingsliefde, die bij de Lutherschen toentertijd uiterst gering was, kennelijk toenam. Dit bleek ook uit de veranderde houding der synode, die in 1842 niet wilde ingaan op een verzoek van het Nederlandsche Zendelinggenootschap om den arbeid van dit Genootschap te steunen, maar die in 1848 besloot er haar medewerking aan te verleenen. Reeds in 1841 had Lentz een Duitsch zendingsleesgezelschap in het leven geroepen, waaruit is voortgekomen het door hem met eenige geestverwanten opgerichte ‘Nederlandsch Genootschap voor Evangelisch-Luthersche zending’. De stichting hiervan kwam tot stand den 5en Apr. 1852 op het Zweedsch Consulaat ten huize van den Heer C.F. Egidius. Bij de moeilijkheden, die deze gebeurtenis voor Lentz tengevolge hadden, was met andere bekende Lutheranen in de hoofdstad vooral Consul Egidius hem tot grooten steun. Zoowel buiten als binnen de Luthersche Kerk als in de Ev. Luthersche Synode nam men aanstoot aan de stichting van een speciaal-Luthersch zendingsgenootschap, waarin men benadeeling zag van het bestaande Nederlandsche Zendelinggenootschap, terwijl de Amsterdamsche Kerkeraad, beducht dat de stichting van het nieuwe genootschap oneenigheden in de gemeente zou veroorzaken, het Lentz niet gemakkelijk maakte.

Hierbij kwam nog dat het blijkens zijn Statuten óók inwendige zending beoogde (‘die Beförderung rechter Erkenntnisz des reinen Worts und Sakraments’), nl. door het verspreiden van boeken en geschriften en het stichten van Luthersche scholen. Tien jaren na de oprichting onstond als dochtersvereeniging van het Genootschap: de Ned.-Luthersche Jongelings- en Jongelingsvrienden vereeniging ‘Wees getrouw’, in wier Statuten eveneens handhaving van het zuivere Lutherdom werd opgenomen.

In 1872 onderging het Genootschap een belangrijke wijziging, doordat de meeste leden hiervan het in de eerste plaats wilden bestemmen als Vereenigingspunt voor alle Lutherschen, die zich niet konden vereenigen met de moderne richting, waarvan de toenemende invloed in de Ev.-Luthersche Kerk onloochenbaar was. Het lag daarbij in de bedoeling deze nieuwe bestemming ook in de Statuten tot uitdrukking te brengen, zoodat dus het specifiek-Luthersche op den achtergrond zou treden. Hoewel Lentz hiertegen eigenlijk eenige bedenking had (*Erinner.* S. 165, 166) gaf hij toe en het

Genootschap ging over in het ‘Luthersch Genootschap voor in- en uitwendige zending’,

waarbij dus (niet onopzettelijk!) de inwendige zending het eerst wordt genoemd. Hoewel het doel door Lentz bij de stichting in 1852 vooropgesteld niet is bereikt, bleek dit voor hem geen beletsel het voorzitterschap te blijven waarnemen. Ook de Blaadjes vanwege het Genootschap uitgegeven bevatten bijdragen van zijn hand. (Zie over het Genootschap en zijn in- en uitwendigen zendingsarbeid sinds 1872 tot omstreeks 1920: Loosjes, *Gesch. Luth. Kerk in de Nederl.*, blz. 255-257).

Toen in 1872 bij de Ev.-Luthersche synode door een harer leden Jhr. Mr. J. de Bosch Kemper een voorstel was aanhangig gemaakt om de bestaande proponentsformule zoodanig te wijzigen dat ook modernen die zonder gewetensbezwaar zouden kunnen onderteekenen, en van rechtzinnige zijde verschillende brochures daartegen verschenen, opperde ook Lentz zijn bezwaren. Uit den titel van zijn geschrift bleek dat hij de bedoeling van Kempers voorstel doorzag, zooals dit nader was toegelicht in diens brochure: *Het toezicht op de Evangeliepredikingvoor Kerkbesturen* (Amst. 1872). Die van Lentz droeg tot titel: *Heeft de moderne rigting aanspraak op kerkelijke wettiging?* (Amst. 1873). Hierin paste hij op het verlangen der moderne richting toe de woorden van den verloren zoon (Luc. 15:12): ‘Geef mij het deel van het goed dat mij toekomt’ hetgeen zijn ambtgenoot W.F. Loman een scherp tegengeschrift in de pen gaf: *De Verloren Zoon en de Ev. Luth. Synode van 1873. Brief aan L.C. Lentz n. aanl. v. zijn advies ond. den titel*: *Heeft de moderne richting* enz. (Amst. 1873), waarin L. de rechtzinnige vergeleek met den ouderen broeder uit dezelfde gelijkenis. Lentz' vrienden namen Loman dit geschrift zeer kwalijk, hoewel het Lentz zelf wel leed deed, maar niet vertoornde en het niet in hem opkwam het met een enkel woord te beantwoorden (*Erinner.*, S. 130). Kempers voorstel werd inmiddels verworpen en de wijziging der proponentsformule overeenkomstig zijn bedoeling kwam eerst in 1880 tot stand.

Hoezeer ook gehecht aan de Luthersche Kerk en haar Confessie, deelde hij toch in velerlei arbeid tot uitbreiding van Gods Koninkrijk, welke uitging van voorgangers en leden van andere Kerken. Zoo bezocht hij van 1845 tot 1854 de samenkomsten van de ‘Christelijke Vrienden’ en ook nadat hij zich om zijn kerkelijk standpunt daaruit had teruggetrokken, bleef hij met Réveilmannen als da Costa en Koenen in vriendschapsbetrekking. (Posthumus Meyjes, *Herv. 's-Gravenhage in de 19e e.*, blz. 328, 329[n7])). Ook behoorde hij tot de oprichters van het eerste in de reeks huizen, die tezamen de ‘Heldringgestichten’ vormen: het ‘Asyl Steenbeek’ (M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederl.*, blz. 294). Op veler leven ook in andere Protestantsche Kerken is van hem invloed uitgegaan.

Allermeest echter is zijn invloed merkbaar geweest in de Kerk, die hij diende, en wel in die mate dat de geschiedenis van zijn leven en werken, zooals terecht is opgemerkt, samenhangt met de geschiedenis van de Ev.-Luthersche en Hersteld-Luthersche Kerk in het midden der negentiende eeuw.

Van zijn dichterlijke gaven getuigt o.a. een bundeltje verzen, onder den titel: *Knospen*, in 1840 te Amsterdam verschenen en door hem opgedragen aan zijn ‘vielgeliebten Lehrer’ Prof. Tholuck. Aan deze ‘Christliche Gedichte’ is ook ontleend het Gezang dat, in het Nederlandsch overgebracht door J.H. Bok Jzn., voorkomt in den Lutherschen bundel van 1857 No. 368 en in den laatstverschenen Gezangbundel voor de Ned. Hervormde Kerk (a^{o} 1938) onder No. 189 (zie hierover: A.W. Bronsveld, *Vervolgbundel Ev. Gez.*, blz. 43, 44).

Het laat zich verklaren dat iemand van de dichterlijke bekwaamheid en de theologische richting van Lentz zich weinig kon vereenigen met den sinds 1826 in de Luthersche Kerk hier te lande in gebruik zijnden 'Synodalen bundel' Gezangen, die een vlak rationalistisch en daarbij sterk beredeneerend karakter vertoont. Zeer veel moeite heeft hij zich dan ook gegeven als medewerker aan het in 1850 in het licht verschenen aanhangsel aan dezen bundel toegevoegd, dat een anderen geest ademt en vele zoogenaamde 'kernliederen' bevat.

Toen eenige jaren later voor de Amsterdamsche gemeente een Hoogduitsch Gezangboek noodig bleek en voor de bewerking hiervan Lentz werd aangewezen, vond zijn verzoek om de oude Duitsche liederen in hun oorspronkelijken vorm te mogen geven geen gehoor bij de Synodale Commissie. Hij zag zich dus genoodzaakt de in de Hollandsche Gezangbundels ingeslopen wijzigingen en verminkingen onveranderd over te nemen in het door hem bewerkte Gezangboek dat in 1856 geheel voltooid, in 1857 bij J. Brandt en Zoon te Amsterdam het licht zag. De reden waarom hem zijn verzoek werd geweigerd was blijkbaar daarin gelegen dat van het groot aantal Hollanders, die zijn prediking plachten te volgen, zeer velen behoorden tot de Ned. Hervormde Kerk. Hoewel hij de hem gegeven opdracht niet naar zijn eigen inzicht had kunnen uitvoeren, had hij er zich toch in korten tijd op uitnemende wijze van gekweten.

In 1861 werd Lentz voor het eerst als lid van de Synode benoemd. Jarenlang is hij later haar vice-voorzitter, eenmaal ook haar voorzitter geweest. In haar vergaderingen kwam hij steeds op voor handhaving van het echte Lutheranisme en van de confessie der Luthersche Kerk. Bij het bereiken van den 70-jarigen leeftijd legde hij zijn lidmaatschap van de Synode neder.

Gedurende vele jaren maakte hij ook deel uit van de Verbroederingscommissie, die onderlinge toenadering beoogde van de Ev.-Luthersche en de Hersteld-Luthersche gemeente.

Bij gelegenheid van de herdenking zijner veertigjarige ambtsbediening te Amsterdam werd Lentz bij Kon. Besluit benoemd tot ridder in de Orde van de Eikekroon.

Op de begraafplaats, 'Zorgvlied' is door bijdragen van 800 lidmaten der gemeente een gedenksteen op zijn graf geplaatst (zie v. Alphen, *N.K. Handb.* 1896, blz. 355).

Den 26en Apr. 1832 trad Lentz te Leer in het huwelijk met de jongste dochter van zijn peetoom Lentz, aan wien hij voor zijn opvoeding zooveel te danken had, en wien hij groote vereering toedroeg. Zij overleed den 28en Jan. 1871, hem nalatende een zoon en drie dochters.

Van Lentz bestaan verschillende gegraveerde portretten, o.a. borstb. links, zittende met bef, m. 5 reg. onderschr. Aquatinta door F.C. Bierweiler fol.; te halver lijve, rechts, staande, in toga met lange bef. Lith. m. facs. naar en door J.H. Hoffmeister bij E. Spanier. Amst. kl. fol.; borstb. rechts in ambtsgewaad. Lith. in-facsim. Door B.T. van Loo; te halver lijve links, met boek op de knie. Door D.J. Sluyter. 8° (zie hierover v. Someren, *Cat. Portr.* II No. 3237-3239). In Lentz' *Erinnerungen* komen twee portretten van hemzelf voor: een op hoogen leeftijd (tegenover het titelblad) en een naar zijn door Travers in 1853 geschilderd portret (tegenover S. 31).

Van hem zag het licht: *Der Auftrag des Herrn an Seinen Boten. Antrittspredigt über Mt. XXVIII:18-20 in der alten Luth. Kirche am XXII Sonntag Trinit. den 27.*

Okt. 1839 gehalten. Amst. 1839. 8°. - *Von der Heiligen Schrift. Vier Predigten über 2 Tim. 3*:*15-17.* Leer. 1841. 8°. - *Knospen Chr. Gedichte.* Amst. 1840. 12°. (Een.

gedicht naar L.C. Lentz: *De zucht naar boven* is geplaatst in *Boekz.* 1841*a*, 497, onderteek: A. Gerdis te A.). - *Christelijke Gedichten.* Naar het Hoogd. Amst. 1843. 8°. - *Zeugnisse vom Christen-glauben und Christen-leben*, *in Predigten*, *gehalten vor der Ev. Luth. Gem. zu Amst.* Amst. 1845. 1e Lief. 8°. - *Gedächtniszpredigt am 300-jähr. Sterbetage Dr. M. Luthers*, *geh. am 18 Febr. 1846.* Amst. 1846. 8°. - *Predigt über den X. Artikel des Augsb. Confession*: *vom H. Abendmahle. Geh. im jahre 1842*, *jetzt zur Vergleichung mit den von F.J. Domela Nieuwenhuis geäusserten Ansichten. Mit einigen Anmerkungen versehen*, *herausgegeben.* Amst. 1847. 8°. Ook in Holl. vert. Amst. 1847. 8°. - *Halte was du hast*, *dasz niemand deine Krone nehme! Predigt.* Amst. 1853. 8°. Ook in Holl. vert. Amst. 1853. 8°. - *De Augsburgsche Confessie bevattelijk verklaard.* Amst. 1855. 8°. - *Gottes Gnade und Recht*, *bezeugt in Predigten.* Amst. 1856-'57. 8°. (No. 1-7). (Niet verder verschenen). Ook in Holl. vert. Amst. 1856-'58. 8°. - *De hoofdwaarheden van het Christelijk geloof*, *met aanwijzingen v.d. gewigtigste Bijbelplaatsen*, *benevens Dr. M. Luther's kleine Katechismus. Amst.* 1857. 8°. - *Die alte Wahrheit wider einen neuen Angriff*, *bezeugt in einem offenen Briefe am Herrn Prof. Dr. A.D. Loman*, *auf Anlasz seines Aufsatzes in der Zeitschrift:* '*de Gids*'. *Apr. - Heft 1862*' *betitelt:* '*De opstanding van Jezus*, *enz.*' Amst. 1862. 8°. Ook in Holl. vert. door J.A. Schuurman Joh. zn. 's-Gravenh. 1862. 8°. (N. aanl. hiervan verscheen: A.D. Loman, *Wat zoekt gij den Levende bij de Dooden? Paaschpreek ten vorigen jare voor de Ev. Luth. gem. te Amst. geh. Voorafgegaan door een antwoord aan Ludw. C. Lentz.* Amst. 1862. 8°.). - *Predigt über Ps. 143*:*5*, *6*, *zur Erinnerung an seine 25-jähr. Amtsführung in der Ev. Luth. Gem. zu Amsterdam am Abend des 23 Oct. 1864.* 8°. - *Heeft de moderne richting aanspraak op kerkelijke wettiging? Advies n. aanl. v. J. de Bosch Kemper's voordragt en voorstel in de Ned.-Ev.-Luth. Synode toegelicht door het geschrift* '*Het toezicht op de Evangelie-prediking door Kerkbesturen*'. Amst. 1873. 8°. - *Christliche Gedichte nach biblischen Worten.* Amst. 1879. 8°. - *Predigt über 1 Tim. I*:*13 i. M. zur Erinnerung an seine 40 jähr. Amtsführung in der Ev. Luth. Gem. zu Amsterdam am Abend des 26 Okt. 1879.* Amst. 1879. 8°. - *Abschieds-Predigt über Off. Joh. II*:*10b*, *gehalten am 28 Oct. 1883.* Amst. 1884. 8°. (Ook in Holl. vert. door Lentz' schoonzoon P.F. Lodewijks, pred. te Zwolle. Amst. 1884. 8°.). - *Erinnerungen aus meinem Amtsleben*, *besonders in Amsterdam*, na zijn overlijden uitgeg. met een *Vorwort* van zijn opvolger ald. Ds. J.G.F. Rahn, en m. 2 portr. Amst. 1884. 8°.

Onder de Luthersche catechisatieboekjes in de Bibliotheek van het Ev. Luth. Seminar. vermeldt de Catalogus (No. 1333) er ook een van Lentz.

Voorts was hij medewerker aan de uitgave van de Ev. Luth. Volks-almanak *Een Vaste Burg.* Amst. 1854-'58. 8°., en schreef hij een voorrede bij de volgende uitgaven: *Rijmbijbel voor de jeugd* door een Kindervriend (waarschijnlijk J.H. Bok Jzn.). Amst. 1852. 8°. - E. Lehmann en H. Schnabel, *De Augsburgsche Confessie bevattelijk verklaard.* Uit het Hoogd. Amst. 1857. 8°. - L. Feldner, *De leer van den Heiligen Doop*, *volgens de H. Schrift.* N.h. Hoogd. Amst. 1855. 8°; J.P. Fresenius, *De Avondmaalsganger.* Uit het Hoogd. Amst. 1855. 8°; Joh. Arnd, *Geestrijke boeken*

v.h. ware Christendom. Naar den 3en onverand. dr. uit het Hoogd. door E. Gerdes. Amst. 1856. 8°; *De preken van den Hermannsburger Harms.* Uit het Hoogd. door G.H. Sesbrugger. Amst. 1860. 4 dln. 8°; J.H. Stark, *Uw Vader in den Hemel weet wat gij behoeft. Chr. huisboek in goede en kwade dagen.* Amst. 1867. 8°; *De Bijbel door Martin Luther.* Met voorr., inl. en kantteek., ond. bewerk. en toezicht v. H.R. Bosch. Amst. 1867-'75;

L. Weydmann, *Luther in al zijnen eenvoud en grootheid*, *ten spiegel voor onzen tijd. Met een belangrijk woord over Luther's Bijbelvertaling.* Amst. 1868. 8°; *Hermansburger Zendingsblad.* Amst' 1856-'68. 8°, dat ook onder zijn toezicht is uitgegeven.

L i t t e r a t u u r : L.C. Lentz, *Erinnerungen* (zie boven). - Loosjes, *Gesch. der Luth. Kerk in de Ned.*, reg. - Dez., *Naamlijst v. Predikanten*, *Hoogl. en Propon. der Luth. K. in Ned.*, blz. 161-163. - *Oud en Nieuw* II, blz. 143; IV, blz. 146 en passim. - *Stemmen uit de Luth. Kerk in Ned.* Jrg. II (1896), blz. 66:IV. (1898), blz. 284-286. - *Een Vaste Burg is onze God ... Orgaan v.h. Luth. Genootsch.* 13e Jrg. (1895), blz. 64-73, 107-119, 164-171. - *Sonntagsblatt Amst.* 29 Apr., 16 Mei 1934. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 599 (art. v. F.S. Knipscheer). - A.W. Bronsveld, *Vervolgbundel Ev. Gez.*, blz. 33, 34. - *Chr. Encycl.* III, blz. 628 (m. portr.).

[Henricus Leo]

LEO (Henricus), Remonstrantschgezind predikant te Zaltbommel, was de oudste der vier zonen van Ds. Johannes Leo, eveneens predikant te Zaltbommel. Henricus schijnt 1575 te Zaltbommel geboren te zijn. De naam van zijn moeder is niet bekend; haar voornaam was zeer waarschijnlijk Heyltgen. Op 3 Mei 1591 werd Henricus als student in de Letteren ingeschreven aan de Universiteit te Leiden. Ruim drie jaren later liet hij zich aldaar inschrijven als student in de Godgeleerdheid, 22 November 1594. Op denzelfden dag begon ook zijn broer Franciscus Leo zijn studie in de letteren. Na een theologische studie van ongeveer een jaar in Leiden, zette hij deze voort in Franeker, alwaar hij 3 Augustus 1595 als theologisch student werd ingeschreven. Zijn naam komt als zoodanig met een gedicht voor in het ‘Album Amicorum’ van Ev. Boot. Hij bleef hier ongeveer drie jaren, althans op 20 Mei 1598 begon zijn studie te Genève, tegelijk met die van zijn broeder Franciscus. Beza was te Genève niet meer in de volle kracht van zijn jaren. Hij stierf den 13en October 1605 op 86-jarigen leeftijd. Toch liet zijn invloed nog onmiskenbaar sporen na bij zijn leerlingen. Er zij nog vermeld, dat in het album studiosorum Lugduni Batavorum een inschrijving voorkomt op 7 Juli 1609, op denzelfden naam als Henricus Leo, n.l.: ‘Henricus Leo, Geldrus, 16, L.’ Het is welhaast onmogelijk, dat hiermee onze Henricus bedoeld zou zijn. Wie dan wel, blijft een open vraag.

In Zaltbommel was vanaf 1578 de tweede predikantsplaats wegens geldgebrek onbezet gebleven. Zelfs de toezegging van Prins Willem I van *f* 450 's jaars uit de hertogelijk-Geldersche domeinen, in Mei 1579 gedaan, heeft den geldnood niet kunnen leenigen. Dat de naderende ‘reductie’ (d.w.z. de terugkeer van Zaltbommel tot Gelderland na haar vrijmaking in 1572, welke een feit werd in 1602) de gelegenheid openstelde tot de toekenning van het recht op het tractement voor een tweeden predikant, trof wel bijzonder samen met het feit, dat Henricus Leo juist gereed was gekomen met zijn studie. Zeer waarschijnlijk heeft de stad haar bursaal terstond, zelfs nog voordat de reductie een feit was geworden, beroepen, om zoo beslag op hem te kunnen leggen, zooals ook gebeurd is met Arminius in Amsterdam, en elders. Henricus Leo werd na 7 September 1599 en vóór 15 Augustus 1600 geëxamineerd, waarschijnlijk door de classis. Het beroep, dat door den kerkeraad was uitgebracht, werd geapprobeerd door den magistraat van Zaltbommel.

Als ambtgenoot van zijn vader bleef hij in de eerste jaren op den achtergrond. Toch bezocht hij reeds dadelijk de Synoden en verrichtte allerlei kerkelijk werk. Van 18 tot

20 Juni 1605 nam hij het scribaat waar van de provinciale synode te Zutphen. Na den dood van zijn vader trad hij terstond in diens plaats op de synode te Harderwijk. Hij werd niet alleeen door de classis afgevaardigd naar deze synode, maar tevens door de synode aangewezen als afgevaardigde naar de nationale synode. Tegelijk werd hij op deze en ook op de volgende Geldersche synoden benoemd tot 'inspector classis' en tot 'deputatus synodi', waardoor hij veel arbeid moest verrichten in de Tieler- en Bommelerwaarden. In 1610 werd hij bovendien nog afgevaardigd naar Noord-Holland. In 1609 maakte hij deel uit van een deputatie vanwege de synode, de classis Nijmegen en de stad Zaltbommel, die op 2 October van dat jaar voor het Hof van Gelderland verscheen om overleg te plegen in het belang van de geheele Kerk, en speciaal voor die in zijn omgeving. Het gevolg van dit overleg schijnt te zijn geweest, dat sindsdien in de eerstvolgende tien jaren predikanten konden worden beroepen in de Tieler- en Bommelerwaarden. Leo was evenwel van meening, hetgeen blijkt uit de acta van de Geldersche synode van 1605, dat 'de decisie der kerckelycke verschillen', die het Hof voor een deel aan zich dacht te trekken, behoorde 'gestuurd te worden naar de classes en zoo noodig naar de synode'; m.a.w. de overheid heeft zich niet te bemoeien met kerkelijke zaken. De verstandhouding tusschen Leo en zijn plaatselijke ambtgenooten, die Johannes Leo zijn opgevolgd in Zaltbommel na diens dood op 20 November 1607, was zeer goed. Dit blijkt o.a. uit het bericht, dat hij 'peter' stond over den doop van 'Hendrijcken', de naar hem genoemde dochter van zijn Remonstrantschgezinden Franschen collega in Zaltbommel, Wilhelmus Remautius, die daar garnizoenspredikant was. Behalve Leo waren bij dien doop, die op 22 Maart 1612 plaats vond, ook nog aanwezig de vrouw van Albertus Selkart en de vrouw van zijn lateren tegenstander Gerard van Duyfhuysen, predikant te Well.

Hij onderteekende niet de Remonstrantie van Gouda van 14 Januari 1610. Dit kan ons bevreemden, wanneer wij hem op 4 Januari 1619 op de Dordtsche synode zullen hooren verklaren, dat hij het Remonstrantsche gevoelen 'al over lang' mede had overgeleverd en onderteekend. Hoewel hij dus bekend stond als Remonstrantsch gezind, bleef hij toch het volle vertrouwen genieten van de Geldersche synode, die hem in haar vergadering, van 26 tot 28 Juni 1610 te Zutphen gehouden, tot 'inspector classis' benoemde, om de examina in de classis bij te wonen als gedeputeerde van de synode. Tevens werd hij toen herbenoemd tot 'deputatus synodi'. Vele malen was hij voorzitter van de classicale vergaderingen, dikwijls ook fungeerde hij hier als scriba. Samen met mr. Gerardus Adriani Duyfhuysen, predikant te Well, werd hij in de classicale vergadering van 17 en 18 September 1616 aangewezen als afgevaardigde naar de groote Geldersche landdag van 1617. Om gezondsheidsredenen kon hij evenwel niet gaan. Zijn plaats werd toen ingenomen door Johannes Narsius. In de classicale vergadering van 13 Februari 1617 voegde hij zich echter weer bij de beide anderen. De 'theses', door de drie andere classes in Gelderland opgesteld in opdracht van den Gelderschen landdag, werden door Henricus Leo c.s. goedgekeurd, van de 'antitheses' daarentegen verklaarden zij er enkele niet goed. Inmiddels was de nationale synode, waarvan door ieder de oplossing verwacht werd van alle moeilijkheden, nu zoo ver gevorderd, dat de daaraan voorafgaande Geldersche synode in het begin van 1618 in directe voorbereiding was. Van 28 tot 30 April 1618 werd een vergadering gehouden van de classis Bommel ter voorbereiding van deze Geldersche synode. Johannes Narsius was toen voorzitter, Henricus Leo Assessor. Op deze vergadering is het geweest, dat Leo zijn stand-

punt inzake de verhouding tusschen kerk en staat duidelijk heeft uiteengezet. Uit liefde voor de kerk en uit eerbied voor de overheid, voorzoover tenminste de gehoorzaamheid aan haar niet zou botsen met het geweten, zou hij desnoods, indien dit moest, zijn ambt neerleggen. Aan dit principe is hij ook trouw gebleven. In zijn verdere leven blijft hij koersen naar het eens gestelde doel, ook wanneer teleurstelling en verwarring, zelfs vereenzaming en verguizing zijn deel worden.

Op de vergadering van de Geldersche synode van 16 Juni tot 25 Juli 1618 zien wij Henricus Leo nu weer voor het eerst als handhaver van de rechten van het Remonstrantsch gevoelen en als verdediger van de 'vijf artikelen'. Dit was geen gemakkelijke taak, want de Remonstrantschgezinden uit de classis Tiel waren buitengesloten. Leo c.s. namen deel aan de zitting onder de toezegging dat zij zouden worden behandeld als broeders. Zij verlieten de vergadering tenslotte op 14 Juli, toen de kwestie van het ontslag der Nijmeegsche predikanten aanhangig werd gemaakt, zonder dat dit eerst voor de classis was geweest. Hoewel Johannes Narsius op zijn verzoek in de classicale vergadering van 25 tot 29 April ontslagen werd als predikant, en zonder voorkennis van de synode of haar gedeputeerden het predikambt niet weer mocht aanvaarden, bleef Henricus Leo steeds predikant en werd zelfs benoemd tot gedeputeerde naar de classis Nijmegen.

Den 17den November van het jaar 1618 waarschijnlijk ontving Leo de z.g. 'citatiebrief' van de sedert 13 November vergaderende nationale synode. Hij gaf gevolg aan dezen oproep om voor de synode te verschijnen en aanvaardde de reis naar Dordrecht. Samen met hem waren er nog twaalf anderen geciteerd. Allen kwamen zij, zooals Bernardus Dwinglo vertelt[1] 'even als off sy Rei, ende misdadighe waeren geweest, die quansuys met ghevouwen handen ende ghebogen knyen, met den bast om den hals inde Synode om te aenhooren wat eysch ende conclusie daer tegens haer ghenomen soude worden, op datse alsoo verslagen ende verschrict zijnde door het aenschouwen van soo statelijcke vergaderinghe den moet souden laten vallen ende welgefondeerde verantwoordinghe haerder Leere verlatende bidden alleen om gratie ende geen recht.' Het zou ons te ver voeren om alles na te gaan, wat de geciteerden op deze synode is wedervaren. Om het juiste licht te doen vallen op de geheele houding van Henricus Leo, beperken wij ons tot enkele mededeelingen over hem.

In de eerste plaats dan heeft hij de 'oratie' van Episcopius op 7 December mede onderteekend, alsmede het geschrift met de twaalf 'condities' om over te kunnen onderhandelen en het protest van Dwinglo op 11 December, waarin de Contraremonstranten als de scheurmakers werden beschouwd. Ook zette Leo zijn naam onder een verklaring over de juiste woorden in de oratie van Episcopius, waarover twijfel was gerezen. Zijn naam staat eveneens onder het geschrift, dat de meening bevatte van de gedaagden over de vijf artikelen. Hoewel Leo de vraag, die Bogerman hem. op 17 December stelde, of hij ook 'bedenckingen' had tegen de Geloofsbelijdenis en tegen den Catechismus, ontkennend beantwoord had, plaatste hij toch zijn naam onder de op schrift gestelde 'bedenckingen' tegen de Geloofsbelijdenis van 21 December. Dit kon hij doen, omdat er onder stond: 'Ghesien hebbende deze bedenckingen van de Broeders onze mededienaers uit Zuyt-Hollandt over de Nederlandtsche Confessie, ende soo

1) (B. Dwinglo), *Historisch Verhael van 't ghene sich toeghedraeghen heeft binnen Dordrecht in 1618 ende 1619 ....* (*gedruckt 1623*), achter: *Oorspronck ende voortganck der Nederlandsche kerckelijcke verschillen tot op het Nationale synodus van Dordrecht.*

veel de kortheydt des tijdts heeft konnen lijden, die hebbende geëxamineerd ende overwoghen, hebben wijse oock waerdigh gheoordeelt dat op de selfde ernstelijck ghelet behoort te worden in de Revisie der Confessie op de Nationale Synode te doen tot synen tijdt.' Daarentegen bleef hij wel handhaven geen bedenkingen te hebben tegen den Catechismus. Zooals bekend is, overhandigden alle geciteerden - ook Henricus Leo onderteekende haar - een 'gesloten missive' aan de synode, waarin zij een beroep deden op de gewetensvrijheid in den lande (28 Dec). Toen Bogerman Leo de vraag stelde, of hij de vijf artikelen onderschreef, antwoordde deze, liever zijn ambt te willen neerleggen, dan nog eens geëxamineerd te worden. Tevens verzocht hij, schriftelijk te mogen antwoorden, welk verzoek hij op 29 December herhaalde, toen hem de vraag werd gesteld, of hij de resolutie wilde nakomen of niet. Het geschrift, waarin de geciteerden verklaarden, zich niet te kunnen voegen naar de wil van de synode, omdat hun zaak een gewetenszaak was, - welk geschrift zij overhandigden aan de commissarissen-politiek, toen zij hoorden, dat de Staten-Generaal op 1 Januari een strenge resolutie tegen hen hadden uitgevaardigd - werd ook door Leo onderteekend.

Den 4den Januari wijdde de synode zich den geheelen dag aan Leo. Het was een vergadering met gesloten deuren. Op de vraag, of hij wilde gehoorzamen, antwoordde hij, dat hij zijn meening op schrift gesteld had. Dit is het eenige geschrift, dat wij van zijn hand bezitten. Het is in het Latijn gesteld en wordt nog in den oorspronkelijken vorm bewaard in het archief van de synode der Ned. Herv. Kerk. Een vertaling komt voor in het 'Historisch Verhael' van Bernardus Dwinglo. De voorlezing (door een ander) geschiedde aan het einde van de morgenzitting. Op dezen dag kwam hij er ook ronduit voor uit, dat hij de synode als tegenpartij beschouwde. Uit het antwoord, dat hij gaf aan de commissarissen-politiek op hun vraag, wat voor rechters hij eigenlijk wel begeerde, wanneer hij zich niet wilde onderwerpen aan de synode, blijkt duidelijk zijn standpunt, dat hem op den duur zou scheiden van zijn mede-geciteerden: 'Naar het oordeel van de Remonstranten is de hooge overheid de wettige rechter in de kerkelijke geschillen. Maar ik meen, dat dit oordeel aan de kerk toekomt. Echter moeten dan rechters gegeven worden, die billijk kunnen oordeelen en minder suspect zijn.'

Wij volgen de verdere handelingen van de synode niet op den voet. Het zij voldoende te vermelden, dat op 24 April de sententie over de Remonstranten is uitgesproken, welke op 29 April door de overheid officiëel werd bevestigd en op 6 Mei 1619 plechtig werd afgekondigd in de Groote Kerk te Dordrecht. De geciteerden werden uit hun ambt ontslagen. Toen zij tijdens de na-synode werden verhoord en verzocht werden, om zich bij het genomen besluit neer te leggen, was alleen Leo bereid, te gehoorzamen en zich 'stil' te houden. Ook onderteekende hij alleen op 3 Juli de 'acte van stilstand'. De anderen weigerden en werden daarop het land uitgezet. Leo mocht naar huis terugkeeren. Spoedig na zijn thuiskomst overleed zijn vrouw, die hem naar Dordrecht had vergezeld, waar zij al begon te lijden aan dysenterie. De nu opengevallen predikantsplaats te Zaltbommel werd spoedig vervuld door Johannes Blom. Er bleef een goede verstandhouding tusschen Leo en de predikanten van zijn woonplaats. Ook bleef hij nog lang zich gebonden voelen aan zijn geestverwanten, de Remonstranten. Maart 1626 schreef hij nog brieven, waarin hij tot uiting brengt, dat hij zich nog 'één hart' gevoelde met hen. Waarschijnlijk hoopte en verwachtte

hij, dat zijn geestverwanten zich niet als een secte zouden afscheiden van de ééne Kerk.

De storm, die overal in den lande tegen de Remonstranten was opgestoken sedert

1619, was in Gelderland intusschen spoedig geluwd en er was terstond een duidelijk streven om, zoo mogelijk, de breuk te heelen. Te Zaltbommel heeft men in 1628 reeds op middelen gezonnen om buiten de synode en de classis om, Henricus Leo weer aan de gemeente te verbinden (waarschijnlijk met een beroep op art. 4 van de Geldersche kerkorde). Het is evenwel niet gelukt. In dezen tijd wordt Leo in de correspondentie van Remonstrantsche zijde ‘de lauwe Leo’ genoemd. De Leidsche professoren Polyander, Walaeus, Rivetus en Thysius boden hem de helpende hand. Op 18 December 1629 was hij weer aanwezig op de vergadering van gedeputeerden van de classis Bommel. Dit beteekende een stap nader in de richting van de kerk. Op deze vergadering onderteekende hij ook de canones van Dordt, waarover de broederen zeer verheugd waren, zoodat zij God dankten en het getuigenis gaven, dat zij uit den tijd van zijn ontslag niets dan goeds van hem wisten. Met ‘broederlijke liefde en vreugde huns harten’ gaven zij hem de rechterhand der broederschap. Ook Leo kon zich verheugen, daar de synode van Dordrecht verklaard had, dat God niet de oorzaak is van de zonde, waardoor de noodzakelijkheid van het optreden als Remonstrant en van de vijf artikelen niet meer bestond. Inmiddels was Leo weer als lidmaat toegetreden tot de kerk te Zaltbommel. Op zijn verzoek om nu zoo spoedig mogelijk beroepbaar te worden verklaard, ontving hij ten antwoord, dat dit kon geschieden, zoodra hij zijn eerste preek, waarin tevens de openbare schuldbelijdenis zou plaats vinden, te Zaltbommel zou hebben gehouden. Dit geschiedde den 17den November 1630. Terstond nadat hij beroepbaar was verklaard, werd Leo naar ‘Driel’ (d.i. Kerkdriel in de Bommelerwaard) beroepen.

Vrij spoedig na zijn terugkeer in de wereld der dienstdoende predikanten, trad hij overal op den voorgrond in het kerkelijk leven, terwijl hij door een ieder werd geëerd om de getrouwheid, waarmee hij zijn werk verrichtte. In 1632 werd hij predikant te Nijmegen, waar hij op Zondag 5 September zijn intrede deed. Hij woonde te Nijmegen in de Nieuwstraat. Als ambtgenooten had hij naast zich Johannes Smetius, Abraham Tilenius en Rudolphus Schifelbergh. In hetzelfde jaar nog, nauwelijks een maand na zijn komst te Nijmegen, was Leo reeds voorzitter van de classis Nijmegen en presideerde hij als zoodanig haar vergadering van 1 October 1632. Velerlei arbeid heeft hij gedurende de verdere jaren van zijn leven verricht en menige zending heeft hij volvoerd, ook naar de overheid, tot in 's-Gravenhage toe. Veel ook heeft hij nog kunnen doen voor zijn geboorteplaats en vroegere gemeente Zaltbommel, en de meest sprekende blijken van aanhankelijkheid en waardeering ontving hij van daar. In 1636 is hij zelfs nog naar Zaltbommel beroepen geweest.

Langzamerhand naderde evenwel de ouderdom, die zijn groote werkkracht deed afnemen. In 1646 was hij nog voorzitter van de Geldersche synode.

Daarna komt zijn naam vrijwel in geen enkel notulenboek meer voor. Hij heeft nog het einde beleefd van den Tachtigjarigen Oorlog (30 Jan. 1648). De vredesfeesten, waartoe de stadsregeering op 10 Mei besloot, heeft hij evenwel niet meer mogen meevieren. Op 16 April was hij overleden, nadat zijn tweede vrouw hem, kort voor 6 October 1641, in den dood was voorgegaan.

Henricus Leo is minstens tweemaal getrouwd geweest. Van zijn eerste vrouw is de naam niet bekend. Het is ook niet bekend, waar het eerste huwelijk werd gesloten, en evenmin, wanneer zijn eerste vrouw is overleden. In 1609 woonden zij ‘op te kerckhof’, vlak onder den St. Maartenstoren. In hetzelfde jaar werd een van hun drie

of vier kinderen gedoopt (niet het oudste). De namen van deze kinderen zijn: Johannes (misschien in 1601 geboren), Wouter (waarschijnlijk in 1602 geboren), Heylken (gedoopt te Zaltbommel 23 April 1609); misschien is Anthonie de Leeuw ook een zoon van hen. Na den dood van zijn eerste vrouw trad Henricus Leo in December 1622 of Januari 1623 in het huwelijk met Mayken Jansdochter van Helmont, weduwe van Jan Bosman(s). Een derde huwelijk is onzeker, (zie Knipscheer, a.w., vlz. 162, 163).

Portretten zijn van Henricus Leo niet bekend.

L i t t e r a t u u r : Vrijwel alle gegevens zijn ontleend aan: F.S. Knipscheer, *Henricus Leo*, (Huis ter Heide, 1929), waarin bijna alle bestaande bronnen zijn verwerkt. Knipscheer kon geen gebruik maken van: D. Nauta, *Samuel Maresius*, (Amsterdam, 1935), reg., waarin enkele brieven worden genoemd aan Henricus Leo.

[Abraham de Leonardis]

LEONARDIS Abraham de)[1], geboren te Kampen in 1626, overleden te Dordrecht den 22en Juli 1698, was een der zes kinderen uit het huwelijk van Ds. Paulus de Leonardis[2] en Catharina Becks. Den 5en Sept. 1645 ingeschreven als student aan de hoogeschool te Leiden volbracht hij aldaar zijn academische studiën, waarna hij tusschen Juli 1649 en Juli 1650 praeparatoir geëxamineerd door de Classis van Leiden en Neder-Rijnland werd toegelaten als proponent (Knuttel, *Acta*, III, blz. 227).

De eerste periode van zijn ambtelijk leven bracht hij in O.-Indië door. Den 30en Maart 1654 kwam hij met het schip Breda, van de Classis van Hoorn, ginds aan om er als predikant de gemeente te Batavia te dienen. Zijn bevestiging in haar midden had plaats den 27en Apr. d.a.v.

Blijkens getuigenis van den Kerkeraad was hij door de gemeente zeer geacht om zijn leer en voorbeeld. Hij deed zich er kennen als een bezadigd en vredelievend man. Met de Regeering echter geraakte hij in moeilijkheden. Tezamen met Cornelis Lindius, een van zijn ambtgenooten te Batavia, die in 1652 als vijfde predikant aldaar was beroepen, betwistte hij het recht dat de Overheid zich toekende ten aanzien van het verzenden en verplaatsen van predikanten. Dit betrof een punt van voortdurende 'zware' geschillen tusschen de Regeering, die de Heeren Bewindhebbers der O.I. Compagnie achter zich had, en den Kerkeraad van Batavia, die daartegen in verzet kwam als tegen een schending van het recht der Kerk, waarbij deze Kerkeraad en de predikanten van Batavia, die tegen de handelwijze der Regeering protesteerden,

1) Zijn familienaam wordt ook geschreven: *de Leonardi*, *Leonardus*, *Leonardts*, *Leonards*, *Leonartz*, *Leendertsz.*, *Leenders.*

2) *Paulus de Leonardis* werd den 24en Juni 1604 als afkomstig uit Keulen (Coloniensis) ingeschreven op 21 jarigen leeftijd als theol. student aan de Leidsche hoogeschool, waar hij onder presidium van Prof. L. Trelcatius Jr. den 16en Maart 1605 *Theses Theologicae de Sacerdote maxime Veteris Testamenti* (U.-Bibl. Leid.) en den 23en Juli d.a.v. een disputatie over *den vrijen wil* verdedigde (v. Itterzon, *Franc. Gomarus*, blz. 181). Gomarus was toen dekaan der Theol. Faculteit). Predikant zijnde te Bacharach (Keur-Paltz) werd hij vandaar verdreven en in 1620 beroepen te Kampen, waar hij de gemeente diende tot zijn overlijden in 1649.
Van diens vijf zonen zijn behalve *Abraham*, nog twee predikant geworden, nl. *Petrus*, overl. als predikant te Blokzijl in 1674, en *Johannes*, over wien hierna blz. 259.

echter voorbijzagen, dat dit recht berustte bij héél de Indische Kerk, zoodat ook de andere plaatselijke gemeenten dier Kerk daarin behoorden gekend te worden.

In de Kerkeraadsvergadering van den 7en Juli 1756 deelde de commissaris-politiek met overlegging van een brief van H.H. Bewindhebbers der O.I. Compagnie mede dat de Heeren XVII gelast hadden dat de beide genoemde predikanten zich gereed moes-

ten houden om met de eerste schepen naar het vaderland te vertrekken. Om de uitvoering van dit bevel zoo mogelijk tegen te houden verscheen de voltallige Kerkeraad den 11en Dec. in de vergadering van den Gouv.-Generaal en den Raad van Indië met dezen uitslag dat het tweetal predikanten in Indië mocht blijven onder voorwaarde dat zij en ook de andere Kerkeraadsleden zich onderwierpen aan nader omschreven voorwaarden o.a. aan deze (waarom het eigenlijk te doen was) dat de Kerkeraad bij verschil van gevoelen over de verzendingen der predikanten zou toegeven. Feitelijk kwam het hierop neer dat de Opperlandvoogd of de Regeering niet anders dan blinde gehoorzaamheid van de predikanten verlangde. (Valentyn t.a.p.). Het onderhavige conflict met de Regeering had, nadat een overeenstemming was getroffen, ten gevolge gehad dat de Leonardis en Lindius den 22en Aug. 1658 vergunning kregen in Indië te blijven. De autoritaire wijze van handelen, waarvan de Regeering voorts in toenemende mate blijk gaf, leidde er ten slotte toe dat in 1670 het beroepingswerk geheel en al in haar handen berustte. (Zie over deze dusgenaamde ‘politieke verzendingen’ van predikanten en daaruit voortgekomen geschillen: v. Tr. de Bruyn, *Herv. Kerk in N.O.I.*, blz. 189-198).

Na bijna tienjarigen arbeid diende de Leonardis den 23en Juli 1663 het verzoek in om overplaatsing naar Malabar uit hoofde van zijn gezondheid, die te Batavia veel te lijden had, maar men meende hem hier niet te kunnen missen, en hij bezweek voor den aandrang op hem uitgeoefend om zijn gemeente niet te verlaten. Toen hij echter vier jaren later zijn tijd gekomen achtte om te repatriëeren, stond zijn besluit daartoe onherroepelijk vast (Extract uit een brief van de Leonardis aan de Classis van Hoorn dd. 22 Dec. 1667). Niet dan noode verleende de Kerkeraad van Batavia de gevraagde dimissie aan den ‘lieven en weerden medebroeder, dewelke met syn ongemeyne en uytstekende gaven tot groote vrucht en stichtinge de tijt van 15 jaeren haer gemeente heeft gesticht ende in gesonde leere ende godsaligheyt voorgegaan’. (Extract uit een brief v.d. Kerkeraad v. Batavia aan de Classis v. Amsterdam dd. 30 Nov. 1668). (Zie Knuttel, *Acta* IV, blz. 510, 546). Den 18en Nov. 1668 hield de Leonardis zijn afscheidsprediking, vanwege haar omvang over twee godsdienstoefeningen (des voor- en namiddags) verdeeld. ‘Wij makent te lange’, zoo erkent hij ‘doch onder verschoningh dat het niet meer geschieden sal soo wy uwe Aendachtige nu in een uur of twee vervelen, 't welck wy in 15 jaren niet gemerckt hebben. (*Afscheytspredicatie*, blz. 51).

Na zijn terugkomst in het vaderland vestigde hij zich metterwoon te Dordrecht, waar hij enkele jaren ambteloos leefde, totdat hij, beroepen bij de Ned. Hervormde Gemeente aldaar, den 24en Sept. 1673 in haar midden bevestigd werd. Na vier jaren werd hem behalve het landstractement nog een stadstractement toegelegd. Hij bleef te Dordrecht werkzaam tot aan zijn overlijden den 22en Juli 1698.

Nog in het jaar vóór zijn dood was hij praeses van de Zuid-Hollandsche Synode te Breda 9-19 Juli 1697. In een vorige synode aldaar 9-18 Juli 1686 had hij eveneens het presidiaat bekleed. Met zijn ambtgenoot Joh. Oldenburgh verscheen hij in de Synode te Leiden (5-15 Juli 1689) om mede namens drie andere Dordtsche predikanten beklag in te dienen tegen de Classis van Dordrecht, omdat deze een credentiebrief voor de Synode had afgegeven aan Ds. David Flud van Giffen inplaats van aan den oudsten leeraar der Dordtsche Gemeente Salomon van Til. Dit beklag was vergeefsch; de sessie van v. Giffen in deze Synode werd gehandhaafd.

De Leonardis was bevriend met Abraham Valentyn, conrector der Latijnsche School

te Dordrecht, bekend door zijn overzetting van sommige klassieken, en met diens vermaarden zoon François, den geleerden predikant, beschrijver van *Oud- en Nieuw-Oost-Indiën* en vertaler der H. Schrift in het Hoog- en Laag-Maleisch. De omgang met de Leonardis zal er ongetwijfeld toe hebben bijgedragen dat laatstgen. tot het besluit kwam om ook de Indische Kerk te gaan dienen.

Als een eigenaardige bijzonderheid wordt vermeld, dat A. de Leonardis een der eersten is geweest, die te Dordrecht de thee bekend maakten. Het theedrinken kwam den Dordtenaren in den beginne zoo zonderling voor dat zij het spottende noemden drinken van ‘hoy-water’.

Op lateren leeftijd, den 3en Dec. 1684 is de Leonardis te 's-Gravenhage in het huwelijk getreden met Hester van Bergen, weduwe van den kapitein Johannes Sixty. Uit dit huwelijk werden twee dochters geboren.

Van hem zijn geen portretten bekend.

Een zijner twee broeders, die ook predikant zijn geweest, *Johannis de Leonardi*(*s*), werd, na zijn aankomst den 14en Febr. 1656 te Batavia, den 9en Juni d.a.v beroepen op Formosa, waar hij achtereenvolgens twee standplaatsen heeft gehad. Toen de Chineesche zeeroover Coxinga het eiland op de Hollanders veroverde, werd ook hij met zijn (derde) echtgenoote gevangen genomen. Vijf predikanten (o.a. Ant. Hambrouck, vgl. hiervóór Dl. III, blz. 471, 472) werden op gruwelijke wijze om het leven gebracht; enkele predikanten ontkwamen door de vlucht aan den algemeenen moord. J. de Leonardis was blijkens bericht van den Kerkeraad te Batavia aan de Classis van Amsterdam in 1667 nog in leven. Maar den 30en Nov. 1668 verklaart dezelfde Kerkeraad in een lateren brief ‘dat se van de gevangen Christenen op Formosa, onder dewelke ook is D. Joannes de Leonardis tot haer groote droefheyt in 2 jaeren geen tydinge hadden ontfangen.’ Omtrent zijn levenseinde ontbreken de gegevens. (v. Troostenburg de Bruyn, *Herv. Kerk in N O.I.*, blz. 37, 39; dez., *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz 262; Knuttel, *Acta* III, IV, reg.; *Alg. Ned. Fam. blad*, I No. 61, p. 2; Hs. Regt.; *Nav.* XIV (1864), bl. 379; *Alb. Stud. L.B.* I, k. 358).

Van A. de Leonardis heeft het licht gezien zijn *Afscheyts-predicatie van de Gemeente op Batavia. In Oost-Indiën. Gedaan in de Stadts-Kercke A*^{o} *1668 den 18 Novemb. Uyt Actor. 20. vers 32.* Amst. 1669. 12°. (*Cat. Bibl. Rem.-Ger. Gem.*, *Rott.* blz. 211). Voorin een opdracht aan ‘Petrus de Leonards’, V.D.M. te Blokzijl).

Voorts behoorde hij tot de zes opstellers[1)] van: *Schriftuur- en rede-lijcke Bedenkingen over de huidendaegsche Comedien*, *Ende het bywoonen der selve. Voorgestelt bij de tegenwoordige Gedeputeerden van de beyde Synoden v. Zuid- en Noord-Holland.* 's-Gravenh. 1682. 8°. (Nat. Bibl.). Een nieuwe uitg. verscheen onder den gewijzigden titel: *Schriftuur en Redelijke Bedenkingen van ses voornaeme Nederlandse Godgeleerden over de comedien. En het bywoonen van dien. Uytgeg. om te beschouwen nevens de gedagten van den Heer Petrus Burmannus. In syne onlangs gehouden Redenvoering over de selve. De voorr. behelst het gevoelen van eenige Oudvaders en andere over dese stoffe.* 's-Gravenh. 1711. 4°. (Nat. Bibl.).

Een vierregelig Hollandsch vers van zijn hand komt voor onder het portret van David Flud V. Giffen (Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 1857). Zijn fac-simile vindt men bij Schotel, a.w. achter in Dl. II.

1) De andere opstellers waren de predikanten David Amya ('s-Gravenhage), Petr. Hollebeek Sr. (Leiden), Georg. de Mey (Gouda), Seb. Borstius (Alkmaar), Rud. Rulaeus (Amsterdam).

L i t t e r a t u u r: v. Troostenburg de Bruyn, *Herv. Kerk in N.O.I.*, reg. - Dez. *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz. 261, 262, 513. - *Batavia*, *de hoofdstad v. N.O.I.*, *in derzelver gelegenheit*, *opkomst* enz. (Amst. 1782-1799) III, blz. 47. - Valentyn, *Oud en Nieuw O.I.* D. IV, 2e st., 49, 50, 58, 60, 118, 125. - Knuttel, *Acta*, III, IV, V, reg. - Molhuysen, Blok en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* VIII, k. 1033 (art. v. J.L. v. Dalen). - Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 6, 7, 777. - *Alb. Stud. L.B.* I, k 361.

[Lesturgeon]

LESTURGEON, geboren te Venlo den 16en Oct. 1815 als zoon uit het huwelijk van A.A. Lesturgeon, kapitein der genie aldaar en Louise Johanna Mann. Te Koevorden, waarheen zijn vader inmiddels was verplaatst, genoot hij zijn eerste opleiding. Onder invloed van zijn moeder ontwaakte in hem de begeerte om predikant te worden. Ter voorbereiding hiertoe was hij van 1829 tot 1831 leerling op de destijds bekende kostschool van den Heer J. van Wijk Roelandsz te Kampen. Na zijn terugkeer in het ouderlijk huis gaf Ds C.H. Pelinck te Koevorden hem onderwijs in de oude talen. Den 17en Sept. 1833 werd hij ingeschreven in het album studiosorum van het Athenaeum te Deventer. Niet lang heeft hij daar echter vertoefd, want d^{o}. 1 Oct. 1834 staat zijn inschrijving vermeld in het album der Leidsche hoogeschool, met de bijvoeging dat hij toen aldaar zijn tweede studiejaar inging. Maar ook te Leiden duurde zijn verblijf korten tijd; spoedig verwisselde hij de Leidsche met de Groningsche hoogeschool, waar zijn inschrijving geschiedde 23 Oct. 1834.

Door het Prov. Kerkbestuur van Friesland den 5en Mei 1841 toegelaten tot de Evangeliebediening deed hij van Juli tot Dec 1843 dienst als hulpprediker te Oosterhesselen, waarna hij er tot predikant beroepen werd. Den 11en Febr. 1844 volgde zijn bevestiging aldaar door Ds. T.J. Jansen Schoonhoven pred. te Gramsbergen (m. Marc. XVI:15*m*; intr m. 1 Joh. I:1-3). Na meer dan tienjarigen arbeid nam hij afscheid van zijn eerste gemeente den 26en Nov. 1854 (m. 1 Joh. II:28), wegens vertrek naar Vledder, waar hij den 3en Dec. intrede deed (m. Joh. XIII:34, 35) na bevestigd te zijn door zijn voorganger aldaar Ds. Tonnis v. Duinen, pred. te Mantgum c.a. (m. Hand. XV:26). Zijn derde en laatste gemeente was die te Zweeloo. Aan deze verbond hij zich den 12en Juni 1864, (m. Mt. XIII:52), nadat Ds. J. Cannegieter, pred. te Frederiksoord en Willemsoord, hem bevestigd had (m. Fil. I:3-11; afsch. te Vledder 5 Juni m. 2 Cor. VI:1) Te Zweeloo bleef hij werkzaam tot zijn plotseling overlijden aan een beroerte den 18en Juni 1878.

Lesturgeon was een man begaafd met een helder hoofd en een warm hart, een meelevend pastor, en daarbij getrouw aan zijn beginselen, blijkbaar die van de Evangelische richting.

Voor strenge beoefening der wetenschap was hij niet in de wieg gelegd. Niettemin stelde hij in haar resultaten levendig belang. Zijn voorliefde ging uit naar het gebied van vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, getuige ook zijn eigen boekerij. In het bijzonder had zijn aandacht al wat betreft Drente, waaraan hij zich zeer verbonden gevoelde.

Zijn gedenkschrift ‘na 30 jaren’ gewijd aan Menso Alting, den eersten Evangelieprediker op Drentschen bodem te Sleen, is door de rijke historische aanteekeningen, waarvan het is voorzien, van meer dan gewoon belang.

Als dichter nam hij geen hooge vlucht. Eenvoudigheid behaagde hem meer dan diepte van gedachten, sierlijkheid meer dan gespierdheid van uitdrukking, helderheid

meer dan verhevenheid van voorstelling. Reeds in zijn studententijd gaf hij (meest anoniem) alleen of met zijn academievrienden R. Bennink Janssonius (vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 516-522), den litterator W.A. Hecker, later hoogleeraar te Groningen e.a. verschillende dichtbundels uit, waarvan de eerste getiteld: *Dichterlijk Mengelwerk* (2 dln., Gron. 1836) later door hem en zijn bovengen. vrienden herdoopt werd in: *Ondichterlijk Bengelwerk.* Deze poëzie van Lesturgeon c.s. getuigt van liefde voor de oude en voor Duitsche dichters en van bewondering voor Bilderdijk (te Winkel, *Ontwikkelingsgang der Ned. Letterk.* 2e dr. VII, blz. 19). Onder de latere, minder vaak gepubliceerde gedichten van L. zijn er, die niet tot de minste behooren, welke van hem verschenen zijn. Na zijn dood hebben Hecker en J.J.A. Goeverneur een *Bloemlezing* uit zijn gedichten het licht doen zien (Gron. 1879).

Lesturgeon is tweemaal gehuwd geweest, 1°. te Koevorden den 3en Oct. 1845 met mej. E.C.D. Boll, overl. 11 Oct. 1849, 2°. den 2en Dec. 1852 met mej. Johanna Margaretha Caspers. Zijn eerste echtgenoote liet hem 2 kinderen na, waarvan een kort na de moeder overleed. Uit zijn 2e huwelijk werden meer kinderen geboren.

Van Lesturgeon zijn de volgende geschriften verschenen:

In proza:

[Anon.] *Het huiskruis.* N.h. Hoogd. v. H. Bötticher. Koev. 1840. 8°. - [Met H. Boom en D.H. van der Scheer ond. schuilnaam: Drie podragisten] *Drenthe in vlugtige en losse omtrekken geschetst.* Koev. 1842-1847. 8°. - [Met H. Boom anon.] *Een Drentsch gemeente-assessor met zijne twee neven op reis naar Amsterdam in het voorjaar van 1843.* Gron. 1844-1853. 2 dln. 8°. (v. Doorninck, a.w. II No. 1339). - [Met R. Bennink Janssonius] *Proeve v.e. woordenboekjen v.d. Drenthschen tongval.* Coev. 1844-1849. 5 st. (Versch. afzonderlijke afdrukken uit den Drentschen Volksalmanak zijn hierin saamgevoegd) (*Cat Letterk.* I, k. 175). - *Pauline.* Een verhaal. N.h. Hoogd. v. Chr. Schmitt. Gouda. 1849. 8°. - *Uit de Kinderwereld.* Koev. 1850. 8°. (v. Doorninck a.w. II, No. 559). - O. Bischoff, *Hoofdzaken uit de geschiedenis der Kerk v. Christus.* Ten gebr. bij Catechisatiën en op Zondagsscholen. Vrij n.h. Hoogd. m. Voorber. v. W. Muurling. Gron. 1857. 8°. (Beoordeeld in: *Waarh. in liefde.* 1858. IV st., blz. 716-718). - *Ter gedachtenis*! Eerste en laatste preek, te Vledder uitgespr. Steenw. 1864. 8°. - W. Beyschlag, *Lessing's Nathan de Wijze en 't positieve Christendom. Eene voorlezing.* Uit het Hoogd. Steenwijk. 1864. 8°. (*Cat. Letterk. I.* k. 806). - W. Beyschlag, *F.W.T. Beyschlag*, *een vroeg ontslapen dienaar van den Heer. Een Chr. levensbeeld.* Uit het Hoogd. Steenwijk. 1865. 2 dln. 8°. (*Cat. Letterk.* k. 749). - *1567-1867. Menso Alting*, *de eerste Hervormingsprediker in Drenthe*, *na 300 jaren herdacht.* Met historische aanteekeningen. Koev. 1867. 8°. - V. Chebuliez, *Prins Vitele*, *of hoe werd Tasso krankzinnig?* Uit het Fr. Deventer. 1868. 8°. (*Cat. Letterk.* I, k. 912). - *Feestrede*, *uitgespr. te Koevorden op het 2e eeuwfeest v.h. ontzet dier stad*, *den 7en Aug. 1872.* M. geschiedk. aanteeken. en het plattegrondje der nu gesloopte vermaarde vesting Koevorden. Assen. 1873. 8°. - *Levensbericht v. Dr. R. Bennink Janssonius.* In: *Letterk. Lb.* 1873, blz. 173-214. En over denzelfde in: *De Ned. Spectator.* 1873, blz. 90-92.

In poëzie:

[Met Bennink Janssonius en Hecker. Anoniem] *Dichterlijk Mengelwerk.* Gron. 1836. 8°. - *Aan den Koning. XXIV Aug. MDCCCXXXVIII.* Koev. 1838. 8°. - *Melancholy.* Een gedicht. Gron. 1838. 8°. - [Anon.] *Rietscheutgalmen.* Winschoten. 1838. 8°. (Uitgeg. d. Lesturgeon met 13 bijdr. van hemzelf, de overige van beide bovengen. en

G.D. Steringa Kuyper). - [Met B. Janssonius en Hecker] *Wel en wee. Zangen der liefde.* Koev. 1839. 8°. (Van L. zelf bevatten deze 16 verzen) (v. Doorninck, a.w. II, No. 4226)]. - *Feestgroet. Ter huldiging v. Neârlands tweeden Koning.* 8°. - L...., *Aan 't drietal reizigers naar Bentheim en Steinfurt* geplaatst vóór in het naamloos verschenen werkje (opgesteld door H. Boom): *Drie dagen op reis, of Bentheim en Steinfurt door een Drentschen bril bekeken.* Deventer. 1843 (v. Doorninck, a.w. II, No. 1009). - *Jezus' geboorte. Een Kerstgedicht.* Zwartsluis. 1843. 8°. - *Verstrooilingen.* Deventer. 1844. 8°. - [Anon.] *De naam van Jezus Christus in beeldwerk met verklarenden tekst in poëzy.* Koev. 1848. 8°. - [Met B. Janssonius en Hecker. Anon.] *Lief en leed. Zangen der liefde.* Gron. 1853. 8°. (hierin van L. 7 zangen). - *Gedichten.* Gron. 1854. 8°. - *Bloemlezing uit de gedichten van Johannes Vollenhove, voorafgegaan v.e. levensschets v.d. dichter.* Schiedam. 1865. 8°. In: *Klassiek Letterk. Pantheon.* No. 87. (*Cat. Letterk.* I, k. 344). - *Meindert van der Thynen of de verrassing v. Koevorden in 1672. Histor.-dramat. schets.* Koev. 1872. 8°. (*Cat. Letterk.* II. *Tooneelstukken*, k. CXL). Herdr. Assen. 1922. 8°.

Voorts komen in verschillende uitgaven verspreide bijdragen van zijn hand voor, o.a. in het 'Dichterlijk Album' *Historische Vrouwen* (Haarl. 1858-1862): *Catharina II.* Ook aan verscheidene periodieken verleende hij zijn medewerking o.a. aan *De Gids* (Jrg. 1840, blz. 345, 346) dooreen gedicht: *Italië*; ook aan de Jaarboekjes *Erica* en *Aurora;* in dit laatste (Jrg. 1858) vindt men zijn gedicht: *Joannes de Dooper.* Behalve de *Drentsche Volks-almanak* schreef hij tal van artikelen in provinciale bladen van Drente en Groningen. Gedurende drie jaren werd de *Nieuwe Drentsche Courant* door hem geredigeerd.

Onder redactie van Lesturgeon en D. Goedhuis verscheen: *Een Wegwijzer ten leven.* Maand-tijdschr. voor Evangelische Christenen. Jrg. 1-3. Koev. 1860-1870.

L i t t e r a t u u r : *Letterk. Lb.* 1879, blz. 153-160 (Lb. door W. Hecker). - Romein, *Pred. Drenthe*, reg. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* V, k. 315, (art. v. E. Zuidema). - v. Slee, *Ill. School te Deventer*, blz. 273. - *Alb. Stud. L.B.* I, k. 1304. - Id. *Gron.*, k. 294. - *Boekz.* 1853 blz. 523.

[Gerhardus Johannes Lette]

LETTE (Gerhardus Johannes), geboren te Leiden en gedoopt in de Pieterskerk ald. den 20en Juni 1725, overleden te Zierikzee den 21en Oct. 1760, was een der kinderen uit het huwelijk van Joh. Lette, med. dr. en apotheker, en Cornelia Helena Mayden. Hij studeerde aan de hoogeschool van zijn geboortestad, waar hij d°. 16 Febr. 1740 werd ingeschreven in het album studiosorum. Den 8en en 11en Dec. 1745 verdedigde hij onder voorzitterschap van Prof. Alb. Schultens een *dissertatio academicad Augustissimum Deborae Canticum ex intimis Orientis Penetralibus illustratum.*

Na afgelegd praeparatoir examen voor de Classis van Leiden en Neder-Rijnland den 3en Apr. 1746 toegelaten als proponent en peremptoir geëxamineerd in dezelfde Classis den 7en Sept. 1747, werd hij den 24en Sept. d.a.v. bevestigd te Valkenburg

door zijn voorganger aldaar Ds. A.G. van Bylert, pred. te Charlois (m. Fil. I:1, 2; intr. m. Zach. IV:8, 9). Den 5en Juli 1750 hield hij er zijn afscheidsprediking (in dr. uitgeg.) wegens vertrek naar Zierikzee, waar hij den 19en d.a.v. bevestigd werd door Ds. H. de Haan, pred. ald. (m. Jes. LXII:6, 7; intr. m. Luc. X:42).

Na een ziekte van 12 dagen overleed hij op 35-jarigen leeftijd. Op zijn verlangen werd geen nekrologie van hem in de *Boekzaal* geplaatst. Wèl bevat dit maandschrift

(1760*b*, 647, 648) een Lijkdicht onder het opschrift *Gedenkteeken*, aan zijn nagedachtenis gewijd, onderteekend: Jakobus Andriessen de Waal.

Hij was een theoloog van grondige en omvangrijke kennis der Oostersche talen en productief met de pen, bevriend of althans goed bekend met Alexander Comrie. Toen deze te Zierikzee aan aldaar woonachtige familieleden en ook aan Lette een bezoek bracht, toonde laatstgen. hem zijn boekerij, waar Comrie's aandacht bijzonder getrokken werd door de *Dictata* van Prof. J. Alberti (vgl. hiervóór Dl. I, blz. 72-82). Begeerig deze in bezit te krijgen, wist Comrie daarna door briefwisseling een voor hemzelf voordeelige ruiling te treffen, waarbij zijn wensch vervuld werd (zie: Honig, *Comrie*, blz. 74, 75[n)]).

Lette trad in Febr. 1750 te Valkenburg in het huwelijk met Sophia Nijgh, geb. te Katwijk a. Z., die hem overleefde met een zoon en een dochter. De zoon, *Salomon Lette*, geb. te Zierikzee 19 Juni 1753 diende later als predikant zes vaderlandsche gemeenten, en overleed als emeritus (laatstelijk van Vlissingen) op 30 Jan. 1828 te Bleiswijk. Zie over dezen: *Boekz.* 1828*a*, 218, 219; H.J. Honders, *Uit de Historie v.d. Dorpskerk te Wassenaar*, blz. 48, 49.)

Portretten van G.J. Lette zijn niet bekend.

Behalve zijn bovengen. acad. dissertatie hebben de volgende geschriften van zijn hand het licht gezien:

[Kabben Zohair] *Caab Ben Zoheir Carmen panegyricum in laudem Muhammedis. Item Amralkeisi Moallakah. Cum scholiis*, *et versione Levini Warneri. Accedunt Sententiae Arabicae Imperatoris Ali. Et nonnulla ex Hamasa*, *et Diwan Hudeilitarum. Omnia .... edidit*, *vertit*, *notisque illustravit.* - Praemissa est Laudatio celeberrimi. viri Alberti Schultens. L.B. 1748. 8°. (Nat. Bibl.). - *Observationes philologico-criticae in Augustissima Deborae et Mosis Cantica Jud. V et Exod. XV. Ex intimis Orientis Penetralibus illustrata.* L.B. 1748. 8°. (Univ.-Bibl. Leid.). - *De bevordering van Zions Welstandt. Voorgesteldt en toegepast in eene Afscheidts Redenvoering van de Gem. te Valkenburg over.... 2 Cor. XIII:11. Uitgespr. den 5. July. 1750.* Leid. 1750. 4°. - *De eerste en noodigste Waarheden v.d. Heyligsten Godsdienst des Euangeliums*, *ten dienste v.d. Chr. jeugd.* Zierikzee. 1757. 8°. - *Taalkundige en Godgeleerde Aanmerking over Paulus woorden Rom. V:18.* In: *Bundel v. Godgel.*, *Oudheid- en Letterkundige Oeffeningen* door versch. geleerde mannen opgesteld. Amst. 8°., 5e St. (1758). - Vert.: J.J. Zimmerman, *Heilige betragting*, *behelzende eenige heilzame vermaningen*, *ter bevordering v.h. waar en wettig gebruik v.h. H. Avondmaal des Heeren*, *in het Latijn beschreven ten bijzonderen voordeele v. Jonge Leeraren en Beoefenaaren der H. Godgeleerdheid op het Gymnasium v. Zürich.* Leid. 1758. 8°. - *Animadversiones sacrae ad textum Hebraïcum Veteris Testamenti. Accedit Augustissimum Deborae Canticum Novis et tertiis illustratum.* L.B. 1759. 8°. - *Drie Godgeleerde Verhandelingen*, *over de tijden der verkoelinge* (*Hand. III:19*). *Over de langmoedigheid van Christus jegens de Joodsche Kerke*, *na by haaren ondergang. Matth. XII:20. En over de gelykvormigheid der Godlyke Werken in de Natuurlijke en Geestelyke Waereld zoo de Voorbeeldige als Tegenbeeldige*, *2 Petr. III:10-13 in 't Latijn ontworpen door Joh. Fr. Stapfer*, *Bedien. des H. Euang. in de Geref. Gem. te Diesbach* (*in*

't canton Bern). *In 't Nederd. vert.*, *m.e. Voorr. over den verheven en zinnebeeldigen stijl der Profeeten.* 's-Gravenh. 1759. 8°. Lette droeg deze vertaling op aan Jacobus Willemsen, pred. en hoogl. aan de Illustre School te Middelburg. (Nagtglas, *Levensber.*, II, blz. 958). - *Dissertatio philologica-critica*, *in qua disquiritur de Idolis*,

quae vocantur Adrammeleck, *Achad*, *Aschima et Aschera.* In: *Biblioth. Bremensis Nova histtorico-philologica.* Cl. I, Fasc. I (Brem. et Amst. 1760), No. II, p. 36-59. - *Korte Aanmerkingen over het Formulier v.h. H. Nachtmaal*, *ontworpen ter bevordering v.e. verstandig en Godvruchtig gebruik-maken van dat doorlugtig Zegelteeken.* Leid. 8°.

L i t t e r a t u u r : *N. Biogr. Wdb.* X, k. 515 (art. v. Dr. G.A. Wumkes). - *Ned. Patriciaat.* 13e Jrg. (1923), blz. 228. - *Alb. Stud. L.B.* I, k. 980.

[Nicodemus Letterknecht van Wt-gheest]

LETTERKNECHT VAN WT-GHEEST (Nicodemus) schuilnaam van *Nittert Obbes.* (Zie v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.* I, k. 351).

[Petrus Leupenius]

LEUPENIUS (Leupe(n), Lupenius, Lupe) (Petrus), geboren te Colchester omstreeks 1608, overleden te Amsterdam den 15en Jan. 1670, behoorde tot het geslacht Leupe(n), waarvan enkele leden in Engeland geboren, later te Leiden als poorters zijn aangenomen. Op 15 jarigen leeftijd ingeschreven als ‘Artiim liberalium studiosus’ aan de Leidsche hoogeschool d°. 16 Nov. 1622[1)], volbracht hij aldaar zijn academische studiën. Na afgelegd praeparatoir examen toegelaten als proponent werd hij in 1633 beroepen te 's-Hertogenrade in de Classis van Maastricht, waar hij de eerste dienstdoende predikant is geweest. Daar hij bij zijn huwelijksinteekening (11 Jan. 1634) nog als ‘student’ is ingeschreven, zal zijn bevestiging aldaar eerst na zijn huwelijksvoltrekking hebben plaats gehad. Niet lang heeft zijn arbeid te 's-Hertogenrade geduurd. Den 7en en den 28en Dec. 1635 toch richtte hij tot den Kerkeraad van Leiden het verzoek om ergens bevorderd te worden, omdat hij uit zijn Limburgsche gemeente door de Spanjaarden was verjaagd.

Zijn tweede standplaats was Hattem, waar hij in de eerste helft van 1637 bevestigd werd. Tevens verbond hij zich de gemeente daar ter plaatse binnen den tijd van zes jaren niet te zullen verlaten. Maar reeds vier jaren later gaf hij gehoor aan een beroeping dd. 2 Mei 1641 te Amsterdam op hem uitgebracht. Nadat hij op zijn verzoek van de Classis zijn wettige dimissie had ontvangen weigerde de Magistraat van Amsterdam de benoeming te approbeeren tenzij hij vooraf aldaar had gepredikt. Leupenius voldeed aan deze voorwaarde, en daar de magistraatspersonen, die hem hadden gehoord ‘in syne gaven ende uytspraecke genoegen hadden’ volgde de approbatie.

1) Bij zijn inschrijving in het album studiosorum staat achter zijn naam aangeteekend ‘Leidensis’. Hiermede is niet bedoeld wat sommigen er uit afgeleid hebben, dat Leiden zijn geboorteplaats zou zijn geweest, maar dat hij nog inwoonde bij zijn moeder, die toentertijd aldaar metterwoon gevestigd was. In het oorspronkelijke album (manuscript) wordt eraan toegevoegd wat in het gedrukte ontbreekt: ‘Apud matrem in de Heerensteeg’. Later was hij, blijkens de aanteekening van zijn ondertrouw in 1634, gehuisvest in het Staten-Collegie. Bij de toewijzing van de beurs van Roon, waarmede hij den 18en Mei 1630 begiftigd werd, wordt hij aldus aangeduid: *Petrus Leupen*, geboren te Colchester in Engeland, oud 23 jaren, zoon van Pieter Leupen en Barbara Leupen (zie over een en ander: *Nav.* III (1852), blz. 361, 362; V (1854) Bijbl. p. CXIII; VII (1857), blz. 333).

Te Amsterdam werd hij op Donderdagmorgen den 30en Jan. 1642 in de Oude Kerk bevestigd door Ds. P. Wittewrongel, predikant aldaar. Bijna 28 jaren is hij er werkzaam gebleven tot aan zijn overlijden in den ouderdom van 62 jaren[2)] den 15en Jan. 1670.

Leupenius beoefende niet slechts de godgeleerdheid, maar ook de Nederlandsche taalkunde. Toen enkele jaren na zijn komst te Amsterdam de samenkomsten der

2) Dat Leupenius den 72 jarigen leeftijd zou hebben bereikt, zooals o.a. Croese t.a.p. vermelden, berust op een misverstand. Vgl. ook C. Commelin, *Beschrijvinge v. Amsterdam.* 2e dr. (1726), I, 485.

Rijnsburger Collegianten als verdacht van afwijkende, en met name van Sociniaansche leeringen, de aandacht van den Kerkeraad begonnen te trekken, stelde hij daaromtrent een onderzoek in. Al spoedig berichtte hij dat zij in hun disputen ‘seer schadelijcke stukken sochten te defendeeren’. Ruim twintig jaren later (1666) stelde hij een dergelijk onderzoek in naar de denkbeelden van de beide broeders Koerbagh met dit resultaat dat hij den Kerkeraad kon rapporteeren hen onrechtzinnig te hebben bevonden. (Zie hiervóór dl. V, blz. 112).

In zijn lijvige verhandeling: *De Geessel der Sonden* (415 pag's in 4°.) bespreekt hij eerst ‘de sonde in 't gemeen’, vervolgens de verschillende zonden ‘na den draad, in de tien Geboden voorgespannen’.

Petrus Leupenius was gehuwd met Sara Bucqcoy (niet zooals in het Leidsche inteekeningsregister staat: Becouw); ingeteekend den 11en Jan. 1634 (*Nav.* III (1853), blz. 362; IV (1854), blz. 338). Een zoon uit dit huwelijk geboren was *Paulus Leupenius*, die als student aan de Leidsche hoogeschool 28 Jan. 1654 ingeschreven, aldaar den 2en Aprl. 1659 onder Prof. J. van Hoornbeek een *Dissertatio theologica Anti-Sociana in Col. I vs. 15*, *16*, *17* (L.B. 1659. 4°.) (Univ.-Bibl. Leid.) verdedigde. Beroepen te Cuyck in 1661 overleed hij ald. in 1679.

Van Petrus Leupenius worden geen portretten vermeld.

Van hem is in druk verschenen:

De Geessel der Sonden: Vertoonende het Weesen, *Oorsaaken*, *Eigenschappen*, *en de Werkingen der Sonden: als ook de Middelen tegen de selve. Ioan. 2: vs. 15.* Amst. 1651. (Univ.-Bibl. Nijmegen). - *Aanmerkingen op de Nederduytsche Taale.* Amst. 1653. 8°. *Cat. Letterk.* I, blz. 137; *Nat. Bibl.*); herdr. 1659. 8°. De critiek van Vondel in het *Noodigh Berecht* bij de uitgave van diens treurspel *Lucifer* (Amst. 1654) op de ‘Letterkunstenaars’, die taalverrijking beoogden o.a. door ‘het verdubbelen der klinckletteren’, zou mede gericht zijn tegen deze *Aanmerkingen* van Leupenius (aldus een aanteekening in ms. in het ex. hiervan in de *Nat. Bibl.*).

Litteratuur: v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII, blz. 115. - Croese, *Pred. Amst.*, blz. 64, 65, Verm. en Verbet., blz. 4. - F.A. Hoefer, *De Kerk v. Hattem.* Aanteeken. betr. de Kerk v. Hattem (Uitg. der Ver. ‘Gelre’. Arnh. 1900), reg. - Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, reg. - Kühler, *Socin.*, blz. 149, 185. - Wyminga, *Hommius*, blz. 352. - *Alb. Stud. L.B.* I, k. 275. - Chr. Kramm, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders* enz. 4e Dl. (Amst. 1860), blz. 966.

[Johannes Leusden]

LEUSDEN (Johannes), zoon van Jacobus Leusden en Lamberta van Eden, werd op 26 April 1624 te Utrecht geboren. Zijn grootvader Gerardus Leusden was kerkvoogd van de Gertrude Kerk ter plaatse. Beide ouders waren in zuiver Gereformeerd milieu opgegroeid; op elfjarigen leeftijd verloor Johannes hen echter reeds kort na elkander door den dood.

Na het Hiëronymiaansch Gymnasium afgeloopen te hebben, werd hij in 1642 als student aan de Utrechtsche Universiteit ingeschreven. Leusden bleef ook gedurende dezen tijd de conscientieuse werker, die hij zich gedurende zijn schooltijd had betoond.

Het waren aanvankelijk de wiskundige vakken in het bijzonder der geometrie en astronomie, die zijn belangstelling trokken. Ravensberg, welke deze vakken doceerde werd dan ook zijn Promotor, toen Leusden den derden Juni 1647 tot Philosophiae Doctor et Liberalium artium Magister promoveerde.

Nu kon hij zijn aandacht uitsluitend wijden aan de theologische studie, waarbij direct de Oostersche talen op den voorgrond kwamen te staan; deze werden gedoceerd door Schotanus, Maetsius en Gisbertus Voetius. Gedurende den tijd (Jan. 1644-April 1645), welke Christianus Ravius aan de Academie verbonden was, vond deze in Leusden zijn belangrijksten leerling. Reeds in deze jaren nam Leusden een, zoo niet *de* vooraanstaande plaats onder zijn medestudenten in, en de uiteenzettingen welke hij in hun midden gaf werden soms complete verhandelingen over wetenschappelijke quaesties. In 1649 legde hij het praeparatoir examen voor de Utrechtsche Classis af, waarna hem de Candidatus S.S. Ministerii-titel werd verleend.

Aangezien hem echter terstond uitzicht op een academische positie geopend werd begaf Leusden zich naar Amsterdam om aldaar bij vooraanstaande Joden zijn studie voort te zetten. Den 24sten Januari kwam inderdaad licentie af ‘om int cleynste Auditorium van de Academie te doceren d'Orientaelse talen ...’ en tot tweemaal toe werd hem een subsidie van honderd gulden verleend ter continueering van zijn verblijf te Amsterdam. Den tweeden Juli kwam de benoeming tot ‘prof. extraord. linguae sanctae’ of, en den zesden Juli 1650 hield Leusden zijn inaugureele rede ‘De vita Judaeorum’. Toen een jaar later de gemeente Sluis een beroep op hem uitbracht, was er wel nog eenige aarzeling bij hem aanwezig, maar de benoeming tot gewoon hoogleeraar op 3 Januari 1653 gaf den doorslag. Zijn levenswerk zou Leusden in het veld der wetenschap vinden.

Na verloop van een achttal jaren, gedurende welke hij zich onverdeeld aan de vervulling van zijn academische opdracht wijdde, kwam de wensch naar voren iets van de - wetenschappelijke - wereld te zien. Dit bracht hem tot een tweetal reizen in gezelschap van twee vrienden; naar Duitschland in het jaar 1658 en in 1661 respectievelijk naar Frankrijk en Engeland. Hier te lande teruggekeerd achtte Leusden den tijd gekomen zich een levensgezellin te kiezen. Elisabeth van der Nijpoort was het, wie de eer te beurt viel den 7en Maart 1661 in den echt te worden verbonden met den toenmaligen Rector Magnificus. Uit dit huwelijk werden zeven kinderen geboren. Twee zoons en een dochter overleefden Elisabeth, na haar dood in 1695, niet.

Rudolph, medicus, werd benoemd tot Hoogleeraar Honoris causa aan de Utrechtsche academie. Hij was lid van het College van Geëligeerden der Statenvergadering van Utrecht en van Gedeputeerden; als zoodanig tevens afgevaardigde naar de Raad van State. Gelijk zijn Vader behoorde hij tot de Prinsgezinde Partij.

Johannes Wilhelmus begaf zich na een kort verblijf aan de academie in militaire dienst. Hij was onder meer Gemeente-Raadslid en gedurende eenigen tijd Burgemeester van Utrecht.

Jacobus stierf jong in het jaar 1708 als predikant te de Meern.

Johanna, de oudste dochter, huwde met, Gerardus ab Ochten ‘Causarum Patronus’, en schonk hem vijf kinderen.

Elisabeth huwde na den dood van haar eersten echtgenoot Adrianus Croccaeus, Med. Dr., bij wien zij aan drie zoons en twee dochters het leven schonk, met Cornelius Beusechenius, Procurator ad lites forenses.

Tot op hoogen leeftijd mocht Leusden zich in een voortreffelijke gezondheid verheugen; de hem eigen activiteit en opgewektheid verlieten hem tot het einde niet. Den eersten October 1699 overleed hij tengevolge van een nierkoliek met

als laatste woorden tot degenen, die hem bedroefd omringden: ‘Silete - ad coelestes nuptias me vocari, nil cogitatis?’ ‘Mea voluntas est voluntas Dei’.

Leusdens uitvoerige bibliographie geeft een beeld van zijn omvangrijken philologischen arbeid. Dat hierin oorspronkelijkheid echter ver te zoeken is, valt niet te miskennen. Voor alles komt dit wel tot uiting in de trouw waarmede Leusden het standpunt van Johannes Buxtorff deelde ten aanzien van de vraag welke waarde aan den masoretischen text toegekend moet worden. Het bleef er echter niet bij dat deze laatste door beide in het grootst mogelijke aanzien werd gehouden; bovendien zagen zij in de bij Joodsche Gemeenten in gebruik zijnde codices als de ‘ware, authentieke, oprechte en integere’ overlevering den oorspronkelijken (sc. Masoretischen) text der Heilige Schrift. Het Purisme vond in Leusden dan ook geen extremist; integendeel, de Nieuw-Testamentische hebraismen, fragmenten der door God zelf ingestelde taal, zag hij als een verrijking. Invloed der Gereformeerde dogmatiek is hierbij wel te bespeuren. Dat Leusden bovendien sterk onder invloed stond van het oordeel der Joodsche geleerden komt tot uiting in zijn voorbericht tot de ‘Biblia Hebraica’, welks uitgave door hem werd verzorgd; hier erkent hij namelijk openlijk hoe het hem niet mogelijk was bij de profeten, welke over den Messias handelen, duidelijker te spreken, aangezien de drukker een Jood was, en voor-censuur van aanzienlijke Joden zoodoende onvermijdelijk werd.

Hetgeen critici van Leusdens wetenschappelijk werk wind in de zeilen gaf was echter niet uitsluitend dit gebrek aan zelfstandigheid; buitendien viel er ook op zijn nauwkeurigheid en elementairen wetenschapszin wel het een en ander af te dingen. Ongetwijfeld greep Leusden bij den opzet van zijn werken niet hoog. Kennis van de Hebreeuwsche taal en geschriften in breedere kringen te verbreiden was een van zijn voornaamste oogmerken. Vele van zijn geschriften en uitgaven kunnen dan ook nauwelijks vanuit wetenschappelijk oogpunt worden beoordeeld; terwijl het groote aantal herdrukken, dat niet weinige van zijn pennevruchten beleefde, bewijst, hoe Leusden in deze opzet slaagde. Inderdaad blijft hij hiermee het verlangen van zijn tijd zuiver gepeild te hebben. Dat deze uitbreiding van de kennis van den oorspronkelijken tekst der Heilige Schrift met een aanzienlijke vervlakking gepaard moest gaan spreekt vanzelf; stellig heeft Leusden deze door zijn populariseering in de hand gewerkt; dit werd hem meermalen verweten. Maar hij deed dit bewust en erkende de bezwaren hiervan, hetgeen hem voor een groot deel rechtvaardigt, zijn critici althans veel wind u i t de zeilen neemt, hun recht van spreken sterk relativeert.

Of Leusden door zijn tijd voldoende is gewaardeerd, valt moeilijk te beoordeelen. Er gingen in 1680 onder de Leidsche hoogleeraren stemmen op om hem te benoemen tot opvolger van Uchtman. Zijn Biblia Hebraica-uitgave van het jaar 1661 werd niet alleen door Iudicia van Amsterdamsche Rabbijnen ingeleid, maar ook door die van de hoogleeraren Uchtman, Iac. Alting, Christ. Schotanus en Jo. Terentius; de lof, welke zij deze uitgave toezwaaien, is niet gering. Dit moge dan mede te danken zijn aan den gangbaren ietwat hoogdravenden stijl, waarin dergelijke aanbevelingen pleegden te worden gesteld, in wezen deden zij dit hoogstwaarschijnlijk terecht; gedurende jaren vormde deze uitgave tenminste den grondslag voor volgende edities als die van Jablonski, van der Hoogh, Opitz, Michaëlis, Simonis, Hahn e.a. Maar ook buiten de Hollandsche grenzen genoot Leusdens naam een vrij ruime bekendheid, zij het in

het bijzonder in Duitschland. Met Johannes, Johannes Jakob, en Johann Buxtorff, allen successievelijk Oud-Testamentici aan de Universiteit van Bazel, Joh. Aloysius en Maria Benetellus te Poitiers, Joh. Henr. Hottingerus te Zürich, Mathias Wasmuthius en Optius te Kiel, Theodorus Dassovius te Wittenberg, Joh. Benedictus Carpzovius en Augustinus Pfeifferus te Leipzig, Clodius te Giessen, Joh. Uppendorfius te Riga, en Sebastianus Schmidius te Straatsburg onderhield hij een geregelde correspondentie. In hoeverre deze evidente waardeering echter adaequaat was aan Leusdens prestaties, wij wagen ons niet aan een positief of negatief oordeel.

Een feit is ongetwijfeld, dat Leusden als Christen-intellectueel meer heeft beteekend, dan als man van wetenschap. Zijn gaven als docent waren veelvuldig. Van de colleges, welke hij gaf, ging niet alleen een roep uit vanwege de helderheid en klaarheid waardoor deze werden gekenmerkt, maar bovendien bezat Leusden de gave zijn leerlingen te boeien, hetgeen in dien tijd een zeldzaamheid schijnt geweest te zijn. Dit was wel voornamelijk te danken aan het feit, dat Leusden van niets grooter afkeer had dan van een schoolsch onderwijs. Niet in het tot in den treure behandelen van grammaticale regels en het inprenten derzelven zocht hij zijn kracht. Leusden was van meening dat men zich een taal eigen moest maken, door er vertrouwd mede te geraken, hetgeen uitsluitend te bereiken valt door veelvuldige lectuur. Deze te vergemakkelijken was dan ook zijn eerste streven, gelijk wij zagen. Belangstellenden niet af te schrikken, beschouwde hij als eerste vereischte. Als leermeester was Leusden daarenboven zeer bemind, door zijn tegemoetkomendheid, waardigen eenvoud en fijnen humor, welke met een sterke evenwichtigheid gepaard gingen. Nimmer bracht dit hem er echter toe onordelijk- of onjuistheden door den beugel te zien. De wijze waarop hij hier op attendeerde was echter steeds zoo onverdeeld welwillend, dat dit en door zijn leerlingen werd geaccepteerd.

Onder de velen, voor wie Leusden als Hoogleeraar, persoonlijk zeer veel heeft beteekend, behoorde onder anderen een niet onbelangrijk aantal Hongaren; welke, door de eigen bewindhebbers vervolgd, de onderdrukking ontvluchtten naar ons Vaderland, dat zijn naam van vrij en verdraagzaam toevluchtsoord voor allen die ergens in Europa onder verdrukking leven, zelden uit eigen beweging ontrouw werd, en reeds te dien tijde gevestigd had. Ja, in die mate heeft Leusden hen steeds met raad en daad bijgestaan, dat hij de eerenaam ‘Pater Hungarum’ verwierf. Leusdens aandacht voor de belangen van Kerk en prediking beperkte zich in het algemeen allerminst tot de nauwbegrensde Nederlanden. De verzorging van een Engelsche uitgave van zijn Hebreeuwsch Psalmboeck, welke werd opgedragen aan Crescentius Matherus, Rector van de Engelsche Illustre Schole tot Bostoniën vanwege de uitbreiding van het zendingsveld in die streken, de berichten betreffende het zendingswerk op Ceylon in die dagen, welke ons door Leusden bewaard zijn gebleven, de aanbieding van een ‘biblia in Americanam’ en ‘Hungaricanam linguam translata’ aan de Universiteits Bibliotheek, zijn krachtige sympathie voor het plan om te komen tot de oprichting van een ‘Collegium orientale de propaganda fide’, vormen hiervan het duidelijk bewijs.

In een artikel over een godgeleerde uit de zeventiende eeuw, wiens naam algemeene bekendheid genoot, kan niet worden voorbijgegaan aan de vraag welke positie deze heeft ingenomen temidden van den politieken strijd van zijn dagen. En deze politieke strijd was in die jaren al even hevig als typisch Hollandsch-klein-burgerlijk.

Hoewel het dan ook niet in Leusdens lijn lag zich hier intensief in te laten betrekken, zich geheel aan den invloed van den tijd-geest onttrekken vermocht Leusden niet. Gezien het milieu waaruit hij was voortgekomen lag het in de lijn der dingen dat Leusden zich onvoorwaardelijk rekende tot de kerkelijke Prinsgezinde partij, tegenover die der rekkelijke Republikeinen. Ook in den Senaat waren deze groepeeringen vertegenwoordigd. Paulus Voet, Essenius, Berckringer en Leusden behoorden tot de getrouwe trawanten van Gisbertus Voetius; gezamenlijk leefden zij met het overige deel van den Senaat op gespannen voet, hetgeen niet naliet een reeks van kleine onverkwikkelijke conflicten in het leven te roepen. Wij behoeven slechts de namen van Malecoodt, Joannes Fuyck en Crafford te noemen om het beeld van een schier onuitputtelijke reeks van intrigues tusschen Kerkeraad en Senaat op te roepen. Wij hebben echter slechts één document - gesteld dat dit inderdaad van Leusdens eigen hand afkomstig is - waaruit blijkt dat Leusden zich persoonlijk tot den geijkten twisttoon van die dagen liet verleiden, en wel het schotschrift tegen Samuel Maresius, 'Coecus de coloribus', naar aanleiding van een ondergeschikte aanmerking, welke Maresius op de door Leusden verzorgde uitgave van het Oude Testament had gemaakt; het is op zichzelf vermakelijk te zien welk stof dit schotschrift op zijn beurt heeft opgeworpen.

Moeten wij onzen indruk van Leusdens beteekenis samenvatten dan mag onze conclusie zijn dat hij een man is geweest van te weinig oorspronkelijk scheppend génie om de vruchten van zijn arbeid ook voor latere eeuwen van belang te doen blijven, maar die door zijn noeste werken, zijn groote liefde en aandacht voor zijn leerlingen en door zijn enthousiasme voor verbreiding van bekendheid met de Heilige Schrift zelve, groote beteekenis heeft gehad voor zijn tijd.

Een portret, geschilderd door C. Jansens van Ceulen, is van hem aanwezig in de Universiteit van Utrecht. Voorts bestaan van hem drie gegraveerde portretten, nl. een ter halver lijve links in toga, met een opengeslagen boek voor zich, waarop de rechterhand ligt en de linkerhand wijst. Naar gen. schilder door C. Matham. 4°, een op 61-jarigen leeftijd als voren met eenige wijziging zonder naam van graveur. 4° en een op 69-jarigen leeftijd met 4 reg. Latijnsch onderschrift. Door Carel Storcklin. 4° (Zie Muller, *Cat. v. Portr.* No. 3208. 3209, v. Someren, id. II. No. 3246*).

Voor de opgave der titels van Leusdens talrijke werken zij hier verwezen naar het art. *Johannes Leusden* in *Ned. Arch. K.G.*N.S. Jrg. XXXIV, waarvan het art. hierboven een verkorte weergave is, en waar de bibliographie van Leusden zoo nauwkeurig mogelijk en van aanteekeningen voorzien is opgenomen.

L i t t e r a t u u r : Gerardi de Vries, *Oratio funebris in obitum viri clarissimi et doctissimi Johannis Leusden*, *Phil. D. Ling. Orient. et Antiquit. Hebraicarum per Lannos in Academia Trajectina Professoris celeberrimi*, *Habita in Acroaterio majore*, *A.D. 12 Octob. 1699.* (Traj. ad Rh. 1699). - Caspar Burman, *Traiectum eruditum*, Traj. ad Rh. MDCCXXXVIII, p. 185-191. - *Werken*, *uitgegeven door het Historisch Genootschap.* Derde Serie, No. 65, (Utr. 1936): *Acta et decreta Senatus - Vroedschapsresolutien en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie*, uitgegeven door Dr. G.W. Kernkamp, Eerste Deel, III De Academie (1636-1815), blz. 252, 254 vlgg, 256, 275, 278, 333, 353-365, 405, 407-456, 459 vlgg., 468-472, 475, 482 vlgg., 487 vlgg. - Idem, No. 68 (Utr. 1938), Tweede Deel, blz. 22, 27, 30,

36, 102, 108, 126, 157. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 4. - F. Ketner, *Album Promotorum Academiae Rh.-Traj.* 1636-1815 (Traj. ad Rh.

MCMXXXVI), p. 4. - Dr. G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Universiteit.* Utr. 1936, Dl. I, *De Utrechtsche Academie*, blz. 47. - Mej. W.M.C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwsche beoefenaars van het Arabisch in Nederland.* (Utr. 1931), blz. 219 vlg., 222. - Sepp, *Godg. Ond.* blz. 172 vlgg., 179. - Herzog, *Realencykl.* Dritter Bd., Dritte Aufl., S. 613, 615, 617; Elfter Band, Dritte Aufl., S. 417. - Le Long, *Bibliotheca Sacra in binos Syllabos distincta.* Derde dr. (Parisiis 1723), T. Prius, p. 42, 69 vlg., 80, 107, 116-119, 194, 221 vlg., 301, 433; II, p. 828, 1176. - Joh. Leusden, *Het Hebreus Psalmboeck Met de Nieuwe Nederlantsche oversettinge.* (Utr. 1688), Voorber. - Id., *Compendium Biblicum*, *continens.* etc. (L. Bat. 1685), Voorber. - Id., *Liber Psalmorum* (Lond. 1688), Voorber. - *Sylloges Epistolarum a viris illustribus scriptarum,... collecti et digesti per Petrum Burmannum* (Leid. 1727), T. IV, p. 640, 645, 803, 806. - Ioannis Fabricius, *Historiae Bibliothecae Fabricianae - Pars VI* (Wolfenbuttelii 1724), p. 53, 144, 369. - H.L. Benthem, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, (Frankf./Leipzig 1698), Anderer Teil, S. 454. - Vriemoet, *Ath. Fris.*, p. 526. - Joh. Marckii *Oratio Funebris in obitum .... Hermanni Witsii* (L. Bat. 1708), p. 17 seq. - *Ned. Arch. K.G.*N.S. Dl. XIV (1918), blz. 77vv.; Dl. XVIII (1925), blz. 70, vlg.. - J.I. Doedes, *Merkwaardigheden uit den ouden boeken-schat. XVI*, in: *St. v. W. en Vr.* Jrg. 1873, blz. 303. - J.G. de Chaufepié, *Nouveau Dictionnaire Historique et Critique pour servir de supplement ou de continuation du Dictionn. Histor. et Crit*, de Mr. Pierre Bayle, T. III (Amst. 1753), p. 64. - Duker, *Voetius*, Dl. III, blz. 82-85, 87-102, 124, 267-290. - M.J.A. de Vrijer, *Henricus Regius*, ('s-Gravenhage 1917), blz. 50-55, 60-63, 66 vlg. - Samuel Maresius, *Systema Theologicum* (Gron. 1673), p. 389. - D. Nauta, *Samuel Maresius*, blz. 738 vlg. - G.A. Wumkes, *Sprokkelingen uit oude Kerkacten in zake de Joden*, in: *Groningsche Volksalmanak* 1911, blz. 83-88. - Heerspink, *Godgel. Gron.* (Gron. 1864), blz. 231. - Balthasaris Bekkeri *Defensio justa et necessaria* (Fran. 1673), p. 13. - D. Havart, *De treurende Ovidius ... waarbij gevoegd zijn Honderd uytgezogte Grafschriften,...* (Utr. 1702), blz. 312. - Molhuysen en Kossmann, *N. Biogr. Wdb.* IX, k. 601, 602 (art. v. F.S. Knipscheer). - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 365-367. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIIIa, blz. 115, 116. - Schotel, *Kerkel. Dordr.* II, blz. 18. - v. Doorninck, *Verm. en Naaml. Schr.* II, No. 3110.

[Bartholomeus van Leuvenig]

LEUVENIG (Leuvenigh) (Bartholomeus van) geboren te Burtscheid (Borchet) bij Aken den 15en Apr. 1691, overleden te Amsterdam den 18en Dec. 1759, was een zoon uit het huwelijk van Bartholomeus v. L., een welvarend koopman van goeden huize, en van Anna Janssen. Dertien jaren oud werd hij als leerling geplaatst op de Latijnsche School te Maastricht; op zestienjarigen leeftijd verliet hij haar, om zich verder aldaar te oefenen in de Hebreeuwsche en andere Oostersche talen onder deskundige leiding. In het volgende jaar vertrok hij naar Amsterdam, waar hij aan het Athenaeum zijn studie in de oude talen voortzette, terwijl hij voor die der philosophie en der theologie tot zijn leermeesters had de beide Remonstrantsche hoogleeraren Clericus en v. Limborch, die bij gebrek destijds aan Doopsgezinde professoren de toekomstige Doopsgezinde leeraren opleidden. Den 23en Maart 1713 werd hij door den Kerkeraad der Doopsgezinden te Amsterdam met goedkeuring van de Broederschap aangesteld tot proponent, waarop hij zijn eerste preek hield over Fil. 4:13. In Jan. 1714 beroepen bij de Doopsgezinde Gemeente te Rotterdam

sloeg hij deze beroeping af, waarna hij zich op dezelfde jaarwedde als hem te Rotterdam was aangeboden

verbond aan de gemeente van het Lam en den Toren te Amsterdam om haar nog gedurende drie jaren als proponent te dienen. De achting en liefde, die zij hem reeds toedroeg, nam in dien tijd zoozeer toe dat hij den 17en Dec. 1716 verkozen werd tot gewoon herder en leeraar in haar midden. In Jan. 1717 deed hij als zoodanig zijn intrede (m. Ps. XL:11). Daarna bleef hij haar dienen totdat een aanhoudende ongesteldheid, waarvan hij aanvankelijk hersteld scheen, hem noopte zijn arbeid te staken. Den 2en Dec. 1838 preekte hij voor het laatst. Drie jaren later d.d. 30 Nov. 1741 diende hij zijn aanvrage in om ontslag uit zijn dienst wegens ongesteldheid. In een brief d.d. 6 Mei 1745 bedankte hij als rustend leeraar voor zijn emeritaat wegens verbeterde omstandigheden. Zwaarder dan de kwaal, waaraan hij leed, viel het hem zich ook verder van den predikdienst te moeten onthouden. In zijn laatste levensperiode, die nog langer duurde dan zich had laten aanzien, hield hij zoolang zijn krachten het hem toelieten, zich bezig met het uitgeven van eenige zijner leerredenen en stichtelijke gezangen.

Volgens Blaupot ten Cate (a.w. II, blz. 142) werd v. Leuvenig geroemd onder de uitstekendste predikers van zijn tijd. Zijn ambtgenoot en neef, Gerardus van Heyningen, Doctor in de Wijsbegeerte (vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 12, 13) noemt hem in zijn *Lijkrede* een bekwaam prediker, die Gods Woord, waarin hij wèl geoefend was, duidelijk en toepasselijk verkondigde met terzijdestelling van vele menschelijke leeringen. Minder gunstig luidt het oordeel van Dr. J. Hartog t.a.p. over zijn homiletische nalatenschap. In de voorrede vóór de uitgave zijner dertien preeken over de brief aan de gemeente van Laodicea doet v. L. zich kennen als voorstander van de oude analytische preekmethode, maar consequent volgt hij deze niet. Met zijn vertoon van geleerdheid blijkt hij toch niet afkeerig van de richting, die de Coccejanen hadden genomen. ‘Hij exegetiseert meermalen juist zooals zij deden; hij is tegen de synthese, omdat zij den tekst verzuimt, en hij staat een exegese voor, die tot dezelfde uitkomsten leidt’. Hij maakt op Dr. Hartog alzoo den indruk van een man, die niet recht weet wat hij wil. Een vriend van dorre moraalprediking was hij intusschen niet.

Als medelevend pastor stond hij bij zijn gemeente goed aangeschreven. Zijn lijkredenaar prijst ook zijn ijver en tact bij de behartiging van de belangen en nooden der geloofsgenooten in het buitenland. In 1732 vooral waren deze eigenschappen uitgekomen, toen door zijn voorspraak bij 's Lands Regeering deze laatste de tusschenkomst van den Koning van Pruisen wist te verkrijgen ten gunste der verdreven Doopsgezinden. Ook buiten zijn gemeente stond hij bij de Societeit der Lamistische gemeenten in aanzien. Door zijn vredelievendheid en voorzichtig beleid was hij als voorzitter van haar algemeene vergaderingen goed op zijn plaats.

Toen de Kerkeraad zijner gemeente in Apr. 1735 ter vervulling van de vacature harer vierde predikantsplaats den bekenden Harlinger leeraar Joh. Stinstra beroepen had, werd, eer de gedane keuze aan de Broederschap ter approbatie was voorgesteld, V. Leuvenig met twee der diakenen als commissie afgevaardigd om den beroepene bij mondelinge samenspreking met de voorwaarden inzake de leer bekend te maken. Kenmerkend voor den geest en de richting dezer Lamistische gemeente is de inhoud dier voorwaarden. Zij handelen over de leer, en leveren het bewijs dat men zeer verkeerd buiten de Doopsgezinde wereld aan het woord *Lamistisch* den zin heeft gehecht van *neologisch*, aldus Sepp (*Stinstra* I, blz. 205, 206, waar bedoelde voorwaarden,

saamgevat in 17 artikelen, zijn afgedrukt). Zeker zijn deze artikelen kenmerkend voor den geest en de richting van de Lamistische gemeente, waarvan v. L. toen de oudste leeraar was.

Wat betreft zijn *Stichtelijke Gezangen*, deze zijn meer geschikt voor het zingen in de eenzaamheid of in den huiselijken kring. Hij gaf o.a. een vertaling van G. Neumarks Gezang: 'Wer nur den lieben Gott läszt walten', het lied, waarvan een andere overzetting voorkomt in den door de Alg. Synode aan de Ned. Hervormde Kerk a°. 1938 aangeboden bundel Gez. 194, O.B. Gez. 17. Volgens Witsen Geysbeek (t.a.p.) vindt men in sommige gedichten van v. L. den geest van D.R. Camphuysen onmiskenbaar. Van Leuvenig huwde te Amsterdam den 23en Apr. 1724 met Joanna de Clercq (zuster der moeder van zijn ambtgenoot G. van Heyningen), die hij als weduwe achterliet. Van hem zijn geen portretten bekend.

De volgende geschriften van v. Leuvenig zijn in druk uitgegeven:

Lijkreden over 1 Thess. IV vs. 13 op het Afsterven van den Eerw. en Gel. Heere Dominicus Eekens, *Leeraar der Doopsgezinden te Amsterdam* (overl. 11 Juli 1732), uitgespr. den 2en Aug. 1732. 4°. - *Gods Tugtles aen Jerusalem gegeven. Leerr. over Jerem. VI vs. 8.* Amst. 1734. 4°. In 1735 verscheen van deze veelbesproken tijdpreek een herhaalde dr. (vgl. Sepp a.w. I, blz. 405). - *Stigtelyke Gezangen en Overdenkingen met eenige voorafgaande Aanmerkingen over het Christelyk zingen.* M. plt. v. J. Punt. Amst. 1744. 8°. - *De Brief aan de Gemeente v. Laodicea*, *verklaart en toegepast in XIII Leerred. over Openb. III vs. 14-22.* Amst. 1747. 8°. - Volgens *Boekz.* 1778*b*, 620 is aan deze *XIII Leerr.* nog toegevoegd een *Leerr. over Jerem. VII vs. 23*, door v. L. geh. op een Bededag.

L i t t e r a t u u r: G. van Heyningen, *Lykrede ter Gedachtenisse van den Eerw. Gel. en Godvrucht. Heere Bartholomeus van Leuvenig. Leeraar der Doopsgezinden. hunne vergaderingen houdende bij het Lam en den Toren*, *te Amsterdam en den Toren*, *te Amsterdam gedaan*, *30 Maart 1760.* 4°. Hierbij Lijkdichten o.a. van Lucretia Wilhelmina van Merken: *Troost Aen mejuffrouwe Joanna de Clercq wegens het Afsterven v. haren Echtgenoot. Barthol. van Leuvenig.* - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIIIa, blz. 117. - Sepp, *Stinstra* I, reg. - Blaupot ten Cate, *Holland* II, blz. 97, 799, 142, 149.- Hartog, *Gesch. Predikk.*, blz. 199, 200. -*Doopsgez. Bijdr.* Jrg. 1883, blz. 7; Jrg. 1900, blz. 96. - *Alb. Ath. Amst.*, blz. 509 (waar ten onrechte Amsterdam als zijn geboorteplaats wordt vermeld). - Witsen Geysbeek, *Biogr. Anth. en Crit. Wdb.* IV, blz. 199-202. *Cat. Doopsgez. Bibl.* II, reg.

[Melchior Leydecker]

LEYDECKER (Leydekker, Leidecker) (Melchior), geboren in 1645, overleden te Batavia den 16en Maart 1701, was een der kinderen uit het huwelijk van Marinus Leydecker en Digna Brandijn. Hij zag het levenslicht te Amsterdam, evenals zijn oudere broeder Hubertus, die achtereenvolgens als predikant is werkzaam geweest te Noordgouwe (1662-1671) en Malakka (N.O.I.) (1672-1682) (zie over dezen: v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.-I. Pred.*, blz. 257, 258; Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 65).

Zeeuw van geboorte, zooals hier en daar wordt vermeld, was Melchior Leydecker dus niet, al behoorden zijn ouders beiden tot Zeeuwsche geslachten. Uit Zierikzee, hun woonplaats, waar de familie Brandyn tehuis behoorde, waren zij verhuisd naar Amsterdam, vanwaar zij later metterwoon naar Zierikzce terugkeerden. Hier werd

hun zoon Melchior dan ook opgevoed totdat hij rijp werd geacht voor het ontvangen van hooger onderwijs. Zijn academiejaren brachten hem rijke afwisseling; hij studeerde in de natuur- en de geneeskunde zoowel als in de godgeleerdheid en liet zich inschrijven in het album studiosorum van drie hoogescholen, de Geldersche (11 Sept. 1660 en andermaal als med. cand. 1 Mei 1667), aan de Groningsche (27 Sept. 1662) en aan de Leidsche 1 Oct. 1665. Hij volbracht zijn onderscheiden studiën met grooten lof en promoveerde tot doctor zoowel in de medicijnen, als in de theologie. Een gedrukte brief van zijn hand *de variatione Magnetis a suo quondam solito puncto* werd nog in later tijd door deskundigen gewaardeerd (Nagtglas, *Levensber.* t.a.p.; Jöcher, *Gel.-Lex.* II S. 2414).

Nadat hij van 1671 af gedurende enkele jaren de zoogen. kruiskerken in Vlaanderen als predikant had gediend[1)], werd hij in 1674 door de Classis van Walcheren als zoodanig beroepen naar Oost-Indië. Den 19en Aug. 1675 met het jacht 'Odijck' daar aangekomen, verkreeg hij niet terstond een vaste standplaats. Gedurende het geheele jaar 1677 deed hij dienst als leger- en vlootpredikant in den legertrein en vloot onder den Generaal Speelman op en om Oost-Java. In Juli 1678 beroepen te Batavia diende hij vervolgens tot aan zijn overlijden de gemeente aldaar.

Leydecker behoort onder de meest bekwame en ijverige predikanten, die de O.I. Kerk hebben gediend. Hij was een man van groote geleerdheid en beschaving, van veel invloed ook bij de Regeering, waar hij onder de Raden van Indië twee zwagers had.

Te Batavia raakte Leydecker in het bezit van eenige Maleische geschriften. Zoo kwam hij ertoe meer bepaald van de studie dezer taal werk te maken en de hand te slaan aan de vervaardiging van een maleisch-Hollandsch Woordenboek (in MS), opgesteld uit de werken van echt Maleische schrijvers, waarvan echter slechts het eerste deel voltooid is. Vervolgens zocht hij een systeem uit te denken om het Maleisch met ons letterschrift te kunnen schrijven en weldra zette hij er zich toe met de vertaling van den Bijbel in het Maleisch een begin te maken.

Tot dusverre bestonden zulke vertalingen in druk van gedeelten van het O. zoowel als van het N. Testament; een en ander bezorgd door A. Czn. Ruyll, Jan van Hasel, J. Heurnius (vgl. hiervóór Dl. III, blz. 794, 795) en Dan. Brouwer (vgl. hiervóór Dl. I, blz. 660, 661). Maar naast deze onderling afwijkende vertalingen was er behoefte aan één vertaling van den geheelen Bijbel in het Maleisch. Het werk, waarmede Leydecker een begin had gemaakt om in die behoefte te voorzien, liet hij al spoedig weer rusten uit vrees dat zijn arbeid vergeefsch zou zijn. Maar op aandrang van den Kerkeraad van Batavia, die hem daarbij steun toezegde, hervatte hij het in 1692 of begin 1693. In Dec. van laatstgen. jaar werd hij van een gedeelte van zijn predikdienst vrijgesteld, om zich te beter aan zijn Maleische vertaling te kunnen wijden. Toen hij ermede gevorderd was tot Efese 6:6, ontgleed door zijn plotseling sterven de pen aan zijn hand. Zijn werk werd voortgezet door Ds. P. van der Vorm, destijds eveneens predikant te Batavia, die het nog in hetzelfde jaar (1701) mocht voltooien.

1) De opgave dat Melchior Leydecker vóór zijn vertrek naar O.-Indië predikant te Nieuwerkerk in Duiveland zou zijn geweest (v. Troostenburg de Bruyn t.a.p. e.a.) is onjuist. Een andere Melchior Leydecker, zoon van Jacobus L. (zie volgend art.), is van 1711 tot zijn dood in 1718 daar als predikant werkzaam geweest. Met dezen naamgenoot en meer nog met diens oom, den Utrechtschen hoogleeraar Melchior Leydekker, is de hierboven beschrevene door sommigen vereenzelvigd.

Reeds tijdens de wording van Leydeckers vertaling was er een felle strijd ontstaan tusschen hem en Ds. Fr. Valentijn, die in 1688 op zijn standplaats Amboina ook een begin had gemaakt met zijn Maleische Bijbeloverzetting. Het ging daarbij over het gebruik van hoog- of van laag-Maleisch. Leydecker had zich beijverd het beste, het meest grammaticale Maleisch voor zijn vertaling te gebruiken en had daarbij maar al te vaak de toevlucht genomen tot Arabische woorden, als hij geen Maleische woorden vond, waarmede hij de geestelijke begrippen kon weergeven. Valentijn daarentegen, had het Maleisch gebruikt, zooals dit toentertijd voor de prediking in het Ambonsche gebezigd werd, opdat de vertaalde Bijbel tenminste in de Molukken door de inlandsche Christenen verstaan zou worden. Terwijl nu de Kerkeraad te Batavia voor de vertaling van Leydecker ijverde, wist Valentijn gedurende zijn verblijf hier te lande (1695-1705) de Classis Walcheren en de Synode van Zuid- en van Noord-Holland voor zijn inzichten te winnen. Laatstgen. Synode richtte zich tot de Bewindhebbers der O.I. Compagnie met een aanbeveling van Valentijns vertaling. Maar de H.H. XVII waren niet zoo dadelijk bereid tot den druk van deze vertaling. Zij wilden eerst de berichten uit Indië afwachten, en daar de Kerkeraad van Ambon blijkbaar Valentijn niet genoegzaam steunde, en daarentegen de kerkeraad van Batavia de Regeering in Indië tot zijn inzicht wist te overreden, besloten de Bewindhebbers ten slotte Leydeckers vertaling te doen drukken. Hoewel Valentijn de zijne nog eens geheel omwerkte, kon hij haar toch niet gedrukt krijgen; in het boekje *Deure der Waarheid* waarin hij deze geschiedenis behandelt, welke hem het leven niet weinig verbitterde, schreef hij het mislukken zijner pogingen alleen toe aan de macht en het aanzien van Leydecker, tegen wiens vertaling door hem zeer grondige en ernstige bezwaren werden ingebracht.

Het duurde evenwel nog meer dan twintig jaren na Leydeckers dood eer zijn werk in druk verscheen. Een commissie te Batavia in 1722 op aandrang der Regeering benoemd voor de revisie zijner vertaling bracht haar taak eerst in Oct. 1728 ten einde. Daarop volgden langgerekte onderhandelingen over de vraag of deze Bijbel in Arabische èn in Latijnsche letter moest worden uitgegeven. òf in een van beiden en dan in welke. Een vraag, waarover de meeningen zoowel in Indië als in het Vaderland sterk verdeeld waren. Het resultaat was dat overeenkomstig het besluit der Heeren XVII de druk in Latijnsche letter geschiedde.

Zij zag het licht onder den titeli *Biblia*, *dat is alle de Boeken van 't Oude en Nieuwe Testament*, *op 't bevel van Heren Bewindhebbers der Ed. O.-Indische Maatschappije in de Maleische tale overgezet*, *en in de Stadt Amsterdam gedr. door R. en G. Wetstein*, *drukkers v.d. Ed. Maatsch. 1733.* De overzetting van het N.T. afzonderlijk was in 1731 reeds verschenen. De voorstanders van het Arabische letterschrift bleven intusschen aandringen op de uitgave van een Maleischen Bijbel met Arabische letter. De Compagnie weigerde echter pertinent aan dat verlangen gehoor te geven. Toen liet de Gouverneur-Generaal Mossel op eigen kosten de begeerde uitgave bezorgen, voor welk doel de Arabische letter nog eerst gegoten moest worden. Pas in 1759 was deze uitgave gereed.

De tijd heeft de gebreken van Leydeckers werk maar al te zeer aan het licht gebracht. Toch is zijn zuiver-Maleische vertaling (hijzelf wilde terecht van de onderscheiding tusschen hoog- en laag-Maleisch niet weten, doch kende slechts één Maleische taal, die min of meer verbasterd en met andere elementen vermengd kon voor-

komen) de Bijbel bij uitnemendheid geworden. In vele Inlandsche gemeenten is zij nog heden ten dage even vast geworteld als hier te lande de Staten-Vertaling.

Leydecker was gehuwd met Antonia van Riebeek en daardoor zwager van den lateren Gouverneur-Generaal Abraham van Riebeek. Hij bewoonde gedurende zijn 23-jarig verblijf in Indië zijn eigen landgoed Toegoe tusschen Batavia en Buitenzorg, waarop hij tal van slaven in zijn dienst had en werkzaamheden deed verrichten. Van hem zijn geen portretten bekend.

Gedurende zijn leven zag van zijn hand het licht: *Ichtitsaar Catechismoe* etc., *d.i. Het Kort Begrijp des Catechismus of een boekje*, *'t welk begrijpt de leer v.d. Chr. Godsdienst*, *voor die zich willen begeven tot* (*des Heren heilig*) *Avondmaal.* Bat. 1685. 8°. - Zie omtrent de door hem aangevangen samenstelling van een Maleisch-Hollandsch Lexicon het art. van v. Hoëvell t.a.p.

Enkele brieven in de jaren 1697, 1698 en 1699 door M. Leydecker uit Batavia gericht aan den oriëntalist Job Ludolf, met wien hij correspondentie onderhield, en daarvan twee in excerpt betreffende den gewaanden Gezant uit Ethiopië Choadja Morad, zijn bewaard gebleven (zie: Chr. Iuncker, *Commentarius de vita scriptisque de meritis illustris viri Jobi Ludolfi .... In appendice adiectae sunt tum epistolae quot clarorum virorum tum etiam specimen linguae Hottentotticae* .... Lips. et Francofurti. 1710, p. 116; append. primus, p. 217, 220, 221, en J.D. Winckler, *Relatio historica de Choadja Morado Regis Aethiopiae quondam ad Batavos legato*, in: Ludov. du Four de Longuerue, *Dissertationes de variis epochis* etc. Lips. 1750, blz. 346-352.

L i t t e r a t u u r : v. Troostenburg de Bruyn, *Biogr. Wdb. O.I. Pred.*, blz. 258, 259. - Dez., *Herv. Kerk in N.O.-I. ond. de O.I. Comp.*, reg. - v. Boetzelaer v. Dubbeldam, *De Geref. Kerken in Ned. en de Zending in O.-I. in de dagen der O.I. Comp.*, reg. - Dez., *De geschiedenis v.d. Maleische Bijbelvertaling in N.-I.*, in: *Bijdr. t.d. Taal-*, *Land- en Volkenkunde v. N.I.* Dl. 100 (1941), blz. 27-48. - De la Rue, *Gelett. Zeel.* blz. 568, 569. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 65. - B. Hunnius, *Zeeuwsche Buise*, blz. 216. - C. Burman, *Trajectum eruditum* (Trad. Rh. 1750), p. 181, 182. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 9, 10 (art. v. Dr. J. Herderscheê). - S. Coolssma, *De Zendingseeuw voor N.O-I.*, reg. - Kruyf, *Gesch. v.h. Ned. Zendel. Gen. en zijne zendingsposten*, blz. 265[n 2]). - W.R. van Hoëvell, *Bijdr. t.d. gesch. der Maleische vert. v.d. Bijbel* in: *Tijdschr. voor Neêrlands Indië.* 8e Jrg. (1846) IV, blz. 229-234. - H. Kraemer, *Eenige Aanteekeningen over de Maleische Bijbelvert. v. Leidekker*, in: *Maandbl. v.h. Ned. Bijbelgen.* 6e Jrg. (Jan. 1941) blz. 1-4. - G.H. Werndly, *Maleische Boekzaal*, achter: *Mal. Spraakkunst*, reg. - Valentyn, *Oud en Nieuw O.I.* Dl. III (Dordr.-Amst. 1726) 1e st., 105-114. - Callenbach, *Heurnius*, blz. 253. - *Alb. Stud. Acad. Gelro-Zutph.*, k. 13, 27. - Id. *Gron.*, k. 92. - Id. *L.B.* I, k. 487, 525.

[Melchior Leydekker]

LEYDEKKER (Leidekker, Leydecker) (Melchior), geboren te Middelburg den 21en Maart 1642, overleden te Utrecht den 6en Jan. 1721, behoorde tot een geslacht, dat in de 16e eeuw te Tholen gevestigd was blijkens de grafschriften in de kerk aldaar. Tot dit geslacht hebben mannen behoord, die als predikanten zijn werkzaam geweest en van wie twee zich bovendien als godgeleerden en schrijvers onderscheiden hebben, nl. Melchior en Jacobus Leydekker. Een zuster van deze beiden was de in Maart

1654 te Middelburg geboren en in of na 1722 overleden **Cornelia Leydekker,** die, naar het schijnt ongehuwd gebleven, zeer kundig was in de He-

breeuwsche taal en ook de godgeleerdheid beoefende, zooals blijkt uit de geschriften van haar hand, die in druk zijn verschenen (zie over haar o.a. *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 906).

Melchior was de oudste zoon uit het huwelijk van Joachim Leydekker, wijnkooper en ouderling in de Zeeuwsche hoofdstad, en Geertruid Manteau (niet Marteau, Glasius t.a.p.), van wie een der zusters gehuwd was met den Utrechtschen hoogleeraar Carel de Maets (Demasius), wiens onderwijs hij straks zou volgen. Op negenjarigen leeftijd zond zijn vader hem naar de Latijnsche School, en in Maart 1657 werd hij ingeschreven in het album studiosorum der Utrechtsche hoogeschool. Later verwisselde hij deze met die te Leiden, waar hij d.d. 20 Sept. 1660 ingeschreven, zijn studie voortzette onder de hoogleeraren Hoornbeek[1] en Coccejus, van wie vooral de eerste invloed op hem heeft geoefend, ofschoon uit zijn eigen inaugureele rede als hoogleeraar en ook uit zijn minder schoolsche behandeling der godgeleerdheid dan gebruikelijk was zijn achting voor Coccej us en eenige invloed ook van dezen op zijn theologische vorming waarneembaar is, hoezeer hij als Voetiaan het Coccejanisme later ook bestreden heeft. In 1662 nam hij als proponent toegelaten, een beroeping aan naar Renesse en Noordwelle op Schouwen, waar hij van 1663 af vijftien jaren werkzaam was. Reeds hier betoonde hij zich een productief schrijver door een drietal geschriften toentertijd van zijn hand verschenen: *Sulamijth* (1673), *Raedt des Vredes* (1675) en *Fax veritatis*[2] (1677), waarvan de volledige titels hierna onder de lijst zijner geschriften volgen. Intusschen was hij den 4en Juli 1675 te Leiden tot Theol. Doctor gepromoveerd op een *dissertatio de Providentia Dei* (later toegevoegd aan de uitgave van zijn *Fax veritatis*) (Molhuysen, *Bronnen t.d. gesch. der Leidsche Univ.* in: *R.G.P.* 38. Dl. III, blz. 323[3]).

Op 35-jarigen leeftijd werd Leydekker als hoogleeraar te Utrecht beroepen om er de door Voetius' verscheiden opengevallen plaats in te nemen. Den 23en Apr. 1676 aanvaardde hij dit ambt met het uitspreken van een *Oratio de sectanda veritate in amore.* De Vroedschap, wier gecommitteerden tot de Academische Zaken het Curatorium der hoogeschool vormden, was zoozeer met hem ingenomen dat zij bij resolutie van 14 Maart 1681 besloten ‘vermits synen bijsonderen ijver en bequaamheyt’ zijn tractement van *f* 1000 tot *f* 1200 te verhoogen ‘op vertrouwen dat hy hem voor eenigen tijd sal houden verplicht aan dese Academie’. In 1689 gepolst over een eventueele beroeping naar Groningen wees hij dit aanbod af, waarop zijn tractement andermaal werd verhoogd, ditmaal met *f* 300. Een formeele beroeping heeft niet plaats gevonden, hetgeen blijkt uit de Handelingen der Provinciale Staten van Groningen, die destijds machtiging moesten verleenen voor het beroepen van hoogleeraren. In de jaren 1684 en 1715 was hij Rector-Magnificus. Op 74-jarigen leeftijd werd hij in 1716 vrijgesteld van het geven van college.

1) De voorstelling bij de la Rue e.a., alsof M. Leydekker Hoornbeek uit Utrecht naar Leiden zou gevolgd zijn is onjuist, daar laatstgen. reeds in 1654 den professoralen zetel te Utrecht met dien te Leiden had verwisseld (vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 277, 278).
2) Ten onrechte betitelt Glasius (t.a.p.) dit geschrift als *Lux veritatis*.
3) Met het bovenstaande vervalt dus het bericht dat Leydekkers promotie zou hebben plaatsgehad eer hij als predikant optrad. (J.A. Cramer, *De Theol. Faculteit te Utrecht in de 18e en het begin der 19e e.*, blz. 8*).

Zijn langdurige werkzaamheid als hoogleeraar te Utrecht mag de hoogeschool aldaar tot grooten zegen worden aangerekend. Want de zelfstandigheid van theologische

opvatting, waardoor zijn onderwijs zich kenmerkte, verzekerde hem een onderscheiden plaats onder de godgeleerden van zijn tijd.

Leydekkers inaugureele rede was eigenlijk een preek over Ef. IV:15. Ondanks den bovenvermelden ironisch aandoenden titel bevat zij reeds aan het begin een scherpe veroordeeling van Socinus en een berisping van de Remonstranten. Inderdaad kon hij veel verdragen, maar geen ketters of zulken, die in zijn oogen dezen naam verdienden. Reeds in 1677 was dit gebleken toen hij in zijn bovengen. *Fax Veritatis* openlijk partij koos in den strijd tusschen den predikant van Wijdenes Petrus Allinga en Hermannus Witsius, destijds predikant te Leeuwarden, ontstaan naar aanleiding van Witsius' tractaat *Twist des Heeren met syn Wyngaert* (verschenen in 1669), een doorloopende boetpredicatie, waarin hij een krachtig getuigenis had gegeven tegen de zonden en den afval van zijn dagen en daarbij de Cartesiaansche theologie in haar hart had geraakt. Leydekker schaarde zich aan Witsius' zijde en deed zich in zijn geschrift kennen als onverdacht kampioen voor de zuiver Voetiaansche rechtzinnigheid, hetgeen hij ook in zijn latere levensjaren gebleven is. De vurige Cartesiaan Allinga gevoelde zich geroepen de eere te verdedigen van mannen als Coccejus, Heidanus en Burman, die hij door Witsius' tractaat beleedigd achtte. In een der geschriften, waarin hij dit deed, gaf hij ook een beantwoording van L.'s *Fax Veritatis*; zij zag het licht onder den titel *Fax dissidii extincta seu Exercitationes Pacificae ad Nonnullas Quaestiones problematicas*, *quae hodie potissimum in Belgio moventur*, *contra M. Leidekkerum* (Amst. 1682. 3°). (Zie over de polemiek, door Witsius' tractaat ontstaan, hiervóór art. *Petrus Allinga*, Dl. I, blz. 86-90). De schriftelijke polemiek, door Allinga in deze verder met Leydekker gevoerd, vindt men uitvoeriger vermeld in Burmans *Trajectum eruditum*, p. 177 en bij v.d. Aa, t.a.p., waar echter niet alle opgaven nauwkeurig blijken.

Dat Leydekker een wèlgewapend tegenstander was hebben na Allinga ook anderen ondervonden, in 't bijzonder Balthasar Bekker, J. Vlak en F. van Leenhof. Tegen Bekkers boek *De Betoverde Wereld* richtte hij zich in zijn *Dissertatio historico-theologica de vulgato nuper Celeb. D. Beckeri volumine et scripturarum auctoritate et veritate pro Christiana Religione Apologetica* (Traj. 1692. 8°). Dit geschrift werd buiten zijn voorkennis in het Nederlandsch vertaald, in het licht gegeven door een anonymus, die in een vrij ironische opdracht aan den schrijver dit zelf bericht en tevens meedeelt dat hij bij de overzetting nogal bekort heeft. Leydekker stelde tegen den vertaler een vervolging in. De Nederlandsche titel luidt: *Melchior Leydekkers Historische en Theologische Redeneringe over het onlangs uitgegeven Boek van den seer vermaarden Balthasar Bekker*, *strekkende tot bevestinge der Waarheit en Authoriteit van de H. Schriftuur. Uit het Latijn overgebragt* enz. (Utr. 1692. 4°). (Knuttel, *Cat. Pamfl.* III, No. 13879). Daarop gaf ook Leydekker zelf een vertaling in het licht, getiteld *De Godlykheyt en Waarheyt der H. Schriften*, *te gelyk van den Christelyken Godsdienst*, *verdedigd tegen de Betoverde Weereld v. D.B. Bekker* (Utr. 1692). Deze *Dissertatio* bevat een doorloopende klacht over de ‘nieuwe’ philosophie, waaraan ook Bekkers werk wordt toegeschreven. Van het standpunt van den Voetiaan Leydekker was dit volkomen verklaarbaar. Hij gaat daarbij intusschen zóóver dat hij Bekker kwade bedoelingen toeschrijft, en diens behandeling van de Schrift haast nog erger noemt dan die van Spinoza. Een zijner voornaamste

grieven tegen het geruchtmakende boek is dat de argumenten daarin zijn ontleend aan verschillende ongeloovigen. Aan Bekkers

overeenstemming met drie 'aartsbedriegers' David Joris, Spinoza en Hobbes wijdt hij zelfs een afzonderlijk hoofdstuk, waarin Bekker straks aanleiding vond tot de verklaring dat hij van David Joris nooit een letter had gezien, noch Spinoza's geschriften had ingezien, noch aan Hobbes zelfs had gedacht. Leydekker tart Bekker het bewijs te leveren dat diens tegenstanders eigenlijk een tweegodendom aannemen; immers de Kerk en de Theologen hebben steeds geleerd dat de duivel onder God staat en van God afhankelijk is. In theorie had Leydekker hierin gelijk; maar in de practijk gold veelal een opvatting, hiermede in strijd. Het ontbreekt Leydekkers betoog niet aan deugdelijke argumenten; zeer ad rem zijn bepaalde vragen, door hem tot Bekker gericht.

Johannes Vlak, predikant te Zutphen, was een der voornaamsten van die eklektische theologen, die, ofschoon geen partij kiezende in de toen tot bedaring komende hevige twisten tusschen Coccejanen en Voetianen, toch onder invloed der Coccejaansche denkbeelden zich gedrongen voelden, hun lichtte laten schijnen over hetgeen waarheid was of scheen. In 1684 had hij in het licht gegeven een geschrift onder den titel: *Eeuwig Evangelium of leer der Zaligheid*, *vervat in een na-leezing over de beloften aan de vaderen*, *Wet door Moses en Waarheid in Christus*; *tot een sleutel der kennis en slot der geschillen.* Hierin bestreed hij de leer der Kerk op bepaalde punten, zooals ten opzichte van het Verbond der werken en van de rechtvaardiging op grond van de toerekening der gerechtigheid van Christus. (Zie de breede uiteenzetting van Vlaks opvattingen in deze bij Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K. II*, blz. 566-571 met de daarbij behoorende *Aanteekeningen*). Zooals te verwachten was bleef de tegenspraak niet uit. Onder degenen, die tegen de voorstelling van Vlak in veelal heftig verzet kwamen en onder wie theologen waren van groot gezag in de Kerk, behoorde ook M. Leydekker. Deze richtte zich tegen hem in een *Epistola qua errores D.J. Vlak adversus libros symbolicos ostenduntur. Adj. Dissertatio contra eundem apologetica.* (Ultraj. 1689. 8°[1]). (Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II. Afd. I, blz. 133, 134). Ondanks het feit dat in Vlaks verhandelingen tal van kettersche stellingen ontdekt werden bleef hij ongemoeid in zijn ambtsbediening gehandhaafd. In een brief aan Ds. Joh. Vlak dd. 19 Sept. 1689 gaf de Theologische Faculteit te Leiden haar afkeurend oordeel te kennen over diens twist met Leydekker (zie: A. Eekhof, *De Theol. Faculteit te Leiden in de 17e e.*, blz. 476-479).

Minder voorspoedig verging het den Zwolschen predikant Frederik van Leenhof (zie hiervóór blz. 680-686). Deze had zich reeds doen kennen als een Coccejaan, die onmiskenbaar sympathie koesterde voor de wijsbegeerte van Descartes. Aanvankelijk had zijn standpunt tegenover de Kerkleer hem enkele moeilijkheden met de classes zijner beide vorige gemeenten berokkend, maar deze waren zonder ingrijpende gevolgen gebleven: Dit werd anders nadat in 1703 zijn geruchtmakend boek *Den hemel op Aarden* het licht had gezien. Hoewel dit werk zonder eenig verzet of aanmerking van de Classis Zwolle verschenen was, kwamen al spoedig de pennen tegen den inhoud daarvan in beweging. De fatalistische, stoicijnsche en vooral

1) Burman (*Traiect. erud.* p. 180) vermeldt afzonderlijk de uitgaven van M. Leydekkers bovengen. *Epistola.* Goezae. 1689. 8° en van diens boekje *De erroribus Joh. Vlack & Dissertatio Apologetica.* (Traj. 1698. 8°) ter bestrijding van Vlaks *Dissertationum trias de Dei Operum et Pacis foederibus*, *in quibus veritas ex Sacra Scriptura*, *antiquitate & reformationis principiis demonstratur atque animadversionibus M. Leidekkeri modeste respondetur*, een werk dat naar veler oordeel vol was van de schadelijkste dwalingen.

spinozistische denkbeelden, die het bleek te bevatten, gaven vrijwel alle theologische kopstukken

van die dagen aanleiding zich te mengen in de polemiek, die zich thans tegen van Leenhof richtte. Vooral T.H. van den Honert toonde zich een geducht en volhardend bestrijder (vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 228, 229). Leydekker bestreed v. L. in een drietal achtereenvolgens verschenen strijdschriften: [Anon.] *Den ingebeelden Hemel op der aarde*, *beschreven door D.F. Leenhof*, *verdweenen door den waaragtigen Hemel op der aarde.* (Utr. 1704. 8°) (Knuttel, *Cat. Pamfl.* III No. 15301, v. Doorninck, *Verm. en naaml. Schr.*, II, No. 1610); [anon.] *D. Leenhof's Boek Genaemt den Hemel op Aarde*, *strydende tegen het Christendom*, *en in 't bysonder de Gereformeerde Godsdienst*, *ontdekt door noodige Aanmerkingen.* (Utr. 1704. 8°) (Knuttel, a.w. III, No. 15302; v. Doorninck a.w. II. No. 2107) en: *F. Leenhof nader ontdekt* (Amst. 1705. 8°). Het resultaat van deze onverkwikkelijke geschiedenis was dat van Leenhof door bijna alle Provinciale Synoden als Evangeliedienaar en lidmaat der Kerk ongeschikt werd geacht en hoewel de Zwolsche Kerkeraad, gesteund door de burgerlijke autoriteiten hem tegen den wil van Classis en Provinciale Synode handhaafde, was hij ten slotte wel gedwongen ontslag te nemen met ingang van 1 Jan. 1711.

M. Leydekkers belangrijkste werken zijn die op dogmatisch terrein. Voor de kennis van het Calvinisme der 17e eeuw is een der beste bronnen zijn bloemlezing uit de geschriften van oude Protestantsche auteurs, getiteld: *Medulla Theologica concinnata ex scriptis Celeb. Virorum.* Traj. 1683. 8°. Ook zijn dogmatische verhandelingen dragen veelal een polemisch karakter, waar hij afwijkingen van de leer der ouderen bestrijdt of deze leer verdedigt. Het boek, waarin men hem als dogmaticus het best leert kennen, is zijn werk *de Oeconomia trium personarum in negotio Salutis humanae Libri VI*, *quibus universa reformata fides ex certis principiis congruo nexu explicatur*, *demonstratur ac defenditur* (Traj. 1682. 12°). Hierin bedoelt hij, vreemd aan de Coccejaansche Verbonds-methode, een uiteenzetting te geven van de absolute werkzaamheid Gods in de wereld volgens het trinitarische schema, door de leerstellingen uit de huishouding der genade van de drie personen in de Drie-eenheid, zooals die tot 's menschen behoudenis werkzaam zijn, af te leiden en de gevoelens der Kerk in deze te doen kennen. Een bestrijding van Coccejaansche exegese en tevens een rechtvaardiging van zijn houding tegenover de foederaal-theologie heeft Leydekker geleverd in zijn *Synopsis controversiarum de Foedere et Testamento Dei*, *quae hodie in Belgio moventur. Accedit Apologeticus*, *quo iniquas Johannis Wayeni censuras modeste respondetur: nec non Exercitatio Theologica de Sacrae Scripturae auctoritate ad conscientiam adstruenda.* (Traj. 1690. 8°).

Op de gewichtige bedenkingen, die Leydekker hier te berde brengt, is door de schrijvers over de Verbonds-theologie tot schade van het onderwerp geen acht geslagen. Sepp (*Godg. Ond. II*, blz. 350) acht de oorzaak hiervan gelegen in ‘den min gunstigen roep, die aan zijn naam spoedig verbonden was, als die van een ‘hard regtzinnig godgeleerde’. Verdediger van de door de vaderen overgeleverde leer had hij zich betoond in zijn twee jaren te voren uitgegeven uitvoerig werk: *Veritas Evangelica triumphans de erroribus quorum saeculorum* etc. (Zie lijst zijner geschr.). Duidelijk komt ook hierin uit dat de eigenaardigheid van het door hem toegepast systeem ligt in den gekozen grondslag: niet de Verbondstheologie, maar het dogma van de triniteit is de hoofdgedachte, welke wordt uitgewerkt. Ook wordt in dit werk van Leydekker openbaar hoe weinig goeds hij verwachtte van het wijsgeerig

onderzoek. Hoezeer in den loop der jaren zijn tegenzin jegens de foederaal-theologie was toegenomen blijkt

uit zijn in hetzelfde jaar van de pers gekomen, eveneens breed opgezet geschrift *De Veritate fidei Reformatae ejusdem Sanctitate sive Commentarius ad Catechesin Palatinam.* In een *Appendix exercitationum*, achter dezen *Commentarius* geplaatst, handelt hij *de justificatione V. et N. Test.* ter bestrijding van Coccejus. Hoe gevaarlijk hij den invloed van het Coccejanisme en het Cartesianisme achtte komt bijzonder sterk uit in zijn boek getiteld *De verborgentheid des geloofs eenmaal den Heiligen overgelevert*, *of het kort begryp der ware Godsgeleertheit beleeden in de Gereformeerde Kerk en verklaart.* (Rott. 1709. 1729. 8°). (Nat. Bibl. zie, *Cat. Bibl. Thierry*, blz. 23). Uiterst fel is de critiek hierin door hem geoefend op de theologie van Coccejus en de philosophie van Descartes, waarin 'de grootste geheimen des geloofs op het aembeelt van nieuwe denkbeelden zoo versmeed werden, dat sy naar de oude belijdenis gansch niet meer gelyken' (Voorr.); haar invloed oordeelt hij zoo schadelijk dat hij de heerlijkheden van den lande 'smeekt haer te willen tegengaan, opdat hunne lere niet als een kanker voortteelt, of als een wortel der bitterheid beroertemake'.

Leydekkers belangstelling strekte zich intusschen vrijwel uit over het geheele terrein der theologie. Als bekwaam Oud-Testamenticus en beoefenaar der Oostersche letter- en oudheidkunde in breederen zin deed hij zich kennen in zijn *De republica Hebraeorum libri XII* T. I (1704), een geschiedenis en archaeologie van het O. Testament (volledige titel ond. lijst der geschr.), waarvan een deel, Liber VII, oorspronkelijk apart werd uitgegeven onder den titel *Maimonidis Liber de Regibus Hebraeorum eorumque juribus*, later gevolgd door *De vario Reipublicae Hebraeorum statu libri novem*, *sive tomus II de rep. Hebraeorum.* Amst. 1710 fol. Het werk is echter nooit geheel voltooid. Wèl is een derde deel door den predikant Carolus Tuynman, leerling van Leydekker, uit diens nagelaten losse papieren bijeenvergaard, maar dit is ongedrukt gebleven.

In zijn *Medulla Theologiae Practicae* (Ultraj. 1683. 8°) behandelt Leydekker, die zeer ingenomen was met de toentertijd in Engeland veldwinnende praktikale richting, de Christelijke zedeleer. Als proeven van zijn kunde op Nieuw-Testamentisch gebied heeft hij nagelaten zijn exegetische werken *De Smerten des Messias zijnde eene Verklaaring over Jes. LIII.* (Utr. 1685. 8°) en *Excrcitatio de mente Pauli in Epistola ad Romanos et Galatas.* Ultr. 1690. 8°). Vermeldenswaard is voorts zijn boek over de predikkunde, nl. *Analysis Scripturae et de ejus interpretatione in concionibus cum methodo concionandi.* (Traj. 1683. 8°). Vooral daarom verdient dit geschrift de aandacht, omdat Leydekker groote zorg placht te besteden aan de vorming van practische predikers en met het oog hierop geregeld des Zondagsmiddags in de Engelsche kerk populaire Bijbellezingen hield. Dit werk getuigt van zijn hooge ingenomenheid met den Engelschen prediktrant, die zich in practische richting bewoog, en tegelijk van den zijdelingschen invloed van het Coccejanisme. Volgens zijn eigen verklaring was hij tot zijn 'practicale studiën' ook opgewekt door Lodensteins leerredenen.

Niet het minst als kerkgeschiedschrijver moet hij vermeld worden. Verschillende werken van kerkhistorischen aard zijn door hem in het licht gegeven. Allereerst maakte hij zich in dit opzicht verdienstelijk door de bezorging van den nieuwen druk der *Historia Ecclesiastica et Politica* van den Leidschen hoogleeraar Georg(ius) Horn(ius) (vgl. hiervóór Dl. IV, blz. 304-310). Deze nieuwe druk van het in 1665

voor de eerste maal verschenen werk, dat daarna reeds drie herziene uitgaven had beleefd, kwam in 1687 door Leydekkers zorg andermaal van de pers, vermeerderd met een *Continuatio* van zijn hand (bijgewerkt in 160 blz. tot het jaar 1687), later door hem

voortgezet tot 1696 en toegevoegd aan de Hollandsche vertaling van het werk, welke in 1735 te Amsterdam het licht heeft gezien. Opmerkelijk is dat ook B. Bekker op deze vertaling van Hornius' boek: *Kerkelyke en wereldlyke Historie ... tot 1666* een vervolg geschreven had tot het jaar 1684, waarop dat van Leydekker aansluit. (Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 150 en *Arch. Ned. K.G.* VI (1897), blz. 338, 339, vgl. 340, 341). Van groote beteekenis zijn Leydekkers Vervolgen niet, daar hij evenmin als Bekker iets anders heeft gedaan dan kroniekmatig eenige feiten opgeven.

Van grootere beteekenis is L.'s *Historia Ecclesiae Africanae illustrata*, uitgegeven in 1690 met een *Appendix Dissertationum Theologicarum*, *quibus de variis ad antiquitatem Ecclesiasticam et praesertim Africanam spectantibus disseritur.* Dit werk bevat mede zijn *Commentarius in Augustinum de Unitate Ecclesiae contra Donatistas.* In dit verdienstelijk werk bedoelt hij een wederlegging te geven van het gevoelen door verschillenden verdedigd alsof de Evangeliebelijders, die destijds in Frankrijk aan vervolgingen blootstonden, op één lijn waren te stellen met de Donatisten, die weleer de Kerk van Afrika in beroering hadden gebracht. Het tweede deel van zijn boek bevat een scherpe polemiek tegen de Roomsche Kerk, tegenover wier voorstelling omtrent de stichting der Afrikaansche Gemeenten wordt aangetoond dat daarbij niet aan de Kerk van Rome, maar aan de Grieksche Christenheid moet gedacht worden. Het bovengen. *appendix* brengt over enkele punten nadere toelichting. Het geheel is misschien het beste dat uit Leydekkers pen is gevloeid (Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 439). Het werd opgedragen aan de Staten van Zeeland, die hem daarvoor een zilveren lampet ter waarde van *f* 600. - vereerden, met het Wapen der Provincie daarop aangebracht.

Tenslotte mag hier niet onvermeld blijven zijn *De Historia Jansenismi libri* VI. *Quibus de Cornelii Jansenii vita et morte*, *nec non De Ipsius et Sequacium Dogmatibus disseritur.* Traj. 1695. 8° (m. portr. v. Jansenius enz. Zie Knuttel a.w. blz. 198).

Dit werk van L. oogstte hier en daar grooten bijval. De lofspraak in P. Bayle's *Dictionnaire historique et critique* eraan toegekend is naar Sepps oordeel wèl verdiend. Het mag een schoon gedenkteeken heeten van de toentertijd hier te lande opgeleefde belangstelling in het Jansenisme. In strijd met de beweringen van Protestantsche godgeleerden, die den *Augustinus* van Jansenius begroetten als bevattende de zuivere leer van Paulus en de scherpste veroordeeling van het door de Jezuïeten faktisch beleden Pelagianisme, toont L. aan, dat in de voornaamste stukken der Christelijke geloofsleer de Jansenisten even vèr staan van de Kerk der Reformatie als de Jezuïeten (Sepp, *Bibl. Kerkgesch.*, blz. 440 en *Godg. Ond.* II, blz. 439, 440). Door de uitgave van dit boek heeft L. tevens een stoot gegeven aan de beoefening van de geschiedenis der oude bisschoppelijke Clerezy hier te lande.

Ten slotte zij van Leydekkers openbare werkzaamheden vermeld dat hij na het overlijden van den Stadhouder-Koning Willem III een *Laudatio funebris* heeft uitgesproken, waarvan de Hollandsche vertaling getiteld is: *Lyklofreden den 25*, *en 27. April 1702 gedaan op het overlijden van William III*, *Koning van Groot Brittanje.* (*Cat. Lett.* II, k. 174). Hij herdenkt daarin den ontslapen vorst niet slechts als ‘pietatis author’, maar ook als ‘defensor fidei’ en ‘impiorum severus hostis’, onder welke ‘impii’ hier met atheïsten ook spinozisten en libertijnen gerekend worden. Hij betreurt

het dat des Stadhouders stoffelijk overschot niet rusten zal in het vaderland, doch ‘in superbo augustissimorum in Britannia regum mausoleo’.

Dat Leydekker contact heeft gehad met vooraanstaande Schotsche theologen blijkt o.a. uit de voorrede, door hem geschreven in het boek van John Brown of Wamphrey *Life of Justification Opened.*

Na zijn overlijden op ruim 79-jarigen leeftijd werd overeenkomstig zijn verzoek geen lijkrede tot zijn nagedachtenis gehouden. De aanhef van zijn grafschrift luidt: 'Hier rust een kloeke Zeeuw, welspreker en welschrijver, Die als een heldt voor Kerk en waarheit heeft gestreên'. Als voortreffelijk godgeleerde van Voetiaansche richting verdient zijn naam een eervolle vermelding. Van zijn vroegtijdig gebleken aanleg getuigt dat hij, nauwelijks zeventien jaren oud, een gedicht in het Hebreeuwsch heeft gemaakt. Vanwege zijn barbaarsch Latijn echter is hij van meer dan één zijde bespot, o.a. door zijn ambtgenoot den litterator P. Burman (zie: Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 353; G.W. Kernkamp, *Pieter Burman*, *van 1696 tot 1715 hoogleeraar te Utrecht* (in: *Verslag v.h. verhandelde in de Alg. Verg..... v.h. Prov. Utr. Gen. 1933*), blz. 90, 89, 109, 110). Enkele geschriften van L. hebben niet slechts onder Protestanten, maar bij Roomsch-Katholieken aan de Universiteit te Leuven en elders groote waardeering gevonden, waaromtrent getuigenissen vermeld worden in *Boekz.* 1721, blz. 108-111).

M. Leydekker huwde den 24en Sept. 1693 met Petronella van Egeren, die hem overleefde (begr. in de St. Janskerk te Utrecht, 31 Jan. 1745). Hun huwelijk is kinderloos gebleven.

Van hem bestaat o.a. een gegraveerd portret, waarop hij is voorgesteld ter halver lijve bij een pilaar met een boek in de linkerhand in ov. naar R. de la Haye, door L. Valck fol. en een afbeelding in borstbeeld in toga. In ov. m. 8 reg. Latijnsch vers van L. v.d. Poll. Zwarte kunst (wschl. mislukt) door P. Schenck kl. fol. (zie: Muller, *Cat. v. Portr.*, No. 3211-3214). In het Univ. gebouw te Utrecht hangt zijn door een onbekende geschilderd portret.

Behalve de geschriften, waarvan de volledige titels hiervóór reeds zijn vermeld, zijn nog de volgende van M. Leydekker in druk verschenen:

Sulamith, *d.i. Zeedige Verdeediging van de oude regtzinnige Godgeleertheid*, *in en omtrent de hedendaagsche zweevende verschillen.* 1673. 8°. - *Raedt des Vredes en bedeelinge der Genade door de Godlyke Drieëenheid en de uitvoeringe der Zaligheid aller uitverkorenen*, *byzonderlyk onder het O. Testament.* Amst. 1675. 8°. - *Fax Veritatis sive Exercitationes ad nonnullas controversias*, *quae hodie in Belgio potissimum multa ex parte Theologico - Philosophicae moventur. Praefixa est praefatio de statu Belgicae Ecclesiae et suffixa dissertatio de Providentia Dei.* L.B. 1677. 4°. - *Vis Veritatis*, *sive disquisitionum ad nonnullas controversias*, *quae hodie in Belgio potissimum moventur de Testamentis et Oeconomiae foederum Dei Libri V.* Traj. 1679. 4°. - *Exercitationes Practicae de cognitione peccati ex lege*, *de paupertate Spirituali et ductu Spiritus Sancti.* Traj. 1681. 12°. - *Apologeticus pro face Veritatis cum exercitatione de S. Trinitate.* Traj. 1681. 12°. - *Dissertatio de Ecclesiae Christianae per Judaismum et Gentilismum oppugnatione.* 1681. - *Academische Reden ... wegens de onlanghse Watervloet*, *voorgevallen den 26. January 1682. Over het Opschrift van sekere geslagen Penninck 159 De selve* (*Zee*) *is beschermer en viand.* Uyt het Latijn vert. d. B. Reynierse. Middelb. 1682. (Knuttel, *Cat. v. Pamfl.* III. No. 11821). - *Synopsis Theologiae Christianae*, *ut et Epistola de facillima lectione*

textus Hebraici. Traj. 1684. 8°. - *Demonstratio Evangelica*, *d.i. Euangelische Waarheid van den Gereformeerden Godsdienst betoont.* Utr. 1684. 8°. - *Mysterium pietatis defensum adversus hodierna mysterii iniquitatis consilia.*

Traj. 1686. 8°. -*De Heyligheit en Geestelykheit van den Gereformeerden Godsdienst*[1]. Utr. 1686. 8°. - *De Zugtende Kerk*, *haare regtvaardigheit en onnoozelheit verdeedigende.* Utr. 1687. 8°. - *Georgii Hornii Historia ecclesiastica*, *illustrata notis et observationibus*, *quibus fontes historiae Antiquitatis aperiuntur*, *accedit L. Capelli historiae judaicae Compendium*, *et continuatio ad A. usque 1687.* L.B. 1687. 12°. Holl. vert.: *Kerkelyke en wereldlyke Historie .... tot .... 1666. In 't Latijn beschreven .... In het Nederduyts vertaalt. Waer aen is by gevoegt de Kerkelyke en Wereldlyke Historie*, *sedert .... 1666 tot 1684. Door Balthasar Bekker. Verciert met 20 Koopere Platen en Vaersen. Den laetsten Druk. Nevens een derde vervolg tot 1696. Door M. Leydekker.* Amst. 1735. 8°. (U. Bibl. Amst.). - *Dissertatio Theologica*, *de motis nuper in Frisia controversiis super Auctoritate S. Scripturae*, *ad Virum Ampl. Ulr. Huberum.* Goezae, 1687. - *Verdeediginge der Godsgeleertheit.* Amst. 1687. 8°. - *Veritas Euangelica triumphans de erroribus quorumvis seculorum*, *opus Historico-Theologicum in duos tomos distributum*, *quo principia fidei Reformatae demonstrantur et origines eorum ostenduntur et doctrina de Oeconomiae S.S. Trinitatis in salutis negotio explicatur et defenditur.* Traj. 1688. 4°. - *Epistola et dissertatio Apologetica ad Verbi divini in Belgio ministros.* Traj. 1689. 4°. - *Historia Ecclesiae Africanae illustrata*, *qua ejus Origo*, *Status variaque illius Fata et Interitus exponuntur et De illius Principiis*, *Fide*, *Cultu*, *Libertate*, *et Pugna praecipue cum Schismaticis Donatistis disseritur pro Ecclesiae Reformatae veritate et libertate.* Traj. 1690. 4° (U. Bibl. Amst.). - *De Goddelijkheid der Heylige Schriften.* Utr. 1692. - *Ludov. de Dieu Aphorismi Theologici ut et Rhetorica Sacra*, *quibus Ideam Demonstrationis Religionis Reformatae addidit.* Traj. 1693. 12°. - *Commentarius in Catechesin Palatinam. Appendix Exercitationum maxime practicarum. Appendix continens Sermonem Academicum de Exundatione Oceani etc. et quaedam Carmina* Traj. 1694. 8°. - *Dissertatio de Erroribus in Belgio serpentibus et necessaria Orthodoxorum Concordia.* Traj. 1694. 8°. - *Idea Theologiae Reformatae.* Traj. 1696. 8°. - *Over den voortgang der oude en nieuwe gevoelens van de Antinomianen.* M.e. voorr. v. Benjamin Arrenberg. Rott. 8°. (v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 316; met deze uitg., waarbij geen jaartal vermeld staat, is blijkbaar hetzelfde geschrift van L. bedoeld dat elders wordt aangegeven als *Tractaatje tegen de Antomianen.* 's Hage. 1700 en 1708. 8°. - *De republica Hebraeorum libri XII*, *quibus de sacerrima gentis origine et statu in Aegypto*, *de miraculis divinae providentiae in Reipublicae constitutione*, *de Theocratia*, *de illius sede ac civibus*, *de regimine politico*, *de religione publica ac privata*, *disseritur. Porro antiquitates Judaeorum verae ostenduntur*, *et falsae corriguntur*, *historia Veteris Testamenti exponitur*, *fabulosae origines Gentium*, *Aegyptiorum*, *Phoenicum*, *Arabum*, *Chaldaeorum*, *Graecorum et Romanorum referuntur. Subjicitur Archaeologia sacras qua historia creationis et diluvii Mosaica contra Burneti profanam telluris Theoriam asseritur.* Amst. 1704. fol. - *Over den Brief aan de Romeinen.*

1) Volgens v.d. Aa, t.a.p. zijn aan deze verhandeling bovendien nog toegevoegd bovengen. *Acad. Reden wegens de Watervloet*, benevens Afscheids- en Intrëe-redenen.

Amst. 1705. - *Apologia Adversus Infamis Libelli seu Dulcissimi Epistolii Scriptorem.* Traj. 1706, 4°. (Nat. Bibl. - [Ond. pseudon. Johannes Philalethes] *Sedige Samen-spraak over het Frans boeck genaemt*, *Entretiens sur les différentes méthodes d'expliquer l'Ecriture Sainte*, *et de prêcher de ceux*, *qu'on appelle Coccejens et Voetiens. Met bijvoeginge van eenige aanmerckingen op de gevoelens van Mr. Willem Deurhof*, *wederlegt door den Heer T.H. van den Honert* [z. pl.]. 1707. 8°. (Bibl. Mus. Meerm. 's Grav.). - *Het vriendelyk Gesel-*

schap, *handelende van de tweede oirzaken en haare werkzaamheid onder God als de eerste Oirzaak.* Rotterd. 1707. 8°. - *De heerlykheid des Euangeliums in de geregtigheid van Jesus Christus*, *vertoont van Paulus in den Brief aan de Romeinen*, *opgeheldert.* Amst. 1705 [?] (met Bijvoegsels) (*Cat. Bibl. Thierry* in Nat. Bibl. blz. 18). - F *Filius Dei Sponsor*, *of de lof en eer van Jesus Christus onzen Borge*, *in zyne volstrekte Borgbelofte voor allen Uitverkoorenen*, *byzonder de Geloovigen des Ouden Testaments.* Amst. 1708. 8°. (Hiertegen schreef G. Perizonius, pred. te Groot-Ammers, *De Volstrekte Borgtocht van den Zoone Gods.* Amst. 1710. 8°). - *Disputationes Historico-Theologicae sex de causis salutis.* Traj. 1709. - *De Vryheid van Europa verdeedigt door de Protestanten.* Rotterd. 1711. 8°. - *Exercitationes Selectae Historico-Theologicae.* Amst. 1712. II vol. - *Broederlyk Geselschap handelende van de Verbonden in het Oude en Nieuwe Testament.* 1715. 8°. - *Vreedzame Zamenspraak over de verbonden*, *door Johannes en Timotheus.* Rotterd. 1716. 8°. -
Voorts nog de volgende geschriften, waarvan pl. en jr. van uitg. onbekend zijn! *Oratio de iure linguae Hebraeae et de utilitate humaniorum literarum in studio Theologico. - Disputatio de Conciliis Eccl. Romanae. - Disp. de eruditis ad S. Scripturam commentariis. - Disp. de Consolatione Unica. - Disp. de ductu Spiritus S. incomprehensibili. - Disp. Historico-Theologica de vario Jansenistarum fato. - Korte Aanmerkingen over de Leere der Verbonden.* - Nog wordt van hem vermeld een *Lijkpredikatie over Koning Karel den II. 4°* (v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.*, blz. 315).
Een woord vooraf van M. Leydekker komt voor in het vertaalde werk: *Den Toestant der Gereformeerden in Vrankrijk. Behelsende de vryheit van Conscientie en d'Oeffening der Religie* enz. enz. Uit het Fransch in 't Nederduits overgeset. Door A. Godart. Utr. 1686. 8°. (Nat. Bibl.). (Zie: Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 320). Ook schreef hij ‘eene deftige Voorrede’ voor het 2e stuk der *Godgeleerde Werken* van den Amsterdamschen predikant Johannes Visscherus (overl. 1694), waarin diens vroeger afzonderlijk uitgegeven theologische geschriften gezamenlijk zijn afgedrukt. 1696. fol. (de la Rue, a.w., blz. 98). Bovendien is een uitvoerige voorrede van zijn hand opgenomen bij de Ned. vertaling van J. Baselius' in 1658 verschenen werk van *Sulpitius Belgicus*, welke vertaling voorkomt achter een lateren druk van M.Z. van Boxhorns in 1649 verschenen *Nederlandsche Historie. Eerste boeck* enz. enz. Deze latere druk is getiteld: *Nederlandsche Historie behelsende de Staat v.d. Ned. Kerk voor de Herv. Hier is by gevoeght den Nederlandschen Sulpetius van Jacobus Baselius .... vermeerd. m.e. voorr..... door M. Leydekker.* Met kopere Pltn. vercierd. Utr. 1700. 8°; 2e dr. August. 1739. 8°. (Zie Knuttel a.w., blz. 17, 18, 44).
Van zijn hand is een levensbeschrijving van Jod. v. Lodensteyn bewaard in diens werk: *De Weegschaal van de onvolmaaktheden der Heiligen of Bedenkingen over het gewicht of de waarde*, *die men te hechten heeft aan de gebreken en struikelingen der geheiligden op aarde.* Leid. 1882. In: *Geref. Biblioth.* Schatkamer v. Praktikale werken v. Geref. Schrijvers. Naar de eerste uitg. in tegenw. spelling. (red. J.H. Donner en W.G. Smitt), 1e Jrg. Dl. III, blz.

50, 51. Ook plaatste hij een voorrede voor v. Lodensteyns *Het vervallen Christendom uit hare zorgelooze doodslaap opgewekt* enz. Utr. 1711.
Een voorrede van M. Leydekker komt ook voor in Hugh Binning, *Des zondaars heyligdom*, *of ontdekking v.d. heerlyke privilegien aangeboden aan de boetvaardige .... onder 't Evangelium*, in veertig predicantien over Rom. VIII van 1-15. *Uit het Engelsch*

in 't Neerl. vert. door Jacobus Koelman. 1695; 2e dr. Amst. 1741. 8°. (Nat. Bibl.) 3e dr. Utr. 1765. Nieuwe uitg. Leeuw. 1858; Utr. 1873; Amst. 1898. Een vers van M. Leydekker vindt men vóór het door hem uitgegeven dichtwerk van Henrica van Hoolwerff, *Kracht in zwakheid of herte gesterkt door genade*, *ten daage haarer bezoeking*; *in verscheydene gebeden. dankzeggingen*, *alleenspraken* enz. 3e dr. Amst. 1705. 4°. (Bibl. Letterk.) (zie v.d. Aa, *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 360, 361). Ook plaatste hij een vers in de uitgave van D. Knibbe, *Leere der Geref. Kerk volgens de order v.d. Heidelb. Katechismus verklaart* (zie hiervóór: Dl. V, blz. 56, 57). Een grafdicht van L. op H. Gruiter geb. Mitz (Utr. 1715. 4°) wordt vermeld in *Catal. Letterk.*, reg. (i.v. M. Leydekker). Onder de *Amicorum Carmina* van J.G. Graevius, hoogleeraar te Utrecht (1661-1703) (zie: over dezen: Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 669, 670), is een van L.'s Latijnsche carmina geplaatst.

L i t t e r a t u u r: v.a. Aa, *Biogr. Wdb.* VIIIa, blz. 120, 121 (met uitvoerige Litteratuuropgave). - Glasius, *Godg. Ned.* II, blz. 369-372; III, blz. 669. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 910-913 (art. v. Dr. L. Knappert). - *Boekz.* 1721a, 108-114). - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 94-99. - Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 60-62, 492. - C. Burman, *Traiectum Eruditum* (Traj. ad Rh. 1750), p. 175-183. - Ypey en Dermout. *Gesch. N.H.K.* II, blz. 530, 531, Aanteek., blz. 349, 350; III, blz. 355. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* Dl. VIII, blz. 33-35, 122-125. - *Ned. Arch. Kerkgesch.* N.S. Dl. XXVI (1933), blz. 155 (Reg. op Honderd Jaar 'Archief'). - J.A. Cramer, *De Theol. Faculteit te Utr. in de 18e en het begin der 19e e.*, reg. - Hartog, *Gesch. Predikk.*, reg. - Knuttel, *Balthasar Bekker*, *de bestrijder v.h. bijgeloof*, blz. 238, 247. - Dez., *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 198. - Sepp, *Bibl. Kerkgesch. schr.*, reg. - Dez., *Stinstra.* I, reg. - Dez., *Godg. Ond.* II, reg. - *Alb. Stud. Rh. Traj.*, k. 53. - Id. *L.B.* I, k. 483. - *Alg. Ned. Fam. blad* XVI, blz. 487. - *Nav.* L (1900), blz. 229, 230.

[Jacobus Leydekker]

LEYDEKKER (Jacobus), jongere broeder van Melchior Leydekker (zie vor. art.), geboren te Middelburg den 9en Mei 1656, overleden aldaar den 1en Mei 1729, verloor reeds op jeugdigen leeftijd zijn moeder door den dood. Na het hertrouwen van zijn vader werd hij een tijdlang opgevoed te Bergen op Zoom door zijn behuwdtante, de weduwe Leydekker, geb. Zuerius. Vervolgens bezocht hij de Latijnsche School in zijn geboortestad waar hij voorts onderwijs genoot van den zeer bekwamen predikant Johannes de Mey (in 1676 door de stedelijke overheid benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid en wijsbegeerte aan de Illustre School te Middelburg), wiens rechtzinnigheid intusschen meermalen in verdenking werd gebracht (Nagtglas, *Levensber.* II, blz. 158-163). Jacobus L. werd om deze reden door zijn familie niet veilig onder diens invloed geacht, en onder leiding gesteld van zijn broeder Melchior, destijds predikant te Renesse. Twee jaren later ging hij om studiën te voltooien naar Leiden, waar hij (ingeschreven in het album studiosorum dd. 4 Febr. 1675) de hoogleeraren Spanheim en Hulsius tot leermeesters had. In Sept. 1676 werd hij door de classis Schouwen en Duiveland toegelaten als proponent. Op en top Zeeuw, die hij was, begeerde hij nergens anders een standplaats. Van den roem, die de Zeeuwsche

hoofdstad erop droeg de geboorteplaats van Jacobus L. te zijn, verklaart diens zoon Cornelis Gentman Leydekker (in zijn *Voorberigt*), dat ‘zoo als Mantua op Virgilius boogt en Rotterdam op Erasmus, Middelburg trotsch is op Leydekker’. Ook werd hij genoemd

de Zeeuwsche Horatius. Vanwege deze voorkeur heeft hij twee jaren op een voor hem aannemelijke beroeping moeten wachten.

Den 10en Apr. 1678 werd hij bevestigd te Riethem (Ritthem) in de nabijheid van Vlissingen. Meer dan vier jaren later verwisselde hij deze standplaats met Willemstad, waar hij den 4en Oct. 1682 zijn intrede deed (m. Hebr. I:1; afsch. te Ritthem m. 1 Cor. XV:58; beide predikatiën zijn in dr. verschenen). Tijdens zijn verblijf te Willemstad begon hij zijn loopbaan als auteur, en wel met een beknopte kerkgeschiedenis onder den titel *Kerckelijcke Historie*, *Soo van het Oude als van het Nieuwe Testament*: *Met een Opschuyving der Tijd-Gordijn in de voornaemste Jaergetallen*, *Sedert de Wereld-schepping tot Nu toe*: *uyt de Oudheyd opgehaeld.* 2 dln. Dordr. 1691 8°). (Nat. Bibl.). Dit werk is later herdrukt als: *Adam*, *Moses en Christus*, *ofte de Aartsvaderlyke*, *Joodse en Christelyke Oudheden*, *Soo onder het Oude als Nieuwe Testament*; *Aan-een-geschakeld*, *en elk op de juyste Rang van zijn tijd geplaatst*, *Sederd de Wereldschepping*, *tot Ao. MDCCI.* 2 dln. 1 bd. Middelb. 1701 (Univ. Bibl. Amst.). Cornelis Gentman Leydekker, des schrijvers zoon (zie volg. art.) bezorgde daarna nog een uit de Aanteekeningen van den auteur vermeerderde uitgaaf, voorzien met noodige bladwijzers, het Leven v.d. schrijver, enz. Gron. 1732. 2 dln. 8°. (Bibl. Thierry in Nat. Bibl.). In 1745 beleefde deze uitgave nog een derden druk, te Amsterdam, onder den titel: *Kerkelyke Historiën.* 8°. (v. Abkoude-Arrenberg, *Naamreg.* I, blz. 317). Dit is een van zijn beste werken gebleven, 'uitmuntend door ruime zaakrijkheid en krachtige beknoptheid van stijl' (de la Rue, t.a.p.). Het laat zich ook thans nog goed lezen. Als curiositeit zij vermeld dat L. daarin een vertaling geeft van de confessie van Cyrillus Lucaris, patriarch van Constantinopel.

Nadat Leydekker in 1691 zijn bovengen. werk van kerkhistorischen aard had gepubliceerd, vertoonen de geschriften, daarna door hem in het licht gegeven, veelal een polemisch karakter. Zijn eerste strijdschrift, gericht tegen Balthasar Bekkers opzienbarend boek, verscheen in 1692 onder den titel *Dr. Bekkers Philosophise Duyvel en opnieuw betoverde Wereld wederleid en onttoverd.* Van dit geschrift is geen exemplaar meer te ontdekken. Naar het oordeel van zijn zoon (in diens *Voorberigt*, zie ond. *Litterat.*) stelt L. 'den onzeedigen Doctor zoo fraay ten toon, dat wy twyffelen of het van ymant beeter geschied zy'.

Kort daarop richtte hij een open *Brief aan D.D.J. Aalstius en P. Steenwinkel*, *over derselver Seedige Aanmerkingen*, *waarin getoond wordt*, *dat de gronden uit de Cartesiaansche philosophie door hen aengevoerd de dwalinge van Dr. Bekker niet konnen wegnemen*, *maar daar zelfs toe heenleiden.* (Utr. 1693 8°.)[1].

Inmiddels had Leydekker afscheid genomen van de gemeente te Willemstad, en zich den 11en Mei 1692 verbonden aan die te Heusden. In deze stad kwam hij voor het eerst in nauwere aanraking met het Roomsch-Katholicisme. Dit bracht hem tot

1) Hierop verscheen van den Dordtenaar Antoni de Reus: *Ernstig Onderzoek des Briefs van D. Jak. Leydekker aan D.D. Joannes Aalstius*, *en Paulus Steenwinkel*, *Predikanten tot Hoornaar en Schelluynen*, *over der zelver Zedige Aanmerkingen*, *Waarin klaar aangewezen word*, *dat deze Brief niets minder bewyst als deszelfs opschrift beloofd te toonen*, *maar dat de gronden der Zedige Aanmerkingen*, *uit den Kartesiaansche wysbegeerte*, *de dwalinge van Dr. Bekker alleen konnen wegnemen*, *en daar regtlynig van afgaan* Dordr. 1693. 8° (*Boekz.* 1694a, 384).

de uitgave van een *Kort Begrip van bondige Vraagen*, *Tegenwerpingen en Antwoorden over de dwaalingen der Roomsche Kerk.* (Dordr. 1696. 8°).

Als schrijver en niet het minst als predikant ging van hem een roep uit, ook door heel Zeeland, met dit gevolg dat Middelburg den 20en Oct. 1697 een beroeping op hem uitbracht. Zijn bevestiging in zijn geboortestad had plaats den 27en Apr. 1698.

Hoe langer hoe meer bleek Leydekker de aangewezen man tot verdediging van de leer der Gereformeerde Kerk. In de vergadering van den Middelburgschen Kerkeraad dd. 11 Dec. 1700 verhief hij zijn stem tegen den inhoud van het kort te voren verschenen boekje van Adriaan van Eeghem, vermaner der Mennisten aldaar (zie over dezen merkwaardigen man hiervóór Dl. II, blz. 700, 701). Nadat L. uit diens geschrift *Verhandelinge van de Wet der Nature*, waarin zooal niet Sociniaansche dan toch Ariaansche leeringen aanwijsbaar waren, een en ander had voorgelezen, rakende de godheid Christi, Zijn twee naturen enz., werden op L's voorstel praeses en scriba van den Kerkeraad gecommitteerd om bij de overheid erop aan te dringen het boekje, waarin zulke leeringen voorkwamen, te verbieden. (Nagtglas, *De Alg. Kerkeraad der N.H.G. v. Middelburg* (*1574-1860*), blz. 137). Van Eeghem verdedigde zich hiertegen schriftelijk, waarin L. aanleiding vond tot de uitgave van een tractaat onder het opschrift *De zaake van den Sone Gods verdedigt tegens de schriften van Adriaan van Eeghem.* (Middelb. 1701. 4°). Dit geschrift werd den 21en Apr. 1701 door de Classis geapprobeerd, nadat het door D.D. Nic. Schorer en Petr. Santvoord gerevideerd was en verklaard voor ‘schriftmatig, geleerd en seer nuttig en tot overtuiging’. (*Doopsgez. Bijdr.*, Jrg. 1884, blz. 123). Volgens C. Gentman Leydekker (*Voorberigt*, blz. 17) had zijn vader diens tegenstander zoo duidelijk weerlegd, dat deze daarop niet nader heeft kunnen antwoorden.

Vervolgens kwam hij, daartoe aangezocht door de Classis van Walcheren, in openbaar verzet tegen den inhoud van Geeraerdt Brandts *Historie der Reformatie*, waarvan in 1704 het 3e en 4e deel het licht hadden gezien. L. was niet de eerste, die tegen dezen schrijver in oppositie was gekomen. In 1676 had de Amsterdamsche predikant Henricus Ruyl (Rulaeus) een felle critiek uitgeoefend op de eerste twee deelen van hetzelfde werk (zie: hiervóór Dl. I, blz. 578, 579 en Knuttel, *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 46). De uitgave der laatste twee deelen, na den dood des auteurs bezorgd door diens jongsten zoon Joannes Brandt, predikant te Amsterdam, gaf opnieuw aanleiding tot polemiek, nu van Leydekkers zijde. Deze rekende het Brandt tot verwijt dat deze ‘de synodale vaders en de regtsinnige leeraren, die in den Heere rusten en met saligheid gekroond zijn, zoo onsalig behekelt’ en inmiddels ‘singt van vrede door het oude sleurtje van onderlinge verdraagsaamheid’. Naar L.'s opvatting hadden ‘de Remonstranten eerst het water troebel gemaakt door hun nieuwe leer en daardoor alle liefhebbers tot tegenspreken verwekt, maar toen zij zagen dat het voor hen mis ging, kwamen zij met het voorstel zelf te willen zwijgen, als ook de anderen er het stilzwijgen toe deden. Alsof het mogelijk ware, dat de rechte moeder even zoo goed zou kunnen gedoogen dat haar kind middendoor gehouwen werd als de valsche moeder’.

Van dit standpunt bezien laat zich begrijpen dat L. in oppositie kwam tegen G. Brandt door de uitgave van zijn boek getiteld *Eere van de Nationale Synode van Dordregt in den jaare 1618 en 1619*, *Voorgestaan en bevestigt tegen de beschuldingen van G. Brandt. In syn Historie der Reformatie.* (Amst. 1705-1707. 2 dln. 4°.). Het eerste deel had L. opgedragen aan de Noord- en Zuid-Hollandsche Synode van het jaar 1705, het tweede aan de predikanten der vier Zeeuwsche Classes. Een herdruk

is onder denzelfden titel te Amsterdam in 1737 verschenen. Grooten lof oogstte L. met dit werk

in bij de voorstanders der Dordtsche vaderen. G. Brandts gen. zoon nam er onverwijld de pen tegen op en zond ter verdediging van de eer zijns overleden vaders een pleidooi in het licht getiteld *J. Brandts Verantwoording Van de Historie der Reformatie van .... G. Brandt*, *tegens de beschuldigingen van J. Leidekker* enz. (Amst. 1705). L. liet zich hierdoor echter niet terughouden van het uitgeven van zijn tweede deel, dat in 1707 van de pers kwam.

Na enkele jaren van rust wachtte hem een nieuwe polemiek. Andermaal was het de Classis van Walcheren, die hem verzocht een weerlegging te leveren, ditmaal van een bestrijding van Roomsche zijde. In een reeks predikatiën te Leuven en te Gent gehouden - gebundeld uitgegeven te Gent in 1710 (niet 1711 zooals het *N. Biogr. Wdb.* t.a.p. aangeeft) - had de Dominicaner monnik Thomas du Jardin, leeraar in de godgeleerdheid aan de Leuvensche universiteit, 'Geloofsgeschillen' - zestig in aantal - aangewezen tusschen de leer zijner Kerk en de Hervormde leer. Leydekker, die door dit boek 'de Eere en Leere der Hervormde Kerk vinnig benadeeld' achtte, vatte nu de pen op om des schrijvers betoog te weerleggen op elk van de zestig daarin aangewezen geschilpunten. Zijn lijvig werk (928 pagina's) is getiteld: *De Hervormde Kerk in 't gemeen verdedigt tegen het Pausdom*, *in 't bysonder tegen den hoon*, *den Hervormers*, *en hunne Leere aangedaan door den R. Priester Thomas du Jardin in zijn Boek genaamt Geloofsgeschillen*, enz. *Vooraf zyn eenige Aanmerkingen over de Jansenisten*, *verketterd van dien Pater*; *als ook over de Jesuiten*, *en hunne ruime Zedeleer*, *verfoeit selfs van de Roomsgesinde*, *uit hun eigen Schriften* (Middelb. 1711. 4°). Vooraf gaan een Opdracht aan de Staten van Zeeland, een Voorbericht en twee gedichten, waarvan een van Carolus Tuinman: *Waarheids Zegepraal opgeluistert door de penne van myn Geleerde en Eerw. Amptgenoot D. Jakobus Leydekker enz.* Du Jardin liet deze verdediging niet onbeantwoord, maar stond L. te woord in een - eveneens lijvige - foliant: *Spoore der Katholyke Waarheid. Ghescherpt door Sestigh Pointen Teghen het buyten-sporigh stampen van den Hr. Jacob Leydekker*, *Predikant te Middelburgh*; *benevens de Samenspraeck tusschen den Autheur der selve Pr. Thomas Du Jardin der Predickheeren Orden .... en den Hr. Jacob Leydekker* (Gent, 1715). Laatstgen. had zich tot den Dominicaan ook nog gericht in een afzonderlijk als brochure uitgegeven: *Brief v.d. Hr. Jacob Leydekker .... Ghesonden met den Boeck van hem ghemaeckt teghen de Gheloofgeschillen van Pr. Thomas Du Jardin Benevens de antwoorde*, *die de voornoemde Pater met sijn nieuw ghedruckt Boeck aan den voorseyden Predikant heeft ghesonden* (Gent. 1715). Leydekkers brief is gedateerd 13 Apr. 1711, die van du Jardin 20 Maart 1715. Opnieuw verdedigde L. zich nu ook tegen du Jardin (naar aanleiding van diens *Spoore der Katholyke Waarheid*) met een vervolg (383 blz.) opzijn vorige breed opgezette verdediging onder dezen titel: *De Hervormde Kerk andermaalverdedigt tegen het Pausdom*, *in 't byzonder tegen den hoon den Hervormers*, *en Hervormde Leere weer zeer onfatzoenlyk aangedaan door den R. Priester Thomas du Jardin*, *in zijn Boek*, *gen. Spoore der Waarheyd* enz. (Middelb. 1716. 4°). Nog gaf zijn tegenstander het pleit niet gewonnen; in het volgende jaar verscheen van zijn hand: *Schoole der Waerheyt of Catholyke Onderwysingen* 'van een teerhartig vader aan zynen hertgeliefden Sone'. (Gent 1717). Leydekker heeft hierop niet geantwoord, en daarmede was de polemiek geëindigd zonder beslist resultaat.

Voorts gaf hij ter herdenking van de honderd jaren te voren gehouden Nationale Synode te Dordrecht een viertal door hem gehouden preeken uit onder den titel

Triomf der Goddelyke Waarheyd, *Genade en Vrede*, *en de Ruiter op zyn wit Paard.* (Middelb. 1719) (zie ook achter zijn hierna vermeld *Testament .... aan de Gemeente... te Middelburg* (1728). Ook uit deze preeken van Leydekker blijkt hoe hoog hij de beteekenis dezer Synode aansloeg. Reeds de titel wijst dit uit. In hetzelfde jaar ontving hij van de Classis van Walcheren, daarbij gerugsteund door de Philosofische Faculteit der Academie te Jena, de opdracht een weerlegging op te stellen van een verhandeling van den Leidschen hoogleeraar Jacobus Wittichius, die in 1711 als student te Leiden onder voorzitterschap van zijn leermeester T.H. van den Honert, een Academische Verhandeling *De natura Dei* had verdedigd, welke hem nog in 1718, in hetzelfde jaar, waarin hij tot hoogleeraar in de Wijsbegeerte te Leiden benoemd werd, een beschuldiging van Spinozisme berokkende (zie over het verloop van het daaruit voortgekomen dispuut: Ypey en Dermout, *Gesch. N.H.K.* III, blz. 249-253 met de daarbij behoorende *Aanteekeningen*). Het tegenschrift van Leydekker droeg tot titel: *Den blyden Spinozist en bedroefden Christen-Leeraar over de wysgeerige Verhandeling van de Nature Gods*, *welke de Heer J. Wittichius in 't ligt gebragt heeft.* Hierbij komt het *eenpaarig oordeel van de Philosophische Faculteit te Jena*, *toegestemt van de Theologische aldaer*, *over die gemelden wijsgeerige verhandeling* (Rotterd. 1719. 4°). Ypey (*Chr. K. 18e e.* t.a.p.) is van oordeel, dat de opstellers van deze tegenschriften zich blijven bepalen bij Wittichius' verhandeling zonder met diens nadere verklaringen ervan rekening te houden. In zijn laatste levensjaren zijn enkele gelegenheidspredikatien van L. in druk uitgegeven, nl. *De tranen van Jesus Christus over den dood van Lazarus*, *ofte een Leerreden over Joh. XI vs. 35 wegens het overlyden v.d. WelEerw. Heer Jacobus Plancius.* Middelb. 1722. 4°. - *De heerlykheid van Paulus bedieninge*, *tot een voorbeeld der Leeraaren over Rom. XI vs. 13 uitgespr. ter bevestiging van den Wel Eerw. Heer Wilhelmus Koning .... te Middelburg op den 5en Sept.* 1723. (Middelb. 1723. 4°).

Een jaar vóór zijn dood herdacht hij zijn bediening gedurende een halve eeuw, bij welke gelegenheid hij een predikatie hield, in druk verschenen onder den titel: *Het Testament van Jacobus Leydekker aan de Gemeente van Jesus Christus te Middelburg*, *zijnde een Jubelreden van zyne vyftigjaarige Bedieninge over Ps. LXXI*: *vs. 1.18, uitgesproken in de Nieuwe Kerk 11 April 1728. Vooraf de wasdom des Regtveerdigen*; *zyn vrugtbaaren Ouderdom; roem dat de Heere Regt is*; *het Testament van Izaäk*: *Christus weerkomst*: *God alles in allen. Achter aan Triomf der Goddelyke Waarheid*, *Genade*, *Vrede*, *en Ruiter op zijn Wit Paard. Daar by een berigt van Pelagius*, *Pelagiaanen*, *halve Pelagiaanen en hunne Leerstukken met de Tegenstellingen van de Oude Vaderen der Algemeene Kerk: tot voorstand van de Byzondere niet Algemeene Genade. Nog eenig Rymwerk.* (Middelb. 1726. 4°). (Vgl. Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* St. II. Afd. I, blz. 94, 95). Dit *Testament* van Leydekker levert het bewijs dat hij het geloof, zooals hij het vijf tientallen jaren had verkondigd en verdedigd, behouden had. Van dit laatste geschrift, nog bij zijn leven in het licht gegeven, verklaart hijzelf:

> ‘Ziet daar mijn laatste testament
> Door 's Heeren goedheid dus volendt.
> Ik danke God, en make dus
> Van schryver mij Emeritus’.

De laatste, door hem nog geen half jaar voor zijn dood uitgesproken gelegenheidspreek is eerst zes jaren later in druk verschenen, nl. *Leer- en Lykreden uit Joh. XI*:*11*

over het afsterven van Carolus Tuinman, *in zijn Eerw. leven Dienaar van Jesus Christus*. *Laatst te Middelburg*, *uitgesproken den 14 Nov. 1728*. Geplaatst achter C. Tuinmans *Keurstoffen uit het Boek van Job*, (Amsterd. 1734. 4°).

Met het hiervóór vermelde is de letterkundige nalatenschap van dezen arbeidzamen prediker genoemd. Afzonderlijk moge hieraan nog worden toegevoegd de titel van een geschrift in dichtmaat van hem verschenen: *Leere der Waarheid volgens den Catechismus beknopt op rym gestelt* (Middelb. 1712).

Hij beoefende ook eenigermate de dichtkunst. Althans achter de *Academische Reden* van zijn broeder Melchior (1682) (zie vor. art. blz. 782) vindt men een gedicht van hem, en op den titel van zijn *Testament* aan de gemeente te Middelburg (1728) zie hiervóór) staat *nog eenig rijmwerk* van hem vermeld.

Blijkens een oude inventaris van de Provinciale Bibliotheek van Zeeland, eigenhandig door hem geschreven, heeft Jacobus Leydekker een verzameling van Theologische en andere boekwerken, tractaten en pamfletten over de schriften der Remonstranten bijeengebracht, bestaande uit 37 bundels of boekdeelen.

Aan een grondige kennis paarde Leydekker een helder inzicht. Zijn klare en zakelijke prediking vertoont de kenmerken van de Voetiaansche richting, waarvan hij gedurende al de jaren zijner bediening een bekwaam en invloedrijk woordvoerder is geweest, door zijn geschriften nog langen tijd sprekende, nadat hij gestorven was. Daarbij was hij geestig en vroolijk van aard, zoodat hij hen tegen zich had die somberheid kenteeken van godzaligheid achtten. Hoezeer de Middelburgsche gemeente hem overigens aanhing kwam niet het minst uit in zijn laatste ziekte toen zijn woning te klein bleek om allen, zoowel kleinen als grooten te bevatten, die den beminden herder en leeraar kwamen bezoeken. Den 10en Apr. 1729 hield hij in de Gasthuiskerk zijn laatste prediking. Den daarop volgenden dag nam hij nog 38 belijdeniscatechisanten aan. Dit was zijn laatste arbeid op aarde. Na zijn overlijden op bijna 73 jarigen leeftijd werden verschillende ‘Lykredenen’ gehouden aan zijn nagedachtenis gewijd o.a. door zijn hiervóór genoemde ambtgenoot W. Koning (t. 2 Cor. IV:7). Zijn grafzerk vertoont het volgende vers van P. de la Rue:

‘*Ingenio stat sine morte decus*’. PROPERT,
Een Leeraar van een zuivre Godgeleerdheid;
Een' weêrpartij van dwaalinge en verkeerdheid;
Een schrijver van de Kerkgeschiedenis;
Zoo bondig als' er een te vinden is.
Een Prêker van onfeilbre Bijbelwaarheid,
Van gissing' wars, gezet op vatbre klaarheid;
Schoon oud van dag, getrouw op zijnen post,
Totdat hij door de dood wierd afgelost;
Dus was de man, die, eigen werk veragtend,
In Christus' bloed alleen zijn heil was wagtend,
En, hoopende daarop, van Huis en Kerk'
Afscheidend, rust nam onder deezen zerk.

Ruim twee jaren na zijn bevestiging in zijn eerste gemeente, den 4en Oct. 1680 trad Jacobus Leydekker in het huwelijk met Mechtelt (Machtilda) Gentman, jongste dochter van den Utrechtschen predikant Cornelis Gentman, eveneens Zeeuw van

geboorte, ambtgenoot en geestverwant van Gisb. Voetius, na wiens verscheiden hij de toepasselijke lijkpredikatie hield (zie over dezen hiervóór Dl. III, blz. 214, 215). Uit dit huwelijk zijn elf kinderen geboren, waarvan bij zijn overlijden nog vier in leven waren. Een dezer, *Cornelis Gentman Leydekker*, volgt hierna. Tot zijn vóór hemzelf gestorven kinderen behoorde Melchior Leydekker, overleden in Dec. 1718, als predikant te Nieuwerkerk in Duiveland, waar hij in Maart 1711 was bevestigd.

Portretten van Jacobus Leydekker worden niet vermeld. Van zijn uiterlijke verschijning is bekend dat hij lang was van gestalte en bleek van kleur.

L i t t e r a t u u r : C. Gentman Leydekker, *Voorberigt* vóór de uitg. v. zijns vaders: *Adam*, *Mozes en Kristus* (Gron. 1732). - Glasius, *Godgel. Ned.* II, blz. 367-369; III, blz. 668. - v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIIIa, blz. 119. - Molhuysen en Blok, *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 906-910 (art. v. Dr. L. Knappert). - de la Rue, *Gelett. Zeel.*, blz. 88-93. - Nagtglas, *Levensber.* I, blz. 376; II, blz. 62, 63. - Ypey, *Chr. Kerk 18e e.* VII (1806), blz. 360. - Sepp, *Stinstra*, I, blz. 138. - Dez., *Polem. en Ir. Theol.*, blz. 145-148. - H. van der Linde, *Balthasar Bekker*, *Bibliogr.*, blz. 35. - Knuttel, *Balthasar Bekker*, *de bestrijder v.h. bijgeloof*, blz. 238, 247. - Dez., *Acta* V, VI, reg. - Dez., *Bibl. v. Kerkg.*, blz. 46, 198. - G.M.C. Loeff, *De Ned. Kerkgeschiedschrijver Geeraerdt Brandt* (Acad. Proefschr. Utr. 1864), blz. 58-61. - *Reg. op Honderd Jr. 'Archief'* in: *Ned. Arch. K.G.*N.S. XXVI (1933), blz. 155. - *Alb. Stud. L.-B.* k. 594. - *Nav.* L (1900), blz. 232.

[Cornelius Leydekker]

LEYDEKKER (Cornelius of **Cornelis GENTMAN),** geboren te Heusden, de derde standplaats van zijn vader Jacobus Leydekker (zie vor. art.), den 23en Juli 1692, overleden te Bergen op Zoom, den 1en Maart 1761, werd genoemd naar zijn grootvader van moederszijde, den Utrechtschen predikant **Cornelis Gentman** en droeg bij den naam **Leydekker** ook diens familienaam. Na volbrachte studie aan het Athenaeum te 's Hertogenbosch werd hij den 27en Sept. 1714 door de Classis van Walcheren praeparatoir geëxamineerd en toegelaten als proponent. Den 10en Maart 1715 verbond hij zich aan de gemeente te Liefkenshoek, die hij na een jaar verwisselde met de eerste standplaats zijns vaders, Ritthem, waar zijn bevestiging plaats had den 29en Maart 1716. Na bijna veertienjarigen dienst aldaar hield hij er op Nieuwjaarsdag 1730 zijn afscheidsprediking (vm. over 1 Joh. II:28, nam. over Hebr. XIII:20, 21), om een beroeping op te volgen naar Sas van Gent, waar hij den 8den Jan. 1740 intrede deed (m. 2 Cor. IV:1, 2), na bevestigd te zijn (m. Lc. XII:42) door Ds. Theodorus de Kemp, pred. ald. van 1714 tot 1750, die gehuwd was met Johanna Leydekker, een der zusters van den bevestigde. Na ruim zes jaren met zijn zwager als ambtgenoot de gemeente te Sas van Gent te hebben gediend, nam hij den 14en Oct. 1735 afscheid van haar (m. Fil. I:27) wegens vertrek naar Bergen op Zoom, waar op den 21en d.a.v. Ds. J. Turcq, pred. ald., hem bevestigde (m. Ezech. XL:2-4; intr. m. 1 Thess. III:9-11).

Tijdens zijn bediening te Bergen op Zoom werd de stad in 1747 door de Franschen belegerd. Op Woensdag 19 Juli van dat jaar predikte hij voor het laatst in de St. Lambertuskerk (t. Genes. XXII:14). Den volgenden dag was het kerkgebouw tot een puinhoop geworden.

Bij de overrompeling der stad den 16en Sept. d.a.v. wist hij, tijdig gewaarschuwd door zijn neef den burgemeester Bolkool, des morgens al spoedig buiten de stad te

komen, uitgeleid door een hem onbekend man, dien hij te voren nooit gezien had en ook later nooit wederzag. Op zijn zwerftochten daarna kwan hij te Rotterdam, waar Ds. Theodorus Ter Bruggen zich zijn lot aantrok met dit gevolg dat hem verzocht werd den bejaarden predikant aldaar Ds. Alardus Tiele hulpdienst te verleenen, waarop de stadregeering hem met ingang van diens emeritaat 26 Juni 1748 tijdelijk aanstelde in diens plaats als extra-ordinair predikant den dienst waar te nemen op een tractement van 900 gulden. Toen Tiele nog geen maand na het ingaan van zijn emeritaat, op 20 Juli 1748 overleden was hield Gentman Leydekker de lijkrede (t. 2 Tim. IV:7, 8), opgenomen in de door hem bezorgde uitgave van Tiele's *Heilige Keurstoffen.* Na gedurende veertien maanden de Rotterdamsche gemeente gediend te hebben, nam hij den 12en Dec. 1748 van haar afschied met een prediking over Joh. XXI:15-17.

Teruggekeerd te Bergen op Zoom preekte hij daar weer voor het eerst den 22en Dec. 1748 in de Fransche Kerk, omdat de Groote Kerk nog in puin lag, over 1 Théss. II:17-20. Op 5 Oct. 1752 hield hij de eerste prediking (in dr. uitgeg.) in de Ste. Geertruida of Groote Kerk. Nog acht jaren lang bleef hij in achtieven dienst. Met ingang van 24 Oct. 1760 werd hij emeritus. Binnen een half jaar daarna had de bijzetting plaats van zijn stoffelijk overschot in het koor der Groote Kerk te Bergen op Zoom.

Op zijn eigen herhaald verzoek werd een necrologie van hem in de *Boekzaal* achterwege gelaten.

Kort na zijn bevestiging te Liefkenshoek trad hij den 22en Mei 1715 te Middelburg in het huwelijk met Josina de Baeck Paulusdr. (M.D. Lammerts, *De Predikanten der Ned. Herv. Kerk te Lillo en Liefkenshoek*, in: *Ned. Arch. K.G.*N.S. Dl. XXX (1938), blz. 45; *N. Biogr. Wdb.* t.a.p. noemt haar de Back; Fr. Caland, (a.w., blz. 34), die als datum der huwelijksbevestiging opgeeft 10 Mei 1715, schrijft haar familienaam: de Bak). Als zijn weduwe verzocht zij den 1en Mei 1761 ‘alimentatie’. Zij werd begraven te Bergen op Zoom den 26en Febr. 1772. Blijkbaar heeft Gentman Leydekker geen kinderen nagelaten.

Portretten van Gentman Leydekker zijn niet bekend. Van zijn hand zag het licht een levensbeschrijving van zijn vader als ‘voorberigt’ vóór den 2den druk van de door hem bezorgde uitgave van diens werk, welke tot titel draagt: *Adam*, *Moses en Kristus* enz. Gron 1732. 8° (vgl. vor. art. blz. 786). - Een verhaal van het leven en sterven van Alardus Tiele bevat zijn voorrede van de na diens dood door hem bezorgde uitgave van Tiele's *Heilige Keurstoffen uit de Schriften des O. en N. Testaments*, *behelzende een Tiental van stigtelyke Bedenkingen en Leerredenen.* Rotterd. 1748. 8°.

Afzonderlijk gaf hij uit: *Het Laatste Huis verheerlykt boven het Eerste Huis*, *voorgestelt in eene Kerkreeden uit Haggai II:10. Gedaan ter plegtige Inwying van de Groote Kerke te Berge op ten Zoom*, *Naa der Zelver Verwoesting op nieuw gebouwt en herstelt. Uitgesprooken den 15 Oct. MDCCLII.* B. op Zoom en Rotterd. 4° (Nat. Bibl.).

Hij schreef ook gedichten in werken van eenige tijdgenooten, zooals vóór: de la Rue's *Gelett. Zeeland*, en vóór zijn eigen bovengen. *Kerkreeden* plaatste hij een gedicht van 3 blz. druk van zichzelf.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIIIa, blz. 119, 120. - Dez., *Wdb. Ned. Dicht.* II, blz. 360. - Hs. Regt. - *N. Biogr. Wdb.* IV, k. 913 (art. v. Dr. P.C. Molhuysen.) - *Nav.* XXXVI (1886,) blz. 136, 137. - Fr. Caland, *De Herv. Gem. van Sas van Gent* ('s Grav. en Sas v. Gent. 1904), reg. - W. Meindersma, *De Geref. Gem.*

te Bergen op Zoom en hare dienaren gedur. drie belegeringen. In: *Teyler's Theol. Tijdschr.* 9e Jrg. (1911), blz. 276[n1]) 277, 278, 281, 283.

[Joannes Leyendecker]

LEYENDECKER (Joannes), geboren te Purmerend in 1668, overleden te 's-Hertogenbosch den 5en Aug. 1722, stamde uit een bekend Akensch geslacht, waartoe verschillende predikanten hier te lande hebben behoord. Zijn vader Isaäcus Leyendecker, predikant te Purmerend van 1668 tot zijn emeritaat in Oct. 1699, was ook te Aken geboren, zooals blijkt o.a. uit het Album Stud. der Utrechtsche hoogeschool (k. 34). Johannes Leyendecker genoot zijn academische opleiding te Leiden, al staat zijn naam niet ingeschreven in het album stud. der Leidsche hoogeschool. Na zijn toelating als proponent werd hij aangesteld tot ambassadepredikant bij het Nederlandsche Gezantschap te Stockholm. Na ongeveer tien jaren dezen post te hebben bekleed werd hij den 31en Maart 1701 beroepen te 's-Hertogenbosch, waar den 30en Oct. d.a.v. zijn bevestiging plaats had. Den 11en Maart 1710 benoemde de Stedelijke Raad dezer stad hem honoris causa tot professor in de Hebreeuwsche taal en philologie aan de Illustre School aldaar, waarbij hij als predikant in dienst bleef. Den 27en Oct. 1713 hield hij als hoogleeraar in de Fransche Kerk een oratie over het gebruik van de Hebreeuwsche taal, welke rede op stadskosten in druk verscheen.

Vier jaren later sprak hij, na voorafgaande kennisgeving aan de Magistraat, nogmaals - eveneens in het Latijn - een rede uit, ditmaal over de nuttigheid der ‘litterae humaniora’ voor de godgeleerde studie. Uit den inhoud dezer oratie blijkt hoezeer hij vertrouwd was met het door hem behandelde onderwerp. Daarbij treft zijn breedheid van blik door de eerbiedige hulde, die hij brengt aan Grotius, al zou hij niet gaarne al diens godgeleerde inzichten tot de zijne maken. Zijn opwekking om Grotius' werken in eere te houden verdienden wèl de aandacht in een tijd, waarin zulk een aansporing voor de studeerende jeugd der Hervormde Kerk geen overtollig woord was. Te hooger waarde heeft die lofspraak op Grotius, waar zij geuit werd door den man, die terecht óók de verdiensten van zijn Leidschen leermeester Fr. Spanheim Jr. luide verkondigde, terwijl deze ook buiten de Nederlanden vermaarde theoloog, tevens bekend stond als bestrijder van alle zoogen. ‘Novatores’, tot wie hij met name ook Arminius, Vorstius en Episcopius rekende. Leyendecker verstond dus wèl de kunst van waardeeren en onpartijdig beoordeelen. Zijn laatstgen. oratie vond een zóó goed onthaal bij de Magistraat, dat hij in 1718 honoris causa door den Stedelijken Raad tot Philosophiae Professor benoemd en met een jaarlijksche toelage van *f* 75 begunstigd werd onder belofte dat hem na het overlijden van Prof. B. Massing diens bezoldiging van *f* 500 zou toekomen (Stadsnotulen van 17 Dec. 1717 en 7 Jan. 1718). Van dit laatste emolument heeft hij niet lang profijt getrokken. Massing toch overleed den 28en Jan. 1720 en twee en een half jaar later volgde Leyendecker hem in den dood, na een pijnlijke ziekte, die hem 14 maanden lang aan zijn leger gebonden had gehouden.

Onder de professoren aan de Illustre School van 's Hertogenbosch verdient hij met onderscheiding genoemd te worden. Maar ook mannen van zijn bekwaamheden zijn

niet bij machte gebleken haar tot een staat van bloei te brengen en te voorkomen dat het professoraat aan deze school straks niet meer dan een eeretitel inhield.

Leyendecker was gehuwd met Catharina de Gamse. Zijn huwelijk is niet voltrokken te

's-Hertogenbosch. Het werd gezegend met de geboorte van twee dochters en zes zoons. Zijn eerste kind zag 6 Mei 1703 het levenslicht. Zijn echtgenoote was niet geboortig van 's-Hertogenbosch en is aldaar niet overleden na 1729, in welk jaar het oudste daar aanwezige begrafenisregister aanvangt. Twee hunner zoons Jacob (geb. 1709) en Carel (geb. 1712) zijn predikant geworden, resp. te Bemmel en te Boxtel.

Portretten van Leyendecker zijn niet bekend.

Van zijn hand verscheen in druk: *Reden op het afsterven en begraven van de doorlugtigste en grootmagtigste Vorstin Maria*, *nog onlangs*, *door Gods genade*, *Koningin v. Engeland*, *Schotland*, *Vrankryk en Ysland*, *Beschermster des geloofs enz. enz. plegtelijk uitgespr. tot Stokholm*, *den 18. v. Lentemaand des jaars 1695.* Amst. 1695. 4° (Knuttel, *Cat. Pamfl.* III, no. 14175). - *Klaagreden over den dood van de doorlugtigste en grootmagtigste Vorst Karel de XIde*, *Koning der Zweden*, *Gotten*, *en Wenden &c. &c. &c. Uitgespr. den 20. v. Oogstmaand des jaars 1697.* Amst. 1697. 4°. - *Oratio de linguae hebraeae usu habita Silvaedrecis VII. Kal. Nov. 1713.* Silvaed. 1714. 4°. - *Carmen*, *senatui populoque Silvaducensi sacratum*, *ad gratulandum illi ab .... D. Claudio*, *comite de Tilly*, *summo Foederatorum Belgarum militiae duce*, *etc. susceptam urbis praefecturam.* Silvae-Ducis. 1715. Een blad plano. (Nat. Bibl.). - *Oratio de utilitate humaniorum litterarum in studio theologico habita Silvaeducis III non. Jul. a^{o} vulg. 1717.* Silvaed. 1718. 4°.

L i t t e r a t u u r : v.d. Aa, *Biogr. Wdb.* VIII^{2}, blz. 122. - A. Velingius, *Redevoering over de Illustre Schoole van 's Hertogenbosch*, *waar in Derzelver oorsprong*, *voortzetting*, *Lot-gevallen*, *en Hoogleeraaren*, *uit echte Stukken naargespeurt en ontdekt worden. Op den 14. Dec. MDCCLIX. in 't Latijn uitgespr.* 's Hertogenb. 1760. (Door Velingius uit het Lat. vert. en uitgeg. - C.R. Hermans, *Gesch. der Illustre en Lat. Scholen te 's Hertogenbosch v. haar ontstaan in den jare 1630 tot hare opheffing in den jare 1848*, blz. 22, 23. - Sepp, *Godg. Ond.* II, blz. 116, 117. - Rogge, *Cat. Pamfl. Rem. Bibl.* II, blz. 137.